

מיקרופדיה תלמודית-הלכתית

על שם משפחת רוהר

מבוססת על ערכי האנציקלופדיה התלמודית לענייני הלכה

אוצר מתומצת של ערכי האנציקלופדיה התלמודית, עם תיקונים, השלמות ועדכונים,

בסגנון שוטף וברור

ביקורת והערות

הרב זלמן נחמיה גולדברג

נשיא

הרב הראשי לישראל

הרב דוד לאו

עורך ראשי

הרב פרופ' אברהם שטינברג

חברי המערכת

הרב יצחק יחזקאל הלוי פוקס

הרב שלמה הירש

הרב משה רוזנר

הרב משה וינר

הרב שמואל שולביץ

עורך לשוני ומביא לבית הדפוס

הרב שלמה רקובסקי

מתאם ומזכיר המערכת

הרב דוד ארנובסקי

כרך ג

בידו – גבאי צדקה

הוצאת האנציקלופדיה התלמודית בע"מ חל"צ / ירושלים ה'תשע"ה

סדרת "המיקרופדיה התלמודית" רואה אור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מספר מסת"ב: 9-024-445-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע, לסדר
או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני או פטי או מכני אחר –
מהחומר שבספר זה, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשע"ה – 5775, (2014) Printed in Israel

כל הזכויות שמורות להוצאה, כולל זכויות התרגום והקיצור

Copyright by Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc, Jerusalem (Israel)

המיקרופדיה התלמודית

על שם משפחת רוהר

נושאת את שמם ובאה לחלוק כבוד לזכרו של הנדיב

ר' שמואל בן ר' יהושע אליהו רוהר ז"ל

בהיותו איש מעש, בעל חזון, נדיב לב, אוהב כל יהודי ומאדיר תורה, הוא החיה וחיזק את צמיחת החיים היהודיים בקהילות אין ספור בכל קצווי תבל,

ולזכר אשתו האהובה

מרת שרה בת ר' יקותיאל יהודה (לבית קסטנר) ע"ה

ניצלה מלהבות השואה, והקימה באלגנטיות, בחן, באהבה ובמסירות בלתי נידלת, משפחה ענפה, תחילה בקולומביה, ולאחר מכן בארה"ב. נשאה חן בעיני כל רואיה.

יחדיו הם זכו לראות את כל ילדיהם עוסקים בצרכי ציבור באמונה להפצת תורה ואהבת ישראל לתפארת העם היהודי

ת.נ.צ.ב.ה

מוקדש באהבה על ידי ילדיהם

יקותיאל יהודה ופעסל לאה רוהר

ד"ר שמואל יצחק וצ'רנה כ"ץ

משה ולאה טבצניק

מיאמי וניו-יורק, ארה"ב

עם הכרך

בסייעתא דשמיא זכיננו להוציא לאור את הכרך השלישי של המיקרופדיה התלמודית. כקודמו כן גם כרך זה מכיל ערכים רבים מתוך האנציקלופדיה התלמודית, כשהם מתומצתים מחד גיסא ומורחבים מאידך גיסא. יש בו תיקוני טעויות שנפלו בהדפסת ערכי האנציקלופדיה התלמודית, והוספות של עניינים מודרניים ואקטואליים ועניינים נחוצים שונים הנובעים ממהות הערכים וכלליהם. כמו כן יש בהם השלמות מערכים מאוחרים יותר כדי להביא לשלמות הערכים השונים במקום אחד.

מסכת ברכות:

משפחת ריהר הסכימה ברוב טובה וחסדה לתמוך גם במפעל המיקרופדיה התלמודית להנצחת ההורים היקרים – בנוסף לתמיכתם הנדיבה באנציקלופדיה התלמודית – וכאות תודה והוקרה על כך קראנו למיקרופדיה התלמודית על שמם.

ברצוננו להביע תודתנו לרב הראשי לישראל **הרה"ג דוד לאו שליט"א** על שהואיל להסכים לכהן כנשיא המיקרופדיה התלמודית.

התודה והברכה **למפעל הפיס** אשר ממשיך לתמוך במפעל זה ביד נדיבה.

תודתנו שלוחה **לחברי מכון להלכה ומחקר שע"י ישיבת שבות ישראל ולעומד בראשו הרב יהושע בן מאיר שליט"א** על ההוספות והתיקונים החשובים לערכים רבים של האנציקלופדיה והמיקרופדיה התלמודית.

ואחרונים חביבים – התודה והברכה **לצוות תלמידי החכמים המסורים**, העורכים של הערכים המתומצתים ברוב דעת ובינה ובשום שכל רב. בראשם מודים אנו **להרה"ג זלמן נחמיה גולדברג שליט"א** על הביקורת וההערות החשובות עד מאד. כמו כן שלוחה ברכה לכל המסייעים בהוצאת כרכי המיקרופדיה התלמודית בעימוד ובתיאום.

הרב פרופ' אברהם שטינברג
עורך ראשי

כסלו ה'תשע"ה

תוכן העניינים

בְּכֹר אָדָם. ע"ע בכור לאביו וע' בכור לאמו	1	בִּנְדוּ
בְּכֹר בְּהֶמָּה טְהוֹרָה	4	בִּילָה
בְּכֹר בְּהֶמָּה טְמֵאָה. ע"ע פטר חמור	5	בִּימָה
בְּכֹר לְאָבִיו	5	בֵּין הָאוֹלָם וְלִמְזֻבָּח
בְּכֹר לְאִמּוֹ		בֵּין הַבָּדִים. ע"ע ארון
בְּכֹרִים	7	בֵּין הַמִּצְרִים
בֵּל יָחַל	12	בֵּין הָעַרְבִים
בֵּל יִרְאָה וּבֵל יִמָּצֵא	13	בֵּין הַשְּׂמִשׁוֹת
בֵּל תֵּאָחֵר	18	בֵּין פֶּסַח לְעֶצְרָת
בֵּל תִּגָּרַע		בִּינוּנִית. ע"ע עדית בינונית וזיבורית
בֵּל תּוֹסִיף	20	בִּיצָה (חומר)
בֵּל תִּלִּין	28	בִּיצָה (שיעור)
בֵּל תִּשְׁחִית	30	בֵּית
בֵּל תִּשְׁקֹצוּ		בֵּית אָב. ע"ע בתי אבות
בָּמָה	32	בֵּית אֲבִטִּינָס
בֶּן	33	בֵּית דִּין
בֶּן נָח	51	בֵּית דִּין הַגָּדוֹל
בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֵה		בֵּית דִּין חָשׁוּב. ע"ע בית דין: בית חשוב.
בֶּן פְּקוּעָה	56	בֵּית דִּין שֶׁל כְּהֻנִּים
בְּנֵי הָעִיר		בֵּית הַבְּחִירָה. ע"ע בית המקדש
בְּנֵי מַעֲיִס	56	בֵּית הַבְּלִיעָה
בְּנֵי קִטּוּרָה	57	בֵּית הַדֶּשֶׁן
בְּנִין אָב	59	בֵּית הוֹרְדָת הַמַּיִם
בָּסִיס לְדָבָר הָאָסוּר	59	בֵּית הַחֲלִיפּוֹת
בְּעוֹלָה לְכַהֵן גָּדוֹל	60	בֵּית הַטְּבִילָה
בְּעוֹר חֶמֶץ	61	בֵּית הַכּוֹסוֹת
בְּעוֹר מַעֲשְׂרוֹת	63	בֵּית הַכְּנָסֶת
בְּעוֹר עֲבוּדָה זָרָה	75	בֵּית הַכֶּסֶּא
בְּעוֹר שְׂבִיעִית	78	בֵּית הַמִּדְרָשׁ
בְּעִילַת מִצְוָה	82	בֵּית הַמוֹקֵד
בַּעַל	84	בֵּית הַמִּטְבָּחִים
בַּעַל דִּין	85	בֵּית הַמִּנְגַּע
בַּעַל חוּב	87	בֵּית הַמִּקְדָּשׁ
בַּעַל מוֹם (כהן)	99	בֵּית הַמְּרַחֵץ
בַּעַל מוֹם (קרוב)	101	בֵּית הַנִּצּוֹץ
בַּעַל קָרִי	101	בֵּית הַסֵּתְרִים
בַּעֲלֵי חַיִּים		בֵּית הַסְּקִילָה. ע"ע סקילה
בַּפְּרָהֶסְיָא. ע"ע פרהסיא	103	בֵּית הַפָּרוֹה
בְּצִיעַת הַפֶּת	104	בֵּית הַפָּרֶס
בְּקוֹר חוֹלִים	109	בֵּית הַקְּבָרוֹת
בְּקוֹר מוֹמִים		בֵּית הַשּׁוֹאֵבָה. ע"ע שמחת בית השואבה
בֵּר מִצְוָה	114	בֵּית הַשְּׁחִיטָה
בֵּר מִצְרָא	116	בֵּית חוּנִיּוֹ
בִּרְב־עַם הַדֶּרֶת-מֶלֶךְ	117	בֵּית כּוֹר
בָּרוּ, וְהוּא וּבְרוּ, וְשָׁמוֹ	117	בֵּית סָאָה; בֵּית סָאֲתִים
בָּרִי וְשָׁמָּה	118	בֵּית פֶּאֲגִי
בָּרִיָּה		בֵּית רוֹבַע. ע"ע בית סאה
בָּרִירָה	119	בֵּית שַׁעַר
בָּרִית מִלָּה		בִּתּוּסִים. ע"ע צדוקים

417	בְּרַכַּת הַרִיחַ	292	בְּרַכַּת אַחֲרוֹנָה
424	בְּרַכַּת הַשִּׁיר		בְּרַכַּת לְבַטְלָה. ע"ע ברכה שאינה צריכה
	בְּרַכַּת הַשֶּׁם. ע"ע מגדף	294	בְּרַכַּת מַעֲיִן שָׁבַע
	בְּרַכַּת הַשָּׂנִים. ע"ע שמנה עשרה	296	בְּרַכַּת מַעֲיִן שְׁלֹשׁ
425	בְּרַכַּת הַתּוֹרָה	300	בְּרַכַּת שְׁאִינָה צְרִיכָה
433	בְּרַכַּת חֲתָנִים	302	בְּרַכּוֹ
	בְּרַכַּת כְּהָנִים. ע"ע נשיאת כפים	305	בְּרַכּוֹת
	בְּרַכַּת רְחֻבָּה. ע"ע ברכת אבלים		בְּרַכּוֹת אֲמֻצָּעִיּוֹת. ע"ע שמנה עשרה
442	בְּרַכַּת שְׁהַחֲיִנוּ	316	בְּרַכּוֹת גְּאוּלָּה
449	בְּרַכַּת שְׁהַכֵּל	317	בְּרַכּוֹת הוֹדָאָה
452	בְּשׁוּל	325	בְּרַכּוֹת הַנְּהַנִּין
452	בְּשׁוּלֵי גוֹיִם	333	בְּרַכּוֹת הָרְאִיָּה
459	בְּשָׁר	343	בְּרַכּוֹת הַשַּׁחַר
464	בְּשָׁר בְּחֻלָּב	350	בְּרַכּוֹת וּקְלָלוֹת
474	בְּשָׁר מִן הַחִי		בְּרַכּוֹת נְשׁוּאִין. ע"ע ברכת חתנים
475	בְּשָׁר שְׁנֵתְעֵלֶם מִן הָעֵין	352	בְּרַכּוֹת קְרִיאַת שְׁמַע
478	בְּשָׁר תַּאֲוָה	363	בְּרַכַּת אֲבָלִים
478	בֵּת	365	בְּרַכַּת אֲרוּסִין
	בֵּת אֲשֶׁתוֹ. ע"ע אשה ובתה	368	בְּרַכַּת אֲשֶׁר יָצַר
480	בֵּת הַבֵּן ; בֵּת הַבֵּת		בְּרַכַּת בְּתוּלִים. ע"ע בעילת מצוה
481	בֵּת כֹּהֵן		בְּרַכַּת הָאוֹר. ע"ע ברכת הנר
484	בֵּת קוֹל		בְּרַכַּת הַגּוֹמֵל. ע"ע ברכות הודאה
485	בְּתוּלָה		בְּרַכַּת הַזְּמֹן. ע"ע זמון
	בְּתוּלִים. ע"ע טענת בתולים		בְּרַכַּת הַזְּמֵן. ע"ע ברכת שהחיינו
487	בְּתִי אֲבוֹת	371	בְּרַכַּת הַחֲדָשׁ
488	בְּתִי חֲצָרִים	372	בְּרַכַּת הַחֲמָה
	בְּתִי נָרִין. ע"ע עושה בתי נירין		בְּרַכַּת הַטּוֹב וְהַמְּטִיב. ע"ע ברכות הודאה וע' ברכת המזון
489	בְּתִי עָרֵי חוֹמָה	373	בְּרַכַּת הַיֵּין
	בְּתִים. ע"ע תפלין	376	בְּרַכַּת הַלֶּבֶנָּה
491	בְּתֵר מַעֲקָרָא ; בְּתֵר בַּסּוּף	380	בְּרַכַּת הַמְּזוּן
492	ג	387	בְּרַכַּת הַמִּינִים
493	גְּאֻנָּה		בְּרַכַּת הַמַּפִּיל. ע"ע קריאת שמע על המטה
	גְּאוּלָּה. ע"ע ברכות גאולה	388	בְּרַכַּת הַמְּצוֹת
495	גִּבְאֵי ; מוֹכֵס	396	בְּרַכַּת הַנֵּר
496	גִּבְאֵי צְדָקָה	401	בְּרַכַּת הַפְּרוֹת
	איורים ותמונות	408	בְּרַכַּת הַפֶּת

בידו

דבר שבידו של אדם לעשותו יש לו תוקף ידוע אפילו כשעדיין לא נעשה

• בדבר שלא בא לעולם;

• בדיחוי;

• במקום איסור.

הפרקים:

• בעדות;

• באסמכתא;

סיכום תמציתי

החשיבות של "בידו" נאמרה בעדות, באסמכתא, בדבר-שלא-בא-לעולם, ובדיחוי:

בעדות

אפילו לסוברים שעד אחד אינו נאמן באיסורים נגד חזקה קודמת, כשיש בידו לעשות הדבר כמו שהוא אומר - נאמן. לפיכך נאמן לומר על טבל שלו שהפריש תרומתו ממנו, שבידו להפריש ועוד דוגמאות כיוצא בזה.

וכשם שנאמן להתיר דבר שהוחזק לאיסור כשהוא בידו, כך נאמן לאסור מה שהוחזק להתיר אם הדבר בידו לאסור, ואפילו אם הדבר שאוסר הוא של חברו, כגון שהיה עושה עמו בטהרות, ואמר לו: טהרות שעשיתי עמך נטמאו - נאמן.

נאמנות עד אחד בדבר שבידו אינה בתורת מיגו, אלא שכיון שבידו לעשות בדבר כפי שהוא אמר, הרי הוא כבעלים על אותו דבר, והבעלים נאמנים בשלהם.

אף בדבר שבערוה מצינו שהמעיד על דבר שבידו נאמן, שהאומר: זה בני, נאמן לפטור את אשתו מן היכוס. אכן בדבר שבערוה אין הטעם של "בידו" בתורת בעלים אלא בתורת מיגו.

אף בדיני ממונות אמרו שהאומר ליורשים אני ראיתי את אביכם שהטמין מעות ואמר של פלוני הן, של מעשר שני הן, כל שבידו ליטול דבריו קיימן, ואף כאן בתורת מיגו הוא.

מי שידוע שהוא כהן, ואומר על מי שאינו מוחזק כבנו שהוא בנו, ושהוא כהן כשר (תוספות כתובות כה ב ד"ה הרי), נחלקו בדינו תנאים: יש אומרים שאינו נאמן להאכילו בתרומה; ויש אומרים שנאמן להאכילו בתרומה, אף על פי שאינו נאמן לענין יוחסין להשיאו אשה.

האב שנאמן לומר קידשתי את בתי, נאמנותו היא דוקא כל זמן שבידו לקדשה, היינו שהיא עדיין קטנה או נערה.

באסמכתא

המתנה עם חברו שאם לא יעשה כך וכך יתחייב לשלם לו כך וכך, שאין ההתחייבות חלה מפני שאסמכתא היא זו, ולא הקנה בלב שלם, הרי זה דוקא כשהתנה על דבר שאינו בידו, אבל התנה על דבר שבידו - חייב לשלם.

בדבר שלא בא לעולם

כל דבר שבידו לעשות, אינו כמחוסר מעשה, והרי זה כאילו כבר בא לעולם.

במקום איסור

אפילו כשבידו לעשות הדבר רק על ידי איסור, הרי זה נקרא בידו. וכן בדבר שלא בא לעולם אפילו כשבידו לעשותו על ידי איסור הרי זה בידו.

ניקור הגיד והחלב (רש"י גיטין ב ב ד"ה ומשני), שהרי האמינה תורה לכל אחד מישראל על כך (רש"י שם ד"ה ומשני וד"ה הכא אתחזק).

ושני טעמים נאמרו בדבר:

• נאמר: וְזָבַחְתָּ מִבְּקָרְךָ וּמִצֹּאֲנֶךָ (דברים יב כא), ולא הצריכה התורה את האדם עדים, וכן נאמר בכהנים: וְשָׁחַט אֶת בֶּן הַבָּקָר לִפְנֵי ה' (ויקרא א ה), ולא הצריכה התורה אותם עדים (רש"י חולין י ב ד"ה עד אחד).

• הדבר נלמד מנידה, שנאמר בה: וְסִפְּרָה לָהּ (ויקרא טו כח), ודרשו: לה, לעצמה (כתובות עב א) - שנאמנת לומר שספרה שבעה נקיים וטבלה במקוה וטהרה, אף על פי שהיא מוחזקת לטמאה, כיון שבידה לטבול (תוספות גיטין ב ב ד"ה עד).

החשיבות של "בידו" נאמרה בעדות, באסמכתא, בדבר-שלא-בא-לעולם, ובדיחוי:

בעדות

אפילו לסוברים שעד אחד אינו נאמן באיסורים נגד חזקה קודמת (ראה ערך עד אחד), כשיש בידו לעשות הדבר כמו שהוא אומר - נאמן. לפיכך נאמן לומר על טבל שלו שהפריש תרומתו ממנו, שבידו להפריש; ונאמן על קדשי-בדק-הבית שפדהו; ועל קדשי-מזבח שלו שנשאל עליו לחכם והתיר לו, אף על פי שכל אלה היו מוחזקים באיסור עד עכשיו (יבמות פח א, ורש"י ד"ה מידת); וכן נאמן על השחיטה, ועל

ראיתי את אביכם שהטמין מעות ואמר של פלוני הן, של מעשר שני הן, כל שבידו ליטלן דבריו קיימין (סנהדרין ל א; רמב"ם זכיה ומתנה י ו; טוש"ע חו"מ רנה ח), ואף כאן בתורת מיגו הוא, שאם רצה לשקר היה יכול בעצמו ליטלן וליתנן לאותו שהוא מעיד עליו (וכן משמע ברש"י שם ד"ה בשדה, וסמ"ע שם ס"ק כו).

זה בני כהן מי שידוע שהוא כהן, ואומר על מי שאינו מוחזק כבנו שהוא בנו, ושהוא כהן כשר (תוספות כתובות כה ב ד"ה הרי), נחלקו בדינו תנאים:

- יש אומרים שאינו נאמן להאכילו בתרומה (רבי חייה בברייתא בבבלי שם, ובירושלמי שם ב ז), לפי שקרוב הוא (גמ' שם), ואף על פי שנאמן אדם מדין "יכיר" (ראה ערכו) לומר על פלוני שבנו הוא, אינו נאמן להאכילו בתרומה, שמה בן גרושה או בן חלוצה הוא, שפסול לכהונה (ראה ערך חלל. ירושלמי שם).

- ויש אומרים שנאמן להאכילו בתרומה, אף על פי שאינו נאמן לענין יוחסין להשיאו אשה, לפי שבידו להאכילו תרומה (רבי ברייתא שם ובירושלמי שם), שהרי האב כהן הוא, והכל חולקים לו תרומה (רש"י שם ד"ה שיש בידו), וכן הלכה (רמב"ם איסורי ביאה כ י; טוש"ע אה"ע ג ב).⁴

ונחלקו ראשונים בביאור דעה זו:

- יש מפרשים שאף על פי שאין ביד האב להאכילו לאחר מותו, הואיל ונאמן להאכילו בחייו משום "בידו", סברא היא שיהא נאמן אפילו לאחר מיתה (תוספות שם ד"ה שבידו). ולפי זה נאמן כהן אף על בנו הידוע לנו להעיד עליו שאמו כשרה היא כדי להאכילו בתרומה, שהרי בידו להאכילו תרומה משלו (בית שמואל אה"ע ג סק"ז, לדעה זו).
- ויש מפרשים שנאמן במיגו שהיה אומר כהן הוא סתם, והיה נאמן להאכילו בתרומה, שהרי אין ידוע שהוא בנו, ואף על פי שלדבריו קרוב הוא ופסול לעדות, נאמן משום מיגו, לפי שלהאכיל בתרומה אין צריך עדות גמורה, אלא כל שנראה שאומר אמת (רמב"ן שם). ולפי זה אינו נאמן אלא כשאין ידוע שהוא בנו, מיגו שהיה אומר סתם שהוא כהן, אבל במוחזק כבנו אין האב נאמן לומר שאמו כשרה להאכילו בתרומה, שהרי קרוב הוא, ופסול להעיד עליו (רמב"ן שם).⁵

קידשתי את בתי האב שנאמן לומר קידשתי את בתי, אף על פי שלמדוהו מהכתוב: אֶת בְּתִילִי נִתַּתִּי לְאִישׁ הַזֶּה לְאִשָּׁה (דברים כב טז. כתובות כב א), מכל מקום נאמנותו היא דוקא כל זמן שבידו לקדשה, היינו שהיא עדיין קטנה או נערה, שאף על פי שאין זה לגמרי בידו, כי שמה לא ימצא אדם שיקדשנה, גילתה תורה שנאמן, אבל כשאין בידו כלל לקדשה עכשיו, כגון שהיא בוגרת ואמר קדשתי כשהיתה נערה, אינו נאמן (תוספות ישנים כתובות כב א; חלקת מחוקק לו ס"ק כג).

בני בן שלש עשרה נאמנות האב להעיד על בנו שהוא בן שלש עשרה שנה (ראה ערך גדול), יש מהראשונים שכתבו שהרי זה בגדר של נאמנות עד אחד בדבר שבידו, שכיון שהאב מדייק

לאסור דבר וכשם שנאמן להתיר דבר שהוחזק לאיסור כשהוא בידו, כך נאמן לאסור מה שהוחזק להיתר אם הדבר בידו לאסור, ואפילו אם הדבר שאוסר הוא של חברו, כגון שהיה עושה עמו בטהרות, ואמר לו: טהרות שעשיתי עמך נטמאו - נאמן (ברייתא בגיטין נד ב), ואפילו כשחברו מכחישו, או אומר איני יודע - נאמן, כיון שהדבר בידו לטמא או לפגל (וכן משמע ברש"י שם ד"ה נאמן, ומתוספות שם ד"ה אמר, בשם רבנו תם).

אם הדבר אינו עכשיו בידו, אלא שהיה בידו קודם לכן, כגון שאמר לו: טהרות שעשיתי עמך ביום פלוני נטמאו, אינו נאמן (ברייתא שם). ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שאפילו אם בפעם הראשונה שמצא את הבעלים אמר להם כך, אינו נאמן, כיון שעכשיו אינו בידו (אביי שם).

- ויש אומרים שכיון שקודם לכן היה בידו, הרי זה נאמן, ולא אמרו שאינו נאמן אלא כגון שבפעם הראשונה שמצא את הבעלים לא אמר להם כלום ואחר כך אמר להם, שאילו היה אמת בדבריו היה אומר להם בפעם הראשונה (רבא שם), וכן הלכה (רמב"ם מטמאי משכב ומושב יג ח; טוש"ע יו"ד קצו א).²

טעם הנאמנות נאמנות עד אחד בדבר שבידו אינה בתורת מיגו, שהרי האומר נטמאו טהרותיך אילו היה מטמא היה חייב לשלם ואין כאן מיגו, אלא שכיון שבידו לעשות בדבר כפי שהוא אמר, הרי הוא כבעלים על אותו דבר, והבעלים נאמנים בשלהם (רא"ש גיטין ח ח).³

נדברו שבערוה אף בדבר שבערוה מצינו שהמעיד על דבר שבידו נאמן, שהאומר: זה בני, נאמן לפטור את אשתו מן היבום, משום שבידו לגרשה ותהיה פטורה מן היבום (בבא בתרא קלד ב; וכן יש סוברים שבעל שאמר גרשתי את אשתי נאמן, מפני שבידו לגרשה (רב יוסף שם).

אכן בדבר שבערוה אין הטעם של "בידו" בתורת בעלים אלא בתורת מיגו (שב שמעתתא ו א), ולכן צריך שיהיה עכשיו הדבר בידו, אבל אין מועיל מה שהיה קודם לכן בידו, והאומר גרשתי את אשתי - אינו נאמן למפרע, שאם עמד לפנינו באחד באייר, ואמר גרשתי את אשתי באחד בניסן, אינו נאמן להחזיקה מגורשת למפרע, ואם יבואו עדים שזינתה בט"ו בניסן תידון בחנק כדין אשת איש (גמ' שם, ורשב"ם ד"ה למפרע).

המיגו הזה של בידו עדיף מסתם מיגו, שבכל מיגו יש ספק אם הוא מועיל נגד חזקה (ראה ערך מיגו), אבל כשבידו לעשות הדבר כך כמו שהוא אומר, נאמן גם נגד חזקה, שאף כשהיא מוחזקת לנו לזקוקה ליבם, שהיא בחזקת שאין לה בנים ויש לו אחים, והוא אומר שיש לו בן - נאמן, מפני שבידו לגרשה (ר"ן קידושין סד א).

בדיני ממונות אף בדיני ממונות אמרו שהאומר ליורשים אני

שם, לפי שב שמעתתא ו א). 4. ויש מהראשונים שכתב במקום אחד שההלכה כדעה השניה (מאירי שם), ובמקום אחר שההלכה כדעה הראשונה (מאירי קידושין עט א). 5. ויש מפרשים שנאמן מדין "יכיר", ונאמנות זו היא דוקא באב (מאירי שם, בשם יש אומרים); ויש מפרשים שנאמרו מדין נאמנות העללה

2. ויש מהראשונים שפסק הלכה כדעה הראשונה (רשב"א שם, בשם הראב"ד). 3. ויש מהראשונים שכתב הטעם ש"בידו" מועיל לגרוע החזקה הקודמת של הדבר, ועד אחד נאמן באיסורים כשאין חזקה קודמת מנגדתו (מהרי"ק עב), ויש ראשונים שמוכח מדבריהם שחלוקים עליו (תוספות גיטין ב ב ד"ה עד ור"ן

• ויש שאינם מחלקים בכך, וסוברים שאין הבדל בדיחוי בין כשבידו לתקן לאין בידו לתקן (רבא בזבחים ומנחות שם; אבאי במנחות שם).

מכל מקום אם היה בידו לתקן, לדברי הכל אין זה דיחוי, ולכן אם הפריש קרבן לאחר שהמיר דתו, שדחוי מעיקרו הוא, ואחר כך חזר בו, הוכשר הקרבן, כיון שבידו היה גם קודם לחזור בו (תוספות זבחים יב ב ד"ה (יב א) ושם).

מצוות שהסתפקו וכן במצוות שנסתפקו בגמרא אם יש דיחוי או **בהם אם יש דיחוי או לא** אין דיחוי (ראה ערכו), לא נסתפקו אלא כשאין בידו הדבר לתקן, אבל כשבידו לתקן ודאי שאין דיחוי, ולכן הדס שענביו מרובים מעליו, והענבים הושחרו מערב יום טוב, שנפסל מעיקרו (ראה ערך הדס), אם עבר וליקטם ביום טוב, חזר ההדס והוכשר, ואין אומרים כיון שנדחה נדחה, לפי שבידו היה לתקן וללקטם (סוכה לג ב, ותוספות שם א ד"ה נקטם; רשב"א שם; ריטב"א עבודה זרה מז א).

במקום איסור

כשבידו לעשות על ידי איסור אפילו כשבידו לעשות הדבר רק על ידי איסור, הרי זה נקרא בידו, כגון:

• אמרו בנוגע לנאמנות האב: בידו להשיאה לממזר (קידושין סד א), לפי שקידושין תופסים בחייבי-לאוין, וביד האב להשיאה לממזר בעבירה (רש"י שם ד"ה והרי בידו).
• נאמן הבעל לומר בשעת קידושין שיש לו בנים שתיפטר מן היבום לכשימות, שבידו לכתוב לה גט בשעת קידושין לגרשה כל זמן שירצה, שאף על פי שאסור לגרש בגט-ישן, מכל מקום כיון שבדיעבד מועיל, הרי זה מיגו (תוספות שם ב ד"ה רבי, בשם ר"י)⁶.

דבר שלא בא לעולם וכן בדבר שלא בא לעולם אפילו כשבידו לעשותו על ידי איסור הרי זה בידו, ולכן האומר לאשה הרי את מקודשת לי לאחר שיחלוץ לך יבמך, לפי ההלכה שקידושין תופסים ביבמה-לשוק (ראה ערכו), הרי זה מקודשת, לפי שבידו לקדשה עכשיו, ואין זה דבר שלא בא לעולם (יבמות צב ב), ואף על פי שאסור מן התורה לקדש יבמה לשוק, מכל מקום הרי זה בידו (ערוך לנר שם).

דיחוי בדיחוי, כשבידו לתקן הפסול על ידי עבירה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהרי זה בידו, ולפיכך הדס שענביו מרובים מעליו באופן שנפסל מעיקרו, אם עבר וליקטם ביום טוב – חזר והוכשר, לפי שבידו היה לתקן וללקטם (תוספות סוכה לג א ד"ה נקטם), אף על פי שאסור ללקטם ביום טוב (משנה שם לב ב).
• ויש אומרים שאין זה בידו, כיון שאסור למעט ביום טוב, ולכן אפילו הסוברים שגם בנראה ונדחה מועיל בידו להחזירו להכשרו, מודים בהדס שנראה ונדחה, כגון שנפסל ביום טוב, שאינו חוזר להכשרו, לפי שאין זה בידו מחמת האיסור (תוספות זבחים לד ב ד"ה כל).

לדעת השנים של בניו ועליו מוטל להודיע את שנותיהם, עשאוהו כדבר שבידו (תוספות קידושין סד א ד"ה נאמן).

באסמכתא

המתנה עם חברו שאם לא יעשה כך וכך יתחייב לשלם לו כך וכך, שאין ההתחייבות חלה מפני שאסמכתא היא זו, ולא הקנה בלב שלם (ראה ערך אסמכתא), הרי זה דוקא כשהתנה על דבר שאינו בידו, אבל התנה על דבר שבידו, כגון המקבל שדה מחברו באריסות למחצה לשליש ולרביע, והתנה שאם יובירה ולא יחרוש ולא יזרע ישלם כמה שהפסיד – חייב לשלם, שבידו היה לקיים התנאי ולעבוד השדה (בבא מציעא עג ב).

בדבר שלא בא לעולם

כשבידו לעשות עכשיו כל דבר שבידו לעשות, אינו כמחוסר מעשה, והרי זה כאילו כבר בא לעולם, ולכן אף על פי שהמקנה או המקדיש דבר שלא בא לעולם לא חל הקנין וההקדש, כשבידו לעשות חל, והאומר פירות ערוגה זו תלושים יהיו תרומה על פירות ערוגה זו מחוברת לכשיתלשו, או פירות ערוגה זו מחוברת לכשיתלשו יהיו תרומה על פירות ערוגה זו תלושים, הרי זה תרומה, לפי שבידו לתלשם, וכל שבידו אינו כמחוסר מעשה (קידושין סב א).

כשאין בידו לעשות עכשיו כשגוף הדבר שלא בא לעולם אין בידו לעשות עכשיו, אלא שמצד אחר בידו לעשות שיחול הדין, כגון אשה שהקדישה מעשי ידיה לאחר שתתגרש, שעכשיו הם משועבדים לבעלה והגירושין אינם בידה, אבל יש בידה לומר איני ניזונת ואיני עושה, ואז יהיו מעשי ידיה שלה, וההקדש היה חל עכשיו, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שהרי זה נקרא בידה, וההקדש חל לאחר שתתגרש (תוספות כתובות נט א ד"ה הכא).
• ויש אומרים שכיון שלא תלתה הדבר במזונותיה, ולא אמרה שיחול ההקדש כשתוותר על המזונות, ואין ההקדש תלוי אלא בגירושין, וגוף הגירושין הרי אינו בידה, אין מועיל מה שמצד אחר יכולה לעשות שיחול עכשיו ההקדש שיקרא הדבר בידה (שיטה מקובצת שם, בשם הרמב"ן).

בדיחוי

קרבן שנדחה קרבן שנדחה, היינו שנפסל מחמת איזו סיבה, ואחר כך נסתלק הפסול, שהקרבן דחוי ואינו חוזר להכשרו (ראה ערך דחוי), נחלקו אמוראים בדינו:

• יש סוברים שהרי זה דוקא כשבשעה שנדחה לא היה בידו של האדם להחזירו להכשרו, אבל כשהיה בידו אינו דחוי (רב אשי בזבחים לד ב, ובמנחות נט ב; רב שיא בזבחים שם; רב אדא במנחות שם), ולפיכך כהן שקיבל דם הקרבן בכלי קדוש ונתן לכלי של חול, יחזיר לכלי קדוש והקרבן חוזר להכשרו, שכשהיה הדם בכלי הפסול היה בידו לתקנו ולהחזירו לכלי קדוש (רב אשי בזבחים שם).

במיגו כזה שבידו לעשות כן כמו שהוא אומר, הרי זה מיגו (שער המלך איסורי ביאה יח כד).

לתרומה, שהיא אף בשאר קרובים (מאירי שם, בסתם). 6. אף על פי שבכל מיגו כשיצטרך לעשות עצמו רשע בטענתו האחרת אין זה מיגו (ראה ערכו),

בִּילָה (בְּלָה)

שני דברים המעורבים יחד נבללים יפה זה בזה, במידה שזה לפי כמותם²

ביבש

מעשר בדברים יבשים שנתערבו נחלקו תנאים ואמוראים:

• יש אומרים ש"יש בילה", שאנו אומרים שודאי נבללו יפה זה בזה (רבי יוסי בן כיפר משום רבי שמעון שזורי בתוספתא שביעית (ליברמן) ב ה, ובבלי ראש השנה יג ב, ורש"י ד"ה מי לא תניא; רבי יוחנן ועוד אמוראים במנחות ל ב). ולפיכך פול המצרי שזרעו בשביל לאכול את זרעו, שדינו להתעשר לפי זמן השרשתו, והשריש מקצתו לפני ראש השנה ומקצתו לאחר ראש השנה, ואין תורמים מן החדש על הישן ומן הישן על החדש, וטורח לו לעשר מכל אחד ואחד, צובר מהזויות שבגורן לאמצעה ובוללם יפה (רבי יוסי בן כיפר משום רבי שמעון שזורי שם ושם, ורש"י ד"ה צובר)³.

• יש אומרים ש"אין בילה", שיש לחוש שמא לא נבללו יפה (חכמים בגמ' שם, ורש"י ד"ה אין בילה; שמואל שם; רבי יוסי בשם רבי יונה בשם חזקיה בירושלמי דמאי ה ה), וכן הלכה (ראב"ד מעשר שני א ח; רש"י גיטין מז ב ד"ה טבל, ותוספות שם ד"ה טבל, לפי מהר"ט א יח; רמב"ם תרומות יג ד, לפי מרכבת המשנה שם ה ז; ר"ש חלה ג ט)⁴.

• ויש מחלקים: בדברים קטנים שגודלם עד כזית יש בילה, אבל דברים הגדולים מכזית אין בילה (רבי יוחנן בירושלמי שם).

דמאי פרוטות פת או פלחי דבילה של דמאי שנתערבו עם פרוטות ופלחים של מתנות עניים, שפטורים מן המעשר, מעשר מכל אחד ואחד, שאלו אין נבללים זה עם זה לדברי הכל, בתמרים ובגרוגרות בולל ונוטל ומעשר מתוכם על הכל (דמאי ה ה, ופירוש המשניות לרמב"ם שם). ואף על פי שלחכמים אין בילה ביבש, בדמאי הקילו (ירושלמי שם).

בלח

דם קרבנות הניתנים במזבח למעלה מחוט הסיקרא, שנתערבו בניתנים למטה מהחוט, נחלקו תנאים:

יש אומרים שיתן למעלה, ויחזור ויתן למטה (רבי אליעזר במשנה זבחים עט ב); ויש אומרים שישפך לאמת המים, ואם לא נמלך ונתן - כשר (חכמים במשנה שם).

ונחלקו אמוראים מהי דעתם בנוגע לבילה:

• יש סוברים שהכל מודים שיש בילה בלח, ואין לך טיפה מזה שלא יהיה בה מחברו קצת, ולכן כשרים הקרבנות, לדעה הראשונה אף לכתחילה ולדעה השנייה רק בדיעבד, ואין חוששים שמא נתן עליונים למטה ותחתונים למעלה (ריש לקיש ורבה שם פ א), וכן הלכה

(רמב"ם פסולי המוקדשין ב יב-יג; ראב"ד מעשר שני א ח; ר"ש חלה ג ט).

• ויש סוברים שהכל מודים שאין בילה בלח, ולא הכשירו אלא העליונים בלבד, וכגון שיש בתערובת רוב עליונים ומיעוט תחתונים, ונתן למעלה כשיעור תחתונים ועוד, שבהכרח יש כאן גם מהעליונים, או כגון שנתערבו לא בדרך בלילה אלא כוסות בכוסות, שכשנותן משתי הכוסות גם למעלה וגם למטה, אין כאן שוב ספק בדבר (רב אשי שם)⁵.

קמח ועיסה

קמח שנתערב בקמח שנתערב בקמח, נחלקו הדעות:

• יש סוברים שאף על פי שאינו לח ממש כיון ושמן, מכל מקום דינו כלח לענין זה שיש בו בילה, ולכן אם ישראל עשה עיסה מקמח שלו ומקמח של נכרי, אם יש בשל ישראל כשיעור חלה (ראה ערך חלה) - חייבת העיסה בחלה, ויכול להפריש מינה ובה, היינו מעיסה זו עצמה, אף על פי שיש בה גם של פטור, שיש בילה, ומפריש מהחייב שבה על החייב שבה (רא"ש (הלכות קטנות) חלה ו; טוש"ע יו"ד של ג).

• ויש סוברים שאינו בילה, שלא אמרו שקמח הוא כדבר לח אלא לענין ביטול בתערובת (ראה ערך יבש ביבש), ששם החילוק הוא בין דבר המתערב לדבר העומד בפני עצמו, מה שאין כן לענין בילה, ולכן אין תקנה לקמח בקמח שנתערבו אלא אם כן יטול מהעיסה כל כך עד כדי שיהיה שם ודאי מחלק החייב, היינו שיטול כשיעור כל חלק הפטור שנתערב ועוד (באור הגר"א שם סק"ה).

עיסה שנתערבה גם כשנתערבה עיסה בעיסה נחלקו הדעות:

בעיסה • יש סוברים שהרי זה כדבר לח שיש בו בילה, ולכן כשנתערבה עיסה שלא הורמה חלתה לתוך עיסה שהורמה חלתה יכול להפריש מינה ובה, שבשיעור חלה שיפריש ודאי שיש בו גם מהעיסה שלא הורמה חלתה, וחלה אין לה שיעור מן התורה (תרומת הדשן קצ, בדעת הרא"ש; ש"ך יו"ד שכח ס"ק יח), שכל שנעשה גוף אחד יש בו בילה (משנה למלך מעשר יד ח).

• ויש סוברים שאף עיסה בעיסה אין בילה (תרומת הדשן שם, בשם מספר ראשונים; בית יוסף יו"ד של ו, בשם מצאתי כתוב).

שאור שנתערב • אכן יש שמחלקים בין עיסה לשאור, שעיסה **בעיסה** בעיסה יש בילה, ושאור שנתערב בעיסה אין בילה (תרומת הדשן שם, בדעת הרא"ש); ויש שאינם מחלקים וסוברים שגם בשאור בעיסה יש בילה (תרומת הדשן שם, בשם הסמ"ק; משנה למלך שם).

ומהר"ט א יח). 5. וכן נחלקו האמוראים בדעות התנאים הללו במחלוקתם בצלוחית מי-חטאת שנפל לתוכה מים (פרה ט א): יש אומרים שהכל מודים שיש בילה בלח (ריש לקיש ורבה שם); ויש אומרים שהכל מודים שאין בילה בלח (רב אשי שם).

בילה. 1. ג, עמ' קי-קיב. 2. וראה ערך כל שאינו ראוי לבילה אין בילה מעכבת. 3. יש מהאחרונים שכתב שאף לדעה זו אין בילה אלא בדבר שחיבו מדרבנן, אבל בשל תורה אין בילה (טורי אבן ראש השנה שם). 4. ויש מי שפסק כדעה הראשונה (רמב"ם תרומות ב יג, לפי משנה למלך מעשר יד ח,

בימה¹

מקום גבוה בבית-הכנסת, מיוחד לקריאת התורה ולדרשה

חיובה

באלכסנדריה של מצרים שהבימה לא היתה בשביל שישמע הקהל, שהרי בין כך ובין כך לא שמעו והיו מניפים בסודרים, מכל מקום עשאוה באמצע בית הכנסת (שו"ת חתם סופר שם).

ואף נתנו טעם לדבר, שהבימה, שבה קוראים פרשת הקרבנות, היא דוגמת המזבח, ומפני כך מקיפים הבימה בחג הסוכות כמו שהקיפו את המזבח (ראה ערך ערבה וערך הושענות)², ולכן יש להעמיד גם את הבימה שבבית הכנסת באמצע (שו"ת חתם סופר שם)³.

ומכל מקום בשעת הדחק ובגלל סיבות מוצדקות מותר להעמיד הבימה בסוף בית הכנסת (שו"ת מנחת יצחק ג ד-ז, ושם ה כב), ובלבד שישאר רווח בין הבימה לארון הקודש שיוכלו לרקוד שם בשמחת תורה (שו"ת מנחת יצחק שם; שו"ת אגרות משה או"ח א מב, ושם ב מא-מב).

חומר הדין **משקלול המתקנים** הבימה כשהתחילו המתקנים בדת - הרפורמים - לחקות את מעשי הנכרים ולהעמיד הבימה סמוך לצד ארון הקודש, שמעתה נוסף בזה איסור של ובחוקותיהם לא תלכו (ראה ערך חקות העכו"ם), וראו בזה אפיקורסות וכפירה (ראה שו"ת משיב דבר א טו; שו"ת אמרי אש ז; שדי חמד מערכת בית הכנסת יא), ואבזרייהו של עבודה זרה (שו"ת מנחת יצחק ה כב), ואסרו להיכנס לבית כנסת כזה (שו"ת מהר"ם שיק או"ח עא; שדי חמד שם)⁴.

קדושתה

הבימות אין בהן משום קדושה (מגילה לב א; רמב"ם ספר תורה י ד; טור אורח חיים קנד, ויורה דעה רפב)⁵.

ואף על פי שאין בהן קדושת ספר תורה, יש בהן קדושת בית הכנסת (ירושלמי מגילה ג א; ראב"ד בהשגות ספר תורה י ד; שו"ע אורח חיים קנד ז, ויורה דעה רפב יד. וראה ערך בית הכנסת).

מעמידים בימה באמצע בית הכנסת כדי שיעלה עליה הקורא בתורה, או מי אשר יאמר עליה דברי כבושין, כדי שישמעו כולם (רמב"ם תפלה יא ג; טור ורמ"א אורח חיים קנ ה).

נאלכסנדריה וכן מצינו בבבליק שבלכסנדריה של מצרים שבימה של עץ היתה באמצעיתה, וחזן הכנסת עומד עליה, וכששליח צבור היה גומר ברכתו, והקהל לא היה יכול לשמוע קולו שיענו אמן, היה חזן הכנסת מניף בסודר וכל העם עונים אמן (תוספתא סוכה ד ו, ובבלי סוכה נא ב).

נעזרה וכן בעזרה שבבית המקדש, כשהיה המלך קורא בתורה בחג של מוצאי שביעית היו עושים לו לשם כך בימה של עץ באמצע העזרה (משנה סוטה מא א; רמב"ם חגיגה ג ד. וראה ערך הקהל).

בשבי הגולה וכן מצינו בשבי הגולה כשקראו בספר תורה: וַעֲמַד עֲזָרָא הַסֵּפֶר עַל מַגְדָּל עֵץ אֲשֶׁר עָשׂוּ לְדָבָר (נחמיה ח ד), שעשו המגדל לשם כך לקרות שם עליו ספר התורה (רש"י שם).

מיקומה

באמצע יש שכתב שמיקומה של הבימה באמצע בית הכנסת אינו מהחיוב, והכל לפי המקום והזמן, שבאותם הזמנים שהיו בתי כנסיות גדולים מאד היו צריכים להעמיד הבימה באמצע כדי להשמיע לכל העם, אבל בזמן שבתי הכנסת הם קטנים וכל העם שומעים, יותר נוי הוא שתהיה הבימה לצד אחד ולא באמצע (כסף משנה תפילה יא ג).

אבל האחרונים כתבו שאסור לשנות את מקום הבימה, ומקומה דוקא באמצע בית הכנסת (שו"ת חתם סופר או"ח כח; שו"ת כתב סופר או"ח יט; שו"ת מהר"י אסאד או"ח ג; שו"ת אורח משפט אורח חיים קמט, ועוד), והרי

בין האולם ולמזבח¹

חלק העזרה בבית המקדש, בין האולם (ראה ערכו) ובין מזבח-החיצון (ראה ערכו)

מידתו וחלקיו

למערכ היה עשרים ושתים אמה (מידות ג ו; רמב"ם הל' בית הבחירה ה יב)² [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

המידה בבית שני מידת המקום שבין האולם ולמזבח ממזרח

שלנו, וכל הפוסקים הזכירו לכתחילה הדין לענין בימה שבבית הכנסת.

בין האולם ולמזבח. 1. ג, קיג-קטז. 2. מידת בין האולם ולמזבח מצפון לדרום לא נתבארה, ראה תוספות (זבחים נח ב ד"ה הא מני) שמוכח שאותו המקום המפסיק ממש בין האולם ובין המזבח הוא בלבד יש לו קדושת בין האולם ולמזבח, אבל המשך המקום לצפון ולדרום אינו בכלל, וכן משמע קצת ביומא (לו א, ורש"י ד"ה כולה), וראה שם בריטבי"א ובדקדוקי סופרים שהגירסא: כבין האולם כו'. אולם לדעת הרמב"ם כתב בקרן אורה (זבחים נח ב) שגם המשך לצפון ולדרום הוא בכלל, וכן משמע ביומא (לו א, ורש"י ד"ה אף בין). וראה עזרת כהנים (מידות ג ו, ה א) שמצדד לחלק בין המשך המקום שעד סוף בנין האולם, להמשכו משם עד כותלי העזרה בצפון ובדרום.

בימה. 1. ג, עמ' קיב-22 - קיג. 2. ואותו המזבח שעמד בהיכל לפני הארון, והקטירו עליו קטורת, היה עומד באמצע אורך העזרה מכוון בין מנורה לשולחן (ראה ערך מזבח הפנימי). וראה מאמר הרא"מ לפידות כנה"ג ספר א ע' 52). וראה עוד במכתב סופר ב א שדימוהו למזבח הנחושת שהיה באמצע העזרה. 3. וראה שו"ת מנחת חיים ג י שהביא מספר טעמים להקפדה שהבימה תהא באמצע בית הכנסת דוקא. 4. וראה שו"ת יביע אומר ח או"ח יז שלספרדים ניתן להקל להעמיד את הבימה בסוף בית הכנסת במערב אם על ידי כך ישמעו יותר טוב את הש"ץ, על פי הכסף משנה תפלה יא ג, ואף שהאחרונים דחו דבריו כמבואר לעיל, מכל מקום במדינות הספרדים לא היתה פרצה של רפורמים. 5. וראה רש"י מגילה שם שפירש הבימה שהמלך קורא בה פרשת המלך בהקהל, וראה שו"ע אורח חיים קנד ז, ומשנה ברורה שם ס"ק לב, שהוא הדין הבימה

שם לענין הרחקה בשעת הקטרה; רמב"ן בהשגות לספר המצוות לא תעשה סט לענין איסור כניסה).

ביחס לקדושת האולם – אין קדושת בין האולם ולמזבח שוה לקדושת האולם, ואם קדושת האולם אינה כקדושת ההיכל (ראה ערך הנ"ל) – קדושת בין האולם ולמזבח חשובה כקדושה אחת עם קדושת האולם, וכשגזרו חכמים איזו גזרה באולם משום קדושת ההיכל הסמוך לו, נמשך המקום שבין האולם ולמזבח בכלל אותה גזירה (יומא מד ב, ורש"י ד"ה אולם).

בין האולם – בין האולם ולמזבח קדושתו כבין האולם למזבח, שהכבש כמזבח לכל דבר (המפרש לתמיד כח א, ותוספות יום טוב שם. וראה ערך מזבח).

הלכותיו

כניסת בעל מומים ופרועי ראש (ראה ערכו) אין נכנסים בין האולם ולמזבח (כלים א ט. וראה ערך ביאת מקדש: ביאת ראש שאינם ראויים לעבודה).

• לנשיאת כפים היו כהנים בעלי מומים עולים על המעלות שבין האולם ולמזבח, מלבד אלה שמומם גלוי ונראה, שפסולים לנשיאת כפים (תוספתא סוטה ז ח. וראה ערך נשיאת כפים).

• להקפת המזבח בחג בערבה (ראה ערך ערבה (ב)) נחלקו אמוראים: ר' יוחנן אמר שכהנים בעלי מומים אין נכנסים להקפת המזבח; ריש לקיש אמר בעלי מומים מותרים להיכנס בין האולם ולמזבח (סוכה מד א), ואף שבכל השנה אסורים – לצורך מצות ערבה התיירו.

ושני טעמים נאמרו בדעתו של ריש לקיש: אם מפני שאפילו לדעת הסוברים שכניסת בעל מום אסורה מן התורה (ראה לעיל דעת הרמב"ם, וראה ערך הנ"ל), גם מצות ערבה היא מן התורה, ודוחה איסור הכניסה (מגילת אסתר ולב שמח לספר המצוות לא תעשה סט); או שקדושת בין האולם ולמזבח מדרבנן (ראה לעיל דעת הראשונים הסוברים כן), ובמקום מצוה לא גזרו (תוספות סוכה שם ד"ה א"ל; רמב"ן בהשגות לספר המצוות שם).

יש מהראשונים שכתב שאיסור כניסת בעלי מומים בין האולם ולמזבח אינו אלא בשעת עבודה, אבל שלא בשעת עבודה מותרים (פירוש ספר יצירה לר"י הברצלוני עמ' 51, חובא בתוספת ראשונים בתוספתא סוטה שם).

לא רחוק ידים ורגלים (ראה ערך הנ"ל), ואפילו האוסרים לשאינו רחוק להיכנס בין האולם ולמזבח, מותר לילך לשם כדי לקדש ידים ורגלים מתוך הכיור העומד שם, לפי שכניסה זו היא לצורך עבודה (המפרש תמיד כח ב ריש ב). וטעם הדבר:

• או לפי שהכיור לא עמד ממש בין האולם ולמזבח אלא משוך כלפי דרום (ראה לעיל. תוספות זבחים נח ב).

• או שלענין היתר כניסה בין האולם ולמזבח אין צריך קידוש ידים ורגלים מן הכיור דוקא, אלא די ברחיצה מאיזה כלי שהוא, ואין צריך קידוש ידים ורגלים אלא לעבוד עבודה (הראב"ד לתמיד סו א. וראה ערך קדוש ידים ורגלים).

בבית ראשון היה המזבח קצר בארבע אמות למערב (יחזקאל ח טז; יואל ב יז) מזה שבבית שני (ראה מידות ג א: כשעלו בני הגולה כו'. וראה ערך מזבח החיצון)³, ואז היה המרחק בין האולם ולמזבח עשרים ויש אמה (וראה ס' עזרת כהנים מידות ה א).

המעלות שתיים עשרה מעלות היו בין האולם ולמזבח, שעולים בהן לאולם, רום כל מעלה חצי אמה, ומשך רוחב המעלה אמה (מידות ג ו לגירסתנו); ויש סוברים חצי אמה (רמב"ם בית הבחירה ו ד)⁴.

נחלקו אחרונים ברוחב המעלות:

- יש אומרים שהמעלות היו כנגד פתח האולם בלבד, ולא על פני רוחב כל האולם (הגרי"א מידות ד ו).
- ויש אומרים שהיו על פני כל רוחב האולם מצפון לדרום (תפארת ישראל מידות ג ו אות סא, וכן משמע בתוספות יום טוב שם ד ו. וראה ערך אוטם על מחלוקת זו בנוגע לאוטם).

על מעלות האולם עמדו הכהנים בכל יום לברך את העם (תמיד ז ב. וראה ערך נשיאת כפים).

מקום המזבח והכיור – בין פתח האולם ולמזבח אסור שיפסיק שום דבר, אם האולם וההיכל קדושה אחת להם (ראה ערך אולם).

ואם אין קדושת האולם כקדושת ההיכל (ראה ערך הנ"ל) – אסור להפסיק בין פתח ההיכל ולמזבח, שנאמר: וְאֵת מִזְבֵּחַ הָעֹלָה שָׁם פָּתַח מִשְׁפַּח אֶהְיֶה מוֹעֵד (שמות מ כט. וראה שם ו) – מזבח בפתח אהל מועד, ולא כיור בפתח אהל מועד, ואותה שנאמר: וְנִתַּתָּ אֶת הַכִּיֹּר בֵּין אֶהְיֶה מוֹעֵד וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ (שם ז), לא שהיה ביניהם ממש, אלא היה משוך קצת מזוית המזבח ולדרום, אבל צריך לקרבו כל מה שאפשר לאויר שבין האולם ולמזבח, ובלבד שלא יהא מפסיק בין מזבח ולפתח (זבחים נט א ורש"י, וכמשנה מידות ג ו).

לדעת הסוברים שהמזבח לא היה מסתיים כנגד פתח האולם, אלא היה משוך הלאה כלפי דרום (ראה ערך מזבח על הדעות השונות ביחס למקומו בעזרה), היה הכיור עומד בין האולם ולמזבח ממש, באותו שטח שמדרום לפתח האולם, אם קדושת האולם כקדושת ההיכל, או מדרום לפתח ההיכל, אם קדושת האולם אינה כהיכל (זבחים שם).

קדושתו

ביחס לשאר העזרה – המקום שבין האולם ולמזבח יש לו מעלת קדושה יתרה לגבי שאר העזרה, שיש שמותרים להיכנס לעזרת כהנים, ואסורים להיכנס בין האולם ולמזבח (כלים א ט. וראה להלן).

ונחלקו אמוראים אם מעלה יתרה זו שיש לבין האולם ולמזבח היא מן התורה – הלכה למשה מסיני (רש"י יומא מד ב ד"ה מעלות) – או אינה אלא מדרבנן (יומא מד ב, וראה שם בתוספות ישנים ד"ה ש"מ).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שמעלתה מן התורה (רמב"ם ביאת מקדש א טו, ו א, וראה בית הבחירה ז כ); ויש סוברים שאינה אלא מדרבנן (תוספות סוכה מד א ד"ה אמר; ר"ש כלים א ט; ראב"ד בהשגות ביאת מקדש א טו), לפי שאין דבר מפסיק בין מקום זה לאולם, שלא כשאר העזרה שמזבח החיצון מפסיק ביניהם (יומא

התוספות יום טוב למסכת מידות. 4. בסדר המעלות נחלקו המפרשים. ראה

3. בדבר החילוק בין בית ראשון לבית שני ראה בזבחים סב א, ובהקדמת

(ראה ערך עבודת יום הכפורים) אין פורשים מבין האולם ולמזבח (יומא שם). ואף על פי שמההיכל חייבים לפרוש (ראה ערך היכל), לא גזרו חכמים מבין האולם ולמזבח. וטעם הדבר:

- או כדי שיוכלו לראות משם את הכהן הגדול שנכנס בהיכל להקטרה אם אינו מתקן שם את הקטורת כדעת הצדוקים (תוספות ישנים יומא מד ב ד"ה כיון. וראה ערך הקטרה, וערך עבודת יום הכפורים).
- או לפי שדבר הנעשה לפני ולפנים חמור לבני אדם, ולא יבואו להיכנס (ריטב"א יומא מד א ד"ה לא שנו).
- או שכשההקטרה היא במקום רחוק אין מקום לחשוש שיכנסו להיכל (ריטב"א שם).

הוצאת שרץ אפילו מי שסובר שאין מוציאים בשבת שרץ מת נשבת שנמצא בעזרה, משום איסור שבות (ראה ערכו), מבין האולם ולמזבח מוציאים (משנה עירובין קד ב). הטעם: אם מפני שמשום כבוד שכינה לא גזרו שם על שבות (ראה רש"י שם ד"ה קסבר המכניס); או שטומאת בין האולם ולמזבח יותר חמורה מטומאת שאר העזרה (ראה שם קה א, ורש"י ד"ה טומאת. וראה ערך טומאת מקדש וקדשיו, וע' שלוח מחנות).

לענין שחיטת קדשי קדשים בחלק צפוני של בין האולם למזבח - ראה ערך שחיטה.

נתינת אבן בנותן אבן מבין האולם ולמזבח יש שמחלק בין מקום זה לשאר העזרה בנוגע לאבן תלושה, שבשאר העזרה אינו עובר, ובין האולם ולמזבח עובר, שהאבן עצמה כאן היא חלק מהמקדש (ראה ערך אבני היכל ועזרות: נתינת).

ויש אומרים שאם הטיל מים וצריך קידוש ידים ורגלים - אסור באמת להיכנס בין האולם ולמזבח לקדש ידים ורגלים עד שיטבול קודם, אבל כשטבל אינו בכלל איסור שאינו רחוק לענין כניסה, כי הקידוש הוא לעבודה ולא לטהרה (ראב"ד שם. וראה ערך הנ"ל).

כניסת זר זר אסור להיכנס בין האולם ולמזבח, מכל שכן מבעל מום, ולדעת הסוברים שאיסור כניסת בעל מום היא מן התורה - אף הזר איסורו מן התורה, ולדעת הסוברים שאיסורו מדרבנן - אף הזר כן (משנה למלך ביאת מקדש ט טו).

בהקפת המזבח בחג בערבה, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהזרים לא הקיפו, לפי שאסורים להיכנס בין האולם ולמזבח (רב שריא גאון, הובא ברי"צ גיאות לולב עמ' קיד; רש"י ותוספות סוכה מד ב, וראה שם בתוספות יום טוב ותפארת ישראל).
- ויש סוברים שאף הזרים הקיפו, שלצורך מצוה התירו (רי"צ גיאות שם; אור זרוע ח"ב שטו; שיטה מקובצת מנחות כז ב).

פרישת הקהל בעת שמקטירים הקטורת (ראה ערכו) בהיכל בכל כשעת עבודת יום, וכן בשעת הזאה (ראה ערכו) בהיכל של פנימיות הדמים של פרים ושעירים הנשרפים, ושל פר

ושעיר ביום הכפורים (ראה ערך פרים הנשרפים, ערך שעירים הנשרפים, וערך עבודת יום הכפורים), שכל העם פורשים מן ההיכל, שנאמר: וְכָל אָדָם לֹא יִהְיֶה בְּאֹהֶל מוֹעֵד בְּבֹאֹ לְכַפֵּר בְּקֹדֶשׁ עַד צֵאתוֹ (ויקרא טז יז). וראה ערך היכל, הרי הם פורשים אף מבין האולם ולמזבח (ר' יוסי בכלים א ט; יומא מד א; רמב"ם תמידין ומוספין ג ג').⁵

בשעת הקטרת הקטורת והזאת הדם ביום הכפורים לפני ולפנים

בין המצרים

שלושת השבועות שבין שבעה-עשר בתמוז לתשעה-באב

הפרקים:

- משבעה עשר בתמוז ואילך;
- שבת שלפני תשעה באב;
- משכנס אב;
- שבו שחל בו תשעה באב.

סיכום תמציתי

הרקע והשם

משהובקעה העיר ירושלים ועד שחרב בית המקדש היו עשרים ואחד יום, שבשבעה עשר בתמוז הובקעה העיר, ובתשעה באב חרב הבית.

הימים הללו נקראים "בין המצרים", על שם הכתוב: כָּל רֹדְפֵיהֶּ הַשִּׁיגוּהָ בֵּין הַמִּצְרִים (איכה א ג). שלושת השבועות נחלקים לשש תקופות: מי"ז בתמוז עד ראש חודש אב; מראש חודש אב עד שבוע שחל בו תשעה באב; שבוע שחל בו תשעה באב; ערב תשעה באב; תשעה באב; י' באב.

משבעה עשר בתמוז עד ראש חודש אב

בתלמוד לא מצינו דינים מיוחדים לימים שמשבעה עשר בתמוז עד ראש חודש אב, אבל בגאונים וראשונים הוזכרו כמה מנהגי אבלות:

יש פרושים שמתענים משבעה עשר בתמוז ואילך.

יש שנוהרים שלא לאכול בשר ולא לשנות יין באותם הימים, פרט לשבתות ולסעודות מצוה.

נוהגים שאין נושאים נשים משבעה עשר בתמוז ואילך עד אחר תשעה באב.

בשעת הקטרה משם היא מן התורה, וכך קבלו בקבלה (ראה תוספות ישנים יומא מד ב ד"ה ש"מ).

בין המצרים. 1. ג, עמ' קטז-קכא.

רא"ש, רע"ב, פירוש הגר"א, ותפארת ישראל מידות שם. 5. פרישה זו אינה אלא מדרבנן (רש"י יומא מד א ד"ה מעלות; תוספות שם מג ב ד"ה אמר); ויש אומרים שלדעת הסוברים שמעלת בין האולם ולמזבח מן התורה, אף הפרישה

מותר להתארס ולהשתדך בימים אלו. אסור לעשות ריקודים ומחולות משבעה עשר בתמוז ואילך. האשכנזים נוהגים שלא להסתפר משבעה עשר בתמוז ואילך. בנטילת ציפורנים לא נהגו איסור.

יש מהחסידיים הראשונים שלא היו אוכלים שום פרי חדש בין המצרים, כי אמרו איך נברך שהחיינו וגו' לזמן הזה, והזמן הוא של פורענות. בשבתות שבין המצרים יש מתירים לברך שהחיינו, ויש אוסרים. על פרי שלא ימצא אחר תשעה באב, יברך שהחיינו ולא יחמיץ המצוה.

בשבתות של בין המצרים נוהגים להפטיר שלש הפטרות העוסקות בפורענות, ושתי שיטות בדבר: יש הנוהגים להפטיר בהפטרות שסימן דש"ח: דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ; שְׁמַעו דְּבַר ה'; תְּזוּן יִשְׁעֵיהוּ, וכן מנהג האשכנזים והספרדים; ויש הנוהגים להפטיר בהפטרות שסימן דח"א: דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ; תְּזוּן יִשְׁעֵיהוּ; אֵיכָה הָיְתָה לְזוֹנָה, וכן מנהג התימנים; ויש שלא נהגו כלל בהפטרות הללו, אלא מפטירים מענין הפרשה.

משנכנס אב

משנכנס אב ממעטים בשמחה, דהיינו שאין עוסקים כלל בעניני שמחה. ממעטים מעסקיהם מלכנות ולנטוע, ודוקא בבנין ונטיעה של שמחה. וכן ממעטים מעסקיהם מלישא וליתן. ובזמננו נהגו להקל בכל משא ומתן.

ישראל שיש לו דין עם עכו"ם ישתמט ממנו בחודש אב, משום רוע המזל של חודש זה לישראל. אסור מצד הדין לשאת נשים מראש חדש ואילך, אפילו בלא סעודה, ולעשות סעודת אירוסין, אבל ליארס בלא סעודה מותר.

בתפלות וכביסה נחלקו תנאים: יש אומרים שאסור לספר ולכבס מראש חודש ועד התענית; יש אומרים שאסור בכל חודש אב; ויש אומרים שאין איסור אלא בשבוע שחל בו תשעה באב. ההלכה כדעה הראשונה והשלישית לקולא, שאין איסור אלא באותו השבוע, אך האיסור עד תשעה באב בלבד. ומכל מקום אשכנזים נוהגים להחמיר בכביסה כדעה הראשונה, ובתפלות משבעה עשר בתמוז ואילך.

וכן נוהגים האשכנזים שלא ללבוש בגדים חדשים מראש חודש ואילך. נוהגים שלא לתקן בגדים חדשים ומנעלים חדשים מראש חודש ואילך.

מעיקר הדין אין הרחיצה אסורה אלא בתשעה באב בלבד, אכן האשכנזים נוהגים שלא לרחוץ מראש חודש ואילך. מצד עיקר הדין אין איסור באכילת בשר ושתיית יין אלא בסעודה המפסקת בערב תשעה באב, אכן נהגו האשכנזים והספרדים שלא לאכול בשר. האשכנזים אף נוהגים שלא לשתות בו יין.

בסעודת מצוה, כגון ברית מילה וסיום מסכת, אוכלים בשר ושותים יין כל השייכים לסעודה, אבל יש לצמצם, שלא להוסיף על האורחים.

אף הנוהגים שלא לשתות יין משנכנס אב, מותרים לשתותו ביין הבדלה וברכת המזון; אכן המנהג להחמיר בזה: ברכת המזון מברכים ללא כוס, ובהבדלה נותנים לתינוק שאינו יודע להתאבל על ירושלים לשתות, וכשאין תינוק ישתה בעצמו כוס של הבדלה.

בשבת אוכלים בשר ושותים יין, ושוחטים בימי השבוע לצורך שבת, וכן לצורך חולה וסעודת מצוה.

שבת שלפני תשעה באב

השבת שלפני תשעה באב נקראת שבת חזון, על שם שמפטירים בה תְּזוּן יִשְׁעֵיהוּ.

מנהגים שונים בענין החלפת בגדים לכבוד שבת זו.

מהאשכנזים הנוהגים לומר "אב הרחמים", יש שלא נהגו לאמרו בכל השנה, אלא בשבת שלפני שבועות ולפני תשעה באב בלבד.

שבוע שחל בו תשעה באב

שבוע שחל בו תשעה באב, אסור לכבס, וכן אסור ללבוש בגדים שכובסו קודם לכן.

בחמישי בשבת מותרים לכבס מפני כבוד השבת.

אסור מעיקר הדין ללבוש בגדים חדשים בשבוע זה - בין לבנים בין צבועים, בין צמר ובין של פשתן.

בשבוע שחל בו תשעה באב אחר תשעה באב, נחלקו אמוראים: יש אוסרים; ויש מתירים, וכן הלכה.

שבוע שחל בו תשעה באב, תיספורת אסורה - בין השער שבראשו ובין כל שער שבו, ובזמן כל שמעכב את האכילה - מותר.

יש אוסרים ליטול הציפורנים בשבוע זה; ויש מתירים, ולכבוד שבת וטבילת מצוה ודאי יש להתיר.

אסור לגדולים לספר לקטנים ולכבס כסותם בשבת שחל תשעה באב בתוכה, אבל בגדים שמלפפים בהם התינוקות שמלכלכים אותם ברעי, מותר לכבסם, ואף בבגדי שאר קטנים נוהגים להקל.

הרקע והשם

משהובקעה העיר ירושלים ועד שחרב בית המקדש היו עשרים ואחד יום, שבשבועה עשר בתמוז הובקעה העיר (ראה ערך שבועה עשר בתמוז), ובתשעה באב חרב הבית (ראה ערך תשעה באב). ונתנו סימן

לדבר: מִקָּל שָׁקָד אָנִי רֹאֶה (ירמיהו א יא) - מה הלז הזה משהוא מוציא את נצו ועד שהוא גומר את פירותיו עשרים ואחד יום, כך מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב הבית עשרים ואחד יום (ירושלמי תענית ד ח).

תספורות האשכנזים נוהגים שלא להסתפר משבעה עשר בתמוז ואילך (ספר המנהגים שם; רמ"א שם ד), וכיון שאינו אלא מנהג לא החמירו באבל שחל יום השלושים שלו בשמונה עשר בתמוז, שקודם לכן לא יכול להסתפר מחמת האבלות (ב"ח שם).

נטילת ציפורנים בנטילת ציפורנים לא נהגו איסור (ט"ז שם ס"ק יג).

כרכת יש מהחסידים הראשונים שלא היו אוכלים שום פרי שהחיינו חדש בין המצרים, כי אמרו איך נברך שהחיינו וגו' לזמן הזה (ספר חסידים (מרגליות) תתמ), והזמן הוא של פורענות (מגן אברהם שם ס"ק מב), וטוב לזהר בדבר (שו"ע שם יז) ⁴.

בשבתות שבין המצרים יש מתירים לברך שהחיינו (ספר חסידים שם, בשם יש מברכים; לבוש שם נא); ויש אוסרים (כן משמע בספר חסידים שם, בשם החכמים; שער הכוונות פט ב; מגן אברהם שם ס"ק מב, בשם כתבי האר"י).

ראש חדש אב דינו כשבת (שער הכוונות שם).

על פדיון-הבן שאירע בין המצרים יברך שהחיינו ולא יחמיץ המצוה (שו"ת מהרי"ל לא; שו"ע שם), והוא הדין בברית-מילה (צפחית בדבש לג).

ויכול גם לאכול מייד לאחר מכן פרי חדש, אם כיוון בברכה לפטור גם אותו (צפחית בדבש שם).

וכן על פרי שלא ימצא אחר תשעה באב, יברך שהחיינו ולא יחמיץ המצוה (שו"ת מהרי"ל שם; רמ"א שם); אכן לדעת המתירים לברך בשבת אין היתר לברך בחול אלא בפרי שבשבת לא יהיה בנמצא ואם יקחהו בחול יתקלקל עד השבת (מגן אברהם שם ס"ק מד).

גם בעשירי באב אין לברך שהחיינו, שבו נשרף בית המקדש (יוסף אומץ נז; קיצור שלחן ערוך קכד כ).

זכרים מיוחדים צריך להזהר משבעה עשר בתמוז ואילך:

יש להזהר מהם בימים הללו
• שלא לילך יחידי מארבע שעות עד תשע שעות ביום, שבהם השד קטב מרירי שולט (הגהות מימוניות תעניות ה יב, על פי איכה רבה א כט; שו"ע או"ח תקנא יח).

• שלא לילך בין חמה לצל (שבלי הלקט רסג, על פי איכה רבה שם).

• ושלא יכו מלמדי תינוקות את התלמידים באותם הימים (שבלי הלקט שם, והגהות מימוניות שם, על פי איכה רבה שם; שו"ע שם).

הפטרה כשחל ראש חדש אב בשבת, מבואר בגמרא שמפטירים: **חַדְשֵׁיכֶם וּמוֹעֲדֵיכֶם שְׁנֵאָה נִפְשִׁי** (ישעיהו א יד. מגילה לא ב), ואין המנהג כן (תוספות שם ד"ה ראש; רשב"א שם), מפני שבשבתות של בין המצרים נוהגים להפטיר שלש הפטרות העוסקות בפורענות (תוספות שם, על פי הפסיקתא; רשב"א שם, על פי הפסיקתא ותקנת הראשונים), ושתי שיטות בדבר:

• יש הנוהגים להפטיר בהפטרות שסימן דש"ח (מהרי"ל, הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב): **דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ** (ירמיהו א א); **שְׁמַעו דְּבָר**

הימים הללו נקראים "בין המצרים", על שם הכתוב: **כָּל רֹדְפֶיךָ הִשְׁיִגוּךָ בֵּין הַמִּצְרִים** (איכה א א), ואמרו: "בין המצרים", בימי הצרות, משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב (איכה רבה (וילנא) א כט).

שלושת השבועות נחלקים לשש תקופות: מ"ז בתמוז עד ראש חודש אב; מראש חודש אב עד שבוע שחל בו תשעה באב; שבוע שחל בו תשעה באב; ערב תשעה באב; תשעה באב; י' באב.

משבעה עשר בתמוז עד ראש חודש אב

בתלמוד לא מצינו דינים מיוחדים לימים שמשבעה עשר בתמוז עד ראש חודש אב, אבל בגאונים וראשונים הוזכרו כמה מנהגי אבלות:

תענית יש פרושים שמתענים משבעה עשר בתמוז ואילך (טושי"ע או"ח תקנא טז), ואמרו בשם גאונים שהם הם הימים האמורים בדניאל שהתענה שלשה שבועות (שבלי הלקט רסג, בשם רב סעדיה גאון; טור שם, בשם יש אומרים), שנאמר: **בְּיָמֵים הֵהֵם וְגו' הָיִיתִי מְתַאֲבֵל שְׁלֹשָׁה שָׁבָעִים יָמִים, לֶחֶם חֲמָדוֹת לֹא אָכַלְתִּי וּבִשְׁרָ וַיֵּן לֹא בָּא אֵלַי פִּי וְסוֹף לֹא סָכַתִּי** (דניאל י ב-ג. שבלי הלקט שם) ².

אכילת בשר ושתיית יין יש שנוהרים שלא לאכול בשר ולא לשותות יין באותם הימים, פרט לשבתות ולסעודות מצוה (סידור רש"י סי' תה; כלבו ריש סי' סב; שבלי הלקט שם; הגהות מימוניות שבועות יב יב; טור שם; שו"ע שם ט), ומספר טעמים נאמרו בדבר:

• על שם הכתוב שם: **וּבִשְׂרָ וַיֵּן לֹא בָּא אֵלַי פִּי וְסוֹף לֹא סָכַתִּי** (דניאל י ג. שבלי הלקט שם).

• שבשבעה עשר בתמוז בטל התמיד (משנה תענית כו ב), ובטל ניסוך היין (כלבו סב, בשם ה"ר אשר).

• לפי שאין שמחה אלא בבשר ויין (פסחים קט א), ומשום צער חורבן שבבין המצרים נמנעים מזה (מהרי"ל, הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב ה, בהג"ה) ³.

נישואין נוהגים שאין נושאים נשים משבעה עשר בתמוז ואילך עד אחר תשעה באב (ספר המנהגים (טירנא), תמוז; רמ"א או"ח תקנא ב; שדי חמד, בין המצרים א), שאין זה סימן טוב, ועוד שלא יהא נראה כאינו חושש להתאבל על ירושלים (ב"ח שם). ואין חילוק לענין זה אם כבר קיים מצות פריה ורביה, אם לאו (ב"ח שם).

אירוסין ושדוכין מותר להתארס ולהשתדך בימים אלו (מגן אברהם שם סק"י; דרך החיים קכט; משנה ברורה שם ס"ק יט, ושער הציון שם ס"ק כו).

אכן נחלקו הדעות אם מותר לסעוד סעודת אירוסין ושדוכין: יש אוסרים (מגן אברהם שם); ויש מתירים (דרך החיים שם; משנה ברורה ושער הציון שם).

ריקודים ומחולות אסור לעשות ריקודים ומחולות משבעה עשר בתמוז ואילך (מגן אברהם שם סק"י; אליה רבה שם סק"ו), ואפילו בשעת אירוסין (אליה רבה שם).

4. ומהאחרונים יש שכתב לברך שהחיינו בין המצרים, שמא ימות קודם שיקיים המצוה (ט"ז שם ס"ק יז); ויש שחלק על עיקר הדין וכתב שהיא חומרא יתירה (באור הגר"א שם יז ד"ה טוב). וראה עוד שו"ת כתב סופר או"ח קג.

2. ויש מהאחרונים שכתב שתלמיד חכם לא ינהג בחומרא זו, שמתבטל על ידי זה מלימודו (ברכי יוסף שם ז). 3. ויש מהאחרונים שכתב שתלמיד חכם לא ינהג בחומרא זו, שסיגוף זה גורם לביטול תורה (שערי תשובה שם ס"ק לג).

ה' (שם ב ד); חֲזוֹן יִשְׁעֵיהוּ (ישעיהו א א. תוספות שם, בשם הפסיקתא; רשב"ם שם, על פי הפסיקתא ותקנת הראשונים; טושי"ע או"ח תכח א), וכן מנהג האשכנזים והספרדים.

• ויש הנוהגים להפטיר בהפטרות שסימנן דח"א: דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ (ירמיהו א א); חֲזוֹן יִשְׁעֵיהוּ (ישעיהו א א); אֵיכָה הִיָּתָה לְזוֹנָה (שם כא. רמב"ם תפלה יג יט, בשם נהגו העם), וכן מנהג התימנים.

ויש שלא נהגו כלל בהפטרות הללו, אלא מפטירים מענין הפרשה (רמב"ם סדר התפילות, בשם נהגו רוב העם).⁵

משנכנס אב

שטחה משנכנס אב ממעטים בשמחה (משנה תענית כו ב; רמב"ם תעניות ה ו; טושי"ע או"ח תקנא א), דהיינו שאין עוסקים כלל בעניני שמחה (ערוך השלחן שם א).

בניה ונטיעה ממעטים מעסקיהם מלבנות ולנטוע (ברייתא ביבמות מג א, ושם ב; ירושלמי תענית ד ו; רמב"ם שם; טושי"ע שם ב), ודוקא בבנין ונטיעה של שמחה (ירושלמי תענית ד ו; תוספות יבמות שם א ד"ה מלישא וטור שם, בשם הירושלמי)⁶, כגון בית חתנות לבנו, או אבורנקי של מלכים (טושי"ע שם, על פי תענית יד ב) היינו אילן שצילו נאה ועשוי להסתופף בצלו (כן משמע ברש"י תענית שם ד"ה אבורנקי, בלישנא אחרינא, וד"ה של מלכים), והוא הדין בנין שאינו עשוי אלא לנוי ולהרווחה (שו"ע שם; מגן אברהם שם סק"ז).

היה כותלו רעוע ונוטה ליפול – מותר (ירושלמי שם; טושי"ע שם), ואפילו היה כותל של בית חתנות (טושי"ע שם).

לצורך מצוה, כגון שאין לו אשה ובנים מותר לבנות בית חתנות (רמ"א שם; מגן אברהם שם סק"ה) לצורך נשואין שיעשה אחר תשעה באב (משנה ברורה שם ס"ק יד).

משא ומתן וכן ממעטים מעסקיהם מלישא וליתן (ברייתא ביבמות מג א, ושם ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא אסרו אלא בשל שמחה, כגון צרכי חופה (תוספות יבמות שם א ד"ה מלישא, בשם יש מפרשים),

• ויש אומרים שכל משא ומתן אסור, אפילו שאינו של שמחה, אלא שלא אסרו רק ריבוי משא ומתן, שימעטו בו מבשאר ימים (תוספות שם).

ובזמננו נהגו להקל בכל משא ומתן, שסומכים על הדעה שלא אסרו אלא בשל שמחה, ואצלנו כל המשא והמתן הוא כדי פרנסתנו (בית יוסף ובי"ח שם), או לפי שיש עלינו מסים וארנונות הקילו בדבר (ט"ז שם סק"א. וראה משנה ברורה שם ס"ק יא).

דין ודגרים ישראל שיש לו דין עם עכו"ם ישתמט ממנו בחודש אב, משום רוע המזל של חודש זה לישראל (תענית כט ב). יש אומרים שכל החודש ישתמט (מגן אברהם שם סק"ב); ויש אומרים רק עד אחר ט' באב (קרבן נתנאל תענית שם).

נישואין ואירוסין אסור מצד הדין לשאת נשים מראש חדש ואילך, אפילו בלא סעודה, ולעשות סעודת אירוסין, אבל ליארס בלא סעודה מותר (יבמות מג ב; טושי"ע שם), שבנשואין יש שמחה אף בלא סעודה, ובאירוסין בלא סעודה אין שמחה (גמ' שם).

תספורת וכביסה בתספורת וכביסה נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאסור לספר ולכבס מראש חודש ועד התענית (רבי מאיר בברייתא תענית כט ב), שנאמר: וְהִשְׁבַּתִּי כָּל מְשֻׁשָׁה חֲגָה חֲדָשָׁה וְשִׁבְתָּהּ (הושע ב יג), ו"חגה" היינו ראש חדש שנקרא מועד (גמ' שם כט ב - ל א, ורש"י שם ל א ד"ה וחגה).

• יש אומרים שאסור בכל חדש אב (רבי יהודה בברייתא שם כט ב), שדורשים בכתוב זה את המילה "חֲדָשָׁה", שהוא כל החדש (גמ' שם ל א).

• ויש אומרים שאין איסור אלא בשבוע שחל בו תשעה באב (משנה תענית כו ב; רבן שמעון בן גמליאל בברייתא שם כט ב), בין לפני תשעה באב ובין לאחריו (גמ' שם ל א), שדורשים בכתוב זה את המילה "וְשִׁבְתָּהּ", שהוא באותו שבוע (גמ' שם).

ההלכה כדעה הראשונה והשלישית לקולא, שאין איסור אלא באותו השבוע, אך האיסור עד תשעה באב בלבד (גמ' שם; רמב"ם תעניות ה ו; טושי"ע או"ח תקנא א). ומכל מקום אשכנזים נוהגים להחמיר בכביסה כדעה הראשונה (רמ"א שם), ובתספורת משבעה עשר בתמוז ואילך (ראה לעיל).

מי שאין לו אלא חלוק אחד מותר לכבסו מראש חודש עד שבת (משנה ברורה שם ס"ק כט, בשם אחרונים).

נגדים חדשים וכן נוהגים האשכנזים שלא ללבוש בגדים חדשים מראש חדש ואילך (רמ"א שם ו), בקל וחומר מכביסה שנוהגים בה איסור (באור הגר"א שם ו ד"ה ואנו), אף אם בירך על הבגד שהחיינו קודם שבעה עשר בתמוז (מגן אברהם שם ס"ק כא).

תפירת נגידים נוהגים שלא לתקן בגדים חדשים ומנעלים חדשים חדשים וקנייתם מראש חודש ואילך, שיש בבגדים חדשים משום שמחה, ומשנכנס אב ממעטים בשמחה (טור או"ח תקנא, בשם רשב"י; שו"ע שם ז), והוא הדין שאסור לקנותם (רמ"א שם), אפילו שדעתו שלא ללבשם עד אחר תשעה באב (משנה ברורה שם ס"ק מט).

עשייתם לאחרים וכן אומן ישראל אסור לעשותם לאחרים, בין בשכר ובין בחנם (בית יוסף שם; רמ"א שם), ונהגו להקל בזה (רמ"א שם), ואפילו כשעושה לצורך ישראל, אם נתנו לו קודם ראש חדש (מגן אברהם שם ס"ק כד).

רחיצה מעיקר הדין אין הרחיצה אסורה אלא בתשעה באב בלבד (ראה ערך תשעה באב), אכן האשכנזים נוהגים שלא לרחוץ מראש חודש ואילך (רוקח ש"יב; טור שם, בשם אבי העזרי, שכן נהגו אבותינו; שו"ע שם טז, בשם יש נוהגים), ואפילו בצונן (תרומת הדשן קנ; בית יוסף שם).

אכן כשחל ראש חדש בערב שבת, אם הוא רוחץ תמיד בערב שבת לכבוד שבת, מותר לרחוץ אף כל גופו בחמין (בי"ח שם; ט"ז שם ס"ק טז; מגן אברהם שם סק"מ); ויש מתירים אף אם אינו רוחץ תמיד (כן משמע בערוך השלחן שם לה).

בערב שבת שלפני תשעה באב, נחלקו הדעות:

• יש אוסרים רחיצה, ומתירים רק חפיפת הראש בצונן ורחיצת פניו ידי ורגליו בצונן (שו"ת מהרי"ל טו; רמ"א שם).

⁵ ואסורים אפילו בבנין ונטיעה שאינה של שמחה (טור שם, בשם יש אומרים), ואין הלכה כמותם (שו"ע שם).

⁶ והאיטלקים נהגו להפטיר בשתיים הראשונות מענין הפרשה, ובאחרונה בהפטרות חזון (רשימת ההפטרות שבסוף סידור קמחא דאבישונא). ⁶ ויש

האגודה; רמ"א או"ח תקנא א), משום הזיעה (מגן אברהם שם סק"ד; משנה ברורה שם סק"ו).

• יש שנהגו להחליף מקצת הבגדים (ספר המנהגים (טירנא), תשעה באב, הגהות המנהגים פד, בשם הגהות מימוניות; מהרי"ל שם, בשם מהרא"ק).

• יש שנהגו להחליף כל הבגדים, מלבד בגד חשוב אחד (חתם סופר או"ח קנח, שכך מנהג פרנקפורט-דמיין).

• ויש שנהגו להחליף כל הבגדים, כמו בשאר שבתות השנה, שסוברים שבאי-החלפת הבגדים יש משום אבלות בשבת (סידור היעב"ץ, שער השלכת, שכך נהגו החכם צבי והיעב"ץ; מעשה רב קצו, שכך נהג הגר"א).

אכרחים מהאשכנזים הנוהגים לומר "אב הרחמים" (ראה ערך הזכרת נשמות), יש שלא נהגו לאמרו בכל השנה, אלא בשבת שלפני שבועות ולפני תשעה באב בלבד (מהרי"ל, הלכות שבועות א, בשם בכל מדינת ריינוס).

שבוע שחל בו תשעה באב

כניסה שבוע שחל בו תשעה באב, אסור לכבס (ראה לעיל. משנה תענית כו ב; רמב"ם תעניות ה ו; טושי"ע או"ח תקנא א), ואפילו אין לו אלא חלוק אחד (תורת האדם לרמב"ן, האבל, אבלות ישנה, עמ' רמה במהדורת שעועל, על פי גמ' שם כט ב; טושי"ע שם), ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהאסור אינו אלא לכבס וללבוש מיד, אבל לכבס ולהניח כדי ללבוש לאחר תשעה באב מותר (רב נחמן שם כט ב).

• ויש אומרים שהאסור הוא אפילו להניח לאחר תשעה באב (רב ששת שם), וכן הלכה (כן משמע בגמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

וכן אסור ללבוש בגדים שכובסו קודם לכן (תורת האדם שם, על פי הגמ' שם; ר"ן שם; טושי"ע שם).

אסור לכבס בגדי הנכרים בשבוע זה (תרומת הדשן קנב; בית יוסף שם ה, על פי ירושלמי תענית ד ו; שו"ע שם), ואף על פי שמצד הדין מותר, שהרי אין אסור הכיבוס משום מלאכה אלא משום שמחה, וכשמכבס לנכרים אין לו שמחה, מכל מקום אסור משום מראית-העין (תרומת הדשן שם; ט"ז שם סק"ו; מגן אברהם שם סק"י יט)⁹, ובמקום שהנכרים יש להם מלבושים אחרים, שניכר שהם של נכרים – מותר (מגן אברהם שם).

בחמישי בשבת מותרים לכבס מפני כבוד השבת (משנה תענית כו ב), שאם חל תשעה באב בערב שבת מותר לכבס ביום חמישי שלפניו (ברייתא שם כט ב), ואם לא כבס בחמישי יש מהתנאים שהתירו לכבס בערב שבת מן המנחה ולמעלה (ברייתא שם), ואין הלכה כן (גמ' שם).

נגדים חדשים אסור מעיקר הדין ללבוש בגדים חדשים בשבוע זה – בין לבנים בין צבעונים, בין של צמר ובין של פשתן (תורת האדם לרמב"ן, האבל, אבלות ישנה, עמ' רמה במהדורת שעועל; טושי"ע שם ו).

לאחר תשעה באב בשבוע שחל בו תשעה באב אחר תשעה באב, נחלקו אמוראים: יש אומרים (שמואל בתענית כט ב בגמ' שם; רבי יוחנן בירושלמי שם ד ו); ויש מתירים (רב בגמ' שם; רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ל א; רמב"ם שם; טושי"ע שם ד).

• ויש מקילים לחפוף ראשו בחמין, אם רגיל בכך בכל שבת (בית יוסף שם, בשם המהרי"ל; רמ"א שם, בשם יש מקילין), אבל לא בסבון (חיי אדם ח"ב קלג יט; מגן אברהם שם ס"ק מא).

• ויש מקילים לרחוץ פניו ורגליו בחמין, אם רגיל בכך בכל שבת (חיי אדם שם).

וכן הנוהג לטבול בכל ערב שבת, מותר אף בערב שבת זו (מגן אברהם שם; ערוך השלחן שם).

נדה רוחצת וטובלת, שלצורך מצוה מותר (רמ"א שם)⁷, והוא הדין יולדת (מג"א ס"ק מ).

וכן אשה הלובשת לבנים (ראה ערך בדיקת אשה) יכולה לרחוץ מעט, כדרכה בשאר ימות השנה, הואיל ואינה עושה לתענוג רק לצורך מצוה (רמ"א שם).

אכילת בשר ושתיית יין מצד עיקר הדין אין איסור באכילת בשר ושתיית יין אלא בסעודה המפסקת בערב תשעה באב (ראה ערך ערב תשעה באב), אכן נהגו האשכנזים (רוקח שי; הגהות מימוניות תעניות ה ו) והספרדים (כלבו סב) שלא לאכול בשר, ולבטל השחיטה, מראש חדש ואילך (רמב"ם שם, בשם יש מקומות), ומי שאוכל בשר במקומות שנהגו בו איסור פורץ גדר הוא וישכנו נחש (שו"ת הרשב"א א שו; שו"ע שם יא).

האשכנזים אף נוהגים שלא לשתות בו יין (רוקח שם; הגהות מימוניות שם).

בסעודת מצוה בסעודת מצוה, כגון ברית מילה וסיום מסכת, אוכלים בשר ושותים יין כל השייכים לסעודה, אבל יש לצמצם, שלא להוסיף (רמ"א שם ו) על האורחים, רק מי שבא מחמת קורבה או אהבת רעים, אבל מי שבא רק לאכול ולשתות – עבירה היא בידו (משנה ברורה שם ס"ק עו).

אם חלה סעודת המצוה בשבוע שחל בו תשעה באב, אין לאכול בשר ולשתות יין, רק מניין מצומצם (רמ"א שם).

יין הגדלה וברכת המזון אף הנוהגים שלא לשתות יין משכנס אב, מותרים לשתותו ביין הגדלה וברכת המזון (שו"ת מהרי"ל טו, בשם רבותיו; שו"ע שם ו); אכן המנהג להחמיר בזה: ברכת המזון מברכים ללא כוס (מגן אברהם שם ס"ק לב), ובהבדלה נותנים לתינוק – שאינו יודע להתאבל על ירושלים (מגן אברהם שם ס"ק לא) – לשתות, וכשאין תינוק ישתה בעצמו כוס של הבדלה (רמ"א שם).

בשבת בשבת אוכלים בשר ושותים יין, ושוחטים בימי השבוע לצורך שבת, וכן לצורך חולה וסעודת מצוה (רמ"א שם ט).

שבת שלפני תשעה באב

השבת שלפני תשעה באב נקראת שבת חזון, על שם שמפטירים בה תְּחִינָה (ישעיה פרק א. שו"ע או"ח תכח ח).

החלפת נגדים מנהגים שונים בענין החלפת בגדים לכבוד שבת זו⁸:

• יש שנהגו שלא להחליף כלל הבגדים, ואין בכך משום אבלות בשבת, שהרואה אומר אין לו בגדי שבת, ואין האבלות ניכרת (מהרי"ל, הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב ט).

• יש שנהגו לא להחליף הבגדים, מלבד הכתונת (מהרי"ל שם ז, בשם

7. ויש מי שאומר שתשנה מעט ברחיצה (אור זרוע ח"ב תנה; שו"ת מהרי"ל שם, בשמו). 8. בענין החלפת בגדים לכבוד שבת זו, כשהיא שבת שלפני

9. ויש מי שצייד להתיר בצנעא (מגן אברהם שם). חתונה, ראה ערך חתן וכלה.

שם; מגן אברהם שם ס"ק יד), שבלאו הכי אין אנו רגילים להסתפר בכל שבוע (מגן אברהם שם); ויש מתירים אף בתספורת לכבוד שבת (תוספות שם ל א ד"ה ותרומה).

נטילת ציפורים יש אוסרים ליטול הציפורנים בשבוע זה (ט"ז שם ס"ק יג); ויש מתירים (מגן אברהם שם ס"ק יא), ולכבוד שבת וטבילת מצוה ודאי יש להתיר (מגן אברהם שם; משנה ברורה שם סק"כ, בשם אחרונים).

סיפור ויכוס לקטנים אסור לגדולים לספר לקטנים ולכבס כסותם בשבת שחל תשעה באב בתוכה (בית יוסף שם יד, בשם הלכות שמחות; שו"ע שם) משום חינוך, אם משום אבלות או משום עגמת נפש (תרומת הדשן קנב; מגן אברהם שם ס"ק לח), אבל בגדים שמלפפים בהם התינוקות שמלכלכים אותם ברעי, מותר לכבסם (בית יוסף שם; רמ"א שם), ואף בבגדי שאר קטנים נוהגים להקל (רמ"א שם).
בדיני ערב תשעה באב ותשעה באב - ראה ערכיהם.

חל תשעה באב כאחד בשבת לפיכך אם חל תשעה באב באחד בשבת, או שחל בשבת ונדחה לאחר השבת, מותר בשתי השבתות, בין קודם התענית, שהרי אינו שבוע שחל בו תשעה באב, ובין לאחר התענית (וכן משמע בירושלמי שם; רא"ש שם ד לב; ר"ן שם; טושי"ע שם); ויש סוברים שאם חל בשבת ונדחה אסור כל שבוע שלפניו, חוץ מיום חמישי ויום שישי (סמ"ק צו; טור שם, בשמו; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר).

תספורת שבוע שחל בו תשעה באב, אסור לספר (ראה לעיל. משנה תענית כו ב; רמב"ם תעניות ה ו; טושי"ע או"ח תקנא ג).

התספורת שאסרו היא בין השער שבראשו ובין כל שער שבו, ובזקן כל שמעכב את האכילה - מותר (תורת האדם לרמב"ן שם; טושי"ע שם יב-ג).

יש סוברים שלא אמרו שבחמישי מותר מפני כבוד השבת אלא בכביסה, אבל בתספורת אסור (אור זרוע ח"ב תיד, לגירסתו בירושלמי

בין הערבים

הזמן שמחצות היום עד סוף היום

זמן בין הערבים נאמר בתורה בכמה מקומות:

• בעשיית קרבן התמיד: וְאֵת הַכֶּכֶשׁ הַשְּׁנִי תַעֲשֶׂה בֵּין הָעֶרְבִים (במדבר כח ד).

• בשחיטת הפסח: וְשָׁחֲטוּ אֹתוֹ כָּל קָהָל עֲדַת יִשְׂרָאֵל בֵּין הָעֶרְבִים (שמות יב ו. וראה ערך פסח)². ובפסח שני: בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם בֵּין הָעֶרְבִים יַעֲשׂוּ אֹתוֹ (במדבר ט יא. וראה ערך פסח שני).

• בהדלקת הנרות בבית המקדש והקטרת הקטורת: וּבַהֲעֶלֶת אֶהָרֶן אֶת הַנֵּרוֹת בֵּין הָעֶרְבִים יִקְטֹרֶנָּה (שמות ל ח. וראה ערך הדלקת הנרות, וערך הקטרה).

חכמים תיקנו זמן תפלת מנחה בין הערבים, בזמן קרבן התמיד של בין הערבים (ברכות כו ב. וראה ערך מנחה).

עיקר זמנו זמנו של בין הערבים הוא מאחר חצות היום ואילך, היינו מזמן שהשמש מתחילה לנטות למערב (פסחים נח א), שבאמצע היום השמש עומדת באמצע הרקיע, ואין הצל נוטה לכאן ולכאן, אלא צל כל אדם תחתיו, ומכאן ואילך היא מתחילה לנטות קצת כלפי מערב (רש"י שם ד"ה אלא, צג ב ד"ה ט"ו מילין).

אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר: קָדְשׁוֹ עָלֶיהָ מְלַחֶמָה קוֹמוֹ וְנִעְלָה בַּצְהָרִים אוֹי לָנוּ פִּי פִנָּה הַיּוֹם פִּי יִנְטוּ צִלְי עֶרֶב (ירמיה ו ד. מכילתא בא פרשת ה; תורת כהנים אמור פרשה ט פרק יא; ירושלמי פסחים ה א)³.

שמו נקרא בשם בין הערבים, לפי שערב הוא לשון נשף וחושך, כמו: עֶרְבָה פֶּל שְׁמָחָה (ישעיה כד יא), ואחרי שש שעות של היום מכי ינטו צללי ערב הוא עריבת היום, ובתחילת

הלילה הוא עריבת הלילה, ואותן שעות שבינתיים הן בין שני הערבים (רש"י שמות יב ו).

יש מהראשונים שפירש שבין הערבים מובנו בין שני הערבים, הערב של אתמול והערב של היום, שכל הלילה נקרא ערב, כמו שכתוב: וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם אֶחָד (בראשית א ח), ובתחילת שעה שביעית הוא בין שני הערבים (רבינו חננאל פסחים נח א. וראה גור אריה שמות יב ו).

ויש שפירש בין הערבים לא במובן מה שמבדיל בין שני ערבים, אלא במובן בתוך הערבים, כמו: פִּינוּתֵינוּ בִּינֵינוּ וּבִינָךְ (בראשית כו כח), שכל הזמן שאחרי זמן הצהריים נקרא ערבים, שבצהריים השמש בגובה הרקיע ומאירה לכל הצדדים, וכאשר יעברו הצהריים והשמש אינה זורחת בשני הצדדים נקרא הזמן "ערבים", שהשמש מעריבה משני הצדדים (רמב"ן שמות שם)⁴.

תחילת בין הערבים התחלת הזמן של בין הערבים מן התורה היא מיד אחרי חצות היום, בתחילת שעה שביעית, שאז כבר מתחילה השמש לנטות קצת לצד מערב (רש"י פסחים ה א ד"ה לא תשחט, ושם צג ב ד"ה ט"ו מילין. וראה תוספות נדה סג ב ד"ה מן המנחה, ומגן אברהם או"ח רלג סק"א).

והוא זמן שהכתלים משחירים, שהכתלים העומדים זקופים אין החמה נוצצת עליהם בחצות היום אלא בראשיהם בעוביים, והחוד של שפת העובי מיצל על זקיפת הכותל ומשחיר (יומא שם, ורש"י ד"ה מכל).

תוספת חצי שעה חכמים הוסיפו עוד חצי שעה אחר שש ותיקנו שאין התמיד של בין הערבים נשחט אלא בשש ומחצה. ושני ביאורים נאמרו בטעם הדבר:

עילאי, ונדחו דבריהם (שם יב א. וראה ירושלמי פסחים ה א: יכול היום והלילה בכלל כו).³ וראה אבן עזרא שמות יב ו, בשם רב סעדיה גאון לזמן קרבן פסח שהוא קבלה.⁴ וראה אבן עזרא שם שפירש שהוא בין ביאת השמש ובין ביאת אורו, שהוא קרוב לשעה ושלש קודם הלילה, ואינו מותאם לפי ההלכה, וראה רמב"ן ורי אליהו מזרחי שם.

בין הערבים. 1. ג, קכא - קכב. 2. בין הערבים האמור בפסח יש מהאמוראים שאמרו שאינו "בין הערבים ממש", אלא פירושו כל הזמן שבין שני הערבים, ערב של אתמול וערב של היום, היינו מעלות השחר שהוא סוף ערב של אתמול עד תחילת ערב של היום, ולכן אם שחט את הפסח מעלות השחר ואילך כשר (בן בתירא בזבחים יא ב, לדעת ר' אושעיא ועולא בריה דרב

עשייתו, ושעה אחת לעשייתו (ר' יהושע בן לוי פסחים נח א, וירושלמי שם בתמיד, וחנוניה בן יהודה בירושלמי שם בפסח), ונדחו דבריהם, ולא אמרו שתמיד נשחט בשמונה ומחצה אלא בכדי שיוכלו להקריב קרבנות יחיד קודם לכן (פסחים שם), אלא שבתורת סמך מן המקרא אמרו שבין הערבים פירושו חלקהו לשני חלקים, ואינו אלא אסמכתא (מאירי פסחים נח א ד"ה אע"פ).

סוף בין הערבים סוף זמן של בין הערבים הוא בסוף היום (רמב"ם תמידין ומוספין א ג), היינו בשקיעת החמה (רש"י פסחים צג ב, ורבינו יונה ברכות ר ד), והוא תחילת הלילה (רש"י שמות יב ו). ויש סוברים שבין הערבים אינו נמשך אלא עד שעה ורביע קודם הלילה (רמב"ן שמות יב ו).⁵

בין הערבים כלשון חכמים בלשון חכמים יש שבין הערבים אין מובנו כלשון בין הערבים שבתורה אלא לזמן שאין אור השמש מאיר היטב, וכך אמרו: אין רואים את הנגעים בין הערבים, שהכה נראית עזה (תורת כהנים תזריע פרשה ב פרק ב; נגעים ב ב; סנהדרין לד ב), שחסר מאור היום (תורת כהנים שם), ואין כח אור החמה קיים (רש"י סנהדרין שם ד"ה שחרית).

ונחלקו תנאים אימתי זמנו: ר' מאיר ור' יהודה אומרים מסוף תשע שעות ולמעלה, ור' יוסי אומר מסוף עשר ולמעלה (תורת כהנים שם). וראה רמב"ם טומאת צרעת ט ו).

• אם מפני שבבית המקדש לא היו יכולים להכיר את הזמן לפי שחרות הכתלים, שכותלי בית המקדש לא היו זקופים בצמצום, והיו רחבים מלמטה, ואין החוד מיצל שם (יומא כח ב, ורש"י ד"ה דלא).

• או שאין אנו בקיאים לכוין את השעה (תירוצ שני ביומא שם, וראה שם בתוספות ישנים. וראה מגן אברהם רלג סק"א, ומחצית השקל שם, ושו"ע הרב תנח א), ובשש ומחצה הצל מאריך וניכר ונראה לכל (ראה רמב"ם תמידים ומוספים א ג).

אף תפלת המנחה זמנה משש שעות ומחצה (ברכות כו ב. וראה ערך מנחה) מטעם זה שאין אנו בקיאים (מגן אברהם שם), ואברהם אבינו בלבד הוא שהתפלל תפלתו בתחילת שבע, לפי שהיה בקי ביותר בהליכות המזלות והתחלת השעות, והיה זקן ויושב בישיבה (יומא כח א).

ויש אומרים שמן התורה התחלת זמן בין הערבים היא משש שעות ומחצה, שמחצי שש עד חצי שבע החמה עומדת בראש כל אדם, ומחצי שבע ואילך היא נוטה לצד מערב (מאירי פסחים נח א ד"ה תמיד נשחט).

הסוברים שזמנו משמונה ופחצה יש מהאמוראים שאמרו שבין הערבים האמור בתמיד ופסח הוא בשמונה ומחצה עד תשע ומחצה, שכל הזמן שמאחר חצות היום עד הלילה נקרא ערב, ובין הערבים פירושו שנחלק את הערב לשני חלקים, שתי שעות ומחצה קודם עשיית התמיד, ושתי שעות ומחצה לכאן, לאחר

בין השמשות¹

הזמן שבין ודאי יום לודאי לילה

הפרקים: • זמנו;
• מהותו;
• דיניו.

סיכום תמציתי

מהותו

בין השמשות הוא ספק יום ספק לילה, ושלשה צדדי ספק הם: ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה, ספק יש בו משניהם, מן היום ומן הלילה.

יש שכתבו שמובנו של השם "בין השמשות" הוא בין הימים, ויש שכתבו שמובנו בין ביאת השמש.

זמנו

בזמן בין השמשות נחלקו תנאים: לרבי יהודה, בין השמשות הוא משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימים; הכסף [השחיר] התחתון של כיפת הרקיע הסמוכה לארץ, ולא הכסף העליון דהיינו גובה הכיפה, זהו בין השמשות, הכסף העליון והשוה לתחתון זהו לילה, ונחלקו אמוראים ביחס לאותו הזמן של "פני מזרח מאדימים" אם הוא בכלל היום או בכלל בין השמשות; לרבי נחמיה, זמן בין השמשות הוא כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל, ואחר כך הוא לילה; ר' יוסי אומר בין השמשות כהרף - עין זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.

מכיון שזמן בין השמשות נמשך עד הלילה, והתחלת הלילה הוא מצאת-הכוכבים, היינו שלשה כוכבים בינוניים, הרי שבין השמשות נמשך עד יציאת שלשה כוכבים.

נחלקו ראשונים בביאור שיטת רבי יהודה, ושלש שיטות בדבר: (א) שיטת רבינו תם; (ב) שיטת הגאונים; (ג) שיטת היראים.

דיניו

בין השמשות דנים בו להחמיר בכל מקום, ולפיקך: שבת ויום חול, ועשה מלאכה באחד מהם בין השמשות - חייב אשם תלוי; בין השמשות של יום הכפורים - אסור באכילה ושתייה; קטן שנולד בין השמשות נימול ליום שמיני של

שעות היום הם מהנך החמה עד שקיעת החמה, או מעמוד השחר עד צאת הכוכבים. וראה ערך בין השמשות. **בין השמשות**. 1. ג, קכב - קכט.

5. וראה ספר סדר זמנים להר"א חבר ה. וראה ערך שקיעת החמה על המחלוקת אם הכוונה לתחילת השקיעה או לסופה. וראה ערך יום על המחלוקת אם י"ב

מחרתו, שמא היה לילה, ואם נולד בין השמשות של ערב שבת אינו נימול בשבת, שמא היה יום, והרי זו מילה שלא בזמנה שאינה דוחה שבת; הקורא קריאת שמע בין השמשות לא יצא ידי חובתו, שמא הוא יום, ועוד. באיסורי שבת שאינם אסורים אלא מדרבנן, נחלקו תנאים, והלכה שכל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות. אכן דבר שבקל יוכל לבוא לידי חיוב חטאת, אסור אף בין השמשות. מותר לערב ערובי-חצרות, ושיתופי-מבואות, וערובי-תבשילין בבין השמשות. יש ראשונים שכתבו שאין נכנסים לכתחילה לספק בין השמשות בדרבנן, ולפיכך אין לספור ספירת העומר בבין השמשות, אפילו בזמן הזה שמצותו מדרבנן, והוא הטעם שאין מערבים לכתחילה עירובי תחומין בין השמשות; ויש מתירים לספור ספירת העומר בין השמשות בזמן הזה.

מהותו

ספק יום ספק לילה בין השמשות הוא ספק יום ספק לילה, ושלשה צדדי ספק הם:

ספק כולו מן היום, ספק כולו מן הלילה, ספק יש בו משניהם, מן היום ומן הלילה (ברייתא בשבת לד ב).

בכל משהו מבין השמשות יש להסתפק שמא משהו זה הוא כולו מן היום, או כולו מן הלילה, או חציו יום וחציו לילה (ר"ת בתוספות שם ד"ה ספק).

שמו יש שכתבו שמובנו של השם "בין השמשות" הוא: בין הימים, כי בלשון בני אדם נקרא היום על שם השמש (וראה רש"י שבת קלד א ד"ה ולוקמיה), ובין השמשות היינו בין היום שעבר ובין היום שנכנס, והוא זמן ספק מיום שלפניו ספק מיום שלאחריו (גור אריה שמות יב ו).

ויש שכתבו שמובנו בין ביאת השמש, היינו שקיעתה, לביאת אורה, שאחר השקיעה עדיין יש מאורה בעולם, וכשמשיחיר הרקיע ונעלם האור הוא לילה (ראה להלן), ובין השמשות הוא הזמן שבין זה לזה (באור הגר"א אורח חיים רסא ס"ק יא, יורה דעה רסב סק"ט לשיטתו בזמן בין השמשות, ראה להלן).

זמנו

מחלוקת התנאים בזמן בין השמשות נחלקו תנאים (ברייתא שבת לד ב):

- לרבי יהודה, בין השמשות הוא משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימים². הכסף [-השחיר]³ התחתון של כיפת הרקיע הסמוכה לארץ, ולא הכסף העליון דהיינו גובה הכיפה, זהו בין השמשות, הכסף העליון והשוה לתחתון זהו לילה⁴.

- לרבי נחמיה, זמן בין השמשות הוא כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל, ואחר כך הוא לילה.

- ר' יוסי אומר בין השמשות כהרף - עין זה נכנס וזה יוצא, ואי אפשר לעמוד עליו.

ביאור דעת רבי יהודה בבין השמשות של ר' יהודה נחלקו אמוראים

ביחס לאותו הזמן של "פני מזרח מאדימים" אם הוא בכלל היום או בכלל בין השמשות:

- לרבה, בין השמשות מתחיל תיכף משתשקע החמה, ונמשך בזמן שפני מזרח מאדימים, וגם בזמן שהכסף התחתון ולא הכסף העליון, עד שהכסף גם העליון שאז הוא לילה ודאי.

- לרב יוסף, גם אחרי שתשקע החמה עדיין הוא יום גמור במשך הזמן שפני מזרח מאדימים, ובין השמשות מתחיל משתשקע הכסף התחתון ולא העליון, עד שהכסף גם העליון שאז הוא לילה (שבת שם. ובירושלמי ברכות א א כרב יוסף).

ההבדל שבין רבה לרב יוסף הוא בחלק אחד משנים עשר של כדי הילוך מיל, שלרבה נמשך זמן בין השמשות שלשה רבעי מיל, ולרב יוסף אינו אלא שני שלישי מיל (שם)⁵.

להלכה הלכה כרבה, שבין השמשות של ר' יהודה⁶ מתחיל מיד אחר שתשקע החמה (ר"ף שבת לד ב; רמב"ם שבת ה ד; טוש"ע אורח חיים רסא א, ושם יורה דעה רסו ט. וכן הוא לפי שיטת הגאונים להלן).

- יש מהראשונים שפסקו כרב יוסף (רשב"א שבת לה. ד"ה אמר בשם מורו).

- ויש שפסקו כשניהם לחומרא (רשב"א שם, וראה רא"ש שבת ב כג).

לילה הוא בשלשה כוכבים מכיון שזמן בין השמשות נמשך עד הלילה, והתחלת הלילה הוא מצאת-הכוכבים (ראה ערכו וערך לילה), היינו שלשה כוכבים בינוניים, הרי שבין השמשות נמשך עד יציאת שלשה כוכבים (שבת לה ב; ירושלמי ברכות א א)⁷. הטעם שהוצרכו לשני הסימנים, גם הכסף העליון וגם שלשה כוכבים בינוניים:

- לפי שאין הכספת העליון ותחתון ניכרת להמון, לכן נתנו להם סימנים הנראים בשלשה כוכבים (מאירי שבת שם).

- או להיפך, לפי שצריך בקיאות גדולה לידע אילו כוכבים נחשבים כבינוניים, לכן נתנו שיעור בהכספת התחתון והעליון

מקשה סתירה בדברי ר' יהודה, שכן בתחילת דבריו משמע שרק בזמן שפני מזרח מאדימים הוא בין השמשות, ומשיכסף העליון לילה הוא, אולם בסוף דבריו מבואר שכל זמן שהכסף העליון עדיין הוא בין השמשות, וביישוב דבריו נחלקו רבה ור' יוסף, ראה להלן. ⁵ וראה ערך מיל מחלוקת בשיעור מיל, אם הוא 18 רגעים, או 22 1/2 רגעים, או 24 רגעים. ⁶ ראה להלן שלחומרא הלכה כר' יהודה. ⁷ וראה ערך לילה ולהלן שלחומרא מצריכים שלשה כוכבים קטנים, שאין אנו בקיאים בבינוניים. בירושלמי יש מי שאומר שבין השמשות הוא בין כוכב הראשון לכוכב השני, ושני כוכבים הוא לילה (ר' יעקב דרומנה בירושלמי ברכות שם), הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם שבת ה ד; טוש"ע אורח חיים רלה א ועוד. וראה בית יוסף אורח חיים רלה, בשם ספר אהל מועד, שכתב כן להלכה).

² "פני מזרח מאדימים" פירושו הפנים המאדימים את המזרח (שם לה א), היינו במערב, שלערב החמה שוקעת במערב וזהרורי החמה מאדימים את המזרח כחלון שכשהחמה נכנסת בו היא מאדמת הכותל שכנגדה (רש"י שם), ובמערב הוא שיש לראות אם הוא מאדים (רש"י שם, וכן מבואר בספר הישר לרבנו תם קפא: "האי פני מזרח מערב" כו'. וראה בספר בין השמשות לר"מ טוקצינסקי ב, שהאריך לפרש שרצונו לומר צד מזרח מאדים, וראה שם שנדחק לפרש כך גם בדברי רש"י ורבנו תם. וראה ספר אור היום לרא"ל קרטינגא את מח, שמפרש ש"פני מזרח" היינו במערב, ו"הכסף התחתון" כו' היינו במזרח, וראה רב נסים גאון שבת קיח ב). ³ רש"י. ובערוך ערך כסף, ובמוסף הערוך שם מפרש "הלבינו", וראה שם בערוך השלם שענינם אחד, והיינו אסיפת קרני השמש. וראה ירושלמי ברכות א א: הכסיפו כו' השחירו כו'. ⁴ הגמרא

יום, מכל מקום שיעור שלשה רבעי מיל קודם צאת הכוכבים נחשב לספק, היינו לבין השמשות, לפי שאין אנו בקיאים בכוכבים הנראים משתשקע החמה [היינו השקיעה השניה] עד שהכסיף העליון והשוה לתחתון אם הם בינונים או לא, וכן אין לשער בהילוך ארבעה מילים של אדם בינוני מתחילת שקיעת החמה [היינו השקיעה הראשונה] ולומר שאחר זמן זה הוא שמתחיל הלילה, לפי שאנו מסופקים מהו אדם בינוני (תוספות שבת שם).

ומהאחרונים יש שפירשו לשיטה זו גדר הספק של בין השמשות בשני אופנים אחרים:

א. שראיית שלשה כוכבים בינונים אינה שוה לכל האנשים, אלא קודמת או מתאחרת לפי מראה עיני בני האדם, השלם בחוש הראייה ממחר לראותם וקצר הראייה מאחר לראותם, ולכן לא סמך ר' יהודה על הסימן של שלשה כוכבים, כי בזמן של שלשה רבעי מיל שיש קודם סיום ארבעה המילים שמן השקיעה ועד צאת הכוכבים יש לחוש שאם אפילו אינו רואה כל כוכב אולי מי שהוא שלם בחוש הראייה יוכל לראות (וראה כעין זה להלן פי' הרלב"ח בדעת הרמב"ם).

ב. שהספק הוא אם בשני כוכבים כבר הוא לילה, כי בכתוב נאמר על התחלת הלילה סתם צאת הכוכבים (נחמיה ד טו. ראה ברכות ב ב), ומיעוט רבים שנים, או שמא צריכים שלשה כוכבים (ראה ירושלמי ברכות א א מחלוקת בדבר, וראה לעיל), שבשלשה הרי זו חזקה (מנחת כהן מאמר א ב).

אבל יש מהראשונים שמפרשים לשיטה זו שאין הספק כלל בכוכבים, אלא שלר' יהודה שהכסיף העליון והשוה לתחתון הרי זה לילה, אותה שעה אינה כלל צאת הכוכבים, וכשאמרו שני כוכבים בין השמשות ושלשה כוכבים לילה לא לפי דעת ר' יהודה אמרו, אלא לדעת ר' יוסי (ראה להלן בדעת ר' יוסי), והזמן של שלשה רבעי מיל משקיעה השניה עד הלילה, שהוא משך בין השמשות, מסופקים אנו בכל רגע שבתוך משך זמן זה אם כבר הגיע הלילה או לא (רמב"ן בתורת האדם ענין אבלות ישנה. וראה ספר איזהו בין השמשות לר"י שלזינגר עמ' ו, ושם שגם ראשונים אחרים סוברים כך).

שיטת הגאונים¹¹ מיישבים את הסתירה בדברי רבי יהודה בדרך אחרת. שאכן הזמן של שלשה רבעי מיל, שהוא משך בין השמשות של ר' יהודה, מתחיל מיד אחר שעגול השמש נעלם מן העין ושקע תחת האופק, ואחר כך מיד הוא ודאי לילה, שהוא זמן צאת שלשה כוכבים בינונים, ומה שאמרו משקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש ארבעה מילים לא אמרו אלא עד צאת כל הכוכבים, ולא עד צאת שלשה כוכבים בינונים, שתחילת הלילה הוא בשלשה כוכבים שנראים אחר שלשה רבעי מיל משקיעת החמה.

ואין מתחילים לחשוב זמן בין השמשות אלא אחר שכל עיגול כדור השמש כולו שקע, שאפילו שקע רוב עיגול השמש באופק ולא נשאר ממנו כי אם דבר מועט, כל עוד שלא שקע כל העיגול בכללו ותערוב השמש תחת האופק, הרי הוא יום (שו"ת מהר"ם

ביאור הגר"א אורח חיים רסא ס"ק יא, לשיטתו בזמן בין השמשות, ראה להלן).

הסתירה בדברי רבי יהודה
התבאר שלר' יהודה כפי ביאורו של רבה, יש משתשקע החמה עד צאת הכוכבים זמן של שלשה רבעי מיל, אלא שבמקום אחר אמר ר' יהודה עצמו שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש ארבעה מילים (פסחים ד א⁸).

ונחלקו ראשונים בביאור הדברים, ושלש שיטות בדבר: (א) שיטת רבינו תם; (ב) שיטת הגאונים; (ג) שיטת היראים.

שיטת רבינו תם
רבינו תם (בספר הישר קפא, ובתוספות שבת לה א ד"ה תרי)⁹ מיישב את הסתירה בדברי רבי יהודה, ששתי שקיעות הן:

א. שקיעת החמה, שהיא קודמת לצאת הכוכבים ארבעה מילים, היא תחילת השקיעה, היינו שעגול השמש נעלם מעל האופק ואינו נראה לעין על הארץ, והתחיל להיכנס בעובי הרקיע.

ב. משתשקע החמה, שהוא התחלת זמן בין השמשות, וממנו עד הלילה אין אלא שלשה רבעי מיל, פירשו סוף השקיעה, אחרי שהשמש עברה את עובי הרקיע, והיא עדיין כנגד חלונה ועדיין אינה מהלכת אחר הכיפה, ולכן היא מטילה זהירות ומאדימה פני מזרח, שהחמה מהלכת בלילה למעלה מכיפת הרקיע (ראה פסחים ד ב, דעת חכמי ישראל), וכשהיא שוקעת בערב ונעלמה מן העין, היא נכנסת בעובי הרקיע ושוהה שם בשקיעתה עד שגומרת לעבור את כל עובי הרקיע שיעור שלשה מילים ורביע, וזמן זה הוא עדיין יום גמור, וכשגמרה שקיעתה בעובי הרקיע וקרובה לעלות על כיפת הרקיע מתחיל זמן בין השמשות, ונמשך זמן של שלשה רבעי מיל עד הזמן של לילה ודאי (מנחת כהן מאמר א פ"ג שם לשיטה זו).

ויש מן הראשונים שפירשו ששתי השקיעות הן אפילו לדעת הסוברים שהחמה מהלכת בלילה תחת הקרקע (ראה פסחים שם, דעת חכמי אומות העולם):

א. שקיעה הראשונה היא ששקעה החמה ונעלמה מן העין, אבל עדיין אורה שולט בעולם, שעדיין לא נעלמה מכל העולם כולו, שאילו היה עולה אדם על ההרים היה יכול לראותה, ומפני זה שולט אורה בעולם ואין פני מערב מאדימים.

ב. שקיעה שניה היא כששוקעת לגמרי והולכת תחת הארץ, ומסתלק אורה מן העולם, ואז מתחילים פני מערב להאדים מכח זהירותה, שכל זמן שהאור בעולם אין נראה האדמומית, ונמשך שלשה רבעי מיל עד שתתכסה לגמרי תחת הארץ (תוספות ר"ד שבת לד ב ד"ה איזהו)¹⁰, והוא שאמרו: "סוף גלגל חמה לשקוע, ותחילת גלגל לבנה לעלות - זהו בין השמשות" (ירושלמי ברכות א א), והיינו אחר סוף השקיעה שהיא השקיעה השניה (רמב"ן בתורת האדם שער אבלות ישנה, ור"ן שבת לד ב, והוכיחו מכאן כשיטת ר"ת, וראה שם שר' חנינא בירושלמי שם מפרש את דברי רבי ואינו חולק עליו).

ואף על פי שהלילה מתחיל מצאת הכוכבים, וקודם לכן הוא בכלל

נסים גאון ורבינו אברהם בן הרמב"ם, הובאו בשו"ת ר"מ אלשקר צו, וראה מנחת כהן א; הגר"א אורח חיים רסא ס"ק יא, ושם יורה דעה רסב ס"ק ט, ראה שם בארוכה ובכמה ראיות לשיטה זו; הרב בעל התניא בסידורו בסדר הכנסת שבת, ראה שם בארוכה ובכמה ראיות, ושכן דעת רוב הראשונים. וראה שו"ת יורה דעה רסו ס"ק יא, ופרי חדש אורח חיים תרעב. ובברכי יוסף אורח חיים רסא כתב שמנהג ארץ ישראל הוא כשיטת הגאונים.

8. וראה שם מחלוקת אם ד' מילין או ה' מילין. וראה ערכים: מיל, הנך החמה, צאת הכוכבים, שלרוב הראשונים הוא ד' מילין. 9. וכן דעת עוד מהראשונים: רמב"ן בתורת האדם שער אבלות ישנה; רשב"א וריטב"א ומאירי ור"ן שבת שם; וכן הוא בטושי"ע אורח חיים רסא ב. ועוד ראשונים שהביא בס' מנחת כהן מאמר א ג. 10. וראה שם שרבו תם בספר הישר מפרש לפי חכמי ישראל, והוא מפרש לפי חכמי אומות העולם. 11. רב שרירא גאון ורב האי גאון ורב

הכוונה לצאת הכוכבים שנקרא לילה, שהוא בתחילת צאתם בעובי הרקיע, אלא גמר יציאתם כשנראים בעולם.

ביאור דעת רבי נחמיה בבין השמשות של ר' נחמיה, שהוא כדי הילוך חצי מיל משתשקע החמה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהתחלתו היא באותו זמן שמתחיל בין השמשות של ר' יהודה, היינו תיכף משתשקע החמה, ואפילו לרב יוסף שמאחר התחלת בין השמשות של ר' יהודה עד שהכסיף התחנות, לר' נחמיה מודה שמתחיל מיד כשתשקע החמה, אלא שנמשך רק כדי הילוך חצי מיל, ואחר כך הוא לילה גמור (ראה תוספות שבת לה א ד"ה וירד).

• ויש אומרים להיפך שסוף זמן בין השמשות של ר' נחמיה הוא כסוף זמן בין השמשות של ר' יהודה, שהוא ביציאת שלשה כוכבים בינונים, אלא שהתחלתו לר' נחמיה הוא רק כדי הילוך חצי מיל קודם לזה (אור זרוע ב הל' ערב שבת יז).

ביאור דעת רבי יוסי בבין השמשות של ר' יוסי, שהוא כהרף עין – היינו כשיעור קריצת עין ברפיון ולא בחזקה (רש"י שבת לד ב) נחלקו תנאים מתי הוא זמנו:

• יש אומרים שהוא מובלע בתוך בין השמשות של ר' יהודה.
• ויש אומרים שאחר שנגמר בין השמשות של ר' יהודה הוא בין השמשות של ר' יוסי (תרי תנאי נדה ג א).

בירושלמי נחלקו אמוראים:

• ר' יוסי ור' אחא אומרים שבסוף חצי מיל של ר' נחמיה הוא הרף עין של ר' יוסי.

• ר' חזקיה אמר שכל הרף עין והרף עין שבחצי מיל של ר' נחמיה הוא ספק לר' יוסי אם הוא יום או לילה (ירושלמי ברכות שם).

הכרעת הבבלי היא שאחרי שנשלם בין השמשות של ר' יהודה הוא בין השמשות של ר' יוסי (שבת לה א), אלא שנחלקו ראשונים:

• יש אומרים שתיכף אחר בין השמשות של ר' יהודה הוא בין השמשות של ר' יוסי (ראה רש"י ברכות ב ב ד"ה ג, ואור זרוע ב יד בדעתו, וכן כתב בביאור הגר"א אורח חיים רס"א ס"ק יא, והרב בסידורו שם), והרף עין זה יש שכתבו שיש לו משך ושיעור של שני רגעים, באופן שצאת הכוכבים שהוא לילה גמור הוא אחר שלשה רבעי מיל ושני רגעים משקיעת החמה (הרב בסידורו שם, על פי הסמ"ג לאוין רנז, וראה קצות השלחן ס ז ב).

• ויש אומרים שהרף עין של ר' יוסי הוא קצת מאוחר מסוף בין השמשות של ר' יהודה אלא שאין בו כדי שיעור טבילה, שהוא כדי הילוך חמשים אמה (תוספות שבת שם ב ד"ה אלא, בתירוצו ראשון; ראי"ש שם; בית יוסף וב"ח ופרישה אורח חיים רצג) ¹⁷.

שייכות הזמן ליום שלפניו או שלאחריו זה תלוי בערב ומתחיל הספק משקיעת החמה – ראה בספר סדר זמנים דף ט, ותשובת הרא"י מלצר בספר בין השמשות לרי"מ טוקצינסקי עמ' לו. ¹⁵ וראה ב"ח אורח חיים רס"א, ומגן אברהם שם ס"ק ט, ועיי"ש במחצית השקל. וראה ביאור שיטה זו במנחת כהן ה, ובסדר זמנים אות כב. וראה שו"ת רדב"ז ד אלף שג (רפב), וביאור הגר"א אורח חיים שם, ומנחת כהן שם – שדחו שיטה זו. ¹⁶ היינו לעולא בפסחים צג ב שמשיקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמשה מילים, ולרב יהודה שם הוא מהלך ארבעה מילים. ¹⁷ וראה רמב"ן בתורת האדם שכתב סתם שבין השמשות של ר' יוסי הוא מאוחר מבין השמשות של ר' יהודה. וראה ס' בין השמשות ט ג, שמפליג הרבה בין השמשות של ר' יוסי משל ר' יהודה, ובס' קצות השלחן ג שם השיג עליו.

אלשקר שם, בשם רבנו אברהם בן הרמב"ם, והוא שאמרו: סוף גלגל חמה לשקוע זהו בין השמשות (ירושלמי ברכות א א. וראה לעיל שהרמב"ן וסייעתו הביאו מכאן ראייה לשיטת רבנו תם), היינו שכל גוף הכדור שקע (שו"ת מהר"ם אלשקר שם), וזהו מובנו של "בין השמשות": בין ביאת השמש לביאת האור, שהוא בהכסיף העליון והשוה לתחתון שאז שקע האור מלהאדים (הגר"א אורח חיים רס"א ס"ק יא, ושם יורה דעה רסב סק"ט. וראה לעיל: מהותו).

השיעור משתנה לפי הזמן והמקום שיעור זה של שלשה רבעי מיל לא נאמר אלא בארץ ישראל (ביאור הגר"א אורח חיים שם, וקונטרס הכנסת שבת שבסידור הרב), ובבבל (הגר"א שם), ובימי ניסן ותשרי שהימים והלילות שווים, והשיעור משתנה לפי הזמנים ולפי המקומות, וכל מה שנוטה המקום לצפונה של קו המשווה מתארך יותר (הגר"א שם, וסידור הרב שם) ¹².

ויש שכתבו ששיעור זה מתחיל אחר סילוק ביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבארץ ישראל, וזו היא השקיעה האמתית, והוא כמו ארבעה חלקי ששים משעה (רגעים) אחר סילוק וביאת האור מראשי האילנות והגגות הגבוהים בעיר, שהיא השקיעה הנראית (הרב בסידורו שם) ¹³.

ויש מן הראשונים שאף על פי שסובר למעשה כשיטה זו שתיכף משתשקע החמה מתחיל בין השמשות (רמב"ם שבת ה ד), מכל מקום מעיקר הדין סובר שאף אחר השקיעה עד הזמן שנראים שני כוכבים בינונים הוא עדיין יום גמור בלי ספק (רמב"ם קידוש החודש ב ט), אלא שאין לסמוך על ראיית שני הכוכבים, כי אולי מחמת קוצר הראות לא ראו שכבר יש שני הכוכבים, ומכיון שתיכף עם שקיעת החמה כבר אפשר שיהיו שני כוכבים, לכן קבעו אז את התחלת זמן בין השמשות, אבל בדבר המסור לבית דין, כמו קידוש-החודש (ראה ערכו), שהם זריזים ובקיאים, הם רשאים לחשוב ליום אף אחר השקיעה עד היראות שני כוכבים בינונים (הרלב"ח בפירושו לרמב"ם קידוש החודש שם) ¹⁴.

שיטת היראים שיטה אחרת בביאור דעת רבי יהודה היא שיטת היראים (יראים השלם רעד) ¹⁵, שהתחלת בין השמשות של ר' יהודה הוא כדי הילוך שלשה רבעי מיל לפני שקיעת החמה והעלמה מתחת לאופק, והיינו משעה שמתחילה החמה לשקוע שנוטה מעט ומכירים שעומדת להיכנס בעובי הרקיע, אבל עדיין נראית על הארץ, ואחר ששקעה ונעלמה מן העין הוא לילה גמור, ואין בו ספק יום כלל, ואז הוא זמן של צאת הכוכבים, והיינו תחילת צאתם של הכוכבים בעובי הרקיע לצאת למשול בלילה, ומתחילת צאתם עד גמר ירידתם, שנראים כולם החוצה, שעוברים עביו של רקיע, יש מהלך חמשה מילים ¹⁶, וזהו שאמרו שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים חמשה מילים, ואין

¹² ראה בש"ס מתיבתא עוז וחדר, שבת ח"ב אוצר עיונים מערכה יג, ביאור הענין בהרחבה. ¹³ וראה קונטרס שימת עין להח' בורנשטיין שבסוף סידור הרב מלאדי, ורשה תרס"ד, עמ' 17 - 19 שמאריך לבאר כוונות הדברים על פי חשבון וחכמת התכונה. ובעיקר שיטת הגאונים ראה ס' אור היום לרא"ל מקרטנגא, וס' סדר זמנים לרי"א חבר, וס' בין השמשות לרי"מ טוקצינסקי, וקונטרס איזהו בין השמשות לרי"י שלוינגר - שהאריכו להוכיח בראיות מהמציאות כדעתם, וביחוד שבארץ ישראל המציאות היא שלכל היותר כחצי שעה אחר שקיעת עיגול השמש מהאופק בתקופת ניסן ותשרי כבר יש שלשה כוכבים בינונים. וראה עוד בש"ס מתיבתא עוז וחדר שבת ח"ב אוצר עיונים מערכה יג. ¹⁴ וראה מנחת כהן ח"א ס ח, וספר אור היום עמ' יז. שיטה חדשה בדעת הרמב"ם לחלק בין גדר יום ולילה שזה תלוי בצאת הכוכבים, ובין

שבֹּת (ראה ערכו) לא גזרו עליו בין השמשות; וחכמים סוברים שגזרו על שבֹּת אף בין השמשות (עירובין לב ב).

הלכה כרבי (רמב"ם שבת כד י; טוש"ע אורח חיים שז כב, שמב א). ונחלקו ראשונים בדעתו:

• יש סוברים שרבי כל שבֹּת מותרת בין השמשות (רש"י שבת לד א ד"ה אל).

• יש סוברים שלא התיר רבי אלא שבֹּת שהיא לדבר מצוה או דוחק (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• ויש סוברים שרבי לא התיר כלל לעשות מעשה שהוא משום שבֹּת, ולא אמר אלא שהעירוב שהניחו במקום שאי אפשר ליטלו אלא על ידי איסור שבֹּת נחשב כאילו יכול ליטלו, ואין העירוב נפסל על ידי כך (ריטב"א עירובין לב ב, בשם הראב"ד. וראה ערך שבֹּת).

דבר שבקל יוכל לבוא לידי חיוב חטאת, אף לרבי גזרו בין השמשות (תוספות עירובין לד א ד"ה ואמאי; רא"ש עירובין ד ד).

יש שנסתפקו אם לרבי מותר דבר שיש בו משום שתי שבֹּתים (ראה ברטנורא עירובין ג ג, ותוספות רבי עקיבא איגר שם).

לדברי הכל מותר לעשר את הדמאי [ראה ערכו] (משנה שבת לד א), שאינו דומה לתיקון, שרוב עמי הארץ מעשרים הם (רש"י שם ד"ה אבל. וראה ערך דמאי).

עירובין בין השמשות
וכן מותר לערב ערובי-חצרות [ראה ערכו] (שבת לד א; רמב"ם עירובין א כא; טוש"ע אורח חיים שצג ב). והוא הדין שיתופי-מבואות [ראה ערכו] (רמב"ם שם; טוש"ע שם), וערוב-תבשילין [ראה ערכו] (מרדכי שבת שם; ר א בשו"ע אורח חיים תקכו א).

במה דברים אמורים בעירובי חצרות, אבל בעירובי תחומין אין מערבים לכתחילה בין השמשות (שבת לד א), שהוא חמור כעין של תורה, משום שיש לעירובי תחומין סמך מן המקרא (רש"י שם ד"ה בעירובי. וראה ערך ערובי תחומין).

בדיעבד כשעירב בין השמשות, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שעירובו עירוב, ואפילו כשעירב לשנים באופן המבואר לעיל בעירובי חצרות, ששני בין השמשות סותרים זה את זה, שניהם קנו ערוב (רש"י שבת שם, וראה שם בתוספות; רמב"ם עירובין ו יג; שו"ע אורח חיים תטו ב ו).

• ויש אומרים שאפילו בדיעבד אין עירובו עירוב, שלא אמרו שספק עירוב כשר (ראה ערך ה"ל) אלא כשיש לעירוב חזקת כשרות, אבל בין השמשות אין לו חזקה (ר"ח ור"ת ורשב"א בתוספות שבת שם; רשב"א בחידושים שם. וראה מגן אברהם שם שהם חולקים אף באחד שהניח עירוב בין השמשות, וראה שער הציון לה ב ס"ק יד).

להינעם לכתחילה
יש ראשונים שכתבו שאין נכנסים לכתחילה לספק בין השמשות בדרבנן (מגיד משנה עירובין ו יג; ר"ן סוף פסחים), ולפיכך אין לספור ספירת העומר בבין השמשות, אפילו בזמן הזה שמצותו מדרבנן (ר"ן שם. וראה ערך ספירת העומר), והוא הטעם שאין מערבים לכתחילה עירובי תחומין בין השמשות, אפילו לדעת הסוברים שבדיעבד העירוב כשר (מגיד משנה שם, וראה לעיל); ויש מתירים לספור ספירת העומר בין השמשות בזמן הזה (תוספות מנחות סו א ד"ה זכר. וראה טוש"ע אורח חיים

להלכה הלכה כדברי שניהם, ר' יהודה ור' יוסי, שבמקום שאם הזמן הוא לילה הרי זו חומרא וכשהוא יום הרי זו קולא

(ראה להלן: דיניו) הלכה כר' יהודה, שבין השמשות לשיטתו הוא קודם שיעור של ר' יוסי, בין בתחילתו, שבין השמשות מתחיל משקיעת החמה, ובין בסופו, שמסתיים אחר שלשה רבעי מיל משקיעת החמה (לפי שיטות הראשונים לעיל מה נקרא שקיעת החמה).

ואם יום הוא חומרא ולילה הוא קולא (ראה להלן: דיניו) הלכה כר' יוסי (ר' יוחנן בשבת לה א; הרי"ף שם. וראה רמב"ם שבת ה ד, וכסף משנה שם בשם הרמ"ך, וטור ובית יוסף אורח חיים רסא, והרב בסידורו שם).

וכתבו מחכמי זמננו שמכיון שהזמן של שלשה רבעי מיל עם הוספת השיעור של ר' יוסי אינו קבוע בכל מקום ובכל זמן, שהשיעור הזה הוא בארץ ישראל בתקופת ניסן ותשרי, לכן מוטב לסמוך על השיעור של סוף זמן בין השמשות בשלשה כוכבים בינונים (אור היום עמוד לו, ובספר בין השמשות עמ' מז. וראה שו"ע אורח חיים רלג, רצג, תקסב, ושם יורה דעה רסב, שבכל הדינים שם הוזכר ג' כוכבים), ולפי שאין אנו בקיאים בכוכבים מה הוא השיעור של בינונים – יש להחמיר ולומר שלא נגמר בין השמשות אלא כשיראו שלשה כוכבים קטנים (ר' יונה ברי"ף תחילת ברכות ד"ה והא דאמר; שו"ע אורח חיים רצג ב. וראה ערך צאת הכוכבים).

דיניו

בין השמשות דנים בו להחמיר בכל מקום (רמב"ם שבת ה ד, על פי שבת לד ב ולה א), ולפיכך:

• שבת ויום חול, ועשה מלאכה באחד מהם בין השמשות – חייב אשם תלוי (תורת כהנים דבורא דחובא פרק כ פרשה יב).

• בין השמשות של יום הכפורים – אסור באכילה ושתייה (פסחים נד ב, וראה ביצה ל א וטוש"ע אורח חיים תקנב ב ותרח א).

• קטן שנולד בין השמשות נימול ליום שמיני של מחרתו, שמא היה לילה (משנה שבת קלו א. וראה ערך מילה).

• ואם נולד בין השמשות של ערב שבת אינו נימול בשבת, שמא היה יום, והרי זו מילה שלא בזמנה שאינה דוחה שבת (משנה שבת קלו א. וראה ערך מילה).

• הקורא קריאת שמע בין השמשות לא יצא ידי חובתו, שמא הוא יום (ירושלמי ברכות א א. וראה ערך קריאת שמע).

• שחט בהמה בין השמשות אסור לשחוט את בנה או את אמה עד לילה שלמחרתו, שמא הוא לילה, ואם שחט אינו לוקה, שאין מלקים על הספק (רמב"ם שחיטה יב יז. וראה ערך אותו ואת בנו).

• אשה הרואה דם בבין השמשות של סוף ימי זיבתה ותחילת ימי נידתה, נותנים עליה חומר של זיבה וחומר של נידה, וכן כשראתה בבין השמשות של סוף ימי נידתה ותחילת ימי זיבתה (נדה נג ב. וראה ערך ימי זיבה; ימי נדה).

• שבת ויום כפורים סמוכים זה לזה ועשה מלאכה בין השמשות ואינו יודע באיזה מהם, ר' יוסי פוטר, שאני אומר מקצת מלאכה עשה היום ומקצתה למחר (משנה כריתות ד ב).

באיסורי
דרבנן בשבת
באיסורי שבת שאינם אסורים אלא מדרבנן, נחלקו תנאים: לדעת רבי¹⁸ כל דבר שהוא משום

18. וכן דעת ר"ש בן אלעזר בתוספתא (שבת ב ט).

הככר בין השמשות מספק (עירובין לו א), שכן האדם עצמו מקפיד שלא תחול הקדושה על הככר עד שיהיה ודאי לילה (תוספות שם ב ד"ה דאי).

סימן תפט ב, ובית יוסף וב"ח וט"ז ומגן אברהם שם. וראה ערך ספירת העומר). בדבר התלוי ברצון האדם, כגון האומר ככר זו היום חול ולמחר קודש, לא חלה הקדושה על

**נדבר התלוי
נדעת האדם**

בין פסח לעצרת

הימים שבין פסח לשבועות, שנוהגים בהם מנהגי אבלות

• יש אומרים שאף בה אין לעשות ריקודים ומחולות (שלחן ערוך הרב שם).

• ויש מתירים בה (מחצית השקל שם סק"א, על פי המגן אברהם שם). ובזמן הזה אין נוהגים לארס אלא בשעת החופה (ראה ערך ארוסה. טור אה"ע סב), ועושים רק סעודת שידוכין, הכל מודים שהדבר אסור (מגן אברהם שם; מחצית השקל שם; שלחן ערוך הרב שם).

ובסעודות מצוה אחרות יש שהתירו ריקודים ומחולות, כגון שבע ברכות (שו"ת אגרות משה או"ח ב צה, ושם אבן העזר א צז; שו"ת משנה הלכות ו קט), או ברית מילה ופדיון הבן (שו"ת יחיה דעת ו לד); ויש שאסרו (ארחות חיים בהג' המהרש"ם תצג, בשם דעת קדושים; שו"ת מנחת יצחק א קיא), ולפחות להימנע מנגינה בכלי זמר (מועדים וזמנים ח שלח).

נגינות מכלי זמר

מנהג ישראל לא לשמוע נגינה מכלי זמר, ואפילו בלא ריקודים ומחולות (ערוך השלחן שם ב; שו"ת אגרות משה או"ח א קסו, ושם ג פז; שו"ת מנחת יצחק א קיא; שו"ת יחיה דעת ג ל, ועוד), ואף שדבר זה לא מפורש בפוסקים קדמונים הרי הוא קל וחומר מריקוד ומחול, ואיסור זה שמיעת כלי זמר אסור אפילו כשהוא לבדו בביתו (אגרות משה יורה דעה ב קלז). יש שאסרו אף שירה בפה המוקלט בקלטת גם בלא כלי זמר (שו"ת שבט הלוי ח קכז; שו"ת ציץ אליעזר טו לגב).

תספורת

יש מקומות שנהגו גם שלא להסתפר בין פסח לעצרת (שבלי הלכות רלה; טור או"ח תצג), ועכשיו נוהגים כן בכל מקום (ב"ח שם; שו"ע שם ב). איסור זה חל גם על נשים ונערות, אלא אם כן יש להן צורך מיוחד להסתפר, ובודאי כשהדבר נחוץ לצורך מצוה או צניעות (שו"ת אגרות משה יו"ד ב קלז; שו"ת להורות נתן ב לב).

מי שהוא בעל ברית, היינו הסנדק והמוהל ואבי הבן, מותר להסתפר לכבוד המילה (רמ"א שם ב; מגן אברהם שם סק"ד; חק יעקב שם סק"ח)⁴, ואפילו ביום שלפני המילה, סמוך לערב (ספר המנהגים (טירנא), הגהות המנהגים חודש אייר, מח; חק יעקב שם)⁵.

יש שהתירו תספורת במקרים אלה:

חולה לצורך בריאותו (ערוך השלחן שם א), המוזמן לשר שיש הקפדה להופיע מגולח (שו"ת זרע אמת סט. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קנח), או שעוסק במסחר ויש חשש להפסד ממון (זרע אמת שם).

או"ח ג צב ז).⁴ לנוהגים על פי הסוד איסור תספורת עד ערב שבועות (ראה להלן), הדבר אסור אף לבעלי הברית (אגרות רמ"ז ב).⁵ ויש מי שחולק בזה (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף ח; באר היטב שם סק"ז, בשמו), ואין המנהג כדבריו (באר היטב שם). וראה בשו"ת משנה הלכות ו מה שאין היתר לנער בר מצוה להסתפר בימים אלה. וראה בשערי המצוינים בהלכה קכ קונטרס אחרון ח.

נישואין

נשיאת אשה מנהג בכל ישראל שלא לישא אשה בין פסח לעצרת, משום אבלות, ששנים עשר אלף זוגות תלמידים היו לו לרבי עקיבא, וכולם מתו בין פסח לעצרת (יבמות סב ב), ומאותה שעה ואילך נהגו להתאבל עליהם שלא לישא אשה בימים הללו (אוצר הגאונים שם, תשובות שחכ, בשם רב נטרונאי גאון; רבנו ירוחם כב ב, בשם רב האי גאון; מאירי שם; טוש"ע או"ח תצג א)².

עבר ונשא אשה אין עונשים אותו (רי"ף גיאת ב קט; טוש"ע שם), כיון שחושב שעשה מצוה (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף ו; אליה רבא שם סק"ג וזוטא שם סק"ב, בשמו).

אם לא קיים מצות פריה אם טרם קיים מצות פריה ורביה, נחלקו אחרונים בדינו:

• יש שכתבו שאף בזה נהגו איסור (ב"ח שם; חק יעקב שם סק"א), וכן המנהג (עולת שבת שם סק"א; שלחן ערוך הרב שם ד; שער הציון שם סק"א).

• ויש שכתבו שאם לא קיים עדיין פריה ורביה, או שאין לו מי שישמשנו, מותר לישא בימים אלה (שו"ת הרדב"ז ב תרפז; פרי חדש שם א; שתי ידות, האצבע השני, בסופו; באר היטב שם סק"א, בשם פרי חדש ושתי ידות)³, שהרי אפילו בתוך שלושים לאבלות, שחיוב האבלות הוא מן הדין, מותר לישא במקרים אלה (ראה ערך אבלות), כל שכן בימים הללו שהאבלות אינה אלא מנהג (שלחן ערוך הרב שם).

להחזיר גרושתו נהגו להחזיר גרושה אף בימים אלה, שאינה שמחה כל כך (ערוך לחם שם סק"א; באר היטב שם, בשמו; משנה ברורה שם סק"א, בשם אחרונים).

אירוסין וקידושין לא נהגו איסור אלא בנישואין, אבל לארס ולקדש מותר, שאין עיקר שמחה אלא בחופה וכניסה (רי"ף גיאות שם; רבינו ירוחם שם, בשם רב האי גאון; טוש"ע שם), ועוד שיש לחוש שמא יקדמנו אחר (מגן אברהם שם סק"א).

סעודות וריקודים ומותר לעשות סעודת אירוסין (מחצית השקל שם סק"א; שלחן ערוך הרב שם א), וכן סעודת רשות (שלחן ערוך הרב שם).

אכן לא יעשו בסעודת הרשות ריקודים ומחולות, שאין לעשות ריקודים ומחולות בימים הללו (שלחן ערוך הרב שם), ובסעודת אירוסין נחלקו הדעות:

בין פסח לעצרת. 1. ג, עמ' קכט-קלא2. 2. ויש שכתבו טעמים אחרים: שמשפט רשעים בגיהנום הוא לדעת רבי יוחנן בן נורי מן הפסח ועד עצרת (עדיות ב ו). שבלי הלכות רלה, בשם אחי ר' בנימין; שהם ימי דין, שהעומר בא מן השעורים, והוא קרבן הסוטה הבא מן השעורים, מלשון סערת ה' (רבינו ירוחם ה ד). 3. וכן מנהג תימן (שתי ידות שם ד; מהרי"ף ב קיא). ובימינו יש מי שכתב שהשתנה מנהגם להתמיר כדעה הראשונה (שלחן ערוך המקוצר

הוא סימן מספר הימים שמתו, ונוהגים איסור בראש חדש, והיתר בימי ההגבלה (פרי מגדים שם; שלחן ערוך הרב שם ו').⁸

הנוהגים איסור נישואין בזמן שאין איסור תספורת
הרבה אשכנזים נוהגים איסור תספורת עד ל"ב בעומר, ומכל מקום נוהגים איסור בנישואין מפסח עד שבועות, מלבד ל"ג בעומר (ט"ז או"ח תצ"ב, בשם מנהג כל המקומות), וכן מנהג האשכנזים בארץ ישראל, אלא שנהגו בו איסור עד ר"ח סיון בלבד (לוח לארץ ישראל, אסרו חג פסח; מנהגי ארץ ישראל, הלכות ספירת העומר יד), ושני טעמים נאמרו בדבר:

• לאחר ל"ג בעומר אמנם לא נחלו עוד מתלמידי רבי עקיבא, אך אלה שנחלו לפני ל"ג בעומר, וטרם מתו, מתו עד שבועות, ולכן אין ראוי לנהוג בו אכלות שלמה, ומכל מקום אין ראוי לישא בו נשים (חידושי אגדות למהר"ל יבמות סב ב).

• לאחר ל"ג בעומר אין נוהגים אכלות משום תלמידי רבי עקיבא, אלא משום גזירות תתנ"ו שהיו באשכנז בין פסח ועצרת, ומטעם זה די לנהוג איסור בנישואין בלבד ולא בתספורת (ט"ז שם).

ראש חדש אייר שחל בשבת
אף הנוהגים איסור בימי ניסן, אם חל ראש חדש אייר בשבת, כיון שיש בו תוספת שמחה, שבת וראש חדש, יש להתיר להסתפר ולישא אשה בערב שבת (ב"ח או"ח תצ"ב א), כיון שעיקר סעודת הנישואין יהיה בשבת וראש חודש (כן משמע בספר מנהגים דבי מהר"ם, מנהגים בין פסח לשבועות; שלחן ערוך הרב שם ח).

שני מנהגים בעיר אחת
לא ינהגו בעיר אחת מקצת מנהג זה ומקצת מנהג זה, היינו שמקצתם ינהגו היתר עד ראש חדש אייר, ומקצתם ינהגו היתר מל"ג בעומר ואילך, משום לא-תתגודדו, וכל שכן שלא ינהגו היתר בשני הזמנים, שהרי הן שתי קולות הסותרות זו את זו (רמ"א או"ח תצ"ב ג, על פי עירובין ו ב').⁹

ובמקום שאין מנהג קבוע יכול לנהוג שנה אחת כמנהג אחד ושנה אחרת כמנהג אחר (שו"ת חתם סופר או"ח קמב. וראה שו"ת מנחת יצחק ד פד).

אכן בימינו, שנקבצו בערים מכל המקומות, ואין צורך מצד העיר לעשות מנהג אחד, שהרי יש בתי-דינים מרובים, מותרים לנהוג בו מנהגים שונים באיסור זה (אגרות משה או"ח א קנט).

ללכת לחתונה בימים שהוא נוהג שלא להינשא בהם
מי שעבר ונשא בימים האסורים, מותר ללכת לחתונתו, שהרי אין עונשים אותו (ראה לעיל. אגרות משה שם, על פי שו"ע שם א), וקל וחומר שמותר לנהוג איסור בימים מסוימים ללכת בימים שבהם הוא נוהג איסור לחתונת אדם שאיננו נוהג איסור בימים אלו (אגרות משה שם)¹⁰.

במלאכה

נהגו שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת לאחר שקיעת החמה, משני טעמים:

מלמות אם כן צריכים לנהוג אכלות כל הימים שעד ל"ג (בית יוסף שם).
9. אבל אם רוצה לנהוג כשתי החומרות, היינו להחמיר עד ר"ח אייר וגם מל"ג בעומר ואילך - רשאי, שמפני הספק מותר לנהוג שתי חומרות הסותרות (מגן אברהם שם סק"ו, על פי עירובין ז א; משנה ברורה שם ס"ק יד, בשם אחרונים).
10. וראה שו"ת חתם סופר שם, שו"ת מנחת יצחק שם, ושו"ת אגרות משה שם בענין רב מסדר קידושין שנוהג בדרך אחת ובעלי שמחת

יש מי שכתב, שכל מי שמותרים להסתפר בחול המועד (ראה ערכו) מותר להסתפר בימים שבין פסח לעצרת (ביאור הלכה תצ"ב ד"ה נוהגים, בשם פרי מגדים).⁶

חנוכת הבית

יש מהאחרונים שכתבו שאין להיכנס לדירה חדשה בימים שבין פסח לעצרת, כי יש שמחה בחנוכת הבית, ובפרט בארץ ישראל (שו"ת אבני צדק (סיגנט) יו"ד מד. וראה שו"ת חות יאיר ע, ומרבני דורנו חלקו בדבר והתירו להיכנס לבית חדשה בימים אלה (שו"ת יחווה דעת ג ל; שו"ת ציץ אליעזר יא מא).

ימי האיסור

במספר הימים שיש לנהוג בהם איסור נישואין ותספורת, יש מנהגים שונים:

• יש נוהגים איסור בכל הזמן כולו (טור או"ח תצ"ב, בשם יש מקומות), לפי שתלמידי רבי עקיבא מתו בכל משך הזמן זה (פרי חדש שם א), כמבואר בגמרא: "כולם מתו מפסח ועד עצרת" (יבמות סב ב).⁷

• ויש נוהגים איסור עד ל"ב בעומר בלבד (טור שם, בשם ויש מסתפרים; רמ"א שם א; רמ"א שם ב, בשם מדינות אלו), שגרסו בגמרא: "ועד פרוס עצרת" (המנהגי, הלכות אירוסין ונישואין, עמ' תקלח במהדורת מוסד הרב קוק, בשם רבי זרחיה מגירונדא שמצא כתוב בספר ישן הבא מספרד), או שגרסו בגמרא כגירסתנו, אך היתה בידם קבלה מן הגאונים שביום ל"ג בעומר פסקה המיתה (מאירי יבמות סב ב).

• ויש נוהגים איסור אף ביום ל"ג, שגרסו בגמרא: "ועד פרוס עצרת", והוא ט"ו יום קודם עצרת, וכשנסיר ט"ו יום ממ"ט ימי הספירה נשארו ל"ד, ולכן צריכים לנהוג אכלות ל"ד ימים, אלא שמקצת היום ככולו, ומתחילים לנהוג היתר ביום ל"ד בבוקר (תשב"ץ א קעח; ר"י אבן שועיב, יום א של פסח; בית יוסף שם ב, בשמו; שו"ע שם), אלא שאם חל יום ל"ג בערב שבת מסתפרים בו ביום מפני כבוד שבת (שו"ע שם).

• ויש נוהגים איסור מב' באייר ועד שבועות, מלבד ל"ג בעומר (רמ"א שם ג, בשם הרבה מקומות), שסוברים שיום ל"ג אינו יום הפסקת המיתה של תלמידי ר"ע, אלא סימן למספר הימים שמתו בהם, לפי שלא מתו בימים שאין אומרים בהם תחנון מעיקר הדין, וכשנוציא שבעה ימי הפסח, ושש שבתות שמאחר הפסח עד שבועות, ושני ימי ראש חודש אייר, ויום אחד ראש חודש סיון, נשארו ל"ג ימים שבהם מתו, וכנגד אלו ל"ג הימים קבלו ישראל על עצמם קצת אכלות ל"ג ימים (ר"י אבן שועיב שם, בשם התוספות), אך מדין מקצת היום ככולו נוהגים היתר באחד מהם, ובחרו את ל"ג בעומר (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א), או שמפני שמוחזק לנו ליום טוב ומרבים בו בסעודות, ואומרים שלא מתו ביום זה (ערוך השלחן שם ה).

• ויש נוהגים איסור מל' ניסן ועד בוקר ג' סיון, מלבד ל"ג בעומר (חיי אדם קלא יא, בשם מנהג וילנא), שסוברים כדעה הקודמת של"ג

6. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב צו שהקשה שבחול המועד שייך להתיר משום שמחת הרגל ומניעת צער, מה שאין כן בימים אלה שהוא מטעם אכלות יש להצטער ולא להתאבל. 7. ויש נוהגים בתספורת איסור כעין זה, אך עד ערב שבועות בלבד, והטעם על פי הסוד (שער הכוונות פו ע"ד). 8. אותם שנוהגים היתר מל"ג בעומר ואילך, וגם נוהגים היתר בראש חודש אייר, טעות היא בידם (בית יוסף שם ג; שו"ע שם), שכיון שתופסים שביום ל"ג פסקו

- יש שכתבו שהגברים לא נהגו בו, אלא הנשים בלבד (לוח לארץ ישראל, אסרו חג פסח).
 - יש שכתבו שאף הנשים אינן נוהגות בו כולן, אלא מקצתן (ערוך השלחן שם ט).
 - ויש שכתבו שאף הגברים נוהגים בו (קיצור שלחן ערוך קכ י).
- והכל מודים שאין נוהגים בו אלא עד לאחר תפילת ערבית וספירת העומר (קיצור שלחן ערוך שם; ערוך השלחן שם; לוח לארץ ישראל שם).

בתפילה וברכות

אב הרחמים למנהג מרבית האשכנזים שאומרים בכל שבת "אב הרחמים" (ראה ערך הזכרת נשמות) להזכיר נשמות ההרוגים בגזירות תתנ"ו ובשאר הגזירות, למרות שאין אומרים אותו ביום שאין אומרים בו תחנון, ובשבת שבה מברכים את החדש, מכל מקום אומרים אותו בכל הימים שבין פסח לעצרת (ספר המנהגים (קלוזנר) קכט; רמ"א או"ח רפד ז, בשם יש מקומות; סידור אמרי שפר, הקדמה לאב הרחמים, בשם רוב קהילות פולין), ואפילו כשיש ברית מילה באותו היום, מפני שעיקר הגזירות היו בין פסח לעצרת, מלבד כשחל ראש חודש אייר בשבת, שאין אומרים אותו (מגן אברהם שם סק"ח)¹².

ויש שלא נהגו בכל השנה לומר אב הרחמים, אלא בשבת שלפני שבועות ולפני תשעה באב (מהרי"ל, הלכות שבועות א, בשם בכל מדינת ריינס).

פיוטים וכן מנהג אשכנז לומר בשבתות שבין פסח לשבועות פיוטים בברכות-קריאת-שמע (ראה ערכו) – בתוך ברכת "אהבת עולם" וברכת "גאל ישראל" – המדברים מענין הגאולה, ומתאוננים בזמן הזה אחר זכרון גאולת מצרים על הגלות ועל הצרות שיש לנו בין הגוים, ומזכירים כל הגזירות שהיו באלו המדינות, מפני שרובם היו בימים הללו (לבוש או"ח תצג ד).

כרית שהחיינו אין איסור לברך שהחיינו בימי ספירת העומר (מאמר מרדכי שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ב; לבושי מרדכי קנ; קרן לדוד קיט; שו"ת יביע אומר ג כו), ולקנות וללבוש בגדים חדשים (לבושי מרדכי שם); ומכל מקום יש הנוהגים להחמיר בבגדים חדשים (לקט יושר א עמ' צח ענין א), אך לא בברכת שהחיינו על הפירות (בצל החכמה ד מח)¹³.

• מפני שתלמידי רבי עקיבא מתו משקיעת החמה ונקברו אחר שקיעת החמה, והיו העם בטלים ממלאכה.

• לפי שכתוב: שְׁבַע שָׁבָתוֹת תִּמְיָיֶנָה (ויקרא כג טו) מלשון שביתה ושמירה, כמו שנאמר: שְׁבַע שָׁבָתוֹת שָׁנִים (שם כה ח) – מה שנת השמיטה אסורה במלאכת קרקע, אף זמן ספירת העומר, היינו לאחר שקיעת החמה, יש בה שביתה ממלאכה (רבינו ירוחם ה ד, בשם רב האי גאון).

ימי המנהג גאונים וראשונים כתבו שהמנהג שלא לעשות מלאכה בכל לילות ספירת העומר (רבינו ירוחם שם, בשם רב האי גאון; שבלי הלקט ב רלה; טוש"ע שם); אך מהאחרונים יש שכתב שזהו דוקא לטעם השני, אך לטעם הראשון, צריך להיות המנהג תלוי במנהגים השונים באיסור נישואין ותספורת (ראה לעיל), ולכן יש להקל ולא לנהוג מנהג זה לאחר ל"ג בעומר (ראה לעיל. פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ג).

זמן המנהג גאונים וראשונים כתבו שהמנהג שלא לעשות מלאכה בכל הלילה (כן משמע ברבינו ירוחם שם, בשם רב האי גאון; שבלי הלקט שם; כן משמע בטוש"ע שם); אך אחרונים כתבו שכל זה לטעם הראשון של המנהג, אך לטעם השני אין האיסור אלא עד שיספור את העומר (ט"ז שם סק"ג; פרי מגדים שם), וכן המנהג (שלחן ערוך הרב שם ט).

ונשים, שנהגו שלא לספור את העומר (ראה ערך ספירת העמר), שובתות ממלאכה עד אחר תפילת ערבית (ערוך השלחן שם ט); ויש מי שכתב שאפשר שצריכות לשובות ממלאכה בכל הלילה (שלחן ערוך הרב שם).

מי בכלל המנהג נחלקו הדעות מי נוהג במנהג זה:

• יש שכתבו שנהגו בו נשים בלבד (שבלי הלקט שם; טוש"ע או"ח תצג ד), לפי שהנשים מהלכות אצל המת תחילה (בראשית רבה יז ח), והן קדמו אצל תלמידי רבי עקיבא להתעסק בהם (שבלי הלקט שם)¹¹.

• ויש שכתבו שנהגו בו כל ישראל (רבינו ירוחם שם, בשם רב האי גאון; שלחן ערוך הרב שם ט).

בימינו נחלקו אחרונים מהו המנהג בדורות האחרונים:

• יש שכתבו שלא נהגו בו כלל, לא גברים ולא נשים (חק יעקב שם יב).

פיצה (חומר)¹

ביצת עופות ודגים, טהורים וטמאים, במעי אמה ולאחר שנולדה

הפרקים:

- ביצת עוף טהור;
- ביצת נבלה;
- ביצת טריפה;
- ביצת מין טמא;
- ביצת הקדש ועבודה זרה;
- בנויקין;
- סימני ביצים;
- קנייתה ומכירתה;
- פליטתה ובליעתה;
- ביצים מחימום קרקע.

הרחמים); ויש שנהגו שלא לומר אב הרחמים אף כשמברכים חדש סיון וחדש אייר (סידור אמרי שפר שם, בשם הגר"א).¹³ וראה עוד בנידון בשו"ת ציץ אליעזר יח מא; שערי הלכה ומנהג ב רכא; שו"ת אפרקסתא דעניא קעו; פסקי תשובות תצג ב-ג.

ביצה (חומר). 1. ג, עמ' קלא-2 קמג.

החתונה נוהגים בדרך אחרת. 11. ועוד לפי שהעומר בא משעורים, ושיעורו עשירית האיפה, וכן מנחת-סוטה היתה עשירית האיפה קמח שעורים, על כן נהגו נשים שלא לעשות מלאכה, להיות להן לכבוד ולתפארת ותוכחת מוסר שלא יבגדו בבעליהם (שבלי הלקט שם). 12. ויש שנהגו לומר אב הרחמים רק כשמברכים חדש סיון, אבל לא כשמברכים חדש אייר (סידור הרב, הקדמה לאב

סיכום תמציתי

ביצת עוף טהור

ביצי עוף טהור מותרות באכילה, ואף על פי שבאו מן החי אין בהן איסור משום אבר-מן-החי. ביצה שנולדה, מותר לאכלה עם חלב. ביצים שנמצאו במעי התרנגולות נוהגים להלכה למלוח אפילו אותן שנגמרו החלמון והחלבון והקליפה הקשה כמו שהן נמכרות בשוק, אך להיזהר שלא למולחן עם בשר.

ביצת טריפה

ביצת עוף טהור שנטרף - אסורה, אפילו אם נמצאת במעי העוף כשנגמרה. אפרוח שנולד מביצת טריפה - מותר. ויש מי שכתב שלא נהגו להתיר אפרוח של ביצת טריפה באכילה.

ביצת מין טמא

ביצת עוף טמא אסורה מן התורה. ביצת דג טמא כדין ביצת עוף טמא.

סימני ביצים

חז"ל נתנו סימנים בביצי עוף, אך הסימנים הללו אינם הלכה למשה מסיני, ואינם סימנים מובהקים לסמוך עליהם. אכן, אם היו שני ראשיה כדים או חדים, או שהיה חלמון מבחוץ וחלבון מבפנים, בידוע שהיא ביצת עוף טמא.

קנייתת ומכירתה

נכרי שמכר ביצים, אין קונים ממנו, שמא של עוף טמא הן. ואפילו אמר המוכר: של עוף טהור הוא, אין סומכים עליו.

ונחלקו הראשונים בדין זה בימינו: יש אומרים שעכשיו נוהגים ליקח ביצים סתם מכל אדם, לפי שאין ביצי עוף טמא מצויות אצלנו; ויש אומרים שלא נאמרו הדברים אלא כשקונים ביצי תרנגולות או אווזות וכיוצא השכיחות וניכרות בטביעת עין, הוא שאין חוששים שמא משל עוף טמא הן, אבל אין לוקחים ביצים של שאר עופות שאינם שכיחים יותר מעופות טמאים עד שיראה בסימנים. אף הפוסקים נחלקו בזה: יש שפסקו כדעה הראשונה; ויש שפסקו כדעה השנייה.

נחלקו הפוסקים בקניית ביצי דגים בזמן הזה, ויש שכתבו שעכשיו פשט המנהג לקנות ביצי דגים בסתם, אפילו מן הנכרי, בין שלמות ובין נימוחות, ובלבד שיהיו אדומות, אבל השחורות אין אוכלים אותן כלל.

ביצים מחימום קרקע

תרנגולות יולדת ביצים בלי זכר על ידי שמתחממת ומתעפרת בעפר, ואותן ביצים אינן מגדלות אפרוחים, כמו ביצים שקלטתה אותן מן הזכר. יש הבדלים בהלכה בין ביצים שמקרקע לאלו שמזכר, בין להקל ובין להחמיר. רוב ביצים של זכר הן, ולכן סתם ביצה היא משל זכר. כשהתרנגולות סגורות כלול בלי תרנגול זכר, הביצים הן מחימום הקרקע.

ביצה בתורת אוכל

הביצה היא מאכל אדם, ומיטמאה טומאת אוכלים.

על הביצה מברכים ברכת שהכל, כעל כל דבר שאין גידולו מן הקרקע, ולבסוף מברכים עליה בורא נפשות רבות. ביצה חיה, אף על פי שראויה לגומעה כמות שהיא, אין זו אכילה חשובה, ורק מקצת בני אדם אוכלים אותה חיה על ידי הדחק, ולכן נחלקו אמוראים אם יש בביצה איסור של בישולי גוים. ביצים ממהרות להתבשל, ולכן יש מאחרונים שמצדד לומר שמתבשלות אף בכלי-שני, ואסור לתת ביצה בשבת בכלי שני רותח.

לענין בורר בשבת, נחלקו הפוסקים אם החלבון והחלמון נחשבים כשני מינים, ואסור לברור אחד מהשני אלא באופן המותר, היינו ביד ולאחר ואוכל שרוצה עכשיו מתוך זה שרוצה להניח.

ביצים הוא מאכל אבלים: מה ביצים אין להם פה, כך האבל אין לו פה לדבר, שהוא יושב ודומם, ולכן נוהגים להאכיל האבלים בסעודת הבראה ביצים, וכן לאכול ביצים בסעודה המפסקת בערב תשעה באב.

יש שכתבו שמאותו הטעם נהגו לעשות אחד התבשילים בקערת ליל-הסדר ביצה, זכר לאבלות בית המקדש, או כנחמה לאבלים שהוציאנו מעבודת לחרות ומאבל ליום טוב, כגלגל החזור בעולם. ויש שנהגו לאכול בסעודת ליל הסדר ביצים משום אבלות על כך שאין מקריבים קרבן הפסח בימינו, ואבלות על כך שבית המקדש נחרב, מפני שליל תשעה באב חל בכל שנה בלילה שחל בו ליל הסדר.

ביצת עוף טהור

- שלפיכך אמרה תורה שביצת עוף טמא אסורה (ראה להלן), להורות ששאר ביצים מותרות (הלכות גדולות, חולין פרק ד, עמ' תרלח במהדורת מכון ירושלים; תוספות חולין סד א ד"ה שאם, השני, בהסבר הראשון).

ביצי עוף טהור מותרות באכילה, ואף על פי שבאו מן החי אין בהן איסור משום אבר-מן-החי, ומספר לימודים בדבר:

(הרשב"א בתורת הבית הארוך ג ד ובביצה ז א; מגיד משנה מאכלות אסורות ט ה), וכן הלכה (שו"ע שם ה; תורת חטאת לרמ"א ע⁴).

אכן ביצים שאינן גמורות, חיבורן לעוף עושה אותן כבשר גמור, ואסורות באכילה בחלב (כן משמע בשיטה מקובצת בבא קמא מז א).

מליחה בדינים של ביצים שנמצאו במעי התרנגולת לענין מליחה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכדינן של הביצים לבשר בחלב, כך דינן למליחה: הגמורות מותרות בלי מליחה, ושאין גמורות אסורות (תורת הבית הארוך ג ג ד; ר"ן ביצה ב א), וקל וחומר: אם כבשר עוף בחלב שמדרכנן, הן כבשר כשאין גמורות, כל שכן לאיסור דם שמן התורה (משמרת הבית שם א), והן בשר גמור (ר"ן שם), ואפילו להקל, שיותר למלחן עם שאר בשר (בית יוסף י"ד פז ה; רמ"א שם עה א), שלא כדבר שאין צריך מליחה שאסור למלחו עם בשר שצריך מליחה (ראה ערך מליחה).

• ויש אומרים שאף על פי שלענין בשר בחלב הן נחשבות כבשר כיון שמחוברות בגוף התרנגולת, אבל אין בהן דם כדי להצריכן מליחה (בדק הבית שם), ויש אומרים מטעם זה את הביצים כשנמלחו עם בשר (ים של שלמה חולין ח ב; ט"ז שם סק"ה; ש"ך שם ס"ק יב).

המנהג לחוש לכתחילה לשתי הדעות, ולמלוח אפילו אותן שנגמרו החלמון והחלבון והקליפה הקשה כמו שהן נמכרות בשוק, אך להיזהר שלא למולחן עם בשר (הגהות שערי דורא ע; רמ"א שם).

ביצת נבלה

השוהט את התרנגולת ונפסלה בשחיטתה, ומצא בה ביצה, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאם יש כיוצא בה נמכרת בשוק – שנתקשה קליפתה (פירוש המשניות לרמב"ם עדויות ה א) – מותרת, ואם לאו – שיש בקליפתה רכות, ואפילו דבר מועט (פירוש המשניות שם) – אסורה (בית שמאי במשנה שם), שהיא מכלל בני מעיה, ואם נתיר את זו נמצא שאתה מתיר שלל של ביצים של נבלה שהרי קשורה בשלל (ירושלמי ביצה א א, לפי הפני משה שם), או שגזרו שמא יבואו להתיר שלל של ביצים של נבלה (ירושלמי שם, לפי הקרבן העדה שם).

• ויש אומרים – מדרכנן (סמ"ג לאוין קלב) – אפילו שכמוה נמכרת בשוק (בית הלל במשנה עדויות שם), למרות שנתגדלה בהיתר בחיי העוף (סמ"ג לאוין קלב), משום חומר איסור נבלה שמדאורייתא (הלכות גדולות, יום טוב, עמ' ריב במהדורת מכון ירושלים; תוספות חולין נח א ד"ה ושון, בשמו), וכן הלכה (רמב"ם מאכלות אסורות ג יט, לגירסתנו; טוש"ע י"ד פז א⁵).

ספק ביצת נבלה ספק ביצת נבלה שנגמרה, ספק ביצת שחוטה – מותרת, ככל ספק-דרכנן (התרומה, איסור והיתר כט;

שו"ע י"ד פז א).

טומאת נבלה בטומאת נבלה לא החמירו כמו באיסור נבלה, והאוכל מביצת נבלת עוף טהור שנגמרה, לסוברים

הראשון ולהתיר באכילה ביצים שנגמרו החלמון שלהם בלבד (ש"ך שם סק"י).
5. או לפי שיצאה מדבר אסור, ומגונה הדבר שנראה כאילו מתירים דבר שיצא מהאיסור (תוספות שם, ושיטה מקובצת בבא קמא מז א, בשם רבנו תם), או שגזרו משום ביצת טריפה שגדלה באיסור (תוספות בבא קמא שם ד"ה מאי, וביצה ו ב ד"ה ביצים), או שגזרו משום ביצה המחוברת באשכול שאסורה מן

• שנאמר בשלוח-הקן: וְהָאֵם רֹכֶצֶת עַל הָאֶפְרוֹתִים אוֹ עַל הַבִּיצִים שֶׁלֶחַ תְּשַׁלַּח אֶת הָאֵם וְאֶת הַבְּנִים תִּקַּח לָךְ (דברים כב ו-ז), ודרשו: "לך", ולא לכלביך, להוציא עוף טהור שרובץ על ביצי עוף טמא (חולין קמ א), הרי שביצי עוף טהור מותרות (תוספות שם סד א ד"ה שאם, השני, בהסבר השני; רא"ש בכורות א ה; רשב"א ורמב"ן ור"ן ומאירי חולין שם).

• שהתירה התורה עופות הטהורים, שאם הביצה היתה אסורה אף העוף היוצא ממנה היה אסור, שכל היוצא מן הטמא – טמא (הלכות בכורות לרמב"ן, ד א מדפי הרמב"ן, בשם יש גאונים).

הפילה ביצה אפילו אם הכו תרנגולת על בית רחמה, והפילה ביצה לפני זמנה, קודם שנגמרה, מותרת משום אבר מן החי, והוא שאמרו: גיעולי ביצים מותרות (תוספתא תרומות (ליברמן) ט ה; ברייתא חולין סד ב), היינו ביצים שנפלטו קודם זמן (ערוך, געל; תוספות שם ד"ה גיעולי, בשם רבנו תם; רמב"ן שם, בשם תשובות הגאונים; טוש"ע י"ד פז ד).

במה דברים אמורים כשלא היתה מעורה בגידים, אבל אם היתה מעורה בגידים – אסורה כבשר הפורש מן החי (רוקח תמו, על פי ירושלמי תרומות י ו, לגירסתו; תורת הבית הקצר ב ג: טוש"ע שם), ואין האיסור אלא מדרכנן, שאין הביצה המעורה כגופה של התרנגולת (בי"ח שם פז ה; ש"ך שם סק"ט, בשם האחרונים²).

נחלג ביצה שנולדה, מותר לאכלה בחלב (הלכות גדולות, יום טוב, עמ' ריב במהדורת מכון ירושלים; תוספות עירובין סב ב ד"ה אפילו וחולין נח א ד"ה ושון), ומספר טעמים נאמרו בדבר:

• מפני שאיסור בשר עוף בחלב הוא מדרכנן (ראה ערך בשר בחלב) הקילו בו בביצה (הלכות גדולות שם; תוספות שם ושם, בשמו).

• מפני שביצה היא ולא בשר, ולכן אין טעם לאוסרה (כן משמע ברש"י ביצה ו ב ד"ה לאכלה; ר"ן ביצה ב א).

• מפני שבשר בפני עצמו מותר, וחלב בפני עצמו מותר, אין ראוי לאסור ביצה היוצאת משחיטה כשרה (תוספות חולין שם, ושיטה מקובצת בבא קמא מז א, בשם רבנו תם)³.

השוהט תרנגולת ומצא בה ביצים ואפילו אם שחט תרנגולת ומצא בה ביצים גמורות, מותר לאכלן בחלב (ברייטא ביצה ז א), אלא שנחלקו תנאים: יש מתירים אף אם היו

מעורות בגידים לבשר התרנגולת (תנא קמא שם, לפי רש"י שם ו ב ד"ה ביצים גמורות, ורא"ש שם ח א); ויש אומרים (רבי יעקב שם).

ההלכה כדעה הראשונה, אלא שנחלקו ראשונים בפירוש המילה "גמורות":

• יש סוברים שהן אותן שנגמרו החלמון שלהן (רש"י שם; רא"ש שם), אפילו אין להן עדיין חלבון כלל (טור י"ד פז לדעה זו), אבל הקטנות, שאף החלמון שלהן לא נגמר, אסורות (רא"ש שם).

• ויש סוברים שגמורות הן אלו שנגמרו החלמון והחלבון, אלא שאין להן עדיין הקליפה הלבנה שמבחוץ, אבל אם לא נגמר החלבון, אף על פי שהחלמון נגמר – אסורות, שעדיין בשר הוא וכגוף העוף דומה

2. ויש מי שסובר שאיסורה מן התורה, שהרי גם ביצים שנולדו אלמלא שהתורה התירתן בלימודים מיוחדים היינו אוסרים משום אבר מן החי (ראה לעיל), ואם כן כשהיא מעורה, שאין לנו לימוד מיוחד להתירה, הרי היא אסורה משום אבר מן החי (ש"ך שם).
3. על איסור אכילת ביצה שנולדה בשבת וביום טוב, ראה ערך נולד.
4. אך במקום הפסד מרובה ניתן לסמוך על ההסבר

לפי שאין האפרוח נוצר אלא לאחר שהסריחה הביצה ונעשתה עפר בעלמא, ואז כבר פקע איסורה (תמורה שם, ורש"י ד"ה לבתר. וראה אורח משפט או"ח פט).

- ויש מי שכתב שלא נהגו להחזיר אפרוח של ביצת טרפה באכילה (איסור וחיתור מב ה), שיש לחוש שישנה את הביצה עד שיזדמן לו להושיבה תחת תרנגולת להוליד ממנה אפרוח, ויבא לידי תקלה שישכח ויאכלנה (ט"ז ס"ק יד), ונחלקו הפוסקים:
- יש מי שכתב שלכתחילה יש לחוש לדעה זו (רמ"א שם).
- ויש מי שכתב שאין להחזיר בדבר שהיתרו מפורש בתלמוד ובכל הפוסקים (ש"ך שם ס"ק כא).

ביצת מין טמא

ביצת עוף טמא אסורה מן התורה, שנאמר: וְאֵת בֵּית הַיֵּצֶנָה (ויקרא יא טו), וכי בת יש לה ליענה – הרי מטלת ביצים היא, ולא יולדת עוף (רמב"ן חולין סד ב) – אלא זו ביצתה (גמ' שם; רמב"ם מאכלות אסורות ג א), ואין זה שם העוף, שכן נהגו הסופרים לכתוב בתורה "בת היענה" אפילו בשתי שורות (גמ' שם סד ב – סה א).

כל היוצא מן נחלקו גאונים וראשונים ביחס של דין זה לכלל הטמא טמא שכל היוצא מן הטמא טמא (ראה ערך יוצא מן הטמא):

- יש אומרים שהוצרכנו בביצת טמא ללימוד מיוחד לאסרה, שלא נאמר כיון שאף ביצת טהורה היתה ראויה להיאסר משום אבר מן החי, אלא שהתורה התירה (ראה לעיל), וכיון שהותרה מאבר מן החי, הותרה גם מאיסור טמא (תוספות חולין סד א ד"ה שאם, השני).
- יש אומרים שכל עיקרו של הדין כל היוצא מן הטמא מלימוד זה של בת היענה הוא שלמדוהו, שכל היוצא מן הטמא דומה לביצת טמא (רמב"ם שם).
- יש אומרים שהלימוד של בת היענה לא בא לענין ביצת עוף טמא, שהיא נלמדת מהכלל של היוצא מן הטמא, אלא ללמדנו שביצת עוף טהור מותרת (הלכות גדולות, חולין פרק ד, עמ' תרלח במהדורת מכון ירושלים).

- ויש אומרים שהלימוד של בת היענה בא לחייב מלקות על ביצת טמא, שמשום כל היוצא מן הטמא לא היינו יודעים אלא איסור בלבד ולא להתחייב מלקות עליה (מגיד משנה שם, בשם יש מן המפרשים).

מלקות אכן בנוגע למלקות על אכילתה נחלקו הדעות:

- יש אומרים שלוקים עליה (מגיד משנה שם, בשם יש מן המפרשים).
- ויש אומרים שאין לוקים מלקות דאורייתא, שנאמר: מִבְּשָׂרָם לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא יא ח) – על בשרם הוא לוקה, ואינו לוקה על הביצה, אבל מכים אותו מכת-מדרות (רמב"ם שם ו) ⁶.

ביצת דג טמא ביצת דג טמא כדין ביצת עוף טמא, ולמדוה מבית היענה, שהוא הדין לכל האסור כיענה (רמב"ם שם א), והאוכל ביצי דגים טמאים הנמצאות במעיהם, כאוכל קרבי דגים טמאים, ולוקה מן התורה (שם ז), שביצי דג טמא הן מבפנים ומשריצות במעי האם (עבודה זרה מא א), ולכן הן כגוף הדג (אור שמח שם; צפנת פענח שם).

שמותר לאכלה בחלב אפילו כשהיא מעורה בגידים (ראה לעיל) – האדם טהור; ולאוסרים לאכלה בחלב כשהיא מעורה, נחלקו בגמרא:

- יש סוברים שכמו כן הוא מטמא האדם האוכל מנבלת עוף טהור (רב יוסף בלשון הראשונה, ולדברי הכל בלשון השנייה, בבבא ז א).
- ויש סוברים שבטומאה אף הוא מודה שלא גזרו, כי "אפוא טומאה לא מפשינן" [חכמים אינם גוזרים בטומאה יותר מדאי, שלא להרבות בטומאת טהרות] (ראה ערכו. אביי, בלשון הראשונה שם), אבל מביצים שאינן גמורות – לכל אחת מהדעות בפירוש "גמורות" (ראה לעיל) – טמא (גמ' שם) מן התורה (שיטה מקובצת בבא קמא מז א).

ביצת טריפה

ביצת עוף טהור שנטרף – אסורה, אפילו אם נמצאת במעי העוף כשנגמרה, וכמוה נמכרת בשוק (עדות ה א; חולין נח א; רמב"ם מאכלות אסורות ג י; טוש"ע יו"ד פו א).

ואף החולקים בביצת נבלה שנגמרה ומתירים אותה (ראה לעיל), מודים בביצת טרפה (עדות שם), לפי שאם נטענה במעי התרנגולת אחר שנטרפה, הרי כל גידוליה באיסור (חולין שם, ורש"י ד"ה אלא).

נתעברה קודם שנטרפה נתעברה קודם שנטרפה, ובשעה שנטרפה כבר היו הביצים במעיה, לסוברים עובר-ירך-אמו [העובר נחשב כאבר מאברי אמו, ואיננו נפרד ממנה] (ראה ערכו) – נטרפו הביצים יחד עם האם, אפילו שהן גמורות לגמרי בשעה שנטרפה, ואין מעורות; ולסוברים שאין עובר ירך אמו – כשהיו מעורות בגופה כגופה הן, וטריפות מן הדין (גמ' שם).

ואף על פי שאף כשהן מעורות, כל שנגמרו, אינן כבשר לענין בשר בחלב (ראה לעיל), לענין טרפה, כיון שהן מחוברות לה וכל יניקתן ממנה – אסורות, אלא שאינן כגופה להיקרא בשם בשר (רמב"ן שם).

כשהטילה הביצה מיד אחר שנטרף העוף, נחלקו **הביצה מיד אחר שנטרפה** ראשונים:

- יש אוסרים אותה, גזרה משום ביצה המעורה בגידים (תורת הבית הארוך ב ג; בית יוסף יו"ד פו א), וכן הלכה (ט"ז שם סק"ו; ש"ך שם סק"ח).

- ויש מתירים, שסוברים שלא גזרו אלא בזמן שמצאו את הביצה בגופה שנראית כגופה ונחלפת עם זו שנגמרה באיסור (בדק הבית שם).

ספק ביצת טרפה ספק ביצת טרפה, ספק ביצת כשרה – אסורה, ככל ספק-דאורייתא (ביצה ג ב; טוש"ע יו"ד פו א), ואפילו ספק אם הביצה היא של עוף שנטרף סמוך לשחיטתו, ספק של עוף שחוט כשר – אסורה, כיון שעיקר האיסור מן התורה ולא נתנו חכמים דבריהם לשיעורים, ונתנו לה דין איסור של תורה (בית יוסף שם. וראה ערך טרפה).

אפרוח הנוול אפרוח שנולד מביצת טרפה – מותר (תמורה לא א; **מביצת טרפה** רמב"ם מאכלות אסורות ג יא; טוש"ע שם ז), וכן מותר להקריבו למזבח אם נולד מביצת יונה טרפה (תוספתא תמורה צוקרמאנדל ד י; גמ' שם, ורש"י ד"ה אפרוח; רמב"ם איסורי מזבח ג א),

(רמב"ם שם ז, לפי הלחם משנה שם), כשם שהן נחשבות כבשר לענין טומאה ובשר בחלב (מגיד משנה שם).

התורה (ריטב"א עירובין סב ב). 6. ואף לדבריהם האוכל מביצי העוף הטמא התלויות באשכול, שעדיין לא פירשו ולא נגמרו, לוקה כאוכל בני מעיים שלהן

סרחונה מועילה להתיר את הולד (רבי חיים הלוי שם; צפנת פענח שם).

ביצת הקדש

ביצת הקדש ביצת תרנגולת שהקדישה למזבח, הנהגה ממנה חייב במעילה (תורת כהנים, ויקרא, חובה פרק כ ז), שכיון שאינה ראויה למזבח (ראה ערך קרבן) הרי אינה אלא כקדשי-בדק-הבית (ראה ערכו), ולבדק הבית אף הביצה ראויה להימכר ולהביא דמיה לבדק הבית (כן משמע ברש"י מעילה יב ב ד"ה אבל, ותוספות שם ד"ה הקדש).

והוא הדין ביצת תורים שהקדישם לבדק הבית (תורת כהנים שם), או שהקדישם קדושת דמים למזבח, היינו להימכר ולהביא בדמיהם צרכי מזבח (מעילה יב ב); אבל ביצת תורים שהקדישם למזבח, אין מועלים בה (תורת כהנים שם ה; משנה מעילה שם), שכיון שהביצה אינה ראויה להיקרב למזבח, אין קדושת מזבח חלה עליה (רש"י שם ד"ה בדי"א), שנאמר במעילה: **מִקְדָּשִׁי ה'** (ויקרא ה טו), ולא כל קדש ה', מיעט את אותם שלא היו בזמן הקדשם (תורת כהנים שם, ורבנו הלל), אבל מכל מקום אסורה בהנאה (משנה שם), מן התורה (תפארת ישראל שם) ⁷.

ודוקא כשהקדיש התורים למזבח בשעה שהביצים היו כבר גמורות במעיהן, שאין קדושת הגוף חלה על הביצים, אבל אם לא היו גמורות בשעת ההקדש, ואחר כך נגמרו ונולד זכר, הוכשר למזבח אגב אמו וחלה עליו קדושת הגוף, שכבר היה בן מעילה, ולפיכך אפילו נולד לאחר מכאן מועלים בו (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם), והוא הדין כשנגמרה הביצה, קודם שנולד אפרוח ממנה, מועלים בה, מאחר שבשעת ההקדש היתה גוף אחד עם האם (זרעאברהם יא).

פגול ביצת הקדש למזבח אינה נחשבת כגוף הקרבן לענין פגול (ראה ערכו), שאם מלק את התורים על מנת לאכול ביציהן בחוץ, לא פיגל את הקרבן, ואם נתפגל הקרבן אין האוכל את ביצי התורים חייב משום פיגול (משנה זבחים לה א, ורש"י ד"ה לא פיגל) ⁸.

ביצת הקדש בביצת הקדש שנעשתה אפרוח, נחלקו אמוראים: **שנעשתה אפרוח** יש אוסרים אותה (כחנא בירושלמי ערלה א ה); ויש מתירים (רבי יוחנן שם).

לאוסרים, פודים אותה כמות שהאפרוח שוה עכשיו; ולמתירים, פודים אותה כמות שהביצה היתה שוה קודם שנוצר ממנה אפרוח (ירושלמי שם).

ביצת עבודה זרה

ביצת עבודה זרה אף בביצת עבודה זרה שנעשתה אפרוח, נחלקו אמוראים: יש אוסרים (חזקיה בירושלמי שם); ויש מתירים (כחנא שם) ⁹.

ואף על פי שביצת טרפה שנעשתה אפרוח אינה מותר אלא משום שהאפרוח נוצר לאחר שהסריחה ונעשית עפר (ראה לעיל), וטעם זה לא שייך בביצת עבודה זרה, שבה גם אפרה אסור (ראה ערך אסורי הנאה), מכל מקום יש המתירים אותה, מפני שכשנעשתה אפרוח הרי הוא בעל חי, ובעלי חיים אינם נעשים עבודה זרה (ראה ערכו), ולכן פקע ממנו דין עבודה זרה הקודם (זרעאברהם יא, בשם הרמ"ש מדווינסק) ¹⁰.

אכילת ביצת שרץ ביצת השרץ שריקמה - שנולד בה אפרוח (רש"י חולין קכו ב ד"ה המרוקמת) - אסורה באכילה ככל

השרצים, שנאמר בהם: **וְכָל הַשָּׂרֵץ הַשָּׂרֵץ עַל הָאָרֶץ וְגו'** לא יאכל (ויקרא יא מא), ולוקים על אכילתו משום לאו זה (חולין סד א, ותוספות שם ד"ה שאם, השני), ושני טעמים נאמרו בדבר:

• שסברא היא שלא לחלק בין ביצת שרץ לגופו (תוספות שם קכו ב ד"ה יכול, בשאלה ובתירוץ הראשון).

• שלגבי טומאה אנו מרבים מהכתוב ביצת שרץ שריקמה לענין טומאה (ראה להלן), וכפי הריבוי לענין טומאה יש לרבות לענין אכילה (תוספות שם, בתירוץ השני, על פי הגמ' שם).

ובביצת השרץ שלא ריקמה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהיא אסורה מן התורה, ואינו לוקה עליה, כדין ביצת עוף טמא (מגיד משנה שם ו, לדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שהיא מותרת מן התורה, שכשהתירה התורה ביצת עוף טהור משום איסור אבר מן החי, התירה גם איסור שרץ שבביצה, ואין למדים מביצת עוף טמא שאסרה תורה, ששרץ ועוף אינם ממין אחד, אלא למדים מטומאת ביצת השרץ, שעד שלא ריקמה אינה מטמאה (ראה להלן), ולמדים איסורה מטומאתה (תוספות חולין סד א ד"ה שאם, השני).

טומאת ביצת שרץ שריצים הטמאים נאמר לגבי טומאה: **אֵלֶּה הַטְּמָאִים לְכֶם בְּכָל הַשָּׂרֵץ** (ויקרא יא לא), ולפי חוקי הלשון היה צריך להיכתב "טמאים" (מלבי"ם שמיני קז), ולא נכתב "הטמאים"

אלא לרבות ביצת השרץ שריקמה (תורת כהנים פרק ז ב, לפי המלבי"ם וביאור החפץ חיים שם; גמ' שם, ותוספות ד"ה בנבלתה, בסופו), שהביצה שלא ריקמה ממועטת ממה שכתוב שם "השרץ", ולא "שרץ" (כן משמע בגמ' שם), או מזה שכתוב "בכל השרץ", ולא "מכל השרץ" (תורת כהנים שם, לפי מלבי"ם שם), ללמד שאינו מטמא עד שיהא מרוקם, כשרץ המרוקם (תורת כהנים שם; גמ' שם).

במה דברים אמורים כשניקבה - כמלוא השערה (תוספתא חולין צוקרמאנדל ח כ) - ואפשר לנגוע בה, ואף על פי שלא נגע; אבל לא ניקבה, טהורה אפילו שהיא מרוקמת, שנאמר לגבי השרצים: **הַנֶּגֶץ וְגו' טָמֵא** (ויקרא שם) - את שאפשר ליגע טמא, ואת שאי אפשר ליגע טהור (תורת כהנים שם; גמ' שם).

וכמה הוא ריקומה, כדי שיראה השרץ מתוכה (תוספתא שם), שיש בה שירטוט תואר בעל חי ואבריו (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

אפרוח שנולד מביצת עוף אפרוח שנולד מביצת עוף טמא שישבה עליה עוף טהור, אסור באכילה, אף על פי שקודם שנוצר האפרוח נסרחה הביצה ונעשתה עפר (ראה לעיל), לפי שמינו טמא הוא (מגיד משנה מאכלות אסורות ג יא, בדעת הרמב"ם; פרי חדש יו"ד פו יח).

טעמו של דבר שהיוצא מן הטרפה אין איסורו מחמת עצמו, אלא מחמת האם שהיא טרפה, וכיון שנסרחה הביצה והותרה - אף האפרוח מותר, אבל במין טמא האיסור הוא על הולד מצד עצמו, שהוא טמא כמו אמו, ולכן אין הפקעת האיסור מהביצה מחמת

יד ז). 9. וכגון שהעמיד את הביצה לפני עבודה זרה לגדר, שעשה בה מעשה, שאם לא כן אין הביצה עצמה נעשית עבודה זרה (ירושלמי שם). 10. על המשתחוה לביצה, ראה ערך עבודה זרה.

7. ויש מי שהסתפק אם אסורה מדאורייתא או מדרבנן (לקוטי הלכות מעילה ט א, זבח תודה ד"ה בדי"א). 8. ויש מפרשים הטעם מפני שאינם חשובים לענין קרבוניות, והם כדברים שאינם ראויים לאכילה (רמב"ם פסולי המוקדשין

ולא לטהרה (רמב"ם שם ג כ; תוספות שם ד"ה סימנין, על פי ירושלמי עבודה זרה ב א; רמב"ן ור"ן שם; רא"ש שם ג סא), וכן הלכה (טוש"ע יו"ד פג ח).

• ויש אומרים שבביצי דגים שני הסימנים הם ודאיים, בין של טומאה ובין של טהרה (תוספות שם, בשם רבנו תם, על פי בבלי עבודה זרה מ א; תורת הבית הארוך ג א, בשם רבנו חננאל והראב"ד, ושכן משמע ברש"י), שידוע להם לחכמים שאין בביצי הדגים הטמאים הדומות לטהורים (רמב"ן חולין שם, בדעת רבנו תם)¹².

סימן נוסף מצינו בביצי דגים: ביצי דג טהור הן אדומות, אבל השחורות יש מהן טמאות ויש מהן טהורות, ואף על פי שנמצא דג טמא שביציו אדומות, כשמולחים אותן חוזרות לשחורות, שאי אפשר לטמאה שתהיה אדומה אחר מליחה בשום פנים (בית יוסף יו"ד פג ח, שכן נהגו העם; שו"ע שם); ויש חולקים וסוברים שאין לסמוך על סימן זה שלא מצאנו לו מקור בתלמוד ובראשונים (פרי חדש שם כו).

קנייתת ומכירתת

נכרי שמכר ביצים, אין קונים ממנו, שמא של עוף ביצים טמא הן (חולין סג ב), ואף על פי שעופות טהורים מרובים מן הטמאים (ראה ערך עופות טמאים), אינם מרובים במיניהם, אבל בכל מין ומין לחדוד יתכן שיש עופות טמאים יותר מטהורים (תוספות שם ד"ה ודילמא), או שאם נצרף מיעוט של נבלות וטרפות לא היו הטהורים הרוב (רמב"ן שם).

כשאמר שהביצים מעוף טהור ואפילו אמר המוכר: של עוף טהור הוא, אין סומכים עליו, שאם יביאו ביצי עוף טהור ולא יהיו דומות לאלו, יוכל להשתמט ולומר: לא של עוף זה אמרתי לכם, אלא של עוף אחר שאי אתם מכירים אותו, אבל אם אמר של עוף פלוני טהור הוא, סומכים עליו (גמ' שם, ורש"י ד"ה של עוף; רמב"ם מאכלות אסורות ג יח; טוש"ע יו"ד פו א), שכיון שאנו יכולים להבחין ולהביא ביצי אותו עוף ולראות אם הן דומות לאלו, אינו משקר (רש"י שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהדברים אמורים במוכר ישראל (רמב"ם שם; טוש"ע שם) שאינו מוחזק בכשרות, שאילו במוחזק בכשרות, שאינו מכניס עצמו על הספק, קונים ממנו בסתם (ראב"ד שם), אבל מוכר נכרי אין סומכים עליו כלל, ואין לוקחים ממנו אלא אם כן היה הקונה מכיר הביצים, ויש לו בהן טביעת-עין שהן ביצי עוף פלוני הטהור (רמב"ם שם יט; שו"ע שם).

• ויש אומרים שאף הנכרי נאמן לומר של עוף פלוני טהור הן, שכיון שיש הפרש כל שהוא אפילו בין ביצת יונה לעורב, וכל שכן בין שאר העופות, מתיירא הנכרי לשקר (רמב"ן שם; רשב"א שם, ובתורת הבית הארוך ג א, ובשו"ת א תקצו; רמ"א שם).

בימינו ונחלקו הראשונים בדין זה בימינו:

• יש אומרים שעכשיו נוהגים ליקח ביצים סתם מכל אדם, לפי שאין ביצי עוף טמא מצויות אצלנו (תוספות שם סד א ד"ה סימנין; רשב"א שם, ובתורת הבית שם; רא"ש שם ג סא; ר"ן שם; טוש"ע שם ב), ואפילו שאין לקונה בהן טביעת עין, והמוכר הוא נכרי, ואינו אומר

בניזקין

תרגומות שהזיקה - אינו גובה מביצתה, מפני שהביצה אינה מגופה, אלא מובדלת ומופרשת ממנה (בבא קמא מז א, ורש"י ד"ה פרשא; רמב"ם נזקי ממון ט א; טוש"ע חו"מ שצט א), והיא כאבן בתוך גוף התרגומות, שאינה צריכה לגוף כלל, ואין בה חיות להיחשב כאחד מאבריה (מאירי שם).

וכתבו ראשונים שהדבר ספק אם בשעת הנזק היתה הביצה מעורה בגידים וכגופה, או אם היתה כבר אינה מעורה בגידים ואינה כגופה, ולפיכך אין גובים ממנה מספק, ולסובר ממון המוטל בספק חולקים (ראה ערך המוציא מחברו עליו הראיה) - אף כאן חולקים, אלא שאם נולדה הביצה באותו יום שהתרגומות הזיקה, לדברי הכל אין גובים ממנה, שבוודאי היתה כבר גמורה (תוספות שם ד"ה מאי, השני, וחולין נח א ד"ה הלכתא), ולפיכך אם בזמן תשלום הנזק ניכר שהיא מעורה בגידים כגופה, גובים ממנה (רשב"א שם; מגיד משנה שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

סימני ביצים

סימני ביצי כל שכודרת ועגלגלת, שבאמצעה היא כעגול של כדור עובי וראשה אחד כד - שבית מושבה רחב ככד (רש"י עבודה זרה מ א ד"ה ראשה אחד חד) - וראשה אחד חד - טהורה; שני ראשיה כדים, או שני ראשיה חדים - טמאה (ברייתא חולין סד א; רמב"ם מאכלות אסורות ג יח; טוש"ע יו"ד פו א) [ראה אידור חס' 2 בסוף הכרך].

חלבון מבחוץ וחלמון מבפנים - טהורה; חלמון מבחוץ וחלבון מבפנים - טמאה (ברייתא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם); חלמון וחלבון מעורבים זה בזה - בידוע שהיא ביצת השרץ (ברייתא שם; ר"ף עבודה זרה יז א מדפי הרי"ף).

הסימנים הללו אינם הלכה למשה מסיני (גמ' חולין שם, ורש"י ד"ה הכי גרסינן), ואינם סימנים מובהקים לסמוך עליהם (טור שם), שכן ביצי עורב דומות לשל יונה (גמ' שם), ושמא יש גם של טמאות אחרות הדומות לטהורות (רמב"ן שם), אלא שאם יש לה סימנים אלה אפשר שהיא ביצת עוף טהור ואפשר שהיא ביצת עוף טמא, ואין הסימנים מועילים אלא בתורת סיוע לנאמנות המוכר (ראה להלן).

אכן, אם היו שני ראשיה כדים או חדים, או שהיה חלמון מבחוץ וחלבון מבפנים, בידוע שהיא ביצת עוף טמא (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו אם יאמר המוכר - שהוא ישראל ומוחזק בכשרות (ש"ך שם סק"א) - שהיא מעוף טהור, אין סומכים עליו (שו"ע שם), שבוודאי משקר (ש"ך שם).

סימני ביצי דגים סימני ביצי דגים, והם ביצי הדגים כמות שהן מחוברות יחד (רש"י חולין סד א ד"ה עוברי דגים), כסימני ביצי העוף: היו שני ראשיה כדים, או שניהם חדים - טמאות; אחד כד ואחד חד - טהורות (גמ' שם)¹¹.

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכשם שבביצי עופות סימני הטומאה בלבד הם ודאיים, אבל סימני הטהרה הם מסופקים ומצטרפים לסיוע לנאמנות המוכר, כך סימני ביצי הדגים אינם ודאיים אלא לטומאה

ג א, על פי עבודה זרה מ א, בתירוצו הראשון, ושכן דעת הרי"ף, ואין הלכה כמותו (בית יוסף יו"ד פג ח); ויש מהראשונים הסובר שבזמן הזה אין אנו בקיאים כלל בסימני ביצי הדגים (איסור והיתר מב ח).¹² ולדעה זו מועילים

¹¹ ויש מהראשונים החולק על דין זה וסובר שלא נאמרו כלל סימנים על ביצי דגים, לפי שדגים טמאים לדעתם אינם מטילים ביצים כלל, אלא משריצים ולדותיהם במעיהם, וכל ביצי דגים הן ודאי מדגים טהורים (תורת הבית הארוך

המוכר להשתמש יותר מאשר בביצים, ואינו נאמן אלא אם כן אמר מלחתי (מגיד משנה מאכלות אסורות ג יט; ש"ך שם, בדעת השו"ע).

ונחלקו הדעות באיזה מוכר מדובר:

- יש אומרים שהמדובר בישראל, אבל נכרי אינו נאמן (רמב"ם שם; שו"ע שם).
- יש אומרים שהוא הדין נכרי (רמ"א שם).
- ויש שמחלקים: אם נימוחו הביצים, שאין הנכרי מתיירא שמא יתבדה, שאי אפשר להכירן אחר שנימוחו, אין הנכרי נאמן כלל, אבל כשהן שלמות, שמתירא שמא יביאו אותו הדג שאומר ולא ידמו ויתבדה – נאמן, כמו בביצי עופות (ש"ך שם ס"ק כה, על פי הרבה ראשונים).

ביטוי נחלקו הפוסקים בקניית ביצי דגים בזמן הזה:

- יש שכתבו שיש לנהוג כפי המבואר לעיל (פרי חדש יו"ד פג כו).
- ויש שכתבו שעכשיו פשט המנהג לקנות ביצי דגים בסתם, אפילו מן הנכרי, בין שלמות ובין נימוחות, ובלבד שיהיו אדומות, אבל השחורות אין אוכלים אותן כלל (בית יוסף יו"ד פג ח, שכן נהגו העם; שו"ע שם), שהקדמונים חקרו בדבר ומצאו שלא הצריכו חכמים שיאמר המוכר אני מלחתי אלא בשחורות, אבל באדומות אין בהן חשש טמא כלל, וכדי להסתלק מן הספק חזרו ואסרו כל מין שחורות והתירו כל מין אדומות אפילו בלי בדיקה (בית יוסף שם) ¹⁴.

פליטתה ובליעתה

ביצה אסורה ביצת עוף טמא שנתבשלה עם ביצי עוף טהור, אינה אוסרת אותן (חולין צב ב - צח א: רמב"ם מאכלות אסורות טו כ; טוש"ע יו"ד פו ה), והוא הדין לביצת טרפה ונבלה (תורת הבית הארוך ד א; טוש"ע שם ה), וכן ביצה האסורה ביום טוב משום נולד (ראה ערכו. מגן אברהם תקיג סק"י); אבל ביצה שיש בה אפרוח אוסרת את המתבשלות עמה (תוספתא תרומות (ליברמן) ט ה; גמ' שם צח א; רמב"ם שם יט; טוש"ע שם ה), והוא הדין לביצה שיש בה דם (תוספות שם ד"ה בביצת; טוש"ע שם), ונחלקו ראשונים בטעם ההבדל שביניהם:

- יש אומרים שפליטת ביצים אינה אלא מים וזיעה בלבד, ולא טעם גמור, ולכן אין פליטת ביצת איסור אוסרת (חולין סד ב, לפי רש"י שם גיעולי ביצים וד"ה מותרות), אכן ביצת אפרוח, שהאיסור הוא מחמת בשר האפרוח – אוסרת, שהבשר נותן טעם (רש"י שם צח א ד"ה אפרוח; רמב"ן שם; רשב"א בתורת הבית שם, ובשו"ת א תקטז), ולפי טעם זה אין הבדל בין ביצה קלופה לשאינה קלופה, שביצת עוף טמא אינה אוסרת אפילו קלופה, וביצת אפרוח אוסרת אפילו אינה קלופה (רמב"ן שם; בדק הבית שם).

- ויש אומרים שאין ביצת איסור אוסרת המתבשלות עמה, לפי שהקליפה מעכבת את פליטת השומן שלא תצא, אבל קליפת ביצת אפרוח רכה היא ויוצא על ידה טעם האפרוח (רמב"ן שם, בפירוש הראשון), ולכן ביצת איסור קלופה – או נקובה (איסור והיתר מב ו;

מעוף פלוני טהור הן, ואינו אומר כלום (ש"ך שם סק"י), וסומכים שלא אמרו שחוששים לעוף טמא אלא במקומות שמצויים שם עופות טמאים יותר מטהורים, כגון המקומות שהם בשכונות המדבריות וכיוצא (ר"ן שם).

- ויש אומרים שלא נאמרו הדברים אלא כשקונים ביצי תרנגולות או אווזות וכיוצא השכיחות וניכרות בטביעת עין, הוא שאין חוששים שמא משל עוף טמא הן (מגיד משנה מאכלות אסורות ג יט; מאירי שם), אבל אין לוקחים ביצים של שאר עופות שאינם שכיחים יותר מעופות טמאים עד שיראה בסימנים (מאירי שם; בתורת חטאת סו ובשו"ע שם ב).

אף הפוסקים נחלקו בזה: יש שפסקו כדעה הראשונה (טוש"ע שם); ויש שפסקו כדעה השנייה (רמ"א שם ושם).

חשש נבלה במקום שמותר לקנות ביצים מנכרי, אין חוששים וטרפה שמא הן של נבלות או של טרפות (תוספתא חולין (צוקרמאנדל) ג כד; חולין סג ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם א), שנבלות וטרפות אינן מצויות, ורוב כשרות הן (חולין קטז ב).

מכירת נבלה אין מוכרים ביצת נבלה וביצת טרפה לנכרי, שמא וטרפה לנכרי יחזור וימכרנה לישראל (תוספתא שם; גמ' שם סד א; טוש"ע שם י). כיצד יעשה? יטרפנה בקערה וימכרנה, שאז ודאי לא יקנה ישראל ממנו (גמ' שם; טוש"ע שם).

לפיכך אין קונים מהם ביצה טרופה (תוספתא שם; גמ' שם), אפילו שהנכרי אומר של עוף פלוני טהור הוא, שחוששים שמא של ישראל היתה, ונבלה או טרפה היתה, ולפיכך מכרה לו (רשב"א שם) ¹³.

ואינו אסור אלא כשרואים אותה טרופה בידו, שמוכח הדבר שנטרפה אצל ישראל ומכרה לו, כיון שאין דרך למכור ביצים טרופות, וזה שמוכר טרופה ריעותא היא זו וחוששים, אבל פת הנילושה בביצים מותר לקנות מן הנכרי, במקום שנוהגים היתר בפת של נכרי, שאין כאן ריעותא, ואין כאן מקום לחוש שמא היו הביצים של נבלה וטרפה (תוספות שם ד"ה סימנן; רשב"א שם; רא"ש שם ג סא; טוש"ע שם).

מטעם זה יש אומרים שבמקום שנוהגים היתר בפת נכרי אסור למכור להם ביצה טרופה, שהרי יש לחוש שיערבנה בפת וימכרנה לישראל (איסור והיתר מד ח; רמ"א שם, בשם יש אומרים); ויש אומרים שכל כך אין חוששים שיערבנה בפת וגם ימכרנה לישראל, אלא אם כן היה הנכרי נחתום שרגיל שמערב ביצים טרופות בפת, שאז אסור למכור לו (ש"ך שם סק"ל).

קניית ביצי דגים ביצי דגים, אם אומר המוכר אני הוצאתיך מדג טהור ומלחתי – נאמן (עבודה זרה מ ב).

ואם אומר של דג פלוני וטהור הוא, נחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שנאמן (תוספות שם; ש"ך שם ס"ק כד, בשם כל הפוסקים).
- ויש אומרים שדוקא בביצי עופות סמכו על זה שאמר של עוף פלוני וטהור הוא, אבל הדגים המלוחים שבאים מארץ מרחק יכול

סימני ביצי הדגים אף לדגים עצמם, שאם בא לפנינו דג בלא קשקשת, ואין ידוע אם לא היו לו קשקשים מעולם, או שנשרו בשעה שעלה מן הים, וראינו בביצים סימני הטהרה, הדג טהור (תוספות שם, בשם רבנו תם). ¹³ ויש מפרשים שאין האיסור לקנות מהם ביצים טרופות תוצאה מהיתר מכירת הטרופות להם, אלא להיפך: האיסור לקנות מהם טרופות הוא לפי שאין בהן

היכר מאיזה עוף הן, ויש לחוש שמא מעוף טמא הן, ואין הנכרי חושש לשקר כיון שידוע שאי אפשר להכירן, ומפני שאסור לקנות מהם טרופות לפיכך התירו לישראל למכור להם של נבלה וטרפה כשהן טרופות (רמב"ן שם; מאירי שם). ¹⁴ לסוברים שאין דגים טמאים מטילים ביצים כלל (ראה לעיל), מותר לקנות ביצי דגים מכל אדם בסתם, שבדאי של דג טהור הוא (תורת הבית הארוך ג

בו ביצה, אם היתה ביצה שעל ידי זכר מותרת, שבודאי מאתמול נולדה, ואם היתה על ידי חימום הקרקע אסורה, ואף על פי שרובן נולדות אף הן ביום, מכל מקום יש לחוש שנולדה בלילה, והרי זו ביצה שנולדה ביום טוב (גמ' שם).

כיצד לדעת רוב ביצים של זכר הן (רא"ש שם א ט), ולכן סתם **אם הן של זכר** ביצה היא משל זכר (תורת חטאת סב ה), ובמקום שיש תרנגול, ודאי שהביצים ממנו, ותולים בתרנגול עד מקום שהתרנגולת שומעת קולו ביום (גמ' שם), ותלו חכמים בתרנגול עד ששים בתים, אם אין הפסק נהר ביניהם שאין עליו גשר או חבל לעבור בו (גמ' שם; טושי"ע או"ח תקיג ו).

כשהתרנגולות סגורות בלול בלי תרנגול זכר, הביצים הן מחימום הקרקע (פרי חדש יו"ד סו יג).

ביצה בתורת אוכל

טומאת אוכלים הביצה היא מאכל אדם (ברכות מד ב), ומיטמאה טומאת אוכלים (נידה נ א), ואפילו כשהיא חיה, בלתי מבושלת, דינה כאוכל ומקבלת טומאת אוכלין (מכשירין ו ג; רמב"ם טומאת אוכלין ח ד), שלא כמשקה, שאינה מקבלת טומאה כל שאינה משבעה המשקים (רמב"ם שם א ד), וכן צריכה הכשר לקבל טומאה, כדין כל אוכל שצריך הכשר (כן משמע במשנה שם).

מעשר אין הביצה חייבת במעשרות (נדה נ א), אף על פי שהיא אוכל חשוב, שאינה גידולי קרקע (תוספות יום טוב שם), ומותר לקנותה בכסף מעשר-שני, שאף על פי שאינה גידולי קרקע, הרי היא גידולי גידוליה (רמב"ם מעשר שני ז ה).

ברכתה על הביצה מברכים ברכת שהכל, כעל כל דבר שאין גידולו מן הקרקע (ברכות מ ב; רמב"ם ברכות ח א; טושי"ע או"ח רד א), ולבסוף מברכים עליה בורא נפשות רבות (ברכות מד ב; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רז א).

נדרים הביצים אינם בכלל פירות לענין נדרים (נדרים נה ב; רמב"ם נדרים ט יב; טושי"ע יו"ד ריו כב).

מי ביצים מי ביצים אינם מכשירים לקבלת טומאה (סנהדרין ה ב; ירושלמי גיטין א ב), שהלש עיסה בביצים של תרנגולת או אווז, לא הוכשרה העיסה לקבל טומאה (רש"י שם ד"ה מי ביצים). ולענין החמצה, הרי הם בכלל מי פירות, ואינם מחמיצים את העיסה שנילושה בהם (תוספות פסחים לה ב ד"ה ומי; רא"ש שם ב יג; טושי"ע או"ח תסב ד) ¹⁷.

הרביית זרע אכילת ביצים מרבה את הזרע, ולכן אין מאכילים ביצים את הכהן הגדול בערב יום הכפורים (ראה ערך פרישת כהן גדול), ולא את הזב בימי בדיקתו (ראה ערך זב), ותולים לזב טומאתו באכילתן לומר שאין זו זיבה אלא מחמת אכילתן (ראה יומא יח א).

מכר ביצים שנולדו ונתן ביצים שנולדו יפות לאכילה יותר מביצים שנמצאו במעי אמן שנשחטה (ביצה ז א, ורש"י ד"ה למיתבא; ירושלמי ביצה א א), ונפקא מינה למקח וממכר, שאם מכר לו ביצים שנולדו, ונתן לו ביצים שנשחטו,

רמ"א שם) - שנתבשלה עם אחרות - אוסרתן (תוספות שם סד ב ד"ה גיעולי, ושם צח א ד"ה בביצת, על פי ירושלמי תרומות י ו; רמב"ן שם, בפירוש הראשון; תורת הבית שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).

• ויש חולקים על עיקר הדין וסוברים שכל הביצים דינן שוה, ואוסרות את המתבשלות עמן אפילו אינן קלופות (התרומה, איסור והיתר ל; סמ"ג לאוין קלב), וראוי לחוש לדבריהם במקום שאין הפסד מרובה (רמ"א שם ו).

כליעת פליטת אחרים אפילו לסוברים שקליפת הביצה מעכבתה מלהפליט, אינה מעכבתה מבללוע פליטת אחרים, והיא נאסרת כשנתבשלה בקדרת איסור (רמב"ן חולין צח א) ¹⁵, שהרי אנו רואים כשהביצה מתבשלת במי צבע תהיה הביצה צבועה, שקליפת הביצה מנוקבת היא (שו"ת הרשב"א ח"א תקטז) ¹⁶, ולכן ביצה שנחבלה בתבלין של תרומה, אפילו חלמון שלה אסור מפני שהוא בולע (תרומות י יב; רמב"ם תרומות טו ה), וכל שכן החלבון שהוא מבחוץ (ירושלמי תרומות שם), וכן ביצה שנחבלה בקדרה עם בשר, אסור לאכלה בחלב (הלכות גדולות, הלכות ביצים, עמ' תרלח במהדורת מכון ירושלים; שו"ת הרשב"א שם; טושי"ע יו"ד צה ב).

ביטול ביטול ביצת אפרוח, שנתבשלה עם ביצים אחרות, חמור יותר משאר איסורים, שכן אינה בטלה בששים, כמו כל האיסורים (ראה ערך בטול בששים) אלא בששים ואחת והיא (חולין צח א; רמב"ם מאכלות אסורות טו יט; טושי"ע יו"ד פו ה), ונחלקו ראשונים בטעמו של דבר:

• יש אומרים לפי שיש ביצים גדולות וביצים קטנות, ולכן הוסיפו חכמים ביצה אחת להשוות מידתן, ולא יהיה צורך להשגיח ולראות אם הן שוות (רמב"ן ורא"ש ור"ן שם), ולפיכך אין הבדל בין אם נתבשלו הביצים שלמות או טרופות (רשב"א שם; רמ"א שם), אבל אם נתבשלה בתבשיל של היתר, אפילו כשהיא שלמה, ולא עם ביצים אחרות, אין צריך אלא ששים בתבשיל לבטלה (שו"ע שם).

• ויש אומרים הטעם לפי שהביצה היא בריה בפני עצמה (ראה ערך בריה), עשו בה חכמים היכר והוסיפו בשיעורה (רמב"ם שם) להחמיר בביטול פליטתה, שלא יבואו להקל בביטול הביצה עצמה שהיא בריה ואינה בטלה (כסף משנה שם), ולפיכך אם היתה הביצה טרופה, שיצאה מכלל בריה, בטלה בששים כמו כל האיסורים, ולהיפך: אם נתבשלה בתבשיל של היתר, גם כן צריך ששים ואחת (בית יוסף שם, לדעה זו).

וכתבו אחרונים שיש להחמיר כשני הטעמים (ש"ך שם ס"ק טז).

ביצים מחימום קרקע

תרנגולת יולדת ביצים בלי זכר (ירושלמי ביצה א א) על ידי שמתחממת ומתעפרת בעפר, ואותן ביצים אינן מגדלות אפרוחים, כמו ביצים שקלטה אותן מן הזכר (בבלי שם ז א, ורש"י ד"ה דספנא מארעא).

יש הבדלים בהלכה בין ביצים שמקרקע לאלו שמזכר, בין להקל ובין להחמיר. לדוגמא, ביצי זכר אינן נולדות אלא ביום, ואלו שמחימום קרקע נולדות אף בלילה, ולכן אם בדק בקן של תרנגולות בערב יום טוב ולא מצא בו ביצה, ולמחר השכים ומצא

חלקו עליו ודחו דבריו (ש"ך שם ס"ק טו). ¹⁶ או שאינה בולעת משום נקבים שיש בה, אלא שבטבעה היא בולעת כאילו היא נקובה (ט"ז יו"ד צה סק"ב). ¹⁷ ויש מהראשונים שהסתפק בדבר (רא"ש שם ושבלי הלקט ריד, בשם רש"י).

¹⁵ ויש מהפוסקים הסובר שכשם שביצה שאינה קלופה אינה פולטת, כך אינה בולעת, ואין ביצה טמאה קלופה אוסרת ביצים אחרות שנתבשלו עמה אלא אם כן הן היו קלופות (ב"ח יו"ד פו ח, על פי ירושלמי תרומות י יב), אבל

נדרים, אלא אם כן נצטמקה ביותר (משנה נדרים מט א, וגמ' שם נ ב).
וכן דרך החולה לאכול פתו בביצה מגולגלת, ונקראת משום כך
תבשיל לענין הנודר הנאה מן התבשיל (ירושלמי נדרים ו א).
כשטחים הביצה על גבי הדג, נקראת הביצה בשם תבשיל, ויחד
עם הדג הם שני תבשילים, וסומכים עליהם לערוב-תבשילין,
אפילו לתנאים המצריכים שני תבשילים (משנה ביצה טו ב)¹⁹.

ביצה קלופה האוכל ביצה קלופה שעבר עליה הלילה, ולא שייר
שעבר עליה מקליפתה כלום, הרי זה מתחייב בנפשו, לפי שרוח
הלילה רעה שורה עליה (נדה יז א; פרי חדש יו"ד קטז ט; שלחן
ערוך הרב, שמירת גוף ונפש ז).

בישול ביצים ממהרות להתבשל (כן משמע בשבת לח ב, ורש"י ד"ה
בשבל), ולכן יש מאחרונים שמצדד לומר שמתבשלות אף בכלי-
שני, ואסור לתת ביצה בשבת בכלי שני רותח (חיי אדם ח"ב כ כא).

חלבון וחלמון החלבון והחלמון של הביצה אינם חיבור זה לזה
לטומאה, ואם עירם לתוך הקערה, ועומדים החלבון
והחלמון כאשר יצאו מן הביצה – אינם חיבור, אלא מונים בהם
ראשון ושני (ר"ש טבול יוס ג, בפירוש התוספתא שם (צוקרמאנדל ב ט).

לענין בורר בשבת, נחלקו הפוסקים אם החלבון והחלמון נחשבים
כשני מינים, ואסור לברור אחד מהשני אלא באופן המותר, היינו
ביד ולאחר ואוכל שרוצה עכשיו מתוך זה שרוצה להניח (ב"ח
או"ח שיט י; לבוש שם טו); או כמין אחד (מגן אברהם שם ס"ק טז).

מאכל אכלים ביצים הוא מאכל אכלים: מה ביצים אין להם פה,
כך האבל אין לו פה לדבר, שהוא יושב ודומם (בבא
בבא ז ב, ורש"י ד"ה לנחומי), ולכן נוהגים להאכיל האכלים בסעודת
הבראה ביצים (טושי"ע יו"ד שעח ט), וכן לאכול ביצים בסעודה
המפסקת בערב תשעה באב (טושי"ע או"ח תקנב ה)²⁰.

ליל הסדר יש שכתבו שמאותו הטעם נהגו לעשות אחד
התבשילים בקערת ליל-הסדר (ראה ערך סדר של פסח)
ביצה, זכר לאבלות בית המקדש (ארחות חיים ח"א סדר ליל הפסח יד,
כלבו נ; בית יוסף או"ח תעג ג, בשמו), או כנחמה לאבלים שהוציאו
מעבדות לחרות ומאכל ליום טוב, כגלגל החוזר בעולם (ארחות
חיים שם).

ויש שנהגו לאכול בסעודת ליל הסדר ביצים משום אבלות (רמ"א
או"ח תעו ב, בשם נוהגים בקצת מקומות) על כך שאין מקריבים קרבן
הפסח בימינו (רמ"א שם, ומגן אברהם סק"ד), ואבלות על כך שביית
המקדש נחרב, מפני שליל תשעה באב חל בכל שנה בלילה שחל
בו ליל הסדר (רמ"א שם, ומשנה ברורה ס"ק יב).

בענין דם שנמצא בביצה – ראה ערך דם ביצים.

שאף על פי שאין המקח בטל שאף אלו בני אכילה הן, חייב להחזיר
לו ההפרש מה שביצים שנולדו שוות יותר (ביצה שם, ורש"י שם).
ודוקא אם הוא צריך הביצים לאכילה, אבל סתם מי שקונה ביצים
ומתנה שיהיו ביצים שנולדו, צריך אותן לגדל אפרוחים, והרי זה
מקח-טעות לגמרי, שאין ביצים של שחוטא ראויות לגדל אפרוחים
(ביצה שם, ורש"י שם).

ישיבת התרנגולת ביצים שישבה עליהן תרנגולת:
• תוך שלשה ימים לישיבתה נשתנו קצת ואינן ראויות
לאכילה לכל אדם אלא למי שדעתו יפה ואינו איסטניס, ואם
התרנגולת לא תשב עליהן יותר יהיה קצת הפסד בדבר (פסחים נה ב,
ורש"י ד"ה אבל).

• ואם כבר ישבה עליהם שלשה ימים, ושוב עומדת מהם ואינה
יושבת עוד, אינן ראויות כלל לאכילה, ויש הפסד גדול אם
התרנגולת לא תשב עליהן יותר, ונפקא מינה לענין אם מותר
להחזיר את התרנגולת שברחה מהביצים בחול המועד (פסחים נה ב,
ורש"י ד"ה לא שנו וד"ה ולאחר).

• ואם ישבה עליהן שלשה ימים וממשיכה לשבת עליהן, הרי הן
ראויות לאכילה (בית יוסף יו"ד סו ז); ויש מהגאונים שכתב שאסורות
משום שקוץ (ושבלי הלקט (חסידה) ח"ב ג, בשם תשובת הגאונים; בית יוסף
שם, בשמו); ומהאחרונים יש שמחלק בין איסטניס, שהדבר מאוס
לו, שאסור משום בל-תשקצו, לשאינו איסטניס, שמותר (ש"ך שם
ס"ק טו. וראה כרתי ופלתי שם).

ביצים המוזרות כשביצים שבאו מחימום הקרקע (רש"י חולין סד ב ד"ה
ביצים מוזרות) עומדים זמן מרובה, נפסדים ונעכרים
ונטוים כחוט, ונקראים ביצים המוזרות (ר"ן שם), ומותרות באכילה
(תוספתא תרומות (ליברמן) ט ה; גמ' שם, ורש"י שם; רמב"ם מאכלות אסורות
ג ט; טושי"ע יו"ד סו ז), והוא הדין כשבאו מזכר (ש"ך שם ס"ק יד).

ומכל מקום יש חילוק ביניהם, לענין מציאת דם:

• ביצים שמחימום הקרקע, אפילו נמצא עליהם קורט דם – זורק
את הדם ואוכל השאר (תוספתא שם, לפי הטור שם; גמ' שם).
• וביצים שמזכר, אין המוזרות מותרות אלא כשאין שם דם (ראה
ערך דם ביצים)¹⁸.

ביצה חיה ביצה חיה, אף על פי שראויה לגומעה כמות שהיא,
אין זו אכילה חשובה (תוספות יבמות מו א ד"ה רב), ורק
מקצת בני אדם אוכלים אותה על ידי הדחק (תורת הבית הארוך
ג ז), ולכן נחלקו אמוראים אם יש בביצה איסור של בישולי גוים
(ראה ערכו), שכל דבר שנאכל כמות שהוא חי – אין בו משום בישולי
גוים (עבודה זרה לח ב).

תבשיל ביצה מבושלת נאכלת עם הפת, ונקראת תבשיל לענין

ביצה (שיעור)¹

ביצת תרנגולת בתורת מידת נפח בשיעורי הלכה

יחס המידות לביצה ביצה זו היא ביצת תרנגולת (יומא פ א; רמב"ם שבת ח
ה; מלאכת שלמה ומשנה אחרונה ותוספות אנשי שם כלים יז
ו), ובה תלויות כל המידות שבהלכה: קב, סאה, איפה ועומר,

שם (ליברמן) ב ד, ובריייתא בגמ' שם יז ב).²⁰ בענין השתכרות ממכירת ביצים,
ראה ערך הפקעת שערים. **ביצה (שיעור)**. 1. ג, עמ' קמח-קמחא.

ביצה בתורת שיעור נאמרה בחשיבות אוכל בגודלה לדברים
מרובים, וביניהם טומאת אוכלין (ראה ערכו. יומא פ א), נטילת ידים
(ראה ערכו. סוכה כו ב), וברכת המזון (ראה ערכו. ברכות מט ב).

¹⁸ על ביצים המוזרות בנוגע למצות שלוח הקן, ראה ערך שלוח הקן. ¹⁹ ויש
מהתנאים הסובר שהדבר שנוי במחלוקת תנאים (רבי שמעון בן אלעזר בתוספתא

• **ויש אומרים ששיעורם בביצים שוחקות** (רבי יוסי בתוספתא שם וברייתא שם; חכמים בגמ' שם), שהתוספת בהם אחד מעשרים בביצה (רבי בתוספתא שם וברייתא שם, לפי הגמ' שם), לפי שהביצים שהיו במדבר גדולות משלנו (רש"י שבת טו א ד"ה חמשה; תוספות עירובין שם ד"ה יתירה), וכן הלכה (רמב"ם באבות הטומאות ח יא, ובפירוש המשניות נגעים יג ט; תורת הבית הארוך ד א; רמ"א או"ח תריב ד).⁴

נפח ביצים לפי הפלת מים בקביעת השיעורים שניתנו במספר ידוע של ביצים, כמו בשיעור חיוב חלה שהוא ארבעים ושלוש ביצים וחומש ביצה (ראה ערך חלה), ניתן למדוד על פי הפלת מים:

• שיתנו מספר ביצים לתוך מים שבכלי המלא על כל גדותיו, וימדדו המים היוצאים (פירוש המשניות לרמב"ם כלים יז ו; רא"ש (הלכות קטנות) חלה ד; שבלי הלקט ריב, בשם רש"י; טור או"ח תנו).

• או שימלאו כלי מלא מים, ויערו המים ממנו לכלי אחר, ואחר כך יתנו מספר הביצים לתוך הכלי הריקן ויחזירו לתוכו המים שעירו ממנו, והמים שישארו הם שיעור המידה (טור שם; שו"ע שם).

אצבעות כיון שהביצים משתנות ממקום למקום (תשב"ץ ג לג), והביצה מידה מסופקת, שיש מהן גסות ויש מהן דקות (כלבו פט, בשם הראב"ד; מאירי פסחים קט א), יש מהראשונים שכתבו שלא לסמוך על מידות של הביצים, אלא ימדדו בכל דבר לפי חשבון האצבעות (ראה ערך אגודל), כפי החשבון שנקבע בהשוואת מידות הנפח עם מידות האורך (ראה פסחים שם), כגון בשיעור חלה שהוא שבעה רבעים מדבריים, ימדדו לפי חשבון האצבעות שיש בכל רביעית (כלבו שם, בשם הראב"ד; תשב"ץ שם; מאירי שם); ויש שכתבו שני השיעורים, לפי הפלת המים ובאצבעות (רמב"ם בכורים ו טו).

הגדל בין שתי צורות המידה בדורות האחרונים נתגלה הבדל בין שיעור הביצה הבינונית על פי הפלת מים, ובין שיעורה לפי רוחב האצבעות:

לפי החשבון שאמרו בשיעור רביעית של תורה שהיא אצבעיים על אצבעיים ברום אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע (פסחים קט א), יוצא שמידה המחזקת בארבעה וברחבה ובגבהה שש אצבעות ושבע תשיעיות אצבע היא שיעור של חיוב חלה, היינו שבעה רבעים וחומש, שהם ארבעים ושלוש ביצים וחומש ביצה (ראה עירובין פג ב, ורמב"ם בכורים שם), אכן כשמדדו כמות הפלת המים של סכום הביצים הזה, ראו שהיא נכנסת בחצי הכלי במנין האצבעות (חושב מחשבות ריקן) מקוה טהרה כז; צל"ח פסחים קטז ב; שו"ת חתם סופר או"ח כזו).

ומספר דרכים נאמרו בפתרון בעיה זו:

• נתקטנו הביצים בדורנו, והן חצי מגודלם בימי התלמוד, אך אין לקבוע זה ככלל מוחלט, אלא רק לחוש לזה לחומרא ולא לקולא, ולכן יש להפריש חלה מעיסה שהיא בת מ"ג ביצים שלנו, אבל לא לברך עליה עד שיהא בה שיעור פ"ו ביצים (צל"ח שם; שו"ת חתם סופר שם).⁵

• אין שום שינוי בגודל הביצים, אלא שמה שכתבו ראשונים ששיעור אגודל הוא שבע שיעורות בינוניות זו בצד זו בדוחק, והן כאורך שתי שיעורות בריוח (רמב"ם ספר תורה ט ט) הוא דוקא כשהן שוכבות על צדיהן, וכשהן שוכבות על רחבן לא יהיו אלא שש

שכולם משערים בביצה (אשכול (אלבק) ח"ב עמ' 52, בשם תשובת רב שרירא גאון), לפי שהביצה היא אחת ממאה וארבעים וארבע בסאה; אחת מעשרים וארבע בקב; ואחת משש בלוג (עירובין פג א, ורש"י ד"ה דמדברית).²

ביצה מדברית ביצה זו היא ביצה מדברית (גמ' שם), והיא שנוכרה לרוב בהלכה (כן משמע ברמב"ם בכורים ו טו, וכסף

משנה שם, ותוספות מנחות עו ב ד"ה התודה).

אכן שני שיעורים נוספים נאמרו בביצה: ביצה ירושלמית, שבה הביצה היא אחת ממאה ושבעים ושלוש בסאה, וביצה ציפורית, שבה הביצה היא אחת ממאתים ושבע בסאה (גמ' עירובין שם).

עם או בלי קליפה כביצה שאמרו בטומאת אוכלין נחלקו תנאים אם השיעור הוא כביצה בקליפתה (רבי נתן ורבי דוסא בברייתא שם); או בלי קליפתה (חכמים שם), וכן הלכה (רמב"ם טומאת אוכלין ד א).

ויש מהראשונים שנתן טעם לזה, לפי שהשיעור כביצה לטומאת אוכלין למדנו מהכתוב: **מִפֶּל הָאֶכָל אֲשֶׁר יֵאָכֵל** (ויקרא יא לד), ו"אוכל אשר יאכל" משמעו אוכל שאתה אוכלו בבת אחת, ושיעור חכמים שאין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת (יומא פ א), ואין דרכו של אדם לאכול ביצה בקליפתה (מאירי עירובין שם).

אף שיעור כביצה שאמרו באכילת פת בגודלה לענין נטילת ידים בברכה, הוא כביצה בלי קליפתה (שלחן ערוך הרב או"ח קנח ב; דגול מרובה שם), שהשיעור בנטילת ידים מדין טומאת אוכלין הוא (ראה ערך נטילת ידים), והוא הדין בשיעור ביצה לאכילת סוכה ולסעודת שבת ויום טוב ולערוב תבשילין (שיעורי תורה ג ט, הערה יט).

אכן יש שיעורים שמשערים אנו בהם ביצה עם קליפתה:

• הביצה שהוזכרה כחלק ממידות הסאה והקב וכיוצא (כן משמע בעירובין פג א, ורש"י ד"ה בלא קליפתה).

• הביצים של שיעור אכילת פרס, מפני ששיעור זה נובע מחשבון הביצים שיש בקב (כן משמע בגמ' שם).

• הביצים של שיעור העיסה לחיוב חלה (ב"ח או"ח תנו א; מגן אברהם שם סק"ב).³

ביצה בינונית כביצה שאמרו – בכל המקומות ששיעור חכמים בכביצה (פירוש המשניות לרמב"ם כלים יז ו) – לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית (כלים שם), ונחלקו תנאים כיצד קובעים מהי בינונית:

• יש אומרים שמביא גדולה שבגדולות וקטנה שבקטנות, ונותן לתוך המים וחולק את המים (רבי יהודה שם).

• ויש אומרים שהכל לפי אומד דעתו של הרואה, האומר שביצה זו היא בינונית (רבי יוסי שם, ופירוש המשניות לרמב"ם), וכן הלכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטורא שם).

אכן כביצים שאמרו בשיעור פרס (ראה ערך אכילת פרס), ולענין ביצה ביחס לשאר המידות בהלכה שיעורם שונה, ונחלקו בהם תנאים:

• יש אומרים ששיעורם בביצים קטנות (רבי יהודה בתוספתא מקוואות (צוקרמאנדל) ז, וברייתא עירובין פג א).

5. וראה בדעת כהן קח שכן נהגו בכל תפוצות ישראל להחמיר בשיעור המקווה כפליים משיעור ביצה של זמנינו, מהחשש שנתקטנו השיעורים (האצבעות והביצים).

2. על יחס הביצה לגרוגרת, זית וכותבת, ראה כל אחד ואחד בערכו. 3. אך יש מהראשונים שמשמע מדבריו ששיעורו ללא קליפה (רבינו ירוחם ה א). 4. ויש מהראשונים שנסתפק כמי ההלכה (תוספות עירובין שם ב ד"ה שבעת).

טו), ומחוקרי דורנו קבעו שעל פי זה נפח הביצה הוא כ-46 סמ"ק (מידות ומשקלות של תורה פו הערה 3).

מרבני דורנו יש מי שקבעו ששיעור נפח הביצה הוא 57.6 סמ"ק (שיעורי תורה (הגרא"ח נאה) עמוד קפב; מידות ומשקלות של תורה, עמוד קח ועמוד קפה הערה טז)⁶; ויש שקבעו את שיעור הנפח כ-99.5 סמ"ק (חזון איש או"ח קונטרס השיעורים לט, על פי צ"ח שם)⁷.

מרבני דורנו יש שהעריכו שנפח קליפת הביצה היא 1/15 מנפח הביצה (שיעורי תורה עמ' קנד), ויש שהעריכו אותה כ-1/10 מן הביצה (מידות ושיעורי תורה עמ' רלט).

מהאחרונים יש מי שכתב שלמעשה בחיובים מדאורייתא כגון כזית מצה בליל פסח, וקידוש של שבת בלילה שעיקרו הוא דאורייתא, יש להחמיר כשיעור הגדול, אבל בחיובים מדרבנן כגון קידוש בשבת בשחרית, ולשאר כוסות של ברכה יש לסמוך על מנהג העולם שנוהגים כשיעור הקטן (ביאור הלכה רעא יג ד"ה של רביעית).

שעורות (שארית יהודה יו"ד יא, בשם שלחן ערוך הרב), והאצבע באופן כזה אינה אלא רוחב 2 ס"מ, ואז יתאימו המדידות של שני השיעורים (מנחת ברוך עה).

• ויש שכתבו שההלכה נאמרה לשער בכל דור ודור לפי הביצים שבאותו הזמן ולפי עיני הרואה (רב שרירא גאון, הובא בספר האשכול, הלכות חלה מהדורת אלבק ח"ב, יג (עמ' 52); תשובות הגאונים (שערי תשובה) מו, בשם רב האי גאון), ואין לחוש לשיעור האצבעות.

השיעור במידות יש מהראשונים שהעריך את שיעור נפח הביצה הבינונית עם קליפתה במשקל 27 דרהם מצריים (פירוש המשניות לרמב"ם, עדויות א ב), ומחוקרי דורנו קבעו שעל פי זה נפח הביצה הוא כ-50 סמ"ק (מידות ומשקלות של תורה [י.ג. וייס] כח בהערה).

מהאחרונים יש שהעריכו את נפח הביצה לפי מטבעות שרווחו בתקופתם (ראה ש"ך יורה דעה שכד סק"ג; צ"ח שם; חיי אדם ב-ג כח

בית¹

בנין העשוי לדירת אדם²

הפרקים:	• שמוש;
• מדת;	• קביעותו;
• צורתו;	• הנכלל בכלל הבית.

שצריך דירת קבע שהדינים או המצוות נוהגים בה כל השנה ומצינו בלשון תורה או בלשון חז"ל שצריך בית הוא שצריך שיעור ארבע אמות על ארבע אמות, אבל בדירת עראי שאין המצווה בבית אלא מספר ימים כמו בנר חנוכה - גם בית פחות מהשיעור נחשב כדירה (הליכות שלמה שם, בדבר הלכה ד)³.

שטח הבית לענין דרים אף בלשון בני אדם אין בית הפחות מארבע אמות בכלל, ולכן הנודר הנאה מן הבית, מותר לישב בבית כזה (ירושלמי מעשרות ג א).

שטח הבית לענין סוכה וכן במקום שלא הוזכר בו דין בית, אלא שצריך שתהיה דירתו כבית, צריך שיהיה בו ארבע אמות על ארבע אמות, ולכן יש מהתנאים שסובר שכל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות פסולה, לפי שהוא סובר שסוכה צריכה להיות דירת קבע ונראית כבית (רבי בסוכה ז ב, ורש"י ד"ה דירת).

כשארנו יותר על רחבו היה ארכו של הבית יותר על רחבו, כגון שהיה ארוך יותר מארבע אמות ורחב פחות מכך, ויש בו לרבע ארבע אמות על ארבע אמות, או שהיה עגול, ויש בכל שטח העיגול יחד עם הקרנות כדי לרבע ארבע אמות על ארבע אמות, נחלקו בדבר:

- יש אומרים שהרי זה בית (רמב"ם מזוזה ו ב, לפי הרא"ש (הלכות קטנות) מזוזה טז, והטור יו"ד רפו, והכסף משנה שם; שו"ע שם יג).
- ויש אומרים שכל שאין ברוחב ארבע אמות, אף על פי שהאורך הוא הרבה עד כדי שאילו יחתך ממנו ויוסיפו על הרוחב יהיה בו

מידתו

שטח הבית דיני תורה בית שיש בו ארבע אמות על ארבע אמות ראוי לדירת אדם והוא בכלל בית, ושאין בו שיעור זה אינו ראוי לדירת אדם ואינו בכלל בית, וכל מקום שנאמר בתורה "בית", אין בית כזה בכלל (סוכה ג ב), ונפקא מינה לדברים מרובים, כגון חיוב מזוזה, שבית שאין בו שיעור זה פטור מן המזוזה, שנאמר: על מַזְזוֹת בֵּיתְךָ (דברים ו ט. גמ' שם); וכגון טבל, שכל זמן שלא ראה פני בית שיש בו שיעור זה אינו מתחייב במעשר, שנאמר: בְּעֶרְתִּי הַקֶּלֶשׁ מִן הַבֵּית (דברים כו יג. ירושלמי מעשרות ג ו, וסוכה א א).

שטח הבית דיני דרבנן אף בדינים שחכמים הצריכו בית, צריך שיהיה בו ארבע אמות על ארבע אמות, כדי שיהיה ראוי לדירה, ולכן בית שאין בו ארבע אמות אינו צריך להשתתף עם שאר בני החצר בפת לעירובי חצרות, לפי שאינו ראוי לדירה, והדר בו אינו אוסר את הטלטול על בני החצר, שאין רשותו כלום (גמ' שם, ורש"י ד"ה ואין עושין).

מצות נר חנוכה אינה נוהגת אלא בבית (הליכות שלמה מועדים תשרי-אדר יג א, על פי רמב"ם חנוכה ד א, ותוספות סוכה מו א ד"ה הרואה; תוספות סוכה ג א ד"ה בית). ויש מרבני דורנו שכתב שגם בית ששיעורו פחות מארבע אמות על ארבע אמות חייבים בו בהדלקת נר חנוכה (הליכות שלמה שם ב, מפני ששבסוגיא בסוכה שם לא נימנה נר חנוכה בין המצוות שהבית צריך להיות בשיעור זה), כי דוקא במקום

חדש, ראה ערך ברכת הזמן; בענין בתי חצרים ובתי ערי חומה וחנוך בית, ראה ערכם. 3. וראה בשו"ת מנחת שלמה תנינא נח אלא) שאם הבית אינו מקורה, או שאינו גבוה עשרה טפחים, או אינו רחב שבעה על שבעה טפחים יש להסתפק או נוהגת בו מצות הדלקת נר חנוכה. וראה עוד בערך חנכה.

6. וזאת על פי שיטת המדידה של הרמב"ם במטבע דרהם, אלא שמטבעות הדרהם הטורקיים היו גדולים במקצת מהמצריים. 7. וראה שיעורין של תורה א. בית. 1. ג, עמ' קמה-2 קמט. 2. בענין ברכות על ראיית בתים, ראה ערך ברכות הראיה; בענין ברכת הזמן על בניית וקניית בית

• בעיבור עיר לענין תחום שבת, אינו מתעבר עם העיר (עירובין נה ב; רמב"ם שבת כח ד; טוש"ע או"ח שצח ו), לפי שאינו קבוע, ופעמים שהוא בתוך שבעים אמה ושני שליש אמה לעיר, ופעמים שאינו (ראה ערך תחומין. רש"י שם ד"ה בית שבספינה; מגן אברהם שם סק"י).

• בטומאת נגעים נתמעט בית שבספינה מלימוד מיוחד: וְנִתְּתִי נֶגַע צִרְעָתָא בְּבֵית אֶרֶץ אֲחֻזָּתְכֶם (ויקרא יד לד) – פרט לבית בנוי בספינה או על ארבע קורות, ולהביא בית הבנוי על עצים או עמודים (תורת כהנים מצורע פרשה ה ד), ש"בית ארץ" היינו שיהיה מחובר בארץ (פירוש המשניות לרמב"ם נגעים יב א; קרבן אהרן לתורת כהנים שם).

• בתים שבספינה צריכים עירובי-חצרות, בשביל להתיר לנוסעים הטלטול מבית לבית ומבתים לספינה (תוספתא שבת (ליברמן) י טז; רמ"א או"ח שסו ב), שהבתים קבועים להם לכל זמן נסיעתם בים (משנה ברורה שם ס"ק יג).

חננויות החננויות שבשווקים אינן קבועות לדירה, ולפיכך פטורות ממזוזה (רמב"ם מזוזה ו ט)⁸.

כרם ושדה כרם נקרא גם בית, בניגוד לשדה שלא נקרא בית, ולפיכך לגבי מעשרות שכתוב בהן שדה – פטור בבית, אך דין כלאי הכרם שייך גם בבית (משפט כהן מט).

הנכלל בכלל הבית

יציע ועליה המוכר את הבית – מכר גם את היציע, אם היא **במכירת בית** פחותה מארבע אמות (בבא בתרא סא א; רמב"ם מכירה כה א; טוש"ע חו"מ ריד א), אפילו שאינה פתוחה לתוכו (טור שם; רמ"א שם), שהיא בכלל הבית (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ובטלה אצלו (רשב"ם שם ד"ה לא חשיב); אבל אם היא רחבה ארבע אמות או יותר – אינה נמכרת בכלל הבית, ואפילו היא פתוחה לתוכו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שאין לה פתח אחר להיכנס לתוכה אלא דרך הבית (טור שם; סמ"ע שם סק"ב).

ונחלקו אמוראים מהו היציע:

• יש אומרים שהיא כמו עליה שעל גבי הבית הפתוחה לתוכו כארובה במעזיבת הבית, ואינה עשויה לדירה אלא להניח שם חפצים (סתמא דגמ' שם, לפי הרי"ף שם והרמב"ם שם).

• ויש אומרים שזהו חדר שעושים סביבות כותלי הבית מבחוץ, או בתוך עוביו של כותל, אבל עליה נמכרת תמיד עם הבית (רב יוסף שם, לפי הרי"ף שם והרמב"ם שם), וכן הלכה (רי"ף שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כתב המוכר ללוקח בשטר המכירה את המצרים החיצונים של הבית ולא כתב לו את היציע, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהרי זה מוכיח שהיציע נכלל בכלל הבית (נימוקי יוסף שם, בדעת הרי"ף; טור ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאין היציע בכלל (רא"ש שם ד א; נימוקי יוסף שם, בשם

ארבע על ארבע אמות, אינו חייב במזוזה, וכן בבית עגול אינו חייב אלא אם כן שכשנעשה מרובע בתוך העיגול יהיה בו ארבע אמות על ארבע אמות מרובעות (רמב"ם שם, לפי הטי"ז או"ח תרלד סק"ב; רא"ש שם; טור שם, בשמו), שבענין אחר אינו ראוי לדירה (כסף משנה שם).

גובה הבית גבהו של בית הוא לא פחות מעשרה טפחים, בחלל הבית בפנים, שפחות מעשרה אינו בכלל בית (בבא

קמא נא א).

צורתו

בית עגול בית עגול חשוב בית, והוא הדין בית שיש לו שלש **ובית עם זווית** זוויות או חמש זוויות, וחייב במזוזה (רמב"ם מזוזה ב)⁴.

בית שאין לו תקרה בית שאין לו תקרה, אינו ראוי לדירה, ולפיכך פטור ממזוזה (רא"ש (הלכות קטנות) מזוזה יא, על פי מנחות לג ב, לפירוש השני ברש"י ד"ה שקפי; רמב"ם מזוזה ו ה; טוש"ע יו"ד רפו יד)⁵.

שימוש

בית שאין שימוש לדירה אין בית אלא ששימוש הוא לדירה, אבל בית שער – והוא בית קטן שעושים לפני שער החצר (ראה ערכו), אכסדרה (ראה ערכו) – והוא פרוזדור שלפי הבית, ומרפסת שעושים לפני עליות הרבה, והכל עולים דרך שם (יומא יא ב, ורש"י ד"ה בית שער וד"ה מרפסת וד"ה אכסדרה), אינם בכלל בית, שאנו דורשים לגבי חיוב מזוזה: יכול שאני מרבה אף בית שער ואכסדרה ומרפסת, תלמוד לומר "בית", מה בית מיוחד שהוא בית דירה, יצאו אלו שאינם מיוחדים לדירה (גמ' שם; רמב"ם מזוזה ו ז)⁶.

בית ששימוש לאחסון אף בית התבן, בית הבקר, בית העצים ובית האוצרות, אינם בכלל בית לענין חיוב מזוזה, שנאמר: "ביתך" – בית המיוחד לך (תנא קמא בבביתא יומא יא א; ברייתא נוספת שם ב); ויש מהתנאים המחייב בזה ("יש מחייבין" בברייתא שם א)⁷.

בית שאינו עשוי לכבוד אין בית אלא העשוי לכבוד, ולכן בית הכסא ובית הבורסקי ובית המרחץ ובית הטבילה פטורים מן המזוזה (יומא יא ב).

קביעות

בית הוא העשוי לדירת קבע, ולפיכך:

סוכה סוכה, לסוברים שצריכה להיות דירת קבע (ראה ערך סוכה) חייבת במזוזה, שהרי היא בכלל בית (רבי יהודה ביומא יא ב), וכן מחייבת בעירובי חצרות ומחייבת את הטבל במעשר, כראיית פני בית (רבי יהודה שם א); אכן, אין הלכה כמותם, אלא כחולקים הסוברים שהיא דירת עראי ופטורה ממזוזה (חכמים שם ב; רמב"ם מזוזה ו ט), ואינה מחייבת בעירובי חצרות (חכמים שם א), ואינה מחייבת את הטבל במעשר (חכמים שם; רמב"ם מעשר ד ד).

• **בית שבספינה** בית שבספינה פטור מן המזוזה, לפי שאינו עשוי לדירת קבע (רמב"ם מזוזה שם; טוש"ע יו"ד רפו יא).

המלחמה, שאינו חוזר אם בנה בית פחות מארבע אמות על ארבע אמות, שנאמר: מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית תְּדֵשׁ וְלֹא הִנָּחוּ לָלֶךְ וְלָשֹׁב לְבֵיתוֹ (דברים כ ה). סוכה ג ב), אמרו: מנין לרבות בית התבן ובית הבקר ובית העצים ובית האוצרות, תלמוד לומר: "אשר בנה", מכל מקום (סוטה מג א), הרי שאם לא הריבוי המיוחד לא היו בכלל בית (אור שמח מזוזה ו ז).⁸ אם בית חשוב כמחומר לקרקע בדינים התלויים בקרקע, באיסורים ובממונות, ראה ערך מחומר.

4. ולא נתמעטו מדין קבלת טומאת נגעים, אלא מפני שנאמר שם קירות שתי פעמים (ויקרא יד לז, לט), ללמד שצריך ארבעה קירות לטומאת נגעים (בבא בתרא קסד ב).⁵ ויש מהראשונים המחייבו במזוזה, שאינו גרוע מחצר (תוספות שם ד"ה דלית).⁶ וכן בשאר חיובי התורה נדרש בכל אחד מהם דרשה מיוחדת לענין זה מהמילה "בית" (ספרי תצא רכט; סוטה מג א), ובראיית פני הבית של טבל, הדבר נדרש מזה שבתים שאין שימושם לדירה בטלים לחצר (מעשרות ג ו; רמב"ם מעשרות ד ט).⁷ ובחזורים מעורכי

הגג תשמישו שוה לתשמישי בית, אלא שמפני שהוא חשוב בפני עצמו אינו בכלל הבית, ולפיכך אם הוא פחות מארבע אמות אינו חשוב לעצמו (בית יוסף שם).

ואם מכר לו גם את העומק ואת הרום, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף הגג הגבוה עשרה טפחים נמכר (רשב"ם בבא בתרא סג ב ד"ה האי מאן).

• ויש אומרים שאין הגג בכלל הרום, אלא אם כן כתב לו מקרקע התהום ועד רום הרקיע (תוספות שם ד"ה אחני, בשם ר"י; מגיד משנה שם, בשם הגאונים ובדעת הרמב"ם).

אין הגג גבוה עשרה טפחים ורחב ארבע אמות, הרי הוא בכלל הבית, אף על פי שלא מכר לו את הרום (בית יוסף שם, בשם כל הפוסקים; רמ"א שם) ¹³.

הגור והדור – החפור בקרקע בלי בנין של כתלים, והדות – והוא בור הבנוי בכתלים של אבנים, אינם מכורים

בכלל בית, ואף על פי שמכר לו את העומק ואת הרום (משנה וגמ' בבא בתרא סד א; רמב"ם מכירה כה ב; טוש"ע חו"מ ריד ב), ואף על פי שכתב לו את המצרים החיצונים (רא"ש שם ד ב; טור שם; רמ"א שם), אלא אם כן כתב לו: "מקרקע התהום ועד רום הרקיע" (גמ' שם; רמב"ם שם כד טו; טוש"ע שם).

לסוברים שביצע אם כתב לו מצרים חיצונים הוא בכלל הבית (ראה לעיל), אף בבור ודות כן (בית יוסף שם).

כתב לו שלא שייר במכירה זו כלום, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמכל מקום אין הבור והדות מכורים (רא"ש שם; נימוקי יוסף שם; טור שם; רמ"א שם).

• ויש אומרים שאם כתב כך הרי הם בכלל המכירה (ר"ן שם; רמ"א שם, בשם יש חולקים).

אפילו כשמכר לו הבית וכל מה שבתוכו, אין הבור והדות והיציע בכלל (גמ' שם סה ב).

כתב לו את המצרים ואמר: "כל מה שבתוכו", כולם מכורים (דרישה חו"מ רטו א-ג, על פי הנימוקי יוסף שם, בשם הרשב"א; סמ"ע ריד סק"י).

תשמישי הבית – כל תשמישי הבית הקבועים הם בכלל הבית (רמב"ם הקבועים מכירה כה ה, על פי משנה וברייתא בבא בתרא סה א-ב).

הרמב"ן הרשב"א ורבינו יונה; טור שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים), לפי שאין היצע מיצר ניכר כל כך ולפיכך לא הזכירו (סמ"ע שם סק"ג).

יציע ועליה – בנדרים אין היצע בכלל הבית, ומי שנדר הנאה מן הבית – מותר ביצע (פירוש הרא"ש לנדרים נו א

במשנה; ש"ך יו"ד ריו ס"ק לד).

בעליה נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהנודר מן הבית – מותר בעליה, שאין העליה בכלל בית (רבי מאיר במשנה נדרים שם).

• ויש אומרים שעליה בכלל בית, והנודר מן הבית אסור בה (חכמים שם).

לדברי הכל אין הבית בכלל עליה, והנודר מן העליה – מותר בבית (משנה שם).

יציע ועליה – בטומאת נגעים אמרו: פְּקִירַת הַבֵּית (ויקרא יד לו) **טומאת נגעים** ולא בקירות היצע (תורת כהנים מצורע פרשה ו יא) ⁹.

אכן העליה מתרבה לטומאת נגעים מייתור "פְּקִירַת", שבכתוב: פְּנִינָה נְרָאָה לִי פְּקִירַת ¹⁰ (שם לה. תורת כהנים שם פרשה ה יא) ¹¹.

חדר שלפנים – החדר שלפנים הבית, אינו בכלל הבית, ואינו מכור **הבית** עמו (משנה בבא בתרא סא א, ורשב"ם ד"ה ולא את

החדר; רמב"ם מכירה כה ב; טוש"ע חו"מ ריד ב), שאין תשמישו כשל בית, אלא עשוי להצניע שם חפציו (רשב"ם שם), ואפילו כתב לו את המצרים החיצונים שמחוץ לחדר (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים דוקא כשהחדר הוא רחב ארבע אמות הוא חשוב לעצמו ואינו בכלל בית, אבל פחות מכן הוא בטל לבית (רמב"ן שם; רשב"א שם, בשם יש מדקדקין; טור שם, בשם הרא"ש; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שאפילו הוא פחות מארבע אמות אינו בכלל הבית (רשב"א שם; טור שם ומגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם).

גג – הגג, בזמן שיש לו מעקה גבוה עשרה טפחים, אינו מכור בכלל הבית (משנה שם; רמב"ם מכירה כה ב; טוש"ע חו"מ ריד ב) אם הוא רחב ארבע אמות (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ¹².

ואפילו לסוברים שהחדר אף כשאינו רחב ארבע אמות אינו בכלל הבית, הרי זה לפי שהחדר תשמישו שונה מתשמישי הבית, אבל

בית אבטינס¹

בנין בעזרה בבית-המקדש, בבית שני

שמו

הממונים על הקטורת בבית המקדש (שקלים ה א; תוספתא יומא ב ו; ירושלמי יומא ג ט; יומא לח א) ².

אף הלשכה שהיו מפטמים בה את הקטורת נקראת על שמם: עליית

בית אבטינס הוא שם משפחה – שראשה היה אבטינס (רא"ש תמיד א א) – שהיו בקיאים במעשה הקטורת (ראה ערכו), ומשום כך היו

¹² ויש מהתנאים הסובר שאם יש לגג צורת-הפתח (ראה ערכו), אף על פי שאין המעקה גבוה עשרה טפחים, אינו מכור (רבי יהודה במשנה שם), ואין הלכה כמותו (פירוש המשניות לרמב"ם שם). ¹³ ויש מי שאומר שהוא דוקא אם כתב לו את הרום (טור שם, בשם הרמ"ה). **בית אבטינס** ¹. ג, קמטז – קנז. ² וראה במשנה יומא שם שהיו חכמים מזכירים אותם לגנאי שלא רצו ללמד מעשה הקטורת. ובירושלמי שם היו מזכירים אותם לשבח שלא יצאה אשה של אחד מהם מבושמת מעולם.

⁹ אכן יש שלמדו להיפך: בְּבֵית אֶרְךָ אֶחָדָם (ויקרא יד לה) לרבות את היצע (נדרים נו א, לגירסתנו), אך ראשונים כתבו שטעות גירסא יש כאן, וצריך להיות: את הצבוע (ר"ן שם ד"ה בית, בשם תוספות שכתבו בשם רבי משה בר שניאור; תוספות שם ד"ה בבית, בשם הר"ם), וכן הוא במדרש ההלכה (תורת כהנים מצורע פרשה ה יא; מאירי שם, בשמו). ¹⁰ ויש מהראשונים שכתב שהוא מיתור "בבית", שבכתוב: בְּבֵית אֶרְךָ אֶחָדָם (ויקרא יד לה. ר"ן נדרים נו א ד"ה בית). ¹¹ וראה נדרים נו א במחלוקת אמוראים בצורך בלימוד זה.

• בערב יום הכפורים היו זקני כהונה מעלים את הכהן הגדול לבית אבטינס ללמדו חפנית הקטורת של יום הכפורים המוטלת עליו (יומא יח ב. וראה ערך עבודת יום הכפורים), ומשום כך היא נקראת לשכת הכהן הגדול (יומא יט א).

• ביום הכפורים היו מוציאים מלשכה זו מחתה מלאה קטורת להקטרה (שם מז א)⁴.

• בית אבטינס הוא אחד משלשה המקומות שהיו הכהנים שומרים שם את בית המקדש (תמיד א א; מידות א א)⁵.

קדושתו

בית אבטינס היה קדוש בקדושת העזרה, כדי שיוכלו לפטם שם את הקטורת, שכל מעשיה לא היו אלא בקודש (ראה כריתות ו א); ויש אומרים שלא היה קדוש (ראה להלן).

ישיבת הכהנים בו

אף על פי שאין ישיבה בעזרה, מכל מקום היו הכהנים השומרים יכולים לישב שם (ראה תמיד כז א). וכמה ביאורים נאמרו בזה:

• לפי שדבר שאי אפשר לו ליעשות בלי ישיבה, והתורה הצריכה עשייתו בעזרה, מותר לעשותו בישיבה, והרי אי אפשר לשמירה בלי שינה כשהוא מתעייף (ראב"ד תמיד כז א. וראה ערך אין ישיבה בעזרה); או שלא היו שומרים בבית אבטינס ממש אלא מבחוץ כנגד בית אבטינס (ראב"ד שם תמיד כז א).

• יש אומרים שבית אבטינס לא היה קדוש בקדושת העזרה כדי שהכהנים יוכלו לשמור ולישן שם, ולפיכך עשאוהו עלייה, שגגין ועליות לא נתקדשו (ר"ש חסיד ור' יצחק בר שמואל בראב"ד תחילת תמיד. וראה ערך גגין ועליות)⁶.

• ויש שמבדילים בין לשכת בית אבטינס, שהיתה למטה ומקודשת בקדושת העזרה, ושם היו עושים את הקטורת, לעליית בית אבטינס שהיתה על גבה, ששם שמרו הכהנים, והיא לא היתה מקודשת (שיח יצחק יומא יט א).

בית אבטינס (הגירסא במשניות יומא א ה), או: לשכת בית אבטינס (יומא יט א, מז א), או סתם: בית אבטינס (תמיד א א; מידות א א; גירסת המשנה יומא יח ב; רמב"ם בית הבחירה ח ה).

מקומו

נסתפקו בתלמוד אם לשכת בית אבטינס היתה בצפון העזרה או בדרום העזרה (יומא יט א) [וראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

• אם היתה בצפון, הרי זו לשכת העץ, שאחורי לשכת-הגזית (ראה ערכו) ולשכת הגולה, וגג שלשתן שוה (ראה מידות ה ד, ובתוספות יום טוב. וראה ערך לשכות).

• ואם היתה בדרום, הרי זו לשכה שבצד שער המים או על גביו (ירושלמי יומא א ה; בבלי יומא שם יט א). וכן סתמו ראשונים (ראה רמב"ם בית הבחירה ה יז, שפרהדרין בצפון, וראה שם ח ה, ולחם משנה עבודת יום הכיפורים א ז); ויש מהראשונים שכתב שהיה חוץ לעזרה (מאירי תמיד א א)³.

יש מהראשונים שנוטים לומר שלשני צדדי הספק היתה לשכת בית אבטינס במזרח העזרה, ואין הספק אלא אם היתה משוכה יותר לצפון או לדרום (ראב"ד תמיד כז א), או שהיתה באחת מפניות העזרה סמוך לקרן מזרחית צפונית או סמוך לקרן מזרחית דרומית, וזהו הספק שבתלמוד (ראב"ד שם כז א).

בית אבטינס היתה עלייה (תמיד א א), לפי ששם היו הכהנים שומרים (ראה להלן: שימוש), ושמירת הכהנים היא במקום גבוה (המפרש ריש תמיד. וראה ערך בית המקדש), או כדי שלא יצטרכו לקדשו (ראה ערך פרה אדומה); ויש אומרים שעשאוה עלייה לפי שמקום העזרה היה צר שם (הראב"ד שם), ולא שהיה מקום גבוה כעלייה, אלא שהיתה עלייה ממש, שתחתיה יש בית לשם תשמיש (בעיא שנפסטה בתמיד כז ב. וראה שם במפרש ובפירוש הרא"ש. וראה מאירי תמיד א א).

שימוש

שלשה דברים מצאנו שלשכה זו משמשת:

• בבית אבטינס היו עושים את הקטורת, כותשים אותה, ומערכים הסממנים (ראה לעיל: שמו. וראה רש"י יומא יח ב ד"ה בית).

בית דין¹

שופטים הממונים לדון בכל דבר הצריך משפט²

הפרקים:

• מינויים;	• הראויים לבית דין;
• דרגותיהם;	• הפסולים לבית דין;
• בדיני נפשות;	• פסול שקבלוהו;
• בדיני ממונות;	• זמן ישיבתם;
• בשאר דינים;	• הנהגותיהם;
• בחוץ לארץ ובזמן הזה;	• כבודם;
• בית דין חשוב;	• כח בית דין;
• בצרכי צבור;	• שכרם.

המאירי שהובא לעיל שבית אבטינס היה מחוץ לעזרה.
בית דין, 1. ג, עמ' קנ"ד-קע"ד. 2. בענין בית דין הגדול, ראה ערכו; בענין בית דין של כהנים, ראה ערכו; בענין אין בית דין מבטל דברי בית דין חברו, ראה ערכו; בענין אין עד נעשה דיין, ראה ערכו; בענין גמר דין, ראה ערכו.

3. וקשה איך יישב את הגמרא ביומא שם. ראה להלן ישיבת הכהנים בו.
 4. וראה בסדור היעב"ץ בסדר עבודת השחר שבכל יום היו מוציאים את הקטורת להקטרה מבית אבטינס. 5. על שמירת הלויים בבית אבטינס, ראה ערך בית המקדש: שמירתו. 6. מטעם זה שהכהנים יוכלו לישב שם כתב

סיכום תמציתי

מינוים

מצות עשה מן התורה על הצבור למנות שופטים בכל עיר ועיר ובכל שבט ושבט. ונמנית מצוה זו במנין המצוות. המצוה איננה מתקיימת אלא בדיינים סמוכים. לפיכך בזמן הזה שאין לנו סמוכים, אין אנו חייבים מן התורה במצות מינוי שופטים, אלא מדרבנן בלבד. אסור למנות דין שאינו ראוי, וכל המעמיד דין שאינו הגון ואינו חכם, הרי זה שהעמידו עובר בלא תעשה.

דרגותיהם

בתי הדינים שנצטוו למנותם צריכים שיהיו מדרגות-מדרגות: בית דין הגדול של שבעים ואחד, והוא הנקרא סנהדרי גדולה; בתי דינים של עשרים ושלושה, והם הנקראים סנהדראות קטנות. ומושיבים בתי דינים אלו בכל עיר ועיר שיש בה מאה ועשרים אנשים או יותר בשער העיר, והגדול בחכמה ראש עליהם, והשאר יושבים בעיגול כמו חצי גורן, כדי שיהא הראש רואה את כולם; בעיר שאין בה מאה ועשרים אנשים, מושיבים בית דין של שלושה.

בדיני נפשות

במנין הנצרך לדיני נפשות נחלקו תנאים, והלכה שצריכים בית דין של עשרים ושלושה. במלקות - נחלקו תנאים והלכה שדנים בשלושה.

בדיני ממונות

בדיני ממונות נחלקו תנאים והלכה שצריכים בית דין של שלושה. וצריכים חברי בית הדין שיהיו מומחים, דהיינו סמוכים. בית דין של שלושה הדיוטות שאמרו, אין צורך שיהיו כולם "גמירים", ודי שיהיה ביניהם אחד שהוא גמיר, היינו שלמד על ידי השמועה או על ידי הקריאה בספרים, ויודע סברות מאותם הדינים ועניינים שלמד, אלא שאם אין ביניהם אפילו אחד גמיר, הרי הם פסולים לדון. בשנים שדנו, נחלקו אמוראים ופוסקים אם דיניהם דין, אלא שנקראו בית דין חצוף, או שאין דיניהם דין. מומחה לרבים דן אפילו יחיד, שתקנת חכמים היא שדי או בשלושה הדיוטות, או ביחיד מומחה. יחיד מומחה לרבים, או שנטל רשות מבית דין, אף על פי שמותר לו לדון, מצות חכמים היא שיושיב עמו אחרים.

בשאר דינים

מלבד דיני נפשות ודיני ממונות צריכים בית דין אף לכמה דינים אחרים, כגון לחליצה שצריכים בית דין של שלושה; בגט שמחוייב הבעל ליתן לאשתו; אף בכפייה לקיים מצות עשה, כגון שאומרים לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, שמכים אותו עד שיקיים, צריך בית דין סמוכים דוקא; גט הניתן בלא כפייה - אינו צריך בית דין, אלא שיש שכתב שמה שנוהגים שאחרי סידור הגט שואלים את העדים והסופר איך כתבו וחתמו וכיוצא, הרי זו קבלת עדות שצריכה בית דין של שלושה; לקבלת עדות של דיני ממונות צריכים בית דין של שלושה, ועוד.

בחוץ לארץ ובזמן הזה

בחוץ לארץ שאין בית דין סמוכים, וכן בזמן הזה אף בארץ ישראל אין, ותקנת חכמים היא זו, משום נעילת דלת בפני לווים, ולא נתנו להם רשות לעשות שליחותם אלא בדברים המצויים ויש בהם חסרון כס, כגון הודאות והלוואות וכיוצא, אבל דברים שאינם מצויים, או דברים המצויים אבל אין בהם חסרון כס, אין דנים אותם אלא סמוכים. כתובת אשה וירושות ומתנות דינם כהודאות והלוואות, שהם דברים מצויים ויש בהם חסרון כס, ודנים אותם בכל מקום.

גט שכופים את הבעל להוציא, אף על פי שצריך בית דין מומחים לכך, מכל מקום כופים אף בזמן הזה בחוץ לארץ מכח שליחותם של הראשונים, ותקנת חכמים היא זו, שלא יהיו בנות ישראל עגונות.

בית דין חשוב

יש דברים שהצריכו בהם חכמים בית דין חשוב דוקא, ואין בית דין רגיל ראוי לכך.

בצרכי צבור

חייבים בית דין להעמיד שוטרים בכל מקום, שיהיו מחזירים על החנויות ומצדקים את המאזנים ואת המידות. וכן חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירויח כל אחד מה שירצה בדברים שיש בהם חיי נפש. חייבים בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עברה. בית דין הם אביהם של יתומים, ולפיכך מי שמת והניח יורשים קטנים ולא מינה להם אפוטרופוס, בית דין חייבים להעמיד להם אפוטרופוס. השוטה דינו כקטן, ובית דין מעמידים לו אפוטרופוס, ואף החרש דינו כקטן ומעמידים לו אפוטרופוס. בית דין חייבים למול את הבן שלא מל אותו אביו.

הראויים לבית דין

לסנהדרין קטנה, והיא בית דין של עשרים ושלשה, ולסנהדרין גדולה, והיא בית דין של שבעים ואחד, אין מעמידים אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגים בחכמת התורה, ובעלי דעה מרובה, היודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות ואצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם.

אין מעמידים בסנהדרין זקן מופלג בשנים, ששכח כבר צער גידול בנים ואינו רחמני, או שדעתו קצרה עליו ולכן אינו רחמן, ולא סריס, ומי שאין לו בנים שאינם ראויים לדון דיני נפשות, אלא דיני ממונות בלבד. כשם שבית דין מנוקים בצדק, כך צריכים להיות מנוקים מכל מומי הגוף, וצריך להשתדל ולבדוק ולחפש שיהיו כולם בעלי שיבה, בעלי קומה, ובעלי מראה.

בית דין של שלשה, אף על פי שאין מדקדקים בהם בכל הדברים שמדקדקים בבית דין של עשרים ושלשה ובבית דין של שבעים ואחד, צריך שיהא בכל אחד מהם שבעה דברים: חכמה, יראה, ענוה, שנאת ממון, אהבת האמת, אהבת הבריות להם, בעלי שם טוב. ואין דברים אלה מעכבים, שאם לא נמצאו בהם כל שבע המעלות ממנים אלה שיש בהם ארבע, לא נמצאו מארבע ממנים משלש, לא נמצאו משלש ממנים מאחת.

הפסולים לבית דין

הכל כשרים לדון דיני ממונות, ואפילו ממזר, אכן בדיני נפשות הממזר פסול.

בסומא באחת מעיניו נחלקו תנאים אם כשר לדון בדיני ממונות, והלכה שכשר לדון. אכן הכל מודים שהסומא בשתי עיניו פסול. והכל מודים שבדיני נפשות פסול לדון הסומא באחת מעיניו, וכל שכן בשתי עיניו.

לדעת הירושלמי אשה פסולה לדון, ונחלקו ראשונים בדעת הבבלי: יש סוברים שאף לדעתו אשה פסולה; ויש סוברים שאשה כשרה לדון לעולם.

הקטן פסול לדון, ונחלקו ראשונים בגילו: יש אומרים שצריך להיות מבן שלש עשרה שנה ומעלה; ויש אומרים שאינו ראוי לדון עד שיהיה בן שמונה עשרה שנה ויביא שתי שערות.

כל עד פסול להיות דיין באותו דבר.

כל הפסולים להעיד מחמת קורבה – פסולים לדון, ולא לבעלי דינים בלבד, אלא אפילו הם קרובים זה לזה הרי הם פסולים. וכן לא יהיו הדיינים קרובים לעדים.

כל הפסול להעיד מחמת רשעה – פסול לדון.

שתוי יין אסור לדון בדיני נפשות.

פסול שקבלוהו

בעל דין שקבל עליו קרוב או פסול לדונו, נחלקו בו תנאים, אמוראים ופוסקים בדינו, ולהלכה: קודם גמר דין יכול לחזור בו, ולאחריו אינו יכול לחזור בו. וכל זה בשלא קנו מידו על קבלת הפסול, אבל אם קנו מידו, אינו יכול לחזור בו, אפילו לפני גמר דין.

קיבל עליו גוי לדיין, אפילו קנו מידו – אין הקנין כלום, ואסור לדון לפניו, אבל אם כבר דן לפניו, אינו יכול לחזור בו.

זמן ישיבתם

בראשונה, קודם תקנת עזרא, היו בתי דינים קבועים בכל יום; בא עזרא ותיקן שיהיו בתי דינים קבועים בשני ובחמישי בשבת בלבד. אף על פי שלאחר תקנת עזרא עיקר קביעות בתי דינים הוא בשני ובחמישי, אם באיזו עיר יש צורך בה שבית דין ישבו בכל יום, מושיבים בה בתי דינים בכל יום, הכל לפי צורך השעה, ולכן בזמן הזה קביעות כל הימים שוה.

מדין תורה כל הימים ראויים לדון בדיני ממונות, אבל חכמים אסרו לדון בשבת ויום טוב, גזירה שמא יכתוב.

וכן אסרו חכמים לדון בערב שבת וערב יום טוב, לפי שהדיינים צריכים להיות מתונים בדין, ובערב שבת וערב יום טוב טרודים להכין צרכי שבת ויום טוב.

זמן ישיבת הדיינים בסנהדרין קטנה ובבית דין של שלשה בכל יום הוא מן הבוקר ועד זמן סעודה, היינו שעה ששית. מכאן ואילך אין צריכים לישב, אבל אין אסור של ביטול תורה אם ירצו לישב יותר.

הנהגותיהם

כל דייין שדן דין אמת לאמתו, משרה שכינה בישראל, וכל דייין שאינו דן דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל, וכל דייין שנוטל מזה ונותן לזה שלא כדין, הקדוש ברוך הוא נוטל ממנו נפשו. שמא יאמר הדיין מה לי ולצער הזה, תלמוד לומר: וְעַמְּךָ בְּדֶבֶר מִשְׁפָּט – אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות.

כל בית דין של ישראל שהוא הגון – שכינה עמהם, ולפיכך צריכים הדיינים לישב באימה וביראה ובעטיפה וכובד ראש, ואסור להקל ראש, או לשחק, או לספר בשיחה בטלה בבית דין אלא בדברי תורה וחכמה, ובזמן הזה אין עטיפה נהוגה, אבל יש נוהגים כשיושבים בדין לובשים בגד עליון שהולכים בו לבית הכנסת, ולעולם יראה דייין עצמו כאילו

חרב מונחת לו על צוארו, וגיהנם פתוחה לו מתחתיו, ויהיו הדיינים יודעים את מי הם דנים, ולפני מי הם דנים, ומי עתיד להיפרע מהם אם נטו מקו האמת.

צריך הדיין להיות מתון בדין, שישעה אותו כדי להוציאו לאמתו, וישא ויתן בו, ויהיה ברור לו כשמש. אסור לדיין להתנהג בשררה וגסות רוח על הצבור, אלא יתנהג בענוה ובראה, וכל פרנס המטיל אימה יתרה על הצבור שלא לשם שמים, נענש ואינו רואה לו בן תלמיד חכם.

כבודם

מצוה על הצבור לנהוג כבוד בדיינים, ותהיה אימתם עליהם. ואף הדיין לא יתבזה בפני הצבור, ולא ינהג קלות ראש בעצמו.

המקלל את הדיין עובר בלא תעשה מיוחד – מלבד הלאו על קללת כל אדם מישראל.

כח בית דין

בית דין מכריחים לעשות מצוות התורה, ולהחזיר הנוטים מדרך האמת אליה על כרחם.

הכח בידי בית דין להלקות מי שאינו מחוייב מלקות, ולהרוג מי שאינו מחוייב מיתה, כדי לעשות סייג לתורה. ואף בזמן הזה שאין דנים דיני נפשות ודיני מכות וקנסות, אם ראו בית דין שצורך השעה הוא, שהעם פרוצים בעברות דנים בין מיתה בין ממון בין כל מיני עונש, ומכל מקום צריכים בית דין להתיישב בדברים ולעשות מעשים אחר המלכה, ולהיות כוונתם בכל עת לשמים.

יש כח לבית דין להפקיר ממון שיש לו בעלים כפי מה שיראו לגדור פרצת הדור.

וכל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו.

שכרם

הנוטל שכר לדון, דינו בטלים.

שכר פשרה מותר ליטול מבעלי הדינים, והוא שיטול משניהם בשוה, וזה בפני זה.

כתבו אחרונים שבזמן הזה נתפשט המנהג שבעלי דינים נותנים שכר לדיין, ונראה שהוא מתקנת הקהל, שכיוון שמחוייבים לתת מקופת הקהל שכר לדיינים, יכולים לתקן שלא ידון שום אדם בלי נתינת שכר.

מינויים

המצוה מצות עשה מן התורה על הצבור (חינוך תצא) למנות שופטים בכל עיר ועיר ובכל שבט ושבט, שנאמר:

שָׁפְטִים וְגו' תִּתֵּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לְשִׁבְטֶיךָ (דברים טז יח. סמ"ג עשין צא):

• "שופטים" – הם הדיינים הפוסקים את הדין (סמ"ג שם, על פי סנהדרין נו ב, ומכות ז א).

• "שעריך" – זה בית דין שבכל עיר ועיר (ספרי שופטים קמד; ברייתא סנהדרין טז ב, ורש"י ד"ה לשעריך; סמ"ג שם).

• "לשבטין" – מכאן שממנים בית דין לכל שבט ושבט (ספרי שם; ברייתא סנהדרין טז ב; סמ"ג שם). ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שאם יש בעיר אחת משני שבטים עושים בה שני בתי דינים (תוספות שם ד"ה שופטים; רמב"ן על התורה שם, בתירוץ הראשון); ויש מפרשים שעושים בית דין מיוחד של השבט שהיה ממנה על כל בתי הדינים בערים של אותו שבט (רמב"ן שם, בתירוץ השני).³

ונמנית מצוה זו במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה קעו; סמ"ג עשין צא; חינוך תצא).

חוץ לארץ שונה דין חוץ לארץ מדין ארץ ישראל, שהחיוב להעמיד בית דין בכל עיר ועיר אינו נוהג אלא בארץ, שנאמר: תִּתֵּן לָךְ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ (דברים טז יח) – בערי ארץ ישראל (ירושלמי מכות א ח).

ונחלקו בדבר:

• יש אומרים שמכל מקום מושיבים בחוץ לארץ בית דין בכל פלך ופלך (ירושלמי שם; גמ' שם ז א; טור ח"מ א; רמב"ם סנהדרין א ב, לגירסת הכסף משנה שם)⁴.

• יש אומרים שאם רצו ממנים בכל עיר, ואם רצו ממנים בכל פלך (רדב"ז שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאין חיוב מן התורה כלל למנות בית דין בחוץ לארץ (רמב"ם שם, לגירסתו; רמב"ן שם, לדעת הרמב"ם; מאירי מכות ז א), אלא שאם ממנים אותם יש להם תורת בית דין (מאירי שם).

בימיו המצוה איננה מתקיימת אלא בדיינים סמוכים (רמב"ם סנהדרין ד א), שנאמר: וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לְפָנֶיךָ (שמות כא א) – "לפניהם" ולא לפני הדיוטות (גיטין פח ב). ולפיכך בזמן הזה שאין לנו סמוכים (ראה ערך סמיכה), אין אנו חייבים מן התורה במצות מינוי שופטים (רמב"ן דברים טז יח), אלא מדרבנן בלבד (רבינו ירוחם, מישורים א ד) להעמיד בכל קהל וקהל מקצת מן הטובים שיהיה להם כח על כולם להכריחם על עשיית מצוות התורה ולמנוע מקרבם כל דבר מגונה (חינוך תצא).

צורת מינויים בזמן שהיו בארץ ישראל נשיא מבית דוד ובכבלי ריש-גלותא מבית דוד, היתה להם רשות למנות דיינים, והיה המנהג ליתן לדיין אגרת-רשות (שבלי הלכות רכה, בשם רב נחשון גאון ומר רב יצחק גאון; ריטב"א מועד קטן יח; חידושי הר"ן שם).

נתמעה חוץ לארץ אלא מבית דין של עשרים ושלושה, לדיני נפשות וכיוצא (ראה להלן), אבל בית דין של שלושה לדיני ממונות, חייבים למנות אף בחוץ לארץ בכל עיר ועיר, שלא יתכן שיצטרכו ללכת על כל דין ודין לפלך (ערוך

3. ויש מהתנאים הסוברים שיש איסור לבן שבט אחד ללכת לבית דין של שבט אחר (רבן שמעון בן גמליאל בספרי שם ובברייתא שם; כן משמע מרבי דוסתאי בי רבי ינאי, בברייתא בירושלמי מכות א ח). 4. ומהאחרונים יש שכתב שלא

הראויים לדון; ואם אין בה, אין מושיבים בה סנהדרי קטנה, אפילו יש בה אלפים מישאל (רמב"ם שם ה, על פי סנהדרין יז ב).

• בעיר שאין בה מאה ועשרים אנשים, מושיבים בית דין של שלשה (משנה שם ב ב; רמב"ם שם ד), כדי שיהא בהם רוב ומיעוט אם היתה ביניהם מחלוקת בדין מן הדינים (רמב"ם שם ד), ודן בדיני ממונות (משנה שם א).

מנין העשרים ומנין לסנהדרי קטנה שהיא של עשרים ושלשה, שנאמר: וְשִׁפְטוּ הָעֵדָה (במדבר לה כד) וְהָצִילוּ הָעֵדָה (שם כה) – עדה שופטת, היינו עשרה מחייבים, ועדה מצלת, היינו עשרה מזכים, ואין עדה פחותה מעשרה, שנאמר במרגלים: עַד מָתִי לָעֵדָה הָרָעָה הָזֹאת (שם יד כז), יצאו יהושע וכלב, ומוסיפים עליהם עוד שלשה, שיתקיים: לֹא תִהְיֶה אֲחֵרֵי רַבִּים לָרַעַת (שמות כג ב), שאין הטייה לחובה אלא על פי שנים, שיהיו עודפים על המזכים, נמצא שהם עשרים ושנים, ואין בית דין שקול, כדי שיוכל להתקיים רוב לזכות על פי אחד, ואם יהיה מספר זוגי ויתחלק לחצאים לא יהיה רוב באחד, מוסיפים עליהם עוד אחד, הרי עשרים ושלשה (משנה סנהדרין ב א-ב, ורש"י שם א ד"ה עדה שופטת וד"ה ועדה מצלת, ושם ב ד"ה ואין בית דין; רמב"ם סנהדרין ה ג).

ספקות בדין כל דין שנולד בו ספק לאחד מישאל שואל לבית דין שבעירו, אם ידעו – אמרו לו, אם לאו הרי השואל עם אותו בית דין או עם שלוחיו עולים לירושלים ושואלים לבית דין שבהר הבית, אם ידעו אמרו להם, אם לאו באים לבית דין שעל פתח העזרה, אם ידעו אמרו להם, ואם לאו כולם באים ללשכת הגזית לבית דין הגדול (תוספתא חגיגה (ליברמן) ב ט, וסנהדרין (צוקרמאנדל) ז א; ברייתא בירושלמי שם א ד; ברייתא בגמ' שם פח ב).

בדיני נפשות

מספר הדיינים במנין הנצרך לדיני נפשות נחלקו תנאים:

• יש אומרים שצריכים בית דין של עשרים ושלשה (משנה סנהדרין ב א; תנא דבי אליהו רבה כט), שהם סנהדרי קטנה (רמב"ם סנהדרין ה ב), ולמדוהו מאותו הלימוד שמצריך בסנהדרי קטנה עשרים ושלשה (ראה לעיל. משנה שם) ⁶, וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שצריכים בית דין של שלשים, שכן שלש פעמים נזכר בפרשת דיני נפשות "העדה" (אנשי המשוחות בספרי מסעי קס; תנא דבי אליהו שם, שכן היו אומרים בראשונה): וְשִׁפְטוּ הָעֵדָה (במדבר לה כד), וְהָצִילוּ הָעֵדָה (שם כה), וְהָשִׁיבוּ אֹתוֹ הָעֵדָה (שם); תנא דבי אליהו שם).

דיני נפשות כשם שדיני נפשות של אדם בעשרים ושלשה, כך **בהמה** דיני נפשות של בהמה (רמב"ם שם):

• אין דנים את הרובע – שור שרבע אשה (רש"י סנהדרין ב א ד"ה הרובע), ואת הנרבע – בהמה שנרבעה לאיש (רש"י שם), אלא בעשרים ושלשה (משנה שם), שנאמר ברובע: וְהָרָגְתָּ אֶת הָאִשָּׁה וְאֶת הַבְּהֵמָה (ויקרא כ טז), והוקשה בהמה לאשה, מה אשה בעשרים ושלשה, אף בהמה בעשרים ושלשה, ובנרבע נאמר: וְאֶת הַבְּהֵמָה תִּהְרֹגוּ (שם טו) – הוקשה בהמה לאדם (משנה שם, ורש"י ד"ה בעשרים ושלשה וד"ה ואומר).

ורשות שנותן מלך גוי, אינה מועילה לענין זה, אלא אם כן קיבלו עליהם רוב הקהל (טור ח"מ ג; כן משמע בתרומת הדשן, פסקים וכתבים סד; רמ"א שם ד, בסתם); ויש אומרים שאם הוא מומחה, מועיל רשות מלך גוי לעשותו דין (ריב"ש רעא; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

ואין ממנים סנהדרי קטנה (ראה להלן) אלא על פי בית דין הגדול (משנה סנהדרין ב א).

לענין מינוי בית דין של שלשה נחלקו אחרונים: יש אומרים שאין צורך בבית דין הגדול (שיירי קרבן סנהדרין א ה); ויש אומרים שיש צורך בזה (ר"י פערלא לספר המצוות לרב סעדיה גאון, ח"ג פרשה א).

מינוי דין אסור למנות דין שאינו ראוי, שנאמר: לֹא תִפְּרֹו **שאינו ראוי** פְּנִים בְּמִשְׁפָּט (דברים א יז), זה הממונה להושיב דיינים, שלא ימנה מי שאינו ראוי לכך (מדרש תנאים שם; ספרי דברים יז; רמב"ם סנהדרין ג ח), וכל המעמיד דין שאינו הגון ואינו חכם – שאינו הגון במעשיו, למרות שהוא תלמיד חכם, או שאינו תלמיד חכם, למרות שהוא הגון במעשיו (כן משמע בחינוך תיד; פרישה שם סק"א, וסמ"ע שם סק"א) – הרי זה שהעמידו עובר בלא תעשה (רמב"ם שם; טוש"ע ח"מ ח א), ונמנה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה רפד; סמ"ג לאוין קצד; חינוך שם). ואין לוקים על לאו זה, שדבר זה אין לעמוד עליו, שיטען הממונה שחשב שהוא חכם, ואינו מסור אלא לשמים (מנחת חינוך שם סק"ג).

בכלל איסור זה להעמיד דין עם הארץ על סמך שישאל בכל פעם לחכם (בית יוסף שם; רמ"א שם א), ועיירות שאין בהן חכמים הראויים להיות דיינים, וצריכים למנות שם דיינים כדי שלא ילכו לערכאות של גויים, ממנים הטובים והחכמים שבהם, אף על פי שאינם ראויים לדיינים, וכיון שקיבלו עליהם בני העיר אין אחר יכול לפוסלם, וכן כל צבור יכולים לקבל עליהם בית דין שאינו ראוי מן התורה (ראה להלן. שו"ת הרשב"א ב רצ; בית יוסף שם, בשמו; רמ"א שם).

דרגותיהם

המדרגות בתי הדינים שנצטוו למנותם צריכים שיהיו מדרגות – מדרגות:

• בית דין הגדול של שבעים ואחד, והוא הנקרא סנהדרי גדולה, ואינו אלא אחד, ומקומו בלשכת-הגזית (ראה ערך בית דין הגדול. ספר המצוות מצות עשה קעו; חינוך תצא).

• בתי דינים של עשרים ושלשה, והם הנקראים סנהדראות קטנות (ספר המצוות שם; חינוך שם), ויכולים לדון בדיני נפשות (משנה סנהדרין ב א), שנים מהם במקדש: אחד על פתח העזרה, אחרי עזרת-נשים ולפני עזרת-ישראל, ואחד על פתח הר הבית, בשער המזרחי לפנים מן החיל, לפני עזרת נשים (משנה שם פו ב, ורש"י ד"ה אחד יושב; רמב"ם סנהדרין א ג). ומושיבים בתי דינים אלו בכל עיר ועיר שיש בה מאה ועשרים אנשים או יותר (תנא קמא במשנה שם ב ב; רמב"ם שם) ⁵ בשער העיר, שנאמר: וְהָצִיגוּ בַשַּׁעַר מִשְׁפָּט (עמוס ה טו), והגדול בחכמה ראש עליהם, והשאר יושבים בעיגול כמו חצי גורן, כדי שיהא הראש רואה את כולם (רמב"ם שם). ואין מושיבים אותם, אלא אם יש בעיר

א. 6. ויש שלמדוהו באופן שונה קצת: מנין העשרים למדוהו מ-וְשִׁפְטוּ הָעֵדָה (במדבר לה כד), וְהָצִילוּ הָעֵדָה (שם כה), ומנין השלשה למדוהו, שהואיל ואמרה תורה הרוג על פי עדים ועל פי שנים עדים יקום דבר, ואמרה תורה הרוג על פי דיינים, אם כן נוסף שנים, ואין בית דין שקול, ומוסיפים עליהם עוד אחד (תנא

השלחן ח"מ א יח). 5. ויש מהתנאים הסובר שצריך להיות בה מאתים ושלשים (רבי נחמיה שם); ויש מהתנאים הסובר שצריך להיות בה מאתים שבעים ושמונה לסובר שבבית הדין הגדול שבעים ואחד (ראה ערך בית דין הגדול), ומאתים שבעים ושבעה לסובר שיש שם שבעים (רבי ברייתא שם יח

הרי כאן שלשה (גמ' שם י א), וכן הלכה (רמב"ם סנהדרין ה ד); או בעשרים ושלשה (משום רבי ישמעאל במשנה שם).

ובטעם דעה זו נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שלמדים בגזרה שוה, נאמר במלקות: וְהָיָה אִם בֵּן הַכּוֹת הָרָשָׁע (דברים שם ב), ונאמר בדיני נפשות: אֲשֶׁר הוּא רָשָׁע לְמוֹת (במדבר לה לא), מה להלן בעשרים ושלשה, אף כאן בעשרים ושלשה (אבוי בגמ' שם).

• יש אומרים שמלקות במקום מיתה עומדת (רמב"ם שם), שכיון שעבר על אזהרת הבורא ראוי הוא למות, ומיתה זו של מלקות קנס עליו הכתוב, והרי זו כאחת מן המיתות (רש"י שם ד"ה מלקות)⁷.

• ויש אומרים הטעם שלפעמים אדם מת ממכותיו, והרי יש בו דיני נפשות (רבי אבהו בירושלמי סנהדרין א ב).

בדיני ממונות

גזלות, חבלות בדיני ממונות נחלקו תנאים: יש אומרים שצריכים וקנסות בית דין של שלשה (משנה סנהדרין ב א; תנא קמא

בתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל א א), וכן הלכה (רמב"ם סנהדרין ח ח; טושי"ע חו"מ ג א); ויש אומרים שצריכים חמשה (רבי בתוספתא שם ובבביתא שם ג ב, ובבביתא בירושלמי שם א א).

בטעם הדעה הראשונה נחלקו תנאים:

• יש אומרים הטעם שנאמר: "וְנִקְרַב בְּעַל הַבַּיִת אֶל הָאֱלֹהִים (שמות כב ז) – הם הדיינים (אונקלוס שם; רש"י שם ד"ה ונקרב) – הרי כאן אחד, "עַד הָאֱלֹהִים יָבֹא דְבַר שְׁנֵיהֶם" (שם ח) הרי כאן שנים, "אֲשֶׁר יִרְשִׁיעַן אֱלֹהִים" (שם) הרי כאן שלשה (רבי יאשיה בבביתא שם ושם).

• ויש אומרים הטעם שהראשון אינו בכלל, שאין דורשים תחילות למנין, שנצרך לגופו (ראה ערך דורשין תחלות), אלא "עד האלהים יבא דבר שניהם", הרי אחד, "אשר ירשיעון אלהים", הרי כאן שנים, ואין בית דין שקול מוסיפים עליהם עוד אחד, הרי כאן שלשה (רבי יונתן בבביתא שם ושם).

אף בטעם הדעה השניה נחלקו תנאים:

• יש אומרים ש"אשר ירשיעון", לשון רבים, משמעו שנים, ונאמר אלהים למטה: אשר ירשיעון אלהים, ונאמר אלהים למעלה: עד האלהים יבא דבר שניהם, מה למטה שנים אף למעלה שנים, הרי כאן ארבעה, ואין בית דין שקול, מוסיפים עליהם עוד אחד, הרי כאן חמשה (רבי בבביתא בירושלמי שם, לפי הרידב"ז; גמ' שם), והראשון אינו במנין, שסובר שאין דורשים תחילות (רש"י שם ד"ה למעלה).

• ויש אומרים שהואיל ואמרה תורה: עַל פִּי שְׁנַיִם עֲדִים (דברים יז ה), ואמרה תורה: אֲחֵרֵי רַבִּים לְהִטָּה (שמות כג ב) – מה עדים שנים, אף הטייה שנים, שצריך שיהיו שנים מזכים ושנים מחייבים, ואין בית דין שקול, ומוסיפים עליהם עוד אחד (תני רבי חזקיה בירושלמי שם, ופני משה).

וצריכים חברי בית הדין שיהיו מומחים (סנהדרין ב ב; רמב"ם סנהדרין ח ח), דהיינו סמוכים (רמב"ם שם), ש"אלהים" משמעו שררה ורבנות, כענין: רָאָה נִתְתִּיף אֱלֹהִים לְפָרְעָה (שמות יז א. רש"י סנהדרין שם ד"ה אי קסבר, ושם ג ב ד"ה אין דורשין), שביאורו: שופט ורודה לרדותו במכות ויסורים (רש"י על התורה שם ד"ה נתתיך).

• אין דנים את שור-הנסקל – שור שנגח אדם ודינו במיתה (רש"י שם ד"ה שור הנסקל) – אלא בעשרים ושלשה, שנאמר: הַשּׁוֹר יִסָּקֵל וְגַם בְּעֲלֵיו יוֹמָת (שמות כא כט), שאי אפשר לומר שהבעלים נהרגים, שאין הבעלים חייבים אלא כופר בלבד (ראה ערך כפר), אלא בא ללמד שכמיתת בעלים, כך מיתת השור (משנה שם), שאם היה הבעלים נידון בחיוב מיתת בית דין, היה נצרך עשרים ושלשה, אף מיתת השור כך (רש"י שם ד"ה כמיתת בעלים).

• בהמה שקרבה להר סיני בעוד שהשכינה שם (ראה ערך הגבלה) היה דינו בעשרים ושלשה, שנאמר: אִם בְּהֵמָה אִם אִישׁ לֹא יִחְיֶה (שמות יט ג) – מה איש בעשרים ושלשה, שכבר הוקבעו סנהדראות לישראל מיתרו ואילך, אף שור בעשרים ושלשה (גמ' שם טו ב, ורש"י ד"ה שור סיני, וד"ה מה איש).

מוציא שם רע מוציא-שם-רע (ראה ערכו), נחלקו תנאים אם דנים אותו בעשרים ושלשה (חכמים במשנה סנהדרין ב א), וכן הלכה (רמב"ם סנהדרין ה א); או בשלשה (רבי מאיר שם). ונחלקו אמוראים בטעם המחלוקת:

• יש אומרים שנחלקו במקרה שאינו בא כעת אלא להפסידה בדיני ממונות – שאין לבעל עדים שזינתה שתתחייב מיתה, אלא הוא בא להפסידה כתובתה, שנאמן בטענתו (רבי מנא בירושלמי סנהדרין א א, לפי קרבן העדה ושיירי קרבן; רש"י שם ד"ה המוציא וד"ה ור' מאיר); או שטענת הבעל לא נתבררה (פירוש המשניות לרמב"ם שם), כגון שהביא הבעל עדים שזינתה והוכחשו על ידי זה שלא כיוונו עדותם (רבי יוסי בי רבי בון בירושלמי שם, לפי קרבן העדה ושיירי קרבן; תוספות שם ד"ה מוציא, בשם רבנו תם), באופן שהבעל חייב לשלם מאה כסף – וטעם הדעה הראשונה שלמרות שאין כאן אלא דיני ממונות, חוששים שמא על ידי כך יבואו עדים שזינתה ויבוא הדבר לידי דיני נפשות, ולדעה השניה אין חוששים לכך (עולא בגמ' שם).

• יש אומרים שהכל מודים כשאינו בא מלכתחילה אלא להפסידה בדיני ממונות שדינו בשלשה (רש"י שם ד"ה דכולי), ולא נחלקו אלא במקרה שנתאספו עשרים ושלשה לדון בדיני נפשות – שהבעל אמר להביא עדים שזינתה, ולא מצא (רש"י שם ד"ה והכא); או שהביא האב עדים שהזימו לעדי הבעל, ולא הספיקו לקבל העדים לפני שנתפזרו מחמת אונס (תוספות שם ב ד"ה רבה) – ונתפזרו הדיינים והלכו להם, ואמר הואיל ואין לי עדים תדונו לי על כל פנים בדיני ממונות – שאני פטור מכתובתה (רש"י שם א ד"ה ואמר); או תדונו לי על כל פנים מאה כסף שהבעל חייב לי (תוספות שם) – שלדעה הראשונה חוששים לכבוד הראשונים וצריך עשרים ושלשה, ולדעה השניה אין חוששים לכבודם (רבה שם א).

• ויש אומרים שהכל מודים במקרים הנ"ל שצריך עשרים ושלשה, ולא נחלקו אלא במקרים מסוימים של עדות, שהעדים העידו בעדות כזאת שנחלקו בה בעצם החיוב של האשה, שלדעה הראשונה חייבת מיתה, וממילא דינה בעשרים ושלשה, ולדעה השניה אינה חייבת מיתה, ודינה בשלשה להפסד כתובתה, או לחיוב הבעל במאה כסף כשהוזמו עדיו (אבוי ואמוראים מרובים שם ח ב – ט ב).

מלקות במלקות – נחלקו תנאים אם דינה בשלשה (חכמים במשנה סנהדרין ב א), שנאמר במלקות: וּשְׁפָטוּם (דברים כה א), ומיעוט רבים שנים, ואין בית דין שקול מוסיפים עליהם עוד אחד,

ולנו באים המלקות תחת המיתה (תוספות שם ד"ה מלקות, בשם יש מפרשים);

דבי אליהו רבה כט). 7. ויש מפרשים בדעה זו, שלבני נח אזהרתם זו מיתתם,

יוכל לחזור בו מהודאתו, או כשכפר ועדים מכחישים אותו שהוחזק כפרן, שהודאה זו וכפירה זו צריכות שיהיו בפני בית דין, נחלקו אחרונים: יש הסובר שאין צורך שאחד מהם יהיה גמיר (שו"ת מהרי"ט חו"מ מו); ויש הסובר שצריך גמיר אחד (קצות החשן עט סק"ז).

ויש מהראשונים שכתב שאף על פי שבית דין הדיוטות כשרים מן הדין, מכל מקום אסור לבעלי הדין לבוא ולהתדיין לפניהם, שנאמר: וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִּׁים לְפָנֵיהֶם (שמות כא א) – לפניהם, ולא לפני הדיוטות (גיטין פח ב), ולא אמרו שכשרים אלא שאם דנו – דיניהם דין, אבל מטעם שההדיוטות עושים שליחותם של המומחים מותר לבעלי הדינים לדון לפניהם (חידושי הר"ן סנהדרין ב ב, בדעת רבא).

כפ"ת אם הנתבע מסרב לירד לדין, או שאינו רוצה לדון עם **הדיוטות** התובע בעירו (טוש"ע חו"מ ג א), יכולים בית דין של שלשה הדיוטות לכופף את האדם לדון בפניהם בעל כרחו (תוספות סנהדרין ה א ד"ה דן; רא"ש שם א ב; נימוקי יוסף שם; טוש"ע שם), אבל אם רוצה לדון עמו בעירו, אלא שאינו רוצה בשלשה שבייר לו התובע, אז אינם יכולים לדונו בעל כרחו, אלא זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד (טוש"ע שם). ודוקא בית דין שאינו קבוע בעיר, אבל אם הדיינים קבועים בעיר, אינו יכול לומר לא אדון בפניהם אלא בזה בורר לו אחד (רמ"א שם).

ויש שהוכיח מדברי ראשונים שמצד הדין לא אמרו שבית דין של שלשה הדיוטות כשרים לדון, אלא להורות את הדין בלבד, אבל לא לכופף ולהכריח את בעלי הדינים, שלכך צריכים מומחים דוקא, משום "לפניהם, ולא לפני הדיוטות" (ראה לעיל גיטין פח ב), ש"לפניהם" מוסב על שבעים הזקנים שעלו עם משה להר קודם מתן תורה (רש"י שם ד"ה לפניהם), ושם מדובר על כפיה, שכן למדנו מ"אשר תשים לפניהם" שהם כלי הדיינים, כגון מקל ורצועה (סנהדרין ז ב), ולכן בכפיה צריכים מומחים, אלא שבתורת שליחותם של המומחים מותרים גם בית דין של הדיוטות לכופף (קצות החושן ג סק"א).

בית דין מרובה אף על פי שבית דין של שלשה בית דין שלם הוא, כל זמן שהם רבים הרי זה משובח, ומוטב שיחתך הדין באחד עשר מבעשרה (רמב"ם סנהדרין ב יג, על פי סנהדרין ז ב; טוש"ע חו"מ ג ד).

שנים שדנו בשנים שדנו, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שדיניהם דין, אלא שנקראו בית דין חצוף (שמואל בסנהדרין ג א ובירושלמי שם א א; כן משמע מרב נחמן בגיטין לב ב), ולא דוקא שנים, אלא הוא הדין אפילו אחד, ולא אמרו שנים אלא להודיע שאפילו שנים הם בית דין חצוף (תוספות שם ה ב ד"ה שנים).
 - ויש אומרים שאין דיניהם דין (רבי אבהו בסנהדרין ב ב, ו א; רבי יוחנן וריש לקיש בירושלמי שם).
- אף להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים כדעה הראשונה (שאלתות, נח; הלכות גדולות, הלכות הדיינים, עמ' תקסב במהדורת מכון ירושלים; תוספות שם ג א ד"ה לרבא, בשמו).

כהודאות והלואות כמה דברים אמורים בגזלות וחבלות, שכן שלש פעמים "אלהים" בפרשת שומר נאמרו, שהמפקיד טוען שהשומר שלח יד בפקדון, דהיינו גזלות, וכן חבלות, שכן מה לי שחבל בגופו ומה לי שחבל בממונו (סנהדרין ב ב, ורש"י ד"ה ונקרב; רמב"ם שם), וכן בדיני קנסות, כגון תשלומי כפל ותשלומי ארבעה-וחמשה וכיוצא בהם (רמב"ם שם), אבל בהודאות והלואות נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שאף הם צריכים מן התורה שלשה מומחים, שעירוב פרשיות יש כאן, שבפרשה זו של שומר נתערב גם מקרא ששייך לפרשת אם פָּסַף תִּלְוָה (שמות כב כד) שכתובה אחר כך (ראה ערך ערוב פרשיות), ולכן שלש פעמים אלהים שנאמרו כאן אף על הלואות נאמרו, אלא שכדי שלא תנעול דלת בפני לוויים, שימנעו מלהלוות שמא יכפור הלוה ולא ימצא מומחים לכופו לדין, תקנו חכמים שאפילו שלשה הדיוטות, שאינם מומחים, כשרים (רבא בסנהדרין ג א) ⁸.
- ויש אומרים שבהודאות והלואות מן התורה כשר לדון אפילו אחד, שנאמר: בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט – לשון יחיד (רש"י שם ד"ה מדאורייתא) – עֲמִיתְךָ (ויקרא יט טו), אלא שחכמים תיקנו שאין דיני ממנות אלא בשלשה, כדי שלא יבואו יושבי קרנות להיות דיינים, ובשלשה אי אפשר שלא יהיה ביניהם אחד "דגמיר" (רב אחא בריה דרב איקא שם), ששמע מחכמים ומדיינים הלכות דין מלוה (רש"י שם ד"ה דגמיר).

ונחלקו ראשונים בבאור הדעה השניה:

- יש אומרים שמן התורה כשר לדון אפילו הדיוט, שאינו סמוך (רא"ש סנהדרין א א; חידושי הר"ן שם ג א, בשם הרמב"ם; מאירי שם, בשם יש פוסקים ובשם גדולי המחברים), ו"יושבי קרנות" שבתקנת חכמים הם תגרים שאינם בקיאים בטיב דינים (רש"י שם ד"ה גזירה).
- ויש אומרים שמן התורה כשר לדון רק יחיד מומחה, דהיינו סמוך (רבנו חננאל שם; רמב"ם סנהדרין ה ח), ובארו אחרונים בדעתם שאף על פי שמ"בצדק תשפט" למדנו ליחיד, מכל מקום מעירוב פרשיות, שנאמר שם "אלהים", למדנו מומחים, ולכן צריך שיהיה יחיד מומחה (נתיבות המשפט ג סק"א), ו"יושבי קרנות" הם היושבים בקצוות הארץ הרחוקות מארץ ישראל, שאין בהם סמוכים (אור שמח שם ב י, לדעה זו).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רמב"ן סנהדרין כג א; נימוקי יוסף סנהדרין ב א; ש"ך חו"מ ג סק"א, בדעת הר"ף); ויש פוסקים כדעה השניה, אם כפירוש הראשון (מאירי שם, בשם יש פוסקים ובשם גדולי המחברים), ואם כפירוש השני (רמב"ם שם).

שלשה הדיוטות בית דין של שלשה הדיוטות שאמרו, אין צורך שיהיו כולם "גמירים", ודי שיהיה ביניהם אחד שהוא גמיר, היינו שלמד על ידי השמועה או על ידי הקריאה בספרים, ויודע סברות מאותם הדיינים ועניינים שלמד, אלא שאם אין ביניהם אפילו אחד גמיר, הרי הם פסולים לדון (רא"ש סנהדרין א א; טור שם, בשמו; רמ"א שם א; ש"ך שם סק"ב, בשם הרבה ראשונים) ⁹.

אכן לקבל הטענות של בעלי הדינים ולשלחם לאיזה מורה, יכולים אפילו שאין בשלשתם אחד מהם שגמר (מהר"ם פדואה מג; רמ"א שם). ובדבר שאינו תלוי בשיקול הדעת, כגון בהודאת בעל-דין שלא

שבהודאות והלואות צריכים בית דין של שלשה, משום שנאמר: מִשְׁפָּט אֶחָד יִהְיֶה לָכֶם (ויקרא כד כב), להשוות הודאות והלואות לגזלות וחבלות (תוספות שם ב ב ד"ה דבר, בדעת רבי יוחנן ורבי אבהו). ⁹ ויש מהראשונים הסובר

ויש מפרשים דעה זו שהיא כדעה השלישית (תוספות שם, בשם ועוד יש לומר). ⁸ ויש מהראשונים שכתב שאפילו האמוראים הסוברים שאין כאן עירוב פרשיות, ולא הוזכרו הלואות באותה פרשה, מכל מקום יש מהם הסוברים

מעולם ולדמות דבר לדבר (פרישה שם סק"א), אבל אין צריך שיהיה סמוך, ולא שנטל רשות מהנשיא שבארץ ישראל או מריש גלותא שבבבל (גמ' שם).

כפיית מומחה יחיד מומחה יכול לכופף את האדם לדון לפניו אפילו בעל כרחו (תוספות סנהדרין ה א ד"ה דן; רא"ש שם א ב; ר"ן שם; טור חו"מ ג; ב"ח שם ב)¹¹, ומכל מקום בזמן הזה אין כופים כפייה זו (מהר"י וייל קמז; רמ"א שם), אבל בדיעבד אם דן בכפייה יש לו דין מומחה (ש"ך שם סק"ז)¹².

הודאה בהודאה בפני מומחה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף על פי שיחיד מומחה מותר לו לדון, מכל מקום אינו חשוב בית דין, ואין ההודאה בפניו חשובה כהודאה בבית דין, ואפילו אם היה סמוך (רמב"ם סנהדרין ה יח; בעל התרומות מב א; שו"ע חו"מ ג ב), והכופר בפניו לא הוחזק כפרן (שו"ע שם, על פי הרמב"ם שם).

• ויש אומרים שהודאה בפני יחיד מומחה היא כהודאה בבית דין (טור שם, בשם הרא"ש; רמ"א שם)¹³.

להושיב עמו יחיד מומחה לרבים, או שנטל רשות מבית דין, אף על פי שמותר לו לדון, מצות חכמים היא שיושיב עמו אחרים, שהרי אמרו: אל תהי דן יחידי, שאין דן יחידי אלא אחד (אבות ד ח. רמב"ם סנהדרין ב יא; תוספות סנהדרין ה א ד"ה כגון; טו"ש חו"מ ג ב). ודוקא כשלא קבלוהו עליהם, אבל קבלוהו עליהם – דן אפילו יחידי (ירושלמי סנהדרין א א)¹⁴, ואין בזה אפילו מידת חסידות להימנע מלדון (ברטנורא אבות שם; שארית יוסף יז; ב"ח שם ט; ש"ך שם סק"ט)¹⁵.

קיום שטרות בקיום-שטרות, שאינו אלא מדרכנן, נהגו שהרב מקיים יחידי בתורת יחיד מומחה (תרומת הדשן שלב; רמ"א חו"מ מו ד).

נטילת רשות בזמנים שהיו נשיא וריש גלותא, היתה נטילת רשות מועילה לדיין לדון (סנהדרין ה א; רמב"ם סנהדרין ד יד) אפילו בעל כרחם של בעלי הדינים (רמב"ם שם; טור חו"מ ג).

אכן בזמן הזה אין לנו נטילת רשות (טור שם; ש"ך חו"מ כה ס"ק יא), ורשות שנותן מלך גוי אינו כלום (טור שם), אלא אם כן קיבלוהו הקהל על פי כתב המלך (טור שם; רמ"א שם)¹⁶.

בשאר דינים

מלבד דיני נפשות ודיני ממונות צריכים בית דין אף לכמה דינים אחרים¹⁷:

חליצה לחליצה צריכים בית דין של שלשה (משנה סנהדרין ב א;

• ויש פוסקים כדעה השניה (הרי"ף סנהדרין ו א; רמב"ם סנהדרין ב י; רא"ש שם א ג; חידושי הר"ן שם, בשם רוב הגאונים שבספרד; טו"ש חו"מ ג ב), וכל הודאה לפני שנים כהודאה חוץ לבית דין היא, ויכולים להחליף טענותיהם שטענו בפניהם ולטעון טענות אחרות (רא"ש שם; טו"ש שם), אם לא קבלום עליהם בעלי הדינים (טור שם; רמ"א שם).

בית דין חצוף בטעם שנקראו לדעה הראשונה בית דין חצוף, נחלקו ראשונים:

• מפני שעברו על תקנת חכמים (רש"י שם ג א ד"ה בית דין).

• מפני שאם אין ביניהם הכרעה, צריכים להגיד סברותיהם לאחרים כדי שיכריעו ביניהם (שיטה מקובצת כתובות כב א, בשם שיטה ישנה).

• מפני שאם שניהם מסכימים לדעה אחת, יודע החייב ששניהם חייבוהו (מהרי"ל, ליקוטים ז).

אם תלוי נחלקו ראשונים אם מחלוקת זו תלויה במחלוקת כמחלוקת אם יחיד כשר לדון מן התורה (ראה לעיל):

• יש אומרים שהדברים תלויים בזה בזה, ומי שסובר שיחיד כשר לדון מן התורה – סובר ששניים שדנו דינם דין, ומי שסובר שאינו כשר – סובר שאין דינם דין (רא"ש סנהדרין א ג, על פי גמ' שם ג א, לפי ש"ך חו"מ ג סק"א).

• ויש אומרים שהסובר שיחיד אינו כשר לדון מן התורה, ודאי סובר ששניים שדנו אין דינם דין, אבל הסובר שכשר לדון – יכול לסבור שלאחר תקנת חכמים שרק שלשה דינים, אין דינם של שנים שדנו דין (שו"ת הרשב"א ו קעז, בדעת הרמב"ם; כסף משנה סנהדרין ב י, בשמו).

קיום שטרות בקיום-שטרות (ראה ערכו) כתבו ראשונים שהכל מודים ששנים שקיימו אינו מועיל אף בדיעבד, שדומה לשני עדים שמעידים ששמעו מפי עדים שלמעלה שהשטר כשר, ועד מפי עד פסול (רשב"ם בבא בתרא מ א ד"ה קיום; תוספות שם ד"ה קיום, וכתובות כב א ד"ה ודילמא).

מומחה לרבים מומחה לרבים דן אפילו יחידי (סנהדרין ה א; רמב"ם סנהדרין ב יא; טו"ש חו"מ ג ב), ואפילו לסובר שמן התורה יש צורך בשלשה מומחים (ראה לעיל), תקנת חכמים היא שדי או בשלשה הדיוטות או ביחיד מומחה (תוספות שם ד"ה ואם; רא"ש שם א ב; מאירי שם; חידושי הר"ן שם)¹⁰.

"מומחה" פירושו מנוסה בדינים, כענין "קמיע מומחה" (שבת ס א), שבקי במשנה וגמרא ובשיקול הדעת, ומעייין בדינים כמה שנים, וניסוהו כמה פעמים ולא ראו לו טעות (רא"ש וטור שם, בשם רב שרירא גאון), והוא "גמיר וסביר" (סנהדרין שם, ותוספות ד"ה מומחה; רא"ש שם; ר"ן שם), היינו חכם מובהק בדינים וידוע לרבים (חידושי הר"ן שם), ויודע לשקול בדעתו ושכלו עניינים שלא למד ולא שמע

שכולם צריכים להיות גמירים (טור חו"מ ג, בשם הרמ"ה).¹⁰ ויש מהראשונים הסובר שאין הדברים אמורים אלא לדעה שמן התורה דן אפילו יחידי, והסובר שיש צורך בשלשה מומחים חולק על דין זה (תוספות שם, בדעת רש"י שם ד"ה דן).¹¹ ויש מהראשונים הסובר שאם לא קבל רשות מראש הגולה אינו יכול לדון בכפייה (פירוש המשניות לרמב"ם כג א; לחם משנה סנהדרין ד יג, בדעת הרמב"ם שם; ב"ח שם, בדעתו); ויש שמחלקים: מומחה לרבים, היינו שמפורסם לרבים שהוא מומחה, יכול לכופף בלי נטילת רשות; אבל כשאינו מפורסם לרבים, אף על פי שהוא מומחה שגמיר וסביר, צריך נטילת רשות כדי שיוכל לכופף (תומים כה סק"ח בדעת הרמב"ם).¹² ואם יש לו דין מומחה להיפטר מתשלומין בטעותו, ראה ערך טעות דיינים.¹³ ויש מהאחרונים שכתב שלגבי אותו הדין המומחה עצמו לדברי הכל הודאת בעלי

הדין הודאה גמורה היא ויכול לדון על פיה, אלא שלגבי בית דין אחר הוא שכתבו ראשונים שאין ההודאה לפני המומחה הודאה, ואם המומחה כתב הודאתו של בעל הדין אין זו אלא עדות בכתב שאינה מועילה, ואין עליו דין שטר (נתיבות המשפט שם סק"ג).¹⁴ ויש הסובר שאפילו אם קבלוהו אסור לו לדון יחידי, אלא שאם דן – דינו דין (שו"ת מהרש"ל לה).¹⁵ ויש הסובר שעל כל פנים ממידת חסידות יש להימנע, שהרי מוטב שיחתך הדין ברבים, ועוד שאם הם שלשה לא ידע המתחייב מי חייבו (תוספות יום טוב אבות שם).¹⁶ ואם מועילה רשות המלך הגוי לענין פטור תשלומין כשטעה, ראה ערך טעות דיינים.¹⁷ בענין הצורך בבית דין בקבלת גרים, ראה ערך גרות; בענין ביטול גט שנשלח בידי שליח, שלא בפניו, בפני כמה דיינים צריך להיעשות שיעויל בדיעבד, ראה ערך שליח להולכה; בענין הצורך בבית דין למסירת שטרות

שנאמר: וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשֶׁם לְפָנֶיהֶם (שמות כא א) – לפניהם, ולא לפני הדיוטות (גיטין פח ב), ומכאן למדים שכל דבר כפייה צריך בית דין מומחים דוקא (תוספות שם ד"ה לפניהם, וסנהדרין ב ב ד"ה לביעל).

כפייה לקיום מצוה אף בכפייה לקיים מצות עשה, כגון שאומרים לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, שמכים אותו עד שיקיים (כתובות פו א), צריך בית דין סמוכים דוקא (יראים השלם קסד; קצות החושן ג סק"א ומשובב נתיבות שם) ²¹.

נתינת גט גט הניתן בלא כפייה אינו צריך בית דין (חתם סופר אה"ע ב סה-סו; פתחי תשובה לסדר הגט שבש"ע קנד סק"ח, ולסדר גט ראשון סק"ה) ²², אלא שיש שכתב שמה שנוהגים שאחרי סידור הגט שואלים את העדים והסופר איך כתבו וחתמו וכיוצא (ראה ערך גרושין), הרי זו קבלת עדות שצריכה בית דין של שלשה (ראה להלן. חתם סופר שם).

בפני נכתב ובפני נחתם שליח הבעל שהביא גט ממדינת הים, באופן שצריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם (ראה ערך שליח להולכה), צריך ליתן את הגט לאשה בפני בית דין (גיטין ה ב; רמב"ם גירושין ז ה; טושי"ע אה"ע קמב א, ד), שהרי זה כמו קיום-שטרות, שצריך בית דין (ראה ערך קיום שטרות. רש"י שם ד"ה לפי), וכן כשחלה השליח הראשון, ורוצה לעשות שליח שני במקומו, עושה השליח השני בפני בית דין, שיוכל לומר לפניהם בפני נכתב ובפני נחתם, והשליח האחרון יאמר כשיתן הגט לאשה: שליח בית דין אני (משנה גיטין כט ב; רמב"ם גירושין שם כ; טושי"ע שם ט).

קבלת עדות לקבלת עדות של דיני ממונות צריכים בית דין של שלשה, ושנים שקבלו עדות לא עשו ולא כלום (מרדכי בבא קמא קמז; שו"ת הרשב"א א תשמט, והמיוחסות לרמב"ן קיג; בית יוסף ח"מ כח כא), וצריכים שיהיו מומחים יודעים בהלכות עדות, וכל המקבל עדות ואינו ראוי לדון כאילו קיבל עדות שקר, ואין ראוי לדון על פי אותה עדות (העיטור א ק, קבלת עדות, בשם תשובת הרי"ף; שו"ע שם) ²³.

ולקבלת עדות של דיני נפשות נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאף על פי שהדין עצמו צריך בית דין של עשרים ושלשה, מכל מקום בקבלת העדות די בבית דין של שלשה (רמב"ן דברים יז ו, בשם רב סעדיה גאון; פני יהושע מכות ה ב).
- ויש אומרים שאף לקבלת העדות צריך בית דין של עשרים ושלשה (רמב"ן שם).
- **התרת כזור כמזיכ** בכזור נותר במומים רק בידי מומחה (גמ' בכורות לו ב), ולא דוקא סמוך, אלא מופלג בחכמה (תוספות שם ד"ה במקום), ובמקום שאין מומחה נחלקו תנאים:
- יש אומרים שאינו נותר כלל (רבי יוסי במשנה שם, לפי הגמ' שם).

תנא קמא בתוספתא יבמות (ליברמן) יב ט, וברייתא יבמות קא א; רמב"ם יבמות וחליצה ד ה; טושי"ע אה"ע קסט א), שנאמר: וְעֲלֶתָהּ וְבִמְתּוֹ הַשְּׁעָרָה אֶל הַזִּקְנִים (דברים כה ז) הרי שנים, ואין בית דין שקול מוסיפים עליהם עוד אחד, הרי כאן שלשה (גמ' יבמות שם) ¹⁸, ומכל מקום למצוה לכתחילה יש להוסיף עוד שנים, לפרסום הדבר (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם ג), ואינם בכלל דיינים, ואפילו עמי הארץ כשרים (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

אף הבית דין עצמו אינם צריכים להיות דיינים, אלא כשרים כשהם הדיוטות (משנה יבמות קא א), שלפיכך נאמר עוד פעם זקנים: וְקָרְאוּ לוֹ זִקְנֵי עִירוֹ (שם ח), לרבות הדיוטות (גמ' שם) ¹⁹, ובלבד שידעו להקרות הפסוקים ליבם ויבמה כעין דיינים (גמ' שם; ברייתא ראשונה בירושלמי יבמות יב א; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ²⁰, ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שהדיוטות ממש אמרו, שאינם בקיאים אפילו בדיני חליצה, שאם לא עשו כמו שצריך, יוכלו לשאול לבקיאים, והקריאה צריכים לדעת בעצמם, שאם לא ידעו להקרות לא יוכלו לשאול לבקיאים אם הקריאו יפה (תוספות שם ד"ה מצות).
- ויש אומרים שלא אמרו הדיוטות אלא למעט דיינים סמוכים, אבל צריכים שידעו הלכות חליצה, וכשאמרו שיודעים להקרות כעין דיינים בכלל זה כל הלכות חליצה שיודעים הדיינים (נמוקי יוסף שם; מאירי שם).

מיאון ביתומה קטנה שהשיאוה אמה ואחיה, שיוצאה במיאון בלא גט (ראה ערך מיאון) נחלקו תנאים:

- יש אומרים שצריכה בית דין של שלשה מומחים (בית שמאי במשנה יבמות קז א, וברייתא שם ב, ושם קא ב).
- ויש אומרים שצריכה בית דין של שלשה שאינם מומחים (בית הלל במשנה שם, וברייתא שם ושם), לפי שכל מה שתיקנו חכמים כעין של תורה תיקנו (רש"י סנהדרין ב א ד"ה מיאונים), היינו כעין חליצה (מהר"ם שיף שם; רש"י שם; חתם סופר אבן העזר ב סה-סו).
- ויש אומרים שאין צורך אלא בשנים (רבי יוסי בר יהודה ורבי אלעזר ברבי שמעון בברייתא יבמות שם ושם), וכן הלכה (גמ' שם ושם; רמב"ם גירושין יא ח; טושי"ע אה"ע קנה ב, בסתם), ונחלקו ראשונים בדעתם אם סוברים כן לכתחילה (רמב"ם שם; טושי"ע שם, בסתם), או רק בדיעבד ומודים שלכתחילה שצריכים שלשה (תוספות שם קז ב ד"ה הלכה, ורשב"א וריטב"א ונימוקי יוסף וטור שם, בשם רבנו חננאל; מאירי שם, בשם גדולי גאוני הראשונים; טור שם, בשם העיטור; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר).
- **כפייה לנתינת גט** בגט שמחוייב הבעל ליתן לאשתו, כגון אלו שכופים אותם להוציא (ראה ערך גרושין) והוא אינו רוצה, אין רשות לכופו לכך אלא בית דין מומחים, שהם סמוכים דוקא,

ענין שחלץ חליצתו חליצה (ירושלמי יבמות יב א), ולדעה זו מלכתחילה מצוה בוקנים, ורק בדיעבד אם עשה בהדיוטות עלתה לו חליצה (ירושלמי שם). **20.** ויש מהתנאים הסובר שאפילו אם אינם יודעים לקרות, עלתה לו חליצה (ברייתא שניה בירושלמי שם), שסוברים שעלתה חליצה אפילו אם אין המקריא מן הדיינים (ירושלמי שם, לפי קרבן העדה). **21.** ומהאחרונים יש שכתב שבכפייה לקיים מצוה אין צריך בית דין, וכל אדם מצווה על כך (נתיבות המשפט ג סק"א). **22.** ויש מהאחרונים שכתב שכל גט צריך בית דין של שלשה לסדורו, לפי שיש בגט חיוב תשלום הכתובה לאשה, ולכן הרי זה כדיני ממונות (נודע ביהודה תנינא אה"ע קה, קיד, קיח). **23.** ויש מהאחרונים שכתב שלקבלת עדות אין צריך שיהיה אחד מהם גמיר, אלא אפילו שלושתם אינם

ופרוזבול, שלא תחול שמיטת כספים, ראה ערך פרוזבול וערך שמיטת כספים; בענין הצורך בבית דין לקיום שטרות, ראה ערכו; בענין הצורך בבית דין בהתרת נדרים, ראה ערכו; בענין מכירת עבד עברי, ראה ערכו. **18.** ויש מהתנאים הסובר שניתן לחלוץ ביחיד (רבי ישמעאל, לפי עדות רבי לעזר בי רבי שמעון בתוספתא שם, ורבי ישמעאל ברבי יוסי בגמ' שם קד א); ויש מהתנאים שסבר בתחילה שיש צורך בבית דין של חמשה (רבי יהודה בתוספתא שם, וברייתא שם קא א), שנאמר: וְעֲלֶתָהּ וְבִמְתּוֹ הַשְּׁעָרָה אֶל הַזִּקְנִים (דברים כה ז) הרי שנים, וְקָרְאוּ לוֹ זִקְנֵי עִירוֹ (שם ח) עוד שנים, ואין בית דין שקול מוסיפים עליהם עוד אחד, הרי כאן חמשה (גמ' שם), אך חזר בו וסבר שיש צורך בשלשה בלבד (גמ' שם ב). **19.** או שלכן נאמר: חָלוּץ הַנֶּעֱלָל (שם י), שבכל

אבל שלח יד בפקדון או שומר שגזל מה שניתן לו לשמור וכיוצא, הם דברים המצויים ודנים אותם, ואפילו גזלה ממש דוקא כשאין הגזלה קיימת, אבל אם היא בעין – דנים לחייב אותו להחזיר (נימוקי יוסף בבא קמא שם, בשם הרא"ה; רמ"א שם).

• יש אומרים שלא אמרו שבגזלות צריכים בית דין מומחים, אלא במקום שיש מומחים, היינו בארץ ישראל בזמן שהיו בית דין סמוכים, ואז לא נתנו רשות לעשות שליחותם בגזלות, כיון שאפשר לדון במומחים; אבל בחו"ל שאין סמוכים, וכל שכן בזמן הזה, אף הדיטות דנים גזלות בתורת שליחות מהראשונים, שהם דברים מצויים (רמב"ן סנהדרין כג א; חידושי הר"ן שם ב; תומים א סק"ב).

• יש אומרים שגזלות שאמרו שאין דנים בחוץ לארץ, היינו קנס של גזלות, כגון כפל ותשלומי ארבעה-וחמישה וכיוצא, אבל על הקרן דנים לעולם (ש"ך שם סק"ט).

• ויש מהראשונים שכתב שתקנת גאונים לדון עכשיו בכל דיני גזלות וחבלות, מפני תיקון העולם (מאירי בבא קמא פד ב).

חבלה בדבר שאינו מצוי
אדם שחבל באדם הוא דבר שאינו מצוי, ואין דנים אותו בזמן הזה (בבא קמא פד ב; רמב"ם סנהדרין ה י; טוש"ע חו"מ א ב) בנזק וצער ובושת (רמב"ם שם; טוש"ע שם), אבל בשבת וריפוי נחלקו הדעות:

• יש אומרים שדנים בהם, מפני שיש בהם חסרון כס (רמב"ם שם, בשם הגאונים; שו"ע שם), מה שאין כן צער ובושת שאין בהם חסרון כס, ונזק אף על פי שיש בו חסרון כס, כיון שצריך לשום אותו כעבד הנמכר בשוק, וצריך עיון גדול בשומא כזו, לא עשו אותו שלוחים בדבר זה (פרישה שם).

• ויש אומרים שאף ריפוי ושבת אין דנים (טור שם, בשם הרא"ה; בית יוסף שם, בדעת הר"ף; רמ"א שם, בשם יש אומרים), אבל נוהגים לכוף את החובל לפייס את הנחבל ולקנסו כפי ראות עיניהם (רמ"א שם).

פגם של אונס ומפתה אין דנים, וכן כופר (רמב"ם שם יד; שו"ע שם).

נזק
אין דנים בהמה שהזיקה את האדם, שהוא דבר שאינו מצוי, אבל אדם שהזיק בהמת חברו דנים בכל מקום (בבא קמא פד ב; רמב"ם סנהדרין ה יא; טוש"ע חו"מ א ג), כמי שקרע כסותו, או שבר כליו, או קצץ נטיעותיו (רמב"ם שם).

נזק
בהמה שהזיקה בשן ורגל – דנים אותה, שהואיל והיא מועדת להן מתחילתה, הרי זה דבר מצוי (בבא קמא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

נזק
כתובת אשה וירושות ופסולות, שהם דברים מצויים ויש בהם חסרון כס, ודנים אותם בכל מקום (תוספות סנהדרין ג א ד"ה שלא; רא"ש שם א א; טוש"ע שם א).

דיני דגרימי ודין פוסר
דיני דגרימי [נזקים שאדם גורם לחברו על ידי מעשה או דיבור המסככים לו נזקים אלו], וכן דין המוסר את חברו, אינם כקנסות ודנים אותם (רמב"ם שם טו-טז; טוש"ע שם ד).

• ויש אומרים שניתר בשלשה הדיטות (חכמים במשנה שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורות ג ב; טוש"ע יו"ד שט ב).

ובזמן הזה אין לנו מומחים, ואינו ניתן אלא בשלשה הדיטות (תוספות שם ד"ה פסק; טוש"ע שם).

עגונה
אשה שבאה להינשא על פי עד אחד שמעיד שמת בעלה, צריכה היתר בית דין (משנה יבמות פז ב; טוש"ע אה"ע יז לט), ונחלקו הפוסקים:

• יש סוברים שצריך בית דין של שלשה דוקא (רמ"א שם, על פי שו"ת הרשב"א א תשמט-תשנ; בית שמואל שם ס"ק קכד).

• ויש סוברים שאין צורך בבית דין, אלא הרי זו הוראה ככל הוראות איסור והיתר שדי ביחיד שהוא חכם ויודע הדין, ולא אמרו שצריכה רשות בית דין אלא לפטרה מן הקרבן כשבא בעלה (ראה ערך הוראת בית דין), ואין אותו בית דין אלא בית דין הגדול, ואף לקבלת העדות של אותו העד שמעיד שמת בעלה אין צריך בית דין של שלשה, שבעגונות התיירו גם עד מפי עד, ואין צריך משפטי העדות (חלקת מחוקק שם ס"ק עח).

• ויש שמחלקים: לעצם ההיתר אין צריך בית דין, אבל קבלת העדות צריכה שתהיה בפני דין דוקא (שו"ת רבי עקיבא איגר כב).

בחוק לארץ ובזמן הזה

שליחות מכה סמוכים
בחוק לארץ שאין בית דין סמוכים, וכן בזמן הזה אף בארץ ישראל, אין רשות לבית דין לדון אלא בתורת שליחותם של בית דין הראשונים הסמוכים שהיו בארץ ישראל (גיטין פח ב; בבא קמא פד ב; רמב"ם סנהדרין ח ה; טוש"ע חו"מ א א), ותקנת חכמים היא זו, משום נעילת דלת בפני לוויים (רמב"ן סנהדרין כג א; רשב"א גיטין פח ב; חידושי הר"ן סנהדרין ב ב)²⁴, ולא נתנו להם רשות לעשות שליחותם אלא בדברים המצויים ויש בהם חסרון כס, כגון הודאות והלוואות וכיוצא, אבל דברים שאינם מצויים, אף על פי שיש בהם חסרון כס, כגון בהמה שהזיקה לחברתה בנזקי קרן, או דברים המצויים אבל אין בהם חסרון כס, כגון בושת או דיני קנסות כתשלומי כפל וכיוצא, אין דנים אותם אלא סמוכים (בבא קמא שם; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם)²⁵.

גזלות וחבלות
גזלות וחבלות אין דנים אלא סמוכים בארץ ישראל (גיטין שם; רמב"ם שם), אבל מצינו שחכמים דנו דיני גזלות בבבל (תוספות שם ד"ה אי, וגיטין שם ד"ה אי, וסנהדרין ג א ד"ה שלא), וכן כתבו ראשונים שמי שגנב או גזל גובים ממנו דיני חו"ל את הקרן (רמב"ם שם יג; טוש"ע שם ג), ונאמרו כמה חילוקים בדבר:

• יש אומרים שגזלות וחבלות שאמרו שאין דנים אותן בחוץ לארץ, היינו גזלות שעל ידי חבלות, כגון שהתקוטטו שנים והכו זה את זה עד שתקף אחד את חברו וגזל ממנו, שבאופן כזה הוא דבר שאינו מצוי, ואין עושים שליחותם של הראשונים לדון בו, אבל כל שאר גזלות דנים בתורת שליחות מהראשונים (תוספות שם ושם ושם; רא"ש סנהדרין א א).

• יש אומרים שגזלה גמורה הוא דבר שאינו מצוי, ואין דנים אותו,

שכתב שבזמן הזה שאין סמוכים דנים מן התורה כל הדינים אפילו שאינם סמוכים ואפילו דבר שאינו מצוי, שבזמן שאין סמיכה כולם שוים והכל הולך אחר החכמה (קריית ספר למב"י סנהדרין ח).

גמירם - כשרים (מהרי"ט חו"מ מו).²⁴ ויש מהאחרונים שכתב ששליחות זו היא מן התורה, אלא שנמסר הדבר לחכמים להורות במה עשו אותו לשלוחים לדון מבלי סמוכים (נתיבות המשפט א סק"א).²⁵ ויש מהאחרונים

כל שלשה הבקאים בדין ובענין פרוזבול והמחוס רבים עליהם באותה העיר שהם דרים בה, הרי הם באותה העיר ובאותו זמן כבית דין של רב אמי ורב אסי (התרומות מה טו), שכיון שהמחוס רבים עליהם באותה העיר, חשובים לבני עירם כמו גדולי הדור בכל מקום (ב"ח שם).

• ויש אומרים שאין צריך בית דין חשוב, אלא כל בית דין יכול לכתוב פרוזבול, שדעה זו שיש צורך בבית דין חשוב היא דעת יחיד, ואמוראים אחרים חלוקים עליה והלכה כמותם, שהאמוראים האחרונים חולקים על שמואל שהצריך בית דין חשוב (רמב"ן שם, בדעת הר"ף; שו"ת הרשב"א ג לב; רא"ש שם; טור שם).

להלכה נחלקו הפוסקים: יש פוסקים כדעה השניה (שו"ע שם); ויש פוסקים כדעה השלישית (רמ"א שם).

בצרכי צבור

מקח וממכר חייבים בית דין להעמיד שוטרים בכל מקום, שיהיו מחזרים על החנויות ומצדקים את המאזנים ואת המידות, וכל מי שנמצא עמו משקל חסר, או מידה חסרה, או מאזנים מקולקלות – יש להם רשות להכותו כפי כחו ולקנסו כפי ראות בית דין לחזק הדבר (רמב"ם גנבה ח כ, על פי בבא בתרא פט א; טוש"ע חו"מ רלא ב), שנאמר: **לֹא יִהְיֶה לָךְ בְּכִסֶּף אָבֶן וְאָבֶן גְּדוּלָה וְקִטְנָה וְגו' אָבֶן שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לָךְ** (דברים כה יג, טו), והיה לו לומר: **"לֹא יִהְיֶה לָךְ בְּכִסֶּף אָבֶן וְאָבֶן גְּדוּלָה וְקִטְנָה כִּי אִם אָבֶן שְׁלֵמָה וְצֶדֶק"**, ולא נכתב **"יִהְיֶה לָךְ"**, אלא לתת אזהרה לבית דין (ברייתא שם, ורשב"ם ד"ה ת"ר) להעמיד אגרדמין – ממונה להלקות ולענוש מעוותי המידות (רשב"ם שם ד"ה אגרדמין) – על כך (ברייתא שם; ספרי כי תצא רצד).

וכן חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירויח כל אחד מה שירצה בדברים שיש בהם חיי נפש (טוש"ע שם כ, על פי גמ' שם ורמב"ם שם), וכל מי שמפקיע את השער ומוכר ביוקר, מכים אותו וכופים אותו, ומוכר כשער השוק (רמב"ם שם).

אות יש מן הראשונים שכתב שבית דין הם המוזהרים בלאו של **לֹא תִהְיֶה קֶדְשָׁהּ** (דברים כג יח), שלא יניחו לקדשה לזנות (רמב"ן עה"ת שם).

ערוג גגרים חייבים בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו **נושאים** מסבבים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עברה, וכן יזהירו בדבר זה לכל העם כדי שלא יתערבו אנשים ונשים בבתייהם לשמחה ולא ימשכו ביין שמא יבואו לידי עבירה (רמב"ם יום טוב ו כא; טוש"ע או"ח תקטז ד).

שקלים בית דין מכריזים באחד שיביאו ישראל שקליהם למקדש (רש"י מגילה יג ב ד"ה משמיעין, ושם כט א ד"ה משמיעין; ברטנורא שקלים א א).

כלאים וכן מכריזים בו על הכלאים, לנקות השדות מן הכלאים (כן משמע במשנה שם), ובחמשה עשר בו שלוחי בית דין יוצאים לקנוס את מי שלא עקר הכלאים (תוספתא שקלים (ליברמן) א ג; רמב"ם כלאים ב טו), וחוזרים שלוחי בית דין בחול המועד פסח על כלאים של האפיל (מועד קטן ו א, בתירוץ הראשון; רמב"ם שם יז), והם הזרעים

כפייה לנתינת גט שכופים את הבעל להוציא, אף על פי שצריך בית דין מומחים לכך (ראה לעיל), מכל מקום כופים אף בזמן הזה בחוץ לארץ מכח שליחותם של הראשונים (גיטין פח ב), ותקנת חכמים היא זו, שלא יהיו בנות ישראל עגונות (רשב"א שם; רמב"ן סנהדרין כג א; ר"ן שם ב ב), וכל המקדש על דעת חכמים הוא מקדש (רמב"ן יבמות מו ב), והפקיעו חכמים את הקידושין (נתיבות המשפט א סק"א).

בית דין חשוב

יש דברים שהצריכו בהם חכמים בית דין חשוב דוקא, ואין בית דין רגיל ראוי לכך:

אסמכתא אף על פי שאסמכתא אינה קונה, אם קנו עליה בבית דין חשוב בתנאים ידועים (ראה ערך אסמכתא ב) הרי זו קונה (נדרים כז ב; רמב"ם מכירה יא יג; טוש"ע חו"מ רז טו), ואין בית דין זה צריך להיות של סמוכים (רשב"א שם; ר"ן שם ד"ה והוא דקנו; כן משמע ברא"ש שם ג י, וטור חו"מ נד, בשם רבנו מאיר)²⁶, אך נחלקו ראשונים בגדרו של בית הדין:

• יש אומרים שהוא בית דין שיש בו תלמיד חכם שנזכר במקומו ובסביבות מקומו בחכמה, ורבים שותקים לדבריו ומאזינים, ובזמן שחושבים את חכמי ישראל ואת בתי דיניהם חושבים אותו בכללם, ההוא בית דין חשוב, ואשר אינו כך אינו חשוב (תשובות הגאונים (הרכבי) רמ).

• יש אומרים שהוא אלים להפקיע ממון (רשב"א שם; ר"ן שם), כגון בית דינו של רב אמי ורב אסי (ר"ן שם), ומומחה לרבים (המפרש שם ד"ה ובד; כסף משנה שם, לדעה זו).

• יש אומרים שכל שלשה דיינים הבקאים בדיני אסמכתא נקראים בית דין חשוב (רא"ש נדרים שם וטור שם, בשם רבנו מאיר; טור שם רז; רמ"א שם טז, בסתם).

• יש אומרים שבית דין חשוב הוא החשוב שבאותה עיר, כמו שכתוב: **וְאֵל הַשֹּׁפֵט אֲשֶׁר יִהְיֶה בֵּינֵם הֵהָם** (דברים יז ט), ואפילו יש חשובים מהם בשאר מקומות, אין לנו אלא בית דין חשוב של אותו המקום (מרדכי בבא מציעא שכג; תשובות מימוניות, קנין כו; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שיחיד מומחה או שלשה הדיוטות שיש להם כח לכוף ולדון, הרי זה בית דין חשוב (נימוקי יוסף שם).

פרוזבול אין כותבים פרוזבול אלא בבית דין של סורא, או בבית דין של נהרדעא, שיהיה כמו בית דינם של רב אמי ורב אסי, שכחם יפה להפקיע ממון (שמואל בגיטין לו ב), ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שמטעם זה אין לנו פרוזבול בזמן הזה, שאין אנו מומחים כרב אמי ורב אסי (מרדכי גיטין שפא, בדעת הר"ף).

• יש אומרים שבית דינם של רב אמי ורב אסי לאו דוקא הוא, והכוונה לכל בית דין חשוב שבדור, או שאפילו אם שמואל נתכוין דוקא לבית דין של סורא ונהרדעא וכיוצא, אין הלכה כמותו, וכל בית דין חשוב יכול לכתוב פרוזבול (רא"ש גיטין ד יג, בשם רבנו תם, לאחר שחזר בו; שו"ת הרא"ש עז ו; רשב"א שם; בית יוסף חו"מ סז יח), וכן

שלשה - הרי זו בינונית; ארבעה - הרי זו חכמה (תוספתא סנהדרין צוקרמאנדל) ח א; ברייתא בירושלמי שקלים ה א, ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהדיבור והשמיעה הוא בשבעים לשון, והשומע מבין בשבעים לשון ואינו יודע להשיב (רש"י סנהדרין יז ב ד"ה שנים לדבר), והצריכו דבר זה, כדי שלא יצטרכו לשמוע מפי מתורגמן (וכן משמע מהמאירי שם).

• ויש מפרשים שהדיבור והשמיעה הם בהוראת התורה, המדבר ראוי ללמד ולהורות בכל התורה כולה, והשומע יודע לשאול ולהשיב בכל התורה (רמב"ם סנהדרין א ה), ומכל מקום מודים שצריכים לדעת רוב הלשונות, כדי שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן (רמב"ם שם ח, על פי סנהדרין יז א).

מי שאין לו בנים אין מעמידים בסנהדרין זקן (ברייתא בסנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין ב ג) מופלג בשנים (רמב"ם שם), ששכח כבר צער גידול בנים ואינו רחמני (רש"י שם ד"ה זקן), או שדעתו קצרה עליו ולכן אינו רחמן (יד רמ"ה שם), ולא סריס, ומי שאין לו בנים (ברייתא שם; רמב"ם שם)²⁹, שאף הם אינם רחמנים (רבנו חננאל שם), שכן אין להם בנים ואינם יודעים בטיב רחמי האב על בניו (יד רמ"ה שם), מפני שאינם ראויים לדון דיני נפשות, אלא דיני ממונות בלבד (תוספתא שם ז ה).

אבל במסית (ראה ערכו), שציוותה תורה בו: וְלֹא תִחְמַל וְלֹא תִכְסֶּה עֲלָיו (דברים יג ט), הרי אלו כשרים לדינו, כדי שיתחייב (גמ' שם, ויד רמ"ה).

מלך וכהן אין מושיבים מלך בסנהדרין (תוספתא סנהדרין צוקרמאנדל) ב יד; סנהדרין יח ב; רמב"ם שם ד, שנאמר: וְלֹא תַעֲנֶה עַל רֵב (שמות כג ב) - אינך רשאי לסתור את דברי מופלא שבבית-דין, ואם יאמר המלך חובה על הנדון, לא יוכלו האחרים ללמד עליו זכות (גמ' שם, ורש"י ד"ה לא תענה), שאסור לחלוק על המלך ולמרות את דברו (רמב"ם שם), אבל מושיבים כהן גדול אם היה ראוי בחכמה (רמב"ם שם, על פי משנה שם יח א).

מלכי בית דוד, אף על פי שאין מושיבים אותם בסנהדרין, יושבים ודנים את העם (רמב"ם שם, על פי גמ' שם יט א), שנאמר: בֵּית דָּוִד פֶּה אָמַר ה' דִּינוּ לְבָקֶר מִשְׁפָּט (ירמיהו כא יב. גמ' שם), אבל מלכי ישראל אין דנים כלל, שכיון שאין דנים אותם, שאינם נכנעים לדברי תורה ושמא תבוא מהם תקלה, אף הם אינם יכולים לדון, שנאמר: הִתְקַשְׁשׁוּ וְקִשְׁשׁוּ (צפניה ב א) - קשוט עצמך, ואחר כך קשוט אחרים (סנהדרין שם, ומאירי; רמב"ם שם)³⁰.

מוטים כשם שבית דין מנוקים בצדק, כך צריכים להיות מנוקים מכל מומי הגוף (יבמות קא א; רמב"ם שם ח), שנאמר: כָּל־יֶפֶה רָעִיטִי וּמוֹם אֵין בּוֹ (שיר השירים ז ד), ובסנהדרין הכתוב מדבר (יבמות שם, ורש"י ד"ה כך ב"ד), וצריך להשתדל ולבדוק ולחפש שיהיו כולם בעלי שיבה, בעלי קומה, ובעלי מראה (רמב"ם שם, על פי סנהדרין יז א).

בית דין של שלשה בית דין של שלשה, אף על פי שאין מוקדקים בהם בכל הדברים שמדקדקים בבית דין של עשרים

שנתאחרו, כגון שעורים ושכולת שועל ושיפון ומיני קטניות, שעדיין לא היו ניכרים בחמשה עשר באדר (תלמיד ר"י מפרש שם)²⁷.

יתרון קלקול יסות הגשמים שלוחי בית דין יוצאים בחמשה עשר באדר, ומתקנים את הדרכים ואת הרחובות שנתקלקלו בימות הגשמים, וחופרים בורות שיחים ומערות, ומתקנים את המקוואות ואת אמת המים, ומציינים את הקברות (תוספתא שם א-ב, ד).

יתומים בית דין הם אביהם של יתומים (רמב"ם נחלות י ה), ולפיכך מי שמת והניח יורשים קטנים ולא מינה להם אפוטרופוס, בית דין חייבים להעמיד להם אפוטרופוס (רמב"ם שם; טוש"ע חו"מ רצ א).

בית דין שאמרו אינו בית דין של סתם שלשה בני אדם, אלא בית דין הממונה בעיר, או גדולי הדור (שו"ת הרא"ש פה כו; רמ"א שם), ולא אמרו שבית דין אביהם של יתומים אלא בקטנים, אבל לא בגדולים (נימוקי יוסף בבא קמא יח ב מדפי הר"ף: רמ"א שם).

שוטה השוטה דינו כקטן, ובית דין מעמידים לו אפוטרופוס (רמב"ם מכירה כט ד; טוש"ע שם כז).

חרש אף החרש דינו כקטן ומעמידים לו אפוטרופוס (טוש"ע שם), ומשיאים לו אשה, וכותבים לה כתובה על נכסיו (טוש"ע אה"ע סז ז).

מילה בית דין חייבים למול את הבן שלא מל אותו אביו, שנאמר: הַמּוֹל לְכֶם כָּל זָכָר (בראשית יז י) - לרבות חיוב על בית דין אם לא מל האב (ראה ערך מילה. קידושין כט א; רמב"ם מילה א א; טוש"ע יו"ד רסא א).

וכן חייבים בית דין למול את העבד שלא מל אותו רבו, ולא יניחו ערל בישראל ולא בעבדיהם (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד רסז א).

דיו בית דין מנדים על כבוד הרב (ברכות יט א).

הראויים לבית דין

חכמתם לסנהדרי קטנה, והיא בית דין של עשרים ושלשה, ולסנהדרי גדולה, והיא בית דין של שבעים ואחד, אין מעמידים אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגים בחכמת התורה, ובעלי דעה מרובה, היודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות ואצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם (רמב"ם סנהדרין ב א, על פי סנהדרין יז א).

יחוסם ואין מעמידים בסנהדרי קטנה וגדולה אלא כהנים לויים וישראלים המיוחסים הראויים להשיא לכהונה (רמב"ם שם, על פי משנה סנהדרין לב א), שנאמר: וְהִתְיַצְבוּ שָׁם עִמָּךְ (במדבר יא טז) - עמך, בדומים לך (גמ' שם לו ב; רמב"ם שם) בחכמה וביראה וביחס, או שנאמר: וְנִשְׂאוּ אִתָּךְ (שמות יח כב) - אתך, בדומים לך (גמ' שם).

לדבר ולשמוע כל סנהדרין שיש בה שנים יודעים לדבר וכולם ראויים לשמוע, ראוייה לעשות סנהדרין²⁸;

ואחד לשמוע (ברייתא סנהדרין יז ב); ויש אומרים: שלשה לדבר (ברייתא שם); ויש אומרים: אחד לדבר ואחד לשמוע (רמב"ם שם).²⁹ ויש מהתנאים המוסיף שאסור להעמיד בסנהדרין אף מי שנודע שהוא אכזרי (רבי יהודה בברייתא שם, ויד רמ"ה).³⁰ ויש מהראשונים המפרש שאף מלכי בית דוד אינם דנים כלל בדיני נפשות, ולא אמרו שדנים אלא בדיני ממונות (תוספתא

²⁷ ויש אומרים שיוצאים בהם על הירקות, שמתאחרים יותר מהתבואה (גמ' שם, בתירוח השני); ויש אומרים שלא נחלקו, אלא שיוצאים על שניהם (מאירי שם); ויש אומרים שיוצאים בהם כשהיתה השנה אפילה והתאחרו הזרעים לצמוח (ירושלמי שקלים א א), ומכל מקום לא היתה אפילה דיה על מנת שיעברו את השנה (פירוש רבנו משולם שם).²⁸ ויש אומרים: שנים לדבר

ודוקא לדון בכפייה, אבל בלא כפייה הרי זה דן, שהרי לא למדנו שפסול אלא מדין מלך, והיינו דבר של שררה, וזהו כשדן בכפייה (תוספות יבמות קא ב ד"ה ואנא; רא"ש שם יב ב; טור יו"ד רסט).

אכן הגר דן את חברו גר, אף על פי שאין אמו מישראל (גמ' שם קב א; רמב"ם שם יא יא; טוש"ע שם), ש"מקרב אחיך" שנאמר "עליך" הוא שנאמר, אבל את הגר דן אפילו שאינו מקרב אחיך (גמ' שם) ³².
בדיני נפשות אינו כשר עד שיהיו אביו ואמו מישראל, ואפילו לדון גר (רמב"ם שם, על פי סנהדרין לו ב), שנאמר למשה: "עמך", או "אתך", בדומים לך (ראה לעיל. סנהדרין שם) ³³.

וכן לחליצה אין הגר כשר להיות דיין עד שיהיו אביו ואמו מישראל, שנאמר: וְנִקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל (דברים כה י) - שיהא ישראל מכל הצדדים (יבמות קב א, ורש"י ד"ה בישראל; רמב"ם יבמות חליצה ד ה; טוש"ע אה"ע קסט ב) ³⁴.

עיו בסומא באחת מעיניו נחלקו תנאים אם כשר לדון בדיני ממונות:

• יש אומרים שפסול לדון, שנאמר: וְעַל פִּיהֶם יִהְיֶה כָּל רִיב וְכָל נִגְעַ (דברים כא ה) - מקיש ריבים לנגעים, מה נגעים שלא בסומים, שנאמר: לְכָל מִרְאֵה עֵינֵי הַפֶּה (ויקרא יג יב), אף ריבים שלא בסומים (רבי מאיר בברייתא סנהדרין לד ב).

• ויש אומרים שכשר לדון (סתם משנה סנהדרין לב א, לפי הגמ' שם לד ב), וכן הלכה (רבי יוחנן שם; רי"ף שם; ורא"ש שם ד ט; רמב"ם סנהדרין ב ט; טוש"ע חו"מ ז ב).

אכן הכל מודים שהסומא בשתי עיניו פסול (נימוקי יוסף שם, בדעת הרי"ף; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ³⁵, ומספר טעמים נאמרו בדבר:

• אף הדעה השניה מודה בהיקש מנגעים, אלא שדורשת אותו רק לענין סומא בשתי עיניו (מלחמות לרמב"ן שם; לבוש שם ג).

• כל הפסול להעיד פסול לדון, וסומא בשתי עיניו פסול להעיד, וממילא פסול לדון (המאור שם; נימוקי יוסף שם).

• סומא בשתי עיניו דומה ללילה גמור שאסור לדון בו (סמ"ע שם סק"ז).

והכל מודים שבדיני נפשות פסול לדון הסומא באחת מעיניו, וכל שכן בשתי עיניו (רמב"ם שם ב ט), שכל בעל מום פסול לסנהדרין (ראה לעיל), ואפילו לדיני ממונות הצריכים דיינים סמוכים, פסול הסומא באחת מעיניו, שאין סומכים אלא הראוי אף לדיני נפשות (ראה ערך סמיכה. רמב"ם שם ד י) ³⁶.

אשה לדעת הירושלמי אשה פסולה לדון, משום שלמדנו מהכתוב: וַיִּשְׁאָרוּ שְׁנֵי אֲנָשִׁים בְּמַחְנֶה (במדבר יא כו), והם היו סנהדרין (ירושלמי סנהדרין ג ט), וכן הלכה (טוש"ע חו"מ ז ד), ואמרו: אוי לדור שאין בו מי שידון לעם אלא אשה (זוהר ג יט א). ונחלקו ראשונים בדעת הבבלי:

ושלשה ובבית דין של שבעים ואחד, צריך שיהא בכל אחד מהם שבעה דברים:

• חכמה, שנאמר: הָבוּ לָכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים וְנִבְנִים (דברים א יג).

• יראה, שנאמר: וְאַתָּה תִּחְזֶה מִכָּל הָעָם וְגו' יֵרָאִי אֱלֹהִים וְגו' וְשָׁמַתְ עֲלֵהֶם (שמות יח כא).

• ענוה, נלמדת ממשה רבינו: מה משה רבינו עניו, שנאמר: וְהָאִישׁ מִשָּׁה עֲנִי מְאֹד (במדבר יב א), כך כל דיין צריך להיות עניו.

• שנאת ממון, שנאמר: וְאַתָּה תִּחְזֶה וְגו' שֹׁנְאֵי בָצַע (שמות יח כא), אפילו ממון שלהם אינם נבהלים עליו, קל וחומר שלא רודפים לקבץ ממון.

• אהבת האמת, שנאמר שם: אֲנָשִׁי אֱמֶת (שם), שירדפו אחרי הצדק מחמת עצמם, ויברחו מכל מיני עוול.

• אהבת הבריות להם, שנאמר: וַיִּדְעִים לְשִׁבְטֵיהֶם (דברים שם), אלו שרוח הבריות נוחה מהן, ובמה יהיו אהובים לבריות? בזמן שהן בעלי עין טובה ונפש שפלה וחברתם טובה ומשאם ומתנם ודבורם בנחת עם הבריות.

• בעלי שם טוב, שנאמר: אֲנָשִׁי חֵיל (שמות שם), שהם גבורים במצוות וכובשים יצרם עד שלא יהיה להם שום גנאי, ויהיה פרקם נאה, ובכלל אנשי חיל שיהיה להן לב אמיץ להציל עשוק מיד גוזל, כענין שנאמר: וַיִּקֶּם מִשָּׁה וַיּוֹשָׁעַן (שם ב יז). מדרש תנאים דברים א טו; רמב"ם סנהדרין ב ז).

ואין דברים אלה מעכבים, שאם לא נמצאו בהם כל שבע המעלות ממנים אלה שיש בהם ארבע, לא נמצאו מארבע ממנים משלש, לא נמצאו משלש ממנים מאחת (דברים רבה א ט), ואם לא נמצאו שלשה דיינים במעלות אלו, יבקשו שנים ויצרפו עמהם אחד, ואם לא נמצאו שנים, יבקשו אחד, ואם לא נמצא יבקשו שלשה שיצטרפו בין שלושתם כל המידות, ולעולם יבחרו הרע במיעוטו, ולא יעמדו ישראל בלי דיינים (רדב"ז שם).

הפסולים לבית דין

עמור הכל כשרים לדון דיני ממונות, ואפילו ממזר (סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין יא יא; טוש"ע חו"מ ז ב), ואפילו היו בית דין של שלשה כולם ממזרים, כשרים (רמב"ם שם ב ט; טוש"ע שם).

אכן בדיני נפשות הממזר פסול, שאין מושיבים בסנהדרין אלא מיוחסים המשיאים לכהונה (ראה לעיל. גמ' שם).

גר בית דין של שלשה שהיה אחד מהם גר הרי זה פסול, עד שתהא אמו מישראל (רמב"ם שם ב ט, על פי יבמות קב א; טוש"ע חו"מ ז א), שנאמר: מִקְרֵב אֲחִיךָ תֵּשִׁים עֲלֶיךָ מִלֶּךְ (דברים יז טו) - כל משימות שאתה משים לא יהיו אלא מקרב אחיך, וכשאמו מישראל הרי זה מקרב אחיך (יבמות מה ב) ³¹.

כשר אפילו לדיני נפשות, וכן לא חלקו בין כשדן את חברו גר, שכשר אפילו כשאין אמו מישראל, לכשדן ישראל, שפסול, אלא בדיני נפשות (רש"י יבמות קב א ד"ה גר ד). ³⁴ ויש מכשירים באביו מישראל בלבד, ולא אמרו עד שיהיו אביו ואמו מישראל אלא למעט אמו מישראל בלבד (תוספות שם ד"ה לענין; טור שם, בשם ספר המצוות); ויש מכשירים גם באמו מישראל בלבד (סמ"ק קפה). ³⁵ ויש מהראשונים הסובר שנחלקו אף בסומא בשתי עיניו (תוספות נדה נ א ד"ה ורבי, לגירסתם בגמ'), ויש מהפוסקים שהכריעו שבדיעבד יש לסמוך על המכשירים, ואם דן דינו דין (ב"ח שם). ³⁶ על פסול חרש לדון,

שם ד"ה אבל). ³¹ ויש אומרים שאם אביו מישראל, אף על פי שאין אמו מישראל, נקרא מקרב אחיך (תוספות יבמות קב א ד"ה לענין; בית יוסף שם; רמ"א שם). ³² ואותה שאמרו: הכל כשרים לדון דין ממונות, ואפילו גר (סנהדרין לו ב) בן את חברו גר הדברים אמורים (תוספות שם ד"ה חדא ויבמות קב ב ד"ה לענין; רשב"א יבמות שם) או שאמו מישראל, ואפילו כשדן את ישראל (רי"ף סנהדרין שם). ³³ ויש מהראשונים הסובר שבדיני ממונות גר דן את ישראל, אפילו כשאין אמו מישראל, וזהו שאמרו הכל כשרים ואפילו גר, ולא חלקו בין אמו מישראל לסתם גר אלא בדיני נפשות, שבאמו מישראל

רשע כל הפסול להעיד מחמת רשעה (ראה ערך פסולי עדות) – פסול לדון (טושי"ע שם ח, על פי משנה נדה מט ב), ודיין שיודע בחברו שהוא גזלן או רשע, אין לו להצטרף עמו, שנאמר: **מִדְּבַר שֶׁקֶר תִּרְחֹק** (שמות כג ז; שבועות ל ב; רמב"ם סנהדרין כב י; טושי"ע שם י), אף על פי שידון דין אמת, שמכל מקום גורם לפסוק את הדין על פי שלשה, ואין שם אלא אחד או שנים (ב"ח שם; פרישה שם), או שמא יכריע את הדין לרעה (פרישה שם), וכן היו נקיי הדעת שבירושלים עושים, לא היו יושבים בדין אלא אם כן יודעים מי ישב עמהם (סנהדרין כג א; רמב"ם שם; טור שם).

ולפיכך אסור לאדם חכם לישב בדין אלא אם כן יודע מי ישב עמו, שמא יצטרף עם אנשים שאינם מהוגנים ונמצא בכלל קשר בוגדים, לא בכלל בית דין (רמב"ם שם ב ד; טושי"ע חו"מ ג ד), ונחלקו אחרונים בדבר:

- יש אומרים שלא אמרו אלא באדם גדול וחשוב כנקיי הדעת שבירושלים, אבל סתם דיין אינו אסור לישב עם חברו אלא אם כן יודע ודאי שהוא רשע (ב"ח חו"מ ז יד).

- יש אומרים שבתחילת דין אסור לישב עם סתם אדם אלא אם כן יודע ודאי שהוא כשר, אבל אם כבר ישב, ונודע לו אחר כך באמצע הדין שאינו בחזקת כשר, אין צריך לפרוש ממנו אלא אם כן יודע ודאי שהוא רשע (תומים שם, אורים ס"ק כג).

שתוי יין שתוי יין אסור לדון בדיני נפשות, שנאמר: **וְלֹרְזֵנִים אֵי שֶׁכָּר** (משלי לא ד) – העוסקים ברוזו של עולם אל ישתכרו (סנהדרין מב א), ואף על פי שבפסוק לא הוזכרה אלא שכרות, מכל מקום מדרבנן הוסיפו לאסור כשהוא שתוי, אף על פי שלא השתכר [ראה ערך שכור] (שו"ת הב"ח מא), ולא היו שותים יין כל אותו היום (משנה שם מ א; רמב"ם סנהדרין יב ג), אפילו פחות מרביעית (ערוך לר שם).

ונחלקו הדעות:

- יש אומרים שהוא דוקא בדיני נפשות, אבל בדיני ממונות מותר לשתוי יין לדון, אף על פי שבהוראת איסור והיתר אסור לו להורות (תוספות שם מב א ד"ה העוסקים; שו"ע חו"מ ז ה, בשם יש אומרים).

- יש אומרים אף בדיני ממונות (שו"ת הב"ח שם).

- יש מחלקים: בבית דין של שלשה אם אחד מהם הוא שתוי יין – מותר להצטרף עם השנים; אבל יחיד מומחה שהוא שתוי יין אסור לו לדון יחידי (תומים שם סק"ו).

כשנמצא פסול, אם הדין מתבטל נמצא אחד מהדיינים קרוב או פסול, נחלקו אחרונים בדינו:

- יש אומרים שכל הדין נתבטל, אפילו שנשארו שלשה דיינים כשרים מלבד הפסול (שו"ת מהרש"ך א סז; תורת חיים (מהר"ח"ש) ב יח).

- יש אומרים ששאר הדיינים כשרים וגוף הדין קיים, אלא שאם חתמו על פסק דין לראיה, ואחד מבעלי הדין מכחיש שלא נפסק כך הדין, אין הפסק מועיל לראיה, שחתימתם על הפסק אינה אלא

- יש סוברים שאף לדעתו אשה פסולה, שכל הכשר לדון כשר להעיד (משנה נדה מט ב), ואשה פסולה להעיד (ראה לעיל), וממילא אי אפשר שתהיה כשרה לדון (תוספות בבא קמא טו א ד"ה אשר, בשאלה; תוספות נדה נ א ד"ה כל, בתירוץ השני).

- ויש סוברים שאשה כשרה לדון לעולם, כדרך שדבורה היתה שופטת³⁷, שכשלמדנו מ"אשר תשים לפניהם" שהשוה הכתוב אשה לאיש לכל דינים שבתורה (ראה לעיל) אף דיינים בכלל, ולא אמרו שכל הכשר לדון כשר להעיד אלא באיש הכשר לדון, אבל אשה כשרה לדון ופסולה להעיד (תוספות בבא קמא שם, בתירוץ, ותוספות נדה שם, בתירוץ הראשון; חינוך עז, בשם קצת מפרשים; ריטב"א קידושין לה א; רשב"א בבא קמא טו א, בתירוץ ראשון).

קטן הקטן פסול לדון (טור חו"מ ז), שהרי אמרו: כל הכשר לדון כשר להעיד (משנה נדה מט ב), וממילא שכל הפסול להעיד פסול לדון, והקטן כיון שפסול להעיד (ראה ערך פסולי עדות) – פסול לדון (ב"ח שם ג), ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שצריך להיות מבין שלש עשרה שנה ומעלה (טור שם, לדעה זו; שו"ע שם ג, בשם יש אומרים), אך כשר אפילו כשלא הביא שתי שערות (ירושלמי סנהדרין ד ז), ואף על פי שלעדות הוא פסול כל שלא הביא שתי שערות (ראה ערך פסולי עדות), הרי זה בכלל כל הפסול להעיד פסול לדון, משום ששם קטנות פוסל בין בעדות ובין בדיינות אלא שגדרי הקטנות אינם שווים ביניהם (סמ"ע שם סק"ט)³⁸.

- ויש אומרים שאינו ראוי לדון עד שיהיה בן שמונה עשרה שנה ויביא שתי שערות, כשם שמצינו ביאשיהו המלך שהחזיר כל מה שדן עד בן שמונה עשרה שנה (שבת נו ב. טור שם, בסתם; שו"ע שם, בשם יש אומרים) ואינו דומה לעדות שכשר מבין שלש עשרה שנה, שבעדות אינו צריך אלא להגיד מה שראה, אבל בדיינות צריך בינה והשכל ולירד לעמקו של דין לזכות ולחובה, וכשהגיע לבן י"ח שנה כבר שכלו שלם (ב"ח שם; סמ"ע שם), אבל אם לא הביא שתי שערות פסול, עד הזמן שנקרא גדול לכל דינים שבתורה (פרישה שם, לדעה זו)³⁹.

עד כל עד פסול להיות דיין באותו דבר (ראה ערך אין עד נעשה דיין).

קרוב כל הפסולים להעיד מחמת קרובה (ראה ערך קרוב) – פסולים לדון (טושי"ע חו"מ ז ט, על פי משנה נדה מט ב), ולא לבעלי דינים בלבד, אלא אפילו הם קרובים זה לזה הרי הם פסולים (ירושלמי סנהדרין ג ט; רי"ף שם כט ב; רא"ש שם ג לב; רמב"ם עדות טז ה, וכסף משנה; טור ורמ"א בשו"ע ז ט), לפי שאמרה תורה: הרוג על פי עדים, הרוג על פי דיינים – מה עדים אין קרובים זה לזה, אף הדיינים אין קרובים זה לזה (ירושלמי שם).

וכן לא יהיו הדיינים קרובים לעדים, שהרי אם הוזמו נהרגים על פיהם (ירושלמי שם; רי"ף שם; רא"ש שם; רמ"א שם); ויש שכתבו שאין הטעם משום הזמה, אלא שגזרת הכתוב הוא בעדים שלא יהיו קרובים זה לזה (ראה ערך פסולי עדות), וממילא נשמע שהוא הדין שלא יהיו קרובים לדיינים, שכשם שאינו מעיד עם קרוב, כך אינו מעיד בפני קרוב (רי"ן כתובות כח ב).

השלישי). 38. ויש המפרש שלדעה זו קטן כשר מן התורה לדון, ומדברנן הוא שהצריכו שלש עשרה שנה, שיהא נראה כגדול (ב"ח שם). 39. ולדעה הראשונה, אותה שאמרו שיאשיהו המלך החזיר משלו כלל מי שחייב בדין שדן עד בן שמונה עשרה שנה, לא שאסור לדון עד שיהא בן שמונה עשרה, אלא שהחמיר על עצמו חומרא יתרה מה שהחזיר מבין י"ג שנה ומעלה (טור שם).

ראה ערכו; על פסול שוטה לדון, ראה ערכו. 37. ולדעה הראשונה, אין להביא ראיה מדבורה, מפני שקיבלו אותה עליהם מפני השכינה (תוספות בבא קמא טו א ד"ה אשר), כדרך שאדם מקבל אחד מן הקרובים (רי"ן שבועות ל א), או שהיא היתה דנה על פי הדיבור (תוספות נדה נ א ד"ה כל, בתירוץ השני), או שהיא לא היתה דנה כלל, אלא מלמדת להם הדיינים (תוספות שם, בתירוץ

אחד, או שקיבל דין כשר אחד במקום שנים, שאין כאן אלא חסרון אחד; אבל אם קיבל פסול במקום שנים כשרים, שיש כאן שני חסרונות – אפילו נגמר הדין על פיו, יכול לחזור בו (תוספות שם ד"ה אמר; רי"ף שם; רא"ש שם ג ד; טור שם; רמ"א שם, בשם יש חולקים, ושכן הסכמת רוב הפוסקים).

כשעשו קנין וכל זה בשלא קנו מידו (ראה ערך קנין) על קבלת הפסול, אבל אם קנו מידו, אינו יכול לחזור בו, אפילו לפני גמר דין (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

קבלה חוץ לבית דין אין קבלת פסול מועילה אלא כשהבעל דין קבלו עליו אפילו לאחר גמר דין יכול לחזור בו (הגהות אש"ר סנהדרין ג ד, בשם האור זרוע; ש"ך חו"מ כב סק"א, על פי ירושלמי שם ג ד); ויש הסובר שאינו יכול לחזור בו (נימוקי יוסף סנהדרין סח א)⁴³.

השלשת טעות השלשת המעות בידי פסול או קרוב אין פירושה קבלה לדין (ריב"ש שיא; רמ"א שם א).

כשנודע שטעה לא אמרו שקבלת פסול מועילה, אלא כשלא נודע שטעה, אבל אם נודע שטעה יכול לחזור בו אפילו לאחר גמר דין, שאין קבלה זו עדיפה מפשרה, שבלא קנין יכול לחזור בו, וכל שכן כאן שקיבל עליו לדון ולא לטעות (מרדכי סנהדרין תרפו; רמ"א שם).

קיבל עליו הפסול שיעשה דין, ועשה פשרה, אף זה הוא כטעות, ויכול לחזור בו (מרדכי שם; תשובות מימוניות שופטים י; סמ"ע ושו"ך שם).

גוי קיבל עליו גוי לדין, אפילו קנו מידו – אין הקנין כלום, ואסור לדון לפניו (שו"ת הרא"ש יח ה; טור חו"מ כו; שו"ע שם כב ב), אבל אם כבר דן לפניו, אינו יכול לחזור בו (רמ"א שם, על פי מרדכי שם); ויש מהאחרונים הסובר שאין הבהל בין לתחילה לדיעבד, אלא בין קיבל עליו סתם לדון בדיני גוים שאין קנין מועיל ואסור לדון לפניו, לקיבל עליו לדון לפני גוי ידוע, שהרי זה כקיבל עליו קרוב או פסול, שהגוי הזה נאמן עליו וסומך עליו, ולכן אם קנו מידו מועיל, ואפילו לפני גמר דין (שו"ך שם ס"ק טו).

זמן ישיבתם

ימי הישיבה בראשונה, קודם תקנת עזרא, היו בתי דינים קבועים בכל יום; בא עזרא ותיקן שיהיו בתי דינים קבועים בשני ובחמישי בשבת בלבד (כתובות ג א). ופירשו ראשונים שעזרא לא מיעט זמן ישיבת בתי הדינים, אך נחלקו בפירוש תקנתו:

- יש מפרשים שקודם התקנה לא היו יושבים בכל יום בקביעות, אלא כשהיו צריכים לשום דין היו יושבים בכל יום, ועזרא תיקן שיהיו יושבים בקביעות בשני ובחמישי, וכל הרוצה לדון יבוא וידון (רש"י שם ד"ה שבת דינים, לפי תוספות רא"ש שם; תוספות שם ד"ה שבת, בשם רבנו תם).
- יש מפרשים שקודם לכן לא היו קבועים אלא בעיר אחת, ועזרא תיקן בכל עיר ועיר בשני וחמישי (תוספות שם, בשם ר"י; ריטב"א שם, בשם התוספות, בתירוץ הראשון).

דין לאחר גמר דין, אבל אם קבלו עליו בבית דין – אפילו קודם גמר דין אינו יכול לחזור בו (נימוקי יוסף שם).⁴³ ויש מהאחרונים שביאר שאם קבלו וטענו התביעות לפניו, אפילו חוץ לבית דין, הרי נעשו עכשיו בית דין, והרי זה כקבלו בפני בית דין, אבל אם קבלו חוץ לבית דין, ודנו הדין שלא בפניו –

בתורת עדות, ובעדים נמצא אחד מהם קרוב או פסול עדותם בטלה (קצות החושן לו סק"ז. וראה נתיבות שם סק"י שגם בדיינים סומכים עליהם)⁴⁰.

פסול שקבלוהו

אם יכול לחזור בו בעל דין שקבל עליו קרוב או פסול לדונו, נחלקו בו תנאים:

- יש אומרים שיכול לחזור בו (רבי מאיר במשנה סנהדרין כד א).
 - ויש אומרים שאינו יכול לחזור בו (חכמים שם).
- ונחלקו אמוראים במה נחלקו:

• יש אומרים שנחלקו כשהתובע אמר לנתבע: אם יזכוך יהא מחול לך, ובזה הוא שיש אומרים שאינו יכול לחזור בו, שמכיון שיצא זכאי – זכה זה במה שבידו, אבל כשהנתבע אמר לתובע: אם יחייבוני אתן לך, דברי הכל יכול לחזור, הואיל והממון בידו אין בו כח לתובע להוציא אלא בדיינים כשרים (רב יהודה אמר שמואל בגמ' שם, ורש"י ד"ה במחול, וד"ה אבל אתן, וד"ה דברי הכל).

• ויש אומרים שנחלקו כשהנתבע אמר לתובע: אם יחייבוני אתן לך, והכל מודים שאם התובע אמר לנתבע: אם יזכוך יהא מחול לך, שאין יכול לחזור בו (רבא שם).

שוב נחלקו אמוראים אם המחלוקת היא לאחר גמר דין, אבל קודם גמר דין דברי הכל יכול לחזור בו (רבי יוחנן ורבא שם ב); או שהמחלוקת קודם גמר דין, אבל לאחריו לדברי הכל אינו יכול לחזור בו (ריש לקיש שם).

להלכה קודם גמר דין – כשאמרו פלוני חייב, ואפילו כשלא הוציא עדיין את הממון (טור שם; נימוקי יוסף סנהדרין סח ב, וכסף משנה ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם)⁴¹ – יכול לחזור בו, ולאחריו אינו יכול לחזור בו, ואין הבהל בין הלשונות השונים (רמב"ם סנהדרין ז ב; טוש"ע חו"מ כב א).

ודוקא כשלא אמר בפירוש שמחל לו, אבל אם אמר לו כן, מכיון שמחילה אינה צריכה קנין, אינו יכול לחזור בו אפילו לפני גמר דין (נימוקי יוסף שם, בשם הרא"ה)⁴².

קבלת דיינים פסולים מרובים מבואר בגמרא שיש הבהל בין קבל עליו דין פסול במקום דין אחד, והוא מצטרף אל דיינים כשרים, שאין כאן אלא חסרון אחד, שהוא פסול, לקיבל עליו הפסול במקום שנים כשרים, שיש כאן שני חסרונות (סנהדרין כד א). ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהבהל זה לא להלכה נאמר אלא לחידוש ולרבותא, שלדעה הראשונה יכול לחזור בו אפילו כשלא קיבל עליו את הפסול רק כדיין אחד (רש"י שם ד"ה דקבלה), ולדעה השניה שאינו יכול לחזור בו, אפילו כשקיבל עליו את הפסול במקום שלשה כך הדין (רמב"ם שם; ריב"ש שיא, בשם הרמב"ן; שו"ע שם).
- ויש סוברים שהבהל זה להלכה נאמר ולדעה השניה, שלא אמרו שאינו יכול לחזור בו אלא דוקא כשקיבל עליו הפסול במקום דין

⁴⁰ על דין שיש לו צד הנאה בדבר, ראה ערך נוגע; על דין שהוא אוהב, ראה ערכו; על דין שהוא שונא, ראה ערכו. ⁴¹ ויש מהראשונים הסובר שהוא דוקא לאחר שהוציא כבר את הממון בדין זה (טור שם, בדעת הרמב"ם). ⁴² ויש הסובר שדוקא כשקבלו חוץ לבית דין הוא שיש חילוק בין קודם גמר

בימינו יש מהראשונים שכתב שעכשיו נוהגים לדון בערב שבת מפני ביטול תלמוד תורה של מלמדים (סמ"ק רכו; תרומת הדשן רכו, בשמו), ודוקא לענין ממון יש להקל, שהפקר-בית-דין הפקר, ואף אם יטעו הבית דין מחמת טרדתם, הרי זה בכלל הפקר בית דין, אבל בדבר איסור, כגון לדון בחליצה וגטין, אין להקל (תרומת הדשן שם; רמ"א שם, וסמ"ע סק"ג). ונהגו האשכנזים להקל כדבריו בדרך מקרה לפעמים, אבל לא בקביעות (רמ"א שם).

דיני נפשות בשבת אסור לדון מדרבנן בתחילת דיני נפשות, **בשבת, ערב** שמא יבואו לכתוב (כן משמע בתוספות סנהדרין לה א שבת ויום טוב ד"ה ליגמריה).

ולדון בערב שבת וערב יום טוב, אסור מן התורה (משנה סנהדרין לב א; ירושלמי ביצה ה ב), לפי שאי אפשר לדון היום ולגמור דינו היום שמא יראו שיש לדונו לחובה, וצריכים להלין את הדין קודם שיפסקו (ראה ערך הלנת הדין), וכן אסור לדונו ויגמרו דינו למחר בשבת, שמא יתחייב בדין, ואסור להרגו בשבת (ראה ערך עונש בשבת), ולהרגו באחד בשבת אי אפשר, שנמצא אתה מענה את דינו (ראה ערך עניי הדין), וכן אי אפשר לדונו בערב שבת ולגמור דינו באחד בשבת, שמא ישכחו הדיינים את הטעמים לכל ישובם ובירורם (סנהדרין לה א; רמב"ם סנהדרין יא ב).

זמן הישיבה זמן ישיבת הדיינים בסנהדרי קטנה ובבית דין של שלשה בכל יום הוא מן הבוקר ועד זמן סעודה, היינו שעה ששית, שהיא זמן סעודת תלמידי חכמים (שבת י א), ונחלקו אם הוא סוף שעה שישית (רמב"ם סנהדרין ג א; טור חו"מ ה), או תחילת שעה שישית (בית יוסף שם ג; שו"ע שם). מכאן ואילך אין צריכים לישב (טור שם; רמ"א שם), אבל אין אסור של ביטול תורה אם ירצו לישב יותר (ב"ח שם)⁴⁵.

הנהגותיהם

ניסוח דינין כל דיין שדן דין אמת לאמתו, משרה שכינה בישראל, שנאמר: אֱלֹהִים נָצַב בַּעֲדָת אֵל בְּקֶרֶב אֱלֹהִים וְשֹׁפֵט (תהלים פב א).

וכל דיין שאינו דן דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: מִשֹּׁד עֲנִיִּים מֵאַנְקַת אֲבִיּוֹנִים עֲתָה אָקוּם יֹאמַר ה' (שם יב ו).

וכל דיין שנוטל מזה ונותן לזה שלא כדין, הקדוש ברוך הוא נוטל ממנו נפשו, שנאמר: אֵל תִּגְזֹל דָּל פִּי דָל הוּא וְאֵל תִּדְפֹּא עֲנִי בִשְׁעַר פִּי ה' יָרִיב רִיבָם וְקָבַע אֶת קִבְעֵיהֶם נָפֶשׁ (משלי כב כג-כ). סנהדרין ז א; רמב"ם סנהדרין ג ט; טוש"ע חו"מ ח ב).

שמא יאמר הדיין מה לי ולצער הזה - לצרה הזאת (רמב"ם שם; טור שם), שאם אטעה איענש (רש"י סנהדרין ו ד"ה מה לי) - תלמוד לומר: וְעַמְּךָ בְּדָבָר מִשְׁפָּט (דברי הימים ב יט ו) - אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות (גמ' שם; רמב"ם שם; טור שם; רמ"א שם), ש"עמכם" פירושו לפי מה שעם לבבכם, היינו לפי מה שלבבכם נוטה בדבר תשפטו, ותתכוננו להוציא הדין לצדקו ולאמתו, ולא תיענשו (רש"י שם ד"ה תלמוד לומר).

• ויש מפרשים שקודם לכן לא היו לבתי הדינים שעה קבועה, ואף על פי שהיו יושבים בכל יום היו בעלי הדינים מתבטלים ממלאכתם, ותיקן עזרא שיהיו קבועים בשני ימים בשבת מבוקר ועד ערב (ריטב"א שם, בשם התוספות, בתירוץ השני)⁴⁴.

הטעם שקבע בשני ימים אלה של שני וחמישי דוקא, הוא מפני שבימים אלה רגילים לבוא לעיר לקריאת התורה (בבא קמא פב א); או שכשיצטרכו בית דין להשביע בעלי הדינים בספר תורה יהיה הספר תורה מוכן, ולא יצטרכו לטרוח בהוצאתו אז, ולא יצטרכו לטרוח בכל יום להוציא ספר תורה (טור חו"מ א, בשם רב האי גאון, לגירסתו בגמ').

אם יש צורך אף על פי שלאחר תקנת עזרא עיקר קביעות בתי דינים הוא בשני ובחמישי, אם באיזו עיר יש צורך בה שבית דין ישובו בכל יום, מושיבים בה בתי דינים בכל יום, הכל לפי צורך השעה (טור חו"מ ה, בשם הר"י ברצלונ, על פי כתובות ג א), ולכן בזמן הזה קביעות כל הימים שוה (טור שם), דהיינו שיושבים בכל יום (טור שם, לפי הב"ח), או שרשאים לבחור אפילו יום אחר מימות השבוע שיהיה קבוע לשיבת בית דין (טור שם, לפי פרישה שם ב, ודרישה שם א). ואין זה נגד תקנת עזרא, שהוא לא תיקן אלא לפי שבימיהם היה עם רב מישראל בערים ובכפרים, ובני הכפרים היו רגילים לבוא בשני ובחמישי לקריאת התורה, ודבר זה לא שייך בימינו (ב"ח שם).

דיני ממונות מדין תורה כל הימים ראויים לדון בדיני ממונות, אבל **בשבת ויום טוב** חכמים אסרו לדון בשבת ויום טוב, גזירה שמא יכתוב (ביצה לו ב; רמב"ם שבת כג יד; טוש"ע חו"מ ה א), ואם עברו ודנו, בין בשוגג ובין במזיד, דיניהם דין (תוספתא ביצה (ליברמן) ד ד; רי"ף שם, בשם הירושלמי; רא"ש שם ה ב, בשם הירושלמי; טוש"ע שם).

דיני ממונות וכן אסרו חכמים לדון בערב שבת וערב יום טוב **בערב שבת** (ירושלמי ביצה ה ב; טוש"ע שם ב), לפי שהדיינים צריכים להיות מתונים בדין, ובערב שבת וערב יום טוב טרודים להכין צרכי שבת ויום טוב (ר"ן כתובות ב א; טור שם; סמ"ע שם סק"ג).

ודוקא לקבוע זמן לבעלי דינים שיבואו וידונו להם, אבל אם באו מאליהם לדין, מקבלים טענותיהם (ר"ן שם), אבל אין דנים בהם, אפילו נתרצו בעלי הדינים, שהדיינים טרודים וצריכים להיות מתונים בדין (סמ"ע שם).

אם הזמינו לבעלי דינים לבוא בערב שבת או ערב יום טוב, אינם צריכים לבוא (טוש"ע שם), אפילו אם יש לדיינים מי שיטרח בשבילם לצרכי שבת, ושאפילו אם הם רוצים רק לקבל הטענות, לפי שגם בעלי הדינים יכולים לומר שטרודים בצרכי שבת ויום טוב (ב"ח שם; סמ"ע שם), ואפילו הזמינום לבוא אחר שבת ויום טוב ולא באו, אין קונסים אותם, שיוכלו להתנצל ולומר שמפני טרדות שבת ויום טוב שכחו (טוש"ע שם, וסמ"ע שם סק"ד).

לא היו טרודים בצרכי שבת לא הדיינים ולא בעלי הדינים, כגון שאחרים עוסקים בשבילם, ונתרצו בעלי הדינים מאליהם שידונו להם, מותרים גם לדון להם הדין (ב"ח שם).

בשם שיטה ישנה, שכתב בשם אית דמתרצו. ⁴⁵ על זמן ישיבת סנהדרין גדולה, ראה ערך בית דין הגדול; על איסור הישיבה בדין סמוך לזמן תפלה, שמא ימשך הדין עד שיעבור זמן תפלה, ראה ערך תפלה; על האיסור לדון

אין הקבלה מועילה (נתיבות המשפט שם סק"א). ⁴⁴ ויש מהראשונים שפירש שאכן עזרא מיעט ישיבת בתי הדינים ממה שהיה קודם לכן, מפני שסבר שספר התורה מתבזה אם מוציאים אותו בכל יום להשביע בו (שיטה מקובצת שם,

יִרְאֶה כָּל חֲכָמִי לֵב (איוב לו כד. ראש השנה יז א; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ואסור לו לנהוג קלות ראש בהם, אף על פי שהם עמי הארץ, ולא יפסיע על ראשי עם קודש (סנהדרין ז ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שנאמר: וְלֹא תַעֲלֶה בְּמַעֲלֹת (שמות כ כג), וסמוך לו: וְאַלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים (שם כא א), כלומר: אף לשופטים אני מזהיר (סנהדרין שם, ורש"י ד"ה וסמך ליה).

כבודם

מצות כבודם ואימתם מצוה על הצבור לנהוג כבוד בדיינים (רמב"ם סנהדרין כה ג; טושי"ע חו"מ ח ד), ותהיה אימתם עליהם (סנהדרין ח א; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שנאמר: וְאַצְוֶה אֶתְכֶם בְּעֵת הַהִיא (דברים א יח) – זוהי אוהרה לצבור שתהא אימת דין עליהם (סנהדרין שם; רמב"ם שם).

אף הדיין לא יתבזה בפני הצבור, ולא ינהג קלות ראש בעצמו (רמב"ם שם; טושי"ע שם), וכיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה, כדי שלא יתבזה בפניהם (רמב"ם שם ד, על פי קידושין ע א; טושי"ע שם), וקל וחומר לאכול ולשתות ולהשתכר בפני רבים (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

שמש כל דין שאין לו מי שישמשנו, אסור לו לקבל עליו להיות דין (הגהות מיימוניות סנהדרין כה ג, על פי ירושלמי סנהדרין ב ו; רמ"א שם ד).

שליח בית דין אף בשליח-בית-דין אסור לנהוג קלות ראש (רמב"ם שם ה; טושי"ע שם ה), והמצער שליח בית דין – בבזוי (רש"י קידושין ע ב ד"ה וציער; ר"ן שם יב ב) או בהכאה (רש"י שם יב ב ד"ה דמצער) – יש רשות לבית דין להכותו מכת-מרדות (רמב"ם שם ו, על פי קידושין יב ב; טושי"ע שם), וחייב נידוי (רמב"ם שם ה, ותלמוד תורה ו יד; טושי"ע יו"ד שלד מג).

האוסר שאינו חושש על גזירת בית דין מי שאומר שאינו חושש על גזירת בית דין, אף על פי שבא לבית דין, מנדים אותו, הואיל ואמר שלא בא מחמת גזירתם הרי זו הפקרות (רמ"א חו"מ יא א).

מחילה על נידוי משום נהיגת הפקרות בבית דין מי שנתחייב נידוי מפני שנהג הפקרות בבית דין, ורצו בית דין למחול על כבודם ולא נידוהו, הרשות בידם, והוא שלא יהיה בדבר הפסד בכבוד הבורא, כגון שהיו רבים מבעטים בכבוד התורה ובדיינים, שהואיל ופקרו העם בדבר צריכים לחזק ולענוש כפי מה שיראה להם (רמב"ם סנהדרין כו ו; טושי"ע יו"ד כז ב).

קללת דין המקלל את הדיין עובר בלא תעשה מיוחד – מלבד הלאו על קללת כל אדם מישראל (ראה ערך קללה) – שנאמר: אֱלֹהִים לֹא תִקְלָל (שמות כב כז. סנהדרין סו א; רמב"ם סנהדרין כו א; טושי"ע חו"מ כז א), ונמנה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה שטו; סמ"ג לאוין רט; חינוך סט)⁴⁶, ואינו חייב אלא אם כן קילל בשם משמות הקודש (ראה ערך קללה).

נחלקו ראשונים אם המקלל את הדיין לוקה שתיים – משום קללת כל אדם, ומשום קללת דין (רמב"ם שם ב; או אחת בלבד (טור שם, לפי ט"ז שם א ד"ה לוקה), לפי שעצם הלאו בקללת כל אדם למדנו מקללת דין, ואין להלקות שתי מלקות מכתוב אחד (ט"ז שם).

ישיבה בדין כל בית דין של ישראל שהוא הגון – שכינה עמהם, ולפיכך צריכים הדיינים לישב באימה וביראה ובעטיפה וכובד ראש, ואסור להקל ראש, או לשחק, או לספר בשיחה בטלה בבית דין אלא בדברי תורה וחכמה (רמב"ם סנהדרין ג ז; טושי"ע חו"מ ח ב), ובזמן הזה אין עטיפה נהוגה, אבל יש נוהגים כשיושבים בדין לובשים בגד עליון שהולכים בו לבית הכנסת (ברכי יוסף שם סק"ה, בשם השל"ה), ולעולם יראה דין עצמו כאילו חרב מונחת לו על צוארו, וגיהנם פתוחה לו מתחתיו (סנהדרין ז א; רמב"ם סנהדרין כג ח; טושי"ע שם), ויהיו הדיינים יודעים את מי הם דנים, ולפני מי הם דנים, ומי עתיד להיפגע מהם אם נטו מקו האמת, שנאמר: אֱלֹהִים נֹצֵב בְּעֵדֶת אֵל (תהלים פב א), ואומר: רְאוּ מָה אַתֶּם עֹשִׂים כִּי לֹא לְאָדָם תִּשְׁפָּטוּ כִּי לֵה' (דברי הימים שם. סנהדרין ו ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

השהיית הדין צריך הדיין להיות מתון בדין (טושי"ע חו"מ י א, על פי אבות א א), שישעה אותו כדי להוציאו לאמתו (רש"י סנהדרין לה א ד"ה שמתמץ), שנאמר: אֲשֶׁרוּ תִמְוֹץ (ישעיהו א יז) – אשרי דין שמחמץ את דינו (גמ' שם), וישא ויתן בו, ויהיה ברור לו כשמש (טושי"ע שם, על פי גמ' שם ז ב).

והגם בו בהוראה, וקופץ ופוסק הדין קודם שיחקרנו היטב בינו לבין עצמו עד שיהיה ברור לו כשמש, הרי זה שוטה, רשע וגס רוח (רמב"ם סנהדרין כ ז, על פי אבות ד ז; טושי"ע שם).

הנחת תלמיד בור אין לדיין להניח שישב תלמיד בור לפניו, שלא ישא ויתן עמו ויטהו מדרך אמת, שנאמר: מְדַבֵּר שֶׁקֶר תִּרְחֹק (שמות כג ז. שבועות לב ב; רמב"ם שם כב ב; טושי"ע שם ט ו).

שלא הגיע להוראה ומורה כִּי רַבִּים חָלְלִים הָפִילָה (משלי ז כו) – זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה (עבודה זרה יט כ; רמב"ם שם כ ח; טושי"ע שם י א). וכל דין שבא לפניו דין, והתחיל לדמותו כדין פסוק שכבר ידע אותו, ויש עמו בעיר גדול הימנו בחכמה ואינו הולך ונמלך בו, הרי זה בכלל הרשעים שלבם גס בהוראה (רמב"ם שם, על פי יבמות קט ב; טושי"ע שם ב), ורעה על רעה תבוא לו, שמגסות רוחו מביא לידי עוות הדין (רמב"ם שם, על פי גמ' שם).

שהגיע להוראה ואינו מורה וְעֲצָמִים כָּל הַרְגִּיָּה (משלי שם) – זה שהגיע להוראה ואינו מורה (עבודה זרה שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם א), והוא שיהיה הדור צריך לו, אבל ידע שיש שם ראוי להוראה ומונע עצמו מהוראה, הרי זה משובח (רמב"ם שם; טושי"ע שם), וכל המונע עצמו מן הדין, מונע ממנו איבה וגזל ושבועת שוא (אבות ד ז; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ודרך החכמים הראשונים בורחים מלהתמנות, ודוחקים עצמם הרבה שלא לישב בדין עד שידעו שאין שם ראוי כמוהו, ושם ימנעו עצמם מן הדין תתקלקל השורה, ואף על פי כן לא היו יושבים בדין עד שהיו מכבידים עליהם העם והזקנים ומפצירים בהם (רמב"ם שם ג י, על פי סנהדרין יד א וירושלמי בכורים ג ג; טושי"ע שם).

התנהגות הדיין אסור לדיין להתנהג בשררה וגסות רוח על הצבור, אלא יתנהג בענוה וביראה (רמב"ם שם כה א; טושי"ע שם ח ד), וכל פרנס המטיל אימה יתרה על הצבור שלא לשם שמים, נענש ואינו רואה לו בן תלמיד חכם, שנאמר: לִכֶּן יִרְאוּהוּ אֲנָשִׁים לֹא

ברכת השם (רבי אליעזר בן יעקב שם), מכל מקום אף לסוברים שהוא קודש, הרי הוא כולל אף את הדיין, לפי שנאמר: "לא תקלל", ולא: לא תקל (גמ' שם) – שתי קללות במשמע, ואלהים אף הוא שתי לשונות יש בו, ולפיכך דורשים

בלילה, ראה ערך דין. ⁴⁶ ואף על פי שנחלקו תנאים אם שם אלהים זה הוא חול (רבי ישמעאל בברייתא שם) ומשמעו דין (גמ' שם); או שהוא קודש (רבי עקיבא בברייתא שם; רבי אליעזר בן יעקב בברייתא אחרת שם) ומשמעו איסור

לשם שמים וכל אלו הדברים לפי מה שיראה הדין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם (ראה ערך כבוד הבריות), וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב, שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם, אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד (רמב"ם שם י; טור חו"מ ב) ⁴⁷.

שכרם

הנוטל שכר לדון, דיניו בטלים (משנה בכורות כט א; רמב"ם סנהדרין כג ה; טוש"ע חו"מ ט ה), שנאמר: רָאָה לְמַדְתִּי אֶתְכֶם וגו' (דברים ד ח) – מה אני בחנם, אף אתם בחנם (גמ' בכורות שם), ולפי שעבר על האיסור קנסוהו חכמים שדיניו בטלים (ב"ח ופרישה שם, על פי תוספות קידושין נח ב ד"ה מימיו).

ולא בלבד אותו דין שידוע לנו שנטל עליו שכר, אלא אף כל הדינים האחרים שדן – בטלים, אלא אם כן ידוע לנו שלא נטל עליהם שכר (ר"ן קידושין שם; שו"ע שם), ואם אינו נוטל אלא שכר בטלתו – מותר, והוא כשינכר לכל שאינו נוטל אלא שכר בטלתו, כגון שיש לו מלאכה ידועה לעשותה בשעה שיש לו לדון, ואומר לבעלי הדין: תנו לי מי שיעשה מלאכתי במקומי, או תנו לי שכר פעולה של אותה מלאכה שאבטל ממנה, ודוקא כשמקבל משניהם בשוה, וזה בפני זה (רמב"ם שם, על פי כתובות קה א; טוש"ע שם), שאם נוטל זה שלא בפני זה, יחשוב חברו שנתן לו יותר, או הנותן עצמו יחשוב שלא נטל אלא ממנו בלבד, ויחדהו שנוטל שוחד (כסף משנה שם).

אבל אם אין שכר הבטלה ניכר, כגון שאין לו מלאכה ידועה, אלא שאומר שמא יודמן לי שכר בקניית סחורה וסרסרות, ובשביל זה מבקש שכר – אסור (טוש"ע שם, על פי כתובות שם), ואף בזה אם עבר ונטל, דיניו בטלים, אבל אם ידוע שהוא בעל מלאכה, אלא שבאותו זמן שבאו לדון לפניו אינו עוסק במלאכתו, מכוער הדבר ליטול שכר, אבל אם עבר ודן – אין דיניו בטלים (פרישה שם).

שכר פשרה שכר פשרה מותר ליטול מבעלי הדינים, והוא שיטול משניהם בשוה, וזה בפני זה (ב"ח שם ובשו"ת נא; ש"ך שם סק"ז).

זמן הבית דינים שדנים את הגזלנים שבירושלים היו **וזמן הראשונים** נוטלים שכרם מתרומת-הלשכה, ואם לא הספיקו להם, מוסיפים להם, אף על פי שלא רצו (כתובות קה א; רמב"ם שקלים ד ז), כדי צרכם הם ונשיהם ובניהם ובני ביתם (רמב"ם שם), שכיון שהיו יושבים תמיד בדין, ולא היו עוסקים בשום מלאכה, ולא היה להם במה להתפרנס, מוטל על הצבור לפרנסם (תוספות שם ד"ה גוזר). ויש מהראשונים שכתב שרק מבעלי דין אסור לדיין לקבל שכר, אבל משל ציבור מותר (רבנו תם בתוס' כתובות קה א ד"ה גוזר).

וכתבו ראשונים שנהגו ברוב מקומות לעשות לבית דין קופה שפוסקים מזון בית דין ופרנסתם לכמה עולה בשנה, ומגבים אותם בתחילת השנה או בסופה, כי חובה היא על כל ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם, ויותר טוב להגבות בתחילת השנה כדי שלא יצטרכו הדיינים לטרוח ולבקש גוברים שיגבו, ולא יהיו צריכים

ונחלקו אחרונים האם האיסור חל על דיין סמוך בלבד, ואינו נוהג בימינו (תומים שם סק"ב; מנחת חינוך סט סק"ד); או שחל אף בדיין שאינו סמוך, אם הוא קבוע בעיר, אבל לא בדיין לפי שעה על ידי קבלת בעלי הדינים (ברכי יוסף שם סק"ד).

כח בית דין

בית דין מכריחים לעשות מצוות התורה, ולהחזיר הנוטים מדרך האמת אליה על כרחם, ויצוו לעשות טוב ויחזרו מהרע (ספר המצוות מצוות עשה קעו; חינוך תצא).

מלקות ומיתה הכח בידי בית דין להלקות מי שאינו מחוייב מלקות, ולהרוג מי שאינו מחוייב מיתה, כדי לעשות סייג לתורה (רמב"ם סנהדרין כד ד).

ואף בזמן הזה שאין דנים דיני נפשות ודיני מכות וקנסות, אם ראו בית דין שצורך השעה הוא, שהעם פרוצים בעברות דנים בין מיתה בין ממון בין כל מיני עונש (שו"ת הרשב"א ג שצג, ושם ד רסד; טוש"ע חו"מ ב), ואפילו כשאין שם עדות גמורה שהיה מתחייב מחמת כן בשעה שהיו דנים דיני נפשות, אלא שיש רגלים לדבר וקול שאינו פוסק (טור שם), ואפילו אם אין שם התראה, שאין צריך התראה ועדים אלא לדון בדין תורה אבל לא כשדנים לצורך השעה (סמ"ע שם סק"ח), ומכל מקום צריכים בית דין להתיישב בדברים ולעשות מעשיהם אחר המלכה, ולהיות כוונתם בכל עת לשמים (שו"ת הרשב"א ג שם; שו"ע שם).

ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שאין כח זה אלא לבית הדין הגדול (נימוקי יוסף סנהדרין נד א; בית יוסף שם, בשמו).
- יש אומרים שאינו אלא למומחים כרבי שמעון בן שטח וחבריו (חידושי הר"ן סנהדרין מו א; חידושי הרי"ם חו"מ ג, בדעת הרמב"ם).
- ויש אומרים שכח זה הוא בכל דור ודור, לגדול הדור או לטובי העיר, שהמחוס הצבור לבית דין עליהם (טור חו"מ ב, בשם הרי"ף), וכן הלכה (שו"ע שם א).

הפקדת מטון יש כח לבית דין להפקיד ממון שיש לו בעלים, ומאבדים ונותנים כפי מה שיראו לגדור פרצת הדור (רמב"ם סנהדרין כד ו; טור חו"מ ב; רמ"א שם א).

החרטה ונידוי וכן יש לדיין להחרים ולנדות למי שאינו בן נידוי, כדי לגדור פרץ כפי מה שיראה לו אם השעה צריכה לכך, שנאמר: אֲדוּר מִרְזֹוּ וגו' אֲדוּר יִשְׁכְּיָהּ כִּי לֹא בָאוּ לְעֶזְרָת ה' (שופטים ה כג. רמב"ם שם ז, על פי מועד קטן טז א).

עשיית מריבה והושבה כבית הסוהר וכן יש לדיין לעשות מריבה עם הראוי לריב עמו, ולקללו ולהכותו ולתלוש שערו ולהשביעו באלהים על כרחו שלא יעשה או שלא עשה, שנאמר: וְאָרִיב עַמִּם וְאֶקְלָלָם וְאֶכָּה מִקֵּם אֲנָשִׁים וְאֶמְרָם וְאֶשְׁבִּיעֵם בְּאֱלֹהִים (נחמיה יג כה. רמב"ם שם ט).

וכן יש לו לכפות ידים ורגלים, ולאסור בבית האסורים, ולדחוף ולסחוב על הארץ, שנאמר: הֵן לְמוֹת הֵן לְשִׁרְשֵׁי הֵן לְעֶנְשׁ נֶכְסִין וְלֶאֱסוּרֵי (עזרא ז כו. רמב"ם שם י).

לבטל דברי בית דין חברו שקדם לו, בתקנות וגזרות או בדיני ממונות, ראה ערך אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו.

האיסור על שניהם (רש"י שם ב ד"ה לא תקלל). ⁴⁷ על כח בית דין בחלוקת תומים ובמכירת קרקעות, ראה ערך אפוטרופוס וערך אונאה; אם בית דין יכול

לשום אדם, ולא להחניפו ולא להחזיק לו טובה (טור חו"מ ט, בשם הר"י ברצלוני; שו"ע שם ג).
 נותנים שכר לדיין, ונראה שהוא מתקנת הקהל, שכיוון שמחוייבים לתת מקופת הקהל שכר לדיינים, יכולים לתקן שלא ידון שום אדם בלי נתינת שכר (נתיבות המשפט שם, חידושים סק"ו).
 כימיו כתבו אחרונים שבזמן הזה נתפשט המנהג שבעלי דינים

בית דין הגדול

בית דין על כל ישראל, הנקראים סנהדרין גדולה

הפרקים:

- מינויים;
- מקומם;
- ישיבתם;
- דברים הצריכים בית דין הגדול;
- סמכותם;
- במקום בית דין הגדול.

סיכום תמציתי

מינויים

שְׁפָטִים וגו' תִּתֶּן לָךְ – מכאן שממנים בית דין לכל ישראל, היינו סנהדרין גדולה, הנקרא גם בסתם סנהדרין. במנין הדיינים שבבית דין הגדול נחלקו תנאים: יש אומרים שהם שבעים ואחד, וכן הלכה; ויש אומרים שהם שבעים בלבד.

מצוה שיהיו בבית דין הגדול כהנים ולוים; ואם לא מצאו, אפילו היו כולם ישראלים, הרי זה כשר. אין מושיבים חכם בסנהדרין אלא אם נעשה דיין בעירו; משנעשה דיין בעירו מעלים ומושיבים אותו בהר הבית – בבית הדין של עשרים ושלושה שהיה בפתח הר הבית; משם מעלים ומושיבים אותו בחיל – בבית הדין של עשרים ושלושה שהיה בפתח העזרה; ומשם מעלים ומושיבים אותו בלשכת הגזית. הגדול שבחכמה שבכל יושבי הסנהדרין מושיבים אותו ראש עליהם, והוא ראש הישיבה, והוא שקוראים אותו נשיא, והגדול שבשבעים הוא משנה לראש, והוא הנקרא אב-בית-דין.

מקומם

מקום מושבו של בית דין הגדול במקדש הוא בלשכת-הגזית שהיתה בעזרת-ישראל. לשכה זו היתה חציה בקודש וחציה בחול, והמקום שהיו יושבים בו היה בחציה של חול. אם אין הסנהדרין יושבים במקומם בלשכת הגזית, אין דנים דיני נפשות אפילו בסנהדרין קטנה. ונחלקו ראשונים אם דיני נפשות בלבד בטלו; או שכל כח ורשות של בית דין הגדול בטל מהם עד שיהיו במקומם. בשבתות וימים טובים, אין יושבים בלשכת הגזית, אלא יושבים בבית המדרש שבהר הבית, ושם מורים ההלכה לעם. עשר גלויות גלתה סנהדרין: מלשכת הגזית לחנות; ומחנות לירושלים; ומירושלים ליבנה; ומיבנה לאושא; ומאושא ליבנה; ומיבנה לאושא; ומאושא לשפרעם; ומשפרעם לבית שערם; ומבית שערם לצפורי; ומצפורי לטבריה, ומשם לא עמד בית דין הגדול עד עתה, וקבלה היא שבטבריה עתידים לחזור תחילה, ומשם נעתקים למקדש.

ישיבתם

בית דין הגדול היו יושבים מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים. הסנהדרין יושבים כחצי גורן עגולה, כדי שיהיו רואים זה את זה. וכיצד היו יושבים נחלקו תנאים: יש אומרים שהנשיא יושב בראש, ושאר הזקנים יושבים מימנו ומשמאלו, וכל הגדול מחברו בחכמה יושב קרוב יותר לנשיא; ויש אומרים שהנשיא יושב בראש, ואב בית דין מימנו, ועוד אחר מימין לאב בית דין, על מנת לכבדו, ושאר הזקנים יושבים משמאל לנשיא; ויש מהראשונים שכתב שהנשיא ואב בית דין אינם יושבים כלל כחצי גורן, אלא יושבים יחד, ושאר הסנהדרין יושבים מולם כמין חצי גורן, כדי שיהיו הנשיא ואב בית הדין רואים את כולם, וכל הגדול מחברו יהיה קרוב יותר לנשיא משמאלו.

דברים הצריכים בית דין הגדול – דוגמאות:

אין מעמידים מלך אלא על פי בית דין של שבעים ואחד; אין מעמידים כהן גדול אלא על פי בית דין של שבעים ואחד; אין מוסיפים על העיר ירושלים ועל עזרות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד; אין מוציאים למלחמת הרשות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד; בית דין הגדול היו דנים את הכהונה, שהיו בודקים את הכהנים ביוחסין ובמומים, והוא עיקר מעשיהם תדיר.

יש דברים שנחלקו בהם אם צריכים עבורם בית דין הגדול.

סמכותם

מצות עשה לשמוע בקול בית דין הגדול, ולעשות כל מה שיצו בו מאיסור והיתר. וכל מי שאינו עושה כהוראתם עובר בלא תעשה.

בכלל החיוב: הדברים שלמדו אותם מקבלת איש מפי איש; הדברים שלמדו מדעתם באחת מן המידות שהתורה נדרשת בהן. בדברים שתקנו מדעתם כסייג לתורה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שגם הם בכלל החיוב לשמוע בקולם; ויש אומרים שאין בזה חיוב העשה והלאו, ואין צורך לשמוע בקולם, אלא מפאת הכתוב: **שָׁאֵל אֶבְיָךָ וְיַגִּדְךָ וְקִנְיֶךָ וְיֹאמְרוּ לָךְ**.

אם היה גדול בדורו כבן עזאי ויודע כל התורה כולה, ויודע בבירור שבית הדין הגדול טועים, נחלקו תנאים בדינו: יש אומרים שאינו חייב לשמוע בקולם; ויש אומרים שחייב לשמוע בקולם, וכן הלכה. וטוב לסבול טעות אחד ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטוב תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שבוזה יהיה חורבן הדת, וחלוק לב העם, והפסד האומה לגמרי.

ומי שלדעתו טעו בית הדין הגדול יבוא לפנייהם ויסדר טענותיו וישאו ויתנו עמו, ואם לא שמעו בקולו ולא בטלו דעתם, מחויב לשמוע להם.

כשיש מחלוקת בבית הדין של עיר מסוימת, הזהירה תורה להם שילכו לשאול לבית הדין שבירושלים.

במקום בית דין הגדול

בזמן הזה שאין לנו בית דין הגדול, מכל מקום כתבו ראשונים שכל צבור בעירם הם כבית דין הגדול על כל ישראל, ורשאים לגדור ולתקן תקנות בעירם.

בעל דין יכול לומר לחברו: לבית דין הגדול אלך להתדיין עמך ולא כאן, ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר: יש אומרים שכל בית דין חשוב שבדור נקרא בית דין הגדול; ויש אומרים שבית דין הגדול שאמרו בית דין הגדול שבירושלים הוא, אלא שאף לדעה זו בזמן הזה שאין בית דין הגדול, אבל יש מקומות שיש בהם חכמים גדולים מומחים לרבים, ומקומות שיש בהם תלמידים שאינם כמותם – יש לחכמים הגדולים דין בית דין הגדול בנוגע לטענת בעל הדין שרוצה להתדיין דוקא בפניהם.

מינויים

שִׁפְטִים וגו' תִּתֵּן לָךְ (דברים טז יח) – מכאן שממנים בית דין לכל ישראל (ספרי שופטים קמד), היינו סנהדרין גדולה (רבנו הלל שם), הנקרא גם בסתם סנהדרין² (ראה סוטה ט יא).

ונכפל ציווי זה, במה שאמר ה' למשה: **אֶסְפֶּה לִּי שִׁבְעִים אִישׁ מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל** (במדבר יא טז), וכל מקום שנאמר "לִּי" הרי הוא קיים לעולם (ויקרא רבה ב ב), שציווי זה הוא דבר מתמיד, ואינה מצוה לפי שעה אלא מחוייב לדורות (ספר המצוות מצות עשה קעו; חינוך תצא)³.

מִיָּנִים במנין הדיינים שבבית דין הגדול נחלקו תנאים:

- יש אומרים שהם שבעים ואחד, שנאמר: **אֶסְפֶּה לִּי שִׁבְעִים אִישׁ מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל** (במדבר יא טז), ומשה על גביהם (חכמים במשנה סנהדרין ב א), שכן נאמר: **וְהִתְיַצְבוּ שָׁם עִמָּךְ** (במדבר שם), עמך ואתה עמהם (סנהדרין יז א; רמב"ם סנהדרין א ג), או שנאמר: **וְנִשְׁאַף אֶתְךָ בְּמִשְׁאֵ הָעָם** (שם יז), אתך ואתה עמהם (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).
- ויש אומרים שהם שבעים בלבד (רבי יהודה במשנה שם)⁴.

כהנים ולוים מצוה שיהיו בבית דין הגדול כהנים ולוים (ספרי שופטים קנ; מדרש תנאים דברים יז ט; רמב"ם סנהדרין ב ב), שנאמר בבית דין הגדול: **וְקָמְתָּ וְעָלִיתָ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ** (דברים יז ח), לבית המקדש, שם היו יושבים סנהדרין גדולה (לחם משנה שם), וּבָאתָ אֶל הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם (שם ט. ספרי שם; מדרש תנאים שם).

ואם לא מצאו, אפילו היו כולם ישראלים, הרי זה כשר (ספרי שם; רמב"ם שם), שנאמר שם: **וְאֶל הַשֹּׁפֵט** (ספרי שם), שמשמעו איזה שופט שהוא, בין כהן בין לוי ובין ישראל (רבנו הלל שם).

מִיָּנִים ממינויים אין מושיבים חכם בסנהדרין אלא אם נעשה דין בעירו; משנעשה דין בעירו מעלים ומושיבים אותו בהר הבית – בבית הדין של עשרים ושלשה שהיה בפתח הר הבית (רמב"ם סנהדרין א ג, על פי משנה סנהדרין פו ב); משם מעלים ומושיבים אותו בחיל – בבית הדין של עשרים ושלשה שהיה בפתח העזרה (רמב"ם שם, על פי משנה שם); ומשם מעלים ומושיבים אותו בלשכת הגזית (תוספתא שקלים (ליברמן) ג כז, וחגיגה (ליברמן) ב ט). ואמרו: מי שהיה בראש סנהדרין קטנה – עושים אותו טפלה לסנהדרין גדולה (רבינו יונה לאבות ד טו; כן משמע בפירוש המשניות לרמב"ם שם טז)⁵.

נשיא הגדול שבחכמה שבכל יושבי הסנהדרין מושיבים אותו ראש עליהם, והוא ראש הישיבה, והוא שקוראים אותו נשיא (ראה ערכו) בכל מקום, והוא העומד תחת משה רבנו, והגדול שבשבעים הוא משנה לראש, והוא הנקרא אב-בית-דין (ראה ערכו. רמב"ם שם).

מקומם

מקום מושבו של בית דין הגדול במקדש הוא בלשכת-הגזית (ראה ערכו), שהיתה בעזרת-ישראל (מידות ה ד; סנהדרין פו ב; רמב"ם סנהדרין

שדעה זו מודה לדעה הראשונה שיש שבעים ואחד, אלא שסוברת שאחד מהם הוא הנשיא (תוספות שם טז ב ד"ה אחד, בשם יש מפרשים) או המופלא (ראה ערך מופלא שבבית דין. תוספות שם, שכן נראה לפרש) – שאינו נמנה במספר דייני הסנהדרין (תוספות שם) – שכן הוא דורש: **תִּתֵּן לָךְ** (דברים טז יח) – אחד ממונה על כולם, דהיינו על כל הדיינים בבית דין (רבי יהודה בספרי שופטים קמד, ובסנהדרין טז ב, לפי התוספות שם). 5. על הראויים להתמנות לבית

2. הוראת השם ביוני מועצה (אוצר לשון המשנה ח"ג עמ' 1281; כן משמע במוסף הערוך, סנהדרין); ומהראשונים יש שכתבו שהוא נוטריקון שונאין הדרת פנים בדין (מהרי"ל, ליקוטים ז; כן משמע בברטנורא סוטה ט יא). 3. ויש שלמד מינוי בית דין הגדול מהאמור: **תִּתֵּן לָךְ** (דברים טז יח) – אחד ממונה על כולם, היינו על כל בתי הדינים, וזו סנהדרין גדולה (רבי יהודה בספרי שם, ובסנהדרין טז ב, לפי רש"י ד"ה אחד ממונה). 4. ויש מהראשונים שפירשו

שלא יתחייבו הרוצחים מיתה (עבודה זרה ח ב), שאין דנים דיני נפשות אלא בזמן שהסנהדרין במקומם בלשכת הגזית (ראה לעיל), וגלו לחנות (גמ' שם), והוא שם מקום בהר הבית (רש"י שם ד"ה בחנות), או לחנויות (שבת טו א), שעשו להם חנויות בהר הבית וישבו שם (רש"י ראש השנה לא א ד"ה מלשכת הגזית)¹¹.

ועשר גלויות גלתה סנהדרין:

מלשכת הגזית לחנות; ומחנות לירושלים; ומירושלים ליבנה; ומיבנה לאושא; ומאושא לשפרעם; ומשפרעם לבית שער; ומבית שער לצפורי; ומצפורי לטבריה (ראש השנה שם), ומשם לא עמד בית דין הגדול עד עתה, וקבלה היא שבטבריה עתידים לחזור תחילה, ומשם נעתקים למקדש (רמב"ם סנהדרין יד יב, על פי הגמ' שם)¹².

ישיבתם

זמן הישיבה בית דין הגדול היו יושבים מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים (ראה ערך תמיד. סנהדרין פח ב; רמב"ם סנהדרין ג א).

צורת הישיבה הסנהדרין יושבים כחצי גורן עגולה (משנה סנהדרין לו ב; תוספתא שם (צוקרמאנדל) ח א; רמב"ם שם א א), כדי שיהיו רואים זה את זה (משנה שם), שנאמר: שָׂרָף אֶגֶן הַסֵּהר (שיר השירים א ז), "שרף" - זו סנהדרין, "אגן" - שהיא מגינה על כל העולם כולו, "הסהר" - שהיא דומה לסהר שהוא עגול (גמ' שם לו א, ורש"י ד"ה מנא הני מילי וד"ה סהר).

וכיצד היו יושבים נחלקו תנאים:

- יש אומרים שהנשיא יושב בראש, ושאר הזקנים יושבים מימינו ומשמאלו (תנא קמא בתוספתא שם), שלשים וחמשה מכל צד (חסדי דוד שם), וכל הגדול מחברו בחכמה יושב קרוב יותר לנשיא (סמ"ג עשין צו), וכן הלכה (סמ"ג שם; הגהות מימוניות שם, בשם רבנו חננאל וספר התרומה).
- ויש אומרים שהנשיא יושב בראש, ואב בית דין מימינו, ועוד אחר מימין לאב בית דין, על מנת לכבדו, ושאר הזקנים יושבים משמאל לנשיא (רבי אלעזר ברבי צדוק שם).
- ויש מהראשונים שכתב שהנשיא ואב בית דין אינם יושבים כלל כחצי גורן, אלא יושבים יחד, ושאר הסנהדרין יושבים מולם כמין חצי גורן, כדי שיהיו הנשיא ואב בית הדין רואים את כולם, וכל הגדול מחברו יהיה קרוב יותר לנשיא משמאלו (רמב"ם שם).

דברים הצריכים בית דין הגדול

- אין מעמידים מלך אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ג ד; רמב"ם סנהדרין ה א, ומלכים א א).

(רש"י שם, בפירוש הראשון). 9. ויש הסובר שיושבים בחיל (רבי יוסי בברייתא שם). 10. או ש"מזג" גימטריא חמשים, דהיינו שאל יחסור חמשים, אבל אם יחסור ארבעים ותשעה אין לחוש, שישארו עשרים ושנים, ומכיון שאין בית דין שקול מוסיפים עליהם אחד, הרי כאן עשרים ושלשה (תוספות שם יד ב ד"ה אל, בשם יש מפרשים). 11. לדעה שמשגלו מלשכת הגזית לא היה בהם כח ורשות כלל (ראה לעיל), לסנהדרין שהיתה לאחר הגלות מלשכת הגזית לא היה דין בית דין הגדול (רמב"ן בהשגות לספר המצות מצות עשה קנא). 12. אם אף בזמן הזה שבטלה הסמיכה אפשר שיהיה בית דין גדול, ראה ערך סמיכה.

יד יב), שנאמר: וְקָמַתְּ וְעָלִיתְ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ (דברים יז ח) - היינו בעזרה (רש"י זבחים נד ב ד"ה ואיכא דאמר), וצריכים להיות בחלקו של יהודה, שנאמר: לֹא יָסוּר שִׁבְטֵי מִיְהוּדָה וּמִחֶקֶק מִבֵּין רַגְלָיו (בראשית מט ו), שהוא בלשכת הגזית שבעזרה (מדרש תנאים דברים לג יב; רש"י זבחים שם)⁶.

לשכה זו היתה חציה בקודש וחציה בחול (ראה ערך לשכת הגזית), והמקום שהיו יושבים בו היה בחציה של חול, שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד (רמב"ם שם).

כשאינם במקום אם אין הסנהדרין יושבים במקומם בלשכת הגזית, אין דנים דיני נפשות אפילו בסנהדרי קטנה, שנאמר: וְעִשִּׂיתָ עַל פִּי הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ מִן הַמָּקוֹם הַהוּא (דברים יז ח) - מלמד שהמקום גורם (עבודה זרה ח ב; רמב"ם שם יא, ג) לחייב את הנידון, והכתוב מדבר בדיני נפשות, בזקן-ממרא [ראה ערכו] (רש"י שם ד"ה המקום גורם)⁷.

ונחלקו ראשונים אם דיני נפשות בלבד בטלו (מגילת אסתר לספר המצוות מצות עשה קנא, בדעת הרמב"ם; לב שמח שם, בדעתו); או שכל כח ורשות של בית דין הגדול בטל מהם עד שיהיו במקומם (רמב"ן בהשגות שם).

בשבתות וימים טובים בשבתות וימים טובים, אין יושבים בלשכת הגזית **וימים טובים** (ברייתא סנהדרין פח ב), מפני שאין דנים בהם, ורצו שלא יהיו נראים כיושבים בדין (רש"י שם ד"ה יושבין בחיל, בפירוש השני)⁸, אלא יושבים בבית המדרש שבהר הבית (רבי יוסי בתוספתא חגיגה (ליברמן) ב ט, וסנהדרין (צוקרמאנדל) ז א, ובברייתא בירושלמי שם א ד; רמב"ם סנהדרין ג א)⁹, ושם מורים ההלכה לעם (תוספתא כפשוטה חגיגה שם).

סנין הנצר למושב בית הדין אין בית דין של שבעים ואחד צריכים שיהיו יושבים כולם כאחד במקומם שבמקדש, אלא בעת שיהיו צריכים להתאסף מתאספים כולם, ובשאר העתות כל מי שהיה לו עסק יצא לעשות חפצו וחזור, והוא שלא יפחתו מעשרים ושלשה יושבים תמיד (רמב"ם שם ב), שנאמר: שָׂרָף אֶגֶן הַסֵּהר אֶל יַחֲסֵר הַמִּזְג (שיר השירים ז א), "שרף", זו סנהדרין, שיושבת בטבורו של עולם - שבית המקדש באמצעו של עולם (רש"י סנהדרין לו א ד"ה בטיבורו) - "אל יחסר המזג", שלא יחסר מעשרים ושלשה (גמ' שם), שהם שליש של שבעים, ששליש יין הוא שיעור מזיגה, היינו שני חלקי מים ואחד יין (רש"י שם ד"ה מזג וד"ה אל יחסר המזג, וד"ה עשרים ושלשה)¹⁰.

הוצרך אחד מהם לצאת, הרי זה מסתכל בחבריו הנשארים, אם ישארו שם עשרים ושלשה - יוצא, ואם לאו - לא יצא (תוספתא סנהדרין שם; גמ' שם; רמב"ם שם).

גלויות הסנהדרין ארבעים שנה קודם שחרב הבית ראו שנתרבו הרוצחים, ואמרו: מוטב שנגלה ממקום למקום כדי

דין הגדול, ראה ערך בית דין. 6. ועוד שסנהדרי גדולה צריכה להיות סמוכה למזבח, שנאמר: וְלֹא תִעָלֶה בְּמַעֲלֹתָ עַל מִזְבְּחִי (שמות כ כג), וסמוך לו: וְאַלְהֵם הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִּׂים לְפָנֶיהֶם (שם כא א. ירושלמי מכות ב ו); ועוד שלכך נסמכה פרשת שופטים ללא תטע לך אֲשֶׁרָה כָּל יָץ אֲצִל מִצָּחַי ה' (דברים טז כא) ללמד שבית דין הגדול יהיה אצל המזבח, ולכן ישבו בלשכת הגזית (תוספות עבודה זרה ח ב ד"ה מלמד). 7. או שבשאר דיני נפשות למדנו ממסמכות פרשת שופטים למזבח, לומר שכל זמן שסנהדרי גדולה במקומה כדן, אצל המזבח, שופטים נתן לך בכל שערך לשפוט דיני נפשות, נסתלקו הם - בטלו כל דיני נפשות (תוספות שם ד"ה מלמד). 8. או מפני שהיה המקום צר מהכיל העם

זְקֵנֶיךָ וְשִׁפְטֶיךָ (דברים כא ב) – ממיוחדים שבשופטין (גמ' שם), היינו מזקני סנהדרין גדולה (רש"י שם ד"ה מיוחדים)¹⁵.

• סמיכת זקנים על פר-העלם-דבר-של-צבור (ראה ערכו) אינה אלא על ידי זקנים מבית דין הגדול, שנאמר: וְסִמְכוּ זְקֵנֵי הָעֵדָה (ויקרא ד טו) – המיוחדים שבעדה (סנהדרין יג ב), והם סנהדרין גדולה (רש"י שם ד"ה מיוחדים).

• שריפת פרה אדומה היא על פי בית דין של שבעים ואחד (תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ג ד, והרמב"ם השמיט).

• מצות ספירת שבע שנים לקידוש יובל, ומצות קידוש היובל מסורות לבית דין הגדול (רמב"ם שמיטה י א).

• את ספר התורה של המלך מגיהים על פי בית דין של שבעים ואחד (ירושלמי סנהדרין ב ו; רמב"ם ספר תורה ז ב, ומלכים ג א).

• בית דין הגדול היו דנים את הכהונה (מידות ה ד), שהיו בודקים את הכהנים ביוחסין ובמומים, והוא עיקר מעשיהם תדיר (רמב"ם ביאת מקדש ו יא), שהוראה אפשר שלא יצטרכו להורות, שלא יפלא דבר למשפט, אבל בדיקת הכהנים נעשית תמיד (תוספות יום טוב שם).

• אין דנים את הכהן הגדול אלא בבית דין של שבעים ואחד (משנה שם), שנאמר: כָּל הַדָּבָר הַגָּדֹל יִבְיֹאוּ אֵלָיו (שמות יח כב) – דבריו של גדול (גמ' שם טז א), כגון כהן גדול (רש"י ד"ה דבריו). במה דברים אמורים בדיני נפשות, אבל בדיני ממונות נידון בשלשה, כשאר כל אדם (גמ' שם; רמב"ם שם), וכן אם עבר על עשה ולא תעשה, אינו נידון בשבעים ואחד, אלא כהדיוט, שהרי לא נאמר דברי הגדול, אלא הדבר הגדול, עד שיהא דבר גדול (גמ' שם יח ב), והיינו עברה שיש בה מיתת בית דין (רש"י שם ד"ה דבר גדול ממש).

ויש דברים שנחלקו בהם אם צריכים עבורם בית דין הגדול:

• שורו של כהן גדול שהרג את הנפש, נסתפקו בגמרא בכמה הוא נידון, לפי שנאמר בשור הנסקל: וגם בעליו יומת (שמות כא כט), ודרשו כמיתת בעלים כך מיתת השור (ראה ערך שור הנסקל), ויש להסתפק אם למיתת בעליו של השור מדמים, והיינו בשבעים ואחד, או כמיתת סתם בעלים, והיינו בעשרים ושלשה (גמ' שם טז א).

ונחלקו ראשונים: יש שכתבו שצריך בית דין הגדול (מאירי שם, בשם יש חולקין; לחם משנה סנהדרין א ה, בדעת הרמב"ם שם); ויש שכתבו שדי בעשרים ושלשה (מאירי שם).

• נחלקו תנאים האם המתת זקן ממרא היא על פי בית דין הגדול, שלאחר שבית הדין שבעיר דנים אותו, מעלים אותו לבית הדין הגדול בירושלים ושם ממיתים אותו, שנאמר בפרשה זו: וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וַיֵּרָאוּ (דברים יז יג). רבי עקיבא במשנה סנהדרין פט א, שצריך להשמיע מיתתו לרבים, שלא יעשה עוד אדם כן (רש"י שם ד"ה וכל ישראל), וכן הלכה (רמב"ם ממרים ג ח); או שממיתים אותו בבית דין בעירו (רבי יהודה שם), שלא נאמר "וַיֵּרָאוּ וַיִּשְׁמְעוּ", אלא "וַיִּשְׁמְעוּ וַיֵּרָאוּ" (רבי יהודה בברייתא שם), ולפיכך ממיתים אותו בעירו וכותבים ושולחים שלוחים בכל המקומות: איש פלוני מתחייב מיתה בבית דין (רבי יהודה במשנה שם).

שם ד"ה אחד ממונה. ¹⁵ ויש מהראשונים שלמד לתוספת העיר והעזרות, למלחמת הרשות, ולמידת החלל, שהם על פי בית דין של שבעים ואחד, מהכתוב: כָּל הַדָּבָר הַגָּדֹל יִבְיֹאוּ אֵלָיו (שמות יח כב). רמב"ם שם, שסובר שמחלומים המיוחדים לכל אחד מהם לא למדנו אלא שאלה הם בכלל דבר הגדול (לחם משנה שם).

• אין מעמידים כהן גדול אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (תוספתא שם; רמב"ם כלי המקדש ד ו)¹³.

• אין עושים סנהדרין קטנה לכל שבט ושבט (ראה ערך בית דין) אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (משנה סנהדרין ב א; רמב"ם סנהדרין שם), והוא הדין סנהדרין קטנה שבכל עיר ועיר (רמב"ם שם), שכן מצינו במשה שהקים סנהדראות בעצת יתרו, ומשה היה במקום שבעים ואחד, שהיה שופט ודיין על פי הדבור, ושקול כסנהדרין גדולה שבירושלים (גמ' שם טז ב, ורש"י ד"ה דאוקי)¹⁴.

• אין עושים עיר-הנדחת (ראה ערכה) אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (משנה סנהדרין ב א; רמב"ם סנהדרין שם, ועבודה זרה ד א), שנאמר: וְהוֹצֵאתָ אֶת הָאִישׁ וְגו' אוֹ אֶת הָאִשָּׁה וְגו' אֶל שַׁעֲרֶיךָ (דברים יז ה) – איש ואשה אתה מוציא לשערך, ואי אתה מוציא כל העיר כולה לשערך (סנהדרין טז ב; רמב"ם עבודה זרה שם), ואין המרובים נהרגים אלא בבית דין הגדול (רמב"ם שם).

• אף שבט שהודח אין דנים אותו אלא בבית דין של שבעים ואחד (משנה שם), שמאותו כתוב שאנו ממעטים עיר הנדחת, אנו ממעטים אף שבט שהודח: איש ואשה אתה מוציא לשערך, ואי אתה מוציא כל השבט כולו לשערך (גמ' שם טז א), ונחלקו ראשונים אם כך הדין דוקא כשהודח השבט כולו (רמב"ם סנהדרין שם); או אפילו אם הודח רוב השבט (רש"י סנהדרין ב א ד"ה ואין דנין; מאירי שם).

• אין עושים זקן ממרא אלא על פי בית דין הגדול (רמב"ם שם, על פי סנהדרין טז א) שבלשכת הגזית (רש"י סנהדרין טז א ד"ה אתיא הזדח), אבל אם המרה על בית דין הגדול שביכנה אינו חייב מיתה (ספרי שופטים קנד), וכן אם המרה בית דין של עשרים ושלשה אינו נעשה זקן ממרא (גמ' שם), שנאמר בפרשה זו: וְעִשִּׂיתָ עַל פִּי הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ מִן הַמָּקוֹם הַהוּא אֲשֶׁר יִבְחָר ה' (דברים יז י). רבנו הלל שם).

• נביא השקר אין דנים אותו אלא בבית דין של שבעים ואחד (משנה שם; רמב"ם שם), שנאמר בהמראתו של זקן-ממרא: וְעִשִּׂיתָ עַל פִּי הַדָּבָר וְגו' (דברים יז ט), ונאמר בנביא השקר: אֲשֶׁר יִזְדָּרֵךְ דָּבָר וְגו' (שם יח כ), ולמדנו "דבר" "דבר" לגזרה שוה: מה זקן ממרא בהמראתו צריך שבעים ואחד, אף נביא שקר במיתתו צריך שבעים ואחד (גמ' שם טז א).

• אין מוסיפים על העיר ירושלים ועל עזרות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (משנה שם; רמב"ם שם), שנאמר: כָּל אֲשֶׁר אָנִי מְרַאֶה אוֹתָךְ אֶת תְּכֵנִית הַמִּשְׁפָּן וְגו' וְכֵן תַּעֲשֶׂה (שמות כה ט) לדורות הבאים (גמ' שם טז ב) – מה משכן על פי משה, שהוא במקום סנהדרין גדולה, אף לדורות על פי סנהדרין גדולה (רש"י שם ד"ה כן תעשו לדורות).

• אין מוציאים למלחמת הרשות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (משנה שם; רמב"ם שם, ומלכים ב ה), שכן מצינו בדוד כשהיה יוצא למלחמה היה נמלך בסנהדרין, שנאמר: וַאֲחֵרִי אֶחֱתִיפֹל יְהוֹדֵעַ בֶּן בְּנֵיָהוּ (דברי הימים א כז לד), ויהודיע זה סנהדרין (גמ' שם טז א-ב).

• אין יוצאים למדידת החלל שנמצא ולא נודע מי הכהן, שהעיר הקרובה לו תביא עגלה-ערופה (ראה ערכה), אלא על פי בית דין של שבעים ואחד (רמב"ם סנהדרין א ה, על פי סנהדרין יד א), שנאמר: וַיֵּצְאוּ

¹³ ויש מן הראשונים שכתבו שכהן גדול מתמנה על ידי מלך ואחיו הכהנים (תוספות יומא יב ב ד"ה כהן, וזבחים יח א ד"ה הג"ה). ¹⁴ ויש שלמד דין זה מהכתוב: תִּתֵּן לָךְ (דברים טז יח) – אחד ממונה על כולם, היינו על כל בתי הדינים, וזו סנהדרין גדולה, שהיא הממנה כל סנהדראות בעירות ובשבטים (רבי יהודה בספרי שופטים קמד, ובסנהדרין טז ב, לפי חידושי הר"ן שם, בדעת רש"י

ארץ ישראל, יש מהאמוראים שסובר שאין דנים אלא בבית דין של שבעים ואחד, כתחילתה של ארץ-ישראל, מה תחילתה - כשחלקו את הנחלות - בשבעים ואחד, אף כאן בשבעים ואחד (עולא אמר רבי אלעזר בגמ' שם), ואין הלכה כן (גמ' שם).

סמכותם

מצות עשה לשמוע בקול בית דין הגדול, ולעשות כל מה שיצו בו מאיסור והיתר (ספר המצוות מצות עשה קעד), שנאמר: **עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יִזְרֹף וְעַל הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר יֹאמְרוּ לָךְ תַּעֲשֶׂה** (דברים יז יא). ספרי שופטים קנד; ספר המצוות שם, ונמנה במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג עשין קיא; חינוך תצה).

וכל מי שאינו עושה כהוראתם עובר בלא תעשה, שנאמר: **לֹא תִסּוּר מִן הַדִּבָּר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ יְמִין וּשְׂמָאל** (שם. רמב"ם ממרים א ב), ונמנה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה שיש; סמ"ג לאוין ריו; חינוך תצה), ואין לוקים על לאו זה, מפני שניתן לאזהרת מיתת בית דין, שכל חכם שממרה על דבריהם בתנאים ידועים מיתתו כחנק (ראה ערך זקן ממרא. רמב"ם ממרים א ב).

מה בכלל החיוב בכלל החיוב:

- הדברים שלמדו אותם מקבלת איש מפי איש (רמב"ם שם; השגות הרמב"ם לספר המצוות שורש א).

- הדברים שלמדום מדעתם באחת מן המידות שהתורה נדרשת בהן (רמב"ם שם; השגות הרמב"ם שם).

- בדברים שתקנו מדעתם כסייג לתורה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שגם הם בכלל החיוב לשמוע בקולם (רמב"ם שם); ויש אומרים שאין בזה חיוב העשה והלאו, ואין צורך לשמוע בקולם, אלא מפאת הכתוב: **שָׁאַל אֲבִיךָ וְיִגְדֶּךָ וְיֹאמְרוּ לָךְ** (דברים לב ז). השגות הרמב"ם שם¹⁶.

כשיודע בכיורו אם היה גדול בדורו כבן עוזי ויודע כל התורה **שהם טועים** כולה, ויודע בכיורו שבית הדין הגדול טועים (ירושלמי הוריות א א, ופני משה שם), נחלקו תנאים בדינו:

- יש אומרים שאינו חייב לשמוע בקולם, שנאמר: **לֹא תִסּוּר מִן הַדִּבָּר אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ יְמִין וּשְׂמָאל** (דברים יז יא) - יכול אם יאמרו לך על ימין שהיא שמאל, ועל שמאל שהיא ימין תשמע להם, תלמוד לומר: **"ימין ושמאל"**, שיאמרו לך על ימין שהוא ימין, ועל שמאל שהיא שמאל (בריתא בירושלמי שם).

- ויש אומרים שחייב לשמוע בקולם, שמבארים הכתוב: **"ימין ושמאל"** - אפילו מראים בעיניך על ימין שהוא שמאל, ועל שמאל שהוא ימין שמע להם (ספרי שופטים קנד; שיר השירים רבה א ב), וכן הלכה (הלכות גדולות, הקדמה, עמ' כ במהדורת מכון ירושלים; השגות הרמב"ם שם; חינוך תצה). וטוב לסבול טעות אחד ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטוב תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו, שבזה יהיה חורבן הדת, וחלוק לב העם, והפסד האומה לגמרי (חינוך שם).

ומי שלדעתו טעו בית הדין הגדול יבוא לפניהם ויסדר טענותיו וישאו ויתנו עמו, ואם לא שמעו בקולו ולא בטלו דעתם, מחויב לשמוע להם (השגות הרמב"ם שם; חינוך שם).

- אף בבן-סורר-ומורה ומסית ועדים-זוממים (ראה ערכם) נחלקו במחלוקת זו: יש אומרים שאין ממיתים אלא בבית דין גדול שבירושלים, משום: **וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וְיִרְאוּ** (דברים יז יג). רבי עקיבא בתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) יא ז; ויש אומרים שאין בכך אלא לחייב שליחות שלוחים (רבי יהודה שם; רבי עקיבא במשנה סנהדרין פט א, לפי החסדי דוד לתוספתא שם).

- אין מעבירים השנה אלא בבית דין הגדול שבירושלים, שנאמר: **רָאשׁוֹן הוּא לָכֶם וְגו'** דָּבְרוּ אֵל כָּל עֵדֵת יִשְׂרָאֵל (שמות יב ב-ג). רבי יאשיה במכילתא בא פסחא ב). ונחלקו ראשונים בבאור הדבר: יש אומרים שעבור השנה נעשה רק בבית דין הגדול (הרמב"ם בקידוש החודש ד ט-י, וספר המצוות מצות עשה קנג), והלימוד הוא מסמיכות הכתוב ל"דברו אל כל עדת ישראל", שמשמע שמדבר בסנהדרין הגדולה, שהם המדברים אל כל ישראל (כן משמע מרבינו אליעזר נחום למכילתא שם, בפירוש הראשון); ויש אומרים שאין צורך בבית דין הגדול לעבר את השנה, ודי בבית דין של שלשה סמוכים (השגות הרמב"ם לספר המצוות מצות עשה קנג), והלימוד הוא שה' אמר למשה ואהרן: **רָאשׁוֹן הוּא לָכֶם** (שם ב) - שיהיו מומחים כמותכם, וכשיש בית הדין הגדול בירושלים צריך שיהיה על פי דבריו (מרכבת המשנה למכילתא שם), מפני שצריך להיות ברשות והסכמת ישראל, וכשהיה בין דין הגדול קיים היתה רשות ישראל נתונה להם, אבל כשאין בית דין הגדול עומד על מכונו, די בסמוכים (השגות הרמב"ם שם), או שהאמת כבאור הראשון, אלא שאין ההלכה כתנא זה, ואין צורך בבית דין הגדול (רבינו אליעזר נחום שם).

- אף בקידוש החודש על פי הראייה, נחלקו ראשונים: יש אומרים אין עושים אותו אלא סנהדרין שבארץ ישראל, או אלה שנתנו להם סנהדרין רשות על כך, שכך נאמר למשה ולאהרן: **הַחֲדֹשׁ הַזֶּה לָכֶם** (שמות יב ב) - עדות זו תהיה מסורה לכם וכל העומד אחריכם במקומכם (רמב"ם סנהדרין ה א); ויש אומרים שאין צורך בכך, אלא בסמוכים בלבד, שהרי לא נאמר: החודש הזה לך, כדרך שנאמר בדינו של כהן גדול: **כָּל הַדִּבָּר הַגָּדֹל יִבְיֹאוּ אֵלֶיךָ** (ראה לעיל. שמות יח כב), אלא נאמר: לכם, והיינו שיהיו מומחים, כמו משה ואהרן (השגות הרמב"ם שם).

- כמו-כן נחלקו ראשונים האם אין משקים את הסוטה אלא בבית דין הגדול שבירושלים (רמב"ם סוטה ג א, וסנהדרין שם), שנאמר בזקן ממרא: **עַל פִּי הַתּוֹרָה** (דברים יז יא), ונאמר בסוטה: **אֵת כָּל הַתּוֹרָה** (במדבר ה ל), ולמדנו בגזרה שוה "תורה" "תורה": מה בזקן ממרא בית דין הגדול, אף בסוטה בית דין הגדול (גמ' סוטה ז ב); או שאין מאיימים עליה אלא בבית דין הגדול שבירושלים, והאיום אינו מעכב, ולכן היו משקים את הסוטה אף לאחר שגלו סנהדרין ממקומם (תוספות שם ד"ה מה, השני).

- נשיא של שבט שחטא באחד מן הדברים שחייבים עליו מיתת בית דין, יש מן האמוראים שאמר שנידון בבית דין של שבעים ואחד, שנאמר: **כָּל הַדִּבָּר הַגָּדֹל יִבְיֹאוּ אֵלֶיךָ** (שמות יח כב) דבריו של גדול, ואף נשיא שבט גדול הוא (רב מתנה בסנהדרין טו ב - טו א), ונחלקו ראשונים: יש פוסקים כמותו (מאירי שם טו א); ויש שאין פוסקים כמותו (מאירי שם, בדעת גדולי המחברים).

- דינים של עסקי נחלות, היינו שנפלה מחלוקת בשבט על חלוקת

בעל דין יכול לומר לחברו: לבית דין הגדול אלך להתדיין עמך ולא כאן (בבא קמא ק"ב ב), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

לבית דין
הגדול אלך
להתדיין

- יש אומרים שכל בית דין חשוב שבדור נקרא בית דין הגדול, וכשאמרו לבית דין הגדול אלך להתדיין עמך נתכוונו לבית דין הגדול בחכמה שבאותו הדור (רא"ש שם י ג, וסנהדרין ג מא; מרדכי סנהדרין שט; חידושי הר"ן שם כג א, בשם הרמב"ן; טור ורמ"א חו"מ יד א), או בית דין החשוב שבאותה עיר (אור זרוע בבא קמא תלו, בשם הר"ש).
- ויש אומרים שבית דין הגדול שאמרו בית דין הגדול שבירושלים הוא (רמב"ם סנהדרין ו ו; כן משמע ברש"י בבא קמא שם ד"ה לבי"ד הגדול; שו"ע שם), אלא שאף לדעה זו בזמן הזה שאין בית דין הגדול, אבל יש מקומות שיש בהם חכמים גדולים מומחים לרבים, ומקומות שיש בהם תלמידים שאינם כמותם – יש לחכמים הגדולים דין בית דין הגדול בנוגע לטענת בעל הדין שרוצה להתדיין דוקא בפניהם (רמב"ם שם ט; שו"ע שם).

כשיש מחלוקת בבית הדין של עיר מסוימת, הזהירה תורה להם שילכו לשאול לבית הדין שבירושלים (רש"י סנהדרין פז א ד"ה וקמת מבית דין), והוא הדין לבית דין הגדול שביבנה – ובכל מקום (תורה תמימה לדברים יז ט, הערה מד) – שנאמר: וְקָמַתְּ וְעָלִיתְּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ, וְקָאֵת אֶל הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם (שם ח-ט), והמילה "ובאת" מיותרת, שהיה יכול להכתב: "ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו אל הכהנים הלוויים", ולא נכתב אלא לרבות בית דין שביבנה (ספרי שופטים קנ"ג, ורבנו הלל שם).

במקום בית דין הגדול

תיקון תקנות בזמן הזה שאין לנו בית דין הגדול, מכל מקום כתבו ראשונים שכל צבור בעירם הם כבית דין הגדול על כל ישראל, ורשאים לגדור ולתקן תקנות בעירם (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רפ; רמ"א חושן משפט ב א).

בית דין של כהנים¹

בית דין מיוחד של כהנים שהיו דנים על עניי כהונה

אומר כל דבר המזבח לא יהיה אלא כך ובבנין; וּלְמִפְּתִית לְפָרֶכֶת, מכאן אמרו מקום היה אחורי בית לפרוכת ששם בודקים יחוסי כהונה (ספרי קטז), ופירשו ש"בך ובבנין" היינו בית דין של כהנים שהיו בודקים יחוסי כהונה (זרע אברהם לספרי שם. וראה פירוש רבנו הלל שם); ויש שכתבו שדרשת ר' אלעזר הקפר היא שבית דין של כהנים צריכים להשגיח שלא ייעשה שום דבר השייך למזבח רק על ידי כהנים ולא על ידי זרים (מלבי"ם במדבר שם).

ספר תורה של המלך ספר התורה של המלך (ראה ערך מלך, וערך ספר המלך) היו מגיחים אותו בבית דין של כהנים, ובבית דין של לויים, ובבית דין של ישראל (תוספתא סנהדרין ד ז).

כתובת בתולה לכתובת בתולה בת כהן היו בית דין של כהנים גובים ארבע מאות זוז, במקום מאתים שיש לבת ישראל בכתובתה (משנה כתובות יב א. וראה ערך כתובה).

בתי דין בערי הכהנים כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של עשרים ושלשה, כדרך שהיו קובעים בית דין של ישראל עשרים ושלשה בכל עיר ועיר (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם ליקוטי גאונים. וראה ערך בית דין: דרגותיהם).²

בית דין של כהנים היה קיים במקדש, שהיו דנים על ענייני העבודה שבמקדש. וכמה מקומות מצינו שהוזכר בית דין זה:

קנים בענין קנים, שהיולדות וכל מחוסרי-כפרה (ראה ערכו) היו מביאים מעות דמי הקנים שהם חייבים, ונותנים לשופר מיוחד, וסומכים על בית דין של כהנים שאין עומדים משם עד שיביאו מהמעות את הקנים, ועל סמך זה אוכלים קדשים לערב, שחזקה אין בית דין של כהנים עומדים מן העזרה עד שיכלו כל מעות שבשופר (עירובין לב א, ופסחים צ ב, ורש"י שם; רמב"ם מחוסרי כפרה א יב).

שעיר לעזאזל בשעיר לעזאזל ביום הכיפורים לא היו בית דין של כהנים מניחים שישאל יוליכו לעזאזל, אף על פי שכשר לכך, והרגילו לעשות את הכהנים קבע שהם יוליכו אותו (משנה יומא סו א, ורש"י שם ד"ה אלא. וברמב"ם עבודת יום הכיפורים ג ז כתב: כהנים גדולים).

יחוסי כהנים את יחוסי של הכהנים היו בודקים בית דין של כהנים כשהיו יושבים אחורי בית הפרוכת (ראה ערכו), שנאמר: וְאֵתָהּ וּבְנֶיהָ אֶתָּה תִּשְׁמְרוּ אֶת פְּהִנְתָּכֶם לְכָל דְּבַר הַמִּצְוָה וּלְמִפְּתִית לְפָרֶכֶת (במדבר יח ז), מכאן היה ר' אלעזר הקפר

בית הבליעה³

צינור שרירי בצד האחורי של הצואר, הנקרא בימינו "לוע"², שדרכו עובר האוכל לוושט והאוויר לקנה, ונקרא בדברי חז"ל "בית הבליעה" ו"בית הנפש" [ראה איור מס' 3 בסוף הכרך]

הקנה³ – כובע הסותם את פי הקנה (רש"י פסחים קח א ד"ה שמה) – כדי למנוע כניסת המזון לקנה ולריאות. וכמה תקנות תקנו חז"ל מחשש שבשעת הבליעה יכנס האוכל לקנה ויגרום לחנק:

הקדמת קנה לוושט כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של מבית הבליעה עובר המאכל לוושט והאוויר לקנה, ובשעת בליעת האוכל מורמת הגרגרת והקנה נסתם על ידי כסוי

נמנו עליה כהנים וכו'.
בית הבליעה. 1. ג, עמ' קפא-קפ"ב. 2. באנגלית – pharynx. 3. המכונה אפיגלוטיס – epiglottis.

בית דין של כהנים. 1. ג, עמוד קפא – קפ"א. 2. על קבלת עדות על ידי הכהנים בנוגע לקידוש החודש ראה משנה ראש השנה כב א. וראה משנה יומא יח ב: מסרוהו וקני בית דין לזקני כהונה. וראה זבחים פח א בסכין המטרפת:

בלועה. נדה מב ב, ורש"י ד"ה טומאה בלועה) - ואם תחב לו חברו כזית נבלה לתוך פיו, אינו טמא (אביי שם).

• ויש אומרים שבית הבליעה הוא בית הסתרים - ודינו שאינו מטמא במגע, אבל מטמא במשא (ראה ערך בית הסתרים. גמ' שם, ורש"י ד"ה ואי אמרת) - ולפיכך נטמא האוכל (רבא שם), וכן הלכה (רמב"ם אבות הטומאות ג ד).

הכל מודים שאם היה בית הבליעה רחב, שאינו מסיט שם את הנבלה (ראה ערך הסט) - אינו מטמא (תוספות שם ד"ה יצתה).

וכתבו ראשונים שלא נחלקו אלא בהתחלת בית הבליעה, אבל בסוף בית הבליעה טהור לדברי הכל, שאין דין בית הסתרים עליו אלא דין בלוע (תוספות חולין עא ד"ה מי; תוספות הרא"ש נדה שם, בתירוץ השני).

גזל בית הבליעה כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של שיערו חכמים שאין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת (יומא פ א) בלא קליפתה (נודע ביהודה קמא או"ח לח; באור הגר"א או"ח תפ סק"א), ולא יותר משני זיתים (כריתות יד א).

ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש שפירשו שדוקא כשהמאכל שלם אינו מחזיק יותר, כגון זיתים שיש בהם גרעינים והם קשים ועגולים, אבל כשאוכל מאכל כשהוא מרוסק - מחזיק יותר (תוספות יומא שם ד"ה ושיערו, בשם רבנו תם; תוספות ישנים שם, בשם ר"י; מרדכי פסחים, סדר של פסח).

• ויש שפירשו שלא אמרו שאינו מחזיק יותר משני זיתים אלא כשאוכלם כדרך אכילה (תוספות ישנים כריתות שם), כדרכו, מבלי שיאנוס עצמו, ונהנה מאכילתו, אבל כשמאנוס עצמו בעל כרחו לבלוע יכול לבלוע עד כביצה, ששיעורה כשלשה זיתים ויותר (ראה ערך זית מחלוקת בדבר), וכשאמרו שאינו מחזיק יותר מביצה, אבל כביצה מחזיק, פירושו על ידי שמאנוס עצמו, ובבליעה כזו אין הנאה, והרי זו אכילה-גסה (נודע ביהודה שם) ⁸.

נבלת עוף טהור כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של נבלת עוף טהור (ראה ערך נבלת עוף טהור).

• אין משיחים בסעודה (תענית ה ב; רמב"ם ברכות ז ו; טוש"ע או"ח קע א), שכשיוצא הקול נפתח אותו כובע שעל פי הקנה, ונכנס בו המאכל ומסתכן (רש"י שם ד"ה שמא יקדים) ⁴.

• מאותה סיבה מי שנתעטש בסעודה אין אומרים לו: "אסותא" (ירושלמי ברכות ו ו; טוש"ע שם).

• כשהביאו בתוך הסעודה יין, כל אחד ואחד מברך לעצמו, ואין אחד מברך להוציא את כולם (משנה ברכות מב ב), הואיל ואין בית הבליעה פנוי (תוספתא שם (ליברמן) ד יב; גמ' שם מג א), וכשיענו אמן על הברכה יבואו לסכנה (רמב"ם ברכות ז ו; רא"ש שם ו לד, על פי ירושלמי שם ו ו), מפני שיש לחוש שמא יקדים קנה לושט, אף על פי שאינה אלא מילה אחת (פירוש החרדים לירושלמי שם) ⁵.

• אסור להסב בסעודה אלא הסיבת שמאל, ולא של פרקדן ולא של ימין, שמא יקדים קנה לושט (פסחים קח א, ורש"י ד"ה שמא יקדים, ורשב"ם ד"ה שמא יקדים) ⁶.

החזרת המאכל כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של הגיע המאכל לפנים מבית הבליעה - אין יכולים להחזירו (רש"י שבת קנה ב ד"ה למקום).

בבית הבליעה עצמו, יש חילוקי מקומות:

• יש מקום שיכול להחזיר המאכל משם, ושם עדיין אין עליו שם אכילה להתחייב בעונשים של אכילת איסור עד שיבלע לגמרי (כתובות ל ב, ותוספות ד"ה א).

• ויש מקום שאינו יכול להחזיר משם, ואם אחר תחב לו מאכל לשם הרי הוא אנוס בבליעתו (גמ' שם, ותוספות שם).

• ויש מקום שהוא יכול להחזירו על ידי הדחק (תוספות שם ד"ה לא; תוספות ישנים שם), ונחלקו בדינו ראשונים: יש אומרים שגרוננו נהנה, וחייב על בליעתו (תוספות ישנים שם, בשם רבנו תם); ויש אומרים שעדיין לא נהנה גרונו, והחויב בא אחר כך (תוספות שם) ⁷.

טומאה כתבו ראשונים שבערי הכהנים היו בתי דינים של בטומאת מאכל הנמצא במקום בית הבליעה נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שיש על בית הבליעה שם בלוע - ודינו כדין טומאה הבלועה בתוך דבר אחר שאינה מטמאה אחרים (ראה ערך טמאה

בית הדשן

מקום נתינת דשן המזבח, ושריפת קדשים הטעונים שריפה

בתי הדשן

שני בתי דשן היו בעזרה - אחד במזרחו של כבש, ששם נותנים את הדשן (ראה לחל), ואחד במזרחו של מזבח, ששם שורפים את הקדשים הטעונים שריפה (ראה לחל). תורת כהנים ויקרא דבורא דנדבה ז ט).

מלבד מקום השריפה שבעזרה היו עוד שנים אחרים, וכך אמרו: שלשה בתי דשנים [דהיינו מקומות לשריפה] הם: אחד בעזרה,

ואחד בהר הבית, ואחד מחוץ לירושלים (זבחים קד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ג, ד).

בעזרה

שימוש המקום שנותנים עליו בכל בוקר את הדשן שתורמים ממזבח-החיצון (ראה ערכו, וערך תרומת הדשן) הוא סמוך

ערך אטר. ⁷ ויש אומרים שמיד אחר הבליעה באה ההנאה, ואף על פי שאין באות כאחת ממש ההנאה והבליעה, נחשבו כאילו באו כאחת (תוספות שם, בשם ריב"א). ⁸ ומהאחרונים יש שכתבו שכשאמרו שאינו מחזיק יותר משני זיתים לא נתכוונו לומר אלא ששלשה זיתים אינו מחזיק, אבל קצת פחות משלשה מחזיק (מגן אברהם תפ סק"א).

בית הדשן. 1. ג, קפב - פתח.

⁴ וראה פסיקתא זוטרתא בראשית כד לג: לפי שהקנה מוציא קול והושט מכניס את המאכל, שלא יפתח הקנה ויכנס בו המאכל. ⁵ ראה ערך סעודה, בטעם שאין נוהרים בזמן הזה בדבר. ⁶ אמנם מנחלקו רש"י ורשב"ם שם אם הטעם שמא יקדים קנה לושט הוא דוקא בהסבת פרקדן כפי המנגנון שהסביר שם רש"י, או שהוא על הסבת שמאל ולא ימין, וכפי המנגנון שהסביר הרשב"ם שם. וראה שו"ת רדב"ז אלף יב (ג תקפד) שהכריע כדעת רש"י. וראה

יש מהראשונים שסוברים שלר' אלעזר ב"ר שמעון אף השיריים של מנחת חוטא של כהן נשרפים שם (תוספות מנחות עד א ד"ה אי דלמטה). שיריים של מנחת כהן ספק, כגון שנתערב ולד כהן בולד ישראל, נשרפים שם (יבמות ק א; רמב"ם שם יא).

בהר הבית

שימוש בית דשן אחד יש בהר הבית, ששם שורפים פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים שאירע בהם פסול אחר זריקה, שהגיע זמנם לצאת מחוץ למחנה (לרב נחמן אמר רבה בר אבוח, זבחים קד ב), שבבית הדשן שבעזרה שורפים רק כשנפסלו קודם זריקה (ראה לעיל: בעזרה).

ויש סוברים דוקא כשאירע בהם פסול לאחר שיצאו מהעזרה (ללוי, זבחים שם), שלדעתם כל שנפסלו קודם שיצאו, נשרפים בעזרה (ראה לעיל, שם, לדעת לוי), והלכה כמותם (רמב"ם מעשה הקרבנות ז ד).

אף בשר קדשים קלים שנשטמא שורפים אותו לפני הבירה (משנה פסחים מט א, פא ב; רמב"ם פסולי המוקדשין יט ח, וקרבן פסח ד ג) בבית הדשן שבהר הבית (רש"י שם כד א ד"ה פסולי, וראה תוספות שם מט א ד"ה לפני הבירה).⁴

מקומו לר' יוחנן מקום יש בהר הבית ובירה שמו, ושם היה בית דשן זה (זבחים שם; רמב"ם מעשה הקרבנות שם) ולריש לקיש "בירה" הוא שמו של כל הבית כולו (שם).

מחוץ למחנה

מטרה מקום מיוחד היה מחוץ למחנה ששם שמים את הדשן כשהוא רבה על מזבח החיצון, שנאמר (ויקרא ו ד) וְהוֹצִיָא אֶת הַדָּשָׁן אֶל מִחוּץ לַמִּחֲנֶה (ראה ערך הוצאת הדשן), ושם שורפים את הפרים הנשרפים ושעירים הנשרפים כשלא נפסלו אלא נשרפים כמצוותם, שנאמר: וְהוֹצִיָא אֶת כָּל הַפֶּה אֶל מִחוּץ לַמִּחֲנֶה וגו' אֶל שַׁפְּףֵהוּ הַדָּשָׁן (ויקרא ד יב) – מקום ששופכים בו הדשן המסולק מן המזבח (רש"י ויקרא שם). מקום זה נקרא בית הדשן (זבחים קד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ד: והוא הנקרא בית הדשן), ונקרא גם בית הדשן הגדול (תוספתא יומא (ליברמן) ג יז. וראה לעיל: בעזרה).

מקומו "מחוץ למחנה" זה פירושו מחוץ לשלש מחנות: מחנה שכינה, מחנה לוייה ומחנה ישראל דהיינו מחוץ לירושלים (ראה ערך מחנות)⁵ [ראה איור מס' 6 בסוף הכרך].

נחלקו תנאים באיזה צד לירושלים היה בית דשן זה: ר' שמעון סובר במזרחה של ירושלים, שנאמר בפר ושעיר של יום הכפורים – שהם מחטאות הנשרפות בבית הדשן (ראה ערך פרים הנשרפים וערך שעירים הנשרפים) – מחוץ למחנה (ויקרא טז כז), ונאמר בשחיתת פרה-אדומה (ראה ערכו) מחוץ למחנה (במדבר יט ג) – מה להלן, בפרה אדומה, במזרחה של ירושלים (ראה ערך פרה אדומה), אף כאן במזרחה של ירושלים; וחכמים אומרים בצפונה של ירושלים (יומא שם, וזבחים שם), שכל מעשה חטאת בצפון (רש"י שם).⁶

אֲתוּ פְּאֶשֶׁר שָׂרָף אֶת הַפֶּה תְּרַאשׁוּן, היינו פר כהן משיח, ושם כבר נאמר ששריפתו מחוץ לַמִּחֲנֶה (שם יב), אלא בא להוסיף מחנה שניה, ובהוצאת הדשן שוב נאמר: והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה, שהוא מיותר, שהרי כבר נאמר בשריפת פר כהן משיח שהוא במקום שפך הדשן, וממילא אנו יודעים ששפך הדשן הוא מחוץ למחנה, אלא בא להוסיף מחנה שלישית (תורת כהנים ויקרא דבורא דחובא ד ה; יומא סח א; זבחים קה ב).⁶ ראה כפתור ופרח הוצאת לונץ פ"ו עמוד עז שמקובל הוא בית הדשן לצפון ירושלים כמרוצת הסוס והוא תל קטן ונמוך, ושם

למזבח, שנאמר: וְהָיָה אֶת הַדָּשָׁן וגו' וְשָׂמוּ אֶצְלֵי הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא ו א), ונקרא בתורה מְקוֹם הַדָּשָׁן (ויקרא א טו. תורת כהנים ויקרא דבורא דנדבה ז ט, רש"י ויקרא שם).²

מקומו בית הדשן היה במזרחו של כבש, רחוק כעשר אמות ברוחב העזרה מהתחלת הכבש, שהוא כעשרים אמה מדרומו של המזבח, ובאורך העזרה לצד מזרח היה רחוק שלשה טפחים מן הכבש (משנה תמיד כח ב ובמפרש, וזבחים סד א, ורש"י ד"ה מבית; רמב"ם תמידין ומוספין ב יב) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

הדברים הניתנים בו העוף, נותנים לבית דשן זה אף את דשן מזבח הפנימי ודשן המנורה (תורת כהנים ויקרא שם; משנה תמיד כח ב; מעילה יב א).

יש מהראשונים שסוברים שלר' אלעזר ב"ר שמעון אף השיריים של מנחת-חוטא (ראה ערכו) של כהן מתפזרים שם (רש"י לגירסתנו, ורבנו תם בתוספות מנחות עד א ד"ה אי דלמטה. וראה ערך מנחת כהן שאין הלכה כר"א בר"ש).

הנבלעים הנקראים מוראה ונוצה ודישון מזבח הפנימי ודישון המנורה היו נבלעים בנס במקומם בבית הדשן (יומא כא א) כדי שלא ימעלו בו (רש"י מעילה יא ב ד"ה בשלמא. וראה ערך מעילה).

תרומת הדשן של מזבח החיצון – יש אומרים שאף הוא היה נבלע במקומו (רש"י מעילה שם, ובפירושו על התורה ויקרא א טז; ר' פורת בתוספות יומא שם); ויש אומרים שהוא לא היה נבלע, אלא טעון גניזה (רבנו תם בתוספות שם, וזבחים סד א. וראה שם שמצדדים לומר שמא לא היה נבלע מיד).

בית דשן השני

המטרה בית הדשן השני שהיה בעזרה, היו שורפים בו את הקדשים שנפסלו בקודש שצריכים להישרף בקודש (ראה ערך פסולי המוקדשים), והם: פסולי קדשי קדשים, ואימורי קדשים קלים, ופרים-הנשרפים (ראה ערכו), ושעירים-הנשרפים (ראה ערכו) שאירע בהם פסול קודם זריקת דמם (זבחים קד ב), שעדיין לא הגיע זמנם לצאת מחוץ למחנה כדינם (רש"י שם. וראה ערך פרים הנשרפים וערך שעירים הנשרפים).³

בית דשן זה היה בית דשן גדול (זבחים קד ב. וראה תוספתא יומא ג שקורא לבית הדשן שמחוץ למחנה, ראה להלן, בית הדשן הגדול).

מקומו בית הדשן הזה היה במזרחו של מזבח (תורת כהנים ויקרא שם), אבל מן התורה לא הוקבע לו מקום, אלא שיהיה בקודש בעזרה, ומכיון שלא כתבה תורה בשריפת הפסולים שתהיה במקום הדשן, מוכח שהוא במקום אחר, כדי שלא יתערב דשן הנשרפים כמצותם עם דשן הנשרפים שלא כמצותם (פירוש הראב"ד לקנים א א).

הנשרפים בו בבית דשן זה נשרפת אף מנחת-סוטה (ראה ערכו) כשאינה שותה (משנה סוטה כ א, ורש"י ד"ה על בית הדשן; רמב"ם סוטה ד ד).

2. וראה להלן ממעילה יב א שמקום הדשן היינו דישון מזבח הפנימי והמנורה, ומקום תרומת הדשן נלמד ממה שכתוב כאן: אצל המזבח קדמה. 3. ויש סוברים אפילו כשאירע בהם פסול אחר זריקתם (זבחים שם) הואיל ועדיין לא יצאו (רש"י שם). הלכה כדעה שניה (רמב"ם מעשה הקרבנות ז א). 4. וראה ערך פסולי המוקדשים: שריפתם, אימתי שורפים פסולי קדשים קלים בכל העיר, ואימתי לפני הבירה. 5. שנאמר בפר-העלם-דבר-של-צבור (ראה ערכו): וְהוֹצִיָא אֶת הַפֶּה אֶל מִחוּץ לַמִּחֲנֶה (ויקרא ד כא) שהוא מיותר, שהרי נאמר: (שם) וְשָׂרָף

דשן יתן שם מדשן המזבח, או מדשן נשרפים אחרים; "ששם יהיו נותנים", היינו שמקום זה יהיה מקום שנותנים בו דשן מזבח העולה (הראב"ד לתורת כהנים שם).

• יש מפרשים שהכל דבר אחד הוא: "שיהא", היינו שכשיוציא אותו לשם יהיה שם דשן מכבר, והכוונה "שיקדים שם דשן", אבל לא שיהיה שם עכשיו דשן בפועל, אלא "ששם יהיו נותנים את הדשן", היינו שנתנו בו קודם דשן, שבזה נקרא המקום שפך הדשן, אף על פי שלא יהיה שם דשן עתה (קרבן אהרן שם) וכך אמרו: ישרף, אף על פי שאין שם דשן (תורת כהנים שם; פסחים עה ב), שלא תאמר שאם ניטל הדשן משם לא ישרפנו, אלא ישרף מכל מקום (רש"י פסחים שם).

• ויש סוברים שלכתחילה מצוה שיהיה שם עכשיו דשן ממש, אלא שבדיעבד אינו מעכב (מזרחי ויקרא ד יב, ומפרש הלימוד שיהא כו' למצוה, וישרף אף על פי שאין כו' בדיעבד).

שיהא מקומו ר' אליעזר בן יעקב סובר ששפך הדשן פירושו שיהא משופך מקומו משופך (תורת כהנים שם; יומא סח ב; זבחים קו א), היינו שהמקום יהיה במדרון שיהא דשנו משתפך (רש"י שם) ⁷.

בית הדשן צריך שיהיה מקומו טהור, שנאמר: אֶל מְקוֹם טָהוֹר (ויקרא ד יב; שם ו ד), ואם נטמא - יטהרנו (תורת כהנים ויקרא שם).

מקום הוצאת הדשן היה מקום שאין הרוחות מנשבות בו בחזקה, ולא הזרמים גורפים אותו (רמב"ם תמידין ומוספין ב טו, לגירסת דפוסים ישנים; מאירי פסחים כז ב ד"ה זה); ויש גורסים "שלא יהיו חזירים גורפים אותו" (רמב"ם שם).

לעיתיד לבא בית הדשן יתוסף לעתיד על העיר, ויהיה נכלל בקדושת ירושלים (ראה ערכו), שנאמר: וְכָל הַעֲמֻקָּה הַפְּגָרִים וְהַדְּשָׁן וְגו' קָדֵשׁ לַיהוָה (ירמיה לא ט), שמקום שפך הדשן שהיה חוץ לירושלים, יוסיפו על העיר ויכניסו לתוך חומותיה (רש"י שם. וראה כפתור ופרח הוצאת לונץ עמ' צח).

שיקדים שם דשן בנתינת הדשן בבית דשן זה אמרו: "אֶל שֻׁפְךָ הַדְּשָׁן" (ויקרא ד יב), שיהא שם דשן, שיקדים את הדשן, ששם יהיו נותנים את הדשן (תורת כהנים דבורא דחובה ג ה; יומא סח ב; זבחים קו א). ונחלקו בכוונת המאמר:

• יש מפרשים ששלשה דברים הם: "שיהא שם דשן", היינו שיניח שם דשן פרים הנשרפים; "שיקדים את הדשן", שאם לא היה שם

בית הורדת המים¹

התאים (תוספות יום טוב מידות ד ג. וראה תפארת ישראל שם אות כד).

המים היוורדים בו

דרך בית הורדת המים היו יורדים כל מי גשמי גגות ההיכל על ידי צינורות (מהר"י בעל ציורי המקדש בגמ' אות לח; תבנית היכל ס"ב כד רכו). או שגג ההיכל וגגות התאים היו כולם משופעים ויורדים מצפון לדרום, והיו יורדים כל מימי הגג לבית הורדת המים (תפארת ישראל שם אות כד ואות סח).

יש מהראשונים שכתב שבית הורדת המים הוא המקום שמי נפתוח נמשכים דרך שם בצינורות, ועלו לים שעשה שלמה (היינו בבית ראשון (ראה ערך ים של שלמה) ולבית הטבילה (פירוש הרא"ש שם, וראה ספר עזרת כהנים מידות ה ז. וראה ערך בית הטבילה). ויש מהראשונים שכתב שהמים היו יורדים לבור הגולה [ראה ערכו] (פסקי רי"ד עירובין קד א ד"ה וממלאין מים).

מקום בבית המקדש, שדרך שם ירדו המים מגגות המקדש, או שדרך שם נמשכו המים לבית הטבילה

מקומו וצורתו

בדרום ההיכל, אחרי כותל הדרומי של התאים (ראה ערך היכל וערך תאים) בין כותל זה לכותל אחר שמחוצה לו, לצד העזרה, היה מקום פנוי ברוחב שלש אמות, שנקרא בית הורדת המים, ונמשך לאורך כל ההיכל ממזרח למערב, כדרך שנמשכת בצד צפון המסכה העולה לגגות התאים (מידות ד ז, לשיטת רש"י בתאי המקדש, ראה ערך הני"ל) ² [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

הכותל החיצוני של בית הורדת המים לצד דרום, רחבו חמש אמות (מידות שם).

יש מצדדים לומר שבית הורדת המים [כמו המסכה בצד צפון] לא היה מקורה, וממנו בא האור דרך חלונות שבכותל התאים לתוך

בית החליפות^{1,2}

מקום בצדי האולם (ראה ערכו) שבבית המקדש, ששם היו הכהנים מצניעים את הסכינים

• יש אומרים שאף החלל שבאולם מצפון ומדרום שכנגד עובי כותלי ההיכל ותאיו והמסיבה הם בכלל בית החליפות.
• ויש אומרים שכל זה או שבכלל האולם הוא, או שכותלי ההיכל היו

מיקומו האולם היה עורף על רוחב ההיכל חמש עשרה אמה לצפון וחמש עשרה אמה לדרום (ראה ערך אולם), ומקום העורף נקרא בית החליפות (מידות ד א), ונחלקו ראשונים:

שאיין צריך שיקדים שם דשן, ולדעת אביי אינו חולק אלא בזה, שמצריך שיהיה גם מקומו משופך (יומא וזבחים שם ורש"י). הרמב"ם השמיט שני הדינים: שיקדים ושמקומו משופך. **בית הורדת המים** 1. ג, קפ. 2. ויש אומרים שבית הורדת המים הוא עצמו אחד מן התאים, והוא השורה התחתונה מן התאים החיצוניים שלצד דרום (פרוש המשניות לרמב"ם שם ג, לשיטתו בתאים. וראה ערך הני"ל). **בית החליפות** 1. ג, עמוד קפה 2 – קפ. 2. יש גורסים: החלפות, ומנקדים הלמ"ד בקמץ, וכן במלאכת שלמה מידות ד ז, וכן

בהערות המו"ל שהתל הזה נודע גם היום, ומראהו כמראה אפר, ונקרא בערבית "תל אלמסאבין", וראה שם בכפתור ופרח עמוד צח שלקחן מזרחית צפונית להר הבית יש מקום מדושן, ובהערות המו"ל שם מצדד לומר שהיו שני מקומות לשפך הדשן, לצפון העיר כחכמים ולמזרח כר' אליעזר. את מקום בית הדשן הראו עד תחילת המאה הכי בכמה ת"ל אפר שהיו קיימים בקרבת השכונות בתי הונגרין ומאה שערים (במקום "שער מנדלבאום"), ויהודי ירושלים קראו להם "שפך הדשן". 7. לדעת רבא חולק ר' אליעזר בן יעקב על תנא קמא וסובר

בבית-המטבחיים (ראה ערכו) לשחיטת הקרבנות (ריטב"א יומא לו א). ויש שכתבו שהיו גונזים שם את הסכינים שנפגמו (מהר"י בעל הציונים בגמ' אות לח), וכל סכין שנשמטה מן הניצב, או שנפגמה – גונזים אותה בצד ההיכל בין הקודש והאולם לדרום (רמב"ם כלי המקדש א טו), ופירשו אחרונים שהוא בבית החליפות (אור שמח שם, וראה ספר יריעות שלמה שם שלא הבין כן. וראה ספר עזרת כהנים על מידות שם).

ויש שכתבו שעשרים וארבעה החלונות היו חציים בבית החליפות שמצד צפון וחציים בבית החליפות שמצד דרום, והסכינים הכשרות שמשמשים בהן היו בחלונות שמצפון, והפגומות והפסולות היו בדרום, להתרחק מן התקלה, שלא יבואו בשוגג להשתמש בסכין פסולה, ששחיטת קדשים על הרוב היא בצד צפון (ספר שלטי הגבורים לר' אברהם הרופא פרק כד וכה. וראה ערך שחיטה (ב)).

הפשפשים שני פשפשים – פתחים קטנים (רש"י בבא מציעא לג בבית החליפות א ד"ה אחד) – היו בבית החליפות, גובהם שמונה אמות, כדי להכשיר את כל העזרה לשחיטת קדשים-קלים (ראה ערכו), שצריכה להיעשות בפתח אהל מועד (זבחים נה ב. וראה ערך אחורי בית הכפורת: קדושתו ודיניו, וערך שחיטה (ב)).

הפשפשים היו בזויות של בית החליפות (זבחים נה ב), היינו במקצוע צפונית מערבית בבית החליפות שבצד צפון, ובמקצוע דרומית מערבית בבית חליפות שבצד דרום (רש"י שם ד"ה דפתח).

לדעת הסוברים שבית החליפות נמשך ממזרח למערב על פני כל אורך הבית, היו הפשפשים פתחים לאחת עשרה אמה שאחורי-בית-הכפורת (ראה ערכו); ולדעת הסוברים שאינו נמשך אלא כרוחב האולם עם כתליו, היו הפשפשים פתחים לעזרה שמצדדי כותלי ההיכל (ראה ספר עזרת כהנים על מידות שם).

יש סוברים שפשפשים אלה לא היו משמשים כניסה ויציאה, אלא שהיו נקראים בשם פתח להכשיר על ידי כך השחיטה בכל העזרה (רש"י זבחים נה ב ד"ה פשפשי); ויש סוברים שהיו משמשים כניסה ויציאה, שאם לא כן אין עליהם שם פתח (תוספות שם ד"ה שנים)⁵.

נמשכים עד הכותל המזרחי של האולם והיו תופסים כל אותו מקום (ראה ערך אולם, שם, המקורות והפרטים) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

המקום שכד התיכל פזרו וצפון וכן נחלקו אם העודף משני הצדדים נמשך ממזרח למערב על פני כל אורך הבית כולו עד הכותל המערבי, וכל אותו המשך נקרא בית החליפות, או שאינו נמשך אלא ט"ז אמה או כ"א אמה (ראה ערך הני"ל המקורות והפרטים).

יש מהראשונים שכתבו שאף כל חצר העזרה שכנגד עודף בנין האולם עד הכותל המערבי של העזרה נקרא בית החליפות (רש"י יומא כא א ד"ה נמשכין זבחים נה ב ד"ה שני פשפשי).

ויש חולקים וסוברים שהעודף עצמו הוא בית החליפות, אבל החצר שכנגדו נקראת עזרה (תוספות זבחים נה ב ד"ה שני), או לפני מן החליפות (רש"י יומא לו א ד"ה אבל, וראה שם שדעתו שם שהעודף בלבד נקרא בית החליפות).

שמו בבית החליפות גנזו את הסכינים (משנה מידות שם), ועל שם כך נקרא בשם בית החליפות, כמו שמצינו במקרא בכלי המקדש: **מִחְלָפִים תִּשְׁעָה וְעֶשְׂרִים** (עזרא א ט) – שהם הסכינים (ירושלמי יומא ג ח, וראה רש"י עזרא שם), ונקראים כך על שם שהסכינים חותכות מלשון **כָּלִיל יִחְלֹף** (ישעיה ב יח. ריטב"א יומא לו א ד"ה וכנגד). ויש אומרים שנקרא בית החליפות על שם שבלשון ערבית קורין לסכין **חילוף** (רש"י יומא שם).

החלונות להנחת הסכינים הסכינים היו נותנים בחלונות (וראה ירושלמי סוף סוכה) שהיו בכותל המערבי של האולם בחלק העודף על ההיכל, מאחורי האולם מבחוץ (רש"י זבחים כ א ד"ה ה"ג, נה ב ד"ה שני), או בעובי כותלי התאים שבצפוננו של היכל (רש"י סוכה נו א ד"ה וחלונה)³.

עשרים וארבעה חלונות היו שם, כנגד עשרים וארבעה משמרות-כהונה (ראה ערכו)⁴.

בבית החליפות היו נותנים את הסכינים שמשמשים בהן הכהנים

בֵּית הַטְּבִילָה

בית מקוה לטבול בו, בבית המקדש של כל הכהנים

ויש שנראה מדבריו שבית הטבילה היה מחוץ למחילה (ראה המפרש שם).

הרכה בתי טבילה במקדש כתבו ראשונים שהרכה בתי טבילה היו במקדש, כדי שיוכלו הרבה כהנים לטבול בהרכה במקומות, ובית הטבילה שהיו יורדים אליו מלשכת בית המוקד (מידות א ו) אינו אותו בית הטבילה שהיו הולכים לשם במסיבה שתחת הבירה (המפרש תמיד ל ב).

לרמב"ם, רע"ב וראב"ד תמיד שם; ויש שכתבו שהמסבה היא עמוד של בנין שעולים ויורדים בו על ידי גלגול, ומסבה זו היתה במחילה שתחת הקרקע (המפרש תמיד שם, וראה רש"י יומא יט א ד"ה מסבה).⁴ יש סוברים שכל המקדש נקרא בירה, ומחילה הלכה תחת בית המקדש מבית המוקד לחוץ לעזרה אל מקום הטבילה; ויש סוברים שבירה נקראת מקום מיוחד בהר הבית (ראה ערך בית הדשן מחלוקת מהי בירה), והמחילה נמשכת תחת אותו מקום (המפרש לתמיד שם). יש סוברים שרי אליעזר בן יעקב חולק וסובר שהמסבה לבית הטבילה לא היתה הולכת כלל תחת הבירה, אלא הטמא היה הולך לבית

מקומו

בלשכה צפונית מערבית של בית-המוקד (ראה ערכו), היו יורדים לבית הטבילה (מידות א ו; רמב"ם בית הבחירה ה ל)².

היורד לבית הטבילה היה הולך במסבה³ ההולכת תחת הבירה⁴, ונרות דולקים מכאן ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה (תמיד א א; מידות א ט; רמב"ם בית הבחירה ה יא).

בית הטבילה עצמו היה אף הוא בתוך המחילה (ראב"ד תמיד שם);

הוא בקינות לתשעה באב, בקינה "אצבעותי שפלו".³ ורצונו לומר מבפנים של בית החליפות בחלל האולם שכנגד עובי כותלי ההיכל, ראה ערך אולם.⁴ ראה רש"י סוכה נו א שם וכן היא גירסת הגר"א בתוספתא סוכה ד, ובתוספתא (צוקרמן) שם ד כז הגירסא: משמרות לוי. ⁵ הרמב"ם לא הזכיר כלל את הפשפשים – ראה בית החליפות, סיני עט (תשל"ו) עמ' קיז – קכו. **בית הטבילה**. 1. ג, קפו – קפו2. 2. ראה ערך בית המוקד שלשכה זו היא לשכת בית המוקד, ויש אומרים שהיא לשכת החותמות. 3. מסבה זו היא מחילה ההולכת בסיבוב והיקף, מעלות ומורדות, מתחת לארץ (פירוש המשניות

הכפורים מביתו (ראה ערך פרישת כהן גדול), וכן טבל בו הטבילה הראשונה ביום הכפורים שחרית (יומא יט א), לפי שטבילה ראשונה זו לא מחמת יום הכפורים היא באה, שתצטרך להיות במקום קדוש, שאף בשאר ימות השנה אין אדם נכנס לעזרה אפילו טהור עד שיטבול (רש"י שם יט א ד"ה חוץ. וראה ערך ביאת מקדש).

גזל המקוה מקוה זה היה אמה על אמה ברום שלש אמות (יומא לא א), ואף על פי שאפשר היה לעשות הגובה אמה וארבע שלש אמות, לא עשו כן, כדי להקל על הכהן הגדול שיוכל לטבול דרך עמידתו, שכך נקל יותר לטבול (תוספות שם, וראה שם בתוספות ישנים), או שלא רצו להרחיב יותר את בית המקוה שלא לדחוק את העזרה (שו"ת הריב"ש רצב), או שלא יחליק הטובל בו כשיהיה רחב יותר, ועוד שהטובל צריך לטבול דרך גדילתו (ראה ערך טבילה), ולכן לא המעיטו מהגובה (הריב"ש שם).

החקק - המקוה - של בית הטבילה היה גבוה יותר משלש אמות, בכדי שכשיטבול בו הכהן לא יצאו לחוץ המים העולים למעלה כשהוא נכנס (תוספות יומא לא ב ד"ה אמה לתירוץ הראשון); ויש שכתבו ששטח הבית שהמקוה בתוכו היה עשוי קצת במדרון, והמים העולים כשאדם טובל בו הם מחוברים אל מי המקוה (שו"ת הריב"ש שם). המים לבית הטבילה הזה נמשכו מעיין עיטם (יומא לא א) ⁶.

אבל ראשונים אחרים סוברים שהוא אותו בית הטבילה (רמב"ם בית הבחירה ה' יא).

של הכהן הגדול

לשכת בית הפרוה לשכת בית הפרוה (ראה ערכו) ⁵ היה בית הטבילה לכהן הגדול ביום הכפורים (משנה יומא ל א, ורש"י ד"ה על בית; מידות ה' ג; רמב"ם בית הבחירה ה' יז).

בית טבילה זה היה בקודש (יומא שם, לד ב), לפי שהכהן הגדול צריך לטבול ביום הכפורים במקום קדוש, כמפורש בתורה (ויקרא טו כד. וראה ערך בית הפרוה, וערך עבודת יום הכפורים).

המים לבית הטבילה היו באים ממי מעין (רש"י יומא יט א ד"ה על גגה), והיינו מעיין עיטם (ריטב"א יומא שם ד"ה ועל).

על גבי שער המים בית טבילה אחר לכהן הגדול ביום הכפורים היה על גבי שער המים שבדרום העזרה שגבהו עשרים אמה [כשאר שערי הר הבית] (ראה ערך הר הבית), ועל גביו היתה תקרה של שיש וטיט וחול מגובל יחד להיות המים נחים שם (יומא יט א, לא א, ב, ורש"י שם לא ב ד"ה ואמה).

בית טבילה זה היה בצד לשכתו של הכהן הגדול, ובחול היה, שבו טובל הכהן הגדול בשבעת ימים שהפרישו אותו קודם יום

בית הכסות¹

האברים הפנימיים של הבהמה, המעכלים את המאכל, בין כרס (ראה ערכו) להמסס (ראה ערכו)

ובית הכסות (שבת לו א), ויש שכתבו שאף בזמן המשנה החליפו השמות (האשכול [הוצאת רצ"א] סדר י"ח טרפות בקצרה).
נעוץ לעוף אין בית הכסות (רמב"ם שחיטה ו יז).

ניקב

ניקב טריפה ניקב בית הכסות - טריפה (תורת כהנים שמיני ג ח; חולין מב א; רמב"ם שחיטה ו יא; טוש"ע יו"ד מח ז), והיא מהטרפות שמהלכה למשה מסיני (חולין שם).

במנין שמנו חכמים בטרפות (ראה ערך טריפה וערך נקובה), נמנו נקב בהמסס ובבית הכסות לאחת (חולין שם ב, ורש"י שם מג א ד"ה שמנה), לפי שסומכים זה לזה ודומים כאחד (רש"י שם מב ב ד"ה חשבינהו. וראה רמב"ם שחיטה י ט במנין שבעים הטרפות שמנאן לשתיים).

שיעור הנקב נקובתו במשהו, ולחללו (רמב"ם שחיטה ו א), נקב מפולש מעבר אל עבר (טוש"ע יו"ד מח ז, על פי המשנה חולין מב א: שניקבו לחוץ. וראה ערך המסס פירוש אחר בניקבו לחוץ). אפילו אם החלב שעליו סותם את הנקב - טריפה, שחלב זה אסור (ראה ערך חלב), וחלב טמא אינו סותם (ראה רמב"ם שם יא. וראה ערך נקובה).

ניקב בחיבורו להמסס ואם ניקב במקום חבור בית הכסות להמסס - כשרה (חולין נד א; רמב"ם שחיטה ו יא; טוש"ע יו"ד מח ז), שהרי

צורתו

תיאורו בית הכסות הוא סוף הכרס (ראה ערכו), ועשוי ככובע (רש"י חולין מב א ד"ה ובית), ותוכו עשוי כמין כוס (רש"י שבת לו א ד"ה בית. ובפירוש המשניות לרמב"ם חולין ג א: כדמות כיס) ויש בו גומות גדולות (פירוש המשניות שם), ולפי שעשוי בפנים בתים-בתים כמו כוסות נקרא בית הכסות (יבין שמועה לרשב"ץ, טרפות ב א).

חיבורו להמסס המאכל נכנס מן הכרס אל בית הכסות, ומבית הכסות אל המסס (ראה ערכו) [ראה איור מס' 4 בסוף הכרך].

המסס מחובר ודבוק בו, ובמקום החיבור יש דופן לזה ודופן לזה שאפשר להפרידן (רש"י חולין מב א ד"ה ובית), והם אדוקים זה לזה (רש"י שם נד א), ובאמצע יש פתח שבו הם שופכים זה לתוך זה (רש"י שם ושם).

דופן בית הכסות דופן בית הכסות הוא כפול, שהם שתי דפנות אדוקות זה בזה ושומן מחברן (רש"י חולין מט א ד"ה עובי, שבת לו א, וסוכה לד א ד"ה בית). ולמקצתו יש עור אחד בלבד (ר"ן על הרי"ף חולין יד א; מגיד משנה שחיטה ו יב; מאירי חולין נ ב; רבנו ירוחם טו ה י) ², אבל הוא עב וגס, ויש שכתבו שיש שם כעין קרום מבפנים (מאירי שם).

התחלפות השמות בזמן התלמוד החליפו בתקופה ידועה השמות המסס

לעיל על המים של בית הטבילה שעל בית הפרוה שבאים מעיין עיטם.
בית הכסות 1. ג', עמי קפח-קצ. בלשון וטרינרית הוא נקרא reticulum. 2. ראה דרישה יו"ד מח סק"ד, שכל בית הכסות יש לו עור כפול, והשי"ך שם ס"ק יג והפרי חדש ס"ק טו תמהו עליו, וראה תבואות שור שם סק"ט שיישב שדעת הדרישה שמה שאינו כפול אינו בכלל בית הכסות.

הטבילה במסבה שתחת החיל (ראה ערכו) (הגרי"א מידות א ט, בדברי ראב"י שם). 5. וראה שם מחלוקת אם היתה בצפון העזרה או בדרומה. 6. וראה שם ברש"י שהוא מעין מי נפתוח ביהושע טו ט, וראה על זה בנחל אשכול ח"א עמי 55. וראה בספר תבואות הארץ לר"י שווארץ עמי שנה על סדר הילוך המים מעיין עיטם למקדש, ושם שכל המים שבמקדש מעיין עיטם הם באים. וראה

הדין בזמן הזה – יש אומרים שאין אנו בקיאים בבדיקה, ויש להטריף אם ניקבה המחט משני צדדים, אפילו אם לא נמצא קורט דם ולא חלודה (איסור והיתר נא כא; רמ"א יו"ד מח ח: והכי נהוג; ועוד), ויש מתירים אף בזמן הזה בהפסד מרובה (ב"ח שם; ש"ך שם סק"ל; ועוד).

מקום שדופנו אם נמצאה המחט במקום שדופנו אינה כפולה – יש **אינה כפולה** אומרים שדינו כניקב ההמסס, שיש מטריפים אפילו כשניקבה המחט מצד אחד (ראה ערך המסס. ר"ן חולין ג; רבנו ירוחם טו ה י; ש"ך יו"ד מח ס"ק ג); ויש אומרים שבבית הכנסת בכל מקום ניקב מצד אחד כשרה, שהעור שם גס ומגין (מאירי חולין נ ב. וראה לעיל: צורתו).

נמצאה בחלל נמצאה המחט בתוך חלל בית הכנסת, ולא נתחבה **בית הכנסת** בעורו – כשרה, ואין צריך שום בדיקה (רמ"א יו"ד מח ח). אם במקרה בדקו וראו קורט דם מבחוץ – יש אומרים (ט"ז שם ס"ק יד; ש"ך שם ס"ק לא), ויש מתירים (פרי חדש שם ס"ק כב; חידושי רבי עקיבא איגר שם, בשם אחרונים; ועוד. וראה דרכי תשובה שם ס"ק צא).

סירכא (ראה ערכה)

אם נסרך בית הכנסת לטרפש הכבד (ראה ערך חצר הכבד), יש לבדוק בכרס (היינו בבית הכנסת), שבוודאי יש שם קוץ או מחט שניקבה, ועל ידי זה באה הסירכא (רמ"א יו"ד מא ח).

נחלקו אחרונים בטיבה של בדיקה זו:

• יש מפרשים שהבדיקה היא שאם תמצא מחט תחובה כנגד הסירכא מבפנים, אפילו שלא ניקבה מעבר לעבר – טרפה, אף שסירכא אוסרת רק בריאה (ראה ערך סרכא), מכל מקום אין הסירכא גרועה מקורט דם (ראה לעיל: מחט שניקבתו. שו"ת צמח צדק [קרוכמאל] מט. וראה עוד אחרונים שהובאו בדרכי תשובה יו"ד מא ס"ק עא).³

• ויש מפרשים שהבדיקה היא לראות אם לא נעשה שם נקב מפולש על ידי מחט, אבל אם אין נקב מפולש, אפילו מצאו שם מחט – כשרה, שאין הסירכא מוכיחה שהיה נקב כמו קורט דם, אלא שעל ידי שהתחילה המחט לנקוב עלה במקום ההוא ניפוח וליחות, ומחמתם נסרך לטרפש (כרתי ופלתי מא, והשאר בצריך עיון; שו"ת תולדות יצחק א).

חסר ויתר

חסר בית הכנסת – טרפה, וכן אם נמצאו שני בתי הכנסת (רמב"ם שחיטה י ט), והם מסוג חסורה (ראה ערכו) משמונה סוגי הטרפות שמנו חכמים (כסף משנה בדעת הרמב"ם שם. וראה ערך חסורה).

על מעי היוצא מבית הכנסת להמסס או לכרס ראה ערך דקין.

על ניקור החלב שעל בית הכנסת – ראה ערך נקור.

על דיני מליחת בית הכנסת – ראה ערך מליחה.

גם מלבד הנקב הם שופכים זה לתוך זה (רש"י חולין שם ד"ה זה; שו"ת הרשב"א א שגג), וכל אחד מגין על חברו (שו"ת הרשב"א שם), וכל מה ששופכים זה לזה נשאר בתוכם ואינו יוצא לחוץ (שושנים לדוד למשניות חולין ג א).

וכן אם ניקב שלא לתוך חלל ההמסס, שהרי דופן ההמסס מגין עליו (ראב"ן רמח; מאירי חולין נ ב; תוספות יום טוב חולין ג א, לדעת הרע"ב). אבל במקום ששומן מפסיק ביניהם – טרפה, ששומן זה טמא (ראה ערך חלב) ואינו סותם (תוספות חולין נ ב ד"ה מחט; ש"ך יו"ד מח ס"ק יא).

מחט שניקבתו³

נצדו הפנימי מחט שנמצאה תחובה בעובי בית הכנסת מצד אחד (היינו שניקב העור הפנימי, ראה לעיל: דופן בית הכנסת), כשרה (חולין נ ב; רמב"ם שחיטה ו יב; טוש"ע יו"ד מח ח), שחברו סותמו ומגינו (רש"י שם מט א ד"ה כשרה).

וכשרה בכל אופן:

- אף על פי שניקב עור אחד שלם (תוספות שם נ ב ד"ה מחט).
- ואפילו אם גם מעור החיצון נשאר רק מעט שלא ניקב (שו"ת תרומת הדשן קסה; רמ"א שם⁴), ואין חוששים שמא ניקבה המחט לחוץ והבריא (תרומת הדשן שם; ש"ך ס"ק כב. וראה ערך ושת).
- ואפילו ראשה העב של המחט כלפי חוץ (חולין מט א; טוש"ע שם), ואין חוששים שבאה מחלל הבהמה, וכבר נקבה אבר שנקובתו במשהו (חולין שם. וראה ערך כבד, וראה להלן בניקב הצד החיצון).
- ניקב החצוי ניקב הצד החיצון על ידי מחט – טרפה, שבוודאי ניקב הושט או אחד משאר אברים הפנימיים (ראה ערך נקובה), ונכנסה לחלל הגוף, ומשם נתחבה בצד החיצון של בית הכנסת (תוספות חולין מט א ד"ה אבל, ושם נ ב ד"ה מחט; טוש"ע יו"ד מח י, ושם נא א. וראה ערך חלל הגוף). ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שאף בניקב מצד חוץ מכשירים מצד אחד (משמעות לשון הרמב"ם שחיטה ו יב, ראה שם בראב"ד ובכסף משנה ולחם משנה).

משני הצדדים נמצאה המחט תחובה משני צדדי הדופן – טרפה, ודוקא כשנמצא עליה⁵ קורט דם, שזה מוכיח שלפני השחיטה עברה המחט מעבר לעבר; אבל אין עליה קורט דם – כשרה (חולין נ ב; רמב"ם שחיטה ו יב; טוש"ע יו"ד מח ח).

חלודה על הפחט חלודה על המחט דינה כקורט דם (מאירי חולין נ ב; רבנו ירוחם טו ה; בית יוסף ושו"ע יו"ד מח ט), שאם ניקב מעבר לעבר החלודה מוכיחה שזה כמה ימים שעברה שני הצדדים, וקודם שחיטה ניקב (בית יוסף ורמ"א שם).

ואם ניקב מצד אחד – נחלקו הפוסקים אם החלודה מוכיחה שהמחט ניקבה נקב מפולש וחזרה לאחוריה (בית יוסף ורמ"א שם), או שבזה אין דינה כקורט דם (ים של שלמה חולין ג סא; ש"ך שם ס"ק לה).

כשר מן החי, תש"מ, עמ' 336). כמו כן מעדיפים בישראל להוציא פרה עם גוף זר שמצריך ניתוח ולשלוח אותה לשחיטה, במקום לבצע את הניתוח שעלול להטריף את הפרה. 4. וראה בב"ח שחולק, אך האחרונים הסכימו לדעת הרמ"א, ראה ש"ך שם ס"ק כא וכב ופרי מגדים ועוד. 5. או סביבותיה (מרדכי חולין ג תרכ; בית יוסף שם; שו"ע שם) כרוחב קש (ש"ך ס"ק כו). 6. ויש מחמירים אף כשנמצאה המחט בתוך הפרש (שו"ת פנים מאירות ב קכט), או שנמצאה תחובה שלא כנגד הסירכא (שו"ת חתם סופר יו"ד מה).

3. מבחינה סטטיסטית, מציאות גוף זר בבית הכנסת עם התנקבות מהווה אחת משתי הפתולוגיות המטריפות השכיחות ביותר כיום (י.מ. לוינגר, הטרפות בישראל, עמ' 44-45). הבעיה של גוף זר היא גם בעצם נוכחותו, שיכול להטריף את הבהמה, וגם בעובדה שלעתים יש צורך לנתח את הבהמה כדי לסלק את הגוף הזר, וניתוח כזה עלול להטריף את הבהמה. ברוב המקרים פותרים את הבעיה על ידי השתלת מגנט בבית הכנסת, שקולט את הגופים הזרים אם הם חפצים מתכתיים חדים, כמו מחטים, ברגים, מסמרים וכד' (י.מ. לוינגר, מזון

בית הכנסת¹

מקום המיוחד לתפילת צבור²

הפרקים:	• הנכלל בכלל בית הכנסת;
• מהותו;	• קניינו;
• מצוותו;	• סתירתו;
• בניינו;	• מכירתו;
• שימוש;	• בחורבנו;
• קדושתו;	• בדינים שונים;
• כבודו;	• נדבות לבית הכנסת.

סיכום תמציתי

מהותו

בית המוכן להיכנס בו עשרה מישראל לתפילה בכל עת תפילה, הוא הנקרא בית הכנסת, ויש לו קדושה מיוחדת. עזרת נשים, שהנשים מתפללות בו תמיד, נחלקו האחרונים אם יש לו דין בית הכנסת או לא.

מצוותו

כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריכים להכין בית הכנסת. אפילו כשיש כבר בית הכנסת, ורוצים לבנות אחר, יש מצוה בדבר, והמעכב ראוי לנזיפה.

בניינו

בונים את בית הכנסת בגובה העיר, ומגביהים אותו יותר מכל בתי העיר. עושים את פתח בית הכנסת במזרח, אבל במערבה של ארץ ישראל, שמתפללים לצד מזרח, עושים הפתח במערב, שהפתח צריך להיות כנגד הצד שמתפללים בו. בבית כנסת צריך שיהיו חלונות, וטוב שיהיו בבית הכנסת שתי עשרה חלונות. יש שכתב שעושים עזרה [פרוזדור] לבית הכנסת, כדי שהנכנס יעבור דרך שתי דלתות. אין תבנית מיוחדת לבנין בית הכנסת איך יהיה במספר דפנותיו ארכו ורחבו.

שימוש

חייב אדם להתפלל בבית הכנסת. מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו נכנס להתפלל בו, נקרא שכן רע וגורם גלות לו ולבניו. אם יש בעיר שני בתי כנסיות, נחלקו אמוראים באיזה מהם יתפלל, והלכה שיותר טוב לילך לרחוק, משום שכר פסיעות. צריך אדם שיקבע לו בית הכנסת להתפלל בו, ואף בבית הכנסת שהוא קבוע שם צריך שיהיה לו מקום קבוע. בית הכנסת משמש מקום אף לתלמוד תורה. נהגו למול התינוקות בבית הכנסת. נהגו להניח העירוב של ערובי-חצרות בבית הכנסת.

קדושתו

בית הכנסת יש בו קדושה מעין קדושת בית המקדש. בטיבה של קדושת בית כנסת נחלקו ראשונים, ושלש דעות בדבר: יש אומרים שמן התורה היא, כקדושת המקדש; יש אומרים שקדושתו מדרבנן; ויש אומרים שהיא קדושה של כבוד, כדין תשמישי מצוה. בבית כנסת יש מצות מורא דוגמת מורא מקדש. לפיכך: בתי כנסיות אין נוהגים בהם קלות ראש; אין אוכלים בהם, ואין שותים בהם; ואין ישנים בהם ואין מטיילים בהם; ואין נכנסים בהם בחמה מפני החמה, ובגשמים מפני הגשמים; ואין מספידים בהם הספד של יחיד; ואין נכנסים לבית הכנסת שלא לצורך, ועוד. חכמים ותלמידיהם מותרים לאכול ולשתות בבית הכנסת. לצורך בית הכנסת מותר לאכול ולישן בתוכו, וכן מותר לשתות כוס הבדלה וברית מילה בבית הכנסת. אסור להיכנס לבית הכנסת בראש מגולה. אסור לאדם לנשק בניו ובנותיו הקטנים בבית הכנסת, כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת המקום ברוך הוא. יש שכתבו שאשה נידה בימי ראייתה אין לה להיכנס בבית הכנסת; ויש מתירים. מתקנות קדמונים שלא ידברו בבית הכנסת, אלא ישבו באימה ויראה.

בית הכנסת. 1. ג', עמ' קצ - ר. 2. ונקרא גם מקדש מעט (יחזקאל יא טז; מגילה כט א).

כבודו

נוהגים כבוד בבתי כנסיות ובתי מדרשות, ומכבדים אותם לנקותם. ונוהגים להדליק בהם נרות לכבדם. מרבני דורנו יש שכתבו שהמצוה מן המובחר שהנרות יהיו דוקא של שמן וחלב, ולא של חשמל.

מצוה לרוץ לבית הכנסת, אבל בבית הכנסת עצמו אסור לרוץ, אלא ילך באימה וביראה. לעולם יכנס אדם בבית הכנסת שיעור שני פתחים, שהם שמונה טפחים. היוצא מבית הכנסת משתחוה ויוצא, ואל יפסע פסיעה גסה, ואסור לרוץ.

הנכלל בכלל בית הכנסת

יש להזהר מלהשתמש בעליות של בית הכנסת תשמיש קבוע של גנאי, כגון לשכב שם, ובשאר תשמישים יש ספק. אסור לשטוח פירות על גג בית הכנסת.

החלונות ועובי הכתלים הם בכלל קדושת בית הכנסת.

חצר בית הכנסת אין בה קדושה, אלא אם כן רגילים להתפלל בה כשיש דוחק בבית הכנסת. יש אוסרים לנטוע אילנות בחצר בית הכנסת, כדרך שאסור מן התורה במקדש; והרבה אחרונים נחלקו על זה ומתירים.

קניינו

בית הכנסת קנוי לבני העיר, ולכולם יש שותפות בו.

בית הכנסת שיש בו מקומות קבועים למתפללים, יכול לאסור את מקומו על חברו; ויש חולקים וסוברים שאף במקומות קבועים אינו יכול לאסור.

כל יחיד יכול למכור את מקומו שבבית הכנסת, וכן כל אחד מוריש את מקומו לבנו. כשנהגו שכל אחד כותב שמו על מקומו, הרי זה כשטר, וכל מי ששמו עליו הוא שלו.

סתירתו

אסור לסתור דבר מבית הכנסת, שבית הכנסת נקרא מקדש מעט. ואם נותץ על מנת לבנות – מותר. האיסור הוא אפילו כדי לבנות בית הכנסת אחר. רצו להרחיב את בית הכנסת, בונים הכותל החדש, ורק אחר כך סותרים את הישן.

מכירתו

מותר למכור בית הכנסת, בין באופן שישאר בקדושתו וישמש כבית הכנסת, ובין באופן שיצא לחולין. אם יש להם רק בית כנסת אחד – אסור למכרו.

בחורבנו

בית הכנסת שחרב עדיין בקדושתו עומד, וראוי לשפצו ולבנותו. אין מספידים בו, ואין עושים אותו קפנדריא, ואין שוטחים על גגו פירות. הרואה בתי כנסיות של ישראל בחרבנם – יש אומרים שמברך ברוך דיין האמת, והרואה אותם בישובם מברך ברוך מציב גבול אלמנה.

בדינים שונים

בית הכנסת שיש בו בית דירה לחזן – חייב במזוזה; ושאין בו בית דירה פטור.

בית הכנסת פטור ממעקה.

בתי כנסיות ובתי מדרשות צריכים בדיקה אחר החמץ לפני הפסח.

נדבות לבית הכנסת

ישראל שהתנדב מנורה או נר לבית הכנסת, ועדיין אומרים זו המנורה או הנר של פלוני, אסור לשנותה לדבר הרשות, ומותר לשנותה לדבר מצוה; נשתקע שם בעליה מעליה, מותר לשנותה.

המתנדב דבר לבית הכנסת ורוצה לכתוב שמו עליו, אין מעכבים על ידו, וכך נוהגים.

מהותו

בית המיוחד בית המוכן להיכנס בו עשרה מישראל לתפילה בכל עת תפילה, הוא הנקרא בית הכנסת (רמב"ם תפילה יא א), ויש לו קדושה מיוחדת (ראה להלן: קדושתו), ואפילו כשלא בנאוהו לכתחילה לשם בית הכנסת (ירושלמי מגילה ג א; טוש"ע או"ח קנ"ח).

בלשכת הגזית היה מקום תפילה שיתפללו הכהנים קודם שיקטירו שום הקטר, ויעלה קרבנם לריח ניחוח (תמיד לא ב, והמפרש שם. וראה ערך לשכות).

בזמן הבית³ היה בית כנסת בהר הבית סמוך לעזרה (יומא סח ב, ורש"י שם ד"ה בית הכנסת)⁴.

3. ראה ספר שערי משה במבוא שהכוונה לבית שני. 4. וכן כתב הראב"ה. 5. תתקצא שהיה בית כנסת בהר הבית. וראה תפארת ישראל תענית ב ה אות נו

המרובים (רבנו ירוחם משרים לא ו; רמ"א חו"מ שם. וראה ערך בני העיר).
ואם אין בכוחם לבנות או לקנות, מחוייבים לשכור מקום לתפילה
(משנה ברורה שם סק"ב).

כשיש כבר בית הכנסת אפילו כשיש כבר בית הכנסת, ורוצים לבנות אחר,
יש מצוה בדבר, והמעכב ראוי לנזיפה, שמונעם
מלעשות מצוה (שו"ת הריב"ש רנ; רמ"א חו"מ קסב ז;
מגן אברהם קנד ס"ק כג), אלא שאינם יכולים לכופף זה את זה (ערוך
השלחן או"ח קנא).

ויש סוברים שאם בית הכנסת הראשון מכיל את כולם - אסור
להיפרד (מגן אברהם שם, בשם שו"ת הרא"ם ומשפטי שמואל), שברב עם
הדרת מלך [ראה ערכו] (שער הציון קנ סק"ג).⁷ אבל אם הם במחלוקת
יותר טוב שיפרדו, וכך נהגו בכל ישראל שכל בני עיר ולשון אחת
עושים להם קהל בפני עצמם (שו"ת הרדב"ז ג תתקי (תעב). ראה פתחי
תשובה חו"מ קסב סק"ו, ומשנה ברורה קנ סק"ב).⁸ ואף אם רוצים
להתפלל לפי נוסח אבותיהם יכולים לפרוש ולעשות לעצמם
מניינים, אף שמפסידים ברוב עם הדרת מלך (שו"ת מהרש"ם ג קסח),
ובלבד שלא יגרמו לסגירת בית הכנסת הראשון (שו"ת מהרש"ם שם).

זכות ההשתתפות בכנינו כל הבונה כותל אחד, או איזה בנין, ואפילו דבר
מועט, ואפילו יקבע שם מסמר אחד לצורך בית
הכנסת ולתיקונו, הרי זו זכות גדולה (כד הקמח לרבנו בחיי ערך בית הכנסת).

עיר שאין בה בית הכנסת אין תלמיד חכם רשאי לדור בעיר שאין בה בית
הכנסת (סנהדרין יז ב; רמב"ם דעות ד כג).

בית כנסת הגנוי על קרקע גזולה בית הכנסת שבנוהו על קרקע גזולה - הרי זו מצוה
הבאה בעברה (ראה ערכו), ויש לנו ללמוד מדוד
שאמר (שמואל ב כד כד): **כִּי קָנוּ אֶקֶנָה מֵאוֹתָךְ בְּמַחִיר**
(אשכול [רצ"א] הלכות בית הכנסת).

בניינו

בנונה העיר בונים את בית הכנסת בגובה העיר, שנאמר (משלי א
כא): **בְּרֹאשׁ הַמִּיּוֹת תִּקְרָא** (תוספתא מגילה ג כג; רמב"ם
תפילה יא ב; טושי"ע או"ח קנ ב), וכדרך שבית המקדש נבנה בגובה של
הר (כד הקמח לרבנו בחיי ערך בית הכנסת). ומגביהים אותו יותר מכל
בתי העיר, שנאמר (עזרא ט ט): **לְרוֹמָם אֶת בֵּית אֱלֹהֵינוּ** (רמב"ם שם,
על פי שבת יא א; טושי"ע שם). וכל עיר שגגותיה גבוהים מבית הכנסת
לסוף חרבה, שנאמר (עזרא שם): **לְרוֹמָם וגו' וְלִהְיוֹתָ אֶת חֻרְבָּתָיו**
וְלִתֵּת לָנוּ גֹדֶר בִּיהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם (שבת שם, ועיי"ש במהר"ם לובלין
והרש"ש), שעל ידי כן זכינו לתת לנו גדר ביהודה (רש"י שם).

ונחלקו בדין זה ובטעמו:

• יש מהראשונים שסוברים, לפי שבזיון לבית הכנסת
כשמשמשים במקום שהוא למעלה ממנו (הגהות מיימוניות תפלה
שם, בשם רבינו תם), ולפיכך בניינים העשויים לנוי, או שאין
משמשים בהם, או שאינם ראויים לשימוש, מותר לבנותם גבוהים
מבית הכנסת (הגהות מיימוניות שם, על פי שבת יא א; תוספות ישנים שבת
שם; רא"ש שם א כג; טושי"ע או"ח קנ ב).

א סז. ויש מי שכתב ככל שבית הכנסת גדול יותר יש יותר מצווה של ברוב עם
הדרת מלך, והיא מצווה מהודרת יותר מלבנות בית כנסת נוסף (אורח משפט
או"ח לג).⁸ וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב מו שלהרבות בתי כנסיות כדי
שכולם יוכלו להתפלל בציבור ולא יימנעו מחמת ריחוק מקום עדיף על ברוב

בית המיוחד לתפלת יחיד יחיד שייחד לעצמו בית לתפלתו, אין עליו קדושת
בית הכנסת, לפי שאין דבר שבקדושה פחות
מעשרה (רמב"ן מגילה כז ב⁵. וראה ערך בית המדרש). וכתבו ראשונים
שמסתבר שמכל מקום יש בו קצת קדושה שלא להשתמש בו חול
כל זמן קדושתו (רמב"ן שם. וראה להלן: קדושתו).

כשאין מתפללים בו בקבועות רחובה של עיר, שמתפללים בו בתעניות (ראה ערך
תענית גשמים) ובמעמדות (ראה ערך מעמדות), נחלקו
תנאים: לדעת חכמים אין בו קדושה, מפני שהוא עראי, אבל רבי
מנחם ב"ר יוסי סובר שיש בו קדושה פחותה מקדושת בית הכנסת
(מגילה כה ב-כו א; ראה תוספתא מגילה ב יב). הלכה כדעה ראשונה
(רמב"ם תפילה יא כא; טושי"ע או"ח קנד א).

וכן בתים וחצרות שמתקבצים בהם לתפילה אין בהם קדושה,
שמתפללים בהם עראי כאדם שמתפלל בתוך ביתו (רמב"ם שם;
טושי"ע שם). וכתבו אחרונים שאם דרים בבית אין עליו שם בית
הכנסת אפילו כשמתפללים בו תמיד, כיון שאינו מיוחד לתפילה
בלבד (שו"ת חוות יאיר נט; משנה ברורה שם סק"ב).

בית שנשכר לבית כנסת השוכרים בית ומתפללים בו, מכיון שבכלות
השכירות רשאי בעל הבית שלא להמשיך להשכיר,
אינו אלא עראי, ואין לו דין בית הכנסת (בית יוסף או"ח קנד, בשם
מהרי"ן חביב; טושי"ע שם ב), ואפילו שנשכר לזמן רב, כיון שאין הגוף
קנוי להם (לבוש שם, ראה שער הציון סק"ד). ויש מהאחרונים שאומרים
שהטעם מפני שמתפללים בו בעראי, ולכן כששכרוהו לזמן רב יש
לו דין בית הכנסת (שער הציון ובאור הלכה שם, בשם הפרי מגדים. וראה
פרי מגדים שם במשבצות זחב סק"א, שקדושתו אינה כבית הכנסת).

עזרת נשים לדעת רוב האחרונים גם לעזרת הנשים יש קדושת
בית כנסת (ראש יוסף חולין כה א; ערוך השלחן או"ח קנד ז;
שו"ת מהרש"ם א י, ועוד), ויש מי שכתב שאין לעזרת נשים קדושה
כלל (חכמת אדם פו טו).⁶

מאיטו קדושתו חלה דין בית הכנסת לקדושתו חל משעה שהתפללו בו,
ולא קודם לכן, בין שהקדישוהו לבית הכנסת, ובין
שבנוהו מתחילה לשם בית הכנסת (ירושלמי מגילה ג א; טושי"ע קנ ח.
וראה ערך הזמנה שהלכה 'הזמנה לאו מילתא', ואפילו התפללו בו רק
אורחים לפי שעה, כיון שהוא מיוחד לתפילה (מרדכי מגילה תתיט;
טושי"ע שם).

מצוותו

חובת הציבור לבנין בית הכנסת כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריכים להכין בית
הכנסת (רמב"ם תפילה יא א. וראה שאילתות ויצא כב; כלבו יז).
בזוהר אמרו, שזוהי מצות עשה מן התורה, ונכלל בכלל
מצות בנין מקדש (רעיא מהימנא בשלח נט ב פקודא יט); ויש שכתב
שאין בזה מצות עשה אפילו מדרבנן (שדי חמד כללים ב מד. וראה שם
שיש אומרים שיש בדבר מצות עשה מדרבנן).

כופים בני העיר זה את זה לבנות להם בית הכנסת (תוספתא בבא
מציעא [ליברמן] יא כג; רמב"ם שם ושכנים ו א; טושי"ע או"ח קנ א, וח"מ קסג
א), או לקנותו (רא"ש בבא בתרא א כד). ואפילו המיעוט כופים את

שבית הכנסת היה מול שער מזרח. ⁵ וראה שם שדייק מהירושלמי שיש לו
קדושה. ⁶ וראה שו"ת מהר"ם לובלין נט שעיקר קדושת בית הכנסת בעזרת
אנשים. ⁷ וראה דברים חריפים נגד המתפרדים שלא לשם שמים בשו"ת
חתם סופר חו"מ יב; שו"ת בית שלמה או"ח כו; שו"ת זכרון יהודה (גרינולד)

היכל ובימה בונים היכל בבית הכנסת ברוח שמתפללים כנגדו (ראה ערך ארון הקדש), ומעמידים בימה באמצע בית הכנסת (ראה ערך בימה).

צורתו ארכו ורחבו אין תבנית מיוחדת לבנין בית הכנסת איך יהיה במספר דפנותיו ארכו ורחבו (שו"ת נודע ביהודה תניא או"ח יח).

מאתנן זונה ופחיר כלב אסור לעשות מאתנן זונה ומחיר כלב בית הכנסת (רבנו ירוחם כג א; רמ"א או"ח קנא), ואף על פי שמן התורה הם אסורים רק במקדש (ראה ערך אתנן זונה וערך מחיר כלב), מדרבנן אסורים גם לבית הכנסת ולכל דבר מצוה (מגן אברהם שם ס"ק מו. וראה ערך אתנן זונה: האיסור).

בית שהיה בית תפלה בית שהיה בית תפלה של עבודה זרה, מותר לעשותו בית הכנסת, שהבית הוא מחובר (ראה לעבודה זרה ערכו) ולא נאסר, ועוד שהבית עצמו לא נעבד מעולם (מגן אברהם או"ח קנד ס"ק יז).

ואם העמידו שם האלילים שלהם, נעשה הבית משמשי עבודה זרה, ואסור אף אחר שהוציאו משם האלילים (ראה באור הלכה שם. וראה ערך עבודה זרה וערך משמשי עבודה זרה).

הנונים עדיף שלא יבנו נוכרים את בית הכנסת (ביאור הלכה קנ א ד"ה לבנות), אבל אם הנוכרים מומחים יותר לבנות בפאר והדר - מותר (שדי חמד מערכת בית הכנסת ו, בשם כמה אחרונים).

על עזרת הנשים בבית הכנסת - ראה ערך עזרת נשים.

שימוש

לתפילה חייב אדם להתפלל בבית הכנסת, כמו יעקב שהתפלל במקום שעתיד להיות בית המקדש, המיוחד לתפילה, שנאמר (בראשית כח יא): וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם (שאלות כב. וראה ירושלמי ברכות ד ד). ושם תפילתו נשמעת (ברכות ו א; רמב"ם תפילה ח א), שנאמר: לְשִׁמְעַ אֶל הָרִנָּה וְאֶל הַתְּפִלָּה (מלכים א ח כח), במקום רנה, היינו בבית הכנסת ששם אומרים שירות ותשבחות, שם תהא תפילה (ברכות שם, ורש"י ד"ה במקום).

נחלקו ראשונים בטעם הדבר:

• יש אומרים לפי שבבית הכנסת הוא מתפלל עם הציבור (טור או"ח ז. וראה גירסת הר"ף והרא"ש ברכות ז ב).

• ויש אומרים שאפילו אם מתפלל ביחיד יתפלל בבית הכנסת, מפני שהמקום קבוע ומיוחד לתפילת ציבור (רבינו יונה על הר"ף ברכות ד א ד"ה אימת, בשם הגאונים; לחם משנה תפלה שם, לדעת הרמב"ם; שו"ע או"ח ז ט. וראה ערך בית המדרש בענין תפלה במקום שלומד תורה).

מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו נכנס להתפלל בו, נקרא שכן רע וגורם גלות לו ולבניו (ברכות ח א; טו"ש ז יא), שנאמר (ירמיה יב יד): פֹּה אָמַר ה' עַל כָּל שְׂכְנֵי הָרָעִים הַנִּגְעִים בַּנִּחְלָה אֲשֶׁר הִנַּחְתִּי אֶת עַמִּי אֶת יִשְׂרָאֵל הַנִּגְי נִתְּשָׁם מֵעַל אֲדָמָתָם (ברכות שם).

ואמרו: המתפלל בבית הכנסת כאילו מקריב מנחה טהורה, שנאמר (ישעיה סו כ): פֶּאֶשֶׁר יָבִיאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַמִּנְחָה בְּכָלִי טָהוֹר בֵּית ה' (ירושלמי ברכות ה א).

הקדוש ברוך הוא מצוי בבית הכנסת, שנאמר (תהלים פב א): אֲלֹהִים

• יש סוברים שהטעם משום כבוד בית הכנסת שיהיה גבוה מכל הבניינים שבעיר, ולפיכך רק חומת העיר (ערוך אברורארי) שסביב לעיר - מותר, אבל כל בנין שבתוך העיר אסור (ערוך השלחן או"ח קנ ה, לשיטה זו ולדעת הרמב"ם).

• ויש מראשונים שכתבו שאסור רק כשסיבת ההגבהה היא דרך כבוד ושררה, אבל אם הגביהו בשביל להרבות בדיוורים ועליות מותר (מאירי שבת שם) ⁹.

הגביה ביתו מי שהגביה ביתו למעלה מבית הכנסת:

• יש אומרים שכופים אותו להשפיל ביתו (רא"ש בית הכנסת שבת א כג; טו"ש ז או"ח קנ ג).

• ויש אומרים שמגביהים את בית הכנסת קצת, אפילו בפינה אחת (רא"ש שם, בשם רבנו חננאל; הגהות מיימוניות, בשם רבינו תם; רמ"א שם). בשעת הדחק, או שעל פי המלכות אינם רשאים לבנות בית הכנסת כדינו, מותר להתפלל בבית אפילו כשדרים מעליו (בית יוסף ורמ"א או"ח קנ ג, בשם מהרי"ן חביב), וכן כשיש הרבה בתי עבודה זרה שגבוהים מבית הכנסת, ואין היכר לבית הכנסת (מגן אברהם שם סק"ב).

מקום הפתח עושים את פתח בית הכנסת במזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתחו למזרח (תוספתא מגילה ג כב; רמב"ם תפילה יא ב). אבל במערבה של ארץ ישראל, שמתפללים לצד מזרח, עושים הפתח במערב, שהפתח צריך להיות כנגד הצד שמתפללים בו (רא"ש מגילה ג יב; הגהות מיימוניות תפלה שם, בשם תוספות; טו"ש ז או"ח קנ ה). ויש שדקדק שיש סוברים שלעולם הפתח צריך להיות במזרח, מעין מקדש ומשכן (שו"ת חתם סופר או"ח כז, לדעת רש"י ברכות ו ב ד"ה אחרון).

חלונותיו ומקומם בבית כנסת צריך שיהיו חלונות, שכן אמרו: אל יתפלל אדם אלא בבית שיש בו חלונות (ברכות לד ב; רמב"ם תפילה ה ו; טו"ש ז או"ח ז ד. וראה זהר פקודי רנא א, הובא בבית יוסף שם). הטעם:

• כדי שיכוין לבו כשהוא מסתכל כלפי שמים ולבו נכנע (רש"י ברכות שם ד"ה חלונות).

• שיהיו החלונות נגד ירושלים כדי שיתפלל כנגדם, שמתפללים לצד ירושלים (רמב"ם שם; פירוש שני ברבינו יונה על הר"ף ברכות כד ב). לטעמים אלה צריכים החלונות להיות דוקא כנגד הצד שמתפללים (טור שם, ראה שם בב"ח; ערוך השלחן או"ח ז ה-ו).

• או שעל ידי ראיית האור תתישב דעתו יותר, ויוכל לכוין כראוי (פירוש ראשון ברבינו יונה שם). ולטעם זה אין לחוש אם החלונות פתוחים לרוח אחרת, כיון שעל כל פנים יש כאן אור (ב"ח שם).

טוב שיהיו בבית הכנסת שתי עשרה חלונות (זהר שם; שו"ע שם). ויש מן הראשונים שכתב שהדין שצריך להתפלל במקום שיש חלונות נאמר כשמתפלל שלא בבית הכנסת, אבל בבית הכנסת אין צריך חלונות (תשובות הרמב"ם [פריימן] כא. וראה ערך בדיקת חמץ: האור).

מבואה / פרוזדור צריך לעשות פרוזדור לפני פתח בית הכנסת, כעין האולם (ראה ערכו) במקדש, כדי שלא יכנסו מהרחוב מיד להיכל בית הכנסת (שו"ת חתם סופר או"ח כז), וכדי שהנכנס יעבור דרך שתי דלתות (ב"ח או"ח ז, על פי ירושלמי ברכות ה א).

עם הדרת מלך. ⁹ וכבר כתבו אחרונים שבזמנינו לא נהגו כן, ונתנו טעמים אחדים לכך: ראה מור וקציעה ריש קנ; שפת אמת שבת יא א; שו"ת ישועות

ומתקבצים שם להספיד הספר של רבים (מגילה כח ב; רמב"ם תפילה שם; טושי"ע שם). ברוב העתים כשמתקבצים הקהל הוא בבית הכנסת (תשובות הרמב"ם [פריימן] יג).

לעבור שנה (ראה ערכו) היו מתקבצים בבית הכנסת (הגהות מיימוניות תפלה שם, על פי ירושלמי פסחים א א; שו"ע שם ד).

לשימושים נוספים • נהגו למול התינוקות בבית הכנסת (ראה תוספות פסחים קא א ד"ה דאכלו; רמ"א או"ח קלא ד, וי"ד רסה יא).

• נהגו להניח העירוב של ערובי-חצרות (ראה ערכו) בבית הכנסת, ומנהג קדמונים הוא (רמ"א או"ח שסו ג. וראה ערך ערובי חצרות).

• הכרזה שמכריזים בית דין על מורדת בבעלה (ראה ערך מורדת), מכריזים בבתי כנסיות ובתי מדרשות (כתובות סג ב; רמב"ם אישות יד ט; טושי"ע אהע"ז עז ב).

• המוצא אבדה באופן שצריך להכריז עליה (ראה ערך אבדה), מכריז בבתי כנסיות ובתי מדרשות (בבא מציעא כח ב; רמב"ם גזלה ואבדה יג ט; טושי"ע חו"מ רסז ג).

קדושתו

קדושתו מעין קדושת בית המקדש בית הכנסת יש בו קדושה (מגילה כו א, ברחובת של עיר, ושם כו ב וכו; רש"י שם כח ב ד"ה בני העיר), מעין קדושת בית המקדש (מהרי"ק קסא. וראה תורת כהנים בחוקת ו ד, מגילה כח א, שהשווה בדרשות). וכן: וְאַהֲי לָהֶם לְמִקְדָּשׁ מִצֵּט (יחזקאל יא טז) – אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות (מגילה כט א).

ומבית המקדש למדו שבית הכנסת צריך להיות גבוה משאר בתי העיר (ראה לעיל: בנינו), ואיסור נתיצת בית הכנסת (ראה להלן: סתירתו), ויש ראשונים שציידו לומר שקדושת בית הכנסת מעין קדושת ההיכל, שאפילו עליותו נתקדשו (מרדכי שבת א רכח, בשם מהר"ם. וראה על כל זה במהרי"ק שם).

מאות קדושתו בטיבה של קדושת בית כנסת נחלקו ראשונים, ושלש דעות בדבר:

• יש אומרים שמן התורה היא, כקדושת המקדש, ולכן אסור ליהנות מבתי כנסיות ובתי מדרשות, שגם הם הקדש, וכן כשאמרה תורה: וּמִקְדָּשֵׁי תִּירָאוּ (ויקרא יט ל. ראה ערך בית המקדש: מוראו) – אף בתי כנסיות ובתי מדרשות בכלל (יראים השלם קד ותט¹¹).

• ויש אומרים שקדושתו מדברנן, שחכמים הטילו עליו קדושה מדבריהם, כיון שעיקרו עשוי לומר בו דבר שבקדושה (ר"ן על הרי"ף מגילה ח א; אשכול [רצ"א] בית הכנסת; פרי מגדים או"ח קנג משבצות זהב סק"א. וראה שם קנב אשל אברהם סק"ו שמסתפק), והדרשות שדרשו בענין (ראה לעיל) אינן אלא אסמכתות (שו"ת מהרי"י בי רב ה; שו"ת מהרש"ם א י, לדעת הרי"ף)¹².

• ויש אומרים שהיא קדושה של כבוד, כדין תשמישי מצוה (ראה ערכו), שכל זמן שמשתמשים בהם למצוותם אסור לבזותם (ראה ערך בזוי מצוה), ולכן כשבני העיר אינם רוצים עוד בבית הכנסת – הרי הוא כשאר תשמישי מצוה שנזרקים אחר תשמישם (רמב"ן מגילה כח ב ד"ה לפי; וראה רשב"א וריטב"א שם. וראה להלן: מכירתו).

נִצָּב בְּעֶדְתָּ אֵל (ברכות ו א), ונאמר: דָּרְשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ (ישעיה נה ו), היכן הוא מצוי, בבתי כנסיות ובתי מדרשות (ירושלמי ברכות שם).

כשיש שני בתי כנסיות אם יש בעיר שני בתי כנסיות, נחלקו אמוראים: • לדעת רב, יותר טוב להתפלל בבית הכנסת הסמוך לו (בבא מציעא קז א).

• לדעת רבי יוחנן, יותר טוב לילך לרחוק, משום שכר פסיעות (שם).

הלכה כרבי יוחנן (מגן אברהם או"ח צ ס"ק כב; שו"ע הרב שם יב).

קביעות מקום לתפלה צריך אדם שיקבע לו בית הכנסת להתפלל בו, שלא יתפלל היום בבית הכנסת זה, ולמחר בבית כנסת אחר (שו"ת הרדב"ז ג תתקי (תעב). וראה טושי"ע או"ח צ יט). ואמרו: כל הקובע מקום לתפילתו אלקי אברהם בעזרו, שנאמר באברהם: וַיִּשְׁפָּם אֲבִרָהֶם בְּבִקְרֵי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם (בראשית יט כז), ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר (תהלים קו ט): וַיַּעֲמֵד פִּינָחָס וַיַּפְלִל (ברכות ז ב. ועי' שו"ת הרדב"ז שם).

ואף בבית הכנסת שהוא קבוע שם צריך שיהיה לו מקום קבוע, ולא ישב היום כאן ולמחר במקום אחר (ירושלמי ברכות ד ד; טושי"ע שם). ויש מהראשונים הסוברים שכיון שבית הכנסת כולו מקום תפלה, אין צריך לקבוע לו מקום מיוחד שם לתפילתו, ולא אמרו לקבוע לו מקום אלא כשמתפלל בביתו (רבינו יונה על הרי"ף ברכות ג ב ד"ה כל).

ללימוד תורה בית הכנסת משמש מקום אף לתלמוד תורה: קורים ושונים בהם (מגילה כח ב), ודורשים בהם (ירושלמי מגילה ג א). ואמרו: ברית כרותה שכל היגע בתלמודו בבית הכנסת לא במהרה הוא שוכח (ירושלמי ברכות ה א; רמב"ם תלמוד תורה ג יב; טושי"ע יו"ד רמו כב. וראה ב"י שם שרצונו לומר במקום שאין בית המדרש קבוע בעיר). ואמר אחד החכמים שבתחילה היה מתפלל בבית הכנסת ולומד בביתו, כיון ששמע לזה שאמר דוד: ה' אֶהְיֶינָה מְעוֹן בֵּיתְךָ (תהלים כו ח), היה לומד בבית הכנסת (אב"י במגילה כט א).

תינוקות של בית רבן היו רגילים ללמוד לפני רבם בבית הכנסת (רש"י ברכות יז א ד"ה לבי כנישתא, ומגילה כח ב ד"ה לימא).

לישיבה בבית כנסת הישיבה בבית הכנסת מצוה היא, שנאמר (תהלים פד ה): אֲשֶׁרִי יוֹשְׁבֵי בֵיתְךָ (רמב"ם תפילה יא ט, על פי ברכות לב ב; טושי"ע או"ח קנא א). ולאו דוקא ישיבה ממש, אלא אף להתעכב שם בעמידה (ב"ח שם).

צורת הישיבה הזקנים יושבים ופניהם כלפי העם – כדי שיתביישו העם מהם, וישבו באימה וביראה (רבנו מנוח על הרמב"ם תפילה יא ט) – ואחוריהם כלפי ההיכל, וכל העם יושבים שורה לפני שורה, לפני השורה האחורי השורה שלפניה, עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה (רמב"ם תפילה יא ד, על פי תוספתא מגילה ג כא; טור ורמ"א או"ח קנ ה)¹⁰.

לניווטים ועשיית צרכי הרבים הולכים לבתי כנסיות לפקח על עסקי רבים (כתובות ה א; רמב"ם שבת כד ה), ומחשבים בהם חשבונות של מצוה (רמב"ם תפילה יא ז; טושי"ע או"ח קנא א),

או"ח כח. 11. וכן דעת המבי"ט בקרית ספר בית הבחירה א ד, וחי אדם יז ו. וראה שו"ת מהרש"ם א י שהאריך ללפלל שכן דעת כמה ראשונים, וראה שדי חמד כללים מערכת ב אות מג. 12. וכן הכריעו בשו"ת דברי חיים או"ח

משה א כו; שו"ת זכרון יהודה א נט, ועוד. 10. וראה ט"ז שם סק"ב בשם הלבוש שבימינו אין ענין לסדר זה, כי קונים המקומות. וראה עוד בטעם שאין מקפידים בזה היום בשו"ת חתם סופר או"ח כז; שו"ת ערוגת הבשם (גריוולד)

שיתראה שם יפה (רש"י יחזקאל מו ט), ונראה כמחבבו (ר"ן מגילה שם).
כניסה לבית הנכנס לבית הכנסת לצורכו, כגון לקרוא לאדם, **הכנסת לצורכו** יכנס ויקרא פסוק, או יאמר דבר שמועה, ואחר כך יקראנו, כדי שלא יהא נראה כאילו נכנס לצורכו, ואם אינו יודע לקרות ולשנות יאמר לתינוק קרא לי הפסוק שאתה קורא בו, או ישב מעט, ואחר כך יצא (מגילה כח ב; רמב"ם תפילה יא ט; טוש"ע או"ח קנא א), ושיעור הישיבה כדי הלך שני פתחים (רמ"א שם), שהוא שיעור שמונה טפחים (ראה טוש"ע או"ח צ כ)¹⁵.

חכמים ותלמידים חכמים ותלמידים מותרים לאכול ולשתות בבית הכנסת (ראה מגילה כח ב וירושלמי שם ג ג; רמב"ם תפילה יא ו; טוש"ע או"ח קנא א) מדוחק (רמב"ם שם; טוש"ע שם), היינו שהיה מקום דחוק לתלמידים והוצרכו לאכול שם (משנה ברורה שם סק"ז), מפני שנקרא ביתם (מגילה שם), והוא הדין שאר תשמישים (שו"ת הרשב"א ד רעח. וראה משנה ברורה שם סק"ו, ושער הציון שם) הצריכים ללימודם, שאם יצטרכו לילך לביתם יתבטלו מלימודם, אבל מה שאינו לצורך הלימוד – אסור, שהרי אף הם מוזהרים על מורא מקדש (מגן אברהם שם סק"ב), ולכן לעשות קפנדריא, או להיכנס בהם בחמה מפני החמה, וכל שכן שחוק והיתול וכיוצא, אף הם אסורים (משנה ברורה שם).

ויש מהראשונים שסובר שכל היתר זה לתלמידי חכמים נאמר רק בבית המדרש ולא בבית הכנסת (ר"ן מגילה ט א ד"ה רבינא. וראה ערך בית המדרש).

לצורך מצוה לצורך בית הכנסת מותר לאכול ולישן בתוכו (נמוקי יוסף בבא בתרא ב א¹⁶; שו"ע או"ח קנא ד). מטעם זה מותר לישן בליל יום הכפורים בבית הכנסת, ואפילו לצורך מצוה אחרת, כגון שנקבצים בתוכו לעבר השנה (ראה לעיל: שימוש), מותר לאכול שם (הגהות מיימוניות תפילה יא ו, על פי ירושלמי פסחים א א; שו"ע שם), וכן מותר לשתות כוס הבדלה וברית מילה בבית הכנסת (תוספות פסחים קא א ד"ה דאכלו).

בית כנסת על תנאי נכנס בתי כנסיות של בבל על תנאי הם עשויים (מגילה כח ב), על מנת שיהיו מותרים להשתמש בהם (רש"י שם ד"ה על תנאי).

ונחלקו ראשונים בתועלת תנאי זה:

- יש אומרים שהתנאי מועיל אפילו ולשתות בו לכל אדם, גם בזמן שבית הכנסת קיים (אור זרוע ב שפח; הגהות אשר"י מגילה ד ז).
- יש אומרים שהתנאי מועיל דוקא כשיהיה צורך בדבר, כגון כשיצטרכו להאכיל בהם עניים, ודוקא מדוחק, ולכן חכמים ותלמידים שמותרים לאכול ולשתות בבית הכנסת (ראה לעיל), אינו אלא כשהמקום דחוק לתלמידים והוצרכו לאכול שם (רמב"ן מגילה כה ב ד"ה ויש; שו"ת הרשב"א ד רעח).

- ויש אומרים שאין תנאי מועיל לאכול ולשתות או לישן בבית הכנסת, אלא בשעת חורבנם (ראה להלן: בחורבנו), אבל לא בשעת ישובם (תוספות מגילה כח ב ד"ה בתי; רא"ש שם ד ז; טוש"ע או"ח קנא יא), ואפילו אורחים ועניים אינם מותרים לאכול ולשתות וללון בבית

מורא מקדש לסוברים שיש לבית הכנסת קדושה מן התורה (ראה לעיל), כוללת מצות עשה של מורא מקדש (ראה ערך בית המקדש: מוראו) אף מורא בתי כנסיות ובתי מדרשות (יראים השלם תט). והיא מצות מורא מקדש בזמן הזה (סמ"ק ו. וראה סמ"ג עשין קסד).

ואף לסוברים שקדושתו מדרבנן, יש מצות מוראו מדרבנן דוגמת מורא מקדש (פרי מגדים קנא משבצות זהב סק"א, וראה משנה ברורה שם סק"א).

דיני מורא מקדש • בתי כנסיות¹³ אין נוהגים בהם קלות ראש (תוספתא מגילה ב יח; מגילה כח א; רמב"ם תפילה יא ו; טוש"ע או"ח קנא א), כגון שחוק והיתול ושיחה בטלה (רמב"ם שם, לגירסתו במגילה שם, ראה באור הגר"א שם סק"ב, ותועפות ראם ליראים תט אות יד).

- אין אוכלים בהם, ואין שותים בהם (תוספתא ומגילה ורמב"ם וטוש"ע שם).

- ואין יושנים בהם (שם) – לא שינת קבע, ולא שינת עראי (תוספות בבא בתרא ג ב ד"ה ועייליה; שו"ע קנא ג).

- ואין נאותים בהם להתקשט שם (תוספתא ומגילה, ורמב"ם וטור שם; שו"ע שם א).

- ואין מטיילים בהם (שם).

- ואין נכנסים בהם בחמה מפני החמה, ובגשמים מפני הגשמים (שם).

- ואין מספידים בהם הספד של יחיד (מגילה שם; רמב"ם שם ז; טוש"ע שם)¹⁴.

יש מהראשונים שסוברים שכל זה הוא פירוש של איסור קלות ראש (רש"י מגילה שם ד"ה אין אוכלין, לגירסתו. וראה תוספות שם ב ד"ה ואף על פי).

- ואין מחשבים בבית הכנסת חשבונות (מגילה ורמב"ם וטוש"ע שם), מלבד חשבונות של מצוה, כגון קופה של צדקה ופדיון שבויים (רמב"ם וטוש"ע שם), אף על פי שבני העיר צריכים להם, ואין להם מקום אחר להתאסף שם, שהרי זה קלות ראש (רמב"ן מגילה כו ב, וראה באור הלכה קנא ד"ה ואין).

- ואין מתיישבים בבית הכנסת כאדם שהוא בביתו, אלא יעמוד בו באימה וכמו שבא להתפלל (מאירי מגילה שם, בפירוש אין נאותים).

- ואין נכנסים לבית הכנסת שלא לצורך (רש"י מגילה כח ב ד"ה אי צריכא), בשביל חפציו לבד (רמב"ם תפילה יא ט), אלא לדבר מצוה (שם ח).

יצאה מפתח אחר לפי שאין נכנסים לבית הכנסת שלא לצורך, אם היו לבית הכנסת שני פתחים לא יעשו קפנדריא – קיצור דרך (רש"י ברכות סב ב ד"ה קפנדריא), להיכנס בפתח זה ולצאת בפתח שכנגדו לקצר הדרך (ברכות סב ב; רמב"ם תפילה יא ח; טוש"ע או"ח קנא ח), שאף בביתו אדם מקפיד על כך (ברכות סג א).

נכנס כדי להתפלל, מותר לצאת בפתח אחר (מגילה כט א; רמב"ם שם י; טוש"ע שם); ויש אומרים שמצוה לצאת מפתח אחר (ר"ף ברכות מה א, לגירסתו שם; ר"ן מגילה ט ב ד"ה מבטלין; טור שם), שמצוה

יז-יח; שו"ת מנחת יצחק ה צז, ועוד. ¹⁵ שיעור זה מועט ביותר – פחות משניה אחת. ראה תשובת ר' יוסף פאלאג'י בשו"ת לב חיים ב ריד, וראה הלכה ברורה ה על השו"ע שם, ושם קנא א. ¹⁶ וראה תוספות בבא בתרא שם ג ב ד"ה ועייליה שפירשו בגמרא באופן אחר.

א ג; שו"ת מהרש"ם שם; שו"ת שבט הלוי ג יג, ושם ה כה; שו"ת יביע אומר ז כד. ¹³ ברמב"ם ובטוש"ע כתבו גם בתי מדרשות לדינים אלו. בתוספתא ובגמרא: בתי כנסיות. וראה ערך בית המדרש. ¹⁴ ובענין כלי זמר בבית הכנסת ראה שו"ת חתם סופר או"ח פד, ושם חו"מ קצב; שו"ת דברי חיים ב

ובזה הכל מודים (כסף משנה תפילה שם, בשם ה"ר מנחם. וראה ערך תפלה).

הכנסת סנין יש אוסרים להיכנס לבית הכנסת בסנין ארוכה, לבית הכנסת שהברזל מקצר חייו של אדם, ובית הכנסת מיוחד לתפילה שמארכת חייו (בית יוסף או"ח קנא, בשם ארחות חיים; שו"ע או"ח קנא ו. וראה ערך בית המדרש: קדושתו). ויש שפירש שהאיסור הוא דוקא כשהסנין גלוי (אלה רבה או"ח קנא י).

והוא-הדין שאסור להיכנס עם כלי זין ונשק לבית הכנסת (ראה סנהדרין פב ב). ובזמנינו יש מרבני דורנו שהתירו להיכנס עם כלי נשק בזמן חירום וסכנה, אלא שידאגו לכסותם בבגדי או בטליתו (ציץ אליעזר י יח; יחוה דעת ה יח).

בראש מגולה אסור להיכנס לבית הכנסת בראש מגולה (בית יוסף או"ח צא; שו"ע שם ג, וקנא ו), שזהו דרך קלות ראש לפני המקום, שמראה כאילו אין עליו מורא שכינה (לבוש או"ח קנא ו).

נישוק בניו ובנותיו הקטנים אסור לאדם לנשק בניו ובנותיו הקטנים בבית הכנסת, כדי לקבוע בלבו שאין אהבה כאהבת המקום ברוך הוא (רמ"א או"ח צח א, בשם בנימין זאב ואגודה).

כניסת אשה נדה יש שכתבו שאשה נדה בימי ראיתיה אין לה להיכנס בבית הכנסת, שכן נהגו הנשים טהרה ופרישות בעצמן (הגהות מיימוניות תפילה ד ד, בשם ראבי"ה; בית יוסף ורמ"א או"ח פח א; ויש מתירים, שהרי כולנו טמאי מת ושרץ ונכנסים (מחזור ויטרי תצח; רמ"א שם, בשם יש אומרים¹⁷). ומאחרונים יש שכתבו שבמדינותינו נוהגות הנשים להיכנס לבית הכנסת ולהתפלל אף בעת נידתן, אבל לא יסתכלו בספר התורה בשעת ההגבהה כשמראים את הכתב לציבור (משנה ברורה שם סק"ז). ובשו"ת דברי יציב יו"ד קלט כתב שהכוונה כל זמן שספר התורה פתוח, והיינו דווקא בימי ראיתיה, אבל בתקופת שבעה נקיים מותרת בכך (פסקי תשובות ב עמ' קה הע' 23), ובכל מקרה כשספר התורה סגור אין כל איסור, ובלבד שלא תיגע בספר התורה (שו"ת שבט הלוי ו עג).

ובימים נוראים וכדומה, שרבים מתאספים בבית הכנסת, ויש להן עצבון גדול אם יעמדו בחוץ, ודאי יש להתיר (תרומת הדשן פסקים קלב; רמ"א שם).

דיבור בבית הכנסת מתקנות קדמונים שלא ידברו בבית הכנסת, אלא ישבו באימה ויראה (תקנות שבסוף שו"ת מהר"ם מרונטבורג, וראה באר הגולה יו"ד שלד).

כלי בית הכנסת כלי בית הכנסת, יש להם קדושת בית הכנסת (ירושלמי מגילה ג א; רמב"ם תפילה יא טו. וראה רמ"א או"ח קנד ו בפרוכת, ובבאור הגר"א שם ס"ק יד. וראה ערך תשמישי קדושה).

כבודו

נוי מותר לסייד ולצייר את קירות בית הכנסת, ואין צורך להשאיר מקום אמה על אמה כנד הפתח (מגן אברהם תקס סק"ב).

נקיון וסאור נוהגים כבוד בבתי כנסיות ובתי מדרשות, מכבדים אותם לנקותם, מרביצים בהם מים שלא יעלה האבק, ושלא יעלו בהם עשבים (מגילה כח ב; רמב"ם תפילה יא ה; טושי"ע קנא טו).

הכנסת אלא בחדרים הסמוכים לו (תוספות פסחים קא א ד"ה דאכלו, ובבא בתרא ג ב ד"ה ועייליה).

לדעה זו, נחלקו הפוסקים אם לתשמישים שאינם קלות ראש, מועיל התנאי:

- יש שכתבו שמועיל התנאי אף בשובו, כדרך שמועיל תנאי אף לתשמישי קדושה (מגן אברהם או"ח קנא ס"ק יד. וראה ערך תשמישי קדושה).

- ויש שכתבו שאין חילוק, ולשום תשמיש לא מועיל תנאי (באור הלכה שם, על פי הרא"ש שם).

ולדברי הכל אין תנאי מועיל להתיר בבית הכנסת קלות ראש ממש, כגון לחשוב בהם חשבונות (מגילה שם, וראה שם ברמב"ן וברא"ש; טושי"ע שם), או שחוק והיתול (ביאור הלכה קנא ד"ה אבל בשובו. וראה להלן: בחורבנו, אם גם בשעת חורבנם אסור בזה).

תנאי כבתי כנסיות של ארץ ישראל בבתי כנסיות שבארץ ישראל אין מועיל שום תנאי (תוספות מגילה כח ב ד"ה בתי כנסיות; טושי"ע או"ח קנא יא).

ויש שכתבו שלסוכרים שאף בשובו מועיל תנאי, אין לחלק בין בבל לארץ ישראל, אלא שבבבל מסתמא נעשו על תנאי, או שדרכם היה להתנות כן בפירוש, ובארץ ישראל לא היו נוהגים להתנות, אבל אם התנו בפירוש מועיל אף בארץ ישראל (באור הלכה שם ד"ה אבל בב"כ).

תנאי כבתי כנסיות שבחוץ לארץ בבתי כנסיות שבחוץ לארץ, שלא בבבל, צריכים דוקא שיתנו בפירוש, אבל מסתמא אין אומרים שעל תנאי הם עשויים (מגן אברהם או"ח קנא ס"ק יב), ויש שאינם מחלקים בין בבל לחוץ לארץ (אור זרוע ב שפת, בשובו; שו"ת משאת בנימין לג, בחורבנו).

כיוון בית הכנסת אין לבנות בית הכנסת אפילו בדיבור, ועמי הארץ מתים בעון שקוראים לבית הכנסת בית עם (שבת לב א), על שם שמתקבצים בו הכל, והוא לשון כיוון (רש"י שם ד"ה בית. וראה ערך ארון הקודש).

להיכנס במקלו ואפונדתו וכו' מותר להיכנס בבית הכנסת במקלו ובאפונדתו, אף על פי שבבית המקדש אסור (רמב"ם תפילה יא י, על פי ברכות סג א; טושי"ע או"ח קנא ו), וכן מותר להיכנס במנעלו (ברכות שם; רמב"ם שם) ובתרמילו (טושי"ע שם).

מותר להיכנס באבק שעל גבי רגליו (רמב"ם שם, על פי ברכות שם), אבל טיט שעל גבי רגליו ראוי לקנחו קודם שיכנס להתפלל (בית יוסף או"ח קנא, בשם מהר"י בן חביב; שו"ע שם ח).

לרוק בבית הכנסת מותר לרוק, אם הוא צריך לכך (ברכות סג א; רמב"ם תפילה יא י; טושי"ע או"ח קנא ז), כיון שגם בביתו אין אדם מקפיד על זה (ברכות שם), ובלבד שידרוס הרוק ברגליו, או שיהיה שם דבר שיכסהו (ירושלמי ברכות ג ה; טושי"ע שם, ושם צ יג). והמקפידים על כך בביתם, אסורים לרוק גם בבית הכנסת (שער הציון שם ס"ק טו).

רבי יהושע בן לוי אמר: הרוק בבית הכנסת כאילו רוקק בבבת עינו (ירושלמי שם), ואין הלכה כמותו (רשב"א ברכות כד ב ד"ה דאמר; בית יוסף או"ח צ יג); ויש אומרים שאף הוא אסור רק בשעת תפלה,

נתיב כו ח"ג, שזה מנהג טעות ומינוח גדולה. וראה באריכות בס' טהרת הבית ב יב מג, ובשו"ת יחוה דעת ג ח.

17. ראה ברמ"א שם שהמנהג להחמיר, וראה שם במחזור ויטרי שאף שהעיקר כדעה המתירה, מכל מקום טהרה הוא ויפה הן עושות. אך ראה רבינו ירוחם

מעבר בשעה אסור לעבור אחורי בית הכנסת בשעה **שהציבור מתפללים** שהציבור מתפללים (ברכות ח ב; רמב"ם תפילה ו א; טושי"ע או"ח צ ח), בצד ששם הפתח (רבנו יונה על הרי"ף ברכות ג ב ד"ה אמר רבי; טושי"ע שם), שנראה כמבריה עצמו מפתח בית הכנסת (רש"י שם ד"ה אסור), ופורק עול ומבזה בית הכנסת (רש"י שם סא א ד"ה בשעה. וראה ערך תפלה עוד טעם).

היה נושא משא או רוכב על הבהמה, שאין כאן בזיון כשאנו נכנס, או שהיו לבית הכנסת שני פתחים, או אם היו בעיר שני בתי כנסיות, שיאמרו שיכנס בפתח האחר, או שילך לבית הכנסת שרגיל בו, או שהיה לבוש תפילין בראשו, המוכיחות שהוא רודף אחר המצוות – מותר (ברכות סא א; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

הנכלל בכלל בית הכנסת

עליות בית הכנסת יש להיזהר מלהשתמש בעליות של בית הכנסת תשמיש קבוע של גנאי, כגון לשכב שם, ובשאר תשמישים יש ספק (מרדכי שבת רכח; שו"ע או"ח קנא יב). והספק הוא אם עליות בית הכנסת דומות לעליות העזרה שלא נתקדשו, או לעליות ההיכל שנתקדשו (מרדכי שם. וראה ערך גגין ועליות); ויש מהראשונים שכתבו שמותר לדור בעליה שעל גבי בית הכנסת, ובלבד שלא יישן ויניח כלי מלאכתו נגד ההיכל (תשובות הרמב"ם פאר הדור עד).

בית שיחדו לבית הכנסת לאחר שנבנה, מותר לשכב עליו לדברי הכל (פסקי מהרי"ו נא; רמ"א שם), שכשלא נבנה מתחילה לכך מועיל תנאי אפילו בישובו (מהרי"ו שם; מגן אברהם שם, וראה לעיל: קדושתו).

גג בית הכנסת אסור לשטוח פירות על גג בית הכנסת (משנה מגילה כח א. וראה ערך אויר ב): באויר בית הכנסת, שהגג הוא מקום גלוי לכל, ואינו דומה לעליית בית הכנסת (באור הלכה קנא שם). החלונות ועובי הכתלים הם בכלל קדושת בית הכנסת (שו"ת הרדב"ז א תרט).

חצר בית הכנסת חצר בית הכנסת אין בה קדושה, אלא אם כן רגילים להתפלל בה כשיש דוחק בבית הכנסת (שו"ת מהרי"ט ב ד, על פי רמב"ם תפילה יא כא; מגן אברהם או"ח קנד סק"א).

גן ופרדס ואצטבאות שסביב בית הכנסת, אף על פי שפתוחים לבית הכנסת, אין בהם קדושה, אלא שאם פתוחים ממש נגד ההיכל יש להחמיר שלא לנהוג שם קלות ראש (שו"ת מהרי"ט שם).

נטיעת אילנות בחצר בית הכנסת יש אוסרים לנטוע אילנות בחצר בית הכנסת, כדרך שאסור מן התורה במקדש, משום לא תטע לך אֲשֶׁרָה כָּל עֵץ אֲצִל מִזֶּבֶחַ ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים טז כא. וראה ערך בית המקדש: בנינו, וערך עזרה), ומדרבנן אסור גם בחצר בית הכנסת (הגהות רבי עקיבא איגר או"ח קג, בשם ר"ד עראמה; שו"ת מהר"ם שיק עט); והרבה אחרונים נחלקו על זה ומתירים (שו"ת בנין ציון ט; שו"ת מהרש"ם א קכז, ועוד).

קניינו

שותפות בני העיר בית הכנסת קנוי לבני העיר, ולכולם יש שותפות בו (נדרים מח א; רמב"ם נדרים ז ב; טושי"ע יו"ד רכד א. וראה להלן דין בתי כנסת של כרכים), ואינם יכולים לכוף זה את זה לחלוק, שבית הכנסת כדבר שאין בו דין חלוקה הוא (נדרים מז ב). ומכל

ונוהגים להדליק בהם נרות לכבדם (רמב"ם שם; טושי"ע שם. וראה ברכות ג א), אפילו ביום (רא"ש ברכות ח ג), שנאמר (ישעיה כד טו): עַל כֵּן בָּאֵרִים פָּקְדוֹ ה' (שו"ת הרא"ש ח ח, על פי תרגום יונתן שם. וראה ילקוט שמעוני רמז תכה). ונוהגים להדליק קודם שיכנס אדם שם להתפלל, מפני שהשכינה קדמה ובאה, ועוד שכן היו עושים במקדש (כלבו יז. וראה ברכות ו א).

מרבני דורנו יש שכתבו שהמצוה מן המובחר שהנרות יהיו דוקא של שמן וחלב ולא של חשמל (שו"ת משנה הלכות ה ע; שו"ת חלקת יעקב א קמא; שו"ת תשובות ונהגות א תשב. וראה בשו"ת יחיה דעת ה ס, שחולק).

קריאה לאור נר בית הכנסת מותר לקרוא לאורו, שכל שהוא קורא יותר יש בו מצוה יותר, כיון שהנר בא להרבות אורה לבית הכנסת (שו"ע או"ח קנד יג). ודוקא דברי תורה, אבל דברי חול, או להדליק בו נר של חול – אסור (כלבו יז; שו"ע שם יד; מגן אברהם שם סק"כ. וראה ערך בזוי מצוה: שימוש במצוה). ויש אומרים שכשצריכים לכבותו מותר (שו"ע שם, בשם יש מי שאומר).

וכתבו הפוסקים שלא נהגו העולם להיזהר בכך כלל, ומדליקים בו אפילו נר של חול, כל שהוא לצורך גדול, שדעת בית דין מתנה בכך שיהיה מותר (בית יוסף או"ח קנד; רמ"א שם יד. וראה ערך לב בית דין מתנה).

ריצה לבית הכנסת מצוה לרוץ לבית הכנסת (ברכות ו ב; רמב"ם תפילה ח ב; טושי"ע או"ח צ יב. וראה ירושלמי ברכות ה א), שנאמר (הושע ו א): נִרְדְּפָה לְרִצְעַת אֶת ה' (בבלי וירושלמי שם; רמב"ם שם).

אבל בבית הכנסת עצמו אסור לרוץ, אלא ילך באימה וביראה (מגן אברהם שם ס"ק כד. וראה רמב"ם בית הבחירה ז ה).

ישיבה סמוך לפתח לעולם יכנס אדם בבית הכנסת שיעור שני פתחים, שהם שמונה טפחים, שלא ישב סמוך לפתח, שנראה עליו כמשא והוא סמוך לפתח ומוכן לצאת (ברכות ח א, ורש"י ד"ה שיעור; טושי"ע או"ח צ כ. וראה ערך תפלה פירושים אחרים).

היציאה מבית הכנסת היוצא מבית הכנסת משתחוה ויוצא, כעבד שנוטל רשות מרבו (מהרי"ל תפילה; רמ"א או"ח קלב ב), וכדרך היוצא מבית המקדש (באור הגר"א שם סק"ט). ואל יפסע פסיעה גסה (ברכות ו ב; רמב"ם תפילה ח ב), ואסור לרוץ (טושי"ע או"ח צ יב), אלא ילך מעט מעט (ירושלמי ברכות ה א; רמב"ם שם), שנאמר (איוב יד טו): כִּי עֲתָה צָעַדִי תִסְפֹּר (ירושלמי שם), שכשרץ מראה שהעיקוב בבית הכנסת דומה עליו כמשא (רש"י ברכות שם ד"ה אל), ואדרבה בית התפלה היא המנוחה (רבנו יונה ברכות ג ב ד"ה היוצא, על פי מגילה י א). כשיוצא מבית הכנסת לדבר מצוה אחרת או לבית המדרש, מותר לרוץ (מגן אברהם או"ח צ ס"ק כו).

המתפלל אחורי בית הכנסת המתפלל אחורי בית הכנסת ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת נקרא רשע, שנאמר (תהלים יב ט): סָבִיב רָשָׁעִים תִּתְלַכֵּן (ברכות ו ב; רמב"ם תפילה ה ו; טושי"ע או"ח צ ז), שזה שאחוריו לבית הכנסת מזלזל בבית הכנסת, והרי הוא כאותם שנאמר בהם (יחזקאל ח טו): אֲחִירָהֶם אֶל הַיָּכֶל ה' (הרמב"ם בפאר הדור קט).

אבל אם מתפלל בבית סמוך לבית הכנסת, ואחוריו אל כותל ביתו שהוא כותל בית הכנסת – מותר, שאין ניכר שמחזיר פניו מבית הכנסת (פאר הדור שם; שו"ע שם. וראה ערך תפלה טעמים אחרים לאיסור וההבדלים ביניהם בדין).

רישום המסמכים כשנהגו שכל אחד כותב שמו על מקומו, הרי זה כשטר, וכל מי ששמו עליו הוא שלו (שו"ת הרא"ש ה' ; רמ"א חו"מ קמ"ח. וראה ערך חזקת קרקעות). ויש נוהגים לרשום בפנקס הקהל (שו"ת חתם סופר ו' נד).

גזר הבעלות על המסמך יש מהאחרונים שכתב שאין לבעלי המקומות קניין בגוף הקרקע, שבית הכנסת הוא של הצבור, אלא שיש להם שיעבוד לשיבה בלבד (נתיבות המשפט קצב סק"ו. וראה שם קס"ב סק"ב). ויש שכתב שגוף הקרקע של המקומות קנוי לחלוטין לבעלי המקומות, ולכן כשנחרב בית הכנסת, ובונים אחר במקומו – כל אחד זוכה במקומו הראשון (שו"ת חתם סופר או"ח כט) ¹⁸.

מציאת אגדה בבית הכנסת המוצא דבר בבית הכנסת זכה בו. הטעם: או מפני **בית הכנסת** שאין אומרים שחצר בית הכנסת זוכה להקדש, שחצר קונה מכח יד (ראה ערך חצר), ואין יד להקדש (האגודה מעילה יג א; מגן אברהם או"ח קנ"ד ס"ק כג); או מפני שאף על פי שחצר קונה להקדש (ראה רמב"ן בבא בתרא ע"א ד"ה מועלין, וראה ערך חצר), אין חצר בית הכנסת זוכה במציאה כדין כל אבדה שנמצאת בחצר של מי שאינו בעלים (קצות החושן ר"ס ק"א, וראה שם עוד טעמים. וראה שו"ת עונג יום טוב טז).

סתירתו

איסור הסתירה אסור לסתור דבר מבית הכנסת, שבית הכנסת נקרא מקדש מעט (ראה לעיל: קדושתו), והנותן אבן מן ההיכל עובר בלאו של **וְנִתְּצָתָם אֶת מִזְבְּחָתָם וְגו'** לא תַעֲשֶׂוּן כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם (דברים יב ג-ד). האשכול בית הכנסת, בשם יש מי שאומר; מרדכי מגילה תתכו; רמ"א או"ח קנ"ב א. וראה ערך אבני היכל ועזרות: נתיצתו) ¹⁹.
והוא נותן על מנת לבנות – מותר, שנתיצה זו בנין הוא (מרדכי שם; רמ"א שם), והיינו כשיחזור ויבנה וימלא מקום הנתיצה, אבל אם רוצה לנתון קצת כדי לעשות גומא, אף על פי שהיא לצורך – יש אוסרים (ט"ז או"ח קנ"א סק"א), ויש מתירים, שהאיסור רק כשנותן דרך השחתה (אלה רבה ושאר אחרונים שם, ראה שער הציון סק"י. וראה רמב"ם יסודי התורה ו' ז), וכן המנהג הפשוט (ערוך השלחן שם ה. וראה ערך בית המקדש, וערך מחיקת השם).

לצורך בנין בית כנסת אחר האיסור הוא אפילו כדי לבנות בית הכנסת אחר (מגילה כו ב; רמב"ם תפילה יא יב; טושי"ע או"ח קנ"ב א), במקומו או במקום אחר (רמב"ם שם), ואפילו לבנות החדש מאותם העצים והאבנים של הישן (מגילה שם; ירושלמי שם ג א), ואפילו אם רוצה לבנות מפואר יותר ויפה יותר (משנה ברורה שם סק"ב, על פי בבא בתרא ג ב, בבנין הורדוס), אלא בונים תחילה, ואחר כך סותרים את הישן (גמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בטעם האיסור נחלקו בגמרא:

- יש אומרים משום פשיעה (מגילה שם; לשון א' בבבא בתרא שם), היינו שמא יארע להם אונס ויפשעו ולא יבנו האחר (רש"י בבא בתרא שם ד"ה משום; רמב"ם שם), או שיתרשלו ולא ימהרו לבנותו (רשב"א שם ד"ה מרימם).
- ויש אומרים משום שעד שיבנו את החדש לא יהיה להם בינתיים מקום להתפלל (לשון ב' בבבא בתרא שם).

מקום יכול כל אחד להסתלק מחלקו, ולפיכך יש אומרים שנקרא במקצת יש בו דין חלוקה, ולא אמרו שאין בו דין חלוקה אלא שאין דרך לחלק (ט"ז יו"ד שם סק"א, בדעת הרמב"ם והטושי"ע).

לאסור חלקו על אחרים נחלקו תנאים אם יכול אדם לאסור חלקו שבבית הכנסת על אחרים:

- לרבי אליעזר בן יעקב אינו יכול לאסור, שכיון שאינו יכול לכוף את חברו לחלוק ולא לעכבו מלהשתמש בו, הרי גופו קנוי לגמרי לכל אחד על תשמישו בשעת תשמישו, וכל אחד בשלו הוא משתמש (נדרים מו ב, ור"ן שם; שם מח א. וראה ערך ברירה).
- ולחכמים יכול לאסור (שם).

להלכה נחלקו ראשונים בדבר (ראה ערך נדרים). ותיקנו ראשונים שאין אדם יכול לאסור חלקו שבבית הכנסת (הראב"ד וכל חכמי דורו, הובאה בבית יוסף יו"ד רכד; שו"ע או"ח קנ"ג טו).

המשאיל ביתו לבית הכנסת אף על המשאיל ביתו לבית הכנסת, תיקנו ראשונים שאינו יכול לאסור אלא אם כן יאסרנו על כל הקהל כאחד (רבינו גרשם מאור הגולה, הובאה בכלבו; שו"ע או"ח קנ"ג טז; רמ"א יו"ד רכד). אבל אם התנה מתחילה שיהא בידו למחות, או שלא השאיל להם בפירוש, הרשות בידו למחות במי שירצה (שו"ת מהר"ם פדוואה פה; רמ"א או"ח שם).

לאסור מקומו הקבוע בית הכנסת שיש בו מקומות קבועים למתפללים, יכול לאסור את מקומו על חברו, שאינם שותפים אלא בדברים המשותפים לכולם, כגון התיבה וכיוצא, אבל במקומות כל אחד בעל הבית על שלו (מאירי נדרים מו ב), ואינם אלא שכנים, שאין להם רשות להשתמש זה במקומו של זה (שו"ת הרא"ש ה' א; ויש חולקים וסוברים שאף במקומות קבועים אינו יכול לאסור (מאירי שם, בשם גדולי צרפת).

הזכויות על מקום קבוע כל יחיד יכול למכור את מקומו שבבית הכנסת, ואין זה כמכירת בית הכנסת (ראה לעיל: מכירתו), מכיון שאינו מוציא מקדושתו, אלא אם כן יש תקנת קדמונים באותה העיר שלא למכור את המקומות (האשכול בית הכנסת, בשם רב שרירא גאון; מרדכי בבא בתרא תקע, בשם רב האי גאון. וראה ערך בר מצרא אם יש למקומות בית הכנסת דין של מצרנות).

וכן כל אחד מוריש את מקומו לבנו, ואפילו אדם גדול שהיה לו מקום בראש והוליד בן פריץ (שו"ת הרא"ש ה' ג, וראה שו"ת רדב"ז ב תרכח). ויכולים בני הכנסת לתקן שמי שיש לו מקום ואינו צריך לו, שישכירו בקצבה הנראית להם (רמ"א חו"מ קס"ב ז).

מי שיש לו מקום בבית הכנסת יכול למחות שלא יוסיפו ספסלים במקומות הפנויים, בטענה שמצירים לו הדרך, או מרבים עליו הדרך (שם), וכן כשרוצים להוסיף מקום בספסל באופן שמי שהיה מקודם קרוב לראש יהיה עכשיו מרוחק – יכול לעכב ולמחות (שו"ת הרא"ש ה' ד; רמ"א חו"מ קע"א א).

אין בעלי המקומות שבמערב יכולים להגביה מקומותיהם למעלה מהאחרים, שאין לשנות השימוש בבית הכנסת מאופן הנהוג, אבל להגביה מעט כדי שיוכלו לראות, באופן שלא יהיו נראים גבוהים, אין האחרים יכולים לעכב, שזה נהנה וזה לא חסר הוא (שו"ת הריב"ש רנט; רמ"א חו"מ קס"ב ז).

¹⁸ שלדעת הרמב"ן שבית הכנסת דין תשמישי מצוה עליו (ראה לעיל: קדושתו), איסור נתיצתו מדרבנן.

¹⁹ ראה פתחי תשובה חו"מ קס"ה, וארחות חיים או"ח קנ"ב ג, שאלות שונות בקנין המקומות בבית הכנסת. ¹⁹ וראה שו"ת אבני נזר או"ח לה,

גזר הפקעת קדושתו לדמיו (לעיל: קדושתו), מכירה זו היא בגדר פדיון, שאף קדושת הגוף פוקעת על ידי פדיון ונתפסת על הדמים (שו"ת חתם סופר או"ח לח; שו"ת אבני נזר או"ח לד). וכל שכן לסוברים שקדושתו מדרבנן (ראה לעיל שם), שהדמים נתפסים בקדושתו (ר"ן על הרי"ף מגילה ט ב).

לסוברים שלבית הכנסת דין תשמישי מצוה ולא קדושה ממש (ראה לעיל: קדושתו), כיון שמכרוהו בני העיר מן הסתם אינם רוצים בו עוד, והריהו כתשמישי מצוה לאחר זמן מצותם, אלא שאינם רוצים שתיפקע מצותו לגמרי, לכן חלה הקדושה על הדמים (רמב"ן ורשב"א וריטב"א מגילה כז ב).

כשאין בית כנסת אחר אם יש להם רק בית כנסת אחד – אסור למכרו, כדרך שאסור לסותרו (ראה לעיל: סתירתו) עד שיבנו אחר (רמב"ן מגילה כז ב; רמ"א או"ח קנ"ז²¹).

מכירה לעולם והורדה מקדושתו נחלקו תנאים באיזה אופן מותר למכור בית הכנסת: • רבי מאיר אומר אין מוכרים בית הכנסת של רבים ליחיד, מפני שמורידים אותו מקדושתו, ואין מוכרים בית הכנסת אלא על תנאי, שאם ירצו יחזירוהו (מגילה כז ב. במשניות יש גורסים בדין הראשון רבי יהודה).

• וחכמים מתירים למכור אותו ליחיד ממכר עולם, בלי תנאי (שם).

בדעת רבי מאיר נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שלמכור להורידו מקדושתו אסור בכל אופן, וכשאין הורדה מקדושתו, כגון של רבים לרבים, אין למכרו ממכר עולם שהוא דרך בזיון (רש"י שם ד"ה אלא; רמב"ן שם ד"ה ועוד).

• יש מפרשים שכשמוכרו לרבים מותר אף בלא תנאי, שהרי בקדושתו עומד, אבל כשמוכר בית הכנסת של יחיד צריך תנאי (רבנו אפרים, הובא בבעל המאור שם ט א).

• ויש מפרשים שכשמוכר לחלל קדושת בית הכנסת על הדמים ובית הכנסת יצא לחולין, בזה הוא שמצריך תנאי (בעל המאור ור"ן שם²²).

בירושלמי מפרשים שהדין של רבי מאיר, שאין מוכרים של רבים ליחיד, נאמר בספר תורה, אבל בית הכנסת של רבים מותר למכור ליחיד על תנאי (ירושלמי מגילה ג ב).

הלכה כחכמים (רמב"ם תפילה יא יז; טוש"ע או"ח קנ"ז ט).

בית כנסת של כרכים בית הכנסת של כרכים (ראה ערך כרכים, עירות וכפרים) אין יכולים למכרו (מגילה כו א; ירושלמי שם ג א; רמב"ם תפילה יא יז; טוש"ע או"ח קנ"ז ז), שרבים מהעולם באים אליו, והרי זה של רבים (מגילה שם).

בטעם ההבדל, נחלקו:

• יש אומרים, שבשל כרכים, הכל בעליהם (רש"י שם ד"ה אבל), ונאמרו בזה כמה טעמים:

מפני שהרבים סייעו בהוצאות בנייתו (תוספות שם ד"ה כיון, בתירוץ ב; רשב"א שם ד"ה אבל, בשם יש מפרשים), שכן המנהג כשבונים בית הכנסת בכרך גדול, ולפי זה כשירדע שלא סייעו בידיהם, מותרים למכרו (אור זרוע ב שפה).

הלכה כטעם הראשון (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ויש מן הראשונים שפסק כטעם השני (אור זרוע ב שפה).

כשיש מקום תפילה אחר וכשיש להם מקום אחר להתפלל, לטעם הראשון אסור לסתרו, ולטעם השני מותר (בבא בתרא ג ב).

ואם המקום האחר הוא בית הכנסת קבוע – יש אומרים שמותר אף לטעם הראשון (תוספות שם ד"ה ואם; ט"ז או"ח קנ"ב סק"א), לפי שהחשש הוא רק במקום עראי, שמא כשיתרשלו יתבטל בינתיים המקום העראי, ולא יהיה להם מקום להתפלל (נמוקי יוסף שם, וראה מחצית השקל או"ח קנ"ב סק"א); ויש אומרים שאף בזה אסור (מגן אברהם שם סק"א).

קודם סיום הבנין החדש אפילו כבר גבו כסף לצורך בית הכנסת החדש, וקנו לבנים והן מוכנות לתת בבנין, אין סותרים את הישן, שמא יזדמן להם פדיון שבויים (ראה ערכו), וימכרו הלבנים לצורך המצוה (בבא בתרא ג ב, וראה רמב"ם מתנות עניים ח יא).

ואפילו בנו את החדש אך לא סיימו, אין רשאים להסיר קורות ולבנים מהישן לתת על החדש, אלא יגמרו קודם את החדש (מאירי מגילה כו ב).

גמרו את החדש, אף על פי שעדיין לא התפללו בו – סותרים (ראה תוספות בבא בתרא שם ד"ה אי הכי, ושיטה מקובצת שם. וראה להלן: בחורבנו, לקחת מבית הכנסת שחרב).

לצורך הרחבת הבנין רצו להרחיב את בית הכנסת, בונים הכותל החדש, ורק אחר כך סותרים את הישן (רמב"ם תפילה יא יב; רמ"א או"ח קנ"ב א); ויש מהראשונים שכתב שלהרחיב את הבנין, שאי אפשר לבנות בלא סתירת הקודם – מותר (רא"ש בבא בתרא א ד. וראה באור הלכה שם שאפשר שאינם חולקים).

כשנוטה ליפול אם חרבו יסודותיו, או שנטו כתליו ליפול, סותרים אותו מיד, ומתחילים לבנות במהרה ביום ובלילה, שמא תדחק השעה וישאר חרב (רמב"ם תפילה יא יג, על פי בבא בתרא ג ב; טוש"ע או"ח קנ"ב א).

מכירתו

מכירתו וקדושת דמיו מותר למכור בית הכנסת, בין באופן שישאר בקדושתו וישמש כבית הכנסת, ואז מותר להשתמש בדמי המכירה בכל מה שירצו (ראה בעל המאור על הרי"ף מגילה ט א, ובמאירי שם כז ב²⁰), ובין באופן שיצא לחולין ובדמים ישתמש לקדושה אחרת יותר גדולה (ראה ערך מעלין בקודש ואין מורידין):

• לבנות בהם בית כנסת אחר (רמב"ם תפילה יא טז-יז, על פי מגילה כז-כז; טוש"ע או"ח קנ"ז ט).

• להספקת תלמידים, או להשיא יתומים (שו"ע שם ו, על פי שו"ת הרא"ש יג יד).

• לצורך פדיון שבויים (מגן אברהם שם ס"ק לג. וראה משנה ברורה ס"ק כד). אבל אם אפשר יגבו כסף אחר מן הצבור אפילו לפדיון שבויים, ולא ימכרו בית הכנסת (רמב"ם מתנות עניים ח יא, על פי בבא בתרא ג ב; טוש"ע שם יג, ויר"ד רנב א).

²¹. וראה מגן אברהם שם ס"ק טז, הבדל בין בנו עכשיו בית כנסת אחר, ובין היה להם שנים מקודם, וראה משנה ברורה ס"ק מא. ²². בר"ן שם כתב שהתנאי

²⁰. אך ראה ש"ך יו"ד רנב סק"א בשם מורו, שמותר רק לצורך פדיון שבויים וכו', ולהוציא בית הכנסת לחולין אף לצורך פדיון שבויים אסור, וראה להלן.

במה דברים אמורים כשמכרו טובי העיר שלא במעמד אנשי העיר, אבל מכרו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר, רשאים להוציאם לכל מה שירצו (מגילה כו א; טוש"ע או"ח קנ"ז), ואפילו לדבר של זלזול (מגילה שם ב, ורמב"ן שם).

ויש מהראשונים שחולקים וסוברים שהיתר זה הוא רק כגון שקנו בדמים בית הכנסת אחר, או דבר שבקדושה אחר וכיוצא ונותר מהדמים, אותו מותר יכולים להוציא לחולין, אבל לא את גוף הדמים (רמב"ם תפילה יא יח).

הפקעת קדושת בית הכנסת על ידי שבעת טובי העיר
נחלקו ראשונים אם טובי העיר במעמד אנשי העיר יכולים להפקיע אף קדושת בית הכנסת עצמו לגמרי:

• יש אומרים שיכולים להפקיע לגמרי (רמב"ם תפילה יא יז; רא"ש מגילה ד א; טוש"ע או"ח קנ"ט), שמתחילה על דעת כך הקדישוהו (מאירי מגילה כו ב).

• ויש חולקים וסוברים שבכוחם להפקיע קדושת הדמים בלבד, אבל לא להתיר לעשות בו גם ארבעה הדברים האסורים (ראב"ד בהשגות שם; תשב"ץ ב קט).

הפקעה בלא מכירה
אפילו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר אינם יכולים להפקיע קדושתו מבלי שתחול הקדושה על דבר אחר (שו"ת משאת בנימין לג, וראה מגן אברהם או"ח קנ"ט ס"ק כז).

וכתבו אחרונים שלסוברים שיש לבית הכנסת דין תשמישי מצוה (ראה לעיל), אם הסכימו שאינם צריכים לו עוד, יכולים להוציאו לחולין אף בלא מכירה (באור הלכה שם ז).

נתינתו כמתנה
לחת בית הכנסת במתנה באופן שיצא לחולין, נחלקו אמוראים אם אסור, כיון שאין כאן דבר אחר שתחול עליו הקדושה ולכן אינה נפקעת; או שמותר, שאם לא היתה להם איזו הנאה ממקבל המתנה לא היו נותנים לו, ואותה הנאה היא כדמים, והרי זה כמכר (מגילה כו ב). הלכה שמותר (רמב"ם תפילה יא כ; טוש"ע או"ח קנ"ג יא).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא התירו אלא על ידי שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר (רי"ף מגילה ח א; רא"ש שם ד א; מגן אברהם ס"ק כו), שהרי אף ההנאה יצאה לחולין, ורק הם רשאים להוציא הכל לחולין (רי"ן על הרי"ף שם).

• ויש אומרים שמותר בשבעת טובי העיר אף בלא מעמד אנשי העיר (רמב"ן כה ב ד"ה וכן מה, וראה שם הטעם; רשב"א וריטב"א שם כו ב ד"ה מתנה). באופן שלא יצא לחולין, אלא ישאר בית הכנסת ביד המקבל, מותר לדברי הכל (מגן אברהם ס"ק כז).

השכרה משכון והשאלה
להשכיר ולמשכן בית הכנסת – אסור, והוא הדין להשאל (מגילה כו ב; רמב"ם תפילה יא כ; טוש"ע או"ח קנ"ג יא), ואפילו על ידי טובי העיר במעמד אנשי העיר (רי"ף מגילה ח א; רא"ש שם ד א; רמב"ם וטוש"ע שם), שאף על פי שיש בכוחם להפקיע הקדושה גם מהדמים, אבל כאן בית הכנסת בקדושתו עומד ולא נפקעה (מגן אברהם שם ס"ק כח).

ולהשכיר ולהשאל בית הכנסת להתפלל בו, ולא לצורך תשמיש חול – מותר (בית יוסף שם; רמ"א שם).

מפני שבבניינו הקדישוהו לדעת כל המתפללים והרגילים להיכנס בו, ושמא אחד בסוף העולם היה רגיל להיכנס בו (רא"ש מגילה ד א). מפני שנעשה על דעת כל אנשי העולם, שיבוא ויתפלל בו כל הבא אל המדינה, ונעשה של כל ישראל (רמב"ם תפילה יא טז; רשב"א שם בתירוץ ב), ואין לו בעלים כעין מקדש (רשב"א שם).

• ויש אומרים שהטעם מפני שרבים מתפללים שם, וקדושתו חמורה (תוספות שם בתירוץ א').

לסוברים שבית הכנסת דינו כתשמישי מצוה, ויכולים לבטל מצותו ממנו (ראה לעיל: קדושתו), הטעם ששל כרכים אינו נמכר, שעדיין לא עבר זמן מצותו, שמא בני עיר אחרת שאינם כפופים לבני עיר זו, ירצו עוד בבית כנסת זה (רמב"ן מגילה כה ב).

בתי כנסת ככרכים שדינם כשל כפרים
בית הכנסת קטן בכרכים דינו כשל כפרים (מגילה כו א), כיון שעשוהו משל עצמם (רשב"א שם ד"ה אבל), או שיש עוד בית הכנסת גדול בעיר (שם), ולא הקדישוהו להם (רא"ש שם ד א).

יש מהראשונים שכתב שבית הכנסת של כרכים הוא כשבאים לשם מהעולם מחמת מעלת המקום, אבל לא אם באים מחמת מעלת החכם ששם (מאירי מגילה שם), והאחרונים כתבו שאף זה נקרא של כרכים (ראה מגן אברהם קנ"ט ס"ק יז).

ויש שכתבו שקהילות שלנו בחוץ לארץ חשובות ככפרים, לפי שאנו מתי מעט, ויותר היו ישראל בכפר בימי התלמוד מעתה בקהילה גדולה (שו"ת מהר"ח אור זרוע סה).

וכתבו ראשונים שכשיש לכל אחד מקום ידוע בבית הכנסת דינו כשל כפרים (מאירי שם).

בית כנסת שבנאו יחיד
יחיד שבנה בית הכנסת ונתנו לקהל לגמרי עד שיש להם הרשות לתקנו ולהוסיף עליו, מותר לקהל למכרו אפילו בכרכים (אור זרוע ב שפה; הגהות אשר"י מגילה ד א), אבל אם שייר לעצמו איזה כח, אין בית הכנסת נמכר אלא על פי הקהל, ועל פיו או יורשיו (שם; רמ"א או"ח קנ"ז).

שימושים בבית כנסת שנפקעה קדושתו
נחלקו תנאים בבית הכנסת שמותר למכרו ולהפקיע קדושתו (ראה לעיל):

• לדעת חכמים מותר להשתמש בו בכל דבר חול, חוץ מארבעה דברים: מרחץ, בורסקי – מקום לעיבוד עורות, בית טבילה, ובית המים (מגילה כו ב; רמב"ם תפילה יא יז; טוש"ע או"ח קנ"ג ט), היינו לכביסה או לבית מי רגלים (רש"י שם. בטוש"ע: בית הכסא). וצריכים להתנות דבר זה עם הלוקח (רמב"ם שם). ובדרך עראי מותר להשתין שם (רשב"א שם ד"ה אמר).

• לדעת רבי יהודה, המוכר בלבד אסור למכור בפירוש לארבעה דברים אלה, שבזמן המכירה עדיין לא נסתלקה הקדושה, והלוקח מותר אחר כך להשתמש בו אפילו בארבעה הדברים (מגילה שם ורשב"א ורי"ן שם).

הלכה כחכמים (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ויש מהראשונים שפסק כרבי יהודה (תמים דעים [ראב"ד] קטו; מאירי שם).

קדושת הדמים והפקעתה ע"י טובי העיר
הדמים של בית הכנסת נתפסים בקדושת בית הכנסת, ואין מוציאים אותם אלא לצורך אותם הדברים שהתירו בשבילם למכור (ראה לעיל, תחלת הפרק).

בחורבנו

קדושתו בית הכנסת שחבר עדיין בקדושתו עומד, שנאמר: **בחורבנו** וְהִשְׁמֹתִי אֶת מִקְדָּשִׁיכֶם (ויקרא כו לא), קדושתם אף כשהם שוממים (רבי יהודה במגילה כח א; רמב"ם תפילה יא יא; טוש"ע קנא י). ואפילו לסוברים שאין בבית הכנסת קדושה אלא דין תשמישי מצוה (ראה לעיל: קדושתו, שיטת הרמב"ם וסיעתו), מכל מקום אף כשחבר עדיין לא עבר זמן מצותו, וראוי לשפצו ולבנותו (רמב"ם מגילה כה ב ד"ה ויש).

דיני קדושתו אין מספידים בו (ראה לעיל: קדושתו), ואין מפשילים **בחורבנו** בו חבלים, ואין פורשים לתוכו מצודות, ואין עושים אותו קפנדריא, ואין שוטחים על גגו פירות (מגילה שם).

כשם שנוהגים בהם כבוד בישובם, כך נוהגים בהם בחורבנם, חוץ מכיבוד וריבוי שאין מכבדים אותם ואין מרביצים אותם (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ומניחים לעלות בהם עשבים (מגילה כח ב), ואם עלו – מותר לתלוש אותם אם ירצו, ואסור לאכלם או לאבדם, אלא מניחים אותם במקומם כדי שיראו אותם, ותהיה להם עגמת נפש, ותעור רוחם וישתדלו לבנותם (מגילה שם א, ושם כט א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), או שיבקשו רחמים שיחזרו לקדמותם (רש"י שם כח א ד"ה מפני), או תיכנע נפשם וישבו אל ה' אם לא יכלו לבנותם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

נגנה בתנאי התנו על בית הכנסת שבבבל בשעת בניינו, **שיותר בחורבנו** שיוכלו להשתמש בו בשעת חורבנו, לסוברים שאין תנאי מועיל לשעת יישובו (ראה לעיל: קדושתו), הריהו מועיל לשעת חורבנו (תוספות מגילה כח ב ד"ה בתי; רא"ש שם ד ז; טוש"ע או"ח קנא יא. וראה לעיל אם שאר חוץ לארץ גם דומה בזה לבבל), אלא שאין התנאי מועיל לזרוע בו, שהוא קלות ראש ביותר (תוספות שם; טוש"ע שם). וכן אינו מועיל לארבעה הדברים של זלזול שהוזכרו במכירת בית הכנסת (ראה לעיל: מכירתו. משנה ברורה שם ס"ק לה). ולהתאסף בו לחשבונות של רבים – יש אוסרים (רא"ש שם; טוש"ע שם), ויש מתירים (תוספות שם כח ב ד"ה ואעפ"כ).

ואם רוצים להשתמש בו בדבר בזיון, צריכים למכרו על ידי טובי העיר במעמד אנשי העיר (מגילה כו ב. וראה לעיל: מכירתו).

לסוברים שהתנאי מועיל אף בשעת יישובו של בית הכנסת, אלא שמועיל רק מתוך הדוחק וצורך (ראה לעיל: קדושתו), אין חילוק בין יישובו לחורבנו, וגם בשעת חורבנו התנאי מועיל רק לצורך ולדוחק (רמב"ם מגילה כה ב ד"ה ויש).

תנאי בארץ בארץ ישראל אין מועיל תנאי לשעת חורבנו, **ישראל** שדוקא בחוץ לארץ שלעת בוא הגואל תיפקע קדושתו, מועיל תנאי, אבל בארץ ישראל קדושתו לעולם קיימת, ואין התנאי מועיל (תוספות שם ד"ה בתי כנסיות²³).

לא נשארו יש מהראשונים שכתב שקדושת בית הכנסת קיימת **אפילו עזי** בחורבנו רק כשעדיין קיימים העצים והאבנים, אבל **ואבניו** אם כבר אין שם אלא תל עולם – בטלה קדושתו (תמים דעים [הראב"ד] קיד).

העצים והאבנים כשסותרים בית הכנסת לבנות חדש (ראה **סתיירת בית הכנסת**).

23. וראה באור הלכה שמצדד לומר ששאר ראשונים חולקים על התוספות.

לעיל: סתיירתו), מותר למכור ולהחליף העצים והאבנים של הישן, וכן לתתם במתנה, לסוברים שמתנה כמכר (ראה לעיל: מכירתו), אבל אסור להלוותם (מגילה כו ב), אפילו על ידי שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר, כיון שנשארים בקדושתם, ואין על מה שתתחלל הקדושה (רי"ף ורא"ש ור"ן שם; טוש"ע או"ח קנא יא). ומותר לקחתם ולבנותם בבית הכנסת החדש (משנה ברורה קנב סק"י).

ברכת הרואה הרואה בתי כנסיות של ישראל בחרבנם – יש אומרים שמברך ברוך דיין האמת, והרואה אותם בישובם מברך ברוך מציב גבול אלמנה (רי"ף ברכות מג ב, לגירסתו בגמרא שם נח ב. וראה ערך ברכות הראיה).

בדינים שונים

חייב מזוזה בית הכנסת שיש בו בית דירה לחזן – חייב במזוזה; ושואין בו בית דירה: רבי מאיר מחייב, וחכמים פוטרים (יומא יא ב), שאינו בכלל "ביתך" האמור במזוזה (ראה גמרא שם), מפני שאין לו בעלים (ראה רש"י שם יב א ד"ה דכרכין), או מפני שהם קודש (רמב"ם מזוזה ו ו), ואפילו לסוברים שאין קדושת בית הכנסת מן התורה (ראה לעיל: קדושתו), מכל מקום דירת השכינה שם, ואין זה ביתך (שו"ת חתם סופר יו"ד רפא). הלכה כחכמים (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד רפא ג. וראה ערך בית המדרש).

ודוקא בית הכנסת של כרכים, אבל של כפרים שכל בעליו ניכרים הרי הוא כבית השותפים, ולדברי הכל חייב במזוזה (יומא יב א, ורש"י ד"ה דכפרים). וכתבו ראשונים שאין הבדל בין כרכים לכפרים, אלא שבכפרים מן הסתם יש שם דירה לאורחים, לפי שאין ידם משגת להכניסם בבתיהם, ואין מקדשים את בית הכנסת הקדש גמור, כדי שיהיו מותרים האורחים לשכב ולאכול שם (ראה לעיל: קדושתו), אבל אם ידוע שיש שם דירה, אפילו בכרכים חייב במזוזה (רי"ף הלכות מזוזה מנחות ו ב, ונמוקי יוסף שם²⁴; רא"ש שם י; רמב"ם מזוזה ו ו; טוש"ע יו"ד שם).

היה פתח בין ביתו לבית הכנסת, אם רגיל לצאת ולבוא באותו הפתח, חייב במזוזה (רמב"ם מזוזה שם יא. וראה ערך מזוזה מה נקרא רגיל).

טומאת נגעים אף בטומאת נגעים, בית הכנסת שיש בו בית דירה מטמא בנגעים, ושואין בו בית דירה אינו מטמא (יומא יא ב; רמב"ם טומאת צרעת יד יד. וראה ערך נגעי בתים), שנאמר: **וְכָא אֲשֶׁר לֹא הִפִּיתָ** (ויקרא יד לח), מי שמיוחד לו (יומא שם). לרבי מאיר לעולם מטמא בנגעים, כשם שמחייב במזוזה (שם).

קביעת חייב מעשר וכן לענין קביעת חייב מעשר: בית הכנסת שיש בו בית דירה, קובע את הטבל (ראה ערכו) לחייב מעשר, כדין טבל שראה פני הבית (ראה ערך טבל), ואם לאו – אינו קובע (תוספתא מעשרות ב כ; רמב"ם מעשר ד ו. וראה ערך הנ"ל).

צירוף לעיר וכן אין בית הכנסת מצטרף לעיר כשהוא בתוך **לחשכון תחום שבת** שבעים אמה ושני שלישי אמה מהעיר, למדידת אלפים אמה לתחום שבת, אלא אם כן יש בו בית דירה לחזן (עירובין נה ב; רמב"ם שבת כח ג ד; טוש"ע או"ח שצח ו. וראה ערך תחומין).

חייב מעקה בית הכנסת פטור ממעקה (ראה ערכו), שנאמר:

24. ראה הקדמה לרי"ף מנחות מהדורת עוז והדר על יחוס חיבור זה לנמוקי

שם בעליה אסור לשנותה אפילו לדבר מצוה, שמא יאמר הנכרי שמכרוהו לצורך עצמם, ויש בזה חילול השם (ערכין ו ב; רמב"ם שם ז; טושי"ע שם א).

נדבת מומר מומר שהקדיש בית לבית הכנסת:

- יש אומרים שמקבלים ממנו, ואינו דומה לקרבן שאין מקבלים ממנו (שו"ת מב"ט א ריד; ש"ך יו"ד רנד סק"ה. וראה ערך זבח רשעים).
- ויש אומרים שאין מקבלים ממנו דבר לבית הכנסת, שדומה לקרבן (בית יוסף יו"ד רנט, בשם מצאתי כתוב; שו"ת מהרי"ו פסקים סז, וראה שם נז לענין בית הכנסת ביוהכ"פ; רמ"א או"ח קנד יא, ושם יו"ד רנד ב. וראה ספר חסידים תתקלח. וראה ערך מומר). ואפילו מומר לחלל שבתות בלבד, אין מקבלים ממנו (מגן אברהם שם ס"ק יח, על פי חולין ה א).

נתינת שם המתנדב דבר לבית הכנסת ורוצה לכתוב שמו עליו, אין מעכבים על ידו, שגם התורה כותבת ומפרסמת העושה מצוה, וכך נוהגים, והיא מידת ותיקים (שו"ת הרשב"א א תקפא; משנה ברורה קנד ס"ק נט), וכן מצינו: **וְהַעֲטַת תְּהִיָּה לְחֶלֶם וְלִטְוָיָה וְלִידְעָה וְלִחֶן בֶּן צִפְנָה לְזִכְרוֹן פְּהִיָּל ה' (זכריה ו יד),** ופירשו: שיהיו נזכרים בפי הדורות הבאים כי היו שמותם כתובים ומפותחים בהם (רד"ק שם, בשם יש מפרשים).

לא פירש לאיזה בית כנסת נדב האומר תנו מאתים זוז לבית הכנסת, יתנו לבית הכנסת שהוא רגיל להתפלל בו (תוספתא בבא קמא יא ג, הובאה בראשונים בבא בתרא מג א; טושי"ע יו"ד רנח ד, ושם חו"מ רנג כג), שמן הסתם לזה נתכוין (חסדי דוד לתוספתא שם), ואם היה רגיל בשני בתי כנסיות, יתנו לשניהם (תוספתא שם; טושי"ע שם), היינו חצי לזה וחצי לזה (לבוש יו"ד שם; סמ"ע חו"מ שם סק"נ; ש"ך יו"ד שם סק"ו). היה דבר שלא ניתן להתחלק, כגון ספר תורה, יש מצדדים לומר שיתנו לכל אחד ואחד ספר תורה (ש"ך חו"מ שם ס"ק לג, ראה שם שהשאר בצריך עיון); ויש שכתבו שאינו חייב אלא אחד, שמה שחולקים לשניהם הרי זה משום ספק, ולכן בספר תורה יוכל לדחות לכל אחד ואחד שהוא של השני, אם לא יתנו הרשאה זה לזה (ראה חסדי דוד לתוספתא שם).

סתם נדבת מאור לבית הכנסת הנודר שמן למאור, יתן לבית הכנסת ולא לבית המדרש, שסתם מאור בלשון בני אדם לבית הכנסת (תשובות המיוחסות לרמב"ן רסח; רמ"א יו"ד רנח ד).

וראה ערך צדקה על צדקות שהתנדבו לצורך בית הכנסת, אם יכולים בני עיר לשנותם, ולאיזה דברים משנים. וראה ערך בל תאחר: בהקדשות וצדקות, אם יש איסור בל תאחר בנדבות לבית הכנסת.

ועשיית מצוה לגגך (דברים כב ח), פרט לבתי כנסיות ובתי מדרשות (חולין קלו א; רמב"ם רוצח יא ב; שו"ע חו"מ תכז א), שאינו גגך, שאף לבני עבר הים הוא (רש"י חולין שם ד"ה בתי, וראה סמ"ע שם סק"ה), או שאינו עשוי לדירה (רש"י שם בפירוש ב; רמב"ם וטושי"ע שם. וראה ערך מעקה).

בדיקת חמץ בתי כנסיות ובתי מדרשות צריכים בדיקה אחר החמץ לפני הפסח (ראה ערך בדיקת חמץ), מפני שלפעמים עושים שם סעודת מצוה (ירושלמי פסחים א א. וראה לעיל: שימוש), ועוד שהתינוקות מכניסים בהם חמץ (ר"ן על הרי"ף פסחים ד ב; טושי"ע או"ח תלג י). ונסתפקו בירושלמי אם צריכים בדיקה לאור הנר, כשאר כל המקומות (ראה ערך הנ"ל), או שכיון שאורם מרובה (ראה לעיל: בנינו) נבדקים לאור החמה (ירושלמי שם. וראה ערך הנ"ל שיש מפרשים אחרת בדעת הירושלמי).

נדבות לבית הכנסת

שינוי לגר אחר ישראל שהתנדב מנורה או נר לבית הכנסת, ועדיין אומרים זו המנורה או הנר של פלוני, אסור לשנותה לדבר הרשות, ומותר לשנותה לדבר מצוה; נשתקע שם בעליה מעליה, מותר לשנותה (ערכין ו ב; רמב"ם מתנות עניים ח ו; טושי"ע יו"ד רנט א). וכל זמן ששם הבעלים חקוק על הכלים שנתן לבית הכנסת לא נשתקע שם הבעלים (ירושלמי מגילה ג ב; רמ"א יו"ד רנט א).

ונחלקו ראשונים: יש אומרים שאף לדבר רשות מותר לשנותה (רמב"ם שם; רא"ש בבא בתרא א כט; טושי"ע שם), שעל דעת הציבור נדב, שאף בית הכנסת עצמו יכולים הציבור למכרו (רא"ש בבא בתרא שם. וראה לעיל: מכירתו); ויש אומרים שלדבר הרשות אפילו נשתקע שם בעליה אסור לשנותה (תוספות ערכין שם ד"ה אילמא, וראה ש"ך שם ס"ק יג).

במקום שמותר לשנותה, אפילו אם המתנדב מוחה - מותר (שו"ת הרא"ש יג יד; רמ"א שם).

נדבת נכרי נכרי שהתנדב דבר לבית הכנסת, מקבלים ממנו (תוספתא מגילה (ליברמן) ב טז; ערכין ו א; רמב"ם מתנות עניים ח ח; טושי"ע יו"ד רנט ד), כמו קרבן שמקבלים מנכרי שהתנדב (תוספות בבא בתרא ח א ד"ה יתיב), אם אמר כדעת ישראל הפרשתי את הנדבה (תוספתא וערכין שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שלמקום שנדבת ישראל הולכת תלך גם זו, או שישאל אמר לי להפרישה (שני פירושים ברש"י ערכין שם לענין תרומה), ואם לא אמר כן - טעונה גניזה, שמא היה לבו לשמים ולהקדש, או לעבודה זרה (רמב"ם וטור שם, וראה שם בבית יוסף וב"ח).

וחמורה נדבת נכרי לבית הכנסת מנדבת ישראל, שכשלא נשתקע

בית הכסא

מקום מיוחד לעשיית צרכיו של אדם

לתורה ולתפלה

שם בלבו בדברי תורה אסור (שבת קנ א; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח פה א), שנאמר (דברים כג טו): **וְהָיָה מִקְנֶיךָ קָדוֹשׁ (שבת שם, וראה שם רש"י ד"ה והיה).**

ולכן טוב שיחשוב שם חשבונותיו, שלא יבוא להרהר בדברי תורה (ספר חסידים תקמו; מגן אברהם פה סק"א), ובשבת שאסור לחשבם -

בזיכור ובהרהור אסור לקרוא קריאת שמע ולהתפלל בבית הכסא, אף על פי שאין בו צואה (ברכות כו א; רמב"ם קריאת שמע ג ב; טושי"ע או"ח פג א). ולא קריאת שמע בלבד, אלא כל שהוא מדברי הקודש - אסור לאומרו בבית הכסא (רמב"ם שם ד), ואפילו להרהר

מקום שמשתינים בו מקום שמשתינים בו לפעמים, אסור להרהר בו בדברי תורה, וכל שכן לקרות קריאת שמע (רמ"א או"ח פג ד), אפילו בשעה שאין שם מי רגלים, ואין ריח רע, לפי שנקרא בית הכסא (שו"ע הרב שם ד). אבל בזה אין להרחיק מכנגד המחיצות, שאפילו מי רגלים עצמם לאחר שנפלו על הארץ אין האיסור אלא מדרבנן, ולכן על המחיצות אין דין בית הכסא (ט"ז סק"ב. וראה ערך קריאת שמע: המקום).

ומקום מיוחד להשתנה לכל ומסריח שם הרבה, יש על מחיצותיו דין בית הכסא, כמו עביט של מי רגלים שלכמה פוסקים איסורו מן התורה, שכיון שמיוחד לכך מסריח ביותר וחמור ביותר (ראה ערך הנ"ל), ואף מקום זה כך (משנה ברורה ס"ק יב).

ספסל נקוב ספסל נקוב שנפנים עליו:

• יש אומרים שמותר לקרוא קריאת שמע כנגדו, כיון שאין הצוואה עליו, וגם אין הגרף של הצוואה תחתיו, ועוד שהנקב תמיד מכוסה (מרדכי ברכות פו; שו"ע או"ח פג ה), ודינו כבית שהזמינו לבית הכסא (ראה לעיל), שמותר לקרוא כנגדו (דרישה שם א).

• ויש סוברים שיש לו דין בית הכסא, כיון שנפנים עליו תמיד, ואפילו שהוא נקי, וצריך להוציאו מהבית בשעה שקורא קריאת שמע או עוסק בדברי תורה, או להרחיק ממנו ד' אמות לאחוריו, ולפניו כמלא עיניו (ט"ז שם סק"ג; מגן אברהם שם סק"ה; שו"ע הרב שם ה; ושאר אחרונים שם).

עגלת נכים עגלת נכים המיוחדת לשימוש בית הכסא, דינה כספסל נקוב, שלדעה זו דינו כבית הכסא (אשי ישראל [פפויפר] נג טו); אבל עגלה המשמשת להעברת הנכים, אף שיש בה אפשרות לפתוח נקב במושב לצורך שימוש בית הכסא, אין איסור בדברי קדושה כנגדה כשהיא נקיה (שמירת שבת כחלכתה כד לג בהערה, בשם הגרש"ז אוירבך, וראה פסקי תשובות פג ה).

לתפילין ולספר תורה

חליצת התפילין בימי התלמוד שהיו מניחים תפילין כל היום (ראה טושי"ע או"ח לו ב), הנכנס לבית הכסא לעשות צרכיו, חולץ תפיליו ברחוק ארבע אמות ונכנס (ברכות כג א; רמב"ם תפילין ד יז; טושי"ע או"ח מג ה), שבזמן שהן בראשו בגלוי גנאי הדבר (רש"י שם ד"ה חולץ). וכשיצא – מרחיק ארבע אמות מבית הכסא ולובשן (רמב"ם וטושי"ע שם).

בית הכסא עראי במה דברים אמורים בבית הכסא קבוע שיש בו צוואה, והוא על פני השדה בלא חפירה, אבל בית הכסא עראי, שעכשיו בא לעשותו בית הכסא, חולץ ונפנה לאלתר, וכשהוא יוצא מרחיק ארבע אמות ומניחן, מפני שכבר עשאו בית הכסא (ברכות כג א).

הראשונים דחו חילוק זה מהלכה, אלא תמיד חולץ ארבע אמות ממקום שרוצה לפנות (בית יוסף או"ח מג, וב"ח שם, ומגן אברהם שם סק"ו, ועוד אחרונים, בדעת הר"י והרמב"ם והרא"ש³), שאין האיסור משום כניסה לבית הכסא, אלא משום שרוצה לעשות צרכיו שם, ואם כן אף בבית הכסא עראי כך (מגן אברהם שם, על פי הרא"ש ברכות ג כו).

הכנסת התפילין לא אמרו להרחיק ארבע אמות אלא שלא יהיו בראשו, אבל מותר לאוחזן בידו. ונחלקו תנאים מה עושה כשנכנס:

יהרהר בציורים ובניינים נאים וכיוצא באלה המושכים לבו (באר היטב שם סק"א, בשם שלי"ה; שו"ע הרב שם א; משנה ברורה שם סק"ו).

ליסוד הלכותיו הכסא (ירושלמי שבת ג ג, ראה גירסת הגר"א או"ח פה סק"ו, וראה שם בגליון הש"ס). הלכה שאסור (רמב"ן ר"ן רשב"א שבת מ א²; רמ"א או"ח פה ב, במרחץ).

כאוס מי שתלמודו שגור בפיו, והרהר בדברי תורה לאונסו – מותר (בית יוסף או"ח פה, בשם הר"י מנח, על פי זבחים קב ב). יש מי שכתב שאם כל כך שגור תלמודו בפיו עד שאי אפשר שיסיח דעתו ממנו, מותר אפילו לבטא בשפתיו (דרישה שם סק"א), והאחרונים חולקים ואוסרים (ברכי יוסף שם סק"א; ישועות יעקב שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ח).

מותר להיכנס לבית הכסא מתוך הלכה שאינה פסוקה, ואין חוששים שיהרהר בה בבית הכסא, כדרך שחוששים בתפילה (ראה ערך תפלה), שבתפילה ששניהם דברי קודש יש לחשוש, אבל בבית הכסא שהוא גנאי וזלזול לדברי תורה – אין חוששים שיהרהר (תרומת הדשן מא. וראה רמ"א יו"ד רמו כג, במרחץ).

כנגדו האיסור בדברים שבקדושה הוא אפילו כנגד בית הכסא (ברכות כו א; טושי"ע או"ח פג א). אבל בית הכסא חדש שעוד לא השתמשו בו – אסור בתוכו (רמב"ם קריאת שמע ג ג; טושי"ע שם ב, לחומרא בספק הגמרא שם. וראה ערך הזמנה דעת הראב"ד), אבל כנגדו מותר (ברכות שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

כנגדו כשבית הכסא מוקף מחיצות, נחלקו הפוסקים אם יש כשמוקף איסור כנגדו:

• יש אומרים שדוקא בזמן התלמוד שבית הכסא היה על פני השדה בלא מחיצות, היה אסור, אבל בית הכסא שלנו שמוקף מחיצות, כל שאין קרקעיתו נראית בחוץ ואין ריח רע, מותר לקרוא כנגדו (בית יוסף ושו"ע או"ח פג א. וראה רש"י ברכות כג א ד"ה בית הכסא, ושבת סא ב, וסוכה לו ב ד"ה מותר). ויש אומרים שצריך מחיצות גבוהות עשרה טפחים (בי"ח שם; פרי חדש שם סק"א).

• ויש סוברים שאף בזמן התלמוד היו מחיצות, אך כיון שהן מיוחדות לבית הכסא, הן עצמן דינן כצוואה, ואפילו כשאין ריח רע, וצריך להרחיק מהן ד' אמות מלאחוריו, וכמלא עיניו מלפניו (ט"ז שם סק"א; מגן אברהם שם סק"א; שו"ע הרב שם א. וראה תוספות סוכה שם ד"ה בשבת). אבל אם אינן רק לבית הכסא, כגון שמהצד השני היא מחיצה של בית, מותר לקרות אפילו סמוך לה (ט"ז ושו"ע הרב שם).

כשהרעי סתגלגל או נשטף משם בית הכסא שהוא בחפירה, ופיו רחוק ארבע אמות מן הגומא, והוא עשוי במדרון בענין שהרעי מתגלגל ונופל למרחוק, הרי הוא כסתום, ומותר לקרות בו קריאת שמע (ברכות כו א, ורש"י שם ד"ה דפרסאי; טושי"ע או"ח פג ד), אם אין בו ריח רע, ואין משתינים בו חוץ לגומא (טושי"ע שם).

ובתי כיסאות שבימינו, הדומים לבית הכסא כזה שהצוואה נשטפת ונעלמת עם זרם המים, הכריעו הפוסקים שמכל מקום יש לנהוג בהם כדיני בית הכסא שבימיהם, כיון שאין הצוואה נעלמת מיד, אלא נשארת לזמן מה, ומצוי גם שנשאר לכלוך שם (חזון איש או"ח יז ד ויא; מנחת יצחק א ס, ועוד. ראה פסקי תשובות פג ד, והלכה ברורה שם).

2. ראה שם שכתבו שדעת הבבלי לאסור. 3. וראה פני יהושע ברכות שם

שמוכיח ממסקנת הסוגיא שאין הלכה כן.

קבוע חוששים שמא ישב ויפנה (פרי מגדים שם באשל אברהם סק"ב; משנה ברורה סק"ד).

הטלת מים בבית הכסא עראי
בבית הכסא עראי, שאין רגילים לפנות שם לגדולים, מותר להטיל מים כשהתפילין בראשו, שאין לחוש שם שמא יפנה (תוספות ברכות כג ד"ה חיישינן; ראב"ד תפילין ד יח; טוש"ע או"ח מג א); ויש אוסרים (רמב"ם שם), שמא יפיח בהן (כסף משנה שם), ויש לחוש לדבריו (שו"ע שם).

אבל אם אוחזן בידו אסור, ואפילו תופסן בבגדו, שכיון שבבית הכסא עראי הוא מטיל מים מעומד, יש לחוש שישפוש הניצוצות שנופלים על רגליו ביד שאוחז בה התפילין (ברכות כג ב; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח מג א). אבל אם מטיל מיושב או בעפר תיחוח, שאין שם ניצוצות, מותר גם כשאוחזן בידו, שאין חילוק בזה בין קבוע לעראי, אלא שבקבוע מסתמא עושה צרכיו במיושב, ובעראי כיון שאינו נפנה לגדולים מסתמא עושה מעומד⁵ (רמ"א שם, על פי רא"ש ברכות ג כח).

תפילין של יד בכל מקום שאסרו כשהתפילין בראשו, הוא הדין כשהן בזרועו, היינו תפילין של יד (מגן אברהם או"ח מג סק"א), וכן במקום שמותר כשהן בראשו, הוא הדין כשהן בזרועו (ספר התרומה תפילין ריג, וראה ביאור הלכה שם א); ויש סוברים שבתפילין של יד כשהן בזרועו לעולם מותר, אפילו לפנות בבית הכסא קבוע, כיון שהן מכוסות, ואין זה גרוע יותר מכשאוחזן בבגדו ובידו (באר היטב סק"א, בשם שו"ת בית יעקב, וראה שם שחולקים עליו).

ספר תורה לא יאחז אדם ספר תורה ויכנס בו לבית הכסא (סנהדרין כא ב; רמב"ם ספר תורה י ו; טוש"ע יו"ד רפב א), שנאמר במלך: וְהִיָּתָה עִמּוֹ וְקָרָא בו (דברים יז יט), מקום הראוי לקרות בו (סנהדרין שם), ואף על פי שכרוך במטפחת ונתון בתיק שלו (רמב"ם שם; טוש"ע שם). ולא יקרא בו עד שירחיק ארבע אמות מבית הכסא (שם ושם).

כלפי המקדש

האיסור אסור להיפנות כלפי המקדש (ברכות סא ב; רמב"ם בית הבחירה ז ט), והרי זה בכלל מצות מורא מקדש (ראה רמב"ם שם, וסמ"ג עשין קסד. וראה ערך בית המקדש: מוראו).

מהו כלפי המקדש
נחלקו תנאים:
• חכמים אומרים הנפנה ביהודה לא יפנה מזרח ומערב, אלא צפון ודרום, והנפנה בגליל לא יפנה צפון ודרום, אלא מזרח ומערב (ברכות סא ב).

נחלקו הראשונים בטעמם: יש אומרים שירושלים היא בצפון ארץ יהודה, ויהודה נמשכת למזרח ולמערב עד סוף ארץ ישראל, ואם יפנה מזרח ומערב יהיה או פירועו שלפניו או פירועו שלאחריו לצד ירושלים, וגליל שהוא בצפונה של ארץ ישראל האיסור שם הוא צפון ודרום, ואף בדרומה של יהודה אסור לצפון במקום שהוא ממש כנגד ירושלים (רש"י שם ד"ה הנפנה); ויש סוברים שהאיסור משום שההיכל הוא לצד מערב, ומזרח מפני שהוא כנגד המערב, לכן אסור להיפנות גם לצד מזרח (רמב"ם בית הבחירה ז ט).

• בית שמאי אומרים, מניחן בחלון הסמוך לרשות הרבים ונכנס; בית הלל אומרים, אוחזן בידו ונכנס;

• רבי עקיבא אומר, אוחזן בבגדו ובידו ונכנס (ברכות כג א).

ואמרו: בראשונה היו מניחים התפילין בחורים הסמוכים לבית הכסא, היינו מבפנים, ובאים עכברים ונוטלים אותן, התקינו שיהיו מניחים אותן בחלונות הסמוכים לרשות הרבים, היינו מבחוץ, ובאים עוברי דרכים ונוטלים אותן, התקינו שיהא אוחזן בידו ונכנס (ברכות שם. וראה ירושלמי ברכות ב ג).

הלכה שגוללן כמין ספר, ואוחזן בימינו כנגד לבו ונכנס (ברכות שם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים ש"גוללן" ברצועות שלהן, ואוחזן בימינו שלא בבגדו, כדי שלא יפלו (רש"י שם ד"ה ואוחזן; סמ"ג עשין כב).

• ויש מפרשים גוללן בבגדו (רמב"ם תפילין ד יז; רבנו יונה על הרי"ף ברכות יד א; טוש"ע או"ח מג ה).

ויזהר שלא תהא רצועה של תפילין יוצאה מתחת ידו טפח (ברכות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בבית הכסא שכיב לא התירו להכניס תפילין אלא כשבית הכסא בשדה, ואי אפשר להצניען, שלא יטלון עוברי דרכים, אבל בבית הכסא שבבית לא יכניסן כלל, כיון שיכול להניחן במקום המשתמר (ספר התרומה תפילין ריג; רבנו ירוחם יט ה; טוש"ע או"ח מג ז). ואפילו כשהן בכיס אסור (מגן אברהם ס"ק יד).

הכנסת שאר ספרים אף בשדה לא התירו אלא בתפילין, שאדם לובשן כל היום והולך בהן בשדה, ואי אפשר לטרוח בכל פעם להשיבן לביתו; אבל שאר ספרים אסור, שהרי יכול להניחם בביתו (מגן אברהם שם).

כניסה שלא לעשיית צרכיו נכנס לבית הכסא שלא לשם עשיית צרכיו – יש אומרים שאין צריך לחלוץ תפיליו (רא"ש הלכות קטנות תפילין כ), ויש אוסרים אפילו שאינו עושה צרכיו⁴ (בית יוסף או"ח מג, בשם רב האי גאון; רמ"א שם ה, בשם יש אומרים: וטוב להחמיר; מגן אברהם שם סק"ט. וראה משנה ברורה ס"ק יט).

ויש סוברים שלא נחלקו המתירים והאוסרים אלא כשמחזיקם בידו ובבית הכסא שבביתו, אבל להיכנס בתפילין על ראשו וזרועו לדברי הכל אסור (שו"ע הרב שם ו, וראה מגן אברהם ס"ק יד).

הטלת מים בבית הכסא קבוע
הנכנס לבית הכסא קבוע להטיל מים, נחלקו אמוראים: רבינא מתיר להיכנס עם תפיליו, ורב אדא ורבא אוסרים, שמא יבוא לעשות צרכיו, או להפיח בהם (ברכות כג א). הלכה שאסור (רמב"ם תפילין ד יז; טוש"ע מג א).

ודווקא כשהתפילין בראשו, אבל אם אוחזן בבגדו ובידו – מותר (ברכות שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

וכל זה כשמטיל מים מיושב, כדרך בית הכסא קבוע, אבל מעומד אסור בין אוחזן בידו, שמא ישפוש הניצוצות שנופלים על רגליו ביד שאוחז בה התפילין (ראה להלן בבית הכסא עראי. רמ"א שם, על פי רא"ש ברכות ג כח), ובין כשהתפילין בראשו, שכיון שהוא בית הכסא

4. בידו בלבד (פרי מגדים במשבצות זהב סק"א; משנה ברורה סק"ו). וכן בקבוע חולצן ברחוק ארבע אמות, אבל בעראי חולץ ומטיל מים לאלתר (ט"ז סק"ג; מגן אברהם סק"ד).

4. ראה לעיל שנחלקו אם האיסור משום הכניסה, או משום עשיית צרכיו. 5. ומכל מקום יש הבדל, שכשמותר בקבוע כשהן בידו, כגון במיושב, צריך לאוחזן בבגדו ובידו, שמא יפנה בהן, אבל בעראי שאין דרך לפנות שם, מותר

6. וראה ערוך השלחן ג יב שכן משמעות כל הפוסקים לא לחוש לדעת המגן אברהם. 7. כך תוקנה הגירסה ברמב"ם לפי הכסף משנה, אולם בדפוסים ישנים, בבית יוסף ובשו"ע שם: ישב ופניו כלפי הקודש, או יסלק הקודש

יש מהראשונים שכתבו שרק בית המדרש המיוחד לרבים קדושתו גדולה, אבל יחיד הקובע מדרש בביתו לצרכו, קדושתו פחותה מקדושת בית הכנסת; ויש שמסתפקים לומר שאפילו בית המדרש של יחיד קדושתו יתרה מבית הכנסת. בתי כנסיות שלנו, שקובעים שם מדרש אפילו שעה אחת, דינו כבית המדרש. בית המדרש שוה לבית הכנסת בדיון מוראו, ולפיכך כל הדברים שאסור לעשות בבית הכנסת, כגון לנהוג בו קלות ראש כשחוק וכדומה, אסור לעשותם אף בבית המדרש. אף על פי שבבית הכנסת אסור לישן אפילו שינת עראי, בבית המדרש מותר לישן שינת עראי, ואפילו לאנשים שאינם תלמידי חכמים. ברם, תנאים ואמוראים היו נוהגים שלא לישן בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולפיכך אין ישנים בבית המדרש ממידת חסידות, אף שינת עראי. יש סוברים שבית המדרש קל יותר מבית הכנסת לענין אכילה ושתייה לתלמידי חכמים הלומדים שם, שמותרים אפילו שלא מדחק. אף על פי שמצוה להתפלל בבית הכנסת עם הציבור, בית המדרש גדול מבית הכנסת, וחכמים גדולים אף שהיו בעירם בתי כנסיות, היו מתפללים במקום שהיו עוסקים שם בתורה. אין משיחים בבית המדרש אלא בדברי תורה בלבד. אין נכנסים בכלי זיין לבית המדרש.

שימוש

אחר שיצא מבית הכנסת ילך לבית המדרש. ואף מי שאינו יודע ללמוד ילך לבית המדרש, ושכר הליכה בידו. הנכנס לבית המדרש אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי, ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא, ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם. היוצא מבית המדרש אומר: מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים, אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים, אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת. הולכים לבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים, ומחשבים בהם חשבונות של מצוה, ומתקבצים שם להספיד הספד של רבים.

ביטול בית המדרש

הקפידו חכמים על ביטול בית המדרש, ואמרו שמי שנתעטש בבית המדרש אין אומרים לו לרפואה משום ביטול בית המדרש, ואפילו שלא בשעת הלימוד, שאסור להשיח שיחה בטלה בבית המדרש. משום ביטול בית המדרש יש שהתירו דברים שאסורים במקום אחר: מותר לפנות בשבת ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה, כשצריך למקומן להושיב שם התלמידים לשמוע המדרש, ואין חוששים לטרחת של שבת, מפני ביטול בית המדרש, ועוד. ויש שתיקנו לאסור דבר המותר משום ביטול בית המדרש: אין קורין בכתובים בשבת מפני ביטול בית המדרש, שהכתובים מושכים את הלב, ובשבת היו דורשים לבעלי בתים העוסקים במלאכה בימות החול, והיו מורים להם הלכות אסור והיתר, ולפיכך אפילו יחידים לא יקראו בהם. הלכה שבשעת בית המדרש אסור, אף שלא במקום בית המדרש, שלא יהא כל אחד יושב בביתו וקורא, וימנע מבית המדרש. וכתבו ראשונים שמאחר שפסק מנהג הקדמונים לדרוש בשבת בבית המדרש, אין להימנע מלקרות בכתובים בזמן הזה. אסור לקבוע סעודה בשבת בזמן בית המדרש.

בדינים שונים

יש מהראשונים הסוברים שבית המדרש חייב במזוזה, ובלבד שהפתח יהיה עשוי לכניסה ויציאה לכל; ויש סוברים שאין הדין שונה מבית הכנסת, ופטור ממזוזה. ונכון לחוש לדברי המחייבים, אבל לא יברך עליה. בנוגע למצות מעקה ולבדיקת חמץ דין בית המדרש כדין בית הכנסת.

קדושתו

מהותו בית המדרש יש בו קדושה, ואמרו: וְהִשְׁמֹתִי אֶת מִקְדָּשֵׁיכֶם (ויקרא כו לא), מקדש, מקדשי, מקדשיכם, לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות (תורת כהנים שם); וכן: וְאֶהְיֶה לָהֶם לְמִקְדָּשׁ מְעֻט (יחזקאל יא טז), אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות (מגילה כט א), והקדוש ברוך הוא מצוי שם, שנאמר: דָּרָשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ (ישעיה נה ו), היכן הוא מצוי – בבתי כנסיות ובתי מדרשות (ירושלמי ברכות ה א. וראה מגילה שם).

אם גדולה מקדושת בית הכנסת נחלקו אמוראים אם קדושת בית המדרש גדולה מקדושת בית הכנסת (ראה ערכו) או להיפך: רב פפי בשם רבא אמר שמותר לעשות מבית הכנסת בית המדרש, אבל אסור לעשות מבית המדרש בית הכנסת; ורב פפא בשם רבא אמר להיפך (מגילה כו ב).²

הלכה שמותר לעשות מבית הכנסת בית המדרש, ולא להיפך (מגילה שם; רמב"ם תפלה יא יד; טושי"ע או"ח קנ"א), שקדושת בית המדרש גדולה יותר (רמב"ם שם, ותלמוד תורה ד ט; טור שם, ושו"ע או"ח צ יח,

בתוספות חולין צז א ד"ה אמר אבא בשם רבינו תם ביארו שאין ביניהם

2. ראה מגילה כז א בענין זה גם מחלוקת רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, אמנם

וטושי'ע יו"ד רמו יז), ומעלים בקודש ואין מורידים (רמב"ם תפלה שם. וראה ערך מעלין בקודש).

והוא הדין שמותר למכור בית הכנסת כדי לקנות בית המדרש (ירושלמי מגילה ג א). וכן צדקות שהתנדבו לצורך בית הכנסת, יכולים בני העיר לשנות אותם לצורך בית המדרש, אפילו אם הבעלים מעכבים (שו"ת הרא"ש יג יד; טושי'ע יו"ד רנט א. וראה ערך צדקה).

בית מדרש של יחיד יש מהראשונים שכתבו שרק בית המדרש המיוחד לרבים קדושתו גדולה, אבל יחיד הקובע מדרש בביתו לצרכו, אין לו קדושה כל כך, וקדושתו פחותה מקדושת בית הכנסת (סמ"ג עשין יט; בית יוסף או"ח קנא א, בשם מהרי"ן חביב; שו"ע או"ח קנא ב), ולדעתם אסור לעשות מבית הכנסת בית המדרש ליחיד בביתו (מגן אברהם או"ח קנא סק"א; אליה רבה שם א, וערוך השלחן שם א).

ויש שמסתפקים לומר שאפילו בית המדרש של יחיד קדושתו יתרה מבית הכנסת (מגן אברהם שם) ³.

בתי כנסיות שלנו בתי כנסיות שלנו, שקובעים שם מדרש אפילו שעה אחת, דינו כבית המדרש (שו"ת דבר שמואל שמו, הובא בבאר היטב או"ח קנא סק"ב).

מוראו בית המדרש שוה לבית הכנסת בדין מוראו, בין לסוברים שמורא בית הכנסת מן התורה (ראה יראים השלם טט), ובין לסוברים שהוא מדרבנן (ראה פרי מגדים או"ח קנא משבצות זהב סק"א. וראה ערך בית הכנסת: קדושתו), ולפיכך כל הדברים שאסור לעשות בבית הכנסת, כגון לנהוג בו קלות ראש כשחוק וכדומה (ראה ערך הנ"ל, שם), אסור לעשותם אף בבית המדרש (רי"ף ורא"ש לגירסתם במגילה כח א; ירושלמי מגילה ג ג; רמב"ם תפלה יא ו; טושי'ע או"ח קנא א).

שינה בבית המדרש אף על פי שבבית הכנסת אסור לישן אפילו שינת עראי (ראה ערך בית הכנסת, שם), בבית המדרש מותר לישן (בית יוסף או"ח קנא, בשם מהרי"ן בן חביב, על פי ברכות כה א) שינת עראי (ש"ך יו"ד רמו ס"ק טו), ואפילו לאנשים שאינם תלמידי חכמים (משנה ברורה שם ס"ק טו. וראה ערך בית הכנסת).

ויש שכתבו שלתלמידים הלומדים שם מותר לישן אפילו שינת קבע, שלכך נעשה מתחילה, שאי אפשר בלאו הכי, והרי זה כאילו התנו מלכתחילה על כך (לבוש או"ח קנא ג, וראה משנה ברורה ס"ק טו).

מידת חסידות בשונה תנאים ואמוראים היו נוהגים שלא לישן בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי (רבן יוחנן בן זכאי ורבי אליעזר בסוכה כח א, רב אדא בר אבהו בתענית כ ב, ורבי זירא במגילה כח א), ולפיכך אין ישנים בבית המדרש (רמב"ם תלמוד תורה ד ט; טושי'ע יו"ד רמו טו) ממידת חסידות, אף שינת עראי (ש"ך שם ס"ק טו).

ואמרו: כל הישן בבית המדרש תורתו נעשית לו קרעים-קרעים, שנאמר (משלי כג כא): וקָרְעִים תִּלְבָּשׁ נֹמֵה (סנהדרין עא א; רמב"ם שם: כל המתנמנם כו'; טושי'ע יו"ד שם).

תלמידי חכמים הלומדים שם יש סוברים שבית המדרש קל יותר מבית הכנסת לענין אכילה ושתייה לתלמידי חכמים הלומדים שם, שמותרים אפילו שלא מדוחק (רמ"א או"ח קנא א, על פי ר"ן על הרי"ף מגילה ט א ד"ה צילתא), ואפילו שאר תשמישים, כגון להיכנס

לשם בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים, מתירים ראשונים לתלמידי חכמים (ר"ן מגילה שם ⁴. וראה ערך בית הכנסת).

תפילה בבית המדרש אף על פי שמצוה להתפלל בבית הכנסת עם הציבור (ראה ערך בית הכנסת וערך תפלה), בית המדרש גדול מבית הכנסת, וחכמים גדולים אף שהיו בעירם בתי כנסיות, היו מתפללים במקום שהיו עוסקים שם בתורה (רמב"ם תפלה ח ג, על פי ברכות ח א; טושי'ע או"ח צ יח). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שלא אמרו להתפלל בבית המדרש אלא כשמתפלל שם בציבור (רמב"ם שם), ואפילו שבבית הכנסת יש יותר אנשים וברב עם הדרת מלך (ראה ערכו), אבל מכל מקום צריך שיהיו שם עשרה למנין (רבנו יונה על הרי"ף ברכות ד א; כסף משנה שם, ובית יוסף ושו"ע שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש סוברים שאפילו שאין עשרה בבית המדרש מצוה להתפלל שם (רבנו יונה שם, וראה תוספות ברכות ל ב ד"ה אין; טור שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים), ודוקא מי שתורתו אומנתו ולומד בביתו כל היום במקום קבוע, אבל מי שדרו ללכת מביתו ללמוד במקום אחר, כיון שמתבטל מלימודו בשעה שהולך, יש לו להתפלל בעשרה (רבנו יונה שם; שו"ת הרא"ש ד טור שם; רמ"א שם. וראה ערך תפלה).

שיחה בו אין משיחים בבית המדרש אלא בדברי תורה בלבד (רמב"ם תלמוד תורה ד ט; טושי'ע יו"ד רמו יז).

הכנסת כלי זיין אין נכנסים בכלי זיין לבית המדרש, שנאמר (במדבר כה ז): וַיִּקֶּם מִתּוֹךְ הָעֵדָה וַיִּקָּח רֵמָח בֶּן־דָּוִד (סנהדרין פב א), שכשהיה בתוך העדה, היינו סנהדרין שיושבים ודנים, לא היה הרומח בידו (רש"י שם ד"ה ויקם. וראה ערך בית הכנסת).

שימוש

מבית הכנסת לבית המדרש אחר שיצא מבית הכנסת ילך לבית המדרש (טושי'ע או"ח קנא א), והיוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה – זוכה ומקבל פני שכינה, שנאמר (תהלים פד ח): יִלְכּוּ מִחֵיל אֶל חֵיל יִרְאֶה אֶל אֱלֹהִים בְּצִיּוֹן (ברכות סד א).

ואף מי שאינו יודע ללמוד ילך לבית המדרש, ושכר הליכה בידו (רבנו יונה על הרי"ף ברכות ד א; רמ"א שם. וראה ערך תלמוד תורה).

איחור לבית המדרש תלמיד חכם אל יכנס באחרונה לבית המדרש, שקוראים לו פושע (ברכות מג ב), שמתעצל (רש"י שם ד"ה דקרו).

תפילה קודם ואחר הלימוד הנכנס לבית המדרש אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי, ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור ולא על טהור טמא, ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם (ברכות כח ב, וראה דקדוקי סופרים שם כמה שינויים בנוסח; רמב"ם ברכות י כג, בשינוי קצת; טושי'ע או"ח קי ח ⁵).

היוצא מבית המדרש אומר: מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים, אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים

שדעתו שקדושת בית המדרש של יחיד שוה לבית הכנסת של רבים. ⁴ וראה משנה ברורה סק"ח ובאור הלכה שם אם גם הרמ"א סובר כך. ⁵ וראה שם

מחלוקת מלבד בפירוש הפסוק, וסברו שקדושת בית המדרש גדולה. ³ וראה אליה רבה וערוך השלחן שם שדחו ראייתו. וראה שו"ת כתב סופר או"ח יח

- אף על פי שאסור לדבר דברי תורה בפני המת (ראה ע' לועג לרש), בבית המדרש אין מדקדקים בכך (ירושלמי כלאים ט א, לפירוש הר"ש שם ד⁶).
- אין מדקדקים בכלאים בבית המדרש (ירושלמי כלאים שם), שאין צריכים למחר לצאת מבית המדרש כשנודע לו שלבוש כלאים של דבריהם (טור ורמ"א יו"ד שג א. וראה ערך תלמוד תורה מחלוקת ראשונים בדבר).

קריאה בכתובים ויש שתיקנו לאסור דבר המותר משום ביטול בית כשבת המדרש:

אין קורין בכתובים בשבת מפני ביטול בית המדרש (משנה שבת קטו א; רמב"ם שבת כג יט), שהכתובים מושכים את הלב, וכשבת היו דורשים לבעלי בתים העוסקים במלאכה בימות החול, והיו מורים להם הלכות איסור והיתר, ולפיכך אפילו יחידים לא יקראו בהם (רש"י שבת שם ד"ה בין שאין).

ונחלקו אמוראים:

- רב אמר שלא אסרו אלא במקום בית המדרש, היינו במקום שהחכם דורש (שבת שם קטז ב, ורש"י ד"ה במקום).
- ושמואל אמר בין במקום בית המדרש ובין שלא במקום בית המדרש, אלא שאסרו רק בזמן בית המדרש (שם).

רב אשי אמר שאף לרב לא אסרו אלא בזמן בית המדרש (שם⁷). הלכה שבשעת בית המדרש אסור, אף שלא במקום בית המדרש, שלא יהא כל אחד יושב בביתו וקורא, וימנע מבית המדרש (רמב"ם שם). ואפילו חכמים הגדולים אסורים, לפי שהקיבוץ ברוב עם הוא חוזק הדת ושמירת גדריו (מגיד משנה שם).

וכתבו ראשונים שמאחר שפסק מנהג הקדמונים לדרוש בשבת בבית המדרש, אין להימנע מלקרות בכתובים בזמן הזה (בעל המאור על הרי"ף שבת מג א; ר"ן שם מג ב; בית יוסף או"ח שז יז).

איסורים אסור לקבוע סעודה בשבת בזמן בית המדרש (גיטין לח ב; ווספ"ס רא"ש שבת טו ב. ראה לעיל שבטל המנהג).

יש אומרים שאיסור הטמנה בליל שבת משחשכה אף בדבר שאינו מוסיף הבל הוא מפני ביטול בית המדרש, שמנהגם היה לדרוש בליל שבת עם חשכה בבית המדרש (ירושלמי שבת ד א. ראה ערך הטמנה).

בדינים שונים

במזוזה יש מהראשונים הסוברים שאף על פי שבית הכנסת שאין בו בית דירה פטור מן המזוזה (ראה ערך בית הכנסת), בית המדרש חייב במזוזה (מרדכי הלכות קטנות [מנחות] תתקסא), שבית הכנסת שוהים בו בזמן תפילה בלבד, אבל בית המדרש לומדים בו כל היום, והרי זו דירה (ב"ח יו"ד רפו, לדעת רש"י והמרדכי), ובלבד שהפתח יהיה עשוי לכניסה ויציאה לכל (מרדכי שם, וראה שם בב"ח. וראה ערך מזוזה); ויש סוברים שאין הדין שונה מבית הכנסת (רמב"ם מזוזה ו; ו תוספות יומא יא ב ד"ה שאין; רא"ש הלכות קטנות [מנחות] מזוזה יא. וראה בית יוסף יו"ד רפו).

ונכון לחוש לדברי המחייבים, אבל לא יברך עליה (שו"ע יו"ד שם ט).

בדינים נוספים בטומאת נגעים דין בית המדרש שוה לבית הכנסת

בטלים, אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים, אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת (ברכות שם, וראה דקדוקי סופרים שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

שתי תפילות אלו הן חובה לכל מי שיכנס ללמוד בבית המדרש, ומתפלל אותן יושב או עומד או כמו שיזדמן לו, ולא יחזיר פניו למזרח, ולא יברך ולא יעשה השתחויה בהן ולא נפילת אפיים, וקראו שמה תפילה על מנהג הלשון שקוראים לכל בקשה תפילה (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות ד ב).

צרכי מצוה הולכים לבתי מדרשות לפקח על עסקי רבים (כתובות וצרכי רבים ה א; רמב"ם שבת כד ה), ומחשבים בהם חשבונות של מצוה (רמב"ם תפלה יא ז; טושי"ע או"ח קנא א), ומתקבצים שם להספיד הספד של רבים (מגילה כח ב; רמב"ם תפלה שם; טושי"ע שם).

חכם ואלוף וגאון שמת, מכניסים אותו לבית המדרש, ומניחים המיטה במקום שהיה דורש, וסופדים אותו שם (טור יו"ד שדמ, בשם רב האי גאון; שו"ע שם כ).

הכרזות על מורדת (ראה ערכו) ועל מציאת אבדה, שמכריזים בבית הכנסת, מכריזים גם בבית המדרש (ראה ערך בית הכנסת: שימוש).

ביטול בית המדרש

תקנות והשתדלות לפגיעות • הקפידו חכמים על ביטול בית המדרש, ואמרו שמי שנתעטש בבית המדרש אין אומרים לו לרפואה משום ביטול בית המדרש (ברכות נג א; רמב"ם תלמוד תורה ד ט; טושי"ע יו"ד רמו יז), ואפילו שלא בשעת הלימוד, שאסור להשיח שיחה בטלה בבית המדרש (שו"ע הרב תלמוד תורה ד יא. וראה לעיל: קדושתו).

• לבית שמאי אין אחד מברך לכולם ברכת בורא מאורי האש במוצאי שבת בבית המדרש, מפני ביטול בית המדרש (ברכות שם), שבזמן שאחד מברך לכולם היו צריכים לשתוק מלימודם, כדי שיתכוונו כולם וישמעו את הברכה, ויענו אחריה אמן (רש"י שם ד"ה מפני).

• אבא שאול היה מוכר יין והיה במועד ממלא מידות של יין בלילה, שאין זמן בית המדרש, כדי שיהיה פנוי ביום לענות לשואליו, או שמשום ביטול בית המדרש של באי מועד לא יהיה פנוי לכך ביום (ביצה כט א, ראה ברש"י שם ד"ה תנא ב' לשונות).

איסורים שהותרו מפניו משום ביטול בית המדרש יש שהתירו דברים שאסורים במקום אחר:

• מותר לפנות בשבת ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה, כשצריך למקומן להושיב שם התלמידים לשמוע המדרש, ואין חוששים לטרחת של שבת, מפני ביטול בית המדרש (משנה שבת קכו ב, ורש"י שם ד"ה מפני; רמב"ם שבת כו טו; טושי"ע או"ח שלג א. וראה ערך עובדין דחול).

• אף על פי שאסור לקצור תבואה לפני העומר (ראה ערך קצירת העומר), קוצרים מפני ביטול בית המדרש (משנה מנחות עא א; רמב"ם תמידין ומוספין ז טו), לעשות מקום לתלמידים לישב (רש"י מנחות שם ד"ה ומפני), שנאמר: **רְאֵשִׁית קִצְרְכֶם** (ויקרא כג ט), ולא קציר מצוה, וזה קציר מצוה הוא (שם עב א; רמב"ם שם. וראה ערך הני"ל).

למצות תלמוד תורה בכלל, ראה ערך הלכות המת, וערך טומאת כהן. 7. וראה שם שלדבריו לשמואל הגזירה משום טעם אחר.

בט"ז סק"ח שהוא הדין ליושב ללמוד ביחידות. 6. ראה בהגה שבפירוש הר"א פולדא בירושלמי שם דפוס ווילנא. לפירושים אחרים בירושלמי הכוונה בנוגע

הכנסת שאין בו בית דירה אינו קובע טבל לחיוב מעשר, כדין טבל שראה פני הבית (ראה ערך טבל), בית המדרש קובע למי שיושב ומלמד שם, מפני שהוא כביתו, אך אינו טובל לאחרים (רמב"ם מעשר ד ה, וראה שם ו, וראה חזון איש מעשרות ה יא).

ויש שאינם מחלקים בין בית המדרש לבית הכנסת (הגר"א ירושלמי מעשרות שם, וראה חזון איש שם י).

(ראה יומא יא ב; רמב"ם טומאת צרעת יד יד. וראה ערך בית הכנסת: בדינים שונים).

הוא הדין בנוגע למצות מעקה (ראה ערכו. וראה חולין קלו א; רמב"ם רוצח יא ב; שו"ע חו"מ תכז ג) ולבדיקת חמץ (ראה ערכו. וראה ירושלמי פסחים א א; טושי"ע או"ח תלג י. וראה ערך בית הכנסת).

בקביעת חיוב מעשר – יש סוברים שאף על פי שביטול

בית המוקד

בית על יד העזרה, שמדורת אש היתה שם תמיד לצורך הכהנים או לצורך המזבח

לשכותיו ארבע לשכות היו בבית המוקד בארבע זוויותיו (מידות א ו; רמב"ם בית הבחירה ה י).

שתיים מהלשכות הן קודש, ושתיים חול, שהשתים הדרומיות, שלצד העזרה, היו קודש, והשתים הצפוניות, שלצד הר הבית, היו חול (מידות שם, וראה פירוש המשניות לרמב"ם, ופירוש הרא"ש שם).

לסוברים שבית המוקד גופו היה חצוי בקודש וחציו בחול (ראה לעיל: בנינו) היו השתים שבקודש בחציו בית המוקד שבעזרה, והשתים שבחול בחציו שבחיל.

ולסוברים שבית המוקד כולו בחול (ראה לעיל) נאמרו כמה דעות כיצד שתי הלשכות שבצד העזרה היו קודש:

- אם מפני שהיו פתוחות לעזרה, ולשכה שבנויה בחול ופתוחה לקודש – תוכה קודש (ראה ערך לשכות. ספר עזרת כהנים מידות שם).
- או שהיו כל הלשכות בנויות מחוץ לבית המוקד, והשתים הדרומיות בנויות בתוך העזרה.⁴

• או שאף על פי שכל הלשכות היו בנויות בחול, שתי הלשכות הדרומיות קידשו אותם במיוחד (חך נתן לתמיד שם ומידות שם, בדעת הרמב"ם והר"ש).

ראשי פספסים בין הקודש ובין החול היו מבדילים ראשי פספסים⁵ (מידות א ו), שהם חתיכות עצים (רש"י יומא טו ב ד"ה וראש"י), או קורות (ר"ש אהלות יח ח; רע"ב מידות שם), או מסמרים (רא"ש שם. וראה רא"ש ב ו: כלונסאות), או מחיצת הקנים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

אם הפספסים היו של עץ, הם היו במקום שהוא חול סמוך למקום הקודש, אבל לא במקום הקודש, משום לא תטע כל עץ וגו' (תוספות יום טוב שם. וראה ערך בית המקדש: בנינו).

הלשכות ארבע הלשכות הן:

- לשכת הטלאים (ויש גורסים: טלאי קרבן, או: לשכת הקרבן), שבה היו הטלאים המבוקרים לתמיד ולקרבנות (ראה ערך בקור).
- לשכת לחם הפנים (ויש גורסים: עושי לחם הפנים), ששם עשו את לחם הפנים.

ישראל מידות שם אות נז בשם המפרש למסכת מידות שכל הלשכות היו מחוץ למוקד ודחה, ולפנינו בר"ש למידות אינו. וראה רש"י יומא יז א ד"ה מסתברא כו' מתחזי ליה דרך הילוכו, ושם ד"ה ומשנינו כו' – ומקיף דרך ימין מבחוץ כו'. וראה ראב"ד ריש תמיד ששתי הלשכות שבחיל היו בולטים כלפי חוץ יותר מבית המוקד עצמו.⁵ ויש גורסים: פשפשים, או: פסיפסים. וראה תוספות יום טוב מידות ב ו, ותפארת ישראל א אות מה שהיו כרוחב פיסת היד, ומשום כך נקראו פספסין, וראה ערוך ערך פשפש.

בנינו

מיקומו בית המוקד היה בית גדול בצפון העזרה (תמיד א א; רמב"ם בית הבחירה ה ט), בצד מקום המזבח (ריטב"א יומא טו ב)² [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך]. ונחלקו הראשונים בדבר:

- יש מהראשונים אומרים שהיה בנוי כולו מחוץ לעזרה, בין העזרה והחיל [ראה ערכו] (רמב"ם בית הבחירה ה ט).
- יש אומרים שהיה כולו בחיל, אלא ששתיים מלשכותיו היו בקודש (ר"ש מידות א ה. וראה להלן).
- ויש אומרים שחצי הבית היה בנוי בתוך הקודש וחציו בחול (רש"י יומא טו ב ד"ה שתיים; רא"ש תמיד א א).

הכיפה בית המוקד היה בנוי כיפה של אבנים, ולא היתה עלייה על גבה, שלא תבער האש בתקרה, ועוד שלא יצטערו הכהנים שלמעלה בעשן המדורה שיעלה דרך הסדקים שבתקרה לעלייה (תמיד א א; מידות א ח, ופירוש הראב"ד שם).

ויש אומרים שבית המוקד היה בנוי על גבי כיפה, במקום גבוה הראוי לשמירה, וגובה הכיפה היה שווה לקרקע העזרה, בכדי שחציו שבקודש (ראה לעיל) תחול עליו קדושת העזרה (המפרש לתמיד שם, וראה ערך גגין ועליות. וראה ספר חנוכת הבית יח).

הרובדים בית המוקד היה מוקף רובדים של אבן (תמיד א א, ומידות א ח; רמב"ם בית הבחירה שם), והם אצטבאות של אבנים רחבות יוצאות מן הכותל לתוך בית המוקד כעין מעלות זו על גבי זו, שהכהנים היו יושבים על כולן (הרע"ב מידות שם, וראה להלן: שימוש).

ויש אומרים שהאצטבאות שהיו יושבים עליהן היו למעלה מן הרובדים, והרובדים היו מעלות שבהן עולים על האצטבאות (המפרש לתמיד כה ב. וראה ספר עזרת כהנים מידות א ח).

לסוברים שבית המוקד גופו היה חצוי בקודש, לא היה כל בית המוקד מוקף רובדים, אלא בחלק של חול בלבד, שבמקום חול היו יושבים ולא במקום הקודש (המפרש לתמיד שם).

ויש אומרים שכיון שאי אפשר לשמירה בלא שינה, מותר לישן בעזרה (ראב"ד תחילת תמיד, וראה ערכים אין ישיבה בעזרה; בית אבטינס).

בית המוקד 1. ג, ריג' – רטז. 2. וראה תפארת ישראל מידות א אות מג, ובסימני ציורו אות מג. ובציור תוספות יום טוב שבמשניות מרחיקו קצת לצד מערב, ובציור הרמב"ם בפירוש המשניות, וכן בציור מהר"י שבש"ס מרחיקו למערב עד כנגד ההיכל, וראה שם בהגהות הרע"ב שחזר טעות. 3. לסוברים שבית המוקד היה בנוי על גבי כיפה (ראה לעיל: בנינו, הכיפה) היו כל הלשכות בכיפה שמתחת בית המוקד, ומדרגות היו מעלות מהן לבית המוקד (ראה במפרש לתמיד א א ד"ה כיפה. וראה ספר חנוכת הבית יח). 4. ראה תפארת

השער הפתוח לעזרה הוא השער השלישי שבצפון העזרה, הקרוב ביותר למזרח העזרה (מידות א ה)¹⁰, ופשפש [פּתַח] קטן היה לשער זה, שבו נכנסים בכל בוקר לחפש כלי שרת שבעזרה אם הם כולם במקומם (משנה מידות שם, ובר"ש ורע"ב שם), או שנכנסו לחפש שומרי העזרה אם לא היו ישנים על משמרתם (רא"ש מידות שם).

שעירה שער בית המוקד היה אחד משלשה המקומות שהכהנים שומרים שם את בית המקדש (תמיד א א, ומידות א א)¹¹, ומכיון ששני שערי בית המוקד היו מכוונים זה כנגד זה, אחד בדרומו לצד העזרה ואחד בצפונו לצד החיל, היה שומר אחד יכול לשמור אותם, שהיה רואה לכאן ולכאן ושומר את שניהם (תמיד כו ב, ופירוש המשניות לרמב"ם, והמפרש, והרא"ש שם).

שימוש

הצורך מדורה של אש היתה נוסקת תמיד בבית המוקד:
במזורה • כדי שיתחממו בה הכהנים שהולכים יחפים על הרצפה של העזרה שהיתה של שיש (רש"י שבת יט ב ד"ה בית, ויומא טו ב ד"ה במקצוע; רא"ש תמיד א א), כשהם מלוכשים בכתונת אחת (רא"ש שם).

• או כדי שיתחממו בה הכהנים העולים מטבילתם דרך בית המוקד (פירוש המשניות לרמב"ם מידות א ו; רש"י ברכות סב ב ד"ה מדורה; המפרש תמיד ל סוף פרק א).

• יש אומרים כדי להביא ממדורה זו אש לקיום המערכה שעל המזבח, שאם תכבה האש של המערכה שעל גבי המזבח (ראה ערך אש תמיד) יקחו מכאן (ר"ח בתוספות יומא טו ב).

• ויש אומרים שלא לשם קיום האש היתה המדורה, שלא שכיח שיכבו אותן המערכות שעל המזבח, אלא שמכאן היו מדליקים האש במזבח (ריטב"א יומא ד"ה היתה בשם הערך).

מקום המדורה • יש אומרים שהמדורה היתה בבית המוקד עצמו (רש"י שבת יט ב ד"ה ומאחזיך; ראב"ד תמיד א).

• יש אומרים שהיתה בלשכת בית המוקד בלבד (ראה לעיל: לשכותיו), ועל שם המדורה שבלשכה זו נקרא כולו בית המוקד (פירוש המשניות לרמב"ם שבת א יא, ותמיד ג א).

• ויש אומרים שבשני המקומות היו מדורות, אלא שמהם שסוברים ששתיהן היו לקיום האש של המזבח, שמא אחת מהן תכבה (תוספות יומא שם ד"ה ואחת); ומהם שסוברים ששתיהן להתחמם בהן הכהנים - בבית המוקד עצמו לכל הכהנים, ובלשכה לכהנים הצנועים (ריטב"א יומא טו ב ד"ה היתה, לדעת רש"י); ומהם שסוברים שהמדורה שבבית המוקד הגדול היתה להתחמם בה הכהנים, וזו שבלשכה היתה לקיום האש (מאירי יומא שם. כעין זה בספר שבט יהודה סד, במכתב קונסול רומנו).

מקום לינת הכהנים בבית המוקד היו ישנים על גבי אצטבאות זקני בית אב של כהנים (תמיד א א; רמב"ם בית הבחירה ח ה) שיש להם לעבוד עבודה למחר (המפרש תמיד שם; פירוש הרא"ש שם), כדי

• לשכח שבה גנזו בית חשמונאים אבני מזבח ששקצו מלכי יון והקריבו עליהן לעבודה זרה (ראה ערך מזבח).

• לשכח שבה יורדים לבית הטבילה (ראה ערכו. מידות שם ו; רמב"ם בית הבחירה ח ט).

שתיים מהלשכות הללו נקראות גם בשמות אחרים:

• לשכת החותמות, שם היו מונחים החותמות של לוקחי סלתות ונסכים של הקדש (רש"י יומא טו ב; ר"ש תמיד ל ב), או ששם היה יושב הממונה על החותמות (רע"ב תמיד שם. וראה שקלים ה א).

• לשכת בית המוקד, שבה היתה מדורה נוסקת (ראה לחל: שימוש); ויש אומרים שהיו גונזים שם צרכי בית המוקד, כגון כלים לתקן המדורה שבבית המוקד, וכסות של כהנים שהיו ישנים שם (פירוש הראב"ד תמיד ג א)⁶.

ונחלקו ראשונים איזה הם:

• יש אומרים שהלשכה שגנזו בה אבני המזבח היא לשכת החותמות, והלשכה שבה יורדים לבית הטבילה היא לשכת בית המוקד (פירוש המשניות לרמב"ם מידות א ו; המפרש לתמיד ל ב; רע"ב מידות שם).

• ויש אומרים שלשכת בית הטבילה היא לשכת החותמות, ולשכת אבני המזבח היא לשכת בית המוקד (ראה רש"י יומא יז ב ד"ה אי אמרת. ותוספות יום טוב מידות א ו).

מיקום הלשכות • לשכת הטלאים ולשכת לחם הפנים היו בקודש, ולשכת אבני מזבח ובית הטבילה היו בחול (ראה לעיל שהדרומיות בקודש והצפוניות בחול, ולרב הונא להיפך: הטלאים ולחם הפנים בחול, ושתיים האחרות בקודש)⁷.

לשכת הטלאים - נחלקו אמוראים היכן מקומה: רב הונא אמר שנחלקו תנאים אם היא במקצוע צפונית מערבית או בדרומית מערבית (יומא טו ב, ושם טז א); ורב אדא בריה דרב יצחק אמר שלדברי הכל היתה בצד מערב של בית המוקד, והיתה נמשכת לצפון ולדרום עד קרוב למקצועות שמכאן ומכאן, אלא שהיתה קרובה יותר למקצוע דרומית מערבית, ולמי שנכנס בבית המוקד מן דרום נראה לו שמשוכה יותר לצפון, ולמי שנכנס מן הצפון נראה שמשוכה יותר לדרום (יומא יז א)⁸.

ויש אומרים שלשכת הטלאים היתה לגמרי במקצוע מערבית דרומית, אלא שמכיון שבית המוקד היה בצפון העזרה, ההולך מדרום נראה לו לשכח זה בצפונית מערבית (פירוש המשניות לרמב"ם מידות שם)⁹.

• לשכת לחם הפנים - היתה במקצוע דרומית מזרחית.

• לשכת אבני המזבח - היתה במקצוע מזרחית צפונית.

• ולשכת בית הטבילה - בצפונית מערבית (מידות שם; רמב"ם שם).

שערי

השערים ותפקידיהם שני שערים היו לבית המוקד, אחד בצפונו פתוח לחיל (ראה ערכו), ואחד בדרומו פתוח לעזרה (מידות א א).

6. כדי להבדיל בין בית המוקד עצמו ללשכת בית המוקד היו קוראים לזה בית המוקד הגדול, וללשכה בית המוקד הקטן (ראה רש"י יומא טו ב ד"ה לשכת).
7. ויש שכתב שלשכת הטלאים היתה בחול, שלא ירביצו הטלאים גללים בעזרה (פירוש הגר"א תמיד ג א. וראה ספר עזרת כהנים מידות שם שתמה, שאם כן מה הן השתים בקודש).
8. או לפי שלא היו כתליה שבצד דרום מכוונים כנגד שאר הכתלים, ולכן הנכנס מן הדרום נראית לו כאילו היא בצפון (בעל המאור

תחילת יומא).
9. וכן משמע ברמב"ם בית הבחירה ח י: מערבית דרומית כו. וראה תוספות יומא יז ב ד"ה והא אמר בשם ריב"א, וכן הוא בציר מהר"י בש"ס, וציוור התוספות יום טוב במשניות, וראה ספר חנוכת הבית יט.
10. שער זה נקרא אף בשם שער השיר (ראה רא"ש מידות ב ו, ותפארת ישראל שם אות עח).
11. וראה ערך בית המקדש: שמירתו, אם הכהנים לבדם היו שומרים שם, או אף הלוים.

הבית שהיה מרוצף באבני שיש מחוברות בסיד ובנין, אלא היה תחתיה חלל (פירוש הרא"ש שם), וטבעת היתה קבועה בה, ושלשלת שהמפתחות היו תלויים בה (מידות שם).

הטבעת היתה קבועה מלמעלה, כדי להגביה בה את הטבלא (רא"ש שם; מפרש תמיד כה כ), והשלשלת עם המפתחות למטה, בצד הפנימי של הטבלא (רא"ש שם); ויש מהראשונים שמפרש שהטבעת אף היא היתה מלמטה, בצד הפנימי של הטבלא, ובטבעת היתה תלויה השלשלת של המפתחות (מאירי מידות שם).

שיוכלו לסבול טורח העבודה ביום (פירוש הראב"ד שם. וראה לעיל: בנינו, אם היו ישנים על הרובדים, או על האצטבאות שלמעלה מהרובדים) פרחי כהונה שכבר הגיעו לכלל עבודה ולא הגיעו לכלל זקנה (גמרא שם כז א), והם בחורים שמתחיל שער זקנם לפרוח (פירוש הרע"ב שם), היו ישנים שם על הארץ (תמיד שם) כדי שיהיו מזומנים למחר לעבודה ביום עבודתם (המפרש כז א).

מקום הנחת המפתחות מקום היה שם¹² אמה על אמה וטבלא של שיש עליו (מידות א ט, ור"ש שם) ולא היתה מחוברת, כדרך כל

בֵּית הַמִּטְבָּחִים¹

מקום שחיטת הקרבנות בעזרה שבבית המקדש

הרביעים

על גבי העמודים היו רְבִיעִים, שהם חתיכות מרובעות של ארז (תמיד שם ורע"ב)⁵. לכל עמוד ועמוד היה רביע (בכל הצדדים שבגמרא ובמשניות, וכן משמע ברע"ב תמיד שם); ויש אומרים שהיו הרביעים נמתחים מעמוד לחברו, על כל שנים משמונה העמודים רביע אחד (ר"ש מידות שם; ראב"ד תמיד שם).

האונקליות

אונקליות של ברזל, שהם מסמרות שראשיהם כפופים למעלה (רש"י פסחים סד א), היו קבועים ברביעים, שבהם תולים את הקרבנות ומפשיטים אותם (משנה תמיד ג ה; מידות ג ה; פסחים סד א; רמב"ם בית הבחירה ה יא). ושלשה סדרים של אונקליות היו לכל אחד ואחד (שם)⁶.

גם בכתלים היו אונקליות (משנה פסחים סד א).

האונקליות הוזכרו בבנין הבית שלעתיד ביחזקאל: וְהַשְּׁפָתִים טַחֲחָ אֶחָד מוֹכְנִים בְּבֵית סָבִיב וְגו' (יחזקאל מ מג, ראה שם בתרגום יונתן, רש"י, ור"דק)

השולחנות

שמונה שולחנות היו בבית המטבחים, שעליהם מדיחים את הקרביים (שקלים ו ד)⁷.

השולחנות היו של שיש (שקלים שם; רמב"ם בית הבחירה ה יד, ומעשה הקרבנות ו ו). לא עשו אותם של זהב, אף על פי שאין-עניות-במקום-עשירות (ראה ערכו), שהזהב מפסיד את הבשר על ידי שמחממו ומעפשו, והשיש מקררו (תמיד לא ב).

מקומו

בית המטבחים היה בצפונה של מזבח-החיצון [ראה ערכו] (תמיד ג ה; מידות ג ה), שכל קרבנות קדשי-קדשים (ראה ערכו) שחיטתם בצפון (פירוש המשניות לרמב"ם מידות שם) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

בית המטבחים נקרא המקום של הטבעות (ראה להלן: הטבעות) המיוחד לשחיטת הקדשים, והמקום שלצפון הטבעות, ששם עומדים השולחנות להדחת הקרביים והבשר (ראה להלן: השולחנות), והמקום שלצפון השולחנות, ששם קבועים העמודים (ראה להלן: העמודים), שעליהם תולים ומפשיטים את הקדשים (פירוש הרא"ש למידות שם; מאירי יומא טו).

שלשה מקומות אלו – מקום העמודים, השולחנות והטבעות – ואת שביניהם, מתחילים ברוחב העזרה, מצפון לדרום, במרחק שמונה אמות מכותל צפוני של העזרה, ומסתיימים במרחק שמונה אמות מכותל צפוני של מזבח החיצון (מידות ה ב; רמב"ם בית הבחירה ה יג-טו. וראה להלן: מידתו, על מידת השטח הזה).

בית המטבחים לא היה בית בנוי בכתלים, ואינו אלא מקום פנוי (מלאכת שלמה לתמיד ג ה, בשם הראב"ד; תפארת ישראל תמיד שם, וראה שם בארוכה); ויש סוברים שמקום העמודים היה מוקף מחיצות כעין בית, ובכותל הדרומי היה פתח למקום השולחנות והטבעות (ציור מהר"י בגמרא, וציור התוספות יום טוב במשניות²).

העמודים

בבית המטבחים היו שמונה עמודי אבן³ נמוכים משאר העמודים שבעזרה, כדי שיהא נוח להשתמש בהם (תמיד ג ה; מידות ג ה; ראב"ד ורע"ב תמיד שם). עמודים אלה עמדו זה אחר זה לאורך העזרה ממזרח למערב (תוספות יום טוב מידות שם, בשם הראב"ה; ציור מהר"י בגמרא)⁴.

12. בבית המוקד הגדול (משנה למלך בית הבחירה ח ד; ציור התוספות יום טוב במשניות); ויש אומרים בלשכת בית המוקד (המפרש תמיד א א).
1. ג. רטז – רכז. 2. מקום שחיטת הקדשים ודאי שלא היה מוקף מחיצות, שלא יהיה הפסק בינו לבין המזבח, ובינו לבין ההיכל (תפארת ישראל שם, וראה ספר עזרת כהנים מידות ג שם). 3. ראה בתפארת ישראל תמיד שם שהיו של שיש. 4. בציורי התוספות יום טוב והתפארת ישראל עומדים העמודים בשתי שורות, בכל אחת ארבעה עמודים; ויש אומרים שעמדו בשורה אחת לרוחב העזרה מצפון לדרום (כן נראה מפירוש הגר"א מידות ה ב, וראה עזרת כהנים מידות שם ו גה). 5. ונקראו "רביעים" גם על שם שהיו רבוצים על העמודים (הראב"ד תמיד שם). הרביעים לא היו קבועים בעמודים אלא מונחים, לפי שאסור לנטוע עץ בולט קבוע בעזרה (ראה ערך בית המקדש: בנינו, וערך עזרה), והעמודים של אבן היו קבועים (תוספות יום טוב שם). 6. וראה במפרשים תמיד ומידות שם שנחלקו בסדר האונקליות. 7. ואף על פי שהיתה לשכה מיוחדת להדחת קרבי קדשים (ראה ערך לשכות: לשכת המדיחין) לא היו מדיחים באותה לשכה אלא את הכרס, שהיא מלוכלכת ביותר, אבל שאר הקרביים הדיחו על השולחנות (המפרש תמיד ד ב; פירוש הראב"ד שם; רא"ש שם), או שקרבי קרבן תמיד היו מדיחים על השולחנות, וקרבי שאר קרבנות כשהיו הרבה זבחים היו מדיחים בלשכה (רא"ש שם בתירוץ ב'); ויש אומרים שעל השולחנות היו מדיחים את בשר הקדשים, אבל קרבי הקדשים שיש בהם פרש היו מדיחים בלשכת המדיחין (תוספות יומא יט א ד"ה ששם. וראה רמב"ם בית הבחירה שם: ומדיחין את הבשר לבשל, ובמעשה הקרבנות ו ו כתב שהקרביים מדיחים על השולחנות. וראה תוספות יום טוב מידות ה

בנינו, וערך עזרה), והעמודים של אבן היו קבועים (תוספות יום טוב שם). 6. וראה במפרשים תמיד ומידות שם שנחלקו בסדר האונקליות. 7. ואף על פי שהיתה לשכה מיוחדת להדחת קרבי קדשים (ראה ערך לשכות: לשכת המדיחין) לא היו מדיחים באותה לשכה אלא את הכרס, שהיא מלוכלכת ביותר, אבל שאר הקרביים הדיחו על השולחנות (המפרש תמיד ד ב; פירוש הראב"ד שם; רא"ש שם), או שקרבי קרבן תמיד היו מדיחים על השולחנות, וקרבי שאר קרבנות כשהיו הרבה זבחים היו מדיחים בלשכה (רא"ש שם בתירוץ ב'); ויש אומרים שעל השולחנות היו מדיחים את בשר הקדשים, אבל קרבי הקדשים שיש בהם פרש היו מדיחים בלשכת המדיחין (תוספות יומא יט א ד"ה ששם. וראה רמב"ם בית הבחירה שם: ומדיחין את הבשר לבשל, ובמעשה הקרבנות ו ו כתב שהקרביים מדיחים על השולחנות. וראה תוספות יום טוב מידות ה

עשרים וארבע טבעות היו שם כנגד עשרים וארבעה משמרות כהונה (ראה ערך משמרות) טבעת למשמר (רש"י יומא סב ב; ר"ש מידות שם; רא"ש שם).

מיתותו חלק בית המטבחים שתפסו הטבעות, מידתו ברוחב העזרה, מדרום לצפון, עשרים וארבע אמות (מידות ה ב; רמב"ם בית הבחירה ה יד)¹⁰.

במקום שמצפון לטבעות, שהוא מקום השולחנות והעמודים, יש מחלוקת:

• לסוברים שרוב המזבח עמד בדרום ומיעוטו בצפון (ראה ערך מזבח החיצון, ושם שכן פסק הרמב"ם) - יש סוברים שמהטבעות עד השולחנות ארבע אמות, והשולחנות עצמם ארבע אמות, ומהשולחנות עד העמודים ארבע, ומקום העמודים עשר אמות ומחצה (רש"י יומא טז ב ד"ה רובא, בפירוש ראשון), ולפי זה היתה מידת כל בית המטבחים ברוחב העזרה ארבעים ושש אמות ומחצה. לשיטה זו שהשולחנות תפסו ארבע אמות, וביניהם לטבעות לדרום ארבע אמות, ולעמודים לצפון ארבע אמות, יש עוד שתי דעות במידת העמודים:

• יש אומרים שמידתם שמונה אמות ומחצה (פירוש ב' ברש"י שם), וכל בית המטבחים לפי זה תפס ארבעים וארבע אמות ומחצה.
• יש אומרים שמידתם תשע אמות (רש"י שם, בשם ר"י בר יהודה), ומידת כל בית המטבחים לפי זה ארבעים וחמש אמות.

• ויש סוברים שהשולחנות לרוחב העזרה תפסו שמונה אמות, ובינם לטבעות מדרום ולעמודים מצפון לא היה מקום פנוי, ומקום העמודים שתים עשרה אמות ומחצה (רמב"ם בית הבחירה ה טו), ולפי זה כל בית המטבחים היה ארבעים וארבע אמות ומחצה.

לסוברים שכל המזבח היה בדרום העזרה (ראה ערך מזבח החיצון) היה מקום העמודים חמש עשרה אמות ומחצה, ומשם עד השולחנות ארבע, והשולחנות ארבע, ומשם עד הטבעות ארבע (רש"י יומא יז א ד"ה אלא), ולפי זה רוחב כל בית המטבחים חמשים ואחת אמה ומחצה.

שמונה השולחנות עמדו בשורה אחת, זה אחר זה, ממזרח למערב, כמו העמודים שבצדם (תוספות יום טוב ג ה, בשם הראב"ה; ציור הרמב"ם בפירוש המשניות).

• יש אומרים שעמדו בשני סדרים של ארבעה-ארבעה, כל סדר של ארבעה שולחנות, מצפון לדרום (רש"י יומא טז ב. ובציורי הגמ' והתוספות יום טוב מצויירים שני סדרים ממזרח למערב).

• ויש אומרים שעמדו בשורה אחת מצפון לדרום, שבעה שולחנות בתוך שבעה האוירים שבין עמוד לעמוד, ושולחן אחד בקצה העמודים, על יד העמוד האחרון כנגד האויר שבינו לבין הטבעות (פירוש הגר"א מידות ה ב, וראה שם בפירושו לתמיד ד ב. וראה פירוש שיטתו בס' עזרת כהנים מידות ג ה ו ה ב).

הפשט הקרבנות היה על שולחנות של שיש שבין העמודים (תמיד ג ה; מידות ג ה). ונחלקו ראשונים אם הם אותם השולחנות שבבית המטבחים ששימשו להדחה, או שאחרים היו שעמדו בין העמודים להפשיט עליהם הקרבנות (שני תירוצים בתוספות יומא טז ב ד"ה מן).

הטבעות

טבעות - שיוחנן כהן גדול תיקן (סוטה מח א) - היו לצפוננו של מזבח, שבהם היו מכניסים את רגלי הקרבן (פירוש המשניות לרמב"ם מעשר שני ה טו ותמיד ד א), ויש מפרשים שבתוך הטבעות היו מכניסים את ראש הבהמה (רש"י יומא סב ב ד"ה על, סוטה מח א ד"ה טבעות)⁸.

צורתן הטבעות היו רחבות מלמטן וצרות מלמעלן (ירושלמי מעשר שני סוף פרק ה, וסוף סוטה; רבנו חננאל סוף סוכה) כנגד ראש השור, שלא יהיו טורחים לאוחזו ביד (ערוך ערל טבעת), ולא היתה הטבעת עגולה אלא כמין חצי טבעת, וראשה אחד מחובר לרצפה, ועולה ויורד במקום חבורו, ונותנים צואר הבהמה בטבעת, ותוחבים ראש הטבעת בקרקע (רש"י סוכה נו א ד"ה וטבעת; רא"ש מידות שם).

מספרם נחלקו תנאים אם ששה סדרים של טבעות היו שם של ארבע-ארבע, או ארבעה סדרים של שש-שש (מידות ג ה)⁹.

בֵּית הַמְּנוּגֶעַ

בית שנטמא בטומאת נגעים

מגע ומשא

בית המנוגע הוא אב מאבות-הטומאות (ראה ערכו. הרמב"ם בטומאת צרעת טז א, ובפירוש המשניות, בהקדמה לסדר טהרות), וכל הנוגע בו נטמא (רמב"ם שם ושם), אלא שיש הבדל בין בית המוסגר [שהסגירו אותו לראות אם יש בו צרעת] לבית המוחלט [שהוחלט ונקבע שיש בו צרעת] (ראה ערך נגעי בתים), שהמוסגר אינו מטמא אלא מתוכו, והמוחלט מטמא בין מתוכו ובין מאחוריו (תורת כהנים מצורע פרשה ז יג; נגעים יג ד; רמב"ם טומאת צרעת טז ב)².

8. וראה רבינו חננאל (סוף סוכה) ובערוך (ערך טבעת) שטבעות אלו היו כדי לקשור חבל ברגלי השור, ומכניסים ראש החבל בטבעת, ומושכים מעט מעט עד שהשור נופל בנחת. 9. ראה פירוש הרא"ש מידות שם, ובתפארת ישראל תמיד ד א, אם הסדרים היו מצפון לדרום, או ממזרח למערב. 10. מידת בית המטבחים לאורך העזרה, ממזרח למערב, לא נתבאר. וראה ספר עזרת כהנים

טומאת מגע ונחלקו ראשונים בטומאת תוכו של בית המוסגר:

• יש סוברים שהמוסגר אינו מטמא כלל במגע, וכשאמרו שנטמא מתוכו, לא אמרו אלא שהנכנס כולו לתוכו מטמא משום ביאה לבית המנוגע (ראה להלן. תוספות יבמות קג ב ד"ה מטמא).
• ויש סוברים שכשאמרו שהמוסגר מטמא מתוכו, על מגע תוכו הוא שאמרו, כשלא נכנס גופו לתוכו, אלא נגע בכותל, ולא באו למעט המוסגר מטומאת מגע אלא מאחוריו בלבד (רש"י שם ד"ה מטמא, לגירסתנו)³.

ה ב ד"ה ודע שבמשנה, שמצדד לומר שארכו ל"ב אמה כמידת המזבח. **בית המנוגע**. 1. ג, עמ' 2כ2-2כד1. 2. תנאים נחלקו אם בית המנוגע היה במציאות, בגליל (רבי שמעון בן יהודה איש כפר עכוס בתוספתא נגעים (צוקרמאנדל) א, או בתחום עזה (רבי אלעזר ברבי שמעון שם); או שלא היה ולא עתיד להיות, ולא נכתב אלא לדרוש ולקבל שכן (תנא קמא שם). 3. ויש

אם היו הבגד או הכלי על הישראל בשעת כניסתו לבית, ולא היה לבוש בהם, שהיו על כתפו או על ידיו – טמאים מיד; אבל אם היה לבוש בבגדים אינם טמאים אלא אם שהה זה שנכנס עמהם כדי אכילת פרס (נגעים שם ט).⁶

בגד וכלי שהיו על ישראל בשעת כניסתו לבית המנוגע

המציל באהל המת מדין צמיד-פתיל (ראה ערכו), נחלקו בו תנאים: יש אומרים שמציל מכוסה בבית המנוגע (רבי יוסי בנגעים יג יב); ויש אומרים שמציל רק צמיד-פתיל (רבי מאיר שם).

ונחלקו אף במציל מכוסה באהל המת – כגון אהלים שבתוכו (ראה ערך אהל המת): יש אומרים שמציל בבית המנוגע אף כשהוא מגולה (רבי יוסי שם); ויש אומרים שמציל רק כשהוא מכוסה (רבי מאיר שם).

ביאת הטומאה

אבנים המנוגעות שנכנסו לבית טהור ערך נגעי בתים), או אבנים ועצים ועפר של בית כשנותצים אותו, מטמאים בביאה, שאם נכנס כזית מהם לבית טהור, נטמא כל אשר בבית, בין אדם ובין כלים (רמב"ם טומאת צרעת טז א, על פי נגעים יג ו, ח).

המאהיל על אבן המנוגעת המאהיל בידו על אבן מנוגעת, או שהאחילה עליו, נחלקו תנאים:

- יש מטהרים (תנא קמא בתוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ז א), שאין אבן המנוגעת מטמאה אלא בביאה, היינו שדבר אחד האהיל על שניהם, ולא באהל (באור הגר"א שם), וכן הלכה (רמב"ם טומאת צרעת טז ז).
- ויש מטמאים (רבי שמעון שם), שסוברים שהאבן המנוגעת מטמאה בכל האהלים כמו מת (באור הגר"א שם).

איסור הנאתו

איסור הנאה מהאבנים אבנים שחולצים מהבית המנוגע אחר הסגרו, וכן האבנים והעצים והעפר של בית המנוגע כשנותצים אותו – אסורים בהנאה, ואם שרפם ועשה מהם סיד, הרי זה אסור בהנאה, שנאמר: צִרְעַת מִמָּאֲרַת (ויקרא יד מד) – תן בו מארה, ואל תהנה בו (רמב"ם טומאת צרעת טז א, על פי ירושלמי ערלה ג א).

ואפילו לסוברים שאם עשה מהם סיד טהרו מטומאתם (ראה לעיל), מודים שבהנאה אסורים (ירושלמי שם).

ואף על פי שכל איסורי הנאה הנשרפים אפרם מותר, חוץ מעבודה זרה (ראה ערך אסורי הנאה), אפר בית המנוגע למדים בגזרה שוה מעבודה זרה שאסור, שנאמר כאן: וְנָתַן אֶת הַבֵּית (ויקרא שם מה), ונאמר בעבודה זרה: וְנִתְצָתָם אֶת מִזְבְּחָתָם (דברים יב ג. ירושלמי שם, לפי הר"א פולדא והפני משה).

איסור הנאה מהבית בית המוחלט אסור בהנאה אף קודם נתיצתו (תוספות ערכין כ ב ד"ה א"ע"פ, במסקנתו; רבינו גרשום שם ד"ה ונתנגע), אך בית המוסגר אינו אסור בהנאה (מנחת חינוך קעז יח, בדעת הרמב"ם).

אבני הבית אותן האבנים של הבית שבהן הנגע, מטמאות מאחוריהן (תוספתא שם ד; רמב"ם טומאת צרעת טז ב), אפילו בבית מוסגר (רמב"ם שם; ר"ש נגעים יג ד; באור הגר"א לתוספתא שם).

אף האבנים שחולצים מבית המנוגע אחר ההסגר, וכן האבנים והעצים והעפר של בית כשנותצים אותו (ראה ערך נגעי בתים) – כולם אבות הטומאה הם (רמב"ם שם א), ומטמאים אדם וכלים במגע ובמשא (תוספתא שם ו יא; רמב"ם שם) ⁴.

משכב ומושב ואבן מסמא כאבנים אין האבן המנוגעת עושה משכב ומושב (ראה ערך מדרס), שנאמר: כָּל הַמְשָׁכָב אֲשֶׁר יִשְׁכַּב עָלָיו הָזָב יִטָּמָא (ויקרא טו ד) – הזב, ולא אבן המנוגעת (תורת כהנים מצורע, זבים פרק ב ט; נדה נד ב), ואינה מטמאה באבן-מסמא (ראה ערכו. תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ו יא. וראה תוספות הרא"ש שם).

אבנים שכתשו עד שנעשו סיד אבנים מנוגעות שכתשן עד שנעשו סיד (ירושלמי ערלה ג ג, ופני משה שם), נחלקו תנאים אם טהרו מטומאתן (ברייתא ראשונה שם); או לא (ברייתא שניה שם).

ביאת הטהור

נכנס לבית המנוגע הבא – דרך פניו (שבועות יז ב; רמב"ם טומאת צרעת טז ה) – אל בית המנוגע, בין מוסגר ובין מוחלט – טמא, שנאמר: וְהָבָא אֶל הַבֵּית כָּל יְמֵי הַסִּגְרִי אֹתוֹ יִטָּמָא עַד הָעֶרֶב (ויקרא יד מו. נגעים יג ד, ור"ש ורא"ש שם; רמב"ם שם ב-א).

ודוקא אם הכניס ראשו ורובו (תורת כהנים מצורע פרק ה ד; נגעים שם ח; רמב"ם שם ו), שרובו ככולו (תוספות שם ד"ה אפילו), אבל בפחות מכן אין זו ביאה (ר"ש ורא"ש נגעים שם).

ואם נכנס דרך אחוריו, אפילו נכנס כולו חוץ לחוטמו – טהור, שנאמר: וְהָבָא אֶל הַבֵּית (שם) – דרך ביאה אסרה תורה (גמ' שם; רמב"ם שם ח), ומכל מקום אם נכנס כולו לגמרי טמא, אף על פי שאין זו ביאה, שאינו גרוע מכלים הנמצאים בבית טמא, שנאמר בהם: וְלֹא יִטָּמָא כָּל אֲשֶׁר בַּבֵּית (ויקרא שם לו. גמ' שם).

הכניס ידו לבית המנוגע הכניס ידו לבית המנוגע, אינו טמא, שהרי לא הכניס רובו, ומכל מקום גזרו חכמים שיטמאו ידיו משום גופו, שלא יבואו לומר שגם בנכנס בכל גופו הוא טהור (חולין לג ב, ורש"י ד"ה ביאה במקצת).

ונחלקו תנאים אם גזרו שיעשו שני לטומאה (חכמים בידים ג א), וכן הלכה (רמב"ם אבות הטומאות ח ב); או ראשון לטומאה (רבי עקיבא שם).

בגד וכלי שהוכנסו לבית המנוגע כשאינו על אדם בגד טהור שהכניס ממנו – כשאין אדם לבוש בו (רמב"ם טומאת צרעת טז ו) – לבית המנוגע שלש על שלש אצבעות (ראה ערך בגד), נחלקו בו תנאים: יש אומרים שנטמא (נגעים יג ח; תנא קמא בתוספתא שם (צוקרמאנדל) ז א), וכן הלכה (רמב"ם שם); ויש אומרים שאינו נטמא עד שיכניס רובו (רבי נחמיה בתוספתא שם) ⁵.

כלי חרס שהכניס אורו לבית המנוגע – טמא, ושאר הכלים אינם טמאים עד שיכניס רובם (תוספתא שם ז; רמב"ם שם).

מהראשונים שהסתפק האם מטמא במגע או לא (תוספות שם, בשם ר"י). וראה עוד במשנה למלך שם. ⁴ וראה נגעים יג ג מחלוקת תנאים בשיעור טומאת האבנים – כזית או כלשהו. ⁵ אם אין בבגד אלא שלש על שלש, יש ט-י, ורמב"ם שם עוד פרטי דינים בבגדים.

מהראשונים שהסתפק האם מטמא במגע או לא (תוספות שם, בשם ר"י). וראה עוד במשנה למלך שם. ⁴ וראה נגעים יג ג מחלוקת תנאים בשיעור טומאת האבנים – כזית או כלשהו. ⁵ אם אין בבגד אלא שלש על שלש, יש ט-י, ורמב"ם שם עוד פרטי דינים בבגדים.

בית המקדש¹

הבית המיוחד לעבודת הקרבנות, שאנו מצווים לבנותו בהר המוריה

הפרקים:

- מצותו ;
- חשיבותו ומרכזיותו ;
- זמנו ומקומו ;
- בעלותו ;
- בניינו ;
- צורתו ;
- קדושתו ;
- מוראו ;
- שמירתו ;
- בתפלות וברכות ;
- זכר למקדש ;
- מהרה יבנה המקדש.

מצותו

מקור המצוה מצות עשה לעשות בית לה', שנאמר: וַעֲשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ (שמות כה ח). הרמב"ם בבית הבחירה א א, וספר המצוות מ"ע כ², ונמנית במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג עשין קסג; חינוך צה).

ואף על פי שפסוק זה נאמר על עשיית המשכן במדבר, הרי זה כולל אף את משכן שילה ונוב וגבעון, ואת בית המקדש שבירושלים, ושני למודים בדבר:

• נאמר בכתוב: "מקדש" ולא "משכן" (כסף משנה שם).

• נאמר מיד לאחר מכן: כָּל אֲשֶׁר אֲנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ אֶת תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת תְּבִנֹת כָּל פְּלִי וְכֵן תַּעֲשׂוּ (שם ט), שפירושו: וכן תעשו לדורות (קנאת סופרים לספר המצוות שם).

מהות המצוה מהות המצוה לעשות בית מוכן להיות מקריבים בו קרבנות, ועולים אליו לרגל שלש פעמים בשנה (הרמב"ם בבית הבחירה שם, ובספר המצוות שורש יב ומצות עשה כ; חינוך שם), ואין המצוה נכללת בכלל מצות עבודת הקרבנות אלא מצוה בפני עצמה היא (ספר המצוות שם), שהבנין עצמו של המקדש הוא מצוה שצוה הקדוש ברוך הוא, ולא מכשיר מצוה להקרבת הקרבנות (תוספות שבת קלא א ד"ה ושיו).

כלי המקדש נחלקו הראשונים במצות עשיית כלי המקדש (ראה ערכו):

- יש אומרים שהיא נכללת בכלל מצות עשיית המקדש (ספר המצוות שם ושם), שנאמר: וַעֲשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וגו' אֶת תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת תְּבִנֹת כָּל פְּלִי (שמות כה ח-ט). קנאת סופרים מצות עשה כ).

- ויש אומרים שאינה נכללת בכלל מצוה זו, מפני שמקריבים בבית המקדש למרות שאין בו כלי המקדש, אלא שיש כלים שיש בהם מצוות מיוחדות על עשייתם, ויש כלים שחיוב עשייתם נכלל במצוות אחרות (השגות הרמב"ן שם מצות עשה לג).

על מי מוטל מצות בנין מקדש מוטלת על הציבור, ולא על כל החיוב איש ואיש (ספר המצוות בסוף מצוות-העשה; חינוך צה), והכל חייבים לבנות ולעזור בעצמם ובממונם, אנשים ונשים, כמו שהיה במשכן שבמדבר (רמב"ם בית הבחירה א יב), שכתוב בו: וַיִּבְנוּ הָאֲנָשִׁים עִל הַנָּשִׁים (שמות לה כב), וְכָל אִשָּׁה חֲכָמָה לֵב וגו' (שם כה). כסף משנה שם), ומכל מקום אין מבטלים תינוקות של בית רבן לבנין המקדש (שבת קיט ב; רמב"ם שם, ותלמוד תורה ב ב; טושי"ע יו"ד רמה יג).

חשיבותו ומרכזיותו

תשתית העולם אבן השתיה (ראה ערכו) שבמרכז בית המקדש היא המקום שלדעת כמה תנאים הושתת ונברא העולם ממנו. וכך שנינו: ושתייה היתה נקראת, שממנה הושתת העולם, שנאמר מִזְמוֹר לְאָסָף אֶל אֱלֹקִים ה' (תהלים נא), ואומר מִצִּיּוֹן מְכַלֵּל יְפִי (שם ב) – ממנו מוכלל יפיו של עולם (חכמים ביומא נד ב. וראה עוד מדרש תנחומא (בובר) פרשת קדושים י; דרך ארץ זוטא ז לח. וראה מהר"ל באר הגולה באר השל³).

אדם הראשון אפרו של אדם הראשון נלקח ממקום המזבח, וממנו בראו הקדוש ברוך הוא: מלא תרווד אחד נטל הקדוש ברוך הוא ממקום המזבח, וברא בו אדם הראשון (ירושלמי נזיר ז ב)⁴.

קין והבל מקום המקדש לעתיד הוא המקום שבו נבנה המזבח שעליו הקריבו קין והבל (פרקי דרבי אליעזר כ; רמב"ם בית הבחירה ב ב).

נח גם נח הקריב קרבן על המזבח הגדול בירושלים לאחר שיצא מהתיבה (בראשית רבה שם; פרקי דרבי אליעזר כג; רמב"ם שם).

אברהם אברהם אבינו נצטווה לקחת את בנו יצחק לארץ המדינה – היא ירושלים (דברי הימים ב ג א; בראשית רבה נה; רש"י בראשית כב ב; רמב"ם בית הבחירה ב א-ב) – ולהעלותו שם לעולה (בראשית שם), ואחרי שהקריב אברהם את האיל תחת בנו קרא למקום הַר ה' יִרְאָה (בראשית כב יד) – הוא הַר הבית שבעתיד, שעליו נבנה בית המקדש (ספרי דברים כח; בראשית רבה נו טז; רש"י, דעת זקנים מבעלי תוספות, ורד"ק, בראשית שם).

יצחק יצחק התפלל בהר המוריה, שקרא לו שדה (בראשית כד סג. פסחים פח א; רש"י חולין צא ב), ושם התפללו יצחק ורבקה שתלד בנים (פרקי דרבי אליעזר לב).

יעקב יעקב אבינו התפלל, לן וחלם על הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה בַּמָּקוֹם הַזֶּה (בראשית כח יא) – הוא המקום הנזכר במקום אחר, הוא הַר המוריה שהוא ירושלים (בראשית רבה סט; פרקי דרבי אליעזר לה. וראה חולין צב א).

זמנו ומקומו

תחילת חיוב זמן בנייתו בזמן שהיו ישראל במדבר עשו את המשכן (ראה ערכו)

עשין קסג). 3. ורבי אליעזר שם חולק. וראה מהרש"א חידושי אגדות שם, שאין מחלוקת בין רבי אליעזר וחכמים. 4. וראה תרגום יונתן בראשית ב ז, ושם ג כג; רש"י שם; פרקי דרבי אליעזר כ; רמב"ם בית הבחירה ב ב.

בית המקדש. 1. ג, עמ' רכז-רמא2. 2. ויש מהראשונים שלמד החיוב מהכתוב: "וְהָיָה הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בּוֹ לְשִׁבְן שְׁמוֹ שֶׁם שְׁמָה תִּבְיֹאוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר אֲנִי מַצְוֶה אֶתְכֶם עוֹלֹתֵיכֶם וְזִבְחֵיכֶם" וגו' (דברים יב יא. סמ"ג

דוד, שאמר: אם אבא באהל ביתי וגו' אם אתן שנת לעיני וגו' עד אמצא מקום לה' (תהלים קלב ג-ה), ולא עשה אלא על פי נביא, שנאמר: ויבא גִדְּ אֶל דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמֶר לוֹ עֲלֵה הָעֵם לְה' מִזְבֵּחַ בְּגִלְגָל אֲרֻנָּה הַיְבֵסִי (שמואל ב כד יח), ונאמר: ויָחַל שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת בֵּית ה' וגו' בְּהָר הַמּוֹרִיָּה וגו' בְּמָקוֹם דָּוִיד בְּגִלְגָל אֲרֻנָּה הַיְבֵסִי (דברי הימים ב ג א. ספרי שם).

לאחר בניית המקדש כיון שנבנה המקדש בירושלים נאסרו כל המקומות כולם לבנות בהם בית לה' ולהקריב בהם קרבן, ואין בית לדורי דורות אלא בירושלים בלבד ובהר המוריה, שנאמר: וַיֹּאמֶר דָּוִיד זֶה הוּא בֵּית ה' הָאֵלֹהִים (דברי הימים א כב א), ונאמר: זֹאת מְנוּחָתִי עָדִי עַד (תהלים קלב יד. רמב"ם בית הבחירה א ג).

קורות כתי המקדש • **הבית הראשון:** נבנה על ידי שלמה המלך במשך שבע שנים (מלכים א ו לח). הבניה החלה בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים, בשנה הרביעית - למלכות שלמה (רש"י) ⁹ - בחדש זו הוא החדש השני - חודש אייר (רש"י) - למלך שלמה על ישראל (שם א), והבניה הסתיימה בשנה האחת עשרה - למלכות שלמה - בפרח פול הוא החדש השמיני - הוא חודש מרחשון (רש"י) - פלה הפית לכל דבריו ולכל משפטי (שם לח) ¹⁰.

בית זה עמד ארבע מאות ועשר שנה (יומא ט א) ¹¹, והוא נחרב על ידי נבוכדנצר מלך בבל (מלכים ב כה ח-י). יום חורבן הבית נקבע במקום אחד - ובחדש החמישי בשבעה לחדש (מלכים ב כה ח), ובמקום אחר - ובחדש החמישי בעשור לחדש (ירמיהו נב יב), ואמרו חז"ל: אי אפשר לומר בשבעה שהרי כבר נאמר בעשור, ואי אפשר לומר בעשור שהרי כבר נאמר בשבעה, הא כיצד, בשבעה נכנסו נכרים להיכל, ואכלו וקלקלו בו שביעי שמיני, ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור, והיה דולק והולך כל היום כולו, שנאמר: אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי ערב (ירמיהו ד טז). תענית כט א). ואמרו: כשחרב בית המקדש בראשונה, אותו היום ערב תשעה באב היה, ומוצאי שבת היה, ומוצאי שביעית היתה, ומשמרתה של יהויריב היתה, והלויים היו אומרים שירה ועומדים על דוכנם, ומה שירה היו אומרים: וישב עליהם את אונם ויברעם יצמיתם (תהלים צד כג), ולא הספיקו לומר יצמיתם ה' אלהינו (שם) עד שבאו נכרים וכבשום (תענית שם) ¹².

• **הבית השני:** נבנה ברשותו של כורש מלך פרס (עזרא א א, ועיי מגילה יא ב), וכלי בית המקדש שנשדדו בזמן חורבן הבית הראשון נמסרו לידי ששבצר הנשיא ליהודה (עזרא א ז-א, ה יג-טז). בראש העולים לירושלים עמדו זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יוצדק (שם ב ב).

בתחילה בנו מזבח, ובראש השנה הראשון לעליית לישראל הקריבו עליו קרבנות: ויקם ישיע בן יוצדק ואחיו הפהנים, ויזבחו בן שאלתיאל ואחיו, ויבנו את מזבח אלהי ישראל להעלות עליו עלות (עזרא ג ב), מיום אחד לחדש השביעי החלו להעלות עלות

והיה לפי שעה, שנאמר: כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה (דברים יב ט. רמב"ם בית הבחירה א א).

כיון שנכנסו לארץ, נדר המשכן בכמה מקומות:

• בתחילה העמידו את המשכן בגלגל ארבע עשרה שנה שכבשו ושחלקו (רמב"ם בית הבחירה א ב, על פי זבחים קיב וקיד).

• משם באו לשילה, ובנו שם בית של אבנים, ופרשו יריעות המשכן עליו, ולא היתה שם תקרה, ושלוש מאות ושישים ותשע שנה עמד משכן שילה (רמב"ם שם).

• כשמת עלי חרב המשכן, ובאו לנוב ובנו שם מקדש (רמב"ם שם), ושלוש עשרה שנה עמד המשכן בנוב (ירושלמי מגילה סוף א) ⁵.

• כשמת שמואל חרב המשכן, ובאו לגבעון ובנו שם מקדש (רמב"ם שם), וארבעים וארבע שנה עמד המשכן בגבעון (ירושלמי שם).

• מגבעון באו לבית עולמים (רמב"ם שם), ושם נגזז המשכן תחת מחילות של היכל (סוטה ט א).

וכל המקומות הללו בכלל מצות ויעשו לי מקדש (שמות כה ח. כסף משנה שם).

בימי דוד הגיע זמן בנין הבית בירושלים (סמ"ג עשין קסג). ברם לא זכה דוד לבנות בית לה', אך קבע את מקומו, והעביר לבנו שלמה את מגילת בית המקדש ותבניתו (דברי הימים א כח יא-יט; ירושלמי מגילה א א. וראה להלן), וקנה את מקומו (שמואל ב כד כד; דברי הימים א כא-כח), ובנה את יסודותיו (שיר השירים רבה וילנא) א ו. וראה סוכה ג א, מכות יא א), ותיקן את משמרות הכהונה והלויה (דברי הימים א ט כב, וראה רד"ק שם), ורק בנו אחריו הוא שבנה את הבית, כנאמר: כי ימלאו ימיו וישכבת את אבתי, והקימתי את זרעך אתריך אשר יצא ממעיך, והכינתי את ממלכתו, הוא יבנה בית לשמי (שמואל ב ז יב-ג). בטעם הדבר: ויאמר דויד לשלמה, בני אני הנה עם לבכי לבנות בית לשם ה' אלהי, ויהי עלי דבר ה' לאמר, דם לרב שפכת ומלחמות גדלות עשית, לא תבנה בית לשמי וגו', הנה בן נולד לך הוא יהיה איש מנוחה וגו', הוא יבנה בית לשמי (דברי הימים א כב ז-ז. וראה עוד שם כח ג-ו) ⁶.

זוהי אחת מן המצוות שנצטוו ישראל בכניסתם לארץ (ספרי ראה סז; סנהדרין כ ב), שנאמר: ויעברתם את הירדן וישכבתם בארץ וגו' ויהיה המקום אשר יבחר ה' אלהיכם בו לשכן שמו שם וגו' (דברים יב יא), אלא שלא נתחייבו בה עד שמינו מלך והכריתו זרע עמלק (רש"י סנהדרין שם ד"ה שלש מצוות).

בחר המוריה ⁷ בית המקדש צריך שיבנה במקום אשר יבחר ה', כאמר: כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם וגו' לשום את שמו שם (דברים יב ה), על פי נביא (ספרי שם), שיודיע שזהו המקום הנבחר (מלבי"ם שם) ⁸.

יכול תמתין עד שיאמר לך נביא, תלמוד לומר: לשכנו תדרשו ובאת שמה (שם) - דרוש ומצא, ואחר כך יאמר לך נביא. וכן עשה

שלא עבדו עליו עבודה זרה ונאסרו לגבוה, והיו צריכים לנביא שיאמר להם שבהר זה מותר לבנות (ירושלמי עבודה זרה ג ה). ⁹ וראה פירוש אברבנאל למה המתין עד השנה הרביעית למלכותו. ¹⁰ הבית הראשון נחנך בשנת ב' תתקכ"ח. ¹¹ ועיי חשבונות שונים ברד"ק מלכים ב יד כב, ובהקדמת סי' הקבלה לראב"ד, ובהקדמת ר"י אברבנאל לפירושו על סי' מלכים. ועיי בארוכה במאור עינים פרק ל. וכן ראה באר הגולה למהר"ל באר השישי עמוד קל"ט, ובכוזרי המבואר (לרב דוד כהן) א מה. ¹² הבית הראשון נחרב בשנת ג'

⁵ ועיי זבחים קיח ב: כשמת שמואל הרמתי חרבה נוב וכו', ובחידושי אגדות למהרש"א שם. ⁶ וראה רד"ק שם. וראה עוד אברבנאל ומלבי"ם בשמואל ב שם. ⁷ וראה רמב"ן בראשית כב ב, אם מוריה הוא שם ההר, או שם העיר והאזור. וברשב"ם שם - הוא ארץ האמורי. ובפסיקתא רבת, פיסקא מ דרשו מוריה - מקום שהמורא והיראה יוצאת לעולם הימנו, וארץ שהוראה יוצאת משם. וראה תענית טז א; תנחומא וירא כב. ⁸ אף מטעם אחר הוצרכו לנביא שיקבע את הר המוריה למקום המקדש, לפי שלא הניחו האומות הר וגבעה

הראשונים לא חלקו בזה (הרמב"ם בבית הבחירה א א, וספר המצוות מצות עשה כ; סמ"ג עשין קסג).

ומלבד זאת יש מהאחרונים שכתב שאין כלל חיוב לבנותו ללא מלך ונביא¹⁹, אלא שאם יבנוהו יהיה קדוש (שאלת דוד שם); ויש מהאחרונים שכתב שאף בזמן הזה מוטל חיוב זה עלינו, גם ללא מלך ונביא (מנחת חינוך שם ט, על פי בראשית רבה סד י).

בעלותו

שייך לכל השבטים כתוב אחד אומר: **כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבִטֵיכֶם** (דברים יב ה), שמקום המקדש צריך להיות מכל השבטים, וכתוב אחד אומר: **כִּי אִם בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' בְּאַחַד שְׁבִטֶיךָ** (שם יד), שיהיה משל שבט אחד, ונחלקו תנאים כיצד יתקיימו שני כתובים הללו:

- יש אומרים שיודעים היו שבית המקדש עתיד להיבנות בחלקו של יהודה ובנימין (ראה להלן), לפיכך הפרישו דושנה של יריחו מיריחו, שעד שנבנה המקדש אכלוה בני קיני חותן משה, ארבע מאות וארבעים שנה מכניסתם לארץ עד בנין הבית, ומשנבנה הבית נסעו והלכו להם (רבי שמעון בספרי ראה סב), שאמרו כל מי שיבנה בית המקדש בחלקו יטול דושנה של יריחו, וכיון ששרתה השכינה בחלקו של בנימין, באו בני בנימין ליטול חלקם, באו ופינו אותה מפניהם (ספרי בהעלותך פא), כדי שיהיה לכל ישראל חלק במקום המקדש (תוספות בבא קמא פב ב ד"ה ואין).

- יש אומרים ש"מכל שבטים" מתקיים בזה שהכסף היה מכל השבטים, ו"באחד שבט" מתקיים בזה שהמקום היה משבט אחד (דבר אחר בספרי ראה שם), שכשקנה דוד את הגורן מארונה היבוסי גבה הכסף מכל שבט ושבט (רש"י יומא יב א ד"ה אלא), שכתוב אחד אומר: **וַיִּקֶן דָּוִד אֶת הַגֵּרָן וְאֶת הַבֶּקֶר בְּכֶסֶף שְׁקָלִים תְּמָשִׁים** (שמואל ב כד כד), וכתוב אחד אומר: **וַיִּתֵּן דָּוִד לְאַרְנֵן בַּמָּקוֹם שְׁקָלֵי זָהָב מְשָׁקֶל שֵׁשׁ מֵאוֹת** (דברי הימים א כא כח), הא כיצד? נטל חמשים שקלים מכל שבט ושבט, נמצא לכל השבטים שש מאות שקלים (ספרי שם; זבחים קטז ב).

- ויש אומרים ש"באחד שבט" זה משכן שילה, שהיה משבט אחד, ו"מכל שבטים" זה בית המקדש בירושלים שהיה מכל השבטים (דבר אחר בספרי שם, ומלבי"ם שם).

מחלוקת זו תלויה במחלוקת אם ירושלים נתחלקה לשבטים (ראה ערך ירושלים):

- לסוברים שירושלים לא נתחלקה לשבטים, אף מקום המקדש לא נתחלק לכתחילה כלל, וכל ישראל יש להם חלק בו (יומא יב א).

- ולסוברים שירושלים נתחלקה לשבטים, נתחלק לכתחילה מקום המקדש ליהודה ובנימין, שהר הבית, הלשכות והעזרות – עזרת נשים ועזרת ישראל ומקום דריסת רגלי כהנים עד המזבח (רש"י שם ד"ה הר הבית) – היו בחלקו של יהודה, והאולם וההיכל ובית קדשי הקדשים היו בחלקו של בנימין (גמ' שם), וכן מקום המזבח ודרומו

לה', והיכל ה' לא יסד (עזרא ג ו), שכן מקריבים אף על פי שאין בית (זבחים סב א; רמב"ם בית הבחירה ב ד).

בשנה השנית בחודש אייר הניחו את יסודות הבית, והעמידו את הלויים לשיר (עזרא שם ח-יא, וברש"י). זקני העם אשר זכרו את הבית הראשון בכו בקול גדול למראה הבית המתקיים (שם יב-יג). וראה יומא ט ב).

עמי הסביבה צרי יהודה ובנימין (שם ד א) החלו להפריע לבנין הבית, ושלחו כתב שטנה (שם ו ואילך), אשר גרם להפסקת הבניה של הבית במשך שמונה עשרה שנה – עד השנה השניה למלכות דריוש מלך פרס (חגי א טו; עזרא ד כד). הנביאים שעלו עמם מהגולה – חגי, זכריה ומלאכי – יחד עם זרובבל וישוע, עודדו את העם לחדש את הבניה, וכך לאחר עוד ארבע שנים של בניה, נחנך בית המקדש ביום ג' לירח אדר בשנה הששית למלכות דריוש (עזרא ו ט)¹³. חגי הנביא התנבא: **גְּדוֹל יְהִיָּה פְּבוֹד הַפִּיִּת הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרָאשׁוֹן** (חגי ב ט), ואמנם הבית השני היה גבוה יותר מן הבית הראשון [ראה להלן], והוא התקיים ארבע מאות ועשרים שנה (יומא שם)¹⁴, עשר שנים יותר מן הבית הראשון.

לאחר כמה עשרות שנים תחת מלכות פרס נכבשה ארץ ישראל על ידי היוונים, והם שלטו בה קרוב למאה ושבעים שנה. כשמלכי יון גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם, ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול, עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל מידם (רמב"ם מגילה וחנוכה ג א). בכ"ה בכסלו¹⁵ נכנסו החשמונאים להיכל, ומצאו בו פך שמן אחד, ונעשה נס ודלק שמונה ימים, וקבעו אותו ליום חג, הלוא הוא חג החנוכה (שבת כא ב; מגילת תענית; רמב"ם מגילה וחנוכה ג ב). והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתיים שנה עד החורבן השני (רמב"ם מגילה וחנוכה ג א).

הבית השני נחרב על ידי טיטוס קיסר רומי (גיטין נו ב)¹⁶.

• הבית השלישי: הבנין שלעתיד יבנה המלך המשיח (רמב"ם מלכים יא א)¹⁷, והציבור יקיימו בבניינו מצות עשה של בנין מקדש (החינוך מצוה צח). זוהי התועלת שיש בידעת כל ההלכות שבמסכת מידות, בכדי שנדע לשמור לעשות התכנית ההיא והתבניות והצורות כשיבנה המקדש במהרה בימינו (פירוש המשניות בהקדמה שם).

יש אומרים שהמקדש שלעתיד לא יבנה בידי אדם, אלא יתגלה ויבוא מן השמים בנוי ומשוכלל, שנאמר (שמות טו יז): **מִקְדָּשׁ ה' כֹּנֶנָּה יִבְנֶה לְךָ יְיָ** (רש"י ר"ה ל סוף ע"א, וסוכה מא סוף ע"א, ותוס' סוכה שם, ושבעות טו ב ד"ה אין בנין בשם מדרש תנחומא)¹⁸.

בזמן הזה יש מהראשונים שכתב שמצוה זו נוהגת רק בזמן שרוב ישראל על אדמתם (חינוך צח), ובזמן עזרא הקימו המקדש על פי נביא (שאלת דוד, דרישת ציון וירושלים, בפתיחה); ושאר

16. הבית השני נחרב בשנת ג' תתכ"ט. 17. ועיי' בבית הבחירה א ד: העתיד להיבנות, ועיי' פירוש המשניות לרמב"ם בהקדמה לסדר זרעים. 18. ועיי' תנחומא סוף פרשת פקודי: במעשה ידיך ארנן, זה בנין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו. ועיי' זוהר ח"ג רכא א, וניצוצי זוהר שם אות ה. ועיי' מאירי ר"ה וסוכה שם. 19. ויש מי שכתב שהוא חידוש שחידשה התורה שבענייני המזבח ובית המקדש צריך נביא ושואלים מן השמיים, אף על פי שבשאר כל התורה

של"ח. 13. הבית השני נחנך בשנת ג' ת"ח. 14. ועיי' עבודה זרה ט א, ורש"י שם. לפי יוסף בן מתתיהו במלחמות ספר ו פרק ז עמוד 639.5 שנה. ועיי' חשבונות שונים ברלב"ג דניאל ז ט, ובס' זבח פסח לר"י אברבנאל. ועיי' בארוכה במאור עינים מפרק לו ואילך. וכן ראה באר הגולה למהר"ל באר השישי עמוד קל"ט, ובכוזרי המבואר (לרב דוד כהן) א מה. וראה אגרות החזון איש רר שאנו מחוייבים לדברי חז"ל שהבית השני עמד 420 שנה. 15. בשנת גיתקצו.

וצפוננו ומערבו עד האולם היו בחלקו של בנימין (רש"י זבחים נג ב ד"ה רצועה, ומגילה כו א ד"ה ומה היה), ורצועה היתה יוצאת מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימין, ובה היה קרן מזרחית דרומית של מזבח בנוי (יומא שם, ורש"י ד"ה הר הבית; זבחים שם, ורש"י ד"ה רצועה).

מעות בנין
מחוץ לחומת
העזרה

לצורך בנין שמחוץ לחומת עזרת ישראל, דהיינו עזרת נשים והחיל (רש"י שם ד"ה חוץ לחומת העזרה), באות המעות משיירי הלשכה (בבלי שם; ירושלמי שם).

ביום אין בונים את בית המקדש בלילה, שנאמר: וּבַיּוֹם הַהוּא יִבְנוּ אֶת הַמִּשְׁכָּן (במדבר ט טו) - ביום מקימים ולא בלילה (שבועות טו ב; רמב"ם בית הבחירה א יב), ואם הקימו אותו בלילה - אסור לעבוד בו (ירושלמי יומא א א)²². לסוברים שהבנין שלעתיד יהיה מן השמים (רש"י ר"ה ל סוף ע"א, וסוכה מא סוף ע"א, ותוס' סוכה שם, ושבועות טו ב ד"ה אין בנין, בשם מדרש תנחומא), יוכל להיכנות גם בלילה (רש"י ותוספות שם).

מזווה אף בחיוב מזווה אמרו: הר הבית הלשכות והעזרות פטורים ממזווה, שנאמר: בית - בִּיתְךָ (דברים ו ט) - מה בית שהוא חול, אף כל שהוא חול, יצאו אלו שהם קודש (יומא יא ב; רמב"ם מזווה ו ה), אכן לא עצם הקדושה פוטרם, אלא שאין זה "ביתך", היינו דירת הדיוט, שזו דירת גבוהה היא, וה' אלהי ישראל בא בו ושוכן בתוכו (חגת סופר י"ד רפא), ולכן בלשכה שיש בה בית דירה, כגון לשכת פרהדרין (ראה ערך לשכות) נחלקו תנאים אם חייבת במזווה (ראה ערך לשכות וערך מזווה).

עלות המקדש בנין המקדש הוא משל הקדש, בין העצים והאבנים שהם לצורך הבנין, ובין שכר המלאכה של האומנים, שממעות הקדש נותנים לאומנים בשכרם, והמעות יוצאות לחולין, שנאמר: וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ (שמות כה ח), ודרשו: לי, משלי (תמורה לא ב; רבי עקיבא בירושלמי שקלים ד ו) ²⁰.

בונים בחול
ואחר כך
מקדישים

בונים בחול, ואחר כך מקדישים (מעילה יד א; רמב"ם מעילה ח ד), כלומר שלא היו קונים עצים ואבנים משל ההקדש (רמב"ם שם), אלא קונים כל צרכי הבנין ממועות של חולין, או שהיו לוקחים כל צרכי הבנין בהקפה, ולאחר שנגמר הבנין היו מקדישים אותו על ידי שהיו מביאים ממועות של הקדש כשיעור כל דמי הבנין, והשבח שהשביחו האומנים בבנין ושכר האומנים, ואומרים תחול קדושה שיש במעות הללו על הבנין הזה, ונמצא הבנין קדוש והמעות יוצאות לחולין, ומשלמים מהם שכר האומנים, וכן משלמים לאותם שלוו מהם מעות של חולין לקנות בהם צרכי הבנין, או לאותם שקנו מהם צרכי הבנין בהקפה (רש"י שם ד"ה אמר שמואל).

בחול אין בנין בית המקדש דוחה שבת, שנאמר: **אֶת שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ וּמִקֳּדָשַׁי תִּירָאוּ אֲנִי ה'** (ויקרא כו ב) – כולכם חייבים בכבודי (יבמות ו א), אתם והמקדש חייבים בכבודי, שהזהרתי על השבת (רש"י שבעות טו ב ד"ה אין בנין), והוא הדין שאינו דוחה יום טוב (שבעות שם; רמב"ם שם), שימים טובים נקראים גם כן שבתות (רש"י שם).

הטעם שעשו כן, משום שלא ניתנה תורה למלאכי השרת, ואי אפשר שהאומנים לא יהנו מצל הבנין, או שישענו על הקורות, וכיוצא בזה בשעת מלאכה (רב פפא שם ב; רמב"ם שם).

קלעים כשבנו ההיכל בימי עזרא, עשו קלעים להיכל וקלעים לעזרות, אלא שבהיכל בנו מחוץ לקלעים, ובעזרות בנו מבפנים לקלעים (רבי אלעזר בעדיות ח ו), הקלעים שמבפנים להיכל עשו כדי שלא יהנו הבונים ממראה ההיכל (רש"י שבועות טז א ד"ה אלא שבהיכל), והקלעים לעזרות עשו אם משום שקדושה הראשונה של המקדש נתבטלה והוצרכו לקדש מחדש (ראה להלן), ולכן עשו קלעים כדי להכשיר העזרות להקריב שם קרבנות, שאם אין בית איז קרבן (גמ' שם ורש"י שם), או משום שיבנו בצניעות (גמ' שם).

מעות צרכי מעות ההקדש, שקונים בהן צרכי בנין ההיכל
בנין והעזרות, נחלקו בהם תנאים: יש אומרים שבאות
מקדשי-בדק-הבית (ברייטא כתובות קו ב); ויש אומרים שבאות
משיירי-הלשכה (ברייטא ירושלמי שקלים ד ב), ונחלקו ראשונים
בדבר: יש פוסקים כדעה הראשונה (תוספות קידושין נד ב ד"ה תרי) ²¹;
ויש פוסקים כדעה השניה (רמב"ם שקלים ד ח).

איסור בנייה בנין המקדש הוא כאבנים²³, ואם לא מצאו אבנים מעץ בונים בלבנים ובסיד, ואין בונים במקדש עץ (רמב"ם בית הבחירה א ח-ט). לפיכך אין עושים אכסדראות של עץ במקדש בכל העזרה (ספרי שופטים קמה; תמיד כח ב; רמב"ם בית הבחירה שם ט, ועבודה זרה ו י), אלא כל האכסדראות והסבכות היוצאות מן הכתלים היו של אבנים או של לבנים (רמב"ם שם ושם), שנאמר: **לֹא תִטֵּעַ לָךְ אֲשֶׁרָה כָּל עֵץ אֲצֶל מִזְבֵּחַ ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה לָּךְ** (דברים טז כא),

משיירי-הלשכה, וכל שכן שבאות מקדשי-בדק הבית (תוספות שם). **22.** ועי' מנחת חינוך מצוה צה שכתב בפשיטות שבדיעבד המקדש כשר להקרבה כשנבנה בליה, ולא הביא את הירושלמי. **23.** על גדלו ותיקונו של האבנים, ראה ערך

הוא דבר נמנע לשאול מן השמים (משפט כהן צב). **20.** ויש מהתנאים שמשמע מדבריו שחולק על זה (בן עזאי בירושלמי שם). **21.** ולא עוד אלא שמבארם שאין כלל מחלוקת בדבר, ולא אמרו שבאות משיירי-הלשכה, אלא שבאות אף

את עורות הקדשים (מידות שם; רמב"ם בית הבחירה ה'ז), כעין שמצינו במקרא (דברי הימים ב ג ו): **זָהָב פָּרָזִים**, על שם שדומה לדם פרים (ע"י יומא מה א. ר"ש מידות שם).

על מצות חינוך המקדש בהיבנותו, ראה ערך חנוכת הבית וערך מלואים.

צורתו

חלקי עיקר בנין הבית אלו דברים הם עיקר בבנין הבית: עושים בו קודש וקודש הקדשים, ויהיה לפני הקודש מקום אחד והוא הנקרא אולם, ושלתם נקראים היכל, ועושים מחיצה אחרת סביב להיכל, רחוקה ממנו, כעין קלעי החצר שהיו במדבר, וכל המוקף במחיצה זו, שהוא כעין חצר אהל מועד, הוא הנקרא עזרה, והכל נקרא מקדש (רמב"ם בית הבחירה א ה. וראה בערכים הנפרדים של כל חלק מחלקי הבית) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

אבל מה שחוץ לחומת העזרה, היינו כל הר-הבית ועזרת-נשים (ראה ערכיהם), אינו בכלל המקדש, שהוא חול ולא נתקדש (רש"י סוטה מ ב ד"ה בעזרת נשים).

על כל אחד מחלקי הבית בפירוט ראה בערכים המתאימים.

ארכע כשם שירושלים היא מחנה ישראל, כנגד מחנה ישראל **המחנות** שבמדבר, והר הבית מהתחלתו עד פתח המזרחי של העזרה - היינו שער נקנור - הוא מחנה לוי כנגד מחנה לוי במדבר (ראה ערך מחנות), כך משער נקנור ואילך עד סוף קודש הקדשים הוא מחנה שכינה, כנגד מחנה שכינה שבמדבר (תוספתא כלים, בבא קמא (צוקרמאנדל) א יב; זבחים קטז ב; רמב"ם בית הבחירה ז יא). ועוד מחנה רביעית היתה, והיא חלוקה מהר הבית ומהעזרה, והיא חיל ועזרת-נשים (גמ' שם), ומעלה יתרה היא זו בבית עולמים (רבי שמעון בתוספתא שם ח; הוצ' רמב"ם שם) ²⁵.

מסורת כל תבנית בית המקדש ומידת הבית באורכו ורוחבו **תבניות** ורומו, נמסרה במגילה כתובה, שנאמר: **הָפַל בְּכָתֵב** (דברי הימים א כח יט. ירושלמי מגילה א א), למשה רבינו מידי הקדוש ברוך הוא, והוא מסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים - שמואל הנביא (ירושלמי שם); ויש אומרים: גר החוזה ונתן הנביא (רש"י סוכה נא ב ד"ה הכל בכתב) - מסורה לדוד, והוא מסרה לשלמה (מדרש שמואל טו).

מגילה זו ניתנה ברוח הקודש (ירושלמי שם; מדרש שמואל שם), ואסור לשנות מהכתוב בה, להוסיף או לגרוע (עירובין קה א), וניתנת להידרש כשאר הכתובים (ירושלמי שם).

על פי מגילה זו בנה שלמה את בית המקדש (כן משמע במדרש שמואל שם), ומפורשת צורתו בספר מלכים (רמב"ם בית הבחירה א ד).

בנייני בתי המקדש הבנין שבנה שלמה מפורשת צורתו בספר מלכים, וכשבנו את הבית השני בימי עזרא בנוהו כבנין שלמה, ומעין הדברים המפורשים ביחזקאל על הבנין שלעתיד (רמב"ם בית הבחירה א ד, על פי מידות ב ה: וכך הם עתידים להיות כו', ושם ג א: שנאמר והאריאל כו', ושם ד ב: ועליו הוא מפורש ע"י יחזקאל כו', וע"ש בכסף משנה).

בנייני הבית הראשון והשני והשלישי אינם דומים לגמרי זה לזה,

והרי זה כאילו אמר: לא תטע לך אשרה, ולא תטע לך כל עץ וגו' (תמיד שם).

ומכל מקום עיקר הלאו נאמר על עץ נטוע, אבל איסור בנין של עץ הרחקה יתרה היא, ונלמד מהריבוי: כל עץ (רמב"ם עבודה זרה שם), ונחלקו בדבר:

• יש אומרים שהוא לימוד גמור, והאיסור מן התורה (רא"ם דברים שם, על פי הספרי שם; גור אריה שם).

• ויש אומרים שאינו אלא מדרבנן, והלימוד הוא אסמכתא (חינוך תצב; רמב"ן על התורה שם; כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם).

וכתבו ראשונים סייגים לאיסור זה, על פי בניינים שונים מעץ שהיו במקדש:

• אין האיסור אלא בעזרת-כהנים (השגות הראב"ד לבית הבחירה שם).

• אין האיסור אלא בבנין קבוע (השגות הראב"ד לעבודה זרה שם).

• אין האיסור אלא בעץ בולט (רמב"ם בית הבחירה שם). וכן מצינו בשלמה שבנה המקדש **שְׁלֹשָׁה טוּרֵי גְזִית וְטוּר פֶּרֶת אֲרָזִים** (מלכים א ו ל), שהיו עצים מלמעלה שקועים בבנין ומסויידים בסיד, ובימי עזרא בנו עצים מלמטה לא שקועים ולא מסויידים (ראש השנה ד א) ²⁴.

• אין האיסור אלא בבנין עם גג, וכשלא עושים גג מותר (פירוש הראב"ד לתמיד כח ב).

• אין האיסור אלא בבנין, אבל מותר לקבוע עץ שלא בדרך בנין (המפרש לתמיד כט א).

לשם קודש חציבת האבנים וכל מעשיהן צריכים שיהיו לשם קודש, ואם עשאן לשם חול - אין בונים אתן, ואפילו נחצבו לשם בית כנסת - אין בונים אתן עד שיחצבו לשם בית המקדש (תוספתא מגילה (ליברמן) ב טז; ירושלמי יומא ג ו; רמב"ם בית הבחירה א כ).

אתון זונה וסחיר כלב אסור לעשות בבנין בית המקדש מאתנן זונה (ראה ערכו) ומחיר כלב (ראה ערכו).

גוי גוי אינו בונה שום דבר במקדש (כן משמע בפירוש הרא"ש מידות ה ג, בשם רש"י יומא לה א; פסקי תוספות שם כב), שנאמר: **לֹא לָכֶם וְלָנוּ לְבָנוֹת בֵּית לַאֱלֹהֵינוּ** (עזרא ד ג. רא"ש שם).

ומה שאחת הלשכות שבמקדש - בית הפרוה (משנה יומא ל א, ושם לד ב; מידות ה ג; פסחים נז א. וראה ערכו) - נקראה על שם האיש שבנה אותו, שהיה שמו פרוה, והיה מכשף (יומא לה א, ורש"י) - יש אומרים שהיה ישראל שחזר בתשובה, שהרי נכרי לא בנה שום דבר בהר הבית (מאירי יומא שם; רא"ש מידות שם. וע"י פסקי תוס' מידות סי' כב); ויש אומרים שמכשף זה לא בנה אותו, אלא חפר מחילה מתחת לקרקע, כדי לראות את עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים, ומצאוהו בלשכה זו והרגוהו (ערך ע' פרוה, ותוס' יומא שם בשמו; פירוש המשניות לרמב"ם מידות שם; פ"י הרא"ש שם), או שנעשה להם נס ומת שם (מאירי מידות שם), וקראו הלשכה על שמו (שם ושם); ויש אומרים שהגג בלבד של בית הפרוה בנאו מכשף, ועשאו דומה לבית הטבילה שהיה בחול על גבי שער המים, אבל הלשכה נקראת בשם בית הפרוה על שם עורות הפרים שהיו בה, ששם היו מולחים

הרמב"ם בית הבחירה שם. ²⁵ וראה אליהו רבא כלים א ט חלוקה אחרת.

²⁴ וע"י תפארת ישראל מידות א ו, וס' יריעות שלמה על

• ארכה ממזרח למערב, מהתחלת עזרת ישראל עד אחת עשרה אמה של אחורי בית הכפורת: עזרת ישראל אחת עשרה אמה, עזרת כהנים אחת עשרה אמה, המזבח שתיים ושלושים אמה, בין האולם ולמזבח שתיים ועשרים אמה, אורך הבית מאה אמה, ומכותל המערבי של הבית עד כותל המערבי של עזרה אחת עשרה אמה (רמב"ם שם יב).

• רחבה מצפון לדרום: מכותל צפוני עד בית המטבחים ומקום בית המטבחים (ראה הדעות השונות על גדלו בערך בית המטבחים), והשולחנות והטבעות, ובין הטבעות למזבח, והמזבח והכבש, ובין הכבש עד כותל דרומי של עזרה (רמב"ם שם יג-טו).

מיקום העזרה העזרה לא היתה מכוונת באמצע הר הבית, שהיה כהר הבית חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, אלא רחוקה מדרום הר הבית יותר מכל הרוחות וקרובה למערב יותר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יותר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יותר ממה שבינה ובין הצפון (מידות ב א; רמב"ם בית הבחירה ה א, ו).

גובה רצפת המקדש המקדש כולו לא היה במישור אלא במעלה ההר, כשארם נכנס משער המזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה, ועולה מן החיל לעזרת נשים בשתיים עשרה מעלות; ומהלך כל עזרת נשים בשוה, ועולה ממנה לעזרת ישראל שהיא תחילת העזרה בחמש עשרה מעלות; ומהלך כל עזרת ישראל בשוה, ועולה ממנה לעזרת כהנים במעלה; ומהלך כל עזרת כהנים והמזבח בשוה ובין-האולם-ולמזבח בשוה, ועולה משם לאולם במעלות, והאולם וההיכל כלו בשוה (רמב"ם בית הבחירה ו א, על פי מידות ב א).

קדושתו

דרגות הקדושה בין עשר הקדושות שמנו בארץ ישראל (כלים א ו-י; רמב"ם בית הבחירה ז יג-כב), שמונה מהן מהר הבית ואילך, זו למעלה מזו:

- הר הבית מקודש משאר ירושלים, שאין זבים וזבות ונדות ויולדות נכנסים לשם (ראה ערך הר הבית. משנה שם ח; רמב"ם שם טו).
- החיל מקודש ממנו, שאין גוי וטמא מת נכנסים לשם (ראה ערך חיל. משנה שם; רמב"ם שם טז).
- עזרת נשים מקודשת ממנו, שאין טבול-יום נכנס לשם (ראה ערך עזרת נשים. משנה שם; רמב"ם שם יז).
- עזרת ישראל מקודשת ממנה, שאין מחוסר-כפורים נכנס לשם (ראה ערך עזרת ישראל. משנה שם; רמב"ם שם יח), ומעזרת ישראל ואילך הטמא שנכנס חייב כרת (רמב"ם שם) במזיד, וחטאת בשוגג (ראה ערך הני"ל), ואפילו טהור שנכנס לשם טעון טבילה (ראה ערך ביאת מקדש).
- עזרת כהנים מקודשת ממנה, שאין ישראל נכנס לשם אלא בשעת הצורך, לסמיכה לשחיטה ולתנופה (ראה ערך עזרת כהנים. משנה שם; רמב"ם שם יט).

מהשלישי לרביעי חמש, מהרביעי לחמישי - שהמקום הפנוי שבתוכו נקרא בצפון מסבה ובדרום בית הורדת המים - שלש, ומהחמישי עד החיצון חמש אמות (רמב"ם שם ה). 28. לסוברים שעודף האולם לא היה על פני כל אורך ההיכל משני צדדיו, אלא מלפני הבנין (ראה ערך אולם) - לא היה ההיכל רחב מאה אמה על כל ארכו, אלא צר מאחוריו ורחב מלפניו ודומה לארי (מידות שם).

וכולם אינם דומים למשכן, ואותה שאמרו: וכן תִּעָשֶׂה, לדורות (ראה לעיל: מצותו), כתב אחד האחרונים שמוסב על האמור באותו מקרא: כָּל אֲשֶׁר אָנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ וגו', וְכֵן תִּעָשֶׂה (שמות כה ט), ופירושו ככל אשר יראה ה' על ידי נביא בכל דור ודור כך תעשו (שו"ת חתם סופר או"ח רח, וראה שם יו"ד רלו).

הורדוס סתר את הבנין של עזרא ובנה אותו מחדש, על פי עצתו של בבא בן בוטא, שראה בבנין עזרא - לפי לשון א' בגמרא - בקעים וסדקים, ואמרו: מי שלא ראה בנין הורדוס לא ראה בנין נאה מ'מיו (בבא בתרא ג ב, ושם ד א. ועיי' תענית כג א).

בנין העתיד להיבנות, אף על פי שהוא כתוב ביחזקאל, אינו מפורש ומבואר (רמב"ם שם ד).

גודל המקדש ההיכל - האולם והקודש וקודש הקדשים - שבנו בני הגולה, היה מאה אמה אורך, ומאה אמה רוחב, ומאה אמה גובה (מידות ד ו; רמב"ם בית הבחירה ד א):

• אורכו מאה אמה: כותל האולם חמש אמות, והאולם אחת עשרה אמה (ראה ערך אולם), כותל ההיכל - היינו הקודש - שש אמות, ותוכו ארבעים אמה (ראה ערך היכל), אמה-טרקסין (ראה ערכו) וקודש הקדשים עשרים אמה (ראה ערך קדש הקדשים), כותל הבית מאחוריו שש אמות, התא מאחורי קודש הקדשים שש אמות, והכותל מאחורי התא חמש אמות (מידות שם, לפי הרי"ש) 26.

• רוחבו מאה אמה: עיקר הבנין שבעים אמה רוחב - רוחב ההיכל מתוכו עשרים אמה (ראה ערך היכל), וכותל שש אמות בין מצפוניו ובין מדרומו, ותא שש, וכותל התא חמש, ומקום הנקרא בצפון מסבה ובדרום בית-הורדת-המים שלש, וכותל חמש אמות, הרי עשרים וחמש אמות מצפון, וכן מדרום (מידות שם, לפי הרי"ש) 27, וחמש עשרה אמה מצפון, וחמש עשרה אמה מדרום עודף האולם על עיקר בנין ההיכל (ראה ערך אולם), הרי ביחד מאה אמה (מידות שם; רמב"ם שם ה) 28.

• גובהו מאה אמה: היסוד שנקרא אוטם (ראה ערכו) שש אמות גובהו, רום כותלי ההיכל מבפנים ארבעים אמה (ראה ערך היכל), התקרות שעל גבו (ראה ערך הני"ל) חמש, עלייה על גבי ההיכל ארבעים אמה, תקרות העלייה (ראה ערך הני"ל) חמש, ועל התקרה עוד ארבע אמות (מידות שם ו; רמב"ם שם א), ונחלקו תנאים אם הם מעקה (רבי יהודה שם); או שלש אמות מעקב ואמה אחת גובה כליא עורב (ראה ערך היכל. חכמים שם). גובה הבית אינו מאה אמה לכל אורך ורוחב הבנין, אלא על האולם והקודש וקודש הקדשים, אבל במקום התאים מסביב לא היה גובהו כל כך (ראה ערך תאים), וכן היה גובהו בכל מאה האמה רק במקום המעקה, אבל שאר הגג היה משפּע ועולה (רש"י מועד קטן ט א ד"ה אמה כליא עורב; ר"ש מידות שם) עד לגובהו של מעקה (ר"ש שם).

גודל העזרה החצר, היא העזרה, ובתוכה הבית, היה ארכה מאה ושמונים ושבע אמות, על רוחב מאה ושלושים וחמש אמות (מידות ב ו; רמב"ם בית הבחירה ה ד).

26. ויש המפרש שמאחורי קודש הקדשים היו ארבעה כתלים, זה לפניו זה, וביניהם שלשה מקומות פנויים: מהכותל הראשון עד השני שש אמות, מהשני לשלישי שש אמות, ומהשלישי לרביעי חמש אמות, ומידות אלו של עובי הכתלים הן עם המקומות הפנויים שביניהם (ראה ערך תאים. רמב"ם שם ד). 27. ויש המפרש שששה כתלים היו לקודש, זה לפניו זה, מכל צד, וביניהם חמשה מקומות פנויים: מהפנימי לשני שש אמות, מהשני לשלישי שש,

כלל לקדש את הבית השני, שקדושה ראשונה לא בטלה עם החורבן, ולזכור בעלמא עשה הקידוש (רב הונא בגמ' שם טז א, ורש"י ד"ה רב הונא).

• ויש אומרים שאם לא נעשה הקידוש באף אחד מכל אלה הדברים הוא שמעכב, אבל אם נתקדש באחד מהם הרי זה קידוש, ולכן קידוש עזרא את הבית השני אף בלא מלך ואורים ותומים (רב נחמן שם).

קידוש הבנין של המשכן נתקדש במשיחה בשמן המשחה (שבועות טז ב), שנאמר: וַיְהִי כַּיּוֹם כִּלְאוֹת מִשְׁחַת לְהִקְדִּישׁ אֶת הַמִּשְׁכָּן וַיִּמָּשַׁח אֹתוֹ וַיִּקְדֹּשׁ אֹתוֹ (במדבר ٢ א), אבל בנין המקדש לא הוצרך למשיחה (גמ' שם), אלא נתחנך בעבודה (ראה ערך חינוך).

קדשה לשעתה או אף לעתיד לבוא נחלקו תנאים ואמוראים אם קדושת המקום של המקדש קדשה לשעתה, או אף לעתיד לבוא:

• רוב התנאים והאמוראים סוברים שקדשה אף לעתיד לבוא, ולעולם לא בטלה (משנה מגילה י א; משנה זבחים קיב ב; רבי יהושע בעדויות ח ו; רבי אליעזר שם, לפי רבינא במגילה י א; רבי יוחנן בזבחים סב א וקז ב; רב הונא בשבועות טז א), ולפיכך איסור ההקדשה בבמות הוא אף בחורבן המקדש (רבי יוחנן בזבחים קז ב), ומותר בזמן הזה להקריב קרבנות במקום המקדש (רבי יוחנן שם סב א), וטמאי-מת חייבים כרת אף בזמן הזה בהיכנסם אליו (יראים השלם רעז).

• ויש מהם הסוברים שקדשה לשעתה בלבד, ובטלה עם החורבן (רבי אליעזר בעדויות שם, לפי סתמא דגמ' במגילה שם; רבי יצחק במגילה שם; ריש לקיש בזבחים שם; רב נחמן בשבועות שם), ומותר בזמן הזה להקריב בבמות (ריש לקיש בזבחים שם; רבי יצחק במגילה שם), ולא ניתן להקריב קרבנות במקום המקדש עד שיבנה (כן משמע מהסתמא דגמ' שם), וטמאי-מת אינם חייבים בזמן הזה כרת בהיכנסם אליו (ראב"ד שם ו) ²⁹.

מספר לימודים נאמרו לדעה הראשונה:

• נאמר בקדושת ערי-חומה: אֲשֶׁר לוֹ חֻמָּה (ויקרא כה ל) – הכתיב "לא" והקרי "לו" (תוספות ערכין לב א ד"ה אשר), ודרשו: אף על פי שאין לו עכשיו, והיה לו קודם לכן (מגילה י ב), ומכיון שקדושת הבית אף היא תלויה במחיצות, אף קדושה זו לא בטלה (תוספות יבמות שם, בשם ר"י, בתירוצו הראשון; ר"ש שביעית ו א, בסוף המשנה, בביאור הראשון).

• נאמר: פִּי לֹא כָּאֵתָם עַד עֲתָה אֶל הַמְּנוּחָה וְאֶל הַנִּחְלָה (דברים יב ט), ודרשו: "מנוחה" זו שילה, "נחלה" זו ירושלים (זבחים קט א), שאין לה הפסק כנחלה זו (תוספות יבמות שם, בשם ר"י, בתירוצו השני).

• נאמר: זֹאת מְנוּחָתִי עֲדִי עַד (תהלים קלב יד), ומלמד שקדושה עולמית היא (תוספות שם, בשם ר"י, בתירוצו השלישי; ר"ש שם, בביאור השני).

• נאמר: וַיִּשְׁמָוֵתִי אֶת מִקְדָּשִׁיכֶם (ויקרא כו לא), ודרשו: קדושתם אף כשהם שוממים (רמב"ם בית הבחירה ו טז).

וכתבו ראשונים טעם לדעה זו, לפי שקדושת המקדש היא מפני השכינה, והשכינה אינה בטלה משם (רמב"ם שם; סמ"ג עשין קסג), שנאמר: וַיֹּאמֶר ה' וְגו' הַקִּדְשָׁתִי אֶת הַבַּיִת הַזֶּה וְגו' לְשׁוֹם שְׁמִי שָׁם עַד עוֹלָם, וְהָיוּ עֵינֵי וְלִבִּי שָׁם כָּל הַיָּמִים (מלכים א ט ג. מדרש תהלים יא; סמ"ג שם).

• בין האולם ולמזבח מקודש ממנה, שאין בעלי מומים ופרועי-ראש נכנסים לשם (ראה ערך בין האולם ולמזבח. משנה שם ט; רמב"ם שם כ).

• ההיכל מקודש ממנו שאין נכנס לשם שלא רחוק ידים ורגלים (ראה ערך היכל. משנה שם; רמב"ם שם כא).

• בית קודש הקדשים מקודש ממנו שאין נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכפורים בשעת העבודה (ראה ערך קדש הקדשים. רמב"ם שם כב).

• האולם אינו נחשב לקדושה מיוחדת, שלסוברים שקדושת האולם שווה לקדושת ההיכל – הוא בכלל ההיכל, ולסוברים שהאולם קדושתו פחותה מההיכל – הרי הוא בכלל בין האולם ולמזבח (ראה ערך אולם).

קידוש העזרה קידוש העזרה, בין בתחילתו (כן משמע בבבלי שבועות יד ב – טו א וירושלמי שם ב ב וסנהדרין א ג) ובין כשמוסיפים לו (משנה שבועות יד א), צריך להיות במלך ונביא ואורים-ותומים וסנהדרין גדולה של שבעים ואחד, ושני לימודים בדבר:

• כך היה במשכן בימי משה, שהוא מלך ונביא, ואחיו כהן גדול, והיו אורים ותומים, ושבעים זקנים, ונאמר: כָּל אֲשֶׁר אָנִי מֵרָאָה אוֹתָךְ אֶת תִּבְנִית הַמִּשְׁכָּן וְאֶת תִּבְנִית כָּל פְּלִי וְכֵן תַּעֲשֵׂוּ (שמות כה ט), ודרשו: וכן תעשו, לדורות (רב הונא בר חייא בשם רב בירושלמי סנהדרין שם; בבלי שם, ורש"י שם א ד"ה וכן תעשו).

• כך היה בבית ראשון: וַיַּעַל דָּוִד כִּדְבַר גָּד (שמואל ב כד יט) הרי מלך ונביא; וַיִּחַל שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת בֵּית ה' וְגו' אֲשֶׁר נִרְאָה לְדָוִד אָבִיהוּ (דברי הימים ב ג א) – "אשר נראה" זה אורים ותומים, "לדוד אביו" זה סנהדרין, כמו שנאמר: שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך (דברים לב ז. רבי יהודה בירושלמי שם; רב בירושלמי שבועות שם).

קידוש בשיירי מנחה כמו-כן מקדשים אותו בשיירי המנחה (שבועות טו א), שכשם שמצינו בקידוש ירושלים, שמקדשים אותה בתורה, שהיא דבר הנאכל בה, כדין קדשים-קלים הנאכלים בכל העיר, וכשיוצא ממנה נפסל, כך עזרה מקדשים אותה בדבר הנאכל בה, היינו חלות של שיירי מנחה הנאכלות לכהנים, וכשיוצא ממנה נפסל (גמ' שם, ורש"י ד"ה בשיירי מנחה), ונחלקו ראשונים בדבר:

• רוב הראשונים סוברים שאין מקדשים בשיירי המנחה אלא כשמוסיפים על העזרה (רש"י שם; רמב"ם בית הבחירה ו יג; תוספות שם ד"ה אין, בתירוצו השני), מפני שבבנין העזרה מתחילתו נפסלת המנחה כל זמן שלא נתקדשה העזרה, וכיון שאי אפשר בקידוש של שיירי מנחה – אין בזה צורך (תוספות שם, בתירוצו השני).

• ויש מהראשונים שסובר שמקדשים בשיירי המנחה אף בתחילת קדושת העזרה, שקדושת העזרה וקדושת המנחה באים כאחת (תוספות שם, בתירוצו הראשון).

כשלא נעשה הקידוש כל שלא נעשה הקידוש בכל אלה, אין הנכנס לשם בטומאה חייב (משנה שבועות יד ב), שאינו קידוש גמור (רמב"ם שם יד), ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שכל הדברים כולם מעכבים בקידוש, ואף על פי שבימי עזרא לא היה מלך ולא היו אורים ותומים, עזרא לא הוצרך

²⁹ מחלוקת זו אינה תלויה במחלוקת האם קדושה ראשונה של ארץ ישראל קדשה לשעתה, או אף לעתיד לבוא (ראה ערך קדושת ארץ ישראל), שאפילו הסוברים שקדושה ראשונה בטלה, ייתכן שמחמת הלימודים המיוחדים

שנאמרו בקדושת המקדש, או הטעם המיוחד של קדושת השכינה, יסברו שקדושת המקדש לא בטלה (רמב"ם בית הבחירה ו טז; תוספות יבמות פב ב ד"ה ירושה, בשם ר"י, וזבחים סא א ד"ה ס ב) מאי, ושבועות טז א ד"ה

אף להלכה נחלקו ראשונים:

(ראה ערך טמא), הרי אינו בכלל מקדש, ואין מוראו אלא מדרבנן (מאירי יבמות ג ב, ו א).

ומהאחרונים יש שכתב שמורא מקדש מן התורה בדרך כלל בכל מקום, אלא שהכתוב מסר לחכמים להגדיר מה נקרא מורא, והם חילקו לפי קדושת המקומות ואמרו שבהר הבית מוראו בכך, ובעזרה מוראה בכך (מנחת חינוך רנד ו).

גור המורא מוראו בהר הבית, שלא יכנס אליו במקלו ובתרמילו **בהר הבית** ובמנעלו ובפונדתו – חגורה חלולה שנותנים בה מעות (רש"י ברכות נד א ד"ה בפונדתו) החגורה עליו מבחוץ (תוספתא ברכות (ליברמן) ו יט; ברייתא בירושלמי ברכות ט ה) – ובאבק שעל רגליו, ולא יעשנו קפנדריא (תורת כהנים שם; משנה ברכות שם; רמב"ם בית הבחירה שם), לקצר את דרך הילוכו על ידי שיכנס בפתח זה של הר הבית, ויצא בפתח אחר (גמ' שם סב ב; רמב"ם שם). ועל שני כתובים נסמכו באזהרות הללו:

• נאמר: שְׁמֹר רִגְלְךָ פְּאֶשֶׁר תִּלְךָ אֶל בֵּית הָאֱלֹהִים (קהלת ד יז). תנא קמא בתוספתא שם ובברייתא ירושלמי שם).

• נאמר לגבי בשר ודם: פִּי אֵין לָבוֹא אֶל שַׁעַר הַמִּלֵּךְ בְּלָבוֹשׁ שֶׁק (אסתר ד ב. רבי יוסי בר יהודה שם ושם), אם לפני ליחה סרוחה כן, על אחת כמה וכמה לפני שער המקום (ירושלמי שם).

וקל וחומר שאסור לרוק בהר הבית (תורת כהנים שם; משנה שם; רמב"ם שם), ואם נזדמן לו רוק מבליעו בכסותו (רמב"ם שם), ושלשה ביאורים לקל וחומר:

• מה מנעל שאין בו דרך בזיון אמרה תורה: שֵׁל נֶעְלִיךְ מֵעַל רִגְלֶיךָ (שמות ג ח), ריקקה שהיא דרך בזיון לא כל שכן (תנא קמא בברייתא ברכות סב ב).

• מה מנעל שאין בו דרך בזיון נאסר בהר הבית (ראה לעיל), ריקקה שהיא דרך בזיון לא כל שכן (ירושלמי שם).

• נאמר לגבי בשר ודם: פִּי אֵין לָבוֹא אֶל שַׁעַר הַמִּלֵּךְ בְּלָבוֹשׁ שֶׁק (אסתר ד ב), ומה שק שאינו מאוס ולפני בשר ודם כן, ריקקה שהיא מאוסה ולפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא לא כל שכן (רבי יוסי בר יהודה בברייתא בבלי שם).

ולא יכנס אדם להר הבית אלא לדבר מצוה (רמב"ם שם ב).

צורת הכניסה וכל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין, **להר הבית** ומקיפים ויוצאים דרך שמאל (מידות ב ב; רמב"ם שם א), שכשנכנס דרך שער מהשערים אינו פונה לצד שמאל אלא לצד ימין (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם), ואפילו אם אותו המקום שהוא צריך לילך לשם אם הוא פונה לשמאלו יהיה קרוב אליו, אינו רשאי לפנות לשמאלו, אלא יפנה דרך ימין, ויקיף עד שיגיע לאותו מקום, ויוצא דרך שמאל, שכל פינות שאתה פונה בעזרה ובהר הבית לא יהיו אלא דרך ימין (ראה ערך כל פנות שאתה פונה לא יהיו אלא דרך ימין. פירוש הרא"ש שם).

מי שאירעו אבלות או נידוי – מקיף על השמאל, לפיכך היו שואלים אותו: מה לך מקיף לשמאל, והוא משיב: שאני אבל, והם אומרים: השוכן בבית הזה ינחמך (מידות שם; רמב"ם שם), או

• רוב הראשונים פסקו שקדושת המקדש קיימת, ולא בטלה עם החורבן (רמב"ם בית הבחירה ו יד, טז; תוספות יבמות פב ב ד"ה ירושה, בשם ר"י; חינוך קפד ושסב ושסג; יראים השלם סי' רעז; ריטב"א מגילה שם, ושבועות שם. וכן דעת שאר הראשונים לעיל הסוברים שאף אם קדושת הארץ בטלה קדושת המקדש לא בטלה). וכתבו ראשונים שבשנת י"ז לאלף הששי אמר ר' יחיאל מפריש לעלות לירושלים ושיקריב קרבנות צבור שדוחים את הטומאה, לפי שקדושת מקדש לעולם עומדת (כפתור ופרח ו הוצאת לונץ עמ' פא)³⁰. וכן פסקו האחרונים שקדושת המקדש לא בטלה (מג"א תקסא סק"ב, והביאוהו באר היטב ומשנה ברורה שם; שו"ת בנין ציון ב; שו"ת משפט כהן צו ועוד).

• ויש מהראשונים שפסקו שקדושת המקדש בטלה, והנכנס בזמן הזה למקדש אינו חייב כרת, לפי שעזרא ידע שהמקדש וירושלים עתידים להתקדש לעתיד לבוא בקידוש אחר עולמי בכבוד ה', ולפיכך לא קדשה אלא לשעתה (ראב"ד בהשגות שם). ויש שפירשו בדעתם שאף הם מודים שאיסור תורה יש גם עכשיו להיכנס לשם בטומאה, ולא מיעטו אלא מכתת (שו"ת משפט כהן שם, ועיי"ש ובשו"ת בנין ציון ב, שהראב"ד מסתפק בזה)³¹.

וכל זה בנוגע לקדושת המקום של המקדש, אבל קדושת הבנין נתחללה מיד עם כניסת העכו"ם לתוכו, שנאמר: וְכָאֵן כָּהֵן פְּרִי־צִים וְחֻלְלֹהָ [יחזקאל ז כב. עבודה זרה נב ב]³².

מורא

מצות עשה מצות עשה לירא במקדש (הרמב"ם בבית הבחירה ז א, וספר המצוות מצות עשה כא; סמ"ג עשין קסד; חינוך רנד) מהקדוש ברוך הוא, שפקד על יראה זו (תורת כהנים קדושים פרק ז ז; יבמות ו א; רמב"ם וסמ"ג וחינוך שם), שנאמר: וּמִקְדָּשִׁי תִירָאוּ (ויקרא יט ט), ונמנית מצוה זו במנין המצוות (רמב"ם וסמ"ג וחינוך שם).

ומצוה זו שייכת אף כשבית המקדש חרב בעוונתנו, שנאמר שם: אֶת שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ וּמִקְדָּשִׁי תִירָאוּ (שם) – מה שמירה האמורה בשבת לעולם, אף מורא האמור במקדש לעולם (תורת כהנים שם ח; גמ' שם; רמב"ם בית הבחירה ז ז).

ונחלקו אחרונים בדבר:

• יש אומרים שאין החיוב מן התורה לירא אף בחורבנו אלא לסוברים שקדושה ראשונה של המקדש קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא (ראה לעיל), אבל לסוברים שלא קידשה לעתיד לבוא – אין מורא מקדש בחורבנו אלא מדרבנן (טורי אבן מגילה כח ב).

• ויש שמצדדים לומר שלדברי הכל מורא מקדש מן התורה לעולם, כיון שעל כל פנים נתקדש המקום, ואין אחרי ירושלים היתר במות (ערוך נר יבמות שם; מנחת חינוך רנד טו).

בהר הבית מורא מקדש נוהג אף בהר-הבית (תורת כהנים קדושים פרק ז ט; יבמות ו א; רמב"ם בית הבחירה ז ב).

ויש מהראשונים שכתב שמן התורה אין מצות מורא אלא מן העזרה ולפנים, אבל בהר הבית כיון שטמא שנכנס לשם אינו חייב

32. ועיי"ש במלחמות לרמב"ם שהבית יצא מקדושתו מגזרת הכתוב אף על פי שאין בו מעילה. 33. אבל חגורה עליו מבפנים אין בה איסור (שיטה מקובצת בבא מציעא כו א, בשם תוספות שאנץ, על פי הברייתא בירושלמי שם); ויש מהראשונים שפירש ש"פונדתו" הוא בגד שלובש על בשרו לקבל הזיעה, שאין

דכולי. 30. ועיי"ש על הקרבת קרבנות בזמן הזה: שו"ת שאילת יעבץ א פט; שו"ת חתם סופר יו"ד רלו; שו"ת מהרי"ץ חיות א ב, ושם ב יז; שו"ת בנין ציון ב; ועוד. 31. וראה בספר המפתח ברמב"ם מהדורת פרנקל בית הבחירה שם שציין למעלה מחמישים חיבורים שדנו במחלוקת הרמב"ם והראב"ד הנ"ל.

מייוחד הוא מן התורה: לא תַעֲשֶׂוּן אֶתִי (שמות כ כ) – לא תעשו כדמות שמי שבמקדש, בית תבנית היכל וכיוצא בו (תוספות שם ד"ה לא, השני, ויומא נד ב ד"ה כרובים, ועבודה זרה מג ב ד"ה לא, בשם ר"י; ר"ן עבודה זרה שם; כן משמע בטוש"ע שם).

ואינו אסור אלא במידת ארכו ורחבו ורומו שהיה במקדש (רש"י מנחות כח ב ד"ה תבנית; טוש"ע שם), אבל אם נשתנה במקצת – מותר (רש"י עבודה זרה מג א ד"ה בית; מאירי שם וראש השנה שם; ש"ך שם ס"ק לג).

ונסתפקו אחרונים כתבנית איזה מקדש אסור לעשות, אם כשל בית ראשון או כשל בית שני (מנחת חינוך שם ט; בית אפרים או"ח י, ומהם שמצדדים לומר שבכל זמן אסור לעשות כמקדש שבאותו זמן, ובזמן החורבן אין כלל איסור (מנחת חינוך שם); ומהם שנוטים לומר שלסוברים שבכלל מורא מקדש הוא, האיסור לעולם בין כשל בית ראשון ובין כשל בית שני, ולסוברים שהאיסור משום הלאו של לא תעשו אתי, האיסור מבית שני ואילך כשל בית שני, ואפילו בזמן הזה (בית אפרים שם)).

אין האיסור אלא בעשייה, ומי שאחרים עשו לו בית תבנית היכל, מותר להשהותו אצלו (רא"ש שם עבודה זרה ג ה; ר"ן שם מג ב, בשם המהר"ם מרוטנבורג; טור יו"ד קמא)³⁶, ונחלקו אחרונים אם יש איסור מדרבנן בהשהיית משום חשד (באור הגר"א שם ס"ק כא); או שאין איסור זה אלא בצורות עבודה זרה (מקור מים חיים שם ח).

• **שינה בין מזרח למערב:** אסור לאדם לישן בין מזרח למערב (ראה ערך תשמיש המטה. ברכות ה ב), ונחלקו ראשונים בדבר: יש אומרים שהאיסור הוא משום מורא במקדש, מפני שההיכל במערב (רמב"ם בית הבחירה ז ט), ולכן האיסור הוא גם כשהאדם ישן לבד (בית יוסף או"ח ג ו, לדעה זו; שו"ע או"ח ג ו, בשם ונכון להזהר); ויש אומרים שאין האיסור אלא משום כבוד השכינה, ואינו אלא כשישן עם אשתו (כן משמע ברש"י שם ד"ה צפון לדרום; תוספות שם ד"ה כל; שו"ע שם, בסתם).

שמירתו

חיוב השמירה מצות עשה על הכהנים והלוים – הזכרים (חינוך שפח) – לשמור את המקדש (הרמב"ם בבית הבחירה ח א-ב, ובספר המצוות מצות עשה כב; חינוך שם), שנאמר: וְהַחֲזִינִים לְפָנָי הַמִּשְׁכָּן קִדְמָה לְפָנָי אֶהְיֶה מוֹעֵד מִזְרְחָה מִשֶּׁה וְאַחֲרָי וּבְנֵי שְׁמֵרִים מִשְׁמֶרֶת הַמִּקְדָּשׁ (במדבר לח. תמיד כו א, לפי פירוש הרא"ש שם ד"ה מה"מ)³⁷ – ואף על פי שנאמר במשכן, הרי היא מצוה לדורות, במקדש (רמב"ן על התורה שם א ג), שמקדש נקרא משכן (פירוש הרא"ש שם, על פי עירובין ב א; פירוש הראב"ד שם, כח א בדפוס וילנא ד"ה כז ב) מנה"מ, על פי שבועות טז ב) – ונוהגת מצוה זו בזמן הבית בלבד (חינוך שם), ונמנית במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג עשין קסה; חינוך שם).

מלבד זה באה אזהרה שלא לבטל את השמירה, שנאמר: וּשְׁמֶרְתֶּם אֶת מִשְׁמֶרֶת הַקֹּדֶשׁ (במדבר יח ה), ולשון שמירה אזהרה היא (ראה ערך אזהרה. הרמב"ם בבית הבחירה שם ג, ובספר המצוות שם ולא תעשה סז,

שמשיב: שאני מנודה, והם אומרים: השוכן בבית הזה יתן בלבך ותשמע לדברי חבריך ויקרבוך (רבי יוסי שם; רמב"ם שם)³⁴.

גדר הטורא בעזרה כל הנכנס למקום שמותר לו להיכנס לעזרה (ראה ערך ביאת מקדש), יראה עצמו שהוא עומד לפני ה', שנאמר: וְהָיוּ עֵינָיו וְלִפְנֵי שָׁם כָּל הַיָּמִים (מלכים א ט ו), ויהלך באימה וביראה וברעדה, שנאמר: בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלַךְ בְּרָגֶשׁ (תהלים נה טו), ובנחת (רמב"ם בית הבחירה ז ה).

וכל שהשלים עניינו ונסתלק לו אינו יוצא ואחוריו להיכל, אלא מהלך אחורנית מעט מעט, ומהלך בנחת על צדו עד שיצא מן העזרה (רמב"ם שם ד, על פי יומא ג א), שנאמר: וַיָּבֹא שְׁלֹמֹה לְבִמָּה אֲשֶׁר בְּגִבְעוֹן יְרוּשָׁלַם (דברי הימים ב א ג), וכי מה ענין גבעון אצל ירושלים, אלא מקיש יציאתו מגבעון לירושלים לביאתו מירושלים לגבעון, מה ביאתו מירושלים לגבעון פניו כלפי במה כדרך ביאתו, אף יציאתו מגבעון לירושלים פניו כלפי במה כדרך ביאתו (יומא ג א), שלא ליתן אחוריו לקודש (ירושלמי שם ה ב).

ולכן אסור לכהנים לעמוד בעיגול בעזרה, אפילו לצורך פייס, שנמצא חלק מן הכהנים עומדים ואחוריהם אל ההיכל (תוספות יומא כה א ד"ה והא, בשם רבי יצחק בר ברונד).

וכן גנאי הוא לעמוד בלא מצנפת בעזרה (תוספות שם, בשם רבנו תם). ויש מהראשונים שסוברים שאף האיסור לישב בעזרה הוא בכלל מורא מקדש (ראה ערך אין ישיבה בעזרה).

טורא מחוץ לעזרה אף מחוץ למקדש והר הבית יש בו דינים של מורא מקדש (מאירי ברכות סא ב), אך אין חיובו אלא מדרבנן (קריית ספר למב"י בית הבחירה ז), ולכן אינו נוהג אלא בזמן שבית המקדש קיים (ברכות סא ב, ורש"י ד"ה ובזמן שהשכינה):

• **הקלת ראש:** לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים (משנה ברכות נד א; רמב"ם בית הבחירה ז ה), שלא ינהג שם קלות ראש (רש"י שם ד"ה לא יקל ראש), כגון לגלח ראש וזקן, להטיל מי רגלים, לעמוד שם ערום וכיוצא בדבר, וכל שכן לפנות שם (מאירי שם; תוספות הרא"ש שם), ולא ירבה שם בשחוק ובדברי שעשועים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

ודוקא מן הצופים ולפנים, שרק שם יכולים לראות את הר הבית (ברכות סא ב, ורש"י ד"ה מן הצופים), ודוקא אם רואה את הר הבית, פרט למקום נמוך (גמ' שם, ורש"י ד"ה וברואה), וכשגדר מפסיקה בינו לבין הר הבית (גמ' שם, ורש"י ד"ה ובשאיין גדר)³⁵.

• **עשיית צרכים:** אסור לעשות צרכיו כלפי המקדש (ראה ערך בית הכסא).

• **עשייה כתבנית בית המקדש:** אסור לאדם שיעשה בית תבנית היכל, אכסדרה תבנית אולם וחצר כנגד העזרה (רמב"ם בית הבחירה ז י, על פי ראש השנה כד א; חינוך רנד; טוש"ע יו"ד קמא ח), ובכלל מורא מקדש הוא (כן משמע ברמב"ם; חינוך שם); ויש סוברים שאיסור

(ר"ן שם, בשם הרשב"א). ³⁷ עוד מספר פעמים נכפל ציווי זה בתורה: וְשָׁמְרוּ הַלְוִיִּם אֶת מִשְׁמֶרֶת מִשְׁכַּן הָעֵדוּת (במדבר א ג. רמב"ן שם); וְשָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת אֶהְיֶה מוֹעֵד (במדבר יח ד. ספר המצוות מצות עשה כב, ולא תעשה סז, בשם המכילתא); וְשָׁמְרְתֶם אֶת מִשְׁמֶרֶת הַקֹּדֶשׁ (שם ה. ספרי זוטא במדבר שם ד; ילקוט שמעוני קרח תשנב, בסוף הרמז); וְאַתָּה וּבְנֵיךָ אֶתְּךָ לְפָנָי אֶהְיֶה הָעֵדֻת (שם ב). כלומר: אתם תהיו שומרים לו (הרמב"ם בבית הבחירה ח ב, ובספר המצוות מצות עשה כב).

דרך ללבושו בלא בגד עליון (פירוש המשניות לרמב"ם שם). ³⁴ ויש מהתנאים שסובר שאומרים לו: השוכן בבית הזה יתן בלבם ויקרבוך (רבי מאיר שם). ³⁵ ויש מהראשונים שמבאר ששני איסורים הם: איסור קלות ראש כנגד שער המזרח, ואיסור קלות ראש מן הצופים ולפנים – קלות ראש כנגד שער המזרח אסורה אף בזמן החורבן, וקלות ראש מן הצופים ולפנים מותרת בזמן הזה (רמב"ם שם ז-ח). ³⁶ ויש מהראשונים הסובר שיש איסור אף על השהייה, שכיון שבית ואכסדרה וכיוצא עשויים לתשמיש, דרך תשמישם אסרה תורה

בשם המכילתא, ונמנית כלאו במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה סז; חינוך שצא)³⁸, ואין לוקים עליו, לפי שהוא לאו-שאיין-בו-מעשה (מנחת חינוך שם א).

טעם השמירה שמירה זו היא לא משום פחד מאויבים או מליסטים (רמב"ם שם א), ולא משום מלחמה או חשש התגרות של כהנים זה בזה (מאירי תמיד א א), ואף לא משום חשש גניבה, שאין-עניות-במקום-עשירות (ראה ערכו), ואם יגנובו כלי המקדש יקנו אחרים (המפרש לתמיד כה ב ד"ה בשלשה; פירוש הרא"ש שם ד"ה בשלשה), ואין השמירה אלא כבוד למקדש, וגדולה היא למקדש שיהיו לו שומרים, שאינו דומה פלטרין שיש עליו שומרים, לפלטרין שאין עליו שומרים (ספרי זוטא במדבר יח ד; ילקוט שמעוני קרח תשנב, בסוף הרמז; רמב"ם שם), וכבוד המקדש הוא שלא יסיחו דעתם ממנו, כמו שמצוה יהודיע: וְשָׁמְרֶתֶם אֶת מִשְׁמֶרֶת הַבַּיִת מִסָּח (מלכים ב יא ו. פירוש הרא"ש תמיד כה ב), והשומרים כולם כשומרי ראש המלך (רמב"ן במדבר א נג).

ואף על פי שבמשכן מפורש בתורה שהשמירה היא שלא יכנס זר לתוכו, שנאמר: וְשָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת אֹהֶל מוֹעֵד וגו'. וְזֶר לֹא יִקְרַב אֲלֵיכֶם (במדבר יח ז), במקדש שהשערים סגורים לא היו צריכים לשמירה זו, ועוד שאף במשכן משום שמירה מפני כניסת זר בלבד היה די אדם אחד, והמצוה הרי היא על הכהנים והלויים (כן משמע בבאור הגר"א תמיד א א).

זמן השמירה בזמן השמירה נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שהשמירה היא בלילה בלבד, ומצותה כל הלילה (רמב"ם שם ב; ר"ש מידות א א; ברטנורא שם; תוספות עירובין כג א ד"ה שהוא, ויומא י ב ד"ה רבנן, השני; רמב"ן במדבר א נג).
- ויש אומרים שהשמירה היא תמיד, בין ביום ובין בלילה (רש"י דברי הימים ב כג ח; המפרש תמיד כה ב ד"ה היו עליות; פירוש הרא"ש שם ד"ה בשלשה), שלא יסיחו דעתם מהמקדש לעולם (פירוש הרא"ש שם), וכעין שכתוב: עַל חוֹמֹתָיִךְ יְרוּשָׁלַם הַפְקַדְתִּי שְׁמֵרִים כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה (ישעיהו סב ו. פירוש הראב"ד שם כח א בדפוס וילנא ד"ה (כז ב) מנה"מ, בסוף הדיבור, בשם הר"ר שמואל החסיד)³⁹.

מצות השמירה מצות השמירה היא לשמור וללכת סביב המקדש תמיד (ספר המצוות מצות עשה כב; חינוך שפח; רמב"ן שם), ושמירה זו נעשית בעמידה, אבל כשמתעייפים השומרים רשאים לשבת (תמיד כז א).

בשעת שמירתם אינם יכולים לישון (משנה מידות א ב; פסקי תוספות תמיד א), ואיש הר הבית (ראה ערכו) היה ממונה לחזר על כל המשמרות, ולהעניש את מי שישן על משמרתו, אבל היה להם זמן קבוע ומקומות קבועים לישון, והיו מתחלפים ביניהם, כשמשמר אחד ישן משמר שני נעור ושומר (פסקי תוספות שם)⁴⁰.

38. ויש מהראשונים שלא נמנו בכלל הלאוין (הסמ"ג). 39. ויש מי שכתב שיש מקומות שהיו שומרים ביום בלבד, ויש מקומות שהיו שומרים בין ביום ובין בלילה, והסתפק מהם המקומות הללו (פירוש הראב"ד שם). 40. יש מהראשונים שהסתפק האם יש צורך שפני השומרים יהיו למזרח (פירוש הרא"ש תמיד כז א ד"ה לנגבה). 41. ומהאחרונים יש אומרים שהתירו לפחותים מעשרים שנה, אך בתנאי שהביאו שתי שערות (משנה למלך בית הבחירה ח ה; באר שבע תמיד כז א ד"ה התם; תפארת ישראל תמיד א א). 42. או לפי שנאמר שם: מִשְׁחָה וְאַהֲרֹן וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר ג לח) - מה משה במקום אחד לבד, שהרי נאמר שם: וְהַחֲנִינִים לְפָנֵי הַמִּשְׁכָּן קָדְמָה לְפָנֵי אֹהֶל מוֹעֵד מִזְרָחָה מִשְׁחָה וְאַהֲרֹן וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִשְׁמֶרֶת הַמִּקְדָּשׁ (שם) - החונים לחוד ושומרים לחוד, ומשמעותו: והחונים וגו', משה, אבל אהרן ובניו שומרים וגו', שאם היו כולם

אם נחשבת עבודה נחלקו ראשונים אם שמירה זו נחשבת עבודה מעבודות המקדש, ולפיכך הכהנים צריכים לעשותה בבגדי כהונה, וטמא-מת ופחותים מעשרים שנה פסולים בה (אבני נזר י"ד תמט ו-י, בדעת הרמב"ם בית הבחירה ח ו, ותוספות מנחות מא א ד"ה (מ ב) תכלת); או שאינה נחשבת עבודה (אבני נזר שם יא, בדעת המפרש לתמיד כז א ד"ה אמרי התם, ופירוש הרא"ש שם ד"ה דלא), ולכן כשרה בפחותים מעשרים שנה, ואף אם לא הביאו שתי שערות (המפרש והרא"ש שם)⁴¹.

מספר מקומות השמירה ומיקומם בשלשה מקומות הכהנים שומרים במקדש (תמיד כה ב; מידות א א), שנאמר: שְׁמֵרִים מִשְׁמֶרֶת הַמִּקְדָּשׁ לְמִשְׁמֶרֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר ג לח), ושלשה משמרות נזכרו בו (רב אשי בתמיד כז א)⁴².

והלויים בעשרים ואחד מקומות (מידות שם), שנאמר במשמרות הלויים שחלק דוד: לְמִזְרַח הַלְוִיִּם שְׁשָׁה, לְצַפּוֹנָה לְיוֹם אַרְבָּעָה, לְנֶגְבָה לְיוֹם אַרְבָּעָה, וְלְאַסְפִּים שְׁנַיִם שְׁנַיִם, לְפָרָבָר לְמַעְרָב, אַרְבָּעָה לְמִסְלָה שְׁנַיִם לְפָרָבָר (דברי הימים א כז יז-יח), הרי עשרים וארבעה יחד עם השלשה של הכהנים (אי בעית אימא בתמיד כז א)⁴³.

מקומות השמירה היו לפי הצורך ולפי ענין השמירה, ואין מקומות השמירה של המשכן דומים למקומות השמירה של בית ראשון (פירוש הראב"ד לתמיד כח א בדפוס וילנא ד"ה אמר), ולא של בית ראשון לאלה שבבית שני (פירוש הראב"ד שם כט ב בדפוס וילנא ד"ה בפתרונם).

שמירת הלויים אין הלויים שומרים במקום משמר הכהנים, אלא במקום בלבד (ספרי זוטא במדבר יח ג; ילקוט שמעוני קרח תשנב, בסוף הרמז; רבינו גרשום תמיד כה ב ד"ה ובית המוקד; המפרש שם ד"ה היו עליות; פירוש הרא"ש שם כז א ד"ה והלויים, בשם רבנו תם; רמב"ם בית הבחירה ח ז)⁴⁴; ומכל מקום יש ראשונים הסוברים שאף במקום שמירת הכהנים היו שומרים הלויים מבחוץ (סמ"ג עשין קסה; פסקי תוספות מידות א; ר"ש מידות א א), לא משום שמירה, אלא לשם ליווי ושירות לכהנים, שנאמר: וְיָלְלוּ עֲלֶיךָ וְיִשְׁתַּחֲוּּ (במדבר יח ב. משנה למלך שם, לדעה זו).

ונחלקו אחרונים במקור חיוב שמירת הלויים בכל המקומות:

- יש אומרים שמן התורה די בלוי אחד שישמור, שהרי לא הוזכר בתורה אלא משה בלבד, ודוד הוא שתקן המקומות הנוספים (משנה למלך בית הבחירה ח ד).
- ויש אומרים שכל העשרים ואחד מקומות הם חיוב מן התורה, והיתה מסורה בידיהם בעל פה, עד שבאו הנביאים והסמיכוהו בכתוב (מנחת חינוך שפח א).
- אין הכהנים והלויים שומרים כאחד, אלא הלויים טפלים לכהנים, שנאמר: וְגַם אֶת אֲחִיךָ מִטָּה לְוִי וגו' הִקְרַב אֲתָךְ וגו' וְנָלוּ עֲלֶיךָ

יחד לא היה כתוב בראש הפסוק "והחונים" אלא: לפני המשכן וגו', וכשם שמשם במקום אחד לבד, כן אהרן ושני בניו כל אחד במקום מיוחד, או לפי שנאמר שם: שומרים משמרת הקדש למשמרת בני ישראל, הרי שלש שמירות נאמרו כאן (סתמא דגמ' שם). 43. או ש"שנים שנים" שנאמרו באספסוף הם לא פעמיים שנים, אלא כפל לשון בשביל סוף פסוק, ולפרבר האחרון היה רק שומר אחד, והשני בא לצוות ולהתלוות אליו בלבד, הרי עשרים ואחד (אבני נזר שם). 44. ויש מהראשונים האומרים שהלויים לבדם לא שמרו אלא בשמונה עשר מקומות, ובשלשה מקומות שמרו יחד עם הכהנים, ובין כולם לא שמרו אלא בעשרים ואחד מקומות (פסקי תוספות מידות א; רא"ש תמיד שם), וכשחשבו עשרים וארבעה (ראה לעיל) הרי זה מפני שאותם השלשה שמרו הכהנים והלויים יחד נחשבו לכהנים לחוד וללויים לחוד (רא"ש שם ב ד"ה

בתפילות וברכות

בתפילות שבמקדש יש שינויים מתפילות שבחוץ למקדש בנוגע להזכרת השם, לחתימת הברכות ולעניית אמן⁴⁸:

הזכרת השם המפורש בברכת כהנים שבמקדש היו אומרים את השם המפורש ככתבו, ביו"ד ה"א, ולא בכינויו, באל"ף דל"ת (סוטה לח א; רמב"ם נשיאת כפים יד ו), ושני טעמים לדבר:

• נאמר: וְשָׁמוּ אֶת שְׁמִי (במדבר ו כז), שמי המיוחד, ואינו אלא במקדש, שנאמר כאן: ושמו את שמי, ונאמר להלן: כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר וגו' לְשׁוֹם אֶת שְׁמוֹ שָׁם (דברים יב ה) – מה להלן בית הבחירה, אף כאן בית הבחירה (תנא קמא בברייתא שם).

• נאמר: כָּל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְכִּיר אֶת שְׁמִי אָבוֹא אֵלָיְךָ וּבִרְכָתֶיךָ (שמות כ כד), והוא מקרא מסורס, שהרי לא בכל מקום מותר להזכיר השם ככתבו, ולא בכל מקום שכינה באה ושורה, אלא כך פירושו: בכל מקום אשר אבוא אליך וברכתך, דהיינו בבית הבחירה – מקום גילוי השכינה (תוספות שם ד"ה הרי) – אזכיר את שמי (רבי יאשיה בברייתא שם, ורש"י ד"ה בכל המקום).

אף בשאר ברכות מותרים להזכיר במקדש השם ככתבו (כן משמע ביומא סט ב).

משמת שמעון הצדיק, שלא זכו עוד לגילוי שכינה, נמנעו הכהנים לברך בשם המפורש (גמ' שם לט ב).

חתימת הברכה כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים במקום "ברוך אתה ה' גואל ישראל": "ברוך ה' אלהים אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך אתה ה' גואל ישראל" (תענית טז ב; רמב"ם תעניות ד טו), וכן בכל הברכות (כן משמע בגמ' שם; רש"י שם ד"ה אבל במקדש; רש"י ברכות נד א ד"ה כל חותמי), שנאמר בתפילת עזרא בבית שני: קוֹמוּ בְּרַחוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם מִן הָעוֹלָם עַד הָעוֹלָם (נחמיה ט ה). רש"י תענית שם ד"ה מניין⁴⁹.

בתחילה – במקדש ראשון (רש"י ברכות נד א ד"ה כל חותמי; כן משמע ברש"י יומא סט ב ד"ה ויברך) – היו אומרים: "מן העולם", משקלקלו המינים – בימי עזרא (רש"י שם ושם) – ואמרו שאין עולם אלא אחד, התקינו שיהיו אומרים: "מן העולם ועד העולם" (משנה ברכות נד א), להודיע שהעולם הזה לפני העולם הבא – אינו אלא (רש"י שם סג א ד"ה ויברכו) – כפרוזדור בפני טרקלין (תוספתא ברכות (ליברמן) ו כא; רש"י שם, בשמו), וביאור המילים: הנהיגו ברכתו בעולם הזה כדי להיות רגילים לעולם הבא שכולו ארוך (רש"י שם).

עניית אמן אין עונים אמן במקדש, לא על הברכות (ברכות סג א), ולא על ברכת כהנים (סוטה מ ב), אלא: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (תענית טז ב), שנאמר: קוֹמוּ בְּרַחוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם מִן הָעוֹלָם עַד הָעוֹלָם וּבִרְכּוּ שָׁם כְּבוֹדָךְ (נחמיה ט ה), היינו שהשומעים יאמרו: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (ברכות שם, ורש"י ד"ה ויברכו; תענית שם, ורש"י ד"ה ויברכו), ומנין שעונים זאת על כל ברכה וברכה, שנאמר שם: וּמְרוֹמָם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה (שם). תוספתא שם כב; סוטה מ ב⁵⁰.

אחר ברכת כהנים, נחלקו ראשונים:

(במדבר יח ב, ד) – לשון ליווי, ולאחר מכן כתוב – וְשָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת אֱהָל מוֹעֵד (שם ד. ספרי קרח קטז)⁴⁵, הכהנים מבפנים – שנאמר: וְאֵתָּה וּבְנֶיךָ אֶתָּה לְפָנַי אֱהָל הָעֵדֻת (שם ב ספרי שם) – והלויים מבחוץ, הכהנים מלמעלה, במקום גבוה, והלויים מלמטה (ספרי שם; תמיד כו ב).

כתבו ראשונים ששמירת הכהנים מבפנים היא במקום הקדוש בקדושת העזרה (רבנו הלל לספרי שם; פירוש הראב"ד לתמיד כה ב ד"ה בית המוקד)⁴⁶.

מספר השומרים במספר השומרים נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבכל מקום מהמקומות שמרה עדה (רמב"ם בית הבחירה ח ד), דהיינו עשרה שומרים (ערוך השלחן העתיד קדשים טו ח).

• ויש אומרים שבכל מקום שמר שומר אחד, אלא שבמקומות שלא היה שומר אחד רואה את מקום שמירת חברו, שמרו שניים בכל מקום (תמיד כז א, לפי המפרש שם ד"ה אכתי ופירוש הרא"ש שם ד"ה היאך).

שינה כגדי כהונה הכהנים השומרים – שהתחלפו בשעת שמירתם (תפארת ישראל תמיד א א) – לא היו ישנים בבגדי כהונה (תמיד שם; רמב"ם בית הבחירה ח ו), שמא יפחיו, וגנאי הוא לבגדי קודש (רש"י יומא סח ב ד"ה שינה; המפרש תמיד כז א ד"ה שינה), אלא פושטים אותם, ומניחים כנגד ראשיהם (משנה תמיד כה ב, לפי הגמ' שם כז א; רמב"ם שם), ולובשים בגדי עצמם, וישנים על הארץ (רמב"ם שם, על פי משנה תמיד שם), כדרך כל שומרי חצרות המלכים שלא ישנו על המיטות (רמב"ם שם).

אירע קרי לאחד מהם, יוצא והולך לו במסבה שתחת הבירה לבית הטבילה (ראה ערך בית הטבילה).

שמירה בזמן הזה אחד מהראשונים כתב שמצות שמירה נוהגת בזמן הבית (החינוך שפח)⁴⁷.

מהאחרונים דנו לומר שיש חיוב שמירה גם בזמן הזה, לשיטת הסוברים שקדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא, וכדי למנוע כניסת מי שאסור לו להיכנס למקום הקודש (משכנות לאביר יעקב ב א א ב; שו"ת אבני נזר י"ד תמט). אלא שאם השמירה היא עבודה (ראה לעיל), בזמן הזה אסור לכהנים לשמור, שכן הם טמאי מתים ופסולים לעבודה (אבני נזר שם; אמבואה דספרי פרשת קרח עמ' 4-373), וגם מפני שאין לנו בגדי כהונה בהיעדר תכלת, ושמירה – אם היא עבודה – צריכה להיות בבגדי כהונה (אמבואה דספרי שם), וביחס ללויים אין אנו יודעים מי מהמשוררים ומי מהשוערים, ואסור להם להחליף את תפקידיהם (אבני נזר שם), או שהלויים טפלים לכהנים בשמירה, ואם אין הכהנים יכולים לשמור – גם הלויים אינם יכולים לשמור (אמבואה דספרי שם). ועוד יש שכתבו שאין בכוחנו למנוע כניסת האומות למקום הקודש (מעשי למלך סוף הלכות בית הבחירה (קפה א)).

מכל מקום ראוי להעמיד אנשים בקרבת שערי הכניסה להר הבית שיודיעו לרבים חומר איסור הכניסה למקום הקדוש ויפרישום מאיסור (עולת תמיד (שפירא) דף רכג; ספר הר הקודש (שפירא) עמ' רב). העובדים והממונים בבית המקדש – ראה ערכים כהן גדול, כהן, סגן, לוי, אמרכל, גזבר, ממונה.

ראה ערך נשיאת כפים; על השינויים שהיו במקדש בתקיעת שופר בראש השנה ובתעניות, ראה ערך תקיעת שופר, וערך חצוצרות, וערך תענית צבור. ⁴⁹ ויש שתנו טעם לדבר, לפי שאין עונים אמן במקדש (ראה להלן), והעונים האריכו בברכתם, ולכן בדין הוא שגם המברכים יאריכו (שיטה מקובצת ברכות סג א). ⁵⁰ ויש שכתב טעם לזה, לפי שהמברך האריך בחתימת הברכה, הוצרכו גם

תלתא. ⁴⁵ או לפי שנאמר: וְלָלוּ עֲלֶיךָ וְיִשְׁרְתוּךָ (שם ב. תמיד כו ב). ⁴⁶ ומהאחרונים יש שכתב שמבפנים היינו בחדרים, דרך כבוד, אבל לא במקום שנתקדש בקדושת העזרה (מנחת חינוך שפח ח). ⁴⁷ וראה דעת הרב יהושע יושע מקוטנא, הובאו דבריו בשו"ת משכנות לאביר יעקב ב א. ⁴⁸ על השינויים שהיו במקדש בנוגע לצורת אמירת ברכת כהנים, מלבד המנוי להלן,

• קוראים בזמן הזה בשבת שלפני ראש חדש אדר, אם חל בחול, או בשבת ראש חדש אדר, אם חל בשבת, פרשת שקלים, זכר למקדש, שבזמן הבית שמשה קריאת פרשה זו הודעה שיביאו ישראל שקליהם (ראה ערך ארבע פרשיות. חינוך קה).

• מצות אכילת מרור בליל ראשון של פסח בזמן הזה אינה מן התורה, אלא מדברי סופרים (ראה ערך אכילת מרור. פסחים קכ א) זכר למקדש (שלחן ערוך הרב או"ח תעה טו).

• אף כריכת המצה והמרור יחד בליל זה, היא לחוש למנהגו של הלל בזמן שבית המקדש היה קיים (ראה ערך הנ"ל. פסחים קטו א).

• האפיקומן הנאכל בסוף הסדר, הוא זכר לקרבן הפסח, ונחלקו ראשונים בדבר: יש אומרים שהוא זכר למצה הנאכלת עם הפסח בכריכה (רש"י פסחים קיט ב ד"ה אין מפטירין; רשב"ם שם ד"ה אין מפטירין); ויש אומרים שהוא זכר לפסח הנאכל על השוכע (רא"ש שם י לד; טוש"ע או"ח תעה א).

• שני התבשילים - הזרוע והביצה (ראה ערך סדר של פסח) - המושמים בקערה בליל זה, הם זכר לפסח ולחגיגה שבזמן המקדש (פסחים קיד ב).

• לדעת רוב הראשונים ספירת העומר, בזמן הזה שאין עומר, אינה אלא מדרבנן, זכר למקדש (ראה ערך ספירת העומר).

מנהגים זכר כמו-כן נהגו ישראל מנהגים שונים זכר למקדש:

• נהגו בכל המקומות להניח בחג הסוכות תיבה באמצע בית הכנסת ומקיפים אותה בכל יום, כדרך שהיו מקיפים את המזבח (רמב"ם לולב ז כג), ובשביעי מקיפים שבע פעמים (ראה ערך הושענא רבה), זכר למקדש (טוש"ע או"ח תרס א).

• נהגו שהשמש של בית הכנסת מביא ערבה למכור לצורת חביטת הערבה (ראה לעיל), כמו שהיה המנהג בזמן שבית המקדש היה קיים (רמ"א או"ח תרסד ב, על פי הר"ן סוכה מג א).

• נהגו להדליק בחנוכה נרות בבית הכנסת בכותל דרום, זכר למקדש שהמנורה היתה בדרום (טוש"ע או"ח תרעא ז), ואף כיוון סידור הנרות מכיוון כנגד סידור המנורה במקדש (ראה ערך חנוכה).

מהרה יבנה המקדש

משום שינוי במקום שעם בנין המקדש לעתיד ישתנה דין ידוע **דין לחומרא** לחומרא, תיקנו חכמים להחמיר בו גם עכשיו, מפני שמהרה יבנה המקדש ויאמרו אשתקד היינו מקילים בדבר נקל בו גם עכשיו, ולא ידעו שאשתקד היה טעם אחר לדין. ולפיכך:

• ביצה שנולדה ביום ראשון של ראש השנה - אסורה להיאכל ביום שני (ביצה ה ב), ואמרו בין שאר הטעמים אף טעם זה שמהרה יבנה המקדש, ויקבלו עדות החודש רק עד המנחה, משום חשש קלקול הלויים בשיר של הקרבן (ראה ערך קדוש החודש), ושני ימים של ראש השנה יהיו אז קדושה אחת (ראה ערך ראש השנה), וביצה שנולדה בראשון מן הדין תהיה אסורה בשני, ויאמרו אשתקד אכלנו ביצה ביום שני, גם עכשיו נאכל, ולא ידעו שאשתקד היו שני הימים של ראש השנה שתי קדושות, שאין עושים אותם אלא מספק (ביצה ו ב).

• בזמן הזה יום הפנת העומר, היינו ט"ז ניסן, אסור כולו לאכול

• יש אומרים שענו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד מיד כששמעו את השם (תוספות שם ד"ה וכל).

• ויש אומרים שענו אחר השלמת הכהנים כל הברכה: ברוך ה' אלהים אלהי ישראל מן העולם ועד העולם (רמב"ם נשיאת כפים יד ט). מלבד זאת תקנו בתפילות ובברכות בכל מקום תחינות על בית המקדש:

כהן גדול ברכה מיוחדת על בית המקדש תיקנו לכהן גדול אחר **ושלח** שקורא בתורה ביום הכפורים (משנה יומא סח ב; רמב"ם עבודת יום הכפורים ג יא), ולמלך אחר שקורא בתורה בשעת הקהל (משנה סוטה מא א; רמב"ם חגיגה ג ז) שבין שאר הברכות שהם מוסיפים הם אומרים גם ברכה על המקדש בפני עצמו (יומא שם), שמתפללים על המקדש (רש"י שם ד"ה על המקדש) שיעמוד ושכינה בתוכו (רמב"ם עבודת יום הכפורים שם).

ברכת המזון שלמה המלך תיקן להם לישראל להוסיף בברכת-המזון בברכה השלישית, שהיא על ירושלים (ראה ערך ברכת המזון) תחינה על הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו (ברכות מח ב): בזמן שבית המקדש היה קיים התפללו שיקיים ה' את המקדש, ואחר חורבנו שיבנה ה' את המקדש (רשב"א שם; טור או"ח קפח).

ספירת העומר אחר ספירת העומר, בזמן הזה, שהיא רק זכר למקדש, מתחננים על בניינו (תוספות מגילה כ ב ד"ה כל): יהי רצון שיבנה בית המקדש במהרה בימינו (תוספות שם; שבלי הלקט שסו; ערוך השלחן או"ח תפט ו), או: הרחמן הוא יחזיר עבודת בית המקדש למקומה במהרה בימינו (מנורת המאור (אלנקוה) ב; ערוך השלחן שם).

תפילת מוסף של שלש רגלים בנוסח התפלה שבידינו מבקשים על המקדש בתפלת מוסף של שלש רגלים: שתרחם על מקדשך ברחמך הרבים ותבנהו מהרה, בנה ביתך כבתחילה.

תפלה לכיוון בית המקדש אף עיקרה של תפילת העמידה קשורה לבית המקדש, שכן המתפלל בירושלים צריך שיכוין את לבו כנגד בית המקדש, שנאמר: וְהִתְפַּלְלוּ אֶל הַבַּיִת הַזֶּה (דברי הימים ב ו לב. ברכות ל א; רמב"ם תפלה ה ב; טוש"ע או"ח צד א), ואף המתפללים בארץ ישראל ומכוונים כנגד ירושלים והמתפללים בחוץ לארץ ומכוונים כנגד ארץ ישראל (ראה ברכות שם), עיקר כוונתם כנגד בית המקדש (רבינו יונה שם).

זכר למקדש

תקנות זכר למקדש תקנות שונות תיקנו חכמים זכר למקדש, ואמרו: מנין שעושים זכר למקדש, שנאמר: צִיּוֹן הִיא דִּרְשׁ אֵין לָהּ (ירמיהו ל יז) - מכלל שצריכה דרישה (סוכה מא א) ⁵¹:

• נוטלים לולב בכל שבעת ימי חג הסוכות (ראה ערך נטילת לולב. משנה סוכה שם).

• נטילת ערבה בזמן הזה בשביעי של חג הסוכות כדי לחבוט בה (ראה ערך הושענא רבה), הוא משום זכר למקדש (ר"ן סוכה מג א).

• לזכר הנס שנעשה במקדש בהדלקת הנרות בימי החשמונאים תיקנו שמונת ימי חנוכה ולהדליק בהם נרות (ראה ערך חנוכה).

• יש מהתנאים האוסרים על כל הכהנים בזמן הזה לשותות יין, משום מהרה יבנה המקדש ונצטרך לכהן לעבודה ולא יהיה (תענית יז א).

במקום שהזכר מסור ליחידים הזריזים ובקיאם
מסור ליחידים לא חששו למהרה יבנה המקדש, ולכן אף בפסח שחל להיות במוצאי שבת אנו עושים שני תבשילים, זכר לפסח וזכר לחגיגה (ראה ערך סדר של פסח), ואין חוששים שמא יבנה המקדש ויאמרו אשתקד עשינו בשבת זכר לחגיגה, עכשיו נקריב החגיגה בשבת, והחגיגה אינה דוחה שבת (ראה ערך חגיגת ארבעה עשר), לפי שהקריבה מסורה לזריזים (ראה ערך כהנים זריזים הם) ולא יטעו (תוספות פסחים קיד ב ד"ה אחד).

בו חדש (ראה ערכו), אף על פי שמצד הדין כשאין עומר האיר המזרח של ט"ז בניסן מתיר אכילת חדש, אלא שמהרה יבנה המקדש ויאמרו אשתקד אכלנו כשהאיר המזרח, גם עכשיו נאכל, והם לא ידעו שאשתקד לא היה בית המקדש, ועכשיו שיש בית המקדש העומר הוא שמתיר (סוכה מא א).

משום עבודת אף משום חידוש עבודת הקרבנות תקנו תקנות:
בית המקדש • בטלו חכמים מעשר-בהמה בזמן הזה, מחשש תקלה, שלא יבוא לגיזה ועבודה, או שישחטנו בלי מום, ולא תיקנו שיטיל מום בכל העדר ואחר כך יעשר, שמהרה יבנה המקדש ונצטרך בהמות לקרבנות (בכורות נג ב).

בֵּית הַמֶּרְחָץ¹

מקום המיוחד לרחיצת בני אדם לדברים שבקדושה

• מקום שבני אדם עומדים שם לבושים - הוא החדר החיצון שבמרחץ, שבו גומרים את לבישתם ונחים שם (רש"י שבת י א ד"ה מרחצאות), או חצר המרחץ (רמב"ם קריאת שמע ג א); ובמקום זה מותר בקריאת שמע ותפילה, וכל שכן בשאילת שלום, ולובש שם תפילין, ואין צריך לומר שאינו חולץ אם היה לבוש מקודם (תוספתא ברכות (ליברמן) ב כ; שבת י א; ירושלמי ברכות ב ג; רמב"ם תפילין ד כב; טוש"ע או"ח מה ב, פד).

• מקום שבני אדם מקצתם לבושים ומקצתם ערומים - הוא החדר האמצעי, שלתוכו יורד מן המרחץ, ולובש חלוקו, ויוצא לחדר החיצון (רש"י שבת י א ד"ה מרחצאות); ובו מותר בשאילת שלום, אבל אסור בקריאת שמע ותפילה, ואינו חולץ שם את תפיליו, אבל אינו לובשן לכתחילה (תוספתא ובבלי וירושלמי שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם); ומותר להרהר שם בדברי תורה (ר"ן עבודה זרה מד ב; שו"ע או"ח פד); וכן לפסוק שם דין בלי נתינת טעם, שהרי זה כהרהר (ר"ן שם); ויש אומרים שאין מותר לפסוק שם דין אלא אם כן יש לחשוש בו משום איבה של שר נכרי, שאז הרי זה כשאילת שלום שמותר שם (תוס' עבודה זרה מד ב ד"ה תנא). ודוקא כשעכשיו אין שם אדם ערום, שאז אין המקום מוחלט כמקום מכוער (מאירי שבת י א).

• מקום שבני אדם, ואפילו רובם (ירושלמי ברכות ב א) עומדים שם ערומים - הוא החדר הפנימי, ששם משתטפים ומזיעים (רש"י שבת י א ד"ה מרחצאות); ושם אסור בשאילת שלום, וכל שכן בקריאת שמע ותפילה, וחולץ שם את תפיליו שהיה לבוש בהן מקודם, ואין צריך לומר שאינו לובשן (תוספתא ובבלי וירושלמי שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

סוגי בתי מרחץ בית המרחץ שאמרו אפילו אין בו עכשיו אדם (ברכות כו א; שבת י א; בית יוסף או"ח פד), אלא כל שרחצו בו בני אדם אסור (שבת שם). ואף על פי שאינו מרחץ כעת, כגון מרחץ בימות החמה, ואינו מרחץ בימות הגשמים - אסור (ירושלמי ברכות ב א).

מרחץ חדש שעדיין לא רחץ בו אדם מעולם, מתפללים בו (שבת י א), וקורים בו קריאת שמע (רמב"ם קריאת שמע ג ג; טוש"ע או"ח פד). מקוה שמחממים אותה, דינה כמרחץ לענין איסור דברי תורה (מור וקציעה או"ח פד; שו"ת חתם סופר או"ח יח); ויש שהסתפק אם יש לזה דין מרחץ (משנה ברורה פד סק"ד).

מהותו בית המרחץ דינו כבית הכסא וכל מקום מטונף (ראה ירושלמי שבת ג א), שאסור בדברי תורה ובקריאת שמע ובתפילה ובכל דברי קודש, ואפילו בהרהור (ברכות כד ב; שבת י ב; רמב"ם קריאת שמע ג ב, ד; טוש"ע אורח חיים פד, פה ב); וכן אסור בלבישת תפילין (שבת שם; רמב"ם תפילין ד כב; טוש"ע או"ח מה); ובהכנסת ספר תורה (סנהדרין כא ב; רמב"ם ספר תורה י ו; טוש"ע יורה דעה רפב ד); שנאמר (דברים כג טו) וְהָיָה מִחֲנִיף קְדוֹשׁ (שבת קנ א).

ומכל מקום מותר להפריש מאיסור בבית המרחץ (שבת מ ב); ויש אומרים שאף בלשון הוראה מותר (רשב"א ור"ן שם).

ברכת שלום אסור לאדם שיתן שלום לחברו בבית המרחץ, לפי ששלום הוא אחד משמותיו של הקדוש ברוך הוא (שבת י ב; טוש"ע או"ח פד). אדם ששמו שלום אם מותר לקרותו בשמו בבית המרחץ, נחלקו האחרונים: יש אוסרים (ב"ח או"ח פד; מגן אברהם שם סק"ב), ויש מתירים (ט"ז שם סק"א).

אין לענות אמן בבית המרחץ (ראה שו"ע או"ח פד).

הטעם שדינו כמקום מטונף נחלקו הראשונים מה היא הסיבה שמחמתה יש על בית המרחץ דין של מקום מטונף לדברי תורה:

• יש אומרים שהטעם הוא שעומדים שם ערומים (רש"י עבודה זרה מד ב ד"ה אין משיבין; דעה א' במאירי שבת י א; דעה א' בכסף משנה קריאת שמע ג ד, בשם רבינו מנחם). ולשיטה זו אפילו בית הטבילה של מים צוננים דינו כבית המרחץ, ואסור לנשים נידות הטובלות שם לברך, ואפילו שעכשיו בשעת הברכה אינן ערומות, כיון שהוא מקום שדרכו לעמוד בו ערומים - אסור (מאירי שם).

• יש אומרים שהטעם הוא שיש בו זוהמא והבל מפני שתשמישו בחמים, ולכן בבית הטבילה של צוננים מותר לברך, לפי שאין בו זוהמא והבל (דעה ב' במאירי שם; ר' מנחם בכסף משנה שם), ודוקא כשאין שם עכשיו אדם ערום (מגן אברהם מה ס"ק יב).

• יש אומרים שלא התירו אלא הברכה על הטבילה, שהיא הכרחית לטבילה, והרי זה כדיעבד, כיון שאי אפשר בענין אחר, אבל שאר דברי תורה אסור שם (ט"ז או"ח פד סק"ב).

גור מרחץ ישנם שלשה מקומות בבית המרחץ ודיניהם חלוקים:

יוסף ב ד). ויש מדקדקים אפילו בבית המרחץ לכסות ראשם במטפחת, ואין להחמיר, שחומרא יתרה היא זו (ברכי יוסף שם).

נסילת ידיים היוצא מבית המרחץ צריך ליטול ידיו (שו"ע או"ח ד יח) משום רוח רעה ששורה במרחץ, ואפילו לא רחץ שם (משנה ברורה שם ס"ק מ).

נצורך העיר אין תלמיד חכם רשאי לדור בעיר שאין בה בית המרחץ (סנהדרין יז ב; רמב"ם דעות ד כג); ובית המרחץ הוא תיקון לעיר (ראה שבת לג ב). ואמרו: נְשִׁיתִי טוֹבָה (איכה ג יז) – זו בית המרחץ (שבת כה ב).

בית המרחץ הוא מהדברים השייכים לבני אותה העיר. ולכן מי שנדרו הנאה זה מזה, שניהם אסורים ליהנות מבית המרחץ, שהם כשותפים האוסרים זה על זה (משנה נדרים מח א; רמב"ם נדרים ז ב; בדק הבית בבית יוסף יו"ד רכד).

נמקום סכנה בית המרחץ שהיה בזמן חז"ל נחשב כמקום של סכנה מחמת החפירה שהמים נופלים לתוכה, ובני אדם רוחצים על גבי תקרה שעליה, והיה חשש שתיפחת התקרה ויפלו לתוך החפירה (ברכות ס א, ורש"י ד"ה מתותיה; פסחים קיב ב, ורש"י ד"ה שמא תיפחת); וכן היה חשש מחמת האש הניסקת תחתיו, ומחמת היזק שעל ידי המים החמים (ירושלמי ברכות ט ד). ולפיכך הנכנס למרחץ היה מתפלל שתי תפילות, אחת בכניסתו ואחת ביציאתו (ברכות שם).

וכתבו האחרונים שעכשיו אין נוהגים בתפילת המרחץ, כיון שכל אחד נזהר בהיזק החמין, ומרחצאות שלנו אינם נסוקים מתחתיהם (ט"ז או"ח רל סק"ב; מגן אברהם שם סק"ה).

לא יכניס אדם שמן בזכוית למרחץ, כדי לסוך אחרי הרחיצה (ראה שבת מא א) מפני הסכנה; ולא ירוק אדם בו מפני הסכנה (מס' דרך ארץ רבה יא ב). ודווקא כשהמרחץ מרוצף בשיש, וכשירוק נוח לאדם להחליק ולפול על האבנים (נחלת יעקב שם).

יש אוסרים להיכנס למרחץ סמוך למנחה אפילו להזיע בלבד עד שיתפלל, שמא יתעלף (שבת ט ב. וראה ערך סמוך למנחה).⁴

הנכלל בכלל מרחץ

מכירה יש בבית המרחץ דברים שנחשבים בכלל בית המרחץ, כגון הבתים הפנימיים והחיצוניים של המרחץ (תוספתא בבא בתרא (ליברמן) ג ג; רשב"ם בבא בתרא סז ב ד"ה חכי גרסינו); ויש דברים שאינם נחשבים בכלל בית המרחץ אבל הם מטלטליו, כגון הספלים שנותרים בהם מים; או תשמישיו, כגון בית העצים והבריכות המספקות מים למרחץ.

הלכה זו נאמרה בנוגע למוכר בית המרחץ, שמה שהוא בכללו מכור בסתם, ומטלטליו אינם מכורים אלא אם כן מכר לו בית המרחץ וכל מה שבתוכו, ותשמישיו אינם מכורים אלא אם כן מכר לו בפירוש בית המרחץ וכל תשמישיו (בבא בתרא סז ב, סח א; רמב"ם מכירה כה ט; טושי"ע חו"מ רטו א).

חצר ועיר אין המרחץ בכלל החצר, והמוכר את החצר לא מכר

היתה המקוה בחפירה מיוחדת, חולקת רשות לעצמה, ובחדר שהחפירה בתוכו מותר לומר דברי קדושה, אם המקוה מכוסה בנסרים (שו"ת חתם סופר שם).²

מרחץ גיטיו חדרי אמבטיה שבזמנינו אינם נחשבים כמרחץ גמור, כיון שאין בהם זוהמא והבל, וכתבו הפוסקים שלענין אמירת דברי קדושה וברכות יש להחמיר בהם (שו"ת ציץ אליעזר ז ה; שו"ת יביע אומר ג א; שו"ת בצל החכמה ב ז; שו"ת מנחת יצחק ד לו; ספר נקיות וכבוד בתפילה ח הערה 20 בשם הגר"ש וואזנר והאור לציון); אבל לשאר עניינים דינם כחדר אמצעי שמותר בו שאילת שלום והרהור בדברי תורה, והנכנס לשם אינו טעון נטילת ידים, ומותר ליטול ידיו שם (ציץ אליעזר ויביע אומר שם; שו"ת וישב משה א נח; פסקי תשובות פד ד).

ים ובריכה ים ובריכה אין דינם כמרחץ ומותר לומר בהם דברי קדושה, כיון שאין שם זוהמא, ולא הולכים שם ערומים (זכר יהוסף א כג; חינוך דחיי כט; שערים המצוינים בהלכה ה סק"ח; פסקי תשובות פד ג).³

הלכותיו

קיסה והידור בית המרחץ, אין בו את המצוה של קיסה והידור בפני חכם, לפי שאינו מקום של כבוד, שנאמר: תִּקְוֶה וְהִדְרָתָּ (ויקרא יט לב) – לא אמרתי לקום אלא במקום שיש הידור (קדושין לב ב; רמב"ם תלמוד תורה ו ב; טושי"ע יו"ד רמד ד).

במה דברים אמורים בחדרים הפנימיים, מקום שבני אדם עומדים שם ערומים, אבל בחיצוניים, מקום שעומדים שם לבושים, יש בהם מצות קיסה (קדושין לג א; שו"ע שם).

ובחדרים האמצעיים נחלקו האחרונים: יש אומרים שלענין זה נחשב האמצעי כחיצון, ויש בו מצות קיסה (שו"ע יו"ד רמד סק"ג); ויש אומרים שאין קיסה של כבוד אלא בחיצון בלבד (באור הגר"א או"ח פד סק"ב, בדעת הרמב"ם).

מזוזה בית המרחץ פטור ממזוזה, שנאמר: בִּיתָךְ (דברים ו ט) – מה בית העשוי לכבוד אף כל העשוי לכבוד, יצא זה שאינו עשוי לכבוד (יומא יא ב; רמב"ם מזוזה ו ט; טושי"ע יו"ד רפו ד).

ולא מרחץ של רבים בלבד, אלא אף מרחץ של יחיד (יומא שם).

בית נוסת כשמוכרים בית הכנסת באופן שיוצא לחולין, יש להתנות שהלוקח לא יעשנו בית המרחץ (מגילה כז ב, וראה ערך בית הכנסת: מכירתו).

עם מי אין רוחצים עם הכל אדם רוחץ, חוץ מאביו וחמיו ובעל אמו ובעל אחותו (פסחים נא א; רמב"ם איסורי ביאה כא טז; רמ"א אבן העזר כג ו).

ויש מקומות שנהגו אף בשני אחים שלא יכנסו כאחד למרחץ, שגזרו כן משום בעל אחותו (פסחים שם; רמב"ם שם).

כסוי ראש בבית המרחץ מותר להיות בגילוי הראש, ואין בזה אפילו משום מידת חסידות (בכור שור שבת קיח ב; ברכי

2. וראה בפסקי תשובות פד ב, ובספר נקיות וכבוד בתפילה ח טז-יז, שכתבו שגם מקוואות שבזמנינו דינם כמקוואות שבזמן חז"ל שבבית החיצון (מקום הבל) מותר בכל, ובמלתחות מותר רק בהרהור ושאילת שלום, ובמקום המקלחות בורות הטבילה אסור בכל. וראה שם דעות נוספות בענין זה.

3. בזכר יהוסף, ובחינה דחיי שם, כתבו שגם בחדרי ההלבשה (המלתחות) מותר.

את המרחץ שבה (משנה בבא בתרא סז א; רמב"ם מכירה כה ו; טושי"ע
אבל הוא בכלל העיר, והמוכר את העיר מכר את המרחץ (משנה שם
סח א; רמב"ם שם כו א; טושי"ע שם ד).

בית הניצוץ¹

בנין בעזרה, או בצדה, בבית המקדש, בבית שני

ועליות), ויוכלו הכהנים לישב שם (ראב"ד תמיד א א, בשם ר"ש חסיד
ור"י בר שמואל).

או משום שמקום העזרה היה צר שם (הראב"ד שם. וראה ערך בית אבטינס).

הטעם שנקרא על שם שניצוצות השמש מנצנצים באכסדרה,
בית הניצוץ שהיתה פתוחה, והיתה בה אורה מרובה (הרא"ש
תמיד א א; ראב"ד שם, בשם ר' יצחק ב"ר ברוך).

על שם שהיו עושים בבית הניצוץ מדורה קטנה לשם קיום האש שעל
המערכה (ראה ערך אש תמיד), ומדורה זו היתה קטנה כניצוץ⁴ לגבי
המדורה הגדולה שבבית-המוקד [ראה ערכו] (באר שבע תמיד א א)⁵.

פתחו פתח היה לבית הניצוץ לחיל [ראה ערכו] (מידות א ה,
המפרש תמיד כו ב. וראה הגירסא ביומא יט א, ובהגהות הבי"ח שם),
שהיו יורדים ממנו במדרגות לחיל (תפארת ישראל מידות שם אות מא).
ויש אומרים שהפתח היה בכתלים של האכסדרה שלמטה מהעלייה
(רע"ב מידות שם).

מלבד פתח זה היה לו גם פתח לעזרה (רא"ש מידות שם)⁶.

שמירת כהנים בית הניצוץ הוא אחד משלשה המקומות שהיו
בו כהנים שומרים שם את בית המקדש (תמיד א א;
מידות א א. וראה ערך בית המקדש: שמירתו, אם גם הלויים שמרו שם).

המבנה בית הניצוץ (ראה תמיד א א; מידות א א) היה עלייה הבנויה
בכותל הצפוני של העזרה, בצד השער הסמוך למערב
הנקרא שער הניצוץ (רמב"ם בית הבחירה ח ה; רע"ב תמיד שם, ומידות שם).

העלייה היתה בנויה על גבי בנין כמין אכסדרה שהיתה שם (מידות
א ה; יומא יט א). דהיינו שאותו בנין היה פרוץ מרוח אחת (פירוש
הרא"ש תמיד א א; ראב"ד תמיד א א ד"ה בית הניצוץ; המפרש לתמיד כו ב),
או שהיה פרוץ מכל הצדדים (המפרש לתמיד שם. וראה ערך אכסדרה).

האם היה שני כתלים - אחד מצד זה, ואחד מצד זה לשער - היו
בעזרה בולטים ויוצאים מחוץ לחומת העזרה, לצד הר-הבית
(ראה ערכו), והעלייה היתה בנויה על גבי אותם שני הכתלים (הרע"ב
מידות שם)² [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

יש שכתב שמקצת הבנין היה בעזרה (המפרש לתמיד כו ב).

ויש שכתב ששני הכתלים שמזה ומזה לשער היו לצד פנים, בתוך
העזרה (תפארת ישראל תמיד א א, ומידות א ה)³.

הטעם שעשו לפי ששם היו הכהנים שומרים (ראה להלן), ושמירת
בית הניצוץ הכהנים היא במקום גבוה (המפרש לתמיד כה ב, ושם כו
עלייה ב. וראה ערך בית המקדש: שמירתו).

או כדי שלא יהיה קדוש, שגגות ועליות לא נתקדשו (ראה ערך גגין

בית הסתרים¹

מקומות המכוסים ואינם נראים, בגופו של אדם, באוכל, בכלים ובבגדים

גלויות, ולא בבית הסתרים שלו. ואף שאר הטומאות למדנו מכאן,
לפי שהוציא הכתוב טומאת הזב בלשון נגיעה ("אשר יגע"), אף על
פי שהמדובר כאן הוא בטומאת היסט, ללמדנו לכל טומאות מגע
שאינן מטומאות בבית הסתרים (נדה מג א, ורש"י ד"ה לא שטף).

כמעט - אבר וכן החותך בשר מאבר מן החי (ראה ערך נבלה),
מן החי שבהיותו מחובר באבר נגע בו, אלא שהיתה נגיעת
בית הסתרים; לדעת ר' מאיר הבשר שנפרש טמא משום מגע אבר
מן החי; ולדעת ר' יוסי טהור משום שזו טומאת בית הסתרים
ואינה מטמאה (חולין קכט א).

ויש מי שאומר בגמרא, שאוכלים, כיון שהם רכים, אין חיבורם
חיבור ואינו בית הסתרים, ואף לר' יוסי הבשר שנגע באבר מן החי
בשעת חיבורו אליו טמא (שם עג א). וכתבו הראשונים שאף דעה זו
לא אמרה אלא באוכל העומד להיקצץ ולהיחתך, כגון שחתך את
האבר מן החי, משאר הבהמה שהיא כשרה, אבל חתך בשר מאבר

בטומאה

כמעט - נחלקו תנאים אם טומאת בית הסתרים מטמאה
טומאת מזרס במגע, במקרה של בגד שיש בו שלשה על שלשה
טפחים, שהיה טמא משום מדרס הזב, ונחלק, שעתה אינו ראוי
שוב לטמא מדרס, אבל ראוי הוא לשאר טומאות, שגם שלש על
שלש אצבעות מטמאות (ראה ערך בגד):

- ר' מאיר אומר שבגד זה טהור מן המדרס אבל טמא מגע מדרס,
שכשהיה שלם נגע כל חלק ממנו בחברו.
- ור' יוסי אומר שאינו נחשב כנוגע במדרס, משום שכשהיה שלם
לא היה מקום חיבורם של החלקים נראה, והרי זו טומאת בית
הסתרים שאינה מטמאה (כלים כז י; וחולין עב ב, ורש"י ד"ה וכל).

כמעט - מקור הלכה זו שטומאת בית הסתרים אינה מטמאה,
ההלכה נלמדת מהכתוב: וְכָל אֲשֶׁר יִגַּע בּוֹ הַזֵּב וַיִּדְּיוּ לֹא
שָׁטֹף וְגו' (ויקרא טו יא), שאין הזב מטמא אלא כשנגע בידיו, שהן

אינו אש שיעמוד אלא מעט והוא כבה. 5. וראה ספר זכרון מנחם ריש תמיד
שכתב שנקרא כך לפי שהניצוצות היו מנתזים עד שם מבית המוקד. וראה עוד
עזרת הכהנים מידות א ה. 6. וראה תפארת ישראל שם שכתב שלא היה לו
כל פתח לעזרה. **בית הסתרים**. 1. ג עמ' רמה טור' 1 - עמ' רמט טור' 2.

בית הניצוץ. 1. ג, רמד' 2 - רמח' 1. 2. וראה ספר חנוכת הבית אות טז ששני
עמודי שיש היו אצל שתי מזוזות השער מבחוץ, ועליהם תקרה, ועל גבה בית
הניצוץ. 3. וכן נראה בראב"ד תמיד א א שכתב שבית הניצוץ היה בקודש.
4. וְהָיָה הַחֶסֶן לְנֶעֱרַת וּפְעָלוֹ לְנִיצוּץ (ישעיה א לא), וכתב הרד"ק שם: הניצוץ

להדיח קמטיה במים, שלא יהיה שם דבר החוצץ בטבילה (ראה ערך חציצה; נדה סז א).

ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש סוברים שמן התורה צריך בית הסתרים שיהיה ראוי לביאת מים, ולמדנו זאת מהאמור: וְרַחֵץ בַּמַּיִם אֶת כָּל בְּשָׁרוֹ (ויקרא טו טז), ש"כל" מרבה אף בית הסתרים, ואי אפשר לומר שמרבה לביאת מים ממש, שהרי למדנו מ"בשרו" שאין צריך שם ביאת מים, ולכן אנו אומרים שהריבוי הוא שיהיה לכל הפחות ראוי לביאת מים (תוס' קידושין כה ב ד"ה כל; מאירי קידושין שם).

• ויש סוברים שאינו אלא מדרבנן, לפי שהלשון לענין טומאה הוא כגלוי החמירו בו חכמים שעל כל פנים יהיה ראוי לביאת מים (רמב"ן קידושין כה ב, בשם יש מפרשים; ריטב"א שם, בשם רבינו). לדעה זו יש מצדדים לומר שלא החמירו שצריך ראוי לביאת מים אלא בפנה, שבטומאה הוא כגלוי, אבל במקומות שגם לטומאה הם כבית הסתרים, אף לטבילה לא הצריכו שיהיו ראויים לביאת מים (ראה שו"ת רבי עקיבא איגר ס).

• יש מהראשונים שסוברים שבטבילת נדה לבעלה הוא שאמרו שבית הסתרים אין צריך אלא שיהיה ראוי לביאת מים, אבל בטבילה לטהרות צריך ביאת מים ממש (רבינו תם בתוס' נדה סז א ד"ה פתחה (הב"י); אבל נחלקו עליהם והוכיחו שאף לטהרות אין צריך ביאת מים ממש (תוס' שם; בית יוסף יו"ד קצח).

בית הסתרים מכיון שהוא קל יותר מכל הגוף, שאין צריך בו אלא ראוי לביאת מים, הקילו בו לענין זה שאם לא בדקה עצמה קודם טבילתה מדבר החוצץ וטבלה, ואחר הטבילה לא נמצא עליה דבר חוצץ, שבכל הגוף גזרו שלא עלתה לה טבילה (ראה ערך חציצה וערך טבילה), ובבית הסתרים לא גזרו, ועלתה לה טבילה (בעלי הנפש לראב"ד שער הטבילה ב; טוש"ע קצח כה) ².

טבילת כלים בטבילת כלים אין צריך בבית הסתרים שיהיה ראוי לביאת מים, ודבר הנמצא שם אינו חוצץ (ר"ש ורא"ש

מקואות י ה; רא"ש הלכות מקואות ל). ולכן ידות הכלים שהן ארוכות ועתיד לקצצן, מטבילין עד מקום המידה (משנה מקואות שם), דהיינו עד המקום שעתיד לקיים (רש"י חולין עג א ד"ה עד), ואין מקום החתך חוצץ, שבית הסתרים הוא, ואין צריך בו אפילו ראוי לביאת מים (ר"ש ורא"ש שם).

ויש מהראשונים שאינם מחלקים בין כלים לאדם, ומפרשים שדווקא בידות הכלים שעשויות כעין חוליות, כמו שלשלאות של ברזל העשויות כטבעות, אין חציצה, אבל ביד שעשויה מדבר אחד – יש חציצה (תוס' חולין עג א ד"ה מטביל).

בנגעים

בית הסתרים אינו מטמא בנגעים, שנא': לְכָל מְרָאָה עֵינֵי הַכֹּהֵן (ויקרא יג יב) – פרט לבית הסתרים (ספרא תזריע ג ד).

האודם שבשפת הפה נידון כבית הסתרים (תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ב יא), ולכן אינו מטמא בנגעים (נגעים ו ח; רמב"ם טומאת צרעת ו א). וכן אין מטמאים בנגעים משום בית הסתרים הקמטים שבגוף, והקמטים שבצואר וכף הרגל (נגעים שם; רמב"ם שם), דהיינו בין אצבע לאצבע (רש"י ערכין יח ב ד"ה לכל); או תחת פרסות הרגל (פירוש הראב"ד לספרא

זה עצמו, שהכל אסור ואינו עומד להיקצץ, הרי זה מגע בית הסתרים (תוס' שם ד"ה חיבור).

כטוג – הלכה הלכה שטומאת בית הסתרים אינה מטמאה (נדה מא ב, מג א; תוס' שבת קיב ב ד"ה אבל, פסחים פה א ד"ה טומאת; רמב"ם טומאת מת א גח, כלים כג ט).

בחיבורי אוכלים הלכה שאין זה בית הסתרים ומטמא (ראב"ד פסולי המוקדשין א טו); ויש אומרים שמחלוקת הראשונים היא, ויש מי שסובר שגם באוכלים בית הסתרים אינו מטמא (לחם משנה שם, בדעת הרמב"ם).

נגעה הטומאה בלשונו שבפיו, אינו בית הסתרים, שלשונו כגלוי הוא לשרץ (קידושין כה א; רמב"ם טומאת מת א ח).

כטשא טומאת בית הסתרים, אף על פי שאינה מטמאה במגע, מטמאה במשא (נדה מב ב). ולכן הנושא טומאה המטמאה במשא בתוך בית הסתרים נטמא, שאף על פי שאין הנגיעה שם נגיעה, הנושא שם נושא הוא (רמב"ם טומאת מת א ח). ולפיכך אם היה שרץ בין אצילי ידיו או בין קמטי הבשר – טהור, ששרץ אינו מטמא אלא בנגיעה, והרי זה מגע בית הסתרים; אבל אם יש שם נבלה – טמא, שנבלה מטמאה במשא, והרי הוא נושאה (נדה שם).

כטומאת היסט בטומאת היסט של זב, אם הזב נושא את הטהרה בבית הסתרים שלו – אינו מטמא אותה. ולפיכך היה קנה בבית הסתרים של זב, והיסט בו את הטהור – טהור (נדה מג א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ה).

בטבילה

טבילת אדם – הכלל אף על פי שצריך לטבול כל גופו במים (ראה ערך טבילה), בבית הסתרים אין צריך שיכואו שם המים (ספרא מצורע פרשת זבים ב ד; מקואות ח ה; קידושין כה א; רמב"ם מקואות א י; טוש"ע יורה דעה קצח לח). שנאמר: וְרַחֵץ בַּמַּיִם (ויקרא טו יא), מה בשרו מבחוץ, אף כל שהוא בחוץ, פרט לבית הסתרים (קידושין כה א).

טבילת אדם – איברים פנימיים הלשון, אף על פי שהיא כגלויה לענין טומאה (ראה לעיל: בטומאה), לטבילה נחשבת היא כבית הסתרים, שהרי למדנו מה בשרו מבחוץ אף כל מבחוץ, ולכן אין צריך להכניס מים לתוך הפה, ואף להוציא כל הלשון לחוץ אי אפשר, וטבילה למקצת לא מצינו; מה שאין כן לטומאה, שנגיעה בכל שהיא היא נגיעה (קידושין כה א, ורש"י ד"ה אף).

וכן כל תוך הפה והשיניים (ראה קידושין שם), ותוך האף, והאוזן, ובית העררה (פירוש המשניות לרמב"ם מקואות ח ה), ובית השחי (רש"י נדה סו ב ד"ה קמטיה) – בכלל בית הסתרים הם.

טבילת אדם – ידה מכיון שאין בית הסתרים צריך לביאת מים, האשה טובלת כדרך גדילתה, שלא תדחוק וזרועותיה על בשרה, ולא רגליה ושוקיה זו בזו, אלא כדרך הילוכה ושימושה תמיד, ומה שכנוס וקמוט ואין מים באים בו לא איכפת לנו, ואינה צריכה לפשט קמטיה וסתריה, אלא כדרך תמיד (נדה סז א, ורש"י ד"ה לא תטבול).

טבילת אדם – ראוי לביאת מים אף על פי שאין צריך ביאת מים לבית הסתרים, צריך שיהיה ראוי לביאת מים; ולכן צריכה אשה

שגם בבית הסתרים אם לא בדקה לא עלתה לה טבילה.

וראה ערכים חפיפה; חציצה. 2. וראה בערך חפיפה, שיש מי שחולק וסובר

בשאר דברים

הזאה הזאת מי חטאת על טמא מת צריכה להיות על מקום גלוי שבגוף (קידושין כה א). לפיכך:

- אם הזה על הלשון אינה הזאה (קידושין שם; רמב"ם פרה אדומה יב א).
- הזה על שפתיו, ההזאה כשרה שהם נחשבים כגלוי, אף על פי שלפעמים סוגר פיו בחזקה עד ששפתותיו נדבקות מאד (קידושין שם ורש"י ד"ה דחלים).

אגלות המתאבל אסור לספר שערו (מועד קטן יד ב), אחד שער ראשו ואחד שער זקנו ושער כל הגוף (רמב"ם אבל ה ב; טוש"ע יו"ד שצ א), ואפילו שער של בית הסתרים אסור (טוש"ע שם).

שחרור עכו ראשי אברים שאם קצצם האדון לעבדו יוצא בהם לחירות (ראה ערך שחרור) אינם אלא באברים הגלויים, שלמדנו משן ועין - מה שן ועין מקום שבגלוי, אף כל מומים שבגלוי (קידושין כד ב; רמב"ם עבדים ה ד). ואף על פי ששן ועין הן כבית הסתרים לטבילה (ראה לעיל: בטבילה), כגלוי הן בשחרור. אלא שנחלקו תנאים בדבר:

- חכמים סוברים שגזרת הכתוב הוא בשן ועין, אבל בשאר בית הסתרים לטבילה, אף שהוא כגלוי לטומאה, כטמון הוא לשחרור ואינו יוצא בו לחירות, ולכן אם חתך האדון את לשונו של העבד אינו יוצא לחירות, שהלשון הוא בית הסתרים לטבילה.
- ורבי ובן עזאי סוברים שכיון שגילתה תורה בשן ועין שהן כגלוי לשחרור, כמו לטומאה, לכן כל מקום שהוא כגלוי לטומאה ובית הסתרים לטבילה, בשחרור הוא כגלוי, והחותך לשון עבדו יוצא לחירות (קידושין שם, ותוס' ד"ה ורבי).
- הלכה כחכמים (רמב"ם עבדים ה ד).

בֵּית הַפְּרוּה¹

בנין בעזרה שבבית המקדש, בבית שני

- יש סוברים שגג זה היה גבוה מקרקע העזרה, שהבית היה בנוי על קרקע העזרה.

ואף על פי שהגגות והעליות לא נתקדשו (ראה ערך גגין ועליות), בית זה נבנה אחר שכבר נתקדשה העזרה, ובשעת קידוש העזרה היה עדיין אויר שקדוש אף הוא, ואין בכח בנין של אחר כך להפקיע קדושתו (ראה ערך ה"ל), או שלא כל הגגות לא נתקדשו, והכל לפי הצורך, וגג בית הפרוה שהכהן הגדול הוצרך לטבול בו ביום הכפורים, קידשוהו (ראב"ד תמיד א).

- ויש סוברים שגג בית הפרוה היה שוה לקרקע העזרה, ובית הפרוה היה בנוי מתחת לקרקע העזרה, אלא שלא היה פתח מהגג לעזרה, ולכן הוצרכו למסבה שתעלה אל הגג מתחת לקרקע.

ואף תוכו היה קודש, ואף על פי שמחילות לא נתקדשו (ראה ערך מחילות), מחילה זו היתה פתוחה לעזרה ומחילות אלו קודש (ראה ערך ה"ל). תוספות יומא לא א ד"ה וכולן).

הרמב"ם בפרוש המשניות, וציורי התוספות יום טוב, והתפארת ישראל שבכולם לשכת הפרוה האמצעית, מלבד בציורי מהר"י שבגמ' שלשכת הפרוה היא המערבית, וראה ס' עזרת כהנים שם שתמה עליו. וראה תוספות יומא יט א ד"ה לשכת.

תזריע ג ד) שהוא בית הסתרים (ראב"ד שם: ר"ש נגעים שם), לפי שהאדם דורך עליו והוא מכוסה תמיד (שיטה מקובצת ערכין יח ב).

אף סימן הטהרה של פריחת הנגע בכל הגוף (ראה ערך נגעי בשר) אינו בבית הסתרים, שאם לא פרח בבית הסתרים אינו מעכב, שנאמר: מֵרָאשׁוֹ וְעַד רַגְלָיו (ויקרא יג יב) - להוציא תוך רגליו (ספרא תזריע ג ד), מפני שהוא בית הסתרים (פירוש הראב"ד שם).

בתגלחת מצורע

בתגלחת השניה של מצורע, אחרי שספר שבעה ימים לטהרתו (ראה ערך תגלחת מצורע) נאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי יִגְלַח אֶת כָּל שְׁעָרוֹ אֶת רֹאשׁוֹ וְאֶת זָקְנוֹ וְאֶת גִּבּוֹת עֵינָיו וְאֶת כָּל שְׁעָרוֹ יִגְלַח (ויקרא יד ט), ודרשו: יגלח את כל שערו, יכול אף בית הסתרים, תלמוד לומר: גבנות עיניו, מה גבנות עיניו בנראה פרט לבית הסתרים, אף כל שער בנראה, פרט לבית הסתרים (ספרא מצורע ב ב).

ונחלקו בפירושו של בית הסתרים כאן:

יש סוברים שבתגלחת מצורע ממעטים מבית הסתרים רק את השער שבתוך החוטם בלבד, לפי שאינו נראה בשום פעם (רמב"ם טומאת צרעת יא א), אבל שער של בית השחי ובית הערוה מגלח; ויש חולקים וסוברים שכל שהוא בית הסתרים אינו מגלח (סוטה טז א-ב). הלכה כדעה השניה שכל בית הסתרים אינו מגלח (רמב"ם טומאת צרעת ט יב).

תגלחת ראשונה של המצורע (ראה ערך תגלחת מצורע) דינה כתגלחת השניה, ולפיכך לדעת הסוברים שבתגלחת שניה מגלח הכל, חוץ מבית החוטם, אף בתגלחת ראשונה כן, ולדעת הסוברים שכל בית הסתרים אינו מגלח, אף כאן כן (ספרא מצורע ב ב, ופירוש הראב"ד שם). ויש מהראשונים שסובר שבתגלחת ראשונה לדברי הכל מגלח הכל, לפי שבה נאמר סתם: את כל שערו (רש"י סוטה טז א ד"ה שייר מצורע).

אחד מהבתים שבנו בעזרה לצרכי המקדש, ונקראים לשכות (ראה רמב"ם בית הבחירה א ז) הוא בית הפרוה (משנה יומא ל א, ושם לד ב; מידות ה ג), ונקרא לשכת בית הפרוה (פסחים נז א), או לשכת הפרוה (מידות שם).

סקוטו לשכת הפרוה היתה האמצעית משלש הלשכות הבנויות בדרום העזרה², ולדעה אחרת: בצפון העזרה³, והן: לשכת המלח, לשכת הפרוה ולשכת המדיחין (מידות שם, ויומא שם; רמב"ם שם)⁴ [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

גג בית הפרוה מסבה - והיא בנין של מעלות - היתה עולה מלשכת המדיחין לגג בית הפרוה, ששם היה בית-הטבילה (ראה ערכו) לכהן גדול ביום הכפורים (מידות ה ג; רמב"ם בית הבחירה ז. וראה ערך בית הטבילה).

גג בית הפרוה היה בקודש, בעזרה (יומא לד ב), ונחלקו ראשונים בענייניו:

בית הפרוה. 1. ג, רמט' 2 - 231. 2. גירסת המשנה במידות כפי שהובאה ביומא יט א, ורמב"ם בית הבחירה ה יז. 3. גירסת המשנה במשניות ובגמרא מידות לו ב, וכן הוא בציורי מהר"י שבגמרא. וראה ספר חנוכת הבית אות כז, וספר עזרת כהנים מידות שם. 4. וראה תוספות יום טוב מידות שם, וציורי

דומה לבית הטבילה שהיה בחול על גבי שער המים (ראה ערך בית הטבילה), אבל הלשכה נקראת בשם בית הפרוה על שם עורות הפרים שהיו בה (ראה להלן), כעין שמצינו במקרא **זֶהְבַּ פְּרִיָּם** (דברי הימים ב ג ו) על שם שדומה לדם פרים (ראה יומא מה א. ר"ש מדות ה ג).

מליחת העורות בלשכת הפרוה היו מולחים את עורות הקדשים (מידות ה ג; רמב"ם בית הבחירה ה יז⁶), והניחום שם עד זמן חלוקתם לכהנים (פסחים נו א). ובמקום המלח עצמו נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהמלח היה נתון בלשכת המלח הסמוכה לה, ומשם לקחו את המלח ללשכת הפרוה למליחת העורות (תוספות מנחות כא ב ד"ה בלשכת).

• ויש אומרים שגם המלח היה בלשכת הפרוה, ולכן נקראת לפעמים לשכה זו אף בשם לשכת המלח (תוספות ישנים יומא יט א ד"ה לשכת).

• יש אומרים שבית הפרוה נקרא על שם האיש שבנה אותו, שהיה שמו פרוה, והיה מכשף (יומא לה א), ויש מוסיפים שבנה אותו במכשפות (רע"ב מידות שם⁵).

• יש אומרים שפרוה זה היה ישראל שחזר בתשובה, שנכרי לא בנה שום דבר בהר הבית, משום לא לְכֶם וְלָנוּ לְבָנוֹת בֵּית לְאַלְהֵינוּ (עזרא ד ג. מאירי יומא לד ב ד"ה הביאורו; רא"ש מידות ה ג, וראה ערך בית המקדש: בנינו).

• יש אומרים שמכשף זה לא בנה אותו, אלא חפר מחילה מתחת לקרקע, כדי לראות את עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים, ומצאוהו בלשכה זו והרגוהו (ערוך ערך פרוה, הובא בתוספות יומא לה א ד"ה פרוה), או שנעשה להם נס ומת שם (מאירי מידות ה ד"ה המשנה השנית), וקראו הלשכה על שמו (שם ושם).

• ויש אומרים שהגג בלבד של בית הפרוה בנאו אותו מכשף, ועשאו

בֵּית הַפֶּרֶס¹

שדה שיש בה ספק טומאת מת

הפרקים:

- שמו;
- שדה שנחרש בה קבר;
- שיעורו;
- טומאתו;
- טהרתו;
- שדה שאבד בה קבר;
- שדה בוכין;
- בחוץ לארץ.

סיכום תמציתי

שמו

בית הפרס נקרא על שם התפשטות הטומאה על כל השדה, ופרס הוא מלשון פורס מפה; ויש מפרשים שפרס הוא מלשון פרוסה, דהיינו דבר פרוס ושובור, שהעצמות של מת נפרסים במדרס רגלים או על ידי מחרישה; ויש מפרשים שפרס הוא מלשון פרסה, שפרסות רגלי בני אדם נמנעות מלילך שם מפני הטומאה. ישנם שלשה מקומות הנקראים בית הפרס: החורש את הקבר; שדה שאבד קבר בתוכה; ושדה שבוכין שם על המת. סתם בית הפרס שנזכר בחז"ל הוא שדה שנחרש בה קבר.

שדה שנחרש בה קבר

החורש את הקבר הרי זה עושה בית הפרס, שחוששים שמא הוליקה המחרישה עצמות מן המת עם העפר; או שמא נתערב שם מעפר הקברות.

שיעורו

עד כמה הוא עושה בית הפרס, מלא תלם של מחרישה, שהוא מאה אמה על מאה אמה ממקום הקבר, וכל המרובע הזה הוא בית הפרס. מאה אמה שאמרו הוא כשבשעה שחרש הוליק את המחרישה במורד, במקום שיפוע, שאז המחרישה מגלגלת את העצמות למרחוק, והוא הדין בקרקע שוה; אבל כשחורש ועולה במעלה, שיעורו בפחות מזה. שיעור בית הפרס בעומק הוא שלשה טפחים, שהמחרישה נכנסת בעומק הקרקע שלשה טפחים.

טומאתו

בית הפרס הוא אב הטומאה מדברי סופרים. טומאת בית הפרס היא מדרבנן. בית הפרס שנחרש בו קבר מטמא במגע ובמשא, ואינו מטמא באהל. אפילו כאשר בית הפרס הוא רשות הרבים גזרו עליו טומאה.

טהרתו

בית הפרס שטיהרוהו הרי זה טהור, ושני תלמידי חכמים צריכים שיעמדו על גביו בשעת טהרתו. כיצד מטהרים בית הפרס, נוטלים ממנו שלשה טפחים עפר, כשיעור עומק החרישה, או נותן על גביו שלשה טפחים עפר.

5. וראה תוספות יום טוב שם שתמה על זה, ובתפארת ישראל שם שהיה באומנות נפלאה, ונראה כאילו הוא בכישוף. 6. וראה רמב"ם אסורי מזבח ה יג שכתב שהיו מולחים בלשכת המלח, וראה לחם משנה שם. **בית הפרס**. 1. ג עמ' רנ טורי' 2 – עמ' רנט טורי' 2.

ישנם כמה מקרים בהם מותר לכהן להיטמא בבית הפרס: מותר לכהן להיטמא בבית הפרס בשביל לילך ללמוד תורה ולישא אשה; וכן מותר לילך בשביל לדון ולערער עם הגוי, שהוא כמציל מידם; וכן מותר להיטמא בבית הפרס בשביל כבוד הבריות, לנחם את האבל שהלך שם; וכן מותר להיטמא בבית הפרס בשביל להעיד עדות.

שדה שאבד בה קבר

שדה שאבד קבר בתוכה מטמאה במגע ובמשא ובאהל. שדה שאבד בה קבר, מכיון שמטמאה באהל, מציינים אותה כמו שמציינים את הקברות.

שדה בוכין

שדה בוכין היא שדה שמפטירים בה מתים, ונחלקו הראשונים בפירושו: יש מפרשים שכשמיאמים מתים ממקום למקום באים בשדה סמוך לעיר, ונפטרים אלו שהביאום והולכים להם, ואנשי המקום באים ומקבלים אותם, ורוחצים אותם שם, וקוברים אותם; יש מפרשים שהוא מקום רחוק מבית הקברות, מזומן להושיב שם את המיטה, ומתוועדים וכוכים שם.

בחוף לארץ

אין בית הפרס בחוף לארץ, ונחלקו הראשונים בפירושו: יש אומרים שאף על פי שחוף לארץ כל עצמה היא טמאה, מכל מקום הכהנים שבחוף לארץ מותרים לדור שם; יש אומרים שלא אמרו אין בית הפרס בחוף לארץ אלא לענין עיירות של חוף לארץ המובלעות בארץ ישראל, שאין בהן טומאת ארץ העמים; ויש אומרים שאין בית הפרס בחוף לארץ מובנו שאין תקנה לבית הפרס שם, שאף על פי שבית הפרס אפשר לטהרו במעמד שני תלמידי חכמים, בחוף לארץ אין לו טהרה.

שמו

פירוש בית הפרס נקרא על שם התפשטות הטומאה על כל השדה, ופרס הוא מלשון פורס מפה, וכן וַיִּפְרֹשׂ אֶת הָאֶהָל (שמות מ יט) תרגומו: ופרס ית פרסא (פירוש המשניות לרמב"ם אהלות יז א; פירוש הרא"ש שם).

ויש מפרשים שפרס הוא מלשון פרוסה, דהיינו דבר פרוס ושבור, שהעצמות של מת נפרסים במדרס רגלים או על ידי מחרישה (תוס' נדה נז א ד"ה בית הפרס; רבי עובדיה מברטנורא אהלות יז א, בשם רבותיו). ויש מפרשים שפרס הוא מלשון פרסה, שפרסות רגלי בני אדם נמנעות מלילך שם מפני הטומאה (תוס' נדה שם בפירוש שני; רבי עובדיה מברטנורא אהלות שם בשם אחרים).

המקומות ישנם שלשה מקומות הנקראים בית הפרס: החורש את הקבר; שדה שאבד קבר בתוכה; ושדה שבוכין שם על המת (אהלות יח ב - ד).

סתם בית הפרס שנוכח בחז"ל הוא שדה שנחרש בה קבר (ראה רמב"ם טומאת מת י א; אהלות ב, ור"ש שם; כתובות כח ב, ותוס' שם ד"ה בית הפרס). ואף השם בית הפרס, לדעת המפרשים שהוא מלשון פריסה ושבירה, הונח על שדה שנחרש בה קבר לבד, אלא שאגב זה קראו גם לשדה שאבד בה קבר בשם בית הפרס (תוס' נדה נז א ד"ה בית).

שדה שנחרש בה קבר

מצבים שונים החורש את הקבר הרי זה עושה בית הפרס (אהלות יז א; רמב"ם טומאת מת י א), שחוששים שמא הוליקה המחרישה עצמות מן המת עם העפר (ר"ש אהלות שם; רמב"ם שם); או שמא נתערב שם מעפר הקברות (רב נסים גאון ברכות יט ב; שאילתות אמור קא).

אפילו כאשר חרש על גבי הארון, ואפילו היה הארון מושקע בלוחות של שיש ובאבנים, ואפילו היה עפר על הארון בגובה שתי קומות, הרי זה עושה בית הפרס (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) יז א; ר"ש אהלות יז א; רמב"ם טומאת מת י א).

החורש גופו של מת, אינו עושה בית הפרס (תוספתא שם ב; רמב"ם טומאת מת י ד), שדבר שאינו מצוי הוא שיחרוש אדם עצמות אדם, ולא גזרו אלא בקבר שנחרש שהוא דבר המצוי (רמב"ם שם).

היתה שם חפירה מלאה עצמות אדם, או שהיו עצמות אדם צבורים על גבי קרקע, וחרש עצמות אלו עם השדה, אינו עושה בית הפרס (אהלות יז א), לפי שדבר שאינו מצוי הוא ולא גזרו עליו (רמב"ם טומאת מת י ד).

החורש שדה שאבד בה קבר, אינו עושה בית הפרס (משנה אהלות יז ג; רמב"ם טומאת מת י ד), לפי שספק ספיקא הוא זה, שמא לא חרש במקום הקבר, ואפילו שחרש שמא לא הוליק ממנה עצם (ר"ש ורא"ש אהלות שם).

החורש שדה שנמצא בה קבר, דהיינו שכשחרש לא ידעו שיש כאן קבר, ואחר כך מצאו בה קבר, אינו עושה בית הפרס (משנה אהלות יז ג; רמב"ם טומאת מת י ד), שכיון שבית הפרס הוא מדרבנן לא קנסוהו כשלא ידע החורש (ר"ש אהלות שם).

החורש בשדה שאינה שלו אינו עושה בית הפרס (משנה אהלות יז ג; רמב"ם טומאת מת י ה), שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו (רמב"ם שם); או לפי שהאיסור הוא קנס על שחרש קבר, ולא קנסו על שדה שאינה שלו (ר"ש אהלות שם).

גוי שחרש קבר בשדה שלו, אינו עושה בית הפרס (אהלות יז ג; רמב"ם טומאת מת י ו), שאפילו על כותים לא קנסו שיעשה בית הפרס, וכל שכן על גוי (אהלות שם, ופירוש המשניות להרמב"ם שם).

שיעורו

מידת השטח עד כמה הוא עושה בית הפרס, מלא תלם של מחרישה, שהוא מאה אמה על מאה אמה ממקום

הקבר (אהלות יז א, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם; רמב"ם טומאת מת י א), וכל המרובע הזה הוא בית הפרס (רמב"ם שם א-ב); שכך שיעורו חכמים שעד מאה אמה יכולה המחרישה להוליך את עצמות המת (רש"י כתובות כח ב ד"ה בית הפרס, תמורה יג א ד"ה שלש).

כשעורה אין שם, אלא שחכמים החמירו לטמאו (ריטב"א מועד קטן ה ב). אפילו הקבר עצמו שנחרש אין טומאתו אלא טומאת בית הפרס שהיא מדרבנן, כשאר השדה (תוס' כתובות כח ב ד"ה בית); ויש המצדדים לומר לדעת קצת ראשונים שמקום הקבר עצמו מטמא אף באהל (קרו אורה מועד קטן ה ב לדעת התוס' שם).

סוג הטומאה בית הפרס שנחרש בו קבר מטמא במגע ובמשא, ואינו מטמא באהל (אהלות ב ג, יח ב; רמב"ם טומאת מת י ב), שבין מי שמהלך בבית הפרס, ובין מי שנוגע או נושא מעפרה – טמא (רמב"ם טומאת מת יא א, ג).

הנכנס לבית הפרס ולא נגע ולא נשא, כגון שרכב על גבי סוס, אינו טמא, אפילו כשהאהיל, שכל החשש בבית הפרס הוא משום עצם כשעורה מהמת, ועצם כשעורה אינו מטמא באהל (רי"ש ורבי עובדיה מברטנורא אהלות יח ב).

אין עפר בית הפרס מטמא אלא כשהוא גוש במקום אחד, אבל לא כשהוא עפר דק (רי"ש אהלות ב ג; רמב"ם טומאת מת יא א).³

גרשות הרבים אפילו כאשר בית הפרס הוא רשות הרבים גזרו וברשות היחיד עליו טומאה, ולמרות שבכל מקום ספק טומאה ברשות הרבים טהור אף מדרבנן (ראה ערך ספק טומאה), הרי זה רק כשהטומאה מבוררת ולא נולד הספק אלא במקרה, ופעם אחרת לא יטמא, כיון שמקום הטומאה ידוע, אבל בית הפרס, שהשדה לעולם בספק, לא רצו חכמים לטהר (תוס' כתובות כח ב ד"ה בית הפרס). ואין הבדל בשדה שנחרש בה קבר בין רשות הרבים לרשות היחיד, שאפילו ברשות היחיד אינו אלא מדרבנן (רי"ש אהלות יח א).

תרומה בית הפרס של שדה שנחרש בה קבר הוא אחת משש הטומאות, שאף על פי שעיקר טומאתו אינו אלא משום ספק, שורפים עליהן את התרומה, שתרומה שנכנסה לבית הפרס – תישרף (טהרות ד ה, ורי"ש ורי"ש שם; רמב"ם אבות הטומאות יג א).

ויש מהראשונים שסוברים שכל זה לא נאמר אלא בשדה שאבד בה קבר (ראה להלן: שדה שאבד בה קבר), אבל בשדה שנחרש בה קבר אין שורפים כלל את התרומה, אלא תולים, לא אוכלים ולא שורפים (מאירי כתובות כח ב).

זרז ההליכה המהלך בשדה שנחרש בה קבר, על אבנים שאינן מתנדנדות תחת רגלי אדם בשעה שמהלך עליהן, או שהיה רוכב על האדם ועל הבהמה שכחם יפה, הרי זה טהור (אהלות יח ו; רמב"ם טומאת מת י יא); וכגון שהאדם התחתון היה גוי שאינו מקבל טומאה בעצמו, או שהיה ישראל ולבוש הרבה בגדים, שאם לא כן יטמא התחתון את העליון (תוס' בבא מציעא קה ב ד"ה על אדם).

אבל אם הלך על גבי אבנים שמזדעזעות בשעת ההילוך, ואפילו אם נשמר ולא נתנדנד (רמב"ם טומאת מת י יא), וכן אם הלך על גבי אדם שכחו רע, עד שתהיינה ארכובותיו נוקשות זו בזו, ועל בהמה שכחה רע, עד שתטיל גללים בשעת רכיבה, הרי זה טמא (אהלות יח ו; רמב"ם שם); שאם כח התחתון רע הרי הטומאה ניסטת מחמת משא העליון, ואין כח התחתון מועיל להצילו (רי"ש אהלות שם).

נטיעה וזריעה שדה שנחרש בה קבר מותר לנטוע בה כל אילנות שירצה (אהלות יח ב; רמב"ם טומאת מת י ח), לפי שרשי האילן יורדים למטה משלשה טפחים, ולמטה משלשה בבית הפרס טהור (רמב"ם שם).

אבל אם היה חורש והולך חוץ למאה אמה, ממאה אמה ולחוץ אינו בית הפרס, שאין עצמות הקבר מגיעים ליותר ממאה אמה (רמב"ם שם ג; רי"ש אהלות שם).

מאה אמות אלו הן לכל רוח (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) יז א; רי"ש אהלות יז א), דהיינו לכל רוח ורוח של הקבר (שאלות אמור קג; רב ניסים גאון ברכות יט ב).²

ודוקא כשחרש את הקבר לכל רוח, אבל אם חרש לרוח אחת, כגון לצד מזרח בלבד, בית הפרס הוא מאה על מאה רק לצד מזרח, אלא שבמזרח אפילו אם חרש רק לאורך בלבד אנו חוששים שמא הוליכה והחזירה והוליכה עוד פעם, ולכן החמירו שמאה על מאה במזרחו של קבר יהיה בית הפרס (תוס' רי"ד כתובות כח ב).

ויש מהראשונים שסוברים שדוקא אם חרש פעם מן הקבר לאורך, ופעם שניה שוב מן הקבר לרוחב – עושה מאה על מאה בית הפרס, אבל אם חרש חרישה אחת אין בית הפרס אלא מאה אמה לאורך בלבד או לרוחב בלבד, לצד שחרש (פירוש הרא"ש אהלות יז א).

חרש פחות ממאה אמה, אינו עושה בית הפרס אלא עד מקום שחרש בלבד (ראה אהלות יז ב, ורמב"ם טומאת מת י ג).

המיקום מאה אמה שאמרו הוא כשבשעה שחרש הולך את המחרישה במורד, במקום שיפוע, שאז המחרישה מגלגלת את העצמות למרחוק, והוא הדין בקרקע שוה; אבל כשחורש ועולה במעלה, שיעורו בפחות מזה (רי"ש אהלות יז א, והרא"ש שם בפירוש הראשון. וראה שם מה השיעור).

ויש מפרשים שהשיעור מאה אמה נאמר רק בקרקע שוה, אבל במורד וכן במעלה שיעורו ברובע כרשינים (הרא"ש שם בפרוש השני). ויש שלא חלקו בין מורד ובין מעלה, ולעולם שיעורו במאה אמה (רמב"ם טומאת מת י א-ג).

נעומק שיעור בית הפרס בעומק הוא שלשה טפחים, שהמחרישה נכנסת בעומק הקרקע שלשה טפחים (תוספות יום טוב אהלות יז א בשם מהר"ם).

כמות שדה שמוחזקים בה שהיא בית הפרס, אפילו היא בת ארבעה כורים, ואפילו היא רחוקה ממקום הטומאה, ואפילו טהרה מקיפתה מארבע רוחותיה, הרי זו בחזקת בית הפרס (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) יז ה; רי"ש אהלות יז ג); שאף על פי שכשהקבר ידוע אינו עושה בית הפרס אלא מאה אמה, כשהוחזקה אנו אומרים שמא קברים הרבה היו בה בכמה מקומות ונחרשו (רי"ש שם).

טומאות

דרגת הטומאה בית הפרס הוא אב הטומאה מדברי סופרים (פירוש המשניות לרמב"ם בהקדמתו לסדר טהרות).

וכן אדם או כלים שנטמאו במגעו או במשאו של בית הפרס הם אבות הטומאות מדברי סופרים (רמב"ם טומאת מת ה יא).

טומאת בית הפרס היא מדרבנן (פסחים צב א; כתובות כח ב). ואין זה ספק של תורה, שמן הסתם אין לנו לומר שהגיעה המחרישה עד המת, ואין להחזיק מקום טהור בטומאה מספק, אלא שחכמים החמירו משום החומר של טהרות (תוס' מועד קטן ה ב ד"ה מנפח); או שמן התורה חזקה שעל ידי החרישה נשברו העצמות לגמרי, ואף עצם

לכל רוח מאה על מאה אמה. 3. שיעור הגוש וצורפי חלקיו, כשיעור וצורפי

2. וראה תפארת ישראל אהלות יז א סק"ד, שכבב שמאמצע הקבר הוא מודד

מקרים שמותר ישנם כמה מקרים בהם מותר לכהן להיטמא בבית להיטמא **הפרס**:

• מותר לכהן להיטמא בבית הפרס בשביל לילך ללמוד תורה ולישא אשה (עירובין מז א; רמב"ם אבל ג יד; טוש"ע יורה דעה שעב א)⁴.

• וכן מותר לילך בשביל לדון ולערער עם הגוי, שהוא כמציל מידם (גמרא ורמב"ם ושם).

• וכן מותר להיטמא בבית הפרס בשביל כבוד הבריות, לנחם את האבל שהלך שם (ברכות יט ב; רמב"ם אבל שם; טוש"ע שם).

• וכן מותר להיטמא בבית הפרס בשביל להעיד עדות (בכורות כט א). ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש סוברים שלכל הדברים הללו מותר לילך אף בלא בדיקת ניפוח (תוס' בכורות כט א ד"ה היכי, בשם רבינו תם; רמב"ם אבל ג יד; טוש"ע יו"ד שעב א).

• ויש סוברים שדוקא לתלמוד תורה ולישא אשה התירו בלא בדיקה, שהן מצוות גדולות ביותר, וכן לדון עם הגוי ולהציל מידם, וכן לנחם את האבל, שאין זה כבוד הבריות כשיצטרך לנפח והאבל ימתין לכל פסיעה, אבל בשביל שאר דבר מצוה לא התירו אלא על ידי בדיקת ניפוח (תוס' עירובין כו ב ד"ה ולכהן, בכורות כט ב ד"ה היכי)⁵.

מותר לערב ערובי חצרות וערובי תחומין לכהן בבית הפרס (משנה עירובין כו ב, גמ' שם ל ב; רמב"ם ערובין י יז; טוש"ע או"ח תט א).

לדעת הסוברים שניפוח מועיל גם לדבר הרשות, ולדבר מצוה מותר אף בלי ניפוח (ראה לעיל שיטת רבנו תם), המדובר כאן הוא או בעירוב לדבר הרשות בניפוח, או כשמעורב לדבר מצוה בלי ניפוח (ראה תוס' בכורות כט ב ד"ה היכי); ולדעת הסוברים שלדבר מצוה צריך ניפוח, אין מותר הערוב אלא לדבר מצוה ועל ידי ניפוח (תוס' עירובין כו ב ד"ה ולכהן)⁶.

שדה שאבד בה קבר

דינה שדה שאבד קבר בתוכה מטמא במגע ובמשא ובאהל (אהלות יח א). שעפרה מטמא במגע ובמשא כבית הפרס של שדה שנחרש בה קבר, שמא נידש הקבר בה, ויהיו עצמות כשעורה בתוך עפרה, וכל השדה כולה המאהיל עליה נטמא; ואם העמיד בתוכה אהל – נטמא כל מה שיש באהל (ראה ערך אהל המת), שמא האהל שהעמיד באותה שדה מאהיל על הקבר (רמב"ם טומאת מת ח א).

רשות הרבים אף בשדה שאבד בה קבר אין הבדל בין רשות ורשות היחיד הרבים לרשות היחיד, ובשתיהן טמא, אלא שברשות הרבים טומאתו מדרבנן, והחמירו בו יותר מכל שאר ספק טומאה ברשות הרבים שטהור לגמרי (ראה ערך ספק טומאה), מפני שבספק טומאה אין הספק אלא לזה שנכנס בלבד, שהרי הטומאה ידועה במקומה, ובשדה שאבד הספק לכל אדם; אבל ברשות היחיד שדה שאבד בה קבר הטומאה מן התורה (ר"ש אהלות יח ג; תוס' שבת טו ב ד"ה על ספק). ומה שאמרו שטומאת בית הפרס מדרבנן (פסחים צב ב, כתובות כח ב), לא אמרו אלא בשדה שנחרש בה קבר, או בשדה שאבד ברשות הרבים (ר"ש שם).

ואין זורעים בבית הפרס זה כל מיני זרעים הנעקרים עם השורש, שמא יעלה עצם כשעורה עם העפר העולה עם השרשים הנעקרים, אבל מותר לזרוע זרעים הנקצרים (אהלות שם; רמב"ם שם).

עדות טומאת בית הפרס, מכיון שהיא מדרבנן, הקילו בה לסמוך על עדות גדול שמעיד על מה שראה בקטנותו שהמקום הזה בית הפרס (משנה כתובות כח א וגמ' שם ב), ונחלקו הראשונים בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שאם היתה בקעה שמוחזק לנו שיש שם בית הפרס, והבקעה כולה בספק טומאה, כשמעיד שהמקום הזה בלבד בית הפרס וכל מה שחוץ ממנו טהור – נאמן (ר"ן כתובות שם).

• יש מפרשים שמעיד שבית הפרס זה כבר נטהר לעושי פסח, שנידש ונופח (ראה להלן: טהרות), ונאמן לפי שאפילו קודם שנידש ונופח אין טומאתו אלא מדרבנן (ר"ן שם, בשם הראב"ד).

• יש מפרשים להיפך שהעדות היא להחמיר, שלא היו מוחזקים בשדה זו טומאה, והוא מעיד שזוכר שאביו היה מונעו מלהיכנס לשם מפני הטומאה, ונאמן לפי שטומאת בית הפרס היא מדרבנן, שאין שורפים על שדה שנחרש בה קבר את התרומה (מאירי כתובות שם בפירוש ראשון; שיטה מקובצת כתובות שם). אבל אם העיד שאבד בה קבר, שדינו שהתרומה נשרפת, אין שורפים על פיו (מאירי שם). ואם השדה הוחזקה בטומאה, אינו נאמן להעיד לטהרה (שיטה מקובצת שם).

טהרתו

טהרת בית הפרס שטיהרוהו הרי זה טהור, ושני תלמידי חכמים צריכים שיעמדו על גביו בשעת טהרתו (תוספתא אהלות צורקמאנדל יז ו; רמב"ם טומאת מת י יב). כיצד מטהרים בית הפרס, נוטלים ממנו שלשה טפחים עפר, כשיעור עומק החרישה, או נותן על גביו שלשה טפחים עפר (אהלות יח ה, ור"ש שם; רמב"ם שם).

הרוצף בית הפרס באבנים שאינו יכול להסיטן, דהיינו שעשה השדה כמו רצפה מאבנים גדולות שאינן מתנדנדות מהילוך אדם, הרי זה טהור (אהלות יח ה, ור"ש שם; רמב"ם טומאת מת י יב), שהרי אין לחוש שמא יסיט בהילוכו עצם כשעורה (ר"ש ורא"ש אהלות שם).

בדיקתו טהרה אחרת יש לבית הפרס על ידי בדיקה, ושלש בדיקות נזכרו בחז"ל:

• מנפח אדם בית הפרס והולך (עירובין ל ב), דהיינו שנופח את העפר בפיו לפני רגליו, ואם יש עצם גדול נראה מאליו, ועצם קטן נראה בנפיקה, ואינו מסיטו ברגליו (רש"י שם ד"ה מנפח).

• בית הפרס שנידש – טהור (עירובין שם), דהיינו שאם נידש בדריסת רגלי בני אדם כבר נפחתו העצמות משעורה (רש"י שם ד"ה טהור); או שדריסת הרגלים העבירתן (רש"י פסחים צב ב ד"ה שנידש); או שאם נידש אין כאן אבק שנחוש שמא עצם כשעורה נסתר שם (מאירי מועד קטן ה ב). וזוהי בדיקתו שבודק אם נידש או לא נידש (רש"י חגיגה כה ב ד"ה שנידש).

• כיצד הוא בודק, מביא את העפר שהוא יכול להסיטו – כגון עפר תיחוח – ונותן לתוך כברה שנקביה דקים וממחה, שעושהו דק דק בידו, אם נמצא שם עצם כשעורה – טמא (אהלות יח ד).

ז-י, שביאר את השיטות. 6. בפרטי הדינים של טומאת כהן בבית הפרס, ראה באנציקלופדיה ערך טומאת כהנים; טומאת קרובים כרך כ טור רפא, רפג; וערך

עפר ארץ העמים, ראה ערך ארץ העמים: גושה. 4. וראה ערך תלמוד תורה, וערך פריה ורביה, חלוקים שונים בדבר. 5. וראה בחזון איש אהלות כד ס"ק

מקום קרוב לבית הקברות שהנשים יושבות שם ובוכות (רמב"ם טומאת מת ח ד; מאירי מועד קטן ה ב, בפירוש הראשון).

• יש גורסים: שדה כוכין (תוס' נדה נז א ד"ה בית; אליהו רבא אהלות יח ד), ומפרשים שדה שיש בה כוכים, ומניחים שם המת לפי שעה עד שיהיו פנויים להוליכו לבית הקברות לקוברו (תוס' שם ואליהו רבא שם).

טומאתה שדה בוכין עפרה טהור, ועושים מעפרה תנורים לקודש, אבל אינה נזרעת ואינה ניטעת (אהלות יח ד; רמב"ם טומאת מת ח ד).

יש מהראשונים שסוברים שיש בשדה בוכין חשש טומאה, שמא נידלדל אבר מהמת כשהביאוהו ממקום רחוק ונפל שם, וסמכו אלו על אלו שיטלוהו, והניחוהו שם (ערוך ערך בך; רש"י מועד קטן ה ב ד"ה משום). וכן לשיטת הגורסים "שדה כוכין" (ראה לעיל) יש לחשוש שאחרי שהניחוהו בכוכים לפי שעה נשכח שם, ולא לקחוהו משם (תוס' נדה נז א ד"ה בית; אליהו רבא אהלות יח ד).

ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש סוברים שחשש טומאה שאמרו בשדה בוכין הוא רק בנוגע לאיסור הזריעה והנטיעה, שלא להרגיל אדם לשם שמא יש שם טומאה (רמב"ם טומאת מת ח ד); אבל בנוגע לטומאה ממש, אין אנו מחזיקים בו טומאה כלל, ואינו מטמא במגע ובמשא, וכל שכן באהל (רמב"ם שם; ר"ש ורא"ש אהלות יח ב), ואף לא נקרא בשם בית הפרס אלא מפני שאסור בזריעה ונטיעה בלבד (ר"ש ורא"ש שם).

• ויש סוברים שאף שדה זו היא בספק טומאה למגע ומשא, ויש מצדדים לומר אף באהל, ומה שאמרו שעפרה טהור, הוא רק לאחר שניפוהו וראו שאין בו טומאה (מאירי מועד קטן ה ב בשם קצת מפרשים).

ויש מהראשונים שחולקים לגמרי וסוברים שאין כל חשש טומאה בשדה בוכין, אפילו בנוגע לזריעה ונטיעה, ולא אסרו לזרוע ולנטוע בה אלא משום חשש גזל, שכיון שהבעלים נתייאשו מהשדה לאחר שהוחזקה לתשמיש של רבים, הרי זה כדין מיצר שהחזיקו בה רבים שאסור לקלקלו (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא אהלות יח ד; ריטב"א מועד קטן ה ב).

בחון לארץ

אין בית הפרס בחון לארץ (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) יח יא; רמב"ם טומאת מת יא יא), ונחלקו הראשונים בפירושו:

• יש אומרים שאף על פי שחון לארץ כל עצמה היא טמאה (ראה ערך ארץ העמים), מכל מקום הכהנים שבחון לארץ מותרים לדור שם, ואילו היתה טומאת בית הפרס נוהגת בחון לארץ היו הכהנים אסורים לילך שם בבית הפרס, אלא שלא גזרו על בית הפרס אלא בארץ ישראל, שיש שם תרומות ומעשרות של תורה (ר"ש אהלות יח ט).

• יש אומרים שלא אמרו אין בית הפרס בחון לארץ אלא לענין עיירות של חון לארץ המובלעות בארץ ישראל, שאין בהן טומאת ארץ העמים (ראה ערך ארץ העמים: סמוכות ומובלעות), ובהן הוא שאמרו שאין שם בית הפרס (כסף משנה טומאת מת יא יא, בשם הר"י קורקוס).

ויש אומרים שאף ברשות היחיד שדה שאבד בה קבר הטומאה היא מדרבנן (שיטה לתלמיד ר' יחיאל מפרש למועד קטן ה ב).

תרומה ולדברי הכל שורפים את התרומה שנעשה בשדה שאבד בה קבר (טהרות ד ה); אלא שלדעת הסוברים ששדה שאבד ברשות היחיד טומאתה מן התורה, אף בספק אם נגעה התרומה בשדה שאבד בה קבר ברשות היחיד שורפים אותה (ראה תוס' שבת טו ב ד"ה על ספק, ור"ש טהרות יח ג).

זריעה שדה שאבד בה קבר מותר לזרוע בה כל זרעים (אהלות יח ג; רמב"ם טומאת מת ח ג), אפילו זרע הנעקר (פירוש הרא"ש שם), לפי שאין שרשי הזרעים מגיעים עד לקבר (רמב"ם שם); ובלבד שלא יחרוש לזרוע, אלא חופר במעדר שאינו מעמיק (פירוש הרא"ש אהלות שם).

ויש מהראשונים שכתב שאפילו כשחורש החרישה לזרעים אינה עמוקה עד שנחוש להיות טומאה עולה עמו, שמקום קבר שלם עמוק הוא (מאירי מועד קטן ה ב).

ויש אומרים שאסור לזרוע זרעים בשדה שאבד בה קבר, כמו בשדה שנחרש בה קבר (גירסת הר"ש והרע"ב במשנה אהלות יח ג; שיטה למועד קטן ה ב).

נטיעה אסור לנטוע אילנות בשדה שאבד בה קבר (אהלות יח ג; רמב"ם טומאת מת ח ג), ואפילו עבר ונטע אין מקיימים אותם, אלא יעקרום (אהלות שם), מפני ששרשי האילן מגיעים עד הקבר (רמב"ם שם).

במה דברים אמורים באילני מאכל, אבל אילני סרק, שאינם עושים פירות, מותר לנטוע בשדה שאבד בה קבר (אהלות יח ג; רמב"ם טומאת מת ח ג); ויש אומרים שלכתחילה אסור לנטוע אף אילן סרק, ולא התיירו אלא לקיים הנטועים מכבר (ראב"ד בהשגות שם; ר"ש אהלות שם, בפירוש ראשון; מאירי מועד קטן שם).

ציון השדה שדה שאבד בה קבר, מכיון שמטמאה באהל, מציינים אותה כמו שמציינים את הקברות (ראה ערך ציון קברות. מועד קטן ה ב; רמב"ם טומאת מת ח ט).

נמצא בה קבר שדה שאבד בה קבר, ולאחר זמן נמצא בה קבר, ואין ידוע אם זהו הקבר האבוד בה, נחלקו תנאים בדבר:

רבי אומר הנכנס לתוכה טהור, שאני אומר קבר שאבד הוא קבר שנמצא; ורבן שמעון בן גמליאל אומר תיבדק כל השדה כולה (פסחים יא א). הלכה כרבי (רמב"ם חמץ ומצה ב יא; בעל המאור פסחים שם).

שדה בוכין

טהותה שדה בוכין היא שדה שמפטירים בה מתים (מועד קטן ה ב), ונחלקו הראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שכשמביאים מתים ממקום למקום באים בשדה סמוך לעיר, ונפטרים אלו שהביאום והולכים להם, ואנשי המקום באים ומקבלים אותם, ורוחצים אותם שם, וקוברים אותם (רש"י מועד קטן ה ב ד"ה שמפטירין; ערוך ערך בך), וכשמתוועדים אלו עם אלו כולם בוכים (ערוך שם).

• יש מפרשים שהוא מקום רחוק מבית הקברות, מזומן להושיב שם את המיטה, ומתוועדים ובוכים שם (ר"ש אהלות יח ד); או שהוא

• יש אומרים שאין בית הפרס בחוץ לארץ מובנו שאין תקנה לבית הפרס שם, שאף על פי שבית הפרס אפשר לטהרו במעמד שני משנה שם, בשם מצאתי כתוב). תלמידי חכמים (ראה לעיל: טהרתו), בחוץ לארץ אין לו טהרה (כסף).

בית הקברות¹

מקום המיוחד לקברות מתים

• הפרקים:	• כבודו;
• מהותו ושימושו;	• בקיום מצוה;
• מקומו;	• בתפילות וברכות;
• קנינו;	• טומאתו;
• צורתו;	• שכונת קברות.

סיכום תמציתי

מהותו ושימושו

בית הקברות נקרא גם: בית עלמין; קברות; קבר; חצר מות; ובית החיים. בית הקברות, בניגוד לקבר הוא מקום לקבורת רבים, ואילו קבר הוא ליחיד. הבדל נוסף בין בית הקברות לקבר הוא שבית הקברות הוא מקום שהקצוהו לקבורה, ואילו קבר יש שנקבר בו באופן עראי. ועוד הבדל, שבית הקברות נקרא כל המקום שהוקצה לקבורה, אפילו כשעדיין אין שם קברים, שהמתים זכו במקום וזכותם מתפשטת בכל המקום שהקצוהו, וקבר אינו אלא המקום שנקבר בו המת. בית הקברות יש שהוא מיוחד לבני משפחה אחת. ובימי האבות היה המנהג להיות להם בתי קברות אבותיו מיוחדים לכל משפחה, ושדה קבורה אחת לקבורת הגרים. בימי מלכות ישראל היו בתי קברות מיוחדים למלכים. בתי קברות מיוחדים היו לבית דין בשביל הרוגי בית דין, אחד לנהרגים ונחנקים, ואחד לנסקלים ונשרפים. וכן היו להם מערות של חסידים בפני עצמם, ושל ראשי בית דין בפני עצמם.

מקומו

מרחיקים את הקברות מן העיר חמשים אמה. אין בית הקברות מצטרף לעיר להיחשב בעיבורה של עיר לענין מדידת התחומים, אלא אם כן יש בו בית דירה לשומר. אין עושים בית הקברות בתוך ירושלים.

קניינו

בית הקברות של רבים כל אחד משותף בו. נכון להשתדל לבנות לכל עיר בית קברות לעצמה. ספר תורה שבלה נותנים אותו בכלי חרס וגוונים אותו אצל תלמיד חכם בקבר, וזו היא גניזתו.

צורתו

ישנן שתי צורות לבית הקברות: מערות וכוכים, ושדה קברות. בבית הקברות של מערות וכוכים היו עושים מערה, וחופרים בכתליה סביב כוכים תחת הקרקע, הפתוחים למערה, כמירת המת, ותוחבים לתוכם את המתים. המרחק שבין הכוכים הוא אמה וחצי; ויש אומרים אמה. סמוך לבית הקברות היה מקום מעמד, שעומדים ויושבים שם בשוכם מן הקבר. מקום מיוחד היה להם גם להספיד המת, ונקרא בית הספד. תיקון בית הקברות, דהיינו לקצר הכוכים שבמערה אם היו ארוכים יותר מדאי, או להרחיבם ולהאריכם אם היו קצרים, מצרכי הרבים הוא, ולכן מותר לתקנם בחול המועד לצורך מתים שימותו, ובלבד שלא יתחילו לחפרם ולבנותם במועד. בית הקברות שנתמלא ואין מקום אחר לקבור שם, אפשר לקבור את המתים זה על גבי זה בתוך הקרקע, אם יש הפסק של ששה טפחים ביניהם. כתבו הפוסקים שאסור לעשות בנין של קומות מעל הקרקע ולקבור בו, משום שצריך לקבור בקרקע דווקא, ולא מעל הקרקע; או משום שזהו שנוי ממנהג הקבורה, ומעכב את הכפרה של המתים.

כבודו

אין נוהגים קלות ראש בבית הקברות. וישנם כמה דברים שנאסרו בבתי הקברות משום קלות ראש: אין מרעים בהם בהמות, ואין מוליכים בהם אמת המים; לא יעשה צרכיו שם, ולא יעשה שם שביל; לא יטייל בהם לעשות קיצור דרך לעבור מצד זה לצד זה; אין מחשבים שם חשבונות.

בתי הקברות אסורים בהנאה, כיצד: אין אוכלים בהם, ואין שותים בהם, ואין עושים בהם מלאכה, ולא קורים בהם ולא שונים בהם, כללו של דבר אין נהנים בהם. אין מלקטים עשבים בבית הקברות, ולא עצים; ואם ליקטם אסורים בהנאה, ושורפם במקומם. והוא הדין כשצריך ללקטם לצורך בית הקברות – ששורפם במקומם. אילנות שנוטעים בבית הקברות מותרים, מאחר שאינם על הקברים עצמם, ומותר ללקט פירותיהם.

בקיום מצוה

אסור חכמים לקיים מצוות בבית הקברות, משום לועג לעצג לרש חרף עשהו. לפיכך לא יהלך אדם בבית הקברות בתפילין בראשו; לא ילך כשספר תורה בזרועו וקורא בו, ואף שאר כתבי הקודש אסור להלך בהם כשהם בידו; לא יתפלל בבית הקברות; מותר לילך בציצית בבית הקברות, ואין צריך לפושטו. ובטליתות שלובשים לשם מצוה – יש אומרים שאסור; ויש מתירים כשהציציות מכוסות.

איסורים אלה יש אומרים שמעיקר הדין אינם אלא בתוך ארבע אמות של הקברות, אבל מחוץ לארבע אמות של הקברות – מותר; ויש אומרים שמצד הדין אסור אפילו חוץ לד' אמות, כל שהוא בתוך מחיצת בית הקברות; ויש שמחלקים – שבאמצע בית הקברות, שסביב המקום יש קברים, אסור אפילו במקום הרחוק ד' אמות מקברות; אבל בסוף בית הקברות, שאין שם קברים, אלא שהמקום הוקצה לקברים, יש להקל ברחוק ד' אמות מהקברים. הרחיק ד' אמות, מותר להתפלל אפילו כשרואה את בית הקברות; וכן אם יש שם מחיצה המפסקת, מותר אפילו בסמוך לקברות.

לכבוד המת מותר לקרוא בתורה בבית הקברות. ולכן מותר לומר פסוקים או דרשה לכבוד המת בבית הקברות; ויש אומרים שדוקא חוץ לד' אמות הוא שמותר.

אף לאמירת קדיש צריך להרחיק ד' אמות. ובימינו אין נוהגים כלל להרחיק לקדיש. וכן נהגו בזמננו לבקר את הקבר ביום שמת בו אביו או אמו ואומרים שם, במנין עשרה, או אף ביחידות, פרקי תהלים מיוחדים ותפילה לעילוי נשמתם, אבל הלימודים שלומדים ביום זה, אין לומדים על קברם ולא בבית הקברות.

בתפלות וברכות

בתעניות צבור שגוזרים על הגשמים, יוצאים לבית הקברות, ובוכים ומתחננים שם. נוהגים לילך לבית הקברות בתשעה באב. יש מקומות שנוהגים לילך לבית הקברות בערב ראש השנה; וכן בערב יום הכפורים.

היה הולך בבית הקברות אומר: ברוך אשר יצר אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, ואסף אתכם בדין, והוא עתיד להקימכם בדין. ויש מסיימים: והוא עתיד להקים אתכם בדין לחיי העולם הבא. ויש מוסיפים: ויודע מספר כולכם. הברכה היא בשם ומלכות; ואינו מברך אלא על קברות של רבים, ולא על קבר יחיד. על קברי נכרים אומר: בושׁה אַמְכֶם מֵאֵד חֲפָרָה יוֹלְדֶתְכֶם וגו'.

טומאות

אסור לכהן להיכנס לבית הקברות, שכן קבר המת מטמא, ואם נכנס לוקה מן התורה. לפיכך אין כהן מחזיר אבדה שהיא בבית הקברות; ואינו פורק וטוען בהמה הרובצת בבית הקברות; ואין מניחים ערובי תחומין לכהן בבית הקברות. באחרונים דנו להלכה אם מותר לכהן לנסוע ברכבת שעוברת דרך בית הקברות, כיון שההלכה שאהל זרוק אין שמו אהל. וכן דנו אם מותר לכהן לטוס באוירון, שבעברו דרך רחוקה ודאי שעובר גם דרך בית הקברות, והאוירון הרי הוא אהל זרוק ואינו חוצץ.

מה שנהגו לקבור מתי כהנים על גבול בית הקברות ולא בתוך מתי ישראל, אינו מפני הטומאה של הכהן המת, אלא משום הכהנים קרובי המת הבאים לקבורו שלא יטמאו במתים אחרים לאחר שפירשו מלקבורו. אף הנזיר כשנכנס לבית הקברות לוקה.

בבית הקברות יש טומאה אף במובן אחר, והוא רוח של טומאה שישנה בבית הקברות. ולכן הלך בבית הקברות מתחייב בנפשו, כשעושה כך כדי שתשרה עליו רוח טומאה, והוא אחד מסימני שוטה.

יש אומרים שנוטלים את הידים כשהולכים מבית הקברות, משום רוח הטומאה שיש שם; ויש אומרים שאין צריך. נשים נדות לא יכנסו לבית הקברות עד שיטבלו.

מדהותו ושימוש

סנהדרין מו א א). ולכן אם מצא מת אחד או שנים אינו חושש שמא הוא בית הקברות, מצא שלשה הרי זו שכונת הקברות (נזיר סד ב; רמב"ם טומאת מת ט א), שכיון שהם שלשה נתברר שבית הקברות היה שם (תוס' שם ד"ה מצא).

• הבדל נוסף בין בית הקברות לקבר הוא שבית הקברות הוא מקום שהקצוהו לקבורה, ואילו קבר יש שנקבר בו באופן עראי (שלטי

שמותיו בית הקברות נקרא גם: בית עלמין (סנהדרין יט א; ירושלמי מועד קטן א א); קברות (סנהדרין מו א); קבר (עירובין נה ב ורש"י ד"ה והקבר); חצר מות (ברכות יח ב); ובית החיים (סמ"ק מח).

• **הכדלים בין בית הקברות** בית הקברות, בניגוד לקבר (ראה ערכו) הוא מקום לקבורת רבים, ואילו קבר הוא ליחיד (שלטי הגבורים לקבר

ביניהם, ואם אינו נקבר כאן ימצא במקום אחר, אין לו הנאה בכך, ואינו נחשב הנאה מהקבר (נמוקי יוסף סנהדרין מז ב).

נכון להשתדל לבנות לכל עיר בית קברות לעצמה (שו"ת עין יצחק יו"ד לד), משום כבוד המתים (עין יצחק שם; שו"ת זכרון יוסף ט).

בני עיר אחרת אין כח לבני העיר למנוע ולעכב בני עיר אחרת מלקבור מתייהם בעיר שלהם, אם הוא בית הקברות ישן שהוא של רבים ומופקר לכל; אבל מה שהוסיפו משלהם רשאים לדרוש שיתנו גם הם חלקם לפי חשבון, וכן אם היו להם הוצאות להחזיק בית הקברות הישן – צריכים גם בני העיר האחרת להשתתף; אלא שישומו לפי הקירוב והריחוק, ואומדים כמה שיהיה יותר מה שבית הקברות הוא סמוך אצלם ואינם צריכים להוליד מתייהם לעיר אחרת, ויתנו לפי ערך זה בני העיר האחרת פחות (דרישה יו"ד שסו, בשם תשובת מהר"ם מ"ץ).

של משפחה בית הקברות של משפחה קנוי לבני המשפחה (ראה לעיל: מהותו), והיורש מאשתו בית הקברות בזמן שהיובל נוהג – מחזירו לבני משפחתה ביובל (בכורות נב ב; כתובות פד א; רמב"ם שמיטה ויובל יא כא).

יש אומרים שדין זה אינו תלוי ביובל, ולעולם מחזיר לבני משפחה בית הקברות שירש מאשתו, אפילו שלא ביובל, משום פגם משפחה, שגנאי הוא להם לבני משפחה שיהיו אחרים נקברים עם בני המשפחה בבית הקברות שלהם (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם רש"י במהדורא קמא).

גניזה ספר תורה שבלה נותנים אותו בכלי חרס וגונזים אותו אצל תלמיד חכם בקבר, וזו היא גניזתו (מגילה כו ב; רמב"ם ספר תורה י ג; טוש"ע או"ח קנד ה, ושם יו"ד רפב י); ואפילו אינו אלא שונה הלכות ולא שימש תלמידי חכמים (מגילה שם; טור ובי"י ושו"ע או"ח שם; ש"ד יו"ד שם ס"ק יא). וכתבו ראשונים שמשום כבודו של חכם קוברים אצלו, ואם אין חכם שונה הלכות – גונזים אותו בקרקע בבית הקברות (ספר האשכול הוצאת הרב צבי בנימין אוירבך ב עמ' 44).

צורתו

ישנן שתי צורות לבית הקברות: מערות וכוכים, ושדה קברות.

מערת וכוכים בבית הקברות של מערות וכוכים היו עושים מערה, וחופרים בכתליה סביב כוכים תחת הקרקע, הפתוחים למערה, כמידת המת, ותוחבים לתוכם את המתים (בבא בתרא ק ב, ורשב"ם ד"ה ושנים). את המערה עושים גדולה או קטנה, כפי רצונם, ועושים בה כוכים כפי אורך המערה, ועושים חצר לפנייה כפי בחירתם (מאירי סוטה מד א).

המרחק שבין הכוכים הוא אמה וחצי (רמב"ם מכירה כא ו); ויש אומרים אמה (ראב"ד שם; רשב"ם בבא בתרא ק ב ד"ה ושנים).

כל בני משפחה היו רגילים לקבור במערה אחת, כל אחד בכרך בפני עצמו (רשב"ם בבא בתרא ק ב ד"ה לעשות). בסלע אחד היו כמה מערות, והיו כל בני משפחה בוחרים בסלע אחד, כל משפחה בסלע בפני עצמו, ושוב היו בו האבות שבמשפחה בוחרים במערת שבאותו סלע, בית אב זה במערה זו, ובית אב זה במערה זו וכן הרבה (מאירי סוטה מד א).

שדה קברות בשדה הקברות קוברים שורות-שורות (עי' רמב"ן בתורת

הגבורים שם). ולכן יש מקרים שמותר לפנות קבר, מה שאין כן בית הקברות (ראה תוס' נזיר סד ב ד"ה נוטלו וד"ה מציא. וראה ערך פיגוי מתיים).

• ועוד הובל, שבית הקברות נקרא כל המקום שהוקצה לקבורה, אפילו כשעדיין אין שם קברים, שהמתים זכו במקום וזכותם מתפשטת בכל המקום שהקצהו, וקבר אינו אלא המקום שנקבר בו המת (שלטי הגבורים שם)².

בתי קברות מיוחדים בית הקברות יש שהוא מיוחד לבני משפחה אחת (ראה כתובות פד א, בבא בתרא ק ב, ורשב"ם שם ד"ה לעשות). ובימי האבות היה המנהג להיות להם בתי קברות אבותיו מיוחדים לכל משפחה, ושדה קבורה אחת לקבורת הגרים (רמב"ן בראשית כג ד).

בימי מלכות ישראל היו בתי קברות מיוחדים למלכים (דברי הימים ב כו, כג).

בתי קברות מיוחדים היו לבית דין בשביל הרוגי בית דין, אחד לנהרגים ונחנקים, ואחד לנסקלים ונשרפים (סנהדרין מז א; רמב"ם סנהדרין יד ט), לפי שאין קוברים רשע אצל צדיק, ולא רשע חמור אצל רשע קל (סנהדרין מז א).

וכן היו להם מערות של חסידים בפני עצמם, ושל ראשי בית דין בפני עצמם (מועד קטן יז א); שלא לקבור צדיק בינוני אצל חסיד גמור ומופלג (רמב"ן בתורת האדם שער הסוף ענין הקבורה).

יש מקומות שנהגו לקבור בבתים ולהעתיק אחר כך הארונות לבית הקברות (כלבו קיד. וראה ערך פנוי מתיים). ואם צוה לקבור בביתו ולהעתיקו לבית הקברות, מצוה לקיים דבריו (כלבו שם; רמ"א יו"ד שסג ב).

מקומו

מרחיקים את הקברות מן העיר חמשים אמה (בבא בתרא כה א; רמב"ם שכנים י ג; טוש"ע יו"ד ששה ב, חו"מ קנה כג), משום ריח רע (רש"י בבא בתרא שם ד"ה את; ויש שכתב הטעם שלא יפגעו בו תמיד ויתעצבו (לבוש יו"ד שם)).

בית הקברות המקיף את העיר משלש רוחותיה, או משתי רוחות זו כנגד זו, אם הוא רחוק יותר מחמשים אמה מכאן ויותר מחמשים אמה מכאן, אין מפנים אותו, פחות מכאן מפנים אותו (מסכת שמחות יד ט, לגירסת הגר"א שם), מפני הטומאה (נחלת יעקב שם)³.

אין בית הקברות מצטרף לעיר להיחשב בעיבורה של עיר לענין מדידת התחומים (ראה ערך תחומין), אלא אם כן יש בו בית דירה לשומר (עירובין נה ב, ורש"י ד"ה נפש; רמב"ם שבת כח ג, ד; טוש"ע אורח חיים שצח ו).

אין עושים בית הקברות בתוך ירושלים (ראה ערך ירושלים).

קניינו

שותפות בני העיר בית הקברות של רבים כל אחד משותף בו. ולכן יש מהראשונים שכתב שאף על פי שאסור לקבור בקבר שקברו בו אדם אחר, או שהוזמן לאביו (ראה ערך קבר), הרי זה מפני שנהנים בכך הקרובים, שאינם מוצאים מקום אחר לקבור אלא בשכר, וקבר אסור בהנאה (ראה ערך הנ"ל); ולכן בבית הקברות של רבים מותר לקבור גם בקבר של אחר, שכיון שאף הוא משותף

בלבד. 3. וראה בירושלמי נזיר ט ג, שכתב באופן אחר.

2. וראה ערך הזמנה, לגבי מקרה שעדיין לא קברו בו אף מת אחד אלא הקצהו

• **אין מחשבים שם חשבונות** (רבינו ירוחם כח א).
 כל האיסורים הללו הם בכל הקרקע של בית הקברות, ולא על הקברים בלבד (רא"ש מגילה ד ט).
הנאה בתי הקברות אסורים בהנאה, כיצד: אין אוכלים בהם, ואין שותים בהם, ואין עושים בהם מלאכה, ולא קורים בהם ולא שונים בהם, כללו של דבר אין נהנים בהם (רמב"ם אבל יד א), וכל זה משום כבוד המתים (כסף משנה טומאת מת ח ה; ב"ח יו"ד שסח א).
 ואין איסור הנאתו אלא מדרבנן (ב"ח שם); ועיקר איסור הנאה אינו אלא בקבר שבבנין (רא"ש מגילה ד ט; מגן אברהם תט סק"א. וראה ערך קבר).
ליקוט עשבים אין מלקטים עשבים בבית הקברות (מגילה כט א; מסכת שמחות יד א; טושי"ע שסח א), ולא עצים; ואם ליקטם אסורים בהנאה (מסכת שמחות שם), ושורפם במקומם (מסכת שמחות שם; מגילה שם; טושי"ע שם). והוא הדין כשצריך ללקטם לצורך בית הקברות – ששורפם במקומם (טושי"ע שם).
 • **יש מפרשים שהטעם של איסור ליקוט העשבים הוא משום כבוד המתים, והאיסור הוא על מקום הקברים בלבד** (סמ"ג עשין מד), ולא הצריכו לשרוף את מה שליקטו אלא משום קנס, או שלא יחשדוהו שמוליכים לבהמתו (מרדכי מגילה רמז תתל).
 • **ויש אומרים שהטעם משום איסור הנאה** (ר"ן מגילה כט א), ובכל בית הקברות אסור, אפילו שלא במקום הקברים (שלטי גבורים סנהדרין מו א; ב"ח יו"ד שסח א).
 אילנות שנוטעים בבית הקברות מותרים, מאחר שאינם על הקברים עצמם (תוספות מגילה כט א ד"ה אין)⁵, ומותר ללקט פירותיהם ואין כאן חשש משום כבוד מתים (רא"ש מגילה ד ט; טושי"ע יו"ד שסח ב); ובלבד שלא יהיו במקום שיש בו ספק קבר (ש"י שם סק"ד).
 מותר ליהנות מהעשבים או מפירות האילנות אפילו שעל הקברים, אם הוא לצורך הקברות; כגון שנכרי מרעה בהמות עליהם ואי אפשר למחות בידו כי אם בהוצאה מרובה ואין יד הקהל משגת, שמוכרים אותם כדי להציל הקברות, וזהו כבוד המתים (שו"ת תרומת הדשן רפד).
איסור בזיון בית הקברות ישן לא נמדד ולא נחלק (מסכת שמחות יד ג; טושי"ע יו"ד שסח א); דהיינו שאין מודדים אותו בכדי לדעת כמה מתים נקברו במקצתו, שיתנו אותה מידה למתים אחרים כנגדם; ולא מחלקים אותו בין היורשים, מפני כבודם של מתים (טור שם).
 מותר למכור בית הקברות לצורך קבורה (שו"ת המב"י ב כח; מגן אברהם קנ"ג ס"ק יב).
 נחלקו אחרונים כשהנכרים מזלזלים בבית הקברות, אם חייבים הקהל למחות ולעכב רק כשהדבר יעלה להם בהוצאה מועטת (שו"ת תרומת הדשן רפד; שו"ת דברי מלכאל א סז); או שצריכים להוציא על כך אפילו הוצאה מרובה (שו"ת שיבת ציון סב, אג).
 המוצא נסרים בבית הקברות, לא יזיזם ממקומם (מסכת שמחות יג ט; טושי"ע יו"ד שסג ו), שיש לחוש שמא הם מארון המת שפינוהו (בית יוסף שם).

האדם, שער הסוף ענין הקבורה), וכולם מונחים בסדר אחד (תשובת רבי דוד אפנהיים בסוף ספר חות יאיר). ולכן מי שהיה חופר בשדה, ומצא מתים רבים בגומא אחת זה על גבי זה, או זה בצד זה, אינו חושש שמא מקום זה היה בית הקברות (רמב"ם טומאת מת ט א), לפי שישאל איך קוברים בצורה זו (כסף משנה שם).

המרחק שבין קבר לקבר הוא כמרחק שבין שני כוכי המערה, שהוא אמה או אמה וחצי, לפי כל אחת מהדעות שלמעלה (רמב"ן בתורת האדם; נמוקי יוסף בבא בתרא קא א).

סוקס מעמד סמוך לבית הקברות היה מקום מעמד, שעומדים ויושבים שם בשובם מן הקבר (רשב"ם בבא בתרא ק ב ד"ה מקום מעמד. וראה ערך מעמדות ומושבות).

מקום מיוחד היה להם גם להספיד המת, ונקרא בית הספד (ראה כתובות כח א, פד א. וראה ערך הספד).

תיקון בית הקברות תיקון בית הקברות, דהיינו לקצר הכוכים שבמערה אם היו ארוכים יותר מדאי, או להרחיבם ולהאריךם אם היו קצרים, מצרכי הרבים הוא, ולכן מותר לתקנם בחול המועד לצורך מתים שימותו, ובלבד שלא יתחילו לחפרם ולבנותם במועד, כדין כל צרכי רבים שאינם לצורך המועד (ראה מועד קטן ח ב. וראה ערך חול המועד).

אפילו בית הקברות של בני משפחה מותר לתקנו במועד, וכל שכן בית הקברות של כרכים מותר (רמב"ן בתורת האדם שער הסוף ענין הקבורה); ויש אומרים שקבר של משפחה אינו מצרכי הרבים, אלא שמותר בחול המועד משום צורך מצוה (ר"ן ביצה ו א).

קבורה בית הקברות שנתמלא ואין מקום אחר לקבור שם, אפשר בקומות לקבור את המתים זה על גבי זה בתוך הקרקע, אם יש הפסק של ששה טפחים ביניהם (תורת האדם שם, בשם תשובת רב האי גאון; שו"ע יו"ד שסב ד); שאם לא כן הוא דרך בזיון (תורת האדם שם. וראה ערך קבורה).

כתבו הפוסקים שאסור לעשות בנין של קומות מעל הקרקע ולקבור בו (בית יצחק ב יו"ד קסא; דודאי השדה ד; אגרות משה יו"ד ג קמב-קמג; מנחת יצחק י קב; קובץ תשובות לגר"ש אלישיב ב סד), משום שצריך לקבור בקרקע דווקא, ולא מעל הקרקע (אגרות משה ומנחת יצחק שם); או משום שזהו שנוי ממנהג הקבורה, ומעכב את הכפרה של המתים (בית יצחק, דודאי השדה, וקובץ תשובות שם)⁴.

כבודו

קלות ראש אין נוהגים קלות ראש בבית הקברות (מגילה כט א; רמב"ם אבל יד יג; טושי"ע יו"ד שסח א), משום כבודם של מתים (מגילה שם). וישנם כמה דברים שנאסרו בבתי הקברות משום קלות ראש:

- **אין מרעים בהם בהמות, ואין מוליכים בהם אמת המים** (מגילה שם; טושי"ע שם).
- **לא יעשה צרכיו שם** (ירושלמי ברכות ב א); ולא יעשה שם שביל (מסכת שמחות יד א).
- **לא יטייל בהם לעשות קיצור דרך לעבור מצד זה לצד זה** (מסכת שמחות שם; טושי"ע שם).

5. ובעצם נטיעת אילנות בבית הקברות, בחו"ל הוא מנהג עתיק לנוטען, כמובא בתוספות מגילה שם, אך בארץ ישראל נהגו בזה איסור קדום, מחשש

4. בחוות בנימין א כד, כתב הגר"ש ישראלי שישנם אופנים שיתכן להתיר את הדבר, כגון שיעשו ערימת עפר על כל הבנין, וראה שם בפירוט הדברים.

בקיום מצוה

טעם האיסור אסרו חכמים לקיים מצוות בבית הקברות, משום **פסוטי** לועג לעג לרש הרף עשהו (משלי יז ה. וראה ערך לועג לרש), שיאמרו המתים: למחר הם באים אצלנו, ועכשיו מלעיגים עלינו (ברכות יח א), וחלשה דעת המתים, כיון שאינם בני מצוות (שאלתות יד), והוא דרך בזיון להם (מסכת שמחות יג א).

לפיכך:

• לא יהלך אדם בבית הקברות בתפילין בראשו (ברכות שם; רמב"ם תפילין ד כג, ושם אבל יד יג; טוש"ע או"ח מה א, ושם יו"ד שסז ב), ואם היו מכוסות מותר (בית יוסף ושו"ע שם).

• לא ילך כשספר תורה בזרועו וקורא בו (ברכות יח א). ונחלקו הראשונים בדבר:

יש אומרים ששני איסורים הם: ספר תורה אפילו שהוא כרוך במטפחת ונתון בתיק שלו אסור ללכת בו, ולא יקרא אפילו כשאין הספר תורה בזרועו (רמב"ם ספר תורה י ו; שו"ע יו"ד רפב ד, וט"ז שם סק"ג. וראה שו"ת נודע ביהודה תניינא אורח חיים קט); ואפילו בעל פה אסור (תוס' ברכות שם ד"ה וספר); ויש אומרים שאין איסור אלא כשיקרא בו, אבל ללכת בו בלא שקורא בו – מותר (תלמידי רבינו יונה ברכות שם).

• אף שאר כתבי הקודש אסור להלך בהם כשהם בידו (מסכת שמחות יג א).

• לא יתפלל בבית הקברות (רמב"ם אבל יד יג; שו"ע יו"ד שסז א), ולא יקרא שם קריאת שמע (רמב"ם קריאת שמע ג ב; טוש"ע או"ח עא ז). ואם קרא – לא יצא ידי חובתו (שלחן ערוך שם, כדעת הרמב"ם. והראב"ד חולק), ונפסק שיחזור ויקרא, אבל אם התפלל – לא יחזור ויתפלל (משנה ברורה שם ס"ק יז).

• מותר לילך בציצית בבית הקברות, ואין צריך לפושטו, כיון שהם חובת הבגד (תלמידי רבינו יונה ברכות יח א. וראה ערך ציצית). ובטליתות שלובשים לשם מצוה – יש אומרים שאסור (תלמידי רבינו יונה שם; רא"ש ברכות ג ח); ויש מתירים כשהציציות מכוסות (שו"ע או"ח כג א, יו"ד שסז ד).

• יש נוהגים לקשור שתי ציציות שבשתי כנפים זו עם זו כשנכנסים לבית הקברות, ולא הועילו כלום בתקנתם (שו"ע או"ח שם ב, יו"ד שם ח). ויגביה הציציות בבית הקברות, שלא יגררו על הקברות (ברכות שם; שו"ע או"ח כג א, יו"ד שסז ד).

בתוך ארבע איסורים אלה יש אומרים שמעיקר הדין אינם אלא **אמות או גס** בתוך ארבע אמות של הקברות, אבל מחוץ לארבע **מחוץ להם** אמות של הקברות, אפילו כשהוא בתוך מחיצת בית הקברות – מותר (ב"ח או"ח מה; ט"ז שם סק"א); אלא שיש להחמיר משום גדר אפילו מחוץ לד' אמות, כל שהוא בתוך בית הקברות (ט"ז שם).

יש אומרים שמצד הדין אסור אפילו חוץ לד' אמות, כל שהוא בתוך מחיצת בית הקברות, ולא עוד אלא שאם בית הקברות איננו גדור במחיצות – אסור בתוך ד' אמות שמחוץ לבית הקברות, אם הקברות מתחילים תיכף בהתחלת הקרקע שהוקצה לבית הקברות (מחצית השקל או"ח מה סק"א, עא סק"ד).

ויש שמחלקים – שבאמצע בית הקברות, שסביב המקום יש קברים, אסור אפילו במקום הרחוק ד' אמות מקברות; אבל בסוף בית הקברות, שאין שם קברים, אלא שהמקום הוקצה לקברים, יש להקל ברחוק ד' אמות מהקברים (משנה ברורה מה סק"א).

תנאים שמוותר הרחיק ד' אמות, מותר להתפלל אפילו כשרואה את **כהן לקיים** בית הקברות; וכן אם יש שם מחיצה המפסקת **מצוות** מותר אפילו בסמוך לקברות (טוש"ע יו"ד שסז ו).

לכבוד המת מותר לקרוא בתורה בבית הקברות (נמוקי יוסף בבא קמא טז ב בשם הרמ"ה). ולכן מותר לומר פסוקים או דרשה לכבוד המת בבית הקברות (שו"ע יו"ד שמד יז); ויש אומרים שדוקא חוץ לד' אמות הוא שמוותר (רא"ש ברכות ג ו).

אף לאמירת קדיש צריך להרחיק ד' אמות (רמב"ן בתורת האדם שער האבל ענין ההתחלה, בשם רב מתתיה; ש"ך יו"ד שסז סק"ד, בשם מהרש"ל והדרישה והב"ח); ולכן מרחיקים מעט מבית הקברות אחר סתימת הגולל ואומרים קדיש (רמב"ן שם; טוש"ע יו"ד שעו ד); ויש שנהגו להרחיק חמשים אמה, או מאה אמה (תורת האדם שם, בשם גאון); ויש מקומות שבונים בית מיוחד לשם זה (שם). ובימינו אין נוהגים כלל להרחיק לקדיש, שגם זה לכבודו של מת, שאין צריך להרחיק (מעבר יבוק ב כט; גשר החיים א טז ו).

וכן נהגו בזמננו לבקר את הקבר ביום שמת בו אביו או אמו ואומרים שם, במנין עשרה, או אף ביחידות, פרקי תהלים מיוחדים ותפילה לעילוי נשמתם, אבל הלימודים שלומדים ביום זה, אין לומדים על קברם ולא בבית הקברות (גשר החיים א לב).⁶

בתפלות וברכות

תעניות ציבור בתעניות ציבור שגוזרים על הגשמים, יוצאים לבית **על גשמים** הקברות (תענית טז א; רמב"ם תעניות ד יח; טוש"ע או"ח תקעט א) אחר שמתפללים, ובוכים ומתחננים שם (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ועושים כך רק בשבע תעניות האחרונות משלש עשרה התעניות שגוזרים על הגשמים (רמב"ם וטוש"ע שם. וראה ערך תענית גשמים).

בתשעה באב נוהגים לילך לבית הקברות בתשעה באב, שהוא כתענית ציבור שעושים מפני הגשמים (תוס' תענית טז א ד"ה יוצאין; שו"ע או"ח תקנט י).

בערב ראש יש מקומות שנוהגים לילך לבית הקברות בערב ראש **השנה וערב** (מהרי"ל הלכות ראש השנה ג; רמ"א או"ח תקפא ד), **יום כיפור** ולהשתטח על קברי הצדיקים (מהרי"ל שם; מגן אברהם שם ס"ק טז); וכן בערב יום הכפורים (שו"ע או"ח תרה א). ולפי המנהג שלנו שאומרים בערב ראש השנה וערב יום הכפורים בקשות שם, צריך ללכת דוקא לקברי ישראל (מגן אברהם תקעט ס"ק יא).

נוסח הברכה היה הולך בבית הקברות אומר: ברוך אשר יצר **בבית הקברות** אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, ואסף⁷ אתכם בדין, והוא עתיד להקימכם בדין (ברכות נח ב; רמב"ם ברכות י י; טוש"ע או"ח רכד יב). ויש מסיימים: והוא עתיד להקים אתכם בדין לחיי העולם הבא (רמב"ם שם; טוש"ע שם). ויש מוסיפים: ויודע מספר כולכם (ברכות שם; רי"ף ורא"ש שם).

ביום השנה. 7. הרמב"ם ברכות י י, גורס במקום "וזן" – "ודין", ובמקום "ואסף" – "והמית".

שהאילנות ירגילו בני אדם לבוא לשם לטיול וכדומה (דעת כהן ריב). 6. וראה ערך יום שמת בו אביו או אמו, לגבי המנהג לפקוד את הקברות ולהתפלל שם

יש אומרים שנוטלים את הידים כשהולכים מבית הקברות, משום רוח הטומאה שיש שם (שו"ת מהרי"ל כג; שו"ע או"ח ד יח); ויש אומרים שאין צריך (תשובת גאון שערי צדק ד כ; הגהות אשרי מועד קטן ג פא). נשים נדות לא יכנסו לבית הקברות עד שיטבלו (חיי אדם ג לח).

שכונת קברות

החופר בשדה ומצא שלשה מתים, הרי זו שכונת קברות (נזיר סד ב; אהלות טז ג; רמב"ם טומאת מת ט ג), שיש לחשוש שמא בית הקברות הוא זה (רמב"ם שם; תוס' נזיר שם ד"ה מצא). ולפיכך אסור לפנותם משם, כיון שנתנום שם לשם קבורה וקנו מקומם (רש"י נזיר שם ד"ה הרי זו; רשב"ם בבא בתרא קא ב ד"ה המוצא; ר"ש אהלות שם. וראה ערך פינוי מתים).

שדה זו שנמצאו בה מתים אינה בחזקת טהרה (רמב"ם טומאת מת ט ג), וצריך לבדוק ממקום המתים ואילך אם יש שם בית הקברות. במה דברים אמורים כשמצאו שלשה מתים או שלשה כוכים (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) טז ב; רמב"ם שם ו); ולא אחד או שנים (אהלות טז ג; רמב"ם שם א).

וכן צריך שיהיו מוטלים כדרך שקוברים המתים – רגליו מפותטות וידיהו על לבו (ירושלמי נזיר ט ג. וראה ערך קבורה); ולא שהיה אחד מהם יושב, או ראשו מונח בין ירכותיו, שחזקת גוי הוא (נזיר סה א; רמב"ם שם), שישראל אין קוברים כך (תוס' נזיר שם ד"ה עובד).

המוצא שכונת קברות, באופן שחוששים שמא בית הקברות הוא זה, צריך לבדוק משם ולהלך עשרים אמה (נזיר סה א; אהלות טז ג; רמב"ם טומאת מת ט ג), שהן כשתי מערות וחצר אחת (רמב"ם שם). שהמערה היא ארבע אמות על שש, והחצר שהמערות פתוחות לה מכאן ומכאן שש על שש לדעת חכמים, נמצא אורך שתי מערות והחצר שביניהן י"ח אמות, ולפי שלפעמים בודק מערה אחת באלכסונה, והאלכסון של מערה אחת הוא יותר בשתי אמות בקירוב (ראה ערך אלכסון החשבון בדיוק) נמצאו עשרים אמות (בבא בתרא קב א, ורשב"ם ד"ה ובודק).

כיצד בודק את עשרים האמה, חופר עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה (אהלות טז ד; רמב"ם טומאת מת ט ו), והיא קרקע הנראית שאינה עבודה (רמב"ם שם), שאין לה רושם ואין עפרה תיחוח, ובודק שאין שם מת נוסף (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) טז ח).

היה בודק והגיע בתוך העשרים לנהר או לשלולית או לדרך הרבים – מפסיק (אהלות טז ה; רמב"ם טומאת מת ט ח) ואינו צריך לבדוק, שהרי נפסקה שכונת הקברות (רמב"ם שם); ויש אומרים שמפסיק מלבדוק בתוך הנהר ודרך הרבים, אבל ממשיך לבדוק מהצד השני של הדרך (ר"ש ורא"ש אהלות שם).

הברכה היא בשם ומלכות (רמב"ם שם; טוש"ע שם); ואינו מברך אלא על קברות של רבים, ולא על קבר יחידי (הלכות קטנות א ריב). על קברי נכרים אומר: **בּוֹשֶׁה אִמְכֶּם מֵאֵד חֲפָרָה יוֹלְדָתְכֶם וּגּוֹי** (ירמיה נ יב. ברכות נח ב; טוש"ע או"ח רכה יב. וראה ערך ברכות הראיה).

טומאתו

כהן – האיסור ופרטיו אסור לכהן להיכנס לבית הקברות, שכן קבר המת מטמא (בבא מציעא קיד ב; ר"ף הלכות טומאה ב ב. וראה ערך קבר, וערך טומאת כהנים), ואם נכנס לוקה מן התורה (רמב"ם אבל ג יג).

לפיכך:

- אין כהן מחזיר אבדה שהיא בבית הקברות (בבא מציעא לב א).
- ואינו פורק וטוען בהמה הרובצת בבית הקברות (רמב"ם רוצח יג א).
- ואין מניחים ערובי תחומין לכהן בבית הקברות, לדברי חכמים (עירובין כו ב. וראה ערך ערובי תחומין).

כרכת ובאווירון באחרונים דנו להלכה אם מותר לכהן לנסוע ברכבת או באווירון שעוברת דרך בית הקברות, כיון שההלכה שאהל זרוק [אהל המיטלטל ממקום למקום] אין שמו אהל (ראה שו"ת שואל ומשיב ג ב מג; שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שנג).

וכן דנו אם מותר לכהן לטוס באווירון, שבעברו דרך רחוקה ודאי שעובר גם דרך בית הקברות, והאווירון הרי הוא אהל זרוק ואינו חוצץ (ראה שו"ת ארץ צבי צג. וראה ערך אהל זרוק).

מקום קבורת סת כהן מה שנהגו לקבור מתי כהנים על גבול בית הקברות ולא בתוך מתי ישראל, אינו מפני הטומאה של הכהן המת, אלא משום הכהנים קרובי המת הבאים לקבורו שלא יטמאו במתים אחרים לאחר שפירשו מלקבורו (שו"ת הריב"ש קכד; דרכי משה יו"ד שעג סק"ג).

נזיר אף הנזיר כשנכנס לבית הקברות לוקה (רמב"ם נזירות ה יט. וראה ערך נזיר); וכן כשנדר בנזירות כשהוא בבית הקברות (נדרים ד א).

בית הקברות לטומאת כהן ונזיר היינו על הקברות ממש, אבל תוך ארבע אמות שסביב הקבר אינו תופס לטומאה, אלא שמדרכנו אסור להיכנס גם לשם (ראה סוטה מד א; תוס' עירובין לא א ד"ה היכי אזיל).

רוח טומאה בבית הקברות יש טומאה אף במובן אחר, והוא רוח של טומאה שישנה בבית הקברות. ולכן הלך בבית הקברות מתחייב בנפשו, כשעושה כך כדי שתשרה עליו רוח טומאה (נדה יז א)⁸, והוא אחד מסימני שוטה (חגיגה ג ב. וראה ערך שוטה).

בית השחיטה

מקום החתך שנתהווה בצואר בעל חי על ידי השחיטה [ראה איור מס' 5 בסוף הכרך]

התרחבותו

ולכאן בחתיכת הסכין, ולכן יש מי שאומר בגמרא, שאם ליבן סכין באש ושחט בה שחיטתו כשרה, ולא חוששים שמא סימני הבהמה

בשחיטת בעל חי, החתך של בית השחיטה מתרחב והולך לכאן

⁸ **בית השחיטה**. 1. ג עמ' רסז טור' 2 – עמ' רע טור' 2.

8. וראה בערך דורש אל המתים בפרטי האיסור לעשות כך. וראה שם בענין ללכת להתפלל על קברי אבות, או קברי צדיקים.

• שניהם סוברים שבית השחיטה רותח הוא, אלא שהסובר שדי לו בהדחה הוא לפי שהסימנים מחמת שהם טרודים להוציא דם אינם בולעים.

• שניהם סוברים שבית השחיטה צונן הוא, אלא שהסובר שצריך קליפה הוא לפי שעל ידי דוחק הסכין, שחותכת בבשר בדוחק, הוא בולע (חולין ח ב).

וכתבו הראשונים שאף הסובר בית השחיטה רותח הוא, אין הכוונה שהוא רותח ממש, שהרי במציאות אינו מגיע אפילו לחום שהיד סולדת בו (ראה ערך יד סולדת)⁴; ועוד שכל רותח מחמת האש אפילו כשהיד סולדת בו, דוקא כלי ראשון הוא שמבשל ומבליע ולא כלי שני; אלא שבית השחיטה טבעו הוא לבלוע ולהבליע בחמימות המועטת שבו כדין רותח (רשב"א חולין ח ב).

ועוד כתבו הראשונים שאף לדעת הסובר שצריך קליפה משום דוחק הסכין, אין הכוונה שדוחק הסכין בלבד בכחו להבליע, אלא שדעתו שאף על פי שאין בית השחיטה רותח גמור, מכל מקום רותח הוא קצת, ובצירוף דוחק הסכין הוא בולע, שהחום המועט של בית השחיטה מצטרף עם כניסת הסכין בדוחק ומבליע (רשב"א וחידושי הר"ן שם).

להלכה סוברים רוב הפוסקים, כדעת רב שקולף את מקום השחיטה (רש"י ח ב ד"ה דוחקא; רשב"א שם; רא"ש חולין א ט; רמ"א יו"ד י א; ש"ך שם סק"ט).

ויש פוסקים כדעת רבה בר חנה שמדיח (ר"י חולין ח ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז; המחבר בשו"ע י א); ומהם שהוסיפו שמכל מקום אם קלף הרי זה משובח (רמב"ם שם; מחבר שם). ופירשו ראשונים שאף הם סוברים שבית השחיטה רותח הוא, אלא שסוברים שהסימנים מתוך שהם טרודים לפלוט דם אינם בולעים (הר"ן חולין שם).

סכין ששחט סכין ששחט בה טריפה, נחלקו אמוראים אם צריך **בה טריפה** להגעילה בחמין לפי שבלעה מהטריפה, או שמספיק להדיחה בצונן (חולין ח ב).

ופירשו הראשונים שמחלקותם היא אם בית השחיטה רותח ומבליע בסכין, או שהוא צונן ואינו מבליע (רש"י שם ד"ה בצונן; רשב"א שם). אבל כששחט בהמה כשרה, אין אומרים שהסכין בלעה מאיסור אבר מן החי, לפני גמר שחיטתה, לפי שהחמימות של בית השחיטה באה עם גמר השחיטה, ואז כבר הותרה הבהמה (חולין שם).

להלכה נפסק שסכין ששחט בה טריפה מדיח בצונן (חולין ח ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז ח; טוש"ע יו"ד י א).

סכין ששחט סכין ששחט בה בהמה כשרה, יש מי שאומר שאסור **בה טריפה** לחתוך בה רותח (חולין קיא ב); לפי שבית השחיטה רותח ובלעה הסכין מן הדם, וכשיחתוך בה רותח – תחזור ותפליט מן הדם הבלוע בה לרותח (רש"י שם ד"ה סכין).

להלכה נחלקו הדעות מה הדין בסכין ששחט בה כשרה:

• יש אומרים שלהלכה מותר לחתוך בה רותח לאחר הדחה, כיון שפוסקים שבית השחיטה צונן, והסכין אינה בולעת מהדם (רש"י חולין ח ב ד"ה משום דקא בלע; רשב"א ור"ן חולין שם בדעת רש"י).

נשרפו מחמת החום קודם שנחתכו בסכין, כיון שחידודה של הסכין קודם לליבוניה, ומקדים וממהר לחתוך קודם שניכנו הסימנים מן האש. ואף על פי שלפני שהסכין תשחט את רוב הסימנים היא שורפת בצדדיה את חלק הסימנים שכבר נחתכו, ונמצא שנשרפו קודם גמר שחיטה, ושריפה היא כנקב שפוסל את הבהמה (ראה ערך וט), מכל מקום "בית השחיטה מירוח רווח", כלומר שבית השחיטה מתרחב והולך במהלך השחיטה, ולכן אין צדדי הסכין נוגעים בסימן אלא חידודה בלבד (חולין ח א, ורש"י ד"ה מירוח).

מטעם זה שבית השחיטה מתרחב והולך, יש מי שאומר בגמרא שאין הסכין של שחיטה צריכה בדיקה מפגימה על שני צדדיה, שאפילו אם יש פגם בצידה אין הפגם פוגע בסימנים, שכיון שחודה של הסכין חתך הסימן, הוא מתרווח לכאן ולכאן (חולין יז ב, ורש"י ד"ה אתלתא)².

להלכה נחלקו הראשונים:

• יש פוסקים את הדין הראשון שאם ליבן סכין ושחט – שחיטתו כשרה (רמב"ם שחיטה א כב; רא"ש חולין א ח, בשם הראב"ד; העיטור ב ב; שו"ע יו"ד ט א, בשם יש מכשירין); אבל לא פוסקים את הדין השני לגבי בדיקה בצדי הסכין, לפי ששם נחלקו כמה אמוראים ומצריכים בדיקה גם על צדדי הסכין, והלכה כמותם (ראה ערך בדיקת סכין: מהותה).

טעם ההבדל בין שני הדינים הוא, שגם המכשיר שחיטה בסכין מלובנת לא הכשיר אלא בדיעבד, ולא לכתחילה; ולפיכך בסכין צריכים לכתחילה בדיקה גם על צדדיה, לפי שאין סומכים לכתחילה על זהירותו לומר אני אשחט ולא אטה, אלא שהמכשיר לשחוט ללא בדיקת הצדדים סובר שכיון שחשש רחוק הוא לומר שחודה של סכין לא נפגם וצדדיה נפגמו, אין חוששים אף לכתחילה לבדקה בצדדיה, אבל להלכה צריך בדיקה (רשב"א ורא"ש ור"ן חולין ח א, בשם הראב"ד; העיטור ב ב). ולטעם זה, יש אומרים שאם לא ידע שיש כאן פגימה מן הצד אף בדיעבד אסור, שלא ידע להיזהר ולהטות (רשב"א שם, בדעת הראב"ד); ויש שאין מחלקים לטעם זה כלל בין ידע ללא ידע (העיטור והריטב"א והר"ן שם).

• ויש חולקים גם בדין הראשון, ואוסרים אף בליבן סכין ושחט בה, שכיון שנפסקה הלכה שצריכה הסכין בדיקה בצדדיה, הרי שאין אומרים שבית השחיטה מתרחב (רא"ש חולין א א, בדעת הר"י; דעה א' בשו"ע יו"ד ט א; ש"ך שם סק"ב, בשם המהרש"ל והב"ח והלבוש); שחוששים שמא לא יתרחב כל צרכו (מאירי שם לדעה ז)³.

חמימות

השוחט בסכין השוחט בסכין של נכרים, רב אמר שצריך לקלוף את **של נכרים** בית השחיטה מחמת האיסור שנבלע בו; ורבה בר חנה אמר שמספיק להדיח את בית השחיטה, ואין צריך לקלוף (ראה ערך הדחה; חולין ח ב).

בגמרא פרשו את מחלוקתם בשלשה אופנים:

• רב סובר שבית השחיטה רותח הוא ובלע מהסכין, ולכן צריך קליפה; ורבה בר חנה סובר בית השחיטה צונן הוא ואינו בולע, ולכן מספיקה הדחה.

4. וראה הגרש"ז אויערבאך, נועם ו עמ' שטו במידת החום של בית השחיטה לפי מידות שבימינו.

2. בענין בדיקת הסכין, ראה ערך בדיקת סכין: מהותה; וערך סכין של שחיטה.
3. על אכילת דם ובשר היוצאים מבית השחיטה, ראה בערך דם (איסור).

- ודעת רוב הפוסקים שהלכה היא שבית השחיטה נחשב רותח, ולכן סכין ששחט בה בולעת מהדם, ואסור לחתוך בה רותח ללא

בית חוניו¹

הבית שבנה חוניו² באלכסנדריה של מצרים

ישעיה: כיום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים (פירוש המשניות לרמב"ם שם)⁵.

כהנים וכלים ששימשו כהנים ששימשו בבית חוניו, לא ישימשו במקדש שבירושלים (משנה מנחות קט א; רמב"ם ביאת מקדש ט יד, בכל כהן ששימש חוץ למקדש), אפילו לדעת הסוברים שחוניו נתכוין לשם שמים (מנחות שם ב), וקנס הוא שקנסו אותם (ראה עבודה זרה נב ב), ואם עבר הכהן ששימש שם ועבר במקדש, לא פסל את העבודה (רמב"ם שם).

וכתבו ראשונים שדוקא במקדש אסורים לשמש, אבל בנוב וגבעון מותרים, וכל שכן בזמן הזה לעלות לדוכן ולקרות בתורה (תוספות מנחות קט א ד"ה לא, בשם רש"י. וראה ערך נשיאת כפים).

אף הכלים ששימשו בהם בבית חוניו, אף על פי שאינם בני דעה לקנסם, אסורים לשמש בהם במקדש, אלא יגנוזו (עבודה זרה נב ב; רמב"ם ביאת מקדש שם ט יד).

זר קרבן לבית חוניו האומר: "הרי עלי עולה שאקריבנה במקדש", והקריבה בבית חוניו, לא יצא (משנה מנחות קט א; רמב"ם מעשה הקרבנות יד ז).

האומר: "הרי עלי עולה שאקריבנה בבית חוניו", נחלקו תנאים: חכמים אומרים יקריבנה במקדש, ואם הקריבה בבית חוניו יצא; ר' שמעון אומר אין זו עולה (משנה שם), ואין שם קדושה חלה עליה, ומותר למכרה ולאכלה (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

ונחלקו אמוראים בדעת חכמים:

- רב המנונא ור' יוחנן סוברים שהרי זה כאומר הרי עלי עולה על מנת שלא אתחייב באחריותה אם אהרגנה, ולכן יצא ידי חובת נדרו כשהקריבה בבית חוניו, אף על פי שהרי זה כאילו הרג אותה שם, אבל מכל מקום כיון ששם קרבן חל עליו, חייב משום שחוטי חוץ כשהקריבה שם.

- רבא אמר שאדם זה נתכוין לדורון בעלמא, ולא חל עליו שם קרבן כלל, וכגון שהוא עומד ברחוק מארץ ישראל וקרוב לבית חוניו, וכך נתכוין לומר: אם אפשר להקריבו בבית חוניו אטרח ואביאו, ויותר מזה אינני רוצה להצטער ולטרוח (מנחות קט א, ורש"י).

הלכה כרב המנונא ור' יוחנן (רמב"ם מעשה הקרבנות יד ז).

אמר: "הרי עלי עולה שאקריבנה בבית חוניו", והקריבה בארץ ישראל שלא בירושלים, אף על פי שלא קיים נדרו, יצא, שהקביעות של בית חוניו אינה קביעות, וכיון שהרי זה כמי שאמר על מנת שאהרגנה, מה לי שהרגה בבית חוניו ומה לי שהרגה

מהותו

בשעת פטירתו של שמעון הצדיק, אמר להם: חוניו בני ישמש תחתי, נתקנא בו שמעי אחיו שהיה גדול ממנו שתי שנים ומחצה, אמר לו: בא ואלמדך סדר עבודה, הלבישו באונקלי – מלבוש של עור, וחגרו בצלצול – [אזור], והעמידו על המזבח, אמר להם לאחיו הכהנים: ראו מה נדר זה וקיים לאהובתו, אותו היום שאשמש בכהונה גדולה אלבוש באונקלי שליכי, ואחגור בצלצול שליכי, בקשו אחיו הכהנים להרגו, רץ מפניהם ורצו אחריו, הלך לאלכסנדריה של מצרים ובנה שם מזבח, דברי ר' מאיר; ר' יהודה אומר לא כך היה מעשה, אלא חוניו לא קיבל עליו, שהיה שמעי אחיו גדול ממנו בשתי שנים ומחצה, ואף על פי כן נתקנא בו חוניו בשמעי אחיו, אמר לו בא ואלמדך סדר עבודה וכו' בקשו אחיו הכהנים להרגו לשמעי, סח להם כל המאורע, בקשו להרוג את חוניו, רץ מפניהם ורצו אחריו, רץ לבית המלך ורצו אחריו, כל הרואה אותו אומר זה הוא זה הוא, הלך לאלכסנדריה של מצרים ובנה שם מזבח (ברייטא במנחות קט ב, ובירושלמי יומא ו א), וגם בנה בית בצורת בית המקדש (פירוש המשניות שם, וראה ברכות סג ב)³.

אם נבנה לעבודה זרה נחלקו תנאים אם בית חוניו נבנה לשם עבודה זרה או לשם שמים:

- ר' מאיר אומר שחוניו העלה עליו קרבנות לעבודה זרה.
- ר' יהודה אומר שהעלה עליו לשם שמים, שנאמר (ישעיה יט יט) כיום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה' (מנחות שם, ובירושלמי יומא שם בחילוף ר"מ ור"י. וראה בפירוש המשניות לרמב"ם שם כ"י יהודה בבבלי).

בזמן הבית

שחטי חוץ בית חוניו, אפילו שנתכוין לשם שמים, אסור להקריב עליו קרבנות, מטעם שחוטי-חוץ (ראה ערכו), שהרי בזמן איסור הבמות הוא (ראה ערך בית המקדש: זמנו ומקומו, וערך במה), ומי שהקריב קרבנות בבית חוניו חייב כרת (תוספתא מנחות (צוקרמאנדל) יג יב).

ולכן כתבו ראשונים שחוניו לא הקריב שם קרבנות של ישראל, אלא לבני נח היה מעלה נדרים ונדבות שלהם (תוספות מנחות קט ב ד"ה והעלה)⁴.

ויש ראשונים שסוברים שחוניו עבר באמת על איסור שחוטי חוץ, והקריב שם קרבנות של ישראל, אלא שהוא לימד גם את המצרים איך להקריב, ואף הם היו עובדים שם להשם, ובזה נתקיימה נבואת

5. וראה באנציקלופדיה, בביאור הגמרא ופירוט דעות הראשונים להלכה.

בית חוניו 1. ג, זע – רעב 2. ראה חילופי גרסאות במשניות ווילנא מנחות יג י, וערוך השלם ערך חניו, שיש גורסים "נחוניון" או "נחוניו". 3. וראה בנידון בשו"ת חכם צבי יג; שו"ת אבני נזר י"ד שיב; שו"ת שואל ומשיב מהדורה א ח"ב ע; שו"ת שאילת דוד א"ח ג, ועוד. 4. וראה שם בברכת

הזבח וצאן קדשים דהיינו לדעת הסוברים בזבחים מה ב שבקדשי עכו"ם אין איסור שחוטי חוץ, וראה ערך שחוטי חוץ מחלוקת בדבר. וראה רש"י זבחים קטז ב שבאמת עברו הכהנים ששימשו בבית חוניו במה שהקריבו לבני נח, ולכן קנסו אותם, ראה להלן. 5. וראה זבחים קטז ב ורמב"ם מעשה הקרבנות יט טז שעכו"ם מותרים להקריב בכל מקום, וישראל מותר להורות להם וללמדם.

יצחק אמר שמעתי שמקריבין בבית חונו בזמן הזה, וחזר בו מטעם זה (מגילה י א).

ומכל מקום הדבר תלוי במחלוקת תנאים, שלדעת הסוברים קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא (ראה ערך בית המקדש: קדושתו), והבמות מותרות אחר החורבן, מקריבים בבית חונו בזמן הזה (זבחים שם); ויש מהראשונים מפרשים שאפילו לדעת הסוברים שקדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא, אסור להקריב בבית חונו, וכן בכל שאר במות בזמן הזה, ולא נחלקו אלא אם מותר להקריב במקום המזבח (תוספות מגילה שם ד"ה ומאי טעמא. וראה ריטב"א שם שחלק על התוספות. וראה ערך הנ"ל, וע' במה).

במקום אחר, אלא שענוש כרת משום שחוטאי חוץ, ששם קרבן חל עליו (ר' יוחנן במנחות שם ורש"י).

בזמן הזה

בית חונו עמד כמה שנים אחר חורבן בית המקדש, עד שנחרב על ידי אספסינוס⁶.

אפילו לדעת הסוברים - וכן הלכה (ראה לעיל) - שבית חונו נבנה לשם שמים, אסור היה להקריב עליו קרבנות אחר החורבן, שכן שנינו: משבאו לירושלים נאסרו הבמות, ולא היה להן עוד היתר (משנה זבחים קיב ב. וראה ערך בית המקדש, זמנו ומקומו, וערך במה), ור'

בית כור¹

מקום שאפשר לזרוע בו כור תבואה, בתורת מידה של שטח

(ראה ערך בית סאה), ומכיון שהכור הוא שלשים סאה (ראה ערך כור) הרי בית כור הוא אלף וחמש מאות אמה אורך על חמשים אמה רוחב (רש"י בבא מציעא קה ב ד"ה ד' סאין), שהן שבעים וחמשה אלף אמה מרובעות (רמב"ם שם ד).

ואין חילוק בשיעור זה בין בית כור האמור בפדיון שדה אחוזה, לכל בית כור האמור בהלכה (רמב"ם שם).

ויש מן הראשונים שכתבו ששיעורי בית כור וסאה משוערים בזריעת חטים (ר"ש כלאים ב ב), והוא קטן בהרבה מזרע חומר שעורים (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ועל פי זה יש מהאחרונים שכתב שמידת בית זרע חומר שעורים שבפדיון שדה אחוזה לא נודעה מידתה בכמה, ולכן קבעו השיעור במפולת יד ובזריעה בינונית, אבל בית כור סתם האמור בכל מקום מידתו קבועה לפי ערכו של בית סאה שהוא חמשים על חמשים אמה, והוא מקום זריעת חטים, כסתם מאכל אדם (חוות יאיר קסח).

בלשון בני אדם בלשון בני אדם יש שקוראים לשדה "בית כור", ואף על פי שלפי המידה אין שם בית כור, אלא אם כן אמרו "בית כור מידה בחבל", שלשון זה מורה על דיוק המידה בצמצום (בבא בתרא קג ב - קד א).

השיעור שיעור בית כור תלוי בשיעור אגודל ואמה (ראה במצוות שביעיות בערכיהם מה שיעורם בימינו לפי השיטות השונות).

שדה אחוזה בית כור בתורת מידה נאמר בתורה בפדיון שדה-אחוזה (ראה ערכו) שהקדישה בעליה: זָרַע חֲמֹר שְׁעָרִים בְּחֻמְשֵׁים שֶׁקֶל כֶּסֶף (ויקרא כז טז), וחומר הוא כור (אונקלוס שם; הכתב והקבלה שם), ולפיכך קראו את השטח במידה זו בית זרע חומר שעורים (משנה ערכין כה א), או בית כור (ברייתא שם).

ונזכר בהלכה גם בדיני כלאים (כלאים ב ט, שם ג ז), מכירת שדה (בבא בתרא קב ב), הרחקת נזיקין (בבא קמא סא ב), ועוד.

לפי הזרע בית כור נמדד לפי הזרע ולא לפי התבואה, היינו כדי שיכולים לזרוע שם כור, ולא לפי מה שקוצרים הימנו כור, ולפי מפולת יד, היינו שזורעים ביד, שאין זריעה זו עבה, ולא לפי מפולת שוורים, שמוליכים שקים מנוקבים וזורעים וזריעתם עבה (ערבין שם, ורש"י ד"ה ולא מפולת שוורים), ואין משערים בזריעה שקירב בה זריעתו, ולא שריחקה (רמב"ם ערכין ד ב, על פי ברייתא שם), אלא בזריעה בינונית (ברייתא שם).

שיעור אין שמים כל קרקע לחוד, כמה אפשר בקרקע זו לזרוע, ואם הקרקע אינה מצמיחה כל כך נצריך יותר לזריעת כור, אלא בכל מקום השיעור שוה (רשב"ם בבא בתרא קב ב ד"ה האומר, ומהרש"א שם).

שיעור מידתו יוצא משיעור מידת בית סאה, שהוא חמשים אמה על חמשים אמה, היינו שני אלפים וחמש מאות אמה מרובעות

בית סאה; בית סאתים¹

מקום שאפשר לזרוע בו סאה או סאתים תבואה, בתורת מידה של שטח

(שם); ויש אומרים שמשערים בזריעת חטים (ראה שם. ר"ש כלאים ב ב). שיעור בית סאתים הוא כחצר המשכן (ברייתא בעירובין כג ב), שנאמר בה: אֶרֶץ הַחֲצֵר מֵאָה בָּאֶמָה וְרוֹחַב הַחֲמִשִּׁים בְּחֻמְשֵׁים (שמות כז יח), אמרה תורה טול חמשים וסבב חמשים (גמ' שם), שתיטול החמשים שהאורך יתר על הרוחב ותסבב את החמשים הנשארות כדי שיהיה רבוע לשער בו (רש"י שם ד"ה אלא אמרה).

בית סאה או בית סאתים משמשים למידות שטח במקרא (מלכים א יח לב), בהלכה למשה מסיני (רש"י סוכה לד א ד"ה עשר נטיעות) בנוגע לשביעית, ובשיעורי חכמים: בכלאים (כלאים ב ב), ברשויות שבת (שבת ז א), ועוד.

שיעור בית סאה הוא שטח הראוי לזרוע בו סאה של שעורים (רמב"ם ערכין ד ד) בזריעה בינונית (ראה ערך בית כור. רמב"ם

מנחות יג אות נז, ובעז אות ב. **בית כור**. 1. ג, עמ' רעב-רעג. **בית סאה; בית סאתים**. 1. ג, עמ' רעג-רעד.

וראה ערך הנ"ל. 6. ראה מלחמות ליוסף בן מתתיהו ספר ז פ"ו ופ"י, ופירוש המשניות לרמב"ם מנחות שם, וח"י מהר"ץ חיות מגילה י א, ותפארת ישראל

- קרקעות** על פי היחס לבית סאה קובעים בהלכה כל שטחי קרקעות:
- בית ארבע סאה הוא מאה אמה על מאה אמה (אהלות יו א; ירושלמי סוטה ה א).
 - בית כור, הוא שלשים פעם בית סאה (ראה ערך בית כור), מכיוון שהכור הוא שלשים סאה (ראה ערך כור).
 - בית לתך, שהוא חצי כור, הוא חמש עשרה פעם בית סאה (ערכין כה א).
 - בית רובע, היינו רביעית הקב, הוא אחד מעשרים וארבע בבית סאה, שהסאה ששה קבים (ראה ערך קב).
 - **במזוזות זמנו** שיעור בית סאה במידות זמנו תלוי בשיעור האגודל והאמה (ראה ערכיהם ודרך סאה).

לפי זה נמצא שבית סאתים הוא מקום שיש בשטחו חמשת אלפים אמה על אמה, וכל מקום שיש בו כמידה הזאת, בין שיהיה מרובע, בין שיהיה עגול, ובין בשאר הצורות, הרי זה נקרא בית סאתים (רמב"ם שבת טז א), ובית סאה הוא החצי מזה, היינו חמשים אמה על חמשים אמה, שהם שני אלפים וחמש מאות אמה מרובעות (בבא בתרא כו ב, ורש"י ד"ה כמה הוי, וד"ה תרי אלפים; רמב"ם שם).

בית סאתים הוא רבוע שצלעו שבעים אמה ושיריים על שבעים אמה ושיריים (משנה עירובין כג א, וברייתא שם ב), שהם שבעים אמה וארבעה טפחים על שבעים אמה וארבעה טפחים (רש"י שם ב ד"ה אלא אמרה) ועוד דבר מועט יותר מזה (ברייתא שם), שהרי בבית סאתים יש חמשת אלפים אמות (ברייתא שם).

בֵּית פֶּאֲגִי

מקום ידוע² בירושלים, לפני מן החומה או חוצה לה

- ויש אומרים שבית פאגי הוא מחוץ לחומת הר הבית וקרוב אליו, והוא מקום מיוחד לאפיית מנחות (פירוש המשניות לרמב"ם מנחות ז ג במהדורא קמא, ורע"ב שם בשמו. וראה תוספות יום טוב שתמה על זה), חלות תורה ורקיני נזיר (פירוש המשניות לרמב"ם שם במהדורה בתרא, שהביאה בתוספות יום טוב בשם נוסח א"י)^{5, 6}, [ראה איור מס' 6 בסוף הכרך].

דיניו

לכל הדעות האלו בית פאגי נידון לכל דבריו כירושלים (רש"י ותוספות סנהדרין יד ב), ואוכלים שם פסחים (פסחים צא א), וכל קדשים-קלים [ראה ערכו] (שם סג ב), ומעשר-שני [ראה ערכו] (בבא מציעא ז א, וראה משנה מנחות צה ב, וברש"י ורבינו גרשום מאור הגולה שם, שבית פאגי הוא כל העיר, וראה ברש"י שם עח ב)⁷.

מקום ששמו בית פאגי

יש סוברים ששני בית פאגי היו, אחד תוך לחומה כדלעיל, ואחד חוץ לחומה (ערוך ע' פגי: חוץ לירושלים, ובכפתור ופרח שם בשם הערוך: חוץ לחומת ירושלים).

וכן אמרו: הרי שהביא את קדשיו מבית פאגי לירושלים, שומע אני יאכלם בירושלים וילין בבית פאגי, תלמוד לומר: **בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי עֲצַרְתָּ תִּהְיֶה לָּכֶם** (במדבר כט לה) – עצרו הכתוב מלצאת (ספרי שם פיסקא קנא), שישראל בעלייתם לרגל היו לנים בבית פאגי, שהוא חוץ לירושלים, ונכנסים לירושלים ומקריבים קרבנותיהם במקדש, ואם היו בהם קדשים קלים שנאכלים לפני מן החומה אכלום בירושלים, ואסר הכתוב ללון אז בבית פאגי, שהוא חוץ לירושלים (רבנו הלל לספרי שם⁸).

וכן אמרו שפסח-שני (ראה ערכו) מכיון שאינו טעון לינה בירושלים,

שמו

בהוראת השם בית פאגי מצינו כמה ביאורים:

- יש אומרים שהוא מלשון היקף, כרצועה הסובבת ומקיפה את העיר (רש"י סוטה מה א ד"ה אבי, ובבא מציעא ז א ד"ה בית, כמו חמור ובית פגיה בבבא מציעא ט א, וראה תפארת ישראל מנחות ז א).
- יש אומרים שהוא מלשון אכילה, שכן הוא בלשון יונית, ומובנו מקום אכילת פסח וקדשים קלים (מוסף הערוך ערך בית פאגי, תפארת ישראל שם; ערוך השלם ערך הני"ל).
- יש אומרים שהוא מלשון **פַּת בַּג הַמֶּלֶךְ** (דניאל א ה), לפי ששם אפו את חלות התורה ורקיני נזיר (פירוש המשניות לרמב"ם מנחות שם).
- ויש אומרים שהוא לשון פגה של תאנה, לפי שהוא מגדל בולט בחומת ירושלים (כפתור ופרח ו, בשם רש"י, מהדורת לונץ עמ' קטז).

מקומו

בית פאגי הוא מקום לפני מן חומת ירושלים (רש"י סנהדרין יד ב ד"ה בית פגי), וחומת בית פאגי היא חומת ירושלים (ערוך ערך בית פאגי), וחוץ לחומת בית פאגי חוץ לירושלים הוא (רש"י פסחים סג ב ד"ה בית פאגי; רש"י כתב יד בשי"ס ווילנא מנחות עח ב)³.

לדעה זו יש מספר שיטות:

- יש סוברים שבית פאגי אינו שם של מקום ידוע, אלא כל שהוא בתוך ההיקף החיצון של ירושלים שהוסיפו על העיר (ראה ערך תוספת העיר) נקרא בית פאגי (רש"י סוטה מה א ד"ה אבי פגי, ובבא מציעא ז א ד"ה בית פאגי)⁴.
- יש אומרים שבית פאגי הוא בהר הבית, וחומת בית פאגי היא חומת הר הבית (רש"י מנחות עח ב ד"ה חוץ בשם רבו).

(ר"ח אלפנדרי, קושטא ת"ע) ד' ע"א ד"ה לפני. ועי' בני אשר (גולדמן) סי' א, ועיר הקדש והמקדש ג א עמ' יא - טו, ותנובות שדה 27 (כסלו - טבת תש"ס) עמ' 38 - 39: בית פאגי של התלמוד הבבלי - במזרח עיר דוד (ר"א גרוסברג), ותחומין י"ט: תחומיה המקודשים של ירושלים (ר"א גרוסברג) פ"ז; מפריות הכרם: התחום המקודש של ירושלים פ"ו (ר"א גרוסברג). 7. ועי' משנה מנחות צה ב, וברש"י ורבינו גרשום מאור הגולה שם, שבית פאגי הוא כל העיר, ועי' ברש"י שם עח ב. 8. וראה ערוך השלם שהאריך להוכיח ששני מקומות הם, ואחד מהם חוץ לירושלים, ולא הביא את הספרי. וראה הורביץ, ארץ ישראל ושכנותיה עמ' 149; ירושלים בספרותנו עמ' 122 - 124.

בית פאגי. 1. ג, רעד 1 - רעד 2. 2. על מקומו ראה פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל ולהלן ציון 22. וראה בסי' בני אשר לר' יעקב גולדמן (יפו תר ד) עמ' א - ו, וגליון השי"ס שם. ועי' הר הקודש עמ' לה ועמ' קלה, על חומת בית פאגי שהיתה בתוך ירושלים, והפרידה בין ירושלים המקודשת לבין ציון עיר דוד שלא קודשה. 4. וכן משמע ברש"י פסחים סג ב, ועי"ש צא א ד"ה בית פאגי. 5. וראה עוד פירוש המשניות שם מהדורת ר"י קאפח. ובפירוש המשניות יא ג: חוץ לעזרה, ועי' בני אשר (גולדמן) סי' א. 6. עוד יש המזהים את בית פאגי כמקום הנקרא הצע התחתון - ראה שו"ת מהרי"ט ב אה"ע יב; דרך הקדש

הרי זה שוחט את פסחו בעזרה, ויוצא ומספיד את אביו בבית פאגי ויש סוברים שהיו שני בית פאגי, אחד תוספת לירושלים, ואחד תוספתא פסחים ח. וראה שם במנחת בכורים).

בית שער¹

בית קטן שלפני שער החצר או פתח הבית, ודרך שם עוברים אל החצר או הבית

חסרונו ומעלתו

• ויש אומרים שאותה שאמרו שבית שער חייב במזוזה אינו אלא מדרבנן, והמיעוט "ביתך" שפטור הוא מן התורה (רש"י סוכה שם ד"ה ותיחוי; תוספות שם ד"ה תיחוי, במסקנה, ויומא שם ד"ה שאין, ומנחות שם ד"ה אכסדרה; רא"ש, הלכות קטנות, מזוזה טו, וטור שם, בשם ר"י), שכשאנו פתוח לבית חייב מדרבנן (טור שם, בשם ר"י; שו"ע שם, בשם יש אומרים)⁵.

הפתוח לבית ולחצר – אחת במקום שפתוח לבית, ואחת במקום שפתוח לחצר (מנחות לג ב, ורש"י ד"ה בית שער; טוש"ע יו"ד רפ ח), מלבד הפתח שנכנסים לו מרשות הרבים, שאף הוא חייב במזוזה (טור שם).

העומד בין בית לגינה – בבית שער העומד בין בית לגינה, נחלקו תנאים: יש אומרים שנידון כבית (רבי יוסי בברייתא מנחות לג ב), וכן הלכה (רש"י שם לד א ד"ה והילכתא; רא"ש הלכות קטנות, מזוזה יג; נימוקי יוסף שם); ויש אומרים שנידון כבית שער (חכמים בברייתא שם), ונחלקו אמוראים במה נחלקו:

• יש אומרים שמגינה לבית לדברי הכל חייב, שביאת הבית היא, ולא נחלקו אלא מבית לגינה, שלדעה הראשונה הבית עיקר, ולדעה השנייה הגינה עיקר (רב ושמואל בגמ' שם לג ב), וכן הלכה (גמ' שם לד א).

• ויש אומרים שמבית לגינה לכל פטור, שפתח הגינה הוא, ולא נחלקו אלא מגינה לבית, שלדעה הראשונה ביאת הבית היא, ולדעה השנייה לשם הגינה נעשית (רבה ורב יוסף שם לג ב).

בפירוש מגינה לבית ומבית לגינה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים ש"מגינה לבית" הוא אותו פתח שבין הגינה לבית שער, ו"מבית לגינה" הוא אותו פתח שבו נכנסים מן הבית לבית שער כשרוצים להיכנס לגינה (רש"י שם ד"ה מגינה לבית, בסתם).

• יש מפרשים להיפך: שמגינה לבית הוא הפתח שבין בית שער לבית, שהבאים מן הגינה דרך בית שער נכנסים בו לבית, ומבית לגינה הוא הפתח החיצון שבין בית שער לגינה, שהיוצאים מן הבית דרך בית שער יוצאים בו לגינה, ולרב ושמואל נחלקו התנאים אם עיקר הבית שער נעשה לשם הכניסה לבית וחייב במזוזה, או שנעשה לשם היציאה אל הגינה ונידון כאויר ופטור (רש"י שם, בשם ולי נראה).

• ויש מפרשים שמגינה לבית הוא שהיכר הציר של הפתח הוא בבית, והציר סובב שם, ומבית לגינה הוא שהציר הוא בגינה (רש"י שם ד"ה מר סבר, בשם לישנא אחרינא ועיקר; נימוקי יוסף שם).

מקובצת שם, בשם הראב"ד⁴. לדעה זו נחלקו כשבית שער פתוח לחצר: יש סוברים שפטור (בעל המאור שם; מרדכי הלכות קטנות תתקסא); ויש סוברים שפתוח לחצר דינו כפתוח לבית (מלחמות לרמב"ן ור"ן סוכה שם). ויש אומרים שבא לרבות שאפילו שהוא פתוח למקום חיוב, פטור מן התורה, כיון שהוא עצמו אינו מיוחד לדירה, אבל מדרבנן חייב כשפתוח למקום חיוב

כשפסיק בפני העניים – אין לעשות בית שער לחצר, באופן שמפסיק בפני העניים הבאים לבקש צדקה, כגון:

• שבית השער מחוץ לחצר, אלא שיש לו דלת עם מנעול והמפתח הוא לצד פנים, לפי שאין העני יכול לפתוח מבחוץ ולהיכנס, ובית השער מפסיק בפני הקול כשיצחק מבחוץ (בבא בתרא ז ב, ורש"י ד"ה מברא)².

• שבית השער הוא בפנים החצר, שדלת החצר נעולה, והעני צועק, והבית שער מפסיק בפני הקול שלא ישמע (בבא בתרא ז ב, ורש"י ד"ה מגוא)³; ויש אומרים שכשהוא בפנים החצר אינו חסרון אלא מעלה, שכשהוא בפנים החצר אינו מפסיק בפני העניים (רשב"א שם; יד רמ"ה שם).

כשאינו מפסיק בפני העניים – כשאנו מפסיק בפני העניים, הרי הוא תיקון לחצר, מפני ששומר הפתח יושב שם בצל ומרחיק את בני רשות הרבים מלהציץ בחצר (רש"י שם ד"ה כופין אותו), ולפיכך בחצר השותפים כופים בני החצר זה את זה לבנות בית שער לחצר (משנה שם), ונחלקו תנאים בדבר:

• יש אומרים שהוא אפילו כשאין החצר סמוכה לרשות הרבים, שלפעמים נדחקים בני רשות הרבים ונכנסים לשם (תנא קמא במשנה שם, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שכנים ה א; טוש"ע ח"מ קסא א).

• ויש אומרים שרק חצר הסמוכה לרשות הרבים ראויה לבית שער (רבן שמעון בן גמליאל במשנה ובברייתא שם).

במזוזה

פטור ממזוזה – בית שער פטור ממזוזה, שנאמר: וכתבתם על מזוזות בִּיתְכֶם (דברים ו ט) – בית המיוחד לדירה, יצא בית שער שאינו מיוחד לדירה (יומא יא ב; רמב"ם מזוזה ו ז), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדוקא בית שער הפתוח לגינה הוא שפטור (ר"ף, הלכות קטנות, מזוזה ו א; תוספות מנחות לג ב ד"ה אכסדרה, בשם הרי"ף, וסוכה ח ב ד"ה תיחוי, בשם יש מחלקין), או בית שער של אכסדרה ומרפסת (בעל המאור שם; תוספות יומא שם ד"ה שאין, בתירוץ השני); אבל בית שער הפתוח לבית, כיון שפתוח למקום המיוחד לדירה – חייב במזוזה, שכן אמרו: בית שער וכו' חייבים במזוזה (מנחות לג ב; רי"ף ותוספות ובעל המאור שם; רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד רפ ז, בסתם), ואפילו במקום שנכנסים לו מרשות הרבים חייב, מלבד המקום שנכנסים לו מהבית (טור שם)⁴.

בית שער. 1. ג, עמ' רעד-רעד. 2. או שכיון שהמפתח בפנים – העני נמנע להיכנס (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד). 3. ויש אומרים שאפילו אם אין לו דלת כלל, או שיש לו דלת ואין לה מנעול, שבכל ענין הוא רע, כיון שאין העני יכול לבוא אלא עד פתח החצר (תוספות שם ד"ה ואי); או שהעני נמנע מלהיכנס בו, מפני שנראה עליו כבית, לפי שהוא לפנים מן השער (שיטה

עשרה בתים, עשרה בתים זה לפנים מזה, והחיצון פתוח לחצר, והפנימי יש לו דריסת הרגל על כולם, שאין לו יציאה אלא דרך הבתים, וכן כולם יש להם דריסת הרגל על הבתים החיצוניים מהם לחצר, והחיצון אין לו דריסת הרגל על אחד מהם, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהפנימי בלבד נותן את עירובו ודיו, וכל תשעה החיצונים נעשים בית שער לפנימיים ואינם אוסרים, ואף על פי שהבית הסמוך לפנימי אינו בית שער אלא לפנימי בלבד, בית שער של יחיד שמו בית שער (רב יהודה אמר שמואל בעירובין פה ב).

• ויש אומרים שמונה החיצוניים בלבד אינם אוסרים על שאר בני החצר, הואיל ורבים דורסים בהם, ונעשים בית שער של רבים, אבל התשיעי אוסר ומשתתף בעירוב, שבית שער של יחיד אין שמו בית שער (רבי יוחנן שם).

בשאר דינים

מעשר בית שער של חצר הוא כחצר לענין קביעת טבל לחיוב מעשר (ראה ערך טבל), שאם הוא של חצר הקובעת למעשר אף הוא קובע, ואם הוא של חצר שאינה קובעת – אף הוא אינו קובע (מעשרות ג ו; רמב"ם מעשר ד ט).

מלחמה הבונה בית שער אינו חוזר מעורכי המלחמה (ראה ערך מלחמה), שנאמר: **מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית (דברים כ ה) –** מה בית הראוי לדירה, אף כל הראוי לדירה (סוטה מג א).

מעקה וכן הוא פטור מעשיית מעקה (ראה ערכו), שנאמר: **כִּי תִבְנֶה בֵּית (דברים כב ח) –** מה בית מיוחד שהוא בית דירה, אף כל שהוא בית דירה, יצא זה שאינו בית דירה (ספרי כי תצא רכט).

מזור גוים בית שער הוא אחד מעשרה מקומות שלא גזרו עליהם טומאה משום מדור גוים (אהלות יח י; רמב"ם טומאת מת יא י), לפי שאין דירתם קבועה (רמב"ם שם).

להלכה שבית שער העומד בין בית לגינה נידון כבית, בין מגינה לבית ובין מבית לגינה, חייב בכל האופנים במזוזה (טוש"ע שם ט).

בעירוב

נתינת עירובי חצרות כבית שער הנותן עירובי-חצרות בבית שער אינו עירוב (משנה עירובין פה ב; רמב"ם עירובין א טז; שו"ע או"ח שסו ג), אף על פי שהוא עשוי כבית בארבע מחיצות, שכיון שרבים עוברים דרך שם אין עליו תורת בית אלא תורת חצר (רבנו יהונתן שם), ואינו ראוי לדירה (שו"ע שם).

הדר בבית שער אינו אוסר על בני החצר את הטלטול בחצר (ראה ערך עירובי חצרות. משנה שם; רמב"ם שם ד ח; טוש"ע שם שע א), ואינו צריך להשתתף עם בני החצר בעירובם (רש"י שם ד"ה אינו אוסר), ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא בבית שער של רבים, אבל לא בבית שער של יחיד (רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת בגמ' שם), שבית שער של יחיד מניחים בו עירוב, והדר שם אינו אוסר על בני החצר (רבנו חננאל שם; רש"י שם ד"ה חוץ; תוספות שם עה ב ד"ה ורבי).

• ויש אומרים להיפך: שאין הדברים אמורים אלא בבית שער של יחיד, אבל לא בשל רבים (רבי בא בר יהודה בשם רב, בירושלמי עירובין ו; רבי יהודה בשם רב, בירושלמי שם ח ד)⁶.

להלכה לגבי הנחת העירוב – יש פוסקים שבבית שער של יחיד מניחים בו (רבנו חננאל שם עה ב; תוספות שם ד"ה ורבי); ויש פוסקים שאין מניחים (רמב"ם עירובין א טז)⁷.

ובנוגע לאיסורו על בני החצר – יש פוסקים שאוסר (רשב"א שם, בשם הגאונים; רמב"ם שם ד ח, לפי המגיד משנה שם א טז); ויש פוסקים שאינו אוסר (רשב"א ומאירי שם, בשם הראב"ד; רמב"ם שם, לפי הכסף משנה שם א טז), וכן הלכה (שו"ע או"ח שע א); ויש מחלקים בין בית שער של חצר שאינו אוסר, לבין בית שער של בית שאוסר (תוספות שם; רשב"א ומאירי שם).

בְּכוֹר בְּהֵמָה טְהוֹרָה

זכר מבקר וצאן, שנולד ראשון לאמו

הפרקים:

- מהותו;
- מצותו;
- נתינתו לכהן;
- בתורת קרבן;
- בעל מום;
- זמן שהייתו;
- מכירתו;
- חלות הקדושה;
- החייבים בבכורה;
- ספק בכור.

סיכום תמציתי

מהותו

בכור בהמה טהורה הוא זכר שנולד ראשון לאמו.

היה בכור לכל הוולדות, שלא קדמו אחר, אבל לא בכור ללידה דרך הרחם, כגון שיצא בכור זה דרך דופן, נחלקו בו תנאים: יש אומרים שהרי זה ספק בכור; ויש אומרים שאינו בכור.

אף בזה שנולד דרך רחם אחרי מי שיצא דרך דופן, נחלקו: לדעה הראשונה הוא ספק בכור; ולדעה השניה אינו בכור.

⁶ ר"ן סוכה שם.

⁷ וכן יש מפרשים בדעה הראשונה (מגיד משנה עירובין א טז, בדעת הרמב"ם). ⁸ וראה טוב רואי לראייה קוק עירובין כח בהסבר

יצאה נקבה לפני הבכור, אין הבא אחריה בכור, אף על פי שהוא ראשון לזכרים. ואפילו יצאה נקבה קודם דרך דופן, ואחר כך יצא זכר אחריה דרך הרחם – אינו בכור. הנפל, אף על פי שאין לו חיות, קדוש בבכורה, ופוסל את הבא אחריו מן הבכורה.

מצותו

מצות עשה להפריש כל פטר רחם של בהמה טהורה, ולהבדילו למה שראוי שייעשה בו. הבכור הוא קדוש, וקדושתו מאליו מן הרחם, בין שהוא שלם, ובין שהוא טרפה. הבכור ניתן לכהנים, אלא שיש חילוק בין בכור בהמה טהורה כשהוא תם, שמצותו להקריבו על גבי המזבח, לבין בעל מום שנאכל בתורת חולין. במקום מצות בכור בהמה טהורה נחלקו ראשונים: יש אומרים שנוהגת בין בארץ ובין בחוץ לארץ; ויש אומרים שאין מצות בכור בהמה טהורה נוהגת אלא בארץ, ובחוץ לארץ הוא חולין גמורים מדאורייתא, ונוהגת רק מדרבנן. מצוה זו נוהגת בין בפני הבית, ובין שלא בפני הבית, אלא שבזמן הזה אינו עומד להקריבה אם הוא תם, ומשהים אותו עד שיפול בו מום, וצריך הכהן לגדלו עד שיפול בו מום.

נתינתו לכהן

בכור בהמה טהורה הוא אחד מעשרים וארבעה מתנות-כהונה הניתנים לכהנים, בין שהוא תם ובין שהוא בעל מום. אף על פי שהבכור נאכל גם לכהנות, אבל נתינתו אינה אלא לזכרי כהונה. הבכור ניתן לכל כהן. אין נותנים את הבכור לכהן תיכף כשייוולד, אלא יטפלו בו בעליו עד שיגדל מעט ויתנוהו לכהן. ואין לדבר זה שיעור מהתורה, אלא הוא מסור לחכמים, ונחלקו בו תנאים: יש אומרים שלשים יום; יש מחלקים: בבהמה דקה שלשים יום, ובגסה חמשים יום, וכן הלכה; ויש אומרים שבבהמה דקה שלשה חדשים, והסתפקו אם סובר שבבהמה גסה שלשים יום, או חמשים יום. במה דברים אמורים כשיש שם כהן מצוי, אבל כשאין שם כהן מצוי, חייב לטפל בו עד שיזדמן לו כהן. בכור תם בזמן הזה, שאמר הכהן לישראל בתוך הזמן שחייב לטפל בו: תנהו לי ואני אטפל בו, הרי זה לא יתנונו לו. אסור לכהן לסרב מלקבלו מפני שיש בו טורח גדול בזמן הזה לטפל בו עד שיפול בו מום, לפי שנראה כמבזה מתנות כהונה.

בתורת קרבן

הבכור הוא קדשים-קלים, שאינו טעון צפון העזרה לשחיטתו; ונשחט לשמו, ככל הקרבנות; ואינו טעון סמיכה, ככל קרבנות היחיד שטעונים סמיכה. זריקת דמו היא במתנה אחת, כנגד היסוד של המזבח. אחר שזרקו את הדם מפשיטים אותו, ומוציאים את אימוריו, ומקטירים על גבי המזבח. אין הבכור טעון נסכים. בשר הבכור נאכל לכהנים, ונאכל לנשיהם ולעבדיהם. הזר שאכל כזית מן הבכור, בין לפני זריקת הדם ובין לאחר זריקה – לוקה. זמן אכילתו של בכור הוא שני ימים ולילה אחד. הבכור נאכל בכל העיר ירושלים, וכל האוכל בכור חוץ לירושלים עובר על לאו ולוקה עליו. הבכור כשר להקריבה אף לכתחילה מיום השמיני והלאה, ואף ביום השמיני עצמו. בכורות של חוץ לארץ שהביאו לארץ ישראל, נחלקו תנאים אם מקריבים אותם: יש אומרים שלכתחילה אין מביאים אותם לארץ, אבל אם באו והם תמימים – יקרבו; ויש אומרים שאין מקריבים אותם.

בעל מום

בכור שיש בו מום אין שוחטים אותו לקרבן, אבל שוחטים אותו כחולין בכל מקום, והוא נשחט בלא פדיון. אין שוחטים אלא על מום שבגלוי ואינו חוזר. בכור שנפל בו מום, אין שוחטים אותו אלא על פי מומחה שיודע בהלכות מומים, ומלבד זאת הוא בקי גם בראיית העין לבדוק ולבקר במומים ולהכירם היטב. בזמן הזה אין שום אדם חשוב מומחה להתיר בכור ביחיד, ולפיכך התרת הבכור היא על ידי שלשה בני הכנסת, ורק במומים המובהקים הגלויים לכל. בכור בעל מום, בין שנולד במומו ובין שנפל בו מום אחר שהיה תמים, נאכל בכל מקום. נחלקו תנאים מי הם המותרים לאכול בשר בכור בעל מום: יש אומרים שלא ימנה ישראל עם הכהן על הבכור; יש אומרים שאפילו זרים אוכלים אותו; ויש אומרים שאפילו לגוי מותר להאכיל אותו. ונחלקו ראשונים אם מותר להאכיל בשר בעל מום לכלבים: יש אוסרים, ויש מתירים. אם מותר להאכילו לטמאים נחלקו תנאים.

ולא הותר בעל מום באכילה ובהנאה, אלא כשהבכור בעל מום נשחט ונמצא כשר, אבל נמצא טרפה, הבשר אסור בהנאה וטעון קבורה.

ודוקא בהנאה מבשרו, אבל בהנאה מעורו של בעל מום שנמצא טרפה נחלקו תנאים. נשחט הבכור שלא על פי מומחה, או שמת, הכל מודים שהעור אסור בהנאה וטעון קבורה.

זמן שהייתו

הבכור נאכל בתוך שנתו, בין תם בזמן המקדש, ובין בעל מום אפילו בזמן הזה. שנה זו נחלקו בה תנאים אם היא שנת חמה או שנת לבנה.

נולד לו מום אחר שנתו, אינו רשאי לקיימו אלא שלשים יום.

הבכור בזמן הזה, שאינו ראוי להקרבה עד שלא נראה להראותו לחכם, רשאי לקיימו שנים ושלוש שנים, כלומר שכל עוד לא נודמן לו חכם, רשאי לקיימו, ואינו זקוק להוליכו למקום רחוק שהחכם נמצא שם.

מכירתו

הבכור אין פודים אותו. ואין חילוק בין תם ובין בעל מום, ואם פדה לא עשה כלום, והוא בקדושתו כבתחילה. הבכור כשהוא תמים בזמן המקדש אין מוכרים אותו, שכיון שהוא עומד להקרבה – אין לכהן זכות בו כדי למכרו. אבל בזמן הזה, או בחוץ לארץ אפילו בזמן הבית שאינו עומד להקרבה, הכהן מוכר אותו כשהוא תמים חי, וכן כשהוא בעל מום הכהן מוכר אותו בין חי ובין שחוט.

בכור תם בזמן הזה, שהכהן יכול למכרו חי, נחלקו בו אמוראים למי יכול למכרו: יש אומרים שמוכרו לכהן אחר, אבל לא לישראל; ויש אומרים שמותר לו למכרו לישראל, וכן הלכה.

בשר בכור בעל מום שנמכר, אין מוכרים אותו בשוק, שלוקחים הרבה ונמכר ביוקר, ואין שוקלים אותו, אלא מוכרו בביתו ואף על פי שלא יקפצו עליו בני אדם כל כך, ונשקל באומד, ואפילו אם יפסיד דמים, לפי שמכירה בשוק ושקילה היא זלזול לבשר הקדוש. איסור זה הוא מדרבנן.

חלות הקדושה

קדושת הבכורה חלה על הבכור משיצא רובו או ראשו דרך הרחם. נרחבו כותלי בית הרחם והולד לא נגע ברחם, אבל יצא דרך אורו, הרי זה ספק בכור.

החייבים בבכורה

הכל חייבים בבכור בהמה טהורה, כהנים לויים וישראלים. הלוי נותנו לכהן ככל ישראל, והכהן מפרישו ומעכבו לעצמו, ונוהג בו תורת בכור, ואינו חייב ליתנו לכהן אחר.

בבהמת השותפים נחלקו תנאים: יש מחייבים בבכורה, ויש פוטרים.

בהמת הגוי פטורה מן הבכורה, בין שהאם היא של הגוי והולד של ישראל, ובין שהולד הוא של גוי והאם של ישראל. שותפות גוי בעובר פטורה מהבכורה. וכן שותפות גוי באם המעוברת פטור מהבכורה. ונחלקו אמוראים כמה תהא שותפותו של גוי ופטורה מן הבכורה: יש אומרים שיהיה חלק לגוי בדבר שאם ינטל תיעשה הבהמה נבלה; יש אומרים שיהיה חלק לגוי בדבר שעושה אותה טרפה; ויש אומרים שאפילו אם יש לגוי חלק שאם ינטל מהאם או מהעובר יחשב הדבר למום, ואפילו מום קל, הרי הולד פטור מהבכורה.

בגמרא אמרו שאסור לכתחילה להקנות לגוי חלק בעובר בשביל לפטור מהבכורה. וכתבו ראשונים שלא אמרו כן אלא בזמן התלמוד, שהיו בקיאים להטיל מום בבכור קודם שיצא לאויר העולם, שישנה עדיפות לדרך זו שבה אינו מפקיע מהכהן, אבל בזמן הזה שאין אנו בקיאים בכך יותר טוב להקנותו לגוי, כדי שלא יבוא לידי תקלה בגיזה ועבודה בבכור, ומצוה לשתף גוי בזמן הזה.

ספק בכור

ספק בכור אין הבעלים צריכים ליתנו לכהן, אלא ישהנו עד שיפול בו מום ויאכלנו.

ספק בכור, אסור בגיזה ובעבודה.

הלוקח בהמה מן הגוי, אינו יכול להאמינו שכבר ביכרה, אפילו אם הוא מסיח לפי תומו, ואפילו אם ניכר שאינו מתכוין להשביח מקחו בכך.

ראינו בהמה שחולבת, ורוב בהמות אינן חולבות אלא אם כן יולדות, נחלקו תנאים אם חוששים למיעוט והולד הבא בכור; או שאין חוששים למיעוט ואינו בכור. אף ראשונים נחלקו כמי הלכה.

רחל שלא ביכרה וילדה שני זכרים, ויצאו שני ראשיהם כאחד, נחלקו תנאים: יש אומרים ששניהם לכהן, ויש אומרים ששני הזכרים הם ספק בכורות, ואסורים בגיזה ועבודה, ויאכלו במום.

מהותו

בכור בהמה טהורה הוא זכר שנולד ראשון לאמו, שנאמר: קָדַשׁ לְיָ כָּל בְּכוֹר (שמות יג ב). יכול אפילו נקבה במשמע, תלמוד לומר:

כָּל הַבְּכוֹר וגו' הַזֶּכֶר תִּקְדָּשׁ לַיהוָה (דברים טו יט). ברייתא דרבי

ישמעאל בתחילת תורת כהנים; בכורות יט א). ואין בכור בהמה טהורה עולה לקרבן אלא בבקר ובצאן, שנאמר: כָּל הַבְּכוֹר אֲשֶׁר יוֹלֵד

שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ומכל מקום אין השיליא קדושה בבכורה, לפי שכל היולדות יולדות מחצה זכרים ומחצה נקבות, ובמחצה הזכרים רוב בהמות יולדות דבר הקדוש בבכורה ומיעוט דבר שאינו קדוש בבכורה, היינו נדמה (ראה לעיל), ונמצא מיעוט הנולדים הם הקדושים בבכורה, ואין חוששים למיעוט (חולין עז ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

אם נפל צריך צורת ראש נחלקו ראשונים: אם נפל צריך צורת ראש לפטור מהבכורה,

• יש סוברים שאין לנפל בהמה פטירת רחם אלא כשיעגיל ראש כפיקה של ערב (רמב"ם שם יג), היינו כדור קטן שבראש הקנה שטוים בו הערב (ערוד, פקא).

• ויש סוברים, שלא אמרו כן אלא בנוגע לטומאה (ראה ערך נפל), אבל לפטירת רחם אין צריך לא ראש ולא עיגול (הלכות בכורות לרמב"ם טז א).³

מצותו

המצות מצות עשה להפריש כל פטר רחם של בהמה טהורה, ולהבדילו למה שראוי שיעשה בו, שנאמר: קָדַשׁ לִי כָל בְּכוֹר פֶּטֶר כָּל רֶחֶם בְּבִנִי יִשְׂרָאֵל בְּאֶדָם וּבְבִהֶמָּה (שמות יג ב). רמב"ם בכורות א א, וספר המצוות מצות עשה עט, ונמנית מצוה זו במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג עשין ריא; חינוך יח) וכוללת גם הפרשת בכור אדם (ראה ערך פדיון הבן) ובכור חמור (ראה ערך פטר חמור).

קדושתו הבכור הוא קדוש, וקדושתו מאליו מן הרחם (כן משמע בחולין ע א), בין שהוא שלם, ובין שהוא טרפה (כן משמע ברמב"ם בכורות א א).

ונחלקו תנאים אם יש מצוה גם להקדישו בפה:

• יש אומרים שכיון שקדושתו מרחם אין צריך להקדישו בפה (רבי ישמעאל בערכין כט א).

• ויש אומרים שמצוה להקדישו בפה, שנאמר: כָּל הַבְּכוֹר וגו' תִּקְדֹּשׁ לַיהוָה (דברים טו יט). חכמים שם; רבי בנדרים יג א, אלא שאם לא הקדישו הרי זה קדוש מאליו (רמב"ם שם ד, על פי נדרים שם; טושי"ע י"ד שו א), וכן הלכה (רמב"ם ושו"ע שם).⁴

הנעשה בו הבכור ניתן לכהנים (ראה להלן), אלא שיש חילוק בין בכור בהמה טהורה כשהוא תם, שמצותו להקריבו על גבי המזבח (ראה להלן), לבין בעל מום שנאכל בתורת חולין (ראה להלן).

מקום המצוה במקום מצות בכור בהמה טהורה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שנוהגת בין בארץ ובין בחוץ לארץ (רמב"ם שם א ה, לגירסתנו; ראב"ד שם; סמ"ג עשין ריא; הלכות בכורות לרמב"ם נ א; רא"ש בכורות ה יג, בשמו; שו"ת הרשב"א א שלא), שנאמר: קָדַשׁ לִי כָל בְּכוֹר (שמות יג ב), ודרשו: בין בארץ ובין בחוץ לארץ (מדרש תנאים שם), שקדושת בכור תלויה בפטר רחם, והרי זו חובת הגוף שנוהגת בארץ ובחוץ לארץ (סמ"ג שם; רמב"ם שם; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).⁵

בְּבִקְרָךְ וּבְצֹאנֶךָ וגו' תִּקְדֹּשׁ לַיהוָה (שם). ספרי דבי רב קרח קיח), וכן אינו ניתן לכהן אלא בבקר וצאן, שנאמר: כָּל פֶּטֶר רֶחֶם לְכָל בֶּשֶׂר אֲשֶׁר יִקְרִיבוּ לַיהוָה (במדבר יח טו), להוציא את החיה (ספרי שם) שאינה ראויה לקרבן (מתנות כהונה שם).

יוצא דופן היה בכור לכל הוולדות, שלא קדמו אחר, אבל לא והנולד אחריו בכור ללידה דרך הרחם, כגון שיצא בכור זה דרך דופן, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שהרי זה ספק בכור (רבי טרפון במשנה שם), שהדבר ספק אם בכור לדבר אחד הוא בכור או לא, וזה הוא בכור לדבר אחד, היינו לוולדות ולא לרחמים (גמ' שם).

• ויש אומרים שאינו בכור (רבי עקיבא במשנה שם), שבכור לדבר אחד אינו בכור (גמ' שם), שנאמר: בְּכוֹר (שמות יג ב), עד שיהיה בכור לכל דבר (גמ' שם, ורש"י ד"ה בכור),² וכן הלכה (רמב"ם בכורות ב ד; טושי"ע י"ד שטו ב).

אף בזה שנולד דרך רחם אחרי מי שיצא דרך דופן, נחלקו:

• לדעה הראשונה הוא ספק בכור (רבי טרפון במשנה שם), שאף זהו בכור לדבר אחד, שהוא בכור לרחמים אבל אינו בכור לוולדות, שהרי קדם לו היוצא דופן (גמ' שם).

• ולדעה השניה אינו בכור, מפני שקדמו אחר (רבי עקיבא במשנה שם), ובכור לדבר אחד אינו בכור (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ראשון לזכרים יצאה נקבה לפני הבכור, אין הבא אחריה בכור, אף על פי שהוא ראשון לזכרים, שהרי נאמר: פֶּטֶר רֶחֶם (שמות יג יב), וזה לא פטר את הרחם (גמ' שם), ואפילו למי שמסופק אם בכור לדבר אחד הוא בכור, מודה הוא בזה שאינו בכור, שהנקבה כבר פטרה את הרחם (תוספות שם ד"ה רישא).

ואפילו יצאה נקבה קודם דרך דופן, ואחר כך יצא זכר אחריה דרך הרחם, שהוא בכור לזכרים ובכור לרחמים, מכל מקום, לפי הלכה שבכור לדבר אחד אינו בכור, כיון שאינו בכור לוולדות – אינו בכור (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

נפל ושיליא הנפל, אף על פי שאין לו חיות, קדוש בבכורה (בכורות ג א), ופותר את הבא אחריו מן הבכורה, שנאמר: פֶּטֶר שֶׁגֶר בְּהֶמָּה (שמות יג יב) – אין פטר שגר בהמה אלא ששיגרתו אמו (מכילתא בא, פסחא יח; ילקוט שמעוני שם רכג), ושילחתו בלא עתו (רש"י בכורות שם ד"ה שגר, בסתם, ועה"ת שם ד"ה שגר בהמה), או מה שהבהמה משגרת ומשכלת (רש"י בכורות שם, בלישנא אחרינא).

וסימן לשיגור זה – בבהמה דקה הוא הטינוף, ובגסה שיליא, ונפטרה מהבכורה משיצא ממנה (מכילתא דרשב"י שם):

• סימן ולד בבהמה דקה הוא הטינוף (ראה ערך בהמה דקה), ונחלקו אמוראים אם הוא כשנימוח העובר ויצא המיחוי (רבא שם כא ב), וכן הלכה (רמב"ם שם ד; טושי"ע י"ד שטו ז שם); או שפולטת אבעבועות של דם (שמואל שם, ורש"י ד"ה בעבוע).

• סימן ולד בבהמה גסה הוא השיליא (ראה ערכו), שאין שיליא בלא ולד, ואם הפילה שיליא נפטרה מן הבכורה כשתלד אחר כך (משנה

3. על בכור שנולד אנדרוגינוס או טומטום, ראה ערכם. 4. ויש מהראשונים שפסק כדעה הראשונה (טור שם, בשם הרא"ש). 5. ולא אמרו שאין מביאים בכור מחוץ לארץ (ראה להלן) אלא לענין הקרבה בלבד, שלדבר זה הרי הוא

2. ועוד, שנאמר: פֶּטֶר כָּל רֶחֶם (שמות יג ב), פרט ליוצא דופן (מכילתא דרשב"י שם) שלא פטר את הרחם (אביי בגמ' שם), ועוד, שנאמר: אֲשֶׁר יִגְדֹּל (דברים טו ט), פרט ליוצא דופן (ספרי ראה קכד) שאינו יוצא דרך לידה (רבנו הלל שם).

• ויש מפרשים שניתן בין לכהן שאוכל חולין שלו בטהרה, ובין שאינו אוכל חוליו בטהרה, שאם הוא בכור תם הקרב במקדש, כולם נזהרים בטהרתו, ואם הוא בעל מום, אין צריך להיזהר בטהרתו, שהרי הטמא והטהור יחדו יאכלנו, אבל לכהן עם הארץ אין נותנים שום מתנה ממתנות כהונה (ר"ש וברטנורא שם).

לכהן המשטר בכור תם בזמן המקדש נחלקו בו אם נותנו לכל כהן שירצה, אפילו שלא מאנשי משמר (רש"י זבחים קב ב ד"ה את דמם; רמב"ם בכורות א טו); או שאינו ניתן אלא לאנשי משמר בלבד, ככל הקרבנות (ירושלמי שם; פירוש המשניות לרמב"ם שם ט). לדעה זו נחלקו בבעל מום:

• יש אומרים שאינו ניתן אלא לאנשי המשמר, לפי שברשות הכהן הומם, ולפיכך הראוי לאוכלו תם זוכה בו כשהומם (ר"ש סירליאו שם; מלאכת שלמה שם, בשמו).

• ויש אומרים שבעל מום, כיון שאינו מקדשי המקדש, נותנו לכל כהן שירצה (מראה הפנים שם ד"ה הבכורות).

ליתנו לכהן בתמורה הסתקבלת טאחר רשאי ישראל לומר לישראל אחר: הא לך סלע זו, ותן בכור שיש לך לפלוני כהן שהוא בן בתי או בן אחותי (משנה ערכין כח ב; רמב"ם ערכין ו יד, ותרומות יב ב), בין שהבכור תם ובין שהוא בעל מום (משנה שם; רמב"ם תרומות שם). ודוקא כשהיו הבעלים רוצים ליתן אותו לאחד משני כהנים בחנם, ואמר לו חברו הא לך סלע ותן לזה, אבל הבעלים שאמרו לכהן: הא לך בכור זה בטובת הנאה – אסור (רמב"ם שם, על פי ירושלמי דמאי ו ב), ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שכך הדין למעשה (רמב"ם שם ושם).
• ויש אומרים שאין דין זה הלכה למעשה (בכורות כז א, לפי רש"י שם ד"ה אבל הני, והלכות בכורות לרמב"ן כ א; טור יו"ד שלא), שלא נאמר דין זה אלא מדאורייתא, אבל מדרבנן גזרו שלא לעשות כן (מהרי"ט אלגוי שם ד מג ד"ה אמנם, בשם תוספות חיצוניות), שכיון שהכהן מותר בזמן הזה למכור הבשר לישראל (ראה להלן) יטעה הכהן ויחשוב שהכסף שאבי אמו נתן בעד הבכור זהו פדיונו, ויוצא לחולין, ואין צריך להיזהר באכילתו בקדושה (גמ' שם, לפי רש"י שם והלכות בכורות שם).

הכל מודים שכהן שאמר לישראל שיתן לכהן אחר שהוא קרובו בטובת הנאה – אסור, שכיון שראוי לו לעצמו נראה ככהן המסייע בבית הגרנות שאין נותנים לו תרומה (ראה ערך מתנות כהונה. בכורות כז א, ורש"י ד"ה טובת הנאה; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם).

זמן הנתינה אין נותנים את הבכור לכהן תיכף כשייוולד, שאין זו גדולה לכהן, אלא יטפלו בו בעליו עד שיגדל מעט ויתנהו לכהן (רמב"ם בכורות א יד; טוש"ע יו"ד שו ב).

ואין לדבר זה שיעור מהתורה, אלא הוא מסור לחכמים (כן משמע בבכורות כז ב; כן משמע בפירוש המשניות לרמב"ם שם; משך חכמה שמות יג ב), ונחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שלשים יום (כן משמע במכילתא בא, פסחא טז; ספרי קרח קיח, לפי ספרי דבי רב שם), והסמיכוהו לנאמר בבכור: פָּאֲדָם וּבִבְהֶמָה (שמות יג ב; במדבר יח טו) – הקיש בכור בהמה לבכור אדם, מה בכור

• ויש אומרים שאין מצות בכור בהמה טהורה נוהגת אלא בארץ (רמב"ם שם, לגירסת הראב"ד והלכות בכורות לרמב"ן שם; ספר המצוות מצות עשה עט, לגירסתו; חינוך יח; מגן אבות למאירי ענין טו), ובחוץ לארץ הוא חולין גמורים מדאורייתא, ונוהגת רק מדרבנן (חינוך שם) ⁶.

זמן המצוה מצוה זו נוהגת בין בפני הבית, ובין שלא בפני הבית (משנה שקלים ח ח; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אלא שבזמן הזה אינו עומד להקרבה אם הוא תם, ומשהים אותו עד שיפול בו מום (תמורה ז ב; טוש"ע שם ה), ואפילו אם ירצו הבעלים או הכהן לכונסו לכיפה עד שימות מעצמו – אינם רשאים, אלא צריך הכהן לגדלו עד שיפול בו מום, משום הפסד קדשים, הואיל ויש לו היתר בנפילת מום (תוספות בכורות נג א ד"ה ואיזהו; רא"ש עבודה זרה א יג; טוש"ע יו"ד שט א).

נתינתו לכהן

בכור בהמה טהורה הוא אחד מעשרים וארבעה מתנות-כהונה הניתנים לכהנים (תוספתא חלה (ליברמן) ב ח; בבא קמא קי ב; רמב"ם בכורים א ה, יד), בין שהוא תם ובין שהוא בעל מום, שנאמר: וּבִשְׂרָם יִהְיֶה לָךְ (במדבר יח יח) לשון רבים, "ובשרם" ולא "ובשרו", ללמד שאחד תם ואחד בעל מום נותנים לכהנים (זבחים לו א, לרבי יוסי; שם נז א, לרבי עקיבא; רש"י בכורות כח א ד"ה ואידך; פירוש המשניות לרמב"ם שם כז ב, בשם ספרי ⁷), ומכל מקום תם בזמן הבית אין לכהן בו זכות שיוכל למכרו, ואם המיר בו אין תמורתו תמורה (תמורה ח ב).

בכור שאינו עומד להקרבה בבכור שאינו עומד להקרבה, כגון בכור בחוץ לארץ (ראה להלן), או בעל מום – נחלקו תנאים: יש אומרים שמכיון שיש לכהן בו זכות מחיים – הוא ממיר (רבי יוחנן בן נורי במשנה תמורה ז ב, לפי הגמ' שם ח ב); ויש אומרים שכיון שהקדושה חלה עליו ברשות ישראל – אין הכהן ממיר (רבי עקיבא במשנה שם, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם תמורה א טו).

לאזרי כהונה אף על פי שהבכור נאכל גם לכהנות (ראה להלן), אבל נתינתו אינה אלא לזכרי כהונה (רמב"ם בכורים א י), ושני טעמים לדבר:

• שהרי הוא עומד להקריב חלבו ודמו על גבי המזבח, ואין מקריבו אלא איש (רמב"ם שם), ואפילו כשהבכור בעל מום, כיון שמתחילה לא היה ניתן אלא לכהן (משנה למלך שם).

• שבכור בהמה הוקש לבכור אדם (ראה מכילתא בא, פסחא טז, וספרי קרח קיח), וכשם שבכור אדם פדיונו לכהן זכר, כך בכור בהמה ניתן לכהן זכר (רא"ש בכורות, פדיון בכור ד; טור יו"ד שו).

לראוי לעבודה ואין בכור תם ניתן אלא לכהן שראוי לעבודה באותה שעה, אבל לא לטבול-יום (ראה ערכו) ומחוסר-כפרה (ראה ערכו), שנאמר: אֶת דָּמָם תִּזְרֹק עַל הַמִּזְבֵּחַ וְאֶת חֲלָבָם תִּקְטֹר וּבִשְׂרָם יִהְיֶה לָךְ (במדבר יח יז-יח. זבחים קב ב).

לכהן עם הארץ הבכור ניתן לכל כהן (חלה ד טו), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שניתן בין לכהן חבר, ובין לכהן עם הארץ (פירוש המשניות לרמב"ם שם; תוספות חולין קל ב ד"ה מנין, על פי ירושלמי שם ד ד).

(מגן אבות שם). 7. או שלמדנו מהאמור באותו פסוק בראשו: יִהְיֶה לָךְ, ובסופו: לָךְ יִהְיֶה, שאחד תם ואחד בעל מום לכהנים (זבחים לו ב ושם נז א, לרבי ישמעאל; ספרי קרח קיח, לרבי ישמעאל).

כחולין, ונאכל במומו (רמב"ם שם) 6. ויש מהראשונים הסובר שאף בחוץ לארץ אינה נוהגת מדרבנן, אלא בסביבות ארץ ישראל ובבבל, בזמן שהיו הישיבות קבועות, ובימינו אינה נוהגת כלל, אלא שהמחמיר תבוא עליו ברכה

אלא אם כן הישראל פשע בדבר, כגון שקנה מן הגוי פרה שולדה הוא ספק בכור, או שהיה יכול למכור הבכור לגוי קודם שנולד ולא עשה כן, שאין הכהן צריך לקבלו (רמ"א שם), ואפילו במקום שצריך לקבלו, אסור לישראל ליתן לו כדי להקניטו או לנקום ממנו (תורת הדשן שם, בשם מהר"ם; רמ"א שם).

בתורת קרבן

שחיטתו הבכור הוא קדשים-קלים (ראה ערכו. משנה זבחים נו ב; רמב"ם בכורות א ב), ושחיטתו בעזרה בכל מקום (משנה שם; רמב"ם שם), שאינו טעון צפון העזרה לשחיטתו (רש"י זבחים נה א ד"ה בכל מקום); ונשחט לשמו, ככל הקרבנות (זבחים ז ב); ואינו טעון סמיכה, ככל קרבנות היחיד שטעונים סמיכה (משנה מנחות צב א; רמב"ם מעשה הקרבנות ג ו), שאין לנו לימוד להצריכם סמיכה, וסמכוהו (גמ' שם ב) למה שנאמר בסמיכה: קָרְבָּנוֹ (ויקרא ג ב), ודרשו: ולא הבכור (תורת כהנים ויקרא, נדבה פרק יז ד; גמ' שם; רמב"ם שם), שבא חובה, ולא לכפרה וריצוי על חטא (רש"י כתי"י שם ד"ה קרבנו; רבינו גרשום שם ד"ה היורש).

זריקת דמו זריקת דמו היא במתנה אחת, כנגד היסוד של המזבח (משנה זבחים שם; רמב"ם מעשה הקרבנות ה יז), ונחלקו ראשונים אם דמו בזריקה, שנאמר: בְּכֹר שׁוֹר וגו' אֶת דָּמָם תִּזְרֹק עַל הַמִּזְבֵּחַ (במדבר יח יז. רש"י שם לו א ד"ה מנין, וד"ה סבר, ושם נו ב ד"ה מאן תנא; תוספות שם לו א ד"ה תרי); או שדמו בשפיכה (תוספות שם, בפירוש נוסף, לפי הגהת השיטה מקובצת שם אות מא; רמב"ם מעשה הקרבנות ה יז; מאירי סנהדרין ד א), ולא נאמר "תזרוק", אלא למעט שלא יהיה באצבע כחטאת (תוספות שם, לפי הגהת השיטה מקובצת שם) ⁹.

זריקה זו נעשית באיזו רוח שירצה משלש זוויות המזבח, מלבד בקרן מזרחית דרומית שלא היה לה יסוד (רמב"ם שם), ושני לימודים בדבר:

• נאמר: אֶת דָּמָם תִּזְרֹק עַל הַמִּזְבֵּחַ (שם), ולא נאמר "סביב", כמו שנאמר בעולה (ויקרא א יא), ומכאן שזריקה אחת היא (רש"י זבחים נו ב ד"ה מתנה אחת).

• מכיוון שבעולה אנו דורשים שצריך שתי מתנות שהן ארבע (תורת כהנים ויקרא, נדבה פרשה ד ט), וריבה שם בחלק המוקטר על גבי המזבח מבכור, אם כן הזריקה הנזכרת בבכור דין הוא שתהא פחותה מהזריקה הנזכרת בעולה (מסקנת הספרי קרח קיח, לפי רבנו הלל שם).

הפשטות והקרכת אימוריו אחר שזרקו את הדם מפשיטים אותו, ומוציאים את אימוריו (ראה ערך אמורים), ומקטירים על גבי המזבח (רמב"ם שם יח), שנאמר: בְּכֹר שׁוֹר וגו' אֶת דָּמָם תִּזְרֹק עַל הַמִּזְבֵּחַ וְאֶת חֲלָבָם תִּקְטֹרֶת (שם. פסחים סד ב).

נסכים אין הבכור טעון נסכים (משנה מנחות צ ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ב א), שבפרשת נסכים נאמר: לְפָלֵא נֶגְדָּה אוּ בְנִדְבָה (במדבר טו א), להוציא אלו שאינם באים בנדר ונדבה, אלא חובה, שאינם טעונים נסכים (גמ' שם; רמב"ם שם).

מי אוכלו בשר הבכור נאכל לכהנים (משנה זבחים נו ב; רמב"ם בכורות א ב), שנאמר: וּבִשְׂרָם יִהְיֶה לָהֶם (במדבר יח יח. רש"י

אדם אתה מטפל בו שלשים יום, אף בכור בהמה אתה מטפל בו שלשים יום (מכילתא שם; ספרי שם).

• יש מחלקים: בבהמה דקה שלשים יום, ובגסה חמשים יום (תנא קמא במשנה בכורות כו ב, ובתוספתא שם (צוקרמאנדל ג א), והסמיכוהו לנאמר: מְלֹאֲתָךְ וְדִמְעָךְ לֹא תֹאֲחַר בְּכֹר בְּנִיךָ תִּתֵּן לִי בֵּן תַּעֲשֶׂה לְשִׁרְךָ לְצִאֲנֶךָ (שמות כב כח-כט) - מה בכור בנך לאחר שלשים (ראה ערך פדיון הבן), אף בהמה דקה לאחר שלשים (רב כהנא בגמ' שם, ורש"י ד"ה מלאתך; פירוש המשניות לרמב"ם שם), ומה "מלאתך ודמעך" שהם הביכורים אחר חמשים, שכן בפסח התבואה מתבשלת והבכורים מביאים בעצרת (ראה ערך בכורים), אף בכור שורך לאחר חמשים (רש"י שם); או שהדבר נלמד מ"לא תאחר", שיש מהתנאים הסוברים שהוא ברגל אחד (ראה ערך בל תאחר), ואין לך שיעור פחות בין רגל לרגל אלא בין פסח לעצרת שהוא חמשים יום (פירוש המשניות לרמב"ם שם) ⁸, וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שבבהמה דקה שלשה חדשים (רבי יוסי במשנה שם), מפני שטיפולה מרובה (רבי יוסי בתוספתא שם), ששיניה דקות ואינה יכולה לאכול עשב, ואם לא תהא עוד עם אמה תמות (גמ' שם, ורש"י ד"ה ששיניה דקות), והסתפקו אם סובר שבבהמה גסה שלשים יום (מרכבת המשנה למכילתא שם, בפירוש השני), או חמשים יום (מרכבת המשנה שם, בפירוש הראשון).

במה דברים אמורים כשיש שם כהן מצוי, אבל כשאין שם כהן מצוי, חייב לטפל בו עד שיוזמן לו כהן (רא"ש בכורות, פדיון בכור ב; טוש"ע שם).

האכלה בתרומה אפילו כשהבכור עדיין ברשות הישראל, מותר וזכות בתפורה להאכילו תרומה (תוספתא תרומות (ליברמן) י ז; רמב"ם תרומות ט ט), שהרי הוא של הכהן (רמב"ם שם). ויש לישראל, כל זמן שהוא ברשותו, זכות לענין תמורה, שאם המיר הוא תמורתו תמורה, שהקדושה חלה ברשותו (תמורה ח ב; רמב"ם תמורה א ט).

נתינת לכהן כטרם הזמן בכור תם בזמן הזה, שאמר הכהן לישראל בתוך הזמן שחייב לטפל בו: תנהו לי ואני אטפל בו, הרי זה לא יתנו לו (משנה בכורות כו ב; רמב"ם בכורות א יד; טוש"ע יו"ד שו א), מפני שנראה ככהן המסייע בבית הגרנות כדי שיתנו לו התרומה, שאין נותנים לו (ראה ערך מתנות כהונה), ואף כאן כיון שבזמן הזה אין בכור ראוי לכולם עד שיפול בו מום, וכשאמר לו הכהן בתוך זמן זה תנהו לי ואזוננו אף על פי שלא אהנה בו, דומה כשוכרו ומצילו מן הטורה, ובלבד שיתנו לו ולא לכהן אחר (גמ' שם, ורש"י ד"ה שנראה).

היה תם בשעת המקדש, ואמר לו הכהן: תן לי מיד ואני אקריבנו - מותר (משנה שם; רמב"ם שם טו), וכן אם היה בעל מום ואמר לו הכהן: תן לי ואוכלנו - מותר (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

סיווג לקבלו אסור לכהן לסרב מלקבלו מפני שיש בו טורח גדול בזמן הזה לטפל בו עד שיפול בו מום, לפי שנראה כמבזה מתנות כהונה (רא"ש בכורות, פדיון בכור ב; טוש"ע שם ד), ואפילו ספק בכור צריך הכהן לקבלו מיד ישראל הנותן לו (תורת הדשן, פסקים וכתבים קסו, בשם מהר"ם; שו"ת מהרי"ל קעד; רמ"א שם),

שם, ורש"י ד"ה לא מסרך). ⁹ וכן שנינו: הבכור וכו' שופכן שפיכה אחת (תוספתא זבחים (צוקרמאנדל) ו טו. תוספות שם, לפי הגהת השיטה מקובצת שם), אלא שיש המפרשים אותה בדיעבד (מנחת בכורים וחזון יחזקאל שם).

⁸ וסמכו הדקה לבכור והגסה לביכורים או בל תאחר, לפי שנאמר שם: "תעשה", הוסיף לך הכתוב עשייה אחרת בשורך, ולא מסר הכתוב אלא לחכמים שיפרשו כמה הוא השיעור לשורך, ויש לסמוך עליהם שיפרשו לך הטעם (רבי

תמים ונעשה בעל מום, נולד בעל מום במעי אמו מנין, תלמוד לומר: כל מום רָע (שם. ספרי שם) ¹³.

ואף על פי שכל הקדשים שנפל בהם מום צריכים פדיון (ראה ערך בעל מום), הבכור נשחט בלא פדיון (רמב"ם בכורות ב א).

אין שוחטים אלא על מום שבגלוי ואינו חוזר, שכן דרשו: "וכי יהיה בו מום", כלל, "פסח או עור", פרט, "כל מום רע", חזר וכלל, וכלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט – מה הפרט מפורש מומים שבגלוי ואינם חוזרים, אף כל מומים שבגלוי ואינם חוזרים (בכורות לו א), ולכן כל המומים הקבועים הפוסלים את הקדשים ונפדים עליהם, אם נפל אחד מהם בבכור הרי זה נשחט עליו בכל מקום (רמב"ם שם); אבל מום עובר אין שוחטים עליו לא במקדש כקרבן ולא במדינה כחולין (משנה בכורות מא א; רמב"ם שם ב), אלא יהיה רועה עד שיפול בו מום קבוע, וישחטנו עליו (רמב"ם שם), והוא הדין לכל הדברים שאין הקדשים קרבים בהם ולא נפדים עליהם, כגון החולה, או שנעברה בו עברה וכיוצא, שיהיה עומד עד שיפול בו מום קבוע (רמב"ם שם).

טומאה בכור שנפל בו מום, אין שוחטים אותו אלא על פי מומחה (משנה בכורות כח א; רמב"ם בכורות ג א; טוש"ע יו"ד שו ה) שיוודע בהלכות מומים, ומלבד זאת הוא בקי גם בראיית העין לבדוק ולבקר במומים ולהכירם היטב (רא"ש בכורות ה יא, בשם רבנו יונה), ונתן לו הנשיא שבארץ ישראל רשות ואמר לו: התר בכורות במומים (רמב"ם שם, על פי סנהדרין ה א).

היה מום מובהק וגלוי לכל, כגון שנשמית עינו, ושנקטעה ידו, ושנשברה רגלו (משנה בכורות לו ב) – אם יש שם מומחה, הכל מודים שאין מתירים אלא על ידי מומחה (גמ' שם; רמב"ם שם ב; טוש"ע שם ב), אבל אם אין שם מומחה נחלקו תנאים:

- יש אומרים שאין צריך מומחה אלא די בשלשה בני הכנסת (תנא קמא במשנה שם), שאף על פי שאינם חכמים כל כך, יש להם קצת ידיעה הואיל ורגילים לבוא תדיר לבית הכנסת (הון עשיר למשנה שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

- ויש אומרים שאפילו יש שם עשרים ושלשה אינו נשחט אלא על פי מומחה (רבי יוסי שם).

בזמן הזה בזמן הזה אין שום אדם חשוב מומחה להתיר בכור ביחיד (תוספות שם ד"ה פסק), ואין נשיא בארץ ישראל שיתן רשות (בית יוסף שם), ולפיכך התרת הבכור היא על ידי שלשה בני הכנסת, ורק במומים המובהקים הגלויים לכל (רא"ש שם; טוש"ע שם).

והוא הדין בחוץ לארץ, אפילו בזמן שבית המקדש היה קיים, שניתר על פי שלשה בני הכנסת, ובמום מובהק דוקא (גמ' שם לו ב; רמב"ם שם), ואפילו שהבכור נולד בארץ ישראל ויצא לחוץ לארץ ונפל שם מום מובהק (רמב"ם שם).

הראוהו לטומאה נשחט הבכור שלא על פי מומחה, ואחר כך לאחר שחיטתו הראוהו למומחה ונמצא בו מום, אם היה המום בדוקין שבעין – מום שקוע באישון העין (רא"ש ויקרא כא א, על פי

במשנה שם ד"ה הבכור; רמב"ם שם), ונאכל לנשיהם ולעבדיהם (תוספתא זבחים (צוקרמאנדל) ו י; רמב"ם מעשה הקרבנות י ה, ובכורים א ו), שנאמר בו: לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ תֹאכְלֶנּוּ וגו' אֶתְּהָ וּבִיתְךָ (דברים טו יט. כן משמע בראב"ע שם; רש"י הירש שם) ¹⁰.

הזר שאכל כזית מן הבכור, בין לפני זריקת הדם ובין לאחר זריקה – לוקה, שנאמר: לא תוכל לֹאֶכַל בְּשַׁעְרֶיךָ וגו' וּבְכֹרֶת בְּקֶרֶךְ וְצֹאנְךָ (דברים יב יז), מפי השמועה למדו שזו אזהרה אף לזר שאכל בכור, בין לפני הזריקה ובין לאחריה (רמב"ם בכורות א טז, על פי מכות יז א).

זמן אכילתו זמן אכילתו של בכור הוא שני ימים ולילה אחד (משנה זבחים שם; רמב"ם מעשה הקרבנות י ו), ונחלקו תנאים מהיכן למדים זאת (ראה זבחים שם).

ומכל מקום עיקר מצותו שיאכל מהקרבן ביום זביחתו, אלא שאם נותר אפילו כולו למחרתו – יאכל (תורת כהנים צו פרק יב יא).

מקום אכילתו הבכור נאכל בכל העיר ירושלים (משנה זבחים נו ב), שנאמר: וְהִבֵּאתֶם שְׁמָהּ וגו' וּבְכֹרֶת בְּקֶרֶכְךָ וְצֹאנְכֶם (דברים יב ו), והכתוב לא קבע בו מחיצות עזרה, אלא: "והבאתם שמה", היינו לירושלים, הרי שנאכל בכל העיר (רש"י זבחים שם ד"ה בכל העיר) ¹¹. וכל האוכל בכור חוץ לירושלים עובר על לאו (חינוך תמה), ולוקה עליו, שנאמר: לא תוכל לֹאֶכַל בְּשַׁעְרֶיךָ וגו' וּבְכֹרֶת בְּקֶרֶךְ וְצֹאנְךָ (שם יז. מכות יז א; רמב"ם בכורות א טז), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה קמד; סמ"ג לאוין שמב; חינוך שם).

זמן הקרבנו אף על פי שכל הקרבנות אינם כשרים לכתחילה להקרבה אלא מיום השלשים והלאה (ראה ערך קרבנות), הבכור כשר אף לכתחילה מיום השמיני והלאה, ואף ביום השמיני עצמו (פרא ד; רמב"ם מעשה הקרבנות א יב), שנאמר: בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי תִתְּנוּ לִי (שמות כב כט. פירוש המשניות לרמב"ם שם).

בכורות של חוץ לארץ שהביאו לארץ ישראל נחלקו תנאים אם מקריבים אותם:

- יש אומרים שלכתחילה אין מביאים אותם לארץ, אבל אם באו והם תמימים – יקרבו (סתם משנה

תמורה כא א).

- ויש אומרים שאין מקריבים אותם (סתם משנה חלה ד יא; רבי עקיבא בספרי ראה קו, ובתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ג ה, ובתמורה שם ב), שנאמר: וְאֶכְלָתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וגו' מֵעֵשֶׂר דִּגְגָנְךָ וגו' וּבְכֹרֶת בְּקֶרֶךְ וְצֹאנְךָ (דברים יד כג) – ממקום שאתה מעלה מעשר דגן אתה מעלה בכור, וממקום שאי אתה מעלה מעשר דגן אי אתה מעלה בכור (רבי עקיבא שם ושם ושם), ואם הביא לא יקרב ויאכל במומו (רמב"ם בכורות א ה), וכן הלכה (רמב"ם שם) ¹².

בעל מום

שחיטתו בכור שיש בו מום אין שוחטים אותו לקרבן, אבל שוחטים אותו כחולין בכל מקום, שנאמר בבכור: וְכִי יִהְיֶה בוֹ מוֹם פֶּסַח אוֹ עֹר כָּל מוֹם רָע לא תִּזְכְּחוּ לָהּ אֱלֹהֶיךָ בְּשַׁעְרֶיךָ תֹאכְלֶנּוּ (דברים טו כא-כב. ספרי ראה קכו). אין לי אלא שנולד

שם ד"ה ונאכלין). ¹² על בכור תם שהיה בעיר הנידחת, ראה ערך עיר הנידחת. ¹³ ולא שיש לרבות מי שנולד תמים ונעשה בעל מום יותר ממי שנולד בעל מום, אלא שמלשון "יהיה" היה ניתן לטעות שרצונו לומר כשמתוהוה הויה חדשה של מום, ולהוציא ממי שנולד בעל מום, ולהוציא מטעות זו נכתב: כל מום רע (מלבי"ם שם).

¹⁰ או לפי שנאמר בו: בְּחֹזֶה הַתְּנוּפָה וּכְשׁוֹק הַזִּמְיִן לֹךְ יִהְיֶה (במדבר שם), וחזה ושוק של שלמים נאכלים לנשיהם ולעבדיהם (רמב"ם מעשה הקרבנות שם); ויש מהראשונים שכתב שאינו נאכל אלא לזכרי כהונה (רשב"א נדרים יא ב, בשם הראב"ד). ¹¹ ועוד שמכיון שהקישו הכתוב לחזה ושוק של שלמים (ראה לעיל) – נאכל בכל העיר כמותם (פירוש המשניות לרמב"ם שם; תוספות

• ויש מתירים, שלא אמרו "ואכלת, ולא לכלבך" אלא בטרפה, שאינו ראוי אלא לכלבים, אבל בכשר, שראוי לישראל, מותר להאכילו לכלבים (תוספות זבחים ע"ב ד"ה ובטריפה; הגהות מרדכי יבמות קכ; ים של שלמה חולין שם; רמ"א שם), אלא שיתנו דרך עראי, כגון הנוטר מהבשר עם העצמות, אבל לא ישליכו ממש לכלבים, משום בזיון קדשים (ים של שלמה שם).

אכילת טמאים אם מותר להאכילו לטמאים נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאין מאכילים אותו לנידות (בית שמאי בתוספתא בכורות (צוקרמאנדל) ג טז, ובבביתא שם לב ב), ולכל מי שהטומאה יוצאה עליו מגופו (גמ' שם, לדעה זו), שכיון שנאמר: **וּבְשָׂרָם יִהְיֶה לָךְ פִּתְיוֹן הַתְּנוּפָה וְכִשּׁוֹק הַיָּמִין** (במדבר יח יח), הרי שהוקש לחזה ושוק של שלמים, וכשם שבחזה ושוק נידות אינן אוכלות (ראה ערך אכילת קדשים), אף כאן כך, ואף על פי שנאמר: **הַטָּמֵא וְהַטְּהוֹר יִחָדּוּ יֹאכְלֻנוּ** (דברים יב כב), בשאר טמאים נאמר, שכשם שמצינו בפסח שבא בטומאה שיש הברל בין טמא שהטומאה יוצאה עליו מגופו לשאר טמאים (ראה ערך אכילת פסחים), אף בבכור בעל מום אינו מותר אלא כשאין הטומאה יוצאה מגופו (גמ' שם).

• ויש אומרים שמאכילים אף לנידות (בית הלל בתוספתא שם, ובבביתא שם), ש"הטמא והטהור יחדו יאכלנו" מדבר על כל הטמאים, ואין לחלק בין טומאה היוצאת מגופו לשאר טמאים, כבפסח, ש"טמא" סתם כתוב בבכור, ולא "טמא נפש" כדרך שכתוב בפסח (תוספתא בכורות ג, וגמרא שם לג א), וכן הלכה (הלכות בכורות לרמב"ן מא ב).

כשנמצא ולא הותר בעל מום באכילה ובהנאה, אלא כשהבכור טרפה בעל מום נשחט ונמצא כשר, אבל נמצא טרפה, הבשר אסור בהנאה וטעון קבורה (זבחים קד א, ותוספות שם ד"ה א"ר; רמב"ם בכורות ג י; טוש"ע שם ב).

הנאה מעור ודוקא בהנאה מבשרו, אבל בהנאה מעורו של בעל מום שנמצא טרפה נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהעור מותר בהנאה (רבי עקיבא במשנה זבחים קג ב, לפי גמ' שם קד א, ורש"י ד"ה דאפילו, וד"ה והעור, והרא"ש בכורות ג ז ושם ד ב), אם לא היתה ניכרת טרפותו עד לאחר שחיטה והפשט העור, אבל אם ניכרת קודם לכן אף העור אסור וטעון קבורה (רש"י שם ד"ה דאפילו).

• ויש אומרים שהעור אסור בהנאה (חכמים במשנה שם, לפי גמ' שם, ורש"י שם, והרא"ש שם), וטעון קבורה, וצריך לקוברו מעט בעומק שלא יבוא לחטט אחריו, ולאחר שנעשה עפר אין לחוש (תוספות עבודה זרה סב ב ד"ה וליקברינהו), וכן הלכה (גמ' זבחים שם, לגירסת רש"י בד"ה והעור; טוש"ע יו"ד שז ב) ¹⁶.

נשחט הבכור שלא על פי מומחה, או שמת, הכל מודים שהעור אסור בהנאה וטעון קבורה (גמ' שם, ורש"י ד"ה דאפילו; רמב"ם בכורות ג י) ¹⁷.

זמן שהייתו

הבכור נאכל בתוך שנתו, בין תם בזמן המקדש, ובין בעל מום אפילו בזמן הזה, שנאמר: **לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ תֹאכְלֻנוּ שְׁנָה בְשָׁנָה**

בבכור תם שנטרף, ולא בבעל מום (פירוש המשניות לרמב"ם זבחים שם; כסף משנה שם). ¹⁷ על בכור בעל מום שהיה בעיר הנידחת, ראה ערך עיר הנידחת, על איסורו בגיזה ועבודה, ראה ערך גיזה ועבודה וערך פסולי המוקדשים.

משנה בכורות לח ב) – שאפשר לומר שנשתנה לאחר מיתה מחמת צער המיתה, הכל מודים שאין מתירים אותו, שמא מחיים היה נראה כמום עובר, ועכשיו נראה כקבוע (משנה שם כח א, ורש"י ד"ה משתנין).

נמצא בו מום בגוף שאינו משתנה מחמת מיתה, נחלקו תנאים: יש מתירים (רבי יהודה שם); ויש אוסרים – משום קנס (גמ' שם ב) – הואיל ונשחט שלא על פי מומחה (רבי מאיר במשנה שם), שגזרו מומים שבגוף משום מומים שבעין (גמ' שם א).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש שפסקו כדעה הראשונה (רא"ש שם ד ג, בשם מר שמואל הכהן בר חפני גאון והשאלות; טור יו"ד שי, בשם השאלות; ויש שפסקו כדעה השניה (שאלות מד; הלכות גדולות, הלכות בכורות, עמ' תרעד במהדורת מכון ירושלים; רמב"ם בכורות ג ד), וכן הלכה (טוש"ע שם א) ¹⁴.

סקום אכילתו בכור בעל מום, בין שנולד במומו ובין שנפל בו מום אחר שהיה תמים, נאכל בכל מקום (רמב"ם שם א ג; טוש"ע יו"ד שו ה), שלא אמרו שנאכל בכל העיר אלא כשהוא תם ונשחט כקרבן, אבל לא כשהוא בעל מום (כסף משנה שם).

מי אוכלו נחלקו תנאים מי הם המותרים לאכול בשר בכור בעל מום:

• יש אומרים שלא ימנה ישראל עם הכהן על הבכור (בית שמאי במשנה בכורות לב ב, ובבביתא שם, ובתוספתא שם (צוקרמאנדל) ג טו), שאפילו אם זימן כהן אורח ישראל על הבכור בעל מום לא יאכל עמו (רש"י שם ד"ה לא ימנה), שנאמר: **וּבְשָׂרָם יִהְיֶה לָךְ פִּתְיוֹן הַתְּנוּפָה וְכִשּׁוֹק הַיָּמִין** (במדבר יח יח) – מה חזה ושוק כהנים אוכלים ולא ישראל, אף בשר הבכור כן (גמ' שם), ונכתב "ובשרם" ולא "ובשר" ללמד שכך הדין בין בתמים ובין בבעל מום (תוספות שם לג א ד"ה ובית).

• יש אומרים שאפילו זרים אוכלים אותו (בית הלל בבביתא שם לב ב, ובתוספתא שם), שנאמר בבכור בעל מום: **הַטָּמֵא וְהַטְּהוֹר יִחָדּוּ** (דברים טו כב), ולמדנו קל וחומר: ומה טמא שאינו אוכל בקדשים קלים (ראה ערך אכילת קדשים) אוכל בבכור, זר שאוכל בקדשים קלים, אינו דין שיאכל בבכור (גמ' שם לג א).

• ויש אומרים שאפילו לגוי מותר להאכיל אותו (בית הלל במשנה שם; רבי עקיבא בבביתא שם, ובתוספתא שם), שנאמר בבכור בעל מום: **בְּצִבִּי וּבְצִבִּי** (דברים שם) – מה צבי ואיל מותרים לנכרי, אף בכור בעל מום מותר לנכרי (גמ' שם), וכן הלכה (תוספות שם ד"ה פסק, בשם ר"י; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ודוקא להזמין את הגוי לאכול (ים של שלמה חולין ד ד; ש"ך שם סק"ז, בשמו), אבל אסור למכרו לו (המקח לרב האי נו; ים של שלמה שם; ש"ך שם, בשמו), אלא חלבו בלבד, האסור באכילה לישראל (הלכות גדולות שם, עמ' תרעו במהדורת מכון ירושלים; המקח שם), וגזירה מדרבנן היא משום בזיון קדשים (ים של שלמה שם; ש"ך שם, בשמו) ¹⁵.

להאכילו ונחלקו ראשונים אם מותר להאכיל בשר בעל מום לכלל

• יש אוסרים, שבפסולי-מוקדשים נאמר: **וְאֶכְלָתָּ** (דברים יב טו), ודרשו: ולא לכלבך (בכורות טו א), ואף בכור בעל מום בכלל (רשב"א חולין סט ב; ר"ן שם; רבינו ירוחם כ ב; ש"ך שם סק"ח).

¹⁴ על החשודים להטיל מום בבכור, ראה ערך חשוד. ¹⁵ ויש מהאחרונים שכתב שהדבר מותר, שאין לנו לחדש גזירה מדרבנן מדעתנו (מהרי"ט אלגזי בכורות ה מה). ¹⁶ ויש מהראשונים הסובר שהעור מותר בהנאה, שלדעתו אין מחלוקת בדבר, והכל מודים בכך (רמב"ם בכורות ג י), ולא נחלקו אלא

ושם). ודוקא כשכלו לו חדשיו, שנראה לאכילה ביום לידתו, אבל אם לא ידעו בודאי שכלו לו חדשיו (ראה ערך נפל) מונים לו מיום שמיני (גמ' שם ז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

במה דברים אמורים כשנולד במומו, אבל היה תם ונעשה בעל מום, ונולד לו המום בתוך שנתו, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שכיון שלא היה ראוי לאכילה עד יום השמיני, אפילו שכלו לו חדשיו, אין מונים לו אלא משעה שראוי להקרבה (תוספות שם ד"ה הא; ש"ך יו"ד שו"ק יד, בדעת רש"י ורמב"ם והסמ"ג).

• יש אומרים שבעל מום, אפילו שנולד לו המום בתוך שנתו, מונים לו מיום לידתו, אם ידוע שכלו לו חדשיו (טור שם; רבינו ירוחם כ ב; לבוש שם ז).

• ויש שמחלקים: בזמן הבית שתם היה עומד להקרבה, מונים לו מיום השמיני, אבל בזמן הזה, שגם קודם שהומם לא עמד להקרבה, אלא לאכילה כשיפול בו מום, מונים מיום לידתו (ברכי יוסף שם סק"ד, בדעת הטור).

עבר ואיחר עבר ואיחר הבכור לאחר שנתו, אף על פי שהוא עובר בלא תעשה (ראה ערך בל תאחר), אם היה תם הרי זה לא נפסל, אלא מקריבו, ואם היה בעל מום שוחטו בכל מקום (רמב"ם שם יג, על פי ראש השנה ה ב; טוש"ע שם יב), שנאמר: וְאָכַלְתָּ וְגו' מֵעֵשֶׂר דִּגְגָנָךְ וְגו' וּבְכֹרֶת בְּקָרְךָ וְצֹאֲנֶךָ (דברים יד כג) – מקיש בכור למעשר, מה מעשר אינו נפסל משנה לחברתה (ראה ערך הפרשת מעשרות), אף בכור אינו נפסל משנה לחברתה (גמ' שם; רמב"ם שם).

נולד בו מום נולד לו מום אחר שנתו, אינו רשאי לקיימו אלא שלשים יום (משנה בכורות כו ב; רמב"ם בכורות א ט; טוש"ע יו"ד שו"ח) ²¹.

נולד לו מום בסוף שנתו, מצד הדין לא היה רשאי לקיימו אחר שנתו אפילו שעה אחת, אבל משום השבת אבדה לבעלים, היינו כהן (גמ' שם כח א), אמרו שמקיימו שלשים יום מיום שנפל בו המום, ואף על פי שהוא מתאחר לאחר שנתו, כיצד כגון שנפל בו מום חמשה עשר ימים לפני גמר שנתו, משלימים לו עוד חמשה עשר ימים אחר שנתו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ואיזו השבת אבדה יש כאן, שלפעמים לא ימצא כהן ליתן לו, ואם ישחטנו יסריח הבשר, ואם גם לאחר שלשים יום לא ימצא כהן, ישחטנו וימלח הבשר עד שימצא כהן (רש"י שם ד"ה אינו רשאי) ²².

בזמן הזה הבכור בזמן הזה, שאינו ראוי להקרבה עד שלא נראה להראותו לחכם, רשאי לקיימו שתים שלש שנים (גמ' שם, ורש"י ד"ה בזמן הזה; רמב"ם שם יא; טוש"ע שם ט), כלומר שכל עוד לא נזדמן לו חכם, רשאי לקיימו, ואינו זקוק להוליכו למקום רחוק שהחכם נמצא שם (כן משמע בירושלמי ראש השנה א א; תוספות שם ד"ה עד; ש"ך שם ס"ק טו, בדעת הטוש"ע) ²³.

נזדמן לו חכם, רשאי לקיימו עד שימצא כהן (רש"י שם ד"ה אינו רשאי לקיימו) ²⁴.

נזדמן לו שלשים יום אחר שנתו, שנאמר: תֹּאכְלֶנּוּ שְׁנֵה בְּשָׁנָה (דברים טו כ) – איזו הם ימים החשובים שנה, הרי אומר אלו שלשים יום (רבי אלעזר בגמ' שם כח א), ש"שנה בשנה" משמעותו שתי שנים, ושלשים יום בשנה חשובים שנה (רש"י שם ד"ה שנה בשנה), ונדחו דבריו (גמ' שם). ²² ויש מהראשונים הסובר שאם הוא ביד כהן נתנו לו חכמים זמן שלשים יום, שמה אינו צריך עכשיו לבשר, אבל הישראל לעולם ממתין עד שימצא כהן (תוספות שם ד"ה מפני, בשם רבי). ²³ ויש מהראשונים הסובר "שלא נראה להראותו" היינו שלא נפל בו מום (רש"י שם ד"ה עד שלא נראה), ו"רשאי לקיימו" היינו שחייב

(דברים טו כ. משנה בכורות כו ב; רמב"ם בכורות א ח; טוש"ע יו"ד שו"ח), ואמרו: שנה לתם, שנה לבעל מום (ירושלמי ראש השנה א א) ¹⁸.

וכתבו ראשונים ואחרונים שמן התורה תם בלבד הוא שנאכל בתוך שנתו, אבל בעל מום מצות אכילתו בתוך שנתו הוא מדרבנן (כן משמע בירושלמי שם ושקלים ג ב; יראים קמב; לבוש יו"ד שו"ח; פרישה שם ס"ק טז; ט"ז שם סק"ו; טורי אבן ראש השנה ז א) שמה ישהה ויבוא לידי תקלה בגיזה ועבודה, וסמכוהו למקרא (פרישה שם; ט"ז שם) ¹⁹.

ואין מונים לשנת העולם אלא לשנה של הבכור, שנאמר: שְׁנָה בְּשָׁנָה (שם) – איזוהי שנה שנכנסת בחברתה, הרי אומר שנה של בכור (רב יהודה אמר רב בבכורות כז ב), שכשמלאה שנה של הבכור, נכנסה שנה שניה למנין העולם (רש"י שם ד"ה יום אחד) ²⁰.

שנת חמה או שנת לבנה שנה זו נחלקו בה תנאים אם היא שנת חמה או שנת לבנה:

• לסוברים שהשנה האמורה בבתי-ערי-חומה היא שלש מאות וששים וחמשה יום, לפי שנאמר שם: שְׁנָה תְּמִימָה (ויקרא כה ל) כמנין ימות החמה (ראה ערך בתי ערי חומה), אף שנה של בכור כך, שלמדים "שנה" "שנה" מבתי ערי חומה, ואף אם השנה מעוברת אין חודש העיבור נכנס בכלל השנה, שהרי בשנת החמה אין עיבור (ראה ערך שנה. ערכין לא ב, לדעת רבי).

• ולסוברים בבתי ערי חומה שמונים שנים עשר חדשי לבנה מיום ליום, ואם נתעברה השנה חודש העיבור בכלל השנה, ומונים שלשה עשר חדשים, אף בשנה של בכור כך (גמ' שם, לדעת חכמים), וכן הלכה (רמב"ם בכורות א יב; טוש"ע יו"ד שו"ח).

לפיכך אם נולדו לו שני טלאים בכורות, אחד בחמשה עשר של אדר הראשון, ואחד בראש חדש אדר השני, זה שנולד בראש חדש אדר השני, כיון שהגיע יום ראשון באדר של שנה הבאה, עלתה לו שנה, וזה שנולד בחצי אדר הראשון לא עלתה לו שנה עד חצי אדר של השנה הבאה, שהואיל ונולד בחודש העיבור מונים אותו לו (גמ' שם, ורש"י ד"ה לא כתב תמימה; רמב"ם שם; טוש"ע שם יא).

סמתי מונים מאימתי מונים שנה לבכור?

שנה זו אם תם הוא, נחלקו אמוראים אם מונים מיום שמיני ללידתו, שהוא ראוי להקרבה (ראה ערך מחוסר זמן. רב אחא בר יעקב בראש השנה ו ב, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם); או משעת לידתו, שנאמר: כָּל הַבְּכוֹר אֲשֶׁר יוֹלֵד וְגו' תִּקְדֹּשׁ (דברים טו יט. רב חונה בירושלמי שקלים ג א, וראש השנה א א; רבי מנא, בשם רבי יונה אביו, שם ושם), ומכיון שאין צורך בהקדשה בפה (ראה לעיל), על כרחך לא בא אלא ללמד שהוא קדוש וראוי לאכילה מהשעה "אשר יולד" (פני משה שם).

הכל מודים שאם נולד בעל מום מונים לו מיום שנולד (אבוי בבבלי שם, לפי גמ' שם ז א; רב חונה ורבי מנא, בשם רבי יונה אביו, בירושלמי שם

¹⁸. ושני לימודים נוספים נאמרו בדבר: נאמר בכתוב לפני זה כָּל הַבְּכוֹר (שם יט), לרבות בעל מום (ספרי ראה קצד), ונאמר לאחר מכן: וְכִי יִהְיֶה בּוֹ מוֹם וְגו' בְּשַׁעֲרֵיךָ תֹאכְלֶנּוּ (דברים שם כא-כג. רמב"ם שם). ¹⁹ ויש מהראשונים הסובר שאף בעל מום מצות אכילתו תוך שנתו היא מדאורייתא (רמב"ם שם, לפי אברהם יגל שם, ומשך חכמה דברים טו יז). ²⁰ או שלמדים מקדשים הבאים בני שנה (גמ' שם, בדעת דבי רב שם), שנאמר בהם: כָּבֵשׁ בֶּן שְׁנָתוֹ (ויקרא יב ו), היינו שנה שלו, ולא של מנין עולם (רב אחא בר יעקב שם). ²¹ ללשון אחד בגמרא יש מהאמוראים הסובר שאפילו נולד לו מום בתוך שנתו

מכירתו

פדיון הבכור אין פודים אותו, שנאמר: אָךְ בְּכֹר שׁוֹר אוֹ בְּכֹר פֶּשֶׁב אוֹ בְּכֹר עֶז לא תִּפְדֶּה קֹדֶשׁ הֵם (במדבר יח יז). בכורות לא ב; רמב"ם בכורות א יז, ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות ל"ח קח; סמ"ג לאוין שמג; חינוך שצג).

ואין חילוק בין תם ובין בעל מום, ואם פדה לא עשה כלום, והוא בקדושתו כבתחילה (משנה תמורה כא א), אם מפני שנאמר שם: קֹדֶשׁ הֵם (שם) – בהווייתם יהיו (תמורה ה ב, לאביי), שלא יצאו מקדושתם בפדיון (רש"י שם ד"ה שאני התם), או מפני שכל שאמרה תורה לא תעשה, אם עשה לא הועילו מעשיו (גמ' שם, לרבא).

עבר ופדה – אינו לוקה עליו, אם מפני שכיון שלא הועילו מעשיו אין בו מלקות (משנה למלך שם, על פי רמב"ם שם ו ה), או מפני שאפשר לעבור עליו ללא מעשה (חינוך שם).

מכירת תם הבכור כשהוא תמים בזמן המקדש אין מוכרים אותו, שכיון שהוא עומד להקרבה – אין לכהן זכות בו כדי למכרו (בבא קמא יב ב ותמורה ז ב; רמב"ם בכורות א יז)²⁴, ואפילו אחר ששחטו הכהן לקרבן כדינו, והקטיר האמורים, שהותר לאוכלו, אסור למכור בשרו לכהן אחר, שבזיון קדשים הוא לעשות סחורה בדבר שקרב ממנו למזבח (רש"י תמורה ז ב ד"ה מוכרין, וד"ה אין מוכרין; רמב"ם בכורות א יח).

אבל בזמן הזה, או בחוץ לארץ אפילו בזמן הבית שאינו עומד להקרבה (ראה לעיל), הכהן מוכר אותו כשהוא תמים חי (מעשר שני א ב, לפי בבא קמא שם, ותמורה שם; רמב"ם שם)²⁵, וכן כשהוא בעל מום הכהן מוכר אותו בין חי ובין שחוט (מעשר שני שם; רמב"ם שם יח; טוש"ע יו"ד שו ה), בין בפני הבית ובין שלא בפני הבית (רמב"ם שם), שנאמר: לא תִּפְדֶּה (שם) ולא נאמר "לא יגאל", כדרך שנאמר במעשר-בהמה (ויקרא כז ג), ללמד שאין לו פדיון להתחלל מקדושתו, אבל מכירה יש לו (תורת כהנים בחוקותי פרק יג ד; בבא קמא שם, ותמורה שם) כשהוא בעל מום (תמורה ח א)²⁶.

במה דברים אמורים כשהלוקח קונה אותו לצרכו, אבל אסור לעשות בו סחורה, היינו לקנותו כדי להרויח, ואם קנאו לצרכו ואחר כך לא נצרך לו, יכול לחזור ולמכרו (שביעית ז ג-ד; רמב"ם בכורות ה ט; טוש"ע יו"ד שז א), ונחלקו תנאים במקרה כזה אם הותר למכרו בכל אופן (תנא קמא בתוספתא שביעית (ליברמן) ה ה), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם); או שאסור למכרו עבור רווח, ולא ימכרנו אלא בדמו שקנאו (רבי שם)²⁷.

תם שחוט בזמן הזה אין לו מכירה, שהרי הוא אסור בהנאה משום שחוט-חוץ (ראה ערכו. תמורה ז ב).

למי יכול בכור תם בזמן הזה, שהכהן יכול למכרו חי, נחלקו בו **למוכרו** אמוראים למי יכול למכרו:

• יש אומרים שמוכרו לכהן אחר, אבל לא לישראל (רב חסדא

בתמורה ח ב), לפי שבכור בזמן הזה נמכר בזול, שהלוקח צריך להשהותו עד שיפול בו מום, ולכן כהן זה שמוכרו בזול לישראל נראה ככהן המסייע בבית הגרנות, שנראה שלכך הוא מוזיל לו כדי שיתן לו בכורות אחרים שיוולדו לו בעדרו (רב הונא בריה דרב יהושע שם, לדעה זו, ורש"י ד"ה היינו טעמא).

• יש אומרים שאין חוששים לכך, ומותר לו למכרו לישראל (רב אשי שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורות א יז; טוש"ע שם).

מכירת בשר בכור בעל מום שנמכר, אין מוכרים אותו בשוק, **בכור בעל מום** שלוקחים הרבה ונמכר ביוקר, ואין שוקלים אותו, אלא מוכרו בביתו ואף על פי שלא יקפצו עליו בני

אדם כל כך, ונשקל באומד, ואפילו אם יפסיד דמים, לפי שמכירה בשוק ושקילה היא זלזול לבשר הקדוש (משנה בכורות לא א, ורש"י ד"ה באיטליז וד"ה הנאתן; רמב"ם איסורי מזבח א יב; טוש"ע יו"ד שו ו)²⁸.

איסור זה הוא מדרבנן (ירושלמי מועד קטן ב ג; הלכות בכורות לרמב"ן מא א; רא"ש בכורות ה א)²⁹, ואינו אלא בבשר, שמשום שראוי לו לאכילה עשו בו מעלה, אבל חלבו וגידו ועורו וקרניו, שאינם ראויים לאכילה, לא עשו בהם מעלה, ונמכרים בשוק ונשקלים (הלכות בכורות שם; רא"ש שם; טוש"ע שם)³⁰.

היתר שקילה שני סייגים לאיסור שקילה:

• מותר לשקול את בשר הבכור מנה כנגד מנה (משנה

שם; רמב"ם בכורות שם; טוש"ע שם), שאם יש לו חתיכת בשר חולין שנשקלה כבר, יכול לשקול בשר בכור כנגדה (רש"י שם ד"ה ושוקלין), והוא הדין שמותר לשקול בשר הבכור כנגד כלי (הלכות בכורות שם ורא"ש שם, על פי ביצה כט א; טוש"ע שם).

• מותר לשקול את הבשר, לאחר שחלקו, כדי לפייס את עצמו ולהניח דעתו לידע כמה הגיע לחלקו (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא בכורות (צוקרמאנדל) ג יד).

חלות הקדושה

מטתי חלה קדושת הבכורה חלה על הבכור משיצא רובו או **הקדושה** ראשו דרך הרחם (חולין סט ב, ורש"י ד"ה ומשליך, וד"ה יצא, ובכורות לה א ד"ה גדיא), שנאמר: כָּל הַבְּכֹר אֲשֶׁר יוֹלֵד (דברים טו יט), ולידה היא ביציאת הרוב או הראש (רש"י חולין שם ד"ה יצא, וד"ה למפרע). ונחלקו אמוראים מאימתי חלה הקדושה כשיצא רובו:

• יש אומרים שלמפרע הוא קדוש, שכשיצא רובו נתברר הדבר למפרע שמתחילה היתה הלידה ונתקדש בבכורה (רב הונא שם, ורש"י ד"ה למפרע).

• יש אומרים שמכאן ולהבא הוא קדוש, שמיציאת הרוב ואילך הוא שנתקדש, ובתחילת לידתו היה חולין (רבה שם, ורש"י ד"ה מכאן).

אף ראשונים נחלקו בדבר: יש פוסקים כדעה הראשונה (רמב"ם בכורות ד יד-טו; שו"ע יו"ד שיט א-ג); ויש פוסקים כדעה השנייה (הלכות

בשוק והשקילה היא זלזול בהם, מכל מקום הנאת המכירה ביוקר היא להקדש, שעל ידי כך יפדו אותם ביותר דמים, אבל הבכור, הנאת מכירתו ביוקר היא לכהן (משנה שם, ורש"י ד"ה הנאתו).²⁹ יש מהראשונים הסוברים שאיסורו מן התורה (כן משמע ברש"י בבא קמא יג א ד"ה בבכור תם, ותמורה יג ב ד"ה תמורת גופו, השני; תוספות בכורות כא ב ד"ה אכילה, ושם לא א ד"ה חוץ, על פי תמורה ח א), שהיה להם איזה לימוד מפסוק שאין נוהגים בזיון בדבר שאין הנאתו להקדש (תוספות בכורות לא א ד"ה חוץ).³⁰ שומנו של גיד, כיון שמותר מן התורה אף על פי שאסור מדרבנן (ראה ערך גיד הנשה) – דינו

לקיימו (כסף משנה שם).²⁴ ואפילו לסוברים שקדשים קלים ממון בעלים הם (ראה ערך קדשים קלים), בבכור שהוא ממתנות כהונה הכל מודים שאין הכהנים זוכים אלא משולחן גבוה (בבא קמא יג א).²⁵ וראה קצות החושן תו סק"א.²⁶ וכשם שהוא יכול למכרו, כך מקדש בו את האשה (מעשר שני שם; טוש"ע שם), שהוא כשאר ממונו (טוש"ע שם).²⁷ ויש ראשונים הפוסקים כדעה זו (אור זרוע ח"א של; כן משמע ברימב"ץ שביעית ז ד), שלדעתם אין כאן מחלוקת, אלא שרבי בא לפרש דברי תנא קמא (תוספתא כפשוטה שם).²⁸ מה שאין כן בשאר פסולי המוקדשים, שלמרות שהמכירה

בכורות לרמב"ן טו א; רא"ש שם ד ד; רמ"א יו"ד שיט א-ג, בשם יש אומרים). ומספר הבדלים להלכה בין הדעות, למשל המבכרת המקשה לילד:

- לדעה הראשונה כשמחתך איבר-איבר ומניחם עד שיצא רובו, אסור אחר כך להשליך לכלבים את האיברים שחתך, אלא צריכים קבורה, שעכשיו שיצא רובו נתקדשו אף הם למפרע, ואינו מותר אלא לחתוך איבר-איבר ולהשליך לכלבים קודם שיצא רובו.
- ולדעה השנייה מותר להשליך לכלבים אפילו כשמחתך ומניח עד שיצא רובו, שמה שנחתך קודם יציאת הרוב אין קדושה חלה עליו כלל (גמ' שם ע א, ורש"י ד"ה מחתך).

יצא דרך הרחם אלא שלא נגע בכותליו נפתחו - נרחבו - כותלי בית הרחם והולד לא נגע ברחם, אבל יצא דרך אוירו, הרי זה ספק בכור, שספק בידינו אם נגיעת הרחם מקדשת או אוירו, והוא הדין אם יצא דרך הרחם אלא שלא נגע בכותלי בית הרחם מחמת הפסק ביניהם, כגון שכרכו בשליית בהמה אחרת (חולין ע א; רמב"ם בכורות ד יז, יט).

וכן כשנעקרו כותלי בית הרחם ונתלו בצוארו, ויצא דרך שם, הרי זה ספק בכור, שספק בידינו אם במקומו הוא מקדש, או אף חוץ למקומו (גמ' שם; רמב"ם שם כ).

הטלת מום קודם שיצא לאויר העולם מכיון שאין קדושת הבכור חלה עד שיצא לאויר העולם, מותר להטיל מום בבכור קודם שיצא לאויר העולם (בכורות ג ב; רמב"ם בכורות ב יד; טוש"ע יו"ד שיג ז). אכן בזמן שבית המקדש קיים הדבר אסור מדרבנן, מפני שמפקיע אותו מקדושתו (תמורה כד ב; רמב"ם שם) ³¹.

הקדשה לקרבן מותר להערים על הבכור ולהפקיעו מהכהן על ידי שיקדישו בבטן הקדש אחר, ויאמר קודם שיוולד מה שבמעיה של מבכרת זו אם הוא זכר הרי זה עולה (משנה תמורה כד ב; רמב"ם תמורה ד יב), שנאמר: אֶךְ בְּכֹר אֲשֶׁר יִבְכֹּר לָהּ בְּבִהְמָה לֹא יִקְדִּישׁ אִישׁ אֶתֹּו (ויקרא כז כו) - משיבוכר אי אתה מקדיש, אבל אתה מקדיש בבטן (תמורה כה א; רמב"ם שם).

ודוקא לעולה, שכולה כליל, אבל אסור להקדישו לשלמים (גמ' שם כד ב; רמב"ם שם) כדי ליהנות בו (רמב"ם שם).

אמר על הבכור בעודו בבטן: עם יציאת רובו יהיה עולה, הרי זה בכור ואינו עולה (גמ' שם כה א; רמב"ם שם), שדברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעים (אב"י בגמ' שם) וכיון ששתי הקדושות באות בבת אחת, דברי הרב שאמר שיהיה בכור קודמים (רש"י שם ד"ה ואמר אב"י וד"ה ה"י) ³².

החייבים בבכורה

הכל חייבים בבכור בהמה טהורה, כהנים לויים וישראלים (משנה בכורות יג א; טוש"ע יו"ד שכ א) ³³, למרות שלא נכרתה ברית עם

הכהנים והלויים על בכור בניהם - ופטורים מפדיון הבן - מכל מקום נכרתה ברית עםם על בכור בהמתם, שנאמר: כָּל פֶּטֶר רָחֵם לִי (שמות לד יט) - לרבות הלויים (ספרי זוטא במדבר יח טו) ³⁴.

הלוי נותנו לכהן ככל ישראל (אור זרוע ח"א תצא) ³⁵, והכהן מפרישו ומעכבו לעצמו (טוש"ע יו"ד שכ א), ונוהג בו תורת בכור (רמב"ם בכורות שם), ואינו חייב ליתנו לכהן אחר, שהרי בשל אחרים הוא זוכה, בשל עצמו לא כל שכן (אור זרוע שם).

ואם היה ספק כהן ספק ישראל, כגון שנתערבו הוולדות, אי אפשר לכופו ליתן הבכור לכהן אחר, שמא הוא כהן, והמוציא-מחברו-עליו-הראיה, לכן בזמן הזה יהיה הבכור אצלו עד שיפול בו מום ויאכלנו הוא, אבל בזמן הבית, והבכור הוא תם, כיון שאין לכהן זכות מחיים, בא הגזבר ונוטלו בעל כרחו ממנו ונותנו לכהן אחר (משנה יבמות צט ב, לפי תמורה ח א).

שותפים בבהמת השותפים נחלקו תנאים:

- יש מחייבים בבכורה, שנאמר: וּבְכֹרֹת בְּקָרְכֶם וּבְצֹאֲנֶכֶם (דברים יב ו) לשון רבים, ואף על פי שנאמר: כָּל הַבְּכֹר וגו' בְּבָקְרָךְ וּבְצֹאֲנֶךָ (שם טו יט) בלשון יחיד, לא נאמר אלא למעט שותפות גוי (ראה להלן), ולא שותפות ישראל (חכמים בחולין קלו א), וכן הלכה (רמב"ם בכורות ד א; טוש"ע יו"ד שכ ב).

- ויש פוטרים, שנאמר: בבקר ובצאנך, לשון יחיד, ואף על פי שנאמר: ובכרת בקרכם וצאנכם, בלשון רבים, לא בא לרבות של שותפים, אלא שמדבר לכל ישראל (רבי אלעאי שם).

גוי בהמת הגוי פטורה מן הבכורה, בין שהאם היא של הגוי והולד של ישראל, ובין שהולד הוא של גוי והאם של ישראל, ולכן הלוקח עובר פרתו של גוי וכן המוכר לו, אף על פי שאינו רשאי למכור בהמה גסה לגוי (ראה ערך בהמה גסה), פטור מן הבכורה (משנה בכורות יג א; רמב"ם שם א), ושני לימודים בדבר:

- נאמר: וְכָל פֶּטֶר שֶׁגֵּר בְּהֶמָּה אֲשֶׁר יִהְיֶה לָּהּ (שמות יג יב) - להוציא את המוכר עובר בהמתו לגוי, ונאמר: אֲשֶׁר יוֹלֵד בְּבָקְרָךְ וּבְצֹאֲנֶךָ (דברים טו יט), להוציא את הלוקח עובר בהמתו של גוי (מכילתא בא, פסחא יח).

- נאמר: הַקֹּדֶשׁ־תִּתִּי לִי כָּל בְּכֹר בְּיִשְׂרָאֵל (במדבר ג יג), "בישראל", ולא באחרים (משנה בכורות ב א, ורש"י ד"ה שנאמר) - להוציא כשהעובר הוא של גוי (תוספות שם ד"ה הלוקח), ונאמר: וְכָל מִקְנֶךָ תִּזְכֹּר (שמות לד יט) - להוציא כשהאם היא של גוי (תוספות שם, על פי הגמ' שם ג א).

שותפות עם גוי שותפות גוי בעובר פוטרת מהבכורה (סתם משנה בכורות יג א; תנא קמא בתוספתא שם (צוקרמאנדל) ב א;

רמב"ם בכורות ד א; טוש"ע יו"ד שכ ג), שנאמר: כָּל בְּכֹר וגו' בְּבָנֵי יִשְׂרָאֵל בְּאֶדָם וּבְבִהְמָה (שמות יג ב), ו"כל בכור" משמעותו שיהיה כל הבכור "בבני ישראל" (גמ' שם ג א) ³⁶.

(במדבר יח טו) - כל מקום שאין לך באדם אין לך בבהמה, ואין לרבות מכאן שאינם חייבים בבכור בהמה טהורה, שנאמר: אֲשֶׁר יִקְרִיבוּ לָהּ בְּאֶדָם וּבְבִהְמָה (שם) - כשאינה קרבה לשם חילקתי, וכשקריבה לשם לא חילקתי (ספרי זוטא שם). ³⁵ ומהאחרונים יש שכתבו שאין הלוי חייב ליתנו לכהן (מהרי"ט אלגזי בכורות א ד ד"ה מתני'; הערות הרב חיים העליר לספר המצוות מצות עשה עט, שניתן לפרש כן בדעת הרמב"ם שם). ³⁶ ויש מהתנאים הסובר ששותפות גוי אינה פוטרת מהבכורה (רבי יהודה בתוספתא שם, ובגמ' שם ב ב, לפי הגמ' שם ג א), ש"כל בכור" משמעותו כל שהוא בכור, שאפילו כשמקצתו של ישראל חייב, או ש"כל בכור" משמעותו אפילו אם כל שהוא של הבכור של ישראל (גמ')

כבשר, שאינו נשקל בליטרא (רא"ש שם, בשם ר"י; טוש"ע שם). ³¹ אכן יש מהראשונים שכתבו שבזמננו מוטב שלא לעשות כן, שבזמן התלמוד היו בקיאים להיזהר שלא יטיל המום אחר שיצא ראשו שהוא כילוד, אבל בימינו אין בקיאים בדבר, ויש לחוש שמא יטיל המום אחר שיצא ראשו (תוספות שם ד"ה דקא, בתירוצי השני; רא"ש שם א ב, בתירוצי השני). ³² על בכור תם או בעל מום שהקדישו משנולד לקדושה אחרת, ראה ערך הקדש וערך הקדש עילוי. ³³ ויש מהראשונים שכתב במקום אחד שהלויים חייבים במצוה זו (רמב"ם בכורות א ז), ובמקום אחר שפטורים ממנה (ספר המצוות מצות עשה עט). ³⁴ אכן מפטר חמור נפטרו (משנה שם), שנאמר: בְּאֶדָם וּבְבִהְמָה יִהְיֶה לָךְ

הפקר בהמת המדבר, וגר שמת ואין לו יורשים, פטורה מן הבכורה (תוספתא בכורות (צוקרמאנדל ב א), שבהמת המדבר היא הפקר מתחילתה, ובהמת גר שמת היו לה בעלים מתחילתה ואחר כך נעשתה הפקר, ובשתייהן אם ילדה בכור בעודה הפקר, קודם שזכה בה אדם, אין קדושת הבכורה חלה עליו, אם משום שנאמר: **כָּל הַבְּכוֹר וְגו'** בְּקִרְיָהּ וּבְצִאָתָהּ (דברים טו יט), או לפי שנאמר: **בְּכוֹר בְּנִיךָ תִּתֵּן לִי בֶן תַּעֲשֶׂה לְשִׁרְךָ לְצִאָתָהּ** (שמות כב כח-כט), והפקר אינו שלך (מהרי"ט אלגזי תחילת בכורות ד"ה וצריך), ואפילו אם נתעברה הבהמה בחיי הגר, והיו לה אז בעלים, וקודם לידתה מת הגר, פטורה מן הבכורה, שקדושת הבכורה תלויה בפטר רחם, ואז כבר היתה הפקר (מהרי"ט אלגזי שם; חסדי דוד לתוספתא שם) ³⁹.

הקדש בהמת הקדש פטורה מן הבכורה (תוספתא שם; חולין קל א, ורש"י ד"ה), שנאמר: **כָּל הַבְּכוֹר וְגו' תִּקְדִּישׁ לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ** (דברים שם), ולא שכבר קדוש (רש"י שם ד"ה בכור, בפירוש השני).

ואפילו פסולי המוקדשים, היינו שקדם הקדשם למומם, אף על פי שנפדו, פטורים מן הבכורה (משנה חולין קל א ובכורות יד א; רמב"ם בכורות ה ח), שנאמר בהם: **פֶּצְצִי** (דברים יב טו) – מה צבי פטור מן הבכורה, שהרי בקר וצאן כתוב בבכור (רש"י חולין שם ד"ה פטורין), אף פסולי המוקדשים פטורים מן הבכורה (גמ' בכורות שם טו א) ⁴⁰. והוא הדין כשקדם מום עובר (ראה ערך מומים) להקדשם, ואחר כך נולד להם מום קבוע (משנה שם ושם; רמב"ם שם).

ספק בכור

נתינתו לכהן ספק בכור אין הבעלים צריכים ליתנו לכהן, אלא ישהנו עד שיפול בו מום ויאכלנו (משנה בכורות יט ב; רמב"ם בכורות ה ג; טושי"ע יו"ד שטו א), אבל אינו מקריבו בזמן המקדש, שאין מקריב אלא בכור ודאי שמא ישחט חולין-בעזרה (רמב"ם שם).

תפסו הכהן, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים אין מוציאים אותו מידו, שהרי עכשיו הוא המוחזק, ובעל הבכור הוא המוציא מחברו, ועליו הראיה (רמב"ם שם ושם ב ו; שו"ע שם).

- יש סוברים שמוציאים מידו, שהראשון – שהבכור היה אצלו בשעת הספק – הוא המוחזק (תוספות בבא מציעא ו ב ד"ה פטר; הרמ"א שם) ⁴¹.

גיזה ועבודה ספק בכור, אסור בגיזה ובעבודה (ראה ערך גזה ועבודה. בבא מציעא ו ב; רמב"ם מעילה א ח; טושי"ע שם).

הלוקח בהמה מן הגוי, אינו יכול להאמינו שכבר ביכרה, אפילו אם הוא מסיח לפי תומו (תוספות מגוי בכורות כא ב ד"ה אשתבוחי, ורא"ש שם ג ג, על פי גירסתם ברש"י שם ד"ה אשתבוחי; טושי"ע יו"ד שטו א), ואפילו אם ניכר שאינו מתכוין להשביח מקחו בכך (ש"ך שם סק"ב).

וכן שותפות גוי באם המעוברת פטר מהבכורה (גמ' שם ג א; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שנאמר: **כָּל פֶּטֶר רָחֵם לִי וְכָל מִקְנֶךָ תִּזְכֹּר** (שמות לד יט. גמ' שם) – אם כל המקנה יהיה שלך, אז "תזכר", דהיינו תקדיש אותו (רש"י שם ד"ה כל מקנך, על פי אונקלוס שם).

ונחלקו אמוראים כמה תהא שותפותו של גוי ופטורה מן הבכורה:

- יש אומרים שיהיה חלק לגוי בדבר שאם ינטל תיעשה הבהמה נבלה, שכיון שחיותה של הבהמה בידו של הגוי, הרי זה כאילו כולה שלו (רב חסדא בבכורות ג א, ורש"י ד"ה נבילה).
- יש אומרים שיהיה חלק לגוי בדבר שעושה אותה טרפה (רבא שם), שהוא סובר שאף טרפה אינה חיה (ראה ערך טרפה), והרי היא כאילו כולה של גוי (גמ' שם).

- ויש אומרים שאפילו אם יש לגוי חלק שאם ינטל מהאם או מהעובר יחשב הדבר למום, ואפילו מום קל, הרי הולד פטור מהבכורה (רבי יוחנן ורב הונא שם ב), וכן הלכה (תוספות שם ד"ה דקא; רמב"ם שם; טושי"ע שם ד) ³⁷.

היה לגוי אחד מאלף באם או בולד, הרי זו פטורה מן הבכורה (רמב"ם שם; טושי"ע שם) לכל הדעות, שיכול להיות שחלק זה הוא הלב או המח וכדומה, מקום שחיות הבהמה תלויה בו (ש"ך שם סק"ג).

המטפל בבהמה על מנת שיהיה לו חלק בולדות המקבל בהמה מן הגוי להיות מטפל בה והולדות יחלקו ביניהם, או גוי שקיבל מירשאל כן, הרי זה פטור מהבכורה, שכל שיד גוי באמצע פוטרת מהבכורה (תנא קמא בתוספתא בכורות (צוקרמאנדל ב א, ובגמ' שם ב ב; רמב"ם שם ג; טושי"ע שם ג) ³⁸.

להקנות לבתחילה לגוי חלק בעובר בשביל לפטרו מהבכורה, אם משום שמפקיעו מקדושתו, ואם משום שיש לחוש שאחרים יטעו ולא יקנו בקנין גמור המועיל (בכורות ג ב). וכתבו ראשונים שלא אמרו כן אלא בזמן התלמוד, שהיו בקיאים להטיל מום בבכור קודם שיצא לאויר העולם, שישנה עדיפות לדרך זו שבה אינו מפקיע מהכהן, אבל בזמן הזה שאין אנו בקיאים בכך יותר טוב להקנותו לגוי, כדי שלא יבוא לידי תקלה בגיזה ובעבודה בבכור (תוספות שם ד"ה דקא, בתירוץ השני; רא"ש שם א ב, בתירוץ השני), ומצוה לשתף גוי בזמן הזה, שלא יבוא לידי תקלה (טושי"ע יו"ד שכ ו), ולא יקנה לו חלק בעובר, שאין הקנין חל, לפי שהוא דבר-שלא-בא-לעולם, אלא יקנה לו באם, או יקנה לו האם כדי להקנות לו חלק בעובר (תוספות שם; רא"ש שם; טושי"ע שם).

וכיון שיש מחלוקת הראשונים אם גוי קונה מטלטלים במשיכה או במעוה (ראה ערך מטלטלים), לכן הדרך המחוררת היא שיקנה לו בפרוטה שיתן הגוי, וגם ימשכנה לרשותו (תוספות עבודה זרה עא א ד"ה רב; טור ורמ"א שם), או שהישראל יקנה לו המקום שהבהמה עומדת שם, ואותו מקום יקנה לו הבהמה או חלק ממנה (טושי"ע שם בתורת קנין אגב קרקע (ט"ז שם סק"ז).

⁴⁰. ועוד שהרי לא יצאו לחולין לכל דבר, ואסורים בגיזה ובעבודה (רמב"ם שם). ⁴¹. והדבר תלוי במחלוקת שבכל ספק ממון שדינו המוציא-מחברו-עליו-הראיה אם מועילה תפיסה אחר כך (ראה ערך ספק ממון וערך תפיסה), אלא שיש שכתבו שבספק בכור יש טעם מיוחד לומר שמוציאים מיד הכהן שתפס, לפי שהישראל יש לו על כל פנים חזקה של טובת-הנאה ליתנו לאיזה כהן שירצה, ולכן בכל מקום שהוא הרי הוא בחזקתו, והכהן לעולם נקרא

שם ג א), ואין הלכה כמותו (גמ' שם ג ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ³⁷. אכן יש מהראשונים שפסקו כדעה השניה (תוספות עבודה זרה עא א ד"ה רב; הגהות מרדכי יבמות קכ). ³⁸. ולדעה ששותפות גוי אינה פוטרת מהבכורה, אם קבלו מהגוי שמים את הולד ונותן חצי דמיו לכהן, ואם נתן לגוי קונסים אותו, ונותן כל דמיו לכהן (רבי יהודה בתוספתא שם ובגמ' שם). ³⁹. ויש מהאחרונים שכתב שבהמת הפקר חייבת בבכורה (טורי אבן ראש השנה יג א).

• ויש אומרים שאין חוששים שמא בנה של אחרת היה, והדבר בחזקתו שילדה (רבן שמעון בן גמליאל במשנה שם כג ב, וגמ' שם כד א), אם משום שאינה מרחמת אלא אם כן ילדתו, או שאינה מרחמת בן חברתה אלא אם כן ילדה קודם לכן (גמ' שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם ג).

להלכה שחזקה שילדה, כך הדין אפילו היה זה שמניקתו כמו מין אחר, ואפילו כמין חזיר, פטורה מן הבכורה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם ב).

מבכירות מי שיש לו בעדרו מבכירות ושאינן מבכירות, וילדו, ואינו מבכירות ולא היה שם אדם, ומצא מבכירות מניקות נקבות, ושאינן מבכירות מניקות זכרים, אינו חושש שמא בנה של זו בא לו אצל זו ושל זו אצל זו, אלא הדבר בחזקתו שכל אחת מניקה את בנה (רבן שמעון בן גמליאל במשנה שם, וגמ' שם; רמב"ם שם ה; טושי"ע שם ח).

סימני זקנה סימנים שבחדקי קרנים של הבהמה – והוא הדין שאר סימנים (ש"ך שם סק"ד) – המעידים על גילה, אינם מעלים ואינם מורידים, ואין סומכים עליהם (הגהות מרדכי יבמות קכו; רמ"א שם א).

הלוקח בהמה הלוקח בהמה מישראל, ולא הודיעו אם ביכרה או לא הודיעו לא ביכרה, וילדה, נחלקו אמוראים בדבר: **הטורח אם ביכרה** • יש אומרים שהולד בכור, שאילו כבר ביכרה היה המוכר משבח את מקחו ואומר לו שכבר ביכרה, ולא תסתכן עוד בלידה, או שכבר נפטרה מן הבכורה (רב בבכורות כא א).

• יש אומרים שספק בכור הוא, שאין ראייה מהמוכר שלא השתבח לפניו, שכן חשב שהוא זקוק לבהמה לשחיטה (שמואל שם).
• ויש אומרים שהוא חולין, שאילו לא ביכרה היה המוכר מודיעו, שלא יכשל באיסור בכור (רבי יוחנן שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה השניה (טור י"ד שטז; רמ"א שם ו, בשם יש אומרים); ויש פוסקים כדעה השלישית (רמב"ם בבכורות ד ט; שו"ע שם).

יצאה מלאה בהמה מבכרת שיצאה מלאה וחזרה באותו היום וחזרה ריקנית, הולד שילדה אחר כך הוא ספק בכור, שמא הפילה דבר שאינו פוטר בבכורה (נדה כט א, ורש"י ד"ה ובאה; רמב"ם בבכורות ד יג; טושי"ע י"ד שטז ד), שאף על פי שרוב בהמות יולדות ולד גמור, ומיעוט בלבד מפילות דבר שאינו פוטר בבכורה, מכל מקום רוב היולדות מטנפות יום אחד קודם הלידה, וזו הואיל שלא טינפה, הורע כחו של הרוב שיוולדות ולד גמור (גמ' שם, ורש"י ד"ה מטנפות).

יצאו שני ראשי זכרים כאחד רחל שלא ביכרה וילדה שני זכרים, ויצאו שני ראשיהם כאחד, נחלקו תנאים: • יש אומרים ששניהם לכהן, שנאמר בבכור: הַזָּכָרִים לָהּ (שמות יג יב) ומשמעו שנים (רבי יוסי הגלילי במשנה בבכורות יז א).

• ויש אומרים שאי אפשר שיצאו שני ראשים כאחד, וודאי שהאחד יצא תחילה, ולא ידוע מי מהם (חכמים במשנה שם), ושני הזכרים הם ספק בכורות, ואסורים בגיזה ועבודה, ויאכלו במומם (משנה שם,

ולפיכך הלוקח בהמה מגוי נחלקו תנאים בדין הולד הראשון הנולד לאחר מכן:

• יש אומרים שעז בת שנתה ודאי בכור הוא, שקודם לכן ודאי לא ילדה, מכאן ואילך ספק; רחל בת שנים ודאי לכהן, מכאן ואילך ספק; פרה בת שלש ודאי לכהן, מכאן ואילך ספק (רבי ישמעאל במשנה בכורות יט ב), שאף על פי שבהמה דקה אם טינפה נפטרה מן הבכורה (ראה לעיל), ויכול להיות שטינפה העז או הרחל בתוך שנתה, אין חוששים לכך, שרובן אין מטנפות, או שסובר שמטנפת אינה חוזרת ויולדת בתוך שנתה, וזו שילדה ודאי לא טינפה (גמ' שם כ א). לאחר זמנים אלו הוא ספק, אף על פי שרוב בהמות מתעברות ויולדות, אם משום שלדעה זו חוששים למיעוט (ראה ערך רוב), ואם משום שרוב זה של מתעברות ויולדות הוא רוב התלוי במעשה הרבעה, ואין הולכים אחרי רוב כזה (גמ' שם).

• ויש אומרים שאפילו בתוך זמנים אלו אינו אלא ספק בכור, שבהמה דקה ספק שמא טינפה בתוך הזמן וחוזרת ויולדת בתוך שנתה, ובבהמה גסה שמא הפילה שיליא קודם לכן (רבי עקיבא במשנה שם, לפי גמ' שם כ א; רבי טרפון בברייתא שם), וכן הלכה (רמב"ם בבכורות ד ז; טושי"ע שם).

ונחלקו ראשונים בדעה זו:

• יש סוברים שלא אמרו שחוששים שטינפה אלא לענין שלא ינתן לכהן, שיש לבעל הבכור חזקת ממון, ואין-הולכים-בממון-אחר-הרוב להוציא ממוחזק, אבל לענין איסור הרי הוא ודאי בכור, שרובן אינן מטנפות, ולוקים עליו בגיזה ועבודה, וכשהוא תם הרי הוא קרב למזבח (תוספות שם ד"ה ורבי, בתירוף הראשון; הלכות בכורות לרמב"ן יד א).

• ויש סוברים שאפילו לענין איסור אינו אלא ספק בכור, ויאכל במומו לבעלים, שחוששים למיעוט זה של טינוף, לפי שמסייע לו מה שרוב בהמות מתעברות ויולדות בזמן שראוי להתעבר בו (תוספות שם, בתירוף השני; רא"ש שם ג א), וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

נחמה חולבת ראינו בהמה שחולבת, ורוב בהמות אינן חולבות אלא אם כן יולדות, נחלקו תנאים אם חוששים למיעוט והולד הבא בכור (בכורות כ ב, לדעת רבי עקיבא), שהרי יש חזקה שלא ילדה עד עכשיו (תוספות שם ד"ה חלב, בשם רבנו תם; הגהות מרדכי יבמות קכו, רמ"א י"ד שטז ג); או שאין חוששים למיעוט ואינו בכור (גמ' שם, לדעת רבי יהושע).

אף ראשונים נחלקו כמי הלכה: יש פוסקים כדעה הראשונה (תוספות שם, בשם רבנו תם; הגהות מרדכי שם; רמ"א שם, שכן המנהג)⁴²; ויש פוסקים כדעה השניה (רמב"ם שם ח; תוספות עבודה זרה מ ב ד"ה כל; הלכות בכורות לרמב"ן שם; רא"ש שם ב; טור שם; שו"ע שם).

נחמה מניקה הלוקח בהמה מניקה מן הגוי – שראינה חולבת קודם לכן וידענו שלא ילדה (טושי"ע שם ד) – נחלקו בדיני תנאים:

• יש אומרים שהבא אחריו הוא בכור מספק, שבהמה אוהבת בן חברתה, אף על פי שאינה יולדת, ואפשר שהניקה ולד של בהמה אחרת (תנא קמא בבכורות כד א, ורש"י ד"ה מרחמת).

בפרות ובמקום שלא נשמע שחולבות בלי ולד, אבל בעזים שדרך שחולבות בלי ולד אין סומכים אפילו במקום ספק-ספיקא, כגון שילדה שנים, ויש להסתפק בכל אחד שאינו הבכור (תרומות הדשן פסקים וכתבים קל; רמ"א שם).

המוציא ועליו הראיה (לבוש שם א; ש"ך שם סק"ג).⁴² ואף הם מודים שהולד אינו בכור כשיש עוד צד היתר, כגון שהיה גוי מסיח לפי תומו, שלא להחביח מקחו, ואומר שילדה, שסומכים אז על צירוף שחולבת, ואף זה דוקא

- שתי נקבות וזכר, או שני זכרים ושתי נקבות: אין כאן לכהן כלום, שהרי הזכרים הם ספק, שמא יצאה נקבה תחילה ואחר כך הזכר (משנה בכורות יח ב; רמב"ם שם ב; טוש"ע שם ב-ג).
- אחת ביכרה ואחת לא ביכרה:
- ילדו שני זכרים, אחד לו ואחד לכהן, והכהן נוטל את הכחוש, שהמוציא מחברו עליו הראיה.
- זכר ונקבה, אין כאן לכהן כלום, שהזכר ספק הוא, שמא ביכרה ילדה נקבה (רבי עקיבא במשנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ד).
- גר שנתגייר גר שנתגייר והיתה לו בהמה, ספק ביכרה קודם שנתגייר ספק ביכרה אחר שנתגייר, הרי זה ספק בכור (חולין קלד א; טוש"ע שם ה).

- ורש"י ד"ה וחשני; רמב"ם בכורות ה א; טוש"ע יו"ד שיח א, ושי"ך סק"א), והכהן נוטל את הכחוש (רבי עקיבא שם, לפי גמ' שם יח א), שהמוציא מחברו עליו הראיה (גמ' שם), ולפיכך אם מת אחד מהם – אין לכהן כלום (רבי עקיבא במשנה שם) ⁴³, וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).
- ילדה זכר ונקבה, אין כאן לכהן כלום, שהזכר ספק הוא, שמא יצאה הנקבה תחילה (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).
- ילדו שתי רחלות יחד • שתי רחלות שלא ביכרו וילדו באותו הזמן: רחלות יחד • ילדו שני זכרים, שניהם לכהן.
- זכר ונקבה, הזכר לכהן.
- שני זכרים ונקבה: אחד לו, שהרי היתה עם אחד מהם נקבה ושמא היא יצתה תחילה, ואחד לכהן.

בְּכוֹר לְאָבִיו¹

זכר שנולד ראשון לאביו, לדין נטילתו פי שנים בירושה²

- הפרקים:**
- ספק בכור;
 - נאמנות על הבכורה.

סיכום תמציתי

בכור

בכור לנחלה, שנוטל פי שנים בירושת אביו, הוא זה שנולד לאביו ראשון, ואפילו היתה לו אשה שכבר ילדה כמה בנים, אם זה ראשון לאביו, נוטל פי שנים.

אף על פי שהבנות נכנסות לנחלה במקום שאין בנים, אין תורת בכורה נוהגת בהן.

היה הבכור ממזר נוטל פי שנים, ואין צריך לומר אם היה בן גרושה או בן חלוצה לכהן.

בכור שנולד אחר מיתת אביו אינו נוטל פי שנים. ויש מן הראשונים הסוברים שאף אם נולד כשהאב גוסס אינו נוטל פי שנים.

הבא אחר נפלים, אף על פי שיצא ראש הנפל כשהוא חי, כגון שהיו תאומים, אחד נפל ואחד כלו לו חדשיו, והוציא הנפל ראשו חי והחזירו, ובא חברו וקדמו ויצא, זה האחרון הוא בכור לנחלה.

יוצא-דופן [ולד שהוציאוהו מבטן אמו דרך הדופן] והבא אחריו, נחלקו בדבר תנאים: יש אומרים ששניהם אינם בכורים לנחלה, וכן הלכה; ויש אומרים שהראשון בכור לנחלה.

ספק בכור

ספק בכור ספק פשוט, כגון שנתערב הבכור עם אחר, אינו נוטל פי שנים.

ספק בן תשעה לראשון ספק בן שבעה לאחרון, כגון אשה שנתגרשה מבעלה ולא שהתה שלשה חדשים, ונישאה לאחר וילדה אחרי שבעה חדשים משנישאה, הבא אחריו אינו נוטל חלק בכורה.

נאמנות על הבכורה

שלשה נאמנים על הבכור: חיה המילדת אותו נאמנת לומר זה יצא ראשון אם העידה מיד לאחר הלידה; אמו נאמנת עליו כל שבעה; ואביו נאמן לעולם. נחלקו ראשונים אם האב נאמן גם תוך שבעה: יש אומרים שאינו נאמן, ויש אומרים שנאמן.

היו מוחזקים באחד מן הבנים שהוא בכור, ואמר אביו על אחר שהוא בכור, נחלקו תנאים ואמוראים, וכן נחלקו ראשונים בדבר.

בכור

ט; טוש"ע חו"מ רעז ח), שנאמר: **כִּי הוּא רִאשִׁית אֲנֹלּוּ מִשְׁפַּט הַבְּכֹרָה** (דברים כא יז), הרי תלה הכתוב במי שהוא ראשון לאביו (רש"י ד"ה שכבר; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו היתה לו אשה שכבר ילדה

בן בכור בכור לנחלה, שנוטל פי שנים בירושת אביו, הוא זה שנולד לאביו ראשון (משנה בכורות מו א; רמב"ם נחלות ב

לדעת רבי טרפון, ורש"י ד"ה חזר בו), ואם מת אחד מהם, יחלקו בחי (רבי טרפון במשנה שם). **בכור לאביו**. 1. ג, בכור אדם, עמי 19פ-20פ. 2. על ירושתו, ראה ערך ירושת הבכור.

43. ויש מהתנאים שסבר בתחילה שהכהן בורר לו את היפה (רבי טרפון במשנה שם), שמן הסתם מרוב בריאותו קדם את אחיו (גמ' שם יח א, ורש"י ד"ה ההוא דבריא), וחזר בו וסבר שהדבר ספק, ולשניהם חלק בשני הזכרים (גמ' שם ב,

• ולדעה שאינה לידה לירושה עד שיצא כל ראשו, אינו נוטל פי שנים (מגיד משנה שם; בית יוסף שם; ב"ח שם) ³.

בכור שגא הבא אחר נפלים, אף על פי שיצא ראש הנפל כשהוא **אחר נפלים** חי, כגון שהיו תאומים, אחד נפל ואחד כלו לו חדשיו, והוציא הנפל ראשו חי והחזירו, ובא חברו וקדמו ויצא, זה האחרון הוא בכור לנחלה (משנה בכורות מו א; רמב"ם שם י; טוש"ע שם ו). הטעם: לפי שבבכור נאמר: **רִאשִׁית אֹזֶן** (שם יז) – מי שלב אביו דוה עליו אם ימות, שכן קיימא הוא, אבל הנפל אין לבו דוה עליו (בבא בתרא קיא ב, ורשב"ם ד"ה ומקשינן). ולפיכך אפילו נולד הנפל כולו, הבא אחריו בכור לנחלה (רש"י חולין סח א ד"ה אע"פ; רשב"ם בבא בתרא שם), ודוקא כשהיה הראשון ודאי נפל (ראה ערך נפל), אבל בספק נפל, אפילו שיצא רק ראשו חי, אין הבא אחריו בכור לנחלה, שהמוציא מחברו עליו הראיה, ועוד שרוב ולדות בני קיימא הם (ט"ז שם ד"ה אע"פ).

כשיצא ראש הנולד קודם לו פת אף בן תשעה חדשים שיצא ראשו מת, הבא אחריו בכור לנחלה (משנה בכורות שם; רמב"ם שם י; טוש"ע שם), שזה שנאמר ראשית אוננו הוא שלא נולד לו קודם לזה ולד שיצא חי לאויר העולם (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ולפיכך בן תשעה שיצא ראשו חי, הבא אחריו אינו בכור (שם). ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאפילו יצאה הפדחת – היינו רוב ראשו (נידה כח א) – הרי זו לידה, שאין הבא אחריו בכור לנחלה (רבי יוחנן בבכורות מו ב), וכן הלכה (רמב"ם שם; שו"ע שם), שאף על פי שבבכורה נאמר: **יָכִיר** (שם יז), אף בפדחת לבד יש כבר היכר (רבי יוחנן שם).

• ויש אומרים שאין הפדחת לידה לבכורה, שמכיון שנאמר: **"יָכִיר"**, אין היכר אלא בפרצוף שלם (רבי שמעון בן לקיש שם).

יוצא דופן ⁴ יוצא-דופן [ולד שהוציא אהו מבטן אמו דרך הדופן] **והבא אחריו** (ראה ערכו) והבא אחריו, נחלקו בדבר תנאים:

• יש אומרים ששניהם אינם בכורים לנחלה (תנא קמא במשנה בכורות מו ב), הראשון לפי שלא נולד דרך לידה, והתורה אמרה: **וְיָלְדוּ לוֹ בָּנִים** (שם טו), והשני לפי שנאמר: **רִאשִׁית אֹזֶן** (שם יז), וזה אינו ראשית אוננו, שהרי קדמו אחר (גמ' שם, ורש"י ד"ה וילדו לו), וכן הלכה (רמב"ם בכורים יא טז, ונחלות ב יא; טוש"ע י"ד שם כד, וח"מ רעז ז).

• ויש אומרים שהראשון בכור לנחלה (רבי שמעון במשנה שם), שנאמר בטומאת לידה: **וְאִם נִקְבָּה תֵּלֶד** (ויקרא יב ה) לרבות יוצא דופן, שהיא לידה גמורה, ולפיכך גם לבכורה הרי זו לידה (גמ' שם, ורש"י ד"ה לטעמיה).

לידה שלא לפי סדר ההתעברות לעולם הלידה קובעת לבכורה, ואף מי שנתעברה אשתו וגירשה, ונשא אחרת ועיברה, וילדה השניה קודם שילדה הראשונה, אין הבכורה תלויה בעיבור אלא בלידה (העמק דבר דברים כא יז; שואל ומשיב, תליתאה, ג נב) ⁵.

ספק בכור

ספק בכור ספק פשוט, כגון שנתערב הבכור עם אחר, אינו נוטל פי שנים, שנאמר: **וְהָיָה הֵבֶן הַבֶּכֶר** (דברים כא טו) – "הבכור" ולא

כמה בנים, אם זה ראשון לאביו, נוטל פי שנים (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בת בכורה אף על פי שהבנות נכנסות לנחלה במקום שאין בנים (ראה ערך ירושה), אין תורת בכורה נוהגת בהן, שנאמר בפרשה זו: **וְיָלְדוּ לוֹ בָּנִים** (שם טו) – בנים בתורה הזאת, ואין הבנות בתורה הזאת (ספרי כי תצא רטו).

בכור לאחר בנים שנולדו לו בגיותו • יש אומרים שאין לו בכור לנחלה, שכבר היה לו ראשית אוננו (רבי יוחנן בבכורות מז א), שהבנים שהיו לו בגיותו היו מתייחסים אחריו (סמ"ע רעז ס"ק טז), וכן הלכה (רמב"ם שם יב; טוש"ע שם ט).

• ויש אומרים שלו בכור לנחלה, שגר שנתגייר כקטן שנולד הוא (ריש לקיש שם).

בכור לאחר בנים שהיו לו משפחה או גויה אכן ישראל שהיה לו בן משפחה או מגויה, הואיל ואינו קרוי בנו (ראה ערך אב א), הבא אחריו מן הישראלית הוא בכור לנחלה (רמב"ם שם, על פי בכורות מו א – מז א; טוש"ע שם).

וכן השפחה עצמה שנשתחררה אחר כך, וכן הנכרית שנתגיירה, וילדו בן אחר מאותו ישראל, הוא בכור לנחלה (משנה שם).

בכור ממזר וכן גרושה וחלוצה היה הבכור ממזר נוטל פי שנים, ואין צריך לומר אם היה בן גרושה או בן חלוצה לכהן, שנאמר בפרשה זו: **כִּי תִהְיֶינָה לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאֶחָת אֶהְיֶה וְהָאֶחָת שְׁנוֹנָה וְיָלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֶהְיֶה וְהַשְּׁנוֹנָה** (דברים כא טו) – "אהובה", האהובה לפני המקום בנישואיה, "שנואה", השנואה לפני המקום בנישואיה, ומריבוי הזכרות ה"שנואה" בכתוב, אנו מרבים הן את העריות שהן בחייבי לאוין, והן את העריות שהן בכרת (ספרי שם, ורבנו הלל; רמב"ם שם ב יג; טוש"ע שם י).

בכור שנולד לאחר מיתת אביו בכור שנולד אחר מיתת אביו, כגון שאשתו ילדה תאומים כשמת, או שהיו שתי נשיו מעוברות וילדו אחר מיתתו, אינו נוטל פי שנים, שנאמר שם: **כִּי אֶת הַבֶּכֶר בֶּן הַשְּׁנוֹנָה יָכִיר** (שם יז), והרי אינו בעולם שיכיר (בבא בתרא קמב ב, ורשב"ם ד"ה בכור הנולד; רמב"ם שם ב, ומגיד משנה; טוש"ע שם א). שכשנולד בחיי האב אף על פי שלא ראהו אביו ולא הכירו מימיו מכל מקום הוא ראוי להכרה, אבל זה אינו ראוי להכרה (רשב"ם שם יכיר בעיניו).

ולפיכך יש מן הראשונים הסוברים שאם נולד כשהאב גוסס אינו נוטל פי שנים, לפי שאינו בר היכר כשהוא גוסס (נימוקי יוסף שם, בשם רש"י ורשב"י ותוספות; ריטב"א נידה מד ב; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

יצא פדחתו בחיי אביו, ולא יצא כל ראשו לאויר העולם אלא לאחר מיתת אביו – שמת פתאום (סמ"ע שם סק"ז) – הדבר תלוי במחלוקת אמוראים:

• לדעה שיציאת פדחת היא לידה לירושת הבכור (ראה להלן) הרי זה נוטל פי שנים (מגיד משנה שם; בית יוסף שם; ב"ח שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

דבריו שלא בדקדוק (בדק הבית שם), או שיש להגיה דבריו (ב"ח שם).
4. ניתוח קיסרי. 5. וראה עוד בחכמת שלמה רעא א.

3. ויש מהראשונים הסובר שאפילו יצא רוב פדחתו בחיי אביו, הרי זה בכור לנחלה (טור שם), שרובו ככולו (סמ"ע שם סק"י); והשיגו עליו וכתבו שכתב

אם אביו נאמן נחלקו ראשונים אם האב נאמן גם תוך שבעה: **תוך שבעה** • יש אומרים שאינו נאמן, שעדיין אינו מכיר בו, לפי שלא יצא מתחת ידי אמו ליכנס בברית (רש"י קידושין שם ד"ה כל שבעה, לפי הלחם משנה נחלות ב יד, קרבן נתנאל שם ד יא והפרישה שם ס"ק טו; יד רמ"ה שם, בסתם).

• **יש אומרים שנאמן, שהרי אמרה תורה "יכיר" בסתם, ואף בתוך שבעה בכלל** (יד רמ"ה שם, "ואפשר"; רש"י שם, לפי ה"ט"ז אה"ע ד סק"כ; רמב"ם שם, לפי לחם משנה שם וקרבן נתנאל שם), ואף על פי שבתוך שבעה אין אביו מכיר בו, הרי זה בדרך כלל, אבל אם הוא אומר שהוא מכיר בו היטב, הרי זה נאמן (ט"ז שם).

חזקה לאחר הגנים שהוא בכור ואמר האב שאחר בכור היו מוחזקים באחד מן הבנים שהוא בכור, ואמר אביו על אחר שהוא בכור, נחלקו תנאים ואמוראים: • **יש אומרים שנאמן** (רבי יהודה בברייתא בקידושין ע"ב ובבא בתרא קכז ב; רבי אבא בגמ' שם קכ"א), וכן הלכה (גמ' שם קכ"א; רמב"ם שם; טוש"ע חו"מ רע"ז יב).

• **יש אומרים שאינו נאמן** (חכמים בברייתא שם ושם; רבי יוחנן בגמ' שם קכ"א ב), שלדעתם אין למדים מהאמור "יכיר" שהאב נאמן להעיד על הבכורה, אלא כש"צריך היכר", היינו שאין אדם אחר המוחזק לבכור (גמ' שם ושם), כגון שבאו ממדינת הים, ואין מוחזקים בהם מי הוא הבכור ומי הוא הפשוט (רשב"ם שם קכ"א ב ד"ה וחכ"א).

• **יש שהסתפקו בדבר** (שמואל שם קכ"א א-ב).

ונחלקו ראשונים:

• **יש אומרים דוקא כשהוחזק בקול בעלמא על פי אביו, שהיה רגיל לומר עליו שהוא בכור, נאמן האב לומר שאינו בכור, אבל אם הוחזק בעדים שמעידים על הראשון שהוא בכור, אין האב נאמן להכחישם** (רשב"ם שם קכ"א ד"ה היו מוחזקין; טור שם, בשמו).

• **יש אומרים להיפך, שאם הוחזק בעדים שהוא בכור, בזה הוא שהאמינה התורה לאב יותר מהעדים מדין יכיר, אבל אם אביו היה רגיל לומר עליו שהוא בכור, שוב אינו נאמן לומר שאינו בכור, שכיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד (רמב"ם שם; טור שם, בשמו; נימוקי יוסף שם), ואפילו תוך-כדי-דיבור אינו נאמן לסתור את דבריו (נימוקי יוסף שם) ⁷.**

מי שלא הוחזק בנו שהוא בנו וכן אם אמר האב על מי שלא הוחזק כבנו, שהוא בנו ובכור, נחלקו ראשונים:

• **יש אומרים שאפילו אמר האב על מי שלא הוחזק שהוא בנו כלל: זה בני ובכור הוא** – נאמן (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ונוטל פי שנים אפילו בנכסים שיפלו לו כשהוא גוסס (טור שם), אף על פי שאז אינו בר הקנאה, ואין לו מיגו שהיה יכול להקנות לו במתנה, שכיון שבשעה שבאו לידו אינו יכול להקנותם כל שכן מקודם לכן, מכל מקום נאמן בתורת הכרה, מגזרת הכתוב (בית יוסף שם).

• **יש אומרים שלא האמינה תורה לאב בתורת "יכיר" אלא כשירדע שהוא בנו על כל פנים, והוא מעיד שהוא בכור, אבל**

הספק (ספרי כי תצא רטו), שכן משמעות הכתוב שיהא בכור משעת הויה, ולא ספק (רשב"ם שם ד"ה הוכרו).

אלא שיש חילוק בדבר:

• **אם לא הוכר מעולם מי הבכור, כגון שנולדו במחבוא, ואין ידוע איזה מהם קודם להיות ראשית אונו, אין כאן חלק בכורה כלל** (בבא בתרא קכז א, ורשב"ם ד"ה במחבא; רמב"ם נחלות ב' ו; טוש"ע חו"מ רע"ז יא).

• **אך אם הוכרו ולבסוף נתערבו, כותבים הרשאה זה לזה ונוטלים חלק בכורה מאחיהם, שזה שקיבל ההרשאה מחברו אומר לאחים: אם אני הבכור תנו לי בשביל עצמי, ואם לאו תנו לי בשביל אחי** (גמ' שם, ורשב"ם ד"ה כותבין; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ספק בן תשעה לראשון ספק בן שבעה לאחרון, כגון אשה שנתגרשה מבעלה ולא שהתה שלשה חדשים (ראה ערך הבחנה), ונישאה לאחר וילדה אחרי שבעה חדשים משנישאה, הבא אחרי אינו נוטל חלק בכורה אפילו בהרשאה (טור ורמ"א שם), לפי שהוא ספק בכור משנולד (בדק הבית שם).

נאמנות על הבכורה

הנאמנים שלשה נאמנים על הבכור:

• **חיה המילדת אותו נאמנת לומר זה יצא ראשון, מיד** (קידושין ע"ב א; רמב"ם שם יד; טוש"ע שם יב), כל שלא יצא מתחת ידה (לבוש שם יב), אבל יצאה וחזרה – אינה נאמנת (פתחי תשובה שם סק"ה, על פי גמ' שם ע"ב).

• **אמו נאמנת עליו כל שבעה** (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שעדיין אין אביו מכיר, שלא יצא מתחת יד אמו להיכנס לברית (רש"י שם ד"ה כל שבעה).

• **ואביו נאמן לעולם** (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ויש מן הראשונים הסובר, שמצות עשה מוטלת על האב שירדע מי הוא הבכור, כדי שירש פי שנים, שנאמר: אֶת הַבְּכוֹר בֶּן הַשְּׁנוּאָה יִפִּיר לָתֵת לוֹ פִּי שְׁנַיִם (דברים שם יז), אלא שאם נודע לנו שזה בכור – בלי הודעתו – מתקיימת המצוה בשתיקתו (השגות הרמב"ם לספר המצוות, הוספות למצות ל"ט יב).

טעם הנאמנות טעם נאמנות האב מדאורייתא, שנאמר שם: יִפִּיר לומר: זה בני בכור (ראה ערכו. שם) – יכירנו לאחרים, מכאן שנאמן אדם לומר: זה בני בכור (רבי יהודה בברייתא שם).

אכן, טעם נאמנות האם והחיה אינה אלא מדרבנן, שלכל דבר אנו צריכים שני עדים שאינם קרובים, אלא שלגבי הבכורה ישנה גזירת הכתוב באב – אף על פי שהוא קרוב לבנו ויחיד, ועד אחד או קרוב אינו נאמן להעיד בדיני ממונות – ובאם ובחיה האמינו מדרבנן, שעל הרוב כתאומים רק החיה מכירה לדעת מי יצא ראשונה, ובשבעת ימי הלידה אין האב שרוי שם (ט"ז אה"ע ד סק"כ, על פי ר"ן שם ע"ב; כן משמע בתוספות רא"ש שם ע"א) ⁶. ונתנו אסמכתא לנאמנות חיה, מהכתוב: וַתִּקַּח הַמִּלְלָה וַתִּקְשֹׁר עַל יָדוֹ שְׁנֵי לְאָמֹד זֶה יִצְא רִאשֹׁנָה (בראשית לח כח. ירושלמי קידושין ד ב, ומראה הפנים ד"ה חיה).

שנולד מאשתו בראשונה, ועל ידי זה החזקנוהו בבכור, ועכשיו כשהאב אומר על השני שהוא בכור, הראשון נפסל ממילא, שהרי הוא ממזר והתורה האמינתו על כך, אבל אם העדים מעידים שהוא הבכור, אינו נאמן להכחישם (סמ"ע שם ס"ק כד).

6. וגם בטעם גזירת הכתוב שהאב נאמן על בנו, יש מהראשונים שכתב שהרי זה לפי שאין אדם אחר יכול להכירו אלא האב (שו"ת הרא"ש נב ב), או שהאב רגיל להכיר בבניו יותר מאחר (תוספות רא"ש שם). 7. ודוקא כשהוחזק בלבד על פי העדים, אבל לא שהעדים יודעים שהוא בכור, כגון שהעדים מעידים

היתה אשתו של בנו המת מעוברת, ואמר על המת שהוא בכור – אינו נאמן שהעובר כשיוולד יטול פי שנים (העמק שאלה שם).

אב שנשתתק האב שנשתתק בודקים אותו כדרך שבודקים לגיטין (ראה ערך גרושין), ואם רמז או כתב שזה בנו בכורו, הרי זה נוטל פי שנים (גיטין עא א, לפי תוספות שם ד"ה ירושת; רמב"ם שם טו; טוש"ע שם יד).

נמצא כתוב שהוא בכור מצאו כתוב שנולד בזמן ידוע, והוציאו כתובת אמו וכתוב בה הזמן של נשואיה שהיו תשעה חדשים לפני כן, באופן שאין להסתפק שמא בתוך אותו זמן ילדה בן אחר, מכל מקום אין סומכים על זה, שאין זו צוואה, ואפשר שטעות היא, או כתב שלא באמת (בית יוסף שם יג, בשם תשובת הגאונים; סמ"ע שם ס"ק יח).

ורוקא בכתב יד אחר שלא אביו, אבל היה כתוב בכתב יד אביו לזכרון שפלוגי בני נולד בזמן פלוגי, שרגיל האב לדקדק לדעת מספר שנות בנו לענין בר מצוה וכיוצא, סומכים על זה (ט"ז שם יא ד"ה מי שנשתתק), וכל שכן שאם מצאו בכתב יד אביו שכתב פלוגי בני בכורי הוא, שנוטל פי שנים (ערוך השלחן שם יח).

כשהוזק אצל העולם לבכור וכן אם הוזק אצל העולם לבכור, כגון שהיה מתענה בכל ערב-פסח, וידוע שאמו היא אשתו הראשונה של אביו, הרי זו חזקה שהוא בכור לאביו, ואין מחזיקים אביו לרשע לחשוש שמא זינה עם אחרת בהיותו פנוי (ערוך השלחן שם).

כשאינו ידוע שהוא בנו – נאמנותו היא רק בתורת מיגו שהיה יכול ליתן לו במתנה, ולכן על הנכסים שנפלו לו כשהוא גוסס, או שיפלו לו לאחר זמן, אינו נאמן (רשב"ם בבא בתרא קלד ב ד"ה לירשו; תוספות שם ד"ה לירשו)⁸.

במה דברים אמורים כשלא הוזק לנו שהוא בנו, וגם לא הוזק לנו שאינו בנו, אבל הוזק לנו שאינו בנו, אין האב נאמן לומר שהוא בכורו, שממה נפשך אם חזקה זו שאינו בנו החזקנו על פיו, אינו יכול לחזור בו מדבריו הראשונים, ואם הוזק על פי עדים, אינו נאמן להכחיש את העדים (סמ"ע שם ס"ק כ).

כשאמר שהיה בכור וסת אף כשאין האב עושה בן אחר לבכור, אלא אומר שהיה לו בן בכור ומת, ועל ידי זה יוצא שהמוחזק לנו לבכור אינו בכור – נאמן (העמק שאלה מא ו).

אב שאמר דברים לא סבירים שמעו עדים שאמר האב: "פלוגי בני בכורי הוא", נוטל פי שנים, והוא הדין אם אמר דברים שמכללם נשמע שזה בכורו, אבל אם אמר: "פלוגי בני בכור הוא", אינו נוטל פי שנים, שמא בכור לאמו אמר (בבא בתרא קכו ב; רמב"ם שם טז-יז; טוש"ע שם יא).

ואפילו אם בנו מת והניח בנים, והיה האב מספיד עליו: "אוי על בני בכוריי", הרי הוא מוחזק לבכור, ונוטלים בניו פי שנים (מהרי"ק קמה; בית יוסף שם, בשמו).

בְּכוֹר לְאִמּוֹ

זכר שנולד ראשון לאמו, לחובת פדיונו מן הכהן

סיכום תמציתי

בכור

בכור שאביו חייב לפדותו מן הכהן הוא בן זכר שהוא בכור לאמו הישראלית, אף על פי שאינו בכור לאביו. אפילו היו לו כמה נשים, ויש לו בכור מכל אחת ואחת, כולם בכורים החייבים בפדיון. הבת אינה בכלל חובת פדיון.

הבא אחר הנפלים, בין שנולד חי ובין שנולד מת, כיון שהנפל כבר פטר את הרחם, הבא אחריו אינו בכור לפדיון. זה הכלל: כל נפל שאמו טמאה לידה – הבא אחריו אינו פטר רחם, וכל נפל שאין אמו טמאה לידה – הבא אחריו הוא פטר רחם.

אף בזמן הזה סומכים על צורות הנפלים שאין איבריהם מרוקמים, שאין הם פוטרים מפדיון את הוולד הבא אחריהם, אף שאין אנו בקיאים בצורת נפלים לעניין טומאת לידה. לפיכך, אם בדקו את תוכן ההפלה, ולא היה שום ריקום של בשר וקרומים, אין זה נקרא פטר רחם, וכשתלד בפעם הבאה ילד זכר, חייב אביו לפדותו בברכה. בזמננו שאפשר לברר את מצבו של העובר ברחם אמו על ידי מכשיר על-שמע (אולטראסאונד), ולבדוק אם יש ריקום איברים, יכולים לסמוך על בדיקה זו, והבא אחריו פטור מפדיון. יציאת ראשו של עובר חשובה כלידה ופוטרת הרחם.

אשה שהקשתה ללדת, והוצרכו הרופאים להרחיב את פתח הנרתיק במספרים, מכל מקום הוולד נחשב כפטר רחם וחייב בפדיון.

בכור אדם שהוציאוהו מהרחם בעזרת מלקחיים, הבכור הזה חייב בפדיון ובברכה. תינוק שהוציאוהו מרחם אמו בעזרת שולפן-ריק, חייבים לפדותו כרגיל ובברכה. יוצא-דופן [ולד שהוציאוהו מבטן אמו דרך הדופן] והבא אחריו, נחלקו בדבר תנאים: יש אומרים ששניהם אינם בכורים לפדיון הבן, וכן הלכה; ויש אומרים שהשני בכור לפדיון.

מת הבכור בתוך שלשים יום, אין האב חייב לפדותו. מת ביום השלושים, כמת בתוך שלושים. מת לאחר שלשים יום, האב חייב לפדותו.

8. ויש מהראשונים הסובר שאפילו כשידוע שהוא בנו אינו נאמן אלא בנכסים שיש לו עכשיו (נימוקי יוסף בבא בתרא קכו ב, בדעת רבי יהודה).

1. **בכור לאמו**. 1. ג, בכור אדם, עמ' רעז-רפ.

חלה בתוך שלשים, אף על פי שאמדהו למיתה, כיון שחי לאחר שלושים, חייב בפדיון. בכורים שהם כהנים או לויים, פטורים מן הפדיון.

ספק בכור

מי שהוא ספק אם חייב בפדיון, הרי זה פטור, שהמוציא מחברו עליו הראיה.

בכור

ולפיכך:

- המפלת שפיר מלא מים, מלא דם, מלא גוונים, אינם חשובים כולד הפוטר את הרחם, והבא אחריהם הוא בכור לכהן.
- והוא הדין המפלת כמין דגים וחגבים שקצים ורמשים.
- והוא הדין המפלת ליום ארבעים משנתעברה (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם כג) ³.
- והוא הדין באשה שהפילה וולד שגולגולתו אטומה, כיוון שאינה טמאת לידה (שו"ת חכם צבי עז ד"ה ודברים שאינם).

אבל:

- המפלת סנדל - היינו חתיכה של בשר בצורת סנדל (ערוך, סנדל; רמ"א שם) - כולד גמור הוא חשוב, והבא אחריו אינו בכור (משנה בכורות שם; טוש"ע יו"ד שם).
- והוא הדין במפלת שיליא (משנה שם; טוש"ע שם), היינו הכיס שהעובר מונח בתוכו (ראה ערך שליא).
- והמפלת שפיר מרוקם (משנה שם; טוש"ע שם), היינו עור ממש של ולד (רש"י שם ד"ה שפיר), ויש בו צורת אדם (רמ"א שם). אבל כל שפיר שאין אבריו מרוקמים, אינו פוטר את הבא אחריו (מהרי"ק קיג; רמ"א שם). ואם הפילה אחרי שכבר הוכר עובר, היינו אחרי שלושה חדשי הריון, לכל הדעות נחשב עובר זה כנפל שהיה בו ריקום איברים, והבא אחריו פטור מפדיון (שו"ת נודע ביהודה תניינא יו"ד קפח; שו"ת חתם סופר יו"ד רצט).

אף בזמן הזה סומכים על צורות הנפלים שאין איבריהם מרוקמים, שאין הם פוטרים מפדיון את הוולד הבא אחריהם, אף שאין אנו בקיאים בצורת נפלים לעניין טומאת לידה, שלא אמרו אלא להחמיר באיסור נדה, אבל לא לפוטרו ממזון (מהרי"ק שורש קמג; רמ"א יו"ד שם כג; מהרי"ט אלגזי בכורות פ"ח סוף אות ס). לפיכך, אם בדקו את תוכן ההפלה, ולא היה שום ריקום של בשר וקרומים, אין זה נקרא פטר רחם, וכשתלד בפעם הבאה ילד זכר, חייב אביו לפדותו בברכה (שו"ת חיים שאל ב יז; שו"ת יביע אומר ו יו"ד כו).

היה ספק אם נתרקמו אבריו - בין אם לא בדקו כלל, או בדקו ומצאו תוכן כעין בשר, והיה ספק אם היה בו ריקום איברים אם לאו - נחלקו בדבר:

- יש סוברים שמעמידים האשה על חזקתה שלא נפתח רחמה, ואת הנפל בחזקת שלא נתרקמו אבריו, והבא אחריהם בכור לכהן (מהרי"ק קמג; נודע ביהודה, תנינא, יו"ד קפח; שאילת יעביץ א מט).
- ויש חולקים, לפי שרוב המפילות ולד מרוקם מפילות (ראה נדה כט א), ויש כאן רוב נגד חזקה, ואין להוציא ממון ולחייב בפדיון (חכם צבי קד; שבות יעקב א פג; חתם סופר יו"ד רצט).
- בזמננו שאפשר לברר את מצבו של העובר ברחם אמו על ידי מכשיר על-שמע (אולטראסאונד), ולבדוק אם יש ריקום איברים,

בכור שאביו חייב לפדותו מן הכהן (ראה ערך פדיון הבן) הוא בן זכר שהוא בכור לאמו הישראלית, אף על פי שאינו בכור לאביו (משנה בכורות מו א; רמב"ם בכורים יא הא; טוש"ע יו"ד שם א, יז), שנאמר: **כָּל פֶּטֶר רֶחֶם לִי** (שמות לד יט) - הרי תלה הכתוב במי שהוא ראשון לרחם (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

אפילו היו לו כמה נשים, ויש לו בכור מכל אחת ואחת, כולם בכורים החייבים בפדיון (משנה בכורות מח ב, וברייתא קדושין כט ב; רמב"ם שם כא; טוש"ע שם), שנאמר: **כָּל בְּכוֹר בְּנֵיךָ תַּפְדֶּה** (שם כ. גמ' קדושין שם).

נת הבת אינה בכלל חובת פדיון, שנאמר: **כָּל בְּכוֹר בְּנֵיךָ תַּפְדֶּה** (שם. גמ' שם כט א).

נתעברה כשהיתה גויה מכיון שנאמר: **פֶּטֶר כָּל רֶחֶם בְּבִנִי יִשְׂרָאֵל** (שמות יג א), הרי שכל שפטירת הרחם היתה בישראל, אף על פי שהעיבור לא היה בישראל, הולד בכור לפדיון (רמב"ם שם יג; שו"ע שם כ), ולכן השפחה שנשתחררה והנכרית שנתגיירה כשהן מעוברות וילדו - חייבים בפדיון (משנה בכורות מו א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אף על פי שהורתם שלא בקדושה, הואיל ונולדו בקדושה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

שפחה ונכרית שילדו, ואחר כך נשתחררה השפחה ונתגיירה הנכרית וילדו ולד אחר, נחלקו תנאים בהם:

- יש אומרים שהולדות פטורים מפדיון, שאינם פטר רחם (תנא קמא במשנה שם, ורש"י ד"ה עובדת כוכבים), וכן הלכה (רמב"ם שם יד; טוש"ע שם כא).

• ויש אומרים שאף אלו בכורים לכהן (רבי יוסי הגלילי שם), ש"פטר רחם בישראל" היינו עד שיפטרוהו רחם מישראל, שבישראל הוא הראשון, אף על פי שקודם לכן כבר נפטר הרחם מאחר, כיון שאז לא היתה ישראלית (רבנו גרשום שם ד"ה עד שיפטרו).

חילוניות שחזרה בתשובה מי שהפילה וולד לאחר ריקום איברים בעת שחזרה בתשובה שחיתה חיים חילוניים, ואחר כך חזרה בתשובה, ונישאה וילדה בן - אין היא מחוייבת לגלות לבעלה על ההפלה, וגם אחרים היודעים על כך אינם חייבים לגלות דבר זה לבעלה. הטעם: חשד גזל ועניין הברכה שלא לצורך נדחה מפני שלום בית, וכדי למנוע בושה משום כבוד הבריות (שו"ת מהרש"ג סה; שו"ת באר משה (שטרן) ח רלו; שו"ת יביע אומר ח יו"ד לב) ².

הבא אחר נפלים הבא אחר הנפלים, בין שנולד חי ובין שנולד מת (ביאור הגר"א יו"ד שם ס"ק לט; שו"ת פנים מאירות א ז), כיון שהנפל כבר פטר את הרחם, הבא אחריו אינו בכור לפדיון (משנה מו א, ורש"י ד"ה הבא אחר נפלים; רמב"ם שם יד).

זה הכלל: כל נפל שאמו טמאה לידה (ראה ערך יולדת) - הבא אחריו אינו פטר רחם, וכל נפל שאין אמו טמאה לידה - הבא אחריו הוא פטר רחם (רמב"ם שם).

2. ויש מי שחולק (הגר"ש אלישיב, מוריה, אלול תשנ"ח, גליון א-ב (רג-ד).

3. וראה שו"ת קול מבשר ב ו שאם יש ספק אם נולד ביום ארבעים או קצת

לאחר לידה אשה שהקשתה ללדת, והוצרכו הרופאים להרחיב את **מכשיריה** פתח הנרתיק במספרים, מכל מקום הוולד נחשב כפטר רחם וחייב בפדיון (שו"ת הר צבי יו"ד רמח"ל; ילקוט יוסף שובע שמחות ב ש"ה כא).

בכור אדם שהוציאוהו מהרחם בעזרת מלקחיים, הבכור הזה חייב בפדיון ובברכה (שו"ת צפנת פענח סי' ז; שו"ת מהר"ש ענגיל ד ט; שו"ת דובב מישרים ב לב; שו"ת אגרות משה יו"ד ג קכה, ועוד). הטעם: בזמננו חילוף התינוק במלקחיים נעשה כשהוולד נמצא בנרתיק, ולפיכך אין כלל חציצה בין ראשו לבין הרחם או צוואר הרחם, אלא בין ראשו לבין הנרתיק⁶.

תינוק שהוציאוהו מרחם אמו בעזרת שולפן-ריק, חייבים לפדותו כרגיל ובברכה (ס' אוצר פדיון הבן, א הע' מו, בשם מורי הוראה בזמננו; ילקוט יוסף שובע שמחות שם כב).

יוצא דופן⁷ יוצא-דופן [ולד שהוציאוהו מבטן אמו דרך הדופן] והבא אחריו (ראה ערכו) והבא אחריו, נחלקו בדבר תנאים:

- יש אומרים ששניהם אינם בכורים לפדיון הבן (תנא קמא במשנה בכורות מז ב), הראשון לפי שאינו פטר רחם, והשני לפי שאינו בכור לוולדות, שהרי היה ולד זכר קודם לו, אף על פי שהוא בכור לרחמים, שבכור לדבר אחד אינו בכור (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים יא טז, ונחלות ב יא; טוש"ע יו"ד ש"ה כד, וחז"מ רעו ז).

- ויש אומרים שהשני בכור לפדיון (רבי שמעון במשנה שם), שהוא בכור לרחמים, ובכור לדבר אחד הוא בכור (גמ' שם).

היה היוצא דופן נפל - יש אומרים שהבא אחריו חייב בפדיון הבן (חידושי רבי עקיבא איגר יו"ד סי' ש"ה, על ט"ז שם סק"כ; שו"ת הר צבי יו"ד רמ"ט); ויש אומרים, שהשני פטור מפדיון הבן (מהר"א נידה כו א; סדרי טהרה יו"ד סי' קצד ס"ק כז; חידושי הרי"ם על יו"ד ש"ה כד; שו"ת מנחת יצחק ד ו).

מת הבכור מת הבכור בתוך שלשים יום, אין האב חייב לפדותו (משנה בכורות מט א; רמב"ם שם יז; טוש"ע שם יב), שהרי הוא נפל (רש"י שם ד"ה יחזיר).

ואפילו נהרג בתוך שלשים יום, שיש לומר שאינו נפל ואם לא נהרג היה חי, מכל מקום פטור מלפדותו, שנאמר: אַף פְּדֵה תִפְדֶּה (במדבר יח טו), ו"אך" בא למעט (ראה ערך אכין ורקין. בבא קמא יא ב, לפי רש"י שם ד"ה בכור שנטרף).

מת ביום השלושים, כמת בתוך שלשים (תנא קמא במשנה בכורות מט א; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

מת לאחר שלשים יום, האב חייב לפדותו (משנה בכורות מט א; רמב"ם שם יז; טור ורמ"א שם יב)⁸.

סדר פדיון בכור מת לקחתה צריך לפדות את הבכור המת קודם הקבורה, אבל אם כבר קברוהו, לא נפטר האב מחיוב הפדיון (שו"ת הרדב"ז מכת"י סי' קפז).

כאשר פודים בכור לאחר מותו, יברך האב על "על פדיון בכורי

יכולים לסמוך על בדיקה זו גם קודם שלושה חודשי הריון, והבא אחריו פטור מפדיון (הגר"ש אויערבאך, הובאו דבריו בס' אוצר פדיון הבן, פ"א הע' יט; הגר"ש ואזנר, הובאו דבריו בס' פדיון הבן כהלכתו, פ"ב הע' 38).

המפלת כמין בהמה וחיה ועוף, נחלקו תנאים:
 • יש אומרים שהבא אחריו אינו בכור לפדיון (רבי מאיר במשנה בכורות מו א).

- ויש אומרים שעד שיהא בו מצורת אדם אינו חשוב פטר רחם, והבא אחריו הוא בכור לפדיון (חכמים שם, ורש"י ד"ה עד שיהא), וכן הלכה (טוש"ע יו"ד ש"ה כב).

"מצורת אדם" היינו שחצי פרצוף פניהם דומה לצורת אדם (טוש"ע שם), היינו המצח והגבות והעינים והלסתות וגבות הזקן (רמב"ם איסורי ביאה י ח, על פי נדה כג ב).

יציאת ראשו יציאת ראשו של עובר חשובה כלידה ופוטרת הרחם, ולכן נפל בן שמונה חדשים והוא חי, או בן תשעה חדשים ואפילו מת, שיצא ראשו וחזר, ואחר כך נולד אחיו, אין השני חייב בפדיון, שכבר נפטר הרחם בראשו של הראשון (משנה בכורות מו א, ורש"י ד"ה הבא אחר נפלים; גמ' שם ב; רמב"ם בכורים יא טו; טוש"ע יו"ד ש"ה כב)⁴, ומשיצא פדחתו הרי זו יציאת ראשו, ופטר הבא אחריו (גמ' שם; טוש"ע שם).

בן שמונה חדשים מת שיצא ראשו נחלקו בדינו ראשונים:

- יש אומרים שאינו כילוד, וזה שבא אחריו הוא שפטר את הרחם, וחייב בפדיון (רש"י נידה כו א ד"ה הויא לידה, לפי סדרי טהרה קצד ס"ק כג), וכן הלכה (טוש"ע שם), ודוקא כשיצא ראשו בלבד, כגון שהחזיר ראשו לפניו ויצא אחיו, אבל יצא כולו, אפילו שהוא בן שמונה מת, הרי הוא כילוד (דגול מרבבה שם).

- ויש אומרים שבבן שמונה אין הבדל בין חי למת, וכשאמרו שבן שמונה שיצא ראשו הוא כילוד - אף בבן שמונה מת כך דינו (תוספות נדה כו א ד"ה סנדל, לפי סדרי טהרה שם, ובאור הגר"א יו"ד ש"ה ס"ק לט).

היוצא מחותן ולד שיצא מחותן אברים-אברים, הרי הוא כילוד, והבא אחריו אינו בכור (משנה בכורות שם; רמב"ם שם טו; טוש"ע יו"ד ש"ה כב).

ביציאת הראש במחותן, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שאין הראש פוטר במחותן, כגון שילדה תאומים, ויצא ראש הנפל וחתכוהו, וקדם אחיו ויצא קודם שיצאו שאר אברי המחותן (רבי אלעזר בנדה כט א).

- ויש אומרים שאף במחותן הראש פוטר את הבא אחריו מן הבכורה (רבי יוחנן שם)⁵.

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רש"י בכורות מו א ד"ה מחותן; רמב"ם בכורים יא טו, לפי מהר"י קורקוס שם); ויש פוסקים כדעה השנייה (רמב"ם איסורי ביאה י ו, ובכורים שם, וטוש"ע יו"ד קצד י, לפי מהר"ט אלגזי בכורות ז טג).

תנאים בדבר (רב פפא שם; רב זביד שם, לפי רש"י ד"ה אלא אמר). 6. יש מאחרונים שפסקו שהרי זה ספק בכור, ופטור מפדיון הבן, משום שחשבו שיש חציצה בין הראש לרחם (שו"ת חלקת יואב א יו"ד כו; שו"ת אבני נזר יו"ד סי' שצא-שצד, ועוד). ולעומתם יש שפסקו, שבכור אדם אין כלל דין חציצה, ולכן חייב בכל מקרה בפדיון הבן (שו"ת אגרות משה שם; שו"ת תשובות והנהגות א סי' תרסה, ושם בשם הגאון מבריסק והגאון מטשעבין). 7. ניתוח קיסרי. 8. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר תניינא כב בענין חישוב הזמן.

אחריו, יפדה את הבא אחריו, אך לא יברך בשם ומלכות. 4. יש מהאמוראים הסובר שאין הראש פוטר בנפלים, שבן שמונה חי שהוציא ראשו בלבד והחזירו וקדמו אחיו, השני בכור לכהן, שנאמר: כָּל אֲשֶׁר נִשְׁמַת רוּחַ חַיִּים בְּאֶפְיוֹ (בראשית ז כב) - מי שהוא בן חיים הלך אחר אפיו, היינו ראשו, ולא כשאינו בן קיימא, אלא אם כן יצא רובו (שמואל בבכורות מו ב, ורש"י ד"ה אין הראש, וד"ה רוח חיים), ויש מראשונים שפירש שאף תנאים חלקו בזה (תוספות שם ד"ה תיובתא ונידה כט א ד"ה מכלל, בשם רבנו חננאל). 5. ויש מהאמוראים הסוברים שמחלוקת

• ויש אומרים שפטור מן הפדיון, שהרי התורה תלתה דין הפדיון בפטור רחם (מר בריה דרב יוסף בשם רבא שם), ולכן אין הדבר תלוי באב אלא באם (רמב"ם שם ט), וכן הלכה (כן משמע בחולין קלב א; הלכות בכורות לרמב"ם שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

כהנת ולויה נתעברו מן הנכרי, בן הלוייה פטור מפדיון, ובן שנתעברו מווי הכהנת חייב, שהלוייה אינה נפסלת מקדושתה בבעילת הנכרי (ראה ערך לוי), והכהנת מתחללת מקדושתה כשנבעלה לנכרי (ראה ערך חלל. בכורות שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), והחיוב הוא על הבן עצמו כשיגדל (ש"ד שם ס"ק כב).

כהנת שנתחללה כהנת שנתחללה בביאת גוי, ואחר כך נתעברה ונתעברה מישראל, האב חייב בפדיון הבן (ש"ד שם).

ישראלית שנתעברה בת ישראל שנתעברה מן הנכרי, אם היה הולד מווי בכור הרי הוא חייב בפדיון (טור שם), קל וחומר מכהנת שנתעברה מן הנכרי (ב"ח שם), והחיוב הוא על הבן עצמו כשיגדל (כן משמע בש"ד שם ס"ק כג).

בכור חלל כהן שנוולד לו בכור חלל, הרי הוא כישראל וחייב בכבורה, אבל האב זוכה בפדיונו, ולכן אם מת האב לאחר שלושים יום, אין הבן חייב לפדות את עצמו, שהרי זכה אביו בפדיונו (בכורות מז ב; רמב"ם שם יב; טושי"ע שם יט), והבן כשירש נכסיו אביו ירש גם זכות זו, וכשם שהאב היה מפריש את הפדיון ולוקחו לעצמו, שהרי הוא כהן, אף הבן מפרישו ולוקחו לעצמו (רש"י שם ד"ה שהרי; רא"ש שם ז ג; טושי"ע שם), שאין פטור הכהן מפדיון אלא מחמת קדושתו, והחלל שאין בו קדושת כהונה כל פטורו הוא מחמת זכיית האב בפדיונו, ולכן צריך להפרישו כדי שיזכה בו אחר כך (באור הגר"א שם ס"ק לה) ¹⁴.

אכן אם מת האב בתוך שלושים יום, נחלקו בדיונו אמוראים:

• יש אומרים שהבן חייב לפדות את עצמו, שהרי לא זכה האב בפדיונו, שעוד לא נתחייב אביו מעולם, אלא הבן הוא שנתחייב לאחר מיתת אביו, וחייב ליתנו לכהן אחר (רבי שמעון בן יאסינא בשם ריש לקיש ורב חסדא שם, ורש"י ד"ה לא זכה האב), וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

• ויש אומרים שאין הבן חייב לפדות את עצמו, שיכול לומר לכהן באתי מכאן אדם שאין אתה יכול להתדיין עמו, שאם היה אבי קיים היה נוטל הפדיון לעצמו (רבה בר רב הונא שם, ורש"י ד"ה דאמר ליה).

ספק בכור

מי שהוא ספק אם חייב בפדיון, הרי זה פטור, שהמוציא מחברו עליו הראיה (רמב"ם בכורים יא יט), ולפיכך:

• מי שלא ביכרה אשתו וילדה זכר ונקבה, ואין ידוע איזה מהם יצא ראשון, אין כאן לכהן כלום (משנה בכורות מח א; רמב"ם שם כ; טושי"ע יו"ד שם כה), שמא הנקבה יצאה ראשונה (רש"י שם ד"ה אין כאן).

• אם ילדה שני זכרים, ואין ידוע איזה מהם הבכור, ומת אחד מהם בתוך שלושים יום, פטור מן הפדיון, שמא הבכור הוא שמת; אבל אם שניהם קיימים חייב לפדות מן הכהן אחד מהם (משנה שם; רמב"ם שם;

ישראל" (המאירי פסחים קכא ב), ולא יברך "על פדיון הבן", או "על פדיון בכור", שלשון זו משמע שהבכור עדיין חי (מאירי שם; מהרי"ק שורש מט אות ב; רמ"א יו"ד שם יב. וראה ש"ד שם ס"ק יז). ולענין ברכת שהחיינו – יש אומרים שיברך (ים של שלמה קידושין א נד, בשם הר"ן); יש שהסתפקו אם יברך (תוספות בכורות מט א ד"ה לאחר; רא"ש בכורות שם); ויש שהכריעו שלא יברך (רמ"א שם).

אב שפודה את הבכור המת אומר לכהן: "בני בכורי שילדה לי אשתי מת ושבק חיים לכל ישראל, הילך חמש סלעים שנתחייבתי ליתן לכהן בפדיונו" (סדר פדיון הבן למהרי"ל, בהגהות והוספות שם), והכהן נוטל את כסף הפדיון, ואומר: "כסף זה בפדיון בנך בכורך שבקבר", ומברך את האב (ולא את הבן), ואומר שהשם יברכהו ויקיים בו מקראות של ברכה (ראה מאירי פסחים קכא ב).

חלה הנכור חלה בתוך שלשים, אף על פי שאמדוהו למיתה, כיון שחי לאחר שלושים, חייב בפדיון, ואפילו היה גוסס ⁹ ויוצא ליהרג ¹⁰ (ים של שלמה בבא קמא א ל; בירת מגדל עוז ברכות הורי פלג ג אות כב) ¹¹.

תינוק בכור שחלה, ולכן נדחתה מילתו, והבריא ביום שלושים ואחד לחייו, צריך להקדים את המילה, ואחר כך לפדותו באותו יום (ש"ד יו"ד שם ס"ק יב; ברכי יוסף יו"ד רסב סק"ג; חכמת אדם קנ"י; שו"ת חתם סופר יו"ד ש). אבל אם לא הבריא גם ביום שלושים ואחד, פודים בזמנו, ויעשו המילה כאשר יבריא, ואין להשהות את הפדיון עד שיהיה ראוי למילה, שאין הפדיון תלוי במצות המילה, ומצווה הבאה לידך אל תחמיצנה (שו"ת ב"ח החדשות נ; שו"ת דבר שמואל (אבוהב) סוסי קצב; פחד יצחק, ע' מילה קודמת לפדיון; שו"ת חתם סופר שם).

אב שהניח את תינוקו כשהוא חולה, יכול לפדותו שלא בפניו בחזקת שהוא חי (חזון איש יו"ד קפא).

טרפה נעשה טריפה בתוך שלושים יום, פטור מפדיון (גמ' שם, לפי תוספות ד"ה בכור, בשם רבנו תם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואפילו חי אחר כך זמן רב (ש"ד שם ס"ק טז; חכמת אדם קנ"א), שנאמר: אֶף פֶּדֶה תִּפְדֶּה (שם), ו"אך" בא למעט (גמ' שם, לפי תוספות שם), ואפילו בספק טריפה פטור מפדיון, שהמוציא מחברו עליו – הראיה (ש"ד שם) ¹².

ויש אומרים שדין פדיון הבן איננו תלוי בהגדרה של טריפה אלא בשאלה אם יכול לחיות, וכיון שבימינו ניתן לטפל בהרבה מצבי טריפה, אם טיפלו בו והוא חי – צריך לפדותו בברכה (נד שאול יו"ד סי' שח על הש"ד שם; סדור בית יעקב הל' פדיון בכור אותו; שו"ת צ"צ אליעזר טז לב).

כהנים ולוים בכורים שהם כהנים או לויים, פטורים מן הפדיון, מקל וחומר: אם פטרה קדושת הלוייה שלהם את קדושת

בכורי ישראל במדבר, כמפורש בתורה (במדבר ג מא), דין הוא שתפקיע את קדושת עצמם (בכורות ד א; רמב"ם שם ט; טושי"ע שם יח) ¹³.

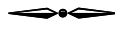
כהנת ולויה כהנת או לוייה שנתעברו מישראל וילדו בכור, שנתעברו מישראל נחלקו בדיונם אמוראים:

• יש אומרים שהוא חייב בפדיון, שהרי הולד מתייחס למשפחת האב שהוא ישראל (רב פפא בבכורות מז א).

9. בחידושי רבי עקיבא איגר יו"ד שם יב הסתפק בגוסס בידי אדם.
10. בשו"ת שבות יעקב ב פ חלק בין יוצא ליהרג בדיוני ישראל, ליוצא ליהרג בדיוני הגויים.
11. בשו"ת האלף לך שלמה יו"ד רפה, ושו"ת מהרי"א הלוי א לח חלקו וכתבו שהוא פטור מפדיון, ויפדוהו בלא ברכה, ובמתנה על מנת להחזיר. 12. יש מן הראשונים הסוברים שלא נפטר מן הפדיון אלא מי שנעשה טריפה אחר לידתו, אבל מי שנוולד טריפה מתחילת ברייתו – חייב

בפדיון (מאירי שם, בשם גדולי קדמונינו). 13. ויש מהאחרונים המבאר שהקל וחומר לא נאמר אלא בנוגע ללויים, אבל כהנים פטורים ממילא שהפדיון שלהם (העמק שאלה קיח ד). 14. ויש סוברים שאינו צריך כלל להפריש את הפדיון (כן משמע בתוספות שם ד"ה הבן, ובמהרי"ט אלגזי שם מז, בשם תוספות חיצוניות), שאין הפרשה שייכת בפדיון הבן, שהרי כל זמן שלא נתנו לכהן אין הפדיון פוטר שום דבר ועדיין חייב באחריותו (מהרי"ט אלגזי שם).

טושי"ע שם), אף על פי שאין ידוע איזה מהם הבכור (רמב"ם וטושי"ע שם). **ספק אם ילדה** נכרית שנתגיירה וילדה, ואין ידוע אם קודם **טומטום** הטומטום פטור מן הפדיון, לפי שהוא ספק זכר (מנחת **בגויות** שנתגיירה ילדה או אחר שנתגיירה, הרי זה ספק, **ואנדרוגינוס** חינוך שצב ד), ובאנדרוגינוס הדבר תלוי בשיטות השונות במהותו (ראה ערך אנדרוגינוס. מנחת חינוך שם).
 ערוך שם כ' ¹⁵.

בכורים¹

פירות המתבכרים ראשונה, שחייבים להביאם למקדש וליתנם לכהן²

הפרקים:	• המצוה;
• המקדש;	• הזמן;
• הקרקע;	• ההבאה;
• הפירות;	• ההעלאה;
• ההפרשה;	• נתינתם לכהן.

סיכום תמציתי

המצוה

מצות עשה להביא את הפרי הראשון שמתבשל באילן משבעת המינים לבית המקדש וליתנו לכהנים, ונמנית מצוה זו במנין המצוות.

בבכורים לא נתחייבו עד אחר ירושה וישיבה, היינו אחר ארבע-עשרה שנה של כיבוש וחילוק. אין בכורים נוהגים אלא בפני הבית. אין הבכורים נוהגים אלא בארץ.

נחלקו תנאים היכן נוהגת הבאת הבכורים: יש אומרים שנוהגים בכל ארץ ישראל; יש אומרים שנוהגים רק בארץ חמשת עממים; יש אומרים שאף בכל נחלת האמורי אינם נוהגים; ויש אומרים שאינם נוהגים בנחלת ראובן וגד בלבד. להלכה מביאים מכל עבר הירדן המערבי מדאורייתא, ומעבר הירדן המזרחי מדרבנן. גם בסוריא נוהג בכורים מדרבנן, אבל בחוץ לארץ אינה נוהגת כלל, והמביא ממנה בכורים אינה בכורים. אף הנשים חייבות להביא בכורים, אלא שאינן קוראות. בזמן הזה אם הקדיש בכורים לא חלה עליהם קדושה כלל והם חולין.

הקרקע

אין חובת הבאת בכורים אלא כשהפירות והאדמה שממנה גדלו הם שלו. לקח הפירות כשהם בקמתם עם הקרקע, ואפילו שהפירות כבר נתייבשו, כל שהם מחוברים, חייב להביא בכורים. האריסים והחכירים והסיקריקים – בעלי זרוע הלוקחים אדמה בכח ללא תשלום – והגזלנים, אין מביאים בכורים.

הפירות

אין מביאים בכורים אלא משבעת המינים האמורים בשבח הארץ, והם: החטים, השעורים, הענבים, התאנים, הרמונים, הזיתים והתמרים, ואם הביא משאר המינים לא נתקדשו. אין מביאים בכורים אלא מן המובחר. ואם הביא שלא מן המובחר נחלקו אמוראים: יש אומרים שלא נתקדשו, וכן הלכה; ויש אומרים שנתקדשו. פירות שביעית חייבים בבכורים. השותפות אינה פוטרת מחובת בכורים.

ההפרשה

כיצד מפרישין הבכורים, יורד אדם בתוך שדהו ורואה תאנה שביכרה, אשכול שביכר, רימון שביכר, קושרו בגמי ואומר: "הרי אלו בכורים". לא הפרישם במחובר ולא קרא להם שם ותלשם, הרי זה מפריש אחר שנתלשו. הפרשת בכורים קודמת להפרשת תרומה, והמקדים תרומה לבכורים, עובר בלא תעשה, אבל מה שעשה עשוי. אין מביאים בכורים משקים, חוץ מזיתים וענבים בלבד. הקרובים לירושלים מביאים תאנים וענבים לחים, והרחוקים מביאים גרוגרות וצמוקים. הבכורים אין להם שיעור מן התורה, אבל מדבריהם צריך להפריש אחד מששים.

¹⁵. בכל הספקות הללו, אם תפס אחד מהכהנים דמי הפדיון, אם מוציאים אותם מידו, ראה ערך ספק ממון, וערך תפיסה, וערך פדיון הבן.
בכורים. 1. ג, עמ' רצטז-רצטז. 2. על מצות אכילתם ואיסורם לזרים, ראה ערך אכילת בכורים; על עיטור בכורים, ראה ערכו; על גידולי בכורים, ראה ערך גדולין.

הזמן

אין מביאים בכורים לפני שבועות, ואין מביאים בכורים אחר חנוכה.

ההבאה

כל המביא בכורים חייב להביאם בכלי. מצוה מן המוכח להביאם בשבעה כלים, כל מין ומין בפני עצמו, ואם הביאם בכלי אחד יצא. העשירים מביאים בכוריהם בכלים של כסף ושל זהב; והעניים מביאים אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה.

כשהיו מביאים את הבכורים היו מביאים בידיהם גם תורים ובני יונה.

אם הבכורים צריכים תנופה, נחלקו תנאים: יש סוברים שאין צריכים תנופה; יש סוברים שצריכים תנופה; ויש סוברים שצריכים תנופה שתי פעמים.

כשם שהבכורים טעונים תנופה, כך הם טעונים קרבן. וכן טעונים הבכורים שיר. שיר זה היה נעשה בידי הלויים, שהיו הלויים מתחילים וקורים המזמור: אָרֹמֶמְךָ ה' פִּי דִלִּיתָנִי וגו'. הבכורים טעונים לינה. אין מביאים את הבכורים בלילה.

ההעלאה

כיצד מעלים את הבכורים? כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעיר של מעמד, ולנים ברחובות של עיר, ולא היו נכנסים לבתים מפני חשש של אוהל הטומאה. ובשחר הממונה אומר: קומו וְנַעֲלֶה צִיּוֹן אֶל ה' אֱלֹהֵינוּ, והשור הולך לפנייהם וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו, והחליל מכה לפנייהם עד שהם מגיעים קרוב לירושלים, והם הולכים וקוראים בכל הדרך: שְׁמַחְתִּי בְּאֶמְרֵי לִי בֵּית ה' גִּלְגֵּל.

הגיעו קרוב לירושלים שלחו לפנייהם שלוחים להודיע לאנשי ירושלים, ועטרו את בכוריהם ופרסו אותם, ואם היה להם לח ויבש מראים את הלח מלמעלה, והפחות והסגנים והגזברים יוצאים לקראתם מירושלים.

משנכנסו כולם לירושלים היו קוראים: עֲמֻדֹת הָיוּ רְגֵלֵינוּ בְּשַׁעְרֶיךָ יְרוּשָׁלַם, וכל בעלי אומניות שבירושלים עומדים מפניהם ושואלים בשלומם: אחינו אנשי מקום פלוני באתם לשלום.

הגיעו להר הבית, נוטל כל אחד ואחד סלו על כתפו ואומרים מזמור: הִלְלוּ יְהוָה הִלְלוּ אֵל בְּקִדְשׁוֹ וגו', והם מהלכים בהר הבית וקוראים המזמור עד שמגיעים לעזרה, ובה היו חותמים: כָּל הַנְּשָׁמָה תְהִלָּל יְהוָה הִלְלוּ יְהוָה.

נתינתם לכהן

הבכורים הם מעשרים וארבע מתנות-כהונה הניתנים לכהנים. אחר שהונחו הבכורים בעזרה, הותרו הבכורים לכהנים. הבכורים הם כנכסי כהן, ויכול לקנות בהם עבדים וקרקעות ובהמה טמאה, ובעל חוב נוטלם בחובו, והאשה בכתובתה.

לך מזבח יש לך בכורים, וכל זמן שאין לך מזבח אין לך בכורים

(ספרי כי תבא ש; תוספות זבחים קיט א ד"ה באו, על פי גמ' שם ס ב).

במשכן אף שילה בכלל החיוב, שנאמר: וְהִלַכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׁכֵן שְׁמוֹ שָׁם (שם ב) - זה שילה ובית עולמים (ספרי שם רחצ, לגירסת הראב"ד בפירושו שם), כיון שהיה שם הארון עם המשכן, נקרא המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשכן שמו שם (פירוש הראב"ד שם); אבל נוב וגבעון, לא נהגו בהם בכורים, שלא היה בהם הארון עם המשכן (ראב"ד שם) ³.

בחוץ לארץ אין הבכורים נוהגים אלא בארץ, שנאמר: אֲשֶׁר תִּבְרָא מִן אֶרֶץ (דברים כו ב), למעט חוצה לארץ (בבא בתרא פא א).

ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שהלימוד מוכיח שאינה נקראת מצוה התלויה בארץ, שאין החיוב תלוי בפירות, אלא באדם, שאין הפירות נאסרים באכילה אפילו שלא הפרישו מהם הבכורים, ולכן היא חובת הגוף (תוספות בבא בתרא פא א ד"ה ההוא, בשם רשב"א; כן משמע מרש"י בקידושין לו א ד"ה חובת קרקע, וגיטין מז ב ד"ה מדאורייתא).
- ויש אומרים שבכורים הם מצוה התלויה בארץ (תוספות חולין קג

אינו מביא בכורים, אינם כחובות שיש להן זמן קבוע (תוספות שם, בשם רשב"א); ויש מהראשונים החולקים וסוברים שבנוב וגבעון קרבו בכורים (תוספות פסחים לו ב ד"ה דאמר); ויש מהראשונים שתלה הריבוי של שילה בכך שהיה בה בית אבנים, והסתפק אם בנוב וגבעון היה בית אבנים (רמב"ן

המצוה

מצות עשה להביא את הפרי הראשון שמתבשל באילן משבעת המינים (ראה להלן) לבית המקדש וליתנו לכהנים (ראה להלן), שנאמר: רִאשִׁית בְּפִרְיִי אֲדַמְתֶּךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ (שמות כג יט). חינוך צא, ונמנית מצוה זו במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה קכח; סמ"ג עשין קלט; חינוך צא).

תחילת זמן חיוב בכורים בבכורים לא נתחייבו עד אחר ירושה וישיבה, היינו כבוש ארץ ישראל וחלוקתה, שנאמר: וְהָיָה כִּי תָבוֹא אֶל הָאָרֶץ וגו' וִירְשָׁתָהּ וִישְׁבַתָּ בָּהּ (דברים כו א), שלא נתחייבו עד אחר ירושה וישיבה (קידושין לו ב, ורש"י ד"ה ובכורים).

בפני הגית אין בכורים נוהגים אלא בפני הבית (בכורים ב א), ושני לימודים בדבר:

- נאמר: תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ (שמות שם. תוספתא שקלים (ליברמן) ג כד; רמב"ם בכורים ב א) - כל זמן שיש לך בית יש לך בכורים, אין לך בית אין לך בכורים (תוספתא שם).
- נאמר: וְהִנִּיחוּ לְפָנֶי מִזְבַּח ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים כו ד) - כל זמן שיש

3. ויש שביארו שלא נהגו בהם בכורים, מפני שבבמה גדולה לא קרבו חובות שאין קבוע להם זמן (ראה ערך במה), ובכורים אף על פי שזמנם קבוע מעצרת ועד חנוכה (ראה להלן), מכל מקום הואיל ויש להם זמן גדול אין זה נקרא זמן קבוע (תוספות פסחים לח ב ד"ה נאכלים, בסתם), או שכיון שאם אין לו פירות

סניס הקטן שהגיע לעונת נדרים (ראה ערך מופלא הסמוך לאיש) לסוברים שבכורים הם כקדשי המקדש (ראה להלן) – וכן הלכה – מביא, שיכול להקדיש בכורים; ולסוברים שהם כקדשי הגבול אינו מביא (ירושלמי תרומות א א).

בזמן הזה בזמן הזה אם הקדיש בכורים לא חלה עליהם קדושה כלל והם חולין (תוספות מכות יט א ד"ה מה, על פי בכורים ב ג), שנאמר: תביא בית ה' אלהיך (שמות כג יט), הרי שללא בית לא חלה בהם קדושה (ברטנורא שקלים ח ח)⁵.

וכל שכן כשקוראים בכורים לדבר שאינו מיועד להבאה לפני המזבח, כגון שמבקשים להביא בכורים לטובת גאולת הארץ, שאין בפירות קדושה, שהכל יודעים שאין המדובר בבכורים, ומכל מקום לכתחילה ודאי שאין ראוי לקרוא לדבר בשם של קדושה (משפט כח נז), כמו שמצינו שאין לומר על צדקה: "הרי זה הקדש", ומכל מקום אם אמר וכוונתו לצדקה, הרי הכסף צדקה (מרדכי עבודה זרה תשצט, בשם הלכות גדולות ור"ב; רמ"א יו"ד רנח א).

הקרקע

כשהקרקע אינה שלו אין חובת הבאת בכורים אלא כשהפירות והאדמה שממנה גדלו הם שלו, ולפיכך הלוקח פירות תלושים אינו חייב להביא בכורים (ירושלמי בכורים א ח), ואפילו לקח פירות מחוברים ולא קנה הקרקע – אינו מביא, שהרי אין לו קרקע, ואף המוכר אינו מביא, שהרי אין לו פירות, ואם חזר ולקח הפירות מן הלוקח – הרי זה מביא, שהרי יש לו קרקע ופירות (ירושלמי שם; רמב"ם בכורים ב יד).

הקונה פירות עם קרקע לקח הפירות כשהם בקמתם עם הקרקע, ואפילו שהפירות כבר נתייבשו, כל שהם מחוברים, חייב להביא בכורים (ירושלמי שם). ואם היו הפירות תלושים נחלקו בדבר:

- יש אומרים שאפילו אם קנאם עם הקרקע אינו מביא (ירושלמי שם, לפי הפני משה והגר"א שם).
- ויש אומרים שאם קנאם עם הקרקע – מביא, שהרי יש לו קרקע ופירותיה (רמב"ם שם).

אריסים וגזלים האריסים והחכירים והסיקריקים – בעלי זרוע הלוקחים אדמה בכח ללא תשלום (פירוש המשניות לרמב"ם גיטין ה ו, ובכורים א ב; כן משמע ברש"י גיטין נה א ד"ה לא היה) – והגזלים, אין מביאים בכורים, שנאמר: בְּפֹרִי אֲדַמְתִּיךָ (שמות כג יט). ספרי כי תבא רצ; בכורים א ב; רמב"ם בכורים ב יב)⁶.

הקונה אילנות בתוך קרקע של חברו הקונה אילן אחד בתוך קרקע של חברו, אינו מביא, לפי שאין לו קרקע (ירושלמי שם א ו; רמב"ם שם א ג). קנה שלשה אילנות – מביא (בכורים א יא; רמב"ם שם), ואף על פי שאין לו אלא אילנות בלבד, הרי הוא כמי שקנה קרקע (רמב"ם שם), שאף שאין לו קרקע להעמיד שם בהמותיו ולשטוח פירותיו (רדב"ז שם), ואף לזרוע אסור לו בלי רשות המוכר (מרכבת המשנה שם), מכל מקום כיון שלצורך האילנות יש לו קרקע תחתיהם

ב ד"ה כל וקלו א ד"ה אלא, בשם רשב"ם; כן משמע מתוספות בבא בתרא שם, בשם יש מפרשים), ולא הוצרכנו ללימוד מיוחד שאינה נוהגת בחוץ לארץ אלא משום שהוקשה לבשר-בחלב, שהזכירו בפסוק אחד [שמות כג יט] (תוספות חולין שם ושם, בשם רשב"ם, ובבא בתרא שם, בשם יש מפרשים), או משום שנאמר: בְּפֹרִי פֶלֶאֶשֶׁר בְּאַרְצָם (במדבר יח יג), והיינו חושבים שבא לרבות גם חוצה לארץ (שיטה מקובצת בבא בתרא שם, בשם תוספות הרא"ש).

סקוס הנאת נחלקו תנאים היכן נוהגת הבאת הבכורים:

- יש אומרים שנוהגים בכל ארץ ישראל (תנא קמא במשנה בכורים א י).
- יש אומרים שנוהגים רק בארץ חמשת עממים, שנאמר במקרא בכורים: אֶרֶץ זִבְתַּח וְדָבֶשׁ (דברים שם ט), ונאמר: וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ ה' אֶל אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַיְבוֹסִי וְגו' אֶרֶץ זִבְתַּח וְדָבֶשׁ (שמות יג ה) – מה להלן ארץ חמשת עממים, אף כאן ארץ חמשת עממים (תנא קמא בספרי כי תבא שם), פרט לפרזי וגרגשי (רמב"ן שמות שם).

• יש אומרים שאף בכל נחלת האמורי אינם נוהגים (רמב"ן שם), שאינם נוהגים בעבר הירדן, שנאמר במקרא בכורים: וַיִּבְאֲנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זִבְתַּח וְדָבֶשׁ (דברים כו ט), ועבר הירדן אינה ארץ זבת חלב ודבש (רבי יוסי הגלילי במשנה בכורים א י, ובספרי כי תבא שם).

• ויש אומרים שאינם נוהגים בנחלת ראובן וגד בלבד, שנאמר שם: אֲשֶׁר נִתְּנָה לִי (שם ט), ולא שנטלתי לי מעצמי, וראובן וגד בחרו להם חלקם מעצמם (ברייטא בירושלמי בכורים א ח; רבי שמעון בילקוט שמעוני כי תבא תתקלח), אבל בנחלת חצי שבט המנשה נוהג בכורים, שהם לא בחרו מעצמם, אלא משה נתן להם חלקם (במדבר לב לג. ירושלמי שם).

להלכה מביאים מכל עבר הירדן המערבי מדאורייתא, ומעבר הירדן המזרחי מדרבנן (רמב"ם בכורים ב א), לפי שודאי הכל מודים שאין עבר הירדן המזרחי זבת חלב ודבש, ולא נחלקו אלא בחיוב מדרבנן, ובזה ההלכה כדעה הראשונה שנוהגים בכל ארץ ישראל (מהרי"ק קכב; רדב"ז וספ"ק משנה שם, בדעת הרמב"ם).

גם בסוריא (ראה ערכו) נוהג בכורים מדרבנן, אבל בחוץ לארץ אינה נוהגת כלל, והמביא ממנה בכורים אינה בכורים (חלה ד יא; רמב"ם שם). ואפילו מעמון ומואב ובבל, שהן חייבות בתרומה ומעשר מדבריהם, אין מביאים מהן בכורים (רמב"ם שם, על פי חלה שם, וירושלמי בכורים ג ח).

נשים אף הנשים חייבות להביא בכורים (בכורים א ח), שנאמר: תביא (שמות כג יט), מכל מקום (מכילתא משפטים, כספא כ)⁴, אלא שאין קוראות (ראה ערך מקרא בכורים. בכורים שם); ויש מהראשונים הסובר שאין בכורים נוהגים מהתורה אלא בזכרים (חינוך צא), וחייב הנשים מדרבנן הוא ונסמך לכתוב (הגהות משנה למלך שם; מנחת חינוך שם ט-י).

שהפריש בזמן הזה קדושים (ברטנורא שם, בדעת תנא קמא שם); או לאו (ברטנורא שם, בדעת רבי שמעון שם), ואף לדבריהם הלכה שאינם קדושים (ברטנורא שם, על פי הירושלמי שם ד).⁶ ונסתפקו אמוראים אם נתיאשו הבעלים, אם יכולים להביא בכורים (ירושלמי שם א ב), ופסקו ראשונים שאין מביאים (רמב"ם שם).

ע"ת שם).⁴ בטעם שאין זו מצות עשה שהזמן גרמא, אף על פי שמצותה מעצרת ועד חנוכה, ראה ערך אשה. וראה משפט כח נז ד"ה ולכאורה טעם שביכורים לא נחשבת מצות עשה שהזמן גרמא, כיון שהיא חובת הקרקע, ולאחר שהפירות גדלו בקרקע נתייבשו בביכורים, ולכן לא ייפטר בזה שיגיעו לידי האשה.⁵ ויש מהראשונים הסובר שמחלוקת תנאים היא אם בכורים

פירות כקנין הגוף (ראה ערך קנין פירות. יבמות לו ב) ולפיכך אינו קורא, מכל מקום מביא בכורים (גיטין מז ב; רמב"ם בכורים ד ו), ואנו קוראים בו: בכורי אדמתך (תוספות בבא בתרא קלו ב ד"ה מביא, בשם הקונטרס) ואשר תביא מארצך, כיון ששיעבוד לו יניקת הקרקע לפירותיה (רשב"ם שם ד"ה מביא), ואינו דומה לקונה אילן אחד, שאין לו שום שעבוד על הקרקע עצמה כלל (כן משמע בפני יהושע גיטין שם) ⁹.

הפריש בכורים ומכר שדהו, מביא אותם (בכורים א בכורים וסדר שדהו ז; רמב"ם שם ד ה) אף על פי שאינו קורא (ראה ערך מקרא בכורים). ודוקא כשהיה בדעתו בשעת הפרשה למוכרה, אבל אם לא היה בדעתו למוכרה כשהפריש, אינו מביא, שהרי בשעת הפרשה היו נראים לקריאה ואחר כך נדחו, ודינם שירקבו (ירושלמי שם א ה; תוספות בבא בתרא פב א ד"ה בצר; פירוש הרא"ש בכורים שם) ¹⁰.

והלוקח אינו מביא מאותו המין שכבר הפריש ממנו המוכר, אלא ממין אחר (תנא קמא במשנה שם) ¹¹, ומכל מקום אם הפריש הלוקח מאותו המין – מביא, לפי שאפשר להוסיף על הבכורים, אלא שאינו קורא (רמב"ם שם ורדב"ז שם).

הפריש בכורים ויבש מעין או נקצץ האילן אף המפריש בכורים ויבש המעין, או נקצץ האילן, שמביא ואינו קורא (ראה ערך מקרא בכורים), הרי זה בנקצץ ויבש לפני ההפרשה, אבל לאחר ההפרשה אינו מביא, כיון שנראה לקריאה ונדחה (ר"ש שם א ו; תוספות בבא בתרא שם) ¹².

הפירות

אין מביאים בכורים אלא משבעת המינים (בכורים א ג; רמב"ם בכורים ב ב) האמורים בשבח הארץ (דברים ח ט-ט), והם: החטים, השעורים, הענבים, התאנים, הרמונים, הזיתים והתמרים (ספרי כי תבא רצו; רמב"ם שם), ומספר לימודים בדבר:

- נאמר: מִרְאשִׁית (שם כו ב), ובא למעט שיביאו מראשית ולא כל ראשית (מנחות פד ב), למעט אלו שאינם משבעת המינים (רש"י שם ד"ה מראשית), שאינם שבח הארץ (פירוש המשניות לרמב"ם שם).
- נאמר: וְלִקְחֶתָּהּ מִרְאשִׁית (שם), ולא נאמר: ולקחת ראשית, ללמד שאין כל הפירות חייבים בבכורים, והייתי ממעט שרק חטה ושעורה יהיו חייבים, אלא שבא פֶּלַי הָאֲדָמָה (שם) וריבה, ועדיין איני יודע מה ריבה, אלא שנאמר כאן: מִרְאשִׁית (שם), ונאמר להלן: אֲרֶץ חֹטֶה וְשֹׁעֶרָה וגו' (שם ח ט) – מה ארץ האמורה שם משבעת המינים, אף ארץ האמורה כאן משבעת המינים (ירושלמי בכורים א א).
- נאמר: מִרְאשִׁית (שם), ובא למעט שיביאו מראשית ולא כל ראשית. ועדיין איני יודע איזה מין חייב ואיזה מין פטור, הריני דן: נאמר הבא בכורי ציבור – היינו עומר הבא בט"ז בניסן, שנקרא

וביניהם (ראה בבא בתרא פא א), ואף אם נקצצו יכול לחזור ולנטוע שם אחרים (ראה בבא בתרא שם) – הרי זה בכלל בכורי אדמתך (רדב"ז ומרכבת המשנה שם).

הקונה שני אילנות, כיון שהדבר ספק אם יש לו קרקע (ראה ערך מכירה), הרי זה מביא מספק (בכורים א ו, לפי בבא בתרא פא ב; רמב"ם שם ד ד).

קנה אילן וקרקעו, מביא בכורים (בכורים שם יא; רמב"ם שם ב יא).

יניקת האילן מלכוד זה שהאדמה צריכה להיות שלו, אף היניקה מרשות אחרים צריכה שתהא כולה מאדמתו, ואם היתה מקצת היניקה מרשות אחרים – אינו מביא. לפיכך הנוטע בתוך שדהו, והבריק (ראה ערך הברכה) לתוך של חברו או לרשות הרבים, או שנטע בשל חברו או ברשות הרבים והבריק לתוך שלו, או שנטע והבריק בשלו ובאמצע היתה דרך הרבים או דרך היחיד מפסקת בין העיקר והצד המוברך, אינו מביא בכורים, שנאמר: בְּפִנְיֵי אֲדָמָתְךָ (שמות לד כו) – עד שיהיו כל הגידולים מאדמתך (תנא קמא בספרי כי תבא רצו ובכורים א א-ב) ⁷. ואינו מביא לא ממה שהוציא ברשות זו, ולא ממה שהוציא ברשות האחרונה (רמב"ם שם א י, על פי הירושלמי שם א א), שכשם שהילדה חיה מן הזקנה, כך הזקנה חיה מן הילדה, ואין כל הגידולים מאדמתו (ירושלמי שם); אבל אם נתן לו חברו רשות להבריק, הרי זה מביא (ברייתא בירושלמי שם), שמה שאין להביא בכורים מהברכה ללא רשות הוא משום איסור גזל, ולפיכך משנתן לו רשות אין שם איסור (רשב"א בבא בתרא פא א, על פי הירושלמי שם).

ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהוא דוקא כשנתן לו רשות לעולם (רבי יוסי בשם רבי אימי בירושלמי שם).

• ויש אומרים שהוא אפילו נתן לו רשות לשעה (רבי יונה בשם רבי אימי שם; רבי מנא בדעת רבי יוחנן שם), שכיון שעיקר האילן עומד ברשות עצמו, אלא שיניקת אחרים מועטת של ההברכה מעורבת בה, לפיכך די לו בנתינת רשות לשעה, שיהא חשוב כאילו כל הגידולים הם מאדמתו (ראב"ד שם יג), וכן הלכה (רמב"ם שם יא).

אילן סמוך למיצר חבירו היה האילן סמוך למיצר חבירו בתוך שש עשרה אמה, נחלקו אמוראים:

- יש סוברים שאין מביאים ממנו בכורים, לפי שיונק משדה חברו (עולא בבבא בתרא כו ב; רב דימי בשם רבי יוחנן שם כו ב) ⁸.
- ויש סוברים שמביאים ממנו בכורים, וכן מאילן שנופו נוטה לשדה חברו, שעל מנת כן הנחיל יהושע את הארץ (רבי בשם רבי יוחנן שם), שלא יקפידו על כך (רש"י שם ד"ה שעל מנת), ויהא חשוב כמו מארצך (תוספות שם כו ב ד"ה גזלן), וכן הלכה (רמב"ם שם יא; יד רמ"ה שם).

הקונה שדה הקונה שדה לפירות, אף על פי שהלכה שאין קנין לפירות

שדה לפירות הוא מפני שהקרקע קנויה לו לכל דבר, ואפילו להעמיד שם בהמותיו ולשטוח עליה פירות, או שהיא קנויה לו לזמן קבוע, מה שאין כן בקונה אילן אחד (תוספות בבא בתרא כז א ד"ה לא; ר"ש בכורים א ו); ויש מן הראשונים סוברים שמן התורה אינו חייב להביא בקונה שדה לפירות, אלא תקנת חכמים היא שיביא (תוספות בבא בתרא קלו ב ד"ה מביא). ¹⁰ ויש מהראשונים שלא חילק בדבר (רמב"ם שם). ¹¹ ויש מהתנאים הסובר שאף מאותו המין מביא וקורא (רבי יהודה במשנה שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם ח). ¹² אף כאן יש מהראשונים שלא חילקו (רש"י ברכות מ א ד"ה יבש; רמב"ם שם יב). על חיוב בכורים משדה של נכרי בארץ ישראל, ראה ערך אין קנין לנכרי בארץ ישראל.

⁷ ויש מהתנאים הסובר שאם דרך הרבים או דרך היחיד מפסקת באמצע – מביא (רבי יהודה בספרי שם ובמשנה שם, לפי הירושלמי שם א א), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם א י). ⁸ לדעה זו אף הקונה אילן וקרקעו שחייב בבכורים (ראה לעיל) אינו אלא כשיש לו שיעור שש עשרה אמה קרקע, שהוא שיעור יניקת האילן (גמ' שם כז א), ואף על פי ששרשיו מתפשטים עד עשרים וחמש אמה (ראה גמ' שם ב) עיקר יניקתו אינו אלא בשש עשרה (תוספות שם ב ד"ה בחיטה, וקידושין כו א ד"ה קרקע; ר"ש פאה ג ו), אבל בחטים חייב בבכורים אפילו בקרקע כל שהוא (פאה ג ו, לפי הגמ' שם), לפי שיניקת חטים אינה אלא כנגדן, ושלשה טפחים שאמרו ביניקת חטים (ראה שבת פה א) אינם עיקר יניקתן (תוספות בבא בתרא שם; ר"ש שם). ⁹ ויש מפרשים שחיובו בקונה

• יש סוברים שמביאים מהם בכורים (שתי ברייתות במנחות פד ב; ריש לקיש שם).

• ויש סוברים שאין מביאים מהם בכורים (ברייתא שם פה א; רבי יוחנן שם), לפי שאינם מן המובחר (שו"ת הרא"ש ב ד), או לפי שנאמר: **בְּאֶרְצָם** (במדבר יח יג. רמב"ם שם ב ט), וכן הלכה (רמב"ם שם).

פירות הגדלים בגג ובחורבה:

• יש מהראשונים הסוברים שלדברי הכל מביא מהם בכורים (רמב"ם שם), לפי שהם מן המובחר יותר מתמרים שבעמקים (שו"ת הרא"ש שם; כסף משנה שם).

• ויש סוברים שלפוטרי בעציץ נקוב ובספינה מהבאה, אף בגג ובחורבה אינו מביא (ראב"ד שם).

פירות שעלו פירות שעלו מאליהם חייבים בכורים, ושני לימודים **מאליהם** בדבר:

• נאמר: **בְּפִנְיָ מַעֲשֵׂיךָ אֲשֶׁר תִּזְרַע בְּשָׂדֶה** (שמות כג טז) – "בשדה", לרבות העולה מאליו (מנחות פד ב), שמילה זו לכאורה מיותרת, שפשוט שזורעים בשדה, ולא נצרכה מילה זו אלא לרבות העולה מאליו, שאף על פי שאינו בכלל "אשר תזרע", הרי הוא בכלל זריעת "השדה" (תורה תמימה שם).

• נאמר: **בְּפִנְיָ כָּל-אֲשֶׁר בְּאֶרְצָם** (במדבר יח יג) – אחד הנטוע, ואחד העולה מאליו (רמב"ם שם ז).

פירות שביעית פירות שביעית חייבים בכורים (רש"י שמות כג יט ד"ה ראשית, לגירסתנו; תשב"ץ ב רמז) ¹⁶.

שותפות השותפות אינה פוטרת מחובת בכורים, שנאמר: **בְּפִנְיָ כָּל אֲשֶׁר בְּאֶרְצָם** (במדבר יח יג) – "בארצם", לרבות פירות השותפים (חולין קלו א, ותורה תמימה במדבר שם; ילקוט שמעוני קרח תשנה; רמב"ם שם ח), ואפילו שותפות גוי אינה פוטרת (יס של שלמה חולין יא ב, על פי חולין קלו א; מנחת חינוך צא ז, על פי גמ' שם).

אתנן זונה אתנן-זונה פסול לבכורים (ירושלמי שם א ו).

מזומע, ערלה, כלאי הכרם וחדש אין מביאים בכורים ממדומע, מערלה, מכלאי-הכרם ומחדש (משנה מנחות סח ב; ירושלמי בכורים א ו; רמב"ם תמידין ז יז), ואם הביא לא קידשו (זבחים פח א).

ההפרשה

צורת ההפרשה כיצד מפרישין הבכורים, יורד אדם בתוך שדהו ורואה תאנה שביכרה, אשכול שביכר, רימון שביכר, קושרו בגמי ואומר: "הרי אלו בכורים" (בכורים ג א; רמב"ם בכורים ב יט), והם נעשים בכורים במחבור, משקרא להם שם (רמב"ם שם, על פי בכורים ב ד), שנאמר: **בְּפִנְיָ כָּל אֲשֶׁר בְּאֶרְצָם** (במדבר יח יג), שאפילו במחבור חל שם בכורים עליהם (ירושלמי שם ג א), ואף על פי שעדיין לא בשלו כל צרכם (רמב"ם שם, על פי ירושלמי שם ג א).

ונחלקו תנאים אם צריך לחזור ולקרות עליהם שם בכורים אחר שיתלשו:

מרומנים שבעמקים (רבי אליעזר בתוספתא שם; רבי שמעון בן אלעזר בברייתא שם), ואין הלכה כמותם (רמב"ם שם ב ג). ¹⁶ ויש סוברים שאינם חייבים, לפי שהם הפקר, ולא נתחייבו בשעת הביכור (גור אריה שם; אור החיים דברים כו ב ד"ה אשר ה' אלהיך) ואינו יכול לומר: הִאֲדָמָה אֲשֶׁר נִתְּתָה לִי (דברים שם. גור אריה שם).

בְּפִנְיָם (ויקרא ב יד, לפי מנחות פד א), ושתי הלחם הבאים בעצרת שנקראו: **בְּפִנְיָם** (ראה במדבר כח כו. פירוש הראב"ד לספרי שם) – והבא בכורי יחיד, מה בכורי ציבור האמורים משבעת המינים, אף בכורי יחיד האמורים כאן משבעת המינים. ועדיין הייתי ממעט: מה להלן – בבכורי ציבור – חטים ושעורים, אף כאן חטים ושעורים, מנין לרבות שאר מינים, תלמוד לומר: **בְּפִנְיָ אֲדָמָתְךָ** (שמות כג יט), ריבה, ואם ריבה הכתוב לאחר שמיצט עליך לרבות וללמוד כלמוד הראשון: מה בכורי ציבור משבעת המינים האמורים בשבח הארץ, אף בכורי יחיד משבעת המינים האמורים בשבח הארץ (מדרש תנאים דברים שם; ספרי שם).

ואם הביא משאר המינים לא נתקדשו (ירושלמי שם; רמב"ם שם) ¹³.

כוסמין ושבולת שועל ושיפון אף הכוסמין, שבולת השועל והשיפון בכלל חטים ושעורים הם, ומביאים מהם בכורים (תוספות ר"ש משאנץ פסחים לו ב; תוספות שם ד"ה אוציא, לפי המהרש"א) ¹⁴.

אם הביא סמין אחד יש מן הראשונים הסובר שאינו חייב להביא בכורים מכל שבעת המינים, ודי לו אם הביא ממין אחד בלבד, שנאמר: **מִרְאֲשֵׁית** (דברים כו ב), ולא כל ראשית (מנחות פד ב. מזרחי על התורה שם, בשם רבנו תם מאורליינש); וחלקו עליו ודחו דבריו (מזרחי שם).

מן המובחר אין מביאים בכורים אלא מן המובחר, ושני לימודים בדבר:

• נאמר: **מֵאֶרְצָךָ** (שם), ולא כל ארצך (מנחות שם), למעט שאינו מן המובחר (רש"י שם ד"ה מארצך).

• נאמר כאן: מארצך, ונאמר להלן: ארץ חטה ושעורה, מה להלן הפירות המשובחים משאר פירות, אף כאן מביא פירות המשובחים משאר פירות (רבן גמליאל בר רבי שם, ורש"י ד"ה נאמר כאן וד"ה מה להלן וד"ה אף כאן).

לפיכך אין מביאים לא מתמרים שבהרים, ולא מפירות שבעמקים, ולא מזיתי שמן, שאינם מן המובחר (בכורים ג א) ¹⁵.

ואם הביא שלא מן המובחר – כגון תמרים שבהרים, ותנאים סורות ומרוקבות, וענבים מאובקים ומעושנים (רמב"ם שם ב ג) – נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שלא נתקדשו (רבי זעירא ורבי יסא בשם רבי לעזר בירושלמי שם; רבי אילא בשם רבי אמי בשם רבי יוחנן שם; רבי יוחנן במנחות פד ב), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שנתקדשו (רבי אילא בשם רבי אמי בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם; ריש לקיש בבבלי שם), שהרי זה כמקדיש בהמה כחושה לקרבנות שקדשה אף שאין זו מצוה מהמובחר (ריש לקיש בבבלי שם), או כמפריש תרומה מן הרע על היפה, שהפרשתו הפרשה אף שאין זו מצוה מן המובחר (רבי יונה בירושלמי שם, לדעה זו).

פירות הגדלים כמנותק מהקרקע פירות הגדלים בעציץ שהוא נקוב (ראה ערך עציץ נקוב), וכן פירות הגדלים בספינה, נחלקו בהם:

¹³. ויש מן הראשונים הסוברים שאם רצה להביא משאר המינים מביא (רש"י נחמיה י לו; חידושי הר"ן חולין קכ ב). ¹⁴. ויש מהאחרונים הסובר שאינם בכלל חטים ושעורים (פני יהושע שם). ¹⁵. ויש מהתנאים הסובר שאין מביאים תמרים אלא מיריחו (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא בכורים (ליברמן) א ה ובברייתא בירושלמי שם א ג); ויש מהתנאים הסובר שמביאים

כג יט) מכל מקום, אך אין קוראים (ראה ערך מקרא בכורים. מכילתא משפטים, כספא כ).

• ויש מחלקים: אם בצרם מתחילה לעשות יין ושמן – מביא מהם; ואם לא בצרם מתחילה לשם כך – אינו מביא מהם (ר"ש וברטנורא חלה ד יא, בדעת הירושלמי תרומות יא ג. וראה פני משה ומראה הפנים שם).

הכל מודים שאם הביא ענבים לבכורים בעזרה ודרכם אחר כך ועשה מהם משקים, לא נפקע מהם שם בכורים ויצא, שנאמר: תביא (דברים כו ב) – מכל מקום (ברייתא בחולין קכ ב, לפי רש"י ערכין יא א ד"ה הביא).

דבר המתקיים הקרובים לירושלים מביאים תאנים וענבים לחים, והרחוקים מביאים גרוגרות וצמוקים (בכורים ג ג; רמב"ם שם ב ח) כדי שיהיו דבר המתקיים (רימב"ץ שם), וכל שיכולים להביא הפירות לחים ולא יתקלקלו נקראים קרובים (ירושלמי בכורים ג ג, ופני משה).

טבל ותרומות אין הבכורים אוסרים את הגורן (בכורים ב ג), מפני **ופעשרות** שאין דין טבל לבכורים, ומותר לאכול מן הפירות לפני הפרשת הבכורים (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם).

ובכורים עצמם פטורים מתרומות ומעשרות (בבא בתרא פא ב), אבל ספק בכורים חייב להפריש עליהם תרומות ומעשרות (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ד), ואם נשאל על הבכורים שהפריש, כיון שיצאו לחולין למפרע (ראה ערך שאלה) נתחייבו בתרומות ומעשרות (מנחת חינוך צא ד).

שיעור הבכורים אין להם שיעור (פאה א א; בכורים ב ג) מן התורה (רמב"ם ב יז), שנאמר: מראשית (דברים כו ב) – אפילו אשכול אחד, ואפילו גרוגרת אחת (ספרי כי תבא רצז), אבל מדבריהם צריך להפריש אחד מששים (ברייתא בירושלמי בכורים ג א, ופני משה; רמב"ם שם). ואם רצה לעשות כל שדהו בכורים – עושה (בכורים ב ד; רמב"ם שם), שנאמר: וראשית כל בפורי כל (יחזקאל מד ז) – למדנו שעושה הכל בכורים (ירושלמי שם ג; ר"ש שם) ¹⁷. ואם רצה להוסיף אחר שהפריש בכורים – מוסיף (בכורים ג י; רמב"ם שם יח), והם הנקראים תוספת בכורים (בכורים שם), שהם כבכורים בהרבה דברים (ראה ערך תוספת בכורים).

אחריות אף אחר שהפריש בכורים עדיין הוא חייב באחריותם, שאם נגנבו, או אבדו, או נטמאו וכדומה חייב להביא אחרים, שנאמר: ראשית בפורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך (שמות כג יט) – מלמד שחייב באחריותם עד שיביאם להר הבית (סתם משנה בכורים א ט) ¹⁸.

ונחלקו תנאים אם האוכל הבכורים החליפיים חייב חומש (סתם משנה שם ח; רבי שמעון בן יהודה משום רבי שמעון בתוספתא שם (ליברמן) א ה וירושלמי שם ז); או לאו (רבי יוחנן בירושלמי שם, שהדעה הראשונה דעת יחיד היא), ואף ראשונים נחלקו אם ההלכה כדעה הראשונה (רמב"ם שם ד ט); או כדעה השנייה (רא"ש וברטנורא בכורים שם).

הזמן

תחילת הזמן אין מביאים בכורים לפני שבועות, שנאמר: וְחָג הַקִּצִּיר בְּפֹרִי מַעֲשֵׂיךָ אֲשֶׁר תִּזְרַע בְּשָׂדֶךָ (שמות כג טז). בכורים א ג; רמב"ם בכורים ב ו), ששתי-הלחם שמביאים בשבועות הן

• יש פוטרים (תנא קמא במשנה שם ג א, לפי הירושלמי שם), שנאמר: וְעָתָה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרִי הָאָדָמָה (דברים כו י) – בשעת הבאה יהא פרי, אבל בשעת הפרשה אפילו בוסר, ואפילו פגים (ירושלמי שם), וכן הלכה (רמב"ם בבכורים שם, ובפירוש המשניות שם).

• ויש מחייבים (רבי שמעון במשנה שם), וסוברים שאם לא קרא שם בתלוש לא קידשו, שדורשים: ועתה הנה הבאתי וגו' – מה בשעת הבאה פרי, אף בשעת הפרשה פרי (ירושלמי שם).
לא הפרישם במחובר ולא קרא להם שם ותלשם, הרי זה מפריש אחר שנתלשו (רמב"ם שם).

זמנה כיחס הפרשת בכורים קודמת להפרשת תרומה, שהן **להפרשת תרומה** בכורים לכל (תרומות ג ז), כלומר שכך מורה הלשון "בכורים" שאמרה תורה, שקודמים לכל (ברטנורא שם, בפירוש הראשון), או שבכורים הוזכרו בתורה לפני הציורי על התרומה (ברטנורא שם, בפירוש השני).

המקדים תרומה לבכורים, עובר בלא תעשה, שנאמר: מִלְאֲתָךְ וְדִמְעָךָ לֹא תֵאָחֵז (שמות כב כח. תרומות שם ו; רמב"ם תרומות ג כג) – "מלאה" אלו בכורים, שמיד כשנתמלאה התבואה הוקבעה לבכורים, "ודמעך" זו תרומה, ואמרה תורה לא תאחר (תמורה ד א, ורש"י ד"ה זו תרומה), שלא תשנה הסדר לאחר את הראוי להקדים (פירוש המשניות לרמב"ם, וברטנורא שם), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה קנד; סמ"ג לאוין רנג; חינוך עב), ונחלקו אמוראים אם לוקים עליו (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות).

עבר והקדים, מה שעשה עשוי (תרומות שם; רמב"ם שם).

חנטה אין מביאים בכורים לא מן החדש על הישן, ולא מן הישן על החדש, שלא יביא מפירות שחנטו לפני ט"ו בשבט על פירות שחנטו לאחר ט"ו בשבט (ראה ערך חנטה. ירושלמי שם א ו; רמב"ם שם ב ז), ובתבואה הולכים אחר הבאת שליש בישולה (ראה ערך עונת המעשרות), וראש השנה שלה תשרי (רדב"ז שם).

משקים אין מביאים בכורים משקים, חוץ מזיתים וענבים בלבד (תרומות יא ג; רמב"ם בכורים ב ד), שנאמר בבכורים: פְּרִי (דברים כו ב) – פרי אתה מביא, ואין אתה מביא משקה (ברייתא בחולין קכ ב; רמב"ם שם), ואם הביא משקים – אין מקבלים ממנו (רמב"ם שם, על פי חלה ד יא).

ובזיתים וענבים נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמביאים מהם משקים (תרומות שם; רבי יהושע בתרומות שם ב, לפי חולין שם; רמב"ם שם), ונחלקו ראשונים: יש מפרשים הטעם מפני שנאמר בהן: כָּל חֶלֶב יִצְהָר וְכָל חֶלֶב תִּירוֹשׁ וְדִגְן רֵאשִׁיתָם אֲשֶׁר יִתְּנוּ לַה' לֶחֶם לְחֵן וְנִתְּתִים (במדבר יח יב), ותירוש הוא היין, ויצהר הוא השמן. וקראם ה' ראשית, כמו שקרא את הבכורים ראשית (שמות כג יט, ושם לד כו. פירוש המשניות לרמב"ם שם); ויש מפרשים הטעם מפני שיין ושמן משקים חשובים הם (תוספות ערכין יא א ד"ה מנין).

• יש אומרים שאין מביאים מהם משקים, שדורשים: פְּרִי (דברים כו ב), פרי אתה מביא בכורים, ואי אתה מביא יין ושמן בכורים (ספרי כי תבא רצז).

• יש אומרים שמביאים מהם, שנאמר: תְּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ (שמות

17. ויש מהראשונים שלמד דין זה ממה שנאמר: בְּפֹרִי כָּל אֲשֶׁר בְּאָרְצָם (במדבר יח יג. פירוש המשניות לרמב"ם שם). 18. ויש מהתנאים הסובר שחייב

באחריותם עד שיביאם לבור-הגולה (בור מים שהיה בלשכת הגולה שבעזרה) (ראה ערכו. רבי יהודה בתוספתא שם (ליברמן) א ה), ואין הלכה כמותו (רמב"ם

מי המביא המביא את הבכורים יש לו רשות ליתנם לעבדו ולקרבו בכל הדרך עד שמגיע להר הבית (תוספתא ביכורים (ליברמן) ב י; רמב"ם שם ג יב); הגיע להר הבית נוטל הוא בעצמו הסל על כתפו, ואפילו היה מלך גדול בישראל, ונכנס עד שמגיע לעזרה (משנה שם ג ד; תוספתא שם; רמב"ם שם), ושם הוא קורא את הוידוי, שמצות עשה להתודות על הבכורים במקדש בשעה שמביאים, אם הוא מהמביאים וקוראים (ראה ערך מקרא בכורים).

תנופה אם הבכורים צריכים תנופה, נחלקו תנאים:

- יש סוברים שאין צריכים תנופה (תנא קמא במשנה מנחות סא א, לפי תוספות סוכה מז ב ד"ה הביכורים; תנא קמא בבכורים ג ו, לפי שנות אליהו שם).

- יש סוברים שצריכים תנופה (סתם משנה בכורים ב ד; רבי יהודה בבכורים ג, ובברייתא סוכה מז ב; רבי אליעזר בן יעקב בספרי כי תבא ש, ובברייתא שם, ובברייתא בירושלמי בכורים ב ג) בשעת קריאה (רמב"ם שם ג יב), שבשעה שהסל על כתפו הוא אומר: הַנִּדְתִּי הַיּוֹם לַה' אֱלֹהֶיךָ פִּי כְּאֲתִי אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָשַׁבַּע ה' לַאֲבֹתֵינוּ לָתֶת לָנוּ (דברים כו א), ומוריד הסל מעל כתפו ואוחזו בשפתיו, והכהן מניח ידו (רבי יהודה בבכורים שם; רמב"ם שם) תחת יד הבעלים ומניף (רבי אליעזר בן יעקב בברייתא סוכה שם; רש"י דברים כו ד), ואין זו חציצה בין יד הכהן לכלי (תוספות מנחות סא ב ד"ה כהן, ורא"ש בכורים שם, בשם רש"י). ואחר כך קורא הבעלים: אֲרָמִי אֲבֹד אָבִי וגו' עד שגומר כל הפרשה (שם ה-ו), ומניחם בצד המזבח, בקרן דרומית מערבית, בדרומה של קרן, ומשתחוה ויוצא (רמב"ם שם, על פי בכורים שם וירושלמי שם). והצורך בתנופה, הוא אם מפני שנאמר: וְלָקַח הַכֹּהֵן הַטָּהוֹר מִיֶּדֶךָ (שם ד) – לימד על הבכורים שטעונים תנופה (רבי אליעזר בן יעקב בספרי שם ובברייתא שם ושם), שנאמר כאן "יד" ונאמר בשלמים, הטעונים תנופה: יָדֶיךָ תְּבִיאֶנָּה אֶת אֲשֵׁי ה' (ויקרא ז ל), או מפני שנאמר: וְהִנֵּחְתָּ (שם ו), והנחה זו תנופה היא (רבי יהודה בברייתא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

- ויש סוברים שצריכים תנופה שתי פעמים, שנאמר: וְהִנֵּחְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ (שם ו), מלמד שצריכים להניפו שתי פעמים: אחת בשעת קריאה ואחת בשעת השתחוואה (ספרי שם ש, לגירסת תוספות שם ורא"ש דברים שם), שהנחה זו תנופה, וכתוב לעיל: וְהִנֵּחְתָּ לִפְנֵי מִזְבַּח ה' אֱלֹהֶיךָ (שם ד), וחזר וכתב כאן: והנחתו לפני ה' אלהיך (תולדות אדם לספרי שם), שבתחילה מניף בשעת קריאה, ולאחר שהניח הכהן את הסל לפני המזבח, חוזר המביא ונוטלו מהמקום שהניחו הכהן, וחוזר ומניף כבתחילה, ואחר כך מניחו לפני ה' ומשתחוה והולך (רא"ש שם).

קרבן כשם שהבכורים טעונים תנופה, כך הם טעונים קרבן (רמב"ם בכורים ג יב, על פי בכורים ב ד), שנאמר כאן שמחה ונאמר להלן שמחה, מה שמחה שנאמר להלן שלמים, אף כאן שלמים (ירושלמי בכורים ב ג), ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שנאמר בבכורים שמחה: וְשִׂמְחָתָּ כָּכָל הַטּוֹב (דברים כו יא), ונאמר להלן, בשלמים, שמחה: וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאֶכְלָתָ שֶׁם וְשִׂמְחָתָּ וגו' (שם כו ז). רש"י סוכה מז ב ד"ה טעונים; ברטנורא בכורים שם).

- ויש מפרשים שנאמר להלן, ברגלים, שמחה: וְשִׂמְחָתָּ בַּחֲגֵךָ (שם טז יד) – מה שמחת החג בשלמים (ראה ערך שמחה), אף בכורים בשלמים (רמב"ם שם; שו"ת הרשב"א א רצא).

בכורים הקודמים לכל אשר תזרע (רש"י מנחות פד ב ד"ה ת"ל; ברטנורא שם), ואם הביא אין מקבלים ממנו (בכורים שם; חלה ד י; רמב"ם שם), אלא יניחם שם עד שתבוא עצרת ויקרא עליהם (תוספתא בכורים (ליברמן) א א; רמב"ם שם).

ביום טוב של שבועות עצמו, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין מביאים בכורים (שיטה מקובצת בכורות כו ב, בשם תוספות; מהרי"ט אלגזי בכורות ד א, בשם תוספות חיצוניות) משום שצריכים קרבן (ראה להלן), ואין מקריבים אותו ביום טוב (מהרי"ט אלגזי שם).

- ויש אומרים שמביאים אותו (כן משמע מרמב"ם בכורים ב ו; תוספות בכורות כו ב ד"ה מלאכת, לפי מנחת חינוך צא י), אם חל בחול, מפני שמקריבים קרבן זה אף ביום טוב, אלא אם כן חל בשבת (מנחת חינוך יח ג, ושם צא י).

סוף חזון אין מביאים בכורים אחר חנוכה (רש"י פסחים לו ב ד"ה מהחג; רמב"ם שם, על פי בכורים א ו), שנאמר: אֲשֶׁר תָּבִיא מֵאֲרָצְךָ (דברים כו ב), ודרשו: כל זמן שמצויים בארצך (ספרי כי תבא רצו), ועד החנוכה הם מצויים ואינם כלים לחיה מן השדה (רש"י שם; ר"ש בכורים שם). ואפילו הבכורים שהפרישם קודם חנוכה ועברה עליהם חנוכה – ירקבו (ירושלמי בכורים א ו, לגירסת הראב"ד בכורים ב ו, פני משה והגר"א שם), ואם הפרישם לאחר חנוכה אינם קדושים כלל (ירושלמי שם), שכיון שביכרו קודם חנוכה ולא הפרישם בזמנם שוב אין תורת בכורים עליהם (פני משה שם). ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שהבכורים שביכרו קודם חנוכה מביאים אותם אף אחר חנוכה, ולא אמרו שאין מביאים אחר חנוכה אלא באותם שביכרו אחר חנוכה, לפי שחשובים כבכורים של השנה הבאה ויניחם עד אחר העצרת (רמב"ם שם).

ההבאה

הנאה כנלי כל המביא בכורים חייב להביאם בכלי, שנאמר: וְשִׂמְחָתָּ בַטָּהַר (דברים כו ב) – מלמד שטעונים כלי (ספרי כי תבא רחצ; רמב"ם בכורים ג ז).

מצוה מן המובחר להביאם בשבעה כלים, כל מין ומין בפני עצמו, ואם הביאם בכלי אחד יצא, ולא יביאם בערבוב אלא שעורים מלמטה, וחטים על גביהן, וזיתים על גביהן, ותמרים על גביהם, ורמונים על גביהם, ותאנים על גביהם, ולמעלה מכולם ענבים, ומקיף את התאנים באשכולות של ענבים מבחוץ, ויהיה דבר אחר – כגון הוצין וחלף או עלים וכיוצא בהם (רמב"ם שם) – מפסיק בין מין למין (תוספתא ביכורים (ליברמן) ב ח).

העשירים מביאים בכוריהם בכלים של כסף ושל זהב (בכורים ג ח; ספרי כי תבא ש), וכלי המתכת מחזיר הכהן לבעליהם (רמב"ם שם ח); והעניים מביאים אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה, וגם הכלים ניתנים לכהנים (בכורים שם; ספרי שם; רמב"ם שם).

תורים ובני יונה כשהיו מביאים את הבכורים היו מביאים בידיהם גם תורים ובני יונה (רמב"ם שם ט, על פי בכורים ג ה)¹⁹, וכן היו תולים מצדי הסלים תורים ובני יונה, כדי לעטר את הבכורים (רמב"ם שם), אבל לא יתנם על גבי הסלים שלא יטנפו את הבכורים (רבי יוסי בברייתא בירושלמי שם ג ד)²⁰, אלו שעם הכלים קרבים עולות, ומה שבידם נותנים לכהנים (בכורים ג ח).

(ראב"ד שם). 20. ויש מהראשונים הסובר שזו דעת יחיד, ולדעת חכמים

שם ב כ). 19. ויש מהראשונים החולק וסובר שבידם לא היו עופות כלל

ובשחר הממונה אומר: קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו (ירמיהו לא ה), והשור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו (בכורים שם ב-ג; רמב"ם שם), להודיע שהבכורים הם משבעת המינים (רמב"ם שם), והזית נאה שבאילנות (פירוש המשניות לרמב"ם שם). נחלקו אמוראים אם שור זה הוא הקרב לשלמים (רבי אימי בירושלמי שם א), וכן הלכה (שו"ת הרשב"א א רצא); או שקרב לקיץ המזבח (רב שם) ²². והחליל מכה לפניו עד שהם מגיעים קרוב לירושלים (בכורים שם; רמב"ם שם), והם הולכים וקוראים בכל הדרך: שְׁמַחְתִּי בְּאֶמְרֵי ה' לִי בֵּית ה' גִּלְגָּל (תהלים קכב א). ירושלמי שם ב; רמב"ם שם). ולא היו מהלכים כל היום אלא שני חלקי היום בלבד (תוספתא שם; ברייתא בירושלמי שם ה; רמב"ם שם), ולא היו הולכים בערב, שקשה לשמור הבכורים בערב בטהרה (מנחת בכורים לתוספתא שם).

הגיעו קרוב לירושלים שלחו לפניו שלוחים להודיע לאנשי ירושלים, ועטרו את בכוריהם (בכורים שם; רמב"ם שם) ופרסו אותם, ואם היה להם לח ויבש מראים את הלח מלמעלה (רמב"ם שם, על פי ברייתא בירושלמי שם א), והפחות והסגנים והגזברים יוצאים לקראתם מירושלים (בכורים שם; רמב"ם שם), אם באו רבים – יוצאים הרבה, ואם מעט – מעט (בכורים שם, לפי ירושלמי שם; רמב"ם שם).

משנכנסו כולם לירושלים היו קוראים: עֲמֻדֹת הָיוּ רִגְלֵינוּ בְּשַׁעְרֵיךָ יְרוּשָׁלַם (תהלים שם ב). ירושלמי שם ב; רמב"ם שם), וכל בעלי אומניות שבירושלים עומדים מפניהם ושואלים בשלומם: אחינו אנשי מקום פלוני באתם לשלום (בכורים שם; רמב"ם שם).

הגיעו להר הבית, נוטל כל אחד ואחד סלו על כתפו ואומרים מזמור: הָלְלוּ יְיָ הָלְלוּ אֵל בְּקֶדְשׁוֹ וְגו' (תהלים קט), והם מהלכים בהר הבית וקוראים המזמור עד שמגיעים לעזרה, ובה היו חותמים: פֶּל הַנֶּשֶׁמָה תִּהְיֶה לְךָ הָלְלוּ יְיָ (שם ו). ירושלמי שם ב).

נתינתם לכהן

הבכורים הם מעשרים וארבע מתנות-כהונה הנתינים לכהנים (תוספתא חלה (ליברמן) ב ח; בבא קמא קי ב; רמב"ם בכורים א ה, יד), ומספר לימודים בדבר:

- נאמר: וְכָל תְּרוּמָה לְכָל קֹדֶשִׁי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִקְרִיבוּ לִפְנֵי לֹו יִהְיֶה (במדבר ט ט), וכי תרומה מקריבים לכהן, מה תלמוד לומר אשר יקריבו לכהן, לפי שהוא אומר: רִאשִׁית בְּכוּרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ (שמות כג יט), אבל לא שמענו מה יעשה בהם, תלמוד לומר: אשר יקריבו לכהן לו יהיה, בא הכתוב ולימד על הבכורים שיהיו נתונים לכהנים (רבי ישמעאל בספרי נשא ה).

- נאמר: כָּל אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר יָבִיאוּ לָהּ לָךְ יִהְיֶה (במדבר יח ג), ללמדך שיהיו נתונים לכהן (ספרי קרח קיז; יראים קמה).

- נאמר: וְזֶה לָךְ תְּרוּמַת מִתְּנֶם לְכָל תְּנוּפַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ נְתִיתִם (במדבר יח יא) להביא את הדבר שטעון תנופה (ספרי שם), ובכורים הרי טעונים תנופה (ראה לעיל. יראים קנב).

- נאמר: וְלָקַח הַכֹּהֵן הַטָּהוֹר מִיָּדְךָ (דברים כו ד), ומכאן שהבכורים לכהן (יראים שם).

הבכורים נקראים תרומה (ראה ערך אכילת בכורים), ולכן כשם שתרומה לכהן אף בכורים לכהן (יראים שם).

שיר וכן טעונים הבכורים שיר (רמב"ם בכורים ג יב, על פי בכורים ב ד), ומספר לימודים בדבר:

- נאמר: כָּכָל הַטּוֹב (שם כו יא), ודרשו: זה השיר (ספרי כי תבא שא), שאין טוב אלא שיר (רש"י סוכה שם).

- נאמר כאן: בכל הטוב, ונאמר בנוגע לשירה: בְּשִׁמְחָה וּבְטוֹב לֵבָב (דברים כח מז). ערכין יא א, ורש"י ד"ה טוב).

- נאמר כאן טוב – בכל הטוב (רש"י בכורים ב ד) – ונאמר להלן טוב: יָפָה קוֹל וּמִטָּב נִגֵּן (יחזקאל לג לב). ירושלמי בכורים ב ג, לגירסת הר"ש שם).

- נאמר כאן שיר, ונאמר להלן שיר: וְהִנֵּף לָהֶם כְּשִׁיר עֲגָבִים (יחזקאל שם). ירושלמי שם, לגירסתנו, שנאמר כאן: וְשִׁמְחָה (דברים כו יא), ונאמר להלן ביחזקאל: והנף להם כשיר עגבים – מכאן שדבר שהוא בשמחה הוא בשיר (פני משה שם).

שיר זה היה נעשה בידי הלויים, שהיו הלויים מתחילים וקורים המזמור: אֲרוּמָמָךְ ה' כִּי דָלִיתָנִי וְגו' (תהלים ל. בכורים ג ד) ²¹, ומפורש במשנה שהיה משהגיעו לעזרה (בכורים שם), ונחלקו בפירוש הדבר:

- יש מפרשים שהשיר היה מושר בשעת ההנפה (ירושלמי בכורים ג ד, לגירסת ר"ש שם; ריבמ"ץ שם).

- יש מפרשים שהשיר היה מושר מיד כשהגיעו לעזרה (כן משמע ברמב"ם שם יג).

- ויש מפרשים ששיר זה אמנם היה מושר כשהגיעו לעזרה, אך אינו אלא לשמחה, ואינו עיקר השיר, אלא שיר אחר שהיו משוררים בשעת ההנפה (תוספות ערכין יא א ד"ה מנין, בשם רבי; שיטה מקובצת (אילן) שם, בשם הרא"ש; מלאכת שלמה בכורים ג ד, בשם תוספות והרא"ש), וביארו אחרונים שהוא שיר של יום (דרך אמונה שם, לדעה זו).

לינה הבכורים טעונים לינה (בכורים ב ד; רמב"ם שם יד), שאחר שהביא בכוריו והקריב שלמיו לא יצא באותו היום מירושלים לחזור למקומו, אלא ילין שם ויחזור למחר לעירו (רמב"ם שם), שנאמר: וּפְגִינָה בְּבִקְרָה וְהִלַּכְתָּ לְאֶהֱלֶיךָ (דברים טז ז) – למדנו שכל פינות שאתה פונה מן המקדש לא יהיו אלא בבוקר (ירושלמי שם ב ג; רמב"ם שם).

בלינה זו מחייב המביא אפילו אם לא הביא קרבן, שאין הקרבן מעכב בבכורים (רמב"ם שם יב, על פי הירושלמי שם), שאם הביא קרבן, הרי הוא חייב בלינה מפני הקרבן, מלבד הבכורים, שכל הקרבנות טעונים לינה (ירושלמי שם).

גלילה אין מביאים את הבכורים לבליה, לפי שהם כקדשי המקדש, ועוד שהם טעונים תנופה, ואין תנופה אלא ביום (ראה ערך תנופה. טורי אבן מגילה כ ב).

ההעלאה

כיצד מעלים את הבכורים?

כל העיירות שבמעמד (ראה ערך מעמדות) מתכנסות לעיר של מעמד (בכורים ג ב; רמב"ם בכורים ד טז), כדי שלא יעלו יחידים, שנאמר: בָּרַב עִם הָדָרַת מֶלֶךְ (משלי יד כח. רמב"ם שם), ולנים ברחובות של עיר (בכורים שם; תוספתא שם (ליברמן) ב ח; רמב"ם שם), ולא היו נכנסים לבתים מפני חשש של אוהל הטומאה (תוספתא שם; רבי חלפתא בן שאול בברייתא בירושלמי שם ג ב; רמב"ם שם).

(דברים כו ח), שהציל אבינו מידי לבן אויבו (משנה ראשונה שם). ²² היחיד שנתעצל ולא עלה יחד עם המעמד, מביא גדי במקום שור (רבי זעירא בירושלמי

נותנם על גבי הכלים (ריבמ"ץ שם). ²¹ שנאמר בו: "וְלֹא שִׁמְחָה אֵיבִי לִי" (תהלים ל ב), והוא כנגד הנאמר בתחילת מקרא בכורים: "אֶרְמִי אֶבֶד אֲבִי"

שם; כן משמע מרב יהודה בחלה שם), שכיון שאין עושים בהם עבודה יש לחוש שלא יזהר לשמורם בטרה (ברטנורא חלה שם), והבעלים של הבכורים נותנים לאיזה כהן שירצו, אפילו שלא מאותו המשמר, ואותו כהן חבר המקבל יכול להחזיק לו טובה (בכורים שם, לפי מלאכת שלמה שם, בשם ה"ר יהוסף ומשנה ראשונה שם), שהבכורים לדעתו הם כקדשי-הגבול (ראה ערכו. ירושלמי בכורים א ב).

נסיי כהן הבכורים הם כנכסי כהן, ויכול לקנות בהם עבדים וקרקעות ובהמה טמאה, ובעל חוב נוטלם בחובו, והאשה בכתובתה (בכורים ג יב; רמב"ם שם ד יד)²³, ויכול להקדישם לבדק הבית (מאירי שקלים ח ח)²⁴.

בל יחל

אסור לאדם לעבור על מה שאסר על עצמו בנדר או בשבועה

ד"ה הלכה, על פי גמ' שם לה א, ונדה מו ב; פירוש הרא"ש שם ד"ה הלכה; מאירי שם, בשם יש אומרים; נימוקי יוסף שם)⁴.

נדר שאי אפשר לקיימו אם נדר על דבר שאי אפשר לקיימו, כגון שאמר קונם עיני בשניה שלשה ימים, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שמלקים אותו מיד על שסופו לעבור בבל יחל, ומותר לישן לאלתר (המפרש שם ד"ה והאמר; רשב"א שם, בשם פירושין; מאירי שם, בשם תוספות; תוספות שבועות כט א ד"ה באומר).

• ויש אומרים שאין הנדר חל כלל, ואין כאן בל יחל (תוספות שם, בשם רבנו תם, ונדרים שם ד"ה ואי, בשם ר"י; ר"ן נדרים שם ד"ה וישן; רשב"א שם; מאירי שם).

שבועות אף הנשבע ועבר על שבועתו, עובר, מלבד בשבועת-שקר ובשבועת-שוא (ראה ערכם) גם בבל יחל (נדרים טז ב, ושבועות כא א, ושם כו א), שנאמר: הַשְּׁבַע שְׁבַעָה וגו' לא יִחַל דְּבָרוֹ (במדבר ל ג. ספרי זוטא שם; ילקוט שמעוני מטות תשפה), אלא שהנשבע שלא לעשות ועבר ועשה - לוקה, שהרי עבר על ידי מעשה; והנשבע לעשות ולא עשה - אינו לוקה, שהוא לא-שאיין-בו-מעשה (כן משמע בשבועות כ ב, ורש"י ד"ה אלא אימא)⁵.

כשאין הזכרת השם אף על פי שנחלקו ראשונים אם לוקים על שבועה שאין בה הזכרת השם (ראה ערך שבועות), מכל מקום יש מהראשונים הסובר שיש איסור בל יחל אף בלא הזכרת השם, שבכתוב שלנו לא נזכרה שבועה בשם (ראב"ד שבועות ב ג; חידושי הר"ן שבועות לה ב, בשמו).

בהקדשות ונזירות

הקדשות אף בנדר-הקדש (ראה ערכו) עובר בבל יחל כשלא קיים

וכל לאו שאין בו מעשה אין לוקים עליו, אפילו אם עשה בו מעשה, מכיון שאפשר לעבור על הלאו מבלי מעשה (מנחת יצחק לחינוך שם, על פי חינוך רמא). 3. ומה שכתוב שם: לא יִחַל דְּבָרוֹ (שם), על הדיבור שחל על הדבר נאמר, וכשנהנה המודר נמצא הדיבור שחל על אותו דבר מתחלל (ר"ן נדרים טו א ד"ה הלכה). 4. ויש מהראשונים הסובר שכשחברו נהנה רק המדיר עובר על בל יחל, שהרי "לא יחל דברו" נאמר, וחברו לא דיבר כלום; אלא שאם המדיר הוא מי שהינה את חברו, המדיר לוקה משום בל יחל דברו, שהרי הוא שחילל דברו (רמב"ם נדרים ה א, י יב-ג). 5. ויש מהאמוראים הסובר שבשבועה אינו עובר בבל יחל (רב דימי שם, לפי רש"י ד"ה קונמות ומאירי שם), ויש מהראשונים שפסק להלכה כמותו (מאירי שם).

חלוקתם לכהנים אחר שהונחו הבכורים בעזרה, הותרו הבכורים לכהנים (ראה ערך אכילת בכורים), ונחלקו תנאים בדינם:

• יש אומרים שנותנים אותם לאנשי משמר, והם מחלקים אותם ביניהם כקדשי-המקדש (ראה ערכו. חכמים בבכורים ג יב), בין לכהן חבר (ראה ערכו), בין שאינו חבר (חלה ד ט), שכיון שהם באים למקדש, ישמור אותם בטרה (ר"ש וברטנורא שם), ואין הכהן מחזיק טובה לבעלים, שהרי הבעלים אינם נותנים לו אלא לכל המשמר (מלאכת שלמה בכורים שם, בשם ה"ר יהוסף; משנה ראשונה שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ג א).

• ויש אומרים שאין נותנים אותם אלא לכהן חבר (רבי יהודה בבכורים

בנדרים ושבועות

נדרים אסור לאדם לחלל את דברו, ולעבור על מה שאסר על עצמו בנדר (ראה ערך נדרי איסור), שנאמר: אִישׁ כִּי יִדַּר נָדַר לֵה' וגו' לא יִחַל דְּבָרוֹ (במדבר ל ג. ספר המצוות לא תעשה קנז, על פי ספרי מטות קנז), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג לאוין רמב; חינוך תז), ואם עבר עליו - לוקה (רמב"ם נדרים א ה, על פי נדרים טו א; המפרש שם ד"ה והאמר; ר"ן שם ד"ה הלכה)².

אשה האשה עוברת בבל יחל כמו האיש, שנאמר: אִישׁ כִּי יִדַּר נָדַר לֵה' וגו' לא יִחַל דְּבָרוֹ וגו' וְאִשָּׁה כִּי תִדַּר נָדַר (שם ג-ד) - מקיש אשה לאיש, מה איש עובר על בל יחל, אף אשה עוברת על בל יחל (ספרי מטות קנז).

כינוי נדרים כשם שלוקים על עיקר הנדר, כך לוקים על כינויי וידות נדרים, נדרים, כגון שאמר פירות אלו עלי קונם, או קונח, או קונם (ראה ערך כנויי נדרים) ואכל מהם, הרי זה לוקה משום בל יחל (תוספות נדרים ג א ד"ה אלא; מאירי שם; נימוקי יוסף שם).

אף על ידות נדרים לוקה משום בל יחל, כגון שאמר לחברו מודר אני ממך שלא אוכל לך, אף על פי שלא הזכיר לשון איסור (רמב"ם נדרים א כג; ר"ן נדרים ד ב ד"ה תית).

כשהזיר חברו לא הנודר בלבד עובר משום בל יחל, אלא אף אחרים עוברים עמו אם הדירים, שנאמר: כָּל הַיֵּצֵא מִפִּי יַעֲשֶׂה (במדבר ל ג), ללמדנו שאף אחרים עוברים עמו (חנן, בספרי זוטא שם, ובילקוט שמעוני מטות תשפה, וזית רענן שם)³. ולכן אם הדיר את חברו שלא יהנה ממנו, חברו עובר על בל יחל, והוא אינו עובר, אפילו כשהוא זה שהינה את חברו, אלא משום לפני-עור בלבד, שאין לוקים עליו (ראה ערך לפני עור. ר"ן נדרים טו א

שם; שו"ת הרשב"א שם). 23. יש מפרשים שכל זה דוקא להלכה שהם כקדשי המקדש, אבל לדעה שהם כקדשי הגבול אינם נכסיו ואינו יכול למכרם, אלא יכול ליתן אותם לכהן אחר חבר בתורת חסד ונדבה (פירוש המשניות לרמב"ם שם, לפי מלאכת שלמה שם; ברטנורא שם, לפי תוספות יום טוב שם). 24. אבל אם יכול ישראל להקדישם, יש מהראשונים המפרשים שנחלקו בזה תנאים: יש סוברים שיכול (חכמים שם); ויש סוברים שאינו יכול (רבי שמעון שם. פירוש המשניות לרמב"ם ומאירי שם).

בל יחל 1. ג, עמי שח-שי. 2. שבכך שעובר על דברו עושה מעשה, והוא לאו שיש בו מעשה (הגהות המשנה למלך לחינוך שם); ויש מהראשונים הפוסט ממלקות (חינוך שם, על פי תמורה ג א), שעיקר הלאו הוא לאו שאין בו מעשה,

נזירות) אף משום בל יחל, שכולל כל הנדרים, אף נדרי נזירות (רמב"ם נזירות א ב, על פי נדרים שם ב).

בל יחל מדרבנן

יש נדרים שאמרו שעובר עליהם בבל יחל, ואין איסורם אלא מדרבנן:

• האומר קונם שאיני מדבר, שאיני ישן, שאיני מהלך – הרי זה עובר בבל יחל דברו (משנה נדרים יד ב), ואין בל יחל זה אלא מדרבנן, שמן התורה אין הנדרים חלים אלא על דבר שיש בו ממש, והשינה וההליכה והדיבור הם דברים שאין בהם ממש (רבינא בגמ' שם טו א).

• דברים המותרים, ואחרים נהגו בהם איסור – מחמת סייג ופרישות (ש"ד י"ד ר"ד סק"א)⁶ – אי אתה רשאי להתירם בפניהם, שנאמר: לא יחל דברו (ברייטא בנדרים טו א), ואין איסורו אלא מדרבנן (גמ' שם), כדי שלא יזלזלו בנדרים גמורים (כן משמע בר"ן שם פא ב ד"ה ר"ג).

• ארבעה נדרים המותרים מצד הדין: נדרי-אונסין, נדרי-שגגות, נדרי-הבאי ונדרי-זירוזין (ראה ערכם), מכל מקום אסור לאדם להיות נודר בהם על מנת לבטלם, שנאמר: לא יחל דברו, לא יעשה דבריו חולין (תוספתא נדרים (ליברמן) ד ו, לפי ר"ן נדרים כא א, וכסף משנה נדרים ד ד; רמב"ם שם).

• האוסר דבר שלא בא לעולם על חברו, יש מהראשונים שנסתפק אם יש בו בל יחל מדרבנן (רשב"א נדרים יג ב).

בן נח

הגוים אינם עוברים בבל יחל, שנאמר: וַיִּדְבֹּר מִשָּׁה וּגְוִ' לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל וּגְוִ' אִישׁ כִּי יֵדֵר נָדָר וּגְוִ' לֹא יִחַל דְּבָרוֹ (במדבר ל ב-ג) – "לבני ישראל", בני ישראל עוברים בלא יחל, ואין הגוים עוברים בלא יחל (ספרי זוטא שם ב; רבי יוסי בירושלמי נזיר ט א, לפי משנה למלך מלכים י יז, ופני משה שם; תוספות נזיר סא ב ד"ה הניחא)⁷.

את נדרו, שכן אמרו: לֹא יִחַל דְּבָרוֹ (במדבר ל ג) – מגיד שעובר בבל יחל ובל-תאחר (ספרי מטות קנא), כלומר: שאף בנדרים גבוה הוא עובר בבל יחל, שהרי בל תאחר בנדרים גבוה נאמר (ספר המצוות ל"ת קנא; השגות הרמב"ן לספר המצוות מ"ע צד), אלא שבנדרים גבוה אם עבר ולא קיים את נדרו, אינו לוקה, שהרי הוא לאו שאין בו מעשה (לב שמח שם).

וכן אם נדר לצדקה, או לבית הכנסת, ולא קיים את נדרו – עובר בבל יחל (ספר המצוות ל"ת שם).

ואף הערכין בכלל נדרי הקדש הם, והוא עובר עליהם בבל יחל (רמב"ם ערכין א א).

מתי עובר על ונחלקו ראשונים מתי עובר בבל יחל בנדרים הקדש: **האיסור** • יש סוברים שכשעברו עליו שלשה רגלים ולא הביא את נדרו, שעובר בבל תאחר (ראה ערכו), אז הוא עובר גם בבל יחל (ספר המצוות שם).

• ויש סוברים שאינו עובר בבל יחל עד שיעבור על הנדר לגמרי, באופן שלא יוכל לקיימו עוד, אבל אין ענין רגלים ללאו הזה (השגות הרמב"ן למצוות עשה שם).

האוכל מן הקדש האוכל מן הקדש, בין שהקדישו הוא, ובין שהקדישוהו אחרים – לוקה משום בל יחל (נדה מו א-ב). ואף הנהגה מבהמה שהקדיש לקרבן שלמים, ואין בהם איסור מעילה, מכל מקום יש מהראשונים שכתב שהנהגה מהם עובר בבל יחל (שיטה מקובצת מנחות ד ב, על פי ראש השנה כח א).

נזירות אף בנזירות עוברים בבל יחל, שנאמר: אִישׁ וּגְוִ' כִּי יִפְלֹא לְנָדָר נָדָר נְזִיר לְהִזְיֵר לָהּ (במדבר ו ב) – מקיש נזירות לנדרים, מה נדרים עובר בבל יחל, אף נזירות עובר בבל יחל (נדרים ג א). ולפיכך נזיר שגלח את שערו, או נטמא למת, או אכל מגפן היין – לוקה, מלבד המלקות על הלאו המיוחד בנזירות (ראה ערך

בל יראה ובל ימצא

איסור להשאיר ולקיים חמץ ברשותו בפסח²

• חמץ שאינו ברשותו;	הפרקים:
• חמץ שאינו ראוי לאכילה;	• האיסורים;
• בתערובת חמץ.	• חמץ שאינו שלו;

סיכום תמציתי

האיסורים

אסור לישראל להניח חמץ ברשותו בפסח. ואין חילוק בזה בין אם הניח בביתו, בין אם הניח בגבולו וברשותו, כגון בכורות שיחין ומעורות, או שהיה רחוק מביתו, כגון בשדה או בעיר אחרת. הטעם שהחמירה תורה בחמץ יותר משאר איסורים, לפי שאין בדלים ממנו כל השנה ויש בו כרת, ושמא יבא לאכלו. חמץ הטמון ואינו נראה לעינים, עובר עליו. אינו לוקה על הלאוים של בל יראה ובל ימצא, מפני שלא עשה מעשה, אבל מכים אותו מכת-מרדות מדרבנן.

משנה למלך ופני משה שם); ויש מהאחרונים המצדד שבשבעה הכל מודים שהנכרים ישנם בבל יחל, שכן מצינו באברהם ויצחק שהשביעו את אבימלך, ואברהם השביע את אליעזר, ויעקב השביע את עשו (משנה למלך שם).
בל יראה ובל ימצא. 1. ג, עמ' שי-שיח. 2. על בל יראה ובל ימצא בחמץ נוקשה, ראה ערכו; בדן החמץ שעבר עליו הפסח בבל יראה ובל ימצא, ראה ערך חמץ שעבר עליו הפסח.

6. ויש מי שכתב, שכלולות בזה גם הלכות שנהגו אבותינו (כגון החמרה בבדיקות מראות דמים, בדיקת סירכא דאונא), גם אם מקורם וטעמם לא ברור, על כל פנים יש בהם איסור בל יחל (דעת כהן מה ד"ה ולא); ואפילו מנהגים שלכתחילה לא היה ראוי לאוסרם (כגון גזירה לגזירה), מכל מקום אם נהגו בהם – אין לשנותם ויש בזה בל יחל (אורח משפט אורח חיים קיב). 7. ויש מהאמוראים הסובר שהנכרים שייכים בבל יחל (רבי יונה בירושלמי שם, לפי

היה חמץ בתוך ביתו ולא ידע היכן הוא נמצא, נחלקו ראשונים בדבר: יש סוברים שאינו עובר עליו; יש סוברים שאפילו אם לא ידע מן החמץ הנמצא בביתו, כיון שלא ביטלו עובר עליו משום כל יראה; ויש מחלקים: אם לא ידע מתחילה מהחמץ – אינו עובר עליו, ואם ידע מן החמץ ושכחו – עובר עליו.

הזמן והשיעור

בזמן איסורם של כל יראה וכל ימצא נחלקו הדעות: יש סוברים שכשם שאכילת חמץ אסורה בערב פסח משש שעות ולמעלה, כך הלאוים של כל יראה וכל ימצא נוהגים מאותה שעה ולמעלה; ויש סוברים שלא נאמר כל יראה וכל ימצא אלא בשבעת הימים בלבד.

בשיעור החמץ שעוברים עליו נחלקו תנאים: יש אומרים שהשאור כזית והחמץ ככותבת; ויש אומרים שזה וזה בכזית, וכן הלכה.

חמץ שאינו שלו

אין אדם עובר בכל יראה אלא בחמץ שלו, אבל אם אין החמץ שלו, אף על פי שנמצא בביתו, אינו עובר עליו. חמץ של גוי, אפילו נכרי שכיבשתו, וממונו כממונו, או גר-תושב שיד ישראל שולטת עליו, או שכיר, או השרוי עמך בחצר – אין עוברים על חמצו.

במה דברים אמורים כשהישראל לא קיבל עליו אחריות על חמצו של הנכרי, אבל נכרי שהפקיד חמצו אצל ישראל, והישראל קבל עליו אחריותו, נעשה כשלו, וחייב לבערו.

ייחד הישראל בית לנכרי שהפקיד אצלו חמצו, אינו זקוק לבערו.

אף חמץ של ישראל הנמצא ברשות ישראל אחר, אותו שהחמץ נמצא אצלו אינו עובר עליו, ואין הבדל בין אם לא קיבל עליו אחריות, שאינו עובר עליו כיון שאינו שלו.

חמץ שהפקידו לפני הפסח, קודם שהגיע זמן איסורו, אין עוברים עליו בכל-יראה-ובל-ימצא.

חמץ גזול – הגזול עובר על החמץ שגזל משום כל יראה.

חמץ שאינו ברשות

ישראל שהפקיד חמצו ביד נכרי, או ביד ישראל חברו, והנפקד קיבל עליו אחריות, נחלקו בו הדעות: יש סוברים שאין המפקיד עובר עליו בכל יראה וכל ימצא; ויש סוברים שאפילו אם הפקיד החמץ ביד נכרי, עובר עליו.

חמץ הנגזל – הנגזל אינו עובר על החמץ שגזלו ממנו.

חמץ שאינו ראוי לאכילה

הפת שעפשה, חייב לבערה, מפני שראויה לשחקה ולחמץ בה כמה עיסות אחרות. במה דברים אמורים בפת של חמץ שנפסלה מאכילת אדם, אבל עדיין ראויה לאכילת כלב.

מלוגמא – תחבושת עשויה מקמח ותאנים שאדם לועס ונותן על גבי המכה – שנסרחה, אין צריך לבערו.

חמץ שנחרך באש לאחר זמנו חייב לבערו, אבל נחרך לפני זמנו עד שאינו ראוי לכלב, אינו חייב לבערו.

בתערובת חמץ

תערובת חמץ, כגון המורייס וכותח הבבלי ושכר המדי, שעושים אותו מן הקמח, וכיוצא מהדברים הנאכלים, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שעוברים עליו משום כל יראה וכל ימצא, וכן הלכה; ויש אומרים שאין עוברים עליו.

במה דברים אמורים כשיש בתערובת ממשות חמץ, אלא שנבלל ואינו ניכר, אבל אם אין ממשות החמץ כלום בתוך התערובת אלא טעמו בלבד, אף על פי שאסור לאכלה מן התורה, מכל מקום אינו עובר עליה בכל יראה וכל ימצא.

מדברי סופרים חייב לבערו אפילו טעם הבלוע, כדי שלא יבא לאכלו.

דבר שיש בו תערובת חמץ, ואינו ראוי לאכילה מותר לקיימו בפסח.

האיסורים

אסור לישראל להניח חמץ ברשותו בפסח, שנאמר: וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ חֻמֶּץ וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ שָׂאֹר כָּל גִּבְלֶךָ (שמות יג ז), ונאמר: שִׁבְעַת יָמִים שָׂאֹר לֹא יִמָּצֵא בְּבֵיתְכֶם (שם יב יט). רמב"ם חמץ א ב, ונמנים לאוין אלו במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה ר ורא; סמ"ג לאוין עז ועח; חינוך יא וכו').³

ואם עבר והניח החמץ, אף על פי שלא אכלו, עבר בשני לאוין אלו (רמב"ם שם), ולאחר שהותיר – עובר בכל שעה על לאו (תוספות בפסחים כח א ד"ה וחמץ).

ואין חילוק בזה בין אם הניח בביתו, בין אם הניח בגבולו וברשותו, כגון בבורות שיחין ומערות, או שהיה רחוק מביתו, כגון בשדה או בעיר אחרת, עובר בשני הלאוין, שלמדנו שאור הנאמר בגבולים – "שאור בכל גבולך" – משאור הנאמר בבתיים – "שאור לא ימצא בבתיכם" – מה שאור האמור בבתיים עובר עליו בכל ימצא האמור בו, וגם בכל יראה האמור בגבולים, שהרי הנמצא בביתו נמצא גם בגבולו, אף שאור האמור בגבולים עובר עליו בכל יראה האמור בו, וגם בכל ימצא האמור בבתיים (ברייתא בפסחים ה ב, ורש"י ד"ה והלא; רמב"ם שם ד א-ב).

לה ולו); ושאר הראשונים סוברים שאין אלה שני לאוים, מפני שמבואר בגמרא שכתוב זה בא ללמדנו שהשאור והחמץ אחד הוא (ביצה ז ב. ספר המצוות ל"ט

3. ויש מן הראשונים שמונה באיסור זה שלשה לאוים, ש"לא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאור" מונים לשני לאוים: אחד לחמץ ואחד לשאור (סמ"ק לד,

נחלקו הדעות אם משה חמץ בביתו בפסח, ודעתו לבערו וביערו אחר כך:

• יש אומרים שמכיון שהוא ניתק לעשה, וכשמבער מקיים העשה, הרי שאינו עובר על הלאו באותה שהייה (תוספות פסחים כט ב ד"ה רב, בשם ר"י).

• ויש אומרים שעובר על לאו באותה שהייה (רש"י פסחים ו א ד"ה כופה, ושם ב ד"ה ודעתו, לפי השאגת אריה פ), שלא יתכן שקיום העשה יתקן למפרע מה שעמד וביטל הלאו בכל שעה ושעה (שאגת אריה שם).

כשאנו יודע היה חמץ בתוך ביתו ולא ידע היכן הוא נמצא, **היכן החמץ** נחלקו ראשונים בדבר:

• יש סוברים שאינו עובר עליו, לפי שאין זה מצוי (תוספות פסחים כא א ד"ה וא"י).

• ויש סוברים שאפילו אם לא ידע מן החמץ הנמצא בביתו, כיון שלא ביטלו עובר עליו משום בל יראה, שבל יראה משמעו שלא יהיה לו חמץ במקום הראוי להיות, אף כשאנו יודע ממנו (טור או"ח תלד ותמו, לפי המגן אברהם תלד סק"ח), והרי זה דומה לאוכל חלב בשוגג (מגן אברהם שם).

• ויש מחלקים: אם לא ידע מתחילה מהחמץ – אינו עובר עליו⁶, ואם ידע מן החמץ ושכחו – עובר עליו (כן משמע ברמב"ם חמץ ג ח; רא"ש פסחים א ט, לפי המגן אברהם שם).

הזמן והשיעור

זמן האיסור בזמן איסורם של בל יראה ובל ימצא נחלקו הדעות:

• יש סוברים שכשם שאכילת חמץ אסורה בערב פסח משש שעות ולמעלה (ראה ערך חמץ), וחייב ההשבתה הוא באותו זמן (ראה ערך בעור חמץ), כך הלאוים של בל יראה ובל ימצא נוהגים מאותה שעה ולמעלה (ירושלמי פסחים א ד, בדעת רבי יהודה; רש"י פסחים ד א ד"ה בין לר' מאיר, ושם ו ב ד"ה דאמר ר' אלעזר, ובבא קמא כט ב ד"ה משש שעות, לפי הצ"ח פסחים ו ב; רמב"ם חמץ ג ח, לפי הראב"ד ומגדל עוז שם ונדע ביהודה, קמא, או"ח כ).

• ויש סוברים שלא נאמר בל יראה ובל ימצא אלא בשבעת הימים בלבד, כאמור בתורה: שְׁבַע יָמִים שָׁאֵר לֹא יִמָּצֵא בְּכִתְיָם (שמות יב יט), ואין בערב פסח אלא איסור אכילה ומצות השבתה בלבד (ראב"ד חמץ שם; רמב"ם שם, לפי המגיד משנה שם ז, והמאירי פסחים ו ב; מאירי שם; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) קסב; מגן אברהם תמג סק"א; שלחן ערוך הרב או"ח תלא א).

ולאחר שהותירו, עובר עליו בכל שעה (תוספות פסחים כח א ד"ה וחמץ).

שיעור בשיעור החמץ שעוברים עליו נחלקו תנאים:

האיסור • יש אומרים שהשאר כזית והחמץ ככותבת (בית שמאי במשנה ביצה ב א, וברייטא שם ז ב), שהואיל וחלקם הכתוב: וְלֹא יִרְאָה לֶךְ חֶמֶץ וְלֹא יִרְאָה לֶךְ שָׁאֵר (שמות יג ז), למדנו ששיעורו של זה לא כשיעורו של זה (גמ' שם ז ב).

טעם חוסרת התורה הטעם שהחמירה תורה בחמץ יותר משאר איסורים, לפי שאין בדלים ממנו כל השנה ויש בו כרת, ושמא יבא לאכלו (ר"ן פסחים ב א; ובין שמועה לרשב"ץ, מאמר חמץ ד"ה התורה), ושמטעם זה אף חכמים החמירו לבדוק את החמץ ולבערו, אף על פי שמן התורה די בביטול לבד (תוספות שם ד"ה אור; ר"ן שם).

חמץ הטמון חמץ הטמון ואינו נראה לעינים, עובר עליו, שנאמר: לֹא יִמָּצֵא (שמות שם. ברייתא שם ה ב), ואף הוא בכלל מציאה (רש"י שם ד"ה ת"ל). ואף על פי שבבתים הוא שנאמר "לא ימצא", ובגבולים נאמר "לא יראה", וכשהוא טמון הרי אינו נראה, למדנו שאור האמור בגבולים משאור האמור בבתיים, שאף בגבולים עובר (ברייטא שם), ואינו עובר רק על בל ימצא, אלא אף על בל יראה, ש"לא יראה" משמעו שלא יהא לך במקום הראוי לראיה (רא"ש שם א ט)⁴.

מלקות אינו לוקה על הלאוים של בל יראה ובל ימצא, מפני שלא עשה מעשה (ראה ערך לאו שאין בו מעשה. תוספתא מכות (צוקרמאנדל) ה י; רבנו חננאל פסחים צה א; רמב"ם חמץ א ג), אבל מכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו) מדרבנן (רמב"ם שם).

במה דברים אמורים כשהיה לו חמץ מלפני הפסח ובא הפסח ולא ביערו, אבל אם קנה חמץ בפסח, או שחימץ עיסה בתוך הפסח, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שמפני שעשה מעשה, הרי זה לוקה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שאינו לוקה, שהרי חייב להשביתו (ראה ערך בעור חמץ), ואם כן הוא לאו-הניתק-לעשה (ראה ערכו), שאין לוקים עליו (תוספות פסחים כט ב ד"ה רב, בשם ר"י)⁵.

ויש מהאחרונים הסוברים שאין בדבר מחלוקת, ואף הדעה הראשונה סוברת שהוא לאו הניתק לעשה, ולא אמרו שאם קנה חמץ בפסח או שחימץ עיסה בידים לוקה, אלא כשעבר עליו הפסח ולא ביערו, ששוב אי אפשר לקיים העשה ולתקן את הלאו (חכם צבי מב), או שקנה את החמץ בשביעי של פסח שחל בשבת, שאסור לבערו ולשרפו ואף לא לזרותו לרוח, שהוא כטוחן (דבר שמואל לח), אבל בשביעי של פסח שחל בחול, כיון שאין איסור לבערו אלא מדבריהם (ראה ערך בעור חמץ), אין זה מבטל עשה של תשביתו, שאנוס הוא על פי חכמים שאסרו את הדבר, ולפיכך אינו לוקה (משנה למלך שם, לדעה זו).

אם לוקה ארבעים או שמונים במקום שהוא חייב מלקות על איסור בל יראה ובל ימצא, נחלקו הדעות:

• יש מצדדים לומר שאינו לוקה אלא ארבעים, אף על פי שעבר על שני הלאוים, לפי ששני הלאוים הם מענין אחד (כסף משנה חמץ א ג, על פי ספר המצוות שורש ט).

• ויש סוברים שלוקה שמונים, שכיון שלא יראה ולא ימצא נאמרו בפסוקים מיוחדים, הרי זה מוכיח שחלקם הכתוב (באור המהרש"ל לסמ"ג לאוין עז-עח).

כשדעתו לבערו לדעת הסוברים שבל יראה הוא לאו הניתק לעשה,

יראה ובל ימצא, שהרי מערב פסח בחצות כבר הוא חייב בעשה זה, ולכן אין זה ניתק לעשה (שער המלך שם; שולחן ערוך הרב או"ח תמו, קונטרס אחרון ב). 6. ויש שמבארים לדעה זו, שהוא דוקא כשבדק את ביתו כדון, ולמרות זאת מצא חמץ בביתו שלא נמצא בשעת הבדיקה, שהוא כאנוס; אבל אם לא בדק כלל, ומצא חמץ שלא ידע בו, עובר עליו (שולחן ערוך הרב או"ח תלא, בדק כלל).

ר; חינוך כ). 4. ויש הסובר שאינו עובר אלא בבל ימצא בלבד, אבל לא בבל יראה, ש"לא יראה" מובנו כשהוא נראה לעינים דוקא (כסף משנה שם ג, על פי ספר המצוות לא תעשה ר ורא). 5. ולדעה הראשונה אין זה לאו-הניתק-לעשה, לפי שאין עשה אחד מנתק שני לאוים, והרי יש כאן שני לאוים, בל יראה ובל ימצא, או לפי שהעשה של תשביתו קודם ללאוים של בל

אחד, שמא יתערב חמץ של הנכרי במאכלו של ישראל (שו"ת הרשב"א א קעז; בית יוסף שם, בשמו; שו"ע שם), וכן מותר לכתחילה לקבל פקדון של חמץ מהנכרי – קודם הפסח (כן משמע בשלחן ערוך הרב שם ז ח) – אף על פי שיהיה הפקדון בביתו כל ימי הפסח (ברייתא שם ה ב).

כשהופקד החמץ אצל ישראל במה דברים אמורים כשהישראל לא קיבל עליו אחריות על חמצו של הנכרי, אבל נכרי שהפקיד חמצו אצל ישראל, והישראל קבל עליו אחריותו, נעשה כשלו, וחייב לבערו (ברייתא שם; רמב"ם חמץ ד ג; טושי"ע שם א), שנאמר: שְׂבַעַת יָמִים שָׂאֹר לֹא יִמָּצֵא בְּבִתְּכֶם (שמות יב יט), ולא נאמר "לך", ללמד שעובר אף בשל אחרים אם הוא מופקד אצלו (ברייתא שם, ורש"י ד"ה ת"ל).

ונחלקו ראשונים במהותה של אחריות זו:

• יש סוברים שדוקא כשקיבל עליו אחריות של גניבה ואבדה, כדן שומר-שכר, אבל אם לא קיבל עליו אלא אחריות של פשיעה, כדרך ששומר-חנם מתחייב, אין החמץ נחשב כשלו (רא"ש פסחים א ד, בשם ר"י; רמב"ם חמץ ד ג; מאירי שם; שו"ע שם, בסתם)¹¹.

• יש סוברים שאף אם קבל עליו אחריות כשומר חנם, שאינו חייב אלא בפשיעה, הרי זה עובר (רא"ש שם, בשם בה"ג, והסכים לדעתו; טור שם, בשם; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

• ויש סוברים שאפילו קבלת אחריות של שומר שכר אינה מחייבת, אלא אם כן קיבל עליו אחריות אף מאונסים (תוספות בבא מציעא פב ב ד"ה אימור, ושבועות מד א ד"ה שומר; מאירי פסחים שם, בשם יש מפרשים).

כשחייב באחריות אפילו כשלא קיבל עליו אחריות באופן שמדין מדין המלכות תורה אינו חייב באחריותו, אבל מדין המלכות הוא חייב באחריותו, כיון שעל סמך זה הפקידו אצלו, הרי הוא לענין איסור חמץ כשלו, ועובר עליו (מגיד משנה שם ד, בשם מקצת מפרשים; מאירי שם; חק יעקב שם סק"ח).

כשהנכרי אדם אלים אבל אם היה באופן שגם מדין המלכות אינו חייב באחריותו, אלא שהנכרי היה אנס ואלם, ויודע הישראל שאם יאבד או יגנב יכפהו הנכרי ויאנסו לשלם לו, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש סוברים שהרי זה חייב לבערו, שאף זה נחשב כאילו הוא שלו, כיון שהאנס מחייבו באחריותו (רמב"ם שם ד; שו"ע שם, בסתם; חק יעקב שם).

• ויש סוברים שהתשלומים הבאים מחמת האנס אין דינם כאחריות ואינו עובר (ראב"ד שם; שו"ע שם, בשם יש חולקים).

כשיחזר לנכרי בית ייחד הישראל בית לנכרי שהפקיד אצלו חמצו, אינו זקוק לבער (ברייתא שם ו א), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שהמדובר כשלא קיבל עליו הישראל אחריות, וייחד לו בית פירושו שלא קיבל עליו בפירוש לשמור, אלא אמר לו: הרי הבית לפניך, הניחו באחת הזוויות. שאילו קיבל בפירוש לשמור, אף

• ויש אומרים שזה וזה בכזית (בית הלל במשנה שם, וברייתא שם), שלמדנו שיעורו מאיסור אכילתו שהוא בכזית אף בשאור (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם חמץ א ב).

ונחלקו אחרונים אם בפחות משיעור זה יש על כל פנים איסור תורה:

• יש סוברים שאף על פי שאינו עובר בפחות מהשיעור על הלאו של כל יראה ובל ימצא, מכל מקום יש בו איסור מן התורה, כמו בכל חצי-שיעור של איסורי אכילה (ראה ערך חצי שיעור. הגהות רבי עקיבא איגר לאו"ח תמד ד"ה מג"א סק"י, שכן סוברים הרבה פוסקים; צ"ח פסחים כט ב, בדעת התוספות שם ד"ה רב; פרי מגדים או"ח שם, אשל אברהם סק"ב, בדעת המגן אברהם שם).

• ויש סוברים שאין איסור תורה בפחות משיעור (שו"ת הרדב"ז א קלה; ט"ז או"ח תמב סק"ה; פני יהושע ביצה ז ב; חכם צבי פו; שאגת אריה פא; שלחן ערוך הרב או"ח תמב, קונטרס אחרון יז), אם מפני שלא אמרו חצי שיעור אסור מן התורה אלא כשעושה מעשה בעבירת החצי שיעור ומחשיבו, אבל כל יראה ובל ימצא שעבירתה היא בשב ואל תעשה, שכשמונה החמץ ואינו מבערו ממילא עובר, אין כאן איסור בחצי שיעור (חכם צבי שם), ואם מפני שהטעם שחצי שיעור אסור הוא משום "חזי לאצטרופי", שכשיצטרף עמו עוד חצי שיעור יתחייב מלקות (ראה ערך חצי שיעור), וזה לא שייך אלא באיסור אכילה, שאם יאכל בתוך כדי אכילת-פרס עוד חצי שיעור יצטרף הכל לאכילה אחת (ראה ערך אכילה), אבל בכל יראה, אפילו אם ישלים לאחר זמן לשיעור כזית, לא יעבור אלא מכאן ולהבא ולא יצטרף כלל למפרע (שאגת אריה שם)⁷.

חמץ שאינו שלו

אין אדם עובר בכל יראה אלא בחמץ שלו, אבל אם אין החמץ שלו, אף על פי שנמצא בביתו, אינו עובר עליו, שנאמר: וְלֹא יִרְאֶה לְךָ (שמות יג ז), ודרשו: שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים – כגון נכרים (רש"י פסחים ה ב ד"ה לפי שנאמר)⁸ – ושל גבוה (ברייתא שם; רמב"ם חמץ ד א), כגון שהקדישו לבדק הבית (רש"י שם)⁹.

חמץ גוי אפילו נכרי שכיבשתו, וממונו כממונו (גמ' שם, ורש"י ד"ה נכרי), או גר-תושב שיר ישראל שולטת עליו (רמב"ם שם ב), או שכיר (מאירי שם), או השרוי עמך בחצר – אין עוברים על חמצו, שנאמר בראיית שאור פעמיים "לך": (שמות יג ז, ודברים טז ד), ו"לך" השני אם אינו ענין לראייה, שכבר נאמר, תנהו ענין ל"לא ימצא", שלא נאמר בו "לך", ודרוש בו: לא ימצא לך, שאף במצוי אצלך ושרוי עמך אין האיסור אלא אם כן הוא שלך (מסקנת הגמ' שם, ורש"י ד"ה וארישא)¹⁰.

ולפיכך נכרי שנכנס בפסח לחצרו – וכן לביתו (טושי"ע או"ח תמ א) – של ישראל וחמצו בידו, אין זקוק לבער (ברייתא שם ו א), כלומר: לא הזקיקוהו להוציא את הנכרי מן הבית (רש"י שם ד"ה אין זקוק; טושי"ע שם).

ואף על פי שהישראל רואה את החמץ אין בכך כלום, שהרי אתה רואה של אחרים (טושי"ע שם), ובלבד שלא יאכל עמו על שולחן

⁷ מ"ן לא יִרְאֶה לְךָ חֻמֶּץ" (שמות יג ז), לפי שהוא נצרך ללמדנו שדין השאור והחמץ אחד הם (רש"י שם, על פי ביצה ז א). ¹¹ וראה שלחן ערוך הרב שם י בהגה בטעם הדבר.

קונטרס אחרון א). ⁷ אך ראה בערך חצי שיעור, פירושים אחרים למושג "חזי לאצטרופי". ⁸ וראה להלן בחמץ של ישראל אם חברו עובר עליו. ⁹ בדין מכירת חמצו לנכרי – ראה ערך מכירת חמץ. ¹⁰ ואין אנו לומדים דבר

• יש אומרים (רבי יוחנן בירושלמי פסחים ב ב), משום שחששו להערמה (ירושלמי שם).

• ויש מתירים (רבי שמעון בן לקיש שם), שלא חששו לזה (ירושלמי שם) ¹⁶. חמץ של הפקר שהוכנס לחצירו של ישראל קודם זמן איסורו, נחלקו בדבר אחרונים:

• יש אומרים שחצירו קונה לו שלא מדעתו (ראה ערך חצר ב. משאת בנימין נח; כן משמע במגן אברהם תלז סק"ג, ובמקור חיים שם סק"ה).

• ויש אומרים שאינה קונה, לפי שלא מדעתו אין החצר קונה משום יד אלא משום שליחות (ראה ערך חצר ב), ומשום שליחות אין חצר קונה אלא בדבר שזכות הוא לו, אבל קנין החמץ חוב הוא לו, שעל ידו יעבור בבל יראה ובל ימצא, ואין חבים לאדם שלא בפניו, ועוד שמן הסתם אינו רוצה לקנות דבר איסור, ואין חצירו של אדם קונה לו בעל כרחו (נודע ביהודה, קמח, או"ח יט).

חמץ גזול הגזול עובר על החמץ שגזל משום בל יראה, שהרי הוא חייב באחריות אפילו מאונסים (נודע ביהודה קמא או"ח כ; פרי חדש או"ח תמח ג; מהרי"ט אלגזי בכורות ה מג) ¹⁷.

חמץ של הקדש חמץ של הקדש שאינו עובר עליו, הרי זה כשאינו חייב באחריותו, כגון שאמר הרי חמץ זה הקדש, אבל אם חייב באחריותו, כגון שאמר הרי עלי חמץ להקדש והקדשו (ראה ערך נדרים ונדבות), הדבר תלוי במחלוקת תנאים אם קדשים שחייב באחריותם נחשבים כשלו, מפני שגורם לממון כממון, ועובר עליהם בבל יראה; או שאינם נחשבים כשלו, ואינו עובר עליהם (ירושלמי פסחים ב ב).

לחמץ של הקדש אינו צריך לעשות מחיצה, לפי שהכל פורשים מן ההקדש, שלא יבואו לידי מעילה (פסחים ו א; רמב"ם שם חמץ ד ב).

חמץ של חלה חמץ של חלה, כל זמן שהוא ברשות ישראל ולא נתנו לכהן, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שעוברים עליו בבל יראה ובל ימצא (רבי אליעזר במשנה פסחים מו א), שסוברים שהואיל והבעלים יכולים להישאל לחכם על החלה (ראה ערך שאלה), ותחזור לטבלה ותהיה שלו, אין החמץ נקרא כבר עכשיו של גבוה, ועובר עליו (ראה ערך הואיל. גמ' שם ב, במסקנה, לגירסתנו), וכן הלכה (רי"ף שם; רא"ש שם ג ו; רמב"ם יום טוב ג ט; טושי"ע או"ח תנז ב).

• ויש אומרים שאין עוברים עליו (רבי יהושע שם א-ב), שסוברים שמכיון שכעת החלה של גבוה, אין אומרים שהואיל שיכול להישאל נחשבת החלה כעת, שלא נשאל, שלו (גמ' שם ב, במסקנה, לגירסתנו) ¹⁸.

ללמוד הפקר מהם, שאין לו בעלים ואינו של אחרים, ואף על פי שאינו שלו, אינו בכלל היתר זה, כיון שיכול לזכות בו יותר מנכרי הכבש תחת ידו (רמב"ן פסחים ב א). ¹⁶ מהאחרונים יש שכתב שלדעת הסוברים ביטול אינו מטעם הפקר (ראה ערך בטול חמץ), אין הפקר מועיל להוציא מידי איסור בל יראה ובל ימצא (פני יהושע פסחים ד ב, בדעת רש"י). ¹⁷ ויש מהראשונים שכתב שאינו עובר (שיטה מקובצת בבא קמא צו ב, בשם ר"מ מסרקסטא), ובארז אחרונים בדבריו שעל בל יראה אינו עובר ועל בל ימצא עובר, שקבלת אחריות נתרבה מ"לא ימצא" (ראה לעיל. עין יצחק או"ח כב; חלקת יואב קמא או"ח יט). ¹⁸ ויש מבארים בטעם מחלוקתם, שנחלקו אם טובת הנאה שיש לבעלים, שהוא נותן את החלה לכהן שהוא רוצה בו (ראה ערך טובת הנאה), נקרא ממון, ועל ידי זה נחשב החמץ כשלו ועובר עליו, או שאינו נקרא ממון, ואינו נחשב שלו (גמ' שם, בהוה אמינא, לגירסתנו); ויש מבארים שהכל מודים שעוברים על בל יראה ובל ימצא, ולא נחלקו אלא אם מותר משום איסור זה של בל יראה ובל ימצא לעבור על איסור אחר (ירושלמי פסחים ג א).

על פי שקיבל סתם מבלי קבלת אחריות בפירוש, הרי זה כקיבל עליו אחריות (רש"י שם ד"ה יחד לו בית), ולדעה זו בקיבל עליו אחריות, אפילו ייחד לו בית אינו מועיל לפטרו מאיסור בל יראה (שו"ת הרשב"א א קעז, בדעת הרי"ף; באור הגר"א שם ד ד"ה עובר עליו, בדעת השו"ע).

• ויש מפרשים שיחוד בית שאמרו הוא בשקבל עליו הישראל אחריות, שמכל מקום אם הישראל ייחד לו זווית מיוחדת שהחמץ יהיה מונח שם, אינו עובר עליו, שכיון שכל האיסור בקבלת אחריות למדנו מ"לא ימצא", זה שייחד לו בית אינו מצוי בידך, ועוד שהרי זה דומה למקבל עליו אחריות על חמצו של נכרי בביתו של נכרי שאינו עובר עליו (תוספות שם ד"ה יחד, בשם רבנו תם; רא"ש שם א ו; רמב"ן שם, בשם הראב"ד, ושכן דעתו; מגיד משנה שם, בשם בעל העיטור). ואף על פי שחמץ של ישראל המונח ברשות הנכרי חייב לבערו (ראה להלן), חמץ זה שהוא של נכרי אלא שהוא מופקד ביד ישראל באחריותו, אינו עובר עליו אלא אם כן הוא ברשותו, ולא ברשות נכרי (רמב"ם שם; ר"ן שם).

מחיצה חמצו של נכרי שבבית ישראל – שמופקד ביד ישראל ולא קיבל עליו אחריות, באופן שאינו עובר עליו משום בל

יראה (רש"י פסחים ו א ד"ה חמצו של נכרי; רמב"ם חמץ ד ב; טושי"ע או"ח תמ ב) ¹² – עושה לו – ב"ד ניסן (רש"י שם ד"ה עושה לו) – מחיצה עשרה טפחים משום היכר (גמ' שם), שלא ישכח ויאכל ממנו (רש"י שם). ואם הוא שבת או יום טוב, שאי אפשר בעשיית מחיצה, כופה עליו את הכלי עד הערב, ובערב יעשה מחיצה (רש"י שם ד"ה עושה). והוא הדין נכרי שהניח חמץ בבית ישראל בלא רשותו, שעושה לפניו מחיצה, ובשבת ויום טוב כופה עליו את הכלי (ריב"ש תא; רמ"א שם).

חמץ של ישראל אחר אף חמץ של ישראל הנמצא ברשות ישראל אחר, אותו שהחמץ נמצא אצלו אינו עובר עליו, ואין הבדל בין אם לא קיבל עליו אחריות, שאינו עובר עליו כיון שאינו שלו, והרי זה בכלל "אבל אתה רואה של אחרים" (מאירי פסחים ד א; ב"ח או"ח תמג ב; מגן אברהם שם סק"ה; שאגת אריה פג) ¹³, ובין אם קיבל עליו אחריות, שאינו עובר, שהרי כשהגיעה שעת הביעור נאסר בהנאה ואינו שוה כלום, ופקעה קבלת אחריותו (לבוש או"ח תמ ד; צל"ח פסחים ה ב) ¹⁴.

הפקר חמץ שהפקירו לפני הפסח, קודם שהגיע זמן איסורו, אין עוברים עליו בבל יראה ובל ימצא, שהרי "אתה רואה של אחרים", וההפקר יצא מרשותו (תוספות שם ד ב ד"ה מדאורייתא) ¹⁵.

הפקיר חמצו לפני זמן איסורו ועבר עליו הפסח, נחלקו אמוראים אם מותר באכילה:

¹² ויש מפרשים שהמדובר הוא בחמץ המופקד אצל ישראל והישראל קיבל עליו אחריות, ועשיית המחיצה היא כמו ייחד לו בית, שאין החמץ נמצא ברשותו של הישראל ואינו עובר עליו בבל יראה, אבל בשלא קיבל עליו אחריות אין צורך מחיצה עשרה כלל, אלא מנחהו לכל מקום שירצה כדי שלא ישלם בו (מגיד משנה שם, בשם הרמב"ן והעיטור; מאירי שם, בשם יש מפרשים). ¹³ ויש חולקים וסוברים שעל חמץ של ישראל עובר הנפקד בבל יראה, אפילו כשלא קיבל עליו אחריות, שלא נתמעט חמץ של אחרים מ"לך" אלא של נכרים ולא של ישראל (פני יהושע פסחים ד א ושם ה ב, ובאור הגר"א או"ח תמג ב ד"ה ואם לא מכרו, בדעת רש"י). ¹⁴ וראה בשו"ע (או"ח תמ ד) ובנושאי כליו, הגירסאות השונות בדבריו. ¹⁵ וכן הוא לדעת כל הראשונים הסוברים שביטול חמץ ענינו הפקר (ראה ערך בטול חמץ); ויש מהראשונים שנסתפק בדבר, שאף על פי שחמץ לאחר שביטלו אינו עובר עליו, הפקר אינו דומה לביטול שמבטלו מחשיבותו ואינו רוצה בקיומו, והרי מצוינו שני לימודים מיוחדים למעט חמץ של נכרי הכבש תחת ידך ושאינו כבש תחת ידך, ואין

ה (מג), ואפילו לסוברים שהמפקד עובר אף אם הנפקד קיבל עליו אחריות, הרי זה מפני שהנפקד השאלו המקום וכביתו של מפקד הוא, מה שאין כן בגזלן, ואפילו מדרבנן אינו עובר, שהרי אינו ברשותו, ואנוס גמור הוא (נודע ביהודה שם; מהרי"ט אלגזי שם) ²⁰.

חמץ שאינו ראוי לאכילה

פת שעיפשה הפת שעיפשה, חייב לבערה, מפני שראויה לשחקה ולחמץ בה כמה עיסות אחרות (בריתא בפסחים מה ב).

במה דברים אמורים בפת של חמץ שנפסלה מאכילת אדם, אבל עדיין ראויה לאכילת כלב (רא"ש פסחים ג ג; מגיד משנה חמץ א ב, בדעת הרמב"ם, על פי ברייתא נוספת שם; ר"ן פסחים כט א).

ואף על פי שבשאר איסורים כל שנפסל מאכילת אדם – מותר (ראה ערך נותן טעם לפסל), חמץ, מכיון שראוי לחמץ בו עיסות אחרות – אסור (ר"ן שם; מגן אברהם תמב ס"ק יד).

ואפילו לסוברים שאינה מטמאה טומאת אוכלים, ויצאה מכלל אוכל (רמב"ם טומאת אוכלין ב יד), מכל מקום עובר עליה מפני שיכול לשחקה ולחמץ בה עיסות אחרות, אבל כשנפסלה מאכילת כלב אין עוברים עליה ואין צריך לבערה (רמב"ם חמץ ד יא; טוש"ע או"ח תמב ב, ט), והוא שנפסלה קודם זמן האיסור (ר"ן שם; רמ"א שם ט), שאם נפסלה לאחר זמן האיסור, לא נפקע איסורה עד שיבערנה מן העולם לגמרי (מגן אברהם שם סק"א).

ור"ן השאור ודין החמץ אחד הוא (רמב"ם שם א ב), שאף השאור שבו מחמיצים, כשנפסל מאכילת כלב, אין עוברים עליו (מגיד משנה וכסף משנה שם), ואפילו אם ראוי לחמץ בו עיסות אחרות, מכיון שיצא מתורת אוכל לגמרי, שאפילו טומאתו שהיתה עליו נפקעת (מאירי שם מה ב) ²¹.

מלוגמא מלוגמא – תחבושת עשויה מקמח ותאנים שאדם לועס ונותן על גבי המכה (פירוש המשניות לרמב"ם שביעית ח א; משנה ברורה תמב ס"ק יא) – שנסרחה, אין צריך לבער (תוספתא פסחים (ליברמן) ג ג; רמב"ם חמץ ד יא; טוש"ע שם ב). ודוקא כשנסרחה ואחר כך נתחמצה, אבל נתחמצה ואחר כך נסרחה צריך לבער (ירושלמי שם ב, ו) ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש סוברים שהבדל זה בין נתחמצה קודם לנסרחה קודם, בתוך הפסח נאמר, אבל נסרחה קודם הפסח, אפילו שנתחמצה קודם, אין צריך לבער, שכשהגיע זמן איסור החמץ כבר היתה סרוחה, ולא חל עליה איסור חמץ, והרי זה כפת שעיפשה ונפסלה מאכילת כלב, שודאי נתחמצה קודם שנתעפשה, ואין צריך לבערה (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש סוברים שאפילו קודם הפסח אם נתחמצה ואחר כך נסרחה צריך לבער, שכבר היה עליה שם אוכל של חמץ, ולא נפקע ממנה (ראב"ד שם).

תליתא, ג לא). ²¹ ויש מהראשונים החולק על כל זה, וסובר שבפת של חמץ לא הוצרכנו לטעם שראוי לחמץ בה עיסות אחרות, שכל שלא נפסלה מאכילת כלב עדיין לא יצאה מתורת אוכל, ולא אמרו בפת שעיפשה שחייב לבערה מפני שראוי לחמץ בה עיסות אלא בשאור וכשנפסל מאכילת כלב, שאין השאור דומה לחמץ אלא בשיעורו, אבל לחובת בעור חלוק הוא ממנו, שהחמץ תלוי בשם אוכל וכשנפסל מאכילת כלב מותר, והשאור איסורו מפני שראוי לחימוץ, ולכן אף לאחר שנפסל מאכילת כלב אסור (ראב"ד שם), וכן אמרו: מאימתי קרוי שאור, משיפסל לכלב (תוספתא ביצה (ליברמן) א ה).

חמץ נוסף להלכה, שנחשב הממון שלו הואיל ויכול להישאל עליו, דנו מחמת זה גם בסוגי חמץ נוספים שיכול הבעלים להישאל עליהם:

• חמץ של הקדש, יש מהראשונים שכתב שמה שאינו עובר עליו, זה דוקא לאחר שההקדש בא לידי הגזבר, ששוב אין הבעלים יכולים להישאל עליו (ראה ערך שאלה), אבל כל זמן שלא בא לידי הגזבר, כיון שאפשר להישאל עליו, הרי הוא עדיין כשלו, ועובר עליו (תוספות שם ד"ה הואיל, בשם ר"י).

• חמץ של מעשר-שני חוץ לירושלים, אף על פי שממון גבוה הוא (ראה ערך מעשר שני), יש מהאחרונים שכתב שמכל מקום כיון שיכול להישאל עליו, באנו למחלוקת זו אם בדבר שיכול להישאל עליו עובר בבל יראה, ולהלכה הרי הוא כשלו, ועובר עליו (מנחת חינוך יא ד).

חמץ של טבל חמץ של טבל, אף על פי שאין לו בו היתר אכילה, מכל מקום כיון שיש לו היתר הנאה, נחשב לענין חמץ כשלו, שאינו גרוע מקיבל עליו אחריות שנקרא על ידי כך "מצוי בידך" (מנחת חינוך שם).

חמץ שאינו ברשותו

כשהנפקד ישראל שהפקיד חמצו ביד נכרי, או ביד ישראל **קיבל אחריות** חברו, והנפקד קיבל עליו אחריות, נחלקו בו הדעות:

• יש סוברים שאין המפקד עובר עליו בבל יראה ובל ימצא, אף על פי שהוא שלו, כיון שאינו ברשותו, לפי ששנינו: שְׂבַעַת יָמִים שָׁאֵר לֹא יִמָּצֵא בְּבִתְיָכֶם (שמות יב יט), למה נאמר "בביתכם", לפי שנאמר: "כָּל־הַבֶּלֶךְ" (שמות יג ז), שומע אני כפשוטו, תלמוד לומר: "בביתכם" – מה ביתך ברשותך, אף גבולך ברשותך, יצא חמצו של ישראל ברשות נכרי, שהוא שלו ואינו ברשותו (מכילתא בא, פסחא יז), וכיון שהנכרי קיבל עליו אחריות, הרי הוא נמצא ברשותו של נכרי (רא"ש פסחים א ד, וטור או"ח תמ, בשם יש מן הגאונים), ולדעתם אם הנכרי לא קיבל עליו אחריות, אינו חשוב כנמצא ברשותו של הנפקד, אלא ברשות המפקד הוא ובשמירתו (שאגת אריה פג, לדעה זו).

• ויש סוברים שאפילו אם הפקיד החמץ ביד נכרי, עובר עליו (רמב"ם חמץ ד א ב; רא"ש שם, בשם רבנו יונה; טוש"ע או"ח תמ ד), ש"מביתכם" אנו למדים איסור להפקידו ביד נכרי, שהמקום שמניח בו חמצו ביד נכרי הרי הוא כביתו (כסף משנה שם), ואפילו אם הנפקד קיבל עליו אחריות (רא"ש שם; טוש"ע שם), שמכל מקום עיקר הממון של הבעלים הוא, וכל שהשאל הנפקד למפקד את ביתו לשמירת ממנו, הרי הוא קנוי למפקד, וכביתו של מפקד הוא (רא"ש שם) ¹⁹.

חמץ הנגזל הנגזל אינו עובר על החמץ שגזלו ממנו (רמב"ן פסחים לא ב; שיטה מקובצת בבא קמא צו ב, בשם ר"מ מסרקסטא; נודע ביהודה, קמא, או"ח כ; פרי חדש או"ח תמח ט; מהרי"ט אלגזי בכורות

¹⁹ ויש שסתמו דבריהם ולא חילקו בין קבל עליו הנפקד אחריות ללא קיבל עליו, אלא כתבו שכל שהחמץ של ישראל נמצא בביתו וברשותו של נכרי אינו עובר עליו, אלא שמדרבנן חייב המפקד לבערו (רמב"ן שם ועל התורה שמות יב יט, על פי המכילתא הנ"ל; ר"ן פסחים שם), וכתבו אחרונים בדעתם שאפילו אם לא קיבל הנפקד אחריות אינו עובר (שאגת אריה שם). וראה עוד שלחן ערוך הרב שם א, ומקור חיים שם סק"ה במי שלא הפקיד החמץ בבית נכרי, אלא הוציאו מרשותו). ²⁰ ויש שכתבו שהנגזל עובר בבל יראה מדרבנן, אף על פי שהוא אנוס (שלחן ערוך הרב או"ח תמ, קונטרס אחרון ב; שואל ומשיב,

כזית בכדי אכילת-פרס עובר עליה (מגיד משנה שם, בשם הגאונים; כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאין עוברים עליו, שהרי אף באכילה לא היתה נאסרת אלמלא נתרבה בלימוד מיוחד מן הכתוב (ראה ערך חמץ), וכיון שלאיסור בל יראה לא נתרבה, אינו עובר (תוספות שם ד"ה ואלו, בשם רבנו תם).

ממשות חמץ במה דברים אמורים כשיש בתערובת ממשות חמץ, אלא שנבלל ואינו ניכר, אבל אם אין ממשות החמץ כלום בתוך התערובת אלא טעמו בלבד, כגון שנבשל יחד עם חמץ וקיבלה טעמו, ואין בה כלום מממשו, אף על פי שאסור לאכלה מן התורה (ראה ערך טעם כעיקר), מכל מקום אינו עובר עליה בבל יראה ובל ימצא, שהרי טעם זה המובלע בתבשיל אינו נראה ואינו מצוי (ראב"ן פסחים; מגן אברהם תנא סק"א בשמו; חק יעקב או"ח תמב סק"א), מלבד לסוברים שבכל טעם איסור שנבלע בהיתר ונתן בו טעם נהפך ההיתר לאיסור עד שחייבים מלקות על כל זית מהתערובת (ראה ערך טעם כעיקר), שלדעתם, כיון שגוף ההיתר נעשה איסור, הרי החמץ נראה ומצוי, ועוברים עליו (שלחן ערוך הרב או"ח תמב, קונטרס אחרון ו).

וכל זה בתערובת של מין בשאינו מינו, אבל נתרב מין במינו, כגון קמח בקמח, שמן התורה בטל ברוב ומותר אפילו באכילה (ראה ערך בטול ברוב), וכל שכן להשהותו, אינו עובר עליו בבל יראה, והוא הדין כשנתערב מין בשאינו מינו, ויש ששים בהיתר נגד החמץ (ראה ערך בטול בששים. מגן אברהם תמב סק"א; חק יעקב שם).

מזריגן מדברי סופרים חייב לבער אפילו טעם הבלוע, כדי שלא יבא לאכלו (ראה ערך בעור חמץ).

כשאינו ראוי לאכילה דבר שיש בו תערובת חמץ, ואינו ראוי לאכילה – כגון עריבת קמח שהושמו בתוכה עורות לעבדן (רבי נתן בפסחים מה ב, ורש"י ד"ה העבדנין) – מותר לקיימו בפסח (רמב"ם חמץ ד ח; טוש"ע או"ח תמב א), אפילו נתנו שעה אחת קודם זמן הבעור, ואם לא נתן העורות, ונתן הקמח שלשה ימים לפני הבעור, מותר לקיימו, שהרי נפסד והבאיש, אבל בתוך שלשה ימים חייב לבער, שכשהגיע הפסח עדיין שם חמץ עליו (גמ' שם; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם).

וכן בגדים שכבסו אותם בחלב חטה, וניירות שדבקו אותם בחמץ, וכל כיוצא בזה, מותר לקיימם בפסח, ואין בהם משום לא יראה ולא ימצא, שאין צורת החמץ עומדת (רמב"ם שם יא; טוש"ע א, א), ואפילו אם החמץ נראה וניכר (בית יוסף שם, על פי המגיד משנה שם), ואפילו לא נפסלו מאכילת כלב, כיון שאינם ראויים לחמץ בהם עיסות כפת שעיפשה (שו"ת אחיעזר ג ח).

ולכן מותר לדבק ניירות בחלון תוך שלשים יום לפסח (רמ"א שם, בסתם); ויש מן הראשונים סוברים שבניירות שדבקו בחמץ – אם נראה החמץ מבחוץ – אסור לקיימם בפסח (טור שם, בשם הראב"ה; רמ"א שם, בשם יש מחמירים), שאז צורת החמץ עומדת (מגן אברהם שם סק"ה), ולא התירו אלא כשאין החמץ ניכר (באור הגר"א שם).

חמץ שנחרך באש לאחר זמנו חייב לבער, אבל נחרך לפני זמנו עד שאינו ראוי לכלב, אינו חייב לבער (טוש"ע שם ט, על פי פסחים כא ב).

כופת שאור כופת שאור – קמח שעורים שלשים אותו, ועושים אותו עיגולים-עיגולים, ומייבשים אותו (ערוך, כפת א) – שייחדה לשיבה – מותר לקיימה בפסח (ברייטא בפסחים מה ב), אף על פי שהיא ראויה לאכילה (תוספות שם ד"ה כופת), ודוקא אם טח פניה בטיט בשביל לתקנה לשיבה (תנא קמא שם, לפי הגמ' שם, ורש"י ד"ה טח פניה; רמב"ם חמץ ב טו; טוש"ע או"ח תמב ט) ²².

כצק שבסדקי עריבה בצק שבסדקי עריבה, אם יש זית במקום אחד חייב לבער, ואם לאו בטל במיעוטו (משנה פסחים מה א), ונחלקו בפירושו:

• יש סוברים שדוקא במקום שאין עשוי לחזק יש חילוק בין זית לפחות מכזית, אבל במקום העשוי לחזק, שיש בו סדק או נקב ונתן הבצק לסתמו, בטל החמץ לגבי העריבה ונעשה כעץ, ואינו עובר עליו אפילו אם יש בו זית במקום אחד (רב יהודה אמר שמואל בלשון ראשונה בגמ' שם, ורבנו חננאל שם).

• ויש סוברים להיפך, שבמקום העשוי לחזק הוא שאמרו לחלק בין זית שאינו בטל ונעשה כעץ, לפחות מכזית שבטל, אבל במקום שאינו עשוי לחזק, אפילו פחות מכזית חייב לבער (רב יהודה אמר שמואל בלשון שניה בגמ' שם), וכן הלכה (רי"ף שם; רא"ש שם ג ב; רמב"ם חמץ ב טו; טוש"ע או"ח תמב ז).

• ויש מחלקים בין שהוא במקום לישא לישא (אביי שם ב), שאם אינו במקום לישא, היינו שהוא בשפה העליונה של העריבה, עובר בפחות מכזית, ואם הוא במקום לישא ואינו עשוי לחזק, היינו בדפנות, זית מבער ופחות מכזית אינו מבער, ואם הוא במקום שאינו עשוי לחזק, היינו בשוליים, אפילו זית אינו מבער (רש"י שם ד"ה אלא הא) ²³.

שני חצאי זיתים וחוט של כצק ביניהם שני חצאי זיתים – בשני מקומות (רמב"ם חמץ ב טו; טוש"ע או"ח תמב ח) – וחוט של בצק ביניהם, כל שאילו ינטל החוט ניטלים עמו חייב לבער, ואם לא – אינו חייב לבער (פסחים מה ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

במה דברים אמורים בעריבה, אבל בבית אפילו אם ינטל החוט אינם ניטלים עמו חייב לבער, שלפעמים מקבץ אותם יחד כשמכבד הבית (גמ' שם, ורש"י ד"ה זימנין; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בתערובת חמץ

תערובת חמץ, כגון המוריים וכותח הבבלי ושכר המדי, שעושים אותו מן הקמח, וכיוצא מהדברים הנאכלים, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שעוברים עליו משום בל יראה ובל ימצא (רש"י פסחים מב א ד"ה ואלו עוברין; רמב"ם חמץ ד ח) ²⁴, וכן הלכה (טוש"ע או"ח תמב א). ונחלקו אם עובר רק כשיש בתערובת זית חמץ בכדי אכילת-פרס, שעובר על אכילתה מן התורה, ולפיכך חייב בבעורה מן התורה (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם); או שאפילו אם שם

אכילתה, הרי זה לא מפני שאין כאן שיעור חמץ, אלא מפני ששהה באכילתו, והרי זה כאילו אכל חצי זית היום, וחצי זית למחר – שאינו לוקה, אבל לענין בל יראה, כיון שיש כאן זית חמץ מצורף בכל התערובת, עובר עליה (כסף משנה שם).

²² ויש מהתנאים הסובר שהוא הדין אפילו לא טח פניה בטיט (רבי שמעון בן אלעזר שם, לפי הגמ' שם). ²³ ויש מהראשונים שפסקו כן (בעל המאור שם; טור שם, בשם רבנו חננאל; מגיד משנה שם, בשם הגאונים). ²⁴ ואף על פי שאינו עובר על

בל תאחר¹

איסור לאחר תשלומי נדרים ונדבות וחייובי תורה ידועים אחר הזמן שקבעה התורה

הפרקים:

- בקרבנות;
- בחקדשות;
- בצדקות;
- בתרומות ומעשרות ומתנות עניים;
- בנזירות, נדרים ושבועות;
- זמן בל תאחר;
- עבירת עשה באיחור;
- בפטורים מראיה.

סיכום תמציתי

בקרבנות

הנודר בהמה לקרבן למזבח, אסור לו לאחר מלהביאו במשך זמן שאמרה תורה. אחד הנודר, שאמר הרי עלי קרבן, ואחד הנודר, שאמר הרי זה קרבן, באיסור בל תאחר. בין שנדר ולא הפריש קרבנו, ובין שהפרישו ולא הקריבו עובר בלא תעשה.

בהקדשות

אף קדשי-בדק-הבית, כגון הדמים והערכים והחרמים וההקדשות, הם בכלל האיסור של בל תאחר – שאם אמר דמי עלי, או דמי פלוני עלי, או ערכי או ערך פלוני עלי, או שאמר דבר זה חרם לשמים, או שאמר דבר זה הקדש, או הרי עלי הקדש, עובר עליהם בכל תאחר.

בצדקות

הנודר לצדקה, אף הוא עובר בכל תאחר. אם הפריש מעות לצדקה סתם, ולא נתן, עובר על הלאו; אם הפריש מעות ליתנם לעני פלוני, אינו עובר עד שיבוא פלוני לידו; אם נדר לתת ליד הגבאי, ולא נתן, עובר על הלאו; אם נדר לחלק ביד עצמו כשירצה, אינו עובר על הלאו אם הפריש שיהיו המעות מונחות אצלו ליתנן לעניים מעט מעט במקום שיראה לו; אם אין עניים מצויים במקומו, אינו עובר על בל תאחר, עד שיגיע עני לידו.

בנודר צדקה לבית הכנסת נחלקו הדעות: יש אומרים שישנו בכל תאחר; ויש אומרים שאינו בכל תאחר, לפי שאין זו מצות עשה של תורה כצדקה לעניים.

בתרומות ומעשרות ומתנות עניים

אף תרומות ומעשרות ישנם באיסור בל תאחר. פירות נטע רבעי, הם בכלל המעשרות לבל תאחר. בבכורים נחלקו ראשונים: יש סוברים שעובר עליהם בכל תאחר כמעשרות; ויש סוברים שאינו עובר עליהם. על מתנות עניים, כגון לקט שכחה ופאה, עובר בכל תאחר, ואף פרט ועוללות בכלל בל תאחר.

בנזירות, נדרים ושבועות

בנזירות למדנו בהיקש מנדרים שישנה בכל תאחר. בנדרי איסור, כגון קונמות, וכן בשבועות-ביטוי, נחלקו ראשונים אם יש בהם איסור בל תאחר.

זמן בל תאחר

נחלקו תנאים כמה זמן ישהה אדם את קרבנותיו ויעבור בכל תאחר: יש אומרים שלשה רגלים; יש אומרים שלושה רגלים וחג המצות תחילה; יש אומרים שכיון שעבר עליהם רגל אחד עובר בכל תאחר; יש אומרים שכיון שעברו עליהם שני רגלים עובר בכל תאחר; ויש אומרים שכיון שעבר עליהם חג הסוכות עובר בכל תאחר.

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה, יש פוסקים כדעה השנייה; ויש פוסקים כדעה הרביעית. לאחר שעברו עליו שלושה רגלים עובר בכל תאחר בכל יום ויום.

לא אמרו שלשה רגלים אלא בשנדר סתם, אבל כשהזכיר זמן ידוע ועבר הזמן – עובר. בנדר צדקה עובר הנודר מיד בכל תאחר, שהרי עניים מצויים וכידו ליתן להם מיד.

עבירת עשה באיחור

מלבד הלאו של בל תאחר, ישנו חיוב על האדם להביא את כל הקרבנות שנדר או נדר ברגל הראשון שפגע בו תחילה, וחיוב זה הוא מצות עשה.

בפטורים מראיה

מי שפטור ממצות עלייה לרגל אינו בכל תאחר של שלושה רגלים.

בדברים שאינם תלויים בעלייה לרגל, כגון צדקה ולקט ושכחה ופאה, אף הפטורים מראיה עוברים בכל תאחר.

בקרבנות

האיסור הנודר בהמה לקרבן למזבח, אסור לו לאחר מלהביאו במשך זמן שאמרה תורה, שנאמר: **כִּי תֵדֵר נָדָר לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תֵאַחֵר לְשַׁלְּמוֹ** (דברים כג), ואם איחר – עבר על לאו זה (ראש השנה ד א, ושם ו ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יד יג), ונמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לא תעשה קנה; סמ"ג לאוין שלא; חינוך תקע"ד)², ואין לוקים עליו, לפי שאין בו מעשה (תוספתא מכות (צוקרמאנדל) ה י; רמב"ם שם).

הנודר אחד הנודר, שאמר הרי עלי קרבן, ואחד הנודר, שאמר הרי זה קרבן, באיסור כל תאחר (ברייתא בראש השנה ה ב; רמב"ם שם), שנאמר כאן "נָדָר" (שם), ונאמר להלן: **וְאִם נָדָר אוֹ נִדְבָה** (ויקרא יז טו) – מה להלן נדבה עמו, אף כאן נדבה עמו (ברייתא שם; ספרי כי תצא רסד).

הנודר ולא ספריש, והספריש ולא מקריב בין שנדר ולא הפריש קרבנו, ובין שהפרישו ולא הקריבו עובר בלא תעשה, שנאמר בפרשה זו: **מוֹצֵא שְׁפָתַיךָ תִּשְׁמֹר וְעֵשִׂיתָ פֶּאֶשׁר נָדַרְתָּ לַה' אֱלֹהֶיךָ נִדְבָה** (דברים שם כד) – "תשמור" זו מצות לא תעשה, "כאשר נדרת" זה נדר, "נדבה" כמשמעו (ספרי שם רסה; ברייתא בראש השנה ו א), והוצרכו שני הפסוקים ללמדנו שהלאו הוא בין כשנדר ולא הפריש, ובין כשהפריש ולא הקריב (גמ' שם)³.

וכתבו אחרונים שבין באמר ולא הפריש, ובין בהפריש ולא הקריב עובר בשני הלאוים, כל תאחר ותשמור, אלא שאין נפקא מינה בריבוי הלאוים, כיון שאין מלקות על לאוים אלה, שאין בהם מעשה (מנחת חינוך תקע"ד ד).

קרבנות חובה אף כל קרבנות חובה נתרבו לאיסור כל תאחר, שנאמר בפרשה זו: **כִּי דָרַשׁ יִדְרְשֻׁנּוּ** (שם כב), ואמרו: אלו חטאות ואשמות עולות ושלמים (ברייתא ראש השנה ה ב; ספרי שם רסד, לגירסת רבנו הלל), ונחלקו ראשונים בצורת הלימוד: • יש מפרשים שנלמדים מכיון שכתוב בחטאת: **וְאֵת שְׁעִיר הַחֲטָאת דָּרַשׁ יִדְרְשׁ** (ויקרא י טז), ואשם ועולה ושלמים הוקשו לחטאת, שנאמר: **זֹאת הַתּוֹרָה לַעֲלֹה לַמִּנְחָה וְלַחֲטָאת וְלָאֵשֶׁם וְלַמִּלּוֹאִים וְלִזְבַּח הַשָּׁלָמִים** (שם יז לו). רבנו הלל שם).

• ויש מפרשים שכולם נלמדים ממשמעות הלשון "דרשה", שהם נדרשים ממך, שהרי חובה הם ומוטלים עליך (רש"י שם ד"ה אלו חטאות; תוספות שם ד"ה אלו)⁴.

עולות ושלמים שאמרו, אף הם קרבנות חובה הם, כגון עולות-ראיה ושלמי-חגיגה, שהרי נדרים ונדבות של עולה ושלמים כבר למדנו מ"כִּי תֵדֵר נָדָר וגו' לֹא תֵאַחֵר לְשַׁלְּמוֹ" (דברים כג כב). רש"י שם ד"ה ועולות). ואף על פי שעולת ראיה ושלמי חגיגה זמנם קבוע, מכל מקום אם הפרישם ולא הקריבם עובר בכל תאחר, כיון שאינם נפסלים בכך (תוספות שם)⁵.

קרבנות חובה – שאף בהם ישנה מציאות שלא הפריש, ומציאות שהפריש ולא הקריב (טורי אבן ראש השנה ו א) – נתרבו גם בכתוב של "מוצא שפתך" (שם כד), שנאמר שם: **לֹא אֱלֹהֶיךָ (שם), ומקרא מיותר הוא לרבות חטאות ואשמות עולות ושלמים (גמ' שם, ורש"י ד"ה לה')⁶.**

נכור ומעשר וכן עוברים בכל תאחר על בכור ומעשר-בהמה (ראש השנה ד א-ב), ושני לימודים בדבר:

• נאמר: **כִּי דָרַשׁ יִדְרְשֻׁנּוּ ה' אֱלֹהֶיךָ מִעֲמֶךָ** (שם כב), ו"ה' אלהיך" מיותר (רש"י שם ה ב ד"ה ה' אלהיך), ובא לרבות צדקות ומעשרות ובכור ומעשר – בהמה – ופסח (גמ' שם, לגירסת רבנו חננאל)⁷.

• המילים "כי דרש ידרשנו" שבאות לרבות קרבנות חובה (ראה לעיל), מרבות אף בכור ומעשר-בהמה, שאף הן חובה (רש"י שם ד"ה ועולות).

ונחלקו ראשונים בבכור זה, מי הוא שעובר עליו בכל תאחר:

• יש סוברים שהכהן הוא שעובר עליו, אם איחר מלהקריבו לאחר שקיבלו מִיִּשְׂרָאֵל (מאירי ראש השנה ד א, בשם יש מפרשים).

• ויש סוברים שישראל עובר בכל תאחר, אם עיכבו בידו ולא נתנו לכהן (מאירי שם).

ומכל מקום בבכור בעל מום מצדדים ראשונים שאין הישראל עובר בכל תאחר אם לא נתנו לכהן בזמנו (תוספות שם ז א ד"ה הא), לפי שאינו ראוי להקריבה, ועל מתנות-כהונה אין איסור כל תאחר (טורי אבן שם ד א).

לא הקדיש ישראל את הבכור, גם לדעה שמצוה להקדישו (ראה ערך בכור בהמה טהורה) – אינו עובר בכל תאחר, כיון שהוא קדוש מאליה, אף אם לא הקדישו (טורי אבן שם ד"ה בכור ומעשר).

במעשר בהמה, אם הפרישו ולא הקריבו עובר בכל תאחר, אבל אם לא הפרישו אינו עובר בכל תאחר דאורייתא, אלא באיסור דרבנן בלבד (ירושלמי שקלים ג א, לפי תלמיד ר' שמואל בר' שניאור)⁸, וחלוק בזה משאר הקרבנות, שבהם מבלי הקריבה אי אפשר לצאת ידי חובתו, וכיון שכל זמן שלא הפרישם אי אפשר להקריבם, עובר בכל תאחר, אבל מעשר בהמה אינו מחוייב דוקא להפרישו באופן שיקריבו, שאם רוצה יכול להטיל מום בכל העדר ולא יהיו ראויים להקריבה (ראה ערך מעשר בהמה), ולכן אינו עובר אלא בשכר הפרישו, שאז אינו יכול להטיל בו שוב מום (טורי אבן שם).

פסח אף בשלמים הבאים מחמת הפסח (ראש השנה ה א; ירושלמי שם א א) עוברים בכל תאחר, אם עבר זמנם (ראה להלן) ולא הקריבם, ושני לימודים בדבר:

• נאמר: **כִּי דָרַשׁ יִדְרְשֻׁנּוּ ה' אֱלֹהֶיךָ מִעֲמֶךָ** (שם כב), ו"ה' אלהיך" מיותר (רש"י שם ה ב ד"ה ה' אלהיך), ובא לרבות צדקות ומעשרות ובכור ומעשר – בהמה – ופסח (גמרא שם, לגירסת רבנו חננאל).

(ראב"ד שם). 5. ויש סוברים שאם הפרישם לרגל זה ולא הקריבם אין כאן כל תאחר, אלא שהמדובר הוא כגון שאבדו והפריש אחרים תחתיהם ואחר כך נמצאו (תוספות רי"ד שם, מהדו"ת), או שהפריש סתם לעולת ראייתו ולשלמי חגיגתו, ולא פירש שהם לשם רגל זה, שיכול להקריבם בכל רגל אחר (ריטב"א שם). 6. ויש שדרשו אותו לרבות ערכים וחרמים והקדשות (ספרי שם רסה). 7. ולדעה הראשונה אין לרבותם מ"כי דרוש ידרשנו" כחטאות ואשמות, שאין החיוב שלהם דומה לחיוב של חטאות ואשמות, שאם אין לו בכור ומעשר אינו חייב בהם (תוספות שם ד"ה ומעשרות). 8. ומהאחרונים יש שכתבו שאם לא הפרישו אינו עובר כלל (טורי אבן שם; פני משה שם).

2. ואף על פי שכל תאחר היא גדר והגבלה למצות נדרים, והיה ראוי לכאורה שלא למנותה, כשם שמצות ביעור מעשרות (ראה ערכה) לא נמנית משום שהיא גדר והגבלה למצות מעשרות, אף על פי כן נמנית כיון שמפורש בגמ' (ראש השנה ו א) שהיא לא תעשה (משפט כהן נה ד"ה אד). 3. ואף על פי שנדבה היא כשאומר הרי זה קרבן, ואם כן כבר הפריש, מכל מקום יתכן אף בנדבה שלא הפריש, כגון שאמר הרי עלי עולה על מנת שאיני חייב באחריותה, שכיון שאינו חייב באחריות הרי זו כנדבה (גמ' שם). 4. ויש שגרס בלימוד זה: "אלו חטאות ואשמות" בלבד (ספרי שם, לגירסתנו ולגירסת הראב"ד), ובאר שהדבר נלמד ממשמעות הלשון, שכן נדרש האדם על עונו, כשאינו מקריב אותם

אף בקדשי בדק הבית, בין כשנדר ולא הפריש הדמים, ובין שהפריש הדמים ולא מסרם לגזבר, עובר בבל תאחר (מנחת חינוך תקעד א(ד)).

בצדקות

החיוב וספורו הנודר לצדקה, אף הוא עובר בבל תאחר (ברייתא ראש השנה ה ב), שנאמר: לא תִּאָחֵר לְשַׁלְּמוֹ כִּי דָרֶשׁ יִדְרְשֶׁנּוּ ה' אֱלֹהֶיךָ (שם כב) – "ה' אלהיך" הוא מקרא מיותר, ובא לרבות צדקה, שנאמר בה: וְלָךְ תִּהְיֶה צִדְקָה לְפָנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ (שם כד יג. רש"י ראש השנה שם ד"ה ה' אלהיך).

צדקה נתרבה אף מהכתוב: מוֹצֵא שְׁפָתֶיךָ וְגו' (שם כג כד), שנאמר בו: בְּפִיךָ (שם) – זו צדקה (ספרי שם; ברייתא שם ו א), שבצדקה נאמר: יֵצֵא מִפִּי צִדְקָה (ישעיהו מה כג. רבנו חננאל שם; תוספות שם ד"ה בפ"ד; רבנו הלל שם), ולפיכך אין חילוק בו בין כשנדר ולא הפריש הדמים, ובין שהפריש הדמים ולא מסרם לגבאי (מנחת חינוך שם יב).

מתי עובר אם הפריש מעות לצדקה סתם, ולא נתן, עובר על **כצדקה** הלאו (רא"ש ראש השנה א א; מרדכי בבא בתרא תצא; טוש"ע יו"ד רנז ג).

אם הפריש מעות ליתנם לעני פלוני, אינו עובר עד שיבוא פלוני לידו (מרדכי שם; רמ"א שם).

אם נדר לתת ליד הגבאי, ולא נתן, עובר על הלאו (מרדכי ראש השנה תשב, ותוספות שם ד א ד"ה והחרמין, בשם רבנו תם) בשעת תביעת הגבאי; ואם לא ידע הגבאי מנדרו, אינו עובר על הלאו, ומכל מקום צריך להודיעו מהנדר, כדי שיוכל לתובעו (מרדכי בבא בתרא שם; רמ"א שם).

אם נדר לחלק ביד עצמו כשירצה, אינו עובר על הלאו (מרדכי ראש השנה שם, ותוספות שם, בשם רבנו תם) אם הפריש שיהיו המעות מונחות אצלו ליתן לעניים מעט מעט במקום שיראה לו (רא"ש שם; מרדכי בבא בתרא שם; טוש"ע שם).

אם אין עניים מצויים במקומו, אינו עובר על כל תאחר, עד שיגיע עני לידו (טוש"ע שם); ואם אין הדרך לחלק לעניים מיד, נחשב כאילו אין עניים מצויים (רמ"א שם), ולפיכך במקום שנהגו לחלק לעניים מעות בכל ערב שבת, אינו עובר אלא בערב שבת בלבד (מרדכי שם, בשם רבותינו).

הגבאי כשמאחר מלחלק לעניים, אינו עובר בבל תאחר (מרדכי ראש השנה שם, ותוספות שם, בשם רבנו תם), שאיסור כל תאחר חל על הנודר בלבד (חכמת מנוח שם).

הנודר צדקה בנודר צדקה לבית הכנסת נחלקו הדעות: יש **לבית הכנסת** אומרים שישנו בבל תאחר (ספר המצוות לא תעשה קנז); ויש אומרים שאינו בבל תאחר, לפי שאין זו מצות עשה של תורה כצדקה לעניים (שו"ת הרדב"ז ב תרצח)¹⁰.

בתרומות ומעשרות ומתנות עניים

תרומות ומעשרות אף המעשרות ישנם באיסור כל תאחר (ראש השנה ד א ומעשרות).

אלא שבזמן הזה כל הנודר בבית הכנסת על דעת עצמו הוא נודר, ואם מאחר עד שיבוא לידו מה שדעתו עליו אין בכך כלום (מאירי ראש השנה ו א, בשם חכמי הצרפתיים).

• המילים "כי דרש ידרשנו" שבאות לרבות קרבנות חובה (ראה לעיל), מרבות אף את הפסח, שאף הוא חובה (רש"י שם ד"ה ועולות).

ואין הריבוי לפסח עצמו, שזמנו קבוע בארבעה עשר בניסן, ואינו כשאר הקרבנות, אלא בשלמים הבאים מחמת הפסח, שאם אבד פסחו והקריב אחר תחתיו, ואחר כך נמצא הראשון, שהוא קרב שלמים, אם איחר להקריבו עובר בבל תאחר (בבלי שם; ירושלמי שם).

ובפסח עצמו נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאף עליו עוברים בבל תאחר, אלא שההבדל בינו לשאר הקרבנות הוא בזמן, שעל שאר הקרבנות עוברים אחר זמן ידוע, ועל הפסח עוברים מיד כשלא הקריבו בזמנו (ירושלמי ראש השנה א א, לפי הפני משה; כן משמע ברש"י שם ד"ה ופסח).

• ויש אומרים שעל הפסח עצמו אין עוברים כלל בבל תאחר, שאין כל תאחר אלא כשלאחר איחורו עדיין ישנו בתשלומים, אבל פסח לאחר זמנו שוב אינו ראוי להקריבו (מאירי שם).

בהקדשות

קדשי בדק הבית אף קדשי-בדק הבית, כגון הדמים והערכים והחרמים וההקדשות, הם בכלל האיסור של כל תאחר – שאם אמר דמי עלי, או דמי פלוני עלי (ראה ערך דמים), או ערכי או ערך פלוני עלי (ראה ערך ערכין), או שאמר דבר זה חרם לשמים, או שאמר דבר זה הקדש, או הרי עלי הקדש, עובר עליהם בבל תאחר – שנאמר: כִּי תִדֹר נֶדֶר לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִאָחֵר לְשַׁלְּמוֹ (דברים כג כב), והמילים "לה' אלהיך" באות לרבות דבר זה (ברייתא בראש השנה ה ב)⁹, ונחלקו ראשונים בצורת הלימוד:

• יש מפרשים שהוא נלמד מכך שקדשי בדק הבית הם כולם לה' בלבד ואין לכהנים בהם כלום (רש"י שם ד"ה אלו הדמין).

• ויש מפרשים לפי שבכולם הוזכר "לה'": בערכים כתוב: בְּעֶרְכָּךְ נִפְשָׁתָ לַה' (ויקרא כז ב), ודמים הם כערכים (ראה ערך דמים), ובחרמים כתוב: כָּל חֵרֶם וְגו' לַה' (שם כח), ובהקדשות כתוב: וְאִישׁ כִּי יִקְדֹּשׁ וְגו' קִדְּשָׁ לַה' (שם יד. רבנו הלל לספרי כי תצא רסד; תוספות שם ד"ה ערכין).

חרם לכהנים באומר "חרם זה לכהנים", שדינו ליתנו להם (ראה ערכו), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין בהם איסור כל תאחר, שלא נתרבו אלא חרמי גבוה (רש"י שם ד א ד"ה והחרמין), שכולם לה', ואין לכהנים בהם כלום (רש"י שם ה ב ד"ה אלו הדמין).

• ויש אומרים שיש בהם איסור זה, לפי שהחרמים כל זמן שהם בבית הבעלים, הרי הם כהקדש לכל דבריהם, ואף הם בכלל הכתוב: כָּל חֵרֶם וְגו' לַה' (שם כח), ולפיכך נתרבו אף הם בכלל החרמים לבל תאחר (תוספות שם ד"ה ערכין, על פי בכורות לב א).

כשהפריש ולא מסר לגזבר קדשי בדק הבית מרובים גם מהכתוב: מוֹצֵא שְׁפָתֶיךָ תִּשְׁמֹר וְגו' אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ (דברים כג כד), שבו נכפל איסור כל תאחר, ללמדנו שאין הפרש בין כשנדר ולא הפריש, לבין שהפריש ולא הקריב (ראה לעיל), שנאמר בו: "אשר דברת", ודרשו: אלו קדשי בדק הבית (ספרי שם רסה; ברייתא בראש השנה ו א), ולכן

⁹ ויש הלומדים ערכים חרמים והקדשות מ"לה' אלהיך", אך הקדש בדק הבית למדו מ"ה' אלהיך" שבהמשך הפסוק (ספרי כי תצא רסד, לגירסת הראב"ד, ועמק הנצי"ב בשם כתי"ל). ¹⁰ ויש אומרים שמן הדין היה להיות בבל תאחר,

(ראה ערך פאה), ואם איחר מלהחזיר ומלהפריש עובר בבל תאחר, או אפילו אם לקח בהיתר, כגון שלא היו אז עניים, שמוותר ליטלם ולהחזירם אחר כך לעניים, ואם איחר מלהחזירם עובר בבל תאחר (תוספות שם ד ב ד"ה לקט; מאירי שם) ¹².

אף פרט ועוללות בכלל בל תאחר, שהרי אף הם ממתנות עניים (תוספות שם).

בניזירות, נדרים ושבועות

ניזירות בניזירות למדנו בהיקש מנדרים שישנה בבל תאחר, שנאמר: לְנֶדֶר נָזִיר לְהִזְיֹר (במדבר ו ב), מה נדרים – כשנדר להביא קרבן (ר"ן נדרים ג א ד"ה ומה נדרים) – עובר בבל תאחר, אף ניזירות עובר בבל תאחר (ברייטא בנדרים ג א), כגון:

- מי שאמר: לא אפטר מן העולם עד שאהא נזיר (גמ' שם ב; רמב"ם ניזירות א ד), שמשמעותו הרי עלי למנות ניזירות באופן שלא יהא חשש בדבר שאשלים ניזירות קודם שאפטר מן העולם, שמכיון שיש לחוש שימות ראוי לו לקבל עליו ניזירות מיד, ואם איחר עובר בבל תאחר (ר"ן שם ד"ה בל תאחר; פירוש הרא"ש שם ד"ה לא אפטר) ¹³.
- מי שנזר והוא בבית הקברות, אפילו לסוברים שהניזירות חלה עליו לאלתר (ראה ערך ניזירות), מכל מקום אם איחר מלצאת מבית הקברות עובר בבל תאחר של ניזירות טהרה (גמ' שם ד א; רמב"ם ניזירות ה כא), ולוקה עליו, שהרי עושה מעשה (רמב"ם שם).
- נזיר טהור שטימא עצמו במזיד, עובר משום בל תאחר ניזירות טהרה (גמ' שם; רמב"ם שם), ולוקה, שהרי עשה מעשה שטימא עצמו (רמב"ם שם; ר"ן שם ד"ה הואיל).
- יש שכתבו שהוא הדין אם נזיר טהור נטמא באונס ושהה עצמו בטומאתו במזיד, ואיחר מלהיטהר – עובר על בל תאחר ניזירות טהרה (פירוש הרא"ש שם ד"ה כגון שנוזר).

- נזיר שהשלים ניזירותו ואיחר מלהתגלח, אפילו לסוברים שהתגלחת אינה מעכבתו מלשתות יין ומלהיטמא למתים (ראה ערך תגלחת נזיר), מכל מקום עובר על בל תאחר קיום המצוה של התגלחת (גמ' שם).

נדרים בנדרים איסור, כגון קונמות, וכן בשבועות-ביטוי, נחלקו **ושבועות** ראשונים אם יש בהם איסור בל תאחר:

- יש סוברים שלא נאמר איסור זה אלא בנדרים שהם לגבוה, כמו קרבנות וכיוצא בהם, אבל בנדרים ושבועות של רשות, שאין בהם מצוה, אין בהם איסור בל תאחר (ספר המצוות לא תעשה קנז; השגות הרמב"ן שם מצות עשה צד).
- ויש סוברים שאף בנדרים איסור ושבועות עוברים בבל תאחר, כגון אם נדר בקונם איזה דבר לשנה אחת, חייב לנהוג האיסור תיכף, ולא לאחר את נדרו (ריטב"א ראש השנה ו ב; ר"ן נדרים סג א ד"ה קונם).

זמן בל תאחר

- נחלקו תנאים כמה זמן ישהה אדם את קרבנותיו ויעבור בבל תאחר:
- יש אומרים שלשה רגלים (תנא קמא בתוספתא ערכין (צוקרמאנדל) ג יז, וברייטא ראש השנה ד ב; חכמים בברייטא בירושלמי שם א א), שנאמר

ה ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יד יג), שנאמר: לֹא תֵאָחֵר לְשִׁלְמוֹ כִּי דָרַשׁ יְדִרְשֻׁנּוּ ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים כג כב) – "ה' אלהיך", הוא מקרא מיותר ובא לרבות מעשרות, שנאמר בהם: וְאֶכְלָתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וגו' מַעֲשֶׂה דְגִנְגָּה (שם יד כג. ראש השנה ה ב, ורש"י ד"ה ה' אלהיך).

ואף על פי שפסוק זה במעשר-שני נאמר, הוא הדין גם מעשר-ראשון ומעשר-עני (תוספות שם ד א ד"ה ומעשרות; מאירי שם), שהוקשו המעשרות זה לזה, ועוד שבפרשת ביעור נאמר: וְאֶמְרָתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּעֶרְתִּי הַקֹּדֶשׁ מִן הַבַּיִת (שם כו יג), וכל המעשרות בכלל (פני יהושע שם ה ב).

וכן התרומות בכלל מעשרות לבל תאחר (תוספות שם; מאירי שם) ¹¹. ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאינו עובר במעשרות על בל תאחר אלא כשהפרישם ולא נתן התרומה לכהן, והמעשר ראשון ללוי, ולא הביא המעשר שני לירושלים, אבל כל זמן שלא הפרישם אינו עובר בבל תאחר ומותר להשהותם עד זמן הביעור (ראה ערך בעור מעשרות), שכן בכל הנדרים יש שני כתובים, אחד לאמר ולא הפריש, ואחד להפריש ולא הקריב (ראה לעיל), ובמעשרות יש רק פסוק אחד, ולכן אין לנו אלא כשהפריש ולא קודם שהפרישם (תוספות שם).
- ויש סוברים להיפך: לפני הפרשתם הוא שעובר בבל תאחר, אבל אחר שכבר הפרישם משהה אותם עד זמן ביעורם (מאירי שם; שלטי גבורים שם א א מדפי הרי"ף, אות א, בשם ריא"ז, שכתב בשם הרי"ד).
- ויש סוברים שאינו עובר בבל תאחר אלא אם לאחר שכבר עבר זמן הביעור עיכב בידו שיעור הזמן של בל תאחר (מאירי שם, בשם פירשו בה).
- ויש מחלקים: כשהודיע ללוי שיש בידו המעשר, דינו בזמן הביעור; ואם לא הודיעו, דינו בזמן של בל תאחר (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

נטע רבני פירות נטע רבעי, הם בכלל המעשרות לבל תאחר (מאירי שם).

בכורים בבכורים נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שעובר עליהם בבל תאחר כמעשרות (תוספות שם ד א ד"ה ומעשרות).

- ויש סוברים שאינו עובר עליהם, לפי שזמנם קבוע עד החנוכה (ראה ערך בכורים), ואם לא הביאם – שוב אינו מביא, ודומים לפסח, שלדעתם זמנו קבוע, ואינו בבל תאחר (ראה לעיל. מאירי שם).

מתנות עניים על מתנות עניים, כגון לקט שכחה ופאה, עובר בבל תאחר (ספרי כי תצא רסד; ראש השנה ד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות שם), שנאמר: לֹא תֵאָחֵר לְשִׁלְמוֹ כִּי דָרַשׁ יְדִרְשֻׁנּוּ ה' מַעֲמֶךָ (דברים כג כב) – "מעמך", זה לקט שכחה ופאה (ספרי שם; ברייתא בראש השנה ה ב), שהם חלקו על עני שנאמר בו: אֶת הָעֲנִי עֲמֶךָ (שמות כב כד. רש"י שם ד"ה מעמך; רבנו הלל שם).

ואף על פי שאין בלקט שכחה ופאה מצות נתינה, אלא עזיבה בשדה בלבד, מכל מקום אם עבר ונטלם חייב להחזירם לעניים, ובפאה אם לא הפריש מן הקמה מפריש מן העמרים, או מן הכרי

(ראה ערך מתנות עניים מחלוקת תנאים בדבר) ואם איחר מליתנו עובר בבל תאחר (תוספות שם). ¹³. ויש סוברים שבאופן כזה אינו עובר בבל תאחר, לפי שמיד כשאמר כן כבר הוא נזיר ואין צריך לקבל עליו מחדש ניזירות (תוספות

¹¹. ומהאחרונים יש שכתב שמעשר ראשון ותרומה אינם בבל תאחר, שאין בהם ריבוי מיוחד כמו במעשר שני (טורי אבן שם ד"ה ומעשרות). ¹². או כגון שלקט לצורך פלוני עני, שצריך ליתנו או לאותו עני או לעני הנמצא ראשון

אם היה הרגל השלישי סוכות, עובר בבל תאחר כשעברו שבעת ימי החג, אף על פי שלא עבר עדיין שמיני עצרת, שרגל בפני עצמו הוא (רמב"ן סוכה מח א).

מתי עובר על האיסור לאחר שעברו עליו שלושה רגלים עובר בבל תאחר בכל יום ויום (ראש השנה ו ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יד יג)¹⁵.

שנה ללא רגלים אחד בכור ואחד כל הקדשים, כשם שעוברים עליהם בכל תאחר בשלושה רגלים בלי שנה, כך כשעברה עליהם שנה בלא שלשה רגלים עובר בבל תאחר (ברייטא בראש השנה ו ב; ירושלמי שם א א), שהבכור נאכל בכל שנתו, שנאמר: לְפָנַי ה' אֱלֹהֶיךָ תִּאֲכָלְנָה שְׁנָה בְּשָׁנָה (דברים טו כ), אין לי אלא בכור, מניין לרבנות כל הקדשים, תלמוד לומר: כָּל הַבְּכוֹר (שם יט). ספרי ראה קכד, וראב"ד שם).

שנה בלא רגלים תתכן במספר אופנים:

- לסוברים שעובר על בל תאחר כשעברו שלשה רגלים כסדרן, פסח שבועות וסוכות, תתכן מציאות זו כשנדר באייר, ולמרות שבאייר הבא כבר חלפה שנה, מצד הרגלים עבר עליו הפסח בלבד (גמ' שם, ורבנו חננאל שם).

- לסוברים ששלשה רגלים הם אפילו שלא כסדרן, תתכן מציאות זו כשנדר בט"ז ניסן, שהוא בתוך פסח, ולא חל הנדר עד שבועות (ראה לעיל), והשנה הבאה היא שנה מעוברת, לסוברים שאין חודש העיבור בכלל השנה (ראה ערך שנה), שלאחר שס"ה ימים יהיה סוף אדר השני, ומצד הרגלים עברו עליו שבועות וסוכות בלבד (גמ' שם, ורבנו חננאל שם).

- לסוברים ששלשה רגלים הם אפילו שלא כסדרן, ושחודש העיבור בכלל השנה, תתכן מציאות כזו כשקדשו החדשים על פי הראייה, ובשנה שנדר היו ניסן ואייר שניהם מלאים, והיה חג השבועות בה' בסיון, והוא נדר למחרתו, בו' בסיון, ולשנה הבאה היו שניהם חסרים והיה החג בז' בסיון, והשנה מלאה ביום ו' בסיון, ועדיין לא עברו שלושה רגלים (רבי אבא מרי בירושלמי שם; גמ' שם, ורש"י ד"ה א' מלא).

- לסוברים שעובר על בל תאחר ברגל אחד, ולסוברים שעובר בשני רגלים, תתכן מציאות זו כשהיה חולה ברגלים - ופטור מהראיה ואינו בכל תאחר (ראה להלן) - ומציאות זו תתכן אף לסוברים שעובר בשלושה רגלים (תוספות שם ד"ה בשלמא, השני).

כשהזמן ידוע לא אמרו שלשה רגלים אלא בשנדר סתם, אבל כשהזמן ידוע עובר הזמן - עובר, כגון אם אמר הרי עלי עולה להביאה בשני בשבת, כיון שבא שני בשבת ולא הביאה - עובר (ירושלמי ראש השנה א א), וכן כשאמר הרי עלי להביא קרבן מיד, עובר לאלתר בבל תאחר (ר"ן נדרים ד א ד"ה ג ב) בל תאחר)¹⁶.

נדרי צדקה בנדרי צדקה עובר הנודר מיד בכל תאחר, שהרי עניים מצויים ובידו ליתן להם מיד (ראש השנה ו א; רמב"ם מתנות עניים ח א; טושי"ע יו"ד רנז ג), ואם אין שם עניים, נחלקו ראשונים:

במצות עלייה לרגל בסוף פרשת חג הסוכות: בַּחֵג הַמִּצְוֹת וּבַחֵג הַשְּׁבָעוֹת וּבַחֵג הַסֻּכּוֹת (דברים טז טז) שהוא מיותר, שהרי למעלה מזה הוזכרו כל הרגלים האלו, וכשאמר הכתוב: שְׁלוֹשׁ פַּעַמִּים בְּשָׁנָה יֵרָאֶה כָּל זָכוֹןךָ (שם) ממילא מובן שעל שלשת הרגלים המדובר, אלא בא ללמד על בל תאחר, שיהיו ישראל נראים לפניו לשלם נדריהם ברגלים (גמ' שם, ורש"י ד"ה מכדי, וד"ה למה, וד"ה שמע מינה).

- יש אומרים שלוש רגלים וחג המצות תחילה (רבי שמעון בתוספתא שם יח, וברייטא בבבלי שם, ובירושלמי שם; סתם משנה ראש השנה ב א, לפי הגמ' שם ד א, והירושלמי שם), שאפילו כשחזר הכתוב והזכיר הרגלים לבל תאחר, לא הוצרך להזכיר את חג הסוכות, שבאותה פרשה הוא עסוק, ולמה נאמר, לומר שזה אחרון, ואינו עובר עד שישנה שלשת הרגלים כסדר הזה (גמ' שם, ורש"י ד"ה אין צריך, וד"ה ה"ג), ולפיכך לפעמים עובר בשלושה רגלים, כגון שנדר לפני הפסח, ופעמים בארבעה רגלים, כשנדר לפני סוכות, ולפעמים בחמשה רגלים, כשנדר לפני עצרת (רבי שמעון בברייטא אחרת בירושלמי שם).

- יש אומרים שכיון שעבר עליהם רגל אחד עובר בבל תאחר (רבי מאיר בברייטא בגמ' שם ד ב), שנאמר: וּבָאתָ שָׁמָּה וַהֲבֵאתָם שָׁמָּה (דברים יב ה-ו), וכיון שאמרה תורה הבא ברגל ראשון שיבוא, זהו הזמן שקבעה לו, ואם איחרו ממועד זה הרי זה איחור, ועובר בבל תאחר (גמ' שם).

- יש אומרים שכיון שעבר עליהם שני רגלים עובר בבל תאחר (רבי אליעזר בן יעקב בברייטא שם), שנאמר: אֶלֶּה תַעֲשׂוּ לַה' בְּמוֹעֲדֵיכֶם (במדבר כט לט) - מיעוט מועדים שנים (גמ' שם).

- ויש אומרים שכיון שעבר עליהם חג הסוכות עובר בבל תאחר (רבי אלעזר ברבי שמעון בתוספתא שם, וברייטא שם, וירושלמי שם לגירסת קרבן העדה), שחג הסוכות לא הוצרך להזכיר, שבו עוסק הכתוב, ולמה נאמר, לומר שזה גורם (רבי אלעזר ברבי שמעון בברייטא אחרת בבבלי שם), ולפיכך לפעמים עובר בשלושה רגלים, כשנדר לפני הפסח, ופעמים בשני רגלים, כשנדר לפני עצרת, ופעמים ברגל אחד, כשנדר לפני סוכות (ירושלמי שם, ורבנו חננאל שם)¹⁴.

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רמב"ם מעשה הקרבנות יד יג, ובפירוש המשניות ראש השנה ב א; ברטורא שם; כן משמע בחינוך תקעה); ויש פוסקים כדעה השנייה (מאירי שם ד א, ושם ה ב; רשב"א נדרים ג ב; ריטב"א ראש השנה ו ב); ויש פוסקים כדעה הרביעית (יראים שצג).

כשהנדר לא חל ככל הרגל אינו עובר בבל תאחר אלא אם כן נדר קודם הרגל, ועבר עליו כל הרגל הראשון, שאף על פי שבלילה אין ראוי הקרבן להיקרב, מכל מקום כיון שהיה עליו להקריבו בערב החג ולא הקריבו, תיכף משנכנס החג כבר מתחיל לחול האיסור של בל תאחר (ראש השנה ז ב, ורש"י ד"ה והרי רגלים, הראשון); אבל אם נדר כשכבר נכנס הרגל, אפילו בליל ראשון, אינו עולה למנין שלושה רגלים (תוספות שם ד"ה והרי), וכן ברגל האחרון אינו עובר עד שיעבור כל הרגל (תוספות שם).

שני חצאי רגלים מצטרפים לרגל שלם, כגון אם נדר בתוך הפסח עובר בבל תאחר באמצע הפסח הבא (תוספות שם ו ב ד"ה שנה; ריטב"א שם).

בל תאחר (פני משה שם). ¹⁵ ויש אומרים שאינו עובר בכל יום אלא בכל רגל ורגל (ירושלמי ראש השנה א א, לפי קרבן העדה ותוספות הרי"ד שם). ¹⁶ ויש מהראשונים הסובר שאף כשנדר סתם, אם הוא בירושלים שהמקדש והזבח לפניו, עובר מיד (מאירי ו א, בשם יש אומרים).

שם ד"ה בל תאחר, בשם רבנו תם; רא"ש שם בשם יש מפרשים). ¹⁴ ויש הסוברים שישנה דעה נוספת בתנאים, האומרת שכיון שעבר עליהם חג המצות עובר בבל תאחר (רבי אלעזר ברבי שמעון בירושלמי שם, לגירסתו וגירסת הפני משה), שמכיון שנזכר חג המצות בתחלה, מוכח שהוא עיקר ובו תלוי הדין של

לעיל), שבכל יום מתחדש הלאו, שמכיון שאין לילה זמן הקרבה, נמצא שמתחדש עליו הלאו בכל יום, אבל דבר שחיובו בלילה כמו ביום כמו צדקה וכיוצא, הרי הוא כאיסור בל-תלין, שאחר שעבר בוקר ראשון שוב אינו עובר (ראה ערך בל תלין), שאין הלילות נפסקים מימים לגבי החיוב (מאירי שם).

• ויש אומרים שאין הבדל בדבר, ואף בצדקה עובר בכל יום ויום (יראים השלם שצג).

עבירת עשה באיחור

מלבד הלאו של כל תאחר, ישנו חיוב על האדם להביא את כל הקרבנות שנדר או נדב ברגל הראשון שפגע בו תחילה, שנאמר: וְכַאֲתָּ שֶׁמָּה וְהִבְאֵתָם שֶׁמָּה (דברים יב ה-ו). ספרא אמור פרק טו ב; ספרי ראה סג; ברייתא בירושלמי ראש השנה א א, כלומר: בעת שתבוא לחוג תביא כל מה שאתה חייב בו, ותתן כל חוב שעליך לשם (רמב"ם מעשה הקרבנות יד ג). חיוב זה הוא מצות עשה (ראש השנה ו א; רמב"ם שם), ונמנה במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה פג; סמ"ג עשין קפו; חינוך תלח), וכיון שעבר עליו רגל הראשון ולא הביא, עובר עליו (גמ' שם; רמב"ם שם).

מתי עובר על העשה כשם שהלאו של כל תאחר ישנו בין באמר ולא הפריש, ובין בהפריש ולא הקריב (ראה לעיל), כך העשה ישנו בשני האופנים, שנאמר: מוֹצֵא שֶׁפְּתִיךְ תִּשְׁמֹר וְעִשִּׂיתָ פֶּאֶרְךָ נְדָרְךָ לַה' אֱלֹהֶיךָ נְדָבָה (דברים כג כד) – "מוצא שפתיך" זו מצות עשה (ספרי כי תצא רסה; ברייתא בראש השנה ו א), והוצרכו שני הפסוקים ללמדנו שהעשה נוהגת בין כשנדר ולא הפריש, ובין כשהפריש ולא הקריב (גמ' שם).

ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שברגל אחד עובר רק כשהפריש ולא הקריב, שבאותו פסוק של "ובאת שמה", המחייב להביא ברגל ראשון כשבא למקדש, מדובר על הפריש ולא הקריב, אבל כשנדר ולא הפריש אינו עובר על העשה אלא בשלושה רגלים, שאותה עשה של "מוצא שפתיך" כתובה יחד עם הלאו של "תשמור" (ראה לעיל), וכשם שעל הלאו אינו עובר אלא בשלושה רגלים, כך על העשה אינו עובר קודם לכן (פני יהושע ביצה יט ב, ברש"י ד"ה כי פליגי).

• ויש אומרים שאף בנדר ולא הפריש עובר בעשה ברגל ראשון שפגע בו (אבני שוהם ראש השנה ו א, על פי הגמ' שם).

כשעבר הרגל הראשון ולא הביא עבר עליו הרגל הראשון ולא הביא, שוב אינו עובר בכל יום שבין רגל לרגל בעשה (ירושלמי ראש השנה א א), אבל עובר על כל רגל ורגל (טורי אבן ראש השנה ו א).

שלא בקרבנות אף קדשי בדק הבית, ומעשרות, ומתנות עניים, בכולם עובר על עשה ברגל ראשון (רמב"ם מעשה הקרבנות יד ג), שכל מה שעוברים עליו בלא תעשה עוברים עליו בעשה (מנחת חינוך תלח א).

בפטורים מראיה

מי שפטור ממצות עלייה לרגל אינו בכל תאחר של שלושה רגלים (ראש השנה ו ב), ובעשה של ובאת שמה (מנחת חינוך שם ג)¹⁷, ולכן

• יש אומרים שמפריש ומניח עד שימצא עניים (רמב"ם שם; ר"ן ראש השנה שם; טושי"ע שם), ואינו חייב לחזור אחר עניים אפילו אחר שעברו שלושה רגלים, שלא אמרו זמן של רגלים אלא בדברים התלויים במקדש כקרבנות, ולא בצדקות (רמב"ם שם, לפי הר"ן שם; ר"ן שם; ש"ך שם סק"ה; טורי אבן שם ד א ד"ה צדקות).

• יש אומרים שעד שלושה רגלים אינו חייב לחזור אחר עניים, אבל אחר שלושה רגלים, אם אינו מחזור אחר עניים עובר בכל תאחר (תוספות שם ד א ד"ה צדקות).

• ויש אומרים יותר מזה, שאפילו אם יש עניים מצויים – זמן של כל תאחר הוא בשלושה רגלים, ולא אמרו שעובר מיד אלא בעבירת עשה, ולא בעבירת הלאו (רשב"א שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים).

לקט שכחה בלקט שכחה ופאה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדינם כצדקה, שאם עניים מצויים עובר עליהם לאלתר בכל תאחר (תוספות שם ד ב ד"ה לקט; מאירי שם, בשם יש שפירשו).

• ויש אומרים שלקט שכחה ופאה זמנם לעולם אחר שלושה רגלים, שלא אמרו שחייב לאלתר כשעניים מצויים אלא בצדקה שנתחייב בה מעצמו, אבל מתנות עניים שהתורה היא שחייבתו, זמנן לכל תאחר הוא שלושה רגלים (ריטב"א ומאירי שם; חינוך תקעה, בשם מהם שאמרו).

מעשרות מעשרות זמנם בשלושה רגלים, בין לסוברים שאיסור איחורם הוא קודם הפרשה, ובין לסוברים שהאיסור הוא לאחר הפרשה (כן משמע בתוספות שם ד א ד"ה ומעשרות; מאירי שם).

נכורים בכורים, אפילו לסוברים שעוברים עליהם בכל תאחר (ראה לעיל), מכל מקום אין זמנם בשלושה רגלים, אלא משעברה חנוכה ולא הביא – עובר (תוספות שם).

מזירות בנזירות, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שבכל אותם האופנים שעובר עליהם בכל תאחר (ראה לעיל) אין זמנם בשלושה רגלים, אלא לאלתר עובר, אלא אם כן אמר: אהא נזיר קודם שיעברו שתי שנים, שאינו עובר על כל תאחר עד שיעברו שלושה רגלים, וכן נזיר המאחר להביא את קרבנותיו (ראה לעיל) שדינו ככל הקרבנות בשלושה רגלים (ר"ן נדרים ד א ד"ה ג ב) בל תאחר).

• ויש סוברים שאף בכל האופנים שאמרו בנזירות שעובר בכל תאחר, דינם בשלושה רגלים (פירוש הרא"ש שם ד"ה כגון).

נזרי איסור ושבויות בנזרי איסור ושבויות, לסוברים שיש בהם איסור של כל תאחר (ראה לעיל), אין זמנם בשלושה רגלים, שכיון שבידו לקיימם מיד, הרי זה כמו בצדקה כשעניים מצויים, שלא לאלתר עובר בכל תאחר, אלא אם כן קבע זמן בשבועתו, כגון שנשבע לעשות דבר ידוע עד יום פלוני, שעד שיגיע אותו זמן אינו עובר (ריטב"א ראש השנה ו א).

מתי עובר על האיסור נחלקו ראשונים מתי עובר על האיסור כשנודר שלא בקרבנות:

• יש אומרים שדוקא בקרבנות עוברים בכל תאחר בכל יום (ראה

שָׁמָּה (דברים יב ה), הרי שחיוב העשה של ובאת שמה אינו חל על מי שלא עלה

17. יש מהאחרונים שחידש שמכיון שכתוב: אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר ה' וגו' וְבָאתָ

על דבר שקיבל עליו האדם בנדר או בשבועה] (ראה ערכו) ועל כל
תאחר, אף אשה עוברת על כל תאחר ועל כל יחל (ספרי מטות קנ"ג;
רמב"ם מעשה הקרבנות יד יד), והוצרכו לרבות האשה, שאף על פי
שאינה עולה לרגל תתחייב בכל תאחר ברגלים כאיש העולה לרגל
(השגות הרמב"ן לספר המצוות מצות עשה צד)¹⁹.

שליח החולה שאינו יכול לעלות לרגל, אינו צריך לשלוח את
קרבנותיו על ידי שליח (מאירי ו א, בשם יש מפרשים)²⁰.

הזקן והחולה ומי שאין לו קרקע וכל הפטורים מן הראיה, אינם
עוברים בכל תאחר (תוספות ראש השנה ו ב ד"ה הא; מאירי שם)¹⁸.

נדברים דברים שאינם תלויים בעלייה לרגל, כגון צדקה
שאינם תלויים ולקט ושכחה ופאה, אף הפטורים מראיה עוברים
בעלייה לרגל בכל תאחר (מאירי שם).

אשה אִישׁ כִּי יֵדֵר נֶדֶר לָהּ וְגו' וְאִשָּׁה כִּי תֵדֵר נֶדֶר לָהּ (במדבר ל
ג-ד) - מקיש אשה לאיש, מה איש עובר על כל-יחל [איסור

בל תגרע

איסור לגרוע ממצות התורה

להתיר דבר האסור מן התורה לא בתורת הוראת-שעה (ראה ערכו),
אלא בתורת קביעות לעולם, ואמרו שדבר זה מותר מן התורה,
עוברים בכל תגרע (רמב"ם ממרים ב ט; חינוך תנה).

כיצד, הרי כתוב בתורה: לֹא תִבְשֹׁל גְדִי בַּחֲלָב אִמּוֹ (שמות כג ט),
ומפי השמועה למדו שהכתוב אסר לבשל ולאכול בשר בחלב, בין
בשר בהמה ובין בשר חיה - לדעת הסוברים כן (ראה ערך בשר בחלב
מחלוקת בדבר ושם שהלכה שמונת), אם יבוא בית דין ויתיר בשר חיה
בחלב, הרי זה גורע (רמב"ם ממרים ב ט; החינוך תנה).

אמירה שאיסור ולא עוד אלא אפילו אמרו בית דין שהדבר אסור,
לאו אבל לא מן התורה הוא אסור אלא שהם מדעתם
מן התורה אסרוהו, הרי זה גם כן בכלל כל תגרע (לחם משנה
איסורו פורען שם, בדעת הרמב"ם).

כשדאי יעבור קרבנות שדמם נזרק על גבי המזבח בארבע מתנות
על גל תוסיף (ראה ערך זריקה), וזרקם במתנה אחת, עובר בכל
או כל תגרע (משנה זבחים פ א).

הניתנים במתנה אחת שנתערבו בניתנים במתן ארבע, נחלקו
תנאים:

- יש אומרים שינתנו במתן ארבע, שאם יתן במתנה אחת יעבור
על כל תגרע, ואף על פי שעכשיו עובר בדם של מתנה אחת
בכל-תוסיף (ראה ערכו), אני רואה מתנות היתרות הניתנות מדם של
מתנה אחת כאילו הם מים ואין זה כל תוסיף, ועוד שלא נאמר כל
תוסיף אלא כשהוא בעצמו ולא על ידי תערובת (רבי אליעזר שם,
ורש"י ד"ה ר' אליעזר).

- ויש אומרים שינתנו במתנה אחת, שלא יעבור על כל תוסיף (רבי
יהושע שם), וכן הלכה (רמב"ם פסולי המוקדשין ב יא). ואף על פי
שעכשיו עובר בכל תגרע, לא נאמר כל תגרע אלא כשהוא בעצמו,
ועוד: כשנתת עברת על כל תוסיף ועשית מעשה בידך, כשלא נתת
עברת על כל תגרע ולא עשית מעשה בידך (רבי יהושע שם).

האיסור

אסור לגרוע ממצוות התורה, שנאמר: אֶת כָּל הַדָּבָר אֲשֶׁר אֶנְכִּי
מְצַוֶּה אֶתְכֶם אֹתוֹ תִשְׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת וְגו' וְלֹא תִגְרַע מִמֶּנּוּ (דברים יג א.
סמ"ג לאוין ששה), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה
שיד; סמ"ג שם; חינוך תנה), ולוקים עליו (חינוך תנד-תנה).

הפחתה ממספר הדברים המחויבים במצות העשה

תנאים וראשונים כתבו שבכלל האיסור הפוחת ממספר הדברים
המחויבים במצות העשה, כגון שפוחת ממספר המינים שבולב, ו
ממספר הציציות שבטלית (ספרי ראה פב), ממספר הפרשיות
שבתפילין (סמ"ג לאוין ששה), וממספר המתנות הניתנות בקרבנות על
גבי המזבח (משנה זבחים פ א; סמ"ג שם).

עקירת מצות עשה

ומכל מקום כתבו ראשונים שאם תיקנו חכמים לצורך סייג לבטל
איזו מצוה, כגון יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, שאף
על פי שלדעת הבבלי מן התורה חייבים לתקוע בשופר, ורק
חכמים גזרו שלא לתקוע (ראה ערך תקיעת שופר) - אין בזה משום כל
תגרע (רשב"א ראש השנה טז א)².

ויש שהוציאו מדבריהם שאדם המבטל פעם אחת איזו מצות עשה
ולא קיימה, הרי מלבד האיסור של ביטול המצוה עובר גם בכל
תגרע (טורי אבן ראש השנה שם, ואבני מלואים שם כח ב, לדעת הרשב"א);
וחלקו עליו וסוברים שאין איסור כל תגרע אלא כשמקיים את
המצוה וגורע ממנה, אבל אם מבטלה לגמרי, ואינו מקיימה כלל -
אין בידו אלא עבירת ביטול המצוה בלבד, אבל לא איסור כל תגרע
(טורי אבן שם, ואבני מלואים שם).

עקירת מצות לא תעשה

אף במצוות לא תעשה יש איסור כל תגרע, כגון בית דין שגזרו

שהסתפק בזה (רבי זירא ראש השנה ו ב); ויש מהאמוראים שאמר שמחלוקת
בדבר, ותלוי בשאלה אם האשה חייבת בשמחה בחג (אב"י שם).
20. ומהאחרונים יש שכתב שמשעברו שלשה רגלים חייב לשלחם על ידי שליח
(פני יהושע שם ד א בתוספות ד"ה צדקות).
כל תגרע 1. ג, עמ' שכה1-שכו1. 2. הטעם: משום שבדבר שהוא צורך לא

לרגל, והוא הדין הלאו של כל תאחר (טורי אבן ראש השנה ד א ד"ה צדקות).
18. יש מהאחרונים שחידש שעל שנה בלי רגלים (ראה לעיל) עוברים בכל תאחר
אפילו אלה שפטורים מעלייה לרגל, שכן באותו פסוק של "לפני ה' אלהיך
תאכלנו שנה בשנה", שממנו למדים הזמן של שנה בלי רגלים, לא נזכר כלל דין
של ביאת מקדש (טורי אבן ראש השנה ד א ד"ה ומ"מ). 19. ויש מהאמוראים

בַּל תוֹסִיף¹

איסור להוסיף על מצות התורה

• הפרקים:	• הוספה בזמן;
• האיסור;	• הוספה בעשייה;
• הוספת מצות עשה חדשה;	• הוספה במין;
• הוספה מצות לא תעשה חדשה;	• הוספה באישים.

סיכום תמציתי

האיסור

אסור להוסיף על מצות התורה, ונמנה לאו זה במנין המצוות, ולוקים עליו. המוסיף על המצוה אלא שלא נתכוין בהוספה לשם מצוה, נחלקו בדבר. הוספה על מצוות התורה תיתכן באופנים אלה: הוספת מצות עשה חדשה; הוספת מצות לא תעשה חדשה; הוספה בזמן; הוספה בעשייה; הוספה במין; הוספה באישים.

הוספת מצות עשה חדשה

יחיד שבדה לעשות מצוה חדשה, כגון ירבעם שעשה חג בחורש שבדא מלכו, עובר בבל תוסיף; ואפילו נביא אסור לו להוסיף מצוה, לומר שחיובה מן התורה.

הוספת מצות לא תעשה חדשה

וכן בית דין שגזרו לאסור דבר המותר ואמרו שהוא אסור מן התורה, עוברים בבל תוסיף. על פי זה כתבו אחרונים, שישנו איסור על חכמים לגזור דבר לעולם, משום בל תוסיף, אם אינו משום סייג ומשמרת לאיסור תורה.

הוספה בזמן

מצוה שחובתה בזמן ידוע, והוסיף לעשות המצוה אחר הזמן, אם הוסיף בכוונה לשם מצוה הרי הוא עובר על בל תוסיף.

אבל אם עושה משום ספק אינו עובר בכך על בל תוסיף, לפי שלא בזמנה בלי כוונה למצוה אינה תוספת. ולמרות שאינו עובר שלא בזמנו אלא בכוונה, מכל מקום החמירו מדרבנן לעשות היכר, להוכיח שאינו מוסיף על המצוה.

הוספה בעשייה

מי שקיים מצוה שחובתה להיעשות פעם אחת, וחזר ועשה בתוך זמן חובתה עוד פעם או כמה פעמים, אין כאן משום בל תוסיף.

הוספה במין

המוסיף בחפץ שמקיימים בו את המצוה, עובר על בל תוסיף. הוספה זו תיתכן בשני אופנים: הוספה באותו המין של המצוה; הוספה במין אחר שלא ממין המצוה.

בהוספה באותו המין, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאין בו משום בל תוסיף; ויש אומרים שיש בו משום בל תוסיף. הוסיף בתפילין, שהניח שני זוגות תפילין בבת אחת, עובר בבל תוסיף.

טלית של ארבע כנפות שהטיל בה ארבע ציציות, ואחר כך הטיל בה עוד ארבע ציציות אחרות, אם נתכוין לבטל את הראשונות בלבד ולא לשם תוספת, אינו עובר בבל תוסיף, אבל אם נתכוין להוסיף – עבר בבל תוסיף. כהן המוסיף פסוק בברכת כהנים עובר משום בל תוסיף.

הוספה באישים

אשה שפטורה ממצות עשה שהזמן גרמא, לדעת התנאים הסוברים שאסורות לקיים אותן המצוות – יש מהראשונים שמפרשים שהרי זה מפני שעוברות על בל תוסיף.

האיסור

המצוות (ספר המצוות לא תעשה שיג; סמ"ג שם; חינוך תנד), ולוקים עליו (עירובין צו א; חינוך שם)².

ולמדו תנאים מכתוב זה האיסור להוסיף דבר על הדברים המנויים במצוה, כגון להוסיף על ארבעה מינים שבלולב, וארבע הציציות

אסור להוסיף על מצות התורה (ראה להלן סוגי ההוספה האסורים), שנאמר: אֵת כָּל הַדָּבָר אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה אֲתָכֶם אֹתוֹ תִשְׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת לֹא תִסֶּף עָלָיו (דברים יג א. סמ"ג לאוין שסד), ונמנה לאו זה במנין

בלאו זה (רמב"ם סנהדרין יט, לא מנוהו במנין הלאוים שלוקים עליהם), ומכל מקום סובר שמלקים אותו מכת מרדות מדרבנן (מנחת חינוך שם ח, לדעה זו).

שייך בל תגרע (עץ הדר לראי"ה קוק עמ' לה).
בל תוסיף. 1. ג, עמ' 11-של. 2. ויש מהראשונים שאינו מחייב מלקות

מצוה (מגילה יד א; ירושלמי שם א ח), לומר שחיובה מן התורה (רמב"ם ממרים ב ט; סמ"ג עשין קיא; גור אריה דברים ד ב), וכתוב מיוחד מזהירנו על איסור הוספת הנביאים: אֵלֶּה הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה (ויקרא כז לד) – אלו המצוות שנצטוונו מפי משה, ואין נביא אחר עתיד לחדש לכם דבר (ספרא בחוקותי פרק יג ז; ירושלמי שם).

הוספת מצוות לא תעשה חדשה

וכן בית דין שגזרו לאסור דבר המותר ואמרו שהוא אסור מן התורה, עוברים בבל תוסיף (רמב"ם ממרים ב ט; חינוך תנ"ד; רמב"ן דברים ד ב); ויש מהראשונים הסובר שאין איסור בל תוסיף אם הוסיפו מצוות לא תעשה שעניינה לסייג ולמשמרת שלא יעברו על מצוה קיימת, ואפילו כשקבעוהו לדורות ועשאוהו כשל תורה וסמכוהו על המקרא (ראב"ד שם), כמו שמצינו בכמה מקומות שתנאים דרשו מפסוקים איזה איסור, ובאו אחר כך בגמרא ובארו שהוא מדרבנן והכתוב אסמכתא בעלמא, ולא נאמר שהתנאים עברו על בל תוסיף (ראב"ד שם, לפי אור שמח שם).

תקנה על פי זה כתבו אחרונים, שישנו איסור על חכמים לגזור דבר לעולם, משום בל תוסיף, אם אינו משום סייג ומשמרת לאיסור תורה (משכנות יעקב אה"ע א; פתחי תשובה אה"ע א ס"ק יט, בשמו; עין יצחק א אה"ע ד כ; אבני נזר א ח ח), ואין בחרם דרבנן גרשום (ראה ערכו) משום בל תוסיף, לפי שתקנה זו נתקנה משום סייג לתורה (משכנות יעקב שם), או שכיון שאפשר להתיר את החרם על ידי מאה רבנים, ושם התירו ואפילו בטעות הותר, אין בזה משום בל תוסיף (אבני נזר שם) ³.

הוספה בזמן

מצוה שחובתה בזמן ידוע, והוסיף לעשות המצוה אחר הזמן, אם הוסיף בכוונה לשם מצוה הרי הוא עובר על בל תוסיף (מסקנת הגמ' בעירובין צו א; מסקנת רבא בראש השנה כח ב) ⁴.

ולכן הישן בשמיני עצרת בסוכה, ונתכוין לצאת בכך ידי מצוה סוכה – לוקה (גמ' שם ושם); וכן אם הניח תפילין לשם מצוה בשבתות וימים טובים, עובר משום בל תוסיף (שו"ת הרשב"א א סא; מגן אברהם לא סק"א).

משום ספק אבל בחוץ לארץ שיושבים בשמיני עצרת בסוכה משום ספיקא דיומא (ראה ערך יום טוב שני של גלויות), אינם עוברים בכך על בל תוסיף, לפי שלא בזמנה בלי כוונה למצוה אינה תוספת, ומכיון שיושבים בסוכה משום ספק שביעי, הרי אם באמת שמיני הוא, אין מתכוונים למצוה סוכה (רש"י עירובין שם ד"ה ועוד הישן) ⁵.

ומטעם זה תוקעים בשופר ביום שני של ראש השנה, ואוכלים בחוץ לארץ מצה בליל שני של פסח, שכיון שאין עושים כן אלא משום ספק – אין כאן משום בל תוסיף (שלטי גבורים ראש השנה ט ב מדפי הר"ף אות ג, בשם ריא"ז).

והוא הדין כשעושה משום ספק בדין, כגון בחול-המועד שנחלקו הפוסקים אם מניחים תפילין (ראה ערך חול המועד), ומשום ספק הוא

שבציצית (ספרי ראה פב), אולם את האיסור להוסיף מצוה חדשה למדו מהכתוב: לֹא תִסְפוּ עַל הַדָּבָר אֲשֶׁר אֲנִי מֵצִוָּה אֲתֶכֶם (שם ד ב. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) ואתחנן ז ע"ב), ובארו אחרונים שמהכתוב הראשון משמע שיש לשמור במלואו את דבר הציווי, מבלי להוסיף עליו, אבל תחילת הכתוב השני הוא: וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל שְׁמַע אֶל הַחֻקִּים וְאֶל הַמִּשְׁפָּטִים (שם א), ובארו שאין להוסיף מצוה חדשה על החוקים והמשפטים שציוה ה' (אדרת אליהו שם א).

ומהאחרונים יש מי שכתב שעל דיני דרבנן יש איסור בל תוסיף מדרבנן, שכל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון (ראה ערכו). דעת כהן ריח ד"ה ועל).

כשלא התכוין המוסיף על המצוה אלא שלא נתכוין בהוספה לשם כוונתה לשם מצוה, נחלקו בדבר:

• יש סוברים שהדבר תלוי במחלוקת אם לצאת ידי חובת המצוה צריכים כוונה (ראה ערך מצוות צריכות כוונה), שלסוברים שצריכות כוונה, אף לעבור על בל תוסיף צריכים כוונה, ולסוברים שאינן צריכות כוונה, אף על בל תוסיף עובר בלי כוונה (לשון שניה בעירובין צה ב, ורש"י שם ד"ה ת"ק, וד"ה ורבן גמליאל; רבינו ירוחם יג ג; מגן אברהם תרנא ס"ק כז).

• יש סוברים שגם לצד שמצוות אינן צריכות כוונה, מכל מקום יש מהתנאים הסובר שבבל תוסיף יש צורך בכוונה (רבן גמליאל במשנה שם צה א, לפי הלשון השלישית בסוגיא הנ"ל, בעירובין צו א).

• ויש סוברים להיפך, שגם לצד שמצוות צריכות כוונה, עבירת בל תוסיף אינה צריכה כוונה לשם מצוה (ט"ז או"ח שם ס"ק יז; אליה רבה שם ס"ק לח, בדעת הרא"ש ראש השנה ג יא וסוכה ג כד), אלא אם כן נתכוין בפירוש לשם דבר אחר, כגון לנוי, שאינו עובר (אליה רבה שם, על פי רא"ש סוכה שם).

במה דברים אמורים בזמן של המצוה, אבל שלא בזמנה – לדברי הכל אינו עובר על בל תוסיף, אלא אם כן נתכוין לשם מצוה (רבא בראש השנה כח ב).

ויש מי שחילק, שבמצוה דאורייתא כיון שצריך כונה כדי לצאת – צריך כונה כדי לעבור בבל תוסיף, ובמצוות דרבנן שיוצא גם בלא כונה – עובר בבל תוסיף גם ללא כונה (טוב רואי עירובין לו).

הוספה על מצוות התורה תיתכן באופנים אלה:

• הוספת מצוות עשה חדשה.

• הוספת מצוות לא תעשה חדשה.

• הוספה בזמן.

• הוספה בעשייה.

• הוספה במין.

• הוספה באישים.

הוספת מצוות עשה חדשה

יחיד שבדה לעשות מצוה חדשה, כגון ירבעם שעשה חג בחודש שבדא מלכו, עובר בבל תוסיף; ואפילו נביא אסור לו להוסיף

3. וראה בערך חרם דרבנן גרשום, שיש הסוברים שלא תיקן תקנתו לעולם, ובארו אחרונים בדעה זו, שהוא מפני איסור בל תוסיף, שלדעה זו אין החרם משום סייג לתורה, אלא צורך שעה בלבד (משכנות יעקב שם; עין יצחק שם; אבני נזר שם). 4. ויש מהאמוראים שסבר בתחילה שאם הוסיף לעשות

המצוה אחר הזמן, אינו עובר לעולם על בל תוסיף, ולבסוף חזר בו (רבא שם). 5. ויש מהראשונים שכתב שלפיכך אין בישיבת סוכה בספק שביעי ספק שמיני משום בל תוסיף, לפי שיושבים בתקנת חכמים שתיקנו לעשות ספיקא דיומא, וכל שעושים בתקנת חכמים אין בו משום בל תוסיף, שנאמר: עַל פִּי הַתּוֹרָה

הוספה באותו המין בהוספה באותו המין, כגון שנטל עם ארבעת המינים שני לולבים או שני אתרוגים, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין בו משום בל תוסיף (תוספות ראש השנה כח ב ד"ה ומנא; ראב"ד לולב ז ז; טור או"ח תרנא).

• ויש אומרים שיש בו משום בל תוסיף (רמב"ם שם; שו"ת הרשב"א א תסח ותקלה) אם נוטלם כאחד (מגיד משנה שם), אלא שלא פסל את המצוה כולה (רמב"ם שם, לפי הגירסא שתיקן, כעדות בנו, בשו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם קיג); ויש סוברים שפסל המצוה (מאירי סוכה לא א) ⁸.

הוסיף בהדסים לדברי הכל אינו עובר, שנוי מצוה היא, וכל שנעשה לנאותו אין בו משום בל תוסיף (רמב"ם שם).

ובערכה אם הוסיף נחלקו בדבר אם אינו אלא לנוי ואינו עובר (שו"ת הרמב"ם שיג, בשם זולתו מן הגאונים; שו"ת הרשב"א א תקלה); או גם אם עשאו לנוי עובר על בל תוסיף (הרמב"ם בלולב שם, ושו"ת שם), שמכיון שכתוב בתורה: וְעָרְבִי נָחַל (ויקרא כג מ) שמוכנו שנים, אם הוסיף עבר (רבינו מנחם שם).

הוספה שלא באותו המין הוסיף מין אחר בלולב ואגרו בתוך האגד, הרי זה תלוי במחלוקת התנאים האם צריך אגד (ראה ערך נטילת לולב):

לסוברים שלולב צריך אגד, עובר על בל תוסיף ופסל את המצוה, ו"גרוע ועומד הוא" מתחילתו (סנהדרין פח ב, ורש"י ד"ה גרוע ועומד); ויש מפרשים להיפך: שכיון שצריך אגד אינו עובר על בל תוסיף, ואין נטילתו אלא כענף של זית או של רימון שאינו עובר, שאין לו לקשור ידיו שלא ליטול באותו יום אלא ארבעה המינים בלבד, וזהו שאמרו גרוע ועומד הוא, שהוא פסול מתחילתו, ואין כאן לא מצוה ולא עבירה של בל תוסיף (חידושי הר"ן שם).

לסוברים – וכן הלכה – שאין צורך באגד, הרי זה עומד לחוד וזה עומד לחוד (גמ' שם), והראוי למצוה היא המצוה, והעודף כמי שאינו (רש"י שם ד"ה האי לחודיה קאי, השני).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמטעם זה של "זה עומד לחוד, וזה עומד לחוד" אינו עובר מן התורה בבל תוסיף (תוספות שם ד"ה אי; מגיד משנה לולב ז ז, בדעת הרמב"ם), ואותה שאמרו: ארבעה מינים שבלולב כשם שאין פוחתים מהם, כך אין מוסיפים עליהם (תוספתא סוכה (ליברמן) ב ח; סוכה לא א), אין איסורו אלא מדרבנן (תוספות שם), ואינו אסור אלא לכתחילה (מגיד משנה שם).

• יש אומרים שאם הוסיף מין אחר עובר על בל תוסיף (רש"י דברים יג א ד"ה לא תוסיף, וראש השנה כח ב ד"ה מצות; תוספות סוכה לא ב ד"ה הואיל; שו"ת הרשב"א א תסח ותקלה), בין שתחבו באגד ובין שנטלו מחוץ לאגד, ולא אמרו שכל אחד מהמינים עומד לחוד אלא לענין פסול המצוה, שמטעם זה אינו נפסל ויצא ידי המצוה (תוספות שם; שו"ת הרשב"א שם ושם), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תרנא יד) ⁹, אבל אינו עובר אלא אם כן נטל את המין הנוסף דרך גדילתו, שכשם שאינו יוצא ידי המצוה בארבעה המינים אלא כדרך גדילתם (ראה ערך נטילת לולב), כך אינו עובר עליהם בבל תוסיף אלא כדרך גדילתם (תוספות שם).

במה שתקנו לחזור ולתקוע תקיעות מעומד, לפי שבל תוסיף אינו אלא כשהאדם עושה מדעת עצמו, אבל כשהוא עושה מחמת תקנת חכמים לא שייך בל תוסיף (רשב"א ראש השנה טז א). ⁸ ויש מהראשונים שסבר בתחילה שפסל המצוה, ולבסוף חזר בו (הרמב"ם, לפי עדות בנו שם). ⁹ אך יש מהפוסקים

מניח, אין בו משום בל תוסיף (סמ"ק קנ; מגן אברהם סי' לא ס"ק ב).

היכר שאינו מוסיף על המצוה ולמרות שאינו עובר שלא בזמנו אלא בכוונה, מכל מקום החמירו מדרבנן לעשות היכר בישיבה בסוכה בשמיני עצרת בחוץ לארץ, להוכיח שאינו מוסיף על

המצוה לעשות סוכה שמונה ימים (בעל המאור סוכה מח א).

כגון שידליק בסוכה את הנר, אם היא סוכה קטנה שאין מכניסים את הנר לתוכה (ראה ערך סוכה), או שיכניס לתוכה כלי האוכל, אם היא סוכה גדולה (גמ' שם, לפי רש"י ד"ה הא לך).

או שאין יושבים בסוכה בליל שמיני, אלא רק ביום (טור או"ח תרסח, בשם יש נוהגין), כדי לעשות הפסקה בין שביעי לשמיני, שלא יהיה נראה כמוסיף על המצוה (בי"ח שם).

או שההיכר נעשה בזה שאין מברכים לישב בסוכה (ראה ערך שמיני עצרת), וממילא יש היכר שאינו עושה זאת בכוונה להוסיף על המצוה (ראב"ה מגילה תקסב; מרדכי סוכה תשעב, בשמו) ⁶.

מהו זמן החיוב בפורים יש מהראשונים שכתב שאסור לפרוץ לקרוא את המגילה גם בט"ו באדר, משום בל תוסיף, שכיון שאילו היה מזדמן לו לקרוא את המגילה היום לפני בני מוקפות חומה היה קורא, הרי זה בתוך זמן החיוב (ראב"ה מגילה תקסב).

הוספה בעשייה

מי שקיים מצוה שחובתה להיעשות פעם אחת, וחזר ועשאה בתוך זמן חובתה עוד פעם או כמה פעמים, כגון כהן שבירך ברכת כהנים, וחזר וברך אותו צבור עצמו, או שנטל לולב בחג וחזר ונטל, וכן תקע בשופר בראש השנה וחזר ותקע, או שאכל בפסח כמה זיתים מצה, אין כאן משום בל תוסיף (תוספות ראש השנה טז ב ד"ה ותוקעים, ושם כח ב ד"ה ומנא), ולפיכך תקנו חכמים לתקוע תקיעות מיושב, ולחזור ולתקוע תקיעות מעומד (ראה ערך תקיעת שופר), ולא חששו משום בל תוסיף (תוספות שם).

ויש מהראשונים שכתב שאינו עובר לפי שאינו מתכוון להוסיף על דברי תורה (ראה לעיל), אלא כמרכה בתפילה בלבד, וכן המרכה בנענועי הלולב אינו מתכוון להוסיף על דברי תורה אלא להידור מצוה (שלטי גבורים ראש השנה ט ב מדפי הרי"ף אות ג, בשם ריא"ז) ⁷.

זריקת הדם קרבנות שדמם נזרק על גבי המזבח במתנה אחת, וזרקם בארבע מתנות, עובר בבל תוסיף (משנה זבחים

פ א), שזוהי כהוספה במין (ראה להלן), אבל אם זרק באותה קרן עצמה שתי פעמים אינו עובר, שהיא הוספה בעשייה (תוספות ראש השנה טז ב ד"ה ותוקעים, ושם כח ב ד"ה ומנא).

הוספה במין

המוסיף בחפץ שמקיימים בו את המצוה, כגון שהוסיף על מיני הלולב, או על ארבע ציציות, עובר על בל תוסיף (ספרי ראה פב).

הוספה זו תיתכן בשני אופנים:

• הוספה באותו המין של המצוה.

• הוספה במין אחר שלא ממין המצוה.

אֶשֶׁר יִזְרֹחַ (דברים יז יא. רשב"א ראש השנה טז א). ⁶ ולדעה זו אסור לישן בסוכה בשמיני, שכיון שעל השינה אין מברכים בכל ימות החג (ראה ערך סוכה), שוב אין היכר במה שאינו מברך עכשיו ונראה כעובר על בל תוסיף (ראב"ה שם; מרדכי שם, בשמו). ⁷ ויש מהראשונים שכתב שלפיכך אין בל תוסיף

ציצית טלית של ארבע כנפות שהטיל בה ארבע ציציות, ואחר כך הטיל בה עוד ארבע ציציות אחרות, אם נתכוין לבטל את הראשונות בלבד ולא לשם תוספת, אינו עובר בבל תוסיף, אבל אם נתכוין להוסיף – עבר בבל תוסיף (מנחות מ ב), ואף על הצד שבבל תוסיף עובר אף בלא כוונה (ראה לעיל), כשנתכוין לבטל עדיף יותר ואינו עובר (תוספות שם ד"ה ממאי), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאם נתכוין להוסיף פוסל את הציצית (רמב"ם ציצית א טו), וכן הלכה (טוש"ע או"ח י ו).

• ויש אומרים שכיון שהראשונות היו קשורות כתיקונן, והאחרונות שהוסיף קשר לחוד, הרי כל אחת מהן עומדת לחוד, לכן אינן נפסלות בכך (ראב"ד שם).

הוסיף בארבעה החוטים של ציצית אחת חוט חמישי, לפי שהקשר העליון של ציצית חיובו מן התורה (ראה ערך ציצית). רבה במנחות לט א – עובר בבל תוסיף, וגרוע ועומד הוא, ומתחילת עשייתו הוא בפסול (סנהדרין פט א)¹⁰. ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכשהוסיף אפילו מאותו המין, כגון חוט של צמר בציצית של צמר, או חוט של פשתן בציצית של פשתן, עובר על בל תוסיף (שו"ת הרשב"א א תסח; חידושי הר"ן שם פח ב).

• ויש אומרים שדוקא כשהוסיף מין אחר, כגון חוט של קנבוס מצמר גפן וכיוצא, הוא שעובר; אבל בהוסיף מאותו המין הראוי להיות בציצית, אינו עובר (מרדכי, הלכות קטנות תתקמב, בשם רבנו שמשון; חידושי הר"ן שם, בדעת רש"י והרמב"ם).

ברכת כהנים כהן המוסיף פסוק בברכת כהנים עובר משום בל תוסיף, שנאמר: **אֵת כָּל הַדָּבָר וְגו' לֹא תִסֵּף עָלָיו** (דברים יג א), אפילו דבר לא תוסיף עליו (ספרי ראה פב)¹¹.

ואין זה נקרא תוספת לאחר זמן המצוה (ראה לעיל), שמכיון שאילו נזדמן לכהן ציבור אחר שלא התפללו ולא שמעו ברכת כהנים – מברך עוד פעם, כל היום זמנו (ראש השנה כח ב), ומטעם זה אפילו אם לא נתכוין הכהן בתוספתו לשם מצות ברכת כהנים, ושלא בזמנו הרי לדברי הכל צריך כוונה לעבור על בל תוסיף (ראה לעיל), מכל מקום עבר הכהן, שהרי זה נקרא בתוך זמנו (מאירי שם).

הוספה באישים

אשה שפטורה ממצות עשה שהזמן גרמא, לדעת התנאים הסוברים שאסורות לקיים אותן המצוות (ראה ערך אשה) – יש מהראשונים שמפרשים שהרי זה מפני שעוברות על בל תוסיף (רש"י ראש השנה לג א ד"ה הא נשים; תוספות ר"י עבודה זרה מהדורא-קמא ג א ד"ה לומר לך), ומכל מקום מותרת אשה לישב בסוכה עם בניה הקטנים, שכיון שיושבת בשביל בניה, אין זו הוספה (תוספות עירובין צו א ד"ה מיכל, בתירוצו הראשון), או שאשה שאינה חייבת במצוה זו הרי אצלה תמיד כמצוה שלא בזמנה שאין עוברים בלי כוונה לשם מצוה, וכיון שאינה מתכוונת לשם מצוה אינה עוברת (תוספות שם, בתירוצו השני).

• יש אומרים שאף המצוה נפסלה בהוסיף מין אחר, ולא יצא ידי חובתו, ולא אמרו שזה עומד לחוד וזה עומד לחוד אלא לענין זקן-ממרא, שאינו נהרג אם הורה לעשות כך, שכיון שאין צריך אגד, וכל אחד מהם עומד בפני עצמו, התוספת כמי שאינה לענין זה (מאירי סנהדרין פח ב).

• ויש אומרים שאם הוסיף פסל, ואף הזקן ממרא נהרג על תוספת זו, ולא אמרו שכל אחד מהם עומד לחוד אלא לענין הלשון, שמטעם זה אינו בכלל אותו הלשון שאמרו לענין חיוב זקן ממרא (ראב"ד ממרים ד ג, לפי המאירי שם).

אגדת לולב אף כשאגד את הלולב במין אחר, הרי זה תלוי **בסין אחר** במחלוקת התנאים אם יש צורך באגד בלולב (ראה ערך נטילת לולב): לסוברים שלולב צריך אגד, הרי זה מין חמישי ועובר משום בל תוסיף; ולסוברים שאין צריך אגד – אינו עובר (סוכה לא א). ואפילו לסוברים שבתוספת מין אחר עובר אפילו לחכמים (ראה לעיל) הרי זה כשנטלו דרך גדילתו דוקא, ואיגוד זה הרי הוא שלא כדרך גדילתו, אלא שלר' יהודה כיון שלולב צריך אגד, הרי גם האיגוד של מצוה הוא שלא כדרך גדילתו, ולכן אף לענין בל תוסיף נקרא מין חמישי ועובר (תוספות שם ב ד"ה הואיל).

תפילין הוסיף בתפילין, שהניח שני זוגות תפילין בבת אחת, עובר בבל תוסיף (עירובין צה ב - צו א; מגיד משנה לולב ז ז; מגן אברהם לד סק"ג).

עשה ארבעה בתים בתפילין, והוסיף עליהם עוד בית אחד – הרי זה עומד לחוד, וזה עומד לחוד (סנהדרין פט א), כשאותו הבית שהוסיף אינו מחובר לבתים העיקריים (מאירי עירובין צה א; דברי חמודות על הראש"ש, תפילין ה).

ונחלקו בדבר:

• יש אומרים שמטעם זה אינו עובר על בל תוסיף, ואף כשהניח שני זוגות תפילין אינו עובר מן התורה, שהרי כל זוג מהם עומד בפני עצמו, ולא אמרו שעובר בשני זוגות תפילין אלא מדרבנן (ט"ז שם סק"ב, על פי תוספות סנהדרין פח ב ד"ה א).

• יש אומרים שאף כשהוסיף בית חמישי עובר מן התורה בבל תוסיף, אלא שלא פסל את הבתים הכשרים, ואין אומרים בו כל המוסיף גורע מטעם זה שכל אחד מהם עומד בפני עצמו, והוא הדין במניח שני זוגות שאינו גורע את הזוג הכשר ויצא ידי המצוה, אבל בבל תוסיף עובר מן התורה (לחם חמודות שם).

• ויש אומרים שלא אמרו שכל אחד מהם עומד בפני עצמו אלא כשכתב פרשה אחרת בבית החמישי שהוסיף, שכיון שאינה שייכת כלל לתפילין אינו עובר, אבל בשני זוגות כשרים של תפילין – עובר (מגן אברהם שם סק"ג), והוא הדין כשכתב פרשה אחת מארבע הפרשיות של תפילין בבית החמישי, שעובר, אלא שהתפילין לא נפסלו בכך (מחצית השקל שם, על פי שו"ת הרשב"א א סי' תקלה).

עשה חמשה בתים מחוברים יחד, הרי זה גרוע ועומד ופסול (סנהדרין שם).

עומד לחוד, ואינו מחובר עמהם, והראוי למצוה היא המצוה, והעודף כמי שאינו (סנהדרין פח ב). ¹¹ ויש מהתנאים שלמדו דין זה מהכתוב: לא תספו על הדבר אֶשֶׁר אֶנֶכִּי קִמְצָה אֶתְכֶם (שם ד ב. ברייתא ראש השנה כח ב).

שמצדד שאולי כוונת הטוש"ע רק לכתחילה, כדעה הראשונה (מגן אברהם שם ס"ק כז). ¹⁰ אכן אם נאמר שקשר עליון אין חיובו אלא מדרבנן (ראה במנחות שם, שרבה דוחה סברא זו), הרי החוטים העיקריים עומדים לחוד, והחוט החמישי

בל תלין

איסור הלנת שכר עבודתו של פועל

הפרקים:

- מהותו;
- שכיר לזמן;
- קבלן;
- שכירות חפצים;
- במקרים שאין עוברים;
- בנכרי וגר.

סיכום תמציתי

מהותו

מצות עשה לשלם שכר מלאכתו של פועל בזמנו, ואם איחר – ביטל המצות עשה ועבר בלא תעשה, ואין לוקים על לאו זה.

שכיר לזמן

שכיר יום גובה כל הלילה, שכיר לילה גובה כל היום. הטעם: נתנה התורה לבעלים פרק זמן של יום או של לילה, בכדי שיוכלו להשתדל ולחפש כסף לשלם.

מי שאינו רוצה לשלם כלל נקרא "כובש שכר שכיר", ועובר בחמשה לאוין ועשה.

אף שכיר שעות, שאינו לכל היום או לכל הלילה, בכלל האיסור.

על הזמן שעוברים בשכיר שעות נחלקו תנאים ואמוראים: יש סוברים ששכיר שעות של יום, גובה כל היום, ובשקיעת החמה עובר בלא תבוא; ושכיר שעות של לילה, גובה כל הלילה, וכשיעלה עמוד השחר עובר בלא תלין; ויש סוברים ששכיר שעות של יום גובה כל היום, אבל שכיר שעות של לילה גובה כל הלילה וכל היום. הלכה כדעה הראשונה. כשם שנחלקו בשכיר שעות, כך נחלקו בשכיר תקופה, כגון שכיר לשנה, שאם כלתה השכירות ביום, עובר כששקעה החמה, ואם כלתה בלילה, לדעה הראשונה עובר כשיעלה עמוד השחר, ולדעה שניה כששקעה החמה למחרת; ויש אומרים שבשכיר תקופה הכל מודים שאם כלתה שכירותו בלילה אינו עובר עד ששקעה החמה למחרתו.

בזמננו, שאין דרך הפועלים שכירי היום לעשות המלאכה עד הלילה, אלא גומרים מבעוד יום, והשוכר אף הוא יודע שכך מנהגם ועל דעת כן שכרם, דינם כשכירי שעות, וכששקעה חמה ולא שילם – עובר.

לאו של 'בל תלין' עובר בבוקר ראשון בלבד, ומכאן ואילך עובר על לאו של דבריהם.

וכן אינו עובר בלאו של 'לא תבוא עליו השמש' אלא בלילה הראשון בלבד.

שכרו לעשות מלאכה בערב שבת, שבליילה אינו יכול לפרוע לו מפני השבת, כתבו ראשונים שאינו עובר כלום, ומהאחרונים יש שהוכיח שצריך לפרוע לו קודם השבת.

קבלן

הנותן כלי לאומן לעשותו בקבלנות, כל זמן שהכלי ביד האומן, אפילו הודיעו שגמר, אינו עובר. נתן לו את הכלי בחצי היום, מששקעה עליו חמה – עובר.

שכירות חפצים

בין אם שכר אדם, ובין בהמה או כלים, יש בו משום 'ביומו תתן שכרו' ו'לא תלין פעולת שכיר', וכל הלאוין של כובש שכר שכיר. אף על שכר קרקע עובר בבל תלין.

במקרים שאין עוברים

אין עוברים בבל תלין אלא אם הפועל תבע את שכרו, אבל אם לא תבע אין עוברים. יש מהאחרונים שכתב שמכל מקום יש איסור לעכב השכירות.

לא היה לבעל הבית לשלם, אינו עובר.

המחזה אצל חנוני או שולחני שישלם לו, שוב אין בעל הבית עובר.

האומר לשלוחו: צא ושכור לי פועלים, ושכרם על מנת ששכרם יהיה על בעל הבית, בעל הבית אינו עובר, והשליח אינו עובר. ומכל מקום כשיש לבעל הבית מעות ומתכוין לדחותם, עובר משום אל תאמר לרעך וגו'.

מת הפועל, אין בנו יורש זכותו לענין שיהיה בעל הבית עובר עליו ב'בל תלין'.

בנכרי וגר

אינו עובר בבל תלין אלא בשכיר ישראל או גר.

כתבו ראשונים שגם על שכיר גוי עובר בעשה של ביומו תתן שכרו.

מהותו

מקורו מצות עשה לשלם שכר מלאכתו של פועל בזמנו, שנאמר (דברים כד טו): **בְּיוֹמוֹ תִּתֶּן שְׂכָרוֹ** (רמב"ם שכירות יא א; טושי"ע חו"מ שלט א), ו"ביומו" פירושו בזמנו (ב"ח שם). ואם אחר – ביטל המצות עשה ועבר בלא תעשה, שנאמר: **וְלֹא תְבֹא עָלָיו הַשְּׁמֶשׁ** (דברים שם), ונאמר: **לֹא תִלֵּין פְּעֻלַּת שְׂכִיר אֲתָךְ עַד בֹּקֶר** (ויקרא יט ג). העשה והלאו נמנים במנין המצוות (ספר המצוות עשה ר, המצוות ולא תעשה רלח; סמ"ג עשין ז, ולאין קפא; חינוך רל ותקפה). ושני הלאוין נחשבו כאחד, לפי שמשלימים זה את זה, שאחד בשכיר יום ואחד בשכיר לילה (ראה לחל), ומתוך שניהם אנו יודעים זמן הפרעון של שכיר יום ושכיר לילה (ספר המצוות עשה ר; חינוך רל).

עושה אין לוקים על לאו זה, לפי שחייב לשלם, ולא הניתן לתשלומים אין לוקים עליו (רמב"ם שכירות יא א; חינוך רל). וראה ערך לאו הניתן לתשלומים, ועוד שאין בו מעשה, שהרי המאחר אינו עושה מעשה בידים (שער המלך חמץ ומצה א ג).

שכיר לזמן

הזמן בשכיר שכיור יום גובה כל הלילה, שכיר לילה גובה כל היום (ספרי כי תצא רעט; בבא מציעא קי ב; רמב"ם שכירות יא ב; טושי"ע חו"מ שלט א), שהפסוק **לֹא תִלֵּין פְּעֻלַּת שְׂכִיר אֲתָךְ עַד בֹּקֶר**, מדבר בשכיר יום, שהרי שכיר לילה חייב לעבוד עד הבוקר, וקודם הבוקר אין חיוב על הבעלים לשלם לו, ששכירות משתלמת לבסוף (ראה ערך שכירות), והפסוק **לֹא תְבֹא עָלָיו הַשְּׁמֶשׁ**, מדבר בשכיר לילה, שהרי שכיר יום חייב לעבוד עד הלילה, וקודם הלילה אין חיוב על הבעלים לשלם לו, וכשאיחר – בשכיר יום, עד הבוקר שאחריו², ובשכיר לילה, עד ששקעה השמש ביום שלאחריו, עובר עליו – מלבד המצות עשה של ביומו תתן שכרו – בלאו של 'לא תלין', או בלאו של 'לא תבוא עליו השמש' (בבא מציעא שם, וראה שם ברש"י ובנמוקי יוסף. וראה לחלן אם עובר גם על הלאו השני).

טעם לזמן נתנה התורה לבעלים פרק זמן של יום או של שנתנה התורה לילה, בכדי שיוכלו להשתדל ולחפש כסף לשלם (רש"י ויקרא יט ג; לבוש חו"מ שלט א; סמ"ע שם סק"ה), ועוד שהתורה אמרה בשכר שכיר: **וְאֵלָיו הוּא נִשְׂא אֶת נַפְשׁוֹ** (דברים כד טו), שבאחרון המזונות יאבד הגוף, ודרך בני אדם לפעמים להתענות יום אחד (חינוך רל).

כובש שכר מי שאינו רוצה לשלם כלל, כגון שאומר לו 'שילמתי', **שכיר** או 'לא שכרתיך' וכיוצא, נקרא 'כובש שכר שכיר', ועובר בחמשה לאוין ועשה (תוספתא בבא מציעא י ג; גמרא שם קיא א):

• **לֹא תַעֲשֶׂק אֶת רֵעֶךָ** (ויקרא יט ג);

• **לֹא תִגְזֹל** (שם);

• **לֹא תַעֲשֶׂק שְׂכִיר עֲנִי וְאֶבְיֹן** (דברים כד יד);

• **לֹא תִלֵּין פְּעֻלַּת שְׂכִיר** (ויקרא שם);

• **לֹא תְבֹא עָלָיו הַשְּׁמֶשׁ** (דברים שם);

• ועשה של בְּיוֹמוֹ תִּתֶּן שְׂכָרוֹ (דברים שם).

ויש גורסים: ארבעה לאוין ועשה (ר"ף בבא מציעא סח א; רמב"ם שכירות יא ב), ששני הלאוין של לא תעשוק נחשבים לאחד (נמוקי יוסף שם. וראה ערך עושק שכר שכיר).

עבירות שני הלאוין בכל שכיר אף ש'לא תלין' נאמר על שכיר יום, ו'לא תבוא' נאמר על שכיר לילה, הואיל ושם שכירות אחד הוא, נחשבים לשני לאוין (בבא מציעא קיא א). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין כל הלאוין בשכיר אחד, אלא מהם בשכיר יום ומהם בשכיר לילה (רש"י שם ד"ה שם שכירות; ראב"ד בשיטה מקובצת שם).

• יש אומרים שכובש שכר שכיר עובר על כל הלאוין, שאם לא שילם לשכיר יום עד ששקעה החמה, מלבד לא תלין עובר גם בלא תבוא, וכן בשכיר לילה אם לא שילם לו עד שהאיר הבקר, מלבד לא תבוא עובר גם בלא תלין; אבל המשהה ומאחר אינו עובר אלא בלאו השייך לכל אחד מהם (כסף משנה שכירות יא ב, בדעת הרמב"ם, וראה פרישה אות א).

• יש סוברים שאפילו המשהה ומאחר עובר בשני הלאוין, כמו הכובש שכר שכיר (מגיד משנה ולחם משנה שם, בדעת הרמב"ם).

שכיר לשעות אף שכיר שעות, שאינו לכל היום או לכל הלילה, בכלל האיסור (בבא מציעא קיא ב), ואפילו שכרו לבצור לו אשכול אחד (שם. וראה שם מקור הדין).

יש מפרשים שהחידוש בבצירת אשכול אחד הוא, שאף על פי שאותו אשכול אכל הפועל (תוספות שם ד"ה לבצור. וראה ערך חסימה: באדם); ויש מפרשים שהחידוש הוא אפילו ששכר פעולה זו פחות משה פרוטה (חידושים המיוחסים לריטב"א שם ד"ה אפילו).

הזמן בשכיר על הזמן שעוברים בשכיר שעות נחלקו תנאים לשעות ואמוראים:

• יש סוברים ששכיר שעות של יום, גובה כל היום, שמשעה שכלתה שכירותו נשתעבד בתשלומיו, ובשקיעת החמה עובר בלא תבוא; ושכיר שעות של לילה, גובה כל הלילה, וכשיעלה עמוד השחר עובר בלא תלין (רבי יהודה בברייתא בבא מציעא קיא א, ורב בגמרא שם).

• יש סוברים ששכיר שעות של יום גובה כל היום, אבל שכיר שעות של לילה גובה כל הלילה וכל היום (רבי שמעון בברייתא, ושמואל בגמרא), לפי שהיום הולך אחר הלילה, ולכן על שכירות הלילה אינו עובר עד סוף היום, אבל הלילה אינו הולך אחר היום, ולכן על שכירות היום עובר כבר בסוף היום (רש"י שם ד"ה ושמואל. ובראשונים כתבו עוד טעמים אחרים, ראה תוספות קי ב ד"ה יצא, ובעל המאור שם).

הלכה כדעה הראשונה (רבי יהודה ורבי שמעון הלכה כרבי יהודה, והלכה כרב באיסורים. רא"ש שם ט מג; רמב"ם שכירות יא ב; טושי"ע חו"מ שלט ד-ה, וראה יראים קעג, ובתוספות ראם שם אות ב), ויש שפסקו כדעה שניה (הלכה בשמואל בדינים. סמ"ג לאוין קפא; יראים קכו וקלה).

שכיר לתקופה כשם שנחלקו בשכיר שעות, כך נחלקו בשכיר

2. ראה ערך בוקר, וראה הגהות חוות יאיר לר"ף בבא מציעא שם.

שיוכל להכין לו צרכי שבת (ראה טושי"ע חו"מ שלא), אם כן כבר נתחייב לשלם להם לפני השבת, ודינם כשכיר שעוה וכפועלים של זמננו שמפסיקים עבודתם מבעוד יום (שדי חמד פאת השדה כללים ב כו, בשם זבח השלמים [מהר"ם גלאנטי]).

קבלן

זמן התשלום הנותן כלי לאומן לעשותו בקבלנות, כל זמן שהכלי **בקבלנות** ביד האומן, אפילו הודיעו שגמר, אינו עובר (בבא מציעא קיב א; רמב"ם שכירות יא ג; טושי"ע חו"מ שלט ו), שעדיין לא נתחייב לשלם לו, שהרי האומן תופס משלו כנגד החוב (סמ"ע שם סק"י). נתן לו את הכלי בחצי היום, מששקעה עליו חמה – עובר (ברייטא רמב"ם וטושי"ע שם).

קבלן להשכיר ונחלקו אמוראים בגמרא:

• יש אומרים שאין לקבלן שום קנין בכלי, ונוטל רק שכר עבודתו, שאין אומן קונה בשבח כלי, ודינו ככל שכיר שעוברים עליו בלא תלין ולא תבוא.

• יש אומרים שקבלן לעשות מספר פעולות, בין ישיב וכן לא, ובעד כל פעולה מקבל שכרו, אינו קונה בשבח כלי, אבל קבלן לעשות או לתקן כלי, קונה את גוף השבח, וכשמוסר את הכלי עם השבח לבעלים, הרי הוא מוכר להם, ואין כאן דמי שכירות, ואינו עובר בכל תלין (בבא קמא צח ב וצט א, ובבא מציעא קיב א. ובעד הטושי"ע, ראה מחלוקת סמ"ע ס"ק יב, ושי"ד שם סק"א, ובסי' שו סק"ג. וראה ערך אומן קונה בשבח כלי).

שכר מחומר המזמין אצל אומן לעשות לו כלי מהחומר של **של האומן** האומן, הכל מודים שאין לו דין שכיר, אלא הרי הוא כמוכר לו את הכלי, ואין כאן בל תלין (קצות החושן שלט סק"ג, בשם הר"א ששון).

שכירות חפצים

איסור הלנת שכירות בין אם שכר אדם, ובין בהמה או כלים, יש בו משום 'ביומו תתן שכרו' ו'לא תלין פעולת שכיר' (תורת כהנים קדושים ג ב; בבא מציעא קיא א), וכל הלאוין של כובש שכר שכיר (ראה לעיל: שכיר לזמן. תוספתא בבא מציעא י ד; גמרא שם קיא ב, ורש"י שם), שנאמר: **לֹא תַעֲשֶׂק שֹׁכֵר וְגו'** אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ בְּשַׁעֲרֶיךָ בְּיוֹמוֹ תִתֵּן שְׂכָרוֹ (דברים כד יד - טו), ואי אפשר לומר "בארצך" למעט חוץ לארץ, שהרי זו חובת הגוף (ראה ערכו) שאינה תלויה בארץ (ראה תוספות שם ד"ה כל), אלא לרבות כל שבארצך, אפילו בהמה וכלים (ברייטא שם).

ואף בכל תלין כך הדין, שלמדים בגזרה שוה (בבא מציעא שם. וראה רש"י שם, ובד"ה ויש), או שדורשים מהמלה "אתך" (פעולת שכיר אתך), שהיא מיותרת: כל שפעולתו אתך, אפילו פעולת בהמה וכלים (שם, ורש"י ד"ה אתך).

רבי יוסי ב"ר יהודה חולק, וסובר שעל בהמה וכלים אינו עובר, שנאמר: ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא, יצאו בהמה וכלים שאינם באים לידי עניות ועשירות (שם). הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם שכירות יא א; טושי"ע חו"מ שלט א).

שכירות קרקע אף על שכר קרקע עובר בכל תלין, ודרשו מהנאמר **ובית** (ויקרא יט יג): לא תלין פְּעֻלָּתוֹ, כל דבר (תורת

תקופה, כגון שכיר לשנה, שאם כלתה השכירות ביום, עובר כששקעה החמה, ואם כלתה בלילה, לדעה הראשונה עובר כשיעלה עמוד השחר, ולדעה שניה כששקעה החמה למחרת (בבא מציעא קיא א).

ויש אומרים שבשכיר תקופה הכל מודים שאם כלתה שכירותו בלילה אינו עובר עד ששקעה החמה למחרת, לפי ששכיר תקופה נשכר לעבוד ימים שלמים, ועל כן גם 'לא תלין' לגביו משמעותו לינת כל הלילה, בשונה משכיר שעות, שעבודתו לשעות וגם לינתו בשעות (דרישה חו"מ שלט אות ד, לדעת הר"י).

שכיר יום בזמננו, שאין דרך הפועלים שכירי היום לעשות **זמניו** המלאכה עד הלילה, אלא גומרים מבעוד יום, והשוכר אף הוא יודע שכך מנהגם ועל דעת כן שכרם, דינם כשכירי שעות, וכששקעה חמה ולא שילם – עובר (בית יוסף חו"מ שלט ג, על פי נמוקי יוסף; רמ"א שם). אבל אם עשו מלאכה עד הלילה, יש לו זמן כל הלילה, ואף על פי שלא התנה בפירוש שיעבדו עד הלילה, ודאי לכך נתכוונו בתחילה, שאם יעבדו עד הלילה לא יתחייב לשלם קודם (שם).

כל תלין הוא לאו של 'בל תלין' עובר בבוקר ראשון בלבד, **בבוקר ראשון בלבד** שנאמר (ויקרא יט יג): **לֹא תְלִין וְגו' עַד בֹּקֶר**, והרי סתם לינה היא עד בוקר (ראה ערך נותר), אלא ללמד שאינו עובר אלא עד בוקר ראשון בלבד (תורת כהנים קדושים ב י; בבא מציעא קי ב ורש"י; רמב"ם שכירות יא ח; טושי"ע חו"מ שלט ח).

מכאן ואילך, אף על פי שאינו עובר בלאו, עובר על לאו של דבריהם, שלמדוהו מן המקרא (משלי ג כח): **אַל תֹּאמַר לִרְעֵךָ לֵאמֹר יָשׁוּב וּמָחָר אֶתֶּן** (גמרא רמב"ם וטושי"ע שם).

לא תבוא הוא וכן אינו עובר בלאו של 'לא תבוא עליו השמש' **כלילה ראשון בלבד** אלא כלילה הראשון בלבד (נמוקי יוסף על הר"י בבא מציעא סז ב), שבבל תבוא הרי כתוב: ביומו תתן וגו', היינו יום שלו, שהוא יום השכירות (אור שמח סנהדרין טו א). ויש חולקים וסוברים שדוקא בלא תלין, שיש בו לימוד מיוחד, אינו עובר אלא בבוקר ראשון, אבל בלא תבוא עובר לעולם (שיטה מקובצת בבא מציעא קי ב, בשם שיטה).

עבר בוקר ראשון בהיתר אפילו אם עבר עליו בוקר ראשון בהיתר, שוב אינו עובר אחר כך אלא באיסור דרבנן של אל תאמר לרעך וגו', ולפיכך פועלים היודעים שבעל הבית אין דרכו שיהיו לו מעות אלא ביום השוק, או שאין דרכו לשלם עד שיעשה חשבון עם הפועלים (ראה להלן: במקרים שאין עוברים), אינו עובר אפילו יש לו כסף, שהרי השכירו עצמם על דעת שלא יקבלו שכירותם מיד, וכיון שלא עבר בבוקר ראשון שוב אינו עובר, אלא שמיום השוק ואילך עובר באיסור דרבנן (בבא מציעא קיא א, ונמוקי יוסף שם; טושי"ע חו"מ שלט ט).

שכיר יום בערב שבת שכרו לעשות מלאכה בערב שבת, שבליילה אינו יכול לפרוע לו מפני השבת, כתבו ראשונים שאינו עובר כלום, שכיון שבבוקר הראשון אינו עובר בלא תלין, שוב אינו עובר לעולם אלא באיסור דרבנן (חינוך תקפח).

ומהאחרונים יש שהוכיח שצריך לפרוע לו קודם השבת, כדי שכשתגיע שבת לא יבוא לידי בל תלין (אור שמח שכירות יא). ויש שכתבו, שכיון שמצד הדין רשאי להפסיק עבודתו מבעוד יום, כדי

ואף הם אינם עוברים, שהרי אין הפועל שכיר שלהם (שו"ע הרב שאלה ושכירות טו).

לא התרצה ודוקא כשהפועל נתרצה בהמחאה זו הוא שאינו עובר (רמב"ם שכירות יא ד, ראה שם פירוש א בכסף משנה; חינוך רל), ויש אומרים שאפילו כשלא נתרצה (בית יוסף חו"מ שלט).

חזר בו הפועל באותו יום ואינו רוצה לקבל מהשולחני – יש אומרים שמחלוקת אמוראים היא אם בעל הבית עובר ככל תלין: לרב ששת אינו עובר, שכיון שניתק האיסור ממנו שעה אחת שוב אינו חוזר, ולרבה עובר, כיון שבתוך הזמן חזר (תוספות בבא מציעא קיב א ד"ה חוזר, בתירוץ ב⁴).

הלכה כרבה (תוספות שם, וראה טוש"ע שם).

שכר על ידי שליח האומר לשלוחו: צא ושכור לי פועלים, ושכרם על מנת ששכרם יהיה על בעל הבית, בעל הבית אינו עובר לפי שלא שכרם ואינם שכירים שלו, והשליח אינו עובר לפי שאין שכרם "אתך", אלא על בעל הבית (בבא מציעא קי ב; רמב"ם שכירות יא ד; טוש"ע חו"מ שלט ז). ואף על פי שבכל התורה שלוחו של אדם כמותו (ראה ערך שליחות), מכל מקום כשאין הפועלים רואים את בעל הבית בעצמו בשעת השכירות לא סמכה דעתם שישלם להם בו ביום, ועל מנת כן נשכרו (תוספות רי"ד בבא מציעא קיא א ד"ה לא צריכא. וראה טעם נוסף בב"ח חו"מ שלט).

ומכל מקום כשיש לבעל הבית מעות ומתכוין לדחותם, עובר משום אל תאמר לרעך וגו' (טוש"ע שם, וראה תוספות שם ד"ה א"ל לשמעיה).

אמר להם השליח: שכרכם עלי, חייב בשכרם ועובר ככל תלין (בבא מציעא שם), והוא הדין אפילו לא אמר אלא שכרם בסתם (רמב"ם שם ומגיד משנה; טוש"ע שם), אלא אם כן הם יודעים שאין המלאכה שלו (רא"ש שם ט מג; טור ורמ"א שם).

נותן משכון לפועל נתן משכון לפועל, אינו עובר ככל תלין, אפילו אם יש לו מעות (ריטב"א קדושין מח ב ד"ה הבי"ע; שו"ע הרב שאלה ושכירות יג). ויש שכתבו שאפילו החזיר הפועל את המשכון לבעל הבית שוב אינו עובר, שכיון שכבר קנה במשכון כנגד שכרו הרי זה כמו שכבר נפרע וחוזר ונותן לו (קצות החושן עב ס"ק כג).

התנה שלא יתחייב לפורע בזמן המתנה עם הפועל בשעה ששכרו שלא יתחייב לפרעו בזמנו, הרי כל תנאי שבממון קיים (ראה ערך מתנה על מה שכתוב בתורה, וערך תנאי), ואינו עובר ככל תלין, וטוב להתנות כן, כי שמא יהיה טרוד, או לא יהיו לו מעות בריוח אלא יהיו לו מעות ויצטרך להוציאן ונמצא עובר בלא תעשה (ספר חסידים תתרטו; ש"ך חו"מ שלט סק"ב, בשמו; שו"ע הרב שאלה ושכירות יח).

אבל אם אמר: 'על מנת שלא יהיה בזה דין בל תלין', יש שכתב שהרי זה מתנה על מה שכתוב בתורה (ראה ערכו) שהתנאי בטל, שבעל כרחו יש כאן דין בל תלין (אהבת חסד ט נתיב החסד ס"ק כד); ויש שכתב שאינו עובר, כיון שהפועל לא נכנס על דעת שיקבל בזמנו (שו"ת שואל ומשיב שתיתא א).

מת הפועל מת הפועל, אין בנו יורש זכותו לענין שיהיה בעל

כהנים קדושים פרשה ב ט; סמ"ג לאוין קפא; יראים השלם קכו³. וכתבו אחרונים שבית אינו בכלל קרקע, ועובר בו בכל תלין אף לסוברים שדינו כקרקע לענין ממון (קצות החושן שלט סק"א. וראה ערך מחובר).

במקרים שאין עוברים

לא תבע שכרו אין עוברים ככל תלין אלא אם הפועל תבע את שכרו, אבל אם לא תבע אין עוברים (תורת כהנים קדושים פרשה ב י; בבא מציעא קיא א, ושם קיב א; רמב"ם שכירות יא ד; טוש"ע חו"מ שלט ז), שנאמר (ויקרא יט ג): **לֹא תִלִּין פְּעֻלַּת שְׁכִיר אִתְּךָ**, היינו שהעיוכוב הוא מדעתך ולא מדעתו של פועל (בבא מציעא קיב א, ורש"י שם ד"ה לדעתך, וראה קרבן אהרן לתורת כהנים שם).

עיוכוב כשלא תבע יש מהאחרונים שכתב שמכל מקום יש איסור לעכב השכירות (שער המשפט שם סק"ב, על פי בבא מציעא צ א). ואפילו אם הפועל אמר לו יהא שכרי בידך, טוב שלא יעכב בידו אלא יתן לו ואחר כך יקבל ממנו בחזרה אם ירצה (זוהר קדושים פג א, וראה שו"ע הרב שאלה ושכירות יח).

לא תבוא כשלא תבע יש מהראשונים שמצדד שדוקא ב'לא תלין' אינו עובר בשלא תבעו, מפני שבאותו לאו הוא שכתוב "אתך", אבל ב'לא תבוא' עליו השמש' עובר גם כשלא תבעו, ואין למדים זה מזה (יראים השלם קלה, וראה ססיים שספק בידו).

אין לו לשלם לא היה לבעל הבית לשלם, אינו עובר, שנאמר: **אִתְּךָ**, שיש אתך (בבא מציעא קיב א; רמב"ם שכירות יא ד; טוש"ע חו"מ שלט ז). ואפילו אם יש לו מטלטלין, אלא שאין לו מעות, אינו עובר, ששכרו של פועל הוא במעות (מגיד משנה שם; שו"ע הרב שאלה ושכירות טו, וראה ריטב"א בבא מציעא שם ד"ה אתך. וכן לשון הרא"ש והטוש"ע: מעות. וראה ערך פועל).

וכתבו ראשונים שאם יש לו דברים העומדים למכירה, עובר ככל תלין (ריטב"א שם, וראה חינוך תקפת). והוא הדין אם יש לו פקדון או הלואה אצל אחרים, שהרי יכול לקבלם ולשלם (אהבת חסד ט ז). ומידת חסידות שילוח ויפרע לשכיר בזמנו (שו"ע הרב שאלה ושכירות יח, בשם הרא"י).

השיג מעות קודם הזמן אם בשעה שתבעו לא היו לו מעות, ואחר כך – קודם שעבר הזמן – השיג מעות, חייב לשלם מיד, ואם לאו עובר ככל תלין (אהבת חסד ט יא). ויש מי שמצדד לומר, שאם יכול להשתדל ולהשיג מעות בהלואה, הרי זה כמו שיש אתך, וחייב להשיג ולפרוע, שהרי לכך נתנה לו תורה זמן יום או לילה שיוכל לחפש מעות (ראה לעיל: טעם לזמן. אהבת חסד ט נתיב החסד ס"ק כא).

המחאה אצל חנוני או שולחני המחאה אצל חנוני או שולחני שישלם לו, שוב אין בעל הבית עובר (תורת כהנים קדושים פרשה ב י; בבא מציעא קיא א; רמב"ם שכירות יא ד; טוש"ע חו"מ שלט ז), כשהלה קיבל עליו לשלם (רמב"ם שם, ראה שם פירוש ב בכסף משנה; טוש"ע שם), שנאמר: **אִתְּךָ**, ולא שהמחאה אצל חנוני או שולחני (בבא מציעא קיב א, וראה בתורת כהנים).

ואפילו כשאין לבעל הבית ביד החנוני או השולחני כלום עד עתה (רי"ף שם סח א; רא"ש שם ט מג; תוספות קיב א ד"ה חוזר; טוש"ע שם).

3. ויש מהראשונים שכתב שאין עוברים על שכר קרקע, שהרי שכר בהמה וכלים נלמד מ"בארצך", והיינו רק מה שבארצך, ולא ארצך גופא (טור חו"מ שלט, בשם הרמ"ה; שו"ע שם א, בשם יש מי שאומר), וראה ביאור הגר"א שם, וראה

מנחת חינוך רל ושער המשפט שלט, שתמהו שהוא נגד התורה כהנים. 4. לשאר הראשונים מחלוקתם היא בעיקר החוב אם יוכל לחזור בו לבעל הבית. וראה ערך מעמד שלשתן.

- ויש אומרים שגם בגר תושב עוברים בכל הלאוין (תנא קמא שם, וראה שם טעמי השיטות ודרשותיהם).
- הלכה שאין עוברים עליו בלא תלין (רמב"ם שכירות יא א).
- ונחלקו ראשונים אם עוברים עליו בלאו של 'לא תבוא עליו השמש':
- יש סוברים שאין עוברים עליו אלא בעשה של ביומו תתן שכרו בלבד (רמב"ם שם).
- ויש סוברים שכיון שהלאו של 'לא תבוא' נאמר באותו פסוק של 'ביומו תתן שכרו', עובר גם עליו (ריטב"א בבא מציעא שם).
- שכיר גוי כתבו ראשונים שגם על שכיר גוי עובר בעשה של ביומו תתן שכרו (ספר המצוות לרמב"ם עשה ר, ולא תעשה רלח; חינוך רל⁵).

הבית עובר עליו ב'בל תלין', שבל תלין הוא איסור ולא זכות ממון, ואין אדם מוריש לבנו זכות איסור (אהבת חסד ט ו. וראה ערך אסורא לבריה לא מורית).

בנכרי וגר

דוקא ישראל או גר אינו עובר בבל תלין אלא בשכיר ישראל או גר, שנאמר: לא תעשק וגו' מאחיק או מגרך (דברים כד יד), ודרשו: מאחיק, פרט לאחרים; גרך, זה גר צדק (ספרי שם רעח; בבא מציעא קיא ב).

בגר תושב בגר תושב (ראה ערכו) נחלקו תנאים:

- יש אומרים שיש בו משום 'ביומו תתן שכרו', ואין בו משום 'לא תלין פעולת שכיר' (בבא מציעא קיא א; רבי יוסי בר יהודה ותנא דבי רבי ישמעאל שם ב).

בל תשחית¹

איסור השחתת דבר שיש ממנו הנאה לבני אדם

האיסור

מקורו - באילן מאכל לא תשחית את עצמה לגדל עליה גרזן כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת (דברים כ יט), ואם קצץ - עבר על לא תעשה ולוקה (מכות כב א; רמב"ם מלכים ו ח). ולא במצור בלבד, אלא כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה (רמב"ם שם, על פי בבא קמא צא ב).

האיסור נמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לא תעשה נו; סמ"ג לאוין רכט; חינוך תקכט).

ויש שמנו באיסור זה שני לאוין: לא תשחית את עצמה, ואותו לא תכרת (מנין המצוות לבעל הלכות גדולות ריח וריט; יראים השלם שפב). ויש סוברים שעובר גם בעשה (ראה רמב"ן בספר המצוות עשין הנוספות מצוה ו. הטעם ראה ברבנו הלל לספרי שופטים רג, ומנחת חינוך תקכט. וראה ערך לאו הבא מכלל עשה וערך תרי"ג מצוות).

השחתת פירות המשחית את הפירות עובר בבל תשחית מקל וחומר: ומה אילן שעושה פירות הזהירך הכתוב עליו, פירות עצמם על אחת כמה וכמה (רבי ישמעאל בספרי שופטים רג, וראה רבנו הלל שם שעובר משום שלשה לאוין).

בכל דבר לא אילנות בלבד, אלא כל דבר אסור להשחית, ולכן כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה עובר בלא תשחית (רמב"ם מלכים ו י²). וכן: ההורג בהמות (ראה חולין ז ב); והמשקה מים מגולים (ראה ערך גילוי) לבהמות, אפילו לטמאות (תוספות בבא קמא קטו ב ד"ה ולא ישקה); וכן המרבה כלים על המת (שמחות ט כג; ר"ף מועד קטו יז א; רא"ש שם ג עט; טושי"ע יו"ד שמת ד. וראה ערך תכריכים); והזורק מעות לאיבוד (שו"ע הרב שמירת גוף ונפש יד); והמכסה נר של שמן או מגלה נר של נפט, שהם דולקים על ידי זה מהר (שבת סז ב); וכל כיוצא בזה המקלקל דבר שראוי ליהנות בו בני אדם (שו"ע הרב שם).

מהות האיסור ונחלקו ראשונים:

- בכל דבר** • יש סוברים שבכל דבר עובר על בל תשחית מן התורה (סמ"ג לאוין רכט; סמ"ק קעה; רבנו ירוחם משרים סוף נתיב לא; יראים השלם שפב).
- ויש סוברים שעל שאר דברים שמלבד אילנות מאכל אינו לוקה אלא מכת מרדות (ראה ערכו) מדבריהם (רמב"ם מלכים ו י³), שמן התורה האיסור באילנות, וחכמים אסרו להשחית כל דבר (משנה למלך שם ח).
- באילן סרק ובאילן שעושה מעט פירות** אילן סרק מותר לקצץ, שנאמר: רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית וְכָרְתָּ (דברים כ ב), ואפילו שאינו צריך לו (רמב"ם מלכים ו ט).
- ואף בעץ מאכל נתנו חכמים שיעור, שאם אינו עושה פירות אלא דבר מועט, שאינו ראוי לטרוח בו - מותר לקצצו (רמב"ם שם, על פי בבא קמא צא ב). וכמה יהא בזית ולא יקצצנו, רובע הקב (ראה ערכו), ובדקל שיעורו קב תמרים (בבא קמא שם; רמב"ם שם).
- ומכל מקום לא הותר לקצץ אילן מאכל כשהזקין אלא כשאין לו אילן סרק לקצוץ (ספרי שופטים רג; בבא קמא שם).
- בהפקר** אף בדבר של הפקר עובר בבל תשחית, שהרי הזהירה תורה על של גוים שנלחמים עמהם, קל וחומר של הפקר (שו"ע הרב שמירת גוף ונפש יד), אבל במקום שאמרו הפקר בית דין (ראה ערכו) הפקר, לא שייך איסור בל תשחית (ראה פירוש הרא"ש מידות א ב), שכך היא מצות חכמים (ראה שו"ת נודע ביהודה תנינא יו"ד י; השמטות לשו"ת דבר אברהם א⁴).

ההשחתה

גריפת השחתה לא בלבד המשחית בידים, אלא אף הגורם לכך עובר

3. ובספר המצוות לא תעשה נו כתב שלוקה על כל דבר. וראה בבא קמא צא ב: המקרע על המת יותר מדאי לוקה, אך בתוספות שם הגירסא עובר, וראה שם בהגהות הגרי"ב. 4. וראה שו"ת יהודה יעלה להר"י אסאד יו"ד קסד

5. ראה שם במנחת חינוך שתמה, וראה בהערות הר"ח הליר לספר המצוות עשה ר. **בל תשחית**. 1. ג', עמי שלה - שלו. 2. על פי שבת קכט א - בכלים; קדושין לב א - בבגדים; יבמות מד א - במעין; ושבת קמ ב - במאכלות.

יש מפרשים, אם אילן המאכל מעולה בדמים לקורה יותר מפרותיו (רש"י שם ד"ה ואם; רמ"ה בשיטה מקובצת שם); ויש מפרשים, אם אילן הסרק מעולה בדמים יותר מאילן המאכל (רבנו הלל על הספרי שם; שיטה מקובצת שם, בשם גאון ורבינו חננאל).

חשש סכנה מלבד האיסור שיש בקציצת אילנות, יש בדבר גם משום סכנה, ואמר רבי חנינא לא מת שיבחת ברי אלא מפני שקצץ תאנה בלא זמנה (בבא קמא צא ב. וראה ט"ז יו"ד קטז סק"ו).

וכתבו אחרונים שאפילו באופן המותר מצד הדין, כגון שצריך לבנין או למקומו וכיוצא, מכל מקום יש להיזהר בדבר משום חשש סכנה (שו"ת שאילת יעבץ א עו, וראה צוואת רבי יהודה החסיד מה). ויש שכתבו שבאופן המותר מצד הדין אין לחשוש לסכנה (חיים שאל [חיד"א] כג; חקרי לב מהדורה בתרא יו"ד יא; שו"ת מהר"ם בריסק א קלט; יביע אומר ה יו"ד יב. וראה בהגהות מהרש"ם מבערזאן לצוואת רבי יהודה החסיד שם).

לצורך מצוה איסור זה נדחה מפני צורך מצוה, שהרי ציוו חכמים לקרוע על המת (שלטי הגבורים עבודה זרה ד א, בשם מהר"פ).

ואף משום הידור מצוה (ראה ערכו) אינו עובר על כל תשחית, כגון אם רוצה לגנוז דף מספר שאינו יפה כל כך, אף על פי שאין בו טעות (ספר חסידים תתעט⁷).

וכן אמרו שרשות היתה לאיש הר הבית לשרוף את כסותו של הישן על המשמר (מידות א ב), שכיין שעושה משום קנס הרי זה כמו לצורך ולא להשחתה (תפארת ישראל שם⁸).

לצורך כבוד וכן מצינו שעוקרים בהמות על המלכים שמתו לכבודם, ושורפים בגדים על המלכים ועל הנשיאים, ואונקלוס שרף על רבן גמליאל שבעים מנה צורי (ראה עבודה זרה יא א), שאיסור כל תשחית נדחה מפני כבוד מלך ונשיא (תוספות בבא מציעא לב ב ד"ה מדברי). ועוד, שלכבודו של מלך ונשיא אין זו דרך השחתה, כשם שמותר לקבור מת בתכריכין אפילו של מאה מנה (תוספות עבודה זרה שם ד"ה עוקרין), ולפיכך קרע רבי יוחנן על רבי חנינא שלשה עשר בגדים של משי (מועד קטן כד א), שעל תלמיד חכם אין זה יותר מדאי (תוספות בבא קמא צא ב ד"ה עובר).

להטיל אימה המשחית כלים כדי להטיל אימה על בני ביתו, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין בו משום כל תשחית (תוספות קדושין לב א ד"ה רב יהודה; יראים השלם שפ; סמ"ג לאוין רכט; הגהות מיימוניות מלכים ו ק, על פי שבת קה ב).

- ויש סוברים שלא הותר אלא בכלים שבורים, שמראה עצמו כאילו כועס עליהם, אבל כלים שלמים אסור (סמ"ק קעה; חינוך תקכט: השגחתם היתה שלא ישליכו דבר שיחיה נשחת בוה).

השחתת גופו - ראה ערך חובל: חובל בעצמו⁹.

השחתת זרע - ראה ערכו.

בכל תשחית (רמב"ם מלכים ו ח, על פי ספרי שופטים רג, וראה שם בלחם משנה⁵. ולא נתבאר אם לוקה).

השחתה חלקית אף כשאינו מאבד את הדבר לגמרי, אלא שהוא פוחתו מדמיו, עובר בכל תשחית (רש"י קדושין לב א ד"ה בפומביני), וכן מצינו שהמקרע על המת יותר מדאי (ראה ערך קריעה), אף על פי שאינו משחית את כולו, עובר בכל תשחית (בבא קמא צא ב); ויש מי שאומר שאם הדבר עדיין ראוי לשימוש, אין בו משום כל תשחית (שלטי הגבורים עבודה זרה ד א, על פי רש"י חולין ז ב ד"ה עקרנא).

וכן יש שכתב שבאילנות האיסור הוא לקצץ את כולו, אבל לכרות ענפים אין בו משום כל תשחית (משנה למלך איסורי מזבח ז א).

על מנת לתקן לא אסרה תורה אלא דרך השחתה וקלקול, אבל על מנת לתקן מותר, כגון:

- שקוצץ כדי שלא יזיק לאילנות אחרים (רמב"ם מלכים ו ח, על פי בבא קמא צא א) הטובים ממנו (שו"ע הרב שמירת גוף ונפש יד), או לשדה אחר (רמב"ם שם, על פי בבא בתרא כה ב).

- שדמיו יקרים וכדאי לקוצצו לבנין (רמב"ם שם, על פי בבא קמא שם).
- שצריך למקומו של האילן (רא"ש בבא קמא ח טו), כגון לבנות שם בית (ט"ז יו"ד קטז סק"ו), והבית שווה יותר מהאילן (שו"ת שאילת יעבץ א עו⁶).

- שמאפיל על החלון (שו"ע הרב שם; שו"ת חות יאיר קצה), וכל כיוצא באלו בקלקולי שאר דברים (שו"ע הרב שם).

- שהורג כלב שמזיקו ומפסיד המאכל אף על פי שאינו נושך (ים של שלמה בבא קמא י לו; ט"ז יו"ד קטז סק"ו).

ואין צריך לומר אם מקלקל על מנת לתקן עצמו, כגון:

- ששורף כסא ושולחן להתחמם בהם, אם אין לו עצים אחרים (שבת קכט א, וראה שו"ע הרב שם).

- ששורף בגד לכסות דם באפרו (ראה ערך כסוי הדם) כדי שיוכל לשחוט ולאכול, אם אין לו עפר אחר, כגון שהולך בספינה (שו"ע הרב שם, על פי חולין פח ב).

לצורכי מלחמה לקצוץ אילן כדי להצר לאנשים שבמצור אסור (ספר המצוות לא תעשה נ; חינוך תקכט), אבל לצורך הכיבוש מותר, כגון שהיו אנשי העיר נחבאים ביער להילחם בנו, או שהעצים הם מחסה ומסתור לעיר הנצורה, שלא אסרה תורה אלא דרך השחתה בחינם (רמב"ן בנוספות לספר המצוות מצות עשה ו. וראה בבא קמא ס ב). ויש שכתבו שאף להצר לאנשי העיר בהשחתת האילנות שלא יחיו מהם - מותר (רמב"ן שם).

וכן מותר לכרות את העץ, כדי לבנות את המצור (רמב"ן דברים כ יט; שיטה מקובצת בבא קמא צא ב, בשם ראב"ד וגאון). ומכל מקום יש להקדים אילן סרק לאילן מאכל (ספרי שופטים רג; בבא קמא שם, ראה שם בשיטה מקובצת), אלא אם כן הוא מעולה בדמים, שאז אין צריך להקדים הסרק למאכל (ספרי שם; בבא קמא שם). ונחלקו בפירושו:

בעלמא אסור. 7. וראה מקור חסד [מרגליות] שם שיש מפרשים בספר תורה. 8. ראה לעיל בשם הרא"ש שפירש שבמקום שעשו הפקר בית דין אין כל תשחית. 9. שאלות מעשיות רבות, ראה הרב יצחק זילברשטיין, צהר א תשנ"ח עמ' מט-עה.

בארוכה, וראה שם שלדעת הרא"ש אין כל תשחית בהפקר. 5. הראשונים לעיל שסברו שהשחתת אסורה מן התורה בכל דבר, פירשו אחרת את הספרי הזה. 6. וראה שו"ת חות יאיר קצה, שלהרחיב חצרו ולצורך טיול ותוספת אור וריח.

בל תשקצו

איסור לאכול דברים מאוסים ומשוקצים

בשרצים

הגדולה שעל גופו שיש לה קנים, אסור משום בל תשקצו (ב"ח יו"ד טו; נקודות הכסף שם. וראה ערך אפרוח: כשלא גדלו כנפיו).

אסור לאכול ולשתות מאכלים ומשקים שנפשו של אדם קצה בהם, כגון משקים ואוכלים שנתערבבו בהם קיא או צואה וליחה סרוחה וכיוצא בהם (רמב"ם מאכלות אסורות שם כט; טוש"ע יו"ד קטז ו), וכן מי רגלים, אפילו לסוברים שאין איסור יוצא מן החי במי רגלים של בהמה טמאה (שו"ת הרדב"ז ב תשלט; ש"ך יו"ד פא סק"ג. וראה ערך יוצא מן הטמא). וכן אסור לאכול ולשתות בכלים צואים שנפשו של אדם קצה בהם, כגון כלים של בית הכסא וכדומה, וכן אסור לאכול בידים מסואבות ומזהמות, ועל גבי כלים מלוכלכים, שכל הדברים האלה בכלל 'אל תשקצו את נפשותיכם' (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ויש שאמרו, שכל איסור שנפסל מאכילת אדם, אף על פי שאין בו איסור אכילה מצד האיסור המיוחד שבו (ראה ערך אסורי אכילה: אוכל שאינו ראוי), מכל מקום אסור באכילה משום בל תשקצו (חינוך תעב; פרי חדש יו"ד קג סק"א. וראה ערך הנ"ל).

וכל הנזהר בדברים אלו מביא קדושה וטהרה לנפשו, שנאמר (ויקרא יא מד): וְהִתְקַדְּשְׁתָּם וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים פִּי קְדוֹשׁ אָנִי (רמב"ם שם).

חומר האיסור נחלקו הראשונים אם האיסור בדברים המאוסים הוא מן התורה או מדבריהם:

• יש סוברים שאסור מן התורה, ולא בגדר איסור אכילה, אלא משום מיאוס ושיקוץ (ריטב"א מכות טז ב, בשם רמ"ה), אך אין לוקים עליו, מפני שהוא לאו שבכללות (ראה ערכו. ט"ז יו"ד קטז סק"ו), אלא לוקים מכת מרדות (ראה ערכו) מדבריהם (רמב"ם בספר המצוות לא תעשה קטע).

• יש אומרים שהאיסור הוא מדבריהם, והפסוק אסמכתא (ראה ערכו), ומן התורה עובר רק באמור במפורש, היינו שרצים ובעלי חיים טמאים (ריטב"א מכות שם, בשם כל המפרשים; משנה למלך מאכלות אסורות יז כז; לבוש ופרי חדש יו"ד קטז).

• ויש מן הראשונים שסובר שאפילו שרצים לא אסרה תורה אלא כשהם משובחים בטעמם, אבל דבר פגום ומאוס לא אסרה תורה כלל, ועכבר הבית וזבובים ויתושים וכיו"ב הם כנבלה המוסרחת שמותרת מן התורה (רא"ה בבדק הבית תערובות שער א').

דבר שאינו מאוס לכולם אין הולכים בזה אחר הרוב, אלא אחר כל אחד ואחד לעצמו, ולכן אם לאדם האוכלו אינו מאוס - מותר; אבל דבר שלכל העולם הוא מאוס אסור לכל אדם לאכול, שבטלה דעתו אצל כל אדם (ראה ערכו), וכל שכן דבר המאוס לו, אף שאינו מאוס לכל העולם, שאסור לו משום בל תשקצו (פרי חדש יו"ד פד סק"ג, וראה חולין עז א').

איסור מראית העין אפילו כשאינו אוכל אלא מעביר על פיו דבר מאוס, אסור משום מראית עין [ראה ערכו] (שבת צ ב).

לרפואה או לצורך כל שעושה לרפואה אף לחולה שאין בו סכנה, או לאיזו סיבה אחרת, אין בו משום בל תשקצו (פרי חדש יו"ד פא סק"ב; פרי מגדים שם שפתי דעת סק"ג, ושאר אחרונים שם).

ולדחותו. 4. וראה ש"ך שם ס"ק טו לענין ביצים שישבה עליהן תרנגולת שלשה ימים, שתלוי אם הוא אסטניס (ראה ערכו), וראה ערך ביצה (א) מחלוקת בדבר.

בשרצים איסור בל תשקצו האמור בתורה נאמר בעיקרו על אכילת שרצים טמאים: אַל תִּשְׁקְצוּ אֶת נַפְשֵׁיכֶם בְּכָל הַשָּׂרִץ הַשָּׂרִץ (ויקרא יא מג).

הנכלל בלאו זה למלקות יש סוברים שהלאו הזה כולל כל השרצים, שרץ הארץ ושרץ העוף ושרץ המים, שאף על פי שיש להם לאוים מיוחדים (ראה ערך שרצים), מכל מקום לאו זה כולל ונוסף לכולם, וכשאוכל אחד מהם, לוקה גם עליו (רי"ף חולין כד א; רש"י פסחים כד א ד"ה לוקה, ומכות טז ב ד"ה לוקה; רמב"ן בספר המצוות שורש ט).

ויש סוברים שמכל מקום רק על שרץ המים לוקה משום בל תשקצו, אבל שרץ הארץ והעוף, כיון שיש להם לאוין מיוחדים, אין לוקים שתי מלקיות על לאו אחד (רמב"ם בספר המצוות לא תעשה קטע, ומאכלות אסורות ב יב).²

בשאר דברים האסורים עוד לאו אחר של בל תשקצו אמור בתורה: וְלֹא תִשְׁקְצוּ אֶת נַפְשֵׁיכֶם בִּבְהֵמָה וּבְעוֹף וּבְכָל אֲשֶׁר תִּרְמֹשׁ הָאֲדָמָה אֲשֶׁר הִבְדֵּלְתִּי לָכֶם לְטֵמָא (ויקרא כ כה). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא זו כולל כל בעלי החיים הטמאים הגדולים, ואפילו נבלת בהמה טהורה (מעילה יז א, ורש"י ד"ה אמר), אבל השרצים הקטנים הנמוכים, אינם בכלל לאו זה, שאין כתוב כאן "שָׂרִץ", שנראה על ידי שירוצו וריחושו, אלא "אֲשֶׁר תִּרְמֹשׁ", שעניינו בריות גדולות (רש"י עירובין כח א ד"ה צרעה, ופסחים ומכות שם).

• יש אומרים שפסוק זה מדבר בשמונה שרצים הטמאים בלבד (ראה ערך שרצים), אבל שאר שרצים אינם בכלל (תוספות עירובין שם, ופסחים כד א ד"ה צרעה; ריטב"א מכות שם).

• ויש אומרים שלא זו הוא כללי לכל הדברים האסורים - בין ממיני השרצים והעופות והבהמות הטמאים, ובין נבלה וטרפה ואבר מן החי וזולתם, ואין לוקים עליו לפי שהוא לאו שבכללות (ראה ערכו), שהוא מזהיר שלא ישקצו את נפשותם בכל מה שנאסר עליהם, והוא כמו האזהרות הכוללות את התורה, שהן זירוז וחזיון במצות, ואין לוקים עליהן (רמב"ן בספר המצוות שורש ט).

בשאר דברים המאוסים

דברים האסורים משום בל תשקצו אפילו דבר המותר באכילה, אלא שהוא מאוס, אסור לאוכלו משום בל תשקצו, ולפיכך אסור לאכול חגב טהור או דג טהור כשהם חיים, אף שאינם טעונים שחיטה, ואין בהם איסור אבר מן החי (ראה ערכו. שבת צ ב; רמ"א יו"ד יג א).

המשהה את נקביו עובר משום בל תשקצו, וכן השותה מכלי שמקזים בו דם (מכות טז ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז כט, לא; טוש"ע אור"ח ג יז, ויו"ד קטז ו).

אפרוח שיצא לאויר העולם ועוד לא גדלו כנפיו, היינו הנוצה

בל תשקצו. 1. ג', עמי' שלח - שלט. 2. על שרצים המותרים ראה ש"ך יו"ד פד סק"ג, וט"ז שם סק"ב. 3. ראה שם במשמרת הבית שהאריך להשיג עליו

הכשרת כלים
הכלועים
בדבר מאוס

כלים שיש בהם בליעת דבר המאוס, כגון כלי של
מי רגלים וכיוצא בזה, אם באים להכשירם
משפשים אותם ביותר ומשתמשים בהם (בית יוסף
יורה דעה קכ"ז, בבדק הבית; פרי חדש שם ס"ק יט; ערוך השלחן שם לב).
ויש אומרים שצריכים הגעלה (ראה ערכו) או ליבון [ראה ערכו] (בית
יוסף שם, בשם ארחות חיים).

במה

מקום להקריב עליו קרבנות מחוץ למשכן ולמקדש

הפרקים:

- מהותה;
- זמנה;
- קרבנות בבמה גדולה;
- קרבנות בבמה קטנה;
- קרבנות באיסור במות;
- בנכרים.

סיכום תמציתי

מהותה

שתי במות הן - במה גדולה ובמה קטנה.

במה גדולה היא מזבח הנחושת שעשה משה רבנו שהיו מקריבים עליו קרבנות הצבור באהל מועד בשעת היתר הבמות, כשאהל מועד נטוי כדרכו, ואין הארון נתון שם, עד שלא נבנה המקדש והמזבח בהר המוריה, ובזמן שלא היה הארון בתוך אהל מועד. במה גדולה נקראת במת צבור. בשלשה מקומות היתה קבועה במה גדולה: בגלגל, בנוב ובגבעון. שילה נקראה משכן, או בית, שהארון היה בתוך אהל מועד, ואסור היה להוציאו משם, ולא היה המזבח שם נקרא במה.

במה קטנה היא זו שכל אחד ואחד בונה לו בראש גגו ועל פתח ביתו ובכל מקום שירצה, ומקריב עליה קרבנות בזמן היתר הבמות.

בבמה זו נחלקו תנאים אם צריכה להיות בנויה במיוחד, או שיכול להקריב אפילו על גבי סלע. ולדברי הכל יש הבדל בין במה גדולה לבמה קטנה בחמשה דברים: קרן, יסוד, כבש, ריבוע, כיור וכנו, שכל אלה מעכבים בבמה גדולה ולא בקטנה.

זמנה

עד שלא הוקם המשכן היו ישראל מקריבים קרבנותיהם בבמות שהיו מקימים בכל מקום שרצו, כמו שהקריבו מאדם ועד משה רבנו; משהוקם המשכן נאסרו הבמות, שהתורה הזהירה מלהקריב חוץ למשכן.

איסור זה נמשך כל זמן שהיו ישראל במדבר, ומשנכנסו לארץ ובאו לגלגל - הותרו הבמות. משבאו לשילה נאסרו שוב הבמות. אחר חורבן שילה, משבאו לנוב וגבעון, הותרו הבמות. משבאו לירושלים נאסרו הבמות, ושוב לא היה להן היתר.

בזמן היתר הבמות הותרו הבמות אף בחוץ לארץ.

קרבנות בבמה גדולה

שני סוגי קרבנות היו קרבים בבמה גדולה - קרבנות צבור וקרבנות יחיד.

בקרבנות צבור נחלקו תנאים: חכמים סוברים שכל קרבנות הצבור היו מקריבים בבמה גדולה; רבי שמעון סובר שלא הקריבו מקרבנות חובה אלא כשהם כעין הפסח. נדבות צבור היו קרבות בבמה גדולה לדברי הכל.

קרבנות בבמה קטנה

כל קרבנות הציבור אין מקריבים בבמה קטנה. ואף קרבנות היחיד לא הקריבו אלא דבר הנידר ונידב, כעולות ושלמים, ולא חובות. קרבנות הקרבים בבמה קטנה נבדלים מהקרבים בבמה גדולה בכמה וכמה דברים; ויש דברים הנוהגים בבמה קטנה כמו בבמה גדולה.

קרבנות באיסור במות

הקדיש והקריב בשעת איסור הבמות, עובר בעשה ולא תעשה, וחייב כרת.

נחלקו תנאים על איזו במה קטנה חייבים בהקרבה בזמן איסור הבמות: רבי יוסי אומר במזבח בנוי דרך בנין, ורבי שמעון אמר אפילו על הסלע או על האבן חייב. הלכה כרבי יוסי.

בנכרים

הנכרים מותרים להקריב בבמות אפילו בזמן איסור הבמות. ודוקא כשמקריבים בבמה שיבנו, אבל אסור לישראל לסייע ולעשות שליחותם, ומותר להורות להם וללמדם איך יקריבו לשם ה'.

מהותה

שתי במות הן – במה גדולה ובמה קטנה.

במה גדולה במה גדולה היא מזבח הנחושת שעשה משה רבנו שהיו מקריבים עליו קרבנות הצבור באהל מועד בשעת היתר הבמות, כשאהל מועד נטוי כדרכו, ואין הארון נתון שם (תוספתא זבחים [צוקרמאנדל] יג יט. וראה ירושלמי מגילה א יב), עד שלא נבנה המקדש והמזבח בהר המוריה (ראה ערך בית המקדש), ובזמן שלא היה הארון בתוך אהל מועד (מאירי מגילה ט ב).

במה גדולה נקראת במת צבור (זבחים קיב ב).

מקומות שהיתה במה גדולה בשלשה מקומות היתה קבועה במה גדולה: בגלגל, בנוב ובגבעון (רש"י זבחים קיב ב ד"ה במת צבור).

בגלגל, שהוקבע שם אהל מועד כל ארבע עשרה שנה שכבשו ושחלקו (זבחים קיח ב; רמב"ם בית הבחירה א ב. וראה ערך ארץ ישראל: הכיבוש; החילוק), והארון היה הולך במלחמותיהם, ולא היה קבוע אצל המזבח (מאירי מגילה ט ב).

משחרבה שילה ובאו לנוב וקבעו שם את אהל מועד (ראה זבחים שם. וראה שמואל א כא ב), לא היה שם הארון, שהרי נשבה ביד פלשתים (שמואל א ד יא), וכשהחזירוהו היה עשרים שנה בקרית יערים (שם ז א), ובבית עובד אדום הגתי, עד שהעלהו דוד לירושלים (שמואל ב ו י - יב; דברי הימים ב יג ו).

וכשמת שמואל, ושאלו החריב את נוב עיר הכהנים, וקבעו את אהל מועד בגבעון (זבחים שם), לא הביאו לשם את הארון (מאירי מגילה שם).

המזבח שבשילה שילה נקראה משכן (תהלים עח ט), או בית (שמואל א א כד), שהארון היה בתוך אהל מועד, ואסור היה להוציאו משם (ראה תוספות ערובין סג ב ד"ה כל), ולא היה המזבח שם נקרא במה (ראה רש"י סוטה טו ב ד"ה איסי, ופירוש המשניות לרמב"ם זבחים יד ו).

ויש סוברים שכשהוציאו את הארון משילה היה למזבח דין במה גדולה, אבל אחרי שנשבה הארון בימי עלי יתכן שנחרבה שילה ולא היה לו דין במה גדולה, שאז נוב נעשתה במה גדולה (רבינו חננאל מגילה ט ב; ערוך ערך במה).

במה קטנה במה קטנה היא זו שכל אחד ואחד בונה לו בראש גגו ועל פתח ביתו ובכל מקום שירצה, ומקריב עליה קרבנות בזמן היתר הבמות (תוספתא זבחים [צוקרמאנדל] יג יט).

בבמה זו נחלקו תנאים אם צריכה להיות בנויה במיוחד, או שיכול להקריב אפילו על גבי סלע (זבחים קח ב). ולדברי הכל יש הבדל בין במה גדולה לבמה קטנה בחמשה דברים: קרן, יסוד, כבש, ריבוע, כיור וכנו (ראה ערך מזבח), שכל אלה מעכבים בבמה גדולה ולא בקטנה (זבחים שם וקא א).

זמנה

קודם הקמת המשכן ובזמן המשכן עד שלא הוקם המשכן היו ישראל מקריבים קרבנותיהם בבמות שהיו מקימים בכל מקום שרצו, והדרשות שדרשו במקור דין זה, ראה רש"י שם ד"ה הותרו; ספרי דברים שם; ופירוש המשניות לרמב"ם זבחים יד א. 3. ולדעה זו, הקרבן שהקריב

כמו שהקריבו מאדם ועד משה רבנו; משהוקם המשכן נאסרו הבמות, שהתורה הזהירה מלהקריב חוץ למשכן (ספרי ראה סח; זבחים קיב ב, ורש"י שם ד"ה נאסרו; פירוש המשניות זבחים יד א. וראה ערך שחוטי חוץ).

בגלגל איסור זה נמשך כל זמן שהיו ישראל במדבר, ומשנכנסו לארץ ובאו לגלגל – הותרו הבמות (זבחים קיב ב²). ונתנו סימן לדבר שאיסור הבמות הוא כשהארון בפנים אצל המזבח (ירושלמי מגילה א יב), ולכן בגלגל, שלא היה הארון קבוע שם, הבמות מותרות (מאירי מגילה ט ב. וראה לעיל: מהותה).

משבאו משבאו לשילה נאסרו שוב הבמות (ספרי ראה סח; משנה לשילה זבחים שם), שנאמר: **כִּי לֹא בָאתֶם עַד עֵתָה אֶל הַמִּנְוָחָה וְאֶל הַנֶּחֱלָה** (דברים יב ט), ונחלקו התנאים בפירושו: לדעת רבי יהודה מנוחה זו שילה, שנחו מן הכיבוש, ונחלה זו ירושלים; לדעת רבי שמעון מנוחה זו ירושלים, ונחלה זו שילה; ודבי רבי ישמעאל שנו, זו וזו שילה (זבחים קיט א, וראה ספרי שם), ולדעת כולם הבמות אסורות, שהרי הזהיר שם הכתוב: **הַשֶּׁמֶר לָךְ פֶּן תַּעֲלֶה עֲלֵהֶיךָ בְּכָל מָקוֹם אֲשֶׁר תִּרְאֶה** (דברים שם יג. ראה רש"י זבחים קיב ב ד"ה נאסרו).³

רבי שמעון בברייתא אחרת חולק וסובר שמנוחה ונחלה זו וזו ירושלים, ומנוחה זו היא מנוחת הארון, ונחלה נחלת עולמים, ונמצא שכל זמן שלא באו לירושלים היו הבמות מותרות (זבחים קיט א - ב).

והסתפקו בירושלמי אם הותרו הבמות כשנשבה הארון בזמן שילה בימי עלי (ירושלמי מגילה א יב. וראה לעיל: מהותה).⁴

נוב וגבעון אחר חורבן שילה, משבאו לנוב וגבעון, הותרו הבמות (ספרי ראה סח; זבחים קיב ב. ראה שדרשו מקור לדין שם קיט א). ובדין זה הכל מודים, שמשחרבה שילה בטלה קדושתה (רש"י שם קיט א ד"ה זו וזו שילה).

משבאו לירושלים משבאו לירושלים נאסרו הבמות, ושוב לא היה להן היתר (ספרי ראה סח; מגילה י א וזבחים קיב ב; רמב"ם בית הבחירה א א), לפי שקדושת המקדש קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא, שעליה נאמר: **וְנִחַלְתּוּ לֹא יַעֲזֹב** (תהלים צד יד), זאת מְנוּחָתִי עָדִי עַד (שם קלב יד), ולפיכך קדושתה לעולם (פירוש המשניות להרמב"ם זבחים יד א; תוספות יבמות פב ב ד"ה ירושה, בשם ר"י).

ויש מהראשונים הסוברים שאפילו אם בטלה בזמן הזה קדושת ירושלים והמקדש, מכל מקום מירושלים ואילך נאסרו הבמות לעולם, ולא נחלקו אם בטלה הקדושה אלא לענין אם יכולים להקריב בזמן הזה במקום המזבח שבמקדש (תוספות מגילה שם ד"ה ומאי, בשם רבי חיים. וראה ערך בית המקדש, וערך ירושלים).

בחוץ לארץ בזמן היתר הבמות הותרו הבמות אף בחוץ לארץ (מגילה י א; וראה רש"י סנהדרין פג א ד"ה תרומה, וזבחים

יד א ד"ה שכן).

קרבנות בבמה גדולה

שני סוגי קרבנות היו קרבים בבמה גדולה: קרבנות צבור וקרבנות יחיד.

מנוח על הצור בזמן שילה (שופטים יג יט), הוראת שעה היתה (זבחים קיט ב. וראה ערכו). 4. ראה על כל זה במשך חכמה פרשת ראה.

2. הדרשות שדרשו במקור דין זה, ראה רש"י שם ד"ה הותרו; ספרי דברים שם; ופירוש המשניות לרמב"ם זבחים יד א. 3. ולדעה זו, הקרבן שהקריב

קרבנות ציבור בקרבנות צבור נחלקו תנאים:

• חכמים סוברים שכל קרבנות הצבור היו מקריבים בבמה גדולה (זבחים ק"ז א, וראה שם ברש"י ד"ה כל שהצבור, ושם ב ד"ה איש).

• רבי שמעון סובר שלא הקריבו מקרבנות חובה אלא כשהם כעין הפסח (זבחים ק"ח א).

בפירוש דעת רבי שמעון נחלקו הראשונים:

• יש אומרים שהם קרבנות שקבוע להן זמן, ויש כיוצא בהן נדבה (רש"י שם ד"ה חטאת), כגון תמידים ומוספים, שהם עולות, ופסח, שבכל השנה הוא שלמים (ראה תוספות ק"ח א ד"ה ותתרגם), יצאו חטאות הציבור, שאין חטאת באה נדבה (רש"י שם, וראה משנה למלך קרבן פסח א ג), ויצאו כבשי עצרת שהם שלמי צבור (ראה ערכו), שאינם דומים לשלמים, כיון שהם קדשי קדשים (ראה ערך שלמי צבור. רש"י שם).

• ויש מפרשים שהם קרבנות שבאים בשעת היתר הבמות גם כקרבן יחיד, והיינו תמידים ומוספים, שגם היחיד מביא עולת נדבה בבמה גדולה, ופסח שבא בפסח שני ביחיד (ראה ערך פסח, וערך פסח שני), אבל חטאות צבור לא, שהרי היחיד אינו מביאה שאין חובות היחיד באים בבמה (תוספות זבחים ק"ח א ד"ה ותתרגם).⁵

נדבות צבור היו קרבות בבמה גדולה לדברי הכל (זבחים ק"ח א).

מנחות ציבור מנחות צבור קרבו בבמה, כמנחת העומר (ראה ערכו).

ראש השנה יג א, ובזיכים (ראה ערכו) של לחם הפנים (ראה ערכו. שמואל א כא ז), ואף הסובר שאין מנחה בבמה (ראה להלן), לא אמר כן בשל צבור (ראה תוספות שבועות טו א ד"ה אין עזרה).

ויש מהראשונים שכתב שאין לחם הפנים בבמה, לפי שאין מנחה בבמה (ר"ש משנץ על תורת כהנים אמור פרק יח יא).

קרבנות יחיד קרבנות היחיד שבאים בנדר ובנדבה, כגון עולות

ושלמים, קרבים בבמה גדולה, לדברי הכל, אבל בקרבנות חובה, כחטאות ואשמות, נחלקו תנאים:

רבי מאיר וחכמים סוברים שאינם קרבים⁶; ורבי יהודה סובר שבבמה קטנה אינם קרבים, אבל בבמה גדולה מקריב היחיד אפילו חובות (זבחים ק"ז ב וק"ח א). ולדעת כולם אין הבדל בזה בין קבוע להן זמן לאין קבוע (ראה שם ק"ח א, ורש"י ק"ז ב ד"ה ככל), אבל לרבי שמעון, שמבדיל בחובות צבור בין קבוע להן זמן לאין קבוע (ראה לעיל), אף בחובות יחיד קרבות בבמה גדולה רק אלו שקבוע להן זמן (שם ק"ח א, וראה תוספות שם ד"ה הא).

אף בעולה ושלמים של נזירות נחלקו:

רבי מאיר סובר שקרבים בבמה גדולה, שמתחילה על ידי נדר באה הנזירות עליו; וחכמים סוברים שבכלל חובות הם, שהוא לא התנדב קרבנות אלא קיבל נזירות, ומאליו נתחייב בקרבנות (זבחים ק"ז ב, ורש"י ד"ה מנחות וד"ה נזירות).

מנחות ועופות אף במנחות ועופות של יחיד, שבאו בנדר ובנדבה,

לגבי בכורים נחלקו הראשונים אם קרבו בנוב וגבעון (ראה תוספות פסחים לו ב ד"ה דאמר זבחים ק"ח א ד"ה באו; רמב"ן דברים כו ב), או שאינם נחשבים חובות שיש להם זמן קבוע (תוספות פסחים לח ב ד"ה נאכלים), או שיש ללמוד מפסוק שאינם קרבים בבמה (רמב"ן שם). ולדעת כולם צריך לומר שנחשבים קרבן ציבור כיון שבאים ברוב עם, ראה ערך בכורים. 6. אבל פסח

נחלקו תנאים אם קרבו בבמה גדולה: חכמים (זבחים ק"ז ב) ורבי יהודה (שם ק"ג א) סוברים שאין מנחה בבמה (וטעמם מדרשת הפסוק, ראה תוספות שם ק"ז ב ד"ה ורבנן, ושם ק"ט ב ד"ה אין מנחה); ורבי מאיר סובר מנחה קרבה בבמה (תורת כהנים אחרי פרק טו; זבחים ק"ז ב), שאף היא דבר הנידר והנידב הוא (רש"י שם ד"ה אין).

סוטה אין משקים סוטה בבמה גדולה, שהרי מנחת הסוטה היא מנחת יחיד, ואין חובת יחיד קרבה בה (רש"י סוטה טו ב ד"ה איסי, ומאירי שם. וראה שם גירסתנו, ובתוספות ד"ה לרבות).

אתנן זונה אתנן זונה (ראה ערכו) ומחיר כלב (ראה ערכו), כשם שאסורים באהל מועד שבמדבר, כך אסורים באהל מועד שבגלגל (תוספתא תמורה ד ז), והוא הדין בכל כמת צבור (ספרי כי תצא רסא ד"ה ומחיר. וראה להלן: קרבנות בבמה קטנה).

קרבנות בבמה קטנה

המותרים כל קרבנות הציבור אין מקריבים בבמה קטנה (ספרי בחקירה ראה סה ד"ה לא. וראה רש"י זבחים ק"ז א ד"ה כל שאין). ואף קרבנות היחיד לא הקריבו אלא דבר הנידר ונידב, כעולות ושלמים, ולא חובות (ראה לעיל: קרבנות בבמה גדולה), ואף הסובר שבבמה ציבור היחיד מקריב גם חובות, מודה בבמת יחיד (זבחים ק"ח א ורש"י ד"ה ורבי יהודה).

במנחות ועופות וכן בעולה ושלמים של נזיר נחלקו תנאים (שם ק"ז ב. וראה לעיל שם).

איסור לאו עבר והקריב קרבנות ציבור או חובות יחיד **באסורים בחקירה** בבמה קטנה עובר בלאו הבא מכלל עשה [ראה ערכו] (תוספות זבחים ק"ט ב ד"ה הקדישן), שבקרבנות צבור האיסור נלמד מ"איש, ולא ציבור", ובחובות יחיד מ"ישרות, ולא חובות" (ברכת הזבח שם וצאן קדשים שם).

יש סוברים שבחובות יחיד עובר בלאו, שנאמר (דברים יב ח): לא תִּעֲשֶׂוּן כָּל אֲשֶׁר אֶנְחֶנּוּ עֲשִׂים וְגו' (בה"ג במנין המצות; יראים השלם שסז).

ויש סוברים ממה שנאמר: לא תוכל לִזְבֹּחַ אֶת הַפֶּסַח בְּאֶחָד שְׁעָרָיִךְ (דברים טז ה), שזהו לאו לזבוח פסח בבמת יחיד בשעת היתר הבמות (זבחים ק"ד ב), והשמיענו לכל החובות כמו פסח (רש"י שם ד"ה בשעת).

שינויי הדינים קרבנות הקרבים בבמה קטנה נבדלים מהקרבים **בנפת קטנה** בבמה גדולה בדברים אלה (זבחים ק"ב ב וק"ג א):

• סמיכה (ראה ערכו) על הקרבן;

• שחיטת צפון בקדשי קדשים;

• מתן סביב, שתהא נראית מתנת הדם בקרן המזבח לשתי רוחותיו, דהיינו מתן שתיים שהן ארבע (רש"י שם ד"ה ומתן. וראה ערך זריקה);

• תנופה והגשה של מנחות, לסובר יש מנחה בבמה;

• כהונה, שהזר כשר בבמה קטנה (רש"י שם ד"ה וכיהון);

שני שבא מכח פסח ראשון דינו כמותו וקרבו בבמה גדולה; ועולות ראייה ושלמי חגיגה, וכן חבית כהן גדול ופר ואל שלו ביום הכפורים, ספק אם הם כקרבנות צבור וקרבים בבמה גדולה, או כחובות היחיד ואין קרבים (משנה למלך קרבן פסח א ג). ובירושלמי (פסחים ב ד) אמרו ששלמי חגיגה הם חובות יחיד, ואין קרבים בבמה גדולה.

- זמן אכילת קדשים (ראה ערכו), והפיגול (ראה ערכו) שחשב על אכילתו חוץ לזמנו, (תוספתא זבחים יג יח; זבחים קכ א ורש"י, וראה שם ברש"י למה הוצרכו ללימוד מיוחד), וכן הנוטר (ראה ערכו) (זבחים קיג א).
- טמא פסול להקריב בבמה קטנה (זבחים טז א), ולאכול הבשר של הקרבן (רש"י זבחים קכ ב ד"ה לעשות).
- בעל מום פסול להקריב (זבחים טז א).
- קרבן בעל מום פסול להקרבה (בכורות יד ב; תמורה ז א).

קרבנות באיסור במות

הקדשה והקרבה הקדיש והקריב בשעת איסור הבמות, עובר בעשה ולא תעשה, וחייב כרת (זבחים קיב ב).

בעשה, שנאמר (דברים יב יד): **פִּי אִם בְּמִקּוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' וגו'** וְשֶׁמֶץ תַּעֲלֶה עֲלֵהֶיךָ וְשֶׁמֶץ תַּעֲשֶׂה כָּל אֲשֶׁר אֲנִי מֵצֵוְךָ (רמב"ם מעשה הקרבנות יח א⁷), ויש מפרשים ממה שנאמר: **וְהִבְיָאָם לָהּ** (ויקרא יז ה. רש"י זבחים קיב ב ד"ה בעשה).

ובלא תעשה, שנאמר (דברים שם יג): **הַשֶּׁמֶךְ לָךְ פֶּן תַּעֲלֶה עֲלֵהֶיךָ כָּל מִקּוֹם אֲשֶׁר תִּרְאֶה** (זבחים קו א וב; רמב"ם שם ב. וראה ערך אזהרה: לשונות האזהרה).

וחייב כרת, שנאמר (ויקרא יז ח - ט): **אִישׁ אִישׁ מִבֵּית יִשְׂרָאֵל וגו' אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֲלֶהּ אוֹ זֶבַח וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יִבְיָאָנוּ וגו' וְנִכְרַת. ובשוגג מביא חטאת** (רמב"ם שם).

הקדיש בשעת היתר הבמות, והקריב בשעת איסור הבמות עובר בעשה ובלא תעשה, ואינו חייב כרת (זבחים קיב ב) ⁸.

במה קטנה נחלקו תנאים על איזו במה קטנה חייבים בהקרבה בזמן האסורה איסור הבמות: רבי יוסי אומר במזבח בנוי דרך בנין, ורבי שמעון אומר אפילו על הסלע או על האבן חייב (זבחים קח א. וראה לעיל: מהותה). הלכה כרבי יוסי (רמב"ם מעשה הקרבנות יט א).

על פרטי דיני הקרבה בזמן איסור הבמות ראה ערך העלאת חוץ.

שחיטה השוחט קרבן מחוץ לעזרה במזיד בזמן איסור הבמות חייב כרת, שנאמר (ויקרא יז ג-ד): **אֲשֶׁר יִשְׁחַט שׁוֹר וגו' וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יִבְיָאָנוּ וגו' וְנִכְרַת וגו' (זבחים קו א; כריתות ב א; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ב), ובשוגג חייב חטאת** (רמב"ם שם).

על פרטי דיני השחיטה בחוץ בזמן איסור הבמות, ראה ערך שחוט חוץ.

קרבן פסח יש שמונים לאו מיוחד במקריב קרבן פסח בבמה קטנה, שנאמר: **לֹא תוּכַל לְזַבֵּחַ אֶת הַפֶּסַח בְּאֶחָד שְׂעָרֶיךָ** (דברים טז ה) שנאמר לשעת היתר הבמות (ראה פסחים צא א, וזבחים קיד ב, וראה לעיל: קרבנות בבמה קטנה), ועוברים עליו גם בשעת איסור הבמות (חינוך תפז). אבל רוב מוני המצוות לא מנו לאו זה (ראה הגהות משנה למלך לחינוך שם, ומנחת חינוך שם).

בנכרים

הנכרים מותרים להקריב בבמות אפילו בזמן איסור הבמות (זבחים קטז ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יט טז), ומקריב עליה כל מה שירצה (זבחים שם), שקודם מתן תורה היו מותרים הכל להקריב בבמות

• בגדי כהונה (ראה ערכו);

• כלי שרת (ראה ערכו);

• ריח ניחוח, שאם צלה אברים והעלם כשרים, אף על פי שאין בהם ריח ניחוח (רש"י שם ד"ה ריח);

• מחיצה לדמים, היינו חוט הסיקרא להבדיל בין דמים העליונים של מזבח לדמים התחתונים;

• ריחוץ ידיים ורגלים (ראה ערך קידוש ידיים ורגלים).

כל אלה אינם בבמה קטנה, לפי שבכל אלה נאמר או 'לפני ה' או 'מזבח' או 'בקודש', ובמה קטנה אינה בכלל זה (זבחים קיט ב). ובאופן דומה למדו גם:

• היושב כשר בבמה קטנה (זבחים טז א).

• חזה ושוק (ראה ערכו) של שלמים ושכמותם (ראה ערך חזה ושוק), אינם נוהגים בבמה קטנה (תוספתא זבחים יג יז; זבחים קיט ב), והוא הדין תרומת לחמי תודה (ראה ערכו) (זבחים שם ורש"י).

בדינים נוספים יש הבדל בבמה קטנה:

• עור העולה אינו ניתן בבמה קטנה לכהנים, אלא הוא לבעלים (תוספתא שם).

• הנקבה כשרה לעולה בבמה קטנה (עבודה זרה כד ב).

• אין פסול יוצא (ראה ערכו) בבמה קטנה (תוספתא שם; זבחים קכ א), שאין לה מחיצות, שבכל מקום מקומה (רש"י שם ד"ה מה ויד א ד"ה שכן).

• בהפשט וניתוח של עולה, נחלקו אמוראים: רב אמר אינה טעונה הפשט וניתוח, ורבי יוחנן אמר טעונה הפשט וניתוח (זבחים שם, ושם ברייתא כרבי יוחנן).

• בשחיטה, אם כשרה בלילה, נחלקו אמוראים: רב (לגירסת רש"י. ולגירסתו: חד אמר) אמר כשרה, ושמואל (לגירסת רש"י, וגירסתו: חד) אמר שחיטת לילה פסולה (זבחים שם, ורש"י).

• קרבנות במה קטנה אם טעונים נסכים (ראה ערכו), נחלקו תנאים: רבי ישמעאל וכן חכמים סוברים שאין נסכים נוהגים בבמה קטנה, ורבי עקיבא וכן רבי סוברים שנסכים נוהגים בבמה קטנה (זבחים קיא א, ורש"י שם; קדושין לו א וב).

• אשה ועבד כשרים להקריב בבמה קטנה (תורת כהנים אחרי פרק ט ז; תוספתא זבחים יג יט. וראה ירושלמי מגילה א יא, וקרבן העדה שם, שרבי יוחנן חולק).

• שתויי יין (ראה ערכו) אינם חייבים בבמה (רמב"ן על התורה ויקרא י ט. וראה ערך שתויי יין).

• אתנן זונה (ראה ערכו) ומחיר כלב (ראה ערכו) אינם אסורים בבמה קטנה (ראה תוספתא תמורה ז ד: באהל מועד שבגלגל, וראה חזון יחזקאל לתוספתא פסחים ח ז).

• ככהן אונן הסתפקו בגמרא אם אסור בבמה (זבחים טז א).

הדינים השווים הדברים הנוהגים בבמה קטנה כמו בבמה גדולה, **בכמה קטנה** הם:

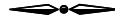
• שחיטה, הפשט וניתוח (ראה לעיל מחלוקת אמוראים בדבר), התרת הבשר לאכילה על ידי זריקת הדם דוקא, וכן

7. בפירוש המשניות לרמב"ם זבחים יד א ציין העשה לדברים יב יא: שְׁמָה

8. באיזה עשה ולא תעשה עובר, והלימוד שאינו חייב כרת, ראה תורת

ודוקא כשמקריבים בבמה שיבנו (רמב"ם מעשה הקרבנות שם, וכוונתו לא על הסלע והצור, ראה לעיל: מהותה; קרבנות באיסור הבמות). ואסור לישראל לסייע ולעשות שליחותם, שהרי נאסר עלינו להקריב בחוץ (זבחים קטז ב; ירושלמי מגילה א יא; רמב"ם שם), אבל מותר להורות להם וללמדם איך יקריבו לשם ה' (זבחים שם; רמב"ם שם).

בהמה חיה ועוף זכרים ונקבות תמימים ובעלי מומים טהורים ולא טמאים (זבחים קטז ב וקטז א), ובני נח אף לאחר מתן תורה (משנה למלך מעשה הקרבנות שם), מלבד מחוסר אבר, שהיו אסורים גם קודם מתן תורה (זבחים שם), והנכרים אסורים בהם גם עכשיו (משנה למלך שם. וראה ערך בעל מום).

בן

אדם ביחס לאביו ולאמו

בני בנות אף בני בנות כבנים לפריה ורביה (יבמות סב ב. וראה ערך פריה ורביה), ולמדו מלבן שאמר ליעקב (בראשית לא מג): **הַבָּנוֹת בְּנֹתַי וְהַבָּנִים בְּנֵי** (פרקי דרבי אליעזר לו. וראה יבמות שם שדחו ראייה זו); ויש סוברים שאינם כבנים לפריה ורביה (ירושלמי יבמות ו; בראשית רבה צד).

בני תורה בשאר דיני התורה, כשכתוב זרע אף בני בנים **התלויים ביזוי או ביגון** (ככלל, וכשכתוב בן אין בן הבן בכלל, אלא אם כן יש רבוי מיוחד לכך (תוספות יבמות כב ב ד"ה בן, ובבא בתרא קטז א ד"ה בן)).

• בת כהן שנשאת לישראל ונתאלמנה או נתגרשה, חוזרת לאכול בתרומת בית אביה אם אין לה בנים ואף בני בנים, שנאמר (ויקרא כב יא): **וְזָרַע אֵין לָהּ** (יבמות ע א; רמב"ם תרומות ו יב).

• וכן במעביר בנו ובתו למולך (ראה ערכו), אמרו: בן בנו ובן בתו מנין, תלמוד לומר (ויקרא כ ד): **בְּתָתוֹ מְזַרְעוֹ** (סנהדרין סד ב).

• בירושה נאמר (במדבר כז ח): **וּבֶן אֵין לוֹ, וּדְרָשׁוּ, בֶּן הַבֵּן מִנִּיין, תִּלְמֹד לֹמֵר: אֵין לוֹ, עֵיין עֲלִיו** (בבא בתרא קטז א).

• וכן דורשים ביבום שנאמר בו: **וּבֶן אֵין לוֹ** (דברים כה ח), עיין עליו (תוספות בבא בתרא שם, וראה שם עוד לימוד. וראה ערך תלמוד תורה המקור לדעת הסובר שיש חיוב ללמד את בני בניו תורה).

• ביעור (ראה ערכו) נאמר: **וְאֵם לְבָנוֹ יִיעָדָנָה** (שמות כא ט), ואמרו: אינו מיעדה לבן בנו (ירושלמי קדושין א ב).

• וכן בטומאת כהנים, שנאמר: **וְלִבְנוֹ וְלִבְתּוֹ** (ויקרא כא ב), אמרו שאין בן הבן כבן (ירושלמי שם).

במצוות האב על הבן במצוות שהאב חייב לעשות לבנו, כגון לפדותו, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות (ראה ערך אב (א): חובות האב), אין בני בנים בכלל בנים (יחסי תנאים ואמוראים ערך זבולון. וראה ערך מילה וערך פדיון הבן).

בחיוב מזונות בתקנת חכמים של מזונות, שהאב חייב לזון את בניו הקטנים (ראה ערך אב (א): חובות האב), נחלקו אמוראים אם בני בנים כבנים (ירושלמי כתובות ד ח, לפירוש הקרבן העדה שם).

במצוות כבוד אב במצוות כבוד אב נחלקו הפוסקים אם אומרים בני בנים הם כבנים, ובן הבן חייב בכבוד אבי אביו, או לא (ראה רש"י מכות יב א ד"ה ה"ג אלא; מהרי"ק שורש ל; רמ"א יו"ד רמ כד. וראה ערך כבוד אב).

היחס

הנולד מישראל שבא על ישראלית ישראל הבא על ישראלית והוליד ממנה זרע, ולד זכר, אותו ולד נחשב בנו של מולידו, ואפילו היתה האשה אסורה לאביו באיסור כרת ומיתת בית דין, באופן שהולד ממזר (ראה ערכו), בנו הוא לכל דבר (יבמות כב א. וראה ערך אב (א) הלימודים):

• פוטר את אשת אביו מן היבום (ראה ערכו), שנאמר ביבום: **וּבֶן אֵין לוֹ** (דברים כה ח), ודרשו: עיין עליו, שאם יש לו בן בעולם, אפילו ממזר – פוטר (יבמות שם ב. וראה ערך הנ"ל).

• חייב על מכתו ועל קללתו של אביו (יבמות שם. וראה ערך חובל וערך קללה).

• וכן הוא בנו לירושה, ולהיטמא לו אם הוא כהן, אף שאינו מיטמא לאשתו פסולה, מפני שעליו להוציאה, אבל בבן, אפילו הפסול בנו הוא (יבמות שם).

הנולד מישראל שבא על שפחה או נכרית נולד משפחה כנענית (ראה ערכו), אפילו שהיתה מותרת לאביו, כגון שהיה עבד עברי (ראה ערכו), או שנולד מהנכרית, אינו בנו (יבמות כב א. וראה ערך אב (א): היחס).

הנולד מנכרי שבא על נכרית נכרי הבא על נכרית והוליד ממנה בן, הרי הוא נחשב בנו של אביו שהולידו (יבמות סב א; שם עח ב. וראה ערך אב (א)²).

הנולד מנכרי שבא על בת ישראל, אין הולד נחשב לבנו של המוליד, אלא מתייחס אל האם (קדושין סח ב, לפירוש רש"י; רמב"ן על התורה ויקרא כד י)³.

על הנולד מהזרעה מלאכותית, ראה ערך אב (א): אב שלא על ידי ביאה.

בני בנים

בדינים שונים בני בנים הרי הם כבנים, אולם יש מקומות שאין דינם כבנים, או שאינם כלולים בדיני הבן.

במצות פריה ורביה בני בנים הרי הם כבנים בנוגע למצות פריה ורביה, שאם מתו הבנים ונשארו בני בנים, קיים מצות פריה ורביה (יבמות סב ב; רמב"ם אישות טו ו; טושי"ע אהע"ז א ו. וראה ערך פריה ורביה חילוקים שונים בדבר). ולמדו מיעקב שאמר (בראשית מח ה): **אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה פְּרָאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן יִהְיוּ לִי** (פרקי דרבי אליעזר לו).

בא על הנכרית והתגיירה ראה ערך גר: בלידתו בקדושה. ³ וראה שם בתוספות ד"ה בנך פירוש אחר. וראה פתחי תשובה אהע"ז ד סק"א, שיש דעות

כהנים אחרי פרק ט ד, וזבחים קו ב ורש"י שם. ¹ בן. ג', עמ' שמו - שמת. ² וירושלמי יבמות ב ו נחלקו אמוראים בשאלה זו.

בלשון בני אדם אף בלשון בני אדם אין הבת בכלל הבן, ומי שאמר הריני נזיר לכשיהיה לי בן, ונולדה לו בת, אינו נזיר (נזיר יב ב; רמב"ם נזירות א יז), שלא נקרא בלשון בני אדם בן אלא זכר ולא נקבה (רע"ב נזיר ב ז).

בלשון יבניס בלשון רבים - בניס - לפעמים אף הבנות בכלל: מי ששלח כלים ממדינת הים ואמר ינתנו אלו לבניי, בנותיו בכלל (ירושלמי כתובות יג א; רמב"ם זכייה ומתנה ו יד; טוש"ע חו"מ רמז א), ונוטלות מבין המתנות את הדברים הראויים רק לבנות, כגון כלי משי הצבועים ותכשיטי נשים (רמב"ם שם; טוש"ע שם); אבל אמר בשעת מיתה נכסי לבניי אין הבנות בכלל, אפילו אם היו שם דברים הראויים לבנות (ירושלמי שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו אם היה לו רק בן אחד (בבא בתרא קמג ב; רמב"ם שם יא א; טוש"ע שם ג) שדווקא בחייו רוצה לחבב בתו על בעלה, או שיהיו עליה קופצים, אבל אין אדם מעביר נחלה מכנו לבתו לשם כך (טור שם; סמ"ע שם סק"ו).

ויש שכתבו שכשאין לו בנים, הבנות בכלל, שבמקום שאין בן הבת בכלל בנים, ורק בנדר נזירות אין הבת בכלל (ראה לעיל), שמן הסתם נודר על בן זכר ולא על נקבה, שהכל עצבים בה (שו"ת בית יוסף כתובות א).

בן אשתו לא מצינו בכל התורה שכן אשתו יקרא בשם בנו (תוספות פסחים נד א ד"ה אלה).

בלשון בני אדם קוראים גם לבן אשתו בנו (תשובות מיימוניות משפטים מח, תשובת מהר"ם בר"ב. וראה רמ"א חו"מ מב טו). ובפוסקים נאמרו דעות שונות אם זה גם באופן שאין לו בנים (כנסת הגדולה שם; אורים ותומים שם באורים ס"ק מז; וראה שו"ת חתם סופר אהע"ז עו).

בלשון בני אדם בלשון בני אדם נחלקו אמוראים אם אדם קורא לבן הבן בן, ונפקא מינה לשכיב מרע שאמר כל נכסי לבני, והיה לו בן ובן הבן, אם התכוין גם לבן הבן, או שהתכוין לבן בלבד, שגם על בן אחד אדם אומר בלשון רבים (בבא בתרא קמג ב).

הלכה שאין אדם קורא לבן הבן בן (בבא בתרא שם; רמב"ם זכייה ומתנה יא א; טוש"ע חו"מ רמז ג). לפיכך המודר הנאה מבנים - מותר מבני בנים (בבא בתרא שם; רמב"ם נדרים ט כג; טוש"ע יו"ד רזו מו), שבנדרים הלך אחר לשון בני אדם (ריטב"א נדרים יא א ד"ה והמודר. וראה ערך נדרים). וכתבו ראשונים שכשאין לו בנים אלא בני בנים בלבד, קורא גם לבני בנים בנים (נמוקי יוסף על הרי"ף בבא בתרא סו ב; טוש"ע חו"מ שם).

בת

בנינים האמורים בכל מקום שנאמר בתורה בן אין הבת בכלל, כמו בפדיון הבן (ראה ערכו) שאמרו: כל פְּכוֹר בְּנִיךָ תִּפְדֶּה (שמות לד כ), ולא בנותיך (קדושין כט א), ובתלמוד תורה (ראה ערכו): וְלִמְדָתָם אִתָּם אֶת בְּנֵיכֶם (דברים יא יט), ולא בנותיכם (קדושין שם ב), ובבן סורר ומורה (ראה ערכו): בֶּן (דברים כא יח), ולא בת (סנהדרין סח ב), וכיוצא.

אמנם במקום שיש לימודים מיוחדים, אף הבנות בכלל הבנים, כמו ביבום, שנאמר: וּבֶן אֵין לוֹ (דברים כה ה), ואף הבת פוטרת מן היבום (ראה בבא בתרא קטו א), שלמדנו ממה שנאמר: וְלֹא יִמָּחֶה שְׁמוֹ מִיִּשְׂרָאֵל (דברים שם ו), פרט לזה שאין שמו מחוי, או שלמדנו מ"אין לו, עיין עליו" (תוספות יבמות כב ב ד"ה בן. וראה לעיל: היחס, שאף זרע פסול פוטר).

בן נח

כל בן אדם, מלבד ישראל ממתן תורה ואילך, בנוגע למצות ולאיסורים

• הפרקים:	• בקום ועשה;
• הגדרתו;	• בתוספת מצוה;
• שבע מצוות;	• מצוות שנשנו ושלא נשנו בסיני;
• הלכות שנבדלו בהן בני נח;	• עונשם.

סיכום תמציתי

הגדרתו

כל אדם מאומות העולם, מלבד ישראל, נקרא בן נח, ואפילו אותן האומות שהן מזרע אברהם הן בכלל בני נח. אף הנשים בכלל בני נח, מלבד במקום שנזכר בתורה במצוות בני נח שם "איש", שאין בת נח בכלל, אלא אם כן יש ריבוי מיוחד שהיא שוה לבן נח. ישראל - עד מתן תורה נקראו בני נח, החל ממתן תורה יצאו מכלל בני נח.

שבע מצוות

בני נח נצטוו על שבע מצוות, ואלו הן: (א) עבודה זרה, (ב) ברכת השם, (ג) שפיכות דמים, (ד) גילוי עריות, (ה) גזל, (ו) אבר מן החי, (ז) דינים. בגמרא דרשו האמוראים מצוות אלו מפסוק, אלא שיש מהראשונים שכתב שהמצוות הן מדברי קבלה והפסוק אינו אלא אסמכתא.

נחלקו ראשונים אם אף אדם הראשון נצטווה במצוות אלו.

שבע מצוות בני נח הן כעין כללים, ויש בהן פרטים רבים, אלא שאין הם מוזהרים בלאו מיוחד על כל פרט כישראל.

ויש שכתב ששבע מצוות כלליות הן, ובפרטן הן שלשים. יש שכתב שכל המצוות התלויות בסברה הכל מתחייבים בהן, אף בני נח.

ר' שמעון אומר שנצטוו בני נח בכישוף. להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שמותרים בכישוף; ויש סוברים שאסורים בכישוף.

עכו"ם שהכה את ישראל חייב מיתה, ואין חיובו אלא בדיני שמים.

הלכות שנבדלו בהם בני נח

יש בשבע המצוות דברים שבהם נבדלים בני נח מישראל, בין להחמיר ובין להקל:

נחלקו אחרונים אם מזהירים הם על עבודה זרה בשיתוף.

נסתפק בגמרא אם בני נח מצווים בקידוש השם, כדרך שישראל מחוייב.

אף במקרים שאין הישראל חייב עליהם מיתת בית דין, כגון שהרג עובר במעי אמו, שהכה את האשה ויצאו ילדיה, שהישראל אינו חייב עליו מיתה - בן נח חייב.

במקרה של סכנה לאם במהלך ההריון או הלידה, מותר לבצע הפלה גם בגויה; במקרה זה עדיף לבצע ההפלה על ידי רופא ישראל, ואם אי אפשר, מותר גם על ידי רופא גוי.

עריות שמחמת קורבה נחלקו תנאים באיזו מהן הוזהרו בני נח. אין לבן נח עריות הבאות מחמת קורבת האב.

בעריות שלא מחמת קורבה הוזהרו בני נח על אשת איש, ועל הזכור, ועל הבהמה.

בן נח שבא על אשת חברו שלא כדרכה - פטור; ויש מהאמוראים סוברים שבן נח שבא על אשתו שלא כדרכה - חייב.

אין לבני נח קידושין ואירוסין, אבל יש להם נישואים בינם לבין עצמם על ידי ביאה.

גירושין אין לבני נח.

בן נח חייב בגזל אף על פחות משה פרוטה, ונהרג עליו.

כשם שישראל מצווים להשיב בתי דינים בעיירות שלהם, כך בני נח מצווים בעיירות שלהם.

בדינים שבין אדם לחברו דנו אחרונים אם נצטוו על כל פרטי הדינים כמשפטי התורה לישראל, או שאין להם פרטי דינים אלא מחוייבים לשפוט בחוקים נימוסיים לפי משפט יושר שלהם.

בקום ועשה

בין שבע המצוות לא נחשבו אלא מה שהוא שב ואל תעשה, אבל לא מה שהוא בקום ועשה.

נכרי ששבת ממלאכתו יום שלם חייב מיתה; ולא דוקא ששבת ביום השבת, אלא אפילו באחד מימות החול.

במצות צדקה נחלקו ראשונים אם בן נח מחויב.

במצות כיבוד אב אין בן נח מצווה; ויש שכתב שמכל מקום קיבלו עליהם מימות עולם כיבוד אב.

בפריה ורביה אין בני נח מצווים; ויש סוברים שבני נח מצווים על פריה ורביה.

בתוספת מצוה

אין מניחים לנכרים לחדש דת ולעשות מצוות לעצמם מדעתם, אלא או יהיה גר צדק ויקבל עליו כל המצוות, או יעמוד בתורתו - שבע המצוות - ולא יוסיף ולא יגרע.

לפיכך בן נח שעסק בתורה חייב מיתה, ולא יעסוק אלא בשבע מצוות שלהם בלבד.

וכתבו ראשונים שמותר ללמד המצוות לנוצרים ולמשכס אל דתנו, אבל אסור ללמד לישמעאלים.

מצוות שנשנו ושלא נשנו בסיני

כל מצוה שנאמרה לבני נח ונשנית בסיני, לזה ולזה נאמרה, היינו לבני נח ולישראל. וכל מצוה שנאמרה לבני נח ולא נשנית בסיני, לישראל נאמרה ולא לבני נח.

מצוה שנשנית בסיני בשביל דבר שנתחדש בה, הרי זו כלא נשנית לישראל נאמרה ולא לבני נח.

עונשם

נחלקו אמוראים על איזו מהמצוות בן נח נהרג, והלכה שנהרג בכולן.

על שאר איסורים של בני נח, כגון על הכלאים, ועכו"ם ששבת, או שלמד תורה, או שהכה את ישראל - אינם נהרגים. נחלקו תנאים באיזו מיתה בן נח נהרג, והלכה שנהרג בסיף.

אין בן נח חייב מיתה עד שידונוהו בבית דין. בן נח נהרג בדין אחד ובעד אחד ואפילו קרוב, אבל לא בעדות אשה ובדין אשה. בן נח נהרג בלא התראה.

שבע מצוות שקבלו עליהם בני נח, לאחר שראה הקדוש ברוך הוא שלא קיימום, עמד והתירן להם, כלומר: שאפילו אם יקיימו אותן יקבלו שכר רק כמי שאינו מצווה ועושה.

כל המקבל עליו שבע מצוות ונזהר לעשותן, הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצויה בהן הקדוש ברוך הוא בתורה, והודיענו על ידי משה רבנו שביני נח מקודם נצטוו בהן, אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת - אינו מחסידי אומות העולם אלא מחכמיהם.

לאכילה, ולא אבר מן החי (סנהדרין נו ב, ורש"י. וראה שם כיצד לומדים כל מצוה ממשמעות הלשון).⁴

• ר' יצחק מחליף הלימודים של עבודה זרה ודינים, ודורש: וַיֵּצֵא – זו עבודה זרה; אֱלֹהִים – אלו הדינים.

מהראשונים יש שכתב שכולן הן קבלה בידינו ממש רבנו, והדעת נוטה להן, ואין הלימודים ממקרא זה אלא אסמכתא (ראה ערכו) בעלמא, אלא שמכלל דברי תורה יראה שעל אלו נצטוו (רמב"ם מלכים ט א, וכסף משנה שם).

קודם המבול שבע מצוות אלו, מכיון שנדרשים ממקרא שנאמר לאדם הראשון, סוברים רוב הראשונים שאף אדם הראשון עצמו נצטווה בכולן (ראה סנהדרין נט ב, ורש"י ד"ה כירק, ורש"י שם נז א ד"ה למישרי בשרו, תוספות שם נו ב ד"ה אכל); ויש סוברים שאדם הראשון נצטווה על ששה דברים בלבד, וכשבא נח ניתוסף לו איסור אבר מן החי (רמב"ם מלכים ט א. וראה כסף משנה ורדב"ז שם). וטעם הדבר שעד נח היה איסור לאכול בעלי חיים.

מהתנאים יש שפוחתים יותר ממספר שבע המצוות לאדם הראשון: ר' יהודה אומר אדם הראשון לא נצטווה אלא על עבודה זרה בלבד; ר' יהודה בן בתירה אומר אף על ברכת השם; ויש אומרים אף על הדינים (סנהדרין נו ב).

אחר המבול נצטוו בני נח לכל הדעות בכל שבע המצוות (תוספות שם ד"ה לא).

מצוות נוספות תנא דבי מנשה מוציא מכלל שבע המצוות דינים כבן נח וברכת השם, ומכנים במקומם סידוס (ראה ערכו)⁵ וכלאים (ראה ערכו)⁶ (סנהדרין נו ב, נז א); רבי חנינא בן גמליאל מוסיף דם מן החי (בראשית רבה (וילנא) לד ח); רבי שמעון בן יוחאי מוסיף כשפים (סנהדרין שם; בראשית רבה שם).

הלכה כדעה ראשונה, שדינים וברכת השם מכלל שבע המצוות (רמב"ם מלכים ט א).

פרטי החיובים • שבע מצוות בני נח הן כעין כללים, ויש בהן פרטים רבים, כמו עריות שנחשבת להם כמצוה אחת, ויש

בה פרטי איסורים רבים; וכן עבודה זרה שנחשבת להם כמצוה אחת, חייבים בה בני נח בכל האיסורים שיש לישראל במצוה זו, אלא שאין הם מוזהרים בלאו מיוחד על כל פרט כישראל, שאת ישראל רצה הקדוש ברוך הוא לזכות והרבה להם מצוות (החינוך מצוה תטז).

ויש שכתב ששבע מצוות כלליות הן, ובפרט הן שלשים, והוא שאמרו (חולין צב א) שלשים מצוות קבלו עליהם בני נח (עשרה מאמרות מאמר חיקור דין ח"ג כא)⁷.

גהות מרדכי גיטין ו תסד; שלטי גבורים קדושין סו א, בשם ריא"ז, ומהם שכתבו שאיסורן מן הקבלה, ואין נהרגים עליהן כדרך שנהרגים על שבע המצוות (רמב"ם שם, וראה כסף משנה שם שלא פסק כר"א, אלא שמכל מקום אסורים מהקבלה, וראה בחידושי הר"ן סנהדרין שם לדעתו שגם לחכמים אסורים, ובבאור הגר"א יורה דעה רצו ס"ק ד כתב שפסק כר"א. וראה כסף משנה ומשנה למלך כלאים א ב); ויש שפסקו כחכמים שכן נח מותרים בהרבעה והרכבה (ריטב"א קדושין לט א, וכן משמע בתוספות סנהדרין ס א; ש"ך יורה דעה רצו ס"ק ג, ושם שכן משמע גם דעת הבית יוסף והב"ח והלבוש, אבל ראה לבוש אורח חיים תרמט שאסר אתרוגים מורכבים מטעם שגם לבן נח אסור. וראה בארוכה בברכי יוסף יורה דעה רצה, ושם שמהר"ש הלכות כלאים נראה שסובר שמוותרים). 7. ראה באנציקלופדיה התלמודית נספח בסוף כרך ג' שם פורטו שלושים מצוות בני נח לשיטות השונות בראשונים.

הגדרתו

כל אדם מאומות העולם, מלבד ישראל, נקרא בן נח, שכל העולם יצאו מבני נח (ראה משנה נדרים לא א, ורש"י שם ד"ה שאיני), ואפילו אותן האומות שהן מזרע אברהם הן בכלל בני נח (פירוש הרא"ש והרע"ב נדרים שם).

נשים ועגדים אף הנשים בכלל בני נח (מאירי סנהדרין נו ב ד"ה כל), מלבד במקום שנוצר בתורה במצוות בני נח שם "איש", שאין בת נח בכלל, אלא אם כן יש ריבוי מיוחד שהיא שוה לבן נח (ראה סנהדרין נו ב).

עבד כנעני של ישראל פקע ממנו שם בן נח ויצא מכללם, אלא שעדיין לא בא לכלל ישראל (סנהדרין נח ב, ורש"י שם ד"ה עבד כנעני וד"ה יצא; רמב"ם איסורי ביאה יד יז. וראה ערך עבד כנעני).

ישראל אבל ישראל אינם נקראים בני נח, ולכן הנודר הנאה מבני נח אסור בכל האומות, ומותר בישראל (משנה נדרים שם; רמב"ם נדרים ט כ; טור ושו"ע יורה דעה רזו מ), ואף על פי שאף ישראל יצאו מבני נח, כיון שנתקדש אברהם אבינו נקראו על שמו, ולא על שם נח (גמ' שם ור"ן). במה דברים אמורים ממתן תורה ואילך, אבל כל זמן שלא ניתנה תורה אף ישראל נקראו בני נח (רש"י עבודה זרה ג א ד"ה נמרוד, שם נא א ד"ה לבני נח, סנהדרין נט א ד"ה ואלבא, זבחים קטז א ד"ה הכל, חולין ק ב ד"ה דיקא)².

שבע מצוות

החיוב בני נח נצטוו על שבע מצוות (תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל) ח ד; סנהדרין נו א; רמב"ם מלכים ט א), והודיענו הקדוש ברוך הוא בתורה על ידי משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן (רמב"ם שם ח יא, וראה שם ט א)³.

שבע המצוות שבע מצוות אלו הן:

(א) עבודה זרה, (ב) ברכת השם, (ג) שפיכות דמים, (ד) גילוי עריות, (ה) גזל, (ו) אבר מן החי, (ז) דינים (תוספתא עבודה זרה שם; סנהדרין שם; בראשית רבה (וילנא) לד ח; רמב"ם מלכים ט א).

מקור החיוב ר' יוחנן ור' יצחק למדו שבע המצוות מהכתוב: **נִיצְאוּ ה' אֱלֹהִים עַל הָאָדָם לְאֹמֶר מִפֶּלַע עֵץ הָעֵץ אָכַל תֹּאכֵל** (בראשית ב טז, סנהדרין נו ב), שכולו מיותר, שהיה די לומר שאסור בעץ הדעת, אלא לדרשה נאמר.

• ר' יוחנן דורש: וַיֵּצֵא – אלו הדינים; ה' – זו ברכת השם; אֱלֹהִים – זו עבודה זרה; עַל הָאָדָם – זו שפיכות דמים; לְאֹמֶר – זו גילוי עריות; מִפֶּלַע עֵץ הָעֵץ – המופקרים לך, ולא גזל; אָכַל תֹּאכֵל – העומד

2. וראה ערך אבות (א): גירות האבות, אם יש לאבות דין בן נח. 3. וראה אור שמח (איסורי ביאה יד ז) שרצונו לומר שנצטוו על ידי אדם ונח שבניהם ישמרו אותן. 4. וראה עוד בדרך הלימוד בספר האשכול ה' טרפות ס"ב; תורה שלמה מלואים לבראשית ב עמוד תקכח. 5. להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שהסירוס מותר לבני נח (רא"ש בבא מציעא ז ו; בית יוסף אבן העזר ה; דעה א' ברמ"א בשו"ע אבן העזר שם; ומותר למכור כו', ראה שם בבאור הגר"א ס"ק לו בשם "כל הפוסקים"); ויש פוסקים לאיסור (שאלתות אמור שאלתא קה, וראה שם בשאלת שלום ובהעמק שאלה; סמ"ג לאוין קכ; אור זרוע בבא מציעא רפו; דעה ב' ברמ"א בשו"ע שם). וראה ערך אמירה לנכרי שבות: בשאר איסורים, וערך סירוס אם מותר לצוות לנכרי לסרס בהמתו של ישראל. 6. להלכה נחלקו ראשונים: יש שפסקו שכן נח אסורים בהרבעה והרכבה (שאלתות שאלתא צט, וראה שם בהעמק שאלה; רמב"ם מלכים י ו;

המצוות נצטוו עליהן ועל כל השייך בהן, וקדושת השם שלהן בכלל שבע המצוות, או שלא נצטוו על כך (סנהדרין עד ב, לגירסתנו שהבעיא לא נפשטה, וראה תוספות שם עה א ד"ה ואם); ויש אומרים שהספק נפשט שאינם מצווים על קידוש השם (רמב"ם י ב¹⁰).

בהריגת עובר אף במקרים שאין הישראל חייב עליהם מיתת בית דין, כגון שהרג עובר במעי אמו, שהכה את האשה ויצאו ילדיה, שהישראל אינו חייב עליו מיתה (ראה ערך אדם: עובר, ועד עובר) - בן נח חייב (ר' ישמעאל ברייתא סנהדרין נו ב; ברשאיית רבה (וילנא) לד ו). יש מהתנאים שחולקים וסוברים שאף בן נח אינו חייב על העוברים (ת"ק ברייתא שם, ותנא דבי מנשה). הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם שם ד)¹¹.

מהאחרונים יש שכתבו שאין בן נח חייב בהריגת עובר שהוא פחות מארבעים יום (שו"ת אחיעזר ג סוף סה; שו"ת אגרות משה חושן משפט ב סט ג); שו"ת תשובות ונהגות ב תשלח.

במקרה של סכנה לאם במהלך ההריון או הלידה, מותר לבצע הפלה גם בגויה; במקרה זה עדיף לבצע ההפלה על ידי רופא ישראל, ואם אי אפשר, מותר גם על ידי רופא גוי (שו"ת מחזה אברהם ב יורה דעה יט; שו"ת כח שור כ).

נעריות עריות שמחמת קורבה נחלקו תנאים באיזו מהן הוזהרו בני נח (סנהדרין נו ב- נח א)¹².

אין לכן נח עריות הבאות מחמת קורבת האב, שהתורה הפקירה את זרעו (יבמות צא א), ואף על פי שלענין ירושה יש לכן נח אב (ראה נזיר סא א. וראה ערך ירושה), וכן לענין יחס (ראה ערך אב א): היחס, בעריות הפקירה התורה זרעו (רמב"ם יבמות צא א ד"ה גר)¹³.

בעריות שלא מחמת קורבה הוזהרו בני נח על אשת איש, ועל הזכור¹⁴, ועל הבהמה¹⁵ (סנהדרין נח א; רמב"ם ט ה).

בן נח שבא על אשת חברו שלא כדרכה - פטור (סנהדרין נח ב; רמב"ם שם ז); ויש מהאמוראים סוברים שבן נח שבא על אשתו שלא כדרכה - חייב (סנהדרין שם).

נישואים אין לבני נח קידושין ואירוסין (ירושלמי קידושין א א, בבלי סנהדרין נו ב), אבל יש להם נישואים בינם לבין עצמם על ידי ביאה (סנהדרין נו ב)¹⁶.

• ויש שכתב שכל המצוות התלויות בסברה הכל מתחייבים בהן, אף בני נח (הקדמת רב ניסים גאון למפתח מנעולי התלמוד).

• לא נמנו בין שבע המצוות אלא מצוות שהן בשב ואל תעשה, ואף על פי שדינים הוא מצוה שבקום ועשה, יש בה גם שב ואל תעשה (ראה להלן: בקום ועשה), אבל מלבד שבע המצוות יש גם מצוות שבקום ועשה שנצטוו עליהן (סנהדרין נח ב ונט א. וראה להלן).

• ולא נמנו אלא מצוות הנוהגות לדורות, אבל לא מצוות שנהגו לשעה, כגון איסור אכילת בשר ועץ הדעת לאדם הראשון (תוספות סנהדרין נו ב ד"ה לא. וראה משנה למלך מלכים י ז).

כנישוף ר' שמעון אומר שנצטוו בני נח בכישוף (סנהדרין נו ב).

להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שמותרים בכישוף (רמב"ם עבודה זרה יא ד, לפי כסף משנה שם, על פי חולין צה ב. וראה ערך נחש); ויש סוברים שאסורים בכישוף (הראב"ד בהשגות שם. וראה תוספות חולין שם ד"ה כאליעזר. וראה ערך הנ"ל).

מכה ישראל עכו"ם שהכה את ישראל חייב מיתה (סנהדרין נח ב ורש"י), ואין חיובו אלא בדיני שמים (כסף משנה מלכים י ה), ואפילו חבל בו אינו נהרג (רמב"ם שם).

בגדר האיסור יש אומרים שהוא משום גזל, ולכן אפילו הכה חברו בן נח - חייב; ויש אומרים דוקא כשהכה ישראל משום קדושת ישראל (שתי דעות בחידושי הר"ן סנהדרין נח ב ד"ה כותל).

הלכות שנבדלו בהן בני נח

יש בשבע המצוות דברים שבהם נבדלים בני נח מישראל, בין להחמיר ובין להקל⁸:

עבודה זרה רוב האחרונים סוברים שבעבודת עבודה זרה אף בן כשיתוף נח מוזהר על השיתוף כישראל (שו"ת שער אפרים לח; שו"ת נודע ביהודה תנינא יורה דעה קמח); ויש סוברים שאף בעבודת עבודה זרה לא הוזהר בן נח על השיתוף⁹.

נקידוש השם נסתפקו בגמרא אם בני נח מצווים בקידוש השם (ראה ערכו), כגון שאנסוהו לעבוד עבודה זרה, אם הוא מחוייב ליהרג ולא לעבור, כדרך שישראל מחוייב (ראה ערך אהבת השם: אהבה במסירת נפש, וערך קדוש השם), שכשנצטוו בשבע

8. בטעם הדבר יש מי שכתב שפרטי הדינים הם מכלל תורה שבעל פה, שאינם שייכים לבני נח, והכלל בזה הוא, שאצל ישראל פרטי הדינים תלויים בהגדרות הלכתיות, אך אצל בני נח פרטי הדינים תלויים בסברה (שו"ת משפט כהן יג. וראה שם כ). 9. ראה ש"ך יורה דעה קנא ס"ק ז, בשם דרכי משה, וראה פתחי תשובה קמז שם, בשם משנת חכמים. וראה שאילת יעב"ץ א מא ששיתוף הוא כשמודה שהקב"ה הוא סיבת הכל, אלא שמכניס אמצעים בהנהגת העולם השפל וחולק להם כבוד; אולם המרבים ברשויות, אף שאומרים בפייהם שהם אחדות, הם אינם בגדר משתפים, אלא מינים הגרועים ממשתפים. וראה ערך גוי. 10. וראה במשנה למלך שם, שמצדד לומר שבשפיכות דמים אף בני נח מצווים ליהרג ולא לעבור. 11. ונסתפקו ראשונים אם מותר לבן נח להרוג את העובר כדי להציל היולדת (ראה תוספות נט א ד"ה ליכא. וראה ערך אין דוחין נפש מפני נפש, דינו בישראל). עוד יש מי שנסתפק ביסוד חיוב המיתה בבן נח, אם הוא מפני שהתורה גילתה לגביהם שעובר הוא נפש, ואזהרתו מדין רציחה; או שזו עבירה מיוחדת ואיננה מגדרי רציחה (מנחת חינוך רצו). ויש מי שכתב, שאיסור הריגת עובר לבן נח הוא איסור מיוחד, ואינו מחמת רציחה (שו"ת כח שור סי' כ. וראה בשו"ת חלקת יואב, קונט' קבא דקושייתא, סי' יט, מה שהקשה ממעשה יהודה ותמר, איך רצו להורגה בהריונה, הרי בן נח מוזהר על העוברים, וראה בתורה שלמה בראשית לח סוף אות צו). 12. להלכה פסקו ראשונים שבעריות שמחמת קורבה אין בן נח אסור אלא באמו ובאשת אביו

ובאחותו מאמו (רמב"ם איסורי ביאה יד י, ומלכים ט ה), ויש מוסיפים אף באחות האם מן האם (רמב"ם יבמות צא א ד"ה ונמצא), ויש אוסרים בין אחות האם ובין אחות האב מן האם ומתירים באשת האב (רא"ש יבמות יא, בשם יש פוסקים). כל קרובות שמחמת אישות מותרות לו, אפילו לדעת הפוסקים שאשת אב אסורה לו (רמב"ם ורשב"א יבמות שם, וכן דעת הרמב"ם שם); ויש מן הראשונים שסובר שקרובות האשה אסורות לו (חידושי הרמ"ה סנהדרין נח א. וראה ערך כל ערוה במקומו). 13. מלבד במקום שהתורה גזרה מפורש איסור קורבה מן האב, כמו אשת האב לר' עקיבא, ואחות האב לר' אליעזר, ואחותו מן האב לר' מאיר בירושלמי (רמב"ם יבמות שם. וראה ערך אחות: בבן נח). 14. על הזכור בן נח חייב, בין שבא על הקטן, ובין שבא על הגדול (רמב"ם מלכים ט ו. וראה כסף משנה שם שנסתפק בקטן פחות מבן ט'. וראה ערך משכב זכור). בין שלושים המצוות שקבלו עליהם בני נח חשבו זו שאין כותבים כתובה לזכרים (חולין צב א). 15. בן נח שבא על הבהמה, אין הורגים אותה כדרך שהורגים בישראל משום קלונו של האיש (ראה ערך רובע ונרבע), שלא נצטוו בהריגת בהמה אלא ישראל (רמב"ם מלכים ט ו), שבבן נח אין בזה משום קלון, מכיון שדרכם בכך ואינם מתביישים, ועוד שהתורה לא הקפידה על קלונו (רש"י סנהדרין נח א ד"ה קלון ליכא). 16. ונחלקו אמוראים: ר' אלעזר אמר שאינה אשת איש אלא כשנכתבין לקנותה, ושמואל אמר אפילו שלא נכתבין לקנותה (ירושלמי קידושין א א). הלכה שאינו חייב אלא אם כן נבעלה

נכרי ששבת נכרי ששבת ממלאכתו יום שלם חייב מיתה; ולא דוקא ששבת ביום השבת, אלא אפילו באחד מימות החול (סנהדרין נח ב; רמב"ם מלכים י ט).

איסור זה לא נמנה בין שבע המצוות, לפי שקום ועשה היא זו, היינו קום ועשה מלאכה (סנהדרין שם ורש"י). וכתבו ראשונים שזוהי אחת משתי מצוות עשה שנוספו לבני נח על שבע המצוות (חידושי הר"ן סנהדרין נח ב ד"ה כותי).

ונחלקו ראשונים בגדר איסור זה:

• יש אומרים שסתם מנוחה נאסרה להם, אפילו כשאננם מתכוונים לשם חובה, כמו שבת שהוא יום שבתה לישראל, או כאחד בשבת שהנוצרים שובתים בו משום חיוב דתם, אלא אסורים להיבטל ממלאכה אפילו ביום שאינו בן שבתה להם (רש"י סנהדרין נח ב ד"ה אמר).

• ויש אומרים שהאיסור הוא כשמבדה דת ועשה אפילו אחד מימות החול כמו שבת, ואין צריך לומר אם עשה מועד לעצמו (רמב"ם מלכים י ט; מאירי ורמ"ה סנהדרין שם).

מצוות צדקה • יש מהראשונים סוברים שבני נח מצווים על מצות צדקה, ולא חשבוה בשבע המצוות לפי שהיא בקום ועשה, וזוהי אחת משתי מצוות עשה שנוספו לבני נח (ר"ן סנהדרין נח ב ד"ה ויצו).

• ויש שנראה מדבריהם שאינם מצווים על כך, אלא שיכולים לקבל עליהם מצות צדקה (ראה רמב"ם מלכים י י. וראה רש"י נח ב ד"ה דיני קנסות).

כבוד אב במצות כיבוד אב אין בן נח מצווה (קדושין לא א; נזיר סא א); ויש שכתב שמכל מקום קיבלו עליהם מימות עולם כיבוד אב (נחל אשכול מילה לט אות ו).

פריה ורביה בפריה ורביה אין בני נח מצווים (סנהדרין נט ב; תוספות יבמות סב א ד"ה בני); ויש סוברים שבני נח מצווים על פריה ורביה (שאלות שאילתא קסה; תוספות חגיגה ב ב ד"ה לא תהו).

השחתת זרע לסוברים שאיסור השחתת זרע תלוי בפריה ורביה (ראה ערך השחתת זרע מחלוקת ראשונים בדבר) - בני נח מכיון שאחר מתן תורה אינם מצווים בפריה ורביה אינם מצווים על השחתת זרע (תוספות סנהדרין נט ב ד"ה והא), אבל קודם מתן תורה מצינו שבני נח נענשו על עון זה בדור המבול (ראש השנה יב א), וכן ער ואונן (יבמות לד ב, וראה משנה למלך מלכים י ז).

כבוד התורה בין שלשים המצוות שקיבלו עליהם בני נח (ראה לעיל: שבע מצוות) חשבו שמכבדים את התורה (חולין צב א).

בתוספת מצוה

אין מניחים לנכרים לחדש דת ולעשות מצוות לעצמם מדעתם, אלא או יהיה גר צדק ויקבל עליו כל המצוות (ראה ערך גר), או יעמוד בתורתו - שבע המצוות - ולא יוסיף ולא יגרע (רמב"ם מלכים י ט).

איסור ליטור תורה לפיכך בן נח שעסק בתורה חייב מיתה (סנהדרין נט א), ולא יעסוק אלא בשבע מצוות שלהם בלבד

גירושין גירושין אין לבני נח (ירושלמי קדושין א א). יש מפרשים שאין להם גירושין כלל, ואין לה היתר לעולם (ר' דוד בחידושי הר"ן סנהדרין נח ב ד"ה מדקרו); ויש מפרשים שאין להם תורת גירושין בכתב כישראל, אלא משיוציאנה מביתו וישלחנה לעצמה, או משתצא היא מרשותו ותלך לה, ואין הדבר תלוי בו בלבד, אלא שניהם מגרשים זה את זה (רמב"ם מלכים ט ח; ח"י הר"ן סנהדרין שם) ¹⁷. מיתת הבעל מתירה את אשתו אף בבן נח (ראה סנהדרין נח א באשת אב שהיא לאחר מיתת אביו) ¹⁸.

נגזל בן נח חייב בגזל אף על פחות משהו פרוטה (סנהדרין נח א; רמב"ם מלכים ט ט), ונהרג עליו (עירובין סב א).

בדינים

כשם שישראל מצווים להושיב בתי דינים בעיירות שלהם (ראה ערך בית דין: מינויים) כך בני נח מצווים בעיירות שלהם (סנהדרין נח ב), היינו בכל פלך ופלך (סנהדרין שם; רמב"ם מלכים ט יד), ובכל עיר ועיר (סנהדרין שם. והרמב"ם לא הזכיר). ונחלקו ראשונים: יש אומרים שעל הדיינים לדון את בני נח בשש מצוות שלהם ולהזהיר את העם, ואף העובר על המצוה השביעית זו מצות דיינים, חייב ונהרג (ע"י להלן: ענשם), וכל שראו באחד שעבר ולא דנהו - נהרג (רמב"ם מלכים שם). ואף על פי שזהו ביטול מצות עשה - בן נח נהרג אף על ביטול עשה (חידושי הר"ן סנהדרין שם), או לפי שיש בדינים אף שב ואל תעשה, היינו קום ועשה משפט ואל תעשה עול (ע"י סנהדרין נט א, ורש"י). לדעה זו כל דיני ממונות שבין אדם לחברו, כגנבה ואונאה וכיוצא בהן, נכללים לבני נח בכלל גזל (שו"ת חתם סופר ו יד).

יש אומרים שמצות הושבת דיינים אינה אלא חלק אחד ממצות דינים, והוא הקום ועשה שבה, ולא נהרג עליו בן נח כשאנו מקיימם, שלא אמרו אלא "אזהרתם זוהי מיתתם" (ע"י להלן: ענשם), אלא שנצטוו בני נח אף בדינים כאותם שנצטוו ישראל, כדיני גנבה וגזלה ואונאה ועושה שכן שכיר ודיני השומרים ואונס ומפתה ואבות נזיקין וחובל בחברו ודיני מלוה ולוה ודיני מקח וממכר וכיוצא בהם, וכל איש מהם שגנב ועשק וכו' הוא שעבר על מצות דינים של שב ואל תעשה - ונהרג (רמב"ן בראשית לד יג), אבל רשאי הגוי לומר לבעלי הדין איני נזקק לכם, וכל שכן שלא יהרג כשלא יעשה עצמו קצין או שוטר לשפוט את אחרים (רמב"ן שם, בשם ירושלמי, ולפנינו בירושלמי אינו).

יש אומרים שבכלל מצות דינים היא אף זו שמחוייב לילך אל הדיין לפסוק לו דין ולקבל עליו את דינו כשיש לו דין עם חברו, ואסור לו לעשות דין לעצמו (שאלות שאילתא ב, וראה בהעמק שאלה שם).

בדינים שבין אדם לחברו דנו אחרונים אם נצטוו על כל פרטי הדינים כמשפטי התורה לישראל, או שאין להם פרטי דינים אלא מחוייבים לשפוט בחוקים נימוסיים לפי משפט ישר שלהם (שו"ת הרמ"א סי' י; שו"ת חת"ס ו יד); ויש חולקים וסוברים שלדברי הכל אינם מצווים על פרטי הדינים כפי התורה, אלא להעמיד שופטים שידונו לפי חוקיהם (העמק שאלה לשאלות ב) ¹⁹.

בקום ועשה

בין שבע המצוות לא נחשבו אלא מה שהוא שב ואל תעשה, אבל לא מה שהוא בקום ועשה (סנהדרין נט א).

שם פירש שאף היא יכולה לגרשו). ¹⁸. וראה פני יהושע (קדושין יג ב בתוספות ד"ה לכו"ע) שאיסור עשה של 'ודבק' יש בבן נח אף לאחר מיתת הבעל. ¹⁹. וראה אורח משפט חו"מ ד שממצוות דינים של בני נח מתחדשת

לבעלה לשם אישות (מגיד משנה אישות א א). ¹⁷. יש סוברים שהוא אינו יכול לגרשה, והיא יכולה לגרשו, שעליו נאמר: וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ (בראשית ב כד), ולא עליה (ר' יוחנן בברשית רבה יח, לפי המיוחס לרש"י שם, אבל ביפה תואר

ונקבות, תמימים ובעלי מומים (זבחים קטו ב. וראה ערך במה: בעכו"ס), כל שלא נעבדו בהם עבירה (זבחים שם).

בני נח מותרים להקריב קרבנותיהם בכל מקום, ואין איסור שחוט חוץ נוהג בהם, ובלבד שיקריבו בבמה (ראה ערך במה: בעכו"ס).

נביא שקר יש מן הראשונים שכתב שאם יעמוד איש מן האומות, ויעשה אות ומופת ויאמר שה' שלחו להוסיף מצוה או לגרוע מצוה או לפרש במצוה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממשה, או שאמר שאותן המצוות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם אלא לזמן, הרי זה נביא-שקר (ראה ערכו), ומיתתו בחנק (רמב"ם יסודי התורה ט א).

מצוות שנשנו ושללא נשנו בסיני

הכלל כל מצוה שנאמרה לבני נח ונשנית בסיני, לזה ולזה נאמרה (סנהדרין נט א), היינו לבני נח ולישראל, שכשנתן הקדוש ברוך הוא תורה לישראל לא נטל אותם מבני נח, אלא עדיין עומדים בציוויים (גמ' שם ורש"י).

וכל מצוה שנאמרה לבני נח ולא נשנית בסיני, לישראל נאמרה ולא לבני נח (גמ' שם), שאף על פי שעד מתן תורה נצטוו עליה בני נח, מכיון שלא חזרה התורה לצוות עליהם, מוכח שישראל שיצאו לקדושה עמדו באיסורם, אבל עכו"ם ניטלו מהם (רש"י שם), שאין לומר להיפך שלבני נח נאסרו ולא לישראל, שאין לך דבר שלישאל מותר ולעכו"ם אסור (גמ' שם. וראה ערך מי איכא מידי וכו').

גיד הנשה ואין לנו דבר שנאמרה לבני נח ולא נשנית בסיני אלא גיד-הנשה (ראה ערכו) לר' יהודה בלבד (גמ' שם), שלר' יהודה נאסר גיד הנשה לבני יעקב קודם מתן תורה (עי' משנה חולין ק ב), ולא נשנה איסור זה אחר מתן תורה.

מילה מצוה שנשנית בסיני בשביל דבר שנחדש בה, הרי זו כלא נשנית שלישאל נאמרה ולא לבני נח, ולכן מילה, אף על פי שנאמרה קודם מתן תורה: וְאֶתְּ אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמֹר (בראשית יז ט), ונשנית בסיני: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִמּוֹל (ויקרא יב ג) – לא נשנית אלא לדרוש שמילה דוחה שבת (ראה ערך מילה), ולישראל בלבד נאמרה. **פריה ורביה** וכן פריה-ורביה (ראה ערכו), אף על פי שנאמרה לבני נח: וְאֶתְּם פְּרוּ וּרְבוּ (בראשית ט ז), ונשנית בסיני: לֶךְ אִמֹר לָהֶם שׁוּבוּ לָכֶם לְאֶהֱלֵיכֶם (דברים ה כז) – לא נשנית אלא כדי להתיר להם תשמיש המטה שנאסר להם שלשה ימים קודם מתן תורה (ראה ערך דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירה), ולישראל בלבד נאמרה ולא לבני נח (סנהדרין נט ב, ורש"י).

עונשם

כשבע נחלקו אמוראים על איזו מהמצוות בן נח נהרג: **המצוות** • רב יוסף בשם בי רב אמר על שלש מצוות, (א) על שפיכות דמים, (ב) על גילוי עריות, (ג) ועל ברכת השם. • רב ששת בשם בי רב אמר אף על עבודה זרה נהרג. • רב הונא ורב יהודה וכל תלמידי רב אמרו שעל כל שבע המצוות בן נח נהרג (סנהדרין נז א). **הלכה שנהרג בכולן** (רמב"ם ט יד).

(רמב"ם מלכים י ט), שאפילו נכרי שעוסק בתורה, בשבע מצוות שלהם, הוא ככהן גדול (סנהדרין שם. וראה ערך אדם: עכו"ס).

לא נוסף איסור זה על שבע המצוות, לפי שהרי זה בכלל גזל, מכיון שהתורה ירושה לנו ולא להם, או שהוא בכלל עריות, למי שדורש "מורשה" מלשון "מאורסה", שהתורה מאורסה לישראל בלבד (סנהדרין שם); ויש שכתבו שאין אלו אלא אסמכתות בעלמא, ואינו חייב מיתה אלא בידי שמים, אבל אינו נהרג (ראה להלן: ענשם), ולכן לא נמנה בשבע המצוות (כסף משנה מלכים שם, לדעת הרמב"ם). ויש מהראשונים שכתב בטעם האיסור שנראה כמי שהוא מבני עמנו, מתוך שרואים אותו יודע תורה, ויבואו לטעות אחריו (מאירי סנהדרין נט א ד"ה בן).

חילוק בין נוצרים לישמעאלים וכתבו ראשונים שמותר ללמד המצוות לנוצרים ולמשכם אל דתנו, שהם מאמינים בנוסח התורה שלא נשתנה, רק מגלים בה פנים בפירושם המופסד, ומפרשים זאת בפירושים שהם ידועים בהם, ואם יעמידום על הפירוש הנכון אפשר שיחזרו למוטב, ואפילו לא יחזרו, לא יבוא לנו מזה מכשול ולא ימצאו בכתוביהם דבר שונה מכתובינו; אבל אסור ללמד לישמעאלים, כי הם מאמינים שתורתנו אינה משמים, ואם ילמדום דבר שיימצא מנוגד לאמונתם יהיה זה מכשול לישראל (תשובות הרמב"ם (בלאו) א קמט) ²⁰.

עונשו עסק הנכרי בתורה, או שבת, או חידוש דבר בתורת דת ומצוה, מכים אותו ועונשים אותו ומודיעים אותו שהוא חייב מיתה בידי שמים על זה, אבל אינו נהרג (רמב"ם מלכים י ט. וראה להלן).

רצה לקיים מצוות בן נח שרצה לעשות מצוה משאר מצוות התורה כדי לקבל שכר, אין מונעים אותו לעשותה כהלכתה, ואם הביא קרבן עולה מקבלים ממנו, נתן צדקה מקבלים ממנו (רמב"ם מלכים י ט) ²¹.

נכרי שעשה מצוה נותנים לו שכר מצוה, אך לא כמי שהוא מצוה ועושה אלא כמי שאינו מצוה ועושה (ראה עבודה זרה ג א, ב' מצוות), אבל שכר מצוה בידו (ראה להלן: שכרם), והתורה אמרה: כָּכֶם פָּגַר (במדבר טו טו). לפיכך נכרי שרוצה להימול לשם מצוה, ישראל מל אותו (תשובות הרמב"ם (פריימן) קכד. וראה רמב"ם מילה ג ז) ²². וכתבו ראשונים שמכיון שהנכרים אף על פי שאינם חייבים במצוות אם עשו מהם שום דבר יש להם קצת שכר, לכן מעשיהם במצוות קיימים, והנכרי שתרם – תרומתו תרומה (פירוש המשניות לרמב"ם תרומות ג ט).

יש מהראשונים שכתב שאם מקיים שאר המצוות, מותר אף לעסוק בתורה בהלכות אותן המצוות שמקיים (מאירי סנהדרין נט א ד"ה בן). מצוות הצריכות קדושה וטהרה, כתפילין ספר תורה ומזוזה, יש שמצדדים להחמיר שלא להניחם לקיימן (רדב"ז מלכים י ט).

נהקרב קרבות נחלקו אמוראים: יש אומרים שבני נח מקריבים עולות ולא שלמים; ויש אומרים שמקריבים אף שלמים (זבחים קטו א, ורש"י). הלכה שמקריבים עולות לבד (רמב"ם מעשה הקרבנות יט טז). והכל כשרים להיקרב לבני נח, אפילו חיות ותרנגולות, זכרים

רואה שיש עיוות ראוי לעשות למיגדר מילתא בדרך שהדעה ישרה. ²⁰ וראה עוד בערך גוי. ²¹ וראה ערך צדקה, למי מחלקים הצדקה שלהם. ²² וראה דעת כהן קמט שמחלק בין אם הוא נכרי שעובד עבודה זרה שאסור למולו, לבין

הלכה לישראל: שאף על פי שבזמן הזה דיני תורה בטלים מן התורה משום שאנו חדיטות לרוב הפוסקים, אף על פי כן דיני יושר נוהגים מן התורה גם בזמננו, מדין מצוות דינים של בני נח, שאין אנו גרועים מהם, ובמקום שהדין

בן נח שבא על עריות ישראל נידון בידי ישראל (סנהדרין נז ב; ירושלמי קידושין א א).

• לדעת רב נחמן בשם רבה בר אבבה (סנהדרין שם) פירושו שבכל עריות ישראל נידון בן נח בבית דין של עשרים ושלושה (ראה ערך בית דין: בידיני נפשות), ושני עדים והתראה כישראל.

• לדעת רבי יוחנן – וכן הלכה (רמב"ם מלכים ט ז, י ה) – רק בעריות שאין בידיני בני נח נידון כישראל, כגון שבא על נערה המאורסה של ישראל.

בדעת רבי יוחנן יש סוברים שאף על פי שמיתתו בסקילה כדיני ישראל, מכל מקום אינו צריך עדה ועדים והתראה, אלא נידון בעד אחד ודיין אחד ובלא התראה כבן נח (רש"י סנהדרין נז ב ד"ה דלדידהו).

ויש סוברים שנידון לגמרי כדיני ישראל, וצריך עדה ועדים והתראה (רמב"ם מלכים ט ז, להבנת מראה הפנים בירושלמי קידושין א א ד"ה במה בדעתו).

שיעור גדלות לעולם אין עונשים מהם לא קטן, ולא חרש, ולא שוטה, לפי שאינם בני מצוות (רמב"ם מלכים י ב). וכתבו אחרונים שאין שיעור גדלות בן נח לחיוב עונש דומה לישראל, שבישראל שיעורו ב"ג שנה ויום אחד ושתי שערות (ראה ערך גדול), אבל בן נח שיעורו בכל אחד כפי מה שהוא, אם רואים בית דין שדעתו שלמה הוא כגדול, ואם לאו הוא בכלל קטן (שו"ת חת"ס יורה דעה שיז; מנחת חנוך קצ)²³, ויש חולקים (חלקת יואב אורח חיים א. וראה נחל יצחק ז ו, פט ב, ואור שמח איסורי ביאה ג ב).

בן נח שנתחייב מיתה ונתגייר, ראה ערך אשתני גופא: בעונש מיתה.

שכרם שבע מצוות שקבלו עליהם בני נח, לאחר שראה הקדוש ברוך הוא שלא קיימום, עמד והתירן להם, כלומר: שאפילו אם יקיימו אותן יקבלו שכר רק כמי שאינם מצווה ועושה, אבל לא שהתירן לפטרם מעונש, שנאמר: עֲמַד וְיִמָּדֶךָ אֶרֶץ רָאָה וַיִּתֵּר גִּוִּים (חבקוק ג ו), מה ראה, ראה שבע מצוות שקיבלו ולא קיימום, וַיִּתֵּר גִּוִּים, שלא יקבלו שכר כמצווים ועושים (בבא קמא לח א ורש"י. וראה לעיל: בתוספת מצוה, על שכרם כשעוסקים בתורה בשבע מצוות שלהם, ועל קיימם שאר מצוות שלא משבע המצוות).

חסידי אומות העולם כל המקבל עליו שבע מצוות ונזהר לעשותן, הרי זה מחסידי אומות העולם, ויש לו חלק לעולם הבא, והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקדוש ברוך הוא בתורה, והודיענו על ידי משה רבנו שבני נח מקודם נצטוו בהן, אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת – אינו מחסידי אומות העולם אלא²⁴ מחכמיהם (רמב"ם מלכים ח יא)²⁵.

כשאר איסורים על שאר איסורים של בני נח, כגון על הכלאים, ועכו"ם ששבת, או שלמד תורה, או שהכה את ישראל (ראה לעיל) – אינם נהרגים, לפי שאינם נהרגים אלא על שבע המצוות בלבד (כסף משנה מלכים י ו, ט; מאירי סנהדרין נז ב ד"ה בני).

יש מהראשונים שכתב שאף על השביתה נהרגים, שהרי הוזהרו בלאו של לא ישובתו, ואמרו על לאו זה אזהרתם זוהי מיתתם (חידושי הר"ן סנהדרין נז ב ד"ה ויצו).

ציוה משה רבנו מפי הגבורה לכופף את כל באי העולם לקבל מצוות שנצטוו בהן בני נח, וכל מי שלא יקבל אותן – יהרג (רמב"ם מלכים ח י).

כאיזו מיתה נחלקו תנאים באיזו מיתה בן נח נהרג: יש אומרים בסייף (סנהדרין נז א); ויש אומרים בחנק (סנהדרין נז ב). הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם ט יד).

בעריות יש הבדל: כשנידון בן נח על עריות שלהם, מיתתו כדין בן נח – בסייף, אבל אם בא על עריות של ישראל נידון בידיני ישראל, ולכן אם בעל נערה המאורסה של ישראל, מיתתו בסקילה כישראל, ואם בא על אשת ישראל שנכנסה לחופה ולא נבעלה, מיתתו בחנק כישראל (סנהדרין נז ב; רמב"ם מלכים י ה. וראה ערך אשת איש: בבן נח).

הדין העד וההתראה אין בן נח חייב מיתה עד שידונוהו בבית דין (תוספות עבודה זרה סד ב ד"ה איזהו).

בן נח נהרג בדיין אחד ובעד אחד ואפילו קרוב, אבל לא בעדות אשה ובדיין אשה. (סנהדרין נז ב; רמב"ם מלכים ט יד).

בן נח נהרג בלא התראה (סנהדרין שם), שאזהרתם זוהי מיתתם (רש"י יבמות מז ב ד"ה ומודיעין). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמכיון שאין צריך התראה – נהרג אפילו בשוגג (רש"י מכות ט א ד"ה לפיך; החינוך מצוה כו).

• ויש אומרים שאם שגג בכל המצוות פטור מכלום, חוץ מרוצח בשגגה, לענין זה שאם הרגו גואל-הדם (ראה ערכו) אינו נהרג עליו, ואין לו עיר מקלט (ראה ערך גלות), אבל בתי דינים אינם ממיתים אותו (רמב"ם י א), שאף על פי שאינו צריך התראה, מכל מקום צריך שנדע מתוך מעשיו שעשה הדבר במזיד ובכוונה (לחם משנה שם).

ואף לדעה זו אין שוגג פטור אלא כשעבר בלא כוונה, כגון שבעל אשת חברו ודומה שהיא אשתו או שהיא פנויה, אבל אם ידע שהיא אשת חברו ולא ידע שהיא אסורה עליו, וכן אם הרג ולא ידע שאסור להרוג, הרי זה קרוב למזיד ונהרג, ולא תיחשב זאת להם לשגגה (רמב"ם שם), שכן בן נהרג על שהיה לו ללמוד – דרך ארץ – ולא למד, ולכן אבימלך, שלא למד, היה חייב מיתה (בבא קמא צב א, ומכות ט א וב, ורש"י שם ושם; רמב"ם שם. וראה ערך אומר מותר: בחיוב גלות).

בספר תולדות אדם להגר"ז מוויילנא ז"ל, דיהרנפורט תקס"א, מקור במדרש. וראה בתורה שלמה כרך משפטים הערה בסוף הכרך. 25. בשם הגר"ז מבריסק מובא (ספר מלכות בית דוד [מלינובסקי] מהדו"ב יא ב) שכוונת הרמב"ם לומר שמברכים עליו ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם, וראה שם כל הענין.

אם הוא נכרי שאינו עובד עבודה זרה, שמותר למולו. 23. על פי הרמב"ם מלכים ט י שלא ניתנו שיעורים לבן נח, שו"ת הרא"ש כלל טו א שיי"ג שנה לשיעור גדלות הוא מכלל השיעורים שניתנו בהלכה למשה מסיני. וראה תוספות רי"ד כתובות יא א והגדילו וכו' שבאו לכלל דעה. 24. הגירסא ברמב"ם בחלק מהדפוסים "ולא מחכמיהם", ראה ילקוט שינויי נוסחאות רמב"ם פרנקל, וראה

בן סורר ומורה¹

בן שאינו שומע בקול אביו ואמו, גונב מעות מאביו וקונה בשר ויין, ואוכל ושותה אותם בתנאים מסוימים

הפרקים:

- מהותו;
- אלה שאינם בכלל סורר ומורה;
- אזהרתו;
- עונשו;
- אביו ואמו;
- אם היה במציאות.

סיכום תמציתי

מהותו

מהותו של בן סורר ומורה מפורשת בתורה: **כִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֵה אֲיִנּוֹ שִׁמְעַע בְּקוֹל אָבִיו וּבְקוֹל אִמּוֹ וְגו'** זולל וסבא.

ואמרו בפירושו של סורר ומורה: סורר, בשתי רשי"ן, ולא 'סר', שסר מקול אביו ואמו, וגנב ואכל שתי פעמים; ומורה, שוטה שבשוטים.

בפירושו של 'איננו שומע בקול אביו ובקול אמו' אמרו שלא יהיה זולל וסובא ואינו שומע, ולא שאמרו לו להדליק את הנר ולא הדליק.

אינו נעשה בן סורר ומורה אלא אם יאכל וישתה דברים המושכים אותו להתרגל בהם ולהיעשות זולל וסובא להבא, ולפיכך אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיאכל בשר וישתה יין.

שיעור אכילת הבשר הוא תרטימר, והוא משקל חמשים זוז. שיעור שתיית היין חצי לוג האיטלקי.

אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיאכל בחבורה שהיא כיוצא בו, היינו חבורה שכולה ריקים ופחותים, אבל אם יש בחבורה אדם הגון אינו נעשה בן סורר ומורה.

וכן אם אכל בחבורת מצוה, אינו נעשה בן סורר ומורה.

אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיגנוב מעות ויקנה בהן בשר ויין, אבל לא שגנב בשר ויין עצמם ואכלם, ואינו חייב עד שיגנוב משל אביו, ויאכל ברשות אחרים.

ואינו חייב אלא כשקונה הבשר והיין בזול.

אלה שאינם בכלל סורר ומורה

האיש נעשה בן סורר ומורה ולא האשה.

קטן אינו נעשה בן סורר ומורה, וכן איש שגדל, והרי הוא ברשות עצמו – פטור. לפיכך אין דין בן סורר ומורה אלא בבן שלש עשרה שנה ויום אחד שהביא שתי שערות, שזהו הזמן שנעשה גדול לכל המצות, עד שיקיף בשערות כל הגיד, ואחר שיקיף השער את כל הגיד הרי הוא ברשות עצמו.

אביו ואמו

אין בן סורר ומורה חייב עד שיהיו לו אב ואם.

היה אביו רוצה לעשותו בן סורר ומורה ואמו אינה רוצה, אביו אינו רוצה ואמו רוצה, אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיהיו שניהם רוצים.

בן סורר ומורה שרצו אביו ואמו למחול לו – מוחלים לו.

היה אחד מההורים גידם, או חגר, או אילם, או סומא, או חרש, אינו נעשה בן סורר ומורה.

אזהרתו

בן סורר ומורה נדון על שם סופו, שהרי ודאי לא מפני שאכל זה תרטימר בשר, ושתה חצי לוג יין האיטלקי, אמרה תורה יצא לבית דין ליסקל, אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש הרגלו בבשר ויין ואינו מוצא, ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב.

עונשו

כיצד דנים אותו, אביו ואמו מתרים אותו בפני שני עדים, שכשהם רואים שהוא נשקע בהרגל זה מתרים אותו.

עבר אחר ההתראה, מביאים אותו האב והאם לפני בית דין של שלשה ואומרים להם: בננו זה סורר ומורה, ומביאים שני עדים שראו שגנב משל אביו, וקנה בשר ויין במעות שגנב, ואכל אותה האכילה האמורה אחר ההתראה, ומלקים אותו כשאר חייבי מלקיות בפני בית הדין.

חזר וגנב משל אביו ואכל אכילה זו, אביו ואמו מביאים אותו לבית דין של עשרים ושלשה, ומביאים שני עדים ומעידים עליו שגנב ואכל אכילה זו האמורה אחר שהתרו בו, וזו היא העדות האחרונה, ואחר שמקבלים עדותם בודקים

אותו שמא הקיף השער את כל הגיד, אם לא הקיף ולא שלמו לו שלשה חדשים, גומרים דינו כדרך כל הרוגי בית דין, וסוקלים אותו.

ונחלקו תנאים האם יש צורך להעלות את הבן הסורר והמורה לבית דין הגדול: יש אומרים שאין ממיתים אותו אלא בבית דין גדול שבירושלים; ויש אומרים שממיתים אותו בבית דין בעירו, וכן הלכה.

ואינו נסקל עד שיהיו שם אותם שלשה הראשונים שלקה בפניהם.

עיר שאין בה זקנים, נחלקו אמוראים אם נעשה בה בן סורר ומורה: יש אומרים שאין נעשה בה; ויש אומרים שאין זה אלא למצוה, אבל לא לעיכוב.

נחלקו תנאים אם בן סורר ומורה נוהג בירושלים: יש אומרים שאינו נוהג בה; ויש אומרים שדין זה נוהג בה.

בן סורר ומורה צריך הכרזה. כיצד מכריזים עליו, כותבים לכל ישראל: בבית דין פלוני סקלנו פלוני מפני שהיה בן סורר ומורה.

לאחר שגלו סנהדרין ולא דנו דיני נפשות, נחלקו אחרונים בדין מלקות של בן סורר: יש אומרים שכיון שמכל מקום היו דנים דיני מלקות; ויש אומרים שכל שאין דנים דיני נפשות, ממילא אינו לוקה.

אם היה במציאות

נחלקו תנאים אם בן סורר ומורה אפשרי להיות במציאות: יש אומרים שלא היה ולא עתיד להיות, ולא נכתב אלא לדרוש ולקבל שכר, שלא יתכן שמפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג היין האיטלקי מוציאים אותו לסקלו; אך יש מהתנאים שהעיד שהיה, והוא ראהו, וישב על קברו.

מהותו

מהותו של בן סורר ומורה מפורשת בתורה: **פִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֶה אֵינָנו שְׁמַע בְּקוֹל אָבִיו וּבְקוֹל אִמּוֹ וְגו'** (זולל וסבא (דברים כא יח-כ).

פירוש המילים "סורר ומורה" ואמרו בפירושו של סורר ומורה:

• סורר, בשתי רשי"ן, ולא 'סר', שסר מקול אביו ואמו, וגנב ואכל שתי פעמים (כן משמע במדרש תנאים שם יח; ספרי כי תצא ריח, ורבנו הלל וראב"ד שם).

• ומורה, שוטה שבשוטים (ספרי שם, לגירסת רבנו הלל ובאורו; ילקוט שמעוני כי תצא תתקט) – שכן בלשון יונית קורים לשוטה מורה (רבנו הלל שם) – שמורה לעצמו דרך אחרת (מדרש תנאים שם; ספרי שם, לגירסת רבנו הלל), של זלילה וסביאה (רבנו הלל שם).

דבר אחר:

• סורר על דברי אביו, ומורה על דברי אמו (מדרש תנאים שם; ספרי שם).
• סורר על דברי תורה, ומורה על דברי נביאים (מדרש תנאים שם; ספרי שם) וכתובים (מדרש תנאים שם).
• סורר על דברי עדים, ומורה על דברי הדיינים (מדרש תנאים שם; ספרי שם).

פירוש המילים "אינו שומע בקול אביו ובקול אמו" אמרו: יכול אפילו אמרו לו אביו ואמו להדליק את הנר ולא הדליק, תלמוד לומר: "אינו שומע", "אינו שומע" לגזרה שוה, מה "אינו שומע"

האמור בסוף הפרשה זולל וסבא: **בָּנָנוּ זֶה סוֹרֵר וּמוֹרֶה אֵינָנו שְׁמַע בְּקוֹלֵנוּ זוֹלֵל וְסָבָא** (שם כ), אף "אינו שומע" האמור בתחילת הפרשה: **אֵינָנו שְׁמַע בְּקוֹל אָבִיו וּבְקוֹל אִמּוֹ** (שם יח), בן סורר ומורה זולל וסבא, שמזהירים אותו בהתראתו (ראה להלן) שלא יהיה זולל וסבא ואינו שומע, ולא שאמרו לו להדליק את הנר ולא הדליק (ספרי כי תצא ריח, ורבנו הלל שם; יד רמ"ה סנהדרין עא א).

האילה והסביאה אינו נעשה בן סורר ומורה אלא אם יאכל וישתה דברים המושכים אותו להתרגל בהם ולהיעשות זולל וסבא להבא, ולפיכך שנינו: **אכל כל מאכל ולא אכל בשר, שתה כל**

משקה ולא שתה יין, אינו נעשה בן סורר ומורה, עד שיאכל בשר וישתה יין, שנאמר: **זולל וסבא** (משנה סנהדרין ע א), זולל הוא האוכל בשר ברעבתנות, וסבא השותה יין ברעבתנות (רמב"ם ממרים ז א), ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר, שנאמר: **אֵל תְּהִי כְּסָבָאִי יֵינְי בּוֹלְלִי בְּשָׂר לְמֹ** (משלי כג כ. ספרי שם ריט; משנה סנהדרין שם), לפי שאלה מושכים אותו להרגל יותר מכל דבר אחר הזהיר שלמה על כך (רש"י שם; חינוך רמח).

הגשר והיין אכל בשר חי, ושתה יין חי בלתי מזוג במים, אינו נעשה בן סורר ומורה (גמ' שם: רמב"ם שם ד), שזה מקרה הוא, ואין אדם יכול להימשך בזה (רמב"ם שם).

וכן אם אכל בשר מבושל כל צרכו, ושתה יין מזוג דרך שרוב בני אדם נוהגים למזוג, אינו נעשה בן סורר ומורה, שבבשר מבושל כל צרכו לא ימשיך לעשות כן, מפני שהוא גנב ועושה בסתר, ואין לו שהות לחכות עד שיתבשל, ויין מזוג כדרכו אין דרך הגורגנים לשותות, ולכן אינו נעשה בן סורר ומורה אלא כשיאכל הבשר מבושל ואינו מבושל, כדרך שהגנבים אוכלים, וישתה יין מזוג ולא מזוג, כדרך שהגורגנים שותים (גמ' שם, ורש"י ד"ה בשר חי; רמב"ם שם ב).

אכל בשר מלוח ושתה יין מגיתו, אינו בן סורר ומורה (גמ' שם), ונחלקו בדין זה:

• יש אומרים שבשר מלוח הוא כשעבר עליו לילה אחד כשהוא במלחו, שעל ידי זה מפגי טעמו ולא חשוב, ויין מגיתו הוא בתוך ארבעים יום (מסקנת הגמ' שם, ורש"י ד"ה וכל שהוא; יד רמ"ה שם).

• יש אומרים שבשר מלוח הוא בעודו בתוך שלשה ימים, שאז הוא כשלמים הנאכלים לשני ימים ולילה אחד (רבי חנינא בר כהנא שם; טור או"ח תקנב, בשם הראב"ה), ויין מגיתו כל זמן שהוא תוסס, כשעודו בתוך שלשה ימים (רבי חנינא בר כהנא שם).

• ויש אומרים שבשר מלוח הוא ביום שלישי למליחתו, ויין מגיתו ביום השלישי (רמב"ם שם ד), אבל ביום הראשון והשני נעשה עליו בן סורר ומורה (רדב"ז שם).

בשר עוף אפילו באכילת בשר אינו נעשה בן סורר ומורה אלא בבשר בהמה, אבל לא באכילת בשר עוף (גמ' שם ב; רמב"ם שם א).

ירגילוהו בכך, אבל אם יש בחבורה אדם הגון – לא ימשך, ואינו נעשה בן סורר ומורה (רש"י שם), שאותו אדם הגון יוכיח לו על כך (יד רמ"ה שם).

נחירות מצוה וכן אם אכל בחבורת מצוה, אינו נעשה בן סורר ומורה (משנה ע א), אפילו אם החבורה כולה ריקים (גמ' שם ב):

- שכיון שעוסק במצוה לא ימשך (גמ' שם) ⁴.
- או שהדבר נלמד מהכתוב: **אֵינְנו שְׁמַעַ פְּקֻלָּנוּ** (דברים כא כ), יצא זה שהוא שומע בקול אביו שבשמים (ירושלמי שם ח ב).

ולא בלבד שאכל סעודת מצוה של תורה, כגון כהנים שאוכלים קדשים (רש"י שם ד"ה לאתווי), אלא אפילו שאכל אכילת מצוה שמדברבן, כגון בסעודת תנחומי אבלים (גמ' שם, ורש"י ד"ה לאתווי; רמב"ם שם). וכן אם אכל בסעודת עבד-החודש, שאף על פי שאין אוכלים בסעודה זו אלא פת דגן וקטניות, והוא אכל בשר ויין, כיון שעוסק במצוה לא ימשך (גמ' שם).

מעשר שני גנב ממעות מעשר-שני, וקנה בשר ויין, ואכל ושתה בירושלים, אינו בן סורר ומורה (משנה שם א, ורש"י שם ב ד"ה אכל מעשר שני; רמב"ם שם):

- שכן דרך מצותו לקנות ממעות מעשר שני בשר ויין (ראה ערך מעשר שני), וכיון שדרכו בכך לא ימשך (גמ' שם, ורש"י שם; יד רמ"ה שם).
- או משום שהיא אכילת מצוה (כן משמע בירושלמי שם; מאירי שם).
- אכילת עבירה** אכל אכילת עבירה, כגון נבלות וטרפות שקצים ורמשים וכיוצא – אינו חייב (משנה שם א; רמב"ם שם), ואפילו אכל אכילת איסור שמדברבן, כגון בתענית צבור (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה תענית צבור; רמב"ם שם), שנאמר: **אֵינְנו שְׁמַעַ פְּקֻלָּנוּ** (שם), ולא שאינו שומע אף בקולו של מקום (גמ' שם) ⁵, ואפילו אם אכל כל אכילתו מבשר בהמה של היתר, אלא שלא היה בה כשיעור חיובו, והשלים באכילת איסור – פטור (שם).

גניבת מצות מאביו אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיגנוב מצות ויקנה בהן בשר ויין, אבל לא שגנב בשר ויין עצמם ואכלם (רש"י שם עא א ד"ה עד), ואינו חייב עד שיגנוב משל אביו, ויאכל ברשות אחרים (משנה שם עא א; רמב"ם שם ב), שהגנבה משל אביו מצויה לו, ובאכילה ברשות אחרים אין לו פחד, ויבוא להימשך (גמ' שם), אבל גנב משל אביו ואכל ברשות אביו, או שגנב משל אחרים ואכל ברשות אחרים – אינו חייב, שכשאוכל ברשות אביו הוא מפחד מאביו שלא יראהו ולא ימשך, וכשגנב משל אחרים אין הדבר מצוי לו כל כך ולא ימשך, וכל שכן כשגנב משל אחרים ואכל ברשות אביו, שגם אין הגנבה מצויה, וגם מפחד באכילתו (משנה וגמ' שם, ורש"י ד"ה בעית וד"ה עד; רמב"ם שם) ⁶.

קנין בזול ואינו חייב אלא כשקונה הבשר והיין בזול (גמ' שם ע א; רמב"ם שם), מפני שביוקר אין מצוי לו כל כך מצות לגנוב ולא ימשך (רש"י שם ד"ה יין בזול), וסמכהו למה שנאמר: **זֹלֶל** (דברים כא כ), ודרשוהו מלשון זול (גמ' שם, ורש"י ד"ה זולל).

אכילת איסור: כיון שהתורה חייבה שיגנוב משל אביו מוכח ש"אינו שומע בקולו של מקום" לא בא למעט זאת, או שכיון שגנב את הכסף מאביו ולא את המאכל עצמו, לא נחשבת אכילת איסור. ⁶ ויש מהתנאים הסובר שאינו חייב עד שיגנוב משל אביו ומשל אמו (משנה שם), היינו מדמי סעודה המוכנת לאביו ולאמו, או כשהקנו לאמו מצות באופן שאין לבעלה רשות בהן (גמ' שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם).

• משום שבשר עוף אינו חשוב, ולא ימשך אחריו (רש"י שם ד"ה אכל בשר).

- או שמאכל קל הוא, ואין דרך לסטים בכך (יד רמ"ה שם).
- או שדמיו יקרים יותר מבשר בהמה, ולא יוכל לגנוב כל כך מצות, וממילא לא ימשך אחריו (יד רמ"ה שם).

• או שבשר עוף אין בו שמחה, כמו שאמרו: אין שמחה אלא בבשר בהמה (חגיגה ז ב. יד רמ"ה סנהדרין שם; ט"ז או"ח תקנב, בתחילת הסימן, בדעת הראב"ה).

אכן אם אכל מבשר בהמה פחות מהשיעור שנעשה בו בן סורר ומורה (ראה להלן), והשלים מבשר עוף, נעשה בן סורר ומורה (סנהדרין שם; רמב"ם שם). השלמה זו יש אומרים שהיא בכזית (רש"י שם ד"ה להשלים); ויש אומרים שכל שרוב האכילה היתה משל בהמה, השלמת המיעוט הוא אף בשל עוף (מאירי שם; אור שמח שם, בדעת הרמב"ם).

כשר חיה אכל מבשר חיה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאינו נעשה בן סורר ומורה, שאין אכילתה מצויה, ולא ימשך בזה (מאירי שם); ויש אומרים שאין הבדל בין בשר בהמה לבשר חיה (יד רמ"ה שם).

שיעור הנשר והיין שיעור אכילת הבשר הוא תרטימר (תנא קמא במשנה שם), והוא משקל חמשים זוז (גמ' שם; רמב"ם שם ב) ².

שיעור שתיית היין חצי לוג האיטלקי (תנא קמא שם) ³, ונחלקו ראשונים בביאור הדבר:

- יש מפרשים ש"האיטלקי" מוסב על היין, שאותו יין הוא טוב ונמשכים אחריו, אבל יין אחר אינו חייב בחצי לוג (רש"י שם ד"ה יין האיטלקי; מאירי שם), ולפי זה האיטלקי שאמרו לאו דוקא, והוא הדין ביין משובח שבשאר המקומות (מאירי שם; כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש מפרשים ש"האיטלקי" מוסב על הלוג, היינו שחצי הלוג הוא במידת הלוג האיטלקי, שהיה גדול מלוג מדברי (ראה ערך לוג. רמ"ה שם).

העצמות אינם מצטרפים לשיעור הבשר (מאירי שם, על פי ירושלמי סנהדרין ח ב), ואם אכל סחוסים וגידים הרכים שסופם להקשות, הדבר תלוי במחלוקת אמוראים (ראה ערך בשר. ירושלמי שם).

צורת אכילת ושתית הנשר והיין ואינו חייב עד שיאכל את הבשר במלוגמא אחת – שלא בלע מה שנתן לפיו עד שהכניס עוד (רדב"ז שם) – וישתה היין בבת אחת (רמב"ם שם), ואפילו העלה על שולחנו כשלמה המלך בשעתו, אין נעשה בן סורר ומורה עד שיתן לתוך פיו כשיעור (תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) יא ו) בבת אחת (מנחת בכורים שם).

נחורה אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיאכל בחבורה שהיא כיוצא בו (תוספתא שם), היינו חבורה שכולה ריקים ופחותים (סנהדרין ע ב, ורש"י ד"ה שכולה סריקין; רמב"ם שם), שהם

2. ויש מהתנאים הסובר ששיעורו מנה (רבי יוסי במשנה שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם). 3. ויש מהתנאים הסובר ששיעורו לוג (רבי יוסי שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם). 4. לטעם זה יש מהראשונים שכתב, שאם עלה לחבורת מצוה, אפילו כשהוא אוכל בחבורה אחרת של ריקים, שאינה חבורת המצוה – פטור, שכיון שמתעסק במצוה לא ימשך (מאירי שם). 5. וראה שו"ת משפט כהן סי' קמא שהביא שני טעמים מדוע הגניבה משל אביו לא נחשבת

• ויש אומרים שראוי לקרותו אב משעה שיכול לבוא על אישה ותלד, ולפיכך כל ימיו של בן סורר ומורה אינם אלא ששה חדשים, שאילו היה בא על אשה תיכף כשהביא שתי שערות והיה מעבר אותה, אחרי ששה חדשים ויום אחד היתה יכולה לילד (רבי יסא בשם רבי שבתי בירושלמי שם, וקרבן העדה שם).

הנולד לקטן גם לדברי הסוברים שקטן מוליד (ראה ערך קטן), קטן שהוליד בן אין אותו בן נעשה סורר ומורה, שנאמר: **פִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן (שם), ולא בן לבן (גמ' שם סח ב).**

הקיף זקן לפני שני הסייגים הללו, שיקיף זקן ושיהיה ראוי לקרותו אב, באו לצמצם, שאם הקיף זקן, אף על פי שאינו ראוי לקרותו אב, אינו נעשה בן סורר ומורה, וכן אם ראוי לקרותו אב, אינו נעשה בן סורר ומורה, אף על פי שטרם הקיף זקן (גמ' שם).

סריס חמה סריס חמה (ראה ערך סריס) אינו נידון כבן סורר ומורה, שאין בן סורר ומורה נידון אלא בחתימת זקן התחתון (ראה לעיל), וזה אין לו זקן (יבמות פ א).

אביו ואמו

יתום אין בן סורר ומורה חייב עד שיהיו לו אב ואם, שנאמר: **וְתִפְּשׂוּ בֹ אָבִיו וְאִמּוֹ (דברים כא יט).** מדרש תנאים שם; ספרי שם ריט⁷.

רצון ההורים היה אביו רוצה לעשותו בן סורר ומורה ואמו אינה רוצה, אביו אינו רוצה ואמו רוצה, אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיהיו שניהם רוצים (משנה סנהדרין עא א; רמב"ם ממרים ז י), שנאמר: **וּתְּפֹשׂוּ בֹ אָבִיו וְאִמּוֹ (רמב"ם שם),** שלא די בשיקול דעתו של אחד מהם אלא צריכים הסכמת שניהם, שתהיה החלטה ברורה בלי ספק (מאירי שם).

מחילת הורים בן סורר ומורה שרצו אביו ואמו למחול לו – מוחלים לו (ספרי שם ריח; סנהדרין פח ב; רמב"ם ממרים ז ח), אף לאחר שהתרו בו, ואף לאחר שהלקוהו, ואף לאחר שהביאוהו לבית דין, כל עוד שלא נגמר דינו (ירושלמי שם ח ו; כן משמע ברמב"ם שם), מפני שהכתוב תלה הדבר בהם, שנאמר: **וּתְּפֹשׂוּ בֹ אָבִיו וְאִמּוֹ (רש"י שם ד"ה בן סורר),** אך לאחר שנגמר דינו, אין יכולים למחול (ירושלמי שם; כן משמע ברמב"ם שם)⁸.

אף אם מחל לו אחד משניהם, האב או האם, הרי זו מחילה ופטור (מנחת חינוך רמח טו, על פי הירושלמי שם).

כשיש מום כהורים היה אחד מהם גידם, או חגור, או אילם, או סומא, או חרש, אינו נעשה בן סורר ומורה (ספרי שם; משנה שם עא א; רמב"ם שם י), שהיה הכתוב יכול לכתוב: **והוצאתם אותו אל שער העיר ההוא וסקלתם, ולא כתב כן, אלא: וְתִפְּשׂוּ בֹ אָבִיו וְאִמּוֹ וְהוֹצִיאוּ אוֹתוֹ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ וְאֶל שַׁעַר מִקְדָּמוֹ, וְאָמְרוּ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ בְּנֵנוּ זֶה סוֹרֵר וּמָרָה אֵינָנוּ שֹׁמְעֵי בְּקִלְנוּ זֹלַת וְסָבָא, וְרָגְמָהּ וּגְו' (דברים כא יט-כא),** וכל המקרא מיותר, ולא בא אלא לדרשה (גמ' שם א-ב, ורש"י שם ב ד"ה כוליה):

- ותפשו בו אביו ואמו – ולא גידמים.
- והוציאו אותו – ולא חגרים.

ודוקא כשהשער של השוק הוא בזול, אבל אם נודמן לו לקנות בזול בשעת היוקר – פטור, שלא בכל פעם יודמן לו כן ולא ימשך (יד רמ"ה שם).

אלה שאינם בכלל סורר ומורה

אשה האיש נעשה בן סורר ומורה ולא האשה, שנאמר: **פִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן (דברים כא יח) – ולא בת (ספרי כי תצא ריח; משנה סנהדרין סח ב; רמב"ם ממרים ז יא),** ודין הוא שתהא בת ראויה להיות כבן סורר ומורה, שהכל מצויים אצלה בעבירה, וכשהיא זוללה וסובאה בקטנותה, סופה כשלא תמצא הרגלה עומדת בפרשת דרכים ומרגלת הבריות לעבירה בשביל אתנן, אלא שגזרת הכתוב היא: **בן ולא בת (שם סט ב – ע א, ורש"י ע א ד"ה שהכל מצויין),** וראשונים נתנו טעם לדבר, לפי שאין דרכה של אשה להימשך באכילה ושתייה כאיש (רמב"ם ממרים ז יא; מאירי שם; חינוך רמח).

טומטום ואנדרוגינוס טומטום ואנדרוגינוס אינם נעשים בן סורר ומורה, **שנאמר: בֶּן (שם) רמב"ם שם יא),** והרי הם ספק אשה (ראה ערך טומטום וערך אנדרוגינוס).

ואפילו טומטום שנקרע ונמצא זכר, אינו נעשה בן סורר ומורה, שנאמר: **פִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן (שם),** עד שיהא בן משעת הויה (בבא בתרא קכו ב), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים ששעת הויה היינו משעה שנהיה בן סורר ומורה והתרו בו (רמב"ם שם יב, ולחם משנה), אבל אם נקרע ונמצא זכר קודם ההתראה, נעשה בן סורר ומורה (לחם משנה שם, לדעה זו).

• ויש אומרים ששעת הויה היינו שעת לידתו (רשב"ם שם ד"ה הויה). **קטן וגדול** קטן אינו נעשה בן סורר ומורה, מפני שלא הגיע לכלל חיוב מצוה (ספרי שם; משנה סנהדרין סח ב; רמב"ם שם ח), ואף על פי שבן סורר ומורה על שם סופו נהרג (ראה להלן), וסופו להיות גדול, מכל מקום פטור, שנאמר: **פִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן (שם) – בן הסמוך לגבורתו של איש (גמ' שם).**

וכן איש שגדל, והרי הוא ברשות עצמו – פטור, שנאמר: **בֶּן (שם), ולא איש (ספרי שם; משנה שם; רמב"ם שם).**

ולפיכך אין דין בן סורר ומורה אלא בבן שלש עשרה שנה ויום אחד שהביא שתי שערות, שזהו הזמן שנעשה גדול לכל המצות (ראה ערך גדול), עד שיקיף בשערות כל הגיד (משנה גמ' שם; רמב"ם שם), ואחר שיקיף השער את כל הגיד הרי הוא ברשות עצמו (רמב"ם שם), ונקרא איש ולא בן (רש"י שם ד"ה שנאמר).

הראוי להיות אב נאמר: **בֶּן (שם),** ודורשים אנו: ולא אב (בריייתא בבבלי שם סט א; ברייתא אחרת בירושלמי שם ח א), כלומר: הראוי להיות אב, אף על פי שאינו אב במציאות (גמ' שם), ונחלקו אמוראים בדין זה:

• יש אומרים שראוי לקרותו אב משעה שיכול לבוא על אישה ויוכר עוברה, ולפיכך כל ימיו של בן סורר ומורה אינם אלא שלשה חדשים, שאילו היה בא על אשה תיכף כשהביא שתי שערות והיה מעבר אותה, אחרי שלשה חדשים מהעיבור ראוי הולד להיות ניכר (רבי כרוספדאי בבבלי שם, גמ' שם בדעתו).

עם יו"ד – שפירושו קולות רבים שלנו – ומכיון שבקול צריכים להיות שוים, אף במראה ובקומה כך (גמ' שם, ורש"י ד"ה בקולנו), ואין הלכה כמותו (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטנורא שם). 8. ויש מהראשונים הסובר שאין יכולים למחול לו אלא עד שיביאוהו לבית דין, ומשהביאוהו לבית דין שוב אינם

7. יש מהתנאים הסובר שבן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות (ראה להלן). גמ' סנהדרין עא א, בדעת רבי יהודה שם), ודורש שאינו נעשה בן סורר ומורה עד שיהיו אביו ואמו שניהם שוים בקול ובמראה ובקומה, שנאמר: **אֵינָנוּ שֹׁמְעֵי בְּקִלְנוּ (דברים כא כ),** ומשמעו קול אחד, שלא נאמר: בקולותינו, או בקוליני

• ואמר - ולא אילמים.

• בננו זה - ולא סומים.

עכשיו אם יעבור אם לאו, אלא התראה זו כמין תוכחה היא, שמייסרים אותו ומודיעים לו בפני העדים שאם יעשה עוד פעם כך יביאוהו לבית דין (רש"י שם ע"א ד"ה מתרין בו; יד רמ"ה שם סג א; מאירי שם ע"ב)¹³.

התראה שנייה עבר אחר ההתראה, מביאים אותו והאם לפני **ופלקות** בית דין של שלשה ואומרים להם: בננו זה סורר ומורה, ומביאים שני עדים שראו שגנב משל אביו, וקנה בשר ויין במעות שגנב, ואכל אותה האכילה האמורה אחר ההתראה, ומלקים אותו כשאר חייבי מלקיות בפני בית הדין (גמ' סנהדרין ע"א ב, ורש"י ד"ה בפני שנים, וד"ה ומלקין; רמב"ם ממרים ז' ז'), ושני לימודים בדבר:

• נאמר: ויִסְרוּ אוֹתוֹ (דברים כא יח), ולמדנו בגזרה שוה "בֵּן" "בֵּן" שהוא מלקות, שנאמר כאן: בֵּן (דברים כא יח), ונאמר במלקות: וְהָיָה אִם בֶּן הַפֹּת הָרָשָׁע (שם כ"ב). סנהדרין ע"א ב, ורש"י ד"ה למדנו).

• עצם המילים "ויסרו אותו" מלמדים על חיוב מלקות (כן משמע בספרי שם ר"ח), מפני שפועל "יסר" במובנו המדויק הוא על ידי הכאה, כמו שכתוב: אֶל תִּמְנַע מִנְעַר מוֹסֵר וגו' אֶתָּה פֶּשְׁבֹט תִּפְּנוּ (משלי כג יג-יד. מלבי"ם שם).

התראה שלישית חזר וגנב משל אביו ואכל אכילה זו, אביו ואמו וגמר דינו מביאים אותו לבית דין של עשרים ושלשה, ומביאים שני עדים ומעידים עליו שגנב ואכל אכילה זו האמורה אחר שהתרו בו, וזו היא העדות האחרונה, ואחר שמקבלים עדותם בודקים אותו שמא הקיף השער את כל הגיד (ראה לעיל), אם לא הקיף ולא שלמו לו שלשה חדשים, גומרים דינו כדרך כל הרוגי בית דין, וסוקלים אותו (רמב"ם שם).

העלאה לבית ונחלקו תנאים האם יש צורך להעלות את הבן הסורר **דין הגדול** והמורה לבית דין הגדול:

• יש אומרים שאין ממיתים אותו אלא בבית דין גדול שבירושלים, משום: וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וְיִירָאוּ (דברים יז יג. רבי עקיבא בתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) י"א ז) הנאמר בזקן ממרא, שפירשו שלאחר שבית הדין שבעירו דנים אותו, מעלים אותו לבית הדין הגדול בירושלים, ושם ממיתים אותו (רבי עקיבא במשנה סנהדרין פ"ט א), שצריך להשמיע מיתתו לרבים, שלא יעשה עוד אדם כן (רש"י שם ד"ה וכל ישראל).

• ויש אומרים שממיתים אותו בבית דין בעירו, שלא נאמר "ויראו וייראו", אלא "ישמעו ויראו", ולפיכך ממיתים אותו בעירו וכותבים ושולחים שליחים בכל המקומות: איש פלוני מתחייב מיתה בבית דין (רבי יהודה בתוספתא שם; רבי עקיבא במשנה שם, לפי החסדי דוד לתוספתא שם), וכן הלכה (כן משמע ברמב"ם שם).

צירוף עדים אחד מהעדים הראשונים מצטרף עם אחד מהעדים

איננו שומע בקולנו - ולא חרשים (ספרי שם; משנה שם; רמב"ם שם), שהחרשים אינם יודעים אם קיבל דבריהם אם לאו, שאם אמר להם איני מקבל, אינם שומעים, ואף על פי שרואים שאינו מקיים מצותם, מכל מקום "איננו שומע בקולנו" כתוב, ומשמעו שבשעת הקול אינו שומע (רש"י שם ד"ה חרשין)⁹.

כשאין קידושין אפילו היתה אמו מחייבי-כריתות וחייבי מיתות **תופסים באמו** בית דין, שאין קידושין תופסים בהן ואינה אשתו של האב (ראה ערך עריות), נעשה בן סורר ומורה, שמכל מקום הרי הוא אביו והיא אמו (רבי יהודה במשנה סנהדרין ע"א א ובספרי שם, לפי הגמ' שם).

אזהרתו

אזהרתו (ראה ערך אזהרה) של בן סורר ומורה הוא מהכתוב: לֹא תֹאכְלוּ עַל הָדָם (ויקרא י"ט כו. סנהדרין ס"ב א; רמב"ם ממרים ז' א), היינו שלא תאכלו אכילה המביאה לשפוך דם, וזוהי אכילת זולל וסובא, שחייב על אותה האכילה מיתה (רמב"ם שם, ובספר המצוות לא תעשה קצח), וענין האזהרה הוא שלא להיות זולל וסובא במאכל ובמשתה בימי הנערות, בתנאים המתוארים בדין סורר ומורה (ספר המצוות שם), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג לאוין רכ; חינוך רמח).

ועוד דעות מצינו מהי אזהרתו:

• אזהרה לגנבה הראשונה (ראה להלן) מהכתוב: לֹא תִגְנֹב (שמות כ"ג), אזהרה לגנבה שנייה מהכתוב: לֹא תִגְנֹבוּ (ויקרא י"ט יא. ירושלמי שם ח'¹⁰).

• למדים אזהרה לבן סורר ומורה מן הכתוב: וְלֹא תִלְכּוּ בַּחֲקֵת הַגּוֹי (ויקרא כ"ב), שחוקות הגוים הם להיות זוללים וסובאים (יראים ע"ה)¹¹.

יידון על שם בן סורר ומורה נדון על שם סופו (משנה סנהדרין ע"א ב), שהרי ודאי לא מפני שאכל זה תרטימר בשר, ושתה חצי לוג יין האיטלקי, אמרה תורה יצא לבית דין ליסקל, אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש לימודו - הרגלו בבשר ויין (רש"י שם ע"א ד"ה למדו) - ואינו מוצא, ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב (רבי יוסי הגלילי בברייתא שם ע"א)¹².

עונשו

התראה ראשונה כיצד דנים אותו, אביו ואמו מתרים אותו בפני שני עדים (סנהדרין ע"א ב), שכשהם רואים שהוא נשקע בהרגל זה מתרים אותו (מאירי שם), ואין זו התראה גמורה כשאר עבירות שאין לוקים אלא בהתראה, שהרי בכל העבירות העדים הם שצריכים להתרות בו (ראה ערך התראה), ועוד שהתראה-ספק היא זו, שהרי אינו עובר מיד בפניהם, אלא בסתר ולאחר זמן, ואין ידוע

לדעת השם בכל דרכינו, וזולל וסובא לא ידע דרך ה' (רמב"ן דברים כא יח).
12. ויש מהתנאים הסובר שמכיון שודאי לא מפני שאכל תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין אמרה תורה שיסקל מוכח שלא היה ולא עתיד להיות, ולא ניתן אלא לדרוש ולקבל שכר (רבי שמעון בברייתא שם ע"א א). 13. ויש מהראשונים הסובר שאין כלל התראה כזו (כן משמע מהרמב"ם ממרים ז' ז').
14. כדין כל מלקות שיש מהתנאים הסוברים - וכן הלכה (רמב"ם סנהדרין ה ד) - שהם בשלשה (תנא קמא במשנה שם ב א. רש"י שם ע"א ב ד"ה ומלקין); ויש שדרשו דרשה מיוחדת בבן סורר ומורה שמלקים אותו בפני שלשה, ממה שנאמר: וְלֹא יִשְׁמַע אֲלֵיהֶם (דברים כא יח. ספרי שם ר"ח).

יכולים למחול לו (משנה למלך ממרים ז' ח, בדעת רש"י שם). 9. ויש מהראשונים הסובר שאין הדרשות הללו דרשות גמורות, אלא אסמכתא בעלמא, והטעם שאין בן סורר ומורה כשאחד מהוריו גידם או חיגר או אלם או סומא או חרש, מפני שהאכזריות מצויה באלו (מאירי שם). 10. ויש מהאחרונים שמהפך הגירסא מפני ש"לא תגנוב" מדבר על גניבת נפשות, והוא מתאים לגנבה השנייה המביאה אותו לידי מיתה (אור שמח שם). 11. ויש מהראשונים שכתב שיש בבן סורר ומורה שני עונשים - חטאים - האחד שהוא מקלל אביו ואמו וממרה בהם, והשני שהוא זולל וסובא ועובר על מה שנצטוו: קְדָשִׁים תִּהְיוּ (ויקרא י"ט ב), ונאמר עוד: וְאֹתוֹ תַעֲבְדוּ וְבוֹ תִדְבָּקוּ (דברים י"ג ה), שנצטוו

בן סורר ומורה: יש אומרים שאין נעשה בה, שהרי כתוב: וְהוֹצִיאוּ אוֹתוֹ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ (דברים כא יט), ואין כאן זקנים; ויש אומרים שאין זה אלא למצוה, אבל לא לעיכוב (רבי אמי ורבי אסי "חד אמר וחד אמר" במכות י ב).

ירושלים נחלקו תנאים אם בן סורר ומורה נוהג בירושלים:

• יש אומרים שאינו נוהג בה, שנאמר בבן סורר ומורה: וְהוֹצִיאוּ אוֹתוֹ אֶל זִקְנֵי עִירוֹ וְאֶל שְׁעַר מְקוֹמוֹ (שם), פרט לירושלים (רבי נתן בתוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ו ב, ובאבות דרבי נתן לה), שהיא של כל ישראל (רבי נתן בתוספתא שם), ואין זה עירו ואין זה מקומו (רבי נתן באבות דרבי נתן שם) ¹⁵.

• ויש אומרים שדין זה נוהג בה (כן משמע מתנא קמא שם ושם), ש"זקני עירו" לא בא למעט את ירושלים, אלא לומר שדוקא זקני עירו הם אלה שאליו הוא מובא (חסדי דוד לתוספתא שם), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם שהשמיט הדין).

הכרזה בן סורר ומורה צריך הכרזה, שנאמר: וְכָל יִשְׂרָאֵל יִשְׁמְעוּ וְיִירָאוּ (שם כא. סנהדרין פט א; רמב"ם שם יג). כיצד מכריזים עליו, כותבים לכל ישראל: בבית דין פלוני סקלנו פלוני מפני שהיה בן סורר ומורה (רמב"ם שם).

לאחר שגלו לאחר שגלו סנהדרין ולא דנו דיני נפשות (ראה ערך בית הסנהדרין דין הגדול), נחלקו אחרונים בדין מלקות של בן סורר:

• יש אומרים שכיון שמכל מקום היו דנים דיני מלקות, שאינם תלויים במקומם של הסנהדרין, היה נוהג דין בן סורר ומורה למלקות על אכילה ראשונה (מנחת חינוך רמח"ב).

• ויש אומרים שמכיון שאזהרתו היא מהכתוב: לֹא תֹאכְלוּ עַל הָדָם (ראה לעיל. ויקרא יט כו), היינו אכילה שמביאה לידי שפיכת דמו, אם כן כל שאין דנים דיני נפשות, הרי אין כאן אכילה המביאה לידי שפיכת דמו, וממילא אינו לוקה (אור שמח שם ז).

אם היה נחלקו תנאים אם בן סורר ומורה אפשרי להיות במציאות:

• יש אומרים שלא היה ולא עתיד להיות, ולא נכתב אלא לדרוש ולקבל שכר (רבי שמעון בברייתא סנהדרין עא א; גמ' שם, לדעת רבי יהודה בברייתא אחרת שם; סתם תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) יא ה), שלא יתכן שמפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג היין האיטלקי מוציאים אותו לסקלו (רבי שמעון בברייתא שם) ¹⁶.

• אך יש מהתנאים שהעיד שהיה, והוא ראהו, וישב על קברו (רבי יונתן בברייתא שם).

האחרונים לחייבו מיתה, שנאמר: בְּנֵנוּ זֶה (דברים כא כ). תוספתא סנהדרין (וילנא) יא ג, ש"זה" מורה שאותו שהיה בדין המלקות מצטרף למיתה (מנחת בכורים שם), והוא הדין ששני העדים הראשונים יכולים להעיד יחד העדות השניה (רמב"ם שם, על פי התוספתא שם).

סקילה בפני השלשה שלקה בפניהם ואינו נסקל עד שיהיו שם אותם שלשה הראשונים שלקה בפניהם, שנאמר: בְּנֵנוּ זֶה (שם), זהו שלקה בפניהם (משנה שם עא א; רמב"ם שם).

מת אחד משלשה הראשונים – אינו נסקל (ספרי שם ריט; תוספתא שם), ולא עוד אלא שאפילו אם יחזור ויגנוב ויאכל אכילה כזו אין אומרים שיעשה דין שני ראשון, היינו שהגנבה השניה תיעשה ראשונה ויסקל אחר כך, אלא בטל דינו לגמרי (ירושלמי שם ח ה, ופני משה שם).

כשנרח לפני הקפת זקן ברח עד שלא נגמר דינו, ואחר כך הקיף זקן התחתון – פטור (משנה שם עא ב; רמב"ם שם ט), ומספר הסברים בדבר:

• נאמר: בְּנֵנוּ זֶה (שם. תוספתא שם), היינו זהו שהיה קודם, ולא שהגדיל (חסדי דוד; מנחת בכורים).

• כיון שאילו עשה עכשיו אינו בן מיתה, אין דנים אותו עכשיו (רש"י שם ד"ה ברח).

המעשה וגמר הדין צריכים להיות בחיוב אחד, וכל עוד שלא נגמר דינו לא נגמר עצם חיובו של בן סורר ומורה, וכשהקיף לפני גמר דין הרי זה כמו שעשה מעשה מקצתו קודם הבאת זקן, ומקצתו לאחר הבאת זקן (יד רמ"ה שם).

ואם משנגמר דינו ברח, ואחר כך הקיף זקן התחתון – חייב (משנה שם; רמב"ם שם), וכל עת שימצא יסקל (רמב"ם שם), שמשעת גמר דינו הרי הוא כאדם הרוג (גמ' שם; רמב"ם שם), ושוב אין לנו לחפש בזכותו ולהצילו (רש"י שם ד"ה ואם משנגמר).

כשנרח לפני המלקות ברח לפני שנגמר דינו למלקות, ואחר כך נתפס שנית בעדות על אכילה נוספת, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שגומרים דינו למלקות, ואחר כך לסקילה, ואין צורך שתהא האכילה הנוספת דוקא אחר מלקות הראשונה (מנחת חינוך רמח"ב).

• ויש אומרים שמלקות של בן סורר ומורה היא מעצם העבירה, שבשבילה נתחייב מיתה, לפי שנלקה ולא נוסר ושנה באולתו, ועל ידי זה נודע שהוא סרבן (אור שמח ממרים ז א).

עיר שאין בה עיר שאין בה זקנים עיר שאין בה זקנים, נחלקו אמוראים אם נעשה בה

לא מפני שאכל תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין אמרה תורה שישקל על כרחך שלא נידון אלא על שם סופו, שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש לימודו ואינו מוצא, ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב (רבי יוסי הגלילי בברייתא שם עב א).

15. ויש מהאחרונים שבאר שדרשת הפסוקים אינה אלא אסמכתא (כן משמע במשך חכמה דברים כא יח), וטעם דעה זו, שבירושלים היו אוכלים הרבה בשר ויין מעשר שני (ראה פסחים נז א), ואין להעניש הנער אם בא מחמת זה אל מידת הזוללות (משך חכמה שם). 16. ויש מהתנאים הסובר שמכיון שודאי

בן פקועה¹

ולד שנמצא בבהמה אחר שנשחטה ונפקעה (נקרעה) בטנה²

• חלבו, גידו ודמו;	הפרקים:
• בשאר דינים;	• אכילתו;
• בקדשים.	• טומאתו;

סיכום תמציתי

אכילתו

השוחט בהמה מעוברת, ומצא בה עובר בן שמונה חדשים, בין חי ובין מת, או בן תשעה חדשים מת, הרי זה מותר באכילה, ואינו טעון שחיטה.

מצא בה בן תשעה חי, נחלקו תנאים: יש אומרים שאינו טעון שחיטה, וכן הלכה; ויש אומרים שטעון שחיטה. במה דברים אמורים כשלא הפריס על גבי קרקע – עמד על רגליו והלך – אבל הפריס על גבי קרקע נחלקו תנאים בדינו: יש אומרים שטעון שחיטה מדרבנן, ויש אומרים שאין בכך צורך, ואפילו הוא בן חמש שנים וחורש בשדה, שחיטתו אמו מטהרתו.

היה הולד טרפה, והוא בן תשעה חי ולא הפריס על גבי קרקע, מותר באכילה. הפריס על גבי קרקע ונמצא טרפה, נחלקו ראשונים: יש שמחלקים בין טרפה שאינה ניכרת לכל שמותרת, ובין טרפה הניכרת לכל, שאסורה; יש שמתירים בכל הטרפות, ולא חילקו בין ניכרת לשאינה ניכרת; ויש אוסרים בכל טרפות, אפילו שאינה ניכרת. השוחט את הטרפה ומצא בה בן תשעה חי, טעון שחיטה לעצמו וניתר בה.

טומאתו

השוחט את הבהמה ומצא בה עובר מת, שחיטת אמו מטהרתו מידי נבלה. מצא בה בן תשעה חי, קודם שהפריס על גבי קרקע, ומת, הרי זה תלוי במחלוקת התנאים: לדעה שטעון שחיטה – מטמא במשא כנבלה; ולדעה ששחיטת אמו מטהרתו – טהור מלטמא במשא, וכן הלכה.

חלבו, גידו ודמו

השוחט את הבהמה ומצא בה בן שמונה חי או מת, או בן תשעה מת – חלבו מותר. דין חלב בן תשעה חי, תלוי במחלוקת האם טעון שחיטה. שלש דעות בגיד הנשה: יש אומרים שדינו כחלבו; ויש שאינם תולים דין זה בדין החלב, ואף על פי שסוברים שחלבו מותר, אוסרים את גידו. דמו של בן פקועה אסור לדברי הכל, בין שהוא בן שמונה ובין שהוא בן תשעה, בין חי ובין מת.

בשאר דינים

השוחט את הבהמה ומצא בה בן תשעה חי, חיובו באותו-ואת בנו תלוי במחלוקת אם טעון שחיטה. אף חיוב נתינת מתנות כהונה בבן תשעה חי תלוי במחלוקת אם טעון שחיטה. פטר-חמור שצריכים לפדותו בשה, נחלקו אמוראים אם פודים בשה בן פקועה, ואף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שפודים; ויש פוסקים שאין פודים. אם חלב של בת פקועה בבשר יש בו משום איסור בשר-בחלב, נחלקו אחרונים: יש מתירים, ויש אוסרים.

בקדשים

בן פקועה פסול לקרבן. היתה הבהמה של קדשים מעוברת, אף על פי שכלו חדשיו של העובר ואפילו נמצא חי, אינו מקטיר חלבו עם חלב אמו.

אכילתו

השוחט בהמה מעוברת, ומצא בה עובר בן שמונה חדשים, בין חי ובין מת, או בן תשעה חדשים מת, הרי זה מותר באכילה, ואינו טעון שחיטה (משנה חולין עד א, ורש"י ד"ה קורעו; רמב"ם מאכלות

אסורות ה יג; טוש"ע יו"ד יג ב), שנאמר: וְכָל בְּהֵמָה מִפְּרֶסֶת פֶּרֶסָה וְשִׁסְעַת שִׁסְעָה שְׁתֵּי פְּרָסוֹת מַעֲלַת גֶּרָה בְּבִהְמָה אֹתָהּ תֹאכְלוּ (דברים יד ו) – "וכל בהמה", לרבות את הולד (מסקנת הגמ' בחולין סט א)³.

מצא בה בן תשעה חי נחלקו תנאים:

העובר נחשב כאילו נשחט, וגם גזירת הכתוב היא (ראה לב אריה חולין עד א ברש"י ד"ה דעובר; אתון דאורייתא יד; צפנת פענח מאכלות אסורות א ו, ושם ה ט; שערי יושר ב כב; אור שמח מקואות א, בהג"ה; זכר יצחק לה; זרע אברהם ב; נאות יעקב כב; קובץ עניינים חולין עד א; חזון יחזקאל חולין ד א).

בן פקועה. 1. ג, עמ' שסז-שעט 1. 2. אם יצא אבר ממעיה לפני שחיטתה, ראה ערך יוצא ב. 3. אחרונים דנו בהיתר זה, האם הוא מפני ששחיטת האם פעלה אף על העובר, והרי זה כאילו נשחט גם העובר, או שגזירת הכתוב היא מכל בבהמה תאכלו, שכל שהותרה הבהמה בשחיטה מותר כל הנמצא בה, אבל לא שעצם פעולת השחיטה ישנה בעובר, או ששני העניינים שייכים כאן: גם

ש"ת הרדב"ז א קצ, שכיון שבן פקועה מותר באכילה בין שהוא חי ובין שהוא מת, אין הטרפה אוסרת בו (אור זרוע שם, בשם רבנו שמואל בר נטרונאי; רדב"ז שם), או לפי שנחשב כשחוט, אף על פי שהוא חי (פירוש המשניות לרמב"ם שם) ⁹.

הפריס על גבי קרקע ונמצא טרפה, נחלקו ראשונים:

• יש שמחלקים בין טרפה שאינה ניכרת לכל שמותרת, שאין בה מראית העין, ובין טרפה הניכרת לכל, כגון חסר או יתר רגל, שאסורה (בדק הבית שם; התרומה מא).

• ויש שמתירים בכל הטרפות, ולא חילקו בין ניכרת לשאינה ניכרת, שטרפות אינו דבר המפורסם ואין הכל בקיאים בו, ועוד שהוא דבר שאינו שכיח ולא גזרו (משמרת הבית שם; רמב"ן ור"ן חולין עה ב; רא"ש שם ד ו), וכן הלכה (טוש"ע יו"ד יג ב).

• ויש אוסרים בכל טרפות, אפילו שאינה ניכרת (אור זרוע שם).

ניכר שהוא בן פקועה היה הולד שנמצא קלוט, שפרסתו אינה סדוקה, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שהוא מותר באכילה אפילו הפריס על גבי קרקע, שכיון שדבר תמורה הוא זוכרים בני אדם, שיוצא קול עליו שזהו בן פקועה, ולא יבואו להחליפו בבהמה גמורה (אב"י שם, בלשון הראשונה).

• ויש אומרים שאינו מותר אלא אם הוא קלוט בן קלוטה בן פקועה, שהקלוטה הראשונה שנולדה כדרכה נפקעה ונמצא בה קלוט, ששתי תמיהות זוכרים בני אדם (אב"י שם, בלשון השניה, לגירסתנו).

אף ראשונים נחלקו אם הלכה כדעה הראשונה (אור זרוע א תמ, והגהות אש"ר שם ד ה, בהסבר מעשה ברב שרירא גאון; רשב"א ור"ן שם; רא"ש שם ד ו; טוש"ע שם, בסתם); או השניה (ר"ן שם, לדעת הגאונים שפוסקים תמיד כלשון השניה; שו"ע שם, בשם יש מגמגמי).

קרקע הכהמה ולא שחטה קרקע את הבהמה בלא שחיטה, ומצא בה בן תשעה חי, טעון שחיטה לדברי הכל, לפי שלא נשחטה אמו (משנה שם עד ב; רמב"ם מאכלות אסורות ה טו; טוש"ע שם ג)

שחט טרפה ופצא בה עובר השוחט את הטרפה ומצא בה בן תשעה חי, טעון שחיטה לעצמו וניתר בה (רבא ורב חסדא שם עה א; רב אסי ורבי יוחנן שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ¹⁰.

היה העובר הנמצא בה בן תשעה מת, או בן שמונה אפילו חי, הרי זה אסור (סמ"ג לאוין קלו; טוש"ע שם), שהרי שחיטת עצמו אין לו (ראה ערך נפל), ושחיטת אמו שהיא טרפה אינה מתירתו באכילה (בית יוסף שם; ש"ך שם סק"ט).

הושיט ידו למעי בהמה ושחט בה בן תשעה חי, ואחר כך יצא, ואמו קיימת, הסתפקו בגמרא אם מותר באכילה (חולין עד א, ורש"י ד"ה ושחט בה) -

שמצד אחד לדעת הסוברים שאם מצא בן תשעה חי צריך שחיטה,

• יש אומרים שאינו טעון שחיטה, ששחיטת אמו מטהרתו (חכמים במשנה חולין עד א), שאינו נקרא בריה בפני עצמו, אלא עד שיכלו לו חדשיו ויוולד, וכל שלא נולד נתרבה להיתר (רש"י שם ד"ה טעון שחיטה), וכן הלכה (רמב"ם שם יד; טוש"ע שם) ⁴.

• ויש אומרים שטעון שחיטה (רבי מאיר במשנה שם), שהחדשים שכלו גורמים לעשותו בריה בפני עצמו, ואינו ניתן בשחיטת אמו (רש"י שם), ואף על פי שכשנמצא מת מודים שמותר גם בכלל לו חדשיו, הרי זה לפי שכשאין לו היתר שחיטה בגופו הותר מ"וכל בהמה", אבל בן תשעה חי, שיש שחיטה בגופו, לא הותר (רמב"ן שם, לדעת רש"י; רשב"א שם).

להלכה שאינו צריך שחיטה, אפילו אם מת מאליו, או נסקל - מותר באכילה (כן משמע מתוספות בבא קמא מא א ד"ה אינו, וחולין פא ב ד"ה הואיל; כן משמע מהגהת אש"ר חולין ד ה; דעת תורה יו"ד יג סק"ו) ⁵, ואפילו אם חתך אבר ממנו בעודו חי, מותר לאכלו, ואין בו משום אבר-מן-החי (ט"ז שם סק"ג) ⁶, אכן אסור לאכול ממנו קודם שתצא נפשו, משום איסור אכילה על הדם (ראה ערכו), כדרך שאסור לאכול מבהמה שנשחטה כל זמן שמפרכסת (תבואות שור שם סק"ח; פרשת דרכים א; צ"ח פסחים כה א) ⁷.

בן תשעה חי שעמד על רגליו והלך במה דברים אמורים כשלא הפריס על גבי קרקע - עמד על רגליו והלך (ערוך, פרס; רש"י שם עה ב ד"ה הפריס; הרמב"ם בפירוש המשניות שם עד א, ובשאר אבות הטומאה ב ז) ⁸ - אבל הפריס על גבי קרקע נחלקו תנאים בדינו:

• יש אומרים שטעון שחיטה מדרבנן, שלא יבואו להחליפו בבהמה גמורה ויאכלוה בלא שחיטה (גמ' שם עה ב, ורש"י שם, לדעת תנא קמא במשנה שם עד א), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שאין בכך צורך, ואפילו הוא בן חמש שנים וחורש בשדה, שחיטת אמו מטהרתו (רבי שמעון השזורי במשנה שם עד ב, ובתוספתא שם (צוקרמאנדל ד ו)).

להלכה שטעון שחיטה, נחלקו ראשונים האם הדברים הפוסלים בשחיטה פוסלים בשחיטה זו:

• יש אומרים שמכיון שהצריכוהו שחיטה, כל דבר הפוסל בשחיטה (ראה ערך שחיטה) פוסל גם בו (בדק הבית ב ה; רא"ש שם ד ו; ר"ן שם עה ב, בשם אחרים, ושכן נראה; ש"ך יו"ד יג סק"ה).

• ויש אומרים שכיון שאין האיסור אלא משום מראית-העין, כל ששחטו, אפילו שהיו בו פסולי שחיטה שאין הרואה יודע בהם - מותר (הרשב"א בתורת הבית הארוך שם, ומשמרת הבית שם; ר"ן שם, בשמו). ובדיעבד כשלא נשחט - נחלקו אחרונים אם הוא מותר באכילה (ט"ז שם סק"ד); או אסור (נקודות הכסף שם; תבואות שור סק"ו).

בן תשעה טרפה היה הולד טרפה, והוא בן תשעה חי ולא הפריס על גבי קרקע, מותר באכילה (פירוש המשניות לרמב"ם חולין עד א; ר"ן שם עה ב; אור זרוע א תמ, בשם רבנו שמואל בר נטרונאי;

חשו לך (תבואות שור שם סק"ו; דעת תורה שם סק"ג). ⁹ ויש מהראשונים הסוברים שאסור באכילה (אור זרוע שם, בשם הראב"ה, שקביל מאביו רבי יואל ומרבנו יעבץ). ¹⁰ ויש מהאמוראים הסובר שהדבר תלוי במחלוקת התנאים במצא בן תשעה חי, שלדעה שהולד צריך שחיטה, הרי כשמצאה בטרפה, שחיטתו מכשירתו, ולדעה שהולד אינו צריך שחיטה, כשנמצא בטרפה אסור באכילה, שהרי שחיטתו אינה מועילה, ושחיטת אמו אינה מועילה, שהרי טרפה היא והוא כאחד מאברהם (רבי אמי שם א, ורש"י ד"ה לדברי האוסר, וד"ה מתיר, וד"ה לדברי המתיר, וד"ה אוסר).

⁴ ויש מהראשונים הפוסק כדעה השניה (תורת הבית הארוך ב ה, בשם רבנו אפרים). ⁵ ויש מהראשונים שכתב שלמרות שאינו צריך שחיטה, צריך נחירה, ואם מת מאליו או שנסקל אסור באכילה (שיטה מקובצת בבא קמא מא א, בשם רבנו ישעיה). ⁶ ויש שכתב שאם מת מאליו אחר שיצא לאויר העולם אסור מדרבנן, שמא יתחלף בנבלה, אבל אם הכו על ראשו וכיוצא עד שמת - מותר (שו"ת הרדב"ז א קצ). ⁷ ויש מהאחרונים שמתיר לאכול ממנו קודם שתצא נפשו (נאות יעקב כב ו). ⁸ ויש מחמירים גם בעמד על רגליו ולא הלך (כן משמע באור זרוע א תמ; ב"ח יו"ד ג; כרתי שם סק"ג); ויש שלא

חלב, גידו ודמו

השוחט את הבהמה ומצא בה בן שמונה חי או מת, או בן תשעה מת – חלבו מותר (רש"י חולין עד א ד"ה ומוציא; רי"ף שם; רא"ש שם ד ה; טושי"ע יו"ד סד ב), ומספר טעמים נאמרו בדבר:

חלב בן שמונה חי או מת, ובן תשעה מת

• שהותר מ"וכל בהמה" (תוספות שם עה א ד"ה מה), ואינו קרוי בהמה בפני עצמה שיאסר חלבה (כן משמע בהגהות אש"רי שם).

• שנאמר: **כָּל חֵלֶב שׁוֹר וְכֶשֶׂב וְעֵז לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ז כג), וכל זמן שלא נולד אינו נקרא שור וכשב ועז, שנאמר: **שׁוֹר אֹךְ כֶּשֶׂב אֹךְ עֵז כִּי יִנָּלֵד** (שם כב כז). ראב"ן חולין רעח, בשם רב האי גאון; משמרת הבית ב ה).

• שלמדים מהאמור בהקרבן קרבן אשם: **וְאֵת שְׁתֵּי הַפָּלִיט וְאֵת הַחֵלֶב אֲשֶׁר עָלֶיהֶן** (שם ז ד) שאין צריך לאמרו, שלמדים הקרבנים משלמים, אלא לומר לך מה חלב האמור באשם מוצא מכלל שליל, שאין לומר חלב שליל יקריב, שאין האשם בא נקבה, אף כל חלב האמור בקרבנות מוצא מכלל שליל, ומכאן שאינו בכלל חלב ומותר באכילה (רש"י במשנה עד א ד"ה ומוציא, על פי חולין עה א).

ואפילו הסוברים שבן תשעה חי חלבו אסור (ראה להלן) מודים בבן תשעה מת, שאין החודשים גורמים בלא חיות (מגיד משנה שם).

חלב בן תשעה חי דין חלב בן תשעה חי, תלוי במחלוקת האם טעון שחיטה (ראה לעיל):

• לדעה שטעון שחיטה – חלבו אסור (חולין עד ב, ושם צב ב), שאם טעון שחיטה הרי הוא בכלל בהמה (רש"י שם עד ב ד"ה וחלק), והוא בכלל שור כשב ועז האמור בחלב (רשב"א שם פט ב).

• ולדעה שאין טעון שחיטה – חלבו מותר (גמ' שם ושם), שאינו בכלל בהמה ואינו בכלל שור וכשב ועז לענין חלב (רשב"א שם).

אף ראשונים נחלקו בפסיקת ההלכה:

• רוב הראשונים פסקו כדעה השניה, לפי שהלכה שאינו טעון שחיטה, וכשהפריס על גבי קרקע שטעון שחיטה מדרבנן (ראה לעיל), הרי חלבו אסור מדרבנן (רי"ף ורמב"ן ורשב"א ור"ן שם עד ב; רא"ש שם ד ה; טור יו"ד סד; שו"ע שם ב, בסתם).

• ויש מהראשונים שפסק שבן תשעה חי, אפילו שלא הפריס על גבי קרקע, ואף על פי שאין צריך שחיטה, חלבו אסור וחייבים עליו כרת, ומוציאים ממנו כל החוטים והקרומות האסורים בשאר הבהמות (רמב"ם מאכלות אסורות ז ג; שו"ע שם, בשם יש אומרים). ובארו בדעתו, ששחיטת האם מועילה להתיר בולד הנמצא בה רק איסור שהוא מצד חסרון בשחיטה, כאשר מן החי ונבלה, אבל איסור חלב אינו ענין לשחיטה, ולכן אינו נותר על ידי השחיטה, ולכן יש הבדל בין בן תשעה חי לבן תשעה מת, שבחי היתר העובר הוא מפני שהוא כשחוט, ולא עדיף משחיטה ממש שאינה מתירה איסור חלב, אבל במת היתרו הוא מגזרת הכתוב של "וכל בבהמה" (ראה לעיל), ולכן אף חלבו מותר (זרע אברהם ב).

גיד הנשה של בן פקועה שלש דעות בגיד הנשה:

• יש אומרים שדינו כחלבו – בן שמונה חי או מת, ובן תשעה מת לדברי הכל מותר, ובן תשעה חי תלוי במחלוקת אם טעון שחיטה, ולהלכה שאינו טעון שחיטה וחלבו מותר, הרי גם

יתכן שלא נאמרו הדברים אלא כשיצא לאויר העולם, אבל שחיטה הנעשית במעי אמו אינה שחיטה, ולדעת הסוברים שמצא בן תשעה חי אינו צריך שחיטה, ניתן לומר שודאי שאין שחיטה אלא כשיצא לאויר בחיי אמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה אבל במעי).

ומהצד השני ייתכן שלסוברים שהמוצא בן תשעה חי צריך לשוחטו, גם כאן צריך לשחטו, וכן לסוברים שהמוצא בן תשעה חי אינו צריך לשוחטו, יתכן שאין כלל שחיטה כשלא יצא לאויר בחיי אמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה או דילמא).

להלכה כיון שהדבר ספק יש להחמיר ולומר שאין זו שחיטה (ר"ן שם; רמ"א יו"ד יד ו); אכן אם העובר שנשחט במעי האם לא יצא קודם שחיטת אמו, נותר בשחיטת האם (ש"ך שם ס"ק יד).

הושיט ידו למעי בהמה הושיט ידו למעי בהמה וחתך מן העובר שבפנים, ולא הוציא מה שחתך, ואחר כך שחט האם, הרי חתיכת העובר מותרת (משנה חולין סח א, וגמ' שם סט א; רמב"ם מאכלות אסורות ה ט; טושי"ע יו"ד יד ו)¹¹.

הוציא העובר ראשו לחוץ הוציא העובר את ראשו לחוץ, אף על פי שהחזירו, הרי זה כילוד, ואינו נותר בשחיטת אמו, לפיכך אם הוא בן תשעה חי – נותר בשחיטת עצמו, ואם הוא בן שמונה חי או מת, הרי הוא כנבלה (משנה שם סח א, ורש"י ד"ה הרי זה; רמב"ם שם טו; טושי"ע שם א), והוא הדין כשיצא רובו (טושי"ע שם ג, על פי גמ' שם ב).

טומאת

עובר מת השוחט את הבהמה ומצא בה עובר מת, שחיטת אמו מטהרתו מידי נבלה (רמב"ם שאר אבות הטומאה ב ו), שהרי גם באכילה מותר (ראה לעיל).

בן תשעה חי שט מצא בה בן תשעה חי, קודם שהפריס על גבי קרקע, ומת, הרי זה תלוי במחלוקת התנאים: לדעה שטעון שחיטה – מטמא במשא כנבלה; ולדעה ששחיטת אמו מטהרתו – טהור מלטמא במשא (חולין עה ב), וכן הלכה (רמב"ם שם ז).

בן תשעה חי שנגע בטומאה השוחט את הבהמה ומצא בה בן תשעה חי, ונגע העובר בטומאה, או שנטמאה אמו ונגע בה:

לדעה שבן תשעה טעון שחיטה – אינו מקבל טומאת אוכלים כל זמן שהוא חי (רש"י חולין עה א ד"ה וצריך וד"ה ואזדא).

ולדעה שאינו טעון שחיטה, נחלקו תנאים בדבר: יש אומרים שכיון שאינו טעון שחיטה מטמא טומאת אוכלים (רבי שמעון בן אלעזר משום רבי יוסי הגלילי שם, ובתוספתא שם (צוקרמאנדל) ד ו, ורש"י ד"ה ואזדא); ויש אומרים שאינו מטמא טומאת אוכלים, מפני שהוא חי, וכל שהוא חי אינו מטמא טומאת אוכלים (חכמים בגמ' שם; רבי בתוספתא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ז).

עובר מת טרפה השוחט את הטרפה ומצא בה עובר מת, שחיטת אמו מטהרתו מידי נבלה (כסף משנה שם, בשם מהר"י קורקוס, בדעת הרמב"ם), וכן כשמצא בה בן תשעה חי, ומת אחר כך קודם שנשחט, אף על פי שאינו נותר לאכילה בלא שחיטה (ראה לעיל), כשמת, טהור מטומאת נבלות, ששחיטת אמו מטהרתו (תוספתא שם ד; חולין עה ב), משום ששחיטת טרפה ושחיטת כשרה לענין טומאה שוות הן (כסף משנה שם, בשם מהר"י קורקוס, בדעת הרמב"ם).

11. אם הוציא מה שחתך, ראה ערך יוצא ב.

ואם הפריס על גבי קרקע, כיון שטעון שחיטה מדרבנן (ראה לעיל) אסור לשחוט אותו ביום אחד עם אמו, ומכל מקום אם שחט אינו לוקה (רמב"ם שם; טושי"ע שם), שהרי מן התורה אינו צריך שחיטה (ט"ז שם ס"ק יד).

היתה האם טרפה והולד בן תשעה חי, כיון שהוא צריך שחיטה מן התורה (ראה לעיל), אסור מן התורה לשחוט משום אותו ואת בנו (כרתי שם ס"ק יד; תבואות שור שם ס"ק מא), ואם שחט – לוקה (יד אברהם שם).

מתנות כהונה אף חיוב נתינת מתנות כהונה בבן תשעה חי תלוי במחלוקת אם טעון שחיטה: לדעה שטעון שחיטה חייב במתנות (רבי מאיר שם); ולדעה שאינו טעון פטור מהמתנות (חכמים שם).

ולדעה זו, אפילו הפריס על גבי קרקע, שצריך שחיטה מדרבנן, מכל מקום פטור ממתנות אפילו מדרבנן, שלגבי מתנות אין כאן מראית העין, שמי יאמר שלא נתנן לכהן, שהרי יתכן שנתנן והכהן מכרן לו (פרי חדש יו"ד סא ס"ק יא).

היתה האם טרפה והולד בן תשעה חי, כיון שהוא צריך שחיטה מן התורה, חייב במתנות (חולין עה ב).

ריעה וחריש הרובע את בן תשעה חי שנמצא במעי בהמה, וכן חלוקת בן בכלאים, לוקה לדברי הכל, שלא אמרו שאינו בכלל בהמה אלא לענייני אכילה בלבד, שמותר לאכלו בלא שחיטה ולאכול חלבו וגידו, אבל לשאר דברים בהמה גמורה היא (חולין עד ב, ורש"י ד"ה לא הילכו, וד"ה אלא על, וד"ה למעוטי).

פטר חמור פטר-חמור (ראה ערכו) שצריכים לפדותו בשה, נחלקו אמוראים אם פודים בשה בן פקועה:

- יש אומרים שפודים בו, שאף על פי שאינו טעון שחיטה, מכל מקום כיון שהוא חי ומהלך נקרא שה לענין זה (רב אשי בחולין עד ב, ובכורות יב א), וכל שכן לדעה שבן תשעה חי טעון שחיטה, שהוא ודאי נקרא שה (סתמא דגמי שם ושם).

- ויש אומרים שאין פודים בו, שמכיון ששחיטת אמו מטהרתו, הרי הוא כבשר שחוט, ואין פודים בשה שחוט (מר זוטרא שם ושם), ואף לדעה שבן תשעה חי טעון שחיטה, מכל מקום יש ללמוד בגזרה שוה "שה" "שה" שאין פודים בו: נאמר בפטר חמור תפודה כְּשֶׁה (שמות יג ג), ונאמר בפסחים שֶׁה לְבִית אֲבֹת שֶׁה לְבִית (שם יב ג), מה להלן בן פקועה פסול – כדין כל הקדשים (ראה להלן) – אף כאן בן פקועה פסול (רב אשי שם ושם, לדעת מר זוטרא, לפי הרמב"ן והרשב"א חולין שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שפודים (רמב"ם בכורות יב ט; רא"ש חולין ד ה; שו"ע יו"ד שכא ד); ויש פוסקים שאין פודים (הלכות בכורות לרמב"ן ז ב, בשם רבנו חננאל; רא"ש שם א טו, בשמו; טור שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

ארכעה וחמשה הגונב בן פקועה חי ושחטו, מכיון שנחשב כשחוט, אינו חייב בארכעה וחמשה (ראה ערכו). שו"ת חתם סופר יו"ד יד, על פי בבא קמא קו ב¹⁵.

שחייב כרת אף על דם שאר אברים, אבל להלכה שאינו חייב כרת אלא על דם הכנוס בלב, הכל מודים שאין חיוב כרת בדם העובר, שאינו דם הנפש (רמב"ן שם, בדעת הר"ף). ¹⁴ ואינו עובר על האיסור בשחיטת המעוברת, שעובר ירך אמו הוא (רמב"ם שם; טושי"ע שם). ¹⁵ ואם היה בן תשעה חי, הרי זה

גידו מותר (ר"ף ורמב"ן ור"ן חולין עד ב; רא"ש שם ד ה; מרדכי חולין תרמו, בשם תשובת רש"י; טור יו"ד סה; שו"ע שם ז, בסתם).

- יש מי שאומר שדינו כחלבו, אלא שהוא סבור שלהלכה חלבו אסור (ראה לעיל), ולפיכך אף גידו אסור (רמב"ם מאכלות אסורות ח א; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

- ויש שאינם תולים דין זה בדין החלב, ואף על פי שסוברים שחלבו מותר, אוסרים את גידו, לפי שבחלב כתוב בתורה: כָּל חֵלֶב שֹׁר וְכֶשֶׂב וְעֵז לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא ז כג), וכל זמן שלא נולד אינו קרוי שור או כשב או עז, שנאמר: שֹׁר אוֹ כֶּשֶׂב אוֹ עֵז פִּי יִנָּלֵד (שם כב כז), אבל בגיד הנשה כתוב סתם: אֲשֶׁר עַל פֶּה הַיָּרֵךְ (בראשית לב לג), וגם כשטרם נולד הוא בכלל (ראב"ן חולין רעח, בשם רב האי גאון; תורת הבית הארוך ב ה; מרדכי שם, בשם הראב"ה), והמנהג כדעה זו (בית יוסף יו"ד סד ב, בשם מהר"י אבן חביב; רמ"א יו"ד סה ז).

דם בן פקועה דמו של בן פקועה אסור לדברי הכל, בין שהוא בן שמונה ובין שהוא בן תשעה, בין חי ובין מת (משנה חולין עד א; רמב"ם שם ו ח; טושי"ע יו"ד סו א), וטעמים שונים נאמרו בהבדל שבין חלב לדם:

- יש אומרים לפי שבחלב יש לימוד מיוחד שמותר, במה-מצינו מקרבן אשם (ראה לעיל), אבל בדמו אין לימוד להתיר, והרי דמו כדם האברים של הבהמה שעוברים עליו (ראה ערך דם. רש"י שם ד"ה ומוציא).

- יש אומרים לפי שהחלב בלבד הוא שהותר מ"ן כָּל בְּהֵמָה (ראה לעיל. דברים יד ו), אבל דם כיון שנבלע בכל הגוף חשוב כדם האברים שפירש של הבהמה עצמה (רא"ש שם ד ח)¹².

- ויש אומרים הטעם שבכתוב שממנו למד היתר בן פקועה נאמר: "אֲתָה תֹאכְלוּ" (שם), ולכן אין ללמוד היתר אלא בדבר שהוא בר אכילה, אבל דם שהוא משקה ואינו בר אכילה אינו בכלל זה (ריטב"א שם; ר"ן שם).

ונחלקו אמוראים לענין חיוב כרת בדם הכנוס בתוך לבו (ראה ערך דם א. רמב"ם שם; רשב"א ור"ן חולין שם ב)¹³:

- יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת בבן תשעה חי אם טעון שחיטה, שלדעה שטעון שחיטה וחלבו מותר באכילה אין הולד חשוב בהמה בפני עצמה, ואין דמו קרוי דם הנפש שיתחייב כרת עליו; ולדעה שאינו טעון שחיטה וחלבו אסור באכילה, הרי הוא בכלל בהמה, וחייבים על אכילת דמו כרת (רבי שמעון בן לקיש בגמי שם, ור"ן שם).

- ויש אומרים שהכל מודים שחייב כרת (רבי יוחנן בגמי שם, ור"ן שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

בשאר דינים

אותו ואת בנו השוחט את הבהמה ומצא בה בן תשעה חי, חיובו באותו-ואת בנו (ראה ערכו) תלוי במחלוקת אם טעון שחיטה: לדעה שטעון שחיטה, הרי הוא חייב (רבי מאיר בתוספתא חולין (צוקרמאנדל) ד ה); ולדעה שאינו טעון שחיטה, הרי הוא פטור (חכמים שם; רמב"ם שחיטה יב י; טושי"ע יו"ד טז ז)¹⁴.

¹² ויש שבארו בדעה זו, שדם העובר מתערב עם דם הבהמה, שהעובר נתהוה וניזון ממנו, ולכן לא עדיף מדם הבהמה עצמה (ט"ז יו"ד יג סק"ג). ¹³ אך שאר דמו הוא ודאי כדם האברים, שלהלכה אין בו כרת (רמב"ם שם; רשב"א ור"ן שם); ויש מהראשונים הסובר שלא נחלקו אם חייב כרת, אלא לדעה

אמם (ראה ערך ולדות קדשים) - בשר העובר הוא כבשר החטאת, ונאכל בקדושה ככל תורת בשר חטאת (ברייתא תמורה יא א; רמב"ם תמורה ד א).

מצא בה בן חמשה חדשים - שהוא כמו בגסה בן תשעה - חי, הרי זה תלוי במחלוקת בבן תשעה חי אם טעון שחיטה: הסובר שטעון שחיטה ואינו נותר בשחיטת אמו, אף איסור מוקדשים שהיה עליו אינו נותר בשחיטתה; אך לסוברים שניתר בשחיטת אמו - בשרו כבשר חטאת (כן משמע בתוספות שם ד"ה ומצא).

הקטרת חלבו היתה הבהמה של קדשים מעוברת, אף על פי שכלו חדשיו של העובר ואפילו נמצא חי, אינו מקטיר חלבו עם חלב אמו, ושני טעמים לדבר:

- העובר נחשב כאחד מאבריה, ואין חלבו חלב לענין קרבן (רמב"ם מעשה הקרבנות א יט).

- נאמר בקרבן אשם: וְאֵת שְׁתֵּי הַכִּלְיֹת וְאֵת הַחֵלֶב אֲשֶׁר עָלֵהֶן (ויקרא ז ד), ואשם אינו בא אלא מהזכר (ראה ערך אשם), וודאי שחלב בן פקועה אינו יכול להיות מוקטיר יחד עם חלב אמו בתורת אשם, ולכן אף בתורת חטאת אינו מוקרב (חולין עה א, ורש"י ד"ה מה חלב).

בשר בחלב אם חלב של בת פקועה בבשר יש בו משום איסור בשר-בחלב, נחלקו אחרונים:

- יש מתירים, שהרי חלב שחוטה מותר (ראה ערך בשר בחלב), ובן פקועה הרי הוא כשחוט (שער המלך איסורי מזבח ג יא).
- ויש אוסרים, שחלב שחוטה אינו מותר אלא משום שנאמר: בְּחֵלֶב אִמּוֹ (שמות כג יט) ושחוטה אינה ראויה להיות אם (חולין קיג ב, ורש"י ד"ה ולא בחלב), אבל בת פקועה ראויה להיות אם (נודע ביהודה תנינא י"ד לו).

בקדשים

קרבן בן פקועה פסול לקרבן, ושני טעמים לדבר:

- כיון שלא נולד בדרך לידה, הרי הוא כיוצא-דופן (ראה ערכו) שפסול לקרבן (רש"י חולין עד ב ד"ה דגמר).
- ויש שכתבו הטעם לפי שהוא כשחוט (תוספות שם ד"ה דגמר).

בן פקועה השוחט את החטאת ומצא בה בן ארבעה חדשים - בטעי חטאת שבהמה דקה בן ארבעה הוא כדין שמונה בגסה - חי, לסוברים שהקדושה חלה על ולדות קדשים במעי

בני העיר

תושבי העיר, לחובותיהם וזכויותיהם

- כחם בתקנות העיר;
- בעדות ודיינות;
- יושבי העיר.

- הפרקים:**
- מי בכלל בני העיר;
 - חיוביהם בצרכי העיר;

סיכום תמציתי

מי בכלל בני העיר

כל הדר בעיר שנים עשר חודש הוא כאנשי העיר בכל הדברים הצריכים לתיקון החומה והדלתות ושומרי העיר. ויש מי שכתב שבזמן הזה שנוודים ממקום למקום - המנהג שאם שהה בעיר שלשים יום כבר הוא חייב בכל צרכי העיר. אם קנה בה בית דירה, הרי הוא כאנשי העיר מיד.

שכר בית דירה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאם שכר לשנים עשר חודש, הרי הוא כאנשי העיר מיד; ויש אומרים שדוקא כשקנה, שרוצה להשתקע, אבל לא כששכר לזמן. וכל זה שלא גילה דעתו בפירוש, אלא דר בעיר בסתם, אבל אם ידענו שרוצה להשתקע בעיר - מיד הוא כבני העיר. נשא אשה בעיר, אין זו הוכחה שרוצה לדור שם.

זמנים אחרים ניתנו להיחשב כבני העיר בנוגע לחיוב נתינה לצדקות העיר: כשישב שלשים יום בעיר כופים אותו ליתן לקופה של צדקה; ישב שם שלשה חדשים כופים אותו ליתן לתמחוי; ישב שם ששה חדשים כופים אותו ליתן צדקה לכסות שמכסים בה עניי העיר; ישב שם תשעה חדשים כופים אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברים בה העניים; ישב שם שנים עשר חודש כופים אותו ליתן למעות חטים לעניים לצורך פסח. ויש אומרים שבזמן הזה מרוב הגלות משערים לכל הדברים בשלושים יום.

בני עיר חדשה, כיון שבאו להשתקע, כופים זה את זה מיד.

חיוביהם בצרכי העיר

בני העיר כופים זה את זה לשכור שומרים לעיר, וכל כיוצא בדברים אלה. כשגובים מאנשי העיר לבנין החומה, אין גובים לפי נפשות, ונחלקו ראשונים כיצד גובים.

וכופים בני העיר זה את זה לבנות להם בית הכנסת, ולקנות ספר תורה נביאים וכתובים. ואצלנו, שהספרים מצויים בינינו, אין כופים לקניית ספרים כי אם בספר תורה בלבד, ולהכניס אורחים, ולחלק להם צדקה, וליתן לתוך קופה של צדקה, ולשכור איש להשלים מנין אם אין מנין בעיר בימים נוראים.

לשכר מלמד בשביל בני עניים גובים לפי ממון; לשכר חזן נחלקו הדעות: יש אומרים שגובים לפי ממון; ויש אומרים שגובים חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות, וכן המנהג; לבנית בית הכנסת גובים לפי ממון; כשקונים אתרוג של קהל, במקום שאין אתרוגים מצויים, גובים לפי ממון.

בני העיר כופים זה את זה לצרכי העיר אפילו שמקצתם אינם צריכים לכך, כגון זקנות שאינן צריכות למקוה, או כאלה שאינם צריכים לבית חתנות וכיוצא, וכולם יתנו חלקם. ודוקא כשהצורך הוא דבר כללי שכל קהילות ישראל צריכות לכך, כגון מקוה וחתנות וכיוצא, אבל צורך פרטי של עיר אחת, אותם שאינם צריכים לכך אינם מחוייבים להשתתף.

כחם בתקנות העיר

רשאים בני העיר להתנות על המידות להגדיל סאת העיר או להקטינה. וכן רשאים בני העיר להתנות על השערים, לקוץ להם שער לכל דבר שירצו.

ורשאים לתת קנס על מי שיעבור על דבריהם, ולהתנות ביניהם שכל מי שעובר יענשו אותו בקנס ממון, או שלא ישב בעירם. וכשם שרשאים בני העיר להעניש העובר על תקנתם, כך רשאים הם להחרים אחד מבני העיר.

בעלי אומניות נקראים בני העיר בענייני המלאכה שביניהם, ולכן רשאים אנשי אומניות לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חברו וכיוצא בזה, ומי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך.

כשיש חכם חשוב הממונה על הצבור, רשאים לעולם לתקן, בין בני העיר ובין בעלי אומניות, תקנה שאין בה הפסד לאחרים. ואם רשאים לתקן תקנה שיש בה הפסד לאחרים, ולענוש בה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שבני העיר רשאים לתקן כן, אבל בני אומניות אינם יכולים לתקן תקנה כזו במקום שיש חכם חשוב הממונה על הצבור; ויש אומרים שתנאי זה של אדם חשוב נאמר לא בבעלי אומניות בלבד, אלא אף בבני העיר, שאינם יכולים אפילו כולם יחד לתקן מבלי הסכמת חכם שבעיר אם ישנו.

רשאים בני העיר לשנות בצדקות של העיר, ולעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותם לכל מה שירצו מצרכי הצבור.

בעדות ודיינות

כל דבר שיש לדיין בו צד הנאה, אינו יכול לדון עליו, וכן כל דבר שיש לעד בו צד הנאה אינו יכול להעיד עליו, ולפיכך:

בני העיר שנגנב ספר תורה שלהם, אין דנים בדין זה בדייני אותה העיר, ואין מביאים ראיה לדין זה מאנשי אותה העיר. וכן כשדנים על בית הכנסת - אין בני העיר יכולים לדון.

בני העיר שבא אחד לערער על מרחצם, או על רחוב של העיר, אין אחד מבני העיר מעיד בדבר, ולא דין.

כל עסקי מסים אין דנים בדייני אותה העיר, לפי שיש להם חלק בהם.

בזמן הזה נהגו לקבל עדים מהקהל על תקנותיהם והסכמותיהם ועל הקדשות ועל כל ענייניהם, וכשרים אפילו לקרובים, כיון שקיבלום עליהם. וכן אם יש מנהג בעיר שדייני העיר ידונו על ענייני המסים, דיניהם דין.

יושבי העיר

הדר בעיר שלשים יום, אף על פי שאינו נקרא מבני העיר לחיובו בצרכי העיר הרי הוא נקרא מיושבי העיר, ולפיכך: המודר הנאה מיושבי העיר אסור ליהנות ממנו; הוא בכלל יושבי עיר-הנדחת.

אכן המודר הנאה מאנשי העיר, כל ששהה שם פחות משנים עשר חודש מותר ליהנות ממנו.

מי בכלל בני העיר

גורם כל הדר בעיר שנים עשר חודש הוא כאנשי העיר (משנה בבא בתרא ז ב; רמב"ם שם ה; טושי"ע שם) לשאת עמהם בעול (רש"י שם ד"ה ויהא) בכל הדברים הצריכים לתיקון החומה והדלתות ושומרי העיר (ראה להלן. רמב"ם וטושי"ע שם, ע"פ גמ' שם ח א).

ויש מי שכתב שבזמן הזה שנוודדים ממקום למקום - המנהג שאם שהה בעיר שלשים יום כבר הוא חייב בכל צרכי העיר (ברטנורא בבא בתרא א ה).

ואם קנה בה בית דירה, הרי הוא כאנשי העיר מיד (משנה שם; רמב"ם וטושי"ע שם), ודוקא כשקנה, אבל נפל לו בירושה, או שנתנו לו במתנה, כיון שלא טרח בדבר לקנותו אין כאן גילוי דעת שרוצה לדור בעיר זו (ריב"ש קלב; רמ"א שם, וסמ"ע סק"ח)².

שכר בית דירה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאם שכר לשנים עשר חודש, הרי הוא כאנשי העיר מיד (ריב"ש תעה), והוא הדין כשקנה שלא על מנת להשתקע, אלא על מנת לגור שם (רמ"א שם, בשם יש אומרים, על פי הגמ' שם); ויש אומרים שדוקא כשקנה, שרוצה להשתקע, אבל לא כששכר לזמן (מרדכי בבא בתרא תעז; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

וכל זה שלא גילה דעתו בפירוש, אלא דר בעיר בסתם, אבל אם ידענו שרוצה להשתקע בעיר - מיד הוא כבני העיר (ריב"ש תעה; רמ"א שם).

נשא אשה בעיר, אין זו הוכחה שרוצה לדור שם (שו"ת הר"ן יא; סמ"ע ושי"ך שם).

מי בכלל אנשי העיר לעיין זמנים אחרים ניתנו להיחשב כבני העיר בנוגע לחיוב נתינה לצדקות העיר (ראה להלן):
צדקה

(שתי ברייתות בגמ' שם יא א, בשם רבן שמעון בן גמליאל), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

2. ויש מהתנאים שיש שאמרו משמו שאם קנה בה קרקע כל שהוא - הרי הוא כאנשי העיר, ויש שאמרו משמו שדוקא אם קנה בה קרקע הראויה לבית דירה

• ויש אומרים שאין כאן מחלוקת, אלא שהאומרים לפי קירוב בתים באו להוסיף, שאחר שחלקו לפי הממון גובים גם כן לפי קירוב הבתים, ונותנים עניים קרובים יותר מעניים רחוקים, וכן עשירים קרובים יותר מעשירים רחוקים; אבל עשירים רחוקים נותנים יותר מעניים קרובים, ואם יש בית קרוב לחומה, ואין בו ממון, ואחד רחוק ויש בו ממון, אין גובים מהקרוב כלום, כיון שאין לו על מה לחוש (נימוקי יוסף שם, בשם הר"י מיגאש; תוספות שם, בשם רבנו תם; רא"ש שם א כב), ולדעה זו כן הלכה (טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

ודוקא כשיש שלום בארץ ויש אימת מלכות, אבל בזמן שיש מלחמה והמלכים מתגרים זה בזה, וכשאחד מהם גובר נכנס בכל העיר לשלול שלל, אין גובים לפי קירוב בתים כלל אלא לפי ממון, ואם באים על עסקי נפשות גובים החצי לפי נפשות, והחצי לפי ממון (רא"ש שם; טו"ש שם, וסמ"ע ס"ק טז); וכשגובים לפי ממון, דוקא ממון המיטלטל, אבל לא מקרקעות (רא"ש שם; טו"ש שם) כשאנו מרויח מהם, אבל אם יש לו כמה בתים, ודר באחד מהם ומשכיר האחרים, או שיש לו שדות וכרמים ועוסק בהם בפרקמטיא, צריך ליתן מהם, אבל לא כל כך כמו משאר ממון (רמ"א שם), ואם יש לחוש לגזלת חצרות וקרקעות ושרפת בתים ונתיצתם – גובים אף לפי כולם (טו"ש שם).

צרכי הדת וכופים בני העיר זה את זה:

• לבנות להם בית הכנסת, ולקנות ספר תורה נביאים וכתובים (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) יא כג; ר"ף בבא בתרא שם; רא"ש שם א כד; רמב"ם שם א; טו"ש שם א), כדי שיקרא בהם כל מי שירצה לקרות מן הצבור (רמב"ם שם; שו"ע שם). ואצלנו, שהספרים מצויים בינינו, אין כופים לקניית ספרים כי אם בספר תורה בלבד (סמ"ע שם סק"א), אלא שבמקום ביטול תורה יכולים בית דין לכוף לבני העיר להשאל ספרים ללימוד, ובלבד שישלמו אם יתקלקלו (שו"ת הרא"ש צג סי' ג; רמ"א חו"מ רצב כ; סמ"ע קסג סק"א).

• להכניס אורחים, ולחלק להם צדקה, וליתן לתוך קופה של צדקה (מרדכי בבא בתרא תעח, בשם רבנו מאיר; רמ"א שם).

• לשכור איש להשלים מנין אם אין מנין בעיר בימים נוראים, ושאר חסרים אלא אחד או שנים, אלא אם כן מנהג קבוע ומפורסם באותו המקום לכוף לשכור אפילו בחסרון שלשה או ארבעה (מרדכי שם; מהר"ק קיג; שו"ע או"ח נה כב). ואם יש בעיר עשרה אנשים, ואחד מהם רוצה לצאת בימים הנוראים, כופים אותו להישאר או שישכור אחר במקומו, ואם הם אחד עשר אנשים ושנים רוצים לצאת, ישכרו בין שניהם אחד במקומם (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתקעו; מרדכי שם; שו"ע שם כא)⁵.

כיצד גובים לצרכי הדת לשכר מלמד בשביל בני עניים גובים לפי ממון (תשובת רב האי ברבנו ירוחם מישירם כט ג; רמ"א חו"מ קסג א).

לשכר חזן נחלקו הדעות: יש אומרים שגובים לפי ממון (תשובת רב האי שם; רמ"א שם); ויש אומרים שגובים חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות, וכן המנהג (מהר"ם פדואה מב; רמ"א או"ח נה כג)⁶.

כשישב שלשים יום בעיר כופים אותו ליתן לקופה של צדקה (תוספתא פאה (ליברמן) ד ט; בבא בתרא ח א, לגירסת הר"ף שם; ירושלמי שם א ד; רמב"ם מתנות עניים ט יב; טו"ש יו"ד רנו ה), שהיא מוכרחת יותר מן התמחוי, שאין לך מקום שאין בו קופה, ויש מקומות שאין בהם תמחוי (מהר"ק יז).

ישב שם שלשה חדשים כופים אותו ליתן לתמחוי (גמ' שם, לגירסת הר"ף; רמב"ם שם; טו"ש שם).

ישב שם ששה חדשים כופים אותו ליתן צדקה לכסות שמכסים בה עניי העיר (תוספתא שם; גמ' שם; ירושלמי שם; רמב"ם שם; טו"ש שם).

ישב שם תשעה חדשים כופים אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברים בה העניים (גמ' שם; רמב"ם שם; טו"ש שם).

ישב שם שנים עשר חודש כופים אותו ליתן למעות חטים לעניים לצורך פסח (ירושלמי שם; רמ"א או"ח תכט א).

ויש אומרים שבזמן הזה מרוב הגלות משערים לכל הדברים בשלושים יום (סמ"ק רמז; מגן אברהם תכט סק"ב).

ודוקא במי שבא לגור ואומר שאינו רוצה להשתקע, אבל אם בא לעיר כדי להשתקע כופים אותו לכל הצדקות מיד (מהר"ק יז; שו"ע חו"מ קסג ב).

וכן בני עיר חדשה, כיון שבאו להשתקע, כופים זה את זה מיד (מהר"ק שם; רמ"א שם).

חוביהם בצרכי העיר

כיצור העיר בני העיר כופים זה את זה לשכור שומרים לעיר, וכל כיצור בדברים אלה (רמב"ם שכנים ו ה, על פי בבא בתרא ח א; טו"ש חו"מ קסג ב).

ואם כופים לבנות לעיר חומה ודלתים ובריה, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שכופים לכך רק בעיר הסמוכה לספר (רבן שמעון בן גמליאל במשנה שם ז ב, ובריתא שם).

• ויש אומרים שכופים לכך אף בעיר שאינה סמוכה לספר, שלעיתים גם בעיר כזאת בא גייס (תנא קמא במשנה שם, וגמ' שם לדעה זו) לשדוד ממונם (חידושי הר"ן שם), וכן הלכה (רמב"ם שם א; טו"ש שם א)³.

כיצד גובים לכיצור העיר כשגובים מאנשי העיר לבנין החומה, אין גובים לפי נפשות (בבא בתרא ז ב), שאין החומה באה להגן מפני סכנת נפשות, אלא מליסטים וגייסות הבאים לגזול (תוספות שם ד"ה לפי). ונחלקו ראשונים כיצד גובים:

• יש אומרים שמחלוקת בגמרא היא (כן משמע בר"ף שם, ורמב"ם שכנים ו ד): יש אומרים לפי שבח ממון (רבי יוחנן ללשון ראשונה שם); ויש אומרים לפי קירוב בתים, שהבית הקרוב לחומה נותן יותר מהבית הרחוק מהחומה (רבי יוחנן ללשון שניה שם), שהבית הקרוב לחומה צריך לחומת העיר יותר מן הרחוק (רש"י שם ד"ה קירוב בתים), שהליסטים הבאים לעיר פרוצה פושטים ידיהם תחילה בבתים החיצונים, ולכן הם צריכים שמירה יותר מהפנימיים (סמ"ע קסג ס"ק יב)⁴. ולדעה זו ההלכה כדעה השניה (ר"ף שם; רמב"ם שכנים ו ד; שו"ע שם ג, בסתם).

3. ויש מהראשונים שפסק כדעה הראשונה (רבנו ירוחם מישירם לא ו, בשם יש מי שפסק). 4. ויש מהראשונים הסובר בטעם קירוב הבתים, שהבתים החיצונים הם שגורמים להיקף המרובה של החומה, שלפי מרחק הקו מן הטבור יתרבה הקו הסובב אותו, ולפיכך אין חושבים לפי ממון כלל, אלא לפי קירובם לחומה וריחוקם מהטבור (רמ"ה שם). 5. על חיוב בני העיר בתשלומי מסים

וסדר גבייתם, ראה ערך מסים וארנונות. 6. וטעם הדבר שכל דבר שכל נפש צריך לו משלמים לפי נפשות, וחזן אף שחוץ לכל נפש מכל מקום עניים שוכרים חזן שאינו מנגן מומחה ושכרו נמוך, ואילו עשירים דרכם לשכור חזן מומחה ששכרו רב. דין זה נכון גם ביחס לשכירת רב לעיר (ראה משנה ברורה נג ס"ק טו).

לכל דבר שירצו (רמב"ם מכירה יד ט; טושי"ע חו"מ רלא כז), ואפילו על בשר ולחם (רמב"ם שם), ועל שכר פועלים (גמ' שם).

להעניש העובר על תקנות ורשאים לתת קנס על מי שיעבור על דבריהם (גמ' שם, ורש"י ד"ה להסיע), ולהתנות ביניהם שכל מי שעובר יענשו אותו (רמב"ם שם; טושי"ע שם) בקנס ממון, או שלא ישב בעירם, משום שהפקר בית דין הפקר (ראה ערכו. ריטב"א שם). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שדוקא אם כבר התנו ביניהם תקנה ידועה מרצון כולם, ואחר כך עבר אחד מהם על התקנה, יכולים לקנסו ולהענישו, אבל אם לא התנו בתחילה, אין כח בבני העיר להכריח אחד מבני עירם למה שירצו, כשיש ריוח לאחד והפסד לשני (מרדכי בבא קמא קעט ובבא בתרא תפ, בשם רבנו תם; תשובות מימוניות שופטים י; מהר"ק א וקפ), ואפילו שבעה טובי-העיר (ראה ערכם) אינם יכולים לשנות דבר נגד הנהוג מקודם כשיש הפסד לאדם יחיד, אם לא נעשה מדעת כולם (כן משמע בתשובות מימוניות שם; מהר"ק שם; רמ"א חו"מ ב א, בשם יש חולקין).⁸

• ויש אומרים שכל תקנה שרוב הצבור הסכימו בה, אם הוא רוב חשוב במנין ובחכמה, אף על פי שהמיעוט עומדים וצווחים, הרי הם חייבים במה שהסכימו הרוב (ריטב"א עבודה זרה לו א, בשם מורי הרב; מהר"ח אור זרוע רכב), ועל כל עסק של רבים אמרה תורה: אֲחֵרֵי רַבִּים לְהִשָּׁתָּהּ (שמות כג ב), ועל כל ענין שהקהל מסכימים הולכים אחר הרוב, והיחידים צריכים לקיים כל מה שיסכימו עליהם הרבים, שאם לא כן לעולם לא יסכימו הקהל שום דבר (שו"ת הרא"ש ו ה). ושבעה טובי העיר שנבחרו מאת בני העיר כח בידם לתקן, אפילו במקום הפסד לאחד (מרדכי שם תפג, בשם הראב"ה), וכן המנהג (רמ"א שם).⁹

להחריס כשם שרשאים בני העיר להעניש העובר על תקנתם, כך רשאים הם להחרים אחד מבני העיר (משפט החרם לרמב"ן נדפס בחידושי הרמב"ן לאחר סוטה) ד"ה ויש צד חמור; ריב"ש רמט), והחרם חל על כל מי שחייב לילך בתקנתם (משפט החרם שם).

בעלי אומניות בעלי אומניות נקראים בני העיר בענייני המלאכה שביניהם (רמב"ן בבא בתרא ט א; רא"ש שם א לג; נימוקי יוסף שם), ולכן רשאים אנשי אומניות לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חברו וכיוצא בזה, ומי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך (רמב"ם מכירה יד י, על פי תוספתא בבא מציעא (ליברמן) יא כה וגמ' שם; טושי"ע חו"מ רלא כח), ודוקא שהתנו כולם, אבל לא שנים ושלשה מהם (רמב"ן שם; נימוקי יוסף שם; רמ"א שם).

כשיש חכם הממונה על הצבור כשיש חכם חשוב הממונה על הצבור, רשאים לעולם לתקן, בין בני העיר ובין בעלי אומניות, תקנה שאין בה הפסד לאחרים (רמב"ן שם; נימוקי יוסף שם; רמ"א שם).

ואם רשאים לתקן תקנה שיש בה הפסד לאחרים, ולענוש בה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבני העיר רשאים לתקן כן, אבל בני אומניות אינם יכולים לתקן תקנה כזו במקום שיש חכם חשוב הממונה על הצבור (ריב"ש שצט, בדעת הרמב"ם שם; מהר"ם אלשקר מט, בדעת הרמב"ם שם, והרמב"ן שם; סמ"ע שם ס"ק מה, בשמו).

לשכירת בית לשמש לבית כנסת גובים לפי נפשות (מהר"ם פדואה שם), אך לבניית בית הכנסת גובים לפי ממון (מהר"ם פדואה שם; רמ"א חו"מ קסג ג), כי השכירות פורעים מידי שנה בשנה, והעני בזמן שנמצא נהנה כמו העשיר, אבל הבנין הוא על זמן מרובה, והעני יכול לעזוב עיר זו בנקל וללכת לעיר אחרת שלא יצטרך לבנין, אבל העשיר ממנו ועסקיו מעכבים אותו, ועוד שלעניים יספיק להם אהל עראי להיות מקום תפלה, אך העשירים יפארו בית הכנסת בממון (מהר"ם פדואה שם).

כשקונים אתרוג של קהל, במקום שאין אתרוגים מצויים, גובים לפי ממון (רמ"א או"ח תרנח ט).

כשגובים לשכור אנשים להשלים מנין - יש מהראשונים שכתב בתשובה אחת שגובים לפי ממון, כי מה שאינם הולכים חוץ לעירם למנין בעיר אחרת הוא לפי שיש להם טורח להניח בתיהם ריקן וממוניהם וחובותיהם (תשובת מהר"ם מרוטנבורג במרדכי בבא בתרא תעט; הגהות מימוניות תפילה יא א, בשם תשובה אחת של מהר"ם מרוטנבורג); ובתשובה אחרת כתב שגובים חציו לפי ממון וחציו לפי נפשות (הגהות מימוניות שם, בשם תשובה שניה של מהר"ם מרוטנבורג), שרק העשירים אינם יכולים להניח ביתם ורכושם, אבל העניים יכולים ללכת לעיר הסמוכה (מגן אברהם נה ס"ק טז, על פי מהר"ם פדואה שם).

כשיש מנין ושנים מהם יוצאים, שצריכים לשכור אחרים להשלים תחתיהם (ע"י לעיל), נותנים שניהם בשוה, אפילו אחד עני ואחד עשיר, שהרי כל אחד מהם חייב להשלים המנין (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תרתיו; מרדכי שם, והגהות מימוניות שם, בשמו; מגן אברהם שם).⁷

כשמקצתם אינם צריכים לכוף בני העיר כופים זה את זה לצרכי העיר אפילו אינם צריכים שמקצתם אינם צריכים לכך, כגון זקנות שאינן צריכות למקוה, או כאלה שאינם צריכים לבית חתנות וכיוצא, וכולם יתנו חלקם (מהר"י מינץ ז; דרכי משה חו"מ קסג ב, בשמו; רמ"א שם ג). ודוקא כשהצורך הוא דבר כללי שכל קהילות ישראל צריכות לכך, כגון מקוה וחתנות וכיוצא, אבל צורך פרטי של עיר אחת, אותם שאינם צריכים לכך אינם מחוייבים להשתתף (סמ"ע שם ס"ק לב, על פי שו"ת הרא"ש ו יט).

מי שיש לו חצר בעיר מי שיש לו חצר בעיר אחרת, בני העיר משעבדים אותו לחפור עמהם בורות שיחין ומערות, ולתקן את המקוואות ואמת המים, אבל בשאר כל הדברים אין משעבדים אותו, ואם היה שריו עמהם באותה העיר - משעבדים אותו על הכל (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) יא יז; רמב"ם שכנים ו ג; טושי"ע שם ב). הלנת המת מת בעיר שאין לו קרובים, כל בני העיר מחויבים בעשה של קבורת המת (ראה ערך הלנת המת), ומוזהרים על הלאו שלא להלין את המת (ראה שם. אור זרוע ח"ב תכא; דברי חיים א י"ד סד).

כחם בתקנות העיר

שינוי במידות ושכר רשאים בני העיר להתנות על המידות (בבא בתרא ח ב) להגדיל סאת העיר או להקטינה (רש"י שם ד"ה להתנות).

וכן רשאים בני העיר להתנות על השערים (גמ' שם), לקרן להם שער

7. על חיובם ופטורם של תלמידי חכמים בגביות לצרכי העיר, ראה ערך תלמיד חכם. 8. יש מי שכתב שאפילו לדעה זו יכולים לתקן תיקון אמצעי וישר בהקצבת שערים למוכרים ולפועלים, שהרי גם המוכר והפועל מרויח, אלא

שתיקנו שלא ירויח יותר מדאי, ואין זה נקרא הפסד כיון שנעשה בצדק (מבי"ט א רלז). 9. ויש שכתב שכך הדין דוקא אם ידוע שיש מנהג קבוע כך בעיר, ועל טובי העיר להוכיח שכך המנהג שם (נודע ביהודה, קמא, חו"מ כ, בדעת

באותו בית הכנסת, כשדנים על בית הכנסת שכולם נכנסים בתוכו להתפלל, אף על פי שיש להם בית הכנסת אחר בעיר, צריך סילוק, שיסתלקו מלילך לבית הכנסת זה שדנים עליו (סמ"ע שם ושם, על פי רבנו ירוחם שם).

הנאה מרחץ בני העיר שבא אחד לערער על מרחצם, או על רחוב או רחוב של העיר, אין אחד מבני העיר מעיד בדבר, ולא דן, ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שהדברים אמורים רק עד שיסלק עצמו בקנין גמור, ואחר כך יעיד או ידון (רמב"ם עדות טו א; שו"ע חו"מ לו יח), שבספר תורה בלבד הוא שאמרו שאין סילוק מועיל, שהרי אי אפשר להם שלא ישמעו קריאת התורה, אבל בכל שאר הדברים של ממונות יכולים להסתלק (שו"ת הרא"ש נח א, ג, ה).

• ויש אומרים שאי אפשר להסתלק משום דבר שהוא מצרכי בני העיר (טור שם; רמ"א שם), אלא אם כן יש להם דבר אחר כיוצא בזה (רמ"א שם).

סילוק בעדים נחלקו ראשונים אם הסילוק מועיל רק לדיינים או אף לעדים:

• יש סוברים שאינו מועיל אלא בדיינים ולא בעדים, שבעדים צריכים שיהיו תחילתם וסופם בכשרות, והרי כאן תחילתם בפסול (תוספות נידה נ א ד"ה ורבי; רמ"ה בבא בתרא מג א; שו"ת הרא"ש נח ב, בשמו, ובשם הר"י מפריש).

• ויש סוברים שאין בפסול נגיעה בדבר מחמת ממון משום תחילתו בפסולות כשנסתלקה הנגיעה (תוספות בבא בתרא שם ד"ה וליסלקו, בשם ר"י רמב"ן שם; רמב"ם שם; שו"ת הרא"ש שם), וכן הלכה (טוש"ע שם).

האומר תנו האומר תנו מנה לעניי עירי, אין דנים בדייני אותה **מנה לעניי** העיר, ואין מביאים ראיה מאנשי אותה העיר, אם היו **עירי** העניים סמוכים עליהם ופוסקים עליהם צדקה (בבא בתרא מג א; רמב"ם שם ג; טוש"ע חו"מ לו כ).

היה דבר קצוב לבני העיר כמה יתן כל אחד מהם לעניי העיר, ואמרו הדיינים או העדים אנו ניתן הדבר הקצוב עלינו ונעיד או נדון, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שכשרים לדון ולהעיד להם, ואינם פסולים אלא כשאין דבר קצוב ונותנים לפי הצורך ולפי מחסורם של העניים (לשון ראשונה בגמ' שם, ורשב"ם ד"ה ומשנ).

• ויש אומרים שאף בדבר קצוב ורוצים ליתן המגיע להם, אין שומעים להם, לפי שהנאה היא להם שיתעשרו עניים אלו, הואיל והם סמוכים עליהם (לשון שניה בגמ' שם, ורשב"ם שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

מסיס כל עסקי מסים אין דנים בדייני אותה העיר, לפי שיש להם חלק בהם (שו"ת הרא"ש ו טו, ושם נח ג; טוש"ע חו"מ לו יב), אלא יסתלקו הם וקרוביהם שלא יהנו מן הדבר שבאים לדון עליו (טור שם) על ידי שיתנו ממון לקהל בלי ערמה, כפי חלק המגיע להם באותו ממון (שו"ת הרא"ש נח ג) ¹¹.

ודוקא אם הוא מס קצוב שאינו נוהג אלא באותה השנה, אבל

• ויש אומרים שתנאי זה של אדם חשוב נאמר לא בבעלי אומניות בלבד, אלא אף בבני העיר, שאינם יכולים אפילו כולם יחד לתקן מבלי הסכמת חכם שבעיר אם ישנו (רא"ש שם; טור שם; רמ"א שם; שו"ת שם סק"ד) ¹⁰.

צדקה רשאים בני העיר לשנות בצדקות של העיר, ולעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותם לכל מה שירצו (בבא בתרא ח ב; רמב"ם מתנות עניים ט ז; טוש"ע יו"ד רנו ד) מצרכי הצבור, אף על פי שלא התנו כן בשעה שגברו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין לשנות מצדקה של עניים אלא לצורך עניים, כגון שמשנה מקופה לתמחוי לצורך כסות ובית לינה וקבורה, אבל לא לצרכי צבור אחרים, שהם גוזלים בכך את העניים (רמ"ה שם; רמב"ן שם ורא"ש א כט, בשם הר"י מיגאש).

• ויש אומרים שיכולים לשנות בצדקה קבועה אפילו לדבר הרשות, לפי שהנותן על דעת בני העיר הוא נותן, שאם יחסר להם ישלימו בפעם אחרת, ולא יהיה מזה נזק לעניים, ולפיכך מותר לתת מקופה של צדקה אפילו לשומרי העיר (תוספות שם ד"ה ולשנות, בשם רבנו תם; רמב"ן שם; רא"ש שם; שו"ת יו"ד רנו סק"ז).

מהאחרונים יש מי שכתב שעניי ארץ ישראל נקראים גם כן עניי עירך, ועל פי זה יכולים בני העיר לשנות את הקופה שלהם ולהעבירה לטובת עניי ארץ ישראל (שו"ת דעת כח קלג. וראה ב"ח יו"ד רנא; שו"ת חתם סופר קובץ תשובות מו).

בעדות ודיינות

כל דבר שיש לדיין בו צד הנאה, אינו יכול לדון עליו, וכן כל דבר שיש לעד בו צד הנאה אינו יכול להעיד עליו, ולפיכך:

הנאה מספר בני העיר שנגנב ספר תורה שלהם, אין דנים בדין זה **תורה** בדייני אותה העיר, ואין מביאים ראיה לדין זה מאנשי אותה העיר (בבא בתרא מג א; רמב"ם עדות טו ב; טוש"ע חו"מ ז יב ולו יט). ואפילו אם יסתלקו הדיינים או העדים מזכותם בספר תורה זה, אין זה מועיל, שכיון שהספר תורה עומד לשמיעה ולצאת בשמיעה זו, הרי הם נהנים ממנו והם נוגעים בדבר, אלא אם כן ילכו לעיר אחרת (גמ' שם, ורשב"ם ד"ה דלשמיעה).

אם יש להם ספר תורה אחר, מותרים לדון ולהעיד (שו"ת הרא"ש ג יג; טוש"ע חו"מ שם ושם), ואפילו אם יקראו בבית הכנסת באותו ספר תורה, אין זו הנאה, כיון שאפשר שיקראו בספר תורה אחר, ובלבד שיסתלקו מהספר תורה שדנים עליו (שו"ת הרא"ש שם); ומהאחרונים יש שכתבו שאם באותו בית הכנסת יש עוד ספר תורה, אפילו סילוק אין צריך, אבל אם בבית הכנסת אחר שבעיר יש עוד ספר תורה, צריכים סילוק שלא יקראו בספר תורה שדנים עליו (סמ"ע ז ס"ק כח, ושם לו ס"ק נג; נתיבות המשפט לו, חידושים ס"ק טו).

הנאה מבית הכנסת ושאר ספרים וכן כשדנים על בית הכנסת – אין בני העיר יכולים לדון (רבנו ירוחם מישרים א ב; רמ"א חו"מ לו יט), וכן על שאר ספרים וכדומה להם (רמ"א שם), כגון כלי קודש, או תפוחי זהב שהם נוי לספר תורה, וכיוצא בזה (שו"ת שם ס"ק לג). ואף לסוברים שבספר תורה אין צריך לסילוק כשיש עוד ספר תורה

כאן שייך רק לגבי בני העיר וכן שאר קנינים ציבוריים, כיון שהבעלות היא לבני העיר בכללותם, וכשאחד מהם מסתלק – ממילא נשארים שאר בני העיר

הרמ"א. ¹⁰ על כח בני העיר למכור בית הכנסת באופנים ידועים, ראה ערך בית הכנסת. ¹¹ וראה אבן האזל שכנים ב י ד"ה איברא, שדין סילוק שנאמר

יושבי העיר הדר בעיר שלשים יום, אף על פי שאינו נקרא מבני העיר לחיובו בצרכי העיר (ראה לעיל) הרי הוא נקרא מיושבי העיר, ולפיכך:

המודר הנאה מיושבי העיר אסור ליהנות ממנו.

הוא בכלל יושבי עיר-הנדחת, שנאמר בה: **יֹשְׁבֵי הָעִיר** (דברים יג טז). בבא בתרא ח א, וסנהדרין קיב א).

אכן המודר הנאה מאנשי העיר, כל ששהה שם פחות משנים עשר חודש מותר ליהנות ממנו (שם ושם).

כשדנים על אדם אם הוא בכלל מפורעי המס, אין הסילוק מועיל, שדבר שאין לו קצבה הוא, שמי יודע כמה שנים יחיה אותו פורע המס (בית יוסף שם, על פי שו"ת הרא"ש ו טו; רמ"א שם).

זמן הזה בזמן הזה נהגו לקבל עדים מהקהל על תקנותיהם והסכמותיהם ועל הקדשות ועל כל ענייניהם, וכשרים אפילו לקרובים, כיון שקיבלום עליהם (שו"ת הרא"ש ה ד; שו"ת הרשב"א א תרפ"ת; ריב"ש קצה; שו"ע חו"מ לו כ). וכן אם יש מנהג בעיר שדייני העיר ידונו על ענייני המסים, דיניהם דין (טושי"ע שם ז יב)¹².

בְּנֵי מַעִים¹

האברים הפנימיים, כולם או מקצתם, וביחוד האברים שהמאכל עובר בהם²

• במליחה;	הפרקים:
• ניקורם;	• מהותם;
• גריעותם ומיאוסם;	• תלייתם בקנה ובושט;
• אם הם בכלל בשר.	• בטרפות;

סיכום תמציתי

מהותם

בלשון משנה וברייתא נקראים בני מעיים כל האברים הפנימיים, ובכללם הריאה והלב והכבד, ובעוף גם הקורקבן. האמוראים דרכם לפרש יותר, ובלשונם נקראים בני מעיים בעיקר האברים שהמאכל עובר בהם. בני המעיים שפסולת המאכל סובבת בהם נקראו בפרט דקין. הדקין של בהמה הם חוט אחד משוך שהמאכל נכנס בו מן הקיבה. ראש המעי הסמוך לקיבה הוא תחילתם, והמעי שיוצא בו הרעי הוא סופם. המעי האחרון שהוא וזוהו עיקום, והוא דבוק בין עיקרי הירכיים ובפי הטבעת, והרעי יוצא בו הוא הנקרא חלחולת, או כרכשא, או טבחיא. המעי היוצא מן הדקין והוא ככיס סתום בראשו, נקרא סניא דיבי, על שם שהוא מקום מאוס וכחוש שגם הזאבים שונאים אותו, שכשהם טורפים את הבהמה ואוכלים את בשרה מניחים אותו. דנים על בני מעיים, בכללם או בחלקם, מצד מקור חיותם בקנה ובושט, בטרפותם, במליחתם, בגריעותם ומיאוסם, ואם הם בכלל בשר:

בטרפות

ניקבו הדקין - נקב מפולש, מעבר אל עבר - טרפה, והוא אחת משמונה עשרה טרפות שנאמרו למשה בסיני. מחט שנמצא בדקין - טרפה. בהמה שהלעיטה דבר שנוקב בני מעיה - טרפה. יצאו בני מעיה ולא ניקבו - כשרה, ודוקא כשהוחזרו מאליהם. לא יצאו המעיים לחוץ, ונמצאו מהופכים, נחלקו ראשונים: יש אוסרים, ויש מתירים. שני בני מעיים היוצאים מן הבהמה כאחד - טרפה.

במליחה

בני מעיים הם בחזקת שאין בהם דם, ונחלקו ראשונים בביאור הדבר: יש אומרים שהם כל בני המעיים שהמאכל עובר בהם בחללם - הקיבה, הכרס, החלחולת, ושאר הדקין; ויש אומרים שלא נאמר אלא בדקין, אבל הכרס ובית-הכוסות אינם בכלל בני מעיים לדין זה. הקורקבן מחזיקים בו דם. הקיבה - יש אומרים שדומה לדקין, ואין מחזיקים בה דם לדברי הכל; ויש אומרים שדומה לכרס, ותלוי במחלוקת הראשונים בו.

נדרים. **בני מעים**. 1. ג, בני מעים, עמ' שטט-שפב ז, דקין, טורי תרו-תריז. 2. מערכת העכול בלשונו. ונקראים גם קרביים (משנה יומא כה א; משנה תמיד ד ב).

בעלים על כל הנכסים. אך בשותפות למשל לא שייך דין סילוק, משום שכאשר אחד מהם מסתלק - השני לא זוכה בחלקו, ולכן צריך דוקא הקטאה. 12. אם חכם רשאי להתיר נדר הנודר הנאה מבני עירו של החכם, ראה ערך התרת

מכיון שאין מחזיקים בהם דם אינם אסורים אם נתבשלו בלי מליחה, או שנמלחו בכלי שאינו מנוקב, אבל לכתחילה צריכים לעולם מליחה ובכלי מנוקב ובהדחה כשאר בשר.

כשמולחים החלחולת ושאר המעיים שיש עליהם שומן, אין מולחים אותם בצד הפנימי, מעבר המאכל, אלא בצד החיצון, ששם השומן דבוק.

ניקורם

החלב שעל בני המעיים אסור באכילה והאוכלו ענוש כרת.

בימינו נהגו להסיר את כל החלבים שעל בני המעיים, ושאר המעיים הדקים אין מנקרים כלל, וזורקים לטריפה.

גריעותם ומיאוסם

הקורקבן ובני מעיים יש בני אדם שאינם אוכלים אותם, ואמרו: הקריבים אינם בשר, והאוכלם, כשיכול לקנות בשר וקונה באותם הדמים בני המעיים, אינו בן אדם.

בני מעיים אינם משביעים את האוכל אותם, ולפיכך מותר לאכלם בערב פסח מן המנחה ולמעלה, אף על פי שאסור לאכול באותו זמן, כדי שיאכל פסח ומצה לתיאבון.

אם הם בכלל בשר

בני המעיים, אף על פי שיש בני אדם שאינם אוכלים אותם, הם בכלל בשר, בין לענין טומאה, שהאוכל מבני מעיים של נבלת עוף טהור – טמא; ובין לענין איסור נבלה ואיסור בהמה וחיה טמאה; ובין לענין הקרבתו עם כל הבשר על המזבח בעולת בהמה; ובין לענין אכילתם בקרבן פסח.

מהותם

כלשון התנאים

בלשון משנה וברייתא נקראים בני מעיים כל האברים הפנימיים, ובכללם הריאה והלב והכבד (תוספות חולין נד א ד"ה אילימא; רא"ש שם ג לא, בשם ר"י)⁴, וכל שכן הקיבה (רש"י שם קלא א ד"ה והיה), ובעוף גם הקורקבן (חולין נו ב)⁵.

כלשון האמוראים

האמוראים דרכם לפרש יותר (פרי חדש יו"ד עה סק"א), ובלשונם נקראים בני מעיים בעיקר האברים שהמאכל עובר בהם (רמב"ם מאכלות אסורות ז טו. וראה רא"ש חולין ג לא; סי' האשכול ה' טריפות סוסי' יט), ולפעמים הזכירו בפירוש בני מעיים בניגוד לריאה (גמ' שם לב ב), או לכבד (גמ' שם נו ב), או לקורקבן (תוספתא זבים (צוקרמאנדל) ה ט; ביצה ז א)⁶.

בני המעיים שפסולת המאכל סובבת בהם (רמב"ם שחיטה ו יג) נקראו בפרט דקין (הוריות ג א).

צורת הדקין של בהמה הם חוט אחד משוך (ר"י חולין נח ב) שהמאכל נכנס בו מן הקיבה (רש"י שם מב א ד"ה ובית הכסות). ראש המעי הסמוך לקיבה הוא תחילתם, והמעי שיוצא בו הרעי הוא סופם (כן משמע ברמב"ם מאכלות אסורות ז ט)⁷.

ויש מהדקין הנקראים בשם מיוחד: הדורא דכנתא (חולין מח ב)⁸, על שם שהם מסובבים כעיגול את החלב שלהם שנקרא כנתא (ערוך, הדר ג, בפירוש הראשון; רש"י חולין מח ב ד"ה הדורא; רבנו גרשום ומאירי חולין קיג א; טושי"ע יו"ד מו ג); או על שם שהם מלופפים בעיגול כמו נחש (ערוך שם, בפירוש השני; רמב"ם שחיטה ו יג)⁹.

חלחולת המעי האחרון שהוא שוה ואין בו עיקום, והוא דבוק בין

עיקרי הירכיים (רמב"ם שם טז) ובפי הטבעת (ערוך, כרכשא; רמ"א יו"ד עה א), והרעי יוצא בו (רש"י שם מט ב ד"ה חוטי; רמב"ם שם) הוא הנקרא חלחולת (רמב"ם שם), או כרכשא (ערוך שם), או טבחיא (רש"י שם ונ א ד"ה חלחולת)¹⁰.

סניא דיבי המעי היוצא מן הדקין והוא ככיס סתום בראשו, נקרא סניא דיבי (רש"י שם נ ב, בשם מורו, ובשם א"י של רבי מכיר)¹¹, על שם שהוא מקום מאוס וכחוש שגם הזאבים שונאים אותו (רבנו גרשום שם, בפירוש הראשון; רש"י שם), שכשהם טורפים את הבהמה ואוכלים את בשרה מניחים אותו (מאירי שם)¹².

דנים על בני מעיים, בכללם או בחלקם, מצד מקור חיותם בקנה ובושט, בטרפותם, במליחתם, בגריעותם ומיאוסם, ואם הם בכלל בשר. [וראה צורתם בעוף ובבהמה באיורים מס' 7, 8 בסוף הכרך].

תלייתם בקנה ובושט

ניקבה הריאה יש מהאמוראים הסובר שאם שחט את הקנה בין שחיטת בבהמה, ואחר כך שחט את הושט, ובין שחיטת קנה לושט הקנה לשחיטת הושט ניקבה הריאה, הבהמה כשרה, שמשנשחט הקנה הריאה היא כאילו ניטלה כולה מן הבהמה ומונחת בסל, ששוב אין הבהמה נטרפת בנקיבתה (רבי שמעון בן לקיש שם, ורש"י ד"ה ואח"כ וד"ה אלמא).

ונחלקו אמוראים בדעתו:

- יש אומרים שטעמו משום שחיי ריאה תלויים בקנה, אבל אין בני מעיים תלויים בקנה, ולכן אם ניקבו בני מעיים לאחר שחיטת

3. במקרא השם הכולל לאברים הפנימיים בגוף, ובעיקר למערכת העיכול, הוא קרב (שמות יב ט; תהלים קג א), ומעיים (ירמיהו ד יט; שם לא יט; יחזקאל ג ג; יונה ב א; איכה א כ ועוד). וראה שו"ת דעת כהן מה, שבלשון התורה השם "קרב" כוונתו לבני מעיים – המסס, בית הכסות, כרס ודקין, ומשמעו הוא איבר פנימי חלול שנכנס בו דבר הממלא אותו בקרבו. 4. וכן משמע בתהילים מ ט, ובשיר השירים ה ד, ובעיקר הרחם (בראשית טו ד; שם כה כג; רות א יא; שמואל ב טז יא). 5. אך יש מקום אחד שבו נקראו כך הדקין בלבד (קנינים ג ו). 6. ויש שהראשונים נחלקו בדברי האמוראים אם הריאה ושאר האברים הם בכלל בני מעיים שאמרו (רש"י חולין נד א ד"ה עד אטמא); או

7. ויש שחלקו גם בכרס ובקיבה ובקורקבן אם הם בכלל (ראה להלן). 7. וראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ו, ערך עכול, מערכת ה- טור' 9-167, פירוט חלקי הדקין בחז"ל. 8. והם הנקראים כרכא קטינא (כן משמע מויקרא רבה ג ד; קהלת רבה ז לח). 9. וראה ברמ"א יו"ד מו ג, ובדרכי תשובה סי' מו ס"ק נא, דעות שונות על המושג הדורא דכנתא. וראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית שם. 10. הוא המעי הישר (rectum). 11. הוא המעי האטום (cecum) – ראה י.מ. לוינגר, מדרך להלכות טריפות, עמ' 30; או התוספתן (appendix) – ראה א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 234. 12. ויש מפרשים סניא כעין מסנת, ודיבי לשון

ואפילו דבוקה בהם הרבה עד שאין יכולים להוציאה אלא על ידי הדחק (טושי"ע שם), שלפעמים כשהבהמה משלשלת מחולי הליחה מתגדרת ויוצאה ונמצאו נקובים (ראב"ן חולין רמז) ¹⁴.

אכן אם היה חֶלֶב טהור סותם הנקב, הרי זו סתימה, וכשרה (גמ' שם מט ב; רמב"ם שם י; טושי"ע שם), והוא הדין בשר שסותם (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"א).

ניקב הדורא ניקב הדורא דכנתא באותו צד שבינו לחברו, שלא זכנתא ניקב החיצון שבכולם – כשרה, שחברו מגין עליו (גמ' שם מח ב, ורש"י ד"ה דאניקב; רמב"ם שם יג; טושי"ע שם ג).

ניקבה החלחולת ניקבה החלחולת במשהו – טרפה, כמו שאר מעיים (גמ' שם נ א; רמב"ם שם טז; טושי"ע שם ה), אם ניקבה לחלל הבטן (רמב"ם שם; טושי"ע שם) שלא במקום הדבק (גמ' שם) ¹⁵; אבל אם ניקבה במקום שהיא דבוקה בירכיים – כשרה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שהירכיים מעמידות אותה (גמ' שם), הואיל והמקום שם דחוק, השדרה מלמעלה ועצמות האליה מכאן ומכאן, ומלמטה הם מחוברים בסחוס, ואין דרך הרעי לחזור לאחוריו וליפול לתוך חלל הגוף (רש"י שם ד"ה ברובו).

ואם ניקבה במקום הדבק, נחלקו אמוראים עד כמה יחסר ממנה ותהיה כשרה:

• יש אומרים שאפילו נקדר וניטל דופנה העליון או התחתון עד רובו – כשרה (רבי אילעי אמר רבי יוחנן שם, ורש"י ד"ה ברובו, לגירסת המהרש"ל; ר"ן שם).

• ויש אומרים שאפילו ניטל כולו כשר, ובלבד שישאר ממנו כדי תפיסה (רבא בשם רב נחמן שם ב), והוא שיעור ארבע אצבעות (ערוד, בטרא, בשם רבנו חננאל; ר"ף שם; תוספות שם מד א ד"ה כדי; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹⁶ בשור הגדול, ובבהמה דקה לפי ערך שיעור זה, הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו (תורת הבית הארוך ב ג; מאירי שם נ ב; טושי"ע שם) ¹⁷, וכן הלכה (טושי"ע שם).

ניקבה החלחולת באותו שיעור של כדי תפיסה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדינו במשהו, כשאר החלחולת (משמרת הבית שם; רוקח שפה; טור שם, בשם יש אומרים; שו"ע שם, בשם יש אסירים).

• ויש אומרים שכשר עד שינטל הרוב (בדק הבית שם; רא"ש שם ג לב, וטור שם, בשם רבנו יונה; שו"ע שם, בשם יש מכשירים; ים של שלמה שם ג נט).

ובדעה האחרונה נחלקו אחרונים:

• יש סוברים שאינו רוב האורך של ארבע האצבעות, אלא מכל אותן ארבע האצבעות כפי מה שהוא אם ניטל הרוב טרפה, ואם לא ניטל הרוב בין הכל, אלא רוב האורך בלבד או רוב הרוחב בלבד – כשרה (ים של שלמה שם; ט"ז שם סק"ו, בדעת מהר"י בן חביב).

• ויש סוברים שבין שניטל רוב אורך בלבד, ובין שניטל רוב רוחב בלבד, מאותן ארבע האצבעות – טרפה (ש"ך שם ס"ק טו, ונקודות הכסף שם, בדעת רבנו ירוחם, מהר"י בן חביב, דרכי משה ובי"ח) ¹⁸.

סותמה (גמ' שם מט ב; רמב"ם שם י; טושי"ע שם א, וש"ך שם סק"ו), שאינו מגין לפי שהוא עשוי ככובע (גמ' שם) וקרטין קרטין עגולים כמו חטים (רש"י שם ד"ה דכרכשא) ואינם מהודקים בו יפה (ש"ך שם). ¹⁶ ויש אומרים ששיעורו אצבע (רבנו גרשום שם נ ב; רש"י שם ד"ה בטרא; ויש אומרים ששיעורו שתי אצבעות (ר"ן שם, בשם יש מפרשים). ¹⁷ ויש שכתב: בשור ארבע, בשם שתיים, ובגדי וטלה אחת (רוקח שפה). ¹⁸ נקב הנמצא במעיים סמוך ליציאתם מן הקיבה והולך בשיפוע כלפי מטה ויוצא לחוץ, אף על פי

הקנה, מכיון שהם אינם תלויים בקנה, הבהמה טרפה (רבא בחולין לב ב, ורש"י ד"ה אבל).

• ויש אומרים שטעמו משום שאין טרפות לחצי חיות, וכיון שנשחט הקנה ונשאר בבהמה חצי חיות שוב אין הטרפות פוסלת בה, ולכן מכשיר אפילו ניקבו בני מעיים בין קנה לושט, (רבי זירא שם, ורש"י ד"ה התרת).

לדעה הראשונה, אם נשחט הושט קודם, ובין שחיטת הושט לשחיטת הקנה ניקבו בני מעיים, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שכשם שחיי ריאה תלויים בקנה, כך חיי בני מעיים תלויים בושט, ומשנשחט הושט – בני המעיים כאילו ניטלו מן הבהמה ומונחים בסל, ואין נקיבתם מטרפת שוב את הבהמה (וכן משמע מרש"י שם ד"ה והדר; תוספות שם ד"ה והדר; המאור שם; מאירי שם; תורת הבית הארוך ב ג).

• ויש אומרים שחיי בני מעיים אינם תלויים בושט כדרך שחיי ריאה תלויים בקנה, ולכן ניקבו בני מעיים בין שחיטת הושט לשחיטת הקנה מודה ריש לקיש שטרפה, ואין לך אלא מה שאמרו חכמים בריאה ולא יותר (מאירי שם, בשם יש מפרשים; חידושי הר"ן שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה (המאור שם; תורת הבית הארוך שם; מאירי שם; טור יו"ד כו, בשם יש מכשירים).

• יש פוסקים כדעה השניה (מאירי שם, בשם יש פוסקים).

• ויש שאינם פוסקים כלל כדעת אותו אמורא, וסוברים שיש לאסור אפילו ניקבה הריאה אחר שחיטת הקנה (כן משמע ברי"ף שם; רמב"ם שחיטת ב; מלחמות לרמב"ן שם; רא"ש שם ב יא; טור שם, בסתם), וכן הלכה (שו"ע שם ב).

גוי בני המעיים שניטלו מהבהמה בעודה חיה ומפרכסת, אחר שחיטת סימנים, כיון שהשחיטה התירה אותם באכילה לישראל, ויצאו מידי איסור אבר מן החי, הותרו אף לגוי, למרות שאין לו שחיטה, שאין לך שמואל לישראל ואסור לגוי (ברייתא שם לג א, ורש"י ד"ה אחד; רב פפא שם; תורת הבית הארוך שם; טור שם) ¹³.

בטרפות

נקב ניקבו הדקין – נקב מפולש, מעבר אל עבר (שו"ת הרשב"א א שפד) – טרפה (משנה חולין מב א; רמב"ם שחיטה ו יג; טושי"ע יו"ד מו א), מפני שהרעי יוצא ושותת דרך הנקב לחלל הגוף (רשב"א חולין נ א), והוא אחת משמונה עשרה טרפות שנאמרו למשה בסיני (רש"י ט א ד"ה מי חיישין), ואין חילוק בזה בין שהנקב הוא שוה ובין שהוא במשופע (שו"ת הרשב"א שם שפג; פרי חדש שם סק"ט).

ואף אם ניקבו הדקין וליחה – הגלד האדוק בהם מבכפנים (גמ' שם נ א, ורש"י ד"ה ליחא וד"ה שירקא; ש"ך שם סק"א) – סותמתם, טריפה (גמ' שם; רמב"ם שם יד; טושי"ע שם א), שאין זו סתימה עומדת (רמב"ם שם),

זיבה (רבנו גרשום שם, בפירוש השני). ¹³ ויש מהאמוראים הסובר, שלגוי שאין שחיטה, אינו יוצא מאיסור אבר מן החי אלא במיתת הבהמה, ובני המעיים שהם כניטלו מן הבהמה בעודה חיה ומפרכסת אחר שחיטת סימנים, אסורים לו באכילה (רב אחא בר יעקב שם, לדעת רבי שמעון בן לקיש, ורש"י ד"ה מדרש לקיש). ¹⁴ ויש מהתנאים הסובר שאם הליחה סותמתם אינה טריפה (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא חולין (צוקרמאנדל) ג יא וברייתא שם), ואין הלכה כמותו (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ¹⁵ ואין החלב שעליה

רמב"ם שחיטה ו טו), אפילו בעוף, שחיותו מועטת (רש"י שם נו א ד"ה ואלו טרפות).

ודוקא כשהוחזרו מאליהם (טושי"ע יו"ד מו ב, על פי גמ' שם ב), אבל כשלא הוחזרו כלל, ושחט בעודם בחוץ, נחלקו הדעות: יש מתירים (לבוש שם ב; דברי חמודות שם ג אות רעד; דעת קדושים שם סק"ו); ויש אוסרים, מפני שבעודה כך אי אפשר לה לחיות, שהמאכל אין לו דרך לסבב (מעשה רוקח שם ו א).

וכשהוחזרו בידי אדם, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאם נזהר בהם שלא להפוך אותם – כשרה (מאירי שם; טור שם; דברי חמודות שם; ש"ך שם סק"ח), אלא שאם זה שהחזירם לא העלה על דעתו לדקדק אם לא נתהפכו חוששים שנתהפכו (דברי חמודות שם; ש"ך שם).

• יש שכתב שדבר זה צריך לרופא בקי (מאירי שם).

• ויש חולקים וסוברים שהוחזרו בידי אדם לעולם טרפה (כן משמע מרבנו גרשום שם; עונג יום טוב עד, בדעת הרמב"ם בפירושו המשניות; מעשה רוקח שם).

הכל מודים שאם היפך בהם טרפה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), אף על פי שלא ניקבו, שאי אפשר שיחזרו כמות שהיו אחר שנהפכו, ואינה חיה (רמב"ם שם; שו"ע שם)²¹. ולמדוהו מן הכתוב: הוא עֶשֶׂה וְיִכְנָנֶה (דברים לב ו), מלמד שברא הקדוש ברוך הוא כונניות – בסיס לישב עליו, ואם ירדו מבסיסם שוב אינם מתיישבים (רש"י חולין שם ד"ה כונניות) – באדם שאם נהפך אחת מהן אינו יכול לחיות (גמ' שם).

היפוך זה הוא שכשהכניסם לתוכו היפך עליונם לתחתיתם, או עגולה זו למעלה מכמות שהיתה, שהחליף זו למעלה וזו למטה (רש"י שם ד"ה היפך), או מצד זה לכשנגדו (מאירי שם).

נחפכו הדקין לא יצאו המעיים לחוץ, ונמצאו מהופכים, נחלקו במקומם ראשונים: יש אוסרים, שכל שנהפכו מעיה אינה יכולה לחיות (תורת הבית הארוך ב ג; מאירי שם; טושי"ע שם); ויש מתירים (הגהות שערי דורא פח, בשם ראב"ה; ים של שלמה שם ג צח; כן משמע מהש"ך שם סק"ט).

נמצאו המעיים נמצאו המעיים בין עור לבשר, ולא היה תפור, וגם שלא במקומם הילוכה היה טוב קודם השחיטה, באופן שאין לחוש משום נפולה (ראה ערכו) – כשרה, אבל אם היה תפור, יש לחוש שיצאו המעיים ונתהפכו, וטרפה (איסור והיתר נה יט; רמ"א שם ב).

שני בני מעיים שני בני מעיים היוצאים מן הבהמה כאחד – היוצאים בבהמה טרפה (חולין נח ב; רמב"ם שם כא; טושי"ע יו"ד מז א), שהיתר כנטול (גמ' שם; רמב"ם שם ב). ודוקא כשיוצאים משני מקומות, אבל יוצאים ממקום אחד וכלים עד כאצבע – כשרה (חולין שם), ונחלקו אמוראים בדבר:

• יש אומרים דוקא כשהחזרו ונתערבו (או רב אמי או רב אסי שם).

• ויש אומרים אף על פי שלא חזרו ונתערבו, ולא אמרו עד כאצבע

העיסור). על עוף שנפל למדורת אש ונשתנו מראית בני מעיו, ראה ערך מראות; על בני מעיים שיצאו לחוץ ונתהפכו, ראה ערך דקין; על מחט או קוץ שנמצא בחלל הגוף, שחוששים לנקיבת בני מעיים, ראה ערך חלל הגוף; על בהמה שהלעיטה דבר שנוקב בני מעיה, ראה ערך נקובה; על בני מעיים שניקבו וליחה סותמתם, ראה ערך דקין; על מעיים יתרים או חסרים, ראה ערך דקין. ²¹ ויש שכתבו הטעם מפני שסופו לינקב ולירקב, והרי זה בכלל נקובה

במה דברים אמורים בבהמה, אבל חלחולת של עוף שניקבה, בכל מקום, טריפה, לפי שאינה דבוקה לירכיים רק בתחתיתה כאורך שעורה, ואויר מקיפה מכל צד (חכמת אדם יט ח; דעת קדושים שם סק"י).

מחט שנמצא בדקין – טרפה, שחוששים שמא ניקב (ר"ן חולין נ ב; בית יוסף ושו"ע שם ד), שמפני שהדקין הולכים בהיקף וקרומם רך יש לחוש שאוכלים ומשקים שהולכים שם דחקהו (ר"ן שם; ט"ז שם סק"ד; ש"ך שם ס"ק יא), ואפילו היה המחט למעלה, בהתחלת הדקין, שעדיין אינם הולכים בהיקף, אסור (כנסת הגדולה, הגהות בית יוסף שם).

אכן אם היה המחט לאורך הדקין, בחללם, ולא נתחב בדופן, אינה טרפה (הגהות שערי דורא צב, בשם אור זרוע; איסור והיתר נא כב; הגהות איסור והיתר שם, בשם תשובת הגאונים).

ויש האוסרים אף בזה (ט"ז שם סק"ד, בדעת הר"ן).

בהמה שהלעיטה דבר שנוקב בני מעיה, כגון קורט של חליתית (ראה ערך דבר חריף) וכיוצא בו – טרפה (חולין נח ב; רמב"ם שם יג; טושי"ע יו"ד נא ד).

ויש אומרים שבתוך שלשה ימים הרי זה ספק אם ניקב ותיבדק (טור בשם הרמב"ם לגירסתו ברמב"ם) ונדרחו דבריהם (טור שם, ועי' בית יוסף שגירסא מוטעית היא, וכן בכל ספרי הרמב"ם שלפנינו אין, ועי' ב"ח).

הלעיטה דבר שספק נוקב ספק אינו נוקב, נחלקו הדעות אם תיבדק (רמב"ם שם, לגירסתו); או שקשה הבדיקה בדקין (ראב"ד שם; שו"ע שם), וטרפה מספק, וכן הלכה (שו"ע שם)¹⁹.

חשש נקב בני מעיים בחזקת כשרות, שאם בא זאב ואכלם – כשאכלם זאב אין חוששים שמא היו נקובים (ירושלמי ברכות ט ג, וביצה ג א), ואפילו בא זאב ונטלם והחזירם כשהם נקובים, תולים לומר שהזאב ניקבם והבהמה מותרת, ואין אומרים שמא במקום נקב ניקב (חולין ט א; רמב"ם שחיטה ו יד; טושי"ע יו"ד נ א), ונחלקו ראשונים בדין הריאה:

• יש אומרים שאף הריאה בכלל בני מעיים לדין זה (רש"י שם יב א ד"ה פסח, ובתשובות רש"י (ניו-יורק תש"ג) סג; רא"ש שם א ה; רשב"א ור"ן שם ט א), וכן הלכה (טושי"ע לו ח).

• ויש אומרים שאין הריאה בכלל (רבי יצחק ב"ר אליעזר הלוי בתשובות רש"י שם סא; רשב"א שם, בשמו; רבי יצחק ב"ר יהודה שם סב).

ניקוב ליד נקב, אם יש נקב בבני מעיים, וספק אם ניקב מחיים או לאחר שחיטה, ואין במה לתלות את הנקב, נקבים נקב אחר אצל הנקב שהספק בו, ומדמים זה לזה, ואם הם דומים – הבהמה כשרה, ואם משמשו ידים בנקב שבו הספק צריך למשמש גם בנקב שמדמים לו, ואחר כך עורכים זה לזה (רמב"ם שם, על פי חולין נ א; טושי"ע יו"ד נ א). ואין מדמים אלא בכרס ודקין, שנקראו בני מעיים לענין זה, ולא בלב וטחול וקורקבן (רשב"א שם, בשם רבינו; ר"ן שם; טושי"ע שם)²⁰.

נחפכו הדקין יצאו בני מעיה ולא ניקבו – כשרה (משנה חולין נו ב; ביציאתם

שנראה כנקב מפולש, אינו טרפה, כי בכל הבהמות הוא כך מתולדה, ודרך שם זורקת מרה לבני מעיים ומשם לקיבה לעכל המזון (נודע ביהודה, תנינא, יו"ד כא). ¹⁹ ניקבו הדקין על ידי תולעים, אם תולים שלאחר שחיטה ניקבו, ראה ערך נקובה; על בועות הנמצאות בדקין, ראה ערך בועא; על שינוי מראה בדקין, ראה ערך מראות; על סרכות שבדקין, ראה ערך סרכא. ²⁰ ויש מהראשונים הסובר שמדמים גם בלב וטחול וקורקבן (רשב"א שם, וטור שם, בשם בעל

המע' ונעשה אחד משני ראשיו - ואין צריך שום שיעור לאיחוד זה - והרי שניהם מובדלים באמצע, הרי זו מותרת ואין כאן יתר (רמב"ם שם כא, לפי הר"ן שם, והבית יוסף שם; שו"ע שם, בסתם).

שני מעים נמצאו בבהמה שני סניא דיבי - מעי היוצא **היוצאים מהדין** מהדקין (ראה להלן) - בבהמה, טרפה, ואם שופכים בבהמה אחד לחברו, כשרה (חולין נח ב; טושי"ע יו"ד מז ד).

יתר בעוף בעוף יתר מעי כשר (גמ' שם), ונחלקו ראשונים: • יש מפרשים שבעוף כיון שלפעמים יש להם מעי יתר, לכן כשר בהם לעולם (רש"י שם ד"ה וכנגדן, בסתם; תורת הבית שם).

• ויש מפרשים שכל עוף דרכו כן, שמן הזפק ועד הקורקבן יוצא קנה של מעיים אחד, ונקרא בני מעיים, ובראש הקורקבן יוצאים בני מעיים גמורים (רש"י שם, בשם יש מפרשין; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם)²³, ולכן כל שיוצא מן העוף מעי יתר שלא כדרכו הוא טרפה כמו בבהמה (כן משמע מהבית יוסף שם, לדעה זו).

אף להלכה נחלקו:

• יש מכשירים כל יתר שיש בעוף, ואפילו כמה ענפים יוצאים ממנו (רבנו ירוחם טו כא; טור שם, ושו"ע שם ב, לפי ה"ט"ז שם סק"ב; רמ"א שם).
• ויש פוסקים שכל שהמע' מובדל, באופן שהוא טרפה בבהמה, הוא טרפה גם בעוף (רמב"ם שחיטה ו כא; שו"ע שם א), והוא הדין בשני מעיים גמורים מתחילתם ועד סופם, אם הוא יתר על מה שדרכו להיות בעוף, טרפה (פרי מגדים שם משבצות זהב סק"א, בדעת הרמב"ם)²⁴.

מע' היוצא מעי היוצא מבית הכוסות - אחד מארבעת הקיבות **מבית הכוסות** הבהמה בין הכרס להמסס (ראה ערכו) להמסס (ראה ערכו) - כשר (חולין נח ב; טושי"ע יו"ד מז א), שאף על פי שאין הדבר מצוי להיות כן (מאירי שם), מכל מקום יש בהמות שדרכן בכך (ראה בגמ' שם), וכל שיש במינו כן אין פוסלים אותו (כן משמע במאירי שם). אכן מעי היוצא מבית הכוסות לכרס - טרפה (גמ' שם; טושי"ע שם), שאין במינו כן (כן משמע בגמ' שם).

ניטל אחד מן ניטל אחד מן המעיים, בין בעוף ובין בבהמה, טרפה **המעיים** (רמב"ם שחיטה ו ב).

מע' אחד בעוף, שהדרך להיות שני מעיים סתומים בסופם **סתום בעוף** (ראה להלן) ונמצא רק אחד, נחלקו אחרונים:

• יש אוסרים משום חסר (מחזיק ברכה מז ו, בשם מהר"ש והזקנים; שו"ת חיים שאל א טז-יז; טוב טעם ודעת, תניינא, קסו).
• ויש מכשירים, שלא הוזכר בתלמוד, ואין להוסיף על הטרפות (עקרי הד"ט יו"ד ה כא; פחד יצחק, יתר כנטול; דעת תורה שם סק"ו; דרכי תשובה שם ס"ק יט), ורבו המכשירים, וקבעו כן הלכה לדורות (פחד יצחק שם).

במליחה

בחזקת שאין בני מעיים הם בחזקת שאין בהם דם (חולין קיג א; **בהם דם** רמב"ם מאכלות אסורות ז טו; טושי"ע יו"ד עה א), ונחלקו ראשונים בביאור הדבר:

אלא מלמטה (או רב אמי או רב אסי שם, לגירסת רש"י שם ד"ה מלמטה וגירסתו); ויש גורסים: מלמעלה (גירסת הרשב"א והר"ן שם, בשם הלכות גדולות).

ונחלקו ראשונים בביאור המחלוקת:

• יש גורסים: מלמטה, ומפרשים שלסוברים דוקא כשחזרו ונתערבו, צריכים להתערב דוקא בתוך רוחב אצבע, אבל אם אורך הפיצול הוא כאצבע ויותר - טרפה, אפילו אם יוצאים ממקום אחד וחוזרים ומתערבים למטה מכאצבע, ולסוברים אפילו שלא חזרו ונתערבו אין צריך שיתערבו בתוך רוחב אצבע ממקום הפיצול, אלא אפילו נתערבו אחר כך כשרה, ובלבד שיתערבו למטה, סמוך ליציאת בית הרעי, כשיעור אצבע, היינו שבשיעור אצבע למעלה מבית הרעי יהיו מעורבים (רש"י שם ד"ה וכלים, וד"ה פליגי, וד"ה מלמטה, ורשב"א ור"ן שם בדעתו).

• יש גורסים כן אך מפרשים מחלוקת האמוראים במעי היוצא מבני מעיים כענף היוצא מן הבד ואינו חוזר ומתערב, ואין לו אלא פה אחד ביציאתו, שלסוברים שדוקא כשחזרו ונתערבו הרי זו טרפה, כיון שאין אותו מעי חוזר ונתערב, אבל כשחזרו ונתערבו אפילו במשהו למטה כשרה, ואפילו שנבדל בפיצולו הרבה, וכאצבע שאמרו לא לענין שיעור אמרו אלא שיתאחדו שני המעיים ויהיו כאצבע אחת, ולסוברים אפילו לא חזרו ונתערבו, אף על פי שאין פיצול זה חוזר ומתערב, כיון שאין לו אלא פה אחד ולבני מעיים הוא נשפך - כשרה, וכאצבע מלמטה שאמרו הוא שתהיה שפיכתם כאחד, שלא תשפוך כל אחת לעצמה, והרי הן כאילו אצבע אחת (ר"ן שם, בדעת הר"ף והרמב"ם).

• ויש גורסים: מלמעלה, ומפרשים שלדברי הכל אינם צריכים להתערב בתוך רוחב אצבע דוקא, אלא שלסוברים דוקא שחזרו ונתערבו צריך שיתערבו למטה כשיעור אצבע קודם היציאה מבית הרעי, אבל למעלה, כיון שיוצאים ממקום אחד, אף על פי שתיכף שיוצאים מתפצלים מותר, ולדעת הסובר אפילו שלא חזרו ונתערבו, אין צריך שיתערבו למטה כלל, אבל צריך שלמעלה ביציאתם מן הקיבה קודם שיתפצלו יהיו מעורבים כשיעור אצבע (רשב"א ור"ן שם, לדעת הלכות גדולות).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים מכיון שלא נפסקה בגמרא הלכה כדברי מי, יש להחמיר כשתי הדעות, וכשתי הגירסאות בגמרא, ואין כשר אלא בשלשה תנאים: שקודם שמתחילים להתפצל יהיה ברוחב המעי כרוחב אצבע; שלא יהיה הפיצול בענף היוצא יותר מכאצבע; שיחזור ויתערב בתוך המעי כשיעור אצבע למטה (תורת הבית הארוך ב ג; טור שם, בשם יש אומרים; פרי חדש שם)²².
• יש פוסקים שדי בשני תנאים: כשיעור אצבע למעלה ביציאתם מהקיבה, וכשיעור אצבע למטה (רשב"א ורא"ש שם, בדעת הר"ף; טור שם, בסתם; שו"ע שם, בשם יש אומרים; רמ"א שם).

• ויש פוסקים שאינה טרפה אלא אם כן היה לה מעי יתר מתחילתו ועד סופו, עד שנמצאו שני מעיים זה בצד זה, או שהיה המעי יוצא כענף מן הבד והרי הוא מובדל לגמרי, אבל אם חזר ונתערב עם

היוצאים בעוף מן המעי הארוך (ראב"ן שם יט) סמוך לסופו, שהם כמו סניא דיבי בבהמה (דעת תורה שם סק"ב).²⁴ אף לסוברים שבבהמה אינו כשר אלא אם כן חזר ונתערב כשיעור אצבע דוקא (ראה לעיל), יש שכתב שבעוף די

(תוספות שם ד"ה אבל).²² ויש מוסיפים תנאי רביעי, שלא יהיה הפיצול אלא מצד אחד של המעי, שאם נתפצל משני צדי המעי טרפה לעולם אפילו שמתערב בתחילתו ובסופו (מאירי שם).²³ או שהכוונה לשני מעיים

בדיעבד מחשש זה שאי אפשר לנקרה שלא ישאר שם קצת שומן (ש"ך שם), ואם לא נתבשלה עדיין, יחזור וימלח מבחוץ ומותרת (רמ"א שם).

ניקורם

הַחֲלָב שֶׁעַל בְּנֵי הַמַּעֲיִים אֶסוּר בִּאֲכִילָה וְהָאוֹכֵל עֲנוּשׁ כֶּרֶת (רמב"ם מאכלות אסורות ז ו; טושי"ע יו"ד סד ח), שנאמר לגבי הקרבת שלמים: וְהִקְרִיב וְגו' וְאֵת כָּל הַחֲלָב אֲשֶׁר עַל הַקֶּרֶב (ויקרא ג א), וכל חלב שהוקרב על גבי המזבח בשלמים נאסר באכילה, והאוכל ענוש כרת (גמ' שם; מגיד משנה שם), והחלב שעל המסס ובית הכוסות הוא החלב שעל הקרב (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ונחלקו הפוסקים ביחס לחלקים מסויימים אם הם בכלל האיסור או לא (ראה טור ורמ"א שם ט וערוך השלחן שם ט-כ).

בימינו נהגו להסיר את כל החלבים שעל בני המעיים:

- נוטלים הקרום שעל הכרס מכל הצדדים, עם החלב שמונח עליו, ומנקים היטב כל החלב שתחת הקרום הדבוק בכרס;
- נוטלים כל החלב שעל ההמסס ושעל בית הכוסות, ומנקים החלב שביניהם במקום דיבוקם;
- נוטלים החלב והקרום שעל הקיבה;
- חותכים את מקום החיבור של הקיבה עם המעיים באורך אמה, ומשליכים לטריפה.

ושאר המעיים הדקים אין מנקרים כלל, ומסירים את הקרום מעל המעיים הגסים משני הצדדים, וחותרים את המעי האטום ואורך כאמה מהמעי הדק הסמוך למעי העיוור, וכן התוספתן, וזורקים לטריפה, וחותרים מהמעי הישר במרחק כחצי אמה מפי הטבעת וזורקים (מזון כשר מן החי עמ' 404).

גריעותם ומיאוסם

הקורקבן ובני מעיים יש בני אדם שאינם אוכלים אותם (ביצה ז א), ואמרו: הקרביים אינם בשר, והאוכלם, כשיכול לקנות בשר וקונה באותם הדמים בני המעיים, אינו בן אדם (נדרים נד ב, והמפרש ד"ה וכן היה). ולפיכך מי שמכר לחברו בני מעיים, ונמצאו שאינם ראויים לאכילה אלא לכלבים, אין בכך מקח טעות (תוספות מעילה כ ב ד"ה קרביים), ואם התנה להאכילו בשר אינו יכול לפייסו בקרביים (מאירי נדרים שם), או כשמכר ליטרא בשר אינו יכול לערב מהקרביים בכלל אותה ליטרא (שיטה מקובצת שם, בשם הר"ף).

ניסול גרוב הקורקבן ובני מעיים, אם היו טריפות ונתערבו בהיתר, בטלים (ראה ערך בטול איסורים) ואינם חתיכה-הראויה-להתכבד (ראה ערכו), כיון שאמרו שהאוכלם אינו בן אדם (סמ"ג לאוין קמא, בשם ריב"א; טור יו"ד ק, בשם ה"ר יהודה; שו"ע שם קא ח) ²⁷.

שביעה מהם בני מעיים אינם משביעים את האוכל אותם, ולפיכך מותר לאכלם בערב פסח מן המנחה ולמעלה, אף על פי שאסור לאכול באותו זמן, כדי שיאכל פסח ומצה לתיאבון (ראה ערך ערב פסח. פסחים קז ב), ונחלקו ראשונים בדבר:

מקום יש שכתבו שהמנהג לאסור לכתחילה ולהתיר בדיעבד (רמ"א שם); ויש שכתבו שהמנהג להתיר גם לכתחילה (ט"ז שם סק"ז, בשם המהרש"ל). ²⁷ ויש שכתב שקורקבן של אווז הוא דבר חשוב, ובכלל חתיכה הראויה

• יש אומרים שהם כל בני המעיים שהמאכל עובר בהם בחללם (רמב"ם מאכלות אסורות ז טו, לפי שו"ת הרדב"ז ד קצד) - הקיבה, הכרס, החלחולת, ושאר הדקין (רש"י חולין קיג א ד"ה ומעיא; רא"ש שם ח מח; ר"ן שם; טושי"ע יו"ד עה א), שגם הכרס המאכל עובר בחללה, אלא שעובר במתינות ונדחה אל המעיים (שו"ת הרדב"ז שם).

• ויש אומרים שלא נאמר אלא בדקין, אבל הכרס ובית-הכוסות (ראה ערכם) אינם בכלל בני מעיים לדין זה (רשב"א שם, בשם רבנו תם, ותורת הבית הארוך ג ג, ובדק הבית שם; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; מאירי שם; רמ"א שם).

הקורקבן מחזיקים בו דם, אפילו לסוברים שהכרס היא בכלל בני מעיים לדם (ט"ז שם סק"א; ש"ך שם סק"א) ²⁵.

הקיבה - יש אומרים שדומה לדקין, ואין מחזיקים בה דם לדברי הכל (תרומה סה; ראש פינה שם באבן הראשה סק"ד, ובפינת יקראת ס"ק יב); ויש אומרים שדומה לכרס, ותלוי במחלוקת הראשונים בו (הגהות חכמת שלמה שם).

אם לא נמלחו מכיון שאין מחזיקים בהם דם אינם אסורים אם נתבשלו בלי מליחה (רש"י שם ד"ה אין מחזיקין; טושי"ע שם), או שנמלחו בכלי שאינו מנוקב (מרדכי חולין תשכג; רמ"א שם).

כשהאזינו ודוקא כשמראה כמראה מעיים, אבל אם האזינו - צריכים מליחה (ר"ן שם, בשם הרמב"ן; שו"ע שם), שלא אמרו אלא שאין מחזיקים בהם דם, היינו שמסתמא אינם מוחזקים בדם, אבל אם רואים שיש בהם דם - צריכים מליחה (ר"ן שם, בשם הרמב"ן).

לכתחילה ולא זאת בלבד, אלא שלכתחילה צריכים לעולם מליחה ובכלי מנוקב ובהדחה כשאר בשר (תרומה סה; רמ"א שם), שאי אפשר לנקותם ולהסיר כל השומן מעליהם באופן שלא ישאר קצת שומן, ובשומן שעליהם יש דם (תרומה שם; ש"ך שם סק"ה).

מליחה עם בשר אחר אם מותר למלוח בני המעיים שאין מחזיקים בהם דם עם שאר בשר, נחלקו ראשונים:

• יש אוסרים, שכיון שבהם אין דם של עצמם לפלוט, הרי הם בולעים מדם של הבשר שנמלח עמהם, ואסורים אפילו בדיעבד (מרדכי שם, בשם רבי יואל הלוי; טור שם, בשם יש אומרים; רמ"א שם, בשם יש אוסרים).

• ויש מתירים (תוספות שם ד"ה אין מחזיקין; מרדכי שם, בסתם; טור שם, בשם ר"י; שו"ע שם), אם משום שבני מעיים חלקים הם, והדם נשרק ונופל מעליהם (תוספות שם, לפי הש"ך שם ס"ק יב), או מפני שאף על פי שאין מחזיקים בהם דם, יש להם ציר, וכל זמן שהם פולטים ציר אינם בולעים דם (רשב"א שם), וכתבו ראשונים שמעשים בכל יום שמולחים אותם עם שאר בשר, ומנהגם של ישראל תורה היא (תורת הבית הארוך ג א) ²⁶.

מליחה בצד הפנימי כשמולחים החלחולת ושאר המעיים שיש עליהם שומן, אין מולחים אותם בצד הפנימי, מעבר המאכל, אלא בצד החיצון, ששם השומן דבוק (תורת הבית שם; טושי"ע שם), ואם מלח החלחולת מצד פנים ולא מצד חוץ, הרי זו כאילו לא נמלחה כלל, ואם נתבשלה כך - אסורה (ראה ערך מליחה) אם ידוע שיש שם שומן מבחוץ (רמ"א שם, וש"ך ס"ק ט), אבל אין לאסור

בנתערב בכל שהוא (חידושי רבי עקיבא איגר שם ב, בדעת השו"ע). ²⁵ ויש מהאחרונים שהשווה הקורקבן לכרס, וסבר שהדבר תלוי במחלוקת ראשונים (דרישה שם סק"א), והשיגו עליו ודחו דבריו (ט"ז שם; ש"ך שם). ²⁶ ומכל

אבות הטומאה ג י; ובין לענין איסור נבלה ואיסור בהמה וחיה טמאה (רמב"ם מאכלות אסורות ד יט); ובין לענין הקרבתו עם כל הבשר על המזבח בעולת בהמה (תמיד ד ב); ובין לענין אכילתם בקרבן פסח (פסחים עד א).

עור הקיבה עור הקיבה אף הוא כבשר, בין לענין איסור בשר בחלב (משנה חולין קטז א, ורש"י ד"ה בעור), ובין לענין איסור אכילת נבלה וטרפה ובהמה וחיה טמאה (כן משמע בעבודה זרה לה א; רמב"ם מאכלות אסורות ד יט, ושם ט טז).

נתייבש עד שנעשה כעץ נתייבש עור הקיבה עד שנעשה כעץ, אינו אוסר בחלב (שבלי הלכות ב לד; בית יוסף יו"ד פז י, בשמו; רמ"א שם), והוא הדין שאר בני מעיים (ש"ך שם ס"ק לג). ונחלקו אחרונים:

- יש סוברים שלא אמרו שמעיים שנתייבשו נעשו כעץ אלא לאיסור בשר בחלב, שכיון שנתייבשו לא נשאר בהם טעם בשר עד כדי שיוכלו לאסור החלב ולחול עליהם שם חדש של איסור בשר בחלב, אבל מעיים של נבלה וטרפה שנתייבשו לא נפקע מהם שם איסורם על ידי התייבשותם כעץ, עד שייפסלו מאכילת כלב (נודע ביהודה קמא יו"ד כו).

- ויש סוברים שאפילו בנבלה וטרפה אם נתייבש כעץ בטל שם בשר ממנו ומותר (כן משמע בפתחי תשובה שם ס"ק כא, בשם תפארת צבי).

נדרים לענין נדרים נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שבני המעיים אינם בכלל בשר, והנודר מן הבשר מותר בהם, אפילו לדעת הסוברים שהקנה והלב והכבד בכלל בשר לנדרים (רשב"א נדרים נד ב, בסתם; ריטב"א שם, בסתם).

- ויש אומרים שהם בכלל בשר, והנודר מן הבשר אסור בהם (רמב"ם נדרים ט ו; רשב"א שם, בשם פירושין; ריטב"א שם, בשם יש אומרים), וכן הלכה (טוש"ע יו"ד ריו ח).

- יש מפרשים שלא התירו אלא לשמש שהוא עסוק בהם, ויצטער אם לא יאכל (רש"י שם ד"ה בבני מעים).

- ויש מפרשים שלכל אדם התירו, מפני שמתוך שאינם משיערים הם פותחים את המעיים ומרחיבים אותם, ויקבלו סעודת הלילה אחר כך בתיאבון (רשב"ם שם ד"ה השמש).

הקרבתם מחמת מיאוסם של בני המעיים מפני הרעי שבהם יש בהם דינים מיוחדים בהקרבתם:

- בעולת העוף מסיר הכהן את המורה - הזפק (ראה ערכו) - ואת בני המעיים היוצאים עמה, ומשליכם לבית-הדשן (משנה זבחים סד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו כא), שנאמר: וְהִסִּיר אֶת מִרְאֲתוֹ בְּנִצָּתָהּ (ויקרא א טז), ו"נוצתה" הוא לשון פרש ודבר מאוס, כמו: כִּי נָצוּ גַם נָעִי (איכה ד טו. רש"י על התורה שם ד"ה בנצתה, וזבחים סה א ד"ה ונוטל) ²⁸.

- בעולת בהמה קרבים בני מעיים עם הקרבן, אלא שרוחצים אותם קודם במים, שנאמר: וְקָרְבוּ וְקָרְעוּ יָרֵחַץ בְּמֵיִם (ויקרא א ט), ומדיחים את הכרס בבית המדיחין (ראה ערך בית המטבחים) כל צרכה, ומדיחים את הקרבים על שולחנות של שיש שבין העמודים (תמיד לא א; רמב"ם מעשה הקרבנות ו ו), שהכרס יש בה טינופת מרובה לכן קבעו לה לשכה מיוחדת, ולא הדיחוה יחד עם הקרבים (המפרש שם).

- בקרבן פסח נצלים בני המעיים עם הפסח ונאכלים, שנאמר: עַל פְּרָעִיו וְעַל קָרְבוֹ (שמות יב ט). משנה פסחים עד א; רמב"ם קרבן פסח ח י, אלא שמדיחים אותם קודם מן הלכלוך (כן משמע במשנה שם סה ב, ורמב"ם שם א יח).

אם הם בכלל בשר

בני המעיים, אף על פי שיש בני אדם שאינם אוכלים אותם, הם בכלל בשר, בין לענין טומאה, שהאוכל מבני מעיים של נבלת עוף טהור - טמא (תוספתא זבים (צוקרמאנדל) ה ט; ביצה ז א; רמב"ם שאר

בְּנֵי קֶטוֹרָה

בני אברהם שנולדו לו מקטורה

חותן משה הצריכו למקרא בכורים שתהיה אמם מישאאל (ירושלמי בכורים ה ד), וחותן משה הרי מזרע מדין הוא, שהוא אחד ממשנה בני קטורה (שאגת אריה שם).

חיובם במילה

בני קטורה נתחייבו במילה, שנאמר: אֶת בְּרִיתִי הִפֵּר (בראשית יז יד) - לרבות בני קטורה (סנהדרין נט ב), שהמילה "את" באה לרבות הטפל, ובני קטורה טפלים לאברהם, שבני נכרית ושפחה מתייחסים אחר אמם ולא אחר אביהם (תורה תמימה שם, בפירוש השני), ונחלקו ראשונים בדבר:

בתנחומא חיי שרה ח; רב בילקוט שמעוני דברי הימים תתרג; או אשה אחרת (רבי נחמיה בבראשית רבה שם; רב נחמן בילקוט שמעוני שם). ³ דעת כמה ראשונים שערבי וגבנוני הנזכרים בתלמוד (יבמות עא א; עבודה זרה כז א) הם מבני קטורה (ערוך, גבנוני; רבנו חננאל עבודה זרה שם; ריטב"א שם; מאירי שם יבמות שם). ⁴ ואפילו לשיטה המחייבתם במילה (ראה להלן), שלמילה בלבד נתרבו מפסוק מיוחד (שאלות שמואל שם).

היחס

בני קטורה הם בני פילגש (דברי הימים א א לב) הנזכרים בתורה: וַיִּסְּף אֲבֹרָהָם וַיִּקַּח אִשָּׁה וַשְׁמָה קֶטוֹרָה² וַתֵּלֶד לוֹ אֶת זִמְרֹן וְאֶת יִקְשָׁן וְאֶת מִדָּן וְאֶת מְדָן וְאֶת יִשְׂבָּק וְאֶת שׁוּחַ (בראשית כה א-ב). ³

זרע אברהם בני קטורה אינם מתייחסים לזרע אברהם, ולפיכך הנודר מזרע אברהם, מותר בכל אומות העולם, ואף בני קטורה בכללם (שאגת אריה מט; שאלות שמואל פב). ⁴

וכשם שהגרים אינם אומרים בתפילה "אלהי אבותינו", ומביאים בכורים ואינם קוראים, שאינם יכולים לומר "אשר נשבע לאבותינו" (ראה ערך אבות א), אף בני קטורה כך, שהרי בבני קיני

להתכבד (ים של שלמה חולין ז ט), והכל לפי המקום והזמן (ש"ך שם ס"ק יד). ²⁸ ויש מפרשים שלא ממלת "בנוצתה" הוא שלמדו לקורבן ובני מעיים, שאין הוראת "בנוצתה" אלא נוצה ממש, אלא מ"מראתה" הוא שלמדו לכל מקום רעי ולכלוך (רמב"ן על התורה שם ד"ה והסיר).

בני קטורה 1. ג, עמי שפב-שפג. 2. נחלקו תנאים ואמוראים אם היא הגר (רבי יהודה בבראשית רבה (תיאודור-אלבק) סא ד; רבי ברכיה שם; רבי

מילת ישראל
אותם ומילתם
את ישראל
אסור למול גוים, אלא לשם גירות בלבד (עבודה זרה כו ב), והם אינם מלים את ישראל (ראה ערך מילה). לדעה שזרע בני קטורה פטורים ממילה, הרי הם בכלל גוים לענין זה, אך לדעה שחייבים במילה, מותר לישראל למולם (שאגת אריה מט), ונחלקו אחרונים אם יש מצוה לישראל בכך (שאגת אריה שם); או לא (מנחת חינוך ב יב).

ואם הם כשרים למול את ישראל נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שהם כשרים, שאף הם בכלל חיוב מילה (טעם המלך עבודה זרה יב סק"א).
- יש אומרים שהם פסולים, שלגבי ישראל אינם נקראים שומרי ברית, לפי שבישראל מל ולא פרע כאילו לא מל, ובני קטורה אינם מצווים על הפריעה (ראה לעיל), וכן אינם נקראים לגבי ישראל מהולים, ושאנו נימול אינו מל (שאגת אריה שם).
- ויש שהסתפקו בזה (מנחת חינוך שם).

מילתם ע"י גוי
הגוי פסול למול את בני קטורה (מנחת חינוך שם).
מילת אשה
מבני קטורה
אותם
לדעה שזרע קטורה חייב במילה, אשה מבני קטורה מותרת למול את בן קטורה, שכן מצוינו לצפורה, שהיתה בת מדין מבני קטורה שְׁמֵלָה את בנה (עבודה זרה כז א), שאצל בן נח אין חילוק בין איש לאשה (מהר"ץ חיות שם), ועוד שכשם שבישראל אשה כמהולה דומה (ראה עבודה זרה שם), כך בבן קטורה שנתחייבו במילה האשה כמהולה היא (שאילת שמואל פב).

חיוב בית דין
כשם שבית דין חייבים במילת ישראל, שאביו לא מל אותו, כך בית דין חייבים במילת בן קטורה שאביו לא מל אותו (מנחת חינוך ב יב).

מילת עבדיהם
יש מהאחרונים שמצדד שאין בני קטורה בכלל החיוב למול את עבדיהם, ורק ישראל נצטוו על מילת עבדיהם, שאין לגוי קנין הגוף (מנחת חינוך שם).

הנודר
מהטולים
הנודר מהמולים, שמותר במולי גוים (נדריס לא ב) – מותר גם בבני קטורה (מאירי שם; משנה למלך מלכים ט א; שאגת אריה מט), ומספר טעמים נאמרו בדבר:

- שבנדריס הולכים אחר לשון בני אדם (מאירי שם).
- מפני שנתערבו בני ישמעאל עם בני קטורה (ראה לעיל), ואין דעתו של אדם על הספק (משנה למלך מלכים ט א).
- שלגבי ישראל נקראים ערלים, כיון שמילתם היא בלא פריעה (ראה לעיל. שאגת אריה מט).

• יש אומרים שרק ששה בני קטורה שנולדו לאברהם בעצמו נתחייבו, אבל זרעם אחריהם לא נתחייבו (רש"י שם ד"ה לרבות; מאירי שם, בשם רוב מפרשים; שאגת אריה מט), ונחלקו לדעה זו האם החיוב היה רק על אברהם למול אותם (חידושי הר"ן שם, לדעת רש"י); או אף עליהם עצמם (קרוב אשה מלכים ט א ד"ה ובהיותי בזה)⁵.

• יש אומרים שריבוי זה בא לרבות בני קטורה וזרעם אחריהם עד עולם, הואיל ובאו אחרי ישמעאל ויצחק (רמב"ם מלכים י ח; מאירי שם, בשם גדולי המחברים), ואף על פי שעשו לא נצטווה, הרי זה לפי שמיצטו הכתוב (ראה ערך מילה. חידושי הר"ן שם); ולא עוד אלא שבזמן הזה, מאחר שנתערבו בני ישמעאל בבני קטורה, חייבים הכל במילה בשמיני (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שהריבוי בבני קטורה מרבה אף זרע ישמעאל, אלא שלא חשה הגמרא להזכירו, לפי שנזכר במפורש בכתוב שנימול, אכן חיובם נמשך רק עד זמן מתן תורה, לפי שבמתן תורה לא חזר ונשנה חיוב זה, וממתן תורה ואילך נפטרו כולם (תוספות רא"ש שם).

פריעה
אין בני קטורה חייבים בפריעה (מאירי יבמות עא ב; שאגת אריה מט; מנחת חינוך ב א), שכן לא ניתנה לאברהם אבינו (יבמות שם), אלא הלכה למשה מסיני היא (תוספות שם ד"ה לא), ולישראל נאמרה ולא לבני קטורה (ראה ערך הלכה למשה מסיני. שאגת אריה שם; מנחת חינוך שם).

כרת
לדעה שאברהם בלבד הוא שנתחייב למול את ששה בני קטורה שנולדו לו, אין כאן עונש כרת, שהאב על מילת בניו אינו בכרת (ראה ערך מילה), ולדעה שהם עצמם חייבים במילה, ולדעה שגם זרעם חייבים במילה – אם לא מלו עצמם חייבים כרת, שבכתוב שממנו מרבים בני קטורה, כתוב: וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִיא מֵעַמִּיָּה (בראשית יז יד). תוספות רא"ש סנהדרין נט ב; חידושי הר"ן שם; קרבן אשה מלכים ט א ד"ה ובהיותי בזה).

מיתה בידי אדם
בידי אדם אין נהרגים אם לא מלו עצמם, אף לדעה זו (רמב"ם מלכים שם), שעל שבע מצוות בלבד בני נח נהרגים ולא יותר (ראה ערך בן נח. כסף משנה שם)⁶.

נמשכה
ערלתו
ישראל שנמשכה ערלתו, חייב מדרבנן למול שנית (ראה ערך מילה), ואין בני קטורה בכלל חיוב זה (מנחת חינוך שם).

טומטום
ואנדרוגינוס
בן קטורה טומטום אינו חייב במילה, לפי שאין טומטום בכלל מילה, ואם נקרע עורו ונמצא זכר, חייב במילה (מנחת חינוך שם).

אנדרוגינוס, תלוי הדבר במחלוקת בגדרו, אם הוא ספק זכר או ודאי זכר (ראה ערך אנדרוגינוס. מנחת חינוך שם).

יצחק, מכל מקום חייב למול אותם (ערוך לנר שם). 6. ויש מהאחרונים שכתב שבזמן הזה הוא שפטורים ממיתה, לפי שנתערבו בני ישמעאל בבני קטורה, ואין חיובם אלא מספק (ראה לעיל), ואין נהרגים על הספק (משנה למלך שם ז), ולפי זה קודם שנתערבו היו בני קטורה נהרגים על כך (שאגת אריה מט, לדעה זו).

5. על הצד שהחיוב היה מוטל רק על אברהם הוצרכנו לריבוי מיוחד שחייב במילת בני קטורה, לפי שכמה שנים אחר שמל את ישמעאל נאמר לו: כִּי בְיָצֵחַק יִקְרָא לָךְ זָרַע (בראשית כא יב) – ביצחק ולא בישמעאל (גמ' שם), ולכן בא הכתוב להודיענו שבני קטורה, אף על פי שנולדו אחר שנתמעטו שאר זרעו מלבד

בְּנִין אָב

דבר המפורש בתורה במקום אחד, או בשנים ושלשה מקומות, משמש יסוד ללמוד ממנו גם במקומות דומים אחרים

הפרקים:

- המידה וגדרה;
- בנין אב מכתוב אחד;
- בנין אב משני כתובים;
- סתירת בנין אב;
- הבדל משאר המידות;
- היחס לשאר המידות.

סיכום תמציתי

המידה וגדרה

מידת 'בנין אב' נמנית בין המידות שהתורה נדרשת בהן - הן בהלכה והן באגדה. גדר המידה הוא, שהתורה, מפני שדרכה לקצר דבריה, תגלה ותפרש במקום אחד, וממנו למדים לכל המקומות הדומים לו. נקרא בנין אב, לפי שאותו המקום שהוא עיקר וממנו למדים דברים אחרים נקרא אב, שהמלמד הוא כאב והלומדים ממנו כיוצאי ירכו. מידת 'מה מצינו' היא בנין אב, היינו: מה מצינו בענין פלוני שיש בו דין ידוע ונוהג בו דין שני, אף ענין אחר שיש בו אותו הדין הידוע נוהג בו גם הדין השני. יש בנין אב שמלמד ביאור מילה בלבד; ויש בנין אב שמלמד דין. באגדה יש בנין אב שגדרו הוא שהנאמר תחילה מלמד על כל מה שאחריו.

בנין אב מכתוב אחד

בשלש עשרה מידות של ר' ישמעאל נמנה בנין אב בשני אופנים: בנין אב מכתוב אחד, ובנין אב משני כתובים. יש אומרים ששניהם אינם אלא צורות שונות של מידה אחת, בנין אב, ונחשבות לאחת; ויש אומרים שנמנו כשתי מידות נפרדות. ונחלקו ראשונים בפירוש "בנין אב מכתוב אחד": יש סוברים שפירושו ממלמד אחד, היינו לְמַד אחד ממלמד אחד; ויש חולקים וסוברים שבנין אב מכתוב אחד הוא לימוד משני מלמדים בצד השווה שביניהם.

בנין אב משני כתובים

משני כתובים לדברי הכל הוא משני מלמדים, אלא שלדעת המפרשים שאף מכתוב אחד הוא משני מלמדים, הרי משני כתובים המלמדים הם בשני עניינים או בשתי פרשיות. יש גם בנין אב משלשה מלמדים, אם יש להשיב על הצד השווה שבשני המלמדים שיש בהם חומרא שאינה בלמד, שיתכן שהיא הגורמת את הדין, ומוכיחים שבמלמד השלישי אין אותה החומרא ודין זה נוהג בו.

סתירת בנין אב

משיבים על בנין אב וסותרים אותו, אם מוצאים במלמד חומרא שאין בלמד, כשאנו רוצים ללמוד דין חמור מהמלמד, או כשמוצאים קולא במלמד שאינה בלמד, כשאנו רוצים ללמוד דין קל מהמלמד. גדר הפירכא הוא שאנו אומרים שאותה החומרא או הקולא המיוחדת במלמד היא שגורמת את הדין שרוצים ללמוד ממנו, ומכיון שחומרא או קולא זו אינה בלמד אין ללמוד הלמד מהמלמד.

כל דבר הלמד בצד השווה, ויש להשיב שום דבר שהמלמדים שוים בו והלמד אינו שווה להם בו, אפילו שאינו לא קל ולא חומר אנו מפריכים את הלימוד, וזהו "פירכא כל דהו". אם יש מלמד אחר השווה לדבר הלמד כמו המלמד הראשון, ובו אין נוהג הדין שאנו רוצים ללמוד בבנין אב מהמלמד הראשון, ואז אפשר ללמוד להיפך מהמלמד השני, הרי אנו באים לכלל של כל שיש לנו ללמוד לקולא ולחומרא - למדים לחומרא, אלא אם כן יש סברא מיוחדת ללמוד מהקל.

הבדל משאר המידות

מקל וחומר - המלמד והלמד בבנין אב צריכים להיות מענין אחד, מה שאין כן בקל וחומר, שלמדים אפילו כשהלמד והמלמד הם משני עניינים; שלא כמידת קל וחומר, שלפעמים כתוב בתורה בפירוש מה שאפשר ללמוד בקל וחומר, כשלמדים בבנין אב הדבר פשוט יותר, ואין על זה לימוד מפורש בתורה, אבל כשלמדים במה הצד, אפשר שתכתוב התורה בפירוש, כמו בקל וחומר; אף על פי שאין עונשים מן הדין, בדבר הלמד בבנין אב יש סוברים שעונשים.

מהיקש - כשהשוואה של הלמד למלמד באה על ידי סמיכות העניינים זה לזה, אין זה בנין אב אלא היקש. מגזירה שווה - במקום שהבנין אב הוא ללמד על מילה שווה שפירושה כמו במלמד, נאמרו כמה דרכים במה הוא שונה מגזירה שווה.

מגלוי מלתא - יש מהראשונים שכתבו שיש הבדל בין בנין אב ובין גלוי-מלתא בעלמא, שאינו אלא לימוד סתום מן המפורש ועדיף מבנין אב, שאפילו אם דבר הלמד מהיקש אינו חוזר ומלמד בבנין אב בגילוי מלתא מלמד.

היחס לשאר המידות

אם יש גזרה-שוה המלמדת את ההיפך מבנין אב, למדים מהגזרה שוה ולא מהבנין אב, וכן היקש ובנין אב, היקש עדיף, וכן קל וחומר ובנין אב, קל וחומר עדיף. כשם שלמדים בבנין אב דין הכתוב מפורש במלמד, כך למדים דין שבמלמד עצמו נלמד באחת מהמידות שהתורה נדרשת בהן.

המידה וגדרה

גזרה ושמה מידת 'בנין אב' נמנית בין המידות שהתורה נדרשת בהן².

גדר המידה הוא, שהתורה, מפני שדרכה לקצר דבריה, תגלה ותפרש במקום אחד, וממנו למדים לכל המקומות הדומים לו (הליכות עולם שער ד).

נקרא בנין אב, לפי שאותו המקום שהוא עיקר וממנו למדים דברים אחרים נקרא אב, שהמלמד הוא כאב והלמדים ממנו כיצאי ירכו (שו"ת הרי"ף א, הליכות עולם שם. וראה ערך אב ג).

נמה מצינו מידת 'מה מצינו' היא בנין אב (רש"י שבת כו ב ד"ה ופרט ועוד) היינו: מה מצינו בענין פלוני שיש בו דין ידוע ונוהג בו דין שני, אף ענין אחר שיש בו אותו הדין הידוע ונוהג בו גם הדין השני (ראה משנה מנחות קד ב).

ויש אומרים שמה מצינו אינו נקרא בנין אב, שאין שם בנין עליו (ספר הכריתות בית ג).

ביאור מילה או דין יש בנין אב שמלמד ביאור מילה בלבד (ראה כללי הגמרא להר"י קארו על הליכות עולם ויבין שמועה שם קכב), כגון: **עַז פֶּת שְׁנֵתָה** (במדבר טו כז) – זה בנה אב לכל מקום שנאמר בו **עַז** שצריכה להיות בת שנתה (ספרי שם), וכיוצא (וראה להלן: בנין אב משני כתובים); ויש בנין אב שמלמד דין, כגון: נאמר בזב שמשכבו מטמא אדם לטמא בגדים, ואנו למדים בבנין אב שכל כלי העשוי לנחת אדם דינו כמשכב (הדוגמא לבנין אב בברייתא של ר' ישמעאל)³.

נאמרה באגדה יש בנין אב שגדרו הוא שהנאמר תחילה מלמד על כל מה שאחריו, וכך אמרו בברייתא: מבנין אב כיצד, זה היסוד המלמד על כל מה שאחריו, מאימתי נקרא יסוד משיהיה הוא נאמר תחילה, אמר ר' חייא מנין שכל דיבור ודיבור שהיה הקדוש ברוך הוא מדבר עם משה היה קורא: משה משה, ומשה משיב ואומר הנני, תלמוד לומר: **וַיִּקְרָא אֱלֹהִים מִתּוֹךְ הַסֶּפֶה וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הֲנִי** (שמות ג ד), זה בנין אב לכולם, לפי שהוא תחילה לדברות נמצא מוכיח על הכל (ברייתא ל"ב מידות של ר"א מידה ח).

דורגנו אין למדים בבנין אב מדבר שהוא מדרבנן, אלא אם כן יש לו סמך מן התורה (תוספות קדושין ג א ד"ה מה יק. וראה ערך דברי סופרים).

בנין אב מכתוב אחד

בשלש עשרה מידות של ר' ישמעאל נמנה בנין אב בשני אופנים: בנין אב מכתוב אחד, ובנין אב משני כתובים (ברייתא דר' ישמעאל

בתחילת תורת כהנים). יש אומרים ששניהם אינם אלא צורות שונות של מידה אחת, בנין אב, ונחשבות לאחת (פירוש רבי סעדיה גאון ורש"י לברייתא של ר' ישמעאל); ויש אומרים שנמנו כשתי מידות נפרדות (רשב"ץ בספר יבין שמועה).

ונחלקו ראשונים בפירוש "בנין אב מכתוב אחד":

- יש סוברים שפירושו ממלמד אחד, והוא מה שקוראים בתלמוד בכמה מקומות: "חדא מחדא", היינו לְמַד אחד ממלמד אחד (רש"י ורבי סעדיה גאון בפירוש לברייתא דר' ישמעאל; ראב"ד בתורת כהנים).
- ויש חולקים וסוברים שהלימוד ממלמד אחד, שהוא מה מצינו, אין בו חידוש, ולא הוזכר בין שלש עשרה המידות, ובנין אב מכתוב אחד הוא לימוד משני מלמדים בצד השוה שביניהם (ראה להלן אופן הלימוד), שכך מורה הלשון "בנין", שכשיש שתי אבנים ועל גביהן אבן אחת, הרי זה בנין, אבל אבן על גבי אבן אינו בנין, שלא יתקיים כך, וכן שני המלמדים הם שתי אבנים, והצד השוה שבשניהם הוא אבן אחת על גביהן המחברן יחד (הכריתות בית ג; הליכות עולם שער ד, בשם יש מי שאומר). ואף השם "אב" מורה לדעתם על כך, שהאב פועל בשלישי, האיש באשה והאשה בולד, וכן כשהמלמדים שנים יולידו בין שניהם צד שוה שהוא השלישי, וממנו ילמדו כל הדומים אליו (מידות אהרן פרק ד), ולא נקרא בנין אב זה "מכתוב אחד" אלא מפני ששני המלמדים הם בענין אחד, או בפרשה אחת (הכריתות שם), כמו משכב ומושב ששניהם כתובים בענין אחד, הוא הזב (מידות אהרן שם).

בנין אב משני כתובים

משני כתובים לדברי הכל הוא משני מלמדים, אלא שלדעת המפרשים שאף מכתוב אחד הוא משני מלמדים, הרי משני כתובים המלמדים הם בשני עניינים או בשתי פרשיות (הכריתות בית ג; הליכות עולם שער ד).

אופן הלימוד משני מלמדים הוא בצד השוה שבשניהם, שאם אי אפשר ללמוד ממלמד אחד מפני שיש בו חומרא ידועה שאינה בדבר הַלְמִיד, ויתכן שאותה החומרא היא הגורמת את הדין שאנו רוצים ללמוד, מוכיחים מהמלמד השני, שאין בו אותה החומרא ובכל זאת נוהג בו הדין הנדרש, ואם כן לא החומרא ההיא גורמת את הדין, וכשמוצאים במלמד השני חומרא אחרת שאינה בלמד ונאמר שאולי היא הגורמת את הדין, חוזרים ומוכיחים מהמלמד הראשון שאין בו אותה חומרא, ואם כן אף לא חומרא זו גורמת הדין, וכן חוזר חלילה, ולפיכך יש לראות את הצד השוה שבשני המלמדים ולומר שאותו צד השוה הוא שגורם את הדין, וממנו יש ללמוד לכל דבר שיש בו הצד השוה ההוא שנוהג בו אותו דין שבשני המלמדים (ראה מידות אהרן שם).

אב של ר' ישמעאל, ולפי ספר מדרש תנאים לרז"ו אינהוהו מידה יט אינה אלא היקש (ראה ערכו).³ בבנין אב המלמד דין, כשאמרו בלשון "זה בנה אב" משמעו שיש כאן יתור לשון, ומכל מקום למדים דין השוה למלמד (ראה זבחים ז א. וראה רש"י זבחים מח ב ד"ה תלמוד, ותוספות יומא ג ב ד"ה זה, ומנחות נה ב ד"ה או אינו [השני]).

2. בתוך שבע המידות של הלל הזקן (תוספתא סנהדרין ז יא; אבות דרבי נתן לו; הקדמת תורת כהנים לגירסת הראב"ד), בתוך שלש עשרה המידות של ר' ישמעאל (תחילת תורת כהנים), ובתוך שלשים ושתים המידות של ר' אליעזר ב"ר יוסי הגלילי (מידה ח: מבנין אב, וראה שם מידה יט: מדבר שנאמר בזה והוא הדין לחבור, ולפי ספר הכריתות בבאורו ל"ב מידות אף זה בכלל בנין

ומכיון שחומרא או קולא זו אינה בלִמָּד אין ללמוד הלמד מההלמד (ראה רש"י מכות ד ב ד"ה צד).

פירכא כל כל דבר הלמד בצד השוה, ויש להשיב שום דבר זהו שהלמדים שוים בו והלמד אינו שוה להם בו, אפילו שאינו לא קל ולא חומר אנו מפריכים את הלימוד, וזהו "פירכא כל דהו" (חולין קטו ב).

על בנין אב מלמד אחד, אם יש להשיב פירכא כל דהו, נחלקו בדבר: יש אומרים שאפשר שמשיבים (חידושי הר"ן חולין קטו ב ד"ה אמרת); ויש אומרים שאין משיבים, כשם שאין משיבים פירכא כל דהו על קל-וחומר (הליכות עולם שער ד. וראה ערך קל וחומר).

יש מהראשונים שכתבו שרבי יהודה חולק, וסובר שאף על מה הצד אין משיבים פירכא כל דהו (ריטב"א מכות ד ב ד"ה ור' יהודה).

פירכא מעלמא אם יש מלמד אחר השוה לדבר הלמד כמו המלמד הראשון, ובו אין נוהג הדין שאנו רוצים ללמוד בבנין אב מההלמד הראשון, ואז אפשר ללמוד להיפך מההלמד השני, הרי אנו באים לכלל של כל שיש לנו ללמוד לקולא ולחומרא – למדים לחומרא (ראה ערך לקולא ולחומרא מקשינן), אלא אם כן יש סברא מיוחדת ללמוד מהקל (ראה תוספות קדושין לד ב ד"ה ונילף).

במה דברים אמורים בבנין אב מלמד אחד, אבל בבנין אב משני מלמדים בצד השוה שבשניהם, אין משיבים פירכא ממה שמצינו במלמד שלישי שגם בו יש הצד השוה ואותו דין שאנו רוצים ללמוד אין נוהג בו, וכך אמרו: "כל מה הצד מגופו פרכינן מעלמא לא פרכינן", כלומר: אם יש פירכא על גוף הצד השוה ולומר "מה להצד השוה שבמלמדים שכן יש בהם כך וכך, תאמר בהלמד שלא הושווה להם במידה זו" – משיבים, אבל פירכא "מעלמא", ממקום אחר, כגון "דבר פלוני יוכיח שיש בו גם כן הצד השוה ואין אותו דין נוהג בו" – אין משיבים (חולין קטו ב)⁴.

שתי פירכות שונות בשני כתובים אין משיבים על מה הצד פירכא של "צד חמור", היינו שבכל אחד מהלמדים יש חומרא מיוחדת שאינה בדבר הלמד, שהואיל ואין חומרו של זה כחומרו של זה, ודאי לא באותן החומרות תלוי הדין, ואילו היינו משיבים צד חמור, הרי בכלל אי אפשר היה ללמוד שום בנין אב מהצד השוה, שכל עיקר הלימוד הוא כשיש בכל אחד מהלמדים חומרא שאין בחברו, ותמיד יש להשיב או צד חמור כשלמדים חומרא, או צד קל כשלמדים קולא (ראה תוספות כתובות לב א ד"ה שכן. וראה הליכות עולם שער ד: לא הנחת חיי לכל מה הצד).

איסתי פורכיס כעז חסור אמנם יש מקומות שכן מצינו מחלוקת תנאים בדבר האם אומרים פירכא צד חמור בשני כתובים⁵, ובביאור החילוק נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שבמקום שאין בלמד שום חומרא לגבי המלמדים, ובמלמדים יש חומרות שאין בלמד, אז משיבים גם בצד חמור, אבל אם גם בדבר הלמד, יש חומרא, אין משיבים צד חמור, ואדרבה למדים מהם במה הצד (שיטה מקובצת כתובות לב א, בשם הרמב"ן והרא"ה).

לאוין שאין בהם מעשה ולוקים (ראה ערכיהם), אף כל לאו שאין בו מעשה לוקים עליו, לדעת חכמים יש להשיב מה לצד השוה שבהם שיש בהם צד חמור, היינו שעדים זוממים יש בהם חומר שאינם צריכים התראה (ראה ערך עדים זוממים), ומוציא שם רע (ראה ערכו) יש בו חומר שלוקה ומשלים (מכות ד ב). ר' יהודה חולק וסובר שאין צד חמור פירכא, שכיון שחומרו של זה אינו כחומרו

יש מפרשים בנין אב משני כתובים שחצי הדין של הלמד למדים מכתוב זה, וחצי השני מהכתוב השני (ספר הכריתות שם בפירוש ראשון). כגון, במומי אדם נאמר: או גִּפְן או דָּק וגו' (ויקרא כא כ), ולא נאמרה יבלת, ובמומי בהמה נאמר: עֲנָת וגו' או יִבְלָת (שם כב כב), ולא נאמרו המומים שבאדם, ואמרו: כל מקום שנמצא בתורה מום סתם, נותנים בו חומר מומי אדם וחומר מומי בהמה (רש"י בברייתא דר' ישמעאל, כדוגמא לבנין אב משני כתובים), היינו שחלק מהלמד למדים ממומי אדם, וחלק ממומי בהמה (עזרת כהנים בתורת כהנים שם).

יש שחילקו שבבנין אב משני כתובים, היינו משני עניינים, אין למדים אלא פירוש של מילה, כגון: כל מקום שנאמר צו אינו אלא זירוז מיד ולדורות, ובשאר דינים שלא נאמר בהם צו לא נלמד כך, לפי שהלימוד הוא משני עניינים, אבל בבנין אב שהוא מענין אחד למדים דבר מדבר אף על פי שלא נאמרה בו המילה שיש במלמד, אם דומה למלמד ואין בו פירכא (בית יוסף בכללי הגמרא על הליכות עולם שם).

לא ראי זה כראי זה דבר שהתחלנו ללמוד בו דין ידוע בקל וחומר מדבר שני, ואחרי שמצאנו פירכא מחומרא שישנה בדבר המלמד ואינה בדבר הלמד, אמרנו דבר שלישי יוכיח, שאין בו אותה חומרא והדין הנדון נוהג בו, ואחרי שמצאנו פירכא בדבר השלישי חזרנו ואמרנו הדבר השני יוכיח, לא ראי זה כראי זה ולא ראי זה כראי זה, הצד השוה שבשניהם כך וכך, אף כל דבר שיש בו הצד השוה למד מהם (ראה ערך קל וחומר) – נחלקו בו:

- יש אומרים שעכשיו חוזרים מהקל וחומר ודנים בבנין אב, ואותו הצד השוה הוא לימוד של בנין אב בלבד (הליכות עולם שער ד פרק ב; מידות אהרן פרק ב חלק ט).

- ויש אומרים שהקל וחומר במקומו עומד, וככחו אז כן כחו עתה, כי בהסתלק הפירכא נשאר הקל וחומר (של"ה תורה שבעל פה מידת קל וחומר; מידות אהרן שם בשם ר"י אלמושנינו. וראה שושנת העמקים כלל א, וגיינת ורדים כלל יח. וראה ערך הני"ל).

בנין אב משלשה מלמדים יש גם בנין אב משלשה מלמדים, אם יש להשיב על הצד השוה שבשני המלמדים שיש בהם חומרא שאינה בלמד, שיתכן שהיא הגורמת את הדין, ומוכיחים שבמלמד השלישי אין אותה החומרא ודין זה נוהג בו (ראה מכילתא בא יג יג, ומשפטים כא יז, חולין סה ב ועוד).

סתירת בנין אב

משיבים על בנין אב וסותרים אותו, אם מוצאים במלמד חומרא שאין בלמד, כשאנו רוצים ללמוד דין חמור מההלמד, או כשמוציאים קולא במלמד שאינה בלמד, כשאנו רוצים ללמוד דין קל מההלמד. כגון: כשרצו ללמוד שהאשם (ראה ערכו) טעון שחיטה בצפון במה מצינו מעולה (ראה ערכו), סתרו ואמרו מה לעולה שכן כליל, מה שאין כן באשם (זבחים נ א).

וכן סותרים בנין אב משני מלמדים.

גדר הפירכא הוא שאנו אומרים שאותה החומרא או הקולא המיוחדת במלמד היא שגורמת את הדין שרוצים ללמוד ממנו,

4. ויש שהסבירו טעם הדבר, כי לא נבטל שיווי השנים בשביל האחד, ונאמר כי בודאי הצד השוה הזה הוא שגורם את הדין, והאחד הוא יוצא מן הכלל לסיבת מה (מידות אהרן פ"ב ח"ט לימוד ד, וטעם זה שייך גם במה הצד המתחיל בבנין אב. וראה ערך קל וחומר טעמים אחרים שנאמרו בדבר). 5. שעל בנין אב מעדים-זוממים (ראה ערכו) ומוציא שם-רע (ראה ערכו) שהם

- יש אומרים שנבדל הוא מגזרה-שזה שזה שאין המילה השוה מופנית ומיותרת כמו בגזרה שזה, ולכן אי אפשר ללמדה בגזרה שזה (ראה ערך גזרה שזה); ובנין אב משני כתובים; יבין שמועה כלל קצב).
- יש אומרים שגזרה שזה אין אדם דן מעצמו אלא אם כן קיבלה מרבו (ראה ערך גזרה שזה), ובנין אב דן מעצמו (מדות אהרן פסקא ו').⁶
- יש אומרים שבבנין אב משני כתובים אי אפשר ללמוד בגזרה שזה, שאילו כן היה די בפסוק אחד ולמה נכתבו שניהם, אבל בבנין אב הרי אנו מוצאים חומרא או קולא שיש באחד מה שאין בשני, ומההכרח היה לכתוב שניהם, שנלמד מהצד השוה שבהם (מידות אהרן שם).
- ויש אומרים שאם הלמד אינו במקום ידוע אחד, אלא למדים על כל המקומות שנאמרה בהם אותה מילה, אין זו גזרה שזה אלא בנין אב (ספר תחילת חכמה לר"י חאגיז), כגון בעונש בעל-אוב (ראה ערכו) שנאמר בתורה: בְּאֶכָּךְ יִדְגְמוּ אִתָּם דְּמִיָּהֶם בָּם (ויקרא כ כז), ואמרו: זה בנין אב שכל מקום שנאמר בתורה דמיהם בם הוא בסקילה (תורת כהנים שם. וראה כריתות ה א שקראוהו גזרה שזה).
- **מגלוי מילתא** יש מהראשונים שכתבו שיש הבדל בין בנין אב ובין גלוי-מלתא (ראה ערכו) בעלמא, שאינו אלא לימוד סתום מן המפורש ועדיף מבנין אב, שאפילו אם דבר הלמד מהיקש אינו חוזר ומלמד בבנין אב (ראה להלן) בגלוי מילתא מלמד (תוספות שבועות ט א ד"ה הואיל). ויש אומרים שאף זה הוא בנין אב, אלא שבנין אב זה אינו מלמד על כל הענין רק על המיעוט, ולפיכך עדיף משאר בנין אב, שאין משיבים עליו פירכא (רש"י שבועות שם ב ד"ה גילוי וד"ה שיער).

היחס לשאר המידות

- אם יש גזרה-שזה (ראה ערכו) המלמדת את ההיפך מבנין אב, למדים מהגזרה שזה ולא מהבנין אב (ראה קדושין לד ב ורש"י ד"ה בשלמא), וכן היקש ובנין אב, היקש עדיף (ראה קדושין לה א ורש"י ד"ה למען תהיה),
- וכן קל וחומר ובנין אב, קל וחומר עדיף (גינת ורדים כלל יג).
- כשם שלמדים בבנין אב דין הכתוב מפורש במלמד, כך למדים דין שהמלמד עצמו נלמד באחת מהמידות שהתורה נדרשת בהן, כגון מצות עשה שהזמן גרמא שלמדים בבנין אב מתפילין שהנשים פטורות, אף על פי שבתפילין גופן לא ידענו שפטורות אלא מהיקש [ראה ערכו] (קדושין לה א).
- בקדשים, שאין למדים בהם למד מן הלמד (ראה ערך למד מן הלמד), דבר הלמד בבנין אב חוזר ומלמד בבנין אב (ובחים נא א: פשוט מהא חדא כו').
- דבר הלמד בהיקש אם חוזר ומלמד בבנין אב, נסתפקו בגמרא, ולפי דעת ר' ירמיה אין חוזר ומלמד, אבל דחו דבריו (ובחים נ א).
- וכן נסתפקו אם דבר הלמד בגזרה שזה חוזר ומלמד בבנין אב (שם ב, ומנחות עו א).
- דבר הלמד בקל וחומר, לפי ר' ירמיה חוזר ומלמד בבנין אב, אבל דחו ראייתו (ובחים נא א).
- דבר הלמד בבנין אב אם חוזר ומלמד בהיקש ובגזרה שזה ובקל וחומר, נסתפקו בגמרא (שם). יש מהראשונים סוברים שלפי המסקנה

- יש אומרים שאם החומרות הן משונות, שאינן בכל התורה, משיבים פירכת צד חמור (תוספות כתובות שם ד"ה שכן).
- יש אומרים שמשיבים צד חמור אם שתי החומרות הן באותו ענין שאנו רוצים ללמוד מהם, כגון כשדנים על העונש של מי שיש בו חיוב ממון ומלקות, הרי הצד החמור של עדים זוממים וחובל הוא גם כן בעיקר ענשם, שהזוממים נענשים בלי התראה והחובל נענש בחמשה דברים, אבל כשהחומרות הן לא באותו הענין שאנו באים ללמוד מהם, אין משיבים צד חמור כשאין החומרות שוות (ריטב"א כתובות שם ד"ה ורבינו).
- יש אומרים שמשיבים צד חמור אם החומרא של מלמד אחד תוכל להודמן גם במלמד השני, כגון החומרא של חמשה דברים שבחובל, שתוכל להיות גם בעדים זוממים, כשהעידו על אחד שחבל בחברו והוזמו (תוספות בשם ר"ת).
- יש אומרים שאם התחלת הלימוד היתה בדרך קל וחומר, ואחר כך באנו לצד השוה, אז אין לפרוך בצד חמור, שהרי גם הלמד יש בו יתרון לגבי המלמדים בצד חמור (וראה ערך קל וחומר), אבל אם התחלת הלימוד היתה בבנין אב, שאין הלימוד מצד היתרון שיש בלמד על המלמד, אלא מצד השיווי שביניהם, יש להשיב גם בצד חמור, שמכיון שיש יתרון חומר במלמדים שאינו בלמד, שוב אין כאן שיווי ביניהם ובטל הלימוד (מידות אהרן ב חלק יב).
- או שאילו היה הדין נוהג גם בלמד, למה כתבה התורה בשני מקומות, היינו במלמדים, הרי היתה יכולה לכתוב רק בלמד בלבד, והיינו יכולים ללמוד במלמדים מקל וחומר (כללי הגמרא לבית יוסף בשם ר"מ ממוסה).

הבדל משאר המידות

- סקל וחומר** המלמד והלמד בבנין אב צריכים להיות מענין אחד, מה שאין כן בקל וחומר, שלמדים אפילו כשהלמד והמלמד הם משני עניינים (כללי הגמרא לבית יוסף על הליכות עולם שער ד, בשם הרא"ש. וראה ערך קל וחומר).
- שלא כמידת קל וחומר, שלפעמים כתוב בתורה בפירוש מה שאפשר ללמוד בקל וחומר (ראה ערך מילתא דאתא בק"ו טרח וכתב לה קרא), כשלמדים בבנין אב הדבר פשוט יותר, ואין על זה לימוד מפורש בתורה, אבל כשלמדים במה הצד, אפשר שתכתוב התורה בפירוש, כמו בקל וחומר (תוספות שבת קלא ב ד"ה א).
- אף על פי שאין עונשים מן הדין, בדבר הלמד בבנין אב יש סוברים שעונשים (ראה ערך אין עונשין מן הדין: עונש בשאר מדות, בטעמי המחלוקת שבדבר).
- ראה ערך אין דנין אפשר משאי אפשר אם למדים בבנין אב אפשר משאי אפשר.
- מיקש** כשהשוואה של הלמד למלמד באה על ידי סמיכות העניינים זה לזה, אין זה בנין אב אלא היקש [ראה ערכו] (רש"י בבא קמא סג ב ד"ה היקשא).
- מגירה שווה** במקום שהבנין אב הוא ללמד על מלה שזה שפירושה כמו במלמד, נאמרו כמה דרכים במה הוא שונה מגזירה שווה (ראה ערכו):

כל הלמד בשאר המידות חוזר ומלמד בבנין אב, וכן דבר הלמד בבנין אב חוזר ומלמד בשאר המידות (רש"י שבועות ט ב ד"ה שער); ויש חולקים וסוברים שהדבר נשאר בספק (תוספות שם א ד"ה הואיל).

כשדנים בבנין אב דין המפורש במלמד, יש מהראשונים שכתב שאז דנים מהמלמד גם דין שאינו מפורש בו אלא נלמד בהיקש (ריטב"א שבועות ט א ד"ה הואיל).

בְּסִיס לְדָבָר הָאָסוּר¹

דבר המשמש מושב לדבר האסור בטלטול בשבת ויום טוב

הפרקים:

- גדרו ודיניו;
- בסיס לאיסור ולהיתר;
- שלא בכוונה;
- מכשיר חשמלי.

סיכום תמציתי

גדרו ודיניו

בסיס לדבר האסור הוא אחד מסוגי המוקצה, האסורים בטלטול בשבת ויום טוב. ולכן כר שהניח עליו מעות, שהן אסורות בטלטול – נאסר אף הוא בטלטול, וכשצריך לכוון לשכב עליו, אסור להטותו כדי שיתנערו המעות מעליו. ונחלקו הראשונים בדבר: רוב הראשונים סוברים שאסור בטלטול בין לצורך גופו של הכר, כגון שצריך לשכב עליו, ובין לצורך מקומו; ויש מי שאומר שלצורך גופו בלבד הוא שאסור, אבל לצורך מקומו מותר לטלטלו.

יש מהראשונים שסוברים שאין דין בסיס להיאסר בטלטול אלא כשהבסיס משמש את הדבר האסור שעליו, ולא כשהאיסור שהונח עליו משמש את הבסיס; ויש חולקים וסוברים שאף כשהאיסור משמש את ההיתר נאסר הדבר המותר מתורת בסיס.

דבר אסור שאינו חשוב כלל ואין אדם מצניעו, המונח על דבר היתר, כתבו ראשונים שאין ההיתר נעשה בסיס לו, ולכן עצמות וקליפות שעל השולחן, שלא הניחם אלא כדי שלא יטנפו את הבית, ולא להצניעם מחמת חשיבותם, אין השולחן נעשה בסיס להם, ומותר להגביהו ולטלטלו כדי לנערם מעליו.

לא נקרא בסיס אלא אם כן האיסור מונח על עיקר הכלי, אבל אם המוקצה מונח על דבר הטפל לכלי אינו נעשה בסיס. ולכן מגירה שבשולחן, העשויה באופן שאי אפשר להוציאה לגמרי מן השולחן, ויש בתוכה מעות, נתבטלה לשולחן ומותר לטלטלו. ויש חולקים וסוברים שאפילו כשאין האיסור מונח על עיקר הכלי אסור לטלטלו, אם אפשר לנער את המוקצה במקומו, ולדעתם בכיס שבכגד אם אפשר לנער – ינער, ולא יטלטל.

יש מהראשונים שסוברים שאין אוכל נעשה בסיס לדבר האסור. ולכן מותר לטלטל כלכלה מלאה פירות והאבן בתוכה, ואין הפירות גופם נעשים בסיס לאבן.

שלא בכוונה

דבר היתר שמונח עליו דבר איסור אינו נעשה בסיס אלא כשמניח בכוונה את האיסור על ההיתר, אבל בשוכח אינו נעשה בסיס. ומכל מקום אפילו בשוכח אסור לטלטל את ההיתר טלטול גמור, אלא אם הוא צריך לו לגופו מטהו על צדו ומנער את האיסור מעליו.

לא היה צריך לא לגופו של ההיתר ולא למקומו, אלא חושש שמא יגנבו המעות שעל הכר, אסור לטלטל הכר או לנער את המעות ממנו.

נחלקו הראשונים מה הדין במניח דבר איסור על ההיתר בכוונה לחלק מהשבת בלבד: יש אומרים שאינו נעשה בסיס אלא כשהניח על דעת שישאר שם האיסור כל השבת, אבל כשהניח בכוונה לסלק האיסור משם בשבת, על ידי ניצור או על ידי נכרי, אין לו דין בסיס לדבר האסור, והרי זה כשוכח; יש חולקים וסוברים שאפילו אם הניח בכוונה שיהיה עליו בכניסת השבת בלבד ובתוך השבת יטלנו משם, נעשה בסיס לדבר האסור; ויש שנראה מדבריהם שאף בהניח בשבת בכוונה לסלק בשבת – נעשה בסיס. ולדברי הכל כשניטל האיסור ממנו בשבת מותר בטלטול, שכיון שלא היה עליו בביתן השמשות לא הוקצה לכל השבת.

כשאינו מניח דבר המוקצה על ההיתר לצורך מסויים, אלא מניח בלי שום כוונת צורך, כגון כשמניח בתיבה חפצים אלה על אלה, מפני שאינו רוצה לפנות לכל חפץ מקום בשולי התיבה, נחלקו הפוסקים אם נעשה בסיס: יש סוברים שהחפץ התחתון נעשה בסיס לעליון, והרי זה בכלל מניח; ויש חולקים וסוברים שאין דינו כמניח אלא כשוכח. מכיון שאין נעשה בסיס אלא כשמניחו בכוונה, לכן אם הניח מוקצה על כלי של חברו אין הכלי נעשה בסיס.

בסיס לאיסור ולהיתר

אין ההיתר נעשה בסיס לדבר האסור אלא אם כן דבר איסור בלבד מונח עליו, אבל לא כשמניח עליו איסור והיתר.

לפיכך: כלכלה מלאה פירות והאבן בתוכה, מותר לטלטל את הכלכלה, שנעשית בסיס לאסור ולמותר, אלא שמכל מקום אם אפשר לנער האיסור ממנו צריך לנער ואחר כך יטלטל את ההיתר בלבד, ורק אם אי אפשר לנער, או שיהיה הפסד בדבר על ידי הניעור, כגון שהיו בכלכלה תאנים וענבים רכים שאם ינערו יטנפו בקרקע ויפסדו, מותר לטלטל ההיתר עם האיסור שעליו. וכן אם צריך למקומו, שאז הניעור לא יועיל לו לפינוי המקום שצריך, מותר לטלטלו משם. צרור מפתחות שיש בו מפתחות שאינם מוקצה ומפתח מוקצה כגון מפתח הרכב, לכתחילה יוציא את המפתח המוקצה בערב שבת; ואם לא הוציאו אין לאחוז את כל הצרור ולטלטלו כיון שבזה מטלטל את המוקצה בדיים, אלא יאחז בטבעת שהיא בסיס לאיסור ולהיתר אם המפתח של האיסור אינו חשוב יותר מההיתר, או שיאחז במפתחות של ההיתר וכך יטלטל את הצרור; ואם יש באפשרותו לנער את המפתח של האיסור בלא שיאחזו בידיו יעשה כך. בסיס לאיסור ולהיתר אינו מותר בטלטול אלא כשההיתר הוא חשוב יותר מהאיסור, שאז האיסור מתבטל אגב ההיתר; אבל כשהאיסור הוא יותר חשוב, או אף כששניהם שווים בחשיבותם, האיסור אינו בטל להיתר, והבסיס אסור בטלטול ובניעור, כבסיס לדבר האסור בלבד. השולחן שהנרות עומדים עליו, שהוא בסיס לדבר האסור, אם היו מונחים עליו בין השמשות גם ככרות ושאר דברים, הם חשובים יותר מהנרות, ונעשה השולחן בסיס לדבר האסור והמותר, ומותר לטלטלו כשאי אפשר לנער הנר, או כשצריך למקומו של השולחן, אפילו בעוד הנרות דולקים.

מכשיר חשמלי

נורה חשמלית או מכשיר חשמלי, שיש בהם חוט להט מאיר או גוף חימום, שדינם כגחלת של מתכת – יש שכתבו שאסור לטלטלם בשבת בשעה שהחוט המאיר וגוף החימום לוחטים; ויש חולקים וסוברים שאין דין חוט להט כדין שלהבת, ואינו מוקצה. לדעה זו דינו ככלי שמלאכתו לאיסור, ואסור לטלטלו אלא לצורך גופו או מקומו. ונהגו שלא לטלטל מגורת חשמל – גם כשעשויה לטלטול בחול – אף לצורך גופה או מקומה, ואין לשנות מנהג זה. מכשיר חשמלי שאין בו חוט מאיר או גוף חימום, כגון מאורר וכיזא, אינו נדון כבסיס לדבר האסור. בשעה שהמכשיר אינו פועל, דינו ככלי שמלאכתו לאיסור, ואסור לטלטלו אלא לצורך גופו או מקומו. בשעה שהמכשיר מופעל יש מצדדים שדינו ככלי שמלאכתו להיתר; ויש מצדדים לומר שדינו ככלי שמלאכתו לאיסור, ומותר לטלטלו רק לצורך גופו ומקומו.

גדרו ודיניו

- יש מהאחרונים שנסתפק אם נאסר כלל הבסיס, שיתכן שאין דין בסיס לדבר האסור אלא כשהמוקצה שעליו אסור בטלטול לגמרי (פרי מגדים משבצות זהב שח בהקדמה).
- יש שצידדו שאינו חשוב בסיס לדבר האסור (ישועות יעקב או"ח שח סק"ח).
- ויש שכתבו שחשוב הוא בסיס לדבר האסור (תהלה לדוד או"ח שח סק"א, בדעת הרמב"ן והרשב"א; ערוך השלחן או"ח סי' טו).
- ולכל הדעות מותר לטלטלו לצורך גופו ומקומו כדין כלי שמלאכתו לאיסור (תהלה לדוד שם; שמירת שבת כהלכתה כ' ו).
- **האיסור משמש להיתר** בטלטול אלא כשהבסיס משמש את הדבר האסור שעליו, ולא כשהאיסור שהונח עליו משמש את הבסיס (בעל המאור שבת קכ"א; רשב"א וריטב"א שבת נ"א א'). ולדעה זו אם הניח אבן על כסוי כלי כדי שלא יפתחוהו חתולים – מותר לטלטל את הכלי (שמירת שבת כהלכתה כ' נד).
- ויש חולקים וסוברים שאף כשהאיסור משמש את ההיתר נאסר הדבר המותר מתורת בסיס, ואבן שעל פי החבית, שהחבית נעשתה לה בסיס, הוא אפילו כשהניח את האבן לשמש כיסוי לחבית (רמב"ן במלחמות שבת קכ"ד ב; שיטה מקובצת ביצה ב א').³
- דבר אסור שאינו חשוב כלל ואין אדם מצניעו, המונח על דבר היתר, כתבו ראשונים שאין ההיתר נעשה בסיס לו, ולכן:
- עצמות וקליפות שעל השולחן, שלא הניחם אלא כדי שלא

היין בסיס לדבר האסור הוא אחד מסוגי המוקצה, האסורים בטלטול בשבת ויום טוב (ראה ערך מוקצה); שכיון שמשמש בסיס לדבר אחר הרי הוא טפל לו (ראה רש"י שבת מז א ד"ה לדבר האסור), ונעשה אף הוא מוקצה (רש"י שם קמ"ב ב ד"ה נעשה). ולכן כר שהניח עליו מעות, שהן אסורות בטלטול (ראה ערך מוקצה) – נאסר אף הוא בטלטול, וכשצריך לכו לשכב עליו, אסור להטותו כדי שיתנערו המעות מעליו (שבת קמ"ב ב; רמב"ם שבת כ"ז יז; טוש"ע אורח חיים ש"ט ד). ואף אם ניטלו ממנו המעות בשבת אסור לטלטלו, שכיון שנאסר בבין השמשות, כשהיו עליו המעות, נאסר לכל השבת כולה (שבת מד ב; רמב"ם שם; רמ"א או"ח ש"ט ד, סי' ז).

ונחלקו הראשונים בדבר:

- רוב הראשונים סוברים שאסור בטלטול בין לצורך גופו של הכר, כגון שצריך לשכב עליו, ובין לצורך מקומו (בית יוסף ש"ט; רמב"ם שבת שם; בעל המאור שבת קכ"א), כיון שהבסיס לדבר האסור נעשה כדבר האסור שעליו בעצמו, וכשם שהמעות של הכר אסורות בטלטול בין לגופן ובין למקומן (ראה ערך מוקצה), אף הבסיס כך (לבושי שרד או"ח סי' ז; משנה ברורה שם ס"ק כד).
- ויש מי שאומר שלצורך גופו בלבד הוא אסור, אבל לצורך מקומו מותר לטלטלו (שבלי הלקט קכ, בשם יש מפרשים; רבנו ירוחם י"ג).
- היה המוקצה שעל הבסיס כלי שמלאכתו לאיסור, שמותר בטלטול לצורך גופו ומקומו (ראה ערך מוקצה) –

אינו משמש לאיסור והאיסור אינו משמש להיתר, כגון שהניח חפץ מוקצה על דבר היתר במגירה משום שאין לו מקום אחר להניחו. ³ וראה באנציקלופדיה, בפירוט הדעות והשיטות בזה; וראה מה שכתב בשמירת שבת כהלכתה כ' ס"ק קפ, בענין זה.

2. כדעה זו נקטו הרבה פוסקים להלכה, ראה במשנה ברורה רנט סק"ט, ושם שיא ס"ק כ"ט; שמירת שבת כהלכתה כ' נד וס"ק רח; וראה גם בארצות שבת ב' י"ט ס"ק תז, שבירר דעות הפוסקים בזה. ובמשנה ברורה ש"ט ס"ק יח, ובשמירת שבת כהלכתה שם, כתבו שבמקום צורך אפשר להקל גם אם ההיתר

והאחרונים כתבו לפרש שאין הבדל בין כלים לאוכלים, אלא שאוכלים אלו דהיינו הצנונות לא נעשו בסיס, שלא היתה כוונתו שהאוכל ישמש לעפר, ואדרבה העפר משמש לאוכל (מגן אברהם שי"א ס"ק כג; משנה ברורה שי"א ס"ק כט; ביאור הגר"א שם ח; שו"ע הרב שם י). אבל אם היתה כוונתו שהאוכל ישמש למוקצה נהפך האוכל להיות מוקצה (משנה ברורה בשער הציון שי"א ס"ק לג, שמירת שבת כהלכתה כ פא).

תנאי נחלקו הראשונים אם מועיל תנאי להתיר טלטול של בסיס לדבר האסור:

- יש סוברים שאם התנה מבעוד יום על הנר (פמוט) שיטלטלו אחר שיכבה – מועיל התנאי (רמב"ן ור"ן שבת מה א); ואף על פי שאין תנאי מועיל במוקצה (ראה ערך מוקצה), בבסיס לדבר האסור מועיל תנאי, כיון שאין איסורו מחמת עצמו, אלא מחמת האיסור שעליו, כל שהתנה מבעוד יום שיהיה מותר לטלטלו כשיוסר הדבר האסור מעליו, ולכן מותר לטלטלו (בית יוסף או"ח רע"ד, בשם שו"ת הרשב"ש תז).

- יש סוברים שלא הותר התנאי אלא בנר (פמוט), שהוא בסיס לשלהבת, שכיון שהוא עומד להיכבות מותר לטלטלו אם התנה על כך מבעוד יום (מגיד משנה שבת כה י, בדעת רמב"ן ורשב"א; שו"ע או"ח רע"ד).

- ויש אוסרים גם בנר (תוס' שבת מד א ד"ה שבנר), כיון שעיקר הקצאתו הוא בין השמשות, והרי דחהו בידים לצורך בין השמשות (מגן אברהם רע"ט סק"ז). וכן נוהגים, אלא שבאמירה לנכרי שיטלטלו נהגו להתיר (רמ"א או"ח רע"ט ד), שבאמירה לנכרי שאיסורו קל סומכים על המתירים בתנאי (שו"ע הרב שם ה).

שלא בכוונה

שוכח דבר היתר שמונח עליו דבר איסור אינו נעשה בסיס אלא כשמניח בכוונה את האיסור על ההיתר, אבל בשוכח אינו נעשה בסיס (שבת קמב ב). ולכן אם הניח את האיסור עליו בימות החול, ולא היתה כוונתו שישאר עליו בשבת, ואחר כך שכחו להסירו משם אינו נעשה בסיס; אבל אם הניחו בערב שבת, אפילו בסתם, הרי זה כאילו נתכוין שישאר שם גם בשבת (תרומת הדשן כתבים קצא); ויש אומרים שאפילו אם הניחו בערב שבת, כל שלא חשב בפירוש שישאר שם בשבת, ובין השמשות שכחו, הרי זה בכלל שוכח (בית יוסף או"ח שט ד).

ומכל מקום אפילו בשוכח אסור לטלטל את ההיתר טלטול גמור, אלא אם הוא צריך לו לגופו מטהו על צדו ומנער את האיסור מעליו. כגון, ששכח אבן על פי החבית או מעות על הכר, מטה החבית על צדה והאבן נופלת, או מנער הכר והמעות נופלות; אבל לא יגביה את ההיתר עם האיסור שעליו ויטלטלו למקום אחר לנערו שם. ואם אי אפשר בניעור במקומו, כגון שהיתה החבית בין חביות אחרות, וירא שלא תיפול האבן על חביות אחרות ותשברן, או שצריך למקומו של ההיתר, מותר לטלטל את ההיתר למקום אחר, ולנער שם האיסור ממנו (שבת קמב ב; רמב"ם שבת כה יז; טושי"ע שט ד, ה).

יטנפו את הבית, ולא להצניעם מחמת חשיבותם, אין השולחן נעשה בסיס להם, ומותר להגביהו ולטלטלו כדי לנערם מעליו (רשב"א ביצה ב א).

- גרעיני תמרים שהם מוקצים, מותר להניחם על הפת או על ספל של מים ולטלטלם, ואין הפת והספל נעשים בסיס להם, כיון שלא הניחום עליהם אלא כדי לזרקם (ר"ן שבת קמג א).

היתר על האיסור אין תורת בסיס על ההיתר אלא כשהאיסור מונח עליו, אבל אם ההיתר אינו מונח על האיסור, כגון חלוק שכבסו אותו ותחבו בו קנה לתלות בו לייבשו, החלוק אינו נעשה בסיס להקנה, ומותר לשמטו מעל הקנה, אף על פי שהקנה אינו כלי והוא מוקצה (ב"ח שח ט).

היה ההיתר משמש לאיסור והוא מונח על האיסור, כגון שהניח כלי היתר על פמוט לשיווי המשקל, נסתפקו אחרונים אם יש על ההיתר תורת בסיס (פרי מגדים שח בהקדמה, ובמשבצות זהב ס"ק יד).

הנחה על עיקר הכלי לא נקרא בסיס אלא אם כן האיסור מונח על עיקר הכלי, אבל אם המוקצה מונח על דבר הטפל לכלי אינו נעשה בסיס. ולכן מותר לטלטל בגד, שמעות מונחות בכיס שאינו תפור לכל ארכו בבגד, אלא פיו לבדו תפור והכיס כולו תלוי, ואין הבגד נעשה בסיס, שהואיל ואין המעות על עיקר הבגד, הכיס בטל לעיקר הבגד (שו"ת תרומת הדשן א סט; בית יוסף או"ח שט ה בשמו; רמ"א או"ח שי ז). ואפילו אם הניח את המעות בכוונה בתוך הכיס – מותר, אלא שלכתחילה אסור להניחם שם, שמא ישכח ויצא בו ברשות הרבים (מגן אברהם שי סק"ז).

וכן מגירה שבשולחן, העשויה באופן שאי אפשר להוציאה לגמרי מן השולחן, ויש בתוכה מעות, נתבטלה לשולחן ומותר לטלטלו (מגן אברהם שם) ⁴.

אבל אם היה כיס מלא מעות קשור לבגד, אסור לטלטל את הבגד, כיון שהכיס הוא כלי בפני עצמו. וכן כשהתיבה שבשולחן עשויה באופן שאפשר להוציאה משם אסור לטלטל את השולחן (מגן אברהם שי סק"ז).

היה הכיס תפור כולו בבגד, כל הבגד נעשה בסיס (מגן אברהם שם) ⁵. ויש חולקים וסוברים שאפילו כשאין האיסור מונח על עיקר הכלי אסור לטלטלו, אם אפשר לנער את המוקצה במקומו, ולדעתם בכיס שבבגד אם אפשר לנער – ינער, ולא יטלטל (מגן אברהם שי סק"ז).

הניח מוקצה על מכסה של כלי או ארגז, למרות שהכלי נעשה בסיס, מה שבתוכו לא נעשה בסיס, ואם אפשר להוציאו בלא להסיר את המכסה מותר להוציאו. כגון חבית יין או מיחם מים שהניח עליו מוקצה, ויש בהם ברוז, או שנפל מהם המכסה, מותר להשתמש ביין ובמים (תהילה לדוד שט סק"ז; שמירת שבת כהלכתה כ ט).

באוכל יש מהראשונים שסוברים שאין אוכל נעשה בסיס לדבר האסור. ולכן מותר לטלטל כלכלה מלאה פירות והאבן בתוכה, ואין הפירות גופם נעשים בסיס לאבן (מאירי שבת קמב א); וכן צנונות שטמן בארץ מותר לנערם, כשמקצת עליהם מגולים, ואינם נעשים בסיס לעפר שעליהם, שאין באוכלים דין בסיס (כלבו לא; רמ"א או"ח שיא ח).

4. כהלכתה כ עה, שכתב שבסתמא אם נמצא חפץ בכיסו בשבת לא היה דעתו שהחפץ יהיה שם, אלא ששכח להוציאו לפני שבת, ולכן בכל מקרה אין הבגד נעשה בסיס, אלא מספיק לנער את המוקצה והבגד מותר.

4. וראה שמירת שבת כהלכתה כ סז-עב, פירוט הדינים בענין מוקצה המונח במגירה. 5. וראה שמירת שבת כהלכתה כ עג-עד, ארחות שבת ב יט שא, פרטי הדינים של טלטול כשנמצא חפץ מוקצה בכיסו בשבת. וראה עוד בשמירת שבת

לכל חפץ מקום בשולי התיבה, נחלקו הפוסקים אם נעשה בסיס:
 • יש סוברים שהחפץ התחתון נעשה בסיס לעליון, הואיל
 שכשמניח בערב שבת יודע הוא שהאיסור יהיה מונח על החפץ
 בשבת, והרי זה בכלל מניח (תרומת הדשן כתבים קצג; בית יוסף או"ח
 שט ד בשמו).

• ויש חולקים וסוברים שאין דינו כמניח אלא כשוכח (מגן אברהם
 שט סק"ו; שו"ע הרב שט ט). ולכן מותר לטלטל את המפה שעל
 השולחן, אף על פי שהמנורה עומדת עליה, לפי שאין צריך לו
 שתהא המנורה על המפה אלא על השולחן, ואינו מעמידה על
 המפה אלא מפני שאי אפשר לו לפנות מקום למנורה בגוף
 השולחן, או מפני שאינו חושש לפנות לה מקום, ולפיכך לא
 נעשית המפה בסיס למנורה (שו"ע הרב שם) ⁸.

חפץ של חברו מכיון שאין נעשה בסיס אלא כשמניחו בכוונה, לכן
 אם הניח מוקצה על כלי של חברו אין הכלי נעשה
 בסיס, שאין אדם אוסר דבר של חברו שלא מדעתו (שלטי הגבורים
 על המרדכי שבת רמז שיו סק"א, בשם אור זרוע; רמ"א או"ח שט ד; מגן
 אברהם שט סק"ח) ⁹.

ואם עשה כן לטובת חברו, שמן הסתם נוח לו לחברו דבר זה
 שעשה לטובתו, כגון שנטל כלי של חברו ושמו תחת הנר של
 חברו, כדי שיפול הנר לתוכו ולא ישרף הבית, ונפל הנר לתוכו
 קודם בין השמשות, נסתפקו הראשונים אם יכול לאסור את הכלי
 בתורת בסיס (מגן אברהם שם, בדעת השלטי גיבורים). ויש שהוכיחו
 שבאופן זה נאסר הכלי (מגן אברהם שם, בדעת התוספות; שו"ע הרב שט
 יא; שמירת שבת כהלכתה כ נב) ¹⁰.

בסיס לאיסור ולהיתר

הדין אין ההיתר נעשה בסיס לדבר האסור אלא אם כן דבר
 איסור בלבד מונח עליו, אבל לא כשמונח עליו איסור
 והיתר. לפיכך: כלכלה מלאה פירות והאבן בתוכה, מותר לטלטל
 את הכלכלה, שנעשית בסיס לאסור ולמותר (שבת קמב א), אלא
 שמכל מקום אם אפשר לנער האיסור ממנו צריך לנער ואחר כך
 יטלטל את ההיתר בלבד, ורק אם אי אפשר לנער, או שיהיה
 הפסד בדבר על ידי הניעור, כגון שהיו בכלכלה תאנים וענבים
 רכים שאם ינערו יטנפו בקרקע ויפסדו, מותר לטלטל ההיתר עם
 האיסור שעליו (שבת שם; רמב"ם שבת כה טז, טושי"ע או"ח שט ג). וכן
 אם צריך למקומו, שאז הניעור לא יועיל לו לפינוי המקום
 שצריך, מותר לטלטלו משם (בית יוסף שם).

כלי שמונח בתוכו דבר המותר ועל גבי הכלי מונח דבר האסור,
 כתבו אחרונים שאין לו תורת בסיס לאסור ולמותר, אלא נעשה
 בסיס לאיסור בלבד. ולכן אבן שעל פי החבית נעשית החבית
 בסיס לה ואסור לנערה, אף על פי שיש בה גם יין המותר, שכיון
 שעל פי החבית אין יין, נעשתה בסיס לאבן בלבד (תוספות שבת שט
 ס"ק יד; מחצית השקל שט סק"ו).

לא היה צריך לא לגופו של ההיתר ולא למקומו, אלא חושש שמא
 יגנבו המעות שעל הכר, אסור לטלטל הכר או לנער את המעות
 ממנו (רבינו ירוחם יב יג; בית יוסף שט ה, בשמו; מגן אברהם שט סק"ה), כיון
 שאין טלטול וניעור זה אלא לצורך דבר האסור (שו"ע הרב שט ו) ⁶.
 דבר העשוי להיות המוקצה עליו, אף על פי שלא הניחו בידים, הרי
 זה כהניחו, ונעשה בסיס. כגון קן של תרנגולת שיש בה ביצת
 אפרוח, שהיא מוקצה (ראה ערך מוקצה), נעשה הקן בסיס לה, כיון
 שהקן עשוי לתרנגולות (תוס' שבת מה ב ד"ה דאית; ריטב"א שם; מגן
 אברהם שט סק"ו), וכן כסף שבארנק נעשה הארנק בסיס לו גם אם לא
 חשב שיהיה שם בשבת, כיון שדרכו להיות בארנק (שמירת שבת
 כהלכתה כ ג).

הנחה לחלק מהשבת נחלקו הראשונים מה הדין במניח דבר איסור על
 ההיתר בכוונה לחלק מהשבת בלבד:

• יש אומרים שאינו נעשה בסיס אלא כשהניח על דעת שישאר
 שם האיסור כל השבת, אבל כשהניח בכוונה לסלק האיסור משם
 בשבת, על ידי ניעור או על ידי נכרי, אין לו דין בסיס לדבר
 האסור, והרי זה כשוכח (תוס' שבת נא א ד"ה או, ביצה ב א ד"ה ובית
 הלל, בשם רבינו תם; יראים השלם רעד; רוקח קכג; ספר התרומה רמז;
 דעה א בטושי"ע שט ד); והוא שחשב בפירוש לסלק המוקצה מההיתר
 בשבת, או שהוא דבר שדרכו בכך לסלקו; אבל אם חשב סתם
 שיהיה מונח עליו המוקצה בשבת, אף שלא חשב בפירוש שישאר
 שם כל השבת, הרי זה בסיס (משנה ברורה שט ס"ק כא).

ומכל מקום אף בהניחו על מנת לסלק בשבת אין דינו לגמרי
 כשוכח, שיהיה מותר בטלטול כשאי אפשר בניעור במקומו, שלא
 היה לו להניח באותו ענין שיצטרך טלטול, ולכן אפילו כשאי
 אפשר בניעור אסור בטלטול, אלא אם כן אי אפשר היה לו מבלי
 שיניחו שם, כגון עצמות וקליפות שאי אפשר שלא יניחם על
 השולחן (תוס' שבת קכג א ד"ה האי פוגלא).

• יש חולקים וסוברים שאפילו אם הניח בכוונה שיהיה עליו
 בכניסת השבת בלבד ובתוך השבת יטלנו משם, נעשה בסיס לדבר
 האסור (רש"י שבת נא א ד"ה או שטמן; רשב"א שבת שם, וביצה ב א; דעה
 ב בטושי"ע שט ד); אלא אם כן הניח האיסור עליו בשבת בכוונה
 לנערו ממנו בשבת, שאז אינו נעשה בסיס (רשב"א שבת קמב א; מגן
 אברהם רסה סק"ב, ושם רסו ס"ק יד); אבל אם לא היתה דעתו לנערו
 בשבת, נעשה בסיס אף כשהניח עליו את האיסור בשבת, ולא
 היה עליו בבין השמשות (רשב"א שבת שם).

• ויש שנראה מדבריהם שאף בהניח בשבת בכוונה לסלק בשבת –
 נעשה בסיס (עי' תוס' שבת מד ב ד"ה יש עליה). ולדברי הכל כשניטל
 האיסור ממנו בשבת מותר בטלטול, שכיון שלא היה עליו בבין
 השמשות לא הוקצה לכל השבת (תוס' שבת שם; מגן אברהם שט ס"ק ו) ⁷.

הנחה ללא צורך כשאנו מניח דבר המוקצה על ההיתר לצורך
 מסוים, אלא מניח בלי שום כוונת צורך, כגון
 כשמניח בתיבה חפצים אלה על אלה, מפני שאינו רוצה לפנות

לאסור. וראה עוד אור זרוע שבת פו 10. וראה במנחת שבת פט ס"ק כב,
 שהסתפק באשתו ובני ביתו שהניחו חפץ מוקצה על דבר היתר אם יכולים
 לאסור את הדבר המותר. ושם פח ס"ק סג, כתב שקטן ודאי שאינו אוסר שאין
 לו מחשבה. וראה בשמירת שבת כהלכתה כ ס"ק קצט, מה שכתב בזה. וראה
 בארוחת שבת ב יט ס"ק שצה, שבחור בישיבה שהניח חפץ מוקצה על הסטנדר
 מסתבר שאינו נעשה בסיס, כיון שאינו שייך לו.

6. בשמירת שבת כהלכתה ס"ק קפח, כתב בשם הגרש"י אויירבך, שכל זה אם
 חושש שיגנב האיסור, אבל אם חושש שיגנב דבר ההיתר עצמו כגון הכר, או
 שרוצה לנער מחמה לצל, מותר לנער את האיסור ממנו. 7. וראה בשמירת
 שבת כהלכתה כ נה, הכרעת הפוסקים במחלוקת זו. 8. ועי' משנה ברורה שט
 ס"ק יח, ושער הציון שם ס"ק כד, שרוב האחרונים סוברים כדעת המגן
 אברהם. 9. אמנם באור זרוע שלפנינו הלכות ערב שבת כט בשם ריב"א, מצדד

הניח עליו דבר האסור בשבת, כיון שאין מוקצה לחצי שבת, ואינו אסור אלא כל זמן שהאסור עליו (ראה לעיל: שלא בכוונה), מותר להניח עליו דברים של היתר החשובים יותר מהאסור ומטלטלם (ט"ז שי סק"ח).

מכשיר חשמלי

עם חוט להט נורה חשמלית או מכשיר חשמלי, שיש בהם חוט להט מאיר או גוף חימום, שדינם כגחלת של מתכת

(ראה ערך חשמל: חוט להט) -

• יש שכתבו שאסור לטלטלם בשבת בשעה שהחוט המאיר וגוף החימום לוחטים, שהם מוקצה כדין שלהבת, והנורה והמכשיר הם בסיס לדבר האסור, כדרך שאמרו שהנר והשמן והפתילה אסורים בטלטול, לפי שהם בסיס לשלהבת שהיא דבר האסור (חלקת יעקב א מ, ב מא; צ"ץ אליעזר ו סק"ד), ומכל מקום מותר לכסות מנורת חשמל כדי להסתיר אורה, אף על פי שמנדנדה בכך, שהרי זה טלטול מן הצד לצורך דבר המותר (שערי מצוינים בהלכה ב קונטרס אחרון פח יב; לקט הלכות שבת א א יט). ויש שכתבו שמטעם זה אסור לטלטל פנס כיס דולק (חלקת יעקב ב מא).

• ויש חולקים וסוברים שאין דין חוט להט כדין שלהבת, ואינו מוקצה (אגרות משה או"ח ג נ; מאורי אש עמ' 63, 69; מנחת שלמה א יד), שדוקא שלהבת היא מוקצה שכן אינה כלי (ראה ערך מוקצה), אבל חוט הלהט אף על פי שנעשה גחלת ודינו כאש, דין כלי עליו ואינו מוקצה (אגרות משה ומאורי אש שם), או שדוקא שלהבת היא מוקצה שהרי יש חלק בשלהבת שנוסף בשבת, והוא מוקצה כדין דבר הנולד בשבת, מה שאין כן חוט להט שהאש שבו קבוע כל הזמן ואינו נולד (מנחת שלמה שם). לדעה זו דינו ככלי שמלאכתו לאיסור, ואסור לטלטלו אלא לצורך גופו או מקומו (מאורי אש שם). ונהגו שלא לטלטל מנורת חשמל - גם כשעשויה לטלטול בחול - אף לצורך גופה או מקומה, ואין לשנות מנהג זה, שהרי נראה כמעשה של חול, כ"עובדין דחול", וכן יש לחוש שאם יטלטלוה יאמרו על חוט הלהט שאינו אש, ויבוא להדליקה ולכבותה (מאורי אש עמ' 78).

ללא חוט מכשיר חשמלי שאין בו חוט מאיר או גוף חימום, כגון **להט** מאורר וכיוצא, אף על פי שהוא בסיס לחוטים שהחשמל זורם בהם, אינו נדון כבסיס לדבר האסור, לפי שהזרם אין בו ממש, ואין דינו כשלהבת (חלקת יעקב ג קפא; אז נדברו ח לג ב). ואף אם מותקנת במכשיר נורת סימון, שהיא מוקצה, לסוברים כן, יש מצדדים לומר שאין המכשיר כולו נדון כבסיס לנורה (מנחת שלמה א ט סק"ג).

בשעה שהמכשיר אינו פועל, דינו ככלי שמלאכתו לאיסור, שהרי אסור להפעילו בשבת וביום טוב, ואסור לטלטלו אלא לצורך גופו או מקומו (מנחת שלמה א ט). בשעה שהמכשיר מופעל יש מצדדים שדינו ככלי שמלאכתו להיתר, שהרי אז אין מלאכתו אלא להעבירו ממקום למקום (מנחת שלמה שם, וראה שו"ת אז נדברו ז מח, ח לג ב).

ויש מצדדים לומר שכיון שהכח העושה בו את המלאכה, היינו זרם החשמל, נוצר באיסור על ידי חיבור המכשיר לרשת החשמל,

צורך מפתחות שיש בו מפתחות שאינם מוקצה ומפתח מוקצה כגון מפתח הרכב, לכתחילה יוציא את המפתח המוקצה בערב שבת; ואם לא הוציאו אין לאחוזו את כל הצורך ולטלטלו כיון שבזה מטלטל את המוקצה בידים, אלא יאחזו בטבעת שהיא בסיס לאיסור ולהיתר אם המפתח של האיסור אינו חשוב יותר מההיתר, או שיאחזו במפתחות של ההיתר וכך יטלטל את הצורך; ואם יש באפשרותו לנער את המפתח של האיסור בלא שיאחזו בידיו יעשה כך (שמירת שבת כהלכתה כ ס"ק שט; ארחות שבת ב יט שיא).

חשיבות בסיס לאיסור ולהיתר אינו מותר בטלטול אלא כשההיתר **החפץ** הוא חשוב יותר מהאיסור, שאז האיסור מתבטל אגב ההיתר, ואין הכלי נעשה בסיס לו אלא להיתר, כגון בכלכלה ופירות, שהאבן לגבי הפירות אינה חשובה, ולכן היא בטלה; אבל כשהאיסור הוא יותר חשוב, או אף כששניהם שווים בחשיבותם (משנה ברורה שי ס"ק לג, ושער הציון שם ס"ק ל), האיסור אינו בטל להיתר, והבסיס אסור בטלטול ובניעור, כבסיס לדבר האסור בלבד (טוש"ע שי ח).

ומכל מקום כתבו הראשונים שתיבה שיש בה דבר המותר בטלטול ומעות, אם המעות אינן עיקר - מותר לטלטלה כמו שהיא, שהתיבה היא בסיס לאסור ולמותר (הגהות מיימוניות שבת כו סק"ז; שו"ע או"ח שי ט), שהולכים אחר חשיבות החפץ לאדם, ולא אחר ערכו הכספי של החפץ, ולכן אם ההיתר נצרך וחשוב לו יותר מהאיסור מותר לטלטל את הבסיס (אגרות משה או"ח ב סו כב ס"ק יז; שמירת שבת כהלכתה כ ס"ק רלא).

החשיבות נקבעת לפי מה שהדבר חשוב או אינו חשוב אצלו, ולא לפי מה שחשוב או אינו חשוב לכל העולם (מגן אברהם שי סק"ט). השולחן שהנורות עומדים עליו, שהוא בסיס לדבר האסור, אם היו מונחים עליו בין השמשות גם ככרות ושאר דברים, הם חשובים יותר מהנורות, דהיינו משלהבת הנר הדולקת (ראה מחצית השקל רעו סק"ח), ונעשה השולחן בסיס לדבר האסור והמותר, ומותר לטלטלו כשאי אפשר לנער הנר, או כשצריך למקומו של השולחן, אפילו בעוד הנורות דולקים (מגן אברהם רעו סק"ח). ומטעם זה נתפשט המנהג שהנשים נזהרות להשים ככר הצריך לשבת על השולחן קודם הדלקת הנורות, כדי שיהיה מותר לטלטל את השולחן כשיצטרך לזה (משנה ברורה רעו ס"ק יח).

פמוט שהודלק לשבת אסור לטלטלו על ידי שנותנים עליו לחם מבעוד יום כדי שיהיה בסיס לדבר האיסור שהוא השלהבת ולדבר המותר, אפילו כשהלחם הוא יותר חשוב מהשלהבת, שכיון שהנר עשוי בשביל השלהבת, הוא נעשה טפל אליה ולא ללחם (רא"ש שבת כא ב; שו"ת הריב"ש צג; שו"ע או"ח רעט ג).

דבר מוקצה המונח על דבר היתר, והמוקצה אינו חשוב כלל לגבי ההיתר, אינו עושה את ההיתר לבסיס גם כאשר לא מונח עליו דבר היתר נוסף. ולכן מטבע פחות ערך המונח על השולחן, או חפץ מוקצה התלוי על דלת החדר, אינו הופך אותם למוקצה (משנה ברורה שי ס"ק לא; שמירת שבת כהלכתה כ נו)¹¹.

הנחה בשבת אין בסיס לאסור ולמותר מותר אלא אם כן הניח עליו את ההיתר מבעוד יום, אבל אם האיסור בלבד היה עליו בין השמשות, לא יועיל מה שמניח אצלו היתר בשבת (בית יוסף או"ח שי; רמ"א שי ח).

ריקים - כל הספר נעשה בסיס, ויש אומרים שהספר אינו נעשה בסיס.

11. וראה ארחות שבת ב יט ס"ק תכט, שיש אומרים שספר שיש בתוכו דפים

הרי זה ככלי שמלאכתו לאיסור אף על פי שעצם מלאכתו של הכלי אינה מלאכת איסור (אגרות משה או"ח ג מט; חלקת יעקב ב מא), או לפי שכיון שאסור להפעילו, אף כשהוא מופעל כלי שמלאכתו לאיסור הוא (ציץ אליעזר ו ו סק"ד), ומותר לטלטלו רק לצורך גופו ומקומו.

בעולה לכהן גדול¹

איסור נשואי בעולה לכהן גדול

האיסור

איסור בעולה אשה בעולה אסורה לכהן גדול (יבמות כ א, ורש"י ד"ה קפסיק; רמב"ם אישות א ח), שנאמר: וְהָיָה אִשָּׁה בְּתוּלָיָה יָקָח (ויקרא כא יג), מכאן אתה למד שאשה שאינה בתולה לא יקח, ולא הבא מכלל עשה עשה (ירושלמי בכורים א ה; רמב"ם אישות שם; רש"י יבמות שם, וקדושין סח א ד"ה בבעולה). ואין לוקים על איסור זה (רמב"ם איסורי ביאה יז טו), לפי שאינו אלא לאו הבא מכלל עשה (ראה ערך לאו הבא מכלל עשה)².

הכהן אחד כהן גדול משוח בשמן המשחה, ואחד מרובה בגדים – הכהנים שהיו בבית שני, שלא היה אז שמן המשחה – ואחד כהן גדול העובר, ואחד כהן גדול שעבר – שאירע פסול בכהן גדול ומינו אחר תחתיו ועבר פסולו של הראשון, שחוזר לעבודתו, והשני הוא כהן שעבר – כולם בכלל האיסור של בעולה (משנה הוריות יא ב; רמב"ם איסורי ביאה יז א).

אף כהן משוח מלחמה – כהן שמשחוהו למלחמה לדבר דברי מערכי המלחמה (רש"י יומא עב ב) – בכלל האיסור (הוריות יב ב; רמב"ם שם).

אף כהן גדול שנפסל מחמת מומו, הוא בכלל איסור בעולה (הוריות יב ב)³.

תנאי האיסור אין האיסור אלא כשבא עליה דרך נישואין, אבל אם בא עליה שלא בדרך נישואין אינו מוזהר בה יותר מאדם אחר, ואין בו איסור מיוחד של כהונה (מגיד משנה איסורי ביאה יט ד, בדעת הרמב"ם).

והוא הדין כשבא עליה לשם קידושין אסור, ואף על פי שבביאה זו אינה נעשית אלא ארוסה ולא נשואה (ראה ערך נשואין) – עובר, שלא נתמעט אלא ביאת זנות בלבד (משנה למלך מכירה א ד).

ויש אומרים שאף בביאת זנות עובר עליה משום בעולה לכהן גדול (משנה למלך איסורי ביאה יז טו, יח ב).

כשם שהכהן הגדול מוזהר על הבעולה, כך היא מוזהרת עליו (תוס' חגיגה יד ב ד"ה בתולה; שיטה מקובצת בבא מציעא ל א, בשם תוספות שני), שנאמר: וְהָיָה אִשָּׁה בְּתוּלָיָה יָקָח, ונקרא בו: יָקָח (תוס' חגיגה שם); או לפי שכלל הוא באיסורי כהונה שכל מקום שהוא מוזהר היא מוזהרת (שיטה מקובצת שם)⁴.

נבעלה בהעראה (ראה ערך ביאה: העראה, ודרך טענת בתולים) – הרי זו בעולה, ואסורה לכהן גדול (תוס' הרא"ש נד ח ב; משנה למלך איסורי ביאה יז ג).

עבר ונשא את הבעולה, חייב להוציאה בגט (רמב"ם איסורי ביאה יז טו).

דין הולד נחלקו תנאים אם הולד של בעולה לכהן גדול והאשה הבעולה נעשה חלל: ר' אליעזר בן יעקב אומר שהולד חלל, שאף מחייבי עשה מתחלל הולד; וחכמים אומרים שהולד כשר, שאין חלל מחייבי עשה (יבמות נט ב). הלכה כר' אליעזר בן יעקב (יבמות שם; רמב"ם איסורי ביאה יט א).

ואף האשה הבעולה עצמה, שנשא אותה כהן גדול ובא עליה, מתחללת (רמב"ם שם. וראה ערך חללה).

המצוה מלבד האיסור לישא בעולה, ישנה מצווה על הכהן הגדול בכתולה ליקח בתולה (רמב"ם ויקרא כא יג-יד), שנאמר: כִּי אִם בְּתוּלָה מֵעַמּוֹ יָקָח אִשָּׁה (ויקרא כא יד), ואמרו: מלמד שהוא מצווה על הבתולה (ספרא אמור ב ב), ומצוות עשה גמורה היא זו (זוהר הרקיע לרשב"ץ עשה מד; שו"ת הרדב"ז ו שני אלפים ש). ויש ממוני המצוות שמנו אותה במנין העשין (בה"ג הקדמה עמ' יז. וראה ערך בתולה).

בעולת עצמו

הדין אף בעולת עצמו, כגון כהן גדול שאנס או פיתה בתולה, אסור לו לישא אותה (יבמות נט ב; רמב"ם איסורי ביאה יז טז).

ונחלקו הראשונים בדבר:

- יש אומרים שבעולת עצמו אסורה לו מן התורה, כמו בעולת אחרים (רמב"ם שם; תוס' יבמות נט א ד"ה אילימא, כתובות ל א ד"ה איכא בנייהו; שיטה מקובצת כתובות שם ד"ה בעולה, בשם הר"ח).

- יש אומרים שבעולת עצמו אינה אסורה לו אלא מדרבנן (משנה למלך איסורי ביאה יח ב, בדעת רבינו תם; שער המלך איסורי ביאה יז יג, בשם שיטה מקובצת).

עבר ונשא עבר ונשא, צריך להוציאה בגט (יבמות נט ב; רמב"ם איסורי ביאה יז טו-טז). ואף בזו נחלקו הראשונים:

- יש אומרים שמוציאה מן התורה, והיא מתחללת, והולד ממנה חלל (משנה למלך שם, בדעת הרמב"ם).

- יש אומרים שאף על פי שאסורה לו מן התורה ומוציאה, מכל מקום אין האשה והולד נעשים חללים, כיון שלעצמו נבעלה והרי סופה להיות בעולה תחתיו (שיטה מקובצת כתובות ל א, בשם רבינו חננאל); ויש סוברים שאף חיובו להוציאה אינו אלא מדרבנן, ואף על פי שאסורה לכתחילה הוא מן התורה, מכל מקום כיון שסופה להיות בעולה תחתיו, מן התורה אם נשא – נשוי, ואינו חייב להוציאה אלא מדרבנן (תוס' יבמות ס א ד"ה שאינו).

- ויש חולקים על עיקר הדין וסוברים שאם עבר ונשא מותר לקיימה, ואין צריך כלל להוציאה, מטעם זה שסופה להיות

בעל מום בבעולה. אולם החיד"א בספרו שער יוסף הוריות שם, כתב שאין בכך מחלוקת וכהן גדול אסור בבעולה לכל הדעות. ובספר תשובות רבי אליעזר טו, כתב שגם אם הדבר הוא במחלוקת להלכה כהן גדול אסור בבעולה. ⁴ וראה דרוש וחידוש לרבי עקיבא איגר כתובות ל א מה שכתב בזה.

בעולה לכהן גדול. 1. ד טורי' כא – טורי' כז. וראה ערך כהן גדול. 2. וראה בערך יבמה שאינה עולה ליבום, שיטת מחלוקת אם עשה זה נדחה מפני עשה אחר, או שאינו נדחה. וראה שם בדין יבום בבעולה לכהן גדול. 3. וראה בספר הורה גבר הוריות שם, שכתב שהדבר שנוי במחלוקת תנאים, ולהלכה מותר כהן

מדברבנן, ולכן אמרו רב ור' יוחנן שאם נשא יקיימה (רשב"א יבמות ס א ד"ה בוגרת; מאירי שם, בשם קצת גאוני ספרד).

כהן גדול שאירס את הקטנה ובגרה תחתיו קודם נישואין, הרי זה לא יכנס, מפני שנשתנה גופה בין האירוסין לנישואין; ואם כנס לא יוציא (יבמות נט א; רמב"ם איסורי ביאה יז יז).

טוכת עץ אסור לכהן גדול לישא מוכת עץ – שנתקע לה עץ באותו מקום (רש"י כתובות יא א) – (יבמות נט א; רמב"ם איסורי ביאה יז יז), הואיל ונפקעו בתוליה, אף על פי שלא נבעלה לאיש (מאירי יבמות שם); ואם נשא – אין צריך להוציאה (יבמות ס א; רמב"ם שם טו), כיון שסופה להיות מוכת עץ תחתיו, כלומר שסופה להיבעל לו ולאבד בתוליה (יבמות שם, ורש"י ד"ה סופה).

מוכת עץ שלא כדרכה לדברי הכל מותרת, שאם לא כן אין לך אשה שכשרה לכהונה שלא נעשית מוכת עץ על ידי צרור (יבמות נט ב).

נבעלה לקטן נבעלה לקטן פחות מבן תשע שנים ויום אחד, שאין ביאתו ביאה (ראה ערך ביאה: בני ביאה), נחלקו אמוראים בדינה: רב אמר עשאה מוכת עץ, ואסורה לכהן גדול; ושמואל אמר שמותרת לכהן גדול (כתובות יא ב).

יש מפרשים שמחלקותם היא בלא השיר בתוליה, אבל אם השיר בתוליה אינה גרועה ממוכת עץ ואסורה לדברי הכל (תוס' שם ד"ה ושמואל; רא"ש כתובות א כד); ויש מפרשים שמדובר בהשיר בתוליה, ומכל מקום לדעת שמואל אינה כמוכת עץ ומותרת לכהן גדול (שיטה מקובצת כתובות שם).

הלכה כשמואל, שמותרת לכהן גדול (רא"ש כתובות שם).

בעולה תחתיו (תוס' כתובות ל א ד"ה איכא; שלטי הגבורים כתובות שם, בשם ריא"ז).

כהן גדול שנשא את הקטנה שנתקדשה לו שלא על ידי אביה, אסור לו לקיימה משגדלה, שהרי כשבא עליה בקטנותה לא היתה עדיין נשואה לו מן התורה, ונמצא שמשגדלה נושא בעולת עצמו (יבמות ס א ב).

אסור לכהן גדול לקדש אשה בביאה (ראה ערך קידושין), כיון שכל המקדש בביאה דעתו על גמר ביאה (ראה ערך ביאה), ונמצא שבזמן שקונה אותה, דהיינו בגמר ביאה, היא כבר בעולת עצמו משעת העראה (קידושין י א, ורש"י ד"ה אי נמי).

שלא על ידי בעילה

בוגרת ושלא בוגרת, שבתוליה כלים (ראה ערך בוגרת: דיניה), ובעולה **כדרכה** שלא כדרכה (ראה ערך ביאה), נחלקו בהן תנאים אם אסורות לכהן גדול:

ר' מאיר סובר שהבוגרת אסורה, ובעולה שלא כדרכה מותרת; ור' אלעזר ור' שמעון סוברים שהבוגרת מותרת לו, ובעולה שלא כדרכה אסורה (יבמות נט א). רב ור' יוחנן אמרו שלא ישא את הבוגרת, ואם נשא אין צריך להוציאה, לפי שסופה להיות בוגרת תחתיו (יבמות ס א).

להלכה יש פוסקים שנבעלה שלא כדרכה הרי זו כנבעלה כדרכה ואסורה, ואף הבוגרת אסורה לכהן גדול מן התורה, אלא שאם נשא אותה – יקיימה (רמב"ם איסורי ביאה יז יג, טו; מאירי יבמות נט א, בשם רוב הפוסקים); ויש שכתבו שאין אסור בוגרת לכהן גדול אלא

בעור חמץ

מצות השבתת חמץ של ישראל קודם הפסח על ידי איבודו מן העולם

• במועד;	הפרקים:
• שיעורו;	• מצותו;
• בתערובת;	• מהותו;
• במקום מצוה, סכנה וטורח.	• זמנו;

סיכום תמציתי

מצותו

מצות עשה מן התורה להשביט החמץ מרשותו בארבעה עשר בניסן. מצוה זו נמנית במנין המצוות. אף הנשים חייבות במצוה זו.

נחלקו הראשונים האם מצות תשביטו שנאמרה בתורה היא ביעור החמץ או ביטולו. כשם שאין עוברים על כל יראה ובל ימצא אלא בחמץ שלו, ולא בשל אחרים, כך אין חייבים במצות עשה של תשביטו אלא בחמץ שלו. מלבד מצות הביעור מן התורה, ישנה מצות ביעור חמץ מדברי סופרים.

מהותו

נחלקו תנאים מהו הביעור: ר' יהודה אומר שאין ביעור חמץ אלא שריפה; וחכמים אומרים אף מפרר וזורר לרוח או מטיל לים. יש פוסקים כר' יהודה, ויש פוסקים כחכמים. בזמננו המנהג לשרוף את החמץ, אף על פי שאנו מבערים אותו קודם זמן איסורו.

יש נוהגים לשרוף את החמץ בערבות שחבטו בהושענא רבה. טוב לעשות לחמץ מדורה בפני עצמה, אפילו כששורפו קודם זמן איסורו, שהוא מותר בהנאה, כדי שלא יבוא ליהנות ממנו כשישרפנו אחר זמן איסורו. ונוהגים לשורפו בחצר.

זמנו

זמנה של מצות ביעור חמץ הוא בארבעה עשר בניסן.

מן התורה חייב אדם לבער את החמץ בחצות היום, והלכה שמחצות ואילך הביעור מן התורה, ומתחילת שבע ואילך הוא שמחוייב לבערו.

מצות תשביתו נמשכת אף בכל שבעה ימי הפסח, שיש חיוב להשבית את החמץ כל זמן שעוברים בבל יראה. אם בעל החמץ נמצא במדינה אחת, והחמץ נמצא במדינה אחרת, ויש הפרשי שעות בין המקומות – דעת רוב הפוסקים שהולכים אחר המקום שנמצא בו בעל החמץ; ויש שכתבו שלכתחילה יש להחמיר וללכת גם אחר המקום שהחמץ נמצא בו.

חכמים הקדימו שעה אחת לחובת הביעור, לפי שבני אדם טועים בשעה אחת ויבואו לידי איסור תורה, ולפיכך חייב לשרוף בתחילת שעה ששית. ומכל מקום טוב לשרפו קודם שעה ששית, כדי שיוכל אחר כך לבטל את החמץ. ערב פסח שחל להיות בשבת, נחלקו תנאים בזמן ביעור החמץ. להלכה יש מהראשונים שפסקו לבער הכל מלפני השבת, ולא לשייר כלל; אבל כל הפוסקים פסקו שמשיירים מזון שתי סעודות לאכילת שבת, ומה שישאר מאותן הסעודות יבער בשבת.

במועד

מצא חמץ ביום טוב, כופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב ולערב יבערנו. אבל אסור לטלטלו כדי לבערו. יש מתירים לשרוף על ידי נכרי, אפילו אם ביטלו קודם הפסח; ויש מתירים רק להטילו לים על ידי נכרי. אף בערב פסח שחל בשבת, אם נשאר חמץ אחר אכילתו, כופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו. מצא חמץ בחול המועד, יבערנו מיד; ומברך עליו על ביעור חמץ. ויש מצדדים לומר שאינו מברך. יום טוב שני של גלויות דינו כחול המועד, ומותר לשרוף בו את החמץ. ומכל מקום אם אפשר לבער שלא על ידי שריפה, כגון להשליך לבית הכסא או לנהר וכיוצא, לא ישרפנו.

שיעורו

פחות מכזית חמץ – יש אומרים שאינו צריך ביעור; ויש אומרים שצריך ביעור. להלכה כתבו האחרונים שצריך לבער גם פחות מכזית, אפילו כשביטלו, אלא שאין צריך לברך על ביעורו. מי שיצא מביתו ונזכר בדרך שיש לו חמץ בתוך ביתו, שצריך לחזור ולבער.

בתערובת

תערובת חמץ נחלקו הדעות אם חייבת בביעור.

תערובת חמץ שאינה ראויה לאכילה, באופן שאין עוברים עליה על בל יראה, אף מדרבנן אינה צריכה ביעור. ולכן משחות, זריקות, טיפות עינים אף ואזנים, וכיוצא בהם, אינם חייבים בביעור. וכן תרופות שבזמנינו שלפעמים יש בהם תערובת חמץ אינם חייבים בביעור. וכן תרופה שאין בה חמץ הנתונה בקפסולה שיש בה תערובת חמץ מותר לשהותה בפסח. מוצרי קוסמטיקה המצויים בזמנינו שלפעמים מעורב בהם אלכוהול חמץ או שאר דברים מחומצים – יש מתירים להשהותם ולהשתמש בהם; ויש שאוסרים להשהותם ולהשתמש בהם אם האלכוהול המעורב בהם הוא זה שגורם לריח שינדות.

במקום מצוה, סכנה וטורח

ההולך ביום ארבעה עשר לדבר מצוה, כגון לשחוט את פסחו או למול את בנו או לאכול סעודת ארוסין בבית חמיו, ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, אם יכול לחזור לביתו ולבער ולחזור למצותו יחזור ויבער, ואם לאו יבטלנו בלבד. היה עוסק במת מצוה, שדוחה כל האיסורים שבתורה בשב ואל תעשה, הרי זה מבטל מצות תשביתו, ואפילו בפסח עצמו, שעובר בבל יראה, הרי זה נדחה מפני מת מצוה. היה הולך לצורך הצלה יבטלנו בלבד ולא יחזור אפילו אם יש לו שהות כדי לבער ולחזור ולהציל, ויש חולקים. היה הולך לדבר הרשות, ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, יחזור מיד לבער כמצות חכמים, אפילו שהוא קודם זמן איסורו ויכול לבטל. במקום סכנה אין צריך להוציא החמץ הנמצא שם ולבערו, אפילו כאשר יש שם ודאי חמץ, אלא מבטלו בלבד.

מצותו

מִבְּתֵיכֶם (שמות יב טו). מצוה זו נמנית במנין המצוות (ספר המצות

עשה קנו; סמ"ג עשין לט; חינוך ט).

אף הנשים חייבות במצוה זו (חינוך ט; שאגת אריה פב).

מצות עשה מן התורה להשבית החמץ מרשותו בארבעה עשר בניסן, שנאמר: אֶף בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבִּיתוּ אֶת הַחֶמֶץ שְׁאֵר

מדברי סופרים, כאשר כבר ביטל את החמץ, ויצא ידי חובתו מן התורה, אם בתורת הפקר, ואם בתורת השבתה (ראה ערך בטול חמץ), שמכל מקום חייבו חכמים לבדוק את החמץ ולבערו מן העולם, שמא לא יבטלנו בלב גמור, או שמא יבוא לאכלו בפסח.

אבל אם ביטלו מתורת אוכל על ידי שייחדו לשיבה (ראה ערך בל יראה: חמץ שאינו ראוי לאכילה), אפילו אם החמץ ראוי לאכילה, אין צריך ביעור אפילו מדרבנן, שכיון שייחדו לשיבה לא יבוא לאכול ממנו (משנה ברורה בשער הציון תמב ס"ק סט).

מהותו

צורת הביעור נחלקו תנאים מהו הביעור:

ר' יהודה אומר שאין ביעור חמץ אלא שריפה; וחכמים אומרים אף מפרר וזורה לרוח או מטיל לים (משנה פסחים כא א; מכילתא יב טו).

ולא אמר ר' יהודה שביעורו בשריפה אלא שלא בשעת ביעורו, אבל בשעת ביעורו השבתתו בכל דבר (פסחים יב ב). ונחלקו הראשונים בפירוש הדבר:

• יש אומרים שבשעת ביעורו הכוונה משעה שהוא מזהר מן התורה בהשבתתו, דהיינו בתחילת שעה שביעית (ראה להלן: זמנו), שאז השבתתו בכל דבר, ושלא בשעת ביעורו, הכוונה קודם לכן אפילו זמן רב (טור או"ח תמה, בדעת רש"י), שאז השבתתו בשריפה דווקא (רש"י פסחים יב ב ד"ה שלא).

• יש אומרים שבשעת ביעורו הכוונה בשעה ששית, שזהו הזמן שמבערים אותו מדרבנן, וכיון שאינו מצווה אז מן התורה על ביעורו, השבתתו בכל דבר; ושלא בשעת ביעורו הוא אחר שש, שחייבים לבערו מן התורה, שאז מצותו בשריפה, ונקרא "שלא בשעת ביעורו", שרוב העולם מבערים בשש כתיקון חכמים (תוס' פסחים יב ב ד"ה אימת).

• ויש אומרים שלעולם סובר ר' יהודה שמצותו בשריפה, אלא שקודם זמן הביעור אפילו אם אין לו עצים לשרפו חייב לחזר אחר עצים עד שימצא, וכשהגיע זמן הביעור – אם יש לו עצים ביעורו בשריפה, ואם אין לו עצים השבתתו בכל דבר (מאירי פסחים יב ב, בשם יש מפרשים).

בדברי חכמים נחלקו אמוראים אם גם במטיל לים הם מצריכים פירור:

רבה אמר שבין בזורה לרוח, ובין במטיל לים צריך פירור; ורב יוסף אמר שלים מותר להטיל ללא פירור, ורק בזורה לרוח צריך לפרר (פסחים כח א).

ולא נחלקו אלא במטיל לשאר נהרות, אבל כשמטיל לים המלח לדברי הכל אין צריך פירור; ואף בשאר נהרות לא נחלקו אלא בלחם שהוא רך והמים ממסים אותו אף בלא פירור, אבל בחטים שהחמיצו, מודה רב יוסף שצריך פירור (פסחים שם), דהיינו פיזור על פני המים, שלא יתנן בשק ויזרקן, אלא יפזרן שלא יוכל אדם ללקטן מעל פני המים (רש"י שם ד"ה בחיט); ויש אומרים שפירור

נחלקו הראשונים האם מצות תשביתו שנאמרה בתורה היא ביעור החמץ או ביטולו:

• לדעת כמה מהראשונים עיקר מצות השבתה היא איבוד החמץ מן העולם, שהביטול בלב אינו מועיל אלא בתורת הפקר שלא יעבור בכל יראה ובל ימצא (ראה ערך בטול חמץ), אבל אינו מקיים בזה מצות תשביתו (תוס' פסחים ד ב ד"ה מדאורייתא; רא"ש פסחים א ט-י; סמ"ג עשין לט).

• יש סוברים שגם בביטול מקיים מצות תשביתו, לפי שבזה הוא כמוציא את החמץ מדרשותו (ראה ערך ביטול חמץ), ומכל מקום כשאינו מבטלו – מצות ההשבתה היא באיבוד החמץ מן העולם (רמב"ן ר"ן ומאירי פסחים ב א).

• יש אומרים שעיקר ההשבתה האמורה בתורה היא השבתה בלב, והוא הביטול (רמב"ם חמץ ומצה ב ב). ואין מצוה מן התורה לאבד החמץ מן העולם אלא בחמץ ידוע, לדעת הסוברים שלחמץ ידוע אין הביטול מועיל (כסף משנה שם לפי גירסא אחת ברמב"ם שם); או בחמץ הנמצא לאחר זמן איסורו, שאז אין הביטול מועיל (ראה ערך ביטול חמץ).

יש מהאחרונים שנסתפק בגדרה של מצוה זו אם זוהי מצוה בשב ואל תעשה, דהיינו שהחמץ יהיה מושבת מדרשותו ולא יהיה אצלו חמץ ברשותו, ולכן אפילו אם אין לו כלל חמץ לבער הוא מקיים מצות תשביתו; או שזוהי מצוה בקום ועשה, שישבית את החמץ שברשותו, ואם אין לו חמץ לא עבר על המצוה, אבל גם לא קיים אותה, ולכן מצוה לחזר שיהיה לו חמץ כדי שיקיים מצות השבתה (מנחת חינוך ט סק"א)².

בשל אחרים כשם שאין עוברים על כל יראה ובל ימצא אלא בחמץ שלו, ולא בשל אחרים (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: חמץ שאינו שלו), כך אין חייבים במצות עשה של תשביתו אלא בחמץ שלו, שהוקש שאור של השבתה לשאור של ראייה. ומטעם זה כשעובר על כל יראה אף בחמץ שאינו שלו, כגון במקרה שקיבל עליו אחריות (ראה ערך בל יראה ובל ימצא שם), חייב גם כן במצות תשביתו (שאגת אריה עח).

ומכל מקום ישראל שהיה בידו חמצו של ישראל אחר פקדון, אפילו אם לא קיבל עליו אחריות שאינו עובר עליו בכל יראה, כשהגיע זמן ביעורו (ראה להלן: זמנו), ולא מכרו קודם לכן לנכרי, חייב לבערו (טוש"ע אורח חיים תמג ב), כדי שלא יעבור עליו המפקיד בכל יראה (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ה), שכל ישראל ערבים זה בזה [ראה ערכו] (שו"ע הרב תמג ז).

אם יש לו חמץ בביתו בערב פסח, שאם לא יבערו או ימכרו לנכרי יאסר בהנאה, כתבו אחרונים שאם אין האיש בביתו יכול אחר למכור חמצו שלא מדעתו, מטעם זכין לאדם שלא בפניו (שו"ת פנים מאירות ב נב; שו"ת חתם סופר אבן העזר א א); וכל שכן במכירת חמץ הנהוגה בזמננו שאינה אלא להפקיע איסור חמץ וידוע, שהנכרי יחזירונו אחר הפסח, שאין בעל החמץ מקפיד כלל למי ימכור ובכמה ימכור (שו"ת נאות דשא לט)³.

מזרגן מלבד מצות הביעור מן התורה, ישנה מצות ביעור חמץ

בפניו, או שאין אומרים זכין מאדם שלא בפניו ולכן לא יכולים למכור חמצו של אחר. וראה פסקי תשובות תמ א-ב, לענין ביעור חמץ או מכירת חמץ בבעלי חברת השקעות שיש חמץ בחברה שלהם, וכן בעלי מניות, חברות ביטוח שמבטחות מפעלים שיש בהם חמץ, ותוכניות חיסכון שהכסף שבהם מושקע במפעלים כאלו.

2. למעשה נחלקו האחרונים בזה, יש שכתבו שאין חיוב לקנות חמץ כדי לקיים המצוה (ראה שו"ע הרב תלו כא; שו"ת דברי חיים א ט); ויש שכתבו שלכתחילה יש להשתדל שיהיה לו חמץ כדי לבערו (ראה שו"ת מהר"ש ענגיל ח קצו; חלקת יואב או"ח ט; מקור חיים תלא). 3. וראה שו"ת באר יצחק אורח חיים א-ב באריכות אם ניתן למכור חמצו של אחר מדין זכין לאדם שלא

זה אבוד מבעליו ומשאר כל אדם, והוא כמבוער מן העולם לגמרי לדברי הכל, ואין צריך לבטלו אפילו לכתחילה (מגן אברהם שם; שו"ע הרב תלג ל).

זמנו

מהתורה זמנה של מצות ביעור חמץ הוא בארבעה עשר בניסן, אף ביום הראשון תשכיתו שאר מפתיתם (שמות יב טו), מערב יום טוב, או אינו אלא ביום טוב עצמו, תלמוד לומר: לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות לד כה) – לא תשחט את הפסח ועדיין חמץ קיים (מכילתא בא מסכתא דפסחא ח; פסחים ה א; רמב"ם חמץ ומצה ב א). ושחיתת הפסח בארבעה עשר בניסן (רש"י ד"ה לא).

מן התורה חייב אדם לבער את החמץ בחצות היום, שנאמר: לא תשחט על חמץ דם זבחי, לא תשחט את הפסח ועדיין חמץ קיים (ראה לעיל), וזמן שחיתת הפסח הוא מתחילת שבע, שהוא בין הערבים (פסחים ה א, ורש"י ה א ד"ה לא תשחט; רמב"ם חמץ ומצה ב א. וראה ערך קרבן פסח).

הלכה שמחצות ואילך הביעור מן התורה (פסחים ד ב, ה א; רמב"ם חמץ ומצה ב א). ואף על פי שמתחילת שעה שביעית אסור שיהיה חמץ ברשותו, וכל רגע ורגע שנמצא חמץ ברשותו ואינו מתעסק לבערו הוא עובר על מצות עשה של תורה, אף על פי כן אינו מחוייב לבערו בסוף שעה ששית, כדי שלא ימצא בתחילת שבע, אלא רק מתחילת שבע ואילך הוא שמחוייב לבערו (שו"ע הרב תמה א).

מצות תשכיתו נמשכת אף בכל שבעה ימי הפסח, שיש חיוב להשכית את החמץ כל זמן שעוברים בכל יראה (שו"ת נדע ביהודה ב או"ח ס-סא).

אם בעל החמץ נמצא במדינה אחת, והחמץ נמצא במדינה אחרת, ויש הפרשי שעות בין המקומות –

- יש מי שאומר שהולכים אחר המקום שהחמץ נמצא בו, וכשהגיע שם שעה שישית חייב לבער (עונג יום טוב או"ח לו).
- דעת רוב הפוסקים שהולכים אחר המקום שנמצא בו בעל החמץ (חסד לאברהם א לה; לבושי מרדכי ב מז; ארץ צבי א פג; מקראי קודש פסח א נה).
- ויש שכתבו שלמרות שמעיקר הדין הולכים אחר המקום של בעל החמץ, לכתחילה יש להחמיר וללכת גם אחר המקום שהחמץ נמצא בו לחומרא (מנחת יצחק ז כה; אגרות משה או"ח ד צד-צה, משנה הלכות ו צג).

מזבגן חכמים הקדימו שעה אחת לחובת הביעור, לפי שבני אדם טועים בשעה אחת ויבואו לידי איסור תורה, ולפיכך חייב לשרוף בתחילת שעה ששית (פסחים יא ב; רמב"ם חמץ ומצה א ט).

ואף על פי שבכל רגע ורגע שנמצא חמץ ברשותו מתחילת שש ואילך ואינו מתעסק לבערו הוא עובר על מצות עשה מדברי סופרים, אף על פי כן אינו מחוייב לבערו בסוף שעה חמישית כדי שלא ימצא ברשותו בתחילת שש, אלא מתחילת שעה ששית ואילך הוא שמחוייב לבערו (שו"ע הרב תמה א).

ומכל מקום טוב לשרפו קודם שעה ששית, כדי שיוכל אחר כך

של חטים הוא שיחתכן דק דק, לפי שהן קשות ואינן נמסות, ואין המים מחתכים אותן מהרה (מגן אברהם תמה ס"ק ב).
להלכה נחלקו הראשונים:

• יש פוסקים כר' יהודה, שאין ביעור חמץ אלא שריפה (טור או"ח תמה, בשם רש"י; תוס' כז ב ד"ה איך); ויש פוסקים כחכמים שהשבתו בכל דבר, ושורפו, או פוררו וזורה לרוח, או זורקו לים (רמב"ם חמץ ומצה ג יא; שו"ע או"ח תמה א), או לנהר (משנה ברורה שם סק"ג), או לבית הכסא (מגן אברהם שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ה) ⁴.

• ויש סוברים שאף לחכמים עיקר המצוה בשריפה (באור הגר"א תמה סק"א).

במחלוקת של רבה ורב יוסף בדעת חכמים, יש פוסקים כרבה שגם לחם רך צריך פירור בנהר (רבנו חננאל פסחים כח א; העיטור הלכות ביעור חמץ דף קכ טור ד; רא"ש וריטב"א פסחים שם); ויש פוסקים כרב יוסף שלחם אינו צריך פירור בנהר (רמב"ם חמץ ומצה ג יא; שו"ע או"ח תמה א) ⁵.

המנהג המנהג לשרוף את החמץ (ראה בשו"ע שם), אף על פי **בזמנינו** שאנו מבערים אותו קודם זמן איסורו, שחוששים לדעת ר' יהודה ולדעת הסוברים בדעתו שקודם הזמן בשריפה (באור הגר"א סק"ד).

יש נוהגים לשרוף את החמץ בערבות שחבטו בהושענא רבה (שו"ת מהרש"ל פז; חק יעקב תמה סק"ג), שדבר שנעשה בו מצוה אחת נכון לעשות בו מצוה אחרת (שו"ע הרב תמה יב).

אם אין לו חמץ לשרוף, ישרוף את הכלי שהזמין לבדיקת חמץ, כדי שלא ישכח חובת ביעור (מהרי"ל הלכות בדיקת חמץ ח; רמ"א או"ח תמה ג).

טוב לעשות לחמץ מדורה בפני עצמה, אפילו כששורפו קודם זמן איסורו, שהוא מותר בהנאה (ראה ערך חמץ), כדי שלא יבוא ליהנות ממנו כשישרפנו אחר זמן איסורו (בית יוסף תמה בדעת הטור). ונוהגים לשורפו בחצר (שו"ת מהרש"ל פז; מגן אברהם תמה סק"ד).

נפלה עליו ספולת חמץ שנפלה עליו מפולת, כל שאין הכלב יכול לחפש אחריו, והוא בגובה של שלשה טפחים, הרי הוא כמבוער (פסחים לא ב; רמב"ם חמץ ומצה ג יא). ומהתורה אפילו לכתחילה יכול להפיל עליו מפולת, אף לאחר זמן הביעור, ובכך הוא מבוער מן העולם (פרי"ח תלח ב; שו"ע הרב תלג ל).

וצריך שיבטלנו בלבו (פסחים שם; רמב"ם שם; טושי"ע תלג ח), קודם שהגיעה שעה ששית (רמב"ם שם), גזירה שמא יתפקח הגל בתוך הפסח ויעבור בכל יראה (רש"י שם ד"ה צריך; ר"ן שם). ואם עברה שעה שישית ולא ביטל – אינו חייב לפקח את הגל ולבער החמץ, שהוא כמבוער (שו"ע הרב תלג ל).

ויש חולקים וסוברים שאין זה ביעור, וחייב מן התורה לבטלו, אלא שחכמים לא גזרו כאן שלא יועיל ביטול שמא יבוא לאכלו, שכל שאין הכלב יכול לחפש אחריו – אין לחוש שמא יבוא אדם לאכול ממנו (סמ"ק צח), ולכן אם לא ביטלו קודם שעה שישית חייב מן התורה לפקח ולבערו (מגן אברהם תלג סק"ז, לדעתו).

ומכל מקום אם נפל עליו גל גדול, שאי אפשר לפקחו, הרי חמץ

4. וראה בחזו"א או"ח קיח סק"ג, שחולק וסובר שהטלה לבית הכסא מועילה רק קודם זמן איסורו ולא אחר כך. וראה בשו"ת קנין תורה ב פו, לענין בתי

כסאות שבזמנינו. 5. וראה מגן אברהם תמה סק"ב, שיש להחמיר להצריך פירור לעולם מלבד כשזורק לבית הכסא. 6. וראה בפסקי תשובות תמג א,

ויזרה לרוח, שאין בזה אב מלאכה (ראה בעל המאור פסחים יג א).⁷ ואפילו על ידי שריפה מותר, שכיון שיש מצוה מן התורה בביעורו הרי זה כצורך היום, ואומרים מתוך שהותרה הבערה לצורך הותרה שלא לצורך (סמ"ג ורשב"א ואור זרוע שם). אלא שמהם יש שסוברים שאין השריפה מותרת אלא לר' יהודה, שאין ביעור חמץ אלא שריפה, אבל לחכמים שהשבתתו בכל דבר אסור לשרפו, אלא יבערנו על ידי השלכתו לכלבים וכיוצא (שו"ת הרשב"א שם, בדעת רש"י ה ב ד"ה אין).

• ויש חולקים וסוברים שאפילו אם לא ביטל את החמץ אסור לבערו ביום טוב (תוס' כתובות ז א ד"ה מתוך; מגיד משנה חמץ ומצה ג ח, בדעת הרמב"ם; באור הגר"א תמו א, בדעת השו"ע) משום איסור טלטול של מוקצה (תוס' כתובות שם), ואף על פי שאיסור מוקצה הוא מדרבנן, יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה (כסף משנה שם; מגן אברהם תמו סק"ב).

ואפילו לשרפו במקומו בלי טלטול, אסור, שאין השריפה צורך היום, אלא צורך מצוה, ואין אומרים מתוך שהותרה לצורך הותרה שלא לצורך אלא בצורך היום של הנאת האדם (כסף משנה ומגן אברהם שם).

על ידי נכרי יש מתירים לשרוף על ידי נכרי אפילו אם ביטלו קודם הפסח, שכיון שמקיים מצות תשבייתו מדבריהם הרי זה דוחה איסור אמירה לנכרי של שריפה, שאינה אלא שבות מדבריהם (מגן אברהם תמו סק"ב, בשם של"ה. וראה ערך אמירה לנכרי שבות, אופני ההיתר).

וכתבו האחרונים שאף על פי שאין שליחות לנכרי (ראה ערך שליחות) הרי הוא מקיים מצות תשבייתו על ידי שרפת הנכרי, שתכלית המצוה היא שהחמץ יהיה מבוער מן העולם, וכשגורם לביעורו על ידי שהנכרי מבער הוא מקיים המצוה (שו"ת אבני נזר או"ח מב).

ויש מתירים רק להטילו לים על ידי נכרי, שאין בו אלא איסור טלטול מדרבנן, ובאמירה לנכרי הרי זו שבות של שבות במקום מצוה (מגן אברהם תמו סק"ב).

כשהוא מבער על ידי נכרי, לא יברך עליו (שו"ע הרב תמו ו).

בשבת אף בערב פסח שחל בשבת, אם נשאר חמץ אחר אכילתו, כופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו (רמב"ם חמץ ומצה ג ג; טושי"ע תמה ח). והוא שאין לו נכרי או כלב וכיוצא ליתנו לו, שבשעה רביעית שמותר באכילה, ואפילו בשעה חמישית שמותר רק בהנאה (ראה ערכים חמץ, ערב פסח), אינו מוקצה ומותר לטלטלו ולהאכיל לבהמה חיה ועוף, או ליתנו לנכרי, או לזרוק לבית הכסא, אבל בשעה ששית שאסור בהנאה מדרבנן, אסור לטלטלו, וצריך לכפות עליו כלי (ראה מגן אברהם תמו סק"ג, וט"ז שם סק"ב).

בחול המועד מצא חמץ בחול המועד, יבערנו מיד (שו"ע או"ח תמו א), ומברך עליו על ביעור חמץ. ואף על פי שכבר ביטלו קודם הפסח ויצא ידי חובתו מן התורה, כיון שמתקנת חכמים חייב לבערו מברך עליו כמו שמברך על כל מצוה שמדברי סופרים (מגן אברהם שם סק"א; שו"ע הרב שם א).

לבטל את החמץ (ראה ערך בטול חמץ, שלאחר שנאסר בהנאה אין בידו לבטלו), שאם יבטלו קודם שישרפנו לא יקיים מצות שריפה בחמץ שלו (רא"ש פסחים א ט; שו"ע תלד ב, ומגן אברהם שם סק"ז).

טוב לשרוף את החמץ ביום, דומה לנותר שמצותו לשרפו ביום (מגן אברהם או"ח תמה א). אבל אם רוצה לשרפו בלילה, מיד אחר הבדיקה, כדי שלא תגררנו חולדה וכיוצא, הרשות בידו (רמ"א שם). ויש שכתבו לשרוף דוקא ביום, כדי שיזכור לבטלו (מגן אברהם תמה סק"ג).

ערב פסח ערב פסח שחל להיות בשבת, נחלקו תנאים בזמן שחל בשבת ביעור החמץ:

ר' מאיר אומר מבערים את הכל, בין חולין ובין תרומה, מלפני השבת; וחכמים אומרים שמבערים את הכל בזמנו, ביום השבת; ר' אלעזר ברבי צדוק אומר תרומה מלפני השבת, שאינו יכול להאכילה לא לזרים ולא לבהמת זרים, וחולין בשבת, שיכול למצוא להם אוכלים הרבה (פסחים מט א, ורש"י ד"ה תרומה).

להלכה יש מהראשונים שפסקו לבער הכל מלפני השבת, ולא לשירר כלל (העיטור הלכות ביעור חמץ דף קכא טור ד, בשם רבינו אפרים; יש פוסקים במאירי פסחים שם); אבל כל הפוסקים פסקו שמשירים מזון שתי סעודות לאכילת שבת, ומה שישאר מאותן הסעודות יבער בשבת (הרי"ף פסחים שם; רמב"ם חמץ ומצה ג ג; העיטור שם, בשם רב אחא ורב נטרנאי ורב האי ומנהג שתי ישיבות; ראב"ד ומלחמות ומאירי פסחים יג א; טושי"ע תמד א).

הביעור של ערב שבת, אף על פי שמצד הדין מותר לעשותו כל היום, שהרי הוא זמן של היתר חמץ, מכל מקום הנהיגו ראשונים לשרפו קודם חצות, כדי שלא ישהה לשנה הבאה אחר חצות (מרדכי פסחים רמז תקמג, שכן הנהיג רש"י; טושי"ע תמד ב).

במועד

ביום טוב מצא חמץ ביום טוב, כופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב (פסחים ו א; רמב"ם חמץ ומצה ג ח; טושי"ע תמו א) כדי שלא ישכח ויאכלנו (רש"י שם ד"ה כופה), ולערב יבערנו (רמב"ם וטושי"ע שם); אבל אסור לטלטלו כדי לבערו, שכיון שהחמץ אסור בהנאה הרי הוא מוקצה ואסור לטלטול (רש"י שם; תוס' כתובות ז א ד"ה מתוך; רמ"א בשו"ע שם).

ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש אומרים שדוקא כשביטל את החמץ קודם הפסח, שמן התורה כבר אינו עובר, אלא שיש עליו חיוב מדרבנן לבער, ומשום זה איסור דרבנן לא התירו לו טלטול מוקצה; ואף לשרפו במקומו בלי טלטול אסור, שאין אומרים מתוך שהותרה הבערה לצורך אוכל נפש הותרה שלא לצורך (ראה ערך מתוך) אלא כשיש צורך היום קצת, אבל כאן כיון שמן התורה אין צורך בשרפתו, אין זה צורך היום (ר"ן פסחים ו א; הגהות מיימוניות חמץ ומצה ג ח סק"ט, בשם ריב"א).

אבל כשלא ביטלו, שמן התורה חייב לבערו, מותר לטלטלו ולבערו (רש"י פסחים ו א ד"ה כופה; ר"ן פסחים שם; סמ"ג עשין לט; הגהות מיימוניות שם; שו"ת הרשב"א א עא; אור זרוע ב רנ), על ידי שישליכנו לכלבים או יטילנו לים (ראה רש"י ה ב ד"ה אין), או שיפרר

שמה ישכח ויאכל, וחייב לבעור (טור או"ח תמב). ואפילו אם אין בתערוכת ממשות החמץ אלא טעמו בלבד, כגון תבשיל שנתבשל עם חמץ וקבל טעם החמץ ואין כלום מממשו, שכתבו אחרונים שאין עוברים עליו בבל יראה מן התורה, שהטעם כמבוער שהרי אינו נראה (ראה ערך בל יראה), מכל מקום מדברי סופרים חייב לבעור אפילו את הטעם הבלוע, כדי שלא יבוא לאכלו, מכיון שיש בו איסור אכילה מן התורה, שטעם כעיקר דאורייתא (ראה ערך טעם כעיקר). אלא שלא יברך על ביעורו, מאחר שאין בו מצד עצמו מצות ביעור, אפילו מדבריהם, רק משום חשש תקלה בלבד (שו"ע הרב תמב ז); אבל תערוכת שאינה אסורה באכילה אלא מדרבנן, כגון תערוכת חמץ מין במינו שבטל ברוב מן התורה ומותר באכילה (ראה ערכים בטול אסורים, בטול ברוב), מותר להשהותה בפסח, ואפילו לכתחילה מותר לערב ולהשהות את התערוכת (טור או"ח תמב; מגן אברהם שם סק"א, בשם סמ"ק).

• ויש אומרים שאפילו בתערוכת שאיסור אכילה היא מדבריהם חוששים שמה ישכח ויאכלנה, וצריכה ביעור (תוס' פסחים ב א ד"ה אור בשם רשב"א; שו"ע הרב תמב יג)¹⁰; אלא שאין לברך על ביעור זה, כיון שאינו מצד עצמו, שלא לעבור על כל יראה מדבריהם, אלא משום חשש תקלה (שו"ע הרב שם).

נתערב מין במינו יבש ביבש, כגון חטים שנתבקעו ונתחמצו ואין ביקוען ניכר, שנתערבו עם חטים שלא נתחמצו -

• לדעת הסוברים שבשאר איסורים האיסור נהפך להיות היתר, ומותר לאכלם בבת אחת (ראה ערך בטול ברוב: איסור בהיתר), אף כאן מותר להשהותה בפסח ואין צריך לבעור.

• אבל לדעת הסוברים שמדבריהם אין האיסור נהפך להיות אף בשאר איסורים, ואינו מותר אלא לאכלם זה אחר זה (ראה ערך בטול ברוב שם), אסור להשהותה בפסח, שאיסור השהיה דומה לאכילה בבת אחת (מגן אברהם תמו ס"ק יא; שו"ע הרב תמב יט, טו)¹¹, אלא יטחנן יחד קודם הפסח באופן שיהיו נבללות יחד כמו לח בלח, ואז אינו חוזר וניעור בפסח (שו"ע הרב שם. וראה ערך לח בלח).

• **אינה ראויה** תערוכת חמץ שאינה ראויה לאכילה, באופן שאין לאכילה עוברים עליה על כל יראה (ראה ערך בל יראה: בתערוכת חמץ), אף מדרבנן אינה צריכה ביעור, ואין חוששים שמה יבוא לאכלה, כיון שאינה ראויה לאכילה כלל (חק יעקב תמב ס"ק ה, וראה שו"ע או"ח תמב א-ב).

ולכן משחות, זריקות, טיפות עינים אף ואזנים, וכיוצא בהם, אינם חייבים בביעור, כיון שהחמץ המעורב בהם אינו ראוי לאכילה (אגרות משה או"ח ג סב).

וכן תרופות שבזמנינו שלפעמים יש בהם תערוכת חמץ אינם חייבים בביעור משום שהחמץ שבהם אינו ראוי לאכילה (שו"ת כתב סופר או"ח קיא; חזון איש או"ח קטז סק"ח; אגרות משה או"ח ב צב, ג סב; יחיה דעת ב ס).

וכן תרופה שאין בה חמץ הנתונה בקפסולה שיש בה תערוכת חמץ - מותר לשהותה בפסח (ציץ אליעזר י כה כ; ארחות רבינו פסח כד).

מוצרי קוסמטיקה המצויים בזמנינו שלפעמים מעורב בהם אלכוהול חמץ, או שאר דברים מחומצים -

יש מצדדים לומר שאינו מברך, שברכת הבדיקה של ארבעה עשר חלה אף על החמץ שימצא בתוך הפסח (אליהו רבה תלה ג)⁸. אבל אם נתחמצה לו עיסה בתוך הפסח - לדברי הכל מברך על ביעורה (אליהו רבה שם).

יום טוב שני של גלויות דינו כחול המועד, ומותר לשרוף בו את החמץ (בית יוסף תמו ב, בשם ארחות חיים; שו"ע שם ב). ומכל מקום אם אפשר לבעור שלא על ידי שריפה, כגון להשליך לבית הכסא או לנהר וכיוצא, לא ישרפנו (ט"ז ומגן אברהם תמו סק"ד).

שיעור

פחות מכזית חמץ - יש אומרים שאינו צריך ביעור (מגן אברהם תמב ס"ק יב, לדעת הרא"ש פסחים ג ב; תרומת הדשן כתבים קסד); ויש אומרים שצריך ביעור (מגן אברהם שם, בדעת המגיד משנה והרד"ך והכסף משנה).

ואפילו לדעת הסוברים שאין צריך ביעור, יש שכתבו בדעתם שצריך ביטול, ואם לא ביטל חייב לבעור (מגן אברהם תמב ס"ק יב); ויש שחלקו עליהם וסוברים שאין צריך ביטול כלל, שפחות מכזית אין עוברים עליו בבל יראה ובל ימצא (ראה ערך בל יראה שכן דעת רוב האחרונים; ט"ז תמב סק"ה).

להלכה כתבו האחרונים שצריך לבעור גם פחות מכזית, אפילו כשביטלו, ואפילו כאשר נתערב בדבר אחר ויש בתערוכת טעם חמץ (ראה להלן: בתערוכת), גזרה שמה ישכח ויאכל ממנו; אלא שאין צריך לברך על ביעורו, שכיון שיש סוברים שאין צריך ביעור הרי ספק ברכות להקל (שו"ע הרב תמב ג, כח, תמו ג)⁹.

מי שיצא מביתו ונזכר בדרך שיש לו חמץ בתוך ביתו, שצריך לחזור ולבעור (ראה להלן: במקום מצוה) - נחלקו תנאים בשיעור החמץ שיחזור על ביעורו:

ר' מאיר אומר שחזור על חמץ בכביצה; ר' יהודה אומר בכזית (פסחים מט א); ר' נתן אומר בכשתי ביצים (פסחים נ א).

להלכה שחזור על חמץ בכביצה (רמב"ם חמץ ומצה ג ט; טוש"ע תמד ז). כמה דברים אמורים קודם זמן איסורו, שבידו לבטל, אבל משהגיעה שעה ששית, שביעורו מן התורה, חוזר לבעור אפילו על כזית, אבל על פחות מכזית אינו חוזר (מגן אברהם שם ס"ק יד).

בתערוכת

ראויה לאכילה תערוכת חמץ, לדעת הסוברים שאין עוברים עליה בבל יראה ובל ימצא אם אין בתערוכת כזית חמץ בכדי אכילת פרס (ראה ערך בל יראה), נחלקו הדעות אם חייבת בביעור:

• יש אומרים שמותר גם לכתחילה להשהות את התערוכת ואינה צריכה ביעור, אף על פי שיש איסור לאו באכילתה מן התורה (סמ"ג לאוין עט; יראים השלם שא; רא"ש פסחים ג א, לדעת רבינו תם בטעם השני). שלא גזרו חכמים שמה ישכח ויאכל אלא במקום שהחמירה תורה בבל יראה, שכיון שהחמירה בו התורה כל כך הוסיפו חכמים לגזור גם שמה יבא לאכול, אבל כשהתורה לא אסרה בבל יראה אף חכמים לא גזרו (רא"ש שם).

• יש אומרים שכל שאסור באכילה מן התורה, חששו חכמים

פחות מכזית בצק הדבוק בעריבה או בבית. 10. וראה מגן אברהם תמב סק"א, שהוכיח שכן היא גם דעת המחבר בשו"ע תמו יב. 11. וכתב בשו"ע

8. וראה פרי מגדים באשל אברהם תלה סק"ב, משנה ברורה שם סק"ה, שכתבו שספק ברכות להקל. 9. וראה ערך בל יראה: חמץ שאינו ראוי לאכילה, לגבי

ויש שכתבו שבוזה אפילו כשאנו יכול לבטל, כגון משעה ששית ולמעלה, לא יחזור, אפילו אם יש שהות, משום חומר סכנת נפשות (כסף משנה שם); והוא שמסופק שמא לא יוכל אחר כך להציל, אבל אם ברי לו שיוכל להציל אחר כך – יחזור לבער (מגן אברהם תמד ס"ק יב; שו"ע הרב שם יז); ויש מן האחרונים שכתבו שאפילו אם ברי לו שיוכל אחר כך להציל לא יחזור, שמא יטרד אחר כך ולא יוכל להציל (משנה ברורה תמד ס"ק ל, בשם כמה אחרונים).

זכר הרשות היה הולך לדבר הרשות, ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, יחזור מיד לבער כמצות חכמים, אפילו שהוא קודם זמן איסורו ויכול לבטל (פסחים מט א; רמב"ם חמץ ומצה ג ט; טושי"ע תמד ז). ואפילו אם הולך ללמוד תורה אצל רבו, הרי זה כדבר הרשות לגבי מצות ביעור חמץ, אף על פי שכבר ביטלו (רא"ש פסחים ג ח; טור או"ח תמד; מגן אברהם שם ס"ק יג, ט"ז שם סק"ט). שביעור חמץ היא מצוה עוברת, שתתבטל לגמרי, ותלמוד תורה אינו מתבטל לגמרי, שיוכל ללמוד אחר כך (מגן אברהם שם).

סכנה במקום סכנה, כגון חור שבכותל הבית שבין ישראל לנכרי, שיש חשש סכנה שהנכרי יאמר כשפים עושה לי הישראל, אין צריך להוציא החמץ הנמצא שם ולבערו, אפילו כאשר יש שם ודאי חמץ (מגן אברהם תלג ס"ק יב; ט"ז שם סק"ו), אלא מבטלו בלבד (ט"ז שם סק"ח). אבל ביום צריך לבדוק ואין חשש מהנכרי, שכשם שהשתמש בו בתחילה ולא העלה הנכרי עלילה זו, כך לא יעלה על דעתו עכשיו (ט"ז ומגן אברהם שם).

חמץ שנפלה עליו מפולת בגובה של פחות משלשה טפחים, שהכלב יכול לחפש אחריו ולהוציאו, אף על פי שיש שם סכנת עקרב, במקום שהעקרבים מצויים, חייב לפקח את הגל על ידי מעדר וכיוצא, באופן שלא תהיה בו סכנה, ולבערו, אם ידוע לו שיש שם חמץ (תוס' פסחים א ד"ה הכא; טושי"ע תלג ח).

בעור מעשרות

מצות הוצאת המעשרות שנשארו בסוף שלש שנים על ידי נתינתם לבעליהם, או על ידי איבודם מן העולם.

וְלִגְר לִיתוּם וְלֹאֲלֻמָּנָה, זה מעשר עני ולקט שכחה ופאה (ספרי שם; מעשר שני ה י). וכן אמרו: הַקֶּדֶשׁ, הקדש העליון במשמע, והם בכורים הכתובים למעלה באותה פרשה (ירושלמי בכורים ב ב, ופני משה שם. וראה להלן: מהותו שר' שמעון פוטר מן הביעור).

מהותו

אופני הביעור אינם שווים בכל המעשרות: בתרומה ותרומת מעשר שנשארו בידו כשהגיע זמן הביעור, חייב להוציאם מרשותו וליתנם לכהן, מעשר ראשון נותנו ללוי, ומעשר עני נותנו לעניים (מעשר שני ה י; רמב"ם מעשר שני יא ח).

תרומה שבאה ליד כהן לפני זמן הביעור, מותר הכהן לאכלה אפילו לאחר זמן הביעור, שאין התרומה נאסרת

- יש מתירים להשהותם ולהשתמש בהם, כיון שהחמץ שבהם אינו ראוי לאכילה כלל (שו"ת שואל ומשיב ג ב קמח; שו"ת חזון נחום מו).
- ויש שאוסרים להשהותם ולהשתמש בהם אם האלכוהול המעורב בהם הוא זה שגורם לריח שינדוף (שו"ת דברי מלכאל כב ו, ד כד; מצודות דוד קיז, וראה שערים המצויינים בהלכה קיב סק"ב).

במקום מצוה, סכנה וטורח

זכר מצוה ההולך ביום ארבעה עשר לדבר מצוה, כגון לשחוט את פסחו, או למול את בנו, או לאכול סעודת ארוסין בבית חמיו (ראה ערך סעודת מצוה), ונזכר שיש לו חמץ בתוך ביתו, אם יכול לחזור לביתו ולבער ולחזור למצותו – יחזור ויבער, ואם לאו – יבטלנו בלבד (פסחים מט א; רמב"ם חמץ ומצה ג ט; טושי"ע תמד ז), שבמקום מצוה העמידו חכמים על דין תורה (בית יוסף שם; מגן אברהם שם ס"ק יא).

במה דברים אמורים קודם שעה ששית, אבל משעה ששית ולמעלה, שאין ברשותו לבטל (ראה ערך בטול חמץ; זמנו) יחזור מיד אף על פי שיתבטל ממצותו (שאלתות פרשת צו עד; רמב"ם חמץ ומצה ג ט; מגן אברהם תמד ס"ק יא), שהעשה של תשבתו חמור יותר מעשה אחר, לפי שעובר עליו בכל שעה ושעה (מגן אברהם שם), וגם אם ישבית אחר כך לא יהא זה תיקון על העבר (שער הציון שם ס"ק כד).

היה עוסק במת מצוה, שדוחה כל האיסורים שבתורה בשב ואל תעשה (ראה ערכם כבוד הבריות, מת מצוה), הרי זה מבטל מצות תשבתו, ואפילו בפסח עצמו, שעובר בכל יראה, הרי זה נדחה מפני מת מצוה (מגן אברהם תמד ס"ק יא).

היה הולך לצורך הצלה, כגון להציל מן הנכרים, ומן הנהר, ומן הדליקה, ומן המפולת, יבטלנו בלבד, ולא יחזור אפילו אם יש לו שהות כדי לבער ולחזור ולהציל (פסחים מט א, ורש"י ד"ה יבטל; רמב"ם חמץ ומצה ג ט, ומגיד משנה שם; טושי"ע תמד ז).

מצותו

חייב אדם לבער מרשותו אחת לשלש שנים (ראה להלן: זמנו) כל התרומות והמעשרות, שנאמר: מִקְצָה שְׁלֹשׁ שָׁנִים תּוֹצִיא אֶת כָּל מַעֲשֵׂר תְבוּאָתְךָ בִּשְׁנָה הַהִיא וְהִנְחָתָּ בְּשַׁעְרֶיךָ וְכָא הָלֹי כִּי אֵין לוֹ חֶלֶק וְנִחַלָּה עִמָּךְ וְהִגֵּר וְהִיתוּם וְהָאֲלֻמָּנָה אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ וְאָכְלוּ וְשָׂבְעוּ וְגו' (דברים יד כח – כט ורש"י²).

מצות הביעור נוהגת גם שלא בפני הבית (רמב"ם מעשר שני יא ד).

החייבים המעשרות שחייבים לבערם הם אלו שנאמרו בפרשת בכיעור וידיו מעשר: בְּעֶרְתִּי הַקֶּדֶשׁ מִן הַבֵּית וְגַם נִתְתִּיו לְלֹי וְלִגְר לִיתוּם וְלֹאֲלֻמָּנָה (דברים כו יא), ואמרו: בְּעֶרְתִּי הַקֶּדֶשׁ, זה מעשר שני ונטע רבעי; מִן הַבֵּית, זו חלה; נִתְתִּיו לְלֹי, זה מעשר לוי, היינו מעשר ראשון; וְגַם נִתְתִּיו, זו תרומה ותרומת מעשר³;

הרב שם, שבמקום הפסד מרובה יש לסמוך על דעה ראשונה.

בעור מעשרות. 1. ד, טור מג – מט. 2. ואף על פי שהביעור הוא מצוה בפני עצמה, ואינה תלויה בידוי, ויש שפטורים מן הידוי וחייבים בביעור (ראה ערך ידיו מעשר), מכל מקום לא מנאזה מוני המצוות כמצות עשה מיוחדת, וכללו אותה במצות וידוי (מנחת חנוך תרז). 3. בתרומה נחלקו ראשונים: יש

סוברים שמחלוקת תנאים בדבר, מהם שפטורים את התרומה מן הביעור (תוספות קדושין כז א ד"ה מעשה בשם יש מפרשים); ויש סוברים שאינה חייבת בביעור מן התורה, אבל מדבריהם חייבת (שיטה מקובצת בבא מציעא יא א ד"ה ואם); ויש סוברים שלדברי הכל חייבת בביעור מן התורה (תוספות שם ויבמות עג א; ר"ש מעשר שני ה ח).

מצות הפרשת מעשרות על ידי שיקרא שם המעשרות עליהם ויקבע להם מקום בצפוננו או בדרומו של הכרי (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

סיום מקום • יש סוברים שכשמצוה לבעלים אינו צריך לסיים את מקום המתנות בצפוננו או בדרומו, שלענין איסור טבל בלבד הוא שאמרו שצריך לקבוע מקום (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות), אבל לענין ביעור דיו בקריאת שם בלבד (תוספות קדושין כז א ד"ה מעש, לפי משנה למלך מעשר שני יא עא).

• ויש סוברים שגם לביעור צריך לסיים את המקום, אלא שהדבר תלוי במחלוקת אם יש ברירה (ראה ערכו) או אין ברירה – שאם יש ברירה אנו אומרים אחר כך הוברר הדבר למפרע שזהו מה שהפריש, ואין צריך עכשיו לסיים; ואם אין ברירה צריך לסיים (ריטב"א קדושין כז ב ד"ה וקשיא, וראה משנה למלך שם).

היו לו פירות מעשר שני והם רחוקים ממנו, יכול לחללם על מעות (ראה ערך פדיון מעשר שני), ולבער את המעות (מנחת חינוך תצוה תרז). וראה לעיל מהרמב"ם שגם מעות פדיונם מבער).

זמנו

ערב יום טוב האחרון⁸ – ויש גורסים הראשון⁹ – של פסח, בשנה הרביעית לשמיטה ובשנה השביעית, הוא זמן הביעור (ספרי דברים יד כח, כו יב; מעשר שני ה ו), שנאמר: כִּי תִכְלֶה לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מַעֲשֵׂי תְבוּאָתְךָ (דברים כו יב), אימתי הוא מכלה לעשר את כל הפירות, בפסח של רביעית (ירושלמי מעשר שני ה א), שלא יחול פסח של שנה רביעית ושביעית אלא אחר שנגמר כל מה שצמח בשנה השלישית והשנית ממה שהוא חייב לעשר (פירוש המשניות לרמב"ם מעשר שני ה ו).

בשנה הרביעית הוא הביעור מפני מעשר עני שבשנה שלישית, ובשביעית מפני מעשר עני שבשנית (ספרי שם).

ירק שיצא מראש השנה של שנה רביעית עד הפסח, אינו צריך ביעור (ירושלמי מעשר שני ה א).

עבר זמן הביעור יש מהאחרונים שנסתפקו אם יכול לבער גם אחר שעבר זמן הביעור¹⁰, או שכיון שעבר הזמן ביטל המצוה, ושוב אינו חייב לבער אחר כך (מנחת חינוך מצוה תרז); ויש שכתב שחייב לבערם כל זמן שנזכר בהם (חזון איש דמאי ב ז ד"ה ונראה).

אף על פי שחייב לבער בערב יום טוב הראשון של פסח, מותר לו לשייר כדי אכילתו ביום טוב עד שעת הוידוי, שהוא במנחה ביום טוב אחרון של פסח, ולפיכך אינו מתודה עד יום טוב האחרון כדי שיהא לו מה לאכול ברגל, ואינו מתודה עד המנחה, לפי שעדיין הוא מצווה לאכול עד המנחה (ירושלמי מעשר שני ה ג, לפירוש הרע"ב מעשר שני ה י).

הפטורים מביעור

דמאי פירות מעשר שני של דמאי (ראה ערכו) אינם חייבים

הרמב"ם שם שמשום ביעור הוא שעשו כן. אך לרש"י (קדושין כו ב ד"ה שהיו, כז א ד"ה מקומו) אין ענינו לביעור. ⁸ לגירסת הרמב"ם (מעשר שני יא ז) והסמ"ג (עשין קלו), וכן הוכיח בכסף משנה שם, וכן הוא בשו"ע (יו"ד שלא קמד), וראה משפטי ארץ (תרומות ומעשרות כ א). ⁹ כך היא הגירסא במשניות לפנינו ובערוך (ערך בער), בספרי (דברים יד כח, כו יב הוצאת רמא"ש, ובפירוש רבנו הלל בספרי), רש"י (סנהדרין יא ב ד"ה דזמן, דברים כו יב) ותוספות (ראש השנה ד א ד"ה ומעשרות) – ראה משפטי ארץ שם. ¹⁰ ראה

עליו עם הביעור (תוספות יבמות עג א ד"ה וחייבים; ר"ש מעשר שני ה ו).

נשאר בידו פירות מעשר שני של ודאי (על דמאי ראה להלן: הפטורים מן הביעור), או נטע רבעי, או מעות פדיונם (ראה ערך פדיון מעשר שני), הרי זה חייב לבערם מן העולם, ומשליכם לים או שורפם (מעשר שני שם, ורמב"ם מעשר שני יא ח). ⁴

• יש סוברים שכשם שתרומה שבאה לידי כהן לפני זמן הביעור אין צריך הכהן לבערה (ראה לעיל), אף מעשר שני אין צריך לבער מן העולם אלא כשלא הביאו לירושלים לפני זמן הביעור, שכיון שאי אפשר לאכלו חוץ לירושלים (ראה ערך אכילת מעשר שני: מקום אכילתו, בגדר האיסור) חייב לבערו; אבל אם הביאו לירושלים לפני זמן הביעור, אין צריך לבערו, ויכול לאכלו אפילו אחר זמן הביעור כל זמן שירצה (רש"י סנהדרין יא ב ד"ה דזמן; תוספות קדושין כז א ד"ה מעשה).

• ויש סוברים שמעשר שני צריך לבער אפילו שהוא בירושלים (מלאכת שלמה מעשר שני ה ו, בשם הר"ש סירליאו. וראה מנחת חינוך תרז). ⁵

בכורים הבכורים (ראה ערכו), נחלקו תנאים: חכמים סוברים שמתבערים מן העולם (מעשר שני ה ו, בכורים ב ב), ואפילו שנשארו ביד הכהן (ר"ש מעשר שני שם); ור' שמעון פוטר, ודי בנתינתם לכהן כתרומה (משנה בכורים שם). הלכה כחכמים (רמב"ם מעשר שני יא ח).

זמן הוא מי שהיו לו פירות בזמן הזה והגיע זמן הביעור – בית שמאי אומרים צריך לחללם על הכסף, ויבער את הכסף (מעשר שני ה ז); ובית הלל אומרים צריך שיבער הפירות עצמם דוקא (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ואינו יכול לחללם (הגר"א לירושלמי שם. והרמב"ם השמיט). ויש מהראשונים שנראה מדבריו שגם לבית הלל יכול לחלל אם ירצה, אלא שאינו זקוק לכך (ראה כפתור ופרח פ ב מהדורת לונץ עמ' תקסא).

קריאת שם מי שהיו פירותיו רחוקים ממנו והגיע זמן הביעור, צריך לקרות להם שם (מעשר שני ה ט), היינו שיזכה אותם לבעלים, ויקרא שם הבעלים עליהם (ר"ש שם; תוספות קדושין כז א ד"ה מעשה).⁶ ומעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באים בספינה, והגיעה שעת הביעור, אמר להם רבן גמליאל לזקנים: מעשר ראשון שאני עתיד למוד נתון לו ליהושע, שלי היה, ומקומו מושכר לו (ראה ערך אגב: סוגי ההקנאות באגב), ומעשר עני שאני עתיד למוד, נתון לו לעקיבא בן יוסף, כדי שיזכה בו לעניים, שגבאי צדקה היה, ומקומו מושכר לו; אמר ר' יהושע: תרומת-מעשר (ראה ערכו) שאני עתיד למוד, נתון לאלעזר בן עזריה, שכהן היה, ומקומו מושכר לו, ונתקבלו שכר זה מזה (משנה מעשר שני שם, ופירוש המשניות לרמב"ם).⁷

אין אצלו כהן או לוי שיזכה להם, יזכה להם על ידי אחר (רמב"ם מעשר שני יא יא), ואם אינו יכול לזכות גם על ידי אחר, והפירות הם טבל, ואי אפשר לו לקיים מצות ביעור, יקיים על כל פנים

⁴ כשאינו קרוב לים, וגם אין לו אפשרות לכלות את המטבע, יכול גם לשבור המטבע, ולעטוף השברים בנייר, ולהניחם באשפה – ראה משפטי ארץ תרומות ומעשרות כ טו. ⁵ לדעת החזון איש דמאי ב סק"ז ד"ה ונראה אין הפירות אסורים באכילה ויש להם פדיון, ואחר שיפדה את המטבעות או הפרות על מטבע בעלת ערך מועט, יבער המטבע כדין – ראה משפטי ארץ תרומות ומעשרות כ כב. ⁶ וראה רמב"ם שם יא, אלא שהוא מפרש קורא שם למתנות, היינו אם הפירות עדיין טבל, ויזכה לבעלים. ⁷ זהו לפירוש

שם), מפני שהם מפיגים טעמים ונפסדים ביותר (משנה ראשונה מעשר שני ה' ו', לטעם הרמב"ם), או שהם מעורבים, ואין ממשות שלהם ניכרת (פני משה והר"א פולדא לירושלמי שם, וראה תוספות אנשי שם מעשר שני ה' ו').

לא הגיעו פירות שבשעת הביעור לא הגיעו לעונת **לעונת המעשרות** המעשרות, פטורים מן הביעור (מעשר שני ה' ח'; רמב"ם מעשר שני יא ו').

עונת המעשרות כאן כתבו ראשונים שאין זו הבאת שליש בתבואה וכעין זה בכל פרי ופרי כפי עונתו (ראה ערך עונת המעשרות), אלא זהו שנגמרה מלאכתו, היינו מירוח בתבואה וכל פרי ופרי כפי גורנו למעשרות (ר"ש שם. וראה ערך גמר מלאכה. וכן משמע בתוספות ראש השנה ד' א ד"ה ומעשרות, וסנהדרין יא ב ד"ה מן עומרי. ובמלאכת שלמה שם בשם ר"ש סירליאו: ולשון עונה לאו דוקא).

הגיעו לעונת המעשרות, אף על פי שלא הפריש, חייבים בביעור, שאף הטבל נקרא קודש, והוא בכלל בעֲרֵתִי הַקֹּדֶשׁ מִן הַבֵּית (דברים כו יג, ירושלמי מעשר שני ה' ג, כפירוש הר"ש מעשר שני ה' ח. וראה תוספות ראש השנה ד' א. וראה לעיל: זמנו).

בביעור (דמאי א ב, וראה שם בפירוש המשניות לרמב"ם והר"ש; רמב"ם מעשר שני יא ח)¹¹.

תבשיל תבשיל של מעשר שני, נחלקו בו תנאים: בית שמאי אומרים צריך לבער; ובית הלל אומרים הרי הוא כמבוער (מעשר שני ה' ו'). הלכה כבית הלל (רמב"ם מעשר שני יא ט).

בטעם הדבר נחלקו ראשונים: יש אומרים לפי שהתבשיל אם ישאר וישהה יפסד ויתקלקל (פירוש המשניות לרמב"ם מעשר שני ה' ו); ויש אומרים לפי שאין ממשו ניכר (ר"ש ורע"ב שם).

ויש הבדל בדין בין הטעמים, שלטעם הראשון אפילו היה התבשיל כולו ממעשר שני אין צריך לבער; ולטעם השני אין הדברים אמורים אלא בתערובת של מעשר שני כתבשיל, אבל אם היה כולו ממעשר שני חייב לבער (משנה ראשונה שם, וראה שם בתוספות אנשי שם בשם שושנים לדוד). ויש שכתב שאפילו בתבשיל שכולו מפירות מעשר שני אין נקרא בעין, והוא כמבוער (פירוש הר"א פולדא לירושלמי שם ג).

יין ותגליון היין והתבלין כמבוערים (ירושלמי מעשר שני ה' ג; רמב"ם מעשר שני יא ט), ואף בית שמאי מודים בהם (ירושלמי

בְּעוֹר עֲבוּדָה זָרָה¹

מצות איבוד האילים ומשמייהם מן העולם

מהותו

צורת האיבוד מבערים עבודה זרה בכל מיני איבוד והשחתה: בשבירה ובשריפה ובהריסה ובכריתה, כל דבר באיבוד הראוי לו, דהיינו מה שיהיה יותר משחית וממהר איבודו. ולכן פרטה התורה כל מיני כליון ואיבוד (ראה הפסוקים למעלה), והכוונה היא שלא נניח שום רשע לעבודה זרה (ספר המצות עשה קפה; חינוך תלו).

אפילו כאשר נתן את המזבחות צריך לשרפם (עבודה זרה מה ב), שלא יבואו לידי תקלה ליהנות בהם, ועוד שכך מצותם בשרפה (רש"י שם ד"ה שריפה). וכן אפילו גדע את האשרה צריך לשרפה (מדרש תנאים לדברים מכילתא ד"ה ב). וכן הקוצץ אשרה והוציאה גידולים חדשים, ואפילו החליפה עשר פעמים, חייב לקוצצם, שנאמר: אֶבֶד תֶּאֱבְדוֹן, איבוד אחר איבוד (ספרי ראה ס ב; ספר המצות עשה קפה; חינוך תלו).

העוקר עבודה זרה צריך לשרש אחריה (עבודה זרה מה ב; טושי"ע יו"ד קמו טו). ואמרו: הראוי לשרפה - שורף, ואת שאינו ראוי לשרפה - שוחק וזורר לרוח, או מטיל לים, או שף בארץ עד שיכלה (מדרש תנאים לדברים מכילתא ד"ה ב).

במשנה נחלקו תנאים אם מותר לזרות לרוח:

ר' יוסי אומר שוחק וזורר לרוח שלא יכשל בה ישראל ליהנות ממנה, או מטיל לים; אמרו לו אף היא נעשית זבל, ואם יזרנה לרוח יש הנאה ממנה, ונאמר (דברים יג יח) וְלֹא יִדְבַק בְּיָדְךָ מְאוּמָה

מצותו

מצות עשה לאבד מן העולם עבודה זרה (סנהדרין ז א; רמב"ם עבודה זרה ז א; טושי"ע יורה דעה קטו יד), דהיינו הפסילים והאשרות (ראה ערך אשרה), ושאר הדברים שעבדו להם (ראה ערך עבודה זרה).

וכן כל הבניינים שנעשו בשביל העבודה זרה, כגון המזבחות והמצבות, וכל הנעשה לכבודה, כגון התקרובת שמקריבים לפניה (ראה ערך תקרובת עבודה זרה), וכן כלי תשמישה (ראה ערך משמשי עבודה זרה), מצוה לאבדם שנאמר: כִּי אֶת מִזְבְּחָתָם תַּתְּצוּן וְאֶת מִצְבְּחָתָם תִּשְׁבֹּרֶן וְאֶת אֲשֵׁרֵי תִכְרוֹתֶיךָ (שמות לד יג), וְאֶת כָּל צִלְמֵי מִסְכָּתָם תִּשְׁבֹּרֶן וְאֶת כָּל בְּמוֹתָם תִּשְׁמִידוּ (במדבר לג נב), וְאֲשֵׁרֵיהֶם תִּגְדְּעוּן וּפְסִילֵיהֶם תִּשְׂרֹפֶן בָּאֵשׁ (דברים ז ח). אֶבֶד תֶּאֱבְדוֹן אֶת כָּל הַמִּקְמֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ שָׁם הַגּוֹיִם וְגו' וְאֲשֵׁרֵיהֶם תִּשְׂרֹפֶן בָּאֵשׁ וְגו' (שם יב ב - ג).

רוב מוני המצות מנו את כל האיבודים הללו במצוה אחת (ספר המצות עשה קפה; סמ"ג עשין יד; חינוך תלו). ומהגאונים יש שמנו שתי מצות עשה: לשרוף צורות אלילים; לגדע אשרות אלילים (בעל הלכות גדולות הקדמה ע"י יז קכה-קכו).

ויש שמנו שבע מצוות: לאבד שם עבודה זרה; לשבר מצבותם; לגדע אשרה; לשרוף אשרה; להשמיד במותם; לנתן מזבחותם; לאבד כלים שנשתמשו בהם לעבודה זרה (סמ"ק לז - מג).

אינו עובר על מצוה זו אלא מי שיש סיפק בידו לבער (חינוך תלו). בן נח, אף על פי שמוזהר על עבודה זרה, אינו מחוייב באיבוד (מנחת חינוך שם סק"ב).

טז, יז). וראה משפטי ארץ (תרומות ומעשרות כ י) שמוצרים שהם תחת פיקוח והשגחה מוסמכת, אף שהוא נוהג להפריש מהם תרומות ומעשרות בביתו, יש להקל בהם כדין דמאי שאינו חייב בביעור.

בעור עבודה זרה. 1. ד, טור' מט - נד.

מנחת שלמה (סה ב) שהפירות מותרים באכילה אחר זמן הביעור [מלבד מעשר שני ורבעי]. וראה גם משפטי ארץ (תרומות ומעשרות כ כא). 11. פירות הנקנים בשוק שאינם תחת פיקוח והשגחה מוסמכת לענין הפרשת תרומות ומעשרות, הם בחזקת ספק טבל, וחייבים בביעור (חזון איש מעשרות ז ס"ק

היא באיסורה ואסור ליהנות מאפרה (פסחים כז ב; רמב"ם עבודה זרה ז י; טוש"ע יו"ד קמב א. וראה ערך אסורי הנאה: הנשרפין והנקברין), שנאמר (דברים יג יח) וְלֹא יִדְבֹק בְּיָדְךָ מְאוּמָה מִן הַתֶּרֶם (תוסי' תמורה לג ב ד"ה הנשרפין).

זמנו ומקומו

זמן החיוב מצות ביעור עבודה זרה התחילה קודם כיבוש ארץ ישראל, וכך אמרו: גידועי עבודה זרה קודמים לכיבוש ארץ ישראל, וכיבוש ארץ ישראל קודם לביעור עבודה זרה (עבודה זרה מה ב; שבכניסתם לארץ נצטוו לגדען מיד, ולאחר הכיבוש ישרשו אחריהן (רש"י שם ד"ה גידועי).

כארוץ ונחוץ ביעור עבודה זרה נוהג בין בארץ ובין בחוץ לארץ (ראה ספרי ראה נט; קדושין לו א); אלא שבארץ ישראל אנו מצווים לרדוף אחריה, אבל בחוץ לארץ אין אנו מצווים לרדוף אחריה, שנאמר: ואבדתם את שמם מן המקום ההוא, דהיינו מארץ ישראל (ספרי דברים ראה סא; רמב"ם עבודה זרה ז א).

ונחלקו הדעות בביאור הדבר:

- יש אומרים שפירושה של רדיפה זו הוא לרדוף אחרי העבודה זרה ולבערה אפילו במקום שלא כבשנו, שבארץ החיוב לאבד אותה מכל ארצנו, אבל בחוץ לארץ אין אנו מצווים לאבד עבודה זרה אלא בכל מקום שנכבש בלבד (רמב"ם עבודה זרה ז א; סמ"ג עשה יד).

- יש אומרים שההבדל בין ארץ ישראל לחוץ לארץ הוא, שבארץ ישראל אין צריך להמתין עד שתזדמן לו העבודה זרה, אלא מחויב לרדוף ולבער, מה שאין כן בחוץ לארץ שאין צריך לרדוף, אבל אם נזדמנה לו, כגון שמצא עבודה זרה, חייב לבערה אף בחוץ לארץ (באור הגר"א קמו ס"ק כ, בדעת הטור).

- יש אומרים שרדיפה זו היא החיוב לשרש אחר העבודה זרה, שחיוב זה נלמד מהכתוב וְאֶפְדָּתָם אֶת שְׁמָם (דברים יב ג), וכתוב שם: מִן הַמָּקוֹם הַהוּא, דהיינו מארץ ישראל, ומכאן שבחוץ לארץ העוקר עבודה זרה אינו צריך לשרש אחריה (ט"ז יו"ד קמו ס"ק יב).

- יש אומרים שאף זה שצריכים לכנות לעבודה זרה שם גנאי, אינו נוהג אלא בארץ ישראל, שהרי אף זה למדנו מהכתוב: וְאֶפְדָּתָם אֶת שְׁמָם (ראה לעיל: מהותו), וכתוב שם: מִן הַמָּקוֹם הַהוּא (פרישה קמו ס"ק טו; ש"ך שם בנקודות הכסף על הטי"ז ס"ק יב); ויש חולקים וסוברים שבזה אין חילוק בין ארץ ישראל לחוץ לארץ (ט"ז יו"ד קמו ס"ק יב).

יש שכתבו שהעוקר עבודה זרה בארץ ישראל מברך: ברוך וכו' לעוקר עבודה זרה מארצנו (מהרש"א בחידושי אגדות ברכות נז ב).

מִן הַתֶּרֶם (עבודה זרה מג ב ורש"י ד"ה וזורה, וד"ה אף). ולדעת חכמים אף שחיקה אינה מועילה בשאר נהרות, מלבד ים המלח, לפי שהמים מוליכים אותה אל גדות הנהר, ואין לה תקנה אלא שיזורה לרוח במקום שאינו מגדל צמחים (תוסי' פסחים כח א ד"ה עבודה זרה, ועבודה זרה שם ד"ה שוחק).

הלכה כר' יוסי (עבודה זרה מט א; רמב"ם עבודה זרה ח ו; טוש"ע יו"ד קמו יד), לפי שהזבל אינו הגורם היחידי לגידול הצמחים, שאף הקרקע גורמת לו, והלכה שזה וזה גורם מותר (עבודה זרה שם. וראה ערך זה וזה גורם).

ונחלקו אמוראים אם גם במטיל לים מצריך ר' יוסי שחיקה:

רבה אמר שלים מותר להטילה בעין, ורב יוסף אמר שאף לים צריכה שחיקה (פסחים כח א).

להלכה כתבו הפוסקים שבים המלח אין העבודה זרה צריכה שחיקה, ובשאר נהרות צריכה שחיקה (בית יוסף יו"ד קמו יד; ט"ז שם ס"ק יא; ש"ך שם ס"ק יג; באור הגר"א יו"ד רצד ס"ק כב). ויש שפסק שאף בים המלח צריכה שחיקה (ב"ח יו"ד קמו יב). וכתבו ראשונים ששחיקה זו על ידי שרפה היא, שכל עבודה זרה תחילתה בשרפה, כמו שמצינו בעגל (שמות לב כ): וַיִּשְׂרֹף בָּאֵשׁ וַיִּטָּחַן עַד אֲשֶׁר דָּק (תוסי' חולין פח ב, בשם רבנו תם ורשב"א שם).

של ישראל עבודה זרה של ישראל טעונה גניזה (עבודה זרה נב א; רמב"ם עבודה זרה ח ט), שנאמר: וְשֵׁם בְּסֻתָּר (דברים כז טו).

ונחלקו ראשונים בטיבה של גניזה זו:

- יש מפרשים שגניזה כשהיא שלימה בקרקע (רש"י שם ד"ה שטעונה; תוסי' יבמות קד א ד"ה סנדל), ונמצא שיש קולא בעבודה זרה של ישראל, שאינה טעונה שרפה וביעור כעבודה זרה של נכרי (ראה תוסי' יבמות שם).

- ויש מפרשים שגניזה היא ביעור גמור על ידי שרפה כעבודה זרה של נכרי, ולא באו אלא לומר שאין לה תקנה בביטול שיוכל ליהנות ממנה, מה שאין כן בעבודה זרה של נכרי שאחרי ביטולה מותרת בהנאה ואינה צריכה ביעור (ראה ערך בטול עבודה זרה. תוסי' עבודה זרה נב א ד"ה מה מזבח; מאירי וריטב"א עבודה זרה שם).

איבוד השם מכלל מצות איבוד עבודה זרה הוא לאבד את השם של העבודה זרה על ידי שמכנים לה שם של גנאי (ספרי ראה סא; עבודה זרה מו א; טוש"ע יו"ד קמו טו)². הא כיצד, היו קורין אותה בית גליא, לשון גובה, קורין אותה בית כריא, לשון חפירה ושפלות; היו קורין אותה פני מלך, קורין אותה פני כלב, וכיוצא (תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל) ו ד; עבודה זרה שם ורש"י ד"ה בית).

הנאה אף לאחר שנשרפה ונתבערה העבודה זרה כמצותה, עדיין

ביעור שביעית¹

מצות כילוי פירות שביעית מן הבית, על ידי איבודם מן העולם או על ידי הפקרתם

מצותו

לְאָכַל (ויקרא כה ז), ואמרו: מה תלמוד לומר "ולבמהתך", אם חיה שאינה ברשותך אוכלת, בהמה שהיא ברשותך אינו דין שתאכל, אלא מקיש בהמה לחיה, כל זמן שחיה אוכלת בשדה – בהמה

חייב אדם לבער פירות שביעית שבביתו בזמן שכלו הפירות מן השדה, שנאמר: וְלִבְהֶמְתְּךָ וְלַחֲיָה אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָהּ

¹ בעור שביעית. 1. ד טורי' נד – סו.

שהרמב"ם חולק על זה.

² הרמב"ם השמיט הלכה זו, וראה מלבי"ם על הספרי שם, שרצה לומר

בזמן הביעור הראשון של אותה העיר, נחלקו התנאים: ר' יהודה סובר שעניים בלבד אוכלים, ור' יוסי סובר שבין עניים ובין עשירים אוכלים (כגירסתנו במשנה שביעית שם, וזוהי גירסת רוב הראשונים).

• יש אומרים שאין חיוב כלל לאבד מן העולם, ואין מצותו אלא להוציא הפירות מן הבית, כענין שנאמר במעשר: **בְּעֶרְתִּי הַקֶּדֶשׁ מִן הַבֵּית** (דברים כו יג). ולפיכך הוא חייב להפקירם, ואחר ההפקר מותרים הם באכילה – לר' יהודה לעניים, ולר' יוסי בין לעניים ובין לעשירים (לגירסתנו במשנה שביעית ט ח).

הלכה כר' יוסי, ויכול להפקירם אפילו בפני שלשה מאוהביו, שיוודע בהם שלא יזכו בפירות, או שמפקירם בשעה שכלתה רגל מן השוק, וחוזר וזוכה בהם (רמב"ן ויקרא כה ז; תוס' פסחים נב ב ד"ה מתבערין, בשם ר"י; סמ"ג עשין קמח; ר"ש שביעית ט ז)³.

האחרונים נקטו להלכה כדעה האחרונה שהביעור הוא הפקר הפירות (כסף משנה שמיטה ויובל ז ג, בשם הר"י קורקוס; פאת השלחן כז ג; ערוך השלחן העתיד כז ח; שו"ת משפט כהן פג; חזון איש שביעית יא ס"ק וז, כו סדר השביעית א)⁴.

הלכותיו יש אומרים שצריך להוציא את הפירות לרשות הרבים ולהפקירם בפני שלשה (חזון איש שביעית כו סדר השביעית א); ויש אומרים שמספיק אחד מהם, או להוציאם לרשות הרבים, או להפקיר בביתו בפני שלשה (דרך אמונה שמיטה ויובל ז, ציון ההלכה ס"ק לא, בדעת הגר"א על הירושלמי שביעית ט ד)⁵.

לענין בעור שביעית הולכים אחר חנטה, ולכן של ששית שנכנסה לשביעית פטורה מביעור, ושל שביעית שנכנסה לשמינית חייבת בביעור (ראש השנה טו א, ובפירוש הר"ח שם)⁶.

עבר זמן הביעור ולא ביער, הפירות אסורים באכילה. ואפילו לדעת הסוברים שהביעור אינו אלא הפקר והוצאה מרשותו, מכל מקום כשהגיע הזמן ולא הפקיר, נאסרו הפירות באכילה (רמב"ם שמיטה ויובל ז ג, לשיטתו; תוס' פסחים נב ב ד"ה מתבערין, ורמב"ן ויקרא כה ז, לשיטתם).

אם לא ביער את הפירות משום שלא ידע את זמן הביעור, או שהיה שוגג, או אנוס – יש אומרים שלא נאסרו הפירות (שערי צדק יט ה; ספר השמיטה ט י; מנחת שלמה א נא יז); יש סוברים שגם בשוגג או באונס נאסרו הפירות (של"ה שער האותיות ק; שו"ת גדולת מרדכי ט; חזון איש שביעית יד ס"ק יג); ויש סוברים שבשוגג נאסרו, ובאונס לא נאסרו (פירות שביעית כ ס"ק קפג, בשם הגר"ש אלישיב).

פרי שהגיע זמן ביעורו ולא נתבער, אם מכרו נאסרו המעות, וחייב לבער מן העולם (חזון איש שביעית י ס"ק יג).

דמיט כשם שמבערים את הפירות, כך מבערים את הדמים. כיצד: אדם שמכר רמונים של שביעית, והרי הוא אוכל את דמיהם, כשהגיע זמן הביעור (ראה להלן: זמנו) חייב לבערם (רמב"ם שמיטה ויובל ז ז).

אוכלת בבית, כָּלָה לחיה שבשדה, כָּלָה לבהמתך שבבית (ספרא בהר א א; פסחים נב ב; רמב"ם שמיטה ויובל ז א).

ואפילו כשהפירות אינם מאכל אדם, אלא מאכל בהמה צריך לבערם (ספרא שם; רמב"ם שם ו).

יש ממוני המצות שמנה מצוה זו במנין המצות (הלכות גדולות הקדמה מנין המצוות קנט).

אבל כל שאר מוני המצות לא חשבוה למצוה בפני עצמה, ומכל מקום מצוה מן התורה היא אף לדעתם, אלא שהיא כלולה בכלל מצות שביעית (מנחת חינוך שכח סק"ז, וביאור הרב ירוחם פערלא על ספר המצוות לרב סעדיה גאון עשה סא, בדעת הרמב"ם שמיטה ויובל ז א, והסמ"ג עשין קמח, והיראים השלם קנח).

יש מהראשונים שמצדד שכל עיקר מצות הביעור היא מדרבנן, והדרשה מהפסוק אינה אלא אסמכתא בעלמא (רמב"ן ויקרא כה ז).

מצוה זו נוהגת בין בזכרים ובין בנקבות (דרך אמונה שמיטה ויובל א א, ביאור ההלכה ד"ה מ"ע).

מהותו

דעות הראשונים הראשונים נחלקו במהותו של הביעור, ושלש דעות בדבר:

• יש אומרים שהביעור הוא איבוד הפירות מן העולם, וכשמגיע זמן הביעור – אם היו לו פירות מרובים, מחלק מזון שלש סעודות לכל אחד ואחד², ואם בשעת הביעור לא מצא מי שיאכל את הפירות, שורף אותם באש, או משליך לים המלח, או לכל דבר שמאבד (רמב"ם שמיטה ויובל ז ג).

אלא שלדעה זו יש מחלוקת תנאים בדבר: ר' יהודה אומר שאחר הביעור רק העניים, דהיינו אותם שלקטו הפירות משדה של אחרים מן ההפקר (רמב"ן ויקרא כה ז), מותרים לאכול את הפירות, ולא עשירים, דהיינו בעלי השדות עצמם שלקטו אותם משדות שלהם (רמב"ן שם); ור' יוסי אומר שאחד עניים ואחד עשירים אין אוכלים (שביעית ט ח, לגירסת הרמב"ם).

הלכה כר' יוסי (הרמב"ם בפירוש המשניות שביעית שם, ובשמיטה ויובל ז א). ולפיכך חייב לאבד את הפירות מן העולם (רמב"ם שם); או להפקירם במקום דריסת רגלי חיה ובהמה (רש"י פסחים נב ב ד"ה משום).

• יש אומרים שישנם שני מיני ביעורים:

כשכלו הפירות בעיר ותחומיה, מביא פירותיו לבית דין, והם מחלקים מזון שלש סעודות לכל אדם בכל יום עד שיכלו הפירות בכל אותה הארץ (ראה להלן: זמנו); וכשאין שם בית דין מוציאם לשוק ומפקירם, ואחר כך יכול אף הוא בעצמו לחזור ולזכות בהם ככל אדם, ואוכל הזוכה בהם עד שיכלו הפירות מאותה הארץ, וזהו הביעור הראשון. וכשכלו הפירות מכל אותה הארץ חייב לבערם ולאבדם מן העולם, והוא הביעור השני (ראב"ד בחשגות שמיטה ויובל ז א).

שביעית. 5. וראה במשפטי ארץ שביעית לא ג, שהגר"ש אלישיב פסק שאם אינו יכול להוציא את הפירות לרחוב, והוא דר בבנין משותף, יוציאם לחצר, או לחדר המדרגות כשאננם נעולים, ויפקירם שם בפני שלשה אנשים. וראה בדרך אמונה שמיטה ויובל ז, ציון ההלכה ס"ק כט, שבשעת הדחק הורה החזון איש להפקיר בפני שלשה אף שלא יוציא החוצה. 6. וראה בערך חנטה, שיש אומרים שיש בדבר מחלוקת תנאים.

2. וראה משנת יוסף ב כו סק"ה, וזו הים על הירושלמי שביעית ט ו סק"א, שכתבו שאם לא נשארו לו פירות יותר מג' סעודות אינו חייב בביעור. 3. כתב החזון איש שביעית טו ס"ק יב, שכשהגיע זמן הביעור הפירות הפקר מעצמם, גם אם אין הבעלים מפקירים. 4. וראה בספר שערי צדק יט ו, שכתב שראוי להשאיר מעט פירות ולשרפם כדי לקיים מצות ביעור גם לדעת הרמב"ם. וראה בספר פירות שביעית כ ס"ק כד, שיש שפקקו בזה משום שמפסיד פירות

וכן עלי גפנים יבשים זה זמן ביעורם (שביעית ט ו, ופירוש רבי עובדיה מברטנורא שם; רמב"ם שמיטה ויובל ז יט).⁹

כל מה שהופק מהפרי כגון משקים, מיץ, אבקה, שמן, וכן תבשיל שנעשה מפירות שביעית, זמן ביעורו כזמן הביעור של הפרי (פסחים נב ב; חולין קכ ב; שו"ת מהרי"ט ג מה-מו; ספר השמיטה ט ב; חזון איש שביעית טו סק"ז).

זמי שביעית בזמן הביעור של זמי שביעית, נחלקו הראשונים:

• יש סוברים שזמנם כזמן הביעור של הפירות עצמם; כגון שמכר רמונים של שביעית, וכלו הרמונים מן השדה, ונשאר אצלו מן הדמים שמכר בהם – חייב לבערם (רמב"ם שמיטה ויובל ז ז).

• ויש סוברים שדמי שביעית אינם תלויים בזמן של הפירות, אלא זמנם לביעור הוא בראש השנה של שמינית (תוס' נדה ח א ד"ה יש לה; ר"ש סירליאו שביעית ז א).

מופקר ושמור אוכלים על המופקר, אבל לא על השמור (שביעית ט ד). דהיינו שאוכלים על סמך הפירות המצויים לחיה בשדה במקום מופקר, אבל אם כבר כלה במקום הפקר, אף על פי שנמצא מאותו המין במקום השמור – בביתם או בגנות ופרדסים – חייב לבער, שהחיה לא תוכל לאכול משם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

ויש מי שפירש שדוקא כששמרם באיסור, שעבר על מצות עשה של תַּשְׁמִטָּה וְנִטְשָׁתָה (שמות כג יא. ראה ערכים: פרות שביעית, שביעית), ולא הפקיר את הפירות כדין – אין אוכלים עליהם, אבל אם לא שמרם באיסור – אוכלים עליהם (מלאכת שלמה שם).

ר' יוסי אומר שאוכלים אף על השמור (שביעית ט ד), אם שמור זה הוא מחובר לאילן, שלא בצרו עדיין (תוספות יום טוב שם).

הלכה כחכמים (רמב"ם שמיטה ויובל ז ד; ויש מי שפסק הלכה כר' יוסי (הר"ש סירליאו, הובא במלאכת שלמה שם).

אוכלים על הירק של בית השלחין – שדה שמשקים אותה – לפי שאינו כלה (תוספתא שביעית (ליברמן) ז יז). ויש גורסים: אין אוכלים (הגר"א שם; פאת השלחן כז יא; שבת הארץ ז יא), שאין זה נקרא לא כלה לחיה מן השדה, לפי שהמופקר לחיה, ואין שם אדם שישקה אותו הרי הוא כלה (שבת הארץ שם).

החייבים בביעור

סוג הפרי כלל גדול אמרו בשביעית: כל שהוא מאכל אדם, או מאכל בהמה, או ממין הצובעים, אם אינו מתקיים בארץ, שאפילו אם יניח אותו מחובר לקרקע בחורף, ירקב ויכלה לחיה מהשדה – חייב בביעור, הוא ודמיו (שביעית ז א, ותפארת ישראל שם; רמב"ם שמיטה ויובל ז יג).

ואם הוא מתקיים בארץ, אף על פי שיש להם קדושת שביעית – אין לו ביעור, ואין לדמיו ביעור (שביעית ז ב, לגרסת המשנה שבירושלמי, וכך גורסים הערוך ורש"י והראב"ד והר"ש והרא"ש ועוד); ר' מאיר אומר דמיהם מתבערים עד ראש השנה (משנה שם).

כיצד הוא עושה, קונה בהם מאכלות, ומחלקם מזון של סעודות לכל אחד ואחד, או ישליכם לים המלח אם לא מצא אוכלים (רמב"ם שם ח). ולדעת הסוברים שהביעור הוא הפקר, מפקירים בפני שלשה, ויחזור ויזכה בהם (פאת השלחן כז ח). והוא הדין אם מכר מאכל בהמה, צריך לבער את הדמים (רדב"ז שם ז).

זמנו

שלש ארצות זמן הביעור מתחיל כשכלו הפירות לחיה מן השדה (ראה לעיל: מצותו), ואין זמן זה שוה בכל מקום. ולכן אמרו חכמים: שלש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל (שביעית ט ב; רמב"ם שמיטה ויובל ז ט). שקיבלו חכמים שאין חיה מתרחקת והולכת מיהודה לגליל ולעבר הירדן, ולא מן הגליל ליהודה ולעבר הירדן, ולא מעבר הירדן לגליל וליהודה (פסחים נב ב). ומותר לאכול פירות של כל אחת מהארצות עד שיכלו הפירות מאותו מין בארץ זו, ואין אחת מהן סומכת על חברתה, שמשכלו בה, אף על פי שלא כלו בחברתה, אינה אוכלת (רש"י פסחים שם ד"ה שלש; פירוש המשניות לרמב"ם, ור"ש שביעית שם).

כל הארצות כאחת לזיתים ולתמרים (משנה שביעית ט ג; רמב"ם שמיטה ויובל ז יא) ולחרובים (ירושלמי שביעית ט ב; רמב"ם שם). ופירות אלו מותרים באכילה כל זמן שיש מהם באיזו ארץ שתהיה מארץ ישראל (פירוש המשניות לרמב"ם שביעית שם). ויש מצדדים לומר שאף בענבים וגרוגרות כל הארצות כאחת (תוס' אנשי שם שביעית ט ג, בשם שושנים לדוד; שבת הארץ להרא"ה קוק ז יא, לדעת הר"ש).

כיום לא נוהגת החלוקה של שלש הארצות, משום שהחיה עוברת ממקום למקום, וגם התוצרת החקלאית מתחלקת בכל הארץ; ועוד שאין אנו יודעים בדיוק את גבולות שלשת הארצות, ולכן זמן הביעור בכל הארץ הוא אחיד (שערי צדק יט ט; פירות שביעית כ ט).

פירוט סוגי הפירות ישנם פירות שקבעו להם חכמים זמנים מיוחדים: אוכלים בזיתים עד שבועות, ובתמרים עד הפורים, שבזמנים אלה הם אוכלים בכל ארץ ישראל (פסחים נג א; רמב"ם שמיטה ויובל ז א).

וכן קבעו זמנים לענבים עד הפסח, ובתאנים עד חנוכה (פסחים שם; רמב"ם שם). יין ושמן זמנם כענבים וזיתים (ירושלמי שביעית ז א).⁷

וכל הזמנים הללו הם בשנה שמינית, שכל הביעורים הם בשמינית (ס"ג עשין קמח).⁸

זמן הביעור של תבואה יש שכתבו שנראה שהוא עד זמן חרישת השדות של תבואה, שאז כלתה שארית העשב לחיה מן השדה (שו"ת מב"י"ט ג מה). ואם ראינו שיש מאוחרים מזמנים אלה במקומות ידועים, אוכלים על סמך שלהם (פסחים נג א; ר"ש שביעית ט ב; מאירי פסחים נב ב).

זמן הביעור של העלים שיש להם ביעור (ראה להלן: החייבים בביעור) הוא בעת שיכולו ונושרים מאילנותיהם (רמב"ם שמיטה ויובל ז טז). עשבים לחים זמן ביעורם הוא כשייבש המתוק, דהיינו לחלוחית הארץ הממתקת את הפירות; ויבשים זמנם כשתרד רביעה שניה.

את הפירות עד סוף היום. 8. לגבי פירות שזמן ביעורם אינו ידוע, ראה חזון איש שביעית טו סק"ח, כו סדר השביעית אות ה; ספר השמיטה ט יב; מנחת שלמה א נא יח. 9. וראה בספר קטيف שביעית עמ' 387, שכתבו את זמן

7. וראה חוט שני שמיטה ז ג יג, שכתב שכשהגיע יום הביעור, למרות שרשאי להמתין עם הביעור עד סוף היום, אסור לו לאכול את הפירות עד שיבער. ובספר משפטי ארץ שביעית ל א, הביא שהגר"ש אלישיב חולק וסובר שיכול לאכול

המקום

פירות שביעית שיצאו מארץ ישראל לחוץ לארץ, נחלקו תנאים על מקום ביעורם:

חכמים ורבי אומרים שהפירות מתבערים בכל מקום שהם (תוספתא שביעית ה א; פסחים נב ב), ואין מטריחים אותו להחזירם לארץ לבערם שם (רש"י פסחים שם ד"ה בכל); ר' שמעון בן אלעזר אומר שמביאם לארץ ומבערם, שנאמר (ויקרא כה ז): **בְּאַרְצָךְ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָה** (פסחים שם; תוספתא שם).

הלכה כחכמים שמתבערים בכל מקום (פסחים שם; רמב"ם שמיטה ויובל ז ב), אבל לא יעבירם ממקום למקום (רמב"ם שם).

לכתחילה אף חכמים מודים שכשהגיע זמן הביעור אסור להוציאם לחוץ לארץ לבערם שם (ר"ש שביעית ו ה). ולא עוד אלא אף קודם זמן הביעור אסור להוציאם לחוץ לארץ, מפני שכשיגיע זמן הביעור צריך לבערם בארץ (ראה ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא שביעית שם)¹⁰.

הוציא מארץ לחוץ לארץ, והגיע זמן הביעור ורוצה להחזירם לארץ - מותר, ותבוא עליו ברכה, שלא אמרו אלא שאין מטריחים אותו לכך (שבת הארץ ז י).

בתערובת

הכובש שלשה מיני ירק בחבית אחת, של חומץ או של ציר, כדי שיתקיימו יחד (ראה ר"ש שביעית ט ה), ואחד מן המינים כלה מן השדה קודם לשאר המינים, נחלקו תנאים בדבר:

ר' אליעזר אומר אוכלים על הראשון, שכיון שכלה מין אחד מהם מן השדה נאסרו כולם, אפילו אותם שלא כלו; ר' יהושע אומר אוכל והולך עד שיכלה האחרון שבה; רבן גמליאל אומר כל שכלה מינו מן השדה יבער מינו מן החבית (ספרא בהר ב ג; שביעית ט ה).

הלכה כרבן גמליאל (גירסתנו במשנה: והלכה כדבריו; רמב"ם שמיטה ויובל ז ה). ואף על פי שפירות שביעית אוסרים בנותן טעם (ראה ערך בטול איסורים: בפירות שביעית), הרי זה לענין שצריך לאכלם בקדושת שביעית, אבל לחיוב ביעור הטעם הוא כמבוער (תוס' רבי עקיבא איגר שביעית שם).

וכן אם נתערבו אחר הביעור אוסרים בנותן טעם, שאז הם כשאר איסורים, שהרי ההיתר בלע מדבר שכבר אסור, אבל הטעם שנבלע קודם הביעור הוא כמבוער (פירוש הראב"ד לספרא בהר ב ג; ערוך השלחן העתיד כח טו); ויש אומרים שאם נתערבו אחר הביעור אוסרים בכל שהוא (ר"ש שביעית ז ז; נודע ביהודה ב י"ד נג, בדעת הרמב"ם שמיטה ויובל ז כב. וראה ערך ביטול איסורים).

אם התחיל להשתמש מהחבית, הרי הכל כמבוער (רמב"ם שמיטה ויובל ז ו), ואין צריך לבער יותר (מאירי פסחים נב ב). ויש שמפרש שהרי זה כמו שהגיע זמן הביעור לכולם, שאפילו אם מין אחד בלבד כלה מן השדה, חייב לבער את כולם (הרדב"ז על הרמב"ם שם), שעל ידי זה שהתחיל בה, נעשית החבית כולה כמין אחד (שבת הארץ ז ו).

אין צריך לבער או להגעיל כלים שבלוע בהם טעם פירות שביעית משום שהטעם הוא כמבוער (מנחת שלמה א נא יט; חוט שני שמיטה ז ו).

הלכה כחכמים (רמב"ם בפירוש המשניות שם, ושמיטה ויובל ז יג, לגירסתנו); ויש שפסק כר' מאיר (פאת השלחן כז ס"ק לג, בדעת הרמב"ם לפי גירסתו ברמב"ם).

דבר שאינו מיוחד לא למאכל אדם, ולא למאכל בהמה, ואינו ממין הצובעים - נחלקו הראשונים בדינו:

• יש אומרים שאפילו כשיש בו קדושת שביעית, כגון שאינו עומד להסקה (ראה ערך שביעית), אין לו ביעור, אף על פי שאינו מתקיים בארץ (רמב"ם שמיטה ויובל ז יד). ובדמיו - לחכמים אין ביעור, ולר' מאיר הדמים מתבערים עד ראש השנה (שביעית ז א-ב, לגירסא זו), והלכה שנהנים בו או בדמיו עד ראש השנה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שכשאינו מאכל אדם, ולא מאכל בהמה, ולא ממין הצובעים, ואינו עומד לעצים - הרי הוא תלוי במחשבה, שאם חשב עליו למאכל יש עליו קדושת שביעית, ואם חשב עליו לעצים הרי הוא כעצים. וכשיש עליו קדושת שביעית דינו לענין ביעור כדין הקודם: כל שהוא מאכל אדם, או בהמה, או מהצובעים, שיש בו הבדל בין מתקיים בארץ לשאינו מתקיים (הראב"ד בהשגות שם).

קליפי רמון והנץ שלו - הפרח שעל הפטמא (ר"ש שביעית ז ג), קליפי אגוזים והגרעינים, שיש להם קדושת שביעית (ראה ערך שביעית), נחלקו בהם בנוגע לביעור:

• יש אומרים שאלה מהם שדרכם ליטול ולפול בשעת גמר הפרי, ואינם מתקיימים - יש להם ביעור; ושאר דרכם ליפול - אין להם ביעור (ירושלמי ז א, לפירוש הפני משה והגרי"א שם).

• יש אומרים שכולם אין להם ביעור (רמב"ם שמיטה ויובל ז טו).

• ויש אומרים שיש להם ביעור (תוספות יום טוב שביעית ז א).

אוצר בית דין חוב הביעור הוא בין בפירות שליקט משדהו, ובין בפירות שליקט משדה אחר (חזון איש שביעית

יא סק"ו), או שקיבל אותם מאוצר בית דין לפני זמן הביעור (חזון איש שם סק"ז; מנחת שלמה נא יז).

אבל מי שקיבל פירות מאוצר בית דין אחר זמן הביעור אינו חייב לבערם, וכן האחראים על האוצר בית דין אינם צריכים לבער (חזון איש שם).

פירות נכרי פירות של נכרי - אפילו לדעת הסוברים שנוהגת בהם קדושת שביעית (ראה ערך שביעית מחלוקת הפוסקים בדבר) -

• יש אומרים שמכל מקום אין הישראל שקנה מהנכרי חייב בביעור, לפי שביעור הוא דין ממון לחלק לעניים ולהפקיר, ויכול הישראל לומר באתי מכאן איש שאין אתם יכולים ליטול ממנו כלום (שו"ת מבי"ט א שלו, בשם ר"ש הזקן). ולדעת הסוברים שדין הביעור הוא איבוד מן העולם (ראה לעיל: מהותו), אין הבדל בין פירות של ישראל לשל נכרי בדין הביעור, לדעות שקדושת שביעית נוהגת בהם, והם חייבים בביעור (שו"ת מהרי"ט א מג).

• ויש סוברים שאף אם הביעור הוא הפקר - אין לחלק בין ביעור לשאר דיני שביעית בפירות של נכרי (כפתור ופרח מז ד"ה קדושת שביעית; ר"ש סירילאוו על הירושלמי שביעית ז א, ט ח; חזון איש שביעית ט ס"ק יז, יא סק"ז).

בעילת מצוה

הבעילה הראשונה אחר הנישואין

השם

כנוס ועומד כפקדון והפתח נעול בפניו, ופותחים לו ויוצא, והאיסור הוא מפני שעושה פתח, שהוא תולדה של בונה (כתובות ו א-ב. וראה ערך בונה: תולדותיו, ששייך בנין באדם).

• ויש מתירים, אם מפני שסוברים כר' שמעון שדבר שאינו מתכוין מותר, או שסוברים שמקלקל הוא, ואפילו אם הדם בא על ידי חבורה, סוברים שמקלקל בחבורה פטור, וכאן מותר אף לכתחילה, לפי שהוא מקלקל ואינו מתכוין, והוא במקום מצוה (תוס' כתובות ד א ד"ה בעילת).

הבעילה הראשונה לאחר הנישואין נקראת בעילת מצוה (נדה סד ב; כתובות ד א); לפי שנאמר: **כִּי בְעִלְיָךְ עֲשִׂיף** (ישעיה נד ה), ואמר: אין אשה כורתת ברית אלא למי שעושה אותה כלי, דהיינו שבעל אותה (סנהדרין כב ב), ועל ידי כך נדבק בה ובאים לידי פריה ורביה (תוס' כתובות ד א ד"ה בעילת).

ויש מפרשים משום שעיקר מצות הכניסה לחופה נגמרת בבעילה (שיטה מקובצת כתובות ג ב, לדעת רש"י).

ברכתה

נוסח הברכה הבוטל בעילת מצוה מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר צג אגוז² בגן עדן שושנת העמקים כל ימשול זר במעין חתום, על כן אילת אהבים³ שמרה בטהרה וחוק לא הפרה, ברוך אתה ה' הבוחר בזרעו של אברהם (הלכות גדולות לו הלכות כתובות; סדר רב עמרם השלם ב קמו; אור זרוע א שמא, בשם השאילתות; רא"ש כתובות א טו; טוש"ע אבן העזר סג ב)⁴. מברכים ברכה זו אחר שבעל ומצא בתולים (רא"ש כתובות א טו; טור אה"ע סג ב).

כוס והדס יש שכתבו שאם יש כוס והדס מברך קודם לכן בורא פרי הגפן ובורא עצי בשמים (הלכות גדולות לו הלכות כתובות; סדר רב עמרם ב קמו); ויש שכתבו שאין מברכים ברכה זו בלא כוס (רבנו ירוחם כב ב, בשם ר' ניסים; רמ"א אה"ע סג ב בשם יש אומרים); ואם לא ימצא יין יברך על השכר (רבנו ירוחם שם). אולם האחרונים נחלקו והוכיחו שאין ברכה זו צריכה כוס (ט"ז אה"ע סג סק"ג, בשם הב"ח; חלקת מחוקק שם סק"ח, בית שמואל שם סק"ח).

החולקים על יש חולקים על כל עיקר ברכה זו, וכתבו שהיא **עצם הברכה** ברכה לבטלה (תשובות הרמב"ם רז), ואין לברך ברכה שלא הוזכרה בתלמוד (מהרש"ל בהגהות לטור אה"ע סג; ט"ז שם סק"ב, וחלקת מחוקק שם סק"ז, בשמו). והנהוגים להיקהל בבית החתן ולברך ברכים הוא מנהג מגונה מאד, ואין ראוי למי שהוא ירא שמים להיקהל בקבוץ ההוא (תשובות הרמב"ם שם).

ויש שכתבו לברך בלא שם ומלכות (ב"ח אה"ע סג; חכמת אדם קטו יח; דרך החיים רכו).

בזמננו אין נזהרים בברכה זו (ערוך השלחן אה"ע סג י)⁵.

בשבת

בעילת בתולה התנאים והאמוראים נחלקו אם מותר לבעול בתולה בתחילה בשבת:

• יש אוסרים, אם משום שדם בתולים היוצא על ידי חבורה הוא בא, שהדופן מתפרק מחברו, והרי הוא חובל בשבת; או שדם בתולים לא בא על ידי חבורה, שאינו בלוע בדופני הרחם, אלא

הלכה הלכה שמותר לבעול בתחילה בשבת (כתובות ז א; רמב"ם שבת ל יד; טוש"ע אורח חיים רפ ב), ואין בזה לא משום חובל ולא משום צער לה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

שינוי בבעילה אלא שיש סוברים שצריך שיתכוין לבעול על ידי כשבת הטייה לצדדים באופן שלא יוציא דם, ואז אפילו אם יוציא דם אין זה "פסיק רישיה ולא ימות" (ב"ח או"ח רפ, בשם האגודה). ויש שהוסיפו שאף על פי שאמרו רוב בקיאים בהטייה (כתובות שם), מכל מקום בזמן הזה אין בקיאים, ויש לאסור לבעול בשבת (הגהות אשרי כתובות א י, בשם ר"י).

אבל נחלקו עליהם והוכיחו שמסקנת הגמרא היא שהדם מופקד ועומד ואינו עושה חבורה, ומותר אפילו שאינו מתכוין כלל להטייה, ולגבי הפתח הוא אינו מתכוין ומקלקל שמותר במקום מצוה, אלא שיש שכתבו שאם נהגו איסור בדבר אין להתיר להם (ב"ח או"ח רפ). ואף על זה נחלקו וכתבו שחסידיים וגאוני עולם נהגו בעצמם היתר בזה, וחלילה להנהיג איסור (ט"ז שם סק"ב).

באנינות ואבלות

נחלקו הפוסקים אם אונן ואבל מותרים בבעילת מצוה:

• יש אומרים שהאונן, והוא מי שמת לו מת שחייב להתאבל עליו (ראה ערך אבלות: על מי חייבים להתאבל) לפני קבורתו (ראה ערך אנינות: על מי מתאוננים), אף על פי שאסור בתשמיש המטה (ראה ערך אנינות שם), בבעילת מצוה יש מתירים.

אבל האבל, דהיינו אחר הקבורה, שכבר חלה עליו אבלות (ראה ערך אבלות: התחלת האבלות), אסור אפילו בבעילת מצוה (הגהות סמ"ק צז, בתירוץ א; הגהות מיימוניות אבד ד ו).

• יש מצדדים להתיר אפילו אבל בבעילת מצוה (ראה סמ"ק והגהות מיימוניות שם, בתירוץ ב).

• יש חולקים וסוברים שאפילו אונן אסור בבעילת מצוה, אם כבר נכנס לחופה קודם שנעשה אונן. ולא התירו אלא כשמת אביו של חתן או אמה של כלה לפני החופה, ובאופן שהתירו להכניס את המת לחדר ואת החתן ואת הכלה לחופה, מפני שכבר היו כל צרכי הסעודה מוכנים, ואין מי שיטרח בעבורם להכין מחדש (ראה ערך נשואין), ואם לא יבעל בעילת מצוה לא יחול עליו דין החתונה

אה"ע סג ב. 4. וראה בתשובות הגאונים הרכבי תלח, שברכה זו אינה בתלמוד, אלא קבלה היא בפי החכמים. והרא"ש כתובות א טו, כתב שאפשר שהגאונים תקנוה. 5. וראה ערך דם בתולים, על דין הפרישה אחר בעילת מצוה. וערך דם חימוד, על ספירת שבעה נקיים לפני בעילת מצוה.

לארץ, וראה במשמרת הבית שם, שנחלקו עליו.

בעילת מצוה. 1. ד טור' סו – סט. 2. בתשובות גאונים הרכבי תלח, גורסים: זוג. 3. ויש מוסיפים: ויעלת חן, וכך הגירסא באבודרהם הלכות ברכות ברכת נשואין. ויש מוסיפים זרע קודש, וכך הגירסא ברא"ש כתובות א טו, ובטור

לדחות מפניה את שבעת ימי האבלות עד אחר שבעת ימי המשתה זה הוא שהתירו לו בעילת מצוה⁶; אבל כשכבר חלו הנישואין (ראה כתובות ד א, ורש"י ד"ה ופורש, ושיטה מקובצת שם בדעתו), ומפני קודם, אסור בבעילת מצוה (רבנו ירוחם כב ב; ט"ז יו"ד שמב סק"א).

איש ביחס לאשתו

הפרקים:

- גדרו;
- חובותיו;
- רפואתה;
- פדיונה;
- קבורתה;
- תשלומי חובותיה;
- זכויותיו;
- מעשה ידיה;
- מציאתה;
- פירות;
- הבדלי הרגילות שביניהם;
- היחסים שביניהם.

סיכום תמציתי

גדרו

בעל הוא לשון אדנות, ולכן נקרא האיש בעל אשתו שהיא קנויה לו לביאתה, ומשועבדת לו לכך. ונקרא בעל כבר משעת האירוסין. וכן דיני התורה שכתוב בהם "בעל" נוהגים משעת אירוסין. ואף בלשון חכמים שם בעל עליו משעת אירוסין. ומכל-מקום אין האשה אשתו גמורה לכל דבר עד שתיכנס לרשות הבעל על ידי חופה, היינו עד הנישואין, ועיקר חיובי הבעל וזכויותיו נוהגים משעת נישואין. בן נח, שאין לו אישות באירוסין או נישואין, אלא בבעילה לבד, אין שם בעל עליו אלא אחר בעילה.

חובותיו

כשנושא אדם אשה, בין בתולה בין בעולה, בין גדולה בין קטנה, אחת בת ישראל, ואחת הגיורת, או המשוחררת, מתחייב לה בעשרה דברים, מהם מן התורה, ומהם מדברי סופרים: מזונותיה; כסותה; עונתה; כתובתה; רפואתה; פדיונה; קבורתה; מזונות באלמנותה; מזונות בנותיה אחר מותו; ירושת בניה הזכרים את כתובתה.

רפואתה

חיוב רפואתה הוא שאם חלתה חייב הבעל לרפאותה עד שתבריא. ונחלקו ראשונים בגדר חיוב זה: יש אומרים שחיוב זה אינו תלוי בחיוב מזונות, אלא תקנה בפני עצמה היא; ויש אומרים שאף בחיי בעלה רפואתה בכלל מזונותיה. חלתה על ידי שפשעה בעצמה: יש אומרים שאינו חייב ברפואתה; ויש אומרים שחייב. ראה הבעל שהחולי ארוך ויפסיד ממון הרבה לרפואה, ואמר לה הרי כתובתך מונחת ורפאי עצמך מכתובתך, או הריני מגרשך ונותן כתובה והולך, שומעים לו, אבל אין ראוי לעשות כן מפני דרך ארץ, והדבר מכוון וראוי לבית דין לגעור על כך. בזמן הזה שאינו יכול לגרשה בעל כרחו, אינו יכול לומר הרי כתובתך ורפאי עצמך. אשה שנשתטת, שאינו יכול לגרשה, נחלקו בדבר: יש אומרים שאינו חייב לרפאותה; ויש אומרים שאם בת רפואה היא חייב לרפאותה. והכל מודים שבזמן הזה שאפילו אם לא היתה נשתטת לא היה יכול לגרש בעל כרחו - חייב ברפואתה.

פדיונה

אם נשבת אשתו חייב לפדותה.

מכיון שעיקר התקנה היה פדיונה, ותחת חיוב הפדיון תיקנו הפירות לבעל, לפיכך אם אמר הבעל איני רוצה לא לאכול פירות ולא לפדות, אין שומעים לו. ואף האשה אינה יכולה לומר איני נפדית ואיני נותנת פירות. היו מבקשים בדמיה יותר מכדי שוויה, נחלקו תנאים: יש אומרים שחייב לפדותה אפילו עד עשרה בדמיה; ויש אומרים שאינו פודה אותה יותר מכדי דמיה. ואף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה; ויש פוסקים כדעה השנייה. אכן ישראל שאשתו אסורה לו, כגון שהיתה ממזרת ונתינה, אינו חייב לפדותה. היתה אלמנה לכהן גדול, או גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, נחלקו אמוראים: יש אומרים שחייב לפדותה; ויש אומרים שאינו חייב לפדותה. אם נשתטת, חיוב פדיונה כחיוב רפואתה.

קבורתה

חייב הבעל לקבור את אשתו כשמתה, וחייב לעשות לה מספד וקניות כדרך כל המדינה, ולטפל בכל צרכי קבורה, ובכלל זה הקמת המצבה.

תשלומי חובותיה

הבעל חייב להביא הקרבנות שאשתו חייבת. חיוב זה של הבעל נחלקו ראשונים אם הוא מן התורה; או שתנאי בית דין הוא ככל תנאי-כתובה.

הבעל חייב לפרוע חובותיה של האשה לאחר שנישאו.

זכויותיו

הבעל קונה מן התורה את האשה לביאתה.

מכיון שהיא משועבדת לו לתשמיש, נדרה ואמרה: הנאת תשמישי אסורה עליך, כופה אותה ומשמשו. אבל אם אמרה: הנאת תשמישך עלי, הנדר חל, שהרי היא נדרה על עצמה, אלא שהרי זה מדברים שבינו לבינה שהבעל יכול להפר.

מדברי סופרים כשנושא אדם אשה זוכה בארבעה דברים: במעשה ידיה, במציאתה, בפירות נכסיה ובירושתה.

מעשה ידיה

מעשה ידי האשה לבעלה. בכלל תקנה זו שמה שהיא עושה קנוי לבעל, ושהיא משועבדת לעשות לו המלאכות שתיקנו חכמים.

זכות הבעל במעשה ידיה תיקנו חכמים כנגד מזונותיה שהוא חייב בהם.

אמר הבעל: איני זנך ואיני נוטל כלום ממעשה ידיך, אין שומעים לו.

המלאכות שהאשה חייבת לעשות לבעלה, שלשה מינים הם: מלאכות הרוחה; מלאכות חיבה; מלאכות הבית.

במלאכות הרוחה הכל כמנהג המדינה, מקום שדרך לארוג אורגת, לרקום רוקמת, לטוות צמר או פשתים טווה.

המלאכות של חיבה הן המלאכות שכל אשה עושה לבעלה מפני שהן דרך קירוב ואהבה: רוחצת לבעלה פניו ידיו ורגליו, ומוזגת לו את הכוס, ומצעת לו את המיטה בסדינים, וסכה לו את הגוף, ועומדת ומשמשת בפני בעלה, כגון שתתן לו מים או כלי או תטול מלפניו וכיוצא בדברים אלה.

המלאכות של בית הן: מטחנת - מכינה צרכי הטחינה, נותנת באפרכסת, וקולטת הקמח - אופה את הפת בתנור, מכבסת הבגדים, מבשלת התבשילים, ומניקה את בנה, ומציעה לו את המיטה אף באופן שאינו של חיבה.

דינים מיוחדים נאמרו בחיוב הנקתה: זמן הנקתה עשרים וארבעה חודש; אינה מחוייבת להניק את בן בעלה מאשה אחרת; היא אומרת להניק את בנה, והוא אומר שלא להניק שומעים לה, ועוד.

מציאתה

מציאת האשה לבעלה מתקנת חכמים.

אשה שאומרת: איני ניזונית ואיני נותנת לך מציאה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שמציאתה לעצמה; ויש אומרים שמציאתה לבעלה.

פירות

הבעל זכאי לאכול בחיי האשה כל הפירות של נכסיה, או להשתמש בדבר הניתן לשימוש, כבגד וכלי וכיוצא.

מכר הפירות ולקח אותן המעות לסחורה, ממכרו ממכר, שגם בזה יש ריוח בבית.

הבדלי הרגילות שביניהם

בין בחובותיו של הבעל ובין בזכויותיו, אם יש הבדל בין הרגלו להרגלה, או בין דרך בני משפחתו לדרך בני משפחתה, האשה עולה עם בעלה ואינה יורדת עמו.

לפיכך בחיוב המזונות, כסות ומדור, אם הוא היה עשיר נותן לה לפי עשרו. וכן אם היא היתה רגילה או דרך בני משפחתה בדברים ידועים, צריך הוא ליתן לה, שאינה יורדת עמו.

וכן בזכותו במעשה ידיה אין האשה חייבת אלא באותן המלאכות שדרך משפחתו ומשפחתה לעשותן.

נחלקו תנאים אם אחרי מיתתה היא עולה עמו: יש אומרים שאינה עולה עמו אלא בחיים, אבל לא לאחר מיתה; ויש אומרים שאפילו לאחר מיתתה עולה עמו, ולכן קוברה לפי כבודו, וכן הלכה.

היחסים שביניהם

ציוו חכמים שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואוהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי ממון, ויכבד את אשתו יותר ממה שיש לו, ויהא זהיר בכבוד אשתו, ולא יטיל אדם על אשתו אימה יתרה, ויהיה דבורו עמה בנחת, ולא יהיה עצב ולא רגז.

ולעולם יהיה אדם זהיר באונאת אשתו, שלא יצער אותה בדברים, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה להיפרע, וישמע לעצתה בענייני הבית, או בענייני העולם, אך לא בענייני שמים.

וכן ציוו חכמים על האשה שתהא מכבדת את בעלה ביותר מדאי, ויהיה מוראו עליה, ותעשה כל מעשיה על פיו, ויהיה בעיניה כמו שר או מלך, מהלכת בתאוות לבו ומרחקת כל מה שישנא. המכה את אשתו יש יותר להחמיר בו ממכה את חברו, וחלילה לשום בן ברית מעשות זאת, והעושה כן יש להחרימו ולגדלו ולהלקותו ולענשו בכל מיני רידויים. אכן אם היא מתחילה בקטטה ומקללתו בחנם, או מזלזלת באביו ואמו, והוכיחה בדברים ואינה משגחת עליו – מותר להכותה; ויש אוסרים. משום שלום בית תיקנו חכמים שהאשה ששברה כלים בתוך הבית פטורה, ואינה חייבת אפילו כשומר-חנם. האומר לאשתו שאין רצונו שיבואו לביתו אביו ואמו אחיה ואחיותיה, שומעים לו, ותהיה היא הולכת אליהם כשיארע להם דבר, ותלך לבית אביה פעם בחודש, ובכל רגל ורגל, ולא יכנסו הם לה, אלא אם אירע לה דבר, כגון חולי או לידה, שאין כופים את האדם שיכנסו אחרים בחדר. וכן היא שאמרה אין רצוני שיכנסו אצלי אמן ואחיותיך, ואיני שוכנת אתם בחצר אחת מפני שמריעים לי ומצירים לי, שומעים לה, ודוקא כשנראה לבית דין שיש ממש בדבריה, שהם מריעים לה וגורמים קטטה בינה לבעלה, ואם לא כן אין שומעים לה, ונוהגים להושיב עמהם איש או אשה נאמנים, ותדור עמהם עד שיתברר על ידי מי נתגלגל הריב. האיש שאמר איני דר במדור זה מפני שבני אדם רעים או פרוצים או גוים בשכונתי ואני מתירא מהם, שומעים לו; וכן היא שאמרה כן, אף על פי שהוא אומר: איני מקפיד עליהם, שומעים לה. אין רשות הבעל להטיל על אשתו דברים שיש בהם זלזול ובזיון או צער, ואם הדיר אותה שתקיים דברים אלה, באופן שהנדר חל, הוא חייב להתיר את נדרו, או להוציאה בגט וליתן כתובה. אף האשה שנדרה נדר הגורם נזק לבעלה, והוא דבר שאינו יכול להפר, תצא בלא כתובה.

גדרו

אחת בת ישראל, ואחת הגיורת, או המשוחררת, מתחייב לה בעשרה דברים (רמב"ם אישות יב א; טוש"ע אבן העזר סט א), מהם מן התורה, ומהם מדברי סופרים (רמב"ם שם):

- מזונותיה;
- כסותה;
- עונתה;
- כתובתה;
- רפואתה;
- פדיונה;
- קבורתה;
- מזונות באלמנותה;
- מזונות בנותיה אחר מותו;
- ירושת בניה הזכרים את כתובתה (רמב"ם שם; טוש"ע שם)⁴.

רפואתה

גזר החיוב חיוב רפואתה הוא שאם חלתה חייב הבעל לרפאותה (משנה כתובות נא א; רמב"ם אישות יב ב, ושם יד יז; טוש"ע אה"ע עט א) עד שתבריא (רמב"ם שם יד יז).

ונחלקו ראשונים בגדר חיוב זה:

- יש אומרים שחיוב זה אינו תלוי בחיוב מזונות, אלא תקנה בפני עצמה היא (ריטב"א כתובות נב ב ונח ב, בשם רבנו הגדול) מפני שהיא חייבת לשמשו (ריטב"א שם נח ב), וכעין חיוב פרקונה (ראה להלן. רא"ש כתובות ד כג), ולכן חייב הבעל אף ברפואה שיש לה קצבה, שאינה דומה למזונות (ראה ערך אלמנה), ולא אמרו לחלק בין יש לה קצבה לאין לה קצבה, אלא באלמנה, שרפואתה בכלל חיוב

משמעות בעל הוא לשון אדנות, כמו: וּבַעַל הַשּׁוֹר (שמות כא כח), ולכן נקרא האיש בעל אשתו (שיטה מקובצת כתובות עא ב, בשם רש"י במהדורא-קמא) שהיא קנויה לו לביאתה, ומשועבדת לו לכך (נדרים טו ב).

משעת אירוסין ונקרא בעל כבר משעת האירוסין, כמו שכתוב: וְלֹא תִקְרָאִי לִי עוֹד בְּעָלִי (הושע ב יח), ואמרו: ככלה בבית אביה (גמ' שם, ושיטה מקובצת שם, בשם רש"י במהדורא-קמא).

וכן דיני התורה שכתוב בהם "בעל" נוהגים משעת אירוסין, כמו במחזיר גרושתו שכתוב: לֹא יִכָּל בְּעָלָהּ הָרָאשׁוֹן וגו' (ראה ערך מחזיר גרושתו. דברים כד ז), אלא אם כן יש לימוד מיוחד למעט ארוס, כמו בעבד עברי היוצא לחירות, שכתוב: אִם בְּעַל אִשָּׁה הוּא (שמות כא ג), ואמרו: יכול אף בארוסה, תלמוד לומר: וְיִצְאָהָ אִשְׁתּוֹ עִמּוֹ (שם) – להוציא ארוסה שאינה עמו (מכילתא משפטים נזיקין א).

אף בלשון חכמים שם בעל עליו משעת אירוסין, כמו שאמרו: נערה המאורסה – אביה ובעלה מפירין נדריה (משנה נדרים סו ב)².

משעת נישואין ומכל-מקום אין האשה אשתו גמורה לכל דבר עד שתכנס לרשות הבעל על ידי חופה, היינו עד הנישואין (רמב"ם אישות י א-ב, על פי משנה כתובות מח א), ועיקר חיובי הבעל וזכויותיו נוהגים משעת נישואין (רמב"ם שם ב א)³.

גוי בן נח, שאין לו אישות באירוסין או נישואין, אלא בבעילה לבד (ראה ערך בן נח), אין שם בעל עליו אלא אחר בעילה, שנאמר: וְהָיָא בְּעֻלַּת בְּעַל (בראשית כ ג), ואמרו: בעולת בעל יש להם, נכנסה לחופה ולא נבעלה אין להם (סנהדרין נו ב).

חובותיו

כשנושא אדם אשה, בין בתולה בין בעולה, בין גדולה בין קטנה,

עליה בזנות (גמ' שם), ואף שם לא נקרא בעל אלא כשהקידושין תופסים בה, שראוי לקרותו בעל, ולכן בא על אמו או על אחותו, אין לו דמי ולדות, שאינו ראוי לקרותו בעל (ירושלמי שם ה ה). 3. וראה בערך ארוסה איזה מהם נוהגים לפני הנישואין. 4. בחיוב הבעל במזונות אשתו, ראה ערך מזונות,

2. במקום אחד מצינו שקראו בעל על שם שבעל את האשה, והוא בדמי-ולדות (ראה ערכו), שנאמר בהם: פֶּאֶשֶׁר יִשִּׁית עָלָיו בְּעַל הָאִשָּׁה (שמות כא כב), שמוזה שהאריכה התורה ולא כתבה "בעלה" אלא "בעל האשה" (שיטה מקובצת בבא קמא מג א, בשם הרא"ה) למדו שהתורה זכתה דמי ולדות לבעל, אפילו בא

חולי שאינו ארוך הפוסקים נחלקו אם "חולי ארוך" הוא בדוקא, שמפני שכבר קבלה בעד מעשה ידיה מזונותיה ורפואתה שעד היום יכול לומר: הרי כתובתך ורפאי את עצמך (בית שמואל עט סק"א); או שהוא לאו דוקא, והוא הדין בכל חולי שהוא (חלקת מחוקק שם סק"ב).

בזמן הזה בזמן הזה שאינו יכול לגרשה בעל כרחו (ראה ערך חרם דרבנו גרשם), אינו יכול לומר הרי כתובתך ורפאי עצמך (ב"ח שם ב, וט"ז שם סק"א, בשם המהרש"ל; חלקת מחוקק עז סק"א).⁷

אשה שנשתתית אשה שנשתתית, שאינו יכול לגרשה (ראה ערך גרושין), נחלקו בדבר:

• יש אומרים שאינו חייב לרפאותה (רמב"ם גרושין י כג; שו"ע אה"ע קיט ו), שהרי הוא רוצה לגרשה, אלא שחכמים מנעוהו, שלא ינהגו בה מנהג הפקר, אבל לא חייבוהו בחיובי ממון (מגיד משנה שם).

• ויש אומרים שאם בת רפואה היא חייב לרפאותה (ראב"ד שם; שו"ע אה"ע ו; רמ"א שם קיט ו, בשם יש אומרים), שמאחר שאינו יכול לגרשה, אפילו שהאיסור הוא ממצות חכמים בלבד, נסתחפה שדהו וחייב בכל חיובי ממון (חלקת מחוקק שם סק"א).⁸

הכל מודים שאם נשתתית באופן שאף מן התורה אינה יכולה להתגרש, כגון שאינה יודעת לשמור את גיטה (ראה ערך גרושין), לא נפטר מחיוב רפואתה (חלקת מחוקק שם סק"ט; בית שמואל שם סק"י).

והכל מודים שבזמן הזה שאפילו אם לא היתה נשתתית לא היה יכול לגרש בעל כרחו (ראה ערך חרם דרבנו גרשם) – חייב ברפואתה (חלקת מחוקק שם סק"ט וס"ק יב).

פדיונה

אם נשבת אשתו חייב לפדותה (משנה כתובות נא א; רמב"ם אישות יב ב, ושם יד יח; טוש"ע אה"ע עח א), ואפילו אין לו אלא כדי פדיונה (רמב"ם שם יד יט; טוש"ע שם א) תיקנו חכמים חיוב פדיונה כנגד אכילת פירות נכסיה (כתובות מז ב; רמב"ם שם יב א), דבר שאינו מצוי לשאינו מצוי (כתובות שם), ששביה אינה מצויה, ואשה שיש לה נכסי-מלוג (ראה ערכו), אינה מצויה (רש"י שם ד"ה מזונות).

כשהבעל אינו חפץ בפדיונה ובקבלת פירותיה מכיון שעיקר התקנה היה פדיונה, ותחת חיוב הפדיון תיקנו הפירות לבעל, לפיכך אם אמר הבעל איני רוצה לא לאכול פירות ולא לפדות, אין שומעים לו, שאין התקנה לטובתו, שיוכל לומר אי-אפשרי-בתקנת-חכמים (ראה ערכו), אלא עיקר התקנה לטובתה (תוספות שם ד"ה זמנין, ובבא בתרא מט ב ד"ה יכולה, על פי גירסתם בירושלמי כתובות ד ו).⁹

כשהאשה אינה חפצה בפדיונה ובקבלת פירותיה אף האשה אינה יכולה לומר איני נפדית ואיני נותנת פירות, ומספר טעמים לדבר: • שתקנת הפדיון היא כדי שלא תיטמע בין הנכרים (תוספות כתובות שם; טוש"ע אה"ע סט ה).

מזונותיה, ולא בחיי בעלה (רא"ש שם; ר"ן שם; ריטב"א שם; מאירי שם), וכן הלכה (טוש"ע שם).

• ויש אומרים שאף בחיי בעלה רפואתה בכלל מזונותיה (כן משמע ברש"י שם נא א ד"ה חייב לרפאותה; בעל העיטור ח"א כ, דף לו טור ב במהדורת רמ"א), ואינו חייב אלא ברפואה שאין לה קצבה, שדומה למזונות, ולא ברפואה שיש לה קצבה (בעל העיטור שם, על פי ירושלמי בבא בתרא ט ד, ריטב"א ורא"ש ור"ן שם, בשמו; שיטה מקובצת שם נא א, בדעת רש"י במהדור"ק).⁵

וכן אשה שאין הבעל חייב במזונותיה, כגון שאמר צאי מעשה ידיך במזונותיך, באופן שיכול לומר כן (ראה להלן):

• לסוברים שאין הרפואה בכלל תקנת המזונות, חייב ברפואתה (ריטב"א שם).

• לסוברים שהרפואה בכלל תקנת המזונות, אינו חייב ברפואתה (ט"ז שם סק"א).

חולי על ידי חלתה על ידי שפשעה בעצמה:

פשיעה • יש אומרים שאינו חייב ברפואתה (ריטב"א כתובות נא א; ב"ח ח"מ קעז א).

• ויש אומרים שחייב (ש"ך שם סק"ג; עין יצחק אה"ע ע ב-ג).

כשחפץ לגרשה מחמת אורח החולי ראה הבעל שהחולי ארוך ויפסיד ממון הרבה לרפואה, ואמר לה הרי כתובתך מונחת ורפאי עצמך מכתובתך, או הריני מגרשך ונותן כתובה והולך, שומעים לו (רמב"ם שם, על פי משנה כתובות נא א; טוש"ע שם א), שאין אדם חייב לזון גרושתו (רש"י שם ד"ה רשאך), אבל אין ראוי לעשות כן מפני דרך ארץ (רמב"ם שם, על פי ספרי כי תצא ריד; טוש"ע שם), והדבר מכוון וראוי לבית דין לגזור על כך (מאירי כתובות שם). ואמרו חכמים על יפת-תואר, שאם היתה חולה ימתין לה עד שתבריא, קל וחומר לבנות ישראל שהן קדושות וטהורות (ספרי שם).⁶

ההבדל בין רפואה לפדיון הטעם להבדל בין רפואתה לפדיונה, שברפואתה יכול לומר רפאי עצמך מכתובתך, מה שאין כן בפדיונה (ראה להלן):

• לפי שרפואה היא בכלל מזונות, שהם נגד מעשה ידיה, והרי קיבלה כנגד מעשה ידיה שעד עכשיו; אבל פדיונה, שהוא נגד פירותיה (ראה להלן) הרי לא קיבלה תשלום הפירות שאכל עד עכשיו (תוספות כתובות נב ד"ה אמר).

• או לפי שברפואתה אינו מתחייב בכל רפואתה בבת אחת, שאילו נתן לרופא כפלי כפליים לא היה יכול לרפאותה מיד, אלא בכל יום ויום הוא מתחייב דבר יום ביומו, ונמצא כשמגרשה אינו פוטר עצמו מדבר שכבר נתחייב בו, שברפואת מחר עדיין לא נתחייב; אבל בפדיונה משעה שנשבת חל עליו מיד כל החיוב בבת אחת (שיטה מקובצת שם נא א, בשם הרא"ה).

נתחייב ברפואתה שוב אינו יכול לומר לה רפאי עצמך מכתובתך (ריטב"א כתובות נא א, בשם הראב"ד).⁷ ויש מהאחרונים הסוברים שבמקרה כזה לא חל החרם ויכול לגרשה, וכל שכן שיכול לומר לה לרפאות עצמה (שו"ת רבי אליהו מזרחי ל; בית שמואל שם סק"ו, ושם עט סק"ד).⁸ יש מהפוסקים שכתב שאפילו לשיטת הפוסקים מרפאותה, לא פטרו אלא מרפאות שאר מחלות שאירעו לה, אבל ממחלה זו עצמה של שטותה חייב לרפאותה (בית שמואל שם סק"י).⁹ ויש מהראשונים שכתב שאם הבעל אמר כן בעוד ארוסה, קודם שזכה בקרקעותיה לפירות, אינו מקבל פירותיה ואינו חייב בפדיונה (רשב"ם

וערך שאר כסות ועונה; בחיוב הבעל בכסות ועונה, ראה ערך שאר כסות ועונה; על חיובי כתובתה כשימות או כשיגרשה, ראה ערך כתובה; על חיוב מזונותיה ודירתה באלמנותה, ראה ערך אלמנה; על חיוב מזונות הבנות לכשימות, ראה ערך בת, וערך מזונות; על ירושת בנים הזכרים את כתובת אמם, ראה ערך כתובת בנין זכרין. • ומהאחרונים יש שכתב שאף לסוברים שאין הרפואה בכלל תקנת המזונות, הרי זה ברפואה שיש לה קצבה, אבל רפואה שאין לה קצבה היא בכלל המזונות (בית שמואל שם סק"א). • ויש מהראשונים הסובר שדברי הספרי הם להלכה, והמדובר במוטלת במיטה, שמכיון שכבר

ראשונה אינו יכול לומר הרי גיטך וכתובתך ותפדי את עצמך, ובפעם שניה יכול לומר כן, אבל כשאינו רוצה לגרשה אין חילוק בחיוב פדיונה בין פעם ראשונה לשניה (רמב"ם שם, לפי ב"ח שם).

להחזירה לו בכלל חיוב פדיונה להחזירה לו לאשה לאחר שפדה אותה כמו שהיתה (משנה כתובות נא א; רמב"ם שם יד יח; טוש"ע אה"ע עח ו), אלא שאם רצה אחר כך מגרשה ונותן כתובתה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

היה כהן, שהשבויה אסורה לו (ראה ערך שבויה), מחזירה לבית אביה (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו היה בעיר אחרת, מטפל בה עד שמחזירה למדינתה, ומגרשה ונותן לה את כל כתובתה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ישראל שאשתו אכן ישראל שאשתו אסורה לו, כגון שהיתה **אסורה לו** ממזרת ונתינה, אינו חייב לפדותה (גמ' שם נב א; רמב"ם שם כב; טוש"ע שם ז), ואף על פי שבשאר החיובים של תנאי-כתובה הוא חייב (יבמות פה א), הרי זה בחיובים שתוכל לטול ולצאת, אבל חיוב הפדיון הוא בשביל שתחזור לו לאשה, והרי היא אסורה לו (רש"י כתובות שם ד"ה ממזרת וד"ה שאין), ואינו דומה לכהן, שפודה ומחזירה לבית אביה, לפי שחיוב הפדיון של כהן הוא מעיקרו על מנת להחזירה לאביה, אבל חיוב הפדיון שתיקנו לישראל הוא שיחזירנה לו לאשה, וזו שאסורה לו לא נשתעבד בחיוב זה כלל (רש"י שם ד"ה רבא; ר"ן שם).

כהן שהיה אסור לשאת אשתו מלכתחילה היתה אלמנה לכהן גדול, או גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, נחלקו אמוראים:

• **יש אומרים** שחייב לפדותה, כיון שאף מבלי איסור זה הרי היא אסורה לו מחמת השבייה, ונמצא שלכתחילה כל חיוב פדיונה היה רק על מנת להחזירה לבית אביה, וחיוב זה הרי אף עכשיו יכול לקיים (אב"י שם).

• **ויש אומרים** שאינו חייב לפדותה, ששיעבודו לכתחילה להחזירה לבית אביה היה רק אם תהיה אסורה לו מחמת השבייה בלבד, אבל זו איסור דבר אחר גרם לה, שאף קודם לכן היא אסורה לו, ועל איסור זה לא התנה שיחזירה לבית אביה (רבא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם כב; טוש"ע שם ז).

ישראל שחוששים שמה אשתו השבויה נעלה ברצון היתה אשת ישראל, ובשבייתה היתה באופן כזה שחוששים שמה נבעלה ברצון ונאסרה לבעלה (ראה ערך שבויה), אינו חייב לפדותה, שאף על פי ששבייתה גרמה לה, מכל מקום לא השבייה עצמה גורמת האיסור, אלא מפני שנבעלה ברצון (ר"ן שם נא א, על פי תוספתא כתובות (ליברמן) ד ה; רמ"א שם ו).

כהן שאשתו השבויה נעלה ברצון אשת כהן שזינתה ברצון בשבייתה, נחלקו הפוסקים: • **יש אומרים** שחייב לפדותה, שהרי בשעת שבייה כבר נאסרה עליו, ונתחייב בתנאו לפדותה ולהחזירה למדינתה (חלקת מחוקק שם סק"ח).

• **ויש אומרים** שאפילו אחר שבייתה כשנאסרה לו מחמת איסור דבר אחר אינו חייב לפדותה (בית שמואל שם סק"ז).

• שאין דעתה גומרת למחול על פרקונה, ולא אמרה כן אלא שסבורה שלא תבוא לידי כך (מאירי שם).

• שיש בפרקונה אף משום טובת הבעל, שתעמוד לפניו לשרתו (ר"ן שם).

• שאם תאמר איני נפדית ואיני נותנת פירות היא עוקרת את תקנת הפדיון לגמרי, שהרי פירות של כל ימיה הם תחת פרקונה, ואינו דומה לאיני נזונית ואיני עושה (ע"ע הנ"ל) שלמחר אם תרצה תעשה ותתא ניונית, ועוד שהבעל כבר זכה בגוף הקרקע לפירות, ואינה יכולה להפקיע במה שכבר זכה (תוספות שם) ¹⁰.

כשחפץ ליתן כתובתה ושותפה עצמה אמר הבעל: הרי גיטה וכתובתה תפדה את עצמה, אינו רשאי (משנה כתובות נא א), אלא כופים אותו ופודה אותה (רמב"ם שם יד יט; טוש"ע אה"ע עח א), שכבר נתחייב בפדיונה משנשבת (רש"י שם ד"ה אינו רשאי), ועוד שהיא לא קיבלה תשלומי פירותיה שאכל עד עכשיו (תוספות שם נב ב ד"ה אמר).

כשהשכנים דורשים יותר מכדי שוויה היו מבקשים בדמיה יותר מכדי שוויה, נחלקו תנאים: • **יש אומרים** שחייב לפדותה אפילו עד עשרה בדמיה (חכמים בכתובות נב א), ואף על פי שאין פודים את השבויים יותר על כדי דמיהם (ראה ערך פדיון שבויים) – אשתו כגופו, וכל אשר לו יתן בעד נפשו (תוספות גיטין מה א ד"ה דלא).

• **ויש אומרים** שאינו פודה אותה יותר מכדי דמיה (רבן שמעון בן גמליאל בכתובות שם) ¹¹.

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רא"ש שם ד כב, בשם הרמ"ה, ובמסקנתו; רמ"א שם, בשם יש אומרים); ויש פוסקים כדעה השניה (ר"ף שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כשהשכנים דורשים יותר מכדי כתובתה היו מבקשים בפדיונה יותר מכדי כתובתה, נחלקו תנאים: • **יש אומרים** שחייב לפדותה אפילו בכדי עשרה בכתובתה (חכמים שם ב), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• **ויש אומרים** שאם היה פרקונה כנגד כתובתה פודה, ואם לאו אינו פודה (רבן שמעון בן גמליאל שם), שהפדיון הוא תנאי כתובה (ראה להלן), ולא יהא הטפל חמור מן העיקר [ראה ערכו] (רש"י שם ד"ה כנגד).

כשנשבת פעם שניה במה דברים אמורים כשנשבת בפעם ראשונה, אבל פעם שניה – רצה פודה, רצה אינו פודה (גמ' שם א-ב), ונחלקו בפירושו:

• **יש אומרים** שבפעם שניה אינו חייב כלל לפדותה, שלא תיקנו חכמים אלא פדיון אחד (רש"י שם א ד"ה רצה; רא"ש שם ד כב; רמב"ם שם, לפי הבית יוסף אה"ע עח ג; רמ"א שם), ואם רצה מגרשה ונותן לה כתובתה, והיא תפדה את עצמה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

• **ויש אומרים** שבכדי דמיה ובכדי כתובתה חייב בפדיונה אפילו כמה פעמים, ולא אמרו לפטרו בפעם שניה אלא ביותר מדמיה, או ביותר מכתובתה (תוספות שם ד"ה רצה, בשם רבנו חננאל).

• **ויש אומרים** שההבדל בין פעם ראשונה לשניה הוא בזה שבפעם

עדיין לא זכה הבעל בנכסים (אבני מלואים ע"ה סק"ב). ¹¹ ראה ערך פדיון שבויים, אם לדעה זו יש איסור בדבר, או שרק אין חיוב בדבר.

בבא בתרא שם ד"ה כדבר). ¹⁰ לטעמים הראשונים אף בעודה ארוסה אינה יכולה להתנות על כך, אבל לטעם האחרון יכולה בשעת אירוסין לומר כן, שהרי

מי שהלך למדינת הים ומתה אשתו, בית דין יורדים לנכסיו וקוברים אותה, לפי ממון הבעל ולפי כבודו או לפי כבודה (גמ' שם מח א; רמב"ם שם; טוש"ע שם ג).

תשלומי חובותיה

קרבנות הבעל חייב להביא הקרבנות שאשתו חייבת, ואם הוא קרבן-עולה-ויורד והוא עשיר מביא בשבילה קרבן עשיר (נגעים יד יב; רמב"ם שגגות י ו), ואין הבעל יכול לומר: היא אין לה כלום, ותיפטר בקרבן עני (רש"י בבא מציעא קד א ד"ה אדם), אף על פי שכל אשה שיש לה בעל אינה עשירה, שהרי כל מה שקנתה אשה קנה בעלה (ר"ן נדרים לה ב ד"ה אם פטרה), לפי שאשתו כגופו (פירוש המשניות לרמב"ם נגעים שם).

ונחלקו תנאים באיזה מקרבנותיה מתחייב הבעל:

- יש אומרים שאינו חייב אלא בקרבן שמכשירה לו, כגון זבה ויולדת, אבל קרבן שאין מכשירה לו, כגון שנדרה בניזירות, או שחיללה את השבת, וחייבת קרבן חטאת, הרי זו מביאה משלה, ומנכה לה מכתובתה (חכמים בספרי נשא פסקא ח), שנאמר במנחת-סוטה: **וְהָבִיָּא אֶת קֶרְבְּנָהּ עֲלֶיהָ** (במדבר ה טו), ואמרו: יכול אף בזמן שחיללה שבת, תלמוד לומר: קרבנה, כשאמר "את קרבנה" לרבות קרבן נגעה וזיבתה, ומה ראית לרבות את אלו ולמעט את אלו, מרבה אני את שהם באים לטהרה, וממעט אני אלו שאין באים אלא לכפרה (ספרי זוטא שם).

- ויש אומרים שבכל הקרבנות הבעל חייב (רבי יהודה בספרי שם), מלבד נדרים ונדבות (רש"י בבא מציעא קד א ד"ה כל; תוספות שם ד"ה ה"א), שאם כן תפסידנו במתכוין על ידי שתידור ותנדב, ואינם דומים לניזירות, שאין לחוש שם שתידור ותפסידו, שהרי היא מקבלת על עצמה דיני נזירות (תוספות שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

קרבנות שהתחייבה בקרבנות שהתחייבה קודם הנישואין נחלקו **קודם הנישואין** ראשונים אם חייב להביאם (רש"י נזיר כד א ד"ה דתניא; תוספות בבא מציעא שם; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד); אם לאו (תוספות נזיר שם ד"ה דתניא, בשם ר"י; מאירי שם).

מדאורייתא חייב זה של הבעל נחלקו ראשונים אם הוא מן התורה או **מדרבנן** (שיטה מקובצת בבא מציעא שם, בשם הראב"ד); או שתנאי בית דין הוא ככל תנאי-כתובה [ראה ערכו] (ראב"ד לתורת כהנים מצורע פרשה ד טז; תוספות נזיר שם ד"ה אפילו וד"ה איכא).¹⁵

פריעת חובות לסוברים שהבעל חייב בקרבנותיה שמקודם נישואין, יש מי שמחייב אף לפרוע חובותיה שלוותה קודם שנישאת (תוספות בבא מציעא שם, בשם רב אחא), אבל נחלקו עליו והוכיחו שאף מה שלוותה כשהיא תחתיו לצורך מה שאינו משועבד לה אינו חייב לשלם, שאם לא כן אם יקיטנה תלוה ותשליך לאיבוד, ותחייבנו מאה מנה בכל יום (תוספות שם; מהרי"ק יח; בית שמואל צא סק"ט), ואף אם קיבל עליו הבעל אחריותה, לא קיבל אלא חובות הגוף של האשה, שהם עליה בעל כרחיה, ולא חובות שקיבלה עליה מדעתה (ריטב"א שם).

המדיר אשתו חייב לגרשה וליתן כתובתה (ראה ערך גרושין), ואחר כך נשבית, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שפודה ונותן כתובתה, לפי שאנו הולכים אחר זמן ההתחלה, בשעה שהתנה, ואז היה ראוי לחול חיובו שיחזירנה לו לאשה (רבי אליעזר בכתובות נב א, לפי הגמ' שם).

- ויש אומרים שנותן כתובתה ואינו פודה, לפי שאנו הולכים אחר זמן הסוף, שכשנשבית כבר אין התנאי שיחזירנה לאשה ראוי להתקיים, כשהוא ישראל, וכן כשהוא כהן אינו ראוי להתקיים התנאי שיחזירנה למדינתה מחמת שבייה להבא, שכבר היא אסורה לו מחמת דבר אחר (רבי יהושע שם, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם כא; טוש"ע שם ה).

ורקא אם נשבית אחר שהדירה, אבל אם הדירה אחר שנשבית חייב לפדותה, שלא יבוא להערים ולהדיר אותה בכוונה כדי להיפטר מפדיונה (סומכוס שם; חלקת מחוקק שם סק"י; בית שמואל שם סק"ה).

נשתתית אם נשתתית, חיוב פדיונה כחיוב רפואתה (ראה לעיל).

קבורתה

חייב הבעל לקבור את אשתו כשמתה (משנה כתובות מו ב; רמב"ם אישות יב ב; טוש"ע אה"ע פט א), וחייב לעשות לה מספד וקינות כדרך כל המדינה (רמב"ם שם, על פי גמ' שם מח א; טוש"ע שם), ולטפל בכל צרכי קבורה, ובכלל זה הקמת המצבה (שו"ת הרא"ש יג יט; טוש"ע שם), ואפילו לחזור ולקברה אם חטטה, אפילו אלף פעמים (תשב"ץ ב קיא).

חיוב זה תיקנו חכמים כנגד ירושת נדונייתה שהכניסה לו (גמ' שם מז ב, ורש"י ד"ה תחת כתובתה; רמב"ם שם ד)¹², ומכל מקום אפילו אם כנסה ערומה ואינו יורש כלום, חייב בקבורתה, שלא חלקו חכמים (בית שמואל פט סק"א, בשם תשובת מהרי"ל).

ואין הבעל יכול לומר: איני קובר ואיני יורש, וכן האשה אינה יכולה לומר: איני נקברת ואיני מורישה (מגיד משנה שם; ר"ן שם; רמ"א אה"ע סט ה)¹³.

לא רצה לא רצה הבעל לקבורה וקברה אחר, נחלקו **הבעל לקבורה** אמוראים:

- יש אומרים שאם האב קבר, חוזר ומוציא מהבעל מה שהוציא על קבורתה, כי מה היה לו לאב לעשות כשהבעל אינו קובר; אבל אם קברה אחר, אינו חוזר וגובה מהבעל, שהרי לא עליו היתה מוטלת הקבורה, ולא נתכוין אלא לשם מצוה (רבי חגי בירושלמי כתובות ד ו, ופני משה שם).

- ויש אומרים שבין שקבר האב, ובין שקבר אחר - חוזר וגובה מהבעל, שלא יעלה על הדעת שתהא אשתו מושלכת לכלבים, ובדין שישלם לכל מי שיטפל בקבורתה (רבי יוסי שם, ופני משה שם), וכן הלכה (רמב"ם שם יד כד; טוש"ע אה"ע פט ב), והוא הדין אם בעלה בעיר, ובא אחד ולא נמלך בו ועמד וקברה, שמוציאים מבעלה (בית שמואל שם סק"ג)¹⁴.

שם, לדעת רש"י).¹³ היה כבודו במנהג הקבורה יותר מכבודה או להיפך, ראה להלן.¹⁴ ויש מהראשונים שפסק שהדבר ספק, והמוציא מחברו עליו הראיה, ואינו מוציא מהבעל (ר"ן שם).¹⁵ לסוברים שאף מה שהתחייבה בקרבנות שקודם נישואין הבעל חייב, ודאי אינו מן התורה (שיטה מקובצת שם,

¹² דבר שאינו מצוי אלא פעם אחת, היינו קבורה, לדבר שאינו מצוי אלא פעם אחת, היינו ירושתה (תוספות שם נב א ד"ה רצה, על פי גמ' שם מז ב); או דבר המצוי, היינו קבורה, לפי שהנשים ממחרות למות יותר מן האנשים, לדבר המצוי, שרוב נשים יש להן נדוניא (תוספות שם, לדעת רש"י; שיטה מקובצת

ולפיכך אין האשה יכולה לומר: איני ניוזנית ואיני עושה (גמ' שם, בדעת ריש לקיש, ורש"י ד"ה ופליגא), ואף הם מודים שכשאין האשה ניוזנית ממנו, כגון שהוא עני ואין לו במה לזונה, אין מעשה ידיה שלו, שאפילו בעבד-עברי שנאמר: פִּי טוֹב לוֹ עִמָּךְ (דברים טו טז) אינו יכול לומר לו: עשה עמי ואיני זנך (ראה ערך עבד עברי), קל וחומר באשתו (גמ' שם, לדעה זו), ואין רצון חכמים שהיא תעשה מלאכה ותמות ברעב (ריטב"א שם).

אמר איני זנך ואיני נוטל אמר הבעל: איני זנך ואיני נוטל כלום ממעשה ידיך, אין שומעים לו, שמא לא יספיקו לה מעשה ידיה למזונותיה (רמב"ם שם יב ד; טוש"ע אה"ע סט ד), ואפילו לדעה שמעשה ידיה הם עיקר התקנה, מכל מקום לא אמרו שזהו עיקר אלא לענין שהיא לא תוכל לומר: איני ניוזנית ואיני עושה, אבל מודה הוא שאף הבעל אינו יכול לומר: איני זנך ואיני נוטל מעשה ידיך, שהתקנה לטובת שניהם (תוספות שם מז ב ד"ה תיקנו).

ונחלקו ראשונים אם יכול הבעל לומר לאשתו: צאי מעשה ידיך למזונותיך, כשמעשה ידיה מספיקים לכדי מזונותיה:

- יש אומרים שיכול לומר לה כן בעל כרחא, ואפילו אם אין המזונות מספיקים, יכול לומר צאי מעשה ידיך למזונותיך, ומה שלא יספיק אשלים לך (ר"ן שם; רמ"א שם).

- יש אומרים שאינו יכול לומר כן בעל כרחא (רש"י כתובות קז א ד"ה בשמעו וד"ה חיישינן; רמב"ם שם יב כ; בית שמואל שם סק"ד).

- ויש מחלקים: כשלא מספיקים לה מזונותיה אלא על ידי שתטרח לעבוד יותר מדאי צריכים להסכמתה, אבל כשמספיקים לה בלי טרחה יתרה, לדברי הכל יכול הבעל לומר אפילו בעל כרחא (שיטה מקובצת שם, בשם הריטב"א והרא"ה, בדעת רש"י).

מותר מעשה ידיה מותר מעשה ידיה, מה שעשתה יותר מהשיעור שקצבו לה חכמים (ראה להלן), הם גם כן של הבעל (כתובות נח ב), אלא שנחלקו אמוראים:

- יש סוברים שעיקר מעשה ידיה, שהם שכיחים, תיקנו כנגד מזונות, שהם שכיחים, והמותר, שאינו שכיח, תיקנו כנגד מעה כסף שהוא נותן לה לצרכיה הקטנים בכל שבוע (רב ושמואל בכתובות נט א), וכן הלכה (רמ"א אה"ע פ א), ולפיכך כשהבעל נותן לה רק דבר אחד, מזונותיה או כסף לצרכיה, מעשי ידיה שלה, והמותר של בעלה (גמ' שם).

- ויש סוברים להיפך, שמעשה ידיה, ששיעורם קצוב (ראה להלן), תיקנו כנגד כסף לצרכיה, ששיעורו קצוב, והמותר כנגד מזונותיה, ששניהם אין שיעורם קצוב (רב אדא בר אבהה שם).

ונחלקו ראשונים אם היא יכולה לומר: איני נוטלת מעה כסף ואיני נותנת את המותר, כדרך שהיא יכולה לומר: איני ניוזנית ואיני עושה (ראה לעיל):

- יש אומרים שיכולה לומר כן, שהתקנה היא לטובתה (שאלותות ס; ר"ן כתובות נח ב; שיטה מקובצת שם, בשם הרמב"ן והריטב"א והר"י מטראני; טור אה"ע פ, בשם הרמ"ה; רמ"א שם א), ואם במעשה ידיה השכיחים יכולה לומר כן, כל שכן במותר שאינו שכיח (ר"ן שם).
- יש אומרים שבמותר אינה יכולה לומר כן, שהתקנה היתה

קהל שעשו תקנות בקנסות (ראה ערך בני העיר), ועברה האשה על התקנה:

- יש סוברים שהרי זה דומה לחיוב קרבן שהבעל חייב להביא בשבילה, ואם עברה על התקנה קודם שנשאת ונתחייבה בקנס, הרי זה תלוי במחלוקת הראשונים בקרבן שנתחייבה קודם הנישואין (תרומת הדשן רפב; רמ"א אה"ע צא ד), ודוקא שעברה בשוגג, אבל עברה במזיד פטור, שאם יקניטנה תלך ותעבור במתכוין כדי להפסידו (חלקת מחוקק שם סק"ז).

- ויש סוברים שאין להוציא ממון מן הבעל, כי אין הנדון דומה כל כך לחיוב קרבן (ט"ז שם; בית שמואל שם).

זכויותיו

תשמיש הבעל קונה מן התורה את האשה לביאתה, שנאמר: פִּי יָקַח אִישׁ אִשָּׁה וְכָא אֱלִיָּהּ (דברים כב יג. כן משמע בנדרים טו ב; משיב דבר אה"ע לה), שהיא לקוחה לו לתשמיש, והיא משועבדת לו לכך (נדרים טו ב), וזהו עיקר קנינו של האיש באשתו, בביאה עליה (משיב דבר שם).

נדרה כהנאת תשמישו מכיון שהיא משועבדת לו לתשמיש, נדרה ואמרה: הנאת תשמישי אסורה עליך, כופה אותה ומשמשתו (כתובות עא ב; רמב"ם נדרים יב ט; טוש"ע יו"ד רלד סז), הא למה זה דומה לאדם שאוסר פירות חברו על בעל הפירות (רמב"ם שם).

אבל אם אמרה: הנאת תשמישך עלי, הנדר חל, שהרי היא נדרה על עצמה, ואין מאכילים לו לאדם דבר האסור לו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אלא שהרי זה מדברים שבינו לבניה שהבעל יכול להפר (נדרים פב ב)¹⁶.

זכויות נוספות מדברי סופרים כשנושא אדם אשה זוכה בארבעה נוספות דברים: במעשה ידיה, במציאתה, בפירות נכסיה ובירושתה (רמב"ם אישות יב א, ג).

מעשה ידיה מעשה ידי האשה לבעלה (משנה כתובות מז ב; רמב"ם אישות כא א; טוש"ע אה"ע פ א). בכלל תקנה זו שמה שהיא עושה קנוי לבעל, ושהיא משועבדת לעשות לו המלאכות שתיקנו חכמים (ראה להלן).

לסובת מי התקנה זכות הבעל במעשה ידיה תיקנו חכמים כנגד מזונותיה שהוא חייב בהם (כתובות מז ב; רמב"ם שם יב ד) - דבר המצוי לדבר המצוי (גמ' שם), ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שעיקר התקנה היתה לטובת האשה, והיינו חיובו במזונות, שחששו שמא לא יספיקו לה מעשה ידיה למזונותיה, ושוב תיקנו לו מעשה ידיה, כדי שלא תהיה לו איבה (גמ' שם נח ב, בדעת רב הונא אמר רב שם, ורש"י ד"ה מזוני עיקר), ולכן יכולה האשה לומר: איני ניוזנית ואיני עושה (רב הונא אמר רב שם), וכן הלכה (כתובות קז ב; רמב"ם שם יב ד; טוש"ע אה"ע סט ד), ואפילו כשלא אמרה בפירוש איני ניוזנית ואיני עושה, אלא שתקה ולא תבעה, מעשה ידיה שלה אם אינה ניוזנית מבעלה, ואין הבעל יכול לומר שויתרה (רמב"ן כתובות סד ב; ריטב"א ור"ן שם, בשמו).

- ויש אומרים שעיקר התקנה היתה לטובת הבעל, שמעשה ידיה יהיו שלו, ושוב תיקנו שחייב במזונותיה תחת מעשה ידיה,

בשם הראב"ד). 16. על אשה המורדת על בעלה מתשמיש, ראה ערך מורדת.

לארז אורגת, לרקום רוקמת, לטוות צמר או פשתים טווה (רמב"ם אישות כא א, על פי תוספתא כתובות (ליברמן) ה ד; טושי"ע אה"ע פ א).

אפילו לא היה דרך נשי העיר לעשות במלאכה כופה אותה לעשות בצמר (רמב"ם שם א; טושי"ע שם א) אבל לא בפשתן, שהפשתן מסריח את הפה, ומזיק את השפתים (כתובות סא ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

כשאנו כופה אלא משום בטלה, אינו כופה לעשות מלאכה כל היום כולו, אלא לפי רוב הממון ממעטת במלאכה (רמב"ם שם ב; טושי"ע שם), ונחלקו ראשונים כשעושה משום בטלה אם מעשה ידיה של בעלה (ר"ן כתובות סא ב, בשם הרשב"א); או של עצמה (ר"ן שם, בשם יש אומרים).

מלאכות המלאכות של חיבה הן המלאכות שכל אשה עושה **חיבה** לבעלה מפני שהן דרך קירוב ואהבה (ירושלמי כתובות ה ו; רש"י שם סא א ד"ה אבל): רוחצת לבעלה פניו ורגליו, ומוזגת לו את הכוס, ומצעת לו את המיטה (גמ' שם; רמב"ם אישות כא ג; טושי"ע אה"ע פ ד) – דהיינו מיטתו ולא שאר כל המיטות שבבית (תוספות שם ד ב ד"ה והצעת, במסקנה) – בסדינים, שהם דרך חיבה ובלי טורח (רש"י שם סא א ד"ה אבל), וסכה לו את הגוף (ירושלמי שם), ועומדת ומשמשת בפני בעלה, כגון שתתן לו מים או כלי או תטול מלפניו וכיוצא בדברים אלה (רמב"ם שם; טושי"ע שם ד), אבל אינה משמשת בפני אביו או בנו (גמ' שם סא ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹⁷.

ואפילו אמרה: איני ניזונית ואיני עושה, היא חייבת במלאכות הללו (תוספות כתובות סג א ד"ה רב), ואפילו יש לה כמה שפחות, מלאכות אלו עושה אותן היא בעצמה (גמ' שם סא א; רמב"ם שם ד; טושי"ע שם ה), אלא שנחלקו ראשונים: יש אומרים שאין זו אלא עצה טובה שהשיאו חכמים להנהיג כן בישראל (רש"י שם ד"ה אבל; טור שם, לדעת המשנה למלך שם, והבית שמואל שם סק"ז); ויש אומרים שמחוייבת היא בכך (כן משמע בהגהות אש"ר שם ה כ).

מלאכות המלאכות של בית הן: מטחנת – מכינה צרכי הטחינה, **הבית** נותנת באפרכסת, וקולטת הקמח (רש"י כתובות נט ב ד"ה מטחנת) – אופה את הפת בתנור, מכבסת הבגדים, מבשלת התבשילים, ומניקה את בנה (משנה שם; רמב"ם אישות כה ה; טושי"ע אה"ע פ ח) ¹⁸, ומציעה לו את המיטה (משנה שם) אף באופן שאינו של חיבה (ע"י לעיל), כגון המיטות של כל הבית (תוספות כתובות ד ב ד"ה והצעת, במסקנה; רמ"א שם ד), או הצעת כרים שהוא דבר של טורח (רש"י שם סא א ד"ה אבל).

לא מנו אלא את גופי המלאכות, והשאר לא הוצרכו למנות (תוספתא שם (ליברמן) ה ד; ירושלמי שם ה ו), כגון צרכים קטנים שבבית שאין בהם טורח: סידור כלים שבבית, ועריכת שולחן, והכנת כלי בישול ואפיה לשפחות, וכיוצא בדברים אלו (מאירי שם), שדבר פשוט הוא שצריכה לעשות כל צרכי הבית (טור שם).

אמרה: איני ניזונית ואיני עושה, נחלקו ראשונים אם היא פטורה ממלאכות אלו (תוספות שם סג א ד"ה רב; ר"ן שם; רמ"א שם טו, בסתם); או לא (ריטב"א שם נח ב, בשם רבנו אפרים; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

הוקה דינים מיוחדים נאמרו בחיוב הנקתה:

משום חינא – שיהיה לאשה חן בעיניו, ולטובת הבעל נתקנה (פרישה שם) – שהמותר יהיה לו, ואחר כך תיקנו כנגד זה שיתן לה מעה כסף (טור שם, בשם רבנו יונה; שיטה מקובצת שם, בשם הר"י מיגאש; מהר"ם שיף שם, בדעת רש"י).

• ויש שמצדדים לחלק: קודם שעשתה יותר מהשיעור הראוי יכולה להסתלק ולומר: איני ניזונית ולא נוטלת מעה כסף, אבל כשכבר עשתה והותירה אינה יכולה להסתלק (שיטה מקובצת שם). וכתבו אחרונים שאין המחלוקת אלא כשהיא מסתלקת גם מהמזונות וגם מהמעה כסף, ורוצה לזכות בין בעיקר מעשה ידיה ובין במותר, אבל אם היא ניזונית, לדברי הכל אינה יכולה להסתלק מהמעה כסף בלבד ולומר: איני נוטלת מעה כסף ואיני נותנת את המותר (פני יהושע שם סו א; הפלאה שם סו א וקונטרס אחרון פ א; העמק שאלה שם ד).

עודף המלאכה וכל זה במותר מעשה ידיה שעשתה שלא על ידי **שעל ידי** הדחק, אבל בהעדפה – עודף המלאכה – שעל ידי הדחק, כגון מה שהיא עושה בלילה בשעה שבני אדם ישנים (תוספות שם סו א ד"ה והא), נחלקו תנאים: יש אומרים שאף זו של בעל (חכמים שם); ויש אומרים שהיא לעצמה (רבי עקיבא שם). אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה (ר"ף שם, כח ב מדפיו, ורא"ש שם ו ב, וטור אה"ע פ, בשם רב האי גאון; ר"ף שם כד א מדפיו, בשם איכא מאן דאמר ובמסקנתו; תוספות ר"ד שם, שכן פסקו כל הגאונים; רמב"ם אישות כא ב; שו"ע שם א);

• ויש פוסקים כדעה השניה (ר"ף שם כד א מדפיו, בשם איכא מאן דאמר; רא"ש וטור שם, בשם רבנו חננאל), וכתבו אחרונים שכן המנהג במדינות אשכנז (ב"ח שם; בית שמואל שם סק"ב).

עשתה כמה מלאכות בבית אחת – כגון שומרת קשואים, וטווה פשתן, ומלמדת שיר לנשים בשכר, ומחממת ביצים בחיקה, או ביצי תולעים העושות משי שהנשים מחממות אותן בחיקן (רש"י שם ד"ה שמים שלש) – הדבר ספק (גמ' שם), ונחלקו ראשונים אם הספק הוא לדעה הראשונה, שאפשר שכשעושה שתי מלאכות בבית אחת היא מודה שאינה חייבת ליתן לו אלא ממלאכה אחת (רא"ש שם, בשם רב האי גאון), או שהספק הוא לדעה השניה, שאפשר שזה נקרא שלא על ידי הדחק, כיון שעושה בשעה שבני אדם רגילים לעשות (כן משמע ברש"י שם ד"ה מהו; רא"ש שם, בשם רבנו חננאל).

להלכה, כיון שהדבר ספק, מותר זה של כמה מלאכות בבית אחת הוא לעצמה, בין לפוסקים כדעה הראשונה, ובין לפוסקים כדעה השניה (טור שם, בשם רב האי גאון ובשם רבנו חננאל).

מלאכות שהאשה חייבת לעשות המלאכות שהאשה חייבת לעשות לבעלה, שלשה מינים הם:

- מלאכות הרוחה.
- מלאכות חיבה.
- מלאכות הבית.

מלאכות הרוחה במלאכות הרוחה הכל כמנהג המדינה, מקום שדרכן

בשם יש אומרים). ¹⁸ ויש מהתנאים הסוברים שאינה משועבדת להניק את בנה (בית שמאי בתוספתא שם ה ה, ובגמ' שם).

¹⁷ ויש אומרים דוקא כשאנים סמוכים על שולחנו, אבל אם הם סמוכים אצלו – כשהיא משמשת בפני בעלה משמשת אף את אורחיו (ר"ן שם; רמ"א שם,

• יש סוברים שדעה זו חולקת על עיקר התקנה שמציאת האשה לבעלה, שרוב מציאות צריכים לחזור אחריהן, כמו דגים שנשארו ביבשה, או צבי שבור, או לחפש מטמון (רש"י כתובות סו א ד"ה ומשני, בפירוש הגמ' שם).

• ויש סוברים שמודה לעיקר התקנה, ורק חולק על מציאתה שמצאה באופן שאינה בטלה ממלאכתה, כגון שהגביהה מציאה יחד עם מעשה ידיה, שאם בטלה ממלאכתה חייבת שכר הפקעת מלאכתה שנתבטלה בשעת הגביהה המציאה (תוספות שם ד"ה והא; רא"ש שם ו ב).

וכתבו ראשונים שמכל מקום בזו הכל מודים שאין הלכה כמותו, ושמצייאת אשה לעולם לבעלה (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ²⁰.

האומרת אני ניונית ואני נותנת לך מציאה
אשה שאומרת: אני ניונית ואני נותנת לך מציאה, נחלקו ראשונים: יש אומרים שמציאתה לעצמה, ואין חוששים לאיבה (רא"ש שם ו א וטור שם, בשם הרמ"ה); ויש אומרים שמציאתה לבעלה, שאף כאן שייך חשש איבה (רא"ש וטור שם) ²¹.

פירות

הזין הבעל זכאי לאכול בחיי האשה כל הפירות של נכסיה (משנה כתובות מו ב; רמב"ם אישות כב ז; טוש"ע אה"ע פה א), או להשתמש בדבר הניתן לשימוש, כבגד וכלי וכיוצא (כן משמע ברמב"ם שם לד, וטוש"ע שם יא), ושלשה טעמים נאמרו לתקנה זו:

• משום פרקונה (גמ' שם מו ב; רמב"ם שם יב ד; טוש"ע שם א), שלא ימנע מלפדותה אם נשבת, שאילו היה מניח את הפירות שיפדנה מהם, לפעמים לא יהא בהם כדי פדיונה, ועכשיו שאכלם ולא ידוע כמה, יפדנה אפילו לא אכל אלא מעט (גמ' שם, ורש"י ד"ה דלא מלו).

• כדי שהבעל יהיה מפקח על נכסי אשתו (ירושלמי שם ד ו), ולכן בעל שאמר אי אפשר לא לאכול ולא לפקח, אין שומעים לו (ירושלמי שם, לגירסתנו).

• כדי שיהיה ריוח בהוצאות הבית (כתובות פ א-ב, לדעת רבא שם ב), שיהא מזון הבית מצוי ויטב לה (רש"י שם ד"ה משום רווח), ויהיה שפע בבית (מאירי שם), ולפיכך בעל שמכר קרקע לפירות לא עשה ולא כלום (רבא שם; רמב"ם שם כב ב; טוש"ע אה"ע פה יז) ²².

ודוקא כשמוכר הקרקע לפירות לשנים מרובות ומקבל הדמים בבת אחת, שמא יוציאם ולא יהיה ריוח בבית, אבל יכול למכור הפירות עצמם בכל שנה ושנה, שיש ריוח בדמים, וגם נהנים מן הפירות קודם שמכרם (רא"ש שם ח יא; טוש"ע שם) ²³.

מכר לסחורה מכר הפירות ולקח אותן המעות לסחורה, ממכרו ממכר, שגם בזה יש ריוח בבית (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אפילו כשמוכר אותם לשנים מרובות (טוש"ע שם), והוא הדין כשהקרקע רחוקה, וטוב יותר למכור הפירות מלסחורה ולהוציא הוצאות מרובות (המקח לרב האי ד מד; רא"ש שם, בשמו; טוש"ע שם יח), שממכרו ממכר אפילו לשנים מרובות (רא"ש שם; טוש"ע שם).

קרקע לפירות לא עשה ולא כלום, שמא יכחיש את גוף הנכסים (אביי שם, ורש"י ד"ה שמא), ועל הנפקא מינה בין הטעמים, ראה ערך נכסי מלוג. ²³ ויש מהראשונים הסובר שאפילו לשנה אחת אינו יכול למכור כל הפירות, שביום או יומיים יוציא המעות שלקח ויצטער כל השנה, אבל אם לא ימכור תיהנה האשה מהפירות בכל יום ויום (שיטה מקובצת שם, בשם רבי יהונתן הכהן); ויש שכתבו בצד אחד שאין הבעל יכול למכור כלל פירות נכסיה בלא

• זמן הנקטה עשרים וארבעה חודש, אחד זכר ואחד נקבה (רמב"ם אישות כא יב, על פי כתובות ס א; טוש"ע אה"ע פה א).

• אינה מחוייבת להניק את בן בעלה מאשה אחרת (ירושלמי שם ה ו; ר"ן שם ס ב; רמ"א אה"ע פ ו), ואפילו מת בנה, וכל שכן שאינה מחוייבת להניק בשכר וליתן לו השכר (ר"ן שם; רמ"א שם). ואם רצתה היא להניק עם בנה את בן חברתה, ואפילו את בנה מאיש אחר, הבעל יכול לעכב (גמ' שם ס ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם יד). מת בנה, יש אומרים שמכל מקום הבעל יכול לעכב עליה שלא תניק את בן חברתה (חלקת מחוקק שם ס"ק כד); ויש אומרים שאינו יכול לעכב, שהחלב שבדדיה מצער אותה (בית שמואל שם ס"ק יז).

• היא אומרת להניק את בנה, והוא אומר שלא להניק – כדי שלא תתנוול (רמב"ם שם יג) – שומעים לה – ואפילו יש לה כמה שפחות (רמב"ם שם) – שהצער שלה הוא (גמ' שם סא א; רמב"ם שם; טוש"ע שם ב), שהחלב שבדדיה מצער אותה (רש"י שם ד"ה צערא), או שצער הוא לפרוש מבנה (רמב"ם שם).

• נחלקו ראשונים אם כופים אותה להניק תאומים (רא"ש שם ה יז, לפירושו בירושלמי שם; רמ"א שם יג, בשם יש אומרים); או שאין כופים, אלא מניקה אחד, ובעלה שוכר מניקה לשני (רמב"ם שם יב, לפירושו בירושלמי שם; שו"ע שם).

• היתה מניקה, פוחתים לה ממעשה ידיה משיעור הראוי לה (משנה כתובות סד ב; רמב"ם שם יא; טוש"ע שם יא), וכתבו ראשונים שלא דוקא מניקה, אלא הוא הדין לכל אשה שעושה מלאכות הבית של טחינה ואפייה וכיוצא, פוחתים לה ממעשה ידיה (תוספות שם סג א ד"ה רב; מאירי שם נט א; טור שם), ואינה חייבת לעשות אלא לפי המנהג שדרך נשים לעשות (טור שם).

מציאתה

הזין מציאת האשה לבעלה (משנה כתובות מו ב, ושם סה ב; רמב"ם אישות כא א; טוש"ע אה"ע פד ד) מתקנת חכמים, ונחלקו אמוראים בטעם התקנה:

• יש סוברים כדי שלא תהיה לה איבה (סתמא דגמ' בבא מציעא יב ב) וקטטה (רבי חגיג בירושלמי כתובות ו א), ונחלקו ראשונים אם פירוש הדבר שלא תהיה איבה של קטטה – שאם לא תתן לו מציאתה ירגיל קטטה עמה (קרנן העדה שם) – ולא שהאיבה היא מפני שהוא זן אותה, כדרך שאמרו במעשה ידיה (ראה לעיל. תוספות כתובות מו א ד"ה משום); או שהאיבה היא משום המזונות שנותן לה, כמו במעשה ידיה (תוספות שם סו א ד"ה מציאתה; שיטה מקובצת שם סה ב, בשם תלמידי רבנו יונה) ¹⁹.

• ויש סוברים שטעם התקנה הוא כדי שלא תהא אשה מברחת זהובים מבעלה ותאמר מציאה מצאתי, ואפילו מצאת מציאה בעדים גזרו משום כך (רבי יוסי בירושלמי שם)

הסובר שעודף לדעה שעודף העדפה על ידי הדחק לעצמה, **העדפה על ידי** נחלקו ראשונים: **הדחק לעצמה**

¹⁹ ולדעה זו שני טעמים הם: משום איבה, שהיא איבת מזונות, ומשום קטטה (כן משמע בחלקת מחוקק אה"ע פד סק"ב). ²⁰ ומהאחרונים יש שנחלק עליהם וכתב שאין מוציאים מיד האשה, לפי שאף בהעדפה שעל ידי הדחק יש פוסקים כדעה זו (ראה לעיל), ומספק אין מוציאים ממנה (בית שמואל שם סק"א). ²¹ על מתנה שנתנו לאשה אם דינה כמציאה, ראה ערך אין קנין לאשה בלא בעלה. ²² ויש מהאמוראים שנתן טעם אחר מדוע בעל שמכר

לעשותן (ראה לעיל), ואם הכניסה לו ממון שאפשר לקנות בהן שפחות, או שיש לו ממון כדי לקנות, היא עולה עמו ואינה יורדת עמו (ירושלמי כתובות ה ו).

בחיוב הנקטה, אם היתה עניה והוא עשיר, שראוי לו שלא תניק אשתו, אם רצתה שוכר מניקה, שהיא עולה עמו (גמ' שם סא א; רמב"ם שם כא יד; טוש"ע אה"ע פב ג). אם דרך משפחתה שלא להניק, והוא אומר להניק, שכן דרך משפחתו, אין שומעים לו, שאין היא יורדת עמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה דלאו אורחא).

לאחר מיתתה נחלקו תנאים אם אחרי מיתתה היא עולה עמו:

• יש אומרים שאינה עולה עמו אלא בחיים, אבל לא לאחר מיתתה, ולכן אם היה דרך משפחתו בקבורה של כבוד יותר ממשפחתה, אינו חייב לקבורה אלא לפי כבודה (כתובות מח א, בדעת תנא קמא במשנה שם מו ב).

• ויש אומרים שאפילו לאחר מיתתה עולה עמו, ולכן קבורה לפי כבודו (גמ' שם, בדעת רבי יהודה במשנה שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם יד כג; טוש"ע אה"ע פט א).

ולדברי הכל אינה יורדת עמו לאחר מיתתה, ואם כבודה בקבורה יותר מכבודו, קוברים אותה לפי כבודה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

היחסים שביניהם

חובת הנעל ציוו חכמים שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואוהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי ממונו (רמב"ם אישות טו יט, על פי יבמות סב ב), והעושה כן עליו הכתוב אומר: וַיִּדְעַתְּ פִּי שְׁלוֹם אֶהְיֶה (איוב ה כד. גמ' שם), ויכבד את אשתו יותר ממה שיש לו, שהיא תלויה בו והוא תלוי במי שאמר והיה העולם (חולין פד ב), ויהא זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו, שנאמר: וּלְאֶבְרָם הָיִטֵּב בְּעֵבְרָה (בראשית יב טז. בבא מציעא נט א).

ולא יטיל אדם על אשתו אימה יתרה (גיטין ו ב; רמב"ם אישות שם), שהרי פילגש בגבעה הטיל עליה בעלה אימה יתרה והפילה כמה רכבות מישראל (גמ' שם), ויהיה דבורו עמה בנחת, ולא יהיה עצב ולא רגזן (רמב"ם שם).

ולעולם יהיה אדם זהיר באונאת אשתו, שלא יצער אותה בדברים, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה להיפרע (בבא מציעא נט א, ורש"י ד"ה באונאת וד"ה אונאתה), וישמע לעצתה בענייני הבית (לשון ראשונה בגמ' שם), או בענייני העולם (לשון שניה בגמ' שם), אך לא בענייני שמים (גמ' שם), ואמרו בתורת משל: אם אשתך קטנה, כפוף עצמך אליה ושמע דבריה (גמ' שם, ורש"י ד"ה אתתך).

חובת האשה וכן ציוו חכמים על האשה שתהא מכבדת את בעלה ביותר מדאי (רמב"ם שם כ, על פי משנה כריתות כח א וקידושין לא א), ויהיה מוראו עליה, ותעשה כל מעשיה על

פירי פירות פירות תיקנו לבעל, ולא פירי פירות (כתובות עט ב; בבא קמא פט א), כגון הכפל שמשלם הגנב שגנב ולד בהמת נכסי מלוג (כתובות שם; רמב"ם שם כב כח), שהולד הוא פירות, והכפל פירי פירות (רש"י שם ד"ה פירא וד"ה פירא דפירא), וכן כשמכרה את כתובתה לאחרים בטובת הנאה (ראה ערך כתובה) אין לבעל פירות אותם הדמים, שהם פירי פירות (בבא קמא שם). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדוקא בפירי פירות שבאים מן החוץ אין לו, אבל פירי פירות שבאו מתוך גוף הנכסים, כגון ולדי ולדות עצמם, הם של הבעל, שכן שנינו: לעולם אוכל פירי פירות (משנה כתובות פג א. תוספות כתובות עט ב ד"ה פירא ובבא קמא שם ד"ה פירא).

• יש אומרים שאין בכלל הברל בין פירות לפירי פירות, אלא כל שבא מבחוץ, אפילו פירות עצמם – אין לבעל, כגון הכפל מהבהמה עצמה של נכסי מלוג, וכל שבא מגוף הנכסים, אפילו פירי פירות יש לו (תוספות כתובות שם, בשם ריב"ן; רא"ש שם ח ו; טור שם).

• ויש מחלקים: כשהבעל נוטל את הפירות אין לו בפירי פירות, וכשאינו נוטל את הפירות, כגון שמכרם ולקח בדמיהם קרקע, יש לו פירי הפירות (הרי"ף שם)²⁴.

הבדלי הרגילות שביניהם

בין בחובותיו של הבעל ובין בזכויותיו, אם יש הבדל בין הרגלו להרגלה, או בין דרך בני משפחתו לדרך בני משפחתה, האשה עולה עם בעלה ואינה יורדת עמו (כתובות סא א), והסמיכו הדבר לפסוקים (שיטה מקובצת שם, בשם רש"י במהדורא-קמא):

• יש שהסמיכוהו לכתוב: וְהָיָא בְּעֵלְתָּ בְּעַל (בראשית כ ג) – בעלייתו של בעל, ולא בירידתו של בעל (רב הונא שם).

• ויש שהסמיכוהו לכתוב: פִּי הָיָא הָיְתָה אִם כָּל חַי (שם ג כ), לחיים ניתנה ולא לצער (כתובות סא א), שלטובתה נזדווגה לו (שיטה מקובצת שם, בשם רש"י במהדורא-קמא).

חיובי הנעל לפיכך בחיוב המזונות, כסות ומדור, אם הוא היה עשיר נותן לה לפי עשרו (רמב"ם שם יב יא ויג ה; טוש"ע אה"ע ג ועג ד). וכן אם היא היתה רגילה או דרך בני משפחתה בדברים ידועים, צריך הוא ליתן לה, שאינה יורדת עמו (כן משמע בגמ' שם סה א, ושם ע ב, וטוש"ע אה"ע ע א).

היו בני משפחתה שעושרם הוא כבעלה רגילים להתנהג כמו בעלה, אלא שאביה שהוא עשיר יותר רגיל בדברים יתרים, כל זמן שהיא עמו אינו מחוייב ליתן לה, אלא כהרגלו, וכשאינה עמו צריך ליתן לה כדרך שהיתה רגילה בבית אביה (גמ' שם ע ב, ותוספות ד"ה והאינא).

דרכו לישון על כרים וכסתות, ואין דרכה בכך, או להיפך, עולה עמו ואינה יורדת (כתובות סה א).

חיובי האשה וכן בזכותו במעשה ידיה אין האשה חייבת אלא באותן המלאכות שדרך משפחתו ומשפחתה

מזכויותיו, ואם יש חילוק בתנאי בין חיובי ממון לחיובי הגוף ובין חיובים של תורה לחיובים שמדבריהם, ראה ערך מתנה על מה שכתוב בתורה; על זכות הבעל בדמי-ולדות ובהפרת-נדרים של אשתו, ראה ערכם; על זכויותיו בתשלומי בושת לנזק אשתו, ראה ערך בושת וערך חובל; על חיוב הבעל שחבל באשתו, ואם יש לו פירות תשלומי חבלתו, ראה ערך חובל; על מעילת הבעל בנכסי הקדש שביד האשה, כשיוציאם הבעל, ראה ערך מעילה וערך נכסי מלוג; אם הבעל יכול לזכות לאחרים על ידי אשתו, ראה ערך אין קנין לאישה בלא בעלה;

רשותה, וכן אינו רשאי להשאל בלא רשותה (תוספות בבא מציעא צו א ד"ה שאל, בתירוצו הראשון).²⁴ על פירות מנכסים שאינם ידועים לבעל, ראה ערך נכסי מלוג; על זכות הבעל בנכסים, שאוכל פירות מהם, אם היא שוה לזכות האשה, או שידו עדיפה מידה, ראה ערך נכסי מלוג וערך שומרת יבם; על סילוק הבעל מהנכסים, באופן שאין לו זכות פירות בהם, ראה ערך נכסי מלוג וערך סלוק; על זכות הבעל בירושת אשתו כשמתה, ראה ערך ירושת הבעל; אם התנה הבעל שלא יתחייב באחד מחיוביו, או שהתנתה האשה שלא יזכה באחת

שם; מגיד משנה שם, בשם תשובת הרי"ף; טושי"ע שם), ודוקא כשנראה לבית דין שיש ממש בדבריה, שהם מריעים לה וגורמים קטטה בינה לבעלה, ואם לא כן אין שומעים לה (מגיד משנה שם; רמ"א שם), ונוהגים להושיב עמהם איש או אשה נאמנים, ותדור עמהם עד שיתברר על ידי מי נתגלגל הריב (רמ"א שם) ²⁸.

אחד האומר שאין רצונו לגור במקום מסוים
האיש שאמר איני דר במדור זה מפני שבני אדם רעים או פרוצים או גוים בשכונתי ואני מתירא מהם, שומעים לו, ואף על פי שלא הוחזקו בפריצות, שכך ציוו חכמים (אבות א' ז): הרחק משכן רע, ואפילו היה המדור שלה – מוציאים אותה ממנו, ושוכן בין בני אדם כשרים; וכן היא שאמרה כן, אף על פי שהוא אומר: איני מקפיד עליהם, שומעים לה, מפני שהיא אומרת: אין רצוני שיצא עלי שם רע בשכנות אלו (רמב"ם שם טו; טושי"ע שם יא-יב).

המדיר את אשתו בדבר הגורם לה נזק
אין רשות הבעל להטיל על אשתו דברים שיש בהם זלזול ובזיון או צער, ואם הדיר אותה שתקיים דברים אלה, באופן שהנדר חל, הוא חייב להתיר את נדרו, או להוציאה בגט וליתן כתובה (משנה כתובות ע א, וגמ' שם ב, ושם עב א; ירושלמי כתובות ז ד; רמב"ם אישות יב י, כג, ושם יג ט; טושי"ע אה"ע עד ג, ושם י"ד רלה ב), ומספר דוגמאות לדבר, כגון:

- המדיר אשתו שלא תשאל ולא תשאל מכלי הבית, שדרך כל השכנות לשאול אותם ולהשאלים, כגון נפה וכברה וריחיים ותנור וכיוצא בהם, יוציא ויתן כתובה, לפי שמישאה שם רע בשכנותיה (כתובות עב א; רמב"ם אישות יג י; טושי"ע אה"ע עד ג).

- המדיר אשתו שלא תלך לבית האבל או לבית המשתה, יוציא ויתן כתובה, לפי שנועל בפניה (משנה שם עב ב; רמב"ם שם יג; טושי"ע שם ו) דלת של שמחה בבית המשתה, ודלת של גמילות חסד בבית האבל, שכשם שהיא לא תגמול חסד, כך לא יגמלו לה (גמ' שם עב א, ורש"י ד"ה איכא וד"ה סופנה), והרי זה כמו שאסרה בבית הסוהר (רמב"ם שם).

אשה הנודרת נזר הגורם נזק לבעלה
אף האשה שנדרה נזר הגורם נזק לבעלה, והוא דבר שאינו יכול להפר, תצא בלא כתובה, כגון שאסרה עליה כלי שכניה כדי שלא תשאל מהם או שאסרה על עצמה כלי בעלה שלא תוכל להשאלים, כדי שלא יחזיקו להם טובה, או שנדרה שלא תארוג בגדים נאים לבניו, שמישאתו שם רע בשכניו (כתובות עב א; רמב"ם שם יג י; טושי"ע שם ג).

פיו, ויהיה בעיניה כמו שר או מלך (רמב"ם שם, על פי מגילה יב ב), מהלכת בתאוות לבו ומרחקת כל מה שישנא (רמב"ם שם), ואין לך אשה כשרה בנשים, אלא אשה שהיא עושה רצון בעלה (תנא דבי אליהו רבה ט).

אין רשות לאשה לדבר במקום בעלה, שנאמר: וְאָמַר אֲבִי הַנֶּעְרָה אֶל הַזְּקֵנִים (דברים כב טז). ספרי כי תצא רלה), ולא נאמר גם "אמה", כמו שכתוב בפסוק הקודם: וְלָקַח אֲבִי הַנֶּעְרָה וְאָמָהּ (שם טו). רבנו הלל שם) ²⁵.

המכה את אשתו
המכה את אשתו יש יותר להחמיר בו מבמכה את חברו, שבחברו אינו חייב בכבודו, ובאשתו חייב בכבודה, ודרך הנכרים בכך, וחלילה לשום בן ברית מעשות זאת, והעושה כן יש להחרימו ולנדותו ולהלקותו ולענשו בכל מיני רידויים (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) פא; בית יוסף אה"ע קנד, בשם תשובת רבנו שמחה; רמ"א שם ג) ²⁶. אכן אם היא מתחילה בקטטה ומקללתו בחנם, או מזלזלת באביו ואמו, והוכיחה בדברים ואינה משגחת עליו – מותר להכותה (רמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן עיקר); ויש אוסרים (רמ"א שם, בשם יש אומרים).

השוונות כלים משום שלום בית תיקנו חכמים שהאשה ששברה כלים בתוך הבית פטורה, ואינה חייבת אפילו כשומר-חנם (ירושלמי כתובות ט ד; רמב"ם אישות כא ט; טושי"ע אה"ע פ ז), שאם אין אתה אומר כן אין שלום בתוך הבית לעולם, אלא נמצאת נזהרת ונמנעת מרוב המלאכות, ונמצאת קטטה ביניהם (רמב"ם שם) ²⁷, ומטעם זה אמרו חכמים שאין אדם יכול להשביע את אשתו על פילכה ועל עיסתה, שלא לקחה משלו כלום, שאם אתה אומר כן אין שלום בתוך ביתו לעולם (ירושלמי שם).

אחד שאומר שאין רצונו שמשפחתו יאחר יבואו
האומר לאשתו שאין רצונו שיבואו לביתו אביו ואמו אחיה ואחיותיה, שומעים לו, ותהיה היא הולכת אליהם כשיארע להם דבר, ותלך לבית אביה פעם בחודש, ובכל רגל ורגל, ולא יכנסו הם לה, אלא אם אירע לה דבר, כגון חולי או לידה, שאין כופים את האדם שיכנסו אחרים ברשותו (רמב"ם אישות יג יד; טושי"ע אה"ע עד ט).

וכן היא שאמרה אין רצוני שיכנסו אצלי אמן ואחיותיך, ואיני שוכנת אתם בחצר אחת מפני שמריעים לי ומצירים לי, שומעים לה, שאין כופים את האדם שישבו אחרים עמו ברשותו (רמב"ם

בעל דין

מי שיש לו ריב עם חברו בדבר שבממון

הפרקים:

- גדרו;
- מקום דינו;
- איסוריו;
- טענותיו.

אלא אם הם באו לגבולה, אבל אם היא באה בגבולם, אף על פי שהמדור שלו ואין להם בו זכות, אין מוציאים אותם ממקומם בשבילה, אלא שמבקשים מהם לסדר להם ענין שלא יצטרכו אותה בדירתם (ראב"ד שם); ויש חולקים, שאין-אדם-דר-עם-נחש-בכפיפה-אחת (ראה ערכו). מגיד משנה שם).

בעל דין. 1. ד, טורי ק-קי.

אם יד אשה כיד בעלה בנוגע לפדיון מעשר שני, ראה ערך פדיון מעשר שני. ²⁵ על התנהגותם בעניני תשמיש, ראה ערך צניעות. ²⁶ וראה ערך גרושין באיזה ענין כופים להוציא בשביל כך. ²⁷ יש שכתבו שהמדובר ששיברה בעת שעשתה מלאכותיה (רמב"ם וטושי"ע שם), ופירשו אחרונים שלא דוקא הוא, אלא אפילו ששיברה שלא בשעת מלאכה (חלקת מחוקק שם ס"ק כט; בית שמואל שם ס"ק כג). ²⁸ יש מהראשונים סוברים שאין הדברים אמורים

סיכום תמציתי

גדרו

בעל דין נקרא כל מי שיש לו ריב עם חברו בדבר שבממון, אחד התובע ואחד הנתבע, אחד איש ואחד אשה. ואין חילוק בזה בין אם הנתבע נתחייב לתובע ממון, או שלא נתחייב לו כלל, אלא שנמצא אצלו דבר המשועבד לתובע, כגון מלוה שיודע לקוחות שקנו מהלוה קרקעות המשועבדות לו, שיכול לכופם בדין לדון עמו, ובית דין נזקקים לטענותיהם, ואין הלקוחות יכולים לומר לו: לך אצל הלוה מקודם, וכשיתחייב לך בדין אז אפרע לך. ואפילו אם הדבר איננו ברשותו, יכול להתדיין עליו בתור בעל דין, אם בגללו יש טענת תרעומת עליו מגורם אחר. אכן אין התובע בעל דינו של הנתבע אלא כשתובע בשביל עצמו, אבל מי שנעשה שליח לדון עם אחר כדי להוציא מתחת ידו דבר שיש לו אצלו, הרי זה כותב לו הרשאה ואומר לו: דון וזכה והוצא לעצמך, או שאר לשון כיוצא בזה, ואם לא כתב לו כן אינו יכול לדון עמו. שני שותפים שיש להם תביעה על אחד, יכול אחד מהם לתבוע הכל, ואין הנתבע יכול לומר לו אינך בעל דברים שלי, כי ודאי נעשה שלוחו של השני.

וכל זה כשעשה התובע שליח לדון עם הנתבע בבית דין, אבל מי שיש לו ביד חברו מטלטלים או מעות ועשה שליח בעדים להביאם לו, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאף כאן אם הנתבע לא רצה ליתן אינו נותן, ואומר לו אינך בעל דיני עד שיבוא בהרשאה; ויש אומרים שאין הנתבע יכול לומר אינך בעל דיני אלא כשיש לו איזו טענה, או שכופר לגמרי, או שיש לו תביעות אחרות על התובע וכיוצא, באופן שצריכים לבוא לדין; אבל כשהוא מודה ואין לו שום טענה לא שייך לומר אינך בעל דיני.

וכתבו אחרונים שעכשיו המנהג שבין התובע ובין הנתבע מעמידים מורשה כשירצו, אלא שאם הבית הדין רואים שעל ידי המורשים אין אפשרות לברר הכל על בוריו, שולחים אחרי בעלי הדין שיבואו בעצמם לבית דין.

איסוריו

מי שיש לו דין עם חברו אסור לו להוציא ממנו באלמות, אלא צריך לילך אצל דיינים שיפסקו להם דין תורה ולקבל עליו את הדין.

בעלי דינים של ישראל אסורים להתדיין בפני דייני נכרים, ואפילו יודעים שהנכרים דנים אותם כדייני ישראל. אסור לדון לפני דיינים הדיוטות, אם לא ששני בעלי הדינים נתרצו וקיבלו עליהם. אסור לבעל דין שישמיע דבריו לדיין קודם שיבוא בעל דין חברו. תלמיד שיש לו דין לפני רבו, לא יקדים לבוא קודם בעל דינו. ובאיש שאינו תלמידו, נחלקו הדעות: יש מתירים, שדוקא בתלמידו יחשדוהו מפני אהבתו; ויש אומרים שלרבותא אמרו תלמיד, אף על פי שיש לומר שהלך ללמוד אצלו, וכל שכן אחר.

מקום דינו

שנים שנתעצמו בדין, אחד אומר נדון כאן, ואחד אומר נלך לבית הועד - נחלקו אמוראים: יש אומרים שכופים לילך למקום הועד; ויש אומרים שכופים לדון בעירו. במה דברים אמורים כשהלוה אומר למלוה נלך לבית הועד, אבל כשהמלוה אומר כן, כופים את הלוה לילך לשם.

ואין דין זה רק במלוה ולוה, אלא אף בשאר דינים כופים אותו ודן בעירו אם זה טוען וזה טוען. במה דברים אמורים, כשהיו עדים או ראיה לנגזל או לניזק או למלוה, אבל בטענה ריקנית אין מחייבים את הנתבע לצאת כלל.

בעל דין יכול לומר לחברו: לבית דין הגדול אלך להתדיין עמך ולא כאן, ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר: יש אומרים שכל בית דין חשוב שבדור נקרא בית דין הגדול; ויש אומרים שבית דין הגדול שאמרו בית דין הגדול שבירושלים הוא. בזמן הזה נהגו שכל זמן שיש בית דין בעיר אין אחד יכול לכופ את חברו שילך עמו לבית דין אחר, כי אין לנו עכשיו בית דין הגדול, או בית הועד.

מקום שיש בו שני תלמידי חכמים, אחד גדול מחברו, נחלקו בדבר: יש אומרים שיכול אחד מבעלי הדינים לומר לא אדון בפני זה אלא בפני זה; ויש אומרים שאינו יכול לדחותו אלא מקטן לגדול, אבל לא בשוים. ואם יש דיינים קבועים בעיר, אין אחד מבעלי הדינים יכול לומר לא אדון בפניהם, אפילו כשרוצה לדון בזה-בורר-לו-אחד וזה בורר לו אחד. כשהתובע והנתבע אינם דרים בעיר אחת, התובע צריך לילך אחר הנתבע, אף על פי שבית הדין שבעיר התובע הוא יותר גדול.

טענותיו

אדם עשוי שלא לגלות טענותיו לפני בעל דינו אלא בבית דין, ולפיכך כל מה שטען חוץ לבית דין יכול אחר כך בבית דין לחזור ולטעון לסתור טענתו הראשונה, אפילו ללא אמתלא.

מטעם זה יש סוברים שהתובע את חברו לדין, וזה משיבו לא אכנס לדין עד שתגיד לי מתחילה על מה אתה רוצה לדון עמי, שהדין עם התובע כשאינו רוצה לגלות לו את תביעתו; ויש חולקים וסוברים שהנתבע יכול לומר: תגיד לי מקודם מה אתה תובע, אולי אעשה כרצונך, ולא אצטרך לילך לבית דין.

טען אחד מבעלי הדינים בבית דין, אינו יכול לחזור ולטעון טענה אחרת הסותרת טענתו הראשונה. אבל אם בא לתקן טענתו הראשונה באמתלא, שאומר כך נתכוונתי ויש במשמעותה לשון שסובל זה התיקון, שומעים לו. אכן תוך-כדי-דבור של טענתו הראשונה, יכול לחזור ולטעון ולסתור דבריו הראשונים.

גדרו

בעל דין נקרא כל מי שיש לו ריב עם חברו בדבר שבממון, אחד התובע ואחד הנתבע (כן משמע בשבועות ל ב), אחד איש ואחד אשה (ספרי שופטים קצ).

כשיש אצל הנתבע דבר המשועבד לתובע

ואין חילוק בזה בין אם הנתבע נתחייב לתובע ממון, או שלא נתחייב לו כלל, אלא שנמצא אצלו דבר המשועבד לתובע, כגון מלוה שיודע לקוחות שקנו מהלוה קרקעות המשועבדות לו, שיכול לכופם בדין לדון עמו, ובית דין נזקקים לטענותיהם, ואין הלקוחות יכולים לומר לו: לך אצל הלוה מקודם, וכשיתחייב לך בדין אז אפרע לך (רא"ש בבא בתרא י כה; טוש"ע חו"מ קיד ב).

כשיש לתובע טענות תרעומות על התובע ואפילו אם הדבר איננו ברשותו, יכול להתדיין עליו בתור בעל דין, אם בגללו יש טענת תרעומת עליו מגורם אחר, כגון שמכר ראובן שדה לשמעון, שלא באחריות, ובא לוי, שהוא בעל חובו של ראובן, והוציאו משמעון, ויש לראובן טענות שאינו חייב ללוי, יכול ראובן לעשות דין עם לוי על השדה, שאומר לו: אין רצוני שתהיה לשמעון תרעומת עלי, שהרי הפסיד בגללי (בבא קמא ח ב, ללשון השניה; רמב"ם מכירה יט ט; טוש"ע חו"מ רכו א), אבל אם אין לראובן אפילו טענת תרעומת, כגון שנתן את הקרקע במתנה, יכול לוי לומר לו אינך בעל דיני (בית יוסף שם, בשם הרשב"א; רמ"א שם) ².

שליח אכן אין התובע בעל דינו של הנתבע אלא כשתובע בשביל עצמו, אבל מי שנעשה שליח לדון עם אחר כדי להוציא מתחת ידו דבר שיש לו אצלו, הרי זה כותב לו הרשאה (ראה ערכו) ואומר לו: דון וזכה והוצא לעצמך, או שאר לשון כיוצא בזה, ואם לא כתב לו כן אינו יכול לדון עמו, מפני שהוא אומר לו אינך בעל דיני (רמב"ם שלוחין ג א, על פי בבא קמא ע א; טוש"ע חו"מ קכב ד) ³.

שותפים שני שותפים שיש להם תביעה על אחד, יכול אחד מהם לתבוע הכל, ואין הנתבע יכול לומר לו אינך בעל דברים שלי, כי ודאי נעשה שלוחו של השני (כתובות צד א; רמב"ם שם ג; טוש"ע שם ט) אם השני אינו יכול לחזור ולדון על הנתבע על דבר זה; אבל אם יכול לחזור ולדון עמו, כגון שלא היה בעיר ולא ידע ששותפו מתדיין (ראה ערך שותפים), יכול הנתבע לעכב ולומר לזה: או דון עמי בחלקך בלבד, או הבא הרשאה, שהרי ממון שניכם בידי ושניכם בעלי דין שלי, ולמחר יבוא שותפך ויתבע גם הוא (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ⁴.

נכסי מלוג של אשתו בעל שבא לדון בנכסי-מלוג (ראה ערכו) של אשתו עם אחר, יכול הנתבע לומר לו אינך בעל דברים שלי, וצריך הרשאה מאשתו כדי שיוכל לדון (גיטין מח ב, ורש"י ד"ה צריך), ואם יש פירות בקרקע, מתוך שיכול לדון על הפירות, שהם שלו (ראה ערך בעל), דן אף על העיקר, ואינו צריך הרשאה (גמ' שם), שאם אין לו קרקע אין לו פירות (רמב"ם שם ד).

עבד ואשה בעבד נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו יכול לדון עם אחר בהרשאה מרבו, שהלה יכול לומר לעבד אינך בעל דברים שלי, מאחר שאין-קנין-לעבד-בלי-רבו (ראה ערכו), ונמצא שאינו דן לעצמו (טור חו"מ קכ; שו"ע שם יג, בשם יש מי שאומר).

• ויש אומרים שאף בעבדו מועילה הרשאה (מרדכי בבא קמא עא, בשם תשובת גאון; שו"ע שם, בסתם).

הכל מודים שיכול אדם להרשות לאשתו לדון ואין הנתבע יכול לומר לה אינך בעלת דברים שלי, שאף על פי שאין-קנין-לאשה-בלי-בעלה (ראה ערכו), הרי אם נתן לה מתנה קנתה ואין לו פירות (טוש"ע שם).

שליח הבאה וכל זה כשעשה התובע שליח לדון עם הנתבע בבית דין, אבל מי שיש לו ביד חברו מטלטלים או מעות ועשה שליח בעדים להביאם לו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף כאן אם הנתבע לא רצה ליתן אינו נותן, ואומר לו אינך בעל דיני עד שיבוא בהרשאה (רמב"ם שלוחין ג ה; רא"ש בבא קמא ט כא; טוש"ע חו"מ קכב א), ואף על פי שבכל התורה שלוחו כמותו, מכל מקום חוששים שמא ביטל המשלח שליחותו (רא"ש שם; טוש"ע שם), או שמא מת המשלח (מרדכי שם קכו; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שאין הנתבע יכול לומר אינך בעל דיני אלא כשיש לו איזו טענה, או שכופר לגמרי, או שיש לו תביעות אחרות על התובע וכיוצא, באופן שצריכים לבוא לדין; אבל כשהוא מודה ואין לו שום טענה לא שייך לומר אינך בעל דיני, ולמיתה ולביטול השליחות אין חוששים (ים של שלמה שם ז יב, ושם ט לו; ש"ך שם קכב סק"ד, בדעת הרי"ף).

שליח להשיב לסענות כשהנתבע ממנה שליח שיבוא לבית דין וישיב לתובע על טענותיו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו רשאי (שו"ת הרי"ף רמח; רמב"ן שבועות ל א, בשם רס"ג; ריב"ש רלה; טור חו"מ קכב, בשם הרמ"ה; שו"ע שם א), שאף התובע יכול לומר: איני רוצה לעמוד עמך בדין שאינך בעל דיני (טור שם, בשם הרמ"ה; ריב"ש שם). ואף נשים יקרות המתביישות לבוא לבית דין, וכן תלמיד חכם שתורתו אומנתו וזלזול לפניו לבוא לבית דין, לא התירו להם לעשות שליח כשהם נתבעים, אלא התירו לבית דין בשביל כבודם לשלוח להם סופרי הדינים שיטענו בפניהם (רמב"ן שם; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שהנתבע לעולם יכול לעשות שליח לטעון במקומו (ערוך, אנטלר, על פי ירושלמי סנהדרין ב א; רמב"ן ורי"ן שם, בשם רבנו חננאל). וכתבו אחרונים שעכשיו המנהג שבין התובע ובין הנתבע מעמידים מורשה כשירצו, אלא שאם הבית הדין רואים שעל ידי המורשים אין אפשרות לברר הכל על בוריו, שולחים אחרי בעלי הדין שיבואו בעצמם לבית דין (ערוך השלחן שם ב).

שעשאו שליח, שוב אינו צריך הרשאה (המאור שם; תשובות מימוניות קנין כא).
4. ויש מהראשונים הסובר שלעולם הנתבע אינו יכול לעכב, ואפילו אם יכול השותף השני לחזור ולדון עמו (רא"ש שם י יב).

2. ויש לשון בגמרא האומרת שתועמות אינה טענה, ואינו יכול לתובע, אלא אם כן מכרו באחריות (גמ' שם, בלשון הראשונה), ואין הלכה כמותה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).
3. ויש מהראשונים הסוברים שלהלכה אין צורך בזה, וכל

מנה יוציא מנה על מנה להוצאת הדרך (רבי אלעזר שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע חו"מ יד א), ואפילו אם זה שאומר נלך לבית הועד רוצה לקבל עליו כל ההוצאות, אינו יכול להטריח את חברו (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן מז; סמ"ע שם סק"א).

במה דברים אמורים כשהלוה אומר למלוה נלך לבית הועד, אבל כשהמלוה אומר כן, כופים את הלוה לילך לשם, מפני שעבד לַהּ לְאִישׁ מְלָאָה (משלי כב ז. גמ' שם; רמב"ם שם ז; טושי"ע שם).

בשאר תביעות ואין דין זה רק במלוה ולוה, אלא אף בשאר דינים כופים אותו ודן בעירו אם זה טוען וזה טוען, כגון שמחולקים על קרקע או חפץ ששניהם מוחזקים בו, או ששניהם אינם מוחזקים, באופן שאין כאן תובע ונתבע, וכן הדין כשיש תובע ונתבע, והנתבע הוא שרוצה שילכו לבית הועד; אבל כשהתובע אומר כן, אפילו כשטוען שחברו הזיקו או גזלו, כופים את הנתבע לילך לבית הועד (רמב"ם שם; טושי"ע שם, לפי הטי"ז שם א ד"ה בד"א), שאף בהם יש לומר שהנתבע עבד לתובע עד שיסלק את הזיקו, או עד שיברר שלא הזיק לו (כסף משנה שם) ⁷.

בטענה ריקנית במה דברים אמורים, כשהיו עדים או ראיה לנגזל או לניזק או למלוה, אבל בטענה ריקנית אין מחייבים את הנתבע לצאת כלל (רמב"ם שם; טושי"ע שם), שלא יהא כל אחד תובע את חברו ואומר נלך לבית דין גדול במקום אחר, ויצטרך זה להתפשר עמו כדי שלא להתבטל ממלאכתו ולילך עם בעל דינו לעיר אחרת (כסף משנה שם), ודוקא כשהלוה מודה-במקצת או טוען פרעתי, שכבר היה עבד לוה, אבל כשכופר וטוען לא היו דברים מעולם, לא שייך כאן עבד לוה, ואין אחד מהם יכול לכוף את חברו (טור שם).

כשרוצה בעל דין יכול לומר לחברו: לבית דין הגדול אלך לעלות לבית הדין הגדול להתדיין עמך ולא כאן (בבא קמא קיב ב), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

- יש אומרים שכל בית דין חשוב שבדור נקרא בית דין הגדול, וכשאמרו נתכונו לבית דין הגדול בחכמה שבאותו הדור (רא"ש שם יג, וסנהדרין ג מא; מרדכי סנהדרין תשט; חידושי הר"ן שם כג א, בשם הרמב"ן; טור ורמ"א חו"מ יד א), או בית דין החשוב שבאותה עיר (אור זרוע בבא קמא תלו, בשם הר"ש).

- ויש אומרים שבית דין הגדול שאמרו בית דין הגדול שבירושלים הוא (רמב"ם סנהדרין ו ו; כן משמע ברש"י בבא קמא שם ד"ה לב"ד הגדול; שו"ע שם), אלא שאף לדעה זו בזמן הזה שאין בית דין הגדול אבל יש מקומות שיש בהם חכמים גדולים מומחים לרבים, ומקומות שיש בהם תלמידים שאינם כמותם - יש לחכמים הגדולים דין בית דין הגדול בנוגע לטענת בעל הדין שרוצה להתדיין דוקא בפניהם (רמב"ם שם ט; שו"ע שם).

בית דין יפה סמוך לעירם היה בית דין יפה סמוך לעירם תוך שלש פרסאות, או לבית דין היפה (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן מז, על פי סנהדרין כג א), ולכן בדיני-קנסות, שאין דנים אותם בחוץ לארץ (ראה ערך דיני קנסות), יכול לכוף לילך לארץ ישראל שדנים שם (נימוקי יוסף שם). נודמן למלוה דרך למקום בית דין היפה, יכול הלוה לעכב ולומר

ערכאות. ⁶ על איסור נתינת שוחד, ראה ערך שוחד. ⁷ ויש מהראשונים הסובר שבמלוה בלבד הוא שאמרו דין זה, ולא בשאר תובעים (נימוקי יוסף

איסוריו

להוציא ממנו מי שיש לו דין עם חברו אסור לו להוציא ממנו באלמות, אלא צריך לילך אצל דיינים שיפסקו להם דין תורה ולקבל עליו את הדין (שאלות ב).

דיני גוים בעלי דינים של ישראל אסורים להתדיין בפני דייני נכרים, ואפילו יודעים שהנכרים דנים אותם כדיני ישראל, שנאמר: וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשִּׁים לַפְּנִיָּהם (שמות כא א) - "לפניהם", ולא לפני נכרים (גיטין פח ב; רמב"ם סנהדרין כו ז; טושי"ע חו"מ כו א), מכאן שאסור לבעל דין לשומו דין ולצעוק לו שיכוף את בעל דינו לדון לפניו (רמב"ן על התורה שם), ואפילו נתרצו שני בעלי הדין לדון בפניהם - אסור (רמב"ן שם; טושי"ע שם), וכל הבא לדון בפניהם הרי זה רשע, וכאילו חירף וגידף והרים יד בתורת משה רבנו (רמב"ם שם; טושי"ע שם), וכאילו כפר בקב"ה תחילה ואחר כך כפר בתורה, שנאמר: פִּי לֹא כָצוּרְנוּ צוּרָם וְאֵיבֵינוּ פְּלִילִים (דברים לב לא. תנחומא משפטים ג) ⁵.

הדיוטות אסור לדון לפני דיינים הדיוטות, אם לא ששני בעלי הדינים נתרצו וקיבלו עליהם (ראה ערך בית דין).

השמעת דבריו אסור לבעל דין שישמיע דבריו לדיין קודם שיבוא קודם שבה בעל דין חברו (סנהדרין ז ב; שבועות לא א; רמב"ם סנהדרין כז א; טושי"ע חו"מ יז ה), ומספר טעמים לדבר:

- נאמר: מְדַבֵּר שֶׁקֶר תִּרְחֹק (שמות כג ז. ברייתא שבועות שם), וכשטוען שלא בפני בעל דינו אינו בוש מלדבר שקר (רש"י שם ד"ה שמע שוא).
- נאמר: שְׁמַע בֵּין אֲחֵיכֶם וּשְׁפֹטֵתָם צֶדֶק (דברים א טז), ובכלל זה גם: שְׁמַע, היינו השמיע, בין אחיכם, כשתהיו שניכם יחד (רבי חנינא בסנהדרין ז ב, ורש"י ד"ה שמע, ותורה תמימה דברים שם).

- נאמר: לֹא תִשָּׂא שְׁמַע שְׁוֹא (שמות כג א), וכאילו נאמר גם: לֹא תשיא, היינו אזהרה לבעל דין (רב כהנא בסנהדרין שם ושבועות שם).

כשמקדים לבוא תלמיד שיש לו דין לפני רבו, לא יקדים לבוא קודם בעל דינו, שלא יהא נראה כמקדים כדי לסדר טענותיו שלא בפני בעל דין חברו, אלא אם כן יש לו עת קבועה לבוא ללמוד לפניו, והגיעה אותה העת (שבועות לב ב, ורש"י ד"ה דמיחזי וד"ה קבע; רמב"ם שם ד; טושי"ע שם).

ובאיש שאינו תלמידו, נחלקו הדעות:

- יש מתירים, שדוקא בתלמידו יחשדוהו מפני אהבתו (בית יוסף שם).
- ויש אומרים שלרבותא אמרו תלמיד, אף על פי שיש לומר שהלך ללמוד אצלו, וכל שכן אחר (סמ"ע שם ס"ק יג) ⁶.

מקום דינו

מלוה ולוה שנים שנתעצמו בדין, אחד אומר נדון כאן, ואחד אומר נלך לבית הועד (סנהדרין לא ב) - מקום של קיבוץ תלמידי חכמים מרובים, כדי שיהא בעל דינו בוש מהם (רש"י שם ד"ה התוקף) - נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שכופים לילך למקום הועד (רבי יוחנן שם), שיש לומר שחושש שהדיינים המועטים יטעו בדין (רמב"ם סנהדרין ו ו).
- ויש אומרים שכופים לדון בעירו, שלא ייתכן שהנושה בחברו

⁵ כשבעל דינו הוא אלם ואינו יכול להוציא ממנו בדיני ישראל, ראה ערך אלם; על עונשו של הבא לדיני נכרים ועל מי שקיבל עליו דין נכרים, ראה ערך

כשרוצה לחזור טען אחד מבעלי הדינים בבית דין, אינו יכול **מטענה שטען** לחזור ולטעון טענה אחרת הסותרת טענתו **בבית דין** הראשונה (גמ' שם; טוש"ע שם), ואפילו אם יש לו עדים על טענתו השניה (רשב"ם שם ל ב ד"ה והני מילי; רמ"א שם) כיון שכבר הודה, והודאת בעל דין כמאה עדים (רשב"ם שם).

אבל אם בא לתקן טענתו הראשונה באמתלא, שאומר כך נתכוונתי ויש במשמעותה לשון שסובל זה התיקון, שומעים לו (גמ' שם לא א; טוש"ע שם), ואין אמתלא זו מועילה אלא כשלא יצא בינתיים מבית דין, אבל יצא מבית דין אין שומעים, שמא לימדוהו אנשים אחרים לטעון שקר (גמ' שם; טוש"ע שם. וראה ערך אמתלא).

במה דברים אמורים כשנתחייב בדין בטענה הראשונה - היינו שטוען טענה שהכל יודעים שיתחייב בה (סמ"ע שם סק"ח) - אבל אם יכול לזכות בדין גם בטענה הראשונה, יכול לחזור ולטעון ולזכות בטענה האחרת, אף על פי שלא נתן אמתלא לטענה הראשונה, ואפילו שיצא מבית דין וחזר, יש לו לחזור ולטעון ולהפך כל הטענות שירצה מפטור לפטור (רמב"ם טוען ונטען ז ח, לפי כסף משנה ובית יוסף שם; טוש"ע שם).

ודוקא קודם שבאו עדים, אבל אחר שבאו עדים והכחישו טענתו שסמך עליה, אינו יכול להשיאו לטענה אחרת, אפילו מפטור לפטור, אלא אם כן נתן אמתלא לטענה שסמך עליה שיש במשמעה מה שטוען עכשיו, וגם לא יצא בינתיים מבית דין (רמב"ם שם; נימוקי יוסף שם וטור שם, בשם הר"י מיגאש; שו"ע שם).

תוך כדי דבור אכן תוך-כדי-דבור (ראה ערכו) של טענתו הראשונה, יכול לחזור ולטעון ולסתור דבריו הראשונים (טור שם; רמ"א שם), אפילו כשטען בתחילה טענה המחייבת אותו ואין לו אמתלא (ב"ח שם; סמ"ע שם סק"ח).

כשטען טענות לאחר שכתב טענותיו בשטר, אינו יכול לחזור ולטעון **כשטר** (רשב"ם בבא בתרא קסח א ד"ה שטרי טענתא, ונימוקי יוסף שם; שו"ת הרשב"א א אלף ס; שו"ע שם ב; רמ"א שם יג א), אפילו כשנתן אמתלא, ואפילו לא הוכחש (נימוקי יוסף שם; שו"ע שם פב), שכיון שכתב - ודאי דקדק יפה בטענותיו (בית יוסף שם; סמ"ע שם סק"ח), ולכן אין כותבים שטרי טענות אלא מדעת שני בעלי הדינים (גמ' שם; טוש"ע חו"מ יג א), ואין כופים את האדם שיתן טענותיו בכתב (טוש"ע שם), אבל יהדרו הבית דין אחר זה שייסכימו שניהם שהבית דין יכתבו טענותיהם כדי שלא יוכלו לחזור (ריב"ש רחצ; רמ"א שם פב).

כשרוצה שיכתבו אחד מבעלי הדינים שאמר: אין רצוני שיכתבו **שני שטרות** בשטר אחד טענות שנינו, שבכל שעה שיראה **של טענות** הכתב יראה טענותי ונבוא לידי מריבה, ולכן רוצה שיכתבו שני שטרות של טענות, לזה אחד ולזה אחד (בבא בתרא קסח א, ורשב"ם ד"ה דדמית), נחלקו תנאים: יש אומרים ששומעים לו (רבן שמעון בן גמליאל במשנה שם קסז ב, לפי הגמ' שם קסח א); ויש אומרים שאין שומעים לו (תנא קמא במשנה שם, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (הרמב"ם בפירוש המשניות שם, ובמלוה ולוה כד ב; יד רמ"ה שם; שו"ת הרשב"א א תתפט; ב"ח חו"מ יג) ¹⁰.

הרי אינך צריך לא טורח ולא להוציא הוצאות, ונדון בבית דין היפה (שו"ת הרשב"א שם).

בימינו בזמן הזה נהגו שכל זמן שיש בית דין בעיר אין אחד יכול לכופו את חברו שילך עמו לבית דין אחר, כי אין לנו עכשיו בית דין הגדול, או בית הועד (מהרי"ק כא; רמ"א שם).

כשרוצה ללכת מקום שיש בו שני תלמידי חכמים, אחד גדול **לדיין אחר** מחברו, נחלקו בדבר:

- יש אומרים שיכול אחד מבעלי הדינים לומר לא אדון בפני זה אלא בפני זה, אף על פי שהוא קטן ממנו, כיון ששניהם בעיר אחת (סמ"ע עשין צו, על פי סנהדרין כג א; שו"ע שם א).
- ויש אומרים שאינו יכול לדחותו אלא מקטן לגדול, אבל לא בשוים (טור שם).

ואם יש דיינים קבועים בעיר, אין אחד מבעלי הדינים יכול לומר לא אדון בפניהם, אפילו כשרוצה לדון בזה-בורר-לואחד (ראה ערכו) וזה בורר לו אחד (רמ"א חו"מ ג א), ואפילו אם המחזו עליהם הרבים דיינים שאינם מומחים אין בעלי הדינים יכולים לעכב (רבנו ירוחם ב יג; רמ"א שם כב א).

כשאינו דרים כשהתובע והנתבע אינם דרים בעיר אחת, התובע **בעיר אחת** צריך לילך אחר הנתבע, אף על פי שבית הדין שבעיר התובע הוא יותר גדול (מהרי"ק א; רמ"א חו"מ יד א), ואפילו היו לנתבע מעות בפקדון בעיר התובע, אלא אם כן הוא באופן שיכול על פי הדין לעכב מעותיו בעירו (ראה ערך עקול), שאז צריך לדון במקום שמעותיו שם (תרומת הדשן שה, וכתבים ופסקים סד; רמ"א שם), אבל כשהתובע מוצא את בעל דינו במקום שיש שם בית דין, מכריחו לדון שם (מהרי"ק יד; רמ"א שם).

אבל אם שיש לו תביעה על בנו, צריך הבן לילך אחר אביו, אף על פי שהבן הוא הנתבע ודר בעיר אחרת, משום כבוד אב, ומכל מקום חייב האב לשלם לבן את ההוצאות (מהרי"ק נח; רמ"א יו"ד רמ ח, ושם חו"מ יד א) ⁸.

טענותיו

כשרוצה אדם עשוי שלא לגלות טענותיו לפני בעל דינו אלא **לחזור מטענה** בבית דין (בבא בתרא לא א; טוש"ע חו"מ פ א), שלא ילמד **שטען מחוץ** מהן שכנגדו ויתן לבו מתחילה קודם שיבואו לבית **לבית דין** דין להשיב עליהם (רשב"ם שם ד"ה דלא מגלי), ולפיכך כל מה שטען חוץ לבית דין יכול אחר כך בבית דין לחזור ולטעון לסתור טענתו הראשונה, אפילו ללא אמתלא (גמ' שם; טוש"ע שם).

כשאינו רוצה מטעם זה יש סוברים שהתובע את חברו לדין, וזה **לגלות על פה** משיבו לא אכנס לדין עד שתגיד לי מתחילה על מה **חפץ לדון** אתה רוצה לדון עמי, שהדין עם התובע כשאינו רוצה לגלות לו את תביעתו (באר שבע נד; שבות יעקב א קמג); ויש חולקים וסוברים שהנתבע יכול לומר: תגיד לי מקודם מה אתה תובע, אולי אעשה כרצונך, ולא אצטרך לילך לבית דין (פתחי תשובה חו"מ יא סק"ד, בדעת הריטב"א מועד קטן טו א; ש"ך שם סק"א; חכם צבי קסט).

בטענתו הקודמת, אין מקבלים טענתו האחרונה (טור שם, בשם הרמ"ה), שאנו אומרים שלא חזר מטענתו הקודמת אלא מפני שידע שיש עדים בדבר ואולי יכחישוהו (בית יוסף שם, לדעה זו). ¹⁰ ויש מהראשונים שפסק הלכה כדעה הראשונה (נימוקי יוסף שם).

שם, בשם רבנו תם). ⁸ מי שמוחזק לאלם בעירו, שמוציאים אותו לדון בעיר אחרת, ראה ערך אלם; על בעל דין שסרב לבוא לבית דין, והוצרך התובע להוציא הוצאות לכופו, ראה ערך סרוב. ⁹ ויש מן הראשונים הסובר שאפילו אם לא באו עדים לפני שחזר וטען, אלא באו אחר כך והכחישוהו

בעל חוב

הנושה בחברו ממון שהלוהו

שפסוק זה בשביעית נאמר, אנו למדים בקל וחומר לשאר שנים (לחם משנה שם)².

כשנובע ואף על פי שאסור למלוה לנגוש, מכל מקום כשהוא הלוואתו תובע הלוואתו, אפילו שהוא עשיר והלוה דחוק וטרוד במזונות, אין מרחמים בדין, וגובים חובו עד פרוטה האחרונה (רמב"ם שם ד; טוש"ע שם ה).

כשאין ללוה מכלל האיסור של לא תהיה לו כנושה הוא שבזמן שיתבע המלוה את חובו ולא נמצא ללוה כלום, ילך הלוה לדרכו, ואין אוסרים אותו, ואין אומרים לו הבא ראייה שאתה עני, ולא משביעים אותו (רמב"ם שם ב א).

ואף על פי שזהו דין תורה בלבד, והגאונים הראשונים כשראו שרבו הרמאים תיקנו להשביע את הלוה שאין לו כלום (ראה ערך גביית חוב), מכל מקום אף לאחר התקנה מי שהוחזק שהוא עני וכשר והולך בתום, והדבר גלוי וידוע לדיין ולרוב העם, ובא בעל חובו להשביעו בתקנה זו, והוחזק התובע שאין לו ספק בעניות זו אלא רוצה לצערו בשבועה זו להצר לו ולביישו ברכים כדי להנקם ממנו, או כדי שילך וילוה מגוי, או שיקח נכסיו אשתו ויתן לו עד שינצל משבועה זו – אסור לדיין להשביעו, ואם השביעו עבר על לא תעשה של תורה: לא תהיה לו כנושה, ולא עוד אלא שראוי לדיין ירא שמים לגעור בתובע, מפני שהוא נוטר והולך בשרירות לבו (רמב"ם שם ד; טוש"ע חו"מ צ ט ד).

כשיודע שהמלוה אם המלוה מכיר את הלוה שהוא בעל מידה יאבד החלואה רעה, ויוציא את ההלוואה שלא לצורך ויאבדה עד שלא ימצא המלוה ממה לגבות חובו, מוטב שלא להלוותו ממה שילוהו ויצטרך לנגשו אחר כך, ויעבור בכל פעם על לא תהיה לו כנושה (טוש"ע חו"מ צ ט ד).

איסור משכון

אסור לבעל חוב למשכן את הלוה, אלא על ידי בית דין (משנה בבא מציעא ק"ג א; רמב"ם שם ג ד; טוש"ע חו"מ צ ו), שנאמר: **כִּי תִשָּׂא בְרֵעֶךָ מִשְׁאֵת מְאוֹמָה לֹא תָבֵא אֶל בֵּיתוֹ לְעֵבֶט עֲבֹטוֹ** (דברים כד ו), בין שהלוה הוא עני, ובין שהוא עשיר (רמב"ם שם)³.

כלי שיש בו אסור לבעל חוב למשכן כלי שיש בו אוכל נפש (ראה **אוכל נפש** ערכו), אפילו על ידי בית דין, שנאמר: **לֹא יִחְבֹּל רִחִים וְרִקְבָּב כִּי נֶפֶשׁ הוּא חֵבֶל** (שם ו). משנה בבא מציעא קטו א; רמב"ם שם ב; טוש"ע שם).

אלמנה אסור למשכן אלמנה, שנאמר: **וְלֹא תִחְבֹּל בְּגֶד אֶלְמָנָה** (שם יז). משנה שם; רמב"ם שם א; טוש"ע שם יד)⁴.

הבדלו משאר תובעים

בעל חוב יש לו זכויות יתרות לגבי שאר תובעים מטעמים שונים:

בעל חוב הוא בעיקר זה שחברו חייב לו ממון של הלוואה (וכן משמע במשנה גיטין מח ב, וכתובות פד, ותוספות בבא בתרא צב ב ד"ה א), ולפעמים קוראים אף את הלוה בשם בעל חוב (רמב"ם מלוה ולוה יג ב, ושם יח א ועוד).

איסור נגישה

האיסור אסור לבעל חוב לנגוש את העני כשיודע שאין לו מה וספורו להחזיר לו (רמב"ם שם א ב; טוש"ע חושן משפט צו ב), לא קרקע ולא מטלטלין (שולחן ערוך הרב הלוואה ב), שנאמר: **אִם פָּסַף תִּלְוָה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עִמָּךְ לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנֶשֶׁה** (שמות כב כד) – שאם הלוית לו לא תדחקנו (מכילתא דרשב"י שם), ולא תתבענו בחזקה (רש"י על התורה שם ד"ה לא תהיה), ואם נגש עבר בלא תעשה (רמב"ם שם). ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה רלד; סמ"ג לאוין קפה; חינוך סז); ויש מן הראשונים הסובר שמלבד הלאו עובר אף על איסור עשה, שנאמר: **אֶת הַנֶּכְרִי תִגְשׁ** (דברים טו ג) אבל לא את ישראל, והרי זה לאו-הבא-מכלל-עשה שהוא עשה (רמב"ן על התורה שם, ובהשגות לספר המצוות שורש ב, לפירושו בספרי ראה ק"ג).

מלוה בריבית המלוה בריבית, מלבד הלאוין האחרים שיש בו (ראה רבית) עובר אף על לאו של לא תהיה לו כנושה (מכילתא משפטים כספא יט; בבא מציעא עה ב; רמב"ם שם ד ב):

- יש מפרשים שהוא כשתובעו ודוחקו (רש"י שם ד"ה מלוה), ולפי זה אין כאן איסור מיוחד למלוה בריבית, אלא שכך הדרך של מלוה בריבית שחס להניח מעותיו בטלות, ודוחקו ונגושו (כן משמע במהר"ם שיף שם).

- ויש סוברים שבכלל הלאו הזה הוא שלא להלוות בריבית (חינוך סז; מגיד משנה שם), שלא זו כולל כל דבר שדרך הנושים לעשות, והוא שאין מלוים ממונם בחינם, ונוגשים בחזקה כשמגיע זמן הפרעון, ועל שניהם הזהירה תורה, אלא שעל הנגישה אסרה רק בלוה עני, והרבית נאסרה לכל (מגיד משנה שם).

להראות אסור למלוה להראות את עצמו ללוה בזמן שידוע **עצמו ללוה** שאין לו, ואפילו לעבור לפניו (מכילתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם א ג; טוש"ע שם), שלא יפחידו או יכלימו, אף על פי שאינו תובעו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואיסור זה מתקנת חכמים הוא, והסמיכוהו לכתוב (לחם משנה שם): **לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנֶשֶׁה** (שם). מכילתא שם; גמ' שם), "כנושה" ולא נושה ממש (שולחן ערוך הרב שם), שלא תיראה בעיניו כנושה בו שיראה ויבוש (רש"י שם ד"ה לא תהיה).

לנגוש את הגוי יש מן הראשונים הסובר שמצות עשה לנגוש את הגוי, שנאמר: **אֶת הַנֶּכְרִי תִגְשׁ** (דברים טו ג), ומפי השמועה למדו שזו מצות עשה (רמב"ם שם ב, לפירושו בספרי ראה ק"ג), ונימנית במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה קמב; חינוך תעו), ואף על פי

בין משכנו בשעת הלוואה למשכנו שלא בשעת הלוואה, ועל דינו כשעבר ומשכן, ראה ערך משכון; על מצות עשה להחזיר בלילה משכון של כסות לילה, וביום משכון של כסות יום, ראה ערך השבת עבט; על חיובי המלוה בשמירת המשכון, ראה ערך משכון. 4. על פרטי האיסור והשיטות, ראה ערך אלמנה.

בעל חוב. 1. ד, טורי קיא-קיד. 2. ויש החולק וסובר שאין זו מצוה כלל, ולא נאמר את הנכרי תגוש אלא להורות שלישראל אסור לנגוש (רמב"ן על התורה שם, ובהשגות לספר המצוות שורש ב). 3. על ההבדל שבין בעל חוב עצמו הממשכן, לשליח בית דין הממשכן, וכן על איסורו של הממשכן למשכנו ברחוב, ועל ההבדל

דלת שאפילו שלא בפני הלוה, כגון שהלך למדינת הים, נפרעים מנכסיו בשבועת המלוה, שלא יהא כל אחד ואחד נוטל מעותיו של חברו והולך ויושב במדינת הים, ואתה נועל דלת בפני לויים (ראה ערך גביית חוב. רב נחמן בכתובות פח א; רמב"ם שם יג א).

• מפני שעבד לזה לאיש מלכה (משלי כב ז), ולפיכך יכול המלוה לכוף את הלוה ללכת לבית הועד לדון עמו (סנהדרין לא ב; רמב"ם סנהדרין ו ז; טוש"ע חו"מ יד א). ומטעם זה יש הסובר שמי שפרע מקצת חובו כותב לו המלוה שוכר על מה שקיבל, ואינו מחוייב להחליף את השטר על שטר אחר, ואף על פי שהלוה יצטרך לשמור שוכרו, שאם יאבד השוכר יגבה המלוה את כל החוב הכתוב בשטר, כך יפה לו למלוה שיהיה הלוה בדאגת שימור שוכרו ולא המלוה, שעבד לזה לאיש מלוה (ראה ערך שוכר. רבי יוסי במשנה בבא בתרא קע ב, ורשב"ם ד"ה א"ל).

• מפני שמעות הלוהו, ולפיכך יכול לתבוע מעות דוקא, ואם בא הלוה לפרוע ויש לו מעות, אינו יכול לדחותו אצל קרקעות או מטלטלים (כתובות פו א, ורש"י ד"ה האי; טוש"ע חו"מ קא א), שכיון שמעות הלוהו, על דעת שיפרע לו מעות הלוהו (תוספות בבא בתרא צב ב ד"ה א).

• מפני שמלוה להוצאה ניתנה (ראה ערך הלוואה), ולפיכך יכול המלוה לתבוע בכל מקום, שאפילו אם מקום ההלוואה היה ביישוב – יכול לתבוע במדבר, מה שאין כן אבדה ופקדון, שאינו יכול לתבוע אלא במקום שהאבדה והפקדון נמצאים שם (בבא קמא קיח א; רמב"ם מלוה ולוה יג ח; טוש"ע חו"מ עד א).

• מפני שאם לא ניפה את כחו אתה נועל דלת בפני לויים, ולפיכך תיקנו חכמים שבעל חוב גובה מן הבינונית, אף על פי שמן התורה דינו בזבורתית, כדי שלא תנעול דלת בפני לויים (משנה גטין מח ב וגמ' שם נ א; רמב"ם שם יט א). וכן אמרו מטעם זה של נעילת

בַּעַל מוֹם (כָּהֵן)

כהן שיש בו מום², הפוסל אותו לעבודה במקדש

פסולו לעבודה

כל כהן שיש בו מום אסור לעבוד עבודה במקדש, שנאמר: אִישׁ מִזֶּרְעֶךָ לְדֹרֹתָם אֲשֶׁר יִהְיֶה בוֹ מוֹם לֹא יִקְרַב לְהִקְרִיב לָחֶם אֱלֹהֵיוֹ (ויקרא כא יז), זו אזהרה שלא יקרב לעבודה (רמב"ם ביאת מקדש ו א), ש"לחם אלהיו" פירושו מאכל אלהיו (רש"י על התורה שם), כי כל ענייני מאכל קרויים לחם (חינוך ערה), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה ע; סמ"ג לאוין שח; חינוך שם). ובין שהיה בו המום מתחילת ברייתו, ובין שנולד לו אחר כך הוא בכלל האיסור (רמב"ם שם ג א).

עונשו עבר ועבד, נחלקו תנאים בעונשו:

• יש אומרים שחייב מיתה-בידי-שמים (רבי בתוספתא וזבחים צוקרמאנדל) יב יז, ובסנהדרין פד א; רבי יהודה בתורת כהנים אמור פרק ג יא), שנאמר: וְאֵל הַמִּזְבֵּחַ לֹא יֵגֵשׁ כִּי מוֹם בוֹ וְלֹא יִחַלֵּל אֶת מִקְדָּשִׁי (ויקרא שם כג), ולמדים גזרה שוה "חילול", "חילול" מתרומה, שנאמר בה: וּמִתּוֹ בוֹ כִּי יִחַלֵּלֶהוּ (שם כב ט). גמ' שם; רבי יהודה בתורת כהנים שם).

• ויש אומרים שאינו אלא באזהרה (ראה ערכו. חכמים בתוספתא שם, ובגמ' שם, ובתורת כהנים שם), ולוקה (רמב"ם שם וסנהדרין יט ד), שנאמר בתרומה "בו", למעט בעל מום (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ושם).

הקרבות כל הקרבנות בכלל האיסור, שנכפל בתורה לשון **שכלל האיסור** "לחם" המופיע באיסור זה: אִישׁ מִזֶּרְעֶךָ לְדֹרֹתָם אֲשֶׁר יִהְיֶה בוֹ מוֹם לֹא יִקְרַב לְהִקְרִיב לָחֶם אֱלֹהֵיוֹ (שם ז), ושוב: כָּל אִישׁ אֲשֶׁר בוֹ מוֹם מִזֶּרְעֶךָ אֶהְיֶה נִפְתָּח וְגו' מוֹם בוֹ אֶת לָחֶם אֱלֹהֵיוֹ לֹא יֵגֵשׁ לְהִקְרִיב (שם כא) – אם היה כתוב "לחם" פעם אחת, הייתי חושב שרק התמידים בכלל, שהם קרואים "לחם", שנאמר: אֶת קֶרְבְּנִי לִחְמִי לְאִשִּׁי (במדבר כח א), וכפל הכתוב פסוק שבו נכתב "לחם" לרבות את שאר הקרבנות (תורת כהנים אמור פרשה ג ג, ורבנו הלל שם).

עבודות אף כל העבודות בכלל האיסור, שנאמר: כָּל אִישׁ שִׁכְלָל הַאִסוּר אֲשֶׁר בוֹ מוֹם מִזֶּרְעֶךָ אֶהְיֶה נִפְתָּח לֹא יֵגֵשׁ לְהִקְרִיב אֶת אִשִּׁי ה', מוֹם בוֹ אֶת לָחֶם אֱלֹהֵיוֹ לֹא יֵגֵשׁ לְהִקְרִיב (ויקרא כא כא), ונכפל "לא יגש להקריב" לרבות כל העבודות (תורת כהנים שם ד), שאיסורן מן התורה (משנה למלך תמידין ב י ד"ה עוד י"ל).

ומכל מקום אינו חייב – מלקות (רמב"ם ביאת מקדש ט ו) – אלא על דבר שהוא משום עבודה, שנאמר: לָחֶם (ויקרא כא ז, כא, כב) – מה לחם מיוחד שהוא משום עבודה, יצאו אלו שאינם משום עבודה (תורת כהנים שם ד), ונחלקו ראשונים בביאור הדבר:

• יש אומרים שבכלל עבודה רק ארבע העבודות שהזכיר חייב עליהן מלקות: זריקה; הקטרה; ניסוך המים בחג, וניסוך היין לתמיד (רמב"ם ביאת מקדש ט ו).

• ויש אומרים שבכלל עבודה כל עבודה המעכבת את הקרבן (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם; קרבן אהרן שם).

תרומת הדשן בהוצאת הדשן של המזבח מחוץ לעיר (ראה ערך **והוצאתו** הוצאת הדשן) נחלקו תנאים אם בעל מום כשר:

• יש אומרים שבעל מום כשר לעבודה זו, שנאמר: וּפָשַׁט אֶת בְּגָדָיו וְלָבַשׁ בְּגָדִים אֲחֵרִים וְהוֹצִיָא אֶת הַדָּשֵׁן (ויקרא ו ד), והמילים: "אחרים והוציא" מלמדים על הכהנים בעלי מומים שכשרים להוציא הדשן (רבי אליעזר ביומא כג ב), ש"אחרים" מוסב על הכהן שהוזכר קודם, כלומר כהנים שהם אחרים, מרוחקים משאר עבודות, כשרים לעבודה זו (רש"י שם ד"ה אחרים).

• ויש אומרים שהוא פסול לעבודה זו (חכמים שם, לפי הגמ' שם), שדורשים "אחרים" ללימוד אחר (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם תמידין ב טו).

אף בתרומת-הדשן (ראה ערכו) בעל מום פסול (רמב"ם שם), אלא שנחלקו אמוראים אם כפי שנחלקו התנאים בהוצאה, כך נחלקו

להיכתב "אשר בו מום", ולא נכתבה אלא לרבות בעל מום ממעי אמו (תורת כהנים אמור פרשה ג ב, ורבנו הלל). 4. לימוד מיוחד בא על פסול בעל מום לקבלת הדם, ונחלקו תנאים מהו (זבחים יג א).

בעל מום (כהן). 1. ד, טור' קיד-קכא. וראה ערך כהן. 2. מהם המומים הפוסלים, ראה ערך מום. 3. שפוט הכתוב "יהיה בו" משמע שעכשיו הוא בעל מום, אבל מתחילתו היה תמים, אלא שהמילה "יהיה" מיותרת, שהיה יכול

• ויש סוברים שעובר בלאו ולוקה (רמב"ם שם ו, ופירוש המשניות שם).

מומים הפוסלים המומים הפוסלים משום מראית העין (ראה ערך משום מראית העין) אין בהם אפילו איסור עשה (גמ' שם), ואפילו עבר ועבד – לא חילל, ואינו לוקה (רמב"ם שם, ופירוש המשניות שם), ולא פסלו אותם אלא מדרבנן (רמב"ם שם ח ז).

סוס עובר אזהרה מיוחדת הזהירה תורה על כהן שיש בו מום עובר שלא יעבוד, שנאמר: **כִּי כָל אִישׁ אֲשֶׁר בּוֹ מוֹם לֹא יִקְרָב** (ויקרא כא יח). תורת כהנים אמור פרשה ג ה; רמב"ם שם ו ב, ומפי השמועה למדו שזו אזהרה לבעל מום עובר (רמב"ם שם), ונחלקו ראשונים אם נמנה במנין המצוות ללאו מיוחד (ספר המצוות לא תעשה עא; חינוך רעו); או שאין כאן לאו מיוחד אלא ריבוי במצוות הלא תעשה שנאמרה בבעל מום קבוע (השגות הרמב"ן שם).

אף בעל מום עובר – אם עבר ועבד לוקה, ופוסל את העבודה (רמב"ם שם), ודוקא כל זמן שהמום בו, אבל עבר מומו הוא כשר לעבודה (רמב"ם שם ג), שנאמר: מום בו (ויקרא שם כא) – פרט לשעבר מומו (תורת כהנים שם פרק ג ו).

כניסתו למקדש כהן שיש בו מום, בין מום קבוע ובין מום עובר, אסור להיכנס במקדש, אף שאינו עובר עבודה שם (ראה ערך ביאת מקדש).

כנמה אף בכמה קטנה בשעת היתר הבמות (ראה ערך במה) בעל מום פסול לעבודה (זבחים טז א, ורש"י ד"ה ח"ג).

אנדורגינוס האנדורגינוס פסול לעבודה במקדש, שגם על הצד שהוא זכר, בעל מום הוא (רמב"ם ביאת מקדש ז ח), ומכל מקום אינו אוכל בקדשים – כשאר בעלי-מומים – אלא בקדשים קלים בלבד, שהאשה אוכלת בהם (תוספתא בכורים צוקרמאנדל ב ו; רמב"ם מעשה הקרבנות י ט), אבל לא בקדשי קדשים (תוספתא שם ה; גמ' שם עב א), וכן אינו נוטל חלק בקדשים כלל – שלא כבעלי מומים – אפילו בקדשים שמותר לאכול, שספק אשה הוא (רמב"ם שם יז).

בשאר דיני כהונה

אכילת קדשים כהן בעל מום, אף על פי שאינו עובר עבודה במקדש, אוכל מן הקרבנות הנאכלים, בין מקדשי קדשים ובין מקדשים קלים, שנאמר: **לָחֶם אֱלֹהֵיוּ מִקְדָּשֵׁי הַקִּדְשִׁים וּמִן הַקִּדְשִׁים יֹאכֵל** (ויקרא כא כב). תורת כהנים אמור פרק ג ח; זבחים קא ב; רמב"ם מעשה הקרבנות י יז, ואף נוטל חלק עם שאר הכהנים בקדשים הנאכלים, שנאמר במנחה: **כָּל זָכָר בְּכִנְיֵי אֹהֶרֶן יֹאכְלֶנָה** (שם ו יא), ואמרו: לרבות בעל מום, ואם לאכילה כבר אמור, אלא לחלוקה (זבחים קב א; רמב"ם שם) – ליטול חלק כאחד הכשרים (רש"י שם ד"ה לחלוקה).

ואין חילוק לענין זה בין שהוא בעל מום קבוע, ובין שהוא בעל מום עובר, שנאמר בחטאת: **כָּל זָכָר בְּכִנְיֵים יֹאכֵל אֹתָהּ** (שם כב), ואמרו: לרבות בעל מום, ואם לאכילה ולחלוקה כבר אמור, אלא לרבות בעל מום עובר (גמ' שם).

וכן אין חילוק לענין זה בין שנולד במומו, ובין שהיה תם ונעשה בו מום אחר כך – אוכל וחולק, שנאמר באשם: **כָּל זָכָר בְּכִנְיֵים**

בהרמה (ריש לקיש שם); או שהכל מודים שעבודה היא, ופסול בה (רבי יוחנן שם).

פרה אדומה וכן בעבודות של פרה-אדומה כהן בעל מום פסול (תוספות זבחים טז ב ד"ה שם, ושם יז ב ד"ה אונן)⁵.

תקיעה בחצוצרות תקיעות הקרבן בשעת ניסוך היין (ראה ערך נסכים וערך שירה) בעל מום פסול להם, שנאמר: **וּבְנֵי אֹהֶרֶן הַכֹּהֲנִים יִתְקְעוּ בַחֲצֹצְרוֹת** (במדבר י ח), ונאמר: **וְזָרְקוּ בְּנֵי אֹהֶרֶן הַכֹּהֲנִים** (ויקרא א יא), מה להלן תמימים ולא בעלי מומים, אף כאן תמימים ולא בעלי מומים (רבי עקיבא בספרי בהעלותך עה, ובירושלמי יומא א א, ורבנו הלל לספרי שם; רבי טרפון שם ושם, לאחר שחזר בו)⁶.

והוא הדין בתקיעות שהיו במדבר, כשרצה משה לדבר עם העם, ובשעת סילוק המסעות (ראה ערך חצוצרות. רבנו הלל שם), ויש מהאחרונים המצדד שכן הדין בתקיעות שבשעת צרה (ראה ערך חצוצרות. מנחת חינוך שפד ב,ה).

אכן תקיעות ההקלה, שהיו תוקעים בחצוצרות בכל ירושלים כדי להקהיל את העם (רמב"ם חגיגה ג ד), כל הכהנים היו תוקעים בהם, וכל הרואה כהן שאין בידו חצוצרה אומר: דומה זה שאינו כהן (תוספתא סוטה (ליברמן) ז טו), ואף בעל מום כשר להם (רבי עקיבא בספרי שם, וירושלמי שם).

והוא הדין תקיעות ראש השנה ויום הכפורים של יובל שבמקדש, שכהן בעל מום כשר לתוקעם (רבי עקיבא בספרי שם, לגירסתנו, ובפסיקתא רבתי לט), שנאמר: **וְהַעֲבַרְתָּ שׁוֹפָר תְּרוּעָה וְגו'** **בְּכָל אֲרָצְכֶם** (ויקרא כה ט. רבי עקיבא בפסיקתא רבתי שם), או מפני שאף על פי שצריך בהם כהנים, כיון שאין בהם חיוב תקיעה בחצוצרות אלא מדברי קבלה, כך היתה הקבלה שבעלי מומים כשרים (מנחת חינוך שפד ה).

עבודתו פסולה בעל מום שעבד, חילל את העבודה ופסל אותה (משנה בכורות מג א; רמב"ם ביאת מקדש ו א), שנאמר: **לֹא יַעֲשֶׂה פִּי מוֹם בּוֹ וְלֹא יַחֲלִיל אֶת מִקְדָּשִׁי** (ויקרא כא כג). תורת כהנים אמור פרק ג יא, ואפילו אם עבד בשוגג עבודתו פסולה (תרומות ח א; רמב"ם שם ו), שנאמר: **הַנִּנֵּי נִתֵּן לוֹ אֶת בְּרִיתִי שְׁלוֹם** (במדבר כה יב), והוי"ו של "שלום" היא קטועה (ראה ערך ו), ללמד כשהוא שלם, ולא כשהוא חסר (קידושין סו ב).

במה דברים אמורים במומים הפוסלים בין באדם ובין בבהמה (ראה ערך מום), אבל מומים שאינם פוסלים אלא באדם בלבד – אם עבד, אינו מחלל את העבודה (בכורות מג ב; רמב"ם שם), לפי שמומים אלו אנו למדים מהכתוב: **כָּל אִישׁ אֲשֶׁר בּוֹ מוֹם מְזַרַע אֹהֶרֶן הַכֹּהֵן לֹא יַעֲשֶׂה לְהַקְרִיב** (ויקרא כא כא) – איש ששוה בזרעו של אהרן (גמ' שם א), שהשוה בזרעו של אהרן – היינו שדומה לבני אדם – הוא שצריך מום, אבל אינו שוה בזרעו של אהרן אף בלא מום נפסל (רש"י שם ד"ה איש השוה), ובחילול עבודה כתוב: מום בו **וְלֹא יַחֲלִיל** (שם כג), ולא זה שפסולו הוא משום שאינו שוה בזרעו של אהרן (גמ' שם ב). ונחלקו ראשונים באיזה איסור הוא עובר:

• יש סוברים שאינו עובר אלא בעשה, שכן היא המשמעות: השוה בזרעו של אהרן הוא יעבוד, ושאינו שוה לא יעבוד, ולא-הבא-מכלל-עשה (ראה ערכו) – עשה (רש"י שם ד"ה עשה, על פי הגמ' שם).

ברגלו האחת והיה עומד ומריע בחצוצרות, ולאחר שהוער שיתכן שהיה בשעת ההקלה (ראה להלן), נזכר שאכן כך היה, וחזר בו (רבי טרפון שם ושם).

5. אך מהאחרונים יש שמסתפק בדבר (מנחת חינוך ערה יא). 6. ויש מהתנאים שסבר בתחילה שבעל מום כשר להם, לפי שזכר את שמעון אחי אמו שהיה חיגר

אמור פרשה א א, ש"כהנים" משמעותם כהנים כשרים, ובא "בני אהרן" לפרש שהמדובר על כל בני אהרן, אפילו בעלי מומים (מלבי"ם שם).

שאר הדינים הנוהגים בכהן מחמת קדושתו - כגון איסור גרושה - נוהגים אף בבעל מוס (רש"י סנהדרין נא ב ד"ה והיו קודש), שנאמר שם: וְהָיוּ קָדָשׁ: (שם ו), לרבות בעלי מומים (תורת כהנים שם פרק א ו; גמ' שם), שנאמר בתחילת הפסוק: קָדָשִׁים יִהְיוּ (שם), ולא נכפל אלא לרבות בעלי מומים (תורה תמימה שם).

כהן גדול כהן גדול שאסור באלמנה (ראה ערך אלמנה לכהן **שנפל בו מוס** גדול) ובבעולה (ראה ערך בעולה לכהן גדול) אף כשנפסל לכהן גדול מחמת מומו, בכלל האיסור, שנאמר: וְהָיוּ קָדָשִׁים כְּבָתוּלִים יָקָח (ויקרא כא ג), ומהמילה "והוא" מרובה כהן גדול שנפסל מחמת מומו (הוריות יב יב), שבאה וי"ו החיבור לחברו לענין הקודם (ראה ערך ו ב) המדבר על טומאה למתים, שבו ריבנו בעלי מומים (תורה תמימה שם).

והרבה אחרונים סוברים שדין זה תלוי במחלוקת תנאים, ויש הסובר שבעבר מחמת מומו מותר באלמנה, לפי שדורש "והוא" לדרשה אחרת (רבי ישמעאל שם. שירי קרבן יבמות א א ד"ה זו הואיל; הורה גבר הוריות שם; תשובות רבי אליעזר (גורדון) א טו).

ואין בין כהן גדול המשמש לכהן גדול שעבר - מחמת מומו (פירוש המשניות לרמב"ם הוריות יא ב; מאירי שם) - אלא במה שתלוי בעבודה בלבד, היינו פר יום הכפורים (ראה ערך עבודת יום הכפורים), ועשירית האִיפה (ראה ערך מנחת חביתין), שהרי הוא פסול לעבודה, אבל זה וזה שוים באיסור טומאה לקרובים, בפריעה-ופרימה, ובחזרת הרוצח בשוגג מעיר מקלטו (ראה ערך גלות. משנה שם יא ב, לפי פירוש המשניות לרמב"ם שם).

אף בעבודות יום הכפורים הצריכות כהן גדול, ואינן עבודות שבכל השנה הזר פסול להן, כמו שחיתת התמידים, ופר ושעיר ומוספים, שבכל השנה הזר כשר, וכן הגרלת השעירים והסמיכה ווידוי, יש שכתבו שכהן גדול בעל מוס כשר בהן, שאינן עבודות המתחללות, אלא שדין כהן גדול, ואף הבעל מוס הוא כהן גדול (תשובות רבי אליעזר שם).

יִאכְלֶנּוּ (שם ז ה), ואמרו: לרבות בעל מוס, ואם לאכילה ולחלוקה ולבעל מוס עובר כבר אמור, אלא לרבות בעל מוס ממעי אמו (גמ' שם).

איסור עבודה כהן בעל מוס הוזהר אף על איסור טומאה במקדש, היינו שלא לעבוד עבודה כשהוא טמא (ראה ערך **לטמא ושתוי יין** טמא) אף על פי שהזר אינו מוזהר אלא על זרות ולא על טומאה (יבמות לב ב, ותוספות ד"ה בעל).

אבל האיסור על שתוי-יין לעבוד עבודה במקדש אינו אלא על כהן הכשר לעבודה, ולא על בעל מוס, שנאמר: וְיִשְׁכַּר אֶל תְּשֻׁתָּה אֶתָּה וּבְנֶיךָ אֶתָּה (שם י ט) - מה אתה כשר אף בניך כשרים, יצאו בעלי מומים (תורת כהנים שמיני פרשה ג; רמב"ם ביאת מקדש א א).

עגלה ערופה בעגלה-ערופה, לאמירת: כפר לעמך ישראל וגו' (ראה ערך עגלה ערופה), אף בעלי מומים כשרים, שנאמר: וְנִגְשׁוּ הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי (דברים כא ה), והמילים "בני לוי" מיותרות ובאות לרבות בעלי מומים (ספרי שופטים רח).

ברכת כהנים כהן בעל מוס, נחלקו תנאים אם כשר לעלות לברכת כהנים:

- יש מכשירים, ואינם פוסלים אלא מי שיש מומים בידיו (משנה מגילה כד ב; תוספתא שם (ליברמן) ג כט; רבותינו בתנחומא נשא ח) בפניו וברגליו, שהעם יבואו להסתכל במומיו (סתם תוספתא שם), ויסחיו דעתם מהברכה (ירושלמי שם ד ח), וכן הלכה (רמב"ם תפילה טו ב; תוש"ע או"ח קכח ל).

- ויש פוסלים (רבי בתנחומא שם; ספרי שם; פסיקתא זוטרותא (לקח טוב) עקב יד א), שנאמר: וְלִבְרַךְ בְּשִׁמּוֹ (דברים י ח) - מקיש ברכה לשירות, מה שירות בכשרים ותמימים, אף ברכת כהנים בכשרים ותמימים (פסיקתא זוטרותא שם. וראה ערך כהן).

השקאת סוטה כהן בעל מוס כשר להשקאת סוטה (ר"ש לתורת כהנים אמור פרשה ג ד).

דינים הנוהגים ככהן מחמת קדושתו האיסור על כהנים להיטמא למתים (ראה ערך טומאת כהן) הוא אף על כהן בעל מוס שנאמר: אָמַר אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי אֶהֱרֹן וְגו' לִנְפֹשׁ לֹא יִטְמָא בְּעַמִּי (ויקרא כא א), שהמילים "בני אהרן" באות לרבות בעלי מומים (תורת כהנים

בַּעַל מוֹס (קֶרֶבֶן)¹

קרבן שיש בו מוס², הפוסל אותו להקרבה

פסולו להקרבה

מצות עשה מן התורה שיהיו כל הקרבנות תמימים, מבלי מוס (רמב"ם איסורי מזבח א א), שנאמר: תָּמִים יִהְיֶה לְרִצּוֹן (ויקרא כב כא. תורת כהנים אמור פרשה ז ט; רמב"ם שם), ונמנית מצוה זו במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה סא; סמ"ג עשין קעו; חינוך רפ).

ואין חילוק בזה בין שקדם מומו להקדשו, ובין שקדם הקדשו למומו (חולין קל א; רמב"ם שם ב ו), ואפילו אם נעשה בעל מוס לאחר שחיטה, לפני קבלת הדם - פסול, שנאמר: וְלָקַח וְגו' מִדָּם הַפֶּר (ויקרא ד ה) - פר שהיה כבר, שיהא שלם בשעת קבלת הדם כבשעת שחיטה (זבחים כה ב, ורש"י ד"ה שהיה כבר; רמב"ם פסולי המוקדשין א כט).

קרבנות שאינם בעלי חיים אף קרבנות שאינם בעלי חיים, חיוב מצותם שיהיו תמימים ונבחרים (רמב"ם איסורי מזבח ו א), שנאמר: תָּמִימִם יִהְיוּ לָכֶם וְנִסְפִּיקֶם (במדבר כח לא) - מקיש נסכים לבהמה, מה בהמה נפסלת במומים, אף נסכים נפסלים במומים (ספרי פנחס קמט), שלא יביא יין מעוֹשֵׁן (מנחות פו ב - פז א; רמב"ם שם).

וכן במנחות, שנאמר: תָּמִימִם יִהְיוּ לָכֶם וּמִנְחָתָם (במדבר שם יט-כ), שלא יביא סולת שהתליעה (משנה שם פה א; רמב"ם שם), ולא יכלול בשמן שריחו רע (גמ' שם פו א; רמב"ם שם), או שטעמו רע (רמב"ם שם). ואף העצים מצוותם שיהיו תמימים, ולא תהא בהם תולעת (רמב"ם

המקדיש מים פסולים לניסוך, אינו לוקה משום מקדיש בעל מום (תוספות יומא סד א ד"ה (סג ב) זריקת).

המקדיש עוף מחוסר אבר המקדיש עוף מחוסר-אבר, נסתפקו אחרונים אם עובר (מנחת חינוך שם, ורפו ד).

המקדיש קרבן שאינו קרב אף בקרבנות שאינם קרבים על גבי המזבח – כגון פרה אדומה (ראב"ד פרה אדומה א א) – עוברים עליהם כשהקדישם בעלי מומים (תמורה ו ב).

איסור הקרבתו

אסור לשחוט בעל מום לשם קרבן, שנאמר: **עֹרֶת או שְׁבוֹר וגו' לא תִּקְרִיבוּ** (ויקרא כב כב) ופירושו: לא תשחטו (תמורה ו ב; רמב"ם איסורי מזבח א ד), ודוקא קדשי מזבח, אבל אם שחט בהמה בעלת מום מקדשי-בדק-הבית אינו עובר משום שחט בעל מום, כשם שאינו חייב עליה משום שחט-חוץ (כסף משנה שם).

בגטת יחיד אף השוחט בהמה בעלת מום בבמת יחיד בשעת היתר הבמות (ראה ערך במה) עובר בלא תעשה, שנאמר: **לֹא תִזְבַּח לַה' אֱלֹהֶיךָ שׁוֹר וְשֶׁה אֲשֶׁר יִהְיֶה בוֹ מוֹם** (דברים יז א), אם אינו ענין לבמה גדולה, שכבר נאמר: **עֹרֶת או שְׁבוֹר וגו' לא תִּקְרִיבוּ אֵלָה לַה'** (דברים כב כב), תנהו ענין לבמת יחיד (בכורות יד ב).

מנחות הקומץ סולת שהתליעה למנחה, אף על פי שהקמיצה במנחות היא במקום שחיטה בקרבנות (ראה ערך קמיצה) מכל מקום אינו עובר משום שחט בעל מום (תוספות יומא סג ב ד"ה זריקת).

שעיר המשתלח שעיר המשתלח, כשם שחייבים על הקדשו כשהוא בעל מום (ראה לעיל) כך חייבים על שחיטתו, היינו דחייתו לצוק, שדחייתו היא שחיטתו (מנחת חינוך שם א).

זריקת הדם אף זריקת דמו של בעל מום על גבי המזבח אסורה, שנאמר: **וְאִשָּׁה לֹא תִתְּנוּ מִקֶּהם עַל הַמִּזְבֵּחַ** (ויקרא כב כב), ואמרו: "על המזבח", זה הדם (תורת כהנים אמור פרק ז ד; תמורה ו ב)³.

הקטרת אסורים וכן אסור להקטיר אימורי בעלי מומים על המזבח, שנאמר: **וְאִשָּׁה לֹא תִתְּנוּ מִקֶּהם עַל הַמִּזְבֵּחַ** (ויקרא כב כב), אלו החלבים (תורת כהנים אמור פרק ז ד; יומא סג ב; רמב"ם שם), ואינו עובר עליו אלא כשמקריב כזית, שאין הקטרה פחותה מכזית (מנחת חינוך רצ ב).

עבר והקטיר עבר והקטיר בעלי מומים על גבי המזבח, נחלקו תנאים: • יש אומרים שאף אם עלו ירדו (תנא קמא במשנה זבחים פד א), אבל לא דרך בזיון (רבי חנינא שם, ובתורת כהנים צו פרשה א ט, לפי גמ' שם פה ב, בתירוצו הראשון), וכן הלכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטורא שם). • ויש מחלקים: מומים הפוסלים בעופות ירדו, אבל מומים שכשרים לכתחילה בעופות אף בבהמה אם עלו לא ירדו (רבי עקיבא במשנה שם, ובתורת כהנים שם, לפי גמ' שם).

קרבות שאינם בעלי חיים הקטיר מנחות ונסכים ועצים פסולים על גבי המזבח, הדבר ספק אם עובר, כשם שהוא ספק אם עובר משום הקדשם (משנה למלך איסורי מזבח ו א).

שם ב, על פי משנה מידות ב ה, ומנחות פה ב, שגם העצים נקראים קרבן, שנאמר: **וְהַגְדִּילוֹת הַפִּלְגֹּנוֹ עַל קֶרְבֵּן הָעֵצִים** (נחמיה י לה. מנחות כ ב).

קרבות שאינם קרבים מלבד הקרבנות הקרבים על גבי המזבח, הקפידה התורה אף בקרבנות שאינם קרבים שיהיו תמימים, כמו בפרה-אדומה שאמרה תורה: **אֲשֶׁר אֵין בָּהּ מוֹם** (במדבר יט ב), וכל המומים הפוסלים בקדשים פוסלים בפרה (פרה ב ג; רמב"ם פרה אדומה א ז).

וכן שעיר-המשתלח המום פוסל בו, שנאמר בבעלי מומים: **לֹא יוֹקֵרא כב כב**) – לרבות שעיר המשתלח (תורת כהנים שם פרק ז ד; יומא סג ב; רמב"ם עבודת יום הכפורים ה יז).

אכן, עגלה-ערופה אין המום פוסל בה, שנאמר בפרה אדומה: **אֲשֶׁר אֵין בָּהּ מוֹם** (במדבר שם), ודרשו: בה מום פוסל, ואין מום פוסל בעגלה (ספרי חוקת כק; סוטה מו א; רמב"ם רוצח י ב).

עופות אכן אין המומים פוסלים בעופות, שנאמר: **תָּמִים זָכָר בִּפְקָדָם וּבְעֵצֵים** (ויקרא כב יט) – יש תמות וזכרות בבהמה, ואין תמות וזכרות בעופות (תורת כהנים אמור פרשה ז ב; מנחות ו א; רמב"ם שם ג א), אלא אם כן הוא מחוסר אבר (ראה ערך מחוסר אבר).

איסור הקדשו

אסור להקדיש בהמה שיש בה מום לקרבן, שנאמר: **כָּל אֲשֶׁר בּוֹ מוֹם לֹא תִקְרִיבוּ** (ויקרא כב כ), ופירושו: לא תקדישו (תמורה ו ב; רמב"ם איסורי מזבח א-א), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה צא; סמ"ג לאוין שי; חינוך רפה), והעובר עליו לוקה (תמורה ז א; רמב"ם שם א), ואף על פי שאין לוקים על לאו-שאיין-בו-מעשה (ראה ערכו), כיון שעל ידי דבורו נעשה מעשה, שנעשה מחולין הקדש, הרי זה חשוב כמעשה (לחם משנה שם).

מלבד הלאו עובר כשמקדיש בעל מום אף על עשה, שנאמר: **תָּמִים יִקְרִיבוּ** (ויקרא א ג), ופירושו: "יקריבנו" – יקדישנו (תורת כהנים ויקרא, נדבה פרשה ג יב), שעובר עליו בעשה (פירוש הראב"ד שם; קרבן אחר שם).

כשהיה בעל מום מעיקרו אין חילוק באיסור זה בין שהיה תם ואחר כך נעשה בעל מום, ובין שהיה בעל מום מעיקרו, ואף על פי שבעל מום מעיקרו מעולם לא היה ראוי למזבח, אין אומרים שמן הסתם לא נתכוין אלא להקדישו קדושת דמים ולא להקרבה (תמורה ז א, ורש"י ד"ה אלא מאי).

הפטיר בהמת קדשים בחולין הממיר בהמת קדשים בחולין בעל מום (ראה ערך קדשים בחולין תמורה) אינו עובר משום מקדיש בעל מום, שהכתוב ניתקו מלאו זה ללאו אחר של "לא ימירנו", לומר שאינו עובר אלא על לאו זה בלבד (רש"י תמורה ז א, על פי הגמ' שם).

המקדיש קרבן שאינו בעל חיים בנסכים ומנחות ועצים, שהמום פוסל בהם (ראה לעיל), הדבר ספק אם המקדיש את הפסולים עובר משום מקדיש בעל מום כמו בקרבנות בעלי חיים (מנחות פה ב, פו א, פז א; רמב"ם איסורי מזבח ו א), לפיכך אינו לוקה, ומכים אותו מכת-מרדות (רמב"ם שם).

ופירושו: זריקת הדם (תמורה ז א, בלשון ראשונה; רמב"ם שם ד, ולחם משנה

3. או לפי שנאמר: וְעֹנֶד וְנֹתֵק וְנֹתֵק לֹא תִקְרִיבוּ לַה' (ויקרא כב כד),

- ויש אומרים שאף ישראל עובר עליו (כן משמע מהרמב"ם שם), שהם סוברים שכל הלאוין האמורים בישראל, ושחיטה בכללם, נוהגים אף בקרבן גוי (מנחת חינוך שם, בדעת הרמב"ם).
- כשאין בית כל הלאוין של הקרבה אינם נוהגים אלא בזמן הבית, כשיש מזבח במקדש (חינוך רפח, רפט, רצ, רצב ורצד)⁴.

קדושתו

המקדיש בהמה בעלת מוס למזבח, אף על פי שעבר בלאו ולוקה (ראה לעיל), מה שעשה עשוי, והרי זו קדושה (תמורה ה ב; רמב"ם איסורי מזבח א י), אם משום שכל מה שאמרה תורה לא תעשה, עבר ועשה מה שעשה עשוי (אביי שם), או מפני שנאמר: וְלִגְדָּר לֹא יִרְצָה (ויקרא כב כג) – שאינו מרצה בתורת קרבן, אבל הקדושה חלה עליו (רבא שם).

במה דברים אמורים כשאמר על הבעל מוס הרי הוא לעולה, שמשמעו לדמי עולה, אבל אמר הרי זה עולה לא אמר כלום, ואין קדושה חלה עליו כלל (משנה תמורה כז ב, ורש"י ד"ה הרי אלו; רמב"ם מעשה הקרבנות טו ו).

כשקדם מוס כל הקדשים שקדם מוס קבוע להקדשם, הרי זה קבוע להקדשם כמקדיש עצים ואבנים לדמיהם, ואין בהם קדושת הגוף, אלא קדושת דמים (רש"י חולין קל א ד"ה כל הקדשים), ותפדה הבהמה ותצא לחולין, ויביא בדמיה קרבן (משנה תמורה ז א; רמב"ם איסורי מזבח א י). ומכל מקום קודם פדיונם הם פטורים מן הבכורה – שאם ילדו בכור אינו קדוש – וממתנות כהונה, שאף קדושת דמים מדחה מן הבכורה ומן המתנות (בכורות יד א), ואם ילדו ולה, אותו וולד קדוש קדושת דמים כאמו, ונפדה בלי מוס ויוצא לחולין, ואף על פי שכל בהמת הקדש תמימה אינה נפדית, ולד זה לא חלה עליו קדושת הגוף, שלא יהא טפל חמור מן העיקר, שהרי אין קדושתו אלא מכח אמו (בכורות שם ב; רמב"ם שם יא), וכן החלב של הבהמה אסור ליהנות ממנו (בכורות שם א).

אכן השוחטם בחוץ – פטור (משנה בכורות שם), שלא חלה עליהם קדושה כל כך (רש"י שם ד"ה והשוחטן), ואין עושים תמורה, ואם מתו יפדו (משנה שם), ואף על פי שאין פודים את הקדשים להאכילם לכלבים, אלו אין קדושתם חמורה ונפדים (רש"י ד"ה ואם מתו)⁵, ואסורים בגיזה-ועבודה מדרבנן, שלא יתחלפו בקדשים של קדושת הגוף (גמ' שם א), ולאחר שנפדו יצאו לחולין לגמרי, וחייבים בבכורה ובמתנות, ומותרים בגיזה ועבודה, וולדם וחלבם מותרים (משנה שם).

הבכור ומעשר-בהמה חלה עליהם קדושה חמורה אפילו במומם, שהבכור רחם אמו מקדשו (ראה ערך בכור בהמה טהורה), ובמעשר נאמר: לֹא יִבָּקֵר בֵּין טוֹב לָרַע (ויקרא כז ג), היינו בין תם ובין בעל מוס (ראה ערך מעשר בהמה).

כשקדם הקדשם כל שקדם הקדשם את מומם, או שקדם מוס עובר למומם להקדשם, ולאחר שהקדישם נולד בהם מוס קבוע, אפילו לאחר שנפדו – פטורים מן הבכורה ומן המתנות, ואסורים בגיזה ועבודה מן התורה, והגוזז והעובד לוקה (בכורות טו ב), ועושים תמורה, אלא שהתמורה שלפני פדיונם קדושה בקדושה גמורה, ולאחר פדיונם אינה קרבה, מפני שבאה מכח

קבלת הדם נחלקו תנאים אם המקבל דם של בעל מוס עובר על איסור (רבי יוסי ברבי יהודה בתמורה ו ב), שנאמר: וּמִיָּד בֵּין נֶכֶר לֹא תִקְרִיבוּ (ויקרא כב כה), ופירושו לדעתו קבלת הדם (גמ' שם ז א); או שאינו עובר (תנא קמא שם ו ב), וכן הלכה (כן משמע ברמב"ם איסורי מזבח א ד).

כטוין הלאוין של שחיטה וזריקה והקטרה נחשבו במנין המצות הפצויות (ספר המצוות לא תעשה צב, צג וצד; סמ"ג לאוין שיא, שיש ושיג; חינוך רפח, רפט ורצ); ויש שחושב את כל האיסורים – ואף איסור ההקדש בכלל – ללאו אחד במנין המצוות, לפי שכולם מצוה אחת: מניעת עשיית קרבן מבעלי מומים (השגות הרמב"ם לספר המצוות, בסוף ההשגות), וכל העושה אחד מאיסורים אלה – ששחט, או זרק, או הקטיר בעל מוס – מלבד מה שעובר על הלאוין האמורים, בטל אף מצות עשה של תמים יהיה (ראה לעיל. חינוך רפח).

מלקות אף על איסורי השחיטה וזריקה והקטרה לוקים (תמורה שם; רמב"ם שם), ואף הסוברים שכל איסורי העבודות בבעל מוס נחשבים ללאו אחד במנין המצוות, מודים שלוקה על כל אחד מהם (רמב"ם שם), נמצא שאם הקדיש בעל מוס ושחטו וזרק דמו והקטיר אימוריו – לוקה ארבע מלקיות (רמב"ם שם).

מוס עובר אזהרה מיוחדת הזהירה תורה על הקרבת בעל מוס עובר, שנאמר: לֹא תִזְבַּח לַה' אֱלֹהֶיךָ שׁוֹר וְשֶׂה אֲשֶׁר יִהְיֶה בוֹ מוֹם פֶּלֶא דָּבָר רָע (דברים יז א), ומפי השמועה למדו שזה אזהרה לבעל מוס עובר, שאם הקריבה לוקה (הרמב"ם באיסורי מזבח א ה, ובספר המצוות לא תעשה צה, על פי ספרי ראה קכו), ולא בשחיטה בלבד עובר, אלא על כל הלאוין שנאמרו בבעל מוס קבוע, עובר אף בבעל מוס עובר (רמב"ם איסורי מזבח שם; השגות הרמב"ם לספר המצוות לא תעשה צה), שכיון שראינו שהתורה השוותה עובר לקבוע לענין שחיטה, אף לשאר הלאוין הם שווים (כסף משנה שם).

נחלקו ראשונים אם נמנה לאו זה ללאו נפרד במנין המצוות (ספר המצוות שם; חינוך תצד); או שאין כאן לאו מיוחד, אלא שהכתוב מרבה והולך עד שאסר כל מוס (רמב"ם שם; סמ"ג לאוין שיג).

מי העובר על הלאו של שחיטת בעל מוס עוברים בין ישראל ובין כהן, כיון שהשחיטה בקרבנות כשרה בור (ראה ערך זר וערך שחיטה ב), אבל על הלאוין של זריקה והקטרה אינם עוברים אלא כהנים, וזר שזרק או הקטיר אינו עובר, שכיון שאינו ראוי לעבודה אין זו זריקה והקטרה כלל (חינוך רצב ורצד).

קרבן גוי אף קרבן גוי שהקריבו – ישראל או כהן (ראה להלן) – כשהוא בעל מוס, לוקה עליו, שנאמר: וּמִיָּד בֵּין נֶכֶר לֹא תִקְרִיבוּ וגו' מִפֶּלֶא אֲלֶהָ פִּי וגו' מוֹם בָּם לֹא יִרְצוּ לָכֶם (ויקרא כב כה. רמב"ם שם ו), ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות לא תעשה צו; סמ"ג לאוין שיג; חינוך רצב). ואף על פי שבין נח אינו מצווה בבמה שלו אלא על מחוסר אבר ולא על בעל מוס (ראה ערך במה), במזבח אסור להקריב קרבן שלו בעל מוס (תמורה ז א).

ונחלקו ראשונים מי עובר על האיסור, ובאיזה איסור מדובר:

- יש אומרים שרק כהן עובר עליו (חינוך שם), שהם סוברים שעל קרבן גוי בעל מוס עובר רק בזריקת דמו והקטרת אימוריו בלבד, ולא על שחיטתו הכשרה בור (מנחת חינוך שם ג, לדעה זו).

רפט ז, בדעת הרמב"ם שם ד. 5. ויש מהתנאים הסוברים שאינם נפדים, שלדעתו אף בעל מוס מעיקרו צריך שיעמוד לפני הכהן בשעת הערכתו, כמו

שם. 4. ויש שמצדדים לומר שזריקה והקטרה בלבד אינן אלא על המזבח בפנים, אבל על שחיטה עוברים אף מחוץ למקדש, ואף בזמן הזה (מנחת חינוך

אמוראים אם מכניסו לכיפה עד שימות (רב הונא שם); או שסמוך לפדיון אמו מתפס הולד לשם אותו זבח, שעכשיו אין קדושתו נפקעת על ידי פדיון אמו, וממתין עד שיפול בו מום, ונפדה הוא עצמו (אמרי במערבא משמיה דרבי חנינא שם, ורש"י ד"ה סמוך לפדיון).

• נתעברו וילדו לאחר שנפדו, הולד חולין גמורים, שפסולי המוקדשים לאחר פדיונם הוקשו לצבי ואיל, שנאמר: אַף פֶּאֶשֶׁר יֵאָכֵל אֶת הַצִּבִּי וְאֶת הָאֵיל פֶּן תֵּאָכְלֶנּוּ (דברים יב כב), והרי הולד כולד של צבי ואיל (גמ' שם).

אכן החלב, אפילו לאחר הפדיון – אסור (ראה ערך חלב), אך אף בו יש הבדל בין לפני הפדיון ולאחר הפדיון – שלפני הפדיון הנהנה חייב קרבן מעילה, כגון בחטאת⁶ (ראה ערך מעילה), ולאחר שנפדו אין מועלים בהם (בכורות שם), ואף לכתחילה מותר ליהנות בהם כל הנאות מלבד גיזה ועבודה (משיב דבר יו"ד נו-נז), ואם מתו יקברו (משנה שם יד א), ואינם נפדים, שצריכים העמדה והערכה (ראה ערכו. גמ' שם טו א)⁷.

קדושה דחוייה, שכבר נפדו, ואינה נפדית, שאין בכח קדושתה לתפוס פדיונה, ולפיכך מניחה עד שתמות (גמ' שם טז א; רמב"ם תמורה ג ד), והשוחטם בחוץ אפילו לפני פדיונם פטור, שכל שאינו ראוי להקריבו בפנים אין חייבים עליו בחוץ (גמ' שם).

בולדם יש הבדל בין לפני פדיונם לבין אחר פדיונם:

• אם נתעברו ונולדו לפני הפדיון – הולד קדוש, אלא שנחלקו אמוראים אם קדוש קדושה גמורה להיקרב למזבח (בכורות טו ב, לדעת רבא בתמורה יז ב); או שקדוש לרעייה, שירעה עד שיפול בו מום ויפדה (בכורות שם, לדעת בר פדא ורב פפא בתמורה שם).

• ואם נתעברו לפני הפדיון וילדו לאחר הפדיון – הולד אסור, אבל אינו קדוש, שלהיקרב אי אפשר, שבא מכח קדושה דחוייה, ששתי ריעותות יש בו, שאמו היתה בעלת מום, ועוד שנולד אחר פדיון אמו; ולפדותו אי אפשר, שאין בכח קדושה קלושה להתפס את פדיונו בקדושה כדי שיצא הוא לחולין (בכורות שם). ונחלקו

בעל קרי

אדם שיצאה ממנו שכבת זרע

• משמשת;	• הפרקים:
• פולטת;	• הגדרתו;
• תקנת עזרא;	• טומאתו;
• בטול התקנה.	• מדרבנן;

סיכום תמציתי

הגדרתו

בעל קרי נקרא מי שיצא ממנו זרע, ואין חילוק בזה בין שיצא ממנו בשינה מעצמו, ובין שיצא ממנו בהקיץ, לרצונו או לאונסו, בין שלא בדרך תשמיש, ובין בדרך תשמיש.

אף האשה ששימשה מטתה, או שפלטה שכבת זרע שקיבלה מהאיש בתשמיש, היא כבעלת קרי.

טומאתו

בעל קרי טמא, ואף על פי שהטומאה יוצאה מגופו, מכל מקום אינו אב הטומאה שיטמא אדם וכלים, אלא הוא ראשון לטומאה, שאינו מטמא אלא אוכלים ומשקים בלבד. אין הרואה קרי טמא עד שתצא ממנו שכבת הזרע לחוץ.

אף הרואה קרי לאונסו – כגון שבא מחמת רוב מאכל ומשתה – טמא. הנכרי אינו מטמא בקרי.

מדרבנן

חכמים גזרו על המהרהר והמטיל מים טומאה לתרומה, אבל לא לחולין. המהרהר שאמר, הוא המהרהר בלילה ועמד ומצא אברו חם. הרהר ולא מצא בשרו חם, או שמצא בשרו חם ולא הרהר – טהור.

משמשת

האיש ואשה ששימשו מיטתם, שניהם טמאים. הבעול את האשה ולא הוציא זרע, הוא והאשה טהורים.

בא עליה שלא כדרכה – טהורה. הכלה, שבא עליה בעלה ביאה ראשונה, נחלקו בה תנאים: יש אומרים שהיא טמאה, וכן הלכה; ויש אומרים שאינה טמאה.

פולטת

האשה שפלטה שכבת זרע שקיבלה מן האיש, אף על פי שכבר טבלה ונטהרה מטומאת תשמישה קודם שפלטה, הרי היא טמאה.

הפולטת טמאה אפילו שלא יצא ממנה הזרע לחוץ אלא נעקר ממקומו, ועדיין הוא בפנים, בבית החיצון.

פדיון קדשים), אף אם נעשו טריפה ולא מתו אין פודים אותם, שהרי אינם ראויים אלא לכלבים (גמ' שם).
בעל קרי. 1. ד, טורי קל-קמח.

שכתוב: וְהִצְמִיד אֶת הַבְּהֵמָה לִפְנֵי הַכֹּהֵן וְהִעֲרִיךְ הַכֹּהֵן אֶתָּה (ויקרא כז יא-יב), ולכן אם מתו יקברו (תנא דבי לוי בבכורות שם ב). 6. אבל שלמים אין בו מעילה. 7. ולסוברים שאין פודים את הקדשים להאכילם לכלבים (ראה ערך

הפולטת סותרת את מנין ספירתה לטהרתה מטומאת זיבה, ואינה סותרת אלא יום אחד בלבד, היינו אותו יום שפלטת בו. לפיכך המשמשת מיטתה וראתה אחר כך דם ופסקה, אינה מתחילה למנות שבעה נקיים עד שיעבור עליה הזמן שהזרע מסריח, שמא תפלוט ותסתור. ונהגו להחמיר עוד שלא לחלק בין שימשה ללא שימשה, וכל אשה שצריכה לספור שבעה נקיים ממתינה קודם הספירה זמן של הפסד הזרע.

בזמן שבו נפסד הזרע ואם תפלוט אחר כך תהיה טהורה, נחלקו תנאים, ונפסק כדעת הסוברים שצריכה להמתין שש עונות שלימות. ונהגו בקהילות אשכנז להחמיר להמתין ארבעה ימים בספירת השבעה נקיים, היינו עוד יום נוסף על שש העונות.

תקנת עזרא

מן התורה בעל קרי מותר לעסוק בתורה בעודו בטומאתו ככל הטמאים, ועזרא ובית דינו תיקנו שלא יקרא בעל קרי בתורה עד שיטבול, כדי שלא יהיו תלמידי חכמים מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים.

יש שכתבו שהתקנה חלה גם אם היתה ביאה בלא הוצאת זרע.

ונחלקו תנאים אם תקנה זו היא שבעל קרי אסור בכל דברי תורה; או שמותר בחלקים מסוימים ממנה השגורים על פיו. אף בתפילה נאסר בעל קרי.

בעל קרי מותר להניח תפילין, אם קינח את הקרי מעליו.

בעל קרי שאין לו מים לטבול, כשמגיע זמן קריאת שמע מהרהר בלבו, אבל אינו מברך ברכות קריאת שמע, לא לפניה ולא לאחריה, אפילו בהרהור.

על המזון מברך לאחריו בהרהור, ואינו מברך לפניו.

כהן בעל קרי מותר לשאת כפיו, והמחמיר לטבול, תבוא עליו ברכה.

טבילת בעל קרי לתורה מותרת אפילו במים שאובים, ונחלקו אמוראים אם התירו טבילה זו גם בכלים; או שצריכה שתהיה בקרקע דוקא, וכן הלכה.

כל החוצץ בטבילה - לטהרות - חוצץ בבעל קרי אף לענין טבילה הבאה להתירו בדברי תורה ותפילה; ויש שכתבו שאין חציצה במיעוט הגוף - שאינה פוסלת בטבילה אלא מדרבנן - אינה פוסלת בטבילה זו.

בטול התקנה

תקנת עזרא נתבטלה, לפי שלא פשטה תקנה זו בכל ישראל, ולא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה.

ונחלקו ראשונים: יש אומרים שלא בטלה טבילת בעל קרי אלא לדברי תורה, אבל לתפילה אף עכשיו צריך טבילה, אלא שאין צריך טבילה בארבעים סאה, ודי בנתינת תשעה קבים, ואף אם ראה קרי ביום הכפורים חייב לטבול; ויש חולקים וסוברים שבטלו לתקנת עזרא בין לתורה ובין לתפילה, ואינו צריך אפילו נתינת תשעה קבים, וכן הלכה.

ומכל מקום אף שמצד הדין בטלו הטבילה גם לתפילה, עדיין מצד המנהג חילוקי מקומות הם: יש שכתבו שמנהג פשוט בשנער ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל בשרו במים משום הפוך לקראת אֱלֹהֵיךָ יִשְׂרָאֵל; ויש שכתבו שנהגו העולם שבעל קרי קורא בתורה וקריאת שמע ותפילה ויורד לפני התיבה, וכן נהגו בכל ערי רומי וצרפת וכל פרויניציאה, והוא אחד מחילוקי המנהגים שבין אנשי מזרח - בני בבל - ובני ארץ ישראל.

ומכל מקום כתבו שבעל נפש המיטהר לקריו גם היום מידה טובה משובחת היא, ויודע דרך טהרה, ורוב טובה יחזיק, ולדברי הכל התפילה מקובלת יותר כשהיא עם הטבילה. ולשיטה זו מותר לטבול לקריו אפילו בשבת. וביחוד יש להחמיר על שליח הציבור.

בימינו נזהרים ביותר בטבילה זו ההולכים בעקבות הבעש"ט, ויש מי שכתב שבזמן הזה שיש תחיה לאומית, ראוי להחזיר אף את תקנת הטבילה למקומה.

הגדרתו

בעל קרי נקרא מי שיצא ממנו זרע, ואין חילוק בזה בין שיצא ממנו בשינה מעצמו, ובין שיצא ממנו בהקיץ, לרצונו או לאונסו (כלים א א; פסחים סז ב; רמב"ם שאר אבות הטומאות ה א), בין שלא בדרך תשמיש, ובין בדרך תשמיש (ירושלמי ברכות ג ד, יומא ח א, תענית א ו - מחלוקת; שו"ת תשב"ץ ח"א סי' קא-קב; תשב"ץ א קא-קב. וראה מלאכת שלמה ברכות ג ד).

נקרא "בעל קרי" על שם הכתוב: **כִּי יִהְיֶה בְךָ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טָהוֹר מִקֶּרֶה לְיָלָה** (דברים כג יא. תשב"ץ שם)², ואמרו: מקרה לילה, אין לי אלא קרי לילה, קרי יום מנין, תלמוד לומר: אשר לא יהיה טהור, מכל מקום, אם כן למה נאמר מקרה לילה, אלא שדיבר הכתוב בהווה (ספרי כי תצא רנה).

אף האשה ששימשה מטתה, או שפלטת שכתב זרע שקיבלה מהאיש בתשמיש, היא כבעלת קרי (ראה להלן), אך הנוגע בשכבת זרע, אף על פי שהוא טמא מן התורה (ראה ערך שכבת זרע), כיון שאין הטומאה יוצאה מגופו, אינו בעל קרי (ראה ערך חני"ל).

טומאתו

בעל קרי טמא (זבים ה יא; רמב"ם שאר אבות הטומאה ה א, טו), שנאמר: **וְאִישׁ כִּי תֵצֵא מִמֶּנּוּ שִׁכְבַּת זָרַע וְרָחַץ בַּמֵּיִם אֶת כָּל בְּשָׁרוֹ וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב** (ויקרא טו טו).

ראשון אף על פי שהטומאה יוצאה מגופו, וחמור ממי שאין לטומאה הטומאה יוצאה מגופו (ראה ערך קרבן פסח), מכל מקום אינו אב הטומאה, שיטמא אדם וכלים (ראה ערך אבות הטומאות),

2. וראה אבן עזרא וחזקוני על הפסוק שבמילה "מקרה" המ"ם משרת.

• אפילו שנעקרה בלי הרגשה – טמא, שנאמר: **כִּי יִהְיֶה כָּךְ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טָהוֹר מִקְרָה לְיָלָה** (דברים כג יא), אפילו קרי בעלמא (שמואל שם, בלשון שלישית, ותוספות ד"ה הא).

אף להלכה נחלקו הדעות: יש פוסקים כדעה הראשונה, ולפיכך אם ראה בלא קישוי ובלא תאוה אינו טמא, אבל נעקרה בהרגשה יוצאה שלא בהרגשה טמא (רמב"ם שאר אבות הטומאה ה ד); ויש פוסקים כדעה השלישית (ראב"ד שם).

באונס אף הרואה קרי לאונסו – כגון שבא מחמת רוב מאכל ומשתה (רש"י פסחים סז ב ד"ה מטמאה) – טמא (גמ' שם; רמב"ם שם א).

קטן קטן פחות מבן תשע שנים ויום אחד הרואה קרי אינו טמא, שאינו בן ביאה (תורת כהנים שם א; נדה לב ב), והלכה למשה מסיני היא (ראה ערך ביאה), וסמכוה לכתוב (גמ' שם): **וְאִישׁ כִּי תֵצֵא מִמֶּנּוּ שְׂכָבֶת זָרַע** (ויקרא טו טז) – "איש", פרט לקטן⁴, "ואיש" – וי"ו החיבור של "ואיש" – מרבה בן תשע ויום (תורת כהנים שם; גמ' שם)⁵.

גוי הנכרי אינו מטמא בקרי, שנאמר: **כִּי יִהְיֶה כָּךְ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טָהוֹר מִקְרָה לְיָלָה** (דברים כג יא) – "כך", ולא באחרים (ספרי כי תצא רנה).

מדרבנן

חכמים גזרו על המהרהר והמטיל מים טומאה לתרומה, אבל לא לחולין (רמב"ם שאר אבות הטומאה ה טו, על פי תוספתא מקוואות (צוקרמאנדל) ו ז-ח, לגירסתו, שהיא גירסת הר"ש שם ח ד).

טהור המהרהר שאמרו, הוא המהרהר בלילה ועמד ומצא בשרו – אברו (רש"י נדה מג א ד"ה בשרו) – חם (מקואות ח א), והוא שראה ששימש מיטתו בחלום, שכיון שהרגיש ששימש בחלום – ראה בהרגשה (גמ' שם, לשמואל, בלשון הראשונה; רמב"ם שם ח), ולפיכך מצא בשרו חם, והיתה מעט שכבת זרע, ונתקנחה בבשרו או בכליו, ולכן לא מצא לחלוחית (רמב"ם שם).

הרהר ולא מצא בשרו חם, או שמצא בשרו חם ולא הרהר – טהור (תוספתא שם ה; רמב"ם שם)⁶.

המטיל מים המטיל מים, הוא מי שראה מים חלוקים – שהטיפות חלוקות כמין שלשלת (פירוש המשניות לרמב"ם מקוואות ח ב; ברטנורא שם), או שהם חלקים ואינם נדבקים זה בזה (פירוש הרא"ש שם) – או עכורים (מקואות שם; רמב"ם שם ו), ויש חילוק בדבר:

• ראה אותם בתחילה – טהור;

• ראה אותם באמצע או בסוף – טמא;

• מתחילה ועד סוף – טהור (מקואות שם; רמב"ם שם)⁷.

היו לבנים ונמשכים – שמתדבק קצתו בקצתו (פירוש המשניות לרמב"ם שם; פירוש הרא"ש שם; ברטנורא שם) – טמא (תנא קמא שם; רמב"ם שם); ויש מהתנאים הסובר שאין חילוק בזה (רבי יוסי שם).

אלא הוא ראשון לטומאה (ראה ערך ולד הטומאה), שאינו מטמא אלא אוכלים ומשקים בלבד (רמב"ם שם א, ופירוש המשניות לרמב"ם כלים א א, ורא"ש שם, על פי זבים ה יא).

גזר הטומאה בגדרה של טומאת בעל קרי נחלקו אם היא משום נגיעה, שהבעל קרי נגע בשכבת זרע שיצאה ממנו

(רב הונא בנדה כב א); או שהיא משום ראייה (גמ' נדה מב א, ורש"י ד"ה ולטמא במשהו).

שיעור הראייה ונחלקו תנאים ואמוראים אם הרואה קרי צריך שיעור הראייה לראייתו:

• יש סוברים שמטמא בכל שהוא, אפילו כעין החרדל ובפחות מכן (משנה נדה מ א; רבי חנילאי משום רבי אלעזר ברבי שמעון שם מג ב)³, וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש סוברים שצריך שיעור, ושיעורו כחתימת פי האמה, היינו כדי סתימת נקב פי אמתו (פסחים סז ב, לדעת רבי שמעון, ורש"י ד"ה כחתימת; רש"י נדה כב א ד"ה אינו מטמא, לדעת רב הונא, לגירסתו).

הרואה קרי הרואה קרי בקיסם, שהכניס קיסם בפי האמה והוציא בקיסם בו זרעו, אינו טמא (רב הונא שם, ורש"י ד"ה הרואה), ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהטעם הוא שכיון שהכניס קיסם חסר מהשיעור של חתימת פי האמה כדי הקיסם (רש"י פסחים שם, לגירסתו; ראב"ד שם).

• ויש סוברים שטעם הוא לפי שהקרי צריך שיגע בחתימת פי האמה, שטומאת בית הסתרים אינה מטמאה (ראה ערך בית הסתרים), וכשמוציא דרך קיסם הרי הקיסם מפסיק בין הקרי לבשר (תוספות שם ד"ה ואיתקש, ורשב"א שם, לגירסתם).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שאין הרואה טמא עד שיחתום פי האמה, ואפילו ראה בקיסם הואיל והגיע לפי האמה, נטמא (רמב"ם שם. וראה כסף משנה שם, וחידושי חתם סופר נדה מג ב בטעם הדבר).

• ויש פוסקים שאין צריך חתימת פי האמה (ראב"ד שם).

כשלא יצאה שכבת הזרע לחוץ אין הרואה קרי טמא עד שתצא ממנו שכבת הזרע לחוץ (משנה נדה מ א; רמב"ם שאר אבות הטומאה שם), שנאמר: **וְאִישׁ כִּי תֵצֵא מִמֶּנּוּ שְׂכָבֶת זָרַע** (ויקרא טו טז) – עד שתצא טומאה חוץ לבשרו (תורת כהנים מצורע, זבים פרק ו ב; גמ' שם מג א).

כשלא הרגיש ביציאה הרואה קרי בלי הרגשה, נחלקו בגמרא בדינו:

• יש אומרים שכל שכבת זרע שאין כל גופו מרגיש בה אינה מטמאה, שנאמר: **שְׂכָבֶת זָרַע** (שם), בראויה להזריע, אבל אם נעקרה מגופו בהרגשה – טמא, אפילו שיצאה אחר כך שלא בהרגשה (שמואל, בלשון ראשונה בנדה מג א. וראה תוספות שם ד"ה בראויה בטעם הדבר).

• כל שכבת זרע שאינו יורה כחץ אינה מטמאה, ולכן אפילו נעקרה בהרגשה, כל שיצאה שלא בהרגשה, אינו טמא (שמואל, בלשון שניה שם).

טמא (ראב"ן נד; יראים שצא; מגן אברהם תנו סק"ז), משום שבעל קרי הוקש לזב, ותינוק בן יום אחד מטמא בזיבה (יראים שם).⁶ ויש מהתנאים הסובר שזקן וחולה טהור, וילד ובריא טמא (רבי יוסי בתוספתא שם, לגירסתו), ואין הלכה כדבריו (רמב"ם שם; מאירי שם).⁷ בטעם הדבר ראה פירוש המשניות לרמב"ם שם; פירוש הרא"ש שם; ברטנורא שם; תוספות יום טוב שם, בשם

3. בטעם הדבר ראה רש"י שם כב א ד"ה למימרא; ראב"ד שאר אבות הטומאה ה א; תוספות שם ד"ה ואיתקש, בשם ר"י.⁴ וכן נאמר: **כִּי יִהְיֶה כָּךְ אִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִהְיֶה טָהוֹר מִקְרָה לְיָלָה** (דברים כג יא) – "איש", פרט לקטן (ספרי כי תצא רנה).⁵ ואינו לימוד גמור, שאם היה כן, היה וי"ו החיבור מרבה אף את הקטן (גמ' שם). ויש שכתבו שקטן הרואה קרי, אפילו בן יומו –

יִשְׁכָּב אִישׁ (שם) - "אשה", פרט לקטנה, "ואשה" - וי"ו החיבור של "ואשה" - מרבה בת שלש ויום (תורת כהנים שם; גמ' שם) ⁸.

כשהבועל קטן וכן אין האשה טמאה עד שיהיה האיש השוכב עמה מבין תשע שנים ומעלה (רמב"ם שם ט), שנאמר: אֲשֶׁר יִשְׁכָּב אִישׁ (שם) - "איש" ולא קטן (תורת כהנים שם ח; רמב"ם שם).

כשהבועל גוי או כהמה וכן אם בא עליה נכרי או כהמה, הרי זו טהורה (רמב"ם שם).

הבועל שלא כדרכה בא עליה שלא כדרכה - טהורה (רמב"ם שם), שנאמר: אֲשֶׁר יִשְׁכָּב אִישׁ אִתָּה (שם) - "אותה", פרט לדבר אחר (תורת כהנים שם), היינו שלא כדרכה (יבמות לד ב).

ביאה ראשונה הכלה, שבא עליה בעלה ביאה ראשונה, נחלקו בה תנאים:

- יש אומרים שהיא טמאה (אמרו לו לרבי יהודה בתורת כהנים שם; חכמים ביבמות שם), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם שלא הביא חילוק בכלה) ⁹.
- ויש אומרים שאינה טמאה, שנאמר: אֲשֶׁר יִשְׁכָּב אִישׁ אִתָּה (שם) - "אותה", פרט לכלה (רבי יהודה שם ושם), שאין אשה מתעברת מביאה ראשונה, ואין הזרע בביאה ראשונה ראוי להזריע, אלא שמכל מקום אין למעטה מ"שכבת זרע", שהמקום הרי ראוי להזריע בביאה שניה (רש"י שם ד"ה לפי).

פולטת

האשה שפלטת זרע שקיבלה מן האיש, אף על פי שכבר טבלה ונטהרה מטומאת תשמישה קודם שפלטתה, הרי היא טמאה (נדה מב ב; רמב"ם שאר אבות הטומאה ה יא), בין לתרומה ובין לחולין (תנא קמא בתוספתא מקואות (צוקרמאנדל) ו י ¹⁰).

טומאתה אינה בתורת נוגעת בזרע, אלא בתורת רואה קרי (גמ' שם מג א; רמב"ם שם), ואינה צריכה שיעור לפליטתה, אלא טמאה בכל שהוא (נדה מב א; רמב"ם שם).

טומאה זו נלמדת מפרישת מתן תורה, שנאמר לישראל: הֲיוּ נְכִינִים לְשִׁלְשֵׁת יָמִים אֶל תִּגְשׁוּ אֶל אִשָּׁה (שמות יט טו), ולא היה די להם בפרישת יום אחד, שיוכלו לטבול וליטהר מטומאת תשמישם, אלא שחשש הכתוב שמא תפלוט האשה את הזרע ותיטמא, ולפיכך הפרישם שלשה ימים, שאפילו אם תפלוט אחר כך לא תיטמא, שכבר נפסד ונתקלקל הזרע, ואינו ראוי ליצירת ולד, ואינו מטמא (שבת פו א, ורש"י ד"ה לשלש).

כשלא יצא מבעלה הפולטת טמאה אפילו שלא יצא ממנה הזרע לחוץ **ממנה הזרע לחוץ** אלא נעקר ממקומו, ועדיין הוא בפנים, בבית החיצון, שנאמר בנדה: יִהְיֶה זָכָה בְּבִשְׂרָה (ויקרא טו יט) - "בבשרה", שמטמאה בפנים כבחוץ (תנא קמא בנדה מא ב) ¹¹, ולמרות שהכתוב הוא בנדה, מכיוון שכתוב לשון זיבה, אנו למדים מהמילה "יהיה" לכל הזב מבשרה (גמ' שם, לפי תורה תמימה שם, על פי רש"י שם ד"ה תלמוד).

ספירת זנה הפולטת סותרת את מנין ספירתה לטהרתה מטומאת

המטיל טיפות עבות מתוך האמה - טהור (תנא קמא במקואות שם, לפי כסף משנה שם ו, ותוספות יום טוב שם ג; רמב"ם שם); ויש מהתנאים הסוברים שטמא (רבי אלעזר חסמא שם ג).

בעל קרי שלא חשטיל מים בעל קרי שטבל, ולא חשטיל מים קודם שטבל, כשיטיל מים - טמא (מקואות שם ד), שמא נשתייר קצת מן הקרי ויוצא עכשיו (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רש"י חולין כד ב ד"ה לכשיטיל), שצחצוחי שכבת זרע אינם יוצאים אלא כשיטיל מים (רמב"ם שם ז). ואף על פי שעכשיו יוצא בלי הרגשה, הרי מתחילה נעקרה מהגוף בהרגשה (נדה מג א, ללשון הראשונה של שמואל שם), או לפי שרובה בהרגשה היתה (גמ' שם, ללשון השניה שם).

במה דברים אמורים בחולה ובזקן, אבל בילד ובבריא - טהור (רבי יוסי שם; רמב"ם שם ז), שבילד ובבריא יוצא בתחילה הכל ואינו משתייר (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רש"י שם ד"ה בילד); ויש מהתנאים שאינו מחלק בזה (תנא קמא שם).

עד כמה הוא ילד, כל זמן שעומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו ונועל מנעלו (חולין שם ב), ואם אינו יכול לעשות כן מפני חוליו הרי זה חולה לענין זה (רמב"ם שם).

שוטה ורוכבי גמלים עוד שני מיני אנשים גזרו עליהם מדרבנן שיהיו טמאים בטומאת קרי, ואסורים לאכול בתרומה, אבל לא בחולין:

- השוטה שישן, שמא נתחמם וראה קרי, אלא אם כן עשו לו כיס של נחושת, שאם ראה קרי אינו נבלע בכיס (נדה יג ב; רמב"ם תרומות ז ח).
- רוכבי גמלים אסורים לאכול בתרומה (גמ' שם יד א; רמב"ם שם ו), שהרכיבה על עז הגמל מחממת ומוציאה קרי (רש"י שם ד"ה רוכבי; רמב"ם שם).

משמשת

האיש ואשה ששימשו מיטתם, שניהם טמאים (רמב"ם שאר אבות הטומאה ה ט, טו), שנאמר: וְאִשָּׁה אֲשֶׁר יִשְׁכָּב אִישׁ אִתָּה שְׁכַבְתָּ זָרַע וְרָחֲצוּ בָמִים וְטָמְאוּ עַד הָעֶרֶב (ויקרא טו יח), ואף על פי שהאיש טמא מן הקרי לבדו, בלי תשמיש, הוצרך הכתוב להודיענו דין זה משום האשה, שאפילו לא נגע בשרה בקרי מבחוץ, ונגיעת בית-הסתרים אינה מטמאה (ראה ערך בית הסתרים), גזרת הכתוב היא שמחמת תשמיש היא טמאה (תורת כהנים מצורע, זבים פרק ו י; נדה מא ב ורש"י ד"ה מה בא), והרי היא כרואה קרי, ושניהם ראשון לטומאה הם מדין תורה (רמב"ם שם ט).

הבועל ולא הוציא זרע הבועל את האשה ולא הוציא זרע, הוא והאשה טהורים (רמב"ם שם ו), שנאמר: וְאִשָּׁה אֲשֶׁר יִשְׁכָּב אִישׁ אִתָּה שְׁכַבְתָּ זָרַע (שם) - "שכבת זרע", פרט למערה (תורת כהנים שם ג, ח; יבמות לד ב) שלא הזריע (רש"י שם ד"ה להערה).

קטנה קטנה הפחותה מבית שלש שנים ויום אחד ששמשה אינה טמאה (תורת כהנים שם ז; נדה לב א; רמב"ם שם ט), והלכה למשה מסיני היא (ראה ערך ביאה), וסמכוה לכתוב (גמ' שם): וְאִשָּׁה אֲשֶׁר

רבי יהודה שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם ט). ¹¹ ויש מהתנאים הסוברים שדינה כבועלה, מה בועלה בעל קרי, ואינו מטמא עד שתצא טומאתו לחוץ, אף היא אינה מטמאה עד שתצא טומאתה לחוץ (רבי שמעון שם), ואין

המהר"ם). ⁸ ואינו לימוד גמור, שאם היה כן, היה וי"ו החיבור מרבה אף את הקטנה (גמ' שם). ⁹ ויש שפסקו כדעה השניה (מאירי שם, בשם יש פוסקים). ¹⁰ ויש מהתנאים הסוברים שאינה טמאה אלא לתרומה (רבי יוסי

- בחורב - בעלי קרי אסורים, שהרי הזהירה תורה: אֶל תִּגְשּׁוּ אֶל אִשָּׁה (שמות יט טו), אף כאן בעלי קרי אסורים (ברכות כא ב).

למי תוקנה - בבבלי, נחלקו אמוראים: יש אומרים שאם הוא בריא התקנה - שהרגיל והמשיך את הקרי עליו בכך ששימש מיטתו - תיקן עזרא טבילה במקוה של ארבעים סאה, ואם הוא בריא וראה קרי לאונסו - היינו שראה קרי בשינה - תיקן עזרא נתינת תשעה קבים מים עליו¹⁶ (אב"י בברכות כב ב); ויש אומרים שאין קרי כלל אלא מתשמיש המטה, ולא לאונסו (רבי יהושע בן לוי בירושלמי שם ג ד. וראה שו"ת הגאונים שערי תשובה קט).

אף בחולה נחלקו אמוראים: יש אומרים שאין הבדל בין חולה לבריא, בין במרגיל ובין באונס (אב"י ורבא בבבלי שם, לפי רב דימי שם); יש אומרים שחולה המרגיל דינו כבריא לאונסו ונטהר בתשעה קבים מים, וחולה לאונסו פטור מכלום (אב"י ורבא שם, לפי רבין שם); ויש אומרים שחולה המרגיל דינו כבריא המרגיל וצריך ארבעים סאה, וחולה לאונסו פטור מכלום (רבא שם, לגירסתנו).

יש שכתבו שהתקנה חלה גם אם היתה ביאה בלא הוצאת זרע (ראה שו"ת אגרות משה אבה"ע ז א עב; שו"ת תשובות והנהגות א קכד).

כאלו דברי תורה נאסר - ונחלקו תנאים אם תקנה זו היא שבעל קרי אסור בכל דברי תורה (תנא קמא בברכות כב א; רבי יוחנן הסנדלר משום רבי עקיבא שם, בלשון הראשונה); או שיותר בחלקים מסוימים ממנה השגורים על פיו (דעות שונות של תנאים אחרים שם).

תפילה - אף בתפילה נאסר בעל קרי, ונחלקו ראשונים אם היא תקנת עזרא (מאירי שם כ א; רא"ש בבא קמא ז יט); או שהיא תקנה מאוחרת יותר (רמב"ם שם).

עומד בתפילה או בקריאת התורה וזכור שהוא בעל קרי - לפיכך אם היה עומד בתפילה וזכור שהוא בעל קרי - לא יפסיק אלא יקצר (משנה ברכות כב ב), ויאמר כל ברכה וברכה בקיצור (רש"י שם ד"ה לא יפסיק), אבל אם היה קורא בתורה וזכור שהוא בעל קרי, אינו מפסיק ועולה, אלא מגמגם במרוצה וקורא (תנא קמא בבבלי שם, ורש"י ד"ה מגמגם); וזה דוקא בציבור (ירושלמי שם ג ה; כן משמע ברש"י שם ד"ה יותר), אבל ביחיד נחלקו תנאים אם מפסיק מיד (רבי מאיר בירושלמי שם), או שאינו מפסיק כלל אם אין לו מים לטבול, אלא רק אם יש לו (רבי יהודה שם).

יחס בין תקנה זו לטומאה - הזב שראה קרי, ונדה שפלטה שכבת זרע שקלטת בשימושה אתמול קודם שראתה נדה, והמשמשת שראתה נדה (ראה לעיל) - אף על פי שבכל אלה אין הטבילה מטהרתם, שהרי טמאים שבעה ימים, מכל מקום צריכים טבילה לתפילה ולתורה משום הקרי (משנה ברכות כו א, ורש"י ד"ה זב), כיון שאין טבילה זו משום טהרה, אלא מפני הגזירה שלא יהיו תלמידי חכמים מצויים אצל נשותיהם (רמב"ם שם), והוא הדין בבעל קרי שראה זיבה אחר קרי (גמ' שם)¹⁸.

אומרים שלא התקינו טבילה זו אלא מפני ביטול תלמוד, שאם יהיה מותר בלא טבילה אף הוא אומר אלך ואעשה צרכי ואחר כך אשנה, ומתוך שהוא אסור ללמוד בלא טבילה מונע עצמו מתשמיש, ובא ושונה כל צרכו (רבי חי"א בר ווא בירושלמי שם).¹⁶ תשעה קבים שאמרו טהרתם היא בדרך נתינה על גביו מתוך כלי, ולא בדרך טבילה (גמ' שם כב א; בית יוסף או"ח פח), חציו בטבילה וחציו בנתינה, כגון שנכנס חציו לתוך המקוה, ועל חציו נתן תשעה קבים, הדבר ספק (גיטין טז א), וכיון שהוא ספק דרבנן, הולכים להקל (בית יוסף שם).¹⁷ ויש אומרים באופן אחר קצת, שהוא לא תיקן לאונסו כלום, וחכמים שבאו אחריו התקינו לבריא לאונסו תשעה קבים (רבא שם).¹⁸ ויש מהתנאים החולק בזה ופוסק בכולם

זיבה (ראה ערך ספירת זבת. נדה מב א, ורש"י ד"ה לסתור; רמב"ם שם), ואינה סותרת אלא יום אחד בלבד, היינו אותו יום שפלטה בו, כשם שבועלה שראה קרי אינו סותר אלא אותו יום בלבד (נדה לג ב; רמב"ם שם), ואין חילוק אם בועלה זב או טהור, ואם הבועל בעלה או אחר¹². לפיכך המשמשת מיטתה וראתה אחר כך דם ופסקה, אינה מתחילה למנות שבעה נקיים עד שיעבור עליה הזמן שהזרע מסריח, שמא תפלוט ותסתור (תוספות שם א ד"ה רואה, בשם רבנו חננאל ור"י; רמב"ם איסורי ביאה ו טז; טוש"ע יו"ד קצו יא). ונהגו להחמיר עוד שלא לחלק בין שימשה ללא שימשה, וכל אשה שצריכה לספור שבעה נקיים ממתנה קודם הספירה זמן של הפסד הזרע (ראה ערך ספירת זבת).

פליטה לאחר שנפסד הזרע - בזמן שבו נפסד הזרע ואם תפלוט אחר כך תהיה טהורה, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהפולטת ביום השלישי טהורה (רבי אלעזר בן עזריה במקואות ח ג).

• יש אומרים שפעמים שהן ארבע עונות, פעמים שהן חמש עונות, פעמים שהן שש עונות (רבי ישמעאל שם), ועונה נקראת יום ולילה, שלדעתם יש צורך בשני ימים שלמים המתחילים קודם הנץ החמה ומסתיימים אחר שקיעת החמה וקצת מיום השלישי, ומשתנה דין הפליטה לפי זמן השימוש (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• יש אומרים שלעולם חמש עונות (רבי עקיבא שם), ואם יצאה מקצת עונה ראשונה נותנים לה מקצת עונה ששית (רבי עקיבא בשבת פו א) להשלים את חמש העונות, וכל הפולטת בתוך חמש עונות שלימות - טמאה (רש"י שם ד"ה נותנין).

• ויש אומרים לעולם שש עונות שלימות (חכמים שם ב, לגירסתנו), וכן הלכה (תוספות נדה לג א ד"ה רואה; טוש"ע יו"ד קצו א)¹³, ונהגו בקהילות אשכנז להחמיר להמתין ארבעה ימים בספירת השבעה נקיים, היינו עוד יום נוסף על שש העונות, שחוששים שמא תשמש ביום ראשון בין השמשות ותסבור שהוא יום, ואפשר שהוא לילה, ואם תתחיל למנות מהיום החמישי יהיה תוך שש עונות לשימושה, על כן תוסיף עוד יום אחד, שמעתה אי אפשר לבוא לידי טעות (תרומת הדשן רמח; רמ"א שם).

תקנת עזרא

מן התורה בעל קרי מותר לעסוק בתורה בעודו בטומאתו ככל הטמאים, ועזרא ובית דינו תיקנו שלא יקרא בעל קרי בתורה עד שיטבול (בבא קמא פב א-ב; רמב"ם קריאת שמע ד ח; טוש"ע או"ח פח א)¹⁴, כדי שלא יהיו תלמידי חכמים מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים (ירושלמי ברכות ג ד; רמב"ם תפילה ד ה; טוש"ע שם)¹⁵, וסמכוהו לכתוב (תוספות שם ב ד"ה אתא): וְהוֹדַעְתָּם לְבָנֶיךָ וְלִבְנֵי בְנֶיךָ יוֹם אֲשֶׁר עָמְדָה לְפָנַי ה' אֱלֹהֶיךָ בְּחֹרֶב (דברים ד ט-ו), מה להלן

הלכה כמותו (רמב"ם שם).¹² ויש מהראשונים הסוברים שלא אמרו שהפולטת סותרת אלא כשפלטה שכבת זרע של זב, ומשום צחצוחי זיבה שבזרע היא שסותרת, אבל בקרי בלבד שפלטה אינה סותרת (רשב"א וריטב"א שם, בשם רבנו תם); ויש סוברים שלא אמרו שסותרת אלא לטהרות, אבל לא לבעלה, שהרי דבר הגורם טומאה סותר, ושאינו גורם אינו סותר, והפולטת אינה גורמת שום טומאה לבעלה (רשב"א וריטב"א שם, בשם תשובת הראב"ד).¹³ ויש מהראשונים שפסק שבשלש עונות נפסד הזרע, ואינו מטמא אחר כך (רמב"ם שאר אבות הטומאה ה יא-ג).¹⁴ ויש שייחסו את התקנה לתלמידי שמאי והלל, שגזרו על הלכות בעל קרי (ירושלמי שבת א ד, לפי פני משה שם).¹⁵ ויש

ריטב"א יבמות שם, ומאירי נדה שם) אף לענין טבילה הבאה להתירו בדברי תורה ותפילה (רשב"א נדה שם, בפירוש השני; אשכול (אלבק) ח"א א, בשם ויש מחבורתו); ויש שכתבו שאין חציצה במיעוט הגוף – שאינה פוסלת בטבילה אלא מדרבנן (ראה ערך חציצה) – אינה פוסלת בטבילה זו (אשכול שם, בסתם).

כסול התקנה תקנת עזרא נתבטלה (ברכות כב א; רמב"ם קריאת שמע ד ח, ושם תפילה ד ה; טוש"ע או"ח פח א), לפי שלא פשטה תקנה זו בכל ישראל, ולא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה (רמב"ם שם ושם), ולא שנמנו חכמים על הדבר ועמדו וביטלו התקנה, אלא שנתבטלה מעצמה על ידי העם, ולפי שלא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה לא כפו חכמים את העם לטבול, ולא מיחו בידם, ובטלה מאליה (כסף משנה קריאת שמע שם), ולאחר שנהגו כן, חיזקו חכמים את ביטול התקנה (ערוך השלחן או"ח פח ב).

לתפילה ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שלא בטלה טבילת בעל קרי אלא לדברי תורה, אבל לתפילה אף עכשיו צריך טבילה (רב כהן צדק בהלכות פסוקות קעו; רי"ף שם, בשם איכא מאן דאמר; עיטור ח"ב, הלכות מילה, דף נד טור א במהדורת רמ"י, ורבנו יונה שם, בשם רב האי גאון; המנהיג עח, בשם רבנו חננאל; אור זרוע א קיז; האשכול א א, וראה בנחל אשכול שם; ספר מגיד מישרים לבית יוסף פ"ה בהר), אלא שאין צריך טבילה בארבעים סאה, ודי בנתינת תשעה קבים (הרי"ף שם, לדעה זו), ומהם שהחמירו שאף אם אין לו מים לא יתפלל עד שיטבול (רי"ף ועיטור שם, בשם רב האי גאון), או עד שיתן עליו תשעה קבים (אשכול (אלבק) ח"א, בשמו), ואף אם ראה קרי ביום הכפורים חייב לטבול (הלכות פסוקות קעו, בשם רב כהן צדק; המנהיג שם, בשם יש אומרים), ואף אם ראה קרי בליל שבת והוא חולה, שאם יטבול בצוננים יבוא לירי סכנה, לא יתפלל (תשובת רב האי גאון באשכול שם ג).

- יש חולקים וסוברים שבטלו לתקנת עזרא בין לתורה ובין לתפילה, ואינו צריך אפילו נתינת תשעה קבים (בה"ג א ה' ברכות ג; רי"ף שם, בסתם; עיטור שם, נד נג טור ד במהדורת רמ"י, בשם רב עמרם גאון ורב צמח גאון; רמב"ם תפילה שם; החינוך מ' קפ; טור או"ח פח, בשם רבי ישעיה, ושם תריג, בשם רבנו תם והמהר"ם)²³, וכן הלכה (שו"ע או"ח פח א, ושם תריג יא).

- ומהם שכתבו שכשאמרו שבטלו לטבילה (ועירי בברכות שם, ע"י לעיל) לא אמרו אלא שטבילה בארבעים סאה בטלו, אבל לא בטלו נתינת תשעה קבים, אלא שאחר כך נהגו שלא להצריך גם ט' קבים (טור שם, בשם הראב"ד, וראה בבית יוסף פירוש).

ומכל מקום אף שמצד הדין בטלו הטבילה גם לתפלה, עדיין מצד המנהג חילוקי מקומות הם:

- יש שכתבו שמנהג פשוט בשנער ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל בשרו במים משום הפוך לקראת אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל

תפילין בעל קרי מותר להניח תפילין (סוכה כו ב; רמב"ם תפילין ד כא; טוש"ע או"ח מ ו)¹⁹, אם קינח את הקרי מעליו (מגן אברהם שם סק"ה).

המשתין המשתין ורואה מים חלוקים ועכורים, כיון שאינו טמא אלא לתרומה ולא לחולין (ראה לעיל) – לא גזר עליו עזרא לתורה ולתפלה (מגן אברהם פח סק"א).

קריאת שמע בעל קרי – שאין לו מים לטבול (ירושלמי ברכות ג ד) – כשמגיע זמן קריאת שמע מהרהר בלב, אבל אינו מברך ברכות קריאת שמע, לא לפניו ולא לאחריה (תנא קמא במשנה שם כ ב; רבי מאיר בירושלמי שם), אפילו בהרהור (רש"י שם ד"ה ואינו מברך; תוספות ד"ה בעל). הטעם:

- לסוברים שקריאת שמע חיובה מדאורייתא (ראה ערך קריאת שמע) – חייבוהו בהרהור, אם משום שיוצא בהרהור ידי חובתו, שהרהור-כדבור (ראה ערכו), ומשום בעל קרי אינו אסור בהרהור, שבסיני לא מצינו שנאסרו אלא בדבור, שאף על פי שהם היו שותקים ושומעים, שומע-כעונה (ראה ערכו. רבינא בגמ' שם), או שאפילו שאינו יוצא ידי חובת קריאת שמע בהרהור, מכל מקום חייבוהו להרהר, כדי שלא יהיו כל העולם עוסקים בה – בקריאת שמע – והוא יושב ובטל (רב חסדא שם); אבל ברכות קריאת שמע שהן מדרבנן (ראה ערך ברכות קריאת שמע) – לא חייבוהו בהרהור, וכן בתפילה שהיא מדרבנן (ראה ערך תפלה) – לא חייבוהו אפילו בהרהור (גמ' שם כא א).

- ולסוברים שאף קריאת שמע חיובה מדרבנן (ראה ערך קריאת שמע) – מכל מקום בקריאת שמע שיש בה מלכות שמים חייבוהו בהרהור, מה שאין כן בברכות קריאת שמע ובתפלה (רש"י שם ד"ה ח"ג, בשם אית דגרסי)²⁰.

ברכות הנהנין על המזון מברך לאחריו – בהרהור (רבנו יונה שם; מאירי שם) – ואינו מברך לפניו (משנה שם), שברכת המזון לאחריו היא מן התורה (ראה ערך ברכת המזון), ולכן חייבוהו בהרהור (גמ' שם)²¹.

נשיאת כפים כהן בעל קרי מותר לשאת כפיו, והמחמיר לטבול, תבוא עליו ברכה (ערוך השלחן או"ח כח סד).

מים שאובים טבילת בעל קרי לתורה מותרת אפילו במים שאובים, אף שפסולים בטבילה משום טומאה (ראה ערך מקוה).

מקואות ח א, ופירוש המשניות לרמב"ם, ורי"ש, ופירוש הרא"ש שם; רבי יהודה בברכות שם; ראב"ד ברכות ו ה; בית יוסף או"ח פח מג"א ס"י תרו סק"ט, ונחלקו אמוראים אם התירו טבילה זו גם בכלים; או שצריכה שתהיה בקרקע דוקא (גמ' שם), וכן הלכה (ראב"ד ברכות ו ה; מגן אברהם תרו סק"י)²².

חציצה כל החוצץ בטבילה – לטהרות – חוצץ בבעל קרי (יבמות מז ב, לגירסת הרשב"א שם, ונדה סז א, ושו"ת הרשב"א א תתיט,

הברכות, שכיון שהן מדרבנן עשאו כהלכות דרך ארץ, ואפילו ברכת המזון שהיא מן התורה, מטבע הברכה היא מדרבנן (ראה ערך ברכת המזון), אבל בקריאת שמע עצמה אינו חולק ומודה שמהרהר (שיטה מקובצת שם כב א).²² וראה עוד שו"ת מהרש"ם ג שיג; שו"ת מחזה אברהם א יג; ביאור הלכה פח ד"ה וכן פשט; שו"ת יביע אומר א יו"ד יט.²³ ומהם שכתבו שכשאמרו שבטלו לטבילה, לא אמרו אלא שטבילה בארבעים סאה בטלו, אבל לא בטלו נתינת תשעה קבים, אלא שאחר כך נהגו שלא להצריך גם ט' קבים (טור שם פח, בשם הראב"ד).

(רבי יהודה במשנה שם).¹⁹ וראה תשובות הגאונים שערי תשובה ס"י קנ. ויש מהתנאים הסוברים שקריאת שמע עצמה, כיון שהיא מן התורה, מברכים בה (חכמים בירושלמי שם).²¹ ויש מהתנאים הסוברים שמברך לפניו ולאחריהם (רבי יהודה במשנה שם), בפה ולא בהרהור (רבי יהודה שם כב א), שסובר שבעל קרי מותר בהלכות דרך ארץ (גמ' שם), שהן דברים קלים שאין צורך להאריך בהם, והוא הדין בקריאת שמע וברכותיה (מאירי שם). ונחלקו בביאור דעתו: יש מפרשים שחולק בין בקריאת שמע ובין בברכותיה (ירושלמי שם; רבנו יונה שם; מאירי שם כ ב); ויש מפרשים שחולק רק על

ואפילו כשהם קטנים וכחושים (פרי מגדים שם בשפתי דעת סק"ז). ולפיכך שור הנסקל שנתערב באלף שורים, ועגלה ערופה (ראה ערכו) באלף עגלות, ופטר חמור (ראה ערכו) באלף חמורים, וכיוצא בהם, כולם אסורים (רמב"ם שם, וראה ערך דבר חשוב. על צפורי מצורע ראה ערכו).

אדם אדם באדם אף הוא אינו בטל (פלתי קי ס"ק יב; תוספות חדשים ידים ד ד), שהרי הוא בכלל בעלי חיים שאינם בטלים מחמת חשיבותם (תוספות חדשים שם).

על חשיבות בעלי חיים שנאסרו מתחילת ברייתם בתורת בריה – ראה ערך בריה.

תנועתם דינים מיוחדים יש לבעלי חיים בתורת דבר הנע ונד ממקום למקום.

חזקת בעלות הגודרות אין להן חזקה (בבא בתרא לו א), היינו בעלי חיים שידענו שהם של אחד ונמצאו ביד אחר, אין זו חזקה שיוכל לומר אתה מכרתם לי, כשאר מטלטלים (ראה ערך חזקת מטלטלים), לפי שאפשר שמעצמם נכנסו אליו, או שהוא הכניסם לביתו (רשב"ם שם ד"ה הגודרות; רמב"ם טוען ונטען י א; טוש"ע חו"מ קלה א. וראה ערך הני"ל). והוא הדין עבדים (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ד; טוש"ע שם ב. וראה ערך הני"ל).

שומר אבדה המוצא בעלי חיים שנאבדו, אפילו לסוכר ששומר אבדה כשומר חנם ופטור מגנבה ואבדה (ראה ערך שומר אבדה), בבעלי חיים חייב על גנבה ואבדה, שכיון שהם מלומדים לצאת צריכים שמירה יתרה, וגנבה ואבדה שלהם היא כפשעיה (בבא קמא נז א, ורש"י ד"ה דכיון. וראה ערך הני"ל).

השבת אבדה מטעם זה אף על פי שכל אבדה שהחזירה המוצא למקום שהבעלים יוצאים ונכנסים שם ורואים אותה שוב אינו חייב לטפל בה, אפילו שהמקום אינו משתמר (ראה ערך השבת אבדה), בבעלי חיים חייב לטפל בהם עד שיכניסם לרשות בעלים המשתמרת (רמב"ם גזלה ואבדה יא טו; טוש"ע חו"מ רסז א. וראה ערך הני"ל).

זקן ואינה לפי זקן ואינו לפי כבודו, פטור מהשבת אבדה, אך אם התחיל בהשבתה, אם זו אבדה של בעלי חיים, חייב לגמור את השבתה, לפי שרגילה לברוח ולילך למרחוק, ובדברים שאין בהם רוח חיים פטור (בבא בתרא פא א. וראה ערך השבת אבדה) ⁵.

השבתה אף בגנב יש מהאמוראים שסוכר לחלק בהשבתו, **מגניבה** שבבעלי חיים שגנב והבעלים לא הכירו שגנב מהם, אינו נפטר מאחריות עד שיודיע שגנב מהם ומחזיר להם, שמאחר שלימדה לצאת לחוץ מעתה צריכה שימור יפה, וכיון שהבעלים לא ידעו שגנבה לא יזהרו בשמירתה (רבא לדעת רב חסדא בבא קמא קיח ב; רמב"ם גנבה ד יב; טוש"ע חו"מ שנה ב. וראה ערך גזלה).

בתורת חצרו אין בעלי חיים של אדם נעשים כחצרו, שיקנו לו של אדם כלים שעל גבם, כדרך שחצרו של אדם קונה לו, שחצר מהלכת לא קונה (בבא מציעא ט ב, וגיטין כא א; רמב"ם מכירה ג יג; טוש"ע חו"מ רב יג. וראה ערך חצר).

• **חכמים חולקים** (ראה עירובין וסוכה שם), והלכה כמותם (ראה ערך: גולל, מבוי, סוכה. וראה ערך מחיצה).

בטעמו של רבי מאיר, נחלקו:

• יש שהסבירו לפי שמחיצה שעומדת על ידי רוח אינה מחיצה, שעיקר עמידתה דבר שאין בו ממש הוא (סוכה כד א, ורש"י ד"ה לאו).

• יש שהסבירו שכל מחיצה שאינה עשויה בידי אדם אינה מחיצה (לשון ב' בגמרא שם. וראה ערך מחיצה) ³.

• ויש מהאמוראים שסובר, שזה מפני שבעלי החיים מהלכים, ואנו חוששים שיברחו (רבי זירא בסוכה כג א, וראה שם שנדחו דבריו. וראה להלן: תנועתם).

מחיצה נאהל באהל המת – בין בנוגע להבאת טומאה על ידי אהל, ובין בנוגע לחציצה בפני הטומאה – אף לרבי מאיר בעלי חיים בכלל (ראה ערך אהל המת: עשייתו וכחו, וערך אהל זרוק: אהל זרוק של בעלי חיים. וראה תוספות בבא בתרא כ א ד"ה ועוף).

גדינים ונוספים על איסור אכילת בעלי חיים – ראה ערך אבר מן החי, וערך בשר מן החי, וערך בל תשקצו.

על איסור לצער בעלי חיים, ואם איסורו מן התורה או מדרבנן – ראה ערך צער בעלי חיים.

על תורת דיחוי בבעלי חיים שנפסלו לקרבן ואחר כך ירד מהם הפסול, שנאמר שכיון שנדחו שוב אינם נראים – ראה ערך דיחוי: בבעלי חיים.

השתמשות מהדברים שאסרו חכמים בשבת משום שבות הוא **שבת** שאין משתמשים בבעלי חיים (שבת קנד ב, וראה רש"י שם ד"ה קא משתמש), גזרה שמא יחתוך זמורה מן המחובר לקרקע להכותה (ביצה לו ב, ורש"י ד"ה שמא יחתוך. וראה ערך שבות).

חשיבותם

גכיסול בגדר החשיבות של בעלי חיים בנוגע לביטולם **בתערובת** כשנתערבו בבעלי חיים אחרים, נחלקו אמוראים:

• רב פפא אמר שחשיבותם היא בתורת דבר שבמנין – דבר שמחמת חשיבותו נמכר במנין ולא באומד, ומחמת כן אינו מתבטל בתערובת (ראה ערכו), אמנם אין מקפידים עליהם למכרם תמיד במנין דוקא, אלא לפעמים מוסיפים או שמוכרים עדר שלם בלי מנין, ולכן תלוי בדעות החולקים אם אופן זה הוא בכלל דבר שבמנין שאינו בטל (זבחים עב ב, ושם עג א. וראה ערך דבר שבמנין).

• ורב אשי אמר שבעלי חיים חשובים הם לעולם, וכל דבר חשוב אינו בטל (שם. וראה ערך דבר חשוב).

וכתבו ראשונים שאף דעת רב פפא אינה אלא בעופות או בכבשים קטנים ⁴, אבל בעלי חיים גדולים לעולם בכלל דבר שבמנין ואינם בטלים (תוספות שם עב א ד"ה אלא: בעופות, ויבמות פא ב ד"ה רבי יוחנן: בכבשים קטנים).

הלכה כרב אשי (רמב"ם מאכלות אסורות טז ז, ופסולי המוקדשין ו א; טוש"ע יו"ד קי א), ואפילו בעופות (ראה תוספות ביצה י ב ד"ה איכא),

יבמות שם. וראה ערך חתיכה הראויה להתכבד. ⁵ הראשונים רצו לדייק מלשון הרמב"ם גזלה ואבדה יא יד, שאינו מחלק בין בעלי חיים לשאר דברים, והכסף משנה פירש בדעתו שאף הוא סבר דוקא בבעלי חיים. וראה טוש"ע חו"מ רסג ב.

³ ושם שאב"י ורבי זירא סוברים בטעם רבי מאיר משום גזרה שמא תמות או תברח, ושנדחו דבריהם בגמרא. ⁴ אכן אף אלו כשהם שחוטים יתכן שיהיו חתיכה הראויה להתכבד (ראה ערכו) שאינה בטלה, ובחיהם חשיבותם גרועה יותר (תוספות

בְּצִיעַת הַפֶּת¹

פריסת הלחם מהכר בהתחלת הסעודה לשם ברכת המוציא

הבציעה

סקומה • יש אומרים שצריך לבצוע את הפת במקום שנאפתה יפה (סנהדרין קב ב, לגירסה: "דגמר בישולא", וכפירוש ב' ברש"י

ד"ה מהיכא; רמב"ם ברכות ז ג; ושו"ע או"ח קסז א), שכבוד הברכה לבצוע במקום היפה שבפת (שו"ע הרב קסז א), והיינו במקום הקשה, ולא במקום הרך (מגן אברהם שם סק"א, וראה גירסת הבית יוסף ובאור הגר"א שם סק"א לדרך ארץ רבה ד ה, וראה דרך ארץ זוטא ו).

• יש אומרים ממקום שהפת מתחילה לקרום ולהתבשל, היינו מלמעלה או מסביבות הפת או מתחתיתה, אבל לא באמצעיתה (פירוש א' ברש"י שם לגירסה: "דקרים", או: "דקדים"). ויש שנחלקו מהיכן מתחיל להתבשל, ולצאת ידי שניהם כתבו שיש לחתוך חתך אחד משני הצדדים, העליון והתחתון (הגהות מיימוניות ברכות ז ג; רמ"א שם), וכן נוהגים (ב"ח שם).

• ויש שכתבו שהוא הצד שכנגד הצד המתבקע, כי שם התחילה הפת להיאפות ונדרחה העיסה עד שנתבקע הצד שכנגדו (אור זרוע א קמג, וראה מגן אברהם שם).

ובפת המונחת על קרקעית התנור ונדבק בו האפר עד שצריך לגרדו מהפת, אין לבצוע מתחתית הפת (ב"ח שם).

כפת קטנה בפת קטנה או בחתיכה קטנה או בפרוסה, אין הבדל באיזה מקום יחתוך (ערוך השלחן או"ח קסז א. וראה לחלן: המנהג למעשה).

זמנה נחלקו אמוראים מתי בוצעים:

• רבי חייא אמר שצריך לסיים את ברכת המוציא יחד עם פריסת הפרוסה, ולא יבצע קודם הברכה, כדי שיברך על פת שלימה (ברכות לט א, ורש"י ד"ה צריך), ואף כשאינה שלימה, מכל מקום תהיה יותר גדולה (מגן אברהם או"ח קסז סק"ד)²; או שמא תיפול הפרוסה מידו, ויצטרך לחזור ולברך על פרוסה אחרת (ראה ערך ברכות הנהנין), ויש כאן ברכה לבטלה (ירושלמי ברכות ו א, לפירוש התוספות שם לט ב ד"ה והלכתא, ועוד ראשונים).

• ורבא אמר שאף זו אינה חשיבות, כיון שבגמר הברכה היא כבר פרוסה, אלא גומר כל הברכה, ואחר כך בוצע (ברכות שם, ורש"י ד"ה אפרוסה).

הלכה כרבא (ברכות שם; רמב"ם ברכות ז ב; ושו"ע או"ח קסז א).

המנהג למעשה מטעם זה יש נוהגים לברך קודם שיתחיל לחתוך (תוספות ברכות לט ב ד"ה והלכתא, ורא"ש שם ו יט, בשם יש נוהגים), אך כתבו ראשונים שהחתיכה היא הפסק בין הברכה לאכילה (ראה ערך היסח הדעת), ולכן יחתוך תחילה, אך לא יפריד הפרוסה מן הפת עד אחר שיברך (תוספות ורא"ש שם, וראה רש"י שם ד"ה אלא; ושו"ע או"ח קסז א), והחיתוך יעשה כך שאם יאחז בפרוסה תעלה הככר עמה, שבלא כן נחשבת כבר כפרוסה (רא"ש ושו"ע שם. וראה ערך חבור). ויחתוך מלמעלה כדי שמלמעלה יראה שלם ממש בזמן הברכה (כפ החיים סק"ד).

ויש שכתבו שבלחם רך או דק שאין בחיתוכו שהיה והפסק, אין צריך לחתוך כלל לפני הברכה (כפ החיים שם סק"ז, וראה שו"ע הרב שם א), וכן בפת קטנה או חתיכה קטנה (ביאור הלכה שם ד"ה וצריך).

בדיעבד, שבירך קודם שהתחיל לחתוך, אין מעכב (ב"ח שם).

נשבת בשבת שצריך לבצוע על שתי ככרות (ראה ערך לחם משנה), לא יחתוך כלל עד אחר הברכה (תוספות ברכות לט ב ד"ה והלכתא; רמ"א או"ח קסז א), שמא תיפול הפרוסה, ולא יהיה לו לחם משנה (מרדכי ברכות קכח; מגן אברהם שם סק"ה), או שמא יחתוך יותר מדי, ואין כאן לחם משנה (מגן אברהם שם, בשם אגודה ועוד).

אם שכח וחתך בשבת כמו בחול, אינו מזיק (מרדכי שם; רמ"א שם). והמדקדקים נוהגים לרשום בשבת בסכין על הלחם קודם הברכה (ב"ח שם, בשם מהרש"ל; מגן אברהם או"ח רעד סק"א).

כפת שאינה שלימה כל הפרטים הנ"ל נוהגים גם כשמברך על כיכר שאינה שלימה, ויכול לבצוע בה אפילו מהצד שאינו שלם, אלא שיחתוך מהצד העליון והתחתון (פרי מגדים או"ח קסז באשל אברהם סק"ב; משנה ברורה שם סק"א); ויש שכתבו שיחתוך מהצד השלם (כפ החיים שם סק"ה).

כשעונים יאמין אחריו כיון שהברכה צריכה להיות קודם הבציעה, אין רשאי לבצוע עד שיכלה אמין מפי רוב העונים (ברכות מז א; ושו"ע או"ח קסז טז³), לפי שעניית אמין אף היא בכלל הברכה (רש"י שם ד"ה עד. וראה ערך אמין: אמין כברכה).

גזול הפרוסה בשיעור הבציעה נחלקו בירושלמי אם הוא כזית או פחות (ירושלמי ברכות ו א, כפירוש הפני משה שם, וראה בית יוסף או"ח קסז, בשם הרוקח). הלכה שלא יבצע פרוסה קטנה, שנראה כצר עין, ולא יותר מכביצה, שנראה כרעבתן (רמב"ם ברכות ז ג; ושו"ע או"ח קסז א).

ואם רוצה לחזור ולפרוס מפרוסת הבציעה פרוסה קטנה יותר למאכלו, כמנהג רוב העולם, נחלקו הפוסקים:

• יש שכתבו שיכול לבצוע יותר מכביצה, והפרוסה שחוזר ופורס לא תהיה יותר מכביצה (משנה ברורה שם סק"ט).

• ויש שכתבו שאף בזה צריך להקפיד שלא לבצוע יותר מכביצה (קצות השלחן לו ס"ק יב).

• ויש שכתבו שתלוי אם בוצע מכיכר גדולה שאין באפשרותו להקפיד על זה, אך אם בוצע מכיכר קטנה יבצע גם את הפרוסה הראשונה לא יותר מכביצה (ערוך השלחן שם ו).

ואם אוכל עם הרבה בני אדם, וצריך לתת מהפרוסה כזית לכל אחד, מותר לבצוע כפי מה שצריך לו (רמ"א שם. וראה משנה ברורה ס"ק טו), כי עיקר המצוה כשמוציא אחרים ידי חובתם לתת להם מהפרוסה, ולא מהלחם הנשאר (מגן אברהם שם סק"ו).

וכן בשבת, אף כשאוכל לבדו, מצוה לבצוע פרוסה גדולה

אלו בברכת המוציא. 3. ברי"ף ברכות לד ב, וברמב"ם ברכות ז ה: לטעום,

בציעת הפת. 1. ד', טור' קנ - קנח. 2. וראה ערך ברכת הפת על קדימויות

חלוקה למסובים יש סוברים שאפילו לדעת האוסרים למסובים קודם טעימה לטעום קודם הבוצע, מכל מקום מותר לבוצע לתת להם קודם שיאכל (רמ"א או"ח קסז טו), והם ימתנו עד שיטעם (מגן אברהם שם ס"ק לה);

ויש חולקים וסוברים שנתניה זו היא הפסק בשבילו בין הברכה לטעימה, מאחר שהם אסורים לטעום (ב"ח שם; ט"ז שם ס"ק טו. וראה מגן אברהם שם ס"ק לד).

כיבוד אחר יש מהראשונים הסוברים שאם רצה הבוצע בטעימה ראשונה לחלוק כבוד לרבו, או למי שהוא גדול ממנו בחכמה, רשאי לתת לו רשות שיטעם קודם (רמב"ם ברכות ז ה), ורוב הראשונים חולקים (ראה דרכי משה או"ח קסז אות י).

כשאני יש מהאחרונים שמצדד לומר שאפילו אם אין יוצאים בברכה הבוצע מוציא בברכתו את המסובים, לא יטעמו קודם הבוצע אם כולם זקוקים לכבדו (פרי מגדים או"ח קסז אשל אברהם ס"ק לד), ומדרך הכבוד הוא (משנה ברורה שם ס"ק עו).

צורת נתינת הפרוסה למסובים הבוצע נותן פרוסה לפני כל אחד, ואינו נותן ברכות ז ה; טוש"ע או"ח קסז יח), ונתנו רמז לדבר: פִּרְשָׁה צִיּוֹן בִּידֵיךָ (איכה א יז), על שם פרוסת המוציא שנותנים לאכל בידו (שו"ת הרשב"א א רעח; אבודרהם הלכות ברכות שער ראשון; רמ"א שם), וכשאני אכל אין ראוי לעשות כן, שלא יתרע מזלו (אליה רבה שם ס"ק כד; משנה ברורה שם ס"ק צא).

בשבת, שאין אבלות נוהגת בפרהסיא (ראה ערך אבלות: אבלות בשבת וברגל), יִפְרוֹס כְּדָרְכּוֹ (אליה רבה שם; משנה ברורה שם ס"ק פט).

הבוצע קודם בסעודה הבוצע פושט ידו לקערה תחילה (ברכות מז א; טוש"ע או"ח קסז יז), שכיון שחלקו לו כבוד לבצוע להוציא המסובים, ראוי לכבדו שיפשוט ידו לקערה תחילה (ב"ח שם; לבוש שם; משנה ברורה שם ס"ק פז), ואם בא לחלוק כבוד למי שגדול ממנו – רשאי (ברכות וטוש"ע שם. וראה ערך סעודה).⁵

חיוב מצוה בפרוסת הכרחה יש לאכול הפרוסה שבצע עליה קודם שיאכל פרוסת הכרחה פת אחרת, שתהא נאכלת לתיאבון, משום חיוב מצוה (שבלי הלקט השלם קמב, בשם הר"י משפירא; רמ"א או"ח קסז כ), ויש שכתבו שטוב לאכול ממנה קצת גם בסוף הסעודה, כדי שישאר טעם המוציא בפיו, על שם פְּרוּךְ טִנְאָךְ וּמִשְׁאֲרֶתְךָ (דברים כח ה), שירי מאכל, ונאמר (ויאל ב יד): וְהִשְׁאִיר אֲחֵרָיו בְּרִכָּה (ספר חסידים תתפח; שלי"ה א שער האותיות; מגן אברהם שם ס"ק מב).

נתינתה לנעל חיים או לגוי כתבו ראשונים שנהגו כל ישראל שלא להאכיל חיים או לגוי לבהמה וחיה ועוף ולא לגוי מחתיכה שנוגעת בה חתיכת המוציא (אבודרהם הלכות ברכות שער א; שלי"ה שער האותיות; ט"ז או"ח קסז ס"ק יח; מגן אברהם שם ס"ק מב), היינו כשחותך מפרוסת הבציעה חתיכה קטנה, לא יתן גם מאותה הפרוסה הקטנה (ט"ז שם); ויש שכתבו שאין שום סמך לדבר, ושאינן נזהרים בכך (בית יוסף שם. וראה ט"ז שם שכתב סמך לדבר).

הבוצע

נעל הבית בעל הבית – היינו בעל הסעודה (משנה ברורה או"ח קסז ס"ק עב) – הוא הבוצע, כדי שיבצע בעין יפה (ברכות מז

שתספיק לו לכל הסעודה (ברכות לט ב; רמב"ם שם; טוש"ע רעד ב; רמ"א קסז שם).

אחיזת הפת באצבעותיו בשעת ברכת המוציא יתן על הפת שתי ידיו, שיש בהן עשר אצבעות, כנגד עשר מצוות התלויות בפת, והן: איסור חרישה בכלאים (ראה ערך כלאי בהמה), איסור זריעה בכלאים (ראה ערך כלאי זרעים), איסור חסימת הבהמה בשעת דרישה (ראה ערך חסימה), לקט (ראה ערכו), שכחה (ראה ערכו), פאה (ראה ערכו), תרומה (ראה ערכו), מעשר ראשון (ראה ערכו), מעשר שני (ראה ערכו) וחלה (ראה ערכו) (רוקח הלכות סעודה שכת; שבלי הלקט השלם קמא; טוש"ע או"ח קסז ד). ולפיכך יש עשר תיבות בברכת המוציא (כלבו כד; טוש"ע שם).

ויתן שמונה אצבעותיו מעל הפת, ושני אגודליו מתחתיה (מגן אברהם שם ס"ק יב, בשם מהרי"ל).

אם ידו עטופה בכפפה, צריך להסירה (מגן אברהם שם ס"ק יי).

תיבולה במלח או לפתן אין הבוצע רשאי לבצוע עד שיביאו מלח או לפתן – כל דבר הנאכל עם הפת – לפני כל אחד ואחד (ברכות מ א; רמב"ם ברכות ז ג; טוש"ע או"ח קסז ה: עד שיביאו לפניו, וראה מגן אברהם שם ס"ק יא), כדי שתהא פרוסת המוציא נאכלת בטעם, משום כבוד הברכה (שו"ע הרב שם ח), או כדי שלא יצטרך להפסיק בין ברכה לאכילה עד שיביאו את המלח והלפתן (באור הגר"א שם ס"ק כא).

ויטבול הפרוסה במלח שלש פעמים (משנה ברורה שם ס"ק לג).

היתה הפת נקיה ויפה, או שהיא מתובלת בתבלין או במלח, אין צריך להמתין (ברכות שם, לפי רש"י ותוספות שם, וראה ערך עד בוש פירוש ב'; טוש"ע שם), ולפיכך יש מהראשונים שכתבו שלכן אין אנו רגילים להביא על השולחן מלח ולפתן (תוספות שם ד"ה הבא).

ויש סוברים שאם נתכוונו לאכול פת חרבה מבלי מלח אין צריך להמתין (רמב"ם שם, וראה ערך שם פירוש א'), אפילו שאין הפת נקיה ויפה (ב"ח או"ח שם).

מצוה במלח על השולחן כתבו ראשונים שמצוה להביא על כל שולחן מלח על השולחן קודם שיבצע, שאמרו במדרש כשישראל יושבים על השולחן וממתינים זה לזה עד שיטלו ידיהם והם בלא מצוה השטן מקטרג עליהם וברית מלח מגין עליהם (תוספות ברכות מ א ד"ה הבא; רמ"א או"ח קסז ה), ועוד שהשולחן דומה למזבח (ראה חגיגה כז א), והאכילה כקרבן, ונאמר (ויקרא ב יג): עַל פֶּל קָרְבָּנְךָ תִּקְרִיב מֶלֶח (שבלי הלקט השלם קמא, בשם גאונים; רמ"א שם).

זמן האכילה למסובים אין המסובים רשאים לטעום עד שיטעום הבוצע (ברכות מז א; רמב"ם ברכות ז ה; טוש"ע או"ח קסז טו), ואם כל אחד אוכל מכבדו, ואינם זקוקים לכבדו שביד הבוצע, רשאים לטעום קודם (ירושלמי ו א; תוספות ברכות שם ד"ה אין; רא"ש שם ז טו; טוש"ע שם).

ובשבת שצריכים לחם משנה (ראה ערכו), אינם רשאים לטעום קודם הבוצע, אלא אם כן היה לכל אחד לחם משנה (תוספות פסחים קו א ד"ה הוה גחין; טוש"ע שם).

ויש מן הראשונים אומרים שאין האיסור על המסובים אלא להקדים ולבצוע להם מן הפת שבצע המבכר, אבל רשאים להקדים לטעום ממה שנתן להם (תוספות ברכות שם, בשם השר מקוצי).

שם בכורים, וראה באור הגר"א או"ח שם ס"ק טז סדר אחר. 5. ראה לעיל

ראה שם בכסף משנה. 4. בשבלי הלקט שם מעשר עני במקום חסימה, ובטור

ואין הבוצע מוציאם, מכל מקום המנהג שהגדול בוצע תחילה (פרי מגדים או"ח קסז באשל אברהם ס"ק כט).

נטילת רשות הבוצע יאמר תחילה "ברשות מורי ורבותי" (שבלי חלקט השלם קמ; רמ"א או"ח קסז יד). **הטעם:**

• מידת ענוה היא, שאפילו שהבוצע הוא הגדול, נוטל רשות (שו"ע הרב שם יט).

• לפי שבני הסעודה בוחרים את הכהן או החשוב, הוא אומר ברשות רבותי, כלומר אם אתם מסכימים הקדוש ברוך הוא מסכים עמכם, והם משיבים ברשות שמים, כלומר לכך אנו מסכימים שיסכימו מן השמים שהגון אתה לברך (שבלי חלקט שם, בשם רב האי גאון).

• לפי שאינם רשאים לטעום עד שיטעום המברך (ראה לעיל), על כן נוטל רשות שלא יראה כרעבתן (שבלי חלקט שם, בשם אחיו).

ואם יש שם כהן צריך ליטול רשות ממנו בפירוש (מגן אברהם שם ס"ק לג).

על ברכת המוציא, ראה ערך ברכת הפת.

א; רמב"ם ברכות ז ב; טושי"ע שם יד), ואפילו שיש גדול ממנו (טושי"ע שם), ואפילו שהאורח הוא כהן ותלמיד חכם (שו"ע הרב שם יט).

וכתבו אחרונים שמכל מקום נהגו לחלוק כבוד לגדול (מגן אברהם שם ס"ק לב; שו"ע הרב שם), ויש מפקפקים בזה (ראה משנה ברורה ס"ק עד).

דיני קדימה כשאין בעל הבית מיסב עמהם, או שהיו כולם בעלי הבית, הגדול שבהם בוצע (תוספות ברכות מו א ד"ה לא; רמב"ם ברכות ז ב; טושי"ע או"ח קסז יד), והיינו הגדול

בחכמה (שו"ע הרב שם יד; משנה ברורה שם ס"ק סז). וראה ערך כבוד חכמים).

היו כולם שוים ואחד מהם כהן, מצוה להקדימו, ואם הכהן עם הארץ, תלמיד חכם קודם, ואם הכהן גם כן תלמיד חכם, אלא שהוא פחות מן השני, טוב להקדימו, אבל אין חיוב בדבר (מרדכי מגילה ד תתכח; רמ"א שם). וראה ערך הנ"ל וערך כהן).

חתן החתן ביום חתונתו בוצע, אף על פי שיש גדול ממנו (מגן אברהם או"ח קסז ס"ק כט).

כשכל אחד כתבו אחרונים שאפילו כשכל אחד מברך לעצמו, **מברך לעצמו**

בקר חולים

המצוה לבקר את החולים ולטפל בצרכיהם

א; מאירי ופירוש רבינו אברהם מן החר, נדרים לט ב, אבל נכללת במצות התורה של וְאַהֲבַתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ (ויקרא יט יח. ספר המצוות לרמב"ם שורש שני, וראה בנושאי כלי הרמב"ם שם). וראה ערך אהבת ישראל, וערך גמילות חסדים).

חשיבותה בקר חולים היא מצוה גדולה (טור יו"ד שלה), ומהמצוות היותר גדולות (ערוך השלחן שם ב), וחז"ל הפליגו בערך המצוה הזו ובחשיבותה המיוחדת במאמרים רבים (ראה לעיל. וראה עוד נדרים לט ב - מ א).

בקר חולים הוא מהדברים שהאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא (שבת קכז א).

כל המבקר את החולה כאילו נוטל חלק מחוליו והקל מעליו (רמב"ם אבל יד ד, על פי נדרים לט ב: נוטל אחד מששים בחוליו), וכל שאינו מבקר הרי זה כאילו שופך דמים (נדרים מ א; רמב"ם שם).

• **מטרות מצות בקר חולים** • המבקר את החולה צריך לעודדו ולגרום לו נחת (רמב"ם, תורת האדם, שער המיחוש).

• להשתדל בכל צרכי החולה הנחוצים לו, בין שיעשה המבקר בעצמו, או שיצווה לאחרים לעשות (פרישה יו"ד שלה סק"ד).

• לפקח בצרכי החולה (פירוש הרא"ש נדרים מ א ד"ה שכבודו), בענייני מיטתו ובענייני המקום אשר הוא בו (שיטה מקובצת שם). ומעשה בתלמיד אחד מתלמידי ר' עקיבא, שחלה ולא נכנסו חכמים לבקרו, ונכנס ר' עקיבא לבקרו, ובשביל שכיבדו ורצו לפניו חיה. אמר לו, רבי, החייתני (נדרים מ א)³.

• להתפלל על החולה שיתרפא, ולבקש עליו רחמים (נדרים שם),

שדי"ח מערכת הבי"ת כלל קטז. 3. ובשאלות צג משמע, שהפונדקאית ניקתה הבית לכבוד כניסתו של ר' עקיבא, וראה בשאלת שלום שם סק"י. ובפי' הרא"ש שם כתב, שכיבדו לפני החולה בציווי ר' עקיבא, ובמאירי שם

גדרי המצוה וחשיבותה

המצוה מצוה לבקר את החולים (רמב"ם אבל יד א; טושי"ע יו"ד שלה א): **ומקורה**

• שכן מצינו בקדוש ברוך הוא שמבקר חולים, ואמרו: אַחֲרֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם תֵּלְכוּ (דברים יג ה), אחר מידותיו של הקדוש ברוך הוא, מה הוא ביקר חולים, שנאמר: וַיֵּרָא אֵלָיו ה' בְּאֵלָיו מִמָּרָא (בראשית יח א), אף אתה בקר חולים (סוטה יד א; טור יו"ד שם).

• ואמרו: וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדֶּרֶךְ יֵלְכוּ בָּהּ (שמות יח כ), ילכו - זה בקר חולים (בבא קמא ק א), שמקיימים על ידי הליכה אל החולה (פרישה יו"ד שלה).

אף על פי שבקר חולים בכלל גמילות חסדים, נצטוונו עליה במיוחד, שאפילו במקום שהמבקר הוא בן גילו של החולה, שאמרו שהוא נוטל אחד מששים בחליו, מכל מקום מצוה עליו לבקרו (בבא מציעא ל ב).

• **דרגת החיוב** • יש מן הראשונים שמונים מצות בקר חולים בכלל המצוות שמן התורה (הקדמת ההלכות גדולות במנחם העשין. וראה ברמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם, שורש ראשון, תשובה ג; ספר חרדים א אות לט).

• יש הסוברים שחיובה מן התורה (חקקי לב יז, בשם רבינו יונה והריטב"א; השל"ה ח"ב פסחים עמ' כד. וכן משמע משו"ת מהר"ח אור זרוע מא. ראה נדרים לט ב, רמז לבקר חולים מן התורה; ובמדרש הגדול ריש פי' וירא שכתב, ומכאן למדנו לבקר חולים מן התורה)².

• ויש סוברים שאינה אלא מצות עשה מדבריהם (רמב"ם אבל יד

שלהרמב"ם דין זה נאמר על פרוסת הבציעה. **בקר חולים**. 1. ד', טור' קנח - קסב. 2. וראה עוד בשו"ת שואל ומשיב מהדורה ג א רמז, שלדעתו דעת הרמב"ם שהמצווה מדאורייתא. וראה עוד בסמ"ג מצות עשה ז; יראים ריט;

לקיים את כל ענייני הביקור (שערים המצויינים בהלכה קצג סק"א; כל בו על אבלות ב שו"ת א א; מנחת אשר בראשית כ ד).

• ויש שכתבו שמקיים חלק מחלקי מצות בקור בדרכים אלה (אגרות משה יו"ד א רכג; שו"ת מנחת יצחק ב פד; שו"ת מהר"י שטייף רצד; שו"ת חלקת יעקב יו"ד קפח; שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל ח ו; יחיה דעת ג פג; שו"ת באר משה ב קד-קו), ובפרט אם הביקור איננו נוח לחולה, או שהוא בלתי אפשרי (שו"ת מנחת שלמה ב פב ט). ואם כבר ביקר בפועל פעם אחת, הרי הוא מקיים מצות ביקור חולים בכל פעם שמתעניין במצבו של החולה בטלפון (שו"ת מנחת יצחק שם).

• יש מי שהסתפקו אם מקיימים מצות ביקור חולים על ידי שליח (שו"ת אגרות משה שם; שו"ת באר משה שם. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר יז ו ח).

ביקור יש מהראשונים שכתבו שהמבקר לא ילך לבדו, אלא ביחידות יחד עם אחרים (שאלתות צג, ולא הובאו דבריו בפוסקים).⁵

ישיבה על הקרקע המבקר את החולה לא ישב על גבי מטה, ולא על גבי כסא, ולא על גבי ספסל, ולא על גבי מקום גבוה, אלא מתעטף ויושב לפניו – על גבי קרקע (נדרים מ א; שאלתות צג) – מפני ששכינה למעלה מראשותיו של חולה (שבת יב ב, וראה במאירי שם; רמב"ם אבל יד ו; טוש"ע יו"ד שלה א), שנאמר (תהלים מא ד): ה' יִסְעֶדְנוּ עַל עֶרְשׁ דָּרִי (שבת שם).

ודוקא כשהחולה שוכב נמוך, והיושב גבוה ממנו, אבל כששוכב על המיטה – מותר לישוב על כסא וספסל (תוספות שבת שם ד"ה לא; שו"ת הראב"ד פב; ר"ן נדרים מ א; רמ"א שם; וכן נוהגים).

ולפי תורת הנסתר אסור לשבת מראשותיו של החולה, ולא לרגליו (זוהר פרי פנחס, עמ' שכט, הובא בערוך השלחן יו"ד שלה ז).

זמני הביקור

שעת הביקור אין מבקרים את החולה בשלש שעות – זמניות (אהבת חסד [לבעל החפץ חיים] ג ב) – ראשונות של יום,

ובשלש שעות אחרונות של יום (נדרים מ א; רמב"ם אבל יד ה; טוש"ע יו"ד שלה ד), שבבוקר כל חולה חוליו מיקל עליו, ולא יחוש לבקש עליו רחמים, ובסוף היום מכביד עליו חוליו, וייתאש מלבקש עליו רחמים (נדרים מא א; טוש"ע שם)⁶; ויש שכתבו הטעם לפי שבאותן שעות מתעסקים בצרכי החולה (רמב"ם שם). ואם אין לו זמן אחר, טוב יותר שיבקר על כל פנים באלו הזמנים משיבטל מצווה זו לגמרי (אהבת חסד שם א). וכיום לא נהגו להקפיד ולדקדק בכך (ברכי יוסף יו"ד שלה סק"ב; ערוך השלחן יו"ד שלה ח), ובפרט בבית חולים, שקובעים את שעות הביקור של הקרובים והידידים בהתאם לנחיצות ביקורי הרופאים, מותר גם בשעות האחרונות של היום (שו"ת שלמת חיים תיא).

ויש לבקר את החולה, אפילו לא ידבר עמו דבר, כגון שמצאו ישן, כי נוח לו לחולה כאשר יגידו לו שפלוני בא לבקרו (פ"י הרא"ש על התורה, פ"י וירא).

יוע הביקור דרך ארץ שהקרובים נכנסים לבקר את החולה מיד, והרחוקים אחר שלשה ימים (ירושלמי פאה ג ז: רמב"ם

והמבקר את החולה ולא בקש עליו רחמים לא קיים מצוה (רמב"ן בתורת האדם שער המיחוש עמ' יז; רמ"א יו"ד שלה ד).

ודברים אלו הם עיקר המצווה של ביקור חולים שיעשו לו צרכיו, וימצא נחת רוח עם חבריו, ויבקשו עליו רחמים (רמב"ן שם), והמבקר את החולה, ולא בקש עליו רחמים, לא קיים המצווה (רמב"ן שם; רמ"א יו"ד שלה ד).

יש מי שכתב שמצות ביקור חולים היא גם באופנים שאין כל טעם, כגון שאין החולה צריך שישמשוהו, וגם הוא יכול להתפלל על עצמו (דרש משה (הגר"מ פיינשטיין), ריש פ"י וירא); ויש מי שכתב להקל בחיוב ביקור חולים אם החולה בבית חולים שענייניו מסודרים שם (ציץ אליעזר ה רמת רחל א).

אופני קיום המצווה

נסילת שכר אסור ליטול שכר בעד בקור חולים (נדרים לט א), שמצוה יש לעשות בחנם (תוספות שם ד"ה על), או שנראה כמבזה מצות בקור חולים (פירוש הרא"ש שם ד"ה על).

במה דברים אמורים כשמבקר בעמידה, אבל בישיבה מותר ליטול שכר, שמשום מצות בקור די בעמידה, ויש מקומות שנהגו להחמיר אף בישיבה, כדי שלא יבוא ליטול שכר על העמידה (נדרים שם, ור"ן שם ד"ה דאפילו).

כששוהה בישיבה יותר מכדי הצורך, ויש הנאה מרובה לחולה, מותר בכל מקום ליטול שכר על זה⁴ (ר"ן ורא"ש שם).

ביטול מעלמכה יש אומרים, שהחיוב לבקר חולים הוא גם אם מתבטל מעלמכה ממלאכתו; ויש אומרים, שכשמבטל ממלאכתו אינו חייב (שיטה מקובצת נדרים מ א).

ביטול תורה יש אומרים, שחיוב מצות ביקור חולים הוא גם כשיבטל תורה עקב כך (לפי גירסה אחת בספר חסידים תתד; מעבר יבק שפתי צדק א); ויש אומרים, שאין לבטל תורה עבור מצות ביקור חולים (לפי גירסה אחרת בספר חסידים תתרפ. וראה במקור חסד שם).

שיעור בקור חולים אין לו שיעור, שאפילו גדול מבקר אצל קטן, ואפילו כמה פעמים ביום (נדרים לט ב; רמב"ם אבל יד ד; טוש"ע יו"ד שלה ב). והוא בכלל מה שאמרו: גמילות חסדים אין לה שיעור (פאה א א), דהיינו גמילות חסדים שבגופו (ירושלמי שם). גדול וקטן – יש אומרים שהכוונה בשנים, היינו גדול בשנים יבקר קטן בשנים (ראה אהבת חסד לבעל החפץ חיים ג ג; ילקוט יוסף ז א ה' ח); ויש אומרים שחיוב ביקור חולים הוא גם אצל קטן במעלה, ואינו לפי כבודו של המבקר, ואפילו גדול שבישראל יש לו ללכת אצל קטן מקטני ישראל (שיטה מקובצת נדרים לט ב, בשם הר"י). וראה אהבת חסד שם בהג"ה; שו"ת אגרות משה יו"ד א סוף רכב; שו"ת מנחת יצחק ב פד).

וכל המוסיף הרי זה משובח, ובלבד שלא יטריח על החולה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

על ידי טלפון, • יש מהאחרונים שכתבו שעל ידי טלפון או פקטב, או במכתב לא מקיים מצות ביקור חולים אלא רק שליח מצות גמילות חסדים שהרי בדרכים אלה אינו יכול

הש"ס נדרים לט ב; שו"ת אגרות משה חיו"ד א רכב; שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל ג; מנחת אשר בראשית כ ה. 6. והרמב"ם שם שינה הטעם מהגרמא,

כתב, שר' עקיבא עצמו השתדל בכיבוד הבית. וראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד א רכב. 4. וראה ערך נדרים, כשמודר הנאה ממנו. 5. וראה עוד בגליוני

בכל לשון שירצה, ואם מבקש שלא בפניו לא יבקש אלא בלשון הקודש (תורת האדם לרמב"ן שער המיחוש עמ' יח, על פי שבת יב ב; טוש"ע יו"ד שלה ה. וראה ערך תפלה).

ברכה אין מברכים על מצות ביקור חולים (ראה ערך ברכת המצות ושם על פי הכללים הטעם שלא מברכים על מצות ביקור חולים).

בשורות רעות אין לגלות לחולה ידיעות רעות, או מותו של קרובו, כדי לא להחמיר את מצב בריאותו (ראה מועד קטן כו ב).

תיקון ענייניו והכנת צוואה אומרים לחולה שיתן דעתו על ענייניו (טוש"ע יו"ד שלה ז)¹⁰, וכך אמרו: משאדם עולה למיטה נכנסים אצלו ואומרים לו לא דברים מחיים ולא דברים ממיתים: שמא הלוי או שמא הלויך אדם, שמא הפקדת אצל בני אדם או שמא הפקידו אצלך (מסכת שמחות דרבי חייה א א; תורת האדם לרמב"ן שער המיחוש עמ' טז; טוש"ע שם), ואל יפחד מפני זה מן המות (טוש"ע שם), שלא ימות מחמת זה יותר מאם לא יעשה זאת (פרישה שם ס"ק טו).

וכתבו אחרונים שהמנהג בקהילות ישראל כשאדם חולה הולכים אליו ביום השלישי לחוליו גבאי בקור חולים או שאר אנשים, ואומרים לו: אתה ידעת שכן הוא התיקון והמנהג אצל כל החולים, ולכן אין לך לדאוג מזה כלום, ולכן תעשה צוואה מה שתרצה, ומה שאתה חייב, או מה שאחרים חייבים לך (חכמת אדם קנא).

על החיוב לומר לחולה שיתוודה, ראה ערך וידוי: בחולה.

החולים והמבקרים

חולים שהביקור קשה להם אין מבקרים לחולי מעיים, ולא לחולי העין, ולא למיחוש הראש (נדרים מא א; רמב"ם אבל יד ה; טוש"ע יו"ד שלה ח), שהביקור קשה להם (רמב"ם שם; סמ"ג במצות עשה דרבנן הל' אבל מצות עשה ב; מאירי נדרים שם), וכן לכל חולה שהדבור קשה לו (רמב"ן בתורת האדם שער המיחוש עמ' יז; טוש"ע יו"ד שלה ח, וביאור הגר"א שם; חכמת אדם כלל קנא), אלא נכנסים בבית החיצון ושואלים ודורשים בו אם צריכים לכבד ולרבוץ בפניו וכיוצא בו, ושומעים צערו ומבקשים עליו רחמים (רמב"ן שם; טוש"ע שם).

חולה במחלה מדבקת - יש אומרים, שאין לבקר אותו, אלא יבקררוהו אנשים מחברה המיוחדת לכך בכסף מלא (שו"ת רשד"ם חו"מ שמו; שדי חמד מערכת הבי"ת קטו, בשם שלחן גבוה; תפארת ישראל כתובות ז ט; ויש אומרים, שאין לחלק בין החולים, ומצווה לבקר גם חולים מדבקים, פרט לחולי צרעת (שו"ת הרמ"א סוף יט (או כ בדפוסים שונים); שו"ת נכנסת הגדולה יו"ד שלה הגהות הטור ב; דעת תורה יו"ד שלה ה. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר ט יז ה; שו"ת שבט הלוי ח רנא ה).

וכן מחלות מדבקות שניתן להיזהר מלהידבק בהן, כגון שדרך ההדבקה ידועה, ואין המחלה מדבקת בדרך האוויר, יש בזה מצות ביקור חולים (שו"ת שבט הלוי שם).

חייבים לבקר כל חולה, כולל חולה שאין בו סכנה, וחולה נפש (שו"ת מהרי"ל קצו).

אבל יד ה, ולא הזכיר קרובים; טוש"ע יו"ד שלה א. וראה נדרים מ א), והחברים כקרובים (טוש"ע שם), ותלמידי חכמים כקרובים זה לזה (קרנן העדה, ירושלמי גיטין ו ה).

אם קפץ עליו החולי, אלו ואלו נכנסים מיד (ירושלמי רמב"ם וטוש"ע שם).

נקור חולים בשבת מבקרים חולים גם בשבת (שבת יב א, כדעת בית הלל; רמב"ם שבת כד ה; טוש"ע או"ח שו ו, ושם רפז א. וראה בביאור הלכה שם). ומי שלבו רך ומיצר על יסורי החולה, אין לו לבקר חולה בשבת (שערי תשובה או"ח רפז סק"א), ומרבני דורנו יש מי שכתב שאין לחשוש לצערו של המבקר (שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל יד, ושם יג לו א).

דברים שאומרים ושלא אומרים

תפילה כוללת נחלקו תנאים בנוסח התפילה:

עס כל חולי ישראל • רבי יהודה אומר: המקום ירחם עליך ועל חולי ישראל (שבת יב ב).

• רבי יוסי אומר: המקום ירחם עליך בתוך חולי ישראל (שם, וראה בית יוסף ובי"ח יו"ד שלה), ואמר רבי חנינא מי שיש לו חולה בתוך ביתו צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל (שם וכרבי יוסי), שמתוך שכוללו עם האחרים תפלתו נשמעת בזכותם של רבים (רש"י שם ד"ה בתוך).

הלכה כרבי יוסי (טוש"ע יו"ד שלה ו).

הנוסח בשבת בנוסח התפילה בשבת, נחלקו תנאים:

• לתנא קמא: שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא (שבת יב א)⁷.

• לרבי מאיר: יכולה היא שתרחה - אם תכבד את השבת מלהצטער בה (שם, ורש"י ד"ה יכולה).

• לשבנא איש ירושלים: בכניסתו אומר: שלום, וביציאתו אומר: שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא ורחמי מרובים ושבתו - נוחו בשבתכם - בשלום (שם ב, ורש"י ד"ה שבתו).

• לרבי יהודה: המקום ירחם עליך ועל חולי ישראל (שם).

• לרבי יוסי: המקום ירחם עליך בתוך חולי ישראל (שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כתנא קמא (רמב"ם שבת כד ה; שו"ע יו"ד שלה ו; רמ"א או"ח רפז א).

• ויש שפסק כרבי יוסי (תורת האדם לרמב"ן שער המיחוש עמ' יח. וראה בי"ח יו"ד שם), שכשאומר בתוך חולי ישראל הרי זה כצרכי רבים המתרים בשבת (כלבו קיב).

• ויש שפסקו כשבנא איש ירושלים (טור או"ח רפז, ושם יו"ד שלה; שו"ע או"ח שם)^{8,9}.

כלשון הקודש כשמבקש עליו רחמים, אם הוא לפניו יכול לבקש

בי"ח יו"ד שם, שהשו"ע ביו"ד חזר בו מפסקו באו"ח. 9. וראה בדרשות החתם סופר א בדרוש לשבת תשובה דכ"ה ע"א, ובשו"ת ציץ אליעזר יד מה, מה שהסבירו בהגבלת התפילה עבור חולים בשבת, ובנוסח בקשת הרחמים בשבת. 10. וראה בתורת האדם לרמב"ן, שער המיחוש; ביאור הגר"א יורה דעה שם סק"ט.

וכתב הרדב"ז שם, שהוא חידש טעם אחר לפי בקיאותו בחולאים. 7. וראה מהרש"א שם שהכוונה בנוסח זה היא שלא יחשוב החולה שהשבת מונעת את רפואתו, שהרי בגלל השבת אסור להתפלל ישירות לרפואתו, לכן אומרים לו שאף על פי שהתפילה עבורו אסורה, בכל זאת "רפואתו קרובה לבוא", היינו שרפואתו עשויה למהר לבוא דווקא בזכות השבת, גם בלי תפילה. 8. ראה

ביקור חולי מבקרים חולי גויים מפני דרכי שלום (גיטין סא א; גויים רמב"ם אבל יד יב ומלכים י יב; טושי"ע יו"ד שלה ט. וראה ערך דרכי שלום), והרי נאמר (תהלים קמה ט): טוב ה' לַפֶּלַח וְרַחֲמָיו עַל כָּל מַעֲשָׂיו (רמב"ם שם).

הגר חייב לבקר את הוריו הנוכרים כשהם חולים, שכן מלבד הטעם של דרכי שלום, יש חיוב גם מצד כיבוד אב ואם (שו"ת אגרות משה יו"ד ב קל).

ביקור חולים נחום אבלים קודם לבקור חולים, שנחום אבלים ונחום אבלים הוא גמילות חסד עם החיים ועם המתים (רמב"ם אבל יד ז: יראה לי; רמ"א יו"ד שלה ט¹¹). ודוקא כשאי אפשר לקיים שניהם, אבל כשאפשר לקיים שניהם - בקור חולים קודם, כדי שיבקש רחמים עליו ויעשה צרכיו, שהוא כאילו מחייהו (ב"ח ושי"ך שם ס"ק יא). וכן אם ידוע שיש תועלת לחולה - ביקור חולים קודם (ערוך השלחן יו"ד שלה יב; שו"ת אגרות משה או"ח ד מ. וראה שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל טז).

בזמן בית המקדש בזמן שבית המקדש היה קיים מי שיש לו חולה בתוך ביתו, כשנכנס להר הבית מקיף דרך שמאל, אף על פי שבדרך כלל צריך להיכנס דרך ימין (ראה ערך כל פנות שאתה פונה וכו'. מידות ב ב), והיו שואלים אותו, מה לך מקיף לשמאל, והוא משיב להם, שיש לו חולה בתוך ביתו, והם אומרים: השוכן בבית הזה ירחם עליו (שמחות ו יא). לעניין ביקור חולים על ידי כהן בבית חולים ראה ערך כהן.

עשיר ועני רבים הולכים לעשיר לכבדו, ילך אצל העני, אפילו אם העשיר תלמיד חכם (ספר חסידים שסא). ומצווה רבה לבקר עני חולה (אהבת חסד שם).

איש ואשה נשים אף הן חייבות במצות ביקור חולים (שו"ת זקן אהרן ח"ב סי' עו; שו"ת ויען אברהם חיו"ד סי' כה). אבל נשואות, מעוברות, או מינקות פטורות (שו"ת ויען אברהם שם). ביקור חולים של איש אצל אשה ולהיפך - יש אומרים, שגם זה מחיובי המצווה, ובלבד שלא יתייחדו לבדם (ערוך השלחן יו"ד שלה יא; שערים מצויינים בהלכה קצב סק"ח; שו"ת זקן אהרן ב עו), ושהאשה החולה תשכב במיטתה בצניעות (שו"ת באר משה ב קז), ושמטרת הביקור תהא לעזור לה ולא להרבות בשיחה (הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם יו"ד שלה סק"ד); ויש אומרים, שיש להימנע מביקורים כאלו, פרט לאותם קרובים שמותר להתייחד עמהם (שו"ת ויען אברהם יו"ד ה; שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל טז). **שונא** יש אומרים שהשונא יכול לבקר את החולה (שו"ת מהרי"ל קצו; רמ"א יו"ד שלה ב, בשם יש אומרים), ויש חולקים וסוברים שלא יבקר, שלא יחשוב ששמח לאידו (רמ"א שם. וראה באר היטב שם סק"ב). והכל לפי השנאה ולפי השונאים (ב"ח שם). ומאחרונים יש שכתבו שהמנהג בדורות האחרונים, שהשונא יכול לבקר את החולה (ערוך השלחן שלה ו; בית הלל יו"ד שסב ו). **רשע** יש חיוב ביקור חולים גם אצל חולה שהוא רשע (שו"ת באר משה ה קנא. וראה בחכמת שלמה יו"ד שלה א; אהבת חסד ג ג. וראה בספר חסידים שג).

בְּקוֹר מוֹמִים¹

בדיקת הקרבנות העומדים להקרבה אם אין בהם מומים הפוסלים אותם מקרבן

ארבעת הימים (פירוש א' ברש"י ערכין יג ב ד"ה ארבעה; רבנו גרשם שם, ומנחות כ א), ומקצת יום הרביעי ככולו (רבנו גרשם שם. וראה ערך מקצת היום ככולו); ויש אומרים שאין יום השחיטה בכלל (רש"י ערכין שם, ומנחות שם).

לשכת הטלאים מפני שהתמידים צריכים להיות מבוקרים ארבעה ימים קודם, היו תמיד בלשכת הטלאים (ראה ערך לשכות) לא פחות משה טלאים מבוקרים (ערכין יג א; רמב"ם תמידין ומוספין א ט), ובכל יום נוטלים שנים ונותנים שנים, ונמצאו כל התמידים מבוקרים ארבעה ימים קודם שחיטה² (רש"י ערכין שם).

ביקור בחולין האחרונים נסתפקו אם הבקור צריך להיות אחר שהקדישו אותו לקרבן, או שיכולים לבקרו אף בהיותו חולין (ראה טורי אבן מגילה כט ב)³.

לפני השחיטה

ביקור שני קודם השחיטה לא היו שוחטים את התמידים עד שהיו מבוקרים אותם פעם שניה קודם השחיטה לאור האבוקות (רמב"ם תמידין ומוספין א ט, על פי תמיד ג ד).

ומצינו מצות בקור מן התורה לפני ההקרבה, שנאמר: תָּמִים יִקְרְבוּ (ויקרא א ג), ואמר רבי יוסי, יבקרנו ויקריבנו (תורת כהנים

ארבעה ימים קודם השחיטה

פסח ותמיד הפסח והתמיד (ראה ערכו) צריכים בקור ממומים ארבעה ימים קודם שחיטתם, שכן הצטוו בפסח מצרים (ראה שמות יב ג-ה), והפסח והתמיד הוקשו זה לזה (מכילתא דרבי ישמעאל בא מסכתא דפסחא ה; פסחים צו א; רמב"ם תמידין ומוספין א ט: בתמיד, וראה בפירוש המשניות לרמב"ם ערכין יג א, וברע"ב שם).

פסח דורות ואף פסח דורות טעון בקור ארבעה ימים קודם, שכל הפסחים הוקשו זה לזה (פסחים צו א, ורש"י שם ד"ה שיהו). ויש חולקים וסוברים שאינו טעון בקור, לפי שקרבן יחיד הוא, ואינו טעון בקור (רשב"א מנחות מט ב ד"ה שמירה).

פסח שני פסח שני (ראה ערכו), שהטמא ומי שהיה בדרך רחוקה מביאים בארבעה עשר באייר, אינו טעון בקור ארבעה ימים קודם (פסחים צו א).

מוספין המוספים, אף שהם קרבנות צבור, אינם צריכים בקור ארבעה ימים קודם שחיטה (רש"י מנחות מט ב ד"ה לעולם; רשב"א מנחות מט ב ד"ה שמירה), שהכתוב שהוקש לפסח, אינו מוסב אלא על התמיד (רשב"א שם).

ארבעת הימים יש אומרים שיום הבקור ויום השחיטה בכלל

יום השחיטה בכלל, לאחר שנטלו בכל יום שנים להקרבה נשארו בלשכה ששה מבוקרים (רש"י שם). 3. וראה פשוט לשון המאירי פסחים צו א שאפשר

11. וראה רדב"ז על הרמב"ם שם, שכתב להיפך. וראה עוד באור שמח על הרמב"ם שם. **בקור מומים**. 1. ד', טורי קרב - קסה. 2. ולסוברים שאין

חייב חטאת, משום שהיה לו לבקר ולא בקר (שו"ת תורת חסד או"ח כג. וראה כפות תמרים סוכה שם).

ביקור קודם שחיטה של ארבעה ימים קודם לשחיטה מעכב בדיעבד (ראה תוספות סוכה שם), אבל האחרונים הוכיחו שאם בקרו לפני שחיטה, אינו מעכב (קרבן אהרן לתורת כהנים דבורא דנדבה פרשה ג יב; שו"ת תורת חסד או"ח כג. וראה אור זרוע ב רטז ורכח שדן בדבר), ובימי מלכות יון היו משלשלים להם שתי קופות של זהב, והיו מעלים להם שני טלאים (ירושלמי ברכות ד א), הרי שהיו מקריבים בו ביום, שבקור ארבעה ימים אינו מעכב (שו"ת תורת חסד שם).

דבורא דנדבה פרשה ג יב, וראה ראב"ד וקרבן אהרן שם. וראה עוד דרשת רבי יוסי בתוספתא פסחים שם).

כשלא ביקרו

כשלא ביקרו רבי יוסי אמר השוחט בשבת תמיד שאינו מבוקר כלל כהלכתו חייב חטאת, שהקרבן פסול ונמצא שחילל שבת בשוגג, שסבור שהוא מבוקר (סוכה מב א, ורש"י ד"ה הכי גרסינן). ואפילו נמצא שהקרבן תמים, שהבוקר מעכב (תוספות סוכה שם ד"ה שאינו). ויש מהאחרונים שהוכיחו שחכמים חולקים וסוברים שהביקור למצוה ולא לעכב, ורק כשנמצא הקרבן בעל מום אחר השחיטה

בר מצוה

קטן, שמגיע לזמן הגדלות, בו מתחייב בכל המצות

• ויש אומרים שצריך שיעברו שלש עשה שנה מעת לעת, ואינו נעשה בר מצוה עד שתגיע אותה השעה של היום שנולד בה (רש"י ערכין יח ב ד"ה מעת לעת, לפי המשנה למלך שם; תוספות שם לא א ד"ה מיום, בשם התוספות, לפי המשנה למלך שם; תוספות ראש השנה י א ד"ה בן, לפי המשנה למלך שם, והדברי חמודות נדה ה ה).

ברכת ברוך שפטרני

מי שבנו נעשה בר מצוה צריך לברך: ברוך שפטרני מעונשו של זה (בראשית רבה סג י; תשב"ץ קטן שצ; מהרי"ל הל' קריאת התורה, בשם מרדכי הגדול; רמ"א או"ח רכה ב, בשם יש אומרים)⁵.

בשם ומלכות נחלקו ראשונים ואחרונים בצורת אמירת הברכה:

• יש אומרים שאומרים אותה בשם ומלכות (מהרי"ל, קריאת התורה ה, בשם מרדכי גדול; תשב"ץ קטן שצ; באור הגר"א שם ד"ה י"א), וכן מסקנת אחרוני האחרונים (כן משמע בערוך השולחן שם ד; כן משמע במשנה ברורה שם סק"י; חיי אדם סה ג; עולת ראיא א עמ' שיב).

• ויש אומרים שאין לאומרה בשם ומלכות (פירוש התפלות והברכות לר"י בר יקר ב עמ' עב; לקט יושר א עמ' מ; רמ"א שם), מפני שלא הוזכרה בתלמוד (דרכי משה שם סק"א). וכן פשט המנהג בימינו, כי ספק ברכות להקל, ובפרט שאין הדבר ידוע בבירור שהביא הנער שתי שערות כדי שיפטר האב מעונשו, ובמקום שיש חשש ברכה לבטלה לא סומכים על החזקה שהביא שתי שערות (שו"ת יביע אומר ו או"ח כט).

הסוברים שאין לברכה בשם ומלכות, נחלקו כיצד לברכה:

• יש אומרים לברך: "ברוך המקום שפטרני" וכו' (פירוש התפלות שם).

• יש אומרים לברך תחילת הברכה בארמית: "ברוך רחמנא מלכא דארעא שפטרני" וכו' (לקט יושר שם).

מג כא) - "זו" בגימטריא י"ג (ארחות חיים תפלה עג; מגן אבות לרשב"ץ שם, בשם מדרש; שו"ת מהרי"ל שם).³ על שיעור השערות וזמן צמיחתן, ראה ערך גדול; גדולה. ⁴ על חשבון חודש העבור בכלל השנה לבר מצוה, ראה ערך אדר; על התחלת החיוב של הנחת תפילין כשנעשה בר מצוה, ואם חייבים לחנכו קודם לכן, ראה ערך הנחת תפילין. ⁵ ויש גורסים: אשר פטרני (מהרי"ל, קריאת התורה ה; אור חדש, ברכות התלויות בכל הגוף, ב; ויש

הזמן

הקטן שהגיע לשלש עשרה שנה ויום אחד נעשה גדול (רמב"ם אישות ב י), ומתחייב בכל המצוות האמורות בתורה, ועד אותו זמן הוא קטן, שפטור מכל המצוות (ראה ערך קטן), וכן שנינו: בן שלש עשרה למצוות (אבות ה כא).

שיעור זה של הזמן הוא הלכה למשה מסיני, כמו כל שיעורי תורה (שו"ת הרא"ש טז א; רש"י שם, בשם נוסחא אחרת; שו"ת מהרי"ל נא)².

מלבד השנים אינו נעשה לבר מצוה עד שיהיו לו גם שתי שערות – ונקראות סימנים – בגופו למטה, במקום הערוה (נדה מו א; רמב"ם אישות ב יז)³, ומכל מקום כל שהגיע לשלש עשרה שנים ויום אחד מתחייב במצוות, אף על פי שלא בדקנוהו אם הביא שערות, שאנו מחזיקים אותו שודאי כבר הביא שערות, שחזקה כל שהגיע לכלל שנים הגיע לכלל סימנים (ראה ערך גדול; גדולה).

צורת חישוב שנים שנים אלו נחשבות מעת לעת, כלומר שנים שלמות, ואין תחילת השנה של שנת השלש עשרה נחשבת לשנה, כדרך שאומרים במקומות אחרים במקצת השנה שהיא ככולה (ראה ערך שנה), אלא צריך שיעברו שלש עשרה שנים שלמות (רמב"ם אישות ב י; טוש"ע או"ח נה ט).

שנים אלו אינן לא שנות הלבנה, ולא שנות החמה (ראה ערך שנה), אלא שנים של סדר העבור, שהן פשוטות ומעוברות (ראה ערך עבור שנים), כמו שהן נקבעות לפי חשבון העבור (רמב"ם אישות ב כא, על פי ירושלמי נדרים ו ח)⁴.

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדי שיתחיל היום שנולד בו, שיחשב בר מצוה, שמקצת היום שנולד בו נחשב כיום שלם (תוספות ערכין לא א ד"ה מיום, בשם רבנו אלחנן, לפי המשנה למלך שם ב כא), וכן מסקנת האחרונים (ב"ח באו"ח נג, ובשו"ת (הישנות) קמה; ש"ך חו"מ לה סק"א; מגן אברהם נג ס"ק יג).

שיבקרו בעדר כו'. **בר מצוה**. 1. ד, טור' קסה-קסח. 2. ויש שהסמיכוהו למקרא, שנאמר: וַיִּקְחוּ שְׁנֵי בְנֵי יַעֲקֹב שְׂמֻעוֹן וְלֹוִי אֲחֵי דִינָה אִישׁ חָרָבו (בראשית לד כה), ולוי באותו פרק בן שלש עשרה שנה היה ונקרא איש, וחיוב במצוות תלוי במי שהוא איש, שנאמר: אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִקַּל חֲטָאת הָאֵדָם (במדבר ה ו), שאיש הוא בכלל עונשים (רש"י שם, ונזיר כט ב ד"ה ור' יוסי; ברטנורה שם); ויש שנתנו רמז לדבר מהכתוב: עַם זֶה צִצְתִּי לִי תְהַלְתִּי וְסִפְרוּ (ישעיהו

על בן מאומץ האחרונים כתבו שאין לברך ברכה זו על בן מאומץ, שעלולה לצאת מזה תקלה שיחשבו שהוא בנו לכל דבר (חשוקי חמד פסחים קכ"א ב) ⁸.

על גת יש אומרים שעל בת אין מברכים ברכה זו (חידושי הרד"ל שם; שו"ת קול מבשר ב מד).

ויש אומרים שהאב יכול לברך הברכה בלא שם ומלכות (הרב יצחק ניסים, נועם ז עמ' ד; שו"ת יביע אומר ו או"ח כט. וראה שו"ת הלכות קטנות א רכב).

ברכת שהחיינו

בן שהגיע ל"ג שנה שנתחייב במצוות, וכן בת שהגיעה ל"ב שנה ונתחייבה במצוות, אין מברכים שהחיינו. הטעם:

- תקנו לברך שהחיינו על חידוש חיוב המצווה, ולא כשאין חידוש בזמן קיום המצווה אלא רק בגברא, כי מכיוון שיש חיוב מצד קבלת התורה גם לקטנים שאבותינו קבלו לדורי דורות עולם, כבר אין ענין חידוש בגברא, כי תיכף כשיסתלק הפטור מצד קטנות הוא נכנס לחיוב (שו"ת אגרות משה יו"ד ג יד).

- מפני שברכת שהחיינו אינה אלא על שמחת הלב בדבר שישנו בפועל ובגלוי בהווה, ולא על דבר שיהיה בעתיד, כבנידון בר המצוה, שקיום תורה ומצוות נמשך כל השנה ובמשך כל ימי חייו (שערי הלכה ומנהג או"ח ב עמ' שה-ה).

יש מהאחרונים שכתב שהבר מצוה יברך שהחיינו בעת שמניח תפילין בפעם הראשונה, ויכוין גם על כל המצוות שעתיד לקיים כל ימי חייו (שו"ת חתם סופר או"ח נה, על פי ט"ז או"ח כב סק"א, שכל מצוה שאדם עושה בפעם הראשונה מברך שהחיינו); ויש שכתבו שיכניס עצמו לחיוב ברכת שהחיינו על ידי לבישת בגד חדש או אכילת פרי חדש בעת שמניח תפילין בפעם הראשונה (ביאור הלכה כב ד"ה קנה; בן איש חי, שנה א, פ"א ראה אות יז, על פי שו"ת כח סק"ה, שאין מברכים שהחיינו בקיום מצוה בפעם ראשונה כל שאין זמנה קבוע) ⁹.

סעודת בר מצוה

הכתוב: וַיַּעַשׂ אֲבִרְהָם מִשְׁתֶּה גָדוֹל בַּיּוֹם הַגָּמֵל אֶת יִצְחָק (בראשית כא ח) יש מהאמוראים המבארים אותו, שנגמל מיצר רע ליצר טוב, כשנעשה בן שלש עשרה שנה (יש אומרים במדרש אגדה (בובר) בראשית כא ח; רבי הושעיה רבה בבראשית רבה נג י, ומתנות כהונה שם). ומצוה על האב לעשות סעודה ביום שבנו נעשה בר מצוה, היינו ביום שנכנס לשנתו הארבע עשרה, כיום שנכנס בו לחופה, ואין לך סעודת מצוה גדולה מזו, שנותנים למקום שבח והודאה שזכה הבן להיות בר מצוה, וגדול המצווה ועושה, ושזכה האב לגדלו עד עתה ולהכניסו בכרית התורה (ים של שלמה בבא קמא ז לז).

כשהבן דורש בדברי תורה הרי זו סעודת מצוה אפילו כשעושים אותה שלא באותו יום (ים של שלמה שם; מג"א רכה ס"ק ד, בשמו).

המאמץ הוא באותו המידה של עונש האב (חשוקי חמד שם). ⁹ וראה בהלכות שלמה, תפילה א, פ"ד ס"י"ד שמביא מהגרש"ז אויערבאך: לענין שהחיינו בתפילין התנהגתי עם בני ישיחי, שלפני י"ג שנה, היינו חודש ימים לפני היותם בר מצוה, רק הניחו, אבל לא נתתי להם את התפילין במתנה אלא השאלתי להם, ורק במלאות להם י"ג שנה [נתתי להם במתנה], והברכה [שהחיינו] היא על ההנחה וגם על המתנה של תפילין, ואף שמצוות לאו ליהנות ניתנו, היינו בקונה במעותיו, אבל לא במתנה שזה ממש רכוש.

• ויש אומרים לברך: "ברוך שפטרני" (כן נדפס בסידורים).

עניית אמן אם האב אומר הברכה בשם ומלכות, יש לשומעים לענות אחריו אמן (שערי אפרים ד כה).

זמן הברכה מברכים ברכה זו כשהנער עולה לתורה בפעם הראשונה - במנין שבעת הקרואים - שאז נודע לרבים שהוא בר מצוה (פסקי ר"י מפריז כז; לקט יושר שם; שערי אפרים שם), גם אם כבר זימן ברבים קודם לכן (ראה ערך זמון. לקט יושר שם). ונהגו שהאב עולה יחד עמו, ולאחר שיסיימו הקריאה והנער מברך ברכה אחרונה עליה, מברך האב ברכה זו (שערי אפרים שם). ומהאחרונים יש שכתבו שנהגו לברכה או בשעת קריאת התורה, או בשעה שהנער מתפלל בצבור בתורת שליח צבור לראשונה (מגן אברהם שם סק"ד; משנה ברורה שם סק"ו) ⁶.

יש שכתבו שיש לשים היד על ראש הבן בשעת הברכה (פסקים לרבינו אביגדור כ; יד יצחק ג שג), ולא נהגו כן (נטעי גבריאל, הלכות והליכות בר מצוה, יב, הערה ח).

טעם הברכה טעם הברכה לפי שעד שלש עשרה שנה צריך אדם להטפל בבנו (בראשית רבה שם), ונחלקו בביאור הדבר:

- יש מפרשים שנענש עליו בחטאיו, שעליו מוטל לחנכו (ראה ערך חנוך), ועתה נפטר מזה (מגן אברהם שם סק"ה).

- יש מפרשים שעד עכשיו היה חייב ללמדו תורה, וכעת נפטר מזה (חידושי הרד"ל לבראשית רבה שם).

- ויש מפרשים שעד עכשיו הבן נענש בעוון האב (כן משמע בלבוש שם ב; מגן אברהם שם, בשמו).

אם ברכה זו אחרונים כתבו שמברכים ברכה זו דוקא בשעת צריכה מנין קריאת התורה מפני שהיא צריכה מנין, שהיא כברכת הגומל, ששתייהן הודאה לקב"ה, ולכן אין לברכה ביחידות (דברי מלכאל א ד; ציץ אליעזר ז כג).

ויש שכתב שאינה צריכה מנין, ואם נתפרסם בציבור שהנער בר מצוה, כגון שקרא בתורה או עבר לפני התיבה, יכול האב לברך ברכה זו ביחידות (זה השולחן ב או"ח רכה).

עד מתי מברכים מכיון שברכה זו היא כברכת הגומל, זמן ברכתה כזמן ברכת הגומל (ראה ערכו. ציץ אליעזר שם).

ברכת האם האם אינה מברכת ברכה זו, ומספר טעמים לדבר: • לטעם הראשון של הברכה, אינה מחויבת לחנכו (פרי מגדים שם אשל אברהם סק"ה).

- לטעם השני של הברכה, אינה מחויבת ללמדו תורה (חידושי הרד"ל שם).

- מפני שלא נתקנה אלא בשעת קריאת התורה, ואין קוראים אשה לתורה (אגרות משה או"ח ה יד) ⁷.

גורסים: אשר פדאני (פסקי ר"י מפריז כג); ויש גורסים: שהצילני (פירוש התפלות והברכות לר"י בר יקר ח"ב עמ' עב; הפרדס לרבי אשר נביו, הראיה). ⁶ וראה שו"ת דברי מלכאל א ד שבמקום שעושים סעודה לבר מצוה ביום שנעשה בר מצוה, ויש שם עשרה ותרי רבנן, מחויב אז לברך, ואדרבא אז עיקר מצותה של הברכה, ואיך אפשר שבעת עיקר השמחה לא יברך ואחר כך יברך. ⁷ וראה עוד שו"ת קול מבשר ב ס"י מד. ⁸ ועוד, שלטעם הנוסף בברכה זו, ודאי שהקב"ה אינו מעניש הבן המאומץ בחטאיו המאמץ, ואף לטעם העיקרי אינו מבורר שהעונש של

סובלו ומקרבו לפני כל זקן וזקן, כדי לברכו ולחזקו ולהתפלל עליו שיזכה בתורה ובמעשים טובים; וכל מי שהיה לו גדול ממנו בעיר, היה עומד ממקומו והולך לפניו, והיה משתחוה לו להתפלל בעדו; ללמדך שהם נאים ומעשיהם נאים, ולבם לשמים; ולא היו מניחין בניהם קטנים אחריהם, אלא היו מוליכין אותן לבתי כנסיות, כדי לחנכן במצות (סופרים יח ז).

מנהג נכון הוא ללמוד מסכת ולגמור אותה ביום הבר מצווה, והוא דבר טוב (שו"ת אגרות משה או"ח ד כג).

נוהגים שחתן הבר-מצווה דורש בדברי תורה (ראה מקורות בס' נטעי גבריאלי, בר מצווה, פ"ז).

יש שנוהגים לזרוק סוכריות ומיני מתקה על חתן בר-המצווה אחר עלייתו לתורה, ואין למנהג זה כל מקור, אלא שהוא השתרבב ממנהג זריקת סוכריות וכד' על חתן בעלייתו לתורה בשבת שלפני החתונה (הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' הקטן והלכותיו, ג פג סוף הע' קד).

יש נוהגים שנער בר-המצווה קורא את כל הפרשה בציבור בשבת שלאחר בר-המצווה, או כאשר נעשה בר מצווה בשבת (ראה בס' נטעי גבריאלי, בר מצווה, פ"ג - מקורות מספרי מנהגים); יש מקומות שאין המנהג כן (ראה נטעי גבריאלי שם, שהוא מנהג החסידים); ויש שכתבו לבטל מנהג זה כליל (הליכות שלמה, תפילה א יב לד; שערי הלכה ומנהג או"ח ב עמ' שיא).

קדימויות בעליה לתורה

חתן ביום חופתו, היינו בחול כשיעשה החופה ביום זה, הוא קודם לכל החיובים, אפילו לנער שנעשה בר מצווה ביום זה; נער שנעשה בר מצווה באותו שבוע, אם יש לו עיריגית [דהיינו שהוא מתושבי העיר] הוא קודם לכל החיובים, כיון שהוא זמן חינוכו, מלבד חתן שמזמרים לו [=שבת חתן], שהוא שוה לו ויטילו גורל; ואם אין הנער שנעשה בר מצווה מתושבי העיר, אף שמחוייבים לקרותו לתורה, מכל מקום אין דוחה שום חיוב של תושבי העיר (ביאור הלכה קלו א ד"ה בשבת).

אין להקדים סעודת בר-מצווה לפני היום שנעשה בו בן י"ג שנה, שהרי אז הוא עדיין קטן ואינו חייב במצוות, ואין טעם בעשיית סעודה (הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' חכו ממתקים, ח"א עמ' שכב).

מרבני דורנו יש מי שכתב שאילו היה בכוחו היה מבטל סדר הבר מצווה של הבנים שלא הביא זה שום איש לקרבו לתורה ולמצות, ואף לא את הבר מצווה אף לא לשעה אחת, ואדרבה בהרבה מקומות מביא זה לחלול שבת ועוד איסורים; אבל מכיון שכבר נהגו כן, וגם בא זה ממקור מצווה - קשה לבטל (שו"ת אגרות משה או"ח א קד).

נכת בדורות האחרונים התפשט מנהג לעשות סעודה אף לבת המצווה, ונחלקו בדבר:

• יש אומרים שמנהג הגון הוא, שאף היא מקבלת עליה עול מצוות; ועוד, שיש שמחה לאב שנפטר מהעונש המוטל עליו בחינוך בתו עד שתגיע לגיל מצוות (ישכיל עבדי ה או"ח כח; שו"ת יביע אומר ו או"ח כט).

• יש אומרים שאם השתרש המנהג לערוך סעודה לבת מצווה מכל מקום לא יעשו זאת בבית הכנסת אלא בבית או בבית הספר שבו היא לומדת (שו"ת שרידי אש ג צג; שו"ת קול מבשר ב מד).

• יש אומרים שגם הבת ביום שתיכנס בחיוב מצוות, אף על פי שלא נהגו לעשות לה סעודה, עם כל זה תהיה שמחה אותו היום ותלבש בגדי שבת, ואם יש לאל ידה תלבש בגד חדש ותברך עליו שהחיינו, ותכוון גם על כניסתה בעול מצוות (בן איש חי שנה ראשונה, פרשת ראה, אות יז).

• ויש אומרים שאין לעשות כן (אגרות משה או"ח א קד), שבבת לא ניכר חילוק במה שנעשית גדולה יותר מקטנותה, ואין מצווה בעשיית סעודה (אגרות משה או"ח ב צז), ולא נתפשט מנהג זה אלא מכתות שפרשו מהיהדות (אגרות משה או"ח א קד).

מנהגי בר מצווה

מנהג ירושלים מנהג טוב היה בירושלים שמי שנכנס למצוות קדיש

בַּר מִצְוָה

מי שיש לו קרקע סמוכה לקרקע העומדת למכירה, שיש לו זכות קדימה לקנין אותה הקרקע

הדין וטעמו

המוכר קרקעו לאחר, יש רשות לחברו שהוא בצד המיצר שלו ליתן הדמים ללוקח ולסלק אותו, משום שנאמר: וְעֲשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ ה' (דברים ו יח), שהלוקח האחר אינו נחסר כל כך, שיוכל למצוא קרקעות לקנות במקום אחר, ואין לו להטריח על בן המיצר להיות נכסיו חלוקים בכמה מקומות (בבא מציעא קח א; רמב"ם שכנים יב ה; טוש"ע חושן משפט קעה ו). ודבר זה תקנת חכמים הוא (רמב"ם שם; רא"ש בבא מציעא ט כד), שהתורה הזהירה בדרך כלל להתנהג בהנהגה טובה וישרה עם בני אדם, ולא ציוותה על

פרטים, לפי שמצוות התורה הן בכל עת ובכל ענין ולא יתחלפו, ומידות בני אדם והנהגותיהם מתחלפות לפי הזמן והאישים, וחכמים הם שנתנו פרטים ידועים ואמרו שנכנסים תחת הכלל (מגיד משנה שכנים יד ה, וראה רמב"ן דברים שם).

וכתבו ראשונים שכיון שדין בר מצרא הוא משום ועשית הישר והטוב הרי הוא קרוב למצות עשה (תשובות מיימוניות לספר קנין טז)². אפילו היה הלוקח תלמיד חכם ושכן וקרוב של המוכר, והמצרן היה עם הארץ ורחוק, המצרן קודם ומסלק את הלוקח (רש"י בבא מציעא קח ב ד"ה שכני; הרא"ש בבא מציעא שם; רמב"ם שם ה; טוש"ע קעה ו)³.

והכל מודים בו (תוספות ורא"ש ונימוקי יוסף שם, וראה תשובת הר"י בשיטה מקובצת מועד קטן שם).³ הלוקח הראשון נעשה כשלוחו של בן המצר, והרי הוא בכל מעשיו כמו השליח (רמב"ם שכנים יב ה, יג ב, ז) ולפיכך אם הוקר או הוזל בינתיים, ברשות המצרן הוקר והוזל, והריוח שלו, וכן ההפסד אם רוצה

בר מצרא. 1. ד, טור' קסח - קצד. 2. יש מן הראשונים סוברים שכל עיקר דין בר מצרא נחלקו בו אמוראים, ורב נחמן אינו סובר כלל דין זה (רש"י בבא מציעא ד"ה לא מסלקין; העיטור אות מ מכירת קרקעות, ושם בשם רב משה גאון), אבל רוב הראשונים סוברים שבעיקר הדין של בר מצרא אין מחלוקת,

מ מכירת קרקעות; טור קעה, בשם הר"י ברצלוני; שו"ע קעה נג), ולא בעבדים (טוש"ע שם).

נבתיים בבתיים, יש מן הראשונים שסובר שאין בהם דין בר מצרא, שלא תיקנו דין מצרנות אלא בשדות, וכמה טעמים נאמרו בזה:

- לפי ששדות מצויות לקנות, ויכול הלוקח לקנות במקום אחר, אבל בתיים אינם מצויים לקנות בכל פעם.
- ועוד שבשדות כשאין הפסק ביניהן יכול לחרוש אותן בבת אחת, וכשמפסיק דבר אחר נסתלק דין המצרנות (ראה לעיל: גדר מצרו), ובבתיים אין זה שייך שהרי הם מובדלים בחומות (רבנו תם בספר הישר תרו. וראה תוספות קח ב ד"ה ארעא).
- ועוד שאם בר המצרא הוא עשיר צריך הוא לשדות הרבה, אבל בבתיים כשיש למצרן בית דירה יפה לא יתכן שיסלק את הלוקח מבית דירתו, והוא יקנה בית בשביל להשכירו לאחרים, שאין זה הישר והטוב (רא"ש בבא מציעא ט לד, בשם רבנו תם).

לטעם האחרון אם היה רוצה המצרן את הבית הנמכר לדירתו או להרחיב ביתו, יש בו דין של בר מצרא (בית יוסף קעה); ויש מי שמחלק: אם יש מקום להיכנס מבית לבית באופן שנחשבים לענין ערובי-חצרות (ראה ערכו) כאחד, שמערכים ערוב אחד, יש בהם דין של בר מצרא, ואם לאו – לאו (טור קעה, בשם הרמ"ה. וראה בית יוסף שם שהראשונים הביאו בשם הרמ"ה שסובר לגמרי כרבנו תם).

אבל רוב הראשונים חולקים וסוברים שאף בבתיים יש דין מצרנות (רמב"ם יג ד, וכדקדוק המגיד משנה שם בדעתו; טוש"ע קעה נג), וכל קרקעות שבעולם יש להן דין מצרנות, כגון בית המרחץ, ובית הבד, ושובכות, ומגדלות, ושדות, וכרמים, ובית השלחין, ובורות שיחין ומערות, והדומה להם, וכל המחובר לקרקע, וזה הכלל: כל דבר שנקנה בחזקה (ראה ערך קרקע וערך חזקה) יש בו מצרנות, חוץ מעבדים (טור בשם ברצלוני)⁶.

וכתבו ראשונים שכן נהגו לדון דין מצרנות בבתיים, ומעשים בכל יום כן הוא (רא"ש בבא מציעא ט לד; הגהות מיימוניות שכנים יב טז).

בחזקה חזקת חנויות ובתיים וכיוצא, אין בה משום דין בר מצרא. כגון מי שיש לו חזקה לדור בבית זה, או לישב בחנות זו, ורוצה למכור חזקתו לאחד, אין המצרן יכול לעכב (שו"ת דברי ריבנות צט, בשם גדולי הקדמונים, הובא בש"ד קעה ס"ק סא; שו"ת מהרש"ד"ם רצז, רצט בקבלה מרבתינו, ושכן נהגו בשלונקי ועוד, אך בקושטנדינה נהגו לדון בחזקות דין מצרנות); אבל בעל החזקה הוא מצרן באותו בית וחנות נגד אחרים, שאם אותו מקום המוחזק עומד למכירה לחלוטין הוא קודם (ערוך השלחן חו"מ קעה מא. וראה ערך: יורד לאומנות חבר; עני המהפך בחררה).

מקום גבית הכנסת מקומות של בית הכנסת יש סוברים שאין בהם דין בר מצרא, לפי שאינם ראויים להתערב להיות אחד, והרי זה כאילו מפסיק בין השדות שן סלע וכיוצא, אלא אם כן

ואפילו כשאומר המוכר אם המצרן רוצה לקנות אינני רוצה למכור כלל, קנה המצרן בעל כרחו של המוכר (תשובות מיימוניות קנין לב; רמ"א בשו"ע שם).

גדר המצרן

אינו נקרא מצרן אלא אם כן הקרקע שלו סמוכה בלי הפסק לקרקע העומדת למכירה, אבל היה מפסיק ביניהן שן סלע, או בנין גבוה וחזק, או גומא וכיוצא בו, אם אינו יכול להכניס אפילו תלם אחד בתוך הדבר המפסיק עד שיתערבו שתי השדות, אינו מצרן ואינו מסלקו (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יב טז; טוש"ע קעה כז).

זכות שאינה קבועה כשהמצרן אין לו זכות קבועה בקרקעו – אין לו דין מצרן. כגון קרקע של אחד, ועל גביה בנין של אחר, אם אין לבעל הבנין זכות להיות בנינו בו עד עולם, או כשיפול לא יוכל לבנות אחר במקומו, בעל הקרקע הוא מצרן לבנין, ובעל הבנין אינו מצרן לקרקע (בבא מציעא קח ב ורש"י ד"ה מרי; שו"ת הרא"ש כלל צו ג; טור קעה).

ויש אומרים שאפילו אם יש לבעל הבנין זכות לזמן ידוע – כל אחד מהם הוא מצרן, ולא אמרו שבעל הבנין אינו מצרן אלא כשאין לו שום זכות בקרקע, באופן שכל זמן שירצה בעל הקרקע אומר לו הרוס בניןך (רמב"ם שכנים יב טז; שו"ע קעה נא).

בית ועליה הבית והעלייה של שנים, ומכר בעל הבית את ביתו לבעל העליה, אין אחד שהוא מצרן לבית יכול לסלקו, שכיון שהקרקע משועבדת לבעל העליה, הוא מצרן (שו"ת הרא"ש כלל צז). ונחלקו הפוסקים כשהמצרן האחר קדם וקנה את הבית, אם בעל העלייה יכול לסלקו:

- יש אומרים שבעל העלייה הוא כשותף (ראה להלן: בשותפות), ויכול לסלק את המצרן (בית יוסף קעה נא; סמ"ע ס"ק צח, והסכימו לו ט"ז והש"ד שם).

• ויש אומרים שאין דינו אלא כמצרן, ואינו יכול לסלק את המצרן האחר שקדם וקנה (רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם, וכן כתב הבית יוסף בשם הרא"ש; שו"ת מהרי"ט ב חושן משפט סז. ואם יש בשני בתים הסמוכים דין מצרנות, ע' להלן: הדברים הנידונים במצרנות).

קרקע פשוטת קרקע שהיא ממושכנת אצל מלוה, המלוה נחשב למצרן (בבא מציעא סח א). לפיכך אם המלוה קנה אותה מהלוה אין בן המיצר יכול לסלקו (רש"י שם קח ב ד"ה לית; רמב"ם שכנים יב ט; טוש"ע קעה נז)⁴.

קרקע מושכרת השוכר נקרא מצרן, שאם חזר וקנה אותו מקום המושכר את המצרן או איש אחר שקדם וקנה אותו מקום המושכר (מגיד משנה וכסף משנה בדעת הרמב"ם שכנים יב ח; טוש"ע קעה סב)⁵.

הדברים הנידונים במצרנות

אין דין מצרנות אלא בקרקעות, ולא במטלטלים (העיסור ח"א אות

ויש מי שחולק וסובר שזכות השוכר גרועה מזכות בעל המשכנתא (שו"ת מהרש"ל מג).⁶ ואינו דומה לשן סלע ורכב דקלים המפסיקים בין השדות שאין בהן דין מצרנות, שהשן והרכב הם קבועים לעולם, והשדות עשויות על ידי כך להיות מחולקות לעולם, אפילו אם יהיו לאדם אחד, ולעולם הן נראות כשני מקומות, אבל כותל החוצץ בין הבתיים אינו אלא כמיצר בין שתי שדות, שלא נעשה המיצר למחיצה אלא בין שני בני אדם, ואילו מכר אחד לחברו היה

לקנותה (בבא מציעא קח ב; טוש"ע חו"מ קעה ו).⁴ ואפילו שאינו דר בבית הממושכן (כסף משנה שכנים יב טו ח; שו"ת חתם סופר חושן משפט יא); ויש אומרים דוקא כשדר שם (מרדכי בבא מציעא שצד, בשם הר"מ. וראה בית יוסף שם שאין נראה כן מדברי הפוסקים. וראה להלן: בעכו"ם).⁵ וככל שנחלקו בדינים אלה במשכנתא (ראה לעיל) נחלקו בשכירות (בית יוסף שם ודרישה וסמ"ע ס"ק קטז. וראה מחבר רמ"א בשו"ע שם סב, סג, וסמ"ע וט"ז שם).

שכירות שכירות אין בה משום דין בר מצרא (רמב"ם שכנים יב ח), היינו שאם שכר בית מחברו, והמצרן רוצה לסלקו ולשכרו לעצמו, אין שומעים לו (טוש"ע קעה נט; שו"ת מהרש"ל מג) ⁹.

במקום הפסד למוכר

לא תיקנו חכמים דין בר מצרא במקום שיש מזה איזה הפסד למוכר, כיון שכל עיקר התקנה היתה משום עשיית הישר והטוב, ולכן אם הביאו המצרן והלוקח כל אחד מעותיו, של אחד מהם משקלן טוב יותר, ושל השני חריפות יותר לצאת בהוצאה, בטלה זכות המצרן (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יד א; טוש"ע קעה כג), שהמוכר יכול לומר: אני רוצה דוקא במעות כאלו של הלוקח (רש"י שם ד"ה לית).

כשאין ללוקח מעות לפיו אמר המצרן: אני אטרח ואביא מעות, אין ממתנינים לו ואיבד זכותו, אבל אמר: אלך ואביא, רואים אם הוא איש אמיד, שאנו אומדים אותו שיש לו ואפשר לו לקיים דבריו, ממתנינים לו עד שילך ויביא, ואם אינו אמיד אין שומעים לו (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יד א; טוש"ע קנה כה) ¹⁰.

מכר לקבורה או לשון מכר כדי ליתן מס המלך, או שמכר לקבורה או למזון האשה והבנות, אין בו דין בר מצרא (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יד א; טוש"ע קעה מג), שכל אלו טרודים הם למכור ומשום צורך גדול מוכרים, ואם תאמר יש בהם דין בר מצרא לא ימצאו לוקח, ואין הבעלים יכולים להמתין עד שיביא המצרן מעות ויקנה (רמב"ם שם).

יש אומרים שאף המוכר לצורך מזונות עצמו, אין בו משום בר מצרא (בית יוסף קעה, בשם תלמידי הרשב"א; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים), שאין אומרים שהמוכר ישאל בינתיים על הפתחים (סמ"ע ס"ק עז) ¹¹.

כשבא המצרן לאחר זמן היה המצרן במדינה אחרת, או חולה, או קטן, ואחר זמן בא, או שהבריא, או שהגדיל – אינו יכול לסלקו, שאם אתה אומר כן אין אדם יכול למכור קרקעו, שהלוקח יאמר לאחר כמה שנים תצא הקרקע מידי (רמב"ם יד ג, בשם הגאונים; טוש"ע שם לד).

ויש אומרים שכשאינו בעיר ילך לכתחילה המוכר לבית דין שיודיעו לקרובים או אוהביו של המצרן אם יודעים שהמצרן רוצה לקנות (רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים, וכפירוש הש"ך ס"ק כח), ובלבד שישלמו עבורו המעות עכשיו, ולא שימתינו עד שיבוא (נתיבות המשפט שם סק"ד).

אף כשהמצרן כאן והמוכר דר במקום אחר ומכר שם, אין בו דין בר מצרא (שו"ת הרדב"ז ד ש; שו"ת מהר"ם אלשקר קיח) ¹².

אשה המוכרת ויתושים שמכר האשה שמכרה – יש אומרים שאין בו דין בר מצרא, לפי שאין לה מי שיפקח במעשיה, רצו

מקום הישיבה של בן המיצר דחוק ורוצה להרחיבו – שיש לו דין בר מצרא, וכן אם אותה שורה שהמקום בה היא דחוקה, ורוצים כל בני השורה לקנותו כדי להרחיב השורה – יש להם דין בר מצרא, שאין לך עשיית הטוב והישר יותר מזה (שו"ת הרשב"א א אלף כב; טור קעה, בשם הראב"ד).

ויש שלא חילקו בדבר וסוברים שבכל מקומות בית הכנסת יש דין בר מצרא (העיסור ח"א מ מכירת קרקעות; שו"ע קעה ג). היה כותל מפסיק בין שני המקומות, ואי אפשר לחברם יחד, שאחד מהם גבוה מהשני, אין בו דין מצרנות (ריב"ש שצז, הובא בבית יוסף ובסמ"ע קעה ס"ק צט) ⁷.

בהקנאות שמבלעדי מכירה

נשתנה הנותן מתנה אין בה דין בר מצרא (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יג א; טוש"ע קעה נד), שבמכר אנו אומרים ללוקח: במעותיך תוכל לקנות במקום אחר ואין לך הפסד, מה שאין כן במתנה (ראה רא"ש קידושין ג ב), ואפילו אם המצרן רוצה לשלם למקבל המתנה שיווי דמי הקרקע – אינו יכול לסלקו (ערוך השלחן קעה מח), שבמכר יכול המצרן לומר: כיון שהמוכר רצה למוכרה, אם אתה לא היית קונה הייתי אני קונה אותה, אבל במתנה אינו יכול לומר כן, שהרי זה לא רצה למכרה כלל (בית יוסף שם), ועוד שבמכר לא איכפת למוכר אם יקנה זה או זה, אבל במתנה רוצה הנותן שיהיה למקבל זכרון במתנתו בשביל טובה שעשה לו, וכן המקבל רצונו להיות לו לשם שמפני עבודתו הטובה נתן לו זה מתנה זו (בית יוסף שם, וסמ"ע ס"ק קא).

הקדש הקדש לעניים אין בו משום דין בר מצרא (שו"ת הריב"ש תקז; שו"ע קעה נח), שהדין הוא על הלוקח ולא על המוכר, והקדש אינו מחוייב על ועשית הישר והטוב, ועוד שהקדש הוא במתנה שאין בה דין מצרנות.

הפקד • יש סוברים שנחלקו אמוראים האם למצרן יש זכות לסלק מי שקדם בהפקד וזכה בקרקע של הפקר הסמוכה לשדהו, רב נחמן אמר אין מסלקים אותו (בבא מציעא קח א, לפירוש תוספות שם ד"ה האי, ורא"ש שם ט כ), ונהרדעי אומרים מסלקים אותו (בבא מציעא שם), והוא שהזוכה יכול לזכות בהפקד כזה במקום אחר, כגון בשדות המלך שהן הפקר לכל לזרען וליתן מס למלך, ואם לאו אין מסלקים אותו (טוש"ע קעה נ, על פי הרא"ש שם). הלכה כנהרדעי (טוש"ע שם) ⁸.

• יש מן הראשונים סוברים שאף רב נחמן אינו מחלק בין מכירה להפקד, אלא שהוא אינו סובר כל עיקר דין בר מצרא אפילו במכירה (רש"י שם קח א ד"ה לא).

• ויש מן הראשונים סוברים להיפך, שאפילו לנהרדעי אין בהפקד משום בר מצרא, כמו במתנה, ומחלוקת האמוראים אינה על הפקר אלא על מי שקנה בין שותפים (ראה להלן: בשותפות. שיטה מקובצת בשם הרמ"ך לדרך רב האי גאון במחלוקת האמוראים).

קודם שבא לבית דין או למוכר לא ידע במכירה זו, או שידע במכירה ולא ידע בסכום דמיה, כשאומר אלך ואביא מעות ממתנינים לו אפילו שאינו אמיד, ואין ממתנינים לו אלא שיעור כדי שילך ויביא מביתו ולא יותר (טור, בשם הרמ"ה; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר). ¹¹ ודוקא שמוכר בשביל לקנות באותם הדמים מזונות, אבל לא כשמוכר לשם משא ומתן להרויח מזונות, שכל המוכרים מוכרים למשא ומתן ויתבטל דין המצרנות (שו"ת חתם סופר חושן משפט צה). ¹² ראה שו"ת הרמב"ם הוצאת פריימן רנו: דאין דין מצרנות למי שאינו נמצא במקום.

זורע את המיצר ומחבר את השדות, ואף הבתים אילו יהיו לאדם אחד הרי הוא סותר ובונה ומחבר כרצונו, ולכן אין כותל החוצץ מעכב בדין המצרנות (שו"ת הרשב"א ב קמה). ⁷ ראה שם בשו"ע שתי דעות אם יכולים בני משפחה של המוכר לסלק את הלוקח מקום בבית הכנסת, וראה ערך בית הכנסת: קנינו. ⁸ ויש מצדדים לומר שכשמשלם לו מסלקו לעולם (סמ"ע ס"ק קז). ⁹ ויש חולקים וסוברים שהמצרן יכול לסלק את השוכר, ששכירות לזמנה היא כמכר, ושייך בה ועשית הישר והטוב כמו במכר (טור ובית יוסף ובי"ח, בדעת הרא"ש, וכן כתבו הסמ"ע ס"ק קיב, והט"ז שם, בדעת הרא"ש). ¹⁰ ויש סוברים שאם

לוקח שהוריש • יש אומרים שאם הלוקח מת אין המצרן יכול לסלק את הדיורש (עייטור אות מ מכירת קרקעות בשם רב האי; טור בשם גאון; המחבר בשו"ע קעה יז), והוא הדין כשהלוקח נתן לאחר במתנה (עייטור שם בשם רב האי; טור בשם הרמ"ה; המחבר קעה יח).

• ויש חולקים וסוברים שכשם שיכול היה לסלק את הלוקח כן יכול לסלק לאלה שבאו מחמתו (העייטור שם; טור שם; רמ"א בשו"ע שם יז, יח).

בהפסד ליישוב העולם אף כשיש הפסד ליישוב העולם, היינו שאם הקרקע תישאר ביד הלוקח יהיה ישוב העולם יותר משיבד המצרן, אין בו דין בר מצרא, ולכן אם הלוקח רוצה לבנות בתים על הקרקע, והמצרן רוצה לזרעה, אינו יכול לסלק את הלוקח (בבא מציעא קח ב, לפי רש"י ד"ה ארעא, ורא"ש ט לג ועוד, שהמדובר הוא במצרן; רמב"ם יד א; טוש"ע קעה כו), משום ישוב הארץ (רמב"ם שם; שו"ע שם), שיותר יש ישוב העולם בבנין במזריעה (טור שם).

וכתבו ראשונים שאם המצרן רוצה לנוטעה, יכול לסלקו, אפילו אם הלוקח רוצה לבנות עליה בתים, שהנטיעה חשובה יותר מבתיים (רא"ש שם, על פי בבא מציעא קא ב).

היה המצרן רוצה לבנות בתים, והלוקח רוצה לנטוע – נחלקו אחרונים אם המצרן יכול לסלקו אם לאו (ראה סמ"ע ס"ק מד, וט"ז שם שנחלקו).

בכל זה אין חילוק בין ארץ ישראל לחוץ לארץ, שכיון שאין דין המצרנות אלא משום ישר וטוב חשו ליישוב אפילו בחוץ לארץ (בית יוסף שם) ¹⁵.

בשותפות

השותף עדיף המוכר לשותף, אין בו משום דין בר מצרא (בבא מציעא קח ב), היינו שותף שמכר לחברו חלקו בשדה שהם שותפים בה, אין המצרן יכול לסלקו ולומר לו: אין אתה בא בחלק חברך אלא כאחד המצרנים ויקחנה עמך, אלא השותף שיש לו חלק בגוף השדה עדיף ממצרן (רא"ש בבא מציעא ט ל).

אפילו אם מכר חלק השותפות לאשה או ליתומים, שהמצרן אינו יכול לסלקם (ראה לעיל: במקום הפסד לאחרים) – השותף מסלקם, שעדיף כח השותף מכח המצרן (תשובות מיימוניות קנין לה; רמ"א בשו"ע קעה מז).

מצרנים רבים היו מצרנים רבים לשדה, כגון שהיו לה ארבעה מצרנים מארבע רוחותיה, יד כולם שוה בה, ויחלקו אותה באלכסון, כדי שיגיע לכל אחד חלק על פני כל שדהו (בבא מציעא קח ב; רמב"ם שכנים יב ה; טוש"ע קעה יא).

היו חמישה מצרנים, כגון שהיו שלשה מצרנים משלש רוחותיה, ושני מצרנים ברוח הרביעית, אותם השנים חשובים כאחד, ונוטלים בין שניהם חלק אחד, כאחד מהחלקים שנוטלים השלשה (העייטור אות מ בלשון שני; טוש"ע שם); ויש אומרים שחולקים לחמישה חלקים (העייטור שם בלשון א'; מגיד משנה יב ה: וכלשון ראשון נראה כו'. ובבאר הגולה אות י ערבוב).

"המוכר לאשה" שמכר המוכר לאשתו (רב משה ריש מתיבתא דמחסיא במדכא בבא מציעא שם שצד), אבל נדחו דבריו, ובכל הנשים כך הדין (ראה שם במדכא). ¹⁵ יש מהראשונים שמפרשים כל עיקר דין זה שישוּב עדיף לא כשאחד מהם מצרן, אלא כששני הלוקחות אינם מצרנים (מגיד משנה שכנים

חכמים שיהא ממכרה קיים, כדי שיקפצו בני אדם לקנות ממנה (בית יוסף קעה, בשם תלמידי הרשב"א; שו"ת מהר"ם אלשיך פד, בסופו; רמ"א בשו"ע קעה מז); ויש חולקים (שו"ת מהר"י ווייל צט, הביאו בדרכי משה ובסמ"ע ס"ק פז. וראה להלן: במקום הפסד לאחרים, בדין כשהלוקח הוא אשה).

היתומים שמכרו, דינם כאשה שמכרה (שו"ת ס"ק מה. וראה להלן, שם, בדין יתומים שקנו)

במקום הפסד לאחרים

כשיש הפסד ללוקח אין בו דין בר מצרא ¹³.

לוקח עני היה הלוקח עני ושעתו דחוקה לו, וצריך השדה ומצרן עשיר לפרנסתו, והמצרן אינו צריך אלא להרווחה נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שאינו יכול לסלק את הלוקח, שכיון שכל דין בר מצרא הוא משום ועשית הישר והטוב, אף זהו ישר וטוב לבלי לסלק את העני (רש"י בבא בתרא ה א ד"ה ארבעה לצלא; המאור בבא מציעא ט; העייטור ח"א מ מכירת קרקעות; דעה א' ברמ"א בשו"ע קעה מט), ואף על פי שאין מרחמים בדין, הרי דין זה כל עיקרו אינו אלא משום רחמנות ויושר (אור זרוע בבא מציעא שנט).

• יש חולקים וסוברים שאף כאן מסלקו, משום שאין מרחמים בדין (רבנו תם בתוספות בבא בתרא ה א ד"ה ארבעה; הגהות מימוניות שכנים יב ט, בשם רבנו מאיר; דעה ב' ברמ"א בשו"ע שם).

• ויש שכתבו שבבתיים, אם אין ללוקח בית דירה, וקנה בית זה בשביל לדור בו, והמצרן יש לו דירה אחרת, יותר יש לומר שאין המצרן יכול לסלקו, שבפרנסה לעני הדבר ניתן לאומד ובירור עד כמה דחוקה לו השעה, ואין אנו בקיאים כל כך בדבר, אבל בבית לדירתו הכל רואים שקונה לדור בו, ובזה ודאי אין כאן ישר וטוב שהמצרן יקנה על השובע, והלוקח יטלטל אנה ואנה (שו"ת תרומת הדשן שם; רמ"א בשו"ע שם).

המוכר לאשה המוכר לאשה אין בה דין בר מצרא (בבא מציעא קח ב; רמב"ם יב יד; טוש"ע קעה מז), שאין דרך אשה לחזר אחר מי שיש לו קרקע למכור, ומה שבא לידה ראשון אין לנו להרחיקה משם (רש"י שם ד"ה לאשה), וחסד הוא שתעמוד הקרקע בידה (רמב"ם שם).

ודוקא אשה פנויה, גרושה או אלמנה, אבל נשואה יש לחוש להערמה, שקונה בשביל בעלה, אלא אם כן ידוע שיש לה מעות של עצמה שאין לבעלה רשות בהן (שו"ת הרשב"א ג קע, בשם הר"י; רמ"א בשו"ע שם) ¹⁴.

ואפילו אם המצרנית אף היא אשה, אינה יכולה לסלק את האשה שקנתה (מרדכי בבא מציעא שצד; ש"ך ס"ק מד. וראה לעיל: במקום הפסד למוכר, בדין האשה שמכרה).

מכר לטומטום (ראה ערכו) ולאנדרוגינוס (ראה ערכו), אף הם אין המצרן יכול לסלקם, לפי שהם ספק אשה (רמב"ם שם טו; טוש"ע שם).

¹³ ולכן בנותן מתנה שאין בו דין בר מצרא (ראה לעיל: בהקנאות שמבלעדי מכירה) כתבו ראשונים הטעם שאין המקבל יכול למצוא מתנה במקום אחר (ראה לעיל בשם הרא"ש), וכן בזוכה בשדה של הפקר באופן שאינו יכול לזכות במקום אחר, אין בו משום בר מצרא (ראה לעיל, שם). ¹⁴ יש מי שפירש

במחילת זכותו

נמלך הקונה בא הלוקח ונמלך בבן המיצר אם לקנות השדה שהוא מצרין לה, ואמר לו לך וקח, נחלקו אמוראים:

רבינא אמר שאין צריך לקנות ממנו בקנין (ראה ערכו) על ויתורו; ונהרדעי אומרים צריך לקנות ממנו, שאם לא כן יכול לומר: משטה הייתי בכך, ורציתי להעמידה על דמי שוויה, שאם באתי אני אצל המוכר היה מעלה לי בדמים יתרים בשביל שחביבה לי (בבא מציעא קח א, ורש"י ד"ה נהרדעא). הלכה כנהרדעי (בבא מציעא שם; רמב"ם יד ב; טוש"ע קעה כט).¹⁸

אבל אם אמר הלוקח: אני אקנה ואתן לך, והמצרן השיבו: אני רוצה - קנה לעצמך, בזה ודאי זכה הלוקח בלא קנין מהמצרן, שהרי כאן לא יוכל המצרן לומר: לא נתכוונתי אלא כדי שימכור לך בדמי שוויה, ולא יעלה לי בדמים יתרים, שהרי הלוקח רצה לקנותה בשם עצמו, וליתנה להמצרן אחר כך (סמ"ע ס"ק נג, בפירוש דברי הרמ"א בשו"ע שם כט).

נמלך המוכר המוכר שנמלך בבן המיצר ואמר שרוצה למכור לו **במצרן** באותם הדמים שאחר נותן, ואמר לו: אני רוצה לקנות, לך ומכור לאחרים, ביטל זכותו, ואין צריך לקנות ממנו (טור בשם הרמ"א; שו"ע קעה לא).¹⁹

שתק המצרן אם שהה המצרן שיעור זמן כדי שילך ויביא מעות **שיעור זמן** ויתבענו בדין, ולא תבעו - איבד זכותו (רא"ש ט כג, בשם רב האי גאון; טוש"ע קעה לב), שכיון שלא אמר מיד שרוצה לקנותה יש לומר שלא ישרה בעיניו, או שאין לו מעות (רא"ש שם, וראה סמ"ע ס"ק נז); ויש סוברים שאם שתק יום אחד הוא השיעור ששוב אינו יכול לסלקו (טור בשם הר"י אלברצוני בשם גאון, וראה שם שהסכים לרב האי).²⁰

ולא אמרו שאיבד זכותו בשתיקה אלא משעה שנתגלה המכר לבני העיר והחזיק הלוקח בקרקע, אבל אם לקחה בצנעא לא איבד זכותו עד שיתפרסם המכר, וישהה אחר כך מלתובעו בדין (שו"ת הריב"ש תקא, בדעת הרמב"ם; טור שם, בדעת הר"י ברצלוני; שו"ע שם בדעת רב האי).

סייע המצרן ואפילו בתוך זמן זה אם עשה המצרן איזה מעשה **לקונה** המורה שמחל לו, כגון שסייע אותו, או שכרו ממנו, או שראהו בונה וסותר כל שהוא ומשתמש בו ולא מחה ולא ערער, שוב אינו יכול לסלקו, שלא אמרו שצריך קנין אלא כשמחל לו קודם שקנה, אבל אם מחל אחר שלקח - אין צריך קנין (רמב"ם יד ב, לפי הכסף משנה; שו"ע קעה ל, וכל שכן כשאמר לו בפירוש שמחל לו (סמ"ע ס"ק נה).

וכשאין המצרן רוצה אינו נעשה שלוחו שלא מדעתו, ולא אמרו שצריך לקנות ממנו אלא כשאמר המצרן ללוקח סתם: לך וקח, שיש לפרש כוונתו תקנה ואני אטול ממך, שאתה שלוחי, והקנין שאמרו אינו קנין על סילוק, אלא שאחר שהלוקח קנה מהבעלים את השדה צריך לקנותה מהמצרן, שכיון שנעשה שלוחו והשדה היא של המצרן, יכול עכשיו לקנותה ממנו (מרדכי בבא מציעא שצג, בשם רבנו שמחה). ודעת יחיד היא זו (ראה בית יוסף ושו"ע ס"ק כה).¹⁹ ויש מי שסובר שאף קנין אינו מועיל, שקנין דברים הוא, ואין למוכר עסק עם המצרן שיוכל להסתלק (מרדכי שם, בשם רבנו שמחה, ולשיטתו שאף לגבי לוקח אין מועיל קנין. וראה לעיל שדעת יחיד היא).²⁰ ויש חולקים וסוברים שאפילו לאחר זמן מרובה לא איבד זכותו בשתיקה, וכל שלא סייעו ולא שכר ממנו וכדומה, יכול לסלקו (הרמב"ם לפי הבנת הרא"ש והטור בדעתו), אלא אם כן היה בן המיצר במדינה אחרת, או חולה, או קטן, ואחר זמן בא ההולך, והבריא החולה, והגדיל הקטן, שאינו יכול לסלקו (רמב"ם שם. וראה לעיל:

במה דברים אמורים כשבאו כאחד, אבל אם קדם אחד וסילק ללוקח - זכה בה הוא לבדו (בבא מציעא קח ב; רמב"ם יב ה; טוש"ע קעה יא).

וכל זה כשהלוקח הוא אדם אחר, שאינו מצרן, אבל אם אחד מהמצרנים קנה מהמוכר - יש אומרים שאפילו אם באו כולם כאחד יכול המוכר למכור הכל לאחד מהם, שהרי על המוכר אין מוטל החיוב של בר מצרא, ומי שקנה הרי הוא כקדם ולקח שזכה (דעה א' במגיד משנה יב ה; בית יוסף קעה, בשם תלמידי הרשב"א לדעה א'; רמ"א בשו"ע קעה יא, בשם יש חולקים); ויש אומרים שאף המוכר צריך למכור בתחילה לכולם כאחד (בית יוסף, בשם תלמידי הרשב"א; דעה א' ברמ"א שם, וראה שם בסמ"ע).

בגוי

הקונה מגוי הקונה מגוי אין המצרן יכול לסלקו (בבא מציעא קח ב; רמב"ם יב ו; טוש"ע קעה לח), שהלוקח אומר לו: הרי הברחתי ארי ממיצר שלך, ואין לך ישר וטוב מזה (בבא מציעא שם, ורש"י ד"ה אריא), ואין המצרן יכול לומר: אם אני קניתי הייתי גם כן מברח הארי מעלי, שהלוקח יאמר: אם אני לא מיהרתי לקנותו, שמא היה הגוי מוכרו לגוי אחר (שיטה מקובצת בבא מציעא שם ד"ה דאמר).¹⁶

המוכר לגוי המוכר לגוי, אין בו דין בר מצרא (בבא מציעא שם; טוש"ע קעה לט), שהגוי אינו מצווה על ועשיית הישר והטוב, וציווי זה אינו אלא על הלוקח ולא על המוכר, שהמוכר אומר לו: מה עשיתי לך, אם ארצה לא אמכרנה כלל (בבא מציעא שם, ורש"י ד"ה נכרי; סמ"ע ס"ק סז); אבל משמתים את המוכר עד שיקבל עליו כל אונס שיבוא לו מן הגוי (בבא מציעא שם; רמב"ם שכנים יב ז; טוש"ע קעה מ), וינהג הגוי עם בן המיצר שלו בדיני ישראל, ואם אנסו שלא כדין ישראל ישלם המוכר (רמב"ם שם; טוש"ע שם) אם קיבל עליו לשלם הנזק (מגיד משנה שם, בשם הראב"ד והרמב"ן והרשב"א; בית יוסף שם; רמ"א בשו"ע שם. וראה ערך גרמא בניזקין).

במה דברים אמורים כשהישראל רוצה אף הוא לקנות באותם הדמים שנתן הגוי, אבל אינו חייב למוכרה לישראל בפחות (תוספות שם ד"ה משמתין, ובבא בתרא כא א ד"ה ולא; טוש"ע קעה מא).¹⁷

הקונה מישראל בית הסמוך לבית גוי מצד אחד ולבית ישראל מצד שני, ובא הישראל המצרן לסלקו - יש אומרים שאינו יכול לסלקו (בית יוסף מחודשים יא; דעה א' ברמ"א בשו"ע שם לט); ויש אומרים שאין לסמוך על טעם זה בלבד, אם לא שיש איזה צירוף צד אחר שאינו יכול לסלקו (תרומת הדשן שלח; דעה ב' ברמ"א בשו"ע שם).

יב א, בשם יש מי שפירש, וחלק עליו).¹⁶ המלוה לגוי על שדה או על ביתו, ובא אחר וקנאו, המלוה מסלקו (תוספות בבא מציעא עג ב ד"ה נטר; מרדכי בבא מציעא ט שצד; רמ"א בשו"ע קעה נז), ואינו יכול לומר לו: הברחתי ארי ממך, כדרך שאומר בקונה מגוי (ראה לעיל), שטענה זו אינה אלא נגד מצרן שדר בסמוך לגוי, אבל במשכנתא הרי אין למלוה מיצר משותף עם הגוי (תוספות שם ומרדכי שם), ודוקא כשהמלוה היה דר בבית הממושכן לו, אבל לא כשאינו דר בו (מרדכי שם. וראה לעיל: גדר מצרן, במשכנתא מישראל).¹⁷ ואם רואים שהגוי מתכוין לקנות במיצר ישראל כדי להשחית נחלתו - ומתוך כך מעלה שכרה (בית יוסף, בשם רבינו ירוחם; שו"ע ס"ק לו) - הכל לפי ראות עיני הדיין (רא"ש בבא מציעא ט כח; טוש"ע שם).¹⁸ ויש מי שחולק וסובר שקנין על סילוק זכותו אינו מועיל כלל, אלא שאם אמר המצרן ללוקח: לך וקנה לעצמך, שאני איני רוצה לקנותה, אין צריך קנין כלל וזכה הלוקח, שדין בר מצרא הוא שהלוקח נעשה שלוחו של המצרן (ראה לעיל: הדין וטעמו,

שליח שאסור לו להשליח לקנות לעצמו משום חשד; ויש חולק וסובר שאין זו מחילה, אלא אם כן יש לחוש שבמתכוין הוזיל ללוקח כדי שיוכל לסלקו בדמים מועטים, אבל כשאין לחוש לכך, כגון שידוע שמכר בשווייה, או ביוקר, אפילו קנו מידו לא נסתלק מזכותו, שהקנין הוא רק לסלק את המוכר בלבד (טור קעה גאון, וראה ב"ח שם).

מצרן שנעשה מצרן שחתם על שטר המכירה בעד, אינו יכול **עד למכירה** לסלק ללוקח, שהרי זו מחילה (רבנו ירוחם משרים נתיב יא ח"ד; רמ"א בשו"ע שם. וראה ב"ח שלהגאון שחולק על שליח יחלוק גם בזה).

במקום ספק

הלוקח נקרא מוחזק בשדה, והמצרן שבא לסלקו הוא המוציא ממנו, ולכן כשיש ספק בדבר מעמידים את הקרקע בחזקת הלוקח, ואינו מסתלק אלא בראיה ברורה שיביא בעל המיצר (רמב"ם שכנים יב יב; העיטור אות מ שם; רא"ש בבא מציעא ט כד; טוש"ע קעה מה).

אף במקום שהפוסקים חולקים, אין מוציאים מיד הלוקח, הואיל והוא מוחזק (שו"ת תרומת הדשן שם; רמ"א בשו"ע שם), אלא שלכתחילה יש למכור למצרן (רמ"א שם), אבל במקום שנהגו העולם כדעת הפוסקים לטובת המצרן, מוציאים מיד הלוקח (ראה תרומת הדשן שם).

ויש חולקים על כל עיקר חזקת הלוקח וסוברים שבכל מקום ספק המצרן הוא המוחזק נגד הלוקח (טור בשם הרמ"ה; שלטי הגבורים על הרי"ף בבא מציעא ט, בשם ריא"ז)²¹.

שתק המצרן היה אנוס בשתיקתו, לא איבד זכותו (ב"י; רמ"א באונס או בשו"ע קעה לב).

וכן אם שתק מכח טעות, שהיה להמצרן ערעור על השדה, והיה סבור שדמי המכירה יגיעו לו, ואחר כך כשנתברר בדין שהם מגיעים למוכר בא לסלקו מכח המצרנות - הדין עמו (שו"ת מהרי"ל עז; רמ"א בשו"ע שם).

הקונה מאחד המצרנים היו המצרנים רבים, ומכר אחד מהם זכותו ללוקח אפילו בקנין - יכולים האחרים לסלקו (רא"ש בבא מציעא ט כג, בשם גאון; טוש"ע קעה לה), ואין אומרים שהלוקח עומד במקום המצרן, ויהיה כאחד מן המצרנים שקדם וקנה שזכה, שאין זכות המצרן בקרקע זו עדיפה מקרקע שהיתה שלו מעולם, שאם מכרה לאחר - המצרן מסלקו, ועוד שקנין מהמצרן אינו אלא סילוק ומחילת זכותו ללוקח, ואין זה מועיל לגבי המצרנים האחרים (רא"ש שם, וכפירוש הדרישה קעה אות נג).

מכר המצרן שדהו המצרן שבא לסלק את הלוקח, וקודם שסילקו מכר השדה שיש לו על המיצר - איבד זכותו (רמב"ם שכנים יג ט; טוש"ע קעה טו), שאין כאן הישר והטוב שיהיו שדותיו סמוכות, שהרי מכר את זו לאחר (ב"ח שם), וגם הלוקח שקנה ממנו אין לו דין מצרן לסלק את הלוקח שקנה סמוך למיצר (טוש"ע שם), שהרי הלוקח הראשון זכה בשדה קודם שבא זה לקנות שדה זו הסמוכה לה (סמ"ע ס"ק כד).

מצרן שמכר בשליחות המוכר מי שעשאו בעל הבית שליח למכור שדהו, והשליח עצמו הוא מצרן, כשמכר השליח לאחרים אינו יכול לסלק את הלוקח, שהרי הוא עצמו מכר לו, ואין לך מחילה גדולה מזו (רמב"ם יג י; טוש"ע קעה טז. וראה ערך

ברב-עם הדרת-מלך

מצוה הנעשית ברבים יש לה חשיבות והידור יותר

אצל המזבח שזורקו על המזבח (פסחים סד א), כדי שמצות הולכת הדם למזבח (ראה ערך הולכה) תתקיים ברבים המתעסקים בה, משום ברב עם הדרת מלך (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה ברב עם; רמב"ם קרבן פסח א יד).

תפילה וכתבו ראשונים שהוא הדין בשאר מצוות אם מתחלקת **בציבור** המצוה להרבה בני אדם, יש בזה משום ברב עם, כגון שראובן עובר לפני התיבה בשחרית, ושמעון קורא בתורה, ולוי עובר לפני התיבה במוסף (אור זרוע א קטו; מרדכי מגילה תתלג, בשמו).

הולכת ספר תורה ולכן עדיף שאחד יוציא ספר התורה מהארון, ויתן לחזן להוליך לבימה, מאשר שהמוציא יוליך אותה (אור זרוע שם).

כשכל אחד מהרבים עושה כל המצוה בבת אחת

אף כשכל אחד מהרבים עושה כל המצוה, אלא שעושים כולם בבת אחת, יש בזה משום חשיבות של ברב עם, כגון:

ישנה חשיבות במצוה כשמתקיימת ברוב עם, שנאמר: **ברב עם הדרת מלך** (משלי יד כח).

חשיבות זו באה באופנים שונים:

- כשכל אחד מהרבים עושה חלק מהמצוה.
- כשכל אחד מהם עושה כל המצוה בבת אחת.
- שאחד יוציא הרבים ידי חובה.
- מצוה הנעשית בפני רבים.

כשכל אחד מהרבים עושה חלק מהמצוה

התעסקות הרבים בחלקי המצוה, באופן שבין כולם נעשית כל המצוה, מצינו בעבודה במקדש, למשל:

הולכת דם הקירבן שורה של כהנים היתה עומדת בעזרה בערב פסח עד המזבח, וכשהכהן הראשון קיבל את דם הקרבן מצואר הטלה היה נותנו לחברו, וחברו לחברו, עד הכהן הקרוב

(פרישה שם. וראה לעיל: הדין וטעמו).

במקום הפסד למוכר). 21. אבל כשהמצרן טוען טענה שהיא נגד דרך בני אדם, כגון שמכר המוכר שוה מאתים במנה, וטוען המצרן שלכל אדם היה מוכרה כן, אף הם מודים שעל המצרן להביא ראיה, שאין דרך בני אדם למכור כך בזול

כהן גדול לכן הרואה את הכהן הגדול בשעה שהוא קורא ביום הכפורים בתורה ביום הכפורים בעזרה, וכן הרואה פר ושעיר הנשרפים, יש בזה משום מצוה, שברב עם הדרת מלך (יומא ע א, ורש"י ד"ה ומאי מצוה).

אכן אין במצוה זו משום אין-מעבירין-על-המצוות (ראה ערכו), שנאמר שמי שרואה עבודה אחת יהיה אסור להניחה ולילך לראות עבודה אחרת, שכיון שאינו עסוק בה אלא בראייתה, אין בדבר משום העברה (גמ' שם, ורש"י ד"ה קמ"ל).

תקיעת שופר יש מהראשונים שכתב שמטעם זה עיקר תקיעת שופר נעשית מיד לאחר קריאת התורה, ולא בעמידת תפילת מוסף, מפני שבקריאת התורה נמצאים רוב העם, ויש משום ברב עם הדרת מלך, מה שאין כן לאחר מכן שיוצאים ונכנסים ושוב אין רוב עם (ראב"ן, שאלות ותשובות סא).

הולכת תינוק מטעם זה יש אף המתירים להוציא תינוק בשבת למילה בשבת מרשות היחיד לבית הכנסת דרך כרמלית או חצר שאינה מעורבת, שהנכרי יעבירונו מרשות לרשות, וכל ישראל יוליכנו פחות מארבע אמות ויתן לחברו (ט"ז או"ח רסו סק"ד, ושם שם סק"א), שמוטב למולו בבית כנסת (ראה ערך ברית מילה), משום ברב עם הדרת מלך (שלחן ערוך הרב או"ח שלא ח, בשם יש מתירין); ויש האוסרים לעשות כן, שאין בהוצאה זו צורך מצוה, שהרי אפשר למולו בביתו (שלחן ערוך הרב שם, בשם יש אוסרים).

דחייה מפני מעלות אחרות

המעלה של ברוב עם נדחית לפעמים מפני מעלה אחרת.

הלל קוראים את ההלל אחר תפלת שחרית, ולא אחר תפלת מוסף, אף על פי שבמוסף יש משום ברב עם הדרת מלך, לפי שזריזין-מקדימין-למצוות (ראה ערכו), ומעלה זו עדיפה יותר (ראש השנה לב ב).

ברכת החמה מכיון שמעלת זריזין-מקדימין-למצוות קודמת למעלת ברב עם הדרת מלך, מוטב לברך ברכת החמה ביחיד מיד לאחר הנץ החמה, מאשר לברכה ברוב עם מאוחר יותר (מחזיק ברכה רכט סק"ז; חיי אדם סח ו), ולכן אם אי אפשר להתאסף לברכת החמה תיכף בבוקר, מוטב שכל אחד יברך בפני עצמו מיד כשרואה זריחת השמש (קיצור שלחן ערוך ס ז).

ומכל מקום המנהג לברכה ברב עם לאחר תפילת שחרית (משאת בנימין קא; מגן אברהם רכט סק"ה, בשמו), אלא שמקדימים להתפלל כותיקין (תקופת החמה וברכתה ה ב ח), כדי שלא יתחייבו בברכת החמה עד שיראו אותה לאחר הנץ החמה (הר צבי או"ח א קיט).

ברכת המצות בברכת המצות, אם כל אחד עושה מצוה בפני עצמו, אף שכולן מצוה אחת, כגון שכל אחד מתעטף בציצית, מעיקר הדין אחד יכול לברך לכולם ולהוציאם משום ברב עם הדרת מלך, אבל נכון יותר שכל אחד יברך לעצמו, כדי להרבות בברכות, שמעלה היא להרבות בברכות הצריכות, ואף על פי שכולם יוצאים ידי חובה בברכת האחד מדין שומע-כעונה (ראה ערכו), מכל מקום מצוה-בו-יותר-מבשלוחו [ראה ערכו] (שלחן ערוך הרב או"ח ריג ז).

העלאת ביכורים העלאת הביכורים לירושלים היתה ברבים, וכל העיירות שבמעמד (ראה ערך מעמדות) מתכנסות לעירו של מעמד (בכורים ג ב) כדי שלא יעלו יחידים, שנאמר ברב עם הדרת מלך (רמב"ם בכורים ד טז).

תפילה בבית כנסת לפיכך כתבו ראשונים שמי שיש לו מנין בביתו ומתפלל שם בעשרה, יותר טוב שילך לבית הכנסת להתפלל מפני שמתאספים שם הרבה בני אדם וברב עם הדרת מלך (כן משמע מרבנו יונה ברכות ח א; מגן אברהם צ ס"ק טו).

ברכת המזון וכן בברכת המזון, כשיש ששה מסובים ויכולים להתחלק לשלשה שלשה, וכן כשיש עשרים או יותר ויכולים להתחלק (ראה ערך זמון), טוב יותר שלא יתחלקו, משום ברב עם הדרת מלך (כן משמע מתוספות ר"י שירליאון, ותוספות הרא"ש ברכות נ א; רמ"א או"ח קצג ב; מגן אברהם שם סק"ד)².

ומצוה מן המובחר לקדש את הלבנה בציבור, משום ברב עם הדרת מלך (מגן אברהם תכ"א וס"ק ג).

כניסה לבית הכנסת לראות בהוצאת והכנסת ספר התורה המתפלל בחצר בית הכנסת, המנהג שיכנס לבית הכנסת לראות הוצאת ספר התורה מהארון והכנסתו - ומצוה בדבר (משנה ברורה קלד סק"י) - שברב עם הדרת מלך (מהרי"ל, הלכות קריאת התורה א; מגן אברהם שם סק"ב, בשמו).

תחנוני שני וחמישי ויש שכתב טעם למנהג להרבות בשני וחמישי בתחנונים - באמירת והוא רחום וכו' - שלפי שמתקבצים העם לבתי הכנסיות לשמוע קריאת התורה, תקנו להתחנן בהם באסיפת עם, שברב עם הדרת מלך (סדר היום, כוונת תחנונים).

שאחד יוציא הרבים ידי חובה

אפילו כשעושים כולם בבת אחת את המצוה, יותר טוב שאחד יוציא את הרבים משכל אחד ואחד יעשה לעצמו, שאף בזה יש משום ברב עם הדרת מלך.

הגדלה לכן היו יושבים במוצאי שבת בבית המדרש והביאו להם אור, אחד מברך לכולם (בית הלל בברכות נג א; טוש"ע או"ח רחצ יד, ומגן אברהם שם ס"ק יח); ויש מהתנאים הסוברים שכל אחד ואחד מברך לעצמו (ראה להלן. בית שמאי שם).

ברכת המוציא וכן בברכות הנהנין, כשישבו שנים או רבים לסעודה בדרך של קביעות, יש יותר הידור שאחד יברך ברכת המוציא ויוציא השאר ידי חובה, משום ברב עם הדרת מלך (כסף משנה ברכות א יב, בשם הרמ"ך; מעדני יום טוב ברכות ו ל).

קריאת מגילה בקריאת המגילה עדיף שאחד יקרא בציבור ויוציא השאר ידי חובה, משום ברב עם הדרת מלך (מגן אברהם תרפט סק"י), ומכל מקום במקום שאי אפשר לשמוע המגילה משליח הציבור, ראוי שיהיה לכל אחד מגילה כשרה ויקרא עמו מילה במילה (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יא).

מצוה הנעשית בפני רבים

יש מצוה שאחד עושה אותה, אלא שכשנעשית בפני רבים יש בה משום ברב עם הדרת מלך.

² כשיתחלקו, ויש גם מעלה של שני זימונים, ולכן יעשו איך שירצו (ט"ז שם סק"ג).

2. אך יש מהאחרונים שכתב שכאן אין עדיפות באיחודם, כיון שקצת רוב עם יש גם

• ויש אומרים שאחד מברך לכולם משום ברב עם הדרת מלך (ראה לעיל. בית הלל שם). ודוקא בביטול לשעה, אבל במקום ביטול גדול אף הם מודים שדוחים המעלה של ברוב עם, ולכן מצוה להתפלל בבית המדרש במקום שלומד תורה יותר מבבית הכנסת (ראה ערך בית המדרש), אף על פי שבבית הכנסת יש משום ברב עם, שאין לבטל לימודו מפני התפלה (מגן אברהם צ"ק לב).

ביטול בית המדרש • נחלקו תנאים אם מעלת ברוב עם נדחית מפני ביטול בית המדרש:

• יש אומרים שכל אחד ואחד מברך לעצמו ברכת מאורי האש בבית המדרש (ראה לעיל) מפני ביטול בית המדרש (בית שמאי בברכות נג א), שבזמן שאחד מברך לכולם הם צריכים לשתוק מגירסתם כדי שיתכוננו כולם וישמעו אליו ויענו אמן (רש"י שם ד"ה מפני בטול).

בְּרוּךְ הוּא וּבְרוּךְ שְׁמוֹ

שבח שאומרים אחר שמיעת הזכרת השם

כדי לענות ברוך הוא וברוך שמו (פתחי תשובה לאורח חיים קכד, בשם אחרונים).

השומע ברכה וכן אם השומע את הברכה מתכוין לצאת בה ידי **ופכוון לצאת** חובתו, כגון בברכת השופר ומגילה וקידוש **כה** וכדומה, אין לו לענות ברוך הוא וברוך שמו, שכיון ששומע-כעונה (ראה ערכו), הרי זה כאומר בעצמו הברכה, ונמצא שהוא מפסיק באמצע הברכה (שו"ע הרב קכד ב; דגול מרבבה אורח חיים שם), ואפשר שאפילו בדיעבד לא יצא ידי חובתו, שכיון שמפסיק בין ה' למלות בדבר שאינו מתיקון חכמים הרי זה משנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות (שו"ע הרב שם. וראה ברכי יוסף אורח חיים ריג ג, ומשנה ברורה קכד כא, שמקילים בדיעבד).

בחזרת הש"ץ יש שלא הקפידו בחזרת הש"ץ לענות ברוך הוא וברוך שמו, מפני שהשליח צבור אינו ממתין עד שיכלה ברוך הוא וברוך שמו מפי העונים, ונמצא שהעונה מפסיד חזרת התפלה (מעשה רב מג)³, ולפעמים על ידי קול עניית ברוך הוא וברוך שמו של הרבה מהעונים אינם יודעים איזו ברכה מסיים, וגם ענייתם אמן אינה תיכף אחר שכלתה הברכה מפי הש"ץ, ויש בזה חשש של אמן יתומה (ראה ערך אמן: סדר ענייתה), ולכן יזהר הש"ץ שלא ימהר כל כך לחתום תיכף את הברכה, אלא ישהה מעט בשעת עניית ברוך הוא וברוך שמו (משנה ברורה שם ס"ק כב).

פי' שם ה' אֶקְרָא הָבו גִּדְלָ לְאַלְהֵינוּ (דברים לב ג), ואמרו: בשעה שאני מזכיר שמו של הקדוש ברוך הוא אתם הבו גודל לאלהינו, מכאן שעונים ברוך הוא וברוך שמו על הזכרת השם (ספר חרדים מצוות עשה מדברי סופרים ד טו – יז, בשם מדרש)².

מקום אמירתו יש מהראשונים שנהגו על כל ברכה וברכה שהיו שומעים בכל מקום לומר ברוך הוא וברוך שמו, ואמרו שזהו שאמר משה רבנו עליו השלום: פי' שם ה' אֶקְרָא וגו', ועוד שאפילו כשמזכירים צדיק בשר ודם צריך לברכו, שנאמר (משלי י ז) יִכָּר צַדִּיק לְבָרָכָה (שו"ת הרא"ש ד יט; טור אורח חיים קכד), ולפיכך על כל ברכה שאדם שומע בכל מקום יאמר ברוך הוא וברוך שמו (שו"ע אורח חיים קכד ח).

ויש נוהגים לענות ברוך הוא וברוך שמו אף על הזכרת השם שבברכת כהנים, בין אחר הזכרת המקרא, ובין אחר הזכרת הכהנים (שו"ת דבר שמואל רצה).

במקום שאסור להפסיק בדיבור, כגון בפסוקי-דזמרה תפילות (ראה ערכו), וכל שכן בברכות-קריאת-שמע (ראה ערכו), אפילו בין הפרקים (ראה ערך קריאת שמע) – אסור לומר ברוך הוא וברוך שמו (מגן אברהם קכד ס"ק ט; משנה ברורה שם ס"ק כא), כיון שאינו אלא מנהג ולא תיקון חכמים (שו"ע הרב קכד ח).

באמצע לימודו יש שכתבו שאף העוסק בתורה אין לו להפסיק ממשנתו

בְּרִי וְשִׁמְאָה

כשאחד מבעלי הדינים טוען טענה ודאית, והשני טוען טענת ספק

מקומות שלא נחלקו בהם • לא נחלקו אלא בדיני אדם, אבל לצאת ידי שמים חייב לדברי הכל (כתובות שם, ורש"י ד"ה איתמר נמי; טוש"ע שם)².

• ולא נחלקו אלא כשזה שטוען ברי טוען כן מחמת ידיעת עצמו, אבל אם תובע על פי אחר שיודע הדבר, אין זו טענת ברי, ודברי הכל שאין מוציאים הממון מחזקתו (בבא בתרא קלה ב, ורשב"ם ד"ה לעולם).

• ולא נחלקו אלא באופן שהברי הוא טוב והשמא גרוע, כגון במנה לי בידך, שהתובע טוען טענת ברי בדבר שחברו יודע אם האמת כדבריו או לא, ויודע התובע שהנתבע יכחישנו אם אומר

בספק חיוב

טען אחד לחברו מנה לי בידך - שהלוייתך, או שהפקדתי אצלך, או שגזלתני, והלה אומר איני יודע אם הלוייתני, או אם הפקדת אצלי, או אם גזלתך, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שחייב לשלם, שברי ושמא ברי עדיף (רב הונא ורב יהודה בבבא קמא ק"ח א).

• ויש אומרים שפטור, שיש להעמיד הממון בחזקת בעליו (רבי יוחנן ורב נחמן שם), וכן הלכה (כתובות יג א; ירושלמי שבועות ו ח, לפי רמב"ן שם מג א; רמב"ם טוען ונטען א ח; טוש"ע ח"מ עה ט).

פעולת שכיר (על מעשה רב שם) שהיו לו עוד טעמים בדבר, ובתוספת מעשה רב שהיה אוסר לענות ברוך הוא וברוך שמו משום הפסק. וראה עוד בסידור הגר"א עמ' תקכ"ד בשם הר"י משקלוב. **ברי ושמא**. 1. ד, טור' קצט-רח. 2. אם

ברוך הוא וברוך שמו. 1. ד, טור' קצח - קצט. 2. וראה יומא לו א, ומכילתא בא טו לעניית ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, ורש"י ברכות כא א ד"ה כי לעניית אמן. וראה כף החיים ה ס"ק יב על פי תורת הסוד. 3. וראה בהגהות

אף כשהיה הלוקח מוחזק בולד, והמוכר טוען ברי שילדה קודם המכירה, והלוקח טוען שמא, נחלקו ראשונים בדינו:

**כשהטוען
שלא מוחזק
בדבר**

• יש סוברים שברי של המוכר עדיף, שחזקת ספק של הלוקח אינה חזקה שנאמר שחזקת ממון עדיפה מטענת ברי, שהלוקח מעולם לא הוחזק בולד זה בתורת ודאי (תוספות בבא מציעא ק א ד"ה וליחזי).

• ויש סוברים שאף כאן חזקת הלוקח עדיפה, ואין מוציאים ממנו, אלא ישבע היסט שאינו יודע ונפטר (שיטה מקובצת שם ב, בשם הרמ"ד; טוש"ע שם, לפי קצות החושן שם סק"ב, ונתיבות המשפט שם סק"ה).

שבועה כשטענת שמא של הנתבע היא טובה, שלא היה השמא טובה
עליו לדעת, שבזה הכל מודים שהמוציא מחברו עליו הראיה (ראה לעיל) – אין הנתבע צריך להישבע כלל, כגון שור שהיה רודף אחר שור אחר והוזק, זה אומר שורך הזיק, וזה אומר איני יודע שמא בסלע לקה (רמב"ם נזקי ממון ט ו, על פי בבא קמא לה ב ומו א; טוש"ע חו"מ ת א), שכיון שהניזק מודה שלא היה שם המזיק, ודאי אין המזיק יודע, ולמה לו להישבע (ש"ך שם סק"ב וסק"ד), אלא אם כן טען הניזק אתה יודע ששורך הזיק, שנשבע המזיק היסט שאינו יודע ונפטר (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

וכן בשור שנגח את הפרה ונמצא עובר בבעיה, שאפילו בברי ושמא פטור על הולד (ראה לעיל), פטור אפילו משבועה, כיון שלא היה לו לדעת איך היה, אם לא שטען הניזק אתה יודע שמשנגחה ילדה (ש"ך חו"מ שצט סק"א); ודוקא בשור המועד, שאילו היה מודה היה חייב, ולכן נשבע שאינו יודע, אבל בשור תם שתשלומיו קנס (ראה ערך חצי נזק), אפילו כשהניזק טוען אתה יודע ששורך הזיק או שמשנגחה ילדה, פטור המזיק מלהישבע, שכל חיוב שבועה הוא כדי שיודה (ראה ערך שבועת הדיינים), אבל כאן הרי אם יודה יפטר (ראה ערך מודה בקנס), ולמה ישבע (רמב"ם שם; טוש"ע חו"מ ת א).

**אם יודע
שחייב אך
אינו יודע לפי**
אין נקרא שמא אלא כשהוא מסופק על עיקר התביעה אם הוא חייב או פטור, אבל אם יודע בודאי שהוא חייב אלא שאינו יודע למי, והרבה אנשים תובעים אותו, שנחלקו בדבר תנאים (ראה ערך גולה), אין זה בכלל מחלוקת האמוראים של ברי ושמא, שאפילו הסוברים שברי עדיף, כאן יוכלו לסבור שאינו צריך לשלם לכל אחד, שהרי אצלו גם כן ברי שכל התובעים מלבד אחד משקרים, ואין ברי שלהם עדיף יותר משמא שלו להוציא ממון מחזקתו; וכן להיפך, אפילו הסוברים שאין ברי עדיף, כאן יוכלו לסבור שמשלם לכל אחד מהתובעים, שהרי על כל פנים הוא מודה על סכום התביעה, מה שאין כן בכל ברי ושמא שאינו יודע אם חייב כלום (תוספות בבא קמא קג ב ד"ה דברי, ובבא מציעא לו א ד"ה גול).

ואם לא היו כולם תובעים אותו אלא אחד מהם בלבד, נחלקו ראשונים: יש אומרים שנאמן, שהלוקח אומר לו הרי אתה מודה שאינה שלך (הגהות מימוניות אישות ט יב, על פי קדושין סג א; רמ"א

שקר, ולכן הברי הינו טוב, וטענת הספק של הנתבע היא גרועה, שהרי עליו לדעת אם קיבל ממנו ממון בהלוואה או פקדון וכיוצא או לא; אכן, כשהברי גרוע והשמא טוב, כגון שור שנגח את הפרה ונמצא עובר בבעיה, ואין ידוע אם עד שלא נגחה ילדה ולא מת העובר מחמת הנגיחה, או משנגחה ילדה ועל ידי הנגיחה מת, אפילו שהניזק אומר ברי שהנגיחה המיתה את הולד, והמזיק אומר שמא, הכל מודים שהמוציא מחברו עליו הראיה³, ואין אומרים ברי עדיף, לפי שהניזק יודע שאין המזיק יכול להכחישו, שלא היה שם בשעת מעשה, ולכן הברי שלו גרוע, וטענת הספק של המזיק היא טובה, שאין עליו לדעת איך היה המעשה (תוספות כתובות יב ב, ובבא קמא מו א, על פי סוגיית בבא קמא שם)⁴.

היסת לאחר שתיקנו חכמים שבועת-היסת על כופר הכל (ראה ערך שבועת היסת), אף זה שטוען איני יודע צריך להישבע שבועת היסת שאינו יודע (רש"י בבא קמא קח א ד"ה פטור, וכתובות יב ב ד"ה פטור; רי"ף בבא קמא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהרי לא עדיף שמא מברי (רש"י בבא קמא שם), ועוד שאם לא כן כל נתבע יאמר איני יודע ויהיה פטור מלשלם (תוספות בבא מציעא צו ב ד"ה רב, לדעה זו)⁵.

אפילו אם טען תחילה טענת ברי אין לך בידי, וכשחייבוהו לישיבע שבועת היסת חזר וטען איני יודע אם הלוייתי וכיוצא, כדי להקל בשבועתו ולהפטר בשבועת איני יודע, שומעים לו ונשבע היסט שאינו יודע ופטור (טוש"ע שם), ואין כאן טוען וחוזר וטוען – שאין שומעים לו (ראה ערך בעל דין) – כיון שגם בטענתו הראשונה היה נשבע ונפטר, אכן לצאת ידי שמים ודאי חייב אף באופן זה (סמ"ע שם ס"ק כד).

**כשחזקת מרא
קמא מסייעת
לסענת שמא**
במקום שהנתבע האומר שמא אינו מוחזק עכשיו בממון, אלא היתה לו חזקה קודמת של חזקת-מרא-קמא (ראה ערכו), כגון המחליף פרה בחמור, ומשך בעל הפרה את החמור, וילדה הפרה ולד, וטוען בעל החמור שיודע שהפרה ילדה אחרי שמשך את החמור, ובעל הפרה אומר איני יודע ושמא ילדה קודם, ואין הפרה עומדת ברשות אחד מהם אלא באגם.

אבל אם יש לבעל הפרה חזקת מרא קמא, שקודם החילופים היתה הפרה שלו, נחלקו ראשונים אם אף כאן אין אנו מוציאים בטענת ברי, או שכאן אומרים ברי ושמא ברי עדיף:

• יש סוברים שעל בעל החמור להביא ראיה שילדה אחר כך (רמב"ן בבא בתרא לד א; רא"ש בבא מציעא ח יח; טוש"ע חו"מ רכג א; רמ"א שם ב, בשם יש אומרים), ואם לא הביא ראיה נשבע בעל הפרה בנקיטת חפץ, כעין שבועה של תורה (ראה ערך שבועת הדיינים) שאינו יודע, ונפטר (שו"ע שם, על פי רמב"ם מכירה כ ו), לפי שעובר-ירך-אמו (ראה ערכו), ובעל הפרה שמודה לו בפרה בלא הולד הוא כעין מודה-במקצת (ראה ערכו. סמ"ע שם סק"ו).

• ויש סוברים שכיון שאין אחד מהם מוחזק – ברי ושמא ברי עדיף, ונוטל הלוקח את כל הולד (שיטה מקובצת בבא מציעא ק א, בשם הראב"ד; ב"ח שם, בדעת הרמב"ם, בפירוש השני).

וסובר שנחלקו אף בזה, ולסובר שברי ושמא ברי עדיף – סובר כן אף כשהברי גרוע והשמא טוב (תרומות לט ב, בשם הרמב"ן).⁵ לסוברים שבכופר הכל אינו חייב היסט אלא אם כן כופר בפרעון, אבל לא בכופר בעיקר החיוב (ראה ערך שבועת היסת) אף הטוען איני יודע פטור משבועה (תוספות בבא קמא קח

מועיל כשהתובע תפס מהנתבע, ראה ערך תפיסה.³ אך ראה בערך ספק ממון, שיש מהתנאים הסובר שכל ממון המוטל בספק חולקים אותו, ונחלקו בדעתו אם מודה בברי ושמא שברי עדיף, והממון הולך לטוען ברי ואין חולקים אותו, או שאף בזה סבור שחולקים הממון.⁴ ויש מהראשונים שחולק

יודע אם אבא פרע לך, אין אומרים ברי של המלוה עדיף, שהלוה עצמו צריך לדעת אם פרע, אבל היורש אין לו לדעת (התרומות שם).

• ויש אומרים שאין הבדל בין היה לו לדעת ללא היה לו לדעת, ולעולם כל שהחוב ברי והפטור ספק – ברי עדיף, וחייב לשלם (תרומות לט ב, ב, בשם תשובת הרמב"ן), ולכן המלוה שטען נאנס המשכון – ישבע, וגובה חובו, שאין הלוה יודע כיצד נאבד, והוא כאומר איני יודע אם החזרתי לך, שחייב לשלם (טושי"ע חו"מ עב יד), אף על פי שלא היה ללוה לדעת איך נאבד משכוננו אצל המלוה (תומים שם).

כשספק הפרעון כשספק הפרעון הוא מצד המלוה, כגון שהוציא **מצד המלוה** המלוה שטר מקויים, והלוה טוען שהוא פרוע, והמלוה אומר איני יודע, אינו גובה בשטר זה (תרומות נג א א, בשם ר"י ברצלוני, שיש שרוצה לומר כן, ומסקנת התרומות שם; שו"ת הרשב"א א אלף מא, ומיוחסות לרמב"ן פה; טושי"ע חו"מ נט א), אלא מחזיר השטר ללוה, ואין לו עליו אלא חרם סתם (תרומות שם; טור שם; ש"ך שם סק"ב), שאין אדם תובע מספק (שו"ת הרשב"א ומיוחסות לרמב"ן שם) ⁸. ושונה דין זה מסתם ברי ושמא, שכאן אומרים ברי ושמא ברי עדיף, שכל עצמנו אין אנו אומרים שאין ברי עדיף אלא משום חזקת ממון של הנתבע, וכאן אין חזקת ממון כנגד הברי, שאדרכה החזקה מסייעתו (כן משמע בסמ"ע שם סק"א).

אבל אם טען הלוה יש לי בידך כנגד החוב, והמלוה אומר איני יודע, גובה המלוה את חובו, ששנים שיש להם חוב זה על זה דינם שזה גובה וזה גובה (ראה ערך גביית חוב), וכיון שאין כאן פטור מהחוב של הלוה, הרי תביעת הלוה חוב אחר הוא, ודינו כאיני יודע אם נתחייבתי שפטור (קצות החושן שם סק"ב; נתיבות המשפט שם סק"א; ושב הכהן סז) ⁹.

ברי בצירוף סיוע

כשיש לטענת ברי של התובע סיוע של סברא אחרת, כגון מיגו או חזקה, נחלקו בדבר תנאים:

• יש אומרים שברי עדיף, ולפיכך הנושא את האשה ולא נמצאו לה בתולים, והיא אומרת משארסתני נאנסתי ונסתחפה שדהו ויש לי כתובה, והוא אומר לא כי אלא עד שלא ארסתך נאנסת והיה מקחי מקח טעות, נאמנת (רבן גמליאל ורבי אליעזר במשנה כתובות יב ב), ואין אומרים המוציא מחברו עליו הראיה, אלא ברי ושמא – שהרי טענת הבעל היא טענת ספק – ברי עדיף, לפי שעם טענת הברי שלה יש גם מיגו, שיכולה היתה לטעון טענה יותר טובה ולומר מוכת-עץ אני, שלא היתה אוסרת עצמה מן הכהונה (גמ' שם, בדעת רב נחמן) ¹⁰, או לפי שלטענת הברי שלה מצטרפת גם חזקה, שהיתה בחזקת בתולה משנולדה, וכשאנו מסופקים על שעת ארוסין אם היתה אז בתולה או בעולה, אנו אומרים העמידה על חזקתה הקודמת, ולאחר מאכן נאנסה (גמ' שם, ורש"י ד"ה אוקמה), וכן הלכה (רמב"ם אישות יא יא; טושי"ע אה"ע סח ט).

חו"מ רכב ד; ויש אומרים שאינו נאמן (רשב"א ור"ן קדושין שם, על פי ירושלמי יבמות ב יא, וקדושין ג ז, לגירסתנו; באור הגר"א שם סק"ה).

בספק פרעון

כשהחוב הוא ברור והספק הוא אם נפטר מהחוב על ידי פרעון, כגון שזה אומר מנה לי בידך שהליתך, או שהפקדתי אצלך, או שגזלתני, והלה אומר יודע אני שהליתני, או שהפקדתי אצלי, או שגזלתך, אבל איני יודע אם החזרתי לך אם לאו, לדברי הכל חייב לשלם (בבא קמא ק"ח א; רמב"ם טוען ונטען א ט; טושי"ע חו"מ עה ט), לפי שאין ספק מוציא מידי ודאי (ראה ערכו), והרי החוב ודאי והפרעון ספק (רי"ף שם) ⁶.

ואין התובע צריך להישבע כלל, אפילו שבועת היסת (רמב"ם שם; שו"ת הרשב"א ב קס; טושי"ע שם), אפילו אמר לו הנתבע השבע לי שלא פרעתך, שאין נשבעים על טענת שמא (שו"ת הרשב"א שם), אלא שאם ירצה הנתבע יחרים סתם על כל מי שנוטל ממנו ממון שלא כדין (בית יוסף שם, בשם תשובת הרשב"א; טושי"ע שם) ⁷.

כשספק הפרעון אפילו שהיה ספק הפרעון קודם ההלוואה, כגון **הפרעון היה לפני ההלוואה** שהיה לו פקדון בידו, ואחר שנאבד בפשיעה הלוה הנפקד למפקיד מנה, והנפקד אומר יודע אני שלא היה הפקדון שוה רק חמשים, וחמשים אתה חייב לי מההלוואה, והלוה אומר איני יודע כמה היה שוה, ואפשר היה שוה מנה ונמצא שמעולם לא נתחייבתי לך כלום, שהמנה שהליתני יצא במנה של הפקדון, מכל מקום חייב הלוה לשלם לו חמשים, שסוף סוף החוב הוא ברי והפטור הוא ספק, ובאופן כזה ברי ושמא ברי עדיף (ש"ך שם ס"ק כז).

כשיש ספק במעשה הפרעון, כגון שלאחר שפרע את חובו בא המלוה ותובע שבדמי הפרעון היה מטבע מזויף, והלוה אומר איני יודע, ומכיון שפרעתך הריני מסולק ממך, נחלקו אחרונים:

• יש סוברים שהרי זה כאומר איני יודע אם נתחייבתי, שמאחר שכבר נסתלק בפרעון הרי תביעת המטבע המזויף היא כתביעה חדשה, והספק הוא בעיקר החוב, ונשבע היסת שאינו יודע ונפטר (ט"ז שם כה ד"ה כל עדים, על פי בבא מציעא נב א; תומים שם ס"ק כו, על פי רשב"א גיטין יד א).

• ויש סוברים שזהו כאיני יודע אם פרעתך, שהרי החוב היה ברור והפרעון בספק, וחייב לשלם (ש"ך חו"מ רלב ס"ק טו).

כשהנתבע אינו יכול לדעת כשהספק בפרעון הוא באופן שלא היה לנתבע לדעת שהשמא שלו טוב, נחלקו בדבר:

• **יש אומרים** שכשם שבאיני יודע אם נתחייבתי, שיש הסוברים שברי עדיף דוקא כשהשמא הוא גרוע (ראה לעיל), כך באיני יודע אם פרעתך, שלדברי הכל ברי עדיף, אינו אלא בשמא גרוע, שהיה לו לדקדק בטיב הפרעון ולא להכניס עצמו בספק, אבל כשלא היה לו לדעת, פטור (התרומות לח ג ד; משנה למלך שאלה ד א, ומכירה יא טז), ולכן יורש שאמר איני

אין ספק פרעון מוציא מידי חזקת השטר, וחייב לשלם (תרומות שם, בשם ר"י ברצלוני, שיש שרוצה לומר כן). ⁹ ויש הסובר שגם כאן ברי של הלוה עדיף, שהלוה יכול לעשות טענת יש לי בידך לפרעון החוב (נחל יצחק נט א). ¹⁰ ואף על פי שהמיגו בלבד לא היה מועיל להוציא ממון, שאין אומרים מיגו להוציא (ראה ערך מיגו), מכל מקום מועיל המיגו להצטרף לברי שנאמר ברי עדיף

א ד"ה רב). ⁶ ויש שכתב הטעם שכשם שבאיני יודע אם נתחייבתי מעמידים על חזקת הקודמת, קודם הספק, שלהלכה לא היה חייב, כך בספק אם פרעתי מעמידים על החזקה הקודמת שהיה חייב לו, שהרי יש לו חזקת חיוב (ט"ז חו"מ עה כה ד"ה כל עדים). ⁷ ויש הסובר שאם רוצה הנתבע משביע את התובע שבועה דרבנן (שערי שבעות דרב אלפס יב). ⁸ ויש הסובר שאף כאן

כשהחזקה המסייעת היא חזקה ששליח עושה שליחותו נחלקו הדעות:
כשהחזקה המסייעת היא חזקה ששליח עושה שליחותו
 • יש אומרים שברי עדיף (תרומות כט ב ו, בשם תשובת הר"י אבן פלאט; ש"ך ח"מ צא ס"ק יב, בדעת הרמב"ם מלוה ולוה טז ה, והמאור שבועות לג א מדפי הר"ף, והשו"ע שם ב).
 • ויש אומרים שחזקה זו אינה חזקה ברורה שנוציא על ידה ממון, שאף באיסורים אינה מועילה אלא להחמיר ולא להקל (תומים שם סק"ג, בדעת המלחמות לרמב"ן שם).
 על שומר או שואל שנאבד אצלם הפקדון או השאלה, ואינו יודע אם נאבד באופן שחייב לשלם או באופן שפטור, אם זה נחשב איני יודע אם נתחייבתי או שזהו כאיני יודע אם החזרתי, ראה ערך שואל וערך שומר.

• ויש אומרים שאף בצירוף המיגו והחזקה אין אומרים ברי עדיף נגד חזקת ממון, והרי זו בחזקת בעולה עד שלא תתארס עד שתביא ראיה לדבריה (רבי יהושע במשנה שם, וגמ' שם ועו ב).
כשהגרי גרוע סיוע זה של מיגו או חזקה מועיל אפילו כשהברי הוא גרוע והשמא טוב, כמו באומרת משארסתני נאנסתי, שהיא יודעת שאין הבעל יכול להכחיש ולכן הברי שלה גרוע, והשמא של הבעל טוב, שאינו יכול לדעת מתי נאנסה וכן משמע בתוספות שם יב ב ד"ה רב).
כשאומר הברי על פי אחר אפילו כשיש סיוע של חזקה להברי אין אומרים ברי עדיף אלא כשאומר ברי על פי ידיעת עצמו, ולא על פי אחר שאומר ברי (תוספות שם עו א ד"ה רישא).

בריה

דבר שלם ברייתו, בנוגע לשיעורו ולביטולו

להיאסר, אינה בריה (ראה חולין קב ב, ורש"י ד"ה טמאה); (ב) שתהא בו בריית נשמה כגון ציפור טהורה בחייה, או גיד הנשה, שהיתה בו חיות קודם לכן, פרט לחיטה של איסור, וכיצא בזה, שאינה בכלל בריה (ראה מכות יג א, ושם יז א. ר"ן חולין שם).
 • ויש סוברים כל ארבעה התנאים למהות בריה:
 דבר שלם, איסור עצמי שמתחילת ברייתו, בריית נשמה, ושאם יחלק אין שמו עליו (רשב"א תורת הבית הארוך בית ד שער א; שו"ע ק א).
תולעים המתהוים בפירות דבר שנאסר שלא מתחילת ברייתו, אבל הוא איסור עצמי שמגופו ולא נאסר מחמת דבר אחר, נחלקו בו אחרונים אם הוא בריה:
 • יש סוברים שלדעת הראשונים המצריכים גם תנאי זה שמתחילת ברייתו, אין זה בריה, ולפיכך אותם תולעים קטנים המתהוים בפירות, שכל זמן שלא פירשו לחוץ מותרים ואינם קרויים שרץ-הארץ (ראה ערכו). וראה ערך שרץ הארץ, וערך תולעים, וערך בדיקת תולעים, ואם כן לא נאסרו משעה שנוצרו אלא אחר שרחשו, אינם בכלל בריה (כרתי ופלתי ק סק"ד).
 • ויש חולקים וסוברים שעיקר התנאי הוא שיהיה איסורו מחמת עצמו, פרט לשקיבל איסורו מדבר אחר, ולא אמרו שיהיה אסור מתחילת ברייתו אלא מפני שמן הסתם דבר שאסור מחמת עצמו הוא אסור מתחילת ברייתו, ולפיכך אותם תולעים שאיסורם מגופם נקראים בריה, ולהיפך נבלה וטרפה אפילו מן הבטן אינן בריה, שדבר אחר גרם להן להיאסר, שמחמת עצמן בכלל בקר וצאן הן שהתורה התירתם (ראה רש"י חולין עב ב ד"ה שיש)³.
ביצה ביצה אסורה, כגון ביצת עוף טמא (ראה ערך ביצה א: ביצת מין טמא) - יש סוברים שהיא בריה (רשב"א חולין צז ב ד"ה א"ל, בשם הראב"ד; ש"ך יורה דעה פו ס"ק טז, בדעת הרמב"ם); ויש חולקים וסוברים שאינה בריה, שהרי היא כחיטה שאין בה בריית נשמה (רשב"א שם בשם הרמב"ן, והסכים לו).

גדרה

מהותה מהותה של בריה שהיא שלימה כברייתה, פרט לנתרסקה או נתרסק ממנה אבר, שאינה בכלל בריה (מכות טז ב; רא"ש חולין ז לה; טור יורה דעה קא; שו"ע ק א).
תנאים נוספים ראשונים הגדירו מהותה של בריה בנוגע לאיסורים עוד בתנאי אחר:
 • כל דבר שאם יחלק אין שמו עליו נקרא בריה, כמו עוף טמא שנקרא בריה (ראה חולין קב ב), לפי שכשהוא שלם הוא נקרא עוף, וכשאינו שלם אין קוראים אותו עוף אלא חתיכת עוף; וכן גיד-הנשה (ראה ערכו) שנקרא בריה (ראה חולין ק א), לפי שכשחותכים אותו נקרא חתיכת גיד (ראה חולין קב ב); אבל נבלה (ראה ערכו) אפילו חתיכה ממנה נקראת נבלה (תוספות מכות יז א ד"ה ורבנן, וחולין צו א ד"ה מאי טעמא; טוש"ע יורה דעה ק א)².
 • אבל נחלקו ראשונים בתנאי זה של אם יחלק אין שמו עליו באיזה שם המדובר: יש סוברים ששם האיסור של התורה הוא שצריך שיתבטל כשיחלק, ולכן חיטה של טבל אף על פי שאם תיחלק אין שמה חיטה, מכל מקום אינה בריה, לפי שלא אמרה תורה "לא תאכל חטה", אלא "לא תאכל טבל", ושם האיסור, היינו טבל, לא יתבטל אפילו כשתחתך החיטה (ראה תוספות חולין צו א ד"ה מאי טעמא); ויש סוברים שהדבר תלוי בשם של המציאות, וחיטה כיון שאם תחתך אין שם חיטה עליה אלא קמח, ולכן היה ראוי לקרותה בריה, אלא שהם מצריכים גם תנאי של בריית נשמה (ראה לחלן בדעת הר"ן חולין ק א), ולכן אין חיטה בכלל בריה (הרשב"א בתורת הבית הארוך ד א).
 • ויש מהראשונים (ר"ן חולין ק א) שאינם סוברים כלל תנאי זה של אם יחלק אין שמו עליו, אבל הגדירו מהותה של בריה - נוסף על התנאי שתהיה שלימה - בשני תנאים אחרים: (א) שיהיה איסורו מגופו, כגון גיד הנשה וכיצא בו, שהוא אסור מתחילת ברייתו, פרט לציפור טהורה שנתנבלה, כיון שדבר אחר גרם לה

הארץ (ראה ערכו) כלל, ומיד כשנקראו שרץ הארץ נאסרו, וכדרך שגיד הנשה נקרא אסור מתחילת ברייתו, אף על פי שקודם שנולד היה מותר, לפי שאז לא נקרא בשם גיד (חות דעת ק סק"ה, וראה באחרונים שצ"ח בדרכי תשובה ק סק"ד).

(הגהות מרדכי בבא מציעא תטז). **בריה** 1. ד, טורי רח - רטז. ראה גם ערך דבר חשוב. 2. שנבלה אינה שם העצם, אלא שם התואר, וכך יש לקרוא חתיכה ממנה בשם זה כמו הגוף עצמו (רא"ש חולין ז לג). 3. ועוד שאותם תולעים נקראים אסורים מתחילת ברייתם, שקודם שפירשו אינם נקראים שרץ

לפי שיש לה חשיבות מן התורה לענין מלקות, שלוקים עליה בכל שהוא (ראה לעיל: בשיעורים), ולכן אף חכמים החמירו לומר שאינה בטלה (ריטב"א חולין ק א ד"ה ובריה; איסור והיתר שער כה דין ב).

טעמה בטל לא אמרו שבריה אינה בטלה אלא גופה ועיקרה, אבל טעמה בטל, ולכן בריה שנתבשלה עם היתר, בזמן שמכיר את הבריה - זורקה, ואם יש בהיתר ששים כנגד הבריה הכל מותר (ראה ערך בטול בששים); ואם אינו מכירה, הרי כל החתיכות של היתר שהבריה נתערבה בתוכן אסורות אפילו הן אלף, והרוטב מותר אם יש בכל ההיתר ששים כנגד הבריה (טושי"ע יו"ד ק ב, על פי משנה חולין צו ב) ⁸.

קדרה של מרק שנפלה לשם בריה ונאבדה, באופן שאין אפשרות לסננה, אסור הכל (שו"ת הרשב"א א קא; שו"ע יורה דעה ק ג, וש"י ס"ק ט, שאין הבדל בבריה בין שנתערבה במינה לשנתערבה שלא במינה (ראה ט"ז קא ס"ק יב, וש"י קי סק"א, שלא כדעת איסור והיתר).

ספק בריה ספק בריה בטל, שהרי כל החומר של בריה לענין ביטול הוא מדרבנן (ראה לעיל), וספק דרבנן להקל (איסור והיתר שער כה דין ז; ט"ז ק סק"א). ודוקא כשהספק הוא אם זהו בריה או לא, אבל אם הוא ודאי בריה אלא שהוא ספק איסור - אינו בטל (שם). וראה ש"י קא סק"ב, שאין ספק איסור תורה שנתגלגל אחר כך לאיסור דרבנן נעשה על ידי זה ספק דרבנן (פרי מגדים קא משבצות זהב סק"ב). וראה ערך ספק דרבנן על ספק תורה שנתגלגל לדרבנן. וראה ערך דבר חשוב על כל הדברים שאינם מתבטלים מחמת חשיבותם בספק איסור).

מטעם זה שספק בריה להקל, נמלה שחסרה כל שהוא, בדבר שאין החיות תלויה בו - בטלה, שכיון שהדבר ספק אם יש לה תורת בריה (ראה נזיר נא ב, נב א ותופסות ד"ה נמלה וד"ה מי), הרי ספק דרבנן להקל (ר"ן חולין שם) ⁹.

לברכה

ברכה מעין-שלוש (ראה ערכו) שאחר אכילת פירות, אף על פי שאין מברכים אותה אלא אחר אכילת שיעור כזית (ראה ערך ברכה מעין שלש: השיעור), אכל פרי שלם כברייתו, כגון גרגיר אחד של ענב, או גרגיר אחד של רמון - יש סוברים שטעון ברכה לאחריו, לפי שהוא בריה (ירושלמי ברכות ו א; ותוספות ברכות לט א ד"ה בצר; טושי"ע אורח חיים רי א).

פרי בלא הגרעין אם הוציא הגרעין מהפרי, אינו נקרא שוב בריה (ותוספות ברכות לט א ד"ה בצר; רמ"א בשו"ע שם). ושלוש דעות בדבר:

• יש אומרים שאם הובא לפניו הפרי שלם, אפילו שהשליך הגרעין ולא אכלו, כיון שאכל מה שדרכו לאכול, הרי זה בריה - ואף על פי שבאיסורים כל שלפני האכילה הסיר קצת אינו בריה,

ביצה שיש בה אפרוח (ראה ערכו), יש סוברים שהיא בריה (רמב"ם מאכלות אסורות טו יט; שו"ע ק א) מחמת האפרוח שבה היא בריה שלימה (רשב"א חולין צח א ד"ה איתמר, בדעת הרמב"ם; בית יוסף יורה דעה ק), ולכן אפילו אם ביצת עוף טמא אינה בריה, ביצת אפרוח היא בריה (משנה ראשונה שם, לדעת הר"ש והרע"ב); ויש חולקים וסוברים שביצת אפרוח אינה בכלל בריה, שאין האפרוח כבריית נשמה (שו"ת הרשב"א א מו בסופו).

ביצה האסורה מפני שיש בה טיפת דם, אינה בריה, שאין בה שום חיות (בדק הבית לבית יוסף קי; ש"י ק ס"ק ב); ועוד שאין איסורה מחמת עצמה רק מחמת טיפת הדם (פליתי ק סק"ד) ⁴.

בשיעורים

השיעור אף על פי שכל איסורי אכילה אין חייבים עליהם אלא **ויטעמו** בשיעור כזית (ראה ערך אכילה: שיעור), "בריה" לוקים עליה אפילו בכל שהוא (מכות יג א, יז א, ושבועות כא ב; רמב"ם מאכלות אסורות ב כא).

בטעם הדבר שבריה חיובה בכל שהוא נחלקו ראשונים: יש אומרים שהוא משום חשיבותה של הבריה (רש"י שבוות כה ב ד"ה מפרש); ויש אומרים לפי שבריה כיון שנקראת בשמה על שם שלימותה (ראה לעיל התנאי של אם יחלק אין שמו עליו), הרי כשאמרה תורה לא תאכל אותה, בין גדולה ובין קטנה במשמע, והרי זה כאילו פירטה התורה שאסורה בכל שהוא (תוספות חולין צו א ד"ה מאי, ורא"ש חולין ז לט) ⁵.

נמלה לכן האוכל נמלה כל שהוא חייב (מכות ושבוות שם; רמב"ם שם) משום שרץ הארץ (רש"י שם. וראה ערכו), בין שאכלה מתה, ובין שאכלה חיה (רמב"ם שם, על פי חולין קב ב).

גיד הנשה וכן גיד הנשה שאכלו כולו ואין בו כזית, חייב מפני שהוא בריה (חולין צו א; רמב"ם מאכלות אסורות ח ב) ⁶.

בריה סרוחה הבריה, אפילו שנסרחה ונשתנית צורתה, לוקה עליה כשאכלה כולה (רמב"ם מאכלות אסורות יב כא); ויש שחלקו בין דברים הפגומים בעצמם כנמלה וזבוב וכיוצא, שמכל מקום אסרתם תורה, ולכן שוב אין הבדל בין אם נסרחו אחר כך ללא נסרחו, לבין דברים החשובים מצד עצמם, ונפגמו אחר כך מן החוץ עד שאינם ראויים לאכילת אדם, שאין עליהם דין בריה (פרי חדש ק א, על פי הרמ"א בשו"ע שם א).

בביטול

בריה אינה בטלה אפילו באלף (חולין ק א, ותוספות ד"ה בריה; רמב"ם מאכלות אסורות טו ו; טושי"ע יורה דעה ק א) ⁷.

מדאורייתא מן התורה הבריה בטלה ככל האיסורים (ראה ערך **ויטעמו** ביטול איסורים), ומדרבנן הוא שאמרו שאינה בטלה,

4. בנוגע לברכה (ראה להלן: לברכה) יש רק תנאי אחד להיותו קרוי בריה: שיהיה שלם כברייתו. 5. אבר של שרץ משמונה שרצים הטמאים, אף על פי שאיסורו בכל שהוא (ראה מעילה טז ב. וראה ערך שרצים) אינו בכלל בריה, כיון שאינו בשלימותו (חוות דעת ק סק"ב). 6. וראה ערך גיד הנשה שרי יהודה חולק מלימוד מיוחד שצריך כזית בגיד הנשה, ולא שחולק על דין בריה, וראה שם שאין הלכה כמותו. 7. יש מהראשונים סוברים שבריה בטלה באלף, או קרוב לאלף, היינו: תתק"ס, שכן אמרו בדג טמא שכבשו עם דג טהור (ראה משנה תרומות י ח), ששיעורו בתשע מאות וששים (ירושלמי תרומות י ח), ודג טמא הוא בריה, הרי שזהו שיעור ביטולו (ר"ש תרומות שם; הרשב"א בתורת

הבית הארוך ד א; רשב"א חולין צו ב, בשם הראב"ד. וראה כרתי ופליתי סי' ק שצידד לצרף דעה זו ללימוד זכות על "המילבין" שבפירות שבטלים באלף). 8. אף איסור דרבנן שהוא בריה, אינו בטל (איסור והיתר שער כה דין א; פליתי ק סק"א. וכן דעת הב"ח צח בכחל, והש"י פו סק"י בביצת נבלה, וכן משמע מהטושי"ע בביצת אפרוח שאינה אלא מדרבנן); ויש שמצדד לומר שכיון שהטעם שבריה אינה בטלה הוא משום שלוקים עליה בכל שהוא, לכן בריה באיסור דרבנן, שאין בו מלקות - בטלה (ראש יוסף חולין צו א ד"ה נסתפקת). 9. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר פב, כשיש ספק אם הבריה נתרסקה שאף שבריה היא רק מדרבנן מכל מקום יש לה חזקת איסור.

• ויש אומרים שאם אכל עם הגרעין, אף שאין דרכו לאכול, הרי זה בריה; ואם לא אכלו, אף שהובא שלם אינו בריה (רשב"א ברכות לט א ד"ה ההוא).

נחתך מעט מהפרי עצמו, ודאי שאינו בריה לדברי הכל (משנה ברורה רי סק"ח).

נפל ממנו קצת על ידי בישול, כמו שרגיל הוא להתפרפר - לדעת הסוברים שעל ידי דבר שאין דרכו לאכול לא נתבטל שם בריה, נקרא עדיין בריה (מגן אברהם שם, לדעת הרא"ש); ולדעת החולקים - אינו בריה (משנה ברורה שם סק"ח, וראה שם בשער הציון ס"ק כג, שכן יש לנהוג למעשה).

לברכה הרי זה בריה (פרי מגדים או"ח רי באשל אברהם סק"ד) - אבל אם הובא לפניו בלא גרעין, אינו בריה (רא"ש ברכות ו טז); ואם היה פרי שדרכו לאכול גם הגרעין, אפילו שהובא לפניו שלם, צריך שיאכלנו כולו דוקא, עם הגרעין (מגן אברהם רי סק"ד, בדעת הרא"ש).

• יש אומרים שבפרי שאין דרך לאכול הגרעין שבו, כגון זית, אינו בריה אפילו אם אכל את הגרעין; ובפרי שדרך לאכול הגרעין, אפילו שאוכלים רק התוך של הגרעין ולא קליפתו, ואכלו כמו שדרכו לאכול, הרי זה בריה, ואם לאו אינו בריה (רבינו יונה ברכות לט א ד"ה אני, וראה מגן אברהם שם).

ברירה

דבר שאינו מבורר עכשיו ומתברר אחר כך, אם אנו אומרים שהוברר הדבר למפרע

יש מן הראשונים שפוסקים לעולם יש ברירה, אף בדברים של תורה (ר"י בתוספות תמורה ל א ד"ה ואידך, וברא"ש נדרים ה א; רמב"ן בבא בתרא קז א, בשם הרב; הגהות אשרי עירובין ג ו).

ויש מי שפסק שאין ברירה בין בדאורייתא ובין בדרכנן (מרדכי סוף ביצה בשם ר"מ. וראה שער המלך עירובין ח ז שתמה עליו).

בדבר העומד להתברר

אפילו לסוברים אין ברירה, כתבו ראשונים שאין זה אלא כשהספק אינו עומד להתברר בודאי, אבל כשהספק עומד להתברר בודאי, כך או כך, אף הם סוברים יש ברירה, ולכן אף על פי שר' יוסי סובר אין ברירה, מכל מקום מי שאמר: הרי זה גיטך אם מתי מחולי זה, ואחר כך מת, סובר ר' יוסי שהוברר הדבר למפרע שהיתה מגורשת, שהרי ודאי יתברר, או יחיה או ימות, ולכן בזה יש ברירה (ראה גיטין עג ב, ותוספות שם כה ב ד"ה ר"י).

ויש מן הראשונים שאינו מחלק בין עומד להתברר לאינו עומד להתברר (רמב"ן גיטין כה ב ד"ה ואנן השתא).

בתנאים

יש מהראשונים הסוברים שכל תנאי שאדם מתנה, שאם יתקיים התנאי - יחול המעשה, ואם לא יתקיים - לא יחול, והתנאי הוא בדבר שבדעתו לקיימו ובידו לקיימו, המעשה חל בקיום התנאי, ואין זה תלוי בדין ברירה; אבל המתנה תנאי שאין בידו לקיימו, ובשעת התנאי ספק הוא, והתנאי מתקיים מאליו, הרי זה תלוי בברירה.

כגון, האומר: הרי זה גיטך אם מתי מחולי זה, הרי בשעה שנתן הגט - ספק הוא אם יחיה או ימות, והתנאי הוא בדבר שאין בידו, אלא בידי מי שחייו ומותו תלויים בו, לפיכך אם מת - אין הגט חל למפרע אלא לדעת הסוברים יש ברירה, שאומרים שלאחר שמת הוברר למפרע שעומד היה אז למות מחולי זה (רש"י גיטין כה ב ד"ה ולכי, ותוספות שם ד"ה ולכי מיית).

ויש מהראשונים אומרים שאפילו בתנאי שאין בידו לקיימו - כל שהתנאי תלוי במעשה, אינו ענין לברירה, אם התנאי הוא על דבר אחד.

בתליית האדם

שני אופנים של ברירה הם בתליית האדם:

- תולה בדעת עצמו, היינו שהאדם שוקל עכשיו בדעתו אם להחליט כך או אחרת, ותלה הדבר במה שיחליט לאחר זמן, שכפי שיחליט אז כך הוא רוצה שיהיה עכשיו.
- תולה בדעת אחרים, היינו שתולה את הדבר במה שאינו בידו, ואומר אם יהיה הברור כך אני רוצה מעכשיו שיהיה כן, ואם יתברר אחרת אני רוצה אחרת.

בתולה בדעת עצמו בתולה בדעת עצמו נחלקו תנאים: במי שהניח ערוב תחומין (ראה ערכו) בערב שבת, ואמר: הריני מערב לשבתות של כל השנה, שבשבת שירצה יקנה לו ערובו, ובשבת שלא ירצה יהיה כבני עירו ולא יקנה לו הערוב [להפסידו אלפים אמה לצד שכנגדו] - ר' שמעון אומר ערובו ערוב, שיש ברירה; וחכמים אומרים אין ערובו ערוב, שאין ברירה (ברייטא עירובין לו ב).

בתולה בדעת אחרים אף בתולה בדעת אחרים נחלקו תנאים, באדם המניח שני ערובי תחומין, אחד במזרח ואחד במערב, ומתנה שאם יבואו מחר נכרים מן המזרח, ויצטרך לברוח מפניהם, יקנה לו ערובו למערב, ואם יבואו למערב יקנה לו למזרח, האם אנו אומרים שלמחר קנה לו למפרע ערובו מאתמול לאותו צד שהוברר, שיש ברירה והרי זה תלוי בדעת אחרים, היינו בדעת הנכרים; או שאין ברירה, ואין ערובו קונה (עירובין לו ב).

להלכה דעת רוב הפוסקים שבין תולה בדעת עצמו, ובין תולה בדעת אחרים - כל שהדבר הוא של תורה אין ברירה, וכשהוא בדבר שמדרכנן יש ברירה (רמב"ם תרומות א כא, מעשר ז א, גירושין ג ד); רבנו תם בתוספות גיטין מח א ד"ה אי לאו, וברא"ש בבא בתרא ז ב; רמב"ן וריטב"א גיטין ג; שו"ת הרשב"א ב פב; טוש"ע יורה דעה שלא יא).

אלא שמהם שסוברים שיסוד ההבדל בין דאורייתא לדרכנן הוא משום שספק דאורייתא לחומרא וספק דרכנן לקולא, והדבר ספק אצלנו אם יש ברירה או אין ברירה, ולכן מחמירים בדאורייתא לומר אין ברירה ומקילים בדרכנן לומר יש ברירה (שאגת אריה פט); ומהם שסוברים שכשאמרו בשל תורה אין ברירה לא משום ספק אמרו כן אלא בתורת ודאי, בין שהוא לחומרא ובין שהוא לקולא (ים של שלמה בבא קמא ה שם).

כגון, האומר לאשה: הרי את מקודשת לי על מנת שירדו גשמים היום, שהיא מקודשת אם ירדו גשמים. הטעם: שעיך ברירה הוא כשמתנה על שני דברים, כגון מי שהיו לו שתי נשים ששמותיהן שוים, ואמר לסופר: כתוב גט לאיזו שתצא בפתח תחילה, ויצאה אחת מהן, שזה תלוי בדין ברירה (ראה גיטין כה א), שבשעת כתיבת הגט ראוי היה לחול על כל אחת משתי הנשים; מה שאין כן כשהבירור מוטל על דבר אחד, אלא שספק הוא אם יהיה או לא יהיה, כגון שאמר לסופר: כתוב גט לאשתי על מנת שתצא בפתח תחילה, וכיוצא בזה, שחסרון הבירור הוא לא מצד עצמו של דבר, אלא מצד התנאי, אינו תלוי בברירה, וכל שנתקיים התנאי – נתקיים הדבר (רמב"ן וריטב"א ומאירי גיטין שם) ².

בחסרון קפידא

אין דין ברירה אמור אלא כשיש קפידא בדבר אם החלות תהיה באופן זה או אחר, אבל כשאין שום קפידא בדבר אם יחול כך או כך, לדברי הכל כשנתברר אופן החלות הרי הוא חל למפרע. לכן, אף על פי שאין נמנים על שני פסחים כאחד לומר שבשעת אכילה יברור אחד מהם שירצה, לפי שאין ברירה, ושמה בשעת שחיטה לא היתה דעתו על זה, מכל מקום מלך ומלכה שאמרו לעבדיהם: צאו ושחטו עלינו את הפסח, ויצאו ושחטו עליהם שני פסחים, גדי וטלה, יאכלו מן הראשון, ויצאו בו ידי חובתם (פסחים פח ב), שמלך ומלכה סומכים על עבדיהם, ואינם מקפידים על סעודתם אם גדיים או טלאים (רש"י שם ד"ה במלך); ועוד, שיש להם רוב מעדנים, ואינם מקפידים אם גדי ואם טלה, ואם שמן ואם כחוש (תוספות שם. וראה רמב"ם קרבן פסח ג א שפירש משום שלום מלכות. וראה ערך קרבן פסח) ⁵.

בחלוקת שנים שלקחו דבר בשותפות ולבסוף חלקוהו ביניהם, **שותפות** אם אומרים בשעת חלוקה הוברר הדבר למפרע שזה היה חלקו של זה, או שהיה מעורב מתחילתו ועתה הוא שנתחלק, הרי זה תלוי בדין ברירה, ואין ברירה זו דומה לגמרי לברירה שהאדם תולה את חלות הדבר בבירור שלאחר כך, מכל מקום דינם אחד (ריטב"א גיטין כה ב, על פי סוגיות התלמוד בכמה מקומות).

בחלוקת ירושה

האחים שנפלה להם ירושה מאביהם וחלקו – נחלקו אמוראים האם הם כלקוחות, לפי שאין ברירה לומר הוברר למפרע שלכל אחד הגיעו חלקו משעת ירושה, אלא יש לומר שמא חלק זה נפל בירושה לשני, והחליפו ביניהם את החלקים, והרי הם כמוכרים זה לזה (בכורות נז א); או שכיורשים הם, שיש ברירה, ואנו אומרים שהוברר למפרע שלכל אחד הגיע לו חלקו משעה ראשונה (בכורות נה ב, בבא קמא ט א, בבא בתרא קז א).

הלכה הלכה שאין ברירה, וכלקוחות הם, ופטורים ממעשר **ביושעים**

טומאת מת ז ב, ובפירוש המשניות אהלות ז ג, שלשיתו האיסור הוא משום קבר סתום, ודוקא כשכל הפתחים היו נעולים (ראה ערך קבר סתום). להלכה הדבר תלוי אם סוף טומאה לצאת הוא מן התורה או מדרבנן (ראה ערך סוף טומאה לצאת מחלוקת בדבר), שאם הוא מן התורה, כל הכלים טמאים, שבדאורייתא אין ברירה, ואם הוא מדרבנן הכלים טהורים למפרע, שבדרבנן יש ברירה (ראה פני יהושע ביצה שם, ושם לח א, וצ"ח שם, ושפת אמת שם, וראה שם בשפת אמת שלשית הרמב"ם שהטומאה משום קבר סתום שהוא מן התורה – אין ברירה. וראה שער המלך עירובין ח ז שאפילו אם סוף טומאה לצאת הוא מדרבנן עיקרו מן התורה, ויש לומר שאין ברירה, וראה ערך ה"ל). ⁵ וראה שו"ת עונג יום טוב

בחלות לאחר זמן

אין החלות של דבר הבא על ידי הבירור שלאחר כך תלויה בדין ברירה, אלא כשהחלות צריכה להיות למפרע בשעה שעוד לא נתברר הדבר, כגון בברירה של גט אם ימות, שחלות הגט צריכה להיות למפרע דוקא, שאין גט לאחר מיתה; אבל אם די לנו שחלות הדבר תהיה אחר כך, משעה שתתברר ואילך, ולא למפרע, אין אנו זקוקים לדין ברירה כלל, וכשמגיעה שעת הבירור חל אז המעשה (ר"ש מעשר שני ה א; שו"ת הרשב"א ב פב; נתיבות המשפט סא ס"ק ג). ולכן המחלל כרם רבעי, יכול לומר: כל מה שילקטו העוברים והשבים יהיה מחולל מלקיטה ואילך, ואינו בכלל ברירה (ר"ש מעשר שני שם, וראה תוספות בבא קמא סט א ד"ה כל הנלקט) ³.

בחסרון ידיעה

חסרון ידיעה, אינו ענין לברירה, שאם בעצם כבר הוברר הדבר עכשיו, אלא שאין אנו יודעים איך הוברר, יכול אדם להתנות ולומר שאם יוודע שכך הוא הבירור יחול כך, ואם יוודע הבירור באופן אחר יחול באופן אחר.

כגון, האומר לעבדו: צא ושחוט עלי את הפסח, אם הרב פירש לו מה ישחט בשבילו – גדי או טלה – והעבד שכח מה פירש לו, יכול הוא לשחוט טלה וגדי, ויאמר: אם גדי אמר לי רבי – הגדי שלו וטלה שלי, ואם טלה אמר לי רבי – הטלה שלו וגדי שלי, ואף על פי שהלכה שאין ברירה, שכאן בשעת שחיטה כבר הוברר הדבר, אלא שהוא אינו יודע, ואחר כך כשיוודע אינו אלא גילוי מילתא (משנה פסחים שם, וראה תפארת ישראל למשניות שם אות יד; רמב"ם קרבן פסח ג ב).

בספק בעצם

אף דבר שעומד מצד עצמו בספק שיתברר לאחר זמן, מבלי שהאדם תלה אותו בספק זה, תלוי בדין ברירה.

² ואחרונים הסבירו חילוק הראשונים בין מתנה על שני דברים למתנה על דבר אחד, שגדר ברירה הוא שעל ידי הבירור צריך שתתחדש חלות למפרע בשני הצדדים, אבל אם בצד אחד אין צריך לשום התחדשות כלל, אלא ממילא נשאר על מצבו הקודם, אינו ענין לברירה. ולכן במתנה על שני דברים, כגון לאיזו שתצא בפתח תחילה וכיוצא, הרי אי אפשר שיחול הגט על שניהם, אלא שלאחר כך תתברר החלות כך או כך; אבל כשמתנה על דבר אחד, כגון על מנת שתצא בפתח תחילה, הרי אם לא תצא בפתח ממילא אינו גט, ועל זה אין צריך לשום התחדשות חלות כלל, ולכן אינו ענין לברירה (ראה שו"ת עונג יום טוב ה, ושו"ת זכרון יהונתן אורח חיים ו). ³ וראה קצות החושן סא סק"ג ד"ה והיטיב. ⁴ וראה רמב"ם

ר' אליעזר בן יעקב אומר זה נכנס לתוך שלו, וזה נכנס לתוך שלו (משנה נדרים מה ב), שחכמים סוברים אין ברירה, וכשכל אחד מהם נכנס לחצר אין אומרים הוברר הדבר שמשמש בשלו, אלא שמא משמש הוא בחלק חברו, ואסור הוא ליהנות ממנו; ור' אליעזר בן יעקב סובר יש ברירה, ובשעה שמשמש בחצר יכול לומר: זהו חלקי שבירתי לי (בבא קמא נא ב). וכן הלכה (רמב"ם נדרים ז ד; טוש"ע יורה דעה רכו א) ⁶.

בתערובת

בכל איסור שנתערב בהיתר אין אומרים ברירה, שיטול אחד מהתערובת ויאמר זהו האיסור, בשביל להתיר את האחרים (תוספות תמורה ל א ד"ה ואידך).

ויש שכתבו שכל שהאיסור הוברר מתחילה, ואחר כך נתערב בהיתר – אין סומכים על ברירה; אבל אם קודם שנתערבו לא היה האיסור מבורר, ולאחר התערובת נולד האיסור – בזה סומכים על ברירה (תוספות תמורה שם) ⁷.

בהמה (רמב"ם בכורות ו יא. וראה רמב"ם שניים ב יב, ומכירה יג יב, וטוש"ע חושן משפט קעג ג, ושם רכז לו).

ולענין חזרה ביוכל נחלקו ראשונים: יש פוסקים שמחזירים זה לזה, כיון שלקוחות הם (רמב"ם שמיטה ויובל יא כ; מאירי גיטין מח א; ים של שלמה בבא קמא ה דיני ברירה); ויש פוסקים שאין מחזירים, אף על פי שהלכה שאין ברירה (תוספות גיטין מח א ד"ה אי).

בבעל חוב שנטל חלקו של אחד מהם, הלכה שבטלה החלוקה (בבא בתרא קז א; רמב"ם נחלות י א; טוש"ע חושן משפט קעה ד), ואף על פי שהלכה שאין ברירה והם כלקוחות, מכל מקום אנו חושבים אותם כלוקח באחריות, שמסתמא על דעת כן חלקו שכל אחד ישלם חלקו בחובות שיהיו, שהרי כולם חייבים לפרוע החוב (תוספות גיטין שם).

בשותפות אף גדר שימוש השותפים בדבר המשותף שלא **שלא נתחלקה** נתחלק תלוי בדין ברירה:

השותפים שנדרו הנאה זה מזה, אסורים ליכנס לחצר המשותפת;

בְּרִית מִלָּה

סדר הכנסת הבן לבריתו של אברהם אבינו ²

הפרקים:

- קודם יום המילה;
- הכנות למילה;
- ביום המילה;
- המילה וברכותיה.

קודם יום המילה

ליל שבת בליל שבת שאחרי לידת זכר נוהגים להיכנס לבית **שאתר הלילה** שהתינוק שם ולטעום (תרומת הדשן רסט; רמ"א יו"ד רסה יב). שמות אחדים לכך:

- יש שקראו לה ישוע הבן, על שם שהולד נושע ונמלט ממעי אמו (תרומת הדשן שם, על פי תוספות בבא קמא פ א ד"ה לבי, בשם רבנו תם).
- יש הקוראים לה: סעודת זכר (מגדל עוז ליעב"ץ, תעלת הבריכה העליונה טו), או: בן זכר (ערוך השולחן שם לו).

ובדורות האחרונים התפשט המנהג לקרוא לה: שלום זכר (אגרות משה יו"ד ג קסא; משנה הלכות ו קסו) ³.

טעם כניסה זו: שנשתכחה מהולד התורה שלמד במעי אמו, כשבא מלאך וסטר על פיו, וכעת באים לנחמו על כך (דרישה יו"ד רסד סק"ב, בשם תשובת מהר"י מנחם קב, על פי נידה ל ב; מגדל עוז שם).

ונהגו בכניסה זו בליל שבת דוקא:

- מפני שהכל מצויים אז בבתייהם (תרומת הדשן שם).

• או מפני שנאמר במדרש בטעם שהקרבת כשר רק מהיום השמיני להולדתו: משל למלך שגזר ואמר כל אכסנאים שיש כאן לא יראו

פני עד שיראו פני המטרונא תחילה, כך אמר הקדוש ברוך הוא לא תביאו לפני קרבן עד שתעבור עליו שבת, שאין שבעה ימים בלא שבת, ואין מילה בלא שבת (ויקרא רבה כז י. ט"ז יו"ד רסה ס"ק יא). וקבעוהו בליל שבת, מפני שאם היה צורך רק בשבת לפני מילה היה די לעשות מילה ביום השביעי, שאי אפשר שלא יחול שבת בינתיים, ולא נעשה ביום השמיני אלא מפני שיתכנו שבעה ימים ללא ליל שבת – כגון שנולד בשבת בבוקר ושבעה ימים לאחר מכן הוא ישיש בבוקר – אך לא שמונה, ונמצא שהקפידא היתה דוקא על ליל שבת (לקוטי מהר"ח ח"ג קכב ע"ב).

ונהגו בכניסה זו בטעימה בלבד של פירות (ערוך השולחן שם לו) ⁴, ונוהגים לאכול בו עדשים או קטניות – או חומס "ארבעס", ילקוט מנהגים עמ' 87 – שהוא מאכל אכלים, שהתינוק אבל על התורה שנשתכחה ממנו (ראה לעיל. מטעמים לח).

תפילות שבת קוראים לתורה בתורת חיוב את אבי הבן (לבוש או"ח רפב ז בהג"ה, בשם מנהג פוזנא; מגן אברהם שם ס"ק יח; שערי אפרים ב ח; באור הלכה קלו א ד"ה בשבת) ⁵, ובמוהל וסנדק נחלקו המנהגים:

- יש הנוהגים שגם הם חיובים, והסנדק דוחה לאבי הבן והמוהל,

ברירה. וראה מה שדנו בדברי התוספות סוטה בכתנות פסים דיני ברירה פרט ה, ובשו"ת נחלת יהושע א. **ברית מילה**. 1. ד, טורי רמז-רסא. 2. על מצות מילה והלכותיה, ראה ערך מילה. 3. אך מקדם קראו שלום זכר למנהג אחר – שהיה נהוג בליטא – שבשבת שמלבד הטעימה בליל שבת, לאחר תפילת מוסף נכנסו אצל היולדת לתת לה מזל טוב, וקראו לזה: שלום זכר (ערוך השולחן שם). 4. ויש מי שכתב שנוהגים בסעודה ומשתה (רמ"א שם). 5. ואם היו סבורים למולו בשבוע זה והיה חיוב, ואחר כך נדחתה המילה, אין

קסו שסוגיות חלוקות בדבר. 6. ונחלקו אמוראים אם התנאים במשנה נחלקו כשיש בחצר שיעור כדי חלוקה (ראה ערך חלוקת שותפות), או כשאין בה דין חלוקה, והלכה שנחלקו בשאין בה דין חלוקה, אבל ביש בה דין חלוקה הכל מודים שאין ברירה ואסור (נדרים מו ב, רמב"ם וטוש"ע שם). אף על פי שהלכה שבדאורייתא אין ברירה, כתבו ראשונים טעמים שונים מדוע כאן יש ברירה, ראה ברין נדרים שם. 7. וראה תוספות סוטה יח א ד"ה חזר שציידו בתחילה לומר שאף בהוכר קודם תלוי בדין ברירה, ושוב הסיקו שבהוכר לא שייך

שם הלילה יש הקוראים ללילה זה: ווא"ך נאכ"ט (לקוטי מהרי"ח ח"ג קכב ע"ב) – מילים ביידיש שתרגומם: ליל שמורים – ויש הקוראים לו: ברית יצחק (עלי הדס יח ט, בשם מנהג ארץ ישראל), ויש הקוראים לו: בילאד"ה, מילה הנגזרת מהמילה הספרדית וילאד"ה שפירושה ליל שימורים (עלי הדס שם, בשם מנהג תוניס).

ביום המילה

שליח ציבור נהגו המוהלים לעבור לפני התיבה ביום המילה לתפילת שחרית (מנהגים דבי מהר"ם, סדר מילה; רמ"א

יו"ד רסה יא):

- שלפי שעוסק במצוה לכך ראוי לו להתפלל (מנהגים (טירנא), הגהות המנהגים טבת מ; ש"ך שם ס"ק כג, בשמו).
- או שהתפלה היא במקום קרבן, והמילה היא קרבן (מטה משה שם י).
- או מפני שנאמר: רוממות אל בגרונם וחרב פיות בידם (תהלים קמט ו. מנהגים דבי מהר"ם שם; רמ"א שם) ⁹.
- אחרונים נחלקו אם מנהג זו דוחה המנהג שהאבל עובר לפני התיבה:
- יש אומרים שהוא דוחה אותו, והמוהל יעבור לפני התיבה (מגן אברהם נג ס"ק כד).
- ויש אומרים שאינו דוחה, והאבל יעבור לפני התיבה (מהר"ם מינץ מג; ש"ך שם).
- ויש אומרים שהוא דוחה, ומכל מקום לא יעבור המוהל לפני התיבה לכל התפילה, אלא לעיקרה עד "למנצח", וסיום התפילה יסיים האבל (כנסת יחזקאל מד).
- והכל מודים שבמקום שיש מנהג קבוע הולכים אחר המנהג (מהר"ם מינץ שם; ש"ך שם).

צורת אמירת יש הנוהגים לשנות בצורת אמירת הפסוקים בסוף "וכרות עטו" פסוקי דזמרא, מ"וכרות עמו הברית" ועד לסוף שירת הים, שהמוהל אומר בקול רם פסוק אחד, והסנדק פסוק אחר (מנהגות וורמייזא, בירת מילה), או שהמוהל אומר בקול רם חצי פסוק, והקהל בקול רם חציו השני (אוצר התפילות א קכ ע"א), ויש להקפיד שכל הקהל יאמרו בלחש כל הפסוקים (אוצר התפילות שם).

טעם המנהג שבזכות המילה גזר הקדוש ברוך הוא את הים, שנאמר: לַגֹּזֵר יָם סוֹף לַגֹּזֵרִים (תהלים קלו יג) – אל תקרא "לגוזרים" אלא לגוזרים, בשביל המילה (עוללות אפרים ג עמ' יג, על פי כלבו קכא), ומתחילים מ"וכרות עמו הברית", מפני שהקב"ה סייע לאברהם אבינו למול (לקוטי מהרי"ח ח"ג קכד ע"א) ¹⁰.

תחנון ואל אין אומרים תחנון, ואין נופלים על פניהם ביום **אור אפים** המילה, בבית הכנסת שיש בו המילה (כלבו עג; שבלי חלקט, מילה ה; שו"ע או"ח רסה יג), שאין תחינה אלא ביום צרה, וביום שמקיימים מילה שמחה היא (מהרי"ל, הלכות מילה יג, על פי שבת קל ב), אבל אומרים אל ארך אפים (מהרי"ל שם י) ¹¹.

"רוממות אל בגרונם" (לקוטי מהרי"ח שם, בשם יש מקומות), מפני שביום המילה צריך לנגן שבחי ה', וזה רמוז בפסוק זה (לקוטי מהרי"ח שם); ויש הנוהגים שהחזן מנגן פסוקי "מזמור לתודה" (לקוטי מהרי"ח שם, בשם יש מקומות), משום שכתוב שם: עָבְדוּ אֶת ה' בְּשִׂמְחָה (תהלים ק ב), וכל מצוה שקבלו בשמחה, כגון מילה, עדיין עושים בשמחה (שבת קל א. לקוטי מהרי"ח שם). ¹¹ ויש שנהגו שאם יש מילה בעיר אין אומרים תחנון בכל העיר (דרכי משה או"ח קלא סק"ז, בשם מנהג דורא).

ואבי הבן דוחה למוהל, אם מוהל בנו, ואם המוהל של ילד אחר מפילים גורל (לבוש שם, בשם מנהג פוזנא; מגן אברהם שם; שערי אפרים שם יב, שכך מנהג קצת מקומות).

- יש הנוהגים שאינם חיובים כלל (שערי אפרים שם, שכך מנהג מקומות).
- ויש הנוהגים שאינם חיובים לקריאה בתורה, אך מכל מקום מכבדים אותם בהגבהת ספר התורה (באור הלכה שם, בשם יש מקומות) ⁶.

סעודה כליל בלילה שקודם יום המילה נוהגים שבעל הברית **המילה** עושה סעודה ומשתה לכבוד המצוה (מחזור ויטרי

(הורו"ק) עמ' 627; מהרי"ק קעח):

- יש נוהגים בסעודה שלמה של פת והמוציא (מחזור ויטרי (הורו"ק) עמ' 624).
- ויש נוהגים ביין ופירות בלבד (מהרי"ק קעח).

טעם סעודה זו, משום כבוד המילה (מחזור ויטרי (הורו"ק) עמ' 627), ונעשית בלילה שלפני המילה:

- מפני שזריזים מקדימים למצוות (נחלת שבעה יב).
- או שלפי שמצות מילה חביבה ביותר, לכן יש לעשות לכבודה סעודה לא רק בגמר המצוה, אלא אף לפני (חותם קודש ט יא).
- סעודה זו אינה אלא מנהג, ואינה בכלל סעודה מצוה (מהרי"ק שם; מגן אברהם תרמ ס"ק יג; מגדל עוז שם יד; חוות יאיר ע) ⁷.

יש שנהגו לערוך שולחן בלילה שלמחר מלים התינוק, ולשום עליו כל מיני מאכל, ואומרים שעושים כן למזל התינוק הנולד – ואינם אוכלים המאכלים, אלא מניחים אותם כך לשם מזל (ש"ך יו"ד קעח סק"ו) – ואסור לעשות כן משום דרכי-האמורי (ראה ערכו), והרי זה בכלל העֲרִכִּים לַגֹּזֵר שְׁלָחַן (ישעיהו סה יא. רבנו ירוחם יז ה, על פי שבת סז ב; רמ"א שם א).

שמירה כליל מלבד זה נוהגים להיות נעורים כל הלילה אצל **המילה** התינוק בלילה זה (מטה משה עמוד ג חלק ז פרק ד דין ב; מגדל עוז שם, בשם מנהג המדינות הללו) ⁸, שהשטן מכוון להזיק לתינוק ולמונעו ממצות מילה, לפי שקשה לו שישאל מקיימים המצוה שבזכותה ניצולים מדינה של גהינום, וסמך לדבר: וְאַתָּה אֶת פְּרִי־תִשְׁמֹר (בראשית יז ט) – שמצות מילה צריכה שמירה (מטה משה שם, בשם מצאתי כתוב).

ונוהגים לעסוק בכל הלילה בתורה (מגדל עוז שם, על פי הזוהר ח"א צג ע"א), ומתאספים בבית היולדת, ונערים באים וקוראים קריאת שמע ופסוקים נוספים להגן מפני המזיקים (אוצר דינים ומנהגים עמ' 112).

ויש לשמור התינוק מלהיות לבדו תיכף משיחשין היום (זכר דוד א ל). וכשחלה המילה בשבת, אין צורך בשמירה זאת, שהשבת עצמה שומרת, ואין צורך בשמירה נוספת (זכר דוד שם; זכור הברית ג ד), ומכל מקום נהגו אף בשבת שאחד נעור כל הלילה ולומד סמוך לתינוק (זכר דוד שם).

שוב חיוב בזה (מגן אברהם שם). ⁶ חלה מילה בשבת, הנוהגים לומר פיוטים בשבתות מיוחדות (ראה ערך פיוטים), אם מלים בבית הכנסת שלהם (תרומת הדשן פסקים וכתבים פא) אומרים בבית כנסת זה פיוטים מיוחדים בברכות קריאת שמע (מנהגים (טירנא), דיני יוצרות והפטרות). ⁷ ויש מי שכתב שהיא בכלל סעודת מצוה (נחלת שבעה שם). ⁸ ויש נוהגים בכל לילה מהלידה ועד למילה (מגדל עוז שם יג, בשם מנהג ארץ ישראל). ⁹ ויש שלא נהגו כלל במנהג זה (ערך השולחן שם לו). ¹⁰ יש הנוהגים שהחזן מנגן פסוקי

אף כשאין מלים מיד לאחר תפילת שחרית, יש נוהגים שאבי התינוק הסנדק והמוהל מניחים תפילין לפני המילה ומעוטרים בהם בשעת המילה (כפ החיים או"ח כה ס"ק צו)¹³.

הכנות למילה

כסא לאלוהו נוהגים לעשות כסא לאלוהו, שנקרא מלאך הברית (המנהיג קבט; כלבו עג; טוש"ע יו"ד רסה יא), וכך אמרו: מלכות אפרים מנעו מישראל את המילה, ועמד אליהו וקנא קנאה גדולה, ונשבע על השמים שלא להוריד טל ומטר וכו', אמר לו הקדוש ברוך הוא: לעולם אתה מקנא, קנאת בשמים על גילוי עריות, וכאן אתה מקנא, חיך שאין ישראל עושים ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך; מכאן התקינו חכמים שיהיו עושים מושב כבוד למלאך הברית, שנאמר: וּמִלָּאךְ הַבְּרִית אֲשֶׁר אִתָּם תִּפְצִים הָיָה כָּא (מלאכי ג א). פרקי דרבי אליעזר (כט).

ואין הסנדק יושב על כסא זה, אלא על כסא המושם לידו (מחזור ויטרי (הורוויץ) עמ' 625; הרוקח קיג), שמלשון המדרש מוכח שכסא זה מיוחד לכבודו של אלוהו (באור רד"ל לפרקי דרבי אליעזר כט, על פי הוזהר ח"א צב ע"ב)¹⁴.

נושאי התינוק יש נוהגים שנותנים התינוק לאשה, והיא מביאה לפתח בית הכנסת לאיש, והוא המוליכו למקום הכסא של אלוהו, וקוראים להם קוואט"ר, מלשון קטורת, שהמילה היא כקטורת (ערוך השולחן יו"ד רסה לה).

עמידת הקהל כשמביאים את התינוק לבית המילה עומדים כל הקהל מפניו (מגדל עוז ליעב"ץ, נחל שנים עשר ח; ערוך השולחן יו"ד רסה יד), וכן בשעת הברית נהגו שעומדים כולם מלבד הסנדק (רמ"א יו"ד רסה ב, בשם יש אומרים, ושכך נוהגים), וסמך לדבר מהגמרא (שבת קלו ב), שבה נזכר ש"העומדים" בזמן הברית אומרים כשם שנכנס וכו' (ראה להלן. ארחות חיים מילה ז, בשם הר"מ), ומספר טעמים לדבר:

- העמידה היא לכבוד נושאי התינוק, כפי שעמדו מפני מביאי בכורים (ברטנורא בכורים ג א).

- העמידה היא לכבוד אלוהו הנביא (עדות לישראל עמ' קיח, בשם אור צדיקים).

- שנאמר: וַיַּעֲמֵד כָּל הָעָם בְּבִרְת (מלכים ב כג ג. ארחות חיים שם, בשם הר"מ).

אמירת ברוך כשמביאים התינוק קורא המוהל בקול רם: ברוך הבא (המנהיג קכח) – כלפי התינוק (מנהגות וורמייזא, ברית מילה, הגהות טו); או כלפי אלוהו הנביא (מנהגות וורמייזא שם) – ויש העונים אחריו: בשם ה' (המנהיג שם), ויש העונים אחריו: ברוך הנימול לשמונה (כן נדפס בסידורים; אוצר הברית ב עמ' רעד, בשם יש מקומות), וכשמלים מילה שלא בזמנה אין עונים זאת (כן נדפס בסידורים); ויש שנהגו לאומרו, שממתינים שבעה ימים מחוליו (דרכי חיים ושלוש, מילה תתקכב)¹⁵.

יענף ה' נחלקו הדעות אם אומרים ביום המילה מזמור יענף ה' ביום צרה (תהלים כ ב):

- יש אומרים שאין לאומרו (כלבו שם; רוקח קח, בשם מנהג וורמייזא; מנהגים דבי מהר"ם, סדר המילה, בשם יש מקומות), לפי שאינו יום צרה אלא יום שמחה לאבי הבן (כלבו שם).

- ויש מצריכים לומר (מנהגים דבי מהר"ם שם, בשם רוב מקומות; רוקח שם, בשם מנהג מגנצא; מהר"ם מינץ מג) משום צער התינוק, שכן תרגם יונתן על יענף ה' ביום צרה: יקבל השם צלותא ביומא דמהולתא (מהר"ם מינץ שם), ומשום צער אבי התינוק ואמו המצטערים בצער בנם והוא להם יום צרה (מנהגים דבי מהר"ם, סדר המילה), ועוד שיש במזמור זה תשעה פסוקים – מלבד הפסוק למנצח מזמור לדוד – כנגד תשעה חדשי העיבור (רוקח קח; מנהגים דבי מהר"ם שם), וכן המנהג (מנהגים (טירנא), הגהות המנהגים טבת מ; ש"ך שם ס"ק כד).

יהי רצון הנוהגים לומר "יהי רצון" לאחר קריאת התורה, כשחל ביום שאומרים בו תחנון, נחלקו הדעות אם אומרים אותו ביום המילה:

- יש אומרים שאין לאומרו (מנהגים (טירנא) שם; ש"ך שם).

- ויש אומרים לאומרו, שיש בו בקשה לחיי הנימול בכלל ישראל, ולא גרע מ"מי שברך" שעושים לו (מגדל עוז ליעב"ץ, נחל עשירי ד).

הזכרת נשמות כשחלה המילה בשבת אין מזכירים נשמות לאחר קריאת התורה בשחרית, אלא דוחים זאת למנחה (אשל אברהם או"ח רפד ז ד"ה או מילה)¹².

וכשחלה המילה בחול, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שיש להזכיר נשמות, שרק בשבת מצטרפות יחד שמחת השבת ושמחת המילה לבטל ההזכרה, ועוד שבשבת ניתן לאומרה במנחה, מה שאין כן בחול (אשל אברהם שם).

- ויש אומרים שאין להזכיר נשמות (שערי אפרים י כז).

קריאת התורה יש הנוהגים חיוב להעלות האב לתורה ביום מילת בנו (ט"ז יו"ד ת סק"א, בשם מנהג קצת מקומות).

כשחל בתענית יום מילה שחל בתענית צבור, מתפללים סליחות צבור ובעשרות ואומרים וידוי כדרכם, ואין אומרים והוא רחום, ימי תשובה ולא נופלים על פניהם, אבל אומרים אל ארך

אפים (שבלי הלקט ה; מהרי"ל, הלכות מילה י; שו"ע שם יב), ויש נוהגים להוסיף בו פזמונים מיוחדים וסליחות מיוחדות לברית מילה (מהרי"ל שם; מנהגים (טירנא), עשרת ימי תשובה; ש"ך שם).

וכן כשחל בעשרת-ימי-תשובה אין אומרים והוא רחום ותחנון, אבל אומרים אבינו מלכנו (ש"ך שם).

חליצת תפילין כשמלים מיד לאחר תפילת שחרית, אין חולצים התפילין עד לאחר המילה, משום שהתפילין הם

אות והמילה גם-כן אות (ש"ך שם; משנה ברורה כה ס"ק נח), ועשיית מצות המילה היא עשיית האות בגוף האדם, והנחת התפילין היא כנתינת טעם לעשיית המצוה (אגרות משה או"ח ד קא).

התפילה, לא יניחו תפילין, אבל אם מלים בשעת מנחה, יניחו (אוצר הברית ב עמ' רנב). ¹⁴ אך יש שנהגו שהסנדק יושב על כסא זה (ערוך השולחן יו"ד רסה לד). ¹⁵ ויש שנהגו שלא המוהל אומר אמירה זו, אלא הקהל עצמו אומר האמירה (מנהגות וורמייזא, ברית מילה; מגדל עוז ליעב"ץ נחל שנים עשר ח).

¹² וכשחלה המילה בשבת שהמנהג לומר בה אב הרחמים - לנוהגים כן - גם אם חלה ביום שאין אומרים בו תחנון, נחלקו הדעות: יש אומרים ששמחת המילה מבטלת אמירת אב הרחמים (שערי אפרים י ל); ויש אומרים שאינה מבטלת אמירתו (פרי מגדים שם אשל אברהם סק"ח). ¹³ יש מי שכתב שבראש חודש, למנהג שחולצים התפילין קודם מוסף, אם מלים מיד לאחר

• יש אומרים שאף כאן מברך "על המילה" (טור שם, בשם בעל העיטור; רמ"א שם, בשם יש חולקין), וכן המנהג (טור שם; רמ"א שם).¹⁹

• ויש אומרים שמברך "למול את הבן", שלדעתם כל העושה מצוה לעצמו מברך בלמ"ד (ראה ערך ברכת המצות. רמב"ם ברכות יא יא ומילה ג לא ו).

ברכת אבי הבן ואבי הבן מברך: אשר קדשנו במצותיו וצונו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו (שבת קלז ב, לגירסתנו; רמב"ם מילה ג ו; טושי"ע שם)²⁰, ונתקנה ברכה זו מפני שהאב מצווה על בנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה, ומברך שמהיום ואילך מוטלות עליו מצות אלו (עיטור שם, בשם רב יהודה).

• **זמן ברכת אבי הבן** יש אומרים שאומרה לאחר המילה (תוספות פסחים ז א ד"ה בלבער, ושבת קלז ב ד"ה אבי, בשם רבנו תם; העיטור ח"ב מילה, דף נב טור ד במהדורת רמ"א, בשם רב שלום, ושכן מנהג שתי הישיבות; שבלי הלקט, מילה ד, שכן מנהג שתי הישיבות, ובשם רב שר שלום גאון ורב יהודאי גאון), ואף על פי שכל המצות מברך עליהן עובר לעשייתן (ראה ערך ברכת המצות), במילה אנו חוששים שמא תתקלקל המילה ונמצא מברך ברכה לבטלה; ועוד שדוקא מי שהוא עושה בעצמו המצוה ובידו לקיימה מברך קודם, אבל כשאחר עושה המצוה אנו חוששים שמא לא יקיים ומברך לאחריה (שבלי הלקט שם, בשם תשובת רב שר שלום גאון); ועוד שאין ברכה זו בכלל ברכת המצות, שאינה דוקא על מילה זו שנעשית עכשיו, אלא מודה ומשבח להקב"ה שציוה לעשות מצוה זו כשתבוא עוד לידו (תוספות פסחים שם, בשם רבנו תם; רא"ש שם א י; ר"ן שם); או שהיא הודאה ושבח שזיכהו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו (ר"ן שם).

• יש אומרים שאף זו בכלל ברכת המצות, וצריך לברך אותה עובר לעשיית המצוה (תוספות שם ושם, בשם הרשב"ם; העיטור שם, בשם תשובת הר"ן), ועוד ש"להכניסו" משמעו להבא, ואחר המילה אין מקום ללשון זה (תוספות פסחים שם, בשם הרשב"ם), ולכן אבי הבן מברך קודם המילה ברכת להכניסו, ואחר כך מברך המל ברכת על המילה (תוספות שבת שם, בשם הרשב"ם).

• יש סוברים שאין קפידא בדבר, ויכול לברך בין קודם המילה, ובין לאחר המילה (שו"ת מהר"ם אלשקר יח, בשם רב האי גאון; וכן דעת הב"ח והט"ז לשיטת רבנו תם).

• ויש מכריעים שאבי הבן מברך בין חיתוך עור הערלה לפריעה (ראה ערך מילה), שמיד אחר המילה קודם שיעשה הפריעה יברך, שכיון שמל ולא פרע כאילו לא מל, הרי זה כמו עובר לעשייתה (רא"ש בשבת יט י, ובשו"ת כא א); ועוד, שברכה זו היא לגלות ולהודיע שזו המילה איננה כמילת הישמעאלים מילה בלא פריעה (ראה ערך בני קטורה) אלא מילה ופריעה, שכן כרת הוא יתברך ברית עם אברהם אבינו למול ולפרוע (ראה שם. ב"ח יו"ד רסה א), וכן הלכה (טושי"ע שם א).

כשאבא מל כשאבי הבן בעצמו הוא המל, נחלקו הדעות אם מברך ברכה זו:

סנדק המנהג שאחד נעשה בעל ברית לתינוק הנימול ותופס אותו על ירכיו כשמלים אותו (אור זרוע ח"ב קז), ונוהגים להדר אחר מצוה זו (הגהות מימוניות מילה א ט; רמ"א יו"ד רסה יא), וסמך למנהג זה שכך אמרו: פל עצמתי תאמנה ה' מי כמוך (תהלים לה י) – אמר לו דוד להקב"ה: אני משבחך בכל אברי וכו', בברכי אני נעשה סינדיקנוס לילדים הנימולים על ברכי (מדרש תהלים (בובר לה)).

וצריך לחפש אחר אדם היותר טוב וצדיק לעשותו סנדק, כדי שיבא אליהו וישב על הכסא אצלו (רמ"א שם רסד א).

נוהגים שלא ליתן שני ילדים לבעל ברית אחד, כמו שאמרו בקטורת: חדשים לקטורת (משנה יומא כו א) לפי שהקטורת מעשרת את הכהן, ולפיכך היו רוצים בכל פעם להעשיר כהן אחר (גמ' שם), ואף בסנדק כך (מהרי"ל, הלכות מילה א, בשם רבנו פרץ שם; רמ"א שם).

ומנהג יפה הוא שאבי הבן הוא המניח את התינוק על ברכי הסנדק (שערי תשובה או"ח תקנא סק"א).

נר נהגו להדליק נר בשעת המילה (תוספות סנהדרין לב ב ד"ה אור; שבלי הלקט מילה ז):

• על שם "פי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו כג), והוא דרך שמחה וכבוד (שבלי הלקט שם).

• או לפי שכך היו נוהגים בשעת הגזרה להדליק נרות בבית שיש בו ברית מילה לסימן לעוברים דרך שם שיכירו שיש שם ברית מילה וילכו לשמוע הברכות (שבלי הלקט שם).

ובמילת תאומים ידליקו נרות כפליים ממה שנהגו להדליק במילת ילד אחד (מהרי"ל, הלכות מילה יז; רמ"א שם ה)¹⁶.

המילה וברכותיה

כניית כנסת נהגו למול בבית כנסת (שו"ת הרשב"א ז תקלו; אוצר הברית ב עמ' רעא, בשם מנהג רוב קהילות האשכנזים, ומקצת קהילות הספרדים); ויש שנהגו למול דוקא בבית התינוק (אוצר הברית שם, בשם מנהג הרבה קהילות ספרדים והתימנים)¹⁷.

נענון במקום שאפשר עושים המילה בעשרה (העיטור ח"ב, המילה, דף נג טור ב במהדורת רמ"א, בשם רב צמח גאון; טושי"ע יו"ד רסה ו) לפרסום המצוה, ודומה ליוצא מבית האסורים שצריך להודות בפני עשרה (דרכי משה שם סק"א), ואמרו במדרש: כל עדות נאמנות לישראל בעשרה כו', עדות ברית מילה בעשרה (פרקי דרבי אליעזר יט; מדרש תהלים (בובר צב), ולכן יעידו בעשרה על האב שהכניס בנו לבריתו של אברהם אבינו (אור זרוע ב קז).

עמידת אבי הבן אבי הבן עומד על יד המוהל, להודיעו שהוא שלוהו, שהמילה היא כקרבן, ואמרו (עי' תענית כז א) היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו (תענית כז א. עיטור שם, דף נג טור א במהדורת רמ"א; טושי"ע יו"ד רסה ט)¹⁸.

ברכת המוהל המוהל מברך: אשר קדשו במצותיו וצונו על המילה (טושי"ע שם א), ואם המוהל הוא אבי הבן נחלקו הדעות:

לפרסם שהוא ממזר (מהרי"ל, הלכות מילה כ).¹⁸ יש נוהגים שאבי הבן נותן חסכין של מילה למוהל, ובזה הוא עושה אותו לשליח (כורת הברית רסה נה).¹⁹ ויש הנוהגים כדעה השניה (מנהג התימנים, מובא בשלחן ערוך המקוצר קנט י).²⁰ ויש גורסים: "להכניסו" (העיטור שם, דף נב טור ד במהדורת רמ"א,

¹⁶ ויש שנהגו להדליק שנים עשר נרות קטנים כנגד שנים עשר שבטי ישראל, ונר תמיד שידלוק שלשה ימים (מהרי"ל שם, שכן נוהגים), ובמילת תאומים הנהיג אחד הראשונים שידליקו עשרים וארבעה נרות קטנים ושני נרות תמידים (מהרי"ל שם).¹⁷ ויש שנהגו במילת ממזר להקפיד למולו בחצר בית הכנסת,

(רמב"ם ברכות יא ט, ומילה ג ג; טור שם), וכן המנהג הנפוץ (שו"ע שם ז, שכן המנהג בארץ ישראל וסביבותיה ומצרים; אוצר הברית ב עמ' רצב, שכן מנהג רוב קהילות האשכנזים בארץ ישראל).

• **יש מחלקים: כשהאב הוא המוהל מברך שהחיינו, וכשאהר הוא המוהל אינו מברך** (ראב"י שבת רפט; הגהות מימוניות שם, בשמו; בדק בית שם, בשם ארחות חיים והרמ"ה; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

• **ויש אומרים שלעולם אינו מברך ברכה זו** (תוספות בכורות מט א ד"ה לאחר; רוקח שעא; הגהות מימוניות ג ג, ורא"ש בכורות ח ח, שכן המנהג; שו"ת הרשב"א א קסו), **ויש שנהגו כן** (רמ"א שם, שכן המנהג "במדינות אלו"; אוצר הברית שם עמ' רצא, שכן המנהג בכל קהילות האשכנזים שבחוץ לארץ).

מספר טעמים נאמרו בהסבר דעה זו:

• **מילה היא מצוה המצויה תדיר** (תוספות שם; רא"ש שם, בשם יש מפרשים).

• **שעדיין לא יצא התינוק מכלל נפל עד שלשים יום** (רוקח שם; רא"ש שם, בשם יש מפרשים), **וטרודים בו, ואין השמחה שלמה** (רוקח שם).

• **שאינן מברכים אלא על מצוה שיש בה שמחה, ובמילה יש צער לתינוק הנימול** (הגהות מימוניות שם, ורא"ש שם, בשם יש מפרשים).

• **שגם לאם יש שמחה בקיום הברית של בנה, ועל דבר שיש בו שמחה לו ולאחרים אינו מברך שהחיינו אלא הטוב והמטיב** (הגהות מימוניות שם, בשם רבינו שמחה).

עמידה בשעת מלכוד המנהג שכל הקהל עומדים בשעת המילה הגרסה (ראה לעיל), **כתבו ראשונים שצריך המוהל לעמוד בשעת הברכה** (שבלי הלקט, מילה ד, בשם העיטור ורבינו טוביה; טור ורמ"א שם):

• **שנאמר במילה: המול לך** (בראשית יז ו), **ונאמר בספירת העומר: וספרתם לך** (ויקרא כג טו) – **מה ספירת העומר מעומד** (ראה ערך ספירת העומר), **אף מילה מעומד** (שבלי הלקט שם, בשם רבינו טוביה).

• **או מפני שהמוהל אינו יכול למול יפה מיושב כמו מעומד, לפיכך נהגו לברך על המילה מעומד** (שבלי הלקט שם).

• **או משום כבוד צבור** (שבלי הלקט שם).

• **או כדי שישמעו כל העומדים שם את הברכה** (שבלי הלקט שם). **ויש שכתבו שאף האב בכלל חיוב זה** (טור ורמ"א שם).

ניסוי הערוה נחלקו ראשונים בכיסוי ערות התינוק בשעת הברכה:

• **יש אומרים שצריך לכסות הערוה** (העיטור ח"ב מילה, דף נב טור ד במהדורת רמ"י, בשם הרב, שכתב בשם אית מאן דאמר; רבנו יונה ברכות יז א מדפי הר"ף, בשם יש שנהגים; כלבו עג, בשם ה"ר יחיאל).

• **ויש אומרים שאין צורך, שעד שיהא ראוי לביאה אינה ערוה** (שו"ת הרמב"ם (פריימן) קכ; העיטור שם, בשם הרב, שכתב בשם אית מאן דאמר, ובמסקנתו; רבנו יונה שם, בשם יש אומרים, ובמסקנתו; כלבו שם, בשם הר"ף), **וכן הלכה** (שו"ע שם ח), **אבל צריך לנקותו מהצואה קודם שמברך** (כלבו שם; רמ"א שם).

נתינה בעפר נותנים את הערלה לאחר המילה בחול ועפר (שו"ע

• **יש אומרים שאינו מברך אותה, שלא מצינו שתי ברכות על מצוה אחת** (אור זרוע ב קז; אבודרהם, מילה וברכותיה, בשם יש אומרים; בית יוסף שם, בשם הר"ר מנוח, שכתב בשם יש אומרים).

• **ויש אומרים שמברך שתי הברכות** (אבודרהם שם, בשם תשובת הראב"ד), **וכן המנהג** (בית יוסף שם, בשם הר"ר מנוח).

לדברי הכל (ט"ז יו"ד רסה סק"א) **יברך שתי הברכות – ולנוהגים בברכת שהחיינו** (ראה להלן) **שלש הברכות** (אוצר הברית שם עמ' רצב, הערה כב) – **קודם שיחתוך** (מהרי"ל, הלכות מילה יח; ט"ז שם), **שבין החיתוך לפריעה** אי אפשר לברך, **שהוא טרוד באמצע עשיית המצוה ואין להפסיק אז בברכה, ועוד שיש צער לתינוק כשיפסיק באמצע ויתמלא החיתוך דם וברוחק ימצא אחר כך הפריעה, ולאחר הפריעה אין לברך, שכיון שהוא עצמו עושה המצוה צריך לברך עובר לעשייתה** (ט"ז שם).

כשהאב אינו כשאיין האב בשעת המילה, נחלקו הדעות אם שם מברכים ברכת להכניסו בבריתו של אברהם אבינו:

• **יש אומרים שאין אחרים מברכים ברכה זו, שלא ניתקנה אלא לאב, שמצות המילה מוטלת עליו יותר משאר כל אדם** (ראה ערך מילה), **ואינה דומה לברכת "על המילה", שניתקנה לכל הפושט יד למול, בין האב ובין אחר** (רמב"ם מילה ג א, בסתם; הגהות מימוניות שם, בדעת רש"י ויראים ורבנו שמחה; רא"ש קידושין א מ; רמ"א שם, בשם יש מי שאומר).

• **ויש אומרים שאם אין האב, מברכים אותה בית דין המלים במקום האב** (ראה ערך מילה), **או אחד מן העם** (רמב"ם שם, בשם יש מי שהורה; שבלי הלקט מילה ד, בשם רב יהודאי גאון; רא"ש שם, בשם רב האי גאון; ראב"ד שם), **ונהגו שהסנדק מברך** (ראב"ד שם; טור ורמ"א שם), **שהוא כמו שליח בית דין** (הגהות מימוניות שם. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר מב).

כשהאב אינו יודע לברך **אם אבי הבן אינו יודע לברך, אחד מהעומדים שם מברך ומוציאו ידי חובתו** (אבודרהם, מילה וברכותיה, בשם המפרשים; בית יוסף שם, בשמו), **ואף בזה נוהגים שהסנדק מברך** (רמ"א שם).

אטירת הקהל לאחר ברכת האב מברכים העומדים בשעת הברכה, שכשם שנכנס הנימול בברית, כן יכנס לתורה ולחופה ולמעשים טובים:

• **יש הנוהגים לומר בלשון נסתר: כשם שנכנס לברית, כן יכנס וכו'** (שבת קלז ב, לגירסתנו; רא"ש שם יט ג, בשם רבנו תם; המנהג קכג; שו"ע שם סק"ג; אוצר הברית ב עמ' רחצ, שכן מנהג האשכנזים).

• **ויש הנוהגים לומר בלשון נוכח, כלפי האב: כשם שהכנסתו לברית, כן תכניסהו וכו'** (תוספתא ברכות (ליברמן) ו יב; ירושלמי ברכות ט ג; רי"ף שם; רמב"ם מילה ג ב; טוש"ע שם; אוצר הברית שם, שכן מנהג הספרדים)²¹.

היה הילד ממזר, אין אומרים הקהל בקשה זו, שלא נוח לישראל הקדושים לקיים ממזרים שביניהם (מהרי"ל, הלכות מילה כ)²².

שהחיינו לאחר ברכתו, נחלקו ראשונים אם אבי הבן מברך ברכת שהחיינו:

• **יש אומרים שמברך אותה, לפי שהיא מצוה שאינה מצויה תדיר**

מרחוק או כשאיין האב שם יאמרו בלשון נסתר (ט"ז שם סק"ב). 22. על החיתוך, הפריעה והמציצה והלכותיהם, ראה ערך מילה.

בשם שתי ישיבות שבסוריא; ויש גורסים: "לבריתו" (הגהת העיטור שם). 21. ומהאחרונים יש המחלק: הרואים את האב יאמרו בלשון נוכח, והעומדים

חי חלקנו צורנו צוה²⁶ להציל ידידות שארנו משחת, למען בריתו אשר שם בבשרנו²⁷, ברוך אתה ה' כורת הברית (תוספתא ברכות (ליברמן) ו יג, בחתימת: ברוך כורת הברית; בבלי שבת קלז ב; ירושלמי ברכות ט ג, בלי הסיום למען בריתו וכו'; רמב"ם מילה ג ג; טוש"ע שם א. ועי' ש"ך ס"ק ה. ועי' נוסח אחר בתשובות הרמב"ם (הוצ' פרימן) קכא). ברכה זו נתקנה מתוך חביבות המצוה (יראים יט), ומזכירים בה האבות, שמצוה זו ניתנה להם, מה שאין כן שאר המצוות (תוספות ר"ד שבת קלז א).

פירוש הברכה: ידיד -

• יש מפרשים שהוא יעקב, שנאמר: וְאֶהָב אֶת־יַעֲקֹב (מלאכי א ב), והיה מקודש מן הבטן, שנאמר בו בעודו במעי אמו: וְרַב יַעֲבֹד צָעִיר (בראשית כה כג), כלומר קדושת זרעו של אברהם בו תמצא, וכבר הוזכר שהכניסו בבריתו של אברהם אבינו, וכשבאנו לברך על קדושת השאר וחתומת צאצאיו באות ברית, לא תמצא באברהם ויצחק, שיצאו מהם ישמעאל ועשו, אלא ביעקב (ערוך ע' ידיד, בשם רב שריא; תשובות גאונים קדמונים (קאססעל) פט; שבלי הלקט השלם ב הל' מילה ד, בשם י"מ; אור זרוע ב קז בשם יש מפרש).

• יש מפרשים שידיד הוא יצחק, שנקרא ידיד, על שם הכתוב: אֲשֶׁר אֶהָבְתָּ אֶת־יִצְחָק (בראשית כב ב), וקודם שנולד נתקדש למצוה זו, שנאמר: אֲבָל שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ וְגו' וְהִקְמַתִּי אֶת־בְּרִיתִי אִתּוֹ (שם יז יט), והיינו מילה (רש"י שבת שם).

• ויש אומרים שידיד הוא אברהם, שנאמר עליו: מָה לְיָדֶיךָ בְּבִיתִי (ירמיה יא טו), וקידשו הקדוש ברוך הוא מן הבטן, שנאמר באברהם: פִּי יִדְעָתִי (בראשית יח יט), ונאמר בירמיה: בְּטָרֶם אֲצוּרֶךָ בְּבֶטֶן יִדְעָתִיךָ (ירמיה א ה. תוס' שבת שם, ומנחות נג ב; חידושי הרשב"א שבת שם. ועי' יראים השלם תב).

חוק בשארו - היינו חק המילה בבשרו של יצחק, וצאצאיו היינו בניו אחריו שאף הם נחתמו בברית קודש (רש"י ותוס' שם).

תפילה לשלום הילד אחר כך אומר המברך תפילה לשלום הילד: אלהינו ואלהי אבותינו קיים את הילד הזה וכו' (העיטור ח"ב מילה, דף נג טור ב; שבלי הלקט שם; טור ורמ"א שם).

בתוך תפלת זו נותנים שם לילד, ואומרים: ויקרא שמו בישראל פלוני בן פלוני (העיטור שם; שבלי הלקט שם; טור שם), וכן אמרו במדרש שאף משה רבנו נקרא בשם בשעת מילתו (פרקי דרבי אליעזר מח).

כשמגיע למילים "בדמיון חיי" נותן מהיין באצבעו בפי התינוק (אבודרהם, מילה וברכותיה; שו"ע שם):

• לפי שאמרו במדרש שלאחר חטא העגל משה מל ואהרן פרע ויהושע השקה אותם עפר העגל שעשו, כמו שנאמר: וַיִּקַּח אֶת הָעֵגֶל אֲשֶׁר עָשׂוּ וְגו' וַיִּשְׁקֵן אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: (שמות לב כ. במדבר רבה יא ג, לפי אבודרהם שם), ואותה השקאה היתה להם למות ולא לחיים, ואנו אומרים השקאה זו של מילה ופריעה תהיה לחיים, ולא כאותה של יהושע (אבודרהם שם)²⁸.

יו"ד רסה י²³, הנתונים בספל שהובא למקום המילה (המנהיג, הלכות מילה, עמ' תקפד במהדורת מוסד הרב קוק, בשם מנהג צרפת; אבודרהם, מילה וברכותיה, בשמו), וכן רוקקים דם המציצה בתוכו (מהרי"ל, הלכות מילה טו, שכך נהגו באושוטרייך; רמ"א שם)²⁴:

• לפי שאמרו במדרש (פרקי דרבי אליעזר כט): כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא היו פורעים משום עינוי הדרך, וכשהיו מוהלים היו נוטלים הערלה וטומנים אותה בעפר, מכאן אמרו חכמים מכסים את ערלת הדם בעפר הארץ (המנהיג שם; אבודרהם שם).

• או לפי שאמרו במדרש: שכשבא בלעם הרשע וראה את המדבר מלא מערלותיהם של ישראל שהיו טמונות בתוכו, אמר: מי יכול לעמוד בפני זכות דם ברית מילה שהוא מכוסה בעפר, שנאמר: מִי מֵנָה עֵפֶר יַעֲקֹב (במדבר כג י. אור זרוע ח"ב קז, בשם פרקי דרבי אליעזר).

• או מפני שריבוי זרע ישראל נמשל הן לחול, וְשִׁמְתִּי אֶת־זֶרְעֶךָ בְּחֹל הָאֵם (בראשית לב יא), והן לעפר, וְשִׁמְתִּי אֶת־זֶרְעֶךָ בְּעֵפֶר הָאָרֶץ (שם יג טז. אבודרהם שם).

חלה המילה בשבת, יכין העפר והחול מבעוד יום (בית יוסף שם ושו"ע שם; ב"ח שם, שכן המנהג)²⁵.

אחר המילה

ברכות שלאחר המילה אבי הבן, או המוהל, או אחד מן העומדים שם מברך על הכוס בורא פרי הגפן (טוש"ע יו"ד רסה א), כהקדמה לברכת "אשר קידש" שנתקנה על הכוס, שאין אומרים שירה אלא על היין (בית יוסף יו"ד רסה א, שכן משמע מהמדרש יומא תשכז).

יש נוהגים ליטול הדס ביד - או שאר מיני בשמים (שלחן גבוה שם סק"י) - ולברך עליו ולהריח (שו"ע שם, בשם יש נוהגים; שלחן גבוה שם, בשם מנהג הספרדים שבארץ ישראל):

לפי שאמרו: בשעה שמל אברהם ילידי ביתו העמיד גבעת הערלות, וזרחה השמש עליהן, והתליעו ועלה ריחן לפני הקדוש ברוך הוא כקטורת הסמים וכעולה שכולה לאשים, אמר הקדוש ברוך הוא: בשעה שהיו בניו של זה באים לידי עברות אני נזכר להם אותו הריח, ומתמלא עליהם רחמים (בראשית רבה מז ז. שבלי הלקט, מילה ד, בשם אחיו).

או לפי שאמרו: קול ריחיים בבורני שבוע הבן (סנהדרין לב ב), שבשעת גזרת המלכות שלא למול את הבנים היו עושים סימן זה להודיע שיש שם ברית מילה, והוא סימן לשחיקת סממנים, לכך היו מוליכים הדס שהוא עצי בשמים ומברכים עליו (שבלי הלקט שם).

או שחששו לעילוף התינוק - מהכאב - או שאר אנשים המתעלפים כשרואים דם (לבוש שם א).

ברכת אשר קידש ידיו מבטן וכו' לאחר ברכה זו מברך המברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קידש ידידי מבטן, וחק בשארו שם, וצאצאיו חתם באות ברית קדש, על כן בשכר זאת אל

בהם, גזירה שמא יביא עפר בשבת שאינו מוכן (ב"ח שם; ש"ך שם סק"כ).
26. ונחלקו הדעות אם אומרים בנוסח ברכה זו: "צנה" להציל ידידות שארנו (העיטור ח"ב, המילה, דף נג טור א במהדורת רמ"י, בשם רב האי גאון; שאילת יעביץ א קמו); או צנה (השואל בשאלה לשר שלום גאון באוצר הגאונים שבת, התשובות תט, בשם יש אומרים; ש"ך יו"ד רסה סק"ה). 27. יש שאין אומרים למען בריתו אשר שם בבשרנו (עי' אוצר הגאונים שם). 28. ויש אומרים

23. ובימי הגאונים נהגו כן בארץ ישראל, אך בבבל נהגו למהול על המים, ולתת מהמים על פניהם (אוצר חילוף המנהגים עמ' 41), ויש שכתבו שכשלוקחים חול יוצאים ידי שני המנהגים, שהחול נקרא עפר ומים (הגהות מימוניות מילה ג ט, על פי חולין כז ב). 24. ויש שנהגו לתת את הערלה בחול, אבל את דם המציצה אל היין, ושופכים היין מתחת לארון הקודש (מהרי"ל שם, שכך נהגו ברייטש). 25. ויש המפקפקים בזה, וסוברים שאפילו מכנים מערב שבת אסור להשתמש

במהדורת רמ"י, בשם תשובת רב צמח גאון, שכתב בשם רבוותא קמאי; כלבו עג, בשם קצת גאונים; וטור ואבודרהם שם בשם; רוקח סי' קיג).

• יש אומרים שאין לעשות כן, שמא ישפך הכוס ונמצא שבירך ברכה לבטלה, ועוד שאין להפסיק כל כך בין הברכה לשתייה, וכשתשתה בערב צריכה ברכה אחרת, ונמצא שהברכה הראשונה היתה לבטלה (העיטור שם; כלבו שם, בשמו), וגם לתינוקות לא יתנו לשותות, שמא יתרגלו לשתות בתענית כשיגדלו (כלבו שם), ולכן יברך בלי כוס כלל, והרי זה דומה למקום שאין בו יין, שמברך בלי כוס (העיטור שם; טור שם, בשמו).

• ויש אומרים שכיון שאין אומרים שירה אלא על היין, ולשתות אי אפשר, לא יברך כלל (מרדכי יומא תשכז, בשם ר"י בר שמשון).

• יש אומרים שיברך על הכוס, ויתן לתינוקות לשתות, ואין חוששים שמא יתרגלו לכשיגדלו, כיון שאינו אלא דרך עראי ומקרה (מרדכי שם, בשם רבנו תם; תוספות עירובין מ ב ד"ה דילמא; טור או"ח תקנט, בשם התוספות).

• ויש אומרים שיתנו לתינוק הנימול, שבקטן כזה לא שייך החשש שיתרגל (מרדכי הארוך יומא שם, בשם הראב"ן והראב"ה).

אף בהכרעת ההלכה נחלקו בדבר:

• יש פוסקים שמברכים ברכת אשר קידש, אך ללא כוס יין וברכת הגפן (שו"ע יו"ד רסח ד, ואו"ח תרכא ג)³².

• ויש פוסקים שמברכים כל הברכות כסדרן על הכוס (רמ"א יו"ד שם, בשם יש אומרים ושכן נוהגים), אלא שבתשעה באב נותנים לתינוקות לשתות (רמ"א שם)³³, וביום הכפורים נותנים רק לתינוק הנימול לשתות (רמ"א יו"ד שם, ואו"ח תרכא ג, בשם יש אומרים ושכן נוהגים).

הנוהגים לברך על ההדס (ראה לעיל) בתשעה באב אין מביאים הדס, כשם שאין מברכים על הבשמים במוצאי שבת שחל בו תשעה באב (ראה ערך תשעה באב), שהריח הוא תענוג (שו"ע יו"ד שם).

מילה בשאר התעניות בשאר תעניות, שהיולדת אינה צריכה להתענות בהן (ראה ערך יולדת), מברכים על הכוס, והיולדת שותה ממנו (שו"ע שם)³⁴.

סעודת ברית נוהגים לעשות סעודה ביום המילה (שבלי הלקט שם; שו"ע שם יב), ואבי הבן מגדיל בשמחה ומשתה ויום טוב (מחזור ויטרי (הורוויץ) עמ' 627):

• לפי שאמרו במדרש: כשנולד יצחק בן שמונה ימים הגישו למילה וכו', ועשה משתה ושמחה, מכאן אמרו חכמים חייב אדם לעשות שמחה ומשתה באותו יום שזכה למול בנו, כאברהם אבינו, שנאמר: וַיַּעַשׂ אַבְרָהָם מִשְׁתֶּה גְדוֹל בַּיּוֹם הַהוּא אֶת יִצְחָק (בראשית כא ח). פרקי דרבי אליעזר (כט), ו"ביום הגמל" פירושו: ביום

• או לפי שבימי התענית אסור המברך לטעום מהכוס (ראה להלן), ונהגו להטעימו לתינוק, הרגילו ראשונים לעשות כן אף בשאר ימי השנה (ראב"ן עירובין).

שתיית היין מספר מנהגים יש בראשונים בזמן שתיית היין:

• יש אומרים שהמברך שותה מהכוס לאחר תפילת "קיים את הילד", וסוברים שאין בקשת רחמים של תפילת קיים את הילד הזה נחשבת להפסקה בין הברכה לשתייה (העיטור ח"ב, המילה, דף נג טור ב במהדורת רמ"י; טור שם, בציטוט לשונו), וכן המנהג (כך נדפס בסידורים)²⁹.

• יש אומרים שלאחר ברכת כורת הברית נותנים לתינוק בפיו מהיין, ולכן אין זו הפסקה בין הברכה לשתייה (העיטור שם, בשם יש אומרים; טור שם, בציטוט לשונו), שאף על פי שאין יוצאים ידי חובת כוס באותה טעימה של התינוק, מכל מקום כיון שהתחיל מיד אחר הברכה בטעימת התינוק שוב אין בקשת הרחמים הפסקה, ויוצא במה שישתה לבסוף (פרישה שם ס"ק יא, לדעה זו).

• ויש אומרים שמיד אחר כורת הברית ישתה המברך (העיטור שם, בשם יש סדרים שכתוב בהן כך; טור שם, בציטוט לשונו)³⁰.

נוהגים לשלוח הכוס לאם הילד שתשתה (סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר מילה; אור זרוע ח"ב קז), שנאמר עליו שירה, ובקשת רחמים על התינוק ועל אמו (סדר רב עמרם שם)³¹. ואין לעשות כן אם לא שמעה היולדת הברכה, ולא תפסיק בדברים בין שמיעת הברכה לשתיית הכוס (שו"ע או"ח תקנט ז).

עלינו לאחר המילה נוהגים לומר תפילת "עלינו לשבח" (עדות לישראל עמ' קלא):

• שנאמר בו: "שלא עשנו כגויי הארצות", והתינוק שנימול מעתה אינו עוד מגויי הארצות (מטעמים עמ' מ).

• או שלפנים נהגו למול לאחר תפילת שחרית לפני עלינו לשבח (מהרי"ל, הלכות מילה ט), ולכן נשתרבה המנהג לומר כן גם כשמלים שלא בסמוך לתפילה (עדות לישראל שם).

ממזר היה הילד ממזר, מכיון שהוא כישראל גמור לכל דבריו (ראה ערך ממזר) מברכים עליו ברכת אשר קידש, אבל אין מבקשים עליו רחמים בתפלת קיים את הילד הזה (העיטור שם, בשם תשובת גאון; טוש"ע שם ד), שלא נוח לישראל הקדושים לקיים ממזרים שביניהם (מהרי"ל, הלכות מילה כ), ומפרסמים בשעת המילה שהוא ממזר (מהרי"ל שם; רמ"א שם).

מילה ביום הכפורים ותשעה באב ביום הכפורים ובתשעה באב נחלקו ראשונים כיצד לנהוג:

• יש אומרים שמברכים על הכוס, ומניחים אותו עד הערב, ואז שותה אותו היולדת (העיטור ח"ב מילה, דף נג טור ב

(ש"ך שם). ³¹ בקשת הרחמים על אם התינוק היא לפי נוסח התפלה שבלשון הארמית (ראה לעיל), ולפיכך יש שכתב שאין להביא טעם ממנהג זה למנהג השתייה (אור זרוע שם). ³² אך בתשעה באב פסקו במקום אחד שאין מברכים על הכוס (יו"ד שם), ובמקום אחר שמברכים עליו ושותה ממנו היולדת אם היא מצויה שם (או"ח תקנט ז). ³³ ואם היולדת צריכה לאכול (באר הגולה או"ח שם), תשתה ממנו היולדת אם היא שם (שו"ע שם). ³⁴ ויש מהראשונים הסובר שבשאר תעניות מותר לתת לקטנים, אפילו לאוסרים ליתן להם ביום הכפורים ובתשעה באב, שבשאר תעניות אין חוששים שמא יתרגלו (בעל העיטור שם; טור שם, בשמו).

התפילה בנוסח אחר ובלשון ארמית: תשלח אסותא דחיי ודרחמי וכו' ויתקרי שמיא פלוני כו', וכוללים בה גם בקשה לרפואת אם הילד (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), סדר מילה; סדור רב סעדיה גאון עמ' צט; אור זרוע ח"ב, בשם רבינו שמואל בר נטרנאי, שאמר בשם הירושלמי). ²⁹ ויש שנהגו לחוש לדעה שזו הפסקה, ולכן טועמים מיד לאחר "כורת הברית", ושותים לאחר סיום התפילה (אגרות סופרים א מו; עולת ראייה ח"א עמ' שצז, שכך היה מנהג הראי"ה קוק). ³⁰ ויש שנהגו שאין המברך שותה כלל מהיין (כלבו עג; תשב"ץ ג עט, בשם אורח חיים; ש"ך יו"ד רסח ס"ק יד), אלא התינוק ואמו (ראה להלן). כלבו שם, או השמש והתינוקות (תשב"ץ שם, בשם אורח חיים), או נערים קטנים בלבד

- ויש אומרים שאינה סעודת מצוה (חוות יאיר שם; פרי מגדים שם), שאינה אלא מנהג (חוות יאיר שם).

בשני תינוקות

מצד עיקר כשיש שני תינוקות למול, כתבו ראשונים שמברך ברכה אחת לשניהם, כדרך שמברכים ברכה אחת בשחיטה וכיוצא בכל כמה דברים של מין אחד (ראה ערך ברכת המצות), ואין צריך שיהיה באופן שיכול לעשות שניהם בבת אחת (שו"ת הרשב"א א שפב; שו"ת הרא"ש כו ד; כלבו עג, בשם גאון; מרדכי חולין תרנז; טושי"ע יו"ד רסה ה) ³⁸.

ואין הבדל בין כשהמולה הוא אחד לכשהם שנים, וכשהם שני מוהלים – הראשון מברך על המילה ומוציא את השני, והשני מברך אשר קדש ומוציא את הראשון, ואפילו אין הילד השני לפניו בשעת הברכה (רשב"א שם; רא"ש שם; מרדכי שם; וטושי"ע שם), ואפילו אם בירך אשר קדש אחר מילת הראשון אין זה נחשב להפסקה, ויכול למול את השני מבלי ברכה שניה על המילה (רשב"א שם; רמ"א שם) ³⁹. ודוקא כשדעתו היתה על השני בשעה שמל את הראשון, וגם לא הסיח דעתו בינתיים, אבל אם לא היתה דעתו על השני, או שהסיח דעתו על ידי ששח בינתיים בדברים אחרים שאינם מצרכי המילה, שהרי זה הפסק, צריך לברך אשר קדש על הילד הראשון, וחוזר ומברך על הילד השני ברכת על המילה (מרדכי שם; רמ"א שם).

אם שני הילדים הם של אב אחד מברך "להכניסם" בבריתו של אברהם אבינו (רשב"א שם; מרדכי שם; מהרי"ל, הלכות מילה יז, בשם האגודה; רמ"א שם) ⁴⁰ לאחר מילת שניהם, ומכל מקום אם בירך בין קודם המילה בין באמצעה יצא (רשב"א שם).

אף התפילה על הילדים נאמרת בלשון רבים: קיים את הילדים האלה לאביהם ולאמם וכו' (מהרי"ל שם; רמ"א שם).

הלכה למעשה וכל זה מצד הדין, אבל כתבו הפוסקים שלמעשה יש לנהוג לברך כל הברכות על כל אחד ואחד מהילדים לחוד, לפי שעל הרוב מפסיקים בינתיים בשיחה בטלה שאינה מצרכי מילה, וכמה פעמים באים לידי שהיות גדולות והיסח הדעת (ים של שלמה חולין ו ט; ב"ח שם; ש"ך שם ס"ק טו), ויהיו נזהרים שלא יביאו שני התינוקות ביחד לבית הכנסת, אלא בזה אחר זה, שיהיה הפסק ביניהם (ב"ח שם; ש"ך שם).

תינוק שניטול בזמנו ותינוק שנדחתה מילתו היו שני התינוקות – אחד מהם מילתו בזמנה ביום השמיני, ואחד שלא בזמנה, שנדחתה מחמת חולי וכיוצא בזה (ראה ערך מילה), נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שיש להקדים למול זה שהמילה בזמנה, שחביבה מצוה בשעתה (ראה פסחים סח ב), ועוד שמילה בזמנה מצויה יותר משלא בזמנה, והרי זה בכלל תדיר ושאינו תדיר קודם (ראה ערך תדיר. ברית אברהם או"ח יד).

ה"ג מל, היינו ביום השמיני, שה"ג בגימטריא ח' מל את יצחק (תוספות שבת קל א ד"ה שש).

- או מפני שנאמר בגמרא שכל מצוה שקיבלו עליהם ישראל בשמחה, כגון מילה, עדיין עושים אותה בשמחה (שבת שם), דהיינו בעשיית משתה (רש"י שם ד"ה בשמחה), ולא עוד אלא שיש מהאמוראים שהיה מברך בברכת המזון של סעודת מילה שהשמחה במעונו, כדרך שמברכים בנישואין (רב חביבא בכתובות ח א), ואף על פי שאין הלכה כמותו, הרי זה משום צער התינוק (כתובות שם), אבל מכל מקום יש ללמוד מכאן שעושים סעודה גדולה כמו ביום החופה (שבלי הלקט שם).

- או לפי שאמרו במדרש: שאמירת דוד המלך אָסְפוּ לִי חֲסִידֵי כְּרִיתִי בְּרִיתִי עָלַי וְכָח (תהלים נ ה) היא סעודת מילה (אבודרהם, מילה וברכותיה, בשם רבותינו), ומפרשים "זבח" כמו "זב ח", והוא דם מילה שזב לשמונה ימים (אבודרהם שם).

סעודה זו היא סעודת מצוה, ונהגו לאסוף מגין עבורה (רמ"א שם) ³⁵.

הזמנה לסעודה אין לתת לשמש להזמין הרבים לסעודה (פתחי תשובה יו"ד רסה ס"ק יח), שכל מי שאינו מסב בסעודת מצוה של ברית מילה הוא מנודה (תוספות פסחים קיד א ד"ה ואין), ולכן נהגו שאין מזמינים כלל לסעודה (אוצר הברית ב עמי שיא), אלא רק מודיעים על קיומה (אוצר טעמי המנהגים עמי תח).

סאכל הסעודה אין לצאת בסעודה זו ביין ומיני מתיקה, אלא יעשו סעודה ממש (חכמת אדם קמט כד), ונוהגים לאכול בשר ולשתות יין בסעודה זו (רמ"א או"ח תקנא ו, שאין שמחה אלא בהם (כן משמע במגן אברהם רמט סק"ו) ³⁶.

זמירות יש נוהגים לומר זמירות במשתה הברית (מחזור ויטרי (הורוויץ) עמ' 627), ופיוטים מיוחדים לפני ואחרי ברכת המזון (מגדל עוז ליעב"ץ נחל שלש עשרה כג, בשם קהילות קודש פולין וקהילות קודש אשכנזים); ויש שנהגו אף בתוך ברכת המזון (מגדל עוז שם, בשם קהילות קודש אשכנזים).

סעודה כיום השלישי למילה יש נוהגים לעשות סעודה ביום השלישי למילה (הנהגת מהרש"ל נ; חוות יאיר ע; שבות יעקב ג לו; פרי מגדים או"ח תמד משבצות זהב סק"ט) ³⁷:

- מפני שביום השלישי למילת אברהם היתה סעודה (הנהגת מהרש"ל שם).

- או מפני שביום השלישי מתחיל התינוק להתרפא ממילתו, ויש להודות על כך (עדות לישראל עמי קטז, בשם ברית אבות).

ונחלקו הדעות אם היא סעודת מצוה:

- יש אומרים שהיא סעודת מצוה, וגדולה מהסעודה ביום המילה, שהסעודה ביום המילה אינה נלמדת אלא מרמז לגבי מילת יצחק (ראה לעיל), והסעודה ביום השלישי כתובה במפורש לגבי אברהם (הנהגת מהרש"ל שם).

חיים, שברכה אחת לכולם, לפי שאפשר לשחוט שני בעלי חיים בבת אחת (ראה ערך שחיטה), ואי אפשר למול שני תינוקות ביחד (העיטור ח"ב מילה, דף נג טור ד במהדורת רמ"א). ³⁹ ויש שנראה מדבריהם שגם לכתחילה יברך אשר קדש אחר כל מילה ומילה (כן משמע בכלבו שם; רבנו ירוחם א ב, לפי הבית יוסף שם). ⁴⁰ ויש סוברים שיש לומר "להכניס בני" (מהרי"ל שם, בשם המרדכי); ויש מי שצוה לומר פעם אחת כנוסח הראשון, ופעם אחרת כנוסח השני (מהרי"ל שם).

³⁵ ויש מהראשונים המפרש שזוהי סעודת שבוע הבן, שאפילו האמוראים שלא נהנו מסעודת הרשות אכלו בסעודה זו (אור זרוע ח"ב קז, על פי בבא קמא פ א, וחולין צה ב). ³⁶ על אכילת בשר ושתית יין בסעודה זו, כשחלה מ"ח אב עד העשירי באב, ראה ערך סעודת מצוה. ³⁷ יש נוהגים לקרוא לסעודה זו מוזמנים רבים (עלי הדס יח כד); ויש הנוהגים למעט בה בקרואים, ולזמן הסנדק והמוהל ומקצת קרובים בלבד (מנהגים דק"ק וורמיישא רמג). ³⁸ ויש מהראשונים הסובר שצריך ברכה לכל אחד ואחד, ואינו דומה לשחיטת בעלי

- ויש אומרים ששלא בזמנה קודמת, לפי שאחרי שעבר יום השמיני עובר עליו בכל רגע בביטול מצות עשה, וזה שזמנו היום
- אינו עובר עליו עד שיעבור כל היום ולא מלו (ראה ערך מילה. דבר אברהם א לג, ושם ב א-ד).

בְּרָכָה אַחֲרוֹנָה¹

הברכה שמברכים אחר הנאת אכילה או שתייה

החיוב

ולפיכך נכון להחמיר שלא לאכול קליות או חטים שלוקות אלא בתוך הסעודה, שאז ברכת המזון פוטרתן (תוספות שם ורא"ש שם, על פי ירושלמי ברכות ו א; טוש"ע שם, בשם התוספות), ואם אירע שאכלו שלא בתוך הסעודה, לא יברך אחריו מעין שלש אלא בורא נפשות (מגן אברהם שם סק"ז).

דבר משבעת המינים על קמח מחמשת מיני דגן, אם הוא באופן שמברכים עליו בתחילה שהכל (ראה ערך ברכת שברכתו שהכל (הפת) - מברכים באחרונה בורא נפשות (רמב"ם ברכות ח ב-ג; טוש"ע שם ה-ו).

פת אורז פת אורז, לרוב הפוסקים הברכה לפניו בורא מיני מזונות, אך לאחריו מברכים בורא נפשות (ראה ערך אורז).

כשאין מברכים לפניו כל דבר שאין מברכים לפניו - אין מברכים לאחריו, כגון השותה מים שלא לצמא, אלא להבליע איזה דבר שעמד לו בגרונו, אינו מברך לפנייהם (ראה ערך ברכת שהכל), אינו מברך לאחריהם, כיון שאינו נהנה משתייתם (תוספות ברכות מה א ד"ה דחנקתיה, בשם רבנו משה; רא"ש ברכות ו מג; טוש"ע או"ח רד ז)⁵.

שיעור האכילה

ברכת בורא נפשות צריכה שיעור, כמו ברכת המזון וברכה מעין שלש, היינו כזית באוכלים (ראה ערך אכילה וערך ברכה מעין שלש), ורביעית במשקים (ראה ערך שתייה וערך ברכה מעין שלש), לפי שברכת בורא נפשות תיקנו כנגד ברכות אלו (כן משמע בתוספות ברכות לט א, ורא"ש שם ו טז), ואם אכל פחות מכזית, או שתה פחות מרביעית - אינו מברך (רמב"ם ברכות א ב, ושם ג יב; תוספות שם; רא"ש שם; טוש"ע או"ח רי א)⁶.

ואפילו אם אכל פחות מכזית משבעת המינים, שברכתם מעין שלש, אינו מברך אחריהם בורא נפשות (רא"ש שם).

יין שרף השותה יין שרף, שאין דרך בני אדם לשתות רביעית שלמה מחמת חריפותו, נחלקו בדינו אחרונים:

- יש אומרים שלמרות זאת אם לא שתה רביעית - אינו מברך עליו ברכה אחרונה (מגן אברהם קצ סק"ד; אליה רבה רי סק"ו).
- ויש אומרים שהולכים אחרי שיעור השתייה לרוב בני אדם, ואם שותה כשיעור שדרך בני אדם לשתות, מברך בורא נפשות, אפילו בפחות מרביעית (ט"ז שם סק"א; כן משמע בשו"ת מהר"ש א קעה).

כשם שמן התורה חייב אדם לברך אחר אכילת פת ברכת-המזון, כך מדברי סופרים חייב לברך אחר כל מה שיאכל וכל מה שישתה (רמב"ם ברכות א ב). ושתי ברכות אחרונות מלבד ברכת המזון הן:

- ברכה-מעין-שלש (ראה ערכו), אחר אכילת חמשת מיני דגן, או פירות מחמשת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל².
- וברכת בורא נפשות אחר אכילת כל שאר דברים, והיא הנקראת ברכה אחרונה.

דבר שאינו טעון ברכה לאחריו כלל אמרו במשנה: כל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו, ויש שטעון ברכה לפניו ואינו טעון ברכה לאחריו (משנה נדה נא ב), ונחלקו בביאור הדבר:

- יש אומרים שבא למעט ירק (רבי יצחק בר אבדימי בשם רבנו בברכות מד ב; רבי בירושלמי שם ו א), לפי שהם ממניי נפש (כן משמע בירושלמי שם).
- יש אומרים שאף על ירק מברכים, ולא בא למעט אלא מים, שאין מברכים לאחריהם (רבי יצחק שם).

- ויש אומרים - וכן הלכה (רמב"ם ברכות ח א; טוש"ע או"ח רד ז) - שאף על מים מברכים (רב פפא שם), ולא בא למעט אלא ברכת-המצות (נדה נב א)³.

דבר משבעת המינים שברכתו כורא פרי האדמה אף על דבר שהוא משבעת המינים, אם ברכתו שלפניו היא בורא פרי האדמה, כגון האוכל דגן שלוק כמו שהוא, שהגרעינים שלמים ולא נחלקו או נכתשו (ראה ערך ברכה מעין שלש), נחלקו ראשונים:

- רוב הראשונים סוברים שאין מברכים אחריו ברכה מעין שלש, אלא בורא נפשות (רמב"ם ברכות ג ב; רא"ש שם ו ט; טוש"ע או"ח רח ד, בסתם), שכיון שמתחילה מברכים עליו בורא פרי האדמה (ראה ערך ברכות הנהנין) לא מצינו בשום מקום שתיקנו ברכה מעין שלש על האדמה ועל פרי האדמה (רא"ש שם).

- ויש מהראשונים שנסתפקו לומר שיברכו אחריו ברכה מעין שלש, ויסיימו הברכה על האדמה ועל פרי האדמה, שאף זה בכלל מה שאמרו חכמים כל שהוא מין דגן ולא עשאו פת ברכתו מעין שלש (תוספות ברכות לו ב, בשם ר"י; טוש"ע שם, בשם התוספות)⁴.

- ויש מהראשונים הסובר שיברכו מעין שלש, ויסיימו הברכה על המחיה ועל הכלכלה (ראב"ן ברכות קצ).

אנוס לבלוע את המאכל, אבל לאחר שכבר שתה מברך בורא נפשות (תוספות שם, בשם רב עמרם; רא"ש שם, בשם סדר רב עמרם, שכתב בשם רב פלטי בר אביל). 6. ויש מהראשונים הסובר שבורא נפשות מפני שאינה ברכה חשובה אינה צריכה שיעור, ומברכים אותה אפילו בפחות מכשיעור (תוספות שם, בשם ר"י), ואינה דומה לברכת המזון וברכה מעין שלש שצריכות שיעור, שבהן כתוב: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ (דברים ח י), ולכן צריכות שיעור אכילה ושביעה, מה שאין כן ברכה זו (רא"ש שם, לדעה זו).

ברכה אחרונה. 1. ד, טור' רסא-רסו. 2. ראה ערך ברכה מעין שלש, שנחלקו הדעות אם חיובה מן התורה או מדברי סופרים. 3. ולסוברים שמברכים על המצות אחר עשיתן (ראה ערך ברכת המצות) ממעט ריח, שאף על פי שמברכים לפניו אין מברכים לאחריו (נדה שם). 4. ויש מהראשונים שסבר בתחילה שודאי מברך ברכה מעין שלש, ומסיים על האדמה ועל פרי האדמה, ולבסוף חזר בו וסבר שמברכים בורא נפשות (תוספות שם ורא"ש שם, בשם רבנו תם). 5. ויש מהגאונים הסוברים שלפניהם בלבד הוא שאין צריך לברך, לפי שהוא

צירוף מאכלים לשיעור חיוב

כל המאכלים מצטרפים לשיעור חיוב ברכת בורא נפשות, שאם אכל חצי זית ממין זה, וחצי זית ממין אחר – מברך אחריהם בורא נפשות, ואפילו אכל חצי זית משבעת המינים או מפת, וחצי זית מאכל אחר – מצטרפים לברכת בורא נפשות, אבל אכילה ושתיה אין מצטרפים (מגן אברהם רי סק"א, על פי יומא פ ב).

נוסח ברכת בורא נפשות

נוסח ברכת בורא נפשות: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם בורא נפשות רבות וחסרונם על כל מה שברא להחיות בהן נפש כל חי (טור או"ח רז, על פי ירושלמי ברכות ו א, ובבלי שם לו א), ברוך חי העולמים (טור שם, בשם הבבלי; שו"ע שם), וכן מנהג העולם שלא לסיים בשם ומלכות (ט"ז שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ה).

ומספר שינויי נוסחאות בה:

• יש גורסים "וחסרונם", ויש גורסים "וחסרונן", ואין הבדל ביניהם, אלא שהראשון בלשון עברי, והשני בלשון ארמי (ראה פרי מגדים רז באשל אברהם בהקדמה).

• יש אומרים: "בורא נפשות רבות וחסרונם", ויש אומרים: "וחסרונם על כל מה שבראת" (ראה פרי מגדים שם, ובטעם המחלוקת. וראה טור שם, ובכף החיים רד ס"ק לח מכתבי האר"י).

• יש גורסים: על כל מה "שבראת", ולא על כל מה "שברא" (עירובין יד ב; טור שם, בשם יש אומרים).

• יש שאינם גורסים כלל התיבות: להחיות בהן נפש כל חי (ירושלמי שם; ברכות לו א).

• יש החותמים: ברוך אתה ה' חי העולמים (ירושלמי שם; טור, בשמו, ובשם הרא"ש; הגר"א, הובא במשנה ברורה רז סק"ה); ויש החותמים: ברוך אל חי העולמים (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות שם).

בניקוד המילה "חי" נחלקו הדעות אם ניקודה בפתח (שאילת יעב"ץ א קמא), או בצירה (מגן אברהם רז, ד"ה נוסח הברכה; משנה ברורה שם סק"ג)¹⁰.

מקום שאמרו במקום שאמרו שמברך אחר האכילה ולא כלום (ע"י שמברך על האכילה ולא כלום ברכות לו א וב) פירושו שמברך בורא נפשות (רש"י ברכות לו א ד"ה ולא כלום; רי"ף שם), ונחלקו הדעות בביאור הדבר:

• יש מפרשים שאינו מברך מברכות פירות ארץ ישראל ולא כלום (רש"י שם), ואין שם כלום חידוש, אלא הברכה הנהוגה בכל הדברים (שו"ת הרדב"ז ב תשט).

• ויש מפרשים שברכת בורא נפשות נקראת "ולא כלום", לפי שאינו מזכיר בה הדבר שנהנה ממנו, לא בפרט, כמו בברכת הפירות וכיוצא, ולא בכלל, כמו בברכת-שהכל, אלא מברכים על שברא נפשות רבות שחסרות וצריכות למה שברא (שו"ת הרשב"א א קמט).

שהות כאילה וכן צריך שלא ישהה באכילתו ובשתייתו יותר מכדי אכילת-פרס (ראה ערך אכילה), ואם שהה יותר מזה אינו מצטרף ואינו מברך (מגן אברהם רי סק"א).

קפה או תה השותה תה או קפה רותחים, שמחמת חומם רגילים לשתותם לאט-לאט, ושוהים מתחילת השתייה עד סופה יותר מכדי שיעור הצירוף, נחלקו אחרונים בדינו:

• יש אומרים שאין מברכים עליו ברכה אחרונה, שאין השתייה מצטרפת זה לזה (משנה למלך ברכות ג יב, שכך נראה לו; חיי אדם ג טו; קיצור שלחן ערוך נא ו), וכן המנהג (משנה ברורה רי סק"א; זרע אברהם או"ח ב; בית יהודה או"ח ז).

• ויש אומרים שמברכים עליו, שמכיוון שדרך שתייתו בכך, מצטרפת השתייה זה לזה (משנה למלך שם, שכך שמעו), או שבסופו אינו רותח כל כך וודאי יש בו רביעית שניתן לשתות ממנו כדי צירוף (מהר"ם שיק או"ח פה), או שלא נאמר שיעור הצירוף אלא כשאינו אוכל ממנו כדי שובעו, אבל כשאוכל ממנו כדי שובעו מתחייב בברכה אחרונה גם כשאין שיעור צירוף (חתן סופר ד), או שלענין ברכה אחרונה אין כלל צורך בצירוף, אלא הולכים אחר הנאת הגוף (שירי כנסת הגדולה או"ח רד, הגהות הטור ג)⁷.

ומספר עצות ניתנו כדי לצאת מספק בדיון זה:

• לשתות מעט מים, או לאכול פרי, או מעט ירק, ולברך עליו בורא נפשות, ולכווין לצאת ידי חובה גם על התה או הקפה (ראה להלן. מעשה רוקח שביתת עשור ב ד).

• לשתות פחות מרביעית מהתה או הקפה (מעשה רוקח שם).

• בסוף השתייה להניח שיעור רביעית שיצטנן מעט, ולשתות אותו ללא הפסק, ולברך עליו (משנה ברורה שם)⁸.

מקום חס ומשקה קרוש קפוא השותה מרק חם, שדרכו לשתותו גמיעה וגמיעה, ושוהים בשתייתו מתחילת השתייה עד סופה יותר מכדי שיעור, וכן השותים בתוקף הקיץ משקה קרוש העשוי משלג וקור ומיני מתיקה, ואי אפשר לשתותו כי אם בשהיות רבות, דינם תלוי במחלוקת האחרונים בשתיית קפה ותה רותחים (מעשה רוקח שם).

גלידה יש שכתב שגלידה, שדרך אכילתה מעט-מעט, לפי שהיא קרה מאוד, ואין אוכלים אותה רק דרך לקיקה ושוהים הרבה באכילתה, בין המחייבים ברכה אחרונה בקפה, ובין הפוטרים – מודים בו שאין לברך עליו, שמלבד השהייה המרובה באכילתו, לעולם אין אוכלים ממנו כדי שביעה (בצל החכמה ג קיד).

בורא נפשות על דברים שאין הברכה שלפניהם שווה כל הדברים שמברכים אחריהם בורא נפשות נפטרם בברכה אחת, אפילו שאינם שווים בברכות שלפניהם, כגון שאכל דבר שברכתו בורא פרי העץ, ודבר שברכתו בורא פרי האדמה, ודבר שברכתו

שהכל – מברך על כולם פעם אחת בורא נפשות (טושי"ע או"ח רז ר), וכן אם אכל ושתה – נפטר בברכה אחת (מגן אברהם שם סק"א)⁹.

משתית רביעית, ועוד שאין דרכו בכך ואינו מתחייב בברכה על זה (מעשה רוקח שם). 9. אכל דבר שברכתו מעין שלש, ודבר שברכתו בורא נפשות, ראה ערך ברכה מעין שלש. 10. על ההבדל בין חי בפת"ח לחי בציר"ה ראה רמב"ם יסודי התורה ב י; תוספות יום טוב תמיד ז ד.

7. וראה בערך שתייה, שיש מהראשונים הסוברים ששיעור צירוף לענין שתייה הוא בכדי אכילת פרס, וודאי אין שוהים בשתיית תה או קפה כדי שיעור זה, ולכן לדעתם מתחייב השותה בברכה אחרונה (משנה ברורה רי סק"א). 8. ויש שנתן עצה לתת ריוח בין שתייה לשתייה יותר מהנהוג, שבכך ודאי שוהה יותר

בְּרַכָּה מֵעֵין שֶׁבַע¹

ברכה בתפילת ערבית של ליל שבת, שיש בה מעין שבע הברכות של תפלת שבת

בתפילה הוא מדאורייתא (צפנת פענח תפלה ט י; אך יש שבארו דבריו, שבמקום שאין יין אמרו מעין שבע כמנהגנו, אבל במקום שיש יין אמרו קידוש על הכוס במקום ויכלו, ואחר הקידוש ברכה אחת מעין שבע, אבל ויכלו לא היה אומר שליח הצבור בקול רם אלא בלחש בתפילה בלבד (אור זרוע שם)³.

מדוע לא נקנה ביום טוב
דרך המזיקים לבא לישוב בלילי שבת ולילי רביעיות בלבד (ראה פסחים קיב ב), ולפיכך לא תקנו ברכה זו בלילי יום טוב (אבודרהם, סדר מעריב של שבת).

אמירתה ביחיד
מכיון שלא נתקנה אלא לשליח ציבור לאומרה בציבור, אין להוסיף על התקנה, והיחיד אינו אומר אותה (סמ"ג עשין יט, בשם ר"י; מרדכי שבת רפד, בשם ראב"ה; הגהות מימוניות שם; טוש"ע שם), ועוד שאם גם היחיד מחוייב לאומרה לא הועילו חכמים בתקנתם, שהרי שוב ישהה בבית הכנסת לאחר הציבור (הגהות מימוניות שם), והאומרה הרי זו ברכה לבטלה (סמ"ג שם; מרדכי שם: הגהות מימוניות שם)⁴, ומכל מקום אם היחיד רוצה, יכול לאומרה בלא פתיחה ובלא חתימה (אבודרהם שם; רמ"א שם), היינו שמתחיל במגן אבות, וגומר בזכר למעשה בראשית (מגן אברהם שם ס"ק יא).

אמירת הצבור יחד עם שליח הצבור
וכן יש נוהגים, שהציבור אומר ברכה זו עם שליח הציבור בלא פתיחה וחתימה (רמ"א שם, שכן נוהגים), ששליח הציבור ממתיך לאחר "קונה שמים וארץ", ומתחיל הקהל: "מגן אבות" וכו', ולאחר שמסיים הקהל לומר: "זכר למעשה בראשית", חוזר שליח הצבור על הדברים, ואין מקום שיאמר שליח הציבור יחד עם הקהל בלחש, כי עיקר התקנה היתה שהשליח ציבור יברך אותה (משנה ברורה שם ס"ק כב).

ויש שאין נוהגים באמירה זו, ושליח הציבור אומר לבדו כל הברכה (מעשה רב קטו; ערוך השולחן שם יז, בשם יש מקומות, ומסכים עמם).

עמידה רבתי יג, לפי שברכה זו באה במקום שבע הברכות של תפילת העמידה (אלה רבה או"ח רסח ס"ק טו).

זכור אין לקהל לדבר בשעה שהשליח צבור אומר ברכת מעין שבע (טוש"ע שם יב).

מדוע לא נזכרה בה מלכות
אין פותחים ברכה זו "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם", כמטבע הברכות הקבוע (ראה ערך ברכות), לפי ש"האל הקדוש" שיש בה הוא כמו מלכות, כמו הפסוק שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד (דברים ו ד), שהוא במקום מלכות – שאומרים אותו בפסוקי מלכויות בראש השנה (ראה ערך מלכויות זכרונות ושופרות) – ועוד ש"אלהי אברהם" שיש בה הוא במקום מלכות, כמו בברכה ראשונה של שמונה-עשרה (תוספות ברכות מ ב ד"ה אמר).

התפלל תפלת חול מי שהתפלל ערבית תפלת חול ולא הזכיר של שבת, אם שמע מהשליח ציבור ברכת מגן אבות מראשה ועד סופה, יצא ידי חובתו (מחזור ויטרי שם, וטור שם, בשם

הד"ן בליל שבת, אחר שיתפלל שליח הציבור בלחש עם הציבור תפילת העמידה של שבת, חוזר ומתפלל בקול רם ברכה אחת מעין שבע (רמב"ם תפלה ט י; טוש"ע או"ח רסח ח).

מנהג הנרכה תחילת הברכה לשונה לשון ברכת אבות: "ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו וכו' אל עליון" (דברי שלום (עפ"י) ה עמ' קפ), אלא שבמקום "קונה הכל" כתוב בה: "קונה שמים וארץ" (רש"י שבת כד ב ד"ה שליח צבור); ויש גורסים: "קונה ברחמי שמים וארץ" (רמב"ם שם).

אמצע הברכה מכוון כנגד שבע הברכות של תפילת שבת:

- "מגן אבות בדברו" כנגד מגן אברהם²;
- "מחיה מתים במאמרו" כנגד מחיה המתים;
- "האל הקדוש שאין כמוהו" כנגד האל הקדוש;
- "המניח לעמו ביום שבת קדשו כי הם רצה להניח בהם" כנגד אתה קדשת ורצה במנוחתנו;
- "לפנינו נעבוד ביראה ופחד" נגד ברכת העבודה;
- "ונודה לשמו בכל יום תמיד" נגד מודים;
- "מעין הברכות וההודאות" תוספת היא, כלומר מעין הברכות הללו והרבה הודאות נאות וראויות לבעל ההודאות;
- "לארון השלום" כנגד ברכת השלום;
- "מקדש השבת ומברך שביעי" מעין חתימה סמוך לחתימה (תשובת רש"י במחזור ויטרי (הורו"ץ) קה).
- סיום הברכה לשונה סיום ברכת קדושת היום של שבת: "אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתנו" וכו', וחתימתה: "ברוך אתה ה' מקדש השבת" (דברי שלום שם).

טעם התקנה ברכה זו נתקנה משום סכנת מזיקים, שבתי כנסיות שלהם היו בשדות מחוץ ליישוב, וכל שאר לילות החול היו עסוקים במלאכתם ומתפללים ערבית בביתם, ולא היו באים לבית הכנסת, אבל לילי שבת באים לבית הכנסת, וחששו שיש שאינם ממהירים לבוא ושוהים לאחר התפילה, וישארו לבדם בבית הכנסת ויבואו לידי סכנה, לפיכך חוזר שליח צבור ומתפלל כדי שיתעכבו כל העם עד שישלימו המאחרים ויצאו עמהם (סתמא דגמי שבת כד ב, ורש"י ד"ה משום סכנת; רמב"ם תפלה ט יא; טור שם), ומאריך בה השליח ציבור בניגון ובנועם ובמשיכה (שבלי הלקט סה).

ואנו שאין לנו סכנה זו, אומרים ברכה זו משום מנהג אבותינו בדיננו (שו"ת הרשב"א א לו ושכנ; אור זרוע א תשנב; טור שם), שאין בדיננו לשנות מתקנתם, גם אם טעמם בטל (ישכיל עבדי ו או"ח ט).

אכן יש מהאמוראים שהעיד שמנהג בבל שברכה זו נאמרת רק במקום שאין יין לקידוש (רבי יוסי בי רבי, בירושלמי ברכות ח א), שבמקום שיש יין אין חיוב הקידוש בתפילה אלא מדרבנן, ולא הצריכו ברכה מעין שבע, אבל במקום שאין יין הרי חיוב הקידוש

זה היה מצוי בבבל, מפני שלא היה מצוי שם יין (אור זרוע שם, על פי הירושלמי שם; פירוש בעל החרדים שם). 4. ויש סוברים שבין יחיד ובין ציבור צריכים לומר ברכת מגן אבות (ורקח ג, בשם הגאונים; ראב"ה ברכות קצו, בשם

ברכה מעין שבע. 1. ד, טור' רסו-רסט. 2. נוסח הברכה "מגן אבות" ולא "מגן אברהם", שאף ברכת אבות יוסדה על כל שלש האבות, אלא שחתימתה באברהם בלבד (ראה ערך אבות ב. תשובות רש"י (אלפנבין) טו). 3. ומנהג

הלקט ריט; תניא רבתי מט; אבודרהם שם; שכן המנהג; סדר ליל פסח (כי טוב), ליל התקדש חג, ד"ה ערבית בבית הכנסת, שישנן קהילות שנהגו בכך).

ומספר טעמים למנהג הראשון:

• לדעה שתקנה זו נתקנה מפני סכנת המזיקים (ראה לעיל) פסח נקרא ליל שמורים (שמות יב מב) – לילה המשומר ובא מן המזיקים (כלבו שם; אבודרהם שם, בשם יש אומרים; טור שם, בשם בעל העיטור, שכתב בשם רבנו ניסים).

• לדעה שתקנה זו נתקנה כדי להוציא חובת קידוש מי שאין לו יין (ראה לעיל), לפי שפסח אפילו עני שבישראל אין פוחתים לו מארבע כוסות (משנה פסחים צט ב), אין מקום לתקנה זו (צפנת פענח תפלה ט יא).

• לנוהגים לומר הלל בבית הכנסת בליל פסח (ראה ערך הלל), אין לחשוש למאחרים ואין צורך להאריך בתפילה באמירת ברכת מעין שבע, שכן די במה שמאריכים באמירת ההלל (אלפסי זוטא שבת כד א; סדר ליל פסח שם).

• בערב פסח אחר חצות אסור לעבוד בשדות, ולכן אין לחשוש למאחרים (סדר ליל פסח שם).

• בערב פסח הכל ממהרים להקדים הסדר בשביל התינוקות שלא ישנו, ולכן אין לחשוש למאחרים (סדר ליל פסח שם).

ומספר טעמים למנהג השני:

• לא מצאנו בגמרא שיש הבדל בין יום טוב של פסח ליום טוב אחר, ואין לתת מדעתנו טעמים לבטל דין היוצא מהגמרא (נהר שלום שם; ישכיל עבדי ו או"ח טו).

• שכן נכון על פי הקבלה (נהר שלום שם; ישכיל עבדי שם). שליח ציבור שנוהגים במקומו כמנהג הראשון, וטעה והתחיל ברכת מעין שבע:

• אם נזכר לאחר שאמר "ברוך אתה ה' ", יסיים "למדני חוקיך", ויהיה כקורא פסוק (ראה משנה ברורה קיד סק"כ וס"ק לב).

• אם נזכר לאחר שאמר "ברוך אתה ה' אלהינו" – לנוהגים לומר הלל בבית הכנסת בליל פסח (ראה ערך הלל) – יסיים בברכת ההלל (הרב שריה דבליצקי במוריה סיון-תמוז תשל"ב עמ' נב); ולנוהגים שלא לאומרו יסיים כל ברכת מעין שבע עם החתימה, ויסמוך על הסוברים שיש לומר הברכה גם כשחל לילה זה בשבת (כן משמע שם).

• בין כך ובין כך, אם נזכר לאחר שהמשיך הברכה, יסיים כל ברכת מעין שבע עם החתימה (הרב שריה דבליצקי שם) ⁷.

געשורת ימי בשבת שבעשרת ימי תשובה – והוא הדין בראש תשובה השנה שחל בשבת (מהרי"ל, סדר תפילות של ראש השנה ב; רמ"א או"ח תקפב ג), וביום הכפורים שחל בשבת (מהרי"ל, הלכות ליל יום כפור י; רמ"א שם) – אומרים בברכה זו "המלך הקדוש" במקום "האל הקדוש", כדרך שאומרים בתפילה (מהרי"ל, הלכות עשרת ימי תשובה ד; בית יוסף שם, בשם ה"ר מנוח; שו"ע שם ג) ⁸.

טעה ואמר "האל הקדוש", נחלקו אחרונים:

יש אומרים שאף אם סיים הברכה – חוזר (שיירי כנסת הגדולה שם, גהות בית יוסף סק"ה; מחזיק ברכה שם סק"ג, בשמו, ובמסקנה).

רב משה גאון; שו"ע שם יג), וצריך לענות אמן בסוף הברכה (תשובת רש"י במחזור ויטרי שם).

לא התפלל ערבית כלל אם לא התפלל כלל תפילת ערבית, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שיוצא בה ידי חובה (מחזור ויטרי (אוצר הפוסקים) ח"א עמ' קעג וטור שם, בשם רב נטרונאי גאון), שכיון שתפילת ערבית רשות (ראה ערך ערבית) מקילים בה (בית יוסף שם; מגן אברהם שם ס"ק טו), וכן הלכה (שו"ע שם).

• ויש אומרים שאין יוצאים בה ידי חובה, שכיון שתיקנו חכמים להתפלל בשבת שבע ברכות, אין יוצאים במעין שבע במקום שבע (טור שם).

להלכה שיוצאים בה ידי חובה, טוב לאומרה עם השליח ציבור, ואם כבר אמרה השליח ציבור – צריך הוא להתפלל כל שבע הברכות של תפילת שבת, ולא ברכת מעין שבע (מגן אברהם שם).

אם עבר ואמרה ביחיד, נחלקו אחרונים: יש אומרים שיצא ידי חובתו, הואיל ותפילת ערבית רשות (מגן אברהם שם); ויש אומרים שלא יצא (אליה רבה שם ס"ק יח).

שלא גבית הכנסת בענין אמירת ברכה זו במנין שאינו בבית הכנסת, נחלקו הדעות:

• ראשונים כתבו שאין אומרים ברכת מעין שבע בבית חתנים ואבלים, שמתפללים שם במנין, שכל עיקרה לא תיקנוה אלא בבית הכנסת, מפני שהיה אצלם בשדה ומפני הסכנה, וכאן אין טעם זה (ריב"ש מ; בית יוסף שם, בשם מהר"י אבוהב; שו"ע שם יז, וכתבו אחרונים שכל שכן אותם שמתפללים לפרקים במנין בבית, שאין אומרים אותה, אלא אם כן קובעים שם מקום להתפלל על זמן ידוע, שדינו כבית הכנסת קבוע (ט"ז שם סק"ח).

• ויש מהאחרונים שכתבו שנתפשט המנהג לאומרה בכל מנין, גם אם אינו בבית הכנסת (תקנות ירושלים מז; מזבח אדמה ב ע"ב, בשם רוב המקומות), שכן נכון על פי הקבלה (בן איש חי שנה ב וארא י; ישכיל עבדי ה או"ח לה) ⁵.

וכתבו אחרונים שבמקום שנוהגים לאומרה גם כשלא בבית הכנסת, אין למחות בידם (מגן אברהם שם ס"ק יד, בשם הרדב"ז ומהר"ב"ח); ויש שפקפקו בזה, שהרי זה ספק ברכה לבטלה (פרי מגדים שם; משנה ברורה שם ס"ק כה) ⁶.

יום טוב שחל בשבת יום טוב שחל להיות בשבת, אין מזכירים של יום טוב בברכת מעין שבע – וחותרים בשל שבת בלבד (רמ"א או"ח תקפב ג) – שהרי לא תקנוה אלא בשבת, ואפילו בשבת אינה חובה מצד הדין, אלא משום סכנה, ולכן אין לנו אלא מה שתיקנו, ולא להוסיף (שבת כד ב; טוש"ע או"ח רסח ט).

שבת שחל כפוצאי יום טוב בשבת שאחר יום טוב אומרים ברכה זו, בשביל להמתין על המתאחרים משום סעודת יום טוב (המנהג שבת ז; כלבו לה; שו"ע שם יא).

ליל אי של פסח שחל בשבת לילה הראשון של פסח שחל להיות בשבת: יש הנוהגים שלא לומר ברכה זו (כלבו נ; בית יוסף שם, שכן פשט המנהג; שו"ע שם א); ויש הנוהגים לאומרה (שבלי

לסמוך על הדעה שחתימת שם השם בסוף הברכה אינה מעכבת (ראה שו"ע או"ח קפז א, בסתם. הרב שריה דבליצקי שם). ⁸ ויש מהראשונים שכתב שאין לשנות בברכה זו ולומר "המלך הקדוש", שכל עיקר התקנה לא נתקנה

תשובת רבנו חננאל). ⁵ וראה שו"ת הר צבי או"ח א קנב; שו"ת מנחת יצחק י כא. ⁶ וראה שו"ת קנה בושם ב מח שדוקא אלו המתנהגים על פי הקבלה ינהגו כן. ⁷ ויש המצדד לחתום ברוך מקדש השבת ללא שם השם, שיש

השיעור

אין מברכים ברכה מעין שלש אלא אם כן אכל כזית, שבפחות משיעור זה אינו מתחייב בברכה אחרונה (ברכות לט א; רמב"ם ברכות ג יב; טוש"ע או"ח רי א)⁷, שבברכת פירות הארץ כתוב אכילה - וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ (דברים ח י) - ואין אכילה פחותה מכזית (רש"י ברכות שם ד"ה בצר)⁸.

אכל פרי שלם אכל פרי שלם כבריינו (ראה ערך בריה), בירושלמי מפורש שאפילו שאין בו כשיעור מברך אחריו מעין שלש, לפי שהוא בריה (ירושלמי ברכות ו א).

נחלקו ראשונים אם הבבלי מודה לזה (תוספות ברכות לט א ד"ה בצר, בשם הר"ר יוסף); או שחלוק ומצריך לעולם שיעור כזית (תוספות שם, בסתם; בית יוסף שם, בדעת הר"ף והרמב"ם; שו"ע שם, בסתם); וראשונים רבים הסתפקו בזה (תוספות יומא עט א ד"ה ולא; רבנו יונה ברכות שם; רשב"א שם; רא"ש שם ו טז; שו"ע שם, שיש מסתפקים), ולכן נכון להיזהר שלא לאכול בריה פחות מכזית (תוספות יומא שם; רא"ש ברכות שם; טוש"ע שם).

יין ברכה מעין שלש אחר שתיית יין, נחלקו ראשונים בשיעורה: • יש אומרים שאין מברכים אלא אם כן שתה רביעית (רמב"ם שם; שו"ע שם, בסתם).

• ויש אומרים ששיעורה כמלא-לוגמיו (תוספות ברכות לט א ד"ה בצר), שהוא רוב רביעית (ראה ערך מלא לוגמיו).

• ויש מסתפקים לומר ששיעורה בכזית, כשיעור אכילה, או בכביצה, לפי שאמרו: ואכלת, זו אכילה; ושבעת, זו שתיה (רבי מאיר בברכות מט ב), ושיעור שביעה הוא כביצה (תוספות יומא שם, וסוכה כו ב ד"ה ולא; רא"ש ברכות שם).

ולכן טוב להיזהר שלא לשתות אלא פחות מכזית שלדברי הכל פטור מברכה אחרונה, או רביעית, שלדברי הכל חייב בברכה (רא"ש שם; טוש"ע שם), ובדיעבד שכבר שתה כזית ואין לו כדי רביעית, אין צריך לברך אחריו (סדר ברכות הנהנין להרב ח ב).

צינור לכזית • כל האוכלים משבעת המינים מצטרפים לכזית. • אכל חצי זית משבעת המינים וחצי זית ממין אחר, אין מצטרפים לברכה מעין שלש, אבל מצטרפים לבורא נפשות.

• אכל חצי שיעור ושתה יין חצי שיעור, אין אכילה ושתיה מצטרפות (מגן אברהם רי סק"א)⁹.

עירוב עם כתבו ראשונים שאם עירב קמח של אחד מחמשת קמח קטניות מיני דגן עם קמח קטניות ועשה מהם פת, ואין בתערובת כזית דגן בכדי אכילת-פרס מהתערובת - שאז מברך עליה ברכת המזון (ראה ערך ברכת הפת) - אף על פי שבתחילה מברך עליה המוציא, בסוף מברך אחריה ברכה מעין שלש (אבודרהם, ברכת הלחם, זימון, ברכת המזון, בשם ח"ר יונה; שו"ע או"ח רח ז), אפילו לא אכל אלא כזית מהתערובת, כיון שיש טעם פת בכלה, אף שאין בה ממשות הפת אלא כל שהוא (סדר ברכות הנהנין להרב ח ד, לדעה ז).

ויש מהאחרונים שחולקים על זה וסוברים שכשם שאין הדגן

(ר"ן פסחים, כד ב מדפי הר"ף, בדעת הגאונים; ערוך השולחן שם כו, בדעת הרא"ש והרשב"א), בקל וחומר, שהיא מזינה יותר מתמרים (באר הגולה שם סק"ו), וכן מסקנת האחרונים (באר הגולה שם; חיי אדם נ יא; פרי חדש שם ד"ה שאם אכל).

• ויש אומרים שאינה נפטרת בברכת המזון (רבנו יונה שם, בשם רבני צרפת; שו"ע שם), אף על פי שהיא מזינה יותר מתמרים, כיון שיש בו מעלה אחרת, שפת נעשית עיקר ממיני דגן, ולא שייך ברכת המזון כי אם בפת (משנה ברורה שם, על פי מגן אברהם שם ס"ק כח).

מי שאין לו סידור ואינו יודע הנוסח בעל פה מי שאין לו סידור ואינו יודע נוסח מעין שלש בעל פה, ועד שיגיע סידור לידו יעבור הזמן שיכול לברך, מלכתחילה לא יאכל, ואם עבר ואכל - יברך בורא נפשות (אגרות משה או"ח א עד; ארץ צבי כט).

דגן שלא עשאו פת, כגון מעשה קדירה, שחילק הדגן או כתשו ועשה ממנו תבשיל (ברכות לו א; רמב"ם ברכות ג ד; טוש"ע שם ב), כגון הריפות וגרש כרמל (רמב"ם שם; שו"ע שם), ודייסא (טוש"ע שם), וכן דגן חי, או עשוי קליות, או שלוק והגרעינים שלמים (תוספות ברכות לו א ד"ה הכוסס), נחלקו בדינו ראשונים:

• רוב הראשונים סוברים שאין מברכים אחריו ברכה מעין שלש, אלא בורא נפשות (רמב"ם ברכות ג ב; רא"ש שם ו ט; טוש"ע או"ח רח ד, בסתם), שכיון שמתחילה מברכים עליו בורא פרי האדמה (ראה ערך ברכות הנהנין) לא מצינו בשום מקום שתיקנו ברכה מעין שלש על האדמה ועל פרי האדמה (רא"ש שם).

• יש מהראשונים שנסתפקו לומר שיברכו אחריו ברכה מעין שלש, ויסיימו הברכה על האדמה ועל פרי האדמה, שאף זה בכלל מה שאמרו חכמים כל שהוא מין דגן ולא עשאו פת ברכתו מעין שלש (תוספות שם, בשם ר"י; טוש"ע שם, בשם התוספות)⁶.

• ויש מהראשונים הסובר שיברכו מעין שלש, ויסיימו הברכה על המחיה ועל הכלכלה (ראב"ן ברכות קצ).

ולפיכך נכון להחמיר שלא לאכול קליות או חטים שלוקות אלא בתוך הסעודה, שאז ברכת המזון פוטרתן (תוספות שם, ורא"ש שם, על פי ירושלמי ברכות ו א; טוש"ע שם, בשם התוספות), ואם אירע שאכלו שלא בתוך הסעודה, לא יברך אחריו מעין שלש אלא בורא נפשות (מגן אברהם שם סק"ז).

בוסר והוא הדין ענבים שהם בוסר, שנחלקו בו אם ברכתו בורא פרי העץ או בורא פרי האדמה (ראה ערך בוסר), שמספק מברך בורא פרי האדמה (טוש"ע או"ח רב ב), לא יאכל מהם כשיעור אלא בתוך הסעודה (משנה ברורה שם ס"ק יד, בשם האחרונים).

אורי כל שמברכים עליו בתחילה בורא מיני מזונות (ראה ערך ברכות הנהנין) מברכים לאחריו ברכה מעין שלש (רמב"ם ברכות ג יא), חוץ מן האורז, שאף על פי שכשבישלו או עשה ממנו פת מברכים עליו בתחילה בורא מיני מזונות (ראה ערך אורי), אין מברכים עליו בסוף ברכה מעין שלש, אלא בורא נפשות (ברכות לו ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם ז).

6. ויש מהראשונים שסבר בתחילה שודאי מברך ברכה מעין שלש ומסיים על האדמה ועל פרי האדמה, ולבסוף חזר בו וסבר שמברכים בורא נפשות (תוספות שם ורא"ש שם, בשם רבנו תם). 7. אם מברך אחר שבעה המינים בפחות מכזית בורא נפשות, ראה ערך ברכה אחרונה. 8. וגם לסוברים שברכה מעין

שלש חיובה מדרבנן (ראה לעיל) מודים שאין אכילה בה פחותה מכזית, שכשתיקנו חכמים ברכה אחרונה על שאר דברים, כעין של תורה תיקנו (משנה ברורה שם סק"ד). 9. על שיעור שהיית הכזית באכילה, ראה ערך אכילה; על שיעור שהיית השתייה ביין, ראה ערך שתייה.

חותמים "ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה" (ברכות מד א, לגירסתנו; ילקוט שמעוני עקב תתנ; הלכות גדולות שם; הרמב"ם בברכות ג יג ובפירוש המשניות שם); או "ברוך וכו' על הארץ ועל המחיה ועל הכלכלה" (רשב"א שם; טור או"ח רח; אבודרהם, ברכת בורא מיני מזונות), וביארו שנוסחאות חלוקות הן בתלמוד (ב"ח שם).

חתימת ברכת בברכה על הפירות חותמים – כשאוכלים מפירות הפירות חוץ לארץ (ראה להלן) – "ברוך וכו' על הארץ ועל הפירות" (גמ' שם; רמב"ם שם ושם; טוש"ע שם י).

חתימת ברכת בברכה על הגפן – כשהענבים הם ענבי חוץ לארץ הגפן (ראה להלן) – נחלקו מהי חתימתה:

• יש החותמים: "על הארץ ועל פרי הגפן" (ראב"ד ברכות ח יד; רבנו יונה ברכות מד א; רא"ש שם ו מב; טור שם), וכן המנהג (משנה ברורה שם ס"ק נו, שכן משמע מהאחרונים; ערוך השלחן שם י).

• יש החותמים: "על הגפן ועל פרי הגפן" (רוקח שמא; תוספות שם ד"ה על, שיש שחותמין כן); והשיגו עליהם שכשם שבדגן ופירות מזכירים הארץ בחתימה, כך צריך להזכיר ביין, שאין הבדל ביניהם אלא שביין צריך להזכיר השם הפרטי של האילן שבו גדלו הענבים, אבל הארץ לעולם עומדת (רבנו יונה שם; רא"ש שם).

• ויש שחותמים, כמו על אכילת פירות: "על הארץ ועל הפירות" (רמב"ם שם; תוספות שם, שיש שחותמין כן, ובמסקנתם; באור הגר"א שם ס"ק לח)¹¹.

חתימת הברכות בארץ ישראל חותמים: "על הארץ ועל פירותיה" על פירות (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם י), שמשבחים לה' ארץ ישראל על הארץ שמוציאה אותם הפירות (גמ' שם מט א).

ואף אם מביאים פירות מארץ ישראל לחוץ לארץ צריכים לברך עליהם "ועל פירותיה" (רשב"א שם מד א, על פי הגמ' שם; שו"ע שם)¹².

בארצות הסמוכות לארץ ישראל, ויש ספק אם הפירות הובאו מהארץ, אין לשנות ממטבע הברכה שבחוץ לארץ (רבנו יונה שם), ואפילו כשאוכל בארץ ישראל, אם אינו יודע אם הם מפירות הארץ או חוץ לארץ, יברך "ועל הפירות" (אליה רבה שם ס"ק יח; משנה ברורה שם ס"ק נד)¹³.

אף אחר היין – לדעת החותמים "על הארץ ועל פרי הגפן" – צריך לחתום בארץ ישראל "על הארץ ועל פרי גפנה" (הלכות קטנות ב נה, שכן נוהגים); ויש שכתבו שיותר טוב לברך "ועל פירותיה", שלא לייחס שבח הארץ על דבר פרט (הלכות קטנות שם).

אף אחר מיני דגן יש ראשונים שכתבו לחתום בארץ ישראל: "על הארץ ועל מחייתה" (תוספות ר"י שירליאון ברכות מד א; כפתור ופרח י, ח"א עמ' קעד במהדורת בית המדרש להלכה בהתישבות; הלכות קטנות שם, שכן נוהגים), ויש אחרונים שכתבו כדבריהם (חכמת אדם, משפטי ארץ יא י; פאת השלחן ב יד); אך רוב הגאונים והראשונים הזכירו החילוק רק לגבי פירות ויין (הלכות גדולות שם; ר"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם; טוש"ע שם), ונהגו כדבריהם שלא לשנות נוסח הברכה בארץ ישראל (ברכי יוסף שם; אגרות משה יו"ד ג קכט ד), ומספר טעמים לדבר:

• מעשה קדירה עובר עיבוד מרובה עד שנאכל, ולא שייך לברך

מצטרף לענין שלש ברכות, כך אינו מצטרף לברכה מעין שלש, ואינו מברך אלא בורא נפשות (מגן אברהם שם ס"ק טו; באור הגר"א שם ס"ק לד).

לכן כתבו אחרונים שיש להימנע מלאכול פת זו כי אם בתוך הסעודה (סדר ברכות הנהנין שם; משנה ברורה שם ס"ק מז).

אם בישלו מהתערובת בקדירה, ואין בה כזית דגן בכדי אכילת פרס, אף על פי שבתחילה מברך עליה בורא מיני מזונות (ראה ערך ברכת הפת), אין מברך עליה בסוף ברכה מעין שלש אלא בורא נפשות (אבודרהם שם; שו"ע שם).

עירוב עם אבל עירב קמח דגן שלא בקמח אחר אלא עם שאר שאר דברים, כגון דבש ותבלין וכיוצא בהם:

• יש סוברים שאפילו אם אין בתערובת כזית דגן בכדי אכילת פרס, מברך אחריה ברכה מעין שלש (מגן אברהם שם).

• ויש סוברים שאין הבדל בין תערובת קמח בקמח, לתערובת קמח בשאר דברים, ולעולם אם אין בה כזית בכדי אכילת פרס אינו מברך אחריה מעין שלש, אף על פי שבתחילה ברכה בורא מיני מזונות (דברי חמודות ברכות ו ז; עולת תמיד שם ס"ק יז; באור הגר"א שם ס"ק לה; נשמת אדם נ ס"ק י; מאמר מרדכי שם ס"ק יז; משנה ברורה שם ס"ק מה, ובאור הלכה שם ד"ה בקדירה), וכתבו אחרונים שיש לחוש לדבריהם לאכול עוד כזית שברכתו האחרונה היא מעין שלש בודאי, ועוד כזית שברכתו האחרונה היא בורא נפשות בודאי (סדר ברכות הנהנין להרב ג ב)¹⁰.

הנוסח

בברכת מעין שלש יש מעין ארבע הברכות של ברכת-המזון: "על המחיה" מעין ברכת הזן, "ועל ארץ חמדה" מעין ברכת הארץ, "רחם" וכו' מעין ברכת ירושלים, "כי אתה ה' טוב ומטיב" מעין ברכת הטוב והמטיב (רבנו יונה ברכות מד א; טור או"ח רח), ואף על פי שתקנוה מעין ארבע ברכות, קוראים אותה מעין שלש, לפי שכך נקראה קודם שתיקנו הטוב והמטיב (המנהג טו), או שאין קוראים אותה אלא על שם השלש של תורה שבברכת המזון (רבנו יונה שם; טור שם); ויש שלא נהגו להזכיר בברכה זו הודאה על הטוב (רמב"ם ברכות ח יד, בסתם), שלא תיקנו חכמים אלא מעין שלש, ולא מעין ארבע (רמב"ם שם, בשם יש מי שאמר).

פתיחת הברכה כשמברך על חמשה מיני דגן פותח בברכה: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם על המחיה ועל הכלכלה", וכשמברך על הפירות – דהיינו חמשה מיני פירות שמשבחת בהם ארץ ישראל, מלבד היין – אומר: "ברוך וכו' על העץ ועל פרי העץ" (ברכות מד א), וכשמברך על היין אומר: "ברוך וכו' על הגפן ועל פרי הגפן" (גמ' שם, לגירסת שאילתות נד, ורא"ש שם ו מב, וכתב יד מינכן המובא בדקדוקי סופרים; ילקוט שמעוני עקב תתנ; הלכות גדולות א, ברכות ו, עמ' סד במהדורת מכון ירושלים; תוספות שם ד"ה על; רמב"ם ברכות ח יד, ובפירוש המשניות שם), שמכיון שמשום חשיבותו קבעו ברכה לעצמו בתחילה (ראה ערך ברכת היין) הוא הדין לאחריו (תוספות שם).

חתימת ברכת הפתיה בחתימת הברכה על חמשת מיני דגן נחלקו אם

חיים א לו). 13. ויש הסובר שאפילו כשברור לו שהפירות הם מחוץ לארץ, כל שאכלם בארץ ישראל מברך "ועל פירותיה" (ברכי יוסף שם ס"ק יא, בשם הרב המג"ן).

10. אם ברכה מעין שלש צריכה כוס, ראה ערך כוס של ברכה. 11. ויש ששלל הדעה השניה, אך הביא להלכה הן את הדעה הראשונה, והן את הדעה השלישית (שו"ע שם יא). 12. ויש הסובר שיש לברך עליהם: "ועל הפירות" (אחרות

• יש שהשמיטו אמירה זו אחר מיני דגן, והזכירה בפירות ויין בלבד (רמב"ם ברכות ג יג ושם ח יד; פירוש התפילות והברכות לר"י בר יקר ח"ב עמ' מז, מט; הגהת סמ"ק שם); וביארו בדעתם, שמיני מזונות שנטחנים ונאפים, לא שייך לומר בהם "תנובת השדה", מה שאין כן בפירות וביין (קונטרס בברכת מעין שלוש, בסוף סידור רבי שבתי סופר, חלק ברכת המזון והנהיג, עמ' קלג, על פי אוצר הגאונים שם).

• ויש שכתבו להיפך, שאין לומר "ועל תנובת השדה" אחר פירות ויין, אלא אחר מיני דגן בלבד, שאין לשון זו נופלת אלא עליהם, כמו שכתוב: **וַיֹּאכַל תְּנוּבַת שְׂדֵי** (דברים לב יג. רבנו יונה שם; טור שם, בשמו).

ברית תורה
חיים ומזון
והוצאה ממצרים
בברכת המזון צריכים להודות לה' על היציאה ממצרים, ברית המילה, התורה, החיים והמזון (ראה ערך ברכת המזון), ונחלקו ראשונים אם כך הדין רק בברכת המזון, ובמעין שלש אין צורך להזכירם (מאירי ברכות מט א; שיטה מקובצת שם ומד א), וכן הלכה (רמב"ם ברכות ג יג; טור שם); או שאף בברכה מעין שלש יש להזכירם (רוקח שמא; אור זרוע א קפא, בשם רבנו חננאל; ראב"ה ברכות קכא).

ונאכל מפריה
ונשבע מטובה
גאונים וראשונים הזכירו בנוסח הברכה, בתחינה על ירושלים: **"ונאכל מפריה ונשבע מטובה"** (ברכות מד א, לגירסת ילקוט שמעוני עקב תתנ; הלכות גדולות א, ברכות ו, עמ' סד במהדורת מכון ירושלים; רי"ף שם; מחזור ויטרי (הורו"ף) פג; הרמב"ם בברכות שם, לחלק מהגירסאות, ובפירוש המשניות שם; מאירי שם); ויש מהראשונים שכתבו שאין לומר נוסח זה, שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה (סמ"ג עשין כז; טור שם, בשמו; כלבו פז, בשם יש מדקדקים), כי אם לקיים המצות התלויות בארץ (כלבו שם, בשם יש מדקדקים; טור שם, בשם הסמ"ג), ושני ביאורים מצינו בדעה האומרת נוסח זה:

• העיקר איננו באמירה זו, אלא מה שנאמר לאחר מכן: **"ונברכך עליה בקדושה ובטהרה"**, ומשום שהברכה באה מפני האכילה אומרים: **"ונאכל מפריה ונשבע מטובה"** (בית יוסף שם).

• או להיפך, שיש עיקר גדול באמירה זו, מפני שקדושת הארץ נשפעת גם בפירותיה היונקים מקדושת השכינה השוכנת בקרב הארץ, ובאכילת פירותיה של ארץ ישראל אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה (ב"ח שם).

ונודה לך על
הארץ
יש מהראשונים שהגיה להוסיף בנוסח הברכה, לפני החתימה: **"ונודה לך על הארץ ועל המחיה"** וכיוצא בזה, כדי שיהיה מעין חתימה סמוך לחתימה (ראה ערך ברכות. סמ"ג שם; טור שם, בשמו); ובארו בטעם שאין צורך בהוספה זו:

• שהאמירה **"ונברכך עליה בקדושה ובטהרה"** מספיקה להיות מעין חתימה סמוך לחתימה (בית יוסף שם) ¹⁷; ויש שדחו באור זה, שאינה מעין חתימה, ועוד שלאחר מכן נאמר סמוך לחתימה: **"כי אתה ה' טוב ומטיב"** (ב"ח שם).

• או שלא תקנו חכמים שיהא מעין חתימה סמוך לחתימה אלא בברכה פרטית, אבל ברכת מעין שלש אם יוסיף ויאמר סמוך לחתימה: **"ונודה לך על הארץ ועל המחיה"** היה נראה כאילו לא

ביחוד על הארץ שמצמיחה אותו (הגהות האדר"ת לפאת השלחן שם).

• שבעת המינים הם משובחים, והפירות הללו ניכרים בארץ ישראל, שרק בה כולם גדלים, ושייך לשבח עליהם שהארץ מוציאה אותה, אבל לא על דברים פרטיים (הלכות קטנות שם).

• בתוך חמישה מיני דגן מצויים שלשה מינים שאינם בשבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, ולכן לא שייך לשבח את הארץ בייחוד על גידולם (הר צבי או"ח א קח).

אכל פירות
משבעה המינים
ומיני מזונות
ושתה יין
אכל פירות משבעה המינים ואכל מיני מזונות של דגן, ושתה יין, נחלקו גאונים וראשונים בדינו:

• יש אומרים שצריך לברך ברכה אחרונה בפני עצמה על כל מין לחוד, לפי שאין חותמים בשתיים (ראה ערך אין עושין מצות חבילות. שבלי הלכת קסא, בשם הגאונים; שלטי הגבורים שם, לב א מדפי הרי"ף, ד, בשם ריא"ז).

• ויש אומרים שיכלול הכל בברכה אחת ויאמר: **"על המחיה ועל הכלכלה, ועל הגפן ועל פרי הגפן, ועל העץ ועל פרי העץ"** וכו' ¹⁴, וחותם: **"ברוך אתה ה' על הארץ ועל המחיה ועל פרי הגפן ועל הפירות"** (תוספות ברכות מד א ד"ה על, בשם רבנו חננאל; רשב"א שם, בשם רב האי גאון, ורבנו חננאל, וקצת מגדולי רבותינו הצרפתים; רמב"ם ברכות ח טו), וכן הלכה (טוש"ע או"ח רח יב), ואין זו חתימה בשתיים, שהארץ היא המוציאה המחיה והפירות (תוספות שם, בשם רבנו חננאל; רשב"א שם).

אכל משבעה
המינים ודבר
אחר
אכל משבעה המינים, ואכל תפוחים או אגסים וכיוצא בהם, ברכת מעין שלש פוטרת גם את התפוחים, ואין צריך לברך עליהם בורא נפשות, שאף הם פרי העץ הם (רמב"ם שם טז; רא"ש שם ו מב; טוש"ע שם יג), אבל אכל תפוחים ושתה יין, צריך לברך בורא נפשות על התפוחים (רא"ש שם; טוש"ע שם), ואפילו לסוברים שאחר יין חותם **"ועל הפירות"** (ראה לעיל), מכל מקום כיון שבפתיחה הוא מזכיר גפן בלבד, אין התפוח בכלל (מגן אברהם שם ס"ק כא) ¹⁵.

אכל בשר או פרי האדמה, ושתה יין, או אכל משבעה המינים, צריך לברך על כל אחד ואחד (טוש"ע שם) ¹⁶.

דילג על עיקרי
מעין שלש
אם דילג על עיקרי מעין שלש הברכות (ראה לעיל) לא יצא ידי חובתו (חזון איש או"ח לד סק"ד), אכן אם דילג על מעין הטוב והמטיב יצא (שלחן הטהור (ספרין) רח יט).

מחלוקות
בנוסחאות
מלבד המחלוקות בחתימת הברכה, מצאנו עוד מספר מחלוקות בראשונים לגבי נוסחאות הברכה:

ועל תנובת
השדה
נוסח הברכה הנזכר בגירסתנו בתלמוד: **"על המחיה ועל הכלכלה"**, וכיוצא **"ועל תנובת השדה"** (ברכות מד א), וכן כתבו הרבה ראשונים (ילקוט שמעוני עקב תתנ; רי"ף שם; תוספות שם ד"ה על).

• אך יש שלא גרסו בתלמוד **"ועל תנובת השדה"** (הלכות גדולות שם; מעשה הגאונים סב; סמ"ג עשין כז; סמ"ק קנא), ויש ששלל אמירה זו מלבד בדגן הנאכל כמות שהוא, שלא שייך לומר **"תנובת השדה"**, אלא בדבר הנאכל כמו שיצא מהאדמה (רב עמרם גאון, באוצר הגאונים ברכות, הפירושים רב).

ומים, ראה ערך ברכת היין. ¹⁷. או כעין זה, שהאמירה **"ושמחנו בה"**, היא לומר בה תשבחות והודאות, והיא מספיקה להיות מעין חתימה סמוך לחתימה

¹⁴. על טעמי הקדימה, ראה ערך ברכות הנהיג. ¹⁵. ויש סוברים שאם חותמים ביין **"ועל הפירות"** נפטרים גם התפוחים (רשב"א שם). ¹⁶. שתה יין

(תשבץ קטן סי' שכב, בשם המהר"ם מרוטנבורג; מגן אברהם שם ס"ק יח).
 • ביום טוב מוסיף: ושמחנו בחג פלוני הזה (טור שם), או: וזכרנו לטובה ביום חג פלוני (תשבץ שם, בשם המהר"ם מרוטנבורג; מגן אברהם שם) הזה (מגן אברהם שם).

• ובראש השנה מוסיף: וזכרנו לטובה ביום הזכרון הזה (המנהגים (טירנא), הגהות המנהגים ליל הסדר ז).

• בראש חדש מוסיף: וזכרנו לטובה ביום ראש החדש הזה (תשבץ שם, בשם המהר"ם מרוטנבורג; טור שם; מגן אברהם שם) ²¹.

מקומה

ברכה מעין שלש, אם צריכים לברכה במקום האכילה, כמו בברכת המזון (ראה ערכו), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכל שבעת המינים טעונים ברכה לאחרים במקומם (רשב"ם פסחים קא ב ד"ה אבל; טור או"ח קעח, בשמו; רמב"ם ברכות ד א; שו"ע או"ח קעח ה, ושם קפד ג, בשם יש אומרים, הראשון) ²².

• יש אומרים שחמשה מיני דגן בלבד, באופן שברכתם היא מעין שלש, טעונים ברכה במקומם, מפני חשיבותם, אבל פירות שמברכים אחריהם מעין שלש, וכן יין אינם טעונים ברכה במקומם (רי"ף שם; המאור שם; תוספות שם ד"ה אלא, ששם יש לומר כן: רא"ש שם י ו; טור או"ח קעח, בשם ר"י; שו"ע שם ושם, בשם יש אומרים; באור הגר"א או"ח קעח ס"ק כא-כב).

• ויש אומרים שכל דבר שאינו טעון אלא ברכה אחת לבסוף אינו טעון ברכה לאחריו במקומו, ורק בפת שמברכים אחריה ברכת המזון הוא שאמרו שטעונה ברכה לאחריה במקומה (תוספות שם, שכן נראה לומר; רשב"א ברכות נג ב; רמ"א או"ח קעח שם, בשם יש אומרים).

• ויש להחמיר לכתחילה לברך על כל שבעה המינים במקומם (מגן אברהם שם ס"ק יב; משנה ברורה שם ס"ק מה, בשם האחרונים; ערוך השלחן שם ט).

נתקנה עיקר ברכה זו אלא לברך על המזון ועל המחיה, ולכלול בה גם כן ברכת הארץ ובנין ירושלים, אבל עיקרה אינה אלא על המזון, ולכן אין לומר תוספת זו, כדי להורות שכל מעין שלש שקולים זו כזו בשוה (בי"ח שם).

• ומכל מקום יש מהאחרונים שכתבו שהמנהג להוסיפו (ערוך השלחן שם א; משנה ברורה שם סק"ט) ¹⁸.

מעין המאורע בירושלמי מובא שיש להזכיר בברכה זו – בימים מיוחדים (ראה להלן) – מעין המאורע (ירושלמי ברכות ו א), ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שלא נהגו כן (תוספות ברכות מד א ד"ה על, ותוספות ר"י שירליאון שם; רשב"א שם, בשם, ובשם הראב"ד; המכתם שם, בשם הראב"ד; סמ"ג עשין כז), שלא אמרו להזכיר אלא בימי התלמוד, שהיו רגילים לקבוע על יין ומיני פירות, אבל בזמן הזה שאין קובעים על כך – אין צריך להזכיר (תוספות שם, ותוספות ר"י שירליאון שם; סמ"ג שם, בשם מורי רבינו יהודה), או שכיון שלא נזכר בבבלי, הוא כעין ספק שיש לפושטו לקולא (המאורות שם, בשם דודו) ¹⁹.

• ויש אומרים שיש להזכיר מעין המאורע אף בימינו (רמב"ם ברכות ג יג; רבנו יונה שם; רא"ש שם ו מב), וכן הלכה (טוש"ע שם יב), אך בדיעבד אם לא הזכיר, יצא ידי חובה (מגן אברהם שם ס"ק יח).

הימים המיוחדים שבהם מוסיפים מעין המאורע הם: שבת, ויום טוב, וראש חודש (רא"ש שם; טוש"ע שם) ²⁰, אבל בחנוכה ופורים אין מזכירים מעין המאורע (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) ע; הגהות מיומניות שם, בשמו; שו"ע שם), שכל חיוב אמירת "על הניסים" הוא מדין ברכת ההודאה, אבל בברכה מעין שלש שאין ברכת ההודאה, אין מזכירים אותו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם).

נוסח ההזכרה בנוסח ההזכרה מעין המאורע יש נוסחאות רבות בראשונים, ועיקריהן:

• בשבת מוסיף קודם שאומר "כי אתה ה' טוב ומטיב": ונחמנו ביום המנוח הזה (טור שם); או: ורצה והחליצנו ביום השבת הזה

בְּרָכָה שְׁאִינָה צְרִיכָה

איסור לברך ברכה שאין חייבים בה

האיסור ומקורו

כל מי שיצא ידי חובת ברכה מן הברכות וחוזר ומברך אותה, הרי זה מברך ברכה שאינה צריכה (ברכות לג א), כגון שמברך בתוך הסעודה על דברים שנפטרו כבר על ידי ברכת המוציא (ראה ערך ברכת הפת), שברכה שלא לצורך היא (משנה ברורה רטו ס"ק יז), וכל שכן כשמברך ברכה במקום שלא תיקנו חכמים כלל, שעובר משום ברכה שאינה צריכה, כגון מי המברך בקידוש של שבת שחרית מקדש השבת (תשובת רב האי גאון בתשובות הגאונים [שערי תשובה] קטו).

והמברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא את שם ה' אלהיך לְשוֹא (שמות כז). ברכות לג א; רמב"ם ברכות א טו; טוש"ע שם ד, והרי הוא כנשבע לשוא (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ונחלקו ראשונים:

• יש הסוברים שאיסור מן התורה הוא, ועובר בלאו זה של לא תשא (שו"ת הרמב"ם [פריימן] פד; רמב"ם ברכות שם, לפי מגן אברהם שם סק"ו, וברכי יוסף או"ח מו סק"ו).

• אבל רוב הראשונים סוברים שאיסור ברכה שאינה צריכה הוא מדרבנן, והדרשה מלא תשא אינה אלא אסמכתא, ולא אמרו

שבת ויום טוב בלבד (רמב"ם שם) ²¹. לחילופי נוסחאות נוספים, ראה: רוקח שם; פתור ופרק י, ח"א עמ' קעה במהדורת בית המדרש להלכה בהתישבות; צידה לדרך א ג כד. ²² ואם הלך ממקום אכילתו למקום אחר, דינו כמו בברכת המזון (ראה ערך ברכת המזון), וכן אם שינה מקומו באמצע אכילתו אם נקרא היסח-הדעת, שיצטרך לברך ברכה אחרונה על אכילה הראשונה, וברכה ראשונה על האכילה במקומו החדש, דינו כמו בברכת המזון (ראה ערך היסח הדעת). **ברכה שאינה צריכה**. 1. ד, טורי רפ-רפה.

(הגהות מהר"ח שם סק"ב). ¹⁸ חילופי נוסחאות נוספים בנוסח הברכה, ראה ברכות מד א; סידור רב סעדיה גאון עמ' פד; הלכות גדולות א, ברכות ו, עמ' סד במהדורת מכון ירושלים; מחזור ויטרי (הורו"ק) פג; רמב"ם ברכות ג יג; שבלי הלקט קסא; אור זרוע א קפא. ¹⁹ ויש מפרשים הירושלמי לדעה זו, שאין חיוב להזכיר מעין המאורע בברכה מעין שלוש אלא אם אכל פת ולא בירך ברכת המזון, שכיון שלא הזכיר המאורע כלל, יזכירו במעין שלוש (המכתם שם, בשם יש אומרים). ²⁰ ויש מהראשונים שהזכיר דין זה לענין

לְמַדְנֵי חֻקֵּיךָ (תהלים קיט יב), ואין כאן מוציא שם שמים לבטלה (רבנו יונה שם; רא"ש שם; טושי"ע שם).

בשאר אף המברך ברכה שאינה צריכה בשאר לשונות, שלא לשונות בלשון הקודש, עובר משום לא תשא, שדומה לאיסור שבועת שוא שעובר בכל לשון (פרי מגדים או"ח ריט, משבצות זהב סק"ג; שו"ת רבי עקיבא איגר כה; העמק שאלה נג ב) ⁴.

כשחזור בתפילה, כשחזור ומתפלל, אין בזה איסור של ברכה ו**מתפלל** שאינה צריכה, שהרי אמרו: ולואי שיתפלל אדם כל היום (ברכות כא א. אור זרוע ב צא), ומכל מקום מטעמים אחרים אסור להתפלל כשכבר התפלל (ראה ערך תפלה) ⁵.

גרם ברכה שאינה צריכה

אפילו אם בשעה שמברך אין הברכה לבטלה, אלא שיכול היה לפטרה בברכה אחרת שמברך, הרי זה גורם לברכה שאינה צריכה – ואסור (תוספות מנחות לו א ד"ה סח; מרדכי מגילה תשצג; המב"י א קיז וקפ, ומהרש"ם או"ח א, בדעת הרמב"ם ברכות יא טז), ולפיכך:

- הכהן הגדול היה קורא ביום הכפורים בספר תורה בפרשת אחרי מות, וגולל את ספר התורה ומניחה בחיקו, ואחר כך קורא פרשת ובעשור לחדש בעל פה (משנה יומא סח ב), ואינו מביא ספר אחר לקרוא בו, שאז יצטרך לחזור ולברך ברכת-התורה, כדין מי שקורא בשני ספרים (ראה ערך קריאת התורה), ונמצא שגורם לברכה שאינה צריכה, שכשקורא בעל פה נפטר בברכה הראשונה (ריש לקיש שם ע א) ⁶.

- וכן אם שולחנו ערוך לפניו, ודעתו לילך וליטול ידיו ולאכול, ולקח קודם הנטילה דברים שדעתו לאכלם בתוך הסעודה ומברך עליהם, הרי זה גורם לברכה שאינה צריכה, שהרי אפשר לו לפטרם בברכת הפת (מגן אברהם ריא סק"ט), וכל שכן המפסיק בדיבור בין ברכה לעשיה, שגורם שתבטל הברכה הראשונה לגמרי, שבודאי אסור משום ברכה שאינה צריכה (משנה ברורה רטו ס"ק יח).

לצורך דברים נחלקו ראשונים בדין גרימת ברכה שאינה צריכה **שבקדושה** לצורך דברים שבקדושה:

- יש אומרים שהדבר אסור, ולכן השומע קדיש, או קדושה, או ברכו בין תפילין של יד לתפילין של ראש, לא יפסיק לענות עם הציבור (רא"ש, הלכות קטנות, תפילין טו), וכן הלכה (טושי"ע או"ח כה י).
- ויש אומרים שהדבר מותר, ויפסיק ויענה עם הציבור, ויברך ברכה נוספת על של ראש (שו"ת הרשב"א ה יג) ⁷.

שהזכרת שם שמים לבטלה אסורה מן התורה (ראה ערך אזכרות) אלא בהזכרה שלא לצורך ברכה (תוספות ראש השנה לג א ד"ה הא, ורא"ש קידושין א מט, בשם רבנו תם; חינוך תל; ריב"ש שפד; תרומת הדשן לו, בשם הגאונים).

ידיד ומלקות השומע את חברו מברך ברכה שאינה צריכה, חייב לנדונו – כדין כל השומע הזכרת השם לבטלה (ראה ערך אזכרות) – ואם לא נדהו הוא עצמו יהא בנידוי (רמב"ם שבועות יב ט), וחייבים מלקות – דהיינו מכת מרדות מדרבנן (עמודי אש, מעון הברכות א) – על ברכה שאינה צריכה (תשובת רב האי גאון שם).

עניית אמן ויצאה ידי חובה כל המברך ברכה שאינה צריכה אסור לענות אחריו אמן (רמב"ם ברכות א טו; טושי"ע או"ח רטו ד), ואין חברו השומע את הברכה יוצא ידי חובתו בברכה זו, כגון מי שאינו אוכל ושותה, ובירך ברכת הנהנין, אין האחרים האוכלים ושותים יוצאים בשמיעתם, מכיון שהיתה ברכה לבטלה (בית יוסף או"ח ריג; מגן אברהם שם סק"ז), אבל אם בשעת הברכה לא היתה לבטלה, אלא שאחר כך נתבטלה הברכה בשוגג או באונס, כגון שנשפך הכוס אחר הברכה וכיוצא, יוצאים האחרים ששמעו (מגן אברהם שם).

ליסוד לתינוקות מותר ללמד לתינוקות הברכות כתיקונן, ואף על פי שהם מברכים לבטלה בשעת לימוד (רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רטו ג), ואפילו הרב מותר להזכיר השם בברכה כדי ללמד, שהרי אנו מצווים ללמוד עמהם כדי לחנכם בלימוד התורה ובקיום המצוות (משנה ברורה שם ס"ק יד); אבל גדול בשעה שלומד הברכות בתלמוד, אומרן בלי הזכרת השם, ולכן מסודרות במשנה כמה ברכות בלי הזכרת השם, אף על פי שהמברך צריך לאמרן בשם ומלכות, כדי שלא יבוא הלימוד למכשול שיגרוס אותן כמו שהן (מגן אברהם שם סק"ה) ².

ברכה בהרהור המברך בהרהור אין בו משום ברכה לבטלה, ש"לא בהרהור תשא" משמעו בפה, כמו שנאמר: וְכָל אֲשָׁא אֶת שְׁמוֹתָם עַל שְׂפָתַי (תהלים טז ד. הלכות קטנות ב קמו; פרי מגדים, בפתחה להלכות ברכות ב, ואו"ח קפה אשל אברהם סק"א) ³.

תיקון הוצאת שם שמים לבטלה המברך ברכה שאינה צריכה צריך לומר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", על שהוציא שם שמים לבטלה (רמב"ם ברכות ד י, על פי ירושלמי ברכות ו א; תוספות ברכות לט א ד"ה בצר; רבנו יונה שם; רא"ש שם ו כ; טושי"ע או"ח רו ו), ואם אמר "ברוך אתה ה'" ועדיין לא אמר "אלהינו", יסיים ויאמר: "למדני חוקיך", שיהא נראה כקורא פסוק: בָּרוּךְ אַתָּה ה'

ופירוש המשניות שם; משכנות יעקב שם, בדעת רש"י מנחות לו א ד"ה עבירה). ויש מהאחרונים הסובר שלא אסרו לגרום ברכה שאינה צריכה אלא בברכת הכהן הגדול על התורה בלבד, לפי שאף הברכה הראשונה שבידו על פרשת אחרי מות היא מצד עצמה אינה צריכה, שכבר נפטר בברכתו על התורה שחרית (ראה ערך ברכת התורה), ולא תיקנו לברך על קריאת התורה בציבור אלא משום כבוד ציבור (ראה ערך הני"ל), ולברך ברכה אחרת משום כבוד ציבור לא תיקנו חכמים, אבל שאר ברכות שהן עצמן צריכות ולא נתקנו מפני הכבוד אין בהן משום ברכה שאינה צריכה (שו"ת רמ"ע מפאנו נט). ⁷ ויש מהפוסקים שכתב שלסוברים שעל של ראש אם לא הפסיק בינתיים אינו מברך כלל, ואם הפסיק מברך "על מצות תפילין" בלבד (ראה ערך הנחת תפילין) – מותר להפסיק לכתחילה ביניהן לדברים שבקדושה, ולברך אחר כך "על מצות תפילין", שמאחר שיש מצריכים לעולם לברך ברכה זו על של ראש, יש לסמוך עליהם על כל פנים בנוגע לאיסור ברכה שאינה צריכה (סידור הרב, סדר הנחת תפילין).

². על אזכרות שבפסוקים בדרך לימודו, ראה ערך אזכרות. ³. ויש הסובר שאף בהרהור יש בו איסור ברכה לבטלה (פרח שושן או"ח א יד). ⁴. ויש המצדד לומר שבלשון לעז, ואפילו בלשון תרגום, אין איסור, ולכן במקום ספק יאמר בלשון תרגום בידו רחמנא וכי (פני יהושע ברכות יב א). ⁵. על ספק ברכה אם עובר משום לא תשא, ראה ערך ברכות; על נשים המקיימות מצוות שפטורות מהן, אם יכולות לברך, ראה ערך אשה; על סומא, למי שסובר שפטור מן המצוות, אם יכול לברך כשמקיים אותן, ראה ערך סומא. ⁶. ויש מהאחרונים הסוברים שדבר זה מחלוקת אמוראים היא, והסובר שהטעם הוא משום פגמו של הספר הראשון, שלא יאמרו חסר הוא (רב הונא בר יהודה שם), חולק וסובר שאין בזה משום ברכה שאינה צריכה, ומותר לחלק המצוה ולברך פעמיים (חמד משה אורח חיים רמט סק"ה; משכנות יעקב אורח חיים סז; נשמת אדם ה סק"א), ולדעתם יש ראשונים שסוברים להלכה שמותר לגרום ברכה שאינה צריכה (חמד משה שם, ומשכנות יעקב שם, ונשמת אדם שם, בדעת הרי"ף מגילה יד א מדפי הרי"ף, והרמב"ם עבודת יום הכפורים ג י,

מפני כבוד שבת לקיים מצות סעודה שלישית אין בזה משום ברכה שאינה צריכה (שו"ת הרא"ש כב ד, בשם רבותיו), וכן הלכה (טוש"ע או"ח רצא ג).

ולפיכך אם נמשכה סעודת שחרית בשבת עד שהגיע זמן המנחה, ויודע בעצמו שלא יוכל לאכול אחר כך סעודה שלישית, מפני שתהיה אכילה-גסה (ראה ערכו), מותר לו לחלק סעודתו לשתיים, היינו שיברך ברכת המזון, ויחזור ויטול ידיו, ויברך ברכת המוציא (שו"ת הרא"ש שם; טור שם, בשמו; שו"ע שם).

כשיכול לצאת ידי חובה בברכת שליח הצבור במקום שיכול לצאת ידי חובתו על ידי השליח ציבור, אין זה נקרא ברכה שאינה צריכה אם הוא עצמו בירך, הואיל וגם הוא חייב (ברכי יוסף או"ח רצא סק"ד, בדעת הרבה ראשונים ואחרונים)⁸.

אם יש בברכות שהוסיפו אחרי התלמוד משום ברכה שאינה צריכה, ראה ערך ברכות.

להשלים מאה ברכות אחרונים נחלקו אם מותר לגרום ברכה שאינה צריכה בשביל להשלים מנין מאה ברכות שאדם צריך לברך בכל יום (ראה ערך ברכות), כגון שהיו לפניו פירות בשעת סעודתו, ורוצה להניחם לאחר ברכת המזון כדי לברך עליהם ברכה נוספת:

• יש אומרים שהדבר מותר בשעת הצורך, כגון בשבת, שחסרים הרבה ברכות, וצריך להשתדל להשלים מאה ברכות בפירות וכדומה (מגן אברהם רטו סק"ו, בשם השל"ה).

• ויש אומרים שלעולם הדבר אסור, אלא יצוה מראש שיביאו הפירות רק לאחר הסעודה (מהר"ם גלאנטי לח; מגן אברהם שם).

חלוקת סעודת שחרית של שבת סעודת שחרית של שבת – נחלקו ראשונים אם יכול לחלקה לשתיים כדי לקיים סעודה שלישית: יש אוסרים, משום ברכה שאינה צריכה (תוספות שבת קיח א ד"ה במנחה); ויש אומרים שכיון שעושה כן

בְּרָכָה

קריאת היחיד לציבור לברך את ה', לפני התפילה ולפני קריאת התורה, ועניית הציבור אחריו

הפרקים:

- סדרו;
- בקריאת התורה;
- במקום ברכו.
- בתפלה;

סדרו

מנין ברכו הוא מדברים-שבקדושה, שאין אומרים אותם בפחות מעשרה (סופרים י ו, בסתם; טוש"ע או"ח נה א).

מצינו דעה שאומרים אותו בשבעה, שהוא מנין התיבות של בְּרָכָה פְּרַעוֹת בְּיִשְׂרָאֵל בְּהַתְנַדֵּב עִם בְּרָכָה ה' (שופטים ה ב. סופרים שם, בשם רבותינו שבמערב); ודעה שאומרים אותו בששה, לפי שבפסוק זה עד המילה ברכו שש תיבות (סופרים שם, בשם יש אומרים), ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שהדעות הללו חולקות על הדעה הראשונה, ואין הלכה כמותן (שבלי הלקט יא).

• ויש אומרים שלא נחלקו על הצורך בעשרה, אלא שאם מקצת מהעשרה כבר שמעו ברכו, נחלקו אם יש צורך בשבעה שטרם שמעו ברכו, או שדי בששה (תוספות מגילה כג ב ד"ה ואין, ורא"ש שם ג ז, בשם רבנו תם).

שינוי בנוסח בין מרובים למועטים משהגיעו לעשרה אין הבדל בין מרובים למועטים בנוסח ברכו לדברי הכל (משנה ברכות מט ב), ואינו דומה לברכת הזימון שיש אומרים שלפי רוב הקהל

הם מברכים (ראה ערך זמון), שבסעודה המסובים קבועים ביחד ואין לטעות, אבל בבית הכנסת אלו נכנסים ואלו יוצאים, ואין דעת השליח ציבור על מספר המתפללים (תוספות שם ד"ה אמר).

נוסח האומר ונחלקו תנאים מהו הנוסח: יש אומרים: ברכו את ה' (רבי עקיבא במשנה שם); ויש אומרים: ברכו את ה' המבורך (רבי ישמעאל שם), וכן הלכה (גמ' שם נ א, שכן המנהג; רמב"ם תפלה ט א ויב ה; טוש"ע או"ח נז א).

ולא נחלקו אלא אם צריך לומר המבורך, או אינו צריך, אבל לדברי הכל אם אומר המבורך הרי זה עדיף (גמ' שם, ורש"י ד"ה בהדיא), שכשאומר ברכו הרי זה כמוציא את עצמו מן הכלל, אבל כשהוא מוסיף המבורך שוב אינו מוציא את עצמו (ירושלמי שם ז א).

נוסח העונים הקהל עונים אחר אמירת המברך: ברוך ה' המבורך לעולם ועד (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואמרו: מנין לעומדים בבית הכנסת ואומר ברכו את ה' המבורך, שעונים אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד, תלמוד לומר: פִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא הָבו גִּדְל לְאַלְהֵינוּ (דברים לב ג. ספרי האזינו שו).

חזרת האומר נחלקו ראשונים אם שליח הציבור צריך לחזור ולומר ברוך ה' המבורך לעולם ועד:

• יש אומרים שאינו צריך לחזור ולומר כן (סידור רש"י יג; טור או"ח נז, בשם הר"ם מרוטנבורג), שהרי כבר אמר המבורך, ולא הוציא את עצמו מן הכלל, ואינו דומה לברכת הזימון, שאחר שהמברך הזמין את המסובים לברך צריך הוא לחזור ולומר ברור שאכלנו משלו וכו' (ראה ערך זימון), לפי שכשאמר נברך אין בדבריו עדיין ברכה, אלא הזמנה לברך, אבל כאן כשאמר המבורך הרי כבר בירך (בי"ח שם).

• ויש אומרים שצריך לחזור ולומר כן (רא"ש ברכות ז כו, בשם ר"י ברצלוני, שכתב בשם רס"ג; טור שם, בשם ר"י ברצלוני), שהרי גם בברכת הזימון כשאמר נברך לא הוציא עצמו מן הכלל, ומכל מקום חייב לחזור ולברך (רא"ש שם, בשם), ועוד שאין באמירתו המבורך משמעות של ברכה עכשיו מפיו, אלא המבורך כבר מפי אחרים, ולכן צריך לחזור ולברך כדי שלא להוציא את עצמו מכלל הקהל שמברכים אותו עכשיו (בי"ח שם), וכן הלכה (שו"ע או"ח נז א, ושם קלט ז).

ישועה כתי"י, או"ח ה יא). **ברכו. 1.** ד, טור' רפה-רצא.

8. דעת יחיד, שנקרא ברכה שאינה צריכה (ברכי יוסף שם, בשם שו"ת שערי

למה יאמרו פעם שניה אמן (פרי מגדים שם; סידור הרב בעל התניא; חיי אדם יח ה), וכן נוהגים הספרדים (שו"ת יביע אומר ח או"ח טו)³.

בתפילה

בשחרית בשחרית, אחר ששליח הצבור היורד לפני התיבה אמר **ובערבית** קדיש שאחר ברכת ישתבח (ראה ערך פסוקי דזמרה), אומר ברכו את ה' המבורך, והציבור עונים ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ומתחיל ופורס על שמע (רמב"ם תפלה ט א).

וכן בערב הוא אומר והוא רחום וכו' ברכו את ה' המבורך, והם עונים ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ומתחיל לפרוס על שמע (רמב"ם שם ט).

ויש מקור לדברים במדרש:

• אמירת ברכו בשחרית, נאמר במדרש שיש חיה אחת ברקיע שאומרת בכל שחר ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונים אחריה (רוקח שכ).

• ואמירת ברכו בערבית, נאמר במדרש שיש חיה ברקיע, כשהוא יום אז אמת במצחה, ולערב אמונה במצחה, ובוה יודעים המלאכים אם יום או אם לילה, ובכל פעם אומרת ברכו, כלומר עת לכם לומר שירה (מטה משה שפ; אליה זוטא רלו סק"א, בשמו).

הטעם היסודי לשבח הוא לסדר שבחו של מקום קודם התפלה (אוצר הגאונים ברכות, התשובות רב. וראה שו"ת תשב"ץ ב יב), וטעם סידור האמירה, לפי ששליח הציבור מוציא את הציבור ידי חובתם בברכות קריאת שמע, לכן אומר להם תסכימו לקריאתי ולברכתי ותברכוהו עמי, והם עונים ומברכים ויוצאים ידי חובתם (ראב"ן עג; שו"ת רדב"ז א תקעב).

ועל פי הקבלה אין הנשמה מתיישבת בגוף האדם עד שיאמר ברוך ה' המבורך לעולם ועד (זוהר סוף מדרש רות), ולכן יש בברכו חמש תיבות כנגד נפש, רוח, נשמה, חיה ויחידה (פרי עץ חיים שער קריאת שמע א, סדר היום).

אמירת הקהל מלבד עניית הקהל לאחר אמירת שליח הציבור, **בשעת אמירת** כתבו ראשונים שנהגו שהציבור אומר עניות של **שליח הציבור** שבח בשעת אמירת שליח הציבור ברכו את ה' ברכו

המבורך (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת; ספר העתים עמ' 250; שו"ת הרא"ש ד יט; טור או"ח נז), ושליח הציבור מאריך באמירת ברכו, כדי שיספיקו הקהל לומר אמירה זו (טור שם; רמ"א שם א); אך יש מהראשונים שכתבו שמוטב שלא לאומרם, אלא לשתוק ולהאזין לדברי שליח הצבור ולכוון לדבריו (ספר העתים שם; טור שם), ולכן כתבו אחרונים שמן הנכון ששליח הציבור יאריך בניגון אות אחד – ונהגו להאריך באות ה"א של המבורך (דברי קהלת עמ' 78) – ואז יאמרו הקהל את אמירתם, אבל בשעת חיתוך שליח הצבור את האותיות והמלות יכוין לכל מה שיאמר שליח הציבור ויבינהו (לבוש שם ב).

נוסחאות שונות מצינו לאמירה זו:

• יש שנהגו לומר: ישתבח שמו ויתעלה זכרו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא אדון כל בריותיו, שליט בכל מעשיו, אדיר בעליונים ובתחתונים ואין זולתו, אלהים בשמים

אם אין שם עשרה בלא שליח הציבור, לא יצא ידי חובתו אם לא ענה עמהם ברוך ה' המבורך וכו' (מגן אברהם נז סק"ב, בשם האגודה).

נקול רם צריך המברך שיאמר ברכו בקול רם, כדי שישמעו הצבור ויענו ברוך ה' וכו' (נהגות מימוניות תפלה ז טו, ושם יב בה; טושי"ע או"ח קלט ו; שלחן ערוך הרב שם נז א), ועוד שהרי אין אומרים ברכו בפחות מעשרה, וכשאומרו בלחש הרי הוא ביחיד (בית יוסף או"ח קלט, בשם ה"ר יונה), והאומרו בלחש טועה (טושי"ע שם).

ואם אמרו בלחש נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאינו מעכב בדיעבד (בית יוסף שם, בשם מהר"י אבוחב).

• ויש אומרים שמעכב, וחוזר ומברך בקול רם, שהרי אין כאן עשרה ששמעו, וכאילו נאמר ביחיד (בית יוסף שם, בשם ה"ר יונה), וכן הלכה (שו"ע שם).

כריעה יש מהראשונים שכתבו שכאומר ברכו – לפני ברכות קריאת שמע – כורע, וזוקף בשם (מחזור ויטרי (הורו"ץ)

קא; כלבו ח; הקנה כא א), ויכרע כלפי מזרח (שערי תשובה נז סק"א; שלחן הטחור נז ב)². והאחרונים תמהו על זה, שהרי אין להוסיף על הכריעות שתקנו חכמים (מגן גבורים נז, אלף המגן סק"ו; מקור חיים שם א), ומכל מקום מנהג העולם לכרוע שם (באור הלכה קיג ד"ה הכורע; מקור חיים נז א) מעט, לא ככריעות שבשמונה עשרה (ערוך השלחן שם א), ויש לזה סמך בכתוב: וַיֹּאמֶר יְהוָה לְכָל הָעָמָל בְּרָכוּ נָא אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם, וַיְבָרְכוּ כָל הָעָמָל לַה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיהֶם וַיִּקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ (דברי הימים א כט כ). פתחי עולם ומטעמי השלחן שם סק"א; באור הלכה קיג שם).

וכן כשהקהל אומר בלחש: יתברך וישתבח (ראה להלן) המנהג שכורעים (מקור חיים שם), וכן כשעונים ברוך ה' המבורך וכו' (אשי ישראל טז כח).

אף בברכו שבברכת התורה, יש שנהגו לכרוע (מגן אברהם קלט סק"ו, בשם הש"ך, שכן משמע ברוקח, ושכן הוא במטה משה), ואינו נחשב כמוסיף על הכריעות שתקנו חכמים, שאינו עושה כן אלא לכבוד התורה (מגן אברהם שם); ויש שלא נהגו בכריעה זו (ערוך השלחן שם יד, שכן המנהג).

עניית הקהל קהל שלא שמע שליח הציבור כשאומר ברכו, לא **כשלא שמעו** יענו אחריו ברוך ה' המבורך וכו', אלא יענו אחריו **האמירה** אמן (בית יוסף או"ח קלט ו, בשם רבנו יונה; רמ"א שם).

אם אמר שליח צבור ברכו בלחש, ואחד מהקהל לא שמע ממנו ברכו, אלא את עניית הקהל: יש אומרים שעונה אחריהם אמן (מגן אברהם נז סק"א); ויש אומרים שאף הוא עונה "ברוך ה' המבורך", אלא אם כן שמע רק עניית שליח הצבור "ברוך ה' המבורך", ואז עונה אמן (אליה רבה או"ח קלט סק"א; שולחן ערוך הרב שם נז ב; משנה ברורה שם סק"ב).

עניית אמן יש מי שכתב שהמנהג שהקהל עונה אמן **כששמעו האמירה** לאחר ששליח הצבור אומר "ברוך ה' המבורך לעולם ועד" (שערי אפרים ד ח), וכוונת המלה "אמן" אמת השבח הזה (פרי מגדים או"ח נז אשל אברהם סק"א); אך הרבה כתבו שאין צורך בזה, שכיון שכבר אמרו "ברוך ה' המבורך לעולם ועד"

3. אם מותר בקריאת שמע להפסיק ולענות ברוך ה' וכו' כששמע ששליח

2. וראה הליכות שלמה תפלה ט הע' 34 שהגרש"ז אויערבאך לא הקפיד על כך.

• יש נוהגים לאומרו רק בימות החול, ובשבת ויום טוב אין אומרים אותו, שמאחרים אז לצאת, וכבר התפללו כולם (ריב"ש שם, שכן מנהג ברצלונה; שו"ע שם).

• יש שהכריע שבימות החול ובילילי שבתות וימים טובים יאמרו ברכו, שיש שם לעולם קצת אנשים שלא שמעו, אבל ביום שבת ויום טוב כבר התפללו כולם בשעה שיוצאים מבית הכנסת, ואין לאומרו (ריב"ש שם), ואפילו אם אירע שנתאחר אחד לבוא בשבת אחר ברכו, ודאי כבר שמע ברכו מהעולים לתורה (משנה ברורה שם סק"ב).

• יש שהכריע לאומרו רק אם רואים שיש מי שאיחר ולא שמע ברכו (משנה ברורה סט, בתחילת הסימן).

• ויש שלא נהגו כלל לאומרו (ריב"ש שם, בשם רבי משה מאוקלי"ש; כן משמע ברמ"א קלג שם; משנה ברורה שם), שכיון שאין ברכה אחריה, אין מקום לאומרה (ריב"ש שם, בשם רבי משה מאוקלי"ש).

אף בימינו מנהגים שונים בדבר:

• יש הנוהגים לאומרו בכל יום, בין בשחרית ובין בערבית, בין בחול ובין בשבת (מחזיק ברכה רפ"ד סק"ד, וכף החיים או"ח קלג סק"א, שכן המנהג בארץ ישראל וארץ מצרים), וכתבו שמלבד הטעם על דרך הפשט, כך נכון על פי הקבלה (מחזיק ברכה שם; כף החיים שם).

• יש הנוהגים לאומרו רק אם אין בתפילה קריאת התורה, שבהם ודאי המאחר שמע ברכו מהעולם לתורה, ולפיכך אין אומרים אותו לאחר שחרית של שני וחמישי, וחנוכה, ומוסף של ראש חודש, ושבת ויום טוב, וכן שלא לאומרו בערבית שבת ויום טוב, שאז אין מאחרים לבוא לבית הכנסת (ספר ארץ ישראל ב סק"ב, שכן מנהג האשכנזים הפרושים).

• יש הנוהגים שלא לאומרו לעולם (ערוך השלחן שם ה; משנה ברורה סט, בתחילת הסימן)⁷.

והנוהגים לאומרו לאחר התפילה - יש שמקפידים לאומרו לאחר הקדיש האחרון שבסוף התפילה ממש על פי הטעם משום המאחרים (ארחות רבנו א' ע"א, בשם החזון איש); ויש שנוהגים לאומרו אחרי קדיש דרבנן שאחרי אין כאלקינו ולא אחרי עלינו לשבח (קצות השלחן כד ס"ק לו, מנהג ספרד). והנהגים לאומרו אחרי ערבית הוא גם כאשר יש מנין מצומצם וידוע שכולם שמעו ברכו, והוא משום לא פלוג (אשל אברהם [בוטשאטש] מהדורה תניינא רלה; משנה ברורה סט, בהקדמה).

בקריאת התורה

העולה לתורה בצבור אומר: ברכו את ה' המבורך (ברכות ג א; ירושלמי ברכות ז ג; סופרים יג ח; רמב"ם תפלה יב ה; טוש"ע או"ח קלט ו), וכל העם עונים: ברוך ה' המבורך לעולם ועד (רמב"ם שם; טוש"ע שם ז).

יש מהראשונים שכתב בטעם אמירה זו, לפי שהקורא בתורה מוציא את הציבור ידי חובתם בקריאת התורה, לפיכך הרי הוא

ממעל ועל הארץ מתחת, לפיכך אנחנו חייבים להודות לו ולברכו (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת).

• יש שנהגו לומר: ישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא שמו של מלך מלכי המלכים הוא הקדוש ברוך הוא, שהוא ראשון והוא אחרון ומבלעדיו אין אלהים, סולו לרוכב בערבות ביה שמו ועלזו לפניו, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (מחזור ויטרי (הרוויץ) פט); או כעין זה עם תוספות (סידור רבנו שלמה מגרמיזא עמ' פב; סידורי אשכנז הנדפסים).

• יש שנהגו לומר כעין זה עם סיומת שונה: ישתבח ויתפאר שמו וכו' אין אלהים, יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם ומרומם על כל ברכה ותהילה (סידור נוסח ספרד ונציה רפ"ד; שער הכוונות, ענין תפלת שחרית, נא ע"ב).

• יש שנהגו להתחיל האמירה: יתברך וישתבח (סידור רש"י יג; טור שם) שמו של מלך מלכי המלכים (סידור רש"י שם), ולא נודע כיצד סיימו.

• ויש שנהגו לומר: בריך יהא שמיא דמרי עלמא, ברכי נפשי וכו' (ארחות חיים ח"א ברכו א), וסיימה לא נודע.

וכיום אין נוהגים לומר דברי שבח אלה (פסקי תשובות נז אות ד), ואם אין החזן מאריך בברכו מוטב שישתוק ויכוין מה שאומר שלח הציבור כדי שיענה ברוך ה' המבורך וכו' (משנה ברורה נז סק"ה).

דבור לאחר שהתחיל החזן קדיש וברכו, הרי זה כאילו התחיל ביוצר אור, ואין לדבר בצרכי רבים (המנהיג כז; בית יוסף או"ח נז), ומקום שנהגו לצעוק על חבריהם בין קדיש וברכו ליוצר אור, טועים הם (שו"ע שם ב).

אנשים שלא שמעו ברכו לאחר אמירת שלח הציבור
אם באו אנשים שלא שמעו ברכו, לאחר שהשלח ציבור התחיל ואמר ברכו ועדיין לא התחיל בברכות קריאת שמע, חוזר ואומר ברכו בשביל אותם שבאו ויפרסו על שמע, שהרי זה סדור השבח לפני התפילה, אבל אם קראו את שמע לא יאמר להם ברכו, ואם התחיל השליח צבור ביוצר אור לא יפסיק (תשובות הגאונים (שערי תשובה) רה; המנהיג כז; בית יוסף סט א, בשמו; רמ"א שם; מגן אברהם שם סק"ז)⁴.

ואם באו אנשים שלא שמעו ברכו, בשעה ששלח הציבור בין גאולה לתפילה: בתפילת שחרית שהסמיכה היא חובה אין מפסיקים, אבל בערבית, שהסמיכה היא רשות (ראה ערך ערבית), ומפסיקים בפסוקים של יראו עינינו וכו' (ראה ערך ברכות קריאת שמע), יפסיק גם לברכו (המנהיג כז; טור או"ח רלז, בשם רב עמרם גאון; רמ"א או"ח סט א)⁵.

לאחר המנהג לומר שנית לאחר התפילה ברכו, עבור אלה התפילה שאחרו לבוא לתפילה, לאחר הקדיש האחרון (ריב"ש שלד; שו"ע או"ח קלג א)⁶, ומנהגים שונים מצינו בראשונים מתי לאומרה:

• יש נוהגים לאומרו בכל יום, בין בשחרית ובין בערבית, בין בחול ובין בשבת (ריב"ש שם, שכן מנהג ארגון ומנהג ארצו).

להפסיק אלא בדברים שתקנו חכמים, אבל לא לברכו (טור או"ח רלז; מנהג אנשי מזרח ומערב בסופרים שם, לפי נחלת יעקב שם).⁶ ומקדם יש שנהגו לאומרו מיד לאחר עושה שלום (אנשי מזרח ומערב בסופרים י ז), ונהגו לומר זאת מיד אחר שמונה עשרה ולא אחר גמר כל התפילה משום אלה הנכנסים לאחר גאולה ויוצאים תיכף לאחר שמונה עשרה (נחלת יעקב שם).⁷ וראה

הציבור אומר ברכו, ראה ערך קריאת שמע.⁴ ויש מהאחרונים הסובר שאפילו אם לא התחיל ביוצר אור לא יאמר פעמיים ברכו, כדרך שאין אומרים פעמיים מודים (ט"ז שם סק"ב).⁵ ויש הסוברים שיכול להפסיק אף בתפילת שחרית (תשובות הגאונים (אסף, תרפ"ט) עמ' 187; תקנת חכמים לחזנים בסופרים י ז, לפי נחלת יעקב שם); ויש הסוברים שאף בערבית אין רשות

(תהלים קג א), ועניית יתברך וישתבח וכו' (ראה לעיל. סדר רב עמרם שם).
 • ויש שכתב שיאמרו ברייתא מהספרי: פ' שם ה' אָקְרָא (דברים לב ג) - אמר רבי יוסי, מניין לעומדים בבית הכנסת ואומרים ברכו את ה' המבורך שעונין אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד, תלמוד לומר: פ' שם ה' אָקְרָא הָבו גִּדְל לְאַלְהֵינוּ (שם). ומניין שאומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, תלמוד לומר: פ' שם ה' אָקְרָא. ומניין לאומר יהא שמיא רבא מברך שעונין אחריו לעולם ולעלמי עלמא, תלמוד לומר: הָבו גִּדְל לְאַלְהֵינוּ (ספרי האזינו שו, במעט שינוי. רוקח שם).

מהאחרונים יש שהביאו מקור לאמירת ברכו לפני ברכות קריאת שמע של ערבית מהמדרש: חיה אחת ברקיע כשהוא יום אז אמת במצחה, ולערב אמונה במצחה, ובזה יודעין המלאכים אם יום או אם לילה, ובכל פעם אומרת ברכו, כלומר עת לכם לומר שירה (מטה משה שפ; אליה זוטא רלו סק"א, בשמו), ועל פי זה יש שכתב שיחיד שאינו בבית הכנסת לתפילת ערבית, ולא שמע ברכו, יאמר מדרש זה, אך בסופו יסיים במקום ברכו כלומר וכו', את הסימות של הדעה הראשונה בראשונים באמירת ברכו ליחיד: ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונין אחריה: ברוך ה' המבורך לעולם ועד (רוקח שש; סידור היעב"ץ, אחורי בית הכפורת בית יד).

אומר לציבור אתם צריכים לברך ולקרות כמוני, תסכימו לקריאתי ולברכתי ותברכו עמי, והם עונים ומברכים (ראב"ן עג) ⁸.

במקום ברכו

יש מהראשונים שכתבו שיחיד שאינו בבית הכנסת, ולא שמע ברכו, יאמר אמירה מהמדרש במקומה (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), קריאת שמע וברכותיה; רוקח שש; עץ חיים ח"א עמ' פב):

• יש שכתבו שיאמרו ברייתא מפרקי היכלות: אמר רבי עקיבא, בכל יום ויום מלאך אחד עומד באמצע הרקיע שחרית ופותח ואומר ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, וכל גדודי מעלה עונין אחריו עד שמגיע לברכו. כשמגיע לברכו חיה אחת יש שם ששמה ישראל וחקוק על מצחה ישראל, ועליה אמר יחזקאל: הִתְחַה אֲשֶׁר רָאִיתִי פֶתַח אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל (יחזקאל כ), ועליה אמר דוד: וַיִּרְכַּב עַל כְּרוֹב וַיַּעַף וַיֵּדָא עַל כְּנָפֵי רוּחַ (תהלים יח יא), ונושאת את הכסא ועומדת באמצע הרקיע ואומרת בקול רם: ברכו את ה' המבורך, וכל גדודי מעלה עונין אחריה: ברוך ה' המבורך לעולם ועד. (בית מדרשות ח"א, פרקי היכלות לא, בשינוי. סדר רב עמרם שם; עץ חיים שם, בקיצור); ויש שכתב להקדים לה הכתוב: לְדוֹד בְּרָכִי נִפְשִׁי אֶת ה' וְכָל קָרְבִי אֶת שֵׁם קִדְשׁוֹ

ברכות

שבח לה' בטופס מסויים, במקרים, מעשים וזמנים ידועים

הפרקים:

• מקורן ומיניהן;	• ספק;
• שם ומלכות;	• טעות;
• פתיחה וחתימה;	• להוציא את חברו;
• שינוי המטבע;	• מאה ברכות;
• הלשון והכונה;	• ברכות שלאחר התלמוד;
• הפסק;	• שכר ברכה.

מקורן ומיניהן

כל הברכות כולן שלשה מינים הם:

• ברכות הנאה;

• ברכות המצוות;

• וברכות הודאה (רמב"ם ברכות א ד).

ברכות הנאה, או: ברכות הנהנין, הן הברכות על הנאת אכילה ושתייה וריח (ראה ערך ברכות הנהנין, וערך ברכת הריח);

ברכות המצוות הן הברכות לפני עשיית מצוה (ראה ערך ברכת המצות);

וברכות ההודאה, הן ברכות השבח לקב"ה על ראיית דברים ידועים ומקומות ידועים (ראה ערך ברכות הראיה), ועל טובות ורעות שהגיעו לאדם (ראה ערך ברכות הודאה, וערך ברכת הזמן), ועל סדרו של עולם (ראה ערך ברכות השחר) וכיוצא.

וענין הברכות הוא שאנו מודים לפניו על הטובות המגיעות לנו

מאתו יתברך, ומתפללים שיתמיד טובו כדי שידעו הכל שהוא ברוך, ואוצרות טובו לא יכזבו לעולם, כי אין לברכתו שיעור וערך ולא הפסק (שו"ת הרשב"א ה נא), ועוד שהוא מקור הברכות, ואינו מקבלן מאחרים (אבודרהם, ברכות השחר).

מדאורייתא כל הברכות הללו חיובן מדברי סופרים (רמב"ם שם ח או **סדרגון** יב), חוץ מברכת המזון, שהיא מן התורה (ראה ערך ברכת המזון); ויש אומרים אף ברכה מעין שלש (ראה ערכו); ויש אומרים אף ברכת התורה (ראה ערכו).

שם ומלכות

הזכרת השם בנוסח הברכה נכתב השם המפורש, שם הוי"ה - ונקרא בכינויו של השם מפורש: אל"ף דל"ת נו"ן יו"ד (ראה ערך אזכרות, וערך שם המפורש). ואמרו: הפותח ביו"ד ה"א וחותרם ביו"ד ה"א הרי זה חכם, באל"ף למ"ד - שם אלקים - וחותרם ביו"ד ה"א הרי זה בינוני, באל"ף למ"ד וחותרם באל"ף למ"ד, הרי זה בור, ביו"ד ה"א וחותרם באל"ף למ"ד הרי זה דרך

בשם רבנו אפרים). על הברכות שמברך אחר ברכו, ראה ערך ברכת התורה.

ברכות. 1. ד, טו"ר רצא-שטו.

עוד במנחת אלעזר ד עא. 8. אך יש מהגאונים והראשונים שחלקו על דבריו, וכתבו שאין חיוב על הקהל לברך על הקריאה, אלא על העולה בלבד (ערוך, אמן ב, ותוספות סוכה נב א ד"ה וכיון, בשם רבנו ניסים גאון; ראב"ה מגילה תקנב,

ברכה הסמוכה וכן ברכה הסמוכה לחברתה אינה צריכה מלכות לחברתה (רמב"ם ברכות א ה, על פי ברכות מט א), שכיון שאינה צריכה פתיחה (ראה להלן) אינה צריכה מלכות, שהרי היא נסמכת להזכרה ראשונה, וסמיכות זו מועילה אף למלכות (כסף משנה שם) ⁴.

ברכות שאין בהם מלכות מצינו ברכות נוספות, שלמרות שאין סמוכות אין בהן מלכות:

- ברכה ראשונה של תפילת שמנה-עשרה, היא ברכת אבות.
- ברכה מעין שבע.
- ברכת אלהי נשמה.

ברכת אבות מספר טעמים נאמרו מדוע בברכת אבות לא נאמר "מלך העולם", ונחלקו לשתי מחלקות.

- יש אומרים שבתפלה אין צורך כלל בהזכרת מלכות:

שאינ מזכירים מלכות אלא בברכת הודאה על הנאה ועל המצוות וכיוצא, אבל לא בתפילה (רבי ברכיה במדרש תהלים (בובר) טו), שאינה אלא בקשת צרכיו של אדם, ורק משום שלעולם יסדיר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל, אומרים בשלש ראשונות שבחו של מקום (ראה ערך שמנה עשרה), ולפיכך לא תיקנו בה מלכות (רוקח שם; אשכול (אויערבך) א כח; מאירי ברכות מ ב).

ברכה על בריאת העולם או על המצות, היינו שהוא גוזר ועושה כרצונו, וזהו כעין מלכות, ולכן צריך להזכיר בה מלכות, אבל תפילה ובקשת רחמים אינה צריכה מלכות (מאירי שם).

תפילה היא רחמים, ומלך משמעו מידת הדין, כמו שכתוב: מֶלֶךְ בְּמִשְׁפָּט (משלי כט ד), ולכן אין להזכיר בתפילה מלכות (ראב"ה ברכות קיד, בשם רבנו שמעיה).

- ויש אומרים שאין חילוק בין תפילה לשאר הברכות, ונתנו טעמים אחרים מדוע יצאה ברכת אבות מהכלל:

לפי שאומרים בה "אלהי אברהם", והרי זה כמו מלכות, שאברהם אבינו המליך את הקב"ה על כל העולם, שהודיע מלכותו בעולם (תוספות שם ד"ה אמר ומט א ד"ה ברוך; רא"ש שם; טור או"ח קיג).

לפי שאומרים בה "האל הגדול" והרי זה כמלכות (רא"ש שם; טור שם).

שיש מלכות בסוף סמוך לחתימתה: מלך עוזר ומושיע ומגן (המנהיג שם; אשכול שם, בשם יש אומרים)

לפי שכל ברכות שמונה עשרה סמוכות לאל חי וקים שבברכת גאל ישראל (תוספות שם מט א ד"ה ברוך) – דהיינו להזכרת המלכות שבסוף ברכת גאל ישראל – שבשחרית וערבית, ולא רצו לשנות בנוסח תפילת שמונה עשרה אחת מחברתה, והלכו אחר רוב התפילות שבכל יום, שהם שחרית וערבית, ותפילת מוסף שאינה תדירה בכל יום לא נחשבה בכלל המנין (צל"ח שם).

מכיון שכשבא אברהם אבינו עדיין לא נודעה מלכותו בעולם והיה רק אלהי אברהם בלבד, לכך אין בה מלכות (כלבו יא. וראה עוד ערך אבות).

ברכה מעין שבע בברכה מעין שבע אין אומרים מלכות, לפי ש"האל

אחרת (תוספתא ברכות (ליברמן) ו כ; ירושלמי שם ט א), שהכל הולך אחר החתימה (ראה ברכות יב א), ולכן אם לכל הפחות חתם בשם המפורש יצא, אבל אם התחיל בשם המפורש וחתם באלהים הורידו מקדושתו, וחוששים שמינות נזרקה בו (פירוש בעל ספר החרדים ופני משה שם).

ברכה שאין בה שם ומלכות נחלקו אמוראים מהי מהות הברכה:

- יש אומרים שכל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה (רב בברכות מ ב), דהיינו שיש צורך מלכתחילה בהזכרת מלכות ה', אלא שאינה מעכבת (רוקח שם), ואם דילג על תיבות "מלך העולם" לא יחזור ויברך שוב, שהיא ברכה לבטלה (רא"ש שם ו כג).

- ויש אומרים שכל ברכה שאין בה מלכות – היינו שם ומלכות (רמב"ם ברכות א ה; טוש"ע או"ח ריד א), הזכרה שה' הוא מלך העולם (תוספות שם ד"ה אמר, בשם ר"י) – אינה ברכה (רבי יוחנן שם; רבי זעירא ורבי יהודא בשם רב בירושלמי שם ט א), וכן הלכה (ר"י שם; רמב"ם שם; תוספות שם, בשם ר"י; טוש"ע שם) ².

אם דילג על "העולם" אפילו אם דילג על תיבת "העולם" בלבד, חוזר ומברך שוב (תוספות שם, בשם ר"י; טוש"ע שם), כי אין למילה "מלך" ביאור כלל בלא המילה "העולם" הסמוכה לה (שלחן ערוך הרב שם ב, על פי התוספות שם) ³. הטעם:

- שאם תאמר שהוא מוסב על המילה "אלהינו", כלומר שאלהינו הוא מלך, אין זו כוונת חכמים שתיקנו מלכות בברכות אלא שיהיה מוסב על ברוך שבתחילת הברכה, כלומר ברוך מלך העולם, שהרי מסיים שהכל כו' או אשר כו' או שעשה כו' שכל זה מוסב על ברוך, וכשאינו אומר העולם אינו מוסב על ברוך אלא תיבת ה' אלהינו, אבל מלך נשאר לבדו, אלא אם כן היה אומר "המלך" (שלחן ערוך הרב שם), ולפיכך אם אמר "אלהינו המלך שעשה" וכיוצא, יצא בדיעבד ידי חובה (באור הלכה שם ד"ה ואפילו).

- ואם תאמר ש"מלך" מוסב למטה, מלך שעשה כו' או מלך שהכל כו', גם זו אינה כוונת חכמים במטבע הברכות אלא ששאר הברכה יהא מוסב על השם שהוא עיקר הברכה, ולא על "מלך" לבד (שלחן ערוך הרב שם ב).

הטעם שיש צורך במלכות בטעם הדבר שברכה צריכה מלכות אמרו לפי שכתוב: אֲרֻמְקָא אֱלֹהֵי הַמֶּלֶךְ וְאַבְרָהָה שֶׁמֶךְ לְעוֹלָם וָעֶד (תהלים קמה א. ירושלמי ברכות ט א, לגירסת המנהיג, דיני תפילה, נא, עמ' פח במהדורת מוסד הרב קוק).

ועוד שבברכות הנאה אנו צריכים לומר מלכות לאות כי לְהִי הָאֱרֶץ וּמְלוֹאָהָ (תהלים כד א), ובברכת המצוות לפי שבמצוות כתוב: אֲנִי ה' (ויקרא יח ה), ושם זה הוא מלכות, כמו שנאמר: כֹּה אָמַר ה' מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וְגִבּוֹר (ישעיהו מד ה), וכמה פסוקים של שם סמוכים למלכות (רוקח שם).

נחתים הברכה וכל זה בפתיחת הברכה, אבל בחתימתה, בברכה שחותמים בה (ראה להלן) לא שייך מלכות, וחותמים בשם בלבד (תוספות שם).

2. ויש מהראשונים שנסתפקו כמי הלכה (כן משמע בתוספות שם, בשם יש מפרשים; תוספות ר"י שירליאון שם; רא"ש שם, בשם ר"י). 3. ויש מהאחרונים

הסובר שיש ספק בדבר, ולפיכך העלה שאם דילג על תיבת "העולם", לא יחזור ויברך (באור הלכה שם ד"ה ואפילו, בשם אבן העזר). 4. על מלכות שבברכת

- ברכת שהכל ברא לכבודו.
- ברכת אשר יצר.
- ברכות יוצר האדם.
- ברכת אשר ברא.

וטעם הדבר תלוי במחלוקת הנ"ל:

לדעה הראשונה, ברכת שהכל ברא לכבודו אינה מן הסדר אלא לכבוד אספת העם שנאספו לגמול חסד עם החתן והכלה, ולפי שאינה משאר הסדר, וכולה הודאה אחת היא, לא חתמו בה בברוך, וכן ברכת יוצר האדם אינה מסדר ברכת הזוג, אלא ליצירה ראשונה של אדם, וברכת אשר ברא פותחת וחותמת בברוך מפני שהיא נאמרת יחידית ברוב ימי המשתה – גם כשאין שם פנים חדשות (ראה ערך ברכת חתנים) – ומכיון שברכת שהכל ברא לכבודו אינה מן הסדר, הרי הברכה הראשונה היא אשר יצר, ולפיכך פתח בה בברוך וחתם בה בברוך, וברכות שוש תשיש ושמש תשמח הן סמוכות לחברתן ואינן פותחות בברוך (רש"י שם).

לדעה השנייה ברכות שהכל ברא לכבודו ויוצר האדם פותחות בברוך, לפי שהן קצרות, כברכת הפירות וברכת המצוות, ופתיחתן זוהי חתימתן, ואם לא היו פותחות בברוך היה נראה הכל ברכה אחת, וכן ברכת אשר יצר את האדם אם לא היה פותח בה בברוך היה נראה שמתחלת מברוך יוצר האדם אשר יצר וכו', אבל שוש תשיש שהיא אחר ברכה ארוכה אינה צריכה לפתוח בברוך (תוספות שם ד"ה שהכל, בשם רבנו תם).

הגזלה ברכות בורא פרי הגפן ובורא מיני בשמים ובורא מאורי האש שבסדר הבדלה, אף על פי שהן סמוכות זו לזו, אין להן דין ברכה הסמוכה לחברתה, לפי שהן ברכות בפני עצמן ואינן מסדר ברכות ההבדלה, אלא שמצוה לסדרן על הכוס (ירושלמי ברכות א ה) ⁵.

ברכת אלהי נשמה ברכת אלהי נשמה אינה פותחת בברוך, ומספר נשמה טעמים בדבר:

- לפי שהיא ברכת הודאה ושבח לקב"ה על החזרת הנשמה, וברכות הודאה אינן פותחות בברוך, כמו ברכת גשמים (תוספות ברכות יד ד"ה ימים, ושם מו א ד"ה חוץ, ופסחים קד ב ד"ה כל; שבלי הלקט, תפילה ב, בשם יש מפרשים; אבודרהם, ברכות השחר; טושי"ע או"ח ו א).

- לפי שעיקר הברכה הוא "המחזיר נשמות לפגרים מתים", אלא לפי שצריך אדם לברך ברכה זו כשניעור משנתו מיד, תיכף כשמתעורר, האריכו בה כדי שיהא מתעורר יפה ויוכל לכוין לבו בברכה, ואינה נחשבת כברכה ארוכה (שבלי הלקט שם, שכן נראה לו לפרש) ⁶.

- לפי שהברכה מיוסדת על השינה, והיא סמוכה לברכת המפיל הנאמרת לפני השינה, ונחשבת כברכה הסמוכה לחברתה, וכל ברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך (שבלי הלקט שם, בשם אחיו ששמע מרבי לוי שקבל מרבתי; מאירי ברכות ס ב; תוספות הרא"ש שם, ואבודרהם שם, בשם הראב"ד).

- לפי שהיא סמוכה לברכת אשר יצר (ראה ערכו), ולפיכך אין להפסיק בין אשר יצר לאלהי נשמה (שבלי הלקט שם, בשם הר"ר ישעיה; שו"ת הרא"ש ד א; טור שם, בשם יש אומרים; בית יוסף שם, בשם

הקדוש" שיש בה הוא כמו מלכות, כמו הפסוק שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד (דברים ו ד), שהוא במקום מלכות – שאומרים אותו בפסוקי מלכיות בראש השנה (ראה ערך מלכיות זכרונות ושופרות) – ועוד ש"אלהי אברהם" שיש בה הוא במקום מלכות, כמו בברכה ראשונה של שמונה עשרה (תוספות ברכות מ ב ד"ה אמר).

ברכת אלהי נשמה אף בברכת אלהי נשמה שבברכות-השחר אין מלכות, אפילו לסוברים שאין ברכה זו סמוכה לברכת אשר יצר (ראה ערך ברכות השחר), שכיון שמזכיר בה שהקב"ה בורא הנשמות ונופחן בגופות, ואחר כך נוטלן מהם ומחזירן להם, אין לך הזכרת מלכות גדולה מזו (בית יוסף או"ח ריד א).

אם צריך לומר "אתה ה' " נחלקו אמוראים אם צריך לומר "ברוך אתה ה' " **לומר "אתה"** (רב בירושלמי שם) – בלשון נוכח – שנאמר: שְׁוִי־תִי ה' לְנִגְדִי תָמִיד (תהלים טז ח. ילקוט שמעוני תהלים תרסח); או "ברוך ה'" (שמואל בירושלמי שם), בלשון נסתר, וכתבו ראשונים שלפיכך תיקנו חכמים לומר כשניהם – בלשון נוכח ובלשון נסתר – "ברוך אתה בנוכח, "ואשר קדשנו" בנסתר (שבלי הלקט קסה).

פתיחה וחתימה

כל הברכות כולן פותח בהן בברוך, וחותם בהן בברוך, חוץ מברכה הסמוכה לחברתה, שחותם בהן בברוך, ואינו פותח בהן בברוך, וחוץ מברכת הפירות וברכת המצוות ודומיהן, שהן קצרות, שפותח בהן בברוך ואינו חותם בברוך (ברכות מו א-ב; רמב"ם ברכות יא א).

וכן אמרו: מטבע קצרה פותח בהן בברוך, ואינו חותם בהן בברוך, מטבע ארוכה פותח בברוך, וחותם בברוך (ירושלמי ברכות א ה). מטבע קצרה היא שכולה הודאה אחת, ואין בה הפסק דבר אחר, לא הפסק תחינה ולא הפסק ריצוי, ולכן די בפתיחתה, אבל ברכת קידוש בשבת שצריך לספר בשבח השבת, וברכת יוצר אור שיש בה הפסק תחינה, כגון ברחמיך הרבים רחם עלינו, וכן ברכת אבות, שהיא הברכה הראשונה של שמונה עשרה, שיש בה דברי ריצוי, יש לפתוח ולסיים בשבחו של מקום (רש"י פסחים קה א ד"ה הודאה; רשב"ם שם ד"ה הא נמי).

ברכה הסמוכה לחברתה בטעם שברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים הטעם מפני שפתיחת הברכה הקודמת פטרה גם את זו (רש"י שם ב ד"ה ויש מהן; ורשב"ם שם ד"ה יש מהן).

- ויש אומרים לפי שחתמת הברכה הקודמת היא פתיחת ברכה זו (כן משמע בתוספות שם ד"ה חוץ, בשם רבנו תם), ולדעתם אין דין ברכה הסמוכה לחברתה אלא כשסמוכה לברכה ארוכה, שחותמת בברוך, אבל כשסמוכה לברכה קצרה, שאין בה חתימה – פותחת בברוך (תוספות שם, בשם רבנו תם, וכתובות ח א ד"ה שהכל).

ולפיכך כל ברכה ראשונה לסדר ברכות, כגון ברכה ראשונה של סדר שמונה עשרה ברכות שבתפילה, פותחת וחותמת בברוך, ושאר הברכות של הסדר יש להן דין ברכה הסמוכה לחברתה, שאינן פותחות בברוך וחותמות בברוך (כן משמע ברש"י כתובות שם ד"ה שמת).

ברכת חתנים בשבע ברכות שמברכים בנישואין (ראה ערך ברכת חתנים), מספר ברכות פותחות בברוך:

האש, משום שלא תיראה ברכה אחת, שברכת המאור קצרה היא (תוספות פסחים שם, בשם רבנו תם). ⁶ אכן לפירוש זה נראה שיש בה צורך במלכות

הטוב והמטיב שבברכת המזון, ראה ערך ברכת המזון. ⁵ טעם נוסף יש לדעה השנייה הנ"ל, שהבדלה פותחת בברוך, אף על פי שסמוכה לברכת בורא מאורי

• יש אומרים הטעם לפי שהיא ברכה הסמוכה לחברתה (רש"י שם ב ד"ה יש; תוספות שם א ד"ה כל; רשב"ם פסחים קד ב ד"ה וברכה אחרונה), ואף על פי שקריאת שמע מפסקת ביניהן, על הברכות שלפניה היא סמוכה (רש"י שם), לפי שצריך להסמיק אמת לסופה של קריאת שמע, על שם הכתוב: **וְהָאֱלֹהִים אֶמֶת** (ירמיהו י י. ראה ערך קריאת שמע), ולפיכך חשובה כברכה הסמוכה לברכות שלפני קריאת שמע (רשב"ם פסחים שם), או לפי שאין פסוקים חשובים הפסק כלל (תוספות ברכות שם) ⁷.

• ויש אומרים הטעם שאמת ויציב אינה ברכה הסמוכה לחברתה כלל, כיון שקריאת שמע מפסקת ביניהן, כשם שקריאת התורה מפסקת בין ברכה שלפניה לזו שלאחריה, שפותחת מפני כן בברוך (ראה להלן), שהקריאה ספור המאורע, והברכה לשבח והודאה על המאורע, אלא שברכת אמת ויציב לכתחילה כך תיקונה שלא תהיה פותחת בברוך (רשב"א ברכות יא א).

ברכות התורה במחלוקת זו נחלקו אף בטעם שבברכות התורה שביציבור פותחת הברכה שלאחר הקריאה בתורה בברוך:

• לדעה הראשונה בארו הטעם שכיון שבתחילה רק העולה הראשון והעולה האחרון היו מברכים (ראה ערך ברכת התורה), והיה הפסק רב ביניהם, לכן תיקנו לפתוח בברוך, ולאחר שתיקנו שכל עולה יברך, לא זזה התקנה ממקומה (תוספות ברכות מו א ד"ה כל; ר"ן מגילה כא ב).

• ולדעה השנייה שקריאת התורה מפסקת בין ברכה לחברתה, לפיכך הצריכו שתפתח הברכה שאחריה בברוך (רשב"א שם יא א; ריטב"א מגילה כא ב).

• דעה נוספת היא, שמכיון שמברכים לאחר הקריאה בספר, נדמה הדבר כתחילת מעשה, ולכן הצריכו לפתוח בברוך (תוספות הרא"ש ברכות מו א).

ברכת המגילה במחלוקת זו תלוי הטעם שהברכה שלאחר קריאת המגילה פותחת בברוך:

• לדעה הראשונה טעם הדבר שאינה ברכה על הקריאה אלא נתקנה כשבח על הנס, ולכן אינה נחשבת כסמוכה לחברתה (ר"ן מגילה כא ב).

• לדעה השנייה מכיון שהקריאה סיפור המאורע, והברכה לשבח והודאה על המאורע, חשובה קריאת המגילה הפסק, והברכה שאחריה פותחת בברוך (רשב"א ברכות יא א; ריטב"א מגילה כא ב).

• ולדעה השלישית מכיון שמברכים לאחר קריאת המגילה, נדמה הדבר כתחילת מעשה (תוספות הרא"ש ברכות מו א).

ברכות וכן תלוי במחלוקת זו הטעם שהברכה הראשונה **ההפטרה** שלאחר ההפטרה פותחת בברוך:

• לדעה הראשונה והשנייה, מכיון שהברכה אינה ענין כלל להפטרה – שהברכה עוסקת כולה בשבח לקב"ה על נאמנותו ואמיתותו (כן משמע בתוספות פסחים קד ב ד"ה חוץ), אינה סמוכה לחברתה (ריטב"א מגילה כא ב).

• ולדעה השלישית, מכיון שמברכים לאחר קריאת ההפטרה, נדמה הדבר כתחילת מעשה (תוספות הרא"ש ברכות שם) ⁸.

הגאונים; ויש חולקים בזה, שהרי תיכף כשמתעורר משנתו חל החיוב לברך ברכת אלהי נשמה (שבלי הלקט שם, בשם אחיו; טור שם), ולפיכך רשאי לומר בקומו בבורך עד אלהי נשמה בביתו, ובבית הכנסת להתחיל מאלהי נשמה (טור שם; מגן אברהם שם סק"ח).

וכתבו אחרונים שמכל מקום על צד היותר טוב יש להסמיק אלהי נשמה לברכה אשר יצור, כדי שתהיה ברכה הסמוכה לחברתה (ב"ח שם; מגן אברהם שם).

המעביר שינה בברכת "המעביר שינה" נחלקו ראשונים:

• יש אומרים ש"המעביר שינה" ו"יהי רצון וכו' הגומל" וכו' ברכה אחת היא, שאילו היתה ברכה בפני עצמה היתה פותחת בברוך, שהרי ברכה ארוכה היא (תוספות שם; אבודרהם שם; כלבו א, בשם יש אומרים), ולכן אין לענות אמין אחר "המעביר שינה" (תוספות שם; אבודרהם שם), וכן הלכה (טוש"ע שם). ואף על פי שכל הברכות צריך לומר בחתימתן מעין פתיחתן, אף כאן יש מעין פתיחה סמוך לחתימה, שאומרים ותגמלני חסדים טובים, והמעביר שינה היינו גמילות חסדים, שהקב"ה מעביר שינה מן האדם, ומחדש כחו, ומחזיר הנשמה שלמה ושקטה בגוף כאשר היתה בתחילה, אף על פי שהיתה עייפה (תוספות שם).

• ויש אומרים שהמעביר שינה היא ברכה בפני עצמה, והיא פותחת בברוך ואינה חותמת בברוך (כלבו שם, בשם יש אומרים), ו"יהי רצון" היא ברכה הסמוכה לחברתה, שאינה פותחת בברוך (ראה לעיל).

ברכות התורה שבשחר נחלקו ראשונים אם **שבשחר** של ברכות הן – ו"הערב נא" וכו' היא הברכה השנייה – ואינה פותחת בברוך לפי שהיא סמוכה לחברתה (רמב"ם ברכות ז יא); או ששתי ברכות הן, שהערב נא היא חתימת הברכה של אקב"ו ולכן אינה פותחת בברוך, שאילו היתה ברכה אחרת היתה פותחת בברוך, ולא היתה נפטרת בתורת ברכה הסמוכה לחברתה (תוספות ברכות מו א ד"ה כל; רבנו יונה שם), שלדעתם ברכה הסמוכה לברכה קצרה פותחת בברוך (ראה לעיל. תוספות שם).

ברכת אשר בחר בנו, אף על פי שהיא סמוכה לחברתה, פותחת בברוך, לפי שבבית הכנסת, בקריאת התורה בציבור, אינה סמוכה לחברתה (תשב"ץ ג כז).

ברכת המזון ברכה ראשונה של ברכת המזון פותחת בברוך, ואינה חשובה כסמוכה לברכת הזימון, לפי שאם אכלו בשנים שאין שם ברכת הזימון מתחילים בברכת המזון (ירושלמי ברכות א ה). וברכת הטוב והמטיב שבברכת המזון, אף על פי שהיא סמוכה לחברתה, פותחת בברוך, לפי שביבנה תקנוה על קבורת הרוגי ביתר, ואינה מסדר ברכת המזון (ירושלמי שם).

קידוש ברכת קידוש בשבת ויום טוב אינה חשובה סמוכה לברכת בורא פרי הגפן, לפי שאם היה אוכל מבעוד יום עד שיקדש היום אינו מברך בורא פרי הגפן אלא מתחיל בקידוש (ירושלמי שם).

ברכת גאל הברכה שבאה מיד לאחר קריאת שמע פותחת באמת **ישראל** ויציב – או אמת ואמונה (ברכות יב א) – ואינה פותחת בברוך (ברכות מו א; רמב"ם ברכות יא א), ונחלקו ראשונים בדבר:

(סופרים יג יא), והטעם שיש הפסק במחזורים לפני "נאמן אתה", הוא הוא לא מפני שזה סיום הברכה, אלא שהיו נוהגים כשהמברך מגיע לשם מיד היו העם עומדים, והיו עונים נאמן אתה הוא ה' אלהינו כו', ואחר כך חזר המפטיר

(ראה לעיל. שבלי הלקט שם). ⁷ או שפסוקים חשובים הפסק, אלא שכאן הם מעניין אחד של קבלת עול מלכות שמים, ולכן אינן הפסק (ריטב"א מגילה כא ב). ⁸ חתימת ברכה זו, היא: ברוך אתה ה' האל הנאמן בכל דבריו

של תפילה דינה לפתוח ולחתום בברוך (ירושלמי שם, לפי התוספות פסחים קד ב ד"ה חוץ).

ברכות שאינן יש מהראשונים שכתב שברכות שאינן קבועות לא קבועות דקדקו בהן חכמים לפתוח בברוך, אף על פי שאינן סמוכות והן מטבע ארוכה, כגון תפלה-קצרה (ראה ערכו), ותפלה-הדרך (ראה ערכו), וברכת הגשמים (ראה ערך ברכות הודאה מאירי ברכות מו א).

מעין החתימה בברכות ארוכות, שיש בהן חתימה, נחלקו **סמור לחתימה** אמוראים מה צריכים לומר סמור לחתימה (פסחים קד א, לגירסת רבנו חננאל שם, והרי"ף שם, והרא"ש שם י יא):

- יש אומרים שצריך שיאמר מעין חתימתן סמור לחתימתן (רבי יהודה אמר שמואל שם)⁹, וכן הלכה (רבנו חננאל שם; רי"ף שם; רא"ש שם)¹⁰.
- ויש אומרים שצריך שיאמר מעין פתיחתן סמור לחתימתן (פומבדיתאי שם).

ברוב הברכות אין הבדל ביניהם, שיש בהן מעין פתיחה ומעין חתימה (רשב"ם שם ד"ה ומאי; תוספות שם ד"ה מאי), ומכל מקום הבדל ביניהם ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת, שחתימת ברכת ההבדלה היא: המבדיל בין קודש לקודש (ראה ערך הבדלה):

- לדעה הראשונה צריך לומר לפני החתימה: "בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת", כדי שיהיה מעין חתימה סמור לחתימה, ששבת ויום טוב שניהם קודש, והרי זו הבדלה בין קודש לקודש (גמ' שם).

- ולדעה השניה אין צורך לומר כן (גמ' שם)¹¹.

מעין חתימה זו אינה צריכה להיות במילים האחרונות ממש שלפני החתימה, אלא בענין הסמור לה, והוספת מילים לאחר מכן אינה אלא כמטבע ארוכה שטבעו חכמים להאריך בה, ולכן הנוהגים לסיים את ברכת ההודאה במילים: "האל ישועתנו ועזרתנו סלה", ומיד חותמים (נוסח אשכנז), וסומכים על כך שעיקר מעין החתימה היא במילים: "וכל החיים יודוך סלה" (תורת חיים חולין כו ב)¹².

שינוי המטבע

נוסח כל הברכות עזרא הסופר ובית דינו תיקנו (רמב"ם קריאת שמע א ז, ושם ברכות א ה):

- מקום שהתקינו לחתום בברוך אינו רשאי שלא לחתום, ומקום שהתקינו שלא לחתום אינו רשאי לחתום (משנה ברכות יא א; תוספתא שם (ליברמן) א ה; רמב"ם קריאת שמע שם).
- מקום שהתקינו שלא לפתוח בברוך אינו רשאי לפתוח, מקום שהתקינו לפתוח אינו רשאי שלא לפתוח (תוספתא שם; רמב"ם שם).
- מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך (משנה שם; תוספתא שם).

הוספת דברים ונחלקו ראשונים בפירוש הקיצור והאריכות **וגרענתם**

שמשום חיתת היום האריכו כדי שיכללו בברכה זו שבע הבדלות, ו"הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך" הוי מעין החתימה של "המבדיל בין קודש לקודש" (תוספות שם ד"ה בעי, בשם רבנו תם).¹² על חתימת ברכה אחת בשני דברים, ראה ערך אין עושין מצות חבילות חבילות; על עניית ברוך הוא וברוך שמו אחר הזכרת השם שבברכה, ראה ערך ברוך הוא וברוך שמו; על עניית אמן אחר ברכה, ראה ערך אמן; על סדר חתימת הברכות במקדש, ראה

וכתבו אחרונים עוד הסברים לדבר:

- שתקנו ברכות ההפטרות כעין ברכות התורה שבציבור, ומכיון שבברכות התורה פותחים בברוך בברכה האחרונה (ראה לעיל), אף בברכות ההפטרות תקנו כן (לבוש או"ח רפד א, בהג"ה).

- משום שיש שהיו מתרגמים הנביאים להבינם לעמי הארץ, היה הפסק גדול בין הברכות, ולכן פותחת בברוך (ערוך השלחן שם י).

ברכת ישתבח ברכת ישתבח היא סמוכה לברוך שאמר, שפסוקי **וברכת יהללך** דומרא אינן הפסק, והא הדין ברכת יהללך שהיא סמוכה לברכת המצוות שעל ההלל, שפסוקי ההלל אינן הפסק (תוספות רא"ש ברכות מו ב).

- לדעה הראשונה, פסוקים אינן הפסק (כן משמע בתוספות רא"ש שם).
- ולדעה השניה, כל ענין פסוקי דומרא הם שבח וזמרה לקב"ה, והם מענין ברוך שאמר, ולכן אינן חשובות הפסק, וכן ענין פסוקי ההלל להודות ולשבח לקב"ה, והם מענין ברכת ההלל, ולכן אינן חשובות הפסק (ריטב"א מגילה כא ב).

ברכת יהללך ברכת יהללך בליל פסח אינה פותחת בברוך, **בליל הסדר** ומספר טעמים לדבר:

- לפי שבכל השנה יהללך סמוכה לברכת הלל שבפתיחתה, לכן אף בליל פסח שאינה סמוכה - אם מפני שלהלכה אין מברכים על הלל בבית, או מפני שיש הפסקה ביניהן - לא ראו לפתוח בה, שלא רצו לתקן ברכה אחת בשתי מטבעות, כדי שלא נבוא לפתוח בה בזמן שהיא סמוכה (רי"ן פסחים קד ב).

- או מפני שהיא סמוכה לברכה ראשונה של הלל, לסוברים שמברכים על הפרקים השונים של הלל, ואין ברכת גאולה שביניהם מפסקת (רי"ן שם).

- או מפני שהיא ניתקנה רק לשם הכוס הרביעי (ראה ערך סדר של פסח), ואינה שייכת להלל, והיא רק ברכת השבח, ולכן חותמת ואינה פותחת, כמו ברכת הגשמים שמתחילים מודים אנחנו לך וכו' (רי"ן שם, בשם רב האי גאון).

- או מפני שהיא סמוכה לברכת אשר גאלנו, ששתייהן באות על מה שנתחדש בליל פסח מדר' כוסות, היינו שתי הכוסות האחרונות, שהראשונות - קידוש וברכת המזון - יש גם בכל השנה, ולפיכך דנו אותן כשתי ברכות הסמוכות זו לזו (רי"ן שם).

ברכת גאולה שאומרים בליל פסח פותחת בברוך, **הגאולה בליל** אפילו לסוברים שצריך לברך על שני פרקי ההלל **הסדר** שאומרים קודם לכן (ראה ערך הלל וערך סדר של פסח), ואין זו ברכה הסמוכה לחברתה, לפי שאם קרא הלל בבית הכנסת יצא, ואין צריך לברך שוב בבית, ואז אין ברכת אשר גאלנו סמוכה להלל, ולכן תיקנו אותה בברכה לעולם (ירושלמי ברכות א ה).

ברכה זו חותמת בברוך, שאינה ברכת הודאה על גאולת העבר בלבד, אלא יש בה גם בקשת רחמים על גאולת העתיד: כן ה' אלהינו יגיענו וכו' שמחים בבנין עירך וכו', וכיון שיש בה הפסק

לענינו (תוספות פסחים שם וברכות מו ב ד"ה והטוב).⁹ ויש סוברים שלדעה זו צריך לומר הן מעין הפתיחה סמור לחתימה, והן מעין החתימה (כן משמע בתוספות ברכות מו א ד"ה כל; מאירי פסחים שם, בשם יש מפרשים; רי"ן שם, בתירוץ השני).¹⁰ ויש הסובר שההלכה כדעה השניה (מרכבת המשנה (חעלמא) שבת כט כב, בדעת הרמב"ם).¹¹ ונהגו להוסיף ולומר: "ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת, הבדלת וקדשת את עמך ישראל בקדושתך",

הקודש, שאין אני קורא בו וברכת את ה' אלהיך, כיון שאינו מבין תיבות הברכה שמוציא מפיו, אף על פי שיודע למי לברך, וכוונתו לברך ה' בתיבות אלו (רא"ש ברכות ז ו, ורבנו יונה שם, לפי שלחן ערוך הרב שם), וכל שכן אם לבבו פונה לדבר אחר בשעת אמירת הברכות, אף על פי שמבין לשון הקודש (שלחן ערוך הרב שם).

• ויש אומרים שבלשון הקודש יוצא אדם ידי חובתו אף על פי שאינו מבין הלשון, בין שמברך בעצמו ובין ששומע מאחרים, מה שאין כן בשאר לשונות (רא"ש שם, בשם רש"י; מאירי שם), וכן המנהג שהנשים ועמי הארץ שאינם מבינים לשון הקודש יוצאים בשמיעתם מאנשים המבינים (דרכי משה או"ח קצג סק"י)¹⁶.

ונחלקו ראשונים אימתי נאמר דין זה:

• יש אומרים שדין זה נאמר דוקא בברכת המזון, אבל בשאר הברכות, יוצא בכל לשון אפילו שאינו מבין, מלבד הברכות שבתפילה, שהכוונה מעכבת בתפילה בברכה ראשונה, וצריך שיבין הלשון שמתפלל בה (תוספות סוטה לב א ד"ה קרית; מגן אברהם סב סק"א).

• ויש אומרים שכל הברכות דינן כברכת המזון, ואינו יוצא ידי חובתו כשאינו מבין הלשון שמברך בה (רא"ש שם ורבנו יונה שם, לפי שלחן ערוך הרב או"ח קפה א; משנה ברורה סב סק"א), כן לדעת הסוברים שבברכת המזון אף בלשון הקודש אינו יוצא כשאינו מבין, הוא הדין בשאר כל הברכות, שכל מה שתיקנו חכמים כעין של תורה תיקנו, וכמו שבברכת המזון אין אני קורא בו וברכת את ה' כשאנו מבין תיבות הברכה, או כשלבבו פונה לדבר אחר, כך בשאר ברכות לא יצא ידי חובתו, שהרי לא תיקנו את הברכות כדי לקרותן בתורת קריאה, אלא כדי לברך את ה' (שלחן ערוך הרב שם).

לדברי הכל מצוה מן המובחר לברך דוקא בלשון הקודש (ב"ח או"ח קצג; משנה ברורה שם, בשם האחרונים).

השמעה לאוזן כל הברכות כולן צריך שישמיע לאזנו מה שהוא אומר (רמב"ם ברכות א ז, על פי ברכות טו ב; טוש"ע או"ח קפה ב ורו א), ואם לא השמיע לאזנו, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת התנאים בקריאת שמע (ראה ערכו), שלסוברים שבקריאת שמע אף בדיעבד לא יצא, גם בברכות כך, שחכמים שתיקנו הברכות תיקנו שיאמרו אותן בשמיעת האוזן כמו בקריאת שמע, ואף בדיעבד לא יצא כמו בקריאת שמע (ברכות טו א, ותוספות שם ד"ה א).

• ויש אומרים שלא נחלקו אלא בקריאת שמע, שיש בה לימוד מיוחד להצריך שמיעת האוזן (ראה ערך קריאת שמע), אבל בשאר ברכות לדברי הכל יצא (רב יוסף שם ב, ורש"י ד"ה בשאר), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם ושם).

הכל מודים שצריך על כל פנים להוציא הברכה בשפתיו, ולא די שיברך בלבד (רש"י שם א ד"ה בלבד; רא"ש שם ג יד; טוש"ע שם ושם)¹⁷.

פה ריק המברך צריך שיהא פיו ריקן, שנאמר: **יִמְלֵא פִּי תְהִלָּתְךָ** (תהלים עא ח. ברכות נא א), ומכאן שהמברך צריך לברך במלא הפה ולא לגמגם (אשכול (אויערבך) א יח).

שבברכת המזון צריך לסיים בחתימה: בריך רחמנא דון כולא (רשב"א שם יא א; שו"ע שם, בשם יש אומרים).¹⁸ ויש שמחלק בין המברך בעצמו, שיוצא בלשון הקודש אף כשאנו מבין הלשון, לשומע מאחרים, שצריך להבין דוקא (לבוש שם א).¹⁹ ויש מהראשונים החולק בזה וסובר שאף אם בירך בלבד

• יש מפרשים שלהאריך היינו להוסיף דברים בטופס הברכה, ולקצר היינו לגרוע דברים, ולפיכך אין אדם רשאי להוסיף על אחת הברכות, ולא לגרוע ממנה (רמב"ם קריאת שמע שם וברכות שם).

• ויש מפרשים שאותה שאמרו אינו רשאי להאריך ולקצר, אין הכוונה להרבות ולמעט במילותיה, שאם כן היה להם לתקן נוסח כל ברכה במילים מנויות, וזה לא מצינו בשום מקום, ולא הזכירו לעכב אלא מילים ידועות שיש בהן הקפדה, כמו ברית בברכת הארץ (ראה ערך ברכת המזון), או מלכות בית דוד בבונה ירושלים (ראה ערך הנ"ל), וכיוצא בהן, אבל בשאר נוסח הברכות לא נתנו חכמים שיעור שיאמר כך וכך מילים לא פחות ולא יותר, וארוכה וקצרה שאמרו, היינו ברכה שפותחת וחותרת בברוך זוהי ארוכה ואסור לקצרה, היינו לפתוח ולא לחתום, או לחתום ולא לפתוח, וברכה שפותחת לבד או חותרת לבד זוהי קצרה ואסור להאריכה, היינו לפתוח ולחתום בברוך (רשב"א ברכות יא א)¹³.

• ויש מפרשים שבכל הברכות מותר להאריך ולקצר, חוץ מאותן הברכות שבהן אמרו חכמים בפירוש לקצר או להאריך, והן: ברכת הפירות, וברכת המצוות, וברכת הזמן, וברכה אחרונה שבברכת המזון שמקצרים בהן, וברכת תעניות שבתפילת שמונה עשרה, וברכות של ראש השנה (ראה ערך מלכות זכרונות ושופרות), וברכות של יום הכפורים שמאריכים בהן (תוספתא שם ו. שכלי הקט כח, בשם רבנו תם).

המשנה מטבע מלכתחילה הכל מודים שאין לשנות ממטבע **שטבעו חכמים** שטבעו חכמים בברכות (כן משמע בבאור הגר"א או"ח סח סק"א), אבל בדיעבד נחלקו תנאים במשנה ממטבע זו, כגון שראה פת ואמר כמה נאה פת זו, ברוך המקום שבראה, אם יצא (רבי מאיר בתוספתא שם ד ד וגמ' שם מ ב), וכן הלכה (ירושלמי שם ו ב; רא"ש שם ו כג)¹⁴; או לא (רבי יוסי בתוספתא שם ה וגמ' שם).

להלכה שיצא ידי חובה, אם אמר במקום המוציא, או במקום ברכה ראשונה של ברכת המזון: בריך רחמנא מלכא מרא דהאי פיתא – יצא (רא"ש שם; טוש"ע או"ח קסז י; טור או"ח קפז א; שו"ע שם, בסתם)¹⁵.

הלשון והכונה

כלשון שאינה לשון הקודש כל הברכות כולן נאמרות בכל לשון (רמב"ם ברכות א ו, על פי ברכות מ ב; טוש"ע או"ח קפה א ורו א), שנאמר: **וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ** (דברים ח י) – בכל לשון שאתה מברך (סוטה לג א) שלא קבע לה הכתוב לשון (רש"י שם ד"ה בכל לשון), ולא חייבך הכתוב אלא שתברך את ה' אלהיך, ובכל לשון שאתה מכיר שאתה מברך ה' אלהיך תוכל לברך (שלחן ערוך הרב או"ח קפה א), והוא שיאמר כעין שתיקנו חכמים (רמב"ם שם, על פי ברכות שם), ולהלכה שאם שינה ממטבע שטבעו חכמים בברכות, כל שאמר שם מלכות וענין הברכה – יצא (ראה לעיל), אף אם אמר שינוי זה בלשון חול – יצא (ברכות שם; רמב"ם שם).

אם אינו מכיר הלשון אם אינו מכיר הלשון, נחלקו ראשונים בדינו: • יש אומרים שאינו יוצא ידי חובתו אפילו בלשון

ערך בית המקדש.¹³ על ההבדל שבין הפירוש הראשון לשני ביחס לאמירת פיוטים, ראה ערך ברכות קריאת שמע וערך פיוטים.¹⁴ ויש מהראשונים שבמקום אחד פסק כדעה השניה (רמב"ם קריאת שמע שם), ובמקום אחר משמע שפסק כדעה הראשונה (רמב"ם ברכות א ה-ו).¹⁵ ויש הסובר

הפת), ואין לחוש להפסק שהיית החיתוך בין ברכה לאכילה, הואיל והיא צורך האכילה (שלחן ערוך הרב או"ח ר"ו א).

מפני הכבוד והיראה אפילו מפני הכבוד ומפני היראה, שבקריאת שמע וברכותיה מותר להפסיק (ראה ערך ברכות קריאת שמע וערך קריאת שמע), אסור להפסיק בין הברכה לדבר שמברך עליו, ואם הפסיק חוזר ומברך, ואפילו לעניית אמן וקדיש וקדושה וברכו לא יפסיק (מגן אברהם שם).

ברכה קצרה וארוכה הפסיק בדיבור באמצע הברכה, אם היא ברכה קצרה וברכה ארוכה, כברכת הפירות וברכת המצות, צריך לחזור ולברך, אפילו שהדיבור היה לצורך הסעודה, שאין מקום לסוף הברכה להתחבר עם תחילתה, והפסק לקדיש וקדושה וכיוצא יש להסתפק ולומר שהוא כמוסיף בשבח המקום ומצטרף, ולכן לכתחילה לא יפסיק, ובדיעבד לא יחזור ויברך; ובברכה ארוכה כברכות קריאת שמע, ואשר יצר, וכיוצא – מותר לכתחילה לענות קדיש וקדושה וכיוצא, ואין כאן הפסקה (חיי אדם ה"ס יא).

ספק

ברכות מורבנות כל הברכות שהן מדברי סופרים, אם נסתפק אם בירך מורבנות אינו חוזר ומברך, שספק דרבנן להקל (רמב"ם ברכות ד' ב, ושם ח"ב, על פי ברכות כא א; טוש"ע או"ח קס"ז ט, ושם ר"ט א), ואפילו אם רוצה להחמיר ולברך אסור, שלא יכנס לספק ברכה לבטלה, שעובר משום לא תשא (ראה ערך ברכה שאינה צריכה. ב"ח או"ח כ"ט ב; שלחן ערוך הרב או"ח קס"ז יב), ואפילו לסוברים שברכה שאינה צריכה אין איסורה אלא מדרבנן, ושאמרו שעובר משום לא תשא אינו אלא אסמכתא (ראה ערך הנ"ל), מכל מקום ספק דרבנן זה חמור משאר ספק דרבנן, לפי שהסמיכו איסור זה על לאו של לא תשא, שהוא חמור משאר לאוין (ראה שבועות ל"ט א), ולפיכך בספק ברכה אסור לברך (שער הציון ר"ט ס"ק כא)²⁰.

ברכות מורבנות בברכות שהן מן התורה, כמו ברכת המזון וכיוצא, ספק בירך ספק לא בירך, חייב לחזור ולברך, שספק תורה להחמיר (רמב"ם ברכות ב' יד, על פי ברכות כא א; טוש"ע או"ח ר"ט א). ואפילו לסוברים שברכה שאינה צריכה איסורה מן התורה משום לא תשא (ראה ערך ברכה שאינה צריכה), מברך מספק, ואין אומרים ספק איסור של לא תשא לחומרא, שברכה הצריכה היא זו, שמברך לצאת מידי ספק (כן משמע במשנה ברורה ר"ט סק"כ).

ברכה שהחיינו בברכת שהחיינו (ראה ערכו) נחלקו אחרונים: • יש אומרים שדינה כדין כל ברכות דרבנן, שמספק אין מברכים (פרי חדש יו"ד כ"ח סק"ה; פרי מגדים, בפתיחה להלכות ברכות ז, ואו"ח ר"ח אשל אברהם סק"ט).

• ויש אומרים ששונה בדינה, ומותר לברכה מספק, שאין ברכה זו דומה לשאר ברכות, שאינה באה אלא על שמחת לבו של אדם, ואם הוא שמח ומברך לה' על שהחיינו וקיימנו עד הזמן הזה, אין כאן משום לא תשא (ב"ח או"ח כ"ט ב, על פי עירובין מ"ב, וטור או"ח תלב; אליה רבה כ"ב סק"א; צ"ח ברכות ז א).

לחזור ולברך, אבל רשאי אם ירצה לברך, כיון שאיסור ברכה שאינה צריכה הוא מדרבנן (נשמת אדם ה"ס ק"א, בדעת תוספות ראש השנה לג א ד"ה הא; פני יהושע ברכות י"ב א); ויש מהראשונים הסובר שבברכות הנהנין חייב לברך מספק (כן משמע מתוספות ברכות י"ב א ד"ה לא, בשם ר"י; הלכות קטנות ב' תז, בשם איכא מאן דאמר), לפי שאיסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה (ראה

התעסקות בדבר אחר אסור להתעסק בשום דבר בשעה שמברך (ירושלמי ברכות ב' ה; שו"ע או"ח קפ"ג יב וקצ"א ג, וט"ז שם סק"א), אפילו בתשמיש קל (מגן אברהם שם סק"ב), שנראה כמברך בדרך עראי ומקרה (ט"ז שם), ואפילו שאין זה מונעו מלכוון, ואין צריך לומר שלא יעסוק בדבר שצריך לשים לבו אליו (שלחן ערוך הרב או"ח קפ"ג יד), ואפילו לעסוק בתורה באותה שעה אסור (ט"ז או"ח קצ"א סק"א).

אחיזת הדבר כשמברך ברכות הנהנין או ברכת המצות, צריך לאחוז את הדבר שמברך עליו בימינו (ברכות מג ב; טוש"ע או"ח ר"ד, ומשנה ברורה ס"ק יח בשם האחרונים)¹⁸.

הפסק

כל הברכות כולן לא יפסיק בין הברכה ובין הדבר שמברך עליו בדברים אחרים, ואם הפסיק – בדברים שאינם מעניין הדבר שמברך עליו – צריך לחזור ולברך עליו (רמב"ם ברכות א' ח, על פי ברכות מ' א, ומנחות לו א; טוש"ע או"ח כ"ה ט, ושם קס"ז ו, ושם ר"ג, ושם יו"ד י"ט ד), ואפילו תיבה אחת של דבור נחשבת הפסקה (פרי מגדים או"ח ר"ו אשל אברהם סק"ד; משנה ברורה שם ס"ק יב).

אכן אם הפסיק בדברים שהם מעניין הדבר שמברך עליו – כגון שקודם שטעם הבוצע מן הפרוסה בצע ממנה והושיט למי שאצלו, ואמר לו טול מפרוסת הברכה (ברכות שם, ורש"י ד"ה טול ברוך) – אינו צריך לחזור ולברך (רמב"ם שם, על פי ברכות שם; טוש"ע או"ח קס"ז ו), ומכל מקום לכתחילה אסור להפסיק אפילו בדברים שהם מעניין הדבר שמברך עליו (כלבו כ"ד; רמ"א או"ח קס"ז ו; באור הגר"א שם ס"ק כו, שכן משמע מהגמ' שם)¹⁹.

הפסיק בשתיקה הפסיק בשתיקה שאינה לצורך אכילה בין הברכה לדבר בשתיקה שמברך עליו, בין שהוא דבר מצוה ובין שהוא דבר אכילה, כגון שלא עלתה בידו לפי שעה לעשות המצוה או לאכול הדבר, ונתעכב מעט ועלתה בידו לאחר מכאן, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שאם שהה כדי שאילת שלום תלמיד לרב (ראה ערך תוך כדי דבור) בין הברכה לעשיית הדבר, הרי הדבר הפסק, וחוזר ומברך (שבלי הלקט א' קסו, על פי ירושלמי ברכות ו' א, ושם ט' ב; בית יוסף או"ח ר"ו, בשמו).

• ויש אומרים שהשתיקה אינה הפסקה, ולעולם אינו חוזר ומברך, אפילו שהה שעה מרובה (אבודרהם, ברכת הלחם, זימון, ברכת המזון, בשם ה"ר גרשון ברבי שלמה, על פי ברכות ל"ט ב; בית יוסף או"ח קמ"ג, בשמו).

ולכן לכתחילה אין להפסיק בשתיקה, ובדיעבד אין צריך לחזור ולברך אלא אם כן דיבר בינתיים (מגן אברהם ר"ט סק"ד).

ודוקא בשתיקה שאינה לצורך האכילה, אבל שהייה שהיא לצורך האכילה הכל מודים שאינה חשובה הפסק כלל אפילו לכתחילה, לפיכך המברך על הפרי וחותר ממנו ואוכל, לא יחזור עד אחר הברכה, כדי שיברך על השלם למצוה מן המובחר (ראה ערך בציעת

יצא ידי חובה (רמב"ם שם).¹⁸ באטר, ראה ערכו שנחלקו בו אם אוזו הדבר בימין או בשמאל.¹⁹ אכן בסוכות נוהגים לברך ברכת המוציא, ואחר כך ברכת לישב בסוכה, ואין ברכת הסוכה הפסק, מאחר שהוא צריך לברכה זו קודם האכילה, והרי זו צורך אכילה (מאירי שם; בית יוסף או"ח תרמ"ג א; מגן אברהם שם סק"ב).²⁰ ויש שכתבו בדעת ראשונים שספק ברכות אין חובה

**כשססתפק
אם חייב
בטעוה**

כשהספק הוא בעשיית המצוות אם חייב בה או לאו, ולצאת ידי ספק חייבוהו חכמים לקיים המצוה, נחלקו אמוראים אם מברכים עליה:

• יש אומרים שבדבר שחכמים חייבוהו לעשות המצוה מפני הספק, כגון תבואת עם הארץ שתיקנו חכמים להפריש דמאי, משום ספק שמא לא עישר עם הארץ, אין צריך לברך, אכן ביום-טוב-שני-של-גלויות, אף על פי שחכמים תיקנוהו מפני הספק, צריך לברך בקידוש היום, כדי שלא יבואו לזלזל בו (אביי בשבת כג א, ורש"י ד"ה ספק דדבריהם).

• ויש אומרים שלעולם מברכים על תקנת חכמים מפני הספק, מלבד בהפרשת דמאי, שאין מברכים עליה, לפי שרוב עמי הארץ מעשרים הם, ואפילו ספק אין כאן אלא חומרא בעלמא (רבא שם, ורש"י ד"ה רבא אמר)²¹.

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהכל מודים שכשאינן שם תקנת חכמים, המסתפק אם חייב במצוה אינו מברך עליה (רמב"ן שם; ר"ן שבת כג א, בדעת הר"ף), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תרסח א; מגן אברהם תקפה סק"ג). ולפיכך בשמיני עצרת בחוץ לארץ שיושבים בסוכה משום ספק שהוא יום שביעי של חג, אין מברכים (סוכה מז א; רמב"ם סוכה ו יג; טושי"ע או"ח תרסח א), וכן כששוחטים את הכזי (ראה ערכו), שחייבים לכסות את דמו משום ספק שהוא חיה (ראה ערך כיסוי הדם), אין מברכים עליו (רא"ש חולין ו ס א; טושי"ע יו"ד כח ג), וכל כיוצא בזה, וכן כשיש ספק אם קיים המצוה או לא, כגון שנסתפק אם נטל לולב ביום טוב ראשון או לא, נוטל ואינו מברך (ר"ן שם, בדעת הר"ף; מגן אברהם תקפה סק"ג).

• ויש אומרים שהיא מחלוקת האמוראים, ולדעה השניה – שהלכה כמותה – חייבים לברך בכל ספק מצוה, מלבד בדמאי, שרובם מעשרים, ואין הבדל בין תקנת חכמים לשאר ספק, וכן אין הבדל בין שהספק הוא בעיקר החיוב, כגון בטומטום ואנדרוגינוס במצות שהזכר בלבד חייב בהן, ובין שהחיוב ודאי ונסתפק בקיומה (ראב"ד מילה ג ו, ושם סוכה ו יג, ושם מגילה ג ה; רבנו יונה ברכות כא א; רא"ש חולין ו א, בשמו; רמב"ן שבת שם, שכך אפשר לומר; ר"ן שבת שם, בשם קצת מן המפרשים), אלא כשהברכה עצמה היא המצוה, כגון ברכות התפילה וכיוצא, אבל לא כשהמצוה היא של תורה וברכתה דרבנן (רמב"ן ור"ן שם, לדעה זו). ובשמיני עצרת בחוץ לארץ שאין מברכים על הסוכה, הרי זה משום שאם נברך על הסוכה יהיה זה זלזול לקדושת החג של שמיני עצרת, ולא תיקנו חכמים לברך על ספק תורה אלא במקום שאין על ידי זה ביטול לודאי של תורה, וכאן יש בזה ביטול לקדושת יום טוב ודאית של תורה, ועוד שכיון שמברכים בקידוש ובתפילה את יום שמיני עצרת, כשנברך על הסוכה יהיו שתי ברכות הסותרות זו את זו (כסף משנה מילה שם, בשם הרמ"ה).

להלכה כתבו אחרונים שיש חילוק בדבר: כשהספק הוא בעיקר החיוב של המצוה, כגון אנדרוגינוס וכזי וכיוצא, אין מברכים;

אבל כשהחיוב הוא ודאי, והספק הוא בקיום, מכיון שחייב לקיים המצוה מספק חייב גם לברך עליה (דרישה או"ח סז סק"א; פרי חדש שם א ד"ה ולעניות דעתי; חיי אדם ה כד).

כשיש ספק במקום שיש רוב צדדים בספק-ספיקא (ראה ערכו) **ספיקא** להצריך לברך – כגון מי שאכל בריה, ומסופק אם אכל כזית או לא, שעל הצד שאכל כזית חייב בברכה אחרונה, ועל הצד שלא אכל כזית יש להסתפק שמא ההלכה שעל בריה חייבים בברכה אחרונה גם אם אין בה שיעור כזית (ראה ערך בריה, וערך ברכה אחרונה) – נחלקו אחרונים אם רוב הצדדים מחייב בברכה (לבוש או"ח יז ב; לחם משנה ברכות ד ו); או שאף כאן אנו אומרים ספק ברכות להקל (חיי אדם ה ו; משנה ברורה רטו סק"כ), וכבר פשטה הוראה שאין רוב בספק ספיקא מחייב ברכה (שדי חמד, אסיפת דינים, ברכות א י).

טעות

כשזכר פתח ואמר "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם" על **שצריך לברכה** דעת לומר ברכה ידועה, ונזכר שאינו צריך לברכה זו אחרת, אלא לאחרת, וסיים בברכה האחרת שהוא צריך לה:

• אם אותה הברכה שהיה בדעתו לומר היא כזו שאפילו אם היה מסיים ואומרה היה יוצא בה בדיעבד, ודאי שיצא, כגון שלקח כוס של יין, וחשב שהוא מים, ואמר "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם" על דעת לומר שהכל נהיה בדברו, ונזכר שהוא יין וסיים בורא פרי הגפן, ודאי שיצא, שאף אם סיים שהכל – יצא (ראה ערך ברכות הנהנין. ברכות יב א, לגירסתנו; טור ורמ"א או"ח רט א).

• היתה הברכה שהיה בדעתו לומר כזו שאם היה מסיים בה לא היה יוצא ידי חובתו, כגון שלקח כוס של שכר או מים בידו, וסבור שהוא של יין, ואמר "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם" על דעת לומר בורא פרי הגפן, ונזכר שהוא שכר או מים, וסיים שהכל, הדבר ספק אם הולכים אחר עיקר הברכה, שהוא שם ומלכות שבפתיחה, ואז היה בדעתו לומר שלא כהוגן – ולא יצא, או שהולכים אחר החתימה, וכיון שחתם כהוגן – יצא (גמ' שם, לגירסתנו), ולהלכה דינו ככל ספק ברכות שלהקל (מאירי שם; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים; משנה ברורה שם ב, בשם האחרונים)²²; ויש מהראשונים החולקים וסוברים שמעולם לא נסתפקו בדבר זה, שכיון שאמר הברכה כהוגן אין חסרון כוונתו בפתיחת הברכה מפסידה את הברכה, ובודאי יצא (הראב"ד בהשגותיו למאור שם; רא"ש שם, בשמו; מלחמות לרמב"ן שם).

כשטעה וסיים פתח ואמר "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם" על **כברכה אחרת** דעת לומר אותה הברכה הצריכה לו, וטעה וסיים בברכה שאינה צריכה לו, כגון שלקח כוס שכר או מים, ופתח ואמר על דעת לומר שהכל, וטעה ואמר בורא פרי הגפן:

• יש אומרים שיצא, מפני שבטעה שהזכיר את השם והמלכות שהם עיקר הברכה לא נתכוין אלא לברכה הראויה לאותו המין, והואיל שלא היתה טעות בעיקר הברכה, אף על פי שטעה בסופה,

המצוה משום ספק, מכל מקום הברכה, שאינה אלא מדרבנן, אין מברכים (שו"ת הרמב"ם (פריימן) קכג); ובמקום אחר משמע שפירש שהכל מודים שאין מברכים בכל ספק מצוה, והדעה השניה לא באה לחלוק על הראשונה, אלא להוסיף עליה ולומר שבדמאי יש גם טעם של רוב עמי הארץ מעשרים הם (רמב"ם מגילה ג ה).²² וראה תוספות ברכות יב א ד"ה לא שלדעת הר"י

ערך ברכות הנהנין), והרי זה כספק איסור שלחומרא (כן משמע במהרש"א פסחים קב א).²¹ ויש מהראשונים שבמקום אחד פירש מחלוקת האמוראים במקום שיש תקנת חכמים מיוחדת לעשות מצוה זו מפני הספק, אבל בכל שאר ספק במצוה של תורה, שאין בו תקנה מיוחדת של חכמים, אלא שאנו מסופקים בחיובה, אף על פי שספק דאורייתא לחומרא, וחייבים לקיים

את השומע ידי חובתו (בית יוסף ושו"ע או"ח ריג ג, על פי ראש השנה כט א), ואפילו אם ענה השומע אמן, אינו יוצא אלא אם כן שמע כל הברכה ונתכוין לצאת (כסף משנה שם, ובית יוסף שם, ושו"ע שם, על פי ברכות נג ב).

היה המברך חייב מדברי סופרים, והעונה חייב מן התורה, לא יצא ידי חובתו עד שיענה אחריו, או שישמע ממי שהוא חייב בה מן התורה כמוהו (רמב"ם שם, על פי ברכות כ ב).

כשיצא נכר במה דברים אמורים במי שאינו חייב בכל עיקר ידי חובה הברכה, אבל אם הוא מחוייב בדבר אלא שכבר בירך ויצא ידי חובתו, יש הבדל בין ברכת המצוות לברכות הנהנין:

• בברכת המצוות, אף על פי שיצא – מוציא (ראש השנה כט א; רמב"ם שם י; טוש"ע או"ח תרצג ב), שמכיון שהן חובה, כל-ישראל-ערכים-זה-בזה (ראה ערכו), והרי המברך כאילו הוא מחוייב בדבר (רש"י שם ד"ה אע"פ; רא"ש ברכות ז כא).

• אך בברכת הנהנין, אם לא יצא מוציא, ואם יצא אינו מוציא (ראש השנה שם, ורש"י ד"ה חוץ; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח קסז יט וריג ב), שאמנם יש חובה על הנהנה לברך, אך אין עליו חובה ליהנות כדי לברך, ולכן אין עליו ערכות בברכה זו, והוא פטור ממנה, ואינו יכול להוציא את חברו שנהנה ומחוייב בה (רש"י שם ד"ה חוץ; רא"ש ברכות שם), ולכן אף בדיעבד לא יצא אם שמע הברכה ממי שלא אכל ושתה, שהרי ברכתו לבטלה (מגן אברהם ריג סק"י)²⁵.

ברכות הנהנין ברכות הנהנין שיש בהן גם מצוה, כגון ברכת שיש בהן גם המוציא על אכילת מצה בליל ראשון של פסח (ראה ערך אכילת מצה), וברכת היין של קידוש היום בשבתות וימים טובים, הרי הן כברכת המצות, כיון שאכילה זו או שתיה זו חובה היא עליו, ואי אפשר שלא בהנאה, והנאה אי אפשר בלא ברכה, נמצאת המצוה תלויה בברכת ההנאה, ולכן אף על פי שיצא – מוציא (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה כיון; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח רעג ד, ושם תפד א).

לקטנים לקטנים, בשביל לחנכם במצות, יכול לברך ברכות הנהנין, אף על פי שאינו אוכל עמהם (בית יוסף ושו"ע או"ח קסז יט, על פי ראש השנה כט ב).

מאה ברכות

מתקנת חכמים (ספר המצוות לרמב"ם שורש א; השגות הרמב"ם שם) שיברך אדם בכל יום מאה ברכות (מנחות מג ב; רמב"ם תפלה ז יד; טוש"ע או"ח מו א) לכל הפחות (טוש"ע שם), והסמיכוהו לכתוב (טור שם): וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מָה ה' אֱלֹהֶיךָ שְׁאֵל מִעֲמֶךָ (דברים י יב. גמ' שם) – אל תקרי "מה" אלא "מאה" (רי"ף ברכות מד ב מדפי הרי"ף)²⁶.

נחלקו הדעות מי תיקן תקנה זו:

• יש אומרים שדוד המלך תיקנה (במדבר רבה יח כא; תנחומא קרח יח; טור שם, בשם רב נטרונאי גאון; שבלי הלקט א, בשם רבנו שלמה), שנאמר עליו: וְנָאֵם הַגִּבֹּר הַקָּם עַל (שמואל ב כג א) – "על" בגימטריא מאה (תנחומא שם; טור שם, בשם רב נטרונאי גאון, שבלי

בברכות קריאת שמע, ראה ערכו).²⁵ על קביעות הסעודה בברכות הנהנין כדי שיוכל להוציא את חברו, ראה ערך ברכות הנהנין. ²⁶ ויש מפרשים לפי שהאותיות של פסוק זה הן מאה; או ש"ימה" בחילוף אותיות של א"ת ב"ש הוא "י"י"ף", בגימטריא מאה (שבלי הלקט א).

יצא ואין מחזירים אותו (רמב"ם ברכות ח יא, לגירסתו בגמ' שם; שו"ע שם, בסתם).

• אבל רוב הפוסקים חולקים וסוברים שאין כוונתו לבד מספיקה לצאת בה ידי חובת הברכה, מאחר שבדיבורו אמר ברכה אחרת, לא זו הראויה לאותו הדבר שמברך עליו (הראב"ד בהשגות שם; מאירי שם; ב"ח שם, בדעת רש"י והרי"ף; מגן אברהם שם סק"א).

כשהרכיב שתי הרכיב שתי חתימות של ברכה, שחתם מקודם בברכה שאינה צריכה לו, ותוך-כדי-דיבור נזכר וסיים בברכה הצריכה לו:

• אם הברכה שאינה צריכה היא כזו שאף אם סיים בה בלבד בדיעבד יצא, כגון שלקח כוס יין וברך שהכל נהיה בדברו, ותוך כדי דיבור אמר גם בורא פרי הגפן, ודאי שיצא (גמ' שם, לגירסת הרי"ף שם).

• ואף אם הברכה שאינה צריכה היתה כזו שאם סיים בה בלבד לא יצא, כגון שלקח כוס שכר או מים, ובירך בורא פרי הגפן שהכל נהיה בדברו – יצא, אם בתורת ודאי, שהרי תוך כדי דיבור חזר בו מטעותו וסיים ברכתו כראוי, ומפני שהוסיף בה לא פסל, אלא שאמר הקדוש ברוך הוא ברא זה וזה (גמ' שם, לגירסת רב האי ורבנו חננאל שבמלחמות לרמב"ם), או בתורת ספק ברכות להקל (גמ' שם, לגירסת הרי"ף; רא"ש שם א יד; טוש"ע שם ב).

לאחר כדי דיבור אין עקירתו מועילה, וחוזר ומברך (מגן אברהם שם סק"ט).

תוך כדי דיבור פתח וסיים בברכה הראויה, ותוך כדי דיבור חזר בו וחתם בברכה שאינה ראויה, כגון שלקח כוס שכר או מים וחתם שהכל נהיה בדברו בורא פרי הגפן, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שהדבר ספק אם אין דעתו לצאת אלא בחתימה האחרונה, וזו אינה ראויה, או שהולכים אחר הפתיחה, וכבר השלים ברכתו כהלכה, ואותה תוספת אינה מעלה ואינה מורידה, ודברים בעלמא הם (גמ' שם, לגירסת רב האי גאון ורבנו חננאל שבמלחמות לרמב"ם)²³.

• ויש אומרים שבאופן כזה אין הדבר ספק כלל, ובודאי יצא, שלמה יזיק מה שהוסיף דברים אחר שגמר הברכה כהלכתה (הרשב"א שם).

בתפילת יום בתפילת יום טוב שהרכיב שתי חתימות, וחתם טוב מקדש השבת, ותוך כדי דיבור חתם ישראל והזמנים, דינו כברכת הגפן ושהכל (תוספות שם ד"ה לא; כן משמע משו"ע או"ח תפז א), וכיוצא בזה בשאר ברכות (כן משמע משו"ע או"ח תקפב ב)²⁴.

להוציא את חברו

השומע ברכה מן הברכות מתחילתה ועד סופה, ונתכוין לצאת בה ידי חובתו – יצא, ואף על פי שלא ענה אמן (רמב"ם ברכות א יא, על פי ברכות מה ב, ושם נג ב, וסוכה לח ב), אם כיון המברך להוציא

צריך להחמיר ולברך פעם שניה, וראה בגליון הש"ס ברכות שם שאין לומר ספק ברכות להקל כי אסור לאכול בלי ברכה ואין זה ברכה לבטלה. ²³ ומשום הפסק בין הברכה והמעשה אין כאן, שהרי זה מעין המעשה, היינו מעין הברכה ושבח של הקדוש ברוך הוא (מאירי שם). ²⁴ על פתיחה וחתימה לא נכונה

שהוסיפו בתפילה, הרי שלש ברכות לשלש תפילות, וברכת הטוב והמטיב שהוסיפו בברכת המזון, הרי שתי ברכות לשתי הסעודות (רמב"ם שם טו; בית יוסף או"ח מו א).

בשבתות וימים טובים, שחסר ממנין הברכות, שהרי במקום שמונה עשרה ברכות בכל תפילה מתפללים שבע ברכות, משלימים את המנין בברכות על בשמים ומיני מגדים (מנחות מג ב, לגרסת הרי"ף בברכות מד ב מדפי הרי"ף, ורש"י מנחות שם ד"ה בשבתות וד"ה באספרמק) ופירות (רמב"ם שם טו). כיצד, אכל מעט ירק מברך לפניו ולאחריו, וחוזר ואוכל מעט מפרי זה ומברך לפניו ולאחריו, עד שמשלים מנין המאה (רמב"ם שם), וצריך אדם לטרוח בערב שבת להכין לעצמו מיני מגדים ובשמים כדי שיוכל לברך עליהם בשבת (העתיים קצה).

ויש שכתבו שבשבת משלימים ממילא המנין, שהרי בשלש התפילות חסרות שלשים ושש ברכות, שבמקום תשע עשרה ברכות עם ברכת המינים – מברכים שבע, וכנגד זה יש עשרה שקוראים בתורה, שבעה בשחרית ושלשה במנחה, שכל קורא מברך אחת לפניו ואחת לאחריו (ראה ערך ברכת התורה) הרי עשרים ברכות, ותשע ברכות למפטיר (ראה ערך הפטרה), ושבע בתפילת מוסף, וברכת קידוש היום נוספת, שבחול אין מברכים אלא ברכת היין בלבד, וברכה אחת מעין שלש, הרי שלשים ושש (שבלי הלקט שם, בשם גאון), ולכן צריך לכוין לברכות הקוראים בתורה ולברכות המפטיר ויענה אחריהם אמן שיעלו לו להשלים מנין מאה הברכות (רא"ש ברכות ט כד; טוש"ע רפד א). וכתבו אחרונים שלא אמרו לכוין לברכות הקוראים, אלא כשאין לו פירות להשלים בהם (מגן אברהם מו סק"ח; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ח; שלחן ערוך הרב שם א), ונחלקו אם הוא רק לכתחילה (פרי מגדים שם); או שאף בדיעבד אינו יוצא ידי חובת מאה ברכות בשמינת ברכות הקוראים, אם יש לו פירות להשלים בהן (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם).

מה עולה למנין היום ביסוד התקנה נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שיסוד התקנה שיברך מאה ברכות בכל יממה, ואם לא בירך אחת מהן בזמנה אלא בלילה הבא, כגון ששכח ולא התפלל מנחה, ומשלים שמונה עשרה לאחר תפילה ערבית, עולה לחשבון היום הבא, וכן אם הקדים תפילת ערבית של היום לפלג המנחה של היום הקודם, אינה עולה לו לשם חובת היום הבא, אלא היום הקודם (בצל החכמה ד קנה ח-יד).

- יש אומרים שיסוד תקנה שיברך מאה ברכות של סדר היום, וכל ברכה שנתקנה לברך בסדר היום, שייכת ליום ההוא דוקא, ואפילו לא בירך אותה בתוך היום ההוא עולה למנין מאה הברכות (שרגא המאיר ה מג ב).

למנות הגרבות בשבתות וימים טובים שתפילת העמידה כוללת שבע ברכות בלבד ימנה אדם ברכותיו עד שישלים למאה ברכות (רמב"ם תפילה ז טו-טז), ואף בימות החול טוב לאדם למנות ברכותיו מתחילת הלילה אחד לאחד למצוא חשבון, כדי שידע שלא פחת ממאה ברכות באותו היום (סדר היום, חיוב מאה ברכות וכו'; סידור היעב"ץ בית לט א א).

הלקט שם, בשם רבנו שלמה), או שהוא אמר: הִנֵּה כִּי כֵּן יִבְרַךְ גִּבּוֹר יֵרָא ה' (תהלים קכח ד) – "יברך" חסר כתוב, ו"כי כן" בגימטריא מאה, היינו שגבר ירא ה' יברך מאה ברכות (שבלי הלקט שם, בשם יש למדים), שהודיעוהו – אנשי ירושלים (שבלי הלקט שם, בשם רבנו שלמה) – שהיו מתים מישראל מאה איש בכל יום ולא היו יודעים מפני מה, עד שראה דוד ברוח הקודש ותקן מאה ברכות (במדבר רבה שם; תנחומא שם; טור שם, בשם רב נטרנאי גאון; שבלי הלקט שם, בשם רבנו שלמה).

- יש אומרים שהיא מסורת מאבותינו למשה מסיני שיש לברך מאה ברכות בכל יום, ולמדנו מן התורה מן הנביאים ומן הכתובים: מן התורה מ"ועתה ישראל", מן הנביאים מ"נאם הגבר", ומן הכתובים מ"הנה כי כן יבורך", אלא ששכחוה – מעוני ומרוב עבודת הגלות (שבלי הלקט שם) – וחזרו חכמי התלמוד ויסדוה (המנהיג א, עמ' כח במהדורת מוסד הרב קוק).

- יש אומרים שאנשי כנסת הגדולה תיקנוה, וחכמים קבעוה לנו (יראים י).

אם החיוב בתחילת חיוב זה בכל יום נחלקו ראשונים:

סתחילת היום או מתחילת הלילה

- יש אומרים שחיוב זה מתחיל מתחילת הלילה, והיום נגזר אחריו (העתיים קצה, בשם איכא נמי מאן דחשב, ובמסקנתו; כן משמע מתניא רבתי ב; כן משמע מאורחות חיים, דין מאה ברכות א) – ככל ימות השנה (נוטרי ברכה ב א) – וכן הלכה (כן משמע מבית יוסף או"ח מו ג; סדר היום, חיוב מאה ברכות וכו'; סידור היעב"ץ בית לט א א)²⁷. וראיה גדולה לדבר, שמצינו בגמרא שיש מהאמוראים שטרח טרחה מיוחדת להשלים מאה הברכות בשבתות וימים טובים, שאין מתפללים בהם שמונה-עשרה, בברכות על בשמים ומיני מגדים (רב חייה בריה דרב אויא במנחות מג ב, לגרסתנו, ורש"י ד"ה בשבתות וד"ה טרח וד"ה באספרמק), ואם ליל שבת נגזר אחר ערב שבת, ומוצאי שבת אחר יום שבת, לא חסר בשבת אלא חמש ברכות בלבד, ואין צורך לטרוח על מנת להשלימם (העתיים שם).

- יש אומרים שחיוב זה מתחיל מתחילת היום, והלילה נגזר אחריו (העתיים שם, בסתם) – כמו באכילת קדשים (נוטרי ברכה שם).

חשבון מאה הברכות חשבון מאה הברכות שבכל יום הוא: שמונה עשרה ברכות-השחר (ראה ערכם), בצירוף ברכת המפיל שלפני השינה בערב (ראה ערך קריאת שמע שעל המטה), וברכת אשר יצר (ראה ערכו) בבוקר, שלש ברכות התורה (ראה ערך ברכת התורה), ברכות ברוך שאמר וישתבח (ראה ערך פסוקי דזמרה), שבע ברכות קריאת שמע של שחרית ושל ערבית (ראה ערך ברכות קריאת שמע) לפניו ולאחריה, ברכת ציצית, ברכת תפילין, חמשים וארבע ברכות שבשלש תפילות שמונה עשרה של היום – ברכת המינים אינה בחשבון, שנתקנה אחר זמן – וארבע עשרה ברכות בשתי סעודות של יום, שבע לכל סעודה: על נטילת ידים (ראה ערך) ברכת המוציא על הפת, שלש ברכות בברכת-המזון (ראה ערכו) – ברכת הטוב והמטיב אינה בחשבון, שנתקנה אחר זמן – ועל היין לפניו ולאחריו, הרי מאה ברכות בין הכל (רמב"ם תפלה ז יד), ובזמן הזה אנו מברכים חמש ברכות יתרות על מאה: ברכת המינים

ברכות – בכל יום (ירושלמי ברכות ט ה. בצל החכמה ד קנה ד). 28. ומכל מקום יש מהאחרונים הסובר כדעה השניה (אור השנים עמ' נ).

27. ומה שסדרו הראשונים סדר הברכות מזמן קומו של האדם בבוקר (ראה להלן), הוא על פי הירושלמי: אין לך אדם מישראל שאינו עושה מאה מצות –

אמרו שאין להוסיף על הברכות אלא בדרך חוב, אבל בדרך נדבה מותר לברך ולהודות לה' אפילו בהזכרת השם (חוות דעת י"ד קי, בית הספק סק"ב)³⁰.

שכר ברכה

שכר ברכה בעולם הזה אמרו חכמים שהוא עשרה זהובים (ראה ערך כסף), ומי ששחט וקדם חברו וכיסה את הדם חייב המכסה ליתן לו עשרה זהובים שכר הברכה (מסכת הגמ' בחולין פז א), וכן מי שהזמינוהו לברך ברכת המזון, ובא אחר וחטף וברך חייב ליתן לו ארבעים זהובים, שכר ארבע ברכות שבברכת המזון (רבנו ירוחם לא ד, על פי הגמ' שם), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שעשרה זהובים הם דבר קצוב שקבעו חכמים לשכר ברכה לעולם (כן משמע ברי"ף בבא קמא לב ב מדפי הרי"ף; רמב"ם חובל ז יד, בשם יש מי שהורה; טור חו"מ שפב; שו"ע שם א, בשם יש מי שהורה).

• ויש אומרים שנותן כפי ראות עיני הדיינים (רמב"ם שם, בסתם; שו"ע שם, בסתם), שאם הוא אדוק במצות נותן לו יותר, ואם אינו מדקדק במצות אינו נותן לו כל כך (דרישה שם סק"ב, וסמ"ע שם סק"ו).

דין או קנס – אם חיוב זה מן הדין הוא או קנס, נחלקו ראשונים: • יש אומרים שמן הדין הוא ולא קנס (רי"ף בבא קמא שם; ראי"ש שם; ים של שלמה שם ח ט), שאין טעם לקונסו, שהרי נתכוון לעשות מצוה (ראי"ש שם; ים של שלמה שם).

• ויש אומרים שאינו אלא קנס (רי"ף ורא"ש שם, בשם איכא מאן דאמר; רמב"ם שם; שו"ע שם)³¹.

במצוה שהכל וכל זה בברכה שהוא עצמו חייב בה, כגון כיסוי חייבים בה הדם, שמי ששחט עליו המצוה לכסות (ראה ערך כיסוי הדם), אבל במצוה שהכל חייבים בה פטור, כגון אם קרא החזן לאחד לעלות לתורה והקדים השני וברך, אינו חייב בעשרה זהובים, שבקריאת התורה הכל חייבים, וקריאת החזן אינה אלא כדי שלא יבואו לידי קטטה (ראה ערך קריאת התורה), ואפילו אם עמד במקום כהן, אינו חייב, שדין קדימת כהן אינו אלא אסמכתא (ראה ערך הנ"ל. תוספות חולין פז א ד"ה וחייבו; ראי"ש שם ו ח).

ואפילו אם אמר האב למוהל למול את בנו, וקדם אחר ומל אותו – אינו חייב, שהרי כל ישראל מצווים למולו, ואינו חייב אלא אם תפס המצוה מן האב, כשרצה למולו בעצמו, אבל בדיבור שאמר האב למוהל שהוא ימול לא זכה עדיין אותו מוהל במצוה (ראי"ש שם; ים של שלמה בבא קמא שם), שהרי יכול לחזור בו (ים של שלמה שם).

ואם יש מנהג למכור את המצות, וקנה אחד העליה השלישית לתורה או השישית וכיוצא, יש סוברים שחייב לשלם לו (ים של שלמה שם); ויש מצדדים שאינו חייב (שו"ע שם סק"ד)³².

אם ענה כתבו ראשונים שמי שחטף את הברכה מחברו והלה הנחטף אמר ענה אמן – פטור מלשלם, שהרי גדול העונה אמן יותר מהמברך (ראה ערך אמן), ואם שמע את הברכה

בוראו בשירים והודאות, כגון באמירת ההלל עם אפיית המצות בערב פסח, שמצוה לומר לפני ברכת המצות על ההלל ואחריו ברכת יהללך ולחתום: ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות. ומכל מקום הוסיף שחידוש הוא וחבריו אינם מודים לו, ומעולם לא עשה כדבריו (שלחן הטוהר (ספרין) ו, זר זהב ד).³¹ ויש מהאחרונים שכתב שלדעה זו קנס הוא, אבל לא קנס של חכמים, אלא מן הדין, כמו שאר קנסות הקצובים בתורה, והם דין תורה (שו"ע שם סק"א).³² יש מהראשונים שאמר שאם חטף ברכה מחברו יכול להיפטר על ידי שיתן

ברכה שאינה אחרונים נחלקו אם מותר לגרום ברכה-שאינה-צריכה (ראה ערכו) בשביל להשלים מנין מאה ברכות, כגון שהיו לפניו פירות בשעת סעודתו, ורוצה להניחם לאחר ברכת המזון כדי לברך עליהם ברכה נוספת, וגורם בכך לברכה שאין צורך בה:

• יש אומרים שהדבר מותר בשעת הצורך, כגון בשבת, שחסרים הרבה ברכות, וצריך להשתדל להשלים מאה ברכות בפירות וכדומה (מגן אברהם רטו סק"ו, בשם השל"ה).

• ויש אומרים שלעולם הדבר אסור, אלא יצוה מראש שיביאו הפירות רק לאחר הסעודה (מהר"ם גלאנטי לח; מגן אברהם שם).

עניית אמן עניית אמן אחר ברכה שאינו יוצא בה, אם מפני אחר ברכה שכבר יצא או מפני שאינו חייב בה, אינה עולה לו לברכה במנין מאה הברכות (המב"ט א ק"ז).

אשה אחרונים כתבו שאשה אינה חייבת במצוה זו, שבמנין הברכות שמנו שיעלו למאה ברכות, נחשבו בחשבון טלית ותפילין, וברכות נוספות שאינן שייכות בנשים, ולא הזכירו הפוסקים כיצד ישלימו נשים המנין, – וכן ביום הכפורים ודאי אינן יכולות להשלים מנין הברכות (הליכות ביתה יג א, בשם הרש"י אויערבאד) – ומוכח שנשים אינן בכלל התקנה (שבת הלוי ה כג; הליכות ביתה שם, בשם הרש"י אויערבאד)²⁹.

קטן וכתבו עוד שאין מצוה לחנך הקטן שיאמר מאה ברכות בכל יום, שהאב אינו מצוי אצלם בכל שעות היממה שיוכל לחייבים בכך (מצות המאה ברכות כהלכתה ב ה ב, ובהערה שם, על פי שו"ע או"ח ע ב).

ברכות שלאחר התלמוד

ישנן ברכות שיש הנוהגים לאומרם, למרות שלא נזכרו בתלמוד, כגון ברכת הנותן ליעף כח (ראה ערך ברכות השחר), וברכת יראו עינינו (ראה ערך ברכות קריאת שמע), ונחלקו בדינים:

• יש אומרים שאין לברכם, שלא נתחדשה ברכה אחר חתימת התלמוד (ארחות חיים א, דין תפילת ערבית ד, בשם תשובת הרי"ש; ראי"ש קידושין א מא; אגור פז, בשם רבותיו, ושיש מקטרגים כן; אגודה ברכות רי; בית יוסף או"ח מו ו; שו"ת מהרש"ל סד).

• יש אומרים שהגאונים תיקנו ברכות גם לאחר חתימת התלמוד, ויש לאומרם (סמ"ג עשין יט, בשם רבינו יהודה ברבי יצחק; ראי"ש כתובות א טו; מאירי ברכות ד ב).

• ויש שחלקו: הנוהגים בברכות הללו לא ישנו ממנהגם, שיש להם לסמוך על תיקון הגאונים, ואלו שלא נהגו בזה, אל ישנו ממנהגם, כיון שלא נזכר בתלמוד (ט"ז או"ח מו סק"ז, בישוב הסתירה בדעת הרא"ש).

האומרים במעמדות ויש מהאחרונים שלימד זכות על האומרים ובקשות ברוך אתה ה' וכו', שלא אתה ה' וכו'

²⁹ ויש מי שכתב שחייבות לטורח ולהשלים מאה ברכות בכל יום (ילקוט יוסף ג קעז ה).³⁰ ויש שכתב יותר מזה, שכל איסור ברכה שאינה צריכה (ראה ערכו) הוא דוקא כשמברך ברכת הנהנין ואינה נהנה כעת מאותו דבר, או כשמברך ברכת השבח ואינו צריך כעת לאותו דבר שהוא משבח עליו, אבל אם הוא צריך לאיזה דבר, ורוצה לומר ברכה עליו, כגון שהיה לו חולה בתוך ביתו ומתפלל עליו, מצוה בדבר שיחתום בשם ומלכות, ויאמר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם רופא חולי עמו ישראל, והוא שבח לבוא עולם, וכן כשמשבח

ברכות הנהנין על ברכות-הנהנין (ראה ערכו) אינו חייב לשלם (רבנו ירוחם לא ד).

ביטוי בזמן הזה אין בית דין מגבים שכר ברכה:

לסוברים שקנס הוא (ראה לעיל), הטעם לפי שאין דנים דיני קנסות בזמן הזה (ראה ערך דיני קנסות. שלטי הגבורים בבא קמא, ג, בשם ריא"ז).

לסוברים שדין ממון הוא (ראה לעיל), הטעם שבדבר שאין בו חסרון כיס אין דנים בזמן הזה (ראה ערך בית דין. תוספות חולין שם; רא"ש שם, בשם רבנו תם; מרדכי שם; טושי"ע חו"מ שם).

ולא ענה אמן הוא שהפסיד לעצמו, שהרי יכול היה לענות אמן (רא"ש חולין שם, ומרדכי שם תרנה, בשם רבנו תם), ולא אמרו שכר ברכה עשרה זהובים אלא כשהחוטף בירך שלא היה יכול הנחטף לענות אמן, או באופן שלא יכל הנחטף לשמוע הברכה (ים של שלמה בבא קמא שם, לדעה זו; ש"ך שם סק"ד)³³.

ברכה מדרבנן אפילו על ברכה שמדרבנן חייב עשרה זהובים, שהרי אחת מארבע הברכות של ברכת המזון היא ברכת הטוב והמטיב שביבנה תיקונה (ראה ערך ברכת המזון), ואמרו שדמיהן ארבעים זהובים (ריטב"א חולין שם)³⁴.

בְּרֻכּוֹת גְּאוּלָּה

ברכה שמברכים על גאולת ישראל

יש מהראשונים שכתב שגאולה זו שבתפילה אינה גאולה מהגלות, אלא זוהי בקשה שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד (רש"י מגילה שם), וכן כתבו ראשונים שש ברכות הראשונות של ברכות האמצעיות (ראה ערך שמנה עשרה) וגאולה בכללן, הן באדם עצמו ובצרכי היחיד (אבודרהם תפלות של חול, בשם ריב"א).

פתיחת הברכה היא: 'ראה נא בענינו' וכו' (סדר התפלות שברמב"ם; סידור הרב; מגן אברהם קטז סק"א ועוד), או ראה בענינו, בלי 'נא' (סדר רב עמרם השלם ח"א עמוד 142; שו"ת מהרש"ל סד; סידור הגר"א ועוד).

יש מדקדקים שלא לומר גאולה "שלמה" (סידור הרב; צלותא דאברהם; דרכי חיים ושלום אות קסא), כי ברכה זו מכוונת לגאולה מהגלות (רש"י לעיל)³, ומאותו טעם יש מפקפקים אם לומר "מהרה" בברכה זו (ראה אוצר התפילה של האנציקלופדיה התלמודית, עמ' 50).

במנין התיבות בברכה זו רבו הדעות (ראה אוצר התפילה שם)⁴.

חתימת הברכה היא: 'ברוך אתה ה' גואל ישראל' – ולא: 'גאל ישראל' – לפי שזוהי בקשת רחמים על העתיד (פסחים ק"ז ב, ורשב"ם ד"ה דצלותא).

בליל פסח

ברכת גאולה של ליל פסח היא הברכה שאומרים בסיום ספור יציאת מצרים ("הגדה") (משנה פסחים קטז ב).

פתיחתה היא לדברי הכל ב'ברוך אתה וכו' אשר גאלנו' (ירושלמי ברכות א ה).

בחתימתה נחלקו תנאים: ר' טרפון אומר 'אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים', ולא היה חותם 'ברוך אתה ה' גאל ישראל'; ור' עקיבא אומר: 'כן ה' אלהינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך וכו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל' (משנה פסחים שם). הלכה כר' עקיבא

שלש ברכות מברכים על גאולת ישראל הנקראות בשם "גאולה": בקריאת שמע (ברכות ד ב, ט ב), בתפילה (מגילה יז ב), ובליל הסדר של פסח (משנה פסחים קטז ב, ורשב"ם ד"ה וחותרם).

בקריאת שמע

בקריאת שמע, זוהי הברכה שלאחר קריאת שמע, בין של שחרית ובין של ערבית, אלא שבשחרית הברכה פותחת ב'אמת ויציב' וכו' (ברכות יב א; טושי"ע אורח חיים סו י), ותיקונה על שגאלנו ממצרים והעבירנו בים ושיקע צרינו בתוכו (רש"י ברכות יב א ד"ה שנאמר; טור אורח חיים סו); ובערבית פותחת ב'אמת ואמונה' (ברכות יב א; טושי"ע שם), ותיקונה על אמונתנו בגאולה של עתיד, או על אמונתנו שישבינו לנו נשמותינו שאנו מפקידים בידו בכל לילה (טור סו).

חתימת ברכה זו היא: 'ברוך אתה ה' גאל ישראל' (טור או"ח רלו), ואם טעה וסיים 'גואל ישראל' – אינו חוזר (ט"ז סו סק"ו)².

בתפילה

בתפילה, זוהי הברכה השביעית שבתפילת שמונה עשרה (מגילה יז ב, ורש"י; טור קטז). ותיקונה אחר ברכת סלח לנו (ראה ערך שמנה עשרה) לפי שכתוב: הַסִּלֵּחַ לְכָל עֲוֹנֵי הָרֶפָּא לְכָל תְּחִלָּתֵי הַגּוֹאֵל מִשָּׁחַת חַיִּיכִי (תהלים קג ג, ד), ואף על פי שבכתוב רפואה מפסקת בין סליחה לגאולה, קבעו בתפילה גאולה מיד אחר סליחה, כדי שתהיה גאולה הברכה השביעית, שלפי שעתידים להיגאל בשביעית – שבשנה שביעית לשמיטה מלחמות, ובמוצאי שביעית בן דוד בא, והמלחמה היא התחלת הגאולה – לפיכך קבעו לברכת גאולה בשביעית (מגילה שם; טור שם). ויש מי שכתב שנכון לומר תיכף לסליחה גאולה (טור שם). ובאגדה אמרו שתקנו י"ח הברכות על סדר העולם, וכשאמר הקב"ה לישראל במצרים וְגָאֵלְתִּי אֶתְכֶם (שמות ו ו), אמרו גואל ישראל (שבלי הלקט, הובא בבית יוסף קיב).

מי שמצדד לומר שעל ברכה דרבנן אינו חייב, ובמקום הטוב והמטיב נימנית ברכת בורא פרי הגפן שעל כוס של ברכה (ש"ך שם סק"ג, על פי רבנו ירוחם טו ד). **ברכות גאולה**. 1. ה, טור מג – מו. 2. על פרטי דיני ברכת גאולה שבקריאת שמע ועל סמיכת גאולה לתפלה, ראה ערך ברכות קריאת שמע. 3. ובסידור נוסח האר"י אומרים "שלמה", ויש המיישבים זאת גם לשיטת רש"י (שלמי ציבור דף קכה). 4. ראה ערך ברכות: פתיחה וחתימה, וערך שמונה עשרה, שברכה זו, כשאר הברכות שבתפילת שמונה עשרה, אינה פותחת בברוך

לו מצוה אחרת לקיים ויברך עליה (תוספות בבא קמא צא ב ד"ה וחיבו, בשם רבנו תם); אך נחלקו עליו (תוספות חולין פז א ד"ה וחיבו), ואף בשמו אמרו שאינו יכול להיפטר בזה (רא"ש חולין שם, ומרדכי שם תרנה, בשם רבנו תם). 33. ויש מהאחרונים שנחלק עליהם וסובר שבכל אופן חייב (ים של שלמה שם); ויש מהאחרונים שמחלק בין כחטף הברכה ממנו שמחוייב בה, כגון מהאב שחייב למול את בנו, שאפילו אם ענה אמן חייב לשלם, לחטף אותה ממנו שאינו מחוייב בה יותר מאחרים, שעניינת אמן פוטרנו (סמ"ע שם סק"ו). 34. ויש

(רשב"ם ותוספות שם; רמב"ם חמץ ומצה חו; טור שו"ע אורח חיים תעג ז) ⁵. קיז ב, לפי שמספר ומשבח על גאולת ישראל שעברה (רשב"ם שם חותמים בלשון עבר: 'גאל ישראל' ולא: 'גואל ישראל' (גמ' שם ד"ה והלל).

בְּרֻכּוֹת הוֹדָאָה

ברכות שבח לה' על מאורעות של טובה או רעה שהגיעו לנו

• על שינוי יין;	הפרקים:
• ברכת דיין האמת;	• ברכת הגומל;
• ברכת רופא חולים.	• ברכת הטוב והמטיב;

ברכת הגומל

פי הסברים ארבעה צריכים לברך ברכת הגומל:

- יורדי הים כשיעלו ממנו;
- הולכי מדברות כשיגיעו לשוב;
- מי שהיה חולה ונתרפא;

• ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא (ברכות נד ב; רמב"ם ברכות י ח; טוש"ע או"ח ריט א).

ונתנו סימן לדבר: וכל החיים יודוך סלה, "חיים" הוא ראשי תיבות: חבוש, יסורים, ים, מדבר (טור שם), או: חולה, יסורים - היינו חבוש בבית האסורים - ים, מדבר (הגהות מימוניות שם; שו"ע שם).

ולמדו החיוב בארבעה הללו מהכתוב:

- יורדי הים, שנאמר: יִרְדּוּ הַיָּם בְּאֲנִיּוֹת וגו' וַיַּעֲמֵד רוּחַ סְעָרָה וגו' וַיִּשְׁמְחוּ כִּי יִשְׁתַּקּוּ וגו' יוֹדוּ לַה' חֲסִדּוֹ וגו' (תהלים קז כג-לא).
- הולכי מדברות, שנאמר: תָּעוּ בַּמִּדְבָּר וגו' וַיִּדְרִיכֵם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל וגו' יוֹדוּ לַה' חֲסִדּוֹ וגו' (שם ד-ח).
- חולה, שנאמר: כָּל אֶחָד תִּתְעַב נַפְשָׁם וַיִּגְּעוּ עַד שְׁעָרֵי מוֹת וגו' יִשְׁלַח דְּבָרוֹ וַיִּרְפָּאֵם וגו' יוֹדוּ לַה' חֲסִדּוֹ וגו' (שם יח-כא).
- חבוש בבית האסורים, שנאמר: יִשְׁבִּי חֶשֶׁךְ וְצִלְמוֹת אֲסִירִי עָנִי וּבְרִזָּל וגו' יוֹצִיאֵם מִחֶשֶׁךְ וְצִלְמוֹת וּמוֹסְרוֹתֵיהֶם יַנְתֵּק יוֹדוּ לַה' חֲסִדּוֹ וגו' (שם יט-גמ' שם) ².

אין מברכים אלא אם כן יצאו לגמרי מן הסכנה שהיו נתונים בה, כגון יורדי הים שעלו לגמרי מהאניה ליבשה, אבל לא כשעמדה האניה ליום או יומים בנמל, והאנשים שבה יורדים בינתיים ליבשה, וכן חולה שנתרפא לגמרי והולך על בוריו וכיוצא (אליה רבה שם סק"א).

מדאורייתא לשיטת הסוברים שברכת ההלל חיובה מן התורה או **מדרבנן** (ראה ערך הלל), שנצטוונו להלל בזמנים קבועים, יש הסובר שאף ברכת הגומל חיובה מן התורה (כן משמע מסמ"ק קמו); אך ראשונים אחרים כתבו שחיובה מדרבנן (רא"ש שם ט ג, ותוספות

הרא"ש שם; נימוקי יוסף שם), וכן משמע מהאחרונים (כן משמע מהמגן אברהם שם, בפתיחה, ומהפרי מגדים, אשל אברהם שם).

רשות או חובה ועל הצד שחיובה מדרבנן נחלקו אחרונים אם חובה לברכה (פרי מגדים שם), או שרשות בדבר בלבד (מגן אברהם שם).

שבת ויום-טוב מברכים ברכת הגומל גם בשבת וביום-טוב (מהר"ם שיק או"ח פח).

כלילה • יש אומרים שאין לברך ברכת הגומל כלילה, מפני שברכה זו היא במקום קרבן תודה (ראה להלן), ואין תודה אלא ביום (שו"ת חתם סופר או"ח נא, בשם הרב יצחק גויטאן; בן איש חי א עקב ג).

• ויש אומרים שיכול לברך גם כלילה (שו"ת חתם סופר שם, בשם הרב שבתי אלחנן, והסכים עמו), ומכל מקום המנהג לברך בשעת קריאת התורה (ראה להלן. חתם סופר שם).

נוסח הברכה המברך אומר - בשם ומלכות (רמב"ם שם; טוש"ע שם) - ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב (רא"ש שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ³, ועניינו שאפילו לאותם שהם חייבים, היינו רשעים, גומל להם טובות, וגם אני כאחד מהם, שאף על פי שאני הגון גמלני כל טוב (בית יוסף שם), או שחייבים, היינו שחייבים לקב"ה על הטובות שגומל עמם, וגם אני חייב לו על טובותיו שגמל עמי (לחמי תודה ה) ⁴.

ונחלקו אחרונים בדבר:

• יש אומרים שנוסח זה מעכב, ואפילו אם אמר - כפי שיש גורסים (גמ' שם, לגירסתנו) - ברוך גומל חסדים טובים, לא יצא ידי חובתו, שהוא משנה ממטבע שטבעו חכמים (מהר"ם מין יד; מגן אברהם שם, בשמו).

• ויש אומרים שאין נוסח זה מעכב, וכל שאמר מה שיש במשמעותו ענין הברכה יצא (כן משמע מאיתן האזרחי ג; אבני נזר או"ח לט ה; משנה ברורה שם סק"ד ושער הציון שם סק"ה וסי"ק ג).

ענין השומעים לאחר הברכה עונים השומעים **אמן** (שערי הלכה ומנהג א קז), ולאחר מכן עונים במטבע מיוחדת (רמב"ם שם;

איתן האזרחי ג. ⁴. בנוסח המקובל אומר "כל טוב", ולא "טוב", ויש מי שביאר הכוונה לפי שבהטבה שעשה עמו ה' כעת, הוא מכיר שמאז ומעולם גמל עמו כל טוב (כן משמע מעולת ראה ח"א עמ' שיג); ויש שגורסים "טוב" בלי המילה, כל" (סידור תהילת ה', בנוסח האר"י וחב"ד. וראה בס' שערי הלכה ומנהג, הוספות ומילואים כה; סידור תכלאל, כמנהג יהודי תימן), ויש מי שביאר שזה הנוסח הנכון והראוי, שהרי מברכים ברכת הגומל גם כשעדיין אין לו "כל" טוב, ולכן צריך להשמיט מילה זו (הליכות שלמה תפילה כג ז).

מפני שהיא סמוכה לחברתה. ⁵. וראה ערך הגדה של פסח, ושם גם על שאר פרטי הנוסח של ברכה זו. **ברכות הודאה**. 1. ד, טור' שטז-שכט. 2. ונשתנה סדר החיובים הנזכר בגמרא מסדר הכתובים - הולכי מדברות, חבוש, חולה, יורדי הים - לפי שבכתוב מנה המסוכן יותר קודם, ובגמרא מנה המצוי יותר קודם (ערוך, ארבע, ותוספות רא"ש ושיטה מקובצת שם, בשם רב האי גאון; ותוספות שם ד"ה ארבעה). 3. ויש עוד נוסחאות בברכה זו, ראה: רי"ף שם; כלבו פז; ארוחת חיים א, מה שמוסיפין בשני ובחמישי וכו', כד;

לומדים דיני שומעי הברכה (ראה לעיל) – ובמִשְׁבֵּי זְקָנִים יִהְיֶה לָהֶוּ (תהלים קז ב) – שהזקנים, השומעים הברכה, בישיבה (קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו נב ע"ב; ב"ח שם; בן איש חי א עקב ג), אבל המהללים עצמם אינם בישיבה (ב"ח שם) ⁹, אבל אין העמידה מעכבת (כן משמע במגן אברהם שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ד, בשם האחרונים).

המברך בלחש המברך בלחש, כאילו בך שלא בפני עשרה (ראה לעיל. בן איש חי שם ג; כף החיים שם ס"ק כו).

ברכה בשעת קריאת התורה ונהגו לברך ברכה זו בבית הכנסת אחר קריאת התורה (שו"ע או"ח ר"ט ג):

• מפני שיש שם עשרה (תוספות שם ד"ה ואימא; שו"ע שם), וביניהם ודאי יש כמה חכמים (ראה לעיל), ומכיון שברך בתורה, הרי הוא מעומד (ראה לעיל. ערוך השלחן שם ו).

• או לפי שקריאת התורה היא במקום חכמים (רא"ה שם; נימוקי יוסף שם).

• או שכשבים להודות על נסיהם רוצים לעשות אז מצוה (רא"ה שם).

• או שהעליה לתורה היא במקום הקרבת קרבן (שו"ת חתם סופר או"ח נא).

קריאת הפסוקים המלמדים על חובת ההודאה אין צריך לקרוא אותם הפסוקים שמביאים מהם ראיה שצריך להודות, והקורא לא הפסיד כאדם הקורא בתורה (ראב"ה ברכות קמו).

זמן הגרסה אין לברך אלא אחר שנגמרה הטובה והיא שלמה (עטרת זקנים שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"א), כגון חולה שאינו מברך עד שנתרפא לחלוטין והולך על בוריו (עטרת זקנים שם; חיי אדם סה ו; משנה ברורה שם סק"ב), וכן ההולך בספינה, שאפילו אירע לו נס בשעת ההפלגה וניצול מסכנה (ראה להלן), אינו מברך עד שיגיע ליעדו (עולת תמיד שם סק"א; אליה רבה שם סק"א, בשמו), ואפילו אם שהה מספר ימים בדרך הילוכו (שער הציון שם סק"א, על פי מסקנת האליה רבה שם); ויש הסובר שאם ימשך לאחר מכן בדרך יותר מחמשה ימים עד שיגיע ליעדו, יברך במקום שנתעכב (עולת אליה רבה ח"א ש"י, ושם ח"ב במקורות ההלכות, שכן הורה הרא"ה קוק).

אם יאחר מלברך אם לא בירך מיד לאחר הצלתו, כגון שהיה חבוס בבית האסורים, ולא בירך מיד בצאתו, נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שיש לו תשלומים לברך כל זמן שירצה (טוש"ע שם ו).

• יש אומרים שזמנו עד שלשה ימים (בית יוסף שם, בשם ארחות חיים, שכתב בשם הרמב"ן), שעד שלשה ימים קרוי שבא מן הדרך (ראה עירובין סה א. בית יוסף שם).

• ויש אומרים שזמנו עד חמשה ימים (בית יוסף שם, בשם הרשב"א, שכתב בשם רבנו יונה).

ולכן נכון שלא לאחר שלשה ימים (שו"ע שם), ואפילו אם יצטרך בשביל כך לברך שלא בספר תורה כפי המנהג (ראה לעיל) לא יאחר (מגן אברהם שם סק"ו).

טוש"ע שם ב), שהמברך מודה על שעבר, והשומעים מתפללים שכן יהיה לו בעתיד (ברוך שאמר שם), ואם לא אמרו המטבע, אין הדבר מעכב (מגן אברהם שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ה, בשם האחרונים), שלא נזכר בגמרא (מחצית השקל שם).

ונוסחאות רבות מצינו במטבע זו ⁵, ועיקרם: מי – או: אשר (טור שם); או: האל (בן איש חי א עקב א) – שגמלך כל טוב הוא יגמלך כל טוב סלה (שו"ע שם) ⁶.

נעקום קרבן תודה ברכה זו, כתבו ראשונים שבמקום קרבן תודה ניתקנה (רא"ה ברכות ט ג), שארבעה אלה – יורדי הים, הולכי מדברות, חבוש וחולה – צריכים להביא תודה על הנס שנעשה להם, שבאותו מזמור של הודאה נאמר: וַיִּזְכְּרוּ זִכְרִי תוֹדָה (תהלים קז כב. רש"י ויקרא ז יב ד"ה אם על תודה, וזבחים ז א ד"ה לא ידידה).

כפני מי מברכים צריך לברך הברכה בפני עשרה אנשים, שנאמר בסוף המזמור של הודאה: וַיִּרְמְמוּהוּ בְּקֹהֶל עָם (תהלים קז לב), ואין קהל פחות מעשרה (ראה ערך קהל. ברכות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ג).

ושנים מהשומעים יהיו חכמים, שנאמר: וּבְמִשְׁבֵּי זְקָנִים יִהְיֶה לָהֶוּ (תהלים שם. ברכות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ג), ואין זקן אלא מי שקנה חכמה, ומיעוט זקנים שנים (רא"ה על הרי"ף שם), ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים ששני החכמים הם מלבד העשרה, שצריך שנים-עשר שומעים לברכתו, ושנים מהם חכמים (רא"ה ברכות ט ג; טור שם, בשם התוספות)

• ויש אומרים ששני החכמים כלולים במנין העשרה, וצריך עשרה שומעים ששנים מהם חכמים (רי"ף שם; רא"ה וטור שם, בשמו; רמב"ם שם), וכן הלכה (שו"ע שם).

ומכל מקום אם לא היו שם חכמים, לא ימנע בשביל כך מלברך (מרדכי שם ר"ב; שו"ע שם).

אכן אם בירך בפחות מעשרה אנשים, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיצא (רא"ה על הרי"ף שם; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, הראשון).

• ויש אומרים שלא יצא (רבנו יונה שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני).

וטוב לחזור ולברך בפני עשרה, בלא הזכרת שם ומלכות (שו"ע שם), שספק ברכות להקל (משנה ברורה שם סק"ט) ⁷.

צירוף המברך למנין השומעים אחרונים נחלקו אם המברך עצמו מצטרף למנין השומעים (הלכות קטנות א רעא), וכן הכרעת אחרוני אחרונים (משנה ברורה שם סק"ו, ושער הציון סק"ז), או לא (באר היטב שם סק"ד, בשם הרא"ה).

ברכה מעומד ושמיעה מיושב המברך מברך ברכה זו מעומד (רמב"ם שם) ⁸, והשומעים ראוי שישבו, שנאמר – בכתוב ממנו

משנה שם, ובבית יוסף או"ח ר"ט, שתמה מה מקורו של הרמב"ם. וראה בב"ח שם, ובשו"ת חתם סופר או"ח נא, מה שכתבו בטעמו של הרמב"ם. ⁹ ויש שלמדו העמידה מכך שכל דבר הצריך ציבור צריך עמידה מפני כבוד הציבור (שו"ת חתם סופר או"ח נא, על פי מגילה ב ז), או שמכיון שכתוב "יהללוהו" דינה כהלל שהוא בעמידה (אליה רבה שם סק"ג), או שנתקנה כנגד קרבן תודה

⁵ ראה: רמב"ם שם; כלבו שם; ארחות חיים שם; טור שם; אבודרהם, ברכת הרא"ה, השבח וההודאה; לבוש שם ב. ⁶ ויש שכתב שאף המברך יוסיף לאחר עניית השומעים ויאמר: אמן כן יהי רצון (בן איש חי שם). ⁷ ויש שכתב שעד שלשים יום ימתין שמא יזדמן לו לעשות המצוה כהלכתה ולברך בעשרה, מכאן ואילך יברך אפילו ביחיד (שיטה מקובצת שם). ⁸ וראה בכסף

אם נתחייב
שני דברים
יחד המתייב
ברכה

אם נתחייב לברך על כמה מהדברים שצריך לברך עליהם, כגון שיצא מבית האסורים והבריא ממחלה, מברך ברכה אחת ופוסט כולם (משנה ברורה סק"ג, בשם האחרונים; עולת ראיה ח"א שי, אך אם נתחייב לברך על אחד מהם, ועודנו עומד בצרתו האחרת, כגון שיצא מבית האסורים ועודנו חולה, או חייל השב מהקרב והוא פצוע, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שמברך מיד על הצלתו האחת, ואינו ממתיך עד שיצא מצרתו האחרת (אגרות הראיה ח"ב תשג).
- ויש אומרים שממתיך עד שיצא מצרתו האחרת (פרי הארץ ז; משיב מלחמה ב קלד).

אשה נהגו הנשים שלא לברך ברכת הגומל (מגן אברהם רט, בפתיחה; ערוך השלחן שם ו; משנה ברורה שם סק"ג; שערי אפרים ד נז), שאין ראוי להן לברך בפני עשרה, שכל כבודה בת מלך פנימה, ויש הסוברים שברכת הגומל שלא בפני עשרה היא ברכה לבטלה (הלכות קטנות ב קסא; משנה ברורה שם) ¹⁰. וכן נוהגים כיום, חוץ מילדות שנוהגות לברך (ראה ערך יולדת. הגרש"ז אויערבאך, הובא בנשמת אברהם מהדורה שניה או"ח ריט סק"ג). וכן לא נהגו שבעלה יברך בעבורה (הליכות שלמה תפילה כג ד).

יש שכתבו שהוא מנהג טעות, ובא לנשים מחמת המנהג לברך ברכת הגומל בשעת קריאת התורה (ערוך השלחן שם), וכתבו הפוסקים שמן הראוי שתברכה הברכה (כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף; ערוך השלחן שם; משנה ברורה שם), בעשרה או נשים (כנסת הגדולה שם; ברכי יוסף שם ב, בשמו ובשם תשובת רבי יעקב מולכו; משנה ברורה שם סק"ג, בשם האחרונים), ויכולה גם לברך כשהיא לעצמה (כנסת הגדולה שם) ¹¹.

קטן נחלקו אחרונים אם הקטן מברך ברכה זו (לחמי תודה ה; חידושי הרעק"א שם, בפתיחה, בשמו; מור וקציעה שם; ברכי יוסף שם סק"א, שכן המנהג); או לא (מהר"ם מינץ יד; מגן אברהם שם, בפתיחה, בשמו; ערוך השלחן שם).

• הסוברים שלא יברך, הוא מפני שסוברים שפירוש המילה "חייבים" הוא רשעים (ראה לעיל), ואינו יכול לומר "לחייבים" שהרי אינו בר עונשין ואינו יכול להיות רשע, ואם יאמר כן על אביו שהוא החייב בעונשיו (ראה ערך חנוך) הרי אסור לו לפגום בכבוד אביו, ואינו יכול לדלג תיבה זו, מפני שסוברים שהוא משנה ממטבע שטבעו חכמים, ואינו יוצא ידי חובה (ראה לעיל. מהר"ם מינץ שם; מגן אברהם שם, בשמו).

• הסוברים שיברך, הוא מפני שסוברים שבפירוש המילה "חייבים" הוא שחייבים למטיב על טובתו (ראה לעיל. לחמי תודה שם), או שאפילו אם פירוש המילה רשעים, מטבע ברכה כך הוא, שכללו בתוך הודאה זו להודות לה' על כל הטובות שעושה תמיד בין לראויים בין שאינם ראויים, ואינו מדבר על עצמו, אלא שאפילו לרשעים שישנם בעולם עושה טובות (מור וקציעה שם) ¹². על הצד שאינו מברך, נחלקו הדעות אם אביו רשאי לברך עבורו

(תשב"ץ ד א ד; כף החיים שם ס"ק כט), מפני שכגופו הוא, ויש לו חובה במיתתו יותר ממיתת עצמו (תשב"ץ שם); או לא (מהר"ם מינץ יד; שערי אפרים ד כח); ויש שכתב שלכן יברך ללא שם ומלכות (מחזיק ברכה שם סק"ו, בשם אהל יוסף).

בית אחר נחלקו ראשונים ואחרונים אם איש אחר, שהוא כפני הפחויב לבן הברכה קרובו וקרובו של בעל הנס, או אפילו שאינו קרובו אלא רוצה בטובתו, יכול לברך בשבילו, ולומר "אשר גמלך כל טוב", והוא יענה אמן (טור שם, על פי הגמ' שם; רמ"א שם ד; ב"ח שם; ערוך השלחן שם ט; משנה ברורה שם ס"ק יז); או שהיא ברכה לבטלה (בית יוסף שם, בדעת הרשב"א; כתב סופר או"ח כז; כף החיים שם ס"ק כז), ואינו יכול לברך אלא על רבו בלבד (בית יוסף שם, בשם הרשב"א).

והכל מודים שאינו יוצא בה ידי חובה אלא כשהיו שם עשרה, והמחוייב לברך ענה אמן (גמ' שם; רא"ש וטושי"ע שם), ואף על פי שהיוצא בשמיעה מחברו, יוצא אף בלא עניית אמן (ראה ערך שומע כעונה), כאן אינו יוצא כשאינו עונה אמן, לפי שהמברך עצמו אינו חייב בברכה זו (טור שם, בשם הרא"ש), או לפי שהמברך לא נתכוין להוציא את המחוייב לברך (שיטה מקובצת שם, לדעה זו) ¹³.

והשמח בשמחת חברו (ט"ז שם סק"ב) רשאי לברך ברכה זו, אפילו אם אין המחוייב לברך יוצא בברכתו, ואז אין צריך לאמרה בעשרה (רבנו יונה שם), ואין זו ברכה לבטלה, הואיל ואינו מברך רק דרך שבח והודאה על טובת חברו ששמח בה (טור ורמ"א שם), ודוקא כששמח בשמחתו, כגון שהוא קרובו או אוהבו הכואב עליו, אבל אם אינו שמח בלבו כל כך, אלא שאומר כן מפני השלום, לא יאמר בשם ומלכות, שהרי זו ברכה לבטלה (ט"ז שם סק"ב).

על מה נחלקו הדעות על מה מברכים ברכת הגומל: **מכריים**

• יש אומרים שכל הארבעה שצריכים להודות, הוא רק כשאירע להם מקרה של סכנה, כגון יורדי הים כשעמד עליהם נחשול, והולכי מדברות שתעו במדבר, וחולה שיש בו סכנה (מאירי שם, בשם יש מי שאומר) ¹⁴.

• יש אומרים שאף אם לא קרה להם שום סכנה בים או בדרך – מברכים, וכן בכל חולי אף אם אינו של סכנה, אלא כל שעלה מחמת החולי למטה צריך לברך (שו"ת הרשב"א א פב; מאירי שם; שו"ע שם ח), ואין הפרש בין שיש לו מיחוש קבוע ובא מזמן לזמן, ובין שאינו קבוע (שו"ת הרשב"א שם; שו"ע שם).

• יש אומרים יותר מזה, שאף חולה שלא נפל למשכב, אלא שחש בראשו או בגרונו, צריך לברך (ערוך ארבע, בשם רב האי גאון; רא"ש שם ט ג וטור שם, בשם הערוך; טור שם, בדעת הרמב"ם), שכל החולים בחזקת סכנה (טור שם, לדעה זו), וכן כל הולכי דרכים מברכים כשיגיעו למקומם, שכל הדרכים בחזקת סכנה (טור שם, בדעת הרמב"ם; טושי"ע שם ז, שכן מנהג ספרד).

• יש מחלקים: חולה מברך אף אם אין בו סכנה, רק אם עלה על מיטתו, אך כל הולכי דרכים מברכים, שהם כולם בחזקת סכנה (שו"ע שם ז, שכן מנהג ספרד), ומכל מקום בפחות מפרסה אין

יברך עבור אשתו: "שגמלך כל טוב" (ראה לעיל. אליה רבה ריט ס"ק יב).
12. ולנוסח "הגומל חסדים טובים" (ראה לעיל), ודאי שקטן מברך ברכה זו (מור וקציעה שם).
13. ויש הסוברים שאף כאן יוצא חברו בלא עניית אמן, בתורת שומע כעונה (רא"ה על הרי"ף שם).
14. וכן מורים פשוטי המקראות:

(ראה לעיל) שהיא בעמידה (בן איש חי שם), או שמכיון שמברך בפני עשרה, וכל עשרה מישראל השכינה שרויה שם, אינו דרך ארץ לשבת (ערוך השלחן שם ו).
10. או שסוברים שברכת הגומל היא רשות, ואין מהדרות לברך (מגן אברהם ריט, בפתיחה).
11. ויש מהפוסקים שחלק בזה, והעלה שמן הראוי שהבעל

מברכים (אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה, על פי הלכות גדולות; שו"ע שם) אלא אם כן המקום מוחזק לסכנה ביותר (שו"ע שם) ¹⁵, וכן מנהג הספרדים בימינו (פניני הלכה ברכות טז ד,ו).

• ויש מחלקים באופן אחר: חולה שיש בו סכנה הוא המברך, ולא שאר חולים (טור שם, בשם הראב"ד; רמ"א שם ח, בשם יש אומרים), ולכן הולכי דרכים אינם מברכים (ראה להלן), אך מכל מקום כל הולך במדבר מברך, מפני שמצוים שם חיות רעות ולסטים (טוש"ע שם ז, שכן מנהג אשכנז וצרפת), וכן כל יורד ים מברך, שעלולה להיות רוח סערה (באור הלכה שם ד"ה יורדי הים), וכן מנהג האשכנזים בימינו (פניני הלכה שם).

אכן למנהג הספרדים נחלקו הדעות לגבי הכבישים בימינו:

• יש אומרים שהליכת פרסה היא שבעים ושתיים דקות, ויש לחשבה לפי נסיעת המכונית, שאם נסע בה שבעים ושתיים דקות, מברך ברכת הגומל, ואם נסע פחות מזה, למרות שעבר דרך הליכה של יותר משבעים ושתיים דקות, אינו מברך; ואף אם נסע מעיר אחת לחברתה וחזר, ובכל נסיעה יש פחות משבעים ושתיים דקות, אך שתי הנסיעות יחד מצטרפות לזה, מברך ברכת הגומל (נתיבי עם ריט; יביע אומר ו מח ט).

• ויש אומרים שאין חיוב ברכה אלא כשעובר בדרך השומם מאנשים כמו מדבר, אבל הנוסע בכביש רגיל שיש בו מכוניות נוספות, ויש ישוב בפחות משבעים ושתיים דקות נסיעה, אל לו לברך, אלא אם כן היה בסכנה וניצול ממנה (אור לציון ב יד מב; מקור חיים (הלוי) צד ג; עולת יצחק ב פ; פניני הלכה שם ו, במסקנתו).

וכן נחלקו הדעות למנהג זה לגבי חולה:

• יש אומרים שאינו מברך אלא אם כן שכב שלשה ימים במיטתו (חיי אדם סה ו; קיצור שלחן ערוך סא א; בן איש חי א עקב ז).

• ויש אומרים שמברך אף אם שכב פחות מזה (כף החיים שם ס"ק מו; אור לציון שם מד).

הכל מודים שאם היתה בו סכנה, מברך אף אם שכב פחות משלשה ימים על מיטתו (משנה ברורה שם ס"ק כח; אור לציון שם) ¹⁶.

חבוש גבית אף בחבוש בבית האסורים נחלקו:

האסורים • יש אומרים שאפילו חבוש על עסקי ממון, כגון על מסים וארנוניות – מברך (ערוך, ארבה, בשם רב האי גאון; שו"ת הר"י מיגאש צ).

• יש אומרים דוקא כשחבוש על עסקי נפשות (מגן אברהם שם סק"א).

• ויש שמחלקים: על עסקי נפשות מברך לעולם, ועל עסקי ממון אינו מברך אלא אם כן היה מעונה בכבלי ברזל (סידור הרב, ברכת הגומל) ¹⁷.

דבר סכנה מי שאירע לו דבר סכנה אחרת, מלבד אלו הארבעה, וניצל ממנה, נחלקו ראשונים אם צריך לברך לגומל:

• יש אומרים שכל מי שנעשה לו נס, כגון שנפל עליו כותל, או שניצל מדריסת שור ונגיחתו, או שבאו עליו גנבים ושוודדי לילה

וכל כיוצא בזה וניצל, צריך לברך הגומל, ולא הוזכרו אלו הארבעה אלא מפני שהם מצויים ברוב האנשים, שהרי הולכי מדברות שצריכים להודות הוא מפני סכנת אריה ושוודדים, וכל שכן אם עמד עליו אריה או שוודדים וניצל ממיתה שצריך לברך (מאירי שם; ריב"ש שלו; שו"ע שם ט, בסתם) ¹⁸.

• יש אומרים שאין מברכים אלא על אותם הארבעה שהוזכרו בלברך, ולא על נס אחר (אבודרהם שם, בשם ה"ר גרשום וה"ר שם טוב; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שאין מברכים על שאר נסים בתורת חובה, אבל יכולים לברך בתורת רשות (מאירי שם, בשם יש חולקים).

להלכה יש שפסקו כדעה הראשונה (לבוש שם ט; ב"ח או"ח ריח ה; ט"ז או"ח ריט סק"ז, שכן המנהג; משנה ברורה שם ס"ק לב, שכן המנהג וכן מסתבר); ויש שפסקו לחוש לדעה השניה ולברך ללא שם ומלכות (שו"ע שם; בן איש חי שם י).

השוהה לדעה הראשונה נחלקו ראשונים בדיון השוהה במקום סכנה במקום סכנה שלא באה סכנה עליו:

• יש אומרים שמברך ברכת הגומל, שזוהי טובה גדולה לו יותר מאשר מי שהיה בסכנה וניצל ממנה, שלא ראה הסכנה כלל, ולמרות זאת ניצל ממנה (רא"ה ברכות נד ב; שו"ת הרשב"א א פב), וכן הלכה (באור הלכה שם ד"ה יורדי הים; שדי חמד, אסיפת דברים ה לח; הר צבי או"ח א קיג).

• יש אומרים שלא נתקנה ברכה זו אלא על ההצלה מהסכנה, והשוהה במקום סכנה אינו מברכה (רבנו מנחם ברכות י ח, בשם הראב"ד).

• ויש מחלקים: ארבעת המוזכרים בגמרא חייבים בברכה גם כשלא יצאה הסכנה לפועל, שלכן הוזכרו, ששם מצוי להסתכן, אכן בשאר סכנות חייבים רק כשיצאה הסכנה לפועל (מאירי שם, שכן נראה לו).

המכניס עצמו מי שהכניס עצמו במתכוון לסכנה – כגון יצחק לסכנה אבינו שהכניס עצמו לסכנה בעקדה, וכהן גדול שנכנס ביום הכפורים לקדש הקדשים (מחזיק ברכה או"ח ריט א), ומי שעבר ניתוח (ראה להלן) על מנת לתרום מאבריו לחולה הנצרך לתרומת איבר (ציץ אליעזר י כה כג) – נחלקו בדינו:

• יש אומרים שלא נתקנה ברכה זו אלא למי שבאה עליו סכנה בעל כרחו, ולפיכך המכניס עצמו לסכנה אינו מברך ברכת הגומל לאחר שניצל ממנה (מחזיק ברכה שם ב, בשם הרב יצחק זרחיה אזולאי; ישכיל עבדי ב או"ח ז ושם או"ח יד; ציץ אליעזר שם).

• ויש אומרים שברכה זו נתקנה על כל סכנה שתבוא על האדם, ואפילו אם הכניס עצמו אליה (מחזיק ברכה שם ג, בשם חזון נחום).

חייל חייל שהיה בחזית במלחמה, מברך ברכת הגומל בשם ומלכות (יסודי ישרון ב עמ' רמא; משיב מלחמה ב קלד; שבט הלוי ט מה; אור לציון ב או"ח יד מג), שודאי היה בסכנה וניצל ממנה, ולהלכה מברכים על כל סכנה (ראה לעיל. ילקוט יוסף ג ריט כח, לדעה זו) ¹⁹.

חייל שחזר בשלום לבסיסו לאחר קרב, נחלקו בדינו:

לא לעלות למשכב, לא יברך (שדה הארץ ז; בך את אברהם נט טז). ¹⁷ וראה בארוכה בבאור הלכה שם (ד"ה חבוש) בנוגע ליחס בין מחלוקת זו למחלוקת בחולה שאין בו סכנה. ¹⁸ ואף על פי שכשישוב למקום הזה בפעם אחרת חייב לברך ברכת הניסים (ראה ערך ברכות הראייה), לא יפטר מפני זה מברכת הודאה שהיא מיד אחר שנעשה לו הנס, וברכת הנס אפשר שלא יברך אותה לעולם, כי שמא לא ישוב לעבור פה עוד (לבוש שם ט). ¹⁹ ויש מי שכתב שהוא לכל הדעות (משיב מלחמה שם).

תעו במדבר וגו' כל אֶל תִּתֵּעַב נַפְשִׁי וְנִגְעִי עַד שְׁעָרֵי מִצְרַיִם וְנִגְעַד רֹחַ סַעְרָה וְגו' (תהלים קז ד,יח,כה. מאירי שם); ולדעות החולקות הכונה שכיון שעלול לקרות שיעמוד רוח סערה ושיתעו במדבר וכו', ראוי לברך כן (באור הלכה ריט ד"ה יורדי הים). ¹⁵ ויש מצריכים לברך לעולם אפילו בפחות מפרסה (בית יוסף שם, בשם ארחות חיים, שכתב בשם הרמב"ן). ¹⁶ אם חלה במחלה שדרך בני אדם לעלות למיטה בשכמותה, והוא התאמץ ולא שכב, לא יברך, וכן להיפך, חולה שהוא איסטניס ושוכב מתוך פינוק, במחלה שדרך רוב בני אדם

הטוב והמטיב (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י ז; טושי"ע או"ח רכב א), בשם ומלכות (רמב"ם שם), וכשאינן עמו שותף בטובה מברך שהחיינו (ראה ערך ברכת שהחיינו. גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ואין חילוק בזה בין אם ראה הטובה, ובין אם שמע אותה (רמב"ם שם; טושי"ע שם), ובלבד שישמע מפי נאמן (מגן אברהם שם סק"א)²².

ברכת הגשמים ירדו גשמים אומר ברוך הטוב והמטיב (משנה ברכות נד א), ונחלקו שתי לשונות בגמרא:

• יש אומרים שהחילוק הוא בין אם ירדו גשמים מועטים או מרובים (לשון ראשונה במסקנת הגמ' נט ב), ונחלקו בפירוש הדבר: יש מפרשים שאם ירדו הרבה גשמים מברך הטוב והמטיב, ואם ירדו מעט אומר: מודים אנחנו לך וכו' (ראה להלן. רש"י שם ד"ה אתא פורתא וד"ה אתא טובא); ויש מפרשים להיפך, שאם ירדו הרבה גשמים מברך הברכה הארוכה מודים אנחנו וכו', וכשירדו מעט מברך הטוב והמטיב (פירוש גאון באוצר הגאונים ברכות עמ' 95).

• יש אומרים שלעולם אינו מברך אלא כשירדו הרבה גשמים, אלא שאם יש לו קרקע מברך הטוב והמטיב, ואם אין לו קרקע מברך מודים אנחנו (לשון שניה במסקנת הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ה; טושי"ע או"ח רכא א).

נוסח ברכת הגשמים בנוסח ברכת הגשמים כשאין לו קרקע נחלקו אמוראים. בירושלמי הובאו שתי נוסחאות:

• יש אומרים: יתגדל ויתקדש ויתברך ויתרומם שמך מלכנו על כל טיפה וטיפה שאת מוריד לנו שאת ממניעין זו מזו, שנאמר: כִּי יִבְרַע נְטָפֵי מַיִם יִזְקוּ מִטֶּר לְאָדָם (איוב לו כז). רב יהודה בר יחזקאל, בשם אבוי, בירושלמי ברכות ט ב ותענית א ג).

• ויש אומרים: אלף אלפים אנו חייבין להודות לשמך מלכנו על כל טיפה וטיפה שאת מוריד לנו שאת גומל טובה לחייבים (רבי יודן מיגדליא בשם רבי סימון בירושלמי שם ושם).

ובבבלי הובאו שתי נוסחאות:

• יש אומרים: מודים אנחנו לך על כל טפה וטיפה שהורדת לנו (רב יהודה בברכות נט ב, ותענית ו ב, לגירסתנו; טור או"ח רכא); ויש גורסים: מודים אנחנו לך ה' אלהינו וכו' (רמב"ם ברכות י ה; שו"ע שם ב).

• ויש אומרים כדעה הקודמת, ומוסיפים עליה: אילו פיננו מלא שירה כים וכו' (רבי יוחנן שם ושם) – מנוסח ברכת-השיר (ראה ערכו) – עד הן הם ירדו ויברכו את שמך מלכנו (ר"ף תענית שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם)²³, ומפני שבסיבת הרעב בני אדם יוצאים ללסטם ולשפוך דם נקי, וכן בסיבת הרעב חלאים באים לעולם, לכך אומרים אנו בברכה זו "מחרב הצלתנו ומדבר מילטתנו ומחלאים רבים דיליתנו" (רבנו מנוח שם; בית יוסף שם, בשמו; לבוש שם ב), וחותרים בה.

ובמה חותרים לדעה זו, נחלקו אמוראים:

• יש החותרים: ברוך אתה ה' רוב ההודאות (רבי יוחנן שם ושם).
• ויש החותרים: ברוך אתה ה' אל ההודאות (רבא, לגירסתנו בתענית שם), או: האל ההודאות (רבא, לגירסתנו בברכות שם).

בשם הרב אביגדור נבנצאל²². יש הסובר בדעת הירושלמי שאין הבדל בין יש לו שותפות לאין לו שותפות, וכל שהטובה היא שניתוסף לו דבר חדש, לעולם מברך הטוב והמטיב (הגר"א בבאור הגר"א שם סק"ח, ובהגהות על הרא"ש ברכות ט טז).²³ ויש גורסים: עד וכל קומה לפניך תשתחוה (רבי יוחנן בברכות שם, לגירסתנו); ויש גורסים: עד אל יעזבונו רחמך ה' אלהינו ולא

• יש אומרים שמברך רק כשניצול לחלוטין מהקרבנות, ולא כל זמן שעלול לשוב אליהם (אגרות הראיה ב תשג).

• ויש אומרים שמברך על ההצלה מהקרב מיד כששב לבסיס (משיב מלחמה שם)²⁰.

סכוגר שניטול ישראל שלא נימול בילדותו, ונימול בעת בגרותו, צריך לברך ברכת הגומל לאחר שנרפא מהמילה, אבל גוי שנתגייר ונימול לא יברך (ציץ אליעזר יט ג סק"ב; נשמת אברהם ד או"ח ריט סק"ד והליכות שלמה א כג ג, בשם הרש"י אויערבך), שבעת הסכנה היה עדיין בגוינותו (נשמת אברהם שם, והליכות שלמה שם, בשם הרש"י אויערבך).

יורדי הים בימינו יורדי הים בימינו, למרות שבימינו אין מצויות טביעות ספינות, מכל מקום יברכו (אורח משפט או"ח מה; אגרות משה או"ח ב ט), שלמרות שבטל טעם התקנה, מכל מקום התקנה לא זזה ממקומה (אורח משפט שם), ועוד שעצם היציאה למקום המים היא עצמה סכנה, גם אם אינה מוחשית בימינו (אגרות משה שם).

ומכל מקום לא תקנו התקנה בכל השט בספינה, אלא ביורדי הים, דהיינו מי ששוהה זמן רב בים, ולכן המפליגים הפלגה קצרה לשם טיול או לשם דיג אין להם לברך ברכה זו, והוא הדין החוצים בספינה את תעלת למאנש שבין צרפת לאנגליה (קנין תורה א טז א)²¹.

ניתוח כל ניתוח הוא בחזקת סכנה, ואפילו ניתוח קל, ומי שיצא ממנו חייב לברך ברכת הגומל (ציץ אליעזר יב יח; אז נדברו יד כה ו; הליכות שלמה א כג ב; ילקוט יוסף ג ריט כד).

התקף שיכול לחזור ולהישנות מי שהבריא מהתקף שיכול לחזור בשנית – כגון התקף לב – יברך ברכת הגומל בכל פעם שניצל מההתקף והבריא ממנו, אף שעלול לחזור ולקבל עוד התקפים (כן משמע משו"ת הרשב"א ז לח. תורת חיים (קנייבסקי) עמ' יד; אור לציון ב יד מד, בהערות), ואם לא נתרפא לגמרי בין ההתקפים, יברך רק לאחר שנרפא ברפואה שלמה (ראה לעיל. אהל יוסף א).

טיסה במטוס הטס במטוס נחלקו בדינו:

• יש אומרים שטיסה בימינו אינה מסוכנת, ולכן הנוהגים שלא לברך על הליכה בדרך שאין בה סכנה (ראה לעיל), לא יברכו אחר הטיסה (חלקת יעקב ב ט; בצל החכמה א כ, שכן דעתו, ובשם הרב מטשעביץ והרב אהרן רקח מבעלז; ועשה לך רב ו טז, בשם הרב גורן).

• ויש אומרים שיש לברך ברכה זו (ארחות רבנו ב יד, בשם החזון איש; אגרות משה שם; ציץ אליעזר יא יד; יחוה דעת ב כז), שיסוד החילוק בין הולכי דרכים ליורדי הים הוא שבים אין הולכים ביבשה, ואם כן נראה שכל שהולך שלא ביבשה נחשב כסכנה, גם אם אינה מוחשית בימינו (אגרות משה שם); ומכל מקום יש שכתבו שלא לברך בטיסה שטסים בה פחות ממהלך פרסה, והוא שבעים ושתים דקות (ציץ אליעזר ויחוה דעת שם).

ברכת הטוב והמטיב

כל טובה שהגיעה לו לאדם, ויש אחר שותף עמו בטובה זו, מברך

²⁰. חייל ששב פצוע מהקרב, ראה לעיל. ²¹. והחוצים תעלה זו ברכבת התת-ימית, כל שכן שלא יברכו, כי אין שם סכנה מגלי הים ומסערות (נחלת פנחס ס יז), ועוד, שאינו בכלל יורדי הים, שהרי אינו שט בים אלא נוסע מתחת לים (להורות נתן ז ח); ויש החולק בכל זה, וסובר שיש לברך על חציית תעלת למאנש, בין אם שט בספינה, ובין אם נוסע ברכבת התת-ימית (מאיר נתיבים ד,

ומסקנת הבבלי שיש לומר לשתי הנוסחאות (רב פפא בגמ' שם ושם), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שיש לומר שתי הנוסחאות של גוף הברכה שנוכרו בבבלי (המאור ברכות שם; שיטה מקובצת שם, בשם יש מפרשים), ולדעה זו מסקנת הבבלי שיש לחתום כדעה האחרונה בחתימה: ברוך אתה ה' אל ההודאות (המאור שם; לבוש שם ב).

• יש מפרשים שודאי שיש לומר שתי הנוסחאות של גוף הברכה, ולא באה המסקנה אלא ללמדנו שיש לומר שתי הנוסחאות של חתימת הברכה (בעל המאור שם, בדעת הר"ף; שיטה מקובצת שם): ברוך אתה ה' רוב ההודאות ואל ההודאות (ר"ף תענית שם; טור שם; שיטה מקובצת ברכות שם)²⁴.

• ויש מפרשים כדעה הקודמת, אלא שלדעתם יש לשלב יחד שתי הנוסחאות ללא כפילת המילה "ההודאות": ברוך אתה ה' אל רוב ההודאות (כן משמע מהרמב"ם שם; שו"ע שם; חיי אדם סה ז), אלא שיש מהראשונים שהוסיף בסופה: והתשבחות (רמב"ם שם; קיצור שלחן ערך ז), והעירו עליו שלא נודע מקורו (בית יוסף שם)²⁵.

כשאין צער אין אומרים ברכת הגשמים אלא אם כן היו **נעצירת הגשמים** בצער מחמת עצירת גשמים, ואחר כך ירדו גשמים (שו"ע שם א, על פי כלבו פז), ולפיכך באותן המדינות שהן תדירות בגשמים ואינם שמחים בו, כדרך ששמחים בארצות שיש להן יובש גדול עד שצריכים רחמים על המטר, אין ברכת הגשמים נוהגת שם (כלבו שם; רמ"א שם), אלא אם כן נעצרו הגשמים והיה העולם בצער (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"א)²⁶.

בארץ ישראל נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין חילוק בינם לשאר ארצות, ואף בה מברכים רק אם נעצרו הגשמים (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א, בדעת השו"ע).

• יש אומרים שבארץ ישראל מפני שמצוי בה יובש גדול, כשמגיע זמן הגשמים והגשם יורד בזמנו כל אחד שמח בו, ולכן יש לברך אף אם לא היתה עצירת גשמים קודם לכן (משנה ברורה שם סק"א, ובאור הלכה ד"ה אם היו).

• ויש המסתפקים בדבר (אליה רבה שם סק"א).

כמה גשמים ירדו לחייב בכרחה בבבלי אמרו בגשמים המחייבים בכרחה, שהוא משיצא חתן לקראת כלה (רבי אבהו, ואמרי לה במתניתא תנא בברכות נט ב). ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים שמים נקבצים על הארץ עד שכשהטיפה נופלת עליהם טיפה התחתונה בולטת לקראתה (רש"י שם ד"ה משיצא, בסתם, ותענית ו ב ד"ה חתן, בשם מורו).

• יש מפרשים שהשווקים מקלחים מים, שוק מקלח וזה מקלח כנגדו (רש"י תענית שם, בלשון אחר).

• ויש מפרשים שירבו המים על הארץ ויעלו אבעבועות מן המטר, וילכו זה לקראת זה (רמב"ם שם ז), וכן הלכה (טוש"ע שם),

עזובנו (רבי יוחנן בתענית שם, לגירסתנו).²⁴ וכן הוא בגירסתנו בתלמוד, שמסקנת הבבלי יש לחתום: ברוך אתה ה' אל ההודאות ורוב ההודאות (רב פפא, לגירסתנו בתענית שם ב), או: רוב ההודאות והאל ההודאות (רב פפא, לגירסתנו בברכות שם), ותוספת היא בתלמוד שנוספה בידי המעתיקים על פי הלכות הר"ף (רבי רפאל שלמה הבדלה, בקובץ בית אהרן וישראל טז ה עמ' תרטו).²⁵ כשיש לו קרקע, שמברך הטוב והמטיב, נחלקו ראשונים אם זהו

ובירושלמי נחלקו אמוראים בזה, אם בתחילה כדי רביעה ובסוף כדי שידוחו פניה (רבי חייא בשם רבי יוחנן בירושלמי ברכות ט ב); או בתחילה כדי רביעה ובסוף כדי שתשרה המגופה (רבי ינאי בשם רבי ישמעאל, בשם רבי שמעון בן לקיש שם); או בתחילה כדי רביעה ובסוף אפילו כל שהוא (רבי יוסי בשם רבי יהודה ורבי יונה ורבי יהודה בשם שמואל שם).

ונחלקו המפרשים בביאור הדבר: יש אומרים שבתחילה הוא אם נזכר לברך בזמן הרביעה, ולבסוף, אם לא נזכר לברך אלא בסוף (פירוש בעל ספר חרדים שם); ויש אומרים שבתחילה הוא בזמן רביעה ראשונה, ובסוף, בזמן רביעה שניה (פני משה שם).

ראיה ושמיעה כשיש לו שדה, באופן שצריך לברך הטוב והמטיב, אין הבדל בין ראה בעצמו את הגשמים, ובין ששמע מאחר שירדו גשמים (רשב"א ברכות נט ב; שיטה מקובצת שם; רמ"א שם ב).

וכשאין לו שדה, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאף בזה אין חילוק בין רואה לשומע (שיטה מקובצת שם, במסקנתו; נחלת צבי שם סק"ב; כן משמע בעולת תמיד שם סק"ב).

• יש אומרים שלא נתקנה הברכה אלא כשראה שירדו גשמים, אבל כשמע אינו מברך כלל (מגן אברהם שם סק"ב).

• ויש אומרים שבשומע כיון שאינו יכול לברך מודים אנחנו וכו' יברך הטוב והמטיב, שטובה היא לכל כשיש זול בעולם (שיטה מקובצת שם, בתחילת דבריו; אליה רבה שם סק"ד).

ואחרוני אחרונים כתבו שספק ברכות להקל, ולא יברך כלל (משנה ברורה שם סק"ז).

זכר שולד ילדה אשתו זכר, מברך הטוב והמטיב, לפי שגם אשתו שותפת עמו בטובה זו (ברכות נט ב; טוש"ע או"ח רכג א)²⁷,

ואפילו שאין אשתו עמו באותו מעמד כשנודע לו, כגון שהיה הבעל בעיר אחרת – יברך (רא"ש שם ט טו; בית יוסף שם), וגם היא צריכה לברך כך (בית יוסף שם, בשם הגהות מימוניות וסמ"ק; שו"ע שם). ואפילו היו להם כמה בנים – מברכים על כל בן ובן הטוב והמטיב (ט"ז שם סק"א; סדר ברכות הנהנין לרב יב יב).

מתה אשתו בלדתה, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמכל מקום מברך הטוב והמטיב, שבעת שילדתו היתה לו טובה (בית יוסף שם), או שגם לאחר מיתתה יש לה טובה, שהשאירה זכר בעולם (ט"ז שם).

• ויש אומרים שבין כשמתה אשתו הוא אינו מברך הטוב והמטיב, ובין כשמתה הוא אין אשתו מברכת, שהרי אין הטובה לאחרים (רמ"א שם; סדר ברכות הנהנין לרב שם; משנה ברורה שם סק"ד, בשם אחרונים).

אין מברכים ברכה זו אלא האב והאם בלבד, שיש להם הנאת תועלת מבן, ועוד שהוא כירך האב והאם, ומידת כל אדם שתאבים שיהיו להם יורשים, ואף על פי שישנם עוד אנשים

דוקא כשיש לו קרקע בשותפות עם אחר, אבל אם אין לו שותף בקרקע מברך שהחינו, או אף כשאין לו שותף מברך הטוב והמטיב, שכל מי שיש לו קרקע שותף עמו בטובה זו (ראה ערך ברכת שהחינו).²⁶ ויש מהראשונים שלא הזכיר כלל התנאי שתהיה עצירת גשמים (רמב"ם שם).²⁷ על הברכה בעת ראיית הבת לראשונה, ראה ערך ברכת שהחינו; אם מברך שהחינו בשעת לידת הבן, ראה ערך ברכת שהחינו.

הרבה יותר מן הראשון, מברך הטוב והמטיב, שהיין הלבן יפה לגוף יותר מהראשון (תוספות מערבי פסחים שבמרדכי שם; רמ"א שם ב), וכתבו אחרונים שלדעה הראשונה שאם היין השני גרוע מהראשון אין מברכים, ביין לבן מברכים אם גרוע קצת מהראשון, אבל לא כשגרוע הרבה יותר (ב"ח שם).

אם שתה • יש אומרים שאין מברכים ברכת הטוב והמטיב, **מהמין השני** אלא אם כן לא שתה מהיין השני בתוך שלשים יום **כתוך שלשים יום** (שבלי הלקט קמד ואגור רכת, בשם רבנו חננאל; תשובת מהר"ח אור זרוע שבתרומת דשן לד, שאמר לו תלמיד של רבינו שמחה).

• ויש אומרים שאין חילוק בזה, ואפילו אם שתה מהמין השני בתוך שלשים יום מברך הטוב והמטיב (תשובת מהר"ח אור זרוע שם), וכן הלכה (רמ"א שם ב).

כשהיין מטיב • יין ממין אחד, אך משתי חביות – אם בתוך ארבעים יום לבצירתו שמוהו בשני כלים, חשובים כשני מינים ומברכים עליו הטוב והמטיב; ואם לאחר ארבעים יום חלקוהו, אין מברכים עליו, הואיל והכל מין אחד (טור שם, בשם רבנו פרץ, שכתב בשם רבותיו; שו"ע שם ו).

כשהיו שתי היינות בתחילה • לאו דוקא כשהביאו להם עתה מחדש את היין השני מברכים, אלא אפילו אם היו להם בתחילה שני היינות מברכים על השני הטוב והמטיב (טור שם), ודוקא כשלא היו לפניו יחד בשעה שבירך בורא פרי הגפן, אבל אם היו אז ביחד – אין צריך לברך הטוב והמטיב (שו"ע שם ג; רמ"א שם א), אלא יברך מיד בורא פרי הגפן על הטוב ופוסט את הרע, ולא יברך תחילה בורא פרי הגפן עד הרע כדי לברך אחר כך הטוב והמטיב על הטוב (מרדכי ברכות רח, בשם הראב"ה; שו"ע שם ג) ולהרבות בברכות, כי לעולם יש לברך על העיקר ועל החביב תחילה (מרדכי שם, בשם הראב"ה).

עבר ובירך על הגרוע תחילה, מברך הטוב והמטיב על השני (מגן אברהם שם סק"ב).

כשהביאו היין השני לאחר שכלה הראשון • הביאו את היין השני אחרי שכבר כלה הראשון מן השולחן, נחלקו בדבר: • יש אומרים שמכל מקום מברך על השני הטוב והמטיב (בית יוסף שם; רמ"א שם א).

• יש אומרים שאינו מברך (רבנו ירוחם טו ד, בשם הגהה; שו"ת הרדב"ז ד קה, בשמו, שכתב כן בשם הראב"ד; בעל התיבות, שכתב בשם הראב"ד).

• יש שנסתפקו בדבר (רבנו ירוחם שם; שו"ת הרדב"ז שם, בשמו).

• ויש מכריעים: אם יש להם מן הראשון ולא רצו להביאו, והביאו אחר – מברכים עליו; ואם אין להם כלל מן הראשון, אם כן לא מחמת שינוי הביאו, אלא מפני שאין להם אחר – אין מברכים (שו"ת הרדב"ז שם), וכן מסקנת האחרונים (מגן אברהם שם סק"א, לפי המשנה ברורה שם סק"ג; אליה רבה שם סק"א; משנה ברורה שם).

אורח האורח שמיסב על שולחנו של בעל הבית, נחלקו בדינו:

• יש אומרים שאינו מברך הטוב והמטיב, שאין זו הטבה לו כיון שאין היין שלו (מרדכי ברכות רטז, בשם הרי"ף; ב"ח שם; משנה ברורה שם ס"ק טו, בסתם; ערוך השלחן שם ט, בסתם).

שנהגים מלידת הזכר, אינם מברכים, שאין ברכת הטוב והמטיב על סתם הנאה, אלא על הנאת תועלת דוקא (שו"ת הרשב"א ד עז)²⁸.

ירושא שנפלה נפלה לו ירושה, ויש לו אחים שיוורשים עמו – מברך הטוב והמטיב (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י ז; טושי"ע או"ח רכג ב), ואין הבדל בין אם אחיו הם במקום אחד עמו, או במקום אחר (רא"ה שם), ואם הוא יורש לבדו, יברך ברכת שהחיינו (ראה ערך ברכת שהחיינו)²⁹.

על שינוי יין

בשינוי יין, כלומר כששתה יין בסעודה והביאו לו יין אחר, אף על פי שאין צריך לברך מחדש בורא פרי הגפן (ראה ערך ברכות הנהנין), מברך עליו ברכת הטוב והמטיב (ברכות נט ב, ורש"י ד"ה שינוי יין; רמב"ם ברכות ד ט; טושי"ע או"ח קעה א) בשם ומלכות (רמב"ם שם; סדר ברכת הנהנין לרב יב יג; משנה ברורה שם סק"ב). מספר טעמים נתנו לברכה זו:

• מפני חשיבות היין שהוא משמח אלהים ואנשים, תקנו חכמים עליו עוד ברכה כשמברכים בשמחה להביא ממנו לשתות עוד יין שני (סדר ברכת הנהנין לרב שם).

• מפני שהאדם צריך למעט בתענוגי העולם, ויין המביא לידי שמחה יכול להביא לידי קלות ראש, ולכן סדרו נוסח הטוב והמטיב, שיוסד בברכת המזון על הרוגי ביתר שנתנו לקבורה (ראה ערך ברכת המזון), ועל ידי זה יזכור יום המיתה ולא יימשך אחר שתיה מרובה של יין (שלחן של ארבע א; בנימין זאב שטא).

• מפני שביבנה בצרו הגוים כרמיהם שבע שנים מדם הרוגי ישראל והקיפו כרמיהם מהרוגיהם (גיטין נו א), ולפיכך תיקנו לומר ברכה זו על היין, שהוא כמו הדם (רא"ש שם ט טו), שסתם יין אדום הוא, ולא חלקו בדבר ותיקנו על כל יין (מעדני יום טוב שם).

על איזה שינוי יין מברכים • נחלקו ראשונים באיזה שינוי יין מברכים הטוב והמטיב:

• יש אומרים שאין מברכים אלא אם כן היין השני משובח יותר מן הראשון (הלכות גדולות, קידוש והבדלה, עמ' צה במהדורת מכון ירושלים; תוספות פסחים קא א, בשמו; רש"י ברכות נט ב ד"ה שינוי יין; רשב"ם פסחים קא א ד"ה אחד שינוי יין; טור או"ח קעה, בשמו),

• יש אומרים שמברכים אף בסתם שינוי יין, שיש ספק אם היין השני טוב יותר מהראשון, אבל אם ידוע שהשני גרוע מהראשון – אין לברך (תוספות ברכות שם ד"ה הטוב, לדעת רשב"ם; רא"ש ברכות ט טו; טור או"ח קעה, בשם התוספות), וכן הלכה (טושי"ע שם ב).

• יש אומרים שאפילו אם היין השני גרוע מהראשון מברך הטוב והמטיב, אלא אם כן הוא גרוע יותר מדאי, שאין ראוי לשתותו אלא על ידי הדחק (תוספות ברכות שם, בשם רבנו תם; רשב"א שם), שאין מברכים אלא על ריבוי היין (רשב"א שם).

• ויש אומרים שכל שהוא מין אחר מברכים עליו, כגון שהיו שותים יין אדום והביאו שחור, או ישן והביאו חדש (רמב"ם ברכות ד ט; העיטור, עשרת הדברות, מצה ומרור, דף קלא טור ג במהדורת רמ"א), אבל אם שניהם ממין אחד, אף על פי שהשני משובח מן הראשון, אין מברכים (בית יוסף שם, לדעה זו).

שתה תחילה יין אדום ואחר כך יין לבן, אף על פי שהוא גרוע

28. ויש שכתבו שאף כשנולד לבנו ולבתו בן, או שנולד בן לאוהבו שהוא צדיק וחסידי – מברך (ספר חסידים תתמג; אליה רבה שם סק"א). 29. על הבונה

בשמחה - בלבב שלם (רש"י שם ס ב ד"ה לקובלינח), בדעת שלמה ובנפש חפצה (טוש"ע שם) - כשם שמברך על הטובה בשמחה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שנאמר וְאֶהְיֶה לָּךְ אֱלֹהֶיךָ וְגו' וּבְכָל מֵאֲדָךְ (דברים ו ח), ופירושו שבכל מידה ומידה שהוא מודד לך - בין מידה טובה בין מידת פורענות (רש"י שם נ ד א ד"ה ד"א) - הוי מודה לו במאד מאד (משנה שם), וזהו בכלל האהבה היתרה שנצטיינו בה, שאפילו בעת שייצר לו יודה וישבח בשמחה (רמב"ם שם) ³².

ועוד לימודים נאמרו בדבר:

- נאמר: חֶסֶד וּמִשְׁפָּט אֶשְׁיֶרֶה לָּךְ ה' אֶזְמְרָה (תהלים קא א), אם חסד - אשירה, ואם משפט - אשירה (רב אחא משום רבי לוי בגמ' שם ס ב).
- נאמר: בְּאַלֹהִים אֶהְלֵל דְּבָר בָּהּ אֶהְלֵל דְּבָר (תהלים נו יא), בה' אהלל דבר - זו מידה טובה, באלהים אהלל דבר - זו מידת פורענות (רבי שמואל בר נחמני שם).
- נאמר: פֹּסֵס יְשׁוּעוֹת אֶשָּׂא וּבִשְׁם ה' אֶקְרָא (תהלים קטו יג), צָרָה וְיָגוֹן אֶמְצָא וּבִשְׁם ה' אֶקְרָא (שם קטו יג; שם ג-ד. רבי תנחום שם).
- נאמר: ה' נָתַן וְה' לָקַח יְהִי שֵׁם ה' מְבֹרָךְ (איוב א כא. חכמים שם).

ומספר טעמים כתבו ראשונים לדבר:

- שצריך שיחשוב שהכל בא לכפרת עוונותיו (ערוך, טב א).
- לפי שהרבה דברים נחשבים לרע בתחילתם, וסופם מביאים טובה גדולה, ולכן אין ראוי לנכון להצטער בבוא צרה גדולה וגזירה הרת סכנה, לפי שאינו יודע התכלית (פירוש המשניות לרמב"ם שם).
- שהרעה לעובדי השם היא טובתם ושמחתם, כיון שמקבל באהבה מה שגזר עליו השם, נמצא שבקבלת רעה זו הוא עובד השם והעבודה היא שמחה (טור שם).

מת אביו מת אביו, מברך דיין האמת (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י ז; טוש"ע או"ח רכב ב), ואם היה לו ממון שיורשו, באופן שצריך לברך שהחיינו (ראה ערך ברכת שהחיינו), או הטוב והמטיב (ראה לעיל), בתחילה יברך דיין האמת, ואחר כך מברך אותן הברכות (גמ' שם; רמב"ם שם; סדר ברכת הנהנין לרב יב ח).

מת אדם כשר אף כשמת שאר אדם כשר, וכל שכן תלמיד חכם, מברך דיין האמת (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ד), ומנהג העולם לומר ברוך דיין האמת בלי שם ומלכות כששומעים ממיתת איזה אדם מישראל, אבל כשמצטער ממיתתו מפני אהבתו, או באדם חשוב שמת, צריך לומר בשם ומלכות (סדר ברכת הנהנין שם).

הפסד פטון החמיץ יינו, או שראה גובאי - היינו ארבה (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות מ ב) - או שראה נובלות שנשרו - היינו פירות שנפלו מן האילן קודם שנתבשלו (פירוש המשניות לרמב"ם שם) - אומר - מברך (רוקח שמא) - ברוך דיין האמת (ירושלמי ברכות ו א).

והוא הדין כל הפסד גדול שבא לו כממונו, אם דרך בני אדם להצטער עליו, מברך דיין האמת (סדר ברכת הנהנין לרב יב י; באור הלכה רכב ד"ה דיין האמת), ואין מברכים דיין האמת אלא על מה שהיה לו ונתקלקל או אבד וכיוצא, אבל על מה שלא נתן לו

• יש אומרים שמברך על שהזמין לו הקדוש ברוך הוא מיני יינות לשתות (בית יוסף שם).

• ויש אומרים ששניהם לא יברכו, האורח שאין הטובה שלו, ובעל הבית שאין כאן הטבה לאחרים, שאין היין שלהם, ודוקא בני חבורה ששותים משלהם, שהיין בשותפות, מברכים, וכן אשתו ובניו שחייב במזונותיהם, ומכל מקום אם בעל הבית נותן הקנקן על השולחן כמו שעושים בסעודות גדולות הרי זה כמו שיש לכולם חלק בו, ומברכים כולם (מגן אברהם שם סק"ד; משנה ברורה שם, בשמו; ערוך השלחן שם, בשמו).

יחיד אין מברכים על שינוי יין הטוב והמטיב אלא אם כן יש בני חבורה ששותים עמו (ברכות נט ב; טוש"ע שם ד), והוא הדין כשאשתו ובניו שותים עמו (תוספות שם ד"ה התם; רשב"א שם; שו"ע שם), אבל יחיד לא יברך, שאין מברכים הטוב והמטיב אלא אם כן יש אחר עמו בטובה זו (ראה לעיל. גמ' שם).

מי פכר מכיון שאין היחיד מברך הטוב והמטיב - יש אומרים שלא יברכו כל אחד ואחד מהמסובים הברכה בפני עצמו, שאם כן היו נחשבים כיחידים, אלא אחד מברך ומוציא את כולם, ואפילו הם באמצע הסעודה, שאין אחד מוציא את חברו בברכת בורא פרי הגפן (ראה ערך ברכות הנהנין), בברכת הטוב והמטיב אחד מברך לכולם (רא"ש ברכות ט טו, בשם יש שרוצים לומר; טור שם, בשם יש אומרים).

ויש חולקים וסוברים שבאמצע הסעודה כל אחד ואחד מברך לעצמו, מאותו הטעם שמברכים לעצמם בורא פרי הגפן (ראה ערך הנהנין), ואינם נחשבים כיחידים כיון שכולם שותים ונהנים יחד, אבל אם היו מסובים לשתות בלבד, בלי אכילה, אחד מברך לכולם (רא"ש וטור שם, במסקנתם), וכן הלכה (שו"ע שם ח).

שינוי לחם אין מברכים אלא על שינוי יין בלבד, ולא על לחם ובשר וכיוצא (תוספות ברכות שם ד"ה הטוב; תוספות מערבי פסחים שבמרדכי שם, בשם רבינו ניסים גאון; רא"ש ברכות ט טו, בשם רבי יצחק הלוי), לפי שהיין משמח לבב אנוש וסועדו, מה שאין כן בשאר דברים (תוספות ברכות שם; תוספות מערבי פסחים שם, בשם רבנו תם); ועוד, שלא מצינו שירה אלא על היין (ראה ערך שירה); ועוד, שייך חשוב שקובע ברכה לעצמו (ראה ערך ברכות הנהנין); ועוד, שביין יש טעם מיוחד משום הרוגי ביתר (ראה לעיל. רא"ש שם) ³⁰.

וכן אם שתה יין ואחר כך הביאו לפניו שכר, אין צריך לברך על השכר הטוב והמטיב (מאירי ברכות שם) ³¹, והוא הדין כשהביאו שכר ואחר כך הביאו יין, הואיל ואין ברכת השכר פוטרת את של יין, אינו מברך על היין הטוב והמטיב (מאירי שם, בשם יש אומרים, והסכים עמם).

ברכת דיין האמת

על שמועות רעות מברכים - בשם ומלכות (טוש"ע או"ח רכב ב) - ברוך דיין האמת (משנה ברכות נד א; רמב"ם ברכות י ג; טוש"ע שם).

ברכה בשמחה חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה (משנה שם), היינו שחייב לברך על הרעה

³⁰. ויש מהראשונים הסובר שאף על שינוי לחם מברכים הטוב והמטיב (ר"ן פסחים שם, ושיטה מקובצת ברכות שם, בשם הראב"ד). ³¹. ויש הסוברים

שכשהביאו שכר לאחר היין מברכים עליו (מאירי שם, בשם יש אומרים). ³². עוד על חיוב האהבה להשם בעת צרה, ראה ערך אהבת השם.

נוהגים המדקדקים³⁶, וכן קודם שיאכל או ישתה איזה דבר לרפואה, יתפלל תפילה זו (חיי אדם שם), ולא יחשוב שיהיה איזה דבר לו לרפואה אלא על ידי הבורא יתברך שמו; ולכן על ידי תפילה זו, ישים בטחונו בו, ויבקש ממנו שיהא לו לרפואה (חיי אדם שם).

ולאחר שהקיז אומר: ברוך רופא חולים (גמ' שם, לגירסת הרמב"ם והטושי"ע שם)³⁷, ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שמברך כן בשם ומלכות: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם רופא חולים, שהיא ברכה ככל הברכות (בית יוסף שם; לבוש שם ג; ט"ז שם סק"ג).

• ויש אומרים שמברך: ברוך אתה ה' רופא חולים (רמב"ם שם; שער הציון שם סק"ט), שהיא בקשה בלבד, ונמשכת אחר היהי רצון שבקש קודם ההקזה (שער הציון שם).

ונחלקו הדעות על מה מברכים ברכה זו:

• יש אומרים שמברכים אותה על כל ענין של רפואה (מגן אברהם שם), ואפילו אם אין בה סכנה (אליה רבה שם י, בדעתו).

• ויש אומרים שמברכים אותה רק על הקזת דם, מפני שיש בה סכנה (אליה רבה שם, שכן משמע באבודרהם ברכת הראייה, השבח וההודאה).

ולכן ברפואה שאין בה סכנה יאמר: ברוך רופא חולים, ללא שם ומלכות (מחצית השקל שם סק"ו; עולת ראיה א שצ), אבל ניתוח, מכיון שיש בו סכנה (ראה לעיל), יברך בשם ומלכות (הלכה ברורה ברכות שם; עולת ראיה שם), ותרומת דם בימינו, איננה מסוכנת, ואינה דומה להקזת דם של התלמוד והפוסקים, ואין לברך עליה בשם ומלכות (כן משמע ברבבות אפרים ח קה ה).

הבורא אין מברכים ברכה זו, כגון שצמח לו עשב בקמה, שהרי לא נהפכו החטים לעשבים, וכן כשילדה אשתו נקבה, הרי הבן לא נהפך לבת, ואם לא רצה הבורא ליתן לו הכל חטים והכל זכרים אין לו לברך על זה דיון האמת (אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה; אליה רבה שם סק"א; באור הלכה שם).

רעה שתהפך מברך על הרעה מעין על הטובה, ועל הטובה מעין לטובה ולהיפך על הרעה (משנה ברכות נד א), היינו שעל דבר שעכשיו היא רעה לו מברך דיון האמת, אף על פי שתבוא לו אחר כך טובה ממנו, כגון שבא לו שטף מים בשדהו, שכשיעבור השטף טובה היא לו שהשקה שדהו, מכל מקום עכשיו הוא מפסיד התבואה של שנה זו; וכן להיפך על דבר שעכשיו היא טובה לו מברך הטוב והמטיב, אף על פי שתבוא לו אחר כך רעה ממנו, כגון שמצא מציאה, וכשישמע המלך יקח ממנו ויענהו ויפסיד יותר מאשר מצא, מכל מקום עכשיו טובה היא לו (גמ' שם ס א, ורש"י ד"ה דמסקא וד"ה ועל הטוב וד"ה מאי היא, ופירוש המשניות לרמב"ם שם; רמב"ם שם ד; טושי"ע שם ד), שאין מברכים על העתיד להיות אלא על מה שאירע עתה (רמב"ם שם), כי העתידות אפשר שיהיו ואפשר שלא יהיו (פירוש המשניות לרמב"ם שם)³³.

ברכת רופא חולים

הנכנס להקיז דם אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא עסק זה לי לרפואה כי רופא חנם אתה³⁴ (אב"י בברכות ס א, לגירסת הרי"ף שם, והרמב"ם ברכות י כא, והטושי"ע שם ד)³⁵.

והוא הדין לכל ענייני הרפואה (מגן אברהם רל סק"ו; חיי אדם סה א; משנה ברורה שם סק"ו, ובשער הציון סק"ח; ערוך השלחן שם ה, וסיים יוכן

בְּרִכּוֹת הַנֶּהֱנִין

ברכות שבח לה' על הנאות הגוף²

הפרקים:

- מקורן ומיניהן;
- גדר האכילה והשתיה;
- עיקר וטפל;
- קדימה;
- להוציא את חברו;
- כשלא בירך.

מקורן ומיניהן

סקור החיוב מתקנת חכמים (רמב"ם ברכות א ב) שלא יהנה אדם מן העולם הזה בלא ברכה, ואמרו שכל הנהגה מן העולם הזה בלא ברכה מעל (ברכות לה א; רמב"ם שם; טור או"ח רי), שהוא כנהגה מקדשי שמים, שנאמר: לֹא הָאָרֶץ וּמְלוֹאָהָ (תהלים כד א. גמ' שם); וכל הנהגה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו גוזל לקב"ה את ברכתו, וגוזל מכנסת ישראל, שהפירות לוקים על ידי חטאו (גמ' שם ב).

אסמכתאות מרובות הסמיכו לחיוב זה (תוספות שם לה א ד"ה לפניו וד"ה אלא; שיטה מקובצת שם מח ב)³:

• נאמר לגבי נטע רבעי: קִדְּשׁ הָלוּלִים לַה' (ויקרא יט כד), מפני שהיתר האכילה של פירות העץ בשנה הרביעית, לאחר שלש שנות ערלה, מחייב שני הלוּלִים, הלוּל לפנייהם והלוּל לאחריהם (תורת כהנים קדושים פרשה ג ט; ברייתא ברכות לה א, ורש"י ד"ה קדש הלוּלִים; ברייתא ירושלמי שם ו א).

• ברכת המזון חיובה מהתורה (ראה ערך ברכת המזון), ולמדים משם בקל וחומר: כשהוא שבע מברך, כשהוא רעב לא כל שכן (רבי ישמעאל במכילתא בא פסחא טז; תנא קמא בברייתא ברכות מח ב; רבי בירושלמי שם ז א).

רבי ישמעאל שם).³⁶ ובבאר היטב סק"ה כתב בשם הרד"א שברכה זו ניתנה דוקא להקזה ולא לשאר ענייני רפואה.³⁷ ויש גורסים: ברוך רופא חנם (גמ' שם, לגירסתו ולגירסת הרי"ף). **ברכות הנהנין**. 1. ד, טורי שכתב שם. 2. בערך זה יתבארו דיני הברכה שלפני האכילה. לדיני הברכה שלאחר האכילה, ראה ערך ברכת המזון, וערך ברכה מעין שלש, וערך ברכה אחרונה. 3. ויש מהראשונים הסובר שאותם שלמדו מהכתובים ברכה לפנייה

33. על ברכת דיון האמת בראיית דברים ידועים או מקומות ידועים, ראה ערך ברכות הראיה. 34. וראה ט"ז יו"ד שלו סק"א בבאור נוסח הברכה הזו. 35. ויש מוסיפים: לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו (רב אחא שם), לפי שסוברים שאין לבני אדם לעסוק ברפאות אלא לבקש רחמים (רש"י שם ד"ה שאין), ואין הלכה כמותם (רמב"ם שם וטושי"ע שם), לפי שמהכתוב: וְרָפָא יִרְפָּא (שמות כא יט) אנו למדים שניתן רשות לרופא לרפאות (תנא דבי

מברך ואחר כך יהנה (תוספות ברכות לט א ד"ה בצר; רמב"ם ברכות א ב; טוש"ע או"ח רי א)⁵, ואסור לאדם שיטעם כלום קודם שיברך (רבי עקיבא בתורת כהנים קדושים פרשה ג ט, גמ' שם לה א, וירושלמי שם ו א), שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה (תוספות שם; טור שם).

והחמירו בברכה ראשונה לברך על כל שהוא, אף על פי שאינה אלא מדרבנן, יותר מברכת המזון, שהיא מדברי תורה, שבפחות משיעור לא חייבוהו לברך (ראה ערך ברכת המזון), לפי שבתחילה יש לחוש שמא ימלך ויאכל כשיעור ונמצא שהיה צריך ברכה לפניו ואין בידו לתקן, אבל לאחריו העמידו על הדין, שאם אכל כשיעור יברך, ואם לאו לא יברך (כסף משנה שם ג יב).

ומברכים בפחות מכשיעור ברכה הראויה לאותו מין (רמב"ם שם ג יב; בית יוסף שם; שו"ע שם), שבשביל חסרון השיעור לא תשתנה הברכה (בית יוסף שם).

ויש מי שסובר שעל פחות מכשיעור – היינו פחות מכזית באכילה ופחות מרביעית בשתייה (ראה ערך ברכת המזון וערך ברכה מעין שלש) – יברך ברכת שהכל בלבד (רבנו יונה שם לח ב).

מטעמת – המטעמת – אשה הטועמת את התבשיל לדעת אם צריך מלח או תבלין (רש"י ברכות יד א ד"ה מהו) – אינה צריכה לברך (ברכות יד א; רמב"ם שם; טוש"ע שם ב), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שלא פטרו את הטועם מלברך אלא כשטועם וחוזר ופולט (ערוך רבע, בשם גאון; תוספות שם ד"ה טועם, ורא"ש שם ב ו, וטור שם, בשם רבנו חננאל; שו"ע שם, בשם יש אומרים), ואז אפילו על הרבה – אינו צריך לברך (רא"ש וטור ושו"ע שם, לדעה זו) כיון שאינו נהנה בתוך מעיו (רא"ש שם)⁶, ואף על פי שהחזיק טועם, ברכה לא בטעימת החיך תלויה אלא באכילה, כמו שכתוב: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבִרְכָּתְךָ (דברים ח ט), ואכילה היינו הנאת מעיים (בית יוסף שם), אבל הטועם ובולע, אפילו בכל שהוא, צריך לברך (טור שם; מגן אברהם שם סק"ח).

- ויש אומרים שאפילו הטועם ובולע אין צריך ברכה (טור שם, וכסף משנה שם, ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם שם; שו"ע שם, בסתם), שאין ברכה אלא כשיש לו כוונת אכילה (כסף משנה שם), ולדעתם לא אמרו שפטור מלברך אלא עד רביעית (רמב"ם שם, על פי גמ' שם; טוש"ע שם, לדעה זו), שברביעית יש לו כוונת אכילה (כסף משנה שם)⁷. לדעה זו אפילו לטעום הרבה קדרות מותר (מגן אברהם שם סק"ז) כדי רביעית מכל קדרה וקדרה, שכל אחת נקראת בשם טעימה (באור הלכה שם ד"ה עד רביעית).

להלכה ספק ברכות להקל (רמ"א שם; לבוש שם א; אליה רבה שם סק"א), שבפחות מרביעית לא יברך אפילו אם הוא בולע, וכשפולט לא יברך אפילו ביותר מרביעית (לבוש שם); אך יש החולק בזה וסובר שבולע יברך אפילו בפחות מרביעית (מגן אברהם שם סק"י), ולכן ראוי להיזהר שיתכוין ליהנות ממנו בתורת אכילה, ויבלע מעט ויברך עליו (חיי אדם מט ה; משנה ברורה שם ס"ק יט, בשמו).

האוכל לאחר – האוכל קצת אחר הבישול לידע אם התבשיל הוא הבישול

סק"ט). על ברכת רפואה – ראה להלן, וראה ערך ברכות הודאה. 5. ויש מהגאונים הסובר שעל פחות מכשיעור אין צורך לברך (כלבו כד, בשם רב אחא גאון). 6. ויש מי שסובר שאף בטועם ופולט אם היה כשיעור רביעית צריך לברך, הואיל והחזיק טועם (בית יוסף שם, בשם אהל מועד). 7. ולדעה

• נאמר לגבי ברכת המזון: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבִרְכָּתְךָ וגו' אֲשֶׁר נִתַּן לָךְ (דברים ח ט), ויש לדרוש: משנתן לך (רבי בבבלי שם).

• נאמר: וּבִרְכָּךְ אֶת לַחֲמֶךָ וְאֶת מִימֶיךָ (שמות כג כה) – אל תקרי "וּבִרְכָּךְ", אלא "וּבִרְכָּךְ", לשון ציווי, שתברך על לחמך (רבי יצחק בבבלי שם, ורש"י ד"ה אלא וברך), ואינו קרוי "לחם" אלא לפני שאכלו (רבי יצחק שם ומכילתא שם; רבי נתן בירושלמי שם).

• נאמר: פִּי לֹא יֵאָכֵל הָעֵם עַד בֹּאוּ פִּי הוּא יִבְרַךְ הַזֵּבַח אֲחֵרֵי כֵן יֵאָכְלוּ הַקָּרָאִים (שמואל א ט יג). רבי נתן במכילתא שם ובבלי שם; רבי יצחק בירושלמי שם), ו"יברך הזבח" הוא ברכת המוציא (תרגום יונתן שם, לפי הרד"ק שם ד"ה כי הוא) שבתחילת הארוחה, ולפי שצריך הסעודה היה הזבח אמר: "יברך הזבח" (רד"ק שם, בפירוש הראשון); או ש"יברך הזבח" הוא ברכת המצוות על אכילת השלמים, אך מהכפל של "לא יאכל העם עד בואו" ו"אחרי כן יאכלו הקרואים", אנו למדים שכל העם המתנינו לו ולא אכלו דבר, כדי שיברך ברכת המוציא תחילה (פני יהושע שם, בפירוש השני).

הברכות
שתקנו חכמים – ברכות מיוחדות תיקנו חכמים על אכילת מינים שונים:

- על פירות האילן מברך בורא פרי העץ, חוץ מן היין שמברך עליו בורא פרי הגפן (משנה ברכות לה א);

- על פירות הארץ מברך בורא פרי האדמה, חוץ מן הפת שמברך עליה המוציא לחם מן הארץ (משנה שם), וחוץ מתבשילי דגן שמברך בורא מיני מזונות (גמ' שם לו ב);

- על דבר שאין גידולו מן הארץ מברך שהכל נהיה בדברו (ברכות מ ב).

נמצא שברכות הנהנין הן שש:

- המוציא (ראה ערך ברכת הפת);

- בורא מיני מזונות (ראה ערך הני"ל);

- בורא פרי הגפן (ראה ערך ברכת היין);

- בורא פרי העץ (ראה ערך ברכת הפירות);

- בורא פרי האדמה (ראה ערך הני"ל);

- ושהכל נהיה בדברו (ראה ערך ברכת שהכל).

מלבד זה ישנן ברכות מיוחדות על הנאת הריח (ראה ערך ברכת הריח).

תנאי לברכות – לא אמרו שאסור ליהנות מן העולם הזה בלא הנהיין ברכה, אלא בהנאה הנכנסת לגוף, ולכן תקנו ברכות על מאכלים ועל הנאת הריח, אבל לא תקנו על הנאת האור (רמב"ן ברכות נא ב; מגן אברהם רטו סק"א), ושמיעת קול ערב (דרכי משה שם סק"א; מגן אברהם שם)⁴.

גדרי האכילה והשתיה

שיעור המצריך – ברכה ראשונה של ברכות הנהנין אינה צריכה ברכה שיעור, ואפילו רוצה לאכול או לשתות כל שהוא,

סוברים שחובה מן התורה, אלא שאין הלכה כמותם (רשב"א שם מח ב).

4. על עישון "טבק" ושתית "טיטון", אף על פי שהעשן נכנס לתוך הגוף, הסכימו האחרונים שאין מברכים (מור וקציעה רי ד"ה במג"א; כתב סופר או"ח כד; משנה ברורה שם ס"ק יז); אך יש שהסתפק בזה (מגן אברהם שם

ב כד; רשב"א ברכות מה א; טור שם, בשם הרמב"ם, ואין זה מברך אלא מנאץ, שנאמר: וּבִצְעַת בִּרְךָ נֶאֱמָר ה' (תהלים י ג. כן משמע מרבי אליעזר בן יעקב בירושלמי סנהדרין א א; רבי אושעיה בירושלמי חלה א ה לפי כסף משנה ובית יוסף שם), ואין עונים אמן אחר ברכתו (תוספתא דמאי שם; משנה ברורה שם סק"ב), וכן הלכה (שו"ע שם א; ב"ח שם; משנה ברורה שם סק"ב-סק"ג), שספק ברכות להקל (ב"ח שם) ¹¹.

ולדעה זו, אם גנב או גזל חטים וטחנן ואפאן, באופן שקנה אותן בשינוי (ראה ערך גולה וערך שינוי), נחלקו הדעות בדינו:

• יש אומרים שמכל מקום אינו מברך עליו בין בתחילה ובין בסוף (בית יוסף שם, על פי ירושלמי חלה שם), שלענין ברכה, שיש בה הזכרת השם, חמור יותר, ואף כשקנה בשינוי הרי זה בכלל ניאוף (משנה ברורה שם סק"ד).

• יש אומרים שכיון שכבר קנאו בשינוי מברך עליו (מגיד משנה חמץ ו ז, לפי המגן אברהם שם ד"ה כתב הרב"י; ב"ח שם; שלחן ערוך הרב שם, בסתם).

• ויש שמסתפקים בדבר, ולכן הם מחלקים: ברכה ראשונה, שהיא מדרבנן, לא יברך, אבל ברכת המזון שהיא מן התורה, יברך (מגן אברהם שם).

חולה חולה שאכל ביום הכפורים, מברך על אכילתו, שהרי בהיתר הוא אוכל, ומצוה הוא עושה (הגהות מימוניות ברכות ב ה; טור או"ח תריח, בשם הרא"ש; שו"ע שם י¹²), ונחלקו בדיון חולה שאכל דבר איסור מפני הסכנה:

• יש אומרים שדינו כחולה שאכל ביום הכפורים, ומברך עליו (בית יוסף ושו"ע או"ח קצו ב ורד ב; ט"ז שם רד ס"ק יב; מגן אברהם שם ס"ק כא).

• ויש אומרים שדינם אינו שוה, מפני שבאכילה ביום הכפורים המאכל עצמו היתר ורק השעה אסורה, מה שאין כן כשהמאכל עצמו הוא דבר איסור, שדינו ככל דבר איסור שלהלכה אין מברכים עליו (ראה לעיל. דרישה שם סק"ב; ב"ח שם) ¹³.

אנוס אף כשאנסוהו לאכול או לשתות נחלקו בדינו:

• יש אומרים שכיון שעל כל פנים נהנה - מברך ברכתו הראויה לו (ט"ז שם ס"ק יב; מגן אברהם שם סק"כ; באור הגר"א שם ס"ק כה).

• ויש אומרים שאף על פי שהחייך נהנה ממנו - אינו מברך (רמ"א שם ח; אליה רבה שם ס"ק יג; ערוך השלחן שם יט), ואינו דומה לאוכל דבר איסור מפני הסכנה, שהאנוס אינו על האכילה עצמה, והוא אוכל ברצונו לשם רפואתו, וכל שכן שחייב להודות לה' שבראם, אבל כשאנסוהו לאכול איך יברך לה' שברא מאכל או משקה זה, והוא אין לו חפץ בו כלל עכשיו (שלחן ערוך הרב שם טו) ¹⁴.

טוב, ואינו בא לתקן את המאכל, דנו אחרונים אם זה בכלל טעימה, אחר שאין כוונתו לאכילה (מגן אברהם שם סק"ו; משנה ברורה שם ס"ק יג), ואפילו אם נתכוין לאכילה, אם נפשו חשקה לאכול יותר אלא שנמנע משום האיסור, יש נוטים לומר שזוהי טעימה (מגן אברהם שם, על פי רוקח רט), אלא שאסור לעשות כן הרבה פעמים, שהרי זו אכילה גמורה (מגן אברהם שם סק"ז).

אוכלים ומשקים כל האוכלים והמשקים שאדם אוכל ושותה לרפואה, אם יש לו הנאה מהם - היינו שטעמם טוב והחייך נהנה מהם (טוש"ע שם), ובלא הרפואה היה נהנה מהם (תוספות שם לו א ד"ה כיון) - צריך לברך עליהם (ברכות לו א ולח א; טוש"ע או"ח רד ח), אף על פי שאינו תאב להם כלל, ואינו אוכלם אלא מחמת אונס חוליו (שלחן ערוך הרב שם יד), מלבד מים, שאין לו הנאה מהם אלא כששותה לצמאו, וכששותה אותם לרפואה - כגון שנחנק מבשר ושותה כדי להסיר החנק (גמ' שם מד ב - מה א) - אינו מברך עליהם (תוספות שם מה א ד"ה דחנקתיה).

ונחלקו ראשונים אם מברכים על כל אחד ואחד הברכה הראויה לו (תוספות שם לח א, בשם בה"ג; כן משמע מבדק הבית שם), וכן מסקנת האחרונים (מגן אברהם שם ס"ק כד; באור הגר"א שם סק"ל; פרי חדש שם יא; משנה ברורה שם, בשם); או שמברכים לעולם על מרקחת שאינה מאכל בריאים אלא לרפואה ברכת שהכל (בית יוסף שם, בשם הרא"ה; רמ"א שם יא) ⁸.

דבר המציק לגוף אכל דבר שהוא מזיק לגוף, אין מברכים עליו, שאין זו אכילה שטעונה ברכה, שבברכה כתוב: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ (דברים ח י. ברכות לה ב, ורש"י ד"ה אזוקי מזיק; טוש"ע או"ח רב ד) ⁹.

דבר הקשה לגוף דבר שהוא קשה לגוף, אבל הוא נהנה ממנו - מברך (ברכות לו א).

דבר שאינו ראוי לאכילה אוכלים שאינם ראויים לאכילה, ומשקים שאינם ראויים לשתיה, אינם טעונים ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם (רמב"ם ברכות ח ז, על פי גמ' שם לו ב).

דבר איסור האוכל דבר איסור, בין בזדון בין בשגגה, נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שמברך עליו, שהרי מכל מקום הוא נהנה (ראב"ד ברכות א יט; שו"ת הרשב"א א תשצד; רא"ש ברכות ז א; טור או"ח קצו, בשם הראב"ד והרא"ש) ¹⁰, ואינו דומה לברכת המצות שאינו רשאי להזכיר שם שמים על איסור, שאין עברה מצוה, אבל ברכות הנהנין תלויות בהנאתו בלבד (שלחן ערוך הרב שם א, לדעה זו).

• ויש אומרים שאינו מברך עליו לא בתחילה ולא בסוף, ואפילו הוא איסור של דבריהם (רמב"ם שם א יט, על פי תוספתא דמאי (ליברמן)

והרי זה כעין אכילת פירות שאין להם קביעות (ראב"ד שם; שו"ת הרשב"א שם; רא"ש שם). ¹¹ אך לענין ברכה אחרונה, יש מהפוסקים המכריעים שכשאוכל בשוגג יברך עליו, שאינו מנאץ כיון שלא ידע שזהו דבר האסור, והאוכל במזיד לא יברך (ט"ז שם סק"א; שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם סק"ג, בשם הט"ז וכמה אחרונים); ויש שחלק עליהם (ערוך השלחן שם ד). ¹² אם מזכיר במקרה זה מעין המאורע, ראה ערך ברכת המזון. ¹³ ויש אומרים שהחולקים אם בריא מברך על דבר איסור (ראה לעיל), יחלקו אף בחולה האוכל ביום הכפורים, או איסור מפני הסכנה (שו"ת הרשב"א א תשצד; ט"ז או"ח קצו סק"א, ושם רד ס"ק יב). ¹⁴ ויש אומרים שהחולקים אם מברך על דבר איסור מרצונו (ראה לעיל), יחלקו אף כשאנוס לאכול (שו"ת הרשב"א שם; ט"ז שם).

הראשונה לענין תענית הוא שאמרו עד רביעית (רא"ש שם). ⁸ דעת הירושלמי שהשותה מי דקרים - מים הנובעים ממעין הנמצא בין שני דקלים במקום מסוים בארץ ישראל, והשותה מהם משלשל בני מעיו (פירוש המשניות לרמב"ם שבת קט א, על פי הירושלמי ברכות ו ח) - מברך ברוך שברא מי רפואות (ירושלמי שם, לגירסתנו), ונחלקו ראשונים אם הוא דוקא כשנהנה מהמים (ראב"ה ברכות קכג); או שלדעת הירושלמי אפילו מאכל מר שאינו נהנה ממנו, כשאוכלו מברך עליו ברכת הנהנין על רפואתו (אחרות חיים ברכות לו). וראה עוד ערך ברכות הודאה. ⁹ ויש מהראשונים הסובר שמברך עליו ברכת שהכל (רמב"ם ברכות ח ב), שלדעתו לא אמרו שאין מברכים על דבר המציק אלא בנוגע לברכתו הראויה (מאירי שם וכסף משנה שם, לדעה זו). ¹⁰ אבל אין מזמנים עליהם (ראה ערך זימון), לפי שאין לדבר איסור חשיבות של קביעות,

עיקר ההנאה מאותו דבר שיברך עליו ברכתו הראויה לו, אלא שצריך לברך שלא יהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכשמברך עליו שהכל הרי בריך (דרכי משה שם סק"ב).

• יש אומרים שמברך עליו ברכתו הראויה לו, שבשביל שבא למתק השתייה לא תשתנה ברכתו העיקרית אם אוכלו קודם השתייה (בית יוסף שם).

• ויש מחלקים: אם ברכת העיקר היא שהכל, והיה ראוי לברך על העיקר שהכל ולפטור את הטפל, לכן עכשיו שאוכל הטפל תחילה, מברך עליו כברכת העיקר, היינו שהכל, וממילא נפטר גם העיקר בברכתו; אבל כשברכת העיקר היא אחרת, כגון ששתה יין, ואוכל גרעינים מקודם למתק השתייה, אין מברך על המאכל שמקודם שהכל, רק ברכתו הראויה לו (מגן אברהם שם סק"ד)¹⁶.

מקחת על מקחת שמניחים על ריקקים דקים, אותם ריקקים ודובשנים ריקקים הם טפלים למקחת, שהדבר ידוע שאין מתכוונים לאכול לחם, אלא שבאים לדבק המקחת עליהם שלא יטנפו הידים בדבש, ולכן מברך על המקחת ופותר את הריקקים (כלבו כד, בשם הרב דוד בר לוי ז"ל; שו"ע שם ב), אבל כשמניחים המקחת על דובשנים שטובים למאכל, כוונתו גם לאכילת הדובשנים, ומברך עליהם (מגן אברהם שם סק"ח).

דבר הבא ללפת חבוי כל דבר שבא ללפת לחברו ואוכלו יחד עמו, הוא טפל, אפילו שהוא חביב עליו ותאב לאכול גם אותו, כגון שאוכל פת הבאה בכיסנים [מיני לחמים שאין דרכם של רוב בני אדם לקבוע סעודתם עליהם] (ראה ערך ברכת הפת) עם גבינה או שאר דבר ללפת בו, הרי זה מברך בורא מיני מזונות (ראה ערך הני"ל), ופותר את הגבינה וכיוצא, ולא אמרו שאם רוצה גם אכילת הטפל אינו נפטר בברכת העיקר (ראה לעיל) אלא כשאינו אוכלם ביחד ללפת, אבל מה שאוכל ללפת הוא טפל לעולם (משנה ברורה שם סק"ו, ושער הציון שם סק"כ וסק"ח).

שני מינים המעורבים יחד שני מינים המעורבים יחד, כל שהוא הרוב המיעוט (מגן אברהם שם סק"א, על פי טוש"ע או"ח רח ז), מלבד בחמשת מיני דגן המעורבים בדבר אחר, שאפילו אם הם המיעוט הם העיקר (ראה ערך ברכת הפת).

אפילו אם כל מין ומין עומד בפני עצמו וניכר, כגון שאוכל שני מאכלים שהם מעורבים בקערה אחת, המין שהוא הרוב הוא העיקר, אם לא שהמיעוט הוא מחמשת המינים (פרי מגדים, בפתחה כוללת לברכות יא), ודוקא כשאוכלם ביחד, כגון כשמבשלים שני מינים ביחד, שאף על פי שניכר כל אחד לחוד אבל אוכלם יחד, אבל כשמבשל בשר עם תבשיל, שהבשר אוכל בפני עצמו, או קודם התבשיל או אחריו, אין זה עיקר וטפל, ומברך על כל אחד לחוד (ערוך השלחן או"ח ריב ב).

טפל לטפל אף הטפל לטפל נפטר בברכת העיקר, כגון מי שאוכל פירות מתוקים מאד, ומפני שנחלש הלב מחמת המתקוה הוא אוכל מליח, ושוב מפני חריפות המליח הוא אוכל פת, והרי הפת טפלה להמליח, והמליח טפל לפירות – נפטרים כולם בברכת הפירות, אם בשעת אכילת הפירות היו

עיקר וטפל כל שהוא עיקר ועמו טפלה, מברך על העיקר ופותר את הטפלה (משנה ברכות מד א; רמב"ם ברכות ג ה; טוש"ע או"ח ריב א), בין מברכה שלפניה, ובין מברכה שלאחריה (בית יוסף שם, על פי גמ' שם מא ב; דרכי משה שם סק"א; שו"ע שם), ואפילו אם אין הטפלה מעורבת עם העיקר, ואפילו אם הטפלה היא פת, שהוא חשוב מכל (ראה ערך ברכת הפת). כגון שהיה צריך לאכול דג מליח – מפני שאכל מקודם דברים מתוקים, ואוכל דג מליח להפיג המתקוה (גמ' שם) – ואכל הפת עמו, כדי שלא יזיק המליח לגרונו ולשונו, הרי זה מברך על המליח ופותר את הפת, שהפת טפלה לו (משנה שם; רמב"ם שם ז; טוש"ע שם).

ודוקא כשאנו רוצה לאכול את הטפל מחמת עצמו, אבל אם הוא רוצה לאכול גם אותו בעצמו, אף על פי שאוכלו יחד עם דבר התאב לו יותר, מברך על הטפל ברכתו הראויה לו, ואם הוא חשוב יותר מהעיקר מקדימו לעיקר, ואם הוא פת מברך עליה ופותר את העיקר, כדין דברים הבאים מחמת סעודה, שהם נפטרים בברכת הפת (ראה ערך ברכת הפת), כגון שאוכל דג מליח עם הפת, ותאב להמליח יותר, מברך על הפת המוציא, ופותר את המליח (ט"ז שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ב וסק"ח).

כשלא ידע שיאכל הטפל, או כששינה מקומו לפני אכילתו אין העיקר פותר את הטפל אלא אם כן היה הטפל לפניו בשעה שבירך על העיקר, או שידע שיצטרך לאכול אחר כך את הטפל, אבל אם לא היה לפניו, ולא ידע שיצטרך לו לאכול, או שאוכל את הטפל שלא באותו מעמד – היינו ששינה את מקומו (מגן אברהם שם סק"ב) – מברך גם על הטפל (תוספות ברכות מד א ד"ה באוכל); אבל אינו מברך על הטפל ברכתו הראויה לו אילו לא היתה טפלה, אלא מברך עליו שהכל, שכיון שעל כל פנים הוא טפל הרי הוא מפסיד ברכתו העיקרית (מגן אברהם שם). אכן מי שדרכו בכך ברוב פעמים לאכול את הטפל אחר העיקר, הרי זה כאילו דעתו היתה מתחילה על כך (מגן אברהם שם, בשם השל"ח).

כשהטפל חביב עליו יותר מהעיקר כשהטפל חביב עליו יותר מהעיקר, נחלקו ראשונים: יש אומרים שלמרות זאת העיקר פותרו (כלבו כד; אליה רבה שם סק"ג, בדעת הלכות גדולות; מגן אברהם שם סק"ג; באור הגר"א שם סק"ח); ויש אומרים שאינו פותרו, ומברך על הטפל, ואחר כך על העיקר (אגור סדר ברכת הפירות, בשם אור זרוע; בית יוסף שם, בשמו; רמ"א שם, בשם יש אומרים)¹⁵.

כשאוכל הטפל תחילה לא אמרו שהעיקר פותר את הטפל אלא כשאוכל הטפל תחילה את שניהם ביחד, או שאוכל העיקר תחילה, ואחר כך אוכל את הטפל, אבל אם אוכל את הטפל תחילה, כגון שרוצה לשתות, ואוכל תחילה כדי שלא ישתה על לב ריקן, או שאוכל גרעיני גודגדניות למתק השתייה, מברך על האוכל תחילה, אף על פי שהוא טפל לשתייה, שהרי אסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה, והוא נהנה לפני שבירך, ואי אפשר שברכת העיקר שלאחר כך תפטרנו למפרע (תרומת הדשן לא; רמ"א שם).

ונחלקו הדעות בברכתו:

• יש אומרים שאינו מברך עליו אלא שהכל, הואיל והוא טפל לדבר אחר (תרומת הדשן שם, בשם תשובת אור זרוע; רמ"א שם), ואין

את הטפל אלא אם כן הביאו אותו תחילה, אבל אם באו העיקר והטפל ביחד, מברך על הטפל, אם הוא יותר חשוב מצד עצמו מהעיקר, כגון פת ומליח שבאו לפניו ביחד, אפילו שאין הפת באה אלא לתשמש המליח, מברך על הפת (מאירי

15. ויש שכתב שאף לדעה זו דוקא אם אוכל הטפל החביב בפני עצמו, אבל אם אוכלו יחד עם העיקר אין המעלה של חביב חשובה להצריכו ברכה מיוחדת (ט"ז שם סק"ג).
16. ויש מהראשונים הסובר שאינו מברך על העיקר לפטור

האחרונים (ב"ח שם, שכן דעת רוב הפוסקים; סדר ברכות הנהנין לרב י ח; באור הלכה שם ד"ה וי"א שגם, שכן יש לנהוג).

• ויש מפרשים להיפך, שכשאין ברכותיהם שוות הכל מודים שמין שבעה עדיף (מרדכי שם קלב, להבנת הבית יוסף והב"ח או"ח ריא בדעתו; כן משמע בראבי"ה שם, בשם רבנו חננאל; הגהות סמ"ק קנא, לגירסתנו).

• ויש חולקים וסוברים שהלכה כדעה השניה במחלוקת התנאים, שלעולם החביב קודם למין שבעה, בין בברכותיהם שוות, ובין שאינן שוות (רשב"א שם, והגהות מימוניות ברכות ח יג, בשם רב האי גאון; רמב"ם שם; אשכול (אויערבך) א עמ' 66; אור זרוע א קעו; שיטה מקובצת שם), ויש מפרשים בדעתם שבברכותיהם שוות אין שום מעלה וקדימה, ומברך על אחד מהם איזה שיהיה ופוסטור את חברו, ובאין ברכותיהם שוות הוא שפסקו שהחביב עדיף (באור הגר"א שם סק"ו, בדעת הרמב"ם).

מה נחשב חביב בגדר החביב דעת רוב הפוסקים שהוא מה שרגיל להיות בכל פעם חביב לו יותר אפילו אם חפץ עתה במין השני קודם (רא"ש שם; רבנו יונה שם; טוש"ע שם); ויש אומרים שחביב נקרא מה שבאותה שעה שאוכל רוצה בו יותר (רמב"ם שם; שו"ע שם ב, לדעת הרמב"ם).

כשני המינים חביבים לו כאחד היו שני המינים חביבים לו כאחד, לדברי הכל אם אחד מהם מין שבעה הוא קודם (תוספות מא א ד"ה אמר; רמב"ם שם; אור זרוע א קעו), בין שברכותיהם שוות, בין בשאינן שוות (כסף משנה שם), מלבד לסוברים שבאין ברכותיהם שוות אין בכלל שום עדיפות ומעלה לאחד על השני (ראה לעיל).

לא היו בשני המינים אף אחד מהם ממין שבעה, לדברי הכל החביב עדיף (רא"ש שם; טוש"ע שם), אלא אם כן היה אחד מהם שלם, והשני חצי פרי, שהשלם עדיף מחביב (מגן אברהם שם סק"א).

קדימות ברכות קיצור סדר המעלות בברכות:

- המוציא (מגן אברהם ריא ס"ק יא);
- בורא מיני מזונות, ואין חילוק בזה בין בורא מיני מזונות על חטים, לבורא מיני מזונות על שעורים ושכולת שועל ושיפון (ראה להלן. לבוש שם א).
- בורא פרי הגפן;
- בורא פרי העץ על זיתים;
- בורא פרי העץ על תמרים;
- בורא פרי העץ על ענבים;
- בורא פרי העץ על תאנים;
- בורא פרי העץ על רמונים;
- בורא פרי העץ על שאר פירות (ראה להלן. מגן אברהם שם);
- בורא פרי האדמה;
- שהכל נהיה בדברו (מגן אברהם שם).

והואיל שלבסוף מין שבעה עדיף, שמברך עליו, אף בברכה הראשונה הוא חשוב להקדימו, מה שאין כן כשדעתו לאכול פת, שברכת המזון פוסטור את הפירות של מין שבעה, סוברים חכמים שאין עדיפות למין השבעה בברכה הראשונה (פני משה שם).

לפניו המליח והפת, או שהיה יודע שיחלש לבו ויצטרך להם (תוספות ברכות מד א ד"ה באוכל).

קדימה

כשיש לפני מינים שונים מה קודם: היו לפניו מינים הרבה, נחלקו תנאים על מה מברך:

• יש אומרים שאם יש ביניהם משבעה המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל מברך עליו (רבי יהודה במשנה ברכות מ ב).
• ויש אומרים שמברך על איזה מהם שירצה (חכמים שם).

ונחלקו אמוראים בפירוש מחלוקתם:

• יש מפרשים מחלוקתם כשברכותיהם שוות, כגון זיתים ותפוחים, ששניהם ברכתם בורא פרי העץ (ראה ערך ברכת הפירות), ובא לפטור שניהם בברכה אחת – שלדעה הראשונה מין שבעה עדיף, ומברך על הזיתים ופוסטור את התפוחים, ולדעה השניה מין חביב עדיף, ו"איזה שירצה" שאמרו, היינו החביב עליו ורוצה בו יותר, אבל בשאין ברכותיהם שוות דברי הכל מברך על זה, וחוזר ומברך על זה (עולא שם מא א, ורש"י ד"ה בשברכותיהם, וד"ה חביב וד"ה אבל; או רבי אמי או רבי יצחק נפחא שם).

• יש חולקים ומפרשים שאף באין ברכותיהם שוות נחלקו על איזה מהם יברך קודם – על מין שבעה, או על החביב (או רבי אמי או רבי יצחק נפחא שם).

• יש מפרשים שהמחלוקת היא כשיש בדעתו לאכול פת אחר כך, אבל אין בדעתו לאכול פת הכל מודים שמין שבעה עדיף (רבי יהושע בן לוי בירושלמי ברכות ו ד), שכיון שהפת היא עיקר והפירות טפלים, אין בטפל חשיבות של מין שבעה להקדימו (הר"ש סירילאו שם) ¹⁷.

• ויש חולקים ומפרשים שמחלוקת אף כשאין בדעתו לאכול פת (רבי אבא שם).

רוב הראשונים פוסקים כדעה הראשונה במחלוקת התנאים, שמין שבעה עדיף מחביב, וכפירוש הראשון של האמוראים במחלוקתם (הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' סז במהדורת מכון ירושלים; תוספות שם ד"ה אבל; רבנו יונה שם, בשם הגאונים, והסכים עמם; רשב"א שם, בשם הראב"ד, והסכים עמו; רא"ש שם; סמ"ג עשין כז; הגהות מימוניות ח יג, בשם מורו ובשם רבנו שמחה; מרדכי שם קלב; טוש"ע או"ח ריא א), אלא שנחלקו בפירוש דעה זו:

• יש מפרשים שכשאין ברכותיהם שוות אין שום מעלה ועדיפות לאחד כנגד השני, שאין זו מעלה מה שמקדים אחד לשני אלא אם כן נפטר השני בברכתו, אלא הכל מודים שמברך על איזה שירצה תחילה, אפילו על זה שאינו לא ממין שבעה ולא החביב עליו (ראבי"ה ברכות קטז; רא"ש שם ו כה, בדעת רש"י והר"ף ורב שמעיה, והסכים עמם; שו"ע שם, בסתם).

• יש מפרשים שכשאין ברכותיהם שוות הכל מודים שהחביב קודם (תוספות שם ד"ה אבל; רבנו יונה שם; רשב"א שם, בשם רב האי גאון, והסכים עמו; מאירי שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), וכן מסקנת

ברכות מד א). ¹⁷ או שאם דעתו לאכול פת, שהיא חשובה מכל הברכות (ראה להלן) והיא נדחית לאחר הפירות, אף בפירות עצמם סוברים חכמים שיחלש מין השבעה מפני החביב (פירוש בעל ספר חרדים שם); או שאם אין דעתו לאכול פת הרי הוא צריך לברך ברכה אחרונה על זה שממין השבעה,

סימנך - מלבד ברכת המוציא הקודמת לכל - מג"ע א"ש: מזונות; גפן; עץ; אדמה; שהכל (פניני הלכה ברכות ט ח).

קדימות
כשבעת המינים
כל המוקדם בפסוק זה - אֶרֶץ חֹטֵה וְשֹׁעֵרָה וְגִפְנָן וְתִאֲנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדִבְשָׁה (דברים ח ח) - מוקדם לברכה (ברכות מא א; רמב"ם שם; טושי"ע שם ד), שהפסוק בא לשבח את ארץ ישראל שיש בה פירות החשובים הללו, ומנאם כסדר חשיבותם (רש"י שם ד"ה ופליגא). ארץ השניה - ארץ זית שמן וגו' - הפסיקה הענין, וכל הסמוך לארץ זו חשוב יותר מהמאוחר ממנו לארץ ראשונה, ולפיכך תמרים וענבים - התמרים קודמים, שהם שניים לארץ, שדבש האמור בתורה הוא דבש תמרים, וענבים הם שלישים לארץ (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה דבש וד"ה זה שני; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ודוקא שאוכל ענבים כמות שהם, אבל אם עשה מהם יין, שקובע ברכה לעצמו (ראה ערך ברכת היין), ברכת בורא פרי הגפן חשובה יותר וקודמת לברך עליו תחילה (הגהות סמ"ק קנא; טור שם; רמ"א שם), וקודמת אפילו לזית, שהוא ראשון לארץ השניה (טור שם).

כל הנאמר סמוך לארץ ראשונה קודם לנאמר סמוך לארץ שניה, מאחר ששנים בסמיכה לארץ, ולפיכך חיטה וזית - חיטה קודמת, שחיטה ראשונה לארץ ראשונה, וזית ראשון לארץ שניה, וכן שעורים ותמרים - שעורים קודמים, ששעורים שניים לארץ ראשונה, ותמרים שניים לארץ שניה (תוספות שם ב ד"ה זה; טור שם; רמ"א שם).

ברכת המוציא
ומכיוון שחיטה קודמת לכל, ברכת המוציא קודמת לברכת בורא מיני מזונות, וכל שכן לשאר ברכות (שבלי הלקט קס; רמ"א שם ה), ואפילו שהדבר השני חשוב או חביב עליו (רמ"א שם).

קדימות חיטה ושעורה
ואין קודמים חיטה ושעורה לחבריהם אלא כשעשה מהם תבשיל או פת, שברכתם בורא מיני מזונות או המוציא (ראה ערך ברכת הפת), אבל הכוסס את החיטה, שברכתה בורא פרי האדמה, אינה קודמת לבורא פרי העץ, שבורא פרי העץ קודמת לבורא פרי האדמה, שהיא מבוררת יותר (הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' סז במהדורת מכון ירושלים; טושי"ע שם ה), או לפי שחיטה הכתובה בפסוק לא בכוסס הוא אלא בפת, שהרי כתוב מיד לאחר מכן: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְפָּנָה תֹאכַל בָּהּ לֶחֶם (שם ט), ולכן אין קדימה לכוסס חיטה על בורא פרי העץ (רשב"א שם).

אכן יש שכתב שאף על פי שאין הברכה על כסיסת חיטה קודמת לבורא פרי העץ, אבל אף בורא פרי העץ אינה קודמת, אלא יקדים החביב, ואם שניהם שווים בחביבות החיטה קודמת, שהיא קודמת בפסוק (משנה ברורה שם ס"ק כז, בדעת המגן אברהם שם סק"ח וס"ק יג).

קדימות בורא מיני מזונות
ברכת בורא מיני מזונות קודמת לברכת היין, שהיא חשובה יותר וגם קודמת ליין בפסוק, ואפילו ברכת מזונות של שעורים, או של שבולת שועל ושיפון שהם בכלל שעורים, קודמת ליין (טור שם; רמ"א שם).

ולא זו בלבד, אלא אפילו ברכת בורא מיני מזונות על כוסמין ושבולת שועל ושיפון, שאינם ממין שבעה, קודמת לברכת בורא פרי

העץ על המינים שהוזכרו בפסוק, כגון גפן ותאנה וכיוצא, שכיון שחשובים הם שעושים מהם פת שברכתה המוציא, הם קודמים אפילו כשלא עשה מהם פת (הגהות מימוניות ברכות ח יג, בשם מורו; בית יוסף שם ו; טושי"ע שם), ועוד שאף הם בכלל חיטה ושעורה שבפסוק (מגן אברהם שם ס"ק יג). ובקדימות לזית נחלקו אחרונים:

• יש סוברים ששבולת שועל ושפון שהם בכלל שעורים (ראה ערך ברכת הפת) וכן שעורים עצמם, אין ברכת בורא מיני מזונות שלהם קודמת אלא למינים השווים להם בסמיכה לארץ, כגון לדבש תמרים, ששניהם שניים לארץ, אבל לגבי זיתים, שהם ראשונים לארץ, אינם קודמים (מגן אברהם שם סק"ח וס"ק יג; סדר ברכות הנהנין לרב י ב).

• ויש סוברים שלעולם ברכת בורא מיני מזונות קודמת לכל (לבוש שם א; משנה ברורה שם ס"ק כה וס"ק לה, בשם האחרונים).

זכר שברכת בורא פרי העץ וזכר שברכת בורא פרי האדמה
דבר שברכתו בורא פרי העץ, ודבר שברכתו בורא פרי האדמה, נחלקו ראשונים איזה מהם קודם:

• יש אומרים שבורא פרי העץ קודמת, שהיא מבוררת יותר, שברכת בורא פרי האדמה כוללת גם פרי העץ, שכן בדיעבד אם בירך עליהם בורא פרי האדמה יצא (ראה ערך ברכת הפירות), וברכת בורא פרי העץ מיוחדת לפרי העץ בלבד ולא לפרי האדמה (הלכות גדולות שם; סמ"ג עשין כז; רוקח שכת; טושי"ע שם ג, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שאין עדיפות בברכת בורא פרי העץ על בורא פרי האדמה, ואינו שירצה יקדים (רא"ש שם ו כה, בדעת רש"י והר"ף, והסכים עמם; אשכול (איוערבך) א עמ' 67; טושי"ע שם, בסתם).

והכרעת אחרונים שאם פרי האדמה חביב לו יותר יברך עליו קודם, ואם שניהם שווים בחביבות יברך על פרי העץ קודם (ט"ז שם סק"ב; מגן אברהם שם ס"ק יג; סדר ברכות הנהנין לרב י ב)¹⁸.

זכר שברכת בורא פרי העץ וזכר שברכת בורא פרי האדמה
דבר שברכתו בורא פרי העץ ודבר שברכתו שהכל, ברכת בורא פרי העץ קודמת, שהיא ברכה חשובה יותר, שמיוחדת ומפורטת לפרי העץ בלבד, מה שאין כן ברכת שהכל שהיא ברכה כללית, ואפילו אם הדבר שברכתו שהכל חביב לו יותר; וכן ברכת בורא פרי האדמה חשובה יותר מברכת שהכל, מטעם זה עצמו (ברכות לט א, ורש"י שם ד"ה ומלגלג, ותוספות שם ד"ה חביב; טושי"ע או"ח ריא ג, ומגן אברהם שם סק"ג).

כשאנו רוצה לאכול אחד הדברים
כל דיני קדימת הברכות אחת לחברתה לא נאמרו אלא כשרוצה לאכול משני הדברים, אבל אם אינו רוצה לאכול אלא מאחד מהם, אינו מברך אלא על זה שרוצה לאכול, אף על פי שגם השני מונח לפניו, שאין אומרים לאדם לאכול מה שאין בדעתו לאכול כדי שיברך (רא"ה על הר"ף שם מא א; רמ"א שם ה).

כשרוצה לאכול שניהם, אך רק אחד לפניו
ואפילו אם רוצה לאכול משניהם, אלא שלא הביאו עדיין לפניו החביב - או ממין השבעה, כשיש לו דין קדימה (שער הציון שם סק"כ) - אין צריך להמתין לו (בית יוסף שם; מגן אברהם שם סק"י).

ישראל עמ' 130), בלבד, ופטרו בברכתם את פרי העץ (כן משמע שם ושם ושם), ואמרו לדעת בני ארץ ישראל: לא יאמר אדם יש לי אגוזים ותמרים ואניח את התורמוס, אמר הקדוש ברוך הוא: אַל תִּגְזֹל דָּל פִּי דָּל הוּא (משלי כב כא. תנחומא במדבר כ).

18. אחד מהחילוקים - שהיו בתקופת הגאונים - שבין בני בבל ובני ארץ ישראל, שבני בבל, כשהיו לפנייהם תורמוסין ופרי העץ, ברכו על העץ בתחילה, ובני ארץ ישראל ברכו על התורמוסין (ים של שלמה, ברשימת החילוקים שבסוף בבא קמא; אוצר חילוף מנהגים עמ' 45; החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ

ואפילו כשאוכל לא עם בני ביתו אלא בחבורה הרי זה כהסבה שלהם (תוספות מב א ד"ה הסבו; רבנו יונה שם; רשב"א שם; רא"ש שם; טוש"ע שם), אבל לשיבה אנו צריכים, שאפילו במקום שאצלם לא היו צריכים הסבה, כגון שקבעו מקום לאכילתם בהזמנה, מכל מקום אם לא ישבו אין זו קביעות, וכן אפילו בעל הבית שאוכל עם בני ביתו בלא ישיבה אין זו קביעות (בית יוסף ושו"ע שם).

ומכל מקום צריכים שולחן אחד או מפה אחת, אפילו בקבעו לאכול, ואפילו בעל הבית עם בני ביתו (שו"ע שם; מגן אברהם שם ס"ק כו; שלחן ערוך הרב שם טו)²⁰.

הולכי דרכים היו רוכבים בדרך ואמרו נאכל, אף על פי שכל אחד אוכל מכרו ולא ירדו מהבהמות – מצטרפים, כיון שעמדו במקום אחד (רבנו יונה שם; שו"ע שם יב), שכל מה שהצריכו שולחן אחד או מפה אחת, הרי זה דוקא בבית, שהרגילות לאכול על שולחן אחד, אבל בשדה שאין שולחן – הקביעות היא באמירה בלבד (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם טז).

היו אוכלים והולכים, אין אמירה שלהם מועילה להיות קביעות (רבנו יונה שם; שו"ע שם).

היו הולכים בספינה אחת ואמרו נאכל, נקבעו באמירה זו (מגן אברהם שם ס"ק כז), ואפילו בלי מפה אחת (שלחן ערוך הרב שם).

ישבו בעגלה אחת – נסתפקו בדבר אם דינם כרוכבים על גבי בהמה (מגן אברהם שם).

היו אוכלים בשדה מפוזרים ומפורדים, אף על פי שאוכלים בשעה אחת ומכר אחת, כיון שלא קבעו מקום ואוכלים מפוזרים – אינם מצטרפים (רבנו יונה שם; שו"ע שם), ואפילו אם אמרו נאכל יחד אין זה מועיל, כיון שלא אכלו במקום אחד אלא בפיזור (משנה ברורה שם ס"ק טד).

נאלי ברכות בכל מקום שמצטרפים לברכה, שאחד מוציא את מוציאם האחרים – כגון בהסבה בימיהם, ובישיבה אצלנו וכיוצא – הוא מוציאם בין בברכה ראשונה, ברכת המוציא, ובין בברכת המזון, אלא שבברכה ראשונה בין שאוכלים בשנים ובין שאוכלים בשלושה או יותר יכול להוציאם אפילו לכתחילה, ובברכת המזון דוקא שהם שלשה (תוספות שם מב א ד"ה הסבו; טוש"ע א"ח קצג א); אבל כשהם שנים, ושניהם יודעים לברך, מצוה לכתחילה שכל אחד יברך לעצמו (כן משמע מתוספות מה א ד"ה אם, ותוספות ר"י שירליאון שם, ותוספות הרא"ש שם); ויש סוברים שאף בברכת המוציא כששניהם יודעים לברך מצוה לכתחילה שמברך כל אחד לעצמו (רש"י שם בד"ה מצוה; שבלי הלקט קלט, בשם ה"ר שמחה).

כשלא נקבעו בכל מקום שאין מצטרפים לברכה מפני שלא נקבעו יחד יחד:

- יש אומרים שאפילו בדיעבד אין האחרים יוצאים בברכתו של אחד, ואפילו אם ענו אמן אחר המברך לא יצאו (רא"ש שם ו לג; מגן אברהם קסז ס"ק כח, בדעת הרשב"א, והסכים עמו; שו"ע הרב שם יז, שכן עיקר).
- ויש אומרים שבדיעבד אם כיון המברך להוציאם והם נתכוונו לצאת – יצאו (רוקח שם; שו"ע שם יג; באור הגר"א שם ס"ק מה; ערוך השלחן שם כז).

בדיעבד ולא אמרו כל דין הקדימה שיש לאחד על השני אלא לכתחילה, אבל בדיעבד אם עבר ובירך על השני, כשברכותיהם שוות – יצא, ואין צריך לחזור ולברך על זה שהיה לו להקדים, ובלבד שתהא דעתו עליו בברכתו, שאינו בדין שיפטור מה שאינו חשוב את החשוב אלא דרך כוונה, ולא דרך אגב (רשב"א שם; בית יוסף שם, בשמו; רמ"א שם), אבל החשוב פוטר את שאינו חשוב אפילו שלא נתכוין בפירוש לפטור (מגן אברהם שם ס"ק יא)¹⁹.

להוציא את חברו

כשיצא ידי אף על פי שאחד מוציא את חברו בברכות, אפילו חובה הוא בעצמו כבר יצא ידי חובתו (ראה ערך ברכות), בברכות הנהנין – אם יצא אינו מוציא (ראש השנה כט א; רמב"ם ברכות א י; טוש"ע א"ח קסז יט), שאמנם יש חובה על הנהנה לברך, אך אין עליו חובה ליהנות כדי לברך, ולכן אין עליו ערבות בברכה זו והוא פטור ממנה, ואינו יכול להוציא את חברו שנהנה ומחוייב בה (רש"י שם ד"ה חוץ; רא"ש ברכות ו לג), ולכן אף בדיעבד לא יצא אם שמע הברכה ממי שלא אכל ושתה, שהרי ברכתו לבטלה (מגן אברהם ריג סק"ז).

נקביעות סעודה ואפילו כשלא יצא יש בברכות הנהנין תנאים מיוחדים לדבר, והאוכל פת אינו מוציא את אחרים אלא אם כן אכלו בקביעות סעודה, וכך שנינו: היו יושבים – כל אחד ואחד מברך לעצמו, הסבו – אחד מברך לכולם (משנה ברכות מב א; טוש"ע א"ח קסז יא), שדרכם היה להסב בסעודה, כשמוטים על צדיהם השמאלי, ואוכלים ושותים בהסבה, ואין קביעות סעודה בלא הסבה (רש"י שם ד"ה היו יושבים).

ואפילו שישבו בלא הסבה, אם הזמינו עצמם לסעודה ואמרו נלך ונאכל לחם במקום פלוני, הרי זו קביעות, וכך אמרו: עשרה שהיו הולכים בדרך, אף על פי שכולם אוכלים מכר אחת, כל אחד מברך לעצמו, ואם קבעו להם מתחילה מקום בדבור ועצה והזמנה, אף על פי שכל אחד ואחד אוכל מכרו, אחד מברך לכולם (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה דוך פל; רמב"ם ברכות א יב; טוש"ע שם).

אכילת בני הבית בעל הבית האוכל עם בני ביתו, נחלקו בדינו אמוראים:

- יש אומרים שלא אמרו שצריך הסבה אלא כשאוכל עם אורחים, אבל לא כשאוכל עם בני ביתו (ירושלמי ברכות ו ו, לגרסת רבנו יונה ברכות מב ב, הרשב"א שם, והרא"ש שם), שכשיש אורחים הדרך ליתן לכל אחד ואחד בפני עצמו על שולחנות קטנים מיוחדים ואינם יודעים קביעותם, אבל בעל הבית שאוכל עם בני ביתו, אפילו לא הסבו בתחילה יחד מצטרפים, שכל בני הבית נגררים אחר בעל הבית (רבנו יונה שם), וכן הלכה (רבנו יונה שם, בשם מורו הרב; רא"ש שם; טור שם; רמ"א שם).
- ויש אומרים שאפילו בעל הבית בתוך ביתו אינו מוציאם אלא אם כן הסבו (תני רבי חייה שם).

גיטין וכתבו ראשונים שבזמן הזה שאין דרך לאכול בהסבה, ישיבה שלנו בשולחן אחד או במפה אחת היא הקביעות,

עם בני ביתו, אינם צריכים לשולחן אחד או מפה אחת, שלא הצריכו שולחן או מפה אלא במקום שאצלם היו צריכים להסבה (באור הגר"א שם ס"ק מא).

19. על דיני הקדימה בברכת הריח, או ריח ויין, ראה ערך ברכת הריח.
20. ויש מהאחרונים החולק בזה וסובר שכשקבעו והזמינו עצמם, או בעל הבית

קידוש והבדלה מצטרפים גם כן לצאת ידי ברכת היין (שלחן ערוך הרב שם; אור שמח שם).

בתוך הסעודה לא אמרו שביין אם הסבו אחד מברך לכולם אלא כששותים שלא בתוך הסעודה, אבל בא להם יין בתוך המזון – כל אחד ואחד מברך לעצמו (משנה ברכות מב ב; רמב"ם שם ד יב; טושי"ע או"ח קעד ח), לפי שאין בית הבליעה פנוי (בן זומא בתוספתא ברכות (ליברמן) ד יב, ובגמ' שם מג א), ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים שמתוך שאין לב המסובים אל המברך אלא לבלוע לא יכוונו דעתם לשמוע הברכה (רש"י שם ד"ה הואיל; רמב"ם שם; שבלי הלקט קמ, בשם רב האי, ורבנו קלונימוס ועוד).

• יש מפרשים שחוששים שמתוך שעוסקים באכילה, אם יענו אמן על הברכה, שמא יקדים קנה לושט ויבואו לידי סכנה (סמ"ג עשין כז, ורא"ש שם ו לד, על פי ירושלמי שם ו ו; רשב"א שם; תוספות ר"י שירליאון שם, בשם רבו; רבנו יונה שם; טושי"ע שם).

• ויש מפרשים שכיון שהם אוכלים והמזון בפיהם אינם ראויים לשותות בשעת ברכה, ולכן אינם נפטרים באותה ברכה, שאף על פי שאין אנו צריכים שישתו כולם, מכל מקום לראוי לשתייה אנו צריכים (מאירי שם, בשם קצת חכמי הדור; שיטה מקובצת שם).

לפירוש הראשון – אם אמר המברך "סברי מרנן", והם מפסיקים מלאכול כדי לשמוע הברכה ולכוין דעתם ולענות אמן:

• יש אומרים שאחד מברך לכולם (תוספות שם ד"ה הואיל, בשם יש מפרשים, על פי ירושלמי שם; רא"ש שם, וטור שם, לדעת רש"י; שבלי הלקט שם; מרדכי שם קמה, בשם מחזור ויטרי; רמ"א שם, בשם יש אומרים), וכן המנהג (רמ"א שם).

• ויש אומרים שכיון שתיקנו חכמים שיברך כל אחד לעצמו אינו יוצא כלל בברכת חברו; ועוד שלא תחלוק בין פנוי לשאינו פנוי (תוספות ומרדכי שם, בשם רבנו אלחנן; מאירי שם, אף לדעת רש"י).

וכן לפירוש השני, שמשום חשש סכנה נגעו בדבר, אין מועיל מה שיאמר להם להפסיק מאכילתם (רא"ש וטור שם), ואף לפירוש השלישי כיון שתיקנו – לגמרי תיקנו, שאפילו הראויים לשותות אינם יוצאים (שיטה מקובצת שם).

שאר דברים בפירות ושאר דברים נחלקו ראשונים:

• **מלכד פת ויין** יש אומרים שמלכד פת ויין כל שאר דברים אחד מוציא את חברו אף בלא הסבה (רמב"ם ברכות א יב; רא"ש שם, בשם הרמב"ן, והסכים עמו; מאירי שם: בית יוסף או"ח קעד; טור ושו"ע שם ריג א), לפי שלא נחלקו אמוראים אלא ביין דוקא אם דומה לפת, אבל פירות ושאר דברים לדברי הכל אינם חשובים, ולכן ללשון הראשון שניהם סוברים שאינם צריכים הסבה, וללשון שני שניהם סוברים שאין הסבה מועילה להם, ומכיון שהברכות הן מדרבנן (ראה לעיל) הולכים אחר המיקל, והלכה כלשון ראשון שאינם צריכים הסבה (רא"ש ומאירי ובית יוסף שם), אלא שמכל מקום צריך לשאר דברים ישיבה, שתהיה על כל פנים קביעות קצת (טור או"ח קעד ובית יוסף שם, על פי תוספות חולין קו ב ד"ה קו א) שמע; שו"ע שם ריג א), ולפי זה אצלנו ישיבה היא כהסבה, אין

כשקביעותם מועילה לצרפן לברכה, לא זו בלבד שיכול אחד להוציא את האחרים, אלא שאף מצוה שאחד יברך לכולם ולא כל אחד בפני עצמו, משום פְּרָב-עַם-הַדֶּרֶת-מִלֵּךְ [ראה ערכו] (משלי יד כח. כסף משנה ברכות א יב, בשם הרמ"ן; מעדני יום טוב שם כ; שלחן ערוך הרב שם יח), ומכל מקום רשאים הם לקבוע יחד על דעת שלא להצטרף, ולפיכך נהגו עכשיו לברך כל אחד לעצמו, מפני שההמון אינם נוהרים מלהשיח בין שמיעת הברכה לטעימה, וכיון שנהגו כן הרי זה כאילו היתה דעתם בפירוש בקביעתם יחד על דעת שלא להצטרף (שלחן ערוך הרב שם).

יין ביין נחלקו אמוראים, ושתי לשונות בגמרא²¹:

• ללשון הראשונה נחלקו האם פת צריכה הסבה בשביל להוציא אחד את חברו, אבל יין אינו צריך הסבה (רב בברכות מג א, בסתם); או שאפילו יין צריך הסבה (רבי יוחנן שם, בסתם).

• וללשון השניה נחלקו האם לפת מועילה הסבה, אבל לא לייין (רב שם, באיכא דאמרי); או שהיא מועילה אף לייין (רבי יוחנן שם, באיכא דאמרי)²².

אפילו לדעה שאין צריך הסבה לייין, אין הדברים אמורים אלא שלא בשעת סעודה, או בשעת סעודה ובמקום סעודה, אבל בעל הבית המזמן לסעודתו אורחים, ועד שיתכנסו כל הקרואים יושבים במקום אחד ושותים יין, ודעתם לעבור ממקום זה ולילך למקום הסעודה, מברך כל אחד לעצמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה שאני אורחים).

ואפילו לדעה שאין הסבה מועילה לייין, מכל מקום אם הסבו לפת, מתוך שההסבה הועילה לפת הועילה גם לייין, ואחד מוציא את כולם (גמ' שם).

והלכה שהן יין והן פת צריכים הסבה (רמב"ם ברכות א יב; טור או"ח קעד; טושי"ע שם ריג א).

גיטין בזמן הזה, כשם שבפת ישיבה שלנו היא במקום הסבה שלהם (ראה לעיל), אף ביין כך (טושי"ע שם); ויש סוברים שבזמן הזה אין אנו רגילים לקבוע אלא על הפת, ולכן ביין אנו צריכים תמיד לברך כל אחד ואחד בפני עצמו (תוספות ברכות לט א ד"ה נתן ומב א ד"ה הסבו; תוספות ר"י שירליאון שם מג א; סמ"ג עשין כז; רשב"א שם לט א; ב"ח או"ח קעד; באור הגר"א או"ח ריג סק"א), והדבר תלוי במנהג המקומות, שבמקום שמצוי הרבה יין ורגילים לקבוע עליו מועילה גם עכשיו הסבה או ישיבה להוציא אחד את חברו (משנה ברורה שם ס"ק יב).

כשישבים בטקסות נפרדים כשם שבפת אין קביעות בלא ישיבה, ודוקא כשישבו יחד במקום אחד, אבל לא שישבו זה בכה וזה בכה (ראה לעיל), אף ביין כך, אלא שיין מכיון שדרך לקבוע עליו אף בלא מפה אין צריך שישתו על מפה אחת (שלחן ערוך הרב שם א; אור שמח ברכות א יב).

בין של מצוה ודוקא ביין הרשות, אבל יין של קידוש או הבדלה פוטר אחד את חברו אפילו בעמידה, ואפילו אין עומדים במקום אחד, שמתוך שהם מצטרפים יחד לצאת ידי

לומר שבפת יש מעלה בהסבה, שאם לא הסבו כל אחד מברך לעצמו, אבל ביין אין ההסבה מעלה כלל, שאף בלא הסבו אחד מברך לכולם (שו"ת הרמב"ם (פריימן) מט).

21. ראה להלן מחלוקת הראשונים אם ההלכה כדעה הראשונה או השנייה, ונפקא מינה ביניהם. 22. ויש מהראשונים המפרש שאין שתי הלשונות חלוקות אלא בניסוח הדברים אבל לא בדיון, ואף ללשון שני לא נתכוין רב אלא

שם ז' לג, ותוספות ר"י שירליאון שם, ורשב"א שם, וטור שם, בשם רבנו חננאל; ראב"ד שם; שו"ע שם א', שכיון שאינם ראויים לשתות לכל אדם נדחו מתורת משקים, ואין להקפיד על ברכתם אפילו אם יכול לברך על ידי הדחק (רא"ש ותוספות ורשב"א וטור שם, בשם רבנו חננאל), אלא שמהם שאמרו שדוקא כשאין לו יותר משקים, והוא דחוק לשתות אותם שבפיו, התירו לו לבלעם בלא ברכה, ואין לחוש לאיבוד הברכה, שהרי אף אם יפלוט אותם גם כן תאבד הברכה, מאחר שאין לו יותר, אבל אם יש לפניו משקים יותר, יפלוט אותם שבתוך פיו, ולא יהנה מהם בלא ברכה (ראב"ד שם, על פי ירושלמי ברכות ו א), וכן כתבו אחרונים שראוי לנהוג (בי"ח שם; מגן אברהם שם סק"א).

• ויש אומרים שבולע את המשקים, ומברך עליהם אחר כך (רא"ש ורשב"א שם, בשם הראב"ד; רא"ש שם; טור שם, בשמו; רמ"א שם), אם מפני שכיון שנזכר שלא בירך בעוד המשקים בפיו הרי זה דומה קצת לעובר לעשייתם, שהוא קודם הבליעה, אלא שלא היה יכול לברך אז, ולא נדחה מהברכה (רא"ש שם); או מפני שסוברים שאף באכל וגמר סעודתו ולא בירך - מברך אחר כך ברכה ראשונה (רשב"א שם, בשם הראב"ד)²³.

עז מתי יכול לברך ברכת הנהנין שלפניהם
אכל ושתה ולא בירך ברכת הנהנין שלפניהם, כל זמן שלא גמר לאכול ולשתות חוזר ומברך (ברכות נא א; רמב"ם ברכות ד ב; טושי"ע או"ח קסז ח), ומועיל לתקן בברכה זו אף מה שאכל למפרע בלא ברכה (מעדני יום טוב שם ט).

גמר סעודתו, נחלקו בדבר:

- יש אומרים שחוזר ומברך (רבינא שם).
 - ויש אומרים שאינו מברך, שכיון שהאדם היה ראוי לברך קודם אכילתו ונדחה, כיון שנדחה נדחה (מסקנת הגמ' שם).
- להלכה פסקו רוב הראשונים כדעה השניה, שהיא מסקנת הגמרא (רי"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם; טושי"ע שם); אך יש מהראשונים שפסק כדעה הראשונה, שסובר שלא דחו בגמרא אלא את ראייתו, אבל לא את עצם דינו (רשב"א שם, בשם הראב"ד). וכתבו הפוסקים שטוב לחוש לדעתו, ואם יכול לאכול עוד - יברך ויאכל מעט (בית יוסף שם, בדעת הכלבו; מגן אברהם שם ס"ק כא; שלחן ערך הרב שם יא).

הבדל בין שאר דברים לפת ויין, שבישיבה אף בפת ויין אחד מברך לכולם, ובלי ישיבה אף בשאר דברים כל אחד מברך לעצמו (בית יוסף שם ושו"ע שם).

• יש אומרים שבפירות ושאר דברים אין הסבה מועילה, ולעולם כל אחד מברך לעצמו, לפי שפוסקים הלכה כלשון השניה (ראב"ד שם; סמ"ג עשין כז; רמ"א שם, בשם יש אומרים), ולכן נהגו בפירות - והוא הדין בשאר דברים חוץ מפת ויין (מגן אברהם שם סק"ח) - שכל אחד מברך לעצמו (רמ"א שם).

• ויש אומרים שבשאר דברים צריך הסבה, והסבה מועילה להם (רשב"א ברכות שם, על פי גמ' שם לט א; שיטה מקובצת שם מג א), לפי שפירות ושאר דברים דומים ליין, וכשם שנחלקו האמוראים ביין, כך נחלקו בשאר דברים, וכשם שהלכה שיין צריך הסבה ומועילה לו הסבה, כך בשאר דברים (רשב"א שם); או לפי שכל דבר מאכל דומה לפת, ולא נחלקו האמוראים בדבר, וכל דבר שתייה דומה ליין, וכמחלקותם ביין כך נחלקו בשאר משקים, וכיון שהלכה כר' יוחנן ביין, הרי שכל דבר אכילה וכל דבר שתייה דין אחד להם שצריכים הסבה, והסבה מועילה להם (שיטה מקובצת שם).

ואין כל הדברים אמורים אלא בברכה ראשונה, אבל בברכה אחרונה של יין ושאר דברים, הכל מודים שאין אחד מוציא את חברו, שאין זימון לפירות (מאירי שם; טושי"ע שם).

כשלא בירך

הכניס אוכל לפיו ללא ברכה
שכח והכניס אוכלים לתוך פיו בלא ברכה, ונזכר בעודם בתוך פיו - אם הוא דבר שאינו נמאס כשיפלטנו, יפלטנו ויברך עליו, אבל לא יסלקנו בתוך פיו לצד אחד ויברך, לפי שנאמר: **יִפְלֹא פִּי תְהִלָּתְךָ** (תהלים עא ח), ואם הוא דבר שנמאס כשיפלטנו, מסלקו לצד אחד ומברך (ברכות נ ב-נא א; רמב"ם ברכות ח יב; טושי"ע או"ח קעב ב, וט"ז שם סק"ב).

הכניס משקה לפיו ללא ברכה
שכח והכניס משקים לתוך פיו בלא ברכה, שאי אפשר לא לסלקם לצד אחד ולברך, ולא לפלטם, מפני שמפסידם - בולעם (ברכות נ ב, ורש"י ד"ה משקים), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבולעם, ולא יברך עליהם (רש"י שם ד"ה בולען; רא"ש

בְּרִכּוֹת הָרְאִיָּה

ברכות שבח לה' שמברכים בראיית מקומות או דברים ידועים

הפרקים:

- על נסים;
- על מעשה בראשית;
- על בריות משונות;
- על בתים, קברות ועבודה זרה;
- על אוכלוסיה, חכמים ומלכים;
- על חברו.

סוברים שמברכים בשם ומלכות: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם וכו' (תשובת רב נחשון גאון באוצר הגאונים ברכות, התשובות שנב; תוספות שם ד"ה הרואה, בשם רבינו שמעיה והר"י, על פי ירושלמי שם ט א; תוספות ר"י שירליאון שם), וכן הלכה (טושי"ע שם א)².

ברכות הראיה. 1. ד, טור' שנא-שסג. 2. לשם הקיצור מוזכר להלן בכל הברכות: ברוך, והכוונה: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם.

כל ברכות הראיה, מתוך שאינן קבועות אלא באות לפרקים, יש מן הראשונים סוברים שמברכים אותן בלא שם ומלכות, אלא פותח בתיבת ברוך בלבד (מאירי ברכות נד א, בשם גדולי המפרשים, והסכים עמם; טור או"ח ריח, בשם הראב"ד); אבל רוב הראשונים

²³. לדעה זו יש שנסתפק אם יברך ברכה אחרונה כשאכל כשיעור, שכן לא מצינו שתי ברכות סמוכות זו לזו (מגן אברהם שם סק"א).

וַיְהִי יָדָיו אֲמוֹנָה עַד בֹּא הַשָּׁמֶשׁ, וַיַּחֲלֹשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת עַמְלֶק וְאֶת
עֲמֹו לְפִי תָרָב (שמות יז יא-יג. גמ' שם ב).

• וחומת יריחו שנבלעה במקומה (גמ' שם א; רמב"ם שם; טוש"ע שם),
שנאמר: וַיְהִי כְשֶׁמֶצַע הָעָם אֶת קוֹל הַשּׁוֹפָר וַיִּרְעוּ הָעָם תְּרוּעָה
גְּדוֹלָה וַתִּפֹּל הַחוֹמָה תַּחְתֵּיהָ (יהושע ו כ), וכיון שגובהה ורוחבה
שוים זה לזה, אין נפילה ניכרת בה אלא אם כן נבלעה (גמ' שם
ב, ורש"י ד"ה כיון דפותיה).

למדו ברכת הנסים מהכתוב: וַיֹּאמֶר יְתָרוֹ בְּרוּךְ ה' אֲשֶׁר הֵצִיל
אֶתְכֶם מִיַּד מִצְרַיִם וּמִיַּד פָּרְעָה (שמות יח י. גמ' שם א), ואף על פי
שיתרו לא ראה את הנסים ומקומותיהם, הואיל וראה את משה
שעל ידו נעשו הנסים, ואת ישראל שנעשו להם הנסים, חביב היה
בעיניו כאילו ראה המקומות (מאירי שם; שיטה מקובצת שם; כפתור
ופרח ז, ח"א עמ' קלו במהדורת בית המדרש להלכה בהתישבות).

נס שנעשה אין מברכים אלא על נס שנעשה לכל ישראל (רמב"ם
ליחידים ברכות י ט, על פי ברכות נד א; רבנו יונה שם; שו"ע שם ב),
או לרובם (רבנו יונה שם; שו"ע שם), שכל שאינו לכל ישראל או
לרובם נקרא של יחיד (רבנו יונה שם).

ומכל מקום יש מהראשונים שכתב שאף על פי שאין לברך על
זה, מכל מקום בראותו מקום שה' עשה פלא או נס לקצת
הנביאים, כמו בראותו בהר הכרמל מקום שעשה אליהו המזבח,
ועליית אלישע בשונם מקום בו החיה את בן השונמית, ראוי לו
להזכיר חסדי ה', ויודה וישבח כפי כוחו (כפתור ופרח שם).

נס שנעשה על נס שנעשה לשבט מן השבטים אם מברכים, תלוי
לשבט הדבר במחלוקת אם שבט נקרא קהל (ראה ערכו.
ירושלמי ברכות ט א), ונחלקו הפוסקים אם להלכה מברכים עליו
(ב"ח שם; או לא (שו"ע שם).

ראיית המקום ואינו מברך עד שיראה בפרט מקום הנס, כגון
הפרטי שבו הרואה ים סוף לא יברך אם לא ראה המקום
נעשה הנס שעברו, וכן הרואה את הירדן לא יברך עד שיראה
המקום שעברו, שהיה כנגד יריחו, וכן נחל ארנון, שהרי אמרו
בכולם: מעברות (כפתור ופרח שם; באור הלכה ריח ד"ה כגון מעברות,
בדעת רש"י שם ד"ה מעברות).

ויש מהראשונים שכתב שכשאינו רואה המקום הפרטי, אלא רואה
חלק אחר מים סוף, או חלק אחר מהירדן וכיוצא, אף על פי
שאינו מברך ראוי לו להזכיר חסדי ה', ויודה וישבח כפי כוחו
(כפתור ופרח שם).

כשאין הנס נחלקו ראשונים אם מברכים "שעשה נסים
ניכר עתה לאבותינו" גם על נס שאינו ניכר מתוך המקום, כגון
המקום סמוך לירושלים שקרה שם נס בעת מלחמת סנחריב,
שיצא מלאך ה' והמית כל המחנה (תוספות שם ב ד"ה אבני ומרדכי
שם ריא, בשם רבינו יהודה, לפני שחזר בו; תוספות ר"י שירליאון שם;
תוספות הרא"ש שם א; או לא (תוספות ומרדכי שם, בשם רבינו יהודה,
לאחר שחזר בו)³.

אבל מי שנעשה לו נסים במקום, הכל מודים שמברך עליו
"שעשה לי נס" וכו' (ראה להלן), אפילו אם הנס לא ניכר מתוך
המקום (תוספות שם, בשם רבינו יהודה).

והסומא אינו מברך ברכות אלו, שאיננו נהנה מהראיה (אליה רבה
רכד סק"ו; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו; ברכי יוסף שם סק"א),
מלבד הברכות על המלכים (ראה להלן).

על נסים

הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל אומר: ברוך שעשה נסים
לאבותינו במקום הזה (משנה שם; רמב"ם ברכות י ט; טוש"ע שם).
ומספר דוגמאות ניתנו לזה:

• הרואה מעברות הים (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), דהיינו
מעברות ים סוף (רש"י שם ד"ה מעברות; טוש"ע שם) שעברו במ
ישראל ביבשה (רש"י שם), שנאמר: וַיָּבֹאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּתוֹךְ הַיָּם
בַּיַּבֶּשֶׁה וְהַיָּם לָהֶם חוֹמָה מִיְּמִינָם וּמִשְׁמָאלָם (שמות יד כב. גמ' שם).

• ומעברות הירדן (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם) שעברו במ
ישראל בחרבה בימי יהושע (רש"י שם ד"ה ומעברות), שנאמר: וְכָל
יִשְׂרָאֵל עֹבְרִים בַּחֲרֵבָה עַד אֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל הַגּוֹי לַעֲבֹר אֶת הַיַּרְדֵּן:
(יהושע ג יז. גמ' שם).

• ומעברות נחלי ארנון (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שנאמר:
עַל פֶּן יֹאמֶר בְּסִפְר מַלְחָמָת ה' אֶת וְהָב בְּסוּפָה (במדבר כא יד),
שכשם שמספרים בניסים שעשה עמנו ה' בים סוף (רש"י עה"ת שם
ד"ה את והב), וְאֵת הַנְּחָלִים אֲרָנוֹן (במדבר שם), כך יש לספר בניסי
נחלי ארנון, ומה הם? (רש"י עה"ת שם ד"ה ואת הנחלים) וְאֲשֶׁר
הַנְּחָלִים (במדבר שם טו), שפך הנחלים שנשפך שם דם אמוריים,
שהיו נחבאים שם במערות כדי להרוג את ישראל (גמ' שם ב; רש"י
עה"ת שם ד"ה ואשר), אֲשֶׁר נָטָה לְשִׁבְתָּ עַר וְנָשַׁעַן לְגִבּוֹל מוֹאָב
(במדבר שם), שהיו המערות בהר של צד מואב ובהר השני קרנות
הבולטים לחוץ (רש"י שם), והתחברו יחד שני ההרים מפני אימת
הארון (גמ' שם), או מפני ישראל, כשפחה היוצאת להקביל פני
גבירתה (רש"י עה"ת שם), ונטה ההר השני ונכנסו הנקיקים שלו
לתוך מערות ההר המואבי (רש"י שם וברכות שם ד"ה אשר נטה, ונחרגו
האמוריים (גמ' שם; רש"י עה"ת שם).

• ואבני אלגביש של בית חורון (גמ' שם א; רמב"ם שם; טוש"ע שם)
שנפלו בימי יהושע (רש"י שם ד"ה במורד), שנאמר: וַיְהִי בַּנֶּסֶם מִפְּנֵי
יִשְׂרָאֵל הֵם בְּמֹרֶד בֵּית חוֹרֹן וְה' הִשְׁלִיךְ עֲלֵיהֶם אֲבָנִים גְּדֹלוֹת מִן
הַשָּׁמַיִם עַד עֲזָקָה וַיָּמָתוּ רַבִּים אֲשֶׁר מָתוּ בְּאֶבְנֵי הַבֶּרֶד מֵאֲשֶׁר הָרְגוּ
בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּחֲרֵב (יהושע י יא).

• ואבן שביקש עוג לזרוק על ישראל (גמ' שם, לגירסתו; רמב"ם שם;
טוש"ע שם), ולא נזכר בכתוב, אלא מסורת היא, ששיער עוג בלבו
שמחנה ישראל שלש פרסות, הלך ועקר הר בן שלש פרסות כדי
שיפול על ישראל ויהרגו, והפילו ה' על ראשו, והביא נמלים
ונקבוהו ונפל על צווארו, וכאשר רצה לשולפו משכו שיניו לשני
הצדדים, ולא הצליח לשולפו (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה קמצי ושרבבת),
ויש הגורסים: אבן שזרק עוג במשה (הרי"ף שם).

• ואבן שישב עליה משה בעת מלחמת עמלק (גמ' שם א; רמב"ם
שם; טוש"ע שם), שנאמר: וְהָיָה כְּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגָבַר יִשְׂרָאֵל
וְכַאֲשֶׁר יָנִיחַ יָדוֹ וְגָבַר עַמְלֶק, וַיְדִי מֹשֶׁה פְּבַדִּים וַיִּקְחוּ אָבֶן וַיִּשְׁלִימוּ
תַּחְתָּיו וַיִּשָּׁב עָלֶיהָ וְאֶהָרֹן וְחֹזִיר תָּמְכוּ בְּיָדָיו מִזֶּה אֶחָד וּמִזֶּה אֶחָד

סק"א; ויש שפקפקו בזה (שער הציון שם סק"א; ערוך השלחן שם א).

3. ויש מהפוסקים שדייק בשלחן ערוך כדעה הראשונה (מגן אברהם שם

• ויש מחלקים: כל נס העשוי ליחיד מברכים עליו, ואפילו אם אינו מופת, אלא כל שנתקרב למקרה גדול וניצל הימנו, שאצל יחיד כל נס גדול הוא, אבל נס של רבים אין מברכים עליו אלא כשהוא נס גדול (מאירי שם).

• ויש להסתפק כמי ההלכה (שו"ת הרדב"ז שם, בשם תשובת הר"א אבי"ד, והסכים עמו), ולכן הניצל מדבר סכנה בנס שאינו חדש – יברך הברכה ללא שם ומלכות (שו"ת הרדב"ז שם; שו"ע שם) ⁶.

ולא נחלקו אלא בנס שאינו רגיל בטבע, אבל חולה שהבריא והיולדת ושאר ניסים הרגילים בטבע, הכל מודים שאין מברכים עליהם (באור הלכה שם).

מי שנעשו לו נסים בכמה מקומות, כשמגיע לאחד מהמקומות צריך להזכיר כל שאר המקומות, ויכלול כולם בברכה אחת (רא"ש שם ט א, על פי גמ' שם נד א; טושי"ע שם ה), ויזכיר מתחילה המקום שעומד בו, ואחר כך יזכיר שאר המקומות, היינו: ברוך שעשה לי נס במקום הזה, ובמקום פלוני ופלוני (מאירי שם, לדעה זו, על פי גמ' שם) ⁷.

הרואה אנשים יש אומרים שהרואה את האנשים שנעשה להם הנס שנעשה להם מברך כרואה את המקום, בין בנס של רבים (מאירי שם, בשם יש אומרים ובשם גדולי המפרשים; אבודרהם שם), ובין בנס של יחיד אם הוא בנו או תלמידו (מאירי שם, בשם יש אומרים ובשם גדולי המפרשים; רמ"א שם ו, בשם יש אומרים), שהרי יתרו לא ראה את המקום אלא את ישראל (מאירי ואבודרהם שם) ⁸.

נס של רבו על נס של רבו צריך לברך, כשם שהוא מברך על נס של אביו (רשב"א שם; טושי"ע שם ו) ⁹, ואומר: ברוך שעשה נס לרבי במקום הזה (משנה ברורה שם סק"ב).

נס של קידוש על נס של אדם מסוים, כגון יואב בן צרויה – שהיה מפורסם בכל ישראל לראש ולשלטון (משנה ברורה שם ס"ק כג, על פי מגן אברהם שם סק"ט) – וחבריו, וכן על נס של אדם שנתקדש בו שם שמים, כגון דניאל וחבריו – מברך (טושי"ע שם ז, על פי ירושלמי שם ט א, לגירסת הרא"ש שם ט א). לפיכך הרואה גוב אריות של דניאל, וכבשן האש של חנניה מישאל ועזריה, מברך שעשה נס לצדיקים במקום הזה (ברכות נז ב; טושי"ע שם) ¹⁰.

לוט ואשתו הרואה לוט ואשתו מברך שתיים: עליה מברך ברכת דיין אמת (ראה ערך ברכות הודאה), ועל לוט מברך ברוך זוכר הצדיקים (ברכות נד ב), ופירשו ראשונים שהרואה את אשתו של לוט בלבד מברך שתי הברכות (רא"ש שם; טושי"ע שם), שכשרואה אותה נזכר גם מנס בעלה (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"ב).

מתי מברך מתי מברך ברכות הנסים, נחלקו ראשונים: • יש אומרים שאין מברך עליהם אלא בפעם

הראשונה שרואה, ומכאן ואילך הברכות רשות (רא"ש וטור שם, בשם הראב"ד; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים), ואפילו בתוך שלשים יום אם רוצה יוכל לברך עוד פעם (מאירי שם, בשם יש אומרים; בית יוסף שם, לדעת הראב"ד), ואף על פי שברכה שאינה צריכה אסור

הרואה מקום שנעשה בו נס ליחיד – היינו שאינו לכל ישראל או לרובם (ראה לעיל) – אינו מברך אלא הוא עצמו (ברכות נד א; רמב"ם ברכות י ט; טושי"ע שם ד), בנו ונכדו (גמ' שם, לגירסת הר"ף והרמב"ם שם; גמ' שם, לגירסת ההגהות מימוניות שם, והרא"ש שם ט א, והטור שם, בשם רב האי; טושי"ע שם) ⁴, ויש אומרים אף שאר יוצאי ירכיו (ראה להלן).

• הוא עצמו מברך: ברוך שעשה לי נס במקום הזה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

• בבנו נחלקו ראשונים אם מברך בפרטות: ברוך שעשה נס לאבי במקום הזה (כלבו פז; ארחות חיים א, ברכות מה), וכן הלכה (טושי"ע שם); או שמברך בכללות: ברוך שעשה נס לאבותי וכו' (רמב"ם שם).

• אף בזקנו נחלקו ראשונים אם מברך בפרטות: ברוך שעשה נס לזקני במקום הזה (כלבו שם; ארחות חיים שם), וכן הלכה (טושי"ע שם) ⁵; או שמברך בכללות: ברוך שעשה נס לאבותי וכו' (רמב"ם שם).

• בשאר יוצאי ירכו נחלקו ראשונים: יש אומרים שאין מברכים אלא הוא ובנו וכן בנו בלבד (כן משמע מהר"ף שם; כן משמע מהרמב"ם שם; ארחות חיים שם; מאירי שם), שהם כעין דורו (מאירי שם); ויש אומרים שכל יוצאי ירכו מברכים (רשב"א שם): שעשה נס לאבותינו במקום הזה (טור שם, בשם יש מפרשים), וכן הלכה (טושי"ע שם), ולכן הרואה מקום שבו ניצל אברהם אבינו מהאש צריך לברך כן (רשב"ם בבא בתרא צא א ד"ה עיבא).

ונחלקו אחרונים בדין יוצאי ירכו שנולדו לאחר הנס:

• יש אומרים שחיו ברכתם שאף הם בכלל הנס (רשב"א שם), ולכן אין מברכים אלא אם כן נולדו לאחר הנס (אליה רבה שם סק"ד, בדעת השו"ע), והכריעו אחרונים כדעה זו (אליה רבה שם; פרי מגדים שם; שער הציון שם סק"ז), שמכיון שיש הסוברים שאין מברכים כלל, די לנו על כל פנים שלא לברך עליהם רק כשהנס היה טובה גם להם (אליה רבה שם; שער הציון שם).

• ויש אומרים שיוצאי ירכו מברכים אף אם נולדו קודם הנס (מגן אברהם שם סק"ו, בדעת השו"ע שם), שחיו ברכתם אינו מפני שאף הם באותו הנס, אלא משום כבוד אביהם (מחצית השקל שם).

גזר הנס בגדר הנס נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכל שהיה בו דבר סכנה וניצל ממנו, כגון שנפלה אבן סמוך לראשו, או נתקע עץ או ברזל סמוך לעינו, ונעשה לו נס ולא נפלה האבן על הראש, והברזל לא נכנס בעינו, מברך עליו (שו"ת הרדב"ז ג תקעב, בשם תשובת הר"א אבי"ד, שכתב בשם יש אומרים; שו"ע שם ט, בשם יש שחולק), שאף על פי שלא היה כאן שינוי בטבע מכל מקום נס הוא שהזמין הקב"ה לשעה זו (באור הלכה שם ד"ה ויש שחולק).

• ויש אומרים שאינו מברך אלא על נס היוצא ממנה העולם, כמקום שנעשו בו נסים לאבותינו (ראה לעיל. שו"ת הרדב"ז שם, בשם תשובת הר"א אבי"ד, שכתב בשם יש אומרים; אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה, בשם ה"ר אשר מלונל; שו"ע שם ט, בשם יש אומרים).

חשובה יותר מראיית המקום, שבראיית אדם, אפילו שאינו אביו, אם הוא חביב לו יברך ברוך שעשה לך נס בשעה שרואהו (רא"ה על הר"ף שם).
9. ובירושלמי נסתפקו בזה (ירושלמי ברכות ט א). 10. ויש החולק וסובר שלא אמרו אלא ברבו שהוא מסויים, אבל לא באדם מסוים שאינו רבו (מגן אברהם שם).

4. בירושלמי נסתפקו אם מברך על נס שנעשה לאביו, ולא פשטו (ירושלמי ברכות ט א). 5. ויש מהראשונים שכתב הנוסח: שעשה נס לאבי אבא וכו' (רא"ה על הר"ף שם). 6. אך יש מהאחרונים שהכריע כדעה הראשונה (סדר ברכות הנהנין לרב יג א). 7. ויש מהראשונים הסובר שאין הזכרת שאר המקומות חובה אלא רשות (מאירי שם). 8. ויש מי שאומר שראיית האדם

ברוך עושה מעשה בראשית (ראה לעיל. שו"ת הרא"ש ד ד; ברטנורא שם; אבודרהם, ברכת הראייה, חשבון והודאה; מגן אברהם שם סק"א; שנות אליהו למשנה שם; משנה ברורה שם סק"ב, בשם הרבה אחרונים)¹¹.

ואינו מברך ברכה זו כשעברו פחות משלשים ימים מאז ראייתו האחרונה את הים הגדול (ירושלמי ברכות ט ב; פרי מגדים שם אשל אברהם סק"א; משנה ברורה שם סק"ב, בשם אחרונים).

זיקים וזוועות על הזיקים – האור שבאור שנראה כאילו הם **רעמים ורוחות** כוכבים נופלים ורצים ממקום למקום, או הכוכבים וברקים שיש להם זנב (רמב"ם ברכות י ד) – ועל הזוועות –

היינו רעידת האדמה (גמ' נט א, ורש"י ד"ה גוהא) – ועל הרעמים, ועל הרוחות, ועל הברקים, אומר: ברוך שכחו וגבורתו מלא עולם (משנה שם נד א), היינו שמלבד ברכת עושה מעשה בראשית יש להם גם ברכת שכחו וגבורתו (גמ' שם נט א).

ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שמברך עליהם שתי הברכות (כן משמע מרש"י שם ד"ה כרוך; ראב"ד שם; שיטה מקובצת שם, בשם יש גירסאות).

- אבל רוב הראשונים פירשו שמברך איזו משתי הברכות שירצה, אבל לא יברך שתיהן (רי"ף שם; תוספות שם ד"ה רבא, בסתם, ובשמו; רמב"ם שם; תוספות ר"י שירליאון שם; תוספות הרא"ש שם; מאירי שם; שיטה מקובצת שם, בסתם, ובשם גירסת הגאונים), וכן הלכה (טוש"ע רכז א).

ונהגו העולם לברך על הרעמים שכחו וגבורתו מלא עולם, ועל הברקים עושה מעשה בראשית (ט"ז שם סק"א), לפי שברוב הפעמים הם באים זה אחר זה מיד, ויותר טוב לשבח למקום ברוב תשבחות מלברך ברכה אחת שתי פעמים זו אחר זו, ובחרו לרעם ברכת שכחו וגבורתו מלא עולם, לפי שהרעם מראה כח וגבורה יותר מן הברק (סדר ברכת הנהנין לרב יג טו)¹², אכן אם שמע רעם וראה ברק בבת אחת, מברך על שניהם ברכה אחת ברוך עושה מעשה בראשית (מגן אברהם שם סק"א).

וכל זמן שלא נתפזרו העבים בין ברק לברק ובין רעם לרעם נפטר בכרכה אחת, נתפזרו העבים צריך לחזור ולברך (ירושלמי שם ט ב; רא"ש שם ט יג, בשמו; טוש"ע שם ב), ודוקא באותו יום, אבל ביום אחר, אפילו אם לא נתפזרו העבים, צריך לחזור ולברך (משנה ברורה שם סק"ח, על פי הירושלמי שם).

רוחות בזעף הרוחות שאמרו הן אותן שבאו בזעף (גמ' שם נט א; ירושלמי שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), והיא רוח סערה ונחת (סדר ברכת הנהנין לרב יג טו), אבל אם באו בנחת אומר: ברוך עושה מעשה בראשית (ירושלמי שם; תוספות שם ד"ה על, בשמו; מגן אברהם שם סק"א) אם הן רוחות גדולות אלא שאינן נושבות בזעף (מגן אברהם שם).

היושב בבית הכסא היה יושב בבית הכסא ושמע קול רעם או ברק, אם יכול לצאת ולברך תוך-כדי-דבור (ראה ערכו), יצא ויברך, ואם לאו לא יצא (ירושלמי שם; טוש"ע שם), ודוגמא בעלמא של בית הכסא, שאינו יכול לברך בו, נקטו, ולעולם שיעור זמן הברכה תוך כדי דבור לשמיעת הרעם וראיית הברק, ולאחר מכן לא יברך (חיי אדם סג ט; משנה ברורה שם ס"ק יב)¹³.

13. ויש מהאחרונים הסובר ששיעור זה של תוך כדי דבור נאמר רק בנוגע ליושב בבית הכסא אם צריך לצאת ולברך, אבל בעיקר זמן הברכה לא נאמר שיעור זה, ויכול לברך גם אחר ששהה כדי דבור (ט"ז שם סק"ב).

לברך (ראה ערך ברכה שאינה צריכה), ברכות הנסים שעיקרן על התפעלות הנפש, בפעם הראשונה הוא מתפעל בודאי וחייב לברך, מכאן ואילך תלוי בדעתו, אם ירצה לתת דעתו ולכו על גודל הנס ולהודות לה' בכל לבבו – הרשות בידו (פרישה שם סק"א, לדעה זו).

- ויש אומרים שחובה לברך בכל פעם שרואה אותם המקומות משלשים יום לשלשים יום (תוספות שם א ד"ה הרואה, על פי ירושלמי ברכות ט ב; רא"ש שם), ובתוך שלשים יום אסור לברך (בית יוסף שם ג; משנה ברורה שם ס"ק יב), וכן הלכה (טוש"ע שם). ושלשים הימים הם חוץ מיום שראה, וחוץ מיום שעומד בו עתה (מגן אברהם שם סק"ד).

על מעשה בראשית

ימים ונהרות הרים וגבעות ומדברות הרואה ימים, נהרות, הרים, גבעות, ומדברות אומר: ברוך עושה מעשה בראשית (גליון משנה ברכות נד א, בשם ספרים אחרים; גמ' שם נט א; טוש"ע או"ח רכז א; ויש גורסים: ברוך עושה בראשית (משנה שם, לגירסתנו; רמב"ם ברכות י טו), ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמברך עליהם אף ברכת שכחו וגבורתו מלא עולם (אביי שם נט א, ורש"י ד"ה כרוך ותני).

- ויש אומרים שעל אלו אין מברך אלא מעשה בראשית בלבד (רבא שם), שאינו יכול לברך שכחו וגבורתו מלא עולם, שהרי כל אחד ואחד מהם הוא רק במקומו (רש"י שם ד"ה על ההרים), ואינם זזים ממקומם (מאירי שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ולא על כל הנהרות מברכים, אלא על ארבעה הנהרות הכתובים בתורה – גיחון ופישון חידקל ופרת (תוספות שם ד"ה על; מרדכי שם ר; אבודרהם שם, ברכת הראייה, חשבון והודאה, בשם ה"ר שמשון; שו"ע שם ב), והוא הדין לשאר נהרות, אם הם גדולים כמו אלו (מגן אברהם ס"ק ג); וכן על הרים וגבעות אינו מברך אלא על אלה המושונים – המפורסמים בעולם מחמת גבהם (חיי אדם סג ג) – וניכרת גבורת הבורא בהם (אבודרהם שם, בשם ה"ר שמשון; שו"ע שם ג).

נהרות שנשתנה מהלכם הטבעי על ידי בני אדם, אין מברכים מאותו מקום שנשתנה ואילך (גמ' שם נט ב; שו"ע שם ב, ומגן אברהם ס"ק ד).

ואינו מברך ברכה זו כשעברו פחות משלשים ימים מאז ראייתו האחרונה (פרי מגדים שם אשל אברהם סק"א; משנה ברורה שם סק"ב, בשם אחרונים).

הים הגדול הרואה את הים הגדול אומר: ברוך שעשה את הים הגדול (רבי יהודה במשנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שמפני חשיבותו קבעו לו ברכה לעצמו (רש"י שם ד"ה לפרקים), ונחלקו בפירושו:

- יש שמפרש שהוא הים התיכון, שעוברים בו לארץ ישראל (שו"ע שם), ומפני חשיבותה של ארץ ישראל נקרא הים הגדול (משנה ברורה שם סק"ב), או ש"הים הגדול" בא להוציא את הימים הקטנים היוצאים ממנו (רבנו יונה שם; בית יוסף שם, בשמו).

- אך הראשונים ורוב הפוסקים פרשו שהוא האוקיינוס המקיף את כל העולם, אבל על הים התיכון מברכים כעל שאר ימים:

11. ויש מהאחרונים שכתב שמפני שינוי הפירושים למעשה יש לברך הן על הים התיכון והן על האוקיינוס ברוך עושה מעשה בראשית (ערוך השלחן שם ד).
12. אך יש שכתב שהברכה השניה ברכה לבטלה היא (ערוך השלחן שם ב).

לגירסתנו; הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' עג במהדורת מכון ירושלים; רא"ש ברכות ו לח).

במקום "בריות טובות ואילנות טובות", יש הגורסים: "בריות נאות" (תשב"ץ קטן שכב, בשם רבנו חננאל); ויש המחלקים: כשהפירות טרם גדלו אומר: "בריות נאות", וכשכבר גדלו אומר: "בריות טובות ואילנות טובות" (תשב"ץ קטן שכב, בשם רבינו יוסף; הפרנס שצו)¹⁶; ויש הגורסים: "בריות טובות ואילנות טובות ונאות" (רמב"ם ברכות י ג; אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה).

במקום "להתנאות בהן", יש הגורסים: "להתנאות בם" (רא"ש שם); ויש הגורסים: "ליהנות בהם" (טוש"ע שם) ויש הגורסים: "ליהנות בהן" (סמ"ק קנא; אור זרוע ח"א קעט; ערוך השלחן שם א); ויש הגורסים: "ליהנות מהם" (סמ"ק עשין כז); ויש הגורסים: "להתעדן בהם" (הפרדס לרבי אשר נביו, הראיה).

ויש שאינם גורסים את המילים: "בני אדם" (תשב"ץ קטן שם; הפרנס שם; הנייר כז, הלכות שאר ברכות)¹⁷.

ורוב הפוסקים כתבו הנוסח: ברוך שלא חסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות בהם בני אדם (טוש"ע שם; לבוש שם א; חיי אדם סג ב; קצור שלחן ערוך ס א; סדר ברכת הנהנין לרב יג יד).

וימי ניסן שאמרו הוא מפני שדרך ארצות החמות ללבלב אז האילנות, אבל הוא הדין בחודש אחר, כל שרואה הלבוב בפעם הראשונה (ריטב"א ראש השנה יא א; חיי אדם סג ב; משנה ברורה שם סק"א, בשם אחרונים), ואפילו בחדש אדר (צידה לדרך א ג כח; אליה רבה שם סק"א, בשמו); ועל פי הקבלה אין לברך אלא בניסן בלבד (ברכי יוסף שם סק"ב).

ואילנות מלבלבים שאמרו, יש שכתבו שהוא דוקא ריבוי אילנות (הלכות קטנות ח"ב כח), ולכל הפחות שנים (עבודת הקודש, מורה באצבע ז, בשם המדקדקים), ודוקא בפרח של אילני מאכל, שמהפרח עתיד להתגדל פרי, אבל על אילני סרק אין מברכים (הלכות קטנות שם; משנה ברורה שם סק"ב, בשם אחרונים).

ואינו מברך ברכה זו אלא פעם אחת בשנה (כן משמע במדכי ברכות קמח; טוש"ע שם), ואפילו על אילנות אחרים (משנה ברורה שם סק"א), מפני שברכה זו היא ברכה של הודאה כללית על חסדו וטובו יתברך (ערוך השלחן שם א).

אם אחר לברך עד שגדלו הפירות, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאם לא ראה מקודם, לא הפסיד הברכה, ויברך אחר שגדלו (מרדכי שם, ותשב"ץ קטן שכו, בשם רבינו יוסף; אגודה ברכות קנח; הפרנס שצו; טור שם, לפי הב"ח שם; בית יוסף שם, בשם הגהות מימון), אבל אם ראה ולא בירך עליהם, שוב לא יברך עליהם לאחר גידולם (כן משמע בראשונים הנ"ל; אליה רבה שם סק"ב; ערוך השלחן שם ב).

- ויש אומרים שאחר שגדלו הפירות לא יברך שוב (אשכול (אוייערבך) ח"א עמ' 68; טור שם, לפי הבית יוסף שם; שו"ת מהרי"ל קמג; שו"ע שם), שכבר הוקבע לכל פרי ופרי ברכתו, כגון שהחיינו על הראייה, וברכת בורא פרי העץ על האכילה (לבוש שם א), ואפילו אם טרם ראה אילנות מלבלבים (אשכול שם; כן משמע בבית יוסף שם).

התוספות שם; סמ"ק קנא, בשם מורו שכתב בשם ר"י, ובשם רבינו יהודה בפירוש אחד)¹⁶. וראה להלן מחלוקת אם מברכים ברכה זו לאחר שגדלו הפירות.¹⁷ ויש שכלל אינו גורס במטבע הברכה אלא "שלא חסר בעולמו כלום" בלבד (הפרדס לרבי אשר נביו, הראיה, בשם יש מי שאינו גורס).

קשת נחלקו הדעות אם הרואה את הקשת מברך: ברוך זוכר הברית (סתמא דגמ' ברכות נט א; סתמא דגמ' ירושלמי שם ט ב);

או: ברוך נאמן בבריתו וקיים במאמרו (רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא בבבלי שם)¹⁴, ומסקנת הבבלי שיאמר שתי הנוסחאות: ברוך זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו (רב פפא בבבלי שם, לגירסתנו), אלא שנחלקו הגירסאות:

- יש הגורסים קודם "זוכר הברית", ולאחר מכן "ונאמן בבריתו וקיים במאמרו" (גמ' שם, לגירסתנו), וכן כתבו הפוסקים (רי"ף שם; רמב"ם שם י טז; טוש"ע או"ח רכט א), אלא שחלקם גרסו במקום "ונאמן": "נאמן" (רי"ף שם; שו"ע שם).

- ויש הגורסים קודם "נאמן בבריתו וקיים במאמרו", ולאחר מכן "וזוכר הברית" (תוספות ר"י שירליאון שם, בשם רבינו; סמ"ק עשין כז, בשם מורו שכתב בשם ר"י; תוספות הרא"ש שם)¹⁵, ולדעה זו נחלקו ראשונים: יש אומרים שחותמים בשם: ברוך אתה ה' זוכר הברית (מחזור ויטרי (הורו"ץ) תקכט; ראב"ן ברכות ר); ויש אומרים שאין חותמים בשם, אלא מסיימים: "וזוכר הברית" (תוספות שם ד"ה הלכך, בשם ר"י; תוספות ר"י שירליאון שם, בשם רבינו; תוספות הרא"ש שם).

טעם הברכה: כשרואה את הקשת זוכר שנשבע הקב"ה שלא יביא עוד מבול לעולם, שנאמר: **אֶת קִשְׁתִּי נִתְּתִי בְּעֵנֶן וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ** (בראשית ט ג), ולא שצריך הקדוש ברוך הוא זכירה, שאין שכחה לפניו, אלא מראה לעולם שרבו רשעי ישראל, ואלמלא השבועה היה מחריבו (אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה).

ואף על פי שאסור להסתכל בקשת ביותר, והמסתכל בה עיניו כהות, והמברך ברכות הראייה צריך שיראה את הדבר שמברך עליו, מכל מקום יכול לברך, שאין המסתכל כרואה, כי המסתכל מוסיף ומדקדק בהבטתו יותר מהרואה (אבודרהם שם, בשם הרא"ש).

אפילו כשכבר בירך בתוך שלשים יום על הקשת, כשרואה שוב קשת צריך לחזור ולברך, שהרי הראשונה חלפה ועברה וזו אחרת היא (משנה ברורה שם סק"ב).

דור שיש בו צדיק גמור אינו ראוי להיחרב, ואין הקשת נראה בו, שאין צורך לשבועה שלא יחרב העולם (כתובות עז ב, ורש"י ד"ה אם כן), ולפיכך יש מהאחרונים שכתב שאין לספר לחברו שהקשת נראה, שהוא כמוציא דיבה (חיי אדם סג ד, בשם ספר אחד ששמו נעלם ממנו; משנה ברורה שם סק"א, בשם החיי אדם); ויש שחלק עליו, וכתב שהמנהג פשוט שכל הרואה את הקשת מספר לחברו כדי שיברך עליו, מפני שאנו שמחים ונותנים תודה וברכה לה' אשר בחסדו כרת הברית שלא להשחית עולמו עוד, ועוד שראיית הקשת מעוררת לשוב בתשובה, כי בראות האדם את הקשת הוא מכיר ויודע כי העולם כולו ראוי להיחרב, אלמלא רחמיו של ה' (ברית כהונה ק א).

אילנות היוצא בימי ניסן ורואה אילנות המלבלבים – שמוציאים פרח (טוש"ע או"ח רכו א) – אומר: ברוך שלא חסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם (ברכות מג ב, לגירסתנו; רי"ף שם).

במקום "בעולמו", יש הגורסים: "מעולמו" (ראש השנה יא א,

¹⁴ ויש שכתבו בנוסח הברכה: ברוך נאמן בבריתו וזוכר הברית (תוספתא שם (ליברמן) ו ה), או כעין זה: ברוך נאמן בבריתו וזוכר הברית (רבי חייא בשם רבי יוחנן בירושלמי שם). ¹⁵ ויש מהגורסים כסדר הזה, שבמקום "וקיים במאמרו" גרסו: "וקיים בשבועתו" (תוספות שם ד"ה הלכך, בשם ר"י; פסקי

- **הלווקן** (תוספתא וגמ' וירושלמי שם; טושי"ע שם), שהוא לבן הרבה (רש"י שם ד"ה לוקן; טושי"ע שם).
- **הננס** (תוספתא וגמ' וירושלמי שם; טושי"ע שם), שהוא קטן הרבה (מאירי שם; ערוך השלחן שם יג).
- **הקפח** (תוספתא וגמ' וירושלמי שם; טושי"ע שם), שבטנו גדולה ומתוך עוביו נראית קומתו מקופחת (רש"י שם ד"ה קפח, בסתם; טושי"ע שם), או שהוא ארוך ודק – ומתוך כך אינו יכול לסבול קומתו (רש"י בכורות מה ב ד"ה שמיטה) – ופרצופו שמוט ובולט (רש"י ברכות שם, בלשון אחר).
- **הדרניקוס** (גמ' שם, לגירסתנו); או: הדרקונס (טושי"ע שם), והוא מי שמלא יכלות (רש"י שם ד"ה הדרניקוס, בסתם, ואוצר לעזי רש"י; רבנו יהונתן שם, בסתם; טושי"ע שם), או שפיו עקום (רש"י שם, בלשון אחר; רבנו יהונתן שם, בפירוש אחר); ויש גורסים: ברדניקוס (ערוך, ברדניקוס), והוא מי שקומתו ארוכה יותר משאר בני אדם (ערוך שם, בשם גאון, שכתב שכך פתרו ראשונים; אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה, בשם הערוך ורבינו שרירא).
- **פתי ראש** (גמ' שם; טושי"ע שם), והוא מי שכל שערו דבוק זה לזה (רש"י שם ד"ה פתוי ראש; טושי"ע שם); ויש מפרשים מי שאין ראשו סגלגל, אלא רחב, שרחב ארץ (ישעיהו ח ח) תרגומו: פתאי ארץ (תרגום יונתן שם. ערוך, פתל).²⁰
- והוא בריות אלו שכיחות במקומו, לא יברך עליהן, שאין זה שינוי (משנה ברורה שם ס"ק כד).
- והוא הדין ברואה את הפיל והקוף (גמ' שם; טושי"ע שם), והקיפוף (גמ' שם, לגירסתנו) – והוא הַיִּנְשׁוּף (ויקרא יא יז) שתרגומו קפופא (אונקלוס שם. אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה), שיש לו לסתות ולחיים כאדם (רש"י שם קפוף; רמב"ן חולין סב ב), ועיניו הולכות לפניו כשל אדם (רמב"ן שם); ויש גורסים: והקיפוד (ר"ף ברכות שם). ובארו שמברכים ברכה זו עליהם, הואיל ודומים לאדם במקצת דברים (מאירי שם).
- בריות שיש להן צער משינויים** אכן יש בריות שהם עצמם מצטערים על שינויים, כי יש להם כאב בכך, אלא שאם נולדו כך מבטן אמנם אין להם צער כל כך, ולכן חלוקים בברכתם (לבוש או"ח רכה ט); אם נולדו כך ממעי אמם מברכים עליהם: ברוך משנה הבריות, ואם נשתנו אחר כך מברכים: ברוך דיין האמת (ברכות נח ב; ירושלמי שם ט א, לגירסתנו; רמב"ם ברכות יב; טושי"ע שם ט)²¹, ואלו הן:
 - **חיגר** (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ג; גמ' שם; טושי"ע שם)²²;
 - **קיטע**;
 - **סומא**;
 - **מוכה שחין** (תוספתא שם; גמ' שם; ירושלמי שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם);
 - **ובהקן** (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם) – **מנומש** – שיש לו נקודות

- ונחלקו הפוסקים כמי ההלכה: יש הפוסקים כדעה הראשונה (אליה רבה שם; ערוך השלחן שם); ויש הפוסקים כדעה השניה (ברכי יוסף שם סק"ב); ויש המחלקים: אם טרם ראויים הפירות לאכילה, יברך עליהם, ואם כבר ראויים לאכילה, לא יברך עליהם (פרי מגדים שם אשל אברהם סק"א, בדעת השו"ע; חיי אדם סג ב ונשמת אדם שם; משנה ברורה שם סק"ד, שכן משמע מהפרי מגדים וחיי אדם).
- הכל מודים שקודם שגדלו הפירות יכול לברך אפילו כשלא בירך בשעת ראייה ראשונה (שו"ת מהרי"ל שם; משנה ברורה שם סק"ה, בשמו).
- בריות נאות** הרואה בריות טובות – נאות ומתוקנות ביותר (רמב"ם י ג) – ואילנות טובות – שאינן מצויות (ערוך השלחן שם יד) – אומר: ברוך ששכח לו בעולמו (ברכות נח ב; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רכה י)¹⁸, ואפילו ראה גוי נאה (עבודה זרה כ א; טושי"ע שם) או בהמה נאה (ירושלמי עבודה זרה א ט; טושי"ע שם), ונחלקו הדעות בזה:

- יש אומרים שאינו מברך עליהם אלא פעם ראשונה ולא יותר, לא עליהם ולא על אחרים – מפני שמלבד הפעם הראשונה אין בזה התפעלות (ערוך השלחן שם) – אלא אם כן ראה נאים מהם (טור שם, בשם הרשב"ד; שו"ע שם; ערוך השלחן שם).
- ויש אומרים שמברך עליהם אם לא ראה אותם בתוך שלשים יום (לבוש שם י; שירי כנסת הגדולה, הגהות הטור ד; באור הגר"א שם ס"ק כא), שלדעתם תלוי הדבר במחלוקת ברואה מקום שנעשו ניסים (ראה לעיל. באור הגר"א שם)¹⁹.

על בריות משונות

- הרואה בריות המשונות בצורת פניהם או באבריהם (רמב"ם ברכות י יב, על פי ברכות נח ב) מברך: ברוך משנה את הבריות (גמ' שם, לגירסתנו; ירושלמי שם ט א; רש"י שם ד"ה אומר; רמב"ם שם); ויש גורסים: ברוך משנה הבריות (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ג; ר"ף שם; רא"ש שם ט יב), וכן כתבו הפוסקים (טושי"ע או"ח רכה ח). ושני מינים הם:
- **בריה המשונה, שאין לה צער משינויה.**
- **בריה המשונה, שיש לה צער בכך.**
- בריות שאין להן צער משינויים** יש בריות שנשתנו משאר הבריות, אך הם עצמם אינם מצטערים על כך, ואין זה מום בעיניהם, כי בצביונם נבראו ואינו מכאיב להם, והרואה אותם אינו מברך עליהם מחמת שהוא מצטער עליהם הואיל והם עצמם אינם מצטערים, אלא הוא מתמיה על בריה משונה כזו אף על פי שאינו מצטער, לכך יש לו לברך על שינוי ברייתו בלבד "ברוך משנה הבריות" (לבוש שם ט);
- **הכושי** (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ג; גמ' שם נח ב; ירושלמי שם ט א; רמב"ם שם; טושי"ע שם ח), שהוא שחור הרבה (רש"י שם ד"ה כושי).
- **הגיחור** (תוספתא וגמ' וירושלמי שם; טושי"ע שם), שהוא אדום הרבה (רש"י שם ד"ה גיחור; טושי"ע שם).

יש להן צער משינויים (ראה להלן. ערוך שם). ויש שהוסיפו בין אלה שאין להן צער: ואת הבוריק (תוספתא שם), ובארו שטעות סופר היא, וצריך להיות: ואת הבורק (ראה להלן. תוספתא כפשוטה שם).²¹ ויש שגרס בירושלמי להיפך: שאם נולדו כך ממעי אמם מברכים עליהם: ברוך דיין האמת, ואם נשתנו אחר כך מברכים: ברוך משנה הבריות, ולכן כתב שמחלוקת התלמודים היא (ראבי"ה ברכות קמו).²² ויש שכתב שקיטע אינו יכול להיות ממעי

¹⁸. ויש שכתבו בנוסח הברכה: ברוך מי שכח לו בריות נאות (תוספתא ברכות (ליברמן) ד ו); או: ברוך שכן ברא בריות נאות בעולמו (ירושלמי ברכות ט א); או: ברוך שכן לו בריות נאות בעולמו (ירושלמי עבודה זרה א ט).¹⁹ על הרואה חמה בתקופתה, ראה ערך ברכת החמה; על הרואה לבנה בחידושה, ראה ערך ברכת הלבנה; על הרואה לבנה בתקופתה, כוכבים במסילותם, ומולות כסדרם, ראה ערך ברכת הלבנה.²⁰ ויש שמנו את פתוי הראש בין הבריות

• יש מפרשים שבתי ישראל הם בתי כנסיות שמתפללים בתוכם (רי"ף שם, לגירסתנו; מאירי שם; כלבו פז; מצוות זמניות, הלכות ברכות), שהרואה בית כנסת בנוי מברך מציב גבול אלמנה, ובית כנסת חרב מברך דיין האמת (מצוות זמניות שם)²⁵, ואין חילוק בזה בין ארץ ישראל לחוץ לארץ (משנה ברורה שם ס"ק יד), ונהגו כדעה זו לברך על בתי כנסיות בלבד (ב"ח שם, בשם מהרש"ל; אליה רבה שם סק"ז), כשרואים אותם ביופים ותיקונם (משנה ברורה שם ס"ק יד)²⁶.

• ויש מפרשים שבתי ישראל הם "כגון בישוב בית שני" (רש"י שם ד"ה ברוך מציב; פסקי רי"ד שם; הפרדס לרבי אשר נביו, הראיה, בשם רבי יהושעיה הזקן; שו"ע שם).

ונחלקו בביאור הדבר:

• יש מפרשים שלדעה זו מברכים הברכה על בתי ישראל כשישראל מיושבים בלא שטן ובלא פגע רע, ונקטו "בית שני", מפני שקודם שגלו לבלל לא היו מברכים כן, שלא היה שייך לקרוא בשם אלמנה (בית יוסף שם). ונסתפקו לפירוש זה אם הברכה היא דוקא בארץ ישראל ובזמן הבית (בית יוסף שם, לדעת רש"י); או בכל מקום שיש בתי ישראל של מנהיגים ועשירים היושבים בתקופה ובכחם (בית יוסף שם; ב"ח שם, בשם המהרש"ל, בדעת רש"י), שהלשון "כגון" מורה שאין הכונה דוקא בזמן הבית, אלא ביישובם של ישראל כמו שהיה אז בשוכם מהגולה (עולת ראיה ח"ב עמ' תכב).

• ויש מפרשים שלדעה זו אין מברכים ברכה זו אלא אם כן ראה בית מבתי ארץ ישראל שהוא עדיין בישובו ולא נחרב בימי טיטוס הרשע, שמברך עליו מציב גבול אלמנה, או שראה בית כזה שנחרב שמברך עליו דיין האמת (הפרדס שם, לדעה זו).

• ויש מפרשים להיפך, שלדעה זו לא נתקנה הברכה אלא על בתי ישראל ביישובו, שכבר היו חרבים וחזרו ונתיישובו, כגון בבית שני, וכל הרואה בתי ישראל שחרבו מברך עליהן דיין האמת (לבוש שם י).

ואף לדעה הראשונה שאין מברכים הברכה אלא על בתי כנסיות, כתבו ראשונים שהרואה בתי הצדיקים בחורבנם, אף על פי שלא נתקנה ברכה על זה, ראוי להיות אדם נרעד ומשתומם על כך, ומכל מקום בזמן הזה אין ראוי לו להרבות בצער, מפני שראוי לו להעלות על לב שאף בית המקדש חרב ודיו לעבד שהוא כרבו (מאירי שם).

בתי גוים הרואה בתי גוים בישובם אומר: **בֵּית גֵּוִים יִשָּׁב**
בישובם וחורבנם ה' (משלי טו כח), ובחורבנם: **אֶל נִקְמָתוֹ ה'** (תהלים צד א. גמ' שם; טושי"ע שם יא), ויש מוסיפים: **אֶל נִקְמָתוֹ הוֹפִיעַ** (תהלים שם. גמ' שם, לגירסת עין יעקב), וכתבו אחרונים שביאור הדבר תלוי במחלוקת הקודמת:

שאסור לבנות בית מסוייד ומכור, אלא בתי כנסיות בלבד (ראה מגן אברהם תקס סק"ב), ולכן בזמן הזה אין מברכים אלא על בתי כנסיות (צל"ח שם).²⁶ ויש שחשש לדעה שאינה נוהגת אלא בארץ ישראל ובזמן הבית (ראה להלן), ולכן כתב שאין לנהוג כן, ואין לברך על בתי כנסיות אלא בלא שם ומלכות בלבד (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב); ויש שכתב שלא נהגו כלל בברכה זו, מפני רוב הספיקות, ומפני שספק ברכות להקל (ערוך השלחן שם ז). ויש מהאחרונים שסבר שיש לברך ברכה זו בשם ומלכות על ראיית בתי ישראל בארץ ישראל (ראה להלן). עולת ראיה ח"א עמ' שפח), ומכל מקום השתדל לברך בחיותו בפתח בית כנסת, לחוש לדעה זו (גאולת אור הצ"ח עמ' 258, בשם הרב

כעדישים אדומים קצת, אלא שבין עדשה לעדשה יש לובן צח, ועל שם אותו הלובן נקרא בהקני (מחצית השקל שם ס"ק יז); וכל כיוצא בהם (רמב"ם שם).

ואם בריות אלו שכיחות במקומו, לא יברך עליהן, שאין זה שינוי ולא גנאי (משנה ברורה שם ס"ק כד).

מתי סגור נחלקו ראשונים אימתי מברך ברכת משנה הבריות: **הברכה** • יש אומרים שאינו מברך אלא בפעם הראשונה, שהשינוי גדול בעיניו מאד (מאירי שם, בשם גדולי המפרשים; טור שם, בשם הראב"ד; שו"ע שם).

• ויש אומרים שכל שלא ראה כן שלשים יום מברך עליו (מאירי וטור שם, שכן דעתם; רמ"א שם).

הכל מודים שאם ראה אחר שיש לברך עליו ברכה זו, מברך עליו אף בתוך שלשים יום (ערוך השלחן שם יג).

אם סגור על אם מברך ברכת משנה הבריות וברכת דיין האמת **מי שאינו** על בריה משונה שאינו מצטער עליה, כגון הרואה **מצטער בו** גוי מוכה שחין, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין לברך אף ברכה על בריה משונה שאינו מצטער עליה (כן משמע במאירי שם, בשם גדולי המפרשים; בית יוסף שם, בדעת הראב"ד כפי שהובא בטור; כן משמע בשו"ע שם, בשם יש מי שאומר).

• ויש אומרים שברכת משנה הבריות – שעניינה שהאדם מתמיה על בריה משונה כזו (לבוש שם) – יש לברך אף על מי שאינו מצטער עליו (כן משמע מהראב"ד, תשובות ופסקים רב; ב"ח שם וט"ז שם סק"א, ומגן אברהם שם ס"ק יח, בדעתו), אבל ברכת דיין האמת אין לברך אלא אם כן מצטער עליו, כמו בריות טובות שיש הנאה לרואה, אבל על גוי אין לברך (ראב"ד שם; טור שם, ואבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה, בשמו; לבוש שם, בפירוש הראשון), והוא הדין ישראל שאינו מצטער עליו (משנה ברורה שם ס"ק כח).

• ויש אומרים שיש לברך את שתי הברכות גם כשאינו מצטער, ואפילו על גוי (אבודרהם שם, בשם הר"א אב"ד; מאירי שם, שכן דעתו), מפני שטעם הברכה הוא משום ראיית דברים המחוודשים (מאירי שם)²³.

על בתים, קברות ועבודה זרה

ברכות נוספות נתקנו על ראיית בתים, קברים ועבודה זרה, ואין מברכים אותם אלא אם כן לא ראה אותם בשלשים הימים לפני ראייתו זו (הגהות מימוניות ברכות י י; טושי"ע או"ח רכד יג):

בתי ישראל הרואה בתי ישראל בישובם אומר: **ברוך מציב**
בישובם וחורבנם גבול אלמנה, ובחורבנם: **ברוך דיין האמת** (ברכות נח ב, לגירסתנו; רמב"ם שם; טושי"ע שם י)²⁴, ונחלקו ראשונים בביאור הדבר:

אמו, אלא חיגר בלבד (ב"ח שם).²³ ומהאחרונים יש המחלקים: ברכת דיין האמת אין לברך אלא אם כן מצטער, וברכת משנה הבריות, תלוי הדבר בשני מיני הבריות המשוונות: אם ראה בריה משונה שהיא עצמה אינה מצטערת על שינויה, כגון ננס, מברך עליה גם אם אין לו צער בראייתה, מפני שהברכה באה על התמיהה שבדבר המשוונה, אבל אם ראה בריה המצטערת על שינויה, כגון מוכה שחין, אינו מברך עליה אם אין לו צער בראייתה, מפני שהברכה באה משום ברכה על הרעה, כמו ברכת דיין האמת על שמועות רעות (לבוש שם, בפירוש השנל).²⁴ ויש הגורסים: הרואה כרכי ישראל (הפרדס לרבי אשר נביו, הראיה).²⁵ ויש המפרש בדעה זו שמברכים על כל בית ישראל, אלא

ברוך אשר יצר אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ועתיד להחיותכם בדין ולהקימכם בדין, ברוך אתה ה' מחיה המתים (טור שם).

ברכה זו נתקנה על ראיית הקברים (גמ' ורי"ף ורמב"ם ורא"ש וטושי"ע שם), ולכן הנוסע בעגלה יכול לברך על ראייתם, וכן כהן שאינו יכול להתקרב לקברים מברך על ראייתם, ומכל מקום יברך כשהוא בתוך ארבע אמות מהקברים (ערוך השלחן שם ח) ²⁷. ואפילו אם קבורים בקברות רשעי ישראל, חייב לברך ברכה זו (שם משמעון ט) ²⁸.

ואם ראה בית קברות אחר, מברך אף בתוך שלשים יום (הלכות קטנות א ריב; ברכי יוסף שם סק"ו, בשם המהר"א אזולאי; באר היטב שם סק"ט; ערוך השלחן שם), וכן אם נתחדשו בו קברים בתוך שלשים יום צריך לברך שוב, שהרי על אותם שנתוספו לא בירך קודם (שו"ת הרדב"ז ג תקסט, בשם תשובת אחד מן הגדולים; ערוך השלחן שם), אך אם יש ספק אם נתוספו אינו מברך (שו"ת הרדב"ז שם; ערוך השלחן שם).

יש אומרים שאין לברך ברכה זו על קבר יחיד (הלכות קטנות שם; ערוך השלחן שם), ששמא הוא נאסף שלא בדין, כמעשה הנזכר בגמרא שמלאך המות שלח שליח להמית את מרים מגדלא שיער נשייא, והשליח הביא לו את מרים מגדלא דרדקי (חגיגה ד ב), ולא ניתן לומר עליו "והמית אתכם בדין", ועוד שהשלחן "אתכם" מורה על רבים (הלכות קטנות שם); ויש חולקים בזה (הלכות קטנות שם, בשם הרדב"ז), ומסקנת אחרוני אחרונים שיברך ללא שם ומלכות (ויצבר יוסף לד; באר משה ב יג-יד). והכל מודים ברואה קבר יחיד שיועד שקבורים בו שנים או יותר, שחייב לברך (אהלך באמתך עמ' קעו).

ונהגו לומר לאחר הברכה מברכת מחיה המתים שבברכת העמידה, מ"אתה גבור" עד "ונאמן אתה להחיות מתים" (כן הוא בסידורים; גשר החיים ח"א כט יז, שכן המנהג), ואין לדבר מקור ולא נזכר בפוסקים (גשר החיים ח"ב ב ו) ²⁹.

קברי גוים הרואה קברי גוים אומר: בּוֹשֶׁה אֶמְכֶם מֵאֵד חֲפָרָה יוֹלֶדְתְּכֶם הִנֵּה אֲחֵרִית גּוֹיִם מִדְּבַר צִיָּה וְעִרְבָה (ירמיהו שם. גמ' שם; ירושלמי שם; טושי"ע שם).

עבודה זרה הרואה עבודה זרה (רמב"ם ברכות י ט, על פי ברכות זו ב; טושי"ע או"ח רכד א) אומר: ברוך שנתן ארך אפים לעובדי רצונו (ברכות זו ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם); ויש אומרים: ברוך ארך אפים (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ב; ירושלמי שם ט א). ופירושה של ברכה, שאין לחשוב שמכך שהעבודה זרה מתקיימת זמן הרבה, הרי זה מלמד שה' אינו חושש לה חלילה, אלא שזהו ממידת ארך אפים, שהקב"ה מאריך אפו עד שגובה (ערוך השלחן שם א).

יש שכתבו ברכה זו על המרקוליס (גמ' שם; ירושלמי שם), ויש שכתבוה על כל עבודה זרה (תוספתא שם), ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שברכה זו נתקנה על כל עבודה זרה (תוספות שם ד"ה הרואה, הראשון, בסתם; תוספות הרא"ש שם, במסקנתו; מאירי שם),

- הסוברים שבתי ישראל הם בתי כנסיות, יבארו שבתי גוים הם בתי יראה שלהם, שכשוואה בית היראה שלהם אומר פסוק זה, וזה מלבד הברכה המיוחדת על ראיית העבודה זרה עצמה (ראה להלן. ב"ח שם, בשם מהרש"ל, בדעת הרי"ף).

- והסוברים שבתי ישראל הם "כגון בישוב בית שני" יסברו שבתי גוים הם בתים המיושבים בשלוה והשקט ועושר (מגן אברהם שם סק"ט, בדעת רש"י, לפירוש הראשון בדעה זו).

קברי ישראל הרואה קברי ישראל (ברכות נח ב), נחלקו הדעות מהו אומר:

- יש אומרים: ברוך מחיה המתים (סתמא דגמ' ירושלמי ברכות ט ב).
- יש אומרים: ברוך נאמן בדברו ומחיה המתים (רבי חייא בשם רבי יוחנן שם).

- יש אומרים: ברוך היודע מספר כולכם (פסיקתא רבתי יב, בשם רבינו).

- יש אומרים: היודע מספרכם הוא יעורר אתכם, הוא יגלה את העפר מעל עיניכם, ברוך אתה ה' מחיה המתים (גם זה בירושלמי שם, בשם רבי חייא בשם רבי יוחנן).

- יש אומרים: ברוך יודע מספרכם הוא עתיד לדון, והוא עתיד להקימכם בדין, ברוך אתה ה' נאמן בדברו מחיה המתים (תוספתא שם (ליברמן) ו ו).

- יש אומרים: ברוך אשר ברא אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ועתיד להעמיד אתכם בדין (פסיקתא רבתי שם, בשם יש מרבתינו).

- יש אומרים: ברוך אשר יצר אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, וסילק אתכם בדין, ועתיד להחיותכם בדין, היודע מספרכם הוא יגלה עפר מעיניכם, ברוך אתה ה' מחיה המתים (רבי אליעזר בשם רבי חנינא, בירושלמי שם).

- יש אומרים: ברוך אשר יצר אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, ואסף אתכם בדין, ועתיד להקימכם בדין (סתמא דגמ' בבלי שם, לגירסתנו).

- ויש האומרים נוסח זה ומוסיפים אחריו: ויודע מספר כולכם, והוא עתיד להחיותכם ולקיים אתכם, ברוך אתה ה' מחיה המתים (מר בריה דרבינא בשם רב נחמן שם, לגירסתנו), וכן פסקו הגאונים והראשונים (הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' פח במהדורת מכון ירושלים; רי"ף שם; האשכול (אלבק), הלכות ברכת הודאה, לב ע"א; רמב"ם ברכות י י; רא"ש שם ט יא; טור או"ח רכד).

אכן גרסו בה גירסאות מרובות, והעיקריות הנזכרות בפוסקים:

ברוך אשר יצר אתכם בדין, וזן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, ודן אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ועתיד להחיותכם בדין, ויודע מספר כולכם, ברוך אתה ה' מחיה המתים (רי"ף שם).

ברוך אשר יצר אתכם בדין, ודן אתכם בדין, וכלכל אתכם בדין, והמית אתכם בדין, והוא עתיד להקים אתכם בדין לחיי העולם הבא, ברוך אתה ה' מחיה המתים (רמב"ם שם).

לדגל בברכה זו, ולומר: "ר"ב להושיע מכלכל חיים" וכו' (כן הוא בסידורים); ויש שנהגו לומר בכל עת את הראוי לו, בחורף "משיב הרוח" וכו' ובקיץ "מוריד הטל" (גשר החיים שם, שהאומר כן לא הפסיד); ויש שנהגו לומר הן בקיץ והן בחורף "מוריד הטל", ומהדרין בכך כדי להזכיר תחיית המתים שהיא בטל (גשר החיים שם, שיש נוהגים כן).

צבי יהודה קוק). ²⁷. ויש אומרים שלא נתקנה על ראייתם אלא על ההליכה ביניהם (כן משמע בתוספתא וירושלמי ופסיקתא רבתי שם), ולא נזכר בפוסקים (עלי תמר לירושלמי שם), ומכל מקום יש שכתב לחוש לדעה זו (עלי תמר שם). ²⁸. אף בשבת מברכים ברכה זו, לפי שהיא כוללת פעולותיו של הקב"ה עם כל הבריות (שו"ת מהר"א יו"ד שעא; שדי חמד ברכות ב יז). ²⁹. ויש שנהגו

בְּרוּךְ לְקֹרֵא כָּל־שֶׁם ה' לְעֵבֶדוֹ שְׁכֵם אֶחָד (צפניה ג ט). רבי שמעון בן אלעזר (שם).

• ויש מפרשים המחלוקת האם בחוץ לארץ יש לומר הברכה, מפני שעתידים הגוים להתגייר; או שאין לאומרה כלל (כן משמע מהגמ' שם, לגירסת עין יעקב; הרא"ה שם; שיטה מקובצת שם, בשם יש אומרים).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שאומרים בחוץ לארץ הברכה והתחינה עד "בכל המקומות" (טור שם).

• יש פוסקים שאומרים הברכה והתחינה עד תומה, אף בחוץ לארץ (רמב"ם שם), וכן הלכה (שו"ע שם).

• ויש פוסקים שאין אומרים בחוץ לארץ כלל את הברכה (הרא"ה שם; כן משמע באהל מועד, הברכות ג ח).

עבודה זרה **שנעקרה מקום אחד והושמה במקום אחר**
הרואה מקום שנעקרה עבודה זרה משם ונתונה במקום אחר, מברך על מקום שנעקרה ברוך שעקר עבודה זרה, ועל מקום שנתונה לשם ברוך שנתן ארץ אפים (ירושלמי שם; רמ"א שם).

העובר לפני בית עבודה זרה
העובר לפני בית עבודה זרה אומר: בֵּית גִּזְאִים יִסַּח ה' (משלי טו כה. ירושלמי שם). ראה אותם מזבלים – מזבחים (תוספות עבודה זרה יח ב ד"ה שמזבלין, בשם רבנו תם) – לעבודה זרה, אומר: זָבַח לְאֱלֹהִים יְחָרֵם (שמות כב יט. ירושלמי שם) ³³.

על אוכלוסיה, חכמים ומלכים

ששים רבוא **ישראל**
הרואה אוכלוסיה של ששים רבוא מישראל כאחד אומר: ברוך חכם הרזים (ברכות נח א; רמב"ם ברכות י יא; טושי"ע או"ח רכד ה), שאף על פי שחכמים הם, ואין פיהם ומחשבתם שוה, אף על פי כן הוא חכם הרזים ויודע מה בלב כל אלו (לבוש שם ב, על פי גמ' שם ורש"י ד"ה חכם הרזים).

ואמרו: אין אוכלוסא בבבל (גמ' שם), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שלא זכו להיות בה אוכלוסא (רש"י שבעין יעקב שם ד"ה אין אוכלוסא), שהיו מועטים מששים רבוא (דקדוקי סופרים שם, מגמ' בכת"י, וכתב שפירוש הוא וכתבוהו בפנים בשוגג), ולפי זה אף בבבל אם יהיו ששים רבוא חייב לברך, וכן הלכה (כן משמע מהטושי"ע שם, שלא חילקו בוה).

• ויש מפרשים שבבבל אין דין אוכלוסיה, שאפילו אם ראה שם ששים רבוא כאחד אינו מברך (כסף משנה ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם שם), ולפיכך כתבו שדין זה אינו נוהג אלא בארץ ישראל בלבד (רמב"ם שם; מעדני יום טוב ברכות ט ח, בדעת הרא"ה; אליה רבה שם סק"ה).

ששים רבוא גוים
הרואה ששים רבוא גוים אומר: בּוֹשֶׁה אֲמָכָם – כְּנַסִּיתֶכֶם (תרגום יונתן ירמיהו נ יב; רש"י שם ד"ה אמכם; רד"ק שם ד"ה בושה) – מֵאֵד חֲפָרָה יוֹלְדֶתָכֶם – קהילתכם (רד"ק שם, על פי תרגום יונתן שם) – הִגָּה אֲחֵרִית גּוֹיִם מְדַבֵּר צִיָּה וְעֶרְכָּה

וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם), ולא הזכירה על המרקוליס, אלא מפני שבמקומו של התנא היו עובדים לה (תוספות, ותוספות הרא"ה, והמאירי שם), או מפני שהכל רואים עבודה זרה זו, מה שאין כן שאר עבודה זרה המועמדת בתוך בית היראה של גוים (ראה להלן. ב"ח שם).

• ויש אומרים שברכה זו נתקנה רק על מקום שבונים שם עבודה זרה, או שמעמידים אותה מחדש, ולכן נקט "מרקוליס", שנשתנתה מכל עבודה זרה, שרוגמים בה אבנים בכל יום והיא כעבודה זרה הנעשית מחדש, ולכן עליה לבד מברכים בכל פעם שרואים אותה (תוספות שם ד"ה הרואה, השני, בשם ר"י; תוספות הרא"ה שם, בשם יש שרוצים לומר; מאירי שם, בשם התוספות).

ונחלקו הדעות האם מברך ברכה זו אף על בית היראה שלהם (כן משמע מתוספות הרא"ה שם, ומהאגודה ברכות קצח; בית יוסף שם יא; מגן אברהם שם סק"ב, בשמו); או רק על צלם העבודה זרה (ב"ח שם יא, בשם המהרש"ל, בדעת הר"י, ושם א, בסתם).

ומכל מקום כתבו ראשונים ואחרונים שאין נוהגים לברך ברכה זו, לפי שאנו מצויים בין הגוים ורואים העבודה זרה שלהם – או בתי העבודה זרה שלהם (תוספות הרא"ה שם; אגודה שם) – בכל יום (תוספות שם ד"ה הרואה, הראשון; טור שם, לגירסת הב"ח; רמ"א שם). ואפילו אם הלך לעיר אחרת וראה שם עבודה זרה, כיון שראה כיוצא בזה בעירו תוך שלשים יום, אינו מברך (מגן אברהם שם סק"ג); ויש שכתב שאפילו אם הוא לא ראה אותם תוך שלשים יום, כיון שרוב העולם שהוא שוכן ביניהם רואים אותה – אינו מברך (אליה רבה שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ג, בשמו).

מקום שנעקרה ממנו עבודה זרה
הרואה מקום שנעקרה ממנו עבודה זרה, אם הוא בארץ ישראל אומר: ברוך שעקר עבודה זרה מארצנו (משנה ברכות נד א; רמב"ם ברכות י ט; טושי"ע או"ח רכד ב) ³⁰, ואם הוא בחוץ לארץ אומר: ברוך שעקר עבודה זרה מהמקום הזה (ירושלמי שם, לגירסת סמ"ג עשין כז, ורא"ה שם ט ו, ורבנו ירוחם יג ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ³¹.

לאחר הברכה מוסיף תוספת תחינה, ולשונוות שונות מצינו בה: יש פותחים בה: יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו (ירושלמי שם ט א), וכעין זה: יהי רצון מלפניך ה' אלהינו (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ב); ויש פותחים בעיקר התחינה: כשם וכו' (גמ' שם נז ב; רמב"ם שם; סמ"ג שם; טושי"ע שם).

אף בעיקרה מצינו נוסחאות שונות, ועיקרה: כשם שעקרת אותה מהמקום הזה, כן תעקור אותה מכל המקומות, והשב לב עובדיהם לעבדך (שו"ע שם, על פי גמ' שם) ³².

אלא שבסיומה נחלקו תנאים:

• יש אומרים שבחוץ לארץ מסיים התחינה במילים "בכל המקומות", ואינו מוסיף "והשב לב עובדיהם לעבדך" (תנא קמא בגמ' שם, לגירסתנו), שעל פושעי ישראל הוא מתפלל (רש"י שם ד"ה לב), ואין להתפלל על הגוים עובדי עבודה זרה (כן משמע בירושלמי שם).

• ויש אומרים שאף בחוץ לארץ מסיים כל התחינה, מפני שעתידים כל הגוים להתגייר, שנאמר: כִּי אֶזְאָה־פָּן אֶל עַמִּים שְׁפָה

³⁰ "מן המקום הזה" (ירושלמי ורבנו ירוחם שם); "מהמקום הזה" (סמ"ג ושו"ע שם); "ממקום הזה" (רמב"ם ורא"ה וטור שם). ³² נוסחאות נוספות ראה בתוספתא שם, גמ' שם, ירושלמי שם, רמב"ם שם, סמ"ג שם, וטור שם. ³³ על

30. ויש אומרים שדוקא כשנעקרה מכל מקומות ארץ ישראל, אבל אם נעקרה ממקום אחד אומר: ברוך שעקר עבודה זרה מן המקום הזה (ירושלמי שם, לגירסתנו וגירסת מרדכי ברכות רט). ³¹ ויש חילוקי גירסאות בסיום הברכה:

• ישראל דבקים בקב"ה ויש להם יחוס אליו, והם כמו חלק שיש צורך לדעת ממי נחלק, מה שאין כן אומות העולם שאין להם יחוס אחר הנותן, כמו מתנה שאין בה אחריות (ט"ז שם סק"א).

• חכמת התורה והנבואה היא ארוכה מארץ מידה, ואין מי שיכול לבא עד תכונה, ואפילו אם ישראל חכמים גדולים ויחיו אלף שנים לא יוכלו אלא להגיע לחלק ממנה, ולעולם יכולים להגיע לחלק נוסף, מה שאין כן אומות העולם שכלל חכמתם היא חכמת אנשים מלומדה בדויה מלכות חכמי היוונים וחבריהם ויכולים לבא עד סוף כל החכמות ההם, שייך בהם לשון נתינה, כי לאחר שילמדו כל חכמות העולם לא יוכלו לידע יותר, ואפילו יהיו חכמים גדולים ויחיו אלף שנים; וכן במלכים, כבוד מלך ישראל היא התורה ההולכת עמו, והוא כבוד שאין לו הגבלה, וכל מה שמכבדים אותו הוא חלק, אך כבוד מלך האומות, הוא שיתנהג בתכסים מלכי הארץ על פי נימוסי האנושים, והוא כבוד שנופל עליו לשון מתנה, שיש לו הגבלה (לבוש שם ז-ח).

חכם מופלג יש מהאמוראים שכשראה שני אמוראים אחרים, **בחכמה** ברח עליהם ברכת חכם הרזים, שהיו חשובים בעיניו כששים רבוא מישראל, ונתנו בו תלמידי-החכמים עיניהם ונפטרו (רב חנינא בריה דרב איקא, כשראה את רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, ברכות נח ב), ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש סוברים שהלכה כאותו אמורא, ואם רואה חכם המופלג בחכמה – השלם בכל החכמות ובכל הסודות (מלחמות לרמב"ן שם; מאירי ברכות נח א, בשם יש מי שאומר) – אינו מברך עליו ברכת החכם הרגילה, אלא ברוך חכם הרזים (טור שם, על פי גמ' שם ב), אם מכיר שלמות אותו החכם, שמפרשים שהכוונה ב"חכם הרזים" – שבברכה על האוכלוסיה – שכל הסודות והחכמות נודעים בין כולם, ולכן סוברים שבהמצא חכם שלם בכל החכמות ובכל הסודות ראוי לברך עליו (מאירי שם, לדעה ז). ולמרות שאותו אמורא ברח על שני תלמידי חכמים, אין סברא לחלק בין אחד לשנים, ואפילו אם היה רואה אחד היה מברך (בית יוסף שם, לדעה ז).

• יש סוברים שהלכה כאותו אמורא, אלא שמפרשים שהוא דוקא כשרואה שני תלמידי חכמים המופלגים בחכמה וכו' (מאירי שם, בשם יש מי שאומר).

• יש סוברים שהלכה כאותו אמורא, אלא שבזמן הזה אין מי שראוי לברך עליו כך (טור שם, בשם יש אומרים).

• יש סוברים שאין הלכה כאותו אמורא (מלחמות לרמב"ן שם; מאירי שם), שמכך שנתנו עיניהם בו מוכח שחולקים עליו, והלכה כמותם (מלחמות לרמב"ן שם), ועוד שאין זה טעם ברכת "חכם הרזים", אלא שאין דעתם של הרבים שזה לזה, ועוד שאמרו דרך כלל שמברך שחלק מחכמתו ליראיו, ולא חלקו בזה (מאירי שם).

• ויש סוברים שאף אותו אמורא לא ברח ברכה זו, אלא שאמר שהיו חשובים בעיניו כששים רבוא, ומן הראוי היה לו לברך עליהם, שאין סברא שיהיה תלוי בדעתו של אדם לומר: זה חשוב בעיני כששים רבוא, כדי שיברך עליו (בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם שהשמיט הדין).

(ירמיהו שם. גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם); ויש שלא חילקו בדין ברכת חכם הרזים, אלא כתבוהו סתם על ראיית אוכלוסין (תוספתא ברכות (ליברמן) ו ב; ירושלמי ברכות ט א; במדבר רבה כא ב; תנחומא פינחס י, ומשמע שסוברים שמברכים כן אף על ראיית ששים רבוא גוים (מהר"ץ חיות שם)).

חכמים וסליים הרואה חכמי ישראל אומר: ברוך שחלק מחכמתו ליראיו, הרואה חכמי אומות העולם אומר: ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם (ברכות נח א, בדפוסים הלא מצוננים; טושי"ע או"ח רכז ו-ז)³⁴, ודוקא אם ראה חכמי אומות העולם החכמים בחכמת העולם (סמ"ק קנא; שו"ע שם), אבל אם אינם חכמים אלא בדתם, אין מברכים עליהם (בית יוסף שם, בדעת הסמ"ק; לבוש שם ז; מגן אברהם שם סק"ח). וכמה שיעור גדלם בתורה או בשארי חכמות לא נתבאר, ולכן נמנעים עתה מברכה זו (ערוך השלחן שם ו).

הרואה מלכי ישראל אומר: ברוך שחלק מכבודו ליראיו, והרואה מלכי אומות העולם אומר: ברוך שנתן מכבודו לבשר ודם (ברכות שם, בדפוסים הלא מצוננים; טושי"ע שם ח)³⁵. ולא דוקא מלך, אלא כל שלטון שהוא דן והורג במשפט, ואין מי שמשנה דבריו מהן ללאו ומלאו להן כמלך הוא ומברך עליו (שו"ת הרדב"ז א רצו, בשם הר"א אב"ד; מגן אברהם שם, בשם הרדב"ז), ועל השרים שממנה המלך, שיכול לבטל גזרותיהם, טוב לברך בלא שם ומלכות, שאינו מפסיד כלום בזה שנותן שבח לקב"ה שנתן מכבודו להם (שו"ת הרדב"ז שם)³⁶.

הטעם שבישראל אומרים "ליראיו" ובאומות העולם אומרים "לבשר ודם", שחכמי ומלכי אומות העולם חושבים כי חכמתם מעצמם ומלכותם בגבורתם, שכן אמר מלך אשור: כִּכְחִי יְדִי עֲשִׂיתִי וּבְחֻמָּתִי פִי נִבְנֹתִי (ישעיהו י יג), ונבוכדנצר מלך בבל אמר: אֶעֱלֶה עַל פִּמְתִּי עַב אֲדַמָּה לְעֵלְיוֹן (ישעיהו יד יד). אבל ישראל אינם כן, שהרי דוד אמר לגלית: אֵתָּה פֶּאֶלִי בְּתָרֵב וּבְחֵנִית וּבְכִידוֹן וְאֶנְכִּי פֶּאֶלֶךָ בְּשֵׁם ה' צָבָאוֹת אֱלֹהֵי מִעְרָכוֹת יִשְׂרָאֵל (שמואל א יז מה. אבודרהם, ברכת הראייה, השבח וההודאה).

ומספר ביאורים נתנו מדוע בישראל אומרים "שחלק" ובאומות העולם "שנתן":

• החלק הוא כמו הצינור הנמשך מן הנהר שאפשר להרחיבו ולהגדילו ואפשר לקצרו ולחסרו, מה שאין כן במתנה כי תלושה ופסוקה, ובישראל כתוב: פִּי חֵלֶק ה' עֲמֹ (דברים לב ט), ולפי זכותם מתרבה ומתמעט (אבודרהם שם).

• ישראל ההולכים בדרכי ה' ועושים מצוותיו הרי הם כחלק מהשם, אבל גוים רחוקים מהשם, והם כמי שנותן מתנה מנכסיו שאינם חלק ממנו (בית יוסף שם).

• לישראל חלק מחכמתו חלק ממש מהכל, היא חכמת תורתו, שהיא חכמת עצמותו שכולה מלאה שמותיו ובה נברא העולם, וכן חלק למלכיהם חלק מכבוד עצמותו הוא כבוד השכינה, אבל לגוים לא חלק מחכמת עצמותו אלא חכמה אנושית בלבד, ולא נתן למלכיהם מכבוד השכינה, אלא מעולם הפירוד הנמצא מתחת למחנה השכינה (בי"ח שם).

הגורסים בשניהם "שחלק" (כלבו שם; רוקח שם; סמ"ק שם); ויש הגורסים במלכי ישראל, במקום "מכבודו": "מכבודו ומגבורתו (רמב"ם שם). ³⁶ ויש מהאחרונים שכתב שניתן לברך ברכה זו גם אם אינו רואה המלך, אך יודע בבירור שהוא שם, על פי הדין בסומא (ראה להלן. ברכי יוסף שם סק"ג, בשם

הרואה בבל ובית נבוכדנצר, ראה ערך בבל. ³⁴ ויש הגורסים בחכמי אומות העולם: "אשר נתן" (סמ"ק קנא); ויש הגורסים הן בחכמי ישראל והן בחכמי אומות העולם "שנתן" (רמב"ם ברכות י יא; כלבו פז). ³⁵ ויש הגורסים הן במלכי ישראל והן במלכי אומות העולם "שנתן" (רמב"ם ברכות י יא); ויש

אם לא ראה מעולם ורק נתכתב עמו וכתבו ראשונים שאין מברכים ברכה זו על חבר שלא ראה מעולם, ורק נתכתבו זה עם זה (שו"ת הרשב"א שם; טושי"ע שם ב), ושני טעמים לדבר:

- ראשונים נתנו טעם לדבר, שלא אמרו ברכה זו אלא בחברו הרגיל אצלו, שלא תקנו על כל הנאה שיש לאדם, אלא על הנאות מסוימות, ודי לנו במה שתקנו (שו"ת הרשב"א שם).
- ואחרונים נתנו טעם לדבר, שכיון שאיננו מכיר אותו בראיית פנים, אין הדרך לשמוח עמו כל כך (לבוש שם ב; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ג; שערי תשובה שם סק"א).

לטעם האחרון חדשו בזה דין, שמי שנולד לו בן והיה במדינת הים, אם רואהו לאחר שנים עשר חדש, מברך עליו מחיה המתים, שלמרות שמעולם לא ראהו, ודאי יש לו שמחה בולדו (פרי מגדים שם).

ולטעם זה נסתפקו אם שמח עמו מאוד, האם נאמר שיברך, שהרי בשמחה תלוי הדבר ודברים אלו מסורים ללב, שודאי אין אדם מברך ברכה לבטלה אם יודע בעצמו שיש לו שמחה גדולה, או שלא חלקו חכמים בזה, וכין שאין דרך סתם בני אדם לשמוח כל כך, לא תקנו בזה ברכה, והסיק שאם ירצה יברך ללא שם ומלכות (משפטי צדק (גרמיון) כט).

אם לא ראה שלשים יום או שנים עשר חדש ורק נתכתב עמו ברכת שהחיינו שבאה על שמחת ראייתו פנים בפנים, מברך אותה גם אם בתוך השלשים יום נתכתב עמו (כן מצדד בהלכות קטנות א רכ; ערוך השלחן שם), אבל ברכת מחיה המתים הבאה על השמחה מכך שנתעלם ממנו ושוב חזר וחי, אינו מברך אותה אלא אם כן לא ידע משלומו כלל, בין אם דרך מכתב, ובין אם מידיעה אחרת, כל שנים עשר חדש (ברכי יוסף שם, בשם מהר"א אזולאי, ששמע כן; כן מצדד בהלכות קטנות שם; ערוך השלחן שם) ⁴¹.

ורוב הפוסקים השמיטו ברכה זו (רי"ף; רמב"ם; שו"ע), ומשמע שסוברים להלכה שלא לברכה.

סומא ברכת המלך אף הסומא מברך הברכות על ראיית המלך (מהרש"א ברכות נח א, בחידושי אגדות; מגן אברהם רכד סק"ו; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו; ערוך השלחן שם ו; משנה ברורה שם ס"ק יא), שלמרות שאין לו הנאה מהראיה ואינו בכלל ברכות הראיה, מכל מקום מכיון שכשהמלך עובר אימתו מוטלת על הבריות והכל שותקים, וניכר כבודו לסומא, מברך עליו (ברכות נח א, לגירסת עין יעקב) ³⁷.

זמני הברכות ברכת ראיית החכם והמלך מברך אחת לשלשים יום, אלא אם כן ראה חכם או מלך אחר שמברך אפילו בתוך שלשים יום, ואפילו ראה מאה מלכים או מאה חכמים ביום אחד מברך על כולם (שו"ת הרדב"ז א רצו, בשם הר"א אב"ד).

על חברו הרואה את חברו לאחר שלשים יום אומר: ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, (ברכות נח ב; רמב"ם ברכות י ב; טושי"ע או"ח רכא א), מפני שנהנה ושמח בראיתו (ברכי יוסף שם סק"א; ערוך השלחן שם ב) ³⁸.

והרואה את חברו לאחר שנים עשר חדש, אומר: ברוך מחיה המתים (גמ' שם; רמב"ם שם, במהדורת המדויקות; טושי"ע שם) ³⁹, שלאחר שנים עשר חדש נשכח מהלב, כמו שהמת נשכח לאחר שנים עשר חדש (רבנו יונה ומאירי שם, על פי הגמ' שם), ועכשיו שחזר וראהו, כאילו חזר וחי (שו"ת הרשב"א ד עו) ⁴⁰.

על איזה חבר וכתבו ראשונים שאין לברך אלא על חברו החביב **סביר** עליו ביותר, ששמח ונהנה בראיתו, אלא שיש שכתבו דין זה על ברכת שהחיינו בלבד (תוספות שם ד"ה הרואה, בשם ר"י; רבנו יונה שם); ויש שכתבוהו על שתי הברכות (רא"ש שם; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים), וכן הלכה (טושי"ע שם).

בְּרִכּוֹת הַשַּׁחַר

ברכות שבח לה' שחייב אדם לברך בשחרית, בקומו משנתו

הפרקים:

- חיובן;
- ברכת אלהי נשמה;
- שאר הברכות החיוביות;
- ברכות שליליות;
- ברכות שלא נזכרו בתלמוד;
- סדרן וזמנן.

ברכה, וכל הנהנה מהעולם הזה בלא ברכה כאילו מעל בקדש (טור שם, על פי ברכות לה א).

נחלקו ראשונים אם חיוב ברכות אלו הן על הנאת אותו האדם המברך, או על הנאות בני האדם בכלל (ראה להלן: סדרן וזמנן). טעם נוסף לתקנת חכמים זו, כדי להשלים מאה ברכות שצריך

נידון בראש השנה ויום הכפורים אם למות אם לחיים, ואם רואהו אחר ראש השנה ויום הכפורים זה, ואחר כך איננו רואה אותו עד אחר ראש השנה ויום הכפורים הבאים, הרי עבר עליו דין אם למות אם לאו, ועל כן אומר ברוך מחיה מתים שניצול מדין מיתה בראש השנה ויום הכפורים (מהרש"א בחידושי אגדות שם; משנה ברורה שם סק"ד, בשמו). ⁴¹ ויש מהאחרונים שכתב שגם ברכת מחיה המתים היא על שמחה שהאדם שמח, ולכן כתב שלעולם מברך עליו ברכה זו, גם אם ידע משלומו, שהרי אם ראיית הכתב היתה נחשבת ראייה היה לו לברך גם על חברו שלא ראהו מעולם, ומכיון שאינו מברך עליו (ראה לעיל) מוכח שאינה נחשבת ראייה כלל (משפטי צדק שם).

ברכות השחר. 1. ד, טורי' שסג-שעה.

תשובת הרב אברהם יצחקי. ³⁷ ויש המצדד שסומא שלא ראה מאורות מימיו יברך ללא שם ומלכות (פרי מגדים שם; משנה ברורה שם, בשמו); ויש הסובר שהסומא כלל איננו מברך ברכה זו, שאין לו לברך אלא על הנאת הראיה (אליה רבה שם סק"ו), ופירש המעשה בגמרא באמורא שעשה כן, שלא ברכה אלא שאמר שאילת שלום (אליה רבה שם, על פי הגמ' שם, לגירסתנו). ³⁸ והוא הדין כשרואה בתו בפעם הראשונה (ראה ערך ברכת הזמן). ³⁹ ואינו מברך שהחיינו, שבכלל השבח של מחיה המתים כלול גם השבח של שהחיינו (ב"ח שם, בשם מהרש"ל שקיבל מרבתי, והסכים עמו; ברכי יוסף שם סק"ג, בשם זכרון משה); ויש מהאחרונים שנסתפק בזה (מעשה רקח לרמב"ם שם). ⁴⁰ ויש מהאחרונים שנתן טעם אחר: לפי שבכל שנה האדם

ולפיכך רשאי לומר בקומו בבוקר עד אלהי נשמה בביתו, ובבית הכנסת להתחיל מאלהי נשמה (טור שם; מגן אברהם שם סק"ח).

וכתבו אחרונים שמכל מקום על צד היותר טוב יש להסמיך אלהי נשמה לברכת אשר יצר, כדי שתהיה ברכה הסמוכה לחברתה (ב"ח שם; מגן אברהם שם).

הטעם שאין אף על פי שכל ברכה צריכה להיות בשם ומלכות **נה מלכות** (ראה ערך ברכות), בברכת אלהי נשמה אין מלכות, אפילו לסוברים שאינה סמוכה לברכת אשר יצר, שכיון שמזכיר בה שהקב"ה בורא הנשמות ונפחן בגופות, ואחר כך נטלן מהם ומחזירן להם, אין לך מלכות גדולה מזו (בית יוסף או"ח ריד א).

הפסק בין צריך להפסיק מעט בין "אלהי" ל"נשמה", כדי **אלהי לנשמה** שלא יהיה נשמע כאילו הנשמה היא אלוה חס ושלום (אבודרהם שם; עטרת זקנים מו ד"ה כשיעור, בשמו).

אם ברוך בירושלמי אמרו: הניעור משנתו אומר ברוך אתה **ברכת מחיה** ה' מחיה המתים (ירושלמי ברכות ד ב; מדרש תהלים (בובר) יז), וכתבו אחרונים שהיו אומרים אותו – **בארץ ישראל** – במקום "המחזיר נשמות לפגרים מתים (כן משמע בפני משה שם; פרי חדש או"ח מו ד"ה כשיעור)⁴.

ולפיכך יש מהאחרונים הסובר שאם לא בירך ברכת אלהי נשמה עד לאחר שהתפלל תפלת שמונה עשרה, אינו מברך שוב לאחר התפלה, שכבר יצא בברכת מחיה המתים שבתפילה (פרי חדש או"ח נב א).

אך רבים המפקקים בדבר (פרי מגדים או"ח שם, משבצות זהב סק"א; שערי תשובה או"ח ו סק"ז), שברכת אלהי נשמה היא על ההווה, החזרת הנשמה בקומו משנתו, וכן ברכת מחיה המתים שאמרו בירושלמי היא על ענין זה, מה שאין כן בברכת מחיה המתים שבתפילה שהיא על תחיית המתים שלעתיד לבוא (שערי תשובה שם).

וכתבו אחרונים שכדי לצאת מידי ספק, אם התחיל להתפלל ושכח מקודם ברכת אלהי נשמה, יכוין בפירוש בברכת מחיה המתים שאינו רוצה לפטור בזה ברכת אלהי נשמה, שגם לצד שמצוות אינן צריכות כוונה (ראה ערך כונה), המכוין בפירוש שלא לצאת ודאי אינו יוצא (פרי מגדים או"ח נב שם; משנה ברורה שם סק"ט).

כשהתעורר ברכה זו אינו מברך אלא כשייקץ בסוף שנתו **כאמצע שנתו**, (רמב"ם תפלה ז א), אבל לא כל זמן שייקץ באיזו **או כשינת יום** שעה שתהיה (כסף משנה שם).

הישן ביום וניעור משנתו, נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שצריך גם כן לברך ברכת אלהי נשמה (שבלי הלקט, תפילה ב, בשם ה"ר שמחה; אגור ג, בשם שבלי הלקט; מאירי ברכות ס ב, בשם יש חולקים).

• ויש אומרים שאפילו ישן ביום כל כך כמו בלילה, אין צריך לברך (מאירי שם, בסתם; שיטה מקובצת שם), שלא ניתקנו ברכות אלו אלא פעם אחת ביום, והוא בזמן שכיבה וקימה לרוב העולם, ונוהג העולם הוא לשכב בלילה ולעמוד ביום, אבל כשישן ביום נוהג של עצמו הוא, ולא על כך ניתקנו הברכות (מאירי שם; כן משמע במשנה ברורה רלא סק"ב), וכן נהגו (בית יוסף שם; רמ"א שם א).

אדם לברך בכל יום (ראה ערך ברכות. טור שם, בשם רב נטרונאי גאון; לבוש שם; שלחן ערוך הרב שם).

ברכת אלהי נשמה²

הנוסח כשייקץ אדם משנתו מברך: אלהי, נשמה שנתת בי טהורה, אתה יצרתה בי, אתה נפחתה בי, ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני, ולהחזירה בי לעתיד לבא, כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי רבון כל העולמים אדון כל הנשמות, ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים (ברכות ס ב, לגירסתנו).

• במקום "טהורה" יש הגורסים: "טהורה היא" (רי"ף שם).
• במקום "אתה יצרתה" יש הגורסים: "אתה בראתה ואתה יצרתה" (רמב"ם תפלה ז א).

• במקום "נפחתה בי" יש הגורסים: "נפחתה", לפי שנפחתה היתה רק באדם הראשון, שנאמר: וַיִּפַּח בְּאַפִּיו נְשָׁמַת חַיִּים (בראשית ב ז), ובשאר בני האדם שייך רק לומר שהנשמה ניתנה בהם, שנאמר: נָתַן יְשָׁמָה לָעָם עֲלֵיהֶּ (ישעיהו מב ה. עטרת זקנים או"ח ו ד"ה ברכת).

• במקום "שהנשמה בקרבי", יש הגורסים: "שהנשמה תלויה בקרבי" (רמב"ם שם, לגירסתנו).

• במקום "כל העולמים", יש הגורסים: "כל המעשים" (רמב"ם שם).

ויש שאינם גורסים את המילים: "אדון כל הנשמות" (רמב"ם שם, לגירסתנו; אבודרהם, ברכות השחר, בשם המון העם); והשיגו עליהם שיש לגרוס כן, כדי שיהיה מעין חתימה סמוך לה (אבודרהם שם).

הטעם שאינה פותחת בברוך ברכה זו אינה פותחת בברוך, ומספר טעמים

• לפי שהיא ברכת הודאה ושבח לקב"ה על החזרת הנשמה, וברכות הודאה אינן פותחות בברוך, כמו ברכת גשמים (תוספות ברכות יד א ד"ה ימים, ושם מו א ד"ה חוץ ופסחים קד ב ד"ה כל; שבלי הלקט, תפילה ב, בשם יש מפרשים; אבודרהם שם; טוש"ע או"ח ו א).

• לפי שעיקר הברכה הוא "המחזיר נשמות לפגרים מתים", אלא לפי שצריך אדם לברך ברכה זו כשניעור משנתו מיד, תיכף כשמתעורר, האריכו בה כדי שיהא מתעורר יפה ויוכל לכוין לבו בברכה, ואינה נחשבת כברכה ארוכה (שבלי הלקט שם, שכן נראה לו לפרש)³.

• לפי שהברכה מיוסדת על השינה, והיא סמוכה לברכת המפיל הנאמרת לפני השינה, ונחשבת כברכה הסמוכה לחברתה, וכל ברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך (ראה ערך ברכות. שבלי הלקט שם, בשם אחיו, ששמע מרבי לוי, שקבל מרבתי; מאירי ברכות ס ב; תוספות הרא"ש שם, ואבודרהם שם, בשם הראב"ד).

• לפי שהיא סמוכה לברכת אשר יצר (ראה ערכו), ולפיכך אין להפסיק בין אשר יצר לאלהי נשמה (שבלי הלקט שם, בשם הר"ר ישעיה; שו"ת הרא"ש ד א; טור שם, בשם יש אומרים; בית יוסף שם, בשם הגאונים); ויש חולקים בזה, שהרי תיכף כשמתעורר משנתו חל החיוב לברך ברכת אלהי נשמה (שבלי הלקט שם, בשם אחיו; טור שם),

4. ונמצא נוסח תפילה זה בדורות האחרונים בגניזה הקהירית, תחילתו: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המתיר כבלי שינה המשמרני כאישון בת עין, ובהמשכו נוסח ברכת "המעביר שינה" וכו' (ראה להלן), ולאחר עוד תחנית

2. סדר הברכות בערך זה הובא לפי גירסתנו בברכות (ס ב), ולאחר מכן הברכות השליליות הנזכרות במנחות (מג ב), ולבסוף הברכות שלא נזכרו בתלמוד. 3. אכן לפירוש זה נראה שיש בה צורך במלכות (ראה להלן). שבלי הלקט שם).

פוקח עורים כשפותח עיניו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם פוקח עורים (גמ' שם; רמב"ם שם ד; טושי"ע שם), והיינו כשמעביר ידיו על עיניו (רמב"ם שם, לגירסתו בגמ'; טושי"ע שם). ונחלקו אחרונים כיצד יכול להניח ידיו על עיניו קודם נטילת ידים:

- יש אומרים שמניח ידיו על ידי מפה (מעדני יום טוב ברכות ט כג; מגן אברהם שם סק"א).

- ויש אומרים שבעוד שעניו סגורות והוא אחוז בחבלי שינה הדרך למשמש על גבי עור העין בידיו (פרישה שם סק"ה), שסבורים שמותר לעשות כן בלי נטילה (ראה ערך נטילת ידים. שערי תשובה שם סק"א).

מתיר אסורים כשישב על מיטתו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם מתיר אסורים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), מפני שמניע עצמותיו שהיו כל הלילה ככפותים (אבודרהם שם; בית יוסף שם).

יש נוסחאות שברכה זו לא הוזכרה בהן (אבודרהם שם, שלא נזכרה בגמ'), ויתירה מזו, יש מהגאונים שכתב שלא לאומרה, שהיא ברכה שאינה צריכה, שיצא ידי חובתו באמירת זוקף כפופים (ראה להלן. סדר רב עמרם גאון (הרפנס), ברכות השחר).

מלביש ערומים כשלושב בגדיו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם מלביש ערומים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ולא דוקא כשישן ערום, אלא כיון שלובש מלבוש העליון, שעליו מברך ברכה זו (פרי חדש שם א ד"ה כשלוש יברך; משנה ברורה שם סק"ה), וכשישן ערום, אף על פי שאי אפשר לו להתלבש עד לאחר שקם מן המיטה, וברכה זו מברך קודם, מכל מקום מברך מלביש ערומים על חלוקו שלובש בעודו שוכב (פרישה שם סק"ד).

זוקף כפופים כשעומד מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם זוקף כפופים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שכן כל הלילה היתה קומתו כפופה (אבודרהם שם; בית יוסף שם).

הקדים ובירך זוקף כפופים לפני שבירך מתיר אסורים:

- יש אומרים ששוב לא יברך מתיר אסורים (טור שם, בשם רב עמרם גאון; שו"ע שם ה), שבכלל זקיפת הקומה גם תנועת אבריו והתרתם, ולמה יחזור לברך על זה שנית (בית יוסף שם).

- ויש אומרים שכיון שניתקנו ברכות אלו צריך לברכן, ואין לחוש אם הפך הסדר (טור שם; ב"ח שם).

וכתבו אחרונים להקל בספק ברכות ולא לברך (ט"ז שם סק"ו; מגן אברהם שם ס"ק יא), וטוב שישמע אחר כך מאחר ברכת המתיר אסורים, ויכוין לצאת ידי חובה (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יא).

רוקע הארץ כשמוריד רגליו מן המטה ומעמידן על גבי קרקע מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם רוקע הארץ על המים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שזהו מצרכי בני אדם, שהבורא יתברך נתן כח שטח הארץ על המים, שהקוה את המים למקום אחד, ונראית היבשה להיות החיים והצמחים עליה (אבודרהם שם).

המכין מצעדי גבר כשמהלך - לצאת לדרך (רמב"ם שם; טושי"ע שם) - מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המכין - ויש

המשכים לקום ויצטרך לישן שנית, נחלקו אחרונים בדינו:

- יש אומרים שיאמר ברכת אלהי נשמה בלא חתימה, מכיון שיש אומרים שאפילו ביום כשישן יאמר אלהי נשמה, ואחר כך כשיקום שנית יאמר בחתימה (סדר היום, כוונת הברכות; מגן אברהם ו סק"ח, בשמו), ואם רוצה יאמר אלהי נשמה בחתימה בקימה ראשונה, ואחר כך בבוקר יאמר בלי חתימה (שערי תשובה שם סק"ו).

- ויש אומרים שלא יאמר כלל בקימה ראשונה, אלא יאמרנה כשיקום בבוקר, שלא נתקנה אלא על סוף השינה (פרי חדש או"ח מו א ד"ה כשיעור, על פי הרמב"ם תפילה ז ג, והכסף משנה שם).

ודוקא כשקם ממטתו ללמוד וכיוצא בזה, אלא שרוצה לחזור ולישן, אבל אם אינו רוצה לקום, אף על פי שעתה נייעור ודעתו לישן עוד, הכל מודים שאין צריך לומר כלל (כן משמע בסדר היום שם; שערי תשובה שם).

שאר הברכות החיוביות

אשר נתן לשכוי בינה כששומע קול תרנגול מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם⁵ אשר נתן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה (ברכות ס ב, לגירסתו; מעשה רב יא).

במקום "אשר נתן", יש הגורסים: "שנתן" (רי"ף שם; תוספות שם ד"ה כי, הראשון); ויש הגורסים: "הנותן" (רמב"ם תפלה ז ד, טושי"ע או"ח מו א).

ובמקום "להבחין", יש הגורסים: "להבין" (רמב"ם שם, לגירסת תשב"ץ ג רמז).

ויש שכלל אינם גורסים סיום הברכה, והנוסח אצלם: "אשר נתן לשכוי בינה" (הלכות גדולות, ברכות ט, עמ' צ במהדורת מכון ירושלים; גמ' שם, לגירסת תשב"ץ שם).

ואין קפידא בדבר משום שינוי מטבע הברכה, שעניינם אחד (תשב"ץ שם).

ונחלקו ראשונים על איזו בינה מברכים:

- יש אומרים שברכה זו לא ניתקנה בעיקרה על התרנגול, אלא על האדם, מפני שהלב נקרא שכוי בלשון המקרא, כמו שכתוב: או מי נתן לשכוי בינה (איוב לח נ), והלב הוא המבין, ועל ידי הבינה מבחין האדם בין יום ובין לילה, ומפני שהתרנגול גם כן מבין זה, ובערביי אורים לתרנגול שכוי, תיקנו לומר ברכה זו בשמיצת קול התרנגול (רבנו יונה שם; רא"ש שם ט כג; טור שם).

- ויש אומרים שהתרנגול הוא השכוי שבברכה, ונקרא כן מפני שהוא צופה ומביט למרחוק, ש"פ"ט (שמואל א יז מב) מתרגם התרגום: ואסתכי (תרגום יונתן שם), או שנקרא כן מפני מראה כנפיו, מלשון מְשִׁיחֵי פֶסֶף (משלי כה יא), ואנו מברכים על בינת התרנגול, מפני שהוא דבר פלא, שאין בעולם מי שידוע להבחין בין יום ללילה, ואפילו האדם, אלא התרנגול, והוא מצרכי בני אדם, שהם עומדים ממיטתם לקולו (אבודרהם, סדר תפלת חול), או שמברכים על הנאת האורה, שהתרנגול מבחין את האור, והוא נהנה לאורה (תוספות שם ד"ה כי, הראשון; שיטה מקובצת שם)⁶.

שם, שיש בדבר חולקים, ושם נד ב, בשם גדולי המפרשים), מפני שהברכות הללו רשות הן (כתוב שם לראב"ד שם ס א). 6. כשלא שמע קול תרנגול, וחרש שאינו יכול לשמוע, ראה להלן.

חותם: ברוך אתה ה' מחיה המתים (פירוש וחידישים בירושלמי ח"ג עמ' 226). 5. כל הברכות הן בהזכרת שם ומלכות (מאירי ברכות ס ב, בשם יש מיש מצרי, ושכן המנהג); אך יש הסוברים שאין צורך לברך ברכה זו בשם ומלכות (מאירי

המטונף בלילה, ולכן תיקנו שקודם שיקרא קריאת שמע ויתפלל יטול ידיו ויברך (רא"ש שם).

• או לפי שבשחר אנו נעשים כבריה חדשה, כמו שכתוב: **חֲדָשִׁים לְפָקָרִים רַבָּה אֱמוּנָתְךָ** (איכה ג כג), וצריכים אנו להודות לו יתברך על שבראנו לכבודו ולשרתו ולברך בשמו, ולכן תיקנו בשחרית כל אותן ברכות של שחר, ולפיכך אנו צריכים להתקדש בקדושתו וליטול ידינו מן הכלי, ככהן שמקדש ידיו מן הכיור קודם עבודתו (שו"ת הרשב"א א קצא).

המעביר חבלי כשרוחץ פניו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי, ויהי רצון מלפניך ה' אלהי, שתרגילני בתורתך, ודבקני במצותיך, ואל תביאני לא לידי חטא ולא לידי עון ולא לידי ניסיון ולא לידי בזיון, וכוף את יצרי להשתעבד לך, ורחקני מאדם רע ומחבר רע, ודבקני ביצר טוב ובחבר טוב בעולמך, ותנני היום ובכל יום לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים טובים, ברוך אתה ה' גומל חסדים טובים לעמו ישראל (גמ' שם).

וגירסאות שונות בברכה זו:

• במקום "המעביר חבלי שינה", יש הגורסים: "המעביר שינה" (רי"ף שם; תוספות ברכות מו א ד"ה כל).

• במקום "ה' אלהי", יש הגורסים: "ה' אלהי ואלהי אבותי" (רמב"ם שם; אבודרהם שם), שברוב התפילות מזכירים זכות אבות (אבודרהם שם).

• במקום "יהי רצון", יש הגורסים: "ויהי רצון", שסוברים שברכה אחת היא עם המעביר שינה מעיני (ראה להלן. תוספות שם; אבודרהם שם; טוש"ע אור"ח מו א).

• במקום "ברוך אתה ה' הגומל", יש הגורסים: "ברוך הגומל" (בית יוסף שם, בשם הרא"ש).

• ובמקום "הגומל חסדים טובים לעמו ישראל", יש הגורסים: "הגומל חסדים טובים" (רמב"ם שם) ⁸.

ענין הברכה הוא הודאה לה' על המנוחה והמרגוע שנתן לאדם מעמלו ויגיעו על ידי השינה, ועל התועלת שהועילה השינה לעכל מאכלו (בית יוסף שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים ש"המעביר שינה" ו"יהי רצון וכו' הגומל" וכו' ברכה אחת היא, שאילו היתה ברכה בפני עצמה היתה פותחת בברוך, שהרי ברכה ארוכה היא (תוספות שם; אבודרהם שם; כלבו א, בשם יש אומרים), ולכן אין לענות אמן אחר "המעביר שינה" (תוספות שם; אבודרהם שם), וכן הלכה (טוש"ע שם). ואף על פי שכל הברכות צריך לומר בחתימתן מעין פתיחתן (ראה ערך ברכות), אף כאן יש מעין פתיחה סמוך לחתימה, שאומרים ותגמלני חסדים טובים, והמעביר שינה היינו גמילות חסדים, שהקב"ה מעביר שינה מן האדם ומחדש כחו, ומחזיר הנשמה שלמה ושקטה בגוף כאשר היתה בתחילה, אף על פי שהיתה עייפה (תוספות שם).

• ויש אומרים שהמעביר שינה היא ברכה בפני עצמה, והיא פותחת בברוך ואינה חותמת בברוך (כלבו שם, בשם יש אומרים),

הגורסים: אשר הכין (אגודה ברכות רי; מגן אברהם שם סק"ג, בשמו, ושכן נוהגים) – מצעדי גבר (גמ' שם, לגירסתנו; רמב"ם שם; טוש"ע שם), על שהכין הקדוש ברוך הוא פסיעות רגליו ללכת בכל עסקיו (אבודרהם שם).

שעשה לי כל כשנועל מנעליו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שעשה לי כל צרכי (גמ' שם; טוש"ע שם), שכל זמן שהוא יחף אינו יכול לצאת ולעשות צרכיו וצרכי ביתו, וכיון שלבש מנעליו כאילו נעשו לו כל צרכיו (אבודרהם שם).

וגירסאות שונות בברכה זו:

• במקום "שעשה", יש הגורסים: "שעשית" (רי"ף שם; רא"ש שם; רמב"ם שם).

• ויש הגורסים סיום הברכה בצורה שונה לחלוטין: שלא חסר מצרכי כלום (סדר רב עמרם שם; האשכול (אלבק) ח"א עמ' 10); או אשר לא חסר וכו' (המנהיג א) ⁷.

אזור ישראל כשחוגר חגורו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אזור ישראל בגבורה (גמ' שם; רמב"ם שם, לפירושו בגמ'; טוש"ע שם), כי באזור תלויה גבורת הגיבור, שבו תולה כלי זינו (אבודרהם שם), או לפי שהוא צריך לאזור את האבנט, כדי שלא יהא לבו רואה את הערוה (בית יוסף שם, בשם הרא"ה), והוא הדין כשלוש את המכנסים, שישראל חייבים בהן משום **וְלֹא יֵרָאֶה בְּךָ עֲרוֹת דָּבָר** (דברים כג טו. אבודרהם שם, בשם הראב"ד, לפירושו בגמ').

בברכה זו הזכירו את ישראל, שלא כברכות הקודמות, שהברכות ההן הן להנאת העולם והכל שוים בהן, מה שאין כן בברכה זו שהיא בישראל לבד משום צניעות (פרישה שם סק"ח; ב"ח שם; ט"ז שם סק"ב).

עוטר ישראל כשמיניח סדינו על ראשו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם עוטר – ויש גורסים: עוטר (סידור רס"ג עמ' פט), או עוטה (שבלי הלקט תפילה ד) – ישראל בתפארה (גמ' שם; רמב"ם שם ד; טור שם), והוא הדין לכל כובע ומצנפת או כיסוי שמשים על ראשו (תוספות שם ד"ה כי, השני; רא"ש שם ט כג; שו"ע שם); ויש שלא גרסו ברכה זו בגמרא (כן משמע ברי"ף שם).

טעם הברכה לפי שאסור להלך בגילוי ראש, או שעל כל פנים ממידת חסידות יש בדבר (ראה ערך גילוי ראש), לכן מברכים עוטר ישראל, כלומר דרך מעלה ציונו בכך, ומסיימים בתפארה, על שם: **וְהָיִיתָ עֲטֹרַת תְּפָאֶרֶת בְּיַד ה'** (ישעיהו סב ג. בית יוסף שם), ואף בברכה זו הזכירו ישראל, לפי שישראל הם המצווים בכך, כדי שיהא מורא שמים עליהם (בית יוסף שם; פרישה שם; ב"ח שם).

יש שכתבו שבארצות שאין לובשים מצנפת אין נוהגים לאמרה (שבלי הלקט שם, בשם רב עמרם גאון; אבודרהם שם); ועכשיו נהגו כל העולם לאמרה (בית יוסף שם).

נטילת ידים כשרוחץ ידיו מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידים (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם):

• לפי שידיו של אדם עסקניות הן, ואי אפשר שלא יגע בבשר

(מגן אברהם שם סק"ד); ויש עוד נוסחאות בפרטים הנזכרים בברכה זו (ראה סדר רב עמרם גאון שם; סידור רב סעדיה גאון עמ' פז; מחזור ויטרי (הורוויץ)

7. על אמירת ברכה זו ביום הכפורים ותשעה באב, ראה ערך יום הכפורים וערך תשעה באב. 8. ויש מהאחרונים שכתב שטוב לומר כל התפילה בלשון רבים

שעשני בן חורין, ושעשני איש, שלשון ישראל כבר כולל בן חורין ואיש, שאשה נקראת ישראלית, ולא היה מברך שלש ברכות אלא ברכה אחת, ורצונו לברך על כל חסד וחסד ברכה בפני עצמה (ב"ח שם; ט"ז שם, בשמו).

הסדר הפנימי בסדר הפנימי של הברכות הללו נחלקו הדעות: **של הברכות** • יש מסדרים אותן: שלא עשני גוי, שלא עשני אשה, שלא עשני עבד (סידור רב סעדיה גאון עמ' פט; רמב"ם שם; האשכול (אלבק) ח"א עמ' 10; המנהיג א).

• **יש מסדרים: גוי, עבד ואשה** (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), ברכות השחר; מחזור ויטרי (הורוויץ) א; שבלי הלקט א; אבודרהם שם; טוש"ע שם), וכן המנהג (כן הוא בכל הסידורים).

ונתנו טעם לסידור זה, שבתחילה מברכים שלא עשני גוי שאינו בן מצוות כלל, ואחר כך שלא עשני עבד, שאף על פי שחייב בקצת מצוות הוא גרוע יותר מאשה (ראה לעיל), ואחר כך שלא עשני אשה, שאף על פי שהיא חשובה מן העבד, מכל מקום אינה חייבת בכל המצוות (בית יוסף שם).

ואין הסדר מעכב, וגם אם הקדים ברכה אחת לחברתה, מברך שאר הברכות (ט"ז שם סק"ו; אליה רבה שם סק"ט; משנה ברורה שם ס"ק טז)¹².

סדר הברכות אף בסדר הברכות הללו ביחס לשאר ברכות השחר **ביחס לשאר ברכות השחר** נחלקו הדעות:

• **יש מסדרים אותן מיד אחר הנותן לשכוי בינה (טור שם, בשם סידורי אשכנז), שברכות אלו ניתקנו אף הן על יצירת האדם, בדומה לברכות אלהי נשמה ולשכוי בינה, שהן על מנהגו של עולם, ואחר כך מתחילות הברכות על הנאת האדם (פרישה שם ס"ק יח).**

• **יש מסדרים אותן בסוף הברכות, קודם המעביר שינה מעיני (טור שם, בשם סידורי ספרד), שלפי עיקר דין התלמוד שמברכים כל ברכה בעת חלותה, ממילא נשארו הברכות הללו באחרונה, שעליהן לא חל שום מעשה (ערוך השלחן שם יא).**

גר יש אומרים שברכות אלו אינן אלא על תחילת ברייתו של האדם, ולפיכך הגר אינו יכול לברך שלא עשני גוי, כל שלא היתה הורתו ולידתו בקדושה (אבודרהם שם, ואורחות חיים ח"א, מאה ברכות ח, בשם הרמ"ה; רמ"א שם)¹³.

יש אומרים שיכול לברך כן (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף סק"ה; יד אהרן (אלפנדרי) שם לדף מא ע"א, במסקנתו; באר היטב שם סק"ח, בשמו), שהכוונה שלא עשני שאשאר גוי (שיירי כנסת הגדולה שם), או שלא נדבק בנשמתו בשנתי נשמת גוי (מגן אברהם שם סק"י; יד אהרן שם; שלחן ערוך הרב שם ד).

ולפיכך הכריעו שיאמר כן ללא שם ומלכות (כף החיים שם ס"ק לו). גם לדעה הראשונה יש שהביאו ברכות אחרות שיכול הגר לומר במקום ברכה זו:

הסובר שאם הקדים ובירך שלא עשני אשה לפני שתי הברכות האחרות, שוב אינו יכול לברך שלא עשני גוי ועבד, שהרי האשה חשובה משניהם וממילא הם נכללים בכלל ההודאה, וכן אם בירך שלא עשני עבד בתחילה, שוב אינו יכול לברך שלא עשני גוי (מגן אברהם שם סק"ט). ¹³ ויש הסובר שאפילו היתה לידתו בלבד בקדושה יכול לברך (פרי חדש שם ד).

"יהי רצון" היא ברכה הסמוכה לחברתה, שאינה פותחת בברוך (ראה ערך ברכות).

תחינה לאחר ברכת המנהג לומר אחר ברכת הגומל חסדים טובים: יהי רצון מלפניך כו', שתצילני מעזי פנים וכו', שהיא **המעביר שינה תפילת רב** אחר תפילתו (ברכות טז ב. סדר רב עמרם שם; אבודרהם שם)⁹.

ברכות שליליות

תנאים אמרו שצריך אדם לברך בכל יום שלש ברכות:

• **ברוך – אתה ה' אלהינו מלך העולם – שלא עשני גוי** (רבי יהודה בתוספתא ברכות (ליברמן) ו יח, ובירושלמי ברכות ט א; רבי מאיר במנחות מג ב, בדפוסים הלא מצונזרים)¹⁰, שאין הגוים כלום, שנאמר: **כָּל הַגּוֹיִם כְּאֶין נִגְדוּ** (ישעיהו מ יז. רבי יהודה בתוספתא שם וירושלמי שם), וצריך ליתן שבח והודאה למקום שבחר בנו מכל האומות וקרבונו לעבודתו (טור או"ח מו).

• **ברוך שלא עשני אשה** (רבי יהודה בתוספתא שם, וירושלמי שם; רבי מאיר בגמ' שם), שאין אשה חייבת במצוות כמו האיש (ראה ערך אשה. רבי יהודה בתוספתא שם, וירושלמי שם).

• **ברוך שלא עשני בור** (רבי יהודה בתוספתא שם, וירושלמי שם; רבי מאיר בגמ' שם), שאין בור ירא חטא (רבי יהודה בתוספתא שם, וירושלמי שם).

ואמוראים אמרו שאין לברך שלא עשני בור (רב אחא בר יעקב בגמ' שם), ונתנו ראשונים מספר טעמים לדבר:

• **שאין לשבח עצמו שאינו עם הארץ** (רש"י שם ד"ה כולי האי נמי, בסתם).

• **כיון שבור בן מצוות הוא, אין לברך שלא נעשה בור** (רש"י שם, בלישנא אחרינא).

• **שהבור שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מצוי, ולכן אין לברך עליו** (תוספות שם מד א ד"ה זיל).

ובמקום זה אמרו אמוראים שיברך **שלא עשני עבד** (רב אחא בר יעקב שם מג ב), שאינו בחיוב מצוות כגבר (רש"י שם ד"ה היינו אשה, בלישנא אחרינא), ומזולזל יותר מהאשה (רש"י שם מד א ד"ה זיל טפי, בסתם), שלא עמדו אבותיו על הר סיני, ואין לו יחס וזכות אבות, ואסור בבת ישראל (אבודרהם, ברכות השחר; בית יוסף או"ח מו ד)¹¹, וכן הלכה (רמב"ם תפילה ז ו; טוש"ע שם ד).

הטעם שנתקנו תיקנו ברכות אלו בלשון שלילה, ולא תיקנו כדרך כלשון שלילה כל הברכות בלשון חיובית שעשני ישראל, שעשני בן חורין, שעשני איש:

• **לפי שנוח לו לאדם שלא נברא משנברא** (עירובין יג ב), והרי זה כאומר מי יתן ולא עשני, ועכשיו שעשני אברך את ה' שלא עשני עבד וגוי ואשה (ב"ח שם ז, שיש מפרשים כן; ט"ז שם סק"ד, שיש מתרצים כן).

• **או שאם היה מברך שעשני ישראל, שוב לא היה יכול לברך**

פט; רמב"ם שם). ⁹ ויש שכתב שאין לאמרה אלא אחר תפלת שמונה עשרה (שו"ת מהרש"ל סד). ¹⁰ הנוסח "שעשני ישראל" (גמ' שם, לגירסתנו), הוא מעשה ידי הצנזורה (דקדוקי סופרים שם). ¹¹ ויש אומרים שיש לברך ארבע ברכות: שלא עשני גוי, שלא עשני עבד, שלא עשני אשה, שלא עשני בור (אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמ' 510; מאירי ברכות ס ב, שכן נהגו רבים). ¹² ויש

שלא הוזכרה בתלמוד: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם הנותן ליעף כח (סמ"ג עש"ן כז; אבודרהם שם, בשם יש מקומות; טור שם, בשם סידורי אשכנז; אגור פז, בשם מנהג צרפת ואשכנז; שו"ע שם ו, בשם יש נוהגים), על שהאדם מפקיד נשמתו ביד ה' עיפה ומחזירה לו חדשה (טור שם); ויש שלא הזכירו ברכה זו (אגור שם, בשם סדר ברכות של הסמ"ק, והרוקח בסדר של ברכות), ויתירה מזו יש שערערו שאין לאומרה, שאין להוסיף על הברכות שהוזכרו בתלמוד (ראה ערך ברכות. אגור שם, בשם רבותיו, ושיש מקטרגים כן; אגודה ברכות רי; בית יוסף שם; שו"ת מהרש"ל סד)¹⁵.

אף הפוסקים נחלקו בדבר: יש שכתבו שנהגו לברכה (רמ"א שם); ויש שכתבו שאין לברכה (בית יוסף שם; שו"ת מהרש"ל שם), ובימינו התפשט המנהג ברוב קהילות ישראל לאומרה (כן הוא בסידורי האשכנזים והספרדים, אך לא בסידורי האיטלקים והתימנים)¹⁶.

הנוהגים לברכה נוהגים כן אפילו אם היה ניעור כל הלילה, שעל מנהגו של עולם מברכים (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יב).

מגביה שפלים יש מהגאונים שהביאו ברכה נוספת כשישב: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם מגביה שפלים (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), ברכות השחר; סידור רב סעדיה גאון עמ' פח; הלכות גדולות א, ברכות ט, עמ' צ במהדורת מכון ירושלים), ויש שגרסו כן בתלמוד (כן משמע בהלכות גדולות שם; ב"ח שם ט, בדעת האגודה והרוקח); ויש שכתבו שלא לברך ברכה זו, מאחר שאינה מטבע שטבעו חכמים בתלמוד (שבלי הלקט ד, בשם רב עמרם גאון; בית יוסף שם; שו"ע שם ז), וכן נהגו בימינו ברוב המוחלט של הקהילות שלא לברך אותה (כן הוא בסידורי האשכנזים, הספרדים והתימנים, אך לא בסידורי האיטלקים).

סופר נופלים יש מהגאונים שהביא ברכה אחרת כשישב: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם סופר נופלים (הלכות גדולות שם, כנוסח חלופי לברכת מגביה שפלים); וכתבו ראשונים שאין לברכה, שלא נזכרה בתלמוד (העיטור, ציצית, דף עז טור א במהדורת רמ"י; אגודה ברכות רט), ולפי שמצאנו סוף ה' לְכָל הַנְּפִלִים וְזִקְקָה לְכָל הַכְּפוּפִים (תהלים קמה יד) הרגילו בכך (העיטור שם).
סדרן זמנן בענין אמירת ברכות השחר, כשלא עשה המעשים הנזכרים בגמרא בעניינם, וסדרן של הברכות, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאין להן סדר, אלא מברך כל אחת מהן על דבר שהברכה בשבילו, כשהגיעה שעתו: חגר חגורו והוא על מיטתו מברך אוזר ישראל בגבורה, שמע קול התרנגול מברך הנותן לשכוי בינה; וכל ברכה שלא נתחייב בה אינו מברך אותה, כגון הלן בכסותו שאינו מברך כשקם משנתו מלביש ערומים (רמב"ם תפילה ז-ז), אבל שלש הברכות השליליות, מברך אותן בכל יום, שאינן על ראיית האחר, אלא עליו (רבי אברהם בן הרמב"ם בקובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו נב ע"א, בדעת הרמב"ם, ובשם הר"י גיאת)¹⁷.
- יש אומרים שכל הברכות הללו כולן מברך אפילו אם לא נתחייב בהן, שאין הברכה דוקא על עצמו, אלא מברכים שהקב"ה

• שעשני גר, שהגירות קרויה עשיה, כמו שכתוב: וְאֵת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשָׂה בְּחָן (בראשית יב ה), שאברהם היה מגייר את האנשים, ושרה מגיירת את הנשים (בראשית רבה לט יד. דרכי משה שם סק"ג; רמ"א שם, לפי המגן אברהם שם), וגר שנתגייר כקטן שנולד (ראה ערך גר), והרי הוא כאילו נעשה ונברא מחדש (ט"ז שם סק"ה); ויש חולקים וסוברים שאין שייך לומר שעשני גר, שגירותו באה מצד בחירתו, שהוא בעצמו בחר בדת ישראל (ב"ח שם; מגן אברהם שם, בשם השל"ה)¹⁴.

• שעשני יהודי (רמ"א שם, לגירסת דפוס קרקא שלי"א; ב"ח שם, בשם הגהת הרמ"א); והחולקים על "שעשני גר" חולקים כאן מאותו הטעם (ב"ח שם; מגן אברהם שם, בשם השל"ה).

• שהכניסני תחת כנפי השכינה (שיירי כנסת הגדולה שם); והחולקים על "שעשני גר" יחלקו אף כאן מאותו הטעם (ילקוט יוסף שם הערה כא).

ממזר ממזר מברך כל הברכות, שהרי ישראל גמור הוא (פרי מגדים שם).

סומא וכן הסומא מברך את כולן, שאפילו לסוברים שאינו חייב במצוות אלא מדרבנן (ראה ערך סומא), הרי האשה פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמא אפילו מדרבנן (פרי מגדים שם).

אשה במקום הברכה שלא עשני אשה, יש מנהגים שונים:

- יש שנהגו לברך שעשני כרצונו (טושי"ע או"ח מו ד; אבודרהם שם, בשם ומלכות (כן משמע בשו"ע שם; לקוטי מהרי"ח ח"א לד ע"ב).
- ויש שלא נהגו בברכה זו (ערוך השלחן שם יא; פרי חדש שם), שלא נזכרה בתלמוד (פרי חדש שם).
- ויש שנהגו לאומרה ללא שם ומלכות (סדר עבודת ישראל; בן איש חי, שנה א וישב י).

ושני טעמים נאמרו לברכת שעשני כרצונו:

- האשה אומרת אותה כמי שמצדיקה עליה את הדין על הרעה (טור שם; אבודרהם שם).
- או שאדרבא יש מעלה וצורך בכריאת האשה, והיא נותנת שבח והודאה על כך (ט"ז שם סק"ד) שעשאה ה' כרצונו העליון הפשוט והישר (עולת ראייה א עמ' עב).
- ובברכות שלא עשני גוי ושלא עשני עבד נחלקו אחרונים איזה נוסח יאמרו:
- יש אומרים לומר: "שלא עשני גויה" ו"שלא עשני שפחה" (בן איש חי שם; פסקי תשובות ח"א עמ' שפד, שכן מנהג הספרדים וחלק מהאשכנזים).
- ויש אומרים שאין לשנות הנוסח, ויש לומר: "שלא עשני גוי" ו"שלא עשני עבד" (אשל אברהם מו ב; פסקי תשובות שם, שכן מנהג מרבית האשכנזים).

ברכות שלא נזכרו בתלמוד

הנותן ליעף כתבו ראשונים שיש שנהגו לברך ברכה נוספת, כח

התפשט המנהג לאומרה, ובניגוד לדעתו, שכן נכון על פי הקבלה (ברכי יוסף שם ס"ק יא).¹⁷ ויש שכתב שיש גירסה בתלמוד, שמברכים הברכות הללו רק בשעת ראיית הגוי, האשה והעבד, וכתב עליה שהיא גירסה ישרה, ושכן גרוס לפניו בסדר רב עמרם גאון (רבי אברהם בן הרמב"ם שם).

¹⁴ והסוברים שיכול לברך כן, הוא לפי שאלמלא הקב"ה עוזרו לא יכל להוציא מחשבתו לפועל, ומכיון שהקב"ה עשה שיוציא מחשבתו לפועל, יכול לברך: שעשני גר (ברכי יוסף שם סק"ט).¹⁵ ויש שתיירץ שהיתה גרוסה ברכה זו לפניו בתלמוד (ב"ח שם ט).¹⁶ וגם בין הנוהגים על פי השלחן ערוך

בכלל ברכה הסמוכה לחברתה, ולכן הן פותחות בברוך; ועוד שהן קצרות, כמו ברכת הפירות, ולכן פותחות בברוך ואינן חותמות בברוך (תוספות ברכות מו א ד"ה כל).

לפי או אחרי ברכות אלו, לפי הסדר שבתלמוד, מברך אותן **נטילת ידים** קודם נטילת ידים (רא"ש ברכות ט כג), ויש מהראשונים שכתב שמברך אותן ועודו על מיטתו (רמב"ם תפילה ז ג), שלא תיקנו נטילת ידים אלא לקריאת שמע ולתפילה בלבד (רא"ש שם); אבל חלקו עליו גאונים וראשונים וכתבו שדוקא בזמן התלמוד, שהיו קדושים והיו נזהרים ורוחצים ידיהם ועומדים בענין שהיו יכולים לומר הברכות בנקיות, סדרו הברכות לפני נטילת ידים, אבל אנו שאיננו יכולים להיזהר ולישב בנקיות כל כך, יש לומר כל הברכות אחר ברכת על נטילת ידים (רבנו יונה שם ב), שהידים עסקניות ועשויות למשמש, ומפני טינפת אסור לברך אפילו ברכה אחת עד שירחץ ידיו, ולכן כשניעור אדם משנתו נפנה ומתקן עצמו, ונוטל ידיו, ומברך על נטילת ידים ואשר יצר, וכל סדר הברכות אחר כך (תשובת רב נטרונאי באוצר הגאונים ברכות, התשובות שע, בשבלי הלקט, תפילה א, ובתשובות רב נטרונאי גאון או"ח ט).

אשר יצר ללא אם לא עשה צרכיו נחלקו הדעות אם מברך אשר עשיית צרכים יצר בקומו בבוקר:

• יש אומרים שאינו מברכה, שלא נתקנה אלא על עשיית הצרכים (בית יוסף או"ח ד א; כן משמע בשו"ע שם; שלחן הטהור (ספרין) ד ג).

• ויש אומרים שמברכה (אבודרהם, ברכות השחר, שכן המנהג; רמ"א שם), שמאחר שאסור ליגע בנקביו בעוד שהרוח הרעה עליהם, לכן מברך על שיכול לאחר הנטילה לגעת בנקביו לסותמם ולפותחם (דרכי משה שם סק"ג), או שדינה כשאר ברכות השחר שהן ברכות שבח שמברכים אותם על תיקונם של עולם (ראה לעיל ב"ח שם), או שברכה זו היא על יצירת הגוף, ובבוקר נעשה כבריה חדשה וצריך להודות על כך (כן משמע במגן אברהם שם סק"ב).

והרוצה להסתלק מן הספק – יטול ידיו ולא יברך, ויעשה צרכיו, ויטול ידיו פעם שניה ויברך על נטילת ידים ואשר יצר, ואחר כך יאמר כל סדר הברכות, ויצא ידי חובתו לכל הדעות (מגן אברהם שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ד).

לאחר הזמן יש מהראשונים שסבור שברכות אלו אינן מברכים **הראוי להם** אותן אחר שעבר זמנן, שאין מברך אותן אלא מי שנתחייב בהן (עי' לעיל דעת הרמב"ם), ולכן הנהגים לברך אותן בבית הכנסת – טעות היא בידם (רמב"ם תפילה ז ט), שאין ראוי לברך אחר שעבר זמנן, אלא כל ברכה וברכה יברך בזמן האמור בגמרא (ב"י סי' מו, בדעת הרמב"ם)²⁰.

ויש חולקים וסוברים שאף על פי שלסדר הגמרא היה ראוי לברך כל אחת ואחת בשעתה, מכל מקום לפי שאין הידים נקיות תיקנו לסדרן בבית הכנסת (רא"ש ברכות שם; טו"ש"ע מו ב), ועוד שרבים מעמי הארצות שאין יודעים אותן תיקנו שישמיע בבית הכנסת ויענו אמן, ויצאו ידי חובתם (טו"ש"ע שם. וראה באור הגר"א שם ס"ק

ברא צרכי העולם (רמב"ן פסחים ח א; ר"ן שם, בשמו; כלבו א, בשם רב נטרונאי ורב עמרם ושאר הגאונים), ואם הוא לא נהנה – אחרים נהנים (לבוש או"ח מו ח; שלחן ערוך הרב שם ז).

• ויש מחלקים: כל הברכות שהן על סידור העולם והנהגתו, כגון אלהי נשמה, והנותן לשכוי בינה, ורוקע הארץ על המים, והמכין מצעדי גבר – יש לברך עליהם אפילו לא שמע קול תרנגול, או לא הלך על הארץ; אבל אותן הברכות שהן על הנאותיו של האדם, לא יברך אם לא נהנה, כגון ששוכב על מיטתו ואינו לא לובש ולא אוזר ולא עוטר – לא יברך (טור שם, על פי הרא"ש ברכות ט כג), וברכת רוקע הארץ, וברכת המכין מצעדי גבר הן על סידור העולם, כמו הנותן לשכוי (בית יוסף שם ח).

אף הפוסקים נחלקו בדבר:

• יש סוברים שכיון שיש מחלוקת בדבר, יש לנהוג כדעה הראשונה, אך יאמר הברכות שלא נתחייב בהן ללא שם ומלכות (בית יוסף שם; שו"ע שם).

• ויש סוברים שכיון שהמנהג כדעה השניה (רמב"ן פסחים שם), אין לשנות מהמנהג (דרכי משה שם סק"ד; רמ"א שם), וכן המנהג בימינו (פרי חדש שם ח ד"ה כל הברכות; ברכי יוסף שם ס"ק יב; ערוך השלחן שם יב-יג; שלחן ערוך המקוצר או"ח ז א)¹⁸.

והרוצה לצאת ידי ספק, ישמע הברכות ממי שהתחייב בהן, שיכוון להוציאו ידי חובה, ואף הוא יכוון לצאת בהם (פרי חדש שם).

חרש וסומא • יש אומרים שחרש, שאינו יכול לשמוע לא יברך הנותן לשכוי בינה, וכן סומא לא יברך פוקח עורים, כיון שהדבר חסר בגופו (הגהות מימוניות תפילה ז ז, בשם התוספות).

• ויש אומרים ששניהם מברכים, כיון שהברכות הן על סדר העולם (פרי חדש שם; מגן אברהם מו ס"ק יד; שו"ע הרב שם ז; דרך החיים, דיני ברכות השחר, ב ד; בן איש חי א פ"א וישב ד; משנה ברורה שם ס"ק כה).

משותק על הצד שהברכות הן על סדר העולם, אף המשותק רשאי לברך ברכת זוקף כפופים (כף החיים מו ס"ק מד).

הניעור כל הלילה הניעור כל הלילה – יש אומרים שאינו מברך ברכת אלהי נשמה והמעביר שינה (אליה רבה שם ס"ק יב; סידור הרב בסדר הנטילה, בברכת אלהי נשמה); ויש חולקים, שכיון שלמנהגנו הברכות הן על מנהגו של עולם, אף אם לא ישן מברך אותן (ערוך השלחן שם יג), אבל כל שאר הברכות מברך אפילו כשהיה ניעור כל הלילה, אלא שממתין מלברך עד שיעלה עמוד-השחר (סידור הרב שם).

אם טעה והקדים ברכה לחברתה אם טעה בסדר הברכות, והקדים אחת לחברתה – אין בכך כלום, ויברך הראשונה אחר כך (שלחן ערוך הרב שם ה; ערוך השלחן שם יד)¹⁹.

הטעם שפותחות ברכות אלו כל אחת מהן ברכה לעצמה, ואינן בברוך

לעיל). 20. וראה תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם פג שעיקר טענתו היא שמא אין בבית הכנסת מי שנתחייב בהן, והרי זו ברכה לבטלה, ולכן על ברכות אלהי נשמה והמעביר שינה ופוקח עורים אין חשש, שהתנועות המחייבות ברכות אלו הן הכרחיות לפי הרוב

18. וגם בין הנהגים על פי השלחן ערוך התפשט המנהג לאומרים גם אם לא נתחייב בהן, ובניגוד לדעתו, שכן נכון על פי הקבלה (ברכי יוסף שם). 19. מלבד ברכות מתיר אסורים וזוקף כפופים, שיש אומרים שסדרן מעכב (ראה לעיל), ומלבד ברכות שלא עשני גוי ועבד ואשה, שיש הסוברים שסדרן מעכב (ראה

הרב חיים קנייבסקי; ויש סוברים שאין לו לברך כלל עד שיסיים תפילתו (כן משמע בערוך השלחן או"ח נב ח).

הכל מודים שאם נזכר באמצע קריאת שמע וברכותיה שלא בירך ברכות השחר, שלא יפסיק, וימתין עד לאחר תפילתו (כן משמע בערוך השלחן שם; אז נדברו ח מד; אשי ישראל שם, בשם הרב נויבירט).

מי ששכח מלבד מחלוקת האחרונים באלהי נשמה (ראה לעיל) **לכנס וזכר** יש מהאחרונים שהוסיף עוד ברכות מברכות השחר **לאחר תפילתו** שיש להסתפק אם יכול לאומרם אחר תפילתו, או שיצא ידי חובה באמירה בדרך התפילה, והסיק שאם נזכר לאחר תפילתו שלא אמר ברכות השחר, ידלג על הברכות הללו:

- ברכת הנותן לשכוי בינה, שכבר בירך יוצר המאורות.
- ברכת מתיר אסורים, שכבר כלל בברכת מחיה המתים: מתיר אסורים (ערוך השלחן שם).

סוף זמנ בזמן סוף ברכות השחר נחלקו אחרונים:

- יש המצדד לומר שזמנו עד שלש שעות, שהוא עדיין זמן הקימה, שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות (מאמר מרדכי שם סק"י).

- יש הסוברים שהוא עד ארבע שעות היום, שהוא זמן קימה (דרך החיים, אונ ד, על פי מגן אברהם עא סק"א; כף החיים שם סק"ד, במסקנתו).

- ויש הסובר שזמנו עד חצות היום (ספר החיים מו), שאחר חצות כבר התחילו לנטות צללי ערב (כף החיים שם).

אך רבים הסוברים שזמנו כל היום, ואפילו בלילה עד שנת השינה (מעשה רב ט; זרע אמת א יא; מים החיים יו"ד ד; רב פעלים א יו"ד נד, ושם ב או"ח ח; בני לוי ד).

בישיבה אין צורך לומר ברכות השחר בעמידה, ויכול לאומרם בישיבה (פרי מגדים או"ח משבצות זהב סק"ג; ישכיל עבדי ח או"ח א).

ח. ולשיטה זו מה שאמרו שכל הברכות מברכים עובר לעשייתן (ראה ערך ברכות) הוא דוקא בברכת-המצוות (ראה ערכו), אבל ברכה של הודאה ושבח כגון אלו יכול לברך אף אחר כך (רא"ש ברכות שם). ועוד, שברכות אלו הן על מנהגו של עולם, ולכן יכול לברך אותן בבית הכנסת (ר"ן פסחים ח א).

יש נוהגים שאחר שבירך אחד ברכות השחר בבית הכנסת וענו אחריו אמן, חוזר אחד מהעונים אמן ומברך ועונים אחריו אמן, וכסדר הזה עושים כל אותם שענו אמן תחילה, ואין לערער אחריהם ולומר שיצאו באמן שענו תחילה, מפני שהמברך אינו מכויץ להוציא אחרים, ועוד שהם נתכוונו שלא לצאת בברכתו (אגור, הביאו בית יוסף סי' ו; שו"ע שם ד); ויש חולקים וסוברים שראוי שהשליח ציבור יתכוין להוציא את כולם, והשומעים העונים אמן יתכוונו לצאת, ולא יגרמו לברכה שאינה צריכה (ע"י שערי תשובה ס"ק ה, בשם המב"ט והמרש"ם ועוד. וראה ערך ברכה שאינה צריכה), וכל מקום ומקום יעשה כפי מנהגו, שכל אחד יש לו על מי לסמוך (משנה ברורה ס"ק יג).

המשכים לקום המשכים לקום קודם אור היום, מברך כל סדר קודם הברכות, חוץ מברכת הנותן לשכוי בינה שאינו מברך אותה עד שיאור היום (שו"ת הרא"ש ד א; אבודרהם שם; טוש"ע או"ח מז יג), ואם שמע קול תרנגול יש להקל לברך אפילו קודם אור היום (מגן אברהם שם ס"ק יג; חיי אדם ח א; שלחן ערוך הרב שם ט), ואפילו היה ניעור כל הלילה (סידור הרב שם); ויש מקילים לברך קודם אור היום אפילו לא שמע קול תרנגול (מגן אברהם שם, בשם הכתבים ושכן משמע בזוהר; פרי חדש שם יג ד"ה מברך; מעשה רב ז).

מי ששכח אם נזכר באמצע פסוקי דזמרא שלא בירך ברכות **לכנס וזכר** השחר: יש אומרים שיכול להפסיק בין מזמור **כאמצע** למזמור כדי לברכם (אשי ישראל ח כז, בשם הרב נויבירט); ויש חולקים בזה וסוברים שימתין **תפילת שחרית** מלבד עד לאחר ישתבח, וגם אז יברך רק הברכות שאינו יכול לברך אחר שמונה-עשרה (ראה לקמן). אשי ישראל שם הערה סד, בשם

בְּרָכוֹת וּקְלָלוֹת¹

הברכות והקללות שאמרו הלויים כשעברו ישראל את הירדן

מצות הברכות והקללות

הפכו הלויים פניהם כלפי הר גריזים ופתחו בברכה: ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו', ואלו ואלו, שבהר גריזים ובהר עיבל, עונים אמן; הפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה: אָרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה פֶסֶל וּמַסֶּכֶה וגו', ואלו ואלו עונים אמן, עד שגומרים ברכות וקללות (דברים שם עד סוף הפרשה. סוטה שם ורש"י. על סדר הברכות והקללות ראה להלן).

מקום עמידת שבט לוי, אף על פי שהיה בין ששה השבטים **שבט לוי** העומדים על הר גריזים, היה עומד למטה לברך ולקלל, ונחלקו תנאים כיצד עמדו:

- רבי אליעזר בן יעקב אומר, זקני כהונה ולויה למטה, והשאר למעלה.

נצטוו ישראל שביום שיעברו את הירדן יקימו בהר עיבל אבנים גדולות, יסודו אותם בסיד, ויכתבו עליהם את דברי התורה, ויבנו מזבח על הר עיבל, ויעלו ששה שבטים - שמעון ולוי ויהודה ויששכר ויוסף ובנימין - לראש הר גריזים, וששה שבטים - ראובן וגד ואשר וזבולון ודן ונפתלי - לראש הר עיבל (ראה דברים כז יב-ג; סוטה לב א²). האירוע התרחש עם כניסתם של ישראל לארץ בימי יהושע (יהושע ח ב³), והכהנים והלויים (על הלויים, ראה להלן) והארון עמדו למטה באמצע בין שני ההרים, והכהנים הקיפו את הארון, והלויים את הכהנים, וכל ישראל מכאן ומכאן, על ההרים (ראה יהושע ח לג).

התרחשו אחרי כיבוש העי, ולא מיד עם כניסתם לארץ, אך כתבו רש"י ורד"ק שם שאין מוקדם ומאוחר, והברכות והקללות קרו מיד עם כניסתם לארץ, כמבואר בדברים שם, וכמבואר במשנה סוטה לב א. וראה מלבי"ם יהושע שם

ברכות וקללות. 1. ד', טור שעה-שפב. 2. בטעם הבחירה של השבטים להר גריזים ולהר עיבל - ראה אבן עזרא ופירוש רד"צ הופמן דברים שם. 3. אמנם ביהושע שם משמע בפשט הפסוקים שהברכות והקללות על הר גריזים והר עיבל

עושה תורה, וארבע בפרט, שהם: ברוך אשר לא ילמד לעשות פסל ומסכה, ברוך המלמד שלא לעשות פסל ומסכה, ברוך משמר שלא לעשות כו', ברוך אשר לא יעשה כו', הרי שמונה בברוך, ובארור ארבע בכלל, שהם: ארור שאינו לומד תורה, ארור שאינו מלמד תורה, וכן בשמירה וכן בעשייה, וארבע בפרט, שהם: ארור לומד לעשות פסל ומסכה, ארור מלמד לעשות פסל ומסכה, וכן בשמירה וכן בעשייה, הרי שמונה ארור, וכן על כל מצוה (תשובות הגאונים [אסף] תש"ב עמ' 142, וכעין זה בתורתן של ראשונים הורו"ק עמ' 49. וראה מאירי סוטה שם, בשינויים).

מיקום הר גריזים על מקומם של הר גריזים והר עיבל, נאמרו לישראל גריזים והר סימנים כשהיו במדבר, שנאמר: הלא הקמה פֶּעֶר עיבל הִירְדֵּן אַחֲרֵי דֶרֶךְ מְבֹא הַשָּׁמֶשׁ בְּאַרְצָן הַפְּנִיעִי הַיֵּשֶׁב פְּעֶרְכָּה מִלִּל הַגִּלְגָּל אֶצֶל אֱלֹנֵי מֶרְה (דברים יא ז).

"עבר הירדן" פירושו: בעבר המערבי של הירדן, שישראל היו אז למזרח הירדן (רש"י סוטה לג ב ד"ה הלא). ונחלקו תנאים:

- לדעת רבי יהודה "אחרי" הוא רחוק (ראה בראשית רבה מד ו), ופירושו: רחוק מהירדן שהוא במזרח שהשמש באה משם, ו"אצל אלונני מורה" הכוונה אצל שכם, שנאמר: עַד מְקוֹם שָׁכָם עַד אֱלֹן מִזְרָה (בראשית יב ו), ויושבים בהם כותיים [ראה ערך כותים] (ספרי ראה נו; סוטה לג ב; ירושלמי סוטה ז א). ולפי זה "מול הגלגל" פירושו: רחוק מן הגלגל (רש"י דברים שם⁴). ולדעתו הלכו ישראל ביום שעברו את הירדן מאה ועשרים מיל (ירושלמי שם), ששים מיל עד הר גריזים והר עיבל, וששים בחזרתם (ראה סוטה לו א, וסנהדרין מד א, וראה שיירי קרבן לירושלמי שם⁵).

- לדעת רבי אליעזר "אחרי מבוא השמש" היינו רחוק ממערב ששם שוקעת השמש, והיינו לצד מזרח סמוך לירדן, שנאמר: וְהָיָה פְּעֶרְכָּם אֶת הִירְדֵּן (דברים כז ד), משמע מיד שעברו את הירדן (ספרי וסוטה וירושלמי שם), ועשו שם שתי גבושיות – הרים קטנים, וקראו להם הר גריזים והר עיבל (ירושלמי שם⁶).

הזמן אף בזמן שנאמרו הברכות והקללות נחלקו:

- **בו נאמרו** לדעת רוב התנאים, בו ביום שעברו את הירדן והקימו האבנים וכתבו עליהן דברי התורה, עלו להר גריזים והר עיבל ואמרו הברכות והקללות (ראה סוטה לב א, ושם לו א; ירושלמי שם ג ז; בתוספתא שם ח ז).

- לדעת רבי ישמעאל, נאמרו הברכות והקללות לאחר ארבע עשרה שנה של כיבוש וחילוק (ראה ערך ארץ ישראל: הכיבוש; החילוק), שנאמר בהם: וְהָיָה כִּי יִבְיָאֲךָ ה' אֱלֹהֶיךָ אֶל הָאָרֶץ (דברים יא כט), ו"ביאה" לאחר כיבוש וחילוק היא (ראה קדושין לו ב), והכתוב וְהָיָה פְּעֶרְכָּם אֶת הִירְדֵּן וגו' (דברים כז ד), נאמר על הקמת האבנים בלבד (ירושלמי שם).

- רבי יאשיה אומר, כל הראוי לשרת – היינו מבין שלשים ועד בן חמשים (ראה ערך לוי) – למטה, והשאר למעלה.

- רבי אומר, אלו ואלו – ישראל ולוים – למטה הם עומדים, ככתוב ביהושע: וְכָל יִשְׂרָאֵל וְיִזְגָּלוֹ וְגו' עֹמְדִים מִזֶּה וּמִזֶּה לְאַרְוֹן נֶגֶד הַפְּתָנִים הָאֵלֶּים (יהושע שם), ומה שנאמר בתורה 'על' הר גריזים והר עיבל, מובנו בסמוך להם (סוטה לו א, ורש"י).

- רבי שמעון אומר, כל שבט לוי – מלבד הכהנים – היה עומד למעלה, והפסוק: נֶגֶד הַפְּתָנִים הָאֵלֶּים, יתפרש כפי שאמר רבי יהושע בן לוי בעשרים וארבעה מקומות נקראו הכהנים לויים (ירושלמי סוטה ז ד, הובא בתוספות שם ד"ה אי, וראה שם שינויים בשמות התנאים).

ברכה קודמת כל הארורים שבפרשה זו היו אומרים תחילה לקללה בלשון ברכה (רש"י סוטה לב א), שנאמר: וְנִתְּנָה אֶת הַפְּרָכָה עַל הָר גְּרִיזִים וְאֶת הַקְּלָלָה עַל הָר עֵיבָל (דברים יא כט), להקדים ברכה לקללה. וממה שנאמר (שם כו): בְּרָכָה וְקְלָלָה, למדו שברכה אחת קודמת לקללה, ואין כל הברכות קודמות לקללות. היינו שהקדימו ברכה אחת לקללה אחת, וברכה שניה לקללה שניה וכן כולם.

דיני הברכות והקללות בפסוק זה דרשו גם שבא להקיש ברכה לקללה, לומר לך:

- מה קללה בלויים אף ברכה בלויים.

- מה קללה בקול רם, שכן כתוב: וְעָנִי הָאֵלֶּים וְגו' קוֹל רָם (דברים כז יד), אף ברכה בקול רם.

- מה קללה בלשון הקודש, אף ברכה בלשון הקודש.

והקללות למדו בגזרה שוה ממתן תורה, שניתנה בלשון הקודש (סוטה לג א ורש"י, לדעת חכמים), או בגזרה שוה מחליצה (ראה ערך חליצה). היבמה הם בלשון הקודש (שם, לדעת רבי יהודה. וראה ערך חליצה).

- מה קללה בכלל ופרט, אף ברכה בכלל ופרט (ראה להלן).

- מה קללה אלו ואלו עונים אמן, אף ברכה אלו ואלו עונים אמן (סוטה לו ב. וראה ירושלמי סוטה ז ד).

הכלל של הברכות הוא: ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת, והכלל של הקללות הוא: ארור אשר לא יקים וגו', והפרט של הברכות והקללות הוא כל אותן המצוות המפורשות בארורים שבפרשה, שכל אחת מהן נאמרה בתחילה בלשון ברכה, ואחר כך בלשון קללה (רש"י סוטה לו א ד"ה ברוך).

כשעשרה אופנים כל מצוה ומצוה מהן נאמרה בשש עשרה אופנים, שהם: ברוך בכלל וברוך בפרט, ארור בכלל וארור בפרט, וכל אחד מהם נאמר בארבע לשונות, ללמוד וללמד לשמור ולעשות, הרי שש עשרה (תוספתא סוטה ח י; סוטה לו א, ורש"י שם).

וכתבו גאונים שכך היה הסדר: פתחו ואמרו ארבע בכלל, שהם: ברוך לומד תורה, ברוך מלמד תורה, ברוך משמר תורה, ברוך

שהזיהוי הזה הוא טעות, והר גריזים הוא ההר הנקרא כיום ג'בל אל-כביר, שגובהו כ-770 מטר מעל פני הים – ראה מאמרו של י. זיו, בתוך מחקר יהודה ושומרון קובץ יא, המכללה האקדמית יהודה ושומרון תשס"ב, עמ' 41 ואילך. וראה פירוש רד"ק הופמן דברים כז ד, שהמזבח נבנה דוקא על הר עיבל שהוא ההר הצפוני, שהרי גם במשכן ובמקדש קדשי קדשים שחיתן בצפון. 6. בענין זיהוי מקומות אלה בימינו ראה במאמרו של י. זיו, מחקר יהודה ושומרון שם, ובמאמר זאב ארליך, בתוך ספר שומרון ובנימין ג (תשנ"ג) עמ' 224-229.

דרך אחרת בנידון. וראה להלן: הזמן בו נאמרו. 4. בגירסה שלנו בגמרא: סמוך לגלגל, אבל בהגהות הרש"י שם הוכיח שהוא טעות סופר. 5. לשיטה זו הר עיבל הוא ההר השוכן מצפון לשכם, הנקרא כיום ג'בל עבאל, גובהו 940 מטר מעל פני הים, ובשנים תשמ"ב-תשמ"ט נתגלה עליו מזבח המתאים לתאריך כניסת בני ישראל לארץ בימי יהושע – ראה א. זרטל, עם נולד, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2000. וראה מאמרו של הרב ז. מ. קורן בספר חיים ביהודה, תשס"ד, עמ' פג ואילך. והר גריזים שזוהה על ידי השומרונים כג'בל א-טור, אך קרוב לודאי

בְּרִכּוֹת קְרִיאַת שְׁמַע

ברכות שתיקנו חכמים לומר לפני קריאת שמע (ראה ערכו) ולאחריה

הפרקים:

- הברכות וסדרן ;
- ברכת יוצר ;
- ברכת אהבה ;
- ברכת גאולה ;
- ברכת מעריב ערבים ;
- ברכת אהבה בערבית ;
- ברכת גאולה בערבית ;
- ברכת השכיבנו ;
- זמנן ;
- בשבת ויום טוב ;
- טעות משחרית לערבית ;
- בשליח ציבור .

הברכות וסדרן

מספר הברכות הקורא קריאת שמע מברך לפניו ולאחריה שבע וסדרן ברכות: בשחר שתיים לפניו ואחת לאחריה, ובערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה (ברכות יא א; רמב"ם קריאת שמע א ה; טור או"ח נח ורלו).

ברכה ראשונה שלפניה בשחר היא ברכת יוצר אור, והשנייה ברכת אהבה, ושלאחריה אמת ויציב; בערב הראשונה שלפניה היא ברכת מעריב ערבים, והשנייה ברכת אהבה, ושלאחריה הראשונה אמת ואמונה, והשנייה השכיבנו (ברכות שם ב; רמב"ם שם ו; טושי"ע או"ח נט וס: בקריאת שמע של שחר, ורלו: בקריאת שמע של ערבית).

מקור סמכו חכמים שבע ברכות אלו על הכתוב (תהלים קיט מהכתוב קסד): שְׁבַע בְּיוֹם הַלֵּלְתִּיךָ עַל מִשְׁפָּטֶי צִדְקָךָ (ירושלמי ברכות א ה; טור או"ח נח), היינו על קריאת שמע שהיא דברי תורה (רש"י תהלים שם).

ויש שפירשו שבשלש פרשיות של קריאת שמע כתובים שבעה משפטי צדק, היינו שבע מצוות: תפילין של יד, תפילין של ראש, מזוזה וארבע ציציות, ולכן תקנו שבע ברכות לפני קריאת שמע ולאחריה להלל לה' בשבע ברכות על שבע המצוות (ב"ח או"ח רלו א).

החלוקה בין הטעם שחלקו שבע הברכות לשלש ביום וארבע היום והלילה בלילה:

- לפי שנאמר: וְהִגִּיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה (יהושע א ח), שתהא הגיית היום והלילה שוות (ירושלמי ברכות א ה), שביום שיש שלש פרשיות קריאת שמע תיקנו שלש ברכות וביחד הן שש, ובלילה שנהגו בימיהם שלא לקרוא פרשת ציצית (ראה ערך קריאת שמע וערך זכירות), תיקנו ארבע ברכות (רשב"א ומאירי ברכות יב ב, בפירוש הירושלמי).

- יש נותנים טעם, בכדי שבין ביום ובין בלילה יהיו שבע מצוות, על סמך הכתוב שבע ביום הללתיך, שביום יש שתיים לפניו ושלוש פרשיות ואמת ויציב וגאל ישראל, הרי שבע, ובלילה שאין פרשת ציצית מוסיפים השכיבנו (מדרש תהלים ו; שבלי הלקט השלם נא).

- ויש שכתב לפי שבסדר הזמן הערב קודם לבוקר, לכך קבעו ארבע ברכות לערבית, כי זריזין מקדימין למצות (ראה ערכו), וכל מה שיוכלו להקדים מקדימים (לבוש או"ח נח א).

קביעתם עם ברכות אלו אינן דומות לשאר ברכות המצוות, שכן קריאת שמע אין מברכים אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרוא את

שמע, אלא לעצמן ניתקנו, יוצר אור למציאות האור, אהבה לחיוב לימוד התורה, וכן כולן (ראה להלן), וקבעו אותן לפני קריאת שמע ולאחריה (שו"ת הרשב"א א מז, סט, שיט; מאירי ברכות יא ב ד"ה והרי למדת), ופוטרו מלברך אשר קדשנו וכו' לקרוא את שמע (מאירי שם. וראה ערך קריאת שמע).

וכתבו גאונים שברכה שלאחריה היא ברכה של קריאת שמע, שהרי על כל פרק ופרק אומר אמת, ועל חותמה שהוא סוף פרשת ציצית אומר אמת ויציב² (תשובת רב האי גאון בשערי תשובה קב, וברשב"א ברכות יא א ד"ה אחת ארוכה. וראה להלן: ברכת גאולה).

ברכות ללא קריאת שמע לא היה יודע קריאת שמע ויודע את הברכות – מברך אותן, שאינן כברכת המצוות שאם לא קיים את המצוות הרי הן ברכה לבטלה (מאירי ברכות יא ב ד"ה והרי למדת).

קריאת שמע ללא הברכות קרא קריאת שמע בלא הברכות, יצא ידי חובת קריאת שמע (אבודרהם שחרית של חול עמ' פט, וטור או"ח ס, בשם רבינו חננאל; שו"ע שם ב), ככל מצוה שעשהא שלא בברכה שיצא ידי חובתה (מאירי שם; שיטה מקובצת ברכות יג א. וראה ירושלמי ברכות ב א). אלא שידי חובת הברכות לא יצא, וחוזר ומברכן בלא קריאת שמע (רשב"א ברכות יא ב ד"ה ושמע). ומכל מקום טוב לחזור ולקרוא קריאת שמע עם הברכות (שו"ע שם), כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה (באור הגר"א שם סק"ח).

ויש חולקים וסוברים שלא אמרו ברכות אינן מעכבות אלא ביחיד, אבל בציבור מעכבות, וסדר הברכות בלבד הוא שאינו מעכב (תוספות ברכות יג א ד"ה היה קורא; רשב"א ואבודרהם שם, בשם רב האי גאון³).

שינוי סדר הברכות לדברי הכל אינו מעכב, שאם שינה יצא ידי חובה (ברכות יב א; רמב"ם קריאת שמע א ח; טושי"ע או"ח ס ג), בין ביום ובין בלילה (רמב"ם שם). וכן אם הקדים ברכות שלאחריה ואמר לפניו, או הברכות שלפניה אמר אחריה, או אפילו אחר התפלה – יצא (משנה ברורה ס סק"ה. וראה מגן אברהם או"ח נט סק"א. וראה להלן: זמנן). וכשאומר אחר התפילה – נכון שיחזור ויקרא עמם שוב קריאת שמע (משנה ברורה סו ס"ק ג).

ואף כשאומר הברכה השניה לבד, בלי הברכה הקודמת, עדיין היא נחשבת כמו שפותחת בברוך ויש בה שם ומלכות, כיון שמעיקרה ניתקנה להיות סמוכה לחברתה (כסף משנה שם)⁴; ויש מי שכתב שמאחר שעכשיו אינה סמוכה לחברתה אין להפקיע ממנה פתיחת הברכה (מאירי ברכות יא ב ד"ה ובסוגיא זו).

התורה, וראה להלן. 3. ראה בפרישה וב"ח לדעת הטור שדעת רב האי גאון שגם ביחיד מעכבות. 4. וראה רשב"א ברכות יא א, ושו"ת א שני ושית,

ברכות קריאת שמע. 1. ד', טור שפב-תיב. 2. ואף לדבריהם אין קריאת שמע מעכבת ברכת גאולה, ואדרבה אם לא קרא קריאת שמע אמת ויציב היא מן

האור, ואין זו ברכת הנהנין, שלא תיקנו ברכה על הנאה שאינה נכנסת לגוף (ראה ערך ברכות הנהנין), אלא ברכת הודאה ושבח על אור היום המתחדש בכל בוקר, וכמו שסידרו בה: המחודש בכל יום תמיד מעשה בראשית (ראה רמב"ן ברכות נא ב).

הזכרת מידת ברכה זו פותחת בברוך וחותמת בברוך (רמב"ם לילה קריאת שמע א ז; טושי"ע או"ח נט א. וראה ברכות יב א), ואומר: ברוך אתה ה' א' מלך העולם יוצר אור ובורא חשך (ברכות שם ב, על פי ישעיה מה ז; רמב"ם שם ו; טושי"ע שם), להזכיר מידת לילה ביום (ברכות שם; טושי"ע שם), להוציא מלב המינים האומרים שמי שברא אור לא ברא חושך (תלמידי רבינו יונה שם; שו"ע שם), או כדי שלא יהיה נראה שהחושך רע, ואינו כן שהכל עשה יפה בעתו (בית יוסף שם, בשם הר"י אבוהב).

ברכה ארוכה ברכה זו נקראת לקצת ראשונים ברכה ארוכה, אם מפני שהיא פותחת בברוך וחותמת בברוך (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות א ד; רשב"א שם יא א. וראה מאירי שם שדחה), אם מפני שיש בה הרבה עניינים (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

פירושים אומרים: עושה שלום ובורא את הכל, ואף על פי שבכתוב נאמר: ובוֹרֵא רָע (ישעיה מה ז), אנו אומרים לשון נקיה (ברכות יב ב).

יוצר משרתים ואשר משרתיו וכו', מפני שבכל יום נבראים מלאכי השרת מנהר דינור, שנאמר: חֲדָשִׁים לְבָקָרִים (איכה ג כג). וראה חגיגה יג ב, ולכן אומרים "יוצר משרתים" על אותם המתחדשים בכל יום, "ואשר משרתיו" על אותם שהם מעולם, כגון מיכאל וגבריאל, שכולם עומדים לפניו (טור או"ח נט, על פי תוספות חגיגה שם ד"ה מזיעתן).

ונותנים רשות זה לזה וכו' כולם כאחד עונים כו', משום שיש אות במלאכים הקבועים שממתינים זה לזה לומר שירה, ואלה החדשים שאינם יודעים הדת ממהרים לשורר ומתחייבים כליה (תוספות חגיגה יג ב ד"ה מזיעתן. וראה אבות דרבי נתן יב).

יש אומרים שצריך לומר: רצון קוניהם (שו"ת לחם רב א, הביאו הבאר היטב או"ח נט סק"א. וכן הנוסח בסידורי הספרדים⁶), ואין לחוש למשמעות של רבוי חס ושלום, שכן מצינו בכתוב: וְהָיָה אֲדֹנֵיהֶם נָפֶל (שופטים ג כה), על אדון יחיד, וכן מצינו: יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל בְּעֲשָׂיו (תהלים קמט ב) וכיוצא (לחם רב שם); ויש אומרים שצריך לומר: רצון קונם (באר היטב שם, בשם יש אומרים, וכן בכל סידורי אשכנז. וראה ערך ברכת הלבנה).

מעריצים ומקדישים וכו' יש אומרים בנו"ן: מעריצין ומקדישין וכו' (באר היטב או"ח נט סק"א, בשם יש גורסין, וכן הוא בסידורים נוסח ספרד. וראה במחזור ויטרי עמ' 65); ויש שכתבו לומר במ"ם (מטה משה פו; באר היטב שם, וכן הוא בסידורים נוסח אשכנז והארי"י).

בשפה ברורה ובנעימה קדושה, יש מנקדים "קדושה", ומוסב למעלה: ובנעימה קדושה (אבודרהם שחרית של חול עמ' פד; בית יוסף או"ח נט, בשם פרקי היכלות; אליהו רבה שם סק"ג. וכן בסידורים נוסח ספרד והארי"י); ויש מנקדים "קדושה", ומוסב למטה: קדושה כולם כאחד עונים וכו' (אבודרהם שם, בשם יש יחידים, וראה רש"י ישעיה ג ו, ותוספות חגיגה יג ב. וכן הנוסח ברוב סידורי נוסח אשכנז)⁷.

לא כיון כולן בירך ברכה אחת, יצא ידי חובתה, ואין ברכות אלו דומות למלכיות זכרונות ושופרות (ראה ערכו), שכל אחת מהן מעכבת את חברתה (מאירי ברכות יא ב ד"ה ובסוגיא, וראה שם דעת החולקים; משנה ברורה ס סק"ו).

לסוברים שהברכות מעכבות את קריאת שמע (ראה לעיל), אף ברכה אחת מעכבת את חברתה, שגם בזו שבירך לא יצא (ראה בית יוסף או"ח ס)⁵.

ברכות לקורא המסופק אם קרא קריאת שמע:

• לסוברים שקריאת שמע מן התורה, שחזור וקורא (ראה ערך קריאת שמע), מברך לפניו ולאחריה (רמב"ם קריאת שמע ב ג; טושי"ע או"ח סז א), כיון שהספק הוא של תורה (ראה ערך קריאת שמע), חוזר גם על הברכות אף שהן מדרבנן (ראה ערך ברכות: בספק. תלמידי רבינו יונה ברכות ג; כסף משנה שם), או שלכתחילה כך תקנום לכל החייב בקריאת שמע (שו"ת הרשב"א א שכ).

• לסוברים שקריאת שמע מדרבנן, שאינו חוזר וקורא (ראה ערך קריאת שמע), יברך על כל פנים אמת ויציב, שכשלא קרא קריאת שמע היא מן התורה, בשביל זכירת יציאת מצרים שבה (ראה להלן: ברכת גאולה. ברכות כא א ותוספות ד"ה ספק), אלא שיש אומרים שגאל ישראל לא יברך, שכבר יצא ידי ספק של תורה וסמיכת גאולה לתפלה (ראה להלן) בקריאת יציאת מצרים, ואינו חותם בברכה על הספק, שברכות דרבנן (דעה א בתלמידי רבינו יונה ברכות יב ב ד"ה והיכא); ויש אומרים שכיון שמסופק בדבר של תורה מחוייב עכשיו לומר כתיקונו עם הברכה (דעה ב בתלמידי רבינו יונה שם).

המסופק אם המסופק אם בירך לפניו ולאחריה או לא בירך, אינו חוזר ומברך (רמב"ם קריאת שמע ב ג; טושי"ע או"ח סז א), שהברכות מדרבנן, ואינו מברך מספק (כסף משנה ובית יוסף שם. וראה ערך ברכות: בספק).

פיוטים יש אומרים שאסור להפסיק בפיוטים בברכות קריאת שמע, שבמקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך, ועוד שהמשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות לא יצא ידי חובתו (ראה ערך ברכות. טור או"ח סח בשם הרמ"ה; תשובות הרמב"ם [פריימן] לב; שו"ע שם: נכון למנוע לאמרם).

אבל כתבו ראשונים שגדולי עולם תיקנו הפיוטים ואין איסור בדבר, ואין לשנות מן המנהג במקומות שנהגו לאמרם (שו"ת הרשב"א א תסא; שבלי הלקט השלם כח, בשם כמה קדמונים; רמ"א שם: וכן נוהגים בכל המקומות), שלהוסיף לפי ענין הברכה או ענין היום בפיוטים שהם שבח לה' מעין הברכה, אין לחוש (מאירי ברכות יא ב. וכעין זה ברשב"א שם).

ומכל מקום המיקל ואינו אומרם לא הפסיד, אבל לא יעסוק אז בשום דבר, שהוא הפסק, מלבד ללמוד על ידי הרהור שמותר (ראה ערך הרהור כדבור), אלא שמתוך כך יבוא לדבר, לכן אין לאדם לפרוש מן הצבור במקום שנהגו לאמרם (רמ"א שם. וראה ערך תפלה על פיוטים בתפלה). וכשתתפלל ביחיד אין לומר כלל פיוטים באמצע הברכות (מגן אברהם שם סק"א).

ברכת יוצר

טהות ברכה ראשונה שלפני קריאת שמע תיקנו על בריאת

ראה לעיל. 6. וכן הנוסח בסדר רב עמרם השלם עמ' 192 ובאבודרהם, ראה אוצר התפלות שם. 7. ראה אוצר התפלות עוד שינויי נוסחאות.

שברכת אהבה נחשבת 'ברכה קצרה', והרבה ברכות קצרות תיקנו בלי פתיחה בברוך. 5. וראה באור הלכה שם שהיינו דוקא בצבור, וכבקריאת שמע עצמה,

וכבר פשט המנהג שהיחיד אומר אותה (רמ"א שם; בייע אומר ה' או"ח ז')¹⁰.
בקטן ביחיד יש אומרים דוקא כשהיחיד הוא בן י"ג שנה ויום אחד (ראה ערך גדול) אומר קדושה ביחיד, ובציבור עונה אף כשהוא קטן (מסכת סופרים טז ט, וראה בית יוסף או"ח נט ג, בשם ר"י אבוהב וארחות חיים), ומנהג העולם שאפילו פחות מבן י"ג אומר אותה (בית יוסף שם).

קול רם קדושת יוצר אומרים בקול רם (הגהות מיימוניות בסדר התפילות אות ג; רמ"א או"ח נט ג), כדי שיאמרו הציבור ביחד דוגמת המלאכים (לבוש שם). אבל יחיד אומר בלחש (אליה רבה שם סק"ד), ויש אומרים שגם היחיד יכול לומר בקול רם (שערי תשובה שם סק"ג. וראה ערך קדושה דסדרא).

מיושב ואומרים אותה מיושב (שו"ת הרמב"ם [מקצי נרדמים תרצ"ד] לג; מגן אברהם או"ח נט סק"ב, בשם הקנה), ולכן היא נקראת קדושת מיושב (ראה כלבו ח), ולא שישב אם היה עומד, אלא שאם היה יושב אין לו לעמוד (שו"ת רמ"ע מפאנו קב; שו"ע הרב או"ח נט ב'¹¹).

טעה ולא אמר קדושה יוצר אור, אינם מעיקר מטבע הברכה, וכל שאמר את עיקר הברכה והזכיר מידת לילה ויום, ופתח וסיים כהוגן, אף אם טעה ודילג ולא אמר הקדושה והשבחים – יצא (מנחת שלמה קמא א ב, וראה הליכות שלמה תפלה ז א).

סיום הברכה בנוסח סיום הברכה נחלקו הפוסקים:

מעין החתימה • יש נוהגים לומר: אור חדש על ציון תאיר ונוצה כולנו מהרה לאורו (רוקח שיט; שבלי הלקט השלם יג, בשם רב שרירא גאון; טור או"ח נט: מנהג אשכנז. וכן הוא בסידורים נוסח אשכנז), ויש מקומות שאומרים: ואור חדש בציון תכין כדבר שנאמר קומי אורי וגו' ובדברי קדשך כתוב לאמר אל ה' ויאר לנו (המנהגי עמוד סד).

ואף על פי שצריך לומר מעין הפתיחה ומעין החתימה סמוך לחתימה (ראה ערך ברכות), והפתיחה והחתימה הן על אור הבריאה ולא על אור העתיד, יש שביארו שאף זה מעין הפתיחה והחתימה, שאור הבריאה עצמו הוא האור החדש שיאיר על ציון, שאור של ששת ימי בראשית לא היה העולם כדאי להשתמש בו, וגנוז לצדיקים לעתיד לבוא (ראה חגיגה יב א. שו"ת הרא"ש ד כ, וראה כעין זה ברוקח ובשבלי הלקט שם). ויש שביארו שכיון שמזכיר אור אין מדקדקים איזה אור הוא (טור שם, בשם רב שרירא גאון).

• ויש שמסיימים אחרי נזוכה כולנו כו': למענך יוצר אור, כדי להזכיר מעין החתימה בפירוש (שבלי הלקט שם). ויש שמסיימים: ותיקן מאורות לשמוח עולם (ראה המנהגי שם).

• ויש חולקים, כיון שאינו מעין הפתיחה והחתימה (ראה ערך ברכות), שתיקנו חכמים לברך על אור המתחדש בכל יום ולא על אור העתיד (סידור רב סעדיה גאון עמוד לו; המנהגי שם ובבלי הלקט שם, בשם רב נטרונאי; טור שם, בשם רש"י ומנהג ספרד. וכן הוא בסידורים נוסח ספרד והאר"י), ואם כבר הזכיר אור חדש וכו' יאמר לאחר "ונזוכה כולנו מהרה לאורו": כאמור לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו, שיהיה מעין חתימה סמוך לחתימה (האשכול [אלבק] א עמ' 13).

על סומא אם מברך ברכת יוצר המאורות, ראה ערך סומא.

קדושה תיקנו לומר קדושה ביוצר, להוציא מלב הכופרים שביוצר האומרים עזב ה' את הארץ ונתן הממשלה לשמש ולשאר המאורות, ואינו כן, שאין המאורות זזים כי אם במצות בוראם, שהרי כל צבאות מעלה מקדישים ומייחדים אותו (אבודרהם שחרית של חול עמ' פד).

הקדושה קדושה שביוצר יש אומרים שאינה נאמרת אלא ביחיד⁸, והיחיד מדלג עליה, שאין דבר שבקדושה בפחות מעשרה (ראה ערך דברים שבקדושה. רמב"ם תפלה ז יז; שו"ת הרשב"א א ז; טור או"ח נט, בשם רב נטרונאי גאון; דעה ב בשו"ע או"ח נט ג), אלא שנחלקו כיצד יאמר היחיד:

• יש סוברים שיאמר כל הברכה בנוסח אחר וקצר: ברוך אתה ה' א' מלך העולם יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא את הכל המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים רבים וטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית ברוך אתה ה' יוצר המאורות (סידור רב סעדיה גאון עמוד יג), ויש שהוסיפו לפני החתימה: כאמור לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו (סדר רב עמרם השלם עמוד 193).

• יש סוברים שאומר עד ונותנים רשות, ואומר: ונותנים רשות זה לזה להקדיש לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו (רב נחשון גאון, ראה שבלי הלקט יג, וכעין זה באוצר הגאונים ברכות קלב).

• יש סוברים שיאמר עד בשפה ברורה, ואומר: בשפה ברורה בנעימה ובקדושה כולם כאחד לאל ברוך נעימות יתנו וכו' (רב נטרונאי גאון, ראה שבלי הלקט שם, וכעין זה בהמנהגי עמוד סג).

• יש סוברים שאומר: עונים באימה ואומרים ביראה קדוש וברוך (רא"ש ברכות ג יח, בשם יש מפרשים; טור שם, בשם רב נטרונאי גאון; שבלי הלקט שם, בשם הרא"ה מוורונא).

• ויש סוברים שהאומרים כן אינם עושים יפה, שכת האומרת קדוש אינה אומרת ברוך, אלא יאמר: עונים ביראה ואומרים קדוש והאופנים וכו' משבחים ואומרים ברוך, ואינו גומר הפסוקים, ומתחיל לאל ברוך נעימות כו' (שבלי הלקט שם, בשם ה"ר ברוך, וראה בית יוסף).

• ויש חולקים וסוברים שאף היחיד אומר סדר הקדושה שביוצר, והטעם:

שלא אמרו אין דבר שבקדושה בפחות מעשרה אלא כשבאים לקדש את הקדוש ברוך הוא (ראה ערך קדושה), אבל בקדושת יוצר אין אנו באים לקדש, אלא מזכירים היאך המלאכים מקדישים אותו (מסכת סופרים טז ט; תשובות הרמב"ם [פריימן] פא⁹; רא"ש ברכות שם; הגהות מיימוניות תפלה ז ז, בשם רש"י וראב"י; דעה א' בשו"ע או"ח נט ג).

ועוד שלא כל דבר שיש בו קדושה צריך עשרה, שהרי קריאת שמע אין קדושה יותר ממנה וקורים אותה ביחיד, אלא כל דבר שתיקנוהו לומר בעשרה משום קדושה שיש בו אין אומרים אותו בפחות מעשרה, אבל קדושת יוצר לא ניתנה בעשרה (תלמיד רבינו יונה ברכות יג א ד"ה ונקדשתי, וראה אבודרהם שחרית של חול עמ' פד).

• ויש שהכריעו לצאת ידי כל הדעות ואמרו שהיחיד יאמרנה בנגון וטעמים כקורא בתורה (שו"ת הרשב"א שם; שו"ת תרומת הדשן ח; בית יוסף ושו"ע שם).

שם סק"ה שהאריך להוכיח שהעיקר כדעת המחמירים שאין היחיד אומרה, וראה משנה ברורה ס"ק יא שלכן נכון לומר בנגון וטעמים. 11. ראה באר היטב שם סק"ג שביאר לדעת המגן אברהם שדוקא מיושב.

8. ראה פרי מגדים באשל אברהם סק"ג, שהיינו שיש שם ציבור אף שאינו אומר עמם. 9. ראה שו"ת הרשב"א א ז, שהרמב"ם חזר בו בתשובה מחיבורו, וכן כתב בכסף משנה תפלה ז יז בשם בנו של הרמב"ם. 10. ראה בבאור הגר"א

"וקרבנתו" יזכור מעמד הר סיני, וכשיאמר "לשמך הגדול" יזכור מעשה עמלק, שאין השם שלם עד שימחה שם עמלק (ראה פסיקתא רבתי יב, ותנחומא [בבב] כי תצא יח), וכשיאמר "להודות לך" יזכור מעשה מרים, שהפה נברא להודות ולא לדבר לשון הרע, שזכירות הללו הן מצות עשה (מגן אברהם או"ח ס סק"ב, בשם כוונות וכתבים. וראה ערך זכירות).

ויש אומרים שכשיאמר "באהבה" - או: "לאהבה את שמך" (סידורים נוסח ספרד, וראה סידור אוצר התפלות) - יתכוין לזכור אשר הקציפו אבותינו במדבר, שבאותה פעם לא היו אוהבים את השם (מגן אברהם שם. וראה ערך הנ"ל).

מנהגים בנפוח כשאומר "והביאנו לשלום מארבע כנפות הטלית הארץ" יניח הכנפות של הטלית שעל כתפו ליפול למטה (מגן אברהם או"ח ס סק"ב. וראה עטרת זקנים שם). ויאחז את ארבע הציציות בידו השמאלית בין קמיצה לזרת (דרך החיים לב טז; קצור שלחן ערוך יז ז), ויש שכתבו שיקחם כשאומר "והאר עינינו" (דרך החיים שם טו, בשם האר"י), ויאחזם עד שיגיע ל"נוחמדים לעד" בברכת אמת ויציב, וינשקם ויניחם (דרך החיים וקצור שלחן ערוך שם; משנה ברורה כד סק"ד).

עניית אמן אחרי שליח הצבור המתפלל עם הציבור וסיים ברכת הבוחר בעמו ישראל באהבה קודם שסיים שליח הצבור:

• יש אומרים שיענה אמן אחר השליח ציבור (טור או"ח סא, בשם הרמ"ה; רמ"א שם: וכן נוהגין ונכון הוא). ואין בזה הפסק בין הברכות לקריאת שמע, שאין זה גרוע משאלת שלום שמפסיקים בין ברכה שניה לשמע (ראה ערך קריאת שמע. טור שם בשם הרמ"ה); ועוד, שהרי אין מברכים אשר קדשנו במצותיו וציונו על קריאת שמע (ראה לעיל: הברכות וסדרן), לכן אין בזה הפסק בין הברכה לדבר שמברכים עליו (בית יוסף שם, לדעת הרא"ש).

• ויש מהראשונים שכתבו שאחר ברכת אהבה לא יענה אמן, שאין להפסיק בין הברכה לדבר שמברכים עליו (רמב"ם ברכות א יז; בית יוסף או"ח נט, בשם רבנו יונה ורמב"ם; שו"ע או"ח נט ד), והסתפקו בדבריהם אם אסרו אפילו כשסיים קודם שליח הציבור, או רק כשגמר עם שליח הציבור¹² (ראה בית יוסף שם. ואף בדעת השו"ע ראה שם שערי תשובה סק"ה ובאור הלכה).

ולשאר אמנים לדברי הכל אין להפסיק בין ברכת אהבה לקריאת שמע, מלבד מה שמותר לענות באמצע הפרק (משנה ברורה ס"ק כה).

• יש שכתבו שלכתחילה נוהגים להיזהר לסיים יחד עם שליח הציבור, כדי שלא יצטרכו לענות אמן אחריו (בית יוסף שם; אליה רבה שם, וראה שם בשערי תשובה ובמשנה ברורה ס"ק כה). ויש שנהגו כן גם בברכת יוצר המאורות ובברכות של ערבית, מפני שיטת הסוברים שאף ברכות אלו הן כברכת המצוות (ראה כף החיים שם ס"ק כו וכת).

ולאחר זמן קריאת שמע אין הקפדה בהפסק עניית אמן אחר ברכות קריאת שמע (אשל אברהם בוטשאטש).

אחרי עצמו על מחלוקת הראשונים אם אחר ברכת אהבה יש לענות אמן אפילו ביחיד, מפני שהוא סוף ברכותיו, ראה ערך אמן.

ברכת אהבה

פתיחת הברכה בפתיחת ברכה זו נחלקו בתלמוד: יש אומרים "אהבה רבה אהבתנו" וכו' (שמואל ורבי אלעזר בברכות יא ב), ויש אומרים "אהבת עולם" וכו', שכן נאמר (ירמיה לא ב): **וְאַהֲבַת עוֹלָם אֶהְבֶּתִּיךָ** (רבנן בברכות שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים לומר אהבת עולם, בין בשחרית ובין בערבית (סידור רב סעדיה גאון עמ' יג; רי"ף ברכות שם; שבלי הלכות השלם יד, ואבודרהם שחרית של חול עמ' פז, בשם כמה גאונים; רמב"ם בסדר התפלות; שו"ע או"ח ס א. וכן הוא בסידורים נוסח ספרד והאר"י), בין בחול ובין בשבת (ראה להלן: בשבת ויום טוב).

• ויש מכריעים לומר בשחרית אהבה רבה ובערבית אהבת עולם (המנהיג עמוד סה, ואבודרהם ושבלי הלכות שם, בשם כמה גאונים; תוספות ברכות שם ד"ה ורבנן; רא"ש שם א יב; טור או"ח ס, בשם הגאונים ומנהג אשכנז; רמ"א שם א: וכן נוהגים בכל אשכנז).

• ויש שכתבו טעם לדעה זו להבדיל בין שחרית לערבית, שסמכו על הכתוב: **חֲדָשִׁים לְבָקָרִים רַבָּה אֶמְנֶתְךָ** (איכה ג כג), שכיון שבבוקר כתוב לשון "רבה" יאמרו בבוקר אהבה רבה (פרישה או"ח ס סק"א).

ולדברי הכל בדיעבד, אם אמר אהבת עולם בבוקר - יצא (משנה ברורה שם סק"ב).

בשאר נוסח כל הברכה אין מחלוקת (ב"ח שם; פרישה שם).

נוסח נרכת היום נוסח הברכה בשחרית שייך ליום, כי יש בו תפילה שיאיר עינינו בתורתו, והיינו ביום כשהאדם רוצה לעסוק בתורה (ראה ערך ברכת התורה), וגם נזכר בה והביאנו לשלום כו' ותולכנו כו', שהיא פעולת יום (פרישה או"ח ס סק"א).

יש שכתבו שבארץ ישראל נוהגים לומר: ותולכנו קוממיות בארצנו, ולא: לארצנו (שו"ת הלכות קטנות א קפה).

חתימת הברכה היא: ברוך אתה ה' הבוחר בעמו ישראל באהבה (סדר רב עמרם השלם עמ' 196, וכן הוא באבודרהם שחרית של חול עמ' פז, ושאר נוסחאות ראשונים, ובטוש"ע או"ח ס). ויש שכתבו בלא הסיום "באהבה" (סידור רב סעדיה גאון עמ' יד).

נרכה סמוכה לחברתה יש אומרים שברכה זו אינה פותחת בברוך, לפי שהיא סמוכה לברכת יוצר אור (כלבו ח; טוש"ע או"ח ס א. וראה ערך ברכות). וסמוכה ליוצר, לפי שבה מזכיר יחוד שמו של הקדוש ברוך הוא ונתינת התורה המאירה מכל המאורות, שהשמש אינה מאירה אלא ביום, והתורה ביום ובלילה (כלבו שם בשם הרא"ש).

ויש מהראשונים סוברים שאינה סמוכה לחברתה, שהרי אם הקדים אהבה ליוצר יצא, אלא כך תיקנוה בתחילה שתהא בלא פתיחה (שו"ת הרשב"א שו"ת, ובחידושי לברכות יא א. וראה לעיל: הברכות וסדרן).

נרכה קצרה ברכה זו נקראת לקצת ראשונים ברכה קצרה, אם מפני שאינה פותחת בברוך (פירוש המשניות לרמב"ם

ברכות א ד; רשב"א ברכות יא א), או מפני שאין בה אלא ענין תלמוד תורה (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

מצוות הזירה כשיאמר "ובנו בחרת" יזכור מתן תורה, וכשיאמר

ברכת גאולה

מהותה ברכה שלאחר קריאת שמע של שחרית תיקנו לומר על החסד שעשה עמנו הקדוש ברוך הוא שגאלנו ממצרים, והעבירנו בים, ושיקע צרינו בתוכו (רש"י ברכות יב א ד"ה שטאמר; טור או"ח סח), ולכן אמרו שצריך להזכיר באמת ויציב יציאת מצרים, ומלכות, וקריעת ים סוף, ומכת בכורות, וצור ישראל וגואלו (ירושלמי ברכות א ו; טור שם). ואם לא הזכיר יציאת מצרים – מחזירים אותו (שמות רבה כב ג).

לסוברים שמתעם זה שמזכירים בברכה הרבה עניינים נקראת ארוכה, ברכה זו היא ארוכה (ראה מאירי ברכות שם, לדעת רש"י¹³).

חיובנה כל ברכות קריאת שמע הן מדרבנן, אבל אם לא אמר פרשת ציצית, אמת ויציב היא מן התורה, שהרי מזכיר בה יציאת מצרים, וזכירת יציאת מצרים היא מן התורה (ברכות כא א, ורש"י ד"ה אמת. וראה ערך זכירות).

סמוכה ברכה זו אינה פותחת בברוך (ברכות מו א; רמב"ם ברכות לחכרתה יא א). **הטעם:**

- יש אומרים, לפי שהיא סמוכה לחברתה לברכות שלפני קריאת שמע (רש"י שם ב ד"ה יש; תוספות שם א ד"ה כל. וראה ירושלמי ברכות א ה), ואין קריאת שמע מפסיקה ביניהן, לפי שצריך להסמיק אמת לסופה של קריאת שמע והיא מחוברת לה (ראה ערך קריאת שמע. רשב"ם פסחים קד ב ד"ה וברכה אחרונה); או לפי שאין פסוקים חשובים הפסק כלל (תוספות שם. וראה ערך ברכות: הפתיחה והחתימה).
- ויש אומרים שאמת ויציב אינה סמוכה לחברתה, שקריאת שמע מפסיקה, כשם שקריאת התורה מפסיקה בין הברכה שלפניה ושל אחריה, ופותחת מפני כן בברוך, אלא שמתחילה כך תיקנה (רשב"א ברכות יא א ד"ה אחת, ראה שם בארוכה).

י"ח קיומים כתבו ראשונים ששמונה עשרה קיומים יש באמת ויציב – שש עשרה קיומים מאמת ויציב וכו', עד ויפה¹⁴, ולעולם ועד הם עוד שני קיומים שתיקנום נשיאי ארץ ישראל ושלחום לאנשי יבנה בשעה שתיקנו שמונה עשרה ברכות של התפילה (שבלי הלקט השלם טז, בשם רש"י), וגאונים פירשו שאמת ויציב מוסב על קריאת שמע, שאומרים שטוב הדבר הזה שאמרת לקבל מלכותך (שבלי הלקט שם, בשם גאוני רומא).

ושמונה עשרה הקיומים הם כנגד שמונה עשרה אזכרות שבקריאת שמע, שעל כל אזכרה אנו מקיימים עלינו מלכות שמים (שם, בשם אחי רבי בנימין).

כנגד שלש פרשיות הברכה ניתקנה על דרך שלש פרשיות של קריאת שמע: אמת אלקי עולם מלכנו – כנגד פרשה ראשונה, שהיא קבלת עול מלכות שמים; אמת אשרי איש שישמע למצותיך – כנגד והיה אם שמוע, שהיא קבלת עול מצות; אמת ממצרים גאלתנו – כנגד פרשת ציצית, שפדאנו מבית עבדים ולקחנו לעם סגולה (כלבו טו).

נוסח החתימה חתימת הברכה היא: ברוך אתה ה' גאל ישראל, ולא "גואל ישראל", כדרך שאומרים בתפילה (ראה ערך שמנה עשרה), לפי שברכה זו ניתקנה על הגאולה שעברה (פסחים קיז ב, ורשב"ם ד"ה והלל; טור או"ח רלו, בערבית).

לא יצא ידי חובתו כל שלא אמר אמת ויציב שחרית, ואמת ואמונה ערבית (ראה להלן: ברכת גאולה בערבית), לא יצא ידי חובתו (ברכות יב א; רמב"ם קריאת שמע א ז; טוש"ע או"ח סו י). ונחלקו בפירושו:

לדעת הסוברים שהברכות מעכבות את מצות קריאת שמע (ראה לעיל: הברכות וסדרן), לא יצא ידי חובת קריאת שמע (בית יוסף ובי"ח שם).

אבל לדעת הסוברים שאין הברכות מעכבות את קריאת שמע (ראה לעיל, שם), פירשו בדרכים אחרות:

- יש מפרשים שלא יצא ידי חובת קריאת שמע כראוי (כסף משנה קריאת שמע שם) וכתיקונה (טור ושו"ע שם), כיון שברכות אלו מעין קריאת שמע הן, שחוזרים ואומרים אמת ויציב על הגאולה שעברה, לומר שכשם שהקדוש ברוך הוא אימת הבטחתו במצרים כך יאמת לעתיד לבא (כסף משנה קריאת שמע שם ד"ה וכתבו, וראה שם עוד פירוש).

- יש מפרשים שלא יצא ידי חובת ברכה זו, אבל ידי חובת קריאת שמע יצא (הגהות מיימוניות שם).

- ויש מפרשים שהפך את הסדר ואמר אמת ויציב בערבית ואמת ואמונה בשחרית, לא יצא ידי חובתו, לפי שהוא משנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות (כסף משנה שם, בשם ה"ר מנוח). ומכל מקום אם לא נזכר עד שאמר השם, אין צריך לחזור (חיי אדם כא יז, בשם ה"ר מנוח; משנה ברורה שם ס"ק ג).

סמיכת גאולה לתפילה אין להפסיק בין ברכת גאולה לתפילה, וכשהוא חותם גאל ישראל מיד יעמוד בתפילה, כדי שיסמוך גאולה לתפילה (ברכות ט ב; טוש"ע או"ח סו ח, ושם קיא א).

סמיכת גאולה לתפילה רמזה דוד בתהלים, שנאמר: יְהִי לְרָצוֹן אֶמְרֵי פִי וגו' ה' צוּרִי וְגֹאֲלִי (תהלים יט טו), וסמוך לו: יַעֲנֶה ה' בְּיוֹם צָרָה (שם כ ב. ירושלמי ברכות א א), אימתי יהיו לרצון, בזמן שתאמר גאולה, ואחר כך תפילה, שעניינה שייכת על תפילה (ט"ז או"ח קיא סק"א, על פי הטור שם), ולימוד זה אסמכתא (ראה ערכו), ועיקרו תקנת חכמים (בית יוסף שם).

ומי שאינו סומך גאולה לתפילה דומה לאוהבו של מלך שבא ודפק על פתחו של מלך, יצא המלך ומצאו שהפליג, אף הוא הפליג (ירושלמי שם).

ה' שפתי תפתח וגו' הפסוק ה' שפתי תפתח וגו' שאומרים קודם התפילה, אינו הפסק בין גאולה לתפילה, שכיון שתיקנוהו בתפילה הרי הוא כהתחלת התפילה (ברכות ט ב; טור או"ח קיא, וראה שם בבית יוסף), שזוהי בקשה שהתפילה תהא מקובלת (תלמידי רבינו יונה ג א ד"ה כיון).

ויש נוהגים לומר עוד פסוקים קודם, כגון שומע תפילה וכיוצא, ואין לאמרם, שכיון שלא תיקנום בתפילה הרי הם הפסק (מרדכי ברכות כב; הגהות מיימוניות תפלה ב ט; טור שם).

הפסק מפני היראה אפילו במקום שהתירו להפסיק בין הפרקים בקריאת שמע, כגון מפני היראה (ראה ערך קריאת שמע), בין גאולה לתפילה – לא יפסיק (שלטי הגבורים ברכות ח א, בשם ריא"ז; מגן אברהם או"ח סו סק"י), אם לא במקום חשש סכנה (מחצית השקל שם).

¹⁴ אמת, ויציב, ונכון, וקים, וישר, ונאמן, ואהוב, וחביב, ונחמד, ונעים, ונורא,

¹³ וראה לעיל שלדעת הרמב"ם ארוכה היא שפותחת וחותמת בברוך.

הגהות מיימוניות קריאת שמע ג א), ולברך עליה (רוקח שכא; הגהות מיימוניות שם, וראה בית יוסף שם).

• ויש שמחלקים לדעתם בין הנחת תפילין שאינה הפסק, שהקורא קריאת שמע בלא תפילין כמעיד עדות שקר בעצמו (ראה ערך קריאת שמע), והמניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל זוהי מלכות שמים שלמה (ראה ברכות טו א), אבל ציצית שפטור אם אין לו טלית ויכול לקרוא קריאת שמע בלא ציצית, הרי זה הפסק (תוספות ורא"ש שם), ואפילו ההנחה לבד היא הפסק (בית יוסף שם, לדעת הרא"ש).

• ויש חולקים וסוברים שאף על התפילין אסור לברך בין גאולה לתפלה, אלא יניח בלא ברכה, ולאחר התפילה ימשמש בהן ויברך עליהן (תוספות שם, בשם ר"מ מקוצי; שו"ע שם ח).

ואף לדעה זו נחלקו בטלית:

• יש סוברים שכמו כן הטלית יניח ולא יברך (אבודרהם שחרית של חול עמ' פט; אליה רבה סו"ק יא).

• ויש סוברים שבטלית ההנחה בלבד היא גם כן הפסק (שו"ע שם, וראה שם בבית יוסף).

אבל קודם שאמר גאל ישראל מניח בין טלית ובין תפילין ומברך עליהן לאחר התפילה (שו"ע שם); ויש אומרים שעל תפילין אף מברך קודם גאל ישראל (רמ"א שם), וכן נוהגים (רמ"א שם, וראה משנה ברורה שם ס"ק מח).

הכרזות השי"ץ אין שליח הציבור מפסיק בין גאולה לתפילה להכריז לומר משיב הרוח, ומטעם זה תיקנו להתחיל משיב הרוח במוסף (רא"ש תענית א ב, על פי ירושלמי שם א א; דרכי משה או"ח קיא; ט"ז שם קיד סק"ב. וראה ערך גבורות. וראה להלן בגאולה של ערבית).

עדיפות על נחלקו תנאים אם תפילה מעומד עדיף, או סמיכת **תפילה בעמידה** גאולה לתפלה, כגון בשעת הדחק שצריך להשכים לדרך קודם זמן קריאת שמע:

• לדעת חכמים תפילה מעומד עדיפה, ולכן יתפלל בביתו מעומד, ואחר כך בדרך יקרא קריאת שמע כשיגיע זמנה, אף על פי שאינו סומך גאולה לתפלה.

• ולדעת רבי שמעון בן אלעזר סמיכת גאולה לתפלה עדיף, וימתין עד זמן קריאת שמע ויקרא בדרך ויתפלל, אף על פי שלא יוכל להתפלל בעמידה (ברכות ל א).

הלכה כחכמים (אבוה דשמואל ולוי ברכות שם; טוש"ע או"ח פט ח).

עדיפות על כתבו ראשונים שבשעת הדחק, שאין לו פנאי **קריאת שמע** להתפלל בזמן קריאת שמע, יקרא קריאת שמע **בכריותה** בעונתה עד אני ה' אלהיכם אמת, ולא יאמר אמת ויציב עכשיו, אלא אחר כך בשעה שיתפלל, שמוטב להרחיק ברכת אמת ויציב מקריאת שמע כדי לסמוך גאולה לתפילה (רוקח שכא).

עדיפות על לסמוך גאולה לתפילה עדיף מתפילה בצבור, **תפילה בציבור** שאם מצא צבור מתפללים והוא עוד לא קרא קריאת שמע, לא יתפלל עם הצבור, אלא יקרא קריאת שמע קודם, כדי שיסמוך גאולה לתפילה (שו"ת הרשב"א א רלו; שו"ע או"ח קיא ג, וראה להלן בגאולה של ערבית).

שהייה יש מהראשונים שכתב שסמיכת גאולה לתפילה היא **בשתיקה** שלא ידבר בינתיים, אבל אם שותק אין לחוש, אלא שהותיקים היו נזהרים אפילו מזה (ראבי"ה ברכות א כה), אבל האחרונים כתבו שאפילו בלי דיבור אסור להפסיק יותר מכדי שאילת שלום תלמיד לרב (ראה ערך תוך כדי דיבור. פרי מגדים או"ח סו ס"ק יג, ומשנה ברורה קיא סק"ב).

עניית אמן בעניית אמן אחר גאל ישראל נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שאפילו יחיד עונה אמן אחר עצמו, כיון שהוא סיום של סדר הברכות (ראה ערך אמן: אחר ברכה לה', וראה לעיל: סמוכה לחברתה), ואין בו הפסק בין גאולה לתפילה, כיון שצריך לאמרו (רא"ש ברכות ז י, בשם רבינו חננאל ועוד; תלמידי רבינו יונה שם ח א, בשם מורו; טור או"ח סו).

• יש אומרים שאינו עונה אחר עצמו בשחרית, שיש אחר קריאת שמע רק ברכה אחת (תלמידי רבינו יונה שם; בית יוסף שם, לדעת הרמב"ם), אבל עונים אחר שליח הציבור, ואין חוששים להפסק (רמ"א שם ז: וכן נוהגים).

• ויש אומרים שלא יענה אחר עצמו ולא אחר שליח הציבור, משום הפסק בין גאולה לתפלה (בית יוסף שם, על פי הזהר, ובשו"ע שם ז, ראה שם בבאור הגר"א ס"ק טז, ובמשנה ברורה ס"ק לב).

עצות לאמן יש מדקדקים לצאת ידי הכל וממתינים בשירה **שלאחריה** חדשה, או בצור ישראל, עד ששליח הציבור גומר

הברכה ועונים אמן (ראה מגן אברהם או"ח סו ס"ק יא; משנה ברורה ס"ק לה), והאחרונים חולקים כיון שהוא הפסק באמצע הפרק של אמת ויציב, ועוד שלכתחילה ראוי להתחיל שמונה עשרה עם שליח הציבור, ולכן כתבו שיסיים הברכה עם שליח הציבור, או שיקדים לומר ה' שפתי תפתח קודם שיסיים שליח הציבור (משנה ברורה שם, בשם אחרונים).

ויש שכתבו ששליח הציבור יסיים ברכת גאל ישראל בלחש (ח"י אדם כ נו; חתן סופר ב שער התפלה), ואחרונים רבים חלקו על זה (בית ברוך על החי אדם שם; לקט הקמח החדש או"ח סו ס"ק לג; הליכות שלמה ז יח), ומכל מקום יש שנהגו כך (ראה פסקי תשובות או"ח סו י, ואשי ישראל יז הערה פג).

הפסקה אף בעניית קדיש וקדושה וברכו בין גאולה **לדברים שבקדושה** לתפלה נחלקו ראשונים: יש אומרים שעונים (רוקח שכא); ויש אומרים שאין לענות, אלא ימתין בשירה חדשה ויענה שם עם הציבור (תוספות ברכות יג ב ד"ה שואל; שו"ע או"ח סו ט, ומשנה ברורה ס"ק מט), ובדיעבד כל שלא אמר ברוך אתה ה' יכול לענות ואחר כך יתחיל שוב משירה חדשה או מצור ישראל, שהוא התחלת ענין (משנה ברורה ס"ק נב).

לטלית ותפילין אירע לו אונס שלא היה יכול להניח תפילין לפני קריאת שמע, ונזדמנו לו בין גאולה לתפלה, נחלקו הפוסקים:

יש אומרים שמניחן (תוספות ברכות יד ב ד"ה ומנח; רא"ש שם ב י; טור או"ח סו), ומברך עליהן, ואינו הפסק (טור שם, וראה בית יוסף שם לדעת התוספות).

אלא שנחלקו בטלית:

• יש סוברים שמותר להתעטף בה (תוספות שם, בשם ר"י בר יהודה;

ברכת מעריב ערבים

ברכה ארוכה ברכה ראשונה שלפני קריאת שמע של ערבית פותחת בברוך, וחותמת בברוך (רמב"ם קריאת שמע א ז, ובסדר תפלות. וראה ברכות יב א). ויש מהראשונים המפרשים שזוהי שנינו (ברכות יא א): אחת ארוכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם א ד; רשב"א שם ד"ה אחת. וראה להלן: ברכת גאולה בערבית, דעת רש"י).

ברקיע כרצונו יש להפסיק בין "כרצונו" ל"בורא יום ולילה", ש"כרצונו" מוסב למעלה (מגן אברהם או"ח רלו).

גולל אור צריך לומר בה: גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור, כדי להזכיר מידת יום בלילה (ברכות יא ב. וראה לעיל: ברכת יוצר אור).

סיופה מעין החתימה לפני החתימה יש אומרים: ה' צבאות שמו אל חי וקים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד (טור או"ח רלו, בשם נוסח אשכנז, וכן הוא במחזור ויטרי עמוד 78, ובסידורים נוסח אשכנז). ואף על פי שצריך לומר מעין חתימה סמוך לחתימה, מה שאנו מתפללים ה' ימלוך לעולם ויקויים הפסוק וְהָיָה לְעַתְּ עֶרֶב יְהִי אֹר (זכריה יד ז) ויאיר לנו, הרי זה קצת מעין החתימה (טור שם, בשם הרא"ש).

יש שאין אומרים כל זה, לפי שאינו מעין חתימה סמוך לחתימה (טור שם, בשם נוסח ספרד; אבודרהם ערבית של חול עמי קנא).

ויש שאומרים ה' צבאות שמו ברוך אתה ה' וכו' (סידורי הספרדים וסידור הרב), כי ה' צבאות שמו הוא מעין החתימה, על שם הכתוב: עֲשֵׂה שָׁחַר עֵיפָה וְגו' ה' אֱלֹהֵי צָבָאוֹת שְׁמוֹ (עמוס ד ג), ועל שם הכתוב: וְחִפְּרָה הַלְבָנָה וּבֹשֶׁה הַחֲמָה פִּי מִלֶּךְ ה' צָבָאוֹת (ישעיה כד כג. מטה משה שפג; שער הכולל לסידור הרב יז טו¹⁵).

ברכת אהבה בערבית

ברכה שניה שלפני קריאת שמע בערבית פותחת באהבת עולם, ואפילו במקומות שאומרים בשחרית אהבה רבה (ראה לעיל: ברכת אהבה). ואינה פותחת בברוך (רמב"ם קריאת שמע א ז), לפי שהיא סמוכה לחברתה (טור או"ח רלו), או לפי שכך תיקנו שתהא בלא פתיחה (ראה לעיל בברכת אהבה של שחרית דעת הרשב"א).

חתימתה: ברוך אתה ה' אוהב עמו ישראל (רמב"ם בסדר התפלות, וכן הוא ברוב הסידורים), או: אוהב את עמו ישראל (אבודרהם ערבית של חול עמי קנא, וכן הוא בסידורי הספרדים, וראה עוד בסידור אוצר התפלות).

לגבי עניית אמן אחריה, ראה לעיל בברכת אהבה של שחרית.

ברכת גאולה בערבית

פתיחתה ברכה ראשונה שלאחר קריאת שמע של ערבית פותחת באמת ואמונה, וכל שלא אמר אמת ואמונה לא יצא ידי חובתו (ברכות יב א. וראה לעיל: ברכת גאולה, מחלוקת בפירוש לא יצא). ואינה פותחת בברוך, לפי שהיא סמוכה לברכות שלפני קריאת שמע (ברכות מו א, ורש"י שם ב ד"ה ויש. וראה לעיל: ברכת גאולה, מדוע חשובה סמוכה). ויש אומרים שהנוסח: אמת ויציב ואמונה, ונדחו דבריהם (מאירי ברכות שם).

תיקנו לומר אמת ואמונה על הגאולה שלעתיד, שאנו מאמינים שיגאלנו בקרוב, או על שאנו מפקידים בידו נשמותינו בכל לילה, ומאמינים שישב לנו (טור או"ח סו. וראה רש"י ברכות שם ד"ה שנאמר).

חתימתה חתימתה: ברוך אתה ה' גאל ישראל (טור או"ח רלו). וחותמים בלשון עבר, שעיקרה על הגאולה שעברה, אלא שתיקנו לומר בה אמת ואמונה כדי להורות בה אף על העתיד, שאנו מאמינים שכשם שגאלנו ממצרים כן יגאלנו לעתיד (פרישה ובי"ח שם).

סמיכות לפרשת ציצית לסוברים שאין פרשת ציצית נאמרת בלילה (ראה ערך קריאת שמע), אין אומרים אמת ואמונה, שהרי אמת מוסבה על שלמעלה: אני ה' אלהיכם אמת, אלא אומרים: מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על הים ושרנו לך מי כמוך וכו' עד גאל ישראל (ברכות יד ב ורש"י).

לקצר בה יש ראשונים הסוברים שברכה זו צריכה להיות ארוכה, ואין אדם רשאי לקצר בה, ועליה שנינו (ברכות יא א): אחת ארוכה (רש"י שם ד"ה אחת).

ויש החולקים וסוברים שרשאים לקצר בה, שהרי לסוברים שאין פרשת ציצית נאמרת בלילה מקצרים בה הרבה (ראה לעיל), ומה ששנינו "אחת ארוכה ואחת קצרה", פירושו: פעמים מאריך בה ופעמים מקצר (רבינו תם בתוספות שם ד"ה אחת, וראה בארוכה ברשב"א שם¹⁶).

סמיכת גאולה לתפילה נחלקו אמוראים אם גם בערבית צריך לסמוך גאולה לתפילה:

- רבי יוחנן אמר צריך לסמוך, וטעמו: לפי שגאולת מצרים היתה גם בערב, אלא שלא נשלמה עד הבוקר, או שלמד מהיקש הכתוב: בְּשֶׁכֶפְךָ וּבְקִוְמָךָ (דברים ו ז), מה קימה קריאת שמע ואחר כך תפילה, אף שכיבה קריאת שמע ואחר כך תפילה (ברכות ד ב).
- ורבי יהושע בן לוי אמר שתפילת ערבית קודמת לקריאת שמע, שכל שלש התפילות תיקנו בין שתי קריאת שמע, וטעמו: לפי שלא היתה גאולה שלמה עד הבוקר, או מהיקש הכתוב: בשכבך ובקומך, מה קימה קריאת שמע סמוך למיתתו, אף שכיבה קריאת שמע סמוך למיתתו (ברכות שם).

הלכה כרבי יוחנן (רמב"ם תפילה ז יח; טוש"ע או"ח רלו ב), ואפילו אם הלכה שתפילת ערבית רשות (ראה ערך ערבית. תוספות ברכות ד ב ד"ה דאמר, וראה טור שם ובית יוסף). ויש מהגאונים סוברים שתיקנו שתפילת ערבית רשות, אין צריך לסמוך גאולתה לתפילה (תוספות שם, בשם רב עמרם גאון; בית יוסף שם, לדעת רב נטרונאי).

הנרות הש"ץ שליח הציבור שמכריז בין קדיש לתפילה של ערבית ואומר: ראש חדש, אין מוחים בידו, שאין זה הפסק כיון שהוא לצורך התפילה (שו"ת הרשב"א א רצג; שו"ע או"ח רלו ב). ואף על פי שבשחרית אין להפסיק (ראה לעיל: ברכת גאולה), בערבית, שהיא רשות, לא החמירו (דרכי משה או"ח קיא. וראה שער הציון רלו סק"ד).

הפסקה לזכרים שבקדושה ומותר לענות אחרי ברכת גאל ישראל בערבית אמן אחר כל הברכות (שו"ת בצל החכמה ד כז), ויש מתירים אפילו לענות 'ברוך הוא וברוך שמו' (אשל אברהם בוטשאטש או"ח רלו ב), מלבד כשהוא באמצע ברכת השכיבנו שמותר לענות רק כדין אמצע הפרק (ראה בצל החכמה שם).

עדיפות תפילה כצבור בערבית, תפילה בציבור עדיפה מסמיכת גאולה לתפילה, ולכן מצא ציבור שמתחילים בתפילה,

בסידור אוצר התפלות ערבית לחול. 16. וראה לעיל: ברכת יוצר וברכת

ואדיר, ומתוקן, ומקבל, וטוב, ויפה. 15. ראה עוד שינויים קלים בנוסח

רשות, לכן תיקנו אחר השכיבו פסוקי שבח ואחריהם ברכה וקדיש, כלומר: הסתיימה התפילה והרוצה לצאת יצא (טור או"ח רלו, בשם רב נטרונאי גאון. וראה תוספות ברכות כז ב ד"ה והלכתא, ובית יוסף שם), ושמונה עשרה האזכרות כנגד שמונה עשרה ברכות שבתפלה¹⁸ (מחזור ויטרי עמ' 78-79).

יש שכתבו, שבת כנסיות שלהם היו בשדה, והיו מסוכנים מפני המזיקים, ותקנו פסוקים אלה בשביל המאחרים, שבתוך כך יתפללו גם הם ולא ילכו הצבור עד שיגמרו כולם (תוספות שם ב א ד"ה מברך וד ב ד"ה דאמר).

יש שכתבו, שהיו יראים להתעכב שם מפני המזיקים, לכן היו אומרים נוסח זה שהוא כעין שמונה עשרה והולכים לבתיהם (רא"ש ברכות א ה; אבודרהם ערבית של חול עמ' קנה; טור או"ח רלו).

יש שכתבו, שלפעמים אדם בא עיף מהשדה ואינו יכול להתפלל, מתפלל תפילה זו (אבודרהם שם עמ' קנו, בשם הראב"ד).

יש אומרים שבימי השמד תיקנו ברכה זו, שגזרו שלא להתפלל, ותיקנוה כנגד שמונה עשרה ברכות שבתפילה (שו"ת הרשב"א יד; אבודרהם שם עמ' קנו, בשם בעל המנהגות).

ויש שכתבו, לפי שבתפילת ערבית אין שליח צבור חוזר על התפילה (ראה ערך חזרת הש"ץ. אבודרהם שער ב עמ' י, בשם ר"א בן שושן).

ואף על פי שחזרו וקבעו תפילת ערבית חובה (ראה ערך ערבית), וכן בשאר הטעמים שבטלו, נשאר הדבר כמנהג הראשון (תלמידי רבנו יונה ברכות ב ב; רא"ש שם; אבודרהם ערבית של חול עמ' קנו; שו"ת הרשב"א שם).

נעמידה יש שדקדקו לאמרם בעמידה, שהרי נתקנה כנגד תפילת שמונה עשרה שהיא בעמידה (רמ"א או"ח רלו ב, בשם מדקדקים); ויש שכתבו שיותר טוב שלא לעמוד, להראות שאינו רוצה לצאת בזה ידי חובת תפילת שמונה עשרה (משנה ברורה שם סק"ט), ויש שכתבו שאם הוא יושב לא יעמוד, ואם הוא עומד לא ישב, אלא שטוב שלא יעמוד כצורת עמידת שמונה עשרה (אשל אברהם בוטשאטש שם).

הפסק בין אין הפסוקים והברכה חשובים הפסק בין גאולה **גאולה לתפילה** לתפילה, שכיון שתיקנו וקבעו חובה לאמרם הרי הם כברכת גאולה ארוכה (תוספות ברכות כז ב ד"ה והלכתא; רא"ש שם א ה; טור או"ח רלו).

ויש חולקים מטעם זה וסוברים שאין לומר כלל פסוקים אלה, ולא ברכת יראו עינינו, לפי שהם הפסק בין גאולה לתפילה (ראה תלמידי רבינו יונה ברכות ב ב, בשם הרמב"ן; רשב"א שם ד ב, בשם הרבה מן הגדולים; ארחות חיים א תפלת ערבית ד, בשם רש"י; טור או"ח קלו, בשם יש מן הגדולים; סידור הרב; מעשה רב סז), וכן המנהג בארץ ישראל.

הנוהג שלא הנמצא שלא במקומו, והוא נוהג לומר הפסוקים **כמנהג המקום** ויראו עינינו, ובמקום שנמצא שם אין נוהגים בהם, כגון בארץ ישראל, לא יפרוש מן הציבור, ולכן אם יורד לפני התיבה לא יאמרם, אבל בפני עצמו יכול לאמרם אם לא יפסיד מפני כן תפילה בציבור, וכן להיפך, אם הוא אינו נוהג ונמצא במקום שנוהגים, יאמר עמהם או יאריך בקריאת שמע וברכותיה, שלא יהיו כולם מתפללים והוא שותק (אגרות משה ב

יתפלל עמהם, ואחר כך יקרא קריאת שמע עם ברכותיה (רב האי גאון, הובא ברשב"א ברכות ב א ד"ה ונשאל, וברא"ש שם א א; טור או"ח רלה; שו"ע שם רלו ג), שכיון שתפילת ערבית רשות, לא החמירו בסמיכת גאולתה לתפילה (שו"ת הרשב"א א רלו. וראה לעיל: ברכת גאולה).

שעת הדחק יש אומרים שבכל צורך ושעת הדחק מותר **וצורך מצוה** להתפלל קודם קריאת שמע, ולא לסמוך גאולה לתפילה של ערבית, כיון שאינה אלא רשות (ראב"ד תפלה א ז; כסף משנה שם, לדעת הרמב"ם). ויש אומרים שלא התירו אלא לצורך דבר מצוה, כגון בשביל לקבל שבת מבעוד יום כדי להוסיף מחול על הקודש (רא"ש ברכות ד ו; שיטה מקובצת שם כז ב ד"ה רבי יאשיה. וראה להלן: בשבת ויום טוב).

ברכת השכיבו

פתיחתה ברכה שניה שלאחר קריאת שמע של ערבית פותחת **וחתימתה** בהשכיבו וכו', ואינה פותחת בברוך, לפי שהיא סמוכה לחברתה: גאל ישראל (רמב"ם קריאת שמע א ו וז)¹⁷.

וחותם בה: ברוך אתה ה' שומר את עמו ישראל לעד, מפני שבילילה צריכים שימור מפני המזיקים (טור או"ח רלו. ובנוסחאות אחרות: שומר עמו כו').

בין גאולה ברכת השכיבו אינה הפסק בין גאולה לתפילה **לתפילה** שכיון שתיקנוה חכמים, כגאולה ארוכה היא (ברכות ד ב וט א; טור או"ח רלו). וביאר ראונו, שהיא מעין הגאולה, שתיקנוה כנגד מה שהיה בשעת הגאולה, שהתפללו ישראל בעת שעבר ה' לנגוף את מצרים, שיקיים את דברו שלא יתן המשחית לבוא אל בתיהם (תלמידי רבינו יונה שם ב ב; כלבו כח).

ענין אמן לסוברים שעונים אמן אחר ברכות עצמו בסוף סדר **אחריה** ברכות (ראה ערך אמן), היחיד עונה אמן אחר ברכת השכיבו, שהיא סיום ברכות קריאת שמע (רמב"ם ברכות א טז; טושי"ע או"ח רלו ד); ויש שכתבו שאין נוהגים כן (רמ"א שם רטו א).

שמונה עשרה יש נוהגים לומר אחר ברכת השכיבו שמונה **פסוקי אזכרות** עשרה פסוקים שיש בהם אזכרות (ראה ערכו), המתחילים בברוך ה' לעולם אמן ואמן וכו', ומסיימים בברכה: יראו עינינו וישמח לבנו וכו' ברוך אתה ה' המלך בכבודו תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו (מחזור ויטרי עמ' 78-79; רמב"ם בסדר התפלות, בנוסח שונה בחתימה; המנהג עמוד קיט. וראה רש"י ברכות לא א ד"ה אלא; תוספות ברכות ב א ד"ה מברך; שבלי הלכת השלם סה, ועוד. וראה בסידור אוצר התפלות שינויים בנוסחאות).

בימי חכמי התלמוד לא נהגו בברכה זו (תוספות מגילה כג א ד"ה כיון; סמ"ג עשין יט; רא"ש מגילה ג ה), שרק ארבע ברכות תיקנו לקריאת שמע, וברכה זו תיקנו בתקופה שלאחר התלמוד (סדר רב עמרם א עמ' קצג וב עמ' 8; מחזור ויטרי עמ' 81; אשכול [אלבק] עמ' 93; מאירי ברכות ד ב; שבלי הלכת השלם נב). ויש מהראשונים שלא היה חותם בה בשם, להודיע שאינה ברכה, שלא תיקנו חכמים אלא שבע ברכות לקריאת שמע בשחרית וערבית (המנהג שם, בשם רבנו שמואל מצרפת. וראה להלן הדעה שאין לאמרם כלל).

טעם הוספת יש שכתבו בטעם ההוספה, לפי שתפילת ערבית **פסוקי האזכרות**

[ר"ש אסף] עמ' 75 שם סדר חבור ברכות, נוסח שהיה לברכה זו: נשכבה בחסדך ונקיצה ונשבעה באמונתך וכו'. 18. ראה מחצית השקל או"ח רלו סק"ב

מעריב ערבים, שלרמב"ם בפירוש המשניות שם, 'אחת ארוכה' פירושו פותחת וחותמת בברוך, ואין מדובר כלל על ברכה זו. 17. ראה מספרות הגאונים

קב; בצל החכמה ד כה; להורות נתן א יג. וראה קובץ מבית לוי ה עמ' קנב).

יברכו בין גאולה לתפלה על אמירת ברכו על ידי שליח הציבור בין גאולה לתפלה של ערבית, להוציא את מי שלא שמע, ראה ערך ברכו.

זמן

תחילת הזמן בשחרית ברכת יוצר אור זמנה בזמן קריאת שמע (ברכות יב א, ורש"י ד"ה אלא, ותוספות ד"ה משום. וראה ערך קריאת שמע), ויש שכתבו שהוא קודם לכן משעלה עמוד השחר [ראה ערכו] (מאירי ברכות שם ד"ה ובסוגיא).

ברכת אהבה של שחרית זמנה אפילו בעוד לילה (ברכות יא ב, ורש"י ד"ה אי אמרת).

סוף הזמן בשחרית בסוף זמן ברכות קריאת שמע של שחרית, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שזמן כל היום, ואף שקריאת שמע לאחר שלש שעות הרי הוא כקורא בתורה (ראה ערך קריאת שמע), מכל מקום מברך כל היום (רמב"ם קריאת שמע א יג, על פי ברכות י ב), ואפילו אם אחר במזיד (בית יוסף או"ח נח, בדעת הרמב"ם).

- ויש אומרים שזמן כזמן התפילה, לפי שאינן על קריאת שמע (ראה לעיל: הברכות וסדרן), ולפיכך הרי הן כתפילה, שזמנה להלכה עד ארבע שעות (ראה ערך תפלה), והקורא קריאת שמע לאחר מכן קורא בלא ברכותיה (רא"ש ברכות א י, בשם רב האי גאון; טוש"ע או"ח נח ו).

תחילת הזמן בערבית ברכות קריאת שמע של ערבית זמן כתפילת ערבית וקודם לזמן קריאת שמע, והמתפלל עם הציבור מבעוד יום, אף על פי שאינו קורא קריאת שמע אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה (ראה ירושלמי א א, ורש"י וראשונים ברכות ב א. וראה ערך קריאת שמע), מכל מקום קורא עם הברכות, ואחר כך בלילה קורא בביתו לצאת ידי חובתו בלא הברכות, שהברכות אינן של קריאת שמע ממש (שו"ת הרשב"א א מז; שאגת אריה ג. וראה ערך ערבית).

סוף הזמן בערבית סוף זמן ברכות קריאת שמע של ערבית הוא כסוף זמן קריאת שמע של ערבית, שאם נאנס ולא קרא, קורא עד הנץ החמה (ראה ערכו, וערך קריאת שמע), עם הברכות שלפניה וברכת אמת ואמונה (מרדכי ברכות ב; טוש"ע או"ח רלה ד), ואף שאחרי עמוד השחר (ראה ערכו) הוא יום (ראה ערכו), מכל מקום הרי מזכירים מידת לילה ביום (מרדכי שם. וראה לעיל: ברכת יוצר; ברכת מעריב ערבית).

אבל השכיבנו לא יאמר אחר עמוד השחר (ברכות ט א), והטעם:

- יש אומרים, כי הוא לא זמן שכיבה (תוספות שם ד"ה ובלבד, בשם השר מקוצי; רמב"ם קריאת שמע א י; רא"ש שם א ט; טוש"ע או"ח רלה ד), ושונה מקריאת שמע של ערבית, שזמנה כל זמן שיש בני אדם שעדיין שוכבים, אבל השכיבנו זמנה בזמן תחילת שכיבה (משנה ברורה שם ס"ק לג).

- יש אומרים מפני שהוא זמן סוף שכיבה, ולדעתם אפילו סמוך לעמוד השחר כבר לא יאמר השכיבנו (רש"י שם ד"ה ובלבד).

- ויש מפרשים הטעם שלא יאמר השכיבנו בעמוד השחר, שכיון שכבר הוא יום אין צורך בשמירה (הלכות הרא"ה ברכות א).

- יש מהראשונים הסובר שאין הכוונה שלא יאמר כלל השכיבנו, אלא שיתחיל מהמלים "ותקננו בעצה טובה מלפניך" (ר"י גיאנות, הובא ברא"ש וטור שם), אבל חלקו עליו (רא"ש וטור שם).

תשלומים אפילו לסוברים שיש לקריאת שמע תשלומין משחרית לערבית ומערבית לשחרית (ראה ערך קריאת שמע), ברכות קריאת שמע ודאי אין להן תשלומין (פרי חדש או"ח נח ז; שו"ע הרב שם יא), כי אין יאמר יוצר אור בערב, ומעריב ערבים בבוקר, וברכות האחרונות סמוכות לראשונות (שו"ע הרב שם).

בשבת ויום טוב

ברכת יוצר בברכת יוצר אור בשבת, אומרים אחרי ובורא את הכל, הכל יודוך וכו' אל אדון על כל המעשים וכו' לאל אשר שבת מכל המעשים וכו', וממשיכים מתתברך וכו' עד סיום הברכה (ראה זהר תרומה קלב א, ויקהל רה ב; כלבו לו; אבודרהם שחרית של שבת עמ' קפג-קפז; טור ורמ"א או"ח רפא א).

יש שלא נהגו לומר "לאל אשר שבת" וכו' (טור שם: מנהג טולטולא), ויש שלא אמרו הכל יודוך וכו', אלא ב"תתברך צורנו" לפני "בורא קדושים" וכו' הוסיפו: אל אשר שבת וכו' (סידור רב סעדיה גאון עמ' קכא. וראה שנייים בנוסחאות באוצר התפלות).

תקנת אנשי כנסת הגדולה יש מהראשונים שכתב שאנשי כנסת הגדולה הם שתיקנו לשאר ימים אלף-בית של אל ברוך גדול דעה וכו', ולשבת אלף-בית של אל אדון וכו', שבשאר ימים הוא של מעשה, ובשבת הוא של מלכות, כמו שאומרים: המתגאה על חיות הקודש, ונהדר בכבוד על המרכבה (פרדס לרש"י [עהרנרייך] עמ' רכט).

סעה ואמר של חול שכח לומר לאל אשר שבת - חוזר (אור זרוע ב מב; רמ"א או"ח רפא א), ולא לברכת יוצר, שאין חוזרים לדבר שלא הוזכר בתלמוד, אלא יאמרנו לאחר התפלה (מגן אברהם שם סק"ג).

אהבה רבה יש מהמקובלים שנוהגים לומר בשבת אהבה רבה, אף על פי שבחול אומרים אהבת עולם (שערי תשובה או"ח ס סק"א), ולא נהגו כן (ראה שער הכולל לסידור הרב ז י: אין זה מהארי"ל).

סמיכת גאולה לתפלה יש אומרים שבשבת אין צריך לסמוך גאולה לתפלה, וטעמם:

- יש אומרים, לפי שלמדנוה מסמיכות הכתוב יהיו לרצון וגו' צורי וגואלי ליענך ה' ביום צרה (ראה לעיל: ברכת גאולה), ושבת אינו יום צרה (אור זרוע א יד, בשם רבינו תם; הגהות אשר"י ברכות א; רמ"א או"ח קיא א, בשם יש אומרים), ולפי זה ביום טוב צריך לסמוך, לפי שאותו יום בשאר פעמים הוא יום צרה, או לפי שיום טוב הם ימי דין (ראה ראש השנה טז א. רמ"א שם).

- ויש שכתבו, לפי שטעם הסמיכות הוא שבעודו קרוב לקדוש ברוך הוא על ידי התשבחות יש לו לתבוע צרכיו (ראה לעיל: ברכת גאולה), וזה שייך רק בחול, אבל בשבת אין בקשת צרכיו, ולפי זה יום טוב דומה לשבת (שאגת אריה טז, בדעת האור זרוע).

- ויש סוברים שאף בשבת צריך לסמוך גאולה לתפלה, שהלימוד אינו אלא אסמכתא, ואף בלעדיו צריך לסמוך, ועוד שתפילת שבת ניתקנה במקום תפילה של חול שהיא ענייה בעת צרה (בית יוסף קיא; שאגת אריה שם).

ויש שלא היו משנים בשבת, והיו חותמים כמו בחול (ראה בטור שם, ובאבודרהם ערבית של שבת עמ' קנט).

סיום ברכת השכיבו שומרנו כו' ושומר צאתנו ובואנו כו', שבחול אומרים בשביל להסמך מעין החתימה לחתימה, ואם כן בשבת אין צריך (טור או"ח רסז), ועוד שבשבת ויום טוב אין יציאה וביאה (תשובת רב האי גאון בשערי תשובה פ), ויש שנהגו לומר כן (ראה לבוש או"ח רסז ג).²⁰

ויש שמתחילים ופרוש מיד אחר והגן בעדנו, ואין אומרים והסר וכו' (סידורי הספרדים, ראה סידור עבודת ישראל עמוד 186), ויש שגם והגן וכו' אין אומרים, אלא אחר והושיענו למען שמך מסיימים ופרוש עלינו וכו' (סידור הרב. וראה עוד שינויים בסידור אוצר התפלות).

פסוקי האזכרות אין אומרים הפסוקים ברוך ה' לעולם וכו' בשבת, שמשום שלשה טעמים יש למהר ללכת מבית הכנסת: שבשבת שכיחים מזיקים; שמא יכבה הנר בבית; ומשום בני אדם שאכלו בערב שבת רק מעט ובבוקר כדי שיכנסו לסעודת שבת בתיאבון (שבלי הלקט סה, ובאבודרהם ערבית של שבת עמ' קס, וראה טור או"ח רסז, בשם רב נטרונאי), ועוד שלא ניתקנו אלא במקום שמונה עשרה ברכות שבתפילה (ראה לעיל: ברכת השכיבו), ובשבת וביום טוב הרי אין אומרים שמונה עשרה ברכות (שו"ת הרשב"א א יד; כלבו לה).

פסוקים מעין היום בערבית יש נוהגים לומר אחר חתימת הברכה פסוקים: • בשבת: וְשָׁמְרוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשַּׁבָּת וגו' עד וַיִּנָּפֶשׂ (שמות לא טז - יז), לומר שאם ישמרו שבת אין צריכים שמירה, ואינו הפסק בין גאולה לתפלה, שאף זה מעין גאולה, שאם ישמרו ישראל שתי שבתות מיד נגאלים (ראה שבת קיח ב. המנהיג עמוד קלה; טור או"ח רסז).

• במועדים: וַיִּדְבֹּר מֹשֶׁה אֶת מִצְרַיִם ה' (ויקרא כג מד), או: אֱלֹה מוֹצֵרֵי ה' וגו' (שם ד. אבודרהם ערבית של שבת עמ' קס). ואין זה הפסק, כי גם זה מעין גאולה, שהמועדים הם זכר ליציאת מצרים (לבוש או"ח תקפב).

• בראש השנה: תִּקְעוּ בַחֲדָשׁ שׁוֹפָר וגו' (תהלים פא ד), והוא מעין גאולה, כענין שנאמר: וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל וגו' (ישעיה כז יג) המדבר בגאולה העתידה (לבוש שם).

• וביום הכפורים: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יִכָּפֵר וגו' (ויקרא טז ב), והיינו גאולת הנפש שהיא הגאולה האמיתית (לבוש שם).

ויש שאין אומרים פסוקים אלו, משום הפסק בין גאולה לתפלה (סידור הרב, ראה שער הכולל יז כד; מנהג הגר"א, ראה מעשה רב סז; מנהג ארץ ישראל). ויש שכתבו לומר ושמרו בלחש (מחזור ויטרי עמוד 142).

ברכת המולך יש מוסיפים אחרי ושמרו וגו' לומר ברכת המולך בכבודו תמיד, אלא שבמקום יראו עינינו אומרים ישמחו השמים וכו' (טור או"ח רסז, בשם מנהג טולטולא. וראה סידור רב סעדיה גאון עמ' קיא), וכתבו ראשונים שהוא מנהג טעות, שברכת המולך אינה אלא אחר פסוקי האזכרות (ראה לעיל: ברכת השכיבו), והרי אין אומרים אותם בשבת (טור שם, וראה שם בשם רב נטרונאי).

וכתבו אחרונים שמכל מקום יש להקל בשבת לענות אמן יהא שמיה רבא וקדושה וברכו בין גאולה לתפילה, אף על פי שבחול אין להפסיק לדברים שבקדושה (משנה ברורה שם סק"ט).

ברכות של ערבית בברכות קריאת שמע של ערבית יש מהגאונים שכתבו נוסחאות אחרות לגמרי בליל שבת, כגון בברכת מעריב ערבים: ברוך אתה ה' א' מלך העולם אשר כלה מעשיו ביום השביעי, ויקראהו עונג שבת, קדשו מערב עד ערב, התקין מנוחה לעמו ישראל כרצונו, גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור, ברוך אתה ה' המעריך ערבים; ובברכת אהבה: למען אהבת עמוסים נטעת עץ חיים, שבת קדשת מימים, ואותה הנחלת לתמימים, ואהבתך לא תסור ממנו, כי היא עטרת ראשנו נצח נצחים, ברוך אתה ה' אוהב את עמו ישראל, וכן ברכות שלאחריה באו בשינויי נוסחאות ובהזכרת שבת בכל ברכה (סידור רב סעדיה גאון עמ' קי).

וכתבו גאונים שטעות היא (סדר רב עמרם השלם ב עמ' 7, בשם רב נטרונאי גאון; שו"ת הרמב"ם [פריימן] נה; המנהיג עמוד קלד. וכן הוא בכל סידורי התפלה).

חתימת גאולה בערבית של יום טוב בברכת גאולה של מערבית בליל יום טוב יש משנים את החתימה ואומרים: מלך צור ישראל וגואלו, וכתבו אחרונים שאין זה נכון, שהרי הברכה על העבר (ראה לעיל: ברכת גאולה), ולפיכך גרסו: וגאלו, בלי וא"ו, שמשמעו על העבר (ב"ח או"ח סו). ויש אומרים שאין צריך, לפי שגואל הוא הוה, ומשמש בין לשון עבר ובין לשון עתיד (ט"ז שם סק"ו), או לפי שגאולה של ערבית כוללת גם את העתיד (מגן אברהם או"ח רלו. וראה עוד ישובים בדגול מרבבה סו, וגליון הש"ס לירושלמי ברכות א ו).

ומכל מקום כתבו אחרונים שאנשי מעשה נהגו גם במערבית של יום טוב לסיים גאל ישראל (שערי תשובה סו סק"יב; משנה ברורה שם סק"לג).

חתימת השכיבו בברכת השכיבו, במקום שומר עמו ישראל לעד, חותמים: הפורש סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים (שבלי הלקט השלם סה; ראבי"ה ברכות לג; רוקח מט וטור או"ח רסז, בשם ירושלמי ברכות א, ולפנינו אין; שו"ע שם ג. וכן הוא בכל סידורי התפלה, ובהר בראשית מח א)¹⁹. ונאמרו כמה טעמים בשינוי הנוסח:

• שבחול השרים ממונים על העולם ומקטרגים לישראל, ובשבת נשגב ה' לבדו, והצאן נשמרים תחת סוכת שלום, על כן צריך לומר הפורש סוכת שלום וכו' (האשכול [רצ"א] א עמ' 60).

• שבחול כל אחד יוצא למלאכתו וצריך שימור בדרכיו, ובשבת ויום טוב לא הוצרכנו רק לשמור היום הקדוש הזה, ולכן חותמים ופרוש סוכת שלומך, שנוכל לשמרו בשלום ובשלימות (כלבו לה).

• שבחול כשהולך אדם במבואות המטונפים או בבית הכסא יש רשות למזיקים להזיקו, אבל בשבת שמירת שבת משמרתו, שנאמר: וְשָׁמְרוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשַּׁבָּת וגו' בְּרִית עוֹלָם (שמות לא טז), ברית כרותה להם שלא יזוקו אם ישמרוה כראוי (מחזור ויטרי עמ' 81).

וכתבו ראשונים שיש לומר: ועל כל עמו ישראל, שאם יאמר "ועל עמו ישראל" יהא משמע שאין אנו בכלל (מחזור ויטרי עמ' 142).

אבל במדרש תהלים [בובר] ו מפורש שבשבת ויום טוב אומרים פורס סוכת שלום, ובחול שומר עמו ישראל. ²⁰ ראה ב"ח שם שתמה על כך, וראה ט"ז

חשבון האזכרות. ¹⁹ עיקר הנוסח הפורש וכו' מפורש בירושלמי (ברכות ד ה), ובמדרשים בכמה מקומות, אלא שלא נזכר שם שהוא נוסח לשבת ויום טוב,

טעות משחרית לערבית

טעות בברכה נחלקו הפוסקים בדין הטועה בברכת יוצר אור:

• יש אומרים ששני תנאים דרושים בכדי שיצא ידי חובתו בברכת יוצר אור: שפתיחת הברכה או אמצעיתה תהיה כדין, והחתימה תהיה כדין (טוש"ע נט ב, לדעת הרא"ש ברכות א יד, ראה שם בבית יוסף, ובמשנה ברורה סק"ח).

• ויש חולקים וסוברים שאף אם אמר נוסח הברכה של ערבית, כל שחתם ביוצר המאורות יצא, שבברכת יוצר אור שהיא ארוכה וצריכה חתימה, יש בחתימה בכדי לתקן, והולכים אחרי החתימה (רמב"ן במלחמות ברכות ו ב; רשב"א שם יב ב; מאיר"ש; באור הגר"א סק"ד). וכתבו אחרונים שלמעשה יש לנהוג כדעה השניה, שספק ברכות להקל (שו"ת שבט חלוי ג יח, וראה אשי ישראל יז הערה יב).

טעה וחתם כמעריב ערבים לדעה הראשונה, טעה בשחרית ופתח ביוצר אור וסיים במעריב ערבים – לא יצא (ברכות יב א; רמב"ם קריאת שמע א ח), היינו שאמר: יוצר אור ובורא חושך אשר בדברו מעריב ערבים וכו' (טוש"ע או"ח נט ב, על פי הרא"ש שם א יד), או אפילו אמר כל ברכת יוצר אור (רמ"א שם, ומשנה ברורה שם סק"ה, בפירוש דעת הטור והרא"ש) וחתם במעריב ערבים (שם).

נזכר תוך כדי דבור (ראה ערכו) ואמר יוצר המאורות – יצא, אבל אחר שיעור זה, יחזור לתחילת יוצר אור (משנה ברורה סק"ו²¹).

אבל חתם ביוצר המאורות, כיון שפתח ביוצר אור, אף על פי שהמשיך כל הנוסח של ערבית לבד – יצא (טוש"ע שם, ומשנה ברורה סק"ט).

טעה ופתח כמעריב ערבים וכן לדעתם, פתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור – יצא (ברכות יב א; רמב"ם קריאת שמע א ח), היינו שטעה והתחיל אשר בדברו מעריב ערבים, ונזכר מיד ואמר יוצר אור, וחתם יוצר המאורות (טוש"ע או"ח נט ב, על פי הרא"ש שם א יד).

ואם נזכר לאחר כדי דבור (ראה ערך תוך כדי דבור) – יש אומרים שלא יצא, שאין הברכה שפתח "ברוך אתה ה' א' מלך העולם" חוזרת על מה שאמר אחר כך יוצר אור, כיון שלא אמרו מיד (ב"ח ופרישה שם; פרי מגדים שם במשפחות זהב סק"א); ויש סוברים שכל עוד לא גמר את הברכה, יאמר: יוצר אור ובורא חושך וכו' עד סוף ברכת יוצר המאורות, ויוצא בזה (דרך החיים לב; משנה ברורה סק"ב, וראה שם בבאור הלכה).

זמן הכרעה כשחזור וסגור באופנים שלא יצא, וצריך לחזור ולברך יוצר אור:

• יש אומרים שאם לא נזכר שטעה עד שגמר ברכת אהבה, לא יפסיק בין אהבה לקריאת שמע, אלא יאמר יוצר אור אחר תפילת שמונה עשרה, אף שמקדים קריאת שמע ליוצר אור, אין זה מעכב (מגן אברהם או"ח נט סק"א; שו"ע הרב שם א; ערוך השלחן שם). ואם נזכר קודם חתימת ברכת אהבה, יפסיק באמצע ויחזור לברכת יוצר אור (ראה פסקי תשובות שם א).

• ויש סוברים שבאמצע אהבה לא יפסיק, אבל משגמר ברכת אהבה יאמר יוצר אור קודם קריאת שמע, שסדר ברכות אינו מעכב (דרך החיים לב, על פי רשב"א ברכות יא א ד"ה אחת ארוכה; משנה ברורה סק"ז).

טעות בערבית בברכות קריאת שמע של ערבית, פתח במעריב ערבים, וסיים ביוצר אור – לא יצא, פתח ביוצר אור, וסיים במעריב ערבים – יצא (ברכות יב א; רמב"ם קריאת שמע א ח), ככל האופנים שיוצא בהם בטעה בשחרית כשפתח במעריב ערבים וסיים ביוצר אור (ראה לעיל).

טעות בברכה גאולה טעה באמת ויציב ואמר הנוסח של ערבית, או טעה באמת ואמונה ואמר הנוסח של שחרית, אם אמר ה' של סיום הברכה, אין צריך לחזור (חיי אדם כב יז; משנה ברורה סו ס"ק ג).

בשליח ציבור

יציאה ידי חובה בשמיעה מהש"ץ מן הדין יכול שליח הציבור להוציא בברכות קריאת שמע את כל מי ששומע ממנו ומכוין לצאת, בשונה מתפילה ששליח הציבור מוציא רק את מי שאינו בקי, לפי שתפילה בקשת רחמים היא, וכל אחד צריך לבקש רחמים על עצמו אם הוא יודע, אולם לפי שברכות אלו ארוכות הן, אין לסמוך על השמיעה משליח הציבור, ויש לכל אחד לומר בשקט עם שליח הציבור, ואז אפילו שיאמר מקצתה בלי כוונה – יצא (שו"ת הרא"ש ד יט; טוש"ע או"ח נט ד), וימהר לסיים קודם שליח הציבור כדי שיענה אחריו (רא"ש וטוש"ע שם).

ודוקא כשיש תשעה שומעים לשליח הציבור, אבל בפחות מעשרה מצד הדין אין שליח הציבור מוציא (תלמודי רבינו יונה ברכות יג ב; בית יוסף או"ח סט; רמ"א או"ח נט ד. וראה ערך שליח צבור). וכתבו אחרונים שהיום אין נזהרים לומר בשקט, שלא אמרו כן אלא בזמן שרוב הציבור היו שומעים משליח הציבור, אבל בימינו הכל אומרים בעצמם הברכות (משנה ברורה ס"ק טו, ובאור הלכה שם).

החלפתו כשטעה שליח ציבור שטעה בברכת יוצר אור, בענין שצריך אחר לעמוד תחתיו, היינו שאינו יודע לחזור למקומו, אם טעה מקדושה ואילך, השני מתחיל ממקום שפסק הראשון. ואף שבשאר ברכות ששליח הציבור טועה, מתחיל השני מתחילת הברכה, כיון שענה קדוש קדוש, משם ואילך כתחילת ברכה היא (ירושלמי ברכות ה ג; טור ורמ"א או"ח נט ח), ואם יתחיל מראש, תהיה ברכה לבטלה (מגן אברהם שם סק"ו). אם טעה קודם קדושה, צריך להתחיל מראש (רמ"א שם).

וכל זה בזמן שנהגו ששליח הציבור מוציא את הציבור בברכות קריאת שמע, אבל בימינו שכל אחד מברך לעצמו, אם השתק שליח הציבור, אסור לעמוד תחתיו לחזור ולהתחיל ממקום שכבר אמר בעצמו (משנה ברורה שם ס"ק כט).

בְּרַכַּת אֲבָלִים¹

ברכה שאומרים לאבליים ביום הראשון של האבלות, ולפעמים בכל שבעת ימי האבלות

ברכת רחבה

הרחנה ברכת אבליים סתם היא ברכת רחבה (מגילה כג ב. וראה כתובות ח ב.).

• יש אומרים שאומרים אותה ברחובה של עיר (תוספות מגילה שם ד"ה ואמר; תורת האדם להרמב"ן ענין ההתחלה עמ' קנ; טור יו"ד שעו).

• יש מהראשונים שכתב שהיה להם בית מיוחד ברחובה של עיר לשם כך (ר"ן מועד קטן [ירושלים תרצ"ז] עמוד פא).

• ויש מפרשים שרחבה היא שדה סמוכה לבית הקברות, שכשהיו מביאים מת ממקום למקום מביאים לשם, ואנשי המקום קוברים אותו (ראה ערך בית הפרס: שדה בוכין), והיו מברכים ברכה זו במקום ידוע שהיה להם שם (ערוך ערך ברכ א, ושיטה מקובצת כתובות שם, בשם רב האי ורב שרירא).

בירושלמי אמרו שאומרים אותה בבית הכנסת (ירושלמי פסחים ח ח). ויש גורסים: בבית האבל (רי"ף מועד קטן יד א; רמב"ם אבל יב ז).

וכתבו ראשונים שמקומות מקומות הם, שבמקום שיש להם רחובה של עיר אומרים שם, ובכפרים שאין שם רחוב מברכים בבית הכנסת, ובמקומות שאין האבליים נכנסים לבית הכנסת מברכים אותה בבית האבל (תורת האדם שם עמ' קנד; טור שם).

ברכת אבליים אין פותחים בברכת אבליים עד שיקבר המת **שלאחר הקבורה** (רי"ף גאות אבל עמ' מג), ויסתם הגולל [ראה ערכו] (טור יו"ד שעו, בשם אבל רבת).

• יש אומרים שלאחר מכן עמדו בשורה (ראה ערך מעמדות ומושבות), ובאו למקום ההספד (ראה ערכו), ומשם הלכו לרחבה (תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנ; טור שם).

• ויש אומרים שאמרו אותה באותו מקום ברחבה שעשו מעמדות לנחם האבליים, מיד אחר הקבורה קודם ישיבה ראשונה (ראה ערך מעמדות ומושבות. ערוך ערך ברכ א ושיטה מקובצת כתובות ח ב, בשם רב האי גאון; תוספות מגילה כג ב ד"ה ואמר).

אבל ברכת המזון לא היתה ברחובה של עיר (תוספות מגילה שם).

• ויש אומרים שמאכילים את האבל סעודת הבראה (ראה ערכו) ברחובה של עיר, ומברכים שם ברכת אבליים (רש"י ברכות טז ב ד"ה ברכת אבליים, וכתובות שם ד"ה ברחבה; ריטב"א כתובות שם ד"ה כי אמר; מאירי מועד קטן כד ב: קודם שהיו מברים אותו. וראה רמב"ם אבל יא ב).

• ויש מוסיפים, שאחר שבא לביתו היו שוב מברכים ומברים אותו עוד (מאירי שם).

• ויש שכתבו שברכת רחבה היא ברכת המזון בנוסח מחודש בענייני אבלות (מאירי מגילה כג ב, וכתובות שם. וראה להלן: בברכת המזון).

ברכת אבליים בכל שבעת ימי האבלות אומרים ברכת רחבה, אם **ימי השבעה** באו פנים חדשות (כתובות ח ב), וכיון שהראשונה עשו ברחבה, קראו לכולם ברכת רחבה (מאירי כתובות שם).

• יש אומרים שהיו נוהגים לצאת לבית הקברות כל שבעה, וכשחוזרים לרחובה של עיר מברכים, ואם לא יצאו מברכים בבית האבל (תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנד. וראה ירושלמי כתובות א א).

• ויש אומרים שהיו מברכים אותה על הכוס כל שבעה בבוקר ובערב לאחר התפלה בפני המתפללים, ובשבת היו מברכים אותה בפני האבל בבית הכנסת אחר תפלת מוסף (תורת האדם שם עמ' קנה, וראה מסכת סופרים יט ט).

נוסחה ברכת אבליים, יש שנהגו לאמרה בשלש ברכות, יש שנהגו בשתיים, ויש שנהגו באחת (תוספתא ברכות ג כג), ויש שנהגו בארבע (כתובות ח ב).

ארבע הברכות הן:

• ראשונה כנגד שבחו של הקדוש ברוך הוא: "האל הגדול ברוב גדלו, אדיר וחזק ברוב נוראות, מחיה מתים במאמרו, עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר, ברוך אתה ה' מחיה המתים".

• שניה כנגד האבליים לנחמם: "אחינו המיוגעים המדוכאים באבל הזה, תנו לבבכם לחקור את זאת זאת היא עומדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית, רבים שתו רבים ישתו, כמשתה ראשונים כך משתה אחרונים, אחינו בעל הנחמות ינחם אתכם, ברוך מנחם אבליים". ואמרו: רבים ישתו לא יאמרו, וכן משתה אחרונים לא יאמרו, שלא יפתח אדם פיו לשטן.

• שלישית כנגד המנחמים שבאו לגמול חסד עם האבליים: "אחינו גומלי חסדים בני גומלי חסדים המחזיקים בבריתו של אברהם אבינו, אחינו בעל הגמול ישלם לכם גמולכם, ברוך אתה משלם הגמול". רביעית היא בקשת רחמים על כל ישראל: "רבוץ העולמים, פדה והצל מלט והושע את עמך ישראל מן הדבר ומן החרב ומן הביזה ומן השדפון ומן הירקון, ומכל מיני פורעניות המתרגשות ובאות לעולם, טרם נקרא ואתה תענה, ברוך אתה עוצר המגפה" (כתובות שם²).

וכל אחד יכול להוסיף בברכות כרצונו אם דרך דרשה, או בדברים המעוררים את הלב וכיוצא בזה, כפי כח המנחם (מאירי כתובות שם).

פתיחת הברכות בפתיחת הברכות נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהראשונה פותחת בברוך: ברוך אתה ה' א' מלך העולם האל הגדול ברוב גדלו וכו', ושאר הברכות לא, שכל אחת סמוכה לחברתה (רש"י כתובות ח ב ד"ה אחינו; תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנ, בשם חכמי הצרפתים; מאירי כתובות שם. וראה ערך ברכות: הפתיחה והחתימה).

• ויש אומרים שאף הראשונה אינה פותחת בברוך, שכך היא שנויה בתלמוד, וגם בברכות אחרות של שבח ורחמים לא הקפידו בפתיחה (תורת האדם שם).

עיקר הברכה עיקר ברכת אבליים היא זו שחותמים בה מנחם

בעירו (או "ועירו"), ובברכה השלישית יש שאין חותמים בברוך (תוספתא ברכות ג כד).

ברכת אבליים. 1. ד', טור תיב-תכ. 2. ראה שינויים בתורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנ, ובטור יו"ד שעו. בברכה השניה יש שחתמו "ברוך מנחם עמו

בברכת המזון

ברכה רביעית בנוסח ברכה רביעית של ברכת המזון – ברכת **נכרכת הסיון** הטוב והמטיב (ראה ערך ברכת המזון) – שבבית האבל, נחלקו תנאים: לתנא קמא אומר הטוב והמטיב ודיין האמת; ולרבי עקיבא אומר דיין האמת בלבד (ברכות מו ב).

ופירשו ראשונים שלתנא קמא אומר הטוב והמטיב נוסף על מה שאומר בכל יום, לשבח לבורא על הצרה הבאה עליו; ורבי עקיבא סובר שאין צריך, ודיו שמוסיף דיין האמת בלבד (תלמידי רבינו יונה שם לד ב ד"ה מהו). ויש שנראה מדבריהם שלתנא קמא אומרים פעם אחת, ולרבי עקיבא אין אומרים כלל (ראה שאלות טו, ובהעמק שאלה שם ה, ובשיטה מקובצת שם).

במקום אחר נחלקו באופן אחר: המברך בבית האבל אינו מברך רביעית, דברי רבי יוסי הגלילי, רבי עקיבא אומר הטוב והמטיב, וחכמים אומרים ברוך דיין האמת (שמחות יד טו. וראה הגהות הגר"א שמגיה בשמחות כמו בבבלי).

נוסח סו מר זוטרא בירך בנוסח זה: "הטוב והמטיב אל אמת וזוטרא דיין אמת שופט בצדק לוקח במשפט ושליט בעולמו לעשות בו כרצונו, כי כל דרכיו משפט שהכל שלו, ואנחנו עמו ועבדיו ובכל אנחנו חייבים להודות לו ולברכו, גודר פרצות בישראל הוא יגדור את הפרצה הזאת בישראל לחיים" (ברכות מו ב בגרסתנו)⁴. וכן הלכה (רמב"ם ברכות ב ח; טוש"ע או"ח קפט ב, ושם יו"ד שעט א).

שינויים שונים באו בנוסח זה:

- יש אומרים שאין אומרים כלל את הנוסח הרגיל של ברכת הטוב והמטיב (סדר רב סעדיה גאון עמוד קד. וראה תוספות ברכות שם ד"ה מר, וטור או"ח ויו"ד שם, וראה בית יוסף שם בדעתם).

- יש אומרים שמברך ברכה רביעית כבכל יום, וכשמגיע ל"הטוב והמטיב" – או ל"הוא ייטיב לנו" (ב"ח שם) – מוסיף: אל אמת דיין אמת וכו' וחוזר למקום שפסק (סדר רב עמרם השלם עמוד 414 ברכת המזון לאבל; וכעין זה במחזור ויטרי עמ' 248; ב"ח או"ח שם; ש"ך יו"ד שם סק"ב).

- יש אומרים שאין חוזרים לומר את סוף הברכה (בית יוסף או"ח ויו"ד שם. וראה משנה ברורה שם סק"ז).

נכרכת ראשונות יש מוסיפים גם בברכה השלישית שבברכת **נכרכת הסיון** המזון: "נחם ד' אלהינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, ואת האבלים המתאבלים באבל הזה, נחם מאבלם ושמחם מיגונם כאמור: פֶּאִישׁ אֲשֶׁר אָמַר תִּנָּחֲמֵנוּ בֵּן אֲנָכִי אֲנַחֲמֶכֶם וּבִירוּשָׁלַם תִּנָּחֲמֵנוּ" (ישעיה סו יג. שבלי הלקט השלם שמחות כג; סדר רב עמרם השלם רז ברכת המזון לאבל; טוש"ע יו"ד שעט), וחותרים: "ברוך אתה ה' מנחם אבלים ובונה ירושלים" (סדר רב עמרם שם; תורת האדם ענין האבלות עמ' רו, בשמו; טור שם)⁵.

אף בשתי הברכות הראשונות יש משנים הנוסח, אבל אין משנים את החתימה (ראה סדר רב עמרם שם, וכלבו קטו).

נכרכת **הזימון** (ראה ערכו) נחלקו:

אבלים, שאף מקום שנהגו בברכה אחת, מברכים אותה, וזוהי ברכת אבלים השנויה בכל מקום (תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנד; מאירי כתובות ח ב), ולכן במקום שנהגו לומר ברכה אחת, כולל ענין תחיית המתים ומשלם הגמול ועצירת המגפה באחת, וחותרם בה מנחם אבלים (תורת האדם שם).

נוס יש אומרים שברכת רחבה טעונה כוס (תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנ; ר"ן מועד קטן עמ' פא. וראה מסכת סופרים יט טו). ואמרו: שלשה כוסות האחרונים לאחר המזון: אחד לברכת אבלים, אחד לתנחומי אבלים, ואחד לגמילות חסדים (שמחות יד יד; ירושלמי ברכות ג א: הראשון לברכת המזון); ויש אומרים שמעשרה הכוסות שתקנו לאבל (ראה ערך סעודת הבראה), האחרונים הם על ארבע ברכות האבלים (ראה הגהות הגר"א כתובות ח ב).

נעשרה ברכת אבלים אין אומרים בפחות מעשרה, ואין האבלים מן המנין (מגילה כג ב, וכתובות ח ב), שהרי אומר ברכה למנחמים בפני עצמם, ולאבלים בפני עצמם (רש"י מגילה שם ד"ה אין). ויש מפרשים לפי שהאבלים אינם מנחמים אלא מתנחמים (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם תלמידי רבינו יונה).

אבלים של מת אחר נחשבים מן המנין (ירושלמי מגילה ד ד, ראה שם שדחו³; תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנא; מאירי כתובות שם).

סנהג שבימי נוסח אחר מצינו בימי הגאונים: "ברוך אתה ה' א' הגאונים מלך העולם דיין הרחמים שופט אמונות, שדינו (או: שדננו) דין אמת ככתוב הַצִּיּוֹר תָּמִים פָּעָלוּ כִּי כָל דָּרְכָיו מִשְׁפָּט אֵל אֱמוּנָה וְאֵין עָוֹל צָדִיק וְיֵשֶׁר הוּא (דברים לב ד), ברוך אתה ה' מנחם לב אבלים" (סדר רב עמרם השלם רז ברכת אבלים; תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנא, בשם גאונים: ברוך מנחם אבלים). ואומרים אותה על הכוס בבית האבל, והאבלים שותים אותו (תורת האדם שם), וזו כניסתם לאבלות (ר"י גיאת אבל עמ' סה).

וכתבו גאונים שברכה זו לא נזכרת בתלמוד, ובבבלי אין מנהגם לאמרה (תשובת רב נטרונאי ורב פלטי, ברי"ך גיאת שם).

לנוהגים שברכת רחבה נאמרת בבית האבל (ראה לעיל), יתכן שאף זו ברכת רחבה, אלא שבגמרא היא בלשון אחרת (תורת האדם שם).

נכרכת רחבה כבר בימי הגאונים לא נהגו בבבלי לאמרה (ערוך ערך בטלה ברך א, ושיטה מקובצת כתובות שם, בשם רב האל), ובדורותינו בטלו כל מנהגי ברכת רחבה (תורת האדם ענין ההתחלה עמ' קנד; רא"ש כתובות א יד, בשם רב פלטי; טור יו"ד שעט), שאף בזמן שנהגו לא היתה חובה (תורת האדם שם; טור שם בשמו).

שאר מברכים אין אומרים ברכת אבלים על תינוק שמת כל עליהם שלשים יום ללידתו (מועד קטן כד ב, ורש"י ד"ה ברכת; רמב"ם אבלות יב י; טוש"ע יו"ד שג ד. וראה ערך הלכות המת); ולא על עבדים ושפחות שמתו (ברכות טז ב, ורש"י ד"ה ברכת; רמב"ם שם יב; טור יו"ד שעט); ולא על המלקט עצמות (ירושלמי מועד קטן א ה; רמב"ם שם ו; טור יו"ד תג. וראה ערך לקוט עצמות).

ארון של מת העובר ממקום למקום, אם שלדו קיים אומרים עליו ברכת אבלים, ואם לא אין אומרים (מועד קטן כה א).

יונה ברכות שם. 5. בנוסח החתימה ראה עוד: סדר רב סעדיה גאון עמוד קה; הלכות קצובות עמ' 146; מחזור ויטרי עמ' 248; כלבו קטו; שבלי הלקט שם; בית יוסף יו"ד שעט.

3. בקרבן העדה לפני משה שם כתבו שמחלוקת תנאים היא אם אבלים מן המנין. 4. בברכה זו רבו הגירסאות: ראה סדר רב סעדיה גאון שם, הלכות גדולות אספמאי עמ' 217, רמב"ם ברכות שם, תוספות ורא"ש ותלמידי רבינו

אף להצטרף לזימון יש אומרים שבסעודה ראשונה שהאבל אסור לאכול משלו (ראה ערך סעודת הבראה), אין האבל מצטרף לעשרה (מרדכי שם) ⁶.

בימי השבעה מברכים ברכת אבלים בברכת המזון כל שבעה ימי אבלות (טור יו"ד שעט).

בשבת, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמברכים אותה, שלדעתם אומרים אותה אפילו ביחיד, והרי זה כדברים שבצנעא שנוהגים אף בשבת (ראה ערך אבלות: אבלות בשבת וברגל. תורת האדם ענין האבלות עמ' רז, וטור יו"ד שעט, בשם הלכות גדולות).

- יש אומרים שאין מברכים, שלדעתם אין ברכת אבלים אלא בשלשה או בעשרה, והרי זה כדבר שבפרהסיא שאינו נוהג בשבת (תורת האדם שם, בשם רב יהודאי גאון; טור שם, בשם רב נטרונאי גאון).

- יש אומרים שאין אומרים דיין אמת, אבל אומרים המלך החי הטוב והמטיב וכו' (רי"ף גיאת אבל עמ' רמט, בשם רב סעדיה).

- יש מחלקים: אם בירך ביחיד או בשלשה אבלים מברך כדרך שאומרים בחול, שבצנעא הוא; אבל אם אכלו אחרים עמו וברכו - אין אומרים כן, שכשיש אחרים עמו אינו בצנעא (תורת האדם שם; טור שם, בשמו; שו"ע שם ד).

- יש אומרים שמברכים "נברך מנחם אבלים שאכלנו משלו", ועונים אחריו: ברוך מנחם אבלים (סדר רב עמרם השלם רז ברכת המזון לאבל; תורת האדם ענין האבלות עמ' רז; טור יו"ד שעט, בשם רב עמרם; שו"ע יו"ד שם ג, בשם יש אומרים), ואם הם עשרה אומרים: "ברוך אלהינו מנחם אבלים" (הלכות גדולות אספמא עמ' 216; שבלי הלקט שמחות כג).

- יש אומרים שאין זה מעין הברכה, ואין לנו להוסיף על המטבע שטבעו חכמים בברכות (תורת האדם שם, בשם גאון).

- יש חולקים על כל זה, ואומרים שאין להוסיף אפילו תיבה אחת במטבע ברכות, אלא בהטוב והמטיב בלבד, שכך תיקנו חכמים (תמים דעים קעו).

צירוף האכל לעשרה לברכת המזון ולזימון

ברכת האבלים בברכת המזון אומרים בין ביחיד בין בשלשה ובין בעשרה, והאבל מצטרף לשלשה או לעשרה, ואף על פי שאומרים "נברך מנחם אבלים" (ראה לעיל מחלוקת), אין אומרים שהאבל אינו מן המנחמים (תורת האדם ענין האבלות עמ' רז, בשם "גאון אחר"; מגן אברהם או"ח קפט סק"ב).

יש אומרים שאין ברכת אבלים אלא בעשרה (תוספות כתובות ח ב ד"ה כי; מהר"ם מרוטנבורג שמחות קמ; מרדכי מועד קטן תתקכח, בשמו). ומה שאין נוהגים לאמרה, על דעה זו סמכו (באר הגולה יו"ד שעט).

בְּרֵכַת אֲרוּסִין¹

הברכה שמברכים בקדושי אשה²

(תוספות כתובות ז ב ד"ה שנאמר; רמב"ם אישות ג כג; טוש"ע אהע"ז לד א), שהרי הסמך הוא מ"ויברכו את רבקה", ושם היו הקידושין על ידי שליח (תוספות שם). ויש שכתבו שיש ספק בזה (שיטה מקובצת כתובות שם, וברכי יוסף שם סק"ד, בדעת התוספות).

יש אומרים שאם המקדש לא ראה אותה קודם, שיש איסור בקידושין אלו (ראה קידושין מא א), אינו מברך (מאירי קידושין שם, בשם יש אומרים).

קידושין על המקדש על תנאי, יש שהסתפקו אם יברך, שמא לא יתקיים התנאי ותהיה הברכה לבטלה (מקנה קונטרס אחרון לד א. וראה להלן: זמנה); ויש שכתבו שאף אם לא יתקיים התנאי אין זו ברכה לבטלה כיון שבשעת הקידושין היתה לצורך (שו"ת מהר"ש עגלה סו ז). ובמקרים שעל הרוב יתקיים התנאי, כתבו אחרונים שודאי יברך (בר ליואי ב כה; אבני צדק טז; יחוה דעת [מקובסקי] יד).

המברך יש מהראשונים סוברים שהמקדש בעצמו מברך, או שלוחו אם הוא מקדש על ידי שליח (רמב"ם אישות ג כג; הגהות מיימוניות שם, בשם ר' יחיאל מפאריש; סמ"ג עשין מח: מנהג ארץ המערב; טור אהע"ז לד א).

יש סוברים שאחר יכול לברך, כשם ששליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתם, שהוא שלוחו של המקדש, וכאילו מברך בעצמו (תשובת רב שרירא גאון בשערי צדק מה).

מקורה ודיניה

מקורה המקדש אשה צריך לברך ברכת ארוסין (כתובות ז ב; רמב"ם אישות ג כג; טוש"ע אהע"ז לד א). ויש סמך לברכה זו מן הכתוב: וַיִּבְרְכוּ אֶת רַבֶּקָּה (בראשית כד ט), וברכה זו היתה ברכת ארוסין, ולימוד זה הוא אסמכתא, שאין זה פשוטו של מקרא (תוספות כתובות שם ד"ה שנאמר). ויש מי שכתב שלימוד גמור הוא (ב"ח אהע"ז לד. וראה מחזור ויטרי עמ' 718).

גורו בגדר ברכה זו נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שהיא ברכת המצוות (סידור רב סעדיה גאון עמ' צו; רמב"ם אישות ג כג. וראה להלן: הנוסח). ותקנוה בנוסח מיוחד משום מעלת מצווה זו בקדושת ישראל (ריב"ש שצח).

- יש אומרים שזוהי ברכת הודאה ושבה לקדוש ברוך הוא שקדשנו והבדילנו מן העמים בענין אישות, וצונו לקדש אשה המותרת לנו ולא את העריות (רא"ש כתובות א יב; ריטב"א שם ז ב ד"ה ועיקר, וראה שם ברמב"ן). ומספר טעמים נאמרו - לשיטה זו - שאין זו ברכת המצוות: אין אומרים "אשר קדשנו במצותיו וצונו לקדש את האשה" (ראה להלן: הנוסח); לא תיקנו בה ברכת המצוות, שהרי אין גמר מצותה עכשיו אלא בפריה ורביה; ועוד שאפשר לקיימה שלא בקדושין על ידי פילגש (ראה ערך פלגש); ועוד שהרי מברכים אותה אף כשנושא אשה שאינה יולדת, וכן סרס שנשא.

על ידי שליח אף אם קידש על ידי שליח, צריך לברך ברכת ארוסין

מרבבה שם. **ברכת ארוסין**. 1. ד', טור תכ-תכו. 2. ראה ערך קדושין.

6. ראה שו"ע יו"ד שעט סק"ו בשמו, שאינו מצטרף אף לשלשה, וראה דגול

גדולות; ראב"ד אישות שם; מגיד משנה שם; ובארצותינו פשט המנהג; רא"ש כתובות א יב; ריטב"א שם; בית שמואל שם סק"ד: לכתחילה, ועוד, כל שעוסקים באותו ענין (שו"ת רדב"ז ו' ב' אלפים תשכ"ו), כיון שהיא ברכה על קדושת ישראל, וברכה של קדושה מברכים אחר שחלה הקדושה, כמו קידוש (ראה ערכו) שמברכים אחר שקידש היום (ריטב"א שם), וכמו ברכות הראיה כגון הברכה על ראית הקשת, ועל ראית הים הגדול, שאין מברכים עד לאחר הראיה (שו"ת רשב"ש קפ"ו). ואף לסוברים שהיא ברכת המצוות, חוששים שמא האשה תחזור בה, ותהיה הברכה לבטלה (ראב"ד ומגיד משנה שם; רא"ש שם, ועוד), ואין צריך לברך עובר לעשייתו, שהרי אינו מברך "וציונו לקדש את האשה" (רא"ש שם).

• ויש אומרים שכשמברך אחר – מברך אחר הקידושין שמא יחזור בהם, אבל כשמברך החתן בעצמו – מברך קודם הקידושין (תשב"ץ ב עד; ארחות חיים הל' קדושין כא).

הפסק בין אחרי שיגמור הברכה – יקדש (שו"ע אהע"ז לד א), **הגריה לקידושין** וראוי שלא להפסיק בין הברכה לקידושין (פרי מגדים או"ח פתיחה להלכות ברכות יד). ויש שכתבו שאם הפסיק החתן בדיבור שלא מעניני הקידושין, יש לחזור ולברך (שערי ברכה סב ג; הרי בשמים מהדורה תנינא סז).

לאחר זמנה בדיעבד אם לא בירך קודם הקידושין כנהוג – יברך מיד אחר כך (בית שמואל סק"ד, וראה לעיל).

בשעת נישואין נחלקו גאונים אם מברכים ברכת ארוסין בשעת נישואין, כשלא בירכו בשעת קידושין:

• יש אומרים שהמברך בירך ברכה שאינה צריכה, ועובר משום לא תשא (ראה ערך ברכה שאינה צריכה. רב שרירא גאון, הובא ברא"ש כתובות א יז; שו"ע אהע"ז לד א).

• ויש אומרים שאם לא בירך בשעת ארוסין יברך בשעת נישואין (רב נסים גאון, הובא ברא"ש שם, והסכים לו; טור שם; תשב"ץ ב עד; רמ"א שם, וכן הסכימו רוב הפוסקים), והרי זה דומה למי שלא בירך אחר אכילתו, שחוזר ומברך כל זמן שלא נתעכל המזון שבמעיו (ראה ערך ברכת המזון), ואף כאן כל זמן שלא נגמר ההיתר על ידי החופה, יכולים לברך בשעת הנישואין (רא"ש שם, בשם רבנו יונה), אם לא שכבר בירך ברכות נשואין, ששוב לא יברך ברכת אירוסין (שערי ברכה סב ח. וראה להלן: בקידושין שתחת החופה).

ונוהגים לברך, אלא שיש אומרים שחוזר ומקדש, כדי שיהיו הקידושין סמוכים לברכה (רמ"א אהע"ז ג, על פי שו"ת הריב"ש פב). ואף אם בירך בשעת קידושין – יש אומרים שחוזר ומברך בלא שם ומלכות בשעת נישואין, מפני הרואים (רמ"א שם: וכן נראה לו), אם כולם נוהגים לקדש תחת החופה (חלקת מחוקק שם סק"ה).

למנהג כיום למנהג כיום, שאת הקידושין עושים תחת החופה, והקידושין והנישואין נעשים ביחד, צריך לברך דוקא קודם הקידושין, שהרי אחרי הקידושין מיד נעשית האשה גם נשואה, ולאחר הנישואין שוב אין לברך (מקנה קונטרס אחרון לד א, וראה דרכי משה אהע"ז לד אות ה).

ולכתחילה אין מקדשים היום קודם החופה (טור אהע"ז סב, וראה בית יוסף שם; דרכי משה שם לד ה), ואפילו אם מחמת צורך מקדש

לדעת הסוברים שהברכה אינה כברכת המצוות (ראה לעיל: שם), אם יש אחר הבקי לברך, יברך דוקא האחר (מרדכי כתובות קלא, בשם רב שר שלום גאון; סמ"ג שם: כן נהגו ב"מלכויות אלוי"; רמ"א שם: וכן נוהגים), משום שנראה כיוהרא (מרדכי שם; רש"ל בבאורי סמ"ג שם), או משום שהחתן טרוד ולא יכוון (המנהיג ארוסין קי), או כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע (ארחות חיים קדושין; דרישה שם בהג"ה; בית שמואל שם סק"ב). ויכוין להוציאו ידי חובתו והמקדש יכוין לצאת, ויענה אמן אחר ברכתו (דעת מרדכי ב ס; שערי ברכה סב א). ואם אין אחר שיודע לברך, יברך המקדש עצמו (דרישה אהע"ז לד ו; בית שמואל סק"ב; ים של שלמה כתובות יז).

ויש סוברים שהברכה מעיקרה לא ניתנה למקדש עצמו, אלא על הנועדים לבית הארוסין, וכאותה שאמרו: מברכים ברכת ארוסין בבית הארוסין (ראה כתובות ז ב), ואין צורך שהמברך יתכוין להוציא את המקדש, ושהמקדש יתכוין לצאת (תבואות שור יו"ד א ס"ק נט).

במקום שנהגו שהחתן מברך ברכת אירוסין, כדי שיברך בנגון, כתבו אחרונים שכשהחתן עצמו מקדש, אם יש אחר שיודע לברך, אף שאינו יודע לנגן יפה, לא יברך החתן עצמו (שדי חמד מערכת חתן וכלה יח, בשם לב מבין, וראה אוצר הפוסקים אהע"ז לד סק"ד אות ג).

באירוס חרש כתבו אחרונים שבארוס חרש, שאין המברך יכול להוציאו, שהרי אינו שומע, יש להסתפק אם צריכים לברך ברכת ארוסין, אם לא שגם הכלה שייכת בברכה זו ויוצאת בשמיעת הברכה³, אבל בחרש שנשא חרשת, ודאי שאין ברכה (שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא אהע"ז א).

ואם החרש יכול לדבר, יברך בעצמו (שו"ת נטע שורק אהע"ז יב), שהרי קידושיו קידושין מן התורה (ראה ערך חרש), והוא אינו יכול לצאת בשמיעת הברכה מאחר (שלחן העוז ח ד בשמלה לצבי ט). וכן חרש שנתחנך בבית ספר לחרשים ולמד לדבר בצורה מובנת, שנחלקו הפוסקים אם קידושיו קידושין מן התורה (ראה ערך חרש: מהותו וגדרו), אך אין לאחר לברך להוציאו, שהרי אינו יכול לצאת בשמיעת הברכה (לבושי מרדכי ב מה).

ויש אומרים שבכל קידוש חרש יברך אחר, כדעת הסוברים שאין הברכה מוטלת על המקדש אלא על כל המצויים שם (טיב קידושין אהע"ז לד סק"ב, וראה לעיל דעת התבואות שור).

זמנה נחלקו ראשונים מתי מברכים ברכת אירוסין:

• יש אומרים שמברכים אותה לפני הקידושין, ככל המצוות שמברכים עליהן עובר לעשייתן (שו"ת הרי"ף רצג; רמב"ם אישות ג כג; שו"ת הרא"ש כו א; שו"ע אהע"ז לד א. ראה ערך ברכת המצות, וראה לעיל: גדרה), ואם לא בירך – לא יברך אחר הקידושין, שברכה לבטלה היא (רמב"ם שם). וכן אמרו: כל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן וכו', ויש אומרים אף חוץ מקידושין בבעילה (ירושלמי ברכות ט א), הרי שבקידושין כסף ושטר (ראה ערך קדושין) מברך קודם (רמב"ן פסחים ז א; מגיד משנה אישות שם).

• יש שכתבו שאפילו אם אין זו ברכת המצוות, כיון שעומדת במקום ברכת המצות מקדימים אותה, כדי להקדים ברכה למעשה (ריטב"א כתובות ז ב ד"ה ועיקר).

• יש אומרים שמברכים אחרי הקידושין (אור זרוע א כה, בשם הלכות

שייכת גם לכלה, וצריכה לצאת ידי חובה בשמיעתה. וכן ראה באר היטב אהע"ז

3. ראה בית שלמה פא, שו"ת מהר"ש ענגל ב כח, ונטע שורק יב, שבדאי הברכה

ויש אומרים שברכת ארוסין אינה צריכה עשרה, שלא מצינו קידושין אלא בפני שנים, ולא בפני עשרה (רא"ש שם, בשם רבנו שמואל הנגיד).

עמידה יש שכתבו שצריכים הקהל לעמוד בשעת ברכת ארוסין, כדרך שעומדים בפני נושאי התינוק לברית מילה וכדומה, שעומדים לפני העוסקים במצוה, שחביבה מצוה בשעתה (חיים ושלוש ב. כח).

הנוסח

נוסח הברכה נוסח הברכה הוא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצותיו וצונו על העריות, ואסר לנו את הארוסות, והתיר לנו את הנשואות על ידי חופה וקידושין (כתובות ז ב. וראה להלן על שינויים בנוסח).

ונחלקו אמוראים אם חותמים בברכה:

- רבין בר רב אדא ורבה בר רב אדא בשם רב יהודה אומרים שאין חותמים, שכולה הודאה אחת, ואין הפסק בקשה באמצע, ודומה לברכת הפירות וברכת המצות (ראה ערך ברכות).
- ורב אחא בריה דרבא בשם רב יהודה אמר שחותמים: ברוך אתה ה' מקדש ישראל על ידי חופה וקידושין (וראה להלן על שינויים בנוסח החתימה), כיון שהיא בלשון קדושה, הרי זו דומה לקידוש היום שחותמים בו (כתובות שם ורש"י ד"ה מידל), או שהיא חשובה ברכה ארוכה (ראה ערך ברכות) כמו קידוש (תוספות שם ד"ה מאן).

הלכה שחותמים (רמב"ם אישות ג כד; טוש"ע אהע"ז לד א).

גריעה על איסור אף על פי שלא מצינו ברכה על מניעת האיסור, שאין מברכים שאסר לנו אבר מן החי והתיר לנו את השחוט, וכיוצא בזה, מכל מקום כאן מברכים על איסור העריות והארוסות, שהברכה היא על קדושת ישראל שבחר בהם ה' וקידשם באסור להם ובמותר להם (רמב"ן וריטב"א ור"ן כתובות ז ב, וראה שיטה מקובצת שם, בשם שיטה ישנה), או שאין מזכיר את האיסור אלא כדי לחבב את ההיתר (המנהיג קד).

ואף על פי שארוסה אינה אסורה אלא מדרבנן עד שתיכנס לחופה (ראה ערך ארוסה: איסורה לבעלה), מכל מקום מברכים אף על מצוות דרבנן, כמו נר חנוכה (רש"י כתובות שם ד"ה ואסר).

ויש שכתבו שאין כאן רק מניעת איסור אלא קיום מצות עשה של קדושים תהיו שנצטוו לעשות פעולה לפרוש מעריות (תפארת יעקב אהע"ז לד סק"א).

הגדלי נוסחאות בנוסח הברכה יש גורסים⁴:

- **גבריה** במקום "וצונו על העריות": והבדילנו מן העריות (רמב"ם אישות ג כד. ובאשכול [אלבק] ב עמ' 193: וצונו להרחיק מן העריות).
- "את הארוסות" וכן "את הנשואות", יש שגרסו בלי המילה "את" (בשו"ע אהע"ז לד א; כנסת הגדולה הגהת טור א).
- במקום "והתיר לנו את הנשואות": והתירם (שיטה מקובצת כתובות ז ב, בשם רב האי גאון).
- אחר המלה "הנשואות" יש מוסיפים: "לנו", שלכל אחד מותרת

קודם החופה, אין מברכים בשעת הקידושין אלא בשעת החופה (רמ"א שם ג, ראה ביאור הגר"א סק"י), וחוזר ומקדש תחת החופה (ערוך השלחן אהע"ז לד יג; לבוש שם ג).

כנושאי גר וגירות איש ואשה גויים שנתגיירו, וצריכים קדושין ונשואין מחדש, יש שכתבו שכיון שודאי שהנישואין הראשונים אינם חלים לאחר גרותם, בודאי שצריכים קידושין ונישואין מחדש, ובברכה (ים של שלמה כתובות א טו; ערך שי אהע"ז כו א); ויש שהסתפקו בזה (עצי ארזים אהע"ז כו סק"ב).

וכן ישראל וישראלית שנישאו בלא חופה וקידושין, ואחר כך חזרו בתשובה, צריכים ברכה, שהרי מעולם לא נישאו כהלכה (חיים ושלוש ב. ל).

כוס ברכת ארוסין טעונה כוס של יין (ירושלמי סוטה ח ה). וכתבו ראשונים שמפני שפותח וחותרם כקידוש והבדלה תיקנו בה ברכה על הכוס כקידוש והבדלה, ומפני שהיא מצוה גדולה (המנהיג ארוסין קד).

ומברך על הכוס תחילה, ואחר כך מברך ברכת ארוסין, ואם אין שם יין או שכר מברך אותה בפני עצמה (רמב"ם אישות ג כג; טוש"ע אהע"ז לד ב), שעיקר החיוב בכוס הוא רק בברכת חתנים (ראה ערכו), ולא בברכת ארוסין (רא"ש כתובות א טז, בשם רב נסים גאון); ויש אומרים שאין מברכים על שכר (טור אהע"ז סב, בשם רב נסים גאון, וראה בית יוסף שם), ואין נוהגים כן (ב"ח שם).

טעמים מהכוס נותנים לחתן ולכלה לשתות מהכוס (ארחות חיים ב כא; פני יהושע קונטרס אחרון כתובות כא. וראה ערך ברכת חתנים), ואם היו איסטנסיים נותנים לחתן ולכלה לשתות (ארחות חיים שם, בשם הר"ש), ואף שבברכות הנהנין מי שאינו נהנה בעצמו אינו מוציא אחרים (ראה ערך ברכות), מכל מקום כיון שנהגו לברך על הכוס כברכת המצות היא, שאף מי שיצא מוציא (פני יהושע שם; ואפשר; ערוך השלחן אהע"ז לד ט). ודי בטעימה, כיון שמעיקר הדין אין חיובו בכוס (ערוך השלחן שם).

ויש שכתבו שהמברך צריך גם כן לטעום, שאינו מוציא בברכת הנהנין אם אינו נהנה בעצמו (פאר הדור א א; שדי חמד ברכות ג ה; עיקרי הד"ט או"ח י ג), ויש שנהגו שהמברך מטיף מעט מן הכוס על ידו וטועם כדי שלא ימנעו החתן והכלה מלשתות אחריו (תשובות הגאונים לט, בשם רב נטרונאי גאון; דברי דוד נח ה, בשם רבני ירושלים; אפיקי ים ב, בשם הגר"ח מברסק, וראה מאזנים למשפט יב בשם הגר"ז).

עשרה ברכת ארוסין צריכה עשרה אנשים (שאליות טז; רא"ש כתובות א יב; טוש"ע אהע"ז לד ז), שמלבד עדי הקידושין, יהיו עוד שמונה, ואפילו קרובים (חלקת מחוקק שם סק"ז), ויש אומרים שגם החתן נמנה עם העשרה (טיב קידושין שם סק"ו; דברי אליעזר שם סק"ו), שכשם שברכת חתנים למדנו שצריכה עשרה מפסוק: בְּמִקְוֵי הַיָּם וְאֵלֶּיָּהֶם ה' מְקוֹר יִשְׂרָאֵל (תהלים סח כז. ראה כתובות ז א), שברכת מקור צריכה קהל, כך יש ללמוד משם אף לברכת ארוסין, שאף ארוסין על עסקי מקור הם באים, ואף הם צריכים קהל (רא"ש שם).

ובדיעבד אין זה מעכב (שו"ע שם ובית שמואל שם סק"ז). וראה ערך ברכת חתנים). ויש שכתבו שיכול לקדש פעם אחרת בשעת נישואין כדי לברך בעשרה (מהרי"ק קט), ויקדש בפעם הראשונה בלא ברכה (יעלת חן דיני נשואין ו).

ברכות ארוסין ונשואין בקובץ "סיני" תשי"ב מעמוד קז ואילך.

לד סק"ט. 4. ראה על שינויי הנוסחאות שבברכת ארוסין במאמר תולדות

מחזור ויטרי עמ' 592; אבודרהם ברכת ארוסין; ועוד ראשונים. וכן הנוסח בסידורים שלנו).

• בסיום החתימה יש גורסים: ברוך אתה ה' מקדש ישראל, ולא יותר (רב האי גאון, הובא ברמב"ן כתובות ז ב ד"ה ולפי; רי"ף שם ב א; רמב"ם אישות ג כד; ריטב"א שם ד"ה ועיקר; טוש"ע אהע"ז לד א; ועוד), ונתנו טעם שאין קדושת ישראל תלויה בחופה וקידושין (רב האי גאון שם; ריטב"א שם).

• וכמה ראשונים מקיימים הנוסח עם הסיום: על ידי חופה וקידושין (סדר רב עמרם השלם שם; הגהות מיימוניות אישות ג כג; רא"ש כתובות א יב; רמ"א שם; וכן נוהגים במדינות אלו; ועוד. וכן הנוסח בכל הסידורים שלנו), ויש שנתנו טעם לדבר, שנישואין ישנם גם באומות העולם, ואין ישראל מקודשים יותר מהם אלא בחופה וקידושין, מה שאין כן במועדים שאינם שייכים אלא בישראל, ולכן מסיימים בהם "מקדש ישראל" בלבד (אבודרהם ברכת ארוסין, שם הרי"ף).

• במקום "חופה וקידושין": "חופה בקידושין", לפי שהקידושין קודמים לחופה, אלא לפי שאות בי"ת הסמוכה לה"א שלפניה היא רפויה טעו לקרות בוי"ו (העיטור שם, בשם בעל מתיבות. בכל הנוסחאות וכן בסידורים שלנו: חופה וקדושין). ויש שכתבו שבזמננו שמקדשים תחת החופה הרי החופה באמת קודמת לקידושין, ומדויק אצלנו הנוסח "חופה וקידושין" (נחלת שבעה יב).

רק הנשואה שלו (רי"ן כתובות שם, בשם רבינו תם; רוקח שנא; דרישה אהע"ז לד; נחלת שבעה יב ח. וכן הוא בכל הסידורים שלנו. ובעיטור שער ב ברכת חתנים, בשם בעל מתיבתא: נשואתינו).

• במקום "על ידי חופה וקידושין": "על ידי קידושין וחופה" (שאלות טז; העיטור שם, מנהג סוריא).

וכתבו ראשונים שאף על פי שהקידושין קודמים לחופה אנו אומרים: על ידי חופה וקידושין, והכוונה שהתיר לנו את נשואתינו שעל ידי חופה וקידושין שקדמו לה, וסומכים חופה לנישואין – "הנשואות לנו על ידי חופה" – שהחופה עושה את הנישואין (ריטב"א כתובות שם ד"ה כד; המנהיג קד. וראה עוד ברבנו יונה בשיטה מקובצת שם, וראה ערך חופה וערך נשואין). ויש גורסים: "חופה בקידושין" (ספר המתיבות ירושלים תרצ"ד עמ' 13, וראה עיטור שם בשם בעל מתיבתא. וראה להלן בנוסח החתימה).

ויש גורסים כל הברכה בנוסח אחר: ואסר לנו את כל הקרובות ואת כל הרחוקות הארוסות והנשואות, והתיר לנו את הפניות הרחוקות, וצונו לישא על ידי חופה וקידושין (תשובת ר"ש גאון בשערי צדק מה. וכעין נוסח זה בעיטור שם בשם ספרים אחרים).

הכדי נוסחאות בנוסח החתימה יש גורסים:

כחתימת הברכה • במקום "מקדש ישראל": מקדש עמו ישראל (סדר רב עמרם השלם ב עמ' 404; עיטור שער ב ברכת חתנים: המקדש;

בְּרֵכַת אֲשֶׁר יֵצֵר

הברכה שמברכים אחר עשיית צרכים

(שם. וראה שינויים קלים בדקדוקי סופרים שם). וכן הלכה (רמב"ם תפלה ז ה; טוש"ע או"ח ג א).

ועכשיו לא נהגו לאמרו (בית יוסף שם; שו"ע שם), שאין לומר זה אלא ירא שמים וחסיד שהשכינה שורה עליו (אבודרהם שחרית של חול עמ' מ, הביאו בית יוסף), ואין אנו מוחזקים ליראי שמים שהמלאכים ילוו אותנו (ט"ז שם סק"א).

החכמה ביצירת האדם

בברכת אשר יצר מזכירים את החכמה ביצירת האדם בהתחלת הברכה:

• יש מפרשים, לפי שבריאת האדם היא בחכמה נפלאה (אבודרהם, שחרית של חול עמ' מא-מב, ראה שם בארוכה; פירוש א' בבית יוסף, ובשו"ע או"ח ו א), שכתבו שברא שמים וארץ בחכמה, שנאמר: ה' בְּחָכְמָה יָסַד אֶרֶץ (משלי ג יט), כך ברא את האדם בחכמה (תנחומא פקודי ג, וראה אבודרהם שם).

• יש מפרשים שמוסב על וברא בו נקבים כו', שזו פליאה וחכמה שברא בו נקבים הרבה, והגוף דומה לנאד מלא רוח, ואף על פי כן הרוח בתוכו כל ימי חייו (בית יוסף שם, בפירוש ב', על פי רש"י ברכות ס ב ד"ה ומפליא לעשות; שו"ע שם, בפירוש ב'. וראה להלן בחתימת הברכה).

• יש מפרשים על החכמה שהתקין הקדוש ברוך הוא מזונות

ביציאתו מבית הכסא

מן הברכות שתקנו חכמים (ראה רמב"ם תפלה ז א) היא הברכה שתקנו לומר בכל זמן אחר שהאדם יוצא מבית הכסא: "ברוך אתה ה' א' מלך העולם, אשר יצר את האדם בחכמה, וברא בו נקבים נקבים חללים חללים, גלוי וידוע לפני כסא כבודך שאם יפתח אחד מהם או אם יסתם אחד מהם אי אפשר לעמוד לפניך" (ברכות ס ב; רמב"ם שם ה, בשינויים דלהלן; טוש"ע או"ח ו א, ושם ז א, בשינויים דלהלן), וחותרם (על נוסח החתימה ראה להלן)².

בכניסתו

בירושלמי אמרו שהנכנס לבית הכסא מברך שתים, אחת בכניסתו ואחת ביציאתו. בכניסתו מהו אומר: "כבוד לכם המכובדים משרתי קודש" – הם המלאכים המלווים אותו – "דרך ארץ הוא, פנו דרך, ברוך האל הכבוד", וכשהוא יוצא אומר: "ברוך אשר יצר וכו'" (ירושלמי ברכות ט ד).

בבבלי לא הוזכרה ברכה בכניסתו, אלא אומר: "התכבדו מכובדים קדושים משרתי עליון, תנו כבוד לאלהי ישראל, הרפו ממני עד שאכנס ואעשה רצוני" – או: צרכי (ראה דקדוקי סופרים שם) – ואבוא אליכם" (ברכות ס ב)³. אביי אמר שלא יאמר "הרפו ממני", שמא יעזבוהו וילכו, אלא יאמר: "שמרוני שמרוני עזרוני עזרוני, המתינו לי עד שאכנס ואצא, שזה דרכם של בני אדם"

יחזקאל כח יג, שכתב נוסח תפילה זו בארמית. 3. ראה ראבי"ה ברכות קמו

ברכת אשר יצר. 1. ד', טור תכז-תלא. 2. וראה תרגום יונתן בן עוזיאל

חתימת הברכה בחתימת הברכה נחלקו אמוראים:

- רב אמר, "ברוך אתה ה' רופא חולים" (ברכות ס ב).
- ושמאל אמר, אין כל העולם חולים, אלא יחתום "רופא כל בשר", כנגד היציאה שהיא רפואת כל הגוף (ברכות שם ורש"י ד"ה רופא), שאם תתעפש פסולת מאכלו בבטן – ימות (שו"ע או"ח ו א).
- רב ששת אמר: מפליא לעשות (ברכות שם), שאדם דומה לנאד מלא רוח, ואם יעשה אדם בנאד נקב כחודה של מחט הרוח יוצא, והאדם מלא נקבים והרוח משתמרת בתוכו, והרי זה פלא (רש"י שם ד"ה ומפליא, ותוספות שם ד"ה מפליא, על פי מדרש רבה; פירוש א' בטוש"ע שם), או שהפלא הוא שבורר הטוב מהמאכל ודוחה הפסולת (אבודרהם שחרית של חול עמ' מה; פירוש ב' בטוש"ע שם), או שהפלא הוא שקושר הנשמה הרוחנית בגוף הגשמי (דרכי משה ושו"ע שם).

הלכה שאומר: רופא כל בשר ומפליא לעשות (רב פפא בברכות שם; רמב"ם תפלה ז ה; טוש"ע שם; וכן הוא בכל הסידורים). ויש גורסים: רופא חולי כל בשר ומפליא לעשות (ראב"ה ברכות קמו; שו"ע שם⁴).

לא אמר "ומפליא לעשות", יצא ידי חובתו (אשל אברהם או"ח ו סק"ה).

הפסק לגברים ברכת אשר יצר דינה כ"ברכה ארוכה" (ראה ערך **שקדושה** ברכות), ולכן אם שומע קדיש או קדושה או ברכו, יכול להפסיק באמצעה כדי לענות (חיי אדם ה יג).

אחר צרכים יש מהראשונים סוברים שאין לברך ברכת אשר יצר אלא אחר גדולים, ולא כשנכנס לבית הכסא להטיל

מים (סמ"ג עשה כז, בשם הר"מ מאיר; הגהות מיימוניות תפלה ז ה, בשם יש מרבותיו), שלא אמרו אלא הנכנס לבית הכסא (ראה ברכות ס ב), ולקטנים לא שייך לומר כך (הל' הרא"ה ברכות שם), ועוד שהרי אחר קטנים אם לא שפשף אין צריך מן הדין ליטול את ידיו (ראה ערך נטילת ידים). הגהות מיימוניות שם, ועוד שדומה לכיחו וניעו וצואת החוטם, שאף הם אי אפשר לאדם מבלעדיהם, ואינו מברך עליהם (שו"ת הר"ח אור זרוע קא, לדעה זו).

אבל רוב הפוסקים סוברים שאף אחר קטנים צריך לברך אשר יצר (המנהיג תפלה ה וט; סמ"ג שם, בשם ר"י; הגהות מיימוניות שם, בשם מורו; סמ"ק קעט; שו"ת הרשב"א א תקצה; שו"ת הרא"ש ד א; טוש"ע או"ח ז א), שכך צריך האדם לקטנים כמו לגדולים (רשב"א שם).

ואין שיעור להטלת מים, ואפילו לטיפה אחת חייב לברך, שאם יסתם הנקב מלהוציא הטיפה ההיא היה קשה לו וחייב להודות (ארחות חיים נטילת ידים יב, בשם גאון, הביאו בית יוסף שם ד; שו"ת הרא"ש שם; שו"ע שם ד), ולכן כשאדם רוצה לילך לבית הכנסת להתפלל, או הולך לאכול, ובודק את עצמו שמא יצטרך לנקביו, ומטפף מעט, צריך לברך אשר יצר כיון שנפתחו נקביו (שו"ת הרא"ש שם; בית יוסף ושו"ע הרב שם ד).

ברכת על נטילת ידים על ברכת על נטילת ידים קודם אשר יצר, והחילוק שבין גדולים לקטנים בזה, ראה ערך נטילת ידים.

הסיח דעתו ונמלך עשה צרכיו והסיח דעתו מלעשות צרכיו, ואחר כך נמלך ועשה צרכיו פעם אחרת, נחלקו בדבר:

- יש אומרים שצריך לברך שתי פעמים אשר יצר, כעין מי שלא

לאדם ואחר כך בראו (תוספות שם ד"ה אשר, על פי תנחומא, וראה בראשית רבה ח ו; בית יוסף ושו"ע שם, בפירוש ג').

- ויש מפרשים, ש"בחכמה" מדבר על האדם, שנתן בו ה' חכמה ודעת ותבונה, מה שאין כן בבעלי חיים (מהרש"א ברכות ס ב).

גירסאות מספר גירסאות יש בברכה זו, ומהאחרונים דנו במספר הברכה המילים בברכה זו (ראה מגן אברהם וט"ז ו סק"ב).

חללים או חלולים יש גורסים במקום "חללים חללים": "חלולים חלולים" (סדר רב עמרם השלם עמוד 52; רי"ף ברכות מד

א; רא"ש שם ט כב; רמב"ם תפלה ז ה; טוש"ע או"ח ו א. וכן הוא בכל הסידורים שלנו. ובסידורי התימנים: חללים), ואמרו רמז לדבר: "חלולים חלולים" בגימטריה רמ"ח, כמנין אברי האדם (טור שם, וכן הוא בתנחומא שמיני ח), ולא יאמר חללים, שמשמעו גם הרוגים (דרכי משה שם), או לפי שלא שייך בחלל לשון בריאה, שעל ידי בריאת האבר שסביבו נמצא ממילא החלל, אבל חלולים משמעו האברים שהם חלולים, כמו הלב והכרס והמעיים (בית יוסף שם).

ויש גורסים: "חלים חלים", על שם הכתוב: וּבְמַחְלוֹת עֶפֶר (ישעיה ב יט. אבודרהם שחרית של חול עמ' מה).

שם יפתח ושם יסתם יש גורסים בנוסח הברכה "שם יפתח אחד מהם, או אם יסתם אחד מהם" (כך הגירסה לפנינו בברכות ס ב, וכן גירסת רש"י שם ורי"ף שם מד א, ורא"ש שם ט כב, וכן הוא בסידורים נוסח אשכנז); ויש מקדימים "אם יסתם" ל"אם יפתח" (ראה דקדוקי סופרים ברכות ס ב; רמב"ם תפלה ז ה; אבודרהם שחרית של חול עמ' מה; שו"ע או"ח ו א. וכן הוא בסידור הרב).

ענין שבח זה הוא שם יסתם אבר שדרכו להיות פתוח, כגון בית הבלעיה ונקבי השתן והרעי, או אם יפתח אבר שדרכו להיות סתום, כגון הטבור ובני המעיים – אינו יכול להתקיים (אבודרהם שם).

אפילו שעה אחת יש מוסיפים: אי אפשר להתקיים אפילו שעה אחת (רי"ף ברכות מד א; רמב"ם תפלה ז ה; טוש"ע או"ח ו א; וכן הוא בסידורים נוסח ספרד); ויש סוברים שאין לומר כן, שהרי זמן מה יכול אדם לחיות, ואדם סותם את פיו הרבה שעות וחי (אבודרהם שחרית של חול עמ' מה, בשם מהר"ם מרוטנבורג; גר"א שם סק"ז).

ומכל מקום כתבו להצדיק הנוסח אפילו שעה אחת, שמדבר על שעת יציאתו לאויר העולם, שאילו לא יפתח עכשיו הפה שהיה סתום במעי אמו, לא היה אפשר להתקיים אפילו שעה אחת (טור ופירוש א' בבית יוסף ובשו"ע שם), או שגבול יש לאדם שיכולים נקביו להסתם ולא ימות, וכיון שעבר אותו גבול אי אפשר להתקיים אפילו שעה אחת (פירוש ב' בבית יוסף ובשו"ע שם).

ויש שהוסיפו אחרי אפילו שעה אחת: כי אם על ידי נפלאותיך ורפואותיך (סידורי הספרדים).

שייכות פתיחת וסתירת האברים אומרים זה בברכת אשר יצר, לפי שהוא מענין עשיית צרכיו של אדם, שבכלל הנקבים הם פי הטבעת ופי האמה, ובכלל האברים החלולים כרס ומעים (בית יוסף ושו"ע או"ח ו א), ועוד שאף אם יפתח אחד מהם וכו' יתכן שהוא מענין עשיית צרכיו, מאחר שאם יוצא לנקביו ביותר עד שעבר הגבול – ימות (שם. וראה באור הגר"א שם).

על הפעם הראשונה קודם שיעשה צרכיו פעם שניה (פרי מגדים במשכבות זהב שם סק"ב); ויש אומרים שכיון שמתאוה שוב אברה הברכה הראשונה, ולא יברך עד לאחר הפעם השניה (שו"ת שאילת יעב"ץ א טו. וראה שערי תשובה שם סק"ב, ומשנה ברורה שם סק"א).

ברכת אשר בבוקר, כשקם משנתו – יש אומרים שלא יברך ברכת **יצר גבור** אשר יצר אלא אם כן עשה צרכיו (רמב"ם תפלה ו ח⁷; תוספות ברכות מו א ד"ה כל; בית יוסף או"ח ד; ברכי יוסף שם ו ס"ג; ארצות החיים ד א); ויש אומרים שבבוקר מברך אף אם לא עשה צרכיו (אבודרהם שחרית של חול עמ' מו; רמ"א או"ח ד א: וכן נהגו; ב"ח ולבוש ומגן אברהם שם). **הטעמים:**

- לפי שכשם שמברכים על נטילת ידיים בבוקר משום רוח רעה ששורה על הידים (ראה ערך ברכות השחר וערך נטילת ידיים א'), כך ברכת אשר יצר תלויה ברוח רעה, כי מאחר שאסור ליגע בידיו, בעוד שהרוח רעה עליהן, בפה ובחוטם ובאזניים ובעינים שהם הנקבים הקטנים שבאדם, ועל ידי נטילה זו תסור הרוח הרעה, ומותר לסותמם או לפתחם בידיו (ראה ערך נטילת ידיים א'), לכן יברך אשר יצר (דרכי משה או"ח ד ג).

- ועוד שבבוקר נעשה כבריה חדשה, וצריך להודות על כך, וברכה זו היא על יצירת הגוף (מגן אברהם שם סק"ב; באור הגר"א שם. וראה ב"ח שם).

- ועוד שכשם שכל ברכות השחר מברכים אף שלא נתחייב בהן, מפני שניתקנו על סדרו ומנהגו של עולם (ראה ערך ברכות השחר מחלוקת בדבר), כך ברכת אשר יצר מברכים בבוקר על מנהגו של עולם (ב"ח שם).

- ועוד שאי אפשר שבליילה לא הטיל מים (לבוש שם א), או נתעטש מלמטה, ואף העיטוש הוא רפואה, ואף על פי שביום אינו מברך על כך, מכל מקום בשחרית שאי אפשר לו בלי זה – מברך (ב"ח שם).

והרוצה להסתלק מן הספק יעשה צרכיו קודם, ואחר כך יברך אשר יצר⁸ (מגן אברהם שם סק"א).

יש אומרים שמיד אחרי ברכת אשר יצר בבקר נכון לכתחילה להסמיך לה ברכת 'אלקי נשמה' (שו"ת הרא"ש ד א; ב"י ודרכי משה או"ח ו; ביאור הגר"א או"ח ד א; משנה ברורה ו סק"ב); ויש אומרים, שנהגו לסדר ברכת התורה מיד אחרי ברכת 'אשר יצר' (רמ"א או"ח מו ט), וינהג כל אחד כמנהג מקומו (משנה ברורה מו ס"ק כט, בשם הפרי מגדים).

ברכת אשר יצר לאחר התפלה יש שכתבו שאם שכח לברך אשר יצר עד לאחר שהתפלל תפלת שחרית, שוב לא יברך, שיצא בברכת רפאנו שבשמונה עשרה, אך האחרונים דחו את דבריו (ראה צ"ח אליעזר יא ד).

התפלל שחרית שמתפלל מנחה שתיים (ראה ערך תפלה. ארחות חיים נטילת ידיים יב, בשם גאון; בית יוסף או"ח ז ג, בשם הר"י אבוהב; שו"ע שם א).

• ויש חולקים וסוברים שבברכת הודאה די בברכה אחת על כל מה שעבר, כמו בברכת המזון כשהסיח דעתו מלאכול ונמלך ואכל, שמברך פעם אחת ברכת המזון, ואינו דומה לתפילה, שהיא במקום קרבן, ושייך בו תשלומים (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"א, ועוד. וראה משנה ברורה שם סק"ו).

השוותה סם המשלשל מי ששותה סם המשלשל, ובדעתו לפנות בני המעיים עד שתכלה הזוהמא מהם, ולא הסיח דעתו מעשיית צרכיו – יש אומרים שלא יברך אשר יצר עד אחר גמר ההוצאה (שו"ע הרב או"ח ז ו; שו"ת הלכות קטנות א פו, הביאו באר היטב שם סק"א); ויש אומרים שיברך בכל פעם (באר היטב שם, בשם יד אהרן; שערי תשובה שם סק"א, בשם שלמי צבור), אלא אם כן מרגיש שמיד יצטרך לפנות שנית שאסור לברך, כמו בתפילה (שערי תשובה שם. וראה ערך תפלה).

אבל אם משלשל מחמת חולי, או שחולה בדרכי השתן, לפעמים הרגשה זו היא מחמת החולי ולא מחמת הצורך ליפנות, וחייב לברך (ראה פסקי תשובות א ז ב).

אחר הטלת מים על ידי צנתר כתבו אחרונים שגם אם אינו יכול להטיל מים כי אם על ידי צנתר (קטטר), צריך לברך אשר יצר, אף שאינו מטיל כדרך כל אדם בלא יסורים, כיון שאילו היה נסתם למעלה ממקום הצנתר היה צערו גדול בהרבה, וחייב להודות על זה (שו"ת הר צבי או"ח א ו, וראה יפה לבשמים ב ז, בשמו; צ"ח אליעזר יב ב), ואפילו השתין דם צריך לברך, אף שהוא מין קללה (ראה ערך ברכת שהכל וערך חגבים), כיון שודאי מעורב בו גם מעט מי רגלים, ועוד שתקנת חכמים בברכה זו היא על כלליות יצירת האדם באופן שמוציא ההפרשות מגופו (צ"ח אליעזר שם. וראה שבט הלוי ג צד).

ואם מחובר לצנתר והמים יוצאים בלי הפסק, יברך בשעה שהפעולה מופסקת (ראה פסקי תשובות א ז ב, שהביא דברי האחרונים בזה).

לא כיון מיד צריך להסמיך את הברכה ככל האפשר לעשיית צרכיו (משנה ברורה ז סק"ב).

עשה צרכיו ולא בירך מיד, כתבו אחרונים שאפילו נמשך זמן גדול אחר עשיית הצרכים חייב לברך (פרי מגדים אשל אברהם או"ח ז סק"א; דרך החיים רמז ב; משנה ברורה שם סק"א); ויש אומרים שאם עבר זמן מה ולא בירך – שוב לא יברך, ואפילו פחות משעה הוא הפסק⁵ (ברכי יוסף או"ח ו, בשם מהר"ם לונזאנו; כף החיים סק"ז-ח, ועוד. וראה לעיל: הסיח דעתו)⁶.

לא בירך אשר יצר ומתאוה שוב לצרכיו – יש אומרים שיברך

התחייב בהם, ראה ערך ברכות השחר. 8. וראה ערך ברכות השחר וערך נטילת ידיים א' שיטול ידיו קודם בלא ברכה, ואחר כך יעשה צרכיו ויטול ידיו שנית, ויברך על נטילת ידיים ואשר יצר, וראה משנה ברורה שם סק"ד.

5. בשו"ת יביע אומר (ח כב, וט ג) העלה שהוא כשיעור עיכול במזון, שהוא 72 דקות. 6. ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע קא ששאל למורו הר"מ שאלה זו ולא שמע ממנו. 7. כך דעת הרמב"ם בכל ברכות השחר שאינו מברך אם לא

בְּרֵכַת הַחֹדֶשׁ

תפלה והכרזה על החודש הבא, בשבת שלפני ראש חודש

זמן ההכרזה

את החודש הזה (כן הוא בסידורים נוסח אשכנז, ואינו מוזכר בשום סידור קדמון, וע"י אוצר התפלות בסדר תפלת שחרית לשבת. בסידור הרב אינו). יש מסיימים: בזכות תפלת רב, ויש גורסים: רבים⁴.
יש מקומות שמכריזים מתי יהא מולד הלבנה, ויש מקומות שהחזן אוחז בספר התורה לפני שאומר מי שעשה נסים וכו'.
ואחר כך אומרים מי שעשה נסים וכו' (ע"י הנוסח במחזור ויטרי שם, ובסידורים)⁵.

ראש חודש פלוני וכו', הבא עלינו לטובה, ואומרים "הבא" בלשון יחיד גם אם ראש חודש יהא שני ימים, כי המילה "הבא" מתייחסת לחודש כולו, ולא ליום או ימי ראש החודש.

יחדשהו הקדוש ברוך הוא עלינו לששון ולשמחה לריוח ולהצלחה ולהצלחה ולחיים ולשלום ונאמר אמן (מחזור ויטרי שם); או: יחדשהו הקדוש ברוך הוא עלינו ועל כל עמו בית ישראל לחיים ולשלום לששון ולשמחה לישועה ולנחמה ונאמר אמן (נוסח סידורי אשכנז); ויש מוסיפים: לשמועות טובות ולבשורות טובות, ובחורף: לגשמים בעתם (אבודרהם שם, וכעין זה בנוסח ספרד, בהוספה: לרפואה שלמה ולגאולה קרובה. וכן הוא נוסח ארץ ישראל).

בעמידה

אף על פי שאין בהכרזת ראש חודש משום קידוש בית דין, מכל מקום נהגו לאומרה מעומד, דוגמת קידוש החודש שהיה מעומד (מגן אברהם תיז סק"א)⁶.

"אב הרחמים" והזכרת נשמות

בשבת שמברכים את החודש אין אומרים תפילת "אב הרחמים" (ראה ערך הזכרת נשמות), מלבד בימי הספירה (מנהגים ר"א טירנא מנהג של שבת; רמ"א או"ח רפד ז).

ואין מזכירים בו נשמות, ואפילו במקום שאומרים אב הרחמים כגון בימי הספירה (משנה ברורה שם ס"ק יז)⁷.

ראש חודש תשרי

בשבת שלפני ראש השנה אין נוהגים לברך חודש תשרי, וכמה טעמים לדבר:

- משום שנאמר: בַּפֶּסַח לַיּוֹם חֲגֵגְנוּ (תהלים פא ז), פירוש שהוא מכוסה (מנהגים ר"א טירנא אלול ימי הסליחות; מגן אברהם תיז סק"א).
- כיון שראש חודש תשרי הוא ראש השנה – הכל יודעים, ואין צריך להזכיר קודם לכן (משנה ברורה בשער הציון תיז סק"ב).
- לפי שאינו נקרא ראש חודש כלל אלא ראש השנה (ערוך השלחן תיז ט).

בשבת שקודם ראש חודש, אחר קריאת ההפטרה, קודם אשרי, נהגו שהשליח צבור מכריז ומודיע לקהל באיזה יום יחול ראש חודש הבא, ואם יהיה יום אחד או שני ימים (מחזור ויטרי קצ; כלבו לו; אבודרהם סדר ראש חודש; מגן אברהם תיז סק"א). ותקנת ראשונים היא זו (יראים השלם רנט; אור זרוע ב תנג)². ושבת זו נקראת שבת מברכים, על שם שמברכים בה את החודש הבא.

הטעם

טעמו של מנהג זה הוא כדי שידע כל אדם מתי ראש חודש, שבימות החול פעמים בני אדם טרודים במלאכתם ואינם באים לבית הכנסת, והדבר משתכח מהם (שבלי הלקט השלם קע, בשם אחיו רבי בנימין), ועל ידי ההכרזה ידע להיזהר בו ובתלוי בו (יראים השלם רנט; אור זרוע ב תנג).

ויש בזה תקנת המועדות, ותקנת תפילת המוספים, והלל, ולבטל הנשים ממלאכה (מחזור ויטרי קצ. וראה ערך אשה: דינים מיוחדים לאשה, על ביטול הנשים ממלאכה בראש חודש).

אבל אין זה קידוש החודש, כי אין בינינו ראש בית דין, שבו תלויה מצוה זו (ראה ערך קדוש החודש); ועוד, שראש חודש שחל שלא בזמנו אין מקדשים אותו (יראים השלם רנט, לפי הגירסא שביראים הישן, וראה שם בתועפות ראם). וכן אין זה משום זכר לקידוש החדש, שהרי קודם זמנו הוא (שבלי הלקט השלם קע).

הנוסח

תיקנו שההכרזה תהיה בלשון של ברכה: מי שעשה נסים לאבותינו וכו' (מחזור ויטרי שם; אור זרוע שם).

יש מוסיפים תחילה: יהי רצון מלפני השמים לכונן את בית חיינו כו', יהי רצון מלפני השמים לרחם על פליטתנו כו', יהי רצון מלפני השמים לקיים לנו את חכמי ישראל כו', יהי רצון מלפני השמים שנשמע ונתבשר בשורות טובות וכו' (כלבו שם; אבודרהם שם. וכן מנהג הספרדים)³.

הטעם שמבקשים רחמים על החכמים בהכרזת ראש חודש, מפני שהם היו מקדשים את החודש בזמנו על פי הראיה, ולולא הם לא היינו יודעים מתי יבוא החודש, ולכן אנו מזכירים אותם לטובה שיקיים אותם הבורא, ויחזיר עטרה ליושנה, ויקדשו החודש כבראשונה (אבודרהם שם).

יש אומרים קודם ההכרזה תפילתו של רב שהיה מתפלל אחרי תפילת שמנה עשרה: יהי רצון כו' שתתן לנו חיים ארוכים כו' (ברכות טז ב), ומוסיפים מעניינו של ראש חודש: שתחדש עלינו

שזה נמצא במס' ברכות בשם רב, והמעתיקים טעו וכתבו: בזכות וכו'. 5. בסדר רב עמרם השלם ב עמוד 10 יש נוסח אחר, וגם הוספות תפילות לפני זה: מי שברך וכו' אחינו ישראל וכו', ושם הוקבע לראש חודש עצמו, וע"י מקור הברכות עמי מ. 6. וראה בחידושי רבי עקיבא איגר שם, שתמה שגם בקידוש החודש לא מצינו שהיה מעומד. 7. וכתב שם בשם המגן אברהם שאין מזכירים בו נשמות רק למי שנפטר באותו שבוע, והפרי מגדים כתב שכדומה שאין מזכירים אז נשמות כלל.

ברכת החדש. 1. ד טורי תנא – תנג. 2. וראה ערוך השולחן תיז ח, שהביא סמך למנהג זה מהירושלמי. 3. בסידורי אשכנז אין נוסחאות אלו אלא בימים של קריאת התורה בחול, ובמחזור ויטרי עמי 179 אחרי קריאת התורה של שבת במנחה. וע"י אבודרהם שם בענין הנוסח "מלפני השמים" או "מלפני אלהי השמים", ובסידורי אשכנז בתפלת חול: "מלפני אבינו בשמים". 4. וע"י מקור הברכות בסדר רב עמרם השלם ב עמוד מ שהיה כתוב: ברכות, תפלת רב, ור"ל

ראש חודש אב

יש שכתבו שאין נוהגים לברך את ראש חודש אב, ומסמיכים זאת על הפסוק (איוב ג ו): **בְּמִסְפָּר יָרְחִים אֶל יָבָא** (מרדכי מועד קטן רמז תתקלד, בשם תוספות; מגן אברהם תיז סק"א, שיש מקומות שנהגו כך),

שכשם שאיוב קלל את יומו שלא יבא במספר החדשים, כך אין לברך חודש זה של פורעניות כשאר החדשים (מחצית השקל שם). ונדחו דבריהם, שאדרבה בזמן המוכן לפורענות יותר ראוי לברך את ישראל (מרדכי שם), וכן נוהגים (שער אפרים י לה).

ברכת החמה

ברכה על ראיית השמש כשהיא בזמן הדומה לתחילת יצירתה

הברכה

הרואה חמה בתקופתה אומר: ברוך עושה בראשית (תוספתא ברכות (ליברמן) ו; ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י יח; טושי"ע או"ח רכט ב) ². ויש גורסים: ברוך עושה מעשה בראשית (רי"ף ורא"ש ברכות שם; טושי"ע שם) ³.

ר' יהודה אומר המברך על החמה הרי זו דרך אחרת (תוספתא שם), דהיינו דרך מינות (פני משה על הירושלמי ברכות ט א ד"ה הרי). ופירשו דבריו כשהוא מברך על החמה שלא בזמן תקופתה, שיש בכך איסור מפני שנראה כעובד לחמה (מנחת בכורים על התוספתא שם).

מרבני דורנו יש מי שחקר אם ברכה זו היא חובה שצריך להשתדל לראות חמה בתקופתה כדי לברך, או שאינה אלא רשות, ובידו שלא לראות החמה בתקופתה ולא יברך (שו"ת הר צבי או"ח א קיט).

מזמורים

כתבו האחרונים שיש לומר בשעת הברכה פסוקים ומזמורים מענין הברכה, דהיינו שקודם שיברכו יאמרו מזמור הַלְלוּ יְהוָה הַלְלוּ אֶת ה' מִן הַשָּׁמַיִם (תהלים קמח), ואחר הברכה פיוט אל אדון על כל המעשים, ואחר כך מזמור הַשָּׁמַיִם מְסֻפָּרִים כְּבוֹד אֵל (שם יט), ואחר כך עלינו לשבח וקדיש (שו"ת חתם סופר או"ח נו).

יש שכתבו סדר אחר בתוספת פסוקים ומזמורים (ראה שו"ת מים חיים לרב חיים כהן רפפורט כב; סדר ברכת חמה בקונטרס מיוחד "ברכת החמה" בשדי חמד אסיפת דינים סוף חלק חמץ ומצה; קונטרס תקופת החמה וברכתה להרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, מהדורה רביעית תשס"ט) ⁴.

זמנה

חמה בתקופתה הכוונה כשהיא במקום שהיא חוזרת שם לתחילת היקפה, שהיא שעת תליית המאורות, שמאז התחילה להקיף ולשמש (רש"י ברכות נט ב ד"ה בתקופתה). והוא כל עשרים ושמונה שנה ביום תקופת ניסן (ראה ערך תקופות), בתחילת ליל רביעי (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י יח; טושי"ע או"ח רכט ה).

יש מן הראשונים שמפרשים שחמה בתקופתה הכוונה בבהירותה

(מאירי ברכות נט ב, בשם יש מפרשים; ערוך ערך חמה בפירוש ב), שאם היו בימות הגשמים שלשה ימים מעוננים ולא נראתה חמה ולא כוכבים באותה העת, כשיתראו יברך עליהם, ולא יברך במקרה אחר (ערוך שם) ⁵.

זמן ברכת החמה ביום תקופתה הוא כשרואה אותה ביום רביעי בבוקר (רמב"ם ברכות י יח; טושי"ע או"ח רכט ה), מיד עם הנץ החמה (מהרי"ל לקוטים סט; מגן אברהם רכט סק"ה). ונוהגים שבשחרית כשיוצאים מבית הכנסת מתאספים הקהל יחד ומברכים ברכה זו (שו"ת משאת בנימין קא; מגן אברהם שם, בשמו).

יש אומרים שאם לא בירך עד אחר שלש שעות ביום – לא יברך, שכבר עברה ממקום הזה (מגן אברהם שם); ויש אומרים שמשום זריזות בלבד הוא שאמרו שלכתחילה יברך בבוקר, אבל בשעת הדחק זמנה כל היום, ולכל הפחות עד חצות (מלבושי יום טוב על חלבוש רכט ג; דגול מרבבה או"ח רכט ה; אליהו רבא שם סק"ב) ⁶.

השנים באלף הששי לבריאת העולם (וראה ערך בהר"ד, על חשבון השנים מבריאת העולם), שהן ראשי מחזורים ומברכים בהן ביום תקופת ניסן ברכת החמה, הן:

יג, מא, סט, צז, קכה, קנג, קפא, רט, רלז, רסה, רצג, שכא, שמט, שעז, תה, תלג, תסא, תפט, תקיז, תקמה, תקעג, תרא, תרכט, תרנז, תרפה, תשיג, תשמא, תשסט, תשצז, תתכה, תתנג, תתפא, תתקט, תתקלז, תתקסה, תתקצג (וראה ערך תקופות).

הלכותיה

יש אומרים שאף כשהשמש מכוסה בעננים צריך לברך, שהרואה חמה שאמרו לאו דוקא כשרואה את גוף השמש, אלא גם כשרואה אור השמש המאירה ביום, ונהנה ממנה ביום שניתלה במרכז הראשון – מברך (שו"ת פנים מאירות ב לח); ויש שמחלקים בין כשניכר רושם החמה בעבים שיברך, ובין כשאינו ניכר כלל שלא יברך (שו"ת חתם סופר או"ח נו).

לפני שמברך יביט בגוף השמש לרגע ומיד יברך (שו"ת יחוה דעת ד יח); ויכול להביט גם בעזרת משקפי שמש (שו"ת יחוה דעת שם; שו"ת בצל החכמה ה כז).

רבים מהאחרונים. ⁴. וראה פסקי תשובות ב רכט אות ת. ⁵. וראה בחידושי רבי עקיבא איגר או"ח רכט ה, שהביא בשם המהר"ל שלפיכך כשהחמה חוזרת לתחילת היקפה, שזהו חמה בתקופתה לפירוש הראשון, יברך בלא שם ומלכות, אבל דעה זו דעה יחידית היא, וכן מבואר בכל הפוסקים לברך ברכה גמורה. ⁶. וראה פרי מגדים אשל אברהם או"ח רכט סק"ה, שאחר חצות יברך בלא שם ומלכות. ⁷. ראה עוד פרטי דינים בספר תקופת החמה וברכתה להרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, מהדורה רביעית תשס"ט; קונטרס מאורות נתן כולל דיני ברכת החמה בתקופתה להרב נתן געשטעטנער; סדר ברכת החמה והלכותיה להרב עובדיה יוסף; ברכת החמה הלכות ומנהגים השלם להרב צבי

ברכת החמה. 1. ד טורי' תנג – תנה. 2. וראה גמרא שם שברכה זו נתקנה גם על הרואה לבנה בגבורתה [לפי גירסתנו, ולגירסת הרי"ף והרא"ש: בטהרתה], וכוכבים במסילותם [כנ"ל, ובר"ף ורא"ש: במשמרותם], מזלות כסדרן [כנ"ל, ובר"ף ורא"ש: בעתם]. וראה רמב"ם וטושי"ע שם. ומה שמברכים רק על חמה בתקופתה ולא על השאר כתב בשו"ת בית אפרים או"ח סי' ז, שמיום שחבר בית המקדש אין רקיע בטהרתו (ברכות שם), ולגבי שאר כוכבים ומזלות לא כולם יודעים בחכמת התכונה, אבל החמה מסורה לכל לראותה. וכתב במשנה ברורה רכט סק"ט שכיום לא נוהגים לברך באחרים, חוץ מהחמה. וראה עוד שו"ת מהרי"א או"ח ז. 3. וכן היא הגירסא ברבים מהראשונים, וכן גרסו

אין מברכים ברכת שהחיינו על החמה בתקופתה (שו"ת כתב סופר או"ח לד; שו"ת מהר"ם שיק או"ח ז; שו"ת מנחת יצחק ח טו. וראה ערך ברכת שהחיינו).⁹

סומא לא יברך ברכת החמה (מחזיק ברכה רכט סק"ו).

נהגו הנשים שלא לברך ברכת החמה (שו"ת חתם סופר או"ח נו; שו"ת שואל ומשיב מהדורה ב ד קסח; שו"ת מנחת יצחק שם, וסי' לד; שו"ת דברי יציב או"ח צז); ויש שכתבו שאם רוצות יכולות לברך בלא שם ומלכות (שו"ת כתב סופר שם); ויש שכתבו שיכולות לברך בשם ומלכות (ארחות חיים (ספינקא) רכט ב, ושדי חמד אספת דינים ברכות ב יח, שהביאו בשם כמה אחרונים; שו"ת מהרי"ל דיסקין ב קונטרס אחרון ה כו), ולשיטה זו לא יברכו בקיבוץ אנשים משום כל כבודה בת מלך פנימה, ויכולות לברך מביתן דרך החלון (שו"ת עטרת ישועה (הורו"ץ) כח), וכן נהגו בירושלים (שו"ת מנחת יצחק שם).

נהגו להתפלל שחרית, ואחר כך לצאת ברוב עם לרחובה של עיר ולברך ברכת החמה, משום שתדיר – תפילה – קודם לשאינו תדיר – ברכת החמה (קונטרס תקופת החמה וברכתה להרב י.מ. טוקצינסקי; ספר נברשת ד דף מד עמוד א, בשם המהר"ל דיסקין; ארחות רבנו א עמוד צה, שכן נהגו הגר"י קנייבסקי והחזון איש; שו"ת בצל החכמה ה כח);⁸ ויש שכתבו להקדים ברכת החמה לתפילת שחרית משום זריזים מקדימים למצות (שערי תשובה רכט סק"א, בשם מחזיק ברכה; קיצור שלחן ערוך ס ז).

עדיף לברך ברוב עם, וכן נהגו מגדולי ישראל (ראה שו"ת משאת בנימין קא; שו"ת דבר משה א יח, בשם אביו המהרש"א; שו"ת חתם סופר או"ח נו; משנה ברורה רכט סק"ח), אך אין זה אלא מנהג, ולכן אם יכול לברך סמוך להנף החמה ואם ימתין לעשרה תתעכב הברכה – עדיף שיברך ביחיד מדין זריזים מקדימים למצות (ברכי יוסף או"ח א ז, ומחזיק ברכה רכט ז; שו"ת חתם סופר שם; חיי אדם סח ו).

בְּרֵכַת הַיַּיִן

הברכה שמברכים על שתיית יין

ברכה כוללת, כגון ברכת שהכל (שיטה מקובצת ברכות מ ב ד"ה ועל כולם; שו"ת פנים מאירות א נח; חידושי רבי עקיבא איגר על המגן אברהם או"ח רח ס"ק כב); ויש אומרים שלא יצא, וצריך לחזור ולברך בורא פרי הגפן (מגן אברהם רח ס"ק כב).³

נמצות ברכת היין היא מכלל ברכות הנהנין (ראה ערכו).

במצות שמברכים בהן על היין, כגון בכוס של ברכת המזון (ראה ערך כוס של ברכה), ושל המילה (ראה ערך ברית מילה: אחר המילה), נחלקו הדעות:

- יש סוברים שאין ברכת היין בשביל הנאת השתייה, אלא כך תיקנו חכמים בכל שירה הנאמרת על היין שיסדרו אותה יחד עם ברכת היין, שברכה זו היא עיקר השירה המיוחדת ליין (ראה ברכות לה א). ומן הדין אין צריך לטעום כלל מאותו יין, אלא משום שלא יהא גנאי לברכת היין, שלא יאמרו שלא לצורך היא הברכה ונראית כברכה לבטלה, הצריכו לטעום מהכוס (שו"ע הרב קצ ד, לדעת רש"י עירובין מ ב ד"ה וליתביה לינוקא).

- יש חולקים וסוברים שעיקר תקנת שירה על היין הוא שתיית היין, וממילא כיון ששותה ונהנה צריך לברך ברכת היין (דעה ראשונה בשו"ע הרב שם).

סברי סרן בכל מקום שמברכים על היין כדי להוציא אחרים נוהגים לומר סברי רבנתי (רמ"א או"ח קעד ח, ומשנה ברורה ס"ק מו); או סברי מרנן (ב"ח שם).

יש אומרים שנוהגים לאמרו גם בחופה ומילה (ב"ח שם); ויש אומרים שבחופה ומילה אין אומרים אותו, לפי שאינו נוטל רשות מאחרים לברך (מגן אברהם קעד ס"ק יז; משנה ברורה שם).

ברכת הטוב והמטיב על שינוי יין – ראה ערך ברכות הודאה.

הברכה

הברכה יין הנעשה מענבים מברכים עליו לפני שתייתו בורא וטעמה פרי הגפן (משנה ברכות לה א; רמב"ם ברכות ח ב; טוש"ע אורח חיים רב א. וראה ערך קדוש).

ומספר טעמים נאמרו בדין זה:

- היין אינו דומה לשאר משקים היוצאים מן הפירות, שהם אינם בכלל פרי אלא כזיעה בעלמא, וברכתם שהכל (ראה ברכות לה א, ובראשונים שם. וראה ערך ברכת הפירות: מי פירות), אבל היוצא מן הענבים הוא בכלל פרי, כדרך שמצינו בערלה שהמשקים היוצאים מפירות ערלה אין חייבים עליהם, חוץ מהיוצא מן הזיתים, שהוא שמן, ומן הענבים, שהוא יין (ראה תרומות יא ג; חולין קכ ב), והוא הדין לברכה (רא"ש ברכות ו ג). ואף על פי שענבים עצמם ברכתם בורא פרי העץ (ראה ערך ברכת הפירות), היין, שנשתנה לעילוי, שהוא סועד את הלב ומשמחו, קבעו לו מתוך חשיבותו ברכה בפני עצמו (ברכות לה ב).

- ויש שכתבו שלפיכך נשתנה יין לברכה מיוחדת, לפי שממנו נותנים לקידוש ולהבדלה ולארוסין ולנשואין (ראב"ה ברכות צח).

- ובמדרש אמרו: מה ראה יין שתהא ברכתו משונה מכל המשקים, שהיה מתנסך על גבי המזבח (מדרש תנחומא תולדות י).²

הינקוד חלק מהספרדים הוגים את המילה "הגפן" בשני סגולים – הַגְפֵן, בעוד האשכנזים התיימנים וחלק מהספרדים

הוגים את המילה "הגפן" בסגול ובקמץ – הֶגֶפֶן (ראה שו"ת רב פעלים או"ח ב כה; חזון עובדיה בעמ' קצ; חמדה גנוזה (שלוש) שאלה ח).

בדיעבד כשברך על היין בורא פרי העץ, נחלקו הפוסקים בדבר:

יש אומרים שיצא, כשם שיצא על שאר ברכות מפורטות כשברך

ברכת היין. 1. ד טורי' תנו – תסו. 2. וראה ערכים: ברכות, כל ישראל ערבים זה לזה, לענין להוציא חברו בברכת היין; וערך ברכות הנהנין, לענין סדר הקדימות בברכת היין ושאר הברכות. 3. וראה ערך ברכת שהכל, אם יצא בדיעבד בברכת שהכל על יין.

כחן; ברכת החמה בתקופתה להרב מרדכי גנוט. 8. וראה עוד שו"ת הר צבי או"ח א קיט. 9. וראה שו"ת מנחת יצחק שם שהביא מנהגו של הרב פנחס עפשטיין שלבש בגד חדש כשיצא לברך ברכת החמה וברך שהחיינו; ובשערי הלכה ומנהג או"ח קטו, שכן נהג האדמו"ר מלובביץ. וראה שו"ת יחיה דעת ד יח.

היין (על מהות היין ודיניו ראה ערך יין)

אשכול סוחט אדם אשכול של ענבים, ואומר עליו בורא פרי
שסחטו הגפן (בבא בתרא צו ב. וראה ערך קידוש), אפילו בו ביום
שסחטו (ראה בעל הלכות גדולות הלכות קידוש והבדלה עמ' קא; מאירי
פסחים קז א). וכן משקה הזב מאליו מענבים מברך עליו בורא פרי
הגפן (ראה שו"ע או"ח רב ח, ובבית יוסף שם).

יין מבושל יין מבושל – יש מהראשונים סוברים שאין מברכים
עליו אלא שהכל, שהתבשיל משנה אותו לגריעותא
(שו"ת הרי"ף רצח; תשובות הגאונים שערי תשובה ד; טור או"ח רעב, בשם
רי"ף גיאות ורב האי גאון; רבנו ירוחם טז א, בשם רב צמח גאון).

אבל דעת רוב הפוסקים שמברכים עליו בורא פרי הגפן, שכן
אמרו שיין מבושל יוצאים בו ידי ארבע כוסות בליל פסח (ראה
ירושלמי פסחים י א. וראה ערך ארבע כוסות), הרי שהוא בכלל יין (תוס'
פסחים קט ב ד"ה ארבעה, ובבא בתרא צו א ד"ה אילמא; רמב"ן בבא בתרא
שם; שו"ת הרשב"א א כד; אור זרוע א קסב; טוש"ע או"ח רב א); ולא עוד
אלא שהבישול משיב את היין (ראשונים שם).

יין מבושל זה, הוא בין שבישל היין עצמו, ובין שבישל ענבים
או צימוקים ומסנן אותם, ושותה היין (ראה חיי אדם שבת כלל ו ז;
משנה ברורה רב סק"ד; שו"ת עמודי אור ו).

ויש מי שסובר שיין מבושל בלי תערובת מברך עליו שהכל, אבל
עירב בו בשמים או עשבים או דבש מברך עליו בורא פרי הגפן
(ספר הפרדס שפא, בשם רבנו ברוך).

מיץ ענבים מיץ ענבים שמבשלים את הענבים מיד לאחר
שנסחטו, מברכים עליו בורא פרי הגפן (הר צבי או"ח
א קנח; משפטי עוזיאל ג או"ח כו; מנחת שלמה א ד; מנחת יצחק ח יד;
יחווה דעת ב לה)⁴.

קונדיטון יין קונדיטון, דהיינו שנתנו לתוכו דבש ופלפלין וכיוצא,
מברכים עליו בורא פרי הגפן (רמב"ן בבא בתרא צו א; שו"ת
הרשב"א א כד; שו"ע או"ח רב א. וראה ערך קידוש). ואפילו יש בו שליש
דבש ופלפלין או יותר, היין עיקר, שהם לא באו אלא להשביחו
ולהטעימו (תשב"ץ א פו; משנה ברורה רב סק"ו). ואף על פי שנשתנה
טעם היין על ידי הדבש והפלפלין, לא נשתנה לגריעותא (שו"ע
הרב רד ח).

אבל יין שנתערב בו אחד משאר משקים, אם נתערב בו כל כך
עד שנפסד טעם היין, אין לברך עליו בורא פרי הגפן אלא שהכל,
כיון שנשתנה לגריעותא (מגן אברהם רב סק"ג; שו"ע הרב שם).

שמרי יין שמרי יין, כשלא נתן עליהם מים, מברכים עליהם בורא
פרי הגפן (מרדכי ברכות רמז קנ, בשם ראב"ה; שו"ע או"ח רד ח).

נתן עליהם מים, נחלקו תנאים בדבר: לתנא קמא מברכים שהכל,
ואחרים אומרים שאם יש בהם טעם יין מברכים בורא פרי הגפן.
ולא נחלקו אלא כשנתן עליהם שלש מידות מים והוציא שלש
וחצי, אבל אם הכניס שלש ומצא ארבע, דברי הכל יין הוא,
וברכתו בורא פרי הגפן (בבא בתרא צו ב).

הלכה כתנא קמא (גמרא שם; רמב"ם ברכות ח ט; טוש"ע רד ח).

תמר מחרצנים תמר שעושים מחרצנים, שלאחר שנסחט היין מהענבים

נתנו עליהם מים לקלוט טעם היין שנשאר בהם, דינו כשמרים
(תוס' בבא בתרא צו ב ד"ה אין הלכה; בית יוסף ושו"ע רד ו).

יין מזוג יין גמור שמזגו עם מים, אם יש ביין מעט יותר מאחד
בששה במים, הרי הוא יין, ומברך עליו בורא פרי הגפן,
ואם היה בו רק אחד מששה במים, הוא בטל וברכתו שהכל (רמ"א
או"ח רד ה, בשם האגור). ואפילו אם הוא יותר מאחד בששה, צריך
שיהיה בו טעם יין, שראוי לשתייה על ידי מזיגה גדולה כזאת
(שו"ת מהרי"ל קנג; מגן אברהם רד ס"ק טז).

ויש מהראשונים שלא נתנו שום שיעור ליין מזוג, אלא כל
שטעמו יין ומראהו יין ברכתו בורא פרי הגפן (רמב"ן עבודה זרה ל
ב; תורת האדם לרשב"א ה ג, בשם יש אומרים).

ייןות יש אומרים שיינות שבזמנינו שהם חלושים – אם אין
שבטניו בהם רוב יין אלא רובם מים מברכים עליהם שהכל
(חזון עובדיה ט"ו בשבט עמ' קנו-קנח); ויש אומרים שמברכים עליהם
הגפן כל שיש לפחות ששית מים, ויש בהם טעם יין (מנחת יצחק
ח יד; שבט הלוי י מב ט).

יין חי יין חי, שאינו מזוג, נחלקו התנאים בדינו:
לדעת רבי אליעזר אין מברכים על היין עד שיתן לתוכו מים;
ולדעת חכמים מברכים גם על יין חי (ברכות נ א).

הלכה כחכמים שמברכים עליו בורא פרי הגפן (פירוש המשניות
לרמב"ם, ורבי עובדיה מברטנורא ברכות ז ה; תוס' ברכות נ ב ד"ה למאי;
שיטה מקובצת שם).

יין מקולקל יין שהתחיל להתקלקל ולהחמיץ, אם ריחו יין וטעמו
חומץ, מברכים עליו שהכל, ואפילו אם לא נתחמץ
לגמרי אלא שבני אדם נמנעים לשתותו מפני חמיצותו (ראה בבא
בתרא צו א; טוש"ע רד ד. וראה ערך ברכת שהכל על גדר החומץ וברכתו).

היה ריחו חומץ וטעמו יין, נחלקו אמוראים בדינו: ר' יוחנן אמר
שהוא יין, וברכתו בורא פרי הגפן; ור' יהושע בן לוי אמר שהוא
חומץ, וברכתו שהכל (בבא בתרא שם). הלכה כר' יוחנן (רמב"ם שבת
כט יז; טוש"ע רד א).

ריחו רע יין שריחו רע – שמסריח קצת מחמת שמונח בכלי
מאוס – מברכים עליו בורא פרי הגפן (רשב"ם בבא בתרא
צו ב ד"ה אלא למעוטי).

יין צימוקים יין שעושים מצימוקים הוא יין גמור, ומברכים עליו
בורא פרי הגפן. והוא שיהיו צימוקים שיש בהם
לחלוחית, שאם ידרוך אותם יצא מהם דובשם (בעל הלכות גדולות
הלכות קידוש והבדלה עמ' קב; רי"ף פסחים קז א, בשם רבנותא; רמב"ם
שבת כט יז; טוש"ע רע ז). ואין הכוונה דבש ממש, אלא לחלוחית
מועטת, ולא באו אלא למעט צימוקים שנתייבשו כל כך עד
שכלתה כל לחלוחית שבהם מחמת יושנם, שאף על פי שהיין
שנעשה מהם יש לו טעם יין, אינו אלא חמיצות בעלמא (תשב"ץ
א נז). וכתבו הגאונים שאין שיעור ידוע ללחלוחית זו, אלא
שתהיה לא פחות מכדי שתתן טעם ומראה יין (רי"ף גיאות הלכות
קידוש, בשם רב האי).

שיעור הצימוקים נחלקו הפוסקים מהו שיעור הצימוקים ביחס למים:

מברכים על מיץ ענבים בורא פרי הגפן. ובשו"ת דבר יהושע א יא, ושם ה ה

4. וראה בשבות יצחק ח יא ג, שהגרי"ש אלישיב פקפק בזה וכתב שאפשר שלא

דהיינו שהיתה דעתו לשתותם, אבל אין צריך שיתכוין לפטור אותם בברכת היין, שהיין פוטר כל מיני משקים אפילו כשלא כיוון לפטורם, אלא שתה סתם (באור הלכה קעד ב ד"ה יין).

אם באו לפניו שאר משקים אחר גמר שתיית היין, צריך לברך על המשקים, אפילו אם קבע על היין, אם לא שהיתה דעתו על המשקים קודם גמר השתייה (משנה ברורה שם סק"ג, בשם מהר"ם בנעט).

שיעור היין יש אומרים שטעימת יין כל שהוא פוטר שאר משקים (פרי מגדים אשל אברהם קעז סק"א; ביאור הלכה קעד א ד"ה יין, בשם דרך החיים; שו"ת בית שערים עה; שו"ע הרב קעד ד); ויש אומרים שלכתחילה צריך לשתות כמלא לוגמיו כדי לפטור שאר משקים (ביאור הלכה שם; וזאת הברכה בירור הלכה כו א ד, ובפרק יא הערה 3).

טפל לטפל כשם שהעיקר פוטר אף את הטפל לטפל (ראה ערך ברכות הנהנין: עיקר וטפל), כך היין פוטר אף את הטפל למשקים. כגון ששתה יין ואחר כך שתה קפה עם סוכר, שהסוכר טפל לקפה והקפה טפל ליין, וכולם נפטרים בברכת היין (שו"ת חתם סופר או"ח מז).

ברכת המזון יש מי שאומר שיין של כוס ברכת המזון אינו פוטר משקים ששותה אחריו כיון שבא מחמת מצוה ולא משום שרצונו לשתות; וכן יין של כוס ברכת אירוסין ונישואין וברית מילה אינם פוטרים משקים ששותה אחריהם (רבי עקיבא איגר או"ח קעד ב) ⁸.

ודעת הרבה פוסקים שלא לחלק בכך, וגם יין שבא מחמת מצוה פוטר שאר משקים (שו"ע הרב קעד ד; באר היטב שם סק"ט, בשם גינת ורדים; שו"ת יחוה דעת ה כ).

ויש מי שכתב שנכון להחמיר לכתחילה לברך ברכת אחרונה מיד אחר שתיית היין קודם ששותה שאר משקים (שו"ת שבט הלוי ג טז).

גזר משקה אוכל שנימוח כל כך עד שראוי לשתיה יצא מתורת אוכל, ומשקה שנקרש עד שראוי לאכילה יצא מתורת משקה (סדר ברכות הנהנין להרב ח נ). ולכן לְפָנֵי שניערוהו, וכן גלידה שאינה קפואה לגמרי והיא נימוחה מיד עם כניסתה לפה, דינם כמשקה ונפטרים בברכת היין, אבל גלידה קפואה היטב, וכן גבינה, שמנת, וסוכריות, דינם כאוכל, ואינם נפטרים בברכת היין (פסקי תשובות קעד א); ויש אומרים שגם משקה שנקרש כמו גלידה קפואה ושמנת, דינו כמשקה, ונפטר בברכת היין (ראה וזאת הברכה יא עמ' 98).

מיץ ענבים יש מי שהסתפק לומר שמיץ ענבים אינו פוטר שאר משקים מפני שאינו משמח, ואינו עיקר שתית בני אדם (שבט יצחק ד יא ב, בשם הגרי"ש אלישיב; תשובות והנהגות ה סג ח); ויש שכתבו שגם מיץ ענבים פוטר שאר משקים (חזון עובדיה ט"ו בשבט עמ' עד. וראה וזאת הברכה בירור הלכה כו ב).

בסעודה

החיוב לברך יין שבתוך הסעודה מברכים עליו בורא פרי הגפן,

בשבט עמ' עב, שהיין פוטר גם את המים. ⁷ וראה בחיי אדם נה ה, ובנשמט אדם סק"א, שחולק וסובר שאם לא קבע סעודתו על היין אינו פוטר את שאר המשקים אפילו אם היו לפניו. ובביאור הלכה קעד ב ד"ה יין, כתב שדעת רוב האחרונים שלא כדבריו. ⁸ בענין דיני ברכת היין על כוס ברכת המזון

• יש שכתבו שאין יין הנעשה מצימוקים נקרא יין אלא אם כן הצימוקים הם מעט יותר מאחד בששה מהמים שנותנים עליהם (בכור שור בבא בתרא צז ב).

• יש מחמירים עוד יותר וסוברים שצריך לשער שיהיו המים שלש פעמים נגד הצימוקים או לחלופיהם ולא שש פעמים (שו"ת משכנות יעקב צו).

• ויש חולקים על כל זה וסוברים שמים הניתנים בצימוקים לעשות מהם יין אינו דומה כלל ליין מזוג, ואין משערים כלל בכמות המים שניתנו בצימוקים, כי על ידי התסיסה שהמים תוססים מכח הצימוקים נשתנו המים מבריותם, ונעשו הם גופם יין, דומה למי גשמים שנכנסו בענבים ונשתנו (תשב"ץ א נז: שו"ת מב"ט א רנב; שו"ת מהרי"ט ב או"ח ב; תוספת שבת רעב סק"ט).

יין ושאר משקים

הפטר אמר ר' חייא: יין פוטר כל מיני משקים (ברכות מא ב), **מברכה** דהיינו שאם שתה יין ובירך עליו אין צריך לברך על המשקים ששותה אחריו, לפי שהיין הוא עיקר משקה, והוא ראש לכל מיני משקים, ולכן נחשבים עיקר שאר המשקים כטפלים לו לענין הברכה (תוס' שם ד"ה אי הכי. וראה ערך ברכות הנהנין: עיקר וטפל). ונחלקו ראשונים מהי ההלכה:

יש אומרים שאין הלכה כר' חייא (תוס' שם ד"ה ויין; שלטי הגבורים על הרי"ף ברכות שם, בשם יש אומרים); אבל כל הפוסקים פסקו כר' חייא שייין פוטר שאר משקים (רא"ש ברכות ו כו; תלמיד רבינו יונה ברכות שם; מרדכי ברכות רמז קלו) ⁵.

מים אף המים בכלל שאר משקים הנפטרים בברכת היין (שלטי הגבורים על הרי"ף ברכות מא ב אות א); ויש אומרים שאין היין פוטר אלא משקים המזינים, אבל לא את המים (שם בשם יש אומרים) ⁶.

ברכה אחרונה יין פוטר שאר משקים גם מברכה אחרונה (שו"ע או"ח רח טז). ואם שתה יין פחות מכשיעור, שאינו מברך אחריו, יברך על שאר המשקים בורא נפשות (סדר ברכות הנהנין להרב א כא; קצות השולחן ס ז; אגרות משה או"ח א עד; שבט הלוי ח קסו).

קביעות כתבו הראשונים שדוקא כשקובע עצמו על היין, כגון בפורים או בברית מילה, אז היין פוטר (מרדכי שם קלו; רשב"א שם ד"ה אי הכי); אבל כשלא קבע עצמו, או בזמן הזה לדעת הסוברים שאין אצלנו קביעות ליין (ראה ערך ברכות הנהנין: להוציא את חברו, שלהלכה רוב הפוסקים סוברים ששיבה אצלנו היא כקביעות), אלא שותה יין מעט לצורך מצוה, כגון קידוש והבדלה, ושותה משקים הרבה אחר כך (שו"ע הרב קעד ד), אין היין פוטר אלא אותם המשקים שהיו לפניו בשעה שבירך על היין (מרדכי ברכות קנ; משנה ברורה שער הציון קעד סק"ה) ⁷.

ויש מקילים לומר שייין פוטר את המשקים אפילו אם לא היו לפניו בשעת הברכה, אלא שהיתה דעתו עליהם (שו"ע הרב שם),

העלה שמיץ ענבים שעובר תהליך בישול נשתנה לגרעיות ומברכים עליו שהכל. ⁵ וראה וזאת הברכה יא עמ' 98, שדן אם מועילה כוונה שלא לפטור שאר משקים. ⁶ לדעה זו גם פתא אינה פוטר את המים; וראה ערך סעודה שהלכה שפת פוטר את המים, ואם כן גם היין פוטר. וכך פסק בחזון עובדיה ט"ו

ה), שכיון שרגילות היא לשותות בתוך הסעודה לשרות האכילה שבמעיו, הרי זה כדעתו לכך, אפילו כששתה סתם, ולא נתכוין בפירוש לשותות יין בתוך הסעודה (שו"ע הרב שם).

קידוש יין של קידוש פוטר יין שבתוך המזון (תוס' ברכות מב ב ד"ה ורב, ושאר ראשונים שם; טו"ע קעד ד, אף על פי שייך זה לא בא לשם צורך שתייתו אלא לשם מצוה לצאת ידי חובת קידוש (רשב"א ברכות שם; טו"ע קעד סק"ה); ואפילו אם לא נטל ידיו לפני הקידוש (מגן אברהם שם סק"ה).

הגדלה ביין של הבדלה נחלקו הפוסקים אם פוטר את היין שבתוך המזון:

- יש אומרים שאינו פוטר, לפי שאינו צורך סעודה, ולא בא אלא למצוה, ואינו דומה ליין של קידוש, שאין קידוש אלא במקום סעודה, ולפיכך נחשב כצורך סעודה (ראה ערך קידוש). אלא אם כן נטל ידיו לסעודה קודם הבדלה, שזוהי התחלת קביעות הסעודה, או שקבע עצמו לסעודה על השולחן, שאז יין של הבדלה פוטר (תוס' ברכות מב ב ד"ה ורב; שו"ע או"ח קעד ד, בשם יש אומרים).

- יש אומרים שאפילו המבדיל על השולחן בלי קביעות סעודה ובלי נטילת ידים פוטר את היין שבתוך המזון (רא"ש פסחים י ד; טו"ע שם).

לפיכך המבדיל קודם נטילה יתכוין לכתחילה שלא להוציא היין שבתוך הסעודה, ובדיעבד אם לא כיון, פוטר, שספק ברכות להקל (בית יוסף ושו"ע שם).

אחר ברכת יין ששותה אחר ברכת המזון, לעולם אינו נפטר **המזון** בברכת היין שלפני המזון, בין בחול ובין בשבת ויום טוב (רי"ף ורא"ש ברכות מב ב; טור או"ח קעד)⁹.

בְּרִכַּת הַלֶּבֶנָה

הברכה שמברכים בכל חודש כשרואים את הלבנה בחידושה

תנועתם נראית כל כך כמו תנועת הלבנה שהכל רואים שהיא מתנועעת ומקפת כל הרקיע בכל חודש (לבוש תכו א)⁴.

מעלתה חכמים הפליגו בשבח מצוה זו ואמרו: כל המברך על החודש בזמנו כאילו מקבל פני שכינה, שהקדוש ברוך הוא אף על פי שאינו נראה לעין נראה הוא על ידי גבורותיו ונפלאותיו, ואף כאן על ידי מה שמחדש החדשים הוא מתגלה לבני אדם והוא כאילו מקבילים פניו (תלמידי רבינו יונה ברכות ל ב). ועוד אמרו: אלמלי לא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהם שבשמים כל חודש וחודש דים (סנהדרין מב א); כלומר: אילו לא זכו למצוה אחרת אלא לזו שמקבילים פני שכינה פעם אחת בחודש דים (רש"י שם ד"ה דין).

זמנה וסדרה

סוף הזמן מברכים על החודש עד שתתמלא פגימתה של לבנה (סנהדרין מא ב), שמכאן ואילך אין לברך מחדש

מוזכר הדין במפורש, וכן משמע ברי"ף ורא"ש שם. וראה שו"ת דברי יציב ב קעה. 3. וראה בספר קדוש לבנה – אוצר הלכות ומנהגים מלואים א בשם החזון איש שזו מצווה גמורה. וראה מאמרו של הרב א. לרנר, יודעי בינה ה תשע"א עמ' 232 ואילך. 4. על ברכת הלבנה לאחר שרגל אדם דרכה על הירח – ראה הרב מ. כשר, האדם על הירח לאור התורה והאמונה, תשכ"ט.

ואינו נפטר בברכת הפת, כדרך שכל הדברים הבאים מחמת הסעודה נפטרים בברכה זו, לפי שהיין גורם ברכה לעצמו (ברכות מא ב, מב א; טו"ע או"ח קעד א, דהיינו שבכמה מקומות הוא בא ומברכים עליו, אף על פי שלא היו צריכים לשתייתו (רש"י ברכות מב א ד"ה דגורם), כגון בקידוש וברכת אירוסין ועוד (תוס' שם מא ב ד"ה אי הכי, לפירוש רש"י; טו"ע ומגן אברהם קעד סק"א).

אורח כל היין ששותה בתוך הסעודה די לו בברכה אחת, אלא אם כן בשעה שבירך על היין הראשון היתה דעתו שלא לשותות רק אותו הכוס בלבד, ונמלך אחר כך לשותות עוד, שצריך לברך עליו שוב (פסחים קג ב; טו"ע קעד ה).

וכן מי שבא לסעודה ומושיטים לו הרבה כוסות, דהיינו שאחר שבירך על הראשון הושיטו לו אחר (מגן אברהם קעד סק"ז), מברך על כל אחד ואחד, שהרי זה כנמלך (כלבו כד; שו"ע קעד ד), כיון שאינו קבוע לסעודה זו אלא בא בדרך עראי ומקרה (שו"ע הרב קעד י; משנה ברורה שם ס"ק יט). ואפילו אם הושיטו לו כוס אחר בשעה שעדיין לא גמר לשותות כוס הראשון מברך שוב (מגן אברהם קעד ס"ק ו; שו"ע הרב שם).

וכשיש מנהג שכשנכנס אחד למסיבה ששותים נותנים לו הרבה כוסות, מסתמא כשבירך על הראשון דעתו על כל מה שיתנו לו (טו"ע קעד סק"ז); ואם היתה דעתו בפירוש בשעה שבירך על הכוס הראשון שיצא בברכתו על כל מה שיתנו לו יותר, אלא שהיה מסופק אם יתנו לו יותר, אין צריך לברך על הכוס האחר (שו"ע הרב שם).

יין שלפני הסעודה שתה יין לפני הסעודה ובירך עליו, אין צריך לברך על היין שבתוך הסעודה, שנפטר בברכת היין שלפני הסעודה (תוס' ברכות מב ב ד"ה ורב שש; טו"ע קעד ד, ואפילו שתה את היין קודם שקבע עצמו לסעודה (טו"ע שם סק"ד; שו"ע הרב קעד

מצותה

הברכה ושמה הרואה הלבנה בחידושה מברך: אשר במאמרו ברא שחקים וכו' (ירושלמי ברכות ט ב; רמב"ם ברכות י טז; טו"ע אורח חיים תכו א. וראה להלן: הנוסח)².

ברכה זו נקראת בשם קידוש לבנה (ראה מהרי"ל הלכות ראש חודש ט; רמ"א או"ח תכו ב).

עניינה ענין הברכה הוא שבח לקדוש ברוך הוא על בריאת צבא השמים שאינם משנים את הציווי שנצטוו להתנהג בהילוך תקופותיהם, והם שמחים על כך, כמו שנאמר בשמש (תהלים יט ו): יְשִׁישׁ פְּגִיבוֹר לְרוּץ אֶרֶץ (סנהדרין שם ורש"י ד"ה תפקידם). ברכה זו היא ברכת ראייה ושבח (שו"ת שבות יעקב א יב; שדי חמד כללים ב כט)³.

וניתקנה ברכה זו על הלבנה ולא על שאר הכוכבים, לפי שבתנועת הלבנה רואים את מעשה ה' וגבורתו יותר מבכל הכוכבים, שאין

ושאר ברכות המצות, ראה ערך כוס של ברכה. 9. וראה ערך ברכת המזון, אם ברכת המזון פוטרת מברכה אחרונה על היין ששתה בתוך המזון או לפני המזון. **ברכת הלבנה**. 1. ד טור' תסז – תעה. 2. וראה סנהדרין מא ב: עד כמה מברכים על החודש וכו', ושם מב א נוסחי הברכה, אך אין בבבלי דין מפורש שהרואה לבנה בחידושה מברך, אמנם בדקדוקי סופרים ברכות נט ב

מוצאי שבת אין מברכים על הלבנה אלא במוצאי שבת, כשהוא מבושם ובגדיו נאים (מסכת סופרים יט י; טושי"ע תכו ב). וכשמקדשים הלבנה במוצאי שבת תהיה הצלחה באותו חודש (מגן אברהם שם סק"ב, בשם המגיד).

ודוקא אם ליל מוצאי שבת הוא קודם עשרה ימים בחודש, אז ממתינים עד מוצאי שבת, אבל אם ליל מוצאי שבת יהיה ליל י"א בחודש (מגן אברהם סק"ג), אין ממתינים עד מוצאי שבת, שמא יהיו שנים או שלשה לילות מעוננים ולא תיראה הלבנה ויעבור הזמן. שכל מקום שיש להסתפק שמא תבטל המצוה לגמרי אין משהים אותה בשביל לעשות מצוה מן המובחר (שו"ת תרומת הדשן לה).

ויש סוברים אין להמתין כלל למוצאי שבת, שלא להחמיץ המצוה, ומיד אחר שעברו שלשה ימים יש לקדשה (ב"ח או"ח תכו: מעשה רב להגרי"א קנט)⁸.

ומכל מקום אף כשמקדשה בחול יש ללוש בגדים נאים (תרומת הדשן שם; רמ"א בשו"ע שם).

ליל שבת ויום טוב אין מקדשים את הלבנה בליל שבת (שו"ת רדב"ז ד קלג; מגן אברהם שם סק"ז) ובליל יום טוב, אפילו שהוא מוצאי שבת (מהרי"ל הלכות שבועות ז; רמ"א או"ח תכו ב)⁹.

ויש חולקים וסוברים שיש לקדש גם בליל שבת ויום טוב (שו"ת הרשב"א ד מח; מהרי"ל שם, בשם מורו מהרי"ש). ואם מקדשים הלבנה בשבת יאמרו רק הברכה בלבד, ולא התפילות והפוסקים, כי ודאי שיש לקצר בכל האפשר (ערוך השלחן תכו י).

וכתבו האחרונים שאם לא קידש קודם לכן, והוא לילה האחרון שאפשר לקדש, שאחר כך יעבור הזמן, יש לקדש גם כשחל בשבת ויום טוב, אבל בענין אחר אין להקל, מאחר שיש טעמים לדבר על פי הסוד (מגן אברהם שם סק"ז; משנה ברורה שם ס"ק יב בשם אחרונים).

תשעה באב אין מקדשים הלבנה קודם תשעה באב (רמ"א או"ח ואבלות תכו ב, בשם מהרי"ל), כיון ששרויים באבלות. ולכן גם אבל בשבעה ימי האבלות לא יקדש, אלא אם כן האבלות נמשכת עד י' בחודש, שאז לא ימתין עד ליל י"א אלא יקדש בימי אבלו (מגן אברהם שם סק"ד); ויש סוברים שדוקא אם האבלות תימשך עד סוף זמן קידוש הלבנה באותו החודש יקדש באבלותו, אבל כשיש עוד זמן אחר האבלות ימתין ולא יקדש עכשיו (שו"ת שער אפרים פה; באור הלכה שם ד"ה קודם).

ומרבני דורנו יש מי שכתב שכאשר האבל מקדש את הלבנה לא יברך "שלוש עליכם" לעומדים סביבו, וגם הם לא יברכו אותו (גשר החיים כא יג ח); ויש מי שכתב שמותר לאבל לומר "שלוש עליכם" לעומדים לידו, אבל אחרים טוב שלא יאמרו לו "שלוש עליכם" בתוך אבלותו (הגר"ש אויערבאך, בשמירת שבת כהלכתה סה הערה קסט). וכן לא יאמר את מזמורי התהלים ושאר התוספות (ראה לעיל. הגר"ש אויערבאך שם קסט).

יום הכיפורים לא יקדש את הלבנה קודם יום הכיפורים (רמ"א או"ח

חדשים, שהרי כבר נושנת היא (רש"י שם ד"ה עד; מאירי שם מב א). ונחלקו האמוראים בפירוש הדבר:

• יש אומרים שמברכים עד שבעה ימים, שעד אז מתמלאה פגמית הקשת של הלבנה עד היתר, דהיינו חצי העיגול.

• יש אומרים עד ששה עשר יום, שאז מתמלאת הלבנה לגמרי, בכל העיגול.

• ויש אומרים עד ארבעה עשר יום (סנהדרין שם; ירושלמי ברכות ט ב).

הלכה שמברכים עד ששה עשר יום (רמב"ם ברכות י יז; טושי"ע או"ח תכו ג), ואין יום הששה עשר בכלל (אור זרוע ב תנו; טושי"ע שם)⁵; שכיון שעברו ט"ו יום הלבנה הולכת הלך וחסור, ואין כאן חידוש (משנה ברורה שם ס"ק יח); ועוד שמברכים על התוספת ולא על החסרון, כי על הטובה יש לנו לברך (כלבו מג).

• ויש מהאחרונים שכתבו שגם יום ה"ט בכלל (ביאור הלכה תכו ג ד"ה ולא, בשם מקצת מפרשים)⁶.

חשוב הימים ט"ז ימים אלו נחשבים משעת המולד, ולא מיום קביעות ראש חודש (טושי"ע או"ח תכו ג), ומונים ט"ו ימים מעת לעת, משעה שחל בה המולד. למשל, כשהיה המולד במוצאי שבת בשלש שעות בלילה, מותר לקדשה עד שלש שעות של ליל יום שני (מגן אברהם שם ס"ק יב).

ויש אומרים שאין לקדש אלא עד חצי של כ"ט י"ב תשצ"ג מן המולד (שו"ת מהרי"ל קנה; רמ"א שם). וטעמם הוא, שממולד אחד עד השני יש כ"ט ימים י"ב שעות ותשצ"ג חלקי תתר"פ בשעה (ראה ערכים: בהר"ד, מולדות), והחצי מזה הוא זמן מילוי הלבנה, דהיינו י"ד ימים י"ח שעות ושצ"ו חלקים. ולכן כשהיה המולד בזמן הנ"ל, נגמר זמן קידושה ביום א' כ"א שעות ושצ"ו חלקים (מגן אברהם שם ס"ק יב).

לקוי לבנה אם היה ליקוי לבנה, שהוא זמן הניגוד של החמה והלבנה ואמצע הזמן בין מולד למולד האמיתיים, שוב אין לברך אחר כך (בית יוסף או"ח תכו). וראה ערך מולדות על המולד האמתי והאמצעי).

תחילת הזמן נחלקו הפוסקים מהו התחלת הזמן שראוי לברך על הלבנה לכתחילה:

• יש אומרים שלכתחילה יש לברך מליל ראשון לחודש, אלא שאם לא בירך בליל ראשון מברך עד סוף זמנה (רמב"ם י יז; מאירי סנהדרין מב א).

• יש אומרים שאין מברכים עד אחר שלשה ימים מהמולד, שאז האור שלה מתוק ואדם נהנה ממנה, אבל ירח בן יומו מתוך קטנותו אין אדם נהנה ממנו (תלמיד רבינו יונה ברכות ל ב; ב"ח וט"ז או"ח תכו סק"ג).

• ויש אומרים שאין מברכים עד אחר שבעת ימים מהמולד (בית יוסף או"ח תכו, בשם הר"י גיקטיליא; שו"ע שם ד; סידור הרב קידוש לבנה)⁷.

5. ראה שו"ת שבות יעקב ב פז; ישועות יעקב תכו סק"ה; שו"ת רב פעלים ב או"ח לה. 6. וראה בביאור הלכה שם, שכתב שבדיעבד כשלא קידש עד ט"ז יקדש בליל ט"ז בלי שם ומלכות. וראה בביאור הדברים בשו"ת חתם סופר אורח חיים קב; שו"ת דברי יציב ב אורח חיים קעט. 7. וראה סידור הרב שער הכולל לג, שכתב שאין לזה הכרח מהמקובלים ושבזמן החורף שיש לחוש שאחר כך לא תיראה הלבנה אין להמתין עד אחר ז' ימים. וכך כתב המשנה

ברורה תכו ס"ק כ שבימי החורף אין להמתין, וכך כתב ביחוד דעת ב כד. וראה בספר פרי עץ חיים שער ראש חודש ג, שלפי האר"י יש לברך על הלבנה בראש חודש, ולעומת זאת בספר חמדת ימים ב דף כב עמוד ב מובאת קבלה מהאר"י שלא לקדש הלבנה לפני עובר שבעה ימים מהמולד. 8. וראה בספר המנוחה לרבנו מנוח מהדורת הורביץ ברכות י יז, שיברך תיכף כשיראה את הלבנה בחידושה. 9. וראה משנה ברורה שם ס"ק יב שטאמרו הרבה טעמים

ד, שלא יאהיל עליו שום טומאה (מגן אברהם ס"ק יד, בשם מהר"ל); ועוד שזהו דרך כבוד כשיוצאים לרחוב, כדרך אדם שיוצא לקראת המלך (ב"ח ומגן אברהם שם).

ומכל מקום בשעת הדחק, כגון שיש לו איזה מיחוש, שאינו יכול לצאת לחוץ, או ששרויים בין הנכרים, או במבואות המטונפות, יקדש בביתו דרך חלון ופתח (מגן אברהם שם; ט"ז שם סק"ד, בשם הב"ח). ולכתחילה טוב יותר לפתוח את החלון, אך כשאי אפשר כגון מפני הקור וכדומה, מותר אפילו אין החלון פתוח כל שמאיר נגדו אור הלבנה בטוב (משנה ברורה שער הציון שם ס"ק כח. וראה לעיל במסכים וענינים).

נשים נשים פטורות מקידוש לבנה, לפי שהיא מצות עשה שהזמן גרמא, ואף על פי שנהגו הנשים לקיים כמה מצוות שהן פטורות, כגון סוכה וכיוצא (ראה ערך אשה: קיומה במצוות שפטורה), ונהגות ככל התפילות, מכל מקום מצוה זו אין מקיימות, מפני שהן גרמו פגם הלבנה (של"ה שער האותיות ק; מגן אברהם הקדמה לסימן תכח).

ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שהנשים חייבות בה (ראה מאירי סנהדרין מב א'¹²).

סומא הסומא חייב בקידוש לבנה (שו"ת מהרש"ל עז; מגן אברהם הקדמה לסימן תכח), שלא אמרו "שהמברך" יראה לאורה, אלא שהעולם יאותו לאורה, כי ברכה זו על ברכת העולם וחיידושו היא, ודומה לברכת יוצר המאורות שהסומא יכול לברך (ראה ערך ברכות קריאת שמע) הואיל וגם הוא נהנה, שאחרים רואים ומולכים אותו על הדרך (שו"ת מהרש"ל שם; פרי"ח או"ח תכו א).

ציבור מצוה מן המובחר לקדש בציבור, משום רב עם הדרת מלך [ראה ערכו] (מגן אברהם תכו ס"ק ו, יג); אבל מן הדין מותר לקדש אפילו ביחיד (פרי"ח או"ח תכו א). ולכן אם יש חשש שיעבור הזמן אם ימתין לציבור, יקדש ביחיד (ביאור הלכה תכו ב ד"ה אלא, בשם ספר אשל אברהם).

שמחה עושים שמחות וריקודים בקידוש הלבנה (מאירי סנהדרין מב א; דרכי משה או"ח תכו סק"ג), דרך שמחה וחיבת מצוה (מאירי שם), ונוהגים לשיר טובים מאורות וכו'¹³; ועוד שהוא סימן לכנסת ישראל שעתידיה להתחדש כמותה ולחזור ולהתדבק בבעלה שהוא הקדוש ברוך הוא, והיא דוגמת שמחת נישואין (דרכי משה שם). ולכן מקדשים אותה בבגדים נאים (ראה לעיל לענין מוצאי שבת).

נוהגים לנער את שולי הטלית קטן אחר ברכת הלבנה (ראה מגן אברהם תכו סק"א, ובסידורים על פי הקבלה).

אחר גמר סדר הברכה ילך לביתו בלב טוב (מס' סופרים יט י; טור או"ח תכו)¹⁴.

הנוסח

נוסח הברכה נוסח הברכה הוא: ברוך אתה ה' וכו' אשר במאמרו ברא שחקים, וברוח פיו כל צבאם, חוק וזמן נתן

תכו ב, בשם מהר"ל, שאז שרויים בצער על מחילת העונות (מגן אברהם שם סק"ח); ויש שכתבו שאדרבה יש לו לקיים המצוה בעשרת ימי תשובה, שמא זכות אחת תכריע הכף לטובה (לבוש שם ד).

מוצאי תשעה באב ויום כיפור במוצאי יום הכפורים מקדשים את הלבנה, שאז שרויים בשמחה, אבל במוצאי תשעה באב או של שאר תענית, יש שכתבו שלא יקדשו (רמ"א או"ח תכו ב; דרכי משה שם סק"ב), כיון שאינם שרויים בשמחה (דרכי משה שם); ומכל מקום בתענית אסתר שהשעה עוברת, יש לקדשה במוצאי התענית (ט"ז שם סק"ב).

והאחרונים כתבו שיש לקדש את הלבנה במוצאי תשעה באב, ושכך נוהגים (באר היטב שם סק"ד, בשם האר"י וכנסת הגדולה; שו"ת שבות יעקב ב יא). ויש שכתבו שצריך לטעום קודם, מלבד במוצאי יום הכפורים, שמתוך ששמחים שזכו בדין מקדשים אף קודם שיטעמו (משנה ברורה שם ס"ק יא, בשם האחרונים).

גלילה אין מקדשים את הלבנה אלא בלילה, בעת שהלבנה זורחת ונהנים מאורה (שבלי הלקט השלם קסז; אבודרהם הלכות ברכות ח ברכות השבח וההודאה, בשם מדרש; בית יוסף ורמ"א או"ח תכו א).

סוף וענינים צריך שתהא זריחת הלבנה ניכרת על גבי קרקע (מגן אברהם תכו ס"ק א), ושלא יהיה מסך מבדיל בינו לבין הלבנה, אלא אם כן הוא דבר זך שהלבנה נראית ממנו ויוכל להכיר דברים הניכרים לאור הלבנה; והוא הדין אם הלבנה מכוסה בעבים שאינו מברך, אלא אם כן מכוסה בעב דק וקלוש, שמברך.

אם התחיל לברך ונתכסית – גומר הברכה (שו"ת רדב"ז א שמא; מגן אברהם שם); אבל אם יודע שתתכסה תיכף לא יברך (מגן אברהם שם).

מעומד מברכים ברכת הלבנה מעומד, שהרי הוא כמקבל פני שכינה (סנהדרין מב א; רמב"ם ברכות י יז; טוש"ע או"ח תכו ב). אם מחמת חולשתו אי אפשר לו לעמוד, ישען על כתף חברו (נד רמ"ה סנהדרין שם).

ותולה עיניו כנגדה ומיישר רגליו ומברך (מסכת סופרים יט י; טוש"ע שם).

הסתכלות בלבנה וכתבו אחרונים שלא יסתכל בה רק בפעם הראשונה שיראה, כשירצה לברך, ואחר כך לא יסתכל בה (של"ה שער האותיות ק; מגן אברהם תכו סק"ח)¹⁰.

הסתכלות דרך משקפיים היא ראייה גמורה, ויכל לקדש הלבנה לכתחילה (שו"ת שבות יעקב א קכו; שערי תשובה תכו סק"א)¹¹. ומרבני דורנו יש מי שהסתפק אם הרואה את הלבנה דרך משקפת נחשב כראיה (הליכות שלמה מועדים ראש חודש פ"א בדבר הלכה מז).

תחת גג וזרן חלון אין מקדשים את הלבנה כשעומד תחת גג (הגהות אלפסי על המרדכי ברכות רמז קפט סק"ב; רמ"א או"ח תכו

יביע אומר ה לו. ¹³ ובהליכות שלמה מועדים ראש חודש פ"א בארחות הלכה העי' 108 כתב שהמקדש את הלבנה בתשעת הימים בחודש אב נהגו שאין מזמרים טובים מאורות וכו'. ¹⁴ וראה ערך ברכת הזמן, בטעם שאין מברכים שהחיינו בקדוש לבנה.

מהקבלה, ובשער הציון שם ס"ק יב הוסיף טעם הלכתי. ¹⁰ וראה משנה ברורה תכו ס"ק יג, שהביא דעה זו, וכתב שיש אומרים שצריך לתלות עיניו עד גמר כל הסדר, ויש אומרים עד שיסיים הברכה. ¹¹ וראה שו"ת דבר שמואל רמב, ובשערי תשובה שם. ¹² וראה עוד שו"ת חבלים בנעמים ג ח; שו"ת

שקיבלו פני השכינה (לבוש תכו א), או מפני שאמרו לפני כן "תפול עליהם אימתה וכו' (מגן אברהם תכו ס"ק יא). וחברו משיב לו: עליכם שלום (ראה לבוש שם, וכך הוא בסידורים).

ואומר ג' פעמים סימן טוב וכו' (מסכת סופרים וטושי"ע שם). וקבלה מרבי יהודה החסיד לומר הפסוקים קול דודי וכו' דומה דודי וכו' (שיר השירים ב ח-ט. מטה משה תקמא; מגן אברהם ס"ק י).

ונוהגים לומר את המזמורים אָשָׁא עֵינֵי אֵל הָהָרִים (תהלים קכא), ו-הָלֵלוּ אֵל בְּקֶדְשׁוֹ (תהלים קכ. מגן אברהם שם). ואומרים הברייתא של תנא דבי ר' ישמעאל אלמלי לא זכו ישראל וכו', ומאמר אביי הלכך נימרינהו מעומד (מובא בסנהדרין מב א. שלי"ה שער האותיות ק).

ואומרים מי זאת עֲלָה וכו' (שיר השירים ח ה); ויהי רצון וכו' כפי הנוסח שבסידורים, ומוסיפים המזמור לְמַנְצָח בְּגִיטָה וכו' (תהלים סז. קיצור שלי"ה דיני קידוש לבנה, וכך הוא בסידורים).

ויש נוהגים לומר בסוף עלינו לשבח וכו' (באור הלכה תכו ב ד"ה ומברך, וכך הוא בכמה סידורים), שלא יהיה חשש רעיון שאנו נותנים כבוד ללבנה, ולכך אנו אומרים עלינו לשבח וכו' כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל וכו' (באור הלכה שם).

ואחר כך אומרים קדיש יתום (סידור הרב ועוד); ויש אומרים קדיש דרבנן (שלי"ה דיני קידוש לבנה; סידור הרעב"ץ ועוד. וראה ערך קדיש).

הלבנה בתקופתה

לבנה הרואה לבנה בתקופתה אומר: ברוך עושה בראשית (ברכות נט ב; ירושלמי ברכות ט ב; רמב"ם ברכות י יז; שו"ע או"ח רכט ב), או: עושה מעשה בראשית (רי"ף ורא"ש ברכות שם; טור או"ח שם). והוא בזמן כשתחזור הלבנה לתחילת מזל טלה (ראה ערכים: מזלות; תקופות) בתחילת החודש, ולא תהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

נוככים וסולות אף הרואה כוכבים במסילות ומזלות כסדרם יברך כך (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י יז; שו"ע או"ח רכט ב). והכוונה כשיחזור כל כוכב מחמשה הכוכבים, מלבד החמה והלבנה, לתחילת מזל טלה בתחילת החודש, ולא תהיה נוטה לא לצפון ולא לדרום; וכן בכל עת שיראה מזל טלה עולה מקצה המזרח, על כל אחד מאלו מברך עושה בראשית (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ונודע לחכמי הכוכבים אימתי חוזרים למקום שהיו שם בשעת בריאת העולם (תלמידי רבינו יונה ברכות שם, בשם רבנו יהונתן).

בזמן הזה בזמן הזה אין נוהגים לברך ברכה זו (שו"ת בית אפרים או"ח ז; משנה ברורה רכט סק"ט), לפי שאין חשבון קבוע לכך כמו בברכת החמה (שו"ת בית אפרים שם. וראה ערך ברכת החמה).

להם שלא ישנו את תפקידם, ששים ושמים לעשות רצון קונם¹⁵, פועלי אמת שפעולתם אמת¹⁶, וללבנה אמר שתתחדש עטרת תפארת לעמוסי בטן¹⁷, שהם עתידים¹⁸ להתחדש כמותה, ולפאר ליוצרים על שם כבוד מלכותו¹⁹ (סנהדרין מב א; רמב"ם ברכות י טז; טושי"ע תכו).

פירוש הברכה הוא, שהקדוש ברוך הוא אמר ללבנה שתתחדש בכל חודש, וזוהי עטרת תפארת לישראל שנקראים עמוסי בטן (ראה ישעיה מו ג), שסימן הוא להם שאף הם שמונים ללבנה עתידים להתחדש מגלותם כמותה (רש"י סנהדרין שם ד"ה עטרת).

וחותם: ברוך אתה ה' מחדש חדשים²⁰ (סנהדרין שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). שהלבנה נקראת חודש, כמו שכתוב: הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לָכֶם (שמות יב ב), ואמרו: כזה ראה וקדש (ראה מכילתא יב א. שבלי הלקט השלם קסז).

נשים ועמי הארץ שאינם יודעים לברך, מברכים: ברוך אתה ה' וכו' מחדש חדשים (מאירי סנהדרין מב א; באור הלכה תכו א ד"ה אשר. וראה לעיל: זמנה וסדרה בנוגע לנשים). וכך היו נוהגים לברך בארץ ישראל (סנהדרין שם; ירושלמי ברכות ט ב).

קטן כתבו האחרונים שמחנכים את הקטן לברך ברכת הלבנה (משנה ברורה תכו סק"א, בשם הרעב"ץ).

הוספות שנוהגים לאסור הָלֵלוּ אֶת ה' מִן הַשָּׁמַיִם וכו' עד חַק נֶתַח וְלֹא יַעֲבֹר (תהלים קמח א-ו. באר היטב תכו סק"ח, וכך הוא בסידורים שלנו).

אחר הברכה אומרים שלש פעמים ברוך יוצרך ברוך עושך ברוך קונך ברוך בוראך (מס' סופרים יט י; אבודרהם הלכות ברכות ח ברכות השבח וההודאה).

ורוקד שלש ריקדות כנגד הלבנה, ואומר ג' פעמים: כשם שאני רוקד כנגדך²¹ ואיני נוגע בך, כך אם ירקדו בני אדם כנגדי לא יגעו בי²² (מסכת סופרים שם), תפול עליהם אימתה ופחד וכו', וכן אומר למפרע פסוק זה: כאבן ידמו זרועך בגדול וכו' (מסכת סופרים יט י; טור ורמ"א או"ח תכו ב). ויזהר שלא יכרע, שנראה ככורע ללבנה, אלא יזדקף באצבעותיו (מגן אברהם שם סק"ט).

ונוהגים לומר: דוד מלך ישראל חי וקים (דרכי משה תכו סק"ג, בשם רבינו בחיי; רמ"א שם). לפי שמלכות דוד נמשלה ללבנה, שנאמר: כִּי־יָרָח יִפּוֹן עוֹלָם (תהלים פט לח), ועתידה להתחדש כמותה, וכנסת ישראל תחזור להתדבק בבעלה שהוא הקדוש ברוך הוא דוגמת הלבנה המתחדשת עם החמה (רמ"א שם). ואומרים כך ג' פעמים (כך הוא בסידורים).

ואומר לחברו ג' פעמים שלום עליך (מסכת סופרים יט י; טור ורמ"א או"ח תכו ב), או: שלום עליכם (כך הנוסח בסידורים), מפני השמחה

צדק - רמב"ם שם. 17. יש גורסים: שתתחדש באור יקר ועטרת תפארת - מס' סופרים שם. ובסידור רס"ג "עטרת" בלבד. 18. יש גורסים: שאף הם עתידים - שבלי לקט שם, וכן הוא בסידורי הספרדים. 19. יש גורסים: על כבוד מלכותו - רמב"ם שם; אבודרהם ברכות שער ח; ועוד. ובסידור רס"ג אין זה כלל. ויש מוסיפים: ועל כל מה שברא - רמב"ם שם. 20. יש גורסים: מקדש חדשים - מס' סופרים שם. וראה מחלוקת במדרש שמות רבה טו. 21. כך הנוסח במסכת סופרים כ ב, ובטור תכו. ויש גורסים: כשם שאני רוקד כנגדו וכו' לנגוע בה - בגירסא במסכת סופרים הנדפסת במחזור ויטרי. וראה הליכות שלמה מועדים ראש חודש פ"א בארחות הלכה הערה 130. 22. ובסידורים: כך לא יוכלו כל

15. יש גורסים: קונייהם - רמב"ם ברכות שם; מחזור ויטרי עמוד 183; שבלי הלקט קסז; טור שם; ועוד. ועי' דקדוקי סופרים סנהדרין שם, וברכות נט ב. וראה ערך ברכות ק"ש: ברכת יוצר. ובסידור רס"ג עמוד צא גרס: בוראם. 16. יש גורסים: פועל אמת שפעולתו אמת - תוס' סנהדרין שם; סידור רס"ג שם; רי"ף ברכות ותר"י שם; רא"ש סנהדרין שם; טור שם; מחזור ויטרי שם; ועוד. וכן הוא בסידורים שלנו. לגירסת "פועל אמת" הרי זה מוסב על צבא השמים, שאינם משנים את סדרם (רש"י סנהדרין שם), ולגירסת "פועל אמת" פירושו על הקדוש ברוך הוא שבאמת ובדין מיעט את הלבנה, ולכן אומר אחר כך: וללבנה אמר שתתחדש כו' (תוס' שם, ועי' תר"י ברכות שם); ויש גורסים: פועל אמת ופעולתם

בְּרַכַּת הַמְּזוֹן¹

ברכת השבח לה' אחר אכילת מזון של לחם

הפרקים:

- חיובה;
- מטבע הברכה;
- ברכה ראשונה;
- ברכה שנייה;
- ברכה שלישית;
- ברכה רביעית;
- מעין המאורע;
- ברכת המזון בקצרה;
- מקומה וזמנה;
- מה שנפטר בברכת המזון;
- להוציא את חברו;
- התנהגותו בשעת ברכת המזון.

חיובה

החיוב חייב אדם מן התורה לברך אחר אכילת מזון, שנאמר (דברים ח י): **וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ** (ברכות מח ב; רמב"ם ברכות א א), ומצות עשה היא זו (רמב"ם שם), ונמנית במנין המצוות (ספר המצוות עשה יט; סמ"ג עשין כז; ספר החינוך תל).

המזונות החייבים נחלקו תנאים אחר איזו אכילה מברכים ברכת המזון:

- רבן גמליאל אומר כל שהוא משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ-ישראל (דברים ח ח. ברכות מד א, וראה ערך תבואה, וערך לחם, וערך ארץ ישראל: טבעה ושבתה).²
- חכמים אומרים אינו מברך אלא על לחם, שהוא מחמשת מיני דגן: חטים ושעורים וכוסמים ושכולת שועל ושיפון (ראה ערך לחם).
- ר' עקיבא אומר אפילו אכל שלק של ירק והוא מזונו, שסמך עליו למזון, מברך אחריו שלש ברכות (ברכות שם).³

הלכה כחכמים (רמב"ם ברכות ג ב. וראה טוש"ע אורח חיים רח א).

בגדר מה נקרא פת לחיוב ברכת המזון אמרו כלל: כל שמברכים עליו בתחילה המוציא – מברכים אחריו לבסוף ברכת המזון (תוספתא ברכות ד ז; רמב"ם ברכות ג יא. וראה ערך ברכת הפת).

שיעור האכילה נחלקו תנאים בשיעור האכילה שחייבים לברך אחריה: לתנא קמא כזית, לר' יהודה כביצה (ברכות מה א, תוספות מט ב ד"ה עד כמה). הלכה בכזית (רמב"ם ברכות א א; טוש"ע אורח חיים קפד ו). ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים ששיעורים אלה אינם אלא מדרבנן, אבל מן התורה אינו חייב לברך ברכת המזון אלא אם כן אכל עד כדי שבע, ושביעה זו אין לה שיעור שוה לכל אדם, אלא כל אחד יודע שביעתו (החינוך מצוה תל לשיטה ז).
- יש סוברים שמן התורה חייב לברך בכזית או בכביצה (הראב"ד בהשגות ה טו, ובהשגותיו להמאור כ ב; יראים השלם רנג).
- ויש סוברים שאם אכל שיעור כביצה, זהו שיעור שביעה, שבכך מתיישבת דעתו של אדם, וחייב לברך מן התורה, ושיעור כזית הוא מדרבנן (החינוך מצוה תל, בשם יש מרבותינו. וראה באור הלכה קפד ד"ה בכזית שתמה על שיטה ז).

כלא שתייה אכל ולא שתה, והוא תאב לשותות – יש מהראשונים סוברים שמן התורה אינו חייב לברך (יראים השלם רנג; רמ"א בשו"ע קצו ד, בשם יש אומרים), אבל נחלקו עליהם והוכיחו שאף באכילה בלבד בלא שתייה חייב לברך מן התורה, כשאכל שיעור של תורה (ראה בית יוסף קצו; מגן אברהם שם ס"ק יב; שער הציון ס"ק יח, בשם כמה ראשונים).

כיותר מכדי אכל הכזית מעט מעט, ושהה מתחילת האכילה ועד סופה יותר מכדי אכילת פרס (ראה ערך אכילת פרס כמה שיעורה) – יש אומרים שהאכילות מצטרפות להתחייב בברכת המזון, ובלבד שלא יסיח דעתו מהאכילה בשעה ששהה (שו"ת פנים מאירות ב כז); ויש אומרים שאינן מצטרפות אלא בכדי אכילת פרס (מגן אברהם רי סק"א). ואף לדעה זו יש מהאחרונים שמצדד שדוקא באכילת כזית אינה מצטרפת, אבל אם אכל כדי שביעה, כל ששבע מצטרפת האכילה אף בשעה הרבה (פרי מגדים רי אשל אברהם סק"א. וראה שער הציון שם סק"י שמפסק על זה).

נשים וקטנים הנשים חייבות בברכת המזון (משנה ברכות כ ב; רמב"ם ברכות ה א; טוש"ע קפא א), אלא שנחלקו בדבר אם חייבות מן התורה, או שאינן חייבות אלא מדרבנן (ראה ערך אשה: בתפלות וברכות, דעות החולקים וטעמיהם).⁴ הקטנים חייבים בברכת המזון מדרבנן, כדי לחנכם במצוות (ברכות כ ב; רמב"ם ברכות ה א; טוש"ע קפא ב. וראה ערך חנוך וערך קטן).

מטבע הברכה

מהתורה או מדרבנן אף על פי שברכת המזון מן התורה, אין מטבע הברכות מן התורה, אלא מן התורה כל אחד מברך כפי דעתו ובקיאותו בלשון, ובאו הנביאים ותיקנו לנו נוסח מתוקן בצחות הלשון, כמו שאמרו:

- משה תיקן להם לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם המן,
- יהושע תיקן להם ברכת הארץ כשנכנסו לארץ,
- דוד ושלמה תיקנו ברכת בונה ירושלים,
- וביבנה תיקנו ברכת הטוב והמטיב (ברכות מח ב),
- הרי שאין נוסחאות הברכות אלא מתיקון הנביאים (הרמב"ן בהשגות לספר המצוות שורש א).
- ומכל מקום עיקר מנין הברכות הוא מן התורה, כמו שאמרו:

הר' אביגדור כהן צדק). 3. לר' יוחנן בן נורי שסובר אורז מין דגן הוא – טחנו ואפאו ועשה ממנו פת מברך אחריה ברכת המזון (ברכות לו א), ואין הלכה כמותו (ראה ערך אורז: ברכות). 4. על גר אם חיובו מן התורה או מדרבנן.

אויבי לנגוע בי לרעה. **ברכת המזון**. 1. ד, טורי תעה – תקיא. 2. אלא שיש מהראשונים שכתב שלא כל שלש הברכות ממש אמר רבן גמליאל לברך על שאר המינים שמלבד לחם, אלא שלש ברכות קצרות (שבלי הלקט השלם קנח, בשם

ברכה ראשונה

ברכה ראשונה של ברכת המזון היא ברכת הזון (ברייתא ברכות מח ב; רמב"ם ברכות ב א; טור קפז), ואף על פי שהארץ היא המוציאה את המזון, והיה מהראוי להקדים ברכת הארץ לברכת הזון, מכל מקום הקדימו ברכת הזון לפי שמשו רבנו תיקנה, וברכת הארץ יהושע תיקנה (ב"ח שם).

יש אומרים שאין לומר: "כְּאֶמֶר פִּוְחָה אֶת יְדֶךָ וּמִשְׁבִּיעַ לְכָל חַי רִצּוֹן", שהרי פסוק זה דוד המלך אמרו (תהלים קמה טז), ואין נביא זה בברכה שתיקן משה רבנו (כלבו כה, וכן הנוסח בסידורים נוסח אשכנז); ויש אומרים שאין בטענה זו הכרח (בית יוסף שם), ויש לומר פסוק זה (כן הנוסח ברכת המזון שברמב"ם ובמחזור ויטרי עמ' 52, ובסידורים נוסח ספרד ובסידור הרב).

ברכה שנייה

ברכה שנייה של ברכת המזון היא ברכת הארץ (ברייתא ברכות מח ב; רמב"ם ברכות ב א; טור קפז).

הזכרת ארץ חמדה כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ, לא יצא ידי חובתו (ר' אליעזר בברכות שם; רמב"ם ברכות ב ג; טושי"ע או"ח קפז ב)⁵, לפי שראה יהושע את משה רבנו שחמד להיכנס לארץ, וגם האבות חמדו להיכנס לשם ולהיקבר שם, וכיון שזכה הוא להיכנס לשם תיקן בברכת הארץ ארץ חמדה (שבלי הלכות השלם קנז; בית יוסף קפז).

הזכרת ברית וזיכור בה ברית ותורה (ברייתא ברכות מח ב; רמב"ם ברכות ב ג; טושי"ע קפז א), שעל ידי ברית ניתנה הארץ לאברהם, ואף בזכות התורה ירשו ישראל את הארץ (רש"י ברכות שם ד"ה צריך שיזכור). וצריך שיקדים ברית לתורה, שברית מילה ניתנה בשלש עשרה בריתות, והתורה ניתנה בשלש בריתות (ברכות שם כט ח; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

כל שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ לא יצא ידי חובתו (ברכות שם מט א; טושי"ע קפז א); רב חננאל אמר רב אמר חולק שאף שלא אמר ברית ותורה יצא (ברכות שם). הלכה שלא יצא (טושי"ע שם).

הזכרת ברית ותורה – יש סוברים שהיא מן התורה (ראה תוספות ברכות כ ב ד"ה נשים, ונשמת אדם מז א); ויש סוברים שאינה אלא מדרבנן (שיטה מקובצת ברכות מט א ד"ה והמילה, ראה באור הלכה קפז ג ד"ה מחזירין).

ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שצריך שיאמר המלים "ברית ותורה" (הרמב"ם ברכות המזון; מחזור ויטרי עמ' 52; סידור רב סעדיה גאון עמ' קב; ובסידורים נוסח הספרדים); ויש מפרשים שאין הכוונה על המלים אלא על הענין, ומכיון שמזכיר "על בריתך וכו' ועל תורתך" הרי כאן ברית ותורה, ושוב אין צריך לומר המלים (תוספות ברכות מח ב ד"ה ברית; רא"ש שם; טור ורמ"א בשו"ע קפז ב, וכן הוא בכל הסידורים נוסח אשכנז. בשו"ע שם ב' הדעות בלי הכרעה).

הזדאה תחילה וסוף צריך שיאמר בה הזדאה תחילה וסוף (ברכות מט א; רמב"ם ברכות ב ג; טור קפז), היינו: "נודה לך" בתחילת הברכה, ו"אנו מודים לך" וכו' בסוף הברכה (רש"י שם ד"ה תחלה; טור שם).

ו"בְּרַכָּתָּהּ" זו ברכת הזון, "אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ" זו ברכת הזימון (ראה ערך זמון), "עַל הָאָרֶץ" זו ברכת הארץ, "הַטֶּבֶה" זו בונה ירושלים (תוספתא ברכות ו א, ברכות מח ב), הרי שמן התורה צריך להזכיר המזון ולהזכיר הארץ וירושלים (שיטה מקובצת ברכות שם ד"ה הטוב). ולכן ברכו אותן ברכות גם קודם שבאו דוד ושלמה, שהרי מן המקרא למדנו אותן, אלא דוד ושלמה תיקנו המטבע לפי מה שנתוספה טובה לישראל (רא"ש ברכות ז כב; טור או"ח קפח), שקודם כיבוש הארץ ובנין ירושלים לא היו אומרים כמטבע שאמרו לאחר כיבוש ובנין, וכמו שאין אנו אומרים באותה מטבע שתיקנו דוד ושלמה, שאנו מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית, והם היו מבקשים להעמיד המלכות ולהעמיד הבית ולהמשיך שלוות הארץ (חידושי הרשב"א ברכות מח ב ד"ה הא; טור שם. וראה בית יוסף קפז).

הנוסח הקבוע של הברכה עזרא ובית דינו תיקנו, ולא אמרו שמשו ויהושע ודוד ושלמה תיקנו אלא על עיקר הענין, ולא כל הנוסח (ספר החינוך מצוה תל).

יש שכתבו שאף כל עיקר מנין הברכות אינו מן התורה, ודרשות הברכות מן הפסוק אינן אלא אסמכתא (בית יוסף קצא).

נשים בהזכרת הנשים, שמברכות ברכת המזון (עי' לעיל: חיובה) – **ברית ותורה** יש אומרים שלא יאמרו בברכה שנייה ברית ותורה, שהרי אינן בברית ולא מצוות בתלמוד תורה, וכן עבדים, שאינם בתלמוד תורה (כלבו סי' כה בשם הראב"ד; רמ"א בשו"ע שם ב), אבל נהגו הנשים לאמרן (מגן אברהם קפז סק"ג).

גר בהזכרת הגר, נחלקו בו ראשונים:

"שהנחלת לאבותינו" • יש אומרים שאינו יכול לומר "שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה" כו', שהרי הגרים לא נטלו חלק בארץ (רבנו תם בתוספות ב"ב פא א ד"ה למעוטי), ולכן כשמברך לעצמו ידלג תיבות אלו, ולברך להוציא אחרים אינו יכול, שהרי הוא משנה ממטבע הברכה (בית יוסף סי' קצט לדעה זו).

• ויש מוסיפים שאפילו כשאמו מישראל, שיכול לומר "לאבותינו" (ראה ערך גר: בתפלות וברכות, וערך אבות (א): היחס), מכל מקום אינו יכול להוציא אחרים, שאין חיובו מן התורה, שנאמר (דברים ח ט): וּבְרַכָּתָּהּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֶּבֶה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ, והגר לא היה לו חלק בארץ (הגהות אשרי בבא בתרא ה יא, בשם ר' שמשון); ויש אומרים שאין הגר פטור מן התורה בברכת המזון (הגהות אשרי שם בשם ר"י).

• ויש חולקים וסוברים שהגר יכול לומר: "שהנחלת לאבותינו" וכו', שבאברהם נאמר: פִּי אֲבִי הָמוֹן גִּוִּים נִתְתִּיךָ (בראשית יז ה), ואמרו: לשעבר היית אב לארם, מכאן ואילך אתה אב לכל הגוים (ירושלמי בכורים א ד. ר"י בתוספות בבא בתרא שם, ונמוקי יוסף שם; טושי"ע קצט ד. וראה ערך גר: בתפלות וברכות, שכן דעת רוב הראשונים).

הפסקה באמצע הברכה אין להפסיק בין הברכות לשאול בשלום חברו, מפני היראה או מפני הכבוד, כדרך שאין מפסיקים בתפילה (אחרות חיים ברכת המזון נג; שו"ע קפח ח, בשם יש מי שאומר).

על ברכת המזון בשאר לשונות, שמלבד לשון הקודש, וכן אם לא השמיע לאזנו מה שמוציא מפיו, ראה ערך ברכות: הלשון והכוונה.

רבה שם מפני שפשוט הוא שזהו עיקר ברכת הארץ.

ראה להלן "מטבע הברכה". 5. ובשו"ע לא הזכיר חמדה טובה כו', ועי' אליהו

לא יאמר בונה ירושלים אמן בנשימה אחת, אלא יפסיק מעט קודם אמן, כדי שלא יהא נראה שגם האמן מסיום הברכה הוא (שו"ת מהרש"ל מד, על פי הטור).

ברכה רביעית

ברכה רביעית שבברכת המזון היא הטוב והמטיב (ברייתא בברכות מח ב; רמב"ם ב א; טור סי' קפז).

• **יש אומרים** שאינה אלא מדרבנן (רב שם מו א, ורב נחמן בר יצחק שם מו ב, וראה שם מט א), שבאותו יום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תיקנו ביבנה הטוב והמטיב – הטוב שלא הסריחו, והמטיב שניתנו לקבורה (ר' מתנה שם מח ב), ולפי שבאותה שעה שחרבה ביתר נגדעה קרן ישראל, ואינה עתידה לחזור עד שיבוא בן דוד, סמכה לברכת בונה ירושלים, כלומר שתחזור קרן ישראל למקומה בביאת בן דוד שהיא בבונה ירושלים (תוספות ר"י החסיד שם; אבודרהם שער ח).

וכן הלכה, שהיא מדרבנן (רמב"ם א יז, ב ב; טוש"ע קפח א וטור קפט).
זכרת של מלכות וצריך לומר בה שלש מלכויות – בא"י אלהינו מלך העולם וכו' אבינו מלכנו וכו' המלך הטוב והמטיב וכו':

• אחת בשביל עצמה, לפתיחתה, שכל ברכה שאין בה שם ומלכות אינה ברכה (ראה ערך ברכות: שם ומלכות),
 • ואחת בשביל ברכת בונה ירושלים, שאין בה מלכות (ראה לעיל: ברכה שלישית), וכיון שהזכירו בה מלכות בית דוד אין זה דרך ארץ שלא יזכירו מלכות שמים בבנין ירושלים,

• ואחת בשביל ברכת הארץ (ברכות מט א; רמב"ם ברכות ב ז; טוש"ע או"ח קפט א), שאגב שתיקנו לומר בה מלכות כנגד בנין ירושלים, תיקנו גם כן כנגד ברכת הארץ (טור או"ח קפט).

שלש הטבות ושלש גמולות ואומרים בה שלש הטבות ושלש גמולות (תוספות ברכות מו ב ד"ה והטוב; רא"ש ברכות סי' כב בסופו; טוש"ע קפט).

בהטבות יש סוברים ש"הטוב והמטיב" נחשבות לשתיים, ולכן יוסיף עוד פעם אחת לשון הטבה (מחזור ויטרי עמ' 52, דעה א' בטור שם; אבודרהם שער ח); ויש אומרים שיוסיף, מלבד "הטוב והמטיב", עוד שלש הטבות: "הוא הטיב לנו, הוא מטיב לנו, הוא ייטיב לנו" (טוש"ע שם. וכן הנוסח בכל הסיפורים שלנו).

שלש הגמולות הן: "הוא גמלנו, הוא גומלנו, והוא יגמלנו" (טוש"ע שם).

אמירת הרחמן נהגו להאריך בברכת הטוב והמטיב, ולומר הרחמן בכמה אופנים, ואין בזה משום הפסק בין ברכת המזון לברכת בורא פרי הגפן שעל הכוס (טור קפט, בשם ה"ר יחיאל).

ואומר הרחמן, כל אחד ואחד כרצונו וכרצון שאלתו (אבודרהם שער ח) ⁷.

כשלא הזכיר בדיעבד, כשלא הזכיר מה שאמרו שצריך להזכיר – ארץ חמדה וכו' וברית ותורה – נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו חוזר ומברך, ו"לא יצא" שאמרו למצוה אמרו ולא לעכב (טור קפז, בשם אחיו ר' יחיאל), שאף על פי שמצוה מן התורה, המטבע שלה היא מדרבנן, ולכן אין השינוי מעכב (בית יוסף שם לדעה זו).

• ויש אומרים שמעכב, וחוזר ומברך (טוש"ע שם, וראה ירושלמי ברכות א ו, ובית יוסף שם), כיון שעיקר הענין שצריך להזכיר הוא מן התורה (ב"ח שם בדעת הטור).

• יש סוברים שאף בהודאה שלא הזכירה תחילה וסוף לא יצא, ומחזירים אותו (מגן אברהם קפז סק"ב), אבל רוב הפוסקים הסכימו שיצא ידי חובתו (שו"ע הרב שם; באור הלכה שם ד"ה ברית).

אין עונים אמן אחר "ובכל שעה", שאין כאן סוף הברכה (מגן אברהם קפז סק"ב).

על נתינת מים בכוס של ברכה כשמגיע לברכת הארץ, ע"ע כוס של ברכה.

ברכה שלישית

ברכה שלישית של ברכת המזון היא ברכת בונה ירושלים (ברייתא ברכות מח ב; רמב"ם ברכות ב א; טור סי' קפז, קפח). מטבע ברכה זו לא ניתקנה בכת אחת, אלא דוד תיקן על ישראל עמך ועל ירושלים עירך, ושלמה תיקן על הבית הגדול והקדוש (ברכות שם. וראה ע"י לעיל: חיובה, אם עיקר הזכרת ירושלים היא מן התורה).

זכרת מלכות בית דוד צריך להזכיר מלכות בית דוד בברכה זו (טוש"ע קפח א, וכל שלא אמר מלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו (ברכות מח ב, מט א; רמב"ם ברכות ב ד; שו"ע קפז ד), ומחזירים אותו (שו"ע שם). וכמה טעמים בדבר:

• שעל ידי דוד נתקדשה ירושלים (רש"י ברכות שם ד"ה מלכות).
 • שהיא מעין הברכה, שאין נחמה גמורה אלא בחזרת מלכות בית דוד (רמב"ם שם).

לפי שביום שנחלק בית דוד כפרו בשלשה דברים, בהקב"ה, ובבית המקדש, ובמלכות בית דוד (ראה מדרש שמואל יג, וילקוט שמעוני שמואל רמז קו, ורש"י הושע ג ח), ואין נגאלים עד שיתוודו ויתבעו שלשתם (שבלי הלקט השלם קנז; אבודרהם ברכות שער א).

זכרת מלכות שמים אין להזכיר מלכות שמים בבנין ירושלים, שכיון שמזכירים בה מלכות בית דוד, אין להזכיר יחד מלכות של עולם ומלכות בשר ודם, ולכן אין לומר מלכותך ומלכות בית דוד (רא"ש ברכות ז כב; טוש"ע קפח א, וכן אין לומר: "אבינו מלכנו רוענו" וכו' (רשב"א ברכות מט א ד"ה ואידי; טוש"ע שם) ⁶.

אמן שאחר בונה ירושלים המברך עצמו עונה אמן אחר בונה ירושלים, מפני שהוא סוף סדר הברכות של תורה, שהטוב והמטיב תיקנו אחר זמן ביבנה (ראה להלן. ברכות מה ב; רמב"ם ברכות א יז; טוש"ע או"ח קפח א. וראה ערך אמן: אחר ברכה לה').

אביי היה עונה אמן זה בקול רם, ורב אשי ענה בלחש (ברכות שם). הלכה כרב אשי (טוש"ע שם ב), אבל המנהג לאמרו בקול רם (רמ"א בשו"ע שם).

6. וכן יש אומרים שאין לומר ביעלה ויבא "כי אל מלך חנון ורחום אתה" אלא:

"כי אל חנון ורחום אתה" (אבודרהם בשם הראב"ד; וראה ט"ז ומג"א שם).

מרוטנבורג ד' פראג עא; טור אורח חיים תריח, בשם הרא"ש; שו"ע תריח ז', והוא הדין חולה שאכל בתשעה באב יאמר נחם בברכת המזון (מהרי"ל הלכות תשעה באב; רמ"א בשו"ע תקנו א').

• ויש חולקים וסוברים שלא יאמר לא יעלה ויבוא ביום הכפורים, ולא נחם בתשעה באב, כיון שהיום גורם לו איסור לאכול, ומצד פיקוח נפש הוא שאוכל, הרי אין האכילה באה משום היום, ולגבי האכילה יום זה כחול אצלו (שבלי הלקט השלם רסז, ש"ב; ט"ז תריח סק"י).

ברכת המזון בקצרה

הדין פועלים העושים מלאכה אצל בעל הבית, מקצרים בברכת המזון, כדי שלא לבטל ממלאכת בעל הבית (רמב"ם ברכות ב ב, על פי ברכות טז א; טושי"ע קצא א), או כדי שישכרום בעלי הבתים (תוספות ר"י החסיד ברכות טז ד"ה וחותרם).

הנוסח כיצד: ברכה ראשונה אומרים כתיקונה; שניה פותחים בברכת הארץ, וכוללים בה בונה ירושלים, וחותרים בברכת הארץ (תוספתא ברכות ה כד; בבלי שם טז א; ירושלמי ב ה; רמב"ם שם; טושי"ע שם); וברכת הטוב והמטיב אין אומרים כלל (ברכות מו א; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

זמן הזה בזמן הזה מברכים לעולם כל ארבע הברכות, שאין דרך בני אדם עכשיו להקפיד על כך, ומן הסתם על דעת כן שוכרים פועלים שיברכו כל ארבע הברכות בתיקונן (הגהות מימוניות ברכות א יז; בית יוסף שם; שו"ע שם ב. וראה לעיל: ברכה רביעית) ⁸.

אם אמר במקום ברכת הזן: בריך רחמנא מלכא מאריה דהאי פיתא – יצא (ברכות מ ב, וכו' יוחנן שצריך גם מלכות, ראה ערך ברכות: שם ומלכות; טושי"ע קפז א, וראה משגיב סק"ד); ויש אומרים שלא יצא אלא אם כן סיים גם כן בברכה, כגון שחתם: בריך רחמנא דזן כולא (רשב"א ברכות יא א; שו"ע שם בשם יש אומרים; ב"ח שם).

לקטנים פחותים מבני ח' שנה, שמחנכים אותם בברכת המזון מעט מעט, יכול לחנכם לכתחילה בנוסח זה בברכת הזן (ב"ח קצב; מגן אברהם קפז סק"א), וכן מעט מכל הברכות האחרות, עד שידעו לברך כתיקונן (שו"ע הרב שם ד; משנה ברורה שם סק"ד), וכן בשעת הדחק שהוא נחפז ולא יוכל לברך בכוונה כשיצטרך לברך כל ברכה ארוכה כתיקונה יעשה כן (שו"ע הרב שם).

מקומה וזמנה

ברכת המזון צריך לברך במקום שאכל קודם שיעקור ממקומו (רמב"ם ברכות ד א; שו"ע או"ח קפד א) ⁹.

שכח ולא בירך במקומו – לבית שמאי יחזור למקומו ויברך; ולבית הלל יברך במקום שנזכר (משנה ברכות נא ב). אבל במזיד דברי הכל יחזור למקומו ויברך (ברכות שם נג ב), ואפילו בשוכח מודים בית הלל שטוב לעשות כבית שמאי, אלא שלא הטריחוהו לכך (רא"ש ברכות ח ה) ¹⁰.

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כבית שמאי (בה"ג ברכות ז;

חתימה חותמים את ברכת המזון במשיח, לפי שנאמר: צִידָה כְּרֹךְ אֶבְרָךְ אֶבְיֹנִיָּה אֲשֶׁבִיעַ לָחֶם (תהלים קלב טו), וכתוב אחריו: שָׁם אֶצְמִיחַ קֶרֶן לְדָוִד עֲרֹכְתִי נֵר לְמִשְׁחִי (שם יז). לפיכך אומרים: הרחמן הוא יזכנו לימות המשיח וכו' (רוקח סי' שלו. וישנו בכל הסידורים).

בהרחמן זה אומרים הפסוק: "מִגְדִּיל יְשׁוּעוֹת מִלְכוֹ" וגו' (שמואל ב כב נא; תהלים יח כא), בחול אומרים "מִגְדִּיל" (כמו שכתוב בתהלים), ובשבת "מִגְדִּיל" (כמו שכתוב בשמואל ב), לפי שבשבת הוא מלך גדול כנגד החול, ומגדול כתוב מלא בוי"ו ובחול, והוא מלך גדול, ומגדיל כתוב חסר יו"ד ובחירק והוא מלך קטן, ועוד שמגדיל כתוב בתהלים, ועדיין לא היה דוד מלך, ומגדול הוא בנביאים וכבר היה מלך (אבודרהם שער ח; מגן אברהם שם).

אמירת כולנו כשיש עכו"ם או מומר בבית לא יאמר בנוסח יחד עם גוי "הרחמן הוא יברך וכו' כולנו יחד בברכה שלמה" וכו', אלא יאמר "בני ברית כולנו יחד" (כלבו סי' כה; מגן אברהם קפט א).

על ברכת האורח לבעל הבית, ראה ערך אורח: הנהגתו בסעודה.

מעין המאורע

בשבת ויום טוב – יש בהם הזכרה בברכת המזון (ברייתא בפסחים קה א).

ונחלקו תנאים: ר' אליעזר אומר שיכול לאומרה בברכה שניה, שלישית או רביעית; וחכמים אומרים שאין אומרה אלא בברכת "רחם נא" בלבד, ואפילו בדיעבד אינו יוצא כשאומרה בברכה אחרת (ברכות מח ב). הלכה כחכמים (רמב"ם ברכות ב ה; טושי"ע קפח ח).

נוסחתה בשבת: "רצה והחליצנו" וכו' (ויקרא רבה לד; רש"י פסחים שם ד"ה הזכרה; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ביום טוב אומר בברכה זו יעלה ויבא (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בראש חודש ובחול המועד – אומרים יעלה ויבא, בברכת רחם נא (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בראש חודש נחלקו אמוראים אם יש בו הזכרה בברכת המזון: רב אמר מזכיר, ור' חנינא אמר אינו מזכיר. הלכה כרב (שבת כד א; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

חל שבת ביום טוב, או בראש חודש וחול המועד, אומר רצה והחליצנו ואחר כך יעלה ויבא, ואינו מזכיר לא של שבת ביעלה ויבא, ולא של יום טוב וראש חודש וחול המועד ברצה והחליצנו (סמ"ג עשין כז; שו"ע קפח ח).

בחנוכה ובפורים – מוסיפים בברכת הארץ: "ועל הנסים" (שבת כד א; טור ורמ"א בשו"ע שם, תרפ"א, טושי"ע קפז ד, תרצה ג).

ביום הכיפורים ותשעה באב – חולה שיש בו סכנה שאכל ביום הכפורים (ראה ערך יום הכפורים, וערך פקוח נפש) –

• יש מהראשונים סוברים שאומר יעלה ויבא (שו"ת מהר"ם

ברכת המזון כתיקונה. וראה בב"ח קצב שהביא גם נוסח קצר אחר שכתבו הפוסקים, ומברכים כן בשעת הדחק שהוא נחפז ולא יוכל לברך בכוונה, אם יצטרך לברך ברכה ארוכה כתיקונה, וראה גם שו"ע הרב קפז ד. ⁹ מפניה לפניה באותו בית, אינו שינוי מקום והוא הדין כשראה מקומו הראשון (מגן אברהם קפד סק"א). ¹⁰ ויש מן הראשונים שכתבו גדולה מזו, שלא אמרו

וראה ברמ"א בשו"ע שם, שמסיים: אבל לא ראיתי נוהגין. ⁷ וראה נוסחאות של הרחמן בשינויים רבים בסדר רב עמרם, ובנוסח הרמב"ם, ובמחזור ויטרי, ובכלבו ועוד. ועי' סידור עבודת ישראל עמ' 559, וסידור אוצר התפלות – בסדר ברכת המזון. ⁸ ראה בדרכי משה קצא, שהביא נוסח קצר מהראשונים, וכתב שאין מברכים אותה אלא במקום אונס, ונסתפק אם כשיעבור האונס יברך

ר' יוחנן מודה (אבודרהם ברכות שער א; ט"ז קפד סק"ב. וראה באור הלכה ד"ה אס).

ולפיכך מי שאכל אכילה מועטת, ורוצה לאכול עוד אלא שאין לו יותר, שאין לשער כאן כדי שירעב מחמת אותה אכילה, שהרי כבר תיכף עם גמר אכילתו היה תאב לאכול עוד, ישער בשיעור הילוך ד' מילים (ט"ז שם, וכפירוש התוספות. וראה משנה ברורה שם ס"ק ב); ויש אומרים שאם שהה אחר אכילה מועטת באופן שקשה לשער שיעור כדי שירעב, יאכל עוד כזית פת, ואחר כך יברך ברכת המזון, ואם לא הסיח דעתו מהאכילה (ראה ערך היסח הדעת) אין צריך לברך המוציא על אכילה השניה, ואם הסיח דעתו – יברך המוציא תחילה (מגן אברהם סק"ט).

בסעודות גדולות שיושבים כמה שעות קודם שמברכים ברכת המזון, ולפעמים יש שיעור עיכול מאכילת פת שאכלו תחילה, יכולים מכל מקום לברך לבסוף, כיון שבתוך משך הזמן רגילים לאכול פרפראות וכיוצא, ונחשב הכל כסעודה אחת, ודומה כלא נתעכל מזון הראשון (מגן אברהם קפד סק"ט; משנה ברורה ס"ק יח).

מה שנפטר בברכת המזון

ברכת המזון פוטרת כל מה שאכלו בתוך הסעודה, בין דברים הבאים מחמת הסעודה, ובין דברים הבאים שלא מחמת הסעודה (ברכות מא ב; רמב"ם ברכות ד יא; טוש"ע קעז א), היינו בין דברים שמלפת בהם את הפת, כגון בשר ודגים וכל מיני תבשילי קדרה, אפילו שעכשיו אוכל אותם בלא פת, ובין דייסא וכרוב ותרדין שבאים למזון ולשובע ואינן לפת, שמאחר שמיני מזון הם נפטרים בברכת המזון (רש"י ברכות שם).

דברים שבאים בשר ודגים שבאים ללפת בהם את הפת, ועכשיו ללפת הפת הביאום לאחר הסעודה, וכן דייסא, שבאה לשובע ולמזון, והביאה עכשיו לאחר המזון, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שכל אלה צריכים ברכה לאחריהם, מכיון שהובאו לאחר הסעודה (תוספות ורא"ש שם; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שדוקא פירות שבאים לקינוח סעודה ולמתיקות הוא שאינם נפטרים בברכת המזון, אבל בשר ודגים ודייסא, אפילו שהובאו לאחר הסעודה אינם צריכים ברכה לאחריהם, שכל עצמם עיקר סעודה הם (חידושי רשב"א שם ד"ה וכלל).

פירות שבתוך אכל פירות, כגון תאנים וענבים וכיוצא, שאין הסעודה רגילים ללפת בהם את הפת, ורגילים לאכלם לאחר סעודה, אלא שעכשיו הביאום בתוך הסעודה ואכלם, נחלקו אמוראים אם ברכת המזון פוטרתם (ברכות שם ורש"י).

להלכה רוב הראשונים והפוסקים סוברים שברכת המזון פוטרתם (תוספות ברכות מא ב ד"ה הלכתא; טוש"ע קעז א).

פירות שלאחר פירות שהביאום לאחר הסעודה, היינו לאחר שמשכו הסעודה

כן יש לו עיכוב, כגון שהולך בדרך ואין בני חבורה המתלווים עמו רוצים להמתין לו (ט"ז סק"א, ושו"ע הרב שם). 12. אלא שלדעת הסוברים ששינוי מקום הוא היסח הדעת אף בפת, וצריך לברך מקודם ברכת המזון על העבר, ואחר כך ברכת המוציא על האכילה השניה (ראה ערך היסח הדעת מחלוקת בדבר) – לדבריהם אין זו תקנה, שכיון שצריך לברך מקודם ברכת המזון, צריך לחזור למקום שאכל ויברך (מגן אברהם ס"ק ג. וראה ערך הני"ל). 13. יש מהראשונים סוברים שלא אמרו שיעור עיכול אלא כשעקר ממקומו במזיד שדינו לחזור למקומו ולברך (ראה לעיל), ועל זה הוא שאמרו שעד כדי שיתעכל

תוספות ברכות נב ב ד"ה בכוליה, וסוכה ג א ד"ה דאמר; טור קפד; דעה ב בשו"ע קפד א; ויש פוסקים כבית הלל (רמב"ם ברכות ד א; דעה א בשו"ע קפד א) 11.

בדיעבד, כשעקר במזיד ובירך במקום שנזכר – יש אומרים שיצא (רמב"ם שם; המחבר בשו"ע שם); ויש אומרים שלא יצא (טור שם).

להלכה כתבו אחרונים שמכיון שספק ברכות להקל, לכן בדיעבד אף במזיד כשבירך במקום שנזכר לא יברך שנית (ט"ז ושו"ע הרב קפד א). בשוגג, אף לדעת הפוסקים כבית שמאי – בדיעבד יצא (טור שם, וראה שם בבית יוסף ובב"ח וט"ז).

וכל זה כשאין לו עוד פת לאכול, אבל אם יש לו עוד פת, יאכל במקום השני מעט ויברך שם, רק שלא יהא רעב מאכילה ראשונה (הגהות סמ"ק סי' קט; טוש"ע קפד ב), ואפילו במזיד (שו"ע הרב שם, וראה מחצית השקל סק"ג, ומשנה ברורה סק"ח), שעיקר חיוב ברכת המזון חל עליו במקום שגומר, שהרי קודם שגומר אין עליו חיוב לברך אלא יכול לאכול עוד כמה פעמים ולפטור הכל בברכה שיברך לבסוף (שו"ע הרב שם), ואפילו אם אוכל במקום השני פחות מכזית, מצטרף למה שאכל במקום הראשון (מגן אברהם שם סק"ד, ושו"ע הרב ומשנה ברורה שם) 12.

עד מתי יכול מי שאכל ושכח ולא בירך, אם נזכר קודם שיתעכל לגור המזון – מברך, ואם נזכר לאחר שנתעכל המזון – אינו מברך (משנה ברכות נא ב; רמב"ם ברכות ב יד; טוש"ע קפד ה) 13.

מהו שיעור עיכול ונחלקו אמוראים כמה הוא שיעור עיכול: ר' יוחנן אמר כל זמן שאינו רעב מחמת אותה אכילה (ברכות נג ב; רי"ף ורא"ש שם), ומשעה שמתחיל להיות רעב, אף על פי שלא נתעכל עדיין לגמרי, כיון שמתחיל להתעכל – כמי שנתעכל לגמרי דנים אותו, ושוב אינו מברך עליו (רבינו יונה ברכות שם ד"ה כל; טוש"ע שם); וריש לקיש אמר כל זמן שיצמא מחמת אכילתו, או כדי שיעור הילוך ארבעה מילים (ברכות שם. ראה ערך מיל כמה שיעור). שני השיעורים של ריש לקיש ניתנו אחד לאכילה מרובה, ואחד לאכילה מועטת (ברכות שם).

הלכה כר' יוחנן (רי"ף, רא"ש, ושאר ראשונים שם; טוש"ע שם).

שני השיעורים ונחלקו ראשונים בביאור שני השיעורים של ריש של ריש לקיש לקיש: יש מפרשים ששיעור ד' מילים הוא יותר מכל זמן שיצמא, ולכן לאכילה מרובה צריך שיעור ארבעה מילים, ולאכילה מועטת כל זמן שיצמא (רש"י שם נג ב ד"ה אכילה); ויש מפרשים שד' מילים הוא פחות מכדי שיצמא, ולכן לאכילה מרובה השיעור כל זמן שיצמא, ולאכילה מועטת כדי שיעור ד' מילים (תוספות שם ד"ה באכילה).

בשיעור של ד' מילים נחלקו: יש סוברים שאף בזה אין הלכה כריש לקיש, שר' יוחנן חולק אף על שיעור זה (מגן אברהם קפד סק"ט, בשם כל הפוסקים); ויש סוברים שבשיעור של ד' מילים אף

בית הלל שיברך במקומו אלא מי שהחזיק בדרך, שחזרתו למקום שאכל היא סכנה, אבל אם לא החזיק בדרך מודים שאינו מברך אלא במקום שאכל (רבונו חננאל פסחים קא ב; ראב"ן ברכות קפח). ויש סוברים שלבית הלל מברך דוקא במקום שנזכר, שאם חזר למקומו הרי הוא כממעט את הכבוד לומר אין לו רשות להקב"ה אלא באותו מקום בלבד, ואם בירך במקום שנזכר הוא מעיד על הקדוש ברוך הוא שהוא שליט בעולמו ומלא כל הארץ כבודו, ולפיכך הוא מתקלס בכל מקום (אור זרוע ח"א סי' ריא, בשם הגדול אלה הדברים). 11. וכתבו אחרונים שלכתחילה, כשאפשר לו לחזור למקומו, יחזור, אלא אם

הפוסקים יצא (ראה ערך ברכה מעין שלש. וראה באור הלכה רח"ז ד"ה אבל).
אצלנו אין דין זה נוהג, מכיון שאין אנו רגילים למשוך ידינו מן
הפת עד אחר ברכת המזון, והרי זה כמו בתוך הסעודה (מגן אברהם
קעד סק"ט).

יין שלפני יין שלפני המזון, כיון שהוא בא לפתוח בני מעים
המזון ולהמשיך את האדם לתאות האכילה, ברכת המזון
פוטרתו, ואין צריך לברך אחריו (רא"ש פסחים י כד, בסופו; שו"ע קעד
ו, ודוקא כששותה סמוך לאכילה, שהרי זה כהתחלת האכילה
(משנה ברורה קעד ס"ק כד); ויש מהראשונים סוברים שדוקא יין
שבתוך המזון שבא לשרות המאכל הוא כדברים הבאים מחמת
הסעודה, אבל יין שלפני המזון אינו נפטר בברכת המזון (הרמב"ן
במלחמות פסחים פ"י לדף קט ב, וראה באור הלכה רח"ז ד"ה אבל. וראה
ערך ארבע כוסות: ברכתם וסדר שתייתם).

לסוברים – וכן הכרעת האחרונים – שאין יין שלפני הסעודה טעון
ברכה אחרונה, הוא הדין כששותה יין שרף קודם האכילה, כדי
לגרור תאות האכילה, אין צריך לברך ברכה אחרונה אחריו (ט"ז
קעד סק"ד; שו"ע הרב קעד ו, אבל על שאר משקין ששתה קודם
הסעודה צריך לברך אחריהם, שאין להם שייכות לסעודה (מגן
אברהם קעד ס"ק יג; שו"ע הרב שם. וראה באור הלכה קעד ו ד"ה ואפילו,
שכן דעת כמה אחרונים); ויש אומרים שאף שאר משקים שקודם
האכילה נפטרים בברכת המזון שאחר הסעודה (ט"ז קעד סק"ט).

יין של קידוש יין של קידוש, אף על פי שאינו בא לגרור תאות
והכילה האכילה, מכל מקום אינו טעון ברכה לאחריו,
שכיון שאין קידוש אלא במקום סעודה, מצרכי סעודה הוא (רא"ש
פסחים י ד; טושי"ע רעב י¹⁴, ואפילו קידוש על שאר משקים, אין צריך
לברך אחריהם (שו"ע הרב קעד ח).

יין של הבדלה, כיון שאין לו ענין לסעודה, צריך לברך אחריו,
אפילו כשאוכל סעודתו מיד אחר הבדלה (תוספות ברכות מב ב ד"ה
ורב ששת; רמ"א בשו"ע רצט ז, וראה שם במגן אברהם, שלדעת בעל המאור
אין לברך).

להוציא את חברו

כשם שבכל הברכות אחד מוציא את חברו (ראה ערך ברכות: להוציא
את חברו, וערך ברכות הנהנין: להוציא את חברו), כך בברכת המזון שנים
שאלו כאחת – אחד מהם יוצא בברכת חברו (ר' יוחנן בברכות מה ב).
ואפילו שניהם יודעים לברך (חידושי הרשב"א ברכות שם ד"ה הא).
במה דברים אמורים בדיעבד, אבל לכתחילה אם שניהם יודעים
– מצוה שכל אחד יברך בעצמו (ברכות מה ב; רמב"ם ברכות ה טו;
טושי"ע קצא א).

ואם אחד יודע והשני אינו יודע – אף לכתחילה היודע מברך,
ומוציא את שאינו יודע (אב"י בברכות שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹⁵.
מי שלא אכל בעצמו, נחלקו ראשונים אם יכול להוציא את חברו
בברכת המזון:

• יש סוברים שיכול להוציא (תוספות ברכות מח א ד"ה עד שיאכל,

ידיהם מן הפת, קודם ברכת המזון, טעונים ברכה לאחריהם, ואין
ברכת המזון פוטרתם (תוספות ברכות מא ב ד"ה הלכתא; טושי"ע קעז ב).
וכל זה כשגמר לאכול פת מפני שאינו רוצה לאכול יותר, אבל
כשאכל את פתו ואין לו פת אחרת, ואוכל פירות למלא רעבונו, הרי
הם באים מחמת הסעודה, ואינם טעונים ברכה לא לפנייהם ולא
לאחריהם (שיטה מקובצת ברכות שם ד"ה דברים).

יש מהראשונים שכתבו שלא אמרו שפירות לאחר הסעודה מברך
לאחריהם אלא בפירות משבעת המינים, שברכתם מעין שלש
(ראה ערך ברכה מעין שלש), אבל בפירות שאינם משבעת המינים,
שברכתם בורא נפשות (ראה ערך ברכה אחרונה) מכיון שברכה זו
נקראת "ולא כלום" (ראה ערך הנ"ל) כשמברך ברכת המזון ממילא
נפטר מברכה זו (שיטה מקובצת ברכות שם).

דין זה של אחר הסעודה קודם ברכת המזון לא נהג אלא בימי
חכמי התלמוד, שהיו נוהגים בסוף הסעודה למשוך ידיהם מן
הפת ולהסיר הפת מעל השולחן, וקובעים עצמם לאכול ולשתות,
אבל בימינו שאין אנו רגילים למשוך ידינו מן הפת עד אחר ברכת
המזון, כל מה שאוכלים קודם ברכת המזון הוא כמו בתוך
הסעודה (תוספות ושאר ראשונים ברכות שם; טושי"ע שם).

בסעודות גדולות שרגילים למשוך ידיהם מן הפת ולערוך השולחן
במיני פירות קודם ברכת המזון – יש אומרים שגם בזמן הזה שייך
הדין של אחר הסעודה, וצריך לברך אחריהם (טור קעז, ראה שם
בבית יוסף וב"ח ולבוש); ויש אומרים שדוקא בימיהם שהיו מסלקים
השולחנות קודם ברכת המזון הרי זה נקרא לאחר הסעודה,
שנראה כסעודה אחרת, אבל אנו שאין אנו מסלקים השולחן, אף
על פי שגמרו לאכול ואין דעתם עוד לאכול פת, כל זמן שלא
ברכו ברכת המזון דומה כמו בתוך הסעודה (ב"ח שם; מגן אברהם
שם סק"ז. וראה באור הלכה שם ד"ה שאין שהוכיח כן מהראשונים).

פירות שקודם אכל פירות קודם הסעודה ודעתו לאכול פת
הסעודה אחריהם, נחלקו אמוראים בירושלמי אם ברכת
המזון של הפת, שברכתו לאכול אחריהם, פוטרתם, או שצריך
לברך אחריהם (ירושלמי ברכות ו ד, ה, וראה רשב"א ברכות מא ב),
והכריעו ראשונים כדעה אחרונה (רשב"א שם).

יין שבתוך יין ששתה בתוך הסעודה נפטר בברכת המזון, אף
הסעודה על פי שברכה שלפניו אינה נפטרת בברכת המוציא
(ראה ערך ברכת היין, וערך ברכת הפת), שהיין בא לשרות המאכל
שבמעיו, והרי הוא כדברים הבאים מחמת הסעודה (רשב"ם פסחים
קג ב ד"ה אסור; תוספות שם א ד"ה אנא; טושי"ע קעד ו; ויש
מהראשונים סוברים שאין יין שבתוך הסעודה נפטר בברכת המזון
(תוספות פסחים שם, בשם רש"י).

יין שלאחר שתי יין לאחר הסעודה, קודם ברכת המזון, נחלקו
הסעודה ראשונים: יש אומרים שנפטר בברכת המזון (תוספות
פסחים קג א ד"ה אנא. וכן פסק במגן אברהם קעד סק"ט); ויש אומרים
שאינו נפטר (רשב"א ברכות מא ב ד"ה נמצא, בשם תוספות), אלא אם כן
נתכוין בפירוש לפטור את היין בברכת המזון, שאינו גרוע מדין
ששתה לגמרי שלא בסעודה שאם בירך לאחריו ברכת המזון לרוב

גם יין של קידוש נפטר בברכת המזון, ובין אין לו כוס, שאז צריך לברך ברכה
אחרונה על יין של קידוש (טור שם, בשם רב עמרם, וראה שם שתמה עליו, וכן
הכרעת הפוסקים שאין חילוק בדבר). ¹⁵ ויש סוברים שאף בשניהם יודעים,
אם אחד מהם תלמיד חכם, והשני עם הארץ – מוציא התלמיד חכם את חברו

חוזר למקומו, ואחר כך אפילו מזיד מברך במקום שנוצר (ראב"ה קמב בשם
ר"ח), אבל כל הפוסקים פירשו שעל כל אדם שאוכל אמרו, שאחר ששהה כדי
עיכול שוב לא יברך כלל (ראה ראב"ה שם, ובהערות אפסוביצר). ¹⁴ ויש מן
הראשונים שמחלק בין יש לו כוס לברכת המזון (ראה ערך כוס של ברכה), שאז

שאף באופן זה הקטן מוציא את הגדול שלא אכל כדי שביעה (מגן אברהם קפ"ב, על פי פסחים קט"ז ב בסומא).

לדעת הסוברים ששיעור כזית הוא מן התורה (ראה לעיל) אין הקטן מוציא את הגדול לעולם, אפילו שלא אכל הגדול רק כזית (ראב"ד בהשגות ה טו; יראים השלם רנ"ג ועוד), ולא אמרו שמוציא את אביו כשאכל שיעור דרבנן, אלא לסוברים שכזית מדרבנן, ואין הלכה כמותם (ראב"ד שם), או שהכוונה שאכל פחות מכזית (יראים שם), ואותה שאמרו בן מברך לאביו, היינו כשמקריא אותו ועונה אמן (ראב"ד שם, על פי הירושלמי ג ג בסופו)¹⁷.

התנהגותו בשעת ברכת המזון

נעמידה אכל מהלך - עומד ומברך, אכל עומד - יושב ומברך, **וישיבה** אכל יושב - מיסב ומברך, אכל מיסב - מתעטף ומברך (ברכות נ"א ב; ירושלמי ברכות ז ה), לפי שצריך שינוי והיכר שמכין עצמו לברך (פני משה בירושלמי שם).

הלכה שבכל האופנים יושב ומברך (ברכות שם; רמב"ם ד א; טוש"ע קפ"ט ט)¹⁸. וכל זה לכתחילה, אבל בדיעבד אם בירך כשהוא עומד או מהלך, יצא ידי חובתו (רמב"ם שם; רמ"א בשו"ע שם ט).

שיכור השיכור, אף על פי שאסור בתפילה (ראה ערך שכור, וערך תפלה), מותר לברך ברכת המזון (ירושלמי תרומות א ד; טוש"ע קפ"ד ט)¹⁹.

השארת הספה והלחם אין להסיר המפה והלחם עד אחר ברכת המזון (תוספות ברכות מב א ד"ה סלק; רא"ש ברכות ו לא; טוש"ע קפ"א), לפי שהברכה אינה שורה על דבר ריק, אלא כשיש שם שום דבר, כענין אלישע והשונמית (מגן אברהם שם סק"א); ועוד, כדי שיהא ניכר שמברך את ה' על חסדו וטובו הגדול שהכין מזון לכל בריותיו (לבוש קפ"א א; שו"ע הרב קפ"ב).

על האיסור להביא פת שלימה אחר הסעודה, ראה ערך חקות הגוים.

כיסוי הסכין נוהגים לכסות הסכין בשעת ברכת המזון (רוקח שלב; שבולי הלקט קנה; שו"ע קפ"ה), ונהגו שלא לכסותו בשבת ויום טוב (בית יוסף ושו"ע שם); ויש שאינם מחלקים בין שבת לחול (לבוש קפ"א ה; מגן אברהם קפ"ד סק"ד, בשמו)²⁰.

נוגע ומלגוש עליו יש שכתבו שישים כובע על ראשו, ולא יברך במצנפת הקטנה, ויתעטף במלבוש העליון לברכת המזון (באר היטב קפ"ק י"א).

על ברכת המזון ביחיד אם טעונה כוס, ראה ערך כוס של ברכה.

רא"ש ברכות ז כא), ואם אכל שיעור שאין חיובו בברכת המזון אלא מדרבנן, כגון שאכל כזית או כביצה, לסוברים ששיעור זה אינו אלא מדרבנן (ראה לעיל חיוב), יכול להוציא את חברו שאכל כדי שביעה אפילו מדרבנן (רש"י מח א ד"ה עד; טור סי' קצ"ב בשם ר"י, וראה בית יוסף וב"ח קפ"ו, בדעת הטור בלא אכל כלל; שו"ע קצ"ד ז), אלא שמצוה מן המובחר שלא יוציא את חברו, אלא אם אכל כדי שביעה (רא"ש שם; שו"ע שם. וראה ערך זימון).

• ויש חולקים וסוברים שאם לא אכל, אף מן התורה אינו מוציא את חברו¹⁶, ואפילו אם הוא מחוייב מדרבנן [כגון שאכל כזית או כביצה, לסוברים ששיעור זה הוא מדרבנן], כיון שמן התורה אינו חייב לברך, אינו מוציא את מי שאכל כדי שביעה שחיובו מן תורה, שלגבי חיוב של תורה הרי זה כאינו מחוייב בדבר שאינו מוציא את המחוייב (בה"ג ברכות ז, והובא ברש"י מח א ד"ה עד).

אשה המוציאה את האיש האשה אם היא מוציאה את האיש בברכת המזון, הדבר תלוי במחלוקת הראשונים:

• לדעת הסוברים שחיובה בברכת המזון הוא מדרבנן, או ספק מדאורייתא וספק מדרבנן, אינה מוציאה את האיש, אלא אם כן אכל שיעור של דרבנן, באופן שאף אין חיובו אלא מדרבנן. • ולדעת הסוברים שחיובה בברכת המזון מן התורה, מוציאה את האיש אפילו אם אכל כדי שביעה (ראה ערך אשה: בתפלות וברכות, דעות החולקים וטעמיהם. וראה אור זרוע ח"ב שסח, שאפילו אם מוציאה את האיש אינה מוציאתו בברית ותורה, וראה הגהות אשרי מגילה א ד).

קטן המוציא גדול בן קטן מברך ברכת המזון לאביו, אם אין אביו יודע לברך, אבל אמרו חכמים: תבוא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכים לו (בריייתא ברכות כ ב, ורש"י ד"ה מברך; רמב"ם ה טו), שודאי מחמת שלא למד הוא, ואם למד - תבוא לו מארה שמבזה את קונו לעשות שלוחים כאלה (רש"י ותוספות סוכה לח א).

ואינו מוציאו אלא אם אכל אביו רק כזית או כביצה, שאף הוא כל חיובו אינו אלא מדרבנן, אבל אם אכל כדי שביעה, אין הקטן, שכל חיובו מדרבנן, מוציא את הגדול, שחיובו מן התורה (ברכות שם; רמב"ם שם טז; טוש"ע קפ"ב).

אם הקטן אף הוא לא אכל אלא כזית - יש אומרים שאינו מוציא את הגדול, אפילו שגם הוא לא אכל כדי שביעה, שבקטן יש שני פטורים של תורה ["תרי דרבנן"], שהוא קטן ושלא אכל כדי שביעה, ולגדול יש רק פטור אחד של תורה ["חד דרבנן"] שלא אכל כדי שביעה (תוספות מגילה יט ב ד"ה ורי יהודה); ויש אומרים

ערך שם יא); ויש מחמירים ואומרים שלעולם אין לברך ברכת המזון אלא מיושב, לפי שהיא מן התורה, ודינה כמו פסוק ראשון של קריאת שמע (ראה ערך קריאת שמע), ואם אכל כשהוא רוכב על החמור - צריך להעמיד הבהמה עד שיברך (לבוו כה, בשם מקצת הגאונים).¹⁹ ויש סוברים שאין הבדל בין ברכת המזון לתפילה (תשובות המאירי מגן אבות הענין השלישי, אבל במאירי ברכות לא ב ד"ה שכור מפרש בעצמו בירושלמי שבברכת המזון מברך). בשיכור כזה שאינו יכול לדבר לפני המלך, נחלקו הפוסקים (ראה ערך שכור), ולכן לכתחילה יברך קודם שיבוא לידי כך (מגן אברהם קפ"ה סק"ג. וראה ערך הני"ל).²⁰ ויש מהאחרונים שכתב שעכשיו אין נוהגים לכסות אף בחול (ערוך השלחן קפ"ה).

אף לכתחילה (שיטה מקובצת ברכות שם ד"ה סופר. אך הוא נגד כל הפוסקים).¹⁶ וכן אמרו: כל מצות שאדם פטור - שכבר נפטור ויצא - אדם מוציא את הרבים ידי חובתם, חוץ מברכת המזון, שכתוב בה: ואכלת ושבעת וברכת, מי שאכל הוא יברך (ירושלמי ברכות ג ג, ופני משה ד"ה כל, והראשונים הני"ל מפרשים שאסמכתא בעלמא הוא, ומדרבנן הוא שאמרו, ראה רא"ש שם).¹⁷ יש מי שכתב שמן התורה הקטן מוציא את הגדול אפילו שאכל כדי שביעה, ומדרבנן הוא שאינו מוציא (ים של שלמה בבא קמא ז לו. וראה מגן אברהם קצ"ט ס"ק ז שדחה).¹⁸ אבל המהלך בדרך לא הזיקוהו חכמים לישב, לפי שאין דעתו מיושבת עליו אם יאחר דרכו (רא"ש ז לו, כמו בקריאת שמע ותפילה שלא הזיקוהו לעמוד בדרך, ראה ערך קריאת שמע וערך תפלה; טור שולחן

בְּרַכַּת הַמִּינִים¹

ברכה בתפלת שמונה-עשרה (ראה ערכו), שניתקנה לאבדן המינים

הברכה וטעמה

ברכת המינים² ניתקנה ביבנה על ידי שמואל הקטן (ברכות כח ב), שבימי רבן גמליאל³ רבו המינים בישראל⁴, והיו מצירים לישראל, ומסיתים אותם לשוב מאחרי השם, וכיון שראה שזו גדולה מכל צרכי בני אדם, עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה שתהיה בה שאלה מלפני השם לאבד המינים, וקבע אותה בתפילה כדי שתהיה ערוכה בפי הכל (רמב"ם תפלה א ב, על פי ברכות שם⁵, וראה בסידור אוצר התפלות בהקדמה לשמונה עשרה).

יחד עם ברכה זו, שניתוספה על הברכות שבתפילה, נמצאו כל הברכות שבתפילת עמידה של חול תשע עשרה ברכות (ירושלמי ברכות ד ג, לגירסתו⁶; רמב"ם שם).

טעמים ונוספים ישנם טעמים נוספים על פי אגדה לתקנת ברכה זו:

• ברכות התפילה נסדרו לפי המאורעות שבסדר עולם, וברכת המינים תיקנו לפי שכשטבעו המצרים בים אמרו מלאכי השרת: בא"י מכניע זדים (שבלי הלקט השלם יח, בשם אגדה).

• יש שאמרו שכשהחליש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב, אמרו מלאכי השרת: בא"י שובר אויבים ומכניע זדים.

• יש שאמרו שכשעמד המן הרשע על ישראל, וקלקל הקדוש ברוך הוא עצתו והשיבו גמולו בראשו, אמרו: בא"י שובר אויבים ומכניע זדים (מנורת המאור [אלנקאווה] ב עמ' קסד).

• כשבנה שלמה את בית המקדש, והתפלל לפני הקדוש ברוך הוא ואמר: וְשִׁפְטָהּ אֶת עַבְדְּךָ לְהַרְשִׁיעַ רָשָׁע לְתֵת דְּרָכּוֹ בְּרָאשׁוֹ וגו' (מלכים א ח לב), אמרו: בא"י שובר אויבים ומכניע זדים (שם עמ' קכז)⁷.

סיקומה בתפילה ברכת המינים היא הברכה השתים עשרה בסדר ברכות התפילה, ונקבעה לאחר ברכת השיבה שופטנו, שכיון שנעשה דין ברשעים – כלו המינים שאינם מאמינים בדת משה, והם תלמידי ישו הנוצרי, לכך סמכו לה את ברכת המינים.

ונכללו בברכה זו זדים עם המינים, שכן אחרי הכתוב: וְאֶשְׁכְּחַהּ שִׁפְטֵיךָ בְּכִרְאשָׁנָה וגו' (ישעיה א כו) נאמר: וְשֹׁכְרֵי פְשָׁעִים וְחַטָּאִים יִחָדּוּ וְעֲזָבִי ה' יָכְלוּ (שם כח), ודרשו: עוזבי ה' – אלו המינים, ושובר פושעים – היינו זדים (מגילה יז ב, ורש"י שם ד"ה כלו⁸).

אחר ברכת המינים היא ברכת ועל הצדיקים, שכיון שכלו המינים מתרוממת קרן הצדיקים, שנאמר: וְכָל קִרְנֵי רָשָׁעִים אֲגַדֵּעַ תְּרוֹמְמָנָה קִרְנוֹת צִדִּיק (תהלים עה יא. מגילה שם).

כנגד מה ניתקנה הובאו בגמרא (ברכות כח ב) דעות שונות כנגד מה ניתקנה

שמונה עשרה הברכות שבתפילה, ולפי זה כנגד מה ניתקנה ברכה זו:

• לסוברים שי"ח ברכות ניתקנו כנגד י"ח אזכרות שאמר דוד במזמור קבו לה' בְּנֵי אֱלִים (תהלים כט. ברכות כח ב, וראה ערך אבות), תיקנו ברכה י"ט זו כנגד אֵל הַכְּבוֹד הָרָעִים (תהלים שם ג, גמרא שם).

• לסוברים שי"ח הברכות הן כנגד י"ח אזכרות שבקריאת שמע (גמרא שם), תיקנו ברכה זו כנגד "אחד" שבקריאת שמע.

• ולסוברים שהן כנגד י"ח חוליות שבשדרה (שם), ברכה זו היא כנגד חוליא קטנה שבשדרה (שם).

נוסח הגרסה הברכה מתחילה בנוסחאות העתיקים: ולמשומדים אל תהי תקוה (רמב"ם [דפוס וויניציא] בסדר התפלות;

סידור רב סעדיה גאון עמ' יח; סדר רב עמרם השלם עמ' 246. וראה סידור עבודת ישראל עמוד 93) במקום "ולמלשינים אל תהי תקוה" בנוסחאות שלנו (וראה שו"ע הרב קכו א).

בהמשך נוסח הברכה באו הרבה שינויים מפני הביקורת והקטרוגים של אומות העולם, וקשה לעמוד על הנוסח הראשון (ראה סידור עבודת ישראל שם, ואוצר התפלות בהערה ל"ח ברכות⁹).

נוסח ישן של החתימה הוא: ברוך אתה ה' שובר רשעים ומכניע זדים (רמב"ם בסדר התפלה; סידור רס"ג שם); יש שגרסו: שובר אויבים ומכניע מינים (קשר גודל לחיד"א יז ז); ובנוסחאותינו: שובר אויבים ומכניע זדים (שערי תשובה קיח א. וכן הנוסח ברוב הסידורים).

מיון תיבותיה יש שמנו בברכה זו כ"ט תיבות, לפי שכופרים בתורה שיש בה כ"ז אותיות ובתורה שבכתב ובתורה שבעל פה (טור אורח חיים קיח); ויש שמנו ל"ב תיבות, לפי שכופרים מב' של בראשית עד ל' של לעיני כל ישראל (כלבו יא. וראה סידור עבודת ישראל עמ' 93, ושער הכולל לסידור הרב ט כב)¹⁰.

הטועה בה

כשדילג כל הגרסה שליוח ציבור שטעה בברכת המינים ודילג אותה – מסלקים אותו, ואף שבשאר כל הברכות כשטעה, אם יודע לחזור למקומו כשמוזכרים אותו – אין מסלקים אותו, בברכת המינים חוששים שמא מין (או: אפיקורוס) הוא (ברכות כט א; רמב"ם תפלה י ג; טוש"ע או"ח קכו א), ואינו רוצה לקלל את עצמו (תלמידי רבינו יונה שם יט ב ד"ה טעה; כסף משנה שם).

ואין ממתנים לו עד שיזכירוהו, אלא מסלקים אותו מיד מהתיבה (רמב"ם שם, וראה משנה ברורה שם סק"ח). ואף אם הוחזק עד עכשיו

אויבי ישראל, וביבנה הוסיפו בה גם קללה למינים. 6. וראה ערך שמנה עשרה שלגירסא אחרת בירושלמי שם י"ז ברכות הן, ויחד עם ברכת המינים הן י"ח. 7. וראה עוד בבאר הגולה להמהר"ל מפרגא באר השביעי ו. 8. דקדוקי סופרים שם, על פי יומא לו ב: פשעים אלו המרדן. וראה ספר האשכול [הוצאת אלבק] עמ' 26 - 28 ובהערות שם. 9. וראה נוסחאות אחרות מכתב יד "הגניזה" בסה"י לדינבורג, ירושלים תשי"ט, עמ' 118, ושם: הנוצרים והמינים. וראה עוד בספר אוצר התפילה (כהן) בהוצאת האנציקלופדיה התלמודית, שער ב עמ' 102-103. 10. לפי סדר התפילה לרמב"ם יש בברכה זו כ"ב תיבות. וראה באוצר התפילה (כהן) בהוצאת האנציקלופדיה התלמודית שער ב עמ' 56 שיטות נוספות במנין המילים. וראה ערוך השלחן אורח חיים קיח ג.

ברכת המינים 1. ד, טור' תקיא – תקיד. 2. ובבית יוסף אורח חיים קיח: ברכת קללת המינים. וראה בכתב העת בית אהרן וישראל מב תשנ"ב קה-קטו מהראשונים שגרסו כך. 3. רבן גמליאל דיבנה, ראה דורות הראשונים הלוי א מד ונב, וראה יוחסין השלם ערך שמואל הקטן, שכתב שהוא רבן גמליאל הזקן, וכן כתב בפרישה קיח סק"ז. 4. והכוונה לנוצרים שהחלו אז את דתם – ראה רש"י ברכות ל א במהדורת ונציה שנת רפ-רפג שניצלה מהצנזורה שכתב: ביבנה תקנוה קרוב לתרבותו של יש"ו הנוצרי שלימד להפוך דברי אלוקים חיים. וכן כתבו הריטב"א ראש השנה יז א ד"ה פושעי, ובשו"ת הרדב"ז אורח חיים קצח ד"ה סוף, שהרכה ניתקנה נגד יש"ו הנוצרי. 5. וראה חזו"פ לירושלמי ג עמ' 280 שברכת מכניע זדים היתה קדומה וניתקנה על הכנעת

אמרו, אלא די להמתין לו שעה אחת (כסף משנה שם), או שכיון ששמואל הקטן הוא שתיקן את הברכה בימי רבן גמליאל (ראה ברכות שם), לא חששו בו כל כך למינוח, והמתינו לו יותר (כסף משנה שם).

• יש שאמר שאף לכל אדם ממתנים עד שיגמור אפילו שתי שעות (מאירי שם).

• ויש אומרים שאין ממתנים לו אלא בכדי אומד הדעת שיכול לחזור מעצמו או כשיזכירוהו, ולשמואל הקטן מפני שהוא תיקנה המתינו הרבה (מאירי שם, בשם יש אומרים).

כשדילג ראש הברכה אם דילג ראש הברכה וסיים חתימתה, אין מסלקים אותו (מגן אברהם או"ח קכו סק"א), אלא חוזר לראש הברכה (שו"ע הרב שם).

יקלל עצמו במדרש אמרו: טעה בברכת המינים – מחזירים אותו, ואומרה בעל כרחו, שאם יש בו צד מינות יקלל עצמו ויאמרו הקהל אמן (מדרש תנחומא ויקרא. וראה חידושי מהר"ץ חיות לברכות כט א ד"ה טעה¹¹).

לצדיק גמור, חוששים שמא עתה נזרקה בו מינות (ברכות שם. וראה מאירי שם ומשנה ברורה שם).

האם מסולק לעולם יש סוברים שמסלקים אותו מלהיות שליח-ציבור, ומעבירים אותו לעולם עד שיעשה תשובה (מאירי ברכות כט א, וכן מבואר בתלמידי רבינו יונה שם יט ב ד"ה טעה, וראה בית יוסף או"ח קכו א); ויש אומרים שמחמת פעם אחת אין מסלקים אותו מלהיות שליח ציבור, ובפרט בזמן הזה שאין המינים מצויים כל כך (מגן אברהם שם סק"ב, ומחצית השקל שם; שו"ע הרב שם. וראה ערך מין).

כשהתחיל וטעה כל זה כשדילג הברכה ולא התחיל בה, אבל אם התחיל בה וטעה, אין מסלקים אותו מהתיבה (ברכות כט א; רמב"ם תפילה י ג; טוש"ע או"ח קכו א).

שיעור ההסתנה לשליח ציבור הובאו בראשונים כמה דעות בשיעור ההסתנה לשליח ציבור לשליח ציבור שטעה:

• יש שאמר שממתנים לו שעה (רמב"ם תפילה י א). ואותה שאמרו בשמואל הקטן שטעה בברכה זו אחר שהתחיל בה, והמתינו לו שתיים ושלוש שעות (ראה ברכות כט א), לאו דוקא

בְּרֵכַת הַמִּצּוֹת¹

הברכה שמברכים לפני עשיית מצוה

הפרקים:

- חיובה ודינה;
- מצות שאין מברכין;
- עובר לעשייתן;
- הנוסח;
- במצות רבות;
- אחר המצות.

חיובה ודינה

מברכים על כל מצוה ומצוה שאדם עושה (פסחים ז ב; רמב"ם ברכות א ג, וראה שם פרק יא), וכן שנינו: העושה כל המצות צריך לברך (תוספתא ברכות [ליברמן] ו ט²).

ואין חיוב הברכה אלא מדרבנן (ברכות טו א. וראה רמב"ם שם ב-ג, ושו"ת הרמב"ם [הוצאת פריימן] קכג. וראה ערך ברכות), מלבד ברכת המצות שמברכים על לימוד התורה, שנחלקו בה ראשונים אם אף היא אינה אלא מדרבנן, או שהיא מן התורה מלימוד מיוחד (ראה ערך ברכת התורה).

סקורה אף שחיוב ברכת המצות הוא מדרבנן, מצאנו כמה אסמכתאות לכך מן התורה:

• בודוי מעשר (ראה ערכו) כתוב: לא עֲבַרְתִּי מִמִּצְוֹתֶיךָ וְלֹא שָׁכַחְתִּי (דברים כו יא), ואמרו: ולא שכחתי מלברךך ומלהזכיר שמך עליו (ספרי שם; מעשר שני ה יא; ברכות מ ב).

• בירושלמי למדו מהיקש (ראה ערכו): וְאַתָּה לָךְ אֶת לַחֹת הָאֶזְבֵּן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה (דברים ח י), הקיש תורה למצות³ – מה תורה טעונה ברכה, אף מצות טעונות ברכה (ירושלמי ברכות ו א⁴. וראה מקור נוסף בתוספתא ברכות [ליברמן] ו א).

• יש מהראשונים שכתבו מקור לברכת המצות מהאמור בשמואל: פִּי לֹא יֵאָכֵל הָעֵם עַד בָּאוּ פִּי הוּא יִבְרַךְ הַזֵּבֶחַ אַחֲרֵי כֵן יֵאָכְלוּ הַקֹּרְבָּנִים (שמואל א ט יא), לימדך שטעון ברכה לפני אכילה על הזבח: אשר קדשנו במצותיו וצונו לאכול את הזבח (רש"י ברכות מח ב ד"ה כז, וראה רש"י שמואל שם ורד"ק שם).

מצות שמדברנן אף על מצות עשה שהיא מדרבנן, כגון הדלקת נר-חנוכה (ראה ערכו), מברכים ברכת המצות, ואף על פי שמברכים: אשר קדשנו במצותיו וצונו וכו', וזו אינה אלא מצות חכמים, הרי נצטוינו מן התורה לשמוע לדברי חכמים, שנאמר: לֹא תִסּוּר מִן הַדִּבְרֵי אֲשֶׁר יִגִּידוּ לָךְ וגו' (דברים יז יא. שבת כג א; רמב"ם ברכות יא ג, מן הכתוב אשר יאמרו לך תעשה, דברים שם, וראה בכסף משנה שם); או לפי שנאמר: שָׁאֵל אֲבִיךָ וַיִּגְדֶּךָ זִקְנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ (דברים לב ז. רב נחמיה בשבת שם).

יש מהאמוראים שסובר שאין מברכים על מצוה שמדברנן, ואין הלכה כמותו (רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן בסוכה מה ב. וראה שם מו א, ורש"י ד"ה ה"ג ואנן⁵; רב חונה בירושלמי סוכה ג ד).

מצות שהן כרשות מברכים בין על מצות עשה שאדם חייב להשתדל ולדרוך עד שיעשה אותה, כגון תפילין וסוכה

1. תוספתא כפשוטה לברכות שם. 3. ובאור זרוע א קמ: מצות לתורה, וכן הוא לפי הענין. 4. וראה לעיל שיש אומרים שברכת התורה גופא אינה אלא מדרבנן. וראה פרי מגדים פתיחה לברכות טו שביירושלמי נתכונו גם כן לאסמכתא. 5. וראה רשב"א [מכתבי יד] שם מה ב שרבי יוחנן חולק גם על

11. אבל בתנחומא [הוצאת בובר] ויקרא ג ג הגירסא מחזירין אותו בעל כרחו, וראה שם בהערות ר"ש בובר שרצונם לומר שאינו רוצה לקלל עצמו והקהל יענו אמן, ולכן לא רצה להתפלל. 1. ברכת המצות. ד', טור תקיד-תקמ. 2. וראה שו"ת הרמב"ם הוצאת פריימן סימן יא שגירסא אחרת לו, וראה

כשמדליקים נהנים מהאור, כגון להביא הכלים לשולחן וכיוצא בזה (מרדכי שם⁹).

לברך מעומד מצאנו כמה דעות האם חובת הברכה בעמידה היא בכל המצות או בחלקן, והמקור לכך:

• יש שכתבו שכל ברכות המצות מברכים מעומד (האשכול א [הוצאת רצבי"א] עמ' 51 בשם ירושלמי. וראה גם בארחות חיים ציצית כז, בשם ירושלמי, והביאו הבית יוסף אורח חיים ח'¹⁰), חוץ מברכת הפרשת חלה ושחיטה, שאינן מצוה כל כך, שאינו עושה זאת אלא לתקן מאכלו (מגן אברהם שם סק"ב, ושו"ע הרב שם ג'¹¹). וכתבו ראשונים אסמכתא לכך מהכתוב: וַיִּבְרַךְ אֶת כָּל קְהֵל יִשְׂרָאֵל וְכָל קְהֵל יִשְׂרָאֵל עִמָּד (מלכים א ח יד. רי"ץ גיאות ספירת העומר קח ב, בשם רב שמואל הכהן; תשובת הגאונים שערי תשובה עט'¹²).

• יש שכתבו כלל שכל מצוה שאין בה הנאה – מברכים עליה מעומד (העיטור ציצית ג ב, בשם הרב חביבי; אשכול שם; כלבו עב; אבודרהם תפלות חול בדיני ציצית, בשם יש אומרים), אבל מצות שיש בהן הנאה כאכילת מצה וסוכה וקידוש וכיוצא אין צריך לברך מעומד (אשכול שם).

• ויש אומרים שמצות שברכתן מעומד הן שש: ספירת העומר, ציצית, שופר, לולב, מילה וקידוש לבנה, שבספירת העומר למדנו שמצותה מעומד, שנאמר בה: בְּקָמָה (דברים טו ט), ואמרו: אל תקרי בקמה אלא בקומה¹³, ולכן גם ברכתה מעומד, ושאר חמש המצות נלמדו בגזרה שוה מעומר, שנאמר בו: וסִפְרָתָם לָכֶם (ויקרא כג טו) ואף בהן נאמר לכם. ויש אומרים שאף ברכת הלל היא בעמידה שאף בה נאמר לכם: הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם כְּלִיל הַתְּקֵדָשׁ חָג (ישעיהו ל כט. האשכול שם, וראה עיטור ציצית שם. וראה ערך הלל), ויש מוסיפים אף ברכת הבדלה (ראה ערכו), שנאמר בה לכם (הגהות סמ"ק קמה: דכתיב והבדלתי לכם¹⁴).

האם הברכה הברכה אינה מעכבת את המצוה, ואם עשה המצוה **מעכבת** ולא בירך – יצא ידי חובתו (ברכות טו א. וראה תוספתא מגילה [לגברמן] ב ה, ורמב"ם ברכות יא ה-ו, ושם שחיטה א ב, וטושי"ע או"ח תרצב א), כיון שהברכה היא מדרבנן (ברכות שם).

יש מהראשונים שכתבו, שאילו היתה הברכה מדאורייתא היתה מעכבת את המצוה (תוספות הרא"ש שם ד"ה אבל), אמנם כתבו האחרונים שאין הדבר תלוי בכך, ולעולם אין הברכה מעכבת את המצוה, ולא אמרו כאן שהברכה מדרבנן אלא לתוספת טעם ולא לעיקר (פני יהושע שם ד"ה אבל. וראה שאגת אריה ז).

אילס או מצות שיכולות להיעשות על ידי אחרים, **ערוס** לכתחילה לא יעשה אותן מי שאינו יכול לברך, ולכן האילים והערוס לא יתרומו (תרומות א ו; חלה ב ג, בערוס), מפני שאינם יכולים לברך (ירושלמי תרומות שם; רמב"ם תרומות ד ד; טושי"ע יורה דעה שכח א).

על הפסק בין הברכה לעשיית המצוה, ראה ערך ברכות: בהפסק.

ולולב ושופר, ואלו הן הנקראות חובה, לפי שאדם חייב לעשותה; ובין על מצות עשה שאינה חובה אלא דומה לרשות, כגון מזוזה (ראה ערכו) ומעקה (ראה ערכו), שאין אדם חייב לשכון בבית החייב במזוזה, אלא אם רצה ישכון כל ימיו באהל או בספינה, וכן אינו חייב לבנות בית כדי לעשות מעקה (רמב"ם ברכות יא ב).

מצות אף במצות שהן מדברי סופרים מברכים על **שדברי סופרים** עשייתן, בין שהמצוה היא חובה מדבריהם, כגון מקרא מגילה, והדלקת נר בשבת⁶, והדלקת נר חנוכה, ובין שהמצוה אינה חובה, כגון ערוב (ראה ערכו) ונטילת-ידיים [ראה ערכו] (רמב"ם ברכות יא ג).

מצוה שניתנה מצוה שלא תיקנוה אלא מפני הסכנה, אין **מפני הסכנה** מברכים עליה, ולפיכך אין מברכים על נטילת מים אחרונים שלאחר הסעודה, שלא חייבוה אלא מפני סכנת מלח סדומית שמסמאה את העינים (ראה ערך מים אחרונים), הא למה זה דומה לשותה מים בלילה ומסנן אותם מפני העלוקה, שאינו מברך וצונו לסנן את המים, וכן כל כיוצא בזה (רמב"ם ברכות יא ד. וראה תוספות שבת כה ב ד"ה חובה⁷).

ברכה על גמר המצוה נחלקו הבבלי והירושלמי האם מברכים אף על עשייה שאינה גמר המצוה וכדלהלן:

• דעת הבבלי שאין מברכים על עשיית מצוה, אלא אם כן בעשייה זו הוא מקיים כל המצוה, ולכן כל מצוה שעשייתה היא גמר חיובה כמצות מעקה מברך בשעת עשייה, וכל מצוה שיש אחר עשייתה ציווי אחר כמצות סוכה, או ציצית, או תפלין, אינו מברך בשעת עשייה אשר קדשנו במצותיו וצונו לעשות סוכה, או ציצית, או לכתוב תפלין, אלא מברך בשעה שעושה הציווי האחרון, דהיינו בשעה שישב בסוכה, או כשיתעטף בציצית, ובשעת לבישת התפילין (רמב"ם ברכות יא ח, על פי מנחות מב ב).

• דעת הירושלמי שמברכים אף על עשייה שאינה גמר מצוה, כיצד: העושה סוכה לעצמו אומר אשר קדשנו במצותיו וצונו לעשות סוכה, לאחרים אומר לעשות סוכה לשמו, נכנס לישב בה אומר לישב בסוכה, וכן בעשיית מזוזה ותפילין וציצית מברך בין בשעת עשייתה ובין בשעת קיום המצוה (ירושלמי ברכות ט א).

קידושי אשה מטעם זה שאין מברכים על מצוה שאין עשייתה גמר מצוה כתבו ראשונים שאין מברכים על מצות קדושי אשה, שעיקרה הוא פריה-ורביה (ראה ערכו), ואין עשיית הקידושין גמר המצוה (רמב"ם [הוצאת מערבא] כתובות ז ב ד"ה וציונו, וראה שם בריטבי"א ד"ה ומ"מ, ובשיטה מקובצת ד"ה וכתב בשמו; הגהות אשר"י כתובות א יב בשם ראבי"ה⁸).

נהדלקת נרות יש ראשונים הסוברים שמטעם זה אין מברכים על הדלקת נר שבת, לפי שאין גמר מצוה אלא בשעת אכילה (מרדכי שבת רצד בשם רבנו משולם), אבל נחלקו עליהם ראשונים וסוברים שעשייתה היא גמר מצוה, שתכף

9. וראה שם, ובאור זרוע ב יא, ובהגהות מיימוניות שבת ה א, שהביאו מירושלמי ברכות שמברכים בין בנר שבת ובין בנר יום טוב, ולפנינו בירושלמי אין. וראה ערך נר שבת. 10. בירושלמי שלפנינו אינו. 11. וראה באור הגר"א שם שחלה היא מצוה גמורה. 12. וראה בספר האשכול א עמוד 50 - 51, שהביא אסמכתא מהכתוב: וַיִּעֲמֵד וַיִּבְרַךְ אֶת כָּל קְהֵל יִשְׂרָאֵל (מלכים שם נה). 13. ראה ערך ספירת העומר. 14. פסוק כזה אין, ונראה שרצונו לומר הכתוב: אשר הבדלתי לכם, ויקרא כ כה, וראה פסחים קד א. וראה ערך הבדלה.

נר חנוכה ומגילה. 6. וראה להלן שיש אומרים שאין מברכים על נר שבת. וראה ערך נר שבת שהלכה שמברכים. 7. וראה ערך הני"ל שדעת הרבה ראשונים שמברכים על מים אחרונים, וראה שם טעמיהם. וראה תוספות חולין קה א ד"ה מים שמטעם זה אין מברכים על מצות קריאת שמע שעל המטה שאינה אלא להגן מפני המזיקים, וראה ערך קריאת שמע שעל המטה טעמים אחרים לדבר, ושם שיש אומרים שמברכים. 8. וראה ערך ברכת ארוסין טעמים אחרים בשם הראשונים מדוע אין מברכים על מצות קידושי אשה.

מצות שאין מברכים

התנאים
לחיוב הברכה
ישנן כמה מצות שאין מברכים עליהן, והראשונים דנו הרבה מדוע על מקצת המצות מברכים, ועל מקצתן אין מברכים (ראה שו"ת הרשב"א א יח ורנד, ובמיוחד לרמב"ן קפט, ובאבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א), ואמרו שזוהי שאלה עמוקה שנסתבכו בה הרבה (שו"ת הרשב"א שם יח; מיוחדות לרמב"ן שם), ולא נמצא לאחד מהראשונים דרך שוה שתנהג הברכה בכל המצות, ואין לנו בזה אלא מה שנהגו העולם (שו"ת הרשב"א ג רפג). כמה כללים נתנו ראשונים לדבר:

- יש שכתב שכל מצוה שהיא בין אדם למקום מברכים עליה (רמב"ם ברכות יא ב), אבל על מצוה שהיא בין אדם לחברו, כגון עשיית צדקה וכדומה אין מברכים (כסף משנה שם).
- ויש שאינם מחלקים בין מצוה שבין אדם למקום למצוה שבין אדם לחברו, אלא נתנו כללים מיוחדים לכמה סוגי מצות וכדלהלן:

מצוה שאין בה מעשה
כל מצוה שאין בה מעשה, אין מברכים עליה, כגון השמטת כספים וקרקעות בשביעית, שכשמשמט ואינו תובע את החוב, או אינו עובד את הקרקע, אינו עושה שום מעשה (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א).

מצוה שתלויה באחר
אין מברכים על מצוה שאינה תלויה כולה ביד העושה אותה, כמתנות-עניים (ראה ערכו), והלוואה לעני, ונתינת צדקה והענקה (ראה ערכו) לעבד עברי וכיוצא בהם, מפני שאפשר שלא יתרצה בה חברו ותתבטל המצוה (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א), וכן אין מברכים מטעם זה על כיבוד אב ואם ומוראם, וקיימה מפני הרב¹⁵, שאילו רצו יכולים למחול על כבודם ואין כאן מצוה, ואף שמצות יבום ונישואין אף הן תלויות בדעת אחרים, שמא תימנע האשה מלהינשא לו, מכל מקום מברכים עליהן, לפי שזוהי מצוה של חובה המוטלת על האיש מצד עצמו¹⁶ (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח).

מברכים על מצות קידוש-השם [ראה ערכו] (פסקי רקנטי ע; של"ה שער האותיות סוף אות א, וראה דרכי תשובה י"ד קנו ס"ק כב. וראה ערך קידוש השם), ואף שאם ירצה המאנס יחזור בו ויפטרנו, אינו דומה למצות התלויות בידי אחרים שלמעלה, לפי שתיכף כשמסר גופו להריגה קידש השם בתוך בני ישראל וקיים את המצוה (של"ה שם).

מצוה הנאה מתור עבירה
אין מברכים על מצוה הבאה מתוך עבירה, כגון השבת הגזלה והחזרת הרבית, שלא צונו השם לגזול כדי להשיב, וכן עריפת פטר-חמור (ראה ערכו) שבאה על ידי עבירה שלא פדה אותה, ושריפת נותר (ראה ערכו) שבאה על ידי עבירת הלאו של לא תותירו, וכיוצא בהם (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א).

אף מצוה שעיקרה אינה באה מתוך עבירה, אלא שעכשיו באה לו על ידי עבירה, אין מברכים עליה, וכן שנינו: רבי אליעזר בן

יעקב אומר הרי שגזל סאה של חטים, טחנה לשה ואפאה, והפריש ממנה חלה, כיצד מברך, אין זה מברך אלא מנאץ, ועל זה נאמר וּבִצֵּעַ בִּרְךָ נֶאֱמָר ה' (תהלים י ג. בבא קמא צד א), ואף על פי שכבר קנה הדבר בשינוי (ראה ערכו), מכל מקום בנוגע לברכה הרי זו מצוה הבאה בעבירה (גמרא שם, וראה ר"ן סוכה יג ב ד"ה ומיהו¹⁷). וראה ערך מצוה הבאה בעבירה.

על זכר שאינו שלו
אין מברכים על נתינת דבר שאינו שלו, כגון מתנות-כהונה (ראה ערכו), שאין הישראל נותן משלו אלא שהשם זיכה אותן לכהן משולחן גבוה (ראה ערך מתנות כהונה), וכן על נתינת מחצית השקל בכל שנה (ראה ערך שקלים) שאינו נותן משלו, כפי שנאמר: כִּי מִקֶּדֶשׁ הָכֵל וּמִיָּדְךָ נִתְּנוּ לָךְ (דברי הימים א כט יד).

אבל על פדיון-הבן (ראה ערכו), ועל הפרשת תרומות ומעשרות וחלה, ועל פדיון פטר-חמור (ראה ערכו) מברכים, אף שממתנות כהונה הם, שאין הברכה על נתינתם לכהן, אלא על המצוה המוטלת על האדם לפדות בנו, ולתקן תבואתו ועיסתו, ולפדות חמורו (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א).

ויש מחלקים את מתנות כהונה בנוגע לברכה לשלשה סוגים:

• מתנות הטובלות את התבואה, ויש בהן גם מצות הפרשה, כתרומות ומעשרות, מברכים על ההפרשה, ושוב אין מברכים על הנתינה.

• מתנות שאינן טובלות, כראשית-הגז (ראה ערכו) וזרוע-לחיים-וקיבה (ראה ערכו), שאין בהן מצות הפרשה, אלא מצות נתינה בלבד, מברך על הנתינה.

• מתנות שבמקדש, היינו חלק הכהנים בקרבנות כחזה-ושוק (ראה ערכו), אין בהן ברכה כלל, שמשולחן גבוה הם זוכים, ואין הישראל נותן משלו (רמב"ן בהשגות לספר המצות יב¹⁸).

התורם את השקלים מן הלשכה (ראה ערך תרומת הלשכה) מברך כדרך שמברכים על כל התרומות (ראה ירושלמי שקלים ג ב, וקרבן העדה ופני משה שם, וראה שו"ת חכם צבי קכא).

ברכה על קלקלה
אין מברכים על הקלקלה, היינו על דבר שיש בו נזק וקלקלה וקלקול לאחרים, שהרי מפני טעם זה אין אומרים הלל

בראש השנה לפי שהוא שעת הדין (ראה ראש השנה לב ב. וראה ערך הלל וערך ראש השנה), ולפיכך אין מברכים על ארבע מיתות בית דין ומלקות, שהקב"ה חס על בריותיו ואינו חפץ במיתתן, וכן אין מברכים על השקאת סוטה (ראה ערכו) מטעם זה (תשובת ר"י בן פלט, הובא בשו"ת הרשב"א א יח; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער א).

ויש שהוסיפו בכלל זה אף מה שאין מברכים על מים-אחרונים (ראה ערכו), מפני שבאים משום מלח סדומית, ואין מברכים על הפורענות (שו"ת המיוחדות לרמב"ן קפט¹⁹).

מצוה התלויה בזמן
כלל אחר כתבו ראשונים: כל מצוה שיש זמנים ידועים למצותה, כגון ציצית ותפלין וסוכה וקריאת שמע והפסח ומצה ומרור וכיוצא בהם, שיש זמן שחייב בהם ויש זמן שאינו חייב בהם, צריך לברך עליהם כשמגיע זמן חיובם מחמת חיובם²⁰; אבל אותן המצות שלעולם חייב בהן, ואין עתים

בלולב הגזול. ¹⁸ וראה פאת השלחן ג לט בארוכה בפירוש דברי הרמב"ן, וראה להלן בשם הרוקח שמברכים על מתנות כהונה, וכן כתב בפאת השלחן שם בשם הגר"א לברך על זרוע ולחיים וקיבה וראשית הגז. ¹⁹ וראה לעיל: מצוה שניתקנה מפני הסכנה טעם אחר מדוע אין מברכים על מים אחרונים. ²⁰ וכן ברכת-התורה (ראה ערכו), אף על פי שמצותה תמיד, מכל מקום כיון

¹⁵ בפסקי רבנו אליהו מלונדריש לזרעים עמוד לא כתב: ולפעמים אני רגיל לברך אשר קדשנו במצותיו וציונו לקום מפני שיבה ולהדר פני זקן. וראה ערך קיימה והידור. ¹⁶ וראה על מצות יבום אם מברכים בשו"ת שם אריה או"ח א, ובשו"ת משנת רבי אליעזר שם. ¹⁷ וראה ערך אכילת מצה: מצה שאין יוצאים בה, על ברכה במצה גזולה כשקנאה בשינוי, ובערך נטילת לולב על ברכה

או"ח תלב. וראה ערך בדיקת חמץ: הברכה), ויש שכתב שלפיכך אין זבה מברכת על ספירת שבעה נקיים, שעיקר ספירתה הוא בלב (שו"ת רבי עקיבא איגר כט. וראה תוספות כתובות עב א, וראה ערך ספירת זבה).

מצוה שטפלה אין מברכים על מצוה שהיא טפלה למצוה אחרת, למצוה אחרת אלא היא נפטרת בברכת העיקר, ולכן סובר רבי ישמעאל שברכת אכילת הפסח פוטרת את ברכת אכילת הזבח, שהיא החגיגה הנאכלת עמו, כדי שיהא הפסח נאכל על השובע (ראה ערך אכילת פסחים: סדר אכילתו, וערך חגיגת ארבעה עשר), לפי שהחגיגה טפלה לפסח (ירושלמי סוף פסחים בטעם רבי ישמעאל במשנה שם, וראה קרבן העדה שם²³).

כיוצא בו אין מברכים על חרוסת (ראה ערכו) בליל פסח, אף לסוברים שחרוסת היא מצוה (ראה ערך חרוסת מחלוקת תנאים בדבר), לפי שהיא טפלה למצוה מרור (טור או"ח תעה; שו"ע הרב שם יא. וכן המנהג שלא לברך²⁴).

על חלקי העבודות שבמקדש בקרבנות, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שעל כל העבודות כולן, כיציקות ובלילות ופתיחות – במנחות (ראה ערכו) – ומליחות ותנופות והגשות וכיוצא בהן (ראה מנחות יח ב. וראה ערך עבודה), מברכים ברכת המצות, שכולן מצות בפני עצמן הן (רמב"ן בהשגות לספר המצות שורש יב; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג. וראה רש"י עירובין נ א ד"ה והרי שאין מברכים על תנופה וסמיכה).

• ויש סוברים שכולן אינן אלא חלקי מצוה אחת, ומברכים על העבודה הגדולה, וכל שאר העבודות נפטרות עמה (רמב"ם בספר המצות שם, לפירוש הלב שמח שם בדעתו. וכן כתבו בעיטור ציצית ג, ובתמים דעים קעט שאין מברכים על תנופה וסמיכה והגשה, ולא בארו הטעם²⁵).

על מנהג אין מברכים על דבר שהוא מנהג, אף שהוא מנהג נביאים, כגון נטילת ערבה בשביעי של חג הסוכות (ראה ערך ערבה, ושם שיש סוברים שתקנה היא ולא מנהג), ואין צריך לומר על מנהג חכמים, כגון קריאת הלל בראשי הדשים ובחולו של מועד בפסח (רמב"ם ברכות יא טז ומגילה וחנוכה ג ז²⁶), שאין לומר עליו וצונו, שאפילו בכלל לא תסור אינו (רש"י סוכה מד א ד"ה מנהג).

ויש חולקים וסוברים שעל קריאת הלל בראש חודש מברכים, שלא אמרו שאין מברכים על דבר שהוא מנהג אלא על מנהג של ערבה, שטלטול בעלמא הוא, ואין בו לא שבח ולא הודאה (ראב"ד בהשגות ברכות שם, וראה ערך ראש חודש; רבינו תם בתוספות סוכה מד ב ד"ה כאן, וראה אור זרוע ב תנה ועוד. וראה ערך הלל²⁷).

על ברכה בספק מצוה, ראה ערך ברכות: בספק.

על נשים שמקיימות מצות שאינן חייבות בהן אם מברכות, ראה ערך אשה: קיומה במצות שפטורה.

להיפטר מהן, כגון אמונת השם ויראתו ואהבתו ובקור חולים ונתינת צדקה וכיבוד אב ואם, אין שייכות ברכה עליהם, כי לעולם חייב בהם (אור זרוע א קמ).

על מצות לא תעשה אין מברכים על מצות לא תעשה, שאין מברכים על לאו של נבלה, שאסר לנו את הנבלה, או את אבר מן החי, והתיר לנו את השחיטה, וכן אין מברכים על לאו של שאר איסורי מאכלות, ועל לבישת כלאים (שו"ת הרשב"א ג רפג; רא"ש כתובות א יב; ספר הפרדס [הוצאת עהרנרייך] עמ' קכח), ויש שכתבו טעם לדבר מפני שאין ללאוין זמן קבוע כמו למצות עשה (ספר הפרדס שם).

ובברכת ארוסין (ראה ערכו) שמברכים וצונו על העריות ואסר לנו את הארוסות, אינה ברכת המצוה, שמצות פריה ורביה אפשר לקיימה בלא קדושין אלא שמברכים על קדושת ישראל (שו"ת הרשב"א שם, ורא"ש כתובות שם. וראה ערך ברכת ארוסין).

יש סוברים, שאף על מצות עשה כשיש עמה גם לא תעשה אין מברכים עליה, ולכן אין מברכים על שילוח הקן אף על העשה, מפני שיש בו גם לאו של לא תִּקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים (דברים כב ו), וכן במצות הוֹכֵחַ תוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא (ויקרא יט יז). יש מפרשים בתמים דעים קעט. וראה אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג, ובעיטור ב ציצית שער ג).

על התוכחה שאין מברכים עליה יש שכתבו טעם אחר, לפי שאמרו: תמה אני אם יש בדור הזה מי שראוי להוכיח ומי שמקבל תוכחה (ערכין טז ב. תשובת ר"י בן פלט, הובא באבודרהם שם. וראה ערך תוכחה).

מצות בן נח יש מהראשונים שכתב שאין מברכים על דבר שגם בני נח הוזהרו עליו, כגון גזל גניבה וחמס וצדקה ועשיית מעקה²¹ ודינים ומשקלות ומידות, שהברכה היא וצונו ולא לגוים (רוקח שם).

חוקים וגזירות אין מברכים אלא על מצות שהן חוקים וגזירות, כמו שילוח הקן וראשית הגז ושאר מתנות כהונה (רוקח שם). על מתנות כהונה ראה לעיל: על דבר שאינו שלו שדעת ראשונים שלא לברך).

מצות שכליות כעין זה יש שנתנו כלל שאין מברכים על מצות שכליות, היינו מצות שאפילו אם לא נצטוונו בהם השכל מחייב לעשותן, שאין לומר עליהן אשר קדשנו במצותיו וצונו, כיון שאף אם לא נצטוונו היה ראוי לעשות כן, ולכן אין מברכים על צדקה וגמילות חסדים והשבת אבדה ובקור חולים ופריקה וטענינה וכיוצא בהם (כד הקמח לרבנו בחיי אות ציצית²²; שו"ת שם אריה או"ח א. וראה שפת אמת ויקרא לב א שכך כתב בנוגע לסיפור יציאת מצרים בליל פסח, וראה כלי חמדה ויקרא עמוד 282).

מצוה שגלג אין מברכים על מצוה שהיא בלב, ולכן אין מברכים על ביטול-חמץ (ראה ערכו), שעיקר הביטול בלב (כלבו מח; בית יוסף

24. וראה פירוש המשנה לרמב"ם פסחים י ג שלדעת רבי אליעזר בן רבי צדוק שחרושת מצוה, מברכים עליה בפני עצמה, וראה תוספות יום טוב שם, וב"ח או"ח תעה, שהרמב"ם חזר בו בחיבורו. 25. וראה משנה למלך מעשה הקרבנות א א שגם הרמב"ם יודה לרמב"ן שמברכים. 26. על פי סוכה מד ב: חביט ולא בריך קסבר מנהג נביאים הוא, וראה רש"י שם א ד"ה מנהג, ותשובות רש"י [ניו - יורק תשי"ג] סימן שמז, ותוספות שם ב ד"ה כאן. 27. וראה על ברכה על מנהג בשו"ת חתם סופר יו"ד קצא, ובחערות לספר

שלפעמים יוצא ידי חובתו בקריאת שמע שחרית וערבית (מנחות צט ב. וראה ערך תלמוד תורה) - מברכים עליה. 21. וראה רמב"ם ברכות יא ח שמברכים על עשיית מעקה, וראה פתחי תשובה חושן משפט תכו סק"א. וראה ערך מעקה. 22. ראה לשונו: המצות המקובלות הן עיקר הקדושה, והוא שחז"ל תיקנו לנו לברך עליהם אשר קדשנו במצותיו וצונו וכו', כי בקיום המושכלות לא יקרא העם גוי קדוש כו', וגם החכמים לא תיקנו לברך על המושכלות. 23. וראה רש"י זבחים לו א ד"ה תרי, ותוספות פסחים קכא א ד"ה כשתמצא

עובר לעשייתו

כל המצות מברך עליהן עובר לעשייתו, היינו קודם העשייה (פסחים ז ב).

בירושלמי נחלקו אמוראים: רבי יוחנן אומר עובר לעשייתו, רב הונא אומר בשעת עשייתו, חוץ מן התקיעה והטבילה, שאי אפשר לברך בשעת תקיעת השופר ובשעת הטבילה, ולכן מברך עליהן אחר עשייתו (ירושלמי ברכות ט ג, לביאור הפני משה שם), או שעל התקיעה מברך עובר לעשייתה, ועל הטבילה אחר עשייתה (פירוש ספר החרדים שם. על הטבילה ראה להלן).

להלכה מברך על כל המצות – מלבד אלו המבוארות להלן – קודם עשייתן (רמב"ם תפילין ד ז, ושם ברכות א ג; שו"ע או"ח כה ח), אחד העושה מצוה לעצמו, ואחד העושה אותה לאחרים (רמב"ם ברכות יא י).

הטעם כתבו ראשונים בטעם שאמרו לברך על המצות עובר לעשייתו, כדי שיקדש תחילה בברכה, ויגלה ויודיע שהוא עושה אותה מפני מצות השם יתברך (ראה ערך מצות צריכות כונה).

ועוד, כי הברכות מעבודת הנפש, וראוי להקדים עבודת הנפש למעשה של עבודת הגוף (ריטב"א פסחים ז ב).

טבילה בטבילה, אינו מברך אלא לאחר שטבל, בעלייתו אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על הטבילה (פסחים ז ב).

ונחלקו ראשונים באיזו טבילה אמרו:

- יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא בטבילת גר (ראה ערך גרות), שאינו יכול לומר לפני הטבילה "וצונו", שעדיין לא נצטוה (תוספות חולין קלו ב ד"ה כרבי אלעאי; רי"ף שם ד א, בשם רבנן; רמב"ם ברכות יא ז; טור יו"ד ר, בשם הראב"ד והרא"ש; שו"ע שם), אבל בעל קרי ונדה וכיוצא בהם מותרים לברך קודם הטבילה (תוספות וראשונים וטושי"ע הנ"ל).

- יש אומרים שכל חייבי טבילות מברכים אחר הטבילה (הלכות גדולות הלכות נדה בטבילת נדה; רש"י פסחים שם ד"ה דאכתי; ר"י בתוספות שם ד"ה על, ושאר ראשונים בשמו; רמ"א בשו"ע יו"ד שם, בשם יש אומרים), שכיון שבעל קרי אסור בדברי תורה מתקנת עזרא (ראה ערך בעל קרי), תיקנו לכל חייבי טבילה שיברכו אחר כך (רש"י שם²⁸), ואף אם בעל קרי מותר בדברי תורה (ראה ערך הנ"ל), מכל מקום כיון שבטבילת גר אינו יכול לברך קודם לכן, לא חלקו חכמים בין טבילה לטבילה (ר"י בתוספות שם, וראשונים שם).

- ויש אומרים טעם אחר שבכל הטבילות צריך לברך אחר הטבילה, שקודם שירד למים אינו צריך לברך, שמא משום פחד המים ימנע ולא יטבול, ואחר שיוורד הוא ערום ואסור לו לברך שלבו רואה הערוה (תוספות שם, בשם יש מפרשים. וראה ערך טבילה).

על נטילת ידים אף ברכת על נטילת ידים מברכים אחר הנטילה, לפי שכשיצא מבית הכסא אינו יכול לברך קודם, וכן בבוקר כשידי מלוכלכות לא יכול לברך עד אחר הנטילה, ולא חלקו בין נטילה לנטילה; ועוד שכל זמן שלא נגב את ידיו עדיין

נקרא עובר לעשייתו, שלא נגמרה עדיין המצוה, לפי שאסור לאכול בידים שאינן מנוגבות (תוספות פסחים ז ב ד"ה על; רמ"א שם א י. וראה ערך נטילת ידים).

ויש שכתבו שאם לא נגע במקום מטונף מברך גם על נטילת ידים עובר לעשייתו כדרך כל המצות (רב האי גאון בתשובות גאונים [ליק] צא; האשכול א עמ' 34; אור זרוע א עט, בשם ספר המקצועות. וראה ערך הנ"ל).

בשחיטה בשחיטה, נחלקו אמוראים: רבי יוחנן אומר מברך עובר לשחיטה, יוסי בן נהוראי אומר משישחוט, שמא תתנבל בשחיטתה ונמצאת הברכה לבטלה, ואין חוששים שמא תמצא טריפה, שחזקת בני מעים שהם כשרים (ירושלמי ברכות ט ג, ופני משה שם. וראה ערך בדיקת הריאה²⁹).

ההלכה כרבי יוחנן (רמב"ם שחיטה א ב; טושי"ע יו"ד יט א), אלא אם כן היתה בבהמה חשש טרפות וצריכה בדיקה, שאז ישחטנה בלי ברכה, ויברך אחר השחיטה כשתימצא כשרה, ובלבד שיהיה סמוך לשחיטתה (אור זרוע א שפז; הגהות אשר"י חולין פרק א; רמ"א בדרכי משה יו"ד יט, ובשו"ע שם א).

כיסוי הדם על כיסוי-הדם (ראה ערכו) יש מהראשונים שסובר שמברך אחר הכיסוי (הלכות גדולות הלכות כיסוי הדם, רמב"ן חולין פו ב ד"ה מודה, ורשב"א שם ד"ה בהלכות, ורא"ש שם ו ו, בשמו), לפי שזהו סיום מצות השחיטה, ובאמצע המצוה אין ראוי לברך (ראשונים הנ"ל לדעת ההלכות גדולות); אבל רוב הפוסקים חולקים וסוברים שמברך קודם הכיסוי, שמצוה בפני עצמה היא (רמב"ם ברכות יא ו, ושם שחיטה יד א; טושי"ע יו"ד כח ב).

בהדלקת נרות בהדלקת נר של שבת נחלקו בדבר:

- יש מהראשונים סוברים שתברך האשה קודם ההדלקה, אלא שתהיה בדעתה שלא לקבל שבת עד אחר ההדלקה, שאם לא כן אסורה להדליק (מרדכי שבת רצג, וראה ערך קבלת שבת).

- ויש אומרים שמברכת אחר ההדלקה, שבברכה היא מקבלת שבת, ושוב תיאסר להדליק, וכדי שתהיה הברכה עובר לעשייתה נוהגות הנשים לפרוס ידיהן³⁰ אחר ההדלקה ולברך, ואחר כך מסלקות ידיהן (דינים והלכות שבסוף ספר שו"ת מהר"י ווייל כט; רמ"א בשו"ע או"ח רסג ה. וראה ערך נר שבת כיצד לנהוג בהדלקת נר של יום טוב).

מצוה התלויה באחר כתבו ראשונים שכל מצוה שהיא תלויה באחר, אין מברכים אלא אחר המעשה³¹, ולפיכך מברך אבי הבן ברכת להכניסו בכריתו של אברהם אבינו אחר המילה, שכיון שמצוה זו תלויה ביד המוהל, חוששים שמא תתקלקל המילה, ונמצא מוציא שם שמים לבטלה (אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג, בשם שר שלום גאון ורבינו תם והעיסור; ראב"ד בהשגות אישות ג כג. וראה ערך ברית מילה³²).

ויש הסובר שמטעם זה יש לברך ברכת ארוסין אחר הקידושין, לפי שהדבר תלוי בדעת האשה שאם תמאן ולא תרצה הרי הברכה לבטלה (הראב"ד בהשגות אישות שם).

שתלויה באחר, מתשובת ר"י בן פלט), שלא אמרו כן אלא במצוה שהיא לטובת האחרים ולהנאתם, שאם הם אינם רוצים בכך אין כאן מצוה כלל (ראה שו"ת חתם סופר או"ח נה).³² וראה ערך מילה מחלוקת ראשונים מתי מברכים ברכת להכניסו, ושם מחלוקת אם ברכת להכניסו היא בכלל ברכת המצות, או שהיא ברכת הודאה ושבח, ושם גם טעם אחר שמברכים אחר המילה שעדיין הוא עובר לעשייתו מפני שהוא קודם הפריעה. וראה פסחים ז ב שבברכת על

הפרדס [הוצאת עהרנרייך] עמוד שעא. ²⁸ וראה רש"י ברכות נא א ד"ה התם: שרוב טבילות משום קרי הן. ²⁹ ראה בבבלי פסחים ז ב שאמרו שם בפשיטות שאין חוששים בשחיטה שמא תתקלקל השחיטה, ומברך עובר לעשייתה. ³⁰ ראה בערוך השלחן רסג יג שכתב שמכסות עיניהן בידיהן, ובספר פסקי תשובות רסג יח הערה 163 שהרחיב בדבר. ³¹ ואין זה ענין לאותה שאמרו שמצוה התלויה באחרים אינו מברך עליה כלל (ראה לעיל: מצוה

הנוסח

שתי צורות של ברכת המצות הן: ב"ל" או ב"על", היינו לעשות מצוה פלונית, כגון לישב בסוכה, לשמוע קול שופר, וכיוצא; ועל עשיית מצוה פלונית, כגון על נטילת לולב, על מקרא מגילה, וכיוצא. ונחלקו אמוראים איך מברכים, ב"ל" או ב"על".

יסוד המחלוקת נאמר לגבי ברכת על מצות בעור חמץ שהבדוק מברך (ראה ערך בדיקת חמץ), שלרב פפי בשם רבא אומר לבער חמץ, ולרב פפא בשם רבא אומר על בעור חמץ (פסחים ז א), ואמרו שהכל מודים שב"ל" ודאי אפשר לברך, שכן משמעו להבא, ומכיון שמברכים על המצוות עובר לעשייתן, הברכה צריכה להיות במשמעות של להבא, אלא שנחלקו ב"על", אם משמעו גם כן להבא, או שמשמעו יותר לשעבר (שם, וראה שם ב בתוספות ד"ה כי פליגי).

מצות שלא נחלקו בהן בשלשה סוגי מצות אף רב פפי מודה שמברכים "על":

• כשמעשה המצוה אינו חובה, והוא נפקע ממנה אם ירצה, כגון שחיטה.

• אף כשהיא חובה, אלא שהמצוה נעשית על ידי אחר, כגון מי שמל את בנו של אחר – לפי ש"לעשות" משמעו שאותו מעשה בפרט מוטל על המברך, והרי אינו מוטל אלא על האב, אבל "על" אינו מורה אלא על כלל המצוה, אף שאינו מצווה על מעשה זה בפרט (מאירי פסחים ז ב).

• כשהמצוה נעשתה קודם שמברך, כגון בלולב, שתיכף שהגביהו יצא ידי חובתו (גמרא שם, וראה שם במאירי).

בבעור חמץ נפסקה הלכה שמברכים "על": על בעור חמץ (פסחים ז ב; רמב"ם ברכות יא טו, ושם חמץ ומצה ג ו; טוש"ע או"ח תלב א), ונחלקו ראשונים בגדרי הלכה זו:

• יש אומרים שהכוונה שיכול לברך אף על בעור, שמשמעו גם כן להבא, אבל יכול גם כן לברך לבער, שמשמעו ודאי להבא (רש"י ותוספות שם ד"ה והלכתא, ורא"ש שם א י; ספר המכריע סא).

• ויש אומרים שיותר טוב שיברך על בעור, כדי שיהא ניכר מברכותיו שהוא תלמיד חכם, ויודע שאפשר לברך על בעור (רמב"ם שם ד"ה וקשיא, ור"ן שם ג ב ד"ה וקשיא, בשם הראב"ד; מאירי שם, בשם גדולי זקנינו).

• ויש אומרים שצריך דוקא לברך על בעור ולא לבער, שמשעה שגמר בלבו לבטל נעשית מצות הביעור קודם שיבדוק (רמב"ם ברכות שם; מאירי שם).

כשאר המצות בנוגע לשאר המצות, שהרבה מהן מברכים עליהן בנוסח של "לעשות" מצוה פלונית, נחלקו הראשונים בגדרי וכללי הדברים:

• יש מהראשונים שאמר שלא מצא טעם לכל הברכות (ר"י בתוספות פסחים ז ב ד"ה והלכתא).

• ויש שכתב שלא דקדקו חכמים בדבר, שלפעמים כתבו על המעשה ופעמים כתבו לעשות, וכמו שירצה אדם כך יברך, מכיון

ויש חולקים וסוברים שלא הוציאו מכלל המצות שמברכים עובר לעשייתן אלא את המקדש בביאה בלבד (ראה ירושלמי ברכות ט ג; וי"א קדושין בבעילה), לפי שאינו יכול לברך קודם משום ולא יראה בכ ערות דבר, אבל בקדושי כסף ושטר מברך קודם הקידושין (רמב"ם פסחים ז ב ד"ה והא, וראה מגיד משנה אישות שם. וראה ערך ברכת ארוסין מחלוקת כמה ראשונים בדבר וטעמיהם).

עשה המצוה עשה את המצוה ולא בירך, אם היא מצוה שעדיין ולא גירר עשייתה קיימת, מברך אחר עשייתה, ואם דבר שעבר הוא אינו מברך, כיצד הרי שנתעטף בציצית, או שלבש תפילין, או שישב בסוכה – ולא בירך תחילה, מברך בשעה שעוסק עדיין במצוה, אבל אם שחט, או כיסה הדם, או הפריש תרומה ומעשרות, וכיוצא בזה בלא ברכה, אינו חוזר ומברך אחר עשייתה, שכבר נגמרה המצוה (רמב"ם ברכות יא ה-ו; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג, בשם המאור).

ויש חולקים וסוברים שאף בכל המצות בדיעבד אם לא בירך עובר לעשייתן, מברך אחר העשייה, שכשם שבטבילת גר מכיון שאינו יכול לברך קודם מברך אחר כך, גם בזה ששכח ולא בירך הרי עכשיו כבר אינו יכול לברך עובר לעשייתן, לכן יכול לברך אחר כך (אור זרוע א כה, וראה שם שפז, והגהות אשר"י חולין פרק א. וראה שאגת אריה כו בארוכה³³).

עובר דעובר אין מברכים על המצוה אלא בשעה שהיא מזומנת לעשייתן בידו לעשותה (תוספות סוכה לט א ד"ה עובר), שלא אמרו שיברך אלא עובר לעשייתן, ולא עובר דעובר (בית יוסף וב"ח וט"ז ומגן אברהם או"ח כה), ולכן צריך לקרב הברכה לעשיית המצוה ככל שאפשר (שו"ע הרב שם).

לפיכך צריך לברך על התפילין אחר הנחתן קודם הידוקן, שהקשירה היא גמר המצוה (רמב"ם תפילין ג ז, על פי מנחות לה ב; טוש"ע שם כה ח), אבל לא קודם הנחתן, שהרי זה עובר דעובר לעשייתן (בית יוסף וב"ח וט"ז ומגן אברהם שם. וראה ערך הנחת תפילין).

וכן לא יברך על הלולב כשהוא מונח עדיין בכלי, שהרי זה עובר דעובר, אמנם אם יברך אחר שיטלנו בידו הרי זה יהיה אחר עשייתן, שמשגביהו יצא בו, וכדי לצאת ידי המצוה כראוי יש לנהוג באחד האופנים הבאים:

• שיטול הלולב בידו בלי האתרוג ויברך, והרי זה עובר לעשייתן, שבלי האתרוג עדיין לא קיים המצוה.

• או שנוטל את שניהם, אלא שאחד מהם הוא הופך ונוטלו שלא כדרך גדילתו, שלא יצא בו (ראה ערך נטילת לולב).

• או שיתכוין שלא לצאת בו עד אחר הברכה, שבעל כרחו אינו יוצא (טוש"ע או"ח תרנה³⁴. וראה ערך מצות צריכות כונה).

• או שאפילו שנוטלו כדרכו ומברך הרי זה עובר לעשייתו, לפי שעדיין לא נגמרה המצוה שצריך לנענע בו בהלל (תוספות סוכה שם, וראה שם בראשונים ובטוש"ע שם, וראה ערך נטילת לולב).

ויש סוברים שבלולב, מכיון שאי אפשר לברך עובר לעשייתו, מברך אחר עשייתו, היינו משהגביהו ויצא בו, וכתבילת גר שמברך אחריה (באור הגר"א שם ס"ק טו, על פי פסחים ז ב. וראה ערך נטילת לולב).

אפשרות נוספת בשם הבית יוסף שיכוין שלא לצאת ידי המצוה עד שיטול את כל ארבעת המינים בידו, והביא בשם הגר"א שאפשרות זו היא המובחרת שבכולן, וראה שער הציון שם אות ל.

המילה, שהמוהל עצמו מברך, אין חוששים שמא תתקלקל. ³³ וראה פרי מגדים או"ח שכא אשל אברהם ס"ק יג שמסתפק בטבילת כלים אם לא בירך קודם אם יברך אחר כך. ³⁴ וראה משנה ברורה שם ס"ק כה שהביא

לשיטה זו יש מצות שיש להבהיר מדוע מברכים אותם בלמ"ד, ומדוע הם מצות המתמשכות וכדלקמן:

• מצות נר חנוכה, לפי שיש שיהיו במצותה, שזמנה משתקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק (ראה ערך נר חנוכה. רא"ש ואבודרהם שם), או לפי שמלבד הלילה הראשון מדליקים כמה נרות, ולא נגמרה המצוה עד שמדליק כל הנרות, ולא חלקו בין לילה הראשון לשאר הלילות (העיטור שם ³⁶).

• שמיעת קול שופר, לפי שיש שיהיו והפסקה בין התקיעות (ראה ערך תקיעת שופר. רא"ש ואבודרהם שם), או לפי שהתקיעה חלוקה לשלשה סדרים, תשר"ת ותש"ת ותת"ת (ראה ערך הנ"ל), ולא נגמרה המצוה עד לאחר כל הסדרים (העיטור שם).

• הלל, לפי שמפסיקים באמצע, והצבור עונים ראשי פרקים (ראה ערך הלל. רא"ש ואבודרהם שם).

• ברכת להכניסו בבריתו של אברהם אבינו, אף שאין שיהיו זמן בעשיית המצוה, לפי שברכה זו לא נתקנה על מצוה זו ביחוד, אלא זוהי הודאה להקב"ה שצוה לעשות מצוה זו בכל פעם שתבוא לידנו (ראה ערך ברית מילה וערך מילה. רא"ש ואבודרהם שם).

• בתפילין שמברכים על של יד להניח, ועל של ראש על מצות (ראה ערך הנחת תפילין), מפני שלא רצו חכמים לתקן שתי ברכות שוות זו אחר זו במצוה אחת, ותיקנו בשל ראש על מצוה, שהיא גמר המצוה (רא"ש ואבודרהם שם).

על ידי שליח יש שמחלקים בין מצוה שאפשר לעשותה על ידי שליח, שמברך "על", למצוה שאי אפשר לעשותה על ידי שליח, והיא ברכה על להבא, שמברכים בלמ"ד, ולכן בשופר שחייב כל אדם לשמוע קול שופר, מברכים לשמוע, וכן לישב בסוכה וכיוצא, אבל מילה וערוב ושחיטה שאפשר לעשותם על ידי שליח, מברכים "על".

לשיטה זו יש מצות שנוסח הברכה בהן שונה מהאמור לעיל וכדלהלן:

• בנר חנוכה אף שאפשר להדליק על ידי שליח והיא להבא – מברכים בלמ"ד, לפי שהוא בעצמו צריך להשתתף מכיסו בשמן ופתילה, והרי זה כאילו אי אפשר על ידי שליח, או לפי שדרך העולם מחמת חביבות המצוה שכל אחד מדליק בעצמו בביתו, והוא הדין נר של שבת.

• בטבילה ובנטילת ידים שאי אפשר לעשותן על ידי שליח ומברכים "על", מפני שטבילת כלים אפשר לעשות על ידי שליח, ולא חלקו חכמים בין טבילה לטבילה, או לפי שטבילת גרים היא לשעבר (ראה לעיל: עובר לעשייתו), ולכן מברכים "על".

• ברכת להכניסו בבריתו של אברהם אבינו שאפשר לעשותה על ידי שליח כשאין האב בעיר (ראה ערך מילה) ומברכים בלמ"ד, לפי שאם האב כאן החובה מוטלת עליו דוקא (ראה ערך ברית מילה. ספר הפרדס [הוצאת עהרנרייך] עמ' קצו. וראה שם בארוכה).

• בנטילת לולב שאי אפשר על ידי שליח ומברכים "על", מפני שמברכים אחר הנטילה קודם הנענוע, והיא כברכה לשעבר (ראה לעיל: עובר לעשייתו).

שנפסקה הלכה על בעור חמץ, שהכוונה אף על בעור (ספר המכריע סא, וראה שם בארוכה).

• וראשונים אחרים נתחבטו למצוא דרך ולתת כללים שונים באופן שיתאימו לכל הברכות.

• ויש שפסקו הלכה כאותם שלשה הכללים שרב פפי מודה בהם שמברכים ב"על" (ראה לעיל: מצות שלא נחלקו בהן), ובשאר המצות מברכים בלמ"ד, ולא אמרו שמברכים על בעור חמץ אלא מפני טעמים מיוחדים שיש במצוה זו (ראה להלן), ולא מפני שהלכה כרב פפא בכל המצות (מאירי פסחים ז ב ³⁵).

חובה, שאינה חובה, או חובה, רשות יש מהראשונים שכתבו שסוגי המצות בנוגע לברכותיהן מתחלקות לשלשה: חובה, שאינה חובה, ורשות. חובה, כגון תפילין ושופר וכיוצא; שאינה חובה, כגון ערובי-חצרות (ראה ערך ערובי חצרות); רשות, כגון שחיטה. ואף תלוי למי עשה המצוה וכדלהלן:

• כל העושה מצוה לעצמו, בין שהיא חובה בין שאינה חובה, מברך בלמ"ד, כגון: להניח תפילין, להתעטף בציצית, לישב בסוכה, כי לעשות משמעו חיוב או מצוה; אבל על מצוה שהיא רשות, מברך "על", ולפיכך מברך על השחיטה בשחיטת חולין, וכן על נטילת ידים.

• עשה את המצוה לאחרים מברך לעולם "על", ואפילו היא מצוה של חובה, כגון: על עשיית מעקה, על המילה, וכיוצא.

• עשה המצוה לו ולאחרים, אם היתה מצוה של חובה מברך "לעשות", כגון: לשמוע קול שופר, ואם היא מצוה שאינה של חובה מברך "על": על מצות ערוב (רמב"ם ברכות יא יא-טו, על פי סוגיית פסחים שם לפירושו; מאירי פסחים ז ב). ויש שכתב שבעירוב מברך "על" לפי שהיא רשות ודומה לשחיטה (מאירי שם, ואינו מחלק בין לו ולאחרים ובין לו בלבד).

• בכיסוי-הדם (ראה ערכו) ובפדיון-הבן (ראה ערכו) ובטבילה (ראה ערכו) ובספירת-העומר (ראה ערכו), אף שעושה אותן לעצמו מברך "על", לפי שכיסוי הדם נגרר אחר השחיטה, ופדיון הבן, הואיל ועיקרו נעשה על ידי מי שאין חיוב המעשה עליו מברך "על", וטבילה כברכת הרשות היא, שאם רצה עומד בטומאתו, וספירת העומר בזמן המקדש היה עיקר המעשה הקצירה (ראה ערך קצירת העומר) והיא קודמת לברכה, וכל שהמצוה הותחלה קודם מברכים "על" (מאירי שם).

וכן מברך "על" בכל ברכה שמברך אחר העשייה, כגון: על נטילת לולב, שכיון שהגביהו יצא ידי חובתו, אבל קודם שיטול מברך ליטול לולב, כמו לישב בסוכה (רמב"ם שם טו. וראה ערך נטילת לולב בנוגע לברכתה).

מצוה המתמשכת יש שמחלקים בין מצוה שנגמרת מיד שמברך עליה "על", כגון מילה ומצה וטבילה, וכיוצא, לבין מצוה שיש בה שיהיו זמן, כגון תפילין וציצית וסוכה, שמצותן כל היום, שמברך עליהן בלמ"ד, שלשון זה מורה על להבא (ספר הישר לרבינו תם רנט; העיטור שער ציצית סוף חלק ג; רא"ש פסחים א י, בשם רבינו תם; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג, בשמו).

אחר הסוגיא לפי הרמב"ם. ³⁶ וראה ערך נר חנוכה שיש אומרים שמברכים על הדלקת נר חנוכה, ואין הלכה כמותם.

³⁵ וראה שם שכך כתב גם בדעת הרמב"ם, אלא שחולקים במצות היוצאות מן הכלל. וראה אור שמח ברכות יא יא. בכסף משנה שם מפרש קצת בעניין

שאינן ברכותיהן שוות, כגון זה לובש תפילין, זה מתעטף בציצית, זה קובע מזוזה, זה שוחט וכדומה (אור זרוע ב רסב⁴⁰).

היו עושים כולם מצוה אחת, אחד מברך לכולם (תוספתא שם. וראה ערך ברכות: להוציא אחרים).

ביחוד יחיד שהיו לפניו מצות הרבה, כגון ליטול לולב, לישב בסוכה, להניח תפילין⁴¹, ולהתעטף בציצית וכדומה, נחלקו תנאים: תנא קמא סובר שמברך ברכה אחת על כולו, ואומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על המצות; רבי יהודה אומר מברך על כל אחת ואחת בפני עצמה (סוכה מו א, ורש"י ד"ה מצות), שנאמר: בְּרוּךְ אֱדֹנֵי יוֹם יוֹם (תהלים סח כ), וכי ביום מברכים אותו ולא בלילה, אלא בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו, של שבת מעין של שבת, של חול מעין של חול, אף בכל דבר ודבר תן לו מעין ברכותיו (גמרא ורש"י ד"ה כל שם).

הלכה כרבי יהודה (גמרא שם; תוספתא ברכות [ליברמן] ו טו; רמב"ם ברכות יא י).

במצות מציין במצות שהם מציין אחד – שברכותיהן שוות – לדברי אחד הכל מברך ברכה אחת על כולו (שו"ת הריב"ש שפד), וכן שנינו: היה עושה מצוה אחת כל היום, אינו מברך אלא אחת, היה מפסיק ועושה מפסיק ועושה, מברך על כל אחת ואחת (תוספתא ברכות [ליברמן] ו טו. וראה ערך ברכות: בהפסק).

ואפילו עושה מצות שברכותיהן אינן שוות לגמרי, אבל הן מציין אחד, ואפשר לכלולן בברכה אחת, כגון שמפריש תרומות ומעשרות, שעל תרומה מברכים להפריש תרומה, ועל מעשר להפריש מעשר, כשמפריש שתיהן מברך להפריש תרומה ומעשר (תוספתא שם יד).

בירושלמי נחלקו בדבר: רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יוחנן אומר צריך לברך חמש ברכות – כשמפריש תרומה ומעשר ותרומת מעשר וחלה ומעשר שני – ורבי חייא אמר כוללן בברכה אחת (ירושלמי דמאי ה ב). הלכה כרבי חייא (רמב"ם מעשר א טו; טוש"ע יו"ד שלא עח).

כשאי אפשר לעשות יחד יש מהראשונים סובר שלא אמרו שעל שתי מצות שברכותיהן שוות מברך ברכה אחת אלא כשאפשר לעשותן בבת אחת, אבל כשאי אפשר לעשותן בבת אחת, כגון שיש לו שני תינוקות למול, שאי אפשר למולם ביחד, מברך על כל אחד ואחד (העיטור ב שער המילה).

אבל נחלקו עליו הראשונים וסוברים שאין הבדל בדבר, ולעולם מברך ברכה אחת (שו"ת הרא"ש כו ד; שו"ת הריב"ש שפד; כלבו עג, בשם גאון; טוש"ע יו"ד רסה ה. וראה ערך ברית מילה: בשני תינוקות, וראה ערך שחיטה).

אחר המצות אין המצות טעונות ברכה אלא לפני עשייתן בלבד, אבל לאחר העשייה אינן טעונות ברכה (ברכות מד ב: לאפוקי מצות), שאין מברכים כשמסלקים תפילין וציצית, ואחר תקיעת שופר ולולב וכיוצא (רש"י שם ד"ה למעוט).

נחליצת התפילין לאחר חליצת תפילין הדבר תלוי במחלוקת אם לילה זמן תפילין (ראה ערך הנחת תפילין) או לא – שלסוברים

• במגילה שמברכים על מקרא מגילה אף שאי אפשר לשמוע של ידי שליח, מפני שבמגילה נוסח הברכה הוא על הקריאה, ואפשר לצאת ידי הקריאה על ידי שליח³⁷.

• קריאת הלל מברכים בלמ"ד אף שאפשר על ידי שליח, לפי שצריך לענות ראשי פרקים, והודו ואנא ה' כל אחד בעצמו.

• ברכת התורה יש שמברכים בלמ"ד: לעסוק בדברי תורה, שאי אפשר לעשותה על ידי שליח; ויש שמברכים על דברי תורה (ראה ערך ברכת התורה שתי הדעות), שאדם אחר יכול להוציא את הרבים ידי חובתם (רא"ש פסחים א י, בשם ריב"א; ר"ן שם ג ב³⁸; אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם שער ג, בשם יש אומרים; ספר הפרדס [הוצאת עהרנרייך] עמ' קצו ולהלן. ראה שם בארוכה).

• ובהפרשת תרומות ומעשרות מברכים בלמ"ד: להפריש, אף שאפשר על ידי שליח, לפי שהשליח אינו יכול להפריש אלא מדעת בעלים (ראה ערך הפרשת מעשרות), ואינו דומה לבעור חמץ ומילה שאחר יכול לפטרו מהם שלא מדעתו (ר"ן שם, וכן הוא בתוספתא ברכות [ליברמן] ו יד. וכן הוא בטוש"ע יו"ד שכן א בהפרשת חלה).

פדיון מעשר שני בפדיון מעשר-שני (ראה ערכו) ופדיון נטע-רבעי (ראה שני ערכו) מברכים "על": על פדיון מעשר שני, או על נטע רבעי (ירושלמי דמאי א ד; רמב"ם מעשר שני ד ג; רוקח שמג; טוש"ע יו"ד שלא קלו, וראה ערך פדיון מעשר שני), אם משום שבפעם אחת נתקיימה המצוה, ואין משך זמן למצוה (רוקח שם), או לפי שאין הפדיון מצוה חיובית (רמב"ן פסחים ז א ד"ה ולענין).

ויש אומרים לברך בלמ"ד: לפדות (שו"ת הרדב"ז ב תשל"א, וכן הוא הנוסח בסידור עולת ראייה להגרא"י קוק ז"ל, וראה שם בסוף חלק ב בהערות בארוכה).

מצות המיוחדות לכהנים בנוסח מיוחד מברכים הכהנים על המצות המיוחדות להם, והוא: אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו לעשות מצוה פלונית, כגון בנשיאת-כפים (ראה ערכו) מברכים: אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו לברך את עמו ישראל באהבה (סוטה לט א; רמב"ם תפלה יד יב; טוש"ע או"ח קכח יא. וראה ערך נשיאת כפים).

וכשאוכלים תרומה מברכים: אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו לאכול תרומה (רמב"ם תרומות טו כב. וראה ערך אכילת תרומה: המצוה וטיבה), וכן כשאוכלים כל מתנה שיש בה קדושה (רמב"ם בכורים א ב).

וכשמברכים על עבודות הקרבנות שבמקדש³⁹ אומרים: אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו לעשות כך וכך (משנה למלך מעשה הקרבנות א א).

על מצות שמדברנו על מצות דרבנן סובר רבי יהושע בן לוי בירושלמי שמברכים: על מצות זקנים (ירושלמי סוכה ג ד), ואין הלכה כמותו, אלא מברכים על כל מצוה את הברכה הפרטית שלה (ראה שבת כג א בנר חנוכה. וכן בכל הראשונים בכמה מצות דרבנן שהובאו לעיל. וגם בירושלמי שם רב חולק).

במצות רבות

נציבור עשרה שהיו עושים עשר מצות, כל אחד ואחד מברך לעצמו (תוספתא ברכות [ליברמן] ו טו), היינו שעשו מצות

39. ראה לעיל: על חלקי העבודות שבקרבן, דעת הרמב"ן ור"י בן פלט באבודרהם שמברכים על כל העבודות. 40. וראה תוספתא ראשונים לתוספתא שם בשם ספר הפרדס [כתב יד] שפירש באופן אחר. 41. וראה ערך חול המועד

37. וראה ערך קריאת מגילה הטעם למה תיקנו במגילה על הקריאה ובשופר על השמיעה. 38. וראה שם בר"ן ששיכול לעשות על ידי אחר ועשה בעצמו בזה הוא שנחלקו האמוראים אם לבער חמץ או על בעור חמץ, והלכה על בעור.

אות של תפילין (וְהָיָה לָךְ לְאוֹת. שמות יג ט), שהם גופם אות (רא"ש שם; טושי"ע שם).

ויש סוברים שמי שרוצה לברך בחליצת תפילין, הרשות בידו לברך (רמב"ן וריטב"א נדה שם, בשם רב האי גאון: טור שם בשמו⁴²).

בשאר המצות נחלקו ראשונים האם מברכים בשאר מצות לאחר עשייתן:

• יש שסוברים שדוקא בתפילין מברכים מהטעם הנ"ל, אבל כשמסלק ציצית מעליו לאחר שנגמרה המצוה, כגון בלילה, וכן בשאר המצות שגמר, לא שייכת ברכה כלל (תוספות מנחות לו ב ד"ה ושמרת, ונדה נא ב ד"ה ולבני; ספר הישר לרבינו תם שמו; מאירי ברכות מד ב)⁴³.

• יש חולקים וסוברים שאף בכל המצות לאחר שנגמר חיובם היו מברכים אשר קדשנו במצותיו וציונו לשמור מצוה פלונית, אלא שבתפילין מפני הכתוב ושמרת את החוקה היו מברכים לשמור חוקיו, אבל בשאר המצות לא שייך הלשון חוקה, אלא לשמור מצות ציצית או שופר וכיוצא (חידושי הרמב"ן נדה שם ד"ה הא; ראב"ה ברכות קכב וקנה וקסח; מרדכי ברכות קנד).

• ויש מהראשונים שכתב שבני ארץ ישראל שהיו מברכים לשמור חוקיו אחר תפילין, היו מברכים כן אף אחר כל המצות, שבכולן נאמר (ויקרא כ ח) וְשָׁמַרְתָּם אֶת חֻקֹּתַי (רוקח שסו, אלא שסיים שאין מנהג לברך אלא אחר תפילין).

שבליה אין מניחים תפילין, ולמדים מהכתוב: וְשָׁמַרְתָּ אֶת חֻקֹּתָהּ הַזֹּאת לְמוֹעֵד מִיָּמִים יְמִימָה (שמות יג י), היינו שנשמור את חוקת התפילין בימים ולא בלילות, ולדעתם מצוה לחלוץ התפילין, סמוך לשקיעת החמה, מברך כשחולצם: אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמור חוקיו; ולסוברים שבכתוב האמור מדובר בחוקת הפסח (ראה מנחות לו ב. וראה ערך קרבן פסח) – אין מברכים (ירושלמי ברכות ב ג. וראה תוספות מנחות שם ד"ה ושמרת, ונדה נא ב ד"ה ולבני).

בני ארץ ישראל היו נוהגים בזמן התלמוד לברך בשעת חליצת התפילין לשמור חוקיו (ברכות מד ב). ואף בזמן הראשונים יש שנהגו לברך (ראה מאירי שם; ויש נוהגים כן בזמן הזה, וראה רוקח שסו: ואין מנהג לברך אלא על תפילין וכו').

ויש מהראשונים שפסק כן להלכה (ראב"ה ברכות קסח, בשם אביו); אבל כל הראשונים פסקו להלכה שאין מברכים, שלילה מן הדין זמן תפילין, ומה שאין מניחים בו תפילין, הוא משום נקיות (ראה ערך הנחת תפילין), ולא שייך על זה חוקה (האשכול [הוצאת רצ"א] א עמוד 68, בשם רב האי גאון; תוספות מנחות ונדה שם; רא"ש הלכות תפילין טז; טושי"ע או"ח כט).

ואף כשמסלקן ערב שבת עם חשכה, שהלכה ששבת אינה זמן תפילין (ראה ערך הנ"ל), אינו מברך, לפי ששבת ויום טוב לא נתמעטו מהכתוב ושמרת את החוקה, אלא מטעם שאינם צריכים

בְּרַכַּת הַנֵּר¹

מצות ברכה על אור הנר בשעת ראייתו במוצאי שבת ובמוצאי יום הכפורים²

הפרקים:

- המצוה טעמה וגדרה;
- במוצאי יום הכיפורים;
- זמנה;
- הנוסח;
- ההנאה;
- הנר.

המצוה, טעמה וגדרה

מקורה מברכים על הנר במוצאי שבת (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שבת כט כד; טושי"ע אורח חיים רצח א) הואיל ותחילת ברייתו הוא (פסחים נג ב), שאף שבערב שבת עלה במחשבה לברוא האש, לא נבראה אלא במוצאי שבת, שבמוצאי שבת נתן הקדוש ברוך הוא דעה באדם הראשון, והביא שתי אבנים וטחנן זו בזו, ויצא מהן אור (פסחים שם³), ובירך עליו (ירושלמי שם ובראשית רבה שם); או שנשתלח לו עמוד של אש להאיר לו לשמרו מכל רע, ראה אדם העמוד של אש ושמח בלבו, ופשט ידו לאור האש, ובירך בורא מאורי האש (פרקי דרבי אליעזר כ. וראה להלן: הנוסח).

מהות הגרסה דנו ראשונים במהות ברכה זו – האם היא כברכת הנהנין, או השבח, או שהיא ברכה בפני עצמה:

• יש שכתבו שאין היא כברכת הנהנין, שלא על הנאת האור מברכים, שאם כן היה צורך לברך בכל פעם שנהנים מן האור (רמב"ן ברכות נא ב ד"ה נ"ל; רא"ש שם ח א), ולא תיקנו ברכה על

הנאות שאינן נכנסות לגוף, כרחיצה במים, ונשיבת הרוח וכיוצא (תוספות פסחים נג ב ד"ה אין; רמב"ן ברכות שם. וראה ערך ברכות הנהנין). ואף אין זו ברכת השבח כפי שמברכים על אור השמש, לפי שאור השמש מתחדש בכל יום (ראה תוספות פסחים שם). אלא ברכה זו היא לזכר בעלמא שנברא האור במוצאי שבת (רא"ש ברכות שם; בית יוסף או"ח רצח; ט"ז שם סק"א), ולפיכך מברכים אף על האור היוצא מן העצים ומן האבנים, שנברא עכשיו במוצאי שבת (פסחים נד א; רמב"ם שבת כט כז; טושי"ע שם ח), שהיא היתה תחילת בריית האור בידי אדם (רמב"ם שם. וראה בבאור הלכה סוף רצו).

• ויש שכתבו שעיקר גדרה הוא כברכת יוצר המאורות (ראה ערך ברכות קריאת שמע), ושתייהן ברכות השבח הן על מעשה בראשית. ולטעם זה בדין היה שנברך על האור בכל לילה, אלא שכיון שבימות החול לא פסק תשמישם של האש והאור אף ביום, לכן אין לברך עליהם בכל לילה, אבל במוצאי שבת כיון שבכל היום נאסר עלינו עיקר הנאתו ותשמישו של נר, לפיכך כשחוזרים במוצאי

וערך תפילין איך יתכן תפילין וסוכה בזמן אחד. ⁴² וראה שם שתמה שכיון שאינו חייב הרי זה ברכה לבטלה, וראה מה שכתבו הבית יוסף והב"ח שם ליישב. ⁴³ ואף לאחר אכילת הפסח, לסוברים שהכתוב ושמרת את החוקה הוצאת בפסח מדבר (ראה לעיל), אין מברכים, שבסילוק תפילין עושים מצוה

לדעה הנ"ל, אבל אחר שאכל הפסח כבר נגמרה המצוה ומה יברך (תוספות ר"י החסיד שם; תוספות הרא"ש שם). **ברכת הנר. 1.** ד', טור' תקמ-תקנד. **2.** נקראת גם ברכת האור, ראה טור או"ח רצח, בשם רב האי גאון; חידושי הרמב"ן ברכות נא ב ד"ה נ"ל. **3.** וראה הלשון בירושלמי ברכות ח ה,

אור שבער לפי האמור שאין מברכים במוצאי יום הכיפורים על זלך האור היוצא מן העצים והאבנים, אין מברכים בו אלא על אור שהודלק מבעוד יום, או שהודלק ביום הכפורים עצמו בהיתר, כגון לחולה או לחיה (פסחים נד א).

לפיכך ישראל שהדליק מנכרי במוצאי יום הכיפורים - אין מברכים עליו, שדוקא כשהדליק מנכרי במוצאי שבת מברכים עליו (ראה להלן: הנר; נכרי או ישראל שהדליקו זה מזה), כיון שהישראל מברך על תוספת שלהבת של היתר שנולדה עכשיו, והרי היא כברייתו של האור היוצא מן העצים והאבנים, אבל במוצאי יום הכיפורים כיון שאין מברכים על תוספת היוצאת מעצים ואבנים, שאין זה זמן ברייתו של האור, לא שייך לברך על נר זה (רמב"ן ברכות נא ב ד"ה נ"ל; שו"ע או"ח רצח ו, ושם תרכד ה. וראה ט"ז שם סק"ז, ומשנה ברורה שם ס"ק כד).

על אור שהודלק במוצאי יום הכיפורים מנר ששבת, מותר לברך (רמב"ן שם; שו"ע שם), וכן גחלים ששבתו מותר להדליק מהם נר במוצאי יום הכיפורים ולברך עליו, כיון שהאור הראשון של היתר היה (תלמידי רבינו יונה ברכות מ א ד"ה לא. וראה מגן אברהם תרכד סק"ד).

לחולין נר במוצאי יום כפורים יש שכתבו שמנהג הוא שכל סבית הכנסת אחד מוליך בידו נר מבית הכנסת שהודלק מערב יום הכיפורים, כדי שיוכל להבדיל על אור ששבת (אבודרהם סדר תפילות יום הכיפורים, וראה רמ"א בשו"ע או"ח תרכד ה).

ויש אומרים שאין להבדיל עליו, שלא נעשה אלא לכבוד היום (אגודה יומא ח, הביאו הרמ"א בדרכי משה תרכד אות ב, ובשו"ע שם, בשם יש אומרים), אלא מדליקים נר אחר ממנו (שם), וכן כתב הרמב"ן ברכות נא ב ד"ה נ"ל, והמגיד משנה שבת כט כז שנהגו להדליק מעשיות של בית הכנסת).

והנכון להבדיל על שניהם ביחד (רמ"א שם), ואם אי אפשר להבדיל על שניהם, מוטב להבדיל על נר אחר שהדליקו ממנו לחוד מלהבדיל על נר בית הכנסת לחוד (מגן אברהם שם סק"ז), ויותר טוב שיניח בביתו לכתחילה נר דלוק מערב יום הכיפורים שיהיה דולק עד מוצאי יום הכיפורים כדי לברך עליו, ויוצא בזה לכל הדעות (דרך החיים צו; משנה ברורה שם ס"ק יג).

לחור אחר במוצאי יום הכיפורים יש אומרים שמחזירים אחר האור האור, לפי שטעם הברכה לדעתם הוא משום הבדלה, שעד עכשיו היה האור אסור ועכשיו הותר, וממילא צריך לחזר אחריו כמו אחר הבדלה (רשב"א ברכות נג ב ד"ה אר"י, בשם הראב"ד; מגיד משנה שבת כט כז; שו"ע רצח א, בשם יש אומרים). אולם במוצאי שבת אין מחזרים (ראה לעיל: המצוה, טעמה וגדרה; לחזר אחר האור) כיון שאין הברכה משום הבדלה, שהרי מותר לברך גם על אור היוצא מעצים ואבנים שלא היה בעולם כלל בשבת, ולא שייך בו הבדלה (פרישה שם, וראה ט"ז שם סק"א, ושער הציון למשנה ברורה סק"ב).

זמנה מאימתי מברך - משתחשך (תוספתא ברכות (ליברמן) ה לא; רוקח שנו; שו"ת הרשב"א א תשלט), ונחלקו בדבר חכמים:

לתנא קמא כיון שרואה האור מיד מברך; רבי יהודה אומר סודרן על הכוס של הבדלה; רבי מפזרן, שכשרואה אור מברך עליו מיד, ואחר כך היה חוזר וסודרן על הכוס, כדי להוציא בניו ובני ביתו (פסחים נד א).

שבת להנאתו - מברכים, שהרי זה כאילו נתחדש עתה האור (רמב"ן שם; שו"ת הרשב"א א קנט⁴). ויש שכתב שברכה זו שבמוצאי שבת פוטרת את כל השבוע, לפי שאין הפסק להנאה זו, שכל היום הוא צריך לאפות ולבשל באש ולהתחמם כנגדה, ולכן אין אדם מסיח דעתו ממנה (כלבו מא, וראה אליהו רבא רצח סק"ג⁵).

לחזר אחר אין מחזרים על האור כדרך שמחזרים על המצות האור (ברכות נג ב; רמב"ם שבת כט כז; טוש"ע או"ח רצח א), אלא אם יש לו מברך עליו (רמב"ם שם), ואם אין לו אין צריך לחזר אחריו (רש"י שם ד"ה אין), כיון שאין הברכה אלא לזכר בעלמא לתחילת הבריאה (רא"ש שם ח ג. וראה ט"ז שם סק"א), ואף לטעם שזוהי ברכת השבח (ראה לעיל: מהות הברכה), הרי אף על ברכות השבח אין מחזרים לברך עליהם (רמב"ן שם נא ב ד"ה נ"ל. וראה להלן: במוצאי יום הכיפורים; לחזר אחר האור).

במוצאי יום טוב במוצאי יום טוב שחל באמצע השבוע אין מברכים על הנר, שהרי תשמישו מותר גם ביום (הלכות גדולות הלכות קידוש והבדלה; ר"י גיאות הלכות הבדלה; רמב"ם שבת כט כח).

במוצאי יום הכיפורים

האם מברכים במוצאי יום הכיפורים נחלקו אמוראים אם מברכים על הנר:

• **יש אומרים** שאין מברכים, לפי שטעם הברכה הוא משום תחילת ברייתו של האור שהיתה במוצאי שבת (ראה לעיל: המצוה, טעמה וגדרה), וזה לא שייך במוצאי יום הכיפורים (שמואל והוא סבא בשם רבי יוחנן בפסחים נג ב).

• **ויש אומרים שמברכים** (עולא ועוד בשם רבי יוחנן שם. וראה ירושלמי ברכות ח ב), מטעם שדבר חידוש הוא לו, שלא נהנה מן האור כל היום (רש"י שם ד"ה הדר).

יש מן הראשונים שנהג שלא לברך על הנר במוצאי יום הכיפורים (הגהות מימוניות שבת כט כז, בשם רבנו גרשון), אבל הלכה שמברכים (רמב"ם שבת כט כז; טוש"ע או"ח תרכד ד. וכן כתבו כל הראשונים והאחרונים).

אור היוצא מעצים ואבנים אין מברכים במוצאי יום הכיפורים על האור היוצא מן העצים והאבנים (פסחים נד א; רמב"ם שבת כט כז; טוש"ע או"ח רצח ח, ושם תרכד ז), שהרי טעם הברכה באור זה הוא מפני שתחילת ברייתו היתה במוצאי שבת, ואינו ענין למוצאי יום הכיפורים (ראה רמב"ן ברכות נא ב ד"ה נ"ל. וראה ט"ז רצח סק"ח, ומגן אברהם ס"ק יד).

ויש סוברים שמעמוד ראשון ואילך - היינו שהדליקו נר אחר מאותה שלהבת שהוציאו עכשיו מהעצים והאבנים - מברכים עליו (כלבו ע, בשם יש אומרים; שו"ע תרכד שם, בשם יש אומרים), שאור אחר הוא (באור הגר"א שם סק"ד), וכתבו אחרונים שדעת יחיד היא זו, ואין הלכה כן (ראה מגן אברהם שם סק"ד, ושו"ע הרב שם ה, וראה ביאור הלכה למשנה ברורה שם).

חל יום הכיפורים במוצאי שבת, מותר לברך על אור זה (מאירי ברכות נג ב; ריטב"א פסחים נד א ד"ה אין, בשם הרא"ה), אבל נהגו להחמיר (ריטב"א שם. וראה מגן אברהם תרכד סק"ד, ושער הציון למשנה ברורה שם סק"ט).

במוצאי יום הכיפורים. 5. וראה שם עוד טעם שאין מברכים בכל יום על

ובראשית רבה יא-יב, ומדרש תהלים צב. 4. וראה שם שכתב טעם זה גם

ויש מפרשים שהרבה תשמישים משתמשים בו, אור וחימום ובישול אוכלים (שיטה מקובצת שם ד"ה כי בשם הראב"ד⁹).

הלכה כבית הלל שמברך: בורא מאורי האש (רמב"ם שבת כט כד; טוש"ע או"ח רצח א), בדיעבד אם אמר ברא יצא, אמר מאור לא יצא (ב"ח שם. וראה מגן אברהם שם סק"ג שמפקפק בדבר).

ההנאה

מקורה אין מברכים על הנר עד שיאותרו¹⁰ - שיהנו (רש"י ברכות נא ב ד"ה שיאותו) - לאורו (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שבת כט כה; טוש"ע או"ח רצח ד), שאין מברכים בורא האש, אלא בורא מאורי אש (הלכות גדולות הלכות קידוש והבדלה; ספר הפרדס לרש"י הלכות הבדלה), ואמרו סמך לדבר, שנאמר: וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת הָאֹר וַיֵּרָא כִּי טוֹב (בראשית א ד), ואחר כך: וַיִּבְרָא (שם). ירושלמי ברכות שם; בראשית רבה ג¹¹).

שיעור ההנאה נחלקו אמוראים בשיעור ההנאה:

- רב יהודה אמר רב, כל שאילו היה העומד קרוב לאור יכול להשתמש וליהנות לאורו, באופן זה מברכים עליו אף בריחוק מקום (ברכות נג ב, ורש"י ד"ה לא), ובלבד שיראוהו (רש"י שם), ואפילו טרקלין עשר על עשר מברכים עליו, ואינו צריך להתקרב אל הנר (רבי אושעיא בירושלמי שם ח¹²).

- ורבא אמר שיהנה ממש (ברכות שם), שיעמוד בסמוך (רש"י שם ד"ה ממש), וכן הלכה (רמב"ם שבת כט כה; טוש"ע או"ח רצח ד).

עמידה סמוך בדעת רבא הנפסק להלכה נאמרו כמה שיעורים:

- עולא¹³ אמר כדי שיכיר בין איסור (ראה ערכו) לפונדיון (ראה ערכו).

- חזקיה אמר כדי שיכיר בין מטבע של מדינה זו למטבע של מדינה אחרת (ברכות שם. וראה לשון הרמב"ם שבת כט כה, וטוש"ע או"ח רצח ד).

- רב יהודה אמר שמואל כדי שיהיו נשים טוות לאורו.

- רבי יוחנן אמר כדי שתהא עינו רואה מה בכוס ומה בקערה (ירושלמי ברכות ח), או משיכיר בין צפורן לבשר (גירסת הראב"ה והמנהיג בירושלמי שם).

הלכה כחזקיה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כששומע כתבו אחרונים שהוא הדין בשומע הבדלה מאחר **הנרקה מאחר** המוציא ידי חובתו, והשומע עומד רחוק מן האור, אינו יוצא בברכת המברך, אלא יכוין שלא לצאת בברכתו, ויברך בעצמו אחר ההבדלה כשיהיה קרוב לאור (משנה ברורה רצו ס"ק יג, ושם רצח ס"ק יג. וראה ספר האורה סב עמ' 57¹⁴).

מקור וטעם אף לרבא שהלכה כמותו (ראה לעיל: שיעור להסתכלות בצפורנים **ההנאה**), אין הכוונה שישתמש ויהנה ממש ואחר כך יברך, אלא שיהיה קרוב כל כך שיכול ליהנות ממנו, וכן הכוונה בכל השיעורים הנ"ל שיהיה קרוב כל כך עד שאילו

הלכה כרבי יהודה (רבי יוחנן פסחים שם; רמב"ם שבת כט כד; טוש"ע או"ח רצו א. וראה ערך הבדלה).

כשאין לו כוס מי שאין לו כוס להבדיל, כשרואה האש ונהנה מאורה - מברך (רי"ף גיאות הלכות הבדלה בשם רב האי; טור ורמ"א בשו"ע או"ח רצח א), ואם משער שידמך לו כוס בלילה, ורוצה ללמוד קודם שיבוא לידו הכוס, טוב יותר שלא יברך עתה על הנר, ויסדרה על הכוס (הגהות רבי עקיבא איגר שם; משנה ברורה שם סק"ד, וראה שם בשער הציון סק"ג. וראה להלן מחלוקת הפוסקים בפורים).

בתשעה באב בתשעה באב שחל במוצאי שבת, שאינו מבדיל בו (ראה ערך תשעה באב), מברך על הנר בלא כוס (מרדכי תענית תרלח; אבודרהם סדר תפלות תעניות; טור או"ח תקנו, בשם הלכות גדולות; שו"ע שם) קודם קריאת איכה (אבודרהם שם; ט"ז שם סק"א), לפי שרצה ליהנות מאורו בקריאת איכה (שו"ת מהר"י מברונא טו⁶).

בפורים פורים שחל במוצאי שבת - יש אומרים שיברך על האור לפני שיקרא את המגילה לאורו, שלא יהנה מהאור בלא ברכה (תמים דעים לראב"ד קעד; כלבו מא; בית יוסף או"ח תרצג; פרי חדש שם).

ויש חולקים וסוברים שאין צריך לברך קודם, שכבר נפטר על הנאת הנר בברכת יוצר המאורות (כלבו שם, בשם יש חולקים; כנסת הגדולה תרצג, בשם מהר"ש הלוי, ראה שערי תשובה שם סק"ב), ואין הברכה אלא זכר למה שאירע לאדם הראשון (ראה לעיל: המצוה, טעמה וגדרה), ולכן יסדרה אחר כך על הכוס (כנסת הגדולה שם)⁷.

כשלא בירך לא בירך משתחשך, יברך כל הלילה; לא בירך כל הלילה **משתחשך** לא יברך מעתה (תוספתא ברכות [ליברמן] ה לא), ולפיכך מי שלא הבדיל כליל מוצאי שבת, שמבדיל והולך ביום (ראה ערך הבדלה), לא יברך אז על האור (פסחים קו א; רמב"ם שבת כט ד; טוש"ע או"ח רצו ו).

הנוסח

נחלקו תנאים בנוסח הברכה: בית שמאי אומרים שברא מאור האש, ובית הלל אומרים בורא מאורי האש (משנה ברכות נא ב).

בפירוש מחלקותם נחלקו אמוראים:

- רבא - או: רבה⁸ - אמר שנחלקו בברא ובורא, שבית שמאי סוברים "שברא" משמעו על העבר, וכך יפה לאמרו שעל בריאת האור בששת ימי בראשית משבחים אותו, אבל "בורא" משמעו להבא, שהוא בורא תמיד, והאור כבר נברא; ובית הלל סוברים שאף "בורא" משמעו לשעבר.

- ורב יוסף אמר שהכל מודים שאף "בורא" משמעו לשעבר, כמו שכתוב: יוֹצֵר אֹר וּבֹרֵא חֹשֶׁךְ (ישעיה מה ז), ויש להעדיף לשון בורא שהוא לשון המקרא (תוספות שם נב ב ד"ה בברא), ולא נחלקו אלא במאור ומאורי, שלבית שמאי אומרים "מאור", בלשון יחיד, שאור אחד הוא באש; ולבית הלל אומרים "מאורי", בלשון רבים, שהרבה מאורות יש באש (גמרא שם), שלהבת אדומה לבנה וירקרקת (רש"י שם ד"ה הרבה. וראה מאירי שם).

האור לפי שנפטרים ביצר המאורות שהוא גם כן אור. ⁶ וראה ט"ז שם טעם אחר משום במחשכים הושיבני, וראה ערך תשעה באב. וראה רי"ף גיאות הלכות הבדלה שבמקומו נהגו שלא להדליק נר בתשעה באב וממילא לא ברכו. וראה ערך הנ"ל. ⁷ וראה לחם הפנים לקצור שו"ע קמא שכן מנהגו. וראה לעיל מהגהות רבי עקיבא איגר לשולחן ערוך או"ח רצח. ⁸ ראה בגליון הגמרא שם. אבל בכל הנוסחאות: רבא. ⁹ וראה שם שהסבירו שהוא לשיטתו שמברכים על כל אש אפילו שאינה להאיר, ראה להלן: הנר. ¹⁰ וראה

ירושלמי שם ו מחלוקת בגירסת המשנה: יאותו או יעותו, מלשון עת. ¹¹ וראה אבודרהם סדר מוצאי שבת שכמנן ויבדל - היינו חמשים ושתים - מבדילים בשנה במוצאי שבתות. ¹² וראה שם בפירוש ספר חרדים ובית יוסף או"ח רצח. ¹³ וכן רבי חנינא, ירושלמי ברכות ח. ¹⁴ וראה תשובות הגאונים [ליק] מט, ושו"ת הגאונים שערי תשובה קג, ורי"ף גיאות הלכות הבדלה: וגם שליח ציבור הניאות לאור הנר מוציא ידי חובתו, משמע ששייך בלבד צריך שיהיה ניאות לאורו.

השלהבת (תוספתא ברכות [ליברמן] ה לא, והובאה בגמרא שם נג ב; שו"ע או"ח רצח טו), ולכן אין מברכים על הנר העומד בקרן זוית, שאף שמשתמש לאורו אינו רואה אותו (גמרא שם נג ב).

היה לו נר טמון בחיקו או בפנס - כלי שנותן בו הנר כדי שלא יכבה - (רמ"א על שו"ע או"ח רצח טו), אינו מברך, שאינו רואה אותו (שו"ע שם).

ונחלקו ראשונים באופן וטעם האיסור בפנס זה:

• יש אומרים שפנס זה היא עששית (רש"י שם ד"ה בפנס), שאף שרואה את הנר דרך זכוכית, אינו מברך עד שיוציא את הנר משם ויראה אותו בגלוי, בלי כיסוי (בית יוסף שם, בשם ארחות חיים. וראה באור הלכה על המשנה ברורה סוף סימן רצח), וכפי שאמרו: בתוך אספקלריא¹⁶ (ירושלמי שם ח ו) של זכוכית (פירוש ספר חרדים שם), שאף עליה אינו מברך (בית יוסף שם; שו"ע שם).

• ויש אומרים שבעששית של זכוכית, כיון שרואה את הנר דרך הזכוכית, מברך עליו, ופנס שאמרו אינו של זכוכית (רשב"א ברכות שם ד"ה היתה) אלא של מחיצות ברזל, שאינו רואה את הנר (מגן אברהם שם סק"ב), ועל אספקלריא לא אמרו שלא יברך, אלא שיעמוד בקרוב לה ולא מן הצד (מגן אברהם שם; ראה מחצית השקל שם¹⁷).

להלכה ראוי להחמיר כדעה הראשונה ולא לברך על הנר דרך זכוכית (בן איש חי ויצא יד; ביאור הלכה שם ד"ה או. וראה בכף החיים שם ס"ק עא כתב שיש להחמיר משום ספק ברכות, ובשו"ת יביע אומר או"ח יז שהאריך בעניין ונטה לאסור בכך).

משקפיים מרבני דורנו כתבו שאין צורך להסיר את המשקפיים למי שראיתו חלשה, ואדרבה כך הוא רואה יותר טוב, אלא שאם זוגיות המשקפיים בגוון כהה, כגון משקפי שמש, טוב שיסירם כדי שיראה את גווני האור היוצאים מהשלהבת (ראה קצות השלחן צט הערה ו; מאורי אש פרק ה; שו"ת יביע אומר ד או"ח מ).

סומא הסומא, נחלקו ראשונים אם מברך ברכה זו:

• יש אומרים שאינו מברך על הנר (שו"ת הרשב"א א תשלט; מרדכי מגילה תשצט, בשם ראב"ה; טו"ש או"ח רצח יג), שאף שנהנה מהאור בראיית אחרים, שמטעם זה מברך ברכת יוצר המאורות (ראה ערך ברכות קריאת שמע), מכל מקום ברכת הנר לא בהנאה בלבד תלויה, שהרי צריך שיעמוד בסמוך כדי שיכיר בין מטבע למטבע, ואם כן צריך שהוא בעצמו יהא ראוי ליהנות בשיעור הזה (מרדכי וטור שם¹⁸).

• ויש אומרים שאף הסומא מברך, כדרך שמברך יוצר המאורות (המנהיג הלכות שבת סט; ארחות חיים בשם, יש מי שסובר, הביאו הבית יוסף שם. וראה מרדכי שם, בשם רבי יהודה ב"ר קלונימוס שמשפוק בדבר). במוצאי יום הכפורים לדברי הכל אין הסומא מברך (בית יוסף שם, בשם ארחות חיים).

הנר

אנוקה מצוה מן המובחר לברך על אבוקה (ראה ערכה. פסחים ח א, ושם קג ב; רמב"ם שבת כט כו; טו"ש או"ח רצח ב) שאורה רב (משנה ברורה שם סק"ה).

נר שיש לו שתי פתילות נקרא אבוקה (רמ"א בשו"ע שם. וראה ערך הנ"ל עוד על גדר אבוקה).

היו לפניו דברים אלה היה מכיר ביניהם (מאירי ברכות נג ב, וראה שם שיש מי שמפרש שישתמש ממש ודחה).

המנהג הוא להשתמש לאורה ממש על ידי שמסתכלים בצפורנים (פרקי דרבי אליעזר כ; ספר הפרדס הלכות הבדלה; מאירי שם; שבלי הלפט השלם קל, בשם רב נטרונאי; טו"ש רצח ג), וטעמים שונים נאמרו בדבר:

• מפני שהן לבנות מן הגוף (פרקי דרבי אליעזר שם), ולכן יכול לראותן אף באור מועט וברחוק מהאש (באור הרד"ל שם).

• מפני שהן בגופו ומזומנות אליו יותר (תלמידי רבינו יונה ברכות במשנה שם¹⁵).

• שכשמכיר בין צפורן לבשר הרי זה כמו שמכיר בין מטבע למטבע (רא"ש ברכות ח ג; טור שם).

• שאדם הראשון נסתכל בגופו כשהוציא האור משני הרעפים שהכישם זה בזה (ראה לעיל: המצוה, טעמה וגדרה), וראה את עצמו ערום מלבד הצפורנים ושמה (כלבו סי' מא).

צורת קיום בצורת ההסתכלות בצפורנים ישנן כמה דעות:

• יש שכתבו שתחילה מכניס אצבעותיו לתוך ידיו ומחשיך תחתיהן, ואחר כך פושטן והנה אור במקום חושך - ומברך (שבלי הלפט השלם קל, בשם רב נטרונאי, וראה טור רצח ג).

• יש שכתבו שנהגו להסתכל בכפות הידים ולהביט בשרוטיהן, מפני שהן מצויות, ועוד שיש בשרוטי פיסת היד סימן להתברך בו (רי"ף גיאות הלכות הבדלה; טור שם).

• יש שכתב להסתכל בצפורנים ואחר כך בכף, להראות שיכול להכיר בין צפורניו שהן כנגד המטבע החלק, ובין כפו שהיא כנגד מטבע שיש בה פיתוח (אבודרהם סדר מוצאי שבת).

• ויש שכתב לכפוף האצבעות לתוך היד, שאז רואה הצפורנים עם הכפות בבת אחת, ולא לפשוט האצבעות ולראות פני האצבעות מבפנים, אלא אחורי האצבעות יראה, במקום הצפורנים (רמ"א בדרכי משה רצח, ובשו"ע שם, על פי זוהר פרשת בראשית ופרשת ויקהל).

ונוהגים לכפות האצבעות לתוך היד, ואחר כך פושטים אותן ורואים מאחוריהן (מגן אברהם סק"ה, על פי ספר הכוונות).

נר של עבודה אין מברכים על נר של עבודה זרה (משנה ברכות זרה נא ב; רמב"ם שבת כט כה; טו"ש או"ח רצח ה) מפני שאסור בהנאה (פירוש המשניות לרמב"ם שם. וראה ערך עבודה זרה. וראה להלן: הנר; נר של נכרים), ואף ששלהבת של עבודה זרה מותרת בהנאה (ראה ערך הנ"ל), והברכה היא על השלהבת ולא על הגחלת (ראה להלן: הנר), כאן שהשלהבת קשורה בגחלת - אסורה בהנאה (רא"ש ביצה ה י. וראה ערך הנ"ל).

ולפיכך אם ישראל הדליק נר מנר של עבודה זרה, מותר לברך עליו, שגחלת אין כאן, והשלהבת אין בה ממש (מגן אברהם שם סק"ח).

נר חנוכה במוצאי שבת חנוכה אין מברכים על נר חנוכה ברכת הנר (אור זרוע ב שכת, בשם ירושלמי ברכות, ולפינו בירושלמי אינו; טו"ש או"ח תרפא א), לפי שאסור ליהנות מאורו (ראה ערך נר חנוכה), ואין מברכים על הנר עד שיהנו מאורו (טור שו"ע שם רצח ד).

נר שכתוב כלי אף שנהנה מן האור אינו מברך עד שיראה את

או. 17. וראה באור הלכה שם שהאחרונים מסכימים למגן אברהם והוא מוכיח כרש"י והבית יוסף ומסיק שכן להחמיר. 18. וראה שם בפרישה אות

15. וראה סמ"ק רפג שהצפורנים מזומנות לבדן מטיט וכו'. 16. דבר המזהיר שאור השלהבת נראה מתוכו, ביאור הלכה על המשנה ברורה שם ד"ה

לחשכה מיד, שעדיין האור כולו של איסור הוא, ולא ניתוסף עליו של היתר, ומטעם זה גזרו אף בנר של נכרי שהדליק מנכרי, שמא יברך על של נכרי ראשון ובסמוך לחשכה מיד (ברכות נג א; רמב"ם שבת כט כו; טוש"ע או"ח רצח ו).

ואין זו גזרה-לגזרה (ראה ערכו), שכולה גזרה אחת היא, שגזרו חכמים על כל אש נכרי שביד נכרי (תוספות שם ד"ה גזירה), אבל כשיד ישראל באמצע, לא גזרו, שישראל בגוי אינו מתחלף (שו"ע הרב שם ט).

נשענו וגיור עבר ובירך על נר שהדליק נכרי מנכרי - יצא, כיון שאין האיסור אלא משום גזרה (מגן אברהם רצח ס"ק יא), והוא הדין כשבירך על הנר שהודלק בשבת לאחר שניתוסף בו אור של היתר, שאף הוא אינו אלא משום גזירה שמא יברך עליו סמוך לחשכה מיד שאז האור כולו של איסור (שו"ע הרב שם יא²²), אבל אם בירך עליו סמוך לחשכה מיד, שעדיין לא ניתוסף בו אור של היתר, אף בדיעבד לא יצא (מגן אברהם שם סק"ו).

המהלך וראה היה מהלך חוץ לכרך וראה אור, אם רוב העיר של אור גוים אינו מברך, ואם רוב ישראל מברך (ברכות נג א; רמב"ם שבת כט כו; טוש"ע או"ח רצח ז), ובתנאי שיכול להשתמש לאורו (מגיד משנה שם; מגן אברהם ס"ק יב).

ואף אם העיר היא מחצה על מחצה - מברך (גמרא שם; טוש"ע שם²³), שספק-ספיקא (ראה ערכו) הוא: ספק שמא האור של ישראל, ואפילו אם הוא של נכרי ספק שמא לא הודלק בשבת (שיטה מקובצת שם ד"ה היה; מאירי שם²⁴).

בירושלמי אמרו שאפילו מבוי שכולו של גוים, וישראל אחד דר בתוכו, ויצא משם האור, מברכים עליו משום אותו ישראל (ירושלמי שם ח ו²⁵).

תינוק ואבוקה היה מהלך חוץ לכרך, וראה סמוך לשקיעת החמה בידו תינוק ואבוקה בידו, בודק אחריו: אם ישראל הוא - מברך; ואם נכרי הוא - אינו מברך, אבל אם הוא גדול, אין צריך לבדוק אחריו, שודאי נכרי הוא, שישראל לא היה ממנה סמוך לחשכה מיד לאחוז אור בידו (ברכות נג א, ורש"י ד"ה גדול. וראה במאור לט א ד"ה הא, ובמלחמות שם ד"ה כתוב שכן הלכה, אלא שאינו מצוי, וראה מגן אברהם רצח ס"ק יג).

נר שהודלק לחיה או לחולה נר שהודלק בשבת או ביום הכפורים לחיה ולחולה, כיון שלא הודלק בעבירה, מברכים עליו (ברכות נג א, ורש"י פסחים נד א ד"ה באור; רמב"ם שבת כט כו; טוש"ע או"ח רצח ה, ושם תרכד ה), אמנם אם אין בהם סכנה, דוקא כשהודלק על ידי נכרי, אך אם יש בהם סכנה, אף שהודלק על ידי ישראל (מגן אברהם שם סק"ז. וראה משנה ברורה שם ס"ק טז).

נר שלא נעשה כדי להאיר אין מברכים אלא על נר שעשוי להאיר, ולא שנעשה לשם דבר אחר, ולכן אין מברכים על נר של מתים (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שבת כט כ; טוש"ע או"ח רצח יב), שלא נעשה להאיר אלא לכבודו של מת (גמרא שם נג א, ורש"י ד"ה נר; שו"ע שם); אבל כשהדליק את הנר להאיר למלווים את המת - מברכים עליו, ולפיכך כל מת שהוא חשוב שאילו היו מוציאים

יש אומרים שאם אין לו אבוקה צריך להדליק נר אחר לצורך הבדלה, חוץ מהנר המיוחד להאיר בבית (בית יוסף שם, בשם ארחות חיים; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר) משום היכר, שהוא לשם מצוה (באור הגר"א שם סק"ג, על פי שבת כא ב: צריך נר אחרת כו'), אמנם אין זה אלא למצוה בעלמא, ולא לעיכובא (משנה ברורה שם סק"ז).

וטוב להדר שיהיה הנר של שעה (מגן אברהם סק"ג, בשם כוונות האר"י). **כשאין לו נר** אם אין לו נר - יש אומרים שפושט ידו לאור הכוכבים, שהם של אש, ויסתכל בצפורניו, ויאמר ברוך מאורי האש (פרקי דרבי אליעזר כ, הובא בשבלי הלקט השלם ס"ק קל, ובאגור דיני שבת, ובטור או"ח רצו), ולא הובאו הדברים בפוסקים להלכה¹⁹.

אור ששבת אין מברכים ברכת הנר אלא על אור ששבת (ברכות נב ב, במוצאי שבת: פסחים נד א, במוצאי יום הכיפורים), וישנם שני מובנים לאור ששבת: א. ששבת ממלאכת עבירה; ב. שהיה במציאות בעולם בשעת השביתה.

בין במוצאי שבת ובין במוצאי יום הכפורים אין מברכים אלא על אור ששבת ממלאכת עבירה, אבל אם הדליק נכרי את הנר בשבת, אין מברכים עליו, הואיל ונעבדה בו עבירה (ברכות שם, ורש"י ד"ה משום ושם נג א; טוש"ע או"ח רצח ה), ואף שלנכרי מותר להדליק הנר, מכל מקום כיון שאם היה מדליקו ישראל היה עובר הרי זה נקרא שלא שבת ממלאכת עבירה (שו"ת הרא"ש כב ה; טוש"ע שם).

נר של נכרים אין מברכים על נר של נכרים (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שבת כט כה), והובא בראשונים שני טעמים לדבר:

- יש שכתבו שהוא משום שלא שבת (גמרא שם נב ב, ר"ף שם לט א ורא"ש שם ח ג), שהנכרים הדליקו אותו בשבת, או הטו אותו (תלמידי רבינו יונה שם לט א ד"ה מתניי); או שלא שבת ממלאכת עבודה, שהגוי עשה מלאכה לאורו (רש"י שם ד"ה משום; מאירי שם²⁰), ואף אם לא הודלק בשבת (ראה מאירי שם ד"ה המשנה וד"ה נר וד"ה עכו"ם), ואין מברכים אלא על נר של היתר (מאירי שם).

- ויש שכתבו שהוא מפני שסתם מסיבתם של נכרים לעבודה זרה, והרי זה נר של עבודה זרה (רמב"ם שם. וראה מגיד משנה שם, וראה בית יוסף ובי"ח או"ח רצח²¹. וראה לעיל: ההנאה; נר של עבודה זרה. וראה ברכת הריח: ריחות שאין מברכים).

נכרי או ישראל שהדליק גוי שהדליק נר מישראל במוצאי שבת משחשכה, מברכים עליו, שהרי זה נר ששבת ממלאכת עבירה, וכן ישראל שהדליק מגוי במוצאי שבת מברכים עליו, ואף שעיקר הנר לא שבת מעבירה, מכל מקום כשהישראל מברך - על תוספת של היתר הוא מברך (ברכות נג א; רמב"ם שבת כט כו; טוש"ע או"ח רצח ו. וראה לעיל: במוצאי יום הכיפורים; אור שכבר דלק, שבמוצאי יום הכיפורים אין מברכים עליו).

נכרי שהדליק מנכרי נכרי שהדליק במוצאי שבת מנכרי שהדליק בשבת, אין מברכים עליו, ואף שמצד הדין היה מותר לברך אפילו על נר שלא שבת באופן ששהה קצת משחשכה, שכשמברך על תוספת של היתר הוא מברך, גזרו שמא יבוא לברך עליו סמוך

הרמב"ם מודה לטעם שלא שבת. ²² וראה שער הציון על המשנה ברורה ס"ק כב שיש אומרים שבוה אף בדיעבד לא יצא. ²³ וראה מראה הפנים לירושלמי ח ו שמצדד לומר בדעת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש שבמחצה על מחצה אינו מברך. ²⁴ וראה מגן אברהם שם ס"ק יג למה אין דנים כאן דין קבוע אפילו ברוב נכרים. וראה ערך קבוע. ²⁵ וראה שם בפירוש הרי"ש סירילאו ובמראה הפנים שחולק על הבבלי. וראה אליה רבא ס"ק יז.

יד, ומגן אברהם ס"ק יז, ועטרת זהב שם. ¹⁹ הפוסקים בציון הקודם לא הזכירוהו בדיני הנר אלא לענין אם מבדילים בלא יין, ושאר הפוסקים לא הזכירוהו כלל. וראה באור רד"ל לפרקי דרבי אליעזר שם שכל הפוסקים חולקים על זה, ואין לברך על אור הכוכבים. ²⁰ וראה דקדוקי סופרים שם נג א שיש גורסים בגמרא שם עבודה במקום עבירה. ²¹ וראה ט"ז שם סק"ה שלדעתו אף הרי"ף והרא"ש מודים שיש גם את הטעם של עבודה זרה, וכן

הכבשן מברך עליו, שהאור בריא הוא ולהשתמש לאורה נעשה, ואם לאו אינו מברך עליו, שלא נעשה אלא לבשל (ברכות נג א, ורש"י ד"ה כפי וד"ה ואם, וראה שיטה מקובצת שם ד"ה היה).

על גחלים גחלים לוחשות מברכים עליהם, עוממות אין מברכים עליהם (ברכות נג ב; רמב"ם שבת כט כו; טוש"ע או"ח רצח ט), לוחשות הם כל שאילו מכנים קיסם ביניהם הוא נדלק מאילו (גמרא שם; רמב"ם וטוש"ע שם).

ובתנאי גחלים אלו עשויים להאיר (רא"ש שם ח ג; טוש"ע שם), היינו או שמאירים או שהודלקו לאורה ונעשו גחלים (מאירי שם).

ויש מהראשונים סוברים שאף אם לא נעשו להאיר מברכים עליהם, שאין אנו ממעטים אלא נר העשוי לכבוד בלבד, אבל כל שעשוי להנאת אדם, כגון לבשל ולהתחמם בו ודרך תשמישו בכך, מברכים עליו (שיטה מקובצת שם ד"ה ווא, בשם הראב"ד; הלכות הרא"ה שם; מאירי בשם יש אומרים).

על אור החשמל מחברי זמננו דנו על אור החשמל (ראה ערכו), אם מברכים עליו ברכת הנר במוצאי שבת:

• יש שכתבו שמברכים על נורת חשמל ברכת הנר (אור חדש [וילנא תרס"ה] סי' א; שו"ת מחזה אברהם א מא; צ"ץ אליעזר א כ יג ועוד), שגחלת של מתכת דין אש גמורה עליה, ואפשר לברך עליה: בורא מאורי האש (אשל אברהם [ניימרק] חולין בפירות גינוסר כא; מחזה אברהם שם²⁸).

• יש שכתבו שאין לברך על נורת חשמל, שאין בה אש המאיר אלא מתכת מחממת, והרי היא כמו אבן טובה המאירה, שאין לברך עליה (שו"ת הר צבי קיד²⁹).

• ויש שכתבו שאין לברך עליה לדעת הסוברים שאין מברכים על נר שבעששית (ראה לעיל: נר שבתוך כלי. מאורי אש עמ' צד; שו"ת יביע אומר א או"ח יז-יח; אור לציון ב כב ה; חוט שני ד פו ב), ואפשר שאף לסוברים שמברכים על נר שבעששית (ראה לעיל שם), הרי זה בנר שראוי להאיר גם אם יסיר העששית, אבל אור נורת חשמל שאינה ראויה להאיר בלי הזכוכית, לדברי הכל אינו דומה לאור של אדם הראשון, ואין מברכים עליה (יביע אומר ומאורי אש שם).

אף לדעת המתירים היינו רק בנורת ליבון שקופה, אך אם מצופה בזכוכית לבנה או בשאר צבעים שאין השלהבת ניכרת בה, וכן בנורת פלורסנט שאין בה חוט לוהט ושלהבת כלל – אין לברך עליהם כלל (יביע אומר ומאורי אש שם. וראה בהרחבה בענין זה בערך חשמל).

אותו לקבורה ביום היו גם כן מוליכים לפניו נר, אין מברכים עליו כשהוציאוהו לקבורה במוצאי שבת (גמרא שם, ורש"י ד"ה כל; טוש"ע שם), שלכבוד נעשה ולא להאיר (רש"י שם²⁶).

ויש אומרים שאפילו כשנעשה גם לכבוד וגם להאיר אין מברכים (תלמיד רבינו יונה שם לט ב ד"ה כל; רא"ש שם ח ג; שו"ע הרב שם יח. וראה באור הלכה על המשנה ברורה שם).

ואם המת אינו חשוב כל כך להוציא לפניו נר ביום אלא בלילה – מברכים עליו, שנר זה עומד להאיר (גמרא שם, ורש"י ד"ה וכל).

יש מי שכתב שלירושלמי דוקא כשהנר נתון למעלה ממיטתו של המת וקבוע שם אין מברכים עליו, שלכבוד המת הוא נתון, אבל כשנתון לפני מיטתו כשמוליכים לקבורו – מברכים, שלכבוד החיים הוא נתון (פירוש הר"ש סירליאו לירושלמי ח ו²⁷).

נר של בית הכנסת בנר של בית הכנסת ושל בית המדרש נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאם יש שם אדם חשוב שמדליקים בשבילו – מברכים עליו, שנעשה להאיר לו, ואם לא – אין מברכים עליו, שעשוי לכבוד בית הכנסת (ברכות נג א, לפירוש ר"ח בתוספות שם ד"ה הא; רמב"ם שבת כט כו; חידושי הרשב"א שם לגירסת גאון; טור או"ח רצח, בשם יש מפרשים; דעה א בשו"ע שם יא).

• ויש אומרים להיפך, שכשיש אדם חשוב הדליקו הנר לכבודו ולא כדי להאיר, ואין מברכים עליו, ואם אין שם אדם חשוב, להאיר להם הדליקוהו ומברכים עליו (רש"י שם ד"ה אור; טור בשמו שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

כשיש שם שמש ("חזן") שאוכל שם – מברכים עליו, שעשוי להאיר לאכילתו, והוא שלא תהא לבנה זורחת שם, שאם יש לבנה אין השמש צריך לאור הנר, ולא נעשה אלא לכבוד (גמרא שם ורש"י; רמב"ם שם, וראה מעדני יום טוב שם; טוש"ע שם).

כתבו ראשונים שבזמן הזה אין מברכים כלל על נר זה, כיון שרגילים להדליקו לכבוד בית הכנסת אפילו ביום (רא"ש שם ח ג), והכוונה לאותם הנרות שדולקים לפני העמוד, שהם עשויים רק לכבוד, אבל אותם העשויים להאיר למתפללים, מברכים עליהם (משנה ברורה שם סק"ל, בשם אחרונים).

נר של יום הזכרון על נר של יום הזכרון ("יארצייט") אין מברכים, שאינו עשוי להאיר, רק לזכר נשמת המת (משנה ברורה רצח סק"ל).

הנרות אור היה מהלך חוץ לכרך וראה אור, אם עבה כפי

בְּרֵכַת הַפִּירוֹת¹

הברכה שמברכים על פירות העץ ופירות הארץ

• פרי הארץ;	• הפריים:
• בבישול וטיגון;	• פרי העץ;
• בטעות וספק.	• מי פירות;

פרי העץ

על פירות העץ מברכים בורא פרי העץ (משנה ברכות לה א; רמב"ם ברכות

ח א; טוש"ע או"ח רב א²), ואף שגידולם מן הארץ, מפני חשיבותם הוציאו מכלל פירות הארץ וקבעו להם ברכה מיוחדת (שו"ע הרב רב א³).

הגאון רבי חיים עוזר גרודזינסקי שבידך על כך. וראה חוט שני ד פו ב. ²⁹ וראה ספר מאורי אש [ירושלים תרצ"ה] פרק ה שמפקפק לומר שלא לברך עליו, אם מפני שהוא גחלת של מתכת (ראה ערך מבעיר), או מפני שאין בו שלהבת. **ברכת הפירות**. 1. ד', טור תקנז-תקסט. 2. על גדר מהותו של אילן לענין ברכה ראה ערך אילן. 3. וראה שם בקונטרס אחרון על פי הגמרא

²⁶ וראה עוד ברש"י שם ד"ה בסוף וד"ה הא והא שמוכת שסובר שכשנעשה לכבוד ולהאיר מברכים. ²⁷ הפוסקים לא הביאו זה אלא לענין בשמים, ראה ערך ברכת הריח: ריחות שאין מברכים. וראה להלן שאף נר שלכבוד החי אין מברכים. ²⁸ וכן העידו בספר זכרון יעקב [זוהר] יד ב ובשו"ת הר צבי או"ח ב קיד על בעל הצפנת פענח שנהג כן, ובשו"ת כוכבי אור א יא העיד אף על

שם; שו"ת הרשב"א א תכח; טור שלחן ערוך רד א. וראה ערך ברכת שהכל). ויש מן הראשונים שסובר ששקדים המתוקים אפילו קטנים בעודם לחים מברך עליהם בורא פרי העץ, שפרי הוא, ואף שסופם להקשות, ואף הקליפות אף שסופן להקשות נוטעים אותם בני אדם על דעת כן, ומברכים עליהן בורא פרי העץ (שבלי הלקט השלם קס, בשם רבנו ישעיה).

על הצלף הצלף, הוא אילן שיש בו כמה מיני אכילה (רש"י ברכות לו א ד"ה מינו) – העלים, ובתוכם כמין תמרים; עצם הפרי שנקרא אביונות; קליפתו הנקראת קפריסין (ראה גמרא שם), וברכתו חלוקה:

- על העלים והתמרות מברכים בורא פרי האדמה (גמרא שם; טוש"ע או"ח רב ו), כיון שבני אדם נוטעים אותם גם בשביל העלים והתמרות, אבל אינם עיקר הפרי (טור שם).

- על האביונות מברכים בורא פרי העץ (גמרא שם; רמב"ם ברכות ח ו, ולא הזכיר עלים ותמרות; טוש"ע שם).

- על הקפריסין, ברכתם תלויה במחלוקת בנוגע לדינם בערלה (ראה ערכו): לאוסרים אותם באכילה בערלה, הם חשובים פרי, וברכתם בורא פרי העץ, ולמתירים בערלה, אינם פרי וברכתם בורא פרי האדמה (סוגיית הגמרא בברכות שם א וב).

להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שכשם שלענין ערלה אנו מחמירים בארץ ישראל להחשיבם פרי (ראה ערך ערלה), כך לענין ברכה אף בחוץ לארץ ברכתם בורא פרי העץ, שבברכה אין חילוק בין ארץ ישראל לחוץ לארץ (תוספות שם ד"ה והלכתא; רא"ש שם ו ג; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים; טור שם, בשם הראב"ד).

אבל רוב הראשונים סוברים שברכתם בורא פרי האדמה, שכיון שבארץ ישראל בלבד אסורים בערלה (ע"ע הני"ל), הרי שהדבר ספק הוא, וספק העץ וספק האדמה מברכים האדמה (ראה להלן: בספק; הרי"ף שם כה ב; רמב"ם שם; תלמיד רבינו יונה שם; אור זרוע א קסג; טוש"ע שם. וראה באור הגר"א שם ס"ק טו).

קליפות הדרים במה דברים אמורים בקפריסין, שהקליפה אינה **שמיתקו אותם** מגוף הפרי, שכשמגיע הפרי סמוך לבישולו היא נופלת ממנו (ברכות לו ב ורש"י ד"ה קפרס), וגם כשנוטלים הקליפה מהפרי אין הפרי מת על ידי זה (גמרא שם), אבל קליפות של שאר פירות, כגון קליפות תפוזים שמרקחים אותם בדבש וכדומה ואוכלים, נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שמברך בורא פרי העץ (מגן אברהם רב ס"ק יז וס"ק לא; שו"ת פנים מאירות א סה; חיי אדם כלל נג ו, ונשמות אדם שם ב).

- יש אומרים שמברך בורא פרי האדמה כמו בקפריסין (ט"ז או"ח רד ס"ק טו⁴; סדר ברכות הנהנין לשו"ע הרב ו טו), ומכל מקום אין ברכתם שהכל, לפי שעל דעת כן נוטעים גם כן, לאכול הקליפה על ידי טיגון, אלא שאינה עיקר הפרי לברך עליה בורא פרי העץ (סדר ברכות הנהנין לשו"ע הרב שם).

- ויש אומרים שמברך עליהם שהכל (אליהו רבא רג ב; פרי מגדים באשל אברהם רב יז).

וכן המנהג להלכה, ובדיעבד אם בירך בורא פרי העץ או פרי האדמה – יצא (משנה ברורה רב ס"ק לט; כף החיים רב נד); ובפרט

נוסח הגרסה אומרים "בורא" ולא "הבורא", כדרך שאומרים בברכת הפת: "המוציא" (ראה ערך ברכת הפת. מגן אברהם רב סק"א), לפי שב"המוציא" אם יאמר בלא ה' יתערבו האותיות שאות מ' מסתיימת בהעולם ומתחילה במוציא, מה שאין כן כאן (פרי מגדים ומחצית השקל שם, על פי ירושלמי ברכות ו א, בברכת בורא פרי הגפן. וראה ערך ברכת היין).

ויש מהראשונים שכתב הטעם, לפי שהמוציא משמע עבר הווה ועתיד, שהם מיני זרעים שיוצאים בכל יום, אבל בפירות האילן שייך יותר לשון "בורא", לפי שהאילנות אינם צומחים בכל יום כזרעים (רא"ה ברכות עמוד קיג).

השיעור לברכה בשיעור וגודל האילן כדי לברך עליו ישנן כמה דעות:

- יש שכתבו שכל האילנות מברכים על פירותיהם בורא פרי העץ מיד שיוציאו את הפרי (רשב"א ברכות לו ב ד"ה ואמר, ורא"ש שם ו ה, על פי משנה שביעית ד י שהובאה בברכות שם; טוש"ע או"ח רב ב), אף שהם קטנים מאד (תוספות ר"י החסיד שם; רשב"א שם; מאירי שם; ב"ח שם), חוץ מן הענבים והזיתים והחרובים, שבענבים שיעורם משהגיעו לגודל פול הלבן (ראה ערך בוסר, ושם אם גם בענבים שלנו כך שיעורם), ובזיתים משעה שגדל הנץ סביבם, ובחרובים משיראה בהם כמין שרשרת של חרובים, וקודם שהגיעו לשיעורים אלה מברכים עליהם בורא פרי האדמה (קצור פסקי הרא"ש שם אות ה; טור ורמ"א בשו"ע שם. וראה ערך פירות שביעית).

- יש שאינם מחלקים בין פירות אלה לשאר פירות האילנות וסוברים שלעולם ברכתם בורא פרי העץ מיד שיוציאו (בדק הבית לבית יוסף בדעת הרא"ש ורבנו ירוחם, וכן סתם בשו"ע שם. וראה באור הגר"א סק"ז שהשיג עליו).

- ויש חולקים וסוברים ששיעור כל האילנות הוא כשיעורם למעשרות, שמהגיעו לעונת המעשרות (ראה ערך עונת המעשרות בכל פרי על שיעורו) נקראים פרי וברכתם בורא פרי העץ, וקודם לכן ברכתם בורא פרי האדמה (שו"ת פנים מאירות א סה; באור הגר"א שם. וראה באור הלכה על המשנה ברורה שם ד"ה ושאר).

פרי טר או חפץ היו הפירות מחמת קטנם מרים או חמוצים ביותר, עד שאינם ראויים לאכילה אפילו על ידי הדחק, אין מברכים עליהם כלל (שו"ע או"ח רב ב), ואם מתקם על ידי האור, מברך שהכל (מגן אברהם שם סק"ה, כמו בגרעינים מרים להלן).

שקדים הטרים והמתוקים שקדים המרים כשהם קטנים מברך עליהם בורא פרי העץ, שאז עיקר אכילתם היא הקליפה ואינה מרה, ועל דעת כן נוטעים אותם לכתחילה, וכשהם גדולים אינו מברך עליהם כלל, שעיקר אכילתם הוא מה שבפנים, והוא מר ומזיק לגוף (תלמיד רבינו יונה ברכות כה ב ד"ה ואומרים, ורא"ש שם ו ג, בשם הלכות גדולות; טוש"ע או"ח רב ה). ואם מתקם על ידי האור או דבר אחר, מברך בורא פרי העץ, כאילו היו מתוקים מתחילת ברייתם (שם).

שקדים המתוקים, שאוכלים אותם כשהם קטנים בקליפתם, מברך שהכל, כיון שאינו נהנה כעת מגוף הפרי אלא מקליפתו, ואין נוטעים אותם על דעת לאכול קליפתם בקטנותם אלא על דעת לאכול תוכם כשיגדלו (תוספות ברכות לו א ד"ה לא, ושאר הראשונים

לה ב ולו א ביין ופת. וראה ערך ברכות הנהנין: בקדימה, על חשיבות הברכה

המיוחדת של פירות האילן. 4. ראה בט"ז שם שביאר בהרחבה מדוע הדבר

קודם שכתשם (ברכות לח א: תמרי ועבדיהו טרימא כו). ובשיעור הכתישה נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שדוקא כשכתשם קצת, אבל רסקם לגמרי ברכתם שהכל (שו"ת תהילה לדוד כט, על פי רש"י שם ד"ה טרימא⁶; רמ"א בשו"ע או"ח רב ז, בשם יש אומרים⁷), או בורא פרי האדמה, כי די להורידם דרגה אחת ממעלתם הקודמת (ב"ח שם רב).

• ויש שאינם מחלקים בכך, ואפילו מיעכם ביד ועשה מהם עיסה והוציא גרעינים, לא נשתנית ברכתם על ידי כך, ומברך עליהם בורא פרי העץ (רמב"ם ברכות ח ד; ערוך ערך טרימא; אור זרוע א קסו; טוש"ע רב ז. וכן דעת האחרונים, ראה מגן אברהם שם ס"ק יח, ושו"ע הרב שם יז, וראה באור הלכה על המשנה ברורה שם ד"ה תמרים⁸). על ריסוק פירות דרך ביסול ראה להלן: בבישול וטיגון).

להלכה, פירות או ירקות שנתרסקו לגמרי ואבדה כל צורתם, ולא ניכרת מהותם, מברך עליהם שהכל וכדעה הראשונה כאן (משנה ברורה שם ס"ק מב. וראה בכף החיים רב נז, ורב פעלים ב כח, ואור לציון יד ב ועוד, שכתבו כן, והוסיפו שאף לבני ספרד הדין כן).

ולכן על פירות שנתרסקו במעבד מזון, וכן על חטיפים שונים העשויים מקמח תירס, ועל טחינה, וחלבה ודומיהם מברך שהכל (מנחת שלמה צא ג).

אמנם פירות וירקות שנתרסקו וניכרת צורתם, ברכתם כברכת הפרי או הירק, ולכן על חצילים קצוצים⁹, או על ריבה ביתית שניכרים בה הפירות, או על סלט גזר וכדו' שנתרסק במגרדת ולא נתמעך לגמרי, מברך כברכת הפרי והירק (אור לציון יד ג ויב; ספר וזאת הברכה יב, בשם הגרש"י אויערבאך והגר"ח שניברג. ויש לדון בכל מקרה לגופו עד כמה התרסק ואיבד תוארו וצורתו, ראה וזאת הברכה שם, ופסקי תשובות רב אות טו והלאה בארוכה).

מי פירות

משקה היוצא מהפרי כל מיני הפירות מברכים על המשקים היוצאים מהם שהכל (ראה ערך ברכת שהכל), כגון יין תפוחים וכיוצא בו, לפי שאינם אלא זיעה בעלמא, ואינם בכלל פרי (תוספתא ברכות (ליברמן) ד, וגמרא שם לח א, ורש"י ד"ה זיעה, ותוספות ד"ה האי, ושאר ראשונים שם; רמב"ם ברכות ח ב; טוש"ע או"ח רב ח), ואף אם המשקה אגור בתוך הפרי מצד טבעו ותולדתו, כפי שמצוי באגוז קוקוס, מילון, אבטיח, ואשכולית – ברכתו שהכל, אך דווקא כשמפרידים אותו מהפרי ושותים אותו בתורת משקה, אך אם אוכל הפרי, ותוך כדי אכילתו שותה מהמשקה, נטפל המשקה לפרי ונפטר בברכת הפרי (כף החיים שם ס"ק סב, בשם בן איש חי; שו"ת בצל החכמה ו צב).

משקה היוצא מהענבים והזיתים משקה היוצא מהענבים והזיתים התייחד, בברכה בפני עצמה, משום שעיקרם לשתייה, והתורה קראתם תירוש ויצהר (ספר האשכול א כט), אלא שעל היין היוצא מן הענבים מתוך חשיבותו חז"ל קבעו לו ברכה המיוחדת לו (ראה ערך ברכת היין), ועל השמן היוצא מן הזיתים מברכים בורא פרי העץ (ברכות לה ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם ד¹⁰).

שם ס"ק מז. 8. וראה ט"ז שם סק"ד שכתב שאף רש"י הנ"ל אינו חולק על זה, ואורחא דמילתא נקט כתוש קצת. 9. אף שמעורבים בדבר אחר, ובגלל התוספת קשה להבחין מה הם, אך כיון שהם כשלעצמם ניכרים, לא נשתנתה ברכתם, ראה בספר וזאת הברכה יב, בשם הגר"ח שניברג. 10. וראה מדרש תנחומא פרשת תולדות: הטועם טעם שמן מברך בורא פרי העץ וכו'.

בימינו שרוב הפירות קליפתן אינה עומדת לרקח בדבש וכדומה (ראה ערוך השלחן שם ל, וחזון איש או"ח לג ב).

על גרעיני פירות על גרעינים של מיני פירות נחלקו ראשונים מה מברך: • יש אומרים שמברך בורא פרי העץ, כדרך שהם נקראים פירות לאיסור ערלה (ראה ערך ערלה. תוספות ברכות לו ב ד"ה קליפי; רא"ש שם ו ג; מרדכי שם קיד; טוש"ע או"ח רב ג; או כי הם חלק מהפרי עצמו (משנה ברורה שם ס"ק כג).

• ויש אומרים שמברך עליהם בורא פרי האדמה, שלערלה בלבד נתברו לאיסור מלימוד מיוחד (ראה ערך הנ"ל), ואינו ענין לברכה, שאינם בכלל פרי (רשב"א ברכות שם ד"ה קליפי, וכפירוש הפרישה ובאור הגר"א שם סק"ח בדעתו, וכן הסכים הגר"א שם להלכה⁵).

ולא נחלקו אלא בגרעינים מתוקים שהחיק נהנה מהם במקצת (ראה משנה ברורה שם ס"ק כג), אבל במרים שאינם ראויים לאכילה אפילו על ידי הדחק (שם ס"ק כד), לדברי הכל אינו מברך עליהם כלל (רשב"א ורא"ש שם; טוש"ע שם), ואם מתקם על ידי האור מברך עליהם שהכל (רשב"א שם; שו"ע שם; סדר ברכות הנהנין לשו"ע הרב ו ג).

ויש סוברים שלדעה ראשונה שמתוקים נחשבים לפרי וברכתם בורא פרי העץ, אף מרים כשמתקם מברך עליהם בורא פרי העץ (פרישה שם; באור הגר"א שם. וראה מגן אברהם שם סק"ז).

האמור כאן הוא בפירות או ירקות שנוטעים אותם גם על דעת הפרי, אך כשנוטעת הפירות או הירקות היא בעיקר בשביל הגרעינים שבהם, לכל הדעות יברכו על הגרעין את ברכת הפרי, ולכן בזמנינו יש לברך על גרעיני דלעת ואבטיח בורא פרי האדמה, כי זנים אלו ניטעים במיוחד לצורך הגרעינים (שו"ת אור לציון ב יד י; שו"ת באר משה ב יב. וכן הובא בספר וזאת הברכה בהערות ומקורות כא, בשם הגרש"י אויערבאך).

על גרעיני חמניה לכל הדעות יברך בורא פרי האדמה ללא פקפוק כלל, כי הם עיקרו של הפרי (פסקי תשובות רב ט, וראה שם הערה 52).

פרי של אילן סרק על פירות של אילני סרק, היינו אילנות שגדלים מאליהן בלא זריעה ונטיעה (ביאור הלכה רג ד"ה אילני), אינו מברך בורא פרי העץ אלא שהכל, ואפילו שבישולם והם ראויים לאכילה כפירות (שבלי הלכות השלם קס, בשם תשובות הגאונים; בית יוסף ושו"ע או"ח רג ד. וראה ט"ז שם סק"א, ומגן אברהם שם סק"ב – אם הם טובים לאכילה חיים ברכתם בורא פרי העץ, וראה ערך אילן). וכל זה דווקא בפירות כאלו שבעיקרם אינם ראויים לאכילה כשהם חיים, ולכן אף כשבשולם מברך עליהם שהכל, אך פירות בר שראויים לאכילה כשהם חיים – מברך עליהם בורא פרי העץ (משנה ברורה שם סק"ח).

ולפי זה על פרי צבר [הנקרא סאברס] יש לברך בורא פרי העץ, שאינו דומה לפירות של עצי סרק הנ"ל כיון שראוי לאכילה כשהוא חי, והדרך לאוכלו כך (ברכי יוסף רב א; כף החיים שם ו; שו"ת יחוה דעת ב כא).

תמרים שכתשם תמרים שכתשם, ברכתם בורא פרי העץ, כמו

דומה לקפריסין, ואין את החילוקים הנ"ל. 5. וראה שער הציון על משנה ברורה שם אות כא, שהביא שהאחרונים סוברים כדעה זו. 6. וכן כתב בהלכות הרא"ה ברכות שם אלא שהוסיף גם עד שעברה צורתם, ועל זה ראה להלן: בבישול וטיגון. 7. להבנת הגר"א שם ס"ק טז שיש אומרים אלו חולקים גם על דין המחבר בעיסה, וראה משנה ברורה שם ס"ק מב ושער הציון

ח), בין שהדבש זב מאליו, ובין שיצא על ידי סחיטה וכתשה (בית יוסף שם. וראה ט"ז סק"ח).

ויש מהראשונים סוברים שאין מברכים עליו שהכל אלא אם עירב בו מים, אבל דבש תמרים כמות שהוא פרי הוא, ומברכים עליו בורא פרי העץ (הלכות גדולות ברכות ו, וראה תוספות שם ד"ה האי, וטור שם בשם הרא"ש), שדבש האמור בתורה בשבעת המינים (דברים ח ח) הוא דבש הזב מתמרים, ולכן הוא בכלל פרי (רשב"א שם ד"ה דבש, ורא"ש שם ו יב, לדעת הלכות גדולות¹²).

קני סוכר קני סוכר, והם הקנים המתוקים שסוחטים אותם ומבשלים מימיהם עד שיקפה וידמה למלח, וכן

המוצץ אותם הקנים עצמם, נחלקו בדבר:

- יש אומרים שברכתם בורא פרי העץ (תוספות ברכות לו ב ד"ה ברטיבא; רמב"ם ברכות ח ה, בשם מקצת הגאונים; הלכות גדולות ברכות ו; רא"ש שם ו ו; טור או"ח רב), לפי שבני אדם נוטעים את הקנים על דעת הסוכר (הלכות גדולות שם; האשכול ח"א עמ' 67).

- יש אומרים שברכתם בורא פרי האדמה (רמב"ם שם, בשם כל הגאונים; הלכות גדולות ואשכול שם, בשם אית דאמרי), ואף שהקנה עץ הוא, אין הסוכר פרי (הלכות גדולות ואשכול שם).

- ויש אומרים שברכתם שהכל (רמב"ם שם; שו"ע שם טו), שאין זה פרי, ומה עוד שנשתנו על ידי הבישול (רמב"ם שם¹³, ומשנה ברורה שם ס"ק עד).

למעשה כתבו האחרונים שלכתחילה יברך שהכל בין במוצץ הקנים, ובין באוכל הסוכר עצמו, ובדיעבד אם בירך בורא פרי העץ, או פרי האדמה – יצא (ראה שו"ע הרב רב כ, ומשנה ברורה שם ס"ק ע, וביאור הלכה שם ד"ה על הסוקר).

סוכר שעושים מסלק, דינו לברכה כמו קני הסוכר (משנה ברורה רב ס"ק ע, וביאור הלכה שם ד"ה על הסוקר).

מי שלקות מי ירקות שלוקים – מבושלים – דינם כשלקות עצמם (ברכות לט א), ונחלקו הראשונים בביאור הדבר:

- יש מהראשונים מפרשים שמדובר שאוכלם יחד שאז מי השלקות טפלים ובטלים לגבי השלקות, ומברך על הירקות בלבד, ואינו מברך על מימיהם, אבל כשאוכל מי בישול הירקות לבד, מברך עליהם שהכל, כדין מי פירות שברכתם שהכל (רא"ה ברכות שם; מאירי שם ד"ה מים¹⁴; שיטה מקובצת שם).

- אבל רוב הראשונים והפוסקים מפרשים מי שלקות כשלקות שהמים שבישלו בהם ירקות, מברך עליהם כדרך שמברכים על הירקות עצמם (תוספות שם ד"ה מיא, ורא"ש שם ו יח, ושאר ראשונים שם; רמב"ם ברכות ח ד; טו"ש או"ח רה ב), אף שאין במים אלא טעם הירק (רא"ש שם; טו"ש שם), ואינו שותה אלא המים בלבד (שו"ע הרב רב יא; משנה ברורה רה סק"ט), והוא הדין כששראם במים, ונתנו טעם במים (בית יוסף שם רב, וראה שו"ע רב י ויא; משנה ברורה רה סק"ח).

כסף משנה ובית יוסף שם שרצונו לומר שעל הקנים עצמם כשמוצץ אין זה פרי, ועל הסוכר הרי זה כדבש תמרים, ובערוך השלחן שם מד, וביאור הלכה על המשנה ברורה שם ד"ה על הסוקר פירשו שרצונו לומר שאין הסוכר פרי כלל, וקל וחומר מדבש תמרים שאין הדבש פרי אלא התמרים, ולכן ברכתו שהכל. ¹⁴ וראה שם שמפרש עוד שמי שלקות אמנם ברכתם בורא פרי האדמה, אבל רק על המיץ נאמר, היינו מי סחיטתם, ראה להלן במי סחיטת ירקות, אבל מי בישולם שאין צורת הירק קיימת ברכתם שהכל.

השותה שמן זית מעורב החושש בגרונו, ושתה את השמן לרפואה כשהוא מעורב עם מי שלקות של סלק, ונותן בהם שמן הרבה, שהשמן הוא עיקר ומי השלקות טפל, כיון שהוא גם נהנה בשתייתו, צריך לברך עליו בורא פרי העץ (ברכות לה ב, ורש"י; רמב"ם ברכות ח ב; טו"ש או"ח רב ד).

- יש מן הראשונים סוברים שהוא הדין אדם בריא שנתן הרבה שמן לתוך המים ושתה, מברך עליו בורא פרי העץ, שהרי נהנה ממנו, ולא אמרו החושש בגרונו אלא שכך הדרך שהוא שותהו (תוספות ר"י החסיד, ותוספות הרא"ש שם ב ד"ה כיון, בשם ה"ר יוסף; טור שם, בשמו, והסכים לו).

- ויש חולקים וסוברים שדוקא החושש בגרונו, שכיון שמתכוין לרפואה השמן עיקר אצלו, אבל כשאינו מתכוין לרפואה אלא להנאתו, מי השלקות הם העיקר, ומברך עליהם ולא על השמן (הלכות גדולות ברכות ו; רמב"ם שם; שו"ע שם, וראה שם בט"ז סק"ב).

אלא שנחלקו מה מברך על מי השלקות:

- יש אומרים בורא פרי האדמה (הלכות גדולות שם; אבודרהם ברכות שער ה; מגן אברהם שם ס"ק יא), כדין כל מי שלקות, שברכתם כמו הפרי (ראה להלן: מי שלקות).

- ויש אומרים שהכל (רמב"ם שם; רמ"א בשו"ע שם; הגר"א שם ס"ק יא), שכיון שתיקנו כאן לשתייה הרי הוא כמשקה (הגר"א שם. וראה להלן שם).

שתה שמן כמות שהוא השותה שמן זית בעין כמות שהוא, אינו מברך כלל, לפי שהוא מזיק לגוף (ברכות לה ב; רי"ף שם כה א, ורא"ש שם ו ב; טו"ש או"ח רב ד¹¹), או שהאדם מזיק את השמן ומפסידו מאחר שאינו נהנה ממנו (מאירי ברכות שם, בשם גדולי המפרשים; הלכות הרא"ה שם), ואפילו ששותהו לרפואה אינו מברך, שכמות שהוא אינו נהנה ממנו (משנה ברורה שם ס"ק כז).

ויש מהראשונים שכתב כשותהו בעין, וכן בחושש בגרונו ושותהו בעין – מברך שהכל (רמב"ם ברכות ח ב, וראה טור שם ועוד שתמהו).

ולמעשה נכון לברך שהכל על דבר אחר, ולפטור את השמן (וזאת הברכה הערות ומקורות אות צח, בשם אור לציון יד א, והביא שם בשם כף החיים רב מ שכך יש לבני ספרד לנהוג).

כשאכל פת עם שמן אם אכלו עם פת, הרי הפת עיקר, ודינו ככל עיקר וטפל שהטפל נפטר בברכת העיקר (ברכות לה ב; טו"ש או"ח רב ד. וראה ערך ברכות הנהנין: עיקר וטפל), ואף אם נתכוין לרפואה, אם הוא רעב ותאב גם לאכילת הפת – הפת עיקר, אלא אם כן אוכל את הפת רק כדי שהשמן לא יזיק לו בגרונו, ועיקר כוונתו לרפואה בלבד, שאז השמן עיקר, ומברך עליו בורא פרי העץ (מגן אברהם שם סק"ט. וראה שו"ע הרב שם י).

דבש תמרים דבש תמרים הוא כשאר כל מי פירות שברכתם שהכל (ברכות לח א; רמב"ם ברכות ח ד; טו"ש או"ח רב

¹¹ ראה בספר אור לציון יד א שאין לומר שנשתנו הטבעים מזמן השו"ע. אמנם ראה וזאת הברכה הערות ומקורות אות צח, שהביא שם בשם הגר"מ אליהו שהשותה שמן זית כיום יברך בורא פרי העץ, כיון שהוא זך ולא מזיק. ¹² וראה בית יוסף שמשמע שדוקא בזב הדבש מאליו, אבל היוצא על ידי כתישה מודה ההלכות גדולות שברכתו שהכל, ובט"ז שם סק"ח מפרש שאף על ידי כתישה הוא פרי להלכות גדולות, ומה שכתב הרא"ש זב הוא רק להוכיח שהכתוב זבת חלב ודבש רצונו לומר דבש תמרים שדרכו לזוב. ¹³ וראה

שזיעה בעלמא הם (ראה לעיל: מי פירות), ואין במים טעם הפרי, אבל פירות שנתבשלו שעיקר בישולם בשביל הפירות, והפירות נתנו טעם במים – המשקה כמותם (רא"ש ברכות ו יח, ובתשובותיו ד טו; טור רב ורה, בשמו; דעה ב בשו"ע רב י. וראה משנה ברורה שם ס"ק נג).

וכתבו הפוסקים שלכתחילה יברך עליהם שהכל, שיוצא לדברי הכל (ראה שו"ע שם יא, ומגן אברהם ס"ק כד), ובדיעבד אם בירך בורא פרי העץ – יצא, ואין צריך לחזור ולברך (שו"ע הרב שם יא; משנה ברורה שם).

פירות שהזרז פירות שנתייבשו, כגון תפוחים ואגוזים **לכשלא כשנתייבשו** ושוזפים שהדרך לבשל אותם כשנתייבשו – יש סוברים שאף לדעה הראשונה הנ"ל יברך על מימיהם ברכת הפרי, שהרי עכשיו דרכם כשליקת ירקות (ב"ח או"ח רב; ט"ז שם סק"ח).

ויש סוברים שדוקא בירקות שהדרך לבשל אותם אף בעודם לחים, ועל דעת כן נוטעים אותם, לא יצאו מתורת אוכל, ומברכים עליהם את ברכתם העיקרית אף כששותה אותם בפני עצמם, אבל פירות שדרך אכילתם חיים, אף אם נתייבשו ועכשיו אין דרכם להיאכל אלא על ידי בישול, אין עיקר נטיעתם על דעת כן, ולכן מברך על מימיהם אם בא לשתותם בפני עצמם שהכל (מגן אברהם שם ס"ק כב, ושו"ע הרב שם יא).

ומכל מקום במקום שרוב בני אדם נוטעים אותם לכתחילה על דעת לייבשם ולבשולם, מברך על מי בישולם בורא פרי העץ (ח"י אדם נב ד).

בישול בשביל כל הנ"ל הוא כשבישולם או שראם על דעת לאכול **המים בלבד** הפירות או הירקות עצמם, ואחר כך שתה המים לבדם, אבל אם בישולם או שראם בשביל המים בלבד, אין שם מרק עליהם אלא שם משקה, ולדברי הכל מברך עליהם שהכל (שו"ת הרא"ש ד טו; מרדכי רמז קכה, במי תותים ויין תפוחים; מגן אברהם רה סק"ו, ושו"ע הרב רב יב, ומשנה ברורה רה סק"י¹⁶). מטעם זה מברכים על שכר תמרים שהכל, וכן על מים מבושלים עם עלים של תה וקפה, וכן על מי שריית תותים ותפוחים וכיוצא בהם (שו"ע הרב שם, ובסדר ברכות הנהנין שלו ז יד¹⁷).

על מי שריית צימוקים, ראה ערך ברכת היין.

ונתבשלו ירקות שנתבשלו בחומץ או במשקה אחר, חוץ **בשאר משקים** ממים, אין מברכים על המשקה ברכת הירקות, שאין מי הירקות חשובים כמותם אלא במים, שאין להם טעם בעצמם ומרגישים בהם טעם הירקות (ראה ערך ברכת שהכל), אבל משקה אחר שיש בו טעם בעצמו, אינו נגרר אחר הירק, ומברך עליו שהכל (ט"ז רה סק"ה, וראה משנה ברורה שם ס"ק יב).

ויש שכתבו שסברא זו היא רק לדעת האומרים שמי בישול של פירות אינם כמותם (ראה לעיל: מי פירות שנתבשלו, דעת הרשב"א), אבל לדעת האומרים שאם עיקר בישולם הוא בשביל הפירות, אף מי בישול פירות הם כמו הפירות (ראה שם דעת הרא"ש), אף כשבישלו במשקה שיש לו גם טעם עצמי, מכל מקום כיון שעיקר בישולם הוא בשביל הפירות או הירקות, המשקה כמותם (שו"ע הרב רב טו, ובסדרו ז א).

בישול שלקות לא אמרו שמי השלקות כמותם אלא כשבישולם **עם בשר** בלא בשר, אבל אם בישולם עם בשר – מברך עליהם

בעקבות כך דנו אחרונים מה יברך בשתיית מרק ירקות, ועל מנת להחשיב את מי המרק למי שלקות קבעו מספר תנאים בסיסיים וכדלהלן:

• שהמרק יעשה מדברים כאלו שרוב אכילתם על ידי בישול וכבישה (משנה ברורה רב ס"ק נב, בשם מגן אברהם ושאר אחרונים).

• שהבישול או הכבישה יעשו גם לצורך הפרי וגם לצורך המים, אך אם הצורך הוא רק לאחד מהם – אין מברכים על המים אלא שהכל (משנה ברורה רה סק"ח וסק"י בשם אחרונים; ערוך השולחן שם לו).

• שהפירות או הירקות מתבשלים במים ללא מיני מאכלים נוספים (שו"ע רה ב).

• שכבשו במים כמות גדולה של פירות או ירקות, ובזמן ממושך שהמים קבלו טעם גמור של הפרי או הירק (משנה ברורה רב ס"ק נא, ושער הציון שם ס"ק ס), ולכן על מרק ירקות המצוי בימינו הורו גדולי הפוסקים לברך שהכל, כיון שהירקות נותנים רק טעם חלש במים, ומי שלקות המוזכר בהלכה היינו שנותנים טעם חזק במים, אמנם על חמיצה יברך בורא פרי האדמה כיון שיש במים טעם חזק של סלק (וזאת הברכה בירור הלכה כב ג, בשם הגרשז"א אויערבאך ועוד. וראה שם בארוכה בפרטי דין מרק ירקות).

• ששותה המרק בדרך אכילה למזון ושובע, ולא בתורת משקה כדי להרוות הצמאון (משנה ברורה רב ס"ק לד, בשם הגר"א, וראה עוד מגן אברהם רה סק"ו).

למעשה לא מצוי כל כך שיתמלאו כל התנאים הנ"ל כדי לברך על המרק כברכת הפרי או הירק (ראה פסקי תשובות רב כה, על פי ערוך השולחן רה ו, וראה עוד שם, ובספר וזאת הברכה יב בארוכה בפרטים הרבים שבדין זה).

ומלבד תנאים אלו ישנם עוד אופנים שלא יברך על המרק כברכת הפרי או הירק, וכגון השותה מרק ובו פלחי ירקות וחפץ אף בירקות, אף שהם מועטים ביחס למי המרק, מברך בורא פרי אדמה על הירקות, ופוסטור את המים הטפלים להם (שער הציון רב טו; שו"ע הרב סדר ברכת הנהנין ז יז).

כאשר חפץ בעיקר במי המרק, והירקות טפלים אצלו ובאו רק ללפת המרק, וכגון מרק צלול ובו ירקות בודדים, מברך שהכל על המרק, ופוסטור בברכה את הירקות (שער הציון שם; שו"ע הרב שם טו. וראה משנה ברורה רה ס"ק כג, ושם רה ס"ק יא; אור לציון יד לא).

מי פירות נחלקו הפוסקים בפירות שבישולם ורוצה לשתות **שנתבשלו** מימיהם מה יברך:

• יש אומרים שיברך על מימיהם שהכל, שרק בירקות אמרו שמברך על מימיהם כדרך שמברך על הירקות עצמם, כיון שדרך רוב אכילתם על ידי בישול, אבל פירות, שדרך אכילתם חיים כמות שהם, אם בישולם או שראם אין מימיהם כמותם (רשב"א ברכות לט א; טור או"ח רב בשמו; דעה א בשו"ע שם י, וראה שם בט"ז סק"ח, ומגן אברהם ס"ק כב¹⁵).

• ויש חולקים וסוברים שאף פירות ששראם או בישולם במים, מברך על המים ברכת הפירות, וכדעת רוב הראשונים והפוסקים בשליקת ירקות (ראה לעיל), ואין זה דומה למים שיצאו מהפרי ללא בישול,

שכתב שהרא"ש חולק, וצריך עיון שבשו"ת הרא"ש שם מבואר בפירוש חילוק זה. 17. וראה באור הלכה על המשנה ברורה רב י ד"ה על טעם אחר לברך

15. וראה רמב"ם שם: ירקות שדרכן להישלק, ובכסף משנה שם שאפשר שרצונו לומר למעט כששולק להעביר הוזהמא. 16. וראה מחצית השקל שם

כשאוכלם רק עם פת מיני ירקות שאין דרך רוב בני אדם לאכלם אלא עם פת או על ידי דבר אחר, כגון בצלים וכיוצא בהם, ובא לאכלם בפני עצמם, מכל מקום מברך עליהם בורא פרי האדמה (שו"ע הרב רה א, על פי חק יעקב תעה טז בחזרת שדרכו לאכלו על ידי טיבול בחומץ), אבל שום ובצל שהזקינו, ואינם ראויים לאכלם בלא פת מפני חריפותם, מברך עליהם שהכל (ט"ז רה סק"ב), הואיל ונשתנו לגריעותא (שו"ע הרב שם).

ויש שכתב שלעולם כל שאין דרך לאכלם בלי פת, מברך עליהם שהכל (נשמת אדם נא א).

על תגלינים על פלפל וזנגביל יבשים אין מברכים כיון שהם תבלין, ואין הדרך לאוכלם לבד אלא בתוך תערובת (ברכות לו ב; רמב"ם ברכות ח ז; טושי"ע או"ח רב טז²⁰); והוא הדין לכל תבלין שאי אפשר לאוכלו לבד כמות שהוא (פסקי תשובות רב לה, וספר וזאת הברכה. וראה שם בכל תבלין לגופו על פי שו"ע שם).

אמנם על קנמון מברכים בורא פרי האדמה, לפי שרגילים לאכלו כך כשהוא יבש, והוא גדל על הארץ כמו קנים²¹ (תוספות שם ד"ה ברטיבא; שו"ע שם יז; שו"ע הרב שם כב).

וכן כל דבר שאין דרכו לאכלו אלא ברטיבותו, אין מברכים עליו כלל כשהוא יבש (תוספות שם, וראשונים שם), ואפילו שרגילים לאכלו ביבשותו בתערובת עם שאר דברים, כשאכלו לבדו אינו מברך עליו (רא"ש שם ו, וטושי"ע שם טז, וראה שם במשנה ברורה ס"ק עט).

כשריסק הפרי פרי הארץ שכתשם וריסקם דינם כפרי העץ (מאירי ברכות לו א: פירות האילן או פירות הארץ שנכתשו כו'; משנה ברורה רב סק"מ בתפוחי אדמה שמיען. וראה לעיל: פרי העץ, בתמרים שכתשם).

בבישול וטיגון

הנאכלים חיים או מבושלים כל הפירות – בין אלו שברכתם בורא פרי העץ, ובין אלו שברכתם בורא פרי האדמה – שבישולם, נחלקו אמוראים על ברכתם:

- יש סוברים שלא נשתנו על ידי הבישול מברכתם הקודמת.
 - ויש סוברים שנשתנו לגריעותא, ומברכים עליהם שהכל (ברכות לח ב, מחלוקת של כמה אמוראים. וכן נחלקו בירושלמי שם ו א).
- להלכה, הכלל הוא שברכתם העיקרית היא כדרך אכילתם, שפירות וירקות שדרכם לאכלם חיים, כשאכלם מבושלים מברך עליהם שהכל, ואלו שדרכם לאכלם כשהם מבושלים, כשאכלם מבושלים ברכתם, העץ או האדמה, וכשאכלם חיים מברך שהכל (ברכות שם, ורש"י; רמב"ם ברכות ח ג; טושי"ע או"ח רב יב, ושם רה א), שכיון שדרך אכילתם על ידי בישול, כי הם טובים יותר מבושלים מחיים, על דעת כן נוטעים אותם (ראה ט"ז רה סק"א, ושו"ע הרב רב טז), וזהו עיקר פרי (רש"י ברכות שם ד"ה שלקו).

הנאכלים בין חיים ובין מבושלים דברים שדרכם להיאכל בין חיים ובין מבושלים, אכלם בין חיים ובין מבושלים מברך עליהם ברכה הראויה להם, העץ או האדמה (תוספות ברכות לח ב

שהכל (טור או"ח רה, בשם הרא"ש; שו"ע שם ב), משום שטעם הבשר שבמרק חשוב עיקר יותר מטעם הירקות או הפירות (מגן אברהם שם סק"ז, וראה שו"ע הרב רב יד, ומשנה ברורה רה ס"ק יג), ומכל מקום כשאוכל המרק עם הירק ביחד, אין צריך לברך כי אם על הירק, שהמרק נעשה טפל גם לירק (משנה ברורה שם).

הסוחט ירקות או פירות נחלקו הראשונים באדם הסוחט ירקות או פירות, מה יברך על המשקה:

- יש מהראשונים סוברים שדין המשקה כירקות עצמם (ראב"ן קצ; ראב"י ברכות צח, בפירוש הראשון, וראה שם קד; מאירי ברכות לח א ד"ה דבש; טור רה, בשם אחיו ה"ר יחיאל, והסכים לו ה"ט"ז סק"ח), ואף שמי פירות ברכתם שהכל, הרי זה לפי שאחר סחיטתם עומדים לשתייה, אבל בסחיטת ירקות המשקה היוצא מהם עומד לטבל בו, וחשוב מאכל כמקודם, שמשקה הבא לאוכל הרי הוא כאוכל (ראב"י"ה שם. וראה במאירי שם בפירוש השני. על משקה הבא לאוכל ראה ערך טמאת אוכלין: משקה הבא לאוכל).

- ויש סוברים שאף במי פירות שיצאו על ידי סחיטה ברכתם כברכת הפירות עצמם, ולא אמרו במי פירות שברכתם שהכל אלא כשיצאו מאליהם (מאירי שם בפירוש הראשון, וכן ה"ט"ז שם אינו מחלק בין פירות לירקות).

רוב הפוסקים חולקים וסוברים שבין בפירות ובין בירקות מברך על המשקה שהכל, כיון שיותר יוצא טעם הפירות והירקות על ידי בישול מעל ידי סחיטה, ובסחיטתם נשתנו לגריעותא¹⁸ (טור או"ח רה, וכן דעת הרמב"ם ברכות ח ב, וכן כתב בשו"ע רה ג, וכן הכרעת כל האחרונים שם).

פרי הארץ על פירות הארץ מברך בורא פרי האדמה (משנה ברכות לה א; רמב"ם ברכות ח א; טושי"ע או"ח רג א. וראה ערך אילן על גדר פרי הארץ שאינו בכלל אילן), כלשון הכתוב: **מִרְאשִׁית פֶּלַח פְּרֵי הָאֲדָמָה** (דברים כו ב), ולא: פרי הארץ (הלכות הרא"ה ברכות שם; מאירי שם).

על הירקות על הירקות נחלקו תנאים:

- לחכמים מברך בורא פרי האדמה.
- לרבי יהודה מברך בורא מיני דשאים (משנה שם); ועל זרעים – תבואה וקטניות – מברך בורא מיני זרעים¹⁹ (תוספתא שם [ליברמן] ד ד, וראה שם במנחת בכורים דהיינו לרבי יהודה; גמרא שם לו א, ורש"י ד"ה הא; ירושלמי ו א: בורא מיני זרעונים).

ויש אומרים שיברך ברוך מצמיח האדמה בדברו (תוספתא שם).

הלכה כחכמים, שבין על זרעים ובין על ירקות מברך בורא פרי האדמה (ברכות מ א לגירסתנו: אין הלכה כרבי יהודה; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רה א); ויש מן הראשונים שמצדדים לומר שהלכה כרבי יהודה (רמב"ן שם ד"ה ופסקו לגירסתו בגמרא, וכן הגירסא בילקוט תהלים רמז תשצז, ובאור זרוע א קעא, בשם יש ספרים, וראה דקדוקי סופרים שם).

על הצנון צנון, אף על פי שאם אינו תולשו בעתו סופו להקשות כעץ, מברכים עליו בורא פרי האדמה, לפי שנוטעים אותו לכתחילה על דעת לאכלו כשהוא רך (ברכות לו א, ורש"י ד"ה אדעתא; טושי"ע או"ח רג ח. וראה ערך ברכת שהכל על הענפים הרכים של דקל).

פרי האדמה. על גדרם של ירקות והבדלם מזרעים, שהם תבואה וקטניות, ראה רמב"ם כלאים א ח, ושנות אליהו להגר"א פאה א ד. וראה ערך זרעים וערך ירקות. ²⁰ ראה שם שדנו בפלפל וזנגביל רטובים. ²¹ ראה בספר וזאת הברכה בחערות ומקורות עג שיתכן שבזמננו אין הדרך לאכול הקינמון לבדו

שהכל על מי שריית תפוחים. ¹⁸ וכשהדרך לאכול אותם פירות על ידי סחיטה, ראה בשער הציון על המשנה ברורה שם ס"ק כא שתלה זאת במחלוקת הרשב"א והרא"ש הנ"ל ראה: מי פירות שנתבשלו. ¹⁹ ראה בגמרא שם מ א טעמו של רבי יהודה לפרט לכל מין ברכה בפני עצמה, ולא לברך על הכל בורא

לאכילה מפני שלא נגמר בישולם, והוכשרו לאכילה על ידי טיגונם בדבש וכיוצא, מברך עליהם שהכל, שאין נוטעים אותם על דעת לאכול אותם כשהם רכים, ולפיכך אגוזים רכים שהם מרים, ומטגנים אותם יחד עם קליפתם בדבש, מברך עליהם שהכל (בית יוסף או"ח רב, ובשו"ע שם יד, ורמ"א שם, וראה מגן אברהם שם. וראה לעיל: פרי העץ, על שקדים המתוקים).

מקחת מיני מרקחת מפירות או עשבים, או מיני **מפירות מבושלים** בשמים שהתבשלו, אפילו שהם כתושים ביותר ומעורבים בדבש המרוקח עמהם, מברכים עליהם ברכת הראויה להם, לפי שהדבש בא לקיים דבר המרוקח בו, לפיכך הוא טפל אצלו (טושי"ע או"ח רד יא, וראה שם בטור שבתחילה נחלק על חבריו בזה, ואחר כך ביטל דעתו. וראה כסף משנה ברכות ג ו), אפילו הוא יותר ממנו (ראה ט"ז רג סק"ב, ושו"ע הרב רד טז).

במה דברים אמורים כשעל ידי הבישול לא נתבטלה צורתו ותוארו הראשון לגמרי, אבל אם נימוח עד שאין עליו תואר הפרי כמו שהיה בעודנו חי – יש אומרים שמברכים עליהם שהכל (שו"ת תרומת הדשן כט; רמ"א בשו"ע רב ז, בשם יש אומרים. וראה ירושלמי ו א), או בורא פרי האדמה (ב"ח רב), כדרך שסוברים כך בפירות חיים שנתרסקו לגמרי (ראה לעיל: פרי העץ, בתמרים שכתשם), ואפילו לסוברים שבפירות חיים ברכתם בורא פרי העץ אפילו כשנתרסקו לגמרי, יש אומרים שהרי זה לפי שאף אחר הריסוק ניכר תוארם וצורתם, אבל בבישול כשנימוחו לגמרי לא ניכרת צורתם כלל, ונשתנית ברכתם (ראה מגן אברהם רב ס"ק יח, ושו"ע הרב יז, ומשנה ברורה ס"ק מב בפירוש הראשון).

ויש חולקים וסוברים שבשביל איבוד הצורה לא נאבדה ברכתו הראשונה, ושם הפרי עליו (בית יוסף סוף סימן רג, וכן דעת הט"ז רב סק"ד).

וכתבו הפוסקים שטוב לחוש לכתחילה לברך שהכל, שבדיעבד יצא בברכת שהכל גם על פירות גמורים (ראה ערך ברכת שהכל), ואם בירך בורא פרי העץ – יצא (רמ"א בשו"ע שם, וכן דעת המגן אברהם ושו"ע הרב ושאר אחרונים, וראה משנה ברורה ובאור הלכה שם).

וכל זה כשאין רוב דרך אכילת אותם הפירות על ידי בישול, אבל אם רוב דרך אכילתם כך, אפילו שנימוחו ואבדה צורתם הראשונה לגמרי, לדברי הכל מברך בורא פרי העץ, ואפילו לכתחילה (ראה תרומת הדשן שם, ושו"ע הרב רב יז, ומשנה ברורה שם ס"ק מד).

בטעות וספק

בירך על פירות הארץ בורא פרי העץ – לא יצא (משנה ברכות מ א; רמב"ם ברכות ח י; טושי"ע או"ח רו א).

בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה, הרי זה תלוי במחלוקת תנאים: לרבי יהודה שסובר בנוגע למצות בכורים שעיקר יניקת הפירות מן הארץ, והכל גדל הימנה (ראה ערך מקרא בכורים), ואין האילן אלא סיבה אמצעית (מאירי במשנה ברכות לה א. וראה ירושלמי שם ו ב) – יצא (גמרא שם מ א, ורש"י ד"ה דעיקר), ולחכמים לא יצא (שם); ויש אומרים שלדברי הכל יצא, שפירות האילן בכלל פירות האדמה, ואין פירות האדמה בכלל פירות העץ (רבי יוסי בירושלמי שם. וראה שו"ת שאגת אריה כג שרצה לומר כן אף בדעת הבבלי).

להיכלל חי ומשתנה למעליהם בבישול. ²³. וראה שערי תשובה שם סק"ט שכן דעת האחרונים ולא כהט"ז סק"ג שסובר שלעולם אינו נקרא פרי האדמה

ד"ה משכחת; רמב"ם ברכות ח ג; טושי"ע או"ח רב יב, ושם רה א), ואפילו אם הם טובים יותר כשהם מבושלים, אם כשהם חיים הם גם טובים לאכילה והרבה אוכלים אותם כן, מברך ברכתם הראויה להם (לבוש שם; מג"א רה סק"ג. וראה שו"ע הרב שם א).

והוא הדין אם הם טובים לאכילה בין חיים ובין מבושלים, ולא נשתנה טעמם לגריעותא על ידי הבישול, מברך עליהם ברכתם הראויה, אף שדרך רוב העולם לאכלם חיים, ולא אמרו שאם דרכם לאכלם חיים מברך עליהם כשהם מבושלים שהכל (ראה לעיל), אלא אם על ידי הבישול נשתנה טעמם לגריעותא (ראה תוספות שם, ורמ"א בשו"ע רה א, ושו"ע הרב רב טז, וסדר ברכות הנחנין ו); ויש מהראשונים חולק וסובר שאפילו אם נשתנה על ידי הבישול לגריעותא מברך עליו את הברכה הראויה לו (רי"ף שם כז א, וכמו שהבינו בדעתו תלמידי רבינו יונה, ותוספות הרא"ש שם ²²).

הכוש או פלוח כבושים או מלוחים דינם כבישול, שאם דרך בני אדם לאכלם בכבישתם ומליחתם, כמו כרוב וכיוצא בו, מברך עליהם אז בורא פרי האדמה, ואם אכלם חיים בלי כבישה מברך שהכל, וכן בשאר החילוקים שנאמרו בבישול אף בכבישה כן (ראה ט"ז רה סק"א, ומגן אברהם שם סק"ב. וראה משנה ברורה שם סק"ד).

דבר הנפסד בכישולו דברים שמתקלקלים על ידי בישולם בפני עצמם, אולם כשמבשלים אותם עם בשר וכיוצא משתבחים בטעמם, כיון שאין השבח מצד עצמם – מברך עליהם שהכל (תוספות ברכות לח ב ד"ה משכחת, וראשונים שם; רמ"א בשו"ע או"ח רה א). במה דברים אמורים כשנותנים אותם לתוך בשר כדי שהם יתנו טעם בבשר, ולא שהבשר יתן טעם בהם, כשום ובצלים ותבלין וכיוצא, אלא שממילא הם מקבלים טעם מהבשר, אבל אם נותנים אותם לתוך התבשיל כדי שהתבשיל יתן טעם בהם, כגון שמטגנים ירקות בשומן וכיוצא, אף שבלי השומן היו מתקלקלים, מברכים עליהם בורא פרי האדמה (מגן אברהם שם סק"ה. וראה שו"ע הרב שם ג, ומשנה ברורה שם סק"ז ²³).

וכן אגוז המטוגן בדבש, האגוז עיקר, ומברכים עליו בורא פרי העץ (תוספות ברכות לח ב ד"ה משכחת; רא"ש שם ו טו; טושי"ע או"ח רב ג), אף שאם היה מבשלו בלא דבש היה מתקלקל טעמו, שדרכו להיאכל כשהוא חי, מכל מקום כיון שעם טיגונו בדבש משתבח טעמו, לא אבדה חשיבותו על ידי כך (רא"ש שם, שלא כיש חולקים שם. וראה מגן אברהם רה סק"ה), ולא עוד אלא אפילו אם כבר בישלו קודם במים ונשתנה לגריעותא, והיתה ברכתו אז שהכל, אף על פי כן כשחזר וניתקן על ידי הטיגון בדבש, חוזר לברכתו בורא פרי העץ (שו"ע הרב רב יח).

פרי שאינו ראוי לאכילה פירות שבפני עצמם אינם ראויים לאכילה כלל, לא חיים ולא מבושלים, רק כשמבשלים או מרקחים אותם בדבש נעשים ראויים לאכילה, הרי זוהי דרך אכילתם, והרי הם כפירות שאינם נאכלים חיים שמברך עליהם אחר בישולם ברכה הראויה להם, והדבש הוא טפל להם, שאינו בא אלא להכשיר אותם הפירות לאכילה (בית יוסף או"ח רד בוורדים, וראה שם בטושי"ע יא, ומגן אברהם ס"ק כג. וראה טושי"ע רג ו בונגביל יבש). ודוקא בפרי שכבר נגמר בישולו, אבל פירות שאינם ראויים

אלא עם סוכר וברכתו שהכל. ²². וראה בית יוסף שם רה שרוב הפוסקים חולקים עליו, והטור שם הבין גם בדעת הרי"ף שלא אמר אלא בדבר שאין דרכו

ויש חולקים אף בדיעבד וסוברים שלא אמרו שאם בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא אלא במין אחד, כגון שבא לברך על פרי העץ שלפניו, אלא שבמקום בורא פרי העץ בירך בורא פרי האדמה; אבל בשני מינים, אחד פרי העץ ואחד פרי הארץ, ובירך בורא פרי האדמה על פרי הארץ, לא פטר את פרי העץ אף אם נתכוין לפטרו (שאגת אריה כז, לדעת רש"י מא ד"ה אבל ותוספות שם, ופסק כמותם. וראה באור הגר"א שם סק"ד שרש"י רצונו לומר שאינו מתכוין).

וטוב להיות נמלך שלא לאכול מיד פרי העץ אלא לאחר זמן, ויחזור ויברך עליהם (שערי תשובה שם סק"א, ומ"ב שם סק"י²⁶).

נספק המסופק בפרי אם הוא פרי העץ או פרי האדמה, או שמסופק אם זהו עיקר הפרי וברכתו העץ, או שאינו עיקר הפרי וברכתו אדמה – יברך בורא פרי האדמה, כיון שבדיעבד יצא בברכה זו אף על פרי האילן (רא"ש ברכות ו ה, בבוסר; טור סוף סי' רב; טוש"ע או"ח ו א, וראה שם רב ב; רמ"א בשו"ע רב יח), וכן כשהספק הוא לא במציאות הפרי אלא מצד הדין (משנה ברורה ו סק"ד), אבל אם הספק הוא מחמת שלא למד, לא יאכל עד שילמד (מגן אברהם רב ס"ק לו. על פי ברכות לה א).

על כולם אם בירך ברכת שהכל יצא (ראה ערך ברכת שהכל).

הלכה שיצא (משנה שם; רמב"ם שם לגירסתנו, ולא כנוסח הישן, ראה שם בבספ משנה; טוש"ע שם²⁴).

פירות האילן שמברכים עליהם בורא פרי האדמה הבשיל וכדומה מפני שלא נגמר בשולם, או שאינם עיקר הפרי (ראה לעיל: פרי העץ, על הצלף) – אם בירך עליהם בורא פרי העץ, יצא (מגן אברהם ו סק"א. וראה שער הציון על המשנה ברורה שם סק"א שיש מהאחרונים שחולקים על המגן אברהם אך יש שמסכימים לו, וספק ברכות להקל).

נתכוין לפטור את פרי העץ היו לפניו פרי העץ ופרי האדמה, ובירך על פרי האדמה, ונתכוין לפטור גם את פרי העץ בברכה זו – יצא (תלמודי רבינו יונה ברכות כח ב ד"ה אבל; כלבו כד; ב"י ושו"ע או"ח ו ב), ואף אם לא היה לפניו פרי העץ בשעת הברכה, אם נתכוין לפטור בברכת בורא פרי האדמה – יצא (ט"ז שם סק"ב²⁵), ודוקא בדיעבד, אבל לכתחילה כשיש לפניו פרי העץ ופרי האדמה – מברך על זה, וחוזר ומברך על זה (ברכות מא א. וראה ערך ברכות הנהנין: בקדימה, מחלוקת אם יברך תחילה על פרי העץ או איזה שירצה יקדים).

אמנם אין פרי העץ נפטר בברכת פרי האדמה בסתם, כשלא נתכוין בפירוש לפטרו (רש"י ברכות מא א ד"ה אבל. וראה באור הגר"א ו סק"ד).

בְּרַכַּת הַפֶּת

הברכה שמברכים על לחם לפני אכילתו

• דגן וקמח;	הפרקים:
• תערובת;	• הברכה ונוסחתה;
• קדיחה בפת;	• לחם שאינו גמור;
• פת ושאר מאכלים.	• בישול וטיגון;

הברכה ונוסחתה

הלחם שנעשה מאחד מחמשה מיני דגן, והם חיטים ושעורים וכוסמים ושבולת שועל ושיפון (ראה ערך תבואה וערך לחם), שטחנו אותם לקמח, ולשו את הקמח לעיסה, ואפו אותה – מברכים עליו לפני אכילתו המוציא לחם מן הארץ (רמב"ם ברכות ג א-ב, על פי משנה ברכות לה א וגמ' שם לו א²).

ואף על פי שדגן הוא מגידולי הארץ, והיה ראוי לברך עליו בורא פרי האדמה, מתוך חשיבותו של הלחם, שהוא סועד את הלב, כמו שנאמר: וְלֶחֶם לֶכֶב אֱנוֹשׁ יִסְעֵד (תהלים קד טו), קבעו לו ברכה לעצמו (כן משמע בגמ' שם לה ב).

אם בירך אף בדיעבד שבירך על הפת בורא פרי האדמה **ברכה אחרת** כתבו ראשונים שלא יצא, שכיון שנעשה פת אינו נקרא פרי כלל, אלא לחם או מזון (רא"ה ברכות מא ב; הלכות ברכות לריטב"א ב טז, בשם מורו, והסכים עמו; הפרדס לרבי אשר נביו, תקון הברכות, בשם הריטב"א שכתב בשם הרא"ה), כלומר שכיון שהכתוב קבע לה שם בפני עצמו, היינו לחם, כמו שכתוב: אֲשֶׁר לֹא

בְּמִסְפַּנֵּת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם (דברים ח ט), לא יצא כשבירך בלשון פרי, או שכיון שבברכה שקבעו לה חכמים הוציאוה מכלל פרי, שוב אינו יוצא בה בלשון פרי (שיטה מקובצת שם מ ב³).

בירך על הלחם בורא מיני מזונות, נחלקו בדינו: יש סוברים שיצא בדיעבד, שהרי בורא מיני מזונות היא ברכה כוללת, כמו ברכת-שהכל, ואף הלחם בכלל מזונות (שיטה מקובצת ברכות מב א; דרישה קסח סק"א; ט"ז שם סק"ו; אליה רבה שם ס"ק טז; חיי אדם נח א; ברכי יוסף קסז ו); ויש מהאחרונים סוברים שלא יצא (בית יהודה או"ח מא; ערוך השלחן שם יט קסז יט), כיון שאינה ברכה מבוררת, ולא תקנוה חכמים על הפת (ערוך השלחן שם).

אם בירך שהכל על הפת, נחלקו אמוראים בדבר, ולהלכה יצא (ראה ערך ברכת שהכל).

שיעור ברכת המוציא נחלקו אם יש לה שיעור:

- יש אומרים שאין לה שיעור, שאפילו על פחות מכזית, שאין מברכים עליו ברכת-המזון (ראה ערכו), מברכים ברכת המוציא (ירושלמי ברכות ו א, לגירסתנו; ותוספות סוכה כו ב ד"ה ולא; רמב"ם ברכות

דגן מחמשת המינים, חי או שלוק, כמו שהוא, וכן על קמח, חי או קלוי, ראה להלן. 3. ויש מהאחרונים שכתבו שיצא, שחיטים הם פרי האדמה, כמו שכתוב לגבי בכורים: וְלִקְחָתָּ מִרְאשִׁית כָּל פְּרִי הָאֲדָמָה (דברים כו ב). אלפסי זוטא ברכות מד א; נשמת אדם נח ב; ויש מהאחרונים שנסתפק בזה (כסף משנה ברכות ד ו).

כל שהשבח בא על ידי דבר אחר. 24. ראה כסף משנה שם בסתירת דברי הרמב"ם שבבכורים פסק כחכמים, וראה שו"ת שאגת אריה שם. 25. וראה אליה רבה שם שהשו"ע כתב 'היו לפניו כדי לחדש שאף שהם לפניו מכל מקום צריך שיתכוין. 26. וראה שם שלדינא הסכימו האחרונים כדעת השו"ע, ויישבו קושיות השאגת אריה. **ברכת הפת**. 1. ד, טורי' תקע-תקעה. 2. על

הן בהלכה, והן בפירוש המושג "המוציא" הנזכר בפסוק (כן משמע בגמ' שם לח א-ב; רמב"ן פסחים ז ב; רא"ש שם א י).

• ולטעם השני הטעם הוא מפני שחוששים לעירוב אותיות (ירושלמי ברכות שם) של "העולם" ו"מוציא" (תוספות לח ב ד"ה והלכתא), וקריאה מוטעית: העולמוציא.

לחם שאינו מיני לחמים שאין דרכם של רוב בני אדם לקבוע סעודתם עליהם (על מהותם ראה להלן) – אין מברכים עליהם המוציא (ברכות מב א; רמב"ם ברכות ג ט; טוש"ע או"ח קסח ח), אלא בורא מיני מזונות (תוספתא ברכות (ליברמן) ד ד, לגירסת תוספות פסחים קז ב ד"ה מיני, ותוספות ישנים יומא עט ב ד"ה מיני, וסמ"ג עשין ל, ורא"ש פסחים י יט, וסוכה ב יג; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אלא אם כן אכל שיעור שרגילים לפעמים לקבוע סעודה עליהם – שמברכים עליהם המוציא (ברכות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), מפני שכל שאין דרך בני אדם לקבוע סעודתם עליהם, אין עליהם החשיבות של לחם גמור שמחמתה קבעו ברכה מיוחדת של המוציא (ט"ז שם סק"ו; שלחן ערוך הרב שם ח)⁴.

כמי תלויה במי תלויה קביעות הסעודה, נחלקו ראשונים: **קביעות הסעודה** • יש אומרים שקביעות הסעודה תלויה במי שאוכל עכשיו את הפת, שאם אכל שיעור שהוא רגיל לפעמים לקבוע עליו סעודה, מברך המוציא, אף אם רוב בני אדם אינם קובעים לעולם סעודה בשיעור זה; וכן להפך, שאם אכל שיעור שהוא לעולם אינו רגיל לקבוע עליו סעודה, מברך בורא מיני מזונות, אף אם רוב בני האדם רגילים לקבוע לפעמים סעודה על שיעור כזה (רא"ש ברכות ו ל, בשם הראב"ד).

• ויש אומרים שקביעות סעודה זו אינה תלויה במי שאוכל עכשיו את הפת, אלא ברוב בני אדם, ואף אם מנהגו אינו כמותם, בטלה דעתו אצל כל אדם, ושיעור קביעות הסעודה תלוי במנהג רוב בני האדם (רמב"ם שם; רא"ש ברכות ו ל, בשמו, והסכים עמו), וכן הלכה (טוש"ע שם).

ואם הוא קבע סעודתו עליו, אלא שאכל עמו בשר ודברים אחרים, ואילו אכלו לבדו לא היה שבע ממנו, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שהדבר תלוי בדעת רוב בני האדם, שאם הם רגילים לשבוע כשאוכלים עם בשר וכיוצא, הרי זו קביעות סעודה (מחצית השקל שם ס"ק יג; משנה ברורה שם ס"ק כד).

• יש אומרים שלחייב בברכת המוציא יש צורך הן בדעת אחרים, והן שהוא יקבע הסעודה עליו (מגן אברהם שם ס"ק יג; שלחן ערוך הרב שם ח).

• ויש אומרים שלעולם אין מצרפים לשיעור השביעה שאר דברים, אלא משערים האם רוב בני האדם היו קובעים סעודה בפת זו, אם לאו (ערוך השלחן שם יז).

שעור קביעות להלכה שקביעות סעודה תלויה בדעת רוב בני האדם, נחלקו אחרונים בשיעורו:

• יש אומרים ששיעורו כמו בעירובי-תחומין, שנחלקו הדעות אם שיעורו שלש או ארבע ביצים (ראה ערך ערובי תחומין). אליה רבה שם ס"ק יז, בשם אור חדש; מחצית השקל שם).

ג יב; רשב"א ברכות לו ב, ושם לח ב; רא"ש שם ו טז, וכן הלכה (טוש"ע או"ח קסח ט).

• יש אומרים שעל פחות מכזית אין מברכים המוציא אלא בורא מיני מזונות (רשב"א שם לו ב, בשם הראב"ד; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים).

• יש אומרים שעל פחות מכשיעור מברכים ברכת-שהכל (ארחות חיים, סעודה כא, וכלבו כד, בשם יש אומרים).

• יש אומרים שאין מברכים כלל על פחות מכשיעור (ארחות חיים שם, וכלבו שם, בשם רב אחא משבחה).

• ויש אומרים שכל שיש שם פרוסה כזית, אפילו שאינו אוכל אלא חצי זית, מברך המוציא, הואיל וממקום חיוב נפסקה; אבל כשאין שם אלא פחות מכזית אינו מברך המוציא (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

נוסח הגרסה הברכה נתקנה על שם הכתוב: **לְהוֹצִיא לֶחֶם מִן הָאָרֶץ** (תהלים קד יד), ולכן אין מברכים: מן האדמה, כדרך שאומרים בורא פרי האדמה (שיטה מקובצת ברכות לה א), ומפני שנתקן על פי לשון הכתוב לא חששו בתיקון הברכה לעירוב אותיות של "לחם" ו"מן" (תוספות שם לח ב ד"ה והלכתא, על פי ירושלמי ברכות ו א) – וקריאה מוטעית: לחמין – ומכל מקום כשאומר הברכה יש ליתן ריוח בין המילים הללו (טוש"ע או"ח קסז ב).

אכן במילה "המוציא" נחלקו תנאים אם אומרים "המוציא" (חכמים בברכות לח א; רבי נחמיה בירושלמי שם); או "מוציא" (רבי נחמיה בגמ' שם; חכמים בירושלמי שם), ונחלקו אמוראים בטעם מחלוקתם:

• יש אומרים שהכל מודים ש"מוציא" מובנו לשעבר כמו שנאמר: **אֶל מוֹצִיאָם מִמִּצְרַיִם** (במדבר כג כב), וכשמברך כן הרי זו ודאי ברכה הגונה, שהברכה צריכה להיות בלשון עבר, שהרי כבר הוציא מן הארץ הלחם הזה שהוא בא ליהנות הימנו, ולא נחלקו אלא ב"המוציא" – שיש אומרים שאף הוא מובנו לשעבר, כמו שנאמר: **הַמוֹצִיא לֶךְ מִיָּם מִצּוֹר הַחֲלָמִשׁ** (דברים ח טו), וכבר הוציא; ויש אומרים שמובנו להבא, כמו שנאמר: **הַמוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת סְבָלוֹת מִצְרַיִם** (שמות ו ז), וכשנאמר פסוק זה עדיין לא יצאו ממצרים (רבא בגמ' שם, ורש"י ד"ה דאפיק, וד"ה דכתיב, וד"ה המוציא, וד"ה ורבי, וד"ה דאפיקית).

• ויש אומרים שהסוברים "מוציא" דעתם שמברכים על העבר, שלפני חטא אדם הראשון הוציאה הארץ לחם ממש, ואחר החטא הוא שנגזר עליו **בְּזַעַת אֶפֶיךָ תֹאכַל לֶחֶם** (בראשית ג יט); והסוברים "המוציא" דעתם שהברכה היא על להבא, שעתיד הקדוש ברוך הוא להוציא לחם מוכן מן הארץ, שנאמר: **יְהִי פֶסֶת בַּר בְּאֶרֶץ** (תהלים עב טז). רבי יעקב בר אחא בירושלמי שם, לפי ר"ש סיריליאן ורידב"ז; רבי יעקב בר אחא בבראשית רבה טו ז).

להלכה אומרים "המוציא" (גמ' שם ב; ירושלמי שם; רמב"ם ברכות ג ב; טוש"ע או"ח קסז ב), ותלוי הדבר בטעמי המחלוקת:

• לטעם הראשון הטעם הוא להשמיע לנו שלמרות שכשאמר "מוציא" יצא ידי חובה, הרי שלהלכה יש לומר "המוציא", וכשאומר כן ניכר שתלמיד חכם הוא ומשמיע חידוש בברכותיו,

4. ויש מהתנאים הסוברים שלעולם מברכים עליהם המוציא (רבי מונא בשם רבי יהודה בברכות מב א); ויש הסוברים שמברכים עליהם ברכה מיוחדת:

4. ויש מהתנאים הסוברים שלעולם מברכים עליהם המוציא (רבי מונא בשם רבי יהודה בברכות מב א); ויש הסוברים שמברכים עליהם ברכה מיוחדת:

בשביל המילוי, מכל מקום מין דגן הוא חשוב ואינו בטל לגבי המילוי, ובלבד שעל כל פנים יאכל אף מהפת עצמה, אבל אם אינו אוכל אלא הפירות של המילוי בלבד אינו מברך אלא ברכת הפירות (מגן אברהם שם ס"ק טו), ואפילו אם הוציא המילוי ממנו ונשארה העיסה בלבד, דין פת הבאה בכיסנין עליה, שאנו הולכים אחר שעת האפייה (ט"ז שם סק"ח; שלחן ערוך הרב שם י).

היה המילוי בבשר או דגים או גבינה או ירקות וכיוצא מהדברים שדרך בני אדם לקבוע סעודה עליהם ללפת בהם את הפת, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין מילוי זה מוציא את הפת הממולאה בו מתורת לחם גמור, כיון שהמילוי ראוי גם כן לקבוע עליו ללפת בו את הפת, ולכן אפילו לא קבע סעודה מברך המוציא, ולא אמרו שהמילוי מוציא מידי לחם גמור אלא כשממולא בדברים שאוכלים אותם לקינוח סעודה ולתענוג בלבד (שלטי הגבורים ברכות ל א מדפי הרי"ף, א, בשם ריא"ז שכתב בשם הרי"ד; שבלי הלקט קנט, בשם הרי"ד; שלחן ערוך הרב שם, קונטרס אחרון ב, בדעת רש"י והרי"ף והרא"ש; משנה ברורה שם צד, בדעת השו"ע).

• ויש אומרים שאין הבדל בין מילוי בפירות למילוי בבשר וגבינה וכיוצא, ולעולם אינו מברך המוציא אלא בקביעת סעודה דוקא (תניא רבתי כח; ט"ז שם סק"ו וסק"כ, בדעת השו"ע).

וירא שמים יחמיר ולא יאכל מהם פחות משיעור קביעת סעודה, או עם פת גמורה (שלחן ערוך הרב שם י).

באור הדעה השלישית בבאור הדעה השלישית נחלקו הדעות אם רוב העיסה נילווה במים: יש אומרים שהוא פת גמור (כן משמע ברש"י שם; דרכי משה ב רמ"א שם; מגן אברהם שם ס"ק טז; שלחן ערוך הרב שם יא); ויש אומרים שכל עוד טעם תערובת מי הפירות או התבלין ניכר בעיסה הרי הוא פת הבאה בכיסנין (בית יוסף ושו"ע שם) ⁶.

להלכה להלכה לא הכריעו בין דעות הראשונים בפירוש פת הבאה בכיסנין, אך נחלקו הפוסקים האם יש להקל כדברי כולם, ולעולם לברך ברכת בורא מיני מזונות, על כל פירוש בראשונים (בית יוסף ושו"ע שם); או להיפך, שיש להחמיר ככל הדעות ולא לאכול פת הבאה בכיסנין שיש בה כשיעור קביעת סעודה אלא בתוך הסעודה (ב"ח שם), וכתבו שבעל נפש ינהג כדעה זו (שלחן ערוך הרב שם יב).

ומספר טעמים נאמרו מדוע יש להקל בדבר:

• ברכת בורא מיני מזונות היא ברכה כוללת הפוטרת כל דבר שהוא מזון, אלא שמפני חשיבות הפת קבעו עליו המוציא וברכת המזון, וכל שאין ברור שיש בו חשיבות של פת ואינו בכלל כיסנין, יש לברך עליו הברכה הכוללת (ט"ז שם סק"ו; שלחן ערוך הרב שם, בפירוש השני).

• או שאף מן התורה די לו בברכה מעין שלש לאחר אכילת פת (ראה ערך ברכת המזון), וכיון שכך אם אנו מסופקים אם יש לברך ברכת המזון או ברכה מעין שלש, נחייב לברך ברכה מעין שלש, ואין לברך המוציא לפני דבר שמברכים לאחריו ברכה מעין שלש, מפני שהברכות סותרות זו את זו (שלחן ערוך הרב שם, בפירוש הראשון).

לברך המוציא, אלא אם כן התבלין והדבש הם רבים מהקמח (ב"ח שם, בשם מהרש"ל), ודעה יחידית היא זו (ט"ז שם סק"ז).

• יש אומרים שסעודה לעירוב היא הפחותה שבסעודת עניים, אבל סעודת רוב בני אדם הבריאם היא חצי עומר, שהוא חצי שיעור חלה (שלחן ערוך הרב שם; ערוך השלחן שם).

• ויש אומרים ששיעור זה הוא כסעודה שאדם אוכל ערב ובוקר סעודתו הקבועה – והוא שיעור אכילת אדם בינוני בכל מדינה ומדינה שעומדים בה, שיש מדינות שאוכלים מעט, ויש שאוכלים הרבה (אגרות משה או"ח ג לב) – אף על פי שעכשיו אוכלת אכילת עראי (חיי אדם נד ד, על פי שבלי הלקט קנט, בשם הגר"א, והסכים עמו; משנה ברורה שם כד, שכן משמע בשו"ע שם, ושכן מוכח באשכול).

ולכתחילה יש לחוש ולא לאכול פת בכיסנין כשיעור שיש בו מחלוקת אם יש בו שיעור קביעת סעודה (כזית השלם עמ' 193).

נערים ונשים זקן או נער שאכילתו בטבע מועטה, אין משערים בהם על פי רוב בני האדם, אלא על פי רוב בני מינם – שאם אכלו פת בכיסנין בשיעור שדרכם תמיד לקבוע סעודה עליו, יברכו המוציא עליו (באור הלכה קסח ד"ה אע"פ, על פי שו"ת הרדב"ז ח"ו ב אלפים רכז), והוא הדין נשים, שדרכן לאכול פחות מגברים (כזית השלם שם, הערה 23, בשם הרב שלמה זלמן אויערבך).

מהם מיני הלחמים הללו ואלו הם מיני לחמים שאין דרכם של בני אדם לקבוע סעודתם עליהם אלא כשאוכלים מהם בשיעור האמור: פת הבאה בכיסנין, לחמניות, טרוקנים, וטריתא.

מחלוקת הראשונים פת הבאה בכיסנין נחלקו ראשונים בפרושו: **מהי פת הבאה בכיסנין** • יש מפרשים שהיא פת, בין שהיא מתובלת ובין שאינה מתובלת, שעושים אותה כעכים

יבשים וכוססים אותם (ערוך, כסן, בשם רב האי גאון; שו"ע או"ח קסח ז, בשם יש מפרשים).

• יש מפרשים שהיא פת העשויה כמין כיסים מלאים סוכר ושקדים ואגוזים ומיני תבלין (ערוך שם, ורבנו יונה ברכות מא ב, בשם רבנו חננאל; רשב"א שם; אור זרוע א קמט; טור שם; שו"ע שם, בשם יש מפרשים), והעיסה עצמה נילווה במים לבד כשאר פת, אלא שהיא ממולאה ממינים אלו (ט"ז שם סק"ו; שלחן ערוך הרב שם ט).

• ויש מפרשים שהיא עיסה שנילושה בדבש או בשמן או בחלב, או שעירב בה מיני תבלין ואפאה (כן משמע ברש"י שם ד"ה פת הבאה; רמב"ם ברכות ג ט; שו"ע שם, בשם יש אומרים), והוא הדין שנילושה במי פירות, או במי ביצים ויין ושאר משקים חוץ ממים (חיי אדם נד ג; שלחן ערוך הרב שם יא; ערוך השלחן שם כד ונא) ⁵, ונקראת "כיסנין" מפני שהיו רגילים להביאה לשולחן יחד עם קליות, וקליות נקראים בארמית כיסנין (רש"י שם). ולפי שאין דרך בני אדם לקבוע סעודה אלא על פת שנילושה במים, לפיכך אין בפת שנילושה בשאר דברים חשיבות לחם גמור לברך עליה המוציא, אם אינו אוכל שיעור שבני אדם קובעים עליו, אף על פי שיש עליה תורת לחם לענין חלה וכיוצא (בית יוסף שם).

ויש מהאחרונים שכתב שלא נחלקו הראשונים בדבר, אלא שכל פת המשונה מפת הרגילה היא פת הבאה בכיסנין, וכל אחד נתן דוגמא אחרת לדבר (מאמר מרדכי שם ס"ק יד).

באור הדעה השנייה לדעה השנייה כתבו אחרונים שאף על פי שהמילוי הוא העיקר אצלו, ואין כוונתו באכילת הפת אלא

5. ויש מהאחרונים שנסתפק במי פירות ומי ביצים (מגן אברהם שם ס"ק טז וס"ק מד). 6. ויש הסובר שאפילו במיני מתיקה שהדבש מרובה על המים יש

טרוקים "נחלקו בהם אמוראים:

• יש אומרים שהם לחם גמור וברכתם המוציא (רבי יוחנן בירושלמי חלה א ג; כן משמע מסתמא דגמי' בברכות לח א; כן משמע מרבין בשם רבי יוחנן שם, לגירסת הרא"ש שם ו יא).

• יש אומרים שאינם כלל לחם, וברכתם בורא מיני מזונות (ריש לקיש בירושלמי שם; כן משמע מרבין בשם רבי יוחנן בגמי' שם, לגירסתנו; רב יוסף שם, לגירסתנו).

• ויש אומרים שאף הם תלויים בקביעת סעודה לברכת המוציא (מר זוטרא שם, לגירסתנו).

אף להלכה נחלקו ראשונים ואחרונים בדבר:

• יש פוסקים כדעה הראשונה (רי"ף שם, ורמב"ם ברכות ג ט, לפי הב"ח או"ח קסח ט; טור שם).

• יש פוסקים כדעה השלישית (סמ"ג עשין כז; שו"ע שם טו).

• ויש שהכריעו שמכיון שיש להסתפק בדבר אין לאכלם אלא אם כן מברך על לחם גמור בתחילה, ואחר כך אוכלם בתוך הסעודה (ב"ח שם).

ובפירוש המושג נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שעושים גומא בכירה ונותנים בה קמח ומים מעורבים ונאפה שם (רש"י שם לו ב ד"ה כובא; טוש"ע שם).

• יש מפרשים שנאפית בקרקע, כמו שהעריכיים שוכני המדברות עושים, ואין צורת פת עליה (רמב"ם שם).

• ויש מפרשים שהוא מעשה אלפס שנחלקו בו אמוראים (ראה לעיל. מלחמות לרמב"ן פסחים לו א).

טריאת אף ב"טריאת" נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהוא לחם גמור, ולעולם ברכתו המוציא (כן משמע מאב"י בברכות לו ב, לגירסת המאירי שם, בשם יש גורסים).

• יש אומרים שאינו בכלל לחם, ולעולם ברכתו בורא מיני מזונות (כן משמע מאב"י שם, לגירסתנו; רב יוסף שם לח א, לגירסת הרי"ף שם).

• ויש אומרים שתלוי בקביעות סעודה לענין ברכת המוציא (מר זוטרא שם, לגירסת הרי"ף שם).

ולהלכה נחלקו ראשונים ואחרונים בדבר:

• יש פוסקים כדעה השנייה (שו"ע ש טו).

• יש פוסקים כדעה השלישית (טור שם; מגן אברהם שם ס"ק מא).

• ויש שהכריעו שמכיון שיש להסתפק בדבר אין לאכלם אלא אם כן מברך על לחם גמור בתחילה, ואחר כך אוכלם בתוך הסעודה (ב"ח שם).

ובפירוש המושג נחלקו הדעות:

• יש אומרים שהוא כשנותנים קמח ומים בכלי, ובוהשים בכף, ושופכים על הכירה כשהיא ניסקת (לשון ראשונה בגמ' שם לו ב, לפי רש"י ד"ה גביל; טוש"ע שם טו).

• יש אומרים שהוא בצק שאופים בשפוד, ומושחים אותו תמיד

• או שבאמת הראשונים אינם חולקים זה על זה, אלא שכל פת המשונה מפת הרגילה היא פת הבאה בכיסנין, וכל אחד נתן דוגמא אחרת לדבר, ועל כולם מברכים בורא מיני מזונות (מאמר מרדכי שם ס"ק יד).

הטעם להחמיר בדבר הוא משום שאם אוכל דבר שהוא פת הבאה בכיסנין רק לאחת הדעות, הרי שאם יברך עליו ברכת המוציא וברכת המזון, לשאר הדעות עובר על איסור כל-תשא (ראה ערך ברכה שאינה צריכה. ב"ח שם).

לחמניות לחמניות, כשקבע סעודה עליהן, מברך המוציא, ואם לאו מברך בורא מיני מזונות (ברכות מב א; טוש"ע שם ח),

ולחמניות הן ריקיקים דקים מאד, שנעשו מעיסה שבלילתה רכה, שמעריבים קמח ומים בקדרה בלי לישא וגלגול, רק מערבים יחד בכף, ושופכים על עלי ירקות רחבים, ונאפים בתנור על העלים (שלי"ה שער האותיות ב, על פי תוספות שם ד"ה לחמניות, ורא"ש שם ו, ל, וטוש"ע שם) ⁷, או ששופכים על מחבת שאין בה משקה שדינה כתנור (שלחן ערוך הרב שם ט; משנה ברורה שם ס"ק לו), ודוקא שבלילתה היתה רכה מאד – או שנעשו ריקיקים דקים אחר האפייה, אף אם אין הבלילה רכה יותר מדי (סדר ברכות הנהנין לרב ב ו) – אבל אם לא היתה הבלילה רכה מאד, אף על פי שלא היתה עבה לגמרי – וגם הרקיקים לא היו דקים מאד (סדר ברכת הנהנין שם) – הרי זה לחם גמור ומברכים עליו המוציא אפילו בלא שיעור קביעת סעודה (הגהות סמ"ק קנא, על פי תוספות ברכות לח א ד"ה לו ב) לחם; מגן אברהם שם סק"כ).

נתנו את העיסה שבלילתה רכה לתוך מחבת שאין בה משקה ואפו אותה, והוא הנקרא מעשה אלפס, נחלקו אמוראים בדבר:

• יש אומרים שהרי זה לחם, וחייב בחלה (רבי יוחנן בפסחים לו א), וכל שחייב בחלה מברך עליו המוציא (רי"ש חלה א ה, על פי ירושלמי חלה א ג, בין שהדביק העיסה במחבת ולבסוף הרתיח המחבת, ובין שהרתיח ולבסוף הדביק (גמ' שם).

• ויש אומרים שאינו לחם, ופטור מחלה (ריש לקיש שם), ואינו מברך עליו המוציא (כן משמע ברי"ש חלה שם, על פי ירושלמי שם), אלא אם כן הרתיח ולבסוף הדביק, שהרי זה כעין מעשה תנור (גמ' שם, ורש"י ד"ה שהרתיח) ⁸.

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש הפוסקים כדעה הראשונה (רי"ף שם, בשם רב אחא משבחא, והסכים עמו; תוספות שם ב ד"ה דכולי, בשם ר"י), וכן הלכה (רמ"א או"ח קסח יד); ויש הפוסקים כדעה השנייה (רי"ף שם, בשם בעל ההלכות, שכתב בשם כהן צדק; תוספות שם, בשם רבנו חננאל).

להלכה שהרי זה לחם, אפילו בלא קביעת סעודה מברך המוציא אם לא היו דקים ביותר (משנה ברורה שם ס"ק פו).

אכן אם היתה הבלילה רכה מאד, וגם הרקיקים אחר האפייה היו דקים מאד, כגון אותם שאופים בדפוס בין שני ברזלים, וכשמהדק ברזל בברזל יחד והרקיק הוא בתווך, מתפשט ונעשה דק דק ונאפה מחמת חום הברזלים, אין קביעת סעודה מועלת להם לברכת המוציא, לפי שאין עליהם תורת לחם כלל, ולעולם אין מברכים עליהם אלא בורא מיני מזונות (שלי"ה שם, על פי רבנו יונה ברכות לו ב, בשם ר"י הזקן: ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"מ) ⁹.

שם ח). 8. ויש מהראשונים הסובר שבלילתו רכה לעולם אין מברכים עליו המוציא, ואין שום אפייה מחייבת אותו, ואפילו אפייה בתנור, ולא נחלקו אמוראים אלא בבלילתו עבה (מאירי שם). 9. ויש מהאחרונים שכתב שאין

7. ויש מהראשונים הסובר שהוא לחם הנאפה מבלי לגלול רק שמערב עיסה עם מים לישא עבה (רש"י שם ד"ה לחמניות, לפי ט"ז שם סק"ט); ונחלקו עליו וכתבו שלחם כזה ברכתו המוציא (תוספות שם ורא"ש שם), וכן הלכה (שו"ע

היתה דעתו מתחילה לאפותה בתנור, שאין ברכת המוציא דומה לחיוב חלה, שחלה בגלגול העיסה בא חיובה, ובברכת המוציא אנו הולכים אחר שעת האפייה (רבנו יונה ברכות שם; ר"ש שם, ור"ן שם, בשם הרמב"ן, לפי רבנו ירוחם ו ה, ומגן אברהם ס"ק לב; שו"ע שם, בסתם), ואפילו קבע סעודה עליה אינו מועיל להחשיבו לחם לברכת המוציא (שלחן ערוך הרב שם טו), וכן נהגו (רמ"א שם).

וירא שמים יצא ידי שניהם, ולא יאכל – אפילו אכילה מועטת בלא קביעת סעודה (משנה ברורה שם ס"ק עז) – אלא על ידי שיברך על לחם אחר תחילה (שו"ע שם).

כשאין בו תואר לחם וכל זה כשלאחר הטיגון בשמן יש בו תואר לחם, אבל כשאין בו תואר לחם, כגון אטריות וכיוצא בהן – או שלא היו בפרוסות מלכתחילה כזית בכל אחת, ועל ידי הטיגון והבישול נתבטל שם לחם ממנו (משנה ברורה שם ס"ק עח, בשם הרבה אחרונים) – אין מברכים עליו המוציא, שאינו בכלל לחם (תוספות שם ושם; רמ"א שם), ואין להחמיר בהם כלל שלא לאכלם בלא המוציא אפילו בקביעת סעודה (שלחן ערוך הרב שם יז).

עיסה שטוגנה עיסה שטוגנה בשמן ואחר כך נאפתה, נחלקו **כשטן ואחר נאפתה** אחרונים:

- יש אומרים שמברך עליה המוציא (מגן אברהם שם ס"ק לט), והוא הדין עיסה שנתבשלה ואחר כך אפאה, שחזרה וירדה עליה תורת לחם גמור, ואפילו הן חתיכות קטנות פחותות מכזית, ולסוברים שטיגון במעט שמן דינו כאפייה (ראה לעיל) הוא הדין אם חזר וטיגנה במחבת במשקה מעט, ולכן מיני עיסה הממולאים בגבינה, שמבשלים אותם, ואחר כך מטגנים בחמאה מעט, באופן שלפי ריבוי העיסה והגבינה החמאה היא דבר מועט, לסברא זו הרי זה לחם גמור (סדר ברכת הנהנין לרב ב יא).

- יש אומרים שטיגון בשמן וכיוצא עושה אותו לפת הבאה בכיסנים, כמו אם נילוש באלו המינים, ואין האפייה שלאחר כך מחזירתו לידי לחם גמור (משנה ברורה שם ס"ק פח, בשם הרבה אחרונים).

לחם שבושל או טוגן וכל זה בעיסה שנתבשלה או ניטגנה, אבל לחם גמור שבושל או טוגן – לא נתבטל על ידי כך מתורת לחם, ולכן פת אפויה שבישלה, בזמן שהפרוסות קיימות מברך עליה המוציא, אין הפרוסות קיימות מברך עליה בורא מיני מזונות (תוספתא ברכות (ליברמן) ד ו; גמ' שם לו א¹¹), ונחלקו הדעות מהן פרוסות קיימות:

- יש אומרים שפרוסות קיימות, היינו שיש בהן שיעור כזית, ושאינן קיימות היינו שאין בהן כזית (ירושלמי שם ו א; תוספות שם לו ב ד"ה חביצא, בשמו), וכן הלכה (טוש"ע או"ח קסח י), וכזית שאמרו היינו שבכל פרוסה לבד יש כזית, ואין מצרפים מה שנתדבקה עם חברותיה (מגן אברהם שם ס"ק כח), ואין הבדל בין יש בפרוסות תואר לחם או לא, שאם יש בהן כזית, אפילו שאין בהן תואר לחם, מברך המוציא, ואם אין בהן כזית, אפילו שנראה שיש בהן תואר לחם, מברך בורא מיני מזונות, שכיון שנתבשל אינו חשוב תואר לחם (רבנו יונה שם; טוש"ע שם).

בשמן או במי ביצים ושמן (לשון שניה בגמ' שם, לפי רש"י ד"ה נחמא; טוש"ע שם טז), אבל לחם גמור שצולים בשפוד ומושחים בשמן אינו יוצא בזה מתורת לחם (מגן אברהם שם ס"ק מב).

- יש אומרים שהוא לחם שאינו נאפה בתנור אלא בחמה (לשון שלישית בגמ' שם, לפי רש"י ד"ה לחם; לשון שלישית בגמ' שם, לפי מאירי פסחים לו א, בשם גדולי הרבנים; טוש"ע שם). אלא שיש אומרים שאם עשאה ערוכה ונאה כעין גלוסקא מברך עליה המוציא, ואם עשאה כנסרים בעלמא שלא הקפיד על עריכתם הוא שמברך עליה מזונות (טור שם); ויש שאינם מחלקים בכך (שו"ע שם).

- יש אומרים שהוא קמח הניתן לתוך מים רותחים, אלא שפירושו תלוי האם הוא לחם גמור או לא: לדעה שהוא לחם גמור, אחר שהכניס הקמח לתוך המים לוקח ממנו בכלי שני, ונותן בכירה בלא טיגון שמן (לשון ראשונה בברכות שם, לפי מאירי ברכות שם, בשם יש גורסים ובשם גדולי הרבנים); ולדעה שאינו כלל לחם, הוא קמח המבושל במים רותחים (מאירי שם, בסתם).

- יש אומרים שהוא לחם העשוי לקישוטי נשים, שביליתו עבה ונאפה כעין תנור, ואינו עשוי לאכילה, אך האוכלו מתחייב בברכה אם נמלך לאכלו מברך עליו המוציא (לשון שניה בגמ' שם, לפי מאירי שם, בשם קצת מפרשים)¹⁰.

בישול וטיגון

עיסה שבושלה או טוגנה כל דבר שביליתו עבה, ואחר כך בישלו במים או טיגנו בשמן, נחלקו בו ראשונים:

- יש אומרים שמברך עליו המוציא, כדרך שמצינו בחיוב חלה, שתחילתו עיסה וסופו סופגנים – חייב בחלה (ראה חלה א ה). וכן אמרו שהכהן שאכל את המנחות מברך עליהן המוציא (ראה ברכות לו ב), אף על פי שיש מנחות שהן מעשה מחבת ומרחשת ומטוגנות בשמן (ראה ערך מנחות), ואין הבדל בין מטוגנות בשמן למבושלות במים (תוספות ברכות לו ב ד"ה לחם, ופסחים לו ב ד"ה דכולי, בשם רבנו תם; טור שם; שו"ע שם יג, בשם יש חולקים). ונחלקו אחרונים לדעה זו אם אפילו בלא קביעת סעודה מברך המוציא (משנה ברורה שם ס"ק פב; באור הלכה שם ד"ה וכ"ז, בשם הרבה אחרונים), ואינו דומה לפת הבאה בכיסנין (ראה לעיל) שמתחילת עשייתה אינה כלחם גמור, אבל כאן שבשעת לישתו היה לחם גמור לא נפקע ממנו שם זה על ידי טיגון או בישול (שלחן ערוך הרב שם טז); או שאף לדעה זו אינו מברך המוציא אלא בקביעת סעודה, כפת הבאה בכיסנין (ט"ז שם ס"ק יט).

- יש אומרים שאם מתחילה היתה דעתו לאפות העיסה בתנור, ואחר כך נמלך לבשלה או לטגנה – מברך המוציא, אבל אם מתחילה היתה דעתו לבשלה או לטגנה – אינו מברך אלא בורא מיני מזונות (ר"ש חלה א ה, ור"ן פסחים לו ב, בשם הרמב"ן, וטור שם, לפי הבי"ח שם), ומנחות שאמרו, או שבמנחת סולת הוא שאמרו כן, או שאף במחבת ומרחשת כיון ששמנה מועט הרי זה כמו אפייה (ר"ש שם).

- יש אומרים שלעולם אינו מברך אלא בורא מיני מזונות, ואפילו

¹⁰ ורא"ש פסחים ב טז, בשמו; שאילתות עז, לפי העמק שאלה שם ט; וראשונים נחלקו עליהם וכתבו שכן ההלכה, שלדעתם אין דין המוציא תלוי במחלוקת התנאים למצה (תוספות פסחים מא א ד"ה אבל; תוספות ר"י שירליאון ברכות שם; רמב"ן שם; רא"ש פסחים שם).

הלכה כן (ט"ז שם סק"ט). ¹¹ על הפת שעטיפה, ראה ערך ברכת שהכל. ויש מהגאונים הסוברים שאין הלכה כן, שכן הדבר תלוי לדעתם במחלוקת תנאים, אם יוצאים ידי חובת מצה ברקיק המבושל שלא נימוח (ראה ברכות לח ב. הלכות גדולות ברכות ו, עמ' סה במהדורת מכון ירושלים; רמב"ן שם

- יש אומרים שאף בהם מברך המוציא, כיון שתחילתו היה לחם לא יצא מתורת פת (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב או"ח קסח כ).
- ויש אומרים שכיון שקודם הבישול או הטיגון לא היה כזית בפרורים, אף שנדבקו יחד על ידי הבישול, לא נקראו שיש בהם כזית, וגם תואר לחם אין בהם, ומברך עליהם בורא מיני מזונות, ואם נילוש בשמן ודבש אפילו אם חזר ואפאם מברך עליהם בורא מיני מזונות (שערי תשובה שם ס"ק כד; סדר ברכות הנהנין לרב ב טו; ערוך השלחן שם לו; משנה ברורה שם ס"ק נט, בשם הרבה אחרונים).
- קביעת סעודה** בפת שנתבשלה ובשאר האופנים האמורים, שאין מברכים עליה המוציא, אין הברל בין קבע סעודתו עליה ואכל כדי שביעה או לא, ולעולם אינו מברך אלא בורא מיני מזונות, לפי שאינה בכלל לחם (מגן אברהם שם ס"ק כח).

דגן וקמח

דגן אכל דגן חי, כגון הכוסס את החיטה, מברך עליו בורא פרי האדמה (ברכות לו א; טושי"ע או"ח רח ד), וכן כשאכלו כשהוא עשוי קליות (תוספות שם ד"ה הכוסס; טושי"ע שם), או שלוק, והגרעינים שלמים (רמב"ם ברכות ג ב; טושי"ע שם), שלא הוסרה קליפתם ולא חילקם, אלא הם כמות שהביאו אותם מהגורן (מגן אברהם שם סק"ה), וגם לא נתמעכו כלל על ידי הבישול (כן משמע בבאור הגר"א שם ס"ק כא, ומשנה ברורה שם ס"ק טו, ושער הציון ס"ק יח)¹⁴.

שעורים שעורים שאכלן חיות, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שדינן כחיטים, ומברך עליהן בורא פרי האדמה (בית יוסף שם, לדעת הטור; שו"ע שם ד).
- יש אומרים שאינו מברך כלום, שהוא מאכל בהמה (מאירי שם לו א; אבודרהם, ברכת בורא פרי האדמה).
- ויש אומרים שכיון שעל כל פנים נהנה – מברך, אלא שמברך שהכל, לפי שהוא מאכל קשה ואין דרך לאכלו, ואפילו כשהן קלויות באש אינן ראויות לאכול אלא על ידי הדחק (כלבו כד, בשם ר"י הזקן; דרכי משה שם סק"א ורמ"א שם).
- שעורים מבושלות, לדברי הכל מברך עליהן בורא פרי האדמה, כשהן שלמות (אליה רבה שם סק"ו).
- מעשה קדרה** אם נתחלקו גרעיני הדגן לשנים או לשלשה חלקים, או שכתשם, ונתבשלו, והם הנקראים מעשה קדרה – כגון הריפות וגרש כרמל (רמב"ם ברכות ג ד) – מברכים עליהם בורא מיני מזונות (ברכות לו א; רמב"ם שם; טושי"ע שם ב), שכיון שחמשת המינים יש להם מעלה שעליהם יחיה האדם, ואם עשה מהם פת מברך עליהם המוציא, לפיכך אפילו לא עשה מהם פת, אלא תבשיל, כגון מעשה קדרה ודייסא, מברך עליהם בורא מיני מזונות (טור שם).

דייסא והוא הדין אם לא נתחלקו קודם בישולם, ואפילו שהם עם קליפתם, אלא שעל ידי הבישול נתמעכו יפה, וזוהי הנקראת דייסא, שמברך בורא מיני מזונות (ברכות לו ב; טושי"ע שם). נתמעכו קצת, ולא נשארו הגרעינים שלמים, יש להסתפק בדבר אם דינם כשלמים או כנתחלקו (כן משמע בבאור הגר"א שם ס"ק כא, ושער הציון ס"ק יח).

- יש אומרים שהפרוסות הקיימות אף הן אין בהן כזית, אלא שקיימות נקראות כשיש בהן תואר לחם, ואז מברך עליהן המוציא, ואין קיימות היינו שאין בהן תואר לחם (רשב"א שם, בדעת רש"י; רמב"ם ברכות ג ח, לפי כסף משנה שם, בשם ה"ר יהושע, מבני בניו של הרמב"ם).
- יש אומרים שאינן קיימות בלבד הן אלו שאין בהן כזית, אלא שסתם פחות מכזית אין בהן תואר לחם, שכן הדרך שתואר לחם יש בכזית, אבל לפעמים יש אפילו בפחות מכזית תואר לחם, ואז מברך המוציא (תוספות שם לו ב ד"ה אמר, בדעת רש"י).
- יש אומרים שאפילו אם יש בפרוסות כזית צריך שיהיה בהן תואר לחם, ואם אין בהן תואר לחם אין מברך עליהן המוציא (רמב"ם שם, לפי הכסף משנה והבית יוסף שם).
- ויש אומרים שהפרוסות קיימות היינו שהלחם אינו שרוי במים כל כך שאם יקה הפרוסה שלא ישבר (תוספות שם א ד"ה אם, בשם יש מפרשים).

חביצה "חביצה" – היינו פרורים הנדבקים יחד על ידי מרק, או על ידי דבש וחלב וכיוצא, אבל לא נתבשלו, שאילו נתבשלו אפילו אם יש בהם תואר לחם מברך על הפחותים מכזית בורא מיני מזונות (תוספות שם ד"ה חביצה; רבנו יונה ברכות לו ב; רא"ש שם ו י; טושי"ע או"ח קסח י)¹² – שיש בה פרורים כזית, מברך עליה המוציא (גמ' שם).

אין בה פרורים כזית נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמברך עליה בורא מיני מזונות, אלא אם כן בא מלחם גדול, שנשאר מן הלחם ולא נפרס כולו, שאז מברך גם על הפרורים הפחותים מכזית המוציא (רב יוסף שם).
- ויש מחלקים: שאם יש בהם תואר לחם מברך המוציא אפילו שאין בפרורים כזית ונפרס כל הלחם, ואם אין בהם תואר לחם, וגם אין בהם כזית, מברך בורא מיני מזונות (רב ששת ורבא שם, ורש"י ד"ה תוריתא), וכן הלכה (תוספות שם ד"ה אמר; טושי"ע שם)¹³.
- תואר לחם נקרא כשניכר וידוע שהוא לחם (שו"ע שם), אבל כשאינו ניכר שהוא לחם, אפילו שלא נימוח לגמרי, אין זה תואר לחם (מגן אברהם ס"ק כח). כשנותנים הפרורים במים והמים מתלבנים מחמת הפרורים, נתבטל תואר הלחם (תוספות שם ד"ה תוריתא; שו"ע שם יא, בשם יש מי שאומר), וכן היה רגיל אחד הראשונים ללבן פרורים במים בלילה כדי לאכלם בשחר בלא ברכת המוציא (רבינו דוד ממ"ץ, מובא בתוספות שם).

היה הלחם לא מבושל ולא מדובק יחד אלא מפורר דק דק, אף על פי שאין בו כזית, וגם אין בו תואר לחם, מברך עליו המוציא, שכיון שהוא פת בפני עצמה אינו יוצא לעולם מתורת פת (רבנו יונה ורא"ש וטושי"ע שם).

פירר הלחם עד שמחזירו כסולת, וחזר וגבל הפרורים יחד ואפאם שוב, מברך עליו המוציא, אפילו שאין בו תואר לחם, שהרי זה כפרורים שיש בהם כזית (מגן אברהם שם ס"ק כח, על פי גמ' שם), ואם אחרי שחזר וגבלם לא אפאם, אלא בישלם בקדרה או טיגנם בשמן במחבת, כמו שעושים ממצה כתושה עיגולים וכיוצא בהם, נחלקו אחרונים בדבר:

מאד אין מברך עליו אלא בורא מיני מזונות (ראבי"ה ברכות ק). ¹⁴ ויש מהראשונים הסובר שלא אמרו לברך בורא פרי האדמה אלא בחטים קלויות, אבל כשאוכלן חיות אינו מברך אלא שהכל (מאירי שם לו א).

¹² ויש מהראשונים המפרש שחביצה היינו שהפרורים נתבשלו בתוך קדרה (כן משמע מרש"י שם ד"ה חביצה). ¹³ ויש מהראשונים הסובר שדוקא בפרורים גסים קצת, אף על פי שאין בהם כזית, הוא שמברך המוציא, אבל פרור דק

תערובת

תערובת קמח מיני דגן עם קמח קטניות
עירב קמח קטניות (ראה ערכו) עם קמח של חמשת מיני דגן ועשה מהתערובת פת, מברך עליה המוציא (אשכול (אויערבך) א עמ' 65; אבודרהם, ברכת

הלחם, זימון, ברכת המזון; שו"ע או"ח רח ט), ואפילו כשאין באותו קמח שמחמשת המינים כדי שיאכל ממנו כזית בכדי אכילת-פרס (ראה ערכו), באופן שאין מברכים אחריה ברכת המזון אלא ברכה מעין שלש (ראה ערך ברכת המזון, וערך ברכה מעין שלש), מברכים עליה המוציא (אבודרהם שם; שו"ע שם), לפי שהמוציא אינה צריכה שיעור, וגם על פחות מכזית מברכים (ראה לעיל. ט"ז שם ס"ק יב), והוא שיש בפת טעם דגן (שו"ע שם), שאם לא כן אינו חשוב ובטל, ומברך עליו שהכל (משנה ברורה שם ס"ק מה).

תערובת קמח מיני דגן עם דבש ושמן ועשה מהם תבשיל, וכן חמשת מיני דגן שחילקם¹⁷ ועשה מהם תבשיל, כגון מעשה קדרה ודייסא, מעורב עם דבש ושמן וכיוצא, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהדבש הוא העיקר, ואינו מברך אלא שהכל (רב יהודה בברכות לו ב).

• ויש אומרים שהקמח או הדגן הוא העיקר, ומברך בורא מיני מזונות (רב כהנא שם; גמ' שם, בדעת רב ושמואל שם), וכן הלכה (רמב"ם ברכות ג ד; טוש"ע או"ח רח ב), ואפילו שהדבש או שאר המינים שעירב בהם היו יותר מקמח, הקמח הוא עיקר, ומברכים בורא מיני מזונות (רא"ש שם ז, על פי גמ' שם לו ב; טוש"ע שם), ואפילו אם אין בקמח כזית בכדי אכילת פרס (מגן אברהם רח ס"ק טו)¹⁸.

כשבירך המוציא על פת שברכתו
כל דבר שברכתו בורא מיני מזונות, כדיעבד שבירך עליו המוציא, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שכיון שהוא מין דגן אינו בכלל שקר כשאמר המוציא לחם, ויצא (לחם משנה ברכות ח יא, על פי הרמב"ם שם).

• ויש אומרים שעל תבשיל של דגן כשאמר המוציא ודאי שלא יצא, שאינו לחם כלל, ועל פת הבאה בכיסונים וכיוצא בדברים שיש בהם מחלוקת ויש סוברים שלכתחילה מברך המוציא (ראה לעיל), בזה אף על פי שמספק מברכים לכתחילה בורא מיני מזונות, כדיעבד שבירך המוציא ספק ברכות להקל, ויצא (נשמת אדם נח א).

קדימה בפת

פת שלימה ופתית פת
היו לפניו פתיתים - חתיכות - של פת ופת שלימה, וכולן ממין אחד של דגן, חטים או שעורים וכיוצא, נחלקו אמוראים על איזה מהם מברך: יש אומרים שמברך על הפתיתים, ופטר את השלימה (רב הונא בברכות לט ב); ויש אומרים ששלימה מצוה מן המובחר (רבי יוחנן שם), שיותר דרך כבוד של מעלה שיברך על השלם (אור זרוע א קמו), ונחלקו ראשונים בבאור מחלוקתם:

• יש מפרשים שלדעה הראשונה כשהפתיתים והשלימה שווים

הוסרה קליפתם אם לא נתחלקו הגרעינים, אלא הוסרה קליפתם ונתבשלו על ידי כתישה, ונתבשלו כדייסא, כגון הריפות של שעורים:

• יש אומרים שאף עליהם מברכים בורא מיני מזונות (מגן אברהם שם סק"ב, על פי הרמב"ם שם ד ושו"ע שם ב; רבנו יונה שם, לפי המגן אברהם שם).

• ויש אומרים שצריך שגם יתדבקו הגרעינים זה לזה על ידי הבישול, ואם לא נתדבקו דינם כשלמים (רבנו יונה שם, לפי סדר ברכת הנהנין לרב א ח, והמשנה ברורה שם סק"ד).

ואם הוסרה קליפתם של הגרעינים וגם קצת מהגרעינים עצמם על ידי טחינה בריחיים, שנעשו קטנים ממה שהיו קודם, כמין הנקרא "פניני שעורה" וכיוצא, מברכים עליהם בורא מיני מזונות (משנה ברורה שם ס"ק טו; ערוך השלחן שם טו-ז).

קמח קמח של שעורים שאכלו חי מברך עליו שהכל (ברכות לו א)¹⁵, וקמח של חטים נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שמברך בורא פרי האדמה (רב יהודה שם), שאף על פי שנשתנה מברייתו הקודמת, בדינו הראשון עומד, דומה לזית שנשתנה לשמן שעדיין מברכים עליו בורא פרי העץ (ראה ערך ברכת הפירות. כן משמע ברש"י שם ד"ה הכא).

• ויש אומרים שמברך שהכל נהיה בדברו (רב נחמן שם), שכיון שיש לדגן עליו אחר, והיא הפת, לכן כשנשתנה לקמח יצא מכלל פרי, ולכלל דרך אכילתו לא בא (גמ' שם).

ונחלקו ראשונים בבאור מחלוקתם:

• יש אומרים שלא נחלקו אלא בקמח שלא נטחן דק דק, ויש בו עדיין טעם חטים, או בקמח שנתייבשו הגרעינים קודם בתנור, אבל קמח הנטחן דק דק שעושים ממנו פת - הכל מודים שאין לברך עליו בורא פרי האדמה (תוספות שם ד"ה קמחא; תוספות ר"י שירליאון שם; רא"ש שם ו ב).

• ויש אומרים שנחלקו אף בקמח שעושים ממנו פת שמברך לרב יהודה בורא פרי האדמה (כן מצדד הרא"ש שם, בדעת הר"י שם; שיטה מקובצת שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה (ר"י שם; רשב"א שם, בשם רב האי גאון; רא"ש שם), בין שנטחן דק דק, בין שננטחן קצת בין של קליות (רא"ש שם; טוש"ע שם ה), שמסתברת, לפי שאין דרך בני אדם לאכול קמח (ר"י שם; רשב"א שם, בשם רב האי גאון), וכן הלכה (טוש"ע שם).

• ויש פוסקים בקמח של קליות כדעה השנייה (רבנו יונה שם; רא"ש שם, בשם יש אומרים; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים).

קמח מבושל קמח של אחד מחמשת מיני דגן שבישלו, מברך עליו בורא מיני מזונות (רמב"ם שם ד, על פי גמ' שם לו ב)¹⁶, וכן אמרו: כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה - היינו קמח שמבשלים אותו, או שחולטים אותו במים רותחים - ומחמשת המינים, אומר עליו בורא מיני מזונות (ירושלמי שם ו א).

15. ויש מהראשונים שכתב שעל קמח של שעורים אינו מברך כלל, אלא אם כן היה הקמח חרוך, שאז מברכים עליו שהכל (מאירי שם). 16. כשבישלו בתערובת מינים אחרים, ראה להלן. 17. אם לא חלק את הדגן, אלא כתש, היינו שהסיר קליפתו על ידי הכתישה, דינו כדין דגן כתוש שבישלו לבד כדייסא עמ' קט ועמ' קיז).

18. ויש מהראשונים שכתב שאם אין בו כזית בכדי אכילת פרס, כיון שאפילו כשהוא בעינו אינו חשוב לברך אחריו ברכה מעין שלש, כשהוא בתערובת אין מברכים עליו אפילו לפניו בורא מיני מזונות (הל' הרא"ה ברכות עמ' קט ועמ' קיז).

היתה אחת מהן פת נקיה ואחת פת קיבר, מברך על הנקיה (כן משמע בתוספתא שם; טושי"ע שם ד), ואפילו אם הקיבר יותר גדולה מהנקיה (מגן אברהם שם סק"ז).

אם שתיהן נקיות ואחת לבנה יותר מהשניה, מברך על הלבנה יותר (בית יוסף שם; שו"ע שם), ואפילו אם הבוצע אומר שאותו נקי ולכן חביב לו יותר, בטלה דעתו אצל כל אדם (בית יוסף שם).

פת טמאה ופת טהורה, מברך על הטהורה; פת נקיה טמאה ופת קיבר טהורה, על איזו מהן שירצה יברך (ירושלמי ברכות ו א; טור שם). יש מפרשים שאפילו אם הוא נזהר מלאכול חולין טמאים, משום חביבות המצוה שברך על פת נקיה, יברך על הטמאה אם ירצה (תרומת הדשן לב); ויש מפרשים שדוקא כשאנו נזהר מחולין טמאים הוא שאמרו שאם הטמאה נקיה מברך על איזו שירצה, אבל לא בנזהר (כן משמע בט"ז יו"ד קיב סק"ח).

וכן פת נכרי ופת ישראל, מברך על פת ישראל, ואם פת הנכרי נקיה, ופת ישראל קיבר – מברך על איזו שירצה (תוספות ברכות לט ב ד"ה אבל, על פי הירושלמי שם; טושי"ע שם ה); ויש מהראשונים שהיה מצוה לסלק הפת של נכרי הנקיה מעל השולחן עד לאחר ברכת המוציא (רבנו שמשון מקוצי בתוספות ברכות שם, ומרדכי שם קכט). יש סוברים שכשאנו נזהר מפת נכרי היה מצוה לסלק, אבל בנזהר אין צריך לסלק, אלא מברך על של ישראל (כן משמע במרדכי שם וב"ח וט"ז סק"ה); ויש סוברים שבנזהר יש לסלק, ובאנו נזהר מברך על איזו שירצה (שו"ע שם)²¹.

יש מהראשונים שכתב שהוא הדין פת חטים יבשה, ושל שעורים בת יומה, מברך על איזו שירצה, וכל כיוצא באלו אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות (מאירי שם).

וכל דיני הקדימה של פת לא אמרו אלא כשרוצה לאכול משני הלחמים, אבל אם אינו רוצה לאכול אלא מאחד מהם, יברך עליו, ואין לחוש לשני, אף על פי שחשוב יותר או חביב לו יותר, שאין מחייבים את האדם לברך על דבר שאין רצונו לאכול (הלכות הרא"ה ברכות ע"ב קט; שיטה מקובצת שם; תרומת הדשן לב; רמ"א שם א).

פת ושאר מאכלים

ברכת הפת בירך על הפת פטר את הפרפרת (משנה ברכות מב א; פוסט שם) רמב"ם ברכות ד ו; טושי"ע או"ח קעו א), אף על פי שאינה לצורך סעודה למילוי הכרס (רש"י שם ב ד"ה פטר), וכל שכן שפטר מעשה קדרה (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם) שבא לאכול לזון ממש (רש"י שם ד"ה וכל שכן)²².

פרפרת זו נחלקו ראשונים מהי:

- יש אומרים שהם דברים הבאים להמשיך האכילה, כגון בשר וביצים ודגים וכיוצא (רש"י שם א ד"ה בך על היין).
- יש אומרים שהם דברים שאוכלים בהם את הפת, כגון מיני תבשיל ופירות (רמב"ם שם), אף על פי שעכשיו לא אכל בהם את הפת (לחם משנה שם).

בגדלם – מברך על איזה מהם שירצה, ואם הפתיתים גדולות יותר מהשלימה הכל מודים שצריך לברך דוקא על הפתיתים הגדולות (רש"י שם ד"ה פתיתין; אשכול (אלבק ע"מ 58; אויערבך א ע"מ 39), בשם איכא רבנן דמפרשי; ראב"ד בהשגותיו לבעל המאור שם; רשב"א שם, בשמו, והסכים עמו), לפי שהפתיתים קרובה הנאתן יותר מהשלימה, שאינן צריכות בציעה וקרובות לאכילה (אשכול שם; הראב"ד שם), או שהשלימה כל סביבותיה קשה (רשב"א שם; שיטה מקובצת שם), ולדעה השניה לעולם מברך על השלימה (אשכול שם, בשם איכא רבנן דמפרשי; ראב"ד שם; רשב"א שם).

• יש מפרשים שבפתיתים ושלמים שונים בחשיבותם הכל מודים שמברך על השלמים, ולא נחלקו אלא כשהפתיתים חביבות לו יותר, כגון שהפתיתים מפת נקיה והשלימה פת קיבר, שלדעה הראשונה הנקיה עדיפה, ולדעה השניה השלימה עדיפה (לקוטי רמב"ן לברכות שם, בשם גאון, והסכים עמו).

• ויש מפרשים שהדעה הראשונה היא דוקא כשהפתיתים גדולות יותר מן השלימה, ולדעה זו לעולם מברך על איזה מהם שירצה (תוספות שם ד"ה מברך; תוספות ר"י שירליאון שם; רבנו יונה שם; רא"ש שם ו כא; אור זרוע שם).

ומכל מקום ההלכה כדעה השניה (רמב"ם ברכות ז ד; תוספות שם; רא"ש שם; טושי"ע או"ח קסח א), ואפילו כשהפתיתים מפת נקיה והשלימה פת קיבר, מברך על השלימה (תוספות שם; טושי"ע שם). ואפילו אם יש לפתיתים שתי מעלות יותר מהשלימה, שהן גדולות יותר וגם נקיות יותר, השלימה עדיפה (שו"ע שם ומגן אברהם שם סק"א)¹⁹.

פת שלימה ופתית פת היו הפרוסה והשלימה משני מינים, והפרוסה ממין יותר חשוב, כגון שהפרוסה של חטים והשלימה של שעורים, הכל מודים שמברך על הפרוסה של חטים, ופותר את השלימה של שעורים, אפילו אם היא קטנה יותר (תוספתא ברכות (ליברמן) ד טו; ברכות לט ב), שחטים חשובות יותר לפי שהוקדמו לשעורים בפסוק של שבת ארץ ישראל: אֶרֶץ חֹטֶה וְשֹׁעֵדָה וגו' (דברים ח ח). תוספות שם ד"ה אבל, וירא שמים יוצא ידי שניהם, שמניח פרוסה בתוך השלימה ובוצע (רב נחמן בר יצחק ושלמן בגמ' שם, לפי התוספות שם), שנמצאו שתיהן בידי, ובוצע משתיהן (רמב"ם שם; תוספות ר"י שירליאון שם; רא"ש שם; טושי"ע שם)²⁰.

פת שעורים ופת כוסמים פת שעורים ופת כוסמים, מברך על שעורים, אף על פי שהכוסמים יפות, לפי שהשעורים הן משבעה המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל (דברים ח ח), והכוסמים אינן משבעה המינים (תוספתא שם; טושי"ע שם ד), ואפילו אם פת השעורים היא פרוסה ופת הכוסמים שלימה, אין צריך להניח פרוסה בתוך השלימה לצאת ידי שתיהן, שלא אמרו כן אלא כששתיהן ממין שבעה (מגן אברהם שם סק"ב).

שני לחטים שלמים היו שתיהן שלימות וממין אחד, אחת גדולה ואחת קטנה, מברך על הגדולה (מרדכי ברכות קכט, בשם הרא"ה; שו"ע שם ב).

¹⁹ ויש מהראשונים הסוברים שפרוסה נקיה עדיפה משלימה שאינה נקיה, ומברך על הפרוסה (רבנו יונה שם; כלבו כד). ²⁰ ויש אומרים שבוצע מהשלימה בלבד (רש"י שם ד"ה המניח, בפירוש השני, לפי הרא"ש שם) שכיון שהפרוסה מונחת תחת השלימה נראה כמו שבוצע גם על הפרוסה (תוספות שם, לדעה זו) אבל לא יבצע מהפרוסה לבד (תוספות שם); ויש אומרים שבוצע

מהפרוסה, שהיא של חטים ועדיפה, וההידור של השלימה מקיים במה שמניח עמה את השלימה, ובהנחה בלבד מקיים שתיהן (רבנו יונה שם). ²¹ היה בעל הבית אינו נזהר והמסובים עמו נזהרים, או להיפך, ראה ערך פת נכרי. ²² ויש תנאים הסוברים שאין הפת פוסטרת אפילו מעשה קדרה, וכל שכן את הפרפרת (גמ' שם, ללשון אחת, וירושלמי שם ו ה, בדעת בית שמאי).

לגירסת רבי יהושע מבני בניו המובא בכסף משנה שם; רשב"א שם; מאירי שם; שיטה מקובצת שם; רמ"א שם)²⁴; ויש פוסקים שאינה פוטרת (רמב"ם שם, לגירסתו; רבנו יונה שם).

דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה
מחמת הסעודה אינם טעונים ברכה לפנייהם, ושלא מחמת ושאין באים הסעודה בתוך הסעודה טעונים ברכה לפנייהם (רב מחמתה)

פפא בברכות מא ב; רמב"ם ברכות ד יא; טוש"ע או"ח קעז א), שהבאים מחמת הסעודה ברכת המוציא שעל הפת פוטרם (רמב"ם שם; טוש"ע שם), מה שאין כן כשלא באו מחמת הסעודה שאינם טפלים ללחם, ואינם נפטרים בברכת המוציא (רש"י שם ד"ה טעונים; טוש"ע שם)²⁵.

בפירוש מחמת סעודה ושלא מחמת סעודה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים מחמת סעודה הוא שמלפת בהם את הפת, ושלא מחמת סעודה הם דברים שאינם לפתן ובאים למזון ולשובע, כגון דייסא וכרוב ותרדים וכיוצא (הלכות גדולות ברכות ו, עמ' סה במהדורת מכון ירושלים; רש"י שם ד"ה דברים וד"ה שלא מחמת; אשכול (אויצברג) א יט; פרדס (עהרנרייך) עמ' קפד).

• ויש מפרשים שדברים שדרכם לאכלם עם פת, כגון בשר ודגים וכל מיני קדרה, אפילו שאכלם בתוך הסעודה בלא פת, הם דברים הבאים מחמת סעודה, וכן כל דבר שבא למזון ולשובע, כגון דייסא וכיוצא, וברכת הפת פוטרם, ודברים הבאים שלא מחמת סעודה הם דברים שאין דרכם לבוא בתוך הסעודה, כגון תמרים ורמונים ושאר כל פירות, שאין רגילים ללפת בהם את הפת, ואלו הם שצריכים ברכה לפנייהם, ואין ברכת הפת פוטרם (תוספות ד"ה הלכתא, בשם ר"י; רא"ש שם ו כה), וכן הלכה (טוש"ע שם), ואפילו היו הפירות לפניו בשעה שבירך על הפת, ואפילו שהיו מבושלים, אין הפת פוטרם (מגן אברהם שם סק"ב).

כשקבע סעודתו במה דברים אמורים כשלא קבע סעודתו על **על הפירות** הפירות ולא הביאם ללפת בהם את הפת, אבל אם קבע סעודתו עליהם, הרי הם טפלים לפת ונפטרים בברכתה, כדברים הבאים מחמת הסעודה (שו"ע שם ג, על פי ירושלמי ברכות ו ה).

קבע סעודתו על הפירות ואכלם עם הפת, אלא שבתחילת הסעודה אכל קצת בלא פת, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאף הם נפטרים בברכת הפת (רא"ש שם כח; טור שם; שו"ע שם, בסתם בדעה א); ויש אומרים שמה שאוכל בלא פת אינו נפטר בברכת הפת (רבנו יונה שם, לפי הבית יוסף שם; שו"ע שם, בשם יש חולקין), ולכן טוב שיאכל בתחילה מהפירות עם פת, ואז אפילו אם אחר כך יאכל מהם בלא פת אינם טעונים ברכה כלל (שו"ע שם, על פי רבנו יונה שם), ואפילו שאינו חוזר לבסוף לאכול עמהם פת, מאחר שעיקר קביעתה היה עליהם (בית יוסף שם; רמ"א שם).

אבל אם לא היה עיקר קביעת הסעודה על הפירות, אינם נפטרים בברכת הפת אלא אם כן בתחילת אכילתו אכל עם הפת, וגם דעתו לבסוף לאכול שוב עמהם פת, ואז אפילו אם בינתיים אכל מהם בלא פת אינם טעונים ברכה לפנייהם (שו"ע שם ב, על פי רבנו יונה שם); ויש מהראשונים מסתפקים אפילו כשאוכל תחילה וסוף עם

• ויש אומרים שהיא פת שמברכים עליה בורא מיני מזונות, כגון פת צנומה בקערה שאין עליה תואר לחם, שברכתה בורא מיני מזונות (ראה לעיל). תוספות שם ד"ה בך, בשם רבנו חננאל. טוש"ע שם), ובאה להמשיך את המאכל (ב"ח שם).

ודוקא שהביאו את הפרפרת בתוך הסעודה, אבל הביאו לאחר הסעודה, קודם ברכת המזון, אינה נפטרת בברכת הפת (תוספות שם, על פי גמ' שם מא ב).

פת שמברכים עליה בורא מיני מזונות פת שמברכים עליה בורא מיני מזונות, כשלא באה לגרוי תאות האכילה, וגם שלא לשם מזון ושובע, אלא לשם קינוח סעודה ותענוג להקל מכובד המאכל וכיוצא, כגון לחמניות שבלילתן רכה והן דקות מאד, או פת הבאה בכיסנים (ראה לעיל) שאוכלים אותה שלא מחמת הסעודה, אפילו שאוכלה בתוך הסעודה, מברך לפנייה, ואינה נפטרת בברכת הפת, ככל דברים הבאים בתוך הסעודה שלא מחמת הסעודה (רא"ש ברכות ו ל; טוש"ע או"ח קסח ח, ומגן אברהם שם ס"ק כא).

וכתבו אחרונים שאין לחייב בברכה שלפניה אלא מה שנקרא פת הבאה בכיסנים לדברי הכל, כגון שהיא ממולאה בדבש וביצים וגם נילושה בדבש וכיוצא, אבל מה שלפי דעת אחרים הוא בכלל לחם גמור, אף על פי שמשום ספק ברכות להקל אנו פוסקים לברך בורא מיני מזונות (ראה לעיל), אבל כאן בתוך הסעודה אנו אומרים להיפך ספק ברכות להקל, שמא הוא לחם ונפטר בברכת הפת (שלחן ערוך הרב או"ח קסח יד; באור הלכה שם ד"ה טעונים).

אכל הלחמניות וכיוצא לשם מילוי רעבונו ולמזון, לעולם נפטרים בברכת הפת (מגן אברהם שם ס"ק כב; שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם ס"ק מא), ואפילו מיני עיסה הממולאים בפירות, אין צריך לברך אפילו על הפירות שבהם, כמו שמברכים על שאר הפירות שבתוך הסעודה (ראה להלן), לפי שהם טפלים לגבי העיסה שבאה למזון ולשובע, ונפטרים עמה בברכת הפת (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם)²³.

בירך על הפרפרת לא פטר את הפת (משנה ברכות מב **הפרפרת כדי לפטור את הפת** א; רמב"ם ברכות ד ו; טוש"ע או"ח קעז א), ואפילו אם נתכוין בפירוש לפטור בברכת בורא מיני מזונות של הפרפרת את הפת לא יצא, ואף על פי שבדיעבד אם בירך על הפת בורא מיני מזונות יצא (ראה לעיל), הרי זה כשבירך על אותה פת, אבל כאן כשבירך על הפרפרת אלא שבמחשבתו נתכוין לפטור הפת – אינו פוטר (שיטה מקובצת שם; משנה ברורה שם סק"ב ושער הציון שם סק"ב, בשמו).

בירך על הפרפרת אם פוטר מעשה קדרה, שבא למזון, כגון דייסא, נחלקו בתלמוד: יש סוברים שמחלוקת תנאים היא (לשון שניה בגמ' שם ב, שלחמנים פוטר ולבית שמאי לא); ויש סוברים שהכל מודים שאין הפרפרת פוטר מעשה קדרה (ירושלמי שם ו ה; לשון ראשונה בגמ' שם, לפי הרשב"א שם, ולפי הכסף משנה שם ד ו, והלחם משנה שם, לדעת הרמב"ם).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שפוטרת (רמב"ם שם,

ותבשיל וכל דברים המיוחדים למזון, אף על פי שברכתם שהכל, נפטרים בברכת בורא מיני מזונות שעל הפרפרת, שהם לגבי פרפרת כפרפרת לגבי הפת (מאירי שם; שיטה מקובצת שם).²⁵ ויש החולק וסובר שפת פוטרת כל מיני מאכל, וכל מה שבא בתוך הסעודה נפטר בברכת המוציא (רבי חייא שם).

²³ ויש מי שחולק וסובר שאין הדבר תלוי בדעתו של האדם, אם הוא מתכוין לתענוג או למזון ושובע, אלא אם אכל מעט, שאין דרך רוב בני אדם לקבוע סעודה על שיעור זה, מברך לפנייה, אפילו שהוא נתכוין לשובע (ט"ז שם סק"י).
²⁴ ומהם שכתבו שאפילו פת דוחן (ראה ערך דוחן) ובשר וגבינה וביצים ודגים

עליהם (פרדס (עהרנרייך) עמ' קפד; שו"ע שם ה), ואין העולם נזהרים בזה, מפני שסתם דעת האדם על כל מה שמביאים לו בסעודה (רמ"א שם).

זכרים הבאים דברים הבאים לאחר הסעודה, קודם ברכת המזון, לאחר הסעודה לאחר שמשכו ידיהם מן הפת וקבעו עצמם לאכול דברים אחרים, צריכים ברכה לפנייהם, בין כשהם דברים הבאים מחמת הסעודה כבשר ודגים או דייסא וכיוצא, ובין שהם שלא מחמת הסעודה, כפירות וכיוצא (תוספות שם ד"ה לאחר; טוש"ע שם ב) ²⁶. הביאו הפירות בתוך הסעודה ללפת בהם את הפת, ונפטרו בברכת הפת, ונמשכה אכילתו עד לאחר הסעודה, גם אותם שאכל אחר הסעודה אינם טעונים ברכה לפנייהם (רשב"א שם).

ודוקא בימי המשנה והתלמוד, אך בימינו דין זה של אחר הסעודה אינו נוהג, שאין אנו רגילים למשוך ידינו מן הפת עד אחר ברכת המזון, ואצלנו תמיד הם כמו בתוך הסעודה (תוספות שם; טוש"ע שם).

פת אם לברך על מה שאוכל באמצע בלא פת (סמ"ג עשין כז; הגהות מימוניות ברכות ד ו), ולכן ירא שמים יאכל מקודם מעט בלא פת ויברך עליהם, ואחר כך יאכלם בין בפת בין בלא פת (הגהות מימוניות שם; מגן אברהם שם סק"ג), ודוקא כשהובאו ללפת בהם את הפת, אבל אם הובאו לשם קינוח סעודה ותענוג, אף שאכל מהם מקצת תחילה וסוף עם פת צריך ברכה לדברי הכל למה שאוכל בלא פת, ואינו נפטר בברכת הפת (מגן אברהם שם).

פירות שלא היו לפניו בשעה שברך על הפת כשאוכל הפירות עם הפת, באופן שנפטרים בברכת הפת, הם נפטרים אפילו כשלא היו לפניו בשעה שברך על הפת, שכיון שבאים ללפת את הפת אינם טעונים ברכה כלל (המאור ברכות מא ב; רשב"א שם; שו"ע או"ח קעז ד), אבל אם אחר שברך על הפת שלחו לו מבית אחרים שאינו סמוך עליהם, ולא היתה דעתו על הדורון, אפילו הם מהדברים שדרכם ללפת בהם את הפת, צריך לברך

בְּרֵכַת הָרִיחַ

הברכה שמברכים כשמריחים ריח טוב

הפרקים:

- חיובו וסוגיה;
- ריח שמן;
- מוגמר;
- כשהיו לפניו כמה מינים;
- ריחות שאין מברכים;
- במוצאי שבת.

חיובו וסוגיה

חיובו מתקנת חכמים שכשם שאסור לאדם ליהנות במאכל או במשקה קודם ברכה (ראה ערך ברכות הנהניח), כך אסור ליהנות בריח טוב קודם ברכה (רמב"ם ברכות א ב, ושם ט א; טוש"ע או"ח רטז א), ומפני שהריח הוא דבר הנכנס לגוף וסועד ודומה לאכילה ושתייה תיקנו ברכה עליו (רמב"ם ברכות נא ב), וסמכוהו לכתוב (צל"ח ברכות מג ב): **כַּל הַנְּשָׁמָה תְּהִלָּל יָהּ** (תהלים קנ ו) – איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו, הוי אומר זה הריח (גמ' שם) ².

סוגיה חמש ברכות הריח הן:

- אם זה שיוצא הריח ממנו הוא עץ, מברכים עליו ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם בורא עצי בשמים.
- אם הוא עשב מברכים עליו: ברוך וכו' בורא עשבי בשמים.
- על בושם שאינו לא מין עץ ולא מין עשב, כגון דבר הבא מן החיה, מברכים: ברוך וכו' בורא מיני בשמים.
- על הריח היוצא מן הפרי הראוי לאכילה, כגון אתרוג וכיוצא, מברכים: ברוך וכו' הנותן ריח טוב בפירות.
- על הריח של שמן אפרסמון, מברכים: ברוך וכו' בורא שמן ערב (ברכות שם א-ב; רמב"ם שם ט א; טוש"ע שם ב, ד) ³.

עלים מברכים בורא עצי בשמים על כל בושם שהוא עץ או מין עץ (רשב"א ברכות מג א, בשם רב האי גאון; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ⁴.

ואף על פי שאינו עץ גמור, שהוא רך (אשכול (אויערבך) א עמ' 69; רשב"א שם), אם מוציא את העלים מגזעו או מענפיו נחשב לברכת הריח כעץ, ואם מוציא את עליו משרשיו מברך בורא עשבי בשמים (ערוך, חלף ה; אשכול שם; רשב"א שם; אור זרוע א קעט, בשם הר"ף); ויש אומרים שאפילו עשב אם הוא קשה כעץ מברכים עליו בורא עצי בשמים, שכל דבר קשה נקרא בלשון העולם עץ, כמו שכתוב: **וַתִּטְמֶנּוּ בְּפִשְׁתֵּי הָעֵץ** (יהושע ב ו), ופשתן אינו אילן, ואף על פי שאילו היו גדלים פירות על עשבים הקשים היו מברכים עליהם בורא פרי האדמה ולא בורא פרי העץ, הרי זה לפי שבברכת הפירות עץ הכוונה על אילן, ובבשמים כיון שיש ריח טוב בגוף העץ, לענין גופו נקרא כל דבר קשה עץ (שיטה מקובצת שם ב; מאירי שם, בשם יש מפרשים), הלכך מספק יש לברך בורא מיני בשמים, שפותר בברכתו את הכל (ראה להלן). באור הלכה שם ד"ה עצי בשמים).

דבר היוצא מהעץ מברכים בורא עצי בשמים לא בלבד על העץ עצמו, אלא אף על דבר היוצא מן העץ, כגון הורדים והלבונה והמצטיכי – והוא מין עץ ששרף שלו נותן ריח טוב – וכיוצא בהם (רמב"ם שם ו; טוש"ע שם ג) ⁵, ואף על פי שהורד

טוב: אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים, אשר נתן כו' בעשב הארץ, אשר נתן כו' במיני בשמים, אשר נתן כו' בשמן ערב (ירושלמי ברכות ו ו). ⁴ ויש מן הגאונים שלא היה מברך בורא עצי בשמים אלא על ההדס בלבד (רב שמואל ריש כלה רבו של בעל השאלות, הובא בחלכות גדולות, ברכות ו, עמ' עד במהדורת מכון ירושלים, באשכול (אויערבך) א עמ' 69, וברשב"א ברכות מג א; מאירי שם, בשם מקצת גאונים). ⁵ ויש מהראשונים הסובר שעל הלבונה והמצטיכי מברכים בורא מיני בשמים (רבנו יונה שם, בשם הראב"ד; טור שם,

²⁶ ויש חולקים וסוברים שבפירות בלבד הוא שאמרו כן, אבל בשר ודגים ומיני קדרה לעולם אינם צריכים ברכה לפנייהם, אפילו לאחר הסעודה קודם ברכת המזון, שאינם באים לקינוח סעודה אלא למזון ולהשביע, ופת פוטרת כל מה שבא למזון ולהשביע (כן משמע מאור זרוע א קנד, בשם רבנו חננאל; רשב"א שם). **ברכת הריח.** 1. ד, טורי תקעה-תריב. 2. ויש שכתב אסמכתא נוספת, מהכתוב: **רָאָה רִיחַ בְּנֵי בְרִיחַ שְׂדֵה אֲשֶׁר בְּרָכוּ ה'** (בראשית כז כז). שלחן של ארבע א). 3. בירושלמי הנוסח של כל ברכות אלו בפתחת אשר נתן ריח

שמואל ב"ר גרשום, לפי בית יוסף שם; רמ"א או"ח רטז יד, בשם יש אומרים).
 • ויש חולקים וסוברים שאינה בושם, ואין לברך עליה כלל (מאירי שם, שיש מפקפקים; ארחות חיים ברכות שם, בשם רבוותא, והבדלה שם, בשם הר"י מפריש; בית יוסף או"ח רצז ה; רמ"א שם רטז יד, בשם יש אומרים).

וכתבו הפוסקים שלפיכך אין להריח בה (רמ"א שם), ואם הריח – לא יברך (מגן אברהם שם ס"ק כב).

קנה וקנינון על הקנה והקנינון מברכים בורא עצי בשמים (מרדכי ברכות קמז וטור שם, בשם מהר"ם; שו"ע שם א), ואף על פי שהם עומדים לאכילה, אין מברכים עליהם אשר נתן ריח טוב בפירות, לפי שאינם עיקר הפרי (בית יוסף שם), שהעץ עושה גם פירות אחרים זולת הקנה והקנינון (פרישה שם סק"ט)¹⁵.

פלפל על הפלפלים – והוא הדין זנגביל¹⁶ (אליה רבה רצז סק"א; סדר ברכת הנהנין לרב יא ט) – נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שהם בכלל בשמים, ומברכים עליהם כשמריח בהם (ט"ז יו"ד קח סק"י; מגן אברהם רצז, בתחילת הסימן).
 - ויש אומרים שאינם אלא תבלין ולא בשמים, ואין מברכים עליהם ברכת הריח (נקודות הכסף שם, על פי שבת צ א).
- וכתבו אחרונים שלכן נכון להימנע מלהריח בהם (סדר ברכת הנהנין שם).

בדעבז אס על כולם אם אמר בורא מיני בשמים – יצא (רמב"ם **אמר בורא** ברכות ט א; טושי"ע או"ח רטז ב), ואפילו המריח מיני בשמים היא ברכה כוללת בבשמים, כמו ברכת שהכל בכל מיני מזון (כסף משנה שם), ולפיכך על כל דבר שהוא מסופק בו אם הוא מין עץ או עשב או פרי, מברך בורא מיני בשמים (תוספות ברכות מג א ד"ה ועל, בשם הר"מ מקוצי; רמב"ם שם ה; טושי"ע שם)¹⁷.

ריח שמן

שמן שמן אפרסמון, שמברכים עליו בורא שמן ערב (ראה **אפרסמון** לעיל), נחלקו ראשונים בפירושו:

- יש אומרים שהוא עץ הגדל בארץ ישראל, ביריחו, והוא פנג האמור בכתוב (יחזקאל כז יז. רש"י ברכות מג א ד"ה שמן ארצנו).
 - ויש אומרים שהוא עץ הקטף, ושמן שלו הוא הצרי (בראשית לו כה), והוא שרף הנוטף מעצי הקטף (ערוך, אפרסמון).
- בטעם שקבעו ברכה מיוחדת על שמן אפרסמון, נחלקו ראשונים:
- יש אומרים שמפני שעץ זה נמצא בארץ ישראל והוא חשוב קבעו לו ברכה בפני עצמה (רבנו יונה שם; מגן אברהם רטז ס"ק יז)¹⁸.

ראוי לאכילה על ידי מרקחת ומברכים עליו (ראה ערך ברכת הפירות), מכל מקום אין מברכים עליו אשר נתן ריח טוב בפירות, כיון שאין עיקרו עומד לאכילה אלא להריח בו (מגן אברהם שם סק"ו, על פי הרא"ש ברכות שם ו ז), וורדים שאינם גדלים על אילנות, אלא על הקרקע, מברכים עליהם בורא עשבי בשמים (בית יוסף שם)⁶.

פי ורי אף על מי הורד מברכים בורא עצי בשמים (רמב"ם שם; טושי"ע שם), בין מי הלחלוחית שיצאו מן הורד על ידי סחיטתו, ובין מה שיצא על ידי שנשרה ונתבשל במים (משנה ברורה שם ס"ק יט), ואף על פי שבברכת אכילה אין מי פירות כפירות עצמם (ראה ערך ברכת הפירות), הרי זה לפי שבמאכל אינו נקלט כל הטעם במים, אלא נותן טעם קלוש, מה שאין כן בריח שכשנותנו במים טבע הריח להיות נקלט שם כל הריח (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ז)⁷.

נרקיס בושם הנקרא נרקיס – חבצלת⁸ (הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' עג במהדורת מכון ירושלים; רש"י שם ד"ה נרקוס, בשמו; ערוך, נרקס; טור שם, בשם רש"י; שו"ע ט, בסתם); ויש מפרשים: שושן צחור⁹ ("לירי"י" – רבנו יונה שם; מאירי שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים) – כשהוא גדל בגינה, מברכים עליו בורא עצי בשמים, וכשהוא גדל בשדה מברכים בורא עשבי בשמים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), לפי שכשגדל בגינה משקים אותו ונעבד וגדל ומתקיים, ואף על פי שעצו מתייבש, מתקיים הוא לשנה הבאה, וכשהוא גדל בשדה מתייבש כעשב והולך לו (שו"ת הרשב"א א שצט; ט"ז שם סק"י; מגן אברהם ס"ק טו).

סימלק הסימלק – יסמין¹⁰ (רש"י שם ד"ה סמלק) – מברכים עליו בורא עצי בשמים (גמ' שם; טושי"ע שם ז)¹¹.

חלפי הים חלפי הים – שכולת נרד שעליו דומים לגבעולי פשתן (רש"י שם ד"ה חלפי; מאירי שם; שו"ע שם); ויש מפרשים: רוזמרין¹² (ערוך, חלף ה; רבנו יונה שם) – מברכים עליהם בורא עצי בשמים (גמ' שם; רמב"ם שם ו; טושי"ע שם).

סיגלי על "סיגלי" – סיגלית¹³ ("ויול"י" – רש"י שם ד"ה סיגלי, ושבת נ ב ד"ה סגלי; טושי"ע שם ח); ויש מפרשים: עיקרם של עשבים ואמהות שלהם שריחם יפה (ערוך, עפר; רש"י סנהדרין צט ב ד"ה סיגלי) – מברכים בורא עשבי בשמים (גמ' שם; טושי"ע שם)¹⁴.

פת המריח כפת ונהנה ממנה, נחלקו ראשונים בברכתו:

- יש אומרים שמברך עליה בורא מיני בשמים (ארחות חיים א, ברכות מב; כלבו כד; מאירי ברכות מג ב, שיש הרבה שנהגו כן), ודוקא כשהפת חם, שכשאינו חם אין לו ריח כלל (בית יוסף או"ח רצז ח).
- יש אומרים שמברכים ברוך וכו' שנתן ריח טוב כפת (ארחות חיים, הבדלה ו, בשם ר' דוד ב"ר לוי; אבודרהם, סדר מוצאי שבת, בשם הרב רבי

ברש"י שם, ורבנו יונה שם, ובאור הגר"א שם סק"כ).¹² שמו המדעי: Rosmarinus Officinalis.¹³ שמו המדעי: Viola Odorata.¹⁴ יש מהראשונים שכתבו שעל פרחים היוצאים בין מן האילנות ובין מן העשבים מברכים אשר נתן ריח טוב בפירות (הלכות הרא"ה ברכות עמ' קלב; שיטה מקובצת שם לו ב ומג ב), ולא הובאו דבריהם בפוסקים.¹⁵ ויש מהראשונים הסובר שמברך עליהם הנותן ריח טוב בפירות, לפי שעיקרם עומדים לאכילה (רא"ש שם ו ו; טור שם, בשמו).¹⁶ שמו המדעי: Zingiber Officinale.¹⁷ ויש אומרים שבמקום ספק מברך שהכל נהיה בדברו, שעל כולם אם אמר שהכל יצא (תוספות שם, בשם יש מפרשים; ארחות חיים, ברכות מב).¹⁸ ומטעם זה יש מהאמוראים שהיה מברך עליו בורא שמן ארצנו, לפי שארץ

בשם יש אומרים, ובית יוסף שם, לדעה זו), שאינו עץ אלא קטף של אילן (טור שם, לדעה זו).⁶ ויש מהגאונים הסובר שעל הורדים הראויים לאכילה מברכים אשר נתן ריח טוב בפירות (רא"ש שם, בשם רב האי גאון; טור שם, בשם גאון).⁷ ויש מהראשונים הסובר שעל מי הורד אינו מברך עצי בשמים אלא בורא מיני בשמים (רבנו יונה שם, בשם הראב"ד), לפי שאין מי הורד באים מעץ הורד עצמו אלא מהפרי הנברא בתוכו (רבנו יונה שם, לדעה זו).⁸ שמו המדעי: Lilium candidum.⁹ שמו המדעי: Lilium candidum.¹⁰ שמו המדעי: Jasminum.¹¹ ופירוטו בו שהוא מין עשב שיש בו שלש שורות של עלים זו למעלה מזו, ושלשת עלים בכל שורה (רש"י שם); ויש שהביא במהות הסימלק שלש דעות: עשב שיש בו שלש שורות וכו'; יסמין; ורוזמרין (שו"ע שם, וראה

מוגמר

מברכים על הבשמים שנותנים על הגחלים להריח בהם, והוא הנקרא מוגמר, כאותה הברכה שהיו מברכים על הדבר הנשרף אם היה קיים: אם היה זה הנשרף מעץ – מברכים בורא עצי בשמים, ואם היה עשב – מברכים בורא עשבי בשמים, ואם היה ממין חיה וכיוצא – מברכים בורא מיני בשמים (רמב"ם ברכות ט ב, על פי ברכות מג א; טוש"ע או"ח רטז יג).

ומאימתי מברכים עליו, משתעלה תמרתו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם יב), היינו משיעלה קיטור העשן (רש"י שם ד"ה תמרתו; טוש"ע שם) קודם שיגיע אליו הריח, אבל לא יברך קודם שיעלה העשן (טוש"ע שם), כדי שתהיה הברכה סמוך לעשייתו (מגן אברהם שם סק"כ). ואף על פי שעדיין לא הריח, כל שהוא לפניו ואינו תלוי בדעת אחרים אין חוששים שמא יסתלק מלפניו (מאירי שם), ובדיעבד יצא אף כשברך קודם, כל שלא הפסיק בינתיים (משנה ברורה שם ס"ק מח).

נשרפו הבשמים אפילו שנשרפו הבשמים לגמרי ואינם בעין, **לחלוטין** מברכים ברכתם הראויה להם (גמ' שם, לגירסת התוספות ד"ה ועל, בשם הלכות גדולות; ט"ז שם ס"ק יג; באור הלכה שם ד"ה משיעלה, בדעת הרבה ראשונים), ואין זה נקרא ריח שאין לו עיקר, שאף על פי שנשרף על ידי הגימור, אין שריפתו נקראת מכלה אותו, שאדרבה היא גורמת שתעלה תמרתו וריחו נודף (לבוש שם יג) ²⁰.

כשהיו לפניו כמה מינים

היו לפניו בושם שהוא עץ, ובושם שהוא עשב – אין ברכה אחת מהן פוסלת שתיהן, אלא מברך על זה לעצמו, ועל זה לעצמו (רמב"ם ברכות ט ד; טוש"ע או"ח רטז ז), והוא הדין אם היה שם גם בושם שברכתו מיני בשמים, שמברך לכתחילה על כל אחד בפני עצמו (טור שם, בשם רב עמרם; שו"ע שם) ²¹, ובדיעבד כשברך מיני בשמים על כולם – יצא (רמ"א שם), אלא שיש אומרים דוקא כשנתכוין לפטור את העץ והעשב בברכת מיני בשמים, אבל אם היו לפניו כמה מינים ובירך סתם מיני בשמים, לא פטר אלא את זה שברכתו מיני בשמים, ולא העץ והעשב (ב"ח שם, בדעת רב עמרם; משנה ברורה שם ס"ק לט); ויש אומרים שאפילו כשברך סתם על מיני בשמים – פטר את כולם (ב"ח שם, בדעת הרמב"ם).

בושם שעורב בושם שעורבו הרוכל ממינים הרבה – מברך בורא **ממינים הרבה** מיני בשמים (רמב"ם שם ה), כיון שאי אפשר להריח מכל מין בפני עצמו (משנה ברורה רטז ס"ק לט).

וכן הנכנס לחנותו של בשם שיש בה הרבה מיני בשמים – באופן שחייב לברך (ראה להלן) – מברך בורא מיני בשמים (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח ריג א), כיון שהריח בא מכל המינים יחד (פרישה שם ס"ק כד), אבל כלי ובו בשמים שברכתם משונה זו מזו, מברך על כל אחד ברכה הראויה לו, ובדיעבד אם בירך בורא מיני בשמים – יצא (דברי מרדכי (קרישפון) יב, בדעת הטור והרמ"א).

הדס ושמן הביאו לפניו הדס ושמן, נחלקו תנאים, ושתי גירסאות בדבר:

• ויש אומרים לפי שחותכים האפרסמון ומקלפים אותו ונוטף שמן ממנו, ומכיון שאפילו בפירות אין המשקים היוצאים מהם כמותם (ראה ערך ברכת הפירות), וכל שכן בעץ, לפיכך אי אפשר לברך עליו בורא עצי בשמים (שיטה מקובצת שם) ¹⁹.

שמן זית שמן זית שמעורבים בו כמה מיני עצי בשמים, **שמעורבים בו מינים אחרים** שמכשירים אותו כמעשה רוקח מפוטם, מברכים עליו בורא עצי בשמים (ערוך, כשר א; רבנו יונה ברכות מג א, ורא"ש שם ו לו, וטור שם, בשמו), ואם היו עשבי בשמים מברך בורא עשבי בשמים, ואם היו מעורבים עצי בשמים ועשבי בשמים יחד, מברך בורא מיני בשמים (רבנו יונה שם; רא"ש שם; טוש"ע שם); אבל אין מברכים עליו הנותן ריח טוב בפירות, אף על פי ששמן זית הוא פרי (ראה ערך ברכת הפירות), ועל ידי השמן ריח הבשמים נודף יותר ועד ידו מגיע לנו הריח, כיון שהריח עצמו לא מהשמן הוא, אבל אם הבשמים שבו היו פירות, מברכים עליו ברוך שנותן ריח טוב בפירות (הלכות הרא"ה ברכות ע"ב קלד).

בשמן כבוש ובשמן טחון, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאין מברכים, לא על שמן כבוש, ולא על שמן טחון (רב אדא בר אבהה שם).

• יש אומרים שמברכים על שמן כבוש, אבל לא על שמן טחון (רב כהנא שם).

• ויש אומרים שמברכים הן על שמן כבוש, והן על שמן טחון (נהרדעי שם), וכן הלכה, שמברכים על שניהם בורא עצי בשמים (רי"ף ורא"ש ורמב"ם וטוש"ע שם).

אלא שנחלקו ראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שכבוש הוא שכובשים שומשמים וורד ועצי בשמים זמן רב וקולטים השומשמים הריח של בשמים וטוחנים אותם, ויש בו ריח של בשמים; וטחון הוא שקרוב לטחינתו נותנים עליהם עצי בשמים ואינו קולט כל כך הריח (ערוך, כשר א, בשם רבותינו; תוספות שם ד"ה משחא, בשם רבנו חננאל, שקיבל מרבתי).
 • יש מפרשים שמן כבוש שטמון בו עץ של בשמים, והשמן מריח מן הבושם שבתוכו; וטחון הוא שטחנו בו אותו העץ (רש"י שם ד"ה משחא כבישא, וד"ה משחא טחינא).

• יש מפרשים ששמן כבוש וטחון אין מעורב בו שום בושם אחר, אלא שהשמן זית לבדו כובשים או טוחנים אותו עד שריחו נודף (רמב"ם שם; שו"ע שם ה).

• ויש מפרשים שכבוש הוא כשחותכים הבושם לחתיכות קטנות ועומדות בשמן, ולכן יש אמוראים שחשבוהו כאילו אין עיקרו קיים; וטחון הוא שנשחקו הבשמים לגמרי, ודנו האמוראים אם זה נקרא עיקרו קיים כיון שלא כלו לגמרי, או שכיון שנשחקו כאין עיקרו קיים הוא (שיטה מקובצת שם).

להלכה מברכים עצי בשמים ככל הפירושים של כבוש וטחון (כן משמע בב"ח שם).

ישראל היתה חביבה עליו (רב יהודה שם), ואין הלכה כמותו (גמ' שם).
 19. ויש אומרים שאין השמן מגוף האפרסמון, אלא שלוקחים עץ אפרסמון ומטילים אותו לתוך זכוכית מלאה שמן, וקולט השמן את הריח, והואיל ואין שום ממש של עץ בשמן אין מברכים עליו בורא עצי בשמים (מאירי שם).
 20. ויש אומרים שכשנשרפו לגמרי, ואין עיקרן קיים כלל, מברכים בורא מיני בשמים (כן משמע בגמ' שם, לגירסתנו); או שאין מברכים עליו כלל (הלכות

הרא"ה שם; שיטה מקובצת שם). על מוגמר בכלים, ראה להלן. 21. ויש מי שאומר שיכול לכתחילה לברך עליו מיני בשמים, ולהוציא גם את העץ והעשב (טור שם, בדעת הרמב"ם, לפי הבית יוסף שם), ואינו דומה לפרי האדמה ופרי העץ, שלכתחילה יברך על כל אחד ברכתו הראויה לו (ראה ערך ברכת הפירות), לפי שהריח בא לו שלא בבחינתו, אלא מאליו, ואף אם יבחר להריח קודם האחד, אפשר שיבוא לו השני, לכן יברך ברכה הכוללת את כולם (ט"ז שם ס"ק יא).

מיני בשמים (סדר ברכת הנהנין לרב שם), וזהו לדעה שבורא פרי העץ שקודם לבורא פרי האדמה הוא מפני שהוא מבורר יותר (ראה ערך ברכות הנהנין. בית יוסף שם; דרכי משה שם סק"ג ורמ"א שם ו), וכתבו הפוסקים שאין הלכה כדעה זו, אלא רק אם שניהם חביבים בשוה, אבל אם אחד מהם חביב יותר, יקדים החביב (כן משמע בדרכי משה ורמ"א שם; מגן אברהם שם ס"ק טז; משנה ברורה שם סק"מ, בשם הסכמת האחרונים).

שמן להריח הביאו לפניו שמן להריח ויין לשתייה, נחלקו ויין לשתייה תנאים: יש אומרים שמברך על השמן, וחוזר ומברך על היין (בית שמאי בברכות מג ב); ויש אומרים שמברך על היין, וחוזר ומברך על השמן (בית הלל שם), שהנאתו של היין מרובה יותר (רשב"א ומאירי שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ד; טור או"ח ריב).

מכיון שצריך לאחוז בימינו את הדבר שמברך עליו (ראה ערך ברכות), לדעה הראשונה יש בתחילה לאחוז את השמן בימינו והיין בשמאלו, ולדעה השניה – שהלכה כמותה – אחוז את היין בימינו ואת השמן בשמאלו (גמ' שם), ונחלקו הדעות:

- יש אומרים שאין צריך אחר ברכת היין לאחוז בשעת ברכת השמן את השמן בימינו, אלא רשאי להחזיק את השמן בשמאלו גם בשעת ברכתו (מאירי שם).
- ויש אומרים שאחר שברך על היין צריך ליטול השמן בימינו ולברך עליו (בית יוסף שם ב, על פי ראב"ה ברכות קכ).

ריחות שאין מברכים

שלשה מיני ריח טוב אין מברכים עליהם, ואלו הן: ריח טוב שאסור להריח בו; ריח טוב שעשוי להעביר ריח רע; ריח טוב שלא נעשה להריח בעצמו של ריח זה (רמב"ם ברכות ט ז).

נשי עבודה ריח של איסור כיצד, בשמים של עבודה זרה אין מברכים עליהם (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שם ח; טוש"ע או"ח ריז ה), לפי שאסור להריח בהם (ראה ערך עבודה זרה. רמב"ם שם; טוש"ע שם), ועל איסור אין מברכים (ראה ערך ברכות הנהנין. משנה ברורה שם ס"ק יט).

ונחלקו הדעות:

- יש אומרים שמסבה של גוים – כשמיכים לאכילה ולסעודה (רש"י שם נב ב ד"ה במסבת גוים; מאירי שם) – אין מברכים על בשמים שלהם, שסתם מסבתם לעבודה זרה (משנה שם, לפי הגמ' שם נב ב, לגירסתנו; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ו), אבל בשמים שלהם שלא במסבתם מותר לברך עליהם (מאירי שם; בית יוסף או"ח רצז ב, בדעת הרמב"ם שם, והטור או"ח ריז).
- ויש אומרים שכל בשמים של נכרים, אפילו שלא במסבה – אסורים (בית יוסף או"ח רצז ב, בדעת הר"ף שם, והרא"ש שם ח ג, לגירסתם בגמ'), שמא היו פעם במסבתם (ב"ח שם), או שסתם עומדים למכירה לעבודה זרה (כן משמע מרבנו יונה שם; ט"ז או"ח רחצ סק"ה, לדעה זו), ואף לדעה זו בשמים של תגר נכרי שמוכר בחנות – מותר לברך עליהם (ב"ח שם; ט"ז שם), שבהם אין לחוש שמא היו במסבתם (ב"ח שם), וגם אינם עומדים להימכר לעבודה זרה דוקא (ט"ז שם), והוא הדין כשידוע שדרכו לשום לפעמים הבשמים בתבשיל שלו, ואינם עומדים להימכר לעבודה זרה (ט"ז שם).

טעם לדעה הראשונה, והוא לא הכריע במחלוקת התנאים, אלא רק בא לתת

• לגירסא הראשונה יש אומרים שמברך על השמן, ואחר כך מברך על ההדס (בית שמאי בברכות מג ב, לגירסתנו); ויש אומרים שמברך על ההדס, ואחר כך מברך על השמן (בית הלל שם, לגירסתנו).

• ולגירסא השניה יש אומרים שמברך על השמן, ופוסט את ההדס (בית שמאי שם, לגירסת הר"ף שם); ויש אומרים שמברך על ההדס, ופוסט את השמן (בית הלל שם, לגירסת הר"ף שם).

ואין מחלוקת בין הגירסאות, אלא כשאין ברכותיהם שוות, כגון שהשמן הוא של אפרסמון שברכתו בורא שמן ערב (ראה לעיל), או שכבוש בעשב שברכתו בורא עשבי בשמים (ראה לעיל) – מברך על זה, וחוזר ומברך על זה; וכשברכותיהם שוות, כגון שהשמן כבוש בעץ שברכתו בורא עצי בשמים (ראה לעיל) כמו ההדס – מברך על האחד, ופוסט את השני (טור או"ח רטז).

בטעם הדעה הראשונה אמרו תנאים, לפי שהשמן יש לו שתי מעלות, ריח וסיכה, וההדס אין לו אלא ריח בלבד (רבן גמליאל שם); ובטעם הדעה השניה כתבו ראשונים, לפי שההדס הוא גוף העץ של בשמים שמברכים עליו, והשמן אין הריח מעצמו אלא קולטו מאחר, לפיכך ההדס חשוב יותר (הלכות גדולות, ברכות ו, עמ' עד במהדורת מכון ירושלים; אשכול (אויערבך) א עמ' 69; הלכות הרא"ה שם; מאירי שם; שיטה מקובצת שם), ואפילו שמן אפרסמון שריחו מגופו ולא קלטו מאחר, מכל מקום ההדס חשוב יותר, שהוא כביריתו וקיים כגופו (הלכות הרא"ה שם).

להלכה, הדבר תלוי בגירסאות השונות במסקנת הגמרא:

- יש גורסים שמחלוקת אמוראים היא: יש הפוסק כדעה הראשונה (רבי יוחנן שם); ויש הפוסק כדעה השניה (רב פפא בשם רבא שם, לגירסת הלכות גדולות שם, והר"ף שם), והלכה כמותו (הלכות גדולות שם; ר"ף שם; רמב"ם ברכות ט ג; רא"ש שם ו לט), כיון שהוא מאוחר לאמורא הראשון ו"הלכה-כבתרא" (ראה ערכו. ר"ף שם), בין כשברכותיהם שוות שההדס פוסט את השמן, ובין כשאין ברכותיהם שוות, שמקדים לברך על ההדס (טוש"ע שם), וכן הלכה (טוש"ע שם יא)²².

- ויש גורסים שאין כאן מחלוקת אמוראים, אלא הכל פוסקים כדעה הראשונה, שלגירסה זו לא פסק האמורא השני שהלכה כדעה השניה, אלא אמר להם כן, כדי להשתמט (רב פפא שם, לגירסתנו), שהתבייש בכך שטעה, והשתמט באמירה זו (רש"י שם ד"ה ולא היא), ולפיכך הלכה כדעה הראשונה (כן משמע מרש"י שם; שלטי גבורים שם, לא ב מדפי הר"ף, ח, בשם ריא"ז).

וכתבו ראשונים שאם אחד מהם חביב לו יותר אין מחלוקת, ומברך על החביב לו קודם (הלכות הרא"ה שם; כן משמע בשיטה מקובצת שם); ויש מהאחרונים מסתפקים לומר שמעלת ההדס שהוא כביריתו חשובה יותר ממעלת החביב (באור הלכה שם ד"ה מברך).

עצי בשמים היו לפניו עצי בשמים ועשבי בשמים, יברך קודם **ועשבי בשמים** ברכת עצי בשמים, ואחר כך ברכת עשבי בשמים, שעצי בשמים היא ברכה מבוררת יותר, ועשבי בשמים כוללת יותר, שעשב כולל כל הגדל באדמה (בית יוסף שם, בשם הרוקח; סדר ברכת הנהנין לרב יא ז), וברכת עשבי בשמים קודמת לברכת בורא

22. ועוד, שהאמורא הראשון אמר: "הלכה כדברי המכריע", וכוונתו לתנא שנתן

נעשה להריח בו, אין מברכים ברכת הנותן ריח טוב בפירות על פירות הראויים לאכילה (ראה לעיל), אלא אם כן נטל את הפרי בשביל להריח בו, אבל אם נטלו לאכול, אף על פי שהוא מעלה ריח טוב, אינו מברך עליו (תוספות ברכות מג ב ד"ה האי; תוספות ר"י שירליאון שם נג ב; רא"ש שם ח ג; טושי"ע או"ח רטז ב).

נטלו לאכול ולהריח בו - מברך עליו (תוספות ר"י שירליאון שם; רא"ש שם; טושי"ע שם), ומברך קודם על הריח שהנאתו קרובה, ואחר כך מברך על האכילה (משנה ברורה שם סק"י, בשם האחרונים).

נטלו לאכול בלבד, ואחר כך נתכוין להריח בו, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמברכים עליו (כן משמע ברא"ש וטושי"ע שם; באור הלכה שם ד"ה או לאוכלו, בדעת רש"י ותוספות, ובמסקנתו).

• ויש אומרים שכוין שבא בתחילה בשביל אכילה, אפילו אם לבסוף נתכוין להריח בו, אין מברכים עליו (שיטה מקובצת שם נג ב; באור הגר"א או"ח רטז סק"ד, בדעת רש"י ותוספות).

אתרוג אתרוג של מצוה בסוכות שמריח בו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמברך עליו אשר נתן ריח טוב בפירות (מרדכי ברכות קמז, וסוכה תשנא, והגהות מימוניות ברכות ט ח, וטור או"ח רטז ותרנג, בשם הראב"י; הגהות מימוניות שם, בשם מורי הר"ף מצרפת; שו"ע או"ח רטז יד, בסתם), שאינו מוקצה אלא מאכילה ולא מריח (טור או"ח תרנג, לדעה זו).

• ויש אומרים שאינו עשוי להריח אלא למצוה, ולכן אין מברכים עליו (מרדכי שם ושם, והגהות מימוניות שם, וטור או"ח רטז ותרנג, בשם רבינו שמחה; שו"ע או"ח רטז יד, בשם יש אומרים).

ולפי שנחלקו בזה נכון למנוע מלהריח בו (שו"ע או"ח רטז יד, ושם תרנג א), ואם הריח בו אינו מברך, שספק ברכות להקל (מגן אברהם רטז ס"ק כב).

ולא נחלקו אלא כשנטלו למצותו ולהריח, אבל נטלו רק למצותו, וממילא מגיע לו הריח, לדברי הכל אין מברכים, שהרי לא נתכוין להריח (משנה ברורה שם ס"ק נא, על פי באור הגר"א שם ס"ק לד), ונחלקו בדבר:

• יש סוברים שלא נחלקו אלא בשעת נטילתו לשם מצוה, אבל קודם לכן ואחר כך לדברי הכל מברך (מגן אברהם שם ס"ק כא ותרנג, בתחילת הסימן; באור הלכה רטז ד"ה המריח, במסקנתו).

• ויש סוברים שאין הבדל בדבר, והפוטרים מלברך פוטרים בכל שבעת ימי החג (אליה רבה רטז ס"ק כב, ושם תרנג סק"ב; חיי אדם סא י; סדר ברכת הנהנין לרב יא ח).

בשמים העומדים בשמים הנמצאים בחנות למכירה, חשובים למכירה כאילו עשויים לריח, שכן החנווני רוצה שבני אדם יריחו הבשמים ויבואו לקנות (ברכות נג א), ולכן הנכנס לחנותו של בשם והריח - מברך (תוספתא ברכות (ליברמן) ה לב; גמ' שם; רמב"ם ברכות ט ה; טושי"ע או"ח ריז א) בורא מיני בשמים, כדין כל ברכה כשיש לפניו כמה מינים (ראה לעיל), ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שדוקא כשנתכוין להריח, אבל אינו מתכוין, אלא

ריח מחוץ לכוון היה מהלך חוץ לכרך והריח ריח טוב - אם רוב העיר נכרים אינו מברך, ואם רוב ישראל מברך (תנא קמא בברכות נג א; רמב"ם שם ט; טושי"ע או"ח ריז ז)²³. ואף לדעה שמותר לברך על בשמי נכרים שאינם במסבתם (ראה לעיל), אינו מברך כשמריח הבשמים מחוץ לעיר, שכשמריח ריחם חוץ לעיר מסתמא הם ממסבה, שדרך ריח שבמסבה להריח למרחוק (מגן אברהם שם סק"ז).

בשמי ערוה בכלל ריח של איסור שאין מברכים עליו הם אף בשמים של ערוה (רמב"ם שם ח; שו"ע שם ד), הן של איש הן של אשה, כל שכוונתם לדבר עברה (מאירי שם), כגון קופה של בשמים שתלויה בצוארה, או אוזת בידה, או בפיה, לפי שאסור להריח בהם שמא יבואו לידי הרגל נשיקה או קירוב בשר (אבודרהם, ברכת הריח, בשם ה"ר גרשון ברבי שלמה; שו"ע שם).

בשמי מתים ריח שעשוי להעביר ריח רע כיצד, אין מברכים על בשמים של מתים (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שם ח; טושי"ע שם ב), שאינם עשויים אלא להעביר סרחונו של המת ולא להריח (גמ' שם נג א, ורש"י ד"ה בשמים עבדי; רמב"ם שם; טושי"ע שם). ודוקא כשהם נתונים למעלה ממיטתו של מת, אבל אם נתונים לפני מיטתו - מברכים, שאני אומר לכבוד החיים הם עשויים (ירושלמי ברכות ח ו; טור או"ח רצז; שו"ע או"ח ריז ב).

בשמי בית הכסא וכן כשאדם הולך ומריח מרחוק (משנה ברורה שם סק"י) בשמים של בית הכסא, אינו מברך עליהם, שאינם עשויים אלא להעביר ריח רע (ברייתא ברכות נג א; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואין עיקר כונתם להנאת הריח שלהם (מאירי שם).

שמן העשוי להעביר את הזוהמה וכן שמן העשוי להעביר את הזוהמה, שמביאים בסוף הסעודה לסוך הידים המזוהמות, אין מברכים עליו (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם)²⁴, וכן אדם שגופו מזיע הרבה וסך גופו בשמן להעביר הריח הרע שמהזיעה, אין מברכים עליו (ב"ח שם, לדעת הרמב"ם).

הבשמים של בית המרחץ הבשמים של בית המרחץ אין מברך עליהם (תוספתא ברכות (ליברמן) ה לב), שאינם עשויים אלא להעביר את הזוהמה (שו"ת הרשב"א א קסח).

אלינות המרחץ אלינות - יין ישן ומים צלולים ואפרסמון (שבת קמ א) - בתוך ביתו, אינו צריך לברך (ירושלמי ברכות ו ה), שאינו אלא להעביר את הזוהמה מן הבית (ר"ש סירליאון שם).

מוגמר ריח שלא נעשה להריח בו בעצמו כיצד, מוגמר שמגמרים בו את הכלים ואת הבגדים אין מברכים עליו, לפי שלא נעשה המוגמר עכשיו להריח בעצמו של המוגמר אלא כדי ליתן ריח בכלים (רמב"ם שם, על פי ברכות נג א; טושי"ע שם א), ואפילו אדם אחר, לא המגמר בעצמו, אין מברך עליו (משנה ברורה שם ס"ק יג, על פי הגמ' שם), אבל אם מתכוין לגמר כליו וגם להריח בו בעצמו, צריך לברך עליו, כיון שעיקרו עומד לריח (משנה ברורה שם ס"ק יד, בשם האחרונים).

פירות שניטלו על מנת לאכלם מכיון שאין מברכים על הריח אלא אם כן הדבר

24. יש מהראשונים הסובר שדוקא ברכת בורא עצי בשמים אין מברכים, אבל שמן אפרסמון, שברכתו בורא שמן ערב (ראה לעיל), מברכים עליו אף באופן זה (רש"י שם נג א ד"ה אין מברכין; תוספות שם ד"ה אין, בשמו); ויש החולקים וסוברים שאף ברכה זו אין מברכים (תוספות שם מג ב ד"ה שמו),

טעם לדעה זו (רא"ש שם). 23. ויש מהתנאים הסובר שאפילו כשהרוב ישראל אינו מברך, שבנות ישראל מקטרות לכשפים (רבי יוסי שם ואף על פי שמיעוטן מקטרות לכשפים, מכל מקום יש גם מיעוט שמגמרים את הכלים, שאין מברכים על אותו ריח (ראה להלן), ונמצא שרובם לא לריח עשוי (גמ' שם).

א, ורש"י ד"ה רבי מפורז; ויש שהיה אומרה בתחילה על הכוס (רבי חייא שם), וכן אנו עושים (רש"י שם ד"ה מכנסן).²⁶

חיזור אחר אין מחזרים על הבשמים במוצאי שבת, אלא אם יש להם **השמים** לו מן המוכן מברך, ואם לאו אינו מברך (רשב"א ברכות נג ב, בשם הראב"ד; רא"ש ברכות ח ג, על פי הגמ' שם; טוש"ע שם). ומכל מקום אם יש לו בשמים - חייב לברך ולהריח (חזון איש אורח חיים לה סק"ז); ומהאחרונים יש מי שכתב שהמדקדקים רואים שיהיו להם בשמים להבדלה (ערוך השלחן רצו ב).²⁷

הדס כתבו ראשונים שנהגו לברך על עצי הדס (אבודרהם, סדר מוצאי שבת; טוש"ע שם ד), וסמך לדבר: שְׁמֵר שְׁבֵת מְחַלְלו (ישעיהו נו ב), וסמך לו: וְתַחַת הַסְּרָפָד יַעֲלֶה הָדָס (שם נה יג. טור שם; אבודרהם שם, בשם הרב ר' ברוך).²⁸

ומכל מקום על הדס של לולב לא יברכו לאחר שנתייבש, אם אין בו לחלוטית של ריח (אור זרוע שם, ומרדכי ברכות קפח, ואבודרהם שם, וטור שם, בשם רבנו אפרים; רמ"א שם, בשם יש אומרים); ויש אומרים שאף אז ניתן לברך עליו (כן משמע מהטור שם).

ולא נחלקו אלא אם יש בו עדיין קצת ריח, שמכיון שאינו מריח כל כך טוב מפני שנתייבש, יותר טוב לברך על בשמים אחרים שעיקר ריחם בהם, שאילו נתייבש לגמרי עד שאין כל ריח בו, לדברי הכל אין לברך עליו (בית יוסף וב"ח שם).

ולצאת ידי שתי השיטות - אם אין לו אלא הדס שהתייבש - יניח ההדס עם הבשמים, ויברך על שניהם (דרכי משה שם סק"ב, ורמ"א שם).

תערוכת במוצאי שבת מברכים "בורא מיני בשמים" על כל מין **בשמים** בושם, אף שבחול צריך לברך על כל מין כברכתו (ראה לעיל), מכל מקום במוצאי שבת מברכים על הכל בורא מיני בשמים כדי שלא יבואו לטעות המון עם שאין הכל בקיאים בכל ברכה המיוחדת, אבל בברכה זו יוצא על הכל (משנה ברורה רצו סק"א). ומפני טעם זה שאין אנו מורגלים בבשמים ובקייאם בברכה הראויה לכל אחד, יש שכתבו שנהגו להריח בהבדלה בתערוכת בשמים, ולברך עליה בורא מיני בשמים (ראה לעיל. שלי"ה שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה ב; מגן אברהם רצו, בתחילת הסימן, בשמו; ערוך השלחן שם ד), ומכל מקום טוב להניח שם חתיכת מור וכיוצא בו ממין דבר שברכתו בורא מיני בשמים, כדי שיברך הברכה כהלכתה (מגן אברהם שם). ויש שנוהגים לברך על צפורן שברכתו "בורא מיני בשמים" (משנה ברורה רצו סק"א).

ומכל מקום נכון שלא להשתמש במי בושם לברכת הבשמים, כיון שספק הוא אם יש לברך עליהם (שמירת שבת כהלכתה ב סא יב. וראה בהערה לב שם מה שכתב הגרש"י אויערבאך בהסבר הספק).²⁹

קופסת נוהגים לייחד קופסה מיוחדת לבשמים במוצאי שבת, **בשמים** והוא מצוה מן המובחר (משנה ברורה רצו סק"י).

ניר על ריח כל הבשמים שאין מברכים עליהם ברכת הריח **הפטור מברכה**

שהריח נכנס ממילא אליו ונהנה בו, אינו מברך (ט"ז שם סק"א; חיי אדם סא יא; ערוך השלחן שם א).

• ויש אומרים שאפילו אינו מתכוין, כיון שהבשמים עשויים להריח בהם והוא נהנה - מברך (ב"ח שם; אליה רבה שם סק"א; שער הציון שם סק"ד).

ואינו מברך אלא פעם אחת, אפילו ישב שם כל היום, אבל אם היה נכנס ויוצא ונכנס ויוצא, מברך על כל פעם ופעם (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אם לא היה בדעתו לחזור, אבל היה דעתו לחזור - לא יברך (מרדכי שם קפח, בשם רבינו מאיר; טוש"ע שם).

היו הבשמים מונחים בחדר - להצניעם ולשמרם (סדר ברכת הנהנין לרב יא י) - ולא בחנות - אינו מברך, אפילו שנתכוין להריח, כיון שהבשמים לא הונחו שם בשביל ריח (מגן אברהם שם סק"א), אלא אם כן נטלם בידו והקריבם אליו להריח בהם - שמברך, שהם בעצמם הרי עומדים להריח, אלא שבמקום זה לא הונחו להריח, וכיון שנטלם הרי שינה מקומם לתוך ידו כדי להריח (סדר ברכת הנהנין שם; פרי מגדים שם אשל אברהם סק"א).

תערוכת נתערב ריח שמברכים עליו בריח שאין מברכים עליו, הולכים אחר הרוב (רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ח).

במוצאי שבת

מברכים על הבשמים במוצאי שבת (משנה ברכות נא ב; רמב"ם שבת כט כד; טוש"ע או"ח רצו א), ומספר טעמים ניתנו לדבר:

• מפני שהנפש דואבת ליציאת השבת, משמחים אותה ומיישבים אותה בריח טוב (רמב"ם שם כט; טור שם).

• מפני שבשבת יש לאדם נשמה יתרה, וביציאת השבת הנפש דואבת, ולכן מברכים על הבשמים ליישב דעתו (תוספות פסחים קב ב ד"ה רב, וביצה לג ב ד"ה כי; אור זרוע ב צב; שבלי הלקט קל; שו"ת הרשב"א ג רצ; כלבו מא, בסתם).

• שעל ידי הנשמה היתרה הוא מוסיף תאוה לענג את השבת, ובמוצאי שבת נגדעה תאוותו למאכל וניתוספה לו חולשה, ולכן מברכים על הבשמים (ליקוטים מספר המנהגות, בשם אחיו ר' יעקב נזיר, נדפס בתוך ספרן של ראשונים עמ' 176).

• לפי שבמוצאי שבת מתחילה אש של גיהנום לשרוף ולהסריח (אור זרוע שם, בשם הר"י מקורביל; שבלי הלקט שם, בשם ר"י יקר; כלבו שם, בשם יש אומרים), ואינו אלא דוגמא לכבודו של שבת (אור זרוע שם) ²⁵. ומצוה שכל אחד יריח הבשמים בעצמו, ולא יסמוך על מה שהמבדיל מריח (משנה ברורה רצו ס"ק יג). והשומעים הבדלה ומכוונים לצאת מפי המבדיל, יכוונו לצאת גם ידי ברכת בשמים (משנה ברורה שם).

זמן הנריח יש מהתנאים שהיה מברך על הבשמים בשעה שהביאו לו, ואחר כך היה חוזר ומריח ואומרה על כוס של הבדלה, כדי להוציא את בניו ובני ביתו (רבי בפסחים נד

ערוך הבדלה. ²⁷ וראה בכף החיים רצו סק"ב וס"ק יג שלפי המקובלים ענין הבשמים במוצאי שבת הוא דבר גדול מאד, ולכן ראוי לחזר אחריהם. ²⁸ ויש שכתבו הטעם, מפני שכתוב: (והוא עמ' ב'ין הַהַדְסִים אֲשֶׁר בְּמִצְלָה (זכריה א ח), וכתוב: וְתַחַת הַסְּרָפָד יַעֲלֶה הָדָס (ישעיהו נה יג. כלבו מא; ארחות חיים א, הבדלה ח). וטעם נוסף לדבר, בהדס של לולב, שכיון שנעשתה בו מצוה אחת בלולב של חג תיעשה בו מצוה אחרת (טור שם). ²⁹ וראה עוד טעמים לאיסור בפסקי

והפוסקים לא חלקו בדבר (רמב"ם שם; טוש"ע שם; מגן אברהם שם סק"ה), שסוברים כדעה זו (מגן אברהם שם סק"ה; משנה ברורה שם ס"ק יא). ²⁵ ויש שצירפו שני הטעמים, שמפני שחלשה דעתו של אדם במוצאי שבת מחמת אבדת הנפש של נשמה יתרה שהלכה, בנקל יוכל לבוא לידי חולשה מסרחון אש של גיהנום, ומריחים בשמים להפיג ריח רע (ב"ח שם). וראה עוד טעם בספר יסודי ישורון ה עמ' תפו, בשם רבנו בחיי. ²⁶ על מקומה בסדר ברכות ההבדלה, ראה

ואם חל בשבת, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין מברכים על הבשמים (כלבו מא וע).³¹
- ויש אומרים שמברכים (שו"ת מהרי"ל לד), ואין כאן חשש ברכה לבטלה, כיון שעל כל פנים נהנה (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ה).
- ויש מהראשונים שתלה הדבר בטעמים שונים להרחת בשמים במוצאי שבת:
- לטעם של נשמה יתרה (ראה לעיל) – אין מברכים, שביום הכפורים מפני התענית אין בו נשמה יתרה (כלבו מא; בית יוסף שם, בשמו).
- ולטעם של אש של גיהנום השורף ומסריח (ראה לעיל) – מברכים, שטעם זה יש גם במוצאי יום הכפורים שחל בשבת (כלבו ע; בית יוסף שם, בשמו).

להלכה נחלקו הפוסקים: יש פוסקים שמברכים (ב"ח שם; ט"ז שם סק"ב; מגן אברהם שם; מטה אפרים שם; משנה ברורה שם; בשם רבים מהאחרונים; ערוך השלחן שם א, שכן המנהג) במקומו הרגיל בהבדלה, אחר ברכת היין (מטה אפרים שם); ויש פוסקים שאין מברכים (שו"ע שם; לבוש שם ג; מטה משה תתפח, שכן המנהג; שריי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף ג, שכן המנהג)³².

ואף המנהגים בימינו חלוקים בזה: יש נוהגים לברך (מקראי קודש (הר"ל) יום הכפורים יב ו, שכן מנהג רבים מהאשכנזים); ויש נוהגים שלא לברך (מקראי קודש שם, שכן מנהג הספרדים).

וכתבו אחרונים שהרוצה לצאת ידי שתי הדעות, יברך ההבדלה ללא ברכת בשמים, ולאחר סיום ההבדלה – וטעימת היין (דרך החיים, סדר מוצאי יום כיפור ג) – יברך על הבשמים, שאם יברך עליהם כסדר ברכות ההבדלה, לדעה שאין מברכים על הבשמים, ברכת הבשמים היא הפסק (חיי אדם ב קמה לט; כף החיים שם סק"ט, בשם כמה אחרונים).

מוצאי יום טוב אין מברכים על הבשמים בהבדלה במוצאי יום טוב, בין אם הוא לחול ובין אם הוא לחול המועד (טוש"ע אורח חיים תצא א), מפני שביום טוב אין נשמה יתירה (מגן אברהם שם סק"א; ט"ז שם סק"א. וראה להלן).

ויום טוב שחל במוצאי שבת – יש מהראשונים הסובר שמברכים בו על הבשמים (אור זרוע ב צב, בשם רגמ"ה); אך רוב הראשונים סוברים שאין מברכים על הבשמים (רשב"ם פסחים קב ב ד"ה ושמאל; תוספות שם ד"ה רב; רא"ש שם י ט; רמב"ם שבת כט כב), וכן הלכה (טוש"ע אורח חיים תעג א), ומספר טעמים לדבר:

- לפי שאף ביום טוב יש נשמה יתרה, כמו בשבת (רשב"ם שם).
- או שביום טוב באמת אין נשמה יתרה, שהרי במוצאי יום טוב אין מברכים על הבשמים, אלא ששמחת יום טוב ואכילה ושתייה של יום טוב שחל במוצאי שבת מועילה להשיב את הנפש כמו בשמים (תוספות שם, וביצה לג ב ד"ה כי; רא"ש פסחים שם; אור זרוע ב צב, בשם ר"י בר שמואל).
- או שאין מברכים אותה אלא מיום שכולו מנוחה ליום שכולו מלאכה, כגון משבת לחול, או לחולו של מועד (מאירי שם).

(ראה לעיל) אם בירך עליהם במוצאי שבת לא יצא, וצריך לחזור ולברך על אחרים (בית יוסף שם ב, בשם ארחות חיים, שכתב בשם הרשב"א; רמ"א שם).

בשמי קנני שקים מלאים בשמים של גוים שמשימים תוך קנני יין היין כדי שיתנו טעם ביין, אף על פי שמותר להריח בהם (ראה ערך סתם יינם וערך ריח)³⁰, אין מברכים עליהם במוצאי שבת להבדלה, שמאוסים הם למצוה (שו"ת הרשב"א ג רלד; שו"ע שם ג).

מי שאין לו מי שאין לו חוש הריח³¹ נחלקו ראשונים בדינו:

- יש אומרים שאינו מברך על הבשמים (אור זרוע ב צב, ומרדכי ברכות קפח, וטור שם, בשם רבנו אפרים), וכן הלכה (טוש"ע שם ה). ולדעה זו יברך אחד מבני הבית על הבשמים ויכוין להוציא גם את המבדיל, והלה יענה אמן (כף החיים רצו ס"ק לו).
- ויש אומרים שיכול לברך על הבשמים, שאף על פי שאינו מרגיש בריח, יש לו הנאה שמחזק גופו וראשו (ארחות חיים א, הבדלה ח, בשם תשובת שאלה שמצא, שכתב בשם יש אומרים; בית יוסף שם, בשמו).

ואם רוצה להוציא גדול שאינו יודע הברכה נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאינו יכול להוציא אחרים, ואינו דומה לקידוש והבדלה וברכת המוציא של מצוה, שאף מי שיצא כבר ידי חובתו מברך להוציא אחרים שהן חובה ומצוה (ראה ערך ברכות), שברכת הריח במוצאי שבת אינה אלא מנהג (אור זרוע ב צב, ומרדכי ברכות קפח, וטור שם, בשם רבנו אפרים), ודומה לברכת הנהנין שאם יצא – אינו מוציא (ראה ערך הני"ל), שאף בשמים במוצאי שבת לא הנהיגו חכמים אלא בשביל הנאת האדם להשיב נפשו הדואבת ליציאת השבת (מגן אברהם שם סק"ה; שלחן ערוך הרב שם ז)³².

- ויש אומרים שיכול לברך אף בשביל להוציא גדולים ידי חובתם (טור שם, בשם הרא"ש, וחכמים עמו; שו"ע שם), שלמרות שאינו חובה, כיון שחכמים קבעו אותו מנהג, הרי הוא מצוה, ודומה לקדוש וברכת המוציא של מצוה (בית יוסף שם).

ואף הפוסקים נחלקו בדבר: יש פוסקים כדעה הראשונה (שו"ע שם); ויש פוסקים כדעה השנייה (ט"ז שם סק"ח; מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם).

ואם רוצה לברך בשביל להוציא בני ביתו הקטנים המריחים כדי לחנכם במצות, כתבו הפוסקים שיכול לעשות כן (בית יוסף ושו"ע שם), ונחלקו בדעתם אם הוא רק לדעה הראשונה (מטה אפרים שם ה); או אף לדעה השנייה (כן משמע בב"ח וט"ז שם).

המתענה אף המתענה בשבת (ראה ערך תענית חלום) צריך לברך על הבשמים, שכיון שבאה הנשמה היתרה בליל שבת, אינה הולכת עד מוצאי שבת (מגן אברהם רצו, בתחילת הסימן).

אבל אבל, אפילו בשבעת הימים, מברך על הבשמים במוצאי שבת (פסקי תשובות רצו אות א).

מוצאי יום הכפורים ובמוצאי יום הכפורים כתבו רוב הראשונים שאין מברכים בו על הבשמים (רמב"ם שבת כט כח; כלבו מא), וכן הלכה (טוש"ע תרכד ג); ויש שכתב שמברכים בו (מרדכי יומא תשכז, בשם רגמ"ה).

31. ואף אם חסר חוש ריח באופן זמני, כגון שהוא מצונן – ראה שו"ת הלכות קטנות ב קפג; שמירת שבת כהלכתה ב סא ה. 32. וראה עוד בשמירת שבת כהלכתה ב סא הערה יא בשם הגרש"ז אויערבאך. 33. ואף הסוברים שיש

תשובות רצו אות ד. 30. טעם ההיתר: משום שנותנים הפלפלים ליתן טעם ביין ולא שהיין יתן טעם בפלפלים; ושהמריח אינו מתכווין להריח יין אלא להריח פלפלים (באר הגולה שם יג. וראה ביאור הגר"א שם סק"ב שחולק).

תשעה באב
שחל במוצאי שבת
תשעה באב שחל במוצאי שבת אין מברכים על הבשמים, שאין לעשות בו נחת רוח ותענוג (מרדכי תענית תרלח, בשם ר' שמואל מבונבורק; אבודרהם, סדר תפלת התעניות; בית יוסף ושו"ע או"ח תקנו א')³⁴.

• או שהיא גזירה שמא יקטום את ההדס (אור זרוע שם, בשם יש מפרשים).
אף לטעם שבשמים במוצאי שבת שהוא משום להעביר ריח רע של אש הגיהנום אין לברך כשחל ביום טוב, שכן גם ביום טוב שובתת האש (תוספות ביצה שם).

בְּרַכַּת הַשִּׁיר¹

ברכה אחרי השבח לה', הנאמרת על כוס רביעי בליל פסח²

ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות (סדר רב עמרם גאון שם; רשב"ם שם ד"ה יהללך).

אכן לדעה שיש לומר שתי הברכות, נחלקו ראשונים האם חותמים בברכה זו (ראה לעיל. ראבי"ה שם); או שאומרים יהללך בלא חתימה, ואחר כך נשמת, וחותמים בה (תוספות שם, בשם רבנו חיים כהן; הגהות מימוניות שם, בשם תוספות ור"ח כהן; רא"ש שם, בשם ה"ר חיים כהן; טור שם, בשם ה"ר חיים כהן, ושכן נהג הרא"ש).

חתימת נשמת וכן נחלקו ראשונים בחתימת נשמת:

• יש אומרים שחותמים הבוחר בשירי זמרה וכו' עד חי העולמים, כמו שחותמים תמיד אחר ברכת ישתבח (ראה ערך פסוקי דזמרה. הפרדס שם; סמ"ג עשין מא; כלבו נ; טור אורח חיים תפו, לסוברים שאומרים נשמת על כוס חמישי).

• יש אומרים שחותמים ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות (רא"ש שם; טור או"ח תפ ותפו; שבלי הלקט ריח), ואף על פי שחותמת ברכת ישתבח היא הבוחר בשירי זמרה וכו', היינו דוקא כשאומרים אותה אחר פסוקי דזמרה, אבל כאן שעיקר החתימה היא על ההלל צריך לחתום במלך מהולל בתשבחות (ב"ח או"ח תפו ג).

• ויש שקבעו מתוך ספק בחתימה זו לומר יהללך אחר נשמת, שמקודם אומר נשמת וישתבח עד החתימה, ואינו חותם, ואומר יהללך עד חתימת מלך מהולל בתשבחות (בית יוסף שם א, בשם ה"ר מאיר בן ערמאה; שו"ע או"ח תפ א).

סתי אומרים להלכה שאומרים בליל הסדר הלל-הגדול (ראה נשמת ערכו) על כוס רביעי (ראה ערך הני"ל), ולדעת רוב הראשונים שאומרים הן יהללך והן נשמת, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאומרים נשמת אחר הלל הגדול (רשב"ם שם ד"ה ור' יוחנן; רא"ש שם; טור שולחן ערוך או"ח תפ), ויהללך אומרים אחר הלל, קודם הלל הגדול (כן משמע בחק יעקב שם סק"ד), או אחר נשמת וישתבח (בית יוסף אורח חיים תפו א, בשם ה"ר מאיר בן ערמאה; שולחן ערוך אורח חיים תפ א).

• ויש אומרים שאומרים קודם יהללך ונשמת וישתבח, ואחר כך הלל הגדול (ראבי"ה פסחים תקכה; מהר"ל מפראג בפירושו על ההגדה).

כוס חמישי לנוהגים בשתיית כוס חמישי בתורת מצוה או בתורת רשות (ראה ערך ארבע כוסות) נחלקו הדעות:

• יש אומרים שעל כוס רביעי חותמים ביהללך, ועל כוס חמישי אומרים הלל הגדול ונשמת, וחותמים עוד הפעם ביהללך (סדר רב עמרם שם; תשובת רב כהן צדק, בתשובות הגאונים (שערי תשובה) רפו;

מהות הברכה על כוס רביעי - מארבע-כוסות (ראה ערכו) של ליל הסדר - גומר את ההלל, ואומר ברכת השיר (משנה פסחים ק"ז ב). ונחלקו אמוראים מהי ברכה זו:

• יש אומרים שמברך: יהללך ה' אלהינו (רב יהודה בגמ' שם ק"ח א), וזוהי הברכה שאומרים אחר הלל בכל זמן שאומרים הלל (רשב"ם שם ד"ה ור' יוחנן), ונקראת ברכת השיר, כלומר ברכת השבח (רשב"ם שם ד"ה יהללך).

• ויש אומרים שמברך: נשמת כל חי (רבי יוחנן שם), ונקראת ברכת השיר לפי שאומרים אותה בשבתות אחר פסוקי-דזמרה (תוספות שם ד"ה מא').

ונחלקו הראשונים בביאור הדעה השניה:

• יש שנראה מדבריהם שמפרשים שחולקים לחלוטין על הדעה הראשונה, וסוברים שאומרים נשמת לבד, מבלי יהללך (כן משמע ברא"ש שם י לב, וטור או"ח תפ, בשם הרשב"ם).

• ויש מפרשים שדעה זו מוסיפה על הדעה הראשונה, וסוברת שבכל זמן שאומרים הלל אומרים יהללך, ובליל פסח ודאי בא להוסיף עוד ברכה אחרת, והיא ברכת נשמת, ולכן אומרים שתי הברכות (רשב"ם שם ד"ה ור' יוחנן, לגירסתנו; תוספות שם). אלא שמהם סוברים בדעתו שחותם שתי פעמים בברכה, פעם אחת אחר יהללך, ופעם שניה אחר נשמת (רשב"ם שם), ואין זה בכלל אין חותמים בשתיים, שהלל ונשמת אינם דבר אחד, שפעמים אומרים זה בלא זה (ראבי"ה פסחים תקכה); ומהם סוברים שאחר יהללך אין חותמים בברכה, אלא אחר נשמת לבד, שברכת השיר משמעה ברכה אחת (תוספות שם, בשם רבנו חיים כהן), שאם יברך אחר יהללך וגם אחר נשמת תהיה הברכה האחרונה לבטלה (הגהות מימוניות חמץ פ' ז, בשם תוספות ור"ח כהן; רא"ש שם, בשם ה"ר חיים כהן).

להלכה נחלקו הפוסקים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), סדר פסח; רי"ף שם; רמב"ם שם י).

• יש פוסקים כדעה השניה (רשב"ם שם, לגירסתנו) - שלדעתם באה להוסיף על הראשונה (ראה לעיל) - שיברך יהללך וגם נשמת (רשב"ם שם; פרדס קלב; ראבי"ה שם).

• ויש שנסתפקו כמי ההלכה - שלדעתם הדעה השניה חולקת לחלוטין על הראשונה - ופסקו מספק כשניהם, שיברך יהללך וגם נשמת (רא"ש שם, וטור שם, בשם הרשב"ם).

חתימת יהללך לדעה שהברכה היא יהללך הכל מודים שחותמים:

הבן. **ברכת השיר**. 1. ד, טורי תריג-תרטו. 2. על ברכת ברוך שאמר וברכת ישתבח ראה ערך פסוקי דזמרה.

לברך, אל להם למחות באלו שנהגו שלא לברך (אליה רבה שם סק"ב). 34. על ברכת הריח בשאר מצות, ראה ערך ברית מילה וערך ברכת חתנים וערך פדיון

- ראבי"ה שם, בשם רב עמרם גאון; טור או"ח תפא, בשם רב שר שלום ורב כהן צדק ורבינו משה ורב עמרם).
- יש אומרים שעל הלל שעל כוס רביעי אין חותמים כלל, רק חותמים ביהללך על כוס חמישי אחר הלל הגדול (טור שם, בשם הרי"ף גיאת, ובמסקנתו).
 - יש אומרים שבכוס רביעי חותמים ביהללך, ובכוס חמישי
- בישתבח עד חי העולמים (פרדס קלג; טור שם, בשם התלמידים שבתשובת הגאונים; מחזור ויטרי (הורו"ץ) פסח צז).
- ויש אומרים שעל כוס רביעי חותמים ביהללך, ועל כוס חמישי אומרים הלל הגדול בלי חתימה כלל (שלטי גבורים פסחים כו ב מדפי הרי"ף, א, בדעת הרי"ף והרמב"ם; בית יוסף אורח חיים תפא א, בדעת הרמב"ם)³.

מנהגי ישראל הלכה למעשה

מנהג האשכנזים (בהגדות האשכנזיות נזכר כ"נוסח אשכנז")	מנהג הספרדים, התימנים וחלק מהאשכנזים (בהגדות האשכנזיות נזכר כ"נוסח ספרד")	מנהג האיטלקים	
			מנהגי האמירה
שניהם	שניהם	שניהם	יהללך או נשמת
רק בנשמת	רק ביהללך	בשניהם	חתימות
חלקו השני של ההלל הלל הגדול נשמת יהללך שתית כוס רביעי	חלקו השני של ההלל יהללך הלל הגדול נשמת שתית כוס רביעי	חלקו השני של ההלל יהללך שתית כוס רביעי הלל הגדול נשמת	סדר האמירה
הבוחר בשירי זמרה	אין חתימה	הבוחר בשירי זמרה	חתימת נשמת
			דעות בהלכה שנוהגים כמותם
כדעה השניה	כדעה השניה	כדעה השניה	מחלוקת האמוראים
כדעה הראשונה	כדעה השניה	כדעה הראשונה	חתימת יהללך
כדעה השלישית	כדעה הראשונה	כדעה הראשונה	חתימת נשמת

טעה בחתימה לנוהגים לומר בתחילה יהללך ללא חתימה, ואחר הלל הגדול לומר נשמת וישתבח עם חתימה, אם טעה וחתם ביהללך, ישנה ממנהגו ולא יחתום בישתבח (שלחן ערוך הרב או"ח תפ א; משנה ברורה שם סק"ה).

וכן לנוהגים שלא לומר יהללך לחוד, אלא הלל הגדול ונשמת וישתבח, ובמקום חתימת וישתבח אומרים יהללך, אם טעה וחתם בישתבח, יאמר אחר כך יהללך בלא חתימה (שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם סק"ד).

ברכת התורה

הברכות שצריך לברך כשקוראים בתורה, ביחיד או בצבור

• הפרקים;	• הברכות;
• חיובה;	• בצבור;
• הלימוד;	• הפסק בצבור;
• הפסק;	• טעות

חיובה

הקורא בתורה חייב לברך לפניו מן התורה (ברכות כא א; השגות הרמב"ן לספר המצוות, הוספות מצות עשה טו; רשב"א שם מח ב; מאירי שם כא א; חינוך תל)², שנאמר: **כִּי שֵׁם ה' אֱקַרְא הָבוּ גִדְּל לְאֱלֹהֵינוּ** (דברים לב ג) - שכשבא משה לפתוח בדברי שירה אמר להם לישראל אני אברך תחילה, ואתם ענו אחרי אמר: **"כִּי שֵׁם ה'**

3. בטעם הדבר שברכת יהללך אינה פותחת בברוך, ראה ערך ברכות.
1. ד, טור' תרטו-תרלא. 2. וראה להלן שיש מי שסובר

לָךְ אֶת לַחַת הָאֶזְבֵּן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה אֲשֶׁר פָּתַכְתִּי לְהוֹרֹתָם (שמות כד יב). רבי חייא בר נחמני משום רבי ישמעאל שם מח ב.

• לאחר שירת האזינו נאמר: וְזֹאת הַפְּרָכָה אֲשֶׁר בִּרְךָ מֹשֶׁה (דברים לג א), לאחר ששנה להם את התורה בך משה, ומכאן לחיוב ברכה לאחריה (רבי שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן בדברים רבה ח ב).

אחרי הקריאה במה דברים אמורים כשקורא בתורה בציבור, אבל ביחיד היחיד אינו מברך לאחריה. ומספר טעמים נאמרו בזה:

• שאין מברכים על המצות לאחריהן, ואינה דומה לקריאה בציבור, שקריאה זו תקנה היא, ועל התקנות מברכים לפניהן ולאחריהן, כמו בברכת הלל ומגילה (ראה ערך ברכת המצות. שו"ת הרשב"א ז תקמ).

• שאפילו אם היו מברכים על המצות לאחריהן, בתורה שמצותה כל היום וכל הלילה, ואין לך שעה שאינו חייב לעסוק בה, אין ברכה לאחריה שייכת (בית יוסף שם).

• שבקריאת התורה בציבור אסור להפסיק בשאלת שלום ולא בדבר אחר, אבל בתלמוד תורה בביתו אי אפשר שלא יפסיק בדבור עם תלמידיו או בשאלת שלום, לפיכך לא תיקנו ברכה לאחריה (ארחות חיים א, תלמוד תורה ב).

נשים נשים מברכות ברכת התורה (שו"ע או"ח מז יד), ואף על פי שאינן חייבות בתלמוד תורה, ולא עוד אלא שכל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות, מכל מקום בתורה שבכתב מותרות (ראה בערך תלמוד תורה), ועוד שחייבות הן ללמוד דינים הנוהגים בנשים (ראה ערך אשה), ועוד שחייבות בקריאת הקרבנות, כמו שחייבות בתפילה שכנגד קרבנות תקנום (שו"ת מהרי"ל החדשות מה ב; בית יוסף שם, בשמו).

גרים אף גרים מברכים ברכת התורה, שגם להם ניתנה תורה, כמו שנאמר: חֲקֵה אֶחָת לָכֶם וְלִגְר הָגֵר חֲקֵה עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם (במדבר טו טו), ואף הנוסח אשר בחר בנו וכו' (ראה להלן) יכולים לומר, שאף בהם בחר הקדוש ברוך הוא והבדילם מן האומות, ואין הבדל בין כשקורא ביחיד לכשקורא בציבור (שו"ת הרמב"ם (פריימן) מב).

הלימוד

על איזה נחלקו אמוראים על איזה לימוד של תורה **לימוד סגרים** מברכים ברכת התורה:

- יש אומרים שלמקרא צריך לברך, ולמדרש – כגון מכילתא וספרא וספרי שהם מדרשי המקראות (רש"י ברכות יא ב ד"ה מדרש) – אין צריך לברך (רב הונא שם), שלדעתם ברכת התורה נצרכת רק למקרא עצמו (כן משמע מרבנו יונה שם).
- יש אומרים שלמקרא ולמדרש צריך לברך, ולמשנה אין צריך

מקום ברכתה מן התורה, שהתורה חייבה לברך כשרוצים לקרוא בתורה בציבור, דוגמת ברכת המזון שחייבה התורה לברך אם רוצה לאכול, אף על פי שאינו חייב לאכול כדי שיברך ברכת המזון, ואפילו אם בירך בשחרית ברכת התורה ביחיד, כשעולה אחר כך לתורה בציבור חייב לברך מן התורה, שברכתו ביחיד לא היתה אלא מדרבנן (באר שבע שם מא א). 5. ויש מפרשים הגזרה שוה "שם" "שם", לענין שם ה': נאמר בברכת התורה: כי שם ה' אקרא, ונאמר בברכת המזון: וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים ח יר"ש סירליאו

אקרא" בברכה, אתם "הבו גודל לאלהינו" באמן (רש"י שם ד"ה כי שם, על פי יומא לו א). 3. ודרשה גמורה היא ולא אסמכתא (שאגת אריה כד), וענינה שנצטוונו לברך להשם יתברך בכל עת שנקרא בתורה, להודות לו על הטובה הגדולה שעשה עמנו, שבחר בנו מכל העמים, ונתן לנו את תורתו, וציונו לעסוק בה כדי שנדע את המעשים הרצויים שבעשייתם ננחל חיי עולם (השגות הרמב"ן שם).

כטו"ן יש מן הראשונים שמנה מצוה זו במנין המצות (השגות המצוות הרמב"ן שם); ויש שלא מנאה (ספר המצוות), ונחלקו בדרעו:

- יש אומרים שהיא מצוה כוללת, ולכן אינה ראויה להימנות במנין המצוות (שו"ת פני משה א א, שניתן לומר כן).
- יש אומרים שהיא חלק ממצות תלמוד תורה, ואינה ראויה להימנות לבדה (קריית ספר תפלה יב; שו"ת פני משה שם, שניתן לומר כן).
- ויש אומרים שלדעתו היא מדרבנן, והכתוב הוא אסמכתא (שו"ת פני משה שם, במסקנתו; שאגת אריה כד; מראה הפנים ברכות ז א).

ביחיד ובציבור אין חילוק בחיוב זה בין הקורא בתורה ביחיד, ובין הקורא בתורה בציבור, ולכן מי שקרא שחרית בתורה ולא בירך, ביטל מצוה של תורה (כן משמע בפירוש הרא"ש לנדרים פא א), ואם כבר בירך בבוקר ברכת התורה ביחיד, וכבר יצא ידי חובתו בברכה זו מן התורה, שוב אחר כך כשעולה לתורה בציבור אינו מברך אלא מתקנת חכמים (רשב"א ברכות מח ב; רא"ש ברכות א יג; טור או"ח מז וקלט). ולמדו חיוב זה בציבור מקל וחומר: מה אם מזון שאינו אלא חיי שעה טעון ברכה לפניו – מדרבנן – ולאחרי, תורה שהיא חיי עד לא כל שכן (רבי בירושלמי ז א). 4.

אחרי הקריאה אף לאחריה מברכים ברכת התורה, כשקורא בציבור (ראה להלן), וחיובה מדרבנן (רשב"א ברכות מח ב; שיטה מקובצת שם; מעדני יום טוב שם א ק), ומספר אסמכתאות נאמרו לה:

- גזרה שוה "שם" "שם" – נאמר בברכת התורה: כי שם ה' אקרא, ונאמר לגבי מזון: וְאָכַלְתָּ וּגו' בְּמָקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר לְשִׁפְן שְׁמוֹ שֵׁם (דברים יד כג). פירוש בעל ספר חרדים לירושלמי שם) 5 – מה "שם" האמור במזון ברכה לאחריו, אף "שם" האמור בתורה ברכה לאחריו (רבי שמואל בר נחמני בשם רבי יונתן בירושלמי שם).
- קל וחומר: על חיי שעה מברך – דהיינו שלאחר אכילתו מברך ברכת המזון (מהרש"א ברכות מח ב) – על חיי עולם לא כל שכן (רבי ישמעאל שם; רבי בירושלמי שם).

- קל וחומר אחר: מה מזון שאין טעון מן התורה ברכה לפניו טעון ברכה לאחריו, תורה שטעונה ברכה לפניו אינו דין שטעונה לאחריה (רבי יוחנן בגמ' שם כא א).

• נאמר: וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאֶרֶץ הַטֶּבֶה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ (דברים ח ב), ו"אשר נתן לך" זו ברכת התורה, שנאמר בה: וְאָתַנָּה

שהברכה היא מדרבנן. 3. ויש שלמדו ברכת התורה לפניו מן הכתוב: בְּרֹךְ אֶת ה' לְמִדְנֵי חֶסֶד (תהלים קיט יב) – בתחילה "ברוך אתה ה'", ואחר כך: "למדני חקיד" (דברים רבה ח ב). 4. ומהאחרונים יש סוברים שברכת התורה בציבור בלבד מצותה מן התורה, שאותו כתוב כי שם ה' אקרא וגו' בציבור נאמר ולא ביחיד, אבל ברכת התורה ביחיד אינה אלא מדרבנן (באר שבע לסוטה לג א ומה א; משכנות יעקב שם, על פי הירושלמי שם), ואף על פי שכל עיקר קריאת התורה בציבור אינה אלא מדרבנן (ראה ערך קריאת התורה), מכל

בדברי תורה (ראה ערך בית המרחץ), כך מותר לפסוק בו דין ללא נתינת טעם (ר"ן שבת י א ועבודה זרה מד ב), שאת הטעם, שהוא עיקר דברי תורה, אינו אלא מהרהר (לבוש שם ד), ולפיכך לדעה שמותר להרהר בדברי תורה ללא ברכה, מותר אף לפסוק דין בלא נתינת טעם (רמ"א שם); ולדעה שהדבר אסור, אף כאן הדבר אסור (באור הגר"א שם).

נתינת זכר תורה הכותב בדברי תורה, אף על פי שאינו קורא, צריך לברך (אבודרהם, ברכות השחר; שו"ע שם א), ואף לדעת הפוסקים שעל ההרהור אינו מברך, כתיבה עדיפה מהרהור, שעושה מעשה (כן משמע בלבוש שם), או שדרך הכותב להוציא תיבות מפיו בשעת הכתיבה (חיי אדם ט יא); ויש מהאחרונים החולקים וסוברים שאין לברך על כתיבה בלבד, שהלא אינו אלא מהרהר בדברי תורה, ועל ההרהור אין מברכים, ולכן ראוי לכותב דברי תורה, אם אינו אומר אחר ברכת התורה קצת פסוקים כמו שנוהגים, שיוציא מפיו קצת תיבות להינצל מברכה לבטלה (ראה להלן: ט"ז שם סק"ב; שלחן ערוך הרב שם א).

ולא נחלקו אלא כשכותב לעצמו דרך לימודו ומבין מה שהוא כותב, אבל סופר המעתיק ואינו מבקש להבין מה שהוא כותב, או אם כותב איזה פסוק באגרת לשם צחות המליצה, אינו צריך לברך, כיון שאינו מתכוין ללימוד (ט"ז שם; מגן אברהם שם סק"א; שלחן ערוך הרב שם).

הפסק

בין ברכת התורה הפסיק בין ברכת התורה ללימוד, שלא למד מיד אחר שבירך ונמלך אחר כך ללמוד, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שצריך לחזור ולברך ברכת התורה, כדרך שחוזר ומברך בכל ברכת המצות שהפסיק בין הברכה לעשיית המצות (ראה ערך ברכת המצות), ולפיכך יש לקרוא מיד לאחר ברכת התורה מעט מדברי תורה, כדי שלא יהיה הפסק בין הברכה ללימוד (תוספות ברכות יא ב ד"ה שכבר, בשם מנהג הצרפתים; כן משמע ברמב"ם תפילה ז יא; כן משמע ברא"ש שם א יג; טור או"ח מז, לפי הבי"ח שם), וכן הלכה (שו"ת מהרש"ל נו; דרכי משה שם סק"ב, בהגה"ה; בי"ח שם; חיי אדם ט ד)⁶, ולפיכך נהגו לקרוא ברכת כהנים (במדבר ו כב - כז. רמב"ם שם; שו"ע שם ט)⁷.

• ויש אומרים שאם הפסיק בין ברכת התורה ללימוד אין בכך כלום (בית יוסף שם, בדעת התוספות שם; שו"ע שם ט, בשם יש אומרים), ואינו דומה לברכות הנהנין וברכת המצות שאם הפסיק חוזר ומברך (ראה ערך ברכות), שהאכילה והמצוה אינם דברים שחייב לעשותם תמיד, ולכן אין להפסיק, כדי להוכיח שהברכה חוזרת על האכילה והמצוה; אבל בלימוד, כיון שמחויב לעסוק בו תמיד בלי הפסק, אם כן באותו זמן שהפסיק חייב גם כן ללמוד, ואין זה חשוב הפסק כלל (לבוש שם ט; מגן אברהם שם סק"ז ומחצית השקל שם).

בין לימוד אחד ללימוד אחר ברכת התורה פוטרת את הלימוד של כל היום, שאף אם הפסיק מלימודו ונתעסק בעסקיו וחזר ללימודו, אינו צריך לחזור ולברך, שכיון שחייב ללמוד כל היום - אין זה הפסק (תוספות שם; רא"ש שם; טושי"ע שם א), ונחלקו הדעות:

לברך (רבי אלעזר שם), שלדעתם ברכת התורה נצרכת למקרא ולהלכות הנלמדות מהמקרא, ובמדרש למדים מהפסוקים במידות שהתורה נדרשת בהם (כן משמע מרבנו יונה שם).

• יש אומרים שאף למשנה צריך לברך, אבל לתלמוד אין צריך לברך (רבי יוחנן שם), שבמשנה גם כן מפרש הפסוקים ומשם לומד טעמי המצוות, אבל התלמוד הוא פירוש המשנה, ולדעתם אין צורך לברך על פירוש (רבנו יונה שם).

• ויש אומרים שאף לתלמוד צריך לברך (רבא שם), שבתלמוד גם כן מפרשים עיקרי הפסוקים (רבנו יונה שם); או שלדעה זו אין מברכים רק על המקרא ופירושה, אלא אדרבא, מברכים על התלמוד שהוא עיקר התורה, שממנו הוראה יוצאה, והיינו סברת טעמי המשניות ותירוצי משניות הסותרות זו את זו (רש"י שם ד"ה אף), וכן הלכה (כן משמע ברמב"ם תפילה ז י; טושי"ע או"ח מז ב).

אמירת פסוקים שלא לשם לימוד המתפלל ואומר פסוקים לא לשם לימוד אלא דרך תחנונים וריצוי, נחלקו ראשונים אם צריך לברכת ברכת התורה:

• יש אומרים שהכתובים בכלל תורה הם, והרי זה בכלל מה שאמרו למקרא צריך לברך (שבלי הלקט ה, בשם הראב"ד; טור שם; בית יוסף או"ח מז א, בשם ארחות חיים; שו"ע שם ט, בסתם, ושנוכו לחוש לדעה זו).

• ויש אומרים שאין צריך לברך (שבלי הלקט שם, בשם אחיו, שכתב בשם ה"ר מאיר; שו"ת מהרי"ל קנ; אגור, הלכות תפלה א, בשם המהר"ם מרוטנבורג ובשם המהרי"ל; שו"ע שם, בשם יש אומרים), וכן המנהג (רמ"א שם).

בימי הסליחות לפיכך כתבו ראשונים שהמנהג בימי הסליחות, שמשכימים קום ואומרים הסליחות, ואחר כך מברכים ברכת התורה עם שאר הברכות (שו"ת מהרי"ל שם; רמ"א שם); ויש אומרים שהדבר תלוי במנהגים השונים בזמן אמירת ברכות התורה (ראה להלן):

• הנוהגים לאומרה קודם פרשת התמיד, הוא מפני שסוברים כדעה השניה, ולכן יכולים בימי הסליחות להמתין עם ברכת התורה עד לאחר הסליחות.

• אך הנוהגים לאומרה לפני תפילת שחרית, הוא מפני שחוששים לדעה הראשונה, שאף פסוקים הנאמרים דרך תחנונים וריצוי צריכים ברכה, ולכן אף בימי הסליחות יאמרו ברכת התורה לפני הסליחות, והוא הדין האומרים תהלים בהשכמה, קודם התפילה, שיברכו את ברכת התורה קודם לכן (לבוש או"ח תקפא א; מגן אברהם מז ס"ק טו, בשמו, והסכים עמו).

הרהור בדברי תורה המהרהר בדברי תורה אינו צריך לברך, שהרהור אינו תורה (אגור, הלכות תפלה א, על פי תוספות ברכות כ ב ד"ה בעל; שו"ע או"ח מז ד); ויש מהאחרונים החולק וסובר שאף על פי שהרהור אינו כדיבור, אבל ההרהור עצמו בדברי תורה מצוה הוא, שנאמר: וְהִגִּיתָ בּוֹ (יהושע א ח), והיינו בלב, כמו שכתוב: וְהִגִּיתָ לְבִי (תהלים יט טו), ונצרך ברכה (באור הגר"א שם סק"ב).

פסיקה בלא נתינת טעם כפי שבחזר האמצעי שבבית המרחץ מותר להרהר

דברים שאין להם שיעור (פאה א א), והברייתא המובאת בתלמוד אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם וכו' (שבת קכז א. תוספות שם, בשם מנהג הצרפתים).

ופני משה שם). 6. אך יש שפסק כדעה השניה, ומכל מקום כתב שראוי לחוש לראשונה (שו"ע שם ט). 7. ויש הקוראים לאחר ברכת כהנים משנה של אלו

(שו"ת הרא"ם ו; ערוך השלחן שם); אך הרבה אחרונים פסקו כדעה הראשונה (לחם חמודות על הרא"ש שם עז, בשם מהר"י גינצבורג, והסכים עמו; אליה רבה שם סק"ט; חיי אדם ט ז, בשם כל האחרונים), והסומך עליהם לא הפסיד (משנה ברורה שם ס"ק כח).

שינת קבע של הלילה שינת קבע של הלילה מפסקת, ולפיכך המשכים ללמוד קודם אור השחר מברך ברכת התורה (תוספות ברכות יא ב ד"ה שכבר; רא"ש שם ובשו"ת ד א; אגור שם, בשם כל הפוסקים; תרומות הדשן פסקים וכתבים כג; טושי"ע שם יג), ואפילו אם חזר וישן אחר כך שינת קבע – לסוברים ששינת קבע של יום אינה מפסקת (ראה לעיל) – בין קודם אור היום ובין אחר זה, אין צריך לחזור ולברך (פרי מגדים שם אשל אברהם ס"ק יב).

ויש מהראשונים הסוברים שאפילו שינת קבע של הלילה אינה מפסקת, והמשכים ללמוד קודם אור השחר אינו מברך ברכת התורה, שברכת התורה של אתמול שחרית פוטרת עד שחרית אחרת (תוספות שם, בשם רבנו תם; מרדכי שם כט, בשם הרא"ם).

אם לא ישן כלילה אם לא ישן כלילה ולמד, הלילה הולך אחר היום שעבר, ואינו צריך לחזור ולברך (רא"ש שם; שו"ע שם יב), ואפילו אם לא למד ביום כלל, שכל זמן שהוא נייער מוטל עליו ללמוד כל זמן שיש לו פנאי, ואינו הפסק לענין ברכת התורה (לבוש שם יא).

היה נעור כל הלילה היה נעור כל הלילה, תלוי הדבר בדין שינת קבע ביום (ראה לעיל. שלחן ערוך הרב שם ז):

- לסוברים ששינת קבע ביום מפסקת, הרי שסוברים שברכת התורה תלויה בהיסח הדעת, וכשהיה נעור כל הלילה לא הסיח דעתו מהלימוד, שהרי חייב בו תמיד, ולכן אינו מברך שנית וכו' משמע בשלחן ערוך הרב שם).

- אך לסוברים ששינת קבע ביום אינה מפסקת, הרי שסוברים שמכיון שנהגו לברך אותה רק פעם אחת ביום, כל המברך כאילו התנה בשעת הברכה שיפטור כל הלימוד שילמד עד לזמן הברכה למחרת, ולכן אם היה נעור כל הלילה, לא היתה דעתו על הלימוד של היום (אליה רבה שם סק"ט); או שכל תקנת חכמים היתה לומר ברכת התורה – על הלימוד ביחיד – פעם אחת ביום, ולכן אם היה נעור כל הלילה, מתחייב בבוקר פעם נוספת בברכה (מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם. וראה שו"ת אורח משפט יא, טעם אחר).

- יש מי שכתב שאם ישן ביום הקודם – לכל הדעות יברך ברכת התורה בבקר לאחר שהיה נייער כל הלילה – לדעת ראשונה יברך כי היה הפסק בשינה שישן ביום, ולדעה שניה בכל מקרה מברך ביום החדש⁹.

- אם לא ישן גם ביום הקודם ורוצה לצאת ידי שתי הדעות, טוב לשמוע ברכת התורה מאחר, ולומר לו שיכוין להוציאו בברכות, והוא יכוין לצאת ויענה אמן, ויאמר אחר כך איזה פסוקים כדי שיהא נחשב לו במקום לימוד, או יכוין לצאת בברכת האהבה (ראה להלן), וילמד תיכף מעט אחר שיסיים תפלתו (משנה ברורה שם ס"ק כח). ומכל מקום רבים מהפוסקים הכריעו שבכל מקרה יברך ברכת התורה גם כשנעור כל הלילה¹⁰.

- יש אומרים שדוקא במי שתורתו אומנותו, ואינו מבטל אלא כשצריך לחזור אחר פרנסתו, ובכל פעם דעתו על לימודו, ומיד אחר שעשה צרכי פרנסתו חוזר ללימודו, אז אינו נקרא היסח הדעת, אבל כשאין דעתו לחזור ללימודו, אלא בדרך מקרה עסק בלימוד, צריך לחזור ולברך (רא"ש שם, בפירוש השני, ובשו"ת ד ב; שו"ע שם, לפי המגן אברהם שם סק"ט).

- ויש אומרים שאפילו מי שאינו רגיל ללמוד – אין צריך לחזור ולברך (רא"ש שם, בפירוש הראשון; שו"ע שם, לפי ה"ז שם סק"ח), וכן הלכה (לבוש שם י; ט"ז שם סק"ח; אליה רבה שם סק"ח), שכיון שמחויב לעסוק בו תמיד בלי הפסק, אם כן באותו זמן שהפסיק חייב גם כן ללמוד, ואין זה חשוב הפסק (לבוש שם), או שמן הסתם היתה דעתו בברכתו שאם יזדמן לו ללמוד, יוכל ללמוד אפילו בשעה שאינו רגיל בכך, ופטור לימודו בברכה זו (ט"ז שם), או שמכיון שנהגו לברך רק פעם אחת ביום, הרי שכל המברך כאילו התנה בשעת הברכה שיפטור כל הלימוד שילמד עד לזמן הברכה למחרת (ערוך השלחן שם כב).

שינה ופחץ ובית הכסא למרות שאי אפשר ללמוד כשהוא ישן, ובמרחץ ובבית הכסא אסור ללמוד אפילו בהרהור (ראה ערך בית הכסא, וערך בית המרחץ), מכל-מקום אינו מברך ברכת התורה שנית לאחר שנתו, וכשיוצא מבית המרחץ ובית הכסא (הגהות מימוניות תפילה ז, בשם מורי; אגור, הלכות תפילה א, בשם מהר"ח; שו"ע שם י), אם משום שגם אז אינו מסיח דעתו מללמוד (הגהות מימוניות שם), או משום שגם בבית הכסא צריך להרהר בדברים השייכים שם (אגור שם; מגן אברהם שם סק"י), וכן בבית המרחץ צריך לנהוג בדינים השייכים שם (מגן אברהם שם), או מפני שלימוד תורה אינו דומה למצוה אחרת שחיובה אינה תמידית, שבה מקום שאינו יכול לקיים המצוה חשוב הפסק, שמפני שחובה עליו ללמוד כל היום אם היכולת בידו, אין שום דבר נחשב כהפסק, גם אם יש מקום שאינו יכול ללמוד בו (ערוך השלחן שם⁸).

שינת היום בשינה שאמרו שאינה מפסקת, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שדוקא שינת עראי אינה מפסקת, כמו שרגילים להתנמנם מיושב על אצילי הידים, אבל שינת קבע של היום מפסקת, וצריך לחזור ולברך אחר כך (תשובת מהר"ם מרוטנבורג בשו"ת הרשב"א א תתכא; רא"ש שם, ובשו"ת ד א; הגהות מימוניות שם; טור שם; תרומות הדשן, פסקים וכתבים כג; שו"ע שם יא, בסתם), ואינה דומה לבית הכסא ובית המרחץ שאינם חשובים הפסק, לפי שכששוהה האדם בבית הכסא ובית המרחץ יכול לצאת מהם, ולכן הדבר אינו נחשב כהיסח הדעת, מה שאין כן בשינה (נשמת אדם ט סק"ב, על פי זבחים כ ב).

- ויש אומרים שאף שינת קבע אינה מפסקת (אגור שם, בשם אביו; שו"ע שם, בשם יש אומרים), שמכיון שנהגו לברך אותה רק פעם אחת ביום, הרי שכל המברך כאילו התנה בשעת הברכה שיפטור כל הלימוד שילמד עד לזמן הברכה למחרת (פרי מגדים שם אשל אברהם ס"ק יב; ערוך השלחן שם כג), או שכל תקנת חכמים היתה לומר ברכת התורה – על הלימוד ביחיד – פעם אחת ביום (מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם ז).

והמנהג כדעה השניה (שו"ע שם), ויש אחרונים שפסקו כמותה

עקיבא איגר על מגן אברהם מז ס"ק יב. 10. רבי עקיבא איגר שם; ערוך השלחן או"ח מז כג; עולת ראיה עמ' נט; כף החיים מז ס"ק כו; שו"ת יביע אומר ה או"ח ו.

8. ויש מהראשונים הסובר שהדברים הללו חשובים הפסק, ומברך שנית לאחר שיתנו, ולאחר שיצא מבית המרחץ ובית הכסא (שבלי הלקט תפילה ו, והגהות מימוניות שם, ואגור שם, בשם רבינו שמחה מאשפיר). 9. חידושי רבי

• ויש אומרים שמברכים: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו ברוך אתה ה' נותן התורה (רב המנונא שם).

ומסקנת התלמוד שינהג ככל הדעות, ויאמר כל הברכות (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹⁶.

מנין הברכות לסוברים שמברכים "הערב נא" נחלקו הגירסאות:

• יש גורסים שלדעה זו מברכים ברכת "הערב נא" במקום ברכת "אשר קדשנו" (גמ' שם, לגירסת הלכות גדולות, ברכות א, עמ' לו במהדורת מכון ירושלים, והרי"ף שם).

• ויש גורסים שלדעה זו מברכים הברכה בנוסף לה (גמ' שם, לגירסתנו, ולגירסת רש"י בד"ה ור' יוחנן) – שמתחילים הברכה ב"ברוך אתה" וכו' וממשיכים "אשר קדשנו" וכו', ומוסיפים "הערב נא" וכו' עד לחתימה של "המלמד תורה לעמו ישראל" – מפני שלדעה זו צריכה הברכה לפתוח בברוך ולחתום בברוך (רש"י שם). ובחילוקי הגירסאות הללו תלויה מחלוקת הראשונים במנין הברכות:

• לגורסים כגירסא הראשונה – שלש ברכות הן (רמב"ם שם יא; אבודרהם, ברכת המצות ומשפטיהם): הראשונה אשר קדשנו וכו', והשנייה הערב נא, והשלישית אשר בחר בנו וכו' (אבודרהם שם). ולדעה זו אין השנייה פותחת בברוך לפי שהיא ברכה הסמוכה לחברתה (ראה ערך ברכות. כן משמע באבודרהם, ברכות השחר).

• אכן לגורסים כגירסא השנייה אינן אלא שתי ברכות, ש"הערב נא" היא חתימת הברכה של "אשר קדשנו" וכו', ולכן אינה פותחת בברוך, שאילו היתה ברכה אחרת היתה פותחת בברוך, ולא היתה נפטרת בתורת ברכה הסמוכה לחברתה, כי במטבע קצר אפילו ברכה הסמוכה לחברתה פותחת בברוך (ראה ערך ברכות).

"הערב" או "והערב" במחלוקת זו תלויה השאלה אם אומרים "הערב" או "והערב":

• לדעה הראשונה צריך לומר: "הערב", בלי וי"ו, כי היא התחלת ברכה חדשה, ואינה סוף הברכה הקודמת (אבודרהם שם, שכן נהגו; רמ"א שם ו, בשם יש אומרים, ושכן נהגו).

• ולדעה השנייה צריך לומר "והערב" בוי"ו, כי היא המשך הברכה הקודמת (תוספות ברכות מו א ד"ה כל ופסחים קד ב ד"ה חוץ וכתובות ח ב ד"ה שהכל, בשם רבנו תם; רבנו יונה ברכות יא ב; מרדכי שם לא).

וכתבו הפוסקים שיותר טוב לומר בוי"ו, שבזה יוצאים ידי כל

ברכה שניה המשכים ובירך ברכת התורה בביתו, אינו צריך לחזור ולברך כשהולך לבית הכנסת, ואינו דומה לקורא בתורה בציבור שמברך ברכת התורה אף על

פי שכבר בירך בשחר, שאותה ברכה ניתקנה על קריאתה בציבור, כמו שניתקנה על אותה קריאה ברכה לאחריה, ולא ניתקנה על לימוד היחיד (רא"ש שם; טושי"ע שם) ¹¹.

כשיוצא מי שלא בירך ברכת התורה, שיוצא בברכת אהבה **בברכת אהבה** שקודם קריאת שמע (ראה להלן), הרי זה דוקא כשלמד מיד (ירושלמי ברכות א ה), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדוקא כשלמד בתורה אחר התפילה, ואז אפילו כשמפסיק באמצע היום מלימודו – אינו חוזר ומברך, אבל אם לא למד מיד, אף על פי שקרא קריאת שמע מיד אחר ברכת אהבה, חוזר ומברך כשלומד אחר כך, ואינו דומה למברך ברכת התורה בבוקר, שברכה זו פוטרת הלימוד של כל היום (ראה לעיל), שאותה ברכה כל עיקרה ניתקנה על לימוד התורה, אבל ברכת אהבה ניתקנה בעיקרה לקריאת שמע בלבד, וכשאנו לומד מיד לא נראית ברכה זו שאומרה לשם ברכת התורה (תוספות שם; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע שם ז).

• יש אומרים שאפילו אם קרא קריאת שמע מיד אחר אהבה, הרי ברכה זו עולה לו ללימוד של כל היום (רשב"א שם, בשם הראב"ד, לגירסתו בירושלמי; שבלי הלקט, תפילה ה, לגירסתנו בירושלמי).

ויש אומרים שאפילו אם למד מיד אין הברכה מוציאה אלא מידיו אותו לימוד בלבד, ואם הפסיק וחזר וקרא – צריך לחזור ולברך (רשב"א שם, בשם הראב"ד, לגירסתנו בירושלמי).

הברכות

הנוסח בנוסח הברכה נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שמברכים: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לעסוק בדברי תורה (רב יהודה אמר שמואל בברכות יא ב, לגירסתנו; רא"ש שם א יג, בשם יש מקומות; טור או"ח מז, בשם נוסח האשכנזים); ויש גורסים: על דברי תורה (הלכות גדולות, הקדמה, עמ' ז במהדורת מכון ירושלים, וברכות א, עמ' לו במהדורה זו; סדר רב עמרם גאון (הרפנס) ברכות השחר; רמב"ם תפילה ז י; רא"ש שם, בסתם; טור שם, בסתם; שו"ע שם ה).

• יש אומרים שמברכים: הערב ¹² נא ה' אלהינו את דברי תורתך בפנינו ובפניפות עמך בית ישראל ונהיה אנחנו וצאצאינו ¹³ וצאצאי עמך בית ישראל כולנו יודעי שמך ועוסקי תורתך ¹⁴ ברוך אתה ה' המלמד תורה לעמו ישראל ¹⁵ (רבי יוחנן שם).

¹¹ ויש מהראשונים שהיה נוהג שאף על פי שבירך ברכת התורה כשהשכים לקרות, כשהיה בא אחר כך לבית הכנסת היה חוזר ומברך (אור זרוע א, קריאת שמע כב, ותשובות רש"י (אלפנבין) רסא, בשם רבי שמעיה שכתב שכן נהג רש"י), כמו שהעולה לתורה בצבור חוזר ומברך, למרות שכבר בירך קודם לכן על הלימוד ביחיד (תשובות רש"י שם, מכ"י וטיקן; כן משמע באור זרוע שם). ¹² ראה להלן מחלוקת הראשונים, אם מברכים "הערב" או "והערב". ¹³ אחרי "וצאצאינו" יש מוסיפים: "וצאצאי צאצאינו" (המנהיג, תפילה יט; ב"ח שם), על שם המאמר: כל שהוא תלמיד חכם, ובנו תלמיד חכם, ובן בנו תלמיד חכם – שוב אין תורה פוסקת מזרעו לעולם, שנאמר: לא ימוש מפיך ומפי צֶרֶךְ וּמְפִי צֶרֶךְ אֶמֶר ה' מִעֲתָהּ וְעַד עוֹלָם (ישעיהו נט כא. בבא מציעא פה א. המנהיג שם והב"ח שם), אבל כתבו אחרונים שמשום כך אין לשנות הנוסח, שאף ב"צאצאינו" בלבד בני בנים בכלל (מגן אברהם מז, בתחילת הסימן, על פי איוב כא ח וכו' יד, והתרגום שם). ¹⁴ במקום "ועוסקי תורתך" יש גורסים: "ולומדי תורתך" (מחזור ויטרי (הורוויץ) פט; טור שם) או: "ולומדי

תורתך לשמה" (רי"ף שם). ¹⁵ במקום החתימה יש גורסים: "ברוך אתה ה' נותן התורה" (הלכות גדולות, הקדמה, עמ' ז במהדורת מכון ירושלים; שו"ת הרמב"ם (פריימן) ל; רא"ש שם; טור שם, בשם יש חותמין), ואמרו שהחותם המלמד תורה חוטא, לפי שהשם אינו מלמדנו אותה אבל ציונו ללומדה וללמדה (שו"ת הרמב"ם שם); ויש גורסים: "בִּרְנָה אֶתָּה ה' לְמַדְנִי חֻקֶּיךָ" (תהלים קיט יב. ראב"ן ברכות קמב; הלכות הרא"ה שם), וכתבו ראשונים שאין לומר כן, שאין זו לשון ברכה והודאה על העבר אלא לשון בקשה, ואף דוד אמרו דרך בקשה: ה' שאתה ברוך למדני חקך (רש"י שם ד"ה ברוך; תוספות שם ד"ה ה"ג; טור שם), ועוד שאין אומרים ברכה פסוק (ראב"ה ברכות לו, ואבודרהם, ברכות השחר, על פי ירושלמי ברכות א ה). ¹⁶ דעות נוספות בברכת התורה שלא נזכרו בתלמוד: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן לנו תורה מן השמים חיים עולם ממרומים ברוך אתה ה' נותן התורה (סופרים יג ח); ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בתורה הזאת וקדשה ורצה בעושיה (כן משמע בדברים רבה יא ו).

שמע אין צריך לברך, שכבר נפטר בברכת אהבה (ברכות יא ב, ורש"י ד"ה שכבר נפטר; רמב"ם שם; טושי"ע שם ז).

בציבור

הקורא בתורה בציבור מברך לפניו ולאחריה (ראה לעיל).

מעיקר הדין, הפותח, היינו הקורא ראשון, מברך לפניו, והחותם, היינו הקורא אחרון, מברך לאחריה (משנה מגילה כא א, וגמ' שם ב), אלא שבפרשיות מיוחדות, והן: שירת הים, עשרת הדברות, קללות שבתורת כהנים, וקללות שבמשנה תורה, אמרו שהקורא מברך עליהן לפניו ולאחריהן (סופרים יב ה; ירושלמי מגילה ג ז), אבל תיקנו חכמים שכל אחד מהקוראים יברך לפניו ולאחריה (גמ' שם; רמב"ם תפילה יב ה; טושי"ע או"ח קלט ד), גזרה משום הנכנסים ומשום היוצאים (גמ' שם): שאם יכנס אדם לבית הכנסת אחר שבידך הראשון, ולא ישמע את האחרים מברכים, יאמר אין ברכה בתורה לפניו, ואם יצא אדם מבית הכנסת, ולא ישמע את החותם מברך לאחריה, יאמר אין ברכה בתורה לאחריה (רש"י שם ד"ה משום הנכנסים, וד"ה ומשום היוצאים).

נוסח הברכות קודם ברכה שלפניה אומר: ברכו את ה' המבורך (ברכות נ א; ירושלמי שם ז ג; סופרים יג ו; רמב"ם תפילה יב ה; טושי"ע או"ח קלט ו), וכל העם עונים: ברוך ה' המבורך לעולם ועד (רמב"ם שם; טושי"ע שם ז), והמברך חוזר ואומר: ברוך ה' המבורך לעולם ועד (ראה ערך ברכו. שו"ע או"ח קלט ז).

ואחר כך מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו ברוך אתה ה' נותן התורה (רמב"ם שם; טושי"ע שם ח).

ולאחר קריאת התורה מברך: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן לנו תורת אמת¹⁸ וחיי עולם נטע בתוכנו ברוך אתה ה' נותן התורה (סופרים שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם ט)¹⁹.

סדר הברכה בסדר הברכה – הראשונה (כן משמע בתוספות מגילה הראשונה לב א ד"ה גוללו) – נחלקו תנאים:

- יש אומרים שפותח ספר התורה ורואה – מביט למקום שקורא בו (רמב"ם שם) ורואה הפסוק שצריך להתחיל בו (כסף משנה שם; שו"ע שם ד) – וגולל ומברך, וחוזר ופותח וקורא (רבי מאיר במגילה שם), ואינו מברך כשהספר פתוח, כדי שלא יאמרו – עמי הארץ (תוספות שם) – ברכות כתובות בתורה (גמ' שם).

- ויש אומרים שפותח ורואה ומברך וקורא (רבי יהודה שם), שאין לחשוש שיאמרו שברכות כתובות בתורה, שהכל יודעים שאין הדבר כן (גמ' שם, ורש"י ד"ה אבל ברכות), ומבואר בתלמוד שכן הלכה (גמ' שם).

ומכל מקום נחלקו ראשונים ואחרונים כיצד יש לנהוג:

- יש הסוברים שיש לנהוג כדעה השניה (רמב"ם שם; כלבו כ, בשם יש אומרים; טושי"ע שם; ב"ח שם; ט"ז שם), שכן נפסק להלכה בגמרא (כן משמע בערוך השלחן שם יב), ועוד, שאם גולל הספר או מפנה פניו אל

הדעות, שאם יאמר בלי וי"ו הרי עושה אותה ודאי לברכה בפני עצמה, והרי זה הפסק לסוברים שברכה אחת היא, אבל אם יאמר בוי"ו, אפילו שהיא ברכה בפני עצמה, אין בכך כלום (בית יוסף שם; רמ"א שם), וכן המנהג בימינו (משנה ברורה שם ס"ק יב).

עניית אמן ובמחלוקת זו תלויה השאלה אם יש לענות אמן אחר "לעסוק בדברי תורה":

- לדעה הראשונה צריך לענות אמן, כי היא ברכה בפני עצמה (ט"ז שם סק"ד, ומגן אברהם שם סק"ה, בשם האר"י).

- ולדעה השניה אין לענות אמן, מפני ש"הערב נא" היא המשך הברכה, ואין מקום לאמן באמצע הברכה (כן משמע בפרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ד; דרך החיים, דיני ברכת התורה א).

ומכיון שיש להסתפק בדבר (פרי מגדים שם), לכן הנכון שלא לומר אמן (פרי מגדים שם; דרך החיים שם; משנה ברורה שם, בשם רוב האחרונים), ומכל מקום כדי שלא להכניס השומע לספק, נכון שיברך המברך ברכה זו בלחש (משנה ברורה שם).

פתיחת ברכת ברכת אשר בחר בנו, אף על פי שהיא סמוכה **אשר בחר בנו** לחברתה, פותחת בברוך, לפי שבבית הכנסת, בקריאת התורה בציבור, אינה סמוכה לחברתה (תשב"ץ ג כז), כמו כל הברכות, שאם במקום אחד אינן סמוכות פותחות לעולם בברוך (ראה ערך ברכות).

מיקום ברכות מנהגים שונים במקומן של ברכות התורה בשחרית:

- יש מברכים אחר ברכת-אשר-יצר (ראה ערכו. רמ"א או"ח מו ט), בכדי שלא לומר שום פסוקים קודם ברכת התורה, ואפילו לא פסוקי תחנונים וריצוי (ראה לעיל. ראה טור שם).

- יש מברכים אחר אלהי נשמה, לפי שהם סוברים שאסור לומר פסוקים קודם ברכת התורה, ואפילו לא פסוקי תחנונים וריצוי (ראה לעיל), והם סוברים שאין להפסיק בין אשר יצר לאלהי נשמה (ראה ערך ברכות השחר. טור שם, שכן נהג; סידורי האשכנזים לפי מנהג מזרח-אירופה).

- יש מברכים אחר ברכות השחר (סידורי הספרדים), לפי שנוהגים לומר ברכות השחר מיד בקומם, ואינם ממתינים עד שיגיעו לבית כנסת (ראה ערך ברכות השחר), ואינם אומרים פסוקי תחנונים וריצוי קודם לברכות התורה.

- ויש מברכים קודם פרשת התמיד (סדר רב עמרם גאון (הרפנס) ברכות השחר; רמב"ם, בסדר התפילה; מחזור ויטרי (הורוויץ) פט; שו"ת הרא"ש ד א; טור שם, שכן המנהג; סידורי האשכנזים לפי מנהג מערב-אירופה), שסוברים שמותר לומר פסוקי תחנונים וריצוי לפני ברכות התורה (ראה לעיל).

יציאה ידי חובה בברכת ברכת אהבה שקודם קריאת שמע (ראה ערך ברכות קריאת שמע) יש בה ברכת התורה: ותן בלבנו לתלמוד וללמד לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך ותלמדנו חוקי רצונך, ולפיכך אם לא למד עד שקרא קריאת

ערך קריאת התורה). 18. במקום: "תורת אמת" יש גורסים: "תורתו תורת אמת" (רמב"ם שם); ויש גורסים: "תורתו שהיא תורת אמת" (סידורים נוסח רומניא). 19. על סדר ברכות הכהן הגדול ביום הכפורים אחר קריאת התורה, ראה ערך עבודת יום הכפורים; על סדר ברכות המלך אחר קריאת התורה, ראה ערך הקהל.

17. יש מהראשונים שכתב בטעם אמירה זו, לפי שהקורא בתורה מוציא את הציבור ידי חובתם בקריאת התורה, לפיכך הרי הוא אומר לציבור אתם צריכים לברך ולקרות כמוני, תסכימו לקריאתי ולברכתי ותברכו עמי, והם עונים ומברכים (ראב"ן עג), והדבר תלוי במחלוקת הראשונים אם הקהל חייב לברך על הקריאה והעולה מוציאם ידי חובה, או שהחיוב אינו על העולה בלבד (ראה

להפטר
מברכת התורה
בציבור על
ידי ברכת האהבה

ברכת התורה בציבור אינה נפטרת בברכת אהבה שלפני קריאת שמע, כדרך שהקריאה ביחיד נפטרת, לפי שקריאת התורה בעשרה היתה קבועה ועומדת מימות משה רבנו, וברכה לא זזה ממקומה (שבלי הלקט, תפילה ה, בשם הלכות הר"ר יהודה).

להפטר
מברכת התורה
ביחיד על ידי
ברכת התורה
בציבור

קראוהו לעלות לתורה קודם שבירך ברכת התורה לעצמו, כבר נפטר מלברך ברכת אשר בחר בנו, שהרי זה לא גרוע ממי שנפטר בברכת אהבה (טושי"ע שם ט), אבל מכל מקום יברך ברכת אשר קדשנו וכו' והערב נא, אף על פי שבברכת אהבה נפטר לגמרי (בי"ח שם; מגן אברהם שם ס"ק יב).

אחיזת ספר
התורה בשעת
הברכה

בשעת הברכה צריך לאחוז עמודי ספר התורה בידו (אורחות חיים א, דין מה שמוסיפין וכו' יט, בשם הירושלמי; מרדכי סוכה תשס, בסתם, ובשם הראב"ה)²⁰, שנאמר: לְקַח אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה (דברים לא כו. ארחות חיים שם, בשם הירושלמי), ואין לומר "הזה" אלא למי שתופס החפץ (ארחות חיים שם)²¹.

כריעה בשעת
הברכה

יש שנהגו לכרוע באמירת ברכו שלפני ברכת התורה (מגן אברהם שם ס"ק יב, בשם הש"ך, שכן משמע ברוקח, ושכן הוא במטה משה), ויש שנהגו לכרוע בברכה שלפני קריאת התורה ובברכה שאחריה (כן משמע בלחם חמודות ברכות ה סה); ויש שלא נהגו כן (ערוך השלחן שם יד, שכן המנהג).

הנוהגים כן הוא מפני שסוברים שאינו נחשב כמוסיף על הכריעות שתקנו חכמים (ראה ערך כריעה), שאינו עושה כן אלא לכבוד התורה (מגן אברהם שם); ואלה שאינם נוהגים כן, סוברים שטעות לכרוע שם, שאין להוסיף על הכריעות שתקנו חכמים (לחם חמודות שם).

נענוע התורה
בשעת הברכה

יש נוהגים שכשאומר בברכה הראשונה "ונתן לנו את תורתו" ובברכה השנייה "אשר נתן לנו תורת אמת" ינענע התורה (מגן אברהם שם ס"ק יב, בשם מטה משה; ערוך השלחן שם יד, בשם המגן אברהם), דהיינו שיגביה אותה קצת על ידי העמודים שלה שאוחז בידיו, ומגביה אותה במילים הללו להורות שהתורה הזו שאנו מברכים עליה היא תורתנו, ואין הדבר מעכב, שאינו אלא מנהג (ערוך השלחן שם).

עניית ברוך
הוא וברוך שמו

המתכוין לצאת בברכה ידי חובתו אינו אומר ברוך-הוא-וברוך-שמו (ראה ערכו), ומכיון שנחלקו ראשונים אם הקהל חייב לברך על הקריאה והעולה מוציאם ידי חובה, או שהחייב אינו על העולה בלבד (ראה ערך קריאת התורה), נמצא שענייה זו תלויה במחלוקת: לדעה שהקהל חייב לברך על הקריאה - אין לו לענות ענייה זו; ולדעה שרק העולה חייב בה - יש לקהל לענות כן (כן משמע בילקוט יוסף מו ה, הערה ה; באורי הדף לירושלמי מגילה לא ב).

הפסק בציבור

קרא בתורה
ונשתתק

היה קורא בתורה ונשתתק, זה שהוא עומד תחתיו יתחיל ממקום שהתחיל הראשון, שאם אתה אומר ממקום שפסק, נמצא שהראשונים נתברכו לפנייהם ולא נתברכו לאחריהם, והאחרונים נתברכו לאחריהם ולא נתברכו לפנייהם,

הצד (ראה להלן), נראה כמברך על דבר אחר (בי"ח שם; ט"ז שם סק"ד).

• יש הסוברים שיש לנהוג כדעה הראשונה (כלבו שם, בסתם; תוספות שם, לגירסת הגהות הבי"ח שם), לפי שהם מבארים בדעה השנייה שאינה אומרת אלא שאין חיוב לגלול הספר תורה כשמברך, כיון שסוברת שאין חשש שיטעו, אבל אם רוצה לגלול אף היא מודה שמוטב לנהוג כן (בי"ח על הטור שם, לדעה זו), או שלא נאמרה הדעה השנייה אלא בזמנם, שהיה הדור בעלי תורה, אבל אחר כך שנתקלקלו הדורות ויש עמי הארץ שאינם יודעים כלום, יש לחוש לכתחילה (ט"ז שם, לדעה זו).

ויש הסוברים שאין לגלול ספר התורה, אך בשעה שמברך צריך להפוך פניו אל הצד, שלא יהא נראה כאומר הברכות מספר התורה (כלבו שם, בשם יש אומרים; רמ"א שם), שלגלול ולפתוח יש בדבר משום טורח הציבור, שיצטרכו להמתין עד שיחזור ויפתח, ולכן לא חששו לטועים, אבל בהפיכת הפנים שאין בו טורח ציבור טוב לחוש (לבוש שם ה; באור הגר"א שם ס"ק טו), ויהפוך פניו לצד שמאל (רמ"א שם), שהוא ימינו של הקדוש ברוך הוא (מגן אברהם שם סק"ח).

סדר הברכה
השנייה

וכל זה בברכה ראשונה, אבל בברכה אחרונה לדברי הכל גולל ומברך (תוספות שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שמכיון שבין עולה לעולם צריך לגלול את ספר התורה (ראה ערך קריאת התורה), אין משום טורח הציבור אם יגללנו קודם הברכה (כסף משנה שם ובית יוסף שם).

נקול
אמן

יאמר הברכות בקול רם, כדי שישמעו הצבור ויענו אחריו (סידור רס"ג עמ' שס; הגהות מימוניות תפילה יב ה, בשם הרא"ם; שו"ע שם ו). ובדיעבד אם אמר את הברכות בלחש, אינו מעכב (כן משמע מהגהות מימוניות שם, בשם הרא"ם; אליה רבה שם סק"י; באור הלכה שם ד"ה והברכות, במסקנתו), ואינו דומה לברכו, שהדבר מעכב בו (ראה ערך ברכו), שדבר שבקדושה הוא ואינו נאמר בפחות מעשרה, וכשלא שמעו אין כאן עשרה, אבל הברכות נאמרות גם ביחיד (אליה רבה שם).

להפטר
מברכת התורה
בציבור על
ידי ברכת
התורה ביחיד

אף על פי שכבר בירך בשחרית על התורה, חוזר ומברך כשקראוהו לעלות לתורה, ואין זו ברכה לבטלה, שמשום כבוד התורה ניתקנה כשקורא בצבור (תוספות ראש השנה לג א ד"ה הא; סמ"ע עשין יט; רא"ש ברכות א יג; טור שם).

ואם איחר לבוא לבית הכנסת עד קריאת התורה, וכשסיים ברכת התורה ולא הספיק לומר אף פסוק אחד תיכף קראוהו לעלות לתורה, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שיש לו לברך שנית על התורה ברכת אשר בחר בנו (טור שם, בשם הרא"ש; שו"ע שם), כי לא חלקו חכמים בזה (טור שם, בשם הרא"ש).
• ויש אומרים שלא יעלה כלל, אם אינו יכול לומר פסוק אחד בינתיים, שאם יברך ברכה אחת פעמיים בזו אחר זו בלי הפסק ביניהן תהיה אחת מהן לבטלה (טור שם, בשם אחי ה"ר יחיאל, במסקנתו; בי"ח שם).

לכן אם קראוהו לעלות לתורה תיכף אחר שאמר ברכת התורה, יאמר דרך הילוכו פסוק אחד בינתיים, שאז יכול לברך שנית לכל הדעות (לבוש שם ט; בי"ח שם; מגן אברהם שם ס"ק יא).

20. ויש שכתב בסתם שצריך לאחוז את ספר התורה (שו"ע שם יא). 21. או לפי שנאמר: לא יְמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ (יהושע א ח), ומלמד שהיה ספר

תורה בידו של יהושע (רמ"א שם, על פי ארחות חיים שם, שכתב על פי דברים רבה ו טו).

הרי לא נתכוין בברכתו לקריאה אחרת (אבודרהם שם, שכן כתב ה"ר גרשון ברבי שלמה שיש מאנשי הדור שאומרים, על פי ירושלמי ברכות ו א; בית יוסף שם, במסקנתו; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני), וכן המנהג (שערי אפרים ד יז; משנה ברורה שם סק"ט, בשם האחרונים), ואפילו אם כבר התחיל לקרות ונזכר באמצע שטעה וגלל למקום שצריך לקרוא, חוזר ומברך (שו"ע שם, לדעה זו, לפי באור הגר"א שם; אליה רבה שם סק"ד; שערי אפרים שם) ²⁵.

אכן, אם הפרשה הראויה לו לקרות היתה גם כן מגולה לפניו בשעת הברכה, נחלקו אחרונים בדבר:

• יש אומרים שלדברי הכל אין צריך לחזור ולברך, שדעתו היתה על כל שמגולה לפניו (ט"ז שם סק"ד), ואפילו אם המקום שהראו לו בתחילה היה מהפרשה של השבוע שעבר, כיון שגם הפרשה של השבוע הזה פתוחה לפניו (חיי אדם לא ל, לדעה זו; משנה ברורה שם סק"ט).

• ויש אומרים שדעתו של העולה רק לעמוד שמראים לו בו מקום הקריאה, ולפיכך אם היה המקום שצריך לקרוא בו באותו העמוד, אינו חוזר ומברך, אך אם היה בעמוד אחר, גם אם היה מגולה לפניו, שלא העלה על דעתו שיהיה מקום הקריאה בעמוד שלפניו או לאחריו, למרות שגם הוא מחובת היום (שערי אפרים שם).

טעות

בין ברכה אחרונה טעה בברכת התורה ובמקום הברכה הראשונה
במקום הראשונה אמר הברכה האחרונה:

• אם נזכר טרם אמרו ברוך אתה ה' נותן התורה, יתחיל מ"אשר בחר בנו" (באר שבע, שו"ת לו, על פי ברכות יא א; מגן אברהם שם סק"ה, בשמו; דרך החיים, הנהגת העולה לקרות ודיני ברכת התורה ה; משנה ברורה קלט ס"ק טו, בשמו) ²⁶.

• אם גמר בטעות הברכה האחרונה במקום הראשונה – או שכבר אמר את השם של ברכת החתימה, שהרי זה כמו שגמר (דרך החיים שם; משנה ברורה שם, בשמו): יש אומרים שלא יחזור ויברך ברכת אשר בחר בנו, אלא אחר הקריאה יברך במקום הברכה האחרונה ברכת אשר בחר בנו, שאין סדר לברכות אלו, ואם החליף ברכה אחרונה במקום ראשונה וראשונה במקום אחרונה – יצא (באר שבע שם; מגן אברהם שם, בשמו; דרך החיים שם, בשמו, ושער הציון שם סק"ט, במסקנתו); ויש אומרים שעל הסדר ניתקנו, וסדרן מעכב, לכן יחזור קודם הקריאה ויברך אשר בחר בנו (מהרי"ל, הלכות קריאת התורה ג, לפי אליה רבה קמ סק"ג, והסכים עמו; שערי אפרים ד טז; מגן גבורים שם, אלף המגן ס"ק יב).

בין ברכה אם אמר הברכה הראשונה כראוי, ובברכה ראשונה
במקום האחרונה השניה טעה והתחיל אשר בחר בנו:

• אם נזכר טרם אמרו ברוך אתה ה' נותן התורה, יתחיל מ"אשר נתן לנו" (שערי אפרים ד כג; דרך החיים שם ו; משנה ברורה שם, בשמו).

• אם לא נזכר רק אחר שסיים כל הברכה, נחלקו הדעות אם יתחיל עוד הפעם מתחילת הברכה (דרך החיים שם; משנה ברורה, שם

וכתוב: תורת ה' תמימה משיבת נפש (תהלים יט ח) – שתהא כולה תמימה (ירושלמי ברכות ג ה, ומגילה ד ה) בברכותיה (פני משה ברכות שם), שהשני מברך לפניו ולאחריה (רבנו יונה ברכות לד א; רא"ש מגילה ג ג; ר"ן מגילה יא ב מדפי הרי"ף; טוש"ע או"ח קמ א, בסתם; משנה ברורה שם סק"ד; כף החיים שם סק"ה).

ויש מהראשונים הסובר שהשני אינו מברך בתחילה (רמב"ם תפילה יב ו; טוש"ע שם, בשמו), שמכיון שמתחיל ממקום שהתחיל הראשון, ברכת הראשון עולה לכל הקריאה (כסף משנה שם ובית יוסף שם, לדעה זו).

ביטוי אף בזמן הזה שבעל הקורא קורא הפסוקים, אם נשתתק הקורא, העולה תחתיו מתחיל ממקום שהתחיל בעל הקורא לקרוא, ומברך ברכה לפני הקריאה, שכיון שבעל הקורא קורא במקומו אנו דנים כאילו הוא עצמו קורא (רבנו יונה שם; רמ"א שם, וט"ז שם סק"ב) ²².

אמירת ברכו כשהעולה השני אומר הברכה הראשונה, נחלקו אחרונים בדבר:

• יש אומרים שמתחיל מברכו (מגן גבורים שם, אלף המגן סק"ב; אליה רבה שם סק"א, שכן משמע מסתימת הפסוקים), שכיון שמתחילים מתחילת הקריאה, הרי שקריאת הראשון וברכתו כאילו אינם (מגן גבורים שם) ²³.

• ויש אומרים שאינו צריך לומר ברכו (אליה רבה שם; ערוך השלחן שם ד), שאינה עיקר הברכה, ובה כבר יצאו ידי חובה (אליה רבה שם), שהרי אמר להם העולה שיברכו את ה', והם קיימו דבריו וברכוהו (ערוך השלחן שם).

הפסיק בדברים בירך ברכה שלפניה וקרא מקצת פסוקים, ופסק לאחר שקרא
מקצת פסוקים ודיבר דברי תורה או דברי חול, נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שאינו צריך לחזור ולברך, שאין היסח הדעת מפסיק בתורה (מרדכי מגילה תתלב, בשם רבינו אפרים), וכן הלכה (שו"ע שם ב).

• ויש אומרים שהיסח הדעת הוא הפסק, וחוזר ומברך (מרדכי שם, בשם רבינו יואל הלוי).

כשצריך לקרוא פרשה אחרת טעה שהראו לו העולה לקרות בתורה, והראו לו מקום שצריך לקרות ובירך ברכת התורה, והזכירוהו שצריך לקרות פרשה אחרת, וגלל הספר תורה למקום שצריך לקרות בו, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שאינו צריך לחזור ולברך, שהשתיקה בשעה שגלל הספר תורה אינה הפסקה, בין בשהייה מרובה ובין בשהייה מועטת, ואף על פי שקורא עכשיו במקום אחר, כיון שהספר תורה כולה מונחת לפניו, דעתו היתה בשעה שבירך על כל הפרשיות הכתובות בספר (אבודרהם, ברכת הלחם, זימון, ברכת המזון, בשם ה"ר גרשון ברבי שלמה; שו"ע שם ג, בשם יש אומרים, הראשון), ואין הבדל בין התחיל לקרות אחר שבירך, ובין לא התחיל (שו"ע שם) ²⁴.

• ויש אומרים שצריך לחזור ולברך, שכיון שבשעה שבירך היה סבור שצריך לקרות פרשה זו ולא עלתה על דעתו קריאה אחרת,

²² ועוד שהדרך שהעולה קורא יחד עם בעל הקורא (ראה ערך קריאת התורה. רבנו יונה שם). ²³ ועוד שלסוברים שהקהל חייב בברכה, והעולה מוציאם ידי חובה (ראה ערך קריאת התורה), ולכן אומר ברכו ליטול רשות מהם (ראה לעיל), פשוט שצריך נטילת רשות נוספת (מגן גבורים שם). ²⁴ ולא עוד אלא שאפילו אם לא גלל אותו הספר תורה שבירך עליו תחלה, אלא פתח ספר תורה

אחר, מצדדים לומר שמכיון שהוציאו שני הספרים יחד לקרות בהם שתי פרשיות מענין היום, הרי דעתו היתה על שניהם, ואין צריך לחזור ולברך (אבודרהם שם, בשמו). ²⁵ ויש הסובר שאם התחיל לקרוא אין צריך לחזור ולברך, שבאמצע הקריאה אין ההפסק מוסיף (מגן אברהם שם סק"ד). ²⁶ ויש מהראשונים שפירש בדעתו שסובר שצריך לומר: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך

התורה", תלוי הדבר באותה המחלוקת: לדעה הראשונה יאמר מיד: "אלהינו מלך העולם אשר נתן" וכו' (דרך החיים שם; משנה ברורה שם, בשמו); ולדעה השנייה מסיים "ברוך אתה ה' נתן התורה", ואינו חוזר כלל (שערי אפרים שם) ²⁷.

בשמו); או שאינו חוזר ומברך כלל, שמכיון שהברכה שלאחר קריאת התורה היא מדרבנן (ראה לעיל), יש לסמוך בה על הדעה שאין סדר לברכות התורה (שערי אפרים שם ופתחי שערים ס"ק טז).
• ואם נזכר בחתימת הברכה, לאחר "ברוך אתה ה' ", ולפני "נותן

בְּרֵכַת חֲתָנִים

ברכות שמברכים בשעת נישואין ובשבעת ימי המשתה

הפרקים:

- מקורה ודיניה;
- הסדר והנוסח;
- בשבעת ימי המשתה;
- שהשמחה במעונו.

מקורה ודיניה

מקורה מברכים ברכת חתנים בבית חתנים (כתובות ז ב; רמב"ם אישות י ג; טוש"ע אה"ע סב א), היינו מקום החופה (ריטב"א שם; מאירי שם) כשנכנסה הכלה לחופת נישואין (רש"י שם ד"ה בבית חתנים).

ותקנת חכמים היא, ומספר אסמכתאות נאמרו לדבר זה:

• ויברכו את רבקה (בראשית כד ט. כלה א ב, לפי כלה רבתי שם) - כחזן שהוא עומד ומברך את הכלה בחופתה, כך עמדו וברכו את רבקה (פרקי דרבי אליעזר טז).

• ויברך אתם אלהים (בראשית א כח. רבי יוחנן בכלה רבתי שם; זוהר ח"ג מד ב), ואמרו: עשר חופות עשה הקדוש ברוך הוא לאדם כו', מה דרכו של חזן עומד ומברך לכלה בתוך חופתה, כך הקדוש ברוך הוא עמד וברך לאדם ולעזרו, שנאמר: ויברך אותם אלהים (פרקי דרבי אליעזר יב; זוהר שם).

• ויקח עשרה אנשים מזקני העיר וגו' (רות ד ב. רב נחמן בשם הונא בר נתן שאמר שכן כתוב בברייתא בכתובות ז א) ויאמרו כל העם אשר בשער יהזקנים עדים יתן וגו' (שם יא. כלה רבתי שם ג), ומכאן שאפילו אלמן שנשא אלמנה צריך ברכה, שהרי בועז אלמן שנשא אלמנה היה (כלה רבתי שם; רב נחמן בשם רב הונא בר נתן בגמ' שם).

• במקהלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל (תהלים סח כז), שעל עסקי מקור - נשואי אשה - צריך לברך לה' (רבי אבהו בגמ' שם, ורש"י ד"ה במקלות).

מין הברכה ברכת חתנים - יש אומרים שהיא מסוג ברכת-המצות (ראה ערכו). בית יוסף אה"ע סב א, לדעת הרמב"ם; פרישה שם סק"א, בדעת הטור; ויש אומרים שאינה אלא ברכת השבח (רמב"ן ור"ן פסחים ז ב).

זמן הברכה נחלקו ראשונים בזמן הברכה:

- יש אומרים שמברכים ברכת חתנים קודם הנישואין (רמב"ם אישות י ג; שו"ע שם), היינו קודם הכניסה לחופה (טור שם), כדרך שמברכים על כל המצות עובר לעשייתן (בית יוסף שם, לדעה זו), או לפי שחופה היא יחוד, וצריכה שתהיה ראויה לביאה, וכלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה (ר"ן שם, לדעה זו; בית שמואל שם סק"א).
- ויש אומרים שאין מברכים אלא לאחר שתיכנס לחופה (הלכות

גדולות, כתובות, עמ' שנט במהדורת מכון ירושלים; רמב"ן ור"ן שם), שאין זו אלא ברכת השבח, ולכן אין צריך עובר לעשייתן (ר"ן שם).

בימינו נוהגים לברך ברכת נישואין תחת החופה (דרכי משה שם סק"א ורמ"א שם סא א), והטעם לכך:

• אם משום שאנו פוסקים להלכה שחופת נדה, שאינה ראויה לביאה, גם כן קונה (ראה ערך חופה. דרכי משה שם).

• או לפי שצריך החופה הוא היחוד, שמייחדים החתן והכלה לאחר החופה, וכשמברכים תחת מה שנקרא אצלנו בשם חופה, היינו תחת הכלונסאות והיריעה שלמעלה (ראה ערך הנ"ל), הרי זה קודם החופה העיקרית, שהיא היחוד (דרכי משה שם).

• או לפי שאנו נוהגים לקדש תחת החופה (ראה ערך קדושין), ולכן אי אפשר לברך ברכת חתנים קודם החופה, שהרי עוד לא קידשה ואינו בכלל חתן, וגם ברכת הארוסין והקידושין יהיו הפסק בין ברכת הנישואין לנישואין (מקנה, קונטרס אחרון סב א ד"ה צריך לברך).

בירך הברכה בירך ברכת חתנים קודם הקידושין, אפילו קודם הקדושין למנהגו שעושים הארוסין והנישואין בבת אחת תחת החופה (ראה ערך ארוסין), וטעה החזן וסבר שלא באו אלא להיכנס לחופה, ובירך ברכת חתנים קודם הקידושין, נחלקו הדעות:

• יש סוברים, שיברך שנית ברכת חתנים אחרי ברכת ארוסין וקידושין (שו"ת הר"א מזרחי א ד; מגן אברהם רו סק"ג, בשמו).

• ויש סוברים שאין צריך לברך שנית (כן משמע מכנסת הגדולה אה"ע סב הגהות הטור ז וכב; כן משמע מזכור לאברהם (אלקלעי) אה"ע ב).

חופת נדה לסוברים שחופת נדה אינה קונה - ואין הלכה כמותם (ראה ערך חופה) - נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאם פירסה נדה אחר שנכנסה לחופה ולא נבעלה, פסקה לה חיבת חופה, הואיל ואינה ראויה לביאה, ולכן אחר שנטהרה וטבלה מברכים לה הברכות שנית (אוצר הגאונים כתובות, התשובות סד-סו, בשם ספר המקצועות לרבנו חננאל, ורב כהן צדק גאון ומר רב שלום גאון).
- ויש אומרים שאפילו אם היתה נדה לכתחילה בשעת נישואין, שלדעת הסוברים חופת נדה אינה קונה לא תינשא עד שתטהר, ואין מברכים לה ברכת חתנים עד שתטהר, מכל מקום אם עבר ונשא ובירך אינו חוזר ומברך (רמב"ם שם ו).

קריאת התורה.

ברכת חתנים. 1. ד, טור' תרלא-תרנא.

העולם אשר בחר"ו וכו' (מהרי"ל, הלכות קריאת התורה ג, לפי באר שבע שם).
27. על סדר הברכות כשנמצאה טעות בספר תורה והוציאו אחר, ראה ערך

ומברך מקודם על היין, ואחר כך מסדר את כל הברכות על הכוס (רמב"ם שם; טושי"ע שם)⁴.

לא היה שם לא יין ולא שחר, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שמברכים על מים או על לחם (כלה רבתי שם).
- יש אומרים שיברך בלא כוס (רמב"ם שם, ומגיד משנה שם).
- ויש אומרים שהכוס מעכב, ואינו יכול לברך ברכת חתנים (רא"ש שם, בשם רבנו נסים).

לאחר ברכת חתנים נחלקו הגאונים מי שותה מהיין:

- יש אומרים שאין חיוב בדבר, אבל פשט המנהג שהמברך שותה, ואז שותים ממנו החתן והכלה (תשובות הגאונים (אסף) תרפ"ז לט, בשם מר רב שלום גאון; מחזור ויטרי (הורוויץ) תעו; חידושי רבי אברהם בן הרמב"ם שם).
- יש אומרים שהמברך צריך שיטעום הוא עצמו דוקא, ואם לא טעם הוא עצמו הרי זו ברכה לבטלה (תשובות הגאונים שם, בשם רב צדוק גאון).

- ויש אומרים שאם שתו החתן והכלה בלבד ולא טעם המברך כלל יצאו ידי חובתם, ואין זו ברכה לבטלה (תשובות הגאונים שם, בשם רב כהן צדק גאון; רי"ף גיאת, הלכות קידוש עמ' ח, בשמו ובשם מר רב מתתיהו), וכן נוהגים בימינו שהחתן והכלה בלבד שותים מהכוס, והמברך אינו שותה (פני יהושע, כתובות, קונטרס אחרון כא).
- אחרי ברכת היין יש מקומות שנהגו לברך על ההדס (סדור רס"ג עמ' קח; רמב"ם שם).

מספר הברכות יש לו לאדם לישא נשים רבות כאחת ביום אחד, ונישואים רבים ומברך ברכת חתנים לכולן כאחד (רמב"ם אישות ה יג; הנישואים ביום שו"ת הרשב"א א תנא, על פי תוספתא ברכות (ליברמן) ו טו; טושי"ע שם ב), וכן אם יש שני חתנים יחד, מברכים ברכת חתנים פעם אחת לשניהם (שו"ת הרא"ש כו ד; טושי"ע שם א), ואפילו לא היו החתנים ביחד, אלא שהיתה דעתו על שניהם (רמ"א שם)⁵. ומכל-מקום מפני עין-הרע (ראה ערכו) כתבו שאין לברך לשני חתנים ביחד (הגהות מימוניות שם; רמ"א שם), וכן המנהג (רמ"א שם).

בשעת האירוסין במקום שנוהגים שהחתן מתייחד עם הכלה אחר האירוסין, יש מהתנאים הסובר שמברכים ברכת חתנים מיד בשעת האירוסין (רבי יהודה בכתובות ז ב), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שחבריו חלוקים עליו, ולדעתם לעולם אין מברכים ברכת חתנים עד הנישואין, והלכה כמותם (תשובות רש"י (אלפנביי) קצא; תשובת רש"י במחזור ויטרי (הורוויץ) תסח; שיטה מקובצת שם, לדעת רב האי גאון ולדעת התוספות).
- ויש אומרים שחבריו אינם חלוקים עליו, והלכה כמותו (הגהות אש"ר שם א יב, ומרדכי שם קלא, בשם רבינו אפרים מבניא; מרדכי שם, בשם הראב"ן; מאירי שם; טור אה"ע סב; רמ"א אה"ע נה א).

ואם בירך בשעת האירוסין, אף אם נתייחדו, צריך לחזור ולברך בשעת הנישואין (תוספות רי"ד שם, בפירוש השני; ריטב"א שם; שיטה מקובצת שם, בשם יש אומרים), שעיקר החיתונים הם הנישואין, שמה

בעשרה אין מברכים ברכת חתנים אלא בעשרה (משנה מגילה כג ב; כתובות ז ב; רמב"ם שם ה; טושי"ע שם ד). **הטעם לכך:**

- שכן בכוז נאמר: ויקח עשרה אנשים מזקני העיר וגו' (רות ד ב. רב נחמן בשם הונא בר נתן שאמר שכן כתוב בבבליא בכתובות שם).
- או לפי שנאמר: במקלות ברכו אלהים ה' ממקור ישראל (תהלים סח כז), שעל ברכת מקור צריך קהל, והיינו עשרה, שנאמר: והקהל את העדה (במדבר כ ח), ועדה היא עשרה, כמו שכתוב במרגלים: עד מתי לעדה הרעה הזאת (שם יד כז), יצאו יהושע וכלב (רבי אבהו שם, ורש"י ד"ה במקלות, על פי ברכות כא ב).

וצריך שהעשרה יהיו גדולים ובני חורין (רמב"ם שם; טושי"ע שם), פרט לקטנים ועבדים (מגיד משנה שם). **הטעם לכך:**

- כדין כל דבר שצריך עשרה, שאין קטנים ועבדים מצטרפים (מגיד משנה שם, על פי ברכות מז ב).
- ועוד שבכוז כתוב "עשרה אנשים", ואנשים הם גדולים וזכרים, וכן כשלמים ממקהלות אין קהל אלא עשרה גדולים וזכרים (ריטב"א כתובות ז ב).

• החתן עצמו הוא מן המנין (כתובות ח א; רמב"ם שם; טושי"ע שם)², שאף החתן שייך במצוה זו לשמח את הכלה (שאליות טז, והעמק שאלה שם יא).

בדיעבד, כשבירך ברכת חתנים בלא עשרה, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שיצא מצד הדין - לשיטתם שבכל דבר הצריך עשרה יצא מצד הדין כשעשה בפחות מכן - אלא שכדאי שכשיזדמן זוג אחר לנישואין, שיעמדו גם הם שם ויכונו לצאת בברכותיהם (נודע ביהודה קמא, אה"ע נו).
- ויש אומרים שאף בדיעבד לא יצא בפחות מעשרה (ערוך השלחן שם יג).

מי הסביר תקנו שאחר יברך ברכת הנישואין, ולא החתן, ונחלקו בטעם הדבר:

- יש אומרים הטעם, כדי שלא לבייש מי שאינו יודע לברך (מרדכי כתובות קלא, בשם רב שר שלום גאון).
- ויש אומרים הטעם, לפי שהם ברכה לחתן, ואין ראוי לאדם לברך את עצמו (חידושי רבי אברהם בן הרמב"ם בקובץ תשובות הרמב"ם נב ב, בשם הרמב"ם).

ואפילו אם חפץ החתן לברך הברכה בעצמו, אל יברך אותה (מרדכי שם, בשם רב שר שלום גאון; חידושי רבי אברהם בן הרמב"ם שם, בשם אביו), אלא אם כן אין שם מי שבקי אלא הוא, לטעם הראשון מפני שנראה כיוהרה (מרדכי שם, בשם רב שר שלום גאון), ולטעם השני, שאין ראוי לאדם לברך את עצמו (חידושי רבי אברהם בן הרמב"ם שם, בשם אביו).

על כוס מתקנת רב יהודאי גאון (ספר הישר, חלק התשובות, מה) לברך ברכת חתנים על כוס יין (סופרים יט יא; כלה רבתי א א; רמב"ם אישות י ד; טושי"ע אה"ע סב א)³, ואם אין שם יין מברך על שחר שהכל (כלה רבתי שם; רא"ש כתובות א טז, בשם רבנו נסים),

משה אה"ע סב סק"ב). וראה להלן, שבברכת חתנים שאחר ברכת המזון, מברך בתחילה הברכות ובסופם על הכוס. 5. ויש מהראשונים הסובר שאין לערב ברכה אחת לשני חתנים בבת אחת, שאין-מערבין-שמחה-בשמחה (ראה ערכו. ריטב"א כתובות ח א).

2. ויש מהאחרונים שדייק שזה רק ללימוד ממקהלות, אבל ללמוד מכוז הרי לקח עשרה אנשים אחרים, ואם כן אין חתן מהמנין (הפלאה שם). 3. ויש שהביא ירושלמי שבו נזכר הדבר בדרך-אגב (רוקח שם). 4. ויש מי שאומר שמברך ברכת היין בסוף הברכות (מרדכי כתובות קלב, בשם ראב"ה, לפי דרכי

ממקום אחר, אסור לעשות שם נישואין, אלא ילכו החתן והכלה למקום אחר, ואם אין במדינה עשרה, ואי אפשר לו לילך למדינה אחרת רק בטורח גדול, הרי זה כדיעבד, ומכיון שברכות אינן מעכבות החופה, יכניסו לחופה בלא ברכה, ויברך כשיזדמנו לו אחר זמן עשרה (חלקת מחוקק סב סק"ג, על פי תשובות מימוניות שם, ותרומת הדשן שם). ואפילו לסוברים שהאיסור כנדה הוא בלא ברכה ממש, מכל מקום משום ברכה של תקנת חכמים אי אפשר שלא תינשא אשה, ותתבטל מצות עשה דאורייתא של פריה ורביה (ב"ח שם) ⁹.

קדושי טעות היו קדושי טעות ונישואי טעות, אין צריך לחזור ולברך שנית, אלא יקדשה שנית בלא ברכה (תשובות מימוניות שם; הגהות מרדכי שם; תרומת הדשן שם; רמ"א אה"ע סא א), ודוקא שהיו קידושין כל שהם ונישואין כל שהם, אבל כשלא היו כלל קידושין, אף על פי שבירך, צריך לחזור ולברך בשעת קידושין ונישואין (ב"ח אה"ע סב ה).

המחזיר גרושתו – יש מהגאונים שכתב שאין מברכים לו ברכת חתנים, שאין בהם שמחה (ראה ערך אין מערבין שמחה בשמחה), ואין לומר בהם אשר ברא ששון ושמחה ומשמח חתן וכלה, אלא אם כן היה מחזיר גרושתו מן הארוסין, שעדיין היא בתולה (תשובת רב האי גאון, בשו"ת הרדב"ז ג תקצז; ארחות חיים ב (מקצי נרדמים) עמ' סה, בשם תשובה לגאון); אבל נחלקו עליו ופסקו שאף מחזיר גרושתו מן הנישואין מברך ברכת חתנים (שו"ת הרי"ף לה; העיטור ח"ב ברכת חתנים, דף סה טור ב במהדורת רמ"י; ארחות חיים שם; אבודרהם, ברכת אירוסין ונישואין; שו"ת הרדב"ז שם).

חרש שנשא חרשת אחרונים כתבו שבין לדעה שמברכים ברכת הארוסין בנשואי חרש וחרשת, ובין שאין מברכים (ראה ערך ברכת ארוסין), ברכת חתנים ודאי מברכים בחרש שנשא פקחת, ובפיקח שנשא חרש, ואף בחרש שנשא חרשת, שהחיוב איננו מוטל על החתן ועל הכלה אלא על כל המסובים שם (נטע שורק יב; אגרות משה אה"ע א פז).

גוי וגויה גוי וגויה נשואים שהתגיירו, וכן יהודים נשואים שהתגיירו מומרים שנישאו בלא חופה וקידושין וחזרו בתשובה, צריכים לערוך עבורם חופה וקידושין ולברך ברכת חתנים (ים של שלמה כתובות א טו; חיים ושלום ב ל) ¹⁰.

בשבעת ימי המשתה

מברכים ברכת חתנים, היינו כל שבע הברכות בבית חתנים, כל שבעת ימי המשתה, והוא שבאו פנים חדשות (רבי יהודה בתוספתא מגילה (ליברמן) ג יד, ובגמ' כתובות ז ב, לגירסתו; רמב"ם ברכות ב ט-י; טוש"ע אה"ע סב ה-ז), וכתבו קדמונים שנהגו רבותינו לומר בבוקר ברכת חתנים על הכוס בעשרה, ובפנים חדשות כל שבעה, וכן בערב קודם סעודה (סופרים יט יא), וכתבו ראשונים שיש מי שאומר שטעות היא, שאין לברך אלא אחר ברכת המזון, ומקצת חכמים מיחו בידם, אבל אין ראוי למחות בידם שמנהגם תורה, ומכל-מקום בימינו לא נהגו לברך אלא בשעת סעודה, לפי שאין מתכנסים

שבירך בשעת אירוסין לא בירך אלא להתיר היחוד (תוספות ר"ד שם), ועוד שלא יתמהו אותם שלא היו בארוסין כיצד כלה נכנסת לחופה בלא ברכה, ועוד שהרי לא גרוע זה מפנים חדשות שמברכים כל שבעה (ריטב"א שם) ⁶.

מספר הכוסות בזמן הזה, שאין נוהגים לארס אלא בשעת חופה, מברך ברכת ארוסין וברכת נישואין יחד זה אחר זה, ונחלקו ראשונים במנין הכוסות:

• יש אומרים שצריך כוס לכל אחת ואחת, לפי שאין עושיין מצות-חבילות-חבילות (ראה ערכו), שהם שני דברים הרגילים לבוא זה בלא זה, ועוד שמפסיקים בקריאה הכתובה ביניהם (תשובות רש"י (אלפנדין) קצה; תשובת רש"י במחזור ויטרי (הורוויץ) תסט; תוספות פסחים קב ב ד"ה שאין; שו"ת הרמב"ם (פריימן) ו; ספר הישר, חלק התשובות, מה ה), ומברכים בורא פרי הגפן על כל כוס בפני עצמו (תשובות רש"י שם קצד; תשובת רש"י במחזור ויטרי שם; הפרדס (עהרנרייך) עמ' ק) ⁷, וכן הלכה (טוש"ע אה"ע סב ט). ומכל מקום כדיעבד, אם בירכו על כוס אחת, אין בכך כלום (שו"ת הרמב"ם שם), וכן כשאין יין מצוי, מברכים על כוס אחת (תשובת רב נטרונאי גאון באשכול (אלבק) ב עמ' 195, ובכלבו עה).

• יש אומרים שיש לאומרן מלכתחילה על כוס אחת (תשובת רב נטרונאי גאון באשכול שם, ובכלבו שם, שכן מנהג רוב המקומות; ספר הישר שם ומז ז, שכן המנהג), שתקנתם היא ענין אחד, ודומה ליקנה"ז (ראה ערך הבדלה) הנאמר על כוס אחת, ועוד, שאם מברך על כל כוס צריך לחזור ולומר בורא פרי הגפן, והיא ברכה שאינה צריכה (תשובת רבנו משולם בספר הישר שם מז ז).

• ויש שחילקו: אם מפסיקים בין האירוסין לנישואין בקריאת הכתובה מברכים על שתי כוסות, ואם לא, מברכים על כוס אחת, שאין נכון בזה אחר זה לברך ולשתות ולברך (תשובת רבנו משולם שם).

אם הכלה אסורה כשלא בירך כלה בלא ברכה – ברכת חתנים (כלה רבתי א א) – אסורה לבעלה כנדה בלא טבילה (כלה שם), ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שבלא ברכה הכוונה בלא חופה, אלא לפי שמברכים ברכה בשעת נישואין אמרו בלא ברכה, אבל משכנסה לחופה מותרת לו אפילו בלא ברכה, שלא מצינו ברכות המעכבות את המצות (תשובות מימוניות אישות יח; הגהות מרדכי קידושין תקמה; תרומת הדשן, פסקים וכתבים קמ).

• ויש אומרים שבלא ברכה הכוונה ברכה ממש, שחכמים אסרו לבוא עליה בלי ברכות כנדה (שו"ת הרדב"ז ו שני אלפים שכו; בית שמואל נה סק"א, לדעת רש"י והתוספות והמרדכי; העמק שאלה טז יא, לדעת הרמב"ם והשו"ע) ⁸.

ולדברי הכל אין הברכות מעכבות החופה, שאם אירס וכנס לחופה ולא בירך ברכת חתנים הרי זו נשואה גמורה, וחוזר ומברך אפילו אחר כמה ימים (רמב"ם אישות י ו; טור אה"ע סב; שו"ע אה"ע נה ג; רמ"א אה"ע סא א).

עיר שאין בה עיר שאין בה עשרה עיר שאין בה עשרה ואי אפשר להביא לשם אנשים עשרה

הגפן אינן אלא שש (תשובות רש"י שם; תשובת רש"י שבמחזור ויטרי שם; הפרדס שם). 8. ויש מהאחרונים שביאר ששני איסורים הם: ארוסה ובלי ברכה, שהארוסה אסורה מדרבנן בגדר זנות, ובלי ברכה אסורה בגדר נדה ואינה זנות (העמק שאלה שם). 9. אכן יש המצדד לומר שאם אין שם עשרה לא תינשא כלל (בית יוסף שם). 10. ויש מי שכתב להסתפק בחיובם בברכת

6. אך יש המצדד לומר שכיון שבירך בשעת אירוסין אסור עוד לברך בשעת נישואין, ואם יברך תהיה ברכה לבטלה (תוספות ר"ד שם, בפירוש הראשון). 7. ואינו דומה לשותה הרבה כוסות בתוך הסעודה, שאינו מברך אלא על כוס ראשון (ראה ערך ברכת היין), שכאן אין קביעות סעודה, וברכת ארוסין לחוד וברכת נישואין לחוד, והרי תיקנו חכמים שבע ברכות, ובלא ברכת בורא פרי

אשה אשה, אף על פי שהיא חשובה, אינה כפנים חדשות, לפי שאינה ממנין העשרה של ברכת חתנים (שיטה מקובצת שם).

שבת בשבת - דהיינו בשתי הסעודות הראשונות של השבת - מברכים ברכת חתנים אף בלא פנים חדשות, ושני טעמים לדבר:

- שבת עצמה נקראה פנים חדשות, וסומכים על מה שאמרו באגדה: מזמור שיר ליום השבת (תהלים צב א) - אמר הקדוש ברוך הוא פנים חדשות באו לכאן נאמר שירה (תוספות כתובות ז ב ד"ה והוא, בשם ר"י; מאירי שם; שיטה מקובצת שם; טוש"ע שם ח), ולמרות שאין פנים חדשות אלא כשמרבים בשמחה בשבילו (ראה לעיל), גם בשבת מרבים לכבוד השבת בשמחה בסעודה (תוספות שם; רא"ש שם).
- או שבשבת אי אפשר שלא יהיו שם פנים חדשות (שיטה מקובצת שם).

סעודה שלישית בסעודה שלישית, שאינה עיקר כל כך, ויוצאים בה במיני תרגימא (ראה ערך שלש סעודות), אינה נחשבת כפנים חדשות (ארחות חיים א, ברכת המזון נט, בשם יש אומרים; טור ובית יוסף שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים)¹¹; ועכשיו נהגו לברך שבע ברכות בסעודה זו (ארחות חיים שם; רמ"א שם), ונחלקו הדעות:

- יש אומרים שמפני שבשבת חייבים בשלש סעודות, סעודה שלישית נחשבת גם היא כאילו יש בה פנים חדשות (ארחות חיים שם).

- יש אומרים שאינה נחשבת כפנים חדשות, ומכל מקום מברכים בה ברכת חתנים לפי שרגילים לדרוש אז, והדרשה היא כפנים חדשות (המנהגים (טירנא), דיני יוצרות והפטרות, הגהות המנהגים יג, שכך שמע אומרים; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

- ויש אומרים שאינה נחשבת כפנים חדשות, ולא מברכים בה אלא מפני שרגילים לבוא בה פנים חדשות (רמ"א שם, בסתם).

כשסועדים סעודות נוספות בשבת לאחר סעודה שלישית, אין לברך בהן ברכת חתנים, אלא אם כן יש שם פנים חדשות (שובע שמחות א טו).

יום טוב ביום טוב נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאף הוא פנים חדשות כשבת (ארחות חיים ב (מקיצי נרדמים) עמ' 65, בשם מנהג נרבונא; רא"ש שם), בסעודת הלילה וסעודת הבוקר, וכן הלכה (טוש"ע שם).

- ויש אומרים שיום טוב אינו בכלל, כיון שאף בשבת אינו אלא סמך בעלמא (ארחות חיים שם, בשם חכמי מונפסליר; כן משמע משו"ת הרשב"א ז ט; מאירי שם).

יום טוב שני להלכה שיום טוב נחשב כפנים חדשות, אף יום-טוב-של-גלויות שני-של-גלויות (ראה ערכו) נחשב כפנים חדשות בסעודת הלילה וסעודת הבוקר (מאירי שם; טוש"ע שם)¹².

נתארכה הסעודה למוצאי שבת ויום טוב, נחלקו אחרונים אם יש צורך בה בפנים יום טוב חדשות (זקן אהרן (הלוי) קפא; פעולת צדיק ב פא;

הרב שלמה קלוגר בשנות חיים קה, והאלף לך שלמה קח; שובע שמחות א טז); או לא (התעוררות תשובה ב צט וקכ; קנין תורה ב מד).

לשמח אלא באותה שעה (רמב"ן שם), ומברכים אחר ברכת המזון של כל סעודה וסעודה שאוכלים (רמב"ם שם; טוש"ע שם ה).

פנים חדשות בפירושו של פנים חדשות נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שהם האוכלים בסעודה שלא שמעו ברכת נישואין בשעת נישואין (רמב"ם שם י; שו"ע שם ז, בסתם).

- יש אומרים שפנים חדשות הם שלא אכלו עד עתה, אפילו שהיו שם בשעת החופה (כן משמע ברש"י שם ד"ה פנים חדשות; רא"ש שם א יג; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), וכן פשט המנהג (שו"ע שם).

- ויש אומרים שאם היו שם פנים חדשות, אפילו שלא אכלו שם, רק שעומדים שם בשעת הברכה, מברכים בשבילם (ר"ן שם, בשם הרמב"ן; ריטב"א שם, בשם רבותיו; רמ"א שם, בשם יש אומרים, וחלקת מחוקק שם ס"ק יא).

מי נקרא פנים חדשות נחלקו ראשונים מי נקרא פנים חדשות:

- יש אומרים שכל שלא היה שם בשעת החופה נקרא פנים חדשות (רמב"ם שם), ואפילו אם אינו חשוב (ערוך השלחן שם כו, בדעת הרמב"ם).

- ויש אומרים שאין נקראים פנים חדשות אלא אם כן הם בני אדם שמרבים בשבילם בשמחה יותר (תוספות שם ד"ה והוא, בשם ר"י; רא"ש שם; ר"ן שם, בשם רבנו תם; טוש"ע שם ח, שם יש אומרים), ולא דוקא שעכשיו הרבו בשבילם בשמחה ובמנות, אלא כל שהדרך להרבות בשבילם הרי אלו פנים חדשות (ב"ח שם, על פי מרדכי כתובות קלג).

ספר הפנים החדשות נחלקו ראשונים אם לצורך פנים חדשות יש צורך בשנים, שכן מורה הלשון פנים חדשות בלשון

רבים (שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם (מקיצי נרדמים) פו וקי, בשם הרמב"ם; שיטה מקובצת כתובות שם, בשם יש מי שאמר); או שדי באדם אחד בלבד (ערוך, פן ג, לפי שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם שם; שיטה מקובצת שם, בסתם; ב"ח אה"ע סב ט; בית שמואל שם סק"ז), ואף המנהגים בימינו חלוקים בזה: יש הנוהגים כדעה הראשונה (נטעי גבריאל, נשואין פד ג, בסתם - שכן מנהג האשכנזים); ויש הנוהגים כדעה השנייה (נטעי גבריאל שם, שכן מנהג הספרדים).

לכל סעודה או לכל היום פנים חדשות, נחלקו ראשונים מתי צריכים אותם:

- יש אומרים שצריכים לכל סעודה וסעודה, ואפילו ביום הראשון אם כבר אכלו סעודה אחת באותו יום, אין מברכים בסעודה שניה בלא פנים חדשות, אלא שאם לא אכלו כלל ביום, מברכים בלילה, שהרי זה לא גרוע מפנים חדשות, כיון שלא אכלו עד עתה (רא"ש שם, לפי חלקת מחוקק שם ס"ק יב ובית שמואל שם סק"ה; ריטב"א שם, בשם תוספות אחרונות), וכן הלכה (בית שמואל שם סק"ט, בשם רוב הפוסקים).

- יש אומרים שבכל הסעודות שאוכלים באותו היום - היינו לילה ויום, שהיום נמשך אחר הלילה - מברכים שבע ברכות בשביל הפנים החדשות שהיו בתחילה (רמב"ן שם; ר"ן שם, בשם התוספות; פסקי תוספות שם ל; רמ"א שם ז), ואפילו כשכבר הלכו ואינם שם עמהם (ריטב"א שם, בשם תוספות ראשונות).

- ויש אומרים שאם לא הלכו מברכים כל היום בשבילם, ואם הלכו להם אין מברך (ריטב"א שם, בשם הרמב"ן).

א יח; צלותא דאברהם ב עמ' תרע).¹² ויש מהראשונים שכתב שאינו פנים חדשות, שכבר בטל חידושו ביום ראשון, אלא שנוהגים אף ביום טוב שני

חתנים (עצי ארזים כו סק"ב).¹¹ ויש שכתבו יותר מזה, שאף אם יש שם פנים חדשות אין לברך בסעודה זו (חמדת משה כא, על פי ים של שלמה כתובות

• יש אומרים שששה מהעשרה צריכים לאכול בסעודה על מנת לחייב בברכה (זכור לאברהם (אלקלעי) ב, ב; בשם חכם אחד; חנינא וחסדא א קיב ג).

• ויש אומרים שנתקנה הברכה בכל זמן, ודי ששלשה מהעשרה יאכלו פת על מנת להתחייב בה (האלף לך שלמה או"ח צג; הסבא קדישא א כח).

כשהחתן והכלה אינם אוכלים פת
כשהחתן - והוא הדין הכלה (יביע אומר ו ט) - אינם אוכלים פת, אין לברך ברכת חתנים (האלף לך שלמה שם; הלל אומר סג; ציץ אליעזר יג צט ד).

תחילת שבעת הימים
שבעה ימים אלו מתחילים מיד לאחר שבירכו שבע הברכות בפעם ראשונה תחת החופה, ולא מאכילה הראשונה (שו"ת הרא"ש כו ב; רמ"א שם ו).

אחר שבעת הימים
אחר שבעה ימים, אפילו מרבית בשמחה ויושבים בסעודה עם החתן והכלה ובאו פנים חדשות, אין מברכים שבע ברכות, שאין חובה לחתן להיות דר בחופה כי אם שבעה ימי המשתה ולא יותר (פרדס (ענהרניך) עמ' עד).

אלמן שנשא אלמנה
וכל זה בבחור שנשא בתולה או אלמנה, או באלמן שנשא בתולה, אבל אלמן שנשא אלמנה - אין מברכים ברכת חתנים אלא יום ראשון בלבד (גמ' שם ז א-ב; רמב"ם שם ט; טושי"ע שם ו), ואין זמן הברכה וזמן השמחה שוים, שבחור שנשא אלמנה הברכה שבעה ימים ובשמחה יש סוברים שלשה ימים (ראה ערך חתן), ולהיפך אלמן שנשא אלמנה הברכה יום אחד והשמחה שלשה ימים (ראה ערך הני"ל), שהברכה היא על שמחת הלב של החתן, ולפיכך בחור שלא נשא עדיין, אפילו היא אלמנה, או אלמן שנשא בתולה ששמחתו מרובה, מברך כל שבעה, ואלמן שנשא אלמנה שאין שמחתו מרובה אינו מברך אלא יום אחד, אבל שמחה משום תקנת האשה היא, ותיקנו לה חכמים לאלמנה שלשה ימים בין שהוא בחור ובין שהוא אלמן (ר"ן שם).

יום ראשון זה נחלקו בו:

• יש אומרים שאינו אלא בסעודה ראשונה של אותו יום, אבל בסעודה שניה, אפילו בו ביום, אין מברכים (רא"ש שם; טור שם), ולדעה זו אם לא אכלו ביום ראשון עד הלילה יש סוברים שאין מברכים, שהרי בסעודת הלילה כבר צריכים בבתולה פנים חדשות (ראה לעיל), ובאלמנה אין פנים חדשות מועילות לחיוב ברכה (רבנו ירוחם כב ב).

• יש אומרים שלענין סעודה ראשונה אין הבדל בין בתולה לאלמנה, וכשהיתה סעודה ראשונה בלילה מברכים אף לאלמנה (בדק הבית שם; בית שמואל שם סק"ה, בדעת האגודה).

• ויש אומרים שביום הראשון אפילו כשאכלו כמה סעודות מברכים בכלן שבע ברכות גם לאלמנה (בית שמואל שם, בדעת הר"ף והרמב"ם).

ולהלכה ספק ברכות להקל (בית שמואל שם).

ברכת אשר ברא לאלמן שנשא אלמנה
אף ברכת אשר ברא אין מברכים לאלמן שנשא אלמנה אלא ביום הראשון בלבד (רמב"ם שם ט; שו"ע שם ו-ז; ים של שלמה כתובות א יב) ¹⁴.

חול המועד
חול המועד אינו נחשב כפנים חדשות (זכור לאברהם ב ב; בצל החכמה ב א; שובע שמחות א טו) ¹³.

חנוכה, ראש חדש וערב יום הכפורים
אף חנוכה, ראש חדש וערב יום הכפורים, אינם נחשבים כפנים חדשות (שובע שמחות א טו; התעוררות תשובה ב קכ).

פורים
אם פורים נחשב כפנים חדשות, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שהן י"ד אדר והן ט"ו נחשבים כפנים חדשות, הן לענין סעודת הלילה והן לענין סעודת הבוקר, הן בפרזים והן במקומות (גופי הלכות (אלגאזי) קיז ב).

• יש אומרים שי"ד אדר בפרזים וט"ו אדר במקומות נחשבים כפנים חדשות, הן לענין סעודת הלילה, והן לענין סעודת הבוקר (שלחן גבוה או"ח תרצו; שם משמואל (בן הרוש) עמ' צה).

• יש אומרים שי"ד אדר בפרזים וט"ו אדר במקומות נחשבים כפנים חדשות, אך ורק בסעודת היום, ודוקא אם סיימו הסעודה מבעוד יום (שובע שמחות א יג, טו).

• ויש אומרים שפורים כלל אינו נחשב כפנים חדשות (טהרת המים, שיורי טהרה פ כה; התעוררות תשובה ב קכ), וכן יש לנהוג, שספק ברכות להקל, אלא אם כן יש מנהג קבוע באותו המקום להחשיבו כפנים חדשות (בצל החכמה ב א ז).

כשאין פנים חדשות
אין שם פנים חדשות, לא יברכו כל שבעה אלא הברכה האחרונה של שבע ברכות הנישואין, והיא ברכת אשר ברא (ראה להלן). גמ' שם ח א; רמב"ם ברכות ט י; טושי"ע שם ו, ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף היא צריכה עשרה אנשים, שאף היא מכלל ברכת חתנים, ואין הפרש בינה לכל הברכות אלא לפנים חדשות בלבד (שו"ת הרשב"א א תרמו ואלף קסז; ר"ן שם, בדעת רמב"ן; תוספות רי"ד שם, בשם ר"י הלוי; ריטב"א שם, בשם רבותינו).

• ויש אומרים שמברכים אותה אפילו בלא עשרה (כן משמע מהרמב"ם שם; רא"ש שם א יג; ר"ן שם; תוספות רי"ד שם; ריטב"א שם, בשם התוספות), שלא הוזכרו עשרה אלא כשמברכים כל ברכות הזיווג, דומה למה שלמדנו מביעז ומהפסוק ממקור ישראל (ראה לעיל. רא"ש שם), ועוד שברכת אשר ברא בפני עצמה אינה נקראת ברכת חתנים כלל, וכל הברכות יחד הן שנקראות ברכת חתנים, והרי לא אמרו אלא שברכת חתנים בעשרה (ריטב"א שם; ר"ן שם), וכן הלכה (טושי"ע שם ד), ומכל מקום צריך שיהיו שם שלשה אנשים, כדי שתהא ביניהם ברכת-הזמן (ראה ערכו. ר"ן שם; רמ"א שם).

• ויש אומרים שאף שלשה אין צריך, והחתן שאכל ביחיד חייב לאמרה (תוספות רי"ד שם).

ונהגו שאין מברכים אשר ברא כל שבעה אלא כשאחרים קרואים לסעודה, אבל אם אוכל עם בני ביתו אין מברכים (ר"ן שם; רמ"א שם ז).

כמה מהעשרה יאכלו
ברכת חתנים שאינה אלא בעשרה (ראה לעיל), נחלקו אחרונים כמה מהם צריכים לאכול על מנת לחייב בברכה:

• יש אומרים שלא נתקנה ברכה זו אלא כשמזמנים בשם, ואין מברכים ברכת חתנים אלא אם כן שבעה אכלו פת והשאר סעדו בסעודה (ברכת הבית סב יט; יביע אומר ג יא ו).

לעשותו כפנים חדשות (מאירי שם). ¹³ ויש מי שכתב שכל יום מחול המועד נחשב כפנים חדשות (יפה ללב ד סב כד). ¹⁴ ויש שכתבו שברכת אשר ברא

שם יב, בשם יש אומרים, הראשון; ט"ז שם סק"ט), שאין חיוב ברכת החתנים על כל האוכל בסעודה, אלא על האדם השמח בשמחה חתן וכלה (ט"ז שם).

• ויש אומרים שמברכים (כלבו שם, בשם ה"ר טוביה; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני, ושכן הדעת נוטה).

על איזה כוס נחלקו הדעות על איזה כוס מברכים ברכת חתנים:

• יש אומרים שמברכים אותו על כוס אחר מאותו הכוס שאומרים עליו ברכת המזון (ראה ערך כוס של ברכה), לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד (סופרים יט ח; תוספות פסחים קב ב ד"ה שאין, שיש נוהגין כן; רא"ש שם, שכן נהגו), אלא מביאים כוס אחר ואומר עליו שש ברכות, וחוזר ולוקח כוס של ברכת המזון ואומר עליו בורא פרי הגפן (רא"ש שם; שו"ע שם ט, בשם יש אומרים, הראשון).

• ויש אומרים שאין צריך אלא כוס אחד, ואומר עליו ברכת המזון ואחר כך שבע הברכות, (תוספות שם, בשם ה"ר משולם; ריטב"א כתובות ז ב), ואין כאן משום שתי קדושות על כוס אחד, שברכת המזון היא הגורמת לברכת הנישואין וחשובים כענין אחד (תוספות שם, בשם ה"ר משולם), או שהסעודה היא הגורמת לשתי הברכות, לברכת המזון ולברכת חתנים, ולכן חשובים כדבר אחד (ריטב"א שם).

וכתבו ראשונים ואחרונים שהדבר תלוי במנהגי המקומות: יש הנוהגים כדעה הראשונה (טור שם, שכן מנהג אשכנז וצרפת; רמ"א שם, שכן מנהג מדינות אלו; חיים שאל א מד, בשם מנהג ארץ ישראל ומצרים); ויש הנוהגים כדעה השניה (טור שם, שכן מנהג ספרד; שו"ע שם, שכן פשט המנהג).

ולנוהגים כדעה הראשונה, לפני ההטעמה לחתן ולכלה מערבים שתי הכוסות יחד ומטעימים (שדי חמד ברכות לא, בשם האדר"ת; שובע שמחות ד מז).

כשמברכים רק לנוהגים לברך על שתי כוסות, נחלקו הדעות **אשר ברא** כשמברכים רק אשר ברא:

• יש אומרים שאף בזה צריכים שתי כוסות (מנהגים (טירנא) דיני יוצרות והפטרות; דרכי משה שם ס"ק יג, בשם מנהגים ישנים; רמ"א שם ט, בשם יש אומרים), וראוי לנהוג כן (דרכי משה שם ס"ק יג; ב"ח שם; בית שמואל שם ס"ק יב).

• ויש אומרים שאין צורך אלא באחד (מנהגים (טירנא) שם, בהג"ה, בשם הרא"ש; דרכי משה שם, שכן המנהג).

זמן ברכת הכוס הנוהגים לברך על שתי כוסות, מברכים בורא פרי הגפן לאחר ברכת חתנים (רא"ש פסחים י ח; טוש"ע שם; דרכי משה שם סק"ב)¹⁶, ואם טעה ובירך בורא פרי הגפן בתחילה – אינו חוזר (בירך את אברהם עא ט).

ולנוהגים לברך על כוס אחד נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין לומר בורא פרי הגפן אלא אחר ברכת חתנים, שבכל ברכת המזון בורא פרי הגפן בסופה (ריטב"א שם, בשם יש מרבתינו בעלי התוספות).

• ויש אומרים שסמוך לברכת המזון יש לומר בורא פרי הגפן, ואחר כך ברכת חתנים, ובורא פרי הגפן עולה לו לכאן ולכאן,

זה, וכתב שאין כלל סברא לומר שימנו שבעת הימים מיום שבאו לעיר אחרת (ערוך השלחן שם). 16. אך יש שנהגו לברך בורא פרי הגפן סמוך לברכת

חתן וכלה בבית אחר אם החתן יצא מחופתו, אפילו כלתו עמו, והולכים לאכול בבית אחר, אין מברכים שם ברכת חתנים, שאין שמחה אלא בחופה היינו מקום עיקר ישיבת חתן וכלה (תוספות סוכה כה ב ד"ה אין שמחה, על פי הגמ' שם; רא"ש שם ב ח; ר"ן שם; טוש"ע שם י). ודוקא כשדעתו לחזור אחר כך לביתו, אבל אם הלך לגמרי לבית אחר וכל החבורה עמו, נעשה אותו הבית עיקר ונקרא גם שם חופה, ומברכים שם ברכת חתנים (רא"ש שם, לפי הבית יוסף שם; טוש"ע שם); ויש מחלקים בענין אחר: כל שעשו שם סעודה בדרך שמחת נישואין, אפילו דעתו לחזור, הרי זה בגדר חופה ומברך שם ברכת חתנים, ואם אכלו שם לשם סעודה הכרחית כדרך כל אדם, שלא לשם שמחת נישואין, אינם מברכים (כן משמע מהמאירי כתובות ז ב, בשם יש אומרים; ט"ז שם סק"ז).

ואפילו לדעה הראשונה, כתבו אחרונים שכל עיקר דין זה נתייחס כשיש מקום חופה קבוע לחתן ולכלה עם השושבינים על כל שבעת ימי המשתה, ולכן כשסרים משם באקראי אין שם שמחה, אבל אצלנו שהחופה היא ברחוב, ואחר כך אין מקום קבוע לשבעת ימי המשתה, הדבר פשוט שבכל מקום שמתאספים החתן והכלה והחבורה ואוכלים ושמים שם, הוא כמקום החופה, כמו בהולך לגמרי לבית אחר ואין דעתו לחזור, שנעשה שם כמקום החופה (ערוך השלחן שם לו).

חתן וכלה בעיר אחרת כשהולכים החתן והכלה לעיר אחרת, צריכים לברך שם ברכת חתנים כל שבעה מיום החופה (רא"ש שם, לפי הבית יוסף שם; טוש"ע שם), ודוקא כשדעתם לדור שם, אבל אם הולכים לעיר אחרת לטייל ודעתם לחזור לביתם – אין מברכים שם (פסקי תוספות כתובות לא, לפי הבית יוסף שם); ויש שמחלקים בענין אחר: אם הלכו לעיר אחרת מיד אחר החופה, קודם שעשו שום סעודה במקום הנישואין, אז מברכים ברכת חתנים בעיר האחרת, ומתחילים למנות שבעה הימים מיום שעשו הסעודה הראשונה של נישואין בעיר האחרת, אפילו שנשתהה זמן מרובה מיום הנישואין¹⁵, ואם כבר עשו סעודת נישואין במקום החופה והלכו לעיר אחרת, נעקרה שמחת הנישואין, ואין מברכים שם ברכת חתנים (ט"ז שם סק"ח).

בני החופה שנחלקו לחבורות בני החופה שנתחלקו לחבורות, ואוכלים בשנים או בשלושה בתים:

• יש אומרים שאם הבתים פתוחים לבית החתן, ויש שמש שמשמש בכל הבתים הוא מצרפם, וחייבים בכל בית לברך ברכת חתנים (הגהות מימוניות ברכות ב י, והגהות אש"ר סוכה ב ח, בשם ריצב"א).

• יש אומרים שצירוף שמש בלבד מועיל לחייבם בברכות (רא"ש סוכה שם; טור שם).

• ויש אומרים שאפילו אין שמש המצרפם, כיון שהתחילו אותם שבשאר בתים לאכול כשהתחילו אותם של בני החופה, כולם חשובים כאחד לברך ברכת חתנים, שהרי אוכלים מסעודה שהתקינו לחופה (רא"ש שם וטור שם, בשם ה"ר יחיאל), וכן הלכה (שו"ע שם יא).

שמישים השמישים האוכלים אחר סעודת נישואין:

• יש אומרים שאין מברכים שבע ברכות (כלבו כה, בשם השר; שו"ע

מברכים לאלמן שנשא אלמנה שלשה ימים, זמן שמחתם (טור שם; בית שמואל שם ס"ק יז), והשיגו עליהם (ערוך השלחן אה"ע סב יט). 15. ויש שהשיג על

שהכל ברא ברכת שהכל ברא לכבודו, נחלקו ראשונים לשם לכבודו מה נתקנה:

• לשם אספת העם בחתונה לגמול חסד עם החתן והכלה, זכר לחסדי המקום שנהג עם אדם הראשון שנעשה לו שושבין ונתעסק בו (ראה עירובין יח ב), ואספה זו כבוד המקום הוא, ולכן אומרים שהכל ברא לכבודו (רש"י כתובות שם ד"ה שמח תשמח).

• לשם אספת זקנים שבאים לברכת חתנים, כמו שכתוב בבעז: וַיִּקַּח עֲשָׂרָה אֲנָשִׁים מִזְקְנֵי הָעִיר (רות ד ב), ונאמר: וַיִּגְדֹּל זֶקְנָיו כְּבֹדוֹ (ישעיהו כד כג. ראב"ן שם).

• לשם אספת עשרה אנשים הנצרכים לברכת חתנים (ראה לעיל), ונאמר: כָּרַב עִם הַדָּרַת מֶלֶךְ (משלי יד כח), ואספה זו היא לכבודו לברכו ברכים, לפיכך מתחיל ומברך שהכל ברא לכבודו (תוספות ר"ד שם).

• להזכיר סיבת הזיווג, שהוא עיקר יצירת העולם התחתון, שלא נברא אלא לפריה ורביה, שנאמר: לֹא תִהְיֶה בְרָאָה לְשִׁבְתָּ יִצְרָה (ישעיהו מה יח), וזהו כבודו של מקום, שאין כבוד הבורא נודע אלא על ידי בריותיו (אבודרהם, ברכת נשואין, ושיטה מקובצת שם, בשם הרמ"ה; מאירי שם).

יוצר האדם, בחילוק שבין ברכת יוצר האדם לברכת אשר יצר ואשר יצר את נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שברכת יוצר האדם נתקנה כנגד יצירה ראשונה של אדם הראשון עד שלא ניטלה ממנו הצלע, וברכת אשר יצר את האדם נתקנה כנגד יצירה שניה, של אדם וחוה, ואשר יצר את האדם הוא אדם הראשון, והתקין לו ממנו בנין עדי עד היא חוה, שנקראת בנין על שם הכתוב: וַיִּבְרָא ה' אֱלֹהִים אֶת הַצֶּלֶע (בראשית ב כב. רש"י כתובות שם).

• ויש אומרים ששתי הברכות של יוצר האדם, הראשונה היא כנגד אדם, והשניה כנגד חוה, ו"האדם" שבחתימת ברכה שניה הכוונה אשה, כמו שכתוב: וַיִּפָּשׂ אָדָם מִן הָאֲדָמָה (במדבר לא לה), וכן: כְּתִפְאֶרֶת אָדָם (ישעיהו מד יג), שתרגומו: כתושבת איתתא (תרגום יונתן שם. שיטה מקובצת שם בשם שיטה ישנה; מאירי שם).

שוש תשיש ברכת שוש תשיש נתקנה לפי שאנו צריכים להעלות את זכרון ירושלים על ראש שמחתנו, שנאמר: תִּדְבֹּק לְשׁוֹנֵי לְחֻפֵּי וגו' אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמִיחָתִי (תהלים קלז ו. רש"י כתובות שם ד"ה שוש תשיש); ועוד, ששמחת ירושלים העתידה נמשלה לזיווג חתן וכלה, כמו שנאמר: וּמִשֹּׁשׁ

ואין ברכת חתנים חשובה הפסק לברכת הנהנין, כיון שכולן מעין הכוס (ריטב"א שם, בשם אחרים שכתבו, והסכים עמם), וכן כתבו האחרונים (חיים שאל שם).

כשמברכים אשר ברא לחוד, הדבר תלוי במנהגים השונים בזמן ברכת הכוס כשמברכים כל ברכת החתנים (כן משמע בחיים שאל שם).

אם מי שלא סעד יכול לברך מי שלא אכל בסעודה, נחלקו אחרונים אם יכול לברך ברכת חתנים (שרגא המאיר א נח; באר משה (שטרן) ב קיח; ישכיל עבדי ח כ כח), כיון שאין חיוב הברכה תלוי באכילת המברך, וכל שנתחייבו בברכה יכול לברך אף מי שאינו בכלל החיוב (ישכיל עבדי שם) ¹⁷; או שאינו יכול לברך הברכה, שכל חיוב ברכת חתנים בא מחמת הסעודה, ויכול לברך רק האוכל פת בלבד (חינא וחסדא א קיב ג; פני יצחק (אבולעפיא) א, הברכות קא; יביע אומר ב יא ז).

הסדר והנוסח

ברכת חתנים כוללת שש ברכות, מלבד ברכת בורא פרי הגפן שעל הכוס (ראה לעיל), ויחד עם ברכת היין הן שבע ברכות (רמב"ם אישות י ד; אשכול (אלבק) ב עמ' 193; כלבו עה; שו"ע אה"ע סב א) ¹⁸, וזה סדרן ¹⁹:

• ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שהכל ברא לכבודו.

• ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו והתקין לו ממנו בנין עדי עד ברוך אתה ה' יוצר האדם.

• שוש תשיש ותגל העקרה בקבוץ בניה לתוכה בשמחה ברוך אתה ה' משמח ציון בבניה ²⁰.

• שמח תשמח רעים האהובים כשמחך יצירך בגן עדן מקדם ברוך אתה ה' משמח חתן וכלה.

• ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר ברא ששון ושמחה חתן וכלה גילה רינה ודיצה וחדוה אהבה ואחוה שלום ורעות מהרה ה' אלהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים ²¹ קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם ברוך אתה ה' משמח חתן עם הכלה ²² (רב יהודה בכתובות ח א; רמב"ם ברכות ב יא, ואישות י ג; טור אה"ע סב).

ויש מהאמוראים הסובר שמברכים חמש ברכות, שלדעתו אין מברכים ברכת יוצר האדם (לוי בגמ' שם) ²³, ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם; טו"ש שם א) ²⁴.

ישמע בערי יהודה אולי ישמע שם הקול מבחוץ, אבל כשאומרים ישמע מערי יהודה מובנו שקול השמחה הוא מבפנים (ריטב"א שם, בשם הדייקנים).
22. ויש חותמים: משמח חתן וכלה (סדור רס"ג שם; סדר רב עמרם (הרפנס), סדר אירוסין ונישואין); ויש חותמים: משמח עמו ישראל בבנין ירושלים (אשכול (אלבק) ב עמ' 193, בשם הרי"ף). על שינויים קלים אחרים בנוסח הברכות ראה בסדור אוצר התפלות א עמ' 510-513, ובסיני י עמ' קז-קט.
23. מפני שבתחילה עלתה במחשבה לברוא זכר ונקבה, ובסוף ברא זכר בלבד, ולאחר מכן ברא נקבה, ולדעתו יש ללכת אחר המעשה ולברך ברכה אחת בלבד, "אשר יצר את האדם"; ולחולקים עליו יש ללכת אחר המחשבה ולברך שתי ברכות (גמ' שם), וראה להלן. 24. מלבד זאת מצינו בתקופת הגאונים שמספר הברכות הוא אחד מהחילוקים שבין בני בבל לבני ארץ ישראל: בני בבל היו מברכים את החתן בשבע ברכות, ובני ארץ ישראל בשלש ברכות (ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, כח). על הנסיונות לשחזור שלש הברכות הללו, ראה כנישתא ג עמ' קנה-קפז.

המזון, קודם ברכת חתנים, ואין למחות בידם (לקוטי מהרי"ח ג, קלד ב).
17. ועוד כיון שיש אומרים שיכולים לברך אף בלא סעודה יש לסמוך עליהם בזאת (שרגא המאיר שם; באר משה שם), או כיון שמברכים עבור פנים חדשות אף אם לא אכלו שם, הרי שאין הדבר תלוי באכילה (באר משה שם).
18. לנוהגים לברך גם על בשמים (ראה לעיל), יש אומרים שברכת עצי בשמים היא המשלימה מספר הברכות לשבע (כלבו שם, בשם הגאונים); ויש אומרים שאף "השמחה במעוננו" (ראה להלן) נקראת ברכה למנין שבע הברכות, והן כוללת את ברכת חתנים וברכה זו (העיטור ב, ברכת חתנים, דף סד טור ג במהדורת רמ"י). 19. וראה להלן פירוט. 20. ויש חותמים: משמח עמו ובונה ירושלים (העיטור ב, ברכת חתנים, דף סד טור ד במהדורת רמ"י, בשם מנהג השואלים לרב שרירא; רמב"ם שם, לחלק מהנוסחאות); ויש חותמים: משמח עמו בירושלים (סדור רס"ג עמ' קח). 21. ויש גורסים: "ישמע מערי יהודה ומחוצות ירושלים" (פסיקתא זוטרותא בראשית כד ג; הלכות ראו עמ' 84; סידור רס"ג עמ' קח; ריטב"א כתובות ח א, בשם הרמב"ם), כי כשאומרים

לפי שהן ברכות הסמוכות לחברתן (ראה ערך ברכות), וברכת אשר ברא, אף על פי שבסדר הברכות היא ברכה הסמוכה לחברתה, פותחת בברוך, לפי שהיא נאמרת יחידית ברוב ימי המשתה כשאין שם פנים חדשות (רש"י שם) ²⁷.

שכח וחיסר מי ששכח וחיסר אחת משבע הברכות מברך **אחת הברכות** אותה כשזוכרה, ואין להן סדר (שו"ת הרמב"ם (פריימן) ו; באר היטב אה"ע סב סק"א).

אלמן שנשא ברכת חתנים לאלמן שנשא אלמנה היא דומה **אלמנה** לברכת בחור ובתולה, ואומרים להם כל שבע הברכות, ואין הבדל ביניהם אלא במספר הימים שמברכים (ראה לעיל. שו"ת הרשב"א א ריו, ואלף קעה) ²⁸.

שהשמחה במעונו

בברכת הזימון של סעודה שעושים בבית חתנים, אומר המברך: נברך שהשמחה במעונו שאכלנו ²⁹ משלו, והם עונים: ברוך שהשמחה במעונו וכו', ואם הם עשרה אומר: נברך אלהינו שהשמחה במעונו וכו' (רמב"ם ברכות ה ה, על פי כתובות ח א; טושי"ע אה"ע סב יג) ³⁰.

פירוש האמירה: נברך לבורא שהשמחה שלמה במעון שלו, שאין לו לא עצב ולא דאגה (שיטה מקובצת שם, בשם תלמידי רבנו יונה); או שכל השמחה היא רק מהמעון שלו (ים של שלמה כתובות א יט). ונקט "מעון" לפי שמדור המלאכים נקרא "מעון" (ראה רש"י חגיגה יב ב ד"ה מעון), ומעון הוא מקום השיר (ראה חגיגה יב ב), והשירה היא השמחה לפני המקום (עיסור ב, ברכת חתנים, דף סד טור ג במהדורת רמ"י); או שמלאכי השרת שמקום מגוריהם שם הביאו לאדם הראשון סעודתו כשנשא חוה (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם פירושי הגאונים).

נפחות מעשרה אין צריך עשרה לברכת שהשמחה במעונו (רמב"ן רא"ש ור"ן כתובות שם; טושי"ע שם), ומכל מקום כתבו ראשונים שאין אומרים שהשמחה במעונו אלא אם יש שם קרואים אחרים לסעודה, ששמחים עמהם, אבל כשהחתן אוכל עם בני ביתו בלבד ואין שם קרואים אינו מברך שהשמחה במעונו (רמב"ן שם; ר"ן שם, בשמו; מאירי שם ז ב); ויש שמחלקים בין תוך שבעה ימים שאומרים אותו אפילו כשאוכל בלא קרואים אחרים, לאחר שבעה שאינו אומר אלא אם יש שם קרואים (הר"ן שם).

ונחלקו המנהגים: יש הנוהגים לאומרו רק כשיש קרואים אחרים (שובע שמחות ד יג, שכן מנהג האשכנזים), שמכין שנהגו שאין אומרים אשר ברא בלא קרואים אחרים (ראה לעיל), ודאי שאין אומרים שהשמחה במעונו (חלקת מחוקק שם סק"ח); ויש הנוהגים לאומרו אפילו כשסועד רק עם בני ביתו (שובע שמחות שם, שכן מנהג הספרדים).

לברכת אלמן שנשא אלמנה (כלבו עה, בסתם); וכתבו ראשונים שלא נהגו כן (כלבו שם; שו"ת הרשב"א א אלף קעה). ויש שכתבו נוסח מיוחד לברכת נישואין של עבדים (אוצר הגאונים כתובות, מפתח ברכות ומנהגים ד). ²⁹ ויש אומרים: "ושאכלנו", וטועים הם, שאין מברכים על השמחה אלא על האכילה, ומברכים לה' שהשמחה אינה משלנו אלא ממעונו, ומברכים אותו בזה שאכלנו משלו (ים של שלמה כתובות א יט; ערוך השלחן אה"ע סב לט, בשמו). ³⁰ ולמרות שזכר בגמרא: "מברך שהשמחה במעונו" (כתובות ח א), אינה ברכה בפני עצמה (אבודרהם, ברכת הנשואין, בשם הרמ"ה), אלא זכרון שמחה בלבד (העיסור ב, ברכת חתנים, דף סד טור ג במהדורת רמ"י, בשם הר"י

חתן על פלה ישיש עליך אלהיך (ישעיהו סב ה), והקדימו ברכה זו קודם ברכת הזיווג, משום הכתוב: תדבק וגו' על ראש שמחתי (מאירי שם; אבודרהם, ברכת נשואין).

שמח תשמח שמח תשמח היא ברכה לחתן וכלה שיצליחו בשמחה וטוב לב, וחותרם בה: "משמח חתן וכלה", ולא: "משמח חתן עם הכלה" – כמו בברכת אשר ברא – שמשמעו שמחת איש באשתו, שכאן הברכה היא שיהיו שמחים בהצלחה כל ימיהם, ואומרים ברוך ה' המשמח את שניהם לעולם בסיפוק מזונות וכל טוב (רש"י שם ד"ה משמח).

אשר ברא אשר ברא היא ברכה לשם כל ישראל, שמשבחים לה' שברא חתונת דיבוק איש באשה על ידי שמחה וחדוה, ולפיכך חותמים בה: משמח חתן עם הכלה, שהוא לשון שמחת איש באשה, כלומר: משמח את החתן בכלה, כמו שכתוב: ומשוש חתן על פלה (ישעיהו שם. רש"י כתובות שם; מאירי שם; אבודרהם שם).

בברכה זו חוזרים על ענין ירושלים ועל ענין שאר הברכות, לפי שמברכים אותה בפני עצמה כשאין פנים חדשות (כלבו עה).

פתיחה וחתימה שתי הברכות הראשונות – שהכל ברא **בכרוך בשתי הברכות הראשונות** ויוצר האדם – פותח בהן בברוך, ואינו חותם בברוך (רב יהודה בגמ' שם); ויש מהאמוראים שהיה מאריך בברכת חתנים (רב תחליפא בר מערבא בכתובות ח א), דהיינו שהיה מאריך בברכה הראשונה והשניה (רש"י שם ד"ה שית אריכתא), שלא סיים אותם במטבע הקצר, אלא הוסיף בהם דברי שבח ²⁵ (העיסור, ב, ברכת חתנים, דף סה טור א במהדורת רמ"י, בשם רבינו שרירא), ופתח בהם בברוך וחתם בהם בברוך (עיסור שם; רש"י שם) ²⁶, ואין הלכה כמותו (גמ' שם).

הטעם שהברכות אינן חותמות בברוך, לפי שאין מעיקר הסדר של ברכת הזוג, שהברכות שנסדרו על עסקי הזוג אינן אלא מאשר יצר את האדם ואילך, שאותה ברכה מתחילה לדבר בשניהם, אבל ברכת שהכל ברא אינה מן הסדר, שלא נתקנה אלא לאספת העם (ראה לעיל), והיה ראוי לברך אותה משעת אספה, אלא שמכיון שיש ברכה על הכוס הזיקוקה לסדרה עליו, כמו שמסדרים ברכת בשמים וברכת הנר במוצאי שבת על הכוס (ראה ערך הבדלה), ולפי שאינה מסדר שאר הברכות וכולה הודאה אחת היא לא חתמו בה בברוך, כמו ברכת הפירות וברכת המצות (ראה ערך ברכות), וכן ברכת יוצר האדם אינה מסדר ברכת הזוג, שהרי ביצירה ראשונה עדיין לא היתה נקבה, אלא שמתוך שמברכים על היצירה השניה תיקנו ברכה אף על הראשונה, שהיא עיקר ותחילתה (רש"י שם ד"ה שמח תשמח).

פתיחה וחתימה ברכת אשר יצר פותחת בברוך, לפי שהיא **בכרוך בשאר הברכות** הראשונה מסדר ברכות של הזוג, אבל ברכות שוש תשיש ושמח תשמח אינן פותחות בברוך,

²⁵ כגון בברכת "שהכל ברא לכבודו", שהוסיף: "וברוך שמו להודיע גבורתו וכבודו הדר מלכותו לגלות חכמתו ולמען ספר שמו ולקלס ולרומם לפניו", וכיוצא באלו הדברים (העיסור שם, בשם רבינו שרירא). ²⁶ ויש מהראשונים המפרש, שלא האריך בברכות הראשונות, אלא שפתח בהם בברוך וחתם בהם בברוך (רשב"א שם). ²⁷ ויש נותנים טעם אחר לברכת יוצר האדם ואשר יצר שפותחות בברוך, אף על פי שהן ברכות הסמוכות, לפי שהראשונות אינן חותמות בברוך, ואם לא היו הסמוכות להן פותחות בברוך, היה נראה הכל כברכה אחת, ואין דין ברכה הסמוכה לחברתה אלא כשהקודמת לה היא ארוכה וחותמת בברוך (תוספות שם ד"ה שהכל). ²⁸ אכן יש שכתבו נוסח מיוחד

החתן והכלה וכל המתעסקים באותה המצוה, וב"אשר ברא" אין אלא הודאה בלבד (ט"ז אה"ע סב סק"ז), וכן כתבו האחרונים (ט"ז שם; בית שמואל שם ס"ק יא), וכן המנהג (שלחן העזר ט ד, שמלה לצבי סק"ז; נטעי גבריאל שם ה).

והוסיפו האחרונים שהמנהג לומר במקומו את הפיוט "נודה לשמך" שיש הנוהגים לאומרו לפני ברכת הזימון של סעודת ברית מילה (ט"ז שם; בית שמואל שם; חכמת אדם בית הנשים קכט ז; קיצור שלחן ערוך קכט ג; ערוך השלחן שם יב), מפני שבו נזכרה אך ורק הודאה, ומתאים הדבר ל"אשר ברא" (ט"ז שם), ויש שנהגו כן (שלחן העזר, בהערות, קלד ב, שכן מנהג גאלין שפולין); אך הרוב נוהגים שלא לומר כלל פיוט כשמברכים רק "אשר ברא" (שלחן העזר ט ד, שמלה לצבי סק"ז; נטעי גבריאל שם).

בשבת, כתבו ראשונים שאומרים "דוי הסר" (מנהגים דבי מהר"ם שם; מנהגי מהרי"ל שם), ויש שנהגו כן (נטעי גבריאל שם ג, הערה י, בשם מנהג כמה חסידיות); אך יש שנהגו שלא לאומרו (נטעי גבריאל שם, הערה ט, בשם מנהג כמה חסידיות, ושכן עמא דבר), מפני שנתקן להזכיר חורבן בית המקדש, ובשבת אין להזכירו (נטעי גבריאל שם).

למנהג לברך ברכת המזון וברכת חתנים על שתי כוסות (ראה לעיל), נחלקו אחרונים על איזה כוס אומרים פיוט זה:

• יש אומרים שאומרו על כוס של ברכת חתנים ומניח אותה, ומברך ברכת המזון על כוס של ברכת המזון ואומר עליו בורא פרי הגפן (ט"ז שם).

• ויש אומרים שאומרים הפיוט על כוס של ברכת המזון (ב"ש שם), וכן המנהג (ערוך השלחן שם; שלחן העזר ט ד; נטעי גבריאל שם ד).

הרחמן בכל יום, נהגו להאריך בברכת המזון בברכת הטוב והמטיב, ולומר הרחמן בכמה אופנים (ראה ערך ברכת המזון), וגאונים וראשונים כתבו נוסחאות מיוחדות לאומרם בברכת הזימון של סעודה שעושים בבית חתנים (מחזור ויטרי (הורוויץ) פג; כלבו כה; ארחות חיים א, ברכת המזון נו), ובימינו יש שלא נהגו להוסיף כלל ברכה לחתן ולכלה (כן הוא בסידורי האשכנזים והתימנים); ויש שנהגו להוסיף ברכה בנוסח שונה מהנזכר בראשונים: הרחמן הוא יברך את החתן והכלה בבנים זכרים לעבודתו יתברך (כן הוא בסידורי הספרדים)³².

ברכת האורח ויש מהראשונים שכתבו להזכיר בסעודה שעושים בבית חתנים, בברכת האורח (ראה ערך אורח) שלאחר ברכת המזון, ביחוד את החתן והכלה (סדור רס"ג עמ' קז; מחזור ויטרי שם), גם אם אינם בעלי הבית (כן משמע במחזור ויטרי שם).

מגדול לאחר ברכת המזון, נהגו לחתום בענין המשיח **ישועות מלכו** (ראה ערך ברכת המזון), ולומר בו הפסוק: **מְגִדֹּל יִשְׁעוֹת מֶלֶכְךָ וְגו'** (שמואל ב כב נא), אלא שבחול אומרים: **מְגִדִּיל - כלשון הכתוב בתהלים (יח נא) - ובשבת: מְגִדֹּל - כלשון הכתוב בשמואל (שם. ראה ערך ברכת המזון), ובסעודה בבית חתנים יש שכתב לומר "מגדול", כיון שיש בסעודה הארה של מצוה (כף החיים או"ח קפט ס"ק יא); ולא נהגו כן (צלוחא דאברהם ב עמ' תקנו).**

תחילת זמן האסירה בגמרא מבואר שאומרים שהשמחה במעונו אף קודם הנישואין, משהתחילו להתעסק בצרכי סעודת הנישואין (רמב"ם וטו"ש"ע שם, על פי כתובות ח א), ולא נהגו כן (ארחות חיים א, ברכת המזון יג; כלבו כה; מאירי שם; שו"ע שם ג; דרכי משה שם ס"ק יז; בית שמואל שם ס"ק טז), שדוקא בימיהם שהיו מקדשים קודם וכבר התחילה השמחה יש לומר שהשמחה במעונו, אבל לא אצלנו שנוהגים שאין מקדשים קודם יום הנישואין אין לאומרו (ארחות חיים שם; כלבו שם, דרכי משה שם, בשמו; מאירי שם)³¹.

סוף זמן האסירה בגמרא מבואר שאחר הנישואין אומרים שהשמחה במעונו כל שלשים יום, בין שאמר לקרואים שמזמינם לסעודה מחמת הנישואין ובין שלא אמר להם; משלשים יום ועד שנים עשר חודש - אם מזמינם לאכול בשביל החופה אומרים שהשמחה במעונו, ואם מזמינם סתם אין אומרים (גמ' שם; רמב"ם שם; טו"ש"ע שם). ובטעם הזמן של שנים עשר חודש כתבו ראשונים לפי שעד אז נמשך זמן שמחת חתן, שנאמר: **נָקִי יִהְיֶה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אַחַת וְשִׁמְחָה אֶת אִשְׁתּוֹ אֲשֶׁר לָקַח** (דברים כד ה. ריטב"א שם).

וכתבו ראשונים שבזמן הזה ערבה - חשכה (תנחומא (בבלי) פקודי ח) - כל שמחה, ואין לומר אותו כלל אחר שבעת ימי המשתה (ס"מ"ג עשין מח; כלבו כה; טו"ש"ע שם), וכן המנהג (שו"ע שם).

אלמן שנשא אלמנה לאלמן שנשא אלמנה אומרים שהשמחה במעונו כל שלשה ימים הראשונים שהם ימי משתה שלהם (ראה ערך נשואין. טור שם; בדק הבית שם; שו"ע שם).

המחזיר גרושתו המחזיר גרושתו, אין אומרים בנישואיהם שהשמחה במעונו, שאין בנישואין אלו שמחה (בית שמואל שם ס"ק יז).

שיר המעלות לנוהגים לומר בימות חול לפני ברכת המזון: **עַל נִהְרֹת פְּכָל וְגו'** (תהלים קלז), ובשבת ויום טוב: **שִׁיר הַמַּעֲלֹת בְּשׁוּב ה' וְגו'** (תהלים קכו), מכל מקום נוהגים בכל סעודת מצוה - וסעודה הנערכת לכבוד חתן וכלה בכלל זה (נטעי גבריאל, נשואין צג א) - לומר שיר המעלות (התעוררות תשובה או"ח פח).

דוי הסר יש נוהגים לומר לפני ברכת הזימון פיוט קצר המתחיל "דוי הסר" (מנהגים דבי מהר"ם, נישואין; מהרי"ל, נישואין ז; נטעי גבריאל, נישואין צג ג, בסתם, ובהערה ז שם, שכן מנהג רוב האשכנזים, אבל הספרדים וחלק מהחסידים אינם נוהגים בו), לפי שגזרו שלא לנגן בכלי שיר וכלי זמר, והתירו רק לצורך שמחת חתן וכלה, לכן אחר שאכלו ושמחו מזכירים חורבן בית המקדש, ומתפללים שיבנה ויוסר החרון ויוכלו לשיר אז (נטעי גבריאל שם הערה ו, בשם מטה יהודה).

כשלא מברכים כל שבע הברכות, אלא אשר ברא לבד, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שנהגו לומר פיוט זה (מהרי"ל שם, שכן ראה רבותיו נוהגים, והסכים עמם).

• ויש אומרים שלא נהגו לאומרו (מנהגים דבי מהר"ם שם; מהרי"ל שם, שכן מנהג מדינת ריינוס), מפני שנזכר בו "שעה ברכת בני ישרון", והיינו ברכת חתנים, שיש שם ברכות על העתיד, על

שמחה (שו"ע שם יג). 32. ויש שנהגו להוסיף אחריה ברכה כללית: הרחמן

מיגאש). 31. ועוד, שבימינו ערבה - חשכה (תנחומא (בבלי) פקודי ח) - כל

בְּרַכַּת שֶׁחֵינּוּ¹

ברכת הודאה לה' שהחיינו והגיענו לזמן מיוחד, ונקראת גם ברכת הזמן

• על חבירו;	פרקים:
• על הטובה;	• על המועדים;
• הנוסח;	• על המצות;
• בספק.	• על הפירות;

על המועדים

שבת וראש חודש בשבתות אין אומרים זמן, מפני שהן באות בפחות משלשים יום, ולא מציינו שהחיינו על דבר הבא בפחות משלשים יום (אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם).

אף בראש חודש אין אומרים זמן, שאינו חג גמור, אף על פי שנקרא מועד (ראה ערך ראש חודש. מחזור ויטרי סדר פורים עמוד 361); ויש מי שאומר שלדעת רב בירושלמי צריך לברך שהחיינו בראש חודש (הר"ש סיריליאנו על הירושלמי ברכות ט ב).

חנוכה ופורים יש מהראשונים שכתב שאף בחנוכה צריכים לברך זמן על עצם המועד, דהיינו כשאין לו נר להדליק נר חנוכה – שכשמדליק יוצא בברכת שהחיינו שעל ההדלקה (ראה לחלו: על המצות), ואינו נמצא במקום שאפשר לו לראות נר, שאז מברך זמן על עצם המועד (מאירי שבת כג א)².

וכן בפורים יש אומרים שיש לברך זמן על תקפו של יום, אם אין לו מגילה לקרא, כמו בכל המועדים (מור וקציעה תרצב; ברכי יוסף תרצב א, בשם מהר"י מולכו). ואף כשיש לו מגילה ומברך שהחיינו על קריאתה, יש אומרים שבקריאת היום ברכת שהחיינו היא לא על הקריאה אלא על היום, ואינו דומה לשאר המועדים שבבליה מברכים על החג, שבמועדים אף הלילה הוא יום טוב, ובפורים דין השמחה והסעודה הוא רק ביום (מאירי מגילה ד א, בשם יש אומרים).

ויש חולקים וסוברים שאין ברכת שהחיינו על היום לא בחנוכה ולא בפורים, כיון שאין שם כוס לקידוש, וביום הכפורים בלבד מברכים בלא כוס מפני שקדושתו יתרה, ולא נפקע כוסו אלא מצד איסור שתייה שבו (מאירי שם), ולכן גם אם אין לו מגילה לא יברך שהחיינו (מגן אברהם תרצב סק"א; ברכי יוסף שם).

זמן הגרסה מברכים ברכה זו בלילה הראשון של המועד, ושוב אינו מברך אותה במועד זה. אלא שאם לא בירך בלילה הראשון מברך אותה באחד משאר ימי החג (עירובין מ ב; מגן אברהם תעג סק"א).

תשלומין יש שכתב שבשבועות אם לא בירך בלילה הראשון יש לברכה לו תשלומין כל שבעה, כשם שיש תשלומין לקרבנותיו כל שבעה (חק יעקב תעג סק"א). אבל נחלקו עליו האחרונים וכתבו שאין תשלומין לברכת הזמן אלא עד סוף החג (אליהו רבה תצד סק"ד; פרי מגדים אשל אברהם תעג סק"א; משנה ברורה שער הציון שם סק"ח), שהרי אם יעשה הזמן שלאחר החג לרגל יעבור על כל תוסף (ראה ערך כל תוסף: הוספה בזמן), ואין יברך שהחיינו על זמן זה (שער הציון שם).

אם לא בירך בליל ראשון של יום טוב, ובירך ביום טוב שני של גליות, שוב אין צריך לברך זמן משום תשלומין של יום טוב הראשון, שממה נפשך: אם יום הראשון קודש, הרי מה שמברך

כשלש רגלים מברכים ברכת הזמן בפסח, בשבועות ובסוכות (עירובין מ ב; רמב"ם שבת כט כג; טוש"ע אורח חיים תעג א, תרמג א).

בשביעי של פסח אין אומרים זמן, שאינו רגל בפני עצמו (סוכה מז א; רמב"ם שבת כט כג; טוש"ע תצ ז). אבל בשמיני עצרת אומרים זמן, שזמן הוא אחד מהדברים שבהם שמיני עצרת הוא רגל בפני עצמו (סוכה שם; רמב"ם שם; טוש"ע תרסח א. וראה ערך שמיני עצרת).

אף ביום טוב שני של גליות אומרים ברכת הזמן (אור זרוע ב קמ; טוש"ע תרסא א, תרסט א).

בראש השנה בראש השנה ויום הכפורים נחלקו האמוראים: רב ושמואל אומרים שאין מברכים בהם זמן, מפני שאינם נקראים רגלים, ואין אומרים זמן אלא ברגלים; ורב חסדא אמר מברכים (עירובין מ ב). הלכה שאומרים בהם זמן (עירובין שם; רמב"ם שבת כט כג; טוש"ע או"ח תר ב, תריט א).

בליל שני של ראש השנה נחלקו הראשונים אם אומרים בו זמן: • יש אומרים שאין בו זמן, כיון ששני הימים של ראש השנה כקדושה ארוכה היא, וכיום אחד ארוך, ולא מחמת ספק ניתקן, ואם כן הלא כבר יצא בברכת הזמן של היום הראשון (רא"ש ראש השנה ד יד, בשם הגאונים, ובשם רבותיו של רש"י; ראב"י ב עמ' 219, בשם חכמי אשכנז וצרפת; אור זרוע ב קמ, בשם ר"י בר יהודה).

• ויש אומרים שמברכים בו זמן, שהטעם שקדושה אחת היא הרי זה מפני שגם בזמן שקידשו את החודש על פי הראיה לפעמים היו עושים שני ימים של ראש השנה, שלא מחמת ספק, אלא מפני שבאו עדי החודש מן המנחה ולמעלה (ראה ערך יום טוב שני), והרי אז היה עיקר החג ביום השני, וממנו היו מונים למועדים, ואם כן מכיון שאנו עושים שני ימים משום מנהג אבותינו בדינו, הרי הם ברכו שהחיינו בליל שני (תשובות רש"י קטז; תשובת הרמב"ם קיג; אור זרוע ב קמ, בשם כמה ראשונים; רא"ש שם; טור או"ח תר; שו"ע שם ב).

וכתבו הפוסקים שטוב ללבוש בגד חדש, או להניח לפניו פרי חדש, שצריך לברך עליהם שהחיינו (ראה לחלו: על הטובה), ויתכוין להוציא גם את ברכת הזמן של החג, אבל אם אין לו בגד חדש או פרי חדש – יברך מכל מקום שהחיינו (רא"ש ראש השנה ד יד; הגהות מיימוניות שבת כט כג; טוש"ע או"ח תר ב).

מדאורייתא יש מהראשונים שכתבו שבשלש רגלים אומרים זמן או פירגון מן התורה, ובראש השנה ויום הכיפורים מדרבנן (שו"ת הר"י מיגש רג, בשם רב נסים גאון; אור זרוע ב קמ, בשמו; רוקח רצה). ודעת הפוסקים האחרונים שברכת זמן לעולם מדרבנן (ראה מגן אברהם תרסב סק"א, ומחצית השקל שם. וראה ערך ברכות).

הוא יברך את כל המסובים בשולחן הזה וכו' (כן הוא במקצת סדורי הספרדים). **ברכת שהחיינו**. 1. ד טור תלא – תנא (ברכת הזמן). 2. וראה משנה ברורה

חמץ אדרבה הוא מצטער באיבוד החמץ שנשאר לו שמכלהו מן העולם (מאירי שם, בשם הראשונים; שו"ת הרשב"א א שט, בשם ר' פרץ; אבודרהם שם).

מצוות בפסח על אכילת מצה ומרור ושתיית ארבע כוסות בפסח, אף על פי שהמצוה באה מזמן לזמן וגם יש בה שמחה, אין מברכים שהחיינו, לפי שכבר יצא ידי חובתו בברכת שהחיינו שאמר בקידוש, שפוטר בה את כל המצוות של הסדר בפסח (אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם).

ספירת העומר על ספירת העומר אין מברכים זמן, מפני מפני שאין בה שמחה, ואדרבה באה לזכר לעגמת נפשנו לחרבן בית מאויינו (המאור והר"ן פסחים קכא ב; שו"ת הרשב"א א קכו; אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם).

מגילות בפסח הנוהגים לברך ברכת המצות על קריאת שיר השירים בפסח ורות בשבועות וקהלת בסוכות (ראה ערך מגילות), יש מצריכים גם כן לברך ברכת שהחיינו (מעשה רב להגר"א קעה. וכן נוהגים בימינו הפרושים בארץ ישראל).

קידוש לבנה על קידוש לבנה אין מברכים שהחיינו, שהרי מברכים על החידוש שהיא מתחדשת בזמן הקבוע לה (שבלי הלכות השלם קסז. וראה ערך ברכת הלבנה); ועוד שבא לפעמים בפחות משלשים יום לשלושים יום (אליהו רבה תכו סק"א)⁴.

חנוכה אם לא בירך שהחיינו בליל ראשון של חנוכה על הדלקת הנרות, יברך בליל שני או בלילה אחר שיזכור, בשעת הדלקה (טור תרעו בשם הרא"ש; שו"ע שם א).

פורים על קריאת המגילה בפורים ביום, נחלקו הראשונים אם מברכים:

יש אומרים שאינו מברך, מכיון שכבר בירך בלילה (רמב"ם מגילה א ג; המחבר בשו"ע או"ח תרצא א); ויש אומרים שמברך, כיון שעיקר מצות קריאתה היא ביום (מגיד משנה מגילה שם, בשם יש מהמפרשים שכן נהגו; תוס' מגילה ד א ד"ה חייב; רא"ש ור"ן ומאירי מגילה שם; רמ"א בשו"ע שם).

על מצות משלוח מנות ומצות הסעודה בפורים, אין מברכים שהחיינו, שזהו דבר הנהוג בכל יום ובכל שבת ויום טוב, ומכל מקום בשעה שמברך ביום שהחיינו על קריאת המגילה, יתכוין בברכתו אף על משלוח מנות והסעודה (מגן אברהם תרצא סק"א)⁵.

יום טוב שני נחלקו הראשונים אם צריך לברך זמן על נטילת - **לולב** לולב ביום טוב שני של גליות:

• יש אומרים שאין צריך, שמה שבירך עליו ביום ראשון, אפילו אם היה חול, הרי זה לא גרוע מאילו בירך עליו בשעת עשייה, היינו איגוד הלולב, שהוא בחול, שיצא (רא"ש סוכה ד ב, בשם רש"י ור"י וגדולי וירמיישא, ושכן נוהגים באשכנז; אור זרוע ב שטז, בשם תשובת ר"ש בר שמשון; טוש"ע תרסב ב).

• ויש אומרים שמברך, שהברכה של יום ראשון, אם הוא חול, הרי היתה שלא בשעת עשייה ושלא בשעת קיום המצוה, ולכן אינו יוצא בה (הרא"ש שם, בשם ר"ש מאיברא).

בליל שני הוא לתשלומין לראשון, ואם יום השני קודש, הרי בירך ואין צריך תשלומין לראשון (חק יעקב תעג סק"א).

ואם בירך בראשון ולא בירך ביום טוב שני, מברך כל שבעה להשלים (מגן אברהם תעג סק"א); ויש מי שחולק וסובר שכיון שעיקר ברכת יום שני הוא מתקנת חכמים, אין עושים תקנה לתקנה שיצטרך תשלומין (מור וקציעה שם).

כוס של ברכה ברכת הזמן במועדים אינה צריכה כוס, ויכול לאומרה אפילו בשוק (עירובין שם; מגן אברהם תעג סק"א); ומכל מקום לכתחילה אומרה אחר קידוש היום על הכוס (סוכה מו א; רמב"ם סוכה ו יב; טוש"ע תרמא א)³; מלבד ביום הכפורים שמברך אותה בלא כוס, שאינו יכול לשנות, שאפילו אם יברך מבעוד יום כיון שבירך כבר קיבל עליו קדושת יום הכפורים, ואסור בשתייה (עירובין שם; טוש"ע תריט א, ומגן אברהם סק"ד).

על המצות

שלשה סוגי מצות הם לברכת שהחיינו:

• מצוה הבאה מזמן לזמן, כגון שופר וסוכה ולולב ומקרא מגילה ונר חנוכה.

• מצוה שהיא קנין לו, כגון ציצית ותפילין ומזוזה ומעקה.

• מצוה שאינה תדירה ואינה מצוייה בכל עת, כגון מילת בנו ופדיון הבן (ראה רמב"ם ברכות יא ט; תשובת הרמב"ם קמא).

מצוה הנאה לזמן על הסוג הראשון לדברי הכל מברכים שהחיינו (סוכה מו א; מגילה כא ב; שבת כג א; רמב"ם ברכות יא ט; טוש"ע או"ח תקפה ב, תרמא א, ועוד).

הלל במועדים קריאת ההלל במועדים, אף על פי שהיא מצוה הבאה מזמן לזמן, אין מברכים עליה שהחיינו, שכיון שתיקנו לומר הלל על כל צרה וצרה שבאה על הצבור ונגאלו ממנה (ראה ערך הלל) - אין זמנו קבוע (ר"ן סוכה מו א).

בדיקת חמץ על בדיקת חמץ יש אומרים שמברכים שהחיינו, שהרי היא מצוה הבאה מזמן לזמן (דעה א' בבעל

העיטור עשרת הדברות הלכות ביעור חמץ דף קכ טור ג; הגהות מיימוניות ברכות ט יא, בשם ר' שמואל בן חפני; טור או"ח תלב בשמו); אבל רוב הפוסקים נחלקו ואמרו שלא לברך, וכמה טעמים נאמרו בדבר:

• שאין זמנה קבוע, שכן המפרש והיוצא בשיירה ודעתו לחזור - בודק ומברך אפילו בראש השנה (דעה ב' בעיטור שם; שו"ת הרשב"א א רכג, ושם ו שט; טור שם. וראה ערך בדיקת חמץ: קודם זמנה).
• שהבדיקה היא לצורך הרגל, ונפטרת בברכת הזמן שברגל (רא"ש פסחים א ו).

• שאין מברכים אלא על מצוה שעשייתה היא גמר מצוה, והבדיקה אינה גמר המצוה, אלא שריפת החמץ היא גמר מצוה (אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם, בשם הרמ"ה).

• שאין לברך שהחיינו על מצוה שלא באה אלא להרחיק מן העברה, שלא ימצא חמץ בביתו (מאירי פסחים ז א).

• שאין מברכים זמן אלא על דבר שיש בו קצת הנאה, ובבדיקת

ערכו, שהיא פעם בכ"ח שנה, שלטעם הראשון אין לברך שהחיינו, ולטעם השני יש לברך, וכתב שם שנוהגים שלא לברך. 5. וראה ברוקח שעא, שכתב שחתן תורה וחתן בראשית בשמחת תורה מברכים שהחיינו, משום שיש להם הנאה

שער הציון תקעו סק"ג, שהביא את דברי המאירי ונשאר בצריך עיון. 3. וראה ערך קידוש, על מקום ברכת שהחיינו בסדר ברכות הקדוש. 4. וראה שו"ת כתב סופר או"ח לד, שיש נפקא מינה בין שני הטעמים בברכת החמץ (ראה

לשנה (ראה ערך סוכה וע' לולב), אבל שופר ומגילה עושים אותם לכמה שנים, ולא שייך בהם זמן, שכמה פעמים בא אותו זמן ואינו מברך שהחיינו, היינו כשאנו עושה חדשים (מרדכי סוכה רמז תשסט; מגן אברהם תרמ"א סק"א). ועוד שבסוכה ולולב יש בעשייתם קצת הנאה, שיש בהם הרחבת הלב לעושיהם, אבל בעשיית שופר ומגילה וכן מצה אין בעשייתם הנאה אלא טורח יותר, ולכן אין מברכים עליה (מאירי סוכה מו א).

וכן על נר חנוכה אין מברכים בעשייתו, שאין ניכר שהעשייה היא לשם מצוה, שאפשר שידליקו לצרכו (מרדכי סוכה שם; מגן אברהם תרמ"א סק"א).

העושה מצוה אינו מברך שהחיינו אלא על מצוה שעושה אותה לאחרים לעצמו, אבל לא על מצוה שעושה לאחרים (רמב"ם ברכות י"א ז). ולפיכך יש אומרים שמי שיצא כבר ידי תקיעת שופר או מקרא מגילה או קידוש, ואחר כך תוקע וקורא ומקדש, כדי להוציא אחרים ידי חובתם, אינו מברך שהחיינו (בית יוסף או"ח תקפה, בשם מצאתי כתוב); אבל אין נוהגים כן.

ויש מצדדים לומר שדוקא במצוה שיש בה מעשה יש הבדל בין שעושה לעצמו או שעושה לאחרים, אבל במצוה שאין בה מעשה, אלא דיבור או קול, מברך שהחיינו אפילו כשעושה אותם לאחרים (בית יוסף שם; רמ"א או"ח תקפה ג) ⁷.

מצות שהם קנין בסוג השני, שהוא מצות שאינן תלויות בזמן ידוע, והן קנין לאדם, כציצית ותפילין ומזוזה ומעקה, נחלקו הראשונים אם מברכים עליהם:

- יש סוברים שאף עליהן מברכים שהחיינו (רמב"ם ברכות י"א ט; טור או"ח כב).
- יש חולקים וסוברים שאין מברכים שהחיינו על ציצית ותפילין, אם משום שאין מברכים אלא על דבר שיש בו שמחה והנאה לגוף (תוס' סוכה מו א ד"ה העושה; אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם, בשם הגאונים); או משום שאין מברכים אלא על מצות הבאות מזמן לזמן, ואלו אינן תלויות בזמן (רוקח שע"א; ר"ן סוכה מו א).
- ויש שכתבו לחלק בין ציצית לתפילין, שבציצית מברך משום קנין הטלית, מה שאין כן בתפילין (בית יוסף או"ח כב, בשם הר"י אבהו לידעת הטור: המחבר בשו"ע שם א), וכגון שלא בירך על הטלית בשעת הקנין (ראה להלן: על הטובה). ואם לא בירך בשעת העשייה, מברך בשעת עיטוף ראשון (נמוקי יוסף הלכות ציצית י"א ב; רמ"א בשו"ע שם). ולפי זה אם הטלית ציצית בבגד שהיה לו מכבר, אף שלא היתה בו ציצית מעולם, אין מברך שהחיינו (משנה ברורה שם סק"ב).

מצוה בפעם הראשונה בחייו יש שכתבו שבין בציצית ובין בתפילין יש לברך עליהם שהחיינו בפעם ראשונה בחייו שמקיימן, וכן בכל מצוה שאדם עושה בפעם הראשונה מברך שהחיינו (ט"ז או"ח כב סק"א; באור הגר"א שם).

וכן כתבו הראשונים שכל מצוה שעל האדם לעשות ולא עשהא ומתחנך בה צריך לברך שהחיינו, שכן אמרו: היה עומד ומקריב מנחות בירושלים אומר ברוך שהחיינו וקיימנו וכו' (ברכות לו ב), שנתחנך אז לעבודת הזמן (רוקח שע"א).

יום טוב שני: תקיעת שופר אף על תקיעת שופר ביום טוב שני של ראש השנה, נחלקו אם מברכים זמן, כדרך שנחלקו בקידוש של ליל יום טוב שני של ראש השנה (ראה לעיל: על המועדים), ונהגו לברך (רמ"א או"ח תר"ג. וראה לעיל שאף על קידוש נהגו לברך). וטוב ללבוש בגד חדש בשעת תקיעת שופר ביום טוב שני, ויתכונן להוציא גם את הברכה על השופר (מגן אברהם שם סק"ג). אם חל יום טוב ראשון של ראש השנה בשבת, לדברי הכל מברכים זמן בשופר ביום שני, שהרי אתמול לא ברכו (רוקח רד; טושי"ע שם).

זמן הברכה – סוכה ולולב על המצות שקודם קיומן יש צורך בעשייתן, מברכים שהחיינו בשעת עשייתן, כגון בשעה שעושה את הסוכה, או בשעה שאוגד את הלולב – מברך שהחיינו (ראה ערכים אגד: אגד על ידי כריכה, נטילת לולב). ואם לא בירך בשעת עשייה, מברך בשעה שיוצא בהן ידי חובת מצוה, דהיינו בשעה שנכנס לישב בסוכה, או בשעה שנוטל את הלולב לצאת בו (רמב"ם ברכות י"א ט).

ונהגו שלא לברך בשעת עשייה, אלא סומכים על ברכת הזמן שמברכים בשעת קידוש על הכוס בליל ראשון של חג (רמב"ם סוכה ו יב; טושי"ע או"ח תרמ"א). ומברכים מקודם לישב בסוכה ואחר כך זמן, כדי שברכת הזמן תעלה גם על מצות הסוכה (מאירי סוכה נו א; רא"ש סוכה ד ד; טור תרמ"ג).

אם לא אכל בסוכה בלילה הראשון, ובחוצץ לארץ גם בליל ב' לא אכל (מגן אברהם תרמ"א סק"ב), אף על פי שבירך זמן בביתו בשעת הקידוש, כשאוכל אחר כך בסוכה צריך לברך שהחיינו משום הסוכה, אם לא בירך בשעת עשייה (ר"ן סוכה מו א, בשם הראב"ד; מאירי שם; רמ"א או"ח תרמ"א א); ויש מהאחרונים שחולק וסובר שברכת הזמן על הרגל שבירך בביתו בשעת הקידוש עולה גם על הסוכה (שו"ת בי"ח הישנות קלב) ⁶.

בליל יום טוב שני של גליות, אם לא אכל בסוכה בלילה הראשון, ודאי שמברך סוכה ואחר כך זמן, כדי שתעלה ברכת הזמן גם על הסוכה (מגן אברהם תרס"א). אבל אם אכל בסוכה ובירך בלילה הראשון, נחלקו הראשונים:

- יש אומרים שידי ברכת הזמן שעל הסוכה כבר יצא ידי חובתו בכל אופן, שאפילו אם אתמול היה חול הרי זה לא גרוע מאילו בירך בשעת עשייה בחול שיצא, ואין ברכת הזמן צריכה שתחזור עכשיו גם על הסוכה, ולכן יברך מקודם זמן, ואחר כך לישב בסוכה, כדי לסמוך זמן לקידוש (רא"ש סוכה ד ד, בשם יש מן הגדולים; מרדכי סוכה רמז תשסה, בשם רבנו מנחם; טושי"ע או"ח תרס"א, רמ"א שם).
- ויש אומרים שברכת הזמן שבלייל ראשון, שהיתה שלא בשעת עשייה ושלא בשעת קיום המצוה, אם יום הראשון הוא חול, לא עלתה כלל למצות סוכה, ומכיון שעושים יום טוב שני משום ספק שמא אתמול היה חול, צריך לברך אף בליל שני סוכה ואחר כך זמן, שתחזור הברכה גם על הסוכה (רא"ש שם, לפי הר"ש מאיבא; ט"ז או"ח תרס"א סק"א, בשם רש"ל ובי"ח).

זמן הברכה – שופר, מגילה, נר חנוכה על שופר ומגילה אין מברכים בשעת עשייתם, שסוכה ולולב הם דברים שעושים אותם משנה

7. וראה שם במגן אברהם תקפה סק"ג, ובאור הגר"א שם ב, שהרמב"ם לא אמר אלא כשעושה לאחרים שאינו מברך לעצמו, אבל כאן מברך בשביל השומע.

ושמחה מסיום התורה והתחלת התורה. אולם לא נהגו כן. 6. וראה באר היטב ושערי תשובה שם סק"ב, שהאחרונים דחו דבריו והעלו כהרמ"א.

(ראה הגהות סמ"ק קנא; ואלוהו רבה רכג סק"ב, רכה סק"ו), וראוי להיזהר שלא לבטלה (אלוהו רבה שם; משנה ברורה רכה סק"ט).⁸

ואמרו חכמים שרבי אלעזר היה מצמצם ומקבץ פרוטות לקנות בהן כל דבר המתחדש פעם בשנה (ירושלמי קדושין ד יב), כדי שיברך עליו שהחיינו (קרבן העדה שם; אלוהו רבה רכה סק"ו).

זמן הברכה – אפילו כשרואה את הפרי ביד חברו, או על ראייה או אכילה האילן – מברך (בית יוסף או"ח רכה ג, בשם רבינו מנוח; שו"ע שם); ודוקא כשהנהגה בראייתו, אבל אם אינו נהנה רק באכילתו, מברך על אכילתו (סמ"ק קנא).

ונהגו שלעולם אינו מברך עד שעת אכילה (רא"ש עירובין ג י; טו"ש שם), שלא לחלק בין נהנה בראייתו לנהנה באכילתו (מגן אברהם רכה סק"ז, ומחצית השקל שם).⁹ ומי שברך בשעת ראייה – לא הפסיד (טור ורמ"א שם).

בירך שהחיינו על הפרי והפסיק בין הברכה לאכילה, יצא ידי חובה משום שלא גרע ממברך שהחיינו על ראית הפרי (אגרות משה או"ח א פז).

אם לא בירך בראייה ראשונה נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שאינו מברך בראייה שניה (בית יוסף רכה ג, בשם רבינו מנוח; שו"ת רדב"ז א שיט), שהרי אין זה פרי חדש אצלו שכבר ראהו (שו"ת רדב"ז שם).

- ויש אומרים שיברך בראייה שניה (שו"ת מהרי"ל קמג; רמ"א או"ח רכה ג), שהרי אנחנו מברכים בשעת אכילה, אף על פי שכבר ראינוהו כמה פעמים (שו"ת מהרי"ל שם).

וכשם שנחלקו בראייה שניה, כך נחלקו באכילה שניה, כשלך בירך באכילה ראשונה (ראה מגן אברהם רכה סק"ט, ומשנה ברורה בשער הציון ס"ק טו). ועל כן יש לברך על ראייה שניה, או על אכילה שניה בלא שם ומלכות (סדר ברכות הנהנין להרב יא ג). וכל שכן שלא יברך ברכה גמורה על אותה אכילה עצמה בעוד שלא נתעכל הפרי (שו"ת רדב"ז א שיט; מגן אברהם שם). אבל אם עדיין לא סיים את האכילה הראשונה – יכול לברך (בצל החכמה ח כז ב; ברכת הבית כח ז; וזאת הברכה יח עמ' 160, בשם כמה פוסקים).

זמן הברכה – אין לברך עד שנגמר תשלום גידול הפרי, כגון גידול הפרי בענבים אין מברכים על הבוסר (ראה ערכו), אלא כשהבשילו האשכולות, וכן בכל פרי מברכים עליו רק כשיגמר (שו"ת הרשב"א א רנ; שו"ע או"ח רכה ז; רמ"א שם ג); ואפילו בדיעבד אם בירך שהחיינו קודם שנגמר הפרי, חוזר ומברך כשיגמר (מגן אברהם שם סק"ח).

פרי מורכב יש אומרים שלא יברך שהחיינו על פרי מורכב כיון שנעשה בו איסור כלאים (הלכות קטנות א ס; יביע אומר ה יט); ויש אומרים שיברך עליו שהחיינו (שאילת יעבץ א סג, וראה ביאור הלכה רכה ג ד"ה פרי).

וכתבו הפוסקים שכל זה בפרי המורכב עצמו, אבל מה ששתל ממנו וצמח – לכל הדעות מברך עליו שהחיינו (הלכות שלמה תפילה כג יח; אור לציון ב יד מה; שרגא המאיר ד צד). ובזמנינו בדרך כלל רוב הפירות המורכבים המגיעים לשוק הם מעצי פרי שנשתלו מגרעיני הפרי המורכב, או שהם מורכבים במינם, ולכן יש לברך עליהם שהחיינו.

מטעם זה של חינוך יש פוסקים שמי ששחט פעם הראשונה מברך שהחיינו על כיסוי הדם, אלא שעל השחיטה לא יברך מפני שמזיק לבריה (רמ"א יורה דעה כח ב; תבואות שור שם ג).

ויש חולקים וסוברים שאין לברך שהחיינו על חינוך במצוה, לא בציצית ולא בתפילין ולא בכיסוי הדם (ש"ך יו"ד כח סק"ה; פרי חדש שם סק"ה), ואותה שאמרו במקריב מנחות, הרי זה לפי שהכהנים היו מתחלקים לעשרים וארבע משמרות, ואין מתחדשות יותר מפעמיים בשנה, והרי זו מצוה הבאה מזמן לזמן (תוס' ברכות לו ב ד"ה היה; רשב"א שם).

וכתבו האחרונים שטוב שיכניס עצמו להתחייב בברכת שהחיינו מצד אחר, ויכוין לפטור גם את זה (משנה ברורה בבאור הלכה כב א ד"ה קנה).

פצות נדירות: בסוג השלישי, שהוא מצות שאינן מצויות מילה ופדיון הבן תדיר, כמילה ופדיון הבן, גם כן נחלקו הראשונים:

- יש אומרים שמברכים עליהן שהחיינו (רמב"ם ברכות יא ט, מילה ג ג; טור יו"ד רסה).

- יש חולקים וסוברים שעל מילה אין מברכים, שהיא מצוייה, אבל על פדיון הבן מברכים, שאינו מצוי (תוס' בכורות מט א ד"ה לאחר; רא"ש ח ח).

- ויש שמחלקים: כשהאב בעצמו הוא המוהל מברך שהחיינו, וכשאחר הוא המוהל אין שם ברכת שהחיינו (בית יוסף בבדק הבית יו"ד רסה, בשם ארחות חיים והרמ"ה; מחבר בשו"ע שם ז, בשם יש אומרים).

ומנהגים חלוקים הם: בכל ארץ ישראל וסוריא וסביבותיה ומצרים נוהגים לברך שהחיינו (מחבר יו"ד רסה ז); ובמדינות אשכנז נוהגים שלא לברך אפילו כשהאב עצמו מל את בנו (רמ"א בשו"ע שם). וכשמברכים, מברכים על כל בן ובן שנולד (רמב"ם ושו"ע שם; שו"ת הרשב"א א רמה).

תרומות ומעשרות היה הולך להפריש תרומות ומעשרות מברך שהחיינו (אבודרהם שער ג ברכת המצות ומשפטיהם; כפתור ופרח כה), מפני שהוא שמח ונהנה באסיפת פירותיו (אבודרהם שם).

ויש אומרים שאין ברכת שהחיינו על הפרשת תרומות ומעשרות (תשובות הרמב"ם קמא).

שילוח הקן נסתפקו אחרונים אם לברך שהחיינו על מצות שילוח הקן, והסכימו שלא לברך (ראה ברכי יוסף יו"ד רצב).

קידושיין ונישואין על קידושי אשה ונישואין אין מברכים שהחיינו (מהרי"ק קכח; ש"ך יו"ד כח סק"ה).

על הפירות

הברכה הרואה פרי חדש המתחדש משנה לשנה מברך שהחיינו (עירובין מ ב; רמב"ם ברכות י ב; טו"ש או"ח רכה ג), שלבו של אדם שמח בראייתו (שו"ת רדב"ז א רצז).

ואין ברכה זו אלא רשות ולא חובה (עירובין שם; שו"ת הרשב"א א רנ; אור זרוע ב קמ, בשם רשב"ם; בית יוסף שו"ת ברכה או"ח רכה ב; רמ"א או"ח רכה א; מגן אברהם שם סק"ו); ויש מצדדים לומר שהיא חובה

חש שמחה יברך על פרי חדש. 9. וראה ביאור הלכה רכה ג ד"ה פרי, שכתב

8. וראה בספר וזאת הברכה יח עמ' 159, שהרבה פוסקים כתבו שגם מי שאינו

טו). ולכן על מיני לפתן כגון מלפפונים וכיוצא מברכים שהחיינו, שניכרים בין חדש לישן (פרישה רכה ס"ק יח; משנה ברורה שם סק"ח).

קטניות כשהן חדשות וניכרות שהן חדשות, כגון שהן ירוקות עדיין במקצת, יברך שהחיינו (משנה ברורה שם) ¹³.

פירות זויס פירות שאינם חלוקים בשמם אבל חלוקים בטעמם ולפעמים גם במראה, כגון תאנים שחורות ולבנות, או ענבים שחורים וירוקים, שזיפים אדומים ושחורים, תותים או דובדבנים שחורים ואדומים, נחלקו הפוסקים אם מברך על כל מין שהחיינו, או שמברך פעם אחת (ראה משנה ברורה רכה ס"ק יד, ושער הציון ס"ק יח; פסקי תשובות רכה טו). וכל זה כשיש הבדל גדול בטעמם, אבל כשהחילוק אינו גדול, כגון זנים שונים של ענבים ירוקים או שחורים, וכן זנים שונים של תפוזים, אשכוליות, או אפרסקים – מברך עליהם ברכה אחת לכל הדעות (ברכת הבית כג ס"ק יא; פסקי תשובות שם).

ריח על ריח המתחדש משנה לשנה, נחלקו אחרונים אם יברך שהחיינו (ראה מגן אברהם רכה סק"ב, ובאר היטב שם ס"ק יא), ולכן יברך בלא שם ומלכות (סדר ברכות הנהנין להרב יא טז).

כמהין ופטירות על כמהין ופטירות אין לברך שהחיינו, שאין להם זמן קבוע, והם גדלים מהאוויר (פרי מגדים אשל אברהם רכה ס"ק יב).

פרי מבושל ופרוסק מברכים שהחיינו גם על פרי מבושל (ברכי יוסף או"ח רכה ד).

אם עשה מהפרי מיץ, או שריסקו לגמרי באופן שאין ניכר כלל הפרי – אינו מברך עליו שהחיינו (שרגא המאיר ו כה; שבט הקהתי ד עג; ברכת הבית כד כט).

טפל למאכל פרי שנאכל כטפל למאכל אחר, כגון שמשמש כממרח למאכל – אם אין דרך לאכלו בפני עצמו, כגון שהוא חריף, אין מברכים אליו שהחיינו; אבל אם דרך לאכלו גם בפני עצמו – מברכים עליו שהחיינו גם כשאכלו כטפל למאכל אחר (קצות השולחן סג יא).

בין המצרים חסידים הראשונים לא היו אוכלים שום פרי חדש בין המצרים, כי אמרו איך נברך שהחיינו וגו' לזמן הזה, והזמן הוא של פורענות, ולכן טוב ליהזר בדבר (ספר חסידים תתמ; שו"ע או"ח תקנא יז).

בשבתות שבין המצרים יש נוהגים לברך שהחיינו (ספר חסידים שם; לבוש או"ח תקנא יז), ויש אוסרים אפילו בשבת (מגן אברהם תקנא ס"ק מב). ויש המתירים בפרי שלא ימצא עוד אחר תשעה באב (רמ"א שם יז), ולדעת המתירים לברך בשבת אין מותר בחול אלא בפרי שבשבת לא יהיה בנמצא, ואם יקחהו בחול יתקלקל עד השבת (מגן אברהם שם ס"ק מד).

על פדיון הבן שאירע בין המצרים יברך שהחיינו ולא יחמיץ המצוה, וכן על פרי שלא ימצא אחר תשעה באב (מחבר ורמ"א או"ח תקנא יז).

גדל פרי זה, אין מברכים עליהם שהחיינו; אבל אם הפירות הישנים אינם טריים כגון שהם יבשים, כבושים או בקופסאות שימורים, וכן אם הישנים ניכרים במראה וטעמם – מברכים על החדשים שהחיינו. ¹³ יש מהפוסקים שכתבו שלא לברך על פירות האדמה שאינם חשובים כגון ירקות, ראה ערוך השולחן רכה יב, חיי אדם א סב ט. אבל על פירות האדמה שהם חשובים

ובכלל זה הם פירות כמנדרינה, פומלה, אפרשזיף, וכיוצא באלו (פסקי תשובות רכה יד; וזאת הברכה יח עמ' 164).

קדימות וברכות נחלקו אחרונים איזו ברכה קודמת, ברכת הפרי או ברכת שהחיינו:

• יש אומרים שברכת הפרי קודמת, כמו בברכת המצות שמזמן לזמן (שו"ת הלכות קטנות א רלו; דרך החיים רכב).

• ויש אומרים שברכת שהחיינו קודמת, שהרי מצד הדין חלה חובת שהחיינו כבר משעת ראייה, ואף על פי שנהגו לאחר עז שעת האכילה, אבל על כל פנים היא קודמת, ועוד שאין ראוי להפסיק בין ברכת הפרי לאכילתו (פרי מגדים אשל אברהם רכה סק"ז; סדר ברכת הנהנין להרב יא יב; שו"ת כתב סופר או"ח כה; ערוך השולחן רכה ה; משנה ברורה שם ס"ק יא).

היו לפניו כמה סוגי פירות שצריך לברך עליהם שהחיינו, פוטר את כולם בברכה אחת (אגרות משה או"ח א פז;). אבל אם לא היו לפניו לא פוטר אותם, אף על פי שבדעתו להביאם ולאכלם. אולם לכתחילה נכון להימנע מכך, ויביא את כל הפירות לפניו בתחילת הסעודה ויפטור את כולם בברכה אחת (יביע אומר ח יט) ¹⁰.

פרי המתחדש אף על פרי המתחדש פעמיים בשנה, מברכים עליו שהחיינו (בית יוסף או"ח רכה ו; רמ"א שם).

אבל פרי שאינו מתחדש מזמן לזמן, אפילו אם יש ימים רבים שלא אכל ממנו, אינו מברך שהחיינו (סמ"ק קנא, בשם רב שרירא גאון; מרדכי סוכה רמז תשעא; טושי"ע רכה ו). וכן דברים שאינם מגידולי קרקע, כגון עופות ודגים, שאינם מברך עליהם שהחיינו, שאם הוא לא אכל מהם אשתקד אחרים אכלו מהם (מרדכי שם; מגן אברהם שם ס"ק יב) ¹¹.

ירקות וכן אין מברכים שהחיינו על ירק חדש, כיון שעומד בקרקע כל השנה, ואינו ניכר בין חדש לישן (שו"ת מהרי"ו דינן והלכות לט; רמ"א בשו"ע רכה ו), דהיינו כשהירק משל אשתקד עדיין עומד על הקרקע כבר נתגדל ירק חדש ועומד בצדו, ואינו ניכר בין זה לזה (פרישה שם סק"ה). ויש מפרשים שמטמינים את הירק בקרקע בבורות ומתקיים שם כל ימות השנה, מה שאין כן פירות שמיעוט מן המיעוט מטמינים אותם, ורובם כשמגיע החדש אין כיוצא בו בעולם מן הישן (מגן אברהם שם ס"ק יד; סדר ברכות הנהנין להרב יא טו) ¹².

ולכן אין מברכים על תפוחי אדמה חדשים, שהדרך להטמין אותם בחורף ומתקיימים זמן רב (משנה ברורה רכה ס"ק יח). ואפילו אם יודעים שירק זה הוא מן החדש, כיון שבסתם אינו ניכר, והנראה כחדש יתכן שהוא משל אשתקד, לכן אין מברכים עליו אפילו כשיודעים בו שהוא חדש (של"ה שער האותיות ברכות כלל יא).

וכן אין מברכים על לחם חדש, שאינו ניכר בין חדש לישן (של"ה שם; מגן אברהם שם סק"ד).

לפת וקטניות וכל שהחדש ניכר היטב בטעמו ובמראיתו, מברכים עליו שהחיינו (סדר ברכות הנהנין להרב יא

שארין צורך בשיעור לברכת שהחיינו, וגם אם אכל כל שהוא מברך. ¹⁰ וראה פסקי תשובות רכה י. ¹¹ וראה וזאת הברכה יח עמ' 162-163, רשימת הפירות שמברכים עליהם שהחיינו. ¹² וראה וזאת הברכה יח עמ' 161-162, פסקי תשובות רכה יז, שהרבה פוסקים הורו שגם פירות שמצויים כל השנה משום שמאכסנים אותם בבתי קירור, או שמביאים אותם מארץ אחרת ששם

• יש אומרים שאפילו אם יש לו כיוצא בהם בירושה צריך לברך, כיון שלקנין חדשים הם אצלו, אבל אם קנה וחזר וקנה - אינו מברך על הקנין השני.

• ויש אומרים אפילו קנה וחזר וקנה צריך לברך בכל פעם ופעם (ברכות ט א), שבכל זמן שהוא מוסיף לקנות מתחדשת לו הנאה ושמחת לב (רשב"א שם).

להלכה יש מן הראשונים שפסק כדעה שניה (מאירי ברכות שם, בשם יש פוסקים); אבל כל הראשונים והפוסקים פסקו כדעה אחרונה, שבכל ענין צריך לברך (הרי"ף והרא"ש ושאר ראשונים שם; טוש"ע רכג א).

חשובים אין לברך אלא על דברים חשובים, כמו בית חדש שאמרו, אבל על דברים שאינם חשובים כל כך, כמו מנעלים ונאפילאות וחלוק וכיוצא בהם, אין צריך לברך (תוס' ברכות נט ב ד"ה ורבי; טוש"ע רכג ו).

ולכן בזמנינו יש לברך על בגדים חשובים כגון מעיל, חליפה, כובע יקר, טלית של מצוה; אבל על בגדים שאינם חשובים כגון חלוקי בית וחולצות לא יברך (פסקי תשובות רכג ו).

ואם הוא עני ושמח בהם - יברך, והכל לפי מה שהוא אדם, יש עני ששמח בחלקו יותר מעשיר בכלים חשובים (רא"ש ברכות ט טז; טוש"ע רכג ו; שו"ת הרדב"ז א שצה).

ויש חולקים וסוברים שאפילו עני לא יברך על דברים שאינם חשובים, כיון שסתם בני אדם רגילים להתחדש בהם לפרקים קרובים, מה שאין כן בגד חשוב שלסתם בני אדם הוא כדבר הבא מזמן לזמן (שו"ת תרומת הדשן לו; רמ"א בשו"ע שם), וכן נוהגים (רמ"א שם; סדר ברכות הנהנין להרב יב ה).

עשיר גדול שקנה בגדים חשובים, שאינו שמח בהם מפני שאינם נחשבים אצלו - לא יברך (שו"ת הרדב"ז א שצה; מגן אברהם רכג סק"י).

זמן הברכה יש לברך הברכה בשעת הקנין, אף על פי שעדיין לא נשתמש בהם, שאין הברכה אלא על שמחת הלב שהוא שמח בקנייתם (רא"ש ברכות ט טז; רשב"א ברכות נט ב; טוש"ע או"ח רכג ד). ודוקא כשקנה כלי שראוי להשתמש בו כמו שהוא, אבל אם קנה כסף ונתן לאומן לעשות כלי, או אריג לבגד ונתן לחייט לעשות ממנו בגד, אינו מברך אלא כשישתמש בו (מגן אברהם רכג סק"ו).

אם לא בירך מיד אחר שלבש יכול לברך כל זמן שלא פשטו, אבל אם פשטו על דעת שלא לחזור וללבשו לאלתר אלא לאחר זמן, לא יברך בלבישה שניה (סדר ברכות הנהנין להרב יב ד) ¹⁷.

מכר המוכר אינו מברך שהחיינו, אפילו במכר שאין עליו קופצים והוא נהנה ממכירתו, שבענין אחד התלוי בשנים אין מברך אלא האחד (שו"ת הרשב"א א שלח).

סתנה נתנו לו כלים חדשים במתנה, נחלקו בדבר:

• יש אומרים שיברך הטוב והמטיב (ירושלמי ברכות ט ג; טוש"ע רכג ה), כיון שיש בזה הטבה גם לנותן, שאם המקבל עני שמח שנתן צדקה, ואם המקבל עשיר שמח שמקבל ממנו מתנתו (רא"ש ברכות ט טז).

• ויש חולקים וסוברים שאף במתנה מברך שהחיינו, ולא הטוב והמטיב (באור הגר"א סק"ח).

ויש מתירים לגמרי לברך שהחיינו בין המצרים, מטעם שמא ימות קודם שיקיים המצוה (ט"ז שם ס"ק יז).

על חברו

לאחר שלוש יום הרואה את חברו לאחר שלשים יום, מברך שהחיינו (ברכות נח ב; רמב"ם ברכות י ב; טוש"ע או"ח רכה א), והוא שחביב עליו הרבה ושמח בראייתו (תוס' ברכות שם ד"ה הרואה; תלמיד רבינו יונה שם; טוש"ע שם).

ואין חילוק בין אם חברו זה הוא איש או אשה (בית יוסף או"ח רכה א, בשם הרשב"א; לבוש ועטרת זקנים שם), כגון אשתו ואמו ובתו ואחותו (שו"ת הלכות קטנות א ריג).

אפילו אם קיבל ממנו בתוך הזמן מכתב, או שאחרים הודיעוהו משלומו, יברך שהחיינו, כי עיקר הברכה היא על שמחת הלב בראיית פניו (שו"ת הלכות קטנות א רכ; סדר ברכות הנהנין להרב יב יא) ¹⁴.

לא ראהו מעולם מי שלא ראה את חברו מעולם, ושלח לו מכתבים, אף על פי שהוא נהנה בראייתו, אינו מברך על ראייתו (בית יוסף או"ח רכה, בשם הרשב"א; שו"ע שם ב). הטעם: כיון שלא נתחבר עמו פנים אל פנים, אפילו שהריצו מכתבים זה לזה, אין האהבה שביניהם גדולה כל כך עד שיהיה נהנה ושמח בראייתו (שערי תשובה שם סק"ג) ¹⁵.

זמן הזה יש שכתבו שכיום לא נוהגים לברך שהחיינו על ראיית פני חברו (נימוקי או"ח רכה א; הלכות שלמה תפילה כג יב; וזאת הברכה יח עמ' 170, בשם כמה פוסקים).

אבל במקרים חריגים, כגון שהיה חברו הקרוב אליו, אביו, אחיו, או רבו במצב של סכנה ויצא מכלל סכנה, וראהו לאחר ל' יום - נוהגים לברך גם כיום (הלכות שלמה תפילה כג יב; שבט הלוי ה כד).

על הטובה

דברים חדשים כל טובה שהגיעה לו לאדם, ואין אחר שותף עמו בטובה זו, מברך שהחיינו (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י ז) ¹⁶.

אחד הרואה את הטובה ואחד השומע - מברך (שו"ע או"ח רכב א; סדר ברכות הנהנין להרב יב ז), ובלבד שישמע מפי נאמן (מגן אברהם רכב סק"א).

בנה בית חדש, או קנה כלים חדשים - מברך שהחיינו (ברכות מט ב; רמב"ם ברכות י א; טוש"ע או"ח רכג א).

גור חדשים חדשים שאמרו לא חדשים ממש, אלא אפילו ישנים, אם הם חדשים אצלו, שלא היו אלו שלו מעולם - מברך עליהם שהחיינו (ירושלמי ברכות ט ג; טוש"ע רכג ג); ולא אמרו חדשים, אלא להוציא אם מכרם וחזר וקנאם, שאינו מברך (רשב"א ברכות נט ב, בשם הראב"ד; טוש"ע שם).

יש לו כיוצא ונחלקו התנאים והאמוראים בדבר:

• יש אומרים שדוקא כשאין לו כיוצא בהם, אבל יש לו כיוצא בהם, אפילו מירושה, ולא שהוא קנה אותם, אינו מברך.

שאומרים שלא לברך. ¹⁵ וראה להלן בלידת בת. ¹⁶ וראה ערך ברכות הודאה: הטוב והמטיב, שכשיש עמו שותף בטובה מברך הטוב והמטיב. ¹⁷ וראה ערך ברכת הודאה, על ברכת מלביש ערומים שמברך בשעת לבישת

ומתחדשים משנה לשנה מברכים שהחיינו, ולכן מברכים על אבטיח, וכך כתבו הביאור הלכה רכה ג ד"ה פרי, והפעולת צדיק א קנד. וראה וזאת הברכה יח עמ' 161, שהאריך בזה. ¹⁴ וראה משנה ברורה רכה סק"ב, שיש מהאחרונים

ונוהגים לברך רק על בגדים, ולא על שאר כלי תשמיש אדם, אפילו כלי כסף וזהב, ולא על ספרים (סדר ברכות הנהנין להרב יב. ה. וראה מגן אברהם שם)¹⁸.

ספרים – חיבור מחבר ספר תורני אם צריך לברך ברכת שהחיינו בסיום ספרו נחלקו הפוסקים:

- **יש הסבורים, שיברך שהחיינו בשם ומלכות** (מור וקציעה או"ח רכג; העמק שאלה קעא אות י; שו"ת מנחת אלעזר ד סה; שו"ת ציץ אליעזר יד סז ג)¹⁹.

- **יש שכתבו, שיברך ברכת הטוב והמטיב בשם ומלכות** (כן כתבו בשיטת המור וקציעה בספרים הבאים: מחזיק ברכה או"ח רכג סק"ז; יפה ללב רכג סק"ד; שו"ת מנחת יצחק ג יט)²⁰.

- **ויש שהכריעו שלא לברך שהחיינו בשם ומלכות** (מחזיק ברכה שם, והחיד"א על ספר חסידים תתרכ; אורחות חיים רכג סק"ג; שדי חמד, מערכת ברכות ב כ; ערוך השלחן או"ח רכג ח; שערים המצויינים בהלכה נט סק"ו; שו"ת משברי ים טו ג)²¹. לשיטה זו, הכוונה שלא יברך בשם ומלכות, אבל חלק מהפוסקים הללו הציעו דרכים אחרות להודות להקב"ה (ראה להלן: בספק).

לידה – בן מי שילדה אשתו זכר, ומתה אשתו בלידתה, שאין הטובה אלא לו לבדו, מברך שהחיינו על לידת הבן, וכן אם מת האב קודם שילדתו, היא מברכת שהחיינו (רמ"א או"ח רכג א).

יש אומרים שלעולם מברך שהחיינו על לידת הבן, אפילו שאמו קיימת, שאף על פי שמברך הטוב והמטיב (ראה ערך ברכות הודאה: הטוב והמטיב), אין ברכה זו מוציאה מידי ברכת שהחיינו, ולדעתם בכל מקום שמברכים על הנאה משותפת הטוב והמטיב מברכים גם שהחיינו (בי"ח וט"ז רכג סק"א).

ויש אומרים שאפילו מתה אמו אינו מברך שהחיינו אלא הטוב והמטיב (בית יוסף שם).

רוב האחרונים הסכימו לדעה הראשונה (ראה משנה ברורה רכג סק"ד).

לידה – בת ילדה אשתו בת, אף על פי שאינו מברך הטוב והמטיב ושהחיינו, מכל מקום בפעם ראשונה כשרואה אותה מברך שהחיינו, שהרי גם ברואה חברו לאחר שלשים יום ושמה בראייתו מברך (משנה ברורה רכג סק"ב)²².

לידה – נכד על לידת נכד לא יברך (ביאור הלכה רכג א ד"ה ילדה); ויש אומרים שאם יש לו שמחה גדולה יכול לברך (קצות השולחן סד בדי השולחן סק"ה).

ריוח מסוין מת אביו והשאיר ממון שיוורש, אם אין לו אחים שיירשו עמו, מברך מלבד ברכת דיין האמת (ראה ערך ברכות הודאה), גם ברכת שהחיינו (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י ז; טוש"ע רכג ב). ואף על פי שיותר היה מרוצה שלא ימות אביו ולא

וכתבו האחרונים שלמעשה יש לברך שהחיינו, שלדברי הכל אינה ברכה לבטלה, והיא ברכה הצריכה על כל פנים, אבל הטוב והמטיב – אם אין זו הטבה לאחרים היא ברכה שאינה צריכה (סדר ברכות הנהנין להרב יב ג; משנה ברורה רכג ס"ק כא, ובאור הלכה שם ה ד"ה שהיא).

בית חדש קנה בית חדש מברך (סדר ברכות הנהנין להרב יב ב; משנה ברורה רכג ס"ק יא). וגם הקונה דירה ישנה מברך שהחיינו, ואפילו אם נכנס לחובות בשל כך (ציץ אליעזר י ב יט); אבל הלוקח דירה בשכירות, או מתנה על מנת להחזיר, אינו מברך שהחיינו (שו"ת מהרש"ם ב רכב); ואם לבסוף קנאה – מברך בשעת הקניה (הליכות שלמה תפילה כג יד).

לכתחילה יברך שהחיינו בשעת קביעת המזוזות (ברכת הבית כד לג), ואם לא בירך אז יברך כל עוד יש לו שמחה גדולה, ונכון שלא יאחר שלשה ימים מאז שנכנס לבית (פסקי תשובות רכג ג).

אם הוסיף חדר מגורים, או ששיפץ דירתו באופן שנשתנית צורתה, ושמה מאוד בזה – יש לברך שהחיינו (שו"ע או"ח רכג ג. וראה שו"ת בצל החכמה ד מט).

יש נוהגים שלא לברך על בית חדש (כף החיים רכג ס"ק יז, בשם בן איש חי; שו"ת להורות נתן ב יב), אך נכון שיעשו סעודה להודות לה' על חסדיו (כף החיים שם; פסקי תשובות שם).

שותפים בנה בית חדש, אינו מברך שהחיינו אלא אם כן אין לו שותפים בבית זה, שאם יש לו שותפים מברכים כברכת טובה משותפת (ברכות נט ב. וראה ערך ברכות הודאה: הטוב והמטיב). ויש שכתבו שאפילו אם יש לו אשה ובנים, הרי זה כמו שיש לו שותפים בבית (ראה דברי חמודות על הרא"ש ברכות ט טז ס"ק נג, ובאור הלכה רכג ג ד"ה בנה).

קנה כלים שמשמשים בהם הוא ובני ביתו, אם כלים אלו משמשים כולם, דינם כדין טובה משותפת (ראה ערך ברכות הודאה: הטוב והמטיב); ואם קנה כלים לו וכלים לבני ביתו, מברך על שלו שהחיינו, ועל של בני ביתו הטוב והמטיב (מגן אברהם רכג סק"ז).

קהל שבנו בית כנסת חדש, כתבו אחרונים שלא יברכו שהחיינו (מחזיק ברכה רכג א; זכור לאברהם אלקלעי א אות ב).

ספרים – קנין הקונה ספרים חדשים, נחלקו בדבר:

- **יש אומרים שאינו מברך, שמצות לא ליהנות ניתנו, ואם משום המצוה עצמה, אין מברכים רק על מצוה הבאה מזמן לזמן** (מגן אברהם רכג סק"ה).

- **ויש אומרים שיברך** (שו"ת הרדב"ז ג תתנה; מגן אברהם שם, בשם ספר ברכת רמ"מ; מור וקציעה רכג), ובפרט אם הוא מהדר אחר ספר זה ושמה בקנייתו, שהרי ברכה זו על השמחה ניתקנה ולא על התשמיש (חיי אדם א סב ה).

ספק ברכות להקל, כי היא נתקנה על שמחת הלב – ראה להלן: בספק. 20. טעמם: כל הנימוקים בעד ברכת שהחיינו כדלעיל, אלא שהברכה הראויה לשיטה זו היא ברכת הטוב והמטיב ולא שהחיינו, מכיוון שגם אחרים נהנים מהספר. 21. טעמם: אין ברכה זו מוזכרת בש"ס ובראשונים, ואין לנו לחדש חלות ברכה חדשה; אין ההדפסה של הספר גמר המצווה, אלא עד שילמדו בו רבים, ואז כבר אין זמן מסויים אימתי יברך; שמה לא כיוון לבו לגמרי לשם שמם; מצוות לאו ליהנות ניתנו; כבר נתקנה ברכת התורה על שמחה של תורה, ואין לברך פעמיים על אותו דבר; שאלת ברכת שהחיינו בהוצאת ספר חדש היא מחלוקת הפוסקים, וספק ברכות להקל. 22. וראה וזאת הברכה יח עמ' 170.

בגד חדש. 18. וראה פסקי תשובות רכג ו, שהמנהג שלא לברך אפילו על כלים חשובים כגון מכונית, מזגן, ארון, וכדו', אבל המברך עליהם לא הפסיד. ועדיף לקנות פרי חדש ולברך עליו, ולפטור דברים אלו, ואם יש לו בהם שותפים יכוין בברכת הטוב והמטיב שבברכת המזון לפטורם. 19. בעל מנחת אלעזר עשה מעשה ובירך שהחיינו קבל עם ועולם בעת ההוצאה של שו"ת מנחת אלעזר ח"א וח"ב, ועשה כן בנוכחות אביו הגאון בעל דרכי תשובה. טעמם: יש שמחת לב גדולה בהוצאת ספר תורני ובגמרה של תורה; אף שחיוב ברכת שהחיינו על ספר חדש לא נזכר בש"ס ובגאונים, אין זה נחשב כברכה חדשה מדעתנו; אף אם יש ספק בחיוב הברכה, הרי יש דעות בפוסקים שבברכת שהחיינו לא אומרים

ברכה זו דומה לשאר ברכות, שאינה באה אלא על שמחת לבו של אדם, ואם הוא שמח ומברך לה' על שהחיינו וקיימנו עד הזמן הזה, אין כאן משום לא תשא (ב"ח או"ח כט; אליהו רבא או"ח כב סק"א; צל"ח ברכות ז א).

ויש אחרונים שסוברים שאף בשהחיינו ספק ברכות להקל ולא יברך (פרי חדש יו"ד כח סק"ה; פרי מגדים אשל אברהם או"ח רכה סק"ט; שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שעד).

בכל מקרה של ספק, הציעו הפוסקים דרכים להודות להקב"ה:

- לברך בלא שם ומלכות לכל הדעות.
- לדרוש ברבים על שזיכהו הקב"ה להוציא ספר לאור (בינה לעתים סוף דרוש לג).

- לברך בכתב ולא בעל-פה (שו"ת דבר יהושע בהקדמה לח"ב).

- לברך בשם ומלכות על פרי חדש, או על בגד חדש, ולכוון גם על ספרו החדש (בדי השולחן סד סק"ד).

- להרהר את שם ה' בלבד, או לומר את שם ה' בארמית - בריך רחמנא (שו"ת חתם סופר או"ח קנו).

- לברך ברוך אַתָּה ה' לְמַדְנִי חֻקֶּיךָ (תהלים קיט יב), ולצרף עמה ברכת שהחיינו (שו"ת מנחת יצחק, בהקדמה לח"א ד"ה ואיתא, בשם שו"ת מנחת חיים).

- לומר פסוקי וַיְבָרֶךְ דָּוִד וגו' בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וגו' (דברי הימים א כט ו), ויסיים אחר כך בברכת שהחיינו (שו"ת זקן אהרן א יו"ד נה; שו"ת מנחת יצחק בהקדמה לח"ה. וראה בס' הליכות שלמה תפילה כב כב; שו"ת ציץ אליעזר י יא-יב).

בְּרֵכַת שֶׁהַכֹּל

ברכה כוללת על אכילת או שתיית כל דבר שאין לו ברכה מיוחדת

מאכל שנשתנה צורתו הפת שעטיפשה ותבשיל שנשתנתה צורתו, מברך עליהם שהכל (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), והוא שנתקלקל על ידי כך התבשיל (טושי"ע שם), ולא שנתקלקל לגמרי, שכיון שאינו ראוי לאכילה אין מברכים עליו כלל (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"ב; מגן אברהם שם סק"א), וכן בפת (משנה ברורה שם סק"א).

י"ן שהחמיץ והתחיל להתקלקל עד שבני אדם נמנעים מלשתותו מחמת חמיצותו, נחלקו תנאים אם מברך עליו שהכל (תנא קמא במשנה שם, לפי הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם); או שכל שהוא מין קללה - ובכלל זה החומץ (רש"י שם ד"ה מין קללה) - אין מברכים עליו כלל (רבי יהודה במשנה שם).

ואם נעשה חומץ גמור - דהיינו חומץ חזק שמבעבע כשופכים אותו על הארץ (מגן אברהם שם ס"ק יג) - ושותהו לבדו, נחלקו ראשונים: יש אומרים שהכל מודים בזה שאינו מברך עליו כלום, מפני שמזיקו (רא"ש ברכות ו כג), וכן הלכה (טושי"ע שם ב); ויש אומרים שמברך עליו שהכל, שכששותהו נהנה קצת ממנו (רבנו יונה שם).

יירשנו, מכל מקום אין ברכה זו תלויה בשמחה אלא בדבר שמגיעה לו תועלת, ואף על פי שמתערכים עמו צער ואנחה (שו"ת הרשב"א א רמה).

כל הנוטל נדוניא, וכן אם הרויח ריוח גדול כגון שעשה עסקה גדולה, או זכה בגורל, או מציאה בסכום גדול, צריך לברך שהחיינו, כמו בירושה (סדר ברכות הנהנין להרב יב י; הלכות קטנות א ר).

הגיע לאקנה יש מהאחרונים שכתב שאדם שמלאו לו שבעים שנה יברך שהחיינו (שו"ת חות יאיר ע)²³; וחלקו עליו וכתבו שעל כל פנים יברך בלא שם ומלכות, כיון שלא הוזכרה ברכה זו בתלמוד ובפוסקים (פרי מגדים תמד במשבצות זהב סק"ט; שו"ת ברכה או"ח רכג סק"ב; הגהות חתם סופר או"ח רכה א)²⁴.

הנוסח

נוסח הברכה נוסח ברכת שהחיינו הוא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה (ברכות נט ב; רמב"ם ברכות י א). נוסח זה הוא המקובל (כך הוא בכל הסידורים וכן נוהגים), ובמקורות יש שינויי נוסח קלים (ראה סוכה מו א; תוספתא ברכות (ליברמן) ה כב; ירושלמי ברכות ט ג).

נהגו לומר שהחיינו לזמן בפתח (וזאת הברכה יח עמ' 159, בשם הגרש"ז אויערבאד).

שלוש הלשונות שאומרים: שהחיינו וקיימנו והגיענו, הן כנגד שלוש הלשונות שבכתובים (תהלים קמו א-ב): הִלְלִי נַפְשִׁי אֶת ה', אֶהְלֶלְהָ ה' בְּחַיִּי, אֲזַמְּרָה לְאֱלֹהֵי בְעוֹדִי (רוקח שעא).

כספק ברכת שהחיינו, יש אומרים שמותר לברך מספק, שאין

דברים שמברכים עליהם שהכל

דבר שאין גידולו מן הארץ על דבר שאין גידולו מן הארץ, כגון בשר בהמה חיה ועוף ודגים וביצים וחלב וגבינה, מברך שהכל נהיה בדברו (משנה וגמ' ברכות מ ב; רמב"ם ברכות ח א; טושי"ע או"ח רד א).

כמהין ופטירות וכן כמהין ופטירות (ראה ערכם), אף על פי שמלחוחית הארץ גדלים על העצים ועל הכלים ונקראים גידולי קרקע, מכל מקום יניקתם היא לא מן הארץ אלא מן האויר, ולכן אינם נקראים פרי האדמה, ומברך עליהם שהכל (גמ' שם, ורש"י ד"ה מירבא; רמב"ם שם ח; טושי"ע שם). ואף בזמננו, שמגדלים כמהין ופטירות בארץ על ידי זריעה ולקיסה מברכים שהכל כי אין השורש שלהם דומה לשאר ירקות, ובעפר מועט הם גדלים (שו"ת שבט הלוי א רמה, על פי תוספות נדה נ א ד"ה וגידוליו, ומאירי ברכות מח ב. וראה שו"ת שאילת יעב"ץ ב כה). אבל בדיעבד אם בירך עליהם בורא פרי האדמה - יצא, ולא צריך לחזור (ערוך השלחן רד ה; כף החיים שם סק"ב)².

1. ד, טור' תרנא-תרנו. **ברכת שהכל**. 2. ועי' שו"ת יביע אומר ח"ח סי' כג אות כב, שהביא כמה אחרונים שנחלקו בדבר.

23. וראה בס' משנת יעקב ב רכה, שכן נהג החפץ חיים לפני גדולי תלמידיו. 24. וראה בשו"ת תשובה מאהבה ב רלט שנוטה להכריע שלא יברך. וראה עוד בשו"ת יביע אומר

לדעה זו כל לולבי הגפנים ושקדים המתוקים שאוכלים אותם כשהם קטנים בקליפתם, מברך עליהם שהכל, שאין נוטעים אותם על דעת כך (תוספות שם ד"ה לא; טושי"ע שם) ⁴.

שחת תבואה שלא הביאה שליש גידולה, והוא הנקרא שחת, מברך עליה שהכל (עירובין כח ב; טושי"ע שם), והוא הדין לכל פרי האדמה, כשלא נגמר הפרי, מברך עליו שהכל (מגן אברהם שם סק"ז).

קמח שעורים על קמח שעורים מברך שהכל (ראה ערך ברכת הפת).

שכר תמרים ושכר שעורים שכר תמרים ושכר שעורים ברכתם שהכל (בבא בתרא צו ב; רמב"ם שם ח; טושי"ע שם), ואף על פי ששעורים הן מחמשת המינים, שאם נתן מהם בתבשיל מברך בורא מיני מזונות (ראה ערך ברכת הפת), הרי זה כשיש בתערובת ממש של חמשת המינים, ובשכר אינו אלא טעם בלבד, ועוד שחמשת המינים יש להם על ידי שינויים עילוי אחר, בפת, ולכן כל שנשתנו ולא הגיעו לכלל עילויים ירדו ממדרגתם (ראה ערך הני"ל), ועוד שלא אמרו שמברך בורא מיני מזונות אלא בתבשיל הנאכל, ושכר אינו אלא משקה העומד לשתייה (תוספות ברכות לח א ד"ה האי) ⁵.

מי שעורים מי שעורים שמבשלים לחולה, דינם כשכר שעורים, ומברך שהכל, שעיקר בישול השעורים אינו אלא שיקלטו המים כח חוזק השעורים להבראת החולה ולהחזיקו, ואף על פי שהשעורים נעשות דייסא, ואם אדם היה רוצה לאכול מהן היה צריך לברך בורא מיני מזונות (ראה ערך ברכת הפת), מכל מקום עיקר בישולן בשביל המים, ואינם נמשכים אחר השעורים (שו"ת הרא"ש ד טו; טושי"ע שם) ⁶.

פרי העץ והאדמה עשבי השדה שאינם נזרעים, ברכתם שהכל **שברכתם שהכל** (טור שם, בשם הראב"ד; טושי"ע שם), ודוקא בעשבים, שאינם חשובים לא מצד עצמם ולא מצד הזריעה, שגדלים בלי זריעה, אבל פירות שהם טובים למאכל, אפילו שגדלים מעצמם, יש לברך עליהם ברכתם הראויה, אם בורא פרי העץ, או בורא פרי האדמה (ט"ז שם סק"ח).

אכן פירות הגדלים על אילני סרק, מברך עליהם שהכל, שאינם חשובים פירות לברך עליהם בורא פרי העץ (שבלי הלכות קס; בית יוסף ושו"ע או"ח רג ד), וכן הענבים הקטנים שרגילים להיות בהדסים (שבלי הלכות שם, בשם תשובת הגאונים, על פי מנחות כז א; בית יוסף ושו"ע שם ה), ואף כאן דוקא מינים גרועים הרגילים להיות בעצי היער, כגון תפוחים קטנים ואגסים קטנים וכיוצא, שאינם ראויים להיאכל חיים, ואין לברך עליהם אלא שהכל אפילו כשבישולם, אבל פירות שהם שוהים הרבה על האילן ומתבשלים והם טובים לאכלם חיים, מברכים עליהם בורא פרי העץ (ט"ז שם רג סק"א).

תגליים השבת ⁷, הכמון ⁸ והכוסברה ⁹, כיון שאינם עשויים אלא לטעם ולא לאכילה בעינם, מברך עליהם שהכל (טור או"ח רד, בשם הראב"ד; טושי"ע שם א), בין רטובים ובין יבשים (ט"ז שם סק"ט) ¹⁰, ואינם דומים לפלפלים וזנגביל יבשים שאין מברך עליהם כלל

הכל מודים שאם עירב את החומץ במים, שראוי לשותו, מברך שהכל (רא"ש שם; טושי"ע שם), ואפילו אם עיקר כוונתו לשתיית החומץ, כגון שהשיניים כואבות לו, מברך שהכל, שברכת החומץ היא שהכל (מגן אברהם שם ס"ק יב), שאף שמתחילתו היה יין, כיון שנשתנה ונעשה חומץ ירד ממעלתו (משנה ברורה שם ס"ק כג).

נובלות הנובלות נחלקו תנאים אם מברך עליהן שהכל (תנא קמא במשנה שם), וכן הלכה (שו"ע או"ח רב ט ורד א); או שכל שהוא מין קללה – ובכלל זה הנובלות (רש"י שם ד"ה מין קללה) – אין מברכים עליו כלל (רבי יהודה במשנה שם), ונחלקו ראשונים מהן נובלות:

- יש מפרשים שהן תמרים שבישולם ושרפם החום ויבשו (רש"י שם ד"ה בושלי; ר"ש דמאי א א, בסתם; בית יוסף או"ח רב א; שו"ע שם ושם).
- יש מפרשים שהן מין תמרים שאינם מתבשלים על האילן ואינם נכשרים לאכילה אלא על ידי שאחר שתלשו אותם מחממים אותם בעפר, או שנותנים אותם במחצלאות, או בתבן להתחמם עד שיתבשלו (ערוך, כמר א; ר"ש שם, בשם יש מפרשים; תוספות ר"י שירליאון ברכות שם; תוספות הרא"ש שם; טור או"ח רד).
- ויש מפרשים שנובלות הן פירות שנפלו מן האילן כשהם פגים, קודם שיתבשלו (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רבנו יונה שם).

גובאי על הגובאי, והם חגבים טהורים, מברך שהכל (תנא קמא במשנה שם, ורש"י ד"ה גובאי; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רד א). ובדעת הסוברים שאין מברכים על מין קללה נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאף הגובאי הוא מין קללה (רש"י ד"ה מין קללה; רבנו יונה שם, בפירוש השני).
- ויש אומרים שלא נחלקו אלא בחומץ ונובלות, שהיו טובים מתחילתם ונפסדו, אבל בגובאי, כיון שעמד טעמו בו, אינו מין קללה, ומודה שמברכים עליו (רבנו יונה שם, בפירוש הראשון).

מלח זמית על המלח מברך שהכל (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם) וכן על זמית (גמ' שם), ונחלקו בפירושו:

- יש אומרים שהוא מי מלח (הגהת סמ"ק קנא; שו"ע שם).
- יש אומרים שהוא מרק (ערוך, זמית; שו"ע שם) של בשר (מגן אברהם שם סק"א) ³.
- ויש אומרים שהוא הקצף העולה על ידי רתיחת הקדרה (טור שם, בשם רב האי גאון).

ענפים רכים של דקל הענפים הרכים של דקל, המתוספים בכל שנה כדרך כל האילנות, ובדקל בשנה הראשונה הם רכים וראויים לאכילה, ובשנה השנייה מתקשים ונעשים כעץ, נחלקו אמוראים בברכתם:

- יש אומרים שברכתם בורא פרי האדמה, שפרי הם (רב יהודה ברכות לו א).
- ויש אומרים שברכתם שהכל נהיה בדברו, שהואיל וסופם להקשות, ואין נוטעים אותם על דעת לאכול אותם, ברכתם אינם פרי (שמואל שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ו; טושי"ע שם).

אברהם שם סק"ט). ⁶ על אופנים שבהם מברך שהכל על מי פירות, ראה ערך ברכת הפירות. ⁷ שמו המדעי: *Anethum graveolens*, ובאנגלית: Dill. ⁸ נזכר בישיעה כח כז. שמו המדעי: *Cuminum cyminum*. ⁹ הוא גד (שמות טז לא). שמו המדעי: *Coriandrum sativum*. ¹⁰ ויש המסתפק מהי הברכה על אכילתם כשהם יבשים (בי"ח שם).

³ על מרק של פירות וירקות, ראה ערך ברכת הפירות. ⁴ על השקדים המרים, ראה ערך ברכת הפירות. ⁵ ואפילו לסוברים שמי בישול של פירות מברך עליהם בורא פרי העץ (ראה ערך ברכת הפירות), בשכר מודים, לפי שבמי פירות מורגש טעם הפירות עצמם במים, מה שאין כן בשכר, שאין התמרים והשעורים עצמם מורגשים כלל, אלא הוא טעם אחר לגמרי (בי"ח שם; מגן

שם ד"ה ורבי; ר"י שם ורא"ש שם ו כג, על פי גמ' שם יב א; רמב"ם שם; שו"ע שם¹².

זכר שהוא מסופק בברכתו כל דבר שהוא מסופק בברכתו, יברך שהכל (תוספות שם מג א ד"ה ועל; הגהות מימוניות שם; טור או"ח רב; רמ"א שם יח; שו"ע או"ח רד יג), ואף על פי שלא אמרו אלא שבדיעבד יצא בברכת שהכל, ולא לכתחילה, כיון שמסופק איך יברך, הרי זה כדיעבד (הגהות מימוניות שם), ודוקא אם יש לו ספק בדיון, אבל המסופק על ברכה של דבר מסוים מפני שלא למד דינו, מלכתחילה לא יאכל עד שילמד מהי ברכתו הראויה (ברטנורא ברכות ו ב; מגן אברהם רב ס"ק לו, על פי גמ' שם לה א).

הנוסח

ניקוד המילה נחלקו הדעות בניקוד המילה "נהיה":

• יש סוברים שיש לומר בקמץ בלשון עבר (מגן אברהם רב סק"ח, שכן דעתו; מור וקציעה קסז, ושו"ת שאילת יעב"ץ א קד, בשמו ובשם אביו החכם צבי; ברכי יוסף רד סק"ב; שלחן ערוך הרב רד יח; הגהות חתם סופר על המגן אברהם סק"ד, ובשם רבו הגר"נ אדלר), שברכת שהכל שהיא על כך שה' ברא המציאות, ודאי נתקנה בלשון עבר, שהרי ברא העולם בששה ימים, ואין העולם מתהווה כעת כדיבורו (מור וקציעה שם).

• ויש סוברים שצריך לומר בסגול תחת היו"ד, שהוא לשון בינוני, ולא בקמץ שהוא לשון עבר, שרוב הברכות ניתקנו בלשון בינוני (מגן אברהם רב סק"ח, ושם רד ס"ק יד, בשם חכמת מנוח; מעשה רב עו; חיי אדם מט א; ערוך השלחן רד א), וה' משפיע בכל רגע ורגע שפע בעולמות להחיותם ולהעמידם ולהצביעם בצביונם (פרדס רימונים ו ח), ואם לרגע יסיר חפצו ממצאות הבריאה, מיד יהיו לאין (רמב"ן בראשית א ד ד"ה וירא; פרדס רימונים שם).

מדוע אומרים "נהיה" ולא "בורא" כמו בשאר הברכות ותיקנו בלשון נהיה ולא בלשון בורא או ברא, מפני שברכה זו ניתקנה על דבר שאין גידולו מן הארץ, כגון בעלי חיים והיוצא מהם, שעיקר בריאתם לא לכך היתה; ועוד כיון שתיקנו מטבע ברכה זו על יין שהחמץ, וחומץ ופת שעפשה, ותבשיל שעברה צורתו, ונובלות, הרי כל אלה אינם תיקון הבריאה אלא השחתת הבריאה, ואין לומר בהם לשון בריאה (אבודרהם, ברכת שהכל, בשם ה"ר אשר מלוניל¹³; ועוד, שלשון בריאה אינו נופל רק על דבר שמתחדש בכל שנה, כמו תבואה ופירות, כי לשון בריאה הוא על ההתחדשות כמו בראשית ברא אלקים, אבל כל דבר שהוא תמידיות כמו בעלי חיים ומים וכיוצא בהם אינו נופל עליהם לשון בריאה אלא לשון הויה (ערוך השולחן אורח חיים רד א).

(ראה ערך ברכת הפירות), שהם אינם ראויים לאכילה ביבשותם, אבל מינים אלה ראויים הם, שמתוקים לחיך, אלא שאין דרך אכילתם בכך, ואין זורעים אותם על דעת כן (מגן אברהם שם ס"ק יא).

מי השבת אם שלק את השבת ושותה את מימיו, מברך בורא פרי האדמה, כעל מי שלקות (ברכות לט א; מגן אברהם שם ס"ק יז), ואפילו נתן בהם שמן (מגן אברהם שם), שלכך הוא עומד להטעים דבר שנתבשל בו (משנה ברורה שם ס"ק כג).

פרי הנאכל שלא כדרך כל פרי שאוכלו שלא כדרך אכילתו, כגון שדרכו להיאכל מבושל ואכלו חי, או להיפך, מברך שהכל (ראה ערך ברכת הפירות).

מים השותה מים לצמאו, מברך שהכל (משנה ברכות מד א; טוש"ע או"ח רד ז), שאין אדם שותה מים אלא כשהוא צמא, שאין משתיית מים הנאה כשאינו צמא (רא"ה שם), ולפיכך השותה מים שלא לרוות צמאונו – כגון שעמד לו דבר אכילה בגרונו ושתה מים להעבירו דרך הגרון (טוש"ע ומשנה ברורה שם ס"ק מא, על פי גמ' שם מה א) – אינו טעון ברכה (רמב"ם ברכות ח א).

אכן שאר משקים, שמלבד מים, אפילו כששותה לשם העברת המאכל שעמד לו בגרונו – מברך, כיון שעל כל פנים נהנה מהם (תוספות שם ד"ה דחנקתיה; מגן אברהם שם ס"ק יח)¹¹.

עציץ שאינו נקוב יש מי שכתב שגידולי קרקע הגדלים בעציץ שאינו נקוב, נקוב שהם מנותקים מהקרקע – מברך עליהם שהכל, פרט לחמשת מיני דגן שמברך עליהם בורה מיני מזונות (חיי אדם נא יז, על פי ירושלמי כלאים סוף פרק ז); וחלקו עליו האחרונים, ולדעתם כיון שלא ניכר כלל שינוי בפירות ובירקות בין אלו שגדלו בקרקע לאלו שגדלו בעציץ שאינו נקוב – מברך עליהם ברכה הראויה להם (רש"י פסחים לו ב ד"ה מוציא; שו"ת שבט הלוי א רה בהערות לסימן רד; שו"ת ציץ אליעזר ט יב; אורחות רבנו ג עמי רכג, בשם החזון איש; וזאת הברכה, בירורים כד, בשם הגרש"ז אויערבאך).

טעות וספק

כשבירך בטעות שהכל על דבר שברכתו ברכה אחרת על כולם – פירות האילן ופירות הארץ – אם אמר שהכל נהיה בדברו, יצא (משנה שם מ א; רמב"ם שם י; טוש"ע או"ח רו א).

על הפת והיין נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאינם בכלל זה, והמברך עליהם שהכל לא יצא ידי חובתו (רב הונא בגמ' שם ב), לפי שהם חשובים שגורמים הרבה ברכות לעצמם, בקידוש ובהבדלה ובברכת-חתנים (רש"י שם ד"ה חוץ).

• ויש אומרים שאף הם בכלל זה (רבי יוחנן שם), וכן הלכה (תוספות

נמשכו על דרך הסתר פנים, והיה משמעו בכוונה (ר"ש סירליאו ברכות ו ג, בשם ה"ר אשר מלוניל); טעם נוסף לדבר, ש'נהיה' משמע יש מאין, ואילו 'יהיה' משמע רק על הצורה (ר"ש סירליאו שם).

11. שמרי יין ותמד שעושים מחרצנים שנותנים עליהם מים, ראה ערך ברכת היין על המקרים שמברכים עליהם שהכל. 12. על ברכת הריח אם יוצא בדיעבד כשבירך שהכל, ראה ערך ברכת הריח. 13. ומטעם זה אין אומרים 'יהיה בדברו' אלא נהיה, שאלו הדברים שהם מין קללה לא נבראו בכוונה, אלא

בִּישׁוּל¹

הכשר דבר לאכילה על ידי חום האש

- הבישול נוגע להלכה בין מצד עצם פעולתו, ובין מצד הדבר שנתבשל.
- **עצם הבישול** פעולת עצם הבישול בתורת מעשה איסור היא בשני מקומות:
 - אסור לבשל בשר בחלב (ראה ערך בשר בחלב).
 - אסור לבשל בשבת, בתורת אב-מלאכה (ראה ערך מבשל).
- **הדבר שנתבשל** בדבר המבושל מצינו מצות ואיסורים:
 - מצוה להניף את הזרוע הבשלה מאיל הנזיר וליתן אותה לכהן שיאכלנו (ראה ערך איל נזיר).
 - אסור לאכול בשר בחלב שנתבשלו יחד (ראה ערך בשר בחלב).
- אסור לאכול קרבן פסח שנתבשל (ראה ערך אכילת פסחים).
- אסור מדברי סופרים לאכול דבר שנתבשל על ידי גוים (ראה ערך בשולי גוים).
- **גור הבישול** על גדרו של בישול דנים מכמה צדדים:
 - מצד כח החום: יד סולדת (ראה ערכו), כלי-ראשון (ראה ערכו), כלי-שני (ראה ערכו), עירוי (ראה ערכו).
 - מצד האש: בישול בחמה ותולדות חמה וכיוצא (ראה ערך חמי טבריה).
 - מצד פעולתו על הדבר המתבשל, כמאכל בן דרוסאי, או בישול כל צרכו (ראה ערך מבשל), בבישול אחר בישול, ובישול אחר אפייה וצלי (ראה ערך הניי).

בִּישׁוּלֵי גוֹיִם¹

איסור אכילת דבר שבישלו נכרי

הפרקים:

- מקורו וטעמו;
- הדברים האסורים בבישולי גוים; ספק;
- הבישול; חולה.

מקורו וטעמו

דבר שבישלו גוי, אפילו בכלי כשר של ישראל – אסור באכילה (משנה עבודה זרה לה ב, ורש"י ד"ה והשלקות; רמב"ם מאכלות אסורות יז ט; טוש"ע יו"ד קיג א).

מקור האיסור איסור זה הוא מתקנת חכמים (גמ' שם לח א; רמב"ם שם):

- כדי להתרחק מהנכרים שלא יתערבו בהם ישראל ויבואו לידי חתנות (רש"י שם, וביצה טז א ד"ה אין בהם; רמב"ם שם; תוספות עבודה זרה לו ב ד"ה והשלקות, ושם לח א ד"ה אלא; רמב"ם ומאירי שם לח א).
- או כדי שלא יהיה ישראל רגיל אצלו במאכל ובמשתה ויאכילנו דבר טמא (רש"י שם לח א ד"ה מדרבנן; אור זרוע ד, פסקי עבודה זרה קצא, בשם הרשב"ם).²

והסמיכו חכמים האיסור לכתוב: **אֶל תִּשְׁכְּרוּ מֵאֲתָם בִּפְסָף וְאֶכְלֵתֶם וְגַם מֵיִם תִּכְרוּ מֵאֲתָם בִּפְסָף וְשִׁתִּיתֶם** (דברים ב ו. רבי שמעון בר יוחאי בירושלמי שבת א ד, ועבודה זרה ב ח), או לנאמר באותו ענין: **אֶל בִּפְסָף תִּשְׁכְּרוּ וְאֶכְלֵתֶם וְיֵמִים בִּפְסָף תִּתְּנוּ לִי וְשִׁתִּיתִי** (דברים שם כח. רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן בבבלי עבודה זרה לו ב) – מה מים שלא נשתנו מבריייתם על ידי האור, אף אוכל שלא נשתנה מבריייתו על ידי האור (רבי שמעון בר יוחאי בירושלמי שם ושם; רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן בבבלי שם).³

יחסו בזמן גזרה זו של בישולי גוים נחלקו ראשונים ביחסו לגזירת פת גוים בזמן לגזירה על פת-גוים (ראה ערכו):

- יש אומרים שבישולי גוים היתה גזרה קדומה יותר מהגזרה על פת-גוים, עד שסברו בתלמוד לומר שאיסורה מן התורה, וכשגזרו על בישולי גוים לא גזרו על פתם, לפי שאין בפת כל כך חשש של חתנות, ואפייה ובישול הם שני דברים, ולכן אין האפייה נכללת בכלל גזרת הבישול (תוספות עבודה זרה לו ב ד"ה והשלקות, ורמב"ן וריטב"א שם לח א, בשם רבנו תם; מאירי שם, בשם אחרוני הרבנים), או לפי שבפת יש משום חיי נפש, ובני אדם רגילים לסמוך בו על של אחרים, ולכן לא כללוה בגזירת הבישול (ריטב"א שם, בשם רבנו יונה; מאירי שם, בשם רבי שתירצו), ואחר כך כשראו שצריך לגדור בדבר יותר גזרו אף על הפת, וכשהתירו את הפת לא התירו בישוליהם, ששני דברים הם (תוספות שם, בשם רבנו תם; ריטב"א שם, בשם רבנו יונה).

- יש אומרים שבתחילה גזרו על פתם, כסדר ששנו במשנה (שם לה ב), לפי שבפת יש קירוב הדעת יותר מבתבשילים, ואחר כך ראו צורך לגזור אף על בישוליהם וגזרו עליהם (ריטב"א שם, בשם הר"ם), או שבפת הטעם משום חתנות, וגזרו על כך קודם, ובבישוליהם הטעם משום חשש דבר טמא (אור זרוע ד, פסקי עבודה זרה קצא, בשם הרשב"ם).

- ויש אומרים שפת ותבשיל בכלל גזרה אחת הם, ולא חלקום במשנה אלא מפני דינים מיוחדים שיש בפת (כן משמע בירושלמי שבת שם, ועבודה זרה שם; ר"ן עבודה זרה לה ב).

בישול כרשות כשבישל הגוי בבית ישראל נחלקו ראשונים: **ישראל**

3. ואינה אלא אסמכתא, שהרי לא הוזכר בכתוב שינוי שעל ידי האור, וסתם שינוי מבריייתו, כגון חטים וטחנן, הרי מותר (גמ' שם לח א).

בשול. 1. ד, טור תרנו. **בשולי גוים**. 1. ד, טור' תרנו-תרעה. 2. וראה בן איש חי ב הקדמה לפרשת חוקת שיש עוד טעמים על פי הנסתר וסוד עמוק.

גוי השכור יש מהראשונים שכתב שגוי שהוא שכור לבשל **לכשל לרכים** לכל הבא, ואינו מתכוין לבשל לעצמו או לאדם מיוחד, והוא מבשל בבית מיוחד שאין בני אדם אוכלים ושותים בו, והוא רשות הרבים לכל העולם, אין בו משום בשולי גוים, שאין שייך בו קירוב דעת (בדק הבית ג ז).

בבית חרושת יש מהאחרונים שהתירו משום בשולי גוים אם הבישול נעשה בבית חרושת, שכן לא שייך הטעם משום חתנות (ברכי יוסף יורה דעה קיב סק"ט, בשם המהרי"ט צהלון); ויש שדחו כי חז"ל לא חילקו במצבים שונים גם כשלא שייך בהם משום חתנות (ברכי יוסף שם; שו"ת תשובות והנהגות ג רמז, ושם בשם החזון איש).

הדברים האסורים בבישולי גוים

מה לא נאסר לא כל הדברים אסורים משום בשולי גוים, **משום כישולי גוים** ונחלקו אמוראים בדבר:

- יש אומרים שכל דבר הנאכל כמות שהוא חי – אין בו משום כישולי גוים (בסורא אמרו שאמר רב שמואל בר יצחק אמר רב בעבודה זרה לח א; רבי יוסי בי רבי בון בשם רב בירושלמי שבת א ד, ובשם רב הונא בירושלמי נדרים ו א, ועבודה זרה ב ח), שלא אסרו אלא כשבישול הגוי הכשירו לאכילה (תורת הבית הארוך ג ז).

- יש אומרים שכל שאינו עולה על שולחן מלכים ללפת בו את הפת אין בו משום כישולי גוים (בפומבדיתא אמרו שאמר רב שמואל בר יצחק אמר רב בבבלי עבודה זרה שם; רבי יוחנן שם נט א), שעיקר הגזירה הוא משום חתנות (ראה לעיל), שלא יזמינו הגוי אצלו בסעודה, ודבר שאינו עולה על שולחן מלכים לאכול בו את הפת אין אדם מזמין את חברו עליו (רמב"ם מאכלות אסורות יז טו)⁵.

בדעת זו נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שדעה זו מקילה יותר, שסוברת שאינו אסור אלא דבר שאינו נאכל כמות שהוא חי וגם עולה על שולחן מלכים ללפת בו את הפת, וכל שחסר אחד משני התנאים, היינו שנאכל כמות שהוא חי אף שעולה על שולחן מלכים, או שאינו עולה אף שאינו נאכל חי – מותר (תוספות שם לח א ד"ה איכא, ושם נט א ד"ה כל, בשם רבנו תם).

- יש סוברים שאינה מקילה, אלא שלדעתה האיסור תלוי בעולה על שולחן מלכים בלבד, שאם עולה אסור אף שנאכל חי, ואם אינו עולה מותר אף שאינו נאכל חי (רבנו חננאל עבודה זרה לח א; תורת הבית הארוך שם, בשמו ובשם הראב"ד, והסכים עמם; מאירי שם).

אף להלכה נחלקו:

- יש פוסקים להקל, שאינו אסור אלא דבר שאינו נאכל כמות שהוא חי וגם עולה על שולחן מלכים ללפת בו את הפת, אם מפני שסוברים כביאור הראשון בדעה השניה, שסוברת כן, והלכה כמותה (תוספות שם ושם, בשם רבנו תם), או שסוברים כביאור השני בה, אך פוסקים להקל כשתי הדעות (רבנו חננאל שם), וכן הלכה (רמב"ם מאכלות אסורות יז יד-טו; טוש"ע יו"ד קיז א).

- יש פוסקים להחמיר כשתי הדעות, שאינו מותר אלא בנאכל חי וגם אינו עולה על שולחן מלכים (הגהות מימוניות שם, בשם יש פוסקים; מרדכי שם תתל, בשם יש שפסקו).

- יש אומרים שלא אסרו בישולי גוים אלא כשבישל הגוי בביתו, אבל דבר שבישלו בבית ישראל מותר, לפי שאין לחשוש בו לא לחתנות, ולא שמא יאכילנו דבר טמא (תוספות שם לח א, בשם ה"ר אברהם ב"ר דוד; מרדכי שם תתל, בשם ה"ר אברהם דאורליינש; רבנו ירוחם יז ז, בשם ר"י דודו של ר"י, ושלוה הסכימו רוב הפוסקים; טור יו"ד קיג, בשם ה"ר אברהם), ועוד שכיון שסמכו חכמים האיסור על הכתוב אוכל בכסף תשכירני וגו' (ראה לעיל), הרי בכתוב מדובר על אוכל הבא מבית נכרי (ב"ח שם).

- ויש אומרים שלא חלקו חכמים בין רשות ישראל לרשות הגוי, ולעולם יש לחשוש שמא לא יזהר בבית ישראל כמו בבית הגוי (תוספות שם ומרדכי שם, בשם רבנו תם; פירוש המשניות לרמב"ם עבודה זרה לה ב; כלבו ק; מאירי שם לח ב; טור שם, בשם רבנו תם, ושכן נוהגים; בית יוסף שם א, שכן דעת הפוסקים), וכן הלכה (שו"ע שם)⁴.

שפחות הקניות שפחות הקניות לישראל למלאכה, נחלקו **לישראל למלאכה** בדינים:

- יש אומרים שבישולן אינו אסור משום כישולי גוים, לפי שעבד של ישראל הקני לו למעשה ידי ומוזהר עליו בשבת מן התורה אינו בכלל גוי, ואינו בכלל הגזירה שגזרו על בישולי גוים (תשובת הרמב"ן בתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רפד; שו"ע שם ד, בשם יש מי שתייר), או שכיון שאיסור בישולי גוים הוא משום גזירת חתנות, אין גזירה זו שייכת בהן, שאין קירוב הדעת שייך אלא במי שעושה מרצונו מאהבת ישראל, ולא בשפחות ועבדים, שעושים בין אם ירצו בין אם לא ירצו (שו"ת הרשב"א א סח, בשם יש מרבתינו; בדק הבית ג ז, בשם ה"ר ב"ר מנחם), או שאין גזירת חתנות שייכת בשפחות, שמשום שפלותן לא יתחתן עמהן, וגם אין בהן חשש שמא יאכילוהו דבר טמא, שאימת רבן עליהן (לבוש יו"ד קיג א).

- יש אומרים שאף בישולן של שפחות הקניות לישראל אסור, ואפילו בדיעבד (שו"ת הרשב"א א סח ותקכב; שו"ע שם, בשם יש מי שאסור), ולא עוד אלא שיש מהראשונים סוברים שאדרבה מכיון שהשפחה היא בבית ישראל ומבשלת לו בתוך ביתו, כל שכן שיש להחמיר בבישולה, שצריך להתרחק ממנה יותר משום חתנות (ריטב"א שם, בשם יש אומרים).

וכתבו הפוסקים שבדיעבד יש לסמוך על דעת המתירים, לפי שבדיעבד סומכים על דעת המתירים בישולי נכרים בבית ישראל (ראה לעיל. איסור והיתר הארוך מג יג; רמ"א שם), ואפילו לכתחילה נוהגים להקל בבישולם של שפחות ועבדים בבית ישראל, כי לא יתכן שלא יחתה אחד מבני הבית מעט (רמ"א שם).

שפחות השכורות לדעה הסוברת שיש בשפחות הקניות משום בישולי גוים, נחלקו אחרונים בשפחות השכורות לזמן:

יש סוברים שלטעם הראשון אין להתיר אלא בשפחות הקניות לישראל, ולא בשפחות שאינן קניות לנו, אלא נשכורות לזמן, לשנה או לחצי שנה, שמכיון שאין אנו מוזהרים על מלאכתן בשבת, הרי הן בכלל גוים ובכלל גזירת בישולי גוים; אבל לטעם השני אף בנשכורות לנו לזמן מותר, שגם אלו עושות בעל כרחן, ואין קירוב הדעת שייך בהן (ש"ך שם סק"ז).

יש סוברים שאף לטעם השני לא התירו אלא בקניות ולא בנשכורות (ב"ח שם).

4. ויש שכתב שבדיעבד נוהגים לסמוך על המתירים (איסור והיתר הארוך מג יג; דרכי משה שם סק"א ובי"ח שם א, בשמו). 5. ויש דעה שלישית בנושא: כל אוכל שנאכל כמות שהוא חי ללא פת, אין בו משום בישולי נכרים; עם הפת, יש בו משום בישולי נכרים (רבי יוסי בי רבי בון בשם רב בירושלמי עבודה זרה

גוים, שאינם נאכלים חיים אלא על ידי הדחק (איסור והיתר הארוך מג ג; ש"ך שם סק"ז, בשמו); או שמותרים, מפני שרוב אכילתן חיות (תורת חטאת עה טז; ש"ך שם, בשמו).

• האגסים והתפוחים הקשים, אף על פי שרוב אכילתם היא על ידי צלי ובישול, אין בהם משום בישולי גוים, שמכל מקום נאכלים חיים, ועוד שרוב עיקר אכילתם כשהם חיים (איסור והיתר הארוך שם ד; ש"ך שם סק"ק יט).

• פרי שנאכל כמו שהוא חי כשנגמר גידולו, אין בו משום בישולי גוים אף שעכשיו עדיין לא נגמר כל צרכו, ואינו נאכל חי כמו שהוא עכשיו (גליון מהרש"א או"ח קיג).

• ביצה, אף שאפשר לגומעה חיה, מכל מקום היות ואין נהוג כן אלא בשעת הדחק או לצורך מסוים - יש בה דין בישולי גוים (שו"ע יו"ד קיג יד).

דבר שיש שאוכלים אותו חי ויש שאוכלים אותו מבושל
דבר שאין כל בני אדם משתווים באכילתו - יש אוכלים אותו חי, ויש אוכלים מבושל - הולכים אחר רוב בני אדם: אם הרוב אינם אוכלים אותו חי, אף שהיחיד אוכלו, אסור גם לו משום בישולי גוים; ואם הרוב אוכלים אותו חי, אף שהיחיד אינו אוכלו אלא מבושל, מותר גם לו, שבטלה דעתו אצל כל אדם (ראב"ן עבודה זרה שג; פרי חדש שם סק"ג; ערוך השלחן שם יב).

אם מדינה אחת אוכלת כשהוא חי, ומדינה אחרת אינה אוכלת אלא מבושל - יש אומרים שאף בזה הולכים אחר רוב המקומות (פרי חדש שם); ויש אומרים שאין מדינה אחת בטלה לאחרות (פרי חדש שם, שכן משמע בהגהות אש"רי עבודה זרה ב לד; ערוך השלחן שם).

זנגביל המרוקח בדבש אין בו משום בישולי גוים, לפי שנאכל כשהוא חי (יומא פא ב, ורש"י ד"ה שריא).
יש סוברים דוקא כשהוא רטוב, אבל כשהוא יבש, אינו נאכל חי ואסור (בי"ח או"ח רג ב, על פי ברכות לו ב); ויש סוברים שלבישולי גוים אין הבדל בין יבש לרטוב, שאף היבש נאכל חי כשאוכלו עם לחם ומלח, וכל דבר שאינו נאכל חי לבדו, אלא על ידי דבר אחר, כגון שנאכל חי עם הלחם, דינו כנאכל חי ואין בו משום בישולי גוים (מגן אברהם שם סק"ד, על פי התוספות שם ד"ה בריטיבא והטור שם).

שולחן מלכים וליפות הפת
בתנאי השני, כל שעולה על שולחן מלכים ללפת בו את הפת, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שללפת את הפת שאמרו הוא לאו דוקא, שכל שעולה על שולחן מלכים בתורת מאכל לעצמו, אפילו שאין מלפתים בו את הפת - אסור (תורת הבית הארוך שם, בשם רבנו חננאל, והסכים עמו; מאירי שם, בשם רבנו חננאל; פרי חדש שם סק"ג, בדעת הרא"ש והטור), שלא הצריכו התנאי ללפת הפת אלא במיני לפתן, שאין בכל מיני לפתן משום בישולי גוים אלא בחשובים שבהם שעולים מחמת חשיבותם על שולחן מלכים, לפי שאין קירוב דעת אלא בהם, אבל מאכלים הנאכלים בתורת מאכל לעצמם, ולא בתורת לפתן, כל שעולים על שולחן מלכים יש בהם משום בישולי גוים, אף שאין מלפתים בהם את הפת (תורת הבית הארוך שם; פרי חדש שם), או שלרבותא אמרו ללפת את הפת, כלומר אפילו שעולה ללפת עם פת, וכל שכן כשהוא עולה לאכילה לעצמו (מאירי שם).

• יש פוסקים כדעה הראשונה, שתלוי בנאכל חי בלבד (רמב"ן עבודה זרה שם).

• ויש פוסקים כדעה השנייה, לפי ההסבר השני בה, שתלוי בעולה על שולחן מלכים בלבד (מאירי שם, בשם יש פוסקים; ריטב"א שם).

נאכל כמות שהוא חי
בגדרו של נאכל כמות שהוא חי, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שכל שראוי לאוכלו כמות שהוא חי, אף על פי שאין בני אדם רגילים לאכלו אלא מבושל, נקרא נאכל כמות שהוא חי (ריטב"א עבודה זרה לח א).

• ויש סוברים שנאכל כמות שהוא חי נקרא דבר שבני אדם רגילים לאוכלו חי, אף שאין עיקר אכילתו בכך, וחייטים אף על פי שראויות הן לכוס אותן חיות, אין בני אדם רגילים לאוכלן כך (מאירי שם).

נאכל כמות שהוא חי על ידי הדחק
דבר הנאכל כמות שהוא חי על ידי הדחק (ראה ערך אכילה על ידי הדחק) - יש מהראשונים הסוברים שנחלקו בו אמוראים: יש המתירים, כיון שמקצת אנשים אוכלים אותם חיים על ידי הדחק (חזקיה ובר קפרא בעבודה זרה לח ב); ויש האוסרים, שאכילה על ידי הדחק אינה אכילה (רבי יוחנן שם. ראב"ד ורמב"ן ור"ן שם; תורת הבית הארוך ג ז; מרדכי שם תתלב, בשם רבינו שמחה).

להלכה חילקו בין דבר הנאכל חי על ידי הדחק, שבו נחלקו מה דינו אם מותר (רמב"ן שם ותורת הבית הארוך שם, בשמו, ותורת הבית הקצר שם, בשם יש מן החכמים שהתירו, ושו"ע יו"ד קיג יב, בשם יש מתירין, לפי הרמ"א שם) או אסור (תורת הבית הקצר שם, בסתם, ושכן עיקר, וטור שם, בשמו, ושו"ע שם, בסתם, לפי הרמ"א שם), לבין דבר הנאכל חי על ידי דחק גדול, שהכל מודים בו שמותר (ט"ז שם סק"ק יד).

דברים הנאכלים חיים
יין וחלב ודבש ושמן אין בהם משום בישולי גוים, שהרי נאכלים חיים (רמב"ם שם יד, כב, על פי עבודה זרה לח ב, ושם לט ב; טוש"ע יו"ד קיד ז).

כל פרי שנאכל כמו שהוא חי, אף על פי שבישלו גוי ונמחה ונעשה תבשיל - מותר (רמ"א שם ב).

יש אומרים שאדם חשוב יש לו להיזהר מבישולי גוים אף בדבר שנאכל כמו שהוא חי, שהרואה אותו שמקיל עומד ומקיל יותר (בי"ח יו"ד קיג ב, וש"ך שם קנב סק"ב, על פי שבת נא א, ורש"י ד"ה אדם חשוב); ויש חולקים (פרי חדש שם סק"ג; מנחת יעקב עה סק"ל; דגול מרובה יו"ד קיג).

דברים שלעיתים אוכלים אותם חיים ולעיתים מבושלים
• הקפריסין, והם שומר הפרי מאילן הצלף ודרך לאוכלם חיים ויש מבשלים אותם (עבודה זרה לח ב, ורש"י ד"ה הקפריסין), והקפלוטות, שהם כרתי, והם נאכלים חיים (גמ' שם, ורש"י ד"ה והקפלוטות), אין בהם משום בישולי גוים (עבודה זרה שם).

• תמרים המתוקים שבישולם גוי מותרים, שנאכלים כשהם חיים, אבל אם היו מרים והבישול ממתקם, ואפילו בינונים, שנאכלים על ידי הדחק - אסורים (גמ' שם, ורש"י ד"ה אהני, וד"ה חוללי, וד"ה מרירין, וד"ה מציעאי; רמב"ם שם ה"כ; טוש"ע שם טו), ואף על פי שקצת אנשים אוכלים אותם כשהם חיים - אסורים, לפי שאינם נאכלים אלא על ידי דוחק גדול (טור שם; ט"ז שם סק"ק יד).

• חבושים וערמונים, נחלקו הדעות אם יש בהם משום בישולי

המוני העם אוכלים אותם לרוב מפני עניותם ודוחקם, והעשירים שאוכלים אותם הוא מחמת ריבויים, ולא מפני שהוא מאכל חשוב, ולא יעלו על שולחן מלכים כלל (ערוך השלחן שם יח. ובשו"ת שבט הלוי שם חלק עליו).

חילוקי מקומות בתנאי זה של עולה על שולחן מלכים הולכים אחר אותו המקום, אם שם הוא עולה על שולחן מלכים (פירוש המשניות לרמב"ם שם; מקור מיים חיים קיג, על פי רמב"ם מאכלות אסורות יז יח-ט; חכמת אדם סו ד), אף אם רוב העולם אינו נוהג כאותו המקום (מקור מים חיים שם), ואף אם אותו אדם אינו נוהג כן (חכמת אדם שם).

נשתנה מבריתו נחלקו ראשונים אם לאסור בשולי גוים יש צורך בתנאי נוסף:

• **יש אומרים** שיש צורך שישתנה האוכל מבריתו על ידי האור, וכל שלא נשתנה מבריתו – מותר, אף שאינו נאכל כמו שהוא חי, ועולה על שולחן מלכים (ר"ן עבודה זרה לח ב, בדעת רש"י והר"ף, והסכים עמם; אור זרוע ד, פסקי עבודה זרה קצא; הגהות אשר"י שם ב כח; ש"ך שם סק"א, שכן נראה עיקר), שהרי הסמיכו חכמים איסור בישולי גוים על הכתוב: **אֲכַל בֶּפֶסֶף תִּשְׁבְּרִנִי וְאֶכְלִיתִי וּמִמֶּנִּי בֶּפֶסֶף תִּתֶּן לִי וְשִׁתִּיתִי** (דברים ב כח. ראה לעיל), ולכן מותר כל אוכל הדומה למים, שאינו משתנה מבריתו על ידי האור (ר"ן שם), או לפי שכשנשתנה מבריתו יש לחוש שמא יאכילנו דבר טמא, אבל כשלא נשתנה ניכר מהו ואין לחוש לכך (אור זרוע והגהות אשר"י שם), וקליות של גוים ומים שהוחמו על ידי גוים – מותרים (עבודה זרה לו ב ולח ב), לא מפני שנאכלים כמו שהם חיים, אלא מפני שלא נשתנו מבריתם (רש"י שם ד"ה וקליות; ר"ן שם), שכן שינוי מבריתו הוא שנשתנה מצורתו שהיתה לו מתחילת ברייתו, וקליות אף על פי שאי אפשר להחזיר לקדמותן שלפני קלייתן, הרי לא נשתנו מצורתן של תחילת ברייתן (ריטב"א שם לו ב).

• **יש אומרים** שאף דבר שלא נשתנה מבריתו על ידי הבישול אסור, כל שאינו נאכל כמו שהוא חי ועולה על שולחן מלכים, וקליות מותרות לא מפני שלא נשתנו מבריתן אלא משום שאין אדם מזמין את חברו עליהן (רמב"ם שם יז; תורת הבית הארוך שם; תורת חטאת עה א; ש"ך שם, בדעת השו"ע והרמ"א שם ב), אם משום שלפי האמת לא מהכתוב למדנו האיסור, אלא מדרבנן, ואפילו שדומה למים שלא נשתנה מבריתו אסור (לחם משנה שם), או שנשתנה מבריתו שאמרו משמעו שנשתנה על ידי האור מהכשר אכילתו, שלא היה ראוי קודם לכן לאכילה ועל ידי האור הוכשר לאכילה, והוא התנאי של אינו נאכל כמו שהוא חי (תורת הבית הארוך שם).

שכר של שעורים שכר של שעורים – בירה – אין בו משום בישולי גוים, לפי שאינו עולה על שולחן מלכים, או שכשם שהתבואה בטלה למים לענין ברכה, שמברכים על השכר ברכת-שהכל (ראה ערכו), כך היא בטלה למים לענין איסור בישול (תוספות עבודה זרה לא ב ד"ה ותרוייהו; רא"ש שם ב טו; רבנו ירוחם יז ז; ט"ז יו"ד קיד סק"א; ש"ך שם סק"א)⁸, אלא שבביתים שמוכרים את השכר ושותים אותו שם, נחלקו הפוסקים אם יש עליו איסור מיוחד (ראה ערך שכר של גוים).

קפה ותה קפה שבישלו גוי יש האוסר, לפי שעולה על שולחן

• **יש אומרים** שהתנאי ללפת בו את הפת מעכב לאיסור, ודבר שאינו עולה ללפת בו את הפת, אף שנאכל בתורת מאכל ולא בתורת לפת, אין בו משום בישולי גוים (כן משמע ברש"י עבודה זרה לח א ד"ה דגים; כן משמע ברמב"ם שם טו; ריטב"א שם; מאירי שם, בשם יש מי שפירש).

קינוח אף בדבר שאינו בא בתורת מאכל, ולא ללפת בו את הפת, אלא בא בקינוח סעודה לעידון, נחלקו:

• **יש סוברים** שיש בו משום בישולי גוים (כן משמע בטושי"ע יו"ד קיג א; פרי תואר שם סק"ג; ערוך השלחן שם ז, במסקנתו).

• **יש סוברים** שאין בו משום בישולי גוים, שאין רגילים להזמין עליו אורחים, ולכן כל מיני מרקחת של פירות, שאינם באים אלא לקינוח סעודה, ואין מלפתים בהם את הפת – מותרים (פרי חדש שם סק"ג, בדעת הרמב"ם; תורת חיים עבודה זרה לח א; תפארת ישראל שם ב ו).

קריית ובני קרביים קרביים ובני מעיים, אף על פי שאמרו עליהם שאינם בשר, והאוכלם – כשיכול לקנות בשר וקונה באותם הדמים בני המעיים – אינו בן אדם (נדרים נד ב, והמפרש ד"ה וכן היה. ראה ערך בני מעיים), ואינם בכלל חתיכה-הראויה-להתכבד (ראה ערכו. סמ"ק ריד; סמ"ג לאוין קמא; איסור והיתר הארוך כה כב; טור יו"ד קי; שו"ע שם קא ה), אסורים משום בישולי גוים (איסור והיתר הארוך מג ב, דרכי משה יו"ד קיג סק"ג, וש"ך שם סק"ב, בשמו).

קטניות שישלו בידי גוי פולים ואפונים ועדשים וכיוצא בהם שבישולם גוים, אסורים משום בישולי גוים במקום שעולים על שולחן מלכים משום פרפרת (רמב"ם שם יח; מנחת יעקב עה ס"ק לא; פרי חדש שם סק"ה) הנאכלת עם הפת (פרי חדש שם סק"ג; ערוך השלחן שם טז, בדעת הרמ"א שם ב).

קטניות שנקלו בידי גוי אפונים וקטניות קלויים, שהגוים קלו אותם – מותרים, אם לא במקום שנוהגים למשוך המחבת בשמן, כשיש לחוש שמא משחו בהלב. הטעם: שאינם עולים על שולחן מלכים (בית יוסף שם; רמ"א שם; פרי חדש שם).

כמהין ופטירות כמהין ופטירות, נחלקו בהם: • **יש אומרים** שיש בהם משום בישולי גוים, שעולים הם על שולחן מלכים משום פרפראות (איסור והיתר הארוך מג ב; תורת חטאת עה; ש"ך שם סק"ב).

• **יש אומרים** שאינם עולים על שולחן מלכים (פרי חדש שם סק"ג, על פי עבודה זרה לח א, והערוך, ארד, ורש"י ברכות מז א ד"ה אילו מייני וכתובות סא א ד"ה תבשילא; ערוך השלחן שם י).

ומרבני דורנו יש מי שכתב שבימינו שכמהין ופטירות נקראים עולים על שולחן מלכים והם מאכלים חשובים (שו"ת שבט הלוי ו קח ד).

אורז אורז (ראה ערכו) שבישלו גוי, אם עולה על שולחן מלכים אסור, וכשאינו עולה מותר (שו"ת הרא"ש יט כא); ויש שכתבו שסתם אורז עולה על שולחן מלכים (פרי חדש שם סק"ה; כן משמע בחכמת אדם סו ב).

תפוחי אדמה יש מהאחרונים שכתב שתפוחי אדמה בכלל דברים שעולים על שולחן מלכים הם (חכמת אדם סו ד: "ערך עפילי")⁷; ויש מהאחרונים שכתב שזה היה רק בזמנו שלא היו בנמצא, אבל עכשיו שישנם לרוב הוא מאכל פשוט שרק

משום בישולי גוים בתפוחי אדמה. 8. ויש שכתב טעם ההיתר לפי שהשכר לא גורו עליו כלל כשגורו על בישולי גוים, לפי שאין מזמינים עליו, ואין בו קירוב

שם). 6. ויש המתיר, שאינם עולים על שולחן מלכים (תורת חטאת עה, בשם הר"א מפראג). 7. וראה שו"ת אגרות משה יורה דעה ד מה שמשמע שיש

שאינן קירוב הדעת במליחה, כשם שכבוש של גוי אינו בכלל גזירה זו, אף על פי שבכלל האיסורים כבוש הריחו כמבושל (ראה ערך כבוש), ולא אסרו אלא בישולי גוים על ידי האור (רמב"ן ור"ן שם; תורת הבית הארוך שם, בשם הראב"ד, והסכים עמו; טור שם); ועוד, שכיון שאיסור בשולי גוים הסמיכו על הכתוב אכל בכסף וגו' (ראה לעיל), אינו אסור אלא כשאינו דומה למים שלא נשתנו על ידי האור, ומליחה וכבישה לא על ידי האור נשתנו (תורת הבית הארוך שם).

להלכה המליחה אינה בכלל הגזירה (שו"ע שם יג), ולפיכך דגים קטנים שכבשם גוי או מלחם, עד שנעשו ראויים לאכילה, מותרים אפילו בישלם אחר כך, שהכבישה והמליחה לא אסרו אותם, וכשמבשלים אחר כך הרי הוא מבשל דבר שנאכל כמו שהוא חי (עבודה זרה לח א, לפי תורת הבית הארוך שם והמאירי שם; טוש"ע שם יב)¹⁰.

המעושן המעושן אין בו משום בישולי גוים, ופירות שעישנם גוי עד שהכשירם לאכילה – מותרים (רמב"ם שם יז, ותורת הבית הארוך שם ור"ן שם; על פי ירושלמי נדרים א ו; טוש"ע שם יג).

חלוט החלוט, והוא שנתן מים רותחים על גבי קמח, אין בו משום בישולי גוים, שמחוסר מעשה ידי האור הוא, שהמים הרותחים עצמם הרי אין בהם משום בישולי גוים, וכשנותנים על גבי קמח, הרי הוא מחוסר בישול על ידי האש (ירושלמי עבודה זרה ב ח, ופני משה שם).

אפייה בדינה של אפייה גוי נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאפייה אינה בכלל בישול, ופת שאפאה גוי אין בה משום בישולי גוים (ספר הישר, החידושים שצב).
- ויש אומרים שאפייה בכלל בישול (רמב"ן ומאירי עבודה זרה לה ב, על פי ירושלמי שם ב ח), ואפילו במקום שנהגו לאכול פת של גוי (ראה ערך פת גוים), הרי זה דוקא בפת של גוי שאפאה גוי, אבל פת של ישראל שאפאה גוי אסורה, שהרי היא בכלל בישולי גוים, ובה לא נהגו היתר בשום מקום (מאירי שם; מרדכי שם תתל, בשם רבינו מאיר, שכתב בשם הגאונים: איסור והיתר הארוך מד ט; טור י"ד קיב), שפת גוים לא אסרו משום בישולי גוים מפני שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בגזירה זו (ראה ערך אין גוזרין גזרה על הצבור אלא אם כן יכול לעמוד בו), ובפת של ישראל שאפאה גוי לא שייך טעם זה, ולכן אסורה (שו"ע שם סק"ו), ועל פת זו שאסורה משום בישולי גוים הוא שאמרו שאם עשה ישראל אחת משלש מלאכות של פת – היסק התנור, או חתיית הגחלים, או אפייתה – אין בה משום בישולי גוים (תורת הבית הארוך שם; טור שם).

פת קטניות פת של קטניות ושל אורז ודוחן (ראה ערכיהם) אינה ואורז אסורה משום בישולי גוים, אם אינה עולה על שולחן מלכים (שו"ת הרא"ש יט כא; בית יוסף י"ד קיב א; רמ"א שם), ואם עולה על שולחן מלכים – אסורה (בית יוסף שם, בדעת הרא"ש), שכיון שאינה פת הרי היא בכלל בישולי גוים (באור הגר"א שם סק"ד)¹¹, ודוקא פת של אורז, אבל תבשיל של אורז לדברי הכל לפעמים עולה על שולחן מלכים (בי"ח שם; שו"ע שם סק"ה).

כשלא נתכוין לא אסרו בישולי גוים אלא אם נתכוין הגוי לשם לשם בישול בישול, ולפיכך:

מלכים (כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף יז, בשם הרא"ש); אבל רוב האחרונים מתירים, שאינו עולה ללפת בו את הפת, ואף הוא בטל לגבי המים, שמברכים עליו ברכת שהכל (פרי חדש י"ד קיד סק"ו; באר עשק קה; בני חיי שם, הגהות טור א), והוא הדין תה (דרכי תשובה קיג סק"ב); ומכל מקום יש שכתב שראוי לבעל נפש להחמיר על עצמו (פנים מאירות ב סב). ואם היהודי מוסיף סוכר לקפה או התהאין לחשוש כלל לבישולי גוים כי הגמר נעשה על ידי (שו"ת תשובות והנהגות א תלו), וכן אם הגוי הכניס את הקפה לתוך המים הרותחים בכוס, הרי זה כלי שני, ואין בו איסור בישול גוים (שו"ת אבני ישפה א קלט. וראה עוד יחזה דעת ד מד).

סרדינים נחלקו דעות רבני דורנו אם הסרדינים אסורים משום בישול גוים כיון שהם עולים על שולחן מלכים וכיון שהם מתבשלים על הזיעה והשמן שבקופסאות, או שאינם אסורים משום בישול גוים כיון שהם נעשים בבית חרושת (ראה לעיל. שו"ת שבט הלוי ו קח ו).

שומן שומן של בשר, של עופות, ושל דגים – יש בו משום בישולי גוים (שו"ע י"ד קיג סק"ה; ערוך השלחן שם כ).

לרפואה כל מאכל שעיקרו לרפואה, אין בו משום בישולי גוים, שאינו בכלל אוכל או שלקות (ריטב"א עבודה זרה לח א).

הבישול

איסור בישולי גוים הוא בין בבישול בקדירה ובין בצלי, שכל שהכשירו הגוי לאכילה על ידי האור, אסור (תורת הבית הארוך שם, על פי עבודה זרה לח א), והוא הדין בטיגון (ערוך השלחן י"ד קיג כד). ואין הבדל בין בישול בחום האש עצמה או בחשמל (שו"ת תשובות והנהגות א תלט), או במיקרו-גל (שו"ת שבט הלוי ח קפה).

בישול על ידי קיטור – יש אומרים שנאסר משום בישולי גוים (ראה דרכי תשובה י"ד קיג סק"ט; שו"ת תשובות והנהגות ג רמז, ושם בשם החזון איש); ויש אומרים שאם הדבר נעשה בבית חרושת ולא בבית פרטי יש להקל (שו"ת מנחת יצחק ג כו ו).

איסור בישול גוים הוא דוקא בבישול בכלי ראשון, אבל בכלי שני אין איסור בישולי גוי, כי כלי שני אינו מבשל אלא לחומרה לענין שבת (שו"ת שרגא המאיר ו קסז).

על ידי מליחה הכשיר הגוי דבר לאכילה על ידי מליחה, כגון שמלח דג ובמליחתו נאכל הוא בלא בישול, נחלקו ראשונים:

- יש מהראשונים סוברים שנחלקו בדבר אמוראים: יש המתירים, שאין זה בישול (חזקיה בעבודה זרה לח א); ויש האוסרים, שמליחתו זהו בישול (רבי יוחנן שם. רש"י שם ד"ה דג מליח וד"ה חזקיה וד"ה ור' יוחנן; רמב"ם שם יז), ונחלקו ראשונים אם ההלכה שמותר, שמליח אינו כרותח בגזירה זו (רמב"ם שם); או שאסור (אור זרוע ד, פסקי עבודה זרה קצה, והגהות אשר"י שם ב לד, בשם הרשב"ם)⁹.

• ויש סוברים שלא נחלקו אמוראים בדבר, ולדברי הכל אין מליחה בכלל גזירה זו, אף על פי שבכלל האיסורים מליח הרי הוא כרותח,

לתוכם יין וחומץ אלא אותם הנאכלים כמו שהם חיים, וכן נוטה הוא לומר שאף אם מלח גוי דבר ומליחתו הכשירתו לאכילה – אסור, ודגים שמלחם גוי שמותרים, הרי זה משום שלא על ידי המלח הם נאכלים, אלא מחמת היובש (שלטי הגבורים במרדכי עבודה זרה ז, בשם הרב ברכיה מניקולואי). ¹¹ ויש

הדעת, ולא שייך בו חשש של חתנות (בי"ח שם א). ⁹ ולדעה זו הוא הדין כבישתם, ולא התירו כבשים שלהם שאינם נותנים לתוכם יין וחומץ, אלא כשאינם עולים על שולחן מלכים (ר"ן שם, בדעת רש"י). ¹⁰ ויש מהראשונים הסובר להלכה שכבוש של גוים אסור, ולא התירו כבשים שלהם שאינם נותנים

• ויש אומרים שמותר, שלא אמרו שכמאכל בן דרוסאי דינו כמבושל בבישולי גוים אלא להקל ולא להחמיר (תורת הבית הארוך שם, בשם יש מתירים; סמ"ג לאוין קמח, בשם רבנו יהודה; הגהות סמ"ק רכג; רא"ש שם; מרדכי שם תתלא; טור שם).

ומהפוסקים יש שהכריע לאסור, אלא אם כן בשעת הדחק, כגון בערב שבת, או בערב יום טוב, או שיש הפסד מרובה, שיש להתיר (בית יוסף ושו"ע שם ט); אך נוהגים להתיר בכל ענין (רמ"א שם).

הסיק ישראל פת שאפאה גוי על ידי אש שהדליק ישראל - **את התנור** מותרת (ראה ערך פת גוים). ונחלקו ראשונים אם כן הדין גם בבישולי גוים:

• יש אומרים שלא אמרו כן אלא בפת, לפי שהסקת התנור היא מלאכה מיוחדת בפת, אבל בשאר תבשילים, הנחתו של ישראל את התבשיל על האש בלבד היא שמועילה להתירו, אבל אם הסיק ישראל את התנור, והגוי הניח את התבשיל לבשל בו, הרי זה אסור (ר"ן עבודה זרה לח ב; שו"ת הריב"ש תקיד; בית יוסף שם, בשם רבנו יונה; שו"ע שם ז), וכן אם הניח הגוי את הבשר או את הקדירה על האש, ובא ישראל וחיתה בגחלים - אסור, ולא התירו אלא כשהפך את הבשר או הגיס בקדירה (כן משמע ברמב"ם שם ט; דרכי משה שם סק"ד, בדעת הר"ן רבנו יונה והריב"ש).

• ויש אומרים שאפילו הדלקת האש או חיתוי בגחלים על ידי ישראל מועילים להתיר (הגהות שערי דורא עה; איסור והיתר הארוך מג ט; הגהות סמ"ק רכג; מרדכי עבודה זרה תתלא; רמ"א שם, בשם יש חולקים), וכן נוהגים (רמ"א שם)¹³.

ואפילו אם חיתה ישראל שלא בכונה - מועיל (דרכי משה שם ורמ"א שם, על פי הגהות שערי דורא שם), ובלבד שהחיתוי יועיל לתקן האש ולמחר הבישול (איסור והיתר הארוך שם; ש"ך שם סק"ט).

• ויש מתירים אפילו כשהשליך ישראל קיסם באש (איסור והיתר הארוך מג ט; הגהות סמ"ק שם; כלבו ק; ש"ך שם ס"ק יא)¹⁴.

ניפח ישראל יש מתירים בניפוחו של ישראל, אם הניפוח מדליק את האש העצים הכבויים, אבל אם יש גחלים לוחשות והעצים דולקים, ובניפוחו מוסיף חמימות - אינו מועיל, כיון שגם בלעדיו יש די חמימות לתבשיל, ובחמימות שמוסיף לא יתקרב הבישול (שו"ת מהרי"ל קצג; בית יוסף שם, שכך מצא כתוב), ואין חילוק בין ניפוח בפה, לניפוח על ידי מפוח או שפופרת (בית יוסף שם).

הדליק גוי את האש מאש של ישראל יש מתירים אף כשהדליק הגוי את האש מאש של ישראל, אף אם לא חיתה ישראל ולא השליך שם קיסם (איסור והיתר הארוך שם יג; דרכי משה ורמ"א שם).

תערובת

תערובת דבר שאין בו משום בישולי גוים עם דבר שיש בו משום בישולי גוים ובישולם גוי, אם העיקר הוא הדבר שיש בו משום בישולי גוים אסורים, ואם העיקר הוא מדבר שאין בו משום בישולי גוים - מותרים, שהולכים אחר העיקר בין

• גוי שהצית אש באגם כדי להעביר החציר ונתבשלו בה חגבים, הרי הם מותרים, אף במקום שעולים על שולחן מלכים, וכן אם חרך את הראש להעביר ממנו את השיער, מותר לאכול את ראשי האזנים שנצלו בשעת החריכה (עבודה זרה לח א; רמב"ם שם יט; טוש"ע יו"ד קיג ה).

• הסיק התנור לייבש בו יתד לח, ונצלה בו דבר מאכל של ישראל שטמנו בו קודם לכן - מותר, לפי שלא נתכוין הגוי לבישול היתד אלא לייבשו (גמ' שם), שאין בישול בכלים (רש"י שם ד"ה קמ"ל) ואף על פי שלענין מלאכת שבת נקרא גם זה בישול (ראה ערך מבשל), לענין בישולי גוים אין זה נחשב בישול, ואינו אסור עד שיתכוין לבישול גמור (תוספות שם ד"ה קא). יש מהראשונים סוברים שדוקא כשהגוי לא ידע מהדבר הטמון בו, אבל אם ידע אסור, שאנו חוששים שמא כיוון גם לבישולו, כיון שידע ממנו (רא"ש שם ב לא, על פי הגמ' שם, לגרסת הר"ף; רבנו ירוחם יז ז; טור שם); ויש חולקים על זה (בית יוסף שם, בשם הפוסקים), ולהלכה יש להחמיר אם אין הפסד מרובה (פרי חדש שם ס"ק יא).

ואם נתכוין לשם בישול, אף שלא נתכוין לבשל דבר זה - אסור. כיצד, הסיק התנור לבשל בו, והיה בו בשר תחילה ונצלה, אף על פי שלא כיוון לבשר זה, שהרי לא ידע ממנו - אסור (תורת הבית הארוך שם, על פי הגמ' שם; טוש"ע שם).

כשתחילת או סוף הבישול בידי ישראל ולא אסרו אלא כשכל הבישול היה על ידי גוי, אבל אם היה תחילתו או סופו על ידי ישראל - מותר. כיצד, הניח גוי בשר או קדירה על גבי האש, ובא ישראל והפך בבשר או הגיס בקדירה - מותר (עבודה זרה לח ב; רמב"ם שם טז; טוש"ע שם), אף על פי שהיה מתבשל בלא זה (טור שם), וכן אם הניח ישראל וגמר הגוי, הרי זה מותר (עבודה זרה שם א; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שלא התירו כשגמר הגוי אלא אם כן היה מתבשל אף בלי מעשיו, והוא רק קירב את בישולו, אבל אם לא היה מתבשל בלעדי גמר הגוי - אסור (בית יוסף שם, על פי הגמ' שם), ולכן אם הניח ישראל על גבי גחלים עוממות, שלא היה ראוי להתבשל עליהם, ובא גוי והפך בו ונתבשל, הרי זה אסור (תורת הבית הארוך שם; טוש"ע שם י).

• ויש אומרים שאפילו אם לא היה מתבשל בלא סיוע הגוי - מותר (איסור והיתר הארוך מג ט; רמ"א שם י).

ולא התירו בגמר הגוי אלא כשמצא את התבשיל שהניח ישראל על האש, אבל אם נתן ישראל את התבשיל על האש וסילקו, ובא גוי והחזירו וגמר בישולו - אסור, אלא אם כן הגיע למאכל בן דרוסאי כשסילקו, שהוא שליש בישולו (עבודה זרה לח א; טוש"ע שם ח), ואין הבדל בין שסילקו ישראל או סילקו גוי, שלעולם אסור כשהחזירו גוי (תורת הבית הארוך שם; טוש"ע שם יא; ט"ז שם ס"ק יב)¹².

בישולו הגוי כמאכל בן דרוסאי וגמרו ישראל, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאסור, שכל שנתבשל כשיעור זה הרי הוא כמבושל על ידי הגוי (רבנו חננאל עבודה זרה לח א; רא"ש שם ב לב, שראה מי שמתיר; ר"ן שם; תורת הבית הארוך שם; טור שם, בשמו; בית יוסף שם, בשם הריב"ש).

והלא אם לא היה מסלקו היה מתבשל מאליו (ב"ח שם). 13. וראה בספר הכשרות (פוקס) שהפעלת המתג החשמלי בתנור על ידי ישראל דינו כהדליק את האש. 14. אך יש שכתב שאפילו המתירים בפת גוים על ידי השלכת קיסם לא התירו אלא בפת מחמת הדוחק שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה, אבל

שכתבו סתם שאין בה משום בישולי גוים, שאינה עולה על שלחן מלכים (רבנו ירוחם יז ז; כן משמע בטור שם). 12. ויש הסובר שדוקא כשסילקו ישראל, או שסילקו הגוי בציווי ישראל, והחזירו, אבל אם סלקו הגוי מעצמו קודם שהגיע למאכל בן דרוסאי והחזירו מותר, כי מי ביקש ממנו שישלכו ויחזירו,

וכן ירקות הנאכלים כמות שהם חיים, שבשלם עם בשר, אסורים מפני שהשומן של הבשר נבלע בהם (טושי"ע יו"ד ק"ג ג) וניכר בעין, אבל אם אינו ניכר בטל ברוב (חוות דעת שם; מקור מים חיים שם).

כלים שבישל הכלים שבישל בהם הגוי דברים שיש בהם משום **חם הגוי** בישולי גויים, נחלקו בהם ראשונים:

- יש מצריכים אותם הכשר, שכל דבר שאסורו חכמים גם פליטתו אסורה (תורת הבית הארוך ג ז; ר"ן וריטב"א עבודה זרה לח א; בית יוסף שם, בשם רוב הפוסקים; שו"ע שם טז, בסתם).

- ויש מתירים אותם בלי הכשר, שלא החמירו בבישולי גויים לאסור פליטתם, שאין בפליטתם משום חתנות וקירוב דעת (בדק הבית לרא"ה שם; וריטב"א שם, בשמו; טור שם, בשם הרא"ש; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

אפילו לדברי המצריכים הכשר, אם כלי חרס הוא מגעילו של פועלים ודיו, אף על פי שבשאר איסורים אין לו תקנה בהגעלה, לפי שאין לאיסור בישולי גויים עיקר בתורה (בית יוסף ושו"ע שם, על פי ירושלמי תרומות יא ז), בדיעבד, כשכבר נתבשל דבר היתר בכלי שנאסר משום בישולי גויים, ויש רוב בתבשיל, מותר (ש"ך שם ס"ק כא).

ספק

ישראל וגוי ששפתו שתי קדרות על גבי כירה אחת לא חששו חכמים משום בישולי גויים (עבודה זרה יב א) – שמא יסמוך הישראל על הגוי לבשל את הקדרה (רש"י שם ד"ה רבא) או שמא יבשלה הגוי בטעות שסבור שהוא שלו (ר"ן שם) – שאין אנו מחזיקים איסור בדבר שאין אנו רואים בו ריעותא (ראה ערך אחזקאי איסורא לא מחזקינן).

וכן מניח ישראל בשר על גבי גחלים ובא גוי ומהפך בו עד שיבא ישראל מבית הכנסת או מבית המרחץ ואינו חושש, שופתת אשה קדרה על גבי כירה ובאה גויה ומגיסה עד שתבא מבית המרחץ או מבית הכנסת ואינה חוששת (עבודה זרה לח א), ואפילו שאין שם שומר שידע אם סילק הגוי את הבשר או הקדרה אין חוששים לכך, שספק בישולי גויים מותר, שאין איסורו אלא מדרבנן, וספק דבריהם להקל (תורת הבית הארוך ג ז; טושי"ע יו"ד ק"ג יא), ועוד שאין לגוי הנאה בסילוקם שנחוש לכך (תורת הבית הארוך שם), והוא הדין כל ספק בישולי גויים מותר (רמ"א שם).

חולה

חולה, אף שאין בו סכנה, מותר בבישולי גויים (בדק הבית ומשמרת הבית ג ז; מאירי ור"ן עבודה זרה לח ב; שו"ע או"ח שכח יט) בשבת (בדק הבית ומשמרת הבית שם; מאירי שם; לבוש שם יט), ואף על פי שכל איסורי אכילה שמדרבנן אסורים לחולה שאין בו סכנה (ראה ערך חולה):

- משום שאין האיסור בגופו של דבר, לא רצו להחמיר בו יותר ממעשה שבת, שהרי כל צרכי חולה שאין בו סכנה עושים בשבת על ידי גוי (ר"ן שם).

- או שכיון שכל האיסור הוא משום חתנות ועירוב דעת, כשמבשל לחולה בשעה שאסור לנו לבשל, אין בו חשש חתנות ועירוב דעת (בדק הבית שם; מאירי שם).

- או לפי שלא גזרו על בישולי גויים כשיש היכר בדבר, כגון היפוך הישראל בתבשיל, ואף זה איסור של שבת מוכיח עליו

להחמיר בין להקל (תורת הבית הארוך ג ז, על פי ביצה טז ב ועבודה זרה לח א; וריטב"א עבודה זרה שם; טושי"ע יו"ד ק"ב ב), ולפיקך:

- פת של גוי הנילושה בביצים, מותרת למי שאינו נזהר מפת גויים, אף על פי שיש בביצים משום בישולי גויים (ראה לעיל), לפי שהפת עיקר והביצים טפלות לה (תוספות ביצה שם ד"ה קמ"ל; רא"ש עבודה זרה ב כט, בשם רבנו תם; התרומה, איסור והיתר הארוך כח; תורת הבית הארוך שם; טושי"ע יו"ד ק"ב ה). ופת שמשחזה בביצים נחלקו הדעות: יש אומרים שהפת עיקר והביצים טפלות (תורת הבית הקצר שם; ר"ן ביצה שם, בשם התוספות; בית יוסף שם, בשם הרשב"א והר"ן; שו"ע שם); ויש אחרים פת שמשחזה בביצים, לפי שהן בעין ואינן בטלות לפת (תורת חטאת סט ג ודרכי משה שם סק"ח ורמ"א שם, על פי תוספות חולין סד ד"ה סימנים ורא"ש ומרדכי שם).

- מיני מתיקה שעושים מסולת ודבש, אף על פי שהסולת יש בה משום בישולי גויים (ראה לעיל) מכל מקום מותרים, לפי שהדבש עיקר, ואין נותנים בהם את הקמח אלא לדבק את הדבש והוא טפל להדבש, אלא שראוי לאדם חשוב להחמיר על עצמו (תשב"ץ א פט וג יא)¹⁵, ודוקא כשביליתם רכה, באופן שאין מברכים עליהם אלא ברכת-שהכל (ראה ערכו), אבל בלילתם עבה, ויש בהם תואר לחם, אף על פי שאם לא קבע סעודתו עליהם אינו מברך עליהם המוציא אלא בורא מיני מזונות, כגון שיש בהם דבש הרבה ובשמים הרבה, מכל מקום הסולת עיקר ודינם כפת גויים ולא כבישולי גויים (דרכי משה יו"ד ק"ג סק"ט).

וכתבו האחרונים כלל: כל דבר שמברכים עליו בורא מיני מזונות, אם כשקובע עליו סעודה מברך המוציא וברכת המזון (ראה ערך ברכת הפת) דינו כפת ולא כבישולי גויים; ואם הוא דבר שאפילו בקביעות סעודה אינו מברך המוציא (ראה ערך הני"ל), יש בהם משום בישולי גויים; ואם הוא דבר שאין מברכים עליו בורא מיני מזונות, שהקמח אינו עשוי אלא לטפל ולדבק, אין בו משום בישולי גויים (פרי חדש יו"ד ק"ב ס"ק יז).

תערובת בישולי גויים ומאכל היתר
נתערב דבר שכבר נאסר משום בישולי גויים במאכל של היתר, ואין ניכר בתוכו להפרידו, בטל ברוב (איסור והיתר הארוך מג ז; תורת חטאת עה ח ורמ"א יו"ד ק"ב יד; ש"ך שם ס"ק כג וק"ג ס"ק כא), בין מין במינו ובין מין בשאינו מינו, בין בלח ובין ביבש (איסור והיתר הארוך שם; תורת חטאת שם); ויש מצריכים ששים נגד האיסור (ראה ערך בטול בששים) כדרך ביטול כל האיסורים (ש"ך יו"ד קטו ס"ק יז, לדעת הרשב"א; פרי חדש יו"ד צט ס"ק יז)¹⁶.

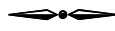
תערובת דבר שאין בו משום בישולי גויים עם שומן בישולי גויים הנראה בעין
פשטידה של דגים שאפאה גוי, אסורה אפילו למי שנוהג היתר בפת של גוי, מפני שהשומן של הדגים נאסר משום בישולי גויים כשהיה בעין קודם שנבלע בעיסה ונמצא שהפת בלועה מאיסור (תוספות ביצה טז ב ד"ה קמ"ל; התרומה, איסור והיתר הארוך כח; תורת הבית הארוך שם; רא"ש חולין ג א; טושי"ע יו"ד ק"ב ו וק"ג א), ואף על פי שבישולי גויים בטלים ברוב הפוסקים (ראה לעיל), כאן שהשומן נראה וניכר בעין בתוך הפת חמור יותר ואינו בטל (מנחת יעקב עה ס"ק כו; חוות דעת ק"ג א); ויש מסירים השומן מהפת ואוכלים את הפת (תוספות שם; רבנו ירוחם יז ז, וחלק עליהם).

הרדב"ז א א. 15. וראה בהג"ה שם א פט, דברי בנו הרשב"ש. 16. אם מותר

בבישולי גויים לא התירו אלא על ידי סיוע בבישול או חיתוי בגחלים (שו"ת

• ויש אומרים שאסור אף לחולה עצמו, אם אין לו צורך בדבר למוצאי שבת, וכל שכן לבריא (משמרת הבית שם), וכן הלכה (ט"ז או"ח שכח ס"ק יד ויו"ד ק"ג ס"ק טו; פרי חדש יו"ד שם ס"ק כו; משנה ברורה שם ס"ק סג).¹⁷

שאי אפשר היום על ידי ישראל ויש היכר בדבר (משמרת הבית שם).
נשאר מבישול זה למוצאי שבת, נחלקו ראשונים:
למוצאי שבת • יש אומרים שמותר אף לבריא, וכל שכן לחולה, כיון שאין בו משום חתנות (בדק הבית שם; רמ"א יורה דעה ק"ג טז).

בשר

החלקים הרכים של בעלי חיים הראויים לאכילה

• חלב;	הפרקים:
• דם;	• העור;
• כנפים ונוצה;	• עצמות וגידים;
• בלשון בני אדם;	• שליא ושליל;
• טבעו.	• בני מעיים;

העור

העורות הרכים וראויים לאכילה הם כבשר (חולין קכב א וב, ורש"י שם א ד"ה ועור; רמב"ם מאכלות אסורות ד כ וכו'), בין לאיסור אכילה של בהמות טמאות, ובין לטומאה (ירושלמי שבת יג א; רמב"ם שם, ואבות הטומאות א ט בטומאת נבלה, ושם ד ח בטומאת שרצים).

ונחלקו אמוראים: לרבי יוחנן אין לוקים עליו משום נבלה; לרבי שמעון בן לקיש אף לוקים עליו משום נבלה (ירושלמי שבת ז א²).

המניין ואלו הן שעורותיהן כבשרן:

• עור חזיר של ישוב (חולין קכב א; רמב"ם מאכלות אסורות ד כא, ואבות הטומאות א ט).

• עור החטוטרת של גמל הרכה, והיא גמל שלא טענו עליה משא מעולם, ולא הגיעה לכלל משא (חולין שם, ורמב"ם מאכלות אסורות שם). הגיע זמנה לטעון ולא טענה, או שנטענה קודם זמנה, ספק (חולין שם, ורמב"ם אבות הטומאות שם), והולכים לחומרא (ים של שלמה חולין ט ד).

• עור שתחת האליה (חולין שם, ורמב"ם מאכלות אסורות שם, ואבות הטומאות שם), והוא עור הזנב מתחת מקום שאין שיער מפני שהוא רך (רש"י חולין שם ד"ה ועור של, וראה ערך אליה).

• עור חזיר הבר, לחכמים הוא קשה ואינו כבשר; לרבי יהודה - ויש גורסים רבי יוסי (ראה חילופי גרסאות במשניות) - הוא כבשרו, שהוא רך (חולין קכב א), ואין הלכה כמותו (פירוש המשניות לרמב"ם, ורע"ב חולין ט ב).

• עור הראש של עגל הרך, ועור בית הפרסות: לאלעזר בן יהודה משום רבי יעקב ורבי שמעון בן יהודה משום רבי שמעון, הם כבשר (חולין שם, כרבי יוחנן שם ב); ולחכמים אינם כבשר (שם, ורש"י שם).

• יש אומרים שנחלקו גם בעור בית הבושת - בית הרחם של נקבה (רש"י חולין שם ד"ה בית) - ועור השליל (ראה רש"י חולין נו א ד"ה להביא, וים של שלמה חולין ט ד); ויש סוברים שחכמים מודים בהם שהם כבשר (ים של שלמה שם, וחק נתן זבחים כח א, לדעת הרמב"ם).

• עגל הרך, לעולא הוא בן שנתו ויונק, ולרבי יוחנן הוא או בן שנתו או יונק (חולין קכב ב, ורש"י). ועור ראשו סופו להקשות, ונחלקו אם הולכים אחר מצבו עכשיו, או אחר מצבו שלבסוף,

הלכות רבות, במצות ובאיסורים ובטומאה, נאמרו בבשר, כמו:

• מצות אכילת בשר הפסח, שנאמר: וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלֵילָה הַזֶּה (שמות יב ח. וראה ערך אכילת פסחים).

• מצות אכילת בשר קדשים, שנאמר: וְאָכְלוּ אֹתָם וְגו' (שם כט לג. וראה ערך אכילת קדשים).

הקטרת אברי העולה על גבי המזבח, שנאמר: וְעִשִּׂיתָ עֲלֵיהֶּם הַבֶּשֶׂר וְגו' (דברים יב כז. וראה ערך הקטרה).

• איסור אכילת אבר מן החי, שנאמר: וְלֹא תֹאכַל הַנֶּפֶשׁ עִם הַבֶּשֶׂר (שם יב כג. וראה ערך אבר מן החי).

• איסור אכילת בשר מן החי, שנאמר: וּבֶשֶׂר בִּשְׂדֵה טְרֵפָה לֹא תֹאכְלוּ (שמות כב ט), שכולל גם בשר הפורש מן החי (חולין עג ב. וראה ערך בשר מן החי).

• בשר בחלב, שנאמר: לֹא תִבְשַׁל גְּדִי בַחֲלָב אָמוֹ (שמות כג יט. וראה ערך בשר בחלב).

• בהמות וחיות טמאות, שנאמר: מִבְּשָׂרָם לֹא תֹאכְלוּ וְגו' (ויקרא יא ח. וראה ערך בהמה טמאה).

• טרפה, שנאמר: וּבֶשֶׂר בִּשְׂדֵה טְרֵפָה וְגו' (שמות כב ל. וראה ערך טרפה).

• נבלה, שנאמר: לֹא תֹאכְלוּ כָּל נֶבֱלָה וְגו' (דברים יד כא. וראה ערך נבלה).

• עופות טמאים, שנאמר: וְאֵת אֵלֶּה תִשְׁקְצוּ מִן הָעוֹף וְגו' (ויקרא יא יג. וראה ערך עוף טמא).

• שרצים ורמשים, שנאמר: וְכָל שֶׂרֶץ הָעוֹף וְגו' (דברים יד יט. וראה ערך שרצים ורמשים).

• בשר שור הנסקל, שנאמר: וְלֹא יֵאָכַל אֶת בִּשְׂרוֹ (שמות כא כח. וראה ערך שור הנסקל).

• פסולי המוקדשים, כמו: פגול, נותר, טמא, יוצא ועוד (ראה ערכיהם).

• ובטומאה: טומאת מת, נבלה ושרצים (ראה ערכיהם).

על חלקים שונים של בעלי חיים דנים אם הם בכלל בשר, כמו: העור, העצמות, הגידים, השליא, השליל, בני מעים, חלב, דם, וכנפים ועוד.

בשר. 1. ד', טור תרעה - תרצ. 2. ראה אור שמח מאכלות אסורות ד כא, שהוכיח שלבבלי אף לרבי יוחנן לוקה.

לבטל בישולי נכרים בידים לכתחילה, ראה ערך אין מבטלין איסור לכתחילה. 17. וראה שו"ת שבט הלוי ו קח ט.

עצמות וגידים

כטומא עצמות וגידים וקרנים וטלפים – אפילו עיקרם הך שאם יחתך מן החי יצא דם (רמב"ם אבות הטומאות א ז) – אינם נחשבים בשר, ולפיכך אינם מטמאים טומאות נבלה (חולין עז ב, וראה רש"י ד"ה לטומאת ד"ה לא נצרכה; רמב"ם אבות הטומאות שם), ואינם מצטרפים לשיעור נבלה לטמא (שם קז ב), ואפילו כשישלים הרבה עם תבלין (שם עז ב, ורש"י), שנאמר: **בְּנִבְלָתָהּ** (ויקרא יא ט), ולא בעצמות, ולא בגידים, ולא בקרנים, ולא בטלפים (חולין שם).

כאיסור וכן האוכל עצמות וגידים וקרנים וטלפים של נבלה **אכילה** וטרפה, ושל בהמה וחיה טמאה – פטור (רמב"ם מאכלות אסורות ד יח. וראה תורת כהנים שמיני פרק ד ח). ואף בנוגע לבישול ואכילת בשר בחלב אין הם בכלל בשר (ראה ערך בשר בחלב: הבשר). על עצמות של איסור אם מצטרפים עם ההיתר לבטל האיסור, ואם יש חילוק בין עצמות קשות לעצמות רכות, ראה ערך בטול בששים: המצטרפים לשעור.

גרינים נוספים בדינים נוספים הוזכר שאינם בתורת בשר:

- במצות אכילת בשר הפסח (מכילתא שמות יב ח. וראה להלן בנוגע לגידים).

- הנוגע בבשר קדשים, כשרים או פסולים, שנעשה כמוהו, אין הנוגע בעצמות וגידים וכו' בכלל (זבחים צז ב. וראה ערך היתר מצטרף לאיסור).

- באיסור בשר מן החי, אין הם מצטרפים לכזית להשלים השיעור (ב"ח י"ד סב. וראה ערך בשר מן החי).

- בהקטרת אברי העולה על המזבח, אם פירשו מהבשר לא יעלו (זבחים פה ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו ב), ואף כשהם מחוברים עם הבשר הוצרכנו ללימוד מיוחד להקטירם (זבחים שם. וראה ערך הקטרה).

- אינם בכלל נותר (ראה ערכו. תורת כהנים צו פרק יב טו, וראה רש"י זבחים פו א ד"ה מה אשם).

- אין חייב האוכל אותם מקרבן שנעשה פגול או נותר וכשאוכלם מקרבן כשר בטומאת הגוף (זבחים לה א, ורש"י. וראה ערך פגול וערך נותר וערך טמא).

גידים רכים הגידים שאינם בכלל בשר הם הגידים הקשים **ושסופן להקשות** שאינם ראויים לאכילה (ראב"ד תורת כהנים שמיני פרק ד ח. וראה לב אריה חולין קיז ב), אבל גידים רכים הם בכלל בשר (לב אריה שם, על פי פסחים פג ב, ושם פד א).

גידים הרכים לעולם, והם גידי בשר, לדברי הכל כבשר (תוספות פסחים שם ד"ה גידין), אבל גידים שסופן להקשות, תלויים במחלוקת התנאים בעור הראש של עגל הך שסופו להקשות (ראה לעיל: העור. פסחים פד א, לגבי מינוי עליהם לקרבן פסח; רמב"ם קרבן פסח י ט). בירושלמי אמרו שלגבי טומאה בכלל בשר הם, ובמינוי לפסח בלבד אינם כבשר, משום לימוד מיוחד (ירושלמי פסחים ז יא).

יש מהראשונים מפרשים שהם גידי הצואר של גדי וטלה, שאילו היו מזקינים היה סופם להקשות (רש"י פסחים פד א ד"ה גידין; ויש סוברים שגידי הצואר לעולם קשים, וגידים שסופן להקשות הם גידי השדרה (תוספות שם ד"ה גידין).

שיתקשה (ראה פסחים פד א, וחולין עז א, ותוספות זבחים כח א ד"ה תנינא. וראה להלן: עצמות וגידים, בגידים שסופן להקשות).

- בית הפרסות, לרב הוא בית הפרסות ממש, ולרבי חנינא הוא רכובה הנמכרת עם הראש, היינו העור שעל העצם התחתונה שחותכים בשעת הפשטת הבהמה (חולין שם, ורש"י. וראה ערך ארכובה וערך רגל).

- הלכה כחכמים (רבי יוחנן בחולין שם; רמב"ם מאכלות אסורות ד כא, ואבות הטומאות א ט. וראה ים של שלמה שם).

שמונה שרצים באנקה והכח והלטאה והחומט משמונה שרצים המטמאים (ראה ערך שרצים), נחלקו תנאים אם יש להם עור, או שעורם כבשרם:

- לחכמים עורם כבשרם, שאין בו ממש שהוא רך (חולין קכב א וב, ורש"י ד"ה תנא דידן. וראה תוספות שם ד"ה כרבי יהודה).

- רבי יהודה חולק בעור הלטאה שהוא חלוק מבשרה, שיש בו ממשות ואינו רך כל כך (שם).

לרבי יוחנן בן נורי כל שמונה השרצים אין עורם כבשרם (שם).

- רב מוסיף אף את התנשמת שעורה כבשרה, לפי שסובר לדרוש כך מהכתוב (שם).

הלכה כחכמים (רמב"ם אבות הטומאות ד ח).

ביטולם כל העורות שהם כבשר, אם עיבדם או ששטחם **מתורת בשר** ודרסם ברגליו שיעור כדי עבודה – כדי הילוך זמן ארבעה מילים (חולין שם ב; רמב"ם אבות הטומאות ד ח) – בטלו מתורת בשר (חולין קכב א, ורש"י ד"ה או), בין לטומאה (שם; רמב"ם אבות הטומאות א ט, וד ח) בין לאיסור אכילה (מגיד משנה ולחם משנה מאכלות אסורות ד כא).

וכן אם עשה בהם מעשה ביטול, כגון אוזן חמור שטלעה לקופתו (חולין שם ב; רמב"ם אבות הטומאות א ט), ניטלה מתורת בשר, וניתנה לתורת עור (רש"י שם ד"ה שטלעה).

שאר בהמות וחיות עור שאר בהמות וחיות אינו בכלל בשר, ואינו מטמא טומאת נבלה (חולין עז ב, ורש"י ד"ה לטומאת, וד"ה לא נצרכה; רמב"ם אבות הטומאות א ז), אפילו כשאינו מעובר (רמב"ם שם), ואפילו כשנתבשל הרבה (חולין שם, ורש"י שם), שנאמר: **בְּנִבְלָתָהּ** (ויקרא יא ט) – ולא בעור (חולין שם). ואפילו חשב עליו לאכילה, אין המחשבה מועילה לעשותו בשר (ראה רש"י חולין קכב ב ד"ה והוא שכנסו. וראה ערך נבלה).

וכן בקדשים, אין חייבים על אכילתו מפגול או נותר או בטומאת הגוף (זבחים לה א, ורש"י. וראה ערך פגול וערך נותר וערך טמא). וכן האוכל עור של בהמה וחיה טמאה, או של נבלה וטרפה – פטור (רמב"ם מאכלות אסורות ד יח, וראה מגיד משנה שם). וכן אינו בכלל בשר בנוגע לאיסור בשר בחלב (ראה ערך בשר בחלב: הבשר).

באיסור הנאה של שור הנסקל (ראה ערכו) הוצרכנו ללימודים מיוחדים לרבות העור לאיסור (בבא קמא מא ב).

עור אדם עור האדם כבשרו (חולין קכב א). ללשון אחד בגמרא אמר עולא שמן התורה אינו בשר, אלא שחכמים גזרו שיטמא במת (ראה ערך מת בטעם הגזרה); וללשון שני אמר עולא שמן התורה מטמא, וגזרו שאפילו אם עיבדו – טמא (חולין שם, ורש"י. ראה לעיל: ביטולם מתורת בשר). הלכה כלשון שני (רמב"ם טומאת מת ג יא). על איסור הנאה של עור אדם שמת ראה ערך מת.

שלי השליל – ולד שנמצא בבהמה אחר שנשחטה ונקרעה בטנה (ראה ערך בן פקועה) – הוא בשר גמור (ראה חולין קטז א).

בתחילת יצירתו של השליל כולו בכלל בשר, שעדיין אין לו גידים (רש"י חולין ז א ד"ה אלמא), או שיצירת האברים והגידים באים כאחד, אלא שמתחילה הוא בשר, והבשר עצמו מתקשה אחר כך ונעשה גיד (תוספות שם ד"ה אלמא).

על פגול (ראה ערכו), נותר (ראה ערכו) וטמא (ראה ערכו) בשליא ושליל, ראה ערכיהם.

בני מעיים בני המעיים, אף על פי שיש שאינם אוכלים אותם, הם בכלל בשר:

• בין לענין טומאה, שהאוכל מבני מעיים של נבלת עוף טהור – טמא (תוספתא זבים ה ט; ביצה ז א; רמב"ם אבות הטומאות ג י³. וראה ערך בני מעיים, וערך נבלת עוף טהור).

• ובין לענין איסור נבלה, ואיסור בהמה וחיה טמאה (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ד ט).

• ובין לענין הקרבתם עם כל הבשר על המזבח בעולת בהמה (ראה תמיד ד ב. וראה ערך בני מעיים, וערך עולה).

• ובין לענין אכילתם בקרבן פסח (ראה פסחים עד א. וראה ערך אכילת פסחים וערך בני מעיים).

עור הקיבה עור הקיבה אף הוא כבשר בין לענין איסור בשר בחלב (חולין קטז א ורש"י ד"ה בעור. וראה ערך בשר בחלב: הבשר), ובין לענין איסור אכילת נבלה וטרפה, ובהמה וחיה טמאה (ראה עבודה זרה לה א, וברש"י ד"ה בעור קיבת נבלה; רמב"ם מאכלות אסורות ד יט, ושם ט טז).

נתייבש עור הקיבה עד שנעשה כעץ, אינו אוסר בחלב (בית יוסף יו"ד פז, בשם שבלי הלקט; רמ"א שם), והוא הדין שאר בני מעיים (ש"ך שם ס"ק לג. וראה ערך בשר בחלב: הבשר). ונחלקו אחרונים בדין זה:

• יש סוברים שהוא רק לענין בשר בחלב, שכיון שנתייבשו לא נשאר בהם טעם בשר עד כדי שיוכלו לאסור החלב, אבל לענין נבלה וטרפה לא נפקע איסורם עד שיפסלו מאכילת כלב (שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא יו"ד כו).

• ויש סוברים שאפילו בנבלה וטרפה בטל שם בשר ממנו – ומותר (ראה פתחי תשובה יו"ד פז ס"ק כא, בשם תפארת צבי. וראה ערך אסורי אכילה: אוכל שאינו ראוי, וערך נותן טעם לפגם).

חלב

חלב נבלה נחלקו תנאים בחלב נבלה:

• רבי יוסי הגלילי סובר שאינו בכלל בשר, ואינו במשמעות הכתוב שהתיר נבלה בהנאה (ראה דברים יד כא), אלא הוצרך ללימוד מיוחד, וכן מחמת זה אינו מטמא טומאת נבלה.

• ורבי עקיבא סובר חלב בכלל בשר, והוא בכלל נבלה בין לענין הנאה ובין לענין טומאה, אלא שמלימוד מיוחד למד שאינו מטמא (פסחים כג ב, וראה ערך חלב).

חלב כהנה חלב בהמה טמאה שאינו אסור באכילה משום טמא

גידים החופים שבר ברגל אף בנוגע לעצם הרגל שנשבר, באופן שאם בשר חופה את השבר הבהמה כשרה (ראה ערך רגל), גידים שסופם להקשות החופים את השבר אם דינם כבשר תלוי במחלוקת בעור ראשו של עגל הרך (חולין עו ב, ושם עז א, ותוספות שם עו ב ד"ה למאי ליחוש). ואף כאן הלכה שאינם כבשר (חולין שם; רא"ש שם ד ח; טושי"ע יו"ד נה ט).

ויש פוסקים שאף בגידים הרכים הדין כך (רמב"ם שחיטה ח יב; רמ"א שם), שכל הגידים סופם להקשות (כסף משנה שם; בית יוסף וב"ח ופרישה שם), וכתבו אחרונים שאין הדברים אמורים אלא בגיד הרגל, אבל לא בגידי הבשר הרכים (שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא יו"ד כז, וצל"ח פסחים פד א; לב אריה חולין עז א; גילוי דעת יו"ד נה ס"ק נד).

כטומאת נבלת עוף טהור האוכל עצמות – הרכות (רמב"ם אבות הטומאות ג י) – וגידים של נבלת עוף טהור (ראה ערכו) – טהור (ביצה ז א; רמב"ם שם).

יש מהראשונים שכתבו שאין זה אלא לסוברים אין בגידים בנותן טעם (רש"י שם ד"ה מן. וראה ערך גיד הנשה וערך נבלת עוף טהור); ויש שכתבו שאפילו לסוברים יש בגידים בנותן טעם אינם בכלל עיקר בשר, ואינם מטמאים את האוכלם (מאירי ביצה שם ד"ה נבלת).

ראשי כנפים וסחוסים ראשי הכנפים והסחוסים נאכלים בקרבן פסח (פסחים פד א), שיש עליהם שם בשר (תוספות שם ד"ה הואיל), לפי שאף בשור הגדול נאכלים על ידי שליקה (פסחים שם, ורש"י ד"ה ויש. וראה ערך קרבן פסח).

יש מפרשים שראשי כנפים הם הסחוס שבראש עצם הכתף, והסחוסים הם תנוך האוזן וסחוס החזה והצלעות הקטנות שבסוף השדרה (רש"י שם ד"ה וראשי); ויש מפרשים שראשי כנפים הם הגידים הקשים שבסביבות הפרקים באדם ובהמה ובעוף, שהפרקים נקשרים בהם, והסחוסים הם עצמות רכות כאותן שבראש הכתף (פירוש המשניות לרמב"ם פסחים ז יא, וראה רמב"ם קרבן פסח י ח. וראה תוספות יום טוב שם).

פח עצמות המוח שבעצמות הוא כבשר לכל דבר: יוצא בו ידי חובתו בפסח, וחייבים עליו משום פגול ונותר וטמא, ומטמא במת ובנבלה ובשרצים (תוספתא פסחים ו י, ואהלות א ה; רמב"ם טומאת מת ב ה, ושם ג י. וראה פסחים פד ב, וחולין קכה א).

שליא ושליל

שליא השליא אינה בשר, אלא פרש בעלמא, ואינה בכלל איסור בשר בחלב (חולין קיג ב. וראה ערך בשר בחלב: הבשר). ואינה מטמאה טומאת נבלה, ואפילו אם חשב עליה לאכלה, אין המחשבה מועילה אלא לטומאת אוכלין, אבל לא לעשותה בשר שתטמא טומאת נבלה (חולין עז א ורש"י ד"ה אבל; רמב"ם אבות הטומאות א טו).

האוכל שליא של נבלה וטרפה, או של בהמה וחיה טמאה – פטור אבל אסור (רמב"ם מאכלות אסורות ד יח).

שליא שיצאה עם הולד אסורה באכילה והאוכלה פטור, שאינה בשר (רמב"ם מאכלות אסורות ד ה).

3. וראה מאירי ביצה שם שסובר שהוא מדרבנן.

שיצטרפו אף בכחושות (טהרות א ב, וראה פירוש המשניות לרמב"ם ורע"ב ור"ש שם).

הלכה שאינם מצטרפים (רמב"ם אבות הטומאות שם. וראה לעיל: עצמות וגידים, על ראשי כנפים וסחוסים).

אשכול של ביצים האשכול של ביצים, היינו בשר הדבוק בשדרה שהביצים אדוקות בו, נחשב לבשר (ביצה ז א, ורש"י;

רמב"ם אבות הטומאות ג י).

על הביצים אם הם בכלל בשר ראה ערך ביצה (א).

בלשון בני אדם

הנודר מן הבשר נחלקו תנאים אם בלשון בני אדם נכללים הראש, הרגלים, הקנה, הכבד⁷, הלב, ובשר עופות ודגים בכלל בשר:

• רבן שמעון בן גמליאל סובר שמכיון שהאומר לשליח קנה לי בשר, אם לא מצא בשר צריך השליח להימלך בו (לשאלו על כך) אם לקנות דברים אלה, הרי זה מוכיח שאינם בכלל בשר סתם, ולפיכך הנודר מן הבשר מותר בהם.

• רבי עקיבא סובר שמכיון שהשליח נמלך בו על דברים אלה הרי זה מוכיח שבכלל מין בשר הם, שהרי על דבר שאינו מינו כלל אינו נמלך, ולפיכך הנודר מן הבשר אסור בהם (נדרים נד ב. וראה להלן דעת הרמב"ם לענין עופות). והריאה בכלל בשר כמו הכבד, שבכלל קנה הם (רשב"א שם ד"ה הא).

בירושלמי יש שאמרו שאין הדבר תלוי כלל בהמלכת השליח, אלא בשר דגים מותר בכל מקום, אפילו לרבי עקיבא (ירושלמי נדרים ז א), ובבשר עופות אסור אפילו כשאין השליח נמלך (שיירי קרבן שם).

כשאין נמלך ובשר דגים הלכה כרבי עקיבא (רי"ף חולין לו א; רא"ש שם ח ב; רמב"ן ורשב"א ורי"ן נדרים נד ב; רמב"ם נדרים ט ו; טוש"ע יו"ד ריו ח. וראה ערך נדרים אם גם לוקים עליו). אלא שנחלקו הפוסקים:

• יש פוסקים שמכל מקום במקום שאין השליח נמלך עליהם – מותר (רי"ן ורשב"א שם ד"ה ומ"ש).

• יש פוסקים שבבשר דגים בלבד אינו אסור אלא כשנדר במקום שהשליח נמלך עליו (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד שם⁸).

• ויש פוסקים שבבשר דגים מותר בכל מקום, שאין זה בשר אלא שהוא נמלך כדי להאכילו, כלומר אינו יכול להאכילך בשר כמו שביקשת, אבל אם תרצה לאכול דגים – אמור (מאירי נדרים שם).

בזמנו בזמנו הנודר מן הבשר סתם מותר בדגים, שאין הדרך עכשיו שימלך שליח עליהם (טי"ז יו"ד ריו סק"ט, בשם מהרש"ל). וראה ערך נדרים כשנדר באופן שהדברים מראים שלא נתכוין אלא לבשר בהמה.

בשר חגבים בשר חגבים אינו בכלל בשר לדברי הכל (נדרים נד ב), והנודר מן הבשר מותר בו בכל מקום (רשב"א ורי"ן נדרים שם ד"ה ומ"ש; רמב"ם נדרים ט ו; טוש"ע יו"ד ריו ח). ויש

ח' (ראה ערך ח"ל), אסור משום בהמה טמאה, ומצטרף עם הבשר להשלים לכזית לחיוב (תורת כהנים שמיני פרק ד יא), שלא חלק הכתוב בטמאים בין ח' לבשרם (רמב"ם מאכלות אסורות ב ב), שהח' הוא כבשר (מלבי"ם לתורת כהנים שם).

בשר בחלב באיסור בשר בחלב, ח' הוא בכלל בשר (חולין קיג ב. וראה ערך בשר בחלב: הבשר).

מין במינו האוכל ח' מן החי ומן הטרפה חייב שלש (חולין קג א) – משום ח', ומשום בשר מן החי, ומשום בשר מן הטרפה, ומכאן הוכיחו ראשונים שח' ובשר נקראים מין במינו (ראה ערכו) לענין תערובת איסור והיתר (ראה ערך בטול אסורים. רשב"א חולין צח ב ד"ה אמר אב"י, בשם הראב"ד); ויש אומרים שח' ובשר הם שני מינים (מרדכי עבודה זרה תתנד; טוש"ע יו"ד צח א), אם מפני שאינו נקרא בשר (ב"ח שם), או מפני שטעמם אינו שוה (ש"ך שם סק"א. וראה ערך מין במינו).

דם הדם אינו בכלל בשר, ואינו אסור בח' מן התורה (חולין קיג ב, וראה שם בתוספות ד"ה דם. וראה ערך בשר בחלב). רבי יהושע בן בתירא העיד על דם נבלות שהוא טהור (עדות ח א, ומנחות קג ב), לפי שאינו בשר (תוספות שבת עז א ד"ה הואיל; וראה רמב"ם אבות הטומאות א ד), והסוברים שדם נבלה מטמא (ראה ערך נבלה), יש להם ריבוי מיוחד לכך (תוספות שבת שם ופסחים כב א ד"ה והרי).

מין במינו דם ובשר הם שני מינים לענין ביטול בתערובת (ש"ך יו"ד סט ס"ק נז⁴).

כנפים ונוצה

הכנפים והנוצה הם כאוכלים בנוגע לטומאת אוכלים (ראה ערכו), ונחלקו תנאים: לדעת חכמים, אינם נחשבים כבשר, ואינם מצטרפים לכזית בנבלת עוף טהור, שהאוכלם יטמא בבית הבליעה (ראה ערך נבלת עוף טהור); רבי ישמעאל אומר הנוצה מצטרפת (טהרות א ב, לפירוש הרמב"ם בפירוש המשניות שם, ובאבות הטומאות ג ט⁵). הלכה כחכמים (רמב"ם אבות הטומאות שם).

מהותם יש מפרשים שהכנפים היא הנוצה הדקה שבכנפים הנשארת בהן אחרי שמסירים הנוצה הגדולה, והנוצה היא הנוצה הקטנה הנשארת אחרי שמסירים הנוצה כולה (פירוש המשניות לרמב"ם טהרות א ב; תוספות יום טוב שם); ויש מפרשים שהכנפים הן הנוצות הגדולות שעל גוף העוף, והנוצה הן הנוצות הקטנות הדבוקות לגוף (פירוש הרא"ש שם; אליהו רבא שם; תפארת ישראל שם⁶).

חרטום וצפורנים החרטום (המקור) והצפורנים מצטרפים לכזית (טהרות א ב), שהאוכלם יטמא בבית הבליעה (ראה ערך נבלת עוף טהור), במקומות הרכים הקרובים אל הבשר שאם יחתכו מן העוף יצא דם מהחתך, ולכן הם כבשר (פירוש המשניות שם, ורמב"ם אבות הטומאות ג ט. וראה רש"י חולין קכא א ד"ה תחתון).

ראשי האגפים והזנב רבי יוסי אומר אף ראשי האגפים (הכנפיים) וראשי הזנב – הרכים (רמב"ם אבות הטומאות ג ט) – מצטרפים, ואף על פי שאינם ראויים לאכילה, מכל מקום כיון שבעופות המפוטמים אוכלים אותם עם העוף, לכן דין הוא

7. ראה רי"ף ורא"ש חולין קד א שאינם גורסים כבד, וראה טוש"ע יו"ד ריו ח, ובב"ח שם. 8. וראה באור הגר"א שם ס"ק יא שפירש שבעופות גם עכשיו נמלכים בכל מקום, ולכן כתב שאסור בכל מקום, מה שאין כן בדגים.

4. ראה גליון מהרש"א שם בשם גינת וורדים שחולק, וראה דרכי תשובה יו"ד צח ס"ק לא. 5. ראה ר"ש ורע"ב שם שמפרשים הכל לענין טומאת אוכלים, וראה ערך יד וערך שומר. 6. יתכן שפירשו לשיטתם שהמדובר בתורת יד.

ע א ד"ה כל, וראה ערך בין המצרים וערך ערב תשעה באב לענין אכילת בשר (מליח). ויש שכתבו שכבר אינו נקרא בשר, שבזמן זה מצינו שנקרא בשר, כמו שכתוב בשלמים, וְהַנּוֹתָר מִבֶּשֶׂר הַזֶּבֶחַ בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וְגו' (ויקרא ז יז), אך יותר מזה לא, שטעמו נפסל (רש"י תענית ל א ד"ה עד כמה⁹).

מוֹשֵׁךְ בשר הוא דבר המושך להתרגל בו, ולפיכך בן סורר **להתרגל בו** ומורה אינו נעשה עד שיאכל בשר וישתה יין (ראה רש"י סנהדרין ע א ד"ה יין. וראה ערך בן סורר ומורה: מהותו).

בשר מליח, כשעבר עליו לילה אחד, או ביום שלישי למליחתו (ראה ערך הנ"ל מחלוקת בדבר), כבר הופג טעמו ואינו מושך (סנהדרין שם), וכן בשר עוף אינו חשוב, ואין אכילתו מושכת (סנהדרין שם ב).

מטעם זה שאכילת בשר מושכת אסרו לאונן לאכול בשר קודם הקבורה, כדי שלא ימשך באכילתו, ולא יתעסק בקבורת מתו (תוספות מועד קטן כג ב ד"ה ואינו. וראה ערך אנינות).

אכילת בשר • יש אומרים שבשר חי ראוי לאכילת אדם, לכוס אותו (חולין טו ב; רמב"ם שבת כו טז), אפילו כשהוא תפל, בלי מלח (רמב"ם שם, על פי שבת קכח א). ולדעתם:

מותר לטלטלו בשבת, אפילו לאוסרים טלטול מוקצה בשבת (שבת שם, לגירסת הר"ף והרשב"א והרא"ש שם יח ג; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח שח לא. וראה ערך מוקצה).

וכן נקראת אכילתו כדרך אכילה, ויוצאים בו ידי מצות אכילה בבשר קדשים, וכן מצינו ביום הכפורים שחל בערב שבת שהיו הכהנים הבבליים אוכלים את שעיר החטאת בערב כשהוא חי (ראה מנחות צט ב, וירושלמי פאה ח ד; מנחת חינוך מצוה ז).

אלא שאין שמחה באכילתו, ולכן בחג אין יוצאים באכילה זו ידי חובת שמחה (פסחים עא א).

• ויש אומרים שאכילת בשר חי היא שלא כדרך אכילתו, ולדעתם:

בטלטול לא אמרו שראוי לאדם אלא כבר אוזו שהוא רך, ולא בבשר בהמה (תפארת ישראל שם, כגירסתנו בשבת שם, וראה מגן אברהם או"ח שח ס"ק נו), ולכוס הוא ראוי, ולא לאכילה ממש (שם).

אלא שהבבליים היו רגילים בזה, והניחו להם חכמים כיון שאי אפשר עכשיו באופן אחר (תפארת ישראל מנחות שם, וראה שם ברש"י).

אכל בשר חי לא נעשה עליו בן סורר ומורה (ירושלמי סנהדרין ח ב. וראה בבלי ע א), שזה מקרה הוא, ואין אדם יכול להימשך בזה (רמב"ם ממרים ז ד, וראה ערך בן סורר ומורה).

וכן אין הבשר נקרא נאכל כמות שהוא חי בנוגע לאיסור אכילת בישולי גוי (ראה ערך בשולי גוים).

לליפות הפת בשר צלי הוא לפתן (עירובין כט ב), שדרך העם לאכול בו את פתם (רמב"ם עירובין א י), ולכן

כשמעריבים בו בשיתופי מבואות (ראה ערכו), ששיעורו כדי מזון שתי סעודות, משערים שיהיה בו ללפת פת של שתי סעודות (עירובין שם, וראה שם מחלוקת בדבר), ואף במקומות שאוכלים את הבשר בלא פת, בטלה דעתם אצל כל אדם (מגן אברהם או"ח שפו סק"ו, על פי עירובין שם. וראה ערך בטלה דעתו).

מהראשונים שכתב שבמקום שהדרך הוא להימלך על בשר חגבים אסור בו (מאירי שם).

קריבים לגבי הקריבים - בני מעיים - נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהנודר מן הבשר מותר בהם, אפילו לסוברים שהקנה והלב והכבד בכלל בשר (רשב"א נדרים נד ב ד"ה הא; שיטה מקובצת שם, בשם הר"ף).

• ויש אומרים שהנודר מן הבשר אסור בהם (רמב"ם נדרים ט ו; רש"י נדרים שם ד"ה רבן; רשב"א נדרים שם בשם פירוש; טוש"ע יו"ד ריז ח), אפילו לסוברים שהקנה והכבד והלב אינם בכלל בשר, לפי שבקריבים יש יותר שומן (רש"י נדרים שם; רשב"א שם).

גזרן ארץ לסוברים שהקריבים בכלל בשר לנדרים, מה **ובדיני פסונות** שאמר רבן שמעון בן גמליאל קריבים אינם בשר, והאוכלם אינו בן אדם (נדרים נד א):

• יש שפירשו שלא אמר אלא לענין דרך ארץ, שהיכול לקנות בשר ולוקח הקריבים אינו בן אדם (רש"י שם ד"ה וכן).

• ויש שפירשו לדיני ממונות, שאם מכר בני מעיים ונמצאו שאינם ראויים לאכילה אלא לכלבים, אין בכך מקח טעות (תוספות מעילה כ ב ד"ה קריבים), וכן אם התנה להאכיל לחברו בשר, אינו יכול לפייסו בקריבים (מאירי נדרים שם), או כשמכר ליטרא בשר, אינו יכול לערב בה מהקריבים (שיטה מקובצת שם, בשם הר"ף. וראה ערך בני מעיים: גריעותם ומיאוסם).

גידים הנודר מן הבשר אסור בגידים, הנודר מן הגידים מותר בבשר, שהגידים טפלים לבשר, והנודר מן העיקר אסור בטפל, מן הטפל מותר בעיקר (ירושלמי נדרים ז א; בית יוסף ושו"ע יו"ד ריז ז).

טבעו

משמח הבשר גורם שמחה, ולפיכך מצוה ביום טוב לאכול בשר, שאין שמחה אלא בבשר (רמב"ם יום טוב ו יח. וראה ערך שמחת יום טוב להלכה). וכן אכילת בשר בשבת עונג הוא לו (רמב"ם שבת ל י), שמן הסתם יש לרוב בני אדם עונג באכילת בשר יותר מבשאר מאכלים, ולפיכך אף על פי שאין חיוב לאכול בשר בשבת, מכל מקום יש להרבות בבשר כפי יכולתו והשגת ידו (שו"ע הרב רמב ב. וראה ערך עונג שבת).

בשר עוף בשר עופות אין בו שמחה (חגיגה ח ב), ולפיכך אין אדם יוצא ידי חובת שלמי-שמחה (ראה ערכו) ביום טוב בעופות, שאינם בשר המשמח (רמב"ם חגיגה ב י).

גימי בין המצרים לפיכך אמרו שבערב תשעה באב לא יאכל אדם בשר (תענית כו ב, ראה מהרי"ל הלכות תשעה באב), וכן נוהגים מטעם זה שלא לאכול בשר מראש חודש אב (כלבו סב, ראה בית יוסף או"ח תקנא), וכן יש שנהגו משבעה עשר בתמוז ואילך (מהרי"ל שם).

ולפי שאין שמחה אלא בבשר בהמה, לכן מי שאי אפשר לו לאכול מאכלי חלב יאכל בשר עוף (ב"ח או"ח תקנא; מגן אברהם שם ס"ק כח. וראה ערך בין המצרים).

בשר מליח בשר מליח שעברו עליו שני ימים ולילה כבר אינו משמח את הלב, שנחלף טעמו במלחו (רש"י סנהדרין

9. כמה שהה, ועיקר הטעם הוא שאין בו שמחה כשהה.

בשר חי אינו לפתן, ומשערים בו כשתי סעודות ממנו בעצמו (עירובין שם). יש סוברים שאפילו כשהוא תפל מערבים בו, כיון שאנשים שאינם אסטניסים אוכלים אותו (ירושלמי פאה ח ד; רוקח תי); ויש סוברים שדוקא כשהוא מלוח, שראוי להיכלל, אבל בשר חי תפל אין מערבים בו (רשב"א וריטב"א עירובין שם ד"ה בשר חי; שו"ע הרב או"ח שפ"ו; באור הלכה שם).

בֶּשֶׂר בְּחֵלֶב¹

איסור בישולו, אכילתו והנאתו של בשר בחלב.²

• הפרקים:	• חידושו ושינויו;
• הבישול;	• גבינה אחר בשר;
• האכילה וההנאה;	• בשר אחר גבינה;
• הבשר;	• העלאתם על השלחן;
• החלב;	• הרחקות אחרות.

הבישול

רק אחד מהם נתן טעם בשני, כגון כזית בשר שנפל לתוך ששים זיתים של חלב, שטעם הבשר שנפלט לחלב התבטל בששים (ראה ערך בטול בששים), מכל מקום עובר מחמת הטעם שנתן החלב בבשר (פליתי שם; מנחת חינוך צב). אבל אם הבשר היה פחות מכזית, אינו עובר, שהרי אין בו כזית (מנחת חינוך שם).

בישול אחר בישול בשר בחלב שהתבשלו יחד:

- יש סוברים שמותר לחזור ולבשול, שכבר הוא מבושל (רבנו גרשם חולין קח ב; פרי מגדים יו"ד קה משבצות זהב סק"ב; רבי עקיבא איגר יו"ד פז ס"א), אלא אם כן לא התבשלו כל צרכם (רבנו גרשם שם).
- יש סוברים שבבשר בחלב יש בישול אחר בישול, ואפילו לאומרים שבשבת אין בישול אחר בישול (ראה ערך מבשל), לפי שבשבת העיקר תלוי במלאכה, וכשהוא מבושל אין זו מלאכה, מה שאין כן בבשר בחלב, ולכן בין כשהתבשלו יחד, ובין כשהתבשלו כל אחד בפני עצמו, אסור מן התורה לחזור ולבשול יחד (שו"ת שבות יעקב א לח; יד אפרים פז. וראה פרי מגדים יו"ד פז שפתי דעת סק"ב וסי"ק יח).

- ויש סוברים שמכל מקום אם התבשלו ביחד אין איסור לחזור ולבשול, שכבר נתנו טעם אחד בשני (פרי מגדים יו"ד קה משבצות זהב סק"ב, ואו"ח תרעג אשל אברהם סק"א; שו"ת חתם סופר יו"ד פב; וראה שו"ת נפש חיה יו"ד ל שהוכיח כן בארוכה).⁵

בישול המבשל בשר בחלב בכלי ראשון שהעבירוהו **בכלי ראשון** מעל האש:

- יש סוברים שאינו עובר מן התורה, שבישול הוא על האש דווקא (ירושלמי מעשרות א ד).
- ויש סוברים שבכלי ראשון אסור מן התורה, ובכלי שני, שבכל מקום אינו מבשל, גם בבשר בחלב אין בו איסור בישול (מאירי חולין קח ב).⁶

עירוי מכלי עירוי (ראה ערכו) מכלי ראשון, כגון שמערה חמאה ראשון

האיסור אסור לבשל בשר בחלב (חולין קג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט א; טושי"ע יו"ד פז א), שנאמר: **לֹא תֵבֶשֶׁל גְּדִי בְּחֵלֶב אֱמֹ** (שמות כג יט). וראה להלן שגדי לאו דוקא, ובחלב אמו לאו דוקא³, והמבשל עובר בלא תעשה ולוקה (תוספתא מכות [צוקרמנדל] ד ז; חולין קח ב; רמב"ם שם).

האיסור נמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לא תעשה קפו; סמ"ג לאוין קמ; חינוך צב).

יש מי שכתב שהטעם שאסרה התורה, כדי שלא יבוא לאכלם כשנתבשלו יחד (כסף משנה טומאת מת א ב. וראה ערך סייג).

שיעור הנשר נחלקו אמוראים:

והחלב לאיסור • רב סובר שאינו לוקה אלא אם בישל כזית בשר ולמלקות בכזית חלב (חולין קח ב, וראה רש"י שם. וראה להלן:

האכילה וההנאה).

- ולוי סובר שאף אם אין בכל אחד מהם כזית אלא משניהם יחד – לוקה (חולין שם, וראה מנחת חינוך צב).
- הלכה כלוי (רמב"ם מאכלות אסורות ט א).

גם אם אין בשניהם כזית, יש איסור בבישולם, אם מפני שחצי שעור (ראה ערכו) אסור מן התורה כבשאר איסורים, או שאיסור זה הוא מדרבנן (ראה פרי מגדים פתיחה לבשר בחלב, ומנחת חינוך שם שהסתפקו בזה. וראה ערך חצי שעור).

שיעור הבישול שיעור הבישול הוא כדי שיתבשל כל צרכו עד שיהיה הבישול ראוי לאכילת נכרים (תוספתא מכות [צוקרמנדל] ד ז; חולין קח ב, ורבנו גרשם ורש"י שם ד"ה אחרים), והיינו כדרך הנכרים והוא שליש בישול (ריטב"א חולין שם; פרי חדש פז סק"ג; חוות דעת צא סק"ז; שו"ת בית אפרים יו"ד ל; ועוד. וראה שבת כ א ורש"י, וראה ערך מבשל⁴).

נתינת טעם איסור הבישול הוא בנתינת הטעם זה בזה (רש"י חולין וביטול קח א ד"ה אמר ליה. וראה פליתי פז סק"א), ואפילו אם

נוסף ברבנו חננאל ובתוספות שם. 4. יש שצידדו לומר אחרת: ראה פליתי צב סק"ג שמצדד לומר שחייב על בישולו מיד, וראה פרי מגדים בפתיחה לבשר בחלב שמצדד להיפך שלרש"י לא יתחייב עד שיתבשל לגמרי. 5. וראה שדי חמד פאת השדה כללים מערכת א אות ס, ודרכי תשובה יו"ד פז סק"ד באריכות מחלוקת האחרונים בענין זה, ואם יש הבדל כשהצטנן לפני הבישול השני. 6. וראה עוד רבי עקיבא איגר יו"ד צא ח.

בשר בחלב. 1. ד, טור תרצ-תשכו. 2. ערך זה עוסק בבשר והחלב עצמם, באיסור, ובהפרדה ביניהם, ואין הוא כולל נושאי בליעות הכלים והכשרתם, ואופני בליעות הטעם בין הבשר והחלב, שזה נידון בערכים העוסקים בזה ישירות. 3. אין מדובר כאן בחלב, שקרי המלה הוא: בְּחֵלֶב (סנהדרין ד ב, וראה רש"י שם וערך יש אם למקרא), או לפי שבחלב אינו בישול אלא טיגון (סנהדרין שם ורש"י). וראה להלן מחלוקת אם טיגון בכלל בישול. וראה פירוש

אינו ראוי לאכילה בשר בחלב שהיו מעורבים בהם דברים מרים, או שהבשר היה סרוח ונפסל מאכילת אדם, כתבו אחרונים שאם בישלם אין זה דרך בישול שאסרה תורה (פרי מגדים בפתיחה ד"ה ודע דאף. וראה להלן: הבשר).

האכילה וההנאה

האיסור בשר בחלב אסור באכילה ובהנאה (חולין ק"ג א, וראה פקדושין נו ב, ותמורה לג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט א; טושי"ע יו"ד פז א), ששלש פעמים נאמר בתורה לא תִּבְשֹׁל גְדִי בַחֲלָב אֹמֶן (שמות כג יט; שם לד כו; דברים יד כא), אחד לאיסור בישול, אחד לאיסור אכילה, ואחד לאיסור הנאה (חולין קטו ב, לדעת דבי רבי ישמעאל, ושם חמש דרשות נוספות לדין זה). רבי שמעון בן יהודה משום רבי שמעון חולק ולומד בגזרה שווה מאיסור טרפה שבשר בחלב מותר בהנאה (חולין קטו א).

ויש שכתבו שאיסור אכילה למדנו בקל וחומר מבישול (רמב"ם מאכלות אסורות ט ב, וטומאת מת א ב, על פי ויקרא רבה ⁸).

איסור בשר בחלב נוהג בין בארץ ובין בחוץ לארץ, בין בפני הבית ובין שלא בפני הבית, ובין בחולין ובין במוקדשין (מכילתא משפטים שם; תוספתא חולין ח. וראה תוספות חולין קג ב ד"ה כל הבשר).

במנין המצות איסור האכילה נמנה במנין הלאוין, אבל איסור ההנאה לא (ספר המצוות לא תעשה קפז; סמ"ג לאוין קמב ⁹; חינוך ק"ג). ויש מהראשונים שמנו איסור ההנאה בלאו מיוחד (וזה הרקיע [לרשב"ץ] מנין הלאוין קצה קצו וקצז; אזהרות הר"א הזקן ז"ל). ויש שלא מנו אף איסור האכילה בלאו מיוחד, אלא מנו לאו אחד של לא תבשל בלבד (הלכות גדולות מנין המלקות נח; ספר המצוות לרס"ג לא תעשה טט).

שיעור למלקות האוכל כזית מבשר בחלב - לוקה (תוספתא מכות [צוקרמנדל] ד ז; רמב"ם מאכלות אסורות ט א), אף לרב שאינו מחייב על בישולם אלא אם כן בישל כזית מכל אחד (ראה לעיל: הבישול), שהרי אכל שיעור איסור של שם אחד (חולין קח ב ורש"י ד"ה לעולם).

יש מי שכתב שעל החלב שהתבשל עם הבשר אין לוקים, לסוברים בכל מקום טעם כעיקר (ראה ערכו) אינו מן התורה, שאין בו אלא טעם הבשר, אלא שאיסור מן התורה יש (קריית ספר מאכלות אסורות ט ¹⁰).

באיסור ההנאה אם יש מלקות, ראה ערך איסורי הנאה: חיובם ושיעורם, מחלוקת ראשונים.

על אכילת בשר בחלב שלא כדרך אכילתו, ראה ערך אסורי אכילה: שלא כדרך אכילתם.

על ההנאה שלא כדרך הנאתו, ראה ערך אסורי הנאה: שלא כדרך הנאתם.

נתינת טעם בשר בישול לא אסרה תורה האכילה אלא כשהתבשלו יחד, שכל דבר המתבשל בקדרה דרכו ליתן טעם (חולין קח א, ורבנו גרשם ורש"י שם; טושי"ע יו"ד פז א), שלפיכך הוציא הכתוב איסור האכילה בלשון בישול לומר שאין האיסור אלא דרך בישול (תורת הבית ג ד; מאירי חולין קח ב; טושי"ע שם).

רותחת על גבי בשר, לסוברים שבכלי ראשון חייב משום מבשל:

- יש אומרים שאף בעירוי יש איסור בישול מן התורה (שו"ת תשב"ץ ג רצה; ראה פרי חדש פז סק"ב. וראה פרי מגדים בפתיחה ד"ה עוד אדבר שהוא ספק), כשלא נפסק הקילוח, שאז מבשל כדי קליפה [ראה ערכו] (פרי חדש שם, לענין אכילה), אבל נפסק הקילוח החם שעירו על הצונן, אינו אסור מן התורה (פרי מגדים שם. וראה ערך עירוי, ושם שיטות שונות בכח העירוי).

- ויש אומרים שאף כשלא נפסק הקילוח מותר מן התורה, שכיון שאינו מבשל אלא כדי קליפה אין זה דרך בשול (יד אברהם יו"ד פז, לענין אכילה).

צלי אש צלי אש כגון שצלו בשר בחמאה על האש:

- יש אומרים שאינו בכלל בישול בשר בחלב (מאירי חולין קח ב; וכן כתבו לענין אכילה: ר"ן על הר"ף חולין מג א, ראה פרי חדש סק"ב, ופליתי סק"ב בדעתו; פרי תואר סק"ג; חוות דעת סק"א), והטעם: אם משום שאינו מבליע טעם זה בזה, אלא כדי קליפה, ואין זה דרך בישול (ר"ן שם. וראה לעיל: בעירוי); או שדרך בישול תורה ולא דרך צלי (פרי תואר וחוות דעת שם, וראה להלן: טיגון).

- ויש אומרים שצלי בכלל בישול ואסור מן התורה, כדרך שמצינו בקרבן פסח: וּבִשְׁלָתָּ וְאָכַלְתָּ (דברים טז ז), והוא צלי (ראה ערך אכילת פסחים), וכן מצינו בלשון חכמים (ראה חולין קט ב ותוספות שם א ד"ה הלב. דברי חמודות על הרא"ש חולין ח אות רלז; פרי חדש יו"ד פז סק"ב; פרי מגדים שם במשבצות זהב סק"א ⁷).

טיגון בטיגון בשר בחלב, כגון שטיגנו במחבת בשר בחמאה, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמותר מן התורה, שדרך בישול אמרה תורה ולא דרך טיגון (רש"י ותוספות סנהדרין ד ד"ה דרך בישול; וכן כתב מהר"ם ש"ף בסוף חולין; פרי מגדים יו"ד פז משבצות זהב סק"א).

- ויש אומרים שטיגון בכלל בישול, ואסור מן התורה (מאירי חולין שם; פרי חדש יו"ד פז סק"ב; פליתי שם סק"ב).

עישון המעושן - שנתחממו בשר בחלב בעשן, או שנשרה הבשר בחלב ואחר כך תלאו בעשן (פרישה יו"ד פז סק"ט) - ספק אם יש בו איסור בישול בשר בחלב מן התורה (ירושלמי נדרים ו א), ולכן אסור, אך אין לוקים עליו (רמב"ם מאכלות אסורות ט ו, ומגיד משנה שם; טושי"ע שם ו. וראה ערך ספק איסור). וכן המבשל בחמי טבריה [ראה ערכו] (רמב"ם ומגיד משנה וטושי"ע שם).

ויש אומרים שהעישון אסור מן התורה ולוקים עליו (פרי חדש שם סק"ב, על פי ירושלמי שבת ז ב בעישון בשבת; באור הגר"א שם ס"ק יג), אבל הבישול בחמי טבריה אינו אסור מן התורה (פרי חדש שם, על פי שבת מ ב בבישול בשבת. וראה ערך מבשל וערך חמי טבריה).

כבישה ומליחה כבישת בשר בחלב אינה אסורה מן התורה (פסחים מד ב, ורש"י ד"ה תרי ליה), וכן מליחת בשר בחלב (פרי חדש יו"ד פז סק"ב), ואף על פי שבכלל האיסורים כבוש הוא כמבושל (ראה ערך כבוש), ומליח הרי הוא כרותח של צלי (ראה ערך מליח כרותח. וראה לעיל: צלי אש), בבשר בחלב לא אסרה תורה אלא דרך בישול (פרי חדש שם).

והוא נגד פשטות משמעות הסוגיא ונגד משמעות כל הראשונים.

7. וראה דרכי תשובה שם ס"ק יג, לגבי צלי קדר, שנצלה בלי מים בקדירה.
8. ראה לחם משנה שם שאף לפי זה הוצרכנו לשלש פעמים לא תבשל, שמקל

רמב"ם מאכלות אסורות ט"ג¹², ולא נאמר גדי אלא שדיבר הכתוב בהווה (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד פ"ב), שרגילים היו לבשל גדי בחלב האם (ראה אבן עזרא ורשב"ם שמות כ"ט. וראה פרישה יו"ד פ"א אות ג'¹³).

ויש שלמד מסמיכות הכתוב (דברים י"ד כ"א): לא תאכלו כל נבלה וגו' לא תבשל גדי וגו', את שאסור משום נבלה אסור לבשל בחלב, וכל בהמות בכלל (ר"ן על הר"ף חולין מב ב ד"ה פרט).

בשר חיה בבשר חיה ועוף נחלקו תנאים, ושלש דעות בדבר: **לרבי עקיבא** אינם אסורים מן התורה, שנאמר לא תבשל גדי שלש פעמים, פרט לעוף, ופרט לחיה, ואף שחיה בכלל בהמה (ראה ערך בהמה וערך חיה), בא יתור הכתוב ומיעטו (חולין ק"ג א ורש"י; מכילתא שם).

• **לרבי יוסי הגלילי** בשר חיה אסור מן התורה, ובשר עוף מותר, שאין לו חלב אם (מכילתא וחולין שם, ושם קט"ז א. וראה מכילתא שם דרשת רבי שמעון בן אלעזר).

• **לרבי יונתן שניהם** אסורים מן התורה, שלפיכך נאמר בשלשה מקומות, לאסור בהמה חיה ועוף (מכילתא שם), ויש מן הראשונים סוברים שאף דעת חכמים כן (תוספות חולין ק"ג א ד"ה בשר. אבל הר"ף והרא"ש שם מפרשים שחכמים כרבי עקיבא).

מדרבנן אסורה אכילת בשר חיה ועוף בחלב אף לרבי עקיבא, ולרבי יוסי הגלילי בשר עוף מותר אפילו מדרבנן, ובמקומו של רבי יוסי הגלילי היו אוכלים בשר עוף בחלב (חולין קט"ז א).

• **ההלכה בבשר חיה ועוף** פוסקים שחיה ועוף אסורים מן התורה (תוספות חולין ק"ד ב ד"ה עוף, וראה רא"ש שם ח נ"א; ים של שלמה חולין ח ק; וראה ב"ח יו"ד פ"א).

• **אבל רוב הראשונים והפוסקים סוברים** שהלכה כרבי עקיבא, שאסורים באכילה מדרבנן (הלכות גדולות, הובא בתוספות חולין נ"א ד"ה ושוין; ר"ף ורא"ש שם; רמב"ם מאכלות אסורות ט"ד; תורת הבית ג' ד; מאירי חולין שם; טוש"ע יו"ד פ"ג, וט"ז ושי"ש), כדי שלא יפשעו העם ויבואו לידי איסור בשר בחלב של תורה, לפיכך אסור כל בשר בחלב (רמב"ם שם. וראה ממרים ב ט), ולא גזרו על הבישול וההנאה (רמב"ם וטוש"ע שם), שבהנאה אין תאווה כל כך כמו באכילה, ובבישול אין תאווה כלל (מגיד משנה ולחם משנה שם), ואותה ששנינו: כל הבשר אסור לבשל בחלב, ואף האסורים מדברי סופרים (חולין ק"ג ב וק"ד א), לא על הבישול נתכוונו, אלא על האכילה (מגיד משנה מאכלות אסורות שם. וראה באור הגר"א שם סק"ו).

• **ויש סוברים** שאפילו אם חיה ועוף אסורים מדרבנן, גזרו אף על הבישול וההנאה (מהרש"ל חולין שם; ב"ח יו"ד פ"א. וראה לעיל: האכילה וההנאה; באיסור דרבנן).

דגים וחגבים בשר דגים וחגבים אין בו איסור בשר בחלב, לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים (חולין ק"ד א; רמב"ם מאכלות אסורות ט"ה; טוש"ע יו"ד פ"ג. וראה ערך סכנה לענין סכנה בדגים בחלב).

בהמה טמאה בשר בהמה טמאה מותר עם חלב בהמה טהורה בבישול ובהנאה (חולין ק"ג א; רמב"ם מאכלות

נתינת טעם נתנו טעם זה בזה שלא על ידי בישול, כגון **שלא בדרך בישול** על ידי כבישה ומליחה, אין זה דרך בישול שאסרה תורה אכילתו (פסחים מד ב, ורש"י ד"ה תרי ליה לענין כבוש, וראה שי"ש שם סק"א, ופרי חדש שם סק"ב. וראה לעיל: הבישול). וכל שכן שאין ההנאה אסורה אלא כדרך בישול (פרישה שם אות א).

וכן שאר האופנים שאין עוברים עליהם משום בישול, כגון צלי וטיגון ועירוי ומעושן ומבושל בחמי טבריה, לסוברים שאינם דרך בישול, אינם אסורים מן התורה כשאוכלם אחר כך (ראה לעיל: הבישול, ובמקורות שם¹¹).

בישול מועט כשלא נתבשל כמאכל בן דרוסאי, שהוא שליש בישול, יש שכתב שאפילו שאין לוקים על בישולו (ראה לעיל: שיעור הבישול), מכל מקום באכילה והנאה נאסר מן התורה, כשנפל בשר בחלב שבכלי ראשון, אפילו שהסירוהו משם מיד (פרי מגדים בפתיחה לבשר בחלב); ויש שמחלקים בין הבשר שאינו נאסר, לחלב שנאסר מיד, שהחלב דרך לאכלו גם חי, והבשר נותן בו טעם מיד (ראה דרכי תשובה יו"ד פ"א סק"ג, בשם הישועות יעקב ועוד).

איסור דרבנן כל אלה שנתנו טעם זה בזה ולא נאסרו מן **שלא בדרך בישול** התורה, אסורים באכילה מדרבנן (רש"י פסחים מד ב ד"ה תרו, בכבוש; מאירי חולין ק"ח ב; טוש"ע יו"ד פ"א, ושי"ש שם סק"ב), ואפילו כל אחד מהם לבדו, שכל אחד נעשה כגופו של איסור (ראה מהר"ם לובלין חולין ק"ג ב ברש"י ד"ה ואסור להעלות).

ואפילו לא נתנו טעם כלל זה בזה אסורים, אלא שבזה האיסור הוא לאכלם יחד, ואפילו שניהם צוננים (חולין ק"ד ב, ורש"י ד"ה מתקיף; ראה רמב"ם מאכלות אסורות ט"כ; טוש"ע יו"ד פ"א).

וכל שאסור מדרבנן אינו אסור בהנאה (מרדכי עבודה זרה תתכח; הנהגות אשר"י עבודה זרה ה' ל; איסור והיתר ל; טוש"ע יו"ד צ"א ח; רמ"א שם פ"א); ויש מי שסובר שאסורים אף בהנאה (ים של שלמה חולין ח ק. וראה ט"ז שם פ"א סק"א, ושי"ש שם סק"ב שדחן).

טעון קבורה בשר בחלב האסור בהנאה טעון קבורה, ואם שרפו – אפרו אסור (תמורה לג ב, ושם לד א; רמב"ם מאכלות אסורות ט"א. וראה ערך אסורי הנאה: הנשרפין והנקברין); ויש מי שכתב שכשנשרף נפרד הבשר מהחלב, ואפרו מותר בהנאה (סולת למנחה פ"ה ג. וראה פלתי סק"ד: חומרא דרבנן).

טעם הכלוע אף בשר בחלב הכלוע בקדרה אסור בהנאה, ולכן אסור לבשל בה שום דבר, אפילו לגוי או לכלב (תורת חטאת פ"ה ג; מגן אברהם או"ח תנ"ס י"ב; הנהגות איסור והיתר לפרי מגדים ב לא). אבל הקדרה עצמה מותרת, כגון לשים בה פירות, שאינו נהנה מגוף האיסור (טוש"ע יו"ד צ"ד ג. וראה ערך הדחה).

הבשר

בשר בהמה טהורה אף על פי שנאמר לא תבשל גדי בחלב אמו, כל בהמה טהורה בכלל, שנאמר: וישלח יהודה את גדי העזים (בראשית לח כ), וכן: ואת עזת גדי העזים (שם כז טז), כאן גדי הוא עזים, הא כל מקום אפילו פרה ורחל במשמע (חולין ק"ג ב ורש"י;

בה', להורות שדוקא כאן עזים (חולין שם). ¹³ וראה רש"י חולין קיד א ד"ה בחלב אמו, שלבריתא שם גדי משמעו דוקא גדי, ושאר בהמות למדים מגדי המותר.

¹¹ אך ראה צפנת פענח ט א שכתב שבאכילה נאסר מן התורה. ¹² ואפילו לסוברים ששני כתובים הבאים כאחד מלמדים (ראה ערך שני כתובים הבאים כאחד), אין ללמוד מכאן שגדי הוא דוקא עזים, שכאן כתוב בשניהם: העזים,

הוא, שנאסר גם בהנאה, ולכן חל על איסורים אחרים (רשב"א חולין ק"ג א, ובתורת הבית הארוך ג ד; ר"ן חולין קט"ז א. וראה ערך הנ"ל).

• ויש מהאחרונים סוברים שעל אכילה אינו לוקה, וההנאה אסורה מן התורה (שו"ת חתם סופר יו"ד צב, וראה פרי מגדים בפתחה ד"ה עוד אדבר).

הפגול (ראה ערכו) והנותר (ראה ערכו) והטמא (ראה ערכו) שבישולם בחלב – דינם כחלב ונבלה (ראה חולין קיד א ורש"י).

שלי המבשל שליל – עובר הנמצא בבטן הבהמה כשנשחטה (ראה ערך בן פקועה) – בחלב, וכן האוכלו – חייב (חולין קט"ז א לרבי עקיבא, ושמואל שם ק"ג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט ו; טושי"ע יו"ד פ"ז ז), אם משום שגדי גמור הוא (חולין קט"ז א לרבי עקיבא), או שגדי אחד מיותר בא לרבותו (שמואל שם ק"ג ב).

חלי הבהמה המבשל את השליא (עטיפת העובר, ראה ערך שליא) **שאינו כשר** בחלב – פטור (חולין ק"ג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט ו; טושי"ע יו"ד פ"ז ז), שפרש בעלמא הוא (חולין שם ורש"י), וכן דם (שם ושם קיד א; רמב"ם וטושי"ע שם), ועור (רמב"ם וטושי"ע שם), והעצמות והגידים והקרנים והטלפים (חולין קיד א; רמב"ם וטושי"ע שם) הרכים, וכן האוכלם – פטור (רמב"ם וטושי"ע שם. וראה ערך בשר).

מדרבנן כל אלה אסורים (ש"ך שם ס"ק כב) באכילה (פרי תואר שם ס"ק טו; פרי מגדים בשפתי דעת שם ס"ק כב), וכתבו אחרונים שאף בבישול אסורים (באר היטב שם ס"ק יט; חכמת אדם מ ו; חגורת שמואל על הלבוש ס"ק יז).

המוח שבעצמות כבשר, ואסור מן התורה בחלב (פרי מגדים בשפתי דעת ס"ק כב; דרכי תשובה ס"ק קא).

עורות הרכים, שדינם כבשר לשאר דברים (ראה ערך בשר), הסתפקו אחרונים בדינם לבשר בחלב (ראה פרי מגדים שם, וערוך השלחן יו"ד פ"ז כט). על ביצים שנמצאו בתרנגולת שנשחטה, אם מותר לאכלן בחלב, ראה ערך ביצה (א): ביצת עוף טהור.

התייבש כעץ עור הקיבה הוא כבשר לאיסור בשר בחלב (חולין קט"ז א, ורש"י ד"ה בעור; רמב"ם מאכלות אסורות ט טו; טושי"ע יו"ד פ"ז יא)¹⁵. כשמולחים אותו ומייבשים אותו, נעשה כעץ, וכשמילאוהו חלב – מותר (בית יוסף שם, בשם שבלי הלקט; רמ"א שם י, וכן שאר בני מעיים, אבל לכתחילה אין לעשות כן (ש"ך שם ס"ק לג). בשר שנתייבש כעץ – אסור בחלב (פרי מגדים בשפתי דעת שם); ויש מתירים (ראה פתחי תשובה ס"ק כא. וראה פרי מגדים שפתי דעת קג סק"ב).

יש אומרים שעור הקיבה ובני מעיים שהתייבשו יש לאסור בבישול, שחוזרים ומתרככים ונותנים טעם, וכן על ידי שרייה מעת לעת (פרי מגדים בשפתי דעת שם); ויש סוברים שעל ידי שרייה מעת לעת עדיין נשאר בהיתרו (שו"ת נודע ביהודה קמא יו"ד כו. וראה פתחי תשובה שם, ודרכי תשובה ס"ק קלד מחלוקת באחרונים).

החלב

חלב בהמה אף על פי שנאמר בחלב אמו, חלב של כל בהמה **טהורה** בכלל (רמב"ם מאכלות אסורות ט ג; טושי"ע יו"ד פ"ז ב וג). מקור הדין דרשו בחולין קיד א וב, בגדי בחלב פרה ולהיפך, בחלב

אסורות ט ג; טושי"ע יו"ד פ"ז ג), ואינו חייב על אכילתו משום בשר בחלב (רמב"ם שם).

• **טראית העין** יש אומרים שאף על פי שאין איסור בבישול, מכל מקום מפני מראית העין אסור לכתחילה לבשלו (שו"ת הרשב"א ג רנז; רמ"א יו"ד פ"ז ד), ורק במקום שאין לחוש לזה, כגון שמבשל לרפואה, וכיוצא בו, מותר (ט"ז שם סק"ה, וש"ך סק"ה, לדעה זו).

• ויש אומרים שכיון שאסור באכילה משום בשר טמא אין מקום לחשוש למראית העין, ועוד שבשר טמא ניכר במראהו, ואין בו משום מראית העין (ט"ז וש"ך שם).

איסור זרנגן נחלקו הפוסקים אם חכמים גזרו על אכילתם משום בשר בחלב:

• יש סוברים שאף מדרבנן לא אסרוהו (בית יוסף יו"ד פ"ז ג; ט"ז שם סק"ב; וראה שם בש"ך סק"ג), שלא היה להם ענין בזה (בית יוסף שם), שהוא כבר אסור מן התורה (ב"ח שם, בדעתו), או שהרי מה שגזרו בכל בשר בחלב הוא כדי שלא יבוא לאכול בשר בחלב האסור מן התורה (ראה לעיל: בשר חיה ועוף), ובשר טמא לא יאכל אף אם לא יגזרו עליו משום בשר בחלב, שהרי הוא אסור משום טמא (ש"ך שם, בדעתו).

• ויש אומרים שמכל מקום אסרוהו מדרבנן באכילה משום בשר בחלב, ולענין הדינים שבשר בחלב חמור בהם משאר איסורים (ראה להלן: חידושו ושינויו), כגון חתיכה נעשית נבלה (ראה ערכו) לסוברים כן, וכן לענין חתיכה הראויה להתכבד (ראה ערכו. ב"ח שם).

חלב ונגלה המבשל חלב או בשר נבלה בחלב, נחלקו בדבר:

• יש סוברים שחייב משום בשר בחלב על בישולו ועל אכילתו, אם משום שאיסור בשר בחלב חל על איסורי חלב ונבלה (חולין קט"ז א, לרבי עקיבא. וראה ערך אין איסור חל על איסור: איסור מוסיף); או משום שאחד משלשה הכתובים בא לרבות חלב ומתה (שם ק"ב ב, לשמואל); או שכיון שלוקה על הבישול שיש בו רק איסור בשר בחלב, לוקה אף על אכילתו, אף על פי שאין איסור חל על איסור, שלכך נאמר האיסור בלשון בישול, להורות שהלוקה על הבישול לוקה אף על האכילה (שם קיד א בלשון ב', לרבי אמי או רבי אסי).

• יש סוברים שאינו לוקה משום בשר בחלב לא על הבישול ולא על האכילה, שאין איסור חל על איסור ופטור על האכילה, וממה שנאמר האיסור בלשון בישול, למדים שכל שאינו לוקה על האכילה אינו לוקה אף על הבישול (רבי אמי או רבי אסי בלשון א' שם).

• ויש סוברים שעל הבישול לוקה, שיש בו רק איסור בשר בחלב, ועל האכילה אינו לוקה, שאין איסור בשר בחלב חל על איסור חלב ונבלה (רבי אמי או רבי אסי שם בלשון א' וב', או שניהם בלשון ג'). להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שעל הבישול לוקה, ועל האכילה אינו לוקה (רמב"ם מאכלות אסורות ט ו¹⁴. וראה ערך אין איסור חל על איסור: איסור מוסיף), ואף ההנאה אינה אסורה, שאיסורה תלוי באיסור האכילה (פליתי פ"ז ס"ק יג, ודגול מרובה שם, לדעתו).

• יש פוסקים שאף על האכילה לוקה, שבשר בחלב איסור מוסיף

מוסיף. ¹⁵ על העמדת גבינה בעור הקיבה ראה ערך דבר המעמיד.

¹⁴ וראה פירוש המשניות לרמב"ם כריתות יד א בטעם הדבר שאינו איסור

מי חלב המבשל במי חלב – פטור (חולין קיד א; רמב"ם מאכלות אסורות ט ו; טור שולחן ערוך יורה דעה פז ו), שאינם בכלל

חלב (רשב"א חולין שם ד"ה המבשל; ר"ן על הר"ף חולין מב ב ד"ה גרסינן), או מפני שבחלב אמו משמעו כמו שיוצא מן האם, להוציא מי חלב שנפרדו מהאוכל (רא"ש חולין ח נא, בשם ה"ר שמחה; אשכול [רצב"א] ג כא)¹⁶.

מדרבנן מי חלב אסורים (תוספות שם ד"ה המבשל; מגיד משנה שם; בית יוסף שם; רמ"א שם) אפילו בבישול (בית יוסף שם; ואפשר; רמ"א שם: לכתחילה; פרי חדש שם סק"ג), ויש מתירים בבישול (פרי תואר שם ס"ק יד. וראה לעיל: חלב זכר ושחוטתו).

מי חלב: יש אומרים שהוא נסיובי דחלבא (תוספות שם), היינו חלב המתמזה מקפאון הגבינה (ראה רמ"א שם ח); ויש אומרים שנסיובי דחלבא הוא חלב גמור, ומי חלב הם הנשאים אחר בישול החלב, שלאחר שעושים ממנו גבינה מבשלים את החלב הנותר עד שכל הנשאר בו צף ונשאר רק מים (רא"ש שם; ר"ן שם; טור שם; שו"ע שם ח, בשם יש מי שאומר. וראה ערך חלב).

על חלב הנמצא בכחל (דד בהמה) והכחל עצמו, ראה ערך כחל.

חידושו ושינויו

חידושו בשר בחלב חידוש הוא (פסחים מד ב; חולין קח א), שאינו מצוי בשאר איסורים (רש"י פסחים שם ד"ה חידוש).

• יש שפירשו החידוש, שמן התורה אילו שורה כל היום הבשר בחלב, אפילו שנתנו טעם, אינו עובר על השרייה ואינו עובר על אכילתו (ראה לעיל: הבישול; האכילה וההנאה), וכשמבשלו עובר על בישולו ועל אכילתו, אבל מה שכל אחד מהם בפני עצמו מותר ובתערובתם נאסרו, מצינו אף בכלאים (ראה ערכו), ואין זה חידוש (פסחים שם ורש"י).

• ויש שפירשו, שכל אחד מהם לבדו מותר, וכשנתערבו נאסרו, ועוד שנאסרו בבישול אף בלי אכילה (רש"י חולין שם ד"ה מ"ט)¹⁷.

אביי סובר שאינו חידוש, שאילו היה חידוש היתה אסורה תערובתם אף בלא נתינת טעם (חולין שם, ורש"י ד"ה אי חידוש), וכתבו ראשונים שאביי חזר בו (תוספות חולין שם ד"ה מבשר).

מפני חידושו אין למדים ממנו לשאר איסורים, ולכן אין למדים מבשר בחלב שטעם אסור מן התורה, לסוברים שטעם כעיקר (ראה ערכו) בכל האיסורים הוא מדרבנן (פסחים וחולין שם. וראה ערך חידוש).

שינוי גדיים תכונת האיסור של בשר בחלב, גורמת שינוי באיסור בשר בחלב משאר איסורים בכמה דברים, כדלהלן, בין להחמיר – משום שכשנאסרו בתערובתם אין זה נחשב איסור בלוע אלא גופו נעשה איסור; ובין להקל – משום שכל אחד מהם לבדו מותר, ורק בתערובתם נאסרו¹⁸.

חתיכה נעשית נכילה חתיכת בשר שניתן בה טעם חלב, כשנפלה אחר כך לקדרה אחרת צריך ששים כנגד כל החתיכה כדי לבטלה (תוספות חולין ק א ד"ה בשקדם. וראה ערך חתיכה נעשית נבלה דעות הסוברים כן בכל האיסורים, וראה ערך בטול בששים).

מין במינו בשר שקבל טעם חלב והתערב בשאר חתיכות, הרי הוא מין במינו ואינו בטל לסוברים כן, ואילו היה

אחותו הגדולה או הקטנה, גדייה בחלב עצמה. וראה מכילתא משפטים מסכתא דכספא פרשה כ).

חלב חיה חלב חיה מותר בבשר בהמה (ראה תוספתא חולין ח יא; מנחת חינוך צב; ערוך השלחן שם טו), ודינו כבשר חיה בחלב בהמה שבאכילה אסור מדרבנן (ראה פתחי תשובה שם, ומראה כהן שם. וראה לעיל: הבשר, הסוברים שאסור מן התורה).

חלב זכר ושחוטתו חלב זכר – שהשתנה והיו לו דדים וחלב מועט – וחלב ושחוטתו, אינם בכלל איסור בשר בחלב (חולין קיג ב ורש"י; ראה רמב"ם מאכלות אסורות ט ו; טושי"ע י"ד פז ו), שאינם בכלל "אמור" (חולין שם. וראה רש"י שם קיד א ד"ה בחלב, וראה ערך חלב).

יש אומרים שמדרבנן גם הם אסורים (מגיד משנה שם ו; רמ"א שם; ש"ך שם ס"ק יג וטז. וראה להלן בחלב זכר אדם), אף בבישול, אבל בהנאה מותרים (פרי חדש שם סק"ג); ויש מתירים אף בבישול (פרי תואר שם ס"ק יד. וראה דרכי תשובה שם ס"ק ט).

ויש אומרים שחלב זכר אף מדרבנן מותר באכילה (תורת הבית ג ד; מאירי חולין שם).

חלב בהמה טמאה חלב בהמה טמאה אין בו משום בשר בחלב אף בבשר בהמה טהורה (מכילתא משפטים מסכתא דכספא פרשה כ; חולין קיג ב, ראה שם ושם מקור הדין; רמב"ם מאכלות אסורות ט ג; טושי"ע י"ד פז א), ומותר בבישול והנאה אף מדרבנן (רמב"ם וטושי"ע שם; תורת הבית ג ד).

איסור מפני מראית העין לבשלו עם בשר, וכן איסור מדרבנן באכילתם משום בשר בחלב, תלוי במחלוקת הפוסקים בבשר טמאה עם חלב טהורה (ראה לעיל: הבשר).

חלב טריפה חלב של טריפה אסור מן התורה עם בשר (איסור והיתר לא די; פרי מגדים יו"ד פז שפתי דעת ס"ק טז; רבי עקיבא איגר לש"ך ס"ק יד). היתה טריפה מתחילתה (ראה ערך יתר), יש מצדדים שאין בחלבה בשר בחלב מהתורה (רבי עקיבא איגר שם).

חלב אדם חלב אשה אינו חלב לאיסור בשר בחלב (מכילתא משפטים מסכתא דכספא פרשה כ), אבל מפני מראית העין אסור לבשל (שו"ת הרשב"א ג רנז; בית יוסף ושו"ע יו"ד פז ד), וכל שכן לאכול (שו"ת הרשב"א שם), ואם נפל לתוך התבשיל הרי הוא בטל, ואין צריך שיעור (שו"ת הרשב"א ושו"ע שם), ובלבד שלא יהיה ניכר (לבוש שם).

לרפואה, אפילו לחולה שאין בו סכנה – מותר (ים של שלמה חולין ח קב; ש"ך שם סק"ז; ט"ז שם סק"ה. וראה ערך מראית העין).

בשר עוף בחלב אשה יש מתירים, שבאיסור דרבנן אין חוששים למראית עין (רמ"א שם), ויש אוסרים (ש"ך שם סק"ח).

אף חלב זכר – של אדם (ש"ך שם ס"ק טז) אינו חלב כלל (רמ"א שם ו), שאינו גרוע מחלב אשה (ש"ך שם).

חלב שקדים כשאוכלים חלב שקדים עם בשר בהמה יש להניח שקדים אצל החלב, משום מראית העין, אבל בבשר עוף שאינו אלא מדרבנן (ראה לעיל: הבשר), אין לחוש (רמ"א יו"ד פז א); ויש מחמירים (ים של שלמה חולין ח נב; ט"ז שם סק"ד; ש"ך שם סק"ו. וראה ערך מראית העין).

כשאין לו שקדים, אין לאסור האכילה בשביל כך (ט"ז שם).

כך, ראה דרכי תשובה ס"ק קח. ¹⁷ ראה בתוספות שם שהקשו שהוא נגד הגמרא בפסחים. וראה יישובים שונים על פירוש רש"י באחרונים. ¹⁸ ראה

¹⁶ ראה כסא דהרסנא בשו"ת בשמים ראש רפה, שלפי זה גם בגבינה וחמאה אין האיסור מן התורה, שאין זה בחלב אמו, אבל משמעות כל הפוסקים לא

שיעור ההסתנה אביו של מר עוקבא היה שוהה מעת לעת, ומר עוקבא אמר אני כחומץ בן יין בדבר זה לגבי אבי, שאיני שוהה אלא מסעודה לסעודה (חולין קה א). ונחלקו ראשונים בשיעור מסעודה לסעודה:

• יש אומרים, מזמן סעודת הבוקר עד סעודת הערב, היינו שש שעות (רמב"ם מאכלות אסורות ט כח; תורת הבית ג ד, בשם רבינו חננאל; רא"ש חולין ח ה; טוש"ע יו"ד פט א), ובפחות משיעור זה אין להתיר (רא"ש שם), וכששה שעות אין צריך קינוח הפה (ריטב"א חולין שם ד"ה נמצא; מאירי שם קד ב), ולא נטילת ידים (מאירי שם), אבל צריך סילוק השולחן וברכת המזון, שתהיה סעודה אחרת (ים של שלמה חולין ח ט; ש"ך יו"ד פט סק"ה. וראה דרכי תשובה שם ס"ק יג).

• יש אומרים שכשסילק השולחן ובירך ברכת המזון – או ברכה אחרונה, אם אכל בלא סעודה (ש"ך סק"ו לדעה זו), הרי זו סעודה אחרת, ומותר לאכול גבינה (תוספות חולין קה א ד"ה לסעודת; מרדכי שם תרפז, בשם רבינו תם וראב"ה; רמ"א שם, בשם יש אומרים), אבל צריך קינוח והדחה (רמ"א שם).

• יש מהראשונים סוברים שבסעודה אחרת מותר אפילו בלא נטילת ידים וקינוח הפה, ובנטילה וקינוח מותר מיד ואפילו באותה סעודה (תוספות חולין קד ב ד"ה עוף, בשם הלכות גדולות ורבינו חננאל; תורת הבית שם, בשם גאון).

• או שלא אמרו להמתין לסעודה אחרת אלא בחסידים המחמירים על עצמם, אבל לכל אדם די בנטילה וקינוח (ראה תוספות שם, בתירוץ ב).

• ויש מקילים יותר, שביום די בקינוח הפה בלבד, אלא שבטילה, שאינו רואה כל כך, צריך גם נטילה, אם לא כששה שעות, שאז אין צריך כלום (רא"ה בבדק הבית ג ד: הדחה מועטת צריך; מאירי חולין קה א, בשם רבינו תם).

המנהג בכמה מדינות המנהג להמתין אחר אכילת בשר שעה למעשה אחת, ומברכים ברכת המזון (איסור והיתר מ ד; הגהות שערי דורא עו; רמ"א יו"ד פט א: במדינות אלו²⁰), ואין חילוק אם ימתין קודם ברכת המזון או אחריה (רמ"א שם).

יש אומרים שאין לברך ברכת המזון לכתחילה על מנת שיוכל לאכול גבינה (איסור והיתר שם ג; רמ"א שם, בשם יש אומרים, לדעה זו), שאין זה נקרא סילוק (ט"ז שם סק"ג; באור הגר"א שם סק"ח), אבל אין נזהרים בזה (רמ"א שם).

הנוהגים בקולא של המתנת שעה – יש אומרים שצריכים גם קינוח והדחת הפה (ט"ז שם סק"ב; מנחת יעקב עו סק"ג), ויש אומרים שאין צריך (ש"ך שם סק"ז; פרי חדש שם סק"ז).

בזמננו פשוט המנהג להמתין שש שעות ולברך ברכת המזון (פרי מגדים שם בשפתי דעת סק"ח: ואין לפרוץ גדר; ערוך השלחן שם ז: וחלילה לשנות²¹), ולצורך חולה קצת יש להקל אחר המתנת שעה (חכמת אדם מ יג; ערוך השלחן שם).

אחר בשר עוף אחר אכילת בשר עוף נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין צריך להמתין כלל, ואין צריך נטילת ידים,

נחשב שבלוע בו איסור, הרי החלב הוא מין בשאינו מינו, והיה בטל (תוספות חולין ק א ד"ה בשקדם. וראה ערך בטול אסורים).

וכן לדעתם, בשר שנפל לחלב, החלב שנבלע בבשר וחוזר ונפלט לחלב הרי הוא מין במינו, ואילו מחמת טעם הבשר שבו היה נחשב מין בשאינו מינו (ראה חולין קח ב, ורש"י ותוספות שם ד"ה אמאי. וראה ערך טעם כעיקר וערך מין במינו).

טעימת נכרי וכן אפילו כהכרעת רוב הפוסקים (ראה ערך בטול אסורים: בכל האיסורים) שמין במינו בטל, בבשר בחלב, אי אפשר לתת לנכרי לטעום אם יש בחלב טעם בשר, שהחלב שחזר ונפלט מהבשר הוא גופו של איסור, והוא מין במינו עם החלב וטעמו שוה, ואילו במין בשאינו מינו אפשר לבדוק על ידי טעימת נכרי (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ט ח, וכסף משנה שם, ובית יוסף יו"ד צב, ושו"ע שם א, וט"ז שם סק"א. וראה ערך בטול בששים: באיסורי תורה).

חתיכה הראויה להחכד כשחתיכת הבשר שקיבלה טעם חלב היא ראויה להחכד – אינה בטלה, ואילו היה נחשב בלוע מאיסור היה בטל, כיון שהבלוע אינו ראוי להחכד (רשב"א ורא"ש ור"ן חולין ק א; טוש"ע יו"ד קא ב, וט"ז וש"ך שם. וראה ערך חתיכה הראויה להחכד).

הגעלה במקום שצריך ליבון כלי שנבלע מבשר או מחלב על ידי האש, שלא על ידי מים, אף שהכשירו בהגעלה ולא בליבון כדינו (ראה עבודה זרה עו א. וראה ערך הגעלה וערך לבון), מותר להשתמש בו עם המין השני (ראה מרדכי עבודה זרה תתס; ש"ך יו"ד קכא סק"ח; רבי עקיבא איגר שם; שו"ע הרב תנא יג בהג"ה), שהגעלה פולטת עיקר הטעם, והטעם המועט הנשאר בלוע בלא הליבון הוא טעם קלוש מאד, ואין בו כח שיחול עליו שם חדש של איסור בשר בחלב (שו"ע הרב שם, על פי ר"ן על הרי"ף פסחים ח א ד"ה ומסקי'. וראה ערך הנ"ל), מה שאין כן בשאר איסורים אף הטעם הקלוש הנשאר אין איסורו פוקע (ראה ר"ן שם).

חתיכה נעשית נכילה בהיתר בישל בשר בכלי, ובתוך מעת לעת בישלו בו מים, ואחר מעת לעת בישלו בו חלב – מותר, שהכלי אינו בן יומו מהבשר (ראה ערך נותן טעם לפגם), אף שהוא בן יומו מבישול המים שנפלט בהם טעם בשר, כיון שבהיתר לא שייך חתיכה נעשית נכילה, אפילו לסוברים כן בכל האיסורים (ראה לעיל: לחומרא), ואין אומרים שהמים נעשו כבשר (ספר התרומה עד; תוספות עבודה זרה עו א ד"ה בת; טור יו"ד צד. וראה שו"ע ורמ"א שם ו. וראה ערך הנ"ל וערך חתיכה נעשית נכילה)¹⁹.

גבינה אחר בשר

הסתנה אחרי בשר אכילת בשר וחלב יחד כשהם במצב צונן, שלא כדרך בשר בשול, אסורה מדרבנן (ראה לעיל: האכילה וההנאה), ואסרו לאכול חלב אפילו אחר הבשר (חולין קה א; רמב"ם מאכלות אסורות ט כח; טוש"ע יו"ד פט א). הטעם: יש אומרים מפני שומן הבשר הנדבק בפה (רש"י חולין שם ד"ה אסור); ויש אומרים מפני הבשר הנשאר בין השיניים (רמב"ם שם. וראה להלן ההבדל בין הטעמים).

הר' אפרים, וש"ך יו"ד צד ס"ק כג, בשם מהר"ם לובלין, וט"ז שם צו סק"ה; שו"ת רבי עקיבא איגר רז, ועוד).²⁰ ראה באור הגר"א שם סק"ו מקור לשיעור שעה מזוהר שמות קכה א.²¹ וראה מאירי חולין קד ב שכן נהגו אבותינו ורבותינו, וכן נהגו בכל גלילותינו.

להלן: העלאת בשר עוף, שדבר זה הוא גם לפעמים סיבה לחומרא.¹⁹ וראה עוד משמעויות להלכה בגלל החידוש באיסור זה: רמב"ם מאכלות אסורות ט ט, ובית יוסף ושו"ע פז יא; מגיד משנה מאכלות אסורות ט ח, וש"ך יו"ד קה ס"ק יז; חוות דעת צב סק"ט, ורבי עקיבא איגר צ; רשב"א חולין קח ב, בשם

(רבינו תם שם; טושי"ע שם); ולדעה השניה אסור לאכול עד סעודה אחרת (רשב"ם שם).

ונהגו שלא לאכול גבינה אחר תבשיל של בשר כמו אחר בשר עצמו, ואין לפרוץ גדר (בית יוסף או"ח קעג; רמ"א יו"ד שם), אבל תבשיל של גבינה אחר תבשיל של בשר, מותר אף לפי המנהג בקינוח והדחה (אליה רבא קעג סק"ג).

התבשל בקדירה התבשיל שנהגו להחמיר בו הוא שהתבשל עם **של בשר** (ב"ח או"ח קעג, ושם יו"ד פט), אבל התבשל בקדירה של בשר נקיה, מותר אפילו יחד עם גבינה (ב"ח שם; ש"ך שם ס"ק יט. וראה ערך נותן טעם בר נותן טעם), ואפילו אם לא הודחה יפה, שביחד עם גבינה אסור, לא נהגו להחמיר להמתין אחריו (בית יוסף או"ח שם, ורמ"א יו"ד שם ג, כפירוש הש"ך שם).

שומן שומן הבשר, דינו כבשר, אף שאין בו בשר בין השניים, שלא חלקו חכמים בין בשר לבשר (שו"ת הרשב"א א שז; מרדכי חולין תרפז; רמ"א יו"ד פט ג), ואפילו שומן עוף (איסור והיתר מ ב; ש"ך שם ס"ק יח); ויש מקילים לדונו כתבשיל (סמ"ק ריג).

מרק בשר מרק בשר – אם הוא צלול דינו כתבשיל; ואם הוא עב, כגון שהתבשל עם ירקות וכיוצא בו, דינו כבשר, שמא יש במרק בשר ואינו נראה (בית יוסף או"ח קעג, בשם רבנו ירוחם).

בשר אחר גבינה

אחרי גבינה אחר גבינה מותר לאכול בשר מיד (חולין קה א; רמב"ם מאכלות אסורות ט כו; טושי"ע יו"ד פט ב), אפילו באותה סעודה (לבוש שם ב. ומצד המנהג ראה להלן), שאין הגבינה נשארת בין השניים, ואין טעמה נמשך (לבוש שם), שהיא מתעכלת מהר משנכנסה לתוך הפה בליחות הפה ונימוקה מאליה (תורת הבית ג ד, לענין קינוח, ראה להלן).

רחיצת הידים וצריך לבדוק אם לא נדבק בידי מהגבינה, כדי שלא יתערב עם הבשר, ובלילה צריך לרחצן (טושי"ע יו"ד פט ב, על פי חולין קד ב). ואם יש לו נר יפה, כעין אבוקה, אין צריך נטילת ידים (ריטב"א חולין שם ד"ה הני, בשם יש אומרים, וסיים: וראוי להחמיר; ש"ך יו"ד שם סק"ט).

ויש אומרים שאף ביום צריך לרחצן (רמב"ם מאכלות אסורות ט כו), שלפעמים הגבינה שמנה ונדבכת ואינו רואה (טור, בשם הר"ן פרץ), וכן נוהגים (לבוש שם; ש"ך שם).

מקנה ומדיח בית שמאי ובית הלל אומרים מקנה ומדיח (חולין קה א, לפירוש הגמרא שם שאינם חולקים).

• רוב הראשונים מפרשים שצריכים שני הדברים, קינוח והדחה (רש"י שם ד"ה אף; תוספות שם ד"ה מקנה, בשם רבינו חננאל; ר"ף שם לו ב; רא"ש שם ח ה; ר"ן על הרי"ף שם ד"ה ובה"א; רמב"ם מאכלות אסורות ט כו; טושי"ע יו"ד פט ב), והדברים אמורים באכילת בשר אחר גבינה (ר"ף ורא"ש ור"ן שם; רמב"ם שם וטושי"ע שם).

• יש מהראשונים הסובר שדי באחד מהם (רשב"א בתורת הבית ג ד, ומפרש: או מדיח).

• ויש חולקים וסוברים שלבשר אחר גבינה אין צריך לא קינוח ולא הדחה, שהגבינה מתעכלת מהר אחר שנכנסה לתוך הפה (ראה

ולא קינוח הפה (תוספות חולין קד ב ד"ה עוף, ורשב"א שם ד"ה תני, בשם רמב"ן, בפירוש הגמרא חולין קד ב).

• ויש אומרים שבשר עוף דינו כבשר בהמה (רמב"ם מאכלות אסורות ט כח; מאירי חולין קד ב; טושי"ע יו"ד פט א. וכן המנהג).

אחר בשר הסוברים שיש להמתין אחר בשר עוף כמו אחר בשר חיה בהמה, אף בשר חיה כן (ראה שם), אך הסוברים שאין צריך להמתין אחר בשר עוף, נחלקו בטעם הדבר, וכיוצא מכך בד"ן בשר חיה:

• יש אומרים שאין בשרו נדבק בידים ובשיניים, אבל בשר חיה דינו כבשר בהמה (רבינו תם בתוספות שם).

• יש שאמרו, מפני שאיסורו מדרבנן הקילו בו, ולפי זה הוא הדין בבשר חיה (פירוש א בתוספות שם; רשב"א שם, בשם רמב"ן).

• ויש סוברים שאף שבשר חיה מדרבנן יש להחמיר בו, לפי שדומה לבשר בהמה, והרואה יאמר שהוא בשר בהמה (רשב"א שם, בשם יש מי שתיירץ).

בשר שבין השניים • לסוברים שטעם ההמתנה הוא משום השומן הנשאר בפיו (ראה לעיל דעת רש"י), צריך להמתין אפילו ניקר את הבשר מבין השניים, ולאחר ששהה, אם יש בין השניים בשר צריך להסירו (רא"ש חולין ח ה, וטור יו"ד פט, לדעתו).

• לסוברים שהטעם משום הבשר שבין השניים (ראה לעיל דעת הרמב"ם), אחר הזמן כבר נתעכל ואינו קרוי עוד בשר, ואין צריך להסירו (מאירי חולין קה א, לדעה זו; ריטב"א שם ד"ה בשר; טור שם, לדעתו).

• ויש אומרים שאף לטעם זה אם נמצא בשר בין השניים אחר הזמן צריך להסירו, ששיעור זמן זה הוא מפני שבתוך הזמן לא סמכו על הניקור, ואחר שש שעות מן הסתם מה שנשאר יצא כבר, אבל אם רואה שיש בשר צריך להסירו (פרי חדש שם סק"י, בדעת הרמב"ם).

וכשמסירו, אין צריך המתנה נוספת אחר ההסרה אלא קינוח הפה (ר"ן על הרי"ף חולין לו ב ד"ה אנא), או קינוח והדחה (ש"ך שם סק"ג בפירוש הרמ"א שם, וראה להלן בבשר אחר גבינה).

לעס בשר לא אכל את הבשר, אלא לעס לתינוק: אם הטעם משום השומן שבפיו, כאן שלא אכל אין טעם נשאר בפיו, ואין צריך להמתין; ואם הטעם משום בשר שבין השניים, כיון שלעסו בשניים צריך להמתין (טור יו"ד פט).

וטוב להחמיר כשני הטעמים: לענין בשר שבין השניים, להסירו אף לאחר שש שעות, והלועס לתינוק להמתין שש שעות (טושי"ע שם) ²².

אחר תבשיל אכל תבשיל של בשר, ללא הבשר עצמו, מותר **בשר** לאכול אחריו תבשיל של גבינה, ואין נטילת ידים ביניהם אלא רשות (חולין קה ב, לפירוש רבינו תם בתוספות שם ד"ה לא; טושי"ע יו"ד פט ג), שכשהבשר והגבינה אינם בעין לא החמירו (רבינו תם שם); ויש מצריכים נטילת ידים (שערי דורא והגהות שערי דורא עו, לפירוש רשב"ם בתוספות שם; רמ"א שם) וקנוח והדחה (מנחת יעקב עו סק"י. וראה רבי עקיבא איגר לשו"ע שם).

גבינה עצמה אחר תבשיל של בשר: לדעה ראשונה הנטילה חובה

מגדים שם במשבצות זהב סק"א כתב שיש להמתין שש שעות.

22. ראה רבי עקיבא איגר שם שמצדד בלועס שדי להמתין שעה אחת, ובפרי

בשר אחר תבשיל גבינה כשרוצה לאכול בשר אחר תבשיל של גבינה,²⁴ חובה ליטול את ידיו (תוספות חולין קה ב ד"ה לא; טושי"ע יו"ד פט ג), ואפילו לפי המנהג להחמיר אחר גבינה קשה כמו אחר בשר, בתבשיל שיש בו גבינה לא החמירו (רמ"א שם). אבל יש ליטול ידיו ביניהם, ואפילו כשרוצה לאכול תבשיל של בשר, אם נגע בהם בידי (הגהות שערי דורא עו; רמ"א שם).

אחרי נגיעה במין השני הנוגע באוכלים ואינו אוכל, אין צריך נטילה (בית יוסף יו"ד פט; רמ"א שם ג), ויש אומרים שצריך (ש"ך שם ס"ק כא).

העלאתם על השולחן

האיסור אסור להעלות בשר וגבינה יחד על שולחן אחד (חולין קג ב), בין להעלות הבשר על שולחן שאוכל עליו גבינה (טושי"ע יו"ד פח א) ובין להיפך (ש"ך שם סק"א), ואף שאפילו יאכלם יחד אינם אלא צונן שאסור מדרבנן, מכל מקום גזרו שמא יעלה הבשר עם הגבינה בתוך כלי ראשון רותח, שהוא דרך בישול (חולין קד ב).

ואינו דומה לשאר איסורים שמותר להעלותם על השולחן שאוכל עליו, ואין חוששים שיבוא לאכלם, לפי שבשר וחלב כל אחד מהם בפני עצמו היתר הוא, ואין אנשים בדלים מהם, לפיכך החמירו בהם יותר (ר"ן על הרי"ף חולין לב א ד"ה ווא; ש"ך שם סק"ב).

העלאת בשר עוף בבשר עוף נחלקו תנאים: בית שמאי מתירים, ובית הלל אוסרים (חולין קד ב), והלכה כבית הלל (רמב"ם מאכלות אסורות ט כ; טושי"ע יו"ד פח א).

ואף על פי שבשר עוף בחלב אינו אלא מדרבנן, גזרו על העלאתו, אף שאין גוזרים גזרה לגזרה (ראה ערכו), והטעם:

- שגזרו משום שמא יעלה בשר בהמה בכלי ראשון רותח ויאכלנו עם הגבינה, וגזרה אחת היא, שהעלאתו היינו אכילתו (חולין שם, ורש"י ד"ה אבל חכא וד"ה גזרה, וראה תפארת ישראל חולין ח א אות ד).
- שגזרו משום העלאת בשר בהמה בכלי ראשון, שהיא אסורה מהתורה משום מבשל (רע"ב שם; מלאכת שלמה שם).
- יש אומרים שגזרו מחשש שיבוא לאכלם יחד (רמב"ם שם; ר"ן על הרי"ף חולין לו א ד"ה העוף עולה; טושי"ע שם), שאם לא גזירת העלאת לא תתקיים גם גזירה האכילה (ר"ן שם), או שהואיל והוא מצוי, הרי זה כגזירה אחת (לבוש שם).
- ויש שכתבו, שבבשר בחלב גזרו אף גזרה לגזרה (ט"ז שם סק"א; פלתי שם סק"א), כיון שכל אחד בפני עצמו הוא היתר ואינו בודל מהם (פרי מגדים במשבצות סק"א).

השולחן שאוכל עליו לא אסרו אלא בשולחן שאוכל עליו (חולין קד ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט כ; טושי"ע יו"ד פח א), כיון שממשמים בו הידים יש לחוש שמא יניחם זה על גבי זה (רש"י שם ד"ה בשלחן) ויאכלם יחד (ר"ן על הרי"ף חולין לו א ד"ה בשולחן), מה שאין כן בשולחן שמסדרים עליו (חולין ורמב"ם וטושי"ע שם).

שנים האוכלים על שלחן אחד שני אכסנאים שאינם מכירים זה את זה, אוכלים על שלחן אחד זה בשר וזה גבינה (רבן שמעון בן גמליאל חולין קז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט כא; טושי"ע יו"ד פח ב), שאין לבם גס אחד בחברו עד שיאכל עמו (רמב"ם שם). אבל בני

לעיל לגבי רחיצת הידים), ולא אמרו מקנח ומדיח אלא בגבינה אחר בשר (תוספות חולין קד ב ד"ה עוף, בשם הלכות גדולות ורבינו חננאל; תורת הבית שם, בשם גאון והר"י, ודחה; ר"א"ה בבדק הבית שם)²³.

ההדחה ההדחה – נחלקו ראשונים אם היא רחיצת הידים (רמב"ם ור"ן שם. ראה לעיל), או הדחת הפה (רש"י ותוספות ורא"ש ועוד; טושי"ע שם) במים או ביינ (טושי"ע שם).

הקינוח קינוח הפה – לרבי זירא אינו אלא בפת חטים קרה ורכה, שילעוס הפת ויקנח בה פיו יפה (חולין קה א), והלכה שבכל דבר יכול לקנח, חוץ מקמח ותמרים וירקות (חולין שם; טושי"ע יו"ד פט ב), שהם נדבקים ואין מקנחים יפה (טושי"ע שם).

הסדר ואיזה מהם – הקינוח או ההדחה – שירצה יקדים (הגהות מיימוניות מאכלות אסורות ט כו, בשם מהר"ם; בית יוסף או"ח קעג, וש"ך שם ס"ק יא ויג); ויש אומרים שההדחה אחר הקינוח, שלפני הקינוח אין ההדחה מועילה (לבוש שם א, בשם יש אומרים). יש נוהגים לשרות פת במים או ביינ ולאכלה, והוא עולה בשביל קינוח והדחה (הגהות מיימוניות שם, בשם ר"י הזקן; טור שם), ויותר טוב שיעשה כל אחד בפני עצמו (טור שם).

בשר עוף אחר גבינה כל האמור הוא בבשר בהמה, אבל בבשר עוף אחר גבינה לדברי הכל אין צריך לא קינוח ולא הדחה ולא נטילה (רמב"ם מאכלות אסורות ט כז; טושי"ע יו"ד פט ב), שעוף וגבינה נאכלים דרך הפקר ("באפיקורין". חולין קד ב. וראה לעיל, שיש מפרשים אף בגבינה אחר עוף).

בשר חיה אחר גבינה בבשר חיה נחלקו ראשונים: יש אומרים שדינו כבשר בהמה (רמב"ם מאכלות אסורות ט כז; טושי"ע יו"ד פט ב), לפי שדומה לבשר בהמה (ר"ן על הרי"ף חולין לו ב; ש"ך שם ס"ק יד. וראה לעיל: אחר בשר חיה); ויש אומרים שכיון שבשר חיה בחלב אף הוא מדרבנן, דינו כבשר עוף (ראה לעיל שם).

חומרא בהסתנה לבשר בהמה יש מחמירים בבשר בהמה אחר גבינה כמו בגבינה אחר בשר (מדרכי חולין תרפז; בית יוסף או"ח קעג, על פי הזוהר; רמ"א יו"ד פט ב), להמתין שש שעות (ט"ז שם סק"ד) או שעה אחת (ש"ך שם ס"ק טז. וראה לעיל בגבינה לאחר בשר). ואחד הראשונים היה נראה בעיניו לומר שהוא כמו מינות להחמיר בדבר שהוא נגד התלמוד, עד שפעם אחת מצא גבינה בין שיניו, ונדר עצמו להחמיר בבשר אחר גבינה כמו בגבינה אחר בשר (מהר"ם מרוטנבורג במדרכי שם, ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג [פראג] תרטו).

גבינה קשה ומתולעת וכן נוהגים כאשר הגבינה קשה, שאין אוכלים אחריה אפילו בשר עוף (רמ"א שם). וסתם גבינה קשה היא שעברו עליה ששה חדשים (ט"ז שם סק"ד; ש"ך שם ס"ק טו). ויש מקילים ואין למחות בהם, רק שיעשו קינוח והדחה ונטילת ידים, אלא שטוב להחמיר (רמ"א שם).

יש אומרים שלאחר גבינה מתולעת יש להחמיר מן הדין, שטעמה נמשך בפה זמן רב, אבל לאחר גבינה ישנה שאינה מתולעת ולא הועמדה בקיבה, או לאחר חמאה, אין להחמיר יותר מקינוח והדחה ונטילה, מלבד מי שנוהג בתוספת פרישות וזהירות (ט"ז יו"ד פט סק"ד. וראה פרי חדש ס"ק טז, ופרי מגדים במשבצות סק"ד שלא דוקא מתולעת), ואין צריך לברך ברכת המזון אחר הסעודה שאכל בה הגבינה (מגן אברהם או"ח תצד סק"ו. וראה דרכי תשובה פט ס"ק יד שיש מחמירים).

²³. ראה לעיל: גבינה אחר בשר, שלרוב הפוסקים בגבינה אחר בשר אין קינוח

והדחה מועילים, וצריך שהייה מסעודה לסעודה. ²⁴. וכן כשרוצה לאכול

ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שעשה פת קטנה כעין השור, שיכול לאכלה בבת אחת (רש"י פסחים שם ד"ה כעין), או אפילו כדי אכילת יום אחד, שלא תישאר למחר (תורת חטאת ס ב; פרי מגדים יו"ד צו בשפתי דעת סק"א), שכיון שאוכלים אותה מהר – לא ישכחו שנילושה בחלב, ושנאפתה בתנור שטחו בשומן (רש"י שם; לבוש שם א).

• ויש מפרשים ששינה צורת הפת ועשה בה צורות כעין של שור וכיוצא, שתהיה ניכרת (רש"י פסחים ח א; רמב"ם שם), ואז מותר ללוש ולאפות אפילו הרבה (ב"ח דרכי משה ופרישה יו"ד שם).

ותפסו הפוסקים כשתי הדעות, להקל בשני האופנים (טוש"ע שם) ²⁵. נוהגים ללוש פת עם חלב בחג השבועות, וכן בשומן לכבוד השבת, כי נחשב כדבר מועט, וגם צורתם משונה משאר פת (רמ"א שם א).

למכור בשוק יש שכתבו שאין השינוי מועיל כדי ללוש ולאפות הרבה ולמכור בשוק, שהאחרים אינם מכירים בשינוי, ויש לחשוש שמא ישכח להודיע להם (שו"ת מהרי"ט ב יח; חוות דעת יו"ד צו באורים סק"א); והאחרונים מקילים, וכתבו שעתה נהגו כן בכל תפוצות ישראל (ראה דרכי תשובה יו"ד צו סק"כ, בשם יד יהודה ועוד).

לאחר האפייה אין השינוי מועיל לאחר שנאפתה, שכבר נאסרה (חוות דעת שם), וכן אסור לחלק אחר שנאפה להרבה אנשים, כדי שיגיע לכל אחד ואחד דבר מועט, מאחר שכבר נאסרה (שם; פרי מגדים שם בשפתי דעת סק"א), ויש מי שהתיר לעשות כן (פליתי שם סק"א, בשם זקינו).

עוגה מותר לעשות עוגה ולהניח בתוכה אליה או בשר שמן, **מטולאת** ואין חוששים שישיר פתיתים ויאכלם עם הגבינה, שכל דבר שלא גזרו רבותינו הראשונים אין אנו גוזרים (תשובת רב שר שלום גאון בחמדה גנוזה עז). ויש שכתבו לחוש לכתחילה ולעשות סימן (הגהות שערי דורא לה) ²⁶.

כלי פרווה כלי שאינו מיוחד לבשר או לחלב, והשתמשו בו **שהשתמשו בו למין אחד** פעם אחת עם בשר, או עם חלב, יש סוברים שדינו כמו פת, ואסור שוב להשתמש בו כלל, שמא יאכל מה שנשתמש בו עם המין השני (ט"ז יו"ד צו סק"א), ודוקא כלי כגון מדוכה (ראה ט"ז שם), שמחמת חוזק הדיכה וחריפות התבלין אינה נפגמת גם אחר מעת לעת (ראה ערך נותן טעם לפגם), אבל בשאר כלים אין לחוש (חוות דעת שם סק"א). ואם ייחדו את הכלי, שמעתה ישתמשו בו רק לאותו המין שנשתמשו בו עתה – מותר (פרי חדש שם סק"א).

ויש חולקים על כל זה וסוברים שלא גזרו אלא בפת אבל לא בכלי (מנחת יעקב ס סק"ג; חוות דעת שם; תורת יקותיאל סק"א).

אפיית פת אין לאפות פת עם פשטידת בשר בתנור ואפילו **וכשר בתנור** רחוקים זה מזה, שמא יזוב השומן בקרקעית התנור, ויחזור ויפלוט לתוך הפת ותיאסר לאכילה (אור זרוע עבודה זרה רנז; הגהות אשר"י שם ח ח; איסור והיתר לט ח; רמ"א שם א, ראה ט"ז סק"ב ושי"ד סק"ב), ובדיעבד אין מחזיקים איסור אם התנור אינו משופע, או שהפת היתה למעלה, שלא זב תחת הפת עצמה, אבל

אדם המכירים זה את זה אסורים לאכול כך (חולין שם; טוש"ע שם), שמתוך שרגילים זה בזה חוששים שמא יתן אחד לחברו (ר"ן על הר"ף חולין לח א ד"ה אבל; ריטב"א שם ד"ה שני), או שמא יקח האחד משל חברו (שי"ד סק"ג) ויאכל עם שלו.

במכירים זה את זה ובמכירים אסור אפילו שהם מקפידים ואין לחשוש לכך, שלא חלקו חכמים (טוש"ע שם). וראה ערך לא פלוג רבנן). ויש אומרים שלא אסרו אלא בשני אחים, אבל שאר בני אדם המקפידים מותרים לאכול על שולחן אחד, אף על פי שמכירים, שאין הכרה אלא כשאוהבים זה את זה (ים של שלמה חולין ח מג. וראה ט"ז סק"ב, ושי"ד סק"ד שדחו).

סימן היכר אפילו המכירים זה את זה – אם עשו איזה סימן והיכר, כגון שכל אחד אוכל על מפה שלו, או שנותנים ביניהם פת לשם היכר – מותר (תוספות חולין קז ב ד"ה כעין; רא"ש שם ח כ; טוש"ע יו"ד פח ב). ודוקא כשאננם אוכלים ממנה (הגהות אשר"י חולין שם; רמ"א שם), אבל אם נתנו ביניהם כלי שאין דרכו להיות שם, אף על פי ששותים ממנו, הרי זה היכר (בית יוסף או"ח קעג; רמ"א יו"ד שם). ויש מי שאומר שאף בכלי אינו היכר (ב"ח יו"ד שם). וראה שי"ד סק"ו ודברי הבית יוסף והרמ"א עיקר).

אם נתנו שם מנורה או שאר דברים, כל שכן שזהו היכר (איסור והיתר לח יג; רמ"א שם), ודוקא כשאין דרכם להיות שם (ט"ז שם סק"ד; שי"ד שם סק"ז).

אם יש לשני האנשים הוצאה אחת, יש סוברים שאין להם היתר על ידי היכר (טור בשם יש אומרים, וראה שם בב"ח).

ויש סוברים שכל שמכירים זה את זה, אין היכר מועיל (תוספות ורא"ש חולין שם, בשם יש אומרים, שלדעתם לא הוזכר כלל ההיכר בגמרא; הגהות מרדכי שבת תנב), והאחרונים מקילים בהיכר (ראה שי"ד סק"ח). להעמיד שומר שיזכירם שלא לאכול אחד מהשני אינו מועיל (הגהות רבי עקיבא איגר יו"ד פח).

הרחקות אחרות

לישת עיסה אין לשים את העיסה בחלב, ואם לש – אסורה **בחלב** (פסחים ל א; רמב"ם מאכלות אסורות ט כב; טוש"ע יו"ד צו א) לאכלה אפילו לבדה (רש"י בבא מציעא צא א ד"ה כל: ואפילו במלח; טוש"ע שם), מפני הרגל עבירה (פסחים ורמב"ם שם), שלא יבוא לאכלה עם בשר (רש"י ורמב"ם שם; שי"ד שם סק"א), ואפילו בשוגג אסור (פרי מגדים שם בשפתי דעת סק"א).

טח תנור כיוצא בו אין אופים פת בתנור שטחו באליה, ואם **כאליה** אפה – אסורה (פסחים שם ב; רמב"ם וטוש"ע שם) לאכלה אפילו לבדה (פסחים שם א: במלחא; טוש"ע שם), שהשומן נותן טעם בלחם, ושמא יבוא לאכול עם חלב (רש"י שם א ד"ה דטחו), אלא אם כן הוסק התנור מבפנים (פסחים ורמב"ם שם; טוש"ע שם ב) עד שיתלבן (טוש"ע שם). וראה ערך לביבן).

עשאה כעין של שור עשה הפת כעין של שור, מותרת באכילה (פסחים לו א), בין בפת שנילושה בחלב (שם ורש"י ד"ה כעין), ובין בתנור שטחו באליה, ואפו בו פת (תוספות שבת עח ב ד"ה תחת; רמב"ם מאכלות אסורות ט כב; בית יוסף יו"ד צז).

הדברים (דרישה שם). ולא הובאה דעה זו בפוסקים. ²⁶. וראה דרכי תשובה ס"ק כב מאחרונים אם צריך לעשות סימן אם היא של בשר או של חלב, או די

גבינה אחר תבשיל של בשר (שם). ²⁵. וראה בית יוסף שם בשם הגהות שערי דורא ששני הפירושים סברות יפות הן. ויש מי שאומר שאין מותר אלא בשני

נקודות הכסף שם), שכיון שתשימה תדיר, אין די בקינות להעביר השמנונית (נקודות הכסף שם).

• יש אומרים שמותר לחתוך בה פת שאוכלים עם המין השני (בית יוסף שם, בשם רבנו שמשון; ט"ז שם סק"ו. וראה ערך סכין).

• ויש שמשוים את הדעות: האוסרים אסרו כשהוא בביתו, והמתירים על ידי קינוח התירו בשעת הדחק, כגון בדרך (ב"ח שם).

נעיצה בקרקע על ידי נעיצה בקרקע קשה מותר לחתוך בה אפילו המין השני עצמו (בית יוסף שם, בשם רבנו שמשון; רמ"א שם); ויש אוסרים, ואפילו לחתוך בה פת, שלא התירו נעיצה בסכין אלא להכשירה מן האיסור (ים של שלמה חולין ח נח). ונחלקו עליו והוכיחו שנעיצה מועילה אפילו לחתוך בה המין השני עצמו (ש"ך ס"ק כב).

יחוד סכינים וכל זה מצד הדין, אבל כבר נהגו כל ישראל **לבשר ולחלב** לייחד להם שני סכינים, לבשר ולחלב, ולרשום אחד מהם שיהא לו היכר מאיזה מין הוא, ונהגו לרשום של חלב (רמ"א יו"ד פט ד), ונתנו סימן לדבר: **תְּרִיצי הַחֶלֶב** (שמואל א יז יח. לבוש שם ד). ואין לשנות מנהג של ישראל (רמ"א שם), כי אם ישנה, אף שהוא מכיר בסימן שנתן, יטעו בו אחרים להשתמש בו בשל חלב (לבוש שם), ולפיכך המוצא סכין חרוץ ברחוב של יהודים, ודאי של חלב הוא (פרי מגדים שם במשבצות זהב סק"ז).

לפי המנהג אין להתיר אפילו על ידי נעיצה לחתוך בו המין השני, אבל לחתוך בו לחם לאכול במין השני מותר גם לפי המנהג (ט"ז שם סק"ז) והיינו על ידי קינוח או נעיצה (ראה לעיל).

יש מדקדקים לייחד גם סכין אחד של לחם, ובו אין משתמשים לא בבשר ולא בחלב (ים של שלמה חולין ח נח; פרי חדש שם ס"ק כד).

בשעת הדחק שאין לו סכין אחרת, מעמידים על הדין, אפילו לאחר המנהג (ש"ך שם ס"ק כב).

על הבשר או החלב הבלוע בסכין אם נפלט על ידי חתיכת דבר רותח או דבר חריף, ראה ערך סכין.

הכשרת כלים אף על פי שמצד הדין מותר להגעיל כלי של בשר **מבשר לחלב** להשתמש בו חלב, וכן להיפך (ראה ערך הגעילה), נהגו העולם איסור בדבר, שאם יעשה כן ויגעילו בכל פעם שישתמש בו, יבוא לידי תקלה (מגן אברהם או"ח תקט ס"ק יא. וראה שער המלך יוס טוב ד ח טעם אחר). וכתבו אחרונים שאם צריך להגעילו מסבה אחרת, כגון מחמץ לפסח, מותר אז להחליפו גם מבשר לחלב ולהיפך (שו"ת חתם סופר יו"ד קי; פרי מגדים או"ח תנא אשל אברהם סק"ל).

ויש מערערים על עיקר המנהג, שאין לנו לגזור גזרות מדעתנו (פרי חדש יו"ד צא סק"א; מחזיק ברכה או"ח תקט ושיורי ברכה יו"ד צא אות ג).

על בליעת טעם בשר בחלב או חלב בבשר באופנים שונים (דרך ביטול, דרך כלים, במליחה וצליה וכיוצא), ראה ערך: אפשר לסוחטו, חתיכה נעשית נבלה, טעם כעיקר, כלי ראשון, כלי שני, מליח כרותח, נ"ט בר נ"ט, נותן טעם לפגם, צלי, ריחא מילתא, תערובת.

אם ראינו שזב לחוץ, אסור אף בדיעבד (תורת חטאת לו ט; ש"ך שם). ויש מתירים בדיעבד כשלא זב תחת הפת עצמה (פליתי סק"ב; אבן העזר יו"ד שם. וראה ערך נותן טעם בר נותן טעם).

לכתחילה נוהגים להחמיר אפילו אם הפת במחבת (רמ"א שם).

הפרזה במלח נוהגים לייחד כלי של מלח לבשר לחוד ולחלב לחוד, כי לפעמים טובלים במלח ונשארו שיורי מאכל במלח (רמ"א יו"ד פח ב).

סמיכות כשהם כליים כלי שיש בו חלב מותר להניח אצל כלי שיש בו בשר, שחלב ובשר שאסורים זה בזה אדם נזהר שלא יתערבו (תוספות חולין קיב א ד"ה מהו לאנוחי; רא"ש שם ח לב; טושי"ע יו"ד צה ו, וט"ז וש"ך שם). ויש מחמירים לכתחילה (הגהות אשר"י שם, בשם אור זרוע; רמ"א שם), וטוב ליהזר לכתחילה במקום שאין צורך (רמ"א שם).

הרחקת מגע בשר וגבינה צורך אדם בשר וגבינה במטפחת אחת, ובלבד שלא יהיו נוגעים זה בזה (חולין קז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט יז; טושי"ע יו"ד צא א), ואף על פי שאם יגעו לא יצטרכו אלא הדחה, שצונן בצונן הוא (ראה ערך הדחה), מכל מקום אסור, שמא ישכח ויאכלם בלא הדחה (ראה טור שם, בשם העיטור, ובב"ח שם), ודוקא כשאחד מהם לח, אבל שניהם יבשים אפילו הדחה אינם צריכים (ב"ח שם; ש"ך סק"א).

הרחקת מגע ספת וצריך ליהזר שלא יגע בשר לח אפילו בלחם, שאם יגע בו אסור לאכול עם גבינה, וכן להיפך (טושי"ע צא ג), ואפילו רוצה להדיחם אחר כך, שמא ישכח להדיח (ש"ך סק"ד). וכן אמרו: מי שאכל גבינה ורוצה לאכול בשר, צריך לבער מעל השולחן שיוירי פת שאכל עם הגבינה (ירושלמי פסחים ו ד; אור זרוע א תס; תשב"ץ קטן שנו; טור יו"ד צא; שו"ע שם פט ד).

החלפת מפה אסור לאכול גבינה על מפה שאכלו עליה בשר, וכן להיפך, שאין לך מפה שאין עליה טיפי בשר שאכלו עליה, וידבקו בגבינה או בלחם, ויאכל בשר וגבינה ביחד (שו"ת הרשב"א א עו, ובמיוחסות לרמב"ן קעב; בית יוסף ושו"ע יו"ד פט ד).

אבל כשמניחים אותם בקערות – מותר לאכול על מפה אחת אחר שינערו אותה ויסירו הפירורים (שו"ת הרדב"ז ב תשכא). אבל מנהג פשוט בכל תפוצות ישראל לעשות שתי מפות מיוחדות לחלב ולבשר, ולהעביר מעל השולחן המפה עם הלחם וכל המאכלים, ולפרוס מפה אחרת ולשים לחם אחר וכלים אחרים (ערוך השלחן שם).

סכין של בשר אסור לחתוך גבינה אפילו צוננת בסכין שרגילים לחתוך בה בשר, ואפילו את הפת שאוכלים עם הגבינה אסור לחתוך בה, מפני שרוב הסכינים (במיוחסות: שלפעמים) שומן הבשר קרוש עליהן (שו"ת הרשב"א א עו, ובמיוחסות לרמב"ן קעב; שו"ע יו"ד פט ד), וכן להיפך (רמ"א שם).

קנוח הסכין אם רוצה לקנח הסכין כדי להשתמש בה במין השני:

• יש אומרים שאינו מועיל (ראה בית יוסף שם; תורת חטאת עו ו;

בֶּשֶׂר מִן הַחֵי

איסור אכילת בשר שנפרש מבעל חי בעודנו חי

הבשר

כשר שאינו אבר איסור בשר מן החי נהג בכל בשר שפירש מן החי, אף שאינו אבר, שאבר מן החי ובשר מן החי שני איסורים הם (רש"י חולין קב א ד"ה במשהו). ואינו חייב אלא על אכילת כזית מן הבשר בלבד, ואין הגידים והעצמות מצטרפים (ב"ח יו"ד סב ב).

חלק מאבר שיש בו עצם אם פירש בשר מאבר, איסורו משום בשר מן החי (רמב"ם מאכלות אסורות ה ב; ראה ש"ך שם סק"ד). וכן אפילו אם לאחר שפרש אבר מן החי שיש בו גידים ועצמות הפריד את הבשר שבו, מאחר שאין האבר כבריתו (רמב"ם שם א). וכן אם חלק אבר זה ואכלו מעט מעט⁴ (רמב"ם שם ד), שמשום אבר מן החי אין חייבים אלא באכילה רגילה (קריית ספר שם).

חלק מאבר שאין בו עצם פירש מקצת בשר מאבר שאין בו עצם, כגון מהלשון – יש אומרים שחייבים עליו משום בשר מן החי (ראב"ד מאכלות אסורות ה ב); ויש אומרים שבאבר שאין בו עצם אף כשפרש מקצתו איסורו משום אבר מן החי (רמב"ם שם). **חלב** חלב מן החי נחלקו בו אם מלבד איסור חלב יש בו גם משום בשר מן החי (רשב"א חולין צח א ד"ה אמר אביי, בשם הראב"ד, וראה ראב"ד שם), או משום אבר מן החי (רמב"ם שם. וראה ערך אבר מן החי וערך בשר).

נתוך הנהמה בשר שנחתך בתוך הבהמה ונשאר בתוכה, אסור משום בשר מן החי (ש"ך יו"ד סב סק"ה, על פי חולין סח א. וראה ערך אבר מן החי: אימתי חל האיסור). אבל חתך בשר מהעובר שבמעיה ולא הוציא, ואחר כך שחט הבהמה – מותר (ראה ערך בן פקועה: אכילתו).

ציפור שליטה באיסור אבר מן החי נחלקו תנאים אם בהמה בחייה לאברים עומדת, כלומר, אם יש על האברים קודם שפרשו מן החי שם האיסור של אבר מן החי, או לא, וכגון אם לקח צפור טהורה חיה ואכלה כולה (ראה ערך אבר מן החי: אימתי חל האיסור). ונחלקו ראשונים כאשר יש בצפור כזית בשר מלבד הגידים והעצמות:

- יש סוברים שאפילו לאומרים שאין איסור אבר מן החי, מכל מקום שם בשר יש עליו, וחייב משום בשר מן החי (רש"י חולין קב ב ד"ה רבי פוטר)⁵.
- יש סוברים שלאומרים שאין חייבים משום אבר מן החי, אין חייבים גם משום בשר מן החי (דעה א' בתוספות חולין שם ד"ה שאין).
- ויש סוברים שאפילו האומרים בהמה בחייה לאברים עומדת מודים שאינה עומדת לחתיכת בשר, ואינו עובר על בשר מן החי (ר"י בתוספות שם).

מהאחרונים יש שתלו הדבר במחלוקת אמוראים: שלרבי יוחנן שבשר מן החי נלמד מהכתוב של טריפה, כשם שטריפה חל

האיסור ומקורו

בשר מן החי אסור באכילה, ונחלקו אמוראים במקורו:

• רבי יוחנן אומר: **וּבֶשֶׂר בְּשָׂדֶה טְרֵפָה לֹא תֹאכְלוּ** (שמות כב ל), זהו בשר מן החי, ש"בשדה" משמעו שפירש ממקומו (חולין קב ב, ורש"י ותוספות שם ד"ה ובשר), או שכיון שנעשית הבהמה בשר בשדה הרי היא טרפה, שהרי בשר זה מבהמה שלא נשחטה ולא מתה (רמב"ם מאכלות אסורות ד י)².

• ריש לקיש אומר: **וְלֹא תֹאכְל הַנֶּפֶשׁ עִם הַבֶּשֶׂר** (דברים יב כג), זה בשר מן החי ואבר מן החי, שאבר חי נקרא נפש, ומשמעות הכתוב לא תאכל הנפש ולא תאכל הבשר כל זמן שזה עם זה (חולין שם, ורש"י ד"ה וריש. וראה ערך אבר מן החי).

הלכה כרבי יוחנן (רמב"ם מאכלות אסורות ד י; טוש"ע יו"ד סב ב), והאוכל ממנו כזית לוקה משום אוכל טרפה (רמב"ם שם³).

בשר מן החי ואבר מן החי, לרבי יוחנן שני לאוין הם, ולריש לקיש לאו אחד הוא (חולין שם).

בשר מן החי ובשר מן הטריפה, לריש לקיש שני לאוין הם (חולין שם), ולרבי יוחנן תלוי בדעות החולקים אם לאו של טריפה נלמד מכאן או מכתוב אחר (ראה מראה הפנים לירושלמי שם, וראה ערך טרפה. וראה אור שמח שם).

כהנאה בשר מן החי מותר בהנאה (ראה ערך אבר מן החי, שבין אבר מן החי ובין טרפה מותרים בהנאה).

מיני הבעל חי

כהמה חיה ועוף איסור בשר מן החי נהג בבהמה חיה ועוף, שהרי בין איסור טרפה ובין איסור אבר מן החי נהגים בהם (ראה רבי עקיבא איגר יו"ד כז; שו"ת חתם סופר יו"ד ע). אך לדעת רבי מאיר שאבר מן החי אינו נהג בחיה ועוף (ראה חולין קב א, וראה ערך אבר מן החי: מיני הבעלי חיים), אף בשר מן החי לדעת ריש לקיש אינו נהג בהם (ראה רבי עקיבא איגר, ושו"ת חתם סופר שם).

בטמאים ואינו נהג במינים בטמאים (רמב"ם מאכלות אסורות ד ב ו), שהרי אבר מן החי – לדעת חכמים והלכה כמותם – אינו נהג בטמאים (ראה ערך אבר מן החי), ואפילו להלכה שבשר מן החי נלמד מטרפה (ראה ערך אין איסור חל על איסור: איסור מוסיף, וראה ערך טרפה, אם נהג טרפה בטמאים), מכל מקום אין בשר מן החי עדיף מאבר מן החי שאינו נהג בהם (שער המלך איסורי ביאה יז ח). לרבי יהודה הסובר שאבר מן החי נהג בטמאים (ראה ערך אבר מן החי), אף בשר מן החי נהג בהם (תוספות מעילה טז א ד"ה ורבי יהודה).

באדם איסור בשר מן החי אם נהג בבשר אדם, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאינו נהג (שו"ת הרשב"א א שסד; אור שמח מאכלות אסורות ב א); ויש סוברים שיש בו איסור בשר מן החי (ריטב"א כתובות ס א ד"ה ולענין; שו"ת הרשב"ש תקיח).

שאכילת חצי כזית נבלה וחצי כזית בשר מן החי מצטרפים למלקות, מפני שהטרפה תחילת נבלה (ראה ערך טריפה), ובשר מן החי בכלל טריפה. 4. ראה ערך אבר מן החי: האברים, שיש אומרים שאף אם אכלו בבת אחת. 5. ביאור דעתו ראה

בשר מן החי. 1. ד', טור תשכז-תשלד. 2. באור נוסף ראה בירושלמי נזיר ו א, ובמראה הפנים שם. 3. וראה ראש יוסף חולין שם ד"ה אמר שלרמב"ם בשר מן החי הוא בכלל איסור טרפה הנלמד מכאן (ראה להלן). וראה רמב"ם מאכ"א ד יז,

טמאות (רמב"ם מלכים ט יג), שהרי בשרם מותר להם, וכל שמותר כשנפרש מן הנפש הרי הוא אסור בעודו עם הנפש (ראה ערך אבר מן החי: איסורו לבני נח).

בעוף ובשרצים בשר מן החי של עוף – יש אומרים שאין בן נח נהרג עליו (ראה ערך בן נח: עונשם. רמב"ם שם יא, לגירסתנו), אבל איסור מן התורה יש עליו (כסף משנה ורדב"ז שם); ויש אומרים שבן נח נענש עליו (ראב"ד שם).

על בשר מן החי בשרצים (ראה ערכו) אין בן נח מוזהר (ראה סנהדרין נט ב ורש"י שם, באבר מן החי, וראה ראב"ד שם).

מפרכסת בשר הפורש ממפרכסת טמאה ששחטה ישראל, או טהורה ששחטה גוי, נחלקו תנאים ואמוראים:

- יש סוברים שבן נח מוזהר עליו (חולין קכא ב), שמפרכסת היא כחיה, ואין כאן שחיטה המתרת (ראה ערך מפרכסת).
- ויש סוברים שאין בן נח מוזהר עליו, שאחר שנשחטה יצאה מכלל חיה (חולין שם, באבר מן החי. וראה רש"י ד"ה אינה לאברים).
- הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם מלכים ט יב, וראה כסף משנה שם. וראה תורת הבית ב ג).

אף בבשר הפורש ממפרכסת טהורה ששחטה ישראל נחלקו:

- יש סוברים שבן נח מוזהר עליו משום בשר מן החי, שכיון שאין לבני נח דין שחיטה, כל זמן שמפרכסת חיה היא (ראה חולין לג א באבר מן החי, וראה רמב"ם מלכים שם, וכסף משנה ולחם משנה שם יג).
- ויש סוברים שכיון שהותרה לישראל על ידי שחיטה הותרה אף לבני נח, שאין לך דבר שמותר לישראל ואסור לבני נח (חולין שם; תורת הבית שם; טור יו"ד כז. וראה ערך בן נח, וערך מי איכא מידי וכו').

בשר מדולדל בשר המדולדל, שפרש לאחר שחיטה:

- לסוברים שאסור לישראל מן התורה אלא שאין לוקים עליו (ראה לעיל: בשר המדולדל, בן נח מוזהר עליו (פרי חדש יו"ד סב סק"ז).
- לסוברים שאף לישראל אינו אסור אלא מדרבנן (ראה לעיל שם), מותר לבני נח, ומותר לישראל להושיטו להם, ואין בו משום לפני עור (ראה ערכו) לא תתן מכשול (רשב"א חולין נז א ד"ה ה"ג).

- ויש סוברים שאפילו אם אסור מדרבנן – אסור להושיטו לבן נח, שחכמים נתנו עליו דין אבר מן החי ובשר מן החי מדרבנן (ספר התרומה כג; סמ"ק רא; ים של שלמה חולין ד יז).

שיעורו בן נח חייב על בשר מן החי בכל שהוא, שלא ניתן שיעורים לבני נח (רמב"ם מלכים ט י. וראה ערך בן נח); ויש חולקים וסוברים, שאינו חייב אלא על כזית (תוספות חולין לג א ד"ה אחד באבר מן החי, וראה פרי מגדים יו"ד סב משבצות זהב סק"א לדעתם. וראה ערך חצי שעור).

מחיים (ראה ערך טרפה), כך בשר מן החי, ולריש לקיש שנלמד מהכתוב של אבר מן החי, כשם שאבר מן החי קודם שנפרש אין עליו האיסור אם אינה עומדת לאברים, כך בשר מן החי (לב אריה חולין שם).

מפרכסת נשחטה הבהמה ועדיין היא מפרכסת, בשר הפורש ממנה אינו אסור משום בשר מן החי, שהשחיטה הותרה, ואם היתה השחיטה פסולה, אסור משום בשר מן החי, שהמפרכסת היא כחיה לכל דבריה, כשאין שחיטה כשרה מתירתה (מנחת חינוך תנב. וראה ערך מפרכסת).

בשר המדולדל

נשחטה בשר המדולדל, היינו שלא פרש לגמרי מהחי אלא **הכהמה** מחובר במקצת (ראה רש"י חולין עג א ד"ה ואת האבר, ושם קכז א ד"ה המדולדל), ולא פרש עד לאחר שחיטה:

- יש סוברים שהשחיטה מתירתה, אלא שאסור מדרבנן, ונקרא איסור זה "מצות פרוש", היינו לפרוש מאכילתו (חולין עד א, ורש"י ותוספות; בית יוסף יו"ד נה, בשם ספר התרומה וסמ"ג וסמ"ק; טושי"ע שם סב ג).
- ויש מן הראשונים סוברים שאסור מן התורה, אלא שאין לוקים עליו (רמב"ם מאכלות אסורות ה ו, ומגיד משנה שם. וראה מנחת חינוך תנב). ויש שכתב שכיון שמפוסק זה למדים בעיקר איסור טרפה, כל מה שמרבים ללמוד ממנו דומה ללאו שבכללות (ראה ערכו), שאין לוקים עליו (פרי חדש יו"ד סב סק"ז).

מתה הבהמה אבל אם מתה הבהמה, רואים את הבשר כאילו נפל מחיים, וחייבים עליו משום בשר מן החי (חולין עד א ורש"י, ראה שם שנלמד מדרשה; רמב"ם מאכלות אסורות ה ו; טור יו"ד סב; ש"ך שם סק"ח. וראה ערך אבר מן החי).

כשחזור לחיות אם הבשר המדולדל יכול לחזור ולחיות – הרי הוא כמחזור ומותר לאחר שחיטה (רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואם מתה הבהמה אינו בשר מן החי אלא נבלה (מגיד משנה שם, באבר מן החי).

על בשר מן החי ובשר המדולדל שטהורים, בין בבהמה ובין באדם, ראה ערך מת וערך נבלה.

בבן נח

האיסור בשר מן החי אסור לבני נח (חולין קכא ב, וראה שם קכט וסקורו ב; רמב"ם מלכים ט י, ואפילו לרבי יוחנן (ראה לעיל: האיסור ומקורו) שבשר מן החי נלמד מהכתוב של טרפה, וטרפה מותרת לבני נח, מכל מקום לבני נח יש כתוב מיוחד לאזהרת בשר מן החי, שנאמר: אֶךְ בָּשָׂר בְּנִפְשׁוֹ דָּמוֹ לֹא תֹאכְלוּ (בראשית ט ד), היינו לא תאכלו הבשר בעוד נפשו עמו (רשב"א חולין קכט ב ד"ה אלא, בשם הרמב"ן; לחם משנה שם) ⁶.

בטמאים בני נח חייבים על בשר מן החי גם בבהמות וחיות

בְּשָׂר שֶׁנִּתְעַלַּם מִן הָעֵין¹

בשר כשר שהיה מונח איזה זמן מבלי שראוהו

- רב אוסר (חולין צה א), אפילו מצאוהו על השולחן במקום שהניחוהו, כל שעברה עליו שעה אחת – איזה זמן (ריטב"א שם

דינו

איסורו בשר שנתעלם מן העין, נחלקו בו אמוראים:

מרחשת כג בארוכה. ⁶ וראה מנחת חינוך עג, בדעת החינוך, שבן נח אינו מוזהר על בשר מן החי. **בשר שנתעלם מן העין**. 1. ד', טור תשלד-תשלט.

בשם גאונים; ר"ף חולין לג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ח יב; שו"ע יו"ד סג א, ולכן אם תלה כלי מלא חתיכות בשר, ונשבר הכלי ונפלו החתיכות לארץ, ובא ומצא חתיכות ואינו מכירן (ראה להלן: בסימנים וטביעת עין) – אסור, שיש לומר אותו בשר שהיה בכלי גרסתו חיה או שרץ, וזה בשר אחר הוא (רמב"ם שם יג; שו"ע שם ב).

• אלא שמהם שפוסקים כבבלי שבנמצא ביד גוי ורוב טבחים ישראל מותר גם לרב (מגיד משנה שם, בשם הרבה מן המפרשים), אלא אם כן אין מכריזים על הטרפה, שיש לחוש שמא בשר טרפה הוא שקנה הנכרי מ ישראל (כסף משנה שם, לדעת הרמב"ם).

• ומהם שפוסקים כירושלמי, שאף זה אסור (מגיד משנה שם, לדעת הרמב"ם, וראה באור הגר"א שם סק"א), ואפילו כשירדע שהנכרי קנה מישראל בשר כשר (ראה מגיד משנה שם, וש"ך סק"ח).

• ורוב הראשונים חולקים ופוסקים כלוי, שבשר שנתעלם מן העין – מותר (רש"י חולין צה ב ד"ה רב הונא; תוספות בבא מציעא כג ב ד"ה מחזות; רא"ש חולין ז כב; תורת הבית הארוך לרשב"א ד ב, ועוד), והמנהג להקל כדעה זו (רמ"א שם ב).

כשלא נמצא ודוקא כשנמצא הבשר במקום שהניחוהו, או בעיר במקומו שרוב הטבחים הם ישראל, אבל כשנמצא במקום שלא הניחוהו שם, ורוב טבחי העיר נכרים – אסור, שמא עורבים החליפוהו בבשר נבלה (ספר התרומה אסור והיתר מז; תורת הבית הארוך ד ב; וראה בש"ך יו"ד סג סק"ח, בדעת הרא"ש).

ויש סוברים שאם לא נמצא במקום שהניחוהו, אפילו בעיר שרוב הטבחים הם ישראל – אסור, כיון שיש ריעותא (פגם) בכך שלא נמצא במקומו (פרי חדש שם סק"ג, בדעת ספר התרומה ותורת הבית; תבואות שור שם ס"ק טז).

ויש שכתבו שבמקום ששרצים ועופות מצויים – אסור אפילו כשרוב הטבחים הם ישראל, אבל במקום שאין שרצים ועופות מצויים – מותר (פרי מגדים שם במשבות זהב סק"ב).

הניחו בשוק או נמצא בידו בעיר שרוב הטבחים הם ישראל, אפילו כשהניחו בשוק בין הנכרים – מותר כשנמצא במקום שהונח שם (רשב"א חולין צה א, ובתורת הבית הארוך ד ב; איסור והיתר כו ו, וראה ש"ך יו"ד סג סק"ח). והוא הדין כשמצא בדרך בשר, ורוב עובדי דרכים הם ישראל – מותר, וכל שכן אם מצא בשוק, במקום שרוב הטבחים הם ישראל (ש"ך שם, בשם הרשב"א ורוקח. וראה ערך רוב).

אינו יודע אם מונח במקומו לא נתן דעתו אם היה במקום שהונח בו בביתו או לא, יש מתירים אפילו במקום שרוב הטבחים הם נכרים (לבוש יו"ד סג א; תבואות שור שם ס"ק יח); ויש אוסרים (ש"ך שם סק"ט).

הניח עשר ופצא תשע הניח עשר חתיכות בשר ומצא תשע: • יש אומרים שכולן אסורות, שמא ניטלו ואחרות הן (תורת הבית הארוך לרשב"א ב ד, על פי פסחים י א; טור יו"ד סג, בשמו), ואפילו מצאן במקום שהניחן (פרישה שם א), ואפילו כשלא היו קשורות יחד, שמכל מקום חוששים כיון שיש שינוי מכפי שהניחן (ים של שלמה חולין ז כב, ב"ח שם, וט"ז שם סק"ב, בדעת הרשב"א).

ד"ה אמר; ערך השלחן יו"ד סג ג) – שלא ראוהו (רש"י שם שנתעלם), משום חשש שמא עורבים – או שרצים וחיות (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ח יג) – נטלו את זה שהניחו, והביאו בשר נבלה תחתיו (רש"י שם ד"ה נמצא; תוספות שם ד"ה אמר; רשב"א ד"ה ה"ג; ר"ן שם ד"ה נמצא²), ואפילו בעיר שרוב הטבחים הם ישראל – אסור, שמא עורבים הביאו הבשר מרוב העולם שהם נכרים, והחליפו (תוספות שם; רא"ש שם ז כ; ריטב"א שם).

• ולוי מתיר (חולין שם³).

ואף רב לא אסר אלא משום חומרא בעלמא (תוספות ורא"ש שם), ויש שכתבו שאף על פי כן משורת הדין אסר רב, ולא שגזר על כך (ריטב"א שם), ואמרו בירושלמי שכשירד רב לבבל וראה שמקילים באיסורים, החמיר עליהם לאסור בשר שנתעלם מן העין (ירושלמי שקלים ז ב⁴).

נחמה שלמה אפילו בהמה שלמה שנתעלמה מן העין – אסורה לרב (רא"ש חולין ז כ), אף שאין לחוש שמא עורבים החליפוהו, כי לא חלקו חכמים בתקנתם (ראה ערך לא פלוג), ועוד שאם כן נתן דבריו לשיעורים (ב"ח שם), או שיש לחוש שמא עוף גדול שיכול ליטול בהמה שלמה החליפה (פרישה יו"ד סג סק"ב, וראה ש"ך סק"ו⁵).

ויש חולקים וסוברים שבהמה שלמה אינה אסורה אלא כשיש לחשוש שמא גוי החליפה, אבל אין לחשוש שמא עורבים או שרצים החליפוהו (ש"ך שם).

נמצא ביד נכרי בשר שנמצא ביד נכרי, בעיר שרוב הטבחים הם ישראל, נחלקו שני התלמודים:

• לבבלי מודה רב שמותר (חולין צה א), אם נהגו שם להכריז על טרפה שיש בבית המטבחיים, והיום לא הכריזו (תוספות שם ד"ה ובנמצא; מאירי שם. וראה מהרש"ל בחכמת שלמה שם כן אף בדעת רש"י), שהרי הגוי לא שחטה, שהטבחים ישראל, וטרפה לא מכרו לו למוכרה כאן, ולשרצים ועורבים אין לחוש, שהרי היה בחזקת משתמר (רש"י ד"ה נמצא).

• ולירושלמי אסר רב אף בזה (ירושלמי שקלים ז ב, ראה מגיד משנה מאכלות אסורות ח יב, ובאור הגר"א סג סק"א⁶).

כשאין העורבים יכולים כן כתבו ראשונים שלא אסר רב אלא אם הונח הבשר במקום שעורבים או שרצים יכולים להניח שם, אבל תלאו במסמר וכיוצא, שאין העורבים יכולים להניח כך – מותר (רמב"ן חולין צה א ד"ה נמצא, בשם הראב"ד; ריטב"א שם ד"ה אמר, בדעת רש"י; מאירי שם ד"ה מי; טור יו"ד סג, בשם יש מחלקים; שו"ע שם ב), ויש שהוסיף, שלא אסר אלא במקום שעורבים ושרצים מצויים להביא שם נבלות וטרפות (מאירי שם).

כשהטבחים ככל הסביבה יש מהראשונים שכתב שאם הטבחים בכל סביבות אותו המקום הם ישראל – אף לרב מותר, שלמקומות רחוקים הרבה אין לחשוש, שעל הרוב אין דרך עורבים להביא משם (ריטב"א חולין צה ב ד"ה האידנא). **פסק ההלכה** להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כרב (רמב"ן חולין צה א ד"ה נמצא, ורשב"א שם ד"ה פסק,

מצא במקום שהניח או לא. 4. על נאמנות אליהו להחירו ולומר שלא התחלף, ראה ערך אליהו. 5. וראה גם באר היטב שם סק"ד בשם בית יעקב ותבואות שור ס"ק יא, שהוכיח כן ממשמעות כמה ראשונים. 6. ראה מרכבת המשנה

2. ראה תוספות חולין ה א ד"ה על פי שאליהו שאכל מהבשר שהביאו לו העורבים, ולא חשש לבשר שנתעלם מן העין, הרי זה מפני שהיה על פי הדבור. 3. ראה להלן אם יש חלוק בין רוב טבחים ישראל לרוב טבחים גויים, ובין אם

שהיה הבשר חרוז במחרוזות, שלגבי מציאה אין זה סימן, אבל בבשר שנתעלם מן העין, שאיסורו אפילו לרב אינו אלא משום חומרא (ראה לעיל: דינו), הקילו (תוספות בבא מציעא כג ב ד"ה מחרוזות, וחולין צה ב ד"ה בחרוזין).

שחיטה בהמה שלמה שנתעלמה מן העין ונמצאה יחד עם הראש:

- יש אומרים שהשחיטה היא סימן ומותרת (פרישה יו"ד סג ב, בהגהה), ואפילו לסוברים שבשולח בשר ביד נכרי אין השחיטה סימן (ראה ערך גוי וערך סימנים), מכל מקום בבשר שנתעלם מן העין שאינו אלא חומרא הקילו (פלתי שם סק"ב).

- ויש אומרים שלסוברים ששחיטה אינה סימן (ראה טור יו"ד קיח, בשם הרשב"א. וראה ערך הנ"ל), אף בבשר שנתעלם מן העין אינה סימן (ש"ך יו"ד סג סק"ו).

טביעת עין שלח תרנגולת על ידי גוי אל השוחט, והחזירה לו מחיית הגוי שחוטתו, ובעל התרנגולת מכירה:

- יש ראשונים שכתבו לסוברים בשר שנתעלם מן העין אסור, התרנגולת אסורה (מרדכי חולין תרסח), שטביעות העין היתה לו בתרנגולת חיה, ועכשיו היא שחוטתו, וכיון שנשתנתה אין לו בה טביעות עין (בי"ח שם).

- יש סוברים שאף כאן סומכים על טביעות עינו, אלא שחוששים שהגוי טרח להביא תרנגולת אחרת דומה לזו, כדי להטעות בעל התרנגולת בטביעות עינו, ולכן לסוברים שבשר שנתעלם מן העין אסור, חוששים לכך, ולסוברים שמותר, אין חוששים לכך (ט"ז יו"ד סג, בדעת המרדכי).

- ויש סוברים שמותר לדברי הכל, ואין חוששים שהחליפה באחרת שדומה לגמרי לשלו (פרי חדש שם סק"ד. וראה ערך טביעות עין).

איכות טביעת העין בטביעת עין אין הבשר מותר אלא אם כן דקדק לראותו היטב מתחילה, שאם לא כן עלול לטעות (רשב"א חולין צו א ד"ה השתא; ש"ך יו"ד סג סק"ז); ויש אומרים שמותר אף בטביעת עין כל שהיא (פלתי שם סק"ג, על פי תוספות חולין צו א ד"ה ולא. וראה ערך טביעת עין).

טביעת עין עם הארץ אפילו עם הארץ נאמן בטביעת עין, אף על פי שבמציאה אינו נאמן (ראה ערך אבדה וערך טביעת עין), שמשום ממון הוא חשוד, אבל באיסורים אינו חשוד לשקר (רשב"א חולין צו א ד"ה השתא, בשם הרמב"ן. וראה ש"ך יו"ד סג סק"ז ונקודות הכסף שם).

יש אומרים שאין נאמן אלא תלמיד חכם, שאינו משקר, אבל עם הארץ אינו נאמן אפילו בבשר שנתעלם מן העין (רשב"א שם בשם רבינו חננאל, אלא לו בעצמו אבל לא לאחרים (מאירי חולין צה א, בשם יש חולקים).

יש אומרים שאין הסיבה משום שמשקר אלא משום שאינו מדייק בטביעת עינו (רמב"ן וחיידושי הר"ן גיטין כז ב, בדעת רש"י. וראה ערך טביעות עין).

יש אומרים שבכל איסורים אינו נאמן בטביעת עין, אבל בבשר

• יש מתירים כשמצא במקום שהניח (טור שם, בשם רשב"ם, לפירוש הפרישה שם).

• ויש מחלקים: כשהניח קשורות יחד – בין מצאן קשורות ובין מצאן מותרות (תבואות שור שם סק"כ) – אסורות, וכשהניח בלתי קשורות – מותרות (ים של שלמה חולין שם; ש"ך שם סק"ח; תבואות שור שם: בהפסד מרובה. וראה ערך בדיקת חמץ: ספק חמץ בבית בדוק).

טור תלמיד חכם שטרוד בלימודו, אם תלו לו בשר בבית **כליטורו** שהוא לומד, אסור לדעת רב (ראה לעיל: דינו), שמתוך טירדת לימודו הוא מסיח דעת משמירתו; ואם הוא עצמו תלה – מותר, שמה שאדם עושה בידים אינו מסיח דעת, אבל אדם שאינו תלמיד חכם, אפילו כשאחרים תלו לו מותר (לשון א' ברש"י ביצה מ א ד"ה אלא⁷; מאירי שם ד"ה הוזכר).

קדירה פתוחה הניח בשר בקדירה פתוחה על האש בבית, וגוי **וגוי נוכח** נמצא שם, אסור משום בשר שנתעלם מן העין (האשכול ג [רצב"א] עמוד 129, לשיטתו שפוסק כרב, ראה לעיל⁸). וכן בכל בשר שבבית, יש לחוש שמא יחליף הגוי, אלא אם כן אין לו הנאה בדבר שאז אין חוששים שיחליף על מנת להכשילו, או שלא יצא לזמן רב אלא הישראל נכנס ויוצא, או שלא הודיע לגוי שיוצא לזמן רב (שו"ע יו"ד קיח י, וראה ילקוט יוסף איסור והיתר א סג ד. וראה ערך גוי: בעדות ונאמנות).

ואם בעל הבית ישן – בשנת עראי אין לחשוש, אבל בשנת קבע בלילה אין להקל (כנסת הגדולה יו"ד קטס הגהת טור אות ח, בשם ריא"ז בשלטי הגבורים עבודה זרה לג א. וראה ילקוט יוסף שם ה).

פועלים גויים נכרי העובד במטבח של ישיבה וכדומה, ולפעמים נשאר לבדו עם הבשר, אין איסור בדבר, כי המקום פתוח וחושש שיפסיד מקום עבודתו (ילקוט יוסף שם ה). ובגוי העובד בחנות בשר, והבעלים לפעמים יוצא לפתח, יש להקל אף לכתחילה (ילקוט יוסף שם בהערה).

בסמוך לבשר ישראל וגוי ששפתו שתי קדירות זו אצל זו, זה נכילה בשר שחוטתו וזה בשר נכילה, אין חוששים שמא כשהחזיר הישראל פניו החליף הגוי (שו"ע יו"ד קיח יא); ויש אומרים שלכתחילה יש להיזהר (רמ"א שם). ונחלקו בדעתם, אם הטעם שיש להיזהר הוא מפני הניצוצות שלא יתזו מקדירה לקדירה, ולפי זה בקדירה מכוסה אין חשש (ש"ך שם ס"ק לו), או מפני שיש לחשוש שמא יתחלפו הקדירות זו בזו (ט"ז שם ס"ק יב). וכתבו אחרונים, שלדעה האחרונה אין להניח בשר כשר יחד עם בשר נבלה במקרה, ובודאי כשאין סימן בבשר הכשר (ילקוט יוסף שם יב. וראה שו"ת מנחת יצחק ג צד).

בסימנים וטביעת עין

סימן, טביעת עין, או צרור וחטום היה לו סימן בבשר שנתעלם מן העין, או שהיתה לו בו טביעת עין והוא מכירו ודאי שזהו הבשר שלו, או שהיה צרור וחטום – מותר לדברי הכל (חולין צה ב; רמב"ם מאכלות אסורות ח יב; טושי"ע יו"ד סג א)⁹.

סימן מועט סומכים אפילו על סימן מועט (ראה ערך אבדה), כגון

שנתעלם מן העין, וראה לעיל שהרשב"א פוסק כלי. 9. הצולים בשר על האש בגנים ציבוריים, ופעמים שעוזבים את המקום לכמה רגעים – אם מכירים את הבשר בטביעות עין, אין בו איסור בשר שנתעלם מן העין (ילקוט יוסף איסור

שם שאף למסקנת הבבלי אסור. 7. לשון ב' ברש"י שם אין המדובר בגמרא שם בבשר שנתעלם מן העין. 8. ראה רבינו חננאל עבודה זרה לח א ותורת הבית הארוך להרשב"א ג ז שחוששים גם כן שמא החליף, ולא משום בשר

יש אומרים שאף במקום שרוב הטבחים ישראלים, צריך שיהיה הבשר בחותם בתוך חותם, שהרי איסור בשר שנתעלם מן העין הוא אף כשרוב הטבחים ישראלים (ש"י שם סק"א; פרי חדש שם סק"א); ויש אומרים שכשיש רוב הרי אין איסורו מן התורה אלא מדברי סופרים, ודי בחותם אחד (ישועות יעקב שם סק"ב, וראה פרישה שם אות יא).

על בשר הנמצא בשוק וביד נכרי ראה ערך: גוי, רוב, קבוע, קרוב.

שנתעלם מן העין שאיסורו מדרבנן נאמן (ט"ז יורה דעה סג סק"א).

משלוח על ידי גוי בשר שנשלח על ידי שליח גוי, אסור משום בשר שנתעלם מן העין, אלא אם הוא חתום בשתי חותמות, וכן בכל דבר שכשהוא אסור איסורו מן התורה (שו"ע יו"ד ק"ח א). וכשהוא חתום, מותר אף לכתחילה לשלחו (ש"י שם סק"ג). וכן מותר לקנות בשר כשר החתום בחותם בתוך חותם אף מחנות של גוי (אגרות משה יו"ד א נו).

בֶּשֶׂר תַּאֲוָה¹

בשר חולין, שאין אכילתו אלא לתאווה

הלכה כרבי עקיבא (רמב"ם שחיטה ד יז), ויש שפסק כרבי ישמעאל (מאירי חולין יז א ד"ה כל).

זרז ארץ לימדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון, שנאמר: **כִּי תֵאָוֶה נַפְשְׁךָ לֶאֱכֹל בֶּשֶׂר וְגו'** (דברים יב כ. ספרי שם; תוספתא ערכין ד כו; חולין פד א).

דיו לבריא לאכול בשר מערב שבת לערב שבת, ואם היה עשיר כדי לאכול בשר בכל יום – אוכל (רמב"ם דעות ה י. וראה ערך דרך ארץ).

טומאה בשר תאווה, אף על פי שהוא טהור, גזרו עליו טומאה⁴, בתחילה גזרו עליו שיהא מטמא את הידים, חזרו וגזרו שיהא מטמא במגע, חזרו וגזרו שיהא כנבלה עצמה ומטמא במשא, חזרו וגזרו שיהיה כשלישי לטומאה, מטמא את הקודש, ואינו פוסל את התרומה (תוספתא נדה ט יח). הלכה כגזרה אחרונה (רמב"ם אבות הטומאות יא ה).

טעם לגזרה זו, כדי שלא יערבו בשר התאווה עם בשר הקודש, ויבואו לטעות ולשגג בו, וידמו שבשר זה הוא חול, והוא קודש, ויאכלנו בטומאה (רמב"ם שם).

בשר תאווה מותר באכילה לדברי הכל, שנאמר: **כִּי תֵאָוֶה נַפְשְׁךָ לֶאֱכֹל בֶּשֶׂר בְּכָל אֹת נַפְשְׁךָ תֹאכֵל בֶּשֶׂר** (דברים יב כ).

כשחבר הבית בשניה, רבו פרושים בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. נטפל להן ר' יהושע, אמר להן: בני, מפני מה אי אתם אוכלים בשר, ואין אתם שותין יין, אמרו לו: נאכל בשר שממנו מקריבים על גבי מזבח ועכשיו בטל, נשתה יין שמנסכים על גבי המזבח ועכשיו בטל, אמר להם: אם כן לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות, פירות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים, מים לא נשתה, שכבר בטל ניסוך המים, שתקו. אמר להם: בני, בואו ואומר לכם: שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר – שכבר נגזרה גזרה, ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר – שאין גוזרים גזירה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולים לעמוד בה (בבא בתרא ס ב).

נעדר נחלקו תנאים האם במדבר נאסרו בבשר תאווה², רבי ישמעאל אומר שמשוהוקם המשכן נאסר להם בשר תאווה³, ורק משנכנסו לארץ הותר להם; רבי עקיבא אומר מעולם לא היו אסורים בבשר תאווה (ספרי דברים שם; חולין טז ב).

בֵּית¹

נקבה ביחס לאביה ולאמה, ובתו לענין איסור ערוה

נולדה לו בת מהנכרית, אינה נחשבת בתו; וכן בת שנולדה לו משפחה כנענית, אפילו אם היתה מותרת לאביו כגון שהיה עבד עברי, אינה נחשבת בתו (יבמות כב ב).

יחס משפחה ביחס המשפחה הבת הולכת אחר האב ולא אחר האם, למשל אם האב כהן והאם ישראלית – הבת כהנת; אלא אם כן היה אחד מההורים פסול, שאז היא הולכת אחר הפסול שבשניהם, והיא פסולה כמוהו (ראה ערך אב (א)).

במצות ודינים

כיבוד הורים כל מצוות המוטלות על הבן לעשות לאביו, מוטלות אף על הבת, והן מצות כבוד אב ואם, ומורא אב ואם (קדושין ל ב, ורש"י ד"ה המוטלות), שנאמר: **אִישׁ אָמוֹ**

היחס

יחס לאביה ישראל הבא על הישראלית והוליד ממנה ולד נקבה, אותו ולד היא בתו של מולידה, ואפילו אם בא על הישראלית לא בדרך נישואין, אלא שאנס אותה, שנאמר: **עָרְוָה בֵּית בְּנֵךְ אוֹ בֵּית בְּתָרְךָ לֹא תִגְלֶה** (ויקרא יח י), ובבתו מאנוסתו הכתוב מדבר (יבמות כב ב).

נולדה כאיסור אפילו אם היתה האשה שילדתה אסורה לאביה באיסור כרת ומיתת בית דין, באופן שהבת היא ממזרת (ראה ערך ממזר), בתו היא לכל דבר (ראה יבמות כב א. וראה ערך אב (א)), שנאמר: **עָרְוָה אֶחָוֶתְךָ בֵּית אָבִיךָ אוֹ בֵּית אִמְךָ מוֹלֶדֶת בֵּית אוֹ מוֹלֶדֶת חוּץ** (ויקרא שם ט) – בין שאומרים לו לאביך קיים את אמה, בין שאומרים לו לאביך הוצא, ואמרה תורה אחותך היא (יבמות כג א).

גְּבֻלַּת בָּאֶשֶׁר דָּבָר לָךְ וְאִמְרָת אֶכְלָה בֶּשֶׂר כִּי תֵאָוֶה נַפְשְׁךָ לֶאֱכֹל בֶּשֶׂר (דברים שם), שמכיון שהוצרכה התורה להתיר בשר תאווה משיכנסו לארץ, מכלל שקודם לכן היו אסורים (תוספות חולין שם ד"ה שבתחלה). 4. אף בבשר חיה גזרו טומאה. בבשר עוף נחלקו תנאים: לתנא קמא לא גזרו בו, לר' אלעזר בן יהודה איש אוכלין אף בעוף ותרנגולת גזרו (תוספתא שם). 1. בת. ד טורי' תשמה-

והיתר א סג א. 2. **בשר תאווה**. 1. ד, טורי' תשלט – תשמה. 2. דווקא בבהמה שראויה להקרבה, אבל חיה שאינה ראויה להקרבה הותרה להם (חולין יז א). 3. נחלקו ראשונים בטעם האיסור, האם מפני שבמדבר לא היו יכולים לאכול אלא בשר שלמים (רש"י חולין שם ד"ה נאסר. וראה ערך שחוטין חוץ), או שאיסור בשר תאווה במדבר יוצא מפסוק זה עצמו כפי ירחיב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת

א; רמב"ם וטושי"ע שם). ואפילו אם נישאת האם לאחר, בתה אצלה (רמב"ם שם יח; טושי"ע שם).

וכתבו ראשונים שהטעם הוא כדי שהאם תרגיל את הבת ותלמדה דרך נשים, ולא תרגיל הבת עצמה בפריצות (תשובות המיוחסות לרמב"ן לח).

גרשה יש מן הראשונים שסוברים שדוקא כשהאם היא אלמנה בתה אצלה, אבל בגרשה מניחים אותה אצל אביה (רא"ש כתובות יב ד, בשם יש אומרים; טור אה"ע פב, בשם).

אבל רוב הגאונים והראשונים סוברים שאף בגרשה אמרו שאין מפרישים אותה מאמה (תשובת רב שרירא גאון בשערי צדק מו; תשובות גאונים הרכבי תכז; רא"ש שם, בשם הגאונים; רמב"ם אישות יז-יח; טושי"ע אה"ע פב ז).

אצל האב אם לא רצתה האם לגדל אצלה הבת, הרשות בידה, ונותנת אותה לאביה, או לקהל אם אין לה אב, ומטפלים בה (רמב"ם אישות כא יח; טושי"ע אה"ע פב ח).

יש שכתבו שאם הבת רוצה להיות אצל אביה אין כופים אותה להיות אצל האם (חלקת מחוקק אה"ע פב סק"י, ובית שמואל שם סק"ט, בשם תשובת מהר"ם פדואה).

וכן אם נראה לבית דין שטוב לה יותר לישיב עם בית אביה, אין האם יכולה לכופף שתהיה אצלה (רמ"א אה"ע פב ז, בשם מהר"ם פדואה).

בת בתורה ערוה

האיסור בתו היא אחת העריות האסורות מן התורה, ואם בא עליה עובר בלא תעשה, שנאמר: עֲרוֹת בֶּת בְּנֶךָ אוֹ בֵּת בְּתָרְךָ לֹא תִגְלֶה עֲרוֹתְךָ כִּי עֲרוֹתְךָ הִנֵּה (ויקרא יח ט), ואם עליהן הוא חייב, על בתו לא כל שכן שיהא חייב, שהרי אין איסור בת בתו אלא מקרבות בתו (סנהדרין עו א, ורש"י ד"ה גלוי; ירושלמי יבמות יא א. וראה ערך אין עונשין מן הדין). ואיסורה מן התורה ולא מדברי סופרים (רמב"ם איסורי ביאה ב ו; ספר המצות לרמב"ם לא תעשה שלו; חינוך קצה; סמ"ג לאוין ק).

פסוק זה מדבר על בתו מאנסתו (סנהדרין שם), או ממפותתו (קריית ספר איסורי ביאה ב), שאם בא על אשה דרך זנות והוליד ממנה בת, אותה הבת ערוה עליו (רמב"ם שם). ואינה אסורה אלא משום בתו, ולא משום איסור אשה ובתה (יבמות צא א).

אבל בתו מנשואתו אסורה כבר ממה שנאמר: עֲרוֹת אִשָּׁה וּבֵתָהּ לֹא תִגְלֶה (ויקרא יח יז), ומשמע בין שהבת ממנו, בין מאיש אחר (רש"י חגיגה יא ב ד"ה לבתו).

נולדה אף הבת שנולדה לו באיסור, ואפילו מחייבי כריתות **באיסור** ומיתות בית דין, חייב עליה משום בתו; אבל בתו

וְאָבִיו תִּירָאוּ (ויקרא יט א), כשהוא אומר תיראו, הרי כאן שנים, אם כן מה תלמוד לומר: איש, איש סיפק בידו לעשות, דהיינו שאין מוחה בידו (רש"י ד"ה סיפק), ואשה אין סיפק בידה לעשות, מפני שרשות בעלה עליה (קדושין שם; רמב"ם ממרים ו ו; טושי"ע יו"ד רמ יז). ולכן האשה פטורה ממצות כיבוד אב ואם בעודה נשואה (מאירי קדושין שם; בית יוסף ושו"ע יו"ד שם). אבל אם נתגרשה או נתאלמנה שניהם שוים בחיוב (קדושין שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם. וראה ערכים: כבוד אב; מורא אב).

בת המקללת את אביה ואמה חייבת מיתה, כמו הבן (סנהדרין סו א; מכילתא משפטים ה; רמב"ם ממרים ה א).

אין הבת נידונית בדין בן סורר ומורה, שנאמר: כִּי יִהְיֶה לְאִישׁ בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֵה (דברים כא יח) - בן ולא בת (ספרי כי תצא רח; סנהדרין סח ב; רמב"ם ממרים ז יא).

יבום ושדה הבת פוטרת את אמה מן היבום (בבא בתרא קט א; רמב"ם יבום וחליצה א ג; טושי"ע אבן העזר קנו ב).

אין הבת כבן בגאולת שדה אחוזה, שאם הקדיש האב את השדה, והבת גאלה אותו מיד הגזבר, אינה חוזרת לאביה ביובל, כדרך שחוזרת כשגאל הבן (ערכין כה ב; רמב"ם ערכין ד כ)².

חשיבותה לאביה

הטוב והמטיב הבת אינה חשובה לאב כמו הבן, לפי שבבן יקרא שמו כשימות על נחלתו, והבת אם תירש מסבת הנחלה למשפחת בעלה (בבא בתרא קמא א, ורשב"ם שם ד"ה לענין). ולפיכך כשילדה אשתו זכר מברך הטוב והמטיב (ראה ערך ברכות הודאה: ברכת הטוב והמטיב)³, כיון שסתם אנשים תאבים שיהיו להם יורשים (שו"ת הרשב"א ד עז); אבל על בת אינו מברך, אלא כשרואה אותה פעם ראשונה, יש מי שכתב, שמברך שהחיינו (משנה ברורה רכג סק"ב. וראה ערך ברכת שהחיינו).

הרווחה לענין הרווחה בתו עדיפה לו לאב יותר מבן, כיון שאינה יכולה לחזור אחר מזונותיה כזכר, ולכן מחזר לתת לה מתנות יותר מהבן (בבא בתרא שם, ורשב"ם ד"ה בתו). ללשון אחד בגמרא נחלקו תנאים בדבר: לר' מאיר בנים עדיפים לו להרווחה, כיון שעוסקים בתורה; ולר' יהודה אדם חפץ יותר בהרווחת בתו שלא תתבזה (בבא בתרא שם, ורשב"ם ד"ה הא).

מקום גידולה

אצל האב הבת נמצאת אצל אמה (כתובות קב ב; רמב"ם אישות כא יז; טושי"ע אה"ע פב ז), שאחר מיתת אביה, אף על פי שהיא ניזונת מן האחים (ראה ערכים: מזונות; תנאי כתובה), תגדל אצל האם, ואין האחים כופים אותה לדור אצלם (רש"י כתובות שם ד"ה זאת); ואין הבדל בין אם היא קטנה או גדולה (כתובות שם קג

בנים ושלא במקום בנים, ראה ערך ירושה. וראה שם על הפסקת זכויות האב בביתו עם מיתתו, שאינו מוריש אותן הזכויות לבניו; על זכותה במזונות מנכסי האב לאחר מיתתו, ראה ערכים: מזונות; תנאי כתובה; על זכותה בנדוניא מנכסי האב לאחר מיתתו, ראה ערכים: עישור נכסים; תנאי כתובה; על קורבתה לאב הפוסלת אותו מלהעיד לה, ראה ערך פסולי עדות; על בת, אם נכללת בכלל בן, בתורה ובלשון בני אדם, ראה ערך בן; בת; וראה ערך פריה ורביה אם אדם מקיים מצות פריה ורביה כל זמן שלא הוליד בת. 3. וראה ערך ברכת שהחיינו: על הטובה, שיש מקרים שמברך שהחיינו.

תשמיט. 2. וראה ערך אב (א): זכויות האב, על זכויות האב בביתו למכרה לאמה, לקבל קדושה וגיטה, למעשי ידיה ולהפרת נדריה ולמצאתה ולירשה, ולדמי קנסה ובושתה ופגמה, ועד איזה זמן הוא זוכה ופרטי דיניהם, ראה ערך אב (א): זכויות האב, על חיובי האב לבתו לזונה ולפרנסה ולהשיאה, ראה שם: חובות האב, על נאמנות האב להעיד שקידש את בתו, ראה שם: נאמנות האב; ובענין זכויות האב, ראה עוד ערכים: אמה העבריה; אונס (ב); גרושין; הפרת נדרים; ירושה; מפתח; קדושין; על דמי חבלתה כשאביה חבל בה, ראה ערך חובל; על חינוכה במצות בעודה קטנה, ראה ערך חנוך; על ירושת הבת במקום

איסור בתו שהרי לא באו האיסורים בבת אחת (ראה ערך אין אסור חל על אסור: איסור בת אחת), ולכן אינו חייב שתיים אלא לענין לקוברו בין רשעים גמורים, וקוברים אותו אצל רשעים גמורים שעברו על שני איסורים כמותו, כמו בכל מקום שאין איסור חל על איסור (ראה ערך הנ"ל: הכלל וטיבו. לחם משנה שם לדעת הראב"ד)⁴.

בן נח בן נח, ישנה מחלוקת בגמרא אם הוא מותר בבתו (סנהדרין נח ב).

הלכה שמותר בבתו (רמב"ם מלכים ט ח, איסורי ביאה יד י; רמב"ן יבמות צח א, ועוד ראשונים). ויש מן הראשונים שפוסקים שאסור בבתו, לפי שהאם והבת הן במדרגה אחת של עריות, והיא נכללת עם האם (מאירי סנהדרין נח א). ולדעת המתירים, הבת אינה דומה לאם, לפי שאין חוששים לקרבות מצד האב בבני נח (רמב"ן שם).

גנר כשם שלא גזרו חכמים לאסור לגר כל שאר הבא מצד האב, כך לא אסרו גם את בתו, והיא מותרת לו לאחר שנתגיירה

עמו (רמב"ם איסורי ביאה יד יג; מגיד משנה שם, בשם רמב"ן ורשב"א; מאירי וריטב"א יבמות צח ב; טוש"ע יורה דעה רסט ג). ואין לחוש שמא יאמרו באנו מקדושה חמורה לקדושה קלה, שהרי גם בעודו בגיותו היה מותר בבתו (ראה מאירי וריטב"א יבמות שם, ומגיד משנה שם. וראה לעיל: בבן נח).

ולדעת הסוברים שבן נח אסור בבתו, אף בגר יש לחוש שמא יאמרו באנו מקדושה חמורה לקדושה קלה, ואסור בבתו (ראה רש"י סנהדרין נח ב ד"ה ולכלל; מאירי וריטב"א יבמות שם).

בַּת הַבֵּן; בַּת הַבֵּת¹

בת בנו ובת בתו לענין איסורי ערוה

אבל אם נולדו מן השפחה או מן הנכרית, שאין הבנים מתייחסים אחרי האב, אינו עובר עליה משום בת בנו (מנחת חינוך שם סק"א. וראה ערך אב (א) וערך בת (א): היחס).

העונש בא על בת בנו והם מזידים – חייבים כרת (כריתות ג ב, וברש"י שם ב א ד"ה אשה ובתה), כמו בכל העריות האמורות בפרשה זו, שנאמר: **כִּי כָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִכָּל הַתּוֹעֲבוֹת הָאֵלֶּה וְנִכְרְתוּ הַנְּפֹשֹׁת הָעֹשֹׂת מִקֶּרֶב עִמָּם** (ויקרא יח כט). אם היו שוגגים – חייבים חטאת (כריתות שם; רמב"ם שגגות א ד).

היו מזידים והתרו בהם – חייבים שרפה (סנהדרין עה א; רמב"ם איסורי ביאה א ה, סנהדרין טו יא).

הבא על בת בנו מנשואתו, נחלקו הראשונים אם הוא חייב שתיים, משום בת בנו ומשום בת בנה של אשתו, או שאינו חייב אלא משום בת בנה של אשתו ולא משום בת בנו; ומחלקותם היא אם הכתוב מדבר באנוסתו בלבד, או גם בנשואתו (מנחת חינוך קצג סק"ג, קצה סק"א).

גת הבת כל הדברים האמורים בבת הבן הם גם בבת הבת, שאף בת הבת אמורה באותו פסוק, שנאמר: **עֲרוֹת בַּת בְּנֵךְ או בַת בְּתָךְ לֹא תִגְלֶה עֲרוֹתָךְ כִּי עֲרוֹתָךְ הִנֵּה** (ויקרא יח י).

הנולדה לו מן השפחה ומן הנכרית אינה מתייחסת אחריו, ואינו חייב עליה משום בתו (ראה לעיל).

העונש הבא על בתו, אפילו מאנוסתו, אם היו מזידים – חייבים כרת (כריתות ג ב), כמו בכל העריות האמורות בפרשה זו, שנאמר: **כִּי כָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה מִכָּל הַתּוֹעֲבוֹת הָאֵלֶּה וְנִכְרְתוּ הַנְּפֹשֹׁת הָעֹשֹׂת מִקֶּרֶב עִמָּם** (ויקרא יח כט); ואם היו שוגגים – חייבים חטאת (כריתות שם; רמב"ם שגגות א ד); ואם היו מזידים והתרו בהם – חייבים שרפה (סנהדרין עה א; רמב"ם איסורי ביאה א ה, סנהדרין טו יא).

בתו מנשואתו הבא על בתו מנשואתו נחלקו ראשונים:

• יש מן הראשונים שסוברים שהוא חייב שתיים – משום בתו ומשום ערות אשה ובתה (רמב"ם איסורי ביאה ב ו; סמ"ג לאוין ק; חינוך קצה), שהרי על בתו מאנוסתו חייבה תורה אף על פי שאינה בת אשתו, ועל בת אשתו חייב אף על פי שאינה בתו, לכן כשיש את שתיהן יחד דין הוא שיהא חייב שתי חטאות (מגיד משנה שם).

• אבל יש חולקים וסוברים שאין חיוב שתיים אלא לענין שקוברים אותו בין רשעים גמורים (ראב"ד שם בהשגות), אבל אינו חייב שתי חטאות, לפי שאין הכתוב מדבר אלא בבתו מאנוסתו ולא מנשואתו, ובקל וחומר אין ללמוד, שהרי אין עונשין מן הדין, ולפיכך אם נולדה מאשתו אין שם חיוב משום בתו כלל, אלא משום בת אשתו בלבד, ואם נולדה מאנוסתו ואחר כך נשאה, אף על פי שנאסרה הבת משום בתו מאנוסתו, מכל מקום אין עליה חיוב משום בת אשתו, לפי שאין איסור בת אשתו חל על

האיסור והחיוב

האיסור בת בנו, אפילו אם נולד הבן מאנוסתו, היא אחת מן העריות האסורות מן התורה, ואם בא עליה עובר בלא תעשה, שנאמר: **עֲרוֹת בַּת בְּנֵךְ או בַת בְּתָךְ לֹא תִגְלֶה עֲרוֹתָךְ כִּי עֲרוֹתָךְ הִנֵּה** (ויקרא יח י), ובבן הנולד מן האנוסה הכתוב מדבר, שהרי לא נאמר אלא בת בנך, שאינה בת בנה (ראה יבמות צז א).

ואם הבן נולד מן הנשואה הרי בת הבן בכלל האיסור שנאמר באשה ובתה: **עֲרוֹת אִשָּׁה וּבִתָּה לֹא תִגְלֶה אֶת בַּת בְּנֶה וְאֶת בַּת בְּתָךְ לֹא תִקַּח לְגִלּוֹת עֲרוֹתָהּ שְׂאֵרָה הִנֵּה זָמָה הוּא** (ויקרא שם יז) – בין בת בנה הנולד ממנו, או מאיש אחר (יבמות שם).

איסור בת הבן נמנה במנין הלאוין (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה שלד; סמ"ג לאוין צח; חינוך קצג).

ונחלקו הראשונים אם מאנוסתו בלבד הכתוב מדבר, אבל מנשואתו אינה בכלל איסור זה, או שגם מנשואתו בכלל האיסור (מחלוקת הרמב"ם והראב"ד איסורי ביאה ב ו. וראה ערך בת (ב) ולהלן לענין החיוב).

נולדו באיסור בת בנו אסורה, אפילו אם הבן או בתו נולדו באיסור והם ממזרים (חינוך קצג).

¹ **בת הבן; בת הבת.** 1. ד, טורי' תשמט – תשנב.

⁴ וראה ערך עריות: קריבה לעריות, על ההיתרים המיוחדים שיש בחיבוק ונישוק של בתו, בניגוד לשאר העריות; וערך יחוד, על יחוד עם בתו.

את בת בת בן בנו וכן כולם, או שיש להם הפסק ולא אסרום (יבמות שם). ולהלכה נחלקו הראשונים:

יש סוברים שהרי זה ספק איסור של דבריהם - ומותר (רמב"ם אישות א ו; סמ"ג לאוין צט; רמב"ן וריטב"א יבמות כב א, בשם ר"ח ובשם הר"י; מאירי יבמות שם, בשם פוסקים רבים; שו"ע אבה"ע טו יב, בשם הרמב"ם).

יש פוסקים להחמיר (יראים השלם יא; רא"ש יבמות ב א; מאירי יבמות שם, בשם גאוני ספרד; דעה א בשו"ע שם), אם מפני שכך היתה נוטה דעת בני הישיבה בתלמוד, שדחו את הראיות להיתר (רא"ש שם, לדעת הר"י; רבנו ירוחם כג ב); או שכל תיקון באיסורים להחמיר (יראים השלם שם. וראה ערך תיקון).

ויש סוברים שלא היה הספק שנסתפקו בתלמוד על אלו כלל, ואלו אסורות בודאי, שהרי אי אפשר שתהא כלת בן בן בנו אסורה ואלו מותרות (רמב"ן ורשב"א יבמות כב א; מאירי, בשם יש פוסקים).

במנין המצות נמנה איסור בתו ללאו מיוחד (ספר המצות לא תעשה שלה; סמ"ג לאוין צט; חינוך קצד)².

בן נח ובגד בת בנו ובת בתו לבן נח ולגר מותרות, כשם שבתו מותרת להם, שדין אחד לשתייהן (ראה ערך בת (ב))³.

שניות

חכמים גזרו על השלישי שבבנו ובבתו, ואסרום בתורת שניות לעריות (יבמות כב א). ולכן בת בת בנו, ובת בן בנו, ובת בתו, ובת בן בתו אסורות לו מדברי סופרים משום שהן שניות (רמב"ם אישות א ו; טוש"ע אבן העזר טו יב).

בשניות אלו נסתפקו חכמים אם אין להם הפסק, ואסרו מחמת גזרה גם את בת בת בנו ולמטה עד סוף כל הדורות, וכן אסרו

בת כהן

בתו של כהן, לענין אשה שיש לה דינים מיוחדים מפני קדושתה

באכילת תרומה וקדשים

תרומה חייבת מיתה בידי שמים כדין זר גמור שאכל תרומה, שהרי היא כזרה, או שכשם שלא נתרבתה לחיוב חומש (ראה להלן) כך לא נתרבתה למיתה בידי שמים (דרך מצותיך לבעל המשנה למלך סוף חלק א)².

ויש שכתב שלאכילת תרומה אינה נעשית זרה לא למיתה ולא למלקות, כשם שאינה כזרה לחיוב חומש בשוגג, שהרי אם נתאלמנה או נתגרשה וזרע אין לה - חוזרת לאכול בתרומה (ראה להלן), ואינו ברין שאם אכלה תרומה אתמול תתחייב מיתה, והיום כשנתגרשה תהיה מותרת לאכול לכתחילה (רדב"ז תרומות ו ז).

אכלה בשוגג אכלה תרומה בשוגג - משלמת את הקרן, ואינה משלמת את החומש (תרומות ז ב; רמב"ם תרומות י יב), שנאמר: וְכָל זָר לֹא יֹאכַל קֹדֶשׁ וגו' וְאִישׁ כִּי יֹאכַל קֹדֶשׁ בְּשִׁגְגָה וְנִסַּף חֲמִשִּׁיתוֹ עָלָיו (ויקרא כב י ד), יצאה זו שאינה זרה לה (ספרא אמור ו ו), הואיל וראויה לחזור אם ימות בעלה וזרע אין לה (רש"י סנהדרין נא א ד"ה ואינה).

אלמנה וגרושה נתאלמנה או נתגרשה וזרע אין לה ממנו, חוזרת לבית אביה לאכול בתרומה, שנאמר: וּבַת פִּהֶן כִּי תִהְיֶה אֶלְמָנָה וְגֵרֹשָׁה אֶלְמָנָה וְגֵרֹשָׁה וְזָרַע אֵין לָהּ וְשָׂכָה אֶל בֵּית אָבִיהָ כְּנַעֲנִיָּה מִלְּחָם אָבִיהָ תֹאכֵל (ויקרא כב יג. יבמות סח א; רמב"ם תרומות ו ח).

היה לה זרע ממנו, ואפילו זרע הזרע, כגון שמת בנה ויש לו בן, אינה חוזרת לאכול בתרומה, שבני בנים הרי הם כבנים (יבמות ע א).

ואפילו היה זרע הזרע פסול - אינה חוזרת, כיצד, ילדה ממנו בת, ובא על הבת מי שהוא ערוה עליה, וילדה ממנו ממזר, או שנישאה לממזר וילדה ממנו, ומתה הבת והרי הממזר שילדה קיים, האם אינה אוכלת בתרומה (ספרא אמור ו ה; יבמות שם; רמב"ם תרומות ו יג), שנאמר: וְזָרַע אֵין לָהּ - עיין עליה אם יש לה זרע (יבמות שם).

ואפילו היה זרע הזרע כהן, כגון שהבת שילדה ממנו נישאת לכהן

שלא נשואה בת כהן, שלא נישאת לזר, אוכלת בתרומה, שנאמר: וּבַת כֹּהֵן וגו' וְשָׂכָה אֶל בֵּית אָבִיהָ כְּנַעֲנִיָּה מִלְּחָם אָבִיהָ תֹאכֵל (ויקרא כב יג).

וכן היא אוכלת במזמור מקדשים קלים, דהיינו מהחזה ושוק של שלמים, מארבעה לחמי תודה, ומהזרוע הבשלה של איל נזיר, ומשני לחמיו, שנאמר: וְאֵת חֲזֵה הַתְּנוּפָה וְאֵת שׁוֹק הַתְּרוּמָה תֹאכְלוּ וגו' אֶתְּהָ וּבְנֵיךָ וּבְנֵיךָ אֶתְּהָ (ויקרא י ד), ונאמר: וְזֶה לְךָ תְּרוּמַת מִתְּנֶם לְכָל תְּנוּפֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְךָ נִתְּנִים וּלְבְנֵיךָ וּלְבְנֵיךָ אֶתְּהָ (במדבר יח יא), ונאמר: כָּל תְּרוּמַת הַקֹּדֶשִׁים אֲשֶׁר יִרְמֹו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לָהּ נִתְּנִי לְךָ וּלְבְנֵיךָ וּלְבְנֵיךָ אֶתְּהָ (במדבר שם יט. ועי' רמב"ם מעשה הקרבנות י ד. וראה ערך אכילת קדשים: המותרים באכילתם).

נשאת ללוי או לישראל בת כהן הנשואה לישראל או ללוי, שהם זרים מן הכהונה, הרי היא כזר ואסורה לאכול בתרומה (יבמות פז א; רמב"ם תרומות ו ה), שנאמר: וּבַת פִּהֶן כִּי תִהְיֶה אֶלְמָנָה וְגֵרֹשָׁה וְזָרַע אֵין לָהּ וְשָׂכָה אֶל בֵּית אָבִיהָ כְּנַעֲנִיָּה מִלְּחָם אָבִיהָ תֹאכֵל (ויקרא כב יג), הרי שבעודה תחת בעלה לא תאכל (יבמות סח א).

ואם אכלה - עברה על עשה, שלא הבא מכלל עשה עשה (מאירי יבמות שם); ולא עוד אלא שעוברת אף בלאו, שנאמר: וּבַת פִּהֶן כִּי תִהְיֶה לְאִישׁ זָר הוּא בְּתֵרוּמַת הַקֹּדֶשִׁים לֹא תֹאכֵל (ויקרא שם יב, ורש"י שם. ספרא אמור ה ה). או לפי שנאמר: וְכָל זָר לֹא יֹאכַל בּוֹ (ויקרא כב יג. יבמות סח ב, ורש"י ד"ה תרי; רמב"ם תרומות ו ה), בין הוא ובין אשתו (רמב"ם שם).

ואפילו כשאינה אלא ארוסה לזר נפסלה מן התרומה (יבמות סז ב; רמב"ם שם ח ז), שהרי משעת קידושין כבר היא קנויה לו (יבמות סח א; רמב"ם שם).

מיתה ומלקות אם עברה ואכלה - לוקה (חינוך רפג). יש מי שנסתפק אם בת כהן הנשואה לישראל שאכלה

זו אף בת בתו כד. **בת כהן**. 1. ד טורי' תשנב - תשסד. 2. וראה מנחת חינוך רפ סק"ח, שמדייק מדברי החינוך רפ שאינה במיתה.

2. וראה ערך גלוי עריות, לענין חיבוק ונישוק בבת בתו; וערך יחוד, לענין יחוד עם בת בתו ובת בנו. 3. וראה שם, שיש אומרים שבתו אסורה לבן נח, ולדעה

לדעת הממעט כהנת ממתנות כהונה נסתפקו הראשונים אם אפילו כשהיא פנויה נתמעטה, או שדוקא כשנישאת לזר, אבל אם לא נישאת, כיון שאוכלת בתרומה החמורה כל שכן שנותנים לה מתנות כהונה (תוס' חולין קלב א ד"ה דבי ר"י).

לדעת הסוברים – וכן הלכה – שכהנת נתרבתה למתנות כהונה, נותנים לה אפילו כשנישאת לזר (רש"י חולין קלא ב ד"ה לכהנת; רמב"ם בכורים ט כ; טושי"ע יו"ד סא ח), שהרי אין בהם קדושה, ואינם אסורים באכילה לזרים (רש"י שם). ולא עוד אלא שנותנים אף לבעלה ישראל בשביל אשתו שהיא בת כהן (גמ' רמב"ם וטושי"ע שם), ומקיימים בכך מצות נתינה (ר"ן חולין שם; טושי"ע שם).

ראשית הגז ראשית הגז ניתנת לכהנת, שנאמר: **רָאשִׁית דְּגַנְךָ וְגו' וְרָאשִׁית גִּזְךָ צֶאֱנָךְ תִּתֵּן לָהּ** (דברים יח ד), מה ראשית דגן דהיינו תרומה ניתנת לנקבות כלזכרים, אף ראשית הגז כן (רמב"ם בכורים א יא; טושי"ע יו"ד שלג יד), ואף כשהיא נשואה לישראל (רמב"ם שם י יז; טושי"ע שם).

פדיון הבן בפדיון הבן נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שניתן לכהנת, ואפילו לבעלה ישראל בשבילה (תוס' פסחים מט ב ד"ה אמר, וקדושין ח א ד"ה רב כהנא בתירוץ ב; רא"ש בסוף בכורות הלכות פדיון הבן ד, בשם רש"י).

- אבל רוב הראשונים סוברים שפדיון הבן אינו ניתן לכהנת (רמב"ם בכורים א י; שו"ת הרשב"א א תתלו; רא"ש שם; חינוך שצב; טור יו"ד שה), לפי שנאמר בו: **וְנִתְּנָה הַפֶּסֶף לְאֵהֲרֹן** (במדבר ג מח. רמב"ם שם), וכן נאמר: **וַיִּתֵּן מֹשֶׁה אֶת פֶּסֶף הַפְּדִים לְאֵהֲרֹן וּלְבָנָיו** (במדבר שם נא. שו"ת הרשב"א שם; רא"ש שם).

בכור בכור בהמה טהורה, אף על פי שבת כהן מותרת באכילתו (ראה ערך אכילת קדשים: המותרים באכילתם, וערך בכור בהמה טהורה: בתורת קרבן), אינו ניתן לה (רמב"ם בכורים א י; רא"ש סוף בכורות הלכות פדיון הבן ד; טור ורמ"א יו"ד שו א), לפי שמקריבים ממנו חלבו ודמו למזבח, ואין מקריבו אלא איש (רמב"ם שם).

ואפילו כשהבכור בעל מום, אינו ניתן לבת כהן, כיון שמתחילתו לא היה ניתן אלא לכהן (משנה למלך שם).

ויש אומרים שהטעם הוא שבכור בהמה הוקש לבכור אדם (ראה מכילתא בא טז; ספרי קרח יח טו), וכשם שבכור אדם פדיונו לזכר (ראה לעיל), כך בכור בהמה ניתן לזכר (רא"ש סוף בכורות; טור יו"ד שו).

גם בכור בהמה טמאה, דהיינו פטר חמור, אינו ניתן לכהנת, שהוקש לבכור אדם (רא"ש שם; טור יו"ד שכא).

בשאר דיני כהונה

מצות כהונה במצות כהונה שנאמר בהן בני אהרן נתמעטה בת כהן, שאנו דורשים: בני אהרן, ולא בנות אהרן.

וישנם כמה הלכות שנתמעטה מהם בת כהן:

- מנחת כהנת אינה נשרפת כדין מנחת כהן, אלא נאכלת (סוטה כג א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב י. וראה ערך מנחת כהן), שאהרן ובניו

וילדה ממנו בן, הרי זה ראוי להיות כהן גדול, ופוסל את אם אמו מלאכול תרומה אף על פי שמתה אמו (ספרא שם; יבמות סט ב; רמב"ם שם טו). אפילו עובר פוסל אותה מלאכול בתרומה, שנאמר: **כְּנֻעֲרִיהָ, פָּרַט לְמַעֲבֹרֶתָּהּ** (יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח א-ב)³.

יבם היבם פוסל את בת כהן מלאכול בתרומה (יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח א,ה).

אונוס ופגתה האונס והמפתה אינם פוסלים אותה מלאכול בתרומה (יבמות סט א; רמב"ם תרומות ח ג).

השוטה שנשא כהנת, אפילו בחופה וקידושין, אינו פוסלה מלאכול בתרומה (יבמות שם, ורש"י ד"ה והשוטה; רמב"ם שם), שאין קנינו קנין (רש"י שם).

אבל אם נתעברה מהאונס והמפתה, אינה אוכלת מפני העובר (יבמות סט ב; רמב"ם שם יד), וכן כשנתעברה מהשוטה (רמב"ם שם).

בת כהן שבא עליה ישראל, אין חוששים שמא נתעברה ונפסלה מהתרומה, אלא טובלת ואוכלת לערב (יבמות סט ב; רמב"ם תרומות ח ג).

חרש החרש שנשא בת כהן, אף על פי שאינו בן דעת ומן התורה אין נשואיו נישואין, פוסלה מתרומה (יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח א,ט), לפי שחכמים תיקנו לו נישואין, והיא קנויה לו מדבריהם (יבמות סח א; רמב"ם שם ט).

חזה ושוק בת כהן שנישאת לישראל, ונתאלמנה או נתגרשה ואין לה זרע ממנו, אף על פי שחוזרת לתרומת בית אביה, אינה חוזרת לאכילת חזה ושוק (יבמות סח ב; ירושלמי יבמות ט ח; רמב"ם תרומות ו ז).

ולא חזה ושוק בלבד, אלא אף זרוע בשלה מאיל נזיר והלחמים שעמו, ולחמי תודה, ובכור (ראה ערך בכור בהמה טהורה שהוקש לחזה ושוק) בכלל מורם מן הקדשים הם, ואסורים לה עולמית, אחר שנישאת לזר (מנחת חינוך רפג ס"ק כה)⁴.

אכלה במורם מן הקדשים במזיד, אפילו אחר שנתגרשה מן הישראל, עברה בלאו ולוקה, אבל אין בה מיתה בידי שמים (רמב"ם סנהדרין יט ד).

עכזים בת כהן מאכילה אף את עבדיה תרומה (יבמות סו א; רמב"ם תרומות ו א)⁵.

במתנות כהונה

תרומה וחלה תרומה ותרומת מעשר וחלה נותנים לכהנת (רמב"ם בכורים א יא); אלא שאין חולקים תרומה בגורן לאשה, אם משום יחוד, או משום שמא תתגרש אשת כהן שהיא בת ישראל ולא יהיה הדבר ידוע, ויתנו לה תרומה כבתחילה (יבמות צט ב. וראה ערך אשת כהן). וגזרו אף בבת כהן גזרה זו משום בת ישראל (מאירי יבמות פה ב).

זרוע לחיים וקיבה בזרוע לחיים וקיבה נחלקו התנאים אם ניתנים לכהנת (חולין קלא ב – קלב א). והלכה שניתנות לכהנות (חולין קלב א; רמב"ם בכורים א יא, ט כ; טושי"ע יורה דעה סא ח).

ושוק. 5. וראה ערך חללה; זונה; אכילת תרומה, על בת כהן שנבעלה לפסולים באכילת תרומה וקדשים, ועל דינה בתשלומי תרומה כשאכלה בשוגג. וראה ערך בכור אדם: בכור לכהן, על ישראל שנולד מן הכהנת, ועל כהנת המעוברת מהגוי לענין פדיון הבן.

3. וראה מנחת חינוך רפ סק"ט, שמצדד לומר שאף על פי שהזרע מונע את בת כהן מלאכול בתרומה, אם אכלה אינה לוקה, שאינה אסורה בתרומה אלא בלאו הבא מכלל עשה, שנאמר: **וזרע אין לה ושבה וגו'**, אבל אם יש לה זרע אינה שבה. 4. וראה ירושלמי יבמות ט ח, שיש חולקים וסוברים שאוכלת אף בחזה

שזינתה, שנאמר: וְהָיוּ קִדְשׁ (ויקרא כא ו) – לרבות אף בעלי מומים לקדושה (סנהדרין נא ב, ורש"י ד"ה והיו).

יש מהראשונים שמפרשים שהלימוד הוא על בת כהן עצמה שהיתה בעלת מום, שדינה בשריפה (מאירי שם נא א).

חללה בת כהן שהיתה חללה, כגון שנולדה לאביה מגרושה או חלוצה, נחלקו אמוראים בדינה: יש אומרים שאינה בשריפה; ויש אומרים שדינה בשריפה (ירושלמי תרומות ז ב, לפירוש הפני משה שם). והראשונים כתבו שאין לה דין כהונה כלל, ומיתתה בחנק ולא בשריפה (מאירי סנהדרין נא א).

הנזיון לאביה אף על פי שאין קדושת הכהן נפקעת על ידי זנות בתו, מכל מקום למדים מהכתוב: אֶת אָבִיהָ הָיָא מְחַלֵּלָה, שאם היו נוהגים בו קודש, כגון לפתוח ראשון ולברך ראשון (מרדכי סנהדרין רמז תשיז, בשם רש"י), נוהגים בו חול; היו נוהגים בו כבוד, נוהגים בו בזיון, ואומרים ארור שזו ילד, ארור שזו גידל, ארור שזו יצאה מחלציו (סנהדרין נב א). דרשה זו יש אומרים שהכל מודים בה (תוס' סנהדרין נ ב ד"ה כשהוא); ויש שצידדו לומר שיש מחלוקת תנאים בדבר (ראה רש"י סנהדרין נ ב ד"ה הא מה בלשון א'; תורת חיים שם נא א).

וכתבו הראשונים שלא אמרו שיש חיוב לנהוג בו חול, אלא שרשות הוא לנהוג בו חול, אבל יש רשות גם לקדשו, לפתוח ראשון ולברך ראשון (מרדכי סנהדרין רמז תשיז; דרכי משה אורח חיים קלה, וברמ"א או"ח קכח מא).

ויש שכתבו שאין לבייש את הכהן ולהלבין פניו ברכים משום זנות בתו, ולא אמרו לנהוג בו חול אלא בשב ואל תעשה, ובאופן שאינו ניכר לרבים (שו"ת שבות יעקב ב ב).

פשוטו של מקרא את אביה היא מחללת משמעו שמחללת את עצמה מקדושת אביה (תרגום אונקלוס ויקרא כא ט), שבת כהן יש לה מקדושת אביה, שאוכלת בתרומה ובקדשים ונותנים לה הזרוע והלחיים וכיוצא, ועל ידי הזנות היא מחללת את עצמה מקדושת אביה (תורת חיים סנהדרין נא א).

המירה דתה אם המירה בתו של כהן, דינה כזינתה (מרדכי סנהדרין רמז תשיז; רמ"א או"ח קכח מא).

יש מפרשים שהטעם הוא שכשהמירה ודאי לנו שגם זנתה, ואף על פי שכשהמירה אין ביד האב לשמרה מזנות, מכל מקום היה לו ללמדה בקטנותה שלא תבוא לכך (מגן אברהם קכח ס"ק סא); ויש מפרשים שמשום המרת הדת עצמה יש רשות לנהוג בו חול כמו בזינתה (שו"ת שבות יעקב ב ב).

הגועל בת כהן עצמה היא שדינה בשריפה, אבל בועלה דינו והעדים בחנק, כדן בועל בת ישראל, שנאמר: הֵיאָּהּ וְגו' – היא בשריפה, ואין בועלה בשריפה (ספרא אמור א א; סנהדרין נא א; רמב"ם אסורי ביאה ג א).

ואם הוזמו עדיה (ראה ערך עדים זוממים) – מיתתם בחנק ולא בשריפה, שנאמר: הֵיאָּהּ – היא בשריפה ולא זוממיה בשרפה (ספרא שם; סנהדרין שם; רמב"ם עדות כ ו); ועוד, שנאמר: וְעֵשֶׂתָם לוֹ כְּאִשָּׁר זָמַם לַעֲשׂוֹת לְאִחָיו (דברים יט יט), ודורשים לאחיו ולא לאחותו (סנהדרין צ א).

יש מהראשונים שסוברים שאפילו כשלא באו העדים לחייב מיתה

כתובים בפרשה (חולין קלב א) וְזֹאת תֹּדֶת הַמִּנְחָה הַקָּרֵב אֲתָהּ בְּנֵי אֶהְרֹן (ויקרא ו ז).

• בת כהן אינה מוזהרת על איסור טומאה למתים (סוטה כג א; רמב"ם אבל ג יא; טוש"ע יו"ד שעג ב), שנאמר: אֵמֹר אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי אֶהְרֹן (ויקרא כא א) – בני אהרן, ולא בנות אהרן (ספרא אמור א; סוטה שם; רמב"ם שם). וכן אין בת כהן מצווה להיטמא למת קרוב, כדרך שכהן זכר מצווה (ראה ערך טומאת קרובים) לדעת הסוברים שמצות הטומאה לקרובים תלויה באיסור טומאת הכהנים למתים (ראה רמב"ם אבל ב ו, וכסף משנה ולחם משנה שם). וראה ערך טומאת קרובים שרוב הראשונים חולקים וסוברים שאין מצות הטומאה לקרובים ממצות כהונה כלל).

• בבת כהן אינן נוהגות כל המצות הנוהגות בעבודת הקרבנות במקדש, כמו: הגשה, קמיצה, הקטרה, מליקה, קבלה, זריקה (קדושין לו א), לפי שבכולן נאמר: בְּנֵי אֶהְרֹן, ודרשו: ולא בנות אהרן (ראה ערך אשה: במקדש, את הפסוקים לכל עבודות אלו).

נישואין לפסולי כהונה כהנות כשרות לא הוזהרו להינשא לפסולי כהונה, דהיינו לחלל ולגר ולעבד משוחרר (יבמות פד ב; רמב"ם איסורי ביאה יט יא; טוש"ע אבן העזר ז כב), שנאמר: בְּנֵי אֶהְרֹן (ויקרא כא א) – ולא בנות אהרן (רמב"ם שם; שו"ע שם) ⁶.

בזנות

נשואה וארוסה בת כהן הנשואה לבעל, שזינתה, דינה בשריפה (ראה ערכים: ארבע מיתות; שרפה), שנאמר: וּבַת אִישׁ כֹּהֵן כִּי תִחַל לְזַנוֹת אֶת אָבִיהָ הִיא מְחַלֵּלָה בְּאִשׁ תִּשְׁרֹף (ויקרא כא ט). ואין הכתוב מדבר אלא כשיש לה בעל, ולא בפנויה, שנאמר: לזנות, ופנויה שנבעלה אינה זונה, שאין זנות אלא כשזינתה ויצאה מתחת בעלה לאחרים (סנהדרין נא א, ורש"י שם ד"ה הא לזנות; מלחמות לרמב"ם שם; קרית ספר איסורי ביאה ג. וראה ערך זונה).

ונחלקו תנאים באיזה בעל מדובר – מהאירוסין או מהנשואין:

ר' ישמעאל אומר בנערה והיא ארוסה ובתולה הכתוב מדבר; ר' עקיבא ור' שמעון אומרים אחת ארוסה ואחת נשואה בשריפה; וחכמים אומרים נשואה נידונית בשריפה ולא ארוסה (סנהדרין נב ב – נא א, ושם סו ב); שבת כהן ארוסה שזינתה לא יצאה מכלל בת ישראל ארוסה שזינתה, שדינה בסקילה (ראה ערך נערה המאורסה), שלא בא הכתוב להקל על בת כהן אלא להחמיר עליה, מפני שחיללה את אביה, שאם היו נוהגים בו קודש, נוהגים בו חול (רש"י סנהדרין נ א ד"ה ומדאפקיה; חידושי רבינו יונה וחידושי הר"ן שם מט ב, בשם הראב"ד).

הלכה כחכמים (רמב"ם איסורי ביאה ג גה, ושם סנהדרין טו יא; סמ"ג לאוין צז).

הגעל בין שבעלה הוא כהן, בין שהוא לוי או ישראל, ואפילו הוא חלל או נתין או ממזר או כותי או משאר חייבי לאוין, מיתתה בשריפה (תרומות ז ב; סנהדרין נא א); ר' מאיר חולק וסובר שהנישאת לאחד מן הפסולים מיתתה בחנק (תרומות שם). הלכה כחכמים (רמב"ם אסורי ביאה ג א).

בעל מום אפילו היתה בת של כהן בעל מום דינה בשריפה, ואין אומרים שמאחר שאביה פסול לעבודה (ראה ערך בעל מום א) אף היא יצאה מכלל קדושתה, ודינה כבת ישראל

הרי למדים מ"לאחיו" ולא לאחותו (תוס' מכות ב א ד"ה זוממי; תוס' שני; מאירי סנהדרין ג ב) ויש סוברים שאם אינם מחייבים מיתה אלא אותה בלבד, דינם בשריפה (ריטב"א מכות ב א, בדעת רש"י; מאירי שם, בשם יש חוככים).

אלא אותה ולא את הבעל, כגון שלא הכירוהו, או שהיה קטן בן תשע שנים ויום אחד, או שהתרו בה ולא בו (ראה ריטב"א מכות ב א), אין דינם בשריפה, שלכך בא המיעוט היא בשריפה ואין זוממים בשריפה, שאילו באופן שמחייבים מיתה אף את הבעל,

בַּת קוֹל¹

קול מן השמים, כעין נבואה; קול בן אדם, שלא נודע מי הוא

קול מן השמים

השמים יוכיחו, יצתה בת קול ואמרה מה לכם אצל ר' אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום, עמד ר' יהושע על רגליו ואמר: לא בְּשָׁמַיִם הָיָא (דברים ל יב), שכבר ניתנה תורה מהר סיני, אין אנו משגיחים בבית קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה: אֲחֲרֵי רַבִּים לְהִטָּה (שמות כג ב. בבא מציעא נט ב), וכתבו גאונים: לא בשמים היא, כלומר: כי תורת ה' תמימה, וכבר ניתנה לנו בסיני והודיענו כי אינו מחליף ממנה דבור אחד, ואין בתורתנו חסרון ולא ספק כדי שנצטרך אל ראייה מן השמים (רב נסים גאון ברכות יט א).

נהבדל בין להלכה לא סמכו על הבת קול במחלוקת של ר' אליעזר, וסמכו במחלוקת של בית שמאי ובית הלל⁴, וכמה טעמים נאמרו בדבר:

- יש אומרים שהבת קול לא אמרה שהלכה כר' אליעזר בדבר זה, אלא בכל מקום סתם הוא שאמרה, ואפשר לומר כי בכל מקום זולתי זה המקום היתה כוונתה, ויהיו דברי הבת קול קיימים, או שלא היתה כוונת הבת קול אלא לנסות את החכמים אם יניחו הקבלה שבידם והגמרא שבפיהם בשביל בת קול (רב נסים גאון ברכות יט א).

- יש אומרים שבאותו מעשה של ר' אליעזר לא יצתה הבת קול אלא לכבודו של ר' אליעזר, שאמר מן השמים יוכיחו, ולפיכך לא סמכו שם על הבת קול, אלא שר' יהושע שאמר לא בשמים היא סובר שבשום מקום אין משגיחים בבית קול, ואין הלכה כמותו (תוספות עירובין ו ב ד"ה כאן, ובבא מציעא נט ב ד"ה לא).

או שיש הבדל בדבר מה באה הבת קול להודיענו, שבמקום שבאה לחלוק על דברי תורה, כמעשה של ר' אליעזר, שמדין התורה הלכה כרבים והבת קול אמרה הלכה כיחיד, בזה הלכה כר' יהושע, שאין משגיחים בבית קול, אבל כשהבת קול באה להכריע במקום שאנו מסופקים, כמעשה המחלוקת של בית שמאי ובית הלל, שבית הלל היו רבים מבית שמאי, ואחרי רבים להטות, אלא שנסתפקו בדבר מפני שבית שמאי היו חריפים יותר מבית הלל (ראה יבמות יד א), וכשיצתה בת קול ואמרה הלכה כבית הלל, אין זה נגד התורה, בזה סומכים על הבת קול, אלא שר' יהושע חולק וסובר שאף במקום ספק אין משגיחים בבית קול, שאמר סתם לא בשמים היא, ומשמע לעולם (תוספות עירובין שם בתירוצו שני, ובבא מציעא בתירוצו ראשון).

מהאחרונים יש מי שכתב לחלק בין כשהבת קול באה להודיע על איש פלוני שהלכה כמותו בדרך כלל, או שבאה להודיע על הלכה פרטית שכך הדין, שבאופן הראשון הוא שנחלקו אם סומכים על

בת קול היא מידה אחת ממידות השמים, העשויה להשמיע לבני אדם, ומשתלחת פעמים לזה ופעמים לזה, לכל אחד בלשון שהוא מדבר (רש"י סוטה לג א ד"ה שאני). והוא קול מחודש לשעתו מהבורא יתברך להודיע סודו ליראיו (תוספות יום טוב יבמות טז ו), ומדרגתה נמוכה מרוח הקודש, ומשמתו נביאים האחרונים חגי זכריה ומלאכי פסקה רוח הקודש מישאל, ואף על פי כן היו משמיעים להם על בת קול (תוספתא מסכת סוטה (ליברמן) יג ג-ד, כעין זה ביומא ט ב)².

אף בזמן הזה יש צורות של בת קול שנמשכות, כגון בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת: אוי להם לבריות מעלבונה של תורה (אבות ו ב; כלה רבתי ה א).

הטעם • נקראת בת קול לפי שלא היו שומעים הקול עצמו **שנקראת כן** היוצא מן השמים, אלא מתוך אותו קול יוצא קול אחר, כמו לפעמים כשאדם מכה בכח ושומע קול אחר היוצא ממנו למרחוק, ואותו קול היו שומעים (תוספות סנהדרין יא א ד"ה בת קול).

- ויש שכתבו שנקראת בת קול לפי שאינו קול של נבואה ממש, אלא מעין זה ודוגמתו במדרגה למטה ממנו, ולכך קראוהו בת קול, שהיא בת לאביה, ולתשות כחה לא קראוהו בן קול אלא בת קול (תוספות יום טוב יבמות טז ו)³.

- ויש שכתבו שבת קול פירושו קול הניתן במידה וקצב, ובת מלשון מידה, כמו: וְאֵיפֹת צֶדֶק וּבֵת צֶדֶק (יחזקאל מה י. חמרא וחיי סנהדרין יא א, בשם הרא"ש).

בהכרעת הלכה

מחלוקות מצינו שהוכרעה הלכה על פי בת קול: **בית שמאי ובית הלל** שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותם, והללו אומרים הלכה כמותם, יצתה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים, והלכה כבית הלל (עירובין יג ב). ואמרו שקודם שיצתה הבת קול – הוצעה לעשות כדברי בית שמאי עושה, כדברי בית הלל עושה, ולאחר שיצתה הבת קול הלכה כבית הלל (עירובין ו ב).

מחלוקת ר' יהושע חולק על הכרעת הלכה על פי **ר' אליעזר ור' יהושע** בת קול, שכן כשנחלקו חכמים ור' אליעזר בדין של טומאה וטהרה, אמר ר' אליעזר אם הלכה כמותי מן

בת קול 1. ה, טור א - ד. וראה עוד בערך לא בשמים היא. 2. וראה ברכות ג א: שמעתי בת קול שמהמת כיונה וכו'; ושם יז ב, בענין ר' חנינא; ושם סא ב, בענין ר' עקיבא; שבת לג ב, בענין רבי שמעון בר יוחאי ור' אלעזר בנו; ועוד הרבה. וראה עוד על בת קול במורה נבוכים ב מב, כוזרי מאמר ג יא, מא, עג, רמב"ן שמות כח ל, מחזור ויטרי עמ' 556. וראה שו"ת מהר"ץ חיות ב ו. 3. וראה שו"ת הרי"ף סי' א שנשאל למה לא נקרא בן קול, והשיב שלא שמענו טעם, אלא פעמים אומרים בלשון זכר ופעמים בלשון נקבה. 4. לענין הלכה ראה ערך לא בשמים היא, שיש פוסקים כרבי יהושע שאין משגיחין בבית קול,

קול בן אדם

שמעו מבת קול איש פלוני מת, נחלקו חכמים אם אשתו מותרת להינשא: בית שמאי אומרים אין משיאים⁶ על פי בת קול, ובית הלל אומרים משיאים על פי בת קול (תוספתא נזיר א א; יבמות קכב א). הלכה כבית הלל (משנה יבמות שם; טושי"ע אבן העזר יז י. וראה ערך עגונה).

בת קול זו היא ששמעו קול צועק פלוני מת, ולא ראו אדם בצלמו (רש"י יבמות שם ד"ה על פל), והוא שם המושאל כלפי שלא נמצא לעינינו שום אדם שהקול נשמע ממנו, אבל לפי האמת אנו דנים שהיה שם אדם והלך לו (תוספות יום טוב יבמות טז ו).⁷

שימוש בבת קול משתמשים בבת קול (מגילה לב א, וירושלמי שבת ו ט), שאם בלבו להתחיל דבר ושמע קול, הן או לאו, ילך אחריו, ואין כאן משום ניהוש (רש"י מגילה שם ד"ה משתמשים), שנאמר: וְאֶזְנֶיךָ תִּשְׁמָעֶנָּה דְּבַר מַאֲתָרֶיךָ לְאָמֹר זֶה הַדֶּרֶךְ לָכֹן בּוֹ (ישעיה ל כא. מגילה שם, וירושלמי שבת שם).⁸

וכן אמרו על ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש חשקה נפשם לראות פני שמואל בבבל, אמרו נלך אחר שמיעת בת קול, עברו לפני תינוקות של בית רבן ושמעו קולם שלמדו וְשִׁמּוּאֵל מֵת (שמואל א כח א), לקחו הדבר לסימן ולא ירדו לבבל, וכן היה (ירושלמי שבת שם).

בת קול, ובמחלוקת בית שמאי ובית הלל שהבת קול אמרה בכלל שהלכה כבית הלל סמכו על כך, ור' יהושע חולק וסובר שאפילו באופן כזה אין משיחים בבת קול, שכן אף במחלוקת של ר' אליעזר וחכמים הבת קול אמרה בדרך כלל שהלכה כר' אליעזר בכל מקום; אבל באופן השני, כשהבת קול מודיעה על דבר ידוע הלכה פרטית, כזה לדברי הכל אומרים לא בשמים היא, כדרך שאמרו: שלשת אלפים הלכות נשתכחו בימי אבלו של משה, אמרו לו ליהושע שאל, אמר להם לא בשמים היא (תמורה טז א. וראה אור שמח יסודי התורה ט ד).⁵

כבירור ספק בבירור ספק של מציאות מצינו שיש לסמוך על בת קול, שכן אמרו במשפט שלמה המלך שיצתה בת קול ואמרה היא אמו, ועל זה סמך שלמה ודן תנו לה את הילד החי (מכות כג ב).

וכעין זה מצינו שראשונים הביאו ראיה שאשה כשרה לטוות חוטם לציצית מבת קול שיצאה ואמרה שאשתו של ר' חנינא בן דוסא עתידה לטוות תכלת לצדיקים לעתיד לבוא (ראה בבא בתרא עד ב. רא"ש גיטין ד מו, וראה ערך ציצית).

ויש שכתבו שבת קול מן השמים שיצאה ואמרה פלוני מת - אין מתירים אשתו להינשא על סמך זה (תוספות יום טוב יבמות טז ו).

בתולה

אשה שלא נבעלה ובתוליה קיימים

בהכנסת עטרה בלבד ולא השיר בתוליה³, יש שהוכיחו לדעת ראשונים שהרי זו נחשבת כבעולה לכל דבר (משנה למלך איסורי ביאה יז יג ד"ה הכלל העולה, לדעת רוב פוסקים), לפי שאין הדבר תלוי בהשרת בתולים ממש אלא בביאה הראויה לכך (שם ד"ה הן אמת), ולא עוד אלא שיש מן הראשונים סוברים שכל נבעלת בהטייה בתוליה נפסדים (שיטה מקובצת כתובות י א ד"ה שמא, בשם שיטה ישנה).⁴

ויש מצדדים שהיא כבתולה גמורה, ואף לכהן גדול מותרת, לדעת הסוברים שהנבעלת מן הקטן כשרה לכהן גדול אף על פי שביאתו ביאה, מפני שאין בו כח ליגע בסימנים (ראה ירושלמי כתובות א ג. וראה ערך בעולה לכהן גדול מחלוקת בדבר), הרי שהכל תלוי בהשרת בתולים (שיירי קרבן בירושלמי שם).

ויש מן הראשונים סוברים שעדיין היא כבתולה לענין תשלומי קנס (ראה ערך אונס ב), אבל אינה כבתולה גמורה ואסורה לכהן גדול (רא"ש בשיטה מקובצת כתובות ל א ד"ה בעולה לכהן גדול), שהרי אמרו: הערו בה עשרה בני אדם, ועדיין היא בתולה (ירושלמי כתובות ג ו, לגירסת הרא"ש שם).⁵

רש"י שם, וסנהדרין סו ב ד"ה וכולן בחנק, ותוספות יבמות נט א ד"ה אפילו, ומשנה למלך איסורי ביאה יז יג בד"ה והיכא דנבעל, וראה ערך נערה המאורסה). 3. ושבעלה בהעראה, ראה ערך ביאה - העראה דעות שונות. 4. וראה מאירי קדושין ט ב ד"ה ויש מתמיהין בשם י"א שבתוליה קיימים אלא שנתמעכו קצת. ויש מי שמפרש שלדעת בן זומא (חגיגה טו א) הנבעלת בהטייה בתולה היא, ומותרת אפילו לכהן גדול, אלא שאף לפירושו אין הלכה כבן זומא (משנה למלך שם, וראה שם ששום אחד מהפוסקים לא הביאו ואין הלכה כמותו). וראה ערך בעולה לכהן גדול, שראשונים מפרשים דברי בן זומא באופן שאסורה לכהן גדול). 5. לגירסתנו שם היא בתולה לענין סקילה של נערה המאורסה, וראה משנה למלך איסורי ביאה יז יג שהירושלמי מדבר בהעראת נשיקה (ראה ערך ביאה: העראה), וכן כתב בשיירי קרבן שם, וראה שם במראה

שמה וגדרה

כל אשה שלא נבעלה ובתוליה קיימים נקראת בתולה, כמו שאמר הכתוב: בְּתוּלָה וְאִישׁ לֹא יִדְעָה (בראשית כד טז) - בתולה, שלא נבעלה במקום בתולים, ואיש לא ידעה ממקום אחר (בראשית רבה ס, רש"י בראשית שם, ירושלמי כתובות א א). וכן אמרו: שלש בתולות הן, בתולת אדם כל שלא נבעלה מימיה, בתולת אדמה כל שלא נעבדה מימיה, בתולת אילן כל שלא נקצצה מימיה (תוספתא שביעית ג טו; נדה ח ב).

נבעלה שלא כדרכה נבעלה שלא כדרכה, עדיין היא בתולה (קדושין ט ב, ורש"י ד"ה ועדיין).²

נבעלה מבעלה שלא כדרכה, היא כבעולה לכל דבר (אביי קדושין שם). אפילו במקום שאין דינה כבעולה, מכל מקום אינה כבתולה שלמה מפני שהיא מאבדת מקצת מן הבתולים על ידי ביאה שלא כדרכה, שכן דרשו בכהן גדול: בְּתוּלָהּ (ויקרא כא יג) - עד שיהיו כל בתוליה קיימין, בין כדרכה בין שלא כדרכה (יבמות נט א).

נבעלה בהטייה נבעלה בהטייה, שעדיין בתוליה קיימים, או שנבעלה בהטייה

ויש פוסקים שהלכה כבת קול. 5. על לא בשמים היא ראה ערכו, וערך אליהו, וערך אורים ותומים, וערך נביא. 6. בתוספתא הגירסא: אין מעידים על פי בת קול. 7. וראה תפארת ישראל (יבמות שם) שהוא חד - קול, ורצונו לומר אף שלא שמעו הקול עצמו, רק ההברה היוצאת מהקול כמי שמדבר ביער או בעמק ששומע הד כאילו המלים נשמעות בכפל. 8. וראה ערך ניהוש על התנאים המבוארים במגילה שם שיהיה קול איש בעיר וקול אשה בשדה וכו'. וראה על גדרי בת קול השונים בארוכה בשו"ת מהר"ץ חיות ב ו.

בתולה 1. ה, טור ד - ז. וראה עוד ערכים דם בתולים; טענת בתולים. 2. ולדברי הכל לא יצאה מכלל בתוליה, ואפילו לסוברים לענין חיוב מיתה של נערה-מאורסה (ראה ערכו) שדינה כבעולה, הרי זה מפני לימוד מיוחד, אבל מכל מקום הוא נחשבת כבתולה (ראה קדושין י א; ומודה רבי לענין קנס, וראה

אֲרֶשֶׁה וְתִפְשֶׁה (דברים כב כח) - בתולה ולא בעולה (כתובות לח א. וראה ערך הנ"ל פרטי דיניהם).

• במוציא-שם-רע (ראה ערכו), שחיובו במלקות ותשלומי קנס מאה כסף, אינו אלא בבתולה, שנאמר: לֹא מִצָּאִי לְבִתְךָ בְּתוּלִים (דברים כב יז וראה ערך מוציא שם רע על פרטי דיניו).

• בנערה-המאורסה (ראה ערכו) שזנתה, שמיתתה בסקילה, לא נאמרה אלא בבתולה, שהבעולה מיתתה בחנק, ככל אשת-איש (ראה ערכו), שנאמר: כִּי יִהְיֶה נַעֲרָה בְּתוּלָה מֵאֲרֶשֶׁה לְאִישׁ (שם כג) - בתולה ולא בעולה (כתובות מח ב. וראה ערך נערה המאורסה פרטי דיניה, וראה ערך בת כח).

• באיסור בעולה-לכהן-גדול (ראה ערכו) ומצותו לישא בתולה, שנאמר: וְהָיָה אִשָּׁה בְּבִתּוּלָה יָקָח (ויקרא כא ג), ונאמר: כִּי אִם בְּתוּלָה מִצָּאִי יָקָח אִשָּׁה (שם יד. וראה ערך בעולה לכהן גדול פרטי דיניהם).

• בהיתר הכהן להיטמא לאחותו שמתה, שאינו אלא כשהיתה בתולה, שנאמר: וְלֹאֲחֹתוֹ הַבְּתוּלָה וְגו' לָהּ יִטְמָא (ויקרא כא ג) - ולא לאנוסה ומפוחה (יבמות ס א. וראה ערך טומאת כהן פרטי דיניו).

ובכמה תקנות חכמים:

• נותנים לבתולה זמן לכניסתה לחופה מיום שתבעה בעלה לאחר שקידשה, כדי לפרנס עצמה בתכשיטים, שנים עשר חודש; וכן נותנים לבעל הנושא בתולה זמן זה כדי לפרנס עצמו בצרכי סעודה וחופה (כתובות נז א, ורש"י. וראה ערך ארוסה: זמן נשואיה, ושם פרטי דיניהם).

• בתולה נישאת ליום הרביעי, שאם תהיה לו טענת-בתולים (ראה ערכו) ישכים לבית דין, שהיו יושבים בקביעות ביום חמישי (משנה כתובות ב א. וראה ערך נשואין בפרטי הדין והטעמים שבדבר, ושם שבזמן הזה אין תקנה זו נוהגת).

• הנושא את הבתולה צריך לשמוח עמה שבעה ימים (כתובות ז א. וראה ערך נשואין פרטי דיניו).

• בנשואי בתולה היו רגילים לעשות סימנים מיוחדים, כגון חילוק קליות לחינוקות וכיוצא (ראה כתובות טו ב. וראה ערך נשואין).

• חופה (ראה ערכו), לדעת כמה מהראשונים אינה קונה אלא בבתולה, אבל לא באלמנה (רא"ש כתובות א ג ועוד. וראה טו"ע אבן העזר סד ה). לפיכך אין כונסים את הבתולה לחופה בשבת, שעל ידי החופה הוא זוכה במציאתה ובמעשי ידיה, והרי הוא כקונה קנין בשבת (שם ושם. וראה ערך חופה, ושם שיש חולקים בדבר ואינם מבדילים בין בתולה לאלמנה).

• בעילה ראשונה, יש סוברים שאסורה בבתולה בשבת (ראה כתובות ה ב - ז א וראה ערך בעילת מצוה, ושם מחלוקת בדבר וטעמי האוסרים והמתירים ושהלכה שמתיר).

• אחר בעילה הראשונה של בתולה, כשמצא בתולים, יש אומרים שיברך ברכה מיוחדת שתקנו לשם כך (ראה ערך בעילת מצוה, ושם מחלוקת בדבר).

• כתובת הבתולה היא מאתים זוז (כתובות יב. וראה ערך כתובה פרטי דיניה, ושם מחלוקת בדבר אם כתובת הבתולה היא מן התורה או מדברי סופרים).

מוכת עץ אבדה בתוליה שלא על ידי ביאה, כגון מוכת עץ, אף היא אינה כבתולה גמורה (ראה ערך בעולה לכהן גדול, וראה שם בנבעלה לכהמה. וראה ערך אונס (ב): אנוסות שאין להן קנס, מחלוקת בנוגע לקנס).

בוגרת אף הבוגרת אינה בתולה שלמה, כמו שדרשו בכהן גדול: בְּבִתּוּלָהָ, פרט לבוגרת שכלו לה בתוליה (ר' מאיר ביבמות

נט א), שנתמעטו קצת (תוספות שם ד"ה פרט. וראה ערך בוגרת מחלוקת ראשונים מה נתמעט בבוגרת מבתוליה). ואף המתירים אותה לכהן גדול, הרי זה מפני שדורשים מ"בְּבִתּוּלָהָ" שאפילו מקצת בתוליה קיימים מותרת לו (יבמות שם. וראה ערך בעולה לכהן גדול).

שאינה בת ג' קטנה, אפילו נבעלה, בתוליה חוזרים, כל שהיא פחותה מבת שלש שנים ויום אחד, שהבעולה

כנותן אצבע בעין (כתובות יא ב) - מה הדמעה היוצאת על ידי אצבע באה אחרת תחתיה, אף בתולים של קטנה זו חוזרים אחרים תחתיהם (רש"י ד"ה הכי, וראה ערך ביאה: בני ביאה).

בת שלשה שנים ויום אחד - נמלכו בית דין לעברו בתוליה חוזרים, ואם לאו אינן חוזרים (ירושלמי נדרים ו ח).

המסוללות זו יש מן הראשונים סובר לדעת רב הונא שנשים המסוללות זו בזו - מתחככות מחמת תאות תשמיש

- אינן בתולות שלימות, ופסולות לכהן גדול (רש"י שבת סה ב ד"ה פסולות. וראה תוספות שבת שם ד"ה פסולות, ויבמות עו א ד"ה המסוללות, שנחלקו עליו ופירשו שרב הונא ר"ל משום זונה ולכהן הדיוט. וראה ערך זונה), ואין הלכה כרב הונא (יבמות שם).

מעטת הבתולים היו בתולות שהיו ממעכות בידן את הבתולים, כנראה כדי להקל על הביאה הראשונה. חז"ל והפוסקים תיארו

פעולה כזו על ידי מספר נשים: תמר כלת יהודה (יבמות לד ב)⁶, נשים מבית רבי (יבמות שם), לאה (תוס' יבמות עו א ד"ה שלא. וראה בשו"ת נודע ביהודה קמא אבן העזר כב, ובתורה שלמה מילואים מט לח) ויתר האמהות (תורה שלמה שם)⁷. כמו כן היו בעבר אנשים שהוציאו את בתולי הנשים באצבע (ירושלמי כתובות א ג נבעלת באצבע. ובס' של שלמה סוף מסכת בבא קמא הביא שכן היה מנהג אנשי ארץ ישראל בניגוד לבני בבל)⁸, ותיאור כזה מיוחס לרבקה (פרקי דרבי אליעזר טז), ולבנות לוט (בראשית רבה מה ו-ז נא. וראה בהגהות הדר"ל שם, ובתורה שלמה שם).

לדעת רבי יהודה אשה ששימשה פעם ראשונה אינה טמאה, כי אינה ראויה להתעבר, אבל אם מיעכה את בתוליה ואחר כך שימשה - הרי היא טמאה (יבמות לד א-ב), וכן משמע מגמרא שם שכלה שנבעלה ביאה ראשונה מאחר בטעות אינה צריכה להמתין שלשה חדשי הבחנה, אבל אם מיעכה - חייבת להמתין (וראה תפארת יעקב על משנה יבמות ג י).

דיניה

דיני הבתולה נוגעים להלכה בכמה מצות של תורה:

• באונס ומפתה, שחיובם לשלם קנס חמישים כסף (ראה ערך אונס (ב) וע' מפתה), לא נאמר אלא בבתולה, שנאמר: וְכִי יִפְתָּה אִישׁ בְּתוּלָה (שמות כב טו), ונאמר: כִּי מִצָּא אִישׁ נַעֲרָה בְּתוּלָה אֲשֶׁר לֹא

יד הלוי (במברגר) אבן העזר כא; שו"ת מנחת יצחק י עז ב; שו"ת באר משה ג קנב טו. 8. וראה בתורה שלמה שם, ושם בראשית כד רלו.

פנים. 6. וראה בשו"ת מנחת יצחק ט ז, שלא ברצון חכמים היה זה. אך ראה במאירי יבמות שם א, שמשמע שעשו למטרה ראויה, וראה תורה שלמה בראשית מילואים מט לח, שיש לזה מקום על פי הקבלה. 7. וראה עוד בשו"ת

בְּתֵי אָבוֹת

חבורות כהנים ולוים, שכל אחת מהן מיוחדת לעבודת המקדש ביום אחר בשבוע

חלוקתם

כל משמר מעשרים וארבעה משמרות הכהנים (ראה ערך משמרות) היה מתחלק לבתי אבות, וראש המשמר מחלק את משמרו עד שיהיה כל בית אב ואנשיו עובד ביום אחד מימות השבוע, והאחר ביום שלאחריו, והאחר ביום שלאחריו, ולכל בית אב ואב ראש אחד ממונה עליו (רמב"ם כלי המקדש ד יא).

מספרם

ונחלקו במספר בתי האבות כמה היו: יש אומרים שכל משמר היה מתחלק לששה בתי אבות (חזקיה במנחות קז ב) כנגד ששה ימים, זה עובד ביומו וזה עובד ביומו, ובשבת כולם שוים (רש"י פסחים נז א ד"ה ולערב, יבמות קא א ד"ה משום פגם)²; ויש אומרים שלשבעה בתי אבות היה מתחלק המשמר, כנגד שבעת ימי השבוע (רבינו חננאל תענית יז א; רש"י תענית טו ב).

בתוספתא אמרו שיש משמר שהיו בו ארבעה בתי אבות, ויש של חמשה, של ששה, של שבעה, של שמונה ושל תשעה (תוספתא תענית ב, וכן הוא בירושלמי תענית ד ב)³, אבל מכל מקום חלוקת עבודתם במקדש היתה בכל המשמרות לפי שבעה ימי השבוע, וכשהיו פחות משבעה – חלקם מקריבים שני ימים, וכשהיו יותר משבעה – חלקם מקריבים שני בתי אב באותו יום (תוספתא שם).

יש מהם שקבעו עצמם על פי גורל (רבינו חננאל תענית יז א) לאחד מימות השבוע לעולם, ויש מהם שמטילים גורל מפעם לפעם⁴.

ויש שכתב שראשי המשמרות היו קובעים היום שיעבוד בית אב זה, וכן לכל בית אב יומו (כסף משנה כלי המקדש ג ט).

יש מהראשונים שכתבו שהיו כהנים הרבה שלא נחלקו למשמרות, והיו נטפלים על כל בית אב להוסיף ולהגדיל את בית האב (ריטב"א תענית טז ב, לגירסתו בתוספתא).

בתי אב כהנים ולוים פייס, ולא היו ראשי בתי אבות הכהנים מחלקים את אנשי בית האב ביום שלהם איש איש על עבודתו, כמו שהיו עושים ראשי בתי אבות הלויים (ראה להלן) (רמב"ם תמידין ומוספין ד א, וראה ערך פייסות).

אף הלויים היו מתחלקים לבתי אבות, וכל ראש משמר מעשרים וארבעה משמרות הלויים (ראה ערך משמרות) מחלק את אנשי המשמר לבתי אבות, וכל בית אב עובד עבודת המקדש יום אחד בשבוע של המשמר שלו (ראה ערך הני"ל), וראש בית האב מחלק את אנשי בית האב העובדים ביום שלהם איש איש על עבודתו (רמב"ם כלי המקדש ג ט), פלוני יהיה שוער בשער פלוני, ופלוני ישורר בכלי שיר פלוני (כסף משנה שם)⁵.

בתעניות

שלש התעניות הראשונות משלש עשרה התעניות שגוזרים על

הצבור בזמן עצירת גשמים (ראה ערך תענית גשמים) אנשי בתי אבות שעובדים באותם הימים אינם מתענים כלל, שאם היו מתענים לא היה להם כח לעבודה, ושלש השניות שהן יותר חמורות מתענים מקצת היום ואינם משלימים אותן, ושבע האחרונות מתענים ומשלימים אותן, דברי ר' יהושע; וחכמים אומרים אף שלש השניות לא היו מתענים כלל, ושבע האחרונות היו מתענים ולא היו משלימים אותן (תענית טו ב). הלכה כחכמים (רמב"ם תעניות ג ג, ה).

בשתיית יין

אנשי בית אב ביום העבודה שלהם אסורים לשתות יין, בין ביום בין בלילה (תענית טו ב; רמב"ם ביאת מקדש א ו).

כהן בזמן הזה שיודע שמות אבותיו ואבות אבותיו עד יהויריב, או עד משמר אחר מעשרים וארבעה משמרות (ראה ערכו), ויודע באיזה שבוע עבדו אנשי משמרתו, ובאיזה יום עבדו אנשי בית אב שלו, ויודע שבית אב שלו היה קבוע לעבוד ביום ידוע לעולם, אסור לשתות יין כל אותו היום שמא יבנה בית המקדש ויצטרך לעבוד (תענית יז א, ורבינו חננאל ורש"י).

היה יודע באיזה שבוע בשנה היו עובדים, ואינו יודע באיזה יום בשבוע – אסור לשתות יין כל אותו שבוע מספק (תענית שם, ורש"י).

אינו מכיר משמרתו ובית אב שלו, ויודע שבתי אבותיו קבועים שם – אסור לשתות יין כל השנה (שם), ואם אינו יודע שבתי אבותיו היו קבועים, בין שמכיר משמרתו ובית אב שלו, ובין שאינו מכיר – מותר לו לשתות כל השנה, שאין חוששים שמא יבנה המקדש, ושמא בית אב שלו יעבדו היום (רש"י שם ד"ה ואינו יודע).

רבי חולק ואומר שמותר לו לשתות כל השנה שתקנתו קלקלתו (תענית שם). ונחלקו בפירושו:

- יש אומרים שרבי מתיר בכל האופנים, שכן אם נחשוש לשמא יבנה המקדש יהיה אסור מן הדין לשתות לעולם, אף במכיר משמרתו ומשמרת בית אבותיו, שיש לחשוש שמא ישתנה סדר משמרות ונמצא זה צריך לעבוד, אבל תקנתו שלא נאסור עליו היא משום הקלקלה שזה כמה שנים שלא נבנה המקדש, ואין חוששים לשמא יבנה (רש"י שם ד"ה רב).

- ויש אומרים שלא נחלק רבי אלא על זה שאינו מכיר משמרתו ומשמרת בית אבותיו, שלחכמים אסור לו לשתות לעולם שמא יבנה המקדש ויצטרך לעבוד, ולרבי מותר לו לשתות עכשיו, שקלקלתו תקנתו, שכן אפילו אם יבנה המקדש לא ישמש עד שישב בית דין של כהונה ויקבעוהו באיזה יום ישמש (רבינו חננאל תענית שם, רמב"ם ביאת מקדש א ו, לפירוש הכסף משנה)⁶.

לכל הפירושים, הלכה כרבי (תענית שם; רמב"ם שם).

לתוספתא שם. וראה שם שהתוספתא ר"ל שלא היה משמר פחות מד' בתי אבות ויותר מתשעה). 4. ובחסדי דוד כתב שמשמר שהיו בו שבעה בתי אב, היו קבועים כל אחד ביומו לעולם, ובתי אב שהיו פחות משבעה, וחלקם עבדו שני ימים, כשבא שוב משמר זה לעבודתו, הבית אב שעבד יום אחד היה עובד ראשון להשלים חלקו. 5. וראה דברי הימים א כו יג, שם משמע שהגרילו. 6. ויש מפרשים כל שלשה אופנים שאמרו חכמים, וכן המחלוקת של רבי, בזמן שבית המקדש היה קיים, שכשמכיר משמרתו ובית אב שלו, ויודע שאותו היום הוא

בתי אבות. 1. ה, טור ח - יג. 2. וראה שו"ת חתם סופר (או"ח ר) בטעם שלא היה בית אב מיוחד לשבת לחזקיה משום דרכי שלום לפי שהקרבת מועטים, ואין כדי חלוקה בעורות. 3. שבתי האבות היו כולם שוים במספר האנשים הנצרכים לעבודת יום אחד שאין בו ריבוי של נדרים ונדבות, נמצא שמשמר שאנשיו מעטים אי אפשר לחלקו לשבעה בתי אבות, ולכן הוצרכו לחלקו לפחות מזה, ומשמר שאנשיו רבים, אף הוא אינו ראוי לחלקו לשבעה, לפי שישארו בכל בית אב אנשים בטלים מעבודה, לכן חילקו אותו ליותר משבעה (חסדי דוד

ראשיהם וזקניהם

ראש בית אב היה עומד משמאלו של כהן גדול בשעת הגרלת שעירי יום הכיפורים (יומא לט א; רמב"ם עבודת יום הכיפורים ג ב, וראה ערך עבודת יום כפור). ראש בית אב זה הוא אותו שהיה ראוי לעבוד באותו היום לחשבון בתי אבות שבמשמר, אלמלא שהוא יום הכפורים (מאירי יומא לה א).

וכן היה ראש בית אב משמאלו של כהן גדול כשהיה עובר בשורה לנחם אחרים, או כשהיה עומד בשורה ומתנחם מאחרים (סנהדרין יט א; רמב"ם כלי המקדש ד ה, ו ה. וראה ערך: כהן גדול; נחום אבליים).

ראש בית אב מאוחר מראש משמר, וקודם לכהן הדיוט (הוריות יג א; רמב"ם כלי המקדש ד יט) להחיותו, ולפדותו משביה, ולכל דבר של קדושה (מאירי שם).

האמרכל (ראה ערכו), מכיון שהוא קודם לגזבר ולראש משמר (ראה הוריות שם, ורמב"ם שם), כל שכן שקודם לראש בית אב; ויש סוברים שראש בית אב קודם לאמרכל (ירושלמי הוריות ג ה. וראה ערך אמרכל).

על חלוקת הכהנים בקרבנות שניתנים לאנשי בית אב, בין ביחסם כלפי בתי אבות האחרים, ובין בנוגע לחלוקתם בינם לבין עצמם, ראה ערך מתנות כהונה.

בְּתֵי חֲצִירִים¹

בתים בארץ ישראל שאינם בעיר, או שהם בעיר שאינה מוקפת חומה, או שאין לה דין עיר חומה²

נפדית אלא לאחר שנתיים (ר"ש משנן בתורת כהנים שם; לקוטי הלכות, זבח תודה ערכין שם; אור שמח לדעת הרמב"ם).

אין המוכר יכול ללוות כסף פדיון כדי לפדותו, ואינו יכול לפדות לשיעורים, אלא כל שהשיגה ידו לפדות הרי זה פודה ומשלם בבת אחת כל הכסף היוצא לפי החשבון, שהרי הקיש הכתוב בתי חצירים לשדה אחוזה, שאינו לזה וגואל, ולא גואל לחצאים (תוספות קדושין כא א ד"ה משום).

ולא הוא בלבד אלא כל הקרובים יכולים לפדות, כדין שדה אחוזה, וכל הקרוב – קרוב קודם לפדות (קידושין כא א. וראה לחם משנה עבדים ב ז שתמה שהרמב"ם השמיט)⁴.

גרעון כסף הפודה בית מבתי החצירים, מנכה לו הלוקח שכר דירה בעד הזמן שגר בביתו עד הפדיון לפי חשבון הכסף ששילם, ומחשב אתו לפי מספר השנים משנת המכר עד שנת היובל. שאם מכר לו, למשל, חמש שנים לפני שנת היובל בחמשים כסף, הרי כל שנה עולה בעשרה, ואם פדה שלש שנים אחרי המכר, מנכה לו שלשים כסף ומשיב לו את השאר, וזהו הנקרא גרעון כסף, שבתי חצירים יוצאים בו כשדה אחוזה, לפי שיש למוכר בתי חצירים גם כח יפה שבשדה אחוזה (משנה ערכין לג א, ורש"י ד"ה ובגרעון; רמב"ם שמיטה ויובל יב י).

הגואל בתוך שנה ראשונה אינו גורע כלום, כשם שאינו גורע בבתי ערי חומה (רדב"ז על הרמב"ם שם; לקוטי הלכות, זבח תודה ערכין שם), אבל אם גאל אחר י"ב חודש – מגלגל עליו את הכל, אפילו מה שבתוך השנה הראשונה, כדין השדות (רדב"ז שם)⁵.

יציאתם ביובל

לא פדה המוכר את הבית והגיע יובל, הרי הבית חוזר לבעליו בלא דמים, כשדה-אחוזה [ראה ערכו] (משנה ערכין לג א; רמב"ם שמיטה ויובל יב י), כיון שהקישו הכתוב לשדה אחוזה (תורת כהנים וערכין שם). ואף אם הגיע יובל בשנה השנייה למכירתו, הבית יוצא ביובל, אף

שם וגדרם

בתי חצירים נקראים הבתים שאינם בעיר, אלא של ישוב חצרות הסמוכות (רש"י ערכין לג ב ד"ה איני יודע)³, או שהם בעיר שאינה מוקפת חומה (ראה ערכין לג א, ב, ורש"י שם ד"ה בתי), כמו שנאמר: וּבְתֵי חֲצִירִים אֲשֶׁר אֵין לָהֶם חֹמָה (ויקרא כה לא).

ואפילו שיש לה עכשיו חומה, אלא שלא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, או שהוקפה לאחר שנתיישרה, או עיר שגגותיה חומתה, או ימה חומתה, שכל אלה אין להם דין של ערי חומה (ראה ערך בתי ערי חומה), הם בכלל בתי חצירים (רמב"ם שמיטה ויובל יב י, יד).

וכן עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון, אבל אין בה שלש חצרות של שני בתים או יותר, הרי הבתים שבה כבתי חצירים (תורת כהנים בחר ד ו; משנה ערכין לג ב; רמב"ם שם יד).

בית שאין בו ד' על ד' אמות אינו נידון כבתי חצירים אלא כשדה אחוזה (ראה ערך שדה אחוזה), לפי שהוא כשאר קרקע בלא בנין (רש"י סוכה ג א ד"ה ואינו).

פדיונם

המוכר בית מבתי החצירים, הזכות בידו לפדותו מן הקונה מיד מיום שמכר, כדין בתי-ערי-חומה (ראה ערכו), ואינו צריך להמתין שנתיים, כדין שדה אחוזה (תורת כהנים בחר ו; משנה ערכין לג א; רמב"ם שמיטה ויובל יב י), שנאמר: גֵּאֻלָּהּ תִּהְיֶה לָּהּ (ויקרא כה לא) מיד (ערכין שם).

הגיע י"ב חודש ולא גאל, הרי זה גואל עד שנת היובל, כדין השדות (רמב"ם שם), לפי שיש לו גם כח יפה שבדין שדה אחוזה, שאינה נחלטת ביד הקונה אחרי עבור השנה הראשונה, כדין בתי ערי חומה, שנאמר: עַל שְׂדֵה הָאָרֶץ יִחָשֵׁב (ויקרא כה לא) – הקישו הכתוב לשדה אחוזה (תורת כהנים וגמ' שם), לפיכך אם לא פדה בשנה ראשונה יכול לפדות אפילו בשנה שנייה, ובזה יפה כחו מבית עיר חומה ומשדה אחוזה, ששניהם אין פודים בשנה שנייה, שהרי בית עיר חומה נחלט אחר שנה ראשונה, ושדה אחוזה אינה

2. ראה ערך בתי ערי חומה בנוגע לפדיונם וליציאתם ביובל. 3. וראה מלבי"ם בחר סא שמוכר שבת חצירים אינם ערי פרוזות, אלא שערי פרוזות דין כבתי חצירים. 4. יש מצדד שבשנה ראשונה אין הקרובים יכולים לגאול, כדין בתי ערי חומה (מעשה חושב ערכין לג א). 5. ויש אומרים שאפילו בשנה ראשונה מגרע, ולא נתנו לו דין בתי ערי חומה אלא לענין שהוא גואל מיד (אור שמח שם, לדעת הרמב"ם; ערך השלחן העתיד לד ו).

שלחם, אסור לשתות באותו היום, וכשיועד משמרתו ולא בית אב שלו אסור באותו שבו, וכשאינו יודע את משמרתו אסור לעולם, ועל הדין שלישי הוא שחולק רבי וסובר שהדין נותן שאסור לו לשתות לעולם, אלא שבלבולו, שאינו מכיר את משמרתו, מורה על פחיתותו, שאינו מאותם שדרכם להימנות בעבודה, ולא יהיה תכופ מצד חבריו להביאו לעבוד, וקלקלתו זו היא תקנתו שמוותר לו לשתות תמיד (מאירי תענית שם). **בתי חצירים**. 1. ה, טור יד – יז.

ערכין ה; ברייתא ערכין לג א; רמב"ם ערכין ה ג, ואם הגיע יובל, אינו חוזר לבעליו בלא פדיון (ערכין שם), וגזרת חכמים היא זו (רבנו גרשום שם), שלא יאמרו הקדש יוצא בלא פדיון (ערכין שם).

פדה אחד מיד ההקדש, הרי זה פודה מיד השני כל זמן שירצה, ואינו כשדה אחוזה שאינו גואל עוד (רש"י ערכין לג א ד"ה וגואלו לעולם).

הגיע היובל ביד הפודה, חוזר לבעליו בלא פדיון (תוספתא ערכין ה יא, ערכין לג א). בגמרא נחלקו אמוראים: רב הונא אמר הבית חוזר לבעליו, ור' אושעיא אמר שהבית נשאר ביד הפודה (ערכין שם). הלכה כרב הונא (רמב"ם ערכין ה ג).

על פי שבשדה אחוזה אם פגע יובל השדה נשארת ברשות לוקח עד שנתיים (ראה ערך שדה אחוזה), לפי שנאמר בבתי החצרים: וְכִי־יָצָא (ויקרא כה לא) – לרבות שיוצא ביובל אף בזו שאין שדה אחוזה יוצאת (רב פפא לדעת רב אושעיא בערכין שם) ⁶.

אבל פגע יובל בשנה הראשונה – יש מהראשונים שנראה מדבריו שלדברי הכל יוצא ביובל, כיון שיש לו גם כח של דין בית עיר חומה בשנה הראשונה, שעדיין אינו נחלט, לכן יוצא ביובל מדין שדה (ראה רש"י ערכין שם ד"ה לכהנים).

פדיונם מהקדש

המקדיש בתי חצרים, הרי זה פודה מן ההקדש לעולם (תוספתא

בְּתֵי עָרֵי חוֹמָה

בתים בערים שבארץ ישראל, המוקפות חומה מימות כיבוש הארץ, בנוגע לפדיונם וליציאתם ביובל

עיר חומה וגדרה

הגדרה אין המקום נקרא עיר חומה עד שיהיו שם לפחות שלש חצרות, ובכל חצר לפחות שני בתים (תורת כהנים בהר ד; משנה ערכין לב א; רמב"ם שמיטה ויובל יב יד), ושיהא המקום מוקף חומה לפני בנין החצרות; אבל מקום שנתיישוב לפני שהוקף אינו נידון כעיר חומה, שנאמר: בֵּית מוֹשֵׁב עִיר חוֹמָה (ויקרא כה כט), שהוקף ולבסוף ישב שמשמעו בית מושב של עיר חומה (בריייתא ערכין לג ב, מגילה ג ב), שיקיפוה חומה תחילה, ואחר כך יבנו החצרות בתוכו (רמב"ם שם) ².

גג או ים עיר שגגותיה חומתה, או שהים חומתה – אינה כעיר **כחומה** חומה (משנה ערכין לב א; רמב"ם שמיטה ויובל יב ג). גגותיה חומתה:

- יש מפרשים שהקיפוה בתים תכופים זה לזה כחומה (רש"י ערכין לב א ד"ה שגגותיה).
- יש מפרשים שהיו הגגות משופעים עד לארץ, והן הן החומות (רבנו גרשום ערכין שם, בפירוש ב; ערוך איגר. בפירוש ב).
- יש מפרשים שהיתה כל החומה מלאה גגות (רבנו גרשום שם בפירוש א).
- ויש מפרשים חומה שאינה מסבכת כל העיר, אלא מעט מכאן ומעט מכאן (ערוך שם בפירוש ג).

מיטות יהושע אין דין עיר חומה אלא לזו שהיתה מוקפת חומה **בן נון** מימות יהושע בן נון בשעת כיבוש הארץ (תורת כהנים בהר ד; משנה ערכין לב א; רמב"ם שמיטה ויובל יב טו).

עיר שהיתה מוקפת חומה בשעת הכיבוש, אף על פי שאינה מוקפת עכשיו, בשעת מכירה, הרי היא כמוקפת (תורת כהנים בהר ד, וערכין לב א; רמב"ם שמיטה ויובל יב טו).

יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת אם קדושה ראשונה בטלה,

או קדשה גם לעתיד (ערכין לב ב; מגילה י ב. וראה ערך ארץ ישראל: קדושתה), שאם לא קדשה לעתיד אף זו שנפלה שוב אינה קדושה (רש"י ערכין שם ד"ה בטלו; רבנו גרשום שם) ³.

ויש סוברים אף על פי שקדושה ראשונה בטלה, מכל מקום אין זה בזה תלוי, וכל שלא בטלה הקדושה מן הארץ כולה, אפילו נפלה החומה עדיין דינה כמוקפת (כסף משנה שמיטה ויובל שם, לדעת הרמב"ם; רמב"ן מגילה י ב ד"ה ונראה).

בית עיר חומה וגדרו

שיעורו בית עיר חומה הוא שיש בו ד' על ד' אמות, ושאין בו שיעור זה אינו נידון כבית עיר חומה (סוכה ג א; רמב"ם שמיטה ויובל יב יב. וראה ערך בתי חצרים שנידון כשדה אחוזה).

מיקומו בית הבנוי לפני מן החומה הרי הוא בית עיר חומה, והבנוי כחומה, נחלקו תנאים: ר' יהודה אומר אינו כבתי ערי חומה, ור' שמעון אומר כותל החיצון היא חומתו (תורת כהנים בהר ד; משנה ערכין לב א). הלכה כר' יהודה (רמב"ם שמיטה ויובל יב יב, וראה ערך בתי חצרים).

מנהגו בתי בדים, מרחצאות, מגדלות, שובכים, ובורות שיחין ומערות אף הם בכלל בית עיר חומה, שנאמר: וְגַם הַבֵּית אֲשֶׁר בְּעִיר (ויקרא כה ט) – לרבות את אלו (תורת כהנים בהר ד; ערכין לב א; רמב"ם שם יא).

שדות, גנות ופרדסים בשדות נחלקו תנאים: ר' מאיר אומר אף השדות, ור' יהודה אומר חוץ מן השדות (תורת כהנים שם; ערכין לב א). ברם אמרו שלא נחלקו אלא על מקום שאינו ראוי לזריעה, אבל השדות לדברי הכל אינם בכלל זה (ערכין שם).

אף בגגות ובפרדסים נחלקו תנאים: ר' מאיר אומר הרי הן כבתי ערי חומה, וחכמים אומרים הרי הן כשדות (תוספתא ערכין ה יד). הלכה שהגגות הן כבתים (רמב"ם שמיטה ויובל יב יא).

שהקיפו חומה הרי זה נידון כעיר חומה (תוספות מגילה שם ד"ה כרך). יש סוברים אם נתישבו תחילה על דעת להקיף חומה, אף על פי שהקיפו לאחר שנתישבו, הרי זה כעיר חומה (טור אורח חיים תרפח, בשם רמ"ה). ³ ויש פוסקים כיון שאם נפלה החומה בטלה קדושתה מיד (ראב"ד בהשגות שם) כיון שהלכה קדושה ראשונה בטלה (ראה ערך ארץ ישראל, שם, עמ' רטז, שכי"ה גם דעת הראב"ד) וזה בזה תלוי (מרכבת המשנה שם לדעת הראב"ד; לקוטי

⁶. וראה בלקוטי הלכות, זבח תודה שם ד"ה תניא שגרס רב הונא מודה, וראה לחם משנה ערכין ה ד לדעת הרמב"ם שהדבר שנוי במחלוקת אמוראים, ולהלכה גם בבתי חצרים הבית נשאר ביד הלוקח עד שנתיים, כמו בשדה אחוזה. **בתי ערי חומה**. 1. ה, טור יז – כט. 2. ראה מנחת חנוך (מצוה שמ) שדקדק מלשון הרמב"ם שהעיקר תלוי בחומה ובתים ולא בדירה. ויש מן הראשונים סוברים אפילו נבנו הבתים לפני החומה, כל שלא נכנסו לגור שם עד

פדיונם

זמנו המוכר בית בתוך עיר המוקפת חומה הזכות בידו לפדותו מן הקונה בתוך שנה אחת למכירתו בכל עת שירצה (משנה ערכין לא א; רמב"ם שמיטה ויובל יב א), שנאמר: וְאִישׁ כִּי יִמְכֹר בֵּית מוֹשָׁב עִיר חוֹמָה וְהָיְתָה גְּאֻלָּתוֹ עַד תֵּם שְׁנַת מִמְכָּרוֹ יָמִים תִּהְיֶה גְּאֻלָּתוֹ (ויקרא כה כט).

וגואל מיד אפילו בו ביום שמכרה (משנה ערכין שם, ורש"י ד"ה מתני'), רבי אומר: יָמִים תִּהְיֶה גְּאֻלָּתוֹ (ויקרא כה כט), אין ימים פחות משנים (תורת כהנים בהר ד; ברייתא ערכין שם), שאין המוכר רשאי לגאול אלא לאחר שני ימים (רש"י ורבינו גרשום שם; ראב"ד לתורת כהנים בפירוש ב); ויש מפרשים שיש לו רשות לגאול שני ימים יותר על שנתו (ראב"ד בפירוש א). הלכה כחכמים (רמב"ם שם) ⁴.

איזו שנה שנה זו שאמרה תורה אינה שנת מנין העולם אלא עד מלאת שנה מיום שמכר, שנאמר: עַד תֵּם שְׁנַת מִמְכָּרוֹ (ויקרא כה כט) – ממכרו שלו, ולא של מנין עולם (תורת כהנים בהר ד); ערכין שם, ושם יח ב), ואין השנה נגמרת אלא מעת לעת, כגון אם מכר בחצי היום הרי הוא פודה עד השנה הבאה בחצי היום.

שנה של בתי ערי חומה נחלקו בה תנאים אם היא שנת חמה או שנת לבנה: רבי אומר מונה שלש מאות וששים וחמשה ימים, כמנין ימות החמה, ואף בשנה מעוברת אין נותנים לו יותר ⁵; וחכמים אומרים מונה שנים עשר חודש מיום ליום, ואם נתעברה השנה נתעברה למוכר (ערכין לא ב). הלכה כחכמים (רמב"ם שמיטה ויובל יב א,ה).

חלוט עברה שנה ולא פדה, הבית חלוט ללוקח, ואפילו ביובל אינו יוצא, שנאמר: וְאִם לֹא יִגָּאֵל עַד מְלֵאת לוֹ שְׁנָה תְּמִימָה וְקָם הַבֵּית אֲשֶׁר בָּעִיר אֲשֶׁר לוֹ חֹמָה לְצִמְיֻתָּהּ לְקַנְהָ אֹתוֹ לְדִרְתָּיו לֹא יֵצֵא בְּיָבֵל (ויקרא כה ל. משנה ערכין לא א; רמב"ם שמיטה ויובל יב ד), וכתבו ראשונים שכעין קנס הוא שקנסה תורה למוכר מפני חיבת הארץ (חינוך מצוה שמ. וראה רמב"ן ויקרא שם).

אפילו פגע יובל בתוך השנה אינו יוצא (ערכין לא ב; רמב"ם שם ט), אלא יהיה ביד הלוקח עד שירצה המוכר לגאול כל שנת המכר, או עד שתימלא שנה ויוחלט ללוקח (רמב"ם שם).

וכן הנותן מתנה, אם לא פדאו עד שנה הבית חלוט ללוקח ואינו יוצא ביובל; ר' מאיר חולק וסובר שאין המתנה כמכר (ערכין לא א,ב), ופרשו ראשונים שיכול לפדות לעולם (רבינו גרשום ותוספות שם לא ב ד"ה דאי בפירוש ב). הלכה כחכמים (רמב"ם שמיטה ויובל יב ד).

סקדיש המקדיש בתי ערי חומה גואל מיד וגואל לעולם (תוספתא ערכין ה י; ערכין לא ב; רמב"ם ערכין ה א), שנאמר: לְקַנְהָ אֹתוֹ לְדִרְתָּיו (ויקרא כה ל), יצא הקדש שאין לו דורות (תורת כהנים בהר ד; ערכין שם. וראה רמב"ם שמיטה ויובל יב ח).

גאל אדם אחר מיד ההקדש, והגיע שנים עשר חודש ולא גאל הבעלים מידו, הרי זה נחלט ביד הגואל (תוספתא שם; ערכין שם; רמב"ם שמיטה ויובל שם).

מן ההקדש אינו יוצא ביובל (ערכין לג א).

ערי חומה של לויים בתי ערי חומה של לויים או כהנים שמכרו אותם, גואלים לעולם (משנה ערכין לג ב; רמב"ם שמיטה ויובל יג א), שנאמר: גְּאֻלָּת עוֹלָם תִּהְיֶה לְלוֹיִם (ויקרא כה לב).

ישראל שנפלה לו ירושה מאבי אמו בית בעיר חומה של לויים – רבי אומר אינו גואל כלוויים, עד שיהא הוא לוי ובעיר מערי הלויים; וחכמים אומרים שאין צריך שיהא הוא עצמו לוי, ולכן אף שלוי שירש את ישראל אינו גואל כלוי, אבל ישראל שירש את הלוי גואל לעולם (ערכין לג ב). הלכה כחכמים (רמב"ם שם יג ח,ט).

לוי שמכר בית עיר חומה ולא גאלו, ופגע בו יובל, הרי זה יוצא ביובל, שנאמר: וְיָצָא מִמְכָּר בֵּית וְעִיר אֲחֻזָּתוֹ בְּיָבֵל (ויקרא כה לג. ערכין לג א, ורש"י ד"ה בן לוי, לג ב ד"ה מוכרין; רש"י ורמב"ן ויקרא כה לג. וראה ערך יובל); וכן המקדיש בתי ערי חומה של כהנים או לויים, וגאל אחר מיד הגזבר והגיע היובל, הרי הם חוזרים לבעלים ביובל (מאירי קדושין כא א ד"ה הקדיש) ⁶.

ירושלים ירושלים אין בית נחלט בה (ערכין לב ב; רמב"ם שמיטה ויובל יב יב), מפני שירושלים לא נתחלקה לשבטים (ראה ערך ירושלים), והתורה אמרה: לְקַנְהָ אֹתוֹ לְדִרְתָּיו (ויקרא כה ל, בבא קמא פב ב), והרי אין לו מי שמקנה לו (רש"י ערכין שם ד"ה אין הבית), ואם יגיע יובל, יוצא ביובל כבתי החצרים (רש"י בבא קמא שם ד"ה אין הבית).

קנה מאחר כתבו אחרונים שאין דין מוכר בית עיר חומה אלא במוכר בית אחוזתו, אבל לא מה שקנה מאחר, ואפילו הוחלט הבית אצל הלוקח לאחר שעברה השנה, אין אחר כך עליו דין בית עיר חומה, שלא אמרה תורה אלא במוכר אחוזתו (שפת אמת שם לא א ד"ה אלא לר"י).

המצוה לדון דין בתי ערי חומה נמנית במנין המצות (ספר המצוות עשין קלט; סמ"ג עשין קנד; ספר החינוך מצוה שמא).

תנאי הפדיון

כשאין למוכר כל הכסף כשאין למוכר כסף של עצמו כדי לפדות כל הבית, נחלקו תנאים: חכמים אומרים אין המוכר יכול לפדות אלא אם כן השיגה ידו לפדות בכסף שלו, אבל לא ילוה כדי לפדות, ולא יפדה לחצאין אם לא היה לו לשלם את כל הכסף בבת אחת; ר' שמעון חולק וסובר שבבתי ערי חומה לזה וגואל, וגואל לחצאין (קדושין כא א, ערכין לא א לפי רבינו גרשום שם ותוספות ד"ה תניא). הלכה כחכמים (רמב"ם שמיטה ויובל יב ב).

ויכול למכור בנכסיו כדי לפדות (רמב"ם שם; ספר החינוך מצוה שמא), לא כשדה אחוזה שאינו מוכר דבר שהיה מצוי לו בשעת המכר (ראה ערכין ל ב; ומצא פרט למצוי, וראה ערך שדה אחוזה).

גרעון כסף כשהמוכר פודה אין הוא מגרע כלום ללוקח בעד זה שישב בביתו כל השנה (רש"י לא א ד"ה הרי, על פי המשנה שם; רמב"ם שמיטה ויובל יב א) ⁷.

הפודה בתי ערי חומה של לויים, מכיון שיש להם דין יציאה ביובל (ראה לעיל), הפודה מגרע שכר הדירה בעד הזמן שגר בבית עד

(תקופות) אין חוששים לשעות כאן (פירוש המשניות לרמב"ם שם). ויש סוברים שלרבי נותנים לו בדיוק כשנת החמה, היינו עוד עשרה ימים וכ"א שעות ור"ד חלקים (ראה ערך הני"ל. הגהות מרדכי קדושין תקסז). 6. ויש שנראה מדבריהם שבתי ערי חומה של כהנים ולויים אינם יוצאים ביובל (ראה תוספות ערכין ג ב ד"ה מוכרין, אבל ראה חק נתן שם שמגיה ומוחק המלה ס"ד). 7. ואף על פי שהוא צד אחד ברבית, שאם יפדה נמצא שנשתמש הלוקח בבית

הלכות, זבח תודה שם ד"ה כמה ראשונים). 4. אף הנותן מתנה פודה בתוך שנת אחת למתנתו (ראה ערכין לא ב; רמב"ם שמיטה ויובל יב ד). יש מן הראשונים סוברים, שלר' מאיר שסובר מתנה אינה כמכר בנוגע לחזרת שדות ביובל (ראה ערך יובל) אינה כמכר גם בנוגע לבתי ערי חומה, ואינו פודה אפילו בתוך שנה (תוספות ערכין לא ב ד"ה דאי בפירוש א). 5. ואף על פי ששנת החמה הוא שס"ה ימים ורביע יום (ראה ערך עבור שנה וערך שנה וערך

התקין תקנה בדבר (ערכין לא ב, ראה לעיל), והוא היה בזמן בית שני, אלא שלסוברים שבזמן בית שני נהגו יובלות מן התורה (ראה ערך יובל מחלוקת ראשונים בדבר), אף בתי ערי חומה נהגו מן התורה (תוספות גיטין לו א ד"ה בזמן, וערכין לא ב ד"ה התקין); ולסוברים שלא נהגו יובלות אלא מדבריהם, אף בתי ערי חומה נהגו מדבריהם (רמב"ן גיטין שם. וראה מרכבת המשנה שמיטה ויובל ב טז בדעת הרמב"ם)¹¹.

לסוברים שבימי עזרא קידשו מחדש ערי החומה (ראה ערך ערי חומה מחלוקת בדבר, ושם שהלכה שקדושה ראשונה בטלה וקידשו מחדש) נחלקו בדבר איזו עיר היא עיר חומה: יש אומרים שכשם שבבית ראשון אין דין עיר חומה אלא לזו שהיתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון, כך בימי עזרא לא קידשו אלא את הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון (קריית ספר שמיטה ויובל יב; שו"ת מהר"ט ב יורה דעה לו); ויש אומרים שלא הצריכו חומה מימות יהושע בן נון אלא מפני שעת כיבוש הארץ שהיתה אז, ומכיון שכיבוש עזרא ככיבוש יהושע, לכן אף המוקפות חומה באותה העת של עזרא נהג בהן דין בתי ערי חומה (רדב"ז שמיטה ויובל יב טו; מנחת חנוך שמא)¹².

אחרי חורבן משחרב הבית בטלו בתי ערי חומה אפילו לדעת **בית שני** הסוברים שהיו נוהגים בבית שני מדבריהם (רמב"ן גיטין לו א ד"ה מי איכא, בסופו); ויש מהראשונים סוברים שאף לאחר חורבן הבית כל זמן שבית דין היו קבועים בארץ ישראל נהגו יובלות וכל הדינים התלויים ביובל משום זכר ליובל (רמב"ן שם בשם הראב"ד. וראה ערך יובל). לעתיד לבוא, כביאה שלישית, בעת שיכנסו ישראל לארץ, יהיו נוהגים שוב דין בתי ערי חומה (ראה ערכין לב ב, ורמב"ם שמיטה ויובל יב טז).

על קידושם לעתיד לבוא, ראה ערך ערים מוקפות חומה.

הפדיון, לפי חשבון השנים משנת המכירה עד שנת היובל (רמב"ן ויקרא כה לג. וראה ערך בתי חצרים, וערך שדה אחוזה, על גרעון כסף).

בעל כורחו של לוקח כיון שנתנה תורה רשות למוכר לגאול, אם לא רצה הלוקח לקבל, יכריחוהו בית דין לקבל (קריית ספר שמיטה ויובל יב), ואם הגיע יום השנה למכירה ולא מצא את הלוקח, הרי זה מניח את הכסף בבית דין ושובר את הדלת ונכנס לביתו, ואימתי שיבא הלוקח יטול מעותיו (תורת כהנים בהר ד; משנה ערכין לא ב; רמב"ם שמיטה ויובל יב ז), ודבר זה מתקנת הלל הזקן, לפי שהיה הלוקח נטמן ביום האחרון, כדי שיהא הבית נחלט לו (תורת כהנים שם; משנה שם)⁸.

פדיון גירושים וקרובים מת המוכר יכול בנו לפדות בתוך השנה, וכן אם מת הלוקח פודה מיד בנו (משנה ערכין לא א; רמב"ם שמיטה ויובל יב ג), וכן כל הגירושים פודים (מנחת חנוך שמא), אבל הקרובים אינם יכולים לפדות (קדושין כא א; רמב"ם שם ב), ויש סוברים שאף הקרובים יכולים לפדות (חינוך מצוה שם)⁹.

המוכר יכול לפדות גם מלוקח שני שלקח מן הראשון, אבל הזמן נחשב מיום שמכר ללוקח הראשון, וכיון שעברה שנה שוב אינו פודה, ונחלקו אמוראים למי נחלט הבית: ר' אלעזר אומר ללוקח ראשון, ור' יוחנן אומר ללוקח שני (ערכין לא ב), וכן הלכה (רמב"ם שם ד)¹⁰.

זמנם שנאמר אין בתי ערי חומה נוהגים אלא בזמן שהיובל נוהג, שנאמר: לא יצא פִּיבָל (ויקרא כה ט) הרי שתלוי ביובל (ערכין כט א; רמב"ם שם י ט), ולפיכך משגלו ישראל בחורבן בית ראשון ובטלו היובלות (ראה ערך יובל) לא נהגו בדין בתי ערי חומה (ראה רמב"ם שמיטה ויובל יב טו).

בבית שני בבית שני היה נוהג דין בתי ערי חומה, שהרי הלל הזקן

בְּתֵר מַעְקְרָא; בְּתֵר בְּסוּף

תוצאה של מעשה, מתייחסת לשעת המעשה או לשעת התהוותה בפועל

בגופה, אלא מכחה, ואינו חייב אלא חצי נזק, כדין כל נזק שבא על ידי כחה של הבהמה, שנקרא צרורות (ראה ערכו).

ולרבה פשוט לו, שכן אמר רבה שאם זרק אדם כלי מראש הגג, ובא אחר ושבחו במקל קודם שהגיע הכלי לארץ – פטור המשבר, שאנו אומרים כלי שבור שבר (בבא קמא שם). ובביאור שיטתו נחלקו בראשונים:

• רוב הראשונים סוברים שלרבה הולכים "בתר מעיקרא", הואיל וסופו היה להישבר כשינוח בארץ, ולכן המשבר פטור, שכבר היה הכלי כשבור קודם לכן, והזורק חייב לשלם (רש"י בבא קמא שם ד"ה פטור; רא"ש שם ב א).

ויקרא שם). 10. יש מהאחרונים מצדדים שגם לוקח ראשון יכול לפדות מן השני בתוך השנה (מנחת חנוך שמא). 11. יש מן האחרונים שכתב שאפילו שהיובל לא נהג בבית שני אף מדבריהם, מכל מקום נהגו דין בתי ערי חומה, כיון שקידשו עזרא לערי חומה (ראה ערכין לב ב). וראה ערך ערים מוקפות חומה, וגם קידש את שנת החמישים לצורך מנין השמיטות (ראה ערך יובל). ערוך השלחן העתיד לא י. וראה רמב"ם שמיטה ויובל י ט שלא כתב כן. וראה חידושי הגר"ח הלוי שם יב טז, ואכן האזל בית הבחירה ו טו). 12. וראה ערך ערים מוקפות חומה אם בימי עזרא היו צריכים לקדש ערי החומה בקידוש חדש, ושם במה הוא הקידוש.

בתר מעיקרא; בתר בסוף. 1. ה, טור כט – לד.

בנזיקין

מחלוקת אמוראים נחלקו אמוראים בשאלה אם מייחסים תוצאה לשעת המעשה או לשעת התהוותה: רבא הסתפק, ולרבה היה פשוט (בבא קמא יז ב). כיצד, בהמה שדרסה כלי, ונתגלגל על ידי דריסתה למקום אחר ונשבר שם – רבא הסתפק אם "בתר מעיקרא אזלינן", שהכלי נחשב כשבור משעה שהבהמה דרסה עליו ברגליה, ונמצא שנשבר בגוף הבהמה, וחייב בעל הבהמה לשלם נזק שלם כדין רגל (ראה ערכו), שהוא אחד מאבות-נזיקין (ראה ערכו); או "בתר מנא אזלינן", שאין הכלי נחשב כשבור אלא משעה שנשבר בפועל, ואז הרי לא נשבר

כל השהה בחינם בעד המתנת הכסף שהלוה עד זמן הפדיון בלבד, מכל מקום התורה התירתו (ערכין לא א). וראה שם במשנה ובערך רבית שיש אומרים שאין זה רבית. 8. גם כשהמוכר היה אנוס כל השנה ולא היה סיפק בידו לפדות, אינו פודה אחר השנה, ואין אומרים אנוס התורה פטרנו. בטעם הדבר ראה קצות החושן ונתיבות המשפט (סי' נה סק"א) שנחלקו אם פדיון בתי ערי חומה הוא קנין חדש, או קיום תנאי שכשמוחזיר הכסף בטלה המכירה למפרע. וראה מנחת חנוך שמא. שאם הוא קנין חדש צריך מעשה קנין בשעת פדיון, ואם המכירה מתבטלת למפרע אין צריך מעשה קנין חדש. 9. יש מן הראשונים אומרים שבערי לויים אף הקרוב יכול לגאול, שנאמר: וְאֶשֶׁר יִגָּאֵל מִן הַלְוִיִּם (ויקרא כה לג) – יהיה הגואל שגאל הוא בעצמו, או הלוי הקרוב אליו (רמב"ן

חץ וכיוצא אין הולכים "בתר מעיקרא", אבל אין הדברים אמורים אלא בזורק ובא אחר ושיבר במקל, שהנזק בפועל בא על ידי המקל ולא על ידי הזריקה, אבל אם הכלי נשבר מחמת הזריקה הולכים "בתר מעיקרא" (שו"ת אחיעזר א יט; שו"ת זכרון יהונתן ח"מ ב, ראה שם בארוכה).

בשבת

הזלפת נר מותר להדליק אש בערב שבת אף על פי שהאש **נערג שבת** הולכת ודולקת בשבת, אפילו לדעת הסוברים – וכן הלכה – שאשו משום חציו, וכל מה שנדלק אחר כך הרי זה כאילו האדם בעצמו הבעיר, אפילו שלא נתכוין כלל להבערה שלאחר כך, וכל שכן כאן שעיקר כוונתו הוא שתלך ותדלק בשבת (ראה ערך אש: החיוב), לפי שאנו חושבים אמנם שהאדם הדליק את כל האש, אבל לא שהוא עומד ומדליק עכשיו, אלא כאילו הדליק מקודם בשעת מעשה ההדלקה, וכן בשבת אנו חושבים כאילו גמר כל ההדלקה בערב שבת, שאינו זמן איסור (נמוקי יוסף בבא קמא כב א ד"ה אשו).

ופירשו אחרונים הטעם לפי שאנו הולכים "בתר מעיקרא", ובנזיקין מייחסים הנזק לשעת המעשה (ראה לעיל: בנזיקין), ואף בשבת אנו מייחסים מעשה הדליקה לשעת מעשה ההדלקה (קצות החושן שצ סק"א).

יש מהאחרונים סוברים שטעם זה לא יתכן אלא לסוברים שאף בזריקת חץ הולכים "בתר מעיקרא" (קצות החושן שצ סק"א, וראה לעיל); ויש סוברים שכאן כיון שהמעשה הגיע לידי התוצאה בפועל, שהאש לבסוף דולקת מכח מעשהו הראשון, הכל מודים שאף בזריקת חץ הולכים "בתר מעיקרא" (שו"ת אחיעזר א יט; שו"ת זכרון יהונתן ח"מ ב).

אפיה הנגמרת האחרונים דנו הרבה באופה ומבשל בשבת סמוך **במוצאי שבת** לחשכה, והאפיה והבישול נגמרים במוצאי שבת – אם חייב כאילו נגמרה כל המלאכה בשבת בשעה שעשה המעשה, או שפטור מכיון שגוף המלאכה נעשתה בחול ואין כאן חילול שבת.⁴

המחלוקת במדיר אשתו ונשבת אם הולכים בתר מעיקרא או בתר בסוף (כתובות נב א), והדין באיסור רבית אם "בתר מעיקרא אולת" או "בתר בסוף" (בבא מציעא ס ב) אינם ענין לכאן, והם שמות שוים ועניינים מתחלפים, וראה ערך בעל: חובותיו, וערך רבית.

• אלא שיש מהראשונים סובר שאף על פי שלרבה הולכים "בתר מעיקרא", מכל מקום אף הזורק פטור, שמא לא היה הכלי נשבר, אף על פי שאמדוהו להישבר, והשני גם כן פטור, כיון שאמדוהו שישבר מחמת הראשון, אבל בהמה שדרסה כלי ונתגלגל ונשבר, הרי נשבר מחמת דריסת הבהמה, לכן הולכים "בתר מעיקרא", וחייב נזק שלם כמו שהזיקה בגופה (רשב"א שם, בשם הראב"ד; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים).

• ויש מן הראשונים חולק וסובר שלרבה הולכים "בתר בסוף", דהיינו אחר שעת התהוות המעשה בפועל, ולכן הראשון פטור, שאין אנו רואים את הכלי כאילו הוא שבור קודם שנשבר בפועל, והשני פטור לא מטעם שהולכים "בתר מעיקרא", אלא מפני שהכלי ששבר אינו שוה כלום מאחר שסופו להישבר, אפילו אם אינו נחשב כשבור עכשיו (רמב"ן במלחמות שם סו ב).

להלכה להלכה נחלקו ראשונים:

• **יש פוסקים שהולכים "בתר מעיקרא"** (רמב"ם חובל ומזיק ז יב, בזורק כלי; רא"ש בבא מציעא ב א, טז; טוש"ע שפ"ד, שצ ה).
• **יש סוברים שהדבר ספק, ולכן שניהם פטורים, שהמוציא-מחברו-עליו-הראיה** (ראה ערכו, ריטב"א בשם רבו, הובא בנמוקי יוסף בבא קמא פ"ב בסופו).

• **יש סוברים שיש לדון בזה כדין ממון המוטל בספק שחולקים** (בעל המאור בבא קמא פ"ב בסופו).²

• **ויש פוסקים שהולכים "בתר בסוף"** (מלחמות לרמב"ן שם לפי רבה, ופסק הלכה כמותו).

זורק חץ כתבו ראשונים שאין אומרים שהולכים בתר מעיקרא – לסוברים כן – והכלי נחשב שבור משעת הזריקה, אלא בזורק את הכלי עצמו, אבל אם זרק חץ או אבן על כלי, ובא אחר וקדם ושברו – חייב המשבר, ולא שייך כאן לומר שכלי שבור שיבר, שאם לא כן לא יצויר לעולם דין של צרורות, שהרי הבהמה זרקה בגופה את הצרורות, ואנו מחייבים חצי נזק כדין כחה, לפי שבשעת הנזק אין שם גופה אלא כחה (תוספות בבא קמא יז ב ד"ה זרק; וכן פסק הש"ך שפ"ד ס"ק כז).³

יש מהאחרונים סוברים שהבדל זה אינו מוסכם, וראשונים אחרים חולקים עליו (ים של שלמה בבא קמא ד ד; קצות החושן שצ סק"א); ויש מהאחרונים סוברים שאין כל מחלוקת בין הראשונים, והכל מודים שבזריקת

האות השלישית מכ"ב אותיות של אל"ף ב"ת

שמאל עבה רחוקה קצת ממנה ומחוברת אליה על ידי עוקץ דק.² גופה של ג' יהיה כמו ז' שהרגל יוצאה מאמצעו של הראש העליון, ולא מקצהו הימני כמו בוי"ו (בית יוסף אורח חיים לו; שו"ע הרב שם ב); ויש אומרים שלפי הקבלה הרגל מתחילה מקצה הימני כמו וי"ו.³

יואב (קמא או"ח י, ותנינא יג, ובהשטמה ו שם) שסוברים שחייב. וראה שו"ת הלכות קטנות (א רסו), ומנחת חנוך (מצוה רצח אות ח, ט), ואגלי טל (זורע אות ח בהגה, אבני נזר או"ח מח-ט) שסוברים שפטור. ג. 1. ה, טור לה - לו. ראה גם ערך אותיות. 2. בהלכות צורת האות ראה הגהות מימוניות תפילין סוף פרק א, ברוך שאמר צורת האותיות, אגור דיני תפילין, בית יוסף אורח חיים לו, שו"ע הרב לו ב, משנה ברורה לו טו, וערוך השולחן לו ט. 3. שו"ע הרב שם, בשם קבלת האר"י ז"ל, וראה ערוך השולחן שם בשמו. וראה שתי הדעות

צורתה [ראה איור מס' 9 בסוף הכרך]

צורת אות ג' מהאל"ף ב"ת שבכתב-אשורי (ראה ערכו), בכתובת ספר תורה, תפילין ומזוזה (ראה ערך אותיות: צורתן) היא: ראש העליון עב, ורגל דקה נמשכת ממנו למטה לצד ימין, ובסופה ירך

2. וראה שם שאף על פי שבכל מקום של ספק בממון אין הלכה שחולקים, כאן משום פשיטותו של רבה יש לדון כן. 3. טעם ההבדל שביניהם הוא, שכשזרק הכלי עצמו כבר נעשה מעשה הנזק בגוף הכלי, ולכן חושבים כאילו כבר הוזק, אבל כשזרק חץ או אבן עדיין לא נעשה שום דבר בגוף הכלי, רק בדבר מן החוץ, ולכן כל זמן שלא נשבר אין הולכים "בתר מעיקרא" לומר כאילו כבר שבור (בי"ח שפ). 4. ראה פרי מגדים (פתיחה להלי' שבת בסופו) שמסתפק בדבר. וראה רש"י (שבת עג א), וצפת פנח (על הרמב"ם שבת ט א), ושו"ת חלקת

בשם מנהג רומא); ויש שכותבים באותיות אחרות (ראה שו"ת דבר אברהם ב לה לכתוב ב - זש, ובשו"ת גבול יהודה נב ונג לכתוב ב - ז. וראה ערך ז. וראה ערך שמות גיטין).

שונות

ג' של וְהַתְגַּלַּח (ויקרא יג לג), היא ג' רבתי (מסורה גדולה ריש בראשית, ויקרא שם, וריש דברי הימים א; מדרש אותיות בלקט מדרשים לרש"א וורטהיימר; סוף ספר מעשה רוקח על הרמב"ם ח"א). ויש שכתבו שאף הג' של גֵּן נְעוּל (שיר השירים ד יב) היא ג' רבתי (מחזור ויטרי עמ' 683).

הג' של וְגוֹשׁ עֶפֶר (איוב ז ה) היא ג' זעירא (מסורה גדולה ריש ויקרא; מדרש אותיות שם; מעשה רוקח שם; מחזור ויטרי שם) ⁷.

ג' היא אחת משש אותיות - בג"ד כפ"ת - שיש בה דגש קל בתחילת מילה ואחרי שוא נח.

גאווה

איסור להיות גבה לב כלפי ה' או כלפי בני אדם

אֶת הַחֵיל הַזֶּה וְגו' (דברים ח יב - יז), ומכאן אזהרה שלא יתגאה האדם במה שחננו הבורא - הן בממון, הן ביופי, הן בחכמה - אלא יש לו להיות עניו מאד ושפל ברוך לפני ה' ואנשים, ולהודות לבוראו שחננו זו המעלה (סמ"ג לאוין סד); ויש אומרים שעיקר האזהרה הוא כלפי בני אדם, היינו שלא יתגאה הגדול על הקטן (שערי תשובה ג לד), ולא ידמה להיות מעלתו רמה ונישאה על מעלת חבריו, ויתגאה על שאר בני אדם שלא לשם שמים (מאירי חיבור התשובה עמוד 117) ².

חומרות האריכו חכמים בגנאי של גסי הרוח (לשון הסמ"ג לאוין סד), ואמרו: כל אדם שיש בו גסות הרוח כאילו עובד עבודה זרה, וכאילו כופר בעיקר (סוטה ד ב; רמב"ם דעות ב ג), וכל אדם שיש בו גסות הרוח אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני והוא יכולין לדור בעולם, שנאמר: מְלִשְׁנִי בִסְתֵר יַעֲהוּ אוֹתוֹ אֲצִמִּית גְּבִה עֵינַיִם וְרָחֵב לֵבָב אוֹתוֹ לֹא אוֹכֵל (תהלים קא ה), אל תקרי אותו אלא אֶתוֹ לֹא אוֹכֵל (סוטה ה א), ודברי תורה אינם נמצאים בגסי הרוח (רמב"ם תלמוד תורה ג ח, על פי עירובין נה א. וראה סוטה שם כמה מאמרים בגנות הגאווה, וראה ספר תורת המדות ירושלים תש"ד חלק ענוה וגאווה ילקוט של כל מאמרי חז"ל וראשונים).

גובה הלב היא מן המידות שאסור לו לאדם לנהוג בדרך בינונית, אלא יתרחק מן הקצה האחד אל הקצה האחר, ולפיכך צו חכמים: מאד מאד הוה שפל רוח (אבות ד ד, וראה שם בפירוש המשניות לרמב"ם בארוכה).

ועוד אמרו: בשמתא מאן דאית ביה גסות הרוח ואפילו מקצתה (סוטה ה א; רמב"ם דעות ב ג).

בתלמיד חכם רבה אמר: בשמתא מי שיש בו, ובשמתא מי שאין ובמנהיג (סוטה ה א), לפי שכשאין בו אף קצת מן הגאווה אין בני עירו יראים ממנו, ואין בו כח להוכיחם (רש"י שם ד"ה ובשמתא). ואמרו: תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמונה

בימינו בין ג' דגושה לרפויה, וביטוי הג' הדגושה הוא כעין דז רפויות. ⁷ בדיעבד, כשלא נכתבו האותיות הגדולות או הקטנות, ראה ערך אותיות. **גאווה**. 1. ה, טור לו - מג. 2. וראה עוד מסילת ישרים יא על הגאווה ותולדותיה.

ג' היא אחת משבע האותיות - שעטנ"ז ג"ץ - הצריכות תגין בראשית ⁴.

הברתה

האות ג' היא מהאותיות שהברה כפולה להן, היינו דגושה ורפויה (ספר יצירה ב א, ובמפרשים שם) ⁵, אלא שבאות ג' רוב ישראל בימינו אינם מבדילים בין החזק להרפה, וכבר כתבו ראשונים שמרגישים בשינוי מעט, ולא נעשו לשתי אותיות (מגן אבות לרשב"ץ נג) ⁶.

בלשונות לעז ישנן אותיות הקרובות במבטא לאות ג', ואין להן אות מיוחדת בעברית, ודנו בפוסקים איך לכתוב אותיות אלו בגיטין, בשמות של אנשים ונשים: יש שהורו לכתוב קו למעלה, כזה: ג' (ראה רשב"ץ שם. וראה שו"ת שאילת דוד אבן העזר כג שכתב כן למעשה בשם גיענאי); ויש שכותבים בג' וי אחריה (שו"ת מהרי"ב בן לב א לג,

האיסור ומקורו

האיסור אזהרה שלא יהא אדם גס רוח מנין, אמר רבא אמר **בתורה** זעירי: שְׁמַעוּ וְהִאָּזִינוּ אֶל תְּהַבְּהוּ (ירמיה יג טו); רב נחמן בר יצחק אמר: וְרָם לְבָבְךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים ח יד), וכתוב: הִשְׁמָר לְךָ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ (שם יא), ו'השמר' הוא לא תעשה (סוטה ה א), ולפי שבגובה לב בא לידי שכחת הבורא, הרי על שכחה זו הוא מוזהר (רש"י סוטה שם ד"ה ורס); ויש מפרשים שהאזהרה של השמר לך אמורה על ורם לבבך (סמ"ק כב).

ויש מן הראשונים שכתבו שאיסור הגאווה למדים בקל וחומר מאזהרת התורה למלך: לְבָבְךָ רֹם לְבָבוֹ מֵאֲחִיו (דברים יז כ) - אם המלך הראוי לכך הוזהר מגאווה ורוממות הלב, כל שכן אחרים (רמב"ן דברים שם; שערי תשובה ג לד).

ויש שכללו איסור הגאווה בלאו של לא תִשָּׁנָא אֶת אַחִיךָ בְּלִבְבְּךָ (ויקרא יט יז), כי שנאת הלב ממקור הגאווה (מאירי בחיבור התשובה עמוד 117, בשם קצת בעלי הפשט).

בטוין יש מן הראשונים שמונים אזהרה זו בין הלאוין (סמ"ג **המצוות** לאוין סד; סמ"ק שם); ויש שלא מנוהו במנין המצוות (הרמב"ם והחנינך ועוד), אם משום שהדבר מסור ללב, ואין בית דין יכולים להזהיר עליו כיון שלא ניכר לעולם (מגדל עוז דעות ב ג), או שזהו לאו הכולל כל התורה, ואין הציוויים הכלליים נמנים במנין המצוות (ספר מצות השם יום כד, על פי הרמב"ם בספר המצוות שורש הד').

גור האיסור בגדרו של איסור הגאווה יש ראשונים שכתבו שהוא שלא יתגאה כשהקב"ה משפיע לו טובה, ויאמר שבריות שלו ובעמלו הרויח כל זה, ולא יחזיק טובה להקב"ה מחמת גאונו, שכן נאמר: פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבַעַת וּבָתִּים טִבִּים תִּבְנֶה וְיִשְׁבַּעַת וְצִאָנְךָ יִרְבֶּן וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לָּךְ וְגו' וְרָם לְבָבְךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ וְגו' וְאָמַרְתָּ בְּלִבְבְּךָ כֹּחִי וְעָצָם יָדִי עָשָׂה לִי

במור וקציעה לו. בימינו האשכנזים כותבים בצורת ז', והספרדים בצורת ו'. ⁴ על צורת התגין, מספרם וסדרם ודיניהם, ראה ערך תגין. ⁵ וראה בספרי הדקדוק אימתי הג' דגושה והברתה חזקה, ואימתי היא רפויה והברתה רכה, ובדגושה אימתי היא בדגש חזק, ואימתי בדגש קל. ⁶ התימנים מבדילים גם

לבו, אם לא שהוחזק חכם וחסיד לרבים (רש"י ברכות טז ב ד"ה לא) ⁴.
מלאכה כיוצא בדבר נחלקו חכמים ורבן שמעון בן גמליאל
בתשעה באב במקום אחר, אלא שהחליפו דעותיהם: מקום
 שנהגו לעשות מלאכה בתשעה באב – עושים, אלא שתלמידי
 חכמים בטלים בו, רבן שמעון בן גמליאל אומר לעולם יעשה
 אדם עצמו תלמיד חכם (משנה פסחים נד ב), שחכמים חוששים
 ליוהרא, ואין כל אדם רשאי לעשות עצמו תלמיד חכם, ורבן
 שמעון בן גמליאל אינו חושש ליוהרא (פסחים נה א) ⁵.

להלכה, בקריאת שמע נחלקו ראשונים: יש פוסקים שאין
 חוששים ליוהרא (רמב"ם קריאת שמע ד ז); ויש פוסקים שחוששים
 ליוהרא (תוספות ותוספות הרא"ש ברכות יז ב, בשם רבנו חננאל; רא"ש שם;
 שו"ע אורח חיים ע א), אלא שכתבו ראשונים שבזמן הזה שגם שאר
 בני אדם אינם מכוונים כראוי אדרבה יהיה נראה כיוהרא אם
 החתן לא יקרא, שמראה כאילו בכל שעה הוא מכוין (תוספות שם,
 וראה ערך קריאת שמע).

אף בט' באב יש פוסקים כחכמים שתלמידי חכמים בלבד בטלים
 (פירוש המשניות רמב"ם פסחים שם); ויש פוסקים כרבן שמעון בן
 גמליאל שאין חוששים שם ליוהרא (טוש"ע תקנ"ד כב. וראה ערך תשעה
 באב על המנהג בזמן הזה).

חלוק דרבנן יש אומרים שלא כל הרוצה להתנהג כתלמיד בחלוקו
 ובמיטתו, ולהתגאות בסודר של תלמיד חכם ושאר
 דברים רשאי לעשות כן (רש"י תענית שם בפירוש ב ברייתא: לא כל
 הרוצה כו' תלמיד עושה).

תפילין רבנו המניח תפילין של רבנו תם (ראה ערך תפילין) –
תם במקום שלא נהגו כך – נראה כיוהרא ואין ליטול
 את השם, ולא יעשה כן אלא מי שמוחזק ומפורסם בחסידות
 (שו"ת מהרי"ל קלז; בית יוסף ושו"ע אורח חיים לד א) ⁶.

שחיה בכרכות חז"ל תקנו שצריך לשחות בכרכת אבות (ראה
שמונה עשרה ערכו) תחילה וסוף, ובהודאה תחילה וסוף, ואם בא
 לשוח בסוף כל ברכה וברכה, ובתחילת כל ברכה וברכה –
 מלמדים אותו שלא ישחיה (ברכות לד א), מפני שחוששים ליוהרא
 (תוספות שם ד"ה מלמדין), ושנראה כמי שמחזק ביותר (מאירי שם).

אמירת התכבדו אדם שאינו ירא שמים וחסיד שהשכינה שרויה
מנובדים עליו, לא יאמר התכבדו מכובדים וכו' בכניסתו
 לבית הכסא (ראה ערך ברכת אשר יצר), שנראה כיוהרא, ולכן לא
 נהגו לאומרו בדורותינו (בית יוסף ושו"ע אורח חיים ג א).

נטילת ידים הנוטל ידיו לפירות, הרי זה מגסי הרוח (חולין קו א;
לפירות רמב"ם ברכות ו ג; טוש"ע אורח חיים קנ"ה. וראה חולין
 שם וערך נטילת ידים שיש חולקים על רב נחמן), אבל אם נוטל דרך
 נקיות אינו כיוהרא (בית יוסף ורמ"א אורח חיים שם).

נאכלות על מי שמחשיב את עצמו לנהוג מנהג אבלות,
ירושלים

שבשמינית, כלומר מעט מזעיר, שלא יהיו קלי הראש משתוללים
 בו, ויהיו דבריו מקובלים יותר (סוטה שם וברש"י ד"ה אחד). וראויה
 מידה זו לתלמיד חכם שלא יתחבר יותר מדאי להמון העם, שלא
 יהיה למרמס להם, עם היותו עניו ושפל בלבו (מאירי חבור התשובה
 עמוד 135. וראה סוטה שם).

וכן כתבו ראשונים שיש מין אחר של גאווה הראויה למלכים
 כשרים ומנהיגים להטיל אימתם על המסורים להנהגתם, ובלבד
 שיתכוונו לשם שמים ולהעמדת האמת (מאירי שם ושם).

בדרך ארץ

כמה דברים אמרו חכמים בדרך ארץ שלא יעשה אותם אדם משום
 שהם דרך גאווה:

- אף שממדת תלמיד חכם שלא יהא צועק וצווח בשעת דבורו,
 אלא דיבורו בנחת, מכל מקום כשידבר בנחת יזהר שלא יתרחק
 עד שיראה כדברי גסי הרוח (רמב"ם דעות ה ז); ולא ילך עקב בצד גודל
 בנחת כמו גסי הרוח (רמב"ם שם ח); ולא יהיו בגדיו סחובים על הארץ כמו
 בגדי גסי הרוח (רמב"ם שם ט).

- סנטרו לצדדים, וקובעו לאחוריו ³, וירכתו על חבריו, ורצועות
 תפילין בידו, ומחזירן כשהוא מהלך בשוק – הרי זה מגסי הרוח
 (דרך ארץ רבה ו).

- המגהק והמפהק בתפילתו לרצונו ולא לאונסו, הרי זה מגסי
 הרוח (ברכות כד ב).

- המניח ידו על סנטרו – היינו לחי התחתית – בשעת תפילה, הרי
 זה דרך גסות הרוח (רא"ש ברכות ג לט; טור ורמ"א אורח חיים צא א);
 וכן לא יניח ידיו על חלציו, שנראה כיוהרא (בית יוסף ושו"ע צה ג,
 וראה ערך תפלה).

- השותה כוסו שלא בבת אחת, אלא בשתי פעמים, הרי זה דרך
 ארץ, בשלש פעמים הרי זה מגסי הרוח (דרך ארץ רבה ו; פסחים פו
 ב; טוש"ע אורח חיים קע ח), אלא אם כן היה כוס גדול מאד (רמ"א
 שם. וראה ערך דרך ארץ וערך סעודה).

- ההולך אחרי רבו, הרי זה מגסי הרוח (יומא לו א. וראה ערך כבוד רב).

בחומרות יתרות

בכמה דברים המותרים מצד הדין נחלקו תנאים אם אסור לאדם
 להחמיר על עצמו משום חשש יוהרא, או שאין חוששים לכך:

חתן בקריאת שמע חתן, שפטור בלילה הראשון מקריאת שמע, לפי
 שאינו יכול לכזין את דעתו (ראה ערך קריאת שמע),
 לחכמים אם רוצה לקרות קורא, ורבן שמעון בן גמליאל אומר לא
 כל הרוצה ליטול את השם – כתר פרישות ויראת חטא (רש"י פסחים
 נה א ד"ה ליטול) – יטול (משנה ברכות טז ב), שחוששים ליוהרא (ברכות
 יז ב, ופסחים שם), שאין זה אלא גאווה שמראה בעצמו שיכול לכזין

דוקא כשהוא משנה מדרך כל העולם ועושה שלא כמותם, כגון בתשעה באב
 שכולם עושים מלאכה והוא אינו עושה, אבל בחתן בקריאת שמע, שהוא עושה
 כדרך כל העולם, שכולם קוראים ואף הוא קורא, אינו נראה כיוהרא, ורבן
 שמעון בן גמליאל סובר להיפך, שבקריאת שמע יש לחוש ליוהרא, שהכל רואים
 שקורא אף על פי שפטור, אבל בתשעה באב אין לחוש ליוהרא, שהרואה יאמר
 שמא אין לו מלאכה לעשות לפיכך הוא בטל, וכמה בטלנים יש בשוק (ברכות
 ופסחים שם). ⁶ וראה ערך הנחת תפלין, שבזמן הזה שנתפשט המנהג להניח

³ וראה בפי' נחלת יעקב שם שרצונו לומר כובעו לאחוריו והוא מדרך גסות.
⁴ וראה תוס' שם יז ב ד"ה רב, ושו"ע אורח חיים ג, ששבזמן הזה שבשום
 פעם אין אנו מכוונים, לדברי הכל יש לחתן לקרות קריאת שמע, שאדרבה יהא
 נראה כיוהרא אם לא יקרא, שמראה כאילו בכל שעה הוא מכוין. ⁵ ונחלקו
 אמוראים: ר' יוחנן אמר מוחלפת השיטה (ברכות ופסחים שם), שבאחד משני
 המקומות טעה התנא שסידרם והחליף שיטת חכמים ורשב"ג (רש"י פסחים
 שם); ורב שישא בריה דרב אידי אמר שחכמים לעולם חוששים ליוהרא, אבל

יש סוברים שדוקא כשעושה כן בפני אחרים נראה כיוהרא (ים שלשמה שם, בדעת רש"י בבא קמא שם) ובפרהסיא, אבל בצנעא מותר להחמיר על עצמו, ואין בו חשש יוהרא (שו"ת שבות יעקב ב מד); ויש אומרים שאף כשאנו עושה בפני אחרים מנדים על יוהרא, שמראה עצמו כירא שמים שמחמיר בדבר שפשוט היתרו, והוא גאווה יתרה (ים שלשמה שם) ⁸.

בלבישת בגדים שלא כדרך העולם, משום אבלות על ירושלים, יש בזה משום יוהרא (ראה בבא קמא נט ב, ותוספות) ⁷.

מנהגי יוהרא מי שעושה חומרא יתרה שנראה כיוהרא, מנדים בצנעא אותו, אלא אם כן ידוע שעושה לשם שמים (ים של שלמה בבא קמא ז מא; מגן אברהם סג סק"ב).

גבאי; מוכס

ממונה ממלכי האומות לגבות מס ומכס

ולכן חשוד ליקח יותר ממה שציוה המלך (כסף משנה עדות י ד), או שמכיון שהוא גובה באומד הדעת לפי הסחורה או לפי ממון האדם, בדבר שאין קצבתו ידועה, יכול ליטול יותר מבלי שירגישו כל כך (סמ"ע לד ס"ק לד).

יש שכתבו שבזמן הזה גם סתם גבאי פסול, שידוע שלוקח יותר (כסף משנה שם).

הגבאי הוא הגובה מס המלך הקצוב וקבוע (ראה רש"י סנהדרין כה ב ד"ה גבאין, וסמ"ע חושן משפט לד ס"ק לד), והמוכס הוא שלוקח המס לפי האומד שלו, שהמלכות מטילה מס כך וכך לגבותו מן היהודים מכל אחד ואחד לפי ממונו, והמוכס מעריך אותם ונוטל מהם לפי ערך זה (רבנו חננאל סנהדרין שם ד"ה והגבאין), או שהוא קונה מס המלך בכך וכך לשנה, והוא גובה אחר כך לעצמו (כסף משנה עדות י ד).

נאמנותם לעדות

הגבאים והמוכסים הם מאלה שחכמים הוסיפו למנותם מפסולי עדות שמדרבנן, כיון שראו שהם לוקחים יותר מן הקצבה שמדין המלכות ² (סנהדרין כה ב; רמב"ם עדות י ד; טוש"ע חושן משפט לד יד), אלא שמתוך שרוב העם אינם יודעים שמי שנעשה מוכס או גבאי שמוסיף לעצמו נפסל לעדות, צריכים העדים להודיעו על כך, ואחר כך יפסל (רמב"ם עדות יב א; טוש"ע לד כד).

סתם גבאי כשר עד שנודע שלקחו אפילו פעם אחת יותר מן הראוי להם לגבות (רב יהודה בסנהדרין שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ולכן מלך שמשים מס דבר קצוב, והעמיד ישראל לגבות אותו למלך, אותו גבאי אינו בחזקת גזלן והרי הוא כשר, והוא שלא יוסיף ולא ישנה ולא יקח לעצמו כלום (רמב"ם גזלה ה יב; טוש"ע חושן משפט שסט ז. וראה ערך מסים וארנוניות).

סתם מוכס, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שדינו שוה לסתם גבאי (תוספות סנהדרין כה ב ד"ה סתם), אבל רוב הראשונים סוברים שבגבאי בלבד אמרו שסתמם כשרים, אבל סתם מוכס פסול (רבנו חננאל סנהדרין שם ד"ה והגבאין; רמב"ם עדות י ד; טוש"ע חו"מ לד יד), שכן אמרו במוכסים (שבועות לט א).

זמן הזה בטעם ההבדל בין גבאי למוכס יש שכתבו לפי שהמוכסים מכיון שאין קצבה קבועה לגולגולת מטעם המלך, אלא גובים לפי אומדן הממון, הם מחניפים לעשירים ומקילים להם ומכבידים על העניים, אבל לא שלוקחים יותר מהראוי לעצמם (רבנו חננאל סנהדרין כה ב ד"ה והגבאין; רמ"א חו"מ לד יד), ומתוך כך כתבו ראשונים שאף שמאי העיר וראשי הקהל שמשמים מס על בני העיר לפי אומדן הדעת צריכים להיזהר שלא יחניפו לאחד ויכבידו על האחר, שלא יפסלו לעדות ולשבועה (אור זרוע סנהדרין כה; רמ"א שם).

יש שכתבו שהמוכס נוטל יותר מהראוי לו לעצמו, אם מפני שהוא קונה את מס המלך בכך וכך לשנה והוא גובה הכל לעצמו,

נאמנותם לטומאה וטהרה

אינו נאמן לטהרות הגבאי דינו כעם-הארץ (ראה ערכו), שאינו נאמן לטהרות, ואף חבר (ראה ערכו) שנעשה גבאי דוחים אותו מחברות (בכורות לא א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י ח), וכן כשנעשה מוכסן (רמב"ם שם).

מטמא כלים שבבית גבאי שנכנס לבית לגבות המסים, כל הכלים שבבית טמאים, לפי שמחפשים בכל כלי הבית ליקח משכון בעד המסים (טהרות ז ו, ור"ש שם; רמב"ם מטמאי משכב ומושב יב יב), ואינו נאמן לומר נכנסתי אבל לא נגעתי (תוספתא טהרות ח ה. וראה משנה חגיגה כו א).

היו עמו גוים כשנכנס לבית, נחלקו בדבר הבבלי עם הירושלמי והתוספתא: לשיטת הבבלי הרי זה חמור יותר מכשנכנס לבדו, שכן אימת הגוי עליו, ולפיכך הוא מחפש בכל הבית, ולכן אפילו כשאין עדים שנכנס אינו נאמן לומר נכנסתי אבל לא נגעתי (חגיגה שם ורש"י); לשיטת התוספתא והירושלמי כשגוי עמו קל יותר מכשנכנס לבדו, שאימת הגוי עליו שלא יחשדנו שגנב שום דבר, ולכן הוא ירא ליגע בכל כלי הבית, ולפיכך אפילו כשיש עדים שנכנס לבית, או שמשכנו בידו – נאמן לומר לא נגעתי (תוספתא טהרות ח ה; ירושלמי חגיגה ג ו).

אף להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה ראשונה (ר"ש בטהרות שם), ויש פוסקים כדעה שניה (רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם).

הממון שבידם

פריסת מטבעות מהם אין פורטים מטבעות מכיס הגבאים, שחזקת כל ממוןם גזל (משנה בבא קמא קיג א; רמב"ם גזלה ה ט; טוש"ע חושן משפט שסט ז), שכיון שמוסיף על הקצבה – אין במכס זה משום דין המלכות דין, הואיל ונגבה שלא כדין, והכל גזל (שו"ע הרב גזלה ונגבה יב) ³.

ניטלת צדקה מהם וכן אין נוטלים מהם צדקה (משנה שם), ואסור

בתחילה כשפסלו שאר גזלנים שמדרבנן (ראה ערך גזלן וערך פסולי עדות), שסברו שאינם לוקחים אלא דבר הקצוב מדין המלכות – ודינא – דמלכותא-דינא [ראה ערכו] (ר"י"ף שם). 3. ואף על פי, שאין הפרוטות ניכרות משל מי הן, ובדאי נתיאשו הבעלים מהן, ועכשיו כשיבואו לידי הפורט יקנה אותן ביאוש

תפלין דרבנו תם, אין בזה יוהרא. 7. יש שכתב שבזמנו לא היה בחור רשאי ללבוש טלית קטן על בגדיו משום חשש יוהרא (שו"ת מהר"י ברונא צו, וראה אור לי לבעל השדי חמד כד, ושו"ת יחוה דעת ב א). 8. וראה עוד בבית יוסף אורח חיים סוף יא. **גבאי; מוכס**. 1. ה, טור מו – נא. 2. לא פסלו אותם

תשובתם

תשובתם קשה הגבאים והמוכסים תשובתם קשה, לפי שגזלו את הרבים ואינם יודעים למי להחזיר, לפיכך למי שמכירים שגזלו מהם יחזירו להם, ושאינ מכירים – יעשו בהם צרכי רבים, כגון בורות שיחין ומעורות, דברים הצריכים לכל, ויהנו מהם גם הנגזלים (בבא קמא צד ב; טוש"ע חושן משפט שסו ב), ואף על פי כן מאחר שאינו מחזיר גזילה לבעליה ממש, אין תשובתו תשובה גמורה (ראה רש"י יבמות כא א ד"ה עריות, ורשב"ם בבא בתרא פח ב ד"ה אפשר, ותוספות שם ד"ה התם, ושם לה ב ד"ה דתני, וסנהדרין כה ב ד"ה סתם. וראה ערך גזל הרבים).

משעשו משעשה התשובה שאפשר לו לעשות, ועשה בהם צרכי תשובה רבים, הרי הוא כשר לעדות, אף על פי שאין זו תשובה גמורה (ראה ב"י לד במלוי ברבית, על פי הרא"ש סנהדרין ג ט, וראה באור הגר"א לד ס"ק סד), ואם לא פירש ממלאכתו ועדיין עוסק בגבאות או במכס – כתבו ראשונים שאינו נאמן, שחשוד לחזור לקלוקלו (תירוצ' ב' בתוספות סנהדרין שם).

גבאי צדקה

גבאים הממונים על הצדקה לגבותה ולחלקה לעניים.

מעלתם כל אדם שרוצים למנותו גבאי צדקה צריך לקבל את המינוי, שנתמנה על חיי נפשות (ירושלמי פאה ח ו; אור זרוע צדקה ג; מרדכי בבא בתרא א תפח), ואמרו: וּמִצְדִּיקֵי הָרָפִים פְּכּוּכִים לְעוֹלָם וְעַד וְהַמְשַׁפְּלִים יִזְהָרוּ פְּזֹהֵר הַרְקִיעַ (דניאל יב א) – אלו גבאי צדקה (בבא בתרא ח ב). ואין לו לחוש אם העניים יחרפוהו, כי זה זכותו גדולה יותר משל מי שהם מברכים אותו (אור זרעו ומרדכי שם; שו"ע רנו ז).

ומותר לו ליטול שכר בעד טרחתו, שאין חיוב מוטל על אדם מישראל להיות גבאי צדקה, אלא על בית דין מוטל החיוב לכוף את ישראל על הצדקה ולהעמיד ממונים על זה, אבל הממונים רשאים לקבל שכר (נתיבות המשפט עב באורים ס"ק יט) ³.

מינינם בקופה הקופה אינה נגבית בפחות משנים, שאין עושים שררה על הצבור בממון פחות משנים (פאה ח ז; בבא בתרא ח ב; רמב"ם מתנות עניים ט ה; טוש"ע יו"ד רנו א), וגביית צדקה דבר של שררה הוא, לפי שממשכנים על הצדקה (רב נחמן אמר רבה בר אבוא שם. וראה ערך צדקה בדין ממשכנים על הצדקה).

ואינה מתחלקת אלא בשלשה (פאה שם) כדיני ממונות (בבא בתרא שם), לפי שעליהם לעיין על כל עני ועני כמה ראוי ליתן לו לפי הטפלים ובני הבית התלויים בו (רמב"ם שם; רש"י בבא בתרא שם ד"ה מפני ⁴; טוש"ע שם). ובירושלמי (פאה ח ו) אמרו שדומה לדיני נפשות, והיה מהראוי להעמיד עשרים ושלשה כדיני נפשות, אלא שאם נצריך לאסוף עשרים ושלשה אנשים יוכל העני בינתיים להסתכן ⁵.

⁴. וראה רש"י שבת קיח ב ד"ה ממחלקי. ⁵. אבל גביית הצדקה אינה כדיני ממונות, לפי שהקופה דבר קצוב הוא, ואין הגבאים מוסיפים וגורעים (רי"ף ורא"ש בבא בתרא ח ב), והיה ידוע סכום כל אחד ואחד כמה יתן (תוספות שם, בשם רבנו תם), ובית דין יכולים לקצוב מכסת כל אחד ליתן לצדקה, כיון שידוע כמה עניים בעיר וכמה הם צריכים בכל שבת ושבת (רמ"ה שם. וראה להלן בתמחוי). לפיכך כתבו ראשונים שאם אינו קצוב צריך שלשה אף לגבייה (שיטה מקובצת בבא בתרא שם ד"ה עלה, בשם רבנו יונה בעליות: בד"א וכו'). ויש חולקים וסוברים שאפילו אם הגבייה אינה קצובה אינה כדיני ממונות, ודי בשנים, שאינו דומה גיבוי לחילוק, שאם אינו מתחלק כראוי נמצא גזול מזה

ליהנות מהם, שחזקת מלאכה זו שהיא גזל (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ⁴. ולא אסרו אלא במוכס שאין לו קצבה, או שהוא מוכס העומד מאליו שלא מטעם המלך, או שהוא מוכס גוי (בבא קמא קיג א; רמב"ם שם יא; טוש"ע שם ו), אבל מכס שפסק המלך ואמר שיקח שליש או רביע או דבר קצוב, והעמיד מוכס ישראל לגבות חלק זה למלך, ונודע שאדם זה נאמן ואינו מוסיף מה שגזר המלך – אינו בחזקת גזלן (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

מותר ליקח פרוטות מתוך ביתו של המוכס, או מן השוק (משנה בבא קמא שם; טוש"ע שם ד. והרמב"ם השמיט) שלא מתיבה שמניח בה מעות המכס (רש"י), לפי שדרכם היה שלא ליתן המעות של המכס במקום אחר, מפני אימת המלכות (רבנו יהונתן בשיטה מקובצת בבא קמא קיא א ד"ה ולא).

אם הוא כמציל מידו מותר ליקח אף מן תיבת המכס, כגון שהיה חייב פרוטות למוכס בחצי דינר ואין לו הפרוטות, נותן דינר כסף ומקבל ממנו פרוטות בשיווי חצי דינר השני (ברייתא בבא קמא שם; טוש"ע שם, והרמב"ם השמיט).

מינוים ותפקידם

קופה כל עיר שיש בה ישראל חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה, שיהיו מחזירים על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחים מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת, ונותנים לכל עני ועני מזונות המספיקים לו לשבעה ימים, וזוהי הנקראת קופה (רמב"ם מתנות עניים ט א. ע"י בבא בתרא ח ב, טוש"ע יורה דעה רנו א וד).

תמחוי וכן מעמידים גבאים, שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל, או פירות, או מעות, ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקים את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזהו הנקרא תמחוי (רמב"ם שם ב, על פי פאה ח ז, ובבא בתרא שם; טוש"ע יורה דעה שם). וכתבו ראשונים שמעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו (רמב"ם שם ג; שו"ע שם), וכן כתבו שהמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירים בכל יום ומחלקים מערב שבת לערב שבת (רמב"ם שם).

אחרונים כתבו שבזמן הזה אין נוהגים בקופה ותמחוי, אבל מעמידים גבאי צדקה שידקדקו על כל עני ליתן את הצריך לו (חכמת אדם כלל קמז סעיף ד) ².

כל עיר שאין בה גבאי צדקה אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה (סנהדרין יז ב; רמב"ם דעות ד כג).

(ראה ערכו) ושינוי-רשות (ראה ערכו), ואילו בא המוכס או הגבאי להחזיר למי שנטלו ממנו מותר לו לקבל מהתיבה והכיס, מכל מקום לכתחילה אסרו לפרוט משום הרחקה וגדר (רשב"א בבא קמא קיג א ד"ה אין). ⁴. יש מהראשונים סוברים שפרוטות בלבד אין מקבלים מהמוכס, אבל דינר מקבלים ממנו, לפי שאין המוכס נוטל אלא פרוטות (הראב"ד הביאו ברשב"א שם), וחלקו עליו ואמרו שאין הבדל בין דינר לפרוטות (רשב"א שם, וראה שם שדחתו בכמה ראיות). **גבאי צדקה** ¹. ה, טור נא – סה. ². על חובתם של גבאי צדקה ליתן לעני די מחסורו אשר יחסר לו, להשיא בתולות עניות וכיוצא, ראה ערך צדקה. ³. וראה דרכי משה (רנו אות א, בשם כלבו) שיש נוטלין שכר.

ואמרו: עמי הארץ אין ממנים אותם אפוטרופוס על קופה של צדקה (ברייטא פסחים מט ב).

בזמן הזה בזמן הזה לא נהגו להקפיד בכך שיהא תלמיד חכם, מפני שמפרשים חכם לא בחכמת התורה אלא בהנהגת הגבאות (בית יוסף רמט; פרישה שם, ורנו ס"ק יב, לדעת הטור), ואין צריך הממונה להיות אלא נאמן ויודע להנהיג כשורה (שו"ע רמט ז). ויש מסבירים טעם המנהג שמכיון שהציבור קבלו עליהם, וגם העניים מרוצים בו - כשר, אף על פי שאינו חכם (רדב"ז מתנות עניים י ח).

גר יש מן האחרונים שכתבו שאין למנות גר לגבאי צדקה, כל שאין אמו מישאל, לפי שהוא מינוי של שררה, ואין ממנין גר לשום מינוי של שררה, ואינו יכול להיות גם ממחלקי צדקה, שהרי חלוקת צדקה היא כדין וצריך שלשה, ואין גר כשר לדון (ראה ערך גר), אבל יכול הוא להיות גזבר של צדקה, שאין זה שררה אלא נאמנות בלבד (גליון מהרש"א יורה דעה רנו א, בשם אהל יעקב להר"י ששפרוט סוף ז).

כל שהוחזקו אבותיו להיות מגבאי צדקה, משיאים לכהונה ואין צריך לבדוק אחריהם (משנה קדושין עו א. וראה ערך יוחסין), שכיון שמתקוטטים עם אנשים שממשכנים אותם על הצדקה, אילו היה בהם פסול לכהונה היה קול לדבר (קידושין שם ב).

רשותם וסמכותם

יד עניים גבאי צדקה ידם כיד עניים, וכשהם זוכים לצדקה בשביל העניים, זכו בה עניים מיד (בבא קמא לו ב; ירושלמי מעשר שני ה ד). לפיכך האומר בפני גבאי צדקה: חוב שיש לי ביד פלוני יהיה לצדקה, זכה בו הגבאי מדין מעמד-שלשתן (ראה ערכו) אם בעל החוב שם (ראה ערך מעמד שלשתן), והרי הוא צדקה ואינו יכול לחזור בו (רי"ף רא"ש ותוספות בבא קמא לו ב; טו"ע רנח ח) ⁷.

אחר שבא ליד הגבאי אינו יכול להישאל (ראה ערך שאלה) על הצדקה שנדר מפני שכבר זכה לעניים (שו"ת הרשב"א א תרנו; טו"ע רנח ו) ⁸; ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שאף לאחר שבא ליד גבאי שואל עליו (פירוש הרא"ש נדרים נט א ד"ה בתרומה, בשם הר"א ממיץ).

אף אם לא נתן ביד הגבאי, אלא זיכה לו במעמד שלשתן (ראה לעיל), הרי זה כאילו נתנו בידו, ואינו יכול לשנותו (רי"ח בבא קמא לו ב, הובא בתוספות ושאר ראשונים שם; טו"ע רנח ח).

ויש מי שחולק וסובר שאין מעמד שלשתן מועיל אלא שלא יוכל לחזור בו, אבל אינו חשוב כבא ליד גבאי שלא יוכל לשנותו (מרדכי בבא קמא לו ב רמז מג) ⁹.

המחייב עצמו קנס לצדקה, שצריך ליתנם לעניי העיר ולא יוכל לומר שיתנם לעניי עיר אחרת (ראה ערך צדקה), הרי הגבאי יכול לתבוע, ונקרא ממון שיש לו תובעים (רמ"א רנח ה, על פי מרדכי מגילה ג תתכה); אבל אם הקדיש ממון הרבה, ומינה יורשו לחלק כטוב

אבל נהגו בכל המקומות למנות גם גבאי אחד לגבות צדקה (אור זרוע צדקה ג; מרדכי בבא בתרא א תפח), לפי שעכשיו אין ממשכנים על הצדקה, ולפיכך משורת הדין יש למנות אפילו אחד, שאין זו שררה כלל (בית יוסף רנו ג); ויש אומרים שאפילו לחלק אפשר באחד, שכיון שאין ממשכנים, והדבר קצוב כמה יתן כל אחד וכמה יקח כל עני, אינו אלא שליח בלבד, אבל אם באו עניים חדשים וצריך לחלק להם לא יהיה בפחות משלשה (רדב"ז מתנות עניים ט ה, וראה להלן בתמחוי).

עניינס התמחוי נגבה בשלשה ומתחלק בשלשה, שגבוי וחלוקו **בתמחוי** שוים בכל יום, ותיכף שיקבצוהו יחלקוהו בזמן אחד, ולפיכך אין גבוי בשנים כדי שלא יצטרכו לטרוח ולבקש את השלישי לחלק (בבא בתרא ח ב, ורש"י ד"ה שגבויה; פירוש המשניות לרמב"ם פאה ח ז). ויש מפרשים לפי שהתמחוי אינו דבר קצוב, אלא לפי צורך השעה הוא נגבה לצורך עניי עולם, וצריכים לקצוב על כל אחד ואחד כראוי לו, ונמצא שהוא כדיני ממונות כמו החלוקה (רבו גרשום בבא בתרא שם; רמב"ם שם ה; טו"ע י"ד רנו שם ג).

חלוקת גובי הצדקה הם גם המחלקים (רמב"ם מתנות עניים ט א; **הצדקה** טו"ע רנו א), ואף שגבוי הקופה בשנים, מוסיפים להם עוד אחד לחלק (רמב"ם סנהדרין א י; רש"י בבא בתרא ח ב ד"ה שגבויה).

לאחר שגבו את הצדקה אחד נאמן להיות גזבר עליה, ולכן ממנים שני אחים להיות גזברים, אף על פי שלענין נאמנות הם כאחד (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טו"ע שם), ואפילו לגבותה יכולים למנות שני אחים, שהרי יחיד נאמן ואינו צריך שנים אלא משום שררה, וגם שני אחים חשובים הם להיות שררה (טור שם ובפרישה) ⁶.

יחיד שמנינה שני אנשים לחלק מנכסיו לצדקה, ומת אחד מהם - נחלקו הפוסקים אם יש למנות אחר תחתיו (ראה רמ"א יורה דעה רנח ה, וט"ז שם סק"ה).

הלוואה היה חסר בקופה של צדקה - נחלקו אמוראים אם **כשחסר בקופה** חייבים גבאי צדקה ללוות: ר' חנינא ור' זעירא סוברים שחייבים ללוות, ור' יוסי ור' אמי סוברים שאינם חייבים (ירושלמי כתובות ו ה). הלכה שחייבים ללוות, וכשיהיה לאחר זמן כסף בקופה נפרע ממנה, ואינו צריך ליטול רשות מן הנותנים, שהרי לא היתה אלא הלוואה (אור זרוע צדקה כח; שו"ע רנו ח); ויש סוברים שאין לפרוע מן הקופה אלא מדעת הנותנים לקופה (אור זרוע שם).

הכשרם

אין ממנים גבאי צדקה אלא אנשים נאמנים וידועים (רמב"ם מתנות עניים ט א; טו"ע יורה דעה רנו א), כדי שהעניים יכירו אותם, וגם הנותנים יתביישו מפניהם ויתנו (רדב"ז ברמב"ם שם); ויש מוסיפים שיהיו גם חכמים ונבונים להיזהר מן הרמאים, ואם אין הגבאים חכמים וראויים לכך דוחים אותם ולא יגבו כלל, ואם אין יכולים לדחותם אסור לתת צדקה על ידם (טור רנו). **וחכם שאמרו הוא חכם בתורה** (טור שם),

אחים פסולים). ⁷ ויש מהראשונים שחולק על עיקר הדין של קנין מעמד שלשתן בצדקה, וסובר שלעולם יכול הנותן לחזור בו, שלדעתו אין הגבאי כיד עניים עצמם, אלא זוכה בשבילם, ואין קונים במעמד שלשתן בשביל לזכות לאחר שאינו שם (בעל התרומות שער כח ח"ד, הביאו השי"ח חושן משפט קכו ס"ק פ). ⁸ בטעם הדבר ראה שי"ח חושן משפט רנה סק"י, ונודע ביהודה תנינא יורה דעה קנד. ⁹ וראה בית יוסף שאף שהמרדכי כתב כן, מכל מקום דברי ר"ח והראשונים אמת.

ונותן לזה, אבל בגביה אפילו אינו גובה כראוי אינו גוזל, שהרי מצות צדקה הוא מקיים (שיטה מקובצת שם ח א, בשם שיטה לא נודע למי); ויש אומרים שלעולם נכון להעמיד שלשה גם לגביית צדקה שכן אמרו: אין מעמידן פרנסים פחות משלשה (אור זרוע צדקה ג, ומרדכי בבא בתרא פ"א רמז תפח, על פי ירושלמי פאה ח ו). ⁶ לסוברים שצריך שלשה גם לגביית צדקה (אור זרוע צדקה ג; מרדכי בבא בתרא א תפח) אין מעמידים שני אחים (וראה בהמגיה ביד רמה בבא בתרא ח ב, שאין ממנים שני אחים לפי שצריך בית דין, ושני

שמסתמא על דעת הגבאי התנדב (בית יוסף בשם ראשונים, ורמ"א בשו"ע יו"ד רנו ד), ודוקא כשנתן לגבאי העיר יכולים לשנות, שעל דעתם נתן, אבל אם מינה הנותן בעצמו גבאים – אסורים לשנות (בית יוסף רנו, בשם הר"ן; רמ"א בשו"ע שם ד. וראה חכמת אדם כלל קמח יב, ובינת אדם שם); ויש חולקים וסוברים שאפילו בני העיר אינם רשאים לשנות מה שהתנדב היחיד (תשובות הרשב"א א תריח, הובא בבית יוסף רנט בסופו).

אם נהגו שיוכל הגבאי לעשות כל מה שירצה, הרי הוא יכול לשנות לכל מה שירצה, שעל דעת כן נתנו, וכאילו התנו על כך (מרדכי שם בשם ר"י; ש"ך רנו סק"ח).

נאמנותם

אין מחשבים בצדקה עם גבאי צדקה, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר, שנאמר: וְלֹא יִחְשְׁבוּ אֶת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר יִתְּנוּ אֶת הַפֶּסֶף עַל יָדָם לַתָּת לְעֵשִׂי הַמְּלָאכָה פִּי בְּאֵמָנָה הֵם עֹשִׂים (מלכים ב יב טז). בבא בתרא ט א; רמב"ם מתנות עניים ט יא; טוש"ע רנו ב, ומכל מקום כדי שיהיו נקיים מה' ומישראל טוב להם ליתן חשבון (טור ורמ"א בשו"ע שם).

במה דברים אמורים בגבאים כשרים (טור שם; רמ"א בשו"ע שם), אבל מי שאינו כשר, או שנתמנה באלמות וחזקה, צריך ליתן חשבון (שו"ת מהרי"ו קעג; רמ"א שם), ואפילו נתמנה על פי הצבור, אם קוראים עליו תגר שלא נהג כשורה, וחושדים אותו בדבר שראוי להסתפק בעיני הדיין, צריך ליתן חשבון (מהרי"ו שם; ש"ך ס"ק ג), אבל אינו צריך ליתן חשבון לפני כל מערער, לפי שידוע כמה דברים שצריך להוציא ממעות ציבור, שאין לגלות אלא לצנועים (מהרי"ו שם, והובא בדרכי משה, ובש"ך שם טעות סופר, כמו שכתב בהגהות פרי חדש בלקוטים, ובנודע ביהודה מהדורה נתינת קנא).

נאמן הגבאי לומר בעודו גבאי בלא שבועה: כך וכך הלויית לקופה של צדקה, כיון שכן דרך הגבאים שהם מלוים לקופה עד שיהא מעות, ועל דעת כן ממנים אותם (מרדכי בבא בתרא א תפט, ושו"ע רנו ו).

נאמנים גזברי צדקה להעיד על הצדקה, כל זמן שאין להם ולא לקרוביהם שום חלק וזכות בנכסי הצדקה ובפירותיהם, והרי הם כאחרים (שו"ת הרשב"א א תרמב; שו"ע חושן משפט לו ט)¹³.

הנהגתם

גבאי צדקה אינם רשאים לפרוש זה מזה מפני החשד (בבא בתרא ח ב; רמב"ם ט ח; טוש"ע רנו א).

מצא גבאי צדקה מעות בשוק – לא יתנם לתוך כיסו, אלא נותנם לתוך ארנקי של צדקה, וכשיבא לביתו יטלם, כדי שלא יאמרו מעות של צדקה הוא גונב; ולא ימנה מעות של צדקה שתיים שתיים, אלא אחד אחד (שם ושם), כדי שלא יאמרו שתיים הוא נוטל, ואינו מונה אלא אחת (בבא בתרא שם וברש"י; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם).

גבאי צדקה שאין להם עניים לחלק פרוטות הנחושת שגבו והן מחלירות, הרי הם פורטים אותן בדינרי כסף, אבל הם פורטים אצל אחרים ואין פורטים לעצמם, שלא יחשדום שהם פורטים בזול, וכן

בעיניהם, אפילו לעניי עיר אחרת, הרי זה ממון שאין לו תובעים, ואין גבאי העיר יכול לתבוע אפילו כשעוברים וגוזלים את העניים (שו"ת הרשב"א ג רצג; רמ"א שם).

בכל מקום שגבאים ממונים על הצדקה אין אחר רשאי לתבוע ולהוציא לאור זכות העניים מעצמו בלי הרשאת הקהל והגבאים, שהם יד עניים (תשובות הרשב"א ג רצד; רמ"א שם), אבל יכול להשתדל אצל אנשים שיתנדבו ליתן לידו לחלקם לפי ראות עיניו, ואין ביד הגבאים והקהל לעכבו, אפילו אם על ידי כך ימעטו האנשים ליתן בקופה של צדקה ומתן בסתר (חכמת אדם כלל קמו כד)¹⁰.

הלוואה מן הצדקה היתה לעניים הנאה בעיכוב המעות ביד גבאי צדקה, כדי שעל ידי כך יכופו לאחרים ליתן, כיון שאין כסף בקופה, מותר לגבאים ללוותם ולפרוע אחר-כך (ערכין ו ב; רמב"ם מתנות עניים ח ה; טוש"ע רנט א), שאין הצדקה כהקדש, ומותר ליהנות ממנה (רמב"ם טור ורמ"א שם), ודוקא כשהוא בטוח מאד שיוכל לגבות מן הצבור תיכף כשיצטרך לחלק לעניים בלי מניעה (ט"ז שם סק"ב¹¹).

לשנות צדקה לדבר אחר אם הגבאי יכול לשנות לדבר אחר את הכסף שבא לידו לחלק, נחלקו אמוראים בירושלמי: יש אומרים שאם קיבל לחלק ליתומים ולא למנות וחילקם לתלמידי חכמים, צריך להפריש אחרים תחתיהם; ויש אומרים שאינו צריך להפריש אחרים תחתיהם (ירושלמי מגילה ג א. וראה ביאור הגר"א רנו ס"ק ט, שמסקנת הירושלמי שאינו צריך).

ואף ראשונים נחלקו בדבר:

- יש אומרים שיוכל לשנותו, ובלבד שיהיה לצורך מצוה (רא"ש בבא בתרא א כט, בשם ר"ת; טור רנט; ש"ך שם ס"ק א, ב רנו סק"ח), ויש מן הראשונים סוברים שאפילו לדבר מצוה אינו יכול לשנות (מרדכי בבא בתרא א רמז תצא, תצב בשם ר"י, והובא בבית יוסף יו"ד רנו, ובדרכי משה יו"ד רנט), ואף על פי שאמרו: לדבר מצוה מותר לשנות (ערכין ו ב), דוקא בנדבת בית הכנסת, אבל בנדבת עניים אסור (מרדכי בשם ר"י).

- ואף לצורך העניים יש מהראשונים סוברים שאין רשות לשנות אלא לבני העיר, אבל לא לגבאים (שיטה מקובצת, בשם רשב"א בד"ה ולשנותם, ראה שם)¹².

- יש מחלקים – שאם אירע מקרה שגבו לצורך עניים, כגון שהוצרכו לכסות, או שבאו עניים הרבה וגבו לשמם, או שהיתה שנת בצורת, אין לשנות אפילו לצורך עניים אחרים; אבל הפרנסים, אם ראו צורך בדבר, יכולים לשנות לצורך עניים, אבל לא לדבר הרשות (רא"ש בבא בתרא א כט; ש"ך רנו ס"ק ז).

- יש שאומרים שאפילו לדבר מצוה אין הפרנסים יכולים לשנות, כל שגבו לשם עניים ידועים שכבר זכו העניים (חכמת אדם כלל קמח יא, לדעת הרא"ש והרמ"א, וראה שם בבית אדם בארוכה).

- ויש מפרשים שמותר לשנותם לכל מה שירצו, אבל אחר כך ישלמו, ומותר להם רק ללוות לצרכיהם (רמב"ן בבא בתרא ח ב ד"ה ולשנותו).

לשנות נדבת יחיד יחיד שהתנדב צדקה ונתנה לגבאי, נחלקו ראשונים אם הגבאי יכול לשנותה: יש אומרים שיוכל לשנות

העיר מתי יכולים לשנות ראה ערך בני העיר: כחם בתקנות העיר, וערך צדקה. 13. אם הגזבר מחלק הממון למי שירצה – יש אומרים שהדבר תלוי אם טובת-הנאה (ראה ערכו) נחשב לממון, שאם אינו ממון הוא כשר להעיד, ואף

10. אם עוברים על כל תאחר כשנודרים צדקה ליתנה לגבאי, וכן הגבאי עצמו אם עובר, ראה ערך כל תאחר: בהקדשות וצדקות. 11. וראה ערך צדקה באיזה ענין נושאים ונותנים במעות צדקה. 12. על מחלוקת הראשונים בבני

ממנו (שו"ת מהר"א ששון קב); ויש חולקים וסוברים שאינו יכול לזכות את הקהל באלו ששם תחתיהם, שאין אדם זוכה על ידי עצמו משלו לאחרים (מחנה אפרים שם כה).

חזרתם וסילוקם

הגבאי עד שלא החזיק ולא נתעסק בממון הצדקה יכול לחזור בו, אבל משהחזיק או משהתחיל להתעסק לצרכי העניים אינו יכול לחזור בו, שכיון שהתחיל במצוה עליו לגמור כדרך שאמרו באפטרופוס, ואם צריך לילך מן העיר, יכול לחזור בו, כדין אפטרופוס (חכמת אדם קמו יט. וראה ערך אפטרופוס: חזרתו וסילוקו).

אם שאר הגבאים אינם מתנהגים כשורה, וירננו גם עליו, אפשר שיכול לחזור בו (שם).

אם מנהג המקום לקבוע זמן לגבאי צדקה, כשהגיע הזמן הקבוע להם יכול הציבור לסלקם ולמנות אחרים תחתיהם, ואין בזה משום הטלת חשד, כיון שנהגו כך (כלבו הובא בדרכי משה רנז, וש"ך שם סק"ד. וראה רמ"א שם ב), אבל בתוך הזמן אין לסלקם משום הטלת חשד (ש"ך שם, על פי הכלבו).

אם מינו אותם והם בחזקת כשרות, ואחר כך התחילו ללכת בדרך לא טובה, חייבים לסלקם ולמנות אחרים במקומם (חכמת אדם קמו כג, ראה ערך אפטרופוס שם).

גבאי תמחוי שאין להם עניים לחלק, מוכרים לאחרים ואין מוכרים לעצמם (בבא בתרא שם ורש"י; רמב"ם שם יא; טושי"ע שם ב).

גבאי המחלק צדקה צריך להיזהר שלא ירבה לקרוביו יותר מלשאר עניים (מרדכי בבא בתרא א תקב; בית יוסף ושו"ע רנז י), שלפעמים הקרובים דעתם לרחם על זה ולחלוק לו יותר מן הצורך, שאומדים אותו בהרוחה ואת חברו בצמצום (רש"י שבת קיח ב ד"ה ממחלקי).

פשיעתם

גבאי צדקה שפשעו בשמירתם מעות של צדקה ונגנבו – פטורים, שהרי אמרו: לְשֹׁמֵר (שמות כב ו) – ולא לחלק לעניים (בבא קמא צג א. וראה ערך שומר)¹⁴.

הפקיד הגבאי ביד שומר ואמר לו שמור לי, חייב כשאר שומר, והגבאי חייב להחזירו לעניים (מרדכי בבא קמא ח קא; רמ"א בשו"ע חושן משפט שא ו); ויש סוברים אפילו הפקיד אצל אחר לשמור פטור השומר, כיון שהגבאי עצמו פטור משמירה, ואינו חייב יותר ממי שהפקיד אצלו (מהרי"ט יורה דעה לט, וראה מחנה אפרים שומרים טז יז).

החליף הגבאי מעות צדקה באחרים ונגנבו – יש אומרים שהוא פטור, אף על פי שהוא שולח יד בפקדון, מכל מקום כיון ששם אחרים תחתיהם הרי זה כהחזיר לבעלים, שאין לך בעלים גדולים

זה, וידוע חלקו של כל אחד מהעניים כמה הוא, הרי זה ממון שיש לו תובעים, וחייבים עליהם (ים של שלמה בבא קמא ח עא). וכן אם היה הציבור מוסיף כשיתרבו עניים, ואם יתמעטו עניים נוטל הצבור את הכסף לצרכם, ויש רשות לקהל לשנות, הרי זה חשוב כמעוה של צבור, ויש לו תובעים, והגבאי חייב לשלם (נתיבות המשפט חו"מ שא סק"ז).

על פי שנותן אחר כך לקרוביו עניים, מכל מקום אין מבטלים העדות משום זה, מאחר שלא היתה הנאה ניכרת בשעת העדות (רמ"א בשו"ע שם. וראה ערך טובת הנאה); ויש אומרים שאפילו אם טובת הנאה אינה ממון, מכל מקום הרי הוא נוגע בעדות, שיוכל אחר כך לחלק למי שירצה (ש"ך שם ס"ק י. וראה סמ"ע ס"ק כג, וראה ערך נוגע).¹⁴ אבל אם היה הממון מופקד לעניי מקום

איוֹרִים וּתְמוֹנוֹת

בית המקדש השני

דוד

סורג

י"ב מעלות

החיל

י"ב מעלות

סורג

החיל

י"ב מעלות

סורג

החיל

י"ב מעלות

סורג

החיל

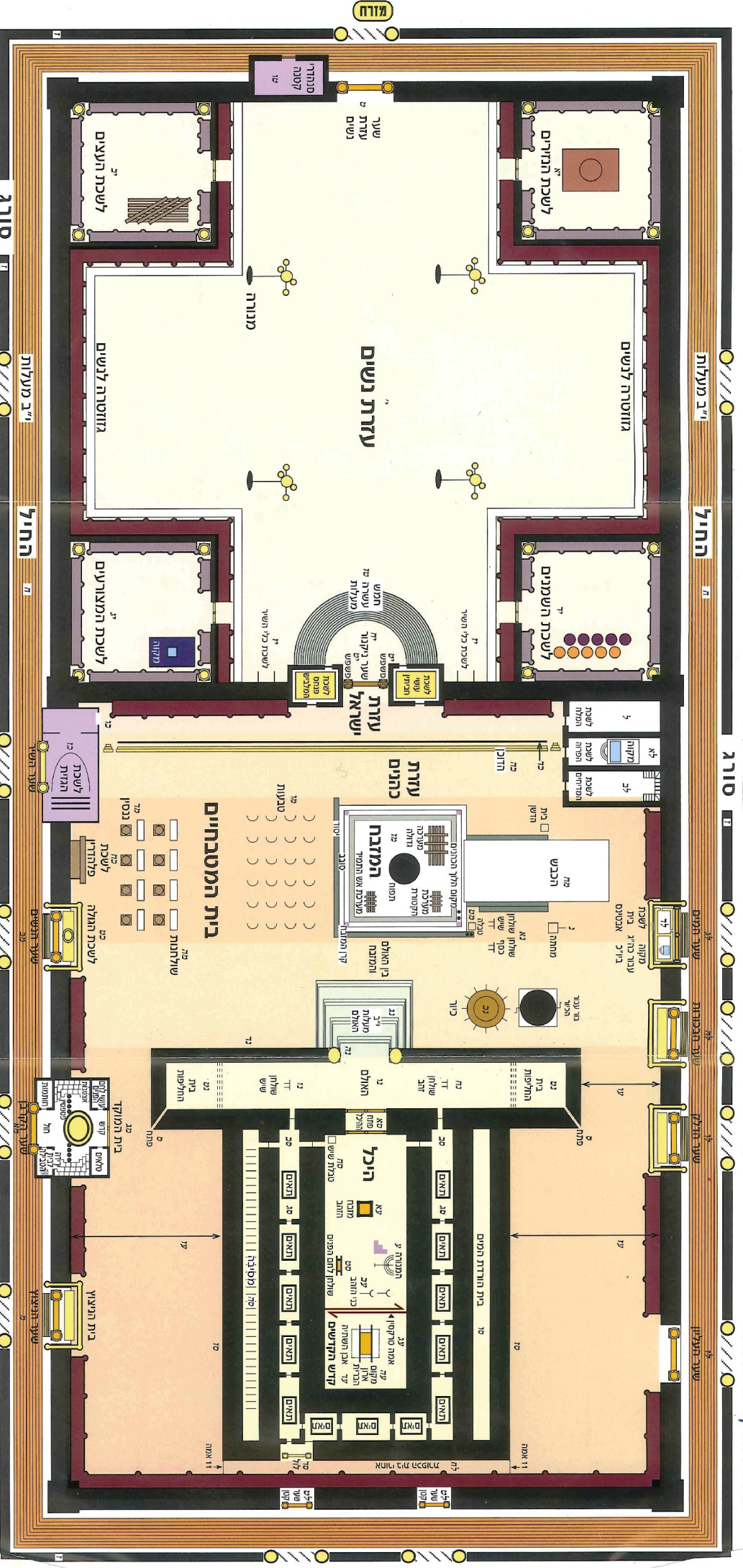
י"ב מעלות

סורג

החיל

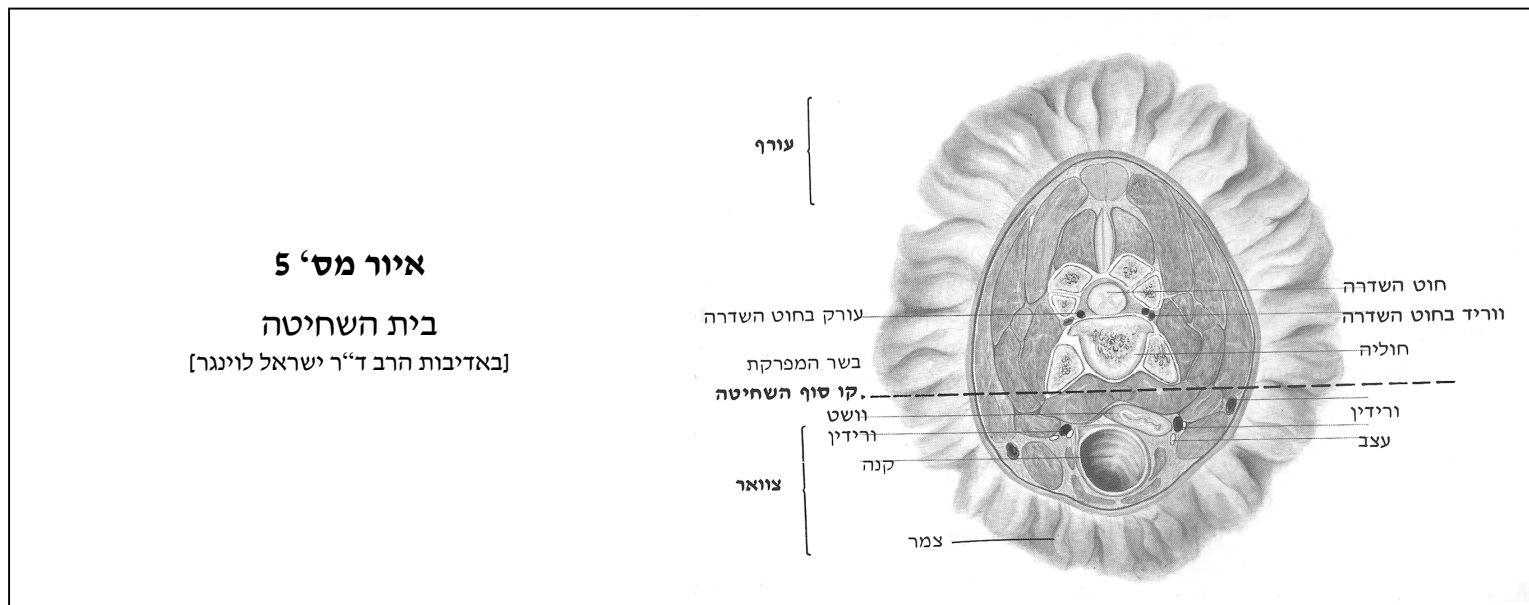
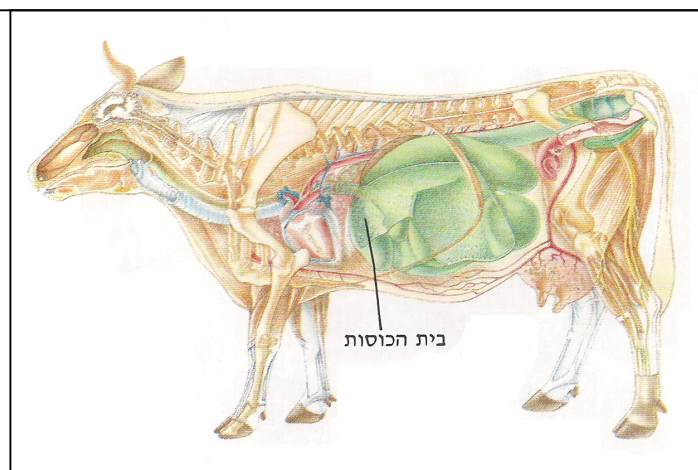
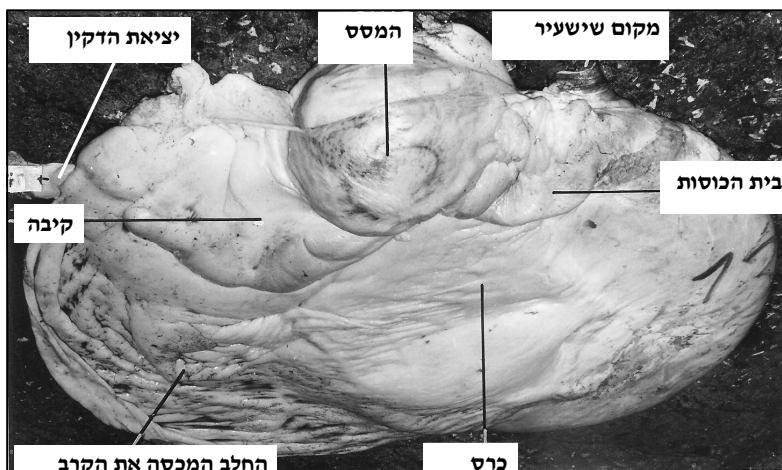
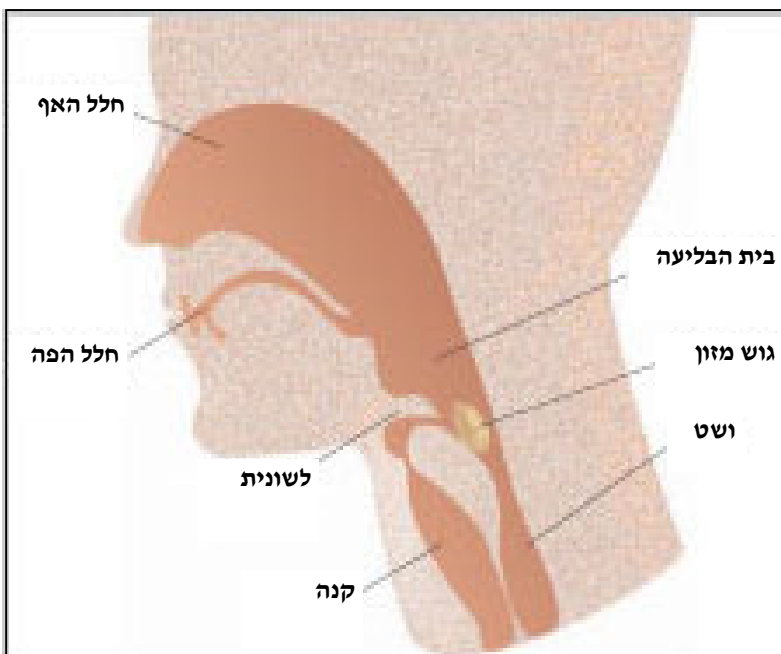
י"ב מעלות

סורג

אזור מס' 1

תרשים בית המקדש השני
[באדיבות מכון המקדש, ירושלים]

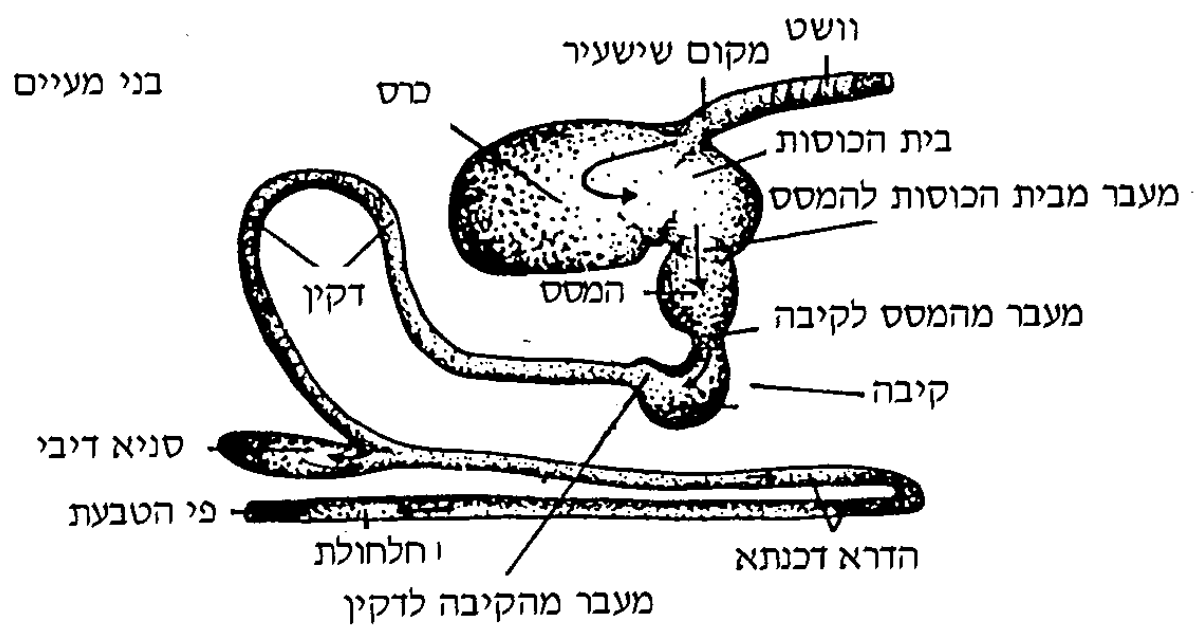

איור מס' 7

בני מעיים של עוף

[באדיבות הרב ד"ר ישראל לוינגר]

איור מס' 8

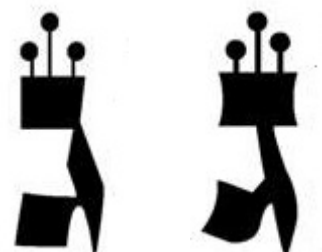
בני מעיים של בהמה

[באדיבות הרב ד"ר ישראל לוינגר]

איור מס' 9

צורת האות ג

מימין : כתב אשכנזי, משמאל : כתב ספרדי

The Rohr Micropedia Talmudit

carries the name and pays tribute to the memory of

Mr. Shmuel (Sami) Rohr Z"L

a man of action, whose far-reaching vision, warm open hand, love of Torah, and love of every Jew were catalysts for the revival and growth of vibrant Jewish life in the former Soviet Union and in countless communities the world over,

and to the memory of his beloved wife

Mrs. Sarah (Charlotte) Rohr (nee Kastner) A"H

Who survived the fires of the Shoah to become the elegant and gracious matriarch, first in Colombia and later in the United States, of three generations of a family nurtured by her love and unstinting devotion.

She found grace in the eyes of all whose lives she touched.

Together they merited to see all their children build lives enriched by faithful commitment to the spreading of Torah and ahavat Israel.

Dedicated with love by their children

George and Pamela Rohr

Dr. Shmuel and Evelyn Katz

Moris and Lillian Tabacnic

Miami and New York, USA

The series of "Talmudic Micropedia" is supported by the Council for Culture and Art
of Miphal Hapais

ISBN 978-965-445-024-9

No part of this work may be reproduced, copy, record, translate, store in a database, organize
or transmitted in any form or by any other means electronic mechanical -
without the express permission in writing from the publisher.

Printed in Israel, 5775 (2014)

Copyright by Talmudic Encyclopedia Publ. Ltd. Pbc.

Yad Harav Herzog, 30 Shmuel Hanagid St.

P.O.B. 71111, Jerusalem 9171002

THE ROHR'S TALMUDIC MICROPEDIA

**Based upon the entries of the TALMUDIC ENCYCLOPEDIA
An abridged version, with amendments and updates
Written in a simplified, user-friendly style**

Review and comments
Rabbi Zalman Nechemia Goldberg

President
**The Chief Rabbi of Israel
Rabbi David Lau**

Editor-in-Chief
Rabbi Prof. Avraham Steinberg

Editors
**Rabbi Yechezkel Fuchs
Rabbi Shlomo Hirsch
Rabbi Moshe Rosner
Rabbi Shmuel Shulewitz
Rabbi Moshe Wiener**

Linguistic Editor
Rabbi Shlomo Rakovsky

Coordinator
Rabbi David Aronowski

Volume 3:
בידן – גבאי צדקה

**Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc
Jerusalem, 5775 / 2014**